

All rights reserved by the Publisher.]

PUBLISHER:—Pandurang Jawaji,

PRINTER:—Ramchandra Yesu Shedge, }

at the "Nirnaya Sagar" Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

॥ श्रीः ॥

श्रीहर्षरचितं

नैषधीयचरितम् ।

श्रीमन्नारायणरचितया नैषधीयप्रकाशाख्यया
व्याख्यया समुल्लसितम् ।

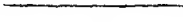
पञ्चनददेशीयविश्वविद्यालयान्तर्गतसंस्कृतश्रेण्यध्यक्षप्रधानाध्यापक-
महामहोपाध्याय—

दाधीचपण्डितशिवदत्तशर्मणा
टीकान्तरीयटिप्पण्योपस्कृत्य संशोधितम् ।

(षष्ठं संस्करणम्)

पणशीकरोपादविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुपा वालुदेवशर्मणा संस्कृतम् ।

तच्च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्येतैः स्वीये निर्णयस्तागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शकः १८५०, सन १९२८.

मूल्यं ६ रूप्यकाः ।

श्रीः नैपथीयचरितप्रस्तावना ।

गोपालसेवासततातुरक्षश्रीमाधवाधीशसुदृष्टिहे ।
लक्ष्मीसमुद्भातितकान्तिचन्द्रामालप्रसादेन निरन्धकारे ॥
दुण्डारदेशे जयपत्तनेऽलिङ्गधीतिना संस्कृतशास्त्रार्थे ।
दाधीचविद्वच्छिवदत्तनाम्ना प्रचलते शोधनभूमिकार्थम् ॥

धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयसंपत्तिर्हि शब्दार्थज्ञानाधीनेति निर्विवादम् । शब्दार्थ-
ज्ञानं हि शक्तिप्रहाधीनम् । शक्तिप्रदश्च—

‘शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याख्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥’

इत्यभियुक्तोक्त्या व्यवहारत एव निर्दोषप्रयोगहेतुर्भवति । व्यवहारज्ञानं च—

‘काव्यं यशसेऽप्यंशुते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिवृत्तये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥’

इत्यभियुक्तोक्त्या कालिदासादीनामिव यशोजनकात्, श्रीहर्षादितो वाणादीनामिवा-
र्थप्रापकात्, मयूरादीनां सूर्यस्तुत्यादिनानर्थवारकात्, सद्यः परमानन्दजनकात्, कान्तासं-
मिततया स्नेहप्रधानोपदेशजनकात् काव्यादेव भवति ।

काव्येषु च महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादशर्माप्रकाशितकाव्यमालासुद्रपतः प्रा-
काले प्रायः काव्यपञ्चकनेव काव्यजिह्वानुभिरधीयते स्म, संप्रति चाधीयते । तत्र नैव्यकल्प-
नादिगुणवत्तया श्रीहर्षविरचितं नैपथीयचरितनेव परां कोटिमारोहतीति सर्वसंमतम् ।

१ श्रीमन्नाराजधिराजश्री १०८ सुहस्रवार्त्तमाधवसिंहजी (G. C. S. I.) वर्मेणां सौन्दर्यरुच्या
रक्षिते । एतेनैतदीपराज्ये सर्वासां प्रजानां राजभयमन्तरेष्वैव स्वस्वधर्मनिष्ठत्वध्वननेन राशः कोपस्या-
नावरणकत्वं धनितम् ॥ २ दादूसाहिदश्रीसुतरावदराष्ट्रकान्तिचन्द्रसुतरजी (C. I. E.) रत्नेनां
प्रसन्नतपैव, न त्वधिकारिणां भर्त्सनेन ॥ ३ उत्प्लोचादिजन्मान्दायरूपान्धकाररूपे ॥ ४ वैवल्लो-
पस्यैव शक्तिप्रारवत्वे पुंलिङ्गवैवतशब्दप्रयोगस्य कैवल्यनावरणतपैव शक्तिप्रारवत्वे सुवचनसरसा-
न्तिपरत्वादि वा वचनार्थोः प्रयोगस्तदसिः ॥ ५ तथाहि सुभाषितावलीभूमिकायां १३८ पृष्ठे
शब्दविवरितरसन—नहामरोपाध्यायदुर्गाप्रसादशर्मन्यासुप्रशरितः सारसमुच्चपात्यकाव्यप्रकार-
व्याख्यानश्लोकः—

‘हेतो भारतजानि वा मदनुयां सुन्दरि वा दगित्यां

श्रीहर्षेण समरिजानि वषडे दानाय हुमाय हम् ।

वा दानेन तु हल सतिमिदरैरुद्दिताः पीर्ये-

स्वाः वरप्रत्ययेऽपि सति न मगाम् मये परिस्फुल्लम् ॥’ इति ॥

६ एतेन प्रमुहंमिहस्य वैरागेः, सुहृत्संमिहस्य पुराणेऽप्यलक्ष्मिर्हसिः । ७ सुहृत्-निरा-
लक्ष्मी-सुभारतसंभव-दिगुतरावद-नैपथीयचरितनामकम् ॥ ८ एतादृशेनैवैवमन्तर्गतम् ॥

नैपथीयचरितस्य

स श्रीहर्षकविः श्रीहीरपण्डितान्मामहारेण समजनीति प्रविशर्मसमाप्तिश्लोकत
तान्यकुब्जेश्वरजयन्तचन्द्राश्रित आसीदिति "ताम्बूलद्वयमासनं न लभते यः कान्यकुब्जो
तत्" इत्येतद्वन्धसमाप्तौ प्रस्तुतिश्लोकतः, "पूर्वेषां योराणसां पुरि गोविन्दचन्द्रो ना
राजा ५७० अन्तःपुरीययौवनरसपरिमलप्राप्ती । तत्पुत्रो [विजयचन्द्रः । तत्पुत्रो] जय
न्तचन्द्रः । तस्मै राज्यं दत्त्वा पिता गोगं प्रपद्य परलोकमसाधयत् । जयन्तचन्द्रः रा
योजनशतमानां पृथिवीं जिगाय । मेघचन्द्रः कुमारसस्य । यः सिंहादेन सिंहायनि भू
मलम् । किं पुनर्मदान्धगन्धेभघटाः । तस्य राजभलतः रीन्यं गङ्गायमुने विना नाम्भसा
तृप्यतीति नदीद्वययष्टिग्रहणात् 'पटुलो राजा' इति लोके श्रूयते । यस्य गोमती दासी
षष्टिसहस्रेषु बाहेषु प्रक्षरां (पर्याणं?) निवेद्याभियेयन्ती परचक्रं प्रासयति । राज्ञः भ्रम एव
कः । तस्य राज्ञो बहवो विद्वांसः । तत्रैको हीरनामा विप्रः । तस्य नन्दनः प्राज्ञवकाती
श्रीहर्षः । सोऽद्यापि बालवस्थः । सभायां राजकीयेनैकेन पण्डितेन वादिना हीरो राजस-
मक्षं जित्वा मुद्रितवदनः कृतः लब्ध्वा(जा)पट्टे मग्नो वैरं यमार ।

धारालं (?) मृत्युकाले श्रीहर्षं स वभाषे—'वत्सामुकेन पण्डितेनाऽदमादृत्य राजदृष्टौ
जितः । तन्मे दुःखम् । यदि सत्पुत्रोऽस्ति, तदा तं जयेः क्षमापसदसि' । श्रीहर्षेणोक्तम् ओ-
मिति । हीरो यां गतः । श्रीहर्षस्तु कुटुम्बभारमाप्तदायदेव्वारोप्य विदेशं गत्वा विविधा-
चार्यपाश्वेऽचिरात्कौलंकारगीतगणितज्यौतिषचूडामणिमन्त्रव्याकरणाद्याः सर्वा विद्याः सुस्फुराः
प्रजग्राह । गङ्गातीरे सुगुरुदत्तं चिन्तामणिमन्त्रं वर्षप्रमाणं साधयामास । प्रत्यक्षा त्रिपुराऽ-
भूत् । अमोघादेशालादिवरासिः तदादि राजगोष्ठीषु भ्रमति । अलौकिकोद्देशशेखरितं जल्पं
करोति यं कोऽपि न बुध्यते । ततोऽतिविद्ययापि लोकागोचरभूतया खिन्नः पुनर्भारतीं प्रत्य-
क्षीकृत्याऽभणत्—'मातः, अतिप्रज्ञापि दोषाय ते(मे) जाता । बुध्यमानवचनं मां कुरु' ।
देव्योक्तं—'तर्हि मध्यमरात्रेऽभ्यङ्गिने शिरसि दधि पिव । पश्चात्स्वपिहि । कफांशावताराज-
डतालेशमामुहि' । तथैव कृतम् । बोध्यवागासीत् । खण्डनादिप्रन्थान्परशताशप्रन्थ ।
कृतकृत्योभूय काशीमयासीत् । नगरतटे स्थितो जयन्तचन्द्रमजिज्ञपत् 'अहमधीत्य समाग-
तोऽस्मि' । राजापि गुणज्ञेहलो हीरजेत्पण्डितेन सह सचातुर्वर्ण्यः पुरीपरिसरमसरत् ।
श्रीहर्षो नमस्कृतः । तेनापि यथार्हमुचितं लोकाय कृतम् । राजानं त्वेवं तुष्टाव—

'कविकुलादृष्टाध्वपान्ये महाकाव्ये' इति, एकादशसमाप्तौ—'शृङ्गारामृतशीतगौ' इति, त्रयोदशसमाप्तौ—
'स्वादूपादमृति' इति, एकात्रविंशसमाप्तौ—'एकामत्यजतो नवार्भघटनाम्' इति ॥

१ कान्यकुब्जेश्वरत्वेऽपि काव्यादितोर्थाधिपतित्वमपि तदीयदानपत्रतः प्रतीयत इति न विरोधः ॥
२ दर्शयिष्यमाणप्राचीनदानपत्रानुसारेण वर्धितम् ॥ ३ तथाचोक्तं दशमसर्गसमाप्तौ—'तर्कध्वसम-
श्रमस्य' इति ॥ ४ तथाचोक्तं स्वयमपि प्रथमसर्गसमाप्तिश्लोके—'तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले शृङ्गार-
भङ्गा महाकाव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः' इति ॥ ५ तथाचोक्तमनेनैव नैपथीय-
चरितस्य चतुर्थसर्गसमाप्तौ—'स्थैर्यं विचारणप्रकरणभ्रातरि' इति, पञ्चमसर्गसमाप्तौ—'श्रीविजयप्रशस्ति-
रचनातातस्य' इति, षष्ठसर्गसमाप्तौ—'षष्ठः खण्डनखण्डतोऽपि सहजात्' इति, सप्तमसर्गसमाप्तौ—'गौडो-
र्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातरि' इति, नवमसर्गसमाप्तौ—'सद्व्यार्णववर्णनस्य' इति, सप्तदशसमाप्तौ—
'त्वमुः सुसदृशि चिच्छन्दप्रशस्तेः' इति, अष्टादशसमाप्तौ—'शिवश(भ)क्तिसिद्धिभगिनीसौभ्रात्रमव्ये'
इति, द्वाविंशसमाप्तौ—'नव(नृप)साहसार्कचरिते चम्पूकृतौ' इति ॥

प्रस्तावना ।

‘गोविन्दनन्दनतया च वपुःश्रिया च मास्त्रिद्वीपे कुस्त कामधियं तत्पुण्यः ।

सैखीकरोति जगतां विजये स्वरः खीरखी जनः पुनरनेन विधीयते स्त्री ॥’

व्याचक्ष्यौ च तारस्वरं सरसविस्तरम् । तुष्टा सभा राजा च । पितृवैरिणं तु वादिनं
सकटाक्षमाचक्षते—

‘साहित्ये सुकुमारवस्तुनि दृढन्यायग्रहप्रन्धिले

तर्के वा नयि संविधातारि समं लीलायते भारती ।

शय्या वास्तु नृदूतरच्छदवती दर्भाङ्कुरैरास्तृता

भूमिर्वा हृदयंगमो यदि पतिस्तुल्या रतियोषिताम् ॥’

एतच्छ्रुत्वा स वादी प्राह—‘देव ! वादीन्द्र ! भारतीतिद्ध, तव समः कोऽपि न
पुनरधिकः

‘हिंसाः सन्ति सहस्रशोऽपि विपिने शौण्डीर्यवीर्योद्यता-

स्वसैकस्य पुनः स्तुवीनहि महः सिंहस्य विश्वोत्तरम् ।

केलिः कोलकुलैर्नदो मदकलैः कोलाहलं नाहलैः

संहर्षो महिषैश्च यस्य सुमुचे साहंछते हुंछते ॥

इदं श्रुत्वा श्रीहर्षो निष्क्रोध इवासीत् । भूपेनोक्तं—अत्र श्रीहर्षे इदमेव वक्तुमर्हं प्र-
दिनाम् । कोऽर्थः । सन्यगवसरमहात्मीः श्रीहीरवैरिन्निर्यथः ॥ अन्योन्यं गाढालिङ्गनम-
रत् । द्वयोपि (?) वसुधासुधांशुर्विस्तरेण (?) सौधमानीय माङ्गलिकानि कारयित्वा गृहं
प्रहितः । लक्षसंख्यानि हेमानि ददिरे । निश्चिन्तीकुलैकदा नृपेणोक्तः कवीशः—‘वादी
किञ्चित्प्रबन्धरत्नं कुरु’ । ततो नैपथं महाकाव्यं बद्धं दिव्यरत्नं महागूढव्यङ्ग्यभारत्सारं
दर्शितम् । राज्ञोचे—‘सुश्रुतममिदं । केवलं काङ्क्षीरान् व्रज, तत्रत्यपण्डितेभ्यो दर्शय,
तीहस्ते च सुध, भारती च तत्र पीठे स्वयं साक्षाद्वसति, कसत्वं प्रबन्धं हस्ते न्यस्तन-
निकरमिव दूरे क्षिपति, स्वयं तु मूर्धधूननपूर्वं सृष्टित्यूरीकरोति । उपरितः पुष्पानि पति-
श्रीहर्षो राजदत्तार्थनिष्पन्नविपुलसामग्रीकः काङ्क्षीरानगमत्, तत्रत्यपण्डितेभ्योऽदर्शय-
स्वकीयं सरस्वतीहस्ते पुस्तकं न्यास्यत् । सरस्वत्या दूरे क्षिप्तं तत् । श्रीहर्षेणोक्तं—‘किं
तीति विकल्यसि यन्मदुक्तमपि प्रबन्धमितरप्रबन्धनिवावमन्यसे’ । भारत्प्राह—‘भोः प-
भाषक, न स्मरति—यदत्रोक्तं त्वयैकादशे सर्गे चतुःपेक्षितमे काव्ये—

‘देवी पवित्रितचतुर्भुजवामभागा वागालपत्वनरिमां गरिनाभिरानाम् ।

एतस्य निष्कृपकृपापलनापपाणेः पाणिग्रहादनुग्रहाण गर्पं सुप्तानाम् ॥’

एवं मां विष्णुपत्नीत्वेन प्रकाश्य लोके हृष्टं कन्यात्वं लभ्स्वानसि । ततो मया पुस्तकं क्षि-

‘दा (पा)दको यदको व्याधिः पश्यत्वं मर्ममापकः ।

योगिनामप्यनी पयः प्रयेणोद्देशकारकाः ॥’ इति ।

पाददेवीवाचं श्रुत्वा श्रीहर्षो वदति—‘किमर्पेणैकस्मिन्वतारे नारायणं पतिं चतुर्भु-

१ स्पतिरेकदेवः—सारा कामः खीरखीकरोति । अनेन सारा इत्युच्यते संसृज्यते
भाषीक्ष्यते ॥ २ नारायणोत्पलम्पुस्तकेषु “कालीकाल”-(४१) “वदमर्पवद”-(४२) अ-
धिकौ वर्तते । अत्र पञ्चमस्तके “पश्यति” इति दोषस्तु ॥

पुराणेष्वपि विष्णुपत्नीति पठ्यसे, ततः सत्ये किमिति कुप्यसि । कुपितैः किं ह्युच्यते कल-
झाव' इति । स्वयं गृहीत्वा पुस्तकं हस्ते धारितम् । ग्रन्थश्च श्लाघितः सभासमक्षम् । श्रीहर्षेण
पण्डिता उक्तास्तत्रत्याः—'ग्रन्थमत्रत्याय राज्ञे माधवदेवनाम्ने दर्शयत, श्रीजयन्तचन्द्राय च
'शुद्धोऽयं ग्रन्थः' इति लेखं प्रदत्त' इति । भारलभिमते ज्ञातेऽपि ते न लेखं ददते, न
भूपं दर्शयन्ति । स्थितः श्रीहर्षो बहून्मासान् । जग्धं पाथेयम् । विक्रीतं वृषभादि । मिती-
भूतः परिच्छदः । एकदा नयासन्नदेशे कूपतटासन्नदेशे देवकुले रुद्रजपं रहः करोति ।
तत्रागते कयोश्चिद्ब्रह्मिणोरुल्लुण्ठे (?) चेष्ट्यौ जलप्रथमपश्चाद्ब्रह्मणघटभरणविषये वादे लभे
तयोश्चिरमुक्तिप्रत्युक्तिरभूत् । शीर्षाणि स्फुटितानि घातप्रतिघातैः । गते राजकुलम् । राजा
साक्षिणं गवेपयति ।

उक्ते ते—अत्र कलहे कोऽपि साक्षी विद्यते न वा ? । ताभ्यां जगदे—'विप्रस्तत्रैक आस्ते
जपतत्परः' । गता राजकीयाः । आनीतः श्रीहर्षः । पृष्ठस्तयोर्नयानयौ । श्रीहर्षेण गीर्वाणवा-
प्योक्तं—'देव, वैदेशिकोऽहं न वेदि, किमप्येते प्राकृतवादिन्यौ ब्रूतः । केवलं ताञ्छब्दान्
वेदि' । राज्ञोक्तम्—(तर्हि तानेव वद) । तत्कमस्थमेव तद्भाषितप्रतिभाषितशतमभिहितमनेन ।
राजा चमत्कृतः । अहो प्रज्ञा । अहो अवधारणा । दास्योर्वादं निर्णाय यथासंभवं निप्रहानु-
ग्रहौ कृत्वा प्रहिल्य श्रीहर्षमपृच्छद्राजा—'कस्त्वमेधि शिरोमणिः' । श्रीहर्षेणोक्तं सर्वं कथान-
कम् । राजन्यपण्डितकृतदीर्जन्यात्तव पुरे दुःखी तिष्ठामि । सम्यक् पारम्पर्याज्ञा (?) । राजा
पण्डितानाहूय अवादीत्—'धिद् मूढाः, ईदृशे रत्ने न लिख्य ।'

वरं प्रज्वलिते बद्धावहायानेहितं (?) वपुः ।

न पुनर्गुणसंपन्ने कृतः स्वल्पोऽपि मत्सरः ॥

वरं सा निर्गुणावस्था यस्यां कोऽपि न मत्सरी ।

गुणयोगे तु वैमुख्यं प्रायः सुमनसामपि ॥

तस्मान् स्वला यूयं गच्छत । एवं (न) महात्मानं प्रत्येकं स्वगृहेषु सत्कुलत' तदा
श्रीहर्षोऽपि प्रागवत्—

'यथा यूयस्त्वद्वत्परमरमणीयापि रमणी

कुमाराणामन्तःकरणहरणं केव कुर्वते ।

मदुत्तिष्ठेत्तत्त्वेनमदयति सुधीभूय सुधियः

किमस्या नाम स्यादरसपुरुषपाराधनरसैः ॥'

इति । ललज्जि (ज्ञि)रे पण्डिताः सर्वे गृहं नीत्वा सत्कृत्यानुनीय राज्ञा च सत्कार्यं तैः
प्रहितः श्रीहर्षः काशीम् । मिलितो जयन्तचन्द्राय । उक्तं सर्वम् । वृष्टः सः । प्रसृतं
नैषधं लोके ॥

अथान्तरे जयन्तचन्द्रस्य पद्माकरनामा प्रधानवरः श्रीअणहिल्लपुरं गतः । तत्र
सरस्वते रजकक्ष्य (अपण्डितायां शादिकायां ननुकायां (?) केतक्यामिव मधुकरकुलं निलीय-
मानं दृष्ट्वा विस्मितोऽप्राश्चित्यकम्—यस्या सुवतेरियं शादी तां मे दर्शय । तस्य हि मन्त्रि-
पत्न्यन्वयिर्वत्ये निर्णयस्य मनः । रजकेन सायं तस्मै तद्गृहं नीत्वा तामर्पयित्वा तत्त्वामिनी
१ यथाज्ञोक्तं सप्तदशमोऽध्यायः—'काश्मीरेनेदिते चन्द्रदशतया विद्यां विद्वद्भिर्महाकाव्ये' इति ॥

सूहवदेविनामी शालाग्रतिपत्नी विधवा यौवनस्था सुस्था दर्शिता । तां श्रीकुमारपाल-
पार्श्वदुपरोध्य तद्गृहान्नीत्वा सोमनाथयात्रां कृत्वा काशीं गतत्वां पद्मिनीं जयन्तचन्द्र-
भोगिनीमकरोत् । सूहवदेवीति ख्यातिमगात् । सा च सर्वा विदुषीति कृत्वा कलाभा-
रतीति पाठयति लोके । श्रीहर्षोपि नरभारतीति पठ्यते । तस्य तत्र सहते सा मत्स-
रिणी । एकदा सत्सत्कारमाकारितः श्रीहर्षो भणितश्च 'त्वं कः' । श्रीहर्षः—'कलासर्वज्ञोहम्' ।
रात्र्याभानि—'तर्हि उपानहौ परिधापय' को भावः—यद्यपि 'न वेष्टि' इति भगति द्विज-
त्वात्, तर्हि बन्धः । श्रीहर्षेणाज्ञीकृतम् । गतो निलयम् । तत्त्वत्कैर्यथातथा परिकर्मितैः सायं
लोलाक्षः सन् दूरस्थः स्वामिनोनाज्जहवत्, चर्मकारविधिनोपानहौ पर्यदीधपत् 'बन्धुक्षयं
विनिक्षिपय', चर्मकारोहम्' इति वदन् । राजानमपि तां कुचेष्टां क्षापयित्वा खिन्नो गङ्गातीरे
संन्यासनप्रहीत् ।

सा च सूहवदेविः साम्राज्येष्टा पुननजनयत् । सोऽपि यौवनमाचञ्चद । धीरः परं
दुर्नयनयः ।

तस्य च राज्ञो विद्याधरो मन्त्री स च चिन्तामणिविनायकप्रसादात्सर्वथातुहैमत्वकरण-
प्रख्यातनाहातन्व्यसर्वापायागलाभात् ८८०० विप्राणां भोजनदातेति लघुदुषिष्ठिरतया स्वातः
कुशाग्रीयप्रभः । राजा तं जगाद—'राज्यं कलै कुमाराय ददामि' । नष्टपाद—'मेघचन्द्राय
सुवंशाय देहि । न पुनर्धृतापुत्राय' । राजा तु तया कर्मणितस्तपुत्रादैव दित्तवे । एवं विरोध
उत्तन्नो नास्तिराज्ञोः । कर्म कर्मचिन्मात्रिणां राज्ञीवाचनप्रमाणीकार्यं भूपो नैपचन्द्रराज्यदान-
ज्ञीकारितः । राज्ञी क्रुद्धा धनाद्व्यतया स्वच्छन्दतया निरप्रधाननरान् प्रेष्य तत्तदशिलाधि-
पतिः सुरत्राणः काशीमजनाय प्रमाणे प्रमाणे सपादलक्षहेमदानोक्त(ध) न बलितः,
आयाति । (तनु) विद्याधरेण चरहता विदितं राहो कथितम् । राजा तत्कर्मण्डवन्दः
प्राह—'मनेयं वदनेश्वरी नैवं पतिज्ञोऽहं समाचरति' । मन्त्री तु वदति 'राजन् ! अनुकृपया
विश्वे साखीन्द्रः' । राजा हृष्टो गतो गृहम् । चिन्तितं च तेन—'दृष्टत्वाभ्यन्तः, राज्ञी
यत्नवती लव्यप्रसक्तविवेकिनी, नम नरपं यदि स्वामिनरणादर्वाग्मयेत् तदा धन्यता ।
प्रतक्षलितो मन्त्रो स्वच्छन्तापि गच्छन्तं पिप्पलं दृष्ट्वा तनजिप्रतिपत्, पुनः पुरोगतः
स्फुटितचणकपिटकनालोदय तदनेन मनोऽदधात् । तेन कुचेष्टद्वयेनात्मनो विधिवैपरीत्यं
निर्णयोपराजं व्यजिह्वत्—'देव, अहं गङ्गाजले नष्टत्वा त्रिये ययारिणोऽस्मि' । राजास्वद—
'यदि त्रियसे, तदा सुखं जीवानः । कर्मज्वरो निवर्तते' । मन्त्री दूतः—'हं हितवचनाकर-
णम्, अनये हृत्तिः, त्रिपेष्वपि दोषः, निजगुरवनेत्यवका, नृत्योः किल पूर्वस्नानि । कागलं
राज्ञो नरणम् । राजानमहच्छय राहं गत्वा सर्वस्वं द्विजारिलोकम् प्रदाय भवभिरणो वाह-
वाञ्जलमप्यं प्रविष्ट कृत्वा (पुरो)दित्ताह—शनं राहम् । त्रिपेष्वपि वरः प्रसारितः । दत्तः
सर्पपायनः । तेन तु 'यित्ते दत्तं यत्तवानं दत्ते' इति कुचेष्टान्तरसंयं पिप्पलं लोभनात्
गङ्गादेव्या जले । मन्त्री जले नष्टत्वा नृजः । राजाऽनयो जलः । सुराण्य जलतः ।
नगरे भग्नं भाग्येन स्फुटितम् । राजा पुच्छयानिमुखनगम् । ८४००(३) मिलनं रूपं
राजा न शनोति । अष्टम्य तदस्यात् । तैर्यमने—हेच्छच्छयनेन मन्त्राणि ध्यान्त-

राणि । राजा हृदयेऽहारयत् । ततो न ज्ञायते किं ह्यतो मृतो वा । नयनैर्लाता पुः इति
राजशेखरसूरिणा १३४८ ख्रिस्ताब्दे विरचिते प्रबन्धकोषे श्रीहर्षविद्याधरजय-
न्तचन्द्रप्रबन्धात्, 'गौडदेशीयः' इति 'श्रीहर्षवंशे हरिहरो गौडदेश्यः' इत्येतदुत्तरहरि-
हरप्रबन्धतोऽवगम्यते ॥

जयचन्द्रराज्यसमयस्तु—

अकुण्ठोत्कण्ठवैकुण्ठकण्ठपीठलुठत्करः ।

संरम्भः सुरतारम्भे स ध्रियः श्रेयसेऽस्तु वः ॥ १ ॥

आसीदशीतद्युतिवंशजातस्नापालमालासु दिवं गतासु ।

साक्षाद्विवस्वानिव भूरिधाना नाम्ना यशोविग्रह इत्युदारः ॥ २ ॥

तत्सुतोऽभून्महीचन्द्रध्वन्द्रधामनिभं निजम् ।

येनापारमकूपारपारे व्यापारितं यशः ॥ ३ ॥

तस्याभूत्तनयो नयैकरत्तिकः क्रान्तद्विपन्मण्डलो

विध्वत्तोद्धतवीरयोधतिमिरः श्रीचन्द्रदेवो नृपः ।

येनोदारतरप्रभावशनिताशेषप्रजोपद्रवं

श्रीमद्गौडपुराधिराज्यमसमं दोर्विक्रमेणार्जितम् ॥ ४ ॥

तीर्थानि कैशिकुशिकोत्तरकोशलैन्द्रस्थानीयकानि परिपालयताऽधिगम

हेमात्मतुल्यमनिशं ददता द्विजेभ्यो येनाङ्किता वसुमती शतशस्त्रुला

तस्यात्मजो मदनपाल इति क्षितीन्द्रचूडामणिर्विजयते निजगोत्रच

यस्याभिपेककलशोल्लसितैः पयोभिः प्रक्षालितं कलिरजःपटलं धरिष्य

यस्यासीद्विजयप्रयाणसमये तुङ्गाचलोच्चैश्चल-

न्मायत्कुम्भपदकमासमभरभ्रश्यन्महीमण्डले ।

चूडारजविभिजतालुगलितस्त्वानासृगुद्गतः

शेषः शैपवशां (?) दिव क्षणमसौ क्रोडे निलीनाननः ॥ ७

तस्मादजायत निजायतबाहुवल्लिवन्धावरुद्धनवराज्यगजो नरेन्द्रः ।

सान्द्रामृतद्रवमुचां प्रभवो गवां यो गोविन्दचन्द्र इति चन्द्र इवाम्बु

न कथमप्यलभन्त रणक्षमांतिष्ठपु दिक्षु गजानन्य वज्रिणः ।

ककुभि वज्रसुरभ्रसुवल्लभप्रतिभटा इव यस्य घटागजाः ॥ ९ ॥

अजनि विजयचन्द्रो नाम तस्मात्तरेन्द्रः सुरपतिरिव भूभृत्पक्षविच्छेद

भुवनदलनहेलाहर्ष्यहंस्मीरनारीनयनजलधाराधौतभूलोकतापः ॥ १०

लोक्तत्रयाक्रमणकेलिविशङ्कलानि प्रख्यातकीर्तिकविवर्णितवैभवानि ।

यस्य त्रिविक्रमपदक्रमभाञ्जि भान्ति प्रोद्ध्योतयन्ति बलिराजभयं यशसि

१ अतएव स्वामिजनस्वानिवर्णनं कृतवान् । तथा चोक्तवान् स्वयमेव सप्तमसर्गसनासिद्धोऽ
वींशकुलप्रशस्तिमणितिभ्रातरि' इति प्रकृतनैपथीयचरितमहाकाव्यविशेषणम् ॥ २ 'अथो कन्य
न्येन्यः कुञ्जनिनसि । महोदयं गांधिपुरम्' इति कैशवः ॥ ३ 'काशी वाराणसी काशिवरणा
पत्नी ॥' इति कैशवः ॥ ४ अयं च हम्मीरः, कुत्रत्य इति न निश्चयः ॥

यत्किञ्चलस्युदधिनेत्रिमहोजयार्थं माघेत्करोन्द्रगुरुभारनिपीडितेव ।

याति प्रजापतिपदं शरणार्थिनी भूत्वा सुरज्ञनिवहोत्तरजद्वलेन ॥ १२ ॥

तस्मादद्भुतविक्रमादय ज्ञेयञ्चन्द्राभिधानः पति-

भूषानामवतीर्ण एष भुवनोद्धाराय नारायणः ।

द्वेधीभावनापास्य विग्रहरति विकृत्य शान्ताशया

सेवन्ते यमुदप्रबन्धनमयध्वंसायिनः पाथिवाः ॥ १३ ॥

गच्छेन्मूर्च्छामपुच्छां न यदि कवलयेत्कूर्मपृष्ठानिघात-

प्रत्यावृत्तः श्रुनातो नमदखिलफणश्चासवात्यासहस्रम् ।

उद्योगे यस्य धावद्धरणिधरधुनीनिर्जरस्कारधार-

अस्यदानद्विपालीवहलभरगलद्वैर्यनुदः फणीन्द्रः ॥ १४ ॥

सोयं समस्तराजचक्रसंसेवितचरणः परमनन्दारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरममाहेश्वरतिज-
भुजोपाजितकान्यकुब्जाधिपत्यश्रीचन्द्रदेवपादानुप्यातपरमनन्दारकमहाराजाधिराजपरमेश्वर-
परमनाहेश्वरश्रीमदनपालदेवपादानुप्यातपरमनन्दारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरममाहेश्वर-
श्वराध्वपतिगजपतिनरपतिराजत्रयाधिपतिविविधविद्याविचारवाचस्पतिश्रीगोविन्दचन्द्रदेव-
पादानुप्यातपरमनन्दारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरममाहेश्वराध्वपतिगजपतिनरपतिराजत्रया-
धिपतिविविधविद्याविचारवाचस्पतिश्रीविजयचन्द्रदेवपादानुप्यातपरमनन्दारकमहाराजाधिराजपर-
मेश्वरपरममाहेश्वराध्वपतिगजपतिनरपतिराजत्रयाधिपतिविविधविद्याविचारवाचस्पतिश्रीमज्ज-
यचन्द्रो विजयी अमुरेसपत्तलायां कैमालीप्रामनिवासिनो निखिलजननन्दानुपगतानपि च
राजराज्ञीयुवराजमन्त्रिपुरोहितप्रतिहारसेनापतिभाण्डागारिकाक्षपटलिकमिपद्वैमैलिकान्तःपुरिक
यूतकारितुरगपत्तनाकरस्थानगोमुलाधिकारिपुरपानाशापयति बोधनवसारिराति च-दिरितमस्तु
भवतां-यधोपरिलिखितप्रामः सजलस्तदः सलोहलवणाकरः । समस्तकरः सगर्तोपरः सगिरिग-
हननिधानः सममुक्ताम्रवनवाटिकादिपट्टपट्टयूतिगोचरपर्यन्तः सोर्वाधश्चतुराष्ट्रविष्टः स्वली-
नापर्यन्तक्षिचत्वारिंशदधिकदशशतसंवत्सरे आपाटे नालि हृत्पदे सप्तम्यां त्रिपैः रविदिने ।
अहूतोपि संवत् १२४३ आपाटगुदि रवी ७ । अयेह श्रीनन्दारकस्यां गतायां कृत्वा विविधम-
न्त्रदेवमुनिमनुजभूतपितृपणांस्तर्पयित्वा तिमिरपटलवाटनरदुमहस्तमुग्रोच्चिपुस्त्यपैःपधि-
पतिशकलशेखरं समन्वचर्य त्रिभुवनप्रातर्भगवतो वासुदेवस्य पूजां विधाय प्रचुरपापघ्नेन
हविषा हविर्भुजं हुत्वा मातापित्रोरामनयः पुण्यशोभिहृदयेऽन्तर्भोगैर्कर्मफलतन्तुवरण-
लोदकरूपैर्भारद्वाजगोत्राय भारद्वाजतिरस्कारस्तन्यैतिविप्रवराय रावतश्रीकाटर्षेय्य
रावतश्रीहंसाश्रमाय टोटरावतधी अयंगाय चन्द्रवं पावक्य सरोजस्य प्रदत्तो मन्त्रा कण्ठी-
यगतममोगमोगवरप्रपणिकरप्रभृतिविपटादियत्तमनन्दारक इत्युच्यते ॥

भदन्ति यत्न स्तेवः—

भूनि नः प्रसिद्धाणि यद्य भूनि प्रसज्यते ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

दशं भद्रं तस्य दशं दशं दशं ।

भूतिमान् विहसि फलमेव हृदय ॥

पष्टिं वर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति भूमिदः ।
 आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् ॥
 बहुभिर्वसुधा भुक्ता राजभिः सगरादिभिः ।
 यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् ॥
 स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् वसुंधराम् ।
 स विष्टायां कृमिर्भूत्वा पितृभिः सह मज्जति ॥
 तडागानां सहस्रेण वाजपेयशतेन च ।
 गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्ता न शुष्यति ॥
 वारिहीनेष्वरण्येषु शुष्ककोटरवासिनः ।
 कृष्णसर्पाश्च जायन्ते देवब्रह्मस्वहारिणः ॥
 न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।
 विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम् ॥

वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्यमापातमात्रमधुरा विषयोपभोगाः ।
 प्राणास्तृणाग्रजलविन्दुसमा नराणां धर्मैः सखा परमहो परलोकयाने ॥
 यानीह दत्तानि पुरा नरेन्द्रैर्दानानि धर्मार्थयशस्कराणि ।
 निर्माल्यवान्तप्रतिमानि तानि को नाम साधुः पुनरादधीत् ॥

(इण्डियन् आण्टिकेरी १५११-१२)

इति प्राचीनलेखमालायां २३ लेखे संवत् १२४३ (A. D. 1187) स्फुट एव
 लिखितः । २२ लेखे जयचन्द्रयौवराज्यदानपत्रे संवत् १२२५ (A. D. 1169)
 लिखितः ॥

इत्थं च जयन्तचन्द्रस्य द्वादशस्त्रिंशत्शतके स्थितिनिश्चयान्नैपधीयचरितकर्तुः श्रीहर्षस्यापि
 तदैव स्थितिनिश्चिता । अत एव जयन्तचन्द्रपितृविजयचन्द्रवर्णनात्मकमेव 'विजयप्र-
 शस्तिरचनातातस्य' इति पञ्चमसर्गसमाप्तिश्लोके स्वकीयविशेषणध्वनितविजयप्रशस्ति-
 नामकं काव्यं भवेत् ॥

अस्मिन् विषये बहूनां विसंवादं प्रदर्श्य तत्खण्डनपूर्विका डाक्टर वूलरसंमतिरपि ।
 तथाहि तदीयं Royal Asiatic Society, Bombay Branch इतिनामभूषित-
 विद्वत्सभया १८७५ ख्रिस्ताब्दे प्रकाशिते प्रबोधग्रन्थे (pp. 271-387) मुद्रितं व्याख्या-
 नम्—

इतः प्राग् वर्षद्वयं व्यत्यगाद्यदाहम् एशियाटिकसभासदां पुरस्तान्नैपधीयनिर्मातृश्रीहर्षसं-
 मयविचेचसंदर्भपत्रमपाठिषम् । तत्र च राजशेखरकृतं प्रकृतप्रबन्धकोपात् "श्रीहर्षः ख्रिष्ट-
 द्वादशशताब्द्यन्तिमभागे बभूव" इति साधयितुं प्रायतिषि । निरमासिषं च तद्विषयकमेकं
 संदर्भम् ।

१-अत्र चोपदर्शितप्राचीनलेखो द्रष्टव्यः ॥ २ तच्च इण्डियन आण्टिकेरीप्रथमपुस्तके ३० पृष्ठे
 विलोकनीयम् ॥

ततः प्रभृति बहवो जना विशेषध्वेण्डियनआण्टिक्वेरी (Indian Antiquary) नाम-
कपुस्तके तत्र मदीयनैपधीयसमयविविक्तिपुस्तके स्वमत्या बहून् दोषानुदजीघटन् । परंतु
संप्रत्यहमस्मिन् संदर्भे तदुद्धाटितदोषाभासान् वक्ष्यमाणस्वयुक्तिभिरपनेतुं स्वसंमतं च द्रढ-
यितुमाशत्ते ।

अथ युक्तयः—

स्वनिर्मिते प्रथमे संदर्भे नैपधीयसमयनिश्चायकानि वक्ष्यमाणप्रमाणान्यदीदृशम् ॥

(१) श्रीहर्षो वाराणस्यधिपतिजयन्तचन्द्रसभायाः सभ्योऽभूदिति राजशेखरः ॥

(२) अयं जयन्तचन्द्रो जयचन्द्र एव । यः किल राठौरवंशीयानां कान्यकुब्जाधिपाना-
मन्तिमो वाराणस्यधिपतिर्बभूव; यं च स्मिष्टस्य पञ्चनवत्युत्तरैकादशशताब्द्यां ११९५ यवना
राज्यात् प्रसह्य प्रभंशयांचक्रुः ॥

(३) श्रीहर्षोऽप्यकथयत् 'कान्यकुब्जाधिपतिनाहं संकृतोऽभूवम्' इति ॥

(४) राजशेखरोऽपि स्वग्रन्थैकखण्डे प्रसङ्गतोऽवर्णयत्—नैपधीयस्य प्रथमं पुस्तकं
हरिहरो गुजरातेतिख्यातदेशं वीरधवलनामनि राजनि बसुमतीं शासत्यानयत् ।

तत्पुस्तकाच्च वीरधवलप्रधानामात्यो वास्तुपालो नामाऽन्यदेकं पुस्तकमवतारया-
मास' इति ॥

किंच स्वनिर्मिते प्रथमे संदर्भे 'राजशेखरस्य सर्वं तु प्रमाणजातं विश्वासानर्हम्' इत्यप्यहं
स्वीकृतवान् ॥

डाक्टर फिट्जएडवर्ड हाल (Fitz Edward Hall) पण्डितेन "धाराधिपति-
भोजराजकृतसरस्वतीकण्ठाभरणे धृता बहवो नैपधीयश्लोका दृश्यन्ते" इत्यभाणि ।

अहं च 'भोजराजः स्मिष्टैकादशशताब्द्याः पूर्वार्धेऽभूत्' इत्यपि स्वसंदर्भेऽलेखिपम् ।

किंच यन्महाशयडाक्टरहालपण्डितेनोक्तम्, तदपि स्वसत्तायां प्रमाणमपेक्षते । यतः
'सरस्वतीकण्ठाभरणे नैपधीयश्लोकाः कदाचित्केनचिदन्येन ग्रन्थकर्तुः पश्चात्प्रक्षिप्यन्ते
स,—इति संदेह एव' इत्यपि तत्रादर्शयम् ॥

मदीयसंदर्भसंमतमुद्दिश्य वक्ष्यमाणा आक्षेपा जनैः प्रादर्शित । ते च यथा—

श्रीमान् काशीनाथरूपम्बकसुखेलङ्गः कुसुमाञ्जलिकर्तुर्दयनाचार्यस्य सैमयं
निहपयन् प्रसङ्गतः श्रीहर्षस्यापि समयविवेकमन्वयभात् । तत्रादर्शयत्—“श्रीहर्षः स्मिष्टस्य
नवम्यां दशम्यां वा शताब्द्यां बभूव, न तु द्वादश्याम्” इति ॥ अत्र विषये चेमानि प्रमाणा-
न्यदीदृशत् ।

(१) नैपधीयकाव्यस्य श्लोकाः सरस्वतीकण्ठाभरणे उदाहृतादृश्यन्त इति ।

(२) स्मिष्टैकादशशताब्दीसंभूतवाचस्पतिमिश्रेण श्रीहर्षप्रणीतखण्डनखण्डखाद्य-
स्य खण्डनं कृतम् ।

(३) सायणमाधवः स्वप्रणीतशंकरविजयनामग्रन्थे श्रीहर्षं शंकराचार्यसमकालीन-
कथयत् ॥ इति ।

१ तथाचोक्तम्—'तान्मूलद्वयमाह्वनं च लभते यः कान्यकुब्जेऽवसत्' इति ॥ २ इण्डियन् आण्टिक्वेरी
(Ind. Ant.) प्रथमपुस्तके २९७ पृष्ठे, ३५३ पृष्ठे, द्वितीयपुस्तके ७१ पृष्ठे च दिलोकनीयम् ।
न० २

महाशयकाशीनाथतेलङ्गध्वान्त इत्यप्युक्तम्—‘राजशेखरस्य कथनं विश्वरामनर्तम् । तस्य बहुषु स्थानेषु स्फुटदोषप्रस्तत्वात्’ इति ॥

किंच महाशयतेलङ्गप्रदर्शितदोषेभ्योऽतिरिक्तं दोषं महाशयो ग्रौस (F. S. Growse) पण्डितोऽपि चन्दकविप्रणीत ‘पृथिवीराजरासौ’ नामकग्रन्थे केनचिद्विशेषेण प्रादर्शयत् “चन्दोनाम कविः ख्रिष्टद्वादशशताब्द्यन्तिमभागेऽभूत्; तद्यदि राजशेखरस्य वचनं तथ्यं स्यात्तर्हि चन्दः श्रीहर्षस्य समयकालीनतया घाटं परिचितः स्यात् । प्रत्युत चन्दः सापूर्वजानां वर्णने न लचरितप्रणेतारं श्रीहर्षं कालिदासात् पूर्वं व्यवस्थापयत्” इति ॥

इण्डियन् आण्टिकेरी (Ind. Ant.) नामपुस्तके बाबूरामदाससेनेन पूर्णेश्वरेण च राजशेखरानुकूलं मम मतमनुमोद्य हवीकृतम् । महाशयग्रौसस्य च मन्मतप्रतिकूलदोषा युक्तिभिरुपशमिताः । अतोऽहं ताभ्यामनुग्रहितोऽस्मि । परंतु हन्त तयोरपि युक्तयो न मे संमतं यथावद्ब्रूयितुं शक्नुवन्ति ॥

अथ मम प्रतिकूलः सर्वे आक्षेपाः समाधीयन्ते ।

(१) तत्र प्रथमं यदुक्तं “नैपधीयकाव्यस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे श्लोका दृश्यन्ते” इति, तस्य समाधानम्—

अयमाक्षेपस्तु डाक्टर हालसाहिबेनादौ प्रदर्शितः । परंतु मया सम्यगन्विष्य व्यवेचि “सरस्वतीकण्ठाभरणे नैकोऽपि नैपधीयचरितश्लोको दृश्यते” इति ।

गतवर्षे च मया सरस्वतीकण्ठाभरणस्यैकं पुस्तकं रत्नदर्पणनामिका तत्प्रथमपरिच्छेदत्रय-टीका च वाराणसीतः समानायिते । अस्मिन्नेवान्तरे श्रीमता झलकीकरेण वामनाचार्य-शास्त्रिणा सरस्वतीकण्ठाभरणे धृतानां श्लोकानामाकारादिक्रमेणानुक्रमणिका समप्रा निर-मायि । अथ पुनस्तां नैपधीयपुस्तकस्य प्रतिश्लोकपादं संगमय्य “नैपधीयकाव्यश्लोकच्छायापि सरस्वतीकण्ठाभरणे नास्ति” इति निरधारि ।

तस्यास्मिन् निश्चयेन कदाचिद्भ्रान्तिः स्यादिति वक्तुमशक्यं महापरिश्रमेणेत्यंकरणात् ॥

किंच डाक्टर औफ्रेख्ट (Dr. Aufrecht) पण्डितेन खनिर्मितायां आक्सफोर्ड (Oxford MSS.) हस्तलिखितपुस्तकानां सूच्यां सरस्वतीकण्ठाभरणे धृतानां श्लोकानां तत्कर्तृणां वानुक्रमणिका लिखिता, परंतु तत्र नैपधीयनामापि न दृश्यते । अतो डाक्टर-हालपण्डितस्य कथनं भ्रान्तिप्रस्तं प्रतीयते । अथवा डाक्टर हालपण्डितेनावलोकितं सर-स्वतीकण्ठाभरणपुस्तकमशुद्धं स्यादिति ॥

अथ द्वितीयाक्षेपसमाधानम्—

(२) यच्चोक्तम्—‘ख्रिष्टैकादशशताब्द्यन्तिमभागाविर्भूतवाचस्पतिमिश्रेण श्रीहर्षप्रणी-तखण्डनखण्डखाद्यस्य खण्डनं कृतम् । अतः श्रीहर्षो वाचस्पतिमिश्रात् पूर्वोऽभू-दिति सुस्पष्टम्’ इति । तदेतन्नु सत्यं यत् वाचस्पतिमिश्रेण खण्डनोद्धारनामा ग्रन्थः

१ (Ind. Ant.) पुस्तके द्वितीयखण्डे २१३ पृष्ठे विलोकनीयम् ॥ २ बाबूरामदाससेनव्याख्यानं (Ind. Ant.) पुस्तके तृतीयखण्डे ३१ पृष्ठे विलोक्यम् ॥ ३ पूर्णेश्वर (P. N. Purnaiya B.A.) स्य व्याख्यानं (Ind. Ant.) पुस्तकतृतीयखण्डे २९ पृष्ठे विलोक्यम् ॥

इति मन्ये । अतो नात्राश्चर्यं यच्चन्दकविना श्रीहर्षस्य कालिदासात् प्रथममुद्देशः कृतः । यतः संप्रत्यपि बहवः पण्डिता नैषधकाव्यं सर्वेभ्यः काव्येभ्यः प्रायः श्रेष्ठं मन्यन्ते ।

कालिदासकाव्येभ्यश्चापि श्रेष्ठं मत्वा सबहुमानं पठन्ति प्रशंसन्ति च । किंच—अन्यकाव्यापेक्षयाऽस्य नैषधस्य बह्व्यष्टीकाः सन्ति । किंच यच्चन्दकविना 'श्रीहर्षः प्रसिद्धः कविरभूत्' इति मङ्गलाचरणे उक्तम्, तत् श्रीहर्षस्य कालिदासात् पूर्वतां साधयितुं न शक्नोति । यतश्चन्दसमयात् किञ्चित् प्राक् नवीनस्यापि श्रीहर्षस्य प्रसिद्धिसत्त्वेन चन्दकविना तथा प्रतिपादितत्वात् ॥

किंच प्रबन्धकोपादवगम्यते—यन्नैषधकाव्यं खिष्टस्य चतुःसप्तत्युत्तरैकादशशताब्द्याः ११७४ किञ्चित् प्राक् श्रीहर्षेण प्राणायि । यतो जयचन्द्रप्रधानस्य सोमनाथतीर्थयात्रावृत्तान्तं श्रीहर्षस्य काश्मीरयात्रावृत्तस्य पश्चाद् राजशेखरः प्रबन्धकोपेऽवर्णयत् । श्रीहर्षस्तु नैषधकाव्यं रचयित्वैव काश्मीरं जगाम ॥

अपि च चन्दकविना पृथिवीराजरासौनामग्रन्थः प्रबन्धकोपाद्बहुकालानन्तरं व्यवर्चि । यतस्तत्र पृथुराजमृत्युः, तत्पुत्ररत्नसिंहस्य गौरिनामयवनाधिपतिना सह सांप्रामिकं वृत्तं च वर्ण्यते स्म ।

किंच इदमप्यकथयित्वा वाच्यमेव भवितुमशक्यं मया । यत् "जोधपुराधीशप्रधान-कविराजमुरारिदिननामाऽकथयत्"—'तन्नाहमत्र श्रद्धे । यत् 'पृथिवीराजरासौ'-पुस्तकं चन्दकविनैव प्रणीतम् इति । किंत्विदं पुस्तकं खिष्टचतुर्दशशताब्द्यां प्राणायीति मे प्रतिभाति ।' अत्र स इदं प्रमाणद्वयं चादर्शयत्—

(१) बहवः कवय उदाहरन्ति 'यच्चन्दो निजस्वामिना सह, स्वामिमृत्योः पश्चाद्वाचिरेणैव शत्रुभिरघानि' इति ।

(२) किंच तत्र पुस्तके यवनभाषाया बहवः शब्दाः सन्ति । यवनाश्चात्र भारते खिष्टस्य चतुर्नवत्युत्तरैकादशशताब्द्यां ११९४ समागत्य न्यवासुः । तत् कथं तेष्वगत्येव तेषां भाषायाः प्रचारः स्यात् । मम मते तु चतुर्दशशताब्द्यां वर्षशतत्रयानन्तरं यवनभाषाया लब्धप्रचारतया चन्दपुस्तके प्रवेशः संभाव्यत एव" इति ।

तत्राहं तु कविराजमुरारिदिननाम्नोऽस्मिन् प्रमाणद्वयेऽन्तिमं कथंचिच्छ्रद्धे ॥

अथ चतुर्याक्षेपसमाधानम्—

(४) यदप्युच्यते "माधवप्रणीतसंक्षेपशंकरविजये वर्णितम् । यत् 'खण्डनकारः श्रीशंकराचार्याच्छास्त्रविचारे पराजेष्ट' इति" । तत्रोच्यते माधवप्रणीतश्रीसंक्षेपशंकरविजये सत्येन्द्रिशास्य न दृश्यन्ते । किंतु तत्र शंकराचार्यस्य प्रशंसार्थं स्वकल्पितेतिवृत्तमुपन्यस्तं माधवेन । तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते—माधवेनोक्तं "शंकरः वाणं, मयूरं, खण्डनकर्तारं श्रीहर्षं, तत्प्राचीनमुद्यननाचार्यं च शास्त्रार्थे विजिग्ये" इति ॥ परंतु वाणमयूरौ च खिष्टसप्तमशताब्द्यां प्रादुरात्मान् । इत्थं चेतिहासविषयेषु संक्षेपशंकरविजयं किञ्चिदपि निश्चेतुं सर्वथाऽनर्हम् ।

एवं च नाद्यापि किञ्चिदपि तत् प्रमाणमुपलभ्यते यद्राजशेखरस्य संमतं खण्डयेत् ।

मया समधिगताः । तासु च नारायणविरचितप्रकाशाख्यजाग्रत्या एव यदर्थप्रदर्श-
कत्वेन मुख्यत्वमतीकृतम् । अन्त्यासु च यत्र विशेषो लब्धस्त्वसौ टिप्पणं दत्तम् ॥

अस्य ग्रन्थस्य शोधनोपक्रमे ये महाशयाः पुस्तकानि प्रेषितान्तस्तस्यैषां प्रशुभाकारं कर्तुम-
क्षमः केवलं परोपकारशीलताप्रकाशनार्थं नामावली प्रकाशयते—

नैपथीयचरितमूलपुस्तकत्रयम्

नैपथीयप्रकाशपुस्तकम्

साहित्यविद्याधरीपुस्तकम्

सुखावबोधपुस्तकम्

जीवातुप्रथमसर्गस्य लिखितं पुस्तकम्

जयपुरराजगुरुधीनारायणभट्टार्चणीकराः

तिलकाख्यव्याख्यापुस्तकम् जयपुरराजगुरुदाधीचचन्द्रेश्वरशर्माणः नरहरिकृतदीपिकापुस्तकम्
महामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसादशर्माणः जीवातुव्याख्यापुस्तकम् (मुद्रितम्) जयपुरराजकी-
यपुस्तकालयाध्यक्षाः नैपथीयप्रकाशस्य पुस्तकान्तरम् ग्वालियरनगरतो भट्टविश्वनाथशर्माणः ।

एवं महता परिश्रमेण सटीकमिदं महाकाव्यं संशोध्य निर्णयसागरयन्त्रालयाधिपतये
'जावजी दादाजी' इत्यभिख्यया प्रसिद्धाय श्रेष्ठिनेऽदाम् । तदत्र प्रमादस्य मनुष्यासाधा-
रणधर्मत्वान्महोपादक्षरयोजकदोषाद्वा द्वितीयावृत्तावपि क्वचनाशुद्धिः स्थिता जाता वा तां
सहृदयहृदयाः संशोध्य पाठयन्तु च्छात्रान् । अहमपि पुनरावृत्तौ शोधयिष्यामि । यतः—

गच्छतः स्वलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः । हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

इति प्रार्थयति

पञ्चनददेशीयविश्वविद्यालयान्तर्गतसंस्कृतश्रेण्यध्यक्षप्रधानाध्यापकपण्डित—

शिवदत्तशर्मा ।

॥ श्रीः ॥

नैषधीयचरितस्यानुक्रमणिका ।

विषयानुक्रमणिका तु जयपुरसंस्कृतपाठशालायामायुर्वेदाध्यापकैः आर्यालंकारशास्त्र-
कच्छवंश—छन्दश्छात्रमण्डन—जयपुरविलासमुक्तकमुक्तावली—पलाण्डुशास्त्र—होलाहो-
त्सवाद्यनेककाव्यनिर्मातृश्रीकृष्णरामकविभिर्विरचितसारशतकान्तर्गतनैषधीयचरितसारतः
कृतार्थेति विचार्य नैषधीयचरितसार एव लिख्यते ।

कविषु दधतमुत्कर्षं विस्फुरदनवद्यहयवाग्धर्मम् ।

इह खलु खलप्रधर्षं श्रीहर्षं नैमि हर्षसंघर्षम् ॥ १ ॥

१ सर्गे कथासारः—

भूपः कोऽपि नलोऽनलद्युतिरभूत्तत्रानुरागं दधौ

वैदर्भी दमयन्तिका गुणैरुचिः सोऽप्यात्त तस्यां सृष्टी ।

जातु स्वान्तविनोदनाय विरही लीलाटवीं पर्यट-

न्हैमं हंसमतौ निरुत्थ तरसा दूनं दयालुर्जहौ ॥ १ ॥

२ सर्गे—

राजंस्तां दमयन्तिकां त्वयि तथा कर्तास्मि रत्नां यथा

शक्रादीनपि हास्यतीति नृपति हंसः कृतहोऽभ्यन्धात् ।

एवं चेत्यग साधयेषितमिति प्रीक्तः स राज्ञा मुदा

द्रागुदीय ददर्श कुण्डिनगतो भैमीमटाभिर्कुटे ॥ २ ॥

३ सर्गे—

मानुहिदय किमेपि भैमि चटुविन्नोलोला दिक्ते रचि-

धेन्मप्यस्ति नलं वृणीष्व वत तामुक्त्वा व्यरंसीर्द्धपः ।

तस्मै ब्रूहि तथा यथा स नृपतिर्नामुद्रहेदित्पुपा-

दिष्टो भीमजया खगो हृतगतिः खिदिं नलापालवत् ॥ ३ ॥

४ सर्गे—

क्षानाही विरटाधिना विदधती गिन्दां सुधांशोर्ध्वर-

ज्जालाभिर्हृतसुसुरीकृतमुनावन्नाथ सानुसुहृत् ।

भीमस्तत्परिचारिकाकलकलाहृतस्तथा वीक्ष्य तां

राज्ञी व्यदिरसि स्वयंवरमहं वत् स्मर्यसीदिति ॥ ४ ॥

१ कलिश्च मत्स्यपुराणे जयपुरस्य राजासुवर्णकाला द्रव्यतो वर्तितः ॥ २ इह नन्दनस्य ॥
निरिच्छम् ॥ ३ इह नन्दनस्य ॥ ४ इह नन्दनस्य ॥ ५ इह नन्दनस्य ॥ ६ इह नन्दनस्य ॥

५ सर्गे—

ज्ञात्वा नारदतः स्वयंवरविभि भैम्नाः रघुदाहरेभिः
 सार्धं दिक्पतिभिः पत्ताण पृथिवीं शब्दा शब्दा वीक्षितः ।
 अस्मदीयमुपेत्य याहि नृप भो भैमीमदो भट्टे-
 स्वामस्मास्वनुकूलयापिति नलं सोऽयुद दोषो छडी ॥ ५ ॥

६ सर्गे—

भूजानिर्भुवनैकदृश्यतनुरप्युनैरदृश्यतादा
 कक्षाः सप्त वगाद्य गीमदुहितुः प्रासादमासादयन् ।
 तां तत्र प्रसमीक्ष्य सण्डनपरां गीर्वाणद्वीतीगिरां
 दूरादुच्छ्वसिति स चेत्तसि मृशं दूनोऽपि दीप्त्येन सः ॥ ६ ॥

७ सर्गे—

अश्रान्तं तरदन्तरोऽद्भुतरसाकूपारपूरान्तरे
 प्रत्यारभ्य सुखान्नखावैधि नलत्तां प्रादुरास स्तुवन् ।
 सा तु व्यक्तमसुं समीक्ष्य चकिता तद्रूपमुच्छ्वा सखी-
 ष्वाध्वर्यस्तिमिकासु कोऽसि किमिह प्रातोऽल्लपृच्छरसयम् ॥ ७ ॥

८ सर्गे—

दूतं विद्धि वराद्धि मां दिविपदां धन्यासि यत्त्वामहो
 सोऽप्याशापतिभिः सह स्वयमिदं ब्रूते वृषा मद्विरा ।
 अस्मास्वन्यतमं वृणीष्व कमपि त्वं नन्दने नन्द भो
 मा कुत्रापि नैरे स्तलेति बहुधा भैमीं नलोऽलोभयत् ॥ ८ ॥

९ सर्गे—

चित्तं मेऽस्ति नले न लेखपतिपु त्वं कोऽनैलश्रीस्तये-
 त्युक्तः प्रोज्झ्य सुराज्ञलं श्रयति किं मुग्धास्यवोचत्स ताम् ।
 पश्चादसुमुखीमुदीक्ष्य सहसा सोऽहं नलस्तत्प्रिये
 मा रोदीरिति तत्र वादिनि स विद्वैवादिबोऽवातरत् ॥ ९ ॥

१० सर्गे—

आजगमुर्महति स्वयंवरमहे नन्दन्नले नायका-
 धत्वारो हरितां हरिप्रभृतयः कृत्वा नलस्याकृतिम् ।
 वाग्देव्यां नृपवृन्दवर्णनविधौ बद्धोद्यमायां पुरो
 मध्येराजकमाजुहाव तनयां भीमो महीवासवः ॥ १० ॥

११ सर्गे—

एते सन्ति सुरा इतः पुनरिते दीव्यन्ति विद्याधराः
 किंच स्फाररुचः पृथक्पृथगितो द्वीपाधिपा आसते ।

१ इन्द्रः ॥ २ 'स्तुवन्' इत्यत्रान्वयः ॥ ३ 'पृथ्वीपालकपालके' इत्यप्यर्थः ॥ ४ रलयोरभेदात् 'नले' इत्यपि ॥ ५ नलबुल्यः, अग्निबुल्यश्च ॥ ६ तसिन्नले ॥ ७ इतः ॥

सर्वे योग्यतमा वृणीष्व क्वपि स्वाद्यत्र वा तद्वृत्ति-
र्वाचा भूरे विलोमितापि विज्ञेहौ सा नित्यवधनला ॥ ११ ॥

१२ सर्गे—

पार्श्वे पश्य परे त्वदर्थमपरे द्रागा समुद्रादिमे
प्राप्ताः प्राज्यपराक्रमक्रमपुनः पञ्चाक्षि पृथ्वीभुजः ।
एषु स्वाङ्गु कंचिदेकमेति वान्देव्योपदिष्टा पुरो
यान्ती वीक्ष्य विगिलित्ये स्मितवतः सा पश्य मध्ये नलान् ॥ १२ ॥

१३ सर्गे—

पश्यत्यर्थं नलेषु तन्नि क्वपि श्रीदीरत्तेनोदयं
देवं महुः परोक्ष किं व्रजयति व्यर्थं त्वनलानिति ।
वाचा श्लेषवचःप्रवचकलितानत्यैशमत्यैशया
श्रोत्रा पश्यन्ती विभाव्य समभूत्तदेहभूर्गोमभूः ॥ १३ ॥

१४ सर्गे—

स्वोद्वर्गीतदिर्गाशदक्षितनला मन्दाक्षमन्दा सती
मत्वा तानिष्पुनस्तर्ज करतः कण्ठे नलस्य रुजम् ।
दिवसलेषु गतेषु खं सह गिरा दत्त्वा दत्तमन्दा-
स्मान्नोदा निपपात मूर्धनि ततोः बलप्रयुक्तचलिः ॥ १४ ॥

१८ सर्गे—

इत्थं तामथ मेदिनीतलशचीमासाद्य सौधे महा-
 रत्नस्फूर्जितकाञ्चनक्षितिभृति क्ष्माचक्रशक्रो नलः ।
 नक्तं यन्नवशीकृतां क्रमगललज्जां कलाकोविदः
 कंदर्पोदधिपारलम्भनतरीमुच्चैर्मुंदारीरमत ॥ १८ ॥

१९ सर्गे—

प्रातर्वोधविधित्सवो रससुधावर्षाः सहर्षा जगु-
 र्गन्धा बोधकराः कराहतकलौतोद्या गृहोद्यानगाः ।
 बुद्ध्या प्राद्विपधेश्वरः सुरसरित्प्लातो रथस्थः समा-
 गच्छंस्तैरवलोकितो ननु पुनस्तन्निर्गमः सौधतः ॥ १९ ॥

२० सर्गे—

प्राप्ते राक्षि पुरोगता वितरति स्वर्णाम्बुजन्मान्युरी-
 कृर्वाणा नियमं समापयति सा मानं मनागाश्रिता ।
 अङ्गे कुर्वति लज्जिता सहचरीरुत्सार्य नीविस्पृशि
 द्रागुत्थाय चचाल चालसगतिर्लोलन्नितम्बा वहिः ॥ २० ॥

२१ सर्गे—

सौधान्निसरते स्मितं विकिरते राज्ञां नमो गृह्यते
 स्नात्वा ऋम्वकमुच्यते मुररिपोः स्तोत्राप्यहो प्रभते ।
 भुक्त्वा पर्यटते शनैः शतपदं मध्ये प्रियामञ्चते
 सायं वर्णयते नमांसि कलये तस्मै नलक्ष्माभृते ॥ २१ ॥

२२ सर्गे—

सायं सांध्यविधिं विधाय विगलद्दोषः प्रदोषस्तवं
 प्रत्यारभ्य विधूदयावधि वधूत्सङ्गादनङ्गी स्तुवन् ।
 तस्या ग्लौविपया गिरोऽमृतकिरः शुक्ला स काव्यस्थिर-
 प्रज्ञः प्राप परं स्मरन्स्मरनवानन्दो नलो विस्मयम् ॥ २२ ॥

॥ श्रीः ॥

महाकविश्रीहर्षप्रणीतं नैषधीयचरितम् ।

नारायणकृतया नैषधीयप्रकाशाख्यव्याख्यया समेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

वैदेही यस्य वाने जयति जयजनिर्दक्षिणे लक्ष्मणोऽपि
श्रीमानग्रे हनूमान्तुल्यदलचयो हस्तविभ्रस्ततत्त्वः ।
क्रोदगडं क्रान्दनेकं दधदहिदकुलम्बसंकारो सनन्दा-
दध्मादध्माजमध्माह्वितिसलिलनिविर्जानक्रीजानिरस्त्रान् ॥
दशकंधरकरसिंहः सीताचेतःसरोजरोलम्बः ।
खुकुलकैरवचन्द्रः पादादायासतो रामः ॥
नद्राय भूपाङ्गवतां श्रीरमो नत्तिनावितः ।
सृष्टेहृन्मते यस्य पदवी सुखुल्लभा ॥
नत्वा श्रीनरसिंहपण्डितपितुः पादारविन्दद्वयं
नतुद्यापि महालसेलनिधया विख्यातकीर्तैः क्षितौ ।
श्रीरामेश्वरसीतयोः सुननसोर्गुर्वोरगौ यया-
दुष्टि श्रीनिषधेन्द्रकाव्यविकृतिं निर्माति नारायणः ॥
प्रणम्य शंकरं सोमनमन्तं श्रीपतिं सनम् ।
सुखे नात्रा नैषधीयप्रकाशं दुर्हदां मुदे ॥

विकीर्णितस्य ग्रन्थस्य निर्विशेषमात्मर्थं दिष्टचारपत्रप्रप्तम् 'वार्तनिकस्त्रिया वलुनिर्देशो
वापि तन्मुखम्' इति नञ्जलचरणं कर्तव्यमिति ग्रन्थकृच्छ्रहर्षनामा कविर्गुडं सैमीजखुल-
पासीष्टदेवताननस्काररूपं नञ्जलमाचरति । अन्ये तु 'विशिष्टवलुनिर्देशोत्सर्गं नञ्जलम्'
इत्याहुः—

निर्णीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथास्तथाद्रियन्ते न दुधाः सुधानपि ।
नलः सितच्छत्रितकीर्तिमण्डलः स राशिरातीन्महतां महोज्ज्वलः ॥ १ ॥
निर्णीयेति ॥ अत्र पुष्पसोहनसरूपविशिष्टवलुनिर्देशेन निर्विशेषग्रन्थस्य क्षितिरक्षिण-
प्रपेक्षा—स नल कालीद इति । पृथ्वीनां सरागमपि सकलानां छेदः, हि पुनः कर्तव्य-

१ 'बलुवौ' इति पाठान्तरे विशुद्धिनिर्देशम् । २ 'दुर्हदां' इति पाठः । ३ 'सैमीज' इति पाठः ।
४ कश्चिद् 'निर्णीयेति' इत्युत्तरात् पाठः । ५ 'सोमनमन्तं' इति पाठः ।

१८ सर्गे—

इत्थं तामथ मेदिनीतलशचीमासाय सोमे महा-
 रत्नस्फूर्जितकायनक्षितिभृति क्षमानकशको नलः ।
 नक्तं यन्नवशीकृतां क्रमगललज्जां कलाकोविदः
 कंदर्पोदधिपारलम्भनतरीमुर्ध्वमुंशरीरमत् ॥ १८ ॥

१९ सर्गे—

प्रातर्वोधविधित्सवो रसमुधावर्षाः सदर्पा जगु-
 र्गथा बोधकराः करादृतकलैतोषा गृहोद्यानगाः ।
 बुद्धा प्राद्विपधेश्वरः सुरसरित्ज्ञातो रथस्थः समा-
 गच्छंस्तैरवलोकितो ननु पुनस्तन्निर्गमः सौधतः ॥ १९ ॥

२० सर्गे—

प्राप्ते राज्ञि पुरोगता वितरति स्वर्णाम्बुजन्मान्युरी-
 कुर्वाणा नियमं समापयति सा मानं मनागाश्रिता ।
 अङ्गे कुर्वति लज्जिता सहचरीरुत्सार्य नीविस्पृशि
 द्रागुत्थाय चचाल चालसगतिर्लोलन्नितम्बा वहिः ॥ २० ॥

२१ सर्गे—

सौधान्निसरते स्मितं विकिरते राज्ञां नमो गृहते
 क्वात्वि अम्बुकमर्चते मुररिपोः स्तोत्राप्यहो प्रभ्रते ।
 भुक्त्वा पर्यटते शनैः शतपदं मय प्रियामघ्वते
 सायं वर्णयते नमांसि कलये तस्मै नलक्ष्माभृते ॥ २१ ॥

२२ सर्गे—

सायं सांध्यविधिं विधाय विगलहोषः प्रदोषस्तवं
 प्रत्यारभ्य विधूदयावधि वधूत्सङ्गादनङ्गी स्तुवन् ।
 तस्या ग्लैविपया गिरोऽमृतकिरः शुक्ला स काव्यस्थिर-
 प्रज्ञः प्राप परं स्मरन्स्मरनवानन्दो नलो विसयम् ॥ २२ ॥

॥ श्रीः ॥^१

महाकविश्रीहर्षप्रणीतं नैषधीयचरितम् ।

नारायणकृतया नैषधीयप्रकाशाख्यव्याख्यया समेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

वैदेही यस्य वामे जयति जयजनिर्दक्षिणे लक्ष्मणोऽपि
श्रीमानग्रे हनूमान्तुल्यलचयो हस्तविन्यस्ततरुचः ।
कोदण्डं बाण्डमेकं दधदहितकुलध्वंसकारी समन्ता-
दव्यादव्याजभव्याकृतिसलिलनिधिर्जानकीजानिरत्नानू ॥
दशकंधरकरिसिंहः सीताचेतःसरोजरोलम्बः ।
रघुकुलकैरवचन्द्रः पायादायासतो रामः ॥
भद्राय भूयाश्चरतां धीरामो भक्तिभाषितः ।
स्मृतेरञ्जुम्भाते यस्य पदवी सुरदुर्लभा ॥
नत्वा श्रीनरसिंहपण्डितपितुः पादारविन्दद्वयं
नातुथापि महालसेल्वगिधया विख्यातकीर्तैः क्षितैः ।
धीरानेश्वरसीतयोः गुमनसोर्गुदोरगैर्वो जथा-
हुदि श्रीनैषधेन्द्रकाव्यविद्वति निर्माति नारायणः ॥
प्रणम्य शंकरं सोममनन्तं धीपतिं तनूम् ।
शुभे नाम्ना नैषधीयप्रकाशं सुहृदां मुदे ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्दिष्टतन्मास्यर्थं शिक्षादारपतिप्राप्तम् 'आसीन्नृगस्त्विषा वल्लुकिर्देहो
पि तन्मुराम्' इति महालाचरणं कर्तव्यमिति ग्रन्थहृच्छीर्षणना बानिर्दूतं वैदेहीरघुना-
मीष्टपेतानमस्काररूपं भालनाचरति । अन्ते तु 'वितिलकवल्किर्देहलक्ष्मणं नावन्द'
वाहः—

निषीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथास्तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधानपि ।
नलः सितच्छद्वितकीर्तिमण्डलः स राशिरासीन्नहस्तां महोज्ज्वलः । १ ॥
निषीयेति ॥ अत्र पुष्पशोबनलक्ष्मणवल्किर्देहेन विनिर्दिष्टतन्मास्यर्थं प्राप्ति-
रूपेण—स नलः शरीर इति । पुष्पादीनां लक्षणमपि स्वभावात् इति, वि एतः दीर्घत-

१ 'अनुदीन' इति पठ्यन्तरे दिशतिर्देहेन । २ 'हृदये' इति पठ्यन्ते । ३ 'नृग' इति पठ्यन्ते ।
४ 'विनिर्दिष्ट' इति पठ्यन्ते । ५ 'देव' इति पठ्यन्ते ।

मिति । किंविशिष्टो नलः । महसां रानिः प्रतापानामाश्रयः । गदा—महसां तेजसां
सूर्य इव स्थितः । सुतोपमा, सुतोत्प्रेक्षा वा । एतेन स एव तेजस्वी सूर्यात्, नान्य
व्यञ्जयम् । स कः । बुधाः सुमतयो यस्य प्रजापालनरूपाः कथा गोष्ठीनिपीय सादरः
सुधामप्यमृतमपि तथा नाद्रियन्ते यथा पूर्वममृते यागादिसाधने सादरा आर्धसाथा नलस्य
श्रवणानन्तरं नेति ततोऽप्यधिका नलकथेति भावः । 'कथाम्' इति पाठः साधीयान् ।
रादिमधुरद्रव्यादपि सुधायामादर इत्यपेक्ष्यः । यधीयाः कथा अमृतादपि सरसा इत्यर्थः
एतेन इन्द्रादीनां लागेन नले दमयन्त्यनुरागसौचिरी युक्ता । गदा—बुधा देवाः सुधान्
सोऽपि तां नाद्रियन्ते । यत्कथा अमृतादपि मनोहरा इत्यर्थः । यद्वा—शृङ्गादिना क्षिति
रक्षिणो बुधा-देवा यत्कथामाकर्ण्य सुष्ठु धाम मनोहरां कान्तिं पाति रक्षति सुधानपाशन्दस्त
स्मिन्नलकथावत्पूर्ववद्वा नाद्रियन्ते । यद्वा—बुधा ज्ञातारः क्षितिरक्षिणोऽन्ये राजानो यज्ञादि-
नामृतमपि नाद्रियन्त इति । यद्वा—फणामण्डलधारणादिना क्षितिं रक्षन्ति ते क्षितिरक्षिणः
शेषतक्षकादयो-नागाः 'सुधा भुजंगभोजनम्' इत्यभिधानात्स्वीयं भोजनममृतमपीन्द्रेण रक्षणा-
र्थमर्पितममृतं च नाद्रियन्ते । यतो बुधास्तारतम्यविज्ञातारः । क्षितिरक्षित्वं तक्षकादिषु
शेषसाहचर्योपचर्यते । एतेन व्याख्यानत्रयेण नलकीर्तिलोकत्रयव्यापित्वं द्योत्यते । यद्वा—
'क्षितिः, अक्षिणः' इति पदद्वयम् । अक्षो विमीतको निवासोऽस्यास्तीत्यक्षी कलिः । यस्य
कथा निपीय स्थितस्य पुरुषस्याक्षिणः कलेः क्षितिर्नाशो भवति । 'क्षि क्षये' इति धातुः ।
तथा चोक्तम्—'ककौटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजपेः कीर्तनं
कलिनाशनम् ॥' इति । तथा यस्य कथा निपीय बुधाः सुधामपि नाद्रियन्त इति । तथा-
शब्दः समुच्यार्थो व्याख्येयः । यद्वा—अक्षाः पाशास्ते क्रीडार्थं यस्य विद्यन्ते सोऽक्षी तस्य
धूतव्यसनोऽपि नलस्य क्षितिः पृथ्वी । राज्यमित्यर्थः । एवंविधस्यापि भूपतित्वमित्या-
क्षितं च तच्छत्रं च सितच्छत्रं श्वेतातपत्रमिवाचरितं कृतं वा लोकत्रयव्याप्तिसमर्थं कीर्तिमण्डलं
यस्य येन वा । पुनः किंविशिष्टः—महोज्ज्वलो महैरुत्सवैरुज्ज्वलो दीप्यमानः । एतेनोत्साह-
युक्तत्वं तस्य । महान्परमकाष्ठापन्न उज्ज्वलः शृङ्गारो यस्येति वा । यद्वा—महासुज्ज्वलः
शृङ्गारो यत्र दमयन्त्याः । एतेन पद्मनलीमध्ये तस्यैव वृत्तत्वात् । यद्वा—महसा तेजसा
प्रतापेन ज्वलतीति महोज्ज्वलः । सूर्यपक्षेऽपि 'आदित्याज्जायते वृष्टिः' इति वृष्टिप्रदत्वेन
क्षितिरक्षिणः सूर्यस्य कथा निपीय बुधाः सुधामपि चन्द्रे विषये तथा नाद्रियन्ते ।
तस्य तत्रासामर्थ्यात् । किंभूतः सूर्यः । श्वेतातपत्रीकृतं कीर्तियुक्तं सुतियुक्तं विस्ता-
रयुक्तं वा मण्डलं यस्य । स्तोता श्वेतच्छत्राकारं मण्डलं स्तौति । महसा तेजसा ज्वल-
तीति महोज्ज्वलः । 'कीर्तिः प्रतापयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च' इति विश्वः । 'महस्तूतसव-
तेजसोः', 'शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः' इत्यमरः । 'ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधाः' इति क्षीरस्वामी ।
"महसा तेजसा ज्वलति" इति व्याख्यानं तु जकारस्य द्वित्वानुपपत्त्योपेक्ष्यन् इति जिनराजसू-
त्रावयवे व्याख्या 'मनञ्चि च' इति सूत्रासरणमूलिका ।

कल्पिते 'निधीय स्थितस्य' इत्यध्याहारेणैककर्तृकत्वात्प्रत्याशुः । निधीयेति 'पीड् पने' ।
 क्षितिरक्षिण इत्यत्र ताच्छोले गिनिः । कथेति 'विन्तिषृजि-' इति कर्मण्यङ् । लाघ्रियन्त
 इति 'हङ् लादरे' इति तौदादिकान्दिङ्त्वात्तल्लि प्रथमपुरुषे ङे परतः ङे विकरणे घातोः
 'तिङ्शायक्-' इति रिहादेशेयदादेशाद्योः 'अतो गुणे' इति पररूपे च रूपं लिङ्गम् । दुध्यन्त
 इति दुधाः 'इगुपथ-' इति कः । क्षितच्छत्रितेलनाचारक्षिबन्तात्, 'तत्करोति-' इति
 ष्यन्ताद्वा निष्ठा । 'निष्ठायां सेटि' इति पेलौपः । ज्वल इत्यत्र 'ज्वलिविकसन्तेभ्यो णः' इति
 णस्य पाक्षिकलात्पचाद्यच् । अस्य महाकाव्यत्वम् 'सर्गद्वयो महाकाव्यम्' इति लक्षणात् ।
 नायकश्चात्र धीरललितः 'निश्चितो धीरललितः कलासज्जः सुखी नृदुः' इति । रत्नचन्द्र
 शृङ्गारः । स द्विविधः । संभोगशृङ्गारो विप्रलम्भशृङ्गारश्च । तस्यानरे रत्ना अङ्गभूताः ।
 एवं सर्वत्र । अस्मिन्सर्गे 'इत्यननुम्' इति बाबद्वंरास्थं वृत्तम् ॥

रत्नैः कथा पत्य सुधावधीरणी नलः स भूजानिरम्हुजाद्भुतः ।

सुवर्णदण्डैकसितातपत्रितज्वलत्प्रतापादलिकीर्तिमण्डलः ॥ २ ॥

रसैरिति ॥ 'सर्वं वाक्यं सावधारणं भवति' इति न्यायाल नर एव भूजविरिणीरिति
रभूत् । नान्य इत्यर्थः । भूजाया वस्येति 'जादाया निह्' । स वा । सत्य कथा वदतिः
श्रद्धारादिभि रसैः पदसं सुधानवधीरयति तिरस्करोतीत्येवंसीत्या सुधवधीरणी । सुधवाः
पदसत्त्वं व्याख्यातृप्रविध्या व्याख्यातम् । नदुररसदुष्येव वा । वस्तु कथा रसैः एव सुधवा
भवयिम् । उक्त्यां सुधामिति वावत् । तानीरयति शिपतीत्येवंसीत्या । 'सुधावधीरणी' इत्यपि
पाठः । तत्रापि च एवार्थः । यद्वा—वस्तु कथा रसैर्हृदिभिः सुधाया अवयविः । एतन्नरनृते
नास्तीत्यर्थः । 'दूयोपे—' इति दीर्घः । एतेनेन्द्रादिपरित्यागेन नले नैम्यदुरागत्वं मिलन् । यदा—
शोभनं पावतीति सुधा वा पुण्यसंचारिणी धीर्यस्तेति मध्यमविकस्यं तस्य शोभते । रसो निजं
रगोऽस्मात्सीति । अनेनोक्ताहस्तिसद्वन् । भूजविरित्यनेन प्रभुरनितुष्टतम् । रसैः रसै रसैः
दिभिः संपिदिप्रदादिभिर्वहुत आश्चर्यरूपः । अतएव कवेरेतत्त्व वग्नं दुष्टम् । यदा—'रसः
ए' इति पदद्वयम् । वस्तु कथा एः वस्तु रसा भूः स्यात् । सर्वं मिलयति केत्यर्थः । की-
दृशो नरः । सुधवैत्यदि । सुधवैत्य वयः सुधवैत्यवयः । एवं च तत्सिद्धं च तद्वत्तत्रै वैदग्ध्य-
वत्तत्तद्वन् । सुधवैत्यवयः एकवित्तत्तद्वन् च सुधवैत्यैकवित्तत्तद्वन् । सुधवैत्यैकवित्तत्तद्वन् एते
तद्वत्तद्वन् वा सुधवैत्यैकवित्तत्तद्वन् । प्रत्यक्षवयः प्रत्यक्षवयः । यदन्तर्गतं रसैः
प्रत्यक्षवयः यदन्तर्गतवयः । कीर्तनेन्द्रां कीर्तिसद्वन् । यदन्तर्गतवयः कीर्तिसद्वन्
च यदन्तर्गतवयः कीर्तिसद्वन् । सुधवैत्यैकवित्तत्तद्वन् यदन्तर्गतवयः कीर्तिसद्वन्
यत्त वा । यदन्तर्गतं यदन्तर्गतं यदन्तर्गतं यदन्तर्गतं । यत्त वा । यदन्तर्गतं

[illegible]

मिति । किंविशिष्टो नलः । महसां राशिः प्रतापानानाश्रयः । यद्वा—महसां तेजसां राशिः सूर्य इव स्थितः । लुप्तोपमा, लुप्तोत्प्रेक्षा वा । एतेन स एव तेजस्वी सूर्यात्, नान्य इति व्यङ्ग्यम् । स कः । बुधाः सुमतयो यस्य प्रजापालनरूपाः कथा गोप्त्रीनिपीय सादरे शुक्ला सुधामप्यमृतमपि तथा नाद्रियन्ते यथा पूर्वममृते यागादिसाध्ये सादरा आर्घ्यदाया नलकथा-श्रवणानन्तरं नेति ततोऽप्यधिका नलकथेति भावः । ‘कथाम्’ इति पाठः सापीयान् । राशि-रादिमधुरद्रव्यादपि सुधायामादर इत्यपेक्ष्यः । यद्यथाः कथा अनृतादपि सरसा इत्यर्थः । एतेन इन्द्रादीनां त्यागेन नले दमयन्त्यनुरागस्तौषिणी युष्ठा । यद्वा—बुधा देवाः सुकान्त-सोऽपि तां नाद्रियन्ते । यत्कथा अनृतादपि मनोहरा इत्यर्थः । यद्वा—वृष्ट्यादिना क्षिति-रक्षिणो बुधा-देवा यत्कथामाकर्ण्य सुधु धाम मनोहरां कान्तिं पाति रक्षति सुधानपाथन्द्रस्त-स्मिन्नलकथावत्पूर्ववद्वा नाद्रियन्ते । यद्वा—बुधा शतारः क्षितिरक्षिणोऽन्ये राजानो यथादि-नामृतमपि नाद्रियन्ते इति । यद्वा—कणामण्डलधारणादिना क्षितिं रक्षन्ति ते क्षितिरक्षिणः शेषतक्षकादयो नागाः ‘सुधा भुजंगभोजनम्’ इत्यभिधानात्स्वीयं भोजनममृतमपीन्द्रेण रक्षणा-र्थमर्पितममृतं च नाद्रियन्ते । यतो बुधास्तारतम्यविज्ञातारः । क्षितिरक्षित्वं तक्षकादिषु शेषसाहचर्यादुपचर्यते । एतेन व्याख्यानत्रयेण नलकीर्तिलोकत्रयव्यापित्वं द्योत्यते । यद्वा—‘क्षितिः, अक्षिणः’ इति पदद्वयम् । अक्षो विभीतको निवासोऽस्यात्स्वीत्यक्षी कलिः । यस्य कथा निपीय स्थितस्य पुरुषस्याक्षिणः कलेः क्षितिर्नाशो भवति । ‘क्षि क्षये’ इति धातुः । तथा चोक्तम्—‘ककोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजपैः कीर्तनं कलिनाशनम् ॥’ इति । तथा यस्य कथा निपीय बुधाः सुधानपि नाद्रियन्ते इति । तथा-शब्दः समुच्चयार्थो व्याख्येयः । यद्वा—अक्षाः पाशास्ते क्रीडार्थं यस्य विद्यन्ते सोऽक्षी तस्य द्यूतव्यसननिनोऽपि नलस्य क्षितिः पृथ्वी । राज्यनित्यर्थः । एवंविधस्यापि भूपतित्वमित्या-श्वर्यम् । तथाशब्दोऽत्रापि समुच्चयार्थः । यत एवंविधोऽत एव कीर्तनेण्डलं यशोमण्डलम्, सितं च तच्छत्रं च सितच्छत्रं श्वेतातपत्रमिवाचरितं कृतं वा लोकत्रयव्याप्तिसमर्थं कीर्तिमण्डलं यस्य येन वा । पुनः किंविशिष्टः—महोज्ज्वलो महैरुत्सवैरुज्ज्वलो दीप्यमानः । एतेनोत्साह-युक्तत्वं तस्य । महान्परमकाष्ठपन्न उज्ज्वलः शृङ्गारो यस्येति वा । यद्वा—महानुज्ज्वलः शृङ्गारो यत्र दमयन्त्याः । एतेन पञ्चनलीमध्ये तस्यैव वृत्तत्वात् । यद्वा—महसा तेजसा प्रतापेन ज्वलतीति महोज्ज्वलः । सूर्यपक्षेऽपि ‘आदित्याज्जायते वृष्टिः’ इति वृष्टिप्रदत्वेन क्षितिरक्षिणः सूर्यस्य कथा निपीय बुधाः सुधानपि चन्द्रे विषये तथा नाद्रियन्ते । तस्य तत्रासामर्थ्यात् । किंभूतः सूर्यः । श्वेतातपत्रीकृतं कीर्तियुक्तं स्तुतियुक्तं विस्तार-युक्तं वा मण्डलं यस्य । स्तोता श्वेतच्छत्राकारं मण्डलं स्तौति । महसा तेजसा ज्वल-तीति महोज्ज्वलः । ‘कीर्तिः प्रतापयशसोर्वित्तारे कर्दमेऽपि च’ इति विश्वः । ‘महस्तृप्तव-तेजसोः’, ‘शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः’ इत्यमरः । ‘ज्ञातृचान्दिरुरा बुधाः’ इति क्षीरस्वामी ।

१ “महसा तेजसा ज्वलति” इति व्याख्यानं तु नकारस्य द्वित्वानुपपत्त्योपेक्ष्यन्” इति जिन्नराजस्य-
नित्यस्य १५ व्याख्या ‘अनचि च’ इति सूत्राक्षरणमूलिका ।

कल्पिते 'निपीय स्थितस्य' इत्यप्याहारेणैककर्तृकत्वात्प्रस्ताधुः । निपीयेति 'पीड् पाने' ।
 कितिरक्षिण इत्यत्र ताच्छीत्ये निनिः । कयेति 'चिन्तिपूजि-' इति कर्नप्यङ् । आद्रियन्त
 इति 'दृङ् आदरे' इति तौदादिकान्ङित्वात्तत्वि प्रथमपुरुषे शे परतः शे विकरणे धातोः
 'रिङ्सायक्-' इति रिङ्देशेयद्देशयोः 'अतो गुणे' इति परस्ये च रूपं सिद्धम् । दुष्यन्त
 इति दुषाः 'इगुपथ-' इति कः । तितच्छत्रितेस्यत्राचारकिवन्तात्, 'तत्करोति-' इति
 प्यन्ताद्वा निष्ठा । 'निष्ठायां सेटि' इति पेलोपः । ज्वल इत्यत्र 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति
 णस्य पाक्षिकत्वात्प्रचायच् । अस्य महाकाव्यत्वम् 'सर्गवन्धो महाकाव्यम्' इति लक्षणाद् ।
 नायकश्चात्र धीरललितः 'निश्चितो धीरललितः कलासक्तः सुखी नृदुः' इति । रसश्चात्र
 शृङ्गारः । स द्विविधः । संभोगशृङ्गारो विप्रलम्भशृङ्गारश्च । तस्यापरे रसा अन्नभूतः ।
 एवं सर्वत्र । अस्तिन्सर्गे 'इत्यननुम्' इति णवद्वन्तस्य दृत्तम् ॥

रत्नैः कथा यस्य सुधावधीरणी नलः स भूजानिरभूद्भुपाद्भुतः ।

सुवर्णदण्डैकसितातपत्रितज्वलत्प्रतापावलिर्कीर्तिमण्डलः ॥ २ ॥

रत्नैरिति ॥ 'सर्वं वाक्यं सावधारणं भवति' इति न्यायात् नल एव भूजानिर्नरपति-
 रभूत् । नान्य इत्यर्थः । भूजाया यस्येति 'जायाया निङ्' । स कः । यस्य कथा नवभिः
 शृङ्गारादिनी रत्नैः पद्भ्यां सुधानवधीरयति तिरस्करोतीत्येवंशीला सुधावधीरणी । सुधायाः
 पद्भ्यस्त्वं व्याख्यातृप्रतिष्ठा व्याख्यातम् । नधुररसयुक्तैव वा । यस्य कथा रत्नैः कृत्वा सुधान
 अवधिम् । उच्छ्रयं सुधानिति यावत् । तानीरयति क्षिपतीत्येवंशीला । 'सुधावधीरणी' इत्यपि
 पाठः । तत्रापि च एवार्थः । यद्वा—यस्य कथा रत्नैर्हनुनिः सुधाया अवधिः । एतत्तस्मिन्
 नास्तीत्यर्थः । 'दूलोपे-' इति दीर्घः । एतेनेन्द्रादिपरित्यागेन नले नैम्यहुरागर्त्तवित्तम् । यद्वा—
 शोभनं धावतीति सुधा वा पुष्पसंचारिणी धीर्यस्येति मन्मथप्रतिभत्वं तस्य द्योतते । रणी नित्यं
 रणोऽस्यार्त्ताति । अनेनोत्साहप्रतिभत्वं । भूजादिरित्यनेन प्रसूतचित्तयुक्तत्वं । सुगैः ईर्ष्या-
 दिभिः संधिविप्रप्रादिभिर्वाहुत आशयैरुपः । अतएव कथेरतस्य वर्णनं युक्तम् । यद्वा—'रत्न',
 ए' इति पदद्वयम् । यस्य कथा एः कामल रसा भूः स्थानम् । सर्वमिलापकमिहेत्यर्थः । की-
 र्तो नलः । सुवर्णैत्यादि । सुवर्णस्य दण्डः सुवर्णदण्डः । एकं च तत्किं च तद्वाच्यं ईश्वर-
 तातपत्रम् । सुवर्णदण्डश्च एकसितातपत्रं च सुवर्णदण्डैकसितातपत्रे । सुवर्णदण्डैकसितातपत्रे इने
 तद्वाच्यते वा सुवर्णदण्डैकसितातपत्रिते । प्रतापस्य वलिः प्रतापावलिः । ज्वलन्ती वली
 प्रतापावलिश्च ज्वलत्प्रतापावलिः । कीर्तिमण्डलं कीर्तिमण्डलम् । ज्वलत्प्रतापावलिश्च कीर्तिमण्डलं
 च ज्वलत्प्रतापावलिर्कीर्तिमण्डले । सुवर्णदण्डैकसितातपत्रिते ज्वलत्प्रतापावलिर्कीर्तिमण्डले चेत्
 यस्य वा । यथावत्नं योजयता दूरेलोके सुधावित्तच्छते अतिदोषमेवेति । लङ् तु निरेवेत्येव-

१ अत्र श्रीहर्षदेवसुवर्णदण्डैकसितातपत्रिते ज्वलत्प्रतापावलिर्कीर्तिमण्डले चेत् यस्य वा । यथावत्नं योजयता दूरेलोके सुधावित्तच्छते अतिदोषमेवेति । लङ् तु निरेवेत्येव-

पौनरुक्त्यम् । एवमन्येष्वपि पद्येषु विशिष्टार्थप्रतिपादनादपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् । अथवा शोभमानो न्याय्यो वा द्विजातिवर्णानां दण्डः शासनं यथासंभवं करदानं वा यत्र । तथैकं सितातपत्रं यस्मिंस्तादृशं कृतम् । तथा ज्वलन्त्यौ प्रतापावलि कीर्ता यस्मिन् । यद्वा—प्रतापावलियुक्ता कीर्तिर्यस्मिन् । एवंभूतं मण्डलं प्राप्नोति यस्य सः । एतेन पूर्वश्लोकेन सहापौनरुक्त्यम् । प्रतापस्य दण्डत्वनिरूपणात्संकोचः प्रतीयते, सानौचित्यी प्रतापस्य व्यापकत्वं विना कीर्तेर्व्यापकत्वमनुपपद्यमानं तद्गमयतीति वर्णसाम्यमात्रेण च दण्डत्वनिरूपणात्परिहरणीया । ज्वलदित्युभयविशेषणम् । अन्यथा कीर्तिमण्डलशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । यद्वा कीर्तिं प्रति प्रतापस्य हेतुत्वादभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिर्पातः ॥

कविरिदानीं स्वमौद्धत्यं परिहरंस्तस्यैव गुणानुवर्णने कारणमाह—

पवित्रमत्रातनुते जगद्युगे स्मृता रसक्षालनयेव यत्कथा ।

कथं न सा मद्भिरमाविलामपि स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति ॥ ३ ॥

पवित्रमिति ॥ सा इति संबन्धाद्या इति योज्यम् । या यत्कथा यत्संबन्धिनी कथात्रयुगेऽस्मिन्कलियुगे स्मृता स्मर्यमाणा सती जगद्भुवनमा सामस्त्येन पवित्रं तनुते करोति । सा यत्कथा आविलां सदोषां मद्भिरमपि रसैः शृङ्गारादिभिः क्षालनयेवोज्ज्वलीकरणेनैव कथं न पवित्रयिष्यति । अपि तु पवित्रीकरिष्यत्येव । जगदपेक्षया मद्भचसोऽन्तरङ्गत्वात् । तदेवाह—स्वसेविनीमेव । स्वकथैकतत्परामेवेत्यर्थः । 'वैन्यं पृथुम्—' इत्यादिना स्मरणमाहात्म्यात् । 'कर्कोटकस्य—' इत्यादिना कीर्तनस्यापि माहात्म्यात् । या स्मृता पवित्रयति सा स्मरणपूर्वकं कीर्तिता मद्भिरं कथं न पवित्रयिष्यति । यद्येन सेव्यते तत्सदोषमपि तेन पवित्रीक्रियते । अन्यदपि मलिनं वज्रादि रसेनोदकेन या क्षालना तथा निर्मलीक्रियते । अपरिग्रहापाठमेव वा योज्यः । यद्वा—पवित्रीकरणे कारणद्वयम् । आविलत्वम्, अन्यच्च अन्यसेवाराहित्येन स्वसेवित्वम् । अपिरन्यच्चेत्यर्थः । 'तत्कथा' इत्यपि पाठः साधुः । पवित्रमिति 'पुवः संज्ञायाम्' इति कर्तरीतः । इह तु 'पवित्रमिव पवित्रम्' इत्युपचारात् । क्षालनयेति क्षालेश्वरादेः 'प्यास-श्रन्थो—' इति युच् । योरनः । क्षालनयेवेति 'इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च' इति द्वौ ॥

द्वितीयश्लोके तस्य गुणाद्भुतत्वमुक्तं, तदेवाह—

अधीतिबोधाचरणप्रचारणैर्दशाश्रितसः प्रणयनुपाधिभिः ।

चतुर्दशत्वं कृतवान्कुतः स्वयं न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्वयम् ॥ ४ ॥

अधीतीति ॥ अयं नलः स्वयमात्मना चतुर्दशसु विद्यासु । अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः । अधीतिरध्ययनम्, बोधोऽर्थज्ञानम्, आचरणं कर्मानुष्ठानम्, प्रचारणमध्यापनम्, एतैश्चतुर्भिर्नाधिभिः प्रकारैश्चतस्रो दशा अवस्थाः प्रणयन्कुर्वन्चतुर्दशत्वं कुतः केन हेतुना कृतवान्

१ 'अत्र व्यतिरेकोऽलंकारः । अन्यच्च यथासंख्यालंकारः । अत्र सुवर्णदण्डसितच्छत्रे उक्ते पश्चात्तेनैव प्रतापावलि कीर्तिमण्डले 'निदिष्टे इत्यनयोः संकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'तत्कथा' इति 'त्य' । ३ 'नहि तत्कथां विद्यान्यन्मद्रीः प्रतिपादयति, इति राजविषयो रत्याख्यो 'निरुक्तिः । अत्रोपेक्षालंकारः । रसेति 'ष्टिष्टम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

[इह] न जाने । अत्र हेतुर्नास्तीत्यर्थः । चतुर्दशसु विद्यासु स्वतश्चतुर्दशत्वे त्रिद्वेऽपि तत्करणं
विधेयपणतुल्यत्वादयोग्यम् । चतुर्दशसु चतुर्दशत्वं धर्मः त्रिद्व एव । किंचाधीत्यादिचतुर्भिः
प्रकारैरेकैकस्या विद्यायाश्चतुरवस्थत्वेन पदप्रकाशता भाव्यमिति चतुर्दशाक्षेपोऽपि । तस्माच्चतु-
र्दशलमेव स्वयं ज्ञाता सन्नुक्तः कृतवाग्लिहं न वेद्यीति कवेरिच्छित्वासाक्ष्य पुनः स्वयं वदति
—चतुर्भिरधिका दशैलवमर्थो न चतुर्दशलस्य, किंतु चतस्रो दशा अवस्था अधीत्यादयो
यासां ताश्चतुर्दशास्तासां भावत्वत्वम् । तदहं न जाने इति न । अपितु जाने एवेति काकुः ।
एतेन पदप्रकाशत्वं निरस्तम् । चतुर्भिरधिका दशैलपि निरस्तम् । यद्यपि क्षत्रियस्याध्यापने
नाधिकारः, तथापि धनादि दत्त्वा ब्राह्मणद्वाराध्यापनं युज्यमिति न दोषः । एतेन चतुर्दशापि
विद्यास्तस्य स्फुरन्तीत्युक्तम् । 'पुराणन्यायनीमांसाधर्मशास्त्राद्विप्रिताः । वेदाः स्थानानि
विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥' इति याज्ञवल्क्यः । 'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो नीमांसा न्यायवि-
स्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्यास्तत्वेताश्चतुर्दश ॥' इति मनुः । 'उपाधिर्धर्मचिन्तायां कैतवेऽपि
विशेषणे' इति विश्वः । बोधराजस्तोत्रेण समाप्तं कृत्वाधीतिराद्येन समाप्तः । वन्यया बोधस्य
पूर्वनिपातः स्यात् । यद्वा—अधीतेरन्यार्हितत्वाल्लोचनेपातः । 'लट्' इत्यनुवर्तमाने पुनर्लट्प्र-
हणाल्लयनात्तानानाधिकरण्येऽपि शता । तद्योगे च 'न लोका—' इति पञ्चानिषेधाद्वा इति
द्वितीया । एवं सर्वत्र हेतुम् । चतुर्दशत्वमेतत् 'चतस्रोऽनुगवचनस्य' इति पुंवत् । गुणग्रह-
णेन जातिसंज्ञयोर्निवृत्तिः क्रियते, न शुक्लादिगुणविशेषप्रतिपत्तिः । तथा च—'प्रजति हि
सफलत्वं बह्मनालोकनेन' इत्यादयः प्रयोगा युज्यन्ते ॥

उपवेदानामनन्तर्भावमाश्रित्य विद्यान्तरसंयन्त्रं वर्णयितुमाह—

अनुप्य विद्या रत्ननाम्रनर्तकी त्रयीव नीताङ्गगुणेन विस्तरम् ।

अगाहताष्टादशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम् ॥ ५ ॥

अनुप्येति ॥ अनुप्य नलस्य विद्या मुख्यत्वाद्देवदत्तार्थं नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियां जिगी-
षयेव । लुप्तोपेक्षा । अष्टादशतमष्टादशप्रकारत्वमगाहत् प्राप । यद्यपि विद्याया अष्टादशत्वं
स्वत एवास्ति, तथापि साष्टादशविधान्यनेनान्यत्वेत्यभिप्रेतं । नवानां द्वयमष्टादश । नवद्वयं
च ते द्वीपाश्च तेषां पृथग्विद्या या जयश्रिया जयसूचिकाः श्रियाः । यद्वा—जयन्तीति जयाः
सर्वोत्कर्षेण वर्तमाना याः श्रियस्तृतीया जेतुमिच्छता । एकया विदयैका द्वीपश्रीर्देव्या, इत्य-
ष्टादशानिर्विधानिरष्टादश द्वीपश्रियाः सुखेन जेतुं शक्या इत्यर्थः । यद्वा—अनुप्य या विद्
सुखि साष्टादशतमगाहतेति पूर्वददन्त्ययः । अष्टादशद्वीपनिजयश्रियां जिगीषयाष्टादश सुखि-
विशेषा जाता इत्यर्थः । अथवा दृष्ट्यायं द्वीपो जेतव्य इति । अत एव अनुप्यैव रत्ननाम्रे विद्मि
नर्तकीव नर्तकी स्फुरद्वा, नाम्येत्यर्थः । अष्टादश विद्या कर्तव्य स्फुरन्ति स्तेत्यर्थः । नर्तक्य-

१ 'चतुर्दशसु विद्यासु स्वतश्चतुर्दशत्वे त्रिद्वेऽपि तत्करणं
विधेयपणतुल्यत्वादयोग्यम्' इत्यादि—एवं साहित्यविद्याधरी । २ 'अधीतेरन्यार्हित-
त्वाल्लोचनेपातः' इति याज्ञवल्क्य—इति पञ्चानिषेधमगाहतेति प्रत्यक्षम् । 'इह' इति
स्फुरद्वाते 'चतुर्दशसु' शब्दे 'न जाने' इति भावः ।

पञ्चका शिरोहस्तादिभिः पङ्क्तिभिः श्रीवावाहादिभिः पङ्क्तिभिः प्रत्यङ्गैः भूनेत्रादिभिः पङ्क्तिभिः
 पाङ्क्तिभिः, विस्तरं नीताष्टादशधा भवति । तथा विद्या अपि चतुर्दश पूर्वोक्ताः 'आयुर्वेदो धनु-
 र्वेदो गान्धर्वश्चार्थशास्त्रकम्' इति चतस्रः । एवमष्टादश । द्वीपानामष्टादशत्वमवान्तरलङ्कासिंह-
 लकादिभेदेन भागवतोक्तरीत्या 'अष्टादशद्वीपनिखातयूपः' इति कालिदासोक्त्या च ज्ञात-
 व्यम् । यद्वा—नवद्वयद्वीपानां भिन्ना या जयजनिता नलस्य श्रियस्तासां जेतुमिच्छया वेति
 लुप्तोत्प्रेक्षा । नलेनाष्टादश द्वीपा जितास्तेन तस्य तावत्स्य श्रियो जातास्तासां जेतुमिच्छया
 विद्याप्यष्टादशतां प्राप्ता । श्रीसरस्वत्योः सहजविरोधात्सपत्न्योरिव । केव । अङ्गगुणेन पदसंख्या-
 गुणेन विस्तरं नीता विस्तरं प्राप्ता त्रयी त्रित्वसंख्याष्टादशत्वं प्राप्नोति । ज्योतिःशास्त्रे त्रित्वं
 पदसंख्याया गुणितमष्टादशतां लभते । तत्राङ्गशब्देन पदसंख्या गृह्यते । तथा गुणनमा-
 वृत्तिः । यद्वा—त्रय्युद्धारोऽथर्ववेदः । स एकः, पङ्क्त्यानि व्याकरणादीनि, गुणा अप्रधानानि
 पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रायुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्ववेदार्थशास्त्रलक्षणाव्ययै । तैर्विस्तरं नीता वेद-
 त्रयी यथा । अङ्गानि च गुणाश्चैतेषां समाहारोऽङ्गगुणं तेन । अथ च—स्वादुरसोत्पादनप्रका-
 रकथनद्वारा श्रुता सती लोकस्य रसनाग्रं जिह्वाग्रं नर्तयतीति रसनाग्रनर्तकी । नलः सूपका-
 रविद्याज्ञानामवयवभूतानां मधुराम्ललवणतिक्तकटुकपायाख्यानां पण्णां रसानां न्यूनाधिकस-
 मत्त्वरूपेण गुणेनाष्टादशतां प्राप । यथा मधुरद्रव्ये मधुरद्रव्यान्तरस्य न्यूनः प्रक्षेपः, तिक्तेऽ-
 धिकः, अम्ले समः, इत्यनेन प्रकारेण सर्वरसानां त्रैविध्येऽष्टादशत्वम् । यद्वा—अङ्गानां दु-
 ग्धदध्यादीनाम् । तथा च सूपशास्त्रम् 'दुग्धं दधि नवनीतं घोलवने तक्रमस्तुयुगम् । मघाट-
 विकहविष्यं विदलान्नं चेति विज्ञेयम् ॥ कन्दो मूलं शाखा पुष्पं पत्रं फलं चेति । अष्टादशकं
 मांसं भक्ष्याण्युक्तानि गिरिसुतया ॥' इति । दध्युदकं मस्तिवत्युच्यते, कणिशभवं ग्रीष्मादि,
 शिम्ब्यादिभवं मुद्गादि, घण्टकभवं चणकादि । इदं त्रिविधं धान्यम् । भूचरखेचरजलचरमे-
 दात्रिविधं मांसम् । पङ्क्ताः । कन्दमूलफलनालपत्रपुष्पमयं पङ्क्तिषु शाकम् । इत्येवं धान्या-
 द्यङ्गगुणेन विस्तरं नीता इति केचित् । द्यूतावेशेन बहुभाषिणो नलस्य जिह्वाग्रनर्तकी विद्याक्ष-
 विद्याऽङ्गानां द्विकादीनां गुणेन तद्वशेन विस्तरं नीताष्टादशतां प्राप । चतुरङ्गद्यूते हि द्विक-
 त्रिकचतुष्कपञ्चकैर्मिलितैश्चतुर्दश भवन्ति । तथा चोद्गीयकचतुष्टयमेलनादष्टादश भेदा इति
 केचित् । सूपशास्त्रविदष्टादशद्वीपजिज्ञासामित्यर्थः । नर्तकीत्यत्र 'शिल्पिनि ध्वनु' । पित्त्वा-
 । जिगीपयेत्यत्र 'अप्रत्ययात्' इत्यप्रत्ययः । विस्तरमित्यत्र '—अशब्दे' इति [घञः,]
 'ऋदोरप्' । त्रयीत्यत्र त्रित्वसंख्या इति पक्षे विस्तर इव विस्तरः । तमित्युपचारः ॥

पञ्चकाप्रयोगान्त्रयोपेक्षा' इति मल्लिनाथविरचितजीवातुव्याख्या । २ 'अङ्गविद्यागुणेन
 अष्टादशत्वम्' इत्युपाध्यायविश्वेश्वरभट्टारकव्याख्याने तु 'अङ्गानि वेदाश्चत्वारः' इत्याध्वंशस्य
 त्रयीत्वज्ञानं, त्रय्य(न)न्तर्मावे तु नाष्टादशत्वसिद्धिरिति चिन्त्यम्—इति जीवातुः ॥
 विस्तरं तु पङ्क्तिगुणेनाष्टादशत्वसाधनमेव । तच्च त्रय्या एव गुणेन भवति, चतुष्टया गुणेन
 चतुर्विंशतित्वापत्तिरिति विश्वेश्वरव्याख्याने न दोषः ॥ ३ 'अत्रोपमालंकारः । जिगीपयेत्यत्राध्यवसायस्य
 सिद्धत्वादतिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

इति स्यात् । तस्य संज्ञायां करणाधिकरणयोश्च विधानात्प्रकृते तदभावादवेव । यद्वा—अवतर-
रतीत्यवतरः । त्रिनेत्रशाखावतरश्चेति पचायचि ज्ञेयम् । अवतरलस्य बोधिकेति शेषपष्ट्याः
समासः, न तु कर्मपष्ट्याः । 'तृजकाभ्यां कर्तरी' इति निषेधात् । नचैवं सति निषेधवैयर्थ्यम् ।
कारकपष्ट्याः समासे हि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरप्रसङ्गः । शेषपष्ट्यास्तु समासे समासान्तोदात्तल-
मिति स्वरविशेषस्य सत्त्वात् । एतेन 'जनिकर्तुः प्रकृतिः', 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति निर्देशो
व्याख्यातः । अनित्यः पष्टीसमासनिषेध इत्यन्ये । यद्वा—बोधयतीति बोधा इति पचायचि
पूर्वेण पष्टीसमासे समासात्त्वार्थिके कनि 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इत्-' इतीत्वम् । अवतरत्वं
बोधयतीति 'कर्मण्यण्' इत्यणि ङीपि कनि 'केणः' इति ह्रस्वत्वमिति वा समर्थनीयम् ॥

पदैश्चतुर्भिः सुकृते स्थिरीकृते कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे ।

भुवं यदेकाङ्गिकनिष्ठया स्पृशन्दधावधर्मोऽपि कृशस्तपस्विताम् ॥ ७ ॥

पदैरिति ॥ अमुना नलेन चतुर्भिः पदैश्चरणैः सत्त्वास्तेयशमदमरूपैस्तपोदानयज्ञज्ञान-
रूपैर्वा सुकृते धर्मे स्थिरीकृते निश्चलीकृते सति कृते सत्ययुगे के जनास्तपो धर्मं न प्रपेदिरे
न प्रापुः । अपि तु सर्वे धर्मपरा बभूवुः । कृते युगे धर्मस्य चतुष्पात्त्वे त्तिदेऽप्यधर्मस्या-
प्येकस्य पादस्य सत्त्वाशङ्कायामनेनाधर्मस्यातितरां कृशीकरणद्वारा स्थिरकरणाच्चिप्रत्ययो-
पपत्तिः । कुतोऽवगतमेतदित्याह—यद्यस्माद्धर्मविरुद्धोऽधर्मोऽपि तपस्वितां धर्मवत्तां दधौ
दधार । अन्ये तपश्चकुरिति किमाश्चर्यम् । किं कुर्वन् । एकाङ्गिकनिष्ठया भुवं स्पृशन् ।
एकोऽङ्गिर्यस्यां सा एकाङ्गिका, सा चासौ निष्ठा स्थितिश्च तथा, एकचरणकनिष्ठिकया वा
भुवं स्पृशन् । अत एव कृशो दुर्बलः क्षीणः । धर्माधर्मौ चतुष्पादौ । धर्मस्य ज्ञानादयश्चत्वारः
पादाः, अधर्मस्य तद्विपरीताः । तत्र कृतयुगे धर्मश्चतुष्पात्, अधर्म एकपात् । अतश्चा-
धर्मन्यूनत्वमेवाधर्मस्य कृशत्वम् । अथ च दीनत्वम् । अन्योऽपि महांस्तपस्वी पूर्वावस्थो
भवति । 'नलस्तु कृतयुगे नाभूत्' इति कथित् । तच्च सर्वपुराणेषु कृतयुग एव नलसंभव-
स्योक्तत्वात् 'अवश्यंभाविभावानां प्रतीकारो भवेद्यदि । प्रतिकुर्युर्न किं नूनं नलरामयु-
धिष्ठिराः ॥' इति युगक्रमनिर्देशाद्विरुद्धमिति ज्ञातव्यम् । तन्मते शोभनाकृतिः सुकृतिस्तस्याः

चतुर्भिश्चरणैर्नलेन त्रेतायामपि कृते कृतयुगे स्थिरीकृते सति धर्मस्य बाहुल्या-
त्तपस्युगमाप कृतयुगमेवेति सैविसर्ग पाठमङ्गीकृत्य व्याख्येयम् । यद्वा—अनेन त्रेतायां
चतुर्भिः पदैर्धर्मे स्थिरीकृते सति तेन च कृते कृतयुगे जाते सति के न तपः प्रपेदिरे ।
चतुष्पादमस्तदेव कृतयुगम् । 'तपस्वी चानुकम्पाहं' इति विश्वः । तपस्वीति 'तपः-
सहस्राभ्याम्-' इति विनिः^३ ॥

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'तृतीयां दृशन्' इति रूपकम् । 'नलस्य विभूतिमे-
हेष्यभेदोक्तेरतिशयोक्तिः । अत्रोक्तयो रूपकातिशयोक्त्योः संकरः' इति जीवातुः । २ एतच्च 'खर्परे शरि-
ना विसर्गलोपः' इति वातिकविस्मृतिमूलकम् । सविसर्गपाठे सप्तन्यन्तद्वेपोऽनुपपन्नः स्यात् । ३ 'अत्रा-
नुप्रासः शब्दालंकारः । अनुमानमर्थालंकारः । 'अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः । अधर्मोऽपि
तपस्वितां दधाविति विरोधाभासः' इति साहित्यविद्याधरी । अत्रार्थापत्तिरलंकारः 'एकत्र वस्तुनो
भावाच्च वस्त्वन्यथा भवेत् । कैमुत्यन्यायतः सा सादरार्थापत्तिरलंक्रिया ॥' इति सरणादिति जीवातुः ।

यदस्य यात्रासु बलोद्धतं रजः स्फुरत्प्रतापानलधूममक्षिम ।

तदेव गत्वा पतितं सुधाम्बुधौ दधाति पङ्कीभवदङ्कतां विधौ ॥ ८ ॥

यदस्येति ॥ अस्य नलस्य यात्रासु दिग्विजयेषु यद्वलेन सैन्येनोद्धतं रजस्तदेव तद्रज एव विधौ चन्द्रेऽङ्कतां कलङ्कस्वनधुनापि दधाति । किभूतं रजः—स्फुरन्प्रकाशमानो यः प्रतापः स एवासत्त्वत्वादनलोऽभितलस्य यो धूमस्तस्य नक्षिमेव सौन्दर्यमिव नक्षिमास्य । तथा—इतो गत्वा सुधाम्बुधौ सुधासमुद्रे पतितं तदत एव पङ्कीभवत्कर्दनीभवत् । सुधा-
न्बुधेध्वन्द्र उत्पन्नत्वत्संबद्धः पङ्कध्वन्द्रेऽपि लग्नः, स एव कलङ्क इत्यर्थः । आसमुदं यात्रा सेनाबाहुल्यं चानेन योज्यते । सुधाम्बुधिः क्षीरसमुद्रः । सुधाम्बुधावनृतसमुद्रे इति विबु-
विशेषणं वा । रजस्तः पङ्कीभवनयोग्यत्वात्पर्यमुक्तम् । अयं च दत्तपतितं पातित्यहेतुत्वदन्यस्य निर्मलस्यापि स्वसंसर्गान्मालिन्यं करोति, तदेव दधातीति काकुल्लसोत्प्रेक्षा वा । 'वर्ण-
दृढादिभ्यः—' इति दृढादेराकृतिगणत्वान्मक्षिमेत्यत्रेननिच् । 'द्वितीया श्रितातीतपतित—' इति पतितशब्दः सौधुः ॥

स्फुरदधुनिस्वनतद्वनाशुगप्रगल्भवृष्टिव्यधितस्य संगरे ।

निजस्य तेजःशिखिनः परदशता वितेनुरिङ्गालमिवापशः परे ॥ ९ ॥

स्फुरदिति ॥ परदशताः शतावरेऽनन्ताः परे शत्रवः । (दिग्देशकालवाचिनामेव पूर्वादिसाधनानां सर्वनामत्वात्कथं शत्रुवाचिनोः परापरशब्दयोः सर्वनामसंज्ञेति । अत्र कैददा-
दयः—देशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौ प्रतिवादिनि प्रयोग-
नाहुः । वलुतल्लु परापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वादिकनेवायः । शत्रुत्वारिकं त्वार्थिकोऽर्थः ।)
संगरे सङ्ग्रामे निजस्य स्वकीयस्य तेजःशिखिनः प्रतापान्तेरिङ्गालमिव दग्धकण्डमिवापशो
वितेनुर्वित्सारयामासुः । इङ्गालो नापाशब्दः । कविनिर्घणो घवलम्, अयसः इत्यनं वर्ण्यते ।
कथंभूतस्य तेजःशिखिनः—स्फुरदिति । स्फुरन्प्रकाशमानो धनुर्निखनः कोदङ्कदग्धो यस्य
एवंविधयासौ स नलस्य स्फुरदधुनिस्वनतः तस्य नलस्य घना निषिष्टा ये आशुगा वानास्तेषां
प्रगल्भा प्रैडासप्रा वा वृष्टिस्तया व्यधितस्य निर्वाधितस्य । स्फुरन्धनुर्निखनो दत्तमिति
वृष्टिविशेषणं वा । तस्य नलस्य । अन्यत्पूर्ववत् । यद्वा—धनुर्निखनं तनोति विस्तरयति,
तयवे प्राप्नोति वा धनुर्निखनतत् । स्फुरन्प्रकाशमानयासौ धनुर्निखनतत् । प्रकृतादपने-
वेति । तस्य । अन्यत्पूर्ववत् । यद्वा—स्फुरन्तौ धनुर्निखनौ धनुःतिरनादौ यस्य स चर्तौ
(स प्रतिदग्ध) स एव घनो नेपथ्यस्वाशुगा दीप्यमानिनो प्रैडा च । अन्यत्पूर्ववत् ।
शिखिपक्षे तु (यद्वा) स्फुरन्तौ इन्धधुर्गर्जिते मेढु ते च घना नेपथ्येयानशुगा दीप्यमान-

१ 'पङ्कीभवदङ्कतां विधौ' इति शत्रुत्वोपपत्तेः कालोत्प्रेक्षादेः । नापः । कविनामनिष्ठ
प्रतिप्रेक्षकत्वम् । नापि द्वितीयः । अनेकादोऽवलेनविषयस्य इति हेतुः । अत्रान्विते—नेपथ्य-
शब्दस्य प्रतिप्रेक्षकत्वान्मुक्तत्वात् विधीयते । अयं एव पङ्कध्वन्प्रकाशमिव, न तु प्रतिप्रेक्षकत्वमिति
मिति भाव इति त्रिलोक्यात्मना । अत्रान्वितेतिरिक्तत्वात् इति नाहित्यविनाशरी । स्फुरन्तौ
नन्वोपप्रेक्षेति लोपाशुः । २ 'स्फुरन्' इति तु सुखाद्यव्ययान्तरः सङ्गः । ३ अयं घनः कृतविरचितः ।

मिनी प्रौढा, आशुगेन वायुना वा प्रौढा या वृष्टिस्तया व्यथितस्य विनाशं प्रापितस्य । निखनं तन्वन्तीति निखनततः, स्फुरद्वनुर्युक्ता निखनततश्च ये घना मेघा इति वा । तेजःप्रधानस्या-
ग्रेरिज्ञालः श्याम एव भवति । सर्वे राजानस्तेन जिता इत्यर्थः । 'आशुगौ वायुविशिलौ'
इत्यमरः । निखनं तनोतीति निखनतदित्यत्र पक्षे कौ 'गमः कौ' इत्यत्र 'गमादीनामिति
वक्तव्यम्' इति वचनादनुनासिकलोपे तुक् । संज्ञापूर्वकत्वाच्च 'नहिदृति—' इति दीर्घाभावः ।
तयतेर्वा क्विपि 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे तुक् । शतात्परे इति विगृह्य 'पञ्चमी' इति
योगविभागाद्वाहुलकाद्वा समासे 'राजदन्ता—' इति परनिपाते पारस्करादित्वात्पुटि द्रुत्ये च
'परदशताः' इति सिद्धम् ॥

अनल्पदग्धारिपुरानलोच्चलैर्निजप्रतापैर्वलयज्वलद्भुवः ।

प्रदक्षिणीकृत्य जयाय सृष्टया रराज नीराजनया स राजवः ॥ १० ॥

अनल्पेति ॥ स राजघो राज्ञो हन्ति न क्षुद्रान्, राज्ञां हन्ता नलो नीराजनया आरा-
तिंकेन रराज शुशुमे । किंभूतो नलः—जयाय विजयाय भुवो वलयं मण्डलं प्रदक्षिणीकृत्य
स्थितः । किंभूतया नीराजनया—सृष्टया कृतया । पुरलोकैरिति शेषः । किंभूतं वलयम्—
निजप्रतापैः स्वकीयैस्तेजोभिर्ज्वलत्प्रकाशमानम् । किंभूतैर्निजप्रतापैः—अनल्पानि बहूनि दग्धा-
न्यरिपुराणि वैरिनगराणि यैस्तेऽनल्पदग्धारिपुराः, ते च तेऽनला बह्वयस्तैरुज्ज्वला दीप्यमा-
नास्तैः । भूरितरैरित्यर्थः । तेजसस्तेजोन्तरसंयोगे भूयस्त्वं भवति । अनलवदुज्ज्वलैरिति वा ।
यद्वा—किंभूतया नीराजनया—उक्तविशेषणैर्निजप्रतापैरेव सृष्टया नलेनैव कृतया । किंभूतं
वलयम्—ज्वलन्नलेनैव देदीप्यमानम् । शोभमानमित्यर्थः । अत एव राज्ञामभावो नीराजं
नीराजकरणं नीराजना इत्यत्र 'अव्ययं विभक्ति—' इत्यभावेऽव्ययीभावाः । 'अनश्च' इति टज-
न्तात् 'तत्करोति—' इति ण्यन्ताद्युच् । प्रचुरज्वालितवैरिनगराग्निवद्दीप्तैः स्वीयक्षात्रतेजोभिर्दासं
भूमण्डलं जयाय जेतुं परिभ्रम्य स्वैरेव प्रतापैः सृष्टया नीराजनया राजाभावकरणेन स रेजे
इति भावः । जयाय भूमण्डलं, परिक्रम्य यद्वाजाभावकरणं तेन रेजे इति वा । यद्वा—
ज्वलत्प्रकाशमानं जयाय जेतुं प्रदक्षिणीकृत्य स्वीयक्षात्रतेजोभिः कृतया नीराजनया आरातिं-
कविधानेन स रेजे । प्रतापैर्नीराजनयेति व्यस्तरूपकं वा । अत्र ज्वलद्भूमण्डलं जेतुं प्रदक्षि-
णीकृत्य सृष्टया, अर्थाञ्जलेनैवेति व्याख्येयम् । यद्वा—स्वीयतेजोभिः पुरलोकैर्वी जयस्याय
आगमने कृतया, जये सत्येन शुभावहविधिना हेतुना कृतयेति वा । (गमनागमनयोर्नीराजनं
क्रियत इति लोकाचारः । नलस्य जयं प्राप्तुं कृतया इति वा । जयायै जयागमने सृष्टया ।
अस्मिन्पक्षे पुरा लोकैः कृतया इत्यन्वयः । विजयाय लोकैः सृष्टया नीरस्य शान्त्युदकसाजना
हेतुना तया वा) । यद्वा—नलस्योच्चलैः शृङ्गारभूतैर्निजप्रतापैः, अनल्पानि दग्धान्यरिपुराणि
प्रापु ता अनल्पदग्धारिपुराः । अत एव ज्वलन्तीर्देदीप्यमाना भुवो वैरिदेशान्वलयन्स्वाधीनी-
वन् । यद्वा—किंभूतं वलयम्—अनल्पा दग्धारयो यस्मिंस्तदनल्पदग्धारि । अस्मिन्पक्षे

१ 'अत्रोपमा रूपकं चालंकाराविति साहित्यविद्याधरी । रूपकोल्लेखयोः संकरः' इति जीवातुः ।
कुत्रचित्र इत्येतस्य विशेषचिह्नितः पाठः ।

पुरा दृष्ट्या कृतया इत्यन्वयः । यद्वा—किंभूतो नलः—जनन्या दग्धा वा समन्तात् रिपुरायो
पिदृष्ट्याणि येन स तथा । 'शृङ्गारः शुचिरञ्जलः' इत्यनरः । बल्यञ्जलदित्यत्र पक्षे परस-
वर्गः । पक्षान्तरे तु द्रुतम् । 'राजघ इत्युपसंह्यानम्' इति विपातितः । जयायेति 'तुम-
र्षव' इति चतुर्थी । यद्वा—स राज्ञां हन्ता नलः वजया लक्ष्म्या आय विष्णवे दृष्ट्या
नोरोजनया रेजे । राज्ञो विष्णुरूपत्वाद् लक्ष्म्या नोराजना क्रियते । यतः कारणात्प्रदक्षिणा
प्रहृष्ट दक्षिणा दातृत्वं येषां ते प्रदक्षिणा वदान्यास्ते सन्ति यस्य स प्रदक्षिणी । अतिवदान्या
अप्येतस्यानुचराः इत्यर्थं वदान्यतम इत्यर्थः । यद्वा प्रहृष्टदक्षिणा ज्योतिष्येनादयो यस्य
सन्तीति प्रदक्षिणी । अत एव कृणो कर्मकुशलः ॥

निवारितास्तेन महीतलेऽखिले निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्टयः ।

न तत्त्यजुर्नूतमनन्यविश्रमाः प्रतीपभूपालनृगीदृशां दृशः ॥ ११ ॥

निवारिता इति ॥ अतिवृष्टय इतयः प्रतीपभूपालनृगीदृशां प्रतीपा वैरिणो ये भूपाला राजानस्त्वेषां नृगीदृशो नायिकास्त्रातां दृशो नेत्राणि नूनं प्रायेण न तल्लज्जं नुननुः । नूननु-
द्रेक्षायां वा । इतयत्तस्य राष्ट्रे न सन्वील्ययः । किंभूता अतिवृष्टयः—तेन नलेनाखिले
नहीतले निवारिताः प्रतिपिद्धाः । निष्कालिता इत्ययः । किंभूते नहीतले—निरोतिभावं
निर्गता इतयो यस्मात्तद्विरोति तस्य भावस्तम् । गमिते प्राप्तिते । अतः अनन्यविधना न
विद्यतेऽन्योऽन्यत्र वा विधनो विधानस्यानं दातां ताः । अनेन सर्वेऽपि शत्रवो निहता
इत्युक्तम् । यच्च येन निष्काल्यते तत्तद्वैरिणमाश्रयति । स्त्रीणां च स्त्रिय एव शरणमित्युक्तिः ।
'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्भूपकाः शलभाः शुकाः । प्रलासन्नाश्च राजानः पडेता इतयः स्मृताः ॥'
विधन इत्यत्र 'नोदातोपदेशस्य—' इति वृद्धिनिर्णयः ॥

तितांशुवर्णयति स तदुपैर्मेहातिवेत्तः सहृद्वत्तरी यदुम् ।

दिग्गङ्गाङ्गावरणं रणाङ्गणे यशःपटं तद्भटचातुरीतुरी ॥ १२ ॥

लितेति ॥ तद्वद्वचातुरीतुरी तद्वन्न रणाहणे यथाःपठं वदति स्त । तस्य नलस्य भद्राः ।
यद्वा—स चासौ भद्रस्य तेषां तस्य वा चतुरी दुष्टैर्दुष्पुं सैव तुरी निष्पन्नवन्नवेष्टनदण्डस्तस्य
नलस्य दुष्पुं, तैः प्रलितैर्वा शौर्पादिरुष्पुं । कथं च दुष्पुंस्तदुनिः तद्वन्नमाहणे यथाःपठं वदति
मिस्तारितवती । निरनार्त्तारितस्यः । किंभूतैर्दुष्पुं—किंतां दुष्पुंस्तद्वन्नमाहणे यथाःपठं वदति
यथाःपठं वदति । कीदृशी—नहान्मोक्षिः यद्वा स एव वेत्ता वदन्कथं तस्य सहजज्ञस्य सह-
पातिर्वा । किंभूतं यथाःपठन्—यद्वा नहान्मोक्षिः । यद्वा एव दिश एवज्ञानात्तावन्नहान्मोक्षिः ।

[illegible]

सरणमान्नादकम् । सर्वेदिग्याभ्याम् यज आसीदित्यर्थः । 'परपरिभवि तेजसाप्रतामानु कर्तुं प्रभवति हि विपरीतेन्द्रेणमोसरोऽपि' इति न्यायेन भन्द्रेण नलशोभं विभक्तैरेणो ह्यः । दिग्यापि यशो नलसाक्षरीति भावः । तन्नुनायगुणाः सत्तागारिणं तुयेन्यादशी । या प्रये-
कमावरकमनेकं पटं वयति । इयं तु तद्विपरीता इति व्यतिरेकः । येमा गुणि । ययपि स्म
इति 'लट् स्मे' इति भूते लट् । सदृश्वरीति 'राजनि गुणि कृजः' इति वर्तमाने 'सहे व'
इति कानिपि 'यनो र न' इति लीला । चातुयंभेन चातुरी । अयः पितृव्यान्तीप् ॥

प्रतीपभूपैरिव किं ततो मिया विरुद्धधर्मैरपि भेत्तुतोऽजिता ।

अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्विचारदृग्व्यवर्तत ॥ १३ ॥

प्रतीपेति ॥ विरुद्धधर्मैरपि मिथोविरोधिसभाधैरपि धर्मः सभावः ततो नलद्विधा
भयेन भेत्तुता विरुद्धत्वमुज्जिता किम् । कैरिव—प्रतीपभूपैरिव प्रतिकूलराजभिर्धिया भेत्तुतो-
पजापकारित्वं त्यक्ता । उपजापोऽन्तर्भेदः । कुत एतज्ज्ञातमत आह—यद्यस्मात्ता नल ओजसा
अमित्रजिदमित्रान्वैरिणो जयतीत्यमित्रजित् । तथा ओजसा (तेजसा) मित्रजित् (सूर्यमपि
जयतीति) अवर्ततासीत् । स चारदृगपि विचारदृग्वर्तत । चारा एव दृग्यस्य स चारदृक् ।
विगता चारा एव दृग्यस्य स विचारदृक् । योऽङ्गमित्रजित् मित्रजित्कथम्, यश्चारदृक् विचा-
रदृक्कथमिति विरुद्धधर्मास्तैर्भेत्तुतोऽजिता । कथम्— तेजसा मित्रजित्तेजसा मित्रं सूर्यं जयतीति
मित्रजित्, तथा विचारः शास्त्रमेव, विवेको वा दृग्यस्य स विचारदृक् चारा एव दृग् यस्य स
चारदृक् । अपिश्चार्थे विरुद्धपक्ष उभयत्रापि योज्यः । अथ च विरुद्धत्वम्—अमित्रजिदः स
मित्रजित्कथम्, असुहृदं यो जयति स सुहृदं कथं जयति । अथ च यः असूर्यं जयति स
सूर्यं कथं जयतीति विरोधः । तत्परिहारः पूर्वव्याख्यानात् । विचारं पश्यतीति विचारदृग्वा ।
'चारिः पश्यन्ति राजानः' इति । एतेन शत्रुजित्वं तेजस्वित्वं शास्त्रमार्गगामित्वं चोररक्षणत्वं
च व्यक्तीकृतम् । एतेन विजिगीपुत्वं नलस्य द्योतितम् 'अरिमित्रमरेमित्रं मित्रमित्रमतः परम् ।
तथारिमित्रमित्रं च विजिगीपोः पुरःसराः ॥ पार्णिप्राहस्ततः पथादास्कुन्दस्तदनन्तरम् । आसा-
रावनयोश्चैव विजिगीपोश्च पृष्ठतः ॥ अरेश्च विजिगीपोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संह-
तानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः ॥' इति द्वादशराजमण्डली तत इति 'भीत्रा—' इत्युपादानत्वम् ॥

तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा ।

तनोति भानोः परिवेपकैतवात्तदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि ॥ १४ ॥

तदोजस इति ॥ विधिर्ब्रह्मा यदा यदा इति पूर्वोक्तं चित्ते मनसि कुरुते । विचारयती
त्यर्थः । तदा तदा भानोः सूर्यस्य विधोरपि चन्द्रस्य च परिवेपकैतवात्परिवेपव्याजात्कुण्डलनां
वैयर्थ्यसूचकं रेखामण्डलं करोति । इतीति किम्—तदोजसो नलप्रतापस्य, तद्यशसो नलयश-
सश्च स्थितौ सत्यामिमौ सूर्याचन्द्रमसौ वृथा निष्प्रयोजनाविति, तदोजसस्तद्यशसश्च हेतोरिमौ
वृथा स्थिताविति वा । सूर्याचन्द्राभ्यां यत्करणीयं तन्नलतेजोयशोभ्यामेव क्रियते । सूर्यतुल्यं

१ 'अत्र रूपकमलंकारः गुणैरिति श्लिष्टशब्दः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विरोधालंकारः'
'आभासत्वे विरोधस्य विरोधालंकीकृतिर्मेता' इति लक्षणात् । एतदुपजीवनेन विरुद्धधर्माभ्यासस्य चाक्षय-
भेदकत्वादुल्लेखः । सा च प्रतीपभूपैरिवेत्युपमानुप्राणितेति त्रयाणां संकरः' इति जीवातुः ।

चन्द्रतुल्यं चास्मिन्द्वयम् । परिवेषस्य कादाचित्कत्वात् 'यदा यदा' इत्युक्तम् । कृतवादिदिति
नावे दुवादित्वादम् । वृथालिखितग्रन्थस्य कुण्डलनया लोपः क्रियते तथैत्यर्थः ॥

तस्य वदान्पत्वं वर्णयति—

अयं द्रिष्टो भवितेति वैधत्तां लिपिं ललाटेऽर्थिजनस्य जाग्रतीम् ।

मृषां न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः प्रणीय दारिद्र्यदुद्धितां नृपः ॥ ६५ ॥

अयमिति ॥ स नृपो नलोऽर्थिजनस्य याचकजनस्य क्लृप्ते जाप्रतो वैधत्तौ ब्राह्मीमिति लिपिं नृपा निध्या न चक्रे, किंतु पद्म्यां ब्रह्मणा लिखितत्वात्सत्यमेव चकार । इतीति किम्—अयं याचकलोको दारिद्र्यो निर्धनो भविता भावीति वैधत्तौ लिपिः । तर्हि तस्यानौदार्यत्वप्रतीतेः कथं वदान्धत्वमित्याशङ्क्यो जैनग्रन्था समाधत्ते—किं कृत्वा—दारिद्र्यदार्द्रितां प्रणीय दारिद्र्य-स्यैव दार्द्रितान् । राहित्यमित्यर्थः । तां प्रणीय निर्माय । वैधत्तौ लिपिं नृपा न चकारेत्यर्थः । यतोऽलितकल्पपादपः अलितोऽस्तीकृतः कल्पपादपः कल्पवृक्षो येन । कथम्—कल्पवृक्षो याचितनेव ददाति, नलस्तथाचितनपि । अतो वदान्धजन इत्यर्थः । नलराज्ये कोऽपि दारिद्र्यो नामूदित्यर्थः । यद्वा—अकल्पितं धनं दत्त्वा ब्राह्मीं लिपिं नृपां न चक्रे, अपि तु कृतवानेवेति काङ्क्षुः । अलित इति 'दत्करोति-' इति प्यन्तादिश ॥

प्रकारान्तरेण पुनरपि नितरां वदाम्यत्रमाह—

विभज्य मेरुं यदधिस्तात्कृतो न तिन्धुलत्सर्गजलव्ययैर्मरुः ।

अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालयद्वाश्चिकुराः शिरःस्थितम्॥६॥

विभज्येति ॥ तेन नलेन तत्तत्तात्कारणशब्दां फलशब्दां भागाशब्दां दद्याः संपन्नितानि-
धिकृताः केता एव निजं स्वीयनयशतोऽकीर्तितुंगमनात्मनम्यत । शिरसि चीनन्तत्तोमपनाने
स्थिताः केता न भवन्ति, कित्वकीर्तिद्वयेनैव । तस्मिन्—यदत्तात्मन्या नलेन नेरहन्नादि-
विभज्य खण्डशो विधायार्थितादावक्रयतोऽर्थधीनो देवो वा न कृतः । तदा लिङ्गः समुद्र-
जलार्गजलभ्यैर्दाने क्रियमाणे ये जलभ्या जलशक्तौ तैर्नैर्निर्मलप्रेरो न कृतः । दानं हि
जलपूर्वकं भवति । यद्वा—मरुतस्तर्गजलभ्यैः लिङ्गुर्न कृतः । तद्वत्कण्ठशब्दादपरात्मने
द्विफलवद्धाः केता एव जज्ञा इत्यर्थः । सर्वलदनेऽपि चावदेद्वयं न कृतं तदवलो न
द्वयोपेति भावः । एतेनात्मायशोलेदोऽपि नात्वंति सूचितम् । तैर्हिक्वैरिति—‘वयकीर्तिः’
शिरसि स्थिता इति । अर्थिसारित्यत्र ‘तदधीनवचने,’ ‘द्वये च वं’ इति तातिः । फलशब्दः
पञ्चैतरेः ॥

[illegible]

अजस्रमभ्यासमुपेयुषा समं मुदैव देवः कविना बुधेन च ।

दधौ पटीयान्समयं नयस्रयं दिनेश्वरश्रीरुदयं दिने दिने ॥ १७ ॥

अजस्रमिति ॥ अयं देवो राजा नलो दिने दिने प्रतिदिनमुदयमधिष्ठाममिदं दधौ । किं कुर्वन्—कविना काव्यकर्त्रा बुधेन विदुषा वैयाकरणेन न समं साह मुदैव हर्षेणैव समयं कालं नयन्नामयन् । किंभूतेन कविना बुधेन च—अजस्रं सर्वदाभ्यासं काव्यकवनशास्त्रमनन-
ध्यसनमुपेयुषा प्राप्तवता । ‘अभ्याशम्’ इति पाठे नलसंनिध्यम् । कीदृशः—पटीयान्कवि-
त्वाद्यभ्यासवान्, आक्षेपादिसमर्थश्च । पुनः किंभूतः—दिनेश्वरश्रीर्दिनेश्वरः सूर्यस्तादृच्छीः
शोभा यस्य । अत एव दिनेश्वरोऽपि कविना शुक्रेण बुधेन चन्द्रपुत्रेण साह प्रातरादिसमयं
कुर्वन्पटीयांस्तेजस्वी तमोनाशसमर्थः प्रतिदिनमुदयं धत्ते । ‘बुधशुक्रौ सदा पूर्वोत्तरराशिस्थौ’
इति ज्योतिर्विदः । यद्वा—ताभ्यां समं समयं सम्यग्भम् अयं शुभावहविधिं यन्प्राप्नुवन्नयं
प्रतिदिनमुदयं न दधौ, अपितु दधावेव । ‘अभ्यासो व्यसनेऽन्तिके’ इति विश्वः । अजस्र-
मिति नञ्पूर्वाज्जसेः ‘नमिकम्पि—’ इति रः । उपेयुपेति ‘उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च’ इति
साधुः । उपेयुपेत्यादौ सममिति सहार्थयोगे तृतीया ॥

तस्य सामुद्रिकलक्षणवत्त्वमाह—

अधोविधानात्कमलप्रवालयोः शिरःसु दानादखिलक्षमाभुजाम् ।

पुरेदमूर्ध्वं भवतीति वेधसा पदं किमस्याङ्कितमूर्ध्वरेखया ॥ १८ ॥

अधोविधानादिति ॥ किमिति संभावनायाम् । वेधसा ब्रह्मणास्य नलस्य पदं चरण
इति हेतोरूर्ध्वरेखया लक्षणभूतयाङ्कितं चिह्नितं किम् । इतीति किम्—इदं नलपदं कमलप्र-
वालयोः पद्मपल्लवयोः कमलविद्वमयोर्वा अधोविधानाददृष्टत्वनिगम्यदुत्तरधःकरणाद्विकारात्,
तथा—अखिलक्षमाभुजां समस्तभूतां शिरःसु दानात्स्थापनात्कमेणोर्ध्वमुत्कृष्टमुपरि च पुरा
भवति भविष्यति । ‘यावत्पुरा—’ इत्यादिना लट् । राज्ञां शिरःसु दानं नामाकम्प्य वर्तनम् ॥

तस्य वयःसंधिमाह—

जगज्जयं तेन च कोशमक्षयं प्रणीतवाञ्छैशवशेषवानयम् ।

सखा रतीशस्य ऋतुर्यथा वनं वपुस्तथालिङ्गदथास्य यौवनम् ॥ १९ ॥

जगदिति ॥ अयं नलः शैशवशेषवाञ्छैशवस्य शेषो विद्यते यस्यैवंभूतः षोडशाब्ददेशीयो
समग्रस्य भूमण्डलस्य जयं विजयं प्रणीतवान्कृतवान् । तेन च विजयेन कोशं भाण्डा-
यं परिपूर्णं कृतवान् । तेन चेति पदेनानुपपन्नत्वं लक्षणया द्योत्यते । दानशूरस्य
मेवापात्वाद्वा ॥ १८ ॥ तस्याक्षयत्वमानुपपन्नं, न तु मुख्यमिति भावः । नत्वव्ययभावत्वेन
। एतेन शत्रुराहित्यं सूचितम् । दमयन्तीलभस्त्ववशिष्यते । अथ जगज्जयानन्तरं

१. ‘अत्रोपमाश्लेषसहोक्तयोऽलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘दिनेश्वरश्रीरिव श्रीर्यस्य स इति
अलंकारः । अत्र निदर्शनाश्लेषयोः संकरः’ इति जीवातुः । २. ‘अत्रोत्प्रेक्षाऽलंकारः’ । ‘संभाव-
नमथोत्प्रेक्षा’ इति साहित्यविद्याधरी । ३. ‘कोशस्याक्षयत्वमपरिमितत्वेनैव, न तु कृपणभावेनेति’
सुखावबोधः ।

यौवनं तारुण्यमस्य वयुः शरीरं तथालिङ्गत् । अयं यौवनं प्रापेत्पर्यः । शरीरं कर्तुं यौवनं कर्माभूतं प्रापेति वा । अनेन नलवपुषैव यौवनमलंकृतं न तु तत्तेन । यथा रतीशस्य कामस्य सखा मित्रमृतुर्वसन्तो वनमाश्लिष्यति, तथा स्वत एव रमणीयं वनं वसन्त उद्दीपयति तथा यौवनं कर्तुं शरीरं कर्म उद्दीपयति स्म । शरीरमपि सौन्दर्यात्कामस्य मित्रम् । रतीशस्य ऋतुरित्यत्र 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिर्भावः ॥

शरीरवर्णनेनैव प्रक्रमते—

अधारि पद्मेषु तदङ्घ्रिणा घृणा क तच्छयच्छायलवोऽपि पल्लवे ।

तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिकारितां न शारदः पार्विकशर्वरीश्वरः ॥२०॥

अधारीति ॥ तदङ्घ्रिणा तचरणेन पद्मेषु कमलेषु घृणा जुगुप्सा दया वाधार्यकारि । पदो नलचरणात्, नलचरणस्य वा ना येपाम्, सामुद्रिकलक्षणत्वेन पदि नान्तीति वा । मच्छोभालानेन यानि सलदनीकानि मामाश्रित्येव यानि वर्तन्ते तैः सह स्वर्था मया कर्षं कार्या । क्रमेण स्वतो निःशोभत्वाजुगुप्सा, आश्रितत्वाच्च कृपा । पद्मातचरणशोभाधिकेत्यर्थः । पल्लवे प्रवाले तच्छयच्छायलवोऽपि तस्य नलस्य शयो हस्तस्य छाया फान्तित्वच्छयच्छयं तस्य लवो लेशोऽपि कः । कुतः—यतः पदो लवः पल्लवः शरीरनिष्ठवयवचरणशोभालेशो यत्र वर्तते तत्र शरीरोक्तवयवपानिशोभालेशोऽपि कथम् । हीनेन सह साम्यायोगादित्यर्थः । एतेन पल्लवातत्करशोभाधिकेत्यर्थः । किंच शारदः शरदि भवो निर्मलः पार्विकः पर्वणि पूर्णिमायां भवः संपूर्णकलः शर्वरीश्वरो निशानायधन्त्रस्य नलस्यासं मुखं तस्य दास्येऽपि सेवकत्वेऽप्यधिकारितां पात्रत्वं न गतो न प्राप्तः किमुत तत्त्वान्यम् । चन्द्रस्य शरत्पूर्णिमासं-योगाद्रनणीयत्वम्, आस्यस्य तु स्वत एव । शारदत्वादष्टत्वादग्रे स्थातुमशक्यत्वात्त्वान्यं न लेने इति वा रमणीयनायकस्य रमणीयेनैव दासेन भाष्यम् । न चास्य पूर्वोक्तप्रकारेण तुल्यत्वम् । अतो दासत्वमपि न प्रापेति भावः । निर्मलत्वासंपूर्णत्वात्कलहस्तास्यत्वात्, स्त्रीप्रधानत्वाद्वा । अस्य चतुःपष्टिकलत्वात् । 'शारदः पीतमुद्गे स्नाच्छालीनेऽप्रतिमे नवे' । तच्छयच्छाय इति 'दिनाया सेना—' इत्यादिना नपुंसकत्वम् । शारद इति भवार्थे 'संधिवेलः—' इत्यण् । पार्विक इति भवार्थे 'कालाट्टण्' । 'पार्वणः' इति पाठे संवन्धेऽपि 'अन्' इति प्रकृतिर्भावः ॥

प्रकारान्तरेण सामुद्रिकलक्षणत्वमाह—

किमस्य लोभ्नां कपटेन कोटिभिर्विधिर्न लेखानिरजीगणहृणान् ।

न रोमकूपौघमिपाज्जगत्कृता कृताश्च किं दूषणमून्यविन्दवः ॥२१॥

किमिति ॥ विधिर्देहा रोमनां कपटेन मेषेन स्वर्धश्चिकेटिनी रेखानिरस्य नलस्य

१ 'अजोन्मलंकृत' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र केवलमुन्यविन्दवः कपटं देहं' । विरेचनं देहादौघमिपाज्जगत्कृता इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र दूषणं दूषणं इत्यत्र संवन्धेऽपि हस्तरेखानिरस्येति' इति जीवकः ।

गुणाञ्जयौर्दार्प्यादीन्किं नाजीगणत्, अपि तु गणयामासेति कंकुः । गुणगणनया गणकेन ब्रह्मणा लेखा एव लिखिता न तु रोमाणि । अनेन सर्वगुणवत्त्वं तस्य द्योतितम् । दोपराहित्यमाह—जगत्कृता ब्रह्मणा रोमकूपौघमिपाद्रोमकूपसमूहव्याजेन दूषणशून्यविन्दवो दूषणानां शून्यान्यभावास्तज्ज्ञापका विन्दवश्च न कृताः किम्, अपि तु कृता एव । यत्र किमपि न तत्र ज्योतिर्विद्विः शून्यसूचको विन्दुः कियते, तथा रोमकूपा अपि वर्तुला विन्दुत्वेनोत्प्रेक्ष्यन्ते । अयं रोमकूपो न, किंतु दोपराहित्यसूचका विन्दव एव लिखिताः । ‘तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे’ इति तावन्तः कूपा इति ‘रोमैकैकं कूपके पार्थिवानाम्’ इति सामुद्रिकलक्षणं सूच्यते । अजीगणत् । प्यन्ताच्चडि द्वित्वे ‘ई च गर्गः’ ॥

अमुष्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठने ध्रुवं गृहीतार्गलदीर्घपीनता ।

उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्कपाटदुर्धर्पतिरःप्रसारिता ॥ २२ ॥

अमुष्येति ॥ अमुष्य नलस्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठनेऽरीणां दुर्गाणि गिरिप्राकारास्तेषां लुण्ठने बलाद्ब्रह्मे कियमाणे सति, अर्गलदीर्घपीनतार्गलस्येव दीर्घं च तत्पीनं च, तस्य भावस्तता । कर्मधारयो द्वन्द्वो वा । सा गृहीता ध्रुवं गृहीता ननु । ध्रुवं प्रायेण वा । तत्र च तत्रैवारिदुर्गलुण्ठन एवामुष्योरःश्रिया वक्षस्थलशोभया गोपुरे स्फुरद्दीप्यमानं यत्कपाटं तस्य दुर्धर्पता कठिनता तिरःप्रसारिता विशालता च गृहीता किम् । अनेन तस्याजानुबाहुत्वं व्यूढोरस्कत्वमनाकलनीयत्वं च ध्वनितम् । लुण्ठने समर्थं एवाप्रणीर्भवति पुरोवर्तिं सारं वस्तु गृह्णाति । ‘तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना’ इत्यमरः, ‘पुरद्वारं तु गोपुरम्’ इति च । उभयत्र कर्मधारयात्तल्ले ॥

स्वकेलिलेशसितनिन्दितेन्दुनो निजांशद्वर्जितपद्मसंपदः ।

अतद्वयीजित्वरसुन्दरान्तरे न तन्मुखस्य प्रतिमा चराचरे ॥ २३ ॥

स्वकेलीति ॥ तन्मुखस्य प्रतिमा स्वरूपमुपमानं चराचरे स्थावरजंगमात्मके जगति नास्ति । चन्द्रपद्मे उपमानं चेत्तत्राह—कथंभूतस्य तन्मुखस्य—स्वेति । स्वा स्वकीया केलिः क्रीडा तस्या लेशो लवभूतं यत्सितं तेन निन्दितो निजित इन्दुर्येन तत् । तथा निजः स्वकीयोऽशो भागस्वरूपे ये दृशौ नेत्रे ताभ्यां तर्जिता निर्भर्त्सिताधःकृता पद्मानां संपत्समूहः सौभाग्यं वा येन । चन्द्रपद्मातिरिक्तमन्यदुपमानं भविष्यतीति चेत्तत्राह—अतद्वयीति चराचरेणम् । तयोश्चन्द्रपद्मयोर्द्वयी तद्वयी तस्या जित्वरं जयनशीलम् । न विद्यते तद्वयसुन्दरान्तरमन्यसुन्दरं वस्तु यस्मिन् । जगति मुखस्योपमानं द्वयम् । चन्द्रः पद्मं वस्तुवन्तरं नास्ति । तद्वयमेतन्मुखेनांशभूतेन स्मितेन चक्षुर्द्वयेन च निजित-
१५ तन्मुखस्योपमानं नास्तीत्यर्थः । ‘चराचरं स्याज्जगति’ इति विश्वः । जित्व-

रोम्यां रोमकूपाणां च कपटमिश्रशब्दाभ्यां ताद्रूप्यापहवेन गुणगणनारेखात्तदूषणशून्यवि-
१६ जगत्ता वात्प्रेक्षयोः—संचष्टिः’ इति जीवातुः । २ ‘अत्राप्युत्प्रेक्षयोः संचष्टिः’ इति । ‘उत्प्रेक्षा चोपमा चालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

रमिति 'इष्मराजि-' इति करप् । अन्यत्सुन्दरं सुन्दरान्तरम् । मयूरव्यंसकादित्वात्मासः ।
चराचरे इति पक्षे 'सर्वो द्वंद्वो-' इत्येकवचनार्थः ॥

पूर्वोक्तमर्थं पुनरप्याह—

सरोरुहं तस्य दृशैव निजितं जिताः स्तितेनैव विधोरपि श्रियः ।

कुतः परं भव्यमहो महीयसी तदाननस्योपसिता दक्षिता ॥ २४ ॥

सरोरुहमिति ॥ तस्य नलस्य मुखावयवभूतया दृशैव सरोरुहं पद्मं निर्जितम् । मिते-
नैव विधोरपि चन्द्रस्यापि श्रियो जिताः । परं पद्मचन्द्रातिरिक्तमन्यद्भ्यं सुन्दरं बहु वृत्तः
सुव्रत्यम् । अत एव तदाननस्य नलाननस्योपमितावुपमाने महीयसी महती वहीनां दृष्टि-
द्रता । अहो महादार्ढ्यम् । अत्यन्ताभाव इत्यर्थः । 'महीयताम्' इति पाठे महीयतां वहीनां
दृष्टिता भव्यम् 'भव्यनेय-' इति निपातनात्साधु । यो हि यन्माद्विहो भवति स तेन
दृशैव भक्त्यंते, स्मितेन स्वरूपोपहारैर्नैवाधः क्रियते च ॥

स्वाल्भारस्य तदुत्तमाङ्गैः समं चमय्येव तुलामित्वादिषुः ।

अनागसे शंसति बालचापलं पुनः पुनः पुच्छदिलोलनच्छातान् ।२४।

[illegible]

मर्माभूतस्य च मन्मथप्रिया निजस्य हितस्य च तं प्रयोजनम् ।

श्रिया सुपे तत्र जगद्दीश्वरां नलभूषां नान्यत्किञ्चिदगच्छ ॥ ३९ ॥

सतीति । तत्र नरे नरे जगत्पुनः भवितुम्-तन्मया सत्यं कथयति । एवं-

भोक्तेन प्रकारेण) द्विषा मन्मथविभ्रमः कामजनिनो विभ्रमोऽभ्यज्जातः । विविधो भ्रमो विभ्रमः, विलासय । कामरा विविधो भ्रमः, कामजनिनो विलासय । तदुभयं कथमित्ये-
क्षायां यथाक्रमेणाह—तस्य महीभृतो राशो नलस्य मन्मथविभ्रमः कामशीलराशोभवेन
स्वीयान्तःकरणे मदनोऽयमिति भ्रान्तिः । तथा । निजस्य सस्य न भित्तस्यान्तःकरणस्य तं
प्रति नलं प्रतीच्छया अलभिलाषेण कामजनिनो विलासः कदाधारिरिति कामजन्मविभ्रमदे-
विव्यम् । महीभृत इति संबन्धपण्या मन्मथपदेनान्वयात्, नृपे इति नियमसाध्या मन्मथ-
विभ्रमपदेनान्वयाच्चात्र पानरुक्त्वम् । नौ परस्परसमुच्चये । जगत्प्रयीभुजामिति सामान्येनोपो
पतिव्रतादिरहितानामिति श्रेयम् । एवं 'न का निशी—' इत्यादानपि श्रेयम् । यदा—मन्मथ-
ध्रियैव इति चकारमेवकारार्थं व्याख्याय द्वितीयं समुच्चयार्थं व्याख्याय पतिव्रतानां मन्मथोऽ-
यमिति निरभिलाषो विविधो भ्रमो जातः । अन्यासां तु तं प्रतीच्छयापीति द्विष्यमित्यनो-
चित्ती परिहरणीया 'विभ्रमो भ्रान्तिहावयोः' इति विश्वः । मननं मत् शास्त्राद्यभ्यासजन्यं
ज्ञानं मभ्रातीति मन्मथः । मूलविभुजादित्यात्कः ॥

इदानीं क्रमेण देवनागमर्त्याङ्गनानां कामविभ्रमं श्लोकत्रयेणाह—

निमीलनभ्रंशजुषा दृशा भृशं निपीय तं यस्त्रिदशीमिरजितः ।

अमूस्तमभ्यासभरं विवृण्वते निमेषनिःस्वैरधुनापि लोचनैः ॥ २७ ॥

निमीलनेत्यादिना ॥ त्रिदशीमिर्देवाङ्गनाभिः योऽभ्यासभरोऽभ्यासातिशयो निमीलन-
भ्रंशजुषा निमीलनस्य नेत्रसंकोचस्य भ्रंशोऽभावस्तं जुपतीति निमीलनभ्रंशजुद् तथा दृशा तं
नलं निपीय सादरं दृष्ट्वाजितः कृतः । अमूत्रिदश्यस्तमभ्यासभरं निमेषनिःस्वैः निमेषदरिद्रैर्लो-
चनैरधुनाप्यद्यापि विवृण्वते प्रकटयन्ति । देवाङ्गनानां स्वत एव निमिमेपत्वं नलावलोकने
उत्प्रेक्षणीयमित्युत्प्रेक्षितम् । यदत्यन्तमभ्यस्तं तत्कदापि न विस्मर्यते । त्रिदशीति पुंयोग-
लक्षणो वा ङीप् ॥

अदस्तदाकर्णि फलाढ्यजीवितं दृशोर्द्वयं नस्तदवीक्षि चाफलम् ।

इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः ॥ २८ ॥

अद इति ॥ चक्षुःश्रवसां नागानां प्रियाः स्त्रियो नले नलनिमित्तमात्मनस्तद्दृशोर्द्वयमिति
पूर्वोक्तप्रकारेण हृदा मनसा स्तुवन्ति स्म निन्दन्ति स्म च । इतीति किम्—अद इदं नोऽस्माकं
द्वयं तदाकर्णि तं नलमाकर्णयतीत्येवंशीलं सत् फलाढ्यजीवितं फलेनाढ्यं जीवितं यस्य ।

नितिमित्यर्थः । तदवीक्षितं नलं न वीक्षते एवंभूतं सत् अफलं निष्फलमिति ।

स्थितत्वात्रलाकर्णनं भवति, न तु वीक्षणम् ॥

नलश्रीविश्ववनिरेच्छयोः छिद्यदोपात्तविभ्रमोभयेन यथासंख्यसंबन्धाच्छेषसंकीर्णो यथा-

इति जीवातुः । 'तस्य मन्मथप्रिया इत्युपमा । मन्मथविभ्रम इति रूपः' इति साहित्य-

२ 'अत्रेवादिशब्दानामभावात्तमभ्यासमिव विवृण्वते इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षालंकारः ।

सिद्धत्वादिशयो वा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र गुणक्रियाविरोधालंकारः ।

अतिश्रुतिभिर्जाल्यायैविरुद्धा स्यादुपलिभिः । क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्यैवैवेति ते दश ॥' इति
साहित्यविद्याधरी ।

विलोकयन्तीभिरजस्रभावना बलादमुं नेत्रनिमीलनेष्वपि ।

अलम्भि मर्त्याभिरमुष्य दर्शने न विमलेशोऽपि निमेषनिर्मितः ॥ २९ ॥

विलोकेति ॥ मर्त्याभिर्मानुषीभिरमुष्य दर्शनेऽवलोकने निमेषनिर्मितो नेत्रनिमीलनरचितो विमलेशोऽपि नालम्भि न प्रापि । किंभूताभिर्मानुषीभिः—अजस्रभावनावलादजस्रं निरन्तरं या भावना वासना, चिन्तनं वा तद्वशादमुं नलं नेत्रनिमीलनेष्वपि नेत्रसंकोचेष्वपि सत्तु विलोकयन्तीभिः पश्यन्तीभिः । यो हि यं स्मरति स नेत्रगोचराभावेऽपि तमेव पश्यति । नर्त्याभिरिति योपधत्तान्न लोप् । अलम्भि इत्यत्र 'लभेत्' इत्यनुवृत्तौ 'विभाषा चिण्णमुलोः' इति सुम् ॥

इदानीं प्रतिव्रताव्यतिरिक्तानां सर्वांशामपि मुग्धादिकमेण नलेऽनुरागमाह—

न का निशि स्वप्नगतं ददर्श तं जगाद् गोत्रस्खलिते च का न तम् ।

तदात्मताध्यातधवा रते च का चकार वा न स्वमनोभवोद्भवम् ॥ ३० ॥

नेति ॥ का स्त्री निशि स्वप्नगतं रात्रौ स्वप्नप्राप्तं तं नलं न ददर्श, अपि तु सर्वापि । का च गोत्रस्खलिते नामव्यत्यये नामभ्रान्तौ तं नलं न जगाद्, अपि तु सर्वापि । च परं रते संभोगे तदात्मताध्यातधवा तस्य नलस्यात्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावस्वत्ता नलस्वरूपवत्त्वं तया नलस्वरूपेण ध्यातो धवः प्रियो यया सैवंभूता सती का वा स्वमनोभवोद्भवं स्वस्य मदनोद्भूतिं न चकार, अपि तु सर्वापि । स्वप्रिये नलभावं कृत्वा रेने इत्यर्थः । क्रमेण मुग्धादीनां नले चित्तासक्तो दर्शितः । बह्व्यो युवतयो नलमेव स्वप्नगतं ददृशुरित्यर्थः । 'नाम गोत्रं कुलं गोत्रं गोत्रस्तु धरणीधरः' इति यादवप्रकाशः ॥

इदानीमन्यस्त्रीणां तदयोग्यत्वप्रतिपादनपुरःसरं भैमीप्रसक्तं करोति—

ध्रियास्य योग्याहमिति स्वमीक्षितुं करे तमालोक्य सुरुपया धृतः ।

विहाय भैमीमपदर्पया कया न दर्पणः श्वासमलीमसः कृतः ॥ ३१ ॥

ध्रियेति ॥ कया सुरुपया क्षात्र्या भैमीं विहाय त्यक्त्वा दर्पण आदर्शः श्वासमलीमसः श्वासेन मुखवायुना मलिनो न कृतः, अपि तु भैमीव्यतिरेकेण सर्वानिरपि कृतः । जघोद-त्वात् । किंभूतो दर्पणः—तं नलं चित्रादावालोक्ष्य इति विचार्य स्वमात्मानमपीक्षितुमवलोक-यितुं करे हस्ते धृतः । इतीति किम्—धिया शोभदास्य नलस्याहं योग्या सदृशी स्थिति-काकुः । किंभूतया कया—अपदर्पया गतदर्पया तमालोक्य गतगर्वया इति वान्वयः । भैमीं त्यक्त्या सर्वा अपि गतगर्वा जाता इति भावः । 'प्राप्तरूपसुरूपानिरूपा दुष्मनोद्भवोः' इत्यमरः । विहायेति त्यक्तन्तसरूपो निपातो विनाशे द्रष्टव्यः । (तयोरेव च 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति वपनार्थेऽस्मीमिति द्वितीया) शिष्टप्रयोगात् । 'ज्योत्स्नात्मिका—' इति मलीमलो निपातः ॥

१ 'अत्र निरेषोदिरलंकारः' । तदा कालंकारसंज्ञे—'कारणकालस्य कालंस्तनुवर्तितनिरेषोदिर' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेतुमात्रासंज्ञा' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र हि हेतु-नात्मनोऽपि संज्ञयोरेकनिरेषोदिर' इति जीवातुः । ३ कयं कृतः कृतचित् । ४ 'अत्र हि स्व-संज्ञेऽपि स्वस्यापराहंन्येऽपि स्वसंज्ञोऽपि स्वसंज्ञो' इति जीवातुः । 'अत्र गर्वस्य स्वमिहारी-भावरूप इति' इति साहित्यविद्याधरी ।

नले भैमीमनोमिलापमाह—

यथोह्यमानः खलु भोगभोजिना प्रसह्य वैरोचनिजस्य पत्तनम् ।

विदर्भजाया मदनस्तथा मनो नलावरुद्धं वयसैव वेशितः ॥ ३२ ॥

यथेति ॥ वयसा पक्षिणा गरुडेनैवोह्यमानः प्राप्यमानो मदनः प्रद्युम्नः प्रसह्य वलात्कारेण वैरोचनिजस्य पत्तनं बलिपुत्रस्य बाणस्य शोणितपुरं नगरं यथा गरुडेनैव प्रवेशितस्तथा वयसैव तारुण्येनैव विदर्भजाया दमयन्त्या मनः कर्म प्रसह्य शैशवसमयं कान्त्वा मदनः प्रवेशितः । खलु वाक्यालंकारे, प्रसिद्धौ वा । किंभूतेन गरुडेन—भोगभोजिना भोगं सर्पशरीरं भुङ्क्ते एवंशीलस्तेन । तारुण्यपक्षे—भोगं सुखं भुङ्क्ते भोजयति वा तच्छीलेन । किंभूतं पत्तनम्—अनलेनाग्निनावरुद्धं समन्ततो व्याप्तम् । भैमीमनःपक्षे—नलेन संवद्धमाक्रान्तं चित्रादौ दृष्टं श्रुतं च नलं मनसि निधाय कामपीडिता जातेत्यर्थः । कामः कीदृक्—तारुण्य-चिह्नैरुह्यमानस्तव्यमाणः । प्रसह्येति हठार्थेऽन्ययम् । पक्षे सहेत्यर्प । बाणासुरकन्याविवाहेऽ-निरुद्धे श्रीकृष्णनम्ररि बाणेनावरुद्धे नारदवचनाद्वलप्रद्युम्नसहितः श्रीकृष्णो गरुडमारुह्यानिरुद्ध-मोचनार्थं शोणितपुरं गत इति विष्णुपुराणम् । ‘भोगिभोजिना’ इति पाठे भोगिनः सर्पान्, भोगयुक्तान्विलासिनश्चेति । ‘खगवात्यादिनोर्वयः’ इत्यमरः ॥

तमेव प्रकारमाह—

नृपेऽनुरूपे निजरूपसंपदां दिदेश तस्मिन्वहुशः श्रुतिं गते ।

विशिष्य सा भीमनरेन्द्रनन्दना मनोभवाज्ञैकवशंवदं मनः ॥ ३३ ॥

नृप इति ॥ स भीमनरेन्द्रस्य नन्दना दमयन्ती तस्मिन्नृपे नले मनो विशिष्य अन्यस्त्रीभ्यः सकाशादतिशयेन, अन्यनृपेभ्य आकृष्य वा दिदेश निदधौ । किंभूते नृपे—निजरूपसंपदां स्वकीयसौन्दर्याधिक्यानामनुरूपे योग्ये । तथा बहुशोऽनेकवारं श्रुतिं श्रवणगोचरं गते प्राप्ते । किंभूतं मनः—मनोभवस्य कामस्य आज्ञायां एकं मुख्यं वशंवदं प्रवणम् । कामाज्ञाकारक-मित्यर्थः । मदनायत्तत्वात्तल एव संलग्नमित्यर्थः । रूपं च संपदश्चेति वा । बहुश इति ‘संख्यै-कवचनात्—’ इति शस् । नन्दना इति नन्द्यादित्याह्युः । वशंवदमिति ‘प्रियवशे वदः खच्’ । ‘अरुद्रिपदजन्तस्य—’ इति मुंम् ॥

उपासनामेत्य पितुः स्म रज्यते दिने दिने सावसरेषु चन्दिनाम् ।

पठत्सु तेषु प्रतिभूपतीनलं विनिद्रोमाजनि शृण्वती नलम् ॥ ३४ ॥

उपासनामिति ॥ सा भैमी सावसरं त्यक्त्वा दिने दिने प्रतिदिनं पितुरुपासनां सेवा-

‘अत्र शेषोपमालंकारौ’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘अत्र यथोह्यमानः मनोनल इति शब्दशेषः १ ॥ ५० ॥ दृष्टिविशेषणा चेयमुपमा । साच वयसा इति वयसोरभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्रा-संकरः’ इति जीवातुः । २ ‘नन्दिनी’ इति पाठान्तरम् । ३ ‘श्रवणादनुरागः । तथाच रुद्रटः— १५१ तु द्वेधा कन्योढा चेति जायते [निलम्] । गुरुमदनार्ते नायकमालोक्याकर्ण्य वा सम्यक् ॥’ अत्रारतिलक्रेत्युक्तम्—‘अन्यदीया द्विधा प्रोक्ता कन्योढा चेति ते प्रिये । दर्शनाच्छ्रवणाच्चापि कामार्ते भवतो यथा ॥’ अत्रानुप्रासोऽलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

मैलागलं वन्दितामवसरेषु समयेषु रज्यते स्म अनुरक्षा बभूव । तेषामवसरे नलकर्णनसं-
भवादित्यर्थः । तदेवाह—तेषु वन्दिषु प्रतिभूषणीनन्यान्तः पठ्युः स्तुतिपूर्वकं वदत्युः सत्युः
सा मैत्री नलं शृण्वती सती ललनस्य विनिद्रोमाजन्त्युलका जाता । श्रवणानुरागः
सात्त्विको भावश्च दर्शितः । उपासनामिति 'न्यासधन्य-' इति युक् । रज्यते इति स्तुतिरेतौ
देवादिकस्य रक्षे रूपम् । भूषणीन्प्रतीति लक्षणे कर्मप्रवचनीयत्वम् । विनिद्रोमा इति नान्तं
वदन्तं वा । अजनीति 'दीपजन-' इति कर्तारि विनि 'जनिवद्भ्यश्च' इति निषेधाद्बृहन्नार्थः ॥

कथाप्रसङ्गेषु मिथः सखीमुखानृणेऽपि तन्व्या नलनामनि श्रुते ।

द्रुतं विधूयान्पदभूयतानया मुदा तदाकर्णनसज्जकर्णया ॥ ३५ ॥

कथेति ॥ मिथः परस्परं कथानुप्रसङ्गेषु सखीमुखानृणेऽपि विषये नलनामि तन्व्या दन-
पन्त्या श्रुते सति लवया मैत्र्या मुदा हर्षेण तस्य नलनामि वाक्पणे श्रवणे सम्यक् तत्परा कर्मा
यस्या एवंविधया भूषत जातम् । किं पुनर्वाच्यं नलनृपदर्शने सज्जकर्णत्वम् । किं ह्यन्या—
अन्यत्कथान्तरं कार्यान्तरं वा द्रुतं इदिति विधूय परित्यज्य । एता मयि स्नेहमदराजकथा
एव कथयन्तीति इत्येत्यर्थः । तन्व्या इति विरलव्यपया कृतम् । अन्वयः । भावे
संगतमनेपदे ॥

स्वरात्परासोरनिमेषलोचनाद्विमेनि तद्भिन्नमुदाहरेति सा ।

जनेन यूतः स्तुवता तदास्पदे निदर्शनं नैपथ्यमभ्यपेक्षयत् ॥ ३६ ॥

क्रोधो दस्येति पराजयेच्छायाः कारणम् । जातक्रोधी वैरी कमप्यवसरं प्राप्य शक्त्यायुधः
सर्वैरिणं पराजेषुं प्रक्रमते । शोभेति भिदादिगणे निपातनात्सार्धः ॥

अकारि तेन श्रवणातिथिर्गुणः क्षमाभुजा भीमनृपात्मजालयः ।

तदुच्चधैर्यव्यसंहितेषुणा सरेण च स्वात्मशरासनाश्रयः ॥ ४४ ॥

अकारीति ॥ तेन क्षमाभुजा राज्ञा नलेन भीमनृपात्मजालयः भीमनृपकन्या आलयः
स्थानमाश्रयो यस्य एवंभूतो गुणः सौन्दर्यादिः श्रवणातिथिः श्रवणगोचरोऽकारि कृतः ।
आकर्णित इत्यर्थः । आदरातिशयापूर्वत्वसूचनायातिथिपदम् । स्मरेणापि गुणः प्रत्यक्षा स्वात्म-
शरासनाश्रयः स्वात्मनो यच्छरासनं धनुस्तदाश्रय आधारः स्थानं यस्यैवंभूतोऽकारि । किंभू-
तेन—तस्य नलस्योद्यमुत्कृष्टं धैर्यं तस्य व्ययो नाशस्तस्मै संहितो वनुष्यारोपित इषुर्धनं ।
यदैव भैनीगुणश्रवणं जातं तदैव तस्य नदनपीडा जातेति भावः । चतुल्पकालयोत्तनायों
वा । शोभनं दृढं यदात्मशरासनमिति वा ॥

अनुप्य धीरस्य जयाय साहसी तदा खलु ज्यां विशिखैः सनाथयन् ।

निमज्जयामास यशांसि संशये स्मरत्त्रिलोकीविजयार्जितान्यपि ॥४५॥

अमुष्येति ॥ स्वरः द्रवाणां लोकानां सनाहारखिलोकी तस्या विद्येनाजितानि संपारि-
तान्यपि यदांति कीर्तीः संगये संदेहे निमज्जयानात् । खलु संभावनायाम् । त्रैलोक्ये जितेष्वपि
यदेनं जेतुं शक्यामि तर्ह्येतस्याजये सर्वापि कीर्तिर्गमिष्यतीति शक्यामि न वेति संदेहः ।
किंभूतः स्वरः—तदा धीरस्यामुष्य नलस्य जयाय विशिखैर्वापैः ज्यां सनाथयन्तनापां कुर्वन् ।
योजयन्निलयः । यतः साहसी हिताहितानपेक्षं मत्वनं तत्साहसं तक्षन् । अविमृश्यकारीत्यर्थः ।
विशिखैरिति धीरस्यैकेन जेतुमशक्यत्वाद्बहुत्वम् । त्रैलोक्यापेक्षयात्मातिधीरत्वमुच्यते । 'विज-
योर्जितानि' इति पाठः साधीयन् । जयायेति 'तुनपात्—' इति चतुर्थी । निमज्जयानासेति
नहजेः लकारस्य 'झलां जग् झशि' इति यो दकारस्तस्य '—मज्जतीनाम्—' इति निर्देशादुच्यते ॥

अनेन भैर्नो घटापिप्यतस्तथा दिधेरवन्ध्येच्छतया ब्रह्मासि तत् ।

अनेदि तत्तादगनङ्गनार्गणैर्यदस्य पौष्पैरपि धैर्यदःशुकम् ॥ ४६ ॥

अनेनेति ॥ अल्प गतेषु तादृशित्वं तादृशुर्भेदमपि धैर्यमेव वस्तुं धैर्यः पुनरुपैरय-
नान्तरागर्षः कामधार्यैर्यलान्दनेति विदारितम् । तत्तत्ताव तथा वक्ष्यमाणैर्न्यमितं पीडित-
परिलाजनप्रकारेण अनेन गतेन नैमी पदमिष्यतः संगममिष्यतो विधेर्भेदोऽन्येष्वेव तथा
अवस्था सकला इच्छा मनोरथो दत्त तस्य भाष्यतः सकलेच्छतया तथा गृह्यति विवर्ति-
तमिति पितृर्षः । तत्तादृशान्तरागर्षित्वेयं वा पदम् । तैः परस्मैपदतया प्रतियोग्येणान्य-
मिमप्यनित्यमुक्त्यैः कामधार्येति । अन्तरितत्वापि पुनरुपैर्यैर्विधेयमुपसंगृहीतमपि
पदुक्तौ पदित्वेयं तद्वत्प्रकारेणैव तथा एव नित्यं इति वक्तव्यः विवर्तितापत्तिं वा । धर्मः

१. 'कर्मोन्मेषादकार' इति व्याख्येयविद्यापरी । २. 'उत्तर' इत्यन्वयस्य 'उत्तर' इति उक्तं तत्र
 'उत्तर' इति । 'उत्तर' इति व्याख्येयविद्यापरी । 'उत्तर' इति व्याख्येयविद्यापरी । 'उत्तर' इति व्याख्येयविद्यापरी ।
 'उत्तर' इति व्याख्येयविद्यापरी । 'उत्तर' इति व्याख्येयविद्यापरी । 'उत्तर' इति व्याख्येयविद्यापरी ।
 'उत्तर' इति व्याख्येयविद्यापरी । 'उत्तर' इति व्याख्येयविद्यापरी । 'उत्तर' इति व्याख्येयविद्यापरी ।

भावितमपि विधीष्टं भवत्येवेति भावः । व्यलासीति भावे चिण् । अनेदीति कर्मणि कर्मकर्तरि वा चिण् । पाँषैः । भेदविवक्षायां संवन्धेऽण् । स्वायें वा ॥

धैर्यमङ्गमेवाह—

किमन्यदद्यापि यदस्वतापितः पितामहो वारिजमाश्रयत्यहो ।
स्मरं तनुच्छायतया तमात्मनः शशाक शङ्के स न लङ्घितुं नलः ॥४७॥

किमन्यदिति ॥ यस्य कामस्यात्रैवाणैस्तापितः पितामहो ब्रह्माऽपि वारिजं कमलमाश्रयति । अहो आश्चर्यं । वृद्धोऽपि ब्रह्मा कामसंतप्तः । यः स्वपितामहमप्यतिवृद्धमतिपूज्यं शत्रैः पीडयतीति सोऽन्यं पीडयतीति किं वाच्यम् । स्वभावसिद्धं कमलासनत्वं कामसंतप्तत्वेनोत्प्रेक्षितम् । छसोत्प्रेक्षा । संतप्ताः शीतलमाश्रयन्ते । अत एव वारिजपदम् । अन्यत्कामस्य किं वर्णनीयं तत्राह—शङ्के इति । नल आत्मनः स्वस्य तनुच्छायतया शरीरसाम्येनैव । यद्वा—तन्वी छाया शोभा यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा विरहव्यथाजनितम्लानशोभतया तं स्मरं लङ्घितुं जेतुं न शशाक । यद्वा—आत्मनः सकाशात्कामस्य तनुच्छायतयात्पशोभत्वेन जेतुं नाशकत्, अपि तु शशाकैव । तस्यात्पकान्तित्वमात्मनोऽधिककान्तित्वमेव जय इत्यर्थः । पूर्वं तस्यातिशयितं धैर्यं वर्णयित्वा तत्राशकयनं विप्रलम्भपोषार्थम् । लङ्घितुमिति शक्तियोगे तुमुर्न ॥

उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं नवोपहारेण वयस्कृतेन किम् ।
त्रपासरिदुर्गमपि प्रतीर्य सा नलस्य तन्वी हृदयं विवेश यत् ॥ ४८ ॥

उर इति ॥ सा तन्वी कुशाङ्गी स्वीया व्रपैव सरिन्नदी तस्या दुर्गं प्राकारमपि, त्रपासरिदेव दुर्गं वा । प्रतीर्य तीर्त्वा नलस्य हृदयं यद्विवेश प्रविष्टा । यद्वा—नलस्यैव त्रपासरिदुर्गम् । तदुरोभुवा वक्षस्थलगेन कुम्भयुगेन कुचकलशयुगेन जृम्भितं विलसितम् । किमुत्प्रेक्षायाम् । किंभूतेन—नवोपहारेण नवो नूतन उप समीपगतो हारो मुक्ताहारो यस्य, उपहार उपायनं तद्रूपेण वा । वयसा यौवनेन कृतं वयस्कृतं तेन । तेन लज्जां त्यक्त्वा संपन्नयौवना मैत्री ध्याता इत्यर्थः । अन्यापि कुम्भकारकृतमुपदौकितं कुम्भद्वयं वक्षसि निधाय जलदुर्गं तीर्त्वा प्रियसंकेतं गच्छति । यच्छब्दोऽप्यर्थः । सा तन्व्यप्युरोभुवा कुम्भयुगेन त्रपासरिदुर्गमपि प्रतीर्य नलस्य हृदयमपि विवेश किमिति वितर्क इति वान्वयः । किंभूतं दुर्गम्—जृम्भितम् । अत्युच्चमित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् । ‘उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा’ इत्यमरः । उरोभुवा इति भाषितपुंस्कत्वेन नुमभावः । कुम्भयुगेनेति कर्तरि तृतीयौ ॥

१ ‘कञ्चुकं भिन्नमिति विरोधः’ तस्य विधिविलासेनामासीकरणाद्विरोधाभासोऽलंकारः । स च युक्तान्तात्पर्येणोपाय इति तयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः इति जीवातुः । ‘अत्रानुमानविरोधाव-
इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्र स्मरलङ्घने पितामहोऽप्यशक्तः किमुत नल इत्यर्थापत्ति-
लंकारः । तनोश्छायेव छाया इत्युपमा । छायायोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । अलङ्घ्यत्वे
या हेतुत्वोत्प्रेक्षणादेतुत्प्रेक्षा । सा च शङ्के इति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या’ इति जीवातुः ।
‘अत्रोत्प्रेक्षा रूपकं रूपालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्रोत्प्रेक्षा रूपकं रूपालं-
इति साहित्यविद्याधरी । ‘अत्र विषयनिर्गणनादभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः जृम्भणं किमि-
नका । सा चोक्तातिशयोक्तिमूला इति संकरः’ इति जीवातुः ।

अपह्वानस्य जनाय यन्निजामधीरतामस्य कृतं मनोभुवा ।

जबोधि तज्जागरदुःखलाक्षिणी निशा च शय्या च शशाङ्ककोमला ४२

अपेति ॥ मनोभुवा कर्मेनास्य नलस्य यद् अनिर्वाच्यं कृतम् । तत् निशा रात्रिः शय्य
आस्तरणं चाबोधि जानाति स्म । किंभूतस्यास्य—जनाय लोकाय निजां स्वकीयानधीरताम
धैर्यमपह्नुवानस्य गोपायतः । किंभूता निशा शय्या च—यतो जागरदुःखं तादाशिक्षते सा
विदुषोत्तर्यः । तन्नागर इत्येकं पदं वा । तथा शशाङ्कचौनला चन्द्रेण मनोहरा । शशस्य
मृगविशेषस्याह उल्लसत्तद्वन्मृद्वो । चन्द्रवन्मनोहरा वा । चन्द्रेण कर्पूरप्रक्षेपेण मनोहरा वा ।
चान्द्रां रात्रिरतिदुःसहत्वाज्जागरदुःखताक्षिणी । शय्या चात्मनि विदुःशनेन । रात्रिशय्याभ्य
तिरेकेण केनचित्पाद्विरहदुःखं न हातमिति भावः । जनापेति 'जाघहुइ' इति चंप्रदानतन्
अबोधीति 'दीपजन-' इति कर्तरे चिप् । निशा इति हलन्ताद्वा टाप् । शय्या इति 'संहाय
सनजनि-' इति क्यपि 'अयह् दि-' इत्यर्हः ॥

स्मरोपतप्तोऽपि भृशं न स प्रभुर्विदर्भराजं तनयानयाचत ।

त्यजन्त्यसूक्ष्मं च मानिनो वरं त्यजन्ति न त्वेकमयाचितव्रतम् ॥५०॥

सुरेति ॥ वृक्षं सरोपततोऽप्यतिशयेन कामपीडितोऽपि स नलो विदर्भराजं विदर्भदेशं
शापिपं नीमं तनयां कन्यां नायाचत । दत्तः प्रभुः सनयः । वनिनानीति यावत् । कामपी
डितः स कपं न याचितवानित्यत आह—नातिनोऽनिमानिनः पुरयाः शनं लुङं तथा वसुंश्च
प्राणानपि त्यजन्ति । एतद्वयं तेषां वरमत्यल्लिखन् । एकमद्वितीयं प्रयानमयाचितव्रतम्
अयाचनरूपं व्रतं नैव त्यजन्तीत्यर्थः । एतद्वरं न विद्यते वरं श्रेष्ठं यत्नात् । अतिश्रेष्ठमि
त्यर्थः । पाठकनादयस्कृतस्य बलीयस्त्वाच्चनैपदस्य पूर्वमन्वयः । यद्वा—चकारलुप्तकालयो
तनयः । शनं यथा भवति तथासुखमपि त्यजन्ति । लुङेन त्यजन्तीत्यर्थः । वरं श्रेष्ठमिति व्रत
विशेषणं वा । विदर्भराजेति 'राज.हः—' इति टच् । याचिद्विक्रमेकः । 'देवाहुते वरः श्रेष्ठ
त्रिषु ह्येवं ननाविप्रये' इत्यनैरः ॥

नृपाविषादाभिनयादयं क्वचिज्जुगोप निःश्वास्ततति वियोगजान् ।

विलेपनस्याधिकचन्द्रभागताविभावनाद्यापललाप पाण्डितान् ॥ ५६ ॥

नृपेति ॥ अयं नलः क्वचित्कालिच्छिद्रुणि विभवे नृपाविषादानिगयात्तद्वत् गतमेति
लिप्याजेदप्रकटनद्विपोगजां विरहवनितां निश्चलति निश्चलरन्तपं जुगोप विरोधेति
ल । तथा—विलेनस्य चन्दनस्याधिकधन्वनगः कर्पूरयो दलितस्तु भवत्यतः, तस्य
विभावनाप्राप्तनात्रकटीकरणाद्विपोगजां पशुतां चापललन । अथ चन्दनमये कर्पूरे
ऽपिको जातस्तेनाहपाशुत्वं न त्वन्यत्कारणम् । विषमतीति विषादः दिवः तस्मान्निगद्य
निश्चलाजुपदं दिवसिमेति नामोच्चारणाद्वा जुगोप । 'भनसारधन्वन्तः कर्पूरः' इत्यनुरः ॥

[illegible]

शशाक निहोतुमयेन तत्प्रियामयं वभापे यदलीकवीक्षिताम् ।

समाज एवालपितासु वैणिकैर्मुमूर्च्छं यत्पञ्चममूर्च्छनासु च ॥ ५२ ॥

शशाकेति ॥ अयं नलोऽलीकवीक्षितां मोहेन मिथैव वीक्षितां प्रियां भैमीं प्रति यत्किंचिद्वभापे, तदयेन दैवेन निहोतुं गोपायितुं शशाक । वैणिकैर्वीणावादनकुशलैः पञ्चमरागस्य मूर्च्छनाखालपितासु पुनःपुनर्गीतासु सतीषु समाज एव सभायामेव यन्मुमूर्च्छं तदपि अयेन रागमूर्च्छनाजनितसुखानुभवव्यापारवश्यव्याजेन निहोतुं शशाक । मूर्च्छाप्यलपितेत्यर्थः । सप्तानां स्वराणामारोहावरोहौ मूर्च्छनाः । तास्त्वेकविंशतिः । अथ च प्रियां प्रति अये भैमीति समाजे यत् वभापे तत् निहोतुं न शशाक इति काकुः । शशाकैव । शब्दान्तरान्तर्भूतत्वाद्वचनमलपितम् । यद्वा—वैणिकैः पञ्चमरागमूर्च्छनासु गातुं प्रारब्धासु समाज एव समैव मुमूर्च्छं । येन नलकृतभैमीसंयोधनमाकर्णनीयं स समाज एव मूर्च्छां प्राप । यद्वा—यत्किंचिद्वभापे, तद् अये कामाय निहोतुं न शशाक, समाजाय लपलपितुं समर्थोऽभूत् । यतः समाज एव मुमूर्च्छं । इः कामः तस्मै कामाय । 'अये क्रोधे विपादे च संप्रमे स्मरणेऽपि च', 'इः कामे पुरुषोक्तौ च' इति विश्वः । 'अयः शुभावहो विधिः', 'वीणावादस्तु वैणिकः' इत्यमरः । रागप्रकटीकरणमालपितम् । पशुव्यतिरिक्तसमूहवाचिन्वात्समाज इत्यत्र घञ् । वैणिकैरिति 'विलपम्' इति ठक् । मूर्च्छोन्मादावुक्तौ ॥

अवाप सापत्रपतां स भूपतिर्जितेन्द्रियाणां धुरि कीर्तितस्थितिः ।

असंवरे शंवरवैरिविक्रमे क्रमेण तत्र स्फुटतामुपेयुषि ॥ ५३ ॥

अवापेति ॥ स भूपतिः सापत्रपतामवाप । अन्यतो लजापत्रपा तथा सह वर्तमानः सापत्रपः तस्य भावस्तत्ता तां प्राप । किंभूतः—यतो जितेन्द्रियाणां मध्ये धुर्यग्रे प्रथमतः कीर्तिता स्तुता स्थितिर्मर्यादा यस्य । विरहव्यथा लोकेनापि ज्ञातेति सलजोऽभूदित्यर्थः । कसिन्सति—तत्र समाजे सभामध्येऽसंवरे निरोद्धमशक्येऽगोप्ये शंवरवैरी कामस्तस्य विक्रमे क्रमेण परिपाठ्या स्फुटतां प्राकट्यमुपेयुषि प्राप्ते सति । असंवरे इत्यत्र 'ग्रहवृहनिश्चि-' इत्यर्प ॥

अलं नलं रोद्धुममी किलाभवन्गुणा विवेकप्रमुखा न चापलम् ।

स्मरः स रत्यामनिरुद्धमेव यत्सृजत्ययं सर्गनिसर्ग ईदृशः ॥ ५४ ॥

अलमिति ॥ अमी विवेकप्रमुखा विवेकादयो गुणा नलमिदं पूर्वोक्तं चापलं रोद्धुमाव-
रितुमलं समर्था नाभवन् । नलस्य चापलं रोद्धुं न समर्था इत्यर्थः । किल निश्चयेन । यद्यतः
प्रसिद्धः स्मरो रत्यामनुरागे सति पुरुषमनिरुद्धमेव चपलमेव सृजति करोति । अयमेता-
र्गनिसर्गः सृष्टिनिर्णयः स्वभावो वा । अयमेव निश्चय इत्यर्थः । अनुरागे सति सर्वोऽपि
भवतीत्यर्थः । विवेकस्यापि किमपि न चलतीत्यर्थः । यद्वा—स्मरो रत्यां संभोगे-
निवारयितुमशक्यं चापलमित्यर्थः । अयमीदृशः कामेन सृज्यमानस्य प्रस्तुतत्वाच्चाप-
लः । अथ च—मदनः प्रद्युम्नाख्यो रत्यां स्वप्रियायामनिरुद्धनामानमेव पुत्रं जन-

'एतेन हीत्यागोन्मादमूर्च्छावस्थाः सञ्चिताः' इति जीवातुः । २ 'छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति

३ ।

यतीति यत्, लयनीहोऽनादिः सर्गस्वभावः । हेयोपादेयविचारो विवेकः । नलनिति
पञ्चमं सप्तम्यर्थे वा द्वितीया । स्वैदिकनकतात् । 'स्वभावश्च विसर्गश्च' इत्यनरः । रोडुनि-
स्सलंयोगे 'पदातिवचनेषु-' इति हेतुम् ॥

अनङ्गचिह्नं स विना शशक नो यदासितुं संसदि यत्नवानपि ।

क्षुणं तद्दरामनिहारकैतवाग्निपेवितुं देशमियेष निर्जनम् ॥ ५५ ॥

अनङ्गेति ॥ स नलो यदा यस्मिन्मनस्य विरहविशेषलापविषये यत्नवानपि सन् संसदि
समाधानमङ्गत्विहं पाण्डुतट्ट्यक्षगोत्रत्तलनादि कामविहं विना क्षणमन्वाप्तिवुं स्यावुं नो
शयाक न समर्थोऽनूत् तदा तस्मिन्मनस्य व्यापन उपवने विहारः क्रीडा तस्याः कैवलाह्वयेन
निर्जनं देशानुदानदेशं निषेधितुं सेवितुमियेष ऐच्छत् । क्षणमुत्पन्नरूपं, निर्जनतः देशविशेषं
वा यत्तदिति कारणार्थं वा । 'कालविशेषोत्पन्नयोः क्षणः' इत्यनरः । विहमिति 'पृथक्विना-'
इति द्वितीया । क्षणमिति पक्षे 'कालवन्नोः' इति द्वितीया ॥

अथ श्रिया भर्त्सितमत्स्यलाञ्छनः समं वयस्यैः स्वरहस्यवेदिभिः ।

पुरोपकण्ठोपवनं किलेक्षिता दिदेश यानाय निदेशकारिणः ॥ ५६ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं स नलो यानाय यानानेतुं निदेशकारिणो नृत्वादिदेशज्ञाप-
यानाश्च । किन्तुः—विरहव्याघ्रपितोऽपि थिया कान्ता सुसुप्तलङ्घितिरिच्छतो नल्ल
लाञ्छनः कानो येन । विरहव्याघ्रपितोऽपि नल्लोभत्वाह्वयितकनः । तथा स्वरहस्यवेदिनिः
स्वान्मभिप्रायैर्हृदयैर्व्यस्यैः ललिभिः समं सह पुरोपकन्दोपवनं नगरनिष्ठस्यमुदान् । किले-
त्यलङ्कम् । ईक्षिता ईक्षमाणः । कामविहङ्गपदे तात्पर्यं, न तु वनविलोकन इति किलेत्तुम् ।
उपकण्डम् । लानीप्येऽव्ययीभावः । 'सुराणाम्' इत्यव्ययेन सह लनाल्लिपेयसुराणाम्
यस्येति बहुव्रीहिः । केचिदल्लिप्युक्ते पूर्वोत्तरसाहचर्यादव्ययत्वैवार्थं निषेधो, न त्वव्ययना-
श्रयेत्यलङ्कः । तन्मते पुरस्तोपकन्दमिति पठ्यतेपुरोऽपि । वनम्, लुना योगे पञ्चमभावः ।
यातापेति 'किपायोनपदम्' इति वैतुष्यं ॥

अमी ततस्तस्य विनूपितं सितं जवेऽपि नानेऽपि च पौरुषाधिकम् ।

उपाहरन्मन्त्रजलचञ्चलैः कुराञ्चलैः क्षोदितमन्दुरोदरम् ॥ ५७ ॥

अमी इति ॥ तत्तत्तद्विधानान्तरमनां मृत्वात्यस्य तत्तत्तद्विधानान्तरमनां । अथर्ववे-
दप्राणि—चित्तं श्वेतम् । विभूषितं विद्वेदेषालं वृत्तम् । जवेऽपि वेगेऽपि पौरुषेण वसेनापि चम् ।
मनेऽपि पानिनापि पौरुषं वृत्तप्रधानं तत्तद्विधिम् । अथर्ववेदः सूर्यः सूर्यः सूर्यः
प्रयोगः शीतं चर्मावृत्तं सूर्यप्राणं वदित्वा सूर्यं नमस्कृत्य । सूर्यः सूर्यः सूर्यः

[illegible]

वीमश्वो लोकोत्तरः स्मृतः' इति शालिहोत्रे । विभूयितम् वीनां पक्षिणां भुवि स्थान उपितम् । वेगवशादाक्रमणवशाद्वा गगनगामिनमिति वा । सितमित्यनेन कफप्रकृतित्वम् । तेनातिबलवत्त्वसहिष्णुत्वादिलक्षणं सूचितम् । 'ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु', 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । पुरुषशब्दात्पक्षे भावे युवादित्वादण् । परिमाणे 'पुरुषहस्तिभ्यामण् च' इत्यण् । क्षोदितमिति हेतुमण्यन्तान्निष्ठा । कर्तरि च तृतीया, करणे वा ॥ (इतः सप्तभिः कुलकम्—)

अथान्तरेणावटुगामिनाध्वना निशीथिनीनाथमहःसहोदरैः ।

निगालगाद्देवमणेरिवोत्थितैर्विराजितं केसरकेशरश्मिभिः ॥ ५८ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं स नलः हयमारोहेति सप्तमश्लोकेनान्वयः । अश्वविशेषणानि । किंभूतं हयम्—स्कन्धप्ररूढाः केशाः केसरकेशास्तेषां रश्मिभिः तल्लक्षणैरेव किरणैर्वा विराजितम् । किंभूतैः—निगालगाद् गलप्रदेशे वर्तमानाह्लक्षणभूताद्देवमणैः देवमणिनाम्नो दक्षिणावर्तादवटुगामिना आन्तरेण कण्ठमध्यवर्तिनाध्वना मार्गेणोत्थितैः निःसृतैरेव । तथा—उज्ज्वलत्वाद् निशीथिनी रात्रिस्तस्या नाथश्चन्द्रस्तस्य महान्ति किरणास्तेषां सहोदरैः सदृशैः । प्रायेण सहोदराः सरूपा भवन्तीति सारूप्यं लक्ष्यते । अथ च देवमणिः कौस्तुभः, चन्द्रश्च । समुद्रादुत्पन्नत्वादुभयोः सहोदरत्वम् । केसरकेशरश्मिभिरुपलक्षितम् । विराजितं वीनां पक्षिणां राजा विराजो गरुडः तद्वदाचरितम् । 'निगालस्तु गलोद्देशे', 'अवटुर्घाटा कृकाटिका' इत्यमरः । 'देवमणिः शिवेऽश्वस्य कण्ठावर्ते च कौस्तुभे' इति विश्वः । सहोदरैरिति 'वोपसर्जनस्य' इति वैकल्पिकत्वात्सादेशाभावः ॥

अजस्रभूमीतटकुट्टनोत्थितैरुपास्यमानं चरणेषु रेणुभिः ।

रयप्रकर्षाध्ययनार्थमागतैर्जनस्य चेतोभिरिवाणिमाङ्कितैः ॥ ५९ ॥

अजस्रेति ॥ रेणुमिश्रचरणेषूप्रास्यमानं सेव्यमानम् । किंभूतै रेणुभिः—अजस्रं निरन्तरं भूमीतटकुट्टनं धरातलचूर्णनं तेनोत्थितैः । कैरिव—अणिमा अणुपरिमाणत्वं तेनाङ्कितैर्युक्तेर्जनस्य लोकस्य चेतोभिरिवान्तःकरणैरेव । 'अणुपरिमाणं मनः' इति । किंभूतैश्चेतोभिः—रयप्रकर्षस्य वेगातिशयस्याध्ययनार्थं पठनार्थमागतैः । तद्वेगं प्रेक्षतां लोकानां चेतोमिवेगातिशयाध्ययनार्थमागतैरिवेत्युत्प्रेक्षा । इति मनसोऽपि सकाशादश्वस्य वेगातिशयो द्योत्यते । अथ च शिष्यो गुरुचरणयोः पात्ते । अजस्रभूमीतटकुट्टनमुत्तमाश्वजातिः । भूमीति 'कृदिकारादक्चिन्' इति ङीप् । अणिमा मधिमवत् ॥

चलाचलप्रोथतया महीभृते स्ववेगदर्पानिव वक्तुमुत्सुकम् ।

अलं गिरा वेद किलायमाशयं स्वयं हयस्येति च मौनमास्थितम् ॥ ६० ॥

॥ चलाचलोऽतिचञ्चलः प्रोथ ओष्ठाग्रं नासापुटं यस्य, तस्य, भावस्तत्ता, नलाय स्वकीयवेगविषये दर्पान्गर्वान्वक्तुमुत्सुकमिवोत्कण्ठितमिव । तर्हि किमिति ॥—किल प्रसिद्धौ । अयं नलो हयस्याशयमभिप्रायं स्वयमात्मनैव वेद

१ 'त्र पक्षे—'क्षोदितम्' इति क्षोदवत्कृतम्' इत्यर्थे 'तत्करोती'ति ण्यन्तात् कः, मतोलोपश्च' इति । २ 'अत्रानुप्रासोत्प्रेक्षारूपकाणां संकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षातिशालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र सापद्वोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

जानाति किल, अतो गिरा वाचा अलं पूर्यतामिति हेतोरिव मौननास्थितम् । 'चलाचलप्रोपत नक्षजातिः' । ज्ञानुरग्रे स्वयं स्वगुणं वक्तुमनुचितमित्यर्थः । चलाचल इति 'चरिचलिपतिवदी द्विर्वचनमाक्वाभ्यासस्य' इति द्वित्वमागममश्च । 'अभ्यासकार्यमनचि' इति वक्तव्याद्, आ नदीर्घसामभ्याद्वा, 'हलादिः शेषः' न । नहीनृते 'क्रियया यमनिप्रैति सः-' इति संप्रदानत्वम गिरेति वारणार्थयोगे तृतीया । वेद इति 'विदो लटो वा' इति णल् ॥

महारथस्याध्वनि चक्रवर्तिनः परानपेक्षोद्वहनाद्यशः सितम् ।

रदावदातांशुमिपादनीदृशां हसन्तमन्तर्वलमर्वतां रवेः ॥ ६१ ॥

महारथस्येति ॥ महारथस्यायुतयोधिनः चक्रवर्तिनः सार्वभौमस्य नलस्याध्वनि न आकाशगामित्वेन न विद्यतेऽपेक्षा यस्यां क्रियायामिति परेषामन्येषामन्वयानामनपेक्षयानाश्रये यदुद्वहनं तस्माज्जातं यद्यशस्त्वेन यशसा सितं श्वेतम् । अत एव रदानां दन्तानामवदाता निन येंऽशवः किरणस्तेषां मिपाद् अनौदृशां परानपेक्षोद्वहनाद्यमर्धानां रवेः सूर्यस्यावतामश्वानां य सन्तमुत्तमज्ये हसन्तम् । सूर्याश्वाः परापेक्षोद्वहनाः नाहं तथा इत्युपहासस्तेषाम् । यद्वा परानो क्षोद्वहनात्सूर्याश्वानां बलं दन्तोऽवलकिरणव्याजादन्तर्हसन्तमित्यन्वयः । स्वाभाविकं श्वेत दशोहेतुत्वेनोत्प्रेक्षितम् । सूर्याश्वानां नीलवर्णत्वात् ॥

सितत्वपश्चञ्चलतामुपेयुषो मिपेण पुच्छस्य च केसरस्य च ।

स्फुटं चलचामरयुग्मचिह्ननैरनिहुवानं निजवाजिराजताम् ॥ ६२ ॥

सितेति ॥ सिता श्वेता त्विद् दीर्घस्य तस्य चञ्चलतां चापत्यमुपेयुषः प्रप्तस्य पुच्छस्य च केसरस्य स्कन्धकोशसमूहस्य च मिपेण व्याजेन चलश्चलं चामरयुग्मं तस्य चिह्नैः ह्यनिहुवानं निजवाजिराजतां वाजिनां राजा वाजिराजः, तस्य भाववत्त्वा निजस्यात्मनो वाजिराजता ता निहुवानं प्रकटयन्तमिति स्फुटमुपेयुषे । राजा हि श्वेतचामरद्वयेन दीज्यते । चलनक्रियापेक्ष चिह्ननैरेति बहुवचनम् । चिह्ननैरेति 'तत्करोति-' इति प्यन्ताद्भावे 'लुट् च' इति लुट् ।

अपि द्विजिह्वाभ्यवहारपौरुषे मुखानुपक्तायतवल्गुवल्गाया ।

उपेयिवांसं प्रतिमहतां रयस्सये जितस्य प्रसभं गल्लमर्तः ॥ ६३ ॥

अपीति ॥ रयस्सये वेगवर्षे प्रसभं बलात्कारेण जितस्य गरजतो गरजस्य द्विजिह्वाः सप्तोपामन्यवहारो भक्षणं तस्माद्यत्नौत्सवं तल्लिखपि मुखेऽनुपक्ता लम्बा आवता दीर्घा वल्गुवल्गाया मुखे प्रप्रवृत्तया लला प्रतिमहतां प्रतिमद्वलमुपेयिवांसं प्राप्तवन्तम् । वल्गाग्रं हि सर्पमुच्छसहसा दृश्यन्ते । पूर्वं वेगदर्पविषये जितः अङ्गुना सर्वमङ्गुनात्पेऽपि । वल्गु कान्यलुब्धभाषायां 'वाग' इति प्रसिद्धा ॥

स लिङ्घुजं शीतमहःसहोदरं दृश्यन्तमुच्चैःध्रुवसः ध्रियं दृश्यम् ।

जिताखिलस्मान्मृदनल्पलोचनस्तमास्त्येह क्षितिपाकशासनः ॥ ६४ ॥

१ 'अप्रत्यक्षमतिरेकस्यार्थकारत्वं' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र निरुपेयतां दृष्टव्यमन्यताप हास्योत्प्रेक्षास्तत्परोन्नेषः । सा च व्यङ्ग्यप्रयोगश्च' इत्यादि जीवाहुः । २ 'अत्र मृदनेति' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र तादृशेन तादृशता' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रोपमानविवरणे' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'इत्यत्रोपेय इत्येवमन्ता ध्रियं दृश्यम्' इत्यादि । सा च ध्रियविशेषणार्थं । ६ 'स क्षितिपाक इत्यादि' इति जीवाहुः ।

इति वृद्धिनिषेधात् अक्रामि इति चिन्त्यम् । 'सकृद्बद्धमवद्धं भवति, द्विवद्धं सुवद्धं भवति' इति तदो दावचनज्ञापितया परिभाषया वृद्धिनिषेधस्यानिललगाधिल कथंभित्तिरिहरणीयम् । यदा तु 'तदो दा च' इत्यत्र स्वरार्थं दा इति प्रत्यय इति पक्षस्तदैतस्याः परिभाषाया निर्मूलत्वाच्चिन्त्यमेव । यद्वा—'प्रागिदशो—' इति धनो विभक्तिलात् 'न विभक्तौ—' इत्यनेनैव मकारस्येत्संज्ञानिषेधे सिद्धे 'इदमस्थमुः' इत्युकारोच्चारणं व्यर्थं सदैतस्याः परिभाषाया मूलमिति ज्ञेयम् । गत्यन्तरं वा गवेपणीयम् । पदेति 'पद्मो—' इति पदादेशः । एककेनेति 'एकादाकिनिध—' इति चकारात्कन् ॥

चमूचरास्तस्य नृपस्य सादिनो जिनोक्तिषु श्राद्धतयैव सैन्धवाः ।

विहारदेशं तमवाप्य मण्डलीमकारयन्भूरितुरंगमानपि ॥ ७१ ॥

चमूचरा इति ॥ तस्य नृपस्य चमूचराः सेनाचराः सादिनोऽश्ववारात्सं पूर्वोक्तं विहारदेशं बाह्यलोलाप्रदेशमवाप्य प्राप्य भूरितुरंगमानपि बहूनश्वानपि मण्डलीं मण्डलाकारेण गतिविशेषमकारयन् । अपिशब्दात्तन्मण्डलीकरणवशात्स्वयमपि कृतवन्त इत्यर्थः । के इव—जिनोक्तिषु बौद्धवचनेषु श्राद्धतयास्तिकतया सैन्धवा इव सिन्धुदेशोद्भवा जिना इव । विहारदेशं सुगतालयं प्राप्य यथा जिना मण्डलाकारेणावतिष्ठन्ते तथेत्यर्थः । तेषामयं संप्रदायः । तण्डुलादिसप्तधान्यमयीं मण्डलीं कारयन्तीति तत्संप्रदायविदः । चमूचरा इति 'चरेष्टः' । श्राद्ध इति मत्वर्थे 'प्रज्ञा—' इति णः । मण्डलीमिति गौरादिलान्डीप् । तुरंगमानिति 'हक्रोः—' इति कर्मत्वम् ॥

द्विपद्भिरेवास्य विलङ्घिता दिशो यशोभिरेवाब्धिरकारि गोप्पदम् ।

इतीव धारामवधीर्य मण्डलीक्रियाश्रियामण्डि तुरंगमैः स्थली ॥ ७२ ॥

द्विपद्भिरिति ॥ तुरंगमैरश्वैरितीव हेतोः, विचार्य वा धारामास्कन्दितादिपद्मप्रकारां गतिमवधीर्य लवलावज्ञाय मण्डलीक्रियाश्रिया मण्डलीकरणजनितशोभया स्थली अकृत्रिमा भूमिः, अमण्ड्यभूपि । अश्ववारा धारामिः प्रथममश्वान्नमयन्ति, पश्चाद्भूमिगत्वा इति तेषां जातिः । इतीति किम्—अस्य द्विपद्भिरेव दिशो भयेन विलङ्घिता आक्रान्ताः, अस्य यशोभिरेव कीर्तिभिरेवाब्धिः समुद्रो गोप्पदं गोखुरप्रमाणोऽनायासेन लब्ध एवंबिघोऽकारि कृतः । ऋजुगत्वास्त्राभिर्दिगन्तः समुद्रश्च लङ्घनीयः । तयोर्लङ्घनमन्यैरेव कृतमिति तत्रैव भ्रमि चकुरित्यर्थः । 'आस्कन्दितां धौरितकं रेचितं वलितं श्रुतम् । गतयोऽमूः पद्म धाराः' इत्य-
॥ गोप्पदमिति 'गोप्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु' इति सुट्पत्वे । धारामिति धार्यन्ते गतौ

अत एव मनोरमायां दीक्षितैः—'कथं तर्हि हरेर्यदक्रामि पदैककेन खम्' इति श्रीहर्षः । प्रमाद

। यदि समापेयमेव इत्याग्रहस्तर्हि निवृत्तप्रेषणात्प्राकृतेऽयं णिचि ततश्चिण बोध्यः' इत्युक्तम् ।

णिज्जिमित्तिक्काव वृद्धिः । न च तत्राप्यमन्तत्वेन मिच्चेन हस्वापत्तिः । 'मितां हस्वः' इत्यत्र 'वा

गे' इत्यतो वा इत्यस्यानुवृत्तौ व्यवसितविभाषाश्रयणेन हस्वाप्रवृत्तेः इति तेषामाशयः । सु-

॥ तु 'आक्रामि' इति पाठमङ्गीकृत्य कर्मणं क्रमः, क्रम एव कामः, प्रशासनान्तस्वाडा समासे

इति' इतीतिप्रत्ययान्तं आक्रामि इति खम् इत्येतद्विशेषणं सुवन्तमिति व्याख्येयम्' इत्युक्तम् ।

३ 'अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा श्लेषश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षाश्लेषश्चालंकारः' इति

साहित्यविद्याधरी ।

मन्यन्तेऽनयेति धारा । मिश्रारिताद् । एतावदेकवचनम् । मरुतीति । बहुव्रीहये 'जन-
पद-' इति टीप् । अवधीयते 'अवधीर्' कलवाम्नाम् (?) इति पाठो रूपं न, तस्य
त्यकादेशासंभवाद् । कितापिपूर्वस्य 'इर' प्रेरणे' इत्यस्य । अवधीलत्र शक्यम्वादितानर-
राम् । ततश्चपधीर् इति सिद्धम् ॥

जघ्नीकरव्याह ह्येत या जघ्नीर्निजातपत्रस्य तलस्यले नलः ।

मरुत्किमद्यापि न तासु शिक्षते वितत्य वालामयचक्रचङ्गमान् ॥ ७३ ॥

जघ्नीकरदिति ॥ नलो निजतपत्रस्य सर्वापत्रस्य तलस्यलेऽधोभागे ह्येतदेतं वाह
उन्मद् (मनोरं) या जघ्नीर्निजातपत्रस्य तलस्यलेऽधोभागे ह्येतदेतं वाह
मया वातसमूहस्य धारावद्भूना अनगतिं तान्वितस्य किं न शिक्षते । अत्रैवियमे ज्ञाने
मलो भवितुं नेच्छति किम्, अपि तु जलो भवितुमिच्छत्येव परमद्यापि जलो नाभूदित्यर्थः ।
वालावर्तं पुर्वेन्वापुरपि अनिज्ञाने जलो भवितुमिच्छतीति चेत्तत्रेह । एतेनाद्यस्य चलनक्रि-
यादाहं सत्त्ववत्त्वं चोक्तम् 'सत्त्वरहितो न संप्राप्य' इति 'तत्त्वज्ञानेन' आह्वयः किं सत्त्वेन
विना हयः । परेन्द्रियसमेलोऽपि यथा कायो विनात्मना ॥ इति सारलिन्या । ह्येनेति
'ह्येनोः-' इति विकल्पितत्वात्कर्मत्वान्नयः । जघ्नीरिति कृष्णादित्यादिम् । शिक्षत इति चम-
न्ताच्छेदः 'रिक्षेर्निहासात्' इति वक्तव्यम् । चङ्गमान् [इति] यङन्ताद्भूतिं बतोलोपे
'यस्य हलः' इति हलोपः । वितत्य शिक्षते इति समानकाळे वत्ता । पाशादित्यादित्या ।
तत्त्वज्ञाने नयद् । ताः सुदक्षित इति पाठे ता जघ्नीः सु शोभनं किं न शिक्षते जिज्ञासते ॥

विवेश गत्वा स विलासकाननं ततः क्षपात्क्षोणिपतिधृतीच्छया ।

प्रवालरागचक्षुरितं सुपुप्तया हरिर्वनच्छायमिवाणसां निधिम् ॥ ७४ ॥

विवेशेति ॥ ततोऽनन्तरं स क्षोणिपतिः पृथ्वीपतिर्नलः प्रवालरागेन नवनवविलासि-
त्येन द्युतेतं विविधं पदच्छादं निविडच्छादं विलसकाननं क्रीडावनं गत्वा प्राप्य क्षपाच्छो-
धृतीच्छया प्रीत्यनिलपेगात्र नम संतानो निवर्तयते इत्यनिलपेग, सन्दर्भ आसन्नार्थं
नवेदेति वाचनया वा विवेश । कः कदा कानिच—हरिविष्णुः सुपुप्तया स्वमुनिच्छया
प्रवालरागेन विद्वन्लौहित्येन द्युतेतं इयमललाहस्य नयस्य छायेव छाया यस्य तम् । एवंभू-
तमणसां निधिं समुद्रमिव । क्व च पद्मवतानं जलस्थानभूतं निविडच्छादं वनं सुपुप्तया
हरिः जिहो यथा विशति तपेत्यर्थः । क्षोणिपतिरिति 'प्राप्तोः-' इति हलः । हलान्त एव
वा । दीर्घान्तसु 'हृदिःकारदाचनः' इति दीर्घान्तत्वात् ॥

वनान्तपर्यन्तमुपेत्य सत्पृहं क्रमेण तस्मिन्नवतीर्णहृदयधे ।

न्यचर्ति दृष्टिप्रकरैः पुरैकसामनुवजद्वन्धुसमाजवन्धुभिः ॥ ७५ ॥

वनेति ॥ पुरैकसां नगरवासीनां दृष्टिप्रकरैर्नैवसमूहैर्नलवलोकनार्थं सत्पृहं सान्निध्यं

१ 'जघ्नीरिति' इति टीप् । २ 'जघ्नीरिति' इति टीप् । ३ 'जघ्नीरिति' इति टीप् । ४ 'जघ्नीरिति' इति टीप् । ५ 'जघ्नीरिति' इति टीप् । ६ 'जघ्नीरिति' इति टीप् । ७ 'जघ्नीरिति' इति टीप् । ८ 'जघ्नीरिति' इति टीप् । ९ 'जघ्नीरिति' इति टीप् । १० 'जघ्नीरिति' इति टीप् ।

वनान्तस्य वनस्वरूपस्य पर्यन्तं मर्यादामुपेत्य गत्वा न्यवर्ति निवृत्ताम् । कस्मिन्सति—तस्मिन्
 नृले क्रमेणावतीर्णदृक्पथे दृष्ट्वा (गो)त्रागोचरे सति । किंभूतैर्दृष्टिप्रकरैः—अनुवजप्रनु-
 गच्छन्त्यो बन्धुसमाज इष्टसमूहस्तस्य बन्धुभिः सहशैः । वनान्तः पर्यन्तोऽप्यधिर्या भवति
 गतित्वेन तथेति क्रियाविशेषणं वा । बन्धुभिरपि वनान्तमुदकसमीपं क्रीडावनसमीपं वा
 साभिलाषं गत्वा तत्रैव पथि स्थित्वा पथिकेऽदृष्टे सति निवर्त्यते । ‘जीवनं भुवनं वनम्’
 इत्यमरः । (‘पुरौकसामिति ‘पृ पालने’ इत्यस्मान्मूलविभुजादेराकृतिगणत्वात्कप्रत्यये ‘उदोष्ठ-
 पूर्वस्य’ इत्युत्त्वे रपरत्वे पुर इत्यदन्तेन पुरे पुरं वा ओको येषामिति ‘सप्तमीविशेषणे बहु-
 व्रीहौ’ इत्यत्र सप्तमीप्रहणात्तज्ज्ञापकात् लक्षण्या वा बहुव्रीहौ मुञ्जुकि ‘वृद्धिरेचि’ इति वृद्धौ
 तिद्धमिष्टं रूपम्) दृक्पथे इति ‘क्रक्पूर्-’ इति समासान्तैः ॥

ततः प्रसूने च फले च मञ्जुले स संमुखस्थाङ्गुलिना जनाधिपः ।

निवेद्यमानं वनपालपाणिना व्यलोकयत्काननकामनीयकम् ॥ ७६ ॥

तत इति ॥ ततो वनप्रवेशानन्तरं स जनाधिपो नलः काननस्य क्रीडावनस्य कामनीयकं
 रामणीयकं व्यलोकयत्प्रयति स्म । किंभूतम्—वनपालस्योद्यानरक्षकस्य पाणिना हस्तेन निवे-
 द्यमानं ज्ञाप्यमानम् । किंभूतेन—मञ्जुले रमणीये प्रसूने पुष्पे फले च (जातावेकवचनम्)
 संमुखस्थाभिमुखाङ्गुलिर्यस्य । कामनीयकमिति भावे ‘योपधात्-’ इति वुञ् । गुणवाचित्वात्
 ‘पूरणगुण-’ इति समासनिपेधेऽपि ‘संज्ञाप्रमाणत्वात्’ इति शापकचलात्समासः ॥

फलानि पुष्पाणि च पल्लवे करे वयोतिपातोद्भूतवातवेपिते ।

स्थितैः समादाय महर्षिर्वार्धकाद्वने तदातिथ्यमशिक्षि शाखिभिः ॥ ७७ ॥

फलानीति ॥ वने विद्यमानैः शाखिभिर्यक्षैर्महर्षिर्वार्धकाद्वद्वमहर्षिसमूहात्तदातिथ्यं तस्य
 नलस्य पूजाशिक्षि शिक्षितेव । किंभूतैः शाखिभिः—वयोतिपातेन पक्षिपतनोद्भूत उच्छिद्यतो
 यो वातस्तेन वेपिते कम्पिते पल्लवे शाखाप्रलक्षणे एव करे हस्ते पुष्पाणि फलानि च समादाय
 गृहीत्वा स्थितैः । वृद्धमहर्षिसङ्घोऽपि वृद्धत्वादेव चले हस्ते फलानि पुष्पाणि च गृहीत्वा राज-
 पूजार्थं यथा तिष्ठति तथा वृक्षा अपि उद्याने महर्षयस्तिष्ठन्तीति सूचितम् । विजने विद्या-
 भ्यासश्च । फलपुष्पयुक्ता वृक्षास्तिष्ठन्तीति भावः । वृद्धानां समूहो वार्धकम् ‘गोत्रोक्षो-’ इति
 सूत्रे ‘वृद्धाश्च’ इति वक्तव्याद्बुञ् । महर्षीणां वार्धकमिति पष्ठीसमासः । सामर्थ्याद्वृत्त्यन्तर्गत-
 स्यापि वृद्धशब्दस्य यथाकर्तव्यमहर्षिशब्देनान्वयः । महर्षिपक्षे—वयसस्तारुण्यस्य । ‘आह्व्या-
 तोपयोगे’ इत्यपादानत्वम् । आतिथ्यम् तादर्थ्यं ‘अतिथेर्यः’ इति ज्यः । शाखिनः ब्रीह्यादि-
 त्वादिनिः ॥

राजानं दृष्ट्वा सात्त्विकभावोत्पत्तेः कण्टकितत्वात्प्रथमं केतकं वर्णयति—

विनिद्रपत्रालिगतालिकैतवान्मृगाङ्कचूडामणिवर्जनाजितम् ।

दधानमाशासु चरिण्यु दुर्यशः स कौतुकी तत्र ददर्श केतकम् ॥ ७८ ॥

१ अयं पाठः कुत्रचिन्नास्ति । २ ‘अत्रानुप्रासः सहोक्तिश्चालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।
 ३ ‘अत्र जालानुप्रासावलंकारौ’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘स्वभावोक्तिः’ इति जीवातुः । ४ ‘अत्र
 प्रतीयमानोत्प्रेक्षा रूपश्चालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘उत्प्रेक्षेयम्, सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गन्त्या,
 पूर्वोक्तरूपकलेपाभ्यामुत्पापिता चेति संकरः’ इति जीवातुः ।

विनिद्रेति ॥ स नलत्तत्र वने कौतुकी अपूर्वपुष्पादिदर्शनोत्सुकः, विरही वा सन्केतकं केतकीपुष्पं ददर्श । किमूतं केतकम्—विनिद्रा विकल्पा पत्राणिः पत्रपङ्क्तिस्तत्र गताः, तां वा गता ये अल्यो अनरास्तेषां केतवान्निपात् नृणाह्वयन्द्रः चूडामणौ यस्य स शिवः, तेन वर्जनं पुराणप्रतिद्वः परित्यागस्तेनाजितनुपाजितमाशासु दिशासु चरिषु प्रसरणशीलं दुर्यशोऽपकीर्तिः, तां दधानम् । अमरा न सन्ति किंतु महादेवकृतपरित्यागजन्यमयश इति । महता परित्यक्तोऽयशोभागभवति । चरिषु 'अलंकृन्-' इत्यादिना इष्पुन् । कौतुकी 'अत इनिः' । केतक्याः पुष्पं केतकम् । विकारावयवप्रत्ययस्य 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति वचनाद्भुक् 'लुक् तद्धित-' इति स्त्रीप्रत्ययलुक् ॥

वियोगभाजां हृदि कण्टकैः कटुनिधीयसे कणिशरः स्मरेण यत् ।
ततो दुराकर्षतया तदन्तकृद्विगीयसे मन्मथदेहं द्राहिना ॥ ७९ ॥

वियोगेति ॥ 'तेन नलेन इति कुधा क्रोधेन केतकनाकुश्यतानिन्ध्यत' इति तृतीयश्लोकेनान्वयः । इतीति किम्—स्मरेण कानेन वियोगभाजां वियोगिनां स्त्रीपुंसानां हृदि वक्षति कण्टकैः कटुः क्रूरः कणिशरः कण्युक्तो बाणः त्वं यद्यस्मान्निधीयसे निक्षिप्यसे तत्तत्स्वात्कारणात्कणिशरत्वाद्वा हृदयाद्वा दुराकर्षतयोद्धर्तुमशक्यतया तदन्तकृद्वियोगिनां प्राणहारी त्वं मन्मथदेहं द्राहिना स्मरहरेण महादेवेन विगीयसे निन्ध्यसे । येन वियोगिनो हता अस्मदादयः स दग्ध एव तत्प्रेष्यत्वं केतकमिति निन्ध्यसे । लुप्तोत्प्रेक्षा ॥

त्यदग्रसूच्या सचिवेन कामिनोर्मनोभवः सीव्यति दुर्यशः पटौ ।
स्फुटं स पत्रैः करपत्रमूर्तिभिर्वियोगिहृद्धारुणि दारुणायते ॥ ८० ॥

त्यदग्रेति ॥ मनोभवः कामस्त्ववाग्नेव सूक्ष्मत्वार्ताक्षित्वाच्च सूची तद्रूपेण सचिवेनोपकारेण सहायेन कृत्वा कामिनोः स्त्रीपुंसयोः परस्परैर्यमज्ञौ दुर्यशोलक्षणां पटौ सीव्यति योजयति तत्प्रथमकलिकयातिहुरन्तयोद्दीपननावहेतुनूनया कामिनावुचितानुचिततन्वन्धनम्यविचार्य मिथो रिरिस् प्रवर्तेन इति भावः । स्फुटमुत्प्रेक्षते—स क्रमो वियोगिनां हृदेव दारु काष्ठं तस्मिन्करपत्रवत्कचवन्मूर्तिः स्वरूपं येषां तैस्त्व पत्रैः कृत्वा दारुणायते भीषणवशावरति । केतकप्रदर्शनाद्वियोगिनोः स्त्रीपुंसयोर्धैर्यमज्ञः, पत्रदर्शनाच्च हृदयं विदीर्णं भवतीति भावः । 'दारुणायते' इति पाठे त्वमिति ज्ञातव्यम् । सूचां इति गैरादिवाक्यान्धीम् । कामिनोः वियोगी-त्तत्र च 'पुमान्निधा' इत्येकशेषः ॥

धनुर्मधुस्विन्नकरोऽपि भीमजापरं परागैस्तव धूलिहस्तयन् ।

प्रसूतधन्वा शरसात्करोति मामिति कुधाकुश्यत तेन केतकम् ॥ ८१ ॥

धनुरिति ॥ प्रसूतधन्वा कामस्त्व परागैर्धूलिभिः धूलिहस्तयन्धूलियुक्तं हस्तं कुर्वन्तन् भीमजापरं मैन्यनुरक्तं मां शरसाद्वाणाधीनं दान्तकृत् करोति । किमूतः कामः—धनुः पुष्पं

१ 'अग्रातिकेतवादिननेनाहितवहवेन दुर्यशस्वारोपदपहृतलंकारः 'मिमेव विप्रं काम्यायन्ता रोने हतयति' इति लक्षणाद् इति जीवातुः । २ 'अत्रैकस्फुटम् केतकीविगर्हणस्य दृढविरोधित्वाद्वाहेतुत्वोत्प्रेक्षादेरुत्प्रेक्षा सा च स्पष्टवाच्यमपेक्षयन्ता सा चोत्तरकरोत्प्रेक्षादेति संस्कृतं इति जीवातुः । ३ 'दारुणायते' इत्युक्ता, सा च दारुणायति रूपकमुदाहरति संस्कृतं इति जीवातुः ।

तस्य मधुना रसेन स्निग्ध आर्द्रः करो यस्य इति केतकमनिन्द्यत । तव धूलिर्यदि न स्यात्तदा कामः स्निग्धकरत्वाच्च्युतसायकः स्यात् । अतोऽयमपराधस्तवैव । स्निग्धकरो धनुर्धरो धूलियुक्तं हस्तं करोतीति जातिः । धूलिहस्तयन्निति धूलियुक्तं हस्तं करोतीति प्यन्ताच्छतृ । प्रसूनधन्वा इति 'धनुषश्च' इत्यनङ् । शरसादिति 'तदधीन-' इति सातिः ॥

विदर्भसुभ्रूस्तनतुङ्गतामये घटानिवापश्यदलं तपस्यतः ।

फलानि धूमस्य धयानधोमुखान्स दाडिमे दोहदधूपिनि द्रुमे ॥ ८२ ॥

विदर्भेति ॥ स नलो दाडिमे द्रुमे दाडिमसंज्ञके फलानि अपश्यत् । किंभूते द्रुमे-दोह-दधूपिनि अतिशयितफलादिसमृद्धिर्येन भवति तद्दोहदम् । दाडिमीवृक्षस्य दोहदं यो धूपो दोह-दधूपः, सोऽस्यास्तीति तस्मिन् । कानिव-घटानिव । किंभूतान्घटान्-विदर्भसुभ्रूभैनी, तस्याः स्तनयोस्तुङ्गता उच्चैस्त्वं तस्य आप्तयेऽलंमतिशयेन तपस्यतस्तपः कुर्वतः । अत एव धूमस्य धयान्धायकान् । अत एवाधोमुखान् । अन्योऽप्युच्चपदप्राप्तयेऽधोमुखो धूमपानादिना तपश्चरति । एतानि दाडिमीफलानि न किंतु घटा एवैते । तानिवेत्युत्प्रेक्षा । तपस्यतः 'कर्मणो रोमन्थ-' इत्यादिना क्यङ् । 'तपसः परस्मैपदं च' इति वक्तव्याच्छतृ । धयान् 'पात्रा-' इति सूत्रेण घेटः शः । 'तत्रोपसर्गानुवृत्तिर्नावश्यक' इति वृत्तायुक्तम् । दोहदधूपिनि इति कर्मधारयादिनिः समर्थनीयैः ॥

वियोगिनीमैक्षत दाडिमीमसौ प्रियस्मृतेः स्पष्टमुदीतकण्टकाम् ।

फलस्तनस्थानविदीर्णरागिहृद्विशच्छुकास्यस्मरकिंशुकाशुगाम् ॥ ८३ ॥

वियोगिनीमिति ॥ असौ नलो दाडिमीमैक्षतापश्यत । किंभूताम्-वियोगिनीं विभिः पक्षिभिः शुकादिभिः योगोऽस्या अस्तीति । अथ च वियोगिनीं विरहिणीं नायिकामिवेति लुप्तोत्प्रेक्षा । प्रियस्मृतेर्दोहदादिस्मरणात् (लक्षणया) प्राप्तेर्हेतोः स्फुटं प्रकटमुदीतकण्टकां प्रियस्मरणाद्रोमाश्रिताक्षीम् । नायिकापि नायकस्मरणाद्रोमाश्रिताक्षी भवति । तथा-फलानि स्तना एव, तेषां स्थाने मध्ये विदीर्णं स्फुटितं रागि पक्वत्वाद्बोहितयुक्तं हृत् अन्तरप्रदेशस्तत्स्मिन्निवशन्ति यानि शुकास्यानि शुक्रमुखानि तान्येव स्मरस्य किंशुकानि पलाशपुष्पाण्येव आशुगा वाणा यस्याम् । नायिकापक्षे-दाडिमीफलतुल्यस्तनमध्ये विरहित्वात्स्फुटितमनुरागयुक्तं यद्दु-दयं तस्मिन्निवशन्तः शुकास्यतुल्या मदनकिंशुका आशुगा वाणा यस्याः । दाडिमीफलं स्वय-मेव विदीर्यते । अथवा फलस्य परमात्मसाक्षात्कारलक्षणस्य स्तनं कथकम् । बोधकमिति यावत्, एवंभूतं यत्स्थानं तुरीयावस्थालक्षणं तस्माद्विदीर्णं च्युतं तुरीयावस्थामप्राप्तमेवंभूतं पूर्वं विषयेषु रागि सानुरागं यद्दुदयं तद्विशन्तः शुकाः (लक्षणया) तदुपदेशा योगाभ्यासेन हृदयसंलग्नस्तैः अस्याः क्षेप्याः स्मरकिंशुकाशुगा यस्यास्ताम् । विषयेभ्यः परावृत्तचित्ताम् । अनन्तरं प्रियस्य परप्रेमासदस्य सच्चिदानन्दधनस्य परमात्मस्वरूपस्य स्मृतेः संनिहितानन्तरप्राप्तस्यानुप्याना-च्छीघ्रतरप्राप्तिसंभावनासंजातदृष्टेर्दोहदोमाश्रिताम् । विविधा योगा वियोगास्तद्गतीमष्टाङ्गयोग-युक्तां, विविधां योगिनीं वा तद्वदक्षत । सामर्थ्यादिवशच्छुलाभः । वियोगिनीमिति 'संपृचा-' इत्यादिना विपूर्वायुजेः कर्मकर्तरि धिनुणि ङीप् । दाडिमीति जातिवाचित्वान्ङीप् । उत्पूर्वादीहः

१ 'अत्रोत्प्रेक्षाउत्कारः' इति जीवातुः ।

दैवादिकात् कर्तारं निश्चयानुरीत इति । स्वनेति पक्षे पचायच् । चासेति अस्यतेर्हलन्तात्क-
नेति ष्यत् ॥

सरार्धचन्द्रेपुनिमे ऋशीयसां स्फुटं पलाशेऽच्चजुषां पलाशनात् ।

स वृन्तमालोकत खण्डमन्वितं वियोगिहृत्खण्डिनि कालखण्डजम् ८४

सरार्धेति ॥ स नलः पलाशे पलाशपुष्पे वृन्तं प्रसववन्धनमालोकतादासीत् । किंभूते
पलाशे—सरस्यार्धवन्दाकारो य इषुर्वाणस्तन्निमे तस्युत्प्रे, तथाजे वा । तथा—वियोगिहृत्ख-
ण्डिनी विरहिहृदयविदारके । अत एव ऋशीयसां कृशतराणामध्वजुषां पयिकानां पलाशनात्
पलं नासं तस्याशानाङ्गकणात्स्फुटं प्रकटनेव पलाशे पलं नांसनश्रावीत्यन्वयसंज्ञके । पलाशना-
ब्दस्यादृष्ट्या योजनीयम् । किमिव—कालखण्डजं कालखण्डाभ्यामन्वितं वियोगिहृदि संबद्धं
खण्डनंशानिवेति लुप्तोल्लेखः । दक्षिणपार्श्वस्थं कृष्णं नांसं कालखण्डम् । कृष्णार्धचन्द्रानि
'रक्तनः' इति रैः ॥

नवा लता गन्धवहेन चुम्बिता करन्विताङ्गी मकरन्दशीकरैः ।

दृशा नृपेण स्तितशोभिकुञ्जला दरादराभ्यां दरकन्पिनी पपे ॥ ८५ ॥

नवेति ॥ दरादराभ्यामुपलक्षितेन नृपेण नलेन लता दृशा नेत्रेण कृता पपे सादरं ददौ ।
पुष्पितलतादिदर्शनं विरहिणामलक्ष्यमिति दरो भयम् । रमणीयदर्शनासादरः । दिव्यगादितंमोग-
वृत्तन्दावलोकनं विरहिणां कौतूहलमावहतीति दृशदरः । किंभूता लता—नवा नूतनपद्मा ।
तथा गन्धवहेन कामिबुल्येन बाहुना चुम्बिता स्पृष्टा । अत एव मकरन्दशीकरैः पुष्परक्तकणैः
करन्वितमङ्गं यस्याः सा । तथा स्तितेन विकसनेन शोभीनि कुञ्जलानि मुकुलानि यस्याः ।
तथा बाहुसंगमात् दर्शनीयत्कम्पते एवञ्चील । न विद्यते बालता बालत्वं यस्याः । तदर्शनी-
त्यर्थः । सा यथा लतासदृशी तन्वी कस्तूर्यादिगन्धपुष्पेन नायकेन चुम्बिता रोमाञ्चपुष्पादौ
ईषदात्मेन शोभितकुञ्जलकारदन्ता ईषत्तात्त्विककम्पयुता । परलताङ्गयम्, सौन्दर्यसादर-
स्त्वान्यां पुष्पेन केनचित्कुङ्किना दृश्यते । यद्वा—दहतीति वहः, बालतागन्धस्त्व ईषदले-
कस्य वहः, नैवंभूतः—नवालतागन्धवहस्तारगस्तेन चुम्बिता कश्चित् नवा नवोदा लतासदृशी
तन्वी नवोदत्तात्कम्पना । नकारस्य निषेधार्थस्य सनात्काललेपानन्दः । संयोगोपपत्तिरपि
अङ्गगात्रकण्ठेभ्यस्त्विष्यते इति वीप्सु ॥

विचिन्वतीः पान्थपतङ्गहिंसनैरपुष्पकर्माण्यलिकञ्जलच्छलात् ।

व्यलोकयन्मपककोरकावलीः स शम्भरारैर्दलिदीपिका इव ॥ ८६ ॥

विचिन्वतीरिति ॥ स नलः चम्पककोरकावलीधन्ववृत्तलक्ष्मिदेवमर्शः । क-
इद—शम्भरारैः कान्तस्य दलितदीपिका इत्यप्यदीपिका इव । किंभूताचम्पककोरकावलीः—
पान्था एव पतङ्गाः शलमातेषां हिंसनैर्मर्त्यैः अलिकञ्जलच्छलात् अलपो क्रमत् एव इत्यर्थं
तस्य छलाश्चकारपुष्पकर्माणि पापकर्माणि विचिन्वतीरर्जयन्तीः । कनोदीपिकायि चम्पकवि

१ 'अश्वत्थामास्त्वमेवेह' इत्येकशब्दोऽस्ति साहित्यविद्याधरी । २ 'अश्वमेध' कर्म 'अश्वमेध' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अश्वमेध' कर्म 'अश्वमेध' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अश्वमेध' कर्म 'अश्वमेध' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अश्वमेध' कर्म 'अश्वमेध' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अश्वमेध' कर्म 'अश्वमेध' इति साहित्यविद्याधरी । ७ 'अश्वमेध' कर्म 'अश्वमेध' इति साहित्यविद्याधरी । ८ 'अश्वमेध' कर्म 'अश्वमेध' इति साहित्यविद्याधरी । ९ 'अश्वमेध' कर्म 'अश्वमेध' इति साहित्यविद्याधरी । १० 'अश्वमेध' कर्म 'अश्वमेध' इति साहित्यविद्याधरी ।

दृष्ट्वा विरहिणो म्रियन्ते । 'पन्यो ण निलम्' इति णे पान्यः । चम्पकोपरि भ्रमरो न तिष्ठतीति केचित् । तत्र तिष्ठति परंतु म्रियते इति प्रामाणिकाः ॥

अमन्यतासौ कुसुमेषु गर्भगं परागमन्धंकरणं वियोगिनाम् ।

सरेण मुक्तेषु पुरा पुरारये तदङ्गभस्मेव शरेषु संगतम् ॥ ८७ ॥

अमन्यतेति ॥ असौ नलः कुसुमेषु गर्भगमान्तरप्रदेशगतं परागं पुरा पूर्वं सरेण पुरारये शिवाय मुक्तेषु पुष्परूपेषु शरेषु संगतं लग्नं तस्य शिवस्याङ्गलग्नं भस्म इवामन्यतातर्कयत् । किंभूताम्—वियोगिनामन्धंकरणं नेत्रोपघातकम् । भस्मनान्वत्वं भवति । अन्धंकरणमिति 'आढ्यसुभगस्थूलः' इति ख्युन् । 'अरुद्विपद्' इति मुम् ॥

पिकाद्वने शृण्वति भृङ्गहंक्रतैर्दशामुदञ्चत्करुणे वियोगिनाम् ।

अनास्थया सूनकरप्रसारिणीं ददर्श दूनः स्थलपद्मिनीं नलः ॥ ८८ ॥

पिकादिति ॥ दूनः संतप्तो नलः स्थलपद्मिनीं ददर्श । कस्मिन्सति—वने पिकात्कोकिलाद्वियोगिनां दशमवस्थां भृङ्गाणां भ्रमराणां हंक्रतैर्हुंकारैः कृत्वा शृण्वति सति । किंभूते वने—उदञ्चन्तो विकासं प्राप्नुवन्तः करुणसंज्ञका वृक्षा यस्मिन् । किंभूताम्—अनास्थया नलगताऽधीरतयाऽभिनयवशात् सूनानि पुष्पाणि कमलानि तद्वक्ष्यकरान्द्विस्तान्प्रसारयतीत्येवंशीला ताम्, अनास्थयानादरेणापश्यदिति वा । अन्यस्मिन्दयावति कस्यचित् कष्टां दशां शृण्वति सति अनिच्छया किमनेनेति करं प्रसार्य कथनं वारयति । यद्वा—अनास्थया संसारानिलयतयाभिनयवशात्करं प्रसारयतीति । वने पिकाः कूजन्ति भृङ्गा हुंकारं कुर्वन्ति करुणपुष्पाणि विकसन्ति कमलानि चोन्मीलन्ति । एतच्च दृष्ट्वा विरहिणो व्यथन्ते इति भावः । किमिदं वनं शृणोति दुःखवार्तामितीव पुष्पविकासव्याजेन करं प्रसारयतीति वार्थः । आस्था इत्यत्र 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । दून इति दीर्घादूढः स्वादि—(त्वेनौदि—) तान्निष्ठानः । करुणो वृक्षः, पक्षे करुणा देया ॥

रसालसालः समदृश्यतामुना स्फुरद्विरेफारवरोपहंक्रतिः ।

समीरलोर्लैर्मुकुलैर्वियोगिने जनाय दित्सन्निव तर्जनाभियम् ॥ ८९ ॥

रसालेति ॥ अमुना नलेन रसाल आत्रलक्षणः सालो वृक्षः समदृश्यत दृष्टः । किंभूतः—स्फुरन्तो भ्रमन्तो द्विरेफा भ्रमरास्तेषामाराव एव रोपहंक्रतिः श्रोतृहंकारो यस्य । किं कुर्वन्निव—समीरेण वायुना लोर्लैर्मुकुलैः कृत्वा वियोगिने विरहिणे जनाय तर्जनाया भर्त्सनाया भीर्मयं तां दित्सन्निव दातुमिच्छन्निव । अन्योऽपि हंक्रत्य बलेनादृष्ट्यादिना तर्जयति । रसालशब्दस्तत्पुष्पे वर्तते । दित्सन्निति ददातेः सनि द्विवचनम् 'सनि मीमा—' इतीस् 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः 'सः स्मार्धघानुके' इति तः । 'भयभीत—' इत्यादिना वक्ष्यात्तर्जनाभियमिति संनासः ॥

१ 'अत्र रूपकापदुतिरूपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'स्वादिभ्यश्च' इति निष्ठानत्वम् इति महिनायस्य तु प्रमादः एव दृजे स्वादित्वाभावात् । ४ 'अत्र समासोक्तिरूपकाप्रतीकमानोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्रानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । 'द्विरेफेत्यादिरूपकोत्पापितेयं तर्जनाभयजननोत्प्रेक्षेति संकरः' इति जीवानुः ।

दिनेदिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकं पुनः पुनर्मूर्च्छं च तापमृच्छ च ।

इतीव पान्थाञ्छपतः पिकान्द्विजान्सखेदमैक्षिष्ट स लोहितेक्षणान् ९०

दिनेदिन इति ॥ स नलः पिकान् द्विजान्पक्षिणः ब्राह्मणांश्च सखेदं सोद्वेगमैक्षिष्ट ददर्श । किंभूतानिव—इति पूर्वोक्तप्रकारेण पान्थाञ्छनाञ्छपत इव पान्थेभ्यः शापं ददत इव । यतो लोहितेक्षणान्मत्तत्वादकनेत्रान् । इतीति किम्—रे पान्थ, त्वं दिनेदिने अधिकं त्वं तनुः कृश एधि भव, पुनस्त्वं मूर्च्छं मूर्च्छां प्राप्नुहि । तथा त्वं तापं सर्वाङ्गतापमृच्छ लभस्व च । पिकः स्वभावाद्रकलोचनः । पिकश्चन्द्रं ध्रुवा पान्थानां मूर्च्छां तापश्च भवति । कृशं ब्राह्मणा अपि रक्तेन्द्राः सन्तः शापं ददते । रे इत्यनादरेऽव्ययम् । एधि । अस्ते-लौटि हेः 'हुस्तभ्यो हेः—' इति धौ 'ष्वसोरेद्धौ—' इत्येत्त्वे 'असोः—' इत्यङ्गोपश्च । ऋच्छ इत्येतर्हो 'पाप्मा—' इत्यादिना ऋच्छादेशे 'अतो हेः' इति हेर्लुक् । ऋच्छेर्वा । पान्थान् नित्यं पन्थानं गच्छन्तीत्यर्थे 'पन्थो ण निलम्' इति णः, पन्थादेशश्च । शीघ्रमानताभावात्पन्थानिति द्वितीया । उपालम्भाभावाच्च 'शपतः' इति तद्धभावः ॥

अलिखजा कुञ्जलमुच्चशेखरं निपीय चाम्पेयमधीरया धिया ।

स धूमकेतुं विपदे वियोगिना मुदीतमातङ्कितवानशङ्कत ॥ ९१ ॥

अलीति ॥ स नलः चाम्पेयं कुञ्जलमधीरया धिया बुद्ध्या निपीय सादरमालोक्य आतङ्कितवान् चकितः सन् वियोगिनां विपदे विनाशायोदीतमुदयं प्राप्तं तमेव धूमकेतुमुत्पातविशेषमशङ्कत तर्कितवान् । धूमकेतुर्विनाशसूचकः । किंभूतं कुञ्जलम्—अलिखजा अनरप-क्षपोच्चशेखरमुचाग्रम् । 'चाम्पेयक्षन्पको हेमपुष्पकः' इत्यनरः । ततो विकारप्रत्ययस्य 'पुष्प—' इति लुक् । कुञ्जलमिति 'कलस्तृपथ' इत्यत्र कलप्रत्ययमनुवर्त्य 'कुटिकशिकैतिभ्यः प्रत्ययस्य मुश्' इति कले तस्य मुडागने 'कुट कैटिल्ये' इत्यस्य धातोः 'कुट्मलः' टमच्योऽ-यम् । 'कुट् काल्ये' इत्यस्य 'कुञ्जलः' उमच्योऽपि । तस्माच्च नेदिनांकोपः—'कुञ्जलो मुकुले पुंति न द्वयोर्नरकान्तरे' इति ॥

गलत्परागं भ्रमिभङ्गिभिः पतत्प्रसक्तमृङ्गावलि नागकेसरम् ।

स मारनाराचनियर्षणस्खलज्वलत्कणं शापमिव व्यलोकयत् ॥ ९२ ॥

गलदिति ॥ स नलो नागकेसरं नागकेसरकुसुमं शापमिव निवर्षमिव कणपापापमिव व्यलोकयत् । कीदृशम्—गलत्परागं भ्रमत्परागम् । तथा भ्रमिभङ्गिभिर्भ्रमत्परागवदिवर्षैः पतन्ती वृक्षादागच्छन्ती प्रसक्ता लज्जा मृङ्गावलिर्भ्रमत्परागवदिवर्षिणि । किंभूतं शापम्—मारुतकामस्य नाराचा बाणशल्पाणि तेषां निवर्षणात्स्वतन्तो भ्रमन्तो ज्वलन्तो वेदेष्यमन्ताः कणाः स्फुलिङ्गा यस्मात् परागो ज्वलन्तत्वात्पन्थाने । मृङ्गावलिर्नाराचपाने । शापस्यानि भ्रमणं भवति । लोहचर्मपाण्डलन्तः कणाश्च तल्लुच्छलन्ति । 'शापलु निवर्षः कणः' इत्यनेन ॥

तदङ्गमुद्दिश्य सुगन्धि पातुकाः शिलीमुखालीः कुसुमाहुणत्पृशः ।

स्वचापदुर्निर्गतमार्गपन्नमात्सरः स्वन्तरीयलोक्य लज्जितः ॥ ९३ ॥

१ 'ज्योत्स्नवत्कणः' इति जीकलुक्तादित्यदिपाठोऽर्थः । २ 'भ्रमत्परागः' इति भ्रमत्परागः इति तादृशवत्पाठोऽर्थः ।

तदिति ॥ सारः कामः शिलीमुखालीभ्रमरपत्नीस्वलोक्ष्य स्नापास्तानुपः दुर्निर्गता दुःखेन निर्गता मार्गणा वाणास्तेषां भ्रमाद्भ्रान्तेः लज्जितो लज्जां प्राप्त इव (लुप्तोत्प्रेक्षा) । किंभूताः शिलीमुखालीः—कुसुमादपि मुगन्धि तदङ्गं नलज्जमुद्दिश्य पातुकाः पतनशीला आगच्छन्तीः । यद्वा—कुसुमात्सकाशात्पातुकाः । यद्वा—कुसुमगुणवद्वात्कुसुमलक्षणादनुपः पातुकाः । यतो गुणस्पृशो गुणाभिलाषिणीः, मौर्वी स्पृशश्च । स्ननन्तीः शब्दायमानाः । शिलीमुखपदं भ्रान्तेः कारणम् । ‘अलिवाणी शिलीमुखौ’ इत्यमरः । दुर्निर्गतो हि वाणो ध्वनति लक्ष्यं च न स्पृशति तेन धानुष्को लज्जते । मुगन्धीति सुपूर्वस्य ‘गन्धस्येत्’ इती-त्त्वम् । पातुकाः तच्छीले ‘लपपत-’ इत्युक्त्वं ॥

मरुल्ललत्पल्लवकण्टकैः क्षतं समुच्छलच्चन्दनसारसारभम् ।

स वारनारीकुचसंचितोपमं ददर्श मालूरफलं पचेलिमम् ॥ ९३ ॥

मरुदिति ॥ स नलः पचेलिमं पक्वं मालूरफलं विल्वफलं ददर्श । किंभूतम्—मरुता ललन्तो विलसन्तो ये पल्लवाः शाखाग्राणि तेषां कण्टकैः क्षतम् । मरुत् देवः, तद्गललन्विलासं कुर्वन्त्यः पल्लवो विटस्तस्य कण्टकाः कण्टकवत्तीक्ष्णा नखास्तैः क्षतम् । अथ च—तस्य पल्लव इव पल्लवः पाणिः, तस्य कण्टकैर्नखैरिति छायायर्थः । तथा समुच्छलदुर्लभचन्दनवत्सारं श्रेष्ठं सौगन्ध्यं यस्मात् । चन्दनस्य सारं सौगन्ध्यं यस्मादिति च । सारश्चन्दनं घनसारः कर्पूरो लक्षणया, श्रीखण्डयुक्तः सार इति वा । अत एव वारनारी गणिका तस्याः कुचौ ताभ्यां संचिता तुल्या, अजिता वा उपमा सादृश्यं यस्य । गणिकास्तनतुल्यशोभं वा । कुलव्रीकुचे नखक्षतादिप्राकव्योक्तेरनौचित्यमिति ‘वार’ इति पदम् । ‘विल्वे शाण्डिल्यशैलपौ मालूरश्री-फलौ’ इत्यमरः । ललतिरुभयपदी । ‘इगन्ताच्च लघुपूर्वात्’ इति भावेऽण् । कैर्मकर्तारि केलिमर उपसंख्यानान्पचेलिमम् ॥

युवेद्वयीचित्तनिमज्जनोचितं प्रसूनशून्येतरगर्भगह्वरम् ।

सरेपुधीकृत्य धिया भयान्धया स पाटलायाः स्तवकं प्रकम्पितः ॥ ९५ ॥

युवेति ॥ स नलो भयान्धया भयभ्रान्तया धिया बुद्ध्या पाटलायाः स्तवकं गुच्छं सरे-पुधीकृत्य कामतूणीरीकृत्य प्रकम्पितश्चकितः । किंभूतं गुच्छम्—युवेद्वयी स्त्रीपुंसद्वयी तस्या-श्वित्ते वेध्येऽन्तःकरणे तयोर्मध्ये निमज्जनं वृडनं तस्मिन्नुचितानि योग्यानि प्रसूनानि पुष्पाणि तैः शून्येतरं पूर्णं गर्भगह्वरं मध्यविलं यस्य । एतत्पाटलगुच्छं न भवति, किंतु कामस्य शस्त्रमिति बुद्ध्या कम्पित इत्यर्थः ॥

मुनिद्रुमः कोरकितः शितिद्युतिर्वनेऽमुनामन्यत सिंहिकासुतः ।

तमिस्रपक्षवृटिकूटभक्षितं कलाकलापं किल वैधवं वमन् ॥ ९६ ॥

अत्र स्वनच्छिलीमुखेषु दुर्निर्गतमार्गणभ्रमात् आन्तरिलंकारः स च शिलीमुखेति रेषानुप्राणितः

लज्जितत्वोत्प्रेक्षा इत्यनयोः संकरः इति जीवातुः । २ ‘कर्मकर्तारि चायं कैश्चिदिष्यते,

तु कर्मणि प्रदांशितः’ इति कैयटः । ३ ‘अत्रोपमालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

‘अत्रानुप्रासे रूपकालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘अत्र पाटलस्तवके मदनतूणीरभ्रमाद्भ्रान्ति-

मदलंकारः । ‘कविसंमतसादृश्यादिपये विहितात्मनि । आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान्मतः ॥’

इति लक्षणात्’ इति जीवातुः ।

मुनीति ॥ कुरुता नलेन वने क्रूरकितः रितिः कृष्ण युविर्धस्य स मुनिदुर्गोऽगस्त्यहसः
सिंहिकासुतो राहुर्वेगमन्यत इति इति प्रोक्तः । किं इयं वा । किंभूतो राहुः—तस्मिन्
तन्मोऽन्यकारणे वा दुष्टिद्वन्द्वस्य कलावेच्छेदः सैव कृतं व्यक्तत्वेन भाषितं गीतितं वैषवं
विधुष्यन्तः तत्संवेन्विनं कलाकलापं कलासूहं वनमुद्रिन् । मुनिवर्दं शान्तिचिन्तावनादवति-
इतिचिन्तावनापन् । इयमवर्गतादाहुस्तन् । इयमवर्गस्य कलिकलां दुष्टतादाकारान्तरा-
चन्द्रकलापन् । चन्द्राद्वयमनेन व्यस्यते । क्रूरकः संज्ञाता कस्य । तारकादितादितव् ।
कस्य च सिंहिकसुतः सिंहः रितिः युविर्धवलवर्णः भक्षितं खनद्वाहुद्रिन् वनेऽन्यतः कस्य
सिंह इति । तद्वर्णवर्णया भवं भवति तथा विरहिणोऽस्यागस्त्यहसः कालमेति भावः । 'रिति
वदलमेवकौ' इत्यनर्गः ॥

पुरा हठाक्षिततुषारपाण्डुरच्छदा वृतेर्बालधि दद्वविभ्रमाः ।

मिलनिमीलं ससुजुर्विलोकिता नमस्ततस्तं कुसुमेषु केलयः ॥ ९७ ॥

पुरेति ॥ कुसुमेषु पुष्पेषु नमस्ततो वायोः केलयः क्रीडा विलोकिताः सतः तं नलं मि-
लनिमीलं वृतेनैवचोचं ससुजुश्चक्रुः । किंभूताः—पुरा कदा हृतेन कलाकारेण काश्चित्पा-
लितास्तुषारैः हिमेन पाण्डुरच्छदाः स्रजानि धाम्निताः । तथा—वृतेः वावरणस्य संवेगिण्यां
वोरधि लतायां दद्वविभ्रमाः वृतामिच्छिन्नानां वृत्तसिद्धिना वा । छन्दसां नवरसमाङ्गिनि
येनेति वायुविरोधणं वा । विरगादिचिन्तावलोकेनमुखादिरवात्तनवेनचोचलितार्थः । विर-
हिराद्वन्द्वस्य परस्मैयोगदर्शनस्यानुविदलाद्वा मिलन्ती निमीलं नैवभ्रमरौ कस्य । वीर्य-
तादित्वाद्योषिति नमस्ततः सुमिलतादायकस्य कुसुमेषु केलयः वानर्जः । 'निर्देनाई न
नातां ही न च संतर्कमपुनन्' इति वादव्ययनिषेधार्थः ॥

गता पदुललङ्घतले विशालतां द्रुमाः शिरोनिः फलगौरवेण तान् ।

कथं न धात्रीमतिनाप्रगतिवैः स वन्द्यानामभिनन्दति स्त तान् ॥ ९८ ॥

गता इति ॥ स नलः फलगौरवेण फलवहुत्वेन पुष्पव्यपकृतविक्रमेन न धात्रीमति-
ति-येन नमस्तिर्निर्गैः शिरोनिःप्रगतिमैतदर्थं तां धात्रीं दुष्पीड्य, उपनरं च वन्द्याना-
मुरागे, नमस्ततः इवेत्येव शङ्कुमन्, सुतोय कथं नमिनन्दति स्त तान् कथं नमस्तिर्गैः ।
कांतान्—ये द्रुमाः यस्या धात्र्या वल्लभतया लताप्रदेशे कस्यवहुत्वेन निगतां वृद्धिं गताः
प्रज्ञाः । ते हि दुष्कर्तारः सौदुमुचिता वास्तव । फलमरुतः हि लताः सौदुमा एव ।
विरहितादभिनन्दनम् । कथमभिनन्दति स्त तान् इति वाच्यं । विरगेत्येव तस्मै
कारोपकरणहेतुः सुमिलता इव फलवृक्ष इति न ररचिरे इति भावः । तथा—'दुष्पीड्ये
भवति सप्रेमताम्' इति भावः । 'धात्री कानुपमवति विरहिण्यसदृश्या' इत्यनर्गः ।
एवमिदं च, कथमिदं भवति धात्री 'धः कर्मणि दृष्ट' इति दृष्टि रीतिः । नमस्तिर्गैः 'नल-
द्वल' इति कलिकं निरूप्यम् ॥

१ 'अनेनेहलस्यनृतेनननसंज्ञा' इति भावित्यविशेषयति । २ 'पुरा' इति क कालः ।
'अप्रतः' इति भावयति नमस्तिर्विशेषयन् । ३ 'अत्र प्रत्ययान्तप्रतिपदस्य नमस्त-
वाच्यमिदं प्रतीतेः नमस्तिर्विशेषयन्' इति टीकायुक्तः । ४ 'इदमेव विरहिण्यसदृश्या' इति
नमस्तिर्विशेषयन् इति टीकायुक्तः ।

विनिर्मितं केतकरेणुभिः सितं वियोगिनेऽदत्त न कौमुदीमुदः ॥ ९९ ॥

अयोगभाजोऽपि नृपस्य पश्यता तदेव साक्षादमृतांशुमाननम् ।

अयोगेति ॥ अयोगभाजोऽपि विरहिणोऽपि नृपस्य नलस्य तत्प्रसिद्धमाननं मुखं साक्षाद्वाधितत्वेन अमृतांशुं चन्द्रमेव पश्यता पिकेन कोकिलेन चन्द्रवैरिण्यमावस्या मुहुराहूयताकारिता । किंभूतेन पिकेन—अनेन मुखेन विरहित्वान्मलानेन भवितव्यं, तदधुनापि न म्लायतीति रोपेण क्रोधेन अरुणे रक्ते चक्षुषी यस्य । तथा—कुहूः कुहूः इति रत्न शब्दो यस्य । कुहूः इति रौतीति वा कुहूः इति रत्न शब्दस्यामावास्या आकारिता । उत इति निश्चये, किंत्वर्थे वा । चन्द्रवैरिणी कुहूरिति वा योजना । विरहेऽपि चन्द्राधिक्यं मुखस्य । तदेव पाण्डुतादिगुणोपेतमेवेति वा । ‘कुहूः स्यात्कोकिलालापनष्टेन्दुकलयोरपि’ इति विश्वः । पिकस्य नेत्रे स्वभावेनैव रक्ते, शब्दश्च कुहूरिति । तत्रैतत्सर्वमुत्प्रेक्षितम् ॥

अशोकमर्थान्वितनामताशया गताञ्जशरण्यं गृहशोचिनोऽध्वगान् ।

अमन्यतावन्तमिवैष पल्लवैः प्रतीष्टकामज्वलदस्त्रजालकम् ॥ १०१ ॥

अशोकेति ॥ एष नलोऽशोकं वृक्षमेवंभूतमिवामन्यत । 'अर्थेन यस्त्वेवया शोको न भवति' इत्येवंरूपेणान्वितमन्वर्थं नाम यस्य तस्य भावोऽर्थान्वितनामता तस्यामाशयाभिलाषेणागतान्प्राप्तानृद्दशोचिनः स्त्रीशोचिनोऽध्वगान्पान्यानवन्तमिवामन्यत' इत्यन्वयः । पुनः किं-
—पह्लवैः शाखाग्रैः कृत्वा प्रतीष्टमप्रीकृतं कामस्य ज्वलत् आरंभं जालकमग्नसमूहो
न, अन्नरूपाणि जालकानि कलिका येनेति वा । यतः—शरण्यं शरणे रक्षितं साधुम् । अन्यो-
शरण्योऽरिदाम्नाणि स्वाद्रे गृह्यशरणागतान् रक्षति । पह्लवैरवन्तमिति वा कामस्य ज्वलद्-
मानेवात्र शब्दं येनेति वा अर्थान्वितनामताशया शरणागतान्पान्यानवन्तं मारयन्त-
मन्यत । अवन्तं मारणार्थमेवेति तात्पर्यम् । यतः शरणे मारणे साधुं समर्थम् । पथि-
—अन्यो भवम्, तानि तु पुष्पान्तराद्वाह्यान्वयैव विद्यन्ते । ततश्च 'कामशस्त्राणि

नानाकार- । वनानिष्ठादिषु सुखकारणेषु सत्सु सुखाकार्यानुत्पत्तेरुक्तनिमित्तविशेषोक्तिरलं-
 इति साहित्यविद्याधरी । २ 'वियोगः' इति पाठो जीवातुसंमतः । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा रूपकालं-
 इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रोत्प्रेक्षा द्रष्टृरूपकत्वापेक्षेति संकरः' इति जीवातुः ।

लहस्ते गृहीत्वाद्यमेव नारयति' इति प्रकृतौ न विकलाद्यमेवार्थः साधीयान् । रत्नान्यथोक्तपुष्पाणि
 वृद्धा पत्न्या व्यसन्ते इत्यर्थः । 'शरणं ववरक्षितोः शरणं रक्षणे गृहे' 'गृहाः पत्न्यां गृहे स्थिताः'
 इति विग्रहः । 'क्षारको जालकं ह्रीवे कलिका क्षोरकः पुमान्' इत्यमरः । शरणे साधुरिति 'वज्र
 साधुः' इति उद् । लज्जगान् 'लज्जालज्जालाव-' इति डः ॥

विलासवापीतटवर्चिवाद्नात्पिकालिङ्गितेः शिखिलास्यलाघवात् ।

वनेऽपि तौर्यत्रिकमारराध तं ह भोगमाप्नोति न भाग्यभाग्ननः ॥३०२॥

विलासेति ॥ तौपरिकं नृलगातवाद्यहं कर्तुं वनेऽपि तं नलमारवा सेवते ल ।

कलात्—विलसार्थं कोट्यर्थं वापी दीर्घिका तस्यास्तटे तीरे वीतिविधानात्तरङ्गनादात् । तथा—
पिकाः कोटिका बालिनो प्रनरत्स्यो गीतेर्गानात् । पिकानामाटिः पट्टिर्वा । तथा शिखिर्ना
नयूपगं वास्यं दृश्यं तस्य वाक्वाहदुषात् । वज्रार्पान्तरे न्यचन्नाह—केति, नाग्यभागदैव-
दुष्टो जनः पुद्गः कः कलिनस्थाने भोगं सुखं सुखसाधनं वा गन्तोति, अपितु सर्वत्रापि
प्रान्तोति । विरहिणस्तौर्ध्वत्रिकं सुखाय न, तपसि न्यूराद्येनां सेव, व्यापारे दक्षितः । नलस्य
तु न तत्त्वाकारः । सुखत इति भोग इति तेषां वास्तवी निरालिरस्त्येव । नलस्य सा तदा
गच्छति चेत् नानूत्, तपसि भोग एव । यदा नीरागजनसमीपस्था भुवतिर्भुवतिरेव । वा
खेदे । तौर्ध्वत्रिकं तं पुद्गद्वनेऽपि ररुष हितितवत् । नाग्यनाम् हुन, हुनकर्मनाम् सुखदुःख-
न्यतरसहकारत्वकर्म भोगं कृत्र गन्तोति, अपि तु सर्वत्रापि । यो हि सुखी स स्यात्तान्तरे-
ऽपि सुखं प्रान्तोति, यत्तु दुःखी स स्यात्तान्तरे गतोऽपि दुःख्येवेति वा सुखिनस्तस्य वनेऽपि
सुखप्रतिपादनं प्रकल्लहत् । 'नाग्यं हुन, नाग्यकर्मिणो' इति विश्वः । वज्रो-
तीक्ष्णः । इकारान्तत्वे ध्यन्तत्वत्पूर्वेतिपातः स्मात् ॥

तदर्थमध्याप्य जनेन तद्वने शुका विमुक्ताः पटवत्तनस्तुवन् ।

स्वपानृतेनोपजगुश्च सारिकास्तथैव तत्पौल्यगायनीकृताः ॥ १०३ ॥

तदर्थमिति ॥ अनेन टीकेन तदर्थं नवल्लक्षणमेवाप्यन्यथापि तदर्थं नलोचने
विमुक्ताः पदवः सुट्वावः सुकात्वं नल्लक्षणम् । तथैव तैर्नैव प्रकरेण तदर्थं विमुक्तः
सुट्वावः सारिका अपि खण्डनेन तं नल्लक्षणमुद्धृतुः । त्रिभुवाः—तस्य पदार्थं पराक्रमः
तस्य गायना गायन्यथ हृदा गायनीहृदाः । अनेनेति शेषः । अनयोर्विधेयम् । सारिका
पक्षे वा । अनेन सुटिविरदावटिपठकः सूचिताः । अन्त्यायेति 'क्रीडन्तां पौ' इत्य-
त्तम् । गायनीत्यत्र 'सुट्वा व' इति सूत्रम् । तदर्थः ॥

इतीष्टगन्धादयमद्वन्द्वलौ वनं पिकोपगीतोऽपि शुक्लस्तुतोऽपि च ।

सविन्दुतानोद्भूतं बहिष्कृतं विदुर्ननुद्विरहेण नान्तरम् ॥ १०४ ॥

इतीति ॥ लक्ष्मी नमः इति पूर्वोत्तरादिषु वाममण्डलप्रसङ्गं बहिर्धरे वाममण्डलं
 सौरमण्डलमपि विन्दत अथ । विदमन्मन्त्रैः तस्या विरहोपान्तरमण्डलं हर्षतिथ्यं न लेने

१. 'अत्र ज्ञानस्रोतेश्चतस्रस्तु' इति साहित्यविभाषरी । २. 'अत्र ज्ञानस्रोतेश्चतस्रस्तु' इति साहित्यविभाषरी । ३. 'अत्र ज्ञानस्रोतेश्चतस्रस्तु' इति साहित्यविभाषरी । ४. 'अत्र ज्ञानस्रोतेश्चतस्रस्तु' इति साहित्यविभाषरी ।

‘वहिः परम्’ इति क्वचित्पाठः । तत्र परं केवलम् । किंभूतं वनम्—इष्टगन्धाद्यमिष्टेना-
भीष्टेन गन्धेन सौरमेणाद्यं समृद्धम् । किंभूतोऽसौ—पिकोपगीतोऽपि । तथा—शुकस्तुतो-
ऽपि । ‘आमोदो हर्षगन्धयोः’ इति विश्वः ॥

करेण मीनं निजकेतनं दधद्भुमालवालाम्बुनिवेशशङ्कया ।

व्यतिक्रिं सर्वतुङ्घने वने मधुं स मित्रमत्रानुसरन्निव स्मरः ॥ १०५ ॥

करेणेति ॥ स नलः स्मर इव व्यतिक्रिं । लोकैरिति शेषः । किंभूतः स्मरः—सर्वे च ते ऋत-
वश्च सर्वतुङ्घने संपूर्णेऽत्रास्मिन्वने मित्रं सहायं मधुं वसन्तमनुसरन्मृगयमाणः । निजके-
तनं चक्रवर्तिचिह्नं ध्वजरूपं मीनं लक्षणभूतरेखारूपमत्स्यं भ्रूमाणांमालवालाम्बु तस्मिन्निवेश-
शङ्कया करेण दधत् धारयन् । दधदिति ‘नाभ्यस्तात्’ इति गुन्निषेधः । आल्यते खन्यत
इत्यालवालम् । औणादिक आलच्प्रत्ययैः ॥

लतावलालास्यकलागुरुस्तरप्रसूनगन्धोत्करपश्यतोहरः ।

असेवतामुं मधुगन्धवारिणि प्रणीतलीलाप्लवने वनानिलः ॥ १०६ ॥

लतेति ॥ वनानिलोऽमुं नलमसेवत । किंभूतः—लतारूपा अवलास्तासां लास्यकला नृत्य-
विद्या तस्या गुरुध्यापकः । तथा—तरुणां प्रसूनानि पुष्पाणि तेषां गन्धोत्करस्य गन्धसमूहस्य
पश्यतोहरश्चौरः । तथा—मधु पुष्परसस्तद्वक्षणे गन्धवारिणि गन्धोदके प्रणीतं कृतं लीला-
प्लवनं जलक्रीडा येन । मधुगन्धाख्यं नलसर इति केचित् । क्रमेण विशेषणत्रयेण मन्दत्वसु-
गन्धत्वशीतलत्वानि सूच्यन्ते । एवंविधो वायुः कार्यसिद्धेः सूचकः । अन्योऽप्येवंविधः
पीठमर्दादिभिः परिचारको नायकं सेवते । पश्यतोहर इति ‘पष्टी चानादरे’ इति षष्ठ्या
‘वाग्दिवपश्यन्त्यो युक्तिदण्डहरेषु’ इत्यल्लङ्क ॥

अथ स्वमादाय भयेन मन्थनाच्चिरत्तरत्नाधिकमुच्चितं चिरात् ।

निलीय तस्मिन्निव सन्नपांनिधिर्वने तडाको ददृशेऽवनीभुजा ॥ १०७ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरमवनीभुजा राज्ञा नलेन स तडाकोऽपांनिधिरिव समुद्र इव ददृशे ।
लुप्तोत्प्रेक्षा । किंभूतः—चिराद्बहुकालेनोच्चितं वृद्धिं प्रापितम्, तथा—चिरन्नैश्चिरंतनै रन्नैरैरा-
वतादिभिरधिकम् । पूर्वं तान्यसहायान्येवासम्, इदानीं तु तान्येव बहूनि जातानि तेभ्योऽ-
धिकं वा । स्वं धनं मन्थनाद्भयेनादाय गृहीत्वा तस्मिन्वने निलीय तडाकरूपेणैव तिरोहितीभूय
निवसन् । समुद्रोपमयोदकवाहुल्यं व्यज्यते । तस्मिन्वने सन् विद्यमान इति पक्षे साक्षादुत्प्रेक्षा ।
अन्योऽपि धनी राजादिपीडनाद्भयेन सर्वस्वं गृहीत्वा निरुपद्रवे देशान्तरे गुप्तो वसति । ‘रत्नं
स्वजातिश्रेष्ठेऽपि’ इत्यमरः । तडाक इति ‘तड आघाते’ इत्यस्मात् ‘पिनाकादयश्च’ इत्युणादि-
‘तडाक’ इत्येति सिद्धम् । मन्थनादिति ‘मीत्रा—’ इत्यपादानत्वम् । चिरत्न इति ‘चिरपरुत्परा-
वते वक्तव्यः’ इति त्रैः ॥

१ ‘तानिभिराविशेषोक्तिरल्लङ्कारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘असौ मीनः पानीये प्रवेक्ष्य-
या’ इति सुखावबोधः । ३ ‘अत्रानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारौ’ इति साहित्यविद्याधरी ।
‘तडाकरूपम्’ इति साहित्यविद्याधरी । ४ ‘अत्रानुप्रासातिशयोक्तिः समासोक्ति-
ः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

समुद्रधर्तानाह—अत्रे 'पयोधिलक्ष्मीसुपि' इति तडाकविशेषगतदेव पयोधिलक्ष्मीसुव्रतना-
लक्ष्मिः—

पयोनिलीनाम्रमुकामुकावलीरदानन्तोरगपुच्छसुच्छवीन् ।

जलार्धरुद्धस्य तदान्तभूमिदो नृणालजालस्य निषाद्वभार यः ॥१०८॥

पय इति ॥ स कः—यस्तडाको नृणालजालस्य विससमूहस्य निषाद्वभार इति निरी-
नम्ना अम्रमुकामुका ऐरावताख्येपामावली समूहस्य रदानन्तान्वहार । किंभूतमयम्—
अनन्तोरगः अनन्तसंज्ञक उरगः शेषस्य पुच्छं तद्वत्सुच्छवीकरोमन्तरीनीम् । 'सुच्छवीन्'
इति पाठे तद्वशीतीत्येताम् । किंभूतस्य नृणालजालस्य—जलेकार्धरुद्धस्यार्धरुद्धमयम् ।
तथा—तदान्ते तदन्तर्भागे वा भूतां निनतीति तदान्तभूमित्तम । अत्रान्तमन्तरेण न
रुदन्ते किं तु दन्ता ररन्ते । पूर्वं त्वेक एवैरावत आसीत्, अहन्ता तु यत्न एवम् । एत-
न्तरेण रक्षाधिकृतं सूचितम् । एवमुत्तरत्रापि रक्षाधिकृतं द्रष्टव्यम् । नृणालभूमिम्—दन्ता-
नानपि निरोपणम् । वनेः 'न लोका—' इति निषेधाभावात् 'अम्रमुकामुका' इति एतन्मन्त्रः ।
सुच्छवीमित्यत्र 'समानस्य' इति योगविभागात्मानस्य सः ॥

तदान्तविध्रान्ततुरंगमच्छटाच्छुटानुविन्दोद्वसुन्दनैः यः ।

यभौ चलद्द्विचिकशान्तरातनैः सहस्रमुच्चैःधरसानिषाधमन् ॥१०९॥

तटेति ॥ यस्तडाकः तदान्ते कूलग्रन्थे विध्रान्तः क्षिप्तः सत्तुरंगमच्छटाच्छुटानुविन्दो-
द्वसुन्दनैः एतदे प्रकटमुदितोऽनुविन्दः प्रतिविम्बस्य सुन्दरेण संज्ञितः तद्वत्प्रतिविम्बो-
द्वयः । उच्चैःधरतां सहस्रमाधरमित्यत्र प्रकटितं यमैः । किंभूतं सत्यम्—सत्यम् एव तस्य
अधस्तात्प्रकटसामन्तः प्रकटैर्द्वयैः सत्तुन्दनैः सत्तुन्दनैः सत्तुन्दनैः । प्रतिविम्बो-
द्वयं तस्य सत्तुन्दनैः प्रतिभाति । सत्तुन्दनैः सत्तुन्दनैः सत्तुन्दनैः । सत्तुन्दनैः
अधस्तात्प्रकटैः । 'अधस्तात्प्रकटैः' इति सत्तुन्दनैः ॥

प्रकाममादित्यमवाप्य कण्टकैः करम्बितामोदभरं विवृण्वती ।

धृतस्फुटध्रीगृहविग्रहा दिवा सरोजिनी यत्प्रभवाप्सरायिता ॥ ११५ ॥

प्रकामेति ॥ यत्प्रभवा यत्प्रभवा यत्प्रतिपत्त्याः सा सरोजिनी कमलिनी दिवा दिने
अप्सरायिता अप्सरा इवाचरिता अप्सरास्तुत्या । किन्तु—आदित्यं सूर्यमवाप्य प्रकाममति-
शयेन कण्टकैः करम्बिता व्याप्ता । आमोदभरं सौगन्ध्यबाहुल्यं विवृण्वती प्रकटयन्ती । तथा—
धृतः स्फुटानि विकसितानि ध्रीगृहानि कमलानि तान्येव विग्रहः शरीरं यथा । अथ च एवं-
विधाः प्रकामं प्रकटयन्मनादित्यं देवं प्राप्य रोमायिता हर्षं प्रकटयन्त्यो दिवा स्वर्गेन धृतः
स्तुत्यायाः प्रकाशमानायाः प्रियः रोमाया गृहं स्थानं विग्रहः शरीरं यासां ता अप्सरसोऽपि ।
आदित्यमिति 'दित्यदित्या—' इति म्यः । अप्सरायितेति 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङि
'ओजसोऽप्सरसः—' इत्यादिना सलोपः ॥

यदम्बुपूरप्रतिविम्बितायतिर्मरुत्तरङ्गैस्तारलस्तद्भुमः ।

निमज्ज्य नैनाकमहीभृतः सतस्ततान पक्षान्धुवतः सपञ्जताम् ॥ ११६ ॥

यदिति ॥ यत् तडाकस्यान्दुन उदकस्य पूरे प्रवाहे प्रतिविम्बिता प्रतिफलिता आवृति-
दैर्ष्यं यस्य एवंभूतस्तद्भुमस्तदीरङ्गो निमज्ज्यान्तर्निजैव सतो विद्यमानस्य नैनाकमहीभृतो नैना-
कनासः पर्वतस्य सपञ्जतां समानतां पशुषाहित्वं च ततान विस्तरयामास । नैनाक इव स्थित
इत्यर्थः । किन्तु—नरत्तरङ्गैर्वापुचालितोर्मिभिरलक्ष्यदलः । किन्तु—पक्षान्धुवतः कन्य-
वतः । अत्र दृश्यप्रतिविम्बः सतुदे नैनाकलिङ्गिते ॥

युग्मम्—

पयोधिलक्ष्मीमुपि केलिपल्लवे रिरंतुहंतीकलनादसावरम् ।

स तत्र चित्रं विचरन्तमनन्तिके हिरण्यं हुवनेमं हंसमयोधि नैपथ्यः ॥ ११७ ॥

प्रियासु बालासु रतक्षनासु च द्विपञ्चितं पल्लवितं च यिन्नतम् ।

सराजितं रागमहीरहाङ्गुरं निपेण चञ्चोश्चरपद्मस्य च ॥ ११८ ॥

पयोधीति युग्मम् ॥ स नल्लत्र तल्लिकेलिपल्लवे श्रीडालसरति चित्रमनन्तिके विच-
रन्तं हंतीसनीपे गच्छन्तं हिरण्यं हुवनेमं हंसमयोधिरासीत् । किन्तु—पयोधिः समुद्र-
तलस्य लक्ष्मीं शोभां पूर्वोक्ताविपलक्षणप्रकारेण मुपासीति । किन्तु हंसम्—रिरंस् रन्तुमिच्छुः
हंती तस्याः कलनादोऽन्तर्गम्यगच्छन्ति तत्र गच्छन्तं सानिदयम् । चित्रं हुवनेमपत्तादर्थ-
कारकं वा अन्तिके पल्लवसनीपे वा । पूर्वोक्तप्रकारेणातिवर्णितस्य पल्लवजनमुचितम् । तन्तु
मल्लस्य श्रीडालर इति कुट्टा पल्लवप्रयोग इति वा । अथवा निरन्तरतन्तुमुत्प्रेष्य विना-
शितातत्पल्लवमुपे शरीरे विचरन्तं हंसं परमात्मनं कथिदोगी पश्यति । रिरंतुहंती कलिः
तस्याः कलनादे सावरम् । हिरण्ययत्वं 'हिरण्यः पुरयः' 'एको हंसः' इति कुट्टः । विरन्त-
मिति कश्चिद् । हिरण्यस्य विकार इत्यर्थे मयटि 'दशितमचन—' इत्यदिना हिरण्यः सङ्गः ।

१ 'कञ्जोन्मात्रेण' इति माहित्यविद्याधरी । २ 'कञ्जोन्मात्रेण' इति माहित्यविद्या-
धरी । ३ 'अथ रेतुमुत्प्रेष्य विनाशितातत्पल्लवमुपे शरीरे' इति माहित्यविद्याधरी । ४ 'चित्रो' इत्येवमपि
शब्दोऽस्ति कश्चिद् ।

धवोधीति कर्तरि निष् ॥ प्रियास्त्विति ॥ किंभूतम्—वाङ्मातु प्रियासु स्वशामा न सुखे
साम्यासु प्रियासु चलोर्मिणेण चरणद्वयस्य न मिणेण द्विपत्रिं द्विपत्र्युक्तं पञ्चमिं पादासु
च स्मरार्जितं कामोत्पन्नं रागोऽनुरागस्योपशान्तो महीरहो पञ्चमासादृशं विभ्रं । यथाकर्म धारय
न्तम् । वाङ्मातु स्वल्पोऽनुरागः प्रौढासु भूयानिलाभिः । पञ्चमसमाप्तं चतुष्टयम् । अनेकादृशी
संयोगाचरणद्वयस्य पञ्चसाम्यम् । राजहंसस्य च चतुश्चरणं लोहितम् । प्रियायास्तस्यां तस्य
कादित्वादितच् । विभ्रतमिति 'नाभ्यस्तात्-' इति नुमभावः । चतुष्टयस्य द्विप्रियायाश्चात्मा
प्रियासु चुम्बनादिव्यापारः । प्रौढासु चरणद्वयस्य पञ्चवितत्वात्सर्वाङ्गीण इति सूच्यम् ॥

महीमहेन्द्रस्तमवेक्ष्य स क्षणं शकुन्तमेकान्तमनोविनोदिनम् ।

प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत् ॥१२९॥

महीति ॥ स महीमहेन्द्रः पृथ्वीन्द्रः प्रियावियोगाद्रङ्गनीविरहः प्रिभरन्तत्तन्तं विधुरोऽपि
विह्वलोऽपि तं शकुन्तं हंसं स्रग्भूतमवेक्ष्यावलोक्य मनागीपराकुतूहलेन कौतुकेनानन
मनोऽन्तःकरणं यस्यैवंभूतोऽभूत् । किंभूतम्—एकान्तेन नियमेन सर्वदागीक्षणं वा मनो
विनोदयति रञ्जयत्येवंशीलम् ॥

विरहिल्लेऽपि तस्य कुतूहलाक्रान्तत्वं कुत इत्यपेक्षायां कविरर्थान्तरन्यासेनोत्तरमाह—सर्व
न्यनलदर्शनेनातिभीतः कथं तत्र निदद्रावित्युत्तरश्लोकाकाङ्क्षायामुत्तरश्लोकसमर्थनार्थं वाच्यं
न्तरन्यासमाह—

अवश्यमव्येप्यनवग्रहग्रहा यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा ।

तृणेन वात्येव तयानुगम्यते जनस्य चित्तेन भृशावशात्मना ॥ १२० ॥

अवश्येति ॥ अवश्यं नियमेन भव्येषु भवितव्येषु शुभादिषु विषयेऽनवग्रहोऽवाध्य
मानो निरङ्गलो ग्रहोऽमिनिवेशः प्रसरो यस्याः सा वेधसो ब्रह्मणः स्पृहा वाङ्मातु यया दिश
येन मार्गेण धावति गच्छति तथा दिशा तेनैव मार्गेण जनस्य लोकस्य चित्तेन सा वेधस
स्पृहानुगम्यते । यथा विधिः प्रेरयति तथा लोकः करोतीत्यर्थः । किंभूतेन चित्तेन—मृद
मत्यर्थमवशोऽनधीन आत्मा स्वरूपं यस्य तेन । विधिस्पृहाधीनेत्यर्थः । यथा—अप्रति
बन्धा वात्या यया दिशा धावति तथा दिशा निःसारत्वाद्वातपरतन्त्रेण तृणेन सा वात्यानु
गम्यते तथेत्यर्थः । अवश्यंभावविभैनीपरिणयनानुकूले विधिप्रेरिते हंसे कौतुकं युक्तमिति भावः
विधिप्रेरितत्वादेव नलस्वीकृतस्वीयग्रहणपूर्वमोचनद्वारा नलस्योपकारार्थं सैन्यसंनिधावार्थं

१ अत्र 'रागं विभ्रतम्' इति हंसविशेषणाद्रागस्य हंसाधिकरणकत्वोक्तिः । प्रियास्त्वधिकरणभूता
इत्युपाध्यायविश्वेश्वरव्याख्यानं प्रत्याख्येयम् । अन्यनिष्ठरागस्यान्याधिकरणत्वायोगात् । न चावने
एवोभयनिष्ठ इति प्रमितव्यम् । अत्येच्छापरपर्यायस्य तथात्वायोगात् । अन्यथा बुद्धादीनामपि तथ
त्वापत्तौ सर्वसिद्धान्तविरोधात् । विषयानुरागाभावप्रसङ्गाच्च । उभयोरपि रागित्वसाम्यादुभयनिष्ठत्वमत्र
केषांचित् । तस्मात्कामिनोरन्योन्यविषयत्वमेव नाधिकरणत्वमिति सिद्धम् । प्रियास्त्विति विषयसत्तमी

स गीति सर्वं रमणीयम् । 'अत्र 'रागमहीरहाङ्कुरम्' इति रूपकं चञ्चुचरणमिणेण इत्यपह्वानुप्र
इति संकरः । तेन च वाङ्माभ्यन्तररागयोर्भेदेऽभेदलक्षणातिशयोक्त्युत्थापिता चञ्चुचरणव्याजेन
बहिरङ्कुरितत्वोपेक्षा व्यज्यते इत्यलंकारिणालंकारध्वनिः' इति जीवातुः । अत्र अनुप्रासयथ
... इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासो विशेषशालंकारौ' इति साहि

चरि ।

दुष्टिपूर्वं निद्रावेति भावः । यद्वा अनेनाकारेण तेन न ज्ञातस्तथापि विधिवशादेव भावि-
न्यपि सुखेऽन्तःकरणं सोत्ताहं जातमिति भावः । अवश्यमव्येधिति मयूरव्यंसकादित्वात्-
मातः । 'लुम्पेदवश्यमः' इति मैलोपः ॥

अथावलम्ब्य क्षणमेकपादिकां तदा निद्रावुपपत्तुं खगः ।

स तिर्यगावर्जितकंधरः शिरः पिधाय पक्षेण रतिक्रमालसः ॥ १२१ ॥

अथेति ॥ अयानन्तरं स खगो हंसस्तदा तस्मिन्मये रतिक्रमेन सुरतखेदेनालसः सन्
उपपत्तुं सरःसनीपे क्षणं निद्रां निद्रां चक्रे । किं कृत्वा—पक्षेण शिरः पिधायान्छाद्य ।
किंभूतः—तिर्यगावर्जिता नम्रीकृता कंधरा ग्रीवा येन सः । पुनः किं कृत्वा—एकधारां
पादय एकपादः सोऽस्यां स्थितावर्ज्ज्वाति तां स्थितिमवलम्ब्याङ्गीकृत्य । पक्षिजातिरियम् ।
एकपादिकामिति बहुव्रीहौ कुम्भपादादिष्वेकपदीशब्दस्य पाठात्पादशब्दान्त्वलोपे 'पादोऽन्यत-
रस्याम्' इति ङीप् भत्वात्पाददेशे एकपदीमिति प्राप्ते 'न कर्मधारयान्त्वयोः' इति 'एका-
क्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तां सृती' इति चानित्यत्वादानाधिलोककर्मधारयादस्यप्ये
ठनि इकादेशे सप्तमीयम् । उपपत्तुमिति तानीष्येऽव्ययीभावः ॥

सनालमात्मानननिर्जितप्रभं हिया नतं काञ्चनमम्बुजन्म किम् ।

अबुद्ध तं विद्रुमदण्डमण्डितं स पीतमम्भःप्रभुचामरं नु किम् ॥ १२२ ॥

सनालमिति ॥ स नलः तं हंसमिलबुद्ध तर्कितवान् । इतीति किम्—एकचरणव-
स्थानात्सनालं नालसहितमात्मनः स्वस्थानेन सुखेन निर्जिता प्रभा यस्य । अत एव हिदा
लज्जया नतं नम्रं काञ्चनं सौवर्णमम्बुजन्म कमलमेतत्किम् । तथा—चरणस्य रक्तत्वाद्विद्रुम-
दण्डेन मण्डितमलंकृतं पीतं पीतवर्णमम्भःप्रभोर्विचरणस्य चामरं किमिति तर्कितवान् । कमलं
सनालम्, चामरं च सदृष्टं भवति । काञ्चनमिति विकारे 'अनुदात्तदेश' इत्यन् । रज-
तादित्वाद्वा अनुदेति वृष्यतेर्लुपि तिल्लोपे 'अपस्तपोर्धोऽधः' इति धादेशे रूपम् ॥

कृतावरोहस्य हयादुपानहौ ततः पदे रेजतुरस्य विभ्रती ।

तयोः प्रवालैर्वनयोस्तथाम्बुजैर्नियोलुकाने किमु वद्ववर्मणी ॥ १२३ ॥

कृतेति ॥ ततोऽनन्तरं हयादश्वाकृतावरोहस्य कृतोत्तरागस्तस्य नलस्य पदे चरणं रेजतुः
शुभ्रभावे । किंभूते पदे—उपानहौ विभ्रती धारयमाने । तत्रोत्प्रेक्षते—तयोः प्रवृत्तयो-
र्वनयोः काननोदकयोर्धोऽधःकर्म प्रवालैः पहाडैः तथाम्बुजैः सह नियोलुकाने संप्रनयितुकाने
सती वद्ववर्मणी वद्व वनं कपयं चान्यां ते । किमु संप्रवर्णयाम् । तथा अनुदधे । अत्र
नियुक्तं सुखमाप्तम्, ननु बाहुबुद्धम् । तस्य पदे पवनरसोऽप्यनुदधे इति सूचितम् । योलु-
कानो वद्ववर्मणी भवति । 'धने सलिलकानने' इत्यमरः । उपानहमिति 'नहिहति' इति
लृप्तिः । रेजतुरिति 'पयोः च सप्तम्याम्' इत्येवम्यासलोपः ॥

१ 'अनेनाकारेण' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
'अनेनाकारेण' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
६ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ७ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
८ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ९ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
१० 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ११ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
१२ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । १३ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
१४ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । १५ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
१६ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । १७ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
१८ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । १९ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
२० 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । २१ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
२२ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । २३ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
२४ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । २५ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
२६ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । २७ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
२८ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । २९ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
३० 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ३१ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
३२ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ३३ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
३४ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ३५ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
३६ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ३७ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
३८ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ३९ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
४० 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ४१ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
४२ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ४३ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
४४ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ४५ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
४६ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ४७ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
४८ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ४९ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
५० 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ५१ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
५२ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ५३ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
५४ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ५५ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
५६ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ५७ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
५८ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ५९ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
६० 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ६१ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
६२ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ६३ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
६४ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ६५ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
६६ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ६७ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
६८ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ६९ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
७० 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ७१ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
७२ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ७३ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
७४ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ७५ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
७६ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ७७ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
७८ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ७९ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
८० 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ८१ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
८२ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ८३ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
८४ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ८५ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
८६ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ८७ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
८८ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ८९ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
९० 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ९१ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
९२ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ९३ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
९४ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ९५ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
९६ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ९७ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
९८ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी । ९९ 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।
१०० 'अत्र काननं कान' इति साहित्यविद्याधरी ।

विधाय मूर्तिं कपटेन वामनीं स्वयं बलिध्वंसिविडम्बिनीमयम्
उपेतपार्श्वश्चरणेन मौनिना नृपः पतङ्गं समधत्त पाणिना ॥ ११

विधायेति ॥ अयं नृपः पाणिना हस्तेन पतङ्गं हंसं स्वयमेव समधत्त धृतव
कृत्वा—कपटेन बलिध्वंसी नारायणस्तस्य विडम्बिनीमनुसरणशीलां वामनीं ह
स्वरूपं विधाय कृत्वा । किंभूतः—मौनिना निःशब्देन चरणेन पादेन गमनेन वोपे
पार्श्वो हंससामीप्यं येन । त्रिविक्रमोऽपि बलिं छलयितुं वामनावतारमूर्तिं कृत्वा
मित्वाग्निःशब्देन चरणेनाङ्घ्रिणा गमनेन प्राप्तसूर्यपार्श्वोऽभवत् सूर्यं हस्तेनास्पाक्षीवि
पक्षिधारणजातिरुक्ता । वामनीमिति संबन्धेऽपि लीप्, गौरादित्वान्दीप् वै ॥

तदात्तमात्मानमवेत्य संभ्रमात्पुनःपुनः प्रायसदुत्प्लवाय सः ।

गतो विस्त्योड्डयने निराशतां करौ निरोद्धुर्दशति स्म केवलम्

तदात्तमिति ॥ स हंस आत्मानं तेन नलेनात्तं धृतमवेत्य ज्ञात्वा संभ्रमाद्भया
उत्प्लवायोद्गीनगमनाय प्रायसद्यत्नं चक्रे । अनन्तरमुड्डयने निराशतां निष्प्रयत्नत्वम्,
हित्यं वा गतः प्राप्तः सन्विरुत्य दीनं शब्दं कृत्वा केवलं निरोद्धुर्गहीतुर्नलस्य करौ
ददंश । पक्षिजातिः । प्रायसदिति 'यसु प्रयत्ने' इत्यस्मात् 'यसोऽनुपसर्गे' इति इय
लङि शप् । यद्वा लुङि पुषादित्वादङ् । तदेति मित्रं वा ॥

ससंभ्रमोत्पातिपतत्कुलाकुलं सरः प्रपद्योत्कतयानुकम्पताम्

तमूर्मिलोलैः पतगग्रहाश्रुपं न्यवारयद्वारिरुहैः करैरिव ॥ १२

ससंभ्रमेति ॥ सरः कर्तुं सजातीयधारणात्संभ्रमं भयसहितमुत्पाति अवश्यमुत्
पतत्कुलं पक्षिकुलं तेन आकुलं व्याप्तं सत् । अत एव पक्षिपक्षवातेन योत्कता उत्
त्कमुदकं यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा, हंसोत्कण्ठतया वा अनुकम्पतां सकम्पतां,
वा प्रपद्य प्राप्य ऊर्मिलोलैस्तरङ्गचञ्चलैर्वारिरुहैः कमलैरेव करैर्हस्तैस्तं नृपं पतगग्रहा
न्यवारयदिव न्यपेधयदिव । करैरिवेति वा । अन्योऽपि कश्चिज्जिघांसुमुत्कण्ठितत्वेन
प्राप्य चञ्चलैः कमलतुल्यैः करैर्वारयति । इयमपि पक्षिजातिः । कम्प्रेत्यत्र 'न
इति रः । यद्यपि सरसः पतगग्रहो नेष्टः तथापि नृपस्येष्ट इति । 'वारणार्थानां
पादान्तत्वं ॥

पतत्रिणा तद्वचिरेण वञ्चितं श्रियः प्रयान्त्याः प्रविहाय पल्लव

चलत्पदाम्भोरुहनूपुरोपमा चुकूज कूले कलहंसमण्डली ॥ १३

पतत्रिणेति ॥ कलहंसमण्डली राजहंससंहतिः कूले तीरे चुकूज शब्दं

किंभूता—तत् पल्लवमल्पसरः प्रविहाय त्यक्त्वा प्रयान्त्या गच्छन्त्याः श्रियः
ने लक्ष्म्याः चलन्ती ये पदाम्भोरुहे चरणकमले तयोर्वर्तमानौ नूपुरौ

तेनमागन्तिरुक्ताः इति साहित्यविद्याधरी । २—'वारिरुहैः करैः' इति व्यस

व इत्युत्प्रेक्षा । वास्तवनिवारणासंभवादुत्प्रेक्षानिवारणस्य करसाध्यत्वात्तत्र रूपक

उपमावाच्येनानुसाराद्यवहितान्वयेनाप्युत्प्रेक्षान्वयकत्वमिति रूपकोत्प्रेक्ष

संकरः इति जीवानुः । 'अत्रानुप्रासोत्प्रेक्षारूपकत्वमावोक्तानां संकरः' इति

तनुत्वा । श्रीलागे कारणमाह—किंभूतं पत्वत्म्—रुचिरेण सुन्दरेण पतत्रिणा पक्षिणा हंसेन वसितं रहितम् । तस्या नूपुरसाम्यात् कूजितस्य मञ्जीरदाद्यसाम्यम्, कूजनैरेव तस्या नूपुरतुल्यत्वं वा । यया सुगन्धेन प्रियेण लक्षं स्थानं लब्ध्वा गच्छन्त्याः प्रियायाश्चरणे नूपुरौ कूजत इति श्लेषः । प्रयान्त्या इति वर्तेमानप्रत्ययेन श्रियः शीघ्रं प्रत्यागमनं सूचितम् । 'कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' इति विश्वः ॥

न वासयोग्या वसुधेयमीदृशस्त्वमङ्ग यस्याः पतिरुज्झितस्थितिः ।

इति प्रहाय क्षितिमाश्रिता नमः खगास्तमाचुकुशुरारवैः खलु ॥१२८॥

नेति ॥ क्षितिं प्रहाय लब्ध्वा नमोऽन्तरेक्ष्माश्रिताः प्राप्ताः खगाः पक्षिण आरवैः शब्दस्तं नलमिति पूर्वोक्तप्रकारेणाचुकुशुर्निनिन्दुः । खलु उत्प्रेक्षायां, निश्चये वा । इतीति किम्—हे वङ्ग दीनकर्तृकज्ञानधर्मक्षणे, यस्या वसुधाया उज्झितस्थितिस्तत्त्वज्ञानर्याद ईदृशो निरपराधप्राप्तिधारणलक्षणधर्म इर्वाणो निरपद्रवो वा त्वं पतिः पादयिता सेयं वसुधा पृथ्वी वासयोग्या न भवतीति वरम् । शून्यं नम एव आश्रयिष्यामः, न तु बहुधनरत्नसंपूर्णा वसुधरम् । वृष्ट्यात्मिकादित्ययः । बन्धोऽपि सोपद्रवं देशं त्यजति । आरवैरेत्यत्र 'श्रद्धोरे' इत्यसौ नित्यम् 'उपसर्गे' रवः' इति वाधक्रे धाति प्राप्ते 'विभाषादि' इति खुरोः' धातो विकल्पविधनात्क्षेपे ॥

न जातरूपच्छदजातरूपताद्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन्मुहुः ।

अवादि तेनाथ स मानसौकसा जनाधिनाथः करपञ्जरस्पृशा ॥ १२९ ॥

न जातेति ॥ अथानन्तरमिति पूर्वोक्तप्रकारेण सुहृद्वारं स्तुवन् जनाधिनाथो नलः तेन मानसौकसा हंसेनावदि वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तः । किंभूतेन—करपञ्जरं हस्तलक्षणं पञ्जरं पक्षिभवनवद्वं स्पृशतीति तेन । इतीति किम्—द्विजस्य पक्षिणो जातरूपस्य स्तुवन्स्य छदो पक्षो तान्यां जातं रूपं सौन्दर्यं यस्य तस्य भावस्तथा, सा कपि न दृष्टेति । अथ च ब्राह्मणमात्रस्य नैवर्णप्रच्छदसंजातसौन्दर्यनाश्वर्धकारि भवति । पञ्जरपदेन करपुटस्य शैथिल्यात्पीडाभावः सूच्यते ॥

धिगस्तु तृष्णातरलं भवन्मनः समीत्य पक्षान्मम हेमजन्मनः ।

तवार्षवस्येव तुषारसीकरैर्भवेदनीमिः कमलोदयः कियान् ॥ १३० ॥

धिगिति ॥ हे राजन्, हेमजन्मनः सुवर्णप्रभवस्य सुवर्णप्रभवत्वात्मानं पक्षान्समीक्ष्य दृष्ट्वा तृष्णा सृष्ट्या तरलं वक्षलं भवन्मनस्तदन्तःकरणं धिक् गम्यन्तु । सुवर्णानिलपेणैव तदाहं श्रुतः, स्तुतश्चेत्यर्थः । अनीमिः पक्षैस्तव राहः सतः कियान्क्रियत्यभिप्रायः कमला दक्षीणतला उदय आधिक्यं भवेत् । अपितु नात्पोऽपीत्यर्थः । कैः कस्येव—तुषारसीकरैर्हिमकर्मणवस्य समुद्रस्येव । यया हिमकर्मैः समुद्रस्य कमलं जलं दत्तोदयः कियान् । ययोदकद्वयं समुद्रेण हिमकर्मणा नाद्रियन्ते, तथा समुद्रेण तया मनः पक्षसुवर्णं नानिलपणीयमिति भावः । पर-

१ 'अत्रानुनासोपमास्तमावोक्तीनां संकट' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोदकद्वयं' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुनासोपमास्तमावोक्तीनां संकट' इति साहित्यविद्याधरी ।

द्रव्याभिलाषेण कियांक्ष्मीरामुदयो भवेत्, अपि तु विपद्नेनेति वा । 'कमला श्रीहरिभिर्ग',
'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । धिग्योगे 'मनः' इति द्वितीया ॥

न केवलं प्राणिवधो वधो मम त्वदीक्षणाद्विश्वसितान्तरात्मनः ।

विगर्हितं धर्मधनैर्निवर्हणं विशिष्य विश्वासजुषां द्विपामपि ॥ १३१ ॥

न केवलमिति ॥ हे राजन्, त्वदीक्षणात्साधोस्तव दीक्षणाद्विलोकनाद्विश्वसितो विश्वासं
प्राप्तोऽन्तरात्मा मनो यस्यैवंभूतस्य मम वधः केवलं प्राणिवधो जन्तुहिंसामात्रं न भवति,
किंतु हिं धर्म एव धनं येषां तैर्मन्वादिभिर्द्विषां वैरिणामपि विश्वासजुषां विश्वसितानां निवर्हणं
मारणं विशिष्योत्कृष्य विगर्हितं विशेषेण निन्दितम् । धर्मधनैर्निवर्हणं हिंसामात्रं निन्दितम् ।
सामान्येनेत्यर्थः । विश्वासजुषां तु द्विपामपि निवर्हणं विशिष्य विशेषतो गर्हितमिति वा यो-
जना । विश्वासघातकस्य गुरुप्रायश्चित्तप्रतिपादनात् । यस्तु मारणीयस्तस्यापि विश्वसितस्य मा-
रणं निन्दितम्, किंपुनर्निरपराधस्य मादृशस्येति भावः ॥

पदेपदे सन्ति भटा रणोद्भटा नतेषु हिंसारस एव पूर्यते ।

धिगीदृशं ते नृपते कुविक्रमं कृपाश्रये यः कृपणे पतत्रिणि ॥ १३२ ॥

पद इति ॥ हे नृपते, पदेपदे स्थानेस्थाने रणोद्भटाः सङ्ग्रामदुर्मदा भटाः शूराः सन्ति
विद्यन्ते । एव हिंसारसो मारणानुरागस्तेषु भटेषु न पूर्यते परिपूर्णो न भवतीति काकुः ।
अपितु भवितुं युक्तः । एव हिंसारसस्त्वया भटेषु परिपूर्णः कर्तव्यः । स्थानेस्थाने भटाः सन्ति
परमेष हिंसारसो नतेषु नम्रेषु मादृशेषु त्वया पूर्णः कियते इति शिरश्चालनेनायुक्तत्वमेव ध्व-
न्यते । तेषां शूरतरत्वात्तान्प्रति किञ्चिदपि कर्तुं न शक्नोषीति भाव इति वा । स्थानेस्थाने
शूरा न सन्ति । काकुः । एव हिंसारसस्तेषु परिपूर्णो भवितुं युक्तो न त्वस्मास्त्विति वा । तेषु
हिंसारसो न परिपूर्णः कियते त्वया, ततश्चास्मासु परिपूर्णः कियत इति वा । ईदृशं विश्वास-
हननलक्षणं ते कुविक्रमं कुतिसतं पौरुषं धिक् । निन्द्यस्ते पराक्रम इत्यर्थः । यः पराक्रमः कृपणे
दीने कृपाश्रये कृपास्पदे मयि पतत्रिणि पक्षिणि वर्तते । पुनर्धिक्पदमतिशयनिन्दासूचकम् ।
कौ पृथिव्यां प्रतिद्वंद्वं विक्रममिति वा । 'पूरी पूर्ता (आप्यायने)' इत्यस्य कर्तरि श्यनि पूर्यते
इति रूपम् । कर्मणि क्यैपि (यकि) वै ॥

फलेन मूलेन च वारिभूरुहां मुनेरिवेत्यं मम यस्य वृत्तयः ।

त्वयाद्य तस्मिन्नपि दण्डधारिणा कथं न पत्या धरणी हृणीयते ॥ १३३ ॥

फलेनेति ॥ हे राजन् वार्येव भूतपत्तिस्थानं वारिभूतस्यां रोहन्त उत्पद्यन्ते तेषां कम-
लानां फलेन पद्माक्षलक्षणेन, मूलेन कन्दादिना मृणालेन च यस्य मम हंसस्येत्यमभिनयेन
पुरोवर्तितया दर्शयति । मुनेरिव वृत्तयो जीवनानि । इत्थं सर्वलोकसमक्षमिति वा । तस्मिन्न-
निस्पृहे ऋषितुल्येऽपि मयि अद्य दण्डधारिणा शास्त्रिकारिणा त्वया पत्या स्वामिना
त्वा कथं न हृणीयते । अन्यायवर्तिनि प्रिये स्त्रियो यथा लज्जन्ते । वारिरुहां भूरुहां

१ 'पद्मालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विदग्धानुप्रासकाव्यलिङ्गालंकारी' इति
विद्य । ३ 'क्यपि' इति पाठस्त्वसंगत एव 'सार्वधातुके यक्' इत्यत्र यक एव विधा-
४ 'अत्र विदग्धानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'हृणीयते' इति पाठः ।

चेति वा । कण्ठादेः 'हृणीञ् रोपे लज्जायां च' इत्यस्याद्धातोः कण्ठादित्वात्कार्यं यकि गित्त्वात् 'स्वरितञितः-' इति सूत्रेण कर्तृनामिनि क्रियाफले तद् । 'हृणीङ्' इति पाठान्वित्त्वात्तद् । हृणीङ् सौत्रो धातुर्लज्जायै इति केचित् ॥

इतीदृशैस्तं विरचय्य वाङ्मयैः सचित्रवैलक्ष्यकृपं नृपं खगः ।

दयासमुद्रे स तदाशयेऽतिथीचकार कारुण्यरसापगा गिरः ॥ १३४ ॥

इतीति ॥ स खगो हंस इत्यनेन प्रकारेण ईदृशैरेतादृशैरन्यैरपि वाङ्मयैर्वचनैस्तं नृपं राजानं सचित्रवैलक्ष्यकृपं चित्रं च वैलक्ष्यं च कृपा च तत्सहितं विरचय्य विधाय दयासमुद्रे कृपासिन्धौ तस्य नलस्याशये हृदये कारुण्यलक्षणो रसस्तस्यापगा नदीः गिरो वाचोऽतिथीचकार । कर्तुणा वाचस्तमाकर्णयामासेत्यर्थः । पक्षिणो मनुष्यवाक्त्वाद्, ऐमपक्षलाद्वा चित्रनाथ्यर्मम् । खनिन्दाश्रवणात्सलज्जलम् । तदैन्यश्रवणात्कृपा । समुदे च रसनद्योऽतिथीभवन्ति । 'आत्मनश्चरिते सम्यग्ज्ञातेऽन्यैर्यस्य जायते । अपत्रपातिमहती स विलक्ष इति स्मृतः ॥' विरचय्येति 'त्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः । वाङ्मयैरिति 'नित्यं वृद्धशरा-' इति निलम्ब-णादेकाचो मयद् । 'बहुष्वनियमः' इति कृपाशब्दस्य न पूर्वनिपातः । कारुण्येति स्तार्थे प्यङ् ॥

मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।

गतिस्तयोरेप जनस्तमर्दयन्नहो विधे त्वां करुणा रणद्धि न ॥ १३५ ॥

मदिति ॥ कारुण्यगिरोऽन्यापदेशेन राजानं श्रावयति—जननी मन माता जरातुरा पार्थक्यपीडिता स्वतो जीवितुमसमर्था । तर्हि पुत्रान्तरेण जीविका स्यात्, तदपि नेलाह—यतो मदेकपुत्रा अहमेवैकः पुत्रो यस्याः सा । तर्हि तव स्त्री स्यात्, नेलाह । वरटा मन त्वां नवप्रसूतिर्नवप्रसवा । सापि स्वतो जीवितुमसमर्था । पत्यन्तरेणापि जीविकाऽसंभादितेलाह—यतः तपस्विनी पतिप्रता, अथ च दीना । एष महक्षणो जनस्तयोर्मातृपत्योर्गतिर्हरपुत्रादः । यद्वा—मत्त एकः पुत्रो यस्याः सा अजननी मन्मरणानन्तरमप्रसवित्री । यतो जरातुरा न वृद्धा न । प्रसवसंभावनायामपि पातिमत्तादजननी । यत्रे स्तुतिर्धेष्टा यस्याः । यद्वा—नम्र एव सानुरेव सुतरामती रक्षणं यस्याः सा । मद्वियोगात्पर्वतत्रमणं कारिष्यतीत्यर्थः । वरटादिदोषपाति । तयोः पुत्रवरटयोः । तं नामर्दयन्पीडयन्मारयन् हे विधे मत्तद्, देव वा । करुणा दया त्वां न रणद्धि नावृणोति । न दारयतीत्यर्थः । अहो आश्चर्यम् । एवंनिषपीडने हि त्वया सद्येन भवितव्यम् । तव देवस्य सतो दया नोत्पद्यते, किं पुनर्ननुष्यस्येति कारुण्योक्तिः । 'हंसस्य योषिद्वरटा' इत्यमरः । अर्दयन्निति चौरादिकार्दयतेः 'संवाधने च' इति मत्त । जाम-नेपथेवेति केचित् । तदा 'गणहृत्पमनिलम्' इत्यर्दयन्मर्दयन्नन्तं पुनर्निवि मनुच्यते वा समोधिः ॥

मुहूर्तमात्रं भवनिन्दया दयासखाः सखायः स्वदध्मदो मम ।

निवृत्तिमेप्स्यन्ति परं दुरुत्तरस्त्वयैव नातः सुतशोकसागरः ॥ १३६ ॥

१ 'अथ दयासखोऽस्मात्सखी' इति स्तुतिव्यङ्ग्यप्रतीतिः । २ 'जरातुरा नवप्रसवित्री' इति स्तुतिव्यङ्ग्यप्रतीतिः । ३ 'यस्याः' इति द्वितीयस्य सख्यः । ४ 'येनैवैकपुत्रात् त्वं दायमां च इति केचित् । ५ 'जरातुरा नवप्रसवित्री' इति स्तुतिव्यङ्ग्यप्रतीतिः । ६ 'अहमेवैकपुत्रो यस्याः' इति स्तुतिव्यङ्ग्यप्रतीतिः ।

मुहूर्तेति ॥ मम सखायो मित्राणि पक्षिणः मुहूर्तमात्रं क्षणमात्रगीदृशेव संसारस्थिति-
रिति भवस्य निन्दया निवृत्तिं दुःखविस्मरणमेष्यन्ति यासन्ति । किंभूताः—स्रजन्ति गलन्त्य-
श्रूणि येषाम् । तथा—दयासखा दयालवः । हे मातः, परं केवलं सुतशोकः पुत्रशोक एव
सागरः समुद्रस्त्यैव दुरुत्तरो दुःखेनापि तरितुमशक्यः । भविष्यतीति शेषः । 'मम मित्राणां
क्षणमात्रं दुःखं तव तु यावज्जीवमिति भावः । मुहूर्तमात्रमिति 'कालाध्वनोः—' इति द्वितीया ।
दयासखा इति 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' । दुरुत्तर इति खल् । 'न लोका—' इति निषेधास्त्वयेति
तृतीया ॥

मदर्थसंदेशमृणालमन्थरः प्रियः कियदूर इति त्वयोदिते ।

विलोकयन्त्या रुदतोऽथ पक्षिणः प्रिये स कीदृग्भविता तव क्षणः ॥ १३७ ॥

मदर्थेति ॥ हे प्रिये, स तव क्षणः समयः कीदृशीदृशो भविता भविष्यति । नितराम-
निर्वाच्यो भविष्यतीति भावः । किंभूतायास्तव—त्वया इति पूर्वोक्तप्रकारेण वचसि मत्सहच-
रान्प्रत्युदिते उक्ते सति । पृष्टे सतीत्यर्थः । अयानन्तरमेव पक्षिणो मत्सहचरान् रुदतो रोदनं
कुर्वतो विलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः । इतीति किम्—हे सहचराः, मद्यमिमे मदर्थे ये संदेशमृ-
णाले संदेशश्च मृणालं च तयोर्विषये मन्थरोऽलसः । तत्र गत्वा त्वमिदं मत्प्रियां ब्रूहि इति
संदेश आज्ञा, मृणालं च मद्ब्रह्मम् । एवंभूतो मत्प्रियः कियदूरे पयि वर्तत इति । कियदूरं
यस्येति प्रियविशेषणं वा । पूर्वत्रान्यपदार्थः पन्थाः । मदर्थं मृणालान्यानेयानीति संदेशमृणा-
लानि तैर्मन्थरो, भारवाहुल्यान्मन्थर इति वा । मदर्थ इति 'अर्थेन नित्यसमाप्तः—' इति
सैमासः ॥

कथं विधातर्मयि पाणिपङ्कजात्तव प्रियाशैत्यमृदुत्वशिल्पिनः ।

वियोक्ष्यते बलभयेति निर्गता लिपिर्ललाटतपनिष्ठुराक्षरा ॥ १३८ ॥

कथमिति ॥ हे विधातः ब्रह्मन्, मयि विषये तव पाणिपङ्कजात्करकमलादित्येवंभूता
लिपिः कथं निर्गता । किंभूतात्—प्रियायाः शैल्यं शीतत्वं, मृदुत्वं च तयोः शिल्पिनो निर्मातुः ।
इतीति किम्—त्वं बलभया प्रियया सह वियोक्ष्यसे वियोगं प्राप्स्यसीति । किंभूता—ललाटं
तापयन्ति ललाटतपानि निष्ठुराणि कठिनान्यक्षराणि यस्याः । लिप्यामेतदयुक्तमित्यर्थः ।
'कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्ते' इति न्यायात् । करपङ्कजं शीतलं मृदु च तस्य दाहकाठिन्य-
योरुत्पादकत्वं विरुद्धमिति भावः । ललाटतपेत्वात्र 'असूर्यललाटयोः—' इति खश्, 'अरुद्विप-
दजन्तस्य' इति सैम् ॥

अयि स्वयूथैरशनिक्षतोपमं ममाद्य वृत्तान्तमिमं वतोदिता ।

मुखानि लोलाक्षि दिशामसंशयं दशापि शून्यानि विलोकयिष्यसि ॥ १३९ ॥

अयीति ॥ अयि प्रिये, लोलाक्षि स्वभावतः शोकवशाच्चक्षलनेत्रे, त्वमद्य दिशां दशापि
निश्चितमेव शून्यानि रिक्तानि विलोकयिष्यसि द्रक्ष्यसि । वत खेदे । मां

१ 'मम सखा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र भावोदयालंकारः' इति सा-
हित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विषयं रूपकं चालंकारः । तथा च रुद्रटः—'कार्यस्य कारणस्य च यत्र
गुणयोः । तद्वत्क्रिययोरथवा संजायेतेति तद्विषयम् ॥' अत्र निष्ठुरत्वतापत्वमृदुत्वशैत्य-
इति साहित्यविद्याधरी ।

विना सर्वं शून्यमिव द्रक्ष्यसीति भावः । किंभूता—स्वयूथैः स्ववर्गैर्हंसैरशनिक्षतोपमं वज्रप्रहारसदृशमिमं मरणरूपं मम वृत्तान्तं वार्तानुदितोक्ता । ब्रूवोऽयं प्रहणाद्वदिद्विकर्मा । वृत्तान्तम् । मुख्यकर्मणि द्वितीया ॥

ममैव शोकेन विदीर्णवक्षसा त्वया विचित्राङ्गि विपद्यते यदि ।

तदास्मि दैवेन हतोऽपि हा हतः स्फुटं यतस्ते शिशवः परासवः ॥ १४० ॥

ममैवेति ॥ हे विचित्राङ्गि सुन्दरगात्रि, ममैव शोकेन दुःखेन विदीर्णवक्षसा स्फुटित-हृदयया त्वया यदि विपद्यते म्रियते, तदा तर्हि हा खेदे अहं दैवेन हतोऽपि पुनर्हतोऽस्मि । यतः—स्फुटं निश्चितं ते इत्यमिनयेनात्पीयांसः शिशवो बालकाः परासवो नृता भवेयुः । मां विना त्वतोऽपि तेषां जीवनं संभाव्यते, तव मरणे सति तेऽपि मरिष्यन्तीति पिष्ट-पेषणमेव दैवेन कृतमिति भावः । 'एकशोकेन' इति पाठः ॥

तवापि हाहा विरहात्क्षुधाकुलाः कुलायकूलेषु विलुट्य तेषु ते ।

चिरेण लब्धा बहुभिर्मनोरथैर्गताः क्षणेनास्फुटीतेक्षणा मम ॥ १४१ ॥

तवेति ॥ हाहा इति खेदे । हे प्रिये, नम ते बालका बहुभिर्मनोरथैश्चिरेण बहुकालेन लब्धाः सन्तः क्षणेन गताः । नृतप्राया इत्यर्थः । किंभूताः—क्षुधाकुलाः । तथा—अतिवा-त्यादस्फुटितेक्षणा अप्रकाशितनेत्राः । किंत्वा—तवापि । अपिशब्दान्ममपि विरहात्तेषु प्रसिद्धेषु कुलायकूलेषु स्वकृतनीडतटेषु विलुट्य लुळित्वा । पूर्वश्लोकार्थानुवादः ॥

इति प्रियां प्रत्युक्त्वा सुतान्प्रत्याह—

सुताः कमाहूय चिराय चुंकृतैर्विधाय कम्प्राणि मुखानि कं प्रति ।

कथासु शिष्यध्वमिति प्रमील्य स स्मृतस्य सेकाद्बुधे नृपाश्रुणः ॥ १४२ ॥

सुता इति ॥ हे सुताः पुत्राः, जननीं मां विना चुंकृतैः शिशुपक्षिसूक्ष्मशब्दविशेषैश्चिराय कमाहूयाकार्यं भक्ष्यं याचयिष्यथ । कं प्रति कम्प्राणि चलाणि मुखानि विधाय गोष्ठीः कथयिष्यथ, अपि तु न कनपि प्रति । उभयोर्मृतत्वात् । शिशुपक्षिणामियं जातिः । एवं सति परं यूयं कथासु शिष्यध्वं कथाशेषीभविष्यद्येत्युक्त्वा स हंसः प्रमील्य मूर्च्छां प्राप्य श्रुतस्य कार-ण्याद्गलितस्य नृपाश्रुणो नृपनेत्रबाष्पस्य सेकात्सेचनाद्बुधे । भक्ष्ययाचनं गोष्ठीकरणं च कवे-रुक्तिः, न तु हंसस्य । तस्य वचः आहूय विधायेत्येतदन्तम् । शोकवशात्तण्डोक्तिः कर्णरस-पोषिका । गोष्ठीषु विषये चतुरा भविष्येति पितरं मातरं च विना युष्मान्वक्तुमपि कः शिक्ष-येदिति वाक्यशेषो वा । शिष्यध्वमिति कर्मकर्तरि प्राप्तकाले लोटत्वाद् । एवमहमपि कथासु शिष्ये इत्युत्तरं चापि ज्ञेयम् ॥

इत्थममुं विलपन्तममुञ्चद्दीनदयालुतयावनिपालः ।

रूपमदर्शित्वं धृतोऽसि यदर्थं गच्छ यथेच्छमयेत्यभिधाय ॥ १४३ ॥

१ 'अत्रानुप्रासोपमांकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति सा-हित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विरोधानासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र अलिं-

इत्थमिति ॥ अवनिपालो राजा दीनेषु दयालुस्तस्य भावस्तत्ता तथा इत्यभिधायोक्त्वा इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण विलपन्तं विलापं कुर्वन्तममुं हंसममुञ्चदत्यजत् । इतीति किम्—हे हंस, यदर्थं धृतोऽसि तद्रूपमदर्शि दृष्टम् । अथातःपरं त्वं ययेच्छं स्वेच्छया गच्छ । यदर्थं धृतोऽसी-
त्यादिना 'विगस्तु तृष्णा—' (१ स०, १३०) इत्यादि परिहृतम् । 'सृष्टिगृहि—' इत्यालुचि दयालुः । दोषकं वृत्तम् ॥

आनन्दजाश्रुभिरनुस्त्रियमाणमार्गान्प्राक्शोकनिर्गमितनेत्रपयःप्रवाहान् ।
चक्रे स चक्रनिभचङ्क्रमणच्छलेन नीराजनां जनयतां निजवान्धवानाम् १४४

आनन्देति ॥ स हंसः चक्रनिभं चक्राकारं चङ्क्रमणं भ्रमणं तस्य छलेन व्याजेन नीरा-
जनामारतिकां जनयतां कुर्वतां निजवान्धवानां प्रस्त्रीयमित्राणां प्राक्स्वग्रहणसमये शोकेन
निर्गतान्नेत्रपयःप्रवाहान्वाष्पप्रवाहान्स्वमुक्तिसमये आनन्दजाश्रुभिरानन्दजनितवाष्पैरनुस्त्रियमा-
णमार्गाननुगम्यमानमार्गाश्चक्रे । धृते हंसे रुदुः, मुक्ते जहसुरित्यर्थः । वद्धमुक्तं पक्षिणं वेष्ट-
यित्वा पक्षिणो भ्रमन्ति रुवन्ति चेति पक्षिजातिः । अन्यस्यापि कारागृहादिवद्धवैरमुक्तस्यान-
न्दाश्रुसहितैर्वान्धवैर्नीराजना क्रियते । चङ्क्रमणमिति क्रमेर्गतिर्कोटिल्ये यङन्ताद्भावे ल्युट् ।
वलयाकारापि गतिः कुटिलैव । 'यङोऽचि च' इति चकारादन्यत्रापि यङो लुक् । सर्वसर्गस-
माप्तिश्चोकेष्वानन्दपदप्रयोगादानन्दाङ्कमिदं काव्यम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले शृङ्गारभङ्गाया महा-
काव्ये चारुणि नैपधीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः ॥ १४५ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ श्रीहीरनामा पिता मामल्लदेवी माता च यं श्रीहर्षनामानं पुत्रं सुपुत्रे ।
किंभूतः हीरः—कविराजानां राजिः पङ्क्तिस्तस्या मुकुटानामलंकाररूपो हीरो हीराख्यं रत्नम् ।
किंभूतम्—जितेन्द्रियचयं जित इन्द्रियचय इन्द्रियसमूहो येन । तस्य श्रीहर्षस्य चिन्तामणि-
मन्त्रस्य चिन्तनमनुव्याप्तं जपादिकं तस्य फले शृङ्गारभङ्गाया शृङ्गाररचनाविशेषेण चारुणि रम-
णीये शृङ्गाररसप्रधाने नैपधीयं नलसंवन्धि चरितं चरित्रं यस्मिन्नेवंविधे महाकाव्येऽयमादिः
प्रथमः सर्गो गतः समाप्तः । चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनसामर्थ्यादेवंविधं काव्यं कृतमिति भावः ।
शार्दूलविकटितं वृत्तम् । नैपधसंवन्धि नैपधीयम् 'वृद्धाच्छः' । छन्दांस्यलंकाराश्चात्र नोक्ताः
लक्षणग्रन्थगोचरमवात् । ते तु सुधिया ग्रन्थान्तराज्ज्ञातव्याः ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृतौ नैपधीयप्रकाशे
प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥

१ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासापह्नुतिजात्यलंकारसंज्ञाः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'नैपधस्य चरिते' इति पाठः साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रानुप्रा-
सरूपत्रालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

द्वितीयः सर्गः ।

हंसमुखेन नैमोवर्णनार्थं द्वितीयं सर्गमारभते—

अधिगत्य जगत्यधीश्वराद्य मुक्तिं पुरुषोत्तमात्ततः ।

वचसामपि गोचरो न यः स तमानन्दमविन्दत द्विजः ॥ ६ ॥

अधिगत्येति ॥ अथ मोचनानन्तरं स द्विजो हंसः तमानन्दं लोकोत्तरं हर्षमविन्दत
लेने । तं ब्रह्म—य आनन्दो वचसानपि गोचरो विषयो न । वर्णयितुमशक्य इत्यर्थः । किं
कृत्वा—तत्तत्प्रत्यक्षगत्याः पृथ्वा अधीश्वरास्त्वानिहः पुरयोत्तमात्पुरपथेष्टाश्रयान्मुक्तिं मोच-
नमधिगत्य प्राप्य । यथा द्विजो ब्राह्मणो जगति लोके अधीश्वरास्त्वर्षोऽक्षयपुरयोत्तमान्त्र्यो-
विष्णोः सक्तासाक्षप्रसादान्मुक्तिं मुक्तिसाधनं संसारमोचनं च ज्ञानं प्राप्य वर्णगोचरम्, अपि-
शब्दान्मनसोऽप्यगोचरमानन्दं ब्रह्मस्वरूपं प्राप्नोति । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति 'आनन्दं
ब्रह्मणो रूपम्' इति च श्रुतेः । ज्ञानान्नोक्ष इति । 'जगती जगति छन्द्गोविरोधेऽपि भिन्नावधि'
'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यनरः । 'न निर्धारणे' इति निर्मेधाप्यदर्शिनो न । पुरयेष्टुजम्
इति निर्धारणसप्तमीसमाप्त एव । स्वरविरोधदर्शनात् । लनाप्यो निरिः स्वरतेह सुचारिः ।
सर्गेऽस्मिन् 'अध्रान्त-' इति यावद्दैतालीयं छन्द्ः ॥

अधुनीत खगः स नैकधा तनुमुत्फुल्लतनूष्णीयताम् ।

करयन्त्रणदन्तुपान्तरे व्यलिखच्चक्षुपुटेन पक्षती ॥ २ ॥

अधुनीतेति ॥ च खगो हंसत्वत्वं शरीरं नैकधा नैकप्रकारमधुनीतावन्मयम् । किन्तु
तदुम्—उल्लुख्येति विकसितानि तन्मुराणि रोमानि यस्यां यः, अल्लुख्येति तदा उल्लुख्यन्-
रहा कृता ताम् । चिदः । तथा—अधुनेन पक्ष्मी पक्ष्मूले चतुर्धननीचकर । किन्तुने
पक्ष्मी—करपत्राणेन गजहस्तनियमणेन धारयेत् दन्तुरं विजोवतमन्तरं नावं चकोरं ।
(उल्लुखेति) 'उल्लुख्येति' 'अधुनेन' इति सप्तः । दन्तुरेति 'दन्तु' इति । दन्त
एवमन्तमन्तम् । पक्ष्मी इत्यत्र 'पक्ष्मतिः' इति 'तिः' ॥

अयमेकतमेन पक्षेरेयिन्योर्ध्वगज्ज्वनक्षिप्तः ।

स्वल्पतद्वय एव सिद्धये द्रुतकण्ठपित्तनैर्हिसालपन् ॥ ३ ॥

[illegible][illegible]

स गरुह्नदुर्गदुर्ग्रहान्कटु कीटान्दशतः सतः क्वचित् ।

नुनुदे तनुकण्डु पण्डितः पटुचञ्चूपुटकोटिकुह्नैः ॥ ४ ॥

स इति ॥ स हंसः पटु कीटाद्यपनयने समर्थं चञ्चूपुटं तस्य कोटिरग्रभागस्तेन कुह्नानि घट्टनानि तैः कीटान् तनुकण्डु तन्वी खल्पा कण्डूर्यस्यां क्रियायां यथा तथा नुनुदे स्फोटयामास । किंभूतः—पण्डितः कण्डूयने कुशलः । किंभूतान्—गरुह्नं पक्षवृन्दं तद्वक्षणं दुर्गं तत्र दुर्ग्रहान्धर्तुमशक्यान् । अत एव—कटु तीक्ष्णं पीडाकारि यथा तथा दशतः खादतः । तथा—क्वचिन्निर्हारयितुमशक्ये शरीरे देशे सतो विद्यमानान् । अन्योऽपि पर्वतदुर्गदुर्ग्रहानुपद्रवकारकान्मारणेन नुदति । नुनुदे इति खरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥

अयमेत्य तडाकनीडजैर्लघु पर्यव्रियताथ शङ्कितैः ।

उड्डीयत वैकृतात्करग्रहजादस्य विकस्वरस्वरैः ॥ ५ ॥

अयमेत्येति ॥ अयं हंसास्तडाकस्य नीडजाः पक्षिणस्तैरेत्यागत्य लघु शीघ्रं पर्यव्रियत चेष्टितः । अथानन्तरमस्य करग्रहजात्रलस्य हस्तग्रहजताद्वैकृताद्विकाराच्छङ्कितैर्व्रस्तैः अत एव विकस्वरस्वरैरुच्यस्वरैः पक्षिभिरुड्डीयत उड्डीनम् । एषा पक्षिजातिः । वैकृतं दन्तुरपक्षत्वात् । तीर्थादां करग्रहणार्थं कैथिलकथन परितो चेष्ट्यते । अथ बलिग्रहजत्कलहादेः शङ्कितैर्दयैः स्वरैर्गम्यते । 'लघु क्षिप्रम्' इत्यमरः । वैकृतात् । स्वार्थेऽण 'स्थेशभास-' इति वरचि विहस्तरः ॥

वहतो बहुशैवलक्ष्मता धृतसूत्राक्षमधुव्रतं खगः ।

म नलस्य ययौ करं पुनः सरसः कोकनदध्रमादिव ॥ ६ ॥

वहत इति ॥ म खगो हंसः सरसः सत्काशात्रलस्य करं पुनर्ययौ । कस्मादिव—कोकन-दध्रमादिव रक्तोत्पलध्रान्तेरिव । सरसः पत्तलस्य कोकनदध्रमादिवेति वा । नलकरस्य रक्तान्वन्धोकोकनदध्रान्तिः । रक्तोत्पलं च हंगानां प्रियमित्युपप्रेक्षा । किंभूतस्य नलस्य सरसश्च—वहति शिवसंबन्धीनि लक्ष्मणि त्रिपुण्ड्रादीनि यस्य तस्य भावसत्ता तां वहतो धारयतः । शिवे मन्त्रिदेवा नैर्देवाः, तत्संबन्धीनि वा । सरःपक्षे—वहूनि शैवलानि यस्यां सा बहुशैवला इमा पृथ्वी बन्मिसस्य भावसत्ता तां वहतः । शिवं कल्याणं तत्संबन्धीनि शुभसूचकानि लक्ष्मणि मन्त्रिदेवानि मत्स्यादीनि यस्येति वा । किंभूतं करम्—धृतं सूत्राक्षाणां मधुनुत्यं नन्दीकां (क) इति नियमो येन, शैवलादृश्या एव मधुव्रता भ्रमरा येनेति वा । सूत्राक्षधारां निष्क्रमेण वनेति, अन्वविश्वकारणे नियमो नेति न पानकृत्यम् । कोकनदमपि सूत्राक्षधाराप्रसरदुक्तम् । न क्षमन् इत्यक्षमाः, सूत्रस्य अक्षमाः । कर्मपेक्षा समागः । तान्धुनेति । इति सूत्रधमपु तद दत्तं च । धृतं ददेनेति वा । शिवदेवोद्दिपराभवकारिणमित्यर्थः । अ-पानकृत्यद्वयमपि निरुक्तम् । खगं ननु धृता शैवमे क्षयतः सशब्दाः, रः अपिस्तद्वद-निष्कृतिः देवमपि देवां दे रक्षः एवंभूता भ्रमरा येनेति वा । अथोकोकनदध्रिरोप-पन्नम् । रक्तोत्पलध्रिरोपपन्नम् । तथा 'रः प्राक्ते च तीक्ष्णे च' इति विश्वः । शैवलस्य

१ 'मधु' मन्त्रिदेवाः शैवशब्दप्रत्ययः । शैवशब्दकारणम् 'शैव' इत्युक्तम् । इति मादित्यविद्याधरी ।

२ 'अथ' इति निष्कृतिः शैवशब्दप्रत्ययः । शैवशब्दप्रत्ययः इति मादित्यविद्याधरी ।

‘तस्येदम्’ इति ‘भञिः’ इति वाग् । रुदिति संपदादितात्किप् । रुदोति ‘वृद्धं हौं सकृच्च-
होः-’ इति पच् । रुद्राक्षान्वृणोतीति दीर्घान्तात् ‘किप् च’ इति किप् । प्रतविशेषणत्वात्-
उत्तकत्वाद्भ्रतत्वं ॥

पतगश्चिरकाललालनादतिविश्रम्भमवापितो नु सः ।

अतुलं विदधे कुतूहलं भुजमेतस्य भजन्महीभुजः ॥ ७ ॥

पतग इति ॥ एतस्य महीभुजो राज्ञो भुजं भजन्नाश्रयन्त पतगो ह्यनः स्तुतमनुमनं
कुतूहलं विदधे चकार । पुनरागमनं कौतूहले हेतुः । नु वितर्के । चिरकालं तालमानान्तरा-
दतिविश्रम्भनातिविश्वासनवापितः प्रापित इव । अनु पश्चादेतस्य भुजं भजन्निति वा । एतदिति
पाठे अवापितः सन् । अनु पश्चात् । अन्योऽपि बहुकालं हेतुतो विश्वासं प्रप्तः स्वगुणै-
स्वगुणेन कुतूहलिनं कैरोति ॥

नृपमानसमिष्टमानसः स निमज्जत्कुतुबानृतोमिष्ट ।

अचलमितवर्णशङ्कुलीकलसीयां रञ्जयन्तदोदन ॥ ८ ॥

नृपेति ॥ इदं मानसं सरो यस्य स हंसः बभौचदुःखाय । अि दुर्धनं—दुर्धनं दुर्धनं
कौतुहलक्षणाभूततत्त्वेषु निमज्जदृष्टमानसं नलान्तःपरममप्रतिभे बभौचदुःखं
कलसां येन एवंविधं रचयन् । सावधानं दुर्धनित्यर्थः । एको मनः बभौचदुःखं
नुवाचेति भावः । धन्योऽयमुक्तिं मज्जत इत्यत्र कतचित्तदम्यनं दत्ते । दत्तं दत्तं यत्र
विशेषः शङ्कुली । मन एव मानसम् । प्रकाशित्वात् । 'मानसं सरोति सरोति', 'दत्तं
यहोरे स्थापीयूषे सलिले' इति विश्वः । कलसां वम् 'नृपेति' इति वत् । 'न इति' इति
हस्तनिर्देशः ॥

किन्नापोषदित्वा—

नृगया न विगीयते नृपैरपि धर्मागन्तव्येभ्यः ।

स्मरतुन्दर मां पदत्यजस्तव धर्मः सद्दोदोदयतः । ९ ।

[illegible]

1. The first part of the document is a list of names and addresses, which appears to be a directory or a list of contacts. The names are written in a cursive script, and the addresses are listed below them.

2. The second part of the document is a list of names and addresses, which appears to be a directory or a list of contacts. The names are written in a cursive script, and the addresses are listed below them.

3. The third part of the document is a list of names and addresses, which appears to be a directory or a list of contacts. The names are written in a cursive script, and the addresses are listed below them.

4. The fourth part of the document is a list of names and addresses, which appears to be a directory or a list of contacts. The names are written in a cursive script, and the addresses are listed below them.

5. The fifth part of the document is a list of names and addresses, which appears to be a directory or a list of contacts. The names are written in a cursive script, and the addresses are listed below them.

मृगयाया अनिन्दने कारणमाह—

अवलस्वकुलाशिनो झपान्निजनीडदुमपीडिनः खगान् ।

अनवद्यतृणार्दिनो मृगान्मृगयाधाय न भूभुजां प्रताम् ॥ १० ॥

अवलेति ॥ मृगया भूभुजां राज्ञामधाय पापाय न भवति । कथमित्यत आह—किंभूतानां भूभुजाम्—अवलं निर्वलं स्वकुलं च तदश्रन्त्येवंशीलाञ्जपान्मीनान् प्रतां मारयताम् । तथा—निजाः स्वीया ये नीडदुमा निवासस्थानवृक्षास्तान्पीडयन्त्येवंशीलान्खगान्पक्षिणो प्रताम् । तथा—अनवद्यं निरपराधं तृणं तद् अर्दन्ति पीडयन्त्येवंशीलान्मृगान्प्रताम् । ‘अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः’ इति स्मृतेस्तरुणतृणादेरपि प्राणित्वात्तद्वस्तु दोषाय । परं दुष्टनिग्रहो राज्ञां धर्म एवेति भावः । अवलान्वलिनो भक्षयन्तीति मत्स्यानां जातिस्वभावः । अवद्येति ‘अवद्यपण्य—’ इति साधुः । पथाद्दुह्वीहिस्तत्पुरुषो वा । पूर्वश्लोके मृगयादोषाभावे स्मृतिं प्रमाणमुक्त्वात्र युक्तिमप्यवदत् ॥

यदचादिपमप्रियं तव प्रियमाधाय नुनुत्सुरस्मि तत् ।

कृतमातपसंज्वरं तरोरभिवृष्यामृतमंशुमानिव ॥ ११ ॥

यदिति ॥ हे राजन्, अहं तव यदप्रियं निन्दाद्यचादिपमुक्तवानस्मि प्रियमाधाय कृत्वा तदप्रियं नुनुत्सुर्निराकर्तुमिच्छुरस्मि । तत्र दृष्टान्तमाह—अंशुमानसूर्यस्त्वरोर्दृक्षस्य आतपेन कृतं संज्वरं पीडाममृतं जलमभिवृष्याभितो वर्षित्वा यथा नुदतीत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तेनातिशयितं प्रियं करिष्यामीति सूच्यते ॥

उपनम्रमयाचितं हितं प्रतिहर्तुं न तवापि सांप्रतम् ।

करकल्पजनान्तराद्विधेः शुचितः प्रापि स हि प्रतिग्रहः ॥ १२ ॥

उपेति ॥ अयाचितमप्रार्थितमुपनम्रमुपस्थितं हितं प्रियं परिहर्तुं त्यक्तुं तवापि सार्वभौमस्यापि न सांप्रतं न युक्तम् । हि यतः करकल्पम् ईषदसमाप्तः करः जनान्तरं अन्यो जनो मल्लक्षणः, करकल्पं जनान्तरं यस्यैवंविधाच्छुचितो निर्मलच्छोभनाद्विधेर्दैवात्स प्रतिग्रहस्त्वया प्रापि प्राप्तः । सर्वं हि शुभाशुभं दैवात्प्राप्यते । यदैववशाद्भवति तत्केनापि निराकर्तुं न शक्यते । करेण हि दीयते । यद्वा विधेर्दैवस्य हस्तभूताज्जनान्तरादेतादृशः प्रतिग्रहो राज्ञो दोषाय न । ‘अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः’ इति याज्ञवल्क्यैः ॥

स्वर्गं परिहरति—

पतगेन मया जगत्पतेरुपकृत्यै तव किं प्रभूयते ।

इति वेद्मि न तु त्यजन्ति मां तदपि प्रत्युपकर्तुमर्तयः ॥ १३ ॥

पतगेनेति ॥ पतगेन पक्षिणा मया जगत्पतेर्भुवनाधिपतेस्त्वव नलस्योपकृत्यै उपकाराय ते किं समर्थेन भूयतेऽपितु नेति यद्यपि वेद्मि जानामि तदपि तथापि प्रत्युपकर्तुं

१ ‘अत्रानुप्रासकाव्यलिङ्गक्रियादीपकालंकारः । काव्यलिङ्गे ‘अवलस्वकुलाशिनः’ इत्यादिना विशेष-
पदार्थगत्या हेतुरुक्तः, अत्र प्रतामिति क्रियापदत्वाक्रियादीपकम्’ इति साहित्यविद्याधरी ।

२ ‘अत्र विन्मप्रतिविम्बभावेन दृष्टान्तोपमापरिवृत्तयोऽलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

भैमीपितृकुलस्य शोभनं तद्वैभीमातृकुलेनाङ्गीकृतमिति विनिमयः । भैमीसंवन्धेन पितृकुलव-
न्मातृकुलं मातृकुलवतिपितृकुलं शोभते । सादृश्यं तु तात्पर्यार्थः । तच्च सादृश्यं श्रुतिगामितया
विशेष्यते । तच्च श्रुतिगामित्वलक्षणं सादृश्यं मातृकुलस्य पितृकुलापेक्षया पितृकुलस्य च मातृ-
कुलापेक्षया नतु दृगाद्यपेक्षया । एवं दृगादीनामपि सजातीयापेक्षयैव श्रुतिगामित्वलक्षणं सा-
दृश्यमङ्गीकरणीयं नतु लोकयुगाद्यपेक्षया । तथा—दमस्वसुर्दशावपि नेत्रे अपि श्रुतिगामितया
आकर्णदेशविशालत्वेनातितरां विनिमयेन भाते शोभते इति द्विवचनम् । दक्षिणनयनस्य
श्रुतिगामित्वेन या शोभा तां वामनयनमङ्गीकरोति । वामनयनस्य च श्रुतिगामित्वेन या
शोभा तां दक्षिणनयनमङ्गीकरोतीत्यत्रापि विनिमयः । श्रुतिगामित्वेन दक्षिणं वाममिव वामं
दक्षिणमिवेत्यत्रापि सादृश्य एव तात्पर्यं ज्ञेयम्—दमस्वसुः संवन्धी श्रुतदृष्टाः श्रुताः पुराणादौ,
दृष्टाः कासुचित्सुन्दरीषु । यद्वा—कासुचित्स्त्रीष्वेव श्रुताः कासुचिदृष्टा रमणीगुणाः स्त्रीगुणाः
श्रुतिगामितया लोकाकर्णनविषयत्वेन व्यतिभाते विनिमयेन शोभन्त इति बहुवचनम् । पुरा-
णादावन्यस्त्रीषु वा ये श्रुतास्ते कासुचिदृष्टास्ते भैम्यामेव भ्रूयन्त इति श्रुतानां दृष्टानां च स्त्रीगु-
णानां दमस्वसुः संवन्धिनां सर्वेषां श्रुतिगामित्वं विद्यते । ततः श्रुतानां स्त्रीगुणानां दमस्वसुः
संवन्धिनां यच्छ्रुतिगामितया शोभनं तद्वैभोःङ्गीकृतम् । एवं दृष्टानां शोभनं तच्छ्रुतैरङ्गीकृतमि-
त्यत्रापि यथाकथंचिद्विनिमयः । यथा श्रुता भैमीसंवन्धिनः श्रुतिगामितया शोभन्ते तथा
दृष्टा अपि भैमीसंवन्धिनः श्रुतिगामितया शोभन्त इत्यत्रापि सादृश्य एव तात्पर्यम् । श्रुतदृष्टा
अपि सर्वे गुणा भैम्यां विद्यन्त इति भावः । सामुद्रिकशास्त्रे श्रुतानां पञ्चिन्यादौ दृष्टानामिति
वा यथाकथंचिज्ज्ञेयम् विस्तरभयाच्च लिख्यते । ‘श्रुतिः स्तोत्रे तथाप्राये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि’
इति विश्वः । गामी गम्यादि । आवश्यके ताच्छील्ये वा णिनिः । ‘त्वतलोः—’ इति पुंवत् ।
व्यतिपूर्वस्य भातेः ‘कर्तरि कर्मव्यतिहारे’ इत्यात्मनेपदम् । द्विवचने सवर्णदीर्घत्वे कृते,
बहुवचने च ‘आत्मनेपदेष्पनतः’ इति अस्यादादेशे शैब्यकु टेरेत्वं सर्वत्र । वैचनशेषः ॥

नलिनं मलिनं विवृण्वती पृथ्वीमस्पृशती तदीक्षणे ।

अपि खञ्जनमञ्जनाश्रिते विदधाते रुचिगर्वेदुर्विधम् ॥ २३ ॥

नलिनमिति ॥ तदीक्षणे भैमीनेत्रे पृथ्वीमञ्जनशलाकामस्पृशती अप्राप्ते अञ्जनानश्रिते
सती नलिनं कमलं मलिनं स्वकान्त्या दूषितं विदधाते कुर्वते । किंभूते तदीक्षणे—विवृण्वती
आत्मानं प्रकाशयन्ती प्रसारयन्ती । ऋजुरीला विलोकमाने । अञ्जनाश्रिते अञ्जनपूजिते
साधने सती तदीक्षणे खञ्जनमपि खञ्जरीटमपि रुचिगर्वेण कान्तिमदेन दुर्विधं दरिद्रं विदधाते ।
अवतंवीकृतं कमलं कटाक्षावलोकनप्रसृतया स्वकान्त्या मलिनं श्यामं विवृण्वती कुर्वती,
तथा—पृथ्वी हरिणीमस्पृशती नेत्रविषयङ्गणयन्ती एवंविधे भैमीनेत्रे कमलाश्रिते खञ्जन-
मिति पूर्ववत् । अञ्जनपूजनात्पूर्वं स्वकान्त्या कमलं जितं, हरिणीनेत्रयोस्तु भैमीनेत्रशोभा-
मिति नास्ति । अञ्जनपूजानन्तरं खञ्जनस्य मन्त्रेणसदृशे नान्यस्येति गर्वस्वद्रहितं कुर्वते

विद्यमाने अदादेशासामान्या पूर्व शपो लुक्, ततो अस्यादेशो बोध्यः । २ ‘अत्र वचनशे-
षः अञ्जनाश्रिते रजि सादित्यविद्याधरी । अत्र लोकायुगादीनां त्रयाणामपि प्रकृतत्वात्के-
नचन्यु- योजितानन्दः । प्रस्तुताप्रस्तुतानां च केवलं तुल्यपनेतः । बोधन्यं गम्यते यत्र सा
तुल्ययोजिता ॥ इति लक्षणा’ इति जीवानुः ।

इत्थं इति वा, हवि क्रान्तिविषये दर्पेण रहितमिति वा । हवीति मित्रं पदम् । खड्गनो हि शूक्रकृष्णोऽतिसरलोऽतिचक्षुः । अतस्तेन साम्यसंभावनायां कञ्चलदानानन्तरं तदधिकञ्च-
न्तितात्तोऽपि जित इति भावः । नलिनं खगतं श्यामं गुपं विलोकनवशाद्विजृम्भती प्रकाश-
यन्ती नलिनं हविगर्वदुर्विधं विदधाते इति वा, मलिनं श्यामं नलिनं नील्येतलं हविगर्वदु-
र्विधं विदधाते इति वा । सविलासवोक्षणदशायाः पूर्वमेव नीलोत्पलं जितमित्यर्थः । तथा—
असंक्रुचतो सतो पृपतो हरिणी हविगर्वदुर्विधां विदधाते, निनिमेषत्ववेलयानपि तान्यां
हरिणी जिता किं पुनः कटाक्षविज्ञेयवेलयामिति वा । अलिन्पक्षे दुर्विधा च दुर्विधेति
'नपुंसकमनपुंसकेन-' इति नपुंसके (कचोपै) कवद्भावौ । अज्यतेऽनेनेलजनं तेन पूजिते
इत्यनेन लुङ्गन्तस्य 'अधू व्यधि (गतिश्चान्ति) न्नक्षणेपु' इति धातोर्ग्रन्थान्तरेण द्योः
स्निग्धनीलरक्तवर्णकान्तिचाञ्चल्ययोगः सूचितः । तथाच नलिनादिषु नभ्ये क्वचित्कल-
चिद्रुणस्य सत्त्वाद्दृशोऽनु पूर्वाक्षगुणसद्भावात्तान्यां नलिनादीनि जितानीति भावः । 'नलिनं
दूषिते कृष्णे' इति विश्वः । अखिते 'अखेः पूजयाम्' इतीटि 'नाखेः पूजयाम्' इति नलोप-
निषेधः । अज्यनाश्रिते इति पाठे 'अजि भाति' इति चौरादिकस्याप्रयत्नेनष्टा । अज्यनेन
भासिते इत्यर्थः ॥

अधरं किल विन्वनामकं फलमस्मादिति भव्यमन्वयम् ।

लभतेऽधरविन्वनित्यदः पदमस्या रदनच्छदे वदत् ॥ २४ ॥

अधरमिति ॥ हे राजन्, अस्या रदनयन्त्या रदनच्छदनधरमोष्ठं वददनिदधत् अधर-
विन्व इत्यदःपदेनेतत्पदं । नुबन्तोऽयं शब्द इत्यतो हेतोर्भव्यं सनीचाननम्बपं संबन्धं लभते
प्रप्नोति । इतीति किम्—किल यस्माद्विन्वनामकं फलमस्मादोष्ठादधरं होनम् । विन्वपेक्ष-
नास्याधिकरक्ततादनृतयुक्तत्वाच्च अधरं विन्वं विन्वसंज्ञकं फलं यस्मादधरविन्व इति बहु-
व्रीहिः, न त्वधर एव विन्वमिति । अन्त्यासां तु अधरो विन्व इवेति तत्पदयः कनेधरयः ।
एतस्मात्तु बहुव्रीहौ अर्धतः शब्दतश्च भव्यतम् । नैम्यधरो जितविन्व इति भावः ॥

हृतसारमिवेन्दुनण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।

कृतमध्यविलं विलोक्यते धृतगन्मीरखनीखनीलिम ॥ २५ ॥

हतेति ॥ इन्दुनण्डलं चन्द्रविन्वं वेधसा ब्रह्मणा रदनयन्तोवदनाय नैनोमुखं निर्गतुं
हृतसारमिव हृहीतश्रेष्ठनागमिव कृतं मध्ये विलं छिद्रं यत्सर्वान्तं विलोक्यते इत्यतः तदर्थतः

१ 'अथ चेन्ननुनासोऽपि शपोलिलं चार' इति साहित्यविद्याधरी । 'इन्द्रयोर्नलिनमलिनोऽधर-
ण्यसत्संयमोऽने संयमोऽतिरिक्तोक्तिः तदा चास्मिन् व्यञ्जयेत्संयमोऽतिरिक्तोक्तिः' इति जीवाणुः ।
२-३ 'आन्त्या रदनच्छदे' इति द्विषयान्तरात् साहित्यविद्याधरीतन्त्रम् । 'पदो आन्त्या र-
दनच्छदे ओष्ठौ वदत् प्रविषादयत् । रदनच्छदस्यस्य वदत्तच्छदम् । वदत्तं प्रविषादयत्तं वदत्तं
ओष्ठौ—रक्तवर्णच्छदोऽखितान्' इति 'आन्त्या रदनच्छदे' इति चण्डलु सर्वान्तरात् 'प्रविषादयत्तं
रदनच्छदे' इति दुर्लभलिरिच्छा' इति सुखायशेषा । 'आन्त्या' इति चण्डे रदनच्छदे वदत्तं च
चण्ड । छदस्यस्य दुर्लभत्वात् । 'इदं सर्वं छदं दुर्लभम्' इति विलक-आन्त्यायामिदं
छदे वदत् 'वदत् सर्वं' इत्यनेन शब्दसिद्धिः सत्यन्वयस्य जीवाणुः । ४ 'प्रविषादयत्तं' इति
त्वविद्याधरी । 'अथ रदनयन्तोवदनाय विन्वपेक्षनास्याधिकरक्ततादनृतयुक्तत्वाच्च अधरं विन्वं
विन्वसंज्ञकं फलं यस्मादधरविन्व इति बहुव्रीहिः' इति जीवाणुः ।

इत्यर्थः । कलङ्केन हतसारखमुत्प्रेक्षितम् । किंभूतम्—धृतो गभीरखन्यां निन्नगते परभाग-
स्थितस्य खस्याकाशस्य नीलिमा येन । कलङ्को न भवति, किं त्वयमाकाशनीलिमा । भैमी-
मुखं निष्कलङ्कचन्द्रसारतुल्यमिति भावः । वदनाय 'क्रियार्योपपदस्य च-' इति चतुर्था ।
खनीति 'कृदिकारादक्षिणः' इति षीर्ष ॥

प्रकारान्तरेण भैमीमुखस्य चन्द्राधिक्यमाह—

धृतलाञ्छनगोमयाञ्जनं विधुमालेपनपाण्डुरं विधिः ।

भ्रमयत्युचितं विदर्भजानननीराजनवर्धमानकम् ॥ २६ ॥

धृतेति ॥ ब्रह्माज्ञया चन्द्रो भ्राम्यति । तत्रोत्प्रेक्षते । विधिर्ब्रह्मा विधुं चन्द्रमुचितं
योग्यं विदर्भजा भैमी तस्या आननं तस्य नीराजनार्थमारार्त्तिकार्थं वर्धमानकमिव वर्धमानकं
शरावं भ्रमयति । किंभूतं विधुम्—धृतं लाञ्छनमेव कलङ्क एव गोमयाञ्जनं गोमयपूजनं
येन । तथा—आलेपनं पिष्टोदकम् ('अईषण' इति लोके प्रसिद्धं) तेनैव पाण्डुरम् ।
चन्द्रस्तन्मुखसादृश्यं न प्रापेति भावः । गोमयलिप्तेन चूर्णादिचिह्नेन शरावेण दृष्टिदोषनिरा-
सार्थं नीराजना क्रियत इति लोकाचारः । 'शरावो वर्धमानकः' इत्यमरः ॥

सुपमाविषये परीक्षणे निखिलं पद्ममभाजि तन्मुखात् ।

अधुनापि न भङ्गलक्षणं सलिलोन्मज्जनमुज्झति स्फुटम् ॥ २७ ॥

सुपमेति ॥ कमलस्य शोभाधिका, भैमीवदनस्य वेति सुपमाविषये परमशोभाविषये
परीक्षणे दिव्येन शोधने निखिलं समत्वं पद्मं पद्मजातं तन्मुखाद्भैमीमुखादभाजि पराजयं
प्राप्तम् । यतः—भङ्गलक्षणं पराजयचिह्नं सलिलोन्मज्जनं जलादुन्मज्जनमूर्ध्वं भवनमद्यापि
नोज्झति स्फुटं व्यक्तमेव न त्यजति । स्फुटमुत्प्रेक्षे वा । जलोन्मज्जनं तस्य स्वाभाविकं भङ्ग-
लक्षणत्वनोत्प्रेक्षितम् । स्फुटं विकसितमिति पद्मविशेषणं वा । जलदिव्ये धनुर्धरमुकं बाण-
मादाय यावदन्यो धावन्नागच्छति तावद्यः सलिले निमग्न एव तिष्ठति स विजयते, यस्तु
ततः पूर्वमेवोन्मज्जति स पराजयत इति भावः । 'सुपमा परमा शोभा' इत्यमरः । 'सुवि-
निर्दुर्भ्यः-' इति पत्वम् । अभाजीति कर्मकर्तारि चिण् 'भजेश्च चिणि' इति नलोपः ॥

धनुषी रतिपञ्चवाणयोरुदिते विश्वजयाय तद्भुवौ ।

नलिकेन तदुच्चनासिके त्वयि नालीकविमुक्तिकामयोः ॥ २८ ॥

धनुषी इति ॥ तद्भुवौ भैमीभुवौ विश्वजयाय त्रैलोक्यजयाय रतिपञ्चवाणयोर्धनुषी

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः, अनुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र कलङ्कपदद्वयेन खनीलिमा-
रोपादपहवमेदः । स च कृतमध्यविलमित्येतत्पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गानुप्राणितः । तदपेक्षा चेयं हतसार-
संकरः । तथा चोपमा व्यज्यत इति पूर्ववद्भुनि' इति जीवातुः । २ 'अत्र रूपकं समं
तथा चोक्तम् 'उपमेव तिरोभूतमेदा रूपकमिष्यते । समं योग्यतया योगो यदि संभावितः
॥' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र विधुतलाञ्छनादिनां राजनशरावगोमयत्वादित्वेन रूपणा-
इति जीवातुः । ३ 'अत्रानुमानमतिशयोक्तिरलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।
'आननं त्वं भक्षोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः ।

नोदिते प्रादुर्भूते न इति काञ्च । 'नु' इति पाठे वितर्के । तथा—तस्या भैरव्या उच्चनासिके रन्ध्रद्वयोपलक्षिते नासिके त्वयि विषये नालीकौ नलिकप्रेर्यमाणलघुशरी तयोर्विमुक्तिकामयो-
नलिके शराधारनलौ न भवतः, अपितु नलिके एव । एतस्या भ्रूनासिकं दृष्ट्वा सर्वोऽपि कानाधीनो भवतीति भावः । 'नालीकः शरशल्पयोः' इति विश्वः । विश्वजयाय 'तुनर्यात्-' इति चतुर्थी । कानयोरिति 'शीलिकालिभस्याचरिभ्यो णेः' ॥

सदृशी तव शूर सा परं जलदुर्गस्यमृणालजिह्वा ।

अपि मित्रजुषां सरोरुहां गृह्यालुः करलीलया श्रियः ॥ २९ ॥

सदृशीति ॥ हे शूर, सा भैरवी परं केवलं तव सदृशी योग्या । किंभूता—जललक्षणं दुर्गं तत्र तिष्ठन्ति जलदुर्गस्यानि मृणालानि जयत इति जितौ भुजौ यस्याः सा । मृणाल-
दपि कोनलौ गौरौ च तदुजौ इत्यर्थः । तथा—करलीलया हस्तविलासेन मित्रं सूर्यं, सुहृदं च जुषन्ते सेवन्ते मित्रजुषि तेषाम् । विदिततत्वात्तथाकागानपि सरोरुहां कमलानां श्रियो गृह्यालुर्गर्हीतुक्षाना । त्वनपि जलदुर्गस्थवैरिजिह्वः सत्सुहृदां सत्सहायानामपि वैरिणां संपदः करलीलया वलिक्रियया । गृह्यालुरिति शूरलाटुनयोः साम्यम् । अपिरन्यच्च इत्यर्थे वा । 'मित्रं सुहृदं मित्रोऽहं', 'बलिहस्तांशवः करः' 'लला विलसत्क्रिययोः' इत्यमरः । गृह्यैरा-
दिष्यन्तात् 'सृहिगृहि'-इत्यादिनालुवि 'अयानन्ता-' इत्यादेशे गृह्यालुः । तद्योगे 'न लोका-' इति पद्योनिषेधाच्छ्रिय इति द्वितीयौ ॥

वयसीं शिशुतातदुत्तरे सुदृशि स्वाभिविधिं विधित्सुनी ।

विधिनापि न रोमरेखया कृतसीन्नी प्रविभज्य रज्यतः ॥ ३० ॥

वयसी इति ॥ हे राजन्, तस्यां सुदृशि वृणयनायां स्वाभिविधिं निजामिध्यासि विधि-
त्सुनी कर्तुं कानेन बहनेन सर्वात्मना इमानमिध्याप्य तिष्ठानीति बाल्यं मन्यते । एवं तादृश्य-
मपि । एवंभूते शिशुता च तदुत्तरं शिशुताया बाल्यतः परं तादृश्यं च वयसीं न रज्यतः,
अपितु रज्यत एव संतुष्यत एव । बाल्यतादृश्ये तस्यां तिष्ठत इत्यर्थः । वयःसंघौ वर्तमाना
इति यावत् । किंभूते वयसी—विधिना ब्रह्मणा उदरे वर्तमानया रोमरेखया प्रविभज्य
सनं विभागं कृत्वा कृतसीन्नी कृतमर्यादे अपि । एवंविधे विभज्य न रज्यतः, किं तर्हि
संवर्तिते एवानुरागं भजत इति वा । बाल्यं वर्तते, रोमरेखोद्भवेन च तादृश्यं प्राप्तमित्युने
संवर्तिते एव तिष्ठतः । रम्यतादृश्यं लालुं न शब्देति, तादृश्यं, चागन्तुमिच्छतीति भावः ।
विधिना शास्त्रोक्तानां रोमरेखया कृतसीन्त्यपि तस्याधिकार्यां भुवि मर्यादेयं मर्यादेयमिति
कौचिद्वैदेते ॥

१ 'अत्र भ्रूवोः कानुक्त्वेन रूपान्तरं तथा नासिकाया नलिकत्वेन संभावनात् रूपद्वयोपलक्षितं' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र सननेषालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अश्लेष-
लिलिच्छा विधेयोक्तिरलंकारः' तथा च काव्यप्रकाशः—'विधेयोक्तिरलंकारोऽयं कालेषु कालेषु' ।
अत्र च रोमरेखया विधिनापि कृतसीन्नालंकारे सत्ये प्रविभज्यसिद्धिः कार्यं नोक्तम् । अत्र वस्तुमि-
विधिविधानेच्छा लिलिच्छन्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र नस्तुल्यविधेयसाम्येनस्तुल्यविधेय-
प्रतीतिः सनालोक्तिरलंकारः' इति जीवातुः ।

अपि तद्वपुषि प्रसर्पतोगमिते कान्तिक्षरैरगाधताम् ।

सरयौवनयोः खलु द्वयोः पुवकुम्भौ भवतः कुचावुभौ ॥ ३१ ॥

अपीति ॥ उभौ कुचौ स्तनौ तद्वपुषि प्रसर्पतोः पुवमानयोः क्रीडतोर्द्वयोः सरयौवनयोः कामतारुण्ययोः पुवकुम्भौ पुवनार्थं कुम्भौ तरणकुम्भौ भवतः । खलु उत्प्रेक्षायाम् । किंभूते तद्वपुषि—कान्तिक्षरैः कान्तिप्रवाहैरगाधतामलसर्पित्वं गमिते प्रापितेऽपि । अगाधे ह्युदके क्रीडानुचिता, तत्रापि क्रीडतोरिति द्योतनार्थमपिशब्दः । पूर्वापेक्षया अपिः, अन्यच्च इत्यर्थे वा । अगाधे ह्युदके क्रीडतोर्द्वयोर्घटद्वयेन भाव्यम् । यद्यपि द्विवचनेनैव द्वयोः, उभौ इति च लभ्यते तथापि सदासहवासित्वपरस्परमिलितत्वप्रदर्शनार्थमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥

कलसे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमकारितागुणः ।

स तदुच्चकुचौ भवन्प्रभाक्षरचक्रभ्रममातनोति यत् ॥ ३२ ॥

कलस इति ॥ न्यायशास्त्रे समवायिकारणनसमवायिकारणं निमित्तकारणं चेति यत्समवेतमेव कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणं, यथा मृत्पिण्डो घटस्य । तत्र पूर्वश्लोके कुम्भत्वारोपणेन तदुभयसाम्यमसहमानः कविः प्रभागुणाधिकत्वप्रतिपादनेन तयोस्तत्कृतानारोपयितुं हंसमुखेनापूर्वमुक्तिभङ्गिं प्रणीतवान् । असंभाव्यवस्तुदर्शने परसंमतिप्रश्ने किमुशब्दः । हे राजन्, चक्रभ्रमं करोत्येवंशीलश्चक्रभ्रमकारी तस्य भावश्चक्रभ्रमकारिता तद्वक्ष्यो गुणः स्वभावः (यः) कलसे घटे दृश्यते स निजस्य स्वस्य घटस्य हेतुर्निमित्तकारणं दण्डस्तस्माज्जातः किमु । समवायिकारणगुणः कार्ये गुणामारभते न निमित्तगुणः । अत्र तु निमित्तगुणः कार्ये गुणमारभत इति असंभाव्यमेतत्त्वया कुत्रचिदुच्यमिति प्रश्नार्थः किमु । मया तु दृष्टः । कुत्रेत्यपेक्षायामाह—यद्यस्मात् कलसस्तस्या भैम्या उच्चकुचौ भवन्नुच्चस्तनतां प्रपद्यमानः प्रभाक्षरेण दीप्तिसमूहेन चक्रभ्रमं कुलालचक्रभ्रमणमर्थादृष्टेः करोति । सुन्दरवस्तुदर्शनेन दृष्टेर्भ्रमणं भवति । सूर्याद्यालोकावलोकनवत् । अथ च स तदुच्चकुचौ भवन्दीप्तिसमूहेन चक्रस्य राष्ट्रस्य, लोकसमूहस्य वा भ्रमं मदजनितं मोहमातनोति । सर्वोऽपि स्तनकान्तिदर्शनेन कामान्धो भवतीति भावः । अथ च कान्तिप्रवाहे चक्रवाकप्रान्तिमातनोति । (कान्ति) प्रवाहे चक्रवाका भवन्ति (भ्रमन्ति) अतो भ्रमकारणत्वाच्छब्दच्छलाच्चक्रभ्रमकारितागुणो घटे विद्यते । तुङ्गत्वेन कान्तिमत्त्वेन च तत्कुचौ घटचक्रवाकतुल्याविति भावः । निजः सहजश्चासौ हेतुश्च । समवायिकारणमिति यावत् । तादृशो न भवतीति अनिजहेतुर्निमित्तकारणं तादृशादण्डज्जातः किमु इत्युत्प्रेक्षा, आक्षेपो वा । दण्डगुणः कलसे विद्यत इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्यां शब्दच्छलेन हेतुमाह— स इति । यद् यस्मादिति वा । इति यथा-

‘अत्र कुचयोः कुम्भत्वसंभावनेनोत्प्रेक्षालंकारो, न रूपकम् । तथा च काव्यप्रकाशः—‘संभाषणे प्रकृतस्य परेण घट’ । खलुशब्द उत्प्रेक्ष्याव्यञ्जनः, अतिशयोक्तिरिति वा’ इति साहित्य-
‘अत्र कुचयोः सरयौवनपुवनकुम्भत्वोत्प्रेक्षया तयोरोत्कट्यं कुचयोश्चातिवृद्धिव्यञ्ज-
नं वस्तुध्वनिः’ इति जीवानुः ।

मति व्याख्येयम् । 'चक्रो गणे चक्रवाके चक्रं सैन्यरथाश्चक्रोः । ग्रानजाले कुलालस्य भाण्डे राश्याख्योरापे' इति विश्वः ॥

भजते खलु पप्पुखं शिखी चिकुरैर्निर्मितवर्हगर्हणः ।

अपि जम्भरिपुं दमस्वसुजितकुम्भः कुचशोभयेभराद् ॥ ३३ ॥

भजत इति ॥ खलुप्रेक्षे । दमस्वसुः चिकुरैः कैशैर्निर्मिता कृता वर्हगर्हणा पिच्छ-
भारतिरस्त्वारो यस्य स शिखी मयूरः पप्पुखं क्रांतिकेयं भजते सेवते । प्रसङ्गत एतदु-
क्तम् । तथा दमस्वसुः कुचशोभया स्तनभारेण जितौ गण्डौ यस्य स इभराद् कर्तृणां राजा
ऐरावतोऽपि जम्भारिमिन्द्रं सेवते । भैरव्याः कैशसाम्यं स्तनसाम्यं च देवारापनेन प्रमु-
क्ता वैरनिर्यातनार्थं वा तां भजत इति भावः । अधिकेन जितोऽन्धनाधिकं भजते ।
चिकुरैरिति बहुवचनेनैव बहुत्वं सूचयित्वा पप्पुखपदप्रयोगेण पप्पुखत्वात्स्कन्दस्य कैशसंभा-
वनया तत्प्राप्त्यर्थं शिखिनः स्कन्दाश्रयणं युक्तम् । 'जुनि वभि गात्रविनाने' जन्मते
गात्रविनानं करोतीति जन्मस्तद्विपुर्जन्मादधिकः । अत एव सेव्यते । अस्या गात्रविनानम-
रिणी कुचशोभा जन्मभुज्येति हेतोस्तदधिकमिन्द्रं सेवते इति ॥

उदरं नतमध्यपृष्ठतात्फुटदङ्गुष्ठपदेन मुष्टिना ।

चतुरङ्गुलमध्यनिर्गतत्रियलिभ्राजि कृतं दमस्वसुः ॥ ३४ ॥

उदरमिति ॥ हे राजन्, दमस्वसुर्भैरवा उदरं मुष्टिना कृतम् । विधिगोचरम् । किन्तु
तेन मुष्टिना—नतो नम्रो नम्रो यस्यैवविधं पृष्ठं यतोदरस्य तस्य भानत्वा तथा स्तुट-
स्त्रकटीनवदण्डपदनङ्गुष्ठस्थानं यस्य तेन । किन्तुतनुदरम्—चतुष्टयानङ्गुलीनां मध्यविर्गता-
खिलो बलमत्त्वानिर्भावते तच्छीलम् । पृष्ठमध्ये निवृत्तजनङ्गुलिपेक्षाद् । उदरं त्रिविधमु-
क्तत्वं यतुमुलिधारणाद् । चतुष्टयां श्रोत्रेवान्तपानि भवन्ति । चतुरङ्गुलमिति 'चतुरङ्गुल-'
इत्यच् ॥

प्रकारान्तरैर्गोदरमेव दर्शयति—

उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुपी कोऽपि दमस्वसुः किमु ।

भृततचतुरङ्गुलीय यद्वलिभिर्भाति सहैमकाङ्क्षिभिः ॥ ३५ ॥

उदरमिति ॥ कोऽपि कुतुपी दमस्वसुर्उदरं मुष्टिना इत्यत आह उदरं इति । अस्ति उदरं ।
किमु उद्रेक्षे । यद्वलिभिर्भाति सहैमकाङ्क्षिभिः सुवर्णमेषकजवह्निजातिवैजिभिः कृत्वा भृत-

१ 'अनुमादालंकारः, स तदुच्यते' इति । कुचशोभया स्तनभारेण जितौ गण्डौ यस्य स इभराद् कर्तृणां राजा
ऐरावतोऽपि जम्भारिमिन्द्रं सेवते । भैरव्याः कैशसाम्यं स्तनसाम्यं च देवारापनेन प्रमु-
क्ता वैरनिर्यातनार्थं वा तां भजत इति भावः । अधिकेन जितोऽन्धनाधिकं भजते ।
चिकुरैरिति बहुवचनेनैव बहुत्वं सूचयित्वा पप्पुखपदप्रयोगेण पप्पुखत्वात्स्कन्दस्य कैशसंभा-
वनया तत्प्राप्त्यर्थं शिखिनः स्कन्दाश्रयणं युक्तम् । 'जुनि वभि गात्रविनाने' जन्मते
गात्रविनानं करोतीति जन्मस्तद्विपुर्जन्मादधिकः । अत एव सेव्यते । अस्या गात्रविनानम-
रिणी कुचशोभा जन्मभुज्येति हेतोस्तदधिकमिन्द्रं सेवते इति ॥
उदरं त्रिविधमु-
क्तत्वं यतुमुलिधारणाद् । चतुष्टयां श्रोत्रेवान्तपानि भवन्ति । चतुरङ्गुलमिति 'चतुरङ्गुल-'
इत्यच् ॥
प्रकारान्तरैर्गोदरमेव दर्शयति—
उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुपी कोऽपि दमस्वसुः किमु ।
भृततचतुरङ्गुलीय यद्वलिभिर्भाति सहैमकाङ्क्षिभिः ॥ ३५ ॥
उदरमिति ॥ कोऽपि कुतुपी दमस्वसुर्उदरं मुष्टिना इत्यत आह उदरं इति । अस्ति उदरं ।
किमु उद्रेक्षे । यद्वलिभिर्भाति सहैमकाङ्क्षिभिः सुवर्णमेषकजवह्निजातिवैजिभिः कृत्वा भृत-

स्तस्य मुष्टेयत्तल अङ्गुल्यो येन एवंविधमिव भाति । तिस्रो वलयश्चतुर्थो हैमकाशी । चत-
स्रोऽङ्गुल्यस्तस्य मुष्टेरित्यर्थः । को ब्रह्मा । अपिरेवार्यः । ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥

पृथुवर्तुलतन्त्रितम्बकृन्मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया ।

विधिरेककचक्रचारिणं किमु निर्मित्सति मान्मथं रथम् ॥ ३६ ॥

पृथ्विति ॥ विधिर्ब्रह्मा मान्मथं कामसंवन्धनं रथं निर्मित्सति निर्मातुमिच्छति ।
किमु उत्प्रेक्षायाम् । किंभूतो विधिः—मिहिरः सूर्यस्तस्य स्यन्दनो रथस्तस्य शिल्पं निर्माणं
तस्य शिक्षयाभ्यासेन पृथुं महान्तं वर्तुलं तस्या भैम्या नितम्बं करोतीति कृत् । किंभूतं
रथम्—एककेनासहायेन चक्रेण चरति एवंशीलम् । सूर्यरथैकचक्रनिर्माणाभ्यासेन ब्रह्मणा
भैमीनितम्बः कृतः स कामरथत्वेनोत्प्रेक्षितः । नितम्बदर्शनान्मदनप्रादुर्भावो भवतीति
भावः । निर्मित्सति । माङ्गः 'सनि भीमा—'इत्यादिना अत्र इस् 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' ॥

तरुमूख्युगेन सुन्दरी किमु रम्भां परिणाहिना परम् ।

तरुणीमपि जिष्णुरेव तां धनदापत्यतपःफलस्तनीम् ॥ ३७ ॥

तरुमिति ॥ हे राजन्, सुन्दरी भैमी परिणाहिना विशालेनोख्युगेनोरुद्वयेन तरुं
वृक्षरूपां रम्भां कदलीं परं केवलं जिष्णुर्जनशीलेति किमु किं वक्तव्यम् । अपि त्वेवं न
वाच्यम् । किंतु तरुणीमपि तां रम्भामप्सरोविशेषमपि जिष्णुरेव । किंभूताम्—धनदाप-
त्यस्य कुबेरपुत्रस्य नलकूबरस्य तपसः फलं स्तनीं यस्याः । यदर्थं नलकूबरेण तपः कृतं तां
रम्भाम् । कदलीमप्यूख्युगेन जितवतीत्यर्थः । द्वयेन द्वयं जितम् । 'परिणाहो विशालता'-
इत्यनरः । 'रम्भा कदल्यप्सरसोः' इति विश्वः । 'न लोका—' इति निषेधात्तरुमिति द्वि-
तोया । सुन्दरी । गौरादित्वान्दीर्घा ॥

जलजे रविसेवयेव ये पदमेतत्पदतामवापतुः ।

ध्रुवमेव रतः सहस्रकीकुक्षतस्ते विधिपत्रदंपती ॥ ३८ ॥

जलजे इति ॥ ये जलजे कमले रवेः सूर्यस्य सेवयेवैतस्या भैम्याः पदतां चरणत्वं
पदमुत्तमस्थानं, व्याघ्रं चावापतुः प्रापतुरिव । ध्रुवमुत्प्रेक्षते । विधिपत्रदंपती ब्रह्मवाहनपक्षि-
जान्वापती हंसव्रीह्युन्मौ कर्तारौ ते जलजे कमेणी एलागल रतः शब्दः ध्रुवं निश्चयेन
सहस्रकीकुक्षतः हंससहिते कुक्षतः । हंसरवतुल्याच्छिजितादेते सहस्रे इत्यनुनीयत इत्यर्थः ।
हंसकः पादद्वयवृत्तसहिते नूपुरयुक्ते कुक्षतः । विधिहंसमिधुनमेतन्नूपुरत्वेन परिणतमि-
त्यर्थः । रविमेव वा पद्मवर्णिनीपदज्ञप्राप्तिः । विधिसेवया हंसानां जेतव्यं चरणस्थानप्राप्तिरित्यर्थः ।
विधिपत्रदंपती ये पद्मे एव रतः शब्दं कुक्षतः । 'द शब्दे' । तथा सहस्रे कुक्षत इति वा ।
अथ हंससंयोगो दुक्तः । भैमीपदयोः पद्मादप्युत्कृष्टलाक्षसखसमानविजितयोगायेव-
' ॥ सुन्दरतरे सुन्दरारे च नृजता ब्रह्मणा स्वीयहंसमिधुनमेव तन्नूपुरगत्वेन कल्पितम्,

'अथोत्प्रेक्षणेना चार्थधार' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथोत्प्रेक्षणेनोत्प्रेक्षेतुनमूलयोत्प्रेक्ष-
' सत्वावयवः संस्कार' इति जीवानुः । २ 'अथोत्प्रेक्षणेनार्थधार' इति साहित्यविद्याधरी ।

३ 'अथोत्प्रेक्षणेनार्थधारः । रत्नाशब्दः शिष्टः कृच्छ्रशब्दोऽर्थः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वतीमिति 'सुप्पुपा' इत्यनेन समासः । कृतम् इति 'कतरकृतमौ जातिपरिग्रहे' इति वचनसामर्थ्यात्सार्थेऽपि डतमेच् ॥

अनुरूपमिमं निरूपयन्नथ सर्वेष्वपि पूर्वपक्षताम् ।

युवसु व्यपनेतुमक्षमस्त्वयि सिद्धान्तधियं न्यवेशयम् ॥ ४२ ॥

अन्विति ॥ इममस्या भैम्या अनुरूपं रूपयोग्यं पतिं निरूपयन् अयं वा योग्यः, अयं योग्य इति विचारयन्नपि अयं पश्चात्सर्वेष्वपि युवसु तरुणेषु पूर्वपक्षतामयोग्यरूपत्वं व्यपनेतुं निराकर्तुमक्षमोऽसमर्थः सन्नहं त्वयि सिद्धान्तधियं भैमीरूपानुरूपत्वबुद्धिं निःसपन्नं निश्चयं न्यवेशयं निवेशितवान् । अथ पश्चात्त्वयीति वा । तत्तोऽन्यस्तद्योग्यः कोऽपि तरुणो न विद्यत इति । अन्यत्रापि पूर्वपक्षापेक्षया सिद्धान्तस्य बलवत्त्वम् ॥

अनया तव रूपसीमया कृतसंस्कारविवोधनस्य मे ।

चिरमप्यवलोकिताद्य सा स्मृतिमारूढवती शुचिस्मिता ॥ ४३ ॥

अनयेति ॥ चिरं चिरकालमवलोकितापि शुचिस्मिता रम्यहास्या सा भैमी अद्य मे स्मृतिं स्मृतिपथमारूढवती प्राप्ता । किंभूतस्य मे—तवानया दृश्यमानया रूपसीमया लावण्यमर्यादया कृतं जनितं संस्कारविवोधनं पूर्वाहितभावनाख्यसंस्कारसमुद्बोधो यस्य । तद्रूपयोग्यत्वात्त्वद्रूपदर्शने सा स्मृतेत्यर्थः । सदृशदर्शने हि स्मृतिर्भवति 'सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिवीजस्य बोधकाः' इति । रूपसीमयेति 'डाबुभाभ्याम्—' इति डापि तृतीयौ ॥

त्वयि वीर विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चित्तं किल ।

तरुणीस्तन एव दीप्यते मणिहारावलिरामणीयकम् ॥ ४४ ॥

त्वयीति ॥ किलेति संभावनायाम् । हे वीर हे शूर, किल दमयन्त्याः किलकिञ्चित्तं शृङ्गारचेशविशेषः त्वयि परं केवलं विराजते विशेषेण शोभते । वीरस्यैव शृङ्गारित्वं युज्यते, वीरानुरागिण्यश्च स्त्रिय इति सूचनार्थं वीरेति पदम् । अर्थान्तरन्यासं दृष्टान्तत्वेनाह—मणिहारावलेमुक्ताहारसमूहस्य रामणीयकं सौन्दर्यं तरुणीस्तने तस्या एव कुचे शोभते, न तु वृद्धयोपितः । 'क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः संकरः किलकिञ्चित्तम्' इत्यालंकारिकाः । रामणीयकं कामनीयकवत् ॥

पुनरुक्तपठार्थमाह—

तव रूपमिदं तया विना विफलं पुष्पमिवावकेशिनः ।

इयमृद्धधना वृथावनी स्ववनी संप्रवदत्पिकापि का ॥ ४५ ॥

तवेति ॥ हे राजन्, तव इदं दृश्यमानमनुपमं रूपं तया भैम्या विना विफलं निरर्थकम् । कस्य किमिव—अवकेशिनो वन्ध्यवृक्षस्य विफलं फलरहितं पुष्पमिव, तद्यथा न शोभते । अथवा—अवकेशिनो मुण्डितमुण्डस्य शिरसि धार्यमाणं पुष्पं यथा विफलम् । तया विना न

१ 'अत्र प्रतीपमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र सममलंकारः' । तथा च काव्य-
रा. 'समं योग्यतया योगो यदि संभावितः कञ्चित्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र सरणम-
र' । तथा चोक्तं काव्यप्रकाशे—'यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्थितिः । सरणम्' इति साहित्य-
विद्याधरी । ४ 'अत्र प्रतिवस्तूपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र हारकिलकिञ्चित्तयोरु-
क्तयोः ॥ ४५ विन्वप्रतिविम्बतया स्तननूपयोः समानधर्मत्वोक्तेर्दृष्टान्तालंकारः' इति जीवानुः ।

केवलं रूपं विफलं, किं च (तु)-ऋद्धधना पूर्णधना इदमवनी पृथ्व्यपि वृथा व्यर्थैव । तथा—
संप्रवदन्तः कूजन्तः पिकाः क्रोकिला यस्यां सा स्ववन्ध्यपि स्वयमारोपिता विलासवाटिकापि
का । न कापि । भैनीप्राप्त्यभावे सर्वेनेतद्विरथं कमित्यर्थः । 'वन्ध्योऽकलोऽवकेशी च' इत्यमरः ।
वनी इति गौरादित्वाङ्गीप् । अत्र्यक्त्वावस्थात्संप्रवददित्यत्र वदेः श्रुता ॥

अहमेवैतद्रूपयोग्यत्वं सुलभा कथमित्यत आह—

अनया सुरकाम्यमानया सह योगः सुलभस्तु न त्वया ।

घनसंवृतयाम्बुदागमे कुमुदेनेव निशाकरत्विषा ॥ ४६ ॥

अनयेति ॥ यतः सुदैवैरपि कान्यनानयानिलप्यनाणयानया भैन्या सह योगः संव-
न्धस्तु त्वया न सुलभः सुप्रापः । तत्र युक्तिमाह—कः केनेव । अम्बुदागमे वर्षाकाले घनसं-
वृतया मेघच्छन्ना निशाकरस्य चन्द्रस्य त्विषा दीप्त्या सह संवन्धः कुमुदेनेव । न सुप्रापो न
प्राप्स्यते, परंतु दुःखेन ननुपायेन सा प्राप्या । तत्र गत्वा त्वय्येव तस्या अनुरागमुत्पाद्य त्वामेव
यथा भजेत्तथा करिष्यामीति भावः । यथा वर्षासु मेघानामतिप्रतिबन्धकतया कुमुदेन चन्द्र-
ज्योत्स्ना दुष्प्रापापि वायुना दैवान्मेघनिराकरणे प्राप्यते तथेत्यर्थः । सुलभः । सलघंतेन
पश्यानिषेधात्त्वयेति वृत्तौ ॥

व्यजितमर्थं व्यक्तकुर्वन्निगमयति—

तदहं विदधे तथातथा दमयन्त्याः सविधे तव स्तवम् ।

हृदये निहितस्तथा भवानपि मेन्द्रेण यथापनीयते ॥ ४७ ॥

तदिति ॥ तत्तत्त्वात् योग्यस्य सान्तरायत्वात्कारणादहं दमयन्त्याः सविधे सनीये तव
स्तवं स्तुतिं तथातथा तेनतेन प्रकारेण विदधे करिष्यामि तया भैन्या हृदये ननुति निहिदो-
ऽवधृता भवान्धया येन प्रकारेणन्द्रेणापि नापनीयते दूरीक्रियते, किपुनर्ननुप्येन । दृग्दृष्टै-
रप्यपिकतया त्वं वर्णीयः । विदधे, अपनीयते इति च वर्तमानसामान्ये वर्तमानवत्प्रत्ययः ।
विदधे आशंकायां भूतवद्वा ॥

अनीचित्यं परिहरति—

तव संमतिमेव केवलामधिगन्तुं धिगिदं निवेदितम् ।

ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् ॥ ४८ ॥

तवेति ॥ इदं दमयन्तीपोषणं तवागुणं नयेति केवलं संमतिननुमतिमरिपुष्टमेव ब्रुव-
नेव, प्राप्नुमित्यर्थः । इदं निवेदितं पिशति यिक् । हि यतः साधवो ननुतो निजोपयोगितां
निजोपकारितां फलेन फलनिष्पत्त्या ब्रुवते, न तु कण्ठेन कण्ठस्तेन वचनेन । तव केवलं
संमतिनयाधिगन्तुं ब्रुवमेवेदं निवेदितं ननु वचनं तथापि निन्दम् । नमोनङ्गरो न यदेव

१ 'अथ केवलमुपयोगिताम्' । अर्थः 'केवलमुपयोगिताम्' इति साहित्यविद्या-
धरी । २ 'अथ हि निन्दयति निन्दयति' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ तद्वचनेन
दीर्घेन भवान्तरुणतया तद्वचनेन कथयति' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ तद्वचनेन
३ 'अथ तद्वचनेन कथयति' इति साहित्यविद्याधरी ।

इति केनापि नोच्यत इति वा । भवत्संमतिं ज्ञातुमेवेदं वचनं यदि संमतिं भवत्कर्तृकमात्मसं-
मानं प्राप्तं चेद्वचनं तर्हि धिक् निन्यमेव । यतः—साधवो न ह्येतादृशा भवन्तीति वा ॥

तदिदं विशदं वचोमृतं परिपीयाभ्युदितं द्विजाधिपात् ।

अतितृप्ततया विनिर्ममे स तदुद्गारमिव स्मितं सितम् ॥ ४९ ॥

तदिति ॥ स नलो द्विजाधिपात्पक्षिश्रेष्ठात्, चन्द्राच्चाभ्युदितं निर्गतमिदं पूर्वोक्तं विशदं
प्रव्यक्तं धवलं च वचोलक्षणममृतं परिपीय सादरमाकर्ण्य पीत्वा चातितृप्ततयातिहृष्टत्वेन स्मितं
श्वेतं स्मितं तस्य पीतस्यामृतस्य चोद्गारमिव विनिर्ममे चकार । श्वेतस्य श्वेत एवोद्गारो भव-
तीति सितपदम् । अन्योऽप्यतिवृषोऽजीर्णभयादुद्गारं करोति, सोऽप्यपक्त्वात्सितो भवति ।
साधवः स्मितभाषिणः । भैमीप्राप्तिसंभावनाज्जातहर्षाद्वा स्मितम् । उद्गार इति 'उज्योग्रः'
इति घञ् ॥

परिमृज्य भुजाग्रजन्मना पतगं कोकनदेन नैपधः ।

मृदु तस्य मुदेऽकिरद्गिरः प्रियवादामृतकूपकण्ठजाः ॥ ५० ॥

परीति ॥ नैपधो नलस्तस्य हंसस्य मुदे हर्षाय गिरो वाचो मृदु कोमलं यथा तथाऽकिर-
दुवाच । किं कृत्वा—भुजाग्रे बाहुप्रान्ते जन्मोत्पत्तिर्यस्य तेन कोकनदेन रक्तोत्पलेन । करणे-
त्यर्थः । पतगं परिमृज्य संस्पृश्य । किंभूता गिरः—प्रियवादामृतं स्तुतिवचोलक्षणममृतं तस्य
कूपः, आकर इत्यर्थः । एवंभूतो यः कण्ठस्तस्माज्जाताः । मञ्जुलं सरसं च वच उवाचेति भावः ।
मृदु परिमृज्येति वा ॥

न तुलाविषये तवाकृतिर्न वचोवर्त्मनि ते सुशीलता ।

त्वदुदाहरणाकृतौ गुणा इति सामुद्रकसारमुद्रणा ॥ ५१ ॥

नेति ॥ हे हंस, तव आकृतिः स्वरूपं तुल्यत इति तुला उपमेयं तल्लक्षणे विषये न ।
उपमानाभावात्, किं तूपमानमेव । तुल्यतेऽनयेति तुला उपमानं तस्य विषये लक्ष्ये उपमेय-
मध्ये न तिष्ठति, किं तूपमानमेवेति वा । तथा—ते सुशीलता सुखभावत्वं सुवृत्तत्वं वा
वचोवर्त्मनि न वागचरो न, वर्णयितुं न शक्यत इत्यर्थः । तथा—आकृतौ गुणा इति 'यत्रा-
कृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति सामुद्रकशास्त्रस्य सारो रहस्यं तस्य मुद्रणा नियमना, संग्रह इति
यावत् । सा त्वदुदाहरणा त्वमेवोदाहरणं दृष्टान्तो यस्याः । अन्यथा सा निर्विषया स्यादिति
भावः । 'तवाकृतिं गुणांश्च दृष्ट्वा सामुद्रिकशास्त्रकारैः 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इत्युक्तम् ।
उदाहरणं प्रथमदृष्टान्तस्त्वमित्यर्थः' इति वा । तुलेति कर्मणि करणे च 'घञर्थे कविधानम्'
इति कः । प्यन्तत्वात्तुलनेति यद्यपि भवितव्यम् । तथापि 'अतुलोपमाभ्याम्' इति निर्देशात्क-

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकोत्प्रेक्षाऽलंकारः । तत्र
वचोमृतमिति रूपकम् । तदुत्प्रेक्षाया निमित्तम् । अत्रार्थान्तरप्रतीतिस्तु रूपकादेव । तेन नात्र समासोक्तिः'
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र भुजाग्रजन्मना कोकनदेनेति विषयस्यान्तिगरणेन विषयिणः कोक-
नोपनिबन्धनादतिशयोक्तिः । 'विषयस्यानुपादानादिप्रयुपनिबन्धने । यत्र सातिशयोक्तिः स्यात्क-
३ किंसंभवा ॥' इति लक्षणात् । सा च पाणिनिकोकनदयोर्मदोक्तिरभेदरूपा, तस्याः प्रियवादामृत-
०.० रूपकसंसृष्टिः' इति जीवातुः ।

प्रलयः । तानुदकेति तनुद्रेण प्रोक्तमित्यल्लिख्ये 'तेन प्रोक्तम्' इत्यनि स्वार्थे कन् । 'तानु-
दिक' इति पाठोऽर्णन्तादत्त्यर्थे 'अत इतिठ्ठा' इति ठेन् ॥

न सुवर्णमयी तनुः परं ननु किं वागपि तावकी तथा ।

न परं पयि पक्षपातितानवलम्बे किमु मादृशोऽपि सा ॥ ५२ ॥

नेति ॥ ननु संबोधने । तावकी तवेयं तनुः परं केवलं सुवर्णमयी हेमविकारो न, किंतु
तावकी वागपि वाग्यपि तथा किं सुवर्णमयी शोभना वर्णा यस्यां सा । किं प्रश्ने । वाक्पदुलं,
शरीरसौन्दर्यं च लब्धेवेति सूचितम् । नु संबोधने । न इति पृथक् । वागपि तथा न किम्,
अपि तु तथैवेति वा । अन्यच्च तव पक्षपातिता पक्षाभ्यां पतति गच्छत्येवंशीलः पक्षपाती तस्य
भावस्तानवलम्बे निरालम्बे पयि अन्तरेक्ष्णार्णे परं केवलं, न किंतु सा पक्षपातिता स्व-
र्गान्तःपातितननुकूलवार्तितननवलम्बे निर्गतिके मादृशे नत्सदृशे किमु किनेति वा । निरालम्ब-
नस्य नन लनेवालम्बनमिति भावः ॥

भृशतापभृता मया भवान्मरुदासादि तुषारसारवान् ।

धनिनामितरः सतां पुनर्गुणवत्संनिधिरेव सन्निधिः ॥ ५३ ॥

भृशेति ॥ हे इंस, मया भवान्मरुद्रादुरासादि प्राप्तः । किन्तु तेन—भृशताननविशमित-
कानज्वरं विनर्ताति । किन्तु नो नदत्—तुषारस्य हिनत्य सारः श्रेष्ठो भागो विरटेऽस्तिन् ।
ज्वरतत्त्व शीतलेन वायुना यथा तापनादुत्पन्ना भवत्संगता ननेत्यर्थः । तदेव दृष्टन्तेनाह—
धनिनां धनवतामितर एतद्विलक्षणी नीचो द्रव्यरूपो वा संनिधिः सम्यग्निधिः । सतां तदुपां
पुनर्गुणवतां संनिधिः तनागन एव संनिधिः सम्यग् संनिधिर्न खन्यः । निधिप्राप्त्या पति-
क्षणां यथा हर्षस्तथा गुणिवनसंनिधिवातिनां हर्षः । सन्निधिः पृथग्ना । 'इतरस्तत्त्वनाचपोः'
इत्यनर्थः ॥

शतशः धृतिमागतैव सा त्रिजगन्मोहनहौपधिर्नम ।

अमुना तव शंसितेन तु स्वदृशैवाधिगतानवर्नि ताम् ॥ ५४ ॥

शतश इति ॥ त्रिजगतो मोहे मूर्च्छात्राघने पक्षोत्तरने च महौपधित्तनैः नमिः संमोहिनी
नियेत्यर्थः । सा मैत्री शतशः शतशुभ्योऽनेकवारं वा नम धृतिमागतैव । अनेकवारं नया-
पणितैवेत्यर्थः । अमुनामेव तव शंसितेन स्वत्कर्तृकेण सौन्दर्यरूपेण तु पुनरहं तां मैत्री स्वद-
ृशैव स्वनेत्रैवाधिगतां दृष्टनवर्नि वाने । परदेवविषया दृष्टा स्वयां तर्हि नयापि दृष्टैवेत्यति-
प्रतया लौकिकमुक्तिः । यत्र बहुवारानाकर्ण्यते तत्कदाचिद्दृश्यतेऽपि । शतश इति बहुवचन-
जन्यत्वम् ॥

नेत्रादपि मित्रवचनस्याधिक्यमाह—

अखिलं विदुषामनाविलं सुहृदा च स्वहृदा च पश्यताम् ।

सविधेऽपि नसूक्ष्मसाक्षिणीवदनालंकृतिमात्रमक्षिणी ॥ ५५ ॥

अखिलमिति ॥ चौ तुल्ययोगार्थौ । सुहृदा मित्रेण च स्वहृदा स्वमनसा चाखिलं समस्तं चस्त्वनाविलमसंदिग्धम्, अविपर्यस्तं च आगमानुमानाभ्यां पश्यताम्, अनाविलमसंदिग्धं यथा भवति तथा वा जानतां विदुषां ज्ञातृणामक्षिणी नेत्रे वदनालंकृतिमात्रं मुखालंकरणमेव न स्वन्यतयोः प्रयोजनम् । यतः किंभूते अक्षिणी—सविधेऽपि समीपेऽपि न सूक्ष्मवस्तुग्राहके । यन्नेत्रद्वयं स्वगतं कज्जलारक्तवादिकमपि ज्ञातुं न शक्नोति तद्दूरस्थं कथं गृहीयात् । असानीप्यादिति भावः । अतः प्रत्यक्षं ताभ्यां दुर्बलमित्यर्थः । मित्रस्य प्रथमग्रहणं हृदयापेक्षया प्राधान्यद्योतनार्थम् । एवंविधे अक्षिणी विदुषामलंकरणमात्रं न, किंत्वलंकृतिरेव वद कथय इति वा । सुहृदा देशकालादिव्यवहितमपि पश्यति न तु नेत्राभ्याम् । सुहृदेति 'सुहृद्गृहदौ' इति साधुः । नसूक्ष्मेति नसमासः । सूक्ष्मसाक्षिणी नेति केचित् । 'मात्रं कात्कर्येऽवधारणे' । अत्रावधारणे मात्रशब्दः ॥

अमितं मधु तत्कथा मम श्रवणप्राघुणकीकृता जनैः ।

मदनानलबोधने भवेत्खग धाय्या धिगधैर्यधारिणः ॥ ५६ ॥

अमितमिति ॥ हे खग हंस, जनैर्लोकैः श्रवणयोः प्राघुणकीकृतातिथीकृता श्राविता तस्या भैम्याः कथा मम मदनानलस्य कामाग्नेर्वोधने दीपने धाय्या अग्निसंघुक्षणे समर्था ऋग्भवेद्भवति । तथा यथानिर्दिष्यते । तथा तत्कथया मम मदनानिर्दिष्यते । किंभूता तत्कथा—अमितमनुपमं, बहु वा मधु । दिव्यापरिमितामृततुल्येत्यर्थः । अतो धैर्यधारिणो मत्सदृशानधीरान्पुरुषान्निष्कृ । एतादृशा अधीरा निन्त्याः मम (इत्यस्य) विशेषणम्, अधैर्यधारिण इति वा । तदा मां धिगित्यर्थः । 'ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धनी' इत्यमरः ॥

विपमो मलयाहिमण्डलीविपफूत्कारमयो मयोहितः ।

खग कालकलत्रदिग्भवः पवनस्तद्विरहानलैधसा ॥ ५७ ॥

विपम इति ॥ हे खग, तद्विरहानलो भैमीवियोगवद्विस्तस्यैधसा इन्धनेन मया कालकलत्रदिग् दक्षिणा तत्र भवः पवनो वायुर्दक्षिणातः विपमो दुःसह ऊहितस्तर्कितः । किंभूतः—मलयाचले वर्तमाना अहिमण्डली भुजंगसमूहस्तस्य विपं तस्य फूत्कारमयोऽग्निसंघुक्षणधमनवायुरूपः । विपं माति आत्मना समीकरोतीति वा । विपं मयते ददाति वा । कालयति सर्वभूतानीति कालत्वसुत्रत्वेर्वविध एव संभाव्यते । फूत्कारसंघुक्षितेन वह्निना यथा काष्ठं दह्यते तथा नलवपवनसंघुक्षितेन विरहानलेनाहमपि दह्ये इति भावः । मलयाचले चन्दनबाहुल्या-

- १ 'अप्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अप्रातिशयोक्तिरूपकार्योन्तरन्या-
यानां संस्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र तत्कथया धाय्यात्मना प्रकृतमदनानीन्धनोप-
धारिणानलंकारः । 'आरोप्यनागस्य प्रकृतोपबोधित्वे परिणामः' इत्यलंकारसर्वस्वकारः' इति
३ 'वत काष्ठ' इति पाठे वत खेदे इति तिलकजीवात् ।

सर्पबाहुल्यम् । विषम इति 'आतोऽनुपसर्गे कः' । शूकरानय इति ताद्रूप्ये प्राचुर्ये वा नयद् ।
कालेति नोदनाभांकाद्यन्तेष्वौरादिकात्वचार्थश्च ॥

प्रतिमासमसौ निशापतिः खग संगच्छति यद्दिनाधिपम् ।

किमु तीव्रतरैस्ततः करैर्मम दाहाय स धैर्यतत्करैः ॥ ५८ ॥

प्रतिमेति ॥ हे खग, अस्मै निशापतिश्चन्द्रः प्रतिमासं नास्ते नास्ते यद्दिनाधिपं सूर्यं सं-
गच्छति प्रविशति स चन्द्रस्ततः सूर्यसङ्गातोऽतिव्रतरैरतितीक्ष्णैर्यैवतत्करैर्धैर्यचोरैः करैः किरणैः नमः
दाहाय किमु । जात इति शेषः । उपलक्षित इति वा । विधोर्विराहिणां संतापकारित्वं खगः
एव रवेस्तैश्चपनादापोत्प्रेक्षितम् । अन्योऽपि खतोऽप्यकारेऽतनयोऽन्यसहायोऽप्यकारं करोति ।
प्रतिमासम् । वीष्तापानव्ययीभावः । संगच्छतीति सङ्गमं कृत्वा सङ्गमार्थः ॥

कुसुमानि यदि लरेपवो न तु वज्रं विषवह्निजानि तत् ।

हृदयं यदमूमुहन्नमूर्मम यच्चातितरामतीतपन् ॥ ५९ ॥

कुसुमेति ॥ यदि लरेपवः कानवापाः कुसुमानि पुष्पानि न तु वज्रं । वज्ररूपा यदि न
भवन्तीत्यर्थः । तर्हि तानि वा कुसुमानि विषवह्निजानि विषवह्निजानि । यद्वा—ननु ते
लरेपवो वज्रमेव न तु कुसुमानि । लोकप्रसिद्धिविरुद्धं यदि चेत्तर्हि तानि विषवह्निजातानि
भविष्यन्ति । कुसुमत्वमस्तु विषवह्निजत्वं नास्तु । विषज्ञे बाधकनाह—यद्यलात् अनूः लरे-
पवो नमः हृदयमतितरामतिशयेन नमूमुहन्नोहयानास्तु, अतीतपन्धं तापयानास्तु । अत्यन्तमो-
हतासौ विषवह्निजत्वेन विना न संगच्छेते । तस्माद्विषवह्निजन्येवेत्यर्थः । 'इषुर्दयोः' इत्यनरः ।
अमूमुहन् अतीतपन्धिति मुहेत्यपेक्षं प्रयुक्ताहुः । तयोर्कर्मकत्वात् 'गतिबुद्धिः' इत्यादिनाऽनौ
कर्तुणौ कर्मत्वात् हृदयमिति द्वितीया । अतितराम् 'किनेत्तिङ्-' इत्याहुः ॥

तदिहानवधौ निमज्जतो मम कंदर्पशराधिनीरधौ ।

भव पोत इवावलम्बनं विधिनाकलिकच्छसंनिधिः ॥ ६० ॥

तदिति ॥ हे हंस, तत्तत्कालं ननावलम्बननाधारो भव । क इव—पोत इव समुद्रत-
रणयानपत्रमिव । किंभूतस्य मनः—इहालिनवनवधौ निनयंदि कंदर्पशरैर्जनिता य आधिनामली
व्यथा तद्रूपे नौरधौ समुद्रे निमज्जतो मृडवः । किंभूतः—विधिना, द्रवणा, दैवेन वा आक-
लिकोऽकलात्स्थे जातः कृतः सन्निधिः सान्निध्यं यस्य । अक्षरं समुद्रे निमज्जतः कल-
चिर्द्वैवशास्त्रमनंगतः पोतो यथा अलम्बनं भवति, तथा त्वमपि भवेति भावः । हेतुशून्यः
कालोऽकलादित्यनेन व्यपेक्षं लक्ष्यते । तत्र भव आकलिकः । अकलादित्यनु 'अव्ययानां
भनात्रे टिलोपः' ॥

अथवा भवतः प्रवर्तना न कथं पिष्टमियं पिनाष्टि नः ।

खत एव सतां परार्थता ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ॥ ६१ ॥

१ 'अथ कालमिति रूपकलंकारः । अथ परार्थं वक्ष्यमिति नानाशेषो गुणः ?' इति साहित्यवि-
द्याधरी । 'निरुद्धनलंभस्यैव रूपकोत्पत्तिर्देयं इति मन्वन्तं नमः कालिनमन्त्रोक्तत्वात्तद्विज्ञेति संहरः'
इति जीवातुः । २ 'अत्रानुपपन्नम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र संगमनस्य दाहायसौमित्रेणा-
कलादेक्ष' इति जीवातुः । ३ 'अत्रानुपपन्नम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'निरुद्धनलंभस्यैव
अप्यरुद्धनादिवदिति ज्ञेयं' इति जीवातुः ।

अथवेति ॥ अथवेति पूर्वापरितोषे । इयम् 'भव पोत इवावलम्बनम्' इत्यादिना नोऽस्मत्कर्तृका भवतस्त्वत्कर्मिका प्रवर्तना प्रेरणा पिष्टं पिष्टमेव कथं न पिनष्टि । पिष्टपेपण-
न्यायं कथं नानुसरति व्यर्थमित्यर्थः । ननु स्वतःप्रवृत्तौ पिष्टपेपणं न तथास्तीत्याशङ्क्यां
स्वतःप्रवृत्तिं दृष्टान्तेन समर्थयते—हि यस्मात्सतां साधूनां परार्थता परोपकारित्वं स्वत एव ।
परप्रेरणं नापेक्षते इत्यर्थः । तस्मात्पिष्टपेपणतुल्या प्रवर्तनेति भावः । यथा ग्रहणानां ज्ञानानां
यथार्थता प्रामाण्यं स्वत एव । ज्ञानं स्वतःप्रमाणमिति मीमांसकाः । यद्वा गृह्यते ज्ञायतेऽर्थो
यैस्तानि शब्दास्तेषां यथार्थतानुगतार्थता स्वत एव । वृक्षशब्दोच्चारणमात्रे मूलशाखापत्रादि-
प्रत्यक्षमिव स्फुरति यथा तथा सतो नाममात्रे गृहीते तेषां परोपकारित्वं स्फुरत्येव । 'एके
सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये—' इत्यादि भर्तृहरिः । अन्यद्विस्तरभयान्न लिख्यते ।
प्रवर्तनेति 'ण्यास—' इति युच् । न इति 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वेऽपि बहुवचनम् ॥

तव वर्त्मनि वर्ततां शिवं पुनरस्तु त्वरितं समागमः ।

अयि साधय साधयेप्सितं स्मरणीयाः समये वयं वयः ॥ ६२ ॥

तवेति ॥ वर्त्मनि मार्गे तव शिवं कल्याणं वर्ततां भवतु । कृतकार्यस्य तव त्वरितं शीघ्रं
समागमो मया सह मेलनं पुनरस्तु भवतु । अयि हंस, ईप्सितं भैमीप्राप्तिलक्षणं मदभिल-
षितं साधय साधय निष्पादय । स्मार्तिद्योतनार्थं वीप्सा । साधय गच्छ, अस्मिन् साधय
कुर्वन्ति वा । हे वयः पक्षिन्, वयं समये सखीराहित्यसमये एकान्ते स्मर्तव्याः । तस्याम-
स्मदमिलाप उत्पादयितव्य इति केचित् । अथ च किञ्चित्प्रतिबन्धकाशङ्कासमये वयं वैच्या-
दयः कार्यसिद्ध्यर्थं स्मरणीयाः । 'अनुनये त्वयि' इत्यमरः । वयम् 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्ये-
कत्वे बहुवचनम् । पक्षे 'त्यदादीनां मिथः—' इत्यसदः शेषः ॥

इति तं स विसृज्य धैर्यवान्नृपतिः सूनृतवान्वृहस्पतिः ।

अविशद्वनवेदम् विस्मितः स्मृतिलग्नैः कलहंसशंसितैः ॥ ६३ ॥

इतीति ॥ स नृपतिर्नल इति पूर्वोक्तप्रकारेण तं हंसं विसृज्य प्रस्थाप्य वनवेदम् उद्यान-
गृहमविशत् । किंभूतः—धैर्यवान्धैर्ययुक्तः । यावद्वंसागमनं तत्रैव प्रतीक्षाकारित्वात् ।
तथा—सूनृतवान्नि प्रिये सत्ये च वचसि वृहस्पतिरिव, न तृणचारवादी । तथा—रमणीय-
त्वात्सूनृतिगोचरं स्मरणविषयं लग्नैर्गतैः कलहंसशंसितैर्हंसभापितैः कलैर्गन्भीरैः हंसभापितैर्वा
विस्मितः सौधर्यः ॥

अथ भीमसुतावलोकनैः सफलं कर्तुमहस्तदेव सः ।

क्षितिमण्डलमण्डनायितं नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ ॥ ६४ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं सोऽण्डजो हंसो भीमसुता भैमी तस्या अवलोकनैर्दर्शनैस्तदेवा-

१ 'अत्र निदर्शनावावयदृष्टान्तालंकारः' यदुक्तम्—'संभवतासंभवता वा वस्तुसंबन्धेन गन्धमानं
प्रतिबिम्बकारणं निदर्शना' इति साहित्यविद्याधरी । 'उपमासंज्ञोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।
'अत्राशीर्नामालंकारः यथोक्तं दण्ड्यलंकारे—'आशीर्नामालंकारेऽभिलषिते वस्तुत्वाद्यंजनम्' इति
विद्याधरी । २ 'इति सोऽपि विसृज्य तं खगन्' इति पाठस्तिलकसुखावबोधयोः
३ 'क्षुत्तिलके' इति पाठो जीवानुसंमतः । ४ 'अत्र दीपकमतिशयोक्तिश्चालंकारः' इति
विद्याधरी ।

हृदिनं सफलं सार्धकं कर्तुं कुण्डिनं नाम नगरं ययौ जगाम । किंभूतम्—रत्नगोपताद्वैम्य-
विष्टितत्वाच्च क्षितिमण्डलस्य मण्डनावितमलंक्षरीभूतं मण्डनलेखाचरितम् । तदेवेत्यनेन
क्षणमपि विलम्बो न कृतः । तेन परोपकारित्वं सूच्यते ॥

तद्वनने श्लोकत्रयेण शकुनाभ्याह—

प्रथमं पथि लोचनातिथिं पथिकप्रार्थितसिद्धिशंस्तिनम् ।

कलसं जलसंभृतं पुरः कलहंसः कलयांबभूव सः ॥ ६५ ॥

प्रथममिति ॥ स कलहंसः प्रथमं पथि मार्गे लोचनातिथिं लोचनगोचरं जलसंभृतं
जलपूर्णं कलसं घटं पुरोऽग्रे कलयांबभूव ज्ञातवान् । स्वातुभूतं शकुनमग्रहं विलक्ष्यः । अति-
विशब्देनाकान्तिकोपस्थितिः सूच्यते । बुद्धिपूर्वकं शकुनं तथा न फलदं दधाकान्तिकम् ।
किंभूतं कलसम्—पथिकैः प्रार्थितां वा सिद्धिं वा शंसतीति शंसिन् शोचन् । पथिकः
'पथः कर्तुं' ॥

अवलम्ब्य दिदृक्षयाम्यरे क्षणमाश्चर्यरत्नालसं गतम् ।

स विलासवनेऽवनीभृतः फलमैक्षिष्ट रत्नालसंगतम् ॥ ६६ ॥

अवलम्ब्येति ॥ स हंसोऽवनीभृतो गलस्य विलासवने कीदृशमे रत्नैः ॥ ६६ ॥ अलं
लम् फलमैक्षिष्ट ददर्श । फलमात्रदर्शनं कार्यसिद्धिसूचकम्, सुतरात्पक्ष्यदर्शनादेव भास्यते ।
किं कृत्वा—क्षणं मुहूर्तं दिदृक्ष्य नागावलोकनेच्छयान्तर आकाशे स्वर्गगोपतादृशं तथैव वि-
नालसं मन्दं गतं गगनमवलम्ब्य श्रित्य इति पक्षिर्जहातिः ॥

नमसः कलमैरुपासितं जलदैर्नूरितरधुपं नगम् ।

स ददर्श पतङ्गपुंगवो विटपच्छन्नतरधुपक्षगम् ॥ ६७ ॥

नमस इति ॥ स पतङ्गपुंगवः पाक्षिभ्यो नमं प्रवेष्टुं ददर्श । किंभूतम्—नमस आह-
यस्य कलमैः कलितायकस्यैव जलदैर्नूरितरपातितम् । तथा—नूरितरः धुपः सुतरात्पक्षि-
दृष्टा यस्मिन् । तथा—विटपैः क्षणानिऽवशास्तिरोहितरत्नालस्यैव नग इत्यर्थः । नमस्त्वित्यर्थः
प्रणमः सर्पाय यत्र । कलमैरुपास्य शकुनलक्षणाच्च कलयां कान्तिकसम् । तदधु-
पक्ष्यदर्शनमरशकुनमत्वेनां कलसमुच्यम् । 'कलमः कलितायकः', 'रत्नालस्य विटः पुंगवः'
'तरधुपः पुंगवः' इत्यनरः । 'सुतरात्पदे व्याप्यपुंगवः' इत्यर्थस्य कलसमुच्यम् । अर्ध-
सायवतः । प्रतप्तः पतङ्गः । 'प्रतप्तवचनैश्च' इति कनकः । अनेति 'वा दन्तलान्' इति
सायुः । पतङ्गोऽपि 'तर्पयत्यथोत्तरवत्पक्ष्यम्' इति ॥

स ययौ धुनपरशतिः क्षपं क्षणभृत्पुनरुर्विभावनः ।

पक्षतिः पक्षमूलं येन । तथा—क्षणमूर्ध्वमयनं गमनं तेन दुर्विभावनो दुर्लभ्यः । तथा—क्षणं धिततीकृतौ विस्तारितौ अत एव निधलो निष्कम्पो छदौ पक्षौ गम्य । सर्वापि पक्षिजातिः । अत एव आलोककानां पश्यतां जनानां दत्तं कान्तुं येन । एवञ्च दुर्लभ्यत्वादेव कौतूहलम् । आलोकयतेष्वुल्ल ॥

तनुदीधितिधारया रयाद्रतया लोकविलोकनामसौ ।

छदहेम कपन्निवालसत्कपपापाणनिमे नभस्तले ॥ ६९ ॥

तन्विति ॥ असौ हंसः अलसद्राज । किं कुर्वन्निव—लोकविलोकनां जननयनगोचरं गतया प्राप्तया तनुदीधितिधारया शरीरदीप्तिधारया, गमनवेगात्तन्वी कुशा या दीधितिधारा दीप्तिधारा तथा वा कृत्वा कपपापाणनिमे निकपोपलुत्ये गगने नभस्तले छदहेम पक्ष-
सुवर्णं शुद्धमशुद्धं वेति परीक्षार्थं कपन्निव घपेन्निव । निरूपे सुवर्णलेखापि जनैर्विलोक्यते ॥

विनमद्भिरधःस्थितैः खगैर्झटिति श्येननिपातशङ्किभिः ।

स निरैक्षि दृशैकयोपरि स्यदज्ञांकारितपत्रपद्धतिः ॥ ७० ॥

विनमद्भिरिति ॥ स हंसः स्वापेक्षयाऽधःस्थितैः खगैः पक्षिभिरेकया दृशा दृष्ट्या उपर्यूर्ध्वं निरैक्षि दृष्टः । किंभूतैः—श्येनस्य निपातशङ्किनिर्निपतनशङ्कनशीलैः । अत एव झटिति विनमद्भिर्नम्रीभूतैः । किंभूतः—(श्येननिपातशङ्कायां हेतुः) स्यदेन वेगेन ज्ञांकारिता ज्ञाम् इत्याकारकशब्दं कुर्वती पत्रपद्धतिः पक्षसरणिर्यस्य श्येनव्रत्तपक्षिजातिरियम् । ज्ञांका-
रितेति तारकादित्वादितच् । 'सदो जवे' इति निपातः ॥

ददृशे न जनेन यन्नसौ भुवि तच्छायमवेक्ष्य तत्क्षणात् ।

दिवि दिक्षु वितीर्णचक्षुषा पृथुवेगद्रुतमुक्तद्वक्पथः ॥ ७१ ॥

ददृश इति ॥ जनेन यन्गच्छन्नसौ हंसो न ददृशे न दृष्टः । किंभूतेन—भुवि भूम्यां तस्य हंसस्य छाया तच्छायमवेक्ष्य दृष्ट्वा तदवलोकनार्थं तत्क्षणात्तस्मिन्नेव क्षणे दिवि गगने दिक्षु दिशास्तु च वितीर्णं दत्तं चक्षुर्येन । किंभूतः—(यतः) पृथुनातिशयेन वेगेन द्रुतं झटिति मुक्तस्वक्तो द्वक्पथो दृष्टिमार्गो येन । भुवि तच्छायां दृष्ट्वा तदवलोकनार्थं यावदन्त-
रिक्षे दिक्षु च दृष्टिर्दीयते तावदेवातिवेगेन दूरगामित्वाजालोकीति भावः । यन् इतीषः शतरि रूपम् । तच्छायम् 'विभाषा सेना—' इति नपुंसकत्वम् । द्वक्पथः 'ऋक्—' इत्यादिना समासार्थः ॥

न वनं पथि शिश्रियेऽमुना कचिदप्युच्चैतरद्रुचा रुतम् ।

न सगोत्रजमन्ववादि वा गतिवेगप्रसरद्रुचा रुतम् ॥ ७२ ॥

१ 'अत्र दीपकजाललंकारसंकरः' । यदुक्तं रुद्रटेन—'संस्थानावस्थानक्रियादि यद्यस्य यादृशं भवति । लोके चिरप्रसिद्धं तत्कथनमनन्यथा जातिः । अत्र तिर्यग्जातिरुक्ता । अन्यमते तु स्वभावोक्ति-
इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षोपमे अलंकारौ । व्यवहारसमारोपस्त्वाभ्यामलंका-
मेव, उपमा त्वत्रोत्प्रेक्षाया अङ्गभूता' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रापि जातिरलंकारः,
इति च' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गपुनरुक्तवदाभासावलंकारौ । यदुक्तं
रो—'पुनरुक्तवदाभासौ विच्छिन्नाकारशब्दगा । एकार्थत्वेव' इति साहित्यविद्याधरी ।
न च' इति पाठे—अमुना वनं पानीयं न मेजे । कौटुशम्—उच्चानामुन्नतानां तरङ्गाणां
न चारुता यत्रेति व्याख्येयम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

न वनमिति ॥ अनुना हंसेन पथि नाने क्वचिदपि प्रदेशे वनं न शिथ्रिये नाश्रितम् । किंभूतेन—उच्चतराणां द्रूणां दुर्नाणां चाहता यत्र । तथा—वाथवा सगोत्रजं खजातिहंसजतं स्तं नान्ववादि नानूदितम् । सगोत्रैः सह संवादो न कृत इत्यर्थः । किंभूतेन—गतिवेगेन गमनवेगेन प्रसरन्ती दृग्दर्शितम् । वनस्थितिः स्वयूथसंभाषणं च पक्षिजातिः । विलम्ब-मयादुभयमपि तेन न कृतमिति गमने नादस्त्वं सूचितम् । सगोत्रेति 'ज्योतिर्ननपद-' इति सः । रुगिति संपदादित्वाद्भावे किपे ॥

अथ भीमभुजेन पालिता नगरी मङ्गुरसौ धराजिता ।

पतगस्य जगाम दृक्पथं हरशैलोपमसौ धराजिता ॥ ७३ ॥

अथेति ॥ अथ धराजिता रक्षा नीमेन पालितायां नञुः सुन्दरी कुण्डिताहना नगरी पतगस्य हंसस्य दृक्पथं दृष्टिगोचरं जगाम । किंभूतेन—नीमां शत्रूणां भयजनकौ भुजौ यस्य । किंभूता—हरशैलः कैलासस्तदुपमैस्तत्तद्वैः सार्धः सुधाधवलितं राजगृहैः राजिता शोभिता । कैलासोऽपि भीमभुजेन हरभुजेन पालितः । सांपराजिता, अर्थां परा-जिता इति विरोधानात्तैः ॥

दयितं प्रति यत्र संतता रतिहासा इव रेजिरे भुवः ।

स्फटिकोपलविग्रहा गृहाः शशभृद्भिस्तनिरङ्गभित्तयः ॥ ७४ ॥

दयितमिति ॥ अर्थां का—यत्र नगर्या गृहा भुवो नायिकानुल्पाया रतिहासाः केलि-हासा इव रेजिरे शुशुभिर । किंभूता रतिहासाः—दयितं पृथ्वीपतिं नीमं प्रति संतता निरन्तराः, प्रवृत्ता वा । किंभूता गृहाः—स्फटिकोपलाः स्फटिकरत्नानि विग्रहाः स्वरूपं येषाम् । स्फटिकरत्ननिर्मिता इत्यर्थः । तथा—शशभृच्चन्द्रत्वस्य नितं शकलं तद्वतिरहा निष्कलत्वा नित्यो येषाम् । गृहाणां शुभ्रत्वाद्वास्तव्यत्वम् । रतिचनये कान्वं प्रति छायां हासा भवन्ति अन्यदा न । 'गृहाः पुंति च भूत्रेव', 'नितं शकलजन्डे वा' इत्यनरः । संतताः 'सन्तो वा—' इति पक्षे नलोपानावः 'नितं शकलम्' इति संधि ॥

नृपनीलमणीगृहतिवपानुपधेयत्र भयेन भास्यतः ।

शरणार्थमुवाच वासरेऽप्यसदावृत्त्युदयत्तमं तनः ॥ ७५ ॥

नृपेति ॥ यत्र तनोऽन्यकारं नृपस्य राज्ञो नीलमणिनिर्मिता गृहास्तेषां त्विष्यत्तानानु-धेयर्थात्वात् भास्यतः स्वार्थेनैव हेतुना वासरे रित्येतेषां शरणं गृहं रक्षितारं वा अर्धमेव तादृशं तत्र उवाच वसति स्म । इन्द्रनीलनिर्मितगृहस्यो न भवन्ति, किं तन्मकारोऽन-मिति भावः । शत्रोर्भातोऽन्योऽपि रक्षितरनाभयते, तदाभयेनोदयं प्राप्नोति च । किंभूतं तनः—अस्ती अपि यमाना आश्रित्यर्थाद्भुजं यस्य तत्र । अत्र एकदिवसेनोदयप्रकारे उदयत्तनम् । ततः कर्णधारयो वा । अन्यत्र चन्द्रौ तनस्त्यति विस्मयकारकं, अत्र तु

१ 'अथ वनकनककार' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'भीमभुजेन' इति राजानन्दः । 'भीम-भुजेन' इत्यस्य 'भीमभुजा' इत्यनेकस्य 'धरापथ्या' इत्येकस्य विभक्त्यैः निति त्रिलोक्यायां सुभाषणे धातासाहित्यविद्याधरीवचनम् । ३ 'अथ वनकनककार' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ वनकनककार' इत्यस्य 'धरापथ्या' इत्यनेकस्य 'धरापथ्या' इत्येकस्य विभक्त्यैः निति त्रिलोक्यायां सुभाषणे धातासाहित्यविद्याधरीवचनम् । ४ 'अथ वनकनककार' इति साहित्यविद्याधरी ।

रात्रिदिवम् । असती अविद्यमाना आवृत्तिः प्रतिबन्धकं सूर्यादि यस्य । अत एवोदयत्तम-
मिति वा । सूर्यादेरेन्द्रनीलदीप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावादतिनिविडमिति वा । 'उपधिव्याज-
क्रयोः' इति विश्वः । मणी इति 'कृदिकारात्-' इति ङीप् । भास्वत इति 'भीत्रा-' इत्य-
पादानलम् । शरणार्थमिति 'चतुर्थी तदर्था-' इति समासः । पक्षे 'कर्मण्येण्' ॥

सितदीप्रमणिप्रकल्पिते यदगारे हसदङ्करोदसि ।

निखिलान्निशि पूर्णिमा तिथीनुपतस्थेऽतिथिरेकिका तिथिः ॥ ७६ ॥

सितेति ॥ यदगारे यस्या नगर्या अगारे गृहेषु । जातावेकवचनम् । निशि रात्रा-
वेकिका एकाकिनी पूर्णिमा तिथिर्निखिलान्प्रतिपदादीन्सकलान्तिथीनतिथिर्याचको भूत्वा सन्
उपतस्थे प्राप । आगन्तुकरूपेण संगत इत्यर्थः । किंभूते—सिताः स्फाटिका दीप्रा दीप्ति-
मन्तो ये मणयो रत्नानि तैः प्रकल्पिते निर्मिते । तथा—हसन्ती प्रकाशमाने अङ्करोदसी
समीपद्यावापृथिव्यौ यस्य । यद्वा हसन्नङ्को मध्यो ययोरेवंविधे रोदसी द्यावाभूनी येन ।
सर्वास्वपि रात्रिषु सितमणिनिर्मितगृहप्रभापटलेन द्यावाभूम्योरन्तरालस्य प्रकाशमानत्वादन्ध-
काराभावात्पूर्णमैव जातेति भ्रान्तिर्भवतीति भावः । 'तिथयो द्वयोः' इत्यमरः । दीप्रेति
'नमिकम्पि-' इति रः । उपतस्थे 'उपादेवपूजा-' इत्यादिना संगतकरणे तङ् । एकैव
एकिका । 'एकादाकिनिच-' इति स्वार्थे कः ॥

सुदतीजनमज्जनापितैर्धुसृणैर्यत्र कपायिताशया ।

न निशाखिलयापि वापिका प्रससाद ग्रहिलेव मानिनी ॥ ७७ ॥

सुदतीति ॥ यत्र वापिका जलक्रीडादीधिकाखिलयापि सकलयापि निशा रात्र्या न
प्रसराद न स्रच्छाभूत् । किंभूता—सुदतीजनानां सुन्दरीसमूहानां मज्जनेन जलक्रीडया
अपितैर्वितीर्णैर्धुसृणैः कुङ्कुमाङ्गरागैः कपायितः कलुषित आशयो मध्यं यस्याः । केव—प्र-
हिला आग्रहवती मानिनीव सुन्दरीव । अनेन कुङ्कुमाङ्गरागबाहुल्यं सूच्यते । मानिन्यपि
सपत्नीजने प्रतिकलितं प्रियकुङ्कुमाङ्गरागं दृष्ट्वा प्रियेण नमस्कारादिना प्रसादितापि सकलयापि
निशा रात्र्या न प्रसीदति । सापि धुसृणैः कलुषिता । तथा—अशया शयनं शयः स्वप्नः स
न विद्यते यस्या इति वा, सुदतीजने मज्जनमासक्तिरिति वा । शोभना दन्ता यस्याः सा ।
'अग्रान्तशुद्ध-' इति चक्षारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्त्रित्वं स्त्रीसंज्ञत्वात् 'धियां संज्ञायाम्' इति
वा दत्तादेशः । निशा 'पञ्च-' इति निशाया निश । 'ग्रहोऽनुग्रहनिर्वन्धौ' इति विश्वः ।
ग्रहशब्दो निर्वन्धवाचकः । प्रकृते तु माननिर्वन्धः । तुन्दादेराकृतिगणत्वाभयणादिउच्ये ॥

क्षणनीरवया यया निशि श्रितवप्राचलियोगपट्टया ।

मणिवेद्ममयं स निर्मलं किमपि ज्योतिरवाद्यमिर्ज्यते ॥ ७८ ॥

१ 'अवापदुतिविभावनोदात्तालङ्कारः । उवापदुतिविभावनयोः कारणभूता, वासरे हि तमसो नाशे
हेतुरिति कारणे सत्यपि कदाचानुपतिविभावना । इन्द्रनीलमणीनां गृहास्तत्र सन्तीत्युदात्तम् । यदुक्तं
काव्यप्रकाशे—'उदात्तवस्तुनः संपत्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रातोऽलङ्कारः । सर्वासु
शेषेषु पूर्णिमाप्रतिबन्धप्रतिपादनादसंख्ये संख्यरूपातिशयोक्तिरपि । तयोदात्तमपि । तिथीनां गृहस्य
स्वप्रकाशमारीकृतमनोक्तिरपि । अतिविरूपत्वात्पूर्णमाया रूपकमपि' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अवापदोदात्तवस्तुनो' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'इक्षते' इति सानराजदीक्षितमूल-
कपाठः । जीवातवते इक्षते सेव्यव इवेव पाठो दृश्यते ।

व्यावृत्ति । एतत्संज्ञकानामित्यर्थः । पुनः किंभूतः—(हेतुगर्भ विशेषणम्) पृथक् निर्जं स्वकीयं चिह्नं लक्षणं तद्वारिभिः । पातालस्य निध्यादि चिह्नं, तत्तल्लग्नहेषु । धान्यादि भूमेश्चिह्नं, तन्मध्यग्नहेषु । स्रक्चन्दनादि स्वर्गचिह्नं, तदूर्ध्वग्नहेषु विद्यत इत्यर्थः । त्रिभूमिक-गृहयुक्तेत्यर्थः । जगत्त्रयसारैर्निर्मितत्वादेवाखिला सकलाप्यद्भुताश्चर्यरूपा अखिलादपि त्रैलो-क्यादद्भुता । एकैव त्रैलोक्यरूपत्वादाश्चर्यकारिणीति भावः । एकस्मिन्नपि लोके वर्तमान-त्वेऽपि लोकान्तरवस्तुदर्शनाद्विस्मय इति वा । 'अधःस्वरूपयोरखी तलम्' इत्यमरः । धरा च अम्बरं चेति समासं कृत्वा पूर्वपदेन समासः ॥

दधदम्बुदनीलकण्ठतां वहदत्यच्छसुधोज्ज्वलं वपुः ।

कथमृच्छतु यत्र नाम न क्षितिभृन्मन्दिरमिन्दुमौलिताम् ॥ ८२ ॥

दधदिति ॥ यत्र नगर्या क्षितिभृन्मन्दिरं राजगृहमिन्दुमौलितां चन्द्रयुक्ताग्रतां चन्द्र-शेखरत्वं, चन्द्रयुक्तमस्तकत्वं च कथं नाम न ऋच्छतु प्राप्नोत्वेव । संप्रश्ने लोट् । किंभू-तम्—अम्बुदैर्मैघैर्नोलः श्यामः कण्ठः कण्ठस्थानीयः प्रदेशो यस्य तस्य भावस्तत्ता तां दधत् । तथा—अत्यच्छयातिनिर्मलया सुधया लेपेनोज्ज्वलं वपुः स्वरूपं वहद्विभ्रत् । इन्दु-मौली यस्य तत्तां महादेवत्वं राजगृहस्य सूच्यते । सोऽपि जलदवन्नीलकण्ठतामितिनिर्मलसु-धावद्गौरं शरीरं च धारयति । कण्ठदेशे मेघा अग्रभागे चन्द्रधेत्वयुक्त्वं राजगृहस्य सूच्यते । 'सुधालेपेऽमृते क्षुही' इत्यमरः ॥

बहुरूपकशालभञ्जिकामुखचन्द्रेषु कलङ्करङ्गवः ।

यदनेककसौधकंधराहरिभिः कुक्षिगतीकृता इव ॥ ८३ ॥

वहिति ॥ बहु रूपकं सौन्दर्यमाकृतिर्वा यासामेवंविधाः शालभञ्जिका दन्तादिरचिताः स्तम्भादिषु निर्मिताः पुत्रिकास्तासां मुखान्येव चन्द्रास्तेषु कलङ्करङ्गवः संभाविता लाञ्छन-मृगा यस्या नगर्या अनेकैकानां बहुसंख्याकानां सौधानां प्रासादानां कंधरासु गतैः कुत्रिमैर्ह-रिभिः सिंहैः कुक्षिगतीकृता इव भक्षिता इव लक्ष्यन्ते । कुक्षौ गतास्तादृशाः कृताः चन्द्रेषु लाञ्छ-नमृगैर्भाव्यम्, ते तु तत्र न विद्यन्ते तर्हि कंधरागतैः सिंहैर्भक्षिता इवेति लक्ष्यन्ते । निष्क-लङ्घानि तासां मुखानीत्यर्थः । बहुरूपकेति 'शेषादिभाषा' इति कप् । पुंवद्भावाद्वात्रिगृत्तौ 'प्रलयस्याद' इतीत्वनिर्गृतिः ॥

वालिसन्नदिवं स तथ्यवागुपरि स्नाह दिवोऽपि नारदः ।

अधराथ कृता ययेव सा विपरीताजनि भूविभूषया ॥ ८४ ॥

१ 'अत्र यथासंख्यालंकारः । त्रैलोक्यवस्तूनां तत्र संभवादुदात्तमपि' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र क्षितिगर्भादीनां जगत्सु स्तां तद्विद्वानां च यथासंख्यं संख्यात् यथासंख्यालंकारः । एतेन त्रैलोक्यवैभवं गम्यते' इति जीवानुः । २ 'अत्र शेषोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र विशेषणविशेष्याणां शिष्टानामनिभाषाः प्रकृतार्थनाश्रित्यत्रणात्प्रकृतेभ्यश्चरप्रतीवेध्वनिरेव' इति जीवानुः । ३ 'अत्र बहुवचनम्' इदं स्वल्पं भूय उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति संगृहीतं भवति । किन् । अनेकमिति । किन्तु संगृहीतम् एकवचनम् इति भाष्यविरुद्धम् । ४ 'अत्रोत्प्रेक्षारूपालंकारी' इति साहित्य-विद्याधरी । ५ 'भूविभूषया' इति पाठशिल्लकजीवानुसंगतः ।

बलीति ॥ तथ्यवाक्स्तस्यवाक्च नारदो बलिस्तत्र पातालं तद्वक्षणां दिवं स्वर्गं दिवोऽपि स्वर्गादप्युपरि अतिरमणीयानाह स वदति स । 'स्वर्गादप्यतिरमणीयानि पातालानि' इति विष्णुपुराणे नारदवचनम् । अथ च शब्दच्छलेनोर्ध्वभागे पातालमिति प्रतिद्वेरेभावात्कथं तस्य तथ्यवाक्स्तमित्याशङ्क्य शब्दच्छलेन समर्थयते—अथ पश्चाद्भूविभूषया पृथिव्या अलंकारभूतया यया नगर्या अथवा हीना कृतेव जितेवैत्यर्थः । अथ च अधोदेशे कृतेव सा बलिस्तत्र द्यौर्विपरीता अन्यादृश्यजनि जाता । अधोभागे बभूवेत्यर्थः । पूर्वं भूलोकात्स्वर्लोकाचोर्ध्वमभूदिदानीं तान्यामधोभागे जातेति वैपरीत्यम् । अथवा अनया जितत्वादेव पातालस्याप्यथस्त्वम्, न त्वधोभागे स्थितत्वादित्युभयत्रापि नारदस्य सत्यवाक्यम् । स्वर्गोत्पातालं रमणीयं तदप्यनया जितमेति स्वर्गपातालाभ्यामियमतिरमणीयेति श्लोकात्पर्यम् ॥

प्रतिहृष्टपथे धरदृजात्पथिकाह्वानदसकुसौरभैः ।

कलहान्न धनान्यदुत्थितादधुनाप्युज्जति धर्मस्वरः ॥ ८५ ॥

प्रतीति ॥ प्रतिहृष्टपथे सर्वेष्वपि विपणिनागेषु पथिकाः पान्यास्तेषामाह्वाननाकारं तद्दति आह्वानदानि सक्तूनां सौरभानि सौगन्ध्यानि तैः कृत्वा तैरुपलक्षिताश्च परद्वजाद्रोधून-दिपेपगपाफणो धरदृजस्त्राजाताथदुत्थिताथस्यानगर्या उदितात्कलहाज्जातो यो धर्मस्वरः पर-पद्यदोऽधुनाप्यद्यापि धनान्नेषान्नोज्जति न त्यजति । यत्तच्छब्दार्थोऽर्थाद्भ्रमः । सक्तूना-मोदनाप्राय पान्या भोजनार्थं तत्रत्यान्तर्जुस्तुक्तं न शक्नुवन्ति, नेषाथ तान्नाहं प्रस्तुत्सु-न्तीति सक्तुनिमित्तो नेषधरद्वयोः कलहः । नेषाः पीडयन्ति सक्तुपरिणतैर्धरद्व जौवदन्ति । तेन नेषानां धरद्वानां च नित्यं कलहः । तेन धर्मस्वरोऽद्यापि नेषान् मुञ्चतीति वा । धरद्वः पान्याह्वानं ददति नेषाथ यन्ति खण्डयन्तीति भावः । योऽतिरोपात्कलहं करोति धर्मस्वरस्तं न त्यजति । सर्वोपकारित्वं नगर्या योत्यते । हृष्टपथे च कलहो भवति । 'कृद्-' इत्यादिना समासान्तः 'वृतीयास्तन्म्योः-' इत्यनभावः । धर्मः पृथक्पर्यम् ॥

वरणः कनकस्य मानिनीं दिवमङ्गादनराद्रिरागतान् ।

धनरत्नकपाटपक्षतिः परिरन्थानुनयबुवात्स यान् ॥ ८६ ॥

वरण इति ॥ कनकस्य सुवर्णस्य वरणः प्राकार एवानरादिः मुनेरः मानिनीं येषनां अत एवाङ्गास्त्वोत्कृष्टं सर्वत्वा आगतां भुवं प्राप्तां यां नगरीनेव दिवं परिरन्थानिद्वयं अनुनयन्प्रवादनबुवात्स । नेरुः कथं तत्रागत इत्यत आह—धनरत्ने निविटरत्ने निविडे वा रत्नकपाटे तं एव पक्षती पक्षी यस्य । सपक्षत्वात्स तत्रगमनम् । उवासेत्यनेन तदिच्छया तदेव स्थितो, न तु तां गृहीत्वा स्वर्गं नेतुमशक्यः । अविनाशिनोत्पादादिनां वातुनेषु ययन्ते । स्वर्गप्राप्तारो नेरदुस्त्यः, नगरां स्वर्गदुस्त्या, रत्नकपाटे हेमादिरभ्युत्पन्ते । अन्योऽपि मानिनी-

१ 'स्वर्गादप्यतिरमणीयानि पातालानि' इति नारदः । इति विष्णुपुराणम् इति सुखबोधः । २ 'अ-धोदेशस्तत्तद्विपरीता' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ धनानां परद्वजाद्रोधून-दिपेपगपाफणो धरद्वजस्त्राजाताथदुत्थिताथस्यानगर्या उदितात्कलहाज्जातो यो धर्मस्वरः पर-पद्यदोऽधुनाप्यद्यापि धनान्नेषान्नो-ज्जति न त्यजति' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ धनानां परद्वजाद्रोधून-दिपेपगपाफणो धरद्वजस्त्राजाताथदुत्थिताथस्यानगर्या उदितात्कलहाज्जातो यो धर्मस्वरः पर-पद्यदोऽधुनाप्यद्यापि धनान्नेषान्नो-ज्जति न त्यजति' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ धनानां परद्वजाद्रोधून-दिपेपगपाफणो धरद्वजस्त्राजाताथदुत्थिताथस्यानगर्या उदितात्कलहाज्जातो यो धर्मस्वरः पर-पद्यदोऽधुनाप्यद्यापि धनान्नेषान्नो-ज्जति न त्यजति' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अथ धनानां परद्वजाद्रोधून-दिपेपगपाफणो धरद्वजस्त्राजाताथदुत्थिताथस्यानगर्या उदितात्कलहाज्जातो यो धर्मस्वरः पर-पद्यदोऽधुनाप्यद्यापि धनान्नेषान्नो-ज्जति न त्यजति' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अथ धनानां परद्वजाद्रोधून-दिपेपगपाफणो धरद्वजस्त्राजाताथदुत्थिताथस्यानगर्या उदितात्कलहाज्जातो यो धर्मस्वरः पर-पद्यदोऽधुनाप्यद्यापि धनान्नेषान्नो-ज्जति न त्यजति' इति साहित्यविद्याधरी ।

मन्यत्र गतामालिङ्गानुनयं तदनुरोधात्तत्रैव ववति । 'प्राकारो वरणः शालः' इत्यमरः । अनुनयन्निवास' इति वा पाठः ॥

अनलैः परिवेषमेत्य या ज्वलदकौपलवप्रजन्मभिः ।

उदयं लयमन्तरा रवेरचहद्वाणपुरीपराध्यताम् ॥ ८७ ॥

अनलैरिति ॥ या नगरी ज्वलद्भिर्देदीप्यमानैरकौपलैः सूर्यकान्तेर्निमित्तेभ्यो वप्रेभ्यो जन्म येषां तैरनलैरग्निभिः परिवेषं वेष्टनमेत्य प्राप्य रवेः सूर्यसोदयं लयमस्तं चान्तरा उद-
यमारभ्यास्तपर्यन्तं वाणपुरीव परार्ध्यतामग्रगण्यतां श्रेष्ठतामवदद्धार । पुर्याः परार्ध्यतां वा ।
वाणपुर्यपि रुद्रप्रसादादनलावकदेति प्रसिद्धिः । सूर्यकिरणसंबन्धात्सूर्यकान्तेभ्योऽग्निरुत्पद्यते ।
अनेकप्राकारेति भावः । उदयम्, लयम्, 'अन्तरान्तरेण-' इति द्वितीया ॥

बहुकम्बुमणिर्वराटिकागणनाटत्करकर्कटोत्करः ।

हिमवालुकयाच्छवालुकः पटु दध्वान यदापणार्णवः ॥ ८८ ॥

बह्विति ॥ यस्या आपणो हृष्ट एवार्णवः पटु सातिशयं दध्वान गर्जितवान् । किंभूतः—
ब्रह्मवः कम्बवः शङ्खाः मणयो मौक्तिकादयश्च यत्र, समुद्रोऽप्येवम् । तथा—वराटिकागणनायां
कपर्दकगणनार्थमटन्तो भ्रमन्तः करा हस्ता एव कर्कटोत्कराः कुलीरसमूहा यत्र समुद्रे भ्रम-
त्कुलीरास्तिष्ठन्ति । तथा—हिमवालुकया कर्पूरेणाच्छवालुको निर्मलसिकतः । समुद्रे सिकता-
स्तिष्ठन्ति तत्स्थानेऽत्र कर्पूरः । सिकतासाम्येनात्र कर्पूरेवाहुल्यम् । तत्र देशे बाहुल्येन कप-
दैरेव व्यवहारः । पटुशब्देन जनसंमर्दः सूच्यते ॥

यदगारघटाट्टकुट्टिमस्त्रवदिन्दूपलतुन्दिलापया ।

मुमुचे न पतिव्रतौचिती प्रतिचन्द्रोदयमभ्रगङ्गाया ॥ ८९ ॥

यदिति ॥ अभ्रगङ्गाया आकाशगङ्गाया प्रतिचन्द्रोदयं चन्द्रोदये चन्द्रोदये पतिव्रतौचिती
पातिव्रत्यौचित्यं न मुमुचे न त्यक्तम् । किंभूतया—यदगारघटानां यस्या गृहसमूहानामष्टा
उपरिगृहास्तेषु कुट्टिमा बद्धभूमयस्तासु स्रवन्तो द्रवन्तो य इन्दूपलाधन्द्रकान्तास्तैस्तुन्दिला
बहुतरा आपो जलानि यस्यास्तया । चन्द्रोदये समुद्रोदकवृद्धिर्भवति गङ्गा च तत्पत्नी चन्द्रका-
न्तगलदुदकसंपर्काद्वर्धत इति पातिव्रत्यौचित्यम् । 'आर्तातै मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कुशा'
इत्यादि पतिव्रतालक्षणम् । अनेनाकाशगङ्गाया अपि कुट्टिमानामूर्ध्वभावत्वं सूच्यते । तुन्दिला
मूलार्थे 'तुन्दादिभ्यः-' इतीलच् । लक्षणया पुष्टत्वम् । तुन्दिलापयेति 'ऋक्-' इत्यादिना
समासान्तः । प्रतिर्वाप्सायाम् ॥

१ 'अत्र रूपकालंकारः । नायकनायिकाव्यवहारप्रतीतिस्तु रूपकादेव । तेन नात्र समासोक्तिः'
इति साहित्यविद्याधरी । 'रूपकालंकारः स्फुट एव । तेन चेयं नगरी कुतश्चित्कारणादागता धीरेव
वरणः स्वर्णाद्विरेवेत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते' इति जीवातुः । २ 'अत्रान्यधर्मस्थान्येन संबन्धासंभवात्तादृशी
परार्थतामिति सादृश्याक्षेपाग्निदर्शनालंकारः' इति जीवातुः । 'उदात्तालंकारोऽपि' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिकाव्यलिङ्गो-
दात्तसंसृष्टिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्राभ्रगङ्गाया यदगारेत्यादिना विशेषणार्थासंबन्धेऽपि
संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा च यदगाराणामतीन्दुमण्डलमौत्रत्यं गम्यते । तदुत्थापिता चेयमस्याः
पातिव्रत्यधर्मापरिलागोत्प्रेक्षेति संकरः । सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गङ्गा' इति जीवातुः ।

स्वयोत्तमितस्य भास्वतः स्खलिता यत्र निरालयाः किल ।

अनुलायमभुविलेपनापणकस्मीरजपण्यर्वाधयः ॥ ९० ॥

रुचय इति ॥ यत्र नगर्दानुत्तायं प्रतिसंध्याकालं विलेपनापणे सुगन्धद्रव्यविक्रयहट्टे
 कर्दनीरजं तहस्रपं पय्यं विक्रेयं तस्य बंधयो मार्गा अस्तमितस्यास्तंगतस्य भास्वतो रवेः
 स्तवलिताक्षुता निरालया निराश्रया रुचय इवाभुर्मान्ति स्म । किल इवार्थे । भातेलंङ् । अनु-
 बाँप्तायाम् । सायंकाले तासां रक्ततादित्यर्थः । पय्यम् 'अवय्यपय्य-' इति साधु । 'पद्मिर्बन्धो
 पदव्यपि' ॥

विततं वणिजापणेऽखिलं पणितुं यत्र जनेन वीक्ष्यते ।

मुनिनेव नृकण्डुसूनुना जगतीवस्तु पुरोदरे हरेः ॥ ९१ ॥

विततमिति ॥ यत्र नगर्या जनेन लोकेन वणिजा लाभशीविना आरण्ये ह्ये पलितुं
विक्रेतुं विततं विस्तारितमखिलं जगतां वस्तु वांक्ष्यतेऽवलोक्यते । एकैकस्यापि वणिजो ह्ये
तत्त्वं वस्तु विद्यत इति भावः । केन कल्पिनिकल्पे—नृकडुल्लुना मार्कण्डेयेन मुनिना पुरा
पूर्वं हरेर्विष्णोरुदरे जठरे जगतां पुत्रैर्लोक्येपु जातं वस्तिव । वांक्ष्यते लेखयः । पलितुम् ।
और्ध्वानुके विकल्पादानाभावः । वांक्ष्यते भूते पुराणे 'पुरि लुक् चाले' इति लट् । उक्ता-
रान्तादेवापत्यार्थे शुभ्रादिवाङ्मूक कित्वाद्द्वौ च 'दे लोपोऽकट्वा' इत्युकारलोपे च मार्क-
ण्डेयैः ॥

सनमेणनदैर्यदापणे तुल्यन्तैरनलोभनिश्चलम् ।

पणिता न जनारवैरवैदपि गुञ्जन्तमलिं नलीनलम् ॥ ९२ ॥

सनमिति ॥ यस्या नगर्वा आपणे पण्डिता विक्रेता नलीनसं स्पर्शनं गुञ्जन्तमपि सदाय-
मानमप्यलिं अनरं जगत्खलौककोलाहलं धवैवाकाशीत् । किं कुर्वन्—एगनदैः कस्तूरि-
कानिः समं सह तुल्यम् । किं नूतनदिम्—तौरनलोनेन तौरन्यामिलयेप निःशलं कस्तूरि-
कायाः उपरि स्थितम् । निधत्तलान्तमानवर्गसाध कस्तूरिकपाः नक्षत्राद्विगतमेव यदपि
ज्ञातुं न शक्यते तथापि गुञ्जन्तमपि । जनसन्देहो गुञ्जन्तान्तरहितत्वादिति भावः । धवैदि-
तोषो लङि रूपम् । तुल्यम् 'तुल्य उन्निर्ता' इति प्रस्ताप्यता । संहातुर्वैकनिमित्तसदृश्य-
गुणभावः । नलीनसम् 'उदात्ततमिलम्' इति सौधुः ॥

[illegible]

रविकान्तमयेन सेतुना सकलाहं ज्वलनाहितोष्मणा ।

शिशिरे निशिगच्छतां पुरा चरणौ यत्र दुनोति नो हिमं ॥ ९३ ॥

रवीति ॥ यत्र नगर्यां हिमं शीतं रविकान्तमयेन सूर्यकान्तवद्वेन सेतुना पथा शिशिरे शिशिरतां निशि रात्रावपि गच्छतां स्त्रीपुंसानां चरणौ पुरा नो दुनोति नादुनोति । किंभूतेन सेतुना—सकलं च तदहश्च सकलाहं ज्वलनोऽग्निस्तेनाहित आरोपित ऊष्मा औष्ण्यं यस्य । सकलाहम् 'राजाह-' इति टच् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । दुनोति । पुरायोगे लेट् ॥

विधुदीधितिजेन यत्पथं पयसा नैपथशीलशीतलम् ।

शशिकान्तमयं तपागमे कलितीवस्तपति स्म नातपः ॥ ९४ ॥

विध्विति ॥ आतपो यत्पथं यस्या नगर्याः पन्थानं तपागमे ग्रीष्मागमेऽपि न तपति स्म नोष्णीचकार । किंभूतम्—शशिकान्तमयं चन्द्रकान्तमयम् । अत एव विधुदीधितिजेन चन्द्रकिरणसंबन्धजेन पयसा जलेन नैपथशीलवन्नलस्वभाववच्छीतलम् किंभूतः—कलितीवः कलियुगवदतिदारुणः । दिने तप्तोऽपि चन्द्रोदये स्रवद्विध्वन्द्रकान्तैरतिशीतलो जात इत्यर्थः । यत्पथम् ऋगादित्वादः ॥

परिखावल्यच्छलेन या न परेषां ग्रहणस्य गोचरः ।

फणिभापितभाष्यफक्किाविष्यमा कुण्डलनामवापिता ॥ ९५ ॥

परीति ॥ या नगरी परिखावल्यच्छलेन परिखामण्डलव्याजेन कुण्डलना रेखावल्यमवापिता सती परेषां शत्रूणां ग्रहणस्य स्वाधीनत्वस्य गोचरो विषयो न । शत्रुभिर्ग्रहीतुमशक्येत्यर्थः । किंभूता—फणिभापिता शेषोक्ता भाष्यस्य फक्किा ग्रन्थस्तद्वद्विषमा दुर्ग्रहा शेषव्यतिरिक्तेन ज्ञातुमशक्या । यथा भाष्यफक्किा वररुचिना कुण्डलितेति प्रसिद्धिः शेष एव तदर्थं जानाति ॥

मुखपाणिपदाक्षिण पङ्कजै रचिताङ्गेष्वपरेषु चम्पकैः ।

स्वयमादित यत्र भीमजा स्मरपूजाकुसुमस्रजः श्रियम् ॥ ९६ ॥

मुखेति ॥ यत्र नगर्यां भीमजा स्मरस्य कामस्य पूजायाः कुसुमस्रजः (श्रियं) पुष्पमालायाः श्रियं शोभां स्वयमात्मनैवादित स्त्रीचकार । कामपूजापुष्पमालाख्याने सैव जातेत्यर्थः । यतः किंभूता—मुखपाणिपदाक्षिण आस्यकरचरणनयने पङ्कजैर्गौररक्तीलोत्पलै रचिता निर्मिता । प्राण्यद्वलादेकवद्भावः । तथा—परेष्वन्येष्वङ्गेषु चम्पकैश्चम्पापुष्पै रचिता । मालाप्यनेकविधैः पुष्पैः क्रियते । वदनकरचरणनेत्रं कमलतुल्यम्, अन्यदङ्गं चम्पकतुल्यमिति भावः । मालया यथा कामः प्रसन्नीक्रियते, तथा तयैत्यर्थः । (-पदाक्षिण) 'अस्थिदधि-

१ 'सकलाहज्वलन-' इति 'रोऽसुपि' इति रः-इति केचित्, तदुपेक्ष्यम्' इति सुखावबोधो ।

२-'अत्र सेतोरूपासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तत्रोत्तरस्याः पूर्वसापेक्षत्वात्संकरः' इति जीवानुः । 'अत्र विशेषोक्तयुदात्तालंकारौ इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्राप्युक्तनिमित्ता विशेषोक्तयुदात्तोपमालंकारसंलटिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र नगरपथस्येन्द्रपलपयःसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः तत्सापेक्षत्वादुपमयोः संकरः' इति जीवानुः । ४ 'विषमा' इति भिन्नमेव पदं जीवानुसंसमतम् ।

'अत्रापङ्कजपुष्पमालाङ्कारौ' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र नगर्याः कुण्डलितग्रन्थत्वेनोत्प्रेक्षा । सा च च्छलेन इत्यपङ्कजोत्थापितत्वात्सापङ्कजा व्यञ्जकप्रयोगाद्रन्या' इति जीवानुः ।

इत्यादौ 'अज्ञाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च' इति तदन्तविध्यनुज्ञानादनञ्जदेशे 'अज्ञोपोनः' इत्यज्ञोपः । आदित 'आज्ञो दोऽनास्यविहरणे' इति तद् । 'स्याम्बोरिच' इतीकारः । 'हस्ताद-
ज्ञात्' इति चिचो लोपः' ॥

जघनस्तनभारगौरवाद्विच्यदालम्ब्य विहर्तुमक्षमाः ।

भ्रुवमप्सरसोऽवतीर्य यां शतमध्यासत तत्सखीजनः ॥ ९७ ॥

जघनेति ॥ शतमसंख्याता अप्सरसो जघनस्तनभारगौरवान्नितम्बकुचयोः (त्व) भारेण स्थूलत्वेन गौरवादुदत्ताद्विच्यदाकाशनवलम्ब्य यतो विहर्तुं क्रीडितुमक्षमा असनर्याभ्रुवं निदि-
तम् । अतो (अवतीर्य) भ्रुवभागस्य तत्सखीजनो मैनीसखीजनो भूत्वा यां नगरीमध्यास-
ताध्यतिष्ठन् । यत्तत्त्वोऽप्सरस्तुल्या इति भावः । अन्वर्हितत्वाच्चघनस्य पूर्वनिपातः । याम्
'अधिस्रीह-' इति कर्तव्यम् ॥

स्थितिशालिसमस्तवर्णतां न कथं चित्रमयी विभर्तु या ।

स्वरभेदमुपैतु या कथं कलितानल्पमुखारवा न वा ॥ ९८ ॥

स्थितितीति ॥ या नगरी स्थित्वा स्त्रीयस्त्रीयाचारानतिक्रमणेन शालिनः शोभनाना-
सनस्ता वर्णा यस्यां तस्या भावस्तत्ता तां कथं केन प्रकारेण न विभर्तु, अपि तु विभर्तव ।
अत एव चित्रमयी आश्चर्यरूपा । अन्यत्र ब्राह्मणादिवर्णानां संक्रादत्र च तदभावादाश्चर्यरूप-
त्वम् । ब्राह्मणादयोऽत्रासंकीर्णालिङ्गन्तीत्यर्थः । अथ च या चित्रमयी लेख्यप्रभुषा सा
स्थित्वा परस्परानतिक्रमेण शालिनः सर्वे नीलपीतादिवर्णा यस्यां तद्भावं कथं न विभर्तु,
अपि तु विभर्तव । वा समुच्चये । यस्मात् या कलितार्द्धाकृता अल्पानां बहूनां नगरीनां
मुखारवा मुखशब्दा यया एवंभूता, तस्मात्स्वरभेदमनेकशब्दत्वं नरकस्तिरुगादिशब्दानां भेदं
कोलाहलवशाद्भिरपरशब्दं वा कथं नोपैतु । अथ च कलितोऽर्द्धाकृतो वाचाटत्वादनल्पमुखा
ब्राह्मणात्तेषामारवो वैदरूपो यथा जातो वा यस्यां सा, स्वरभेदमुदात्तादिभेदमकारादिभेदं वा
कथं नोपैतु । यद्वा—स्थितयो वर्णानामर्थे स्थानानि तानिः शालिनः समस्ता वर्णा अक्षराणि
यस्याम् । ब्राह्मणाः सलक्षणं वेदं यत्र पठन्तीत्यर्थः । 'अथै स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः
धिरस्तथा । जिह्वानूलं च दन्ताश्च नासिकेष्टौ च तालु च ॥' इति शिक्षापाम् । अथच—
स्वः स्वर्गादिभेदं सान्यं कथं न प्राप्नोतु । स्वर्गेऽनल्पमुखस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मण आरवः शब्दो
विरयते तस्मात्स्वर्गेण सहैकत्वं युज्यते । या बहुमुखारवा सा स्वरभेदं कथमुपैतु, अपि तु न ।
लोकबाहुल्यात्सामुदादिरस्वरभेदो नोपलभ्यत इत्यर्थः । 'वर्णो द्विज्वादौ शुक्रादौ स्तुती वर्णं तु
वाक्षरे', 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यनेनः ॥

स्वरुचारुणया पताकया दिनमर्केण समीयुपोत्तपः ।

लिङ्गिर्बहुधा सुधाकरं निशि माणिक्यमया यदालयाः ॥ ९९ ॥

१ 'अथ निदर्शनरूपचालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ अन्वयिषोऽप्यलालंकारः
अपिनेव अपिनेति सादृश्यादप्यभिदर्शनानेन । यथा तद्वक्त्राणां चतुर्मुखमनेदोस्तरितिरयोक्तिः । तदु-
त्पानेना चैवं निदर्शनेति संक्रा' इति जीवातुः । २ 'अथ चान्वयोनिर्माळंकारः । 'अवलिङ्गनेष्टा-
न्ययक' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ लेपाळंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ केवल-
ननुवर्णालंकारः । वननीरस्यपयोः पञ्चप्रकारः । स्निग्धेकगळे पञ्चप्रकारः पक्षिष्वेव शब्देऽप्यत्र न-
वोत्तरभेदाः प्रयत्नाय । द्वितीये तु चतुर्मुखवदेकचतुर्मुखः पञ्चप्रकारेणैव इत्यर्थः' इति जीवातुः ।

स्वरुचेति ॥ साभिन्त्यसंज्ञकै रजविशेषेर्निर्मिता यशस्वया यस्या गुहाः सौम्या गृहं तस्या अरुणया रक्तया पताकया कृत्वा निशि रात्रौ गुहा दरमन्तलोपेन वन्दं यदुपाने वन्द्यकारे लिङ्गि-
हुरस्पृशन् । पताकाया जिह्वात्वं सूच्यते । साम्यारका भावति । किंभूता—दिनं यमकारिणि
सनीयुषा संगतेनार्द्धेण सूर्येण कृत्वा उत्तुप उत्कृष्टा बहुतरा, उद्भूता वा गृहं पिपासा येषाम् ।
अन्योऽपि सूर्यतेजसा ततो रात्रौ जिह्वा शीतलं मधुरं न वस्तु लेट । अत्युष्ण इति भावः ।
दिनम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । 'उपेयितान्—' इत्याद्य 'उपेयस्मात्प्रतापदुपयामेति' भ
भवति' इत्युक्तत्वात्सनीयुपेति साधुः । बहुपेति 'बहुगण—' इति संख्यासाम् 'संख्याया
विधायं धा' इति धाप्रत्ययः । लिङ्गेः स्वरितेत्याद्यर्थेभिप्राये जिह्वाफले परस्मैपदम् ॥

लिलिहे स्वरुचा पताकया निशि जिह्वानिभया मुद्राकरम् ।

श्चितमर्ककरैः पिपासु यदृपसन्नामलग्नरागजम् ॥ १०० ॥

लिलिहे इति ॥ पूर्वोक्त एवायं जिह्वपदप्रक्षेपेण वर्णितः । लिङ्गेः स्वरितेत्याद्यर्थेभि-
प्राये क्रियाफले तद् । 'श्चितम्' इति पाठः । अर्ककरैः श्रितं गान्ध्याशभिप्राप्तम् । स्थितभि-
लपि क्वचित् । अर्ककरैः पिपासु स्थितम् । अर्कहरैस्तप्तमित्यर्थः ॥

अमृतद्युतिलक्ष्म पीतया मिलितं यद्वलभोपताकया ।

वलयायितशेषशायिनः सखितामादित पीतवाससः ॥ १०१ ॥

अमृतेति ॥ पीतया गौर्या यस्या नगर्वा वलगीपताकया वलनीसंज्ञकगृहविशेषवैज-
यन्त्या मिलितं संवद्धममृतद्युतेधन्द्रस्य लक्ष्म लाञ्छनं कर्तुं वलयायितो मण्डलीभूतः शेषस्त-
स्मिञ्छेते एवंशीलस्य पीतवाससो विष्णोः सतितां साम्यमादित प्राप । तत्सदृशं वभूवेलधः ।
कलङ्कमभितो वर्तमानस्य चन्द्रस्य शेषसाम्यम्, कलङ्कस्य श्रीकृष्णसाम्यम्, पीतपताकायाः
पीतवन्नसाम्यम् । अत्युच्चत्वं व्यज्यते ॥

अथ्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाविर्भूतभूरिस्तवा-

जिह्वाग्रहमुखौघविघ्नितनवस्वर्गक्रियाकेलिना ।

पूर्वं गाधिसुतेन सामिधटिता मुक्ता नु मन्दाकिनी

यत्प्रासाददुकूलवल्लिरनिलान्दोलैरखेलदिवि ॥ १०२ ॥

अथ्रान्तेति ॥ यस्याः प्रासादानां देवराजगृहाणां दुकूलवद्वैजयन्तीरूपा श्वेतदुकूलवल्लिः
अनिलान्दोलैर्वायुकर्तृकचालनैर्दिवि आकाशे मन्दाकिनी नु स्वर्गद्वेवाखेलचिकीडः नुरिवाधे
वितर्कं वा । किंभूता मन्दाकिनी—गाधिसुतेन विश्वामित्रेण पूर्वं सामिधटितार्धनिर्मिता पश्चा-
त्तस्या मुक्ता लक्ष्मा । किंभूतेन—अथ्रान्तश्रुतिपाठेन निरन्तरवेदपाठेन पूताभ्यः पवि-
रसनाभ्यो जिह्वाभ्य आविर्भूतेषु प्रकटीभूतेषु भूरिषु बहुषु त्वेषु स्तुतिषु अजिह्वा-
ग्रहमुखौघाद्यथार्थपि ब्रह्ममुखानि तैर्विघ्निता विघ्नवती कृता नवा नूतना स्वर्गक्रिया-

१ 'अत्र समासोच्चयतिशयोक्तदुणोदात्तालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र, गृहाणां
मिचः सुधाकरलेहनात्मकशीतोपचार उत्प्रेक्ष्यते । सा चोक्तदुणोत्येति संकरः व्यञ्जकाप्रयोगा-
इति जीवातुः । २ 'अत्रापि समासोच्चयतिशयोक्तदुणोदात्तालंकारसंकरः' इति साहित्यवि-
द्या । 'अलंकारश्च पूर्ववत् । जिह्वानिभया इत्युपमासंकरश्च विशेषः' इति जीवातुः । ३ 'अत्रोपमा-
' इति साहित्यविद्याधरी ।

अमणरयविकीर्णस्वर्णभासा खगेन कचन पतनयोग्यं देशमन्विष्यतायः ।
मुखविधुमदसीयं सेवितुं लम्बमानः शशिपरिधिरिवोर्ध्वं मण्डलस्तेन तेने १०८

अमणेति ॥ तेन खगेन हंतेनोर्ध्वमूर्ध्वप्रदेशे शशिपरिधिरिव चन्द्रपरिवेप इव मण्डल-
स्तेने । अमणमकृतेत्यर्थः । अवतरतः पक्षिणो मण्डलगतिः क्रियास्वभावः । किंभूतेन—
अमणरयेण परिअमणवेगेन विकीर्णं प्रसारिता स्वर्णभाः सुवर्णदीप्तिर्येन । तथा—कचन
अयः कलिलजम्बधःप्रदेशे पतनयोग्यमवतरणयोग्यदेशं स्थानमन्विष्यता पर्यालोचयता ।
किंभूतः शशिपरिधिः—अदसीयमनुप्या भैरव्या अयं तं मुखविधुं मुखचन्द्रं सेवितुं परितु-
न्दितुं लम्बमानोऽधःप्रदेशमागतः । अदसीयम् । खदादिक्तात् 'वृद्धाच्छः' । 'भस्याडे तद्विते'
इति पुंवद्भावः । 'विन्वोऽन्नो मण्डलं त्रिषु' इत्यनरः ॥

अनुभवति शचीत्यं सा घृताचीमुखाभिर्न सह सहचरीभिर्नन्दनानन्दमुच्चैः ।
इति मतिरुदयासीत्यक्षिणः प्रेक्ष्य भैरवीं विपिनभुवि सखीभिः सार्धमायद्धकलिम्
अन्विति ॥ विपिनमुव्युपवनप्रदेशे सखीभिः सार्धं सह आचदकेलिं कृतक्रीडां भैरवीं
प्रेक्ष्य दृष्ट्वा पक्षिणो हंसस्य इति मतिर्दुःखिरुदयासीदुत्पन्ना यन्व । इतीति किम्—सा प्रसिद्धा
शचीन्द्राणी घृताचीमुखाभिर्घृताचीप्रभृतिभिः सहचरीभिरप्सरोगिभिः सखीभिः सार्धमुच्चरति-
रायेन इत्यनेन प्रकारेण । भैरवीदित्यर्थः । नन्दनानन्दं नन्दनवने क्रीडां नानुभवति ।
एतत् क्रीडानुखं शच्या अपि नास्तीत्यर्थः । ततोऽपीयमपिकेति भावः । नानुभवति, अपि
तु सैवेयं किं नन्दनानन्दननुभवतीति वा । भैरवीतत्सखीवनानां शचीघृताचीनन्दनैः सान्ध्यम् ।
सहचरी पचादौ चरडिति पाठादित्त्वान्जीप् । प्रेक्ष्येति भिन्नकर्तृकत्वात्त्वानुपपत्तौ स्थितस्तेल-
प्याहार्यम् । केलिमिति ह्रस्वः पाठः ॥

धीर्हर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

धीर्हीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामहृदेवी च यम् ।

द्वैतीयकीकतया नितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महा-

काव्ये चारुणि नैपथीयवरिते सर्गो नितर्गोच्चलः ॥ २ ॥

धीर्हर्षमिति ॥ पूर्वार्धे पूर्ववत् । द्वयोः पूर्णो द्वितीयः । द्वितीय एव द्वैतीयकः ।
'तौपादीककल्पार्थे वक्तव्यः' । द्वितीयाकस्य भावस्तत्रा तदा नितो गान्तः । नितर्गोच्चलः
समावमुन्दरः । शेषं सप्तम् ॥

इति धीवेदरकरोपनामकधीनचरतिहपण्डितालज्जनारुदयकुटी नैपथीयप्रकाशे

द्वितीयः सर्गः समाप्तः ॥

१ 'अथ रूपकोपनाजालंकारसदृष्टिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उदितस्त्वकावलीकः सदा' इति जीपातुः । २ 'उल्लङ्घ' इति तिलकजीपातुवचनं पाठः । ३ 'अथ द्वैतं नितः—इति नन्दन-
विशेषेण नानन्दकालज्जादूर्ध्वकालिककालं प्रेक्ष्येति शक्यतेऽप्युच्यते । तदन्वयवत्तं नन्दन-
नितोऽपीयमपिकेत्यर्थः । 'आभासं तदन्वयवत्तं' इति जीपातुः । ४ 'अथ आन्तिकालंकारः' इति
नलंकारसदृष्टे—'साहचर्यवत्तदन्वयवत्तदन्वयवत्तं' इति साहित्यविद्याधरी । 'नलोपना-
नन्दनानन्दविशेषेण नितो गान्तः' इति जीपातुः । 'नितो गान्तः' इति जीपातुः । 'नितो गान्तः' इति जीपातुः ।

उच्चाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवतीभिरेपः ।

यान्वेति मां द्रुहति मह्यमेव सात्रेत्युपालम्भि तयालिवर्गः ॥ ७ ॥

उच्चेति ॥ तया भैम्या आलिवर्गः सखीजन इत्यनेन प्रचारेणोपालम्भि उपाकम्भः । इतीति किम्—इदानीं मय्येतं धारयन्त्यां सत्यां भवतीभिरेप हंसः करतालिकानां दानादिदानीं उच्चाटनीय उड्डयनीयः । प्रश्नकाकुः । एतस्य ग्रहणे मया वज्रः कियते, भवतीभिश्चाटनं कियते, एतन्न युक्तमित्यर्थः । अत्र आनु भवतीषु मध्ये या मामन्वेति अनुगमिष्यति सा मह्यमेव द्रुहत्येव । एवशब्दस्यागृतिः । मन द्रोहमेव करिष्यतीति । अन्वेति द्रुह्यतीति 'वर्तमानसानीप्ये-' इति भविष्यति लट् । अन्वादेशेऽपि 'न चवाहा-' इति एवशब्देन साक्षाद्योगे निषेधान्मण्डमित्यत्र न मयादेशः । मयन्—'कुचडह-' इति चतुर्थी ॥

धृताल्पकोपा हसिते सखीनां छायेव भास्यन्तमभिप्रयातुः ।

इयामाथ हंसस्य करानवाप्तेर्मन्दाक्षलक्ष्या लगति स पश्चात् ॥ ८ ॥

धृतेति ॥ इयामा यौवनमध्यस्था हंसस्य पश्चाद्व्यगति स चचाल । किंभूता—सखीनां हसिते हास्यविषये बहुपराधाभावाद्भुतः कृतोऽल्पः कोपो यया । तथा—हंसस्य करेण हस्ते-नानवाप्तेरप्राप्तेर्हेतोर्मन्दाक्षेण लक्ष्या दृश्या । सलज्जेत्यर्थः । कस्य केव-भास्यन्तं सूर्यमभिप्र-यातुः सूर्यसंमुखं गच्छतः पुरुषस्य छाया यथा तस्यैव पश्चाद्व्यगति । छायापि हि हंसस्य सूर्यस्य किरणप्राप्तेः इयामा भवति । हंसस्य (इत्यत्र) पश्चाद्व्यगतेन योगे 'पठ्यतसर्थप्रत्य-येन' इति षष्ठी । 'पश्चात्' इति निपातः । 'मन्दाक्षं ह्रील्लपा' इत्यमरः ॥

शक्ता न हंसाभिमुखी पुनस्ते यात्रेति ताभिश्छलहस्यमाना ।

साह स नैवाशकुनीभवेन्मे भाविप्रियावेदक एव हंसः ॥ ९ ॥

शस्तेति ॥ ताभिः सखीभिरिति पूर्वोक्तेन प्रकारेण छलेन शब्दछलेन हस्यमाना सोपहा-समुच्यमाना सा भैमी इति वक्ष्यमाणं सखीः प्रति आह स वदति स । इतीति किम्—हे भैमि, हंसाभिमुखी राजहंससंमुखी, अथ च सूर्यसंमुखी यात्रा ते पुनः राजपुत्र्या न शक्ता न प्रशक्ता । अशकुनत्वाच्छान्निपिद्धत्वादिति सखीवचनम् । हे सख्यः, एव हंसो मे मम नैव अशकुनीभवेदपशकुनरूपो नैव भवेदिति प्रार्थनायां लिङ् । यतोऽयं भावि भविष्यत्प्रियं तस्यावेदकः सूचकः । राजहंसाभिमुखी यात्रा शकुनरूपैव । हंसदर्शनस्य श्रवणस्य च वसन्त-राजेन सर्वसिद्धिकरत्वोक्तेरिति भावः । अत एव भावी भविष्यन्ननुरागवान्वा प्रियो नलस्त- इति । लोकोत्तरसुवर्णशकुनदर्शनाल्लोकोत्तरनलशुभप्राप्तिरनुमीयते वा । नैवाशकुनिः इति वा । 'प्रत्यादित्यं प्रतिपुधम्' इति यात्रानिषेधात् । न चायं सूर्यादिः, किं तु पश्येव । अथ शकुनसूचकात्पक्षिनिषेधकाच्च च्चौ 'अस्य च्चौ' इतीकारः । पक्षिनिषेधकादश- च्चौ 'च्चौ च' इति दीर्घो वा भावी गम्यादिः ॥

'अत्रोपमाभावशब्दलालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रापहुतिर्वक्रोक्तिश्चालंकारः'

इति ।

हंसोऽप्यसौ हंसगतेः सुदत्याः पुरः पुरश्चरु चलन्वभासे ।
वैलक्ष्यहेतोर्गतिमेतदीयामग्रेऽनुकृत्योपहसन्निबोधैः ॥ १० ॥

हंस इति ॥ न केवलं तानिरेव हसिता, किं तु असौ हंसोऽपि वैलक्ष्यहेतोर्ननीलक्ष्यो-
त्पादनमेव हेतुस्तस्य एतदीयां भैनीसंबन्धिनीं गतिनस्या एवाग्रे अनुकृत्यानुत्स्य उच्चरतिशये-
नोपहसन्निबोधार्थं कुर्वन्निव वभासे शुशुभे । किं कुर्वन्—हंसवद्गतिर्गननं नस्यास्तस्याः
सुदत्या भैन्याः पुरःपुरोऽग्रेऽग्रे चारु रमणीयं चलन्गच्छन् । परिहासकोऽपि वेप्राचतुरूपे-
नान्यान्हेपयति । सुदत्याः, वैलक्ष्यहेतोरिति च 'पठ्यतस्यै—' इति 'पठ्यो हेतुप्रयोगे' इति
पठ्यो ॥

पदे पदे भाविनि भाविनी तं यथा करप्राप्यमवैति नूनम् ।
तथा सखेलं चलता लतासु प्रतार्य तेनाचरूपे कृशाङ्गी ॥ ११ ॥

पद इति ॥ भावो हंसग्रहणानुसंधानं तद्वती सा भैनी भाविनि भविष्यति पदे पदे
चरणविन्यासे तं हंसं करप्राप्यं हस्तप्राप्यं नूनं निश्चयेन वधवैति जानति उत्तरस्मिन्पदेऽन-
द्यमेतं धारयिष्यामीति यथा जानाति तथा सखेलं सकाठं चलता गच्छता तेन हंसेन प्रतार्य
वधयित्वा सा कृशाङ्गी लतासु वालीसनीपे आचरूपे आलुष्य । भाविनीयतीति पाठे भाविनि-
पदविशेषणम् । भाविनीति पाठे हस्ताग्रासेः कोपनेत्यर्थः । कृशाङ्गीति निरहशीला स्मर्यते ।
प्राप्यं 'कुलाथ' इत्यावश्यकं कृत्यैः ॥

रुपा निषिद्धालिजनां यदैनां छायाद्वितीयां कलयांचकार ।
तदा ध्रमात्मःकणभूपिताङ्गी स कीरवन्मानुषयागवादीत् ॥ १२ ॥

रूपेति ॥ कीरवन्नुपवन्मानुषी कान्त्य यथा शुक्लो मनुष्यवाचा वदति तथा स हंसो हरा
क्रोधेन निषिद्ध आलिजनः सर्षपतमूहो यथा अत एव छर्षव द्वितीया सखरी बल्लारुने-
काकिनीम्, तथा ध्रमात्मःकणैः धनवन्निपमोदकविन्पुनः भूपितमूर्धं बल्लाकां वदा कल-
यांचकार ज्ञातवान्, तदा तां प्रलकाशयुवाच । छायाद्वितीयाकलितनेन रूपान्तरः स्मृतः ।
ध्रमात्म इत्यनेन ध्रान्तेयमतःपरं नागनिष्पत्तिरिति दूष्यं कर्तुमशक्यं, तत्तद्देवैव स्मृतम्यं नरेति
स्मृतम् । भूपितपदेन धनविन्पूनां मुकासाम्यं स्मृतम् । छायाया कान्त्या अद्वितीयानि-
यमानप्रतिमार्थं तथा निषिद्धालिजनां, ध्रमात्मःकणभूपिताङ्गी च वदा ज्ञातवानेति वा । ननु-
पत्य दानिव वामपत्येति वा ॥

अये कियपावदुपैपि दूरं व्यर्थं परिध्राम्यति वा किनित्यम् ।

उदेति ते भीरपि किं नु बाले विलोकयन्त्या न घना वनालीः ॥ १३ ॥

अये इति ॥ अये भैलि, निरदूरं ननुदुर्गम्यागमिष्यति । वा ननु यो । सखिपत्नयेन
प्रकारेण शीघ्रमगमयित्वा व्यर्थं निष्पत्तिं किं वा परिध्राम्यति कथम् । कल्लाहरे । अये इति
व्यर्थं पश्यत्यर्थं वा । ध्रमो न व्यर्थ इत्यर्थः । निरदूरमिति तावदेवैवम्यं प्रतीत्यवस्था । पश्यत्यर्थं

१ 'अयोरेवैवकारः । ननु उक्तं कल्लाहरे—'तत्तद्देवैव स्मृतम्यं नरेति' इति । पश्यत्यर्थं
'अयोरेवैव' इति उक्तं । इति स्मृत्याविद्याधरी । २ 'अयोरेवैव' इति उक्तं । इति स्मृत्याविद्याधरी ।
तादृशविद्याधरी । ३ 'अयोरेवैव' इति उक्तं । इति स्मृत्याविद्याधरी ।

उच्चाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवतीभिरेपः ।

यान्वेति मां द्रुहति महामेव सात्रेत्युपालम्भि तयालिवर्गः ॥ ७ ॥

उच्चेति ॥ तया भैम्या आलिवर्गः सखीजन इत्यनेन प्रकारेणोपालम्भि उपालब्धः । इतीति किम्—इदानीं मय्येतं धारयन्त्यां सत्यां भवतीभिरेप दंसः करतालिकानां हस्तातालानां दानाद्वादनोच्चाटनीय उद्भूयनीयः । प्रथमाहुः । एतस्य प्रदूषणे मया यत्नः क्रियते, भवतीभिश्चाटनं क्रियते, एतन्न युक्तमित्यर्थः । अत्र आमु भवतीषु मध्ये या मामन्वेति अनुगमिष्यति सा मयमेव द्रुहत्येव । एवशब्दस्यावृत्तिः । मम द्रोहमेव करिष्यतीति । अन्वेति द्रुहतीति 'वर्तमानसामीप्ये—' इति भविष्यति लट् । अन्यादेशेऽपि 'न चवाद्या—' इति एवशब्देन साक्षाद्योगे निषेधान्मह्यमित्यत्र न मयादेशः । मयम्—'कुपद्रुह—' इति चतुर्थी ॥

धृताल्पकोपा हसिते सखीनां छायेव भास्वन्तमभिप्रयातुः ।

श्यामाथ हंसस्य करानवाप्तेर्मन्दाक्षलक्ष्या लगति स्म पश्चात् ॥ ८ ॥

धृतेति ॥ श्यामा यौवनमध्यस्था हंसस्य पश्चालगति स्म चचाल । किंभूता—सखीनां हसिते हास्यविषये बह्वपराधाभावादृतः कृतोऽल्पः कोपो यया । तथा—हंसस्य करेण हस्तेनानवाप्तेरप्राप्तेर्हेतोर्मन्दाक्षेण लक्ष्या दृश्या । सलज्जेल्यर्थः । कस्य केव—भास्वन्तं सूर्यमभिप्रयातुः सूर्यसंमुखं गच्छतः पुरुषस्य छाया यथा तस्यैव पश्चालगति । छायापि हि हंसस्य सूर्यस्य किरणप्राप्तेः श्यामा भवति । हंसस्य (इत्यत्र) पश्चादित्यनेन योगे 'पष्ठयतसर्थप्रत्ययेन' इति षष्ठी । 'पश्चात्' इति निपातः । 'मन्दाक्षं हीन्रपा' इत्यमरः ॥

शस्ता न हंसाभिमुखी पुनस्ते यात्रेति ताभिश्छलहस्यमाना ।

साह स्म नैवाशकुनीभवेन्मे भाविप्रियावेदक एष हंसः ॥ ९ ॥

शस्तेति ॥ ताभिः सखीभिरिति पूर्वोक्तेन प्रकारेण छलेन शब्दछलेन हस्यमाना सोपहासमुच्यमाना सा भैमी इति वक्ष्यमाणं सखीः प्रति आह स्म वदति स्म । इतीति किम्—हे भैमि, हंसाभिमुखी राजहंससंमुखी, अथ च सूर्यसंमुखी यात्रा ते पुनः राजपुत्र्या न शक्ता न प्रशक्ता । अशकुनलाच्छास्त्रनिषिद्धत्वादिति सखीवचनम् । हे सख्यः, एष हंसो मे मम नैव अशकुनीभवेदपशकुनरूपो नैव भवेदिति प्रार्थनायां लिङ् । यतोऽयं भावि भविष्यत्प्रियं तस्यावेदकः सूचकः । राजहंसाभिमुखी यात्रा शकुनरूपैव । हंसदर्शनस्य श्रवणस्य च वसन्तराजेन सर्वसिद्धिकरत्वोक्तेरिति भावः । अत एव भावी भविष्यन्नुरागवान्वा प्रियो नलस्तस्यावेदक इति । लोकोत्तरसुवर्णशकुनदर्शनालोकोत्तरनलशुभप्राप्तिरनुमीयते वा । नैवाशकुनिः पक्ष्येवेति वा । 'प्रत्यादित्यं प्रतिबुधम्' इति यात्रानिषेधात् । न चायं सूर्यादिः, किं तु पक्ष्येव । अशकुनशब्दादशुभसूचकात्पक्षिनिषेधकाच्च चवौ 'अस्य चवौ' इतीकारः । पक्षिनिषेधकादशकुनिशब्दाच्चवौ 'चवौ च' इति दीर्घो वा भावी गैम्यादिः ॥

१ 'अत्रोपमाभावशुबलतालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रापहुतिर्वक्तोक्तिश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हंसोऽप्यसौ हंसगतेः सुदत्याः पुरः पुरश्चार चलन्वभास्ते ।

वैलक्ष्यहेतोर्गतिमेतदीयामग्रेऽनुकृत्योपहसन्निवोच्चैः ॥ १० ॥

हंस इति ॥ न केवलं तानिरेव हसिता, किं तु अत्र हंसोऽपि वैलक्ष्यहेतोर्भिनोत्करो-
त्यादननेव हेतुस्तस्य एतदीयां भेनोसंबन्धिनीं गतिमस्या एवाग्रे अनुकृत्यानुकृत्य उच्चैरतिरूपे-
नोपहसन्निवोपहासं कुर्वन्निव वनास्ते शुशुभे । किं कुर्वन्—हंसवद्भाविगेननं यस्यात्तस्याः
सुदत्या भैम्याः पुरःपुरोऽग्रेऽग्रे चारु रमणीयं चलन्वाच्छन् । परिहासकोऽपि वेनादनुकरणे-
नान्यान्हेपयति । सुदत्याः, वैलक्ष्यहेतोरेति च 'पृष्ठतत्तय' इति 'पृष्ठं हेतुप्रयोगे' इति
पृष्ठ्यां ॥

पदे पदे भाविनि भाविनी तं यथा करप्राप्यमवैति नूनम् ।

तथा सखेलं चलता लतासु प्रतार्य तेनाचरुपे कुराङ्गी ॥ ११ ॥

पद इति ॥ भावो हंसग्रहणानुसंधानं तद्वती सा भैनी भाविनि भविष्यति पदे पदे
चरणविन्यासे तं हंसं करप्राप्यं हस्तप्राप्यं नूनं निश्चयेन यथावैति जानाति । उत्तरस्मिन्देश-
श्चनेतं धारयिष्यामीति यथा जानाति तथा सखेलं सक्रोडं चलता गच्छता तेन हंसेन प्रतार्य
व्ययिता सा कुराङ्गी लतासु वतीवनीपे आचरुपे आरुह्य । भाविनीयमिति पाठे भाविनी-
पदविशेषणम् । भाविनीति पाठे हस्ताग्रेः कोपनेत्यर्थः । कुराङ्गीति निरुपनीयं रूप्यते ।
प्राप्यं 'कुराङ्ग' इत्यावयके कुर्यः ॥

यथा निषिद्धालिजनां यदैनां छायाद्वितीयां कलयांचकार ।

तदा धनान्मःकणभूषिताङ्गी स कीरवन्मानुषवागवादीव ॥ १२ ॥

रुपेति ॥ कीरवन्नुपवन्मानुषो वागव यथा दुर्गो ननुभवाया वरति तथा य एतौ रत्न-
कौपेन निषिद्ध आलिजनः सखीलमूढो यदा अत एव छायेन द्वितीयां कलयां चकार पलाताने-
काकिनीम्, तथा धनान्मःकणैः धनवर्णितधनैर्दकविन्दुभिः भूषितमदं पलातानं यदा कट-
चांचकार ज्ञातवान्, तदा तां प्रलमासीदुवाच । छायाद्वितीयां कलयांचकार स्फुटितः ।
धनान्म इत्यनेन धान्तेयमतः परं नागलिष्यतीति सूच्यं वदुनराज्यं, तलादिव स्वात्मनं नयेति
स्फुटितम् । भूषितपदेन धनविन्दुशां मुक्तासाम्यं स्फुटितम् । छायां कलयां अद्वितीयानां-
यमानप्रतिमां यथा निषिद्धालिजनां, धनान्मःकणभूषिताङ्गी च यदा ज्ञातवतीति वा । ननु-
पल वागिव वागवत्येति वा ॥

अये कियद्यावदुपैपि दूरं व्यर्थं परिधाम्यति वा किञ्चित्पन् ।

उदेति ते भीरुपि किं नु दाले बिलोकयन्त्या न यदा यनालोः ॥ १३ ॥

अये इति ॥ अये भैमि, कियदूरं यवदुर्गमागमिष्यति । वा लुट्पदे । तदाप्यनेन
प्रकारेण संप्रयोगादित्वा व्यर्थं निषेधेति हि वा यतिगच्छति कथम् । अनेनैव । अये इति
व्यर्थं परव्यर्थं वा । धनो न कार्य इत्यर्थः । अनेनैवेति पाठेऽप्येवम् प्रतीयते वा । (१३)

१ 'बिलोके' इत्येवम् । २ 'दुर्ग' इत्येवम् । ३ 'यतिगच्छति' इत्येवम् । ४ 'अनेनैव' इत्येवम् । ५ 'अये' इत्येवम् । ६ 'अनेनैव' इत्येवम् । ७ 'अनेनैव' इत्येवम् । ८ 'अनेनैव' इत्येवम् । ९ 'अनेनैव' इत्येवम् । १० 'अनेनैव' इत्येवम् । ११ 'अनेनैव' इत्येवम् । १२ 'अनेनैव' इत्येवम् । १३ 'अनेनैव' इत्येवम् । १४ 'अनेनैव' इत्येवम् । १५ 'अनेनैव' इत्येवम् । १६ 'अनेनैव' इत्येवम् । १७ 'अनेनैव' इत्येवम् । १८ 'अनेनैव' इत्येवम् । १९ 'अनेनैव' इत्येवम् । २० 'अनेनैव' इत्येवम् । २१ 'अनेनैव' इत्येवम् । २२ 'अनेनैव' इत्येवम् । २३ 'अनेनैव' इत्येवम् । २४ 'अनेनैव' इत्येवम् । २५ 'अनेनैव' इत्येवम् । २६ 'अनेनैव' इत्येवम् । २७ 'अनेनैव' इत्येवम् । २८ 'अनेनैव' इत्येवम् । २९ 'अनेनैव' इत्येवम् । ३० 'अनेनैव' इत्येवम् । ३१ 'अनेनैव' इत्येवम् । ३२ 'अनेनैव' इत्येवम् । ३३ 'अनेनैव' इत्येवम् । ३४ 'अनेनैव' इत्येवम् । ३५ 'अनेनैव' इत्येवम् । ३६ 'अनेनैव' इत्येवम् । ३७ 'अनेनैव' इत्येवम् । ३८ 'अनेनैव' इत्येवम् । ३९ 'अनेनैव' इत्येवम् । ४० 'अनेनैव' इत्येवम् । ४१ 'अनेनैव' इत्येवम् । ४२ 'अनेनैव' इत्येवम् । ४३ 'अनेनैव' इत्येवम् । ४४ 'अनेनैव' इत्येवम् । ४५ 'अनेनैव' इत्येवम् । ४६ 'अनेनैव' इत्येवम् । ४७ 'अनेनैव' इत्येवम् । ४८ 'अनेनैव' इत्येवम् । ४९ 'अनेनैव' इत्येवम् । ५० 'अनेनैव' इत्येवम् । ५१ 'अनेनैव' इत्येवम् । ५२ 'अनेनैव' इत्येवम् । ५३ 'अनेनैव' इत्येवम् । ५४ 'अनेनैव' इत्येवम् । ५५ 'अनेनैव' इत्येवम् । ५६ 'अनेनैव' इत्येवम् । ५७ 'अनेनैव' इत्येवम् । ५८ 'अनेनैव' इत्येवम् । ५९ 'अनेनैव' इत्येवम् । ६० 'अनेनैव' इत्येवम् । ६१ 'अनेनैव' इत्येवम् । ६२ 'अनेनैव' इत्येवम् । ६३ 'अनेनैव' इत्येवम् । ६४ 'अनेनैव' इत्येवम् । ६५ 'अनेनैव' इत्येवम् । ६६ 'अनेनैव' इत्येवम् । ६७ 'अनेनैव' इत्येवम् । ६८ 'अनेनैव' इत्येवम् । ६९ 'अनेनैव' इत्येवम् । ७० 'अनेनैव' इत्येवम् । ७१ 'अनेनैव' इत्येवम् । ७२ 'अनेनैव' इत्येवम् । ७३ 'अनेनैव' इत्येवम् । ७४ 'अनेनैव' इत्येवम् । ७५ 'अनेनैव' इत्येवम् । ७६ 'अनेनैव' इत्येवम् । ७७ 'अनेनैव' इत्येवम् । ७८ 'अनेनैव' इत्येवम् । ७९ 'अनेनैव' इत्येवम् । ८० 'अनेनैव' इत्येवम् । ८१ 'अनेनैव' इत्येवम् । ८२ 'अनेनैव' इत्येवम् । ८३ 'अनेनैव' इत्येवम् । ८४ 'अनेनैव' इत्येवम् । ८५ 'अनेनैव' इत्येवम् । ८६ 'अनेनैव' इत्येवम् । ८७ 'अनेनैव' इत्येवम् । ८८ 'अनेनैव' इत्येवम् । ८९ 'अनेनैव' इत्येवम् । ९० 'अनेनैव' इत्येवम् । ९१ 'अनेनैव' इत्येवम् । ९२ 'अनेनैव' इत्येवम् । ९३ 'अनेनैव' इत्येवम् । ९४ 'अनेनैव' इत्येवम् । ९५ 'अनेनैव' इत्येवम् । ९६ 'अनेनैव' इत्येवम् । ९७ 'अनेनैव' इत्येवम् । ९८ 'अनेनैव' इत्येवम् । ९९ 'अनेनैव' इत्येवम् । १०० 'अनेनैव' इत्येवम् ।

‘धार्यः कथंकारम्—’ इति यदुक्तं तत्र भूपर्यटनेन श्रान्तस्य तव धारणे कः प्रयास इत्या-
शङ्कयामाह—

विधेः कदाचिद्भ्रमणीविलासे श्रमातुरेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यः ।

स्कन्धस्य विश्रान्तिमदां तदादि श्रम्यामि नाविश्रमविश्वगोऽपि ॥ १९ ॥

विधेरिति ॥ हे भैमि, अहं विधेर्ब्रह्मणः कदाचित्कस्मिंश्चित्समये भ्रमणीविलासे वाय्वली-
लायां श्रमातुरेभ्यः परिश्रान्तेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यो निजपूर्वजेभ्यो हंसेभ्यः स्कन्धस्य विश्रान्ति-
मदाम् । तेषु श्रान्तेषु तद्भारमहमग्रहीपम् । किंभूतोऽहम्—अविश्रमं क्वचिद्विश्रान्तिमकृत्वैव
विश्वगोऽपि सर्वलोकगम्यपि । तदादि तत्प्रभृति न श्रम्यामि न श्रान्तो भवामि । निजपूर्वज-
प्रसादाच्छ्रमरहितो विश्वं भ्रमामीति भावः । भ्रमणी इति ‘कृत्यल्युटः—’ इति ल्युट् । श्रम्यामि
‘शमामष्टानाम्—’ इति दीर्घः । ‘उप्रकरणेऽन्यत्रापि गमेर्लोप इत्यते’ इति विश्वन इत्यत्र ऊः ॥

ननु पक्षिणः सर्वत्र वन्धनसंभवात्त्वं कथं न वद्ध इत्याशङ्क्य नलप्रसङ्गेनोत्तरं प्रयच्छति—

वन्धाय दिव्ये न तिरश्चि कश्चित्पाशादिरासादितपौरुषः स्यात् ।

एकं विना मादृशि तन्नरस्य स्वर्भोगभाग्यं विरलोदयस्य ॥ २० ॥

वन्धायेति ॥ कश्चित्पाशादिर्वागुरादिर्दिव्ये दिवि भवे मादृशि मत्सदृशे तिरश्चि पक्षिणि
विषये वन्धाय वन्धनाय मादृशं वद्धुमासादितपौरुषः प्राप्तसामर्थ्यो न स्याद्भवेत् । दिव्यत्वादे-
वाहं केनचिद्बुद्धं न शक्य इत्यर्थः । परमयं विशेषः—विरलोदयस्य विरलजन्मनः कश्चित्कस्य-
चिन्नरस्य पुरुषस्य तत्प्रसिद्धमेकमसाधारणं स्वर्भोगभाग्यं स्वर्लोके लक्ष्मन्दनादिभोगयोग्यं
भाग्यं शुभं कर्म विना । यो भूमिस्थोऽपि स्वर्गभोगं भुङ्क्ते तस्यैव मादृशा वदया इति भावः ।
एवंविधः कश्चन, न सर्व इत्यर्थः । अथ च—विगतो रेफो (यस्य) विरस्तस्य, (रस्य स्थाने)
लस्योदयो यस्मिंस्तस्य नलस्य । यद्वा—नरशब्दस्य विशेषेण रस्थाने लोदयो यस्य । उभयथापि
नलस्येत्यर्थः । ततश्च नलस्य तदेयं स्वर्भोगभाग्यं विना मादृशं धर्तुं कोऽपि न शक्नोति । नलस्य
स्वर्भोगभाग्येयस्यैव मादृशा वदया इति भावः । स चासौ नरश्च तन्नर इति वा । वन्धाय
‘तुमर्थात्—’ इति चतुर्थी । दिव्ये दिगादित्वाद्यत् । एकम् ‘पृथग्विना—’ इति द्वितीया । विरेति
‘प्रादिभ्यो घातुजस्य—’ इति समासः ॥

नरस्य स्वर्भोगभाग्यमेव कुत इत्यत आह—

इष्टेन पूर्तेन नलस्य वदयाः स्वर्भोगमत्रापि सृजन्त्यमर्त्याः ।

महीरुहा दोहदसेकशक्तेराकालिकं कोरकमुद्गिरन्ति ॥ २१ ॥

इष्टेनेति ॥ इष्टेन यागादिना । पूर्तेन कृपादिना, अपेक्षिताधिकदक्षिणादिना वा वदया
जा देवा अत्रापि भूलोकेऽपि मनुष्यजन्मन्यपि नलस्य स्वर्भोगं सृजन्ति । यागवाहुल्यं
‘गवाहुल्यं’ च नलं विना केनापि न कृतमिति तस्यैव वदया भूत्वा स्वर्भोगं सृजन्ति । देहान्त-
रांतरः अपि स्वर्गफलं कथमत्रैवेत्याशङ्क्याह—अचेतना अपि महीरुहा वृक्षा दोहदसेकशक्ते-
रिदरे—‘महीरुहा’ इति नाम्ना । तस्यैव निम्ने ‘सामर्थ्याद्वा’ उदकसेकसामर्थ्याच्चाकालिकमन्यकालभव-
त् । कोरकं कलिकामुद्गिरन्ति कालान्तरे प्रकटयन्ति । तथा—वृक्षा अपीष्टेन दोहदेन पूर्तेन
तेन जलेन नलाधीनाः सन्तो दोहदसेकसामर्थ्यादाकालिकं कोरकमुद्गिरन्तीत्यपि ज्ञेयम् ।

१ ‘अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

अन्योऽपीष्टो वश्यः सन्स्वर्गफलतुल्यं वस्तु ददाति । 'अथ कतुकर्मेष्टं पूर्णं स्वाताधिकर्मेणि' इत्य-
मरः । वश्यः 'वशं गतः' इति यत् । नहीरुहाः 'इगुपथ-' इति कः । अकाले भवः अथा-
त्मादित्वादृक् । पूर्वेन 'न ध्याह्या-' इति नत्वनिषेधः ॥

स्वर्भोगमेव वक्ति—

सुवर्णशैलादवतीर्य तूर्णं स्वर्वाहिनीवारिकणाचक्षीणैः ।

तं वीजयामः स्वरकेलिकाले पक्षैर्नृपं चामरवद्धसख्यः ॥ २२ ॥

सुवर्णंति ॥ वयं स्वरकेलिकाले मुरतकीजसमये पक्षैरां नृपं नलं नीजवत्तः । तत्र
मुरतखेदापनयनं दुर्मः । किं कृत्वा—सुवर्णशैलान्मेरेःस्तूर्णं इतिनि अवतीर्य आगत्य । विभू-
पक्षैः—स्वर्वाहिनी मन्दाकिनी तस्या वारिकणा जलकणास्वरवक्षीर्णैर्व्याधैः । यथा—सौरव-
नामरः सह बद्धं कृतं साहयं साहयं यैः । नासरतुर्व्यतिन्दः । अथ य-वर्गरेदिकः सह नृपं
कृतं साहयं यैः । देवैरपि नलस्य स्वर्भोगः गृह्यते, यस्याप्यस्वरवक्षीर्णैः सह तद्वत् । आ-
न्यक्षे देवा वयं च वीजयामः । तूर्णमित्यनेन सेवाधर्मः सूचितः । 'नासरत-' इत्यु-
क्त्या नलेऽगुराणं रक्षा तद्वर्णनं प्रकनते—

क्रियेत चेत्साधुविभक्तिचिन्ता व्यक्तिस्तदा सा प्रथमानिधिना ।

या स्वौजसां साधयितुं त्रिलासैस्सावक्षमानानपदं शुभं गच्छ ॥ २३ ॥

अलं सजन्धर्मविधौ विधाता रुणद्धि मौनस्य मिषेण वाणीम् ।

तत्कण्ठमालिङ्ग्य रसस्य तृप्तां न वेद तां वेदजडः स वक्राम् ॥ ३० ॥

अलमिति ॥ धर्मविधौ संध्याकर्मकरणे सजन्सक्तः सन् विधाता ब्रह्मा मौनस्य मिषे-
णालमत्यर्थं वाणीमावृणोति । वहिर्निर्गता पुरुषान्तरं भजेदिति शङ्कया मौनं करोति न तु
धर्मार्थमिति भावः । यद्वृणद्धि तदलं वृथेति वा । वैयर्थ्यमेवाह—स ब्रह्मा तत्कण्ठं नलकण्ठ-
मालिङ्ग्याश्लिष्य रसस्य शृङ्गारादिनवरसेस्तृप्तां संपूर्णां वक्रां वक्रोक्तिरूपां तां वाणीं न वेद न
जानाति । यतो वेदजडः सदैव वेदपाठव्याकुलीभूतहृदयः । निरुद्धापि कदा निर्गत्य नलक-
ण्ठमालिलिङ्ग्येति नाज्ञासीदिति भावः । अथ च वेदजडत्वात् विद्यायानुरागात्त्रलकण्ठमालिङ्ग्य
शृङ्गारादिपूर्णमित्यर्थः । शृङ्गारादियुक्तां वक्रोक्तिं नल एव जानाति नान्य इत्यर्थः । अन्योऽ-
पि छान्दसो विरक्तामनुरक्तां वा खल्वियं न जानाति । 'पूरणगुण-' इति सुहितायैयोगे
षष्ठीसमासनिषेधादेव रसस्येति तृप्त्यर्थकरणे पृष्टी ॥

श्रियस्तदालिङ्गनभूर्न भूता व्रतक्षतिः कापि पतिव्रतायाः ।

समस्तभूतात्मतया न भूतं तद्भर्तुरीर्ष्याकलुषाणुनापि ॥ ३१ ॥

श्रिय इति ॥ पतिव्रतायाः श्रियः (शोभायाः छलेन राज्यलक्ष्मीछलेन च) तदालिङ्गनं
नलालिङ्गनं तस्माद् भवतीति भूः कापि व्रतक्षतिः पातिव्रत्यक्षतिर्न भूता न जाता । तस्या
लक्ष्या भर्तुर्विष्णोर्नलालिङ्गनेन लक्ष्मीविषये ईर्ष्याऽसहिष्णुत्वलक्षणा तया कलुषं कालुष्यं
तस्याणुल्लंघनेनापि न भूतं न जातम् । पातिव्रत्यक्ष्यभावे, तद्भर्तुरीर्ष्याकालुष्याभावे च
हेतुमाह—समस्तभूतात्मतया समस्तानां भूतानामात्मा स्वरूपं विष्णुस्तस्य भावस्तत्ता तया ।
विष्णोः सकलभूतस्वरूपत्वेन नलोऽपि विष्णुरेवेति तदालिङ्गनेन पातिव्रत्यक्षतिः, विष्णो-
रीर्ष्या च नाभूदित्यर्थः । सदा कान्तिसंपत्तियुक्त इति भावः । कलुषशब्दोऽत्र धर्ममात्रपरः ।
असूयानिमित्तपापलेशेनापि न भूतमिति वा । पत्यर्थमर्तुशब्दस्य याजकादित्वात्पृष्ठीसमासः ॥

धिकं तं विधेः पाणिमजातलज्जं निर्माति यः पर्वणि पूर्णमिन्दुम् ।

मन्ये स विज्ञः स्मृततन्मुखश्रीः कृत्वार्धमौज्ज्वल्यमूर्ध्नि यस्तम् ॥ ३२ ॥

धिगिति ॥ हे शैमि, स्मृता तस्य नलस्य मुखश्रीर्येन एवंभूतोऽपि यो विधेर्वज्रहणः
पाणिर्हस्तः पर्वणि पूर्णमायां पूर्णं परिपूर्णकलं सकलं चन्द्रं निर्माति रचयति । अत एवा-
जातलज्जं निर्लज्जं विधेः पाणिं धिक् । तज्जैत्रे नलानने सत्यपि यः करस्तस्मादतिहीनं पूर्ण-
चन्द्रं निर्माति स निर्लज्जस्तन्नित्य एव । स विधेः पाणिर्विज्ञः कुशलः । स कः—यः स्मृत-
नलाननशोभः सन् कृतार्थं कृतैकदेशमपि तं चन्द्रं हरमूर्ध्नि शिवमस्तके औज्ज्वल्यजेत्यहं
मन्ये । प्रारब्धमपि तदुत्तमस्यान्यस्य स्मरणायत्यजति स विपश्चिदेवेति भावः । पूर्णकल-

१ 'अत्र छेकानुप्रासोऽपह्नुतिः समासोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र प्रस्तुतवान्देवीकथ-
नादप्रस्तुतवर्णात्मकवाणीवृत्तान्तप्रतीतेः प्रागुक्तरीत्या ध्वनिरेवेत्यनुसंधेयम्' इति जीवातुः । २ 'अत्र
काव्यलिङ्गनलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र शब्दादिविचित्राच्चल्योकेनलसौन्दर्यं तात्पर्यान्वा-
नौचित्यदोषः' इति जीवातुः । ३ 'भवमूर्ध्नि' इति तिलकजीवातुसंमतपाठः । 'मृडमूर्ध्नि' इति
सुखावबोधोदासाहित्यविद्याधरीसंमतपाठः ।

नेत्रकलं च चन्द्रं यद्यप्येक एव ब्रह्मणः पान्तिर्निर्माति तथापि कार्यनेदन्मूर्खत्वं विज्ञत्वं वृद्ध-
नेत्रदुर्बल्यते । चन्द्रादप्यतिरमणीयं तदामनमिति भैवः ॥

निलीयते ह्रीविधुरः स्वजैत्रं श्रुत्वा विधुलस्य मुखं मुखाग्रः ।

सूरे समुद्रस्य कदापि पूरे कदाचिदन्नन्नदन्नगर्भे ॥ ३३ ॥

निलीयत इति ॥ हे भैवि, विधुबन्धो नोऽल्लङ्घं मुखाग्रस्य मुखं स्वजैत्रं स्वयं जैत्रं
श्रुत्वा ह्रीविधुरो लज्जाविकलः सन्कदापि कदाप्यनावास्यायां सूरे सूये, कदाचिदन्नगर्भे ननु-
द्रस्य पूरे प्रवाहे कदाचित्प्रवृत्तकाले अन्न वाकाशे भ्रमन्ति अन्नानि नैव संपदां गर्भे न न
निलीयतेऽन्तर्हितो भवति । अन्योऽपि स्वजैतारं श्रुत्वा लज्जाविकलःऽऽदिशेत् इत्येतत्
निलीयते । 'सूरसूर्यायना-' 'सौरिर्वा द्वे स्त्रियानन्नम्', 'अन्नं नैव' इत्यन्तः । जैत्रं जैत्रम् ।
प्रवृत्तम् ॥

श्रियाविति ॥ हे भैमि, वयं तस्य नरेन्द्रस्य श्रियौ शोभासमृद्धौ तिरीक्ष्य दृष्ट्वा स्मरामरेन्द्रावपि कामेन्द्रावपि न स्मरामः अन्तःकरणगोचरौ न कुर्मः । मदने कान्तिरेव, इन्द्रे च समृद्धिरेव, नले तु द्वे अपीत्याधिक्यम् । तस्मिन्नले क्षमयोः भूक्षान्त्योः सम्यग् वासेन वसत्या खलु निश्चयेन शेषबुद्धावनन्तसुगतावपि बुद्धौ चित्ते न दम्भः । मनसापि न स्मराम इत्यर्थः । तयोरेकैकक्षमाधारत्वमस्य च द्वयोरप्याधारत्वम् अतस्तयोः स्मरणं न । ताभ्यामयमधिक इति भावः । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः । कर्मणः शेषत्वेनाविवक्षणात्स्मरामरेन्द्रावित्यत्र 'अधीगर्थे-' इति षष्ठ्यभावेः ॥

विना पतत्रं विनतातनूजैः समीरणैरीक्षणलक्षणीयैः ।

मनोभिरासीदनणुप्रमाणैर्न लङ्घिता दिक्कतमा तदश्वैः ॥ ३७ ॥

विनेति ॥ तस्य नलस्य अश्वैः कतमा दिक् न लङ्घिता निर्जिता आसीत्, अपितु सर्वापि । किंभूतैः—पतत्रं पक्षं विना पक्षरहितैः विनतातनूजैर्गृहैः । तथा—ईक्षणलक्षणीयैर्नैत्रगोचरैः समीरणैर्वायुमिः । तथा—अनणुप्रमाणैर्महापरिमाणाधिकरणैर्मनोभिरन्तःकरणैः । गृहः सनक्षः, वायुरचाक्षुषः, मनोऽणुपरिमाणमिति प्रसिद्धिः । तद्विपरीता अपि तदश्वो वेगेन गृहडादिरूपा जाता इति भावः । इवयोजना वा कर्तव्या । 'न निर्जिता' इति क्वचित्पाठः । अतिजवास्तदश्व इति भावः । कतमा, 'कतरकतमौ जातिपरिग्रहे' इति स्वार्थे डतमच् ॥

संग्रामभूमीषु भवत्यरीणामस्त्रैर्नदीमातृकतां गतासु ।

तद्वाणधारापवनाशनानां राजव्रजीयैरसुभिः सुभिक्षम् ॥ ३८ ॥

संग्रामेति ॥ हे भैमि, राज्ञां व्रजाः समूहास्तेषामिमे राजव्रजीयास्तैरसुभिर्नरेन्द्रप्राणरूपैर्वायुमिः कृत्वा तस्य नलस्य वाणधारा वाणपरम्परास्तल्लक्षणाः पवनाशनाः सर्पास्तेषां सुनिश्चं भिक्षासमृद्धिर्भवति । नलवाणैः सर्वेऽपि शत्रवो हता इति भावः । कासु सतीषु—संग्रामभूमीष्वरीणां शत्रूणामस्रै रविरैर्नदीमातृकतां गतासु नदीजलपरिपूर्णासु सतीषु । वैरिरविरनदीपरिपूर्णास्त्वित्यर्थः । दैर्घ्याणशुगामित्वेन प्राणहरत्वेन वाणानां पवनाशनत्वम् । प्राणानां पवनत्वात्तैरेव तेषां सुभिक्षमिति भावः । नदीमातृकासु भूमिष्ववग्रहादिसद्भावेऽपि सुभिक्षं भवति । 'दिशो नद्यम्बुवृष्यम्बुसंपन्नवीहिपालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाकनम् ॥' इत्यमरः । नदीमातृक इति 'नयूतथ' इति कप् । राजव्रजीय इति 'वृद्धाच्छः' । सुभिक्षम् । भिक्षाणां समृद्धिः 'अव्ययं विभक्ति-' इत्यव्ययीभावेः ॥

यशो यदस्याजनि संयुगेषु कण्डूलभावं भजता भुजेन ।

हेतोरुणादेव दिगापगालीकूलंकपत्वव्यसनं तदीयम् ॥ ३९ ॥

यश इति ॥ कण्डूलभावं रणकण्डूसहितत्वं भजता प्राप्नुवता भुजेन संयुगेषु यदस्य नलस्य यशोऽजनि संपादितं, (तत्) तदीयं यशःसंवन्धि दिश एवापगा नद्यस्तासु वा नद्य-

१ 'अत्र यथासंख्यमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र द्वयोरपि श्रियोर्द्वयोरपि क्षमयोः प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतत्वेन । एतेन सौन्दर्यादिशुभेः स्मरान्दिन्योऽप्यधिक इति व्यज्यते । रूपयथासंख्ययोः संकरः' इति जीवानुः । २ 'अत्र विभावनालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्राशानां भिक्षि-
कनदेवादित्वेन निरुपपादकालंकारः' इति जीवानुः । ३ 'रूपकमलंकारः' इति जीवानुसाहित्य-
विद्याधरी ।

स्वात्मानालो पङ्क्तिस्तस्याः कूलं तीरं तत्कपत्वं कृपणस्वभावस्तद्रूपं व्यसनं हेतोः कारणस्य गुणा-
देव जातमिति शेषः । न तु स्वभावतः । यशःकारणे भुजे विद्यमानात्कण्डूलक्षणात्कारणगुणा-
देव यशसि कूलंकपत्वरूपं व्यसनमागतमिति भावः । तस्य यशः सर्वदिग्भ्यामीत्यर्थः । कण्डूल
इति 'सिन्ध्मादिभ्यश्च' इत्यस्त्वर्थे लच् । कण्डूं लात्यादत्ते इति वा, 'आतोऽनुपसर्गे कः' ।
कूलंकप इति 'सर्वकूल-' इति खशि अजन्तत्वान्मुम् ॥

इदानीं तस्य गुणानुवर्णनासक्तिं शोतयन्नतिशयोक्तिमाह—

यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुपः स्यात् ।
पारेपरार्थं गणितं यदि स्याद्गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥ ४० ॥

यदीति ॥ त्रिलोकी त्रैलोक्यं यदि गणनापरा गुणगणनासक्ता स्यात्तस्मात्त्रिलोक्यात्कण्डु-
णगणनार्थनायुपः समाप्तिर्यदि न स्याद्यदि गणितं गणितशास्त्रं पारेपरार्थं परापरान्तरं स्यात्तदा
स नलः गणेया गणयितुं शक्या निःशेषाः समग्रा गुणा यस्य एवंभूतोऽपि भवेत् । न तु
एवम् । ततः सोऽप्यसंख्येयगुण इति भावः । त्रिलोकी समाहारे द्विगौ 'द्विगोः' इति ङीर् ।
पारेपरार्थम् । 'पारेमध्ये पद्या-' इति समासः । एदन्तत्वं च निपातनात् । गणेय इति
'गणेरेयः' इत्याणादियो गणेरेयः । स्यात्, क्रियातिपत्तेरविपक्षितत्वादिद् ॥

तस्यान्तःपुरे स्वगतिं शोतयन्माह—

अवारितद्वारतया तिरश्चामन्तःपुरे तस्य निविश्य राक्षः ।

गतेषु रम्येष्वधिकं विशेषमध्यापयामः परमाणुमध्याः ॥ ४१ ॥

अचारीति ॥ हे भूमि, वयं परमाणुवन्नभ्यो यस्यां ता अतिक्रमोदयिः कर्मभूताः सन्ति
एव रम्येषु गतेषु विषयेष्वधिकं लोकोत्तरं गमनविशेषमध्यापयामः पाठकानः । द्वि-
तिरश्चां पक्ष्यादीनामवारितद्वारतयाऽभिधायिज्ञातत्वेन तस्य राक्षोऽन्तःपुरे निविश्य निविश्य ।
इटः शब्दकर्मत्वात् 'गतिषुदि-' इत्यप्यन्तर्क्युर्ग्रन्तत्वे कर्मणम् ॥

नर्मतापिब्यमपि पुनं इत्याह—

पीनूपधारानधराभिरन्तस्तासां रसोऽन्यति मज्जयामः ।

रम्भादिसौभाग्यरहःकथानिः कान्येन कान्यं सृजतादृशानिः ॥ ४२ ॥

पीनूपेति ॥ वयं रम्भादीनामप्यरसां सौभाग्यं पुरस्सरतीकृत्यार्दराचिन्त्यस्य रसो रसस्य
तस्य कथानिः संनोगोऽपीनिवेस्तारमोभकथानिष तत्तां तल्लोक्यमन्तर्द्वेषं रसोऽन्यति
रम्भादिसौभाग्यरहःकथानिः । कर्मभूतानिः—पीनूपधरा अमृतधरा इत्यस्यां मल-
सारमधराभिरन्तस्तासां । तदा—कान्यं प्रसङ्गपर्ययोः सृजतां पुरेता कान्येन सृजितं अदृ-
शानिः कान्ये प्रतीकान्तराणि । उदयति 'उदयपुरयोः' इति सङ्गः । तदा अन्तर्द्वेषं
मुपमम् । 'रसः पुरतोऽपीत्यर्थः' इति धर्तुः ॥

१ 'अथ स्यात्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ' इति सङ्गपर्ययोः सृजतां पुरेता कान्येन सृजितं अदृ-
शानिः कान्ये प्रतीकान्तराणि । उदयति 'उदयपुरयोः' इति सङ्गः । तदा अन्तर्द्वेषं मुपमम् ।
'रसः पुरतोऽपीत्यर्थः' इति धर्तुः ॥ ३ 'अथ' इति सङ्गपर्ययोः सृजतां पुरेता कान्येन सृजितं अदृ-
शानिः कान्ये प्रतीकान्तराणि । उदयति 'उदयपुरयोः' इति सङ्गः । तदा अन्तर्द्वेषं मुपमम् ।
'रसः पुरतोऽपीत्यर्थः' इति धर्तुः ॥

श्रियाविति ॥ हे भैमि, वयं तस्य नरेन्द्रस्य श्रियो शोभासमृद्धी निरीक्ष्य दृष्ट्वा सरामरेन्द्रावपि कामेन्द्रावपि न सरामः अन्तःकरणगोचरौ न कुर्मः । मदने कान्तिरेव, इन्द्रे च समृद्धिरेव, नले तु द्वे अपीत्याधिक्यम् । तस्मिन्नले क्षमयोः भूक्षान्त्योः सम्यग् वासेन वसत्या खलु निश्चयेन शेषबुद्धावनन्तसुगतावपि बुद्धौ चित्ते न दध्मः । मनसापि न सराम इत्यर्थः । तयोरेकैकक्षमाधारत्वमस्य च द्वयोरप्याधारत्वम् अतस्तयोः स्मरणं न । ताभ्यामयमधिक इति भावः । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः । कर्मणः शेषत्वेनाविवक्षणात्सरामरेन्द्राविलम्ब 'अधीगर्थे-' इति पष्ठ्यभावः ॥

विना पतत्रं विनतातनूजैः समीरणैरीक्षणलक्षणीयैः ।

मनोभिरासीदनणुप्रमाणैर्न लङ्घिता दिक्कतमा तदश्वैः ॥ ३७ ॥

विनेति ॥ तस्य नलस्य अश्वैः कतमा दिक् न लङ्घिता निर्जिता आसीत्, अपितु सर्वापि । किंभूतैः—पतत्रं पक्षं विना पक्षरहितैः विनतातनूजैर्गर्हडैः । तथा—ईक्षणलक्षणीयैर्नन्त्रगोचरैः समीरणैर्वायुभिः । तथा—अनणुप्रमाणैर्महापरिमाणाधिकरणैर्मनोभिरन्तःकरणैः । गर्हडः सपक्षः, वायुरचाक्षुषः, मनोऽणुपरिमाणमिति प्रसिद्धिः । तद्विपरीता अपि तदश्वो वेगेन गर्हडादिरूपा जाता इति भावः । इवयोजना वा कर्तव्या । 'न निर्जिता' इति क्वचित्पाठः । अतिजवास्तदश्व इति भावः । कतमा, 'कतरकतमौ जातिपरिग्रहे' इति स्वार्थे उतमच् ॥

संग्रामभूमीषु भवत्यरीणामस्त्रैर्नदीमातृकतां गतासु ।

तद्वाणधारापवनाशनानां राजव्रजीयैरसुभिः सुभिक्षम् ॥ ३८ ॥

संग्रामेति ॥ हे भैमि, राज्ञां व्रजाः समूहास्तेषामिमे राजव्रजीयास्तैरसुभिर्नरेन्द्रप्राणरूपैर्वायुभिः कृत्वा तस्य नलस्य वाणधारा वाणपरम्परास्तल्लक्षणाः पवनाशनाः सर्पास्तेषां सुभिक्षं भिक्षासमृद्धिर्भवति । नलवाणैः सर्वेऽपि शत्रवो हता इति भावः । कासु सतीषु—संग्रामभूमीष्वरीणां शत्रूणामस्रै रुधिरैर्नदीमातृकतां गतासु नदीजलपरिपूर्णासु सतीषु । वैररुधिरनदीपरिपूर्णास्त्वित्यर्थः । दैर्घ्येणाशुगामित्वेन प्राणहरत्वेन वाणानां पवनाशनत्वम् । प्राणानां पवनत्वात्तैरेव तेषां सुभिक्षमिति भावः । नदीमातृकासु भूमिष्ववग्रहादिसद्भावेऽपि सुभिक्षं भवति । देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नोद्दिपाहितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ इत्यमरः । नदीमातृक इति 'नद्युतश्च' इति कप् । राजव्रजीय इति 'वृद्धाच्छः' । सुभिक्षम् । भिक्षाणां समृद्धिः 'अव्ययं विभक्ति-' इत्यव्ययीभावः ॥

यशो यदस्याजनि संयुगेषु कण्डूलभावं भजता भुजेन ।

हेतोरुणादेव दिगापगालीकूलंकपत्वव्यसनं तदीयम् ॥ ३९ ॥

यश इति ॥ कण्डूलभावं रणकण्डूसहितत्वं भजता प्राप्नुवता भुजेन संयुगेषु यदस्य नलस्य यशोऽजनि संपादितं, (तत्) तदीयं यशःसंवन्धि दिश एवापगा नद्यस्तासु वा नद्य-

१ 'अत्र यथासंख्यमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र द्वयोरपि त्रिवोर्द्वयोरपि क्षमयोः प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतत्वे' । एतेन सौन्दर्यादिगुणैः सरादिभ्योऽप्यधिक इति व्यज्यते । रूपयथासंख्ययोः 'अन्तरः' इति जीवातुः । २ 'अत्र विभावनालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्राधानां विशिष्टविभाषित्वेन निरूपणाद्रूपकालंकारः' इति जीवातुः । ३ 'रूपकमलंकारः' इति जीवातुसाहित्यधर्यः ।

स्तात्तानाली पङ्क्तिस्तस्याः कूलं तीरं तत्कथत्वं कथणखभावत्तद्रूपं व्यसनं हेतोः कारणस्य गुणा-
देव जातमिति शेषः । न तु खभावतः । यज्ञःकारणे भुजे विद्यमानात्कण्डूलक्षणात्कारणगुणा-
देव यशति कूलं कथत्वरूपं व्यसननागतमिति भावः । तस्य यज्ञः सर्वदिग्ध्यापीत्यर्थः । कण्डूल
इति 'तिष्ठादिभ्यश्च' इत्यस्त्वर्थे लृच् । कण्डूं लात्यादत्ते इति वा, 'आतोऽनुपत्तौ कः' ।
कूलं कथ इति 'सर्वकूल-' इति खशि अजन्तत्वानुमुम् ॥

इदानीं तस्य गुणानुवर्णनासक्तिं योतयन्नतिशयोकिनाह—

यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुपः स्यात् ।

पारेपरार्थं गणितं यदि स्याद्गण्येयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥ ४० ॥

यदीति ॥ त्रिलोकी त्रैलोक्यं यदि गणनापरा गुणगणनासक्त्या स्यात्तस्यात्रिलोक्यालङ्घ-
नगणनार्थनायुपः समाप्तिर्यदि न स्यादिति गणितं गणितशास्त्रं पारेपरार्थं परार्थात्परं स्यात्तदा
स नष्टः गण्येया गणयितुं शक्या निःशेषाः समग्रा गुणा यस्य एवंभूतोऽपि नवेत् । ननु
एवम् । ततः सोऽप्यतुल्येयगुण इति भावः । त्रिलोकी समग्रारे द्विगौ 'द्विगोः' इति ङीप् ।
पारेपरार्थम् । 'पारेमध्ये पञ्चा-' इति समासः । एदन्तत्वं च निपातनात् । गण्येय इति
'गण्येयः' इत्याद्यादिको गण्येयः । स्यात्, क्रियातिपत्तेरविवक्षितत्वाद्भिः ॥

तस्यान्तःपुरे खगतिं योतयन्नाह—

अवारितद्वारतया तिरश्चामन्तःपुरे तस्य निविश्य राक्षः ।

गतेषु रम्येष्वधिकं विशेषमध्यापयामः परमाणुमध्याः ॥ ४१ ॥

अवारीति ॥ हे नैमि, वयं परमाणुवन्मध्यो यासां ता अतिहृद्योदरीः कर्नेभूताः सन्त
एव रम्येषु गतेषु विषयेष्वधिकं लोकोत्तरं गन्तव्यविशेषमध्यापयामः पाठयामः । किं कृत्वा—
तिरश्चां पक्ष्यादीनामवारितद्वारतयाऽनेन विद्वारत्वेन तस्य राक्षोऽन्तःपुरे निविश्य प्रविश्य ।
इहः शब्दकर्तृत्वात् 'गतिबुद्धि-' इत्यप्यन्तर्कृत्यन्तर्गते कर्तृत्वम् ॥

नर्नत्ताविव्यनपि कुर्म इत्याह—

पीयूषधारानधराभिरन्तस्तासां रत्नोदन्वति मञ्जयामः ।

रन्नादिसौभाग्यरहः कथाभिः काव्येन काव्यं रुजताहताभिः ॥ ४२ ॥

पीयूषेति ॥ वयं रन्नादीनामप्यरत्नां सौभाग्यं पुरस्कर्तृकरणादिशक्तित्वस्य रहो रहस्यं
तस्य कथानिः संमेलनगोष्ठानिर्बलस्तन्तर्गोष्पकथानिश्च तासां नल्लोकागन्तव्यं रत्नोदन्वति
शृङ्गारसमुद्रे निमज्जयामो निमज्जयामः । किमुक्तानिः—पीयूषधारा अलङ्काररत्नस्यः चक्र-
सारानधराभिरन्त्युक्तानिः । तथा—काव्यं प्रबन्धविशेषं रुजता कुर्वता काव्येन रुज्यते आह-
ताभिः काव्ये प्रतिपादितानिः । उदन्वति 'उदन्वदुर्ध्वं च' इति कण्डुः । तत्र निमज्जनं
कुर्वन् । 'रहः सुरतगोष्पयोः' इति पर्यायः ॥

१ 'अथ रत्नस्य' इति साहित्यविद्याधरी । 'नलो विद्वत्कथनमुक्तिर्यस्य उदन्वदन्वत्यस्य
रत्नस्य उदन्वदन्वत्यस्य उदन्वत्यस्य' इति जीवाकु । २ 'अथ रत्नस्य' इति साहित्यविद्याधरी ।
रत्नस्य उदन्वत्यस्य' इति जीवाकु । ३ 'अथ रत्नस्य' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ
रत्नस्य उदन्वत्यस्य' इति साहित्यविद्याधरी ।

सासा विश्वासात् नदत्रादेराहंलनाह—

काभिर्न तत्राभिनवसारासा विश्वासनिशेषवणिक् क्रियेऽहम् ।

जिह्वेति यथैव कुतोऽपि तिर्यक्श्चित्तिरश्चरपते न तेन ॥ ४३ ॥

काभिरिति ॥ तत्र नलान्ताःपुरे काभिः मुन्दरीभिरहं पशु अभिनवातिगोप्या सारासा
तस्या विश्वासेन निशेषवणिक्स्थापनिको वणिक् क्रिये अपितु सर्वाभिरपि कुतः । कथा स्वका-
मरहस्यं मयि न कथ्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुः—यत् यतो हेतोस्तिर्यक्पश्चादि कुतोऽपि
कस्मादपि प्राणिनो नैव जिह्वेति लज्जते । तेन कारणेन कश्चित्तोऽपि प्राणी तिरथोऽपि
सकाशान्न त्रपते लज्जते । अतस्त्वा निर्लज्जाः सत्यो मदग्रेऽतिगोप्या अपि कामगोष्ठोः कुर्वन्तीति
भावः । अन्यदपि गोप्यं विश्वासयोग्ये वणिजि निक्षिप्यते ॥

तासां परिहासोक्कमलीकमपि वचो नान्यस्मै कथयामीत्याह—

वार्तापि नासत्यपि सान्यमेति योगादरन्ध्रे हृदि यां निरुन्धे ।

विरञ्चिनानाननवादधौतसमाधिशाल्यश्रुतिपूर्णकर्णः ॥ ४४ ॥

वार्तेति ॥ असत्यप्यलीकापि सा परिहासवार्तापि परिहासकथा अन्यं नैति । अन्यस्मै न
कथयामीत्यर्थः । सा का—अरन्ध्रेऽरिमेदरहिते हृदि योगादुपायेन । प्रयत्नादित्यर्थः । यां वार्तां
निरुन्धे नितरामावृणोमि । ध्यानादिसंबन्धादोपरहिते हृदीति वा सदोपमेवान्तःकरणमन्यस्मा
अन्यवार्ता कथयति, मदन्तःकरणं तु ध्यानादिना निर्दोषम्, अतो न कथयामीति भावः ।
वार्ताप्यन्यं नैति किमुतान्यत्, अलीकाप्यन्यं नैति किमुत सत्येति द्योतनार्थमपिशब्दौ । दुष्ट-
प्रयुक्ता वार्ता जनहितार्थं कथनीयापि न कथ्यते । सरन्ध्रादेव बहिर्निर्गमः संभाव्यते इदं
त्वरन्ध्रम् । अथ च—असती कुलटापि कामणादियोगाद्रीरन्ध्रस्थाने निरुद्धाप्यन्यं पुरुषं नै-
तीत्युक्तिः । योगवत्त्वमेवाह—विरञ्चोर्ब्रह्मणो नानाननानि चलारि मुखानि तत्कृतो वादो वचनं
तेन धौतं पवित्रीकृतं समाधिशाल्यं योगशाल्यं तस्य श्रुतिः श्रवणं तेन पूर्णं कर्णो यस्य । योग-
शाल्याणि श्रुतयथेति वा । योगिनो हि यत्रकुत्रापि न जल्पन्ति तथा ब्रह्मण उपदेशादहमपि ।
त्वमपि वयःसंधि विश्वासाहं मयि विश्वस्य कामगोष्ठौ कुर्वन्ति भावः । रुधेः स्वरितेत्त्रात्तैङ् ॥

अतिशयितममिलापमुत्पादयितुं नलप्राप्तेर्दुर्लभत्वमाह—

नलाश्रयेण त्रिदिवोपभोगं तवानवाप्यं लभते वतान्या ।

कुमुद्वतीवेन्दुपरिग्रहेण ज्योत्स्नोत्सवं दुर्लभमम्बुजिन्या ॥ ४५ ॥

नलेति ॥ हे भैमि, तव त्वया अनवाप्यं दुष्प्रापमसत्कर्तृकपक्षवीजनादितेवादिरूपं
स्वर्गोपभोगं नलाश्रयेण कृत्वा न्या नायिकानर्हापि लभते । वत खेदे हा कष्टं ।
वर्तमानसामीप्ये लट् । प्राप्नोति वा, बहुबलभत्वादिति वा । केव—अम्बुजिन्या
दुर्लभं दुष्प्रापं ज्योत्स्नोत्सवं चन्द्रिकाजन्यविकासादिरूपं महोत्सवमिन्दुपरिग्रहेण

लिङ्गं इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः'

। 'अत्र वार्तानिरोपस्य विरिञ्चीत्यादिपदार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गमेदः'

चन्द्राजीश्वरेण दुमुद्रतोव यथा प्राप्नोति । अन्यस्या अनर्हत्वादेव न खेदः । स्वर्गोत्तिष्ठे
नलपरिग्रहस्त्वया संगद्य इत्यर्थः । नहि तं विना वयमन्यं भोजन इत्यर्थः । तत्र हृद्येति
'कृतानाम्-' इति कर्तारं पठ्यो । अम्बुजिन्या खलपयोगे पश्यामिषेधात्त्वतेति वृत्तयो ॥

प्रकृतमुपसंहरन्नाह—

तत्रैषथानूढतया दुरापं शर्मं त्ययास्तत्कृतचाटुजन्म ।

रसालवन्था मधुपानुविद्धं सौभाग्यमप्राप्तवसन्तयेव ॥ ४६ ॥

तदिति ॥ तत्तत्सात्वया नैषधेन नलेनानूढतयाचरिणीतत्वेनानुलानिः कृतं यच्चटु जिन-
वचनं तत्सात्वन्म यस्य शर्मं सुखं दुरापं दुष्प्रापम् । नलप्रवेगेन त्वयान्यन्मन्त्रिणवचनद्वारेण
सुखं प्राप्तव्यं नान्यथेति भावः । कथा किमिव—अप्राप्तवसन्तया रसालवन्था मधुपानुविद्धं
कथा मधुपधर्मैरनुविद्धं कृतं सौभाग्यं नकरन्दस्तादृशांवारमुपगतिसाधनमित्येव यथा दुष्प्रा-
पम् । पूर्वश्लोकेऽम्बुजिनीहृद्यत्वेन सवेधा दुष्प्रापत्वं सूचितम् । इदं श्लोकद्वारेणानुप-
काशन्तरे प्राप्तव्य इति सूच्यते । खलपयोगे 'न लोका-' इति पठ्योत्तर्येवैः ॥

तत्र नलप्राप्तिसंभावनावयामर्थेयं न कर्तव्यमित्यह—

तस्यैव वा यास्यसि किं न हस्तं दृष्टं मनः केन विधेः प्रविश्य ।

अजातपाणिग्रहणासि तावद्रूपलरूपातिशयाद्रयम् ॥ ४७ ॥

तस्यैवेति ॥ त्वं तस्यैव नलस्यैव वा हस्तं किं न प्राप्तव्यं अपि वेदवति मनः ॥

सस्य विश्वासात्तं वदन्नादिशार्दलमाह—

काभिरिति तत्राभिनवसाराशा विश्वासनिक्षेपवणिक् क्रियेऽहम् ।

जिह्वेति यन्नैव कुतोऽपि तिर्यक्श्चित्तरश्चरपते न तेन ॥ ४३ ॥

काभिरिति ॥ तत्र नलान्तःपुरे काभिः गुन्दरीगिरिदं पक्षी अभिनवातिगोप्या साराशा तस्या विश्वासेन निक्षेपवणिकस्थापनिको वणिक् क्रिये अपितु सार्वाभिरपि कृतः । कथा स्वप्ना-
मरहस्यं मयि न कथ्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुः—यत् यतो हेतोस्तिर्यक्पक्ष्यादि कुतोऽपि
कस्मादपि प्राणिनो नैव जिह्वेति लज्जते । तेन कारणेन कश्चिद्दोऽपि प्राणी तिरश्चोऽपि
सकाशान्न त्रपते लज्जते । अतस्ता निर्लज्जाः सत्यो मदग्रेऽतिगोप्या अपि कामगोप्योः कुर्वन्तीति
भावः । अन्यदपि गोप्यं विश्वासयोग्ये वणिजि निक्षिप्यते ॥

तासां परिहासोक्तमलीकमपि वचो नान्यस्मै कथयामीत्याह—

वार्तापि नासत्यपि सान्यमेति योगादरन्ध्रे हृदि यां निरुन्धे ।

विरञ्चिन्नानाननवाद्धौतसमाधिशालश्रुतिपूर्णकर्णः ॥ ४४ ॥

वार्तेति ॥ असत्यप्यलीकापि सा परिहासवार्तापि परिहासकथा अन्यं नैति । अन्यस्मै न
कथयामीत्यर्थः । सा का—अरन्ध्रेऽरिमेदरहिते हृदि योगादुपायेन । प्रयत्नादित्यर्थः । यां वार्तां
निरुन्धे नितरामावृणोमि । ध्यानादिसंचन्धाद्दोषरहिते हृदीति वा सदोपमेवान्तःकरणमन्यस्मा
अन्यवार्तां कथयति, मदन्तःकरणं तु ध्यानादिना निर्दोषम्, अतो न कथयामीति भावः ।
वार्ताप्यन्यं नैति किमुतान्यत्, अलीकाप्यन्यं नैति किमुत सत्येति द्योतनार्थमपिशब्दौ । दुष्ट-
प्रयुक्ता वार्ता जनहितार्थं कथनीयापि न कथ्यते । सरन्ध्रादेव बहिर्निर्गमः संभाव्यते इदं
त्वरन्ध्रम् । अथ च—असती कुलटापि कामर्णादियोगात्रीरन्ध्रस्थाने निरुद्धाप्यन्यं पुरुषं नै-
तीत्युक्तिः । योगवत्त्वमेवाह—विरञ्चेर्ब्रह्मणो नानानानानि चत्वारि मुखानि तत्कृतो वादो वचनं
तेन धौतं पवित्रीकृतं समाधिशालं योगशालं तस्य श्रुतिः श्रवणं तेन पूर्णं कर्णो यस्य । योग-
शास्त्राणि श्रुतयथेति वा । योगिनो हि यत्रकुत्रापि न जल्पन्ति तथा ब्रह्मण उपदेशादहमपि ।
त्वमपि वयःसंधिं विश्वासाहं मयि विश्वस्य कामगोप्योः कुर्वन्ति भावः । रुधेः स्वरितेत्वात्तद् ॥

अतिशयितममिलापमुत्पादयितुं नलप्राप्तेर्दुर्लभत्वमाह—

नलाश्रयेण त्रिदिवोपभोगं तवानवाप्यं लभते वतान्या ।

कुमुद्वतीवेन्दुपरिग्रहेण ज्योत्स्नोत्सवं दुर्लभमम्बुजिन्या ॥ ४५ ॥

नलेति ॥ हे भैमि, तव त्वया अनवाप्यं दुष्प्रापमस्मत्कर्तृकपक्षवीजनादिसेवादिरूपं
त्रिदिवोपभोगं स्वर्गोपभोगं नलाश्रयेण कृत्वान्या नायिकानर्हापि लभते । वत खेदे हा कष्टं ।
प्राप्स्यते । वर्तमानं सामीप्ये लट् । प्राप्नोति वा, बहुवल्लभत्वादिति वा । केव—अम्बुजिन्या
कमलिन्या दुर्लभं दुष्प्रापं ज्योत्स्नोत्सवं चन्द्रिकाजन्यविकासदिरूपं महोत्सवमिन्दुपरिग्रहेण

१ 'अत्र रूपककान्यलिङ्गावलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र वार्तानिरोधस्य विरिञ्चीलादिपदार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गभेदः'
इति जीवाहुः ।

चन्द्राङ्गीकरेण कुमुद्वतीव यथा प्राप्नोति । वन्द्यत्वा वनहृत्वादेव मे खेदः । त्वर्नोत्पलद्वयं
नलपारमहृत्स्वया संपाद्य इत्यर्थः । नहि तं विना वदमन्यं भजाम इत्यर्थः । तव हृद्योगे
'कल्याणाम्-' इति कर्तरे पद्यौ । अम्बुजिन्या खल्वर्थयोगे पद्यानिषेवात्कृतरे तुल्यौ ॥

प्रकृतनुपचरणाह—

तन्नैपधानूढतया दुरापं शर्म त्वयास्तत्कृतचाटुजन्म ।

रसालवन्ध्या मधुपानुविद्धं सौभाग्यमप्राप्तवसन्तयेव ॥ ४६ ॥

तदिति ॥ तत्तत्सात्त्विका नैषधेन नलेनानूदतयापरिणीतत्वेनात्मानिः कृतं यच्चादु त्रिवचनं तत्साज्जन्म यत्तु ज्ञानं सुखं दुराणं दुष्प्रापम् । नलाश्रयेणैव त्वयाप्यत्मात्रिवचनजनितं सुखं प्राप्तव्यं नान्यथेति भावः । कया किमेव—अप्राप्तवस्तन्वा रत्नालवन्द्या सहकारवटि-कया नक्षुपैर्भ्रमरैरनुविद्धं कृतं सौभाग्यं नकरन्दाखादक्षांकारगुञ्जनादिलक्षणेनैव यथा दुष्प्रापम् । पूर्वश्लोकेऽन्युजिनीदधान्तेन सर्वथा दुष्प्रापत्वं सूचितम्, दशानानाश्रयतोदधान्तेन कालान्तरे प्राप्यत इति सूच्यते । खलधेनोने 'न लोका-' इति पञ्चमिधेयः ॥

तत्र नलप्राप्तिसंभावनायानर्थं न कर्तव्यमित्याह—

तस्यैव वा यास्यति किं न हस्तं दृष्टं मनः केन विधेः प्रविश्य ।

अज्ञातपाणिग्रहणाति तावद्रूपस्वरूपातिशयाध्वयश्च ॥ ४७ ॥

तस्यैवेति ॥ त्वं तस्यैव न तस्यैव वा हस्त्वं किं न प्राप्त्यति अपित्येदमपि संभाव्यते । तवैवा न त्वं न प्राप्नोषीति निश्चेतुं न शक्यते इति पूर्वप्राप्तितोषयितव्यो वारम्भः । त्विदमन-
भावः कथमत आह—केन पुरुषेण विधेर्नष्टो मनोऽन्तःकरणं प्रविश्य हृदं हृत्तं मैत्र्या
नलो न प्राप्त्यति इति । अपि तु न केनापि । एवंतति कदाचित्प्रतिज्ञासिद्धिर्न भवतीत्याह—
तवदार्शं त्वं न जातं पान्निग्रहं विनाहो मत्याः सा एवंभूताति कर्तव्ये । प्रयत्नेनैव नैतत्त्वं
न कर्तव्यमित्यर्थः । मन योगदानान्नयेत्प्रतिज्ञाः कथं स्वदिल्लारब्धताह—कस्य कस्यमत्त
स्वरूपैर्वाङ्कारमन्तरैरेव स्वानादिकोऽडितमत्तस्याप्रयः स्वागमन्यते । तद्व्यवस्थितेन
नलप्राप्तिरपि तव संभाव्यते इति भावः ॥

वरुणत्वात्तस्या नलप्राप्तिं दृश्यते—

निशा शशाङ्कं शिवया गिरिशं धिया हरिं योजयतः प्रतीतः ।

विधेरपि सारलिकः प्रयासः परस्परं योग्यतमाननाय ॥ ४८ ॥

[illegible]

तस्य विश्वासत्वं वदन्निशाहलमाह—

काभिरनं तत्राभिनयस्मरणा विश्वासनिशेषवणिकृ क्रियेऽहम् ।

जिह्वेति यन्नैव कुतोऽपि तिर्यक्चित्तिरश्चर्यते न तेन ॥ ४३ ॥

काभिरिति ॥ तत्र नलान्तःपुरे काभिः मुन्दरीभिरदं पक्षी अभिनवातिगोप्या स्मरणा तस्या विश्वासेन निशेषवणिकस्थापनिको वणिक् क्रिये अपितु सर्वाभिरपि कुतः । कया स्वकामरहस्यं मयि न कथ्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुः—यत् यतो हेतोस्तिर्यक्पक्ष्यादि कुतोऽपि कस्यादपि प्राणिनो नैव जिह्वेति लज्जते । तेन कारणेन कश्चिद्गोऽपि प्राणी तिरश्चोऽपि सकाशात् न पते लज्जते । अतस्ता निर्लज्जाः सत्यो मदप्रेऽतिगोप्या अपि कामगोष्ठीः कुर्वन्तीति भावः । अन्यदपि गोप्यं विश्वासयोग्ये वणिजि निक्षिप्यते ॥

तासां परिहासोक्तमलीकमपि वचो नान्यस्मै कथयामीत्याह—

वार्तापि नासत्यपि सान्यमेति योगादरन्ध्रे हृदि यां निदन्द्ये ।

विरञ्चिनानाननचादधौतसमाधिशाल्वश्रुतिपूर्णकर्णः ॥ ४४ ॥

वार्तेति ॥ असत्यप्यलीकापि सा परिहासवार्तापि परिहासकया अन्यं नैति । अन्यस्मै न कथयामीत्यर्थः । सा का—अरन्ध्रेऽरिभेदरहिते हृदि योगादुपायेन । प्रयत्नादित्यर्थः । यां वार्तां निरुन्द्ये नितरामावृणोमि । ध्यानादिसंवन्धादोपरहिते हृदीति वा सदोपमेवान्तःकरणमन्यस्मा अन्यवार्ता कथयति, मदन्तःकरणं तु ध्यानादिना निर्दोषम्, अतो न कथयामीति भावः । वार्ताप्यन्यं नैति किमुतान्यत्, अलीकाप्यन्यं नैति किमुत सत्येति द्योतनाधर्मपिशब्दौ । दुष्ट-प्रयुक्ता वार्ता जनहितार्थं कथनीयापि न कथ्यते । सरन्ध्रादेव बहिर्निर्गमः संभाव्यते इदं त्वरन्ध्रम् । अथ च—असती कुलटापि कामेणादियोगाद्रीरन्ध्रस्थाने निरुद्धाप्यन्यं पुरुषं नैतीत्युक्तिः । योगवत्त्वमेवाह—विरञ्चेर्नृणां नानाननानि चत्वारि मुखानि तत्कृतो वादो वचनं तेन धौतं पवित्रीकृतं समाधिशाल्वं योगशाल्वं तस्य श्रुतिः श्रवणं तेन पूर्णं कर्णो यस्य । योगशाल्वाणि श्रुतयधेति वा । योगिनो हि यत्रकुत्रापि न जल्पन्ति तथा ब्रह्मण उपदेशादहमपि । त्वमपि वयःसंधिं विश्वासाहं मयि विश्वस्य कामगोष्ठीं कुर्विति भावः । रुधेः स्वरितेत्वात्तैः ॥

अतिशयितमभिलाषमुत्पादयितुं नलप्राप्तेर्दुर्लभत्वमाह—

नलाश्रयेण त्रिदिवोपभोगं तवानवाप्यं लभते यतान्या ।

कुमुद्वतीवेन्दुपरिग्रहेण ज्योत्स्नोत्सवं दुर्लभमम्बुजिन्या ॥ ४५ ॥

नलेति ॥ हे भैमि, तव त्वया अनवाप्यं दुष्प्रापमस्तत्कर्तृकपक्षवीजनादिसेवादिरूपं त्रिदिवोपभोगं स्वर्गोपभोगं नलाश्रयेण कृत्वान्या नायिकानर्हापि लभते । वत खेदे हा कष्टं । प्राप्स्यते । वर्तमानसामीप्ये लट् । प्राप्नोति वा, बहुवचनत्वादिति वा । केव—अम्बुजिन्या कमलिन्या दुर्लभं दुष्प्रापं ज्योत्स्नोत्सवं चन्द्रिकाजन्यविकासादिरूपं महोत्सवमिन्दुपरिग्रहेण

१ 'अत्र रूपककाव्यलिङ्गावलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र वार्ताविरोधस्य विरिञ्चीत्यादिपदार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गभेदः' इति जीवातुः ।

चन्द्राङ्गीकारेण कुमुदतीव यथा प्राप्नोति । अन्धस्या अगहंत्वादेव ने खेदः । स्वभोगलब्धौ
नलपरिग्रहस्तथा संपाद्य इत्यर्थः । नहि तं विना वदनन्यं भोजन इत्यर्थः । तत्र कृद्योगे
'कृत्स्नानाम्-' इति कर्तारं पठो । अम्बुजिन्या खलधंयोगे पठोनिधेयात्कर्तारं कृतीयां ॥

प्रकृतमुपसंहरन्नाह—

तन्नैपधानूढतया दुरापं शमे त्वयास्तत्कृतचाटुजन्म ।

रसालवन्त्या मधुपानुविद्धं सौभाग्यमप्राप्तवसन्तयेव ॥ ४६ ॥

तदिति ॥ तत्तत्सात्वया नैपधेन नलेनानूढतयापरिणीतत्वेनास्मानिः कृतं यद्वाटु त्रिद-
वचनं तत्साज्जन्म यस्य शानं सुखं दुरापं दुष्प्रापम् । नलधयेर्षेव त्वयाप्यस्तत्रिदवचनजनितं
सुखं प्राप्तव्यं नान्यधेति भावः । कया किमिव—अप्राप्तवसन्तया रसालवन्त्या सङ्कारवटि-
कया मधुपैर्भ्रमैरनुविद्धं कृतं सौभाग्यं नकरन्दास्त्रादसांकारगुणनादिकक्षणमिव यथा दुष्प्रा-
पम् । पूर्वश्लोकेऽम्बुजिनीहृद्यन्तेन सर्वथा दुष्प्रापत्वं सूचितम्, इदानीमाश्रयनादग्रन्तेन
कालान्तरे प्राप्तव्य इति सूच्यते । खलधंयोगे 'न लोका-' इति पठोनिधेयः ॥

तत्र नलप्राप्तिसंभावनायामर्षेयं न कर्तव्यमित्याह—

तस्यैव वा यास्यसि किं न हस्तं दृष्टं मनः केन विधेः प्रविश्य ।

अजातपाणिग्रहणासि तावद्रूपस्वरूपातिशयाध्रयश्च ॥ ४७ ॥

तस्यैवेति ॥ त्वं तस्यैव नलस्यैव वा हस्तं किं न प्राप्तव्यं अपि विदमपि संभाव्यते ।
सर्वथा नलं न प्राप्नोतीति विधेयं न शक्यते इति पूर्वपक्षपरितोषयोक्तयो दत्तम् । त्रिदव-
भावः कथमत आह—केन पुरुषेण विधेर्द्वयो ननोऽन्तःकरणं प्रविश्य दृष्टं कृतं मैत्र्या
नलो न प्राप्तव्य इति । अपि तु न केनानि । एवं तत्र कदाचित्प्रतिवचनवशात्कृत-
तावदादौ त्वं न जातं पानिग्रहणं विनाहो यस्याः सा एवभूताति वृत्ते । प्रपन्नमेव नैराशं
न कर्तव्यमित्यर्थः । मन योमपताभावयेत्तत्प्रतिः कथं स्मरितस्तत्कदाह—हस्तं यदग्रन्त
स्वरूपेणवालंकारान्तरैरेव स्नानान्निकोऽतिशयस्तत्प्रपः स्नाननपति । तद्वत्तत्तदनेन
नलप्राप्तिरपि तव संभाव्यत इति भावः ॥

सहनत्वात्तस्या नलप्राप्तिं द्रव्यति—

निशा शशाङ्कं शिवया गिरिशं ध्रिया हरिं योजयतः प्रतीतः ।

विधेरपि स्मरतिकः प्रयासः परस्परं योन्यस्तनागनाय ॥ ४८ ॥

निशेति ॥ निशा शशाङ्कं शिवया गिरिशं ध्रिया हरिं योजयतः प्रतीतः ।
विधुं योजयतः संयोगे प्राप्नोती विधेरपि द्रव्यमेव स्मरतिकः स्नेहाकांक्षे प्रपन्नः
प्रपन्नः परस्परं निशो योन्ययोः स्नानागनाय नेत्येव प्रतीतः स्नानः । यो-यदग्रन्तेन द्रव्या
स्मरति एव परस्परं योन्ययोरेव स्नानार्थं करोति यदर्थोपपत्तेरिति, अतो नलनपि यो-य
योदविष्णवीति भावः । स्मरतेव परतीति स्मरतिकः । 'ययति' इति उह । स्मरत्यस्य
द्रव्यास्तु परितःकालं तद्विधेरन्यदुत्तमार्थस्मरतिक इति वदति यदर्थोपपत्तेरिति

स्वागतादिषु दर्शनात्स्वाभिंक्स्वाभाविक्कादिभाष्यकारप्रयोगदर्शनाच्च युद्धिरेवेति बोध्यम् । एत-
दन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

अन्यनिराकरणे न नलस्यैव त्वं योग्येत्याह—

वेलातिगच्छेणगुणाब्धिवेणिर्न योगयोग्यासि नलेतरेण ।

संदर्भ्यते दर्भगुणेन मल्लीमाला न मृद्धी भृशकर्कशेन ॥ ४९ ॥

वेलेति ॥ वेलां मर्यादामतिक्रम्य गच्छति एवंभूतो यः ध्रुवः स्त्रीसंवन्धी गुणाब्धिः
सौन्दर्यादिगुणसमुद्रस्तस्य वेणिः प्रवादरूपा समस्तसौन्दर्यादिगुणभाजनं त्वं नलादितरेण
वरेण सह योगयोग्या संवन्धयोग्या नास्ति न भवति । यतः—मृद्धी मल्लीमाला पुष्पमाला
भृशकर्कशेनातिकठिनेन दर्भगुणेन कुशनिर्मितदोरकेण न संदर्भ्यते ग्रन्थ्यते । मल्लीमालायाः
कुशदोरकेण गुम्फनमनुचितं तथा तच्च नलव्यतिरिक्तेन योग इति भावः । ‘वेणिर्नदीप्रवाहि
कचोच्चये’ इति क्षीरस्वामी । स्त्रीसंवन्धिनः ध्रुवः ‘स्त्रीपुंसाभ्यां—’ इति नञ् । वेणीति संबु-
द्ध्यन्तं वा तत्र नवन्तत्वाद्भवः । मृद्धी ‘वोतो गुण—’ इति ङीप् ॥

तस्या नलप्राप्ती प्रकारान्तरेण हेतुमाह—

विधिं वधूस्तृष्टिमपृच्छमेव तद्यानयुग्यो नलकेलियोग्याम् ।

त्वन्नामवर्णा इव कर्णपीता मयास्य संक्रीडति चक्रिचक्रे ॥ ५० ॥

विधिमिति ॥ अहं तस्य विधेर्यां विमानं तस्य धुर्यो भारवाहकः सन् नलकेलेनल-
क्रीडाया योग्यामुचितां वधूस्तृष्टिं नलक्रीडायोग्या का त्वया निमित्तेति स्त्रीस्तृष्टिं विधिं ब्रह्माण-
मपृच्छमेव पृष्टवानेव । तेन किमुत्तरितमित्यत आह—नलकेलियोग्या भैमी रचितेति तव
नाम्नो वर्णा इव कर्णाभ्यां पीता उत्तरत्वेन मया श्रुताः । सम्यगेव किमिति न श्रुता इत्यत
आह—कस्मिन्सति—अस्य ब्रह्माणश्चक्रिणो रथस्य चक्रे संक्रीडति कूजति सति । रथाङ्ग-
कूजनेन सम्यङ्नाकर्णाति भावः । यदि निश्चयेनावश्यत्तदा स्वत एव कार्यसिद्धेस्तदर्थं स्वस्मि-
न्सादरा नाभविष्यदिति वशब्दप्रयोगः । चक्रचक्रे हंससमूहे इति कचित् । युग्यः ‘तद्ब्रह्मति—’
इति यत् । संक्रीडति ‘समोऽकूजने’ इति प्रतिषेधाच्छर्त्ता ॥

ब्रह्माणः स्ववचनान्यथाकरणे बाधकमाह—

अन्येन पत्या त्वयि योजितायां विश्रत्वकीर्त्या गतजन्मनो वा ।

जनापवादार्षवमुत्तरीतुं विधा विधातुः कतमा तरीः स्यात् ॥ ५१ ॥

अन्येनेति ॥ वा अथवा । निश्चये वा । त्वयि अन्येन नलातिरिक्तेन पत्या भर्त्रा

सत्यां विश्रत्वकीर्त्या सर्वज्ञत्वयशसैव गतमतिक्रान्तं जन्म यस्य येन वा एवंविधस्य

एवार्णवस्तं सर्वज्ञेन ब्रह्मणेदमनुचितं कथमकारीति लोकापवादसमुद्रमुत्त-

विधा प्रकारस्तरीनौका स्यात् । अपितु न कापीत्यर्थः । सकलेनापि जन्मना यत्स-

न्यथाकरणे तदैव गमिष्यतीति भिया नलेनैव योजनीयेति

लोका
४

‘अत्र रूपकसमृद्ध्यान्तालंकारः’ इति साहि-
त्र ‘रथाङ्गसमूहे’ इति तिलकजीवा-
इति साहित्यविद्याधरी ।

भावः । समुद्रं तरीतुं कान्तिनैवति, जनापवादानं तरीतुं न क्षपीति भावः । 'त्रिधा नौत्तरमित्तरैः' इत्यनरः । उत्तरीतुम् 'वृत्तौ वा' इति दीर्घः । तरन्त्यनया तरीः 'अवितृस्तु-
चिन्त्य इः' ॥

अभिप्रायं ज्ञातुमुपसंहरन्नाह—

आस्तां तदप्रस्तुतचिन्तयालं मयासि तन्वि धर्मितातिवेलम् ।

सोऽहं तदागः परिमार्ष्टुकामः किमीप्सितं ते विदधेऽभिधेहि ॥ ५२ ॥

आस्तामिति ॥ हे मैत्रि, तज्जलवर्णनं तव तयोक्तप्रतिपादनं चास्तां तिष्ठतु । न कर्त-
व्यमित्यर्थः । यतः—अप्रस्तुतस्य चिन्तया कथयालम् । निष्प्रयोजनत्वाद् । हे तन्वि, मया
तनतिवेलं नृपं धर्मितासि । सोऽहं तदागः अपराधं परिमार्ष्टुकामोऽननेतुकामः सन् तव
किमीप्सितं कं मनोरथं विदधे करोमि अभिधेहि ब्रूहि । अप्रस्तुतचिन्तयेति परमार्थदोषो
तृतीयो ॥

इतीरयित्वा विरराम पद्मी स राजपुत्रीहृदयं वुमुत्तुः ।

हृदे गर्भारे हृदि चावगाढे संसन्ति कार्यावतरं हि सन्तः ॥ ५३ ॥

इतीति ॥ राजपुत्र्या मैत्र्या हृदयं नलेऽनुरागो म्रियते न पेति मनो वुमुत्तुः ईदृशः स
पद्मी हंस इति पूर्वोक्तनीरयित्वोक्त्वा विरराम तूष्णीमनूय । ननु नलानुरागस्तपि विदधे,
तनपि नलेऽनुरागो नवेति प्रकटं किमिति नोक्तयामित्यत आह—हि पद्मपुत्रीरे गर्भ-
पुच्छे हृदे बलाशये, गूढाभिप्राये हृदि चावगाढे आलोकिते, स्मृते च गति सन्तः परमेशः
कार्यावतरं करणीयं तरणपथं, कार्यस्य प्रस्तावं च संसन्ति कथयन्ति । गर्भनीरे हृदयतलोपर
अत्रोत्तरीतव्यमिति तरणमार्गं यथा न कोऽपि कथयति तथा आराधनविधाय दुष्यत्तदप्रे
कार्यविरोधप्रस्तावं न करोति । अतस्तदभिप्रायं ज्ञात्वा तस्मां नलानुरागप्रकाशनं कर्तव्यमिति
नलानुरागनप्रकारं च तूष्णीमनूयत्यर्थः । राजपुत्रीति हृदयस्य गूढरूपत्वम् । विररामेति
'व्याहृषित्त्यो रमः' इति परलसदम् । हृदयम् 'न लोका-' इति पञ्चमेऽप्यर्थः ॥

किंचित्तिरश्चीनविलोदनौलिर्विचिन्त्य वाच्यं ननस्ता मुहूर्तम् ।

पतत्रिणं सा पृथिवीन्द्रपुत्री जगाद् वक्रेण तृपीडतेन्दुः ॥ ५४ ॥

किंचिदिति ॥ सा पृथिवीन्द्रपुत्री मैत्र्या मुहूर्तं क्षणकालं नलसन्तःस्थितेन वाच्यं
वक्ष्यं पदकं विचिन्त्य पतत्रिणं पतत्रिणं एवं वगाद । किमुक्त—वचनविचारो विचिन्त्यो
किंचिदपस्तरिणीको वक्रः विलोदकपद्मो नैतिमैत्र्यं वक्ष्यः सा । तथा—सहस्रसंख्येय-
मित्यस्तिस्मृतास्तिप्रसन्नत्वेन च वक्रेण मुहूर्तं मुहूर्तलो नमुहूर्तं मुहूर्तलो वगा । तिर-
नन् 'विनाशयोरसि विप्रपाद' इति कार्ये सा । मुहूर्तं च कार्ये विनाशयोरसि विप्रपाद ॥

आनन्दोऽनुपितकारितमाह—

धिपन्थापले पत्तिनयललत्वं पत्तेरणादुत्तरलीनयन्ता ।

सनीरस्तद्गादिय गीरनत्वा मया तज्जलवर्णमुपपुनोऽसि ॥ ५५ ॥

१ 'अनुपुनोऽसि' इति सनीरस्तद्गादियपरी । २ 'तज्जलवर्ण' इति सनीरस्तद्गादियपरी ।
३ 'अनुपुनोऽसि' इति सनीरस्तद्गादियपरी । ४ 'अनुपुनो' इति सनीरस्तद्गादियपरी ।

धिगिति ॥ हे हंस, नापले चानलत्वविषये यद् वत्सिमावत्सलत्वं वत्सला बालस्य भावो वत्सिमा बालत्वं तेन यद्वत्सलत्वं सम्प्रेक्ष्यं बालत्वेन नापलविषये यत्प्रीतिमदनम् नापलात्कीर्णमिति यावत् । तद् विद्विग्न्यमनुचितम् । यतः—यस्य नापलस्य प्रेरणात्रियोगाद्यदधीनतयोत्तरलीभवन्या अतिशयेन चक्षलीभवन्त्या मया पश्चाद्वर्णित्वा तदस्य उदासीनस्त्वमुपभुतः पीडितोऽस्ति । कथेय—समीरसद्वाद्युसंचन्याचक्षलीभवन्त्या नीरभावेन । तराहूपयोदकरचनया तदस्यः कूलस्थो यथोपद्रव्यते । निरपराधत्वं पश्चाद्वर्णित्वा मया पीडितः, अतोऽहमनुचितकारिण्येवेति भावः । वत्सशब्दात्पृथ्वादिवादिमनिन् । तस्मादेव 'वत्सांशान्भ्याम्—' इत्यभिलापवति लच् । तथाच वत्सल इति ज्ञेयवानुच्यते ॥

आत्मनिन्दापूर्वकं हंसस्तुतिमाह—

आदर्शतां स्वच्छतया प्रयासि सतां स तावत्खलु दर्शनीयः ।

आगः पुरस्कुर्वति सागसं मां यस्यात्मनीदं प्रतिबिम्बितं ते ॥ ५६ ॥

आदर्शेति ॥ हे हंस, दर्शनीयोऽतिरमणीयत्वं खलु निश्चयेन, उत्प्रेक्षे वा । स्वच्छतया निष्कपटतया कृत्वा सतां साधूनां तावत्प्रथममादर्शतां दृष्टान्ततां प्रयासि प्राप्नोषि । किंवदयं निष्कपट इति प्रश्ने । त्वमेव प्रथमं दृष्टान्तयोग्योसीत्यर्थः । अथ च निर्मलतया दर्पणतुल्योऽस्ति । दर्पणोऽपि सतामवलोकनीयः, श्रोकामैः प्रातरवलोक्यते च । निष्कपटतामादर्शतां च समर्थयते—पश्चाद्वर्णनात्सागसं सापराधां मां पुरस्कुर्वति 'मयाति तन्वि श्रमिता—' इत्यादिवचनान्मां प्रति प्रियभाषिणि यस्य तवात्मनि स्वरूपे इदमागः तदस्यपीडनलक्ष्णो ममापराधः प्रतिबिम्बितः 'सोऽहं तदागः' इति वचनात्त्वया मदपराधः स्वीयत्वेनैव स्वीकृत इति सतां स्वभावोऽयम् । अन्यापराधं स्वात्मन्यारोपयन्ति । खलुः किमर्थं । आदर्शतां प्रयासि किम् । ततोऽप्यधिकः । आदर्शं पुरो यथास्थितं वस्तु प्रतिफलति, त्वयि तु सापराधे वस्तुनि पुरःस्थितेऽप्यपराधलक्ष्णो धर्मः प्रतिबिम्बितो, न तु सापराधो धर्मात्वादर्शादधिकत्वादाश्चर्यरूपोऽसीति^१ ॥

सापराधं निश्चिद्य तत्क्षमां प्रार्थयते—

अनार्यमप्याचरितं कुमार्या भवान्मम क्षाम्यतु सौम्य तावत् ।

हंसोऽपि देवांशतयासि वन्द्यः श्रीवत्सलक्ष्मेव हि मत्स्यमूर्तिः ॥ ५७ ॥

अनार्यमिति ॥ हे सौम्य सुन्दर, भवान्कुमार्या बालाया ममानार्यमनुचितमप्याचरितमाचरणं तावत्प्रथमं क्षाम्यतु सहताम् । ईप्सितप्रश्नोत्तरं तु पश्चाद्वक्तव्यम् । अज्ञस्य ह्यपराधः क्षान्तव्य इति कुमारीपदम् । राजपुत्र्याः पक्षिणि मयि प्रार्थनमनुचितमित्यत आह—हंसोऽपि त्वं देवांशतया वन्द्योऽसि पूज्योऽसि । देवांशत्वं ब्रह्मवाहनत्वान्यथानुपपत्त्या । ततः प्रार्थ्यस इति भावः । क इव—श्रीवत्सो लक्ष्म चिह्नं यस्य स मत्स्यमूर्तिमेत्यस्वरूप इव । श्रीवत्स-चिह्नोद्देशो मत्स्योऽपि पूज्यते तथा त्वम् । 'सौम्यं तु सुन्दरं' इत्यमरः । देवताधिकारे सोमाद्वयणो विधानात् सौम्य इति चिन्त्यम् । सोमस्य चन्द्रस्येयं सौमी सुधा तामर्हति दण्डादित्वाद्यप्रत्यये सौम्य देवतुल्य इत्यर्थ इति समर्थनीयम् ॥

१ 'अत्रोपमा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रार्थान्तरं श्लेषश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

३ 'अत्र काव्यलिङ्गमुपमा च' इति साहित्यविद्याधरी ।

दर्शनस्तुतिद्वारेण 'तवेष्टितं किं विदध' इत्युत्तरमाह—

मत्प्रीतिमाधित्ससि कां त्वदीक्षा मुदं मदङ्गोरपि यातिशेताम् ।

निजानृतैर्लोचनसेचनाद्वा पृथक्किमिन्दुः सृजति प्रजानाम् ॥ ५८ ॥

मदिति ॥ या मुदं हर्षः मदङ्गोर्ननेत्रयोः त्वदीक्षामुदं त्वदवलोकनजातमपि हर्षमतिशे-
तानतिक्रान्तु तस्मादपि हर्षादधिका भवतु । त्वं तां कां मत्प्रीतिं नम मुदमाधित्ससि आधातुं
कर्तुमिच्छसि । सा कापि नास्ति । अपैव ततोऽलधिकेति भावः । एतदेव दृष्टान्तेन द्रष्टव्यं—
वा इवार्थः । यथा इन्दुर्निजानृतैः स्वोपवीच्यैः प्रजानां लोचनसेचनादिप्रवेकात्पृथगन्वदधिकं
किमिव सृजति, अपि तु नेत्रसंतोषादन्यत्र किमपि, तथा त्वदर्शनादधिकं किमपि मदीयितं
नेति भावः । अयमभिप्रायः—चन्द्रस्य लोकानां नेत्राहादकत्वमेव, न त्वजरातरत्वादिकरण-
नानर्थ्यम्, तथा त्वादृशानामपि दर्शनेन नेत्राहादकत्वमेव, न त्वधिकाभिलाषकरणसामर्थ्य-
मेति तस्याभिनानोत्पादनेन नलप्राप्तिपर्यवसायी नम संतोष इति सूचितम् । तस्माद्यथा नम
नलप्राप्तिस्तथा यतस्त्वर्थः । सेचनात् 'पृथग्विना-' इति पंथगी ॥

ननु तव को मनोरपलं वदेत्यत आह—

मनस्तु यं नोज्झति जातु यातु मनोरथः कण्ठपथं पथं सः ।

का नाम वाला द्विजराजपाणिग्रहाभिलाषं कथयेदलज्जा ॥ ५९ ॥

मनस्त्विति ॥ हे हंस, स मनोरथः कण्ठपथं कण्ठानां वपनगोचरं कर्षं केन प्रसरेण
यातु, अपितु न केनापि । स कः—तु पुनर्ममभिलाषं मनोऽन्तःकरणं जातु कदापिदपि
नोज्झति न त्यजति । अन्तःकरणस्याधोदेसात्कण्ठस्य चोर्ध्वदेसादित्यर्थः । अथ स्तोऽपि सर्व-
पातादिना पथं पन्थानं नायतरति । सर्वत्रापि मनसो गतिस्तत्पथत्वादनित्यमपि मनसो
रथः । अथ य यो वलुनपि न शक्यते स कर्तुं कर्षं शक्यत इति दुःसाध्यजम् । तदेवाह—
नाम संभावनायाम् । अलज्जा मित्या साध्यनक्षममिश्रजानतः सती का वाला द्विजरा-
जस्य चन्द्रस्य पाणिना ग्रहाभिलाषं कथयेद्, अपि तु हस्तेन चन्द्रं ग्रहीतुं नम शक्नोति
कापि न कथयति । हस्तेन चन्द्रप्राप्तिर्यथाऽशक्या तथा मनोरथप्रतिरेति भावः । द्विज
इति संबुद्धिः । राक्षस्येति वा । अथ च—स्वाभिलाषं कथयति—द्विजानां राजा कब्र-
नलस्तद्विषाहेष्टां का कथयेद्, अपि तु न कापि । नलमिषाहेष्टां नमेति कर्षं कथयन्निति
भावः । अथ च तदलज्जाद्वारं न शक्यत इत्याह—हे द्विजराज, का प्रो पाणिग्रहे विष-
हेष्टमिलापमिष्टां मित्या सती प्रकथयेद् । अपि त्वैव प्रीत्य कथयति न कालेत्यर्थः ॥

याचं तदीयां परिपीय सृष्टीं सृष्टीकया तुल्यरत्नां स हंसः ।

तस्याज तोषं परपुष्ट्युष्टे पूर्णां च योपाकृजिते वितेने ॥ ६० ॥

याचमिति ॥ स हंसो सृष्टीकया शक्यता तुल्यो हंसो ननु रत्नो यन्मन्तं सृष्टीं केनकां
तदीयां परिपीयस्यतां कार्यं करिष्येति कर्षं परपुष्ट्यां केनानां तुल्यरत्नां तुल्यरत्नं त्वं त्वं
तस्याज । तथा—योपाकृजिते योपाकृजिते पूर्णां सृष्ट्यां वितेने वितरे । वितरेति—

१. 'तदेव' इति तादृशविद्यापरी । २. 'तदेव' इति तादृशविद्यापरी । ३. 'तदेव' इति तादृशविद्यापरी ।

वीणाकणिताभ्यामपि तद्वाक्छोमला सरला चेति भावः । 'मृद्रीका गोलाणी दाक्षा' इत्यनरः । मृद्रीका 'वोतो गुणवचनात्' इति जीपन्तात्संज्ञायां कनि 'किङ्गः' इत्यस्य संज्ञापूर्वकविधित्वा-
 ङ्गस्त्वभावः । घुष्ट इत्यप्रज्ञानार्थत्वाद् 'घुषिरभिशब्दने' इति निष्ठाया शङ्गेनेधः । घो (उ)-
 यिमनिटं केचित्पठन्ति ॥

मन्दाक्षमन्दाक्षरमुद्रमुक्त्वा तस्यां समाकुञ्चितवाचि हंसः ।

तच्छंसिते किञ्चन संशयालुगिरा मुखाम्भोजमयं युयोज ॥ ६१ ॥

मन्दाक्षमिति (क्षेति) ॥ अयं हंसः तच्छंसिते तस्या वचने अप्रकटस्वल्पोक्तत्वादेव
 किञ्चन संशयालुः संदिहानः सन्मुखाभ्भोजं प्रशस्तं मुद्रं गिरा वाचा युयोज । वदति
 स्मेत्यर्थः । कस्यां सलाम्—तस्यां भैम्यां मन्दाक्षेण लज्जया मन्दा खल्पाक्षरमुद्रां वर्णवि-
 न्यासो यस्यां क्रियायां तथा उक्त्वा समाकुञ्चिता वाग्यया तूष्णींभूतायां सलाम् । मुखाम्भो-
 जम् 'प्रशंसावचनैश्च' इति समासः ॥

करेण वाञ्छेव विधुं विधुं यमित्थमात्थादरिणी तमर्थम् ।

पातुं श्रुतिभ्यामपि नाधिकुर्वे वर्णं श्रुतेर्वर्णं श्रान्तिमः किम् ॥ ६२ ॥

करेणेति ॥ हे भैमि, करेण विधुं चन्द्रं विधुं ग्रहीतुं वाञ्छेव स्पृहेव नतु तात्त्विकी
 स्पृहा । इत्थमनेनैव गोप्याकारेण आदरिणी आदरयुक्ता, अदरिणी निर्भया अकम्पयुक्ता वा
 त्वं यमर्थं प्रयोजनमात्थ ब्रूये अहं तमर्थं श्रुतिभ्यां कर्णाभ्यां पातुं सादरं श्रोतुमपि किं नाधि-
 कुर्वे नाधिकारीभवामि । कर्तुं यद्यपि न समर्थस्तथापि श्रोतुं शक्त एवेत्यपिशब्दार्थः । अथ च
 तमर्थं कर्तुमप्यधिकारी भवामि, किंपुनः श्रोतुमित्यपिशब्दार्थो वा । अंतःकरणे ज्ञात एव(मेव)
 श्रोतुमपि नाधिकुर्वे, अपितु अधिकुर्वे एवेति वा । कः किमिव—अन्तिमो वर्णः शूद्रः
 श्रुतेर्वेदस्य वर्णमक्षरमिव । वेदाक्षरश्रवणे शूद्रस्याधिकारो नास्ति तथा मन नेति भावः ।
 आत्थेति भूतेपि 'वर्तमानसामीप्ये—' इति वर्तमानवत्प्रत्ययः । अन्तिमः 'अन्ताच्च' इति
 वक्तव्याङ्गिमेच् ॥

अवाप्यते वा किमियद्भवत्या चित्तैकपद्यामपि विद्यते यः ।

यन्नान्धकारः किल चेतसोऽपि जिह्वेतैरैर्ग्रहा तदप्यवाप्यम् ॥ ६३ ॥

अवाप्यत इति ॥ हस्तेन चन्द्रधारणबहुप्रापत्वं यदुक्तं तन्न किञ्चिदित्याह—योऽर्थः
 चित्तैकपद्यामन्तःकरणलक्षणे कमगम्येऽतिसूक्ष्मे मार्गेऽपि विद्यते स भवत्यावाप्यते प्राप्यते ।
 वा निश्चये । चन्द्रधारणदृष्टान्तेन यत्तत्सार्थस्य दुष्प्रापलमियत्किम् । इयद्गौरवं किमर्थम् । तन्न
 कार्यमित्यर्थः । अथ च—परचित्तगोचरो विषयः सुज्ञेन ज्ञायते, इयद्गोपनं तस्य किमर्थम् । स

१ 'वचनग्रहणं रूढशब्दपरिग्रहार्थम् । ये तु यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः, ये विशेषवचनाः
 चिन्त्यन्ते, ये च गोप्या वृत्त्या प्रशंसां गमयन्ति 'सिंहो माणवकः' इत्यादयः, ते सर्वे व्युदस्यन्ते'
 मनोरमायामुक्तत्वेन चिन्त्योऽज्ञानेन समासः । तस्मात् 'उपमितं व्याघ्रादिभिः—' इति समासो
 २ 'अत्रानुप्राससमासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासोपमे' इति
 साहित्यविद्याधरी । ४ 'अर्थाप्यते' इति पाठमाश्रित्य हे भैमि, भवत्या किं वा इयदेतावद्यथा तथा
 अर्थाप्यते किमर्थमयमर्थो दिनराजपाणिश्रवदतिदुर्लभत्वेनाख्यायत इत्यर्थः । अर्थशब्दात् 'तदाच्छे'
 इत्यर्थे णिच् 'अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः' इत्यापुगागमः' इति जीवातावभिहितं तिलकसंमतं च ।

मया ज्ञात इत्यर्थः । एकमात्रेण स्थितं वस्तु सर्वैरपि ज्ञायते । एतद्वृद्ध्यन्तेन द्रढयति—किञ्चेति ध्रुवौ । यत्र ब्रह्मणि चेतसोऽप्यन्यकारः 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति ध्रुवः । यन्ननोगोचरो न भवति तदपि स्वप्रकाशं ब्रह्म जिह्वेतारैरनलसैरवाप्यं प्राप्यं प्राप्यत इत्यर्थः । किं पुनर्मनोगोचरः । ततश्च सूक्ष्मदर्शिना मया तवानिप्रायो ज्ञात एव । त्वया किमिति गोप्यत इति भावः । 'वर्तन्त्येकपदीति च', 'जिह्वस्तु कुटिलेऽलसे' इत्यनरः । एकपदी 'चंल्लानुपुवंत्य' इत्यन्तलोपे 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति ङीपि पदादेशः । अवाप्यम् 'शक्ति लिङ् च' इति कृत्यः ॥

नदुक्तनजानन्नेवानिमानेन ज्ञातमिति वदसीत्याशङ्क्यानाह—

ईशाणिमैश्वर्यविचर्तमध्ये लोकेशलोकेशयलोकमध्ये ।

तिर्यञ्चमप्यञ्च नृपानभिहरसहस्रोपहसमहमहम् ॥ ६४ ॥

ईशेति ॥ ईशत्त्वेश्वरस्याष्टविधैश्वर्यमन्येऽग्निमलक्षणं यदैश्वर्यं तस्य विवर्तत्वात्त्विकोऽन्यथा-
भावस्तत्त्वतोऽग्निमैश्वर्यमेव जातो नन्यो यस्यास्तत्त्वंबुद्धिः हे हृषीकेश, त्वं लोकेशो ब्रह्मा तस्य
लोकेशया लोकवर्तिनो लोका जनास्तेषां नध्येऽहं मूर्खं तिर्यचमपि मानेवन्भूतं अयं जानीहि,
पूजयवा । किंभूतं नाम्—नृपा असत्त्वं तस्यानभिज्ञा अज्ञातारः सत्यवादिनो रसज्ञाः सहृदया-
स्तेषामनुभयेषां भावस्तत्ता सत्यवादिता, सहृदयता च तद्विषये उपज्ञा आर्यं ज्ञानं यस्य एवंविध-
धातौ समज्ञध । समज्ञधस्य सर्वज्ञधपर्यायत्वात्सर्वज्ञत्वमेवंविधस्वरूपं नां अहमलोकभागेन
अहृदयं मूर्खं च यथा तवेच्छा तथा जानीहीत्यर्थः । सत्यवादिनां सहृदयानां सर्वज्ञानां च
मध्ये प्रथमगणनीयोऽहं निध्याभाष्यहृदयो मूर्खध कथं त्यामिति भावः । नृपानभिज्ञा सत्य-
वादिनो रसज्ञा जिह्वा येषां तेषां भावः सत्यवादिता, उपज्ञायत इत्युपज्ञा आर्यं ज्ञानं नृपान-
भिज्ञरसज्ञताया उपज्ञा नृपानभिज्ञरसज्ञतोपज्ञं, तेन समज्ञा कीर्तिर्यस्य । एवं सत्यवादिता प्रथमं
कल्पादुत्पद्येति जिज्ञासायां तस्याः प्रथमोत्पत्तिस्मरणत्वेनाहमेव स्वात इत्येवंस्मरणं नां जानी-
हीति वा । लोकेशय इति 'अधिकरणे शेषः' इत्यभि 'शेषवत्सत्त्विक-' इति सतन्मा अग्रह ।
रसज्ञतोपज्ञ इत्यत्र (पक्षे) 'धातुधोपसर्गं' इत्यादि 'उपज्ञोपकर्म-' इत्यादिना ननुसकृत् ।
समं सर्वज्ञायते इति समज्ञा कीर्तिः 'धर्मे कविधानम्' इति कैः ॥

सत्यवादित्वमेव प्रकटयति—

मध्ये ध्रुतीनां प्रतिवेशिनीनां तरस्वती वात्सवती मुखे नः ।

द्विषेव तान्बन्धलतीपनद्धा पथाग्र सत्सङ्गुणेन नद्धा ॥ ६५ ॥

मध्ये इति ॥ हे नैनि, नोऽस्माकं मुखे वर्तमाना सरस्वती वाणी प्रतिवेष्टितानां निवृत्त
गृहपतिर्निर्वाणं धूर्तानां पैदराणां मध्ये कस्यचिद् विविक्तता पलातलतान्त्र्यः कुलिनो हिनेव
अस्मा निधयेन अवधारयथं कुनार्यं प्राप्य । लब्धये पयसो । न चलति न क्षान्तिपट्टे ।
इतः—सता सह ततः स एव गुणत्वेन गन्ता संभवा । तत्तत्वेन क्षान्तिपट्टा न क्षान्तिवर्ति ।
पैदराहपरान्महाप्रसिद्धं सर्ववैद्यः । 'तस्यै लब्धयता इत्यु' । अन्तर्गुणान्तरात्ते न
चलति न गच्छति, किन्तु समोक्षान्तरात्तेन गच्छति वा । 'विदुर्दिव्यं लोकप्रवक्त-

[illegible]

ल्लिङ्गस्य' इति 'अपथं नपुंसकम्' इत्येतन्नाश्रीयते । अथवा पयिशब्दपर्यायः पथशब्दोऽकारा-
न्तोऽप्यस्ति । अथवा 'अद्वापथात्' इत्येकमेव पदम् । अद्वापथात्सत्यमार्गान्न चलतीत्यर्थः ।
अथ च—सञ्ज्ञोभनः सङ्गः संधिर्यस्य तेन गुणेन दृढया रश्मनया बद्धा काचिद्यथा न चलति
तथेयमपि । मद्वाण्याः श्रुतयः प्रतिवेशिन्यो भवन्ति । अत एव तत्सदृशमेव व्यवहरति नान्यथा ॥

अथ लमभिप्रायं कथयेति प्ररोचनार्थं स्वसामर्थ्यं द्योतयति—

पर्यङ्कतापन्नसरस्वदङ्गां लङ्कां पुरीमप्यभिलापि चित्तम् ।

कुत्रापि चेद्वस्तुनि ते प्रयाति तदप्यवेहि स्वशये शयालु ॥ ६६ ॥

पर्यङ्केति ॥ हे भैमि, ते चित्तं मनो लङ्कां पुरीमप्यभिलापि द्रष्टुं गन्तुं वा अभिलाषुकं
सत् कुत्राप्यन्यत्र कस्मिंश्चिदङ्गायाः सकाशादतितरां दुष्प्रापे वस्तुनि विषये चेत्प्रयाति गच्छति
त्वं तदपि तदुभयमपि स्वशये स्वहस्त एव शयालु विद्यमानमवेहि जानीहि । कुत्रापि वस्तुनि
अभिलापि तव चित्तं लङ्कायां विद्यमानवस्तुप्राप्त्यर्थं लङ्कामपि प्रयाति तदपीति वा योजना ।
दुष्प्रापवस्तुनः साधकोऽहमेवेति तत्कथयेति भावः । किंभूतां लङ्काम्—सरस्वतः समुद्रस्याङ्को
मध्यः । परितः सर्वदिक्षु अङ्कतां चिह्नतां परिवेष्टनं वा आपन्नः प्राप्तः सरस्वदङ्को यस्याः सा
ताम् । पर्यङ्कतां मद्यताम् । समुद्राङ्के सुखेन तिष्ठतीत्यर्थः । पर्यङ्कतां योगपटवं प्राप्तः समुद्रो-
ऽङ्गुचिह्नं यस्या इति वा । पर्यङ्कतां वृसीत्वं वा समुद्रमध्ये तिष्ठतीत्यर्थं इति वा । सर्वथा लङ्काया
दुष्प्रापत्वं सूचितम् । या एवंविधा दुष्प्रापा तामपि हस्तगतामवेहि, किंपुनरन्याम् । कुत्रापि
कोः पृथिव्याः त्राणं त्राः तामाप्नोतीति कुत्रापि । 'किप् च' इति किप्, तस्मिन् राजलक्षणे
वस्तुनि वा । पर्यङ्क इति विकल्पलाललाभावः । अपेः पदार्थे संभावनायां समुच्चये वा कर्मप्रव-
चनीयलालङ्कामिति द्वितीया । अभिलापस्य (पिशब्दस्य) गम्यादिपाठाद्वा । तदिति सा च
लङ्का च तच्च वस्तु तत् 'नपुंसकमनपुंसकेन—' इत्येकशेषः पाक्षिकमेकत्वं च ॥

इतीरिता पन्नरथेन तेन ह्रीणा च हृष्टा च वभाण भैमी ।

चेतो नलङ्कामयते मदीयं नान्यत्र कुत्रापि च साभिलापम् ॥ ६७ ॥

इतीति ॥ तेन पन्नरथेन पक्षिणा इति पूर्वोक्तप्रकारेणेतोक्ता ह्रीणा निजाभिलापकथन-
प्रस्तावेन लज्जिता साभिलापस्य प्रापकोऽहमिति तेनोक्तत्वाद्बुद्ध्या आह्लादयुक्ता । विस्मितेति
यावत् । भैमी इति वभाणाद्योचत् । इति किम्—मदीयं चेतो लङ्कां न अयत्ते प्राप्नोति ।
अभिलष्यतीत्यर्थः । अन्यत्र चान्यत्रापि कुत्रापि राजनि वा न च नैव साभिलापम् । अथ च—
नलं नलनामानं राजानं कामयते । तदतिरिक्तोऽन्यवस्तुनि नैव साभिलापमिति श्लिष्टमवोचत् ।
'तर (पत)त्पन्नरथाण्डजाः' इत्यमरः । ह्रीणा 'नुदविद—' इति निष्ठानलम् । अप्राप्यवस्तुप्राप-
कोऽहमिति हंसोक्तिं श्रुत्वा हृष्टा सरोमाद्या । ततश्च हृष्येर्लोमहर्षविषयत्वाद् 'हृष्येर्लोमसु' इत्येदे-
द्विकल्पः । एवं सर्वत्र हेयम् । 'क्रिति च' इत्यनेनेगलक्षणयोरेव वृद्धिगुणयोः प्रतिषेधात्काम-
यत इत्यत्र त्वनिगलक्षणत्वादप्रतिहतप्रसरा वृद्धिरिति हेयम् ॥

१ 'कृतसनासान्तपथरूपधृगनात्पचायजन्तपथशब्देन समासे पुंस्त्वमेव' । तथा च त्रिकाण्डशेषः—
'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति मुकुटः । २ 'अत्र समासोक्त्युपमे' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र
समासोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र हेयः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विचिन्त्य बालाजनशीलशैलं लज्जानदीमज्जदन्तनागम् ।

आचष्टं विस्पष्टमभापमाणामेनां स चक्राङ्गपतङ्गशक्रः ॥ ६८ ॥

विचिन्त्येति ॥ चक्रादलङ्घकानां पतत्रानां पक्षिणां चक्रो राजा हंसो विलुप्तं प्रकटमना-
पनाणानेनां भैरवो जागदोक्तवान् । किं कृत्वा—बालाजनस्य शीलं स्वभाव एव दुर्लभत्वादति-
गहनत्वाच्च शैलः पर्वतत्वं लज्जालपायां नद्यां मञ्जुन्कीडन् अनङ्गः कामत्वादङ्गणो नागो हस्तो
यत्र एवंविधं विचिन्त्य विचार्य । कामपीडितोऽपि बालाजो लज्जया कामनाच्छाद्य स्वानिजापं
न कथयतीति विचार्य विलुप्तवादनार्थमेतामाह स्तेत्यर्थः । यथ च—पर्वतनद्यां हस्तो मञ्जुतो-
त्यक्तिः । ‘चक्रात्ता मानसौकसः’ इत्यमरः ॥

नृपेण पाणिग्रहणस्पृहेति नलं मनः कामयते ममेति ।

आश्लेषि न श्लेषकवेर्भवत्याः श्लोकद्वयार्थः सुधिया मया किम् ॥ ६९ ॥

नृपेणेति ॥ हे नमि, श्रेयकवेः पूर्वं राजर्कुके पाणिप्रदने नम वाञ्छेति, अनन्तरं नम
ननो नलननिलप्यतीति च श्लिष्टकवित्वकारिण्या भवत्वात्तव क्रमेण 'का नाम दाला' (३।५९)
'चेतो नलं कानयते, (३।६७) इत्यादिः श्लोकद्वयस्यार्थोऽभिप्रायः सुधिया पिदुनापि केनपिना-
शेपि नाज्ञापि, नन्दप्रज्ञेन नया नाज्ञापीति किं वाच्यम् । अथ च पिदुना श्रेयसिनिवारेण
पदुना नया नाज्ञापि किम्, अपितु ज्ञात एव । किमपि गोपायसीति भावः । 'स्वधिया' इति
पठे स्वधियुक्तैव न त्यन्यवृत्त्या ॥

यदि नानाभिप्रायो ज्ञात एव तर्हि लज्जां त्याज्यित्वा पुनःपुनः किमिति नदयद्येव नदन्तः—

त्वयेतत्तः स्वैर्यविपर्ययं तु संभाव्य भाव्यलि तमज्ञ एव ।

लक्ष्ये हि वालाहदि लोलशीले परापराङ्गपुरापि स्तरः स्यात् ॥ ७० ॥

त्यद्येतस इति ॥ तुः पुनरपि । अहं बालनाः पात्स्वयेतत्तः तव मनसः सौमित्रिण्येवं वाच्यं
 संभाव्य संचिन्त्य पुनस्तनय एव तवानिश्चापनकातान एव भान्वलि । 'तदहः' इति शब्दे
 लोकाद्वयसामर्थ्यात् इति वा । एषकार इवाप्ये वा । ज्ञातोऽन्यतः किंदातं द्युत्तमं इत्यतः
 ज्ञात—हि यत्नाद्यालत्वादेव लोकादीले यदल्लनावे बालादहं बालाद्वयसङ्गे लक्ष्मि निवर्त
 लतोऽपि दरं ईषदपरद्वेषुधुतलापकः स्यादनेति संभाव्ये । जानत्वानि मयोन्नयनाने-
 नापि यज्ञातुं न शक्यते तत्रान्यस्य वा कथा । बालानां चित्तपादल्लतापिनामनिश्चय-
 भावादह एव ज्ञातोऽस्तीति भावः । अतो निश्चयार्थं पुनर्द्विदानीततः । अथ य— बाला-
 नामनयकामत्वात्कामकपल्लवा न पीडयति यथा तरुपीकानिति तस्य द्युत्तमापकत्वं हुक्मम् ।
 अन्योऽपि धातुपद्वरले लक्ष्ये द्युत्तलापको भवति । भाव्यलि भवतीति 'यदुत्तमं
 प्रलयाः' इति प्रलयाः । अपिः संभाव्यतायाम् ॥

अथ विष्णुनामि मातुरेण राजा योजयिषिं राजा मेव ह—

नहीनहेन्द्रः खलु नैषधेन्दुस्तद्वोपगमायः कथमिन्दुमेव ।

प्रयोजनं सांशयिकं प्रतीदृक्पुण्यजननेनैव न मद्भिरेन ॥ ७१ ॥

1. The first part of the document is a list of names and addresses, which appears to be a directory or a list of contacts. The names are written in a cursive script, and the addresses are listed below them.

महीति ॥ स नैपथेन्दुनिपथदेशोद्भवजनानामिन्दुराहादकः खलु यस्मान्मह्यां महेन्द्र इव । तत्तस्मान्मद्विधेन विश्वासेन पृथग्जनेनेव नीचजनेनेव स नल इत्यमेव बालाहदयचयलत्वस-
मर्थेनप्रकारेण सांशयिकं संदेहचलमीदृक् नलाभिलापलक्षणं प्रयोजनं कार्यं, इत्यमेवाविचार्यैव
वा कथं बोधनीयः केन प्रकारेण ज्ञापनीयः । यथाविश्वासेन मूर्खेण भयं त्यक्त्वा राज्ञोऽप्रे-
विचार्य यत्किंचिदुच्यते तथा मया निश्चितं वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । इत्यमेव बालया लयाहं
यथा बोधितस्तथा मया स कथं बोध्य इति वा । 'पृथग्जनः स्मृतो नीचे मूर्खे च' इति विश्वः ।
मह्यां महेन्द्र इव 'सप्तमी' इति योगविभागात्समासः । पृथीसमासो वा । 'गतिबुद्धि-'
इति कर्मत्वे बोधनीय इति कर्मणि कृत्यः ॥

पूर्वोक्तमेव द्रढयति—

पितुर्नियोगेन निजेच्छया वा युवानमन्यं यदि वा वृणीये ।

त्वदर्थमर्थित्वकृति प्रतीतिः कीदृङ्नायि स्यान्निषधेश्वरस्य ॥ ७२ ॥

पितुरिति ॥ पितुर्नियोगेन आज्ञया निजेच्छया वा स्वेच्छया त्वं यद्यन्यं नलव्यतिरिक्तं
युवानं तरुणं वृणीये तर्हि त्वदर्थं तुभ्यं त्वया भैमी परिणेतव्या इति अर्थित्वकृति याचनाका-
रिणि मयि निषधेश्वरस्य नलस्य कीदृङ्कीदृशी प्रतीतिर्विश्वासः स्यात् । प्रतारकोऽयमिति तस्य
बुद्धिः स्यात् । निश्चयं विना तस्याग्रे वक्तुं न युक्तमित्यर्थः । यद्यर्थे यदि वा इति । कीदृङ्ना
इति वा वाशब्दो योजनीयः । अर्थित्वकृति । कृञः किपि तुक् ॥

अथ संदिग्धे कार्ये त्वयापि नाहं नियोज्य इत्याह—

त्वयापि किं शङ्कितविक्रियेऽस्मिन्नधिक्रिये वा विपये निधातुम् ।

इतः पृथक्प्रार्थयसे तु यद्यत्कुर्वे तदुर्वीपतिपुत्रि सर्वम् ॥ ७३ ॥

त्वयेति ॥ त्वयापि शङ्कितविक्रिये संभावितवरान्तरवरणलक्षणविकारेऽस्मिन्निवाहलक्षणे
विपये निधातुं योजयितुं किंवा किमित्यहमधिक्रिये अधिकारिक्रिये । अस्मिन्नधिकारे नाहं
नियोज्य इत्यर्थः । हे उर्वीपतिपुत्रि, इतो विवाहलक्षणकार्यात्पृथगन्ययद्यत्प्रार्थयसे याचसे,
अहं तत्सर्वमपि कुर्वे साधयेयम् । प्रार्थयसे इति कुर्वे इति च वर्तमानसानीप्ये लट् ॥

श्रवःप्रविष्टा इव तद्गिरस्ता विधूय वैमत्यधुतेन मूर्ध्ना ।

ऊचे ह्रियोऽपि श्रथितानुरोधा पुनर्धरित्रीपुरुहूतपुत्री ॥ ७४ ॥

श्रव इति ॥ धरित्रीपुरुहूतपुत्री पृथ्वीन्द्रपुत्री पुनरुचे । किं कृत्वा—श्रवः कर्णं प्रविष्टाः
कर्णान्तगतत्वाः पूर्वोक्तास्तद्गिरो हंसवाणीः वैमत्येनासंमत्या धुतेन कम्पितेन मूर्ध्ना विधूयेव
निरस्येव । किंभूता— ह्रियोऽपि लज्जाया अपि श्रथीकृतः (अनुरोधः) अनुबन्धोऽनुसंधानं
यया । श्रवःप्रविष्टा इवेति केचित् । तदा प्रतिकूलत्वादनङ्गीकारेण वस्तुगत्या श्रवणप्रविष्टा न
भवन्तीत्यतः प्रविष्टा इवेत्युक्तम् । अन्येनापि कर्णप्रविष्टस्य कीटादेर्निराकरणार्थं शिरश्चालनं
क्रियते । या लज्जा सर्वथा त्यक्तुं न शक्या सापि त्यक्तेलापिशब्दार्थः । वैमल्यम् । दृढादिपा-
ठाद्वाचे घ्यञ् । कर्मधारयाद्वा स्वार्थे ज्ञापकात् । ब्रूवो जित्वाद्वाचेस्तड् ॥

१ 'अत्रोपमाकाव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासो' नियतादशावयवं
'यमकं वा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी ।

इष्टान्तद्वयेन पितृकर्तृकनलान्यस्वकर्तृकपरिणयं निराकरोति श्लोक्द्वयेन—

मदन्यदानं प्रति कल्पना या वेदस्त्वदीये हृदि तावदेया ।

निशोऽपि सोमेतरकान्तशङ्कामोकारमग्रेसरमस्य कुर्याः ॥ ७५ ॥

मदन्यदानमिति ॥ नम अन्यत्वे नलव्यतिरेकाय वराय पितृकर्तृकं दानं प्रति उद्दिश्य 'पितुर्निचोनेन—' इत्यादिर्वा कल्पना शङ्का तर्कः एषा तावत्कल्पना त्वदीये हृदि वेदः वेद इव प्रमाणभूता इति चेत्तर्हि त्वं निशोऽपि रात्रेरपि सोमाच्चन्द्रादितरोऽन्यः कान्तः प्रियत्वात् शङ्का अस्य वेदस्याग्रेसरं पुरोवर्तिनमोकारं कुर्या अर्द्धाङ्गुलम् । वेदस्याग्रेसर आदौ ओंकारो भवति । रात्रेश्चन्द्रादन्यः कान्तो न, तथा नलातिरिक्तो ननेत्यर्थः । नत्कर्तृकं दानं वा । अग्रेसरम् 'पुरोप्रतोऽग्रेषु सत्तैः' इति टः 'अजायदन्तम्' इति पूर्वनिपातमलुत्वाऽप्रदायत्वं परनिपातकरणं सप्तम्येकवचनेन विगृह्य एदन्तत्वायम् । 'युयं तदग्रेसर—' इत्यादयः प्रयोगा अग्रतः सरति, अग्रेण वेति समर्थनार्थाः ॥

सरोजिनीमानसरागवृत्तेरनर्कसंपर्कमतर्कयित्वा ।

मदन्यपाणिग्रहशङ्कितेयमहो नर्हीयस्तव साहसिक्यम् ॥ ७६ ॥

सरोजिनीति ॥ हे हंस, सरोजिन्याः कनलिन्या मानसरागोऽन्तःकरणानुरागः तस्य वृत्तेः सद्भावस्य स्थितेः । अनर्केण सूर्यादन्येन सह संपर्कं सन्धन्मतर्कयित्वाऽविचार्य तपेयं मनान्येन नलव्यतिरेकेन पाणिग्रहः परिणयस्तच्छङ्कितः तत्तव नर्हीयोऽतोऽहं महत्साहसिक्यं साहसिक्यम् । अहो आश्चर्यम् । सूर्यातिरेकाः कान्तः कनलिन्याचेत्तर्हि नलातिरिक्तो ननेति भावः । सहसाऽविचार्यैव वर्तते साहसिकः । 'ओजःसहोन्नता वर्तते' इति टक् । ततो ब्राह्मणादित्वात्प्यर्थः ॥

पुनरपि द्वितीयं पक्षं निराकरोति—

साधु त्वया तर्कितमेतदेव स्वेनानलं पतिकल संश्रयिष्ये ।

विनामुना स्वात्मनि तु प्रहृतं नृपागिरं त्वां नृपतौ न कर्तुम् ॥ ७७ ॥

साध्विति ॥ हे हंस, एतत्त्वया साधु सन्त्यक्तमित्नुहितम् । किल उपहासे । यत्स्वे-
नात्मनैव खेच्छया अनलं नलादन्यं संश्रयिष्ये । किल चेदित्यर्थे ददर्शे वा । नलादन्यं चेत्त-
न्प्रियम् तर्हि तु पुनरमुना नलेन विना नलप्राप्तभावे स्वात्मनि स्वनिदये स्वप्रहारं कर्तुमनल-
नस्मिन्नेव संश्रयिष्ये । न तु त्वां नृपतौ नले नृपागिरं लिम्बावापीकं कर्तुं नलादन्यं संश्रयिष्ये ।
यं चेकाङ्गीकरोषि तर्ह्येतायाम्भावं कस्मिन्मनोति तस्य पुरस्तात्कथमेति भावः । स्वात्मनोति
कर्तव्येवञ्चया सैत्तस्यो ॥

एतद्वचनं प्रकाशनाय ननु सख्यनिमित्तं वाह—

नद्विप्रलभ्यं पुनराह यस्तथा तर्कः स किं तत्फलवाचि नृकः ।

अशक्त्यशङ्काप्यनिवारहेतुर्वापी न वेदा यदि सन्तु के तु ॥ ७८ ॥

१ 'अथ सख्यनिमित्तं वाह' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ सख्यनिमित्तं वाह' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ वेदा' इति साहित्यविद्याधरी ।

मदिति ॥ हे हंस, यस्तु क्लेशो पुनर्मेद्विजन्मं मया प्रतारणीयमाह स तर्हि तस्य प्रतारकस्य कलं प्रयोजनं तस्मिन्निमित्ते नापि किं मूढः प्रतारणस्य कलं किमिति न वदति, न वदति चेभास्त्येव तत् । तत्रैव जसत्या सदा येषामेवंविधा व्यभिचारहेतवोऽज्ञानादयो यस्याः [यस्या व्यभिचारकारणं शक्तिं न शक्त्यते] एवंपिधा अन्यभिचारिणी वाह यदि वेदा न वेदवत्प्रमाणभूता न भवेत्, तर्हि के तु पुनर्देशः सन्तु । अन्यभिचारित्वात्तमेव वेदत्वम् । एवंपिधाया अपि ज्ञानोऽप्राप्ताप्ये वेदस्याप्यप्राप्ताप्यं स्फादित्यर्थः । तत्रैव पूर्वोक्तोक्तं मद्ब्रह्मोऽन्वाशाशब्दो विधाय सत्यमेव ज्ञातव्यम् । विप्रलम्बम् 'पोरुगुभात्' इति यत् । शक्त्य इति 'शक्तिसदोश' इति यत् ॥

पुनरपि पूर्वोक्तं 'पितुर्नियोगेन-' (१।७४) इत्यादि पदद्वयं युक्त्या निराकरोति—

अनैषधायैव जुहोति तातः किं मां कृशानो न शरीरशेषाम् ।

इष्टे तनूजन्मतनोः स नूनं मत्प्राणनाथस्तु नलस्तथापि ॥ ७९ ॥

अनैषधायैति ॥ तातः पिता चेच्छरीरशेषां शरीरमात्रावशेषां मामनैषधाय नलव्यतिरिक्ताय जुहोति ददाति तर्हि कृशानायेवाम्नायेव किं न जुहोति बल्लभैव किमिति मां न क्षिपति वद इति किमः प्रश्नार्थत्वेन नजो निषेधार्थत्वेन च व्याख्येयम् । अतोऽप्युक्त्याह—यस्यप्यन्यस्मै दास्यति तथापि मम प्राणानां नाथस्तु नल एव । तुरेवार्थः । यतो नूनं निश्चितं स पिता तनूजन्म अपत्यं तस्य तनुः शरीरं तस्यैव इष्टे स्वानी तदधीनस्य शरीरस्य यत्किंचित्करोतु, प्राणास्तु नलाधीना एव, पितृकर्तृकान्यदाने नलोद्देशेनाग्नौ जन्मान्तरेऽपि तत्प्राप्त्यर्थं प्राणांस्त्यक्ष्यामि । 'यं यं वापि स्मरन्भावं' इति भगवद्वचनात् । तनूजन्मतनोरिति 'अधीगर्थ-' इति वैश्वो ॥

'इतः पृथक्प्रार्थयसे' (१।७३) इत्युक्तं दूषयति—

तदेकदासीत्वपदादुदग्रे मदीप्सिते साधु विधित्सुता ते ।

अहेलिना किं नलिनी विधत्ते सुधाकरेणापि सुधाकरेण ॥ ८० ॥

तदिति ॥ तस्य नलस्यैकं केवलं दासीत्वं तद्वक्ष्यं पदं वस्तु तस्मात्सकाशादुदग्रे उत्कृष्टे मदीप्सिते ममासिलापे यत्ते विधित्सुता कर्तुं कामत्वं तत्साधु उचितम्, काका न साध्विति वा । नलदासीत्वादन्वयं प्रार्थय इति भावः । नलस्य दासीत्वं सम्यक्, अन्यस्य महिषीत्वं नेत्याह—नलिनी कमलिनी सुधाया अमृतस्याकरेण आलयेनाप्यहेलिना हेलिः सूर्यस्तत्सादन्येन सूर्यव्यतिरिक्तेन सुधाकरेण चन्द्रेण किं विधत्ते कुरुते, अपि तु न किमपि । सूर्येऽनुरागवाहुल्याच्चन्द्रे तदभावादमृतपूर्णोऽपि तस्यै न रोचते तथा ममेत्यर्थः । सुधाकरपदं प्रथमं यौगिकं द्वैतं । यैः किमिति न पुनरुक्तिः तदेकदासीत्वपदाद्वस्तुनः सकाशादधिके मदीप्सिते विधित्सुता इति यत्तत्साध्वप्यनुचितम् । तादृशस्य मदीप्सितस्याभावादित्यर्थ इति वै ॥

एतदेव द्रढयति—

तदेकलुब्धे हृदि मेऽस्ति लब्धुं चिन्ता न चिन्तामणिमप्यनर्घ्यम् ।

चिन्ते स्रमैकः सकलत्रिलोकीसारो निधिः पद्ममुखः स एव ॥ ८१ ॥

१ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र दृष्टान्तमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पुण्यं त्वया संचीयतां परिपुष्टीक्रियताम् । प्रतिश्रुतकरणेन महान्धर्मः, तेन च मत्प्राणरक्षणा-
द्धर्मो भविष्यतीत्यर्थः । प्रतिश्रुतादाने चाधर्मः, मत्प्राणहानिश्चेति स्त्रीहलालक्षणश्चाधर्मः ।
एतद्भयं यथा न भवति तथा कर्तव्यमिति भावः । निश्चयाभावे कथं कार्यमित्यत आह—आर्य
श्रेष्ठ, वृथा निष्कारणिका 'पितुर्नियोगेन—' इत्यादिविशङ्का विरुद्धा संभावना निवार्यतां दूरत-
स्त्यज्यताम् । अये हंस, भद्रेऽसंदिग्धेऽप्यपि पदार्थे विषये भृशमतिशयेन केयं मुद्रा मूकीभावः
किमिति नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । भद्रे शुभरूपे श्रेष्ठे साधौ त्वयि इयं का मुद्रा स्थितिरिति वा ॥

अलं विलङ्घ्य प्रियविज्ञ याज्ञां कृत्वापि वाम्यं विविधं विधेये ।

यशःपथादाश्रवतापदोत्थात्खलु स्खलित्वास्तखलोक्तिखेलात् ॥ ८४ ॥

अलमिति ॥ हे प्रियविज्ञ प्रियश्वासौ विज्ञश्च विषु पक्षिषु मध्ये ज्ञ पक्षिश्रेष्ठ इति वा
हंस, याज्ञां मत्कृतां प्रार्थनां विलङ्घ्यातिक्रम्य अलं नातिक्रमणीया । प्रियस्य सतो विज्ञस्य
नलस्य याज्ञां विलङ्घ्यालमिति वा । तथा—विधेये करणीयवस्तुविषये विविधं वाम्यं वक्रत्वमपि
कृत्वा अलम् । न करणीयमित्यर्थः । अपिः तुल्यकालत्वद्योतनार्थः । उभयमपि न कार्यमित्यर्थः ।
तथा—आश्रवतापदं दातृत्वलक्षणं पदमुत्तमस्थानं तस्मादुत्थ उत्पन्नः तस्माद्यशःपथात्कीर्ति-
मार्गात्स्खलित्वा पतित्वापि खलु पूर्यतां पतनमपि न कार्यम् । अपिशब्दोऽत्रापि योज्यः ।
किंभूतात्—अस्तः क्षिप्तः खलोक्तीनां खलदुर्वचनानां खलो विलासो यस्मिन् । हंसतुल्य उप-
कारी अन्यो नास्तीति दुर्जना अपि यथा तव कीर्तिं वर्णयन्ति तथा कुर्वित्यर्थः । आश्रवता
वचनकारिता, प्रतिश्रुतकारित्वमिति वा । पन्था हि पदोत्थो भवति । विज्ञ इति कः । विलङ्घ्य
कृत्वा, स्खलित्वा इति 'अलंखत्वोः प्रतिषेधयोः—' इति क्त्वाप्रत्ययः । आश्रुणोतीत्याश्रवः
पचादिषु । 'यजयाच—' इति नञि याज्ञा ॥

सोपहासं ब्रूते—

स्वजीवमप्यार्तमुदे ददद्भ्यस्तव त्रपा नेदृशवद्भमुष्टेः ।

मह्यं मदीयान्यदसूनदित्सोर्धर्मः कराद्भ्यति कीर्तिद्यौतः ॥ ८५ ॥

स्वेति ॥ हे हंस, मदीयानसूत्रलक्षणान्प्राणान्मह्यमेवादित्सोर्दातुमनिच्छोः ईदृशोऽभि-
नवश्वासौ वद्भमुष्टिश्च रूपणशिरोमणिस्तस्य तव आर्तानां दीनानां मुदे हर्षाय स्वजीवमपि स्वप्रा-
णमपि ददद्भ्यो जीमूतवाहनादिभ्यः सकाशाद्यद्यस्मात्त्रपा लज्जा न भवति तस्मात्तव करात्की-
र्तिद्यौतो यशोधवलो धर्मो अद्भ्यति । अधुनैव विनश्यति । यशो नश्यति धर्मोपीत्यर्थः ।
अन्यदीर्यं गृहीत्वा तस्मै यो न ददाति तस्य स्वजीवदातृभ्यः सकाशाद्भज्जां कथं स्यात्, यदि
स्यात्तर्हि दद्यादेव तस्मादुभयमपि तव नष्टम् । ते तु जीवमपि ददुः, त्वं तु तदीयमेव धनं
न ददासि, किंपुनः स्वीयजीवमिति । तस्माद्येन धर्मो यशश्च भवति तदेव कुर्विति भावः ।
वद्भमुष्टेः करात्पततीति विरोधाभासः । नेति काकुर्वा । 'कर्णस्त्वचं शिविर्मांसं जीवं जीमूत-

१ अत्र ठेकानुपासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुपासः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'इह 'न पादादौ खल्वादयः' इति निषेधस्योदेजकत्वाभिप्रायत्वात् नचयस्य खलुशब्दस्यानुदेजकत्वाद्
नन्वेव पादादौ प्रयोगो न दूष्यत इत्यनुसंधेयम्' इति जीवातुः ।

वाहनः । ददौ दधीचिरस्थीनि किमदेयं महात्मनाम् ॥' इतिवचनं जीवदाने प्रमाणम् । 'न लोकाः' इति निषेधादसूनेति द्वितीया । धैतः धावेर्निष्ठाया मूठि शृङ्घिः ॥

त्वया मत्कार्ये कृते प्रत्युपकर्तुमशक्यत्वेनाहमधमर्णा यथा स्यां तथा कुर्वित्याह—

दत्त्वात्मजीवं त्वयि जीवदेऽपि शुध्यामि जीवाधिकदे तु केन ।

विधेहि तन्मां त्वदृणान्यशोद्धुममुद्रदारिद्र्यसमुद्रमशाम् ॥ ८६ ॥

दत्त्वेति ॥ हे हंस, जीवदे प्राणदे त्वयि आत्मनो जीवं दत्त्वापि शुध्याम्यनृणीभवामि, जीवाधिकं नलं ददति तस्मिन्स्त्वयि केन तु पुनः प्रकारेण शुध्यामि । केवलजीवदत्त्वे तु जीव-
दानेनानृणीभवनं युक्तम्, जीवाधिकदत्त्वे तु जीवे दत्तेऽप्यनृणीभवितुं न शक्यते । जीवाधि-
कमन्यत्किमपि न विद्यत इति भावः । यतः—तस्मात्त्वदृणान्यशोद्धुमनपाकर्तुं नानमुद्रो निने-
र्यादो दारिद्र्यसमुद्रः तत्र नम्रानतिदरिद्रां विधेहि । तवाधमर्णा यथा स्यां तथा कुर्विति
भावः । जीवाधिकदो भवेति भावः । ऋणशब्दस्त्वत्रोपकारपरः । अशोधनं प्रत्युपकाराकर-
णम् । अत्र नैनीजीव एव जीवशब्देन गृह्यते । प्राणेश्योऽप्यधिकं नलं ददातीति जीवाधि-
कदः एवंविधेऽत एव जीवदे नलदान एव नम प्राणनं यतः । एवंविधे त्वय्यात्मनः प्राणान्द-
त्त्वापि आत्मजीवव्यवसाध्यनुत्कारं कृत्वापि केन पुनः प्रकारेणानृणीभवामि, अपितु प्राण-
व्यवसाध्य उपकारे कृतेऽपि नानानृणत्वं दतो न भवेदिति वा योजनं ॥

अस्मिन्कार्ये कृते फलसद्भावेन त्वयैतत्करणीयमित्याह—

क्रीणीष्व मर्जीवितमेव पण्यमन्यन्नचेदस्ति तदस्तु पुण्यम् ।

जीवेशदातर्यदि ते न दातुं यशोऽपि तावत्प्रभवामि गातुम् ॥ ८७ ॥

क्रीणीष्वेति ॥ हे हंस, नर्जीवितं जीवनेव पण्यं विक्रयं वस्तु क्रीणीष्व । प्रियदानमू-
त्येनेति शेषः । नष्टनेव तत्कृपेण प्रयच्छ । ननु तुभ्यं कृपेण जीवदाने मन को लाभ इत्या-
शङ्काह—अन्यदनादिकं चेद्यपि नास्ति तत्तथापि पुण्यमस्तु भवतु । जीवितदाने च
जीवाधिकदाने च जीवाधिकदानेन विनान्यन् नृत्यं यद्यपि न विद्यते तथापि तस्य स्थाने श्रेय
एव भवत्वित्यर्थः । ननु पुण्यं पारलौकिकं, अहर्निहिकमपि किमपि बाञ्छनीलाशङ्काह—हे
जीवेशदातः प्राणनाथदातः, जीवाधिकतुल्यमूलानावेन यद्यपि ते तुभ्यं दातुं न प्रभवामि
सनर्थास्ति तथापि तव यशस्तावत्ताकल्पेन प्रयनतो वा गातुं सनर्थास्ति । प्रभवाम्येवेति
तावच्छब्दोऽवधारणार्थो वा । ऐहिकं पारलौकिकं च फलं तव विद्यते, तद्रूपेण नृत्येन नष्टं
जीवदानं कुर्विति भावः । यद्वा—तावत्तर्यर्थे । यदि ते दातुं न प्रभवामि तर्हि यशोऽपि
यशः पुनर्गातुं न प्रभवामि, अपि तु प्रभवाम्येव । पुण्यम् 'पैणपाद-' इत्यादिनाहर्थां दत्तं ॥

पूर्वोक्तफलद्वयमावेऽपि साधव उपकुर्वन्तीत्याह—

पराटिकौपक्रिययापि लब्ध्यान्नेभ्याः कुतश्चानधवाद्विद्यन्ते ।

प्राणैः पणैः स्वं निपुणं भणन्तः क्रीणन्ति तानेव तु हन्त सन्तः ॥ ८८ ॥

१ 'अशविशपोक्तिरंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'तदनेव' इति पाठस्तिलकजी-
वानुसाहित्यविद्याधरीनुवाकयोपलब्धः । ३ 'असौद्र' इति साहित्यविद्याधरीलंनः पाठः ।
४ 'अव विरोधानासौद्रंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अन्यदप्यवर्त' इति पाठ उदितः ।
६ 'अशविशपोक्ति' इति साहित्यविद्याधरी ।

वराटिकेति ॥ अथवेति पूर्वोक्तापरितोषे । इभ्या धनिकाः । धनलब्धा इवेत्यर्थः । वराटिकोपक्रियया कपर्दकदानमात्रोपकारेणापि लभ्यान्सुलभान्कृतज्ञानसाधूनाद्रियन्ते न संमानयन्ति । आदरं न कुर्वन्तीत्यर्थः । तुः पुनरर्थे । हन्त आश्चर्ये । सन्तस्तु साधवः प्राणैरेव पणैर्मूल्यैस्तानेव कृतज्ञान्क्रीणन्ति कयेण गृह्णन्ति । कृतज्ञोपकारार्थं प्राणानपि त्यक्त्वा तानर्जयन्तीत्यर्थः । किंभूताः सन्तः—स्वमात्मानं निपुणं कुशलं भणन्तो ब्रुवन्तो मानयन्तः । प्राणाधिकं मूल्यमर्हन्त एतेऽस्माभिरत्येन मूल्येन लब्धा इति वयं कुशला इति संतुष्यन्ति । अतः फलाभावेऽपि साधुना त्वया कृतज्ञाहं कृतव्या । मह्यं जीवदानं कुर्वन्ति भावः । 'दाने तपसि शौर्ये वा यस्य न प्रथितं यशः । विद्यायामर्थलामे वा मातुराचार एव सः ॥' इति । 'इभ्य आल्लो धनी' इत्यमरः । इभमर्हति, दण्डादित्वाद्यैः ॥

वलात्कारेणापि लब्धो नलो याचनीय इत्युक्तिविशेषेणाह—

स भूभृदष्टावपि लोकपालास्तेर्म तदेकाग्रधियः प्रसेदे ।

न हीतरस्माद्धृते यदेत्य स्वयं तदातिप्रतिभूर्ममाभूः ॥ ८९ ॥

स इति ॥ यतः स भूभृत् राजा नलोऽष्टावपि लोकपालाः । लोकपालांश्चत्त एवासाधित्यर्थः । अतः तस्मिन्नल एव एकाग्रा निश्चिता धीर्यस्यास्तस्या मे मम तैर्लोकपालैः प्रसेदे प्रगप्तोभूतम् । नलस्य तदंशत्वात्ते मम भक्तायाः प्रसन्ना जाताः । प्रसन्नत्वेऽन्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति—हि यस्मात्त्वमेत्यागल्य स्वयमप्रेरित एव मम यत्तदातिप्रतिभूः नलप्राप्तिलभ-कोऽभूः जातोऽस्ति 'तदप्यवेहि स्वशये शयालु' इत्यादिना, तत् लोकपालप्रसादव्यतिरेकेण न घटने । लोकपालैर्मम विश्वासायत्वं लग्नकः कृतः, अतस्त्वामेव नलं याचे । लोके प्रतिभूरेव पीत्यते, धनिकाधमणैर्योरन्तरं स्थितत्वात् । प्रतिभूरित्यत्र 'भुवः संशान्तरयोः' इति किरपे ॥

नलदातृत्वं विना तवानौचित्यमेव स्यादित्याह—

अंकाण्डमेवात्मभुवाजितस्य भूत्वापि मूलं मयि वीरणस्य ।

भवान्न मे किं नलदत्त्वमेत्य कर्ता हृदश्चन्दनलेपकृत्यम् ॥ ९० ॥

अंकाण्डमिति ॥ अंकाण्डमेवाप्रसाव एव कामार एव आत्मभुवा कामेनाजितस्य मयि जितस्य स्वस्य शब्दस्य रहस्यकथनस्य मूलं कारणं भूत्वापि यिः पक्षी भवानलदत्तं नलस्य दत्त्वमेव प्राप्य मे हृदः चन्दनलेपस्य कृत्यनञ्जरागकार्यं किं न कर्ता, मम हृदये नलदानेन शोभनं विरहमन्तर्गहनं किमिति न हृदये एवं तावत्कर्तुं युक्तम्, अन्यथा त्वया रहस्यकथनं किमिति कारितम्, ततो नलदो भवेति भावः । कामपीडा कामारे न युज्यते । किन्तु दादम्ये । नन्वा कालत्वे कामपीडा कथिता नलमुद्दिश्य, तत्र कारणं तमेव जातोऽपीत्यर्थः । अक्षयं शरहिर् यथा भवति तथा कामजितस्य संप्रामस्य निदानं भूत्वा नलप्रसादादिति वा । अथवा—अक्षयं शरहिर् न प्रज्ञा मयि निमित्तं नृपस्य वीरणनृणस्य मूलं भूत्वा नलदत्त्वमुद्देशकतां प्राप्य संतप्तस्य हृदस्य चन्दनलेपेन वत्कृत्यं शोभनकृत्यं कार्यं किं न कर्तव्यं । कोटः, अक्षयं वा । तत्रापि नलदत्ताहृदश्चन्दनलेपकृत्यं युक्तमेव । नलप्राप्ति-

१ 'अक्षयं शरहिर् यथा भवति' इति सारद्वयविधायी । २ 'अथ रूपधनमुत्तमं च' इति सारद्वयविधायी । ३ 'अक्षयं शरहिर् यथा भवति' इति सारद्वयविधायी ।

धारोदकधारा न रोचते । पिपासाया अभावात्पीतादुदकादुत्कृष्टमप्युदकं यथा तस्मै न रोचते तथा संभोगेन शान्तमदनत्वात्तद्वधूभ्योऽभ्यधिकारं तस्मै न रोचयेत् । तस्मात्तदापि न वक्तव्यमिति भावः । निगाद्यम्, सोपसर्गाद्भूतेष्वर्थः । सुहितार्थयोगे 'पूरणगुण—' इति पृष्ठीसमासनिषेधादेवं अपामिति पृष्ठी । 'तृप्त्यर्थानां करणे पृष्ठी च' इति वा, तृप्ताय 'रुच्यर्थानाम्—' इति चतुर्थी । सुगन्धिरिति 'गन्धस्येत्—' । तुपारेत्यभिधेयलिङ्गता ॥

त्वया निधेया न गिरो मदर्याः क्रुधा कदुष्णे हृदि नैपधस्य ।

पित्तेन दूने रसने सितापि तिक्तायते हंसकुलावर्तस ॥ ९४ ॥

त्वयेति ॥ हे हंसकुलावर्तस हंसवंशभूषण, नैपधस्य हृदि क्रुधा क्रोधेन कदुष्णे ईपत्तसे सति मदर्या मत्प्रयोजना गिरो वाचस्त्वया न निधेयाः कर्तव्याः । यतः—पित्तेन पित्त-
दोषेण रसने रसनेन्द्रिये दूने दूषिते सति सितापि शर्करापि तिक्तायते तिक्तेवाचरति निम्ब-
तुल्यरसा भवति । अहं शर्करातुल्यापि तिक्ता स्यामित्यर्थः । 'शर्करा सिता' इत्यमरः । 'कवं चोष्णे' इति चकारात्कदुष्णम् । रस्यतेऽनेनेति रसनम् । तिक्तेवाचरतीति 'कर्तुः क्यङ्' । तिक्ता भवतीति वार्धे लोहितादित्वात्क्यप् । 'वा क्यपः' इत्यात्मनेपदम् ॥

धरातुरापाहि मदर्थयाज्जा कार्या न कार्यान्तरचुम्बिचित्ते ।

तदार्थितस्यानवबोधनिद्रा विभर्त्यवज्ञाचरणस्य मुद्राम् ॥ ९५ ॥

धरेति ॥ हे हंस, त्वया धरायां तुरापाद् इन्द्रस्तस्मिन्पृथ्वीन्द्रे नले पूर्वोक्तव्यतिरिक्त-
कार्यान्तरचुम्बि कार्यमात्रासक्तं चित्तं यस्य एवंभूते सति मदर्थयाज्जा न कार्या न विधेया ।
यतः—तदा कार्यान्तरासक्तिसमयेऽर्थितस्य याचितस्य अनवबोधोऽनाकर्णनं तल्लक्षणा निद्रा
अवज्ञाया अवहेलनाया आचरणं करणं तस्य मुद्रां सादृश्यं विभर्ति धारयति । असमये
कार्यान्तरासक्तत्वात्तव विज्ञापनां यदि न शृणुयात्तदा इदं कार्यमस्मै न रोचत इति विचार्य
तवापि पुनर्विज्ञापनायां बुद्धिर्नोदीयादिति भावः । तुरासाहि इति प्रयोगो भाषायां 'छन्दसि
सहः' इति ण्विप्रत्ययस्य छन्दसि विहितत्वाच्चिन्त्यः । गिरिशिखरविभक्तविप्रयोगादस्यापि
छन्दसत्वस्य प्रायिकत्वाद्वा परिहर्तव्यम् । प्रकारान्तरं तु—धरातुरा धरावत्पृथ्वीवत् अतुरानु-
त्ताला, अवेगा वा सा पूर्वोक्ता प्रसिद्धा वा । याज्जाविशेषणम् । हि निश्चितम् । अन्यत्पूर्व-
वत् । धरवत्पर्वतवत् अतुरा वा । स्वस्थेन समर्थं दृष्ट्वा न सोत्तालेनेत्यर्थः । यद्वा—हे अहि-
मदर्थं अहीन्मन्त्राति अहिमद्गुरुः तमर्थयते मित्रत्वं प्राप्तं प्रार्थयते तत्संबोधनम् । गुरु-
तुल्यपराक्रम इत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥

निगमयति—

विज्ञेन विज्ञाप्यमिदं नरेन्द्रे तस्मात्त्वयास्मिन्समर्थं समीक्ष्य ।

आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बिसिद्धोः कार्यस्य कार्यस्य शुभा विभाति ॥ ९६ ॥

१ 'अर्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । 'दृष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः । २ 'अत्रा-
र्थात्तस्याः' । 'तिक्तायते इत्युपमा' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रापि दृष्टान्तालंकारः' इति
जीवातुः । ३ 'लोके तु सादृश्यतेः किय' इति सिद्धान्तकौमुद्यां दीक्षितः । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गम्'
इति साहित्यविद्याधरी ।

तथाभिधात्रीमथ राजपुत्रीं निर्णयि तां नैषधवद्धरागाम् ।

अमोचि चञ्चूपुट मौनमुद्रा विहायसा तेन विहस्य भूयः ॥ १९ ॥

तथेति ॥ अथ अनन्तरं तेन विहायसा पक्षिणा स्वामीप्सितसिद्धिविहस्य चञ्चूपुटस्य मौनमुद्रा मौनभङ्गिभूयः पुनरप्यमोचि लङ्का । वक्तुं प्रारब्धम् । किं कृत्वा—तथाभिधात्रीं 'श्रुतश्च दृष्टश्च' इत्यादि भाषमाणं तां राजपुत्रीं भैमीं नैषधे नले वद्धो रागः प्रीतिर्यथा एवंभूतां निर्णयि निश्चित्य । 'विहायाश्च शकुन्ते स्यात्' इति विश्वः ।

इदं यदि क्षमापतिपुत्रि तत्त्वं पश्यामि तन्न स्वविधेयमस्मिन् ।

त्वामुच्चकैस्तापयता नृपं च पञ्चेषुणैवाजनि योजनेयम् ॥ १०० ॥

इदमिति ॥ हे क्षमापतिपुत्रि राजपुत्रि, यदि इदं पूर्वोक्तं सर्वं तत्त्वं सत्यं, तत्तर्ह्यस्मिन्कार्ये स्वस्यात्मनो विधेयं करणीयं न पश्यामि । मया करणीयं किमपि नावशिष्यते । तर्हि त्वां विना स्वयमेव कथं भविष्यतीत्यत आह—त्वां नृपं नलं चोच्चकैरतिशयेन तापयता उभयोरपि परस्परं रागाद्विरहपीडां जनयता पञ्चेषुणैव कामेनैवेयं योजना घटना अजनि जनिता । अत एव मद्यापारोऽत्र नावशिष्यत इत्यर्थः । तप्तयोः संधिरिति लोहादौ दृश्यते ॥

भैम्यवस्थाः श्रुत्वा नलस्यापि काश्चिदवस्थाः सूचयन्नाह—

त्वद्वद्भुवुर्द्धेहिरिन्द्रियाणां तस्योपवासव्रतिनां तपोभिः ।

त्वामद्य लब्ध्वामृततृप्तिभाजां स्वदेवभूयंचरितार्थमस्तु ॥ १०१ ॥

त्वदिति ॥ हे भैमि, तपोभिः पुण्यैरद्य त्वां लब्ध्वा प्राप्य अमृततृप्तिं विभाजां पीयूषपानजनिततृप्तिस्तुल्यतृप्तिभाजां तस्य नलस्य बहिरिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां केवलानां स्वदेवभूयं 'आदित्यधधुर्भूलाक्षिणी प्राविशत्' इत्यादिश्रुतिसिद्धं स्वीयं देवत्वं चरितार्थं कृतकार्यमस्तु । एतावत्कालं शब्दमात्रेण तेषां देवलमभूत्, इदानीं लल्लामेनामृततृप्तिस्तुल्यत्वादेवत्वं सार्धकं भविष्यतीत्यर्थः । किंभूतस्य तस्य—लब्धेयव वद्धा निवेशिता बुद्धिर्मनो येन । अनशननियमवतश्च । किंभूतानामिन्द्रियाणाम्—मनस्स्त्वयि लीनत्वात्तेषु मनोव्यापाराभावादुपवासव्रतं विद्यते येषाम् । अन्यस्याप्याकृष्टेन्द्रियस्यानशननियमवतः परब्रह्म ध्यायतः पुण्यैस्तदेव ब्रह्म लब्ध्वा मोक्षलक्षणानन्दभाजो देवत्वं सार्धकं भवतीत्युक्तिः । बहिरिन्द्रियाणां निजव्यापारेष्वप्रवृत्तिस्त्वपः । विषयभोगाभावश्चोपवासः । अमृतपाने हि देवानां देवत्वं, तथा लल्लामे तदिन्द्रियाणामपि देवत्वं कृतार्थमस्तु । देवभूयम् । भुवो भावे क्यप् । उपवासश्चासौ व्रतं चेति कर्मधारयादिभिः समर्थनीयः । उपवासेन व्रतिन इति वा समर्थः ॥

नलस्य त्वद्विरहेण कामजनितं विरहज्वरमाह—

तुल्यावयोर्मुर्तिरभूमदीया दग्धा परं सास्य न ताप्यतेऽपि ।

इत्यभ्यसूयन्निव देहतापं तस्यातनुस्त्वद्विरहाद्विधत्ते ॥ १०२ ॥

१ 'अत्र उक्तमिति पदार्थे 'अमोचि चञ्चूपुटमौनमुद्रा' इति वाक्याधेरचनम् । तस्मादोजो गुणः । अलंकारश्च 'लोकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र कामतापो योजनायाः कारणमजनीत्यनेन योजनातीतत्वं प्रतिपाद्यते । 'तापयता' इत्यनेन च तापस्य वर्तमानत्वम् । तस्मादत्र कार्यकारणपूर्वापर्यलक्षणातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र समासोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथान्तरप्रतीतिर्ध्वनिरेवेलानुसंधेयम्' इति जीवानुः ।

तुल्येति ॥ हे मैत्रि, अतनुः कामः त्वद्विरहात्तस्य नलस्य देहतापं विधत्ते करोति । किं कुर्वन्निव—इति पूर्वोक्तप्रकारेण अभ्यसूयनिव ईर्ष्या कुर्वन्निव—इति किम् । आवयोः काम-
नल्योर्मूर्तिः शरीरं पूर्वं तुल्या समानाभूत्, अनन्तरं नदीया सा नूतिर्देव्या, अस्य नलस्य सा
नूतिः परमतिशयेन ताप्यतेऽपि न एतच्छरीरस्य दाहोऽपि न क्रियते एवं परं संतापोऽपि
केनपि न क्रियत इति । अगस्त्यद्विरहादेव देहतापं करोति नान्यत्वादित्यर्थः । मन च तस्य
च आवयोः । 'त्यदादीनां निपः' इत्येकशेषः ॥

दशा वर्णयति—

लिपिं दशा भित्तिविभूषणं त्वां नृपः पिबन्नादरनिनिमेषः ।

चक्षुर्दरैरपितमात्मचक्षुः रागं स धत्ते रचितं त्वया नु ॥ १०३ ॥

लिपिमिति ॥ नृपो नलो दशा दृष्टा भित्तिविभूषणमङ्कारभूतां लिपिं चित्रनिर्मितां
त्वानादरेण तात्पर्येण निनिमेषो नेत्रसंकोचरहितः सन् पिबन्नादरमवलोक्य चक्षुर्दरैरनिनिमेष-
पत्वादनुरागवशाच्च जातनेत्रवाप्यप्रवाहैरपितं जनितमात्मचक्षुरागं त्वादनननयोर्लिपिमनं
धत्ते । उत्प्रेक्षते—त्वया रचितमिव जनितमिव । अयं वाप्यजनितलोहितिमा न भवति, किन्तु
त्वद्विपक्षो नयनानुरागः । प्रथमावस्था ॥

तानेव पुनराह—

पातुर्दृशालेख्यमयीं नृपस्य त्वानादरादस्तनिनीलपास्ते ।

ममेदमित्यश्रुणि नेत्रवृत्तः प्रीतेनिमेषच्छिद्यया विवादः ॥ १०४ ॥

पातुरिति ॥ अलेख्यमयीं चित्रलिखितां त्वानादरात् अस्तनिनीलया निनिमेषया दशा
पातुः सादरमवलोकयितुं नत्वाश्रुणि निमेषे नेत्रवृत्तनेत्रमवर्तिन्याः प्रीतेरनुरागस्य निमेषस्य
च्छिद्यया विच्छेदेन सह ममेदमिति इदमनु मञ्जल्पम्, इदं मञ्जल्पमिति अस्मरन्निदमा
विवादः कलह आत्मे भवति । अनुरागमस्याभिनेयमात्रो भवति नयनानुरागमन्, निमेषच्छि-
द्यमनेतरदु इति लोकाः संशय इति भावः । निमेषच्छिद्यमेतत्तन्मात्रमेव तुल्यमया तुल्यया
नयनप्रीतिरिति द्योतितम् । निराश्रयात् छिद्य साधुः ॥

द्वितीयमाह—

त्वं दृष्ट्वा मैत्रि परिर्गतापि प्राणापिता नातिक्रदात्स्यत्वा ।

न चित्रमात्रामति तत्र चित्रमेतन्मनो यद्भ्रमदेकवृत्ति ॥ १०५ ॥

त्वमिति ॥ हे मैत्रि, परिर्गतापि परिष्कृतो वर्तकतापि अत्यन्तदुःखतापे निम-
नाना एवं कदा गत्वा येन प्रकारेणस्य नलस्य प्राणापिता पीडयिता रति, अति तु मर्त्य-
कारेण पीडयितव्यमिति । अथ य—परिर्गता एवं नातिक्रदा अत्यन्तदुःखतापे दृष्ट्वा मर्त्य-
रता । अत एव प्राणापिता प्राणव्यतिषा । तत्र नातिक्रमुत्तमैर्दर्श विमर्शे द्रष्टुं येन । इदं
परिषेव्यते । परिर्गतापि दृष्ट्वा पीडितमया, कान्तव्यमितिहासः । मया यानि कृतानि-

१. 'मैत्रि' इति शब्दः । २. 'व' इति शब्दः । ३. 'दृष्ट्वा' इति शब्दः । ४. 'मैत्रि' इति शब्दः । ५. 'प्राणापिता' इति शब्दः । ६. 'नातिक्रदा' इति शब्दः । ७. 'त्स्यत्वा' इति शब्दः । ८. 'चित्रमात्रामति' इति शब्दः । ९. 'तत्र चित्रमेतन्मनो' इति शब्दः । १०. 'यद्भ्रमदेकवृत्ति' इति शब्दः । ११. 'त्वमिति' इति शब्दः । १२. 'हे मैत्रि' इति शब्दः । १३. 'परिर्गतापि' इति शब्दः । १४. 'परिष्कृतो वर्तकतापि' इति शब्दः । १५. 'अत्यन्तदुःखतापे' इति शब्दः । १६. 'निमनाना' इति शब्दः । १७. 'एवं कदा गत्वा' इति शब्दः । १८. 'येन प्रकारेणस्य' इति शब्दः । १९. 'नलस्य' इति शब्दः । २०. 'प्राणापिता' इति शब्दः । २१. 'पीडयिता' इति शब्दः । २२. 'रति' इति शब्दः । २३. 'अति तु मर्त्यकारेण' इति शब्दः । २४. 'पीडयितव्यमिति' इति शब्दः । २५. 'अथ य' इति शब्दः । २६. 'परिर्गता' इति शब्दः । २७. 'एवं नातिक्रदा' इति शब्दः । २८. 'अत्यन्तदुःखतापे' इति शब्दः । २९. 'दृष्ट्वा मर्त्यरता' इति शब्दः । ३०. 'अत एव प्राणापिता' इति शब्दः । ३१. 'प्राणव्यतिषा' इति शब्दः । ३२. 'तत्र नातिक्रमुत्तमैर्दर्श' इति शब्दः । ३३. 'विमर्शे द्रष्टुं येन' इति शब्दः । ३४. 'इदं परिषेव्यते' इति शब्दः । ३५. 'परिर्गतापि दृष्ट्वा' इति शब्दः । ३६. 'पीडितमया' इति शब्दः । ३७. 'कान्तव्यमितिहासः' इति शब्दः । ३८. 'मया यानि कृतानि' इति शब्दः । ३९. '१. 'मैत्रि' इति शब्दः । २. 'व' इति शब्दः । ३. 'दृष्ट्वा' इति शब्दः । ४. 'मैत्रि' इति शब्दः । ५. 'प्राणापिता' इति शब्दः । ६. 'नातिक्रदा' इति शब्दः । ७. 'त्स्यत्वा' इति शब्दः । ८. 'चित्रमात्रामति' इति शब्दः । ९. 'तत्र चित्रमेतन्मनो' इति शब्दः । १०. 'यद्भ्रमदेकवृत्ति' इति शब्दः । ११. 'त्वमिति' इति शब्दः । १२. 'हे मैत्रि' इति शब्दः । १३. 'परिर्गतापि' इति शब्दः । १४. 'परिष्कृतो वर्तकतापि' इति शब्दः । १५. 'अत्यन्तदुःखतापे' इति शब्दः । १६. 'निमनाना' इति शब्दः । १७. 'एवं कदा गत्वा' इति शब्दः । १८. 'येन प्रकारेणस्य' इति शब्दः । १९. 'नलस्य' इति शब्दः । २०. 'प्राणापिता' इति शब्दः । २१. 'पीडयिता' इति शब्दः । २२. 'रति' इति शब्दः । २३. 'अति तु मर्त्यकारेण' इति शब्दः । २४. 'पीडयितव्यमिति' इति शब्दः । २५. 'अथ य' इति शब्दः । २६. 'परिर्गता' इति शब्दः । २७. 'एवं नातिक्रदा' इति शब्दः । २८. 'अत्यन्तदुःखतापे' इति शब्दः । २९. 'दृष्ट्वा मर्त्यरता' इति शब्दः । ३०. 'अत एव प्राणापिता' इति शब्दः । ३१. 'प्राणव्यतिषा' इति शब्दः । ३२. 'तत्र नातिक्रमुत्तमैर्दर्श' इति शब्दः । ३३. 'विमर्शे द्रष्टुं येन' इति शब्दः । ३४. 'इदं परिषेव्यते' इति शब्दः । ३५. 'परिर्गतापि दृष्ट्वा' इति शब्दः । ३६. 'पीडितमया' इति शब्दः । ३७. 'कान्तव्यमितिहासः' इति शब्दः । ३८. 'मया यानि कृतानि' इति शब्दः ।

मुक्तमार्गेण दादताहुलपयेन्तं नहिमेसा पुनरन्तः प्रविशन्ति प्राणवद्वा न लभन्ते तथा
त्वमपि । भवती त्वमेव केवला वृत्तिभाजनोपायो यस्य पूर्वम् एतन्मनो नलम्तः कृतं
निग्रमालेह्यं यत्ताकामति तन्निग्रमिव भवति, तत्र लेपने भावोऽयम् । निरुद्धव्याप्या यत्रोक्त
भवितव्यं, तत्र यदा निग्रमिन निष्कारं जातं तदा भवेमिति शेषः । तत्र त्वत्त्वात् तदन्वयि क-
नपि तत्त्वा निते न लभतीति तं प्राणवन्निग्रमेव शेषः । यिनं कृते, एतन्मनः कमे यत्र यथाधीन
करोति तत्र निग्रम्, अपि तु नेति काहुः । यत्तत्त्वेदेकवृत्ति इति वा । भवदेकवृत्ति इति वा ।
भवदेकवृत्ति एतन्मनो यच्चिन्तं नाकामति अर्थभाजलो ह्यपि तत्र निग्रम् । यिनं द्वि गौरव-
लोपयते, अनेन नेत्याशयमिति वा । एतन्मनो यच्चिन्तनाकामत्वस्यो ह्यपि तत्र यिनं न, यद्यपि
विरहिण्यिन्तं दुःखदं तथाप्याशयं न । यत्तन्निग्रं भवदेकवृत्ति भाव्या एव एव प्रतिस्व-
स्थानं यथैवंविधम् । यत्र त्वमेव लिखिताति तदेव निग्रमवलो ह्यतीत्यत्र किमाशयमिति
वा । 'चित्तम्' इति पाठे व्याख्या—तत्र प्राणीभवने लो ह्यस्य चित्तमाशयं न गच्छति ।
यत्ताद् एतन्मनस्त्वदेकवृत्ति त्वदाशक्तम् । यस्य यथागच्छतास्य प्राणवद्भवति । अत्र किमाश-
यम् । इति द्वितीयावस्था ॥ आकामतीति 'वा प्राश-' इति स्थान्वि ह्यपः । भवत्या एव
वृत्तिर्यत्र 'सर्वेनाज्ञो वृत्तिगात्रे-' इति भवतीत्यदस्य पुंशे ॥

तृतीयमाह—

अजस्रमारोहसि दूरदीर्घां संकल्पसोपानततिं तदीयाम् ।

ध्यासान्स वर्षत्यधिकं पुनर्यद्व्यानात्तव त्वन्मयतां तदाप्य ॥ १०६ ॥

अजस्रमिति ॥ त्वं दूरदीर्घमतिमहतीं तदीयां नलसंवन्धिनीं संकल्परूपां सोपानततिं
सोपानपरम्परां 'भैमीप्राप्तिः कथं भवेत्, प्राप्ता सत्त्वानहमेवं करिष्यामि, सा एवं करिष्यति'
इत्येवंरूपां नानसविचारलक्षणानजस्रं निरन्तरमारोहति । तत्प्राप्त्युपायादि सर्वदा विचारयती-
त्यर्थः । यत्पुनः स नलः अधिकमत्यर्थं श्रानान्निःश्रानान्वपेति मुच्यति तत्तव ध्यानाचिन्तनात्त्व-
न्मयतां तत्सायुज्यमाप्य प्राप्य त्वग्रधानो भूत्वा । त्वद्यनुरागयाहुत्वात्त्वचिन्तनात्त्वप्राप्ते-
रभावाद्दुःखवशादत्यर्थं निःश्रानान्मुच्यतीत्यर्थः । योऽतिदीर्घां सोपानपट्टिमारोहति स निःश्रान-
सान्मुच्यति, अत्र तु विपरीतमित्याशयम् । तच्च त्वज्ज्ञानात्त्वन्मयत्वप्राप्तां सत्त्वां व्यधिकरण-
त्वाभावात्संगच्छते । त्वद्धर्मा नले युज्यन्ते । तस्मात्त्वत्सायुज्यं तस्य जातमित्यनुनीयत इति
भावः । अथ च यो यं ध्यायति स तन्मयो भवति । 'योगप्रभावात्प्रहादो जातो विष्णुनयोऽ-
सुरः' इति विष्णुपुराणम् । 'आरोहणं स्यात्सोपानम्' इत्यमरः । आप्येत्यत्राह सनातः ।
तृतीयावस्था तेनानुभूयत इति ॥

संकल्पमेवाह—

हृत्तस्य यन्मन्त्रयते रहस्त्वां तद्व्यक्तमामन्त्रयते मुखं यत् ।

तद्वैरिपुष्पायुधमित्रचन्द्र सत्यौचिती सा खलु तन्मुखस्य ॥ १०७ ॥

१ 'अत्र विषयनिवृत्तिः संकल्पश्च कानदशे प्रतिपादिते । अत्र विरोधाभासलक्षणेपमालंकारसंदष्टिः'
इति साहित्यविद्याधरी । २ 'तामव्याप्य' इति मुखवद्व्योधासंमतः पाठः । ३ 'अत्रासंगत्वलंका-
राभासः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र श्वाससोपानारोहणयोः कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्योक्तिरसंग-
त्वलंकारः । कार्यकारणयोर्भेददेशत्वे स्यादसंगतिः' इति लक्षणात् । तन्मूला चेयं नलस्य दमयन्तीता-
दात्म्योत्प्रेक्षेति संकरः' इति जीवातुः ।

लावण्यशेषामित्युक्तम् । 'तथैव' इति पाठे लावण्यशेषामेव कृशतां तथा अनायि यथानज्जता-
माप्यमानोऽपि तेन सह संधां न त्यजतीति व्याख्या ॥

सप्तमीमाह—

त्वत्प्रापकात्रस्यति नैनसोऽपि त्वय्येप दास्येऽपि न लज्जते यत् ।

स्मरेण वाणैरतितक्ष्य तीक्ष्णैर्लूनः स्वभावोऽपि कियान्किमस्य ॥११०॥

त्वदिति ॥ एष नलस्त्वां प्रापयति दापयति तत्त्वत्प्रापकम्, तस्माद् एनसोऽपि पापा-
दपि 'राक्षसो युद्धहरणात्' इत्यादिच्छलादिरूपात्र त्रसति न विभेति । यच्च त्वयि विषये
दास्येऽपि न लज्जते, ततो हेतोः स्मरेण तीक्ष्णैर्वाणैरतितक्ष्य अतिशयेनास्य शरीरं तनूकृत्य
कियान्स्वल्पः स्वभावोऽपि लूनः छिन्नः किमिति सहेतुकोत्प्रेक्षा । धर्मशीलत्वादयं सर्वदा पात-
काद्विभेति दासत्वे च राजत्वाल्लज्जते इत्यस्य स्वभावः । स तु त्वत्प्राप्तिलोभेन न दृश्यते । शरी-
रस्यातिकाश्रयस्वभावस्यापि काश्रयं जातमित्यनुनीयत इत्यर्थः । त्रपानाशावस्थोक्ता । त्वत्प्राप-
कादित्यादिना लदन्यविषयनिवृत्तिरेव तात्पर्यवृत्त्या वर्ण्यत इति श्लोकतात्पर्यम् । अतितक्ष्येति
स्वभावापगमे हेतुत्वार्थमुक्तं, न तु तनुतावस्थाप्रतिपादनार्थम् । शरीरस्यातितक्षणे स्वभावस्य
लूनत्वं संभाव्यत इति द्योतनार्थमतिशब्दतीक्ष्णशब्दप्रयोगौ । एनसः 'भीत्रार्थानां-' इति पैयनी ॥

पुनस्त्रपानाशमेवाह—यद्वा प्रथमतस्त्रपानाशं वर्णयितुमाह—

स्मारं ज्वरं घोरमपत्रपिण्डोः सिद्धागदङ्कारचये चिकित्सौ ।

निदानमौनादविशद्विशाला साङ्गामिकी तस्य रुज्वेव लज्जा ॥ १११ ॥

स्मारमिति ॥ तस्य नलस्य विशाला महती लज्जा तिद्धे चिकित्सासमर्थेऽगदंकारचये
वैद्यसमूहे निदानमौनादादिकारणविषये मौनादादिकारणस्याज्ञानादविशत्प्रविष्टा । किंभूतस्य—
अपत्रपिण्डोर्लज्जाशीलस्य । किंभूते—स्मारं मदनजनितं घोरं दारुणं ज्वरं चिकित्सौ प्रतिकु-
र्वाणे । केव—सङ्क्रमेण जनिता साङ्गामिकी संसर्गजनिता रुज्वेव रोग इव क्षयादिर्व्याधिः
क्षयिणं परित्यज्य यथान्यं संसर्गिणं प्रविशति तथा लज्जाशीलस्य तस्य लज्जया भवितव्यम् ।
सा च तं विहाय वैद्यसमूहे दृश्यते काश्यं निदानाज्ञानात् । 'अक्षिरोगो ज्वरः कुष्ठं तथापस्मार
एव च । सहभुक्त्यादिसंबन्धात्संक्रामन्ति नरान्तरम् ॥' इति । वैद्यैः पृष्टेन तेन लज्जां विहाय
ज्वरनिदानं यदैव कथितं तदैवास्माभिर्ज्ञातमित्युक्त्वा लज्जितम् । 'लज्जाशीलेऽपत्रपिण्डुः'
इत्यमरः । ज्वरम्, 'न लोका-' इति पष्ठोनिषेधाद्वितीया । अपत्रपिण्डोः, 'अलंकृन्-' इती-
प्पुच् । अगदं रोगरहितं करोतीति 'अगदंकारः' । कमण्यणन्ते कारशब्दे उत्तरपदे 'कारे
सत्यागदस्य' इति मुम् । साङ्गामिकी, अध्यात्मादित्वाद्धकि अनुशतिकादित्वादुभयपदद्वैद्धिः ॥

अष्टमीमाह—

विभेति रुष्टासि किलेत्यकस्मात्स त्वां किलापेति हसत्यकाण्डे ।

यान्तीमिव त्वामनु यात्यहेतोरुक्तस्त्वयेव प्रतिवक्ति मोघम् ॥ ११२ ॥

२ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र विशेषोक्तिरलंकारः 'तत्सामग्र्यामनु-
त्पत्तिविशेषोक्तिरलंकृतिः' इति लक्षणात्' इति जीवानुः । २ 'अत्रोत्प्रेक्षांलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्र त्रपानाशलक्षणा सरदशोक्ता । अत्र वैद्येषु विषये लज्जान्तरस्वारोपादपहुति-
रूपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विभेतीति ॥ च नलः हे भैनि, त्वं हृद्यति कुपिताति किमेति संभाव्य अकलात्त्वलो-
पेन विनैव विभेति भयं प्राप्नोति । तथा—किल निभ्याभूतां त्वामाप प्राप्तवानिति कृत्वा
अक्रान्तेऽस्तनय एव त्वत्प्राप्तिं विनैव सुखातिशयादुच्यते । तथा—यान्तीनिव गच्छन्तीनिव
त्वामनु लक्ष्मिं लब्ध अहेतोर्निष्कारणं याति । तथा—त्वयोक्त इव संभाषित इव आगच्छानि,
त्वदादिष्टं नया पूर्वमेव कृतमित्यादि नोषं निष्फलं प्रतिवक्ति प्रतिवचनं ददाति । उन्मादावस्था ॥

नवनीनाह—

भवद्वियोगाच्छिदुरार्तिधारायमस्वसुर्मज्जति निःशरण्यः ।

मूर्च्छामयद्वीपमहान्धपङ्के हा हा महीभृद्भटकुञ्जरोऽयम् ॥ ११३ ॥

भवदिति ॥ भवत्या वियोगेन विरहेण जनिता अच्छिदुरा संतता या अतिः पीडा तस्या
धारा प्रणालीपरम्परा सैव यनस्तता यमुना तस्या मूर्च्छानयं मूर्च्छारूपं यद्रोषं जटनध्वावकाश-
स्तस्मिन्महान्धलक्षणो महाज्ञानलक्षणः पङ्कः कर्मस्तस्मिन् निःशरण्यो रक्षितुरहितोऽयं नलः
महीभृद्भटो राजश्रेष्ठ एव कुञ्जरो हस्तो निमज्जति ब्रुवति । हा हा चेदातिशये । अन्धोऽपि
कुञ्जरो हस्तिपदं विना नया द्वीपपङ्के ब्रुवति । पङ्कमग्नौ गजो नोद्धतुं शक्यत इति मूर्च्छा-
वस्था । एवं नवावस्थायुचकाः श्लोकाः 'लिपिम्-' इत्यादयो यथायथनूदाः । भवत्या वियोग
इति 'सर्वनामो वृत्तिमात्रे-' इति पुंवत् । अच्छिदुरेति 'विदिनिदि-' इति कुरच् ॥

उक्तिविशेषेण दशनीनवस्थानाह—

सव्यापसव्यैत्यजनाद्विरुक्तैः पञ्चेपुयाणैः पृथगर्जितासु ।

दशासु शेपा खलु तदशा या तथा नभः पुष्प्यतु कोरकेण ॥ ११४ ॥

सव्येति ॥ सव्यापसव्याभ्यां वानदक्षिणाभ्यां लङ्घनं मोचनं तस्माद्विशुद्धैरग्निः पञ्चेपु-
याणैः कामवाणैः पृथक्प्रत्येकजितासु रक्षितासु दशास्त्रजितप्रयासु नभ्ये शेपावस्थिष्य या
तदशा वृत्तिलक्षणा तदा कोरकेण कलिकया नभो गगनं खलु निश्चितं पुष्प्यतु पुष्पितं भवतु ।
सा दशनी दशा छपुष्पतुल्ला सर्वेषां भवत्वित्यर्थः । एकैकेन नदनवागेनान्येषां दशावस्था
भवन्ति, अस्य तु नव, दशनी नेति तस्या अवसरः । अस्याः कोरकत्वनमुद्धृतत्वात् । नले
तर्हि चापि दशा भविष्यति सा ना भूत् तस्यातिरेव भवन्निति भावः । दशना अमुनला-
चानग्रहणानर्हत्वात्तच्छब्दप्रयोगः । द्विरक्षयदो लक्ष्यमा द्विगुणवर्धनः । शेषद्वयत्रिजिह्वा,
अभिधेयल्लिप्तत्वात् । 'पुष्प विकर्त्तने' आशिषि ङोद् । 'चक्षुरागः प्रपन्नं चित्तात्तद्वस्तोऽप्य-
संचल्यः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिप्रदानायाः । उन्मादो मूर्च्छावृत्तिरित्येतः सारदशा
दशैव स्युः ॥' इति ॥

प्रकृतमाह—

त्ययि सराधेः सततासितेन प्रस्थापितो भूनिभृतासि तेन ।

आगत्य भूतः सफलो भवत्या भावप्रतीत्या गुणलोभवत्या ॥ ११५ ॥

१ 'अगोत्रेक्षार्थक' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अव रूपान्तर्गत' । अत्रिस्तत्त्वार्थ-
कारणेन रूपान्तापनुत्पन्नम्' इति जीवामुः । ३ 'मन्त्रार्थ' इति जीवामुत्तरः । ४
४ 'अगोत्रेक्षार्थक' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वयीति ॥ स्मराधेः कामजनितपीडातः सततं नियतमस्मितेन हास्यरहितेन भूमिभृता राज्ञा त्वयि विषयेऽहं प्रस्थापितोऽस्मि भैमी मदर्थं त्वया विज्ञापनीयेति । अहमिहागल्य गुणेषु लोभवत्या अनुरागिण्या भवत्यास्त्व भावप्रतीत्या प्रेमपरिज्ञानेन सफलः कृतकार्यो भूतो जातः । नलसदृशो गुणी, त्वं च गुणानुरागिणी, स्वत एव तस्मिन्नुरागेति ज्ञात्वा कृतार्थो जातोऽस्मीति भावः ॥

धन्यासि वैदर्भि गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैपथोऽपि ।

इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यद्विधिमप्युत्तरलीकरोति ॥ ११६ ॥

धन्यासीति ॥ हे वैदर्भि भैमि, सा त्वं धन्या दैवाधिकाति । यया त्वया उदारैरतिरमणीयैर्गुणैः सौन्दर्यादिभिः कृत्वा नैपथो धीरोदात्तो नलोऽपि समाकृष्यत स्ववशीकृतः । या ईदृशं धीरं वशीकरोति ततः परा का धन्येत्यर्थः । दृष्टान्तेन धन्यत्वं समर्थयते—खलु यस्याचन्द्रिकाया इतः परा का स्तुतिः । यत् या गम्भीरमप्यविधं समुद्रमुत्तरलीकरोति अतिशयेन चञ्चलीकरोति तद्वत्तद्वशीकरणमेव तव स्तुतिर्धन्यता च । अथच—वैदर्भा काव्यरीतिः गुणैः श्लेषादिभिरलंकारैः । अन्यदपि विशालैर्दोरकैराकृष्यते ॥

नलेन भायाः शशिना निशेव त्वया स भायान्निशया शशीव ।

पुनःपुनस्तद्युगयुग्विधाता योग्यामुपास्ते नु युवां युयुक्षुः ॥ ११७ ॥

नलेनेति ॥ हे भैमि, त्वं नलेन कृत्वा भायाः शोभस्व । केन केव—परिपूर्णं शशिना निशेव । स नलस्त्वया कृत्वा भायाच्छोभताम् । कया क इव—निशया शशीव । उभयोः समागमे उभावपि व्यतिभातामित्यर्थः । नु उपेक्षे । पुनःपुनः प्रतिमासं तद्युगं चन्द्रनिशालक्षणं युगं युनक्षीति युक् एवंविधो विधाता ब्रह्मा युवामुभावपि युयुक्षुर्लुप्सिच्छुः सन् योग्यामभ्यासमुपास्ते करोति । शिल्पी रमणीयं वस्तु संघटयितुमभ्यासं करोति अन्यथा चन्द्रनिशयोः पुनः पुनर्योजनं व्यर्थं स्यादित्यर्थापत्तिः प्रमाणम् । 'स्वभ्यासमास्ते' इति पाठे अभ्याससमृद्धयर्थम् । समृद्धावव्ययीभावे चतुर्थ्या अभ्यासः । 'योग्याभ्यासार्कयोपितोः' इति विश्वैः ॥

स्तनद्वये तन्वि परं तवैव पृथौ यदि प्राप्स्यति नैपथस्य ।

अनल्पवैदग्ध्यविवर्धिनीनां पद्मावलीनां वलना समाप्तिम् ॥ ११८ ॥

स्तनद्वय इति ॥ हे तन्वि कृशाङ्गि, नैपथस्य नलस्यानल्पं बहुतरं वैदग्ध्यं कौशलं तस्य विवर्धिनीनां ज्ञापिकानां पद्मावलीनां पद्मवल्लीपद्मीनां वलना रचना समाप्तिं यदि प्राप्स्यति

१ 'अत्रानियतदेशावयवं यमकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र प्रतीपमलंकारः । यदुक्तम्—'आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपनेयता । तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धनम् ॥' इति साहित्यविद्याधरी । 'दृष्टान्तलंकारः । एतेन नलस्य समुद्रगान्धीर्यं दमयन्त्याश्चन्द्रिकाया इव सौन्दर्यं व्यज्यते' इति जीवातुः । ३ 'अत्रोपमोत्प्रेषालंकारः । आशीर्वादप्रतिपादनादाशीरलंकारोऽपि' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र दमयन्तीनल्योरन्योन्यशोभाजननोक्तेरन्योन्यालंकारः । 'परस्परक्रियाजननमन्योन्यन्' इति लक्षणात् । उपमाद्वयानुप्राणित इति संकरः । तन्मूला चेयं विधातुः पुनः पुनर्निशशशिवोजनावां दमयन्तीनल्योजनान्यासत्वोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः ।

तर्हि परं केवलं प्रयौ विद्याले तवैव स्तनद्वये अतिपीनत्वात्, नान्यस्य वल्लङ्घ्यत्वात् । दृष्टु-
शब्दो भाषितपुंस्केः ॥

एकः सुधांशुर्न कथंचन स्यात्तृप्तिक्षमस्त्वन्नयनद्वयस्य ।

त्वल्लोचनासेचनकस्तदस्तु नलास्यशीतद्युतिसद्वितीयः ॥ ११९ ॥

एक इति ॥ एकोऽसहायः सुधांशुश्चन्द्रोऽतिविशालस्य त्वन्नयनद्वयस्य कथंचन केनापि
प्रकारेण तृप्तिक्षमः संतर्पणसमर्थो यतो न स्यान्न भवेत् । ततः कारणात् स चन्द्रो नलास्य-
लक्षणो यः शीतद्युतिश्चन्द्रस्तेन सद्वितीयः सहायः सन् त्वल्लोचनवल्लव नेत्रयोरेवसेचनयो-
निर्नेपादतृप्तिर्कार्यस्तु भवतु । चक्रोरतुल्यस्य त्वन्नेत्रद्वयस्यैकेन चन्द्रेण नृपनवाच्यचन्द्रद्वयेन
भाषितव्यम् । तत्र चन्द्रसदृशकारो नलास्यचन्द्रो भवत्विलनिप्रायः । तत्रात्यर्थं यन्नः कार्यं
इति भावः । 'तदासेचनकं तृप्तेर्नास्तिन्तो यस्य दर्शने' इत्यनरैः ॥

अहो तपःकल्पतरुर्नलीयस्त्वत्पाणिजाग्रस्फुरदङ्कुरध्रीः ।

त्वङ्मयुगं यस्य खलु द्विपत्री तवाधरो रज्यति यन्कलम्यः ॥ १२० ॥

यस्ते नचः पल्लवितः कराभ्यां स्तितेन यः कोरकितस्तदास्ते ।

अङ्गप्रदिप्ता तव पुष्पितो यः स्तनधिया यः फलितत्तरैव ॥ १२१ ॥

अहो इति ॥ यस्त इति ॥ (युग्मम्) नलीयो नलतन्वयो तपोरुः कल्पतरुः काम-
वृक्षः अहो आश्चर्यरूपः । आश्चर्यरूपत्वमेव विशेषणं प्रकटयति—कीदृशः कल्पतरुः । तपः-
पाणिजाग्रति तव तपाग्रास्येव स्फुरन्ती प्रकाशमाना अगुरधोरगुरासोना यस्य । तप्त दिवसे ।
अगुरानन्तरं तप्तयुगमेव यस्य कल्पवृक्षस्य द्विपत्री पञ्चद्वयम् । तवाधरो ओष्ठ एव यस्य 'काम्यो
मध्यमादुरः ।' नामनिलर्थः । रज्यत्वारको भवति । प्रथमादुरादेशना नल्पनदुरास्तिरिक्त-
त्वात् । यस्ते कराभ्यां नवो नूतनः पल्लवितः पञ्चपुलो विद्यते नन्वनदुरादेशवद्विपत्रित्व-
हस्तामेव यस्य पद्मौ जातौ । यः तव स्तितेन कोरकितः कलिकापुच्छ आरुते । पञ्चपुल्लरै-
कोरका भवन्ति, स्तितस्य स्तितत्वात्कोरकत्वम् । कोरकदेशना विस्मयार्थं पुष्पनां सुगुह्य-
पल्लवाग्राप्रदिप्ता शरीरग्राश्वेन पुष्पितः पुष्पयुष्टे विभाति । अविमृशति तवजाति यस्य
पुष्पस्थाने जातानि । यः तव स्तनधिया फलितः फलपुच्छः । तव स्तनधियं यस्य काम्यमेव
जातौ । अलीवाश्चर्यजनकोऽयं नलीयस्त्वपःकल्पवृक्षः । एवमिवास्मां मानुं त्वमेव नलत्वं
काम्येनेति भावः । अन्यस्य तरोरुते पदार्थः कल्पेन भवन्ति, एतस्य विस्मयजननेति अली-
वाश्च आश्चर्यं लोचयति । 'कर(वृ)क्षः कापके कोपे कापे कापे कल्पवृक्षाने' इति विष्णुः ।
नलीयः, 'वा काम्येनस्य' इति इष्टवर्गं वा 'कल्पवृक्षः' । रज्यति 'अगुरासोना' इति अगुरासो-
नागुरासोरे । एतत्तु तत्रार्थः ॥

कांसीकृतासीत्खलु मण्डलीन्द्रोः संसत्करश्मिप्रकराः सरेण ।

तुला च नाराचलता निजैव मिथोनुरागस्य समीकृतौ वाम् ॥ १२२ ॥

कांसीति ॥ खलुप्रेते । हे भैमि, वां तव नलस्य च मिथः परसरं योऽनुरागश्चास्य समीकृतौ समीकरणे नलस्य त्रयि यावाननुरागः तावानेव तव नलेऽनुराग इत्युभयोरनुरागस्य तुलनार्थं सरेणेन्द्रोऽथन्द्रस्य मण्डली कांसीकृता परिभेयतस्तुधारणार्थं कांसपात्रमिव कृतासीत् । किंभूता—संसक्ताः संवद्धा रश्मिप्रकराः किरणसमूहा रज्जुसमूहाश्च यस्याः सा । निजैव स्वीयैव नाराचलता चाणवती तुला च तुलादण्डस्य कृता । कांसाय पात्रविशेषाय हितं कंसीयम् 'तस्मै हितम्' इति 'प्राक्कीताच्छः' तस्य विहारः 'कंसीयपरदाययोः—' इति यम् । छस्य लुक् कांसम्, अकांस्त्यं कांस्त्यं संपन्नं कांसीकृतम् । च्यो 'क्यच्च्योश्च' इति हल् उत्तरस्य 'आदेः परस्य' इति यकारमात्रस्य लोपः । अवर्णस्य 'अस्य च्यौ' इतीलम् । 'कंसीकृता' इति पाठे 'कंसो दैत्यान्तरेऽपि च । कांस्ये च कांसपात्रे च' इति विश्वः । 'किरणप्रप्रदी रश्मी' इत्यमरः ॥

सत्त्वन्तुतस्वेदमधूत्थसान्द्रे तत्पाणिपद्मे मदनोत्सवेपु ।

लघ्नोत्थितास्त्वत्कुचपद्मलेखास्तन्निर्गतास्तं प्रविशन्तु भूयः ॥ १२३ ॥

सत्त्वेति ॥ हे भैमि, मदनोत्सवेपु तत्पाणिपद्मे नलहस्तकमले पूर्वं लम्बाः पश्चादुत्थिताः लघ्नकुचयोः पद्मलेखाः पद्मावलयः तन्निर्गता नलपाणिपद्मेनैव लिखिता भूयस्तमेव पाणिपद्मं प्रविशन्तु । किंभूते पाणिपद्मे—सत्त्वेन सत्त्वभावेन द्युतो जनितः स्वेदो घर्मोदकं तद्वक्षणं मधूत्थं सिक्थकं तेन सान्द्रे निविडे । रतोत्सववशात्पद्मावल्या मार्जनं भवत्वित्यर्थः । कारणे कार्यस्य लय उचित इति भावः । मधूत्थे यथालिखितमेतीति मधूत्थपदम् । पद्मशब्दः पुल्लिङ्गेऽपि, ततः 'तम्' इति युज्यते ॥

वन्धाढ्यनानारतमल्लयुद्धप्रमोदितैः केलिचने मरुद्भिः ।

प्रसूनवृष्टिं पुनरुक्तमुक्तां प्रतीच्छतं भैमि युवां युवानौ ॥ १२४ ॥

वन्धाढ्येति ॥ हे भैमि, युवानौ तरुणौ युवां केलिचने क्रीडावने मरुद्भिर्वायुभिः पुनरुक्तं पुनःपुनर्मुक्तां ल्यक्तां प्रसूनवृष्टिं प्रतीच्छतं गृहीतम् । किंभूतैर्मरुद्भिः—वन्धैः पङ्कजासनादि-सुरतवन्धैराढ्यं विस्तृतं नानारतमनेकप्रकाररतं तदेव मल्लयुद्धं तेन प्रमोदितैः प्रकर्षेण परिमलं प्रापितैः । संभोगेन पुष्पेषु च्युतेषु पुनःपुनर्मोचनं संगच्छते । अथ च मल्लयुद्धहृष्टैर्देवैर्मुक्तां पुष्पवृष्टिं मल्लौ गृहीतः । 'मरुतौ पवनामरौ' इत्यमरः । युवतिश्च युवा च 'पुमान्नित्रया' इत्येकशेषैः ॥

अन्योन्यसंगमवशादधुना विभातां तस्यापि तेऽपि मनसी विकसद्विलासे ।

स्रष्टुं पुनर्मनसिजस्य तनुं प्रवृत्तमादाविव द्यणुककृत्परमाणुयुग्मम् ॥ १२५ ॥

अन्योन्येति ॥ अधुनोभयसंवन्धानन्तरं अन्योन्यसंगमवशात्परस्परसंयोगवशाद्विकसन्विलासो विभ्रमो ययोस्ते तस्यापि नलस्यापि तेऽपि तवापि मनसी परमाणुयुग्ममिव विभातां

१ 'अत्र रूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रेन्दुमण्डलादौ कंसादिरूपणादेव सरस्य कार्यकारणरूपसिद्धेरकदेशविवर्तिरूपकम्' इति जीवातुः । २ 'अत्राशीरलंकारः रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकप्रतीयमानोत्प्रेक्षाश्लेषालंकारसंस्पृष्टः' इति साहित्यविद्याधरी ।

किंभूता रोमालिः—लसन्ती नाभ्येव मध्ये विलं यस्याः सा । गुलिकाधारणच्छिद्रस्थाने
नाभिरेव जातेत्यर्थः । गुलिकाधनुरिति नाम(क)स्वरूपेण शस्त्रेण नलः कानस्य जड्यो
नान्येनेति भावः । धनुर्मौर्वामध्ये गुलिकारोपणस्यानविलं भवति, तदत्र नाभिरेव, रोमालि-
मौर्वी, अङ्गयष्टिर्धनुः, स राजहंसो वेद्य इत्यर्थः । विभुस्तु गुलिकाधनुःक्रीडां करोति । 'हार-
मेदा यष्टिमेदा गुच्छगुच्छार्धगोस्तनाः' इत्यमरः । 'राजहंसो नृपश्रेष्ठे कादम्बकलहंसयोः' इति
विश्वः ॥

पुष्पेषुश्चिकुरेषु ते शरचयं त्वद्भालमूले धनू
रौद्रे चक्षुषि तज्जितस्तनुमनुव्राट् च यश्चिक्षिपे ।
निर्विद्याश्रयदाश्रयं स वितनुस्त्वां तज्जयायाधुना
पञ्चालीस्त्वदुरोजशैलनिलया तत्पर्णशालायते ॥ १२८ ॥

पुष्पेषुश्चिकुरेषु ॥ तेन नलेन सौन्दर्यादिना गुणेन जितोऽत एव निर्विद्य वैराग्यं प्राप्य यः
पुष्पेषुः कामस्ते तव चिकुरेषु केशपाशेषु पुष्पेषुत्वात्सं शरचयं बाणसमूहं चिक्षिपे त्यक्तवान् ।
तव भालमूले ललाटमूले भ्रूस्थाने स्वं धनुस्त्यक्तवान् । रौद्रे रुद्रसंयन्धिनि दाहणे चक्षुष्यनु-
व्राट् तृतीयनेत्रलक्षणे भर्जनपात्रे स्वीयां तनुं च चिक्षिपे क्षिप्तवान् । स कामोऽधुना वितनुः
शरीररहितोऽथ च विशेषेण कृशः सन् तज्जयाय तं नलं जेतुं त्वामेवाश्रयमाश्रयत । तथा—
तव उरोजौ स्तनावेव शैलौ तावेव निलयः स्थानं यस्याः सा तत्र विश्रमणा पञ्चालिः पञ्चवल्ली-
पङ्क्तिः तस्य कामस्य पर्णशालेवाचरति भवति । भैमीकेशपाशपुष्पाणां कामजनकत्वात्कामबाण-
त्वम् । भ्रुवोरपि कामजनकत्वाद्गुणम् । स्तनपर्वतनिलयपञ्चवल्लीनामपि तज्जनकत्वाद्वृद्धत्वम् ।
लव्यैव शस्त्रेण कामेन स जेतव्यो नान्यत्किञ्चित्तज्जयायेति त्वदाश्रयेण भदनस्तं पीडयतीत्यर्थः ।
अन्योऽपि जितोऽस्त्रादि त्यक्त्वामौ देहं त्यक्त्वा शनूं जेतुं पर्वते पर्णशालामधिष्ठाय तपस्याति ।
अनुव्राट्, सप्तम्यर्थे सादृश्ये बाव्ययीभावः । क्षिपेः स्वरितेत्वात्तर्ज्ज् ॥

इत्यालपत्यथ पतत्रिणि तत्र भैमीं सख्यश्चिरात्तदनुसंधिपराः परीयुः ।
शर्मास्तु ते विस्मज मामिति सोऽप्युदीर्य वेगाज्जगाम निषधाधिपराजधानीम्

१ 'अत्र रूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र मौक्तिकादौ गुलिकाधयवरूपपाद-
व्यविनि कामे वेद्वत्स्वरूपस्य गम्यमानत्वादेकदेशविवर्ति सावयवरूपकमलंकारः' इति जीवातुः ।
२ 'अत्र दमयन्तीवद्धकुसुमैर्धनुगेन च सह शरचयधनुषोरमेदप्रतिपादनाद्वेदेऽमेदरूपातिशयोक्ति-
मातोक्तिरूपकोपमालंकारसंघट्टिः । ननु स्तनयोः शैलत्वनिरूपणमलंकाररूपां दूषणम् । यदुक्तं काव्य-
प्रकाशे—'उपमाया उपमानस्य जातिप्रमाणगतं न्यूनत्वमधिकता वा सादृश्यानुचितार्थत्वं दोषः ।
यथा—'पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ' इति । सत्यमेतत् । किं त्वत्र निर्भिन्नपुरुषव्यापारवर्त्तने
क्रियमाणमेतद्रूपकं गुणातिशयतामेवाश्रयति, न तु दोषतान् । तथा पर्णशालायते इत्युपमाया एतद्रूपक-
म् । यदि चैतन्न क्रियते तदा कवेरनौचित्यं स्यादधुना त्वलंकारातिशयप्रतिपादनादौचित्यमेव' इति
साहित्यविद्याधरी । 'अत्र पूर्वार्धे शरचापादीनां पूर्वोक्तपुष्पादिविषयनिगरणेन तदनेदाध्यवसायाद्वेदे-
ऽमेदलक्षणातिशयोक्तिः । तत्पर्णशालायते इत्युपमा च । तथा चोत्थामितेन त्वामाश्रयमिति रूपकै-
रुपकैर्वा व्यञ्जकाप्रयोगाद्भन्या । कामसाधयाश्रयणोत्प्रेषेति संकरः' इति जीवातुः ।

नेन चित्तवृत्तेर्न व्यवदधे व्यवहितीभूतम् । यद्यपि दूरं गतस्तथापि प्रियवन्धुत्वात्तस्या मनस्य-
वर्तिष्ठैवेत्यर्थः । वन्धुमनुव्रजतो वारि अवधिर्भवति । 'औदकान्तात्प्रियं पान्यमनुव्रजेत्' इति
वचनात् । दृष्टेः पार्श्वेऽपीति वा । 'तदनेन' इति पाठः । 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः । विप्र-
चक्रुषे, अकर्मकत्वविवक्षया भावे लिट् ॥

अस्तित्वं कार्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन्पक्षतेः कम्पभेदै-

राख्यातुं वृत्तमेतन्निपधनरपतौ सर्वमेकः प्रतस्थे ।

कान्तारे निर्गतासि प्रियसखि पदवी विस्मृता किं नु मुग्धे

मारोदीरेहि यामेत्युपहृतवचसो निन्युरन्यां वयस्याः ॥ १३२ ॥

अस्तित्वमिति ॥ अथ तयोर्मध्ये एको हंसो निपधनरपतौ नलसमीप एतत्सर्वं वृत्तं
निष्पन्नम् । वचसेति शेषः । आख्यातुं कथयितुं प्रतस्थे । किं कुर्वन्—पक्षयोः कम्पभेदैः
कम्पविशेषैः कृत्वा भैमीप्राप्तिरूपायाः कार्यसिद्धेरस्तित्वं सद्भावं स्फुटं कथयन् । इति पूर्वोक्त-
मार्गेणोपहृतमुक्तं वचो यामिस्ता वयस्याः सख्योऽन्यां भैमीं निन्युः । गृहं प्रापयामासुरित्यर्थः ।
इति किम्—हे प्रियसखि, त्वं कान्तारे दुर्गमे वर्तमे नि विषये निर्गतासि प्रस्थितासि नु, अवि-
मुग्धे भ्रान्तचित्ते भैमि, पदवी मार्गः विस्मृता किं त्वया, त्वं मारोदीः, एह्यागच्छ । वयं
सर्वा मिलित्वा याम गृहं प्रति गच्छाम इति । पक्षकम्पनविशेषः कार्यसिद्धिसूचकः । अन्योऽपि
हस्तचालनादिना कार्यसिद्धिं कथयति । 'कान्तारं वर्तमे दुर्गमम्' इत्यमरः । अस्तीत्यव्ययात्
त्वप्रत्ययः । आख्यातेति वा पाठः ॥

सरसि नृपमपश्यद्यत्र तर्त्तीरभाजः स्मरतरलमशोकानोकहस्योपमूलम् ।

किसलयदलतल्पम्लायिनं प्राप तं स ज्वलदसमशरेपुष्पधिपुष्पार्द्धिमौलेः ॥

सरसीति ॥ स हंसो यत्र सरसि नृपं पूर्वमपश्यत्तस्य सरसत्तीरं भजते तस्य अशोका-
नोकहस्याशोकवृक्षस्य उपमूलं मूलसमीपे तं नलं प्राप । किंभूतम्—स्मरतरलं मदनजनितपी-
डया चञ्चलम् । तथा—किसलयानामग्रपल्लवानां दलानि कोमलाङ्गुरास्तेषां तल्पं शय्या
तस्यापि म्लायिनं म्लानशीलम् । किंभूतस्यानोकहस्य—ज्वलन्तो देदीप्यमाना असमशरेपवः
कामवाणास्तैः सह सार्धन्ते एवंशीलानि पुष्पाणि तेषामृदिः समृद्धिस्तद्युक्तो मौलिरग्रभागो
यस्य । विरहव्यथया हंसं प्रतीक्षमाणस्तत्रैव स्थितो यत्र पूर्वं हंसेन दृष्टः । अशोकपुष्पाणां
रक्तवाञ्छितकामवाणतुल्यत्वम् ॥

परवति दमयन्ति त्वां न किञ्चिद्वदामि

द्रुतमुपनम किं मामाह सा शंस हंस ।

इति वदति नलेऽसौ तच्छशंसोपनम्रः

प्रियमनु सुकृतां हि स्वस्पृहाया विलम्बः ॥ १३३ ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिविरोधात्लंकारः । यदुक्तं रुद्रदे—'यस्मिन्द्वयादीनां परस्परं सर्वथा विरुद्धानां ।
एकत्रावलानं समकालं भवति स विरोधः' इति । वसन्ततिलकावृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।
'समीपस्य विप्रदृष्टत्वं दूरस्य संनिवृष्टत्वं चेति विरोधानात्' इति जीवानुः । २ 'अत्रोत्प्रेक्षा-
लंकारः क्षणरा वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपनालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

रुतीयः सर्गः ।

परवतीति ॥ नले उन्मादवशादिति वदति असौ हंस उपनम्रः सनीपमागतः सन् त
नोत्तान्तं सर्वं शशंत कथयति स्म । इतीति किम्—चित्ते प्रत्यक्षीकृतां भैरवीं प्रत्याह ।
हंसमपि—हे परवति पित्रधीनत्वात्परतन्त्रे दनयन्ति, अहं त्वां प्रति अद्यापि नागच्छ
त्यादि किमपि न वदामि । स्वातन्त्र्याभावात् । हे हंस, त्वं दुवं शीघ्रमुपनम नत्तनीपमा
गच्छ । सा भैरवी मानुहिष्य किनाहात्रवीत्तच्छंस कथयेति । हि यत्नात्कृतां धार्मिकाणां प्रियं
नेवायं गत्वा कथं कथितवानित्येतद्व्याह—प्रियमिति । हि यत्नात्कृतां धार्मिकाणां प्रियं
स्नानीष्टमनु लक्ष्मीकुल सत्सृहायाः स्वेच्छाया एव विलम्बो, न तत्पत्त्य । यदैव तेषां वलु
प्राप्नुमिच्छा भवति तदैव पुण्यवशात्प्राप्नुमन्तीति भावः । 'क सृहायाः' इति केचित् ।
सृहाया विलम्बः क्रेति योजनीयम् । सुकृतम्, 'सुकृतेषां पनन्नपुण्येषु कृमः' इति किप् ।
आहेति विनम्रप्रतिरूपकमप्ययं भूतार्थः ॥

कथितमपि नरेन्द्रः शंसयामास हंसं
किमिति किमिति पृच्छन्भाषितं स प्रियायाः ।
अधिगतमथ सान्द्रानन्दमाध्वीकमत्तः
खनमपि शतकृत्वत्तत्तथात्वाचक्षे ॥ १३५ ॥

कथितमिति ॥ स नरेन्द्रो नलो हंसेन कथितमपि प्रियाया भैरव्या भाषितं वचनं
केनिति किमिति श्रीहर्षादिति तेषनादरातिशयेन हंसं पृच्छन्भाषयामास वादयति स्म । अथा-
नन्तरं सान्द्रो निविड अनन्द एव माध्वीकं नभु तेन नतो हृष्टः सन् अधिगतं हावार्थं तद्वै-
नीभाषितं खनमपि शतकृत्योऽनेकवारं हंसेन यपोक्तं तदैव ईदृग्भैरवोक्तनीर्यमन्योक्तमिति
शिरःकम्पाद्यनिनयेनात्वाचक्षेऽनुरितवान् । अलाहृतत्वेयं जातिः । नय(त)विरोधोक्त-
नपि पुनर्वादयति खनमपि पुनर्वदति । 'नभु माध्वीकमययोः' इत्यनरः । 'माध्वीक' इति
पठे नृडीकाया दासीया विचारो नाद्वैकम् । शंसतेः शब्दकर्मजादणौ कर्तुम्यन्ते कर्मसंज्ञा ।
शतवारं शतकृतः 'चंद्यायाः क्रियान्दाद्यतिगन्ने कृतमुष्' इति कृतमुष् ॥

श्रीहर्षे कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं नामहृदेवीं च यन् ।
तार्तीयिकतया नितोऽयनगमत्तस्य प्रयन्धे महा-
काव्ये चादनि नैपधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १३६ ॥
श्रीहर्षमिति ॥ तार्तीयिक इति द्वैतीयकवद् ॥

रति धैर्यदरकरोरननकर्ममनरविहपन्टिततनवन.उपगहर्षी नैपधीयचरिते
रुतीयः सर्गः सप्तमः ॥

१ 'अथार्थान्तरपत्तोऽलंकार' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ अनेकवारं' इति साहित्यविद्याधरी ।

चतुर्थः सर्गः ।

अथ नलस्य गुणं गुणमात्मभूः सुरभि तस्य यशःकुसुमं वनुः ।

श्रुतिपथोपरतं सुमनस्तया तमिषुमाशु विधाय जिगाय तान् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ हंसगमनानन्तरनात्मभूनेदनः श्रुतिपथे कर्णमार्गे उपगतं प्राप्तमाकर्णितं नलस्य गुणं सौन्दर्यादिरूपगुणं गुणं मौर्वी विधाय कृत्वा, तथा—कर्णितं सुरभि ह्यातं नुगन्वि च तस्य यशोलक्षणं कुसुमं धनुर्विधाय, तथा—श्रुतिपथोपगतं श्रुतमाकर्णकृतं च तमेव राजानं नलं सुमनस्तया मनोपितया कुमुदत्वेन च द्युं वाणं विधाय आशु तां भैमी जिगाय जितवान् । अन्यस्यान्यत्वकरणं देवत्वेन संभाव्यते हंसमुत्ताप्तं श्रुत्वा शटिति कानपीडासहिता जातेति भावः । नले तदनुरागपोषार्थं विप्रलम्भवर्णनमनेन संगणं क्रियते । निर्वेदादयो विभावा आलसादयश्च विप्रलम्भशृङ्गारपोषार्थं यथायथमूहनीयाः । 'सुगन्धे च मनोज्ञे च सुरभि' इति विश्वः । जिगाय, 'सान्निटोर्जेः' इति कुत्वम् ॥

यदतनुज्वरभाक्तनुते स सा प्रियकथासरसीरसमञ्जनम् ।

सपदि तस्य चिरान्तरतापिनी परिणतिर्विपमा समपद्यत ॥ २ ॥

यदतन्विति ॥ अतनुज्वरभाक्कामजनितसंतापभाक्सा भैमी प्रियकथा नलगोष्ठ्यल्लक्षणा सरसी तस्या विप्रलम्भाख्यशृङ्गाररूपे रते मञ्जनं तस्यां रसेन ग्रीसा मञ्जनम् । सादरमाकर्णनमित्यर्थः । तनुते स चकार । तस्य मञ्जनस्य सपदि परिणतिः परिपाकः विपना दुःसहा समपद्यत जाता । किंभूता—चिरं चिरकालमान्तरं मनस्तापयत्येवंशीला । नलगुणाकर्णनजकामपीडाशान्त्यर्थं तत्कथया विरहपीडानाशो भविष्यतीति बुद्ध्या सादरं तत्कथायामाकर्णितायां प्रत्युत तस्या उद्दीपकत्वात्पूर्वापेक्षयातितमां सा कथा विरुद्धार्थजनिका जातेति भावः । योऽपि ज्वरी सरोजलक्ष्मणं करोति तस्य विपमाख्यो ज्वरो भवति । ज्वरिणस्तदा स्नानमपि विपमत्वजनकं भवति, सरसीस्नानं तु सुतरामिति सरसीपदम् ॥

ध्रुवमधीतवतीयमधीरतां दयितदूतपतद्रतवेगतः ।

स्थितिविरोधकरीं द्युणुकोदरी तदुदितः स हि यो यदनन्तरः ॥ ३ ॥

१ 'सरेण सा जिता' इति पदेन विप्रलम्भस्योपक्षेपः कृतः । तत्र रसस्वरूपं तद्यान्तरोक्तं संक्षेपतो लिख्यते । तदुक्तं भरते—'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' । तत्र 'विभावा आलम्बनोद्दीपननेदेन ललनोद्यानादयः । अनुभावाः कटाक्षनुजाक्षेपादयः । सहकारिणश्च निर्वेदाद्यालयास्त्रिधा । एतैर्व्यक्तीकृतः साविभावो रसः' इत्यभिधीयते । तत्र साविभावाः 'रतिर्हासश्च शोकश्च—'इत्यादयोऽष्टौ । 'स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः' इत्यादयोऽष्टौ तात्त्विकाः । तथा 'रतिर्देवादिविषया व्यभिचारो तथाहितः । भावः प्रोक्तः' इति भावस्य लक्षणम् । तेच रसाः कस्यचिन्मते दश, कस्यचिन्मते नव, कस्यचिन्मतेऽष्टौ ॥ यदुक्तं रुद्रट्टे—'शृङ्गारवीरकल्याण'—इत्यादि तत्र सामान्यशृङ्गारलक्षणम् । यदुक्तं तत्रैव—'व्यवहारात्पुनार्योः' इत्यादि । अथ विप्रलम्भनामा शृङ्गारोऽयं चतुर्विधो भवति । 'प्रथमानुरागमान' इत्यादि ॥ तन्मोगशृङ्गारलक्षणमष्टादशसर्गं प्रतिपादयिष्यामः । अत्र रूपकदीपकलेपसंस्कार' इति साहित्यविद्याधरी । २—'अत्र रूपकम् । अर्थान्तरप्रतीतिस्तु रूपकादेव । तेन न समाप्तोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ज्वरशान्त्यर्थाद्रसमञ्जनात्तदुद्रेकरूपानर्थोत्पत्तेर्विपमालंकारनेदः' इति जीवातुः ।

ध्रुवमिति ॥ ध्रुवकोदर्यतिष्ठोदरी इयं मैत्री दयितस्य नलस्य दूतो हंसस्तस्य पतत्र्यां पक्ष्याभ्यां गतो यो वेगस्तस्माद्विपतद्भूतस्य पततोः पक्ष्योर्गते गमने यो वेगस्तस्माद्वा, पक्ष्याभ्यां गतं गमनं यस्य स पक्षी दयितदूतश्चासौ पतद्भूतयेति वा, तस्य वेगस्तस्मात्सकाशात्स्थितिः स्त्रीनर्यादा तस्या विरोधकरीं विरोधिनीनर्घ्यतां धैर्याभावं शैथिल्यं चार्थावबतो पठितवतो खोचकार । ध्रुवमुत्प्रेक्षे । लघ्वयने न्यायं प्रमाणयति—हि यत्साधो यत्सादनन्तर एवाव्यवहितः स तदुदितस्तत्सादेवोत्पद्यते । 'यदनन्तरमेव यदुदयते तत्तस्य कारणम्' इति गौतमः । तस्मिन्हेतुं गतनात्रे एतस्या अधीरता जातेति तत्सादेवार्थात्ता, इति सहोत्प्रेक्षा । वेगतः, 'आल्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वम् । विरोधकरोम्, हेतौ टः ॥

अतितमां समपादि जडाशयं स्मितलवस्तरणेऽपि तदाननम् ।

अजनि पङ्कुरपाङ्गनिजाङ्गणम्रमिकणेऽपि तदीक्षणखञ्जनः ॥ ४ ॥

अतीति ॥ तदाननं मैत्रीमुखं स्मितलवस्य हास्यलेशस्य स्तरणविषयेऽप्यतितमां जडाशयं जडमित्राय समपादि जातम् । विरहपीडया स्मितलेशमपि नालाप्यात् । स्मितं नाकरोदित्यत्र किं वाच्यम् । तदीक्षणखञ्जनः तस्या नयनरूपः खञ्जरीदोऽपाङ्गे नेत्रप्रान्तलक्षणे निजाङ्गणे म्रमिकणेऽपि विलासगमनलेशेऽपि पङ्कुरः खञ्जोऽजनि जातः । अन्योऽपि निजाङ्गणे मुखेन व्रजति तथा पङ्कुरङ्गणे व्रजति, अयं तु तत्राप्युत्तमार्थोऽभूत् । खञ्जयतीति अन्यान्विलोचनमात्रेण पङ्कुरकरोति स खोदगमनेऽपि पङ्कुरजात इत्यार्थेयम् । विरहपीडया कदाशावलोचनमपि विसृज्यार । अतितमान् । खापे तनम् । समपादि, कर्तारि 'मिन्ते पदः' इति चिन् । अज्ञानं, पङ्कुरपपाठः । 'अचिरं तद्वनं तस्मात्कामिन्यामज्ञाना मता' इति विश्वप्रकाशः ॥

किमु तदन्तरुमौ भिपजौ दिवः सरनलौ विशतः स विगाहितुम् ।

तदभिक्तेन चिकित्सितुमाशु तां मखभुजानधिपेन नियोजितौ ॥ ५ ॥

किञ्चित् ॥ सरनलौ तदन्तरुमौ अन्तर्हृदयं विगाहितुमालोडितुं विशतः स प्रविष्टौ । उन्नेक्षते—तदभिक्तेन तस्या मैत्र्याः कामुक्तेन मखभुजां देवानामधिपेनेन्द्रेण आशु शीघ्रं तां मैत्रीं चिकित्सितुं नारोगां कर्तुं शरीरस्थितिं विचारयितुं च नियोजितवद्भूतौ दिवो भिपजौ स्वर्गदौ आधिनेयौ किमु । नलो नलविषयो नदनय मैत्र्यन्तःकरणमधिपतिष्ठतः स्तेष्वेव भावः । 'अनुमानिका' इत्यनिक्रमः साधुः । नियोजितौ, चैरादिक्रमुच्चैः टः ॥

अक्रमः केन तापनाह—

कुमुदचापजतापसनाकुलं कमलकोमलमैक्ष्यत तन्मुखम् ।

अहरहवेहदन्यधिकाधिकां रविरुचिर्लपितस्य विधाविधानम् ॥ ६ ॥

१ 'अत्रोन्नेक्षा रेडुशब्दकृत' इति तिलकसाहित्यविषयार्थः । 'अत्रोन्नेक्षन्त्यासुनोन्नेक्षित्वेन संहर' इति जीवातुः । २ 'अद्वये' इति तद्वयेऽपि न दोषः । हेनचापित्तयेककाद' इति मुखाव-
पोषा । ३ 'अन विरोधोक्तिः सचं व' इति साहित्यनिदाधरः । 'अत्रोन्नेक्षित्वेन संहर' इति तिलकः । ४ 'अत्रोन्नेक्षकृत' इति तिलकसाहित्यविषयार्थः । 'देवत नरलपित्तन-
सौम्यं व्यस्यते । अत्र विद्वत्सः संहरते मयः सविष्टः । मानं विद्वेदितवन्ति सन्तः' इति
लक्ष्मणः इति जीवातुः ।

कुसुमेति ॥ तन्मुखां रविहृत्वा म्लपितस्य विभोचन्द्रस्य अहरदः प्रत्यक्षमभ्यधिकाधिकां
पूर्वेदिनापेक्षया परदिने महतीं विधामवस्थां वहदैक्ष्यत इष्टम् । सर्वेजनेनेत्यर्थः । किंभूतम्—
कुसुमचापजः कामजस्तापो ज्वरस्त्रेण समाकुलं म्लानमित्यर्थः । यतः—कमलचक्रोमलं मुकु-
मारम् । विरहव्यथया सूर्यकिरणम्लानचन्द्रसदृशं जातमिति भावः । अहरदः, वीप्सायां द्विवच-
नम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अभ्यधिकाया अधिका महती, 'यस्मादधिकम्—' इति शापकत्, 'पद्ममी' इति योगविभागात्सर्मासः ॥

तरुणतातरणियुतिनिर्मितद्रुढिम तत्कुचकुम्भयुगं तदा ।

अनलसंगतितापमुपैतु नो कुसुमचापकुलालविलासजम् ॥ ७ ॥

तरुणतेति ॥ तस्याः कुचावेव कुम्भयुगं तदा तस्मिन्समये अनलसंगत्या नलप्राप्त्यभावेन
वहिसंगत्या तापं तज्जनितज्वरम्, औष्यं च नो उपैतु न प्राप्नोतु, अपि तु प्राप्नोतु । किंभू-
तम्—कुसुमचापः कामः स एव कुलालः कुम्भकारस्तस्य विलासः क्रीडा तया जातं विरचितं ।
तथा—प्रशान्तत्वात्तरुणता तारुण्यं तल्लक्षण्या तरणियुत्या सूर्यवीप्त्या निमित्तः कृतो द्रुढिमा
दाढ्यं यस्य । कुलालोऽपि घटं कृत्वा आतपे शुष्कं कृत्वाप्रौ प्रक्षिपति । विलासजमिति
तापविशेषणं वा । द्रुढिमैत्यत्र 'वर्णह्लादिभ्यः घ्यञ' इतीमनिचि 'र ऋतोः—' इति रैः ॥

अधृत यद्विरहोष्मणि मज्जितं मनसिजेन तदूरुयुगं तदा ।

स्पृशति तत्कदनं कदलीतरुयदि मरुज्वलदूपरदूषितः ॥ ८ ॥

अधृतेति ॥ तदा तस्मिन्समये मनसिजेन कामेन विरहोष्मणि आधिजनिते दाहे मज्जितं
यत्तदूरुयुगमधृत जीवशेषमतिष्ठत् । कदलीतरुस्तत्कदनं तस्योहयुगस्य कदनं साम्यमवस्थां वा
तर्हि स्पृशति प्राप्नोति तदूरुयुगसमानः स्यात्, यदि कदलीतरुर्मरौ धन्वदेशे ज्वलद्बुद्धिदग्धमूपरं
क्षारमृत्तिकास्थलं तेन दूषितः पीडितः स्यात् । अतिमृदोः कदलीतरोर्वह्निदग्धे ऊपरे यदि
स्थितिः स्यात्तर्हि तदूरुयुगदुःखं कदलीतरुणाप्यनुभूयेत । तदूरुयुगमतितरां संतप्तमभूदिति भावः ।
मनसिजेति 'सप्तम्यां जनेर्ङः', 'हलदन्तात्—' इति सप्तम्या अलक् । स्पृशति, कालसामीप्ये
लट् । 'स्यादूपः क्षारमृत्तिका' इत्यमरः । अस्त्यर्थे 'ऊपशुपिमुष्क—' इति रः । अधृत, 'धृङ्
अवस्थाने' ॥

सरशराहतिनिर्मितसंज्वरं करयुगं हसति स्र दमस्वसुः ।

अनपिधानपतत्तपनातपं तपनिपीतसरः सरसीरुहम् ॥ ९ ॥

सररेति ॥ दमस्वसुर्भैम्याः करयुगं सरशरैराहतिर्हननं तथा निर्मितः कृतः संज्वरः संतापो
यस्य एवंभूतं सत्तपेन ग्रीष्मेण निपीतं सरस्तस्मिन्विद्यमानं सरोरुहं कमलं हसति स्र । तत्तुल्यं
जातमित्यर्थः । किंभूतं कमलम्—अनपिधानो निष्प्रतिबन्धः पतंतपनातपः सूर्यातपो
यस्मिन् । ग्रीष्मसंबन्धिकमलवदतितरां संतापोऽनुभूयत इत्यर्थः ॥

१ 'अत्र निदर्शनालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । २ 'अवानुप्रासश्लेषरूपकालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । ४ 'अत्रोप-
नालंकारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । 'सहतीर्थति अस्यति' इति दण्डिना सदृशपर्याये
पठितत्वादुपमालंकारः' इति जीवानुः ।

मदनतापभरेण विदीर्य नो यदुदपाति हृदा दमनस्वसुः ।

निविडपीनकुचद्वयचक्षणा तमपराधमधात्प्रतिवधती ॥ १० ॥

मदनेति ॥ दमनस्वसुर्हृदा हृदयेन मदनतापभरेण मदनजनितज्वरबाहुल्येन कृत्वा विदीर्य स्फुटित्वा यद् नो उदपात्युत्पतितम्, निविडं निरन्तरं पीनं पीवरं कुचद्वयं तेन कृता यच्चणा वन्दनं प्रतिवधती सती तं विदीर्योत्पतनलक्षणमपराधमधात्प्रतिवधती विरहसंतापभरा-
ङ्गैर्नीहृदयं विदीर्यगन्तुकानं जातमपि स्वनद्वयेन तमपराधं सोढापि रक्षितम् । अन्यथा गतमेव स्यात् । स्वनद्वयस्यापनपराधो न तु हृदयस्य । अथ च तमपराधमधात्पीतवती । उत्पतनशीलस्य वक्रादेः पापाणादिना कृता यच्चणा प्रतिवन्दनं करोति पूर्वनिपातन्या पूर्व पीनशब्दस्योत्तरेण सनातं कृत्वा निविडपदेन सनातः कर्तव्यः । अथात्, धाञ्घटोरपि लुङि 'धुमास्था-' इति सिचो लुङि रूपम् ॥

चिन्तानाह—

निविशते यदि शूकशिखा पदे सृजति सा कियतीमिव न व्यथाम् ।

नृदुतनोर्वितनोतु कथं न तामवनिभृत्तु निविश्य हृदि स्थितः ॥ ११ ॥

निविशत इति ॥ 'शूकोऽर्वा शङ्खतोऽश्नात्रे' इत्यमरः शूकशिखा धान्यकण्टकप्रधानं पदे चरणे यदि निविशते प्रविशति सा शूकशिखा कियतीमिव व्यथां न सृजति करोति, अपि तु महती पीडां करोति । अतः कारणान् नृदुतनोरतिमुकुमार्ता भैम्या हृदि निविश्य प्रविश्य स्थितोऽवनिभृत्तवती नलध, तु पुनस्तां व्यथां कथं न वितनोतु करोतु, करोत्येव । नललु तस्या हृदयं प्रविश्य स्थितः परं तया न प्राप्तः । अतस्तं सर्वदा विचिन्तयन्त्यास्तस्या भूयसी व्यथा जातेति भावः । श्वशब्दो वाक्यालङ्कारे । निविशते, 'नेर्विशः' इति तर्ह्ये ॥

चिन्तया विषयान्तराग्रहणनाह—

मनसि सन्तमिव प्रियमीक्षितुं नयनयोः स्पृहयान्तरूपेतयोः ।

ग्रहणशक्तिरनूदिदनीययोरपि न संमुखवास्तुनि वस्तुनि ॥ १२ ॥

मनसीति ॥ इदनीययोरेतरीययोर्वदनयोः संमुखे अथे बालु स्थानं यत्सर्वभूते पुरोव-
तिन्यपि वस्तुनि घटादौ ग्रहणशक्तिः ज्ञानज्ञानार्थं नाभूत् । किन्तुयोः—मनसि सन्तं स्थितं प्रियं नलमीक्षितुं स्पृहयेव वाञ्छयेवान्तरहृदपदेसमुपेतयोः । विरहव्यथया नेत्रयोर्निर्देशात्वेन निःसहत्वात्पुरुःस्थितमपि तान्मां प्रहीतुं न शक्यते । तत्रान्तरगतत्वे प्रियालोचनवाञ्छायाः कारणत्वेनोत्प्रेक्षा । इदनीययोः, लदादित्वाद्वाच्यः ॥

१ 'अत्रादिरूपोत्तरलङ्कारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । 'अत्रादिरूपोत्तरलङ्कारे इदं साधुःशेषो नियन्त्रणम् । तस्य कुचद्वयमनिलेखनमुत्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जनयोगाश्रया' इति जीवानुः । २ 'अत्रादिरूपोत्तरः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ । 'अत्रादिरूपोत्तरलङ्कारे इदं साधुःशेषो नियन्त्रणम् । तस्य कुचद्वयमनिलेखनमुत्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जनयोगाश्रया' इति जीवानुः । ३ 'अत्रो-
त्प्रेक्षा' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्यौ ।

चिन्तानुभावं रोदनं मुखानति चाह—

हृदि दमस्वसुरश्रुश्रुते प्रतिफलद्विरहात्तमुखानतेः ।

हृदयभाजमराजत चुम्बितुं नलमुपेत्य किलार्गमि तन्मुखम् ॥ १३ ॥

हृदीति ॥ विरहेणात्ता स्वीकृता मुखानतिमुखनम्रता यया तस्या दमस्वसुभैम्याः अश्रु-
श्रुते बाष्पप्रवाहपरिपूर्णं हृदि वक्षसि प्रतिफलप्रतिविम्बितं तत्तादृगाननं मुखं कर्तुं हृदयभाजं
हृदयमध्यवर्तिनं नलं चुम्बितुमुपेत्य समीपं गत्वा आगमि किल आगमिष्यदिवाराजत शुशुभे ।
विरहवशान्मुखं नम्रं जातम्, अश्रु च निर्गतमित्यर्थः । विरहेणात्ता या मुखानतिस्तस्या हेतोः
प्रतिफलदिति वा । तं नलमिति वा । आगमि 'भविष्यति गम्यादयः' इति साधुः ॥

चिन्तानुभावं निःश्वासमाह—

सुहृदमग्निमुदञ्चयितुं स्मरं मनसि गन्धवहेन मृगीदृशः ।

अकलि निःश्वसितेन विनिर्गमानुमितनिहुतवेशनमायिता ॥ १४ ॥

सुहृदमिति ॥ मृगीदृशो भैम्या निःश्वसितेन निःश्वासलक्षणेन गन्धवहेन मलयानिलेन
मनसि विद्यमानं सुहृदं स्मरं स्मरलक्षणमग्निमुदञ्चयितुमुत्तेजयितुं विनिर्गमेन निःसरणेनानुमि-
तमनुमानज्ञानविषयीकृतं निहुतवेशनं गुप्तप्रवेशनं यस्य स चासौ मायी च तस्य भावस्तत्ता
सा अकलि अङ्गीकृता । अभ्यस्तेत्यर्थः । विरहान्निःश्वासवायुर्वह्निर्निःसरति । वह्निर्निःसरणं
चान्तःप्रवेशनं विनाशुपपद्यमानं सत्तमनुमापयति । वायुना स्वमित्रस्य स्मरप्रेवर्धनार्थमन्तः
प्रवेशः कृत इति लुप्तोत्प्रेक्षा । बाह्येन वायुनान्तः प्रविश्य निःश्वासरूपेण वह्निर्निर्गतमिवेत्यर्थः ।
विरहवशाद्गुप्तनिःश्वासो जात इति भावः । अन्योऽपि मायी दुर्गमध्ये स्थितस्य मित्रस्य
वह्निर्निर्गमनार्थं गुप्तं प्रविशति, निर्गमानन्तरं तस्य गुप्तप्रवेशो दुर्गस्थैरनुमीयते । पद्मिनीत्वान्निः-
श्वासस्य गन्धवहत्वम् । व्रीह्यादित्वान्मायी ॥

विरहपाण्डिमरागतमोमपीशितिमतन्निजपीतिमवर्णकैः ।

दश दिशः खलु तद्गुणकल्पयल्लिपिकरी नलरूपकचित्रिताः ॥ १५ ॥

विरहेति ॥ तद्वक् भैमीदृष्टिक्षणा लिपिकरी चित्रकारिणी विरहेण जनितः पाण्डिमा
पाण्डुरत्वं, तथा रागोऽनुरागो लोहितिमा च, तमो मूर्च्छा तल्लक्षणा मपी तस्याः शितिमा
कृष्णता स प्रसिद्धो निजः स्वीयः पीतिमा गौरत्वं एतद्रूपैर्वर्णैः कृत्वा । खलु अप्यर्थः । दशापि
दिशः नलरूपकैर्नलप्रतिच्छन्दकैः चित्रिताश्चित्रयुक्ता अकल्पयत् । पाण्डिमा तु मुख एव
प्रकटः, अन्यत्र तु पीतिमा । स चासौ निज इति विग्रहः । निजो दृक्संबन्धी, तस्या भैम्याः
सहजो यः पीतिमेति वा । विरहवशात्पाण्डिमादयो वर्णा जाताः । उन्मादवशाद्दशस्वपि दिक्षु
नलमेवापश्यदिति भावः । खलुरिवार्थं वा । लिपिकरीवेत्युत्प्रेक्षा । लिपिकरी, 'दिवाविभा-'
इति टे टित्वान्दीर्घं ॥

१ 'आगमितम्' इति पाठनाश्रित्य 'तारकादित्वादितय' इत्युक्त्वा 'संजातागमनम्' इति व्याख्यातं
जीवातौ । साहित्यविद्याधर्या 'अपीदं संमतम्' । २ 'अत्रोत्प्रेक्षातिशयोक्तिश्च' इति तिलकसा-
हित्यविद्याधर्या । ३ 'अत्र समासोक्तिरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उत्प्रेक्षा' इति
जीवातुः । ४ 'अत्र रूपकं विशेषश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्मरकृतां हृदयस्य मुहुर्दशां यद्वा वयन्निव निःश्वसितानिलः ।

व्यधित वासति कम्पमदः श्रिते त्रसति कः सति नाश्रयवाधने॥१६॥

स्मरकृतमिति ॥ निःश्वसितानिलो निःश्वसवायुः भैरव्या हृदयस्य स्मरकृतां दशां पीडां
सुहृः बह्वतिशयेन सखीजनस्य पुरस्ताद्बदन्निव कथयन्निव अदो हृदयं श्रिते आश्रिते वासति
कम्पं व्यधित चकार । विरहवशान्निःश्वसनां बाहुल्यात्तस्या हृदयं चकम्पे, तत्कम्पवशाद्ब्र-
मपि चकम्प इत्यर्थः । उचितमेतत् । आश्रयस्य बाधने पीडायां सल्लामाश्रितः को हि न
त्रसति विभेति, अपि तु सर्वो विभेत्येव । कम्पितहृदयाश्रितस्य वक्षस्यापि कम्पो युक्तः ।
वदन्निति, वदितुमिति हेतौ यत्ता । योऽविचारं बहु वदति सोऽप्यधरादिकम्पं करोति ॥

चततनन्तर्ध्वरमाह—

करपदाननलोचननामभिः शतदलैः सुतनोर्विरहज्वरे ।

रविमहो बहुपीतचरं चिरादनिशतापमिपादुदसृज्यत ॥ १७ ॥

करेति ॥ सुतनोभैम्या विरहज्वरे वियोगजनिते ज्वरे करपदाननलोचनानि नानानि
 चंश्रु वेपां तत्तच्छैः शतदलैः कमलैः दिने बहु अपरिमितं पीतचरं पूर्वं पीतं रविनहः मृद-
 तेजः अनिशतापमिपात्तंततसंतापव्याजाधिराधिरकालमुदन्त्यत उत्त्यजते स्म । करकमल-
 मिलादि ॥

अश्रुपातनाह—

उदयति स्त तदद्भुतमालिभिर्धरणिभृद्भुवि तत्र विनृदय यत् ।

अनुमितोऽपि च वाष्पनिरीक्षणाद्यभिचचार न तापकरो नलः ॥ १८ ॥

उदयतीति ॥ आग्निः सखीमित्यत्र तस्यां धरणिर्दृष्ट्वा नीनस्तत्त्वान्मूलतत्ति-
त्वात्तस्यां भैरव्यां विन्दय विचार्य बाष्पनिरोधनादधुदर्शनादपि तापकरोऽनुमितौ नष्टः दन्त-
व्यभिचचार तद् अव्यभिचारलक्षणमनुमुदयति तत्र उदितम् । अपि धकार्थो वा । अद्य-
तेऽधुदर्शननाम्नादेव नलविरहजनितमेवेदमिति दत्तात्तां निश्चयस्तानं तदार्थमिति लभः । पूर्वं
पाण्डुत्वादिना नलस्य तापकारित्वमनुमितम्, अधुदर्शनादपि । अपि चेति चतुर्धकार्थो वा ।
पर्यन्ते बाष्पदर्शनाद्बह्वनुमितिरार्थधरिणी भवति तद्बाष्पदर्शनात्तत्त्ववैयर्थ्यप्रकृतत्वं
तदार्थम् 'बाष्पमधुजलोष्णयोः' इति विशः । उदयति 'इ गौ' भैरविकृतं तन्म् ॥

हृदि विदर्भनुवः प्रहरञ्शरै रतिपतिनिपधाधिपतेः कृते ।

वृत्ततदन्तरगत्त्वद्वयार्थः फलदनीरितनूच्छेदलं खलु ॥ २२ ॥

[illegible]

विष्णुस्वादिवापरी ।

खलु एवंविध इव । अत एव फलन्ती फलदा अनीतिर्यस्य । कामो नलश्च भैम्या हृदयव-
तिनौ, कामश्च स्ववैरिणो नलस्य प्रहारं कुर्वन्भैमीहृदयं प्रहृतवान् । ततश्चात्मानमेव प्रहृतवान्
नलम् । योद्धा ह्यात्मानं रक्षित्वा परं प्रहरति, अनेन तु नलार्थं भैमीहृदयं प्रहृतम्, तेन फल-
दनीतिना स्वयमेव मूर्च्छितम् । अथ मदनो मूर्च्छया अधिक्रीभवंतामतितरां पीडयति स्मेति
भावः । नलव्यधलक्षणा नीतिः फलदेति वा । अन्यवधार्यमन्यस्य प्रहार इत्यनीतिः ।
'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' । कृते तादर्थ्ये विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् ॥

शङ्कामाह—

विधुरमानि तया यदि भानुमान्कथमहो स तु तद्भुदयं तथा ।

अपि वियोगभरास्फुटनस्फुटीकृतदृपत्त्वमजिज्वलदंशुभिः ॥ २० ॥

विधुरिति ॥ तया भैम्या विधुश्चन्द्रो यदि भानुमान्सूर्योऽमानि दाहकत्वाच्चन्द्र एव सूर्य-
त्वमारोपितं चेत्तर्हि स तु पुनः सूर्यः वियोगभरेण विरहबाहुल्येनापि यदस्फुटनमविधीर्णत्वं
तेन स्फुटीकृतं दृपत्त्वं पाषाणत्वं यस्य येन वा एवंविधमतिकठिनमपि तस्या हृदयमंशुभिः
कृत्वा कथं तथा अनिर्वाच्यमजिज्वलद्दाह । नह्यारोपितेऽग्नित्वे अग्नितुल्योऽयमिति तस्य
दाहसामर्थ्यं, पाषाणदाहे त्वनिर्वाच्यम् । अत एव अहो आश्चर्यम् । मानितेऽपि सूर्यत्वे विर-
हिणः सूर्यस्य च परस्परमित्रत्वात्कथं दाहकत्वम् । अत एवाश्चर्यम् । यदि चन्द्रः सूर्यो
मानितो न तु तात्त्विकस्तर्हि तापातिभरास्फुटनलक्षणेन साम्येन प्रकटीकृतं सूर्यकान्तत्वं येनै-
वंविधं भैमीहृदयं करैः कृत्वा कथं तथाऽजिज्वलत् । चन्द्रस्य कुत्रापि दाहकत्वमदृष्टचरमश्रुत-
चरं च । सूर्यस्य तु प्रसिद्धम् । अतोऽयं तात्त्विकः सूर्य एव । अन्यच्च सूर्यकान्तज्वलनं सूर्य
एव करोति न त्वन्यः, अतस्तात्त्विकः सूर्य एव, न त्वारोपितः । आरोपितत्वादाश्चर्यमिलयः ।
विरहित्वाच्चन्द्रकिरणास्तथा न सोढा इति भावः ॥

द्वाभ्यां मृति सूचयति—

हृदयदत्तसरोरुहया तया क सद्गस्तु वियोगनिमग्नया ।

प्रियधनुः परिरभ्य हृदा रतिः किमनुमर्तुमशेत चितार्चिपि ॥ २१ ॥

हृदयेति ॥ विरहान्निपीडितत्वान्निःसहया शैलार्थं हृदये दत्तं सरोरुहं कमलं यया तया
भैम्या सद्गं तुल्या क कस्मिन्देसे अस्तु अपि तु तत्तुल्यान्या कापि कुत्रापि नास्ति । रति-
पिलायकं दूषयति—रतिः प्रियधनुः हृदा परिरभ्याल्लभ्य अनुमर्तुं मदनस्य पश्चान्मर-
चिताचिपि चिताग्नौ किमशेत निद्रिता अपि तु न । तस्माद्रतिः समाना न । क्षत्रियाणां
उर मृतानां त्रियो धनुराल्लभ्यानुप्रियन्त इत्याचरः । विरहसंतप्तत्वाच्छीतलत्वोपचारः ।
मेगस्य वदित्वं व्यङ्ग्यं चितार्चिपोलनेन । 'तदा रतिः' इति पाठः समीचीनः । सद्गं,
नान्यथा' इति वक्तव्यात्किन् । 'दृग्दृशवतुषु' इति सभाषः ॥

१ 'अत्रोद्देशादेषात्कारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्या । 'अत्र भेदेन मूर्च्छालक्षणकार्यदर्शनाद्-
क्षिपतेः स्वस्वार्थे प्रहार उल्लेख्यते । सा च क्षेममूलातिशयोक्त्युत्थापितेति संकरः । व्यञ्जनाप्रयोगा-
द्भयम् । परप्रहारोदयस्य स्वप्रहाररूपानयोत्तरेर्विषमभेदश्च व्यङ्ग्यते' इति जीवानुः । २ 'अत्र विरो-
धात्कारः' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्या । ३ 'अत्रोद्देशा' इति तिलकसाहित्यविद्याधर्या ।

अनलभावमियं खनिवासिनो न विरहस्य रहस्यमवुध्यत ।

प्रशमनाय विधाय तृणान्यसूज्वलति तत्र यदुज्जितुमैहत ॥ २२ ॥

अनलेति ॥ इयं भैमी खनिवातिनः स्वीयस्य विरहस्य रहस्यं तात्त्विकनलभावमिति ननु उध्यत नाजानात् । यद्यस्मात् तत्र विरहे ज्वलति दीपमाने सति असूत्राणां तृणानां च कृत्वा प्रशमनाय विरहवह्निशान्त्यर्थमुज्जितुं लक्ष्मैहत ऐच्छत् । विरहस्य बहिर्त्वं चेज्जितं स्नातच्छान्त्यर्थं तृणक्षेपं न कुर्यात् । अतो विरहस्य बहिर्त्वं नाजानादित्यर्थः । किंतु स्वीयविरहस्य अनलभावं नलस्य भावः प्राप्तिस्तदभावं नलप्राप्त्यभावलक्षणं रहस्यं नूलकारणं नामासीत्, अपि तु जानाति स्तैव । नलविरहे मरणमेव ज्यायो ननु जीवनमित्येच्छदिति भावः । यतः खविरहस्य रहस्यं स्वेन ज्ञायते, तस्मात्स्वीयान्प्राणान्प्रशमनायोद्भूताय यन्माय तृणतुल्यान्कृत्वा लक्ष्मैच्छत् । एतच्च दुःसहत्वज्ञानेन विना न घटते । विरहस्याभिबहुः नहत्वं जातमिति भावः । 'शमनो यमराज्यमः' इत्यमरः ॥

प्रकृतिरेतु गुणः स न योपितां कथमिमां हृदयं नृदु नाम यत् ।

तदिपुमिः कुसुमैरपि दुन्वता सुविवृतं विबुधेन मनोभुषा ॥ २३ ॥

प्रकृतिरिति ॥ नाम प्रसिद्धा । योपितां हृदयमन्तःकरणं नृदु कोनलमिति यद् प्रकृतिः प्राणां स्वाभाविको गुणः, इमां योपितं भैमी कथं कुतो नैतु न प्रज्ञोतु, अपि तु प्रातः । इमां प्रात इत्यल्लिङ्गार्थे प्रमाणमाह—विबुधेन देवेन, विदुषा च मनोभुषा यन्नेन कुसुमैरपि पुष्पस्वैरपीपुनिर्वाणैर्हृदयं दुन्वता पीठयता सदा तन्मृदुतरलक्षणं प्रमेयं सुविवृतं सुतरां स्वष्टीकृतम् । यदि स गुणो न स्नातार्हं पुष्पवाणैः पीठा न स्यात् । सा तु ज्ञाता । तस्मात्तत्त गुणः समायात इति सुतरां मदनवाणैः पीठितेति भावः । दुर्बोधं प्रमेयं विदुषा विनिर्दयते ॥

निर्वेदादुभावं बहिरनिर्गमनाह—

रिपुतरा भवनादविनिर्यतीं विधुरचिर्गृहजालविलैर्नुताम् ।

इतरथात्मनिवारणशङ्कया ज्वरयितुं विशंशे शयराविशत् ॥ २४ ॥

रिपुतरेति ॥ विधुरश्चिश्चन्द्रकान्तिः भवनाद्बहिरनिर्गतीं बहिरनिर्गच्छन्तीं तां भैमी ज्वरयितुं संतापयितुं गृहजालविलैर्गृहवासाच्चिद्वैरविशत् । किन्तु—अतो रिपुतत्त विरहि-त्यारतिर्भैमिणो तथा—विशंशे शयरा विरहस्यभारिणो । विरहस्यभारिणे हेतुमाह—इतरथा-न्यथा आत्मनिवारणशङ्कया आत्मनिर्भेदनिषा । वैरिण्या चन्द्रकान्ता वैरिणो भैमो बध्ना, सा च तद्विषया बहिर्गमिर्गच्छति । अतः चन्द्रकान्तनामा चन्द्ररीतिर्यां रन्तुं संतापयितुं शरीरस्यपिठानां चित्तानां रूपेण आत्मनिर्भेदनिषेधं प्रत्येय । वैरिणो कुलमनोरथं प्रवेष्टा-

१ 'अवाकुननामिधोविरहस्य' इति साहित्यविद्याधरा । 'अवाकुननामिधोविरहस्य' इति साहित्यविद्याधरा । २ 'अवाकुननामिधोविरहस्य' इति साहित्यविद्याधरा । ३ 'अवाकुननामिधोविरहस्य' इति साहित्यविद्याधरा । ४ 'अवाकुननामिधोविरहस्य' इति साहित्यविद्याधरा । ५ 'अवाकुननामिधोविरहस्य' इति साहित्यविद्याधरा । ६ 'अवाकुननामिधोविरहस्य' इति साहित्यविद्याधरा । ७ 'अवाकुननामिधोविरहस्य' इति साहित्यविद्याधरा । ८ 'अवाकुननामिधोविरहस्य' इति साहित्यविद्याधरा । ९ 'अवाकुननामिधोविरहस्य' इति साहित्यविद्याधरा । १० 'अवाकुननामिधोविरहस्य' इति साहित्यविद्याधरा ।

भावाद्वशाक्षरेव प्रविष्टा । न तु स्वरूपेण । अन्तर्गतवैरिमारणार्थमियमेव रीतिरन्येनाप्यनुष्ठी-
यते । अविनिर्यतीमिति इणः शतरि रूपम् ॥

अतिरिक्तां नृशानतिमाह—

हृदि विदर्भभुवोऽश्रुभृति स्फुटं विनमदास्यतया प्रतिविम्बितम् ।

मुखद्वगोष्ठमरोपि मनोभुवा तदुपमाकुसुमान्यखिलाः शराः ॥ २५ ॥

हृदीति ॥ मनोभुवा कामेन तदुपमाकुसुमानि मुखनयनोष्ठोपमायोग्यानि कुसुमानि क्रम-
लनीलोत्पलवन्धूकानि अखिलाः शराः पूर्वोक्तकुसुमरूपाः पद्मापि वाणा अश्रुभृति अश्रुपूर्णे
विदर्भभुवो भैम्या हृदि दुःखवशाद्विनमदास्यतया नम्रमुखत्वेन प्रतिविम्बितं प्रतिफलितं,
मुखद्वगोष्ठमेव अरोपि समारोपितं, स्फुटमुत्प्रेक्षते । प्रकटं प्रतिविम्बितमिति वा । प्रति-
विम्बितं भैमीमुखद्वगोष्ठमेव भैमीवधार्थं कामेन पद्मापि वाणाः प्रायेण समारोपिता इत्यर्थः ।
पीडावशादश्रु, नम्रमुखत्वं च तस्या जातमिति भावः । मुखद्वगोष्ठम् शरा इति व्यत्तरूपकम् ।
प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥

विरहपाण्डुकपोलतले विधुर्व्यधित भीमभुवः प्रतिविम्बितः ।

अनुपलक्ष्यसितांशुतया मुखं निजसखं सुखमङ्गमृगार्पणात् ॥ २६ ॥

विरहेति ॥ विधुश्चन्द्रः भीमभुवो भैम्या विरहेण पाण्डुनि कपोलतले प्रतिविम्बितः सन्
भैमीमुखमङ्गमृगस्य कलङ्कमृगस्यार्पणादङ्गे मुखमध्ये वा मृगस्यारोपणात्सुखमनायासेन निजसखं
स्वीयं मित्रं व्यधित चकार । कथा—अनुपलक्ष्याः विवेकेन ज्ञातुमयोग्याः सिता अंशवः
किरणा यस्य चन्द्रस्य तस्य भावस्तत्ता तया । चन्द्रकपोलयोः पाण्डुत्वात्प्रतिविम्बितस्यापि
चन्द्रस्यानुपलब्धिः । कलङ्कस्य इयामत्वादुपलब्धिः । ततश्च मृगाङ्गलाभाद्वदनस्य निजमित्रत्वं
शुक्तमित्यर्थः । सवर्णे स्थितं सवर्णं शङ्खदुग्धादिवन्न लक्ष्यते । विरहात्पूर्वं मुखस्य गौरवात्प्र-
तिविम्बितश्चन्द्रः पृथग्लक्ष्यते स्म, विरहे तु पाण्डुनि मुखे सवर्णत्वाच्चन्द्रो न दृश्यते । अतो
भैमीमुखं चन्द्र एवेति सर्वस्यापि प्रतीतिरभूत् । पूर्वमतिचन्द्रं मुखमासीत्, अधुना तु चन्द्र-
तुल्यं पाण्डुरं जातमिति भावः । अन्येन चतुरेण किञ्चिदुत्कृष्टं वस्तु दत्त्वा सख्यं संपादनीय-
मित्युक्तिः । दुष्टो निर्दोषेऽपि स्वसंसर्गिणि स्वदोषं संक्रमय्य साम्यं करोति । निजसखम्,
'राजाहः—' इति दृष्ट्वा ॥

विरहतापिनि चन्दनपांशुभिर्वपुषि सार्पितपाण्डिममण्डना ।

विषधराभविस्मभरणा दधे रतिपतिं प्रति शंभुविभीषिकाम् ॥ २७ ॥

विरहेति ॥ सा भैमी रतिपतिं कामं प्रति शंभुसंबन्धिनीं विभीषिकां भयानकतां दधेऽ-
ङ्गीकृतवती । किंभूता—विरहतापिनि विरहसंतप्ते वपुषि संतापेन शुष्कत्वाच्चन्दनपांशुभिश्च-

१ 'अत्र सद्भावोत्प्रेक्षा समासोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । ३ अत्र 'उपमा' इति साहित्यविद्याधरी । तदुपमायां लङ्कारः । उक्तं च रुद्रदे-
'यस्मिन्नेकगुणानामर्थानां योगलक्ष्यरूपाणाम् । संसर्गे नानात्वं न लक्ष्यते तद्रुणः सः' इति तिलक-
व्याख्या । 'अत्र चन्द्रस्य कपोलसावर्ण्येन तदेकत्वकथनात्सामान्यालङ्कारः । 'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र
वस्त्वन्तरैकता' इति लक्षणात्' इति जीवातुः ।

न्दनरजोभिरपितं विरचितं पाण्डिना पाण्डुरत्वमेव मण्डनमलंकारो यस्याः सा । तथा—
दैर्घ्याच्छुष्कत्वाच्च विषधरामानि वायुव्यादिसर्पतुल्यानि विसाभरणानि विसालंकरणानि यस्याः
सा । भस्मपाण्डुरं सा (सर्पा) लंकरणं मवीयं वपुर्दृष्ट्वा शंभुत्रान्त्या नीतः कानो नां न
पीडयिष्यतीति बुद्ध्वा चन्दनविसानि धृतानीति भावः ॥

विनिहितं परितापिनि चन्दनं हृदि तया धृतबुद्बुदमावभौ ।

उपनमन्सुहृदं हृदयेदशयं विधुरिवाङ्कगतोडुपरिग्रहः ॥ २८ ॥

विनिहितमिति ॥ परितापिनि विरहचंतसे हृदि तया नैन्या विनिहितं निक्षिप्तं धृतं
बुद्बुदं धृतचन्द्रकं चन्दनं विधुरिव चन्द्र इवावभौ शुशुभे । किंभूतो विधुः—हृदयेदशयं हृदि
विद्यमानं सुहृदं काननुपनमनुपागच्छन् । तथा—अङ्कगतः सर्गापनागतः उडवो नक्षत्राभ्येव
परिग्रहो यस्य । अथ च—त्रांलादुत्सङ्गवर्तिनक्षत्रसमूहः । यन्मय चन्दनस्य चन्द्रतुल्यत्वं,
बुद्बुदानां च नक्षत्रतुल्यत्वं । अन्योऽपि सारिग्रहो मित्रनुपागच्छति । हृदयेदशयम्,
'शयवासवातिष्वकालात्' इति सप्तम्या बद्धम् ॥

सरहुताशनदीपितया तया बहु मुहुः सरसं सरसीरुहम् ।

ध्रियितुमर्थपथे कृतमन्तरा श्वसितनिमित्तमनरमुज्जितम् ॥ २९ ॥

सरेति ॥ सर एव हुताशनोऽभिलेन दीपितया तया नैन्या बहुनेकं सरसनाद्रं सरसीरुहं
कमलं ध्रियितुनाध्रियितुं सुहृद्वारवारमर्थमागें कृतं श्वसितेन निःश्वासवायुना निमित्तो मनरः
शुष्कपर्णध्वनितं यत्सर्वभूतं निरूपयोगिलादन्तरा मध्य एव निकटमनोर्त्तवो जितं लभन् ।
अनेन संतापयिक्यं सूचितम् । 'अथ मनरः । खनिते वस्त्रपर्णानाम्' इत्यनरः । अर्थपथे,
'अर्थं नपुंसकम्' इति समासः । 'ऋक्पूरु-' इति समासान्तः । 'अर्थपथम्' इति पाठे
अलन्तसंपगे द्वितीयौ ॥

प्रियकरग्रहमेवमवाप्स्यति स्तनयुगं तव तान्यति किं न्विति ।

जगदनुनिहिते हृदि नीरजे दवधुकुड्मलनेन पृथुस्तनीम् ॥ ३० ॥

प्रियेति ॥ हृदि निहिते स्थापिते नीरजे कर्तृणा दवधुना संतापेन कुड्मलनं संकोचः,
तेन कृत्वा पृथुस्तनीं नैनीं प्रति इति जगदनुति । इति किम्—'नैनी, तव स्तनयुगं एवम-
स्तान्मुकुटकुटग्रहपरीला एवमनेन प्रकारेण नन यथा संकोचो जातस्तथा तदाद्यारंग वा
प्रियकरग्रहं नक्षत्रानिसंयन्धं प्राप्स्यति, किन्तु तान्यति ग्लायति । नुः प्रश्ने । ग्लानिर्न कथं-
त्ययः । संतापयसात्कमलसंकोचः ॥

त्वदितरोऽपि हृदा न मया धृतः पतिरितीव नलं हृदयेदशयम् ।

सरहविर्भुजि बोधयति स सा विरहपाण्डुतया निजशुद्धताम् ॥ ३१ ॥

त्वदिति ॥ सा हृदयेदशयं नलं विरहेण ना पाण्डुता तया सर एव हविर्भुजं तल्लिप्तं
हविर्भुजि बहौ निजशुद्धतां स्वीयपतिमलमिति बोधयति लेव श्रमयति स । इति किम्—

१ 'अत्रोपनादंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रोपनादः' इति जीवतुः । २ 'अत्रोपनादः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'इत्यनन्तसंकोचप्रसन्नं सरसीरुहेतिविशेषोक्तिरिति' इति जीवतुः ।
४ 'अत्रोपनादः' इति साहित्यविद्याधरी ।

हे प्रिय, मया त्वदितरस्त्वत्तोऽन्यः पतिः हृदापि मनसापि न शृतः, कः नु हस्तादिनेति ।
भैम्यन्तः कामः पाण्डुता च विद्यत इति । अन्यापि सती वदौ स्वीयशुद्धतां पतिं बोधयति ।
बुद्ध्यर्थत्वादिणि कर्तुणो कर्मत्वम् ॥

विरहतसतदङ्गनिवेशिता कमलिनी निमिषद्वलमुष्टिभिः ।

किमपनेतुमचेष्टत किं पराभवितुमैहत तद्वथुं पृथुम् ॥ ३२ ॥

विरहेति ॥ विरहेण तप्ते तदङ्गे भैम्यङ्गे निवेशिता निक्षिप्ता कमलिनी निमिषान्ति
संकुचन्ति दलानि पर्णान्येव मुष्टयस्तैः कृत्वा पृथु महान्तं तद्वथुं भैमीसंतापनपनेतुं दूरीक-
र्तुमचेष्टत किं उद्योगं चक्रे, वा पराभवितुं नोदयितुमैहत ऐच्छत् किम् । अन्यदपि दुःखदं
मुष्टिभिरपनीयते । संतापवशात्कमलिनी संकुचिवेति भावः ॥

विषयतामाह—

इयमनङ्गशरावलिपन्नगक्षतविसारिवियोगविषावशा ।

शशिकलेव खरांशुकरार्दिता करुणनीरनिधौ निदधौ न कम् ॥ ३३ ॥

इयमिति ॥ इयं भैमी खरांशोः सूर्यस्य करैरर्दिता पीडिता शशिकलेव करुणसमुद्रे कं
न निदधौ चिक्षेप, अपि तु सर्वमपि । किंभूता—अनङ्गशरावलिलक्षणाः पन्नगस्तैः क्षतं
दंशनं तेन विसारि प्रसरणशीलं वियोग एव संतापकारित्वाद्विषं, तेन अवशा विह्वला । एवं-
विषां दृष्ट्वा सर्वेऽपि शुशुभुः । अन्योऽपि सर्पदष्टो विषविह्वलः सँल्लोकं कदवायां क्षिपति ।
अथ च सर्पदष्ट एव विषनिरासार्थं जलाशये क्षिप्यते, तथा लज्ज्य एव निक्षिप्त इत्या-
श्चर्यम् । कलाशब्देन भैम्या अतितनुत्वं सूचितम् । पन्नगक्षता चासौ विसारिवियोगवि-
षावशा चेति वा ॥

ज्वलति मन्मथवेदनया निजे हृदि तयार्द्रमृणाललतापिता ।

खजयिनोऽल्पपया सविधस्थयोर्मलिनतामभजद्भुजयोर्भृशम् ॥ ३४ ॥

ज्वलतीति ॥ तया मन्मथवेदनया मदनजनितपीडया ज्वलति संतप्ते निजे हृदि अपिता
निहिता आर्द्रमृणाललता सरसा मृणालवल्ली खजयिनोः कान्स्या मृणालजैत्रयोः सविधस्थयोः
हृदयसमीपस्थितयोर्भुजयोः सकाशात्त्रपया लज्जया भृशमतितामं मलिनतामभजत् । संताप-
शान्त्यर्थं सरसा मृणाललता हृदये स्थापिता तदङ्गसङ्गवशान्नलाना जाता । मृणालजैत्रहृदय-
स्थितमृणालसमीपस्थयोर्भैमीभुजयोर्लज्जया श्यामत्वं जनितमिति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्यो-
ऽपि खजयिना सहैकत्र स्थितौ सत्त्वां तन्मुखं पश्यन्मलिनो भवति । भुजयोः सविधस्थयो-
रिति सतिसप्तमी वा । अर्थात्ताभ्यामेव त्रयो ॥

पिकरुतिश्रुतिकम्पिनि शैवलं हृदि तया निहितं विचलद्भ्रमौ ।

सतततद्रतहृच्छयकेतुना हतमिव स्वतनूद्यनघर्पिणा ॥ ३५ ॥

१ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । 'अचे-
ष्टत किम्' इत्युत्प्रेक्षा । वस्तुवस्तु न किञ्चित्कर्तुं शक्ता, प्रत्युत स्वयमेव दग्धैर्लघः । अत एवानर्थो-
त्पत्तिलक्षणो विषमालंकारः । तदुत्थापिता चैयमुत्प्रेक्षेति संकरः इति जीवातुः । ३ 'अत्र रूपको-
पमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी ।

पिकस्तीति ॥ पिकस्तिष्ठत्या विरहित्वात्क्रोडिलान्ध्रवणेनोत्क्रान्तिरिति ह्रिदि तदा
 चतारमिष्टवर्ष निहितं निक्षिप्तं हृदयस्य सङ्गमत्वाद् विचलद्विरोधेण कम्पनानं दैवतं सतत-
 तद्गतौ निरन्तरनैनीगतौ, हृद्गतौ वा हृच्छयः क्रान्तस्य केतुना ध्वजेन हतमेव वमौ दृष्टुमे ।
 क्रिभूलेन केतुना—स्वतन्त्रं स्वगरीरं धनं निविटं धपेतीत्येवंकीलेन । नत्स्यो हि दैवते धर्षणे
 करोतीति जातिः । धर्षणस्य धनत्वं कम्पवाहुष्यसूचनायम् । निक्षिप्तेऽपि दैवते क्रोडिला-
 लपस्तां दुनोति स्मेति भावः । हृच्छय इत्यत्र 'शयवास-' इति विकलितताहुर्ह ॥

दान्तातिरेकनाह—

न खलु मोहवशेन तदाननं नलमनः शशिकान्तमयोधि तन् ।

इतरथा शशिनोभ्युदये ततः कथमनुच्यदच्युनयं पयः ॥ ३६ ॥

नेति ॥ नलमनो नलान्तःकरणं कर्तुं । तत् सुन्दरम् । अथवा दान्तवैरोधान्नमन्यते
 पश्यति, तत्तदाननं भौमीमुपे कने । उन्मादवशाच्छशिवत्कान्तं रमण्यं चन्द्रकान्तमिति प्रयोगः
 न खलु नैवायोधि । अमुद्वेति काकुः । किंतु तन्पणैवयोधीत्यर्थः । किंतु तत्पय एव चन्द्र-
 कान्तत्वं तस्य तेन कृतमित्यर्थः । इतरथा पूर्ववदयुनापि भ्रान्तमनसं चेतसा चन्द्रकान्त-
 तत्त्वं शशिनोभ्युदये तति ततो मुजादयुनयं दाम्पत्यं पय उदकं चयनमुदयमयति स्म ।
 चन्द्रोदये चन्द्रकान्तादुदकं तदति नान्यत्वाद् । चन्द्रोदये मुजादयुनं तनति तर्हि तान्त्रिकमेव
 चन्द्रकान्तत्वं ननु भ्रान्तमित्यर्थः । चन्द्रकान्तमिति पक्षे वैरिणा चन्द्रेण सह सङ्गमना-
 त्मुदये दुग्धवशात्ततोऽसु (कथं) निःसृतं, वैरिण उदयेऽन्यत्वात् न मुजादयु निगन्तुं न
 खम्यस्य, तत्त्वाद् चन्द्रस्येति तत्त्वं कृतम् । चन्द्रकान्ताः, चन्द्रः कान्तो यस्मैति योर्लो-
 च्यन्तमिहप्रतीतिः, ततश्च निद्रोदये आनन्दमुनिर्गच्छति वा । चन्द्रोदये तौ सङ्गमस्योदय-
 त्यर्थः । अमुच्यद्, 'लोभितुल्यः कर्तते चह' ॥

रतिपत्न्येविजयास्त्रनिष्ठुष्यथा जयति भीमसुतापि तथैव सा ।

स्वयिशिखानिय पञ्चतया ततो नियतमैहत योजयितुं स तान् ॥ ३७ ॥

रतीति ॥ रतिपत्न्यः कामस्य सुदुर्गा विजयास्त्रं विजयपञ्चतयं विजयपञ्चतयं यति
 तथैव कामस्येवापनेदेव सा भीमसुतापि विजयपञ्चतयं स्वयैक्येन वतीति । कुतो दान्त-
 मनाह—अत एव हेतोः स कामः पञ्चतया पञ्चतयत्वेना स्वयैक्येन विजयपञ्चतय-
 या भौमी विपत्तिं विपनेन पञ्चतया योजयितुमैव । पञ्चतया योजनं कुर्वतीति उक्तम् । अतः
 सुदुर्गापेक्षा । 'पञ्चतया पञ्चतयः स्वायत्तता नरपेक्षायै च' इति विवेकः ।

शशिमयं दहनाश्वमुदित्वरं ननत्तिजस्य विन्दस्य विप्रेःपिता ।

इति चारणमधुनिपादसौ तदुचिर्न प्रतिपश्यन्मुपाददे ॥ ३८ ॥

शशिमयमिति ॥ विप्रेःपिता विरज्यपिता करोतीति नरकामस्य कामस्य शशिम-
 यमयस्य शशिमयस्य तदुदित्वरं ननत्तिजस्य विन्दस्य विप्रेःपिता इति तदुदित्वरं नन-

ष्वव्याजात्तदुन्नितमाग्नेयास्त्रविधातसमर्थं वारुणं वरुणदैवतं प्रतिशब्धं आग्नेयास्त्रशत्रुभूतमस्त्रमुपा-
ददेऽङ्गीचकार । चन्द्रोदयेऽसह्यत्वाद्भृशमरोदीदित्यर्थः । वारुणम्, 'सास्य देवता' इत्यर्ण ॥

अतनुना नवमम्बुदमाम्बुदं सुतनुरस्त्रमुदस्तमवेक्ष्य सा ।

उचितमायतनिःश्वसितच्छलाच्छ्वसनशस्त्रममुञ्चदमुं प्रति ॥ ३९ ॥

अतनुनेति ॥ सा सुतनुर्विरहवशाच्च भैमी नवमम्बुदं मेघमेव आम्बुदं वारुणमस्त्रम्
(अतनुना स्मरेण) उदस्तं स्वं प्रति क्षिप्तमवेक्ष्य दृष्ट्वा आयतस्य दीर्घस्य निःश्वसितस्य छला-
न्मिपादुचितमम्बुदस्त्रनिवारणसमर्थं श्वसनशस्त्रं वायव्यास्त्रममुं कामं प्रति उद्दिश्यामुञ्चत् ।
सुतनुलात्स्वस्य, अतनुलाद्वैरिणः किमपि कर्तुमशक्यत्वात्प्रावृट्काले नवमेघदर्शनमात्रेण दीर्घ-
निःश्वासं तत्याजेति भावः । योधानां जातिः वैर्यस्त्रघातार्थं प्रत्यस्त्रं क्षिपतीति^१ ॥

रतिपतिप्रहितानिलहेतितां प्रतियती सुदती मलयानिले ।

तदुस्तापभयात्तमृणालिकामयमियं भुजगास्त्रमिवादित ॥ ४० ॥

रतीति ॥ सुदती शोभनदन्ता इयं भैमी मलयानिले दक्षिणपवने रतिपतिना कामेन
प्रहितानिलहेतितां प्रेषितवायव्यास्त्रतां प्रतियती प्रतिजानती अयं मलयानिलो न भवति, किंतु
मां प्रति कामेन क्षिप्तं वायव्यास्त्रमिति जानती तदुस्तापभयान्मदनजनितवहुसंतापभयेन
तापशान्त्यर्थमेवात्ताङ्गीकृता या मृणालिका तन्मयं तद्रूपं भुजंगास्त्रमिव पन्नगास्त्रमिवाददे स्वी-
चकार । वसन्ते मलयानिले वाति सति संतापबाहुल्यात्तच्छान्त्यर्थमङ्गेषु मृणालानि निहिता-
नीति भावः । पन्नगाकारत्वात्पवनाशनत्वाच्च मृणालिकानां पन्नगास्त्रत्वम् ॥

न्यधित तद्भृदि शल्यमिव द्वयं विरहितां च तथापि च जीवितम् ।

किमथ तत्र निहत्य निखातवान् रतिपतिः स्तनविल्वयुगेन तत् ॥ ४१ ॥

न्यधितेति ॥ रतिपतिः कामस्तद्भृदि भैमीहृदये द्वयं शल्यमिव शङ्खद्वयमिव न्यधित
निक्षिप्तवान् । किं द्वयम्—विरहितां वियोगित्वं, तथापि वियोगित्वे सत्येव यजीवनम् ।
विरहितां च जीवितं चेति वा । चावन्योन्यसमुच्चये । अथ हृदयोपरि शल्यद्वयस्थापनानन्तरं
तच्छल्यद्वयं स्तनलक्षणेन विल्वयुगेन विल्वफलद्वयेन कृत्वा निहत्य नितरां हृत्वा तद्भृदये
निखातवान् । शैथिल्यनिरासाय दृढं रोपयामास किमिति वितर्कः । विरहवशात्स्वल्पकालमपि
जीवनं दुःखदं जातमिति भावः । अत्रोत्तरत्र च ग्लानेरनुभावः स्फुटो शैर्यः ॥

अतिशरव्ययता मदनेन तां निखिलपुष्पमयस्वशरव्ययात् ।

स्फुटमकारि फलान्यपि मुञ्चता तदुरसि स्तनतालयुगार्पणम् ॥ ४२ ॥

अतीति ॥ मदनेन तदुरसि भैमीहृदये स्तनलक्षणतालफलयुगार्पणमकारि, स्फुटमुत्प्रेक्षे ।
किमूतेन—तां भैमीमतिशरव्ययता अतिवेद्यं कुर्यता । तथा—पुनः वेध्यकरणादेव निखिलाः
पुष्पमयाः स्वशरस्तेषां व्ययान्नाशात्फलान्यपि तां प्रति मुञ्चता । वृक्षाणामन्येषां कुसुमाभावे

१ 'अत्रातिशयोक्तिरपद्भृतिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । 'सापद्भृदोत्प्रेक्षा' इति जीवानुः । २ 'अत्रा-
व्यतिशयोक्तिरपद्भृतिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रापि सापद्भृदोत्प्रेक्षा' इति जीवानुः । ३ 'अत्र
सापद्भृदोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रोत्प्रेक्षारूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

फलवत्त्वानावात्तात्त्व तु नुनानावेऽपि फलवत्त्वात्तात्त्वद्वयस्यैव सान्न्वाइर्ज्ञाहितत्वेत्यर्थः । अन्योऽपि यानुष्को बाणव्यये पापानादिना वैरिणं हन्ति । अतिशयत्वं करोतीत्यर्थं 'तत्करो-ति-' इति प्यन्ताच्छ्रुता । 'संनिपातलक्षणो-' इति न यलोपैः ॥

अथ मुहुर्वहुनिन्दितचन्द्रया स्तुतविधुंतुदया च तया मुहुः ।

पतितया स्वरतापमये गदे निजगदेऽध्रुविनिध्रमुखी सखी ॥ २३ ॥

अथेति ॥ अथ तथा सखी निजगदे वक्ष्यनानुच्चा । किंभूतया—स्मरतापनये काम-
जनितसंतापज्वरे पतितया निमग्नया । अत एव—सुहृद्वहुवारं नितरां वक्ष्यनानुच्चारणेन
निन्दितः काममित्रं चन्द्रो यया । तथा—सुहुः मृतो विधुनुदो राहुर्वया । किंभूत सखी—
संतापविलोकनादेवाधुविमिश्रं वायव्यविमिश्रं मुखं दस्याः सा । अन्योऽपि रोगग्रस्तोऽनापुं
स्वाति साधुं च निन्दति । विधुनुद इति 'विधुदयोस्तुदः' इति सखि मुने ॥

द्विनिः श्लोकैरिहृत्य दुःसहस्रनाह—

नरत्तुराब्जभुवासिव यावता भवति यस्य युगं पदनेहता ।

विरहिणामपि तद्रतवद्युवक्षणमितं न कथं गणितागमे ॥ ७३ ॥

नरेति ॥ तदिति संबन्धादिति लभ्यते । यावता परिमाणेन परमेष्ट्या यथा परमा-
व्यमुक्तानेहा कालस्तेन । यद्वा येनानेहता कालेन नरसुराव्यमुक्तानां मनुष्याणां ज्ञेयतामव्यमुक्तानां
ब्रह्मपक्षेणां नये यस्य नरस्य देवस्य ब्रह्मणो वा यदुक्तं भवति तत्परमाव्यमुक्तानां पुनरिति
विरहिणामपि विद्योनिधौपुंससंबन्धि दुर्गं गणितगणे ज्योतिषाख्ये रत्नचक्रः परमाव्यमुक्तानां
युक्तानः सौपुंसाः, तासंबन्धिना निनेपयतुर्पराव्यमुक्तानां क्षणेन जितं गणितं सन् यदनेति न
भवति नास्ति, अपि तु तदपि ज्योतिषाख्ये रत्नचक्रे रत्नचक्रक्षणेन संगतवर्तमानम् । ननु न
कृतम् । अमुपितनेतरित्वाद्येषः प्रश्नो वा । यद्वा यथा परमेष्ट्या यद्य दुर्गं भवति यदुर्गं
रत्नचक्रक्षणेनोः क्षणेन जितं गणितसाख्ये विरहिणामपि ज्ञेयं न भवति । नरेति—परमा-
व्यमुक्तानां । यथा परमाव्यमुक्तानां विरहितां विरहितां मनुष्याणां वर्यम्, तदेवमनेष्ट्या, एवं
यस्यां द्वयस्यार्याणां मनुष्यम्, तत्रो रत्नचक्रः, तत्रैवं मनुष्यमगच्छेत् यदनेति, यदनेति
रत्नचक्रः ब्रह्मणः परमाव्यमुक्तानां पर्यः पर्यम्, एवं परमाव्यमुक्तानां परमाव्यमुक्तानां । यथा रत्नचक्र
क्षणा मनुष्याणां ज्योतिषाख्ये यथा गणितं यथा विरहितां मनुष्याणां यथा रत्नचक्राख्ये
युक्तयुक्तानां रूपं न कृता । मनुष्याणां क्षणेन विद्युत् क्षणानेवमनेष्ट्या यदनेति । यदनेति
रत्नचक्रः इति परमाव्यमुक्तानां रत्नचक्रः । यदनेति रत्नचक्रः । यदनेति रत्नचक्रः । यदनेति रत्नचक्रः ।

[illegible]

नरसब्दस्य पूर्वनिपातः । एवं ब्रह्मण इत्यपेक्षया गुराणां कालस्य । विरहिणां, रतनगुण, इति 'पुमान्निष्ठाया' इत्येकशेषः ॥

जनुर्धत्त सती स्मरतापिता हिमवतो न तु तन्महिमादृता ।

ज्वलति भालतले लिखितः सतीविरह एव हरस्य न लोचनम् ॥ ४५ ॥

जनुरिति ॥ सती दाक्षायणी स्मरतापिता सती हिमवतः सकाशाज्जनुर्जन्म अधताज्ञोच-
कार । तस्य हिमाचलस्य महिम्नि देवस्वरूपोऽयमिति महत्त्वे आस्ता आदरयुक्ता न तु नैव
जन्म धत्ते । हिमाकरत्वात्कामतापशान्त्यर्थं जन्माद्रीकृतवती न तु देवत्वात् । किंच हरस्य
भालतले ललाटे ब्रह्मणा लिखितः सतीविरह एव ज्वलति, न तु लोचनं तृतीयं नेत्रम् । भवि-
ष्यद्विषया दैवी लिपिललाटे लिह्यते । ज्वलतीत्यसम्यत्वं सूचितम् । यौ जगतो मातापितरौ
तयोरपि विरहेणदृश्यवस्था, मादृशी कथं जाता भविष्यतीति भावः । 'जनुर्जननजन्माति'
इत्यमरः । हिमवतः, नित्ययोगे निन्दायां वा मनुष्ये ॥

दहनजा न पृथुर्दवथुव्यथा विरहजैव पृथुर्यदि नेदृशम् ।

दहनमाशु विशन्ति कथं स्त्रियः प्रियमपासुमुपासितुमुद्धुराः ॥ ४६ ॥

दहनजेति ॥ दहनजामिजाता दवथुव्यथा दाहपीडा न पृथुर्गुर्वी किंतु विरहजैव दाह-
व्यथा पृथुः । असंख्येत्यर्थः । अत्रार्थेऽन्यथानुपपात्तिं वा प्रमाणयति—यदीदृशं न स्याद्विपरीत-
मेव चेत्स्यात्, तर्हि अपगता असवः प्राणा यस्य तं मृतं प्रियमुपासितुं सेवितुमुद्धुरा उत्सुकाः
सोऽस्माः स्त्रिय आशु ज्ञादिति कालविलम्बमकृत्यैव दहनमग्निं कथं प्रविशन्ति । तस्माद्भूरेपि
सकाशाद्विरहपीडैव पृथुरिति । 'तथा' इति युक्तः पैठः ॥

हृदि लुठन्ति कला नितराममूर्तिरिहिणीवधपङ्ककलङ्किता ।

कुमुदसख्यकृतस्तु वहिष्कृताः सखि विलोकय दुर्विनयं विधोः ॥ ४७ ॥

हृदीति ॥ हे सखि, एतादृशं विधोश्चन्द्रस्य दुर्विनयमविनीतत्वं विलोकय । क्रीदृशं तदाह—
नितरां विरहिणीवध एव पङ्कः पातकं तेन कलङ्किता मलिनिता अमूर्द्धश्यमानाः कला हृदि लुठन्ति
क्रीडन्ति । तु पुनर्विशेषे वा । कुमुदसख्यकृतः कुमुदमैत्रीकारिण्यः कला वहिःकृता दूरत एव
धृताः । याः कलाः कुमुदविकासकारिण्यः परोपकारशीलास्ता वहिःकृताः । पातकिन्यः पराप-
कारपरास्ता एव हृदि क्रीडन्ति । यस्तु विनीतो भवति स तूपकारिणं हृदये धारयति, पापिनं
वहिरेव स्थापयति । पापी तु विपरीतं करोति । 'अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा' इत्यमरः ॥

अयि विधुं परिपृच्छ गुरोः कुतः स्फुटमशिक्ष्यत दाहवदान्यता ।

ग्लपितशंभुगलाद्गरलात्त्वया किमुदधौ जड वा वडवानलात् ॥ ४८ ॥

अयीति ॥ अयि सखि, त्वं विधुं—इति स्फुटं स्पष्टं परिपृच्छ । इति किम्—हे चन्द्र,
त्वया कुतः कस्माद्गुरोर्दाहवदान्यता दाहदातृत्वमशिक्ष्यत अभ्यस्ता । हे जड, अनुचिताभ्या-

१ 'अत्रोपमातिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रापहुतिः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'आरोप्यापह्वालंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्रानुमानम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'कार्येण कारणस-
मर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः । ४ 'अत्र समासोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सकरिन्दुमंते, ग्लपितो दग्धः शीतलः शंभुगलो येन तत्साद्वरत्वाद्विपाकिमशिक्षत । तन्न-
स्तके स्थिता इदमभ्यस्तम् । वापवा उदधौ स्थिताद्वज्रानलाद्वज्रमेवा । ईश्वरसंनिधानव-
शात्समुद्रसंनिधानवशाच्च गरलवडवामिन्म्यामभ्यस्तमिति संभाव्यते । विपस्य समुद्रोत्पन्नत्वाच्च-
न्द्रस्यापि तत एवोत्पत्त्याद्वज्रमेव तत्रैव स्थितत्वात्संभाव्यत इति वा । चन्द्रत्वाभ्यामप्यधिकं
पीडयतीत्यर्थः । जडस्य संतापकारित्वमन्यसंयोगाद्वज्रद्विप्रमितिं वा कल्पयतीति युक्तिमूलो
वितर्कः । गुरोः, 'आख्यातोपयोगे' इत्युपादानत्वम् ॥

अयमयोगिवधूवधपातकैर्भ्रमिमवाप्य दिवः खलु पाल्यते ।

शित्तिनिशादृपदि स्फुटदुत्पतत्कणगणाधिकतारकिताम्बरः ॥ ४९ ॥

अयमिति ॥ अयं चन्द्रः, अयोगिन्यो विद्योगिन्यो वधः त्रियस्तासां वधस्तद्वन्तः
पातकैः कर्तुमिर्भ्रमिं भ्रमणनवाप्य प्राप्य दिवः स्वर्गादाकाशाच्च शित्तिनिशा कृष्णरश्मिलत-
क्षणायां दृपदि शिलायां पाल्यते, खलुप्रेक्षे । शिलापतनादेव स्फुटन्तो विद्योयमाणा उत्ततन्त
उच्छ्वलन्तः कणगणा लेशसमूहास्तैरधिकमतिशयेन तारकितं संजाततारकमन्तरं मल्लात् ।
शुक्लपक्षे परिपूर्णत्वाच्चन्द्रेण विरहिष्यः पीडयन्ते, तारकाश्च परिभूयन्ते, कृष्णपक्षे चन्द्रशपा-
द्विरहिणीनां तादृशी पीडा न भवति, तारकाश्च त्यजतरा भवन्ति । भ्रमणं तस्य सतःसि-
द्धम् । यद्यपि शिलायां पातितधूर्गभूतोऽपि तथापि भावं न त्यजति । उप्रेक्षे । अन्तोऽपि
पातको पातकैर्भ्रमयित्वातिगौरशिलायां स्वर्गाग्निसाल्यते, कथाशोभं गच्छन्ति । 'दिलो धवल-
नेचकौ' इत्यमरः । अवाप्येति प्यन्तस्य । तारकितम्, तारकदित्वादित्यम् ॥

त्वमभिधेहि विधुं सखि मद्विरा किमिदमोदगधिक्रियते त्वया ।

न गणितं यदि जन्म पयोनिधौ हरशिरःस्थितिनूरपि विस्तृता ॥ ५० ॥

त्वमिति ॥ हे सखि, त्वं मद्विरा मैत्रो त्वां पृच्छतीति मिथुनभिधेहि वद । हे चन्द्र,
विराट्कुलोत्पन्नं त्वया विरहिणीवधपक्षपातीहृत् त्वन्यं कर्म किमिलधिक्रियतेऽतिक्रियते ।
एवं कर्म कर्तुं युक्तं न भवतीत्यर्थः । परपक्षकारणे कारणमाह—उक्तान्द्वोर्जनकलादति-
कुर्वन्ने पयोनिधौ रत्नाकरे जन्म यदि न गणितं न विचारितं तर्हि हरशिरःस्थितिवस्तु
भूरपि उत्तमसंसर्ग इत्यर्थः । तापि विस्तृता । काकुः । यत्तु कुर्वन्तो भवति सारविधौ च
यतैवे स परपक्षारं न करोति । त्वया कुर्वन्तत्वं सत्संनिधित्वं बोधयन्ने विस्तृतम् ।
पापिना सह साक्षान्नवा बोध्यत इति मद्विरात्त्वेन सूचितम् ॥

निपततापि न मन्दरभूभृता त्वमुदधौ शशलाञ्छनं सूर्यिनः ।

अपि मुनेर्जटारिपि जर्जितां यत गतोऽस्ति न पीतपयोनिधेः ॥ ५१ ॥

निपततेति ॥ शशलाञ्छनं अतिभिन्निदतर्ज्जमन्द, उदधौ विरतता मन्दरलक्षणेन
भूभृता पयोनिधौ समुद्रे स्थितत्वं न सूचितम् । यथा पीतपयोनिधेःसुमेरुतलस्य सूर्य-
विचारः । १ 'अदोराञ्छनं' इति सारविधिरिति ।

ष्युदराभावपि जीर्णतां नाशं वातापिवन्न गतोऽसि । वत उभयत्रापि खेदः । जीर्णतामपीति वा असदभागेन तद्वयमपि तव न जातम् । अतिदाहकत्वात्ताभ्यामपि परित्यक्तस्त्वम् ॥

किमसुभिर्गल्पितैर्जड मन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुतामनः ।

मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां नलमुखेन्दुपरां विबुधः सरः ॥ ५२ ॥

किमसुभिरिति ॥ हे जड मूर्ख, त्वं किमिति मन्यसे । इति किम्—गल्पितैः क्षतैः गतैः रित्यर्थः । एवंविधैरसुभिः प्राणैः कृत्वा भीमसुतामनो मयि निमज्जतु निलीयतामिति । ‘मनश्चन्द्रे निलीयते’ इति श्रुतेः । प्राणेषु गतेषु भैमीमनो मयि निलीनं भविष्यतीति चित्ते मा कार्षारित्यर्थः । श्रुतिरप्रमाणमित्यपि न मन्तव्यमित्याह—किल यस्मान्मेधावी कामो मम संवन्धिनीं तदर्थिकां चन्द्रे मनोलयप्रतिपादिकां श्रुतिं नलमुखेन्दुपरां नैषधवदनचन्द्रपरामाह वदति । पण्डितेन कामेन सामान्यापि श्रुतिर्विशिष्टविषयीकृता । अतिपीडायां कृतायामप्यहं खदधीना न भवामि, किं तु नलाधीनैवेति तात्पर्यम् । मूर्खत्वापाततः श्रुतेरर्थं गृह्णाति । पूर्वापरानुसंधानात्पण्डितस्तु श्रुतेरर्थं ब्रूते ॥

मुखरय स्वयशोनवडिण्डिमं जलनिधेः कुलमुज्ज्वलयाधुना ।

अपि गृहाण वधूवधपौरुषं हरिणलाञ्छन मुञ्च कदर्थनाम् ॥ ५३ ॥

मुखरयेति ॥ त्वमधुनास्मिन्समये स्वयशःसंवन्धि नवं नूतनं डिण्डिमनामकं वाद्यं मुखरय वादय । माहशां प्राणनाशनेन महाकीर्तिर्भविष्यतीति स्वपितुर्जलनिधेः कुलं वंशमुज्ज्वलं कुरु । वधूवधपौरुषमपि गृहाण । जडनिधेर्वंशजातस्यैवं युक्तं, न त्वन्यस्य । अथ च सुष्ठु अयशःसंवन्धि नवडिण्डिमं वादय, जलनिधेः कुलं दह । एतत्सर्वं कुरु पौरुषम् । हरिणलाञ्छन शशकलङ्क, कदर्थनां पीडां मुञ्च मा कार्षाः । पीडाया असह्यत्वाज्जटिति मारयेत्यर्थः ॥

निशि शशिन्भज कैतवभानुतामसति भास्वति तापय पाप माम् ।

महमहन्यवलोकयितास्मि ते पुनरहर्पतिनिहुतदर्पताम् ॥ ५४ ॥

निशीति ॥ हे शशिन्, निशि त्वं कैतवभानुतां कपटसूर्यतां भजाङ्गीकुरु । हे पाप पापरूप, भास्वति सूर्ये असत्यविद्यमाने मां तापय ज्वालय । निशि, सूर्यं चाविद्यमाने इत्युभयत्रापि योजनीयम् । एतत्सुखेन कुरु । अहमहनि प्रभाते पुनस्ते तव अहर्पतिना सूर्येण निराकृतो दर्पो गर्वो यस्य तस्य भावस्त्वत्त्वमवलोकयितास्मि द्रष्टास्मि । सूर्यसमक्षं त्वयोभयमपि कर्तुं न शक्यते । तेन यद्यत्तव करिष्यते तन्मयैव द्रक्ष्यत इति लौकिक्युक्तिः । तापय, चुरादौ ‘आधृशाद्वा’ इत्यत्र पठितस्य ‘तप दैन्ये’ इत्यस्य । अवलोकयितास्मि, लुट् । अहर्पतिः, ‘अहरादीनाम्—’ इति रेफः ॥

१ ‘अत्र विभावनालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्र रूपकमतिशयोक्तिश्च’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्र स्तुतिनिन्दा’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘अत्र वधूवधस्यानिष्टधेना विधेयस्य विधानात् विषं नुडङ्क्व इतिवन्निषेधपरो विध्याभासः इष्टनिषेधाभासपराक्षेपालंकारानेदः । तथा चालंकारन्यूतन्—‘अनिष्टं विध्याभासश्च’ इति । ४ ‘अत्रातिशयोक्तिः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

शशकलङ्क भयंकर मादृशां ज्वलति यन्निशि भूतपतिं श्रितः ।
तदमृतस्य तवेदशभूतताद्भुतकरी परमूर्यविधूनी ॥ ५५ ॥

शशेति ॥ हे शशकलङ्क, मादृशां विरहिणीनां भयंकर पीडाकर, त्वं निशि भूतपतिं
पृथिव्यादिभूतानां प्रतिमाकाशं श्रित आश्रितवान्, श्रयितुं कृतप्रारम्भो वा ननु यज्ज्वलति
दीप्यते तत्तत्मादनृतस्यानृतमयस्य तव ईदृशभूतता ईदृशो भूतलस्य भावो ज्वलनवज्जातता
क्रान्तिमत्ता चाद्भुतकरी चमत्कारिणी । अत एव परेषां मूर्धविधूनी शिरःकम्पनकारिणी ।
अनृतस्य शीतलस्य दाहकत्वं न दृष्टमित्याश्रयम् । सकलदृश्य परपीडकस्यानृतकृतवादि कला-
श्रयकारिणीति च । ईदृशं मादृशजनोद्वेजनलक्षणं प्रकारं भूतः प्राप्त्येतेति वा । अथ न भूत-
पतिं शिवमाश्रितो यज्ज्वलति अनृतस्य तवेदशभूतताश्रयकारिणी । भूतानामस्तननीनां पतिः
पालकलक्षणाश्रितस्य स्वभावतः सुधारूपस्य च यत्पीडाकरणशीलत्वं तदाश्रयकारि । कुत न
भवतीत्यर्थः । अथ च भयंकरत्वं महादेवमाश्रित्य यज्ज्वलद्रूपो रावो भवति परमूर्यस्य तद्वत्
एवेदशपिशाचताश्रयकारिणी नृतस्यैवंभूतत्वं दृष्टम् । भूतो हि नृतः सन् अमृतस्य
भयंकरो भवति, यत्र विद्यति तस्य मूर्धानमपि कम्पयति । अथवाऽहं भयंकरस्य एव भ-
रूपताश्रयकारिणी । उदकस्य ज्वलनरूपत्वं कुत्रापि न दृष्टमित्यर्थः । भयंकरः 'भयंकर-
पेणु-' इति लुचि नुम् । श्रितः सुश्रितः (!) इति वच् । श्रितो भवति वच् । 'भयंकर-
कर्मक-' इति कर्तरि क्कः । यद्वादि कर्मणि कर्तरि क्कः । अद्भुतकरी, 'अद्भुत-
करीत्य-' इति टे ॥

ध्रुवणपूरतमालदलाङ्कुरं शशिकुर्यात्मुखे सखि निक्षिप ।

किमपि तुम्हिलितः स्वगन्तव्यमुं सपदि तेन तदुत्पत्तिमि क्षणम् ॥ ५६ ॥

ध्रुवणेति ॥ हे सखि, त्वं तव गतं च अन्तर्गूरु चन्द्रमुखे पातयेति वच् ।
प्रबोधनमाह—तेनाङ्गुरेण तुम्हिलितो दुरदङ्गुलिः तव स मुखे पतन्तुं चन्द्रनिक्षिपेति वच् ।
स्वगन्तव्याभ्यादपति तत्तर्हि क्षणं स्वगन्तव्यमुत्पत्तिमि यत्ततोपपत्तिमि पतुं दनयेत्यर्थः ।
अङ्गुरपुष्पेनागेन चन्द्रवेतिरोधयितः स्वात्मीयं उदरगतमङ्गुलं तव सखि पातयेति वच् ।
स्वगन्तव्यं उदङ्गुलिमि । आर्योपायां पतिगतवद् । तुम्हिलितं पतन्तुं चन्द्रमुखे निक्षिपेति वच् ।
रेति-' इति लुचि भेदो ॥

असमये मतिरग्निपति ध्रुवं करगतैव गता सदियं दुष्टः ।

पुनरप्येति निरुध्य निजस्वते सखि मुखे न विधोः पुनराह्वते ॥ ५७ ॥

काकुर्वा । सदामावास्यास्थितौ चन्द्रावलोकनं कदापि न स्यादित्यर्थः । करगता, गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः । 'द्वितीया श्रिता-' इति समासः । उपैति, वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रत्ययः ॥

अयि ममैष चकोरशिशुर्मुनेर्व्रजति सिन्धुपिवस्य न शिष्यताम् ।

अशितुमधिधमधीतवतोऽस्य च शशिकराः पिवतः कति शीकराः ५८

अयीति ॥ चन्द्रादर्शने हेत्वन्तरसूचनार्थं चशब्दः । अयि हे सखि, ममैष चकोरशिशुः सिन्धुपिवस्य समुद्रपानकारिणो मुनेरगास्त्यस्य शिष्यतां न व्रजति गमिष्यति पृच्छ इति शेषः । बालत्वेऽभ्यासः सुकरः । तस्य शिष्यत्वे तव किं फलमित्यत आह—तच्छिष्यत्वेनाधिधम-शितुं पातुमधीतवतः समुद्रपानसमर्थस्य चकोरशिशोः पिवतः पानं कुर्वतोऽस्य शशिकराः कति शीकरा विन्दवो भविष्यन्ति अपि तु स्वल्पा एव । यः समुद्रं पातुमिच्छति तस्य चन्द्रकिरणपानमतिमुकरमित्यर्थः । एवं सति कदापि चन्द्रदर्शनं न स्यादिति भावः । कति वेति संभावनार्थो वा वाशब्दः । वा यस्मादिति वा । सिन्धुपिवस्य, 'पात्रा-' इत्यनेन शैः ॥

कुरु करे गुरुमेकमयोधनं बहिरतो मुकुरं च कुरुष्व मे ।

विशति तत्र यदैव विधुस्तदा सखि सुखादहितं जहि तं द्रुतम् ॥ ५९ ॥

कुर्वन्ति ॥ हे सखि, गुरुं भारवन्तमेकमयोधनं लोहमुद्रं करे कुरु स्थापय । इतो मद्गृहाद्वहिर्मे मुकुरं च दर्पणं कुरुष्व स्थापय । किमर्थमित्यत आह—विधुस्तत्र मुकुरे यदैव प्रतिविम्बरूपेण विशति प्रविशति तदैव सुखादनायासेनैव तमहितं चन्द्रं वैरिणं द्रुतं शीघ्रं जहि मारय । चूर्णोक्त्वित्यर्थः । ततः पीडाशान्तिर्भविष्यतीति भावः । उन्मादोक्तिः । 'दर्पणे मुकुरादर्शौ' इत्यमरः । अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोधनः 'करणेयोविद्रुषु-' इत्यप्रत्यये घनादेशः ॥

उदर एव धृतः किमुदन्वता न विपमो बडवानलवद्विधुः ।

विपवदुज्झितमप्यमुना न स स्मरहरः किममुं बुभुजे विभुः ॥ ६० ॥

उदर इति ॥ उदन्वता विपमो दुःसहः । अथ च विषेण मीयते समीक्रियत इति विपमः । विधुश्चन्द्रो बडवानलवदुदर एव प्रागेव किं न धृतो विक्षिप्तः । एवं कर्तुं युक्तम् । परोपतापी बडवानिल्लोकोपकारार्थमुदर एव धृतस्तथायमपि किमिति न धृत इति व्यतिरेके दृष्टान्तः । अन्यच्च—अमुना समुद्रेण विपमिवोज्झितं विपादिनाशे विभुः समर्थः परोपकाराय प्रसिद्धः स स्मरहरो महादेवोऽमुं चन्द्रं किं न बुभुजे भुक्तवान् । विपं भुक्तवान्, विपवत्तमपि किमिति न भुक्तवान् । तस्माद्विपमो न, किंतु ततोऽपि विपम इति । 'उदन्वानुदधौ च' इति साधुः । बुभुजे, 'भुजोऽनवने' इति तद्धै ॥

असितमेकसुराशितमप्यभून्न पुनरेष विधुर्विशदं विपम् ।

अपि निपीय सुरैर्जनितक्षयं स्वयमुदेति पुनर्नवमार्णधम् ॥ ६१ ॥

१ 'अत्र अर्धान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र वा' इति पाठस्तिलकजीवातु-सुखावबोधसाहित्यविद्याधरीसंमतः । ३ 'अत्र विरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र समुद्रपायिनो दण्डापूर्पिकया शशिकरणसिद्धेरर्थापत्तिरलंकारः' इति जीवातुः । ४ 'अत्रानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र चन्द्रप्रहारदिप्रलापा भेषसंदेशादिवन्मदनोन्मादविकार इत्यनुसं-वेधन्' इति जीवातुः । ५ 'अत्र संदेशालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

असितेति ॥ सामुद्रं विषं द्विविधम्—कृष्णं, श्वेतं च । अस्मितं कृष्णं कालकूटाख्यं विषं आपवं सामुद्रमेकेन सुरेण नृहादेवेनाशितं भक्षितं पुनरपि नानुलो बभूव । एष चन्द्रः पुनर्विचरं श्वेतं सामुद्रं विषं सूर्यदेवैस्तादेभिः प्रतिपदादितिथिषु निषीय निःशेषं पीत्वा जनितक्षयमपि कृत्तनाशनमपि पुनर्नवं नूतनं स्वयमुदेति समुत्पद्यते । क्षययुक्तमपि बहुनिर्व-
हुर्ध्वं भक्षितमपि श्वेतं विषं पुनरुत्पद्यते । एकदैव एकेनैव भक्षितं कृष्णं विषं पुनर्नोत्पन्नम् । तस्मात्पूर्वविपात्कालकूटादप्यस्याधिक्यं दृढलेत्पर्यः ॥

विरहिवर्गवधव्यसनाकुलं कलय पापमशेषकलं विधुम् ।

सुरनिषीतसुधाकमपापकं ग्रहविदो विपरीतकथाः कथम् ॥ ६२ ॥

विरहीति ॥ हे तसि, विरहिष्यथ विरहिण्यथ विरहिणस्तेषां वर्गस्य सन्मूल्य वध एव व्यसनं तल्लिङ्गाकुलं केनोपायेनैव ते वध्या इति चिन्ताकुलमशेषकलं परिपूर्णं विधुं परापका-
रित्वात्पापं पापलपं कलय जानीहि । व्यसनेन हेतुनाऽकुलं कुदरहितं पापं जानीहि । 'कुपु-
त्रेण कुलं नष्टम्' इति न्यायात् । तथा सूर्यदेवादिनिर्णीता सुधानृतं यस्य एवंविधमना-
वास्याचन्द्रं विरहिणामतापकारितादपापकं पुम्यवन्तं जानीहि । ग्रहविदो ज्योतिर्विदः कथं
कुतो विपरीता कथा भाषणं त्विद्वान्तो येषां पूर्णेन्दुं शुभग्रहं क्षीणं च पापग्रहं 'क्षीणेन्द्रर्कभू-
पुत्राः पापाः' इति न ज्ञायत इत्यर्थः । विपरीतं कथयन्तीति वा । अथ च चतुःषष्टिकला-
वान्ध विधुः परापकारी पाप एव विदारहितः परोपकारी पुम्यवानित्युक्तिः । विरहीति,
'पुनान्निष्या' इत्येकशेषः । निषीतसुधाकम्, 'शेषादिनाया' इति कसि 'आपोऽन्यतरस्याम्'
इति विकल्पाद्भ्रतज्ञानार्थः ॥

विरहिर्भिर्यदु नानमवापि यः स बहुलः खलु पक्ष इहाजनि ।

तदमितिः सकलैरपि यत्र तैर्व्यरचि सा च तिथिः किमनीकता ॥ ६३ ॥

विरहिर्भिरिति ॥ खलुपक्षे । विरहिर्भिर्यः पक्षः बहु अत्यन्तं नानं संनानमवापि
प्रापितः, तत्र चन्द्रक्षपात्स पक्ष इह लोके बहुलः कुम्पवशोऽजनि जातः । दुत्तं वन्तु—यः
सपक्षो (वा) लोके बहुपूजां बहुनानं प्रमाणं च लभते स प्रहृष्टो बहुल एव भवति बहु लाति
आदत्ते इति । इह बहुलपक्षे यस्यां त्रिषां सकलैः सनलैरपि तैर्विरहिनिरुत्स्य बहुनामस्य
अलितिरपरिमितता व्यरचि रचिता सा च सैव तिथिः अना लता किम् । अनावात्ता कुर्व-
त्यर्थः । अनावात्तायां सर्वथा चन्द्रानावादापरिमितो नानः कृतः । तथा च नादपरिमाणरहि-
तादना अन्वर्था जाता, ननु 'अना सह वरुणोऽस्यां स्याच्चन्द्रमसौ' इति श्रुतस्येत्यर्थः ।
विरहिणां कुम्पवक्षः सुखदः, तत्राप्यतितराननकालेत्यर्थः । बहुलः, 'आपोऽनुपसर्गे कः' ।
'अनीकता' इति पठः द्विष्टकल्पनयोरेकः ॥

१ 'अथ चन्द्ररेको विरोधश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'ग्रहविदो ज्योतिर्विदो कथम्' इति पाठः
साहित्यविद्याधरीतन्त्रः । ३ 'अनावात्ता' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'तिमना लता' इति
पाठोक्तस्तन्त्रः । ५ 'अनीकता' इति पठे तु अन्वया अना लता अनीकता । अनावात्ता कुर्वत्यर्थः ।
'अथ चन्द्रमसः' इति सुखावस्था । ६ 'अपोऽन्यतर' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्वरिपुतीक्ष्णसुदर्शनविभ्रमात्किमु विभुं प्रसते स विभुंतुदः ।

निपतितं वदने कथमन्यथा बलिहरम्भनिभं निजमुज्जति ॥ ६३ ॥

स्वेति ॥ स प्रसितो विभुंतुदो राहुः सास्य रिपुर्निष्णुसास्य तीक्ष्णस्य सुदर्शनकस्य भु-
लत्वेन विभ्रमात्प्रान्तोक्तिं प्रसते किञ्चित् । उत्प्रेक्षा । अन्यथा चन्द्रज्येन वेत्तास्ति तदा
वदने निपतितं निभं स्वीयं स्वनशं वा नृत्यार्थं पूजार्थं शुभलाकारम्भनिभं दक्षिणकतुल्यं चन्द्रं
कथमुज्जति लजेत् लज्जति तावत् । अतः सुदर्शनमुज्जा पूरे वदनानीयमानमपि ल्लेखि-
येवेति शयते । राहोक्षपदारः हरम्भो भवति ॥

वदनगर्भगतं न निजेच्छया शशिनमुज्जति राहुरसंशयम् ।

अशित एव गलत्ययमत्ययं सखि विना गलनालबिलाध्वना ॥ ६४ ॥

वदनेति ॥ हे सखि, राहुः वदनस्य गर्भे मध्ये गतं शशिनमसंशयं निःसंदेहं निजे-
च्छया स्वाभिलाषमात्रेण नोज्जति न लज्जति । किंतु राहुणा अशित एव भक्षित एवार्थं
चन्द्रोऽत्ययं विना नाशं विना गलनालबिलाध्वना कण्ठकंदलविवरमाणेण गलति निःसरति ।
उदरामेरभावादमृतरूपत्वादिनाशाभावः ॥

ऋजुदृशः कथयन्ति पुराविदो मधुभिदं खलु राहुशिरदिच्छदम् ।

विरहिमूर्धभिदं निगदन्ति न क न शशी यदि तज्जठरानलः ॥ ६५ ॥

ऋजुदृश इति ॥ ऋजुदृशो यथादृष्टमाहिर्णः पुराविद एतिहासिका मधुभिदं श्रीकृष्णं
राहुशिरदिच्छदं कथयन्ति । किलेति श्रुतौ । विरहिमूर्धभिदं वियोगिशिरदिच्छदं न निगदन्ति ।
एतद्वक्तुं युक्तम् । परं तीक्ष्णप्रज्ञत्वाभावादन्यथा वदन्ति । नु प्रश्ने, संबोधने वा । यदि तस्य
राहोर्जठरानलो जठरामिः स्यात्, तदा शशी चन्द्रः क, अपितु न कुतोऽपि । राहोः शिरस्छे-
देन भक्षितोऽपि चन्द्रो जठरामिं विना गच्छति । ततश्चन्द्रस्य विद्यमानत्वाद्विर(हि)णामपका-
रित्वाद्विवार्यमाणो विष्णुरेव विरहिमूर्धभिदित्याशयः ॥

स्मरसखौ रुचिभिः स्मरवैरिणा मखमृगस्य यथा दलितं शिरः ।

सपदि संदधतुर्भिपजौ दिवः सखि तथा तमसोऽपि करोतु कः ॥ ६७ ॥

स्मरेति ॥ हे सखि, रुचिभिः स्मरसखौ कामसदृशौ दिवो भिपजौ खर्वेद्यौ दलौ स्मरवै-
रिणा शिवेन दलितं खण्डितं मखमृगस्य शिरो यथा सपदि तत्क्षणमेव संदधतुर्धट्यामासतु-
स्तथा तमसोऽपि राहोरपि कः करोतु । एतादृशः कोऽपि नास्ति । मदनारिणा यत्कार्यं कृतं
तन्मदनमित्रेण मदनेन वा मोधीकर्तव्यम् । ततः स्मरमित्रलाङ्घ्रिपक्त्वाच्च कामारिणा छिन्नं
मृगशिरस्ताभ्यां कवन्धेन मेलितम् । तथा विरहिवैरिणा विष्णुना च्छिन्नं राहुशिरः कः संघ-
टयतु । विरहिमित्रस्याभावादिति भावः । तात्कालिकसंधानं दृढं भवतीति सपदीत्युक्तम् ।
'तमस्तु राहुः सर्मानुः' इत्यमरः ॥

१ 'अत्रानुमानम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'उत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । २ 'अत्र विरोधाभासः'
इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रोत्प्रेक्षाभयः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र हेतुः' इति साहित्यवि-
द्याधरी । ४ 'अत्रोपमा' इति साहित्यविद्याधरी ।

नलविमस्तकितस्य रणे रिपोर्मिलति किं न कचन्धगलेन वा ।

नृत्तिमिया भृशमुत्पततस्तमोग्रहशिरस्तदसृग्दृढवन्धनम् ॥ ६८ ॥

नलेति ॥ बाधवा रूपे नृतोर्भया मरणाद्भयेन दिवसाक्रान्तितरामुत्पततः प्रत्युद्गच्छन्
आकाश एव नलेन विनस्तकितस्य च्छिन्ननूर्ध्वो रिपोर्नलशत्रोः कबन्धगलेन अपमूर्धकलेवरक-
ण्ठेन सह तनोग्रहशिरः राहोः शिरस्तस्य कबन्धगलस्यासृग् रक्तं तेन दृढं बन्धनं दम्य एवं-
भूतं सत् किं न मिलति । नेलने हि वदनमध्यगते चन्द्रे राहुजठराग्नौ जगैऽतिनरां पीड-
न भविष्यतीति भावः । आकाशे स्थितस्य राहुशिरसः कबन्धगलेन सह संबन्धार्थं दृग्नु-
त्पतत इत्युक्तम् । दृढबन्धनमिति क्रियाविशेषणं वा । 'धृतिभिद्या' इति पाठे नलधारणा-
नियेत्यर्थः ॥

सखि जरां परिपृच्छ तमःशिरः सममस्तां दधतापि कबन्धनाम् ।

मगधराजवपुर्दलयुग्मवत्किमिति न व्यतितीव्यति फेत्तुना ॥ ६९ ॥

सखीति ॥ हे सखि, तम् इति जरां राक्षसीं परिपृच्छ । अयां जरा कन्दन्धकानन्दम्-
कलेवरत्नं दधता केतुना समं सह तनःशिरोऽपि राहुशिरोऽपि मगधराजस्य वपुः । सखिरस्य
दलयुग्मं सङ्गयुग्मं तद्वतिकमिति कुतो हेतोर्न व्यतिसीव्यति संयोजयति । यथा नमःपराजः
संयितस्तथा त्वया राहुरपि संधेय इति जरां प्रति त्वया वक्तव्यम् । एकस्यैव देवस्य शिरो
राहुत्वं कन्दन्धस्य केतुत्वम् ॥

पद विधुंतुदमालि मदीरितैस्त्यजलि किं द्विजराजधिया रिपुन् ।

फिनु दिवं पुनरेति यदीदृशः पतित एष निषेव्य हि वारुणीम् ॥ ५० ॥

वदेति ॥ हे आदि सखि, त्वं नरीरतैर्नद्वर्षनः भिक्षुतुलं सतुं नर—हे सखी, त्वं त्वं चन्द्रं द्विजराजधिया ब्राह्मणकुलस्य स्वयसि किन् । 'ब्राह्मणो न हन्यन्त्य' इति पुनः । द्विजराज-
धियादिवत्त्वं ज्ञानाधेन द्विजराजो ननु ब्राह्मणधेनेत्यर्थः । ब्राह्मणधेः स्वयं पुनर्न नृप-
सखि—यदि ईदृशः श्रोत्रियो ब्राह्मणः स्वात्, तस्यैव वारता नरीरा इत्यनिरुद्धं य इति चेन्न
पीत्या प्राप्य च पतितो नष्टपातयो अत्वं गतम् सन् पुनर्दिवं स्वर्गगत्य ये किन्तु स्वर्गलोके
प्राप्नोति । पतितो ब्राह्मणः स्वर्गं नैति, वयं पुनरेति । तत्कालात्तदर्थेन द्विजराजो
न त्वन्मर्थेनेन । ततो हन्यन्त्य एवापन् । इति सत्यम् ॥

अङ्गनामोऽपि न हस्तस्य स्तुत आह—

दएति षण्ठमयं खलु तेन किं गरुडवद्विजयास्तनयोत्तितः ।

प्रकृतिरस्य सिद्धुतुव दाहिका नयि निरागसि का वद विमता : ३१

दहतीति ॥ १७३ प्रवेष्टुं यत्नं करोति महीनाः सन् १७३० इति महीनाः १७३०

1967-1968

... ..

... ..

... ..

सहचर इति ॥ स्त्रीः स्तम्भनायाः मद्वरसेऽस्ते जया जिना एकाको कुवाणि न शोभ-
सीति यदि विपुलिर्जनकाः । अथ न स्त्रीः प्रीतेः । सादृश्यात् प्रीतेः । तस्मात्तस्मात् न मम
रतिः प्रीतिः किमिति न चीयते । ममि तं स्त्रीमे रतिव नास्ति । मद्वर सादृश्यान्कमपि
भाष्यम् । 'तस्मात्प्रतिद्विर्भवेत्यर्थः । अथवा सादृश्यात्तस्मात्तस्मात् न मम रतिः प्रीतिः ।
किं यत्सारित्यं रतिर्भूतं भवन्तमनुवृत्त्य न युता । अन्तर्द्वयं न कृतार्थः । अथ सादृश्यात्
संगतिर्भूतो, सादृश्यं च नास्तीति प्रविद्धिः । तं रतिवियुक्तः । विपुला युतिर्विपुलाः प्रवि-
द्धिरलीकैव । 'रतिः क्षामप्रियायां च रागेऽपि पुरतोऽपि न' इति विधेः ॥

रतिवियुक्तमनात्मपरत किं स्वमिव मामपि तापितवानिति ।

कथमतापभृतस्तव संगनादितरथा हृदयं मम दहते ॥ ७८ ॥

रतीति ॥ हे अनात्मपरत, आत्मानं स्वयं परं वारक्ष्यं न जानातीत्यन्ताभ्यासद्वयसं-
वृद्धिः । त्वं रतिवियुक्तां मांमिव रतिवियुक्तं स्वमपि आत्मानमपि किमिति तापितवान्
दग्धवान् अस्ति । आत्मनः प्रतिहृत्तं चोऽपि नाचरति, किंतु शरीरेण । त्वं तून्मयोत्तरात्मा-
त्मपरतो भवसीत्यर्थः । एवं कुतो ज्ञातमित्यत आह—इतरथा त्वया आत्मन्यतापिते इति
अतापभृतत्वापरहितस्य तव संगनात्संबन्धान्नम हृदयं कथं कस्मात्कारणादप्यते संताप्यते ।
परापकारार्थमात्मानमपि संतापितवान् एवंविधः परापकारनिरतस्तत्त्वमित्यर्थः । 'संसर्गना-
दोषगुणा भवन्ति' । संतप्तसंबन्धासंतप्तत्वं युक्तम् । दग्धत इति, क्रमेकतरे यत्त्वर्थः ॥

अनुममार न मार कथं नु सा रतिरतिप्रथितापि पतिव्रता ।

इयदनाथवधूवधपातकी दयितयापि तयासि किमुज्झितः ॥ ७९ ॥

अन्विति ॥ नु संभावनायां संशोधने । हे मार कान, सा सती पतिव्रतात्वेनातिप्रथि-
तातिविद्ययातापि रतिस्तव प्रिया मृतं त्वामनु कथं न ममार । पतिव्रतया मरणं कर्तव्यमिति
धर्मः । 'मृते त्रियेत या पत्यौ' इत्युक्तेः । न कृतं चेत्तत्रेदं कारणम्—तया दयितयापि इय-
त्तीनां बह्वीनामनाथानां रक्षितृरहितानां वियोगिनीनां वधेन पातकी त्वमुज्झितस्तत्त्वचोऽस्ति
किम् । 'आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषितः' इति वचनात् । अत एवानुमरणं न कृत-
मित्यर्थः । ममार, 'त्रियतेर्लुब्धुर्लज्जेथ' इति नियमात्तद्वर्णः ॥

सुगत एव विजित्य जितेन्द्रियस्त्वदुल्कीर्तितनुं यदनाशयत् ।

तव तनूमवशिष्टवतीं ततः समिति भूतमयीमहरद्धरः ॥ ८० ॥

सुगत इति ॥ सुगत एव बौद्ध एव त्वां विजित्य त्वां पराभूय तव उत्तमेहती कीर्तिरेव
तनुः शरीरमनाशयत्ताशितवान् । यद्यत्साजितेन्द्रियः । 'भग्नं नारयलं तेन' इत्यादिव-
चनात् । ततोऽनन्तरं जितेन्द्रियो हरोऽवशिष्टवतीं भूतमयीं पञ्चमहाभूतनिर्मितां तव तनूं शरीरं
समित्यहरत् । ददाहेत्यर्थः । कीर्तिरूपं शरीरं सुगतश्चेन्नाशयिष्यत्तर्हि सर्वहर्ता हरोऽपि त्वां हर्तुं
नाशयत्, तस्मात्सर्वेषां वध्य इत्यर्थः । अथ च भूतमयीं पैशाचीमिति निन्दाप्राकट्यम् ॥

१ 'अत्र विभावना हेतुश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमानुमानं चालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्त्युत्प्रेक्षाचालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र रूप-
मलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

फलमलभ्यत यत्कुसुमैस्त्वया विषमनेत्रमनङ्ग विगृहता ।

अहह नीतिरवाप्तभया ततो न कुसुमैरपि विग्रहमिच्छति ॥ ८१ ॥

फलमिति ॥ हे अनङ्ग, कुसुमैर्विषमनेत्रं त्रिलोचनं विगृहता विरह्यता त्वया यत्फल-
मलभ्यत, ततः फलाद्रक्षितरहितानामहह प्राप्तनीतिरेव नीतिः कुसुमैरपि विग्रहं युद्धं नेच्छति ।
'पुष्पैरपि न योद्धव्यं किं पुनर्निमित्तैः शैरः' इति नीतिः । अनङ्ग इति निन्दा । विरोधस्तु
अङ्गसहितेन क्रियते त्वं पुनः स्वयमनङ्गः, विषमो नेत्रो नेता नायकः, तेन दुःसहेन विरोधं
कृतवत्स्वव महन्मौल्यमिलयर्थः । 'नेत्रो नेतारि नेयङ्गे' इति विश्वः ॥

अपि धयन्नितरामरवत्सुधां त्रिनयनात्कथमापिथ तां दशाम् ।

भण रतेरधरस्य रसादरादमृतमाप्तघृणः खलु नापिवः ॥ ८२ ॥

अपीति ॥ इतरामरवदिन्द्रादिदेवत्वसुधानमृतं धयन्नपि पिवन्नपि त्वं त्रिनयनात्सका-
शाद्भलताद्भावरूपां दशां कथं केन प्रकारेण आपिथ प्राप्तवानसि । अनृतपाने तु इन्द्रादिव-
त्त्वनप्यमरः कथं नाभूरित्यर्थः । रतेरधरस्याधरोष्ठस्य रसे स्वादे आदरादतिविरामासकैर्दंतैः
अनृते स (ता) दृष्ट्वाधुर्याभावादाप्ता घृणा जुगुप्सा येनैवंभूतः सन् खलु प्रायेण अनृतं नापिवः न
पीतवानसीति भण ब्रूहि । इति वाक्यार्थः कर्म । खलु संभावनायां वा । ओष्ठनाधुर्यलभ्यतेन
त्ययानृतकार्यमृतं न पीतम् । तेनेदृशी दशानङ्गत्वरूपा प्राप्ता । आपिथेति थलि कादिनिष्पन्नादिर्दे ॥

भुवनमोहनजेन क्रिमेनसा तव बभूव परेत पिशाचता ।

यदधुना विरहाधिमल्लानस्तामभिभवन्त्रमसि स्मर मद्भिधाम् ॥ ८३ ॥

भुवनेति ॥ हे परेत प्राप्तनरण, स्मर कान, भुवनमोहनाच्चातेननसा पापेन तव पिशा-
चता बभूव किम् । वदेत्यर्थः । यत्सादधुना विरहाधिना विभोगपीडया मल्लानसां मल्लिनां
मद्भिधां नादृशीं त्रियमभिभवन्पीडयन्त्रमसि । अन्योऽपि परेतः पातकवशात्पिशाचः सन्
बालकादीन्पीडयन्प्राप्नोतीति । त्रिभुवनापकारी त्वादृशः कोऽपि नास्तीति भावः । 'अनति'
इत्यन्विक्त्यर्थः ॥

यत ददासि न मृत्युमपि स्मर स्वलयति ते कृपया न धनुः करात् ।

अथ मृतोऽसि मृतेन च मुच्यते न खलु मुष्टिहारीकृतवन्धनः ॥ ८४ ॥

यतेति ॥ हे स्मर, त्वं हितं न करोषि परं मृत्युमपि न ददासि इत कष्टम् । नरणे
सतीत्यं पीडा नानुभूयेतेत्यर्थः । कृपया हेतुना ते करादस्त्रादनुनं स्वलयति पतति । कृपया
पतितुं युक्तम् । यत कष्टम्, कृपया मृत्युं न ददासि चेदनुः किमेति न स्वलोत्यर्थः । अर्था-
न्वीयत एष करात्कृपया धनुः पतति, त्वं तु मृतः, तस्मात्कथं पतनु कृपया अनाकारम् ।
अकृपयेति वा । धनुःपतनानात्रे कारणमाह—अथ वा मृतोऽसि । मृतेन खलु निधित्तुग्री-
कृतमङ्गीकृतं लीकृतं बन्धनं येन एवंमृतो मुचिं मुच्यते । अतः करादनुनं प्ररपति । मुष्टि-
रमयतिङ्गः । 'बन्धनं बन्धुरं च त्वाद्भूतेष्वनुचिङ्गम्' इत्यनेकार्थश्रुतिरिति ॥

१ 'अथ प्रदीपमानोदेऽजलज्वाल' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अतोदेऽजलज्वाल' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अतोदेऽजलज्वाल' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अतोदेऽजलज्वाल' इति
साहित्यविद्याधरी ।

दृगुपहत्यपमृत्युविरूपताः शमयतेऽपरनिर्जरसेविता ।

अतिशयान्ध्यवपुःक्षतिपाण्डुताः स्मर भवन्ति भवन्तमुपासितुः ॥ ८५ ॥

दृगिति ॥ हे स्मर, त्वदन्ये ये निर्जरा देवाः सूर्यादयस्तेषां सेविता सेवको दृगुपहतिरा-
न्ध्यम्, अपमृत्युरकालमरणं, विरूपता कुष्ठादिना वैरूप्यं च शमयते शान्तिं नयति । भवन्त-
कामदेवमुपासितुः सेवितुरतिशयेनान्ध्यं प्रतिपत्तिराहित्यं नेत्रराहित्यं च वपुःक्षतिः शरीरका-
श्यम्, अकालमृत्युश्च । वपुपः पाण्डुता, विरहजनितपाण्डुरोगश्च एते भवन्ति । सूर्यादिभक्त-
स्यान्यसर्वरोगोपशमने सामर्थ्यम् । स्वरोगोपशान्तौ तव सामर्थ्यं नास्ति, त्वद्भक्तस्य नास्ति
किं वाच्यम् । एवंविधस्त्वं देव इत्युपहासः । अपरनिर्जरान्सेवते तच्छीलस्तस्य भावः, ता-
कर्त्री । अन्यदेवसेवनमिति वा । अपमृत्युश्च विरूपता चेति पूर्वं द्वन्द्वः कार्यः, ततः पूर्वेण ।
शमयते, 'णिचश्च' इति तङ्, अमन्तत्वान्मित्वे ह्रस्वः । सेविता तृच् । अपरनिर्जरसेविता,
अवतरत्त्वबोधिका इतिवत्समासः । द्वितीयपक्षे ताच्छील्ये णिनिः, तस्माद्भावे प्रत्ययः । अति-
शयपदस्य प्रत्येकं संबन्धः । क्षयश्च पाण्डुता च, वपुपः क्षयपाण्डुते इति पृष्ठीसमासं कृत्वा
पूर्वेण समासः । अन्यथा पाण्डुताशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । उपासितुरिति तृबन्तयोगाद्भव-
न्तमिति द्वितीया ॥

स्मर नृशंसतमस्त्वमतो विधिः सुमनसः कृतवान्भवदायुधम् ।

यदि धनुर्दृढमाशुगमायसं तव सृजेत्रिजगत्प्रलयं व्रजेत् ॥ ८६ ॥

स्मरेति ॥ हे स्मर, त्वं नृशंसतमोऽतिशयेन हिंस्रः, अतः कारणाद्विधिः सुमनसः
पुष्पाणि भवदायुधं कृतवान् । ब्रह्मा यदि तव धनुर्दृढं कठिनम्, आशुगं वाणमायसं लोहमयं
च सृजेत्, तर्हि त्रिजगत्प्रलयं व्रजेत् । अथ च तव दुष्टमनस्त्वाद्वदायुधस्य सुमनस्त्वं कृतं
विधिना । 'नृशंसो घातुको हिंस्रः' इत्यमरः । हिंस्रार्थच्छेसेः कर्मण्यण् । आयसं विकारे रज-
तादित्वाद्भ । त्रयाणां जगतां समाहार इति द्विगोरेकवचने नपुंसकत्वे च त्रिजगदिति साधुः ॥

स्मररिपोरिव रोपशिखी पुरां दहतु ते जगतामपि मा त्रयम् ।

इति विधिस्त्वदिपून्कुसुमानि किं मधुभिरन्तरसिञ्चदनिर्वृतः ॥ ८७ ॥

स्मररिपोरिति ॥ हे काम, ते तवापि रोपशिखी वाणामिर्जगतां त्रयं मा दहतु मा स्म
धाक्षीदिति हेतोरनिर्वृतः सचिन्तः सन् शङ्कितो वा विधिः कुसुमानि त्वदिपून्मधुभिर्मकरन्दै-
रन्तर्मध्येऽसिञ्चित्सिक्तवान्किम् । कः किमिव—स्मररिपोर्हरस्य रोपशिखी पुरां त्रयमिव । स
यथा पुरां त्रयं ददाह तथा तवापीति । सिक्तं वस्तु दाहसमर्थं न भवतीति भावः । मा दहतु
निषेधार्थवाचिनिर्नुबन्धकमाशब्दयोगे लोर्डे ॥

१ 'अत्र व्यतिरेकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रानर्थोत्पत्तिलक्षणो विपमालंकारभेदः'
इति जीवातुः । २ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ किमर्थं आङ्माडोः सातु-
बन्धकयोर्निर्देशः क्रियते । आडो गतिकर्मप्रवचनीयसंप्रत्ययार्थः । माडः प्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः । इह
नाभूत्—'आ छायामानयति, प्रमाद्यन्दः' इति 'आङ्माडोश्च' इति सूत्रमाप्यपर्यालोचने तु निरनु-
बन्धकमाशब्दस्य प्रतिषेधार्थत्वाभाव एव । तस्मात् 'तं पातयां प्रथममास' इत्यादिवतिरुद्देशप्रयोगएव ।
४ 'अत्रोपमोत्पेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

निधिरनंशममेधमवेक्ष्य ते जनमनः खलु लक्ष्मकल्पयत् ।

अपि स वज्रमदास्यत चेत्तदा त्वदिपुमिर्व्यदलिप्यदसावपि ॥ ८८ ॥

विधिरिति ॥ विधिः—अणुपरिनाणत्वान्निरंशं निरवयवम् अतएवाभेद्यं नेतुमशक्यं जनमनोऽवेक्ष्य खलु निश्चितं ते लक्षं वेध्यमकल्पयद्यरचयत् । अपि संभावनायाम् । स ब्रह्मा वज्रमिन्द्रायुधं, हीरकं वा चेददास्तदाकल्पयिष्यत्, तर्हि असावपि वज्रोऽपि त्वदिपुमि-
स्त्वद्वाणैर्व्यदलिप्यद्विद्योर्णोऽभविष्यदिति संभाव्यते । त्वादसौ हिंस्रः कोऽपि नेत्यर्थः । क्रिया-
तिपत्तौ लृट् । 'वज्रोऽत्री हीरके पर्वौ' इत्यनरः ॥

अपि विधिः कुसुमानि तवाशुगान् सर विधाय न निर्वृतिमाप्तवान् ।

अदित पञ्च हि ते स नियम्य तांस्तदपि तैर्वत जर्जरितं जगत् ॥ ८९ ॥

अपीति ॥ हे सर, विधिः कुसुमानि तव आशुगान्विधायानि निर्वृतिं लुप्तं नाप्तवान्, अतः स ब्रह्मा तान्कुसुनरूपान्वाणान्विनियम्य गणयित्वा पञ्च हि पर्यव ते तुन्यनादित न त्वधिकान्, तदपि तथापि तैः पञ्चसंख्याकैरपि वाणैर्जगन्निलोको जर्जरितं खण्डितम् । दत्त कष्टम् । अतिहिंस्रोऽसीति भावः ॥

उपहरन्ति न कस्य सुपर्वणः सुनमस्तः कति पञ्च सुरदुमाः ।

तव तु हीनतया पृथगेकिकां धिगियतापि न तेऽङ्ग विगर्हणा ॥ ९० ॥

उपहरन्तीति ॥ हे कान, पञ्चसंख्याकाः सुरदुमा नन्दारादयः कस्य सुपर्वणो देव-
नात्रत्य विशिष्टस्य सुतरां कति सुनमस्तः पुष्पाणि नोपहरन्ति उपायनोदुर्वन्ति । असंख्याताः
सुनमस्तः प्रयच्छन्ति । देवस्यापि तव तु पुनर्हीनतयातिनिकृष्टत्वेनावश्या पृथक् प्रत्येकं एक-
कानेकनेकं पुष्पं प्रयच्छन्ति । अतएव पञ्चवाणस्त्वम् । अङ्गं सोपहासान्त्रपे । इयतापि
धिकारेण ते विगर्हणा न लक्षयया लज्जा न । अतएव धिक् त्वामित्यर्थः । निर्लज्जो निर्दुग्-
स्त्वमित्यर्थः । 'अङ्गविदारणम्' इति पाठे हृदयस्फोटो न भवतीत्यर्थः । सुननैःशब्दस्य निल-
ताल्लिङ्गबहुवचनान्तत्वेऽपि व्यत्येरेकत्वादेकिकामित्येकवचनम् ॥

कुसुममप्यतिदुर्णयकारि ते किमु वितीर्य धनुर्विधिरग्रहीत् ।

किमकृतैप तवैकतदास्पदे द्वयमभूदधुना हि नलसुवौ ॥ ९१ ॥

कुसुमनिति ॥ विधिः कुसुमरूपं धनुः ते तुन्यं वितीर्य दत्त्वा पुनरग्रहीद्गृहीतवा-
न्धिन्नु । यतोऽतिदुर्णयकारि त्रिजगदपकारित्वादतिदुर्विनीति । किम्विति प्रश्ने संभावनायाम् ।
स्वप्नेव पुनराह—हृतेऽपि धनुषि एष विधिस्त्वव किमकृत, अपिन्नु किमप्यपकारं कर्तुं
समर्थो नानूदित्यर्थः । हि यत्नादधुना धनुष्यपहृतेऽपि एकतदास्पदे एकं वा तत्तच्च एकतद-
तस्य धनुषः स्थाने नलस्य सुवौ द्वयमभूत् । तव तु धनुर्द्वयलान्तेन तयोपकार एव कृतो न
तपकारः । विधिना परोपकारार्थं धनुर्दत्तम्, परं लोकान्गण्येन विमरोतं जातमिति भावः ।

१ 'अत्र विरोधालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानि विरोधालंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । ३ 'द्वयनाम द्वयनाल्लोः स्त्रियां वा धेतृद्वयने' इति नेदिन्यादिकोशात् विर-
मशान्द्वयना इव वर्ततीत्या' इति मुकुटशक्तिः ४ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दुर्णय इति, 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम् । दुर्णय इति च पाठः । तदोपसर्गाप्रतिरूपकाव्ययत्वाण्णत्वाभावात् ॥

पडृतवः कृपया स्वकमेककं कुसुममक्रमनन्दितनन्दनाः ।

ददति यद्भवते कुरुते भवान्धनुरिवैकमिधूनिव पञ्च तैः ॥ ९२ ॥

पडिति ॥ अक्रमं क्रममुलङ्घयैव नन्दितं वर्धितं नन्दनमिन्द्रोद्यानं यैस्ते पडपि क्रतवः स्वकं स्वीयमेकमेकैकं कुसुमं पुष्पं कृपया न तु ग्रीत्या यद् भवते तुभ्यं ददति । भवान् तैः पङ्क्तिः कुसुमैः कृत्वा एकं पुष्पं धनुरिव पञ्च पुष्पाणि इधूनिव कुरुते । भिक्षुणा त्वया क्रतवः पदपुष्पाणि याचिताः, तैस्त्वया विभज्य धनूर्वाणाश्च कृताः । अतिदरिद्रो भिक्षया प्राप्तं स्वल्पमपि वस्तु विभज्य, अनेनैतत्कर्तव्यमनेनैतत्कर्तव्यमिति मनोरथः क्रियत इति लौकिक्युक्तिसूचनार्थमुभयत्रापीवशब्दप्रयोगैः ॥

यदतनुस्त्वमिदं जगते हितं क स मुनिस्तव यः सहते हतीः ।

विशिखमाश्रवणं परिपूर्णं चेदविचलद्भुजमुज्जितुमीशिपे ॥ ९३ ॥

तदिति ॥ हे स्मर, यत्त्वमतनुः शरीररहितोऽसि इदं जगते लोकाय हितम् । सशरीरत्वे तु त्वं विशिखं बाणमाश्रवणं परिपूर्णाकृष्य अविचलद्भुजं दृढभुजं यथा स्यादेवं बाणमुज्जितुं लक्षुं चेदीशिपे समर्थः स्याः, तर्हि यस्त्व हतीर्घातान्सहते स मुनिरपि क । लङ्घनपीडासहो मुनिरपि न विद्यते, अन्यो नास्तीति किं वाच्यम् । तस्मात्तवाशरीरत्वे लोकभाग्यं कारणम् । हितयोगे चतुर्थीसमासविधानसामर्थ्याज्जगते इति तद्योगे चतुर्थी । 'ईशः से' इति इटि ईशिप इति रूपम् ॥

सह तया स्मर भस्म झटित्यभूः पशुपतिं प्रति यामिषुमग्रहीः ।

ध्रुवमभूद्धुना वितनोः शरस्तत्र पिकस्वर एव स पञ्चमः ॥ ९४ ॥

सहेति ॥ हे स्मर, त्वं पशुपतिं प्रति लक्ष्मीकृत्य तद्वधाय यामिषुमग्रहीः, तया इष्या सह त्वं झटिति भस्म अभूः । जीवपालकेन हरेणासदादिहिताय सबाणस्त्वं दग्ध इति भावः । वितनोः शरीररहितस्य तवाधुना पिकस्वर एव कोकिलस्वर एव पद्यानां पूरणः शरोऽभूत् । ध्रुवमुत्पेक्षे । अशरीरत्वेऽपि पञ्चबाणत्वं चावस्थितमेवेत्यर्थः । 'पञ्चमं प्राह कोकिलः' (इत्युक्तेः पञ्चमनामकः पिकस्वर एव शरोऽभूत्) इति शब्दच्छलम्—हरेण दग्धे शरे तत्स्थाने पञ्चमस्वर एव जातः । 'पद्मी रोप इषुर्द्रयोः' इत्यमरैः ॥

स्मर स मधुरितैरफलीकृतो भगवतोऽपि भवद्दहनश्रमः ।

सुरहिताय हुतात्मतनुः पुनर्ननु जनुर्दिवि तत्क्षणमापिथ ॥ ९५ ॥

स्मरेति ॥ रे स्मर स भगवतो, हरस्यापि भवद्दहने भवद्दहे श्रमः मधुरितैर्ममैव पातकैरफलीकृतो निष्फलीकृतः । विफलत्वमेवाह—ननु यस्मात्सुराणां हिताय हुता लक्षा आत्म-

१ इदं च 'मुद्रोः प्रतिषेधो ननुविधितत्वपत्न्यत्वेयु' इति वार्तिकस्य 'णत्वं—दुर्णयम्, दुर्नातिमिति । 'उपसर्गाद्—' इति गतं मा भूदिति' इति भाष्यस्य च विस्तरणमूलकम् । तस्मात्पञ्चमस्वरहित एव प्रयोगः साधुः । २ 'अत्रोत्प्रेक्षातिशयोक्त्यलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपमालङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यछिद्रमलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्रोत्प्रेक्षाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तनुः स्वशरीरं येन एवंविधत्वं तद्विधादात्तत्वं तत्कालमेव दिवि पुनर्जनुजन्म वापि य
प्राप्तवानिति । नहि पापिनः स्वर्गे जन्म, तव तु परोपकारितात्स्वर्गे जन्म । तुरहिताय,
'चतुर्थो तदार्याय—' इति स्मार्तः ॥

विरहिणो विमुखस्य विधूदये शमनदिक्पवनः स न दक्षिणः ।

सुननसो नमयन्नटनौ धनुस्तव तु बाहुरसौ यदि दक्षिणः ॥ ९६ ॥

विरहिण इति ॥ विधूदये चन्द्रोदये विमुखस्य दुःखितस्य विरहिणः स सुननस्य पनस्य
दिक्पवनो नलयानिलः दक्षिणः मुखकारी न, किंतु वामो वक्र एव । प्रपन्नं विरहादुःखम्,
ततश्चन्द्रोदयात्, ततो नलयानिलादिति भावः । पूर्णस्य चन्द्रस्य दुःखकारिताद्विमुखस्य पथि-
मानिमुखस्य विरहिणोऽपस्यो न भवति, किंतु वाम एव । पथिनदिक्षुखस्य दक्षिणदिगन्तो
याम एवेत्यर्थः । ननु नलयानिलस्य प्रतिद्वंद्वं दक्षिणत्वं कथमपलप्यत इत्याशङ्क्यते—यदि अतो
नलयानिलो दक्षिण एवेत्यभिमानः, तु तर्हि सुननसो धनुः पुष्पमयं वापनटनौ अग्रे नमयन्न-
त्राङ्कुर्वन्तव बाहुरेव । तुरेकार्यौ वा । यथा तव बाहुर्विरहिणोऽनुकूलतया नलपनादुपि ।
विरुद्धलक्षणया उभौ दुःसहानित्यर्थः । नलयानिलोऽप्यग्रे पुष्पाणि नमयति । सुननमलपेति
वा । सुनपते सर्वान्मारयति, तद्दिगन्तो वायुरपि तथैव । अथ च दक्षिणः प्रहरणकृत्यो
धर्मयोद्धा न, पराश्रुतस्यापि हननात् । अतो दक्षिणत्वे प्रतिद्वंद्वो विरहिणां गतुरेवेत्यर्थः ॥

किमु भवन्तमुमापतिरेकं मदनुदान्धमयोगिजनान्तकम् ।

यदजयत्त एव न गीयते स भगवान्मदनान्धकन्त्युजित् ॥ ९७ ॥

किमिति ॥ उमापतिर्नन्दमुदा गर्वहर्षेणान्धमयोगिजनानां विपोगिजनान्तकं पन्तु-
त्यनेकं भवन्तं यदजयत्, तत एव हेतोः किमु स भगवान्मदो नदनान्धकन्त्युजित् न
गीयते । अपितु तत एव कीर्तते । एकत्वं तव यदन्तदनजित्, अन्धकजित्, नन्दुजित्,
इति नामत्रयं प्राप्तमात् । नदनजन्, अन्धकजन्, नन्दुजन्, धर्मत्रयं त्वमि निरदे । अन्ध-
कादुर-नन्दु-नदन-नामनिरपकारकत्पलित्यर्थः ॥

त्वमिव कोऽपि परापङ्क्तौ कूर्तो न दहरो न च नन्मथ शुधुवे ।

समदहो दहनाञ्जलतात्मना ज्वलवितुं परिरन्ध्रं जगन्ति यः ॥ ९८ ॥

त्वमिवेति ॥ हे नन्मथ, परापङ्क्तौ परापकारे निषेधे त्वमिव तत्सदृशः कोऽपि उर्ध्वो
पुण्ड्रो न दहरो दहः, न च शुधुवे धुतः । कोऽप्यर्थः । यपनिलत आह—दहरो ज्वलता
आत्मना स्वहरेण जगन्ति त्रिभुवनानि परिरन्ध्रं ज्वलवितुं दहनाद् दहनादहरोऽहोः
समानात्मनश्चोऽपङ्क्तौ । यपनिलत संन्यस्तत्रिभुवनं ज्वलतादहरोः । परापङ्क्तौ परापकारे
येन दहरो, एतद्विरुद्धं पुण्ड्र इत्युपहासः ॥

१ 'अश्वदिक्षोर्दिक्षोऽहो' इति तादृश्यादिवाच्यते । २ 'अहो दिक्षोर्दिक्षोऽहो' इति तादृश्या-
दिवाच्यते । ३ 'अहो दिक्षोर्दिक्षोऽहो' इति तादृश्यादिवाच्यते । ४ 'अहो दिक्षोर्दिक्षोऽहो' इति तादृश्यादिवाच्यते ।
५ 'अहो दिक्षोर्दिक्षोऽहो' इति तादृश्यादिवाच्यते । ६ 'अहो दिक्षोर्दिक्षोऽहो' इति तादृश्यादिवाच्यते । ७ 'अहो दिक्षोर्दिक्षोऽहो' इति तादृश्यादिवाच्यते । ८ 'अहो दिक्षोर्दिक्षोऽहो' इति तादृश्यादिवाच्यते । ९ 'अहो दिक्षोर्दिक्षोऽहो' इति तादृश्यादिवाच्यते । १० 'अहो दिक्षोर्दिक्षोऽहो' इति तादृश्यादिवाच्यते ।

त्वमुचितं नयनार्चिषि शंभुना भुवनशान्तिकहोमहविः कृतः ।

तव वयस्यमपास्य मधुं मधुं हतवता हरिणा वत किं कृतम् ॥ १९ ॥

त्वमिति ॥ त्वं शंभुना नयनार्चिषि उचितं योग्यं भुवनशान्तिकहोमार्थं लोकपीडाशान्ति-
प्रयोजनकहोमार्थं हविर्हव्यं कृतः । महामार्यादिपीडाशान्त्यर्थं बहौ होमार्थं हविर्भवति, त्वज्ज-
नितपीडाशान्त्यर्थं तु नयनवह्नावुचितं हविस्त्वमेव प्रक्षिप्त इत्यर्थः । त्वं नयनबहौ हविः कृतः,
एतदुचितं कृतमिति वा । शं भवत्यस्मादिति शंभुपदेन सूचितम् । हरिणा विष्णुना तव वयस्यं
मित्रं मधुं वसन्तमपास्य परित्यज्य मधुं मधुनामानं दैत्यं हतवता किं कृतम् । न किमपीत्यर्थः ।
अतिपीडाकारिणं वसन्तमुपेक्ष्य दैत्यं हतवता हरिणा किमपि नोपकृतमिति भावः । वत कष्टम् ।
किंकृतं कृतिततं कृतमिति वा । शान्तिः प्रयोजनमस्य शान्तिकः 'प्रयोजनम्' इति ठक् ॥

इति कियद्वचसैव भृशं प्रियाधरपिपासु तदाननमाशु तत् ।

अजनि पांशुलमप्रियवाग्ज्वलन्मदनशोपणवाणहतेरिव ॥ १०० ॥

इतीति ॥ प्रियस्य नलसाधरपिपासु अधरचुम्बनाभिलाषि तत्प्रसिद्धं विरहपाण्डुरं वा
तस्या आननम् । इति पूर्वोक्तिं कियद्वचसैवाल्पवचनेनैव आशु शीघ्रं पांशुलमतितरां शुष्क-
मजनि जातम् । साकल्येन वक्तुं समर्थं नाभूदित्यर्थः । यच्च पिपासु तदल्पवचनेनैव शुष्क-
कण्ठं भवति । उत्प्रेक्षते—अप्रियवाचा सनिन्दवचनेन ज्वलन्कुद्धो यो मदनस्तस्य शोपण-
वाणेन शोपणाख्येन शरेण या हतिर्हननं तस्मादिव । शोपणवाणाहतं सच्छुष्कं जात-
मित्यर्थः । अधरपिपासु 'मधुपिपासुग्रन्थीनां गम्यादिपाठात्समासः' इति वामनाचार्यवचना-
न्ममासः । पांशुलशब्दः लिङ्मादि (लजन्तः) ॥

वक्षोक्तिमज्योप्रतां व्यत्रवितुमुपक्रमते—

प्रियसखीनिवहेन सदाय सा व्यरचयद्विरमधंसमस्यया ।

हृदयमर्मणि मन्मथसायकैः क्षततमा बहु भाषितुमक्षमा ॥ १०१ ॥

प्रियेति ॥ अथानन्तरं सा मैत्री प्रियगणीनिवहेन स्वरस्यवेदिश्रिधरवलीनिवहेन सह
अथवा मैत्रीभाषितस्य समस्यया प्रत्युत्तररूपेणात्तरार्थपरिपूरणेन निरं व्यरचयत् । अर्थ-
मन्मथः पुनर्मन्मथः, अनन्तरं मैन्मथवाचिष्यते । एवं किमित्युवाचिल्लन आह—किंभूता सा—
हृदयमर्मणि हृदयमन्मथमर्मस्थाने मन्मथसायकैः क्षततमातितरां विद्धा । अत एव बहु
भाषितुमक्षमाभवन्ती । 'समस्या तु मनामायो' इत्यमरः । अपूर्णत्वाद्विशिष्टं समस्यतं संक्षि-
प्तेऽप्येते समस्या । बहुवचनं 'मन्मथां' इति क्यप् ॥

अक्षदमादिव मूनशरादमूनसहजयापदि वीरतयात्मनः ।

अस्य पद्य मनाय विरोधिनः कथमरोन्सखि रक्षितुमाय माम् १०२

अक्षदमादिति ॥ हे मैत्री, मून अक्षदमाश्रितेवात्मनःशरात्कथमरोन्सखि रक्षितुमाय माम् १०२
अतः स्वान्वेषितव्यं वीरतया रक्षितं अतनोऽप्यन्य १३ । 'विदि विरेम्' इति क्यप् ॥

१ 'मय हृदयमर्मस्थाने' इति साहित्यविप्रवर्गः । २ 'मन्मथेयमन्मथ' इति साहित्यविप्रवर्गः ।
३ 'अक्षदमादिव' इति मतेऽयं अक्षदमा इति साहित्यविप्रवर्गः ।

इति सर्वावचनम् हे सखि, ननाद्य अत्रैव एव प्राणा एव विरोधिनो वैरिणः, तन्मरोत्रहिनुं
कृपन्ताप त्रूवे । वैरिणो रक्षणीया इत्युदात्तोनोऽपि नोनदेकाति, किंपुनर्मित्रम् । इति
मैनावचः । प्राणेषु गतेषु मन इव स्वादित्यः । स्तनशरात् 'नीत्रा-' इत्युदात्तत्वम् ॥

हितगिरं न शृणोपि किनाश्रवे प्रसन्नमप्यव जीवितमात्मनः ।

सखि हिता यदि मे भवतीदृशो मदरिमिच्छसि या मन जीवितम् १०३

हितेति ॥ हे आश्रवे सर्वदालद्रव्यकारिणि, हितानां नादृशानां, हितां वा गिरं वा
किं न शृणोषि, अपि तु आकर्षय । यद्यप्यतिरीडा भवति तथापि 'आत्मानं सर्वदा गोपा-
येत्' इति श्रुतेः । प्रत्येकं यत्कालेऽपि यैर्यमवलम्ब्य आत्मनो जीवितमव इत्यन्यसखी-
वचः । (उत्तरम्) — हे सखि, या त्वं नदरिं मच्छतुन्मृतं मन जीवितमिच्छसि, ईदृशी
यदि तर्हि हिता मे भवति, कदा हिता न भवत्येव । सखीत्वादेतादृशं वक्तुमनुचितमिति
भावः । ने, चतुर्थी हितशब्दयोगे इति वा ॥

अनृतदीधितिरेप विदर्भजे भजति तापममुष्य किमंशुभिः ।

यदि भवन्ति नृताः सखि चन्द्रिकाः शशमृतः क तदा परितप्यते १०४

अनृतेति ॥ हे विदर्भजे, एष पुरोक्ता अनृतदीधितिः, न तु वाङ्मयीधितिः । त्वं
अनुष्णांशुभिः सुधमयैः किरणैस्तापं दाहं किं भवति—इति सर्वावचः । छलेनोत्तरमाह—
हे सखि, शशमृतः कलाङ्गिनः चन्द्रिका यदि नृता भवन्ति कुण्ठयश्चतदा क कुतो हेतोः
परितप्यते संतप्येत्, कस्यान्तरान्नावात्संतापो न भवेदिति मैनावचः ॥

व्रज धृतिं त्यज भीतिमहेतुकानमचण्डमरीचिदध्वति ।

ज्वलयति स्फुटमातपमुर्मुररनुभवं वचसा सखि दुन्पति ॥ १०५ ॥

व्रजेति ॥ हे मैने, धृतिं व्रजङ्गिह । स्फुटकुञ्जा निन्दानहेतुकानमचण्डमरीचिदध्वति
त्यज । अचण्डमरीचिश्चन्द्र उदयत्युदेति—इति सर्वावचः । उत्तरम्—हे सखि, अयं
आतपमुर्मुररनुभवं (तुषा) भ्रिकर्षः स्फुटं नां ज्वलयति, त्वं वचसानुभवं दुन्पति ।
वचनादनुभवो वक्रोपात्तित्यर्थः । 'मुर्मुरत्युपवर्तते' इति विश्वः ॥

अयि शपे हृदयाय तवैव तद्यदि विधोर्न रुचेरसि गोचरः ।

रुचिफलं सखि हृदयत एव तज्ज्वलयति त्वचमुल्लसत्यत्नम् ॥ १०६ ॥

अयीति ॥ अयि मैने, यदि त्वं विधोश्चन्द्रस्य रूपेर्न गोचरो विषयो नास्ति, तत्तर्हि
तवैव हृदयाय शपे त्वदुत्पन्नं सृष्टानि चन्द्र एव न तु सूर्य इति शपथः क्रियते । 'अयि'
इति शपे सत्यप्येवं त्वं निश्चलार्थं शपेऽपि शपथमपि करोमीत्यर्थः । छलेनोत्तरमाह—
हे सखि, रूपेः फलं हृदयत एव तत्त्वचं ज्वलयति अतुल्यज्वलन्मुन्पति । त्वना सत्यमुत्तम् ।
रुचिफलं शरीरज्वलनं प्राप्नोन्मूलनं च उष्णस्पर्शं वैजयः सखि इति भावः । शपे 'अय
उत्तलन्ने' इति वचनात् । तयोने 'आयकुञ्' इति (चन्द्रवत्तात्) चतुर्थी ॥

१ 'शपे' शपथशब्दो ब्रह्मणो देवमरोत्रिहंकारः । शपथं शपथे—'अयं वचनमेवैव
वचनं शपथः । वचनं वचनमेवैव वा शपथमेव' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अय'
चन्द्रो वचनशब्दो ब्रह्मणो देवमरोत्रिहंकारः इति श्रीवाङ्मयः ।

विधुविरोधितियेरभिधायिनीं ननु न किं पुनरिच्छसि कोकिलाम् ।
सखि किमर्थगवेपणया गिरं किरति सेयमनर्थमयीं मयि ॥ १०७ ॥

विध्विति ॥ विधुविरोधितियेश्चन्द्रशत्रुतियेरमावास्याया अभिधायिनीमपि कुहूशब्दं
कुर्वतीमपि कोकिलां पुनः किमिति नेच्छसि । अपि तु स्वशत्रुचन्द्रशत्रुत्वान्माननीयेयम् ।
अत्रोत्तरम्—हे सखि, कुहूशब्देनामावास्यामाह्वयतीयमित्यर्थगवेपणयार्थविचारणया किम्,
अलम् । यस्मात्सेयं कोकिला मयि मद्रिपयेऽनर्थमयीममावास्यालक्षणानर्थशून्यां । अथ च दुःस-
हदुःखप्रचुरां गिरं किरति वदति । शब्दमात्रमेतत्, न तु तामाह्वयतीति वक्ष्येयमिति भावः ॥

हृदय एव तवास्ति स बलभस्तदपि किं दमयन्ति विपीदसि ।

हृदि परं न बहिः खलु वर्तते सखि यतस्तत एव विपद्यते ॥ १०८ ॥

हृदय इति ॥ हे दमयन्ति, यद्यपि स बलभो नलस्तव हृदय एवास्ति तदपि तथापि
किं विपीदसि खेदं कुरुषे, अपितु खेदो न करणीयः । इति सखीवचः ॥ हे सखि,
यतः स हृद्येव परं वर्तते, बहिः खलु निश्चयेन न वर्तते, तत एव तस्मादेव हेतोर्विपद्यते
विपादः कियत इत्युत्तरम् ॥

स्फुटति हारमणौ मदनोष्मणा हृदयमप्यनलंकृतमद्य ते ।

सखि हतास्मि तदा यदि हृद्यपि प्रियतमः स मम व्यवधापितः ॥ १०९ ॥

स्फुटतीति ॥ हे भैमि, मदनोष्मणा मदनजनितवियोगानलेन हारमणौ हारे विद्यमानो
नायकमणिः । तत्सहित इत्यर्थः । तस्मिन्स्फुटति विदीर्यमाणे सति अद्य ते हृदयमपि अन-
लंकृतं न भूषितमलंकाररहितं जातमिति सखीवचः । मुखादि तु प्रागेव भूषारहितं जातमि-
त्यपिशब्दार्थः । हे सखि, यदि स मम प्रियतमो हृद्यपि व्यवधापितोऽन्तर्धापितस्तर्हि हतास्मि,
अनलं नलरहितं हृदयं कृतमिति त्वदुक्तेर्हृदयादप्यपाकृतः प्रेयानिति छलेन भैमीवचः ।
दधातेर्नौ 'अर्ति-' इत्यादिना पुकि व्यवधापितः 'निष्ठायां सेटि' इति णिचो लोपः ॥

मूर्च्छामाह—

इदमुदीर्य तदैव मुमूर्च्छं सा मनसि मूर्च्छितमन्मथपावका ।

क सहतामवलम्बलवच्छिदामनुपपत्तिमतीमतिदुःखिता ॥ ११० ॥

इदमिति ॥ मनसि मूर्च्छितः प्राप्तवृद्धिर्मेन्मथ एव पावको यस्याः सा भैमी इदं पूर्वोक्त-
मुदीर्योक्त्वा तदैव तत्कालमेव मुमूर्च्छं नवमीमवस्थां प्राप । अनलंकृतमित्यत्रालीकया नलरा-
हिल्यप्रतीत्या कथं मूर्च्छां प्रापेत्प्राप्तार्थान्तरन्यासमाह—अतिदुःखिता सा अनुपपत्तिमती-
मघटमानामलीकामप्यवलम्बस्य नललक्षणस्य जीवनाधारस्य यो लवो लेशस्तस्य या छिदा
त्रुटिस्तां क कुतः सहतां सोढुं शक्ता स्यात् । न कुतोऽपि । दुःखितो दुःखहेतौ नालीकत्वं
विचारयति । अलीकमेव नलराहिल्यमविचार्यैवमपि मूर्च्छां प्रापेति युक्तमेव । 'तीमपि'
पाठः ॥

१ 'चन्द्रमुखत्वान्माननीयेयम्' इत्यपि पाठश्चिन्त्यः । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्य-
' । 'अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति जीवानुः ।

अधितं कापि मुखे सलिलं सखी प्यधित कापि सरोजदलैः स्तनौ ।

व्यधित कापि हृदि व्यजनानिलं व्यधित कापि हिमं सुतनोस्तनौ ॥ १११ ॥

अधितेति ॥ कापि सखी सुतनोरतिवृत्त्याया भैरव्या मुखे सलिलमधित चिक्षेप । कापि काचित्सखी सरोजदलैः स्तनौ प्यधित आच्छादितवती । काचिद्भृदि व्यजनानिलं व्यधित चक्षर । काचिच्च हिमं चन्दनं तनौ शरीरे न्यधित निक्षिप्तवती । 'चन्दने च हिमं विदुः' इति विश्वः । 'वित्तम्' इति पाठः ॥

उपचचार चिरं मृदुशीतलैर्जलजनैर्मृणालजलादिभिः ।

प्रियसखीनिबद्धः स तथा क्रमादियमवाप यथा लघु चेतनम् ॥ ११२ ॥

उपचचारेति ॥ स प्रियो हितः सखीनिबद्धो मृदुभिः फोनलैः शीतलैर्हिमैश्च जलैः कमलैर्जलचन्दनव्यजनानिलाद्यैः चिरकालं क्रमात्पात्पाय्या भैरवी तथा उपचचार यथा इयं लघ्वीमत्स्यां चेतनामवाप । लघु शीघ्रं यो ॥

अथ कले कलय श्वसिति स्फुटं चलति पक्ष्म चले परिभाषय ।

अधरकम्पनमुन्नय मेनके किमपि जल्पति कल्पलते शृणु ॥ ११३ ॥

रचय चारुमते स्तनयोर्वृत्ति कलय केशिनि केश्यमस्तं चतम् ।

अवगृहाण तरङ्गिणि नेत्रयोर्जलहराविति शुभ्रविरे गिरः ॥ ११४ ॥

अथेति ॥ स्वयेति युग्मम् । इति सखीनां परस्परं गिरा वाचो बहिर्गिराः शुभ्रविरे आकर्षिताः । इति किम्—कले इत्यादीनि भैरवीसखीनामानि । अधरकम्पनं कम्पनं पुरं हे कले साध, इयं मेनो स्फुटं प्रवर्तय श्वसति जीवति इति कलय विचारय । हे चले कलि, पक्ष्म अशिलो न चलतांति परिभाषय विचारय । पक्ष्मचलनमपि जीवन्त्येवम् । हे मेनके साध, अधरकम्पननोत्प्लुरणमुन्नय तर्कय । कल्पलते साध, इयं किमप्यस्ते स्वयं च जल्पते वदति शृणु । एवं जीवन्त्युन्नयन्तरं हे चारुमते साध, लघ्वीमत्स्यामयं वदय शृणु । इयं स्वमपौरुषाश्रिते न जानाति । हे केशिने साध, जल्पयन्त्यपि यदं केश्यमस्तं कलय वधान । त्वं केशकर्म जानाति यतः । हे तरङ्गिणि साध, नेत्रयोर्जलहराविति अवगृहाण तावदुह । तरङ्गिण्या हि जलहरावमरः सततम् । अस्मिन्, 'हरादिभ्यः' एतत् । कैर्यं कैरतमूरः 'केशाद्यभ्यां नञ्प्रत्ययवत्तस्या' इति वच् ॥

कलकलः स तदालिजनाननाबुदलतद्रिपुलस्त्यरितेरिति ।

यमविगम्य सुतालैर्यमोपिपान्मृतदरः स विदर्शनपुरंदरः ॥ ११५ ॥

कलकल इति ॥ त्ररजेरतैः कले इत्यादीन् प्रवर्तय विदुषो मन्त्रं कलकल इति । (१५) तस्या गीता आलोचनस्य सखीनिबद्ध आनन्दपुरन्दरपुरन्दर । इत्यादी इति आनन्द

धृतदरो जातभयः स विदर्भपुरंदरो नीमः यं कोलाहलमधिगम्य आकर्ण्य सुतालयनीयिका-
नागतवान् । त्वरितानां धावकानानीरितैर्वचनैर्यमधिगम्येति वा ॥

कन्यान्तःपुरवाधनाय यदधीकाराच्च दोषा नृपं

द्वौ मन्त्रिप्रवरश्च तुल्यमगदंकारश्च तावूचतुः ।

देवाकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं

स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः ॥ ११६ ॥

कन्येति ॥ तौ द्वौ तुल्यं समकालं शब्दसारूप्यात्समानं च नृपमूचतुः । द्वौ कौ—मन्त्रि-
प्रवरश्च अगदंकारो वैद्यश्च । तौ कौ—यदधीकारात्स्वाम्यान्त्रियोगात्पुण्यादिभ्यो वातादिरोगा-
दिभ्यश्च कन्यान्तःपुरस्य वाधनाय निन्दायै, अथ च कन्याया अन्तःपुरस्य शरीरस्य मध्ये
वाधनं पीडा तस्मै दोषा (न) व्यभिचारादयो, वातादयो रोगाश्च न समर्था भवन्तीत्यर्थः ।
किमूचतुस्तत्राह—हे देव राजन्, आकर्णय त्वं शृणु । सुश्रुतस्य अन्तःपुरस्यादिद्वारा, चर
एव चरकः तस्य दूतस्योक्तेन वचनेनाखिलं रहस्यं जाने । किं रहस्यम्—नलदं विना नल-
नामकराजप्रदं पुरुषं विनास्यात्तापस्य संतापस्य दलने नाशे कोऽपि क्षमः शक्नो न स्यान्न-
भवति । इति मन्त्रिवचः दूतमुखान्मया श्रुतम् । अस्या नलेऽनुरागः, तदप्राप्तिजनितोऽय-
मस्याः संतापः, तत्प्राप्तौ शाम्येदित्युपायं रचयेत्यर्थः । अस्यात्तापस्य ज्वरस्य शमने नल-
दमुशीरं विना कोऽपि काथादिस्तापं शमयितुं क्षमो नेति, सुश्रुताख्यवैद्यकग्रन्थेन तथा
चरकनाम्नायुर्वेदविदो वचनेन तत्प्रणीतेन ग्रन्थेन अखिलं निदानं चिकित्सां जाने इत्यगदंका-
रवचनम् । अथच कोऽपि ब्रह्मापि न क्षमः । आकस्मिकशब्दश्रवणादाकुलस्य राज्ञोऽन्तःपुरे
मन्त्रिवैद्ययोः प्रवेशो युक्तो भवति न काप्यनौचिती । 'पुरं पुरि शरीरे च' इति विश्वः ।
कन्या, प्रथमवयोवाचित्वेऽपि 'कन्यायाः कनीन च' इति निर्देशान्डीवभावः । अधीकारात्,
'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घः ॥

ताभ्यामभूद्युगपदप्यभिधीयमानं भेदव्यपाकृति मिथः प्रतिघातमेव ।

श्रोत्रे तु तस्य पद्मनृपतेर्न किञ्चिद्भैरव्यामनिष्टशतशङ्कितयाकुलस्य ११७

ताभ्यामिति ॥ ताभ्यां मन्त्रिवैद्याभ्यां युगपदेककालमभिधीयमानां भेदस्य शब्द-
स्वरूपविशेषस्य व्यपाकृतिर्निराकरणं यत्र (तत्) अभिन्नस्वरूपम् । एवंविधमपि वचनं मिथः
परस्परं प्रतिघातो यत्र एवंविधं परस्परं भिन्नमेवाभूत् । भैरव्यामनिष्टशतशङ्कितया अनर्थ-
परम्पराशङ्कितया आकुलस्य तस्य नृपतेः श्रोत्रे तु कर्णौ पुनः किञ्चिदेकस्यापि वचनं न
पपतुः शुश्रुवतुः । राजा भैरवस्थया नितरामकुलोऽभूदित्यर्थः ॥

द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्नमपि तनयां नृपतिः पदप्रणमाम् ।

अकलयदसमाशुगाधिमग्रां झटिति पराशयवेदिनो हि विज्ञाः ॥ ११८ ॥

द्रुतविगमितेति ॥ नृपती राजागमनमाकर्ण्य द्रुतं शीघ्रं विगमितं दूरीकृतं विप्रयोग-
चिह्नं यथा एवंभूतामपि पदप्रणम्रां चरणपतितां तनयां असमाशुगः कामस्तज्जनित आधिः

१ 'अत्रानुप्रासजालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र शार्दूलविकीर्णं वृत्तम्' । 'अत्र
तुल्ययोगितालेपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र द्वयोरपि नलदयोः प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतले-
पोऽलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र जातिरलंकारः । वसन्ततिलकावृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

पीडा तत्र नम्रानकलयदजानात् । चिह्नाभावे कथं ज्ञातवानित्यत आह—हि यत्नाद् विज्ञा-
तारो ज्ञादिति शीघ्रं परेषामाचार्यवेदिनोऽभिप्रायानिज्ञा भवन्ति । चिह्नेन विनापीत्यर्थः ॥

व्यतरदथ पिताशिपं सुतायै नतशिरसे सहस्रोन्नम्य मौलिम् ।

दयितमभिमतं स्वयंवरे त्वं गुणमयमाप्नुहि वासरैः क्रियद्भिः ॥ ११९ ॥

व्यतरदिति ॥ अथ प्रणानन्तरं पिता नीमो नतशिरसे नत्रनूर्ध्वं नुतार्थं नैत्यै
आदरातिशयात्सहसा शीघ्रं हत्वान्यां मौलिं नस्तक्नुन्नन्योच्चक्रैः कृत्य इति आशिषं व्यत-
रत् । इति किम्—हे स्वपंवरे स्वयं दृणुत इति स्वपंवरा, तत्संबोधनं हे पुत्रि, अथ च
स्वयं त्रियतेऽस्मिन्निति स्वपंवरो राजसमूहः तन्मध्ये वा, त्वं कियद्भिः स्वल्पैर्द्वित्रैः वासरै-
र्दिवसैः गुणमयं बहुगुणमनिनतं स्वेप्सितं ददितं बद्धमनामुहि लभस्वेति । त्वदनीष्ट एव
गुणमय ईत्यर्थः ॥

तदनु स तनुजातखीरवादीक्षुहिनऋतौ गत एव हीदृशीनाम् ।

कुतुम्भमपि शरायते शरीरे तदुचितमाचरतोपचारमन्याः ॥ १२० ॥

तदिति ॥ तदनु भासीवादानन्तरं स राजा तनुजालक्षीरिलवासीत् । इति किम्—हे सख्यः, तुहिनर्ता सिधिरर्ता गत एव गतनात्र एव हि यस्माद्यहस्तीनां कोमलार्त्तानां प्रमत्ताहृष्याणां च शरीरे कुलुमनपि लज्जं सत् शरायते शरवदाचरति पीडां करोति, अप च कानबाणायते तत्तलादस्मा भैम्याः तदुचितं वसन्तसमयचित्तमुपचारनाचरत कुरतेति । तुहिनर्त्तता । 'कल्यङ्कः' इति प्रकृतिभाषः । शरायते 'कर्तुः क्यङ्-' इति क्यङ् ॥

कतिपयदिवसैर्वयस्यया वः स्वयमभिलष्य वरिष्यते वरीयान् ।

क्रशिनशमनयानया तदातुं रुचिरुचिताथ भवद्विधाविधानिः ॥१२३॥

कतीति ॥ हे नैनातल्पः, वो पुमान् वयस्त्वया नैन्वा अनिलस्य वरोपानतिनरां
 प्रेषः वरः कतिपयवित्तैः द्विवैरेव विनैः द्विवेषु नम्ये इति च वयस्त्वयं वरित्वे, तत्त्व-
 दनया नैन्वा कतिनानां कार्यं शानं शान्तिं नयति प्रापयतीति कतिनरुननया अथ त्विः
 तनप्रा सोमा विरहात्पूर्वकालीया भवद्विधानां भवद्विधानां सखीनां विधानिः प्रचरैरप-
 चरैरामुमुचिता योगदा । 'अनिधानिः' इति पाठे वचनैः इयं यथापूर्वतवि प्रजाते
 तादृशमुपचरत । यद्वा—तादृशानां शिक्षित्वेत्वयः । 'कतिनः रुननया' इति नैनाविरोधनं
 वा । 'अथ तंप्रभे नम्यलरुननयोरपि । अनन्तरे च काङ्क्षे च' इति विषयव्यपदेशकस्यः
 काङ्क्षेवाची । अथ वा अन्यत्वेत्यर्थे इति वा । अन्यत्वेत्यन्वोऽस्तिनकोदरः प्रेषो वरोपान् ।
 'द्विषयन-' इत्यादिनोपसृति 'द्विषयिर-' इत्यादिना परादेशः । अन्यत्वेत्यन्वो नर एते
 परत्वात्तद्वा रेषसन् । कतिनपाननया, पक्षे नयवेः पचाद्यच् । ततः पूर्वोपपत्तौ नाना,
 ततोऽपि पूर्वोप व एव । पक्षे नन्यदित्यादेशः ॥

[illegible]

एवं यद्वदता नृपेण तनया नापृच्छि लज्जासायं
 यन्मोहः सरभूरकल्पि वपुः पाण्डुत्वतापादिभिः ।
 यद्याशीः कपटाद्वादि सदशी सात्तत्र या सान्त्वना
 तन्मत्वाल्लिजनो मनोऽधिमतनोदानन्दमन्दाशयोः ॥ १२२ ॥

एवमिति ॥ एवं पूर्वोक्तं वदता नृपेण भीमेन तनया लज्जासायं यस्मिन्पृष्ठे सति लज्जा भवति तद्विरहकारणं नापृच्छि न पृष्टा । लज्जापदं न पृथेति वा । यथ पाण्डुतापादिभिः शरीरपाण्डिमकश्मिसंघादिभिः साराद्भवतीति सरभूः सारजन्यो मोहो गूढो अकल्पि (किं ततः) यद्याशीः कपटानां (दा) शीर्षेण व्याजानं (द) नादि आभासन-
 समर्थम् 'दयितमभिमतम्-' इत्यादि यदुक्तम् । तत्र संतापादिविषये सदशी समुन्विता या सान्त्वना उपचारः स्यात्स चावादि । आलिजनः सखीसमूहः तत्सर्वं मत्वा ज्ञात्वा मनोऽ-
 न्तःकरणं आनन्दश्च मन्दाक्षं च लज्जा तयोरधिमतनोचकार । शीघ्रं भैरव्याः स्वयंवरप्राप्ते-
 रानन्दातिशयः, राज्ञा विरहपीडा ज्ञातेति लज्जाधिन्यं चाभूदित्यर्थः । ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
 तुर्यः स्वैर्यविचारणप्रकरणभ्रातर्ययं तन्महा-

काव्येऽत्र व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोऽबलः ॥ १२३ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्धं पूर्ववत् । स्वैर्यविचारणं क्षणभङ्गनिराकरणेन स्थिरत्वस्य विचारणसूचकं प्रकरणं ग्रन्थः, तस्य भ्रातरि एककर्तृकत्वात्सोदरे काव्ये तुर्यश्चतुर्थः सर्गः समाप्तः । स्वैर्यविचाराख्यो ग्रन्थः श्रीहर्षेण कृतः । 'चतुरदृश्यतौ चलोपश्च' इति चलोपे च तुर्य इति सिद्धम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे
 चतुर्थः सर्गः समाप्तः ॥

पञ्चमः सर्गः ।

अथ 'व्यतरत्-' इति श्लोके पित्रोक्तं स्वयंवरपक्रममुद्दिश्य तत्प्रसङ्गार्थं पञ्चमं सर्ग-

यावदागमयतेऽथ नरेन्द्रान्स स्वयंवरमहाय महीन्द्रः ।

तावदेव ऋषिरिन्द्रदिहक्षुर्नारदस्त्रिदशधाम जगाम ॥ १ ॥

यावदिति ॥ अथ भैमीसमाश्वसनानन्तरं स महीन्द्रो भीमः स्वयंवर एव मह-
 त्सवः, तदर्थं यावत् नरेन्द्रान् राज्ञा आगमयते प्रतीक्षते अनाययते वा स्वयंवरार्थमाहूतानां
 । प्रतीक्षां करोति तावदेव तस्मिन्नेव काले इन्द्रं दिहक्षुर्दण्डमिच्छुर्नारदनामा ऋषिस्त्रिदश-

१ 'अत्र रूपकममुच्यभावशबलतालंकारसंकरः' 'शार्दूलविक्रीडितम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'चारुणि नैषधीयचरिते' इति पुस्तकान्तरपाठः ।

धाम स्वर्गं जगाम गतवान् । कलहद्वारा नरसमूहं यतीति । कलहप्रवर्तक इत्यर्थः ।
आगमयते, 'आग्नेः क्षमायानात्मनेपदम्' इति वक्ष्यात्तद् । एव ऋषिः, 'ऋत्यकः' ।
इन्द्रदिदुः, शेषपश्यात्तनात् । बहुलप्रहगायोगविनागाद्वा । अधर्मेजुगुप्सरितिवादितीयात्-
नात्तो वा ॥

नात्र चित्रमनु तं प्रययौ यत्पर्वतः स खलु तस्य सपक्षः ।

नारदस्तु जगतो गुरुश्चैर्विलयाय गगनं विललङ्घे ॥ २ ॥

नात्रेति ॥ पर्वत एतज्जाना ऋषिः तं नारदमनु पञ्चदशप्रययौ अनुगतः । अत्र
अलिन्विषये चित्रनाश्वर्यं न । कुतः—खलु यत्नात् पर्वतः तस्य नारदस्य सपक्षो मित्र-
भूतः । यद्यपि कार्याक्षनः तथापि मित्रत्वादनुगमनं युक्तम्, अतो नाश्वर्यम् । तर्हि कुत्रा-
श्वर्यमित्यत आह—उपदेष्टृत्वात्पूज्यत्वाच्च जगतो गुरुर्नारदस्तु पुनर्यद्गमनाकाशं विललङ्घे
लङ्घितवान् तद् उच्चैरतितरां विलयाय आश्वर्याय । जातमिति शेषः । अर्थाद्यत्तदोः
संबन्धः । जगतो विलयायेति वा । वांतां पक्षिणामपि लयाय वेगातिशयेन द्रुतायेति वा ।
अथ च पक्षचहितस्य शैलस्य गमननाश्वर्यकारि न । सकलस्यापि जगतो दुर्वहो जगतः
सक्राशाद्वा भारवान्यदाकृशं लक्ष्मति, तदतितरानाश्वर्याय भवति । गुरुत्वात्पतनं युक्तम्,
अश्वर्यगमनयुक्तमिति भावः । 'पर्वतः शैलदेवर्ष्योः' 'लयो गवेंद्रुते' इति विश्वः । विल-
याय तादर्थ्यं चतुर्षां । पक्षे, 'क्रियापौ—' इति वा । लघिर्गतौ भौवादिकोऽनुदात्तेर् ॥

गच्छता पयि विनैव विमानं व्योम तेन मुनिना विजगाहे ।

साधने हि नियमोऽन्यजनानां योगिनां तु तपसाखिलसिद्धिः ॥ ३ ॥

गच्छतेति ॥ विमानं विनैव पयि गच्छता तेन मुनिना व्योमाकाशं विजगाहे आलो-
कितम् । हि यत्नात् साधने उपकरणेऽश्वाद्यै अन्यजनानां योगिव्यतिरिक्तानां जनानां
निधनः बाहनं विना गन्तुं न शक्नुवन्ति । योगिनां तपस्विनां तु तपसाखिलसिद्धिः सम-
स्तकार्यसिद्धिः । खिलं प्रतिबन्धः, तद्रहिता सिद्धिर्गतिः । तेषां गमनादिसाधनं तप एव,
नान्यदश्नादि । एव इदार्थः । विनैव पक्षिणैव गच्छतेति वा । किंभूतं व्योम—विमानं
पिगतं नानलियतापरिमाणं यत्नादिति वा ॥

खण्डितेन्द्रभवनाद्यभिमानालङ्घ्यते स मुनिरेव विमानान् ।

अर्थितोऽप्यतिथितामनुमेने नैव तत्पतिभिरङ्घ्रिविनम्रैः ॥ ४ ॥

खण्डितेति ॥ एष मुनिर्नारदो विमानालङ्घ्यते स अतिचक्रन् । किंभूतम्—खण्डित-
इन्द्रनवदारीनामभिमानो रमणीयताहंकारो पैत्थान् । 'इन्द्रमवन' इति पाठे अत्युच्चताद-
तिशेयत्वाच्च खण्डितचन्द्रनक्षत्रादित्यनदर्शान् । इन्द्रमवनदरीनां चन्द्रकालदरीनां वा ।

१ 'अलिन्विष्ये त्यागता वृष्टम्' । 'समवेति रमणीयताहंकारम्' इति लक्षणात् । अत्र चन्द्रमनुनातोऽ-
हंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र मुनिर्नारदोऽप्यतिथितामनुमेने' इति साहित्यविद्याधरी ।
'उदरव्यत्योतवदनामनुमेनेत्यतः निरुद्धमिति स्थित्यनुमेनेति विरोधलक्षणा' इति जीवातुः ।
३ 'विरोधेतिः कल्पसिद्धिः च' इति साहित्यविद्याधरी । 'साधनेन विरोधस्तपस्यतपोऽन्यद-
न्यासः' इति जीवातुः ।

एवं यद्वदता नृपेण तनया नापृच्छि लज्जास्पदं

यन्मोहः सरभूरकल्पि वपुषः पाण्डुत्वतापादिभिः ।

यच्चाशीः कपटादवादि सदृशी स्यात्तत्र या सान्त्वना

तन्मत्वाल्लिजनो मनोव्धिमतनोदानन्दमन्दाक्षयोः ॥ १२२ ॥

एवमिति ॥ एवं पूर्वोक्तं वदता नृपेण भीमेन तनया लज्जास्पदं यस्मिन्पृष्ठे सति लज्जा भवति तद्विरहकारणं नापृच्छि न पृष्टा । लज्जास्पदं न पृष्ठेति वा । यच्च पाण्डुत्वतापादिभिः शरीरपाण्डिमक्रशिमसंपादिभिः सराद्भवतीति सरभूः सरजन्यो मोहो मूर्च्छा अकल्पि (किं ततः) यच्चाशीः कपटाना(दा)शीर्वचनव्याजान(द)वादि आश्वासन-समर्थम् 'दयितमभिमतम्-' इत्यादि यदुक्तम् । तत्र संतापादिविषये सदृशी समुचिता या सान्त्वना उपचारः स्यात्स चावादि । आलिजनः सखीसमूहः तत्सर्वं मत्वा ज्ञात्वा मनोऽन्तःकरणं आनन्दश्च मन्दाक्षं च लज्जा तयोरव्धिमतनोच्चकार । शीघ्रं भैम्याः स्वयंवरप्राप्ते-रानन्दातिशयः, राज्ञा विरहपीडा ज्ञातेति लज्जाधिक्यं चाभूदित्यर्थः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लुदेवी च यम् ।

तुर्यः स्थैर्यविचारणप्रकरणभ्रातर्ययं तन्महा-

काव्येऽत्र व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १२३ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्धं पूर्ववत् । स्थैर्यविचारणं क्षणभङ्गनिराकरणेन स्थिरत्वस्य विचारणसूचकं प्रकरणं ग्रन्थः, तस्य भ्रातरे एककर्तृकत्वात्सोदरे काव्ये तुर्यश्चतुर्थः सर्गः समाप्तः । स्थैर्यविचाराल्लो ग्रन्थः श्रीहर्षेण कृतः । 'चतुरदृश्यतौ चलोपश्च' इति चलोपे च तुर्य इति सिद्धम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे

चतुर्थः सर्गः समाप्तः ॥

पञ्चमः सर्गः ।

अथ 'व्यतरत्-' इति श्लोके पित्रोक्तं स्वयंवरोपक्रममुद्दिश्य तत्प्रसङ्गार्थं पञ्चमं सर्गमारभते—

यावदागमयतेऽथ नरेन्द्रान्स स्वयंवरमहाय महीन्द्रः ।

तावदेव ऋषिरिन्द्रदिदृक्षुर्नारदस्त्रिदशधाम जगाम ॥ १ ॥

यावदिति ॥ अथ भैमीसमाश्वासनानन्तरं स महीन्द्रो भीमः स्वयंवर एव मह उत्सवः, तदर्थं यावत् नरेन्द्रान् राज्ञा आगमयते प्रतीक्षते अनाययते वा स्वयंवरार्थमाहूतानां राज्ञां प्रतीक्षां करोति तावदेव तस्मिन्नेव काले इन्द्रं दिदृक्षुर्दृष्टुमिच्छुर्नारदनामा ऋषिस्त्रिदश-

१ 'अत्र रूपकसमुच्चयभावशबलतालंकारसंकरः' 'शार्दूलविक्रीडितम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

॥ नैषधीयचरिते ॥ इति पुस्तकान्तरपाठः ।

धानं सर्वं जगत् गतवान् । कलहद्वारा नरत्नमूर्हं यतीति । कलहप्रवर्तक इत्यर्थः ।
आगमयते, 'आगमेः क्षमायानात्मनेपदम्' इति वक्ष्यात् । एव ऋषिः, 'ऋत्विजः' ।
इन्द्रदिग्भुः, शेषपट्टोत्तमात् । बहुलप्रहणायोगविभागाद्वा । अघर्मेजुगुप्पुरितिवद्वितीयात्-
मातो वा ॥

नात्र चित्रमनु तं प्रययौ यत्पर्वतः स खलु तस्य सपक्षः ।

नारदस्तु जगतो गुरुत्वैर्विलयाय गगनं विललङ्घे ॥ २ ॥

नात्रेति ॥ पर्वत एतस्मान्ना ऋषिः तं नारदननु पश्चात्प्रययौ अनुगतः । अत्र
अस्तिन्विपये चित्रनाथ्यं न । कुतः—खलु यस्मात् पर्वतः तस्य नारदस्य सपक्षो निब्र-
भूतः । यद्यपि कार्याक्षनः तथापि निब्रतादनुगमनं युक्तम्, अतो नाथ्यम् । तर्हि कुत्रा-
ध्यमित्यत आह—उपदेष्टृत्वात्पूज्यत्वाच्च जगतो गुरुनारदस्तु पुनर्यद्गमनाकाशं विललङ्घे
लङ्घितवान् तद् उच्चैरतितरां विलयाय आध्वर्याय । जातमिति शेषः । अर्थाच्चतदोः
संबन्धः । जगतो विलयायेति वा । वीणां पक्षिणामपि स्त्राय वेगातिशयेनाद्भुतायेति वा ।
अथ च पक्षसहितस्य शैलस्य गमननाथ्यकारि न । सकलस्यापि जगतो दुर्बहो जगतः
सक्राशद्वा भारवान्यदाकाशं लङ्घयति, तदतितरानाध्वर्याय भवति । गुरुत्वात्पतनं युक्तम्,
ऊर्ध्वगमनमयुक्तमिति भावः । 'पर्वतः शैलदेवर्ष्योः' 'स्यो गर्वेऽद्भुते' इति विश्वः । विल-
याय तादर्थ्यं चतुर्था । पक्षे, 'क्रिदायो' इति वा । लघिगता मौवादिभ्योऽनुदात्तेर्वा ॥

गच्छता पयि विनैव विमानं व्योम तेन मुनिना विजगाहे ।

साधने हि नियमोऽन्यजनानां योगिनां तु तपसाखिलसिद्धिः ॥ ३ ॥

गच्छतेति ॥ विमानं विनैव पयि गच्छता तेन मुनिना व्योमाकाशं विजगाहे आलो-
कितम् । हि यस्मात् साधने उपकरणेऽश्वादी अन्यजनानां योगिञ्चत्तिरिक्तानां जनानां
नियमः बाह्यं विना गन्तुं न शक्नुवन्ति । योगिनां तपस्विनां तु तपसैवाखिलसिद्धिः सम-
स्तकार्यसिद्धिः । खिलं प्रतिबन्धः, तद्रहिता सिद्धिर्गतिः । तेषां गमनादिसाधनं तप एव,
नान्यदश्वादि । एव इत्यर्थः । विनैव पक्षिणैव गच्छतेति वा । किंभूतं व्योम—विमानं
विगतं नाननियत्तापरिमाणं यस्मादिति वा ॥

खण्डितेन्द्रभवनाद्यभिमानालङ्घ्यते स मुनिरेव विमानान् ।

अर्थितोऽप्यतिथितामनुमेने नैव तत्पतिभिरङ्घ्रिविनत्रैः ॥ ४ ॥

खण्डितेति ॥ एष मुनिनारदो विमानालङ्घ्यते स अतिचक्रम । किंभूतान्—खण्डित-
इन्द्रभवनादीनानभिमानो रमणीयताहंकारो यैस्तान् । 'इन्दुभवन' इति पाठे अत्युच्चताद-
तिशैलत्वाच्च लाजितचन्द्रनक्षत्रादिस्थानदर्शान् । इन्दुभवनादीनां चन्द्रशालादीनां वा ।

१ 'अस्तिन्विपये स्तान्ना इत्यम्' । 'स्तान्नेति रमणादुर्युत्तम्' इति लङ्गात् । अत्र च्छेदकानुप्रासो-
लंकारः इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र उग्रादिभिरुपलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'गुरुत्वस्योत्तमनामर्हस्योत्तमं विरूढमिति विद्योत्थानो विरोधलंकारः' इति जीवातुः ।
३ 'विद्येनोक्तिः काव्यलिङ्गं च' इति साहित्यविद्याधरी । 'सामान्येन विद्येयसमर्पणस्योऽभ्यन्तर-
न्यासः' इति जीवातुः ।

तत ऊर्ध्वं गत इत्यर्थः । अथवा नादृतवान् । अङ्घ्रिविनम्रैश्चरणनिपतितैः तत्पतिभिर्विमान-
स्वामिभिः आतिथ्यमङ्गीक्रियतां विमानमारुह्यतामित्यादि अर्थितोऽप्यतिथितां नैव अनु-
मेनेऽङ्गीचकार । विलम्बमभियेति भावः । 'विमानोऽङ्गी' इत्यमरः ॥

तस्य तापनभिया तपनः स्वं तावदेव समकोचयदचिः ।

यावदेव दिवसेन शशीव द्रागतप्यत न तन्महसैव ॥ ५ ॥

तस्येति ॥ तपनः सूर्यः तस्य नारदस्य तापनं संतापनं तस्माद्विया भयेन स्वं स्वकी-
यमर्चिस्तेजः, तावदेव प्रथममेव तावत्कालमेव तावत्परिमाणमेव वा समकोचयत्संकोचितवान् ।
सकलेन तेजसा यद्यहं तप्येय तर्हि मत्संनिधिमागतो मुनिः संतप्तो भवेदिति तन्माभूत्, इति
तेजः संकोचितम् । परं तावत्कालमेव यावदेव यावत्कालमेव तन्महसैव मुनितेजसैव कृत्वा
स तपनः द्राक् शीघ्रं स्वयं न अतप्यत संतप्तो नाभूत् । केन क इव—दिवसेन दिनतेजसा
कृत्वा शशीव सूर्यस्तावदेव तावत्पर्यन्तमर्चिः समकोचयत् यावदेव यावत्पर्यन्तमेव तन्म-
हसैव कृत्वा नारदो नातप्यतेति वा । शापमीत्या स्वस्य तत्कर्तृकतापमीत्या वा तावदेव
तेजः प्रकटीकृतवान्, यावता तस्य क्रोधो नोत्पद्यते संतापो वा न भवति । अल्पस्य संकोचे
स्वतेजसा तस्याभिभवः स्यात्, अधिकसंकोचे स्वस्यैव तन्महसाऽभिभवः स्यात् । तेन
युक्तमेव संकोचितवानित्यर्थः । सूर्येण समतेजा नारद इत्यर्थः । अर्थान्तरं तु सुधिया
बोद्धव्यम् ॥

पर्यभूद्दिनमणिर्द्विजराजं यत्करैरहह तेन तदा तम् ।

पर्यभूत्खलु करैर्द्विजराजः कर्म कः स्वकृतमत्र न भुङ्क्ते ॥ ६ ॥

पर्यभूदिति ॥ खलूप्रेक्षे । यद्यस्मात्कारणाद्दिनमणिः सूर्यः द्विजराजं चन्द्रं करैः किरणैः
कृत्वा पर्यभूत् । तेन खलु तेनैव कारणेन द्विजराजो ब्राह्मणश्रेष्ठो नारदः करैः स्वतेजोभिः
कृत्वा तस्मिन् काले तं सूर्यं पर्यभूष्यजेष्ट । अहहेत्याश्चर्यं । युक्तमेतत्—अत्र लोके स्वेन
कृतं कर्म शुभाशुभात्मकं को न भुङ्क्ते, अपि तु सर्वोऽपि । 'अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फल-
मश्नुते' इति न्यायेन । सूर्येण निरपराधे द्विजराजे पराभूते अन्येन द्विजराजेन क्रोधवशादिव
स पराभूतः । सूर्यतेजसोऽपि तत्तेजोऽधिकमिति भावः । सूर्यः स्वतेजसा पूर्वं नारदं पर्यताप-
यत्, अतो नारदः क्रुद्धः सन्स्वतेजसा सूर्यं पर्यतापयदिति वा ॥

विष्टरं तटकुशालिभिरङ्घ्रिः पाद्यमर्घ्यमथ कच्छरुहाभिः ।

पञ्चवृन्दमधुभिर्मधुपर्कं स्वर्गसिन्धुरदितातिथयेऽस्मै ॥ ७ ॥

विष्टरमिति ॥ अथानन्तरं स्वर्गसिन्धुर्मेन्दाकिनी अतिथयेऽन्यागतायास्मै नारदाय तट-
कुशालिभिस्तीरजातदर्भपङ्क्तिभिः विष्टरं कुशासनमदित ददौ । तथा—अङ्घ्रिरुदकैः पाद्यं पादा-
र्धमुदकम् । तथा—कच्छरुहाभिः पुष्पितलताभिर्दूर्वाभिर्वा अर्घ्यमर्घार्धवस्तु । तथा—पञ्चवृ-
न्दस्य मकरन्दैः कृत्वा मधुपर्कं मधुपर्कार्थं मधुमिश्रं दध्यादि । अदितेति सर्वत्र संवध्यते ।

१ 'अत्रोपमा विभावना च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिरूपमा च' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षार्थान्तरन्यासश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

अतिथये विष्टरादिकं शेषते । नन्दाकिनो ह्युत्तुतोषेत्यर्थः । पाद्यम्, अर्घ्यम् 'पादार्घ्यान्वा-
च' इति च । नधुना पृच्यते निधीक्रियते । कनेणि षन् । 'चनोः—' इति कुत्तन् ॥

स व्यतीत्य विषयदन्तरगाद्यं नाकनायकनिकेतनमाप ।

संप्रतीर्य भवसिन्धुननादिं ब्रह्म शर्मभरचार यतीव ॥ ८ ॥

स इति ॥ स नारदः अन्तर्गन्धे अगाधं विद्यालं विषयदाकाद्यं व्यतीत्यातिक्रम्य स्वर्गोऽपि
कचित्प्रदेशे वर्तमानं नाकनायकस्तेन्द्रस्य निकेतनं गृहमाप प्राप्तवान् । कः किमिव—यतो
परेत्राद् ब्रह्मैव । किं कृत्वा—अनादिं प्रवाहितसं भवसिन्धुं संसारसमुद्रं सन्मगतिरूपेण
प्रतीर्य तीर्त्वा । किंभूतं ब्रह्म—रूपेणः सुखस्य भरः समूहत्वेन सुन्दरम् । 'आनन्दं ब्रह्मणो
रूपम्' इति ध्रुवेः । 'अनाद्ये'ति पाठे ब्रह्मविशेषणम् । 'यतो यतिनश्च ते' इत्यनरः ।
यतं यनननस्यार्त्वाति इति । 'नलोः सुस्वर—' इति नियमात्स्वर्गोऽर्थः ॥

अर्चनाभिरुचितोच्चतराभिधाय तं सदङ्गतातिथिमिन्द्रः ।

यावदहंकरणं किल साधोः प्रत्यवायधुतये न गुणाय ॥ ९ ॥

अर्चनाभिरिति ॥ इन्द्र उचितान्यो योगान्योऽपि सक्ताद्यादुच्चतरानिः श्रेष्ठानिर्व-
नानिः पूजानिः तं अतिरिपि चार विष्णुत्तमागेषु सदङ्गतां पूजितवान् । अविकपूजाकरणे
कारणनाह—साधोरतिथेर्वावदहं यथोचितं सत्करणनादरपूजादेः संपादनमतिथेर्वावती अर्हा
उत्तास्ति, तावत्ताः करणं यावदहंकरणं तद्वा प्रत्यवायधुतये अकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थं,
न गुणाय तदतिरेकाधिक्यं कलैवित्कल्येति नारदयोग्यपूजान्योऽप्यधिक्यः पूजाः कृत-
वान् । 'कनेभूस्त्वत्फलभूस्त्वम्' इति न्यायादधिककलप्राप्तप इति भावः । दानुप्रहीनोपो-
न्याश्च ता उच्चतराश्च तानिः पूजानिः पूजितवान् । यावदहं, इति पक्षे 'यावदवधारणे'
इत्यप्यपीभावः । 'आदरादरयोः सदसती' इति गतिचङ्गौ ॥

नामधेयसमतासखनद्रेरद्रिभिन्नुनिनथाद्रियत द्राक् ।

पर्वतोऽपि लभतां कथमर्चा न द्विजः सविबुधप्रभुलन्ती ॥ १० ॥

नामधेयेति ॥ अथ नारदपूजनान्तरमाद्रिनिदिन्द्रः अद्रेः पर्वतस्य नामधेयेन पर्वत इति
चङ्गमा समता सान्यं तेन सखा मित्रं नुनि पर्वतमनानं द्राक्श्रीद्रिनाद्रियत पूजितवान् ।
अद्रिनिदः पर्वतपूजानुचितेति चण्डेनाशङ्काह—स द्विजः ब्राह्मणरूपः पर्वतोऽपि विबुधप्रभु-
मिन्द्रं लन्ती प्राप्तः क्व अर्चा पूजां कथं न लभतान् । अपितु तेन पूजां प्राप्तुं युक्त्य । सन्तो
गृहागतं शत्रुनापि पूजयन्तीति भावः, इति च्छलम् । नामनाद्रेनापि पर्वतः, न तु तत्कार्य-
कारी । अयं तु द्विजः, न तु वैरी पर्वतः, तस्मादुत्तमेव पूजनम् । अथ च पर्वतः पदान-
तुल्यो नृलोऽपि ब्राह्मणे विप्रत्वादभिवृत्त्याय पण्डितधेयं प्राप्तः पूजां कथं न लभतान् ।
स्मृतिनाद्रेण ब्राह्मणः पण्डितेनापि पूज्यः । नामधेय इति 'नामरूपनामादिन्यो धेयः' इति
धेयः । समतासखन्, सखादिना टर्च् ॥

१ 'अथ दानुप्रहीनोपो' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ दानुप्रहीनोपो' इति साहित्यविद्याधरी ।

३ 'अथ दानुप्रहीनोपो' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ दानुप्रहीनोपो' इति साहित्यविद्याधरी ।

तद्भुजादतिवितीर्णसपर्याद्वद्भुमानपि विवेद मुनीन्द्रः । न
स्वःसहस्थितिसुशिक्षितया तान्दानपारमितयैव वदान्यात् ॥ ११ ॥

तद्भुजादिति ॥ परमस्य भावः पारमं दानस्य पारमं दानपारमं तद्विद्यते यस्यासौ दान-
पारमी तस्य भावो दानपारमिता अतिवदान्यता मुनीन्द्रो नारदः अतिशयेन वितीर्णा कृता
सपर्या पूजा येन एवंभूतातद्भुजादिन्द्रभुजात् गुरोः स्वः स्वर्गं या इन्द्रेण तद्भुजेन वा सह
स्थितित्तया कृत्वा सुशिक्षितया सुतरामभ्यस्तया एवंभूतया दानपारमितया वदान्यतया कृत्वा
तान्प्रसिद्धान्बुद्भुमानपि कल्पवृक्षानपि वदान्यानेव दानशौण्डानेव विवेदामन्यत । कल्पवृक्षाणां
दानशूरत्वं सहजं न, किंतु ते इन्द्रभुजाच्छिक्षित्वातिवदान्या जाता इति भावः । व्याख्याना-
न्तरं तु क्लिष्टत्वादुपेक्ष्यम् । युवादेराकृतिगणत्वाङ्गीकारेण भावेऽपि पारमः, तस्मादत इति
'यस्येति च' इति तद्धितनिमित्तेऽश्लोके पारमीति सिध्यति ॥

मुद्रितान्यजनसंकथनः सन्नारदं वलरिपुः समवादीत् ।

आकरः स्वपरभूरिकथानां प्रायशो हि सुहृदोः सहवासः ॥ १२ ॥

मुद्रितेति ॥ मुद्रितं निवारितमन्यजनेननान्यजनस्य वा संकथनं संभाषणं येन एवंभूतः
सन् वलस्य दैत्यस्य रिपुरिन्द्रो नारदं समवादीत्सादरमवोचत्, तेन सह संवादमकरोत् ।
अन्यभाषणनिवारणे हेतुमाह—हि यस्मात्सुहृदोः मित्रयोः सहवास एकत्र स्थितिः प्रायशो
बाहुल्येन स्वसंबन्धिपरसंबन्धिन्यो भूरयोः बह्वयः कथा गोष्ठ्यः, तासानाकरः खनिः तस्मा-
दन्यकथां त्यक्तवान् । 'खनिः खियामाकरः स्यात्' इत्यमरः ॥

तं कथानुकथनप्रसृतायां दूरमालपनकौतुकितायाम् ।

भूभृतां चिरमनागतिहेतुं ज्ञातुमिच्छुरवदच्छतमन्युः ॥ १३ ॥

तमिति ॥ शतमन्युरिन्द्र आलपने संभाषणे कौतुकी तस्य भावस्तत्ता तस्यां दूरमल्यर्थं
कथानुकथनेन वचनानुवचनेन प्रसृतायां प्रवृद्धायां सत्यां तं नारदनवददुवाच । किंभूत
इन्द्रः—भूभृतां राज्ञां स्वर्गं प्रति चिरं दीर्घकालमनागतिहेतुमनागमनकारणं ज्ञातुमिच्छुः ।
पुनरुक्तौ कारणम् । राजानो युद्धेऽपराज्युखाः सन्तो युद्धं कृत्वा सांप्रतं किमिति स्वर्गे नाग-
च्छन्तीति ज्ञातुमिच्छयावदित्यर्थः ॥

प्रागिव प्रसुवते नृपवंशाः किं नु संप्रति न वीरकरीरान् ।

ये परप्रहरणैः परिणामे विक्षताः क्षितितले निपतन्ति ॥ १४ ॥

प्राप्तिरिति ॥ हे मुने, नृपा एव वंशा वेणवो वीरा एव करीरा वंशाङ्कुराः, तान्प्रागिव
पूर्वमिव संप्रतीदानीं किंतु न प्रसुवते जनयन्ति । किंन्विति प्रश्ने, वितर्के वा । करिण इरय-
न्तीति करीरान्दक्षिपातनसमर्थान्वा, वीरयोधान्वा । प्रश्नेत्रानागमनं हेतुः । किं वितर्के च ।
यथा पूर्वं जनयन्ति स तथेदानीं नेति । ये वीरकरीराः परिणामे परिपूर्णं तादृश्ये वार्धकेवाऽ-
न्तकाले वा शस्त्रविद्यापरिणतौ सत्यां वा परप्रहरणैः परेषां वैरिणामन्येषां च शत्रैः कुठारा-

१ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रार्थान्तरन्यासो जातिश्च' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दिभिश्च विद्वता हताः खण्डिताश्च सन्तः क्षितितले निपतन्ति, न त्वतीतारादिना । करिष्ये
इत्यन्तीति शृणुष्वत्वात्कः । 'द्वौ वंशौ कुलमत्करौ' 'वंशादुरे करोरोऽत्रौ' इति चानरैः ॥

वीरा एव किमेति पृच्छयन्त इत्यत आह—

पार्थिवं हि निजमाजिषु वीरा दूरमूर्ध्वगमनस्य विरोधि ।

गौरवाद्गुरुरपास्य भजन्ते मत्कृतानतिथिगौरवश्रद्धिम् ॥ १५ ॥

पार्थिवमिति ॥ वीराः पार्थिवं राजभूतं यमुकादिकनेन पृथिवीजन्यं च निजं स्वीयं
वपुः आजिषु सङ्गानेषु अपास्य लक्ष्वा दिव्यं देहं प्राप्य मत्कृतां नम्रचित्तानतिथिगौरवश्रद्धि-
दिनतिथिस्तकारसङ्गदि हि यत्नाद्भजन्ते प्रामुख्यं ततः पृच्छयन्त इत्यर्थः । किंभूतं
वपुः—गौरवात्पतनहेतोर्गुणत्वाच्च दूरमवितरानूर्ध्वगमनस्य स्वर्गप्राप्तेः विरोधि प्रतिबन्धकम् ।
अन्योऽपि दूरगमनविरोधि गुरुरतं वस्तु लक्ष्वा जिगमिषति । गौरवादादरातिशयादतिथिगौ-
रवश्रद्धिमिति वान्वयः । गुरु वस्तु लक्ष्वा गुरुरतं गृह्णाति तत्रापि स्वीयं लक्षत्वान्यदीयं
गृह्णातीति ह्यतरानामर्थम् । गौरवश्रद्धिम्, 'श्रद्धलक्षः' इति प्रकृतिभावः ॥

सामिश्रापमिव नातिथयस्ते मां यदद्य भगवन्नुपयन्ति ।

तेन न धियनिमां बहु मन्ये स्वोदरैकभृतिकार्यकदर्याम् ॥ १६ ॥

सामिश्रापमिति ॥ हे भगवन्, ते वीरलक्षणा अतिथयः सामिश्रापमिव सकलजतिव
मानय इदानीं यद्यत्नाभ्युपयन्ति न प्रामुख्यं तेन तदनागमनेन कारणेन इमां धियनिमूल-
क्ष्मीं बहु अवितरां न मन्ये न संनानयामि । अस्मात्स्वदातिथ्याद्यादुपयोगो न तावदस्मा
निष्प्रयोजनत्वान्न संतोषो न । किंभूतां धियम्—सोदरस्मान्नोदरसैवैका केवला या भृति-
भरणं सैव कार्यं प्रयोजनं यस्याः । अत एव—ता दातुं कदर्यां च कुत्सिता । तिन्ध्यानि-
त्यर्थः । 'आत्मानं धर्मकार्यं च पुत्रदाराद्य पीडयेत् । लोनाद्यः पितरौ वृत्तान्तं कदर्यं इति
स्मृतः' 'अथ तिन्ध्यानिर्दन्तम् । अनिशायः' इत्यनरः ॥

पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धाः श्रीर्नरा विपद एव विमृष्टाः ।

पात्रपाणिकमलार्पणमासां तासु शान्तिकविधिविधिदृष्टः ॥ १७ ॥

पूर्वेति ॥ हे मुने, पूर्वं पुराकृतं यत्पुण्यं कुचपूजान्द्रादयानि तस्य विभवो नाहोत्सवं तस्य
व्यपेन विविधयोगेन । नाद्येनेति यावत् । लब्धाः प्राप्ताः श्रीनरा लक्ष्मीविजया विमृष्टा विवा-
रिताः सत्यो विपद एव बहुपुण्यस्यकारितादुदर्यदुःखकारित्वाच्च विमृष्टा एव । तासु संपद-
पासु विपत्सु वर्तायु आसां संपदां पात्रस्य पाणिलक्षणे कनले कर्पणं दानं शान्तिकः शान्ति-
प्रयोजनको विधिर्होमादिः विधिना वेदेन दायेय, यज्ञना वा दृष्ट उच्यते । विपत्सु हि शान्तिकं
क्रियते । कनलस्य दानवत्तस्य वा । पात्रेभ्यो यानि च संपन्ते तासु संपदो विपद एव । दाने

१ इदं तु 'महाभारतपुराणश्रौतसंयोगे विमर्शनेन । अनुपपन्नलक्षणः—विपदिकः, विविधः ।
यन्मोक्षपदसाधकः—कुलपदस्य, सगरपदस्य । इत्येतेषां नामानि—कृष्णमेव । कर्णोपपत्तौ कर्ण-
विमर्शनेन इति नाप्यतिरोक्तमित्यतः । कलाद्वयं कर्णमेव इति स्वप्नमेव वा बोधः । २ 'वयो-
पमलपदमेतत्कृतं' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अप्य' इति त्रिलोकमुखादयोभासादित्यपि
याधरीरहितः सङ्गः । ४ 'द्वय' इति मुखादयोभासात्कृतं सङ्गः ।

पुण्यवृद्धे संपदां संपद्रूपता । पात्रे दानं विना नमचेतो न तु घ्यतीत्यर्थः । 'न विद्या केव-
ल्या तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोने तदि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥' इति याज्ञवल्क्यः ॥

तद्विमृज्य मम संशयशिल्पि स्फीतमत्र विषये सहसायम् ।

भूयतां भगवतः श्रुतिसारैरद्यचाग्निभ्रममर्पणश्रुतिभिः ॥ १८ ॥

तदिति ॥ हे मुने, श्रुतिसारैः श्रवणयोः सारैः सुधाभूतैर्वेदेषु श्रेष्ठभूतैश्च भगवतो वाग्भि-
र्वचनैरद्य इदानीमघमर्पणस्य दुःखस्य पातकस्य च मार्जनस्य संवन्धिभिर्ऋग्भिर्भूयताम् ।
'ऋतं च सत्यं च—' इत्यघमर्पणश्रुतयः पापं नाशयन्ति । अघमर्पणसंवन्धिन्य ऋतः । अघं
मर्पयन्ति क्षालयन्ति । नन्द्यादित्वाद्भ्युः । किं कृत्वा—ते नम साभिशापत्वादप्यहेतोर्वात्र
नागच्छन्तीति अत्र विषये संशयशिल्पि संदेहकारि स्फीतं प्रवृद्धं मन अघं दुःखं, पातकं
च सहसा झटिति विमृज्यापनीय । भूयतामिति भावे लकारः ॥

इत्युदीर्य मघवा विनयार्थं वर्धयन्नवहितत्वभरेण ।

चक्षुषां दशशतीमनिमेपां तस्थिवान्मुनिमुखे प्रणिधाय ॥ १९ ॥

इतीति ॥ मघवा इन्द्र इति पूर्वोक्तमुदीर्योक्त्वा अवहितत्वस्य सावधानत्वस्य भरेणाधि-
क्येन विनयार्थं विनीतत्वसमृद्धिं वर्धयन्नधिकीकुर्वन्सन् अनिमेपां निमेपरहितां चक्षुषां दश-
शतीं नेत्रसहस्रं मुनिमुखे प्रणिधाय संस्थाप्य तस्थिवांस्तूष्णीं स्थितः । अमरत्वात्सावधानत्वाच्च
निनिमेपत्वम् ॥

वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं पाकशासनपदं स्पृशतोऽपि ।

नारदः प्रमदगद्गदयोक्त्या विस्मितः स्मितपुरःसरमूचे ॥ २० ॥

वीक्ष्येति ॥ नारदः प्रमदेन हर्षेण गद्गदयास्पृष्ट्या उक्त्या वाचा कृत्वा स्मितपुरःसरमूचे ।
महानुभावाः स्मितपूर्वभाषिणो हि । किंभूतः—पाकशासनपदमिन्द्रपदं स्पृशतोऽधितिष्ठतोऽपि
तस्येन्द्रस्य विनये परिपाकं प्रकर्षं वीक्ष्य विस्मित आश्चर्ययुक्तः । अतिसमृद्धस्य विनीतत्वं
दुर्लभम्, इन्द्रे तु विद्यत इत्याश्चर्यम् । अविनीतं दृष्ट्वा इन्द्रपदे स्थित इति लौकिकयुक्तिः ।
'आद्यत' इति पाठे 'अस्यति—' इत्यर्थः ॥

भिक्षिता शतमखी सुकृतं यत्तत्परिश्रमविदः स्वविभूतौ ।

तत्फले यदि परं तव हेला क्लेशलब्धमधिकादरदं तु ॥ २१ ॥

भिक्षितिते ॥ हे इन्द्र, त्वया शतमखी सुकृतं पुण्यं भिक्षिता याच्यर्थत्वाद्विकर्मकः ।
यागशतं कृत्वा यत्पुण्यमुपाजितं तस्या भिक्षायाः परिश्रमविद आयासवेदिनस्तव तस्य पुण्यस्य
फले कार्ये स्वविभूतौ स्वाराज्यलक्षणायां विभूतौ स्वीयसंपदि यदि हेला बहु न मन्ये इति
पूर्वश्लोके वचनादवज्ञा, तर्हि भिक्षायासवेदिनस्तव परं केवलं हेला नान्यस्य कस्यापि । बहु-
क्लेशाजितायां संपदि अन्योऽवज्ञां नैव करोति तु यस्मात्क्लेशेन प्रयासेन लब्धं वस्तु स्वस्तिन-

१ 'अत्रानुप्रासरूपकातिशयोक्तिसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिः छेपश्च'
इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र मुनिवाक्यारोपणस्याघमर्पणस्य प्रकृताघहरणोपयोगात्परिणामालंकारः'
इति जीवातुः । ३ 'अत्र जातिः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासः' इति साहि-
त्यविद्याधरी ।

धिकमादरं ददाति करोतीति ज्योतिष्येमादियज्ञजन्ये कालान्तरभाविने फले साराज्येऽवज्ञा,
अतिथिषु चादर इति त्वय्येव दृष्टं नान्यत्रापीति भावः । शतमखानां सनाहारः शतमखी ।
'हेलावज्ञाभिलासयोः' इति विर्येः ॥

संपदस्तवगिरामपि दूरा यन्न नाम विनयं विनयन्ते ।

श्रद्धधाति क इवेह न साक्षादाह चेदनुभवः परमाप्तः ॥ २२ ॥

संपद इति ॥ इयत्तया वस्तुनश्चाक्यत्वाद्विरामपि वाचानपि दूरा अगोचरा अपि तव
संपदो यत् नाम निश्चितं ते विनयं नम्रत्वं न विनयन्ते दूरीकुर्वन्ति । इहात्र विषये परमा-
प्तोऽतिमित्रम्, अन्यनिचारी च साक्षादनुभवः प्रत्यक्षोपलब्धिभेदादि नाह न त्रुते तर्हि क इव
श्रद्धधाति विश्वसिति, अपि तु न कोऽपि । संपत्त्वविनयो नियत इति सर्वेषां मतम्, तत्तु
त्वयि प्रत्यक्षेण विनयस्य दृष्टत्वाद्वाधितमेति भावः । साक्षात्स्वयं चेन्नाहेति वा । नाम संभा-
वनायां वा । अन्यत्रापि वस्तुनि साक्षात्प्रतीत्यानुभवानुमानज्ञानेन परमाप्तवचनेन वा
विश्वाप्तो भवति । अत्र पूर्वोक्ते विषये परमाप्तोऽनुभवश्चेत्साक्षादाह तर्हि को वा न विश्वसित्वीति
वा । स्तुतेः प्रायेणालोक्यतात्त्विकेणापि सर्वस्य स्तुतिः क्रियते, तव तु न तथा । अनुभवश्चेन्न
कथयति तदिहास्तु विशिष्टं संपत्तु विषये क इव विश्वसित्वीति वा । 'विनयन्ति' इति पाठः
सार्धायान् ॥

श्रीभरानतिथिसात्करवाणि श्लोपभोगपरता न हितेति ।

पश्यतो बहिरिवान्तरपीयं दृष्टिस्तृप्तिरधिका तव कापि ॥ २३ ॥

श्रीति ॥ हे इन्द्र, इति अन्तरपि अन्तःकरणेऽपि बहिरिव बहिर्देश इव पश्यतो ज्ञान-
तोऽवलोक्यतश्च तवैवेयं वर्णयितुमशक्या अधिका भूयसी काप्यनिर्वचनीया दृष्टिस्तृप्तिर्ज्ञान-
स्तृप्तिश्च । इति किम्—अहं श्रीभराञ्श्रीसमूहानतिथिसादैयत्वेनातिथ्यधीनान्करवाणि कुर्याम् ।
तथा श्लोपभोगपरता आत्मन एवोपभोगतात्पर्यं हिता न श्रेयस्करं न भवतीति । यथा बहि-
र्वहुनिर्देशैः सर्वेनवलोकयति, तथान्तःकरणेऽपि सर्वं करणीयं ज्ञानद्विआवलोकयति, एवंविध-
स्त्वमेव नान्य इति भावः । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽद्विज दर्शने' ईश्वरः ॥

आः स्वभावमधुरैरनुभावैस्तावकैरतितरां तरलाः सः ।

द्यां प्रशाधि गलितावधिकालं साधु साधु विजयस्व विडौजः ॥ २४ ॥

आ इति ॥ हे विडौजः इन्द्र, वयं स्वभावमधुरैरनुभावैस्तुन्दरैः । तावकैस्त्वदीयैरनुभावैः
स्वभावसूचनैः प्रभावैर्वा अतितरामस्वयं आः तरलाः साध्वर्चाः स्तो भवानः । श्रवणोपानत्ताफं
तरलस्वनुचितमेति पीडायां आःशब्दः, हर्षे वा । त्वं गलितोऽवधिर्नद्यादा यत्पैवंभूतः कालो
यस्यां क्रियायां यथा तथा निरवधिकं द्यां स्वर्गं साधु सन्त्यजप्रशाधि पालय । तथा साधु सन्त्य-
जिजयस्व सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । 'अनुभावः प्रभावे सान्निध्ये भावसूचने' इति विश्वः । अनुगती
भाव इति सनासः । प्रशाधि, शासः 'द्या हौ' इति शादेशः । साधु साधु इति हर्षाद्विरुक्तिर्वा ।

१ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति जीवानुसाहित्यविधाधर्यौ । २ 'अत्राविशयोक्तिः' इति जीवानु-
साहित्यविधाधर्यौ । ३ 'अत्राविशयोक्त्यतिरिक्तसंदर्शनात्संकरः' इति साहित्यविधाधरी ।

पुण्यवृद्धे संपदां संपद्रूपता । पात्रे दानं विना मम चेतो न तुष्यतीत्यर्थः । 'न विद्यया केव-
ल्या तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोमे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥' इति याज्ञवल्क्यः ॥

तद्धिमृज्य मम संशयशिल्पि स्फीतमत्र विषये सहसाधम् ।

भूयतां भगवतः श्रुतिसारैरद्यवाग्भिर्घमर्षणक्रग्भिः ॥ १८ ॥

तदिति ॥ हे मुने, श्रुतिसारैः श्रवणयोः सारैः सुधाभूतैर्वेदेषु श्रेष्ठभूतैश्च भगवतो वाग्भि-
र्वचनैरद्य इदानीमघमर्षणस्य दुःखस्य पातकस्य च मार्जनस्य संवन्धिभिर्क्रग्भिर्भूयताम् ।
'कृतं च सत्यं च—' इत्यघमर्षणक्रवः पापं नाशयन्ति । अघमर्षणसंवन्धिन्य क्रवः । अघं
मर्षयन्ति क्षालयन्ति । नन्द्यादित्वाद्युः । किं कृत्वा—ते मम सामिश्रापत्वादन्वहेतोर्वात्र
नागच्छन्तीति अत्र विषये संशयशिल्पि संदेहकारि स्फीतं प्रवृद्धं मम अघं दुःखं, पातकं
च सहसा झटिति विमृज्यापनीय । भूयतामिति भावे लकारैः ॥

इत्युदीर्य मघवा विनयार्थं वर्धयन्नवहितत्वभरेण ।

चक्षुषां दशशतीमनिमेपां तस्थिवान्मुनिमुखे प्रणिधाय ॥ १९ ॥

इतीति ॥ मघवा इन्द्र इति पूर्वोक्तमुदीर्योक्त्वा अवहितत्वस्य सावधानत्वस्य भरेणाधि-
क्येन विनयार्थं विनीतत्वसमृद्धिं वर्धयन्नधिकीकुर्वन्सन् अनिमेपां निमेपरहितां चक्षुषां दश-
शतीं नेत्रसहस्रं मुनिमुखे प्रणिधाय संस्थाप्य तस्थिवास्तूर्णीं स्थितः । अमरत्वात्सावधानत्वाच्च
निनिमेपत्वम् ॥

वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं पाकशासनपदं स्पृशतोऽपि ।

नारदः प्रमदगद्गदयोक्त्या विस्मितः स्मितपुरःसरमूचे ॥ २० ॥

वीक्ष्येति ॥ नारदः प्रमदेन हर्षेण गद्गदयास्पृश्या उक्त्या वाचा कृत्वा स्मितपुरःसरमूचे ।
महानुभावाः स्मितपूर्वभाषिणो हि । किंभूतः—पाकशासनपदमिन्द्रपदं स्पृशतोऽपि विनीतत्वं
तस्येन्द्रस्य विनये परिपाकं प्रकर्षं वीक्ष्य विस्मित आश्चर्ययुक्तः । अतिसमृद्धस्य विनीतत्वं
दुर्लभम्, इन्द्रे तु विद्यत दयाश्चर्यम् । अविनीतं दृष्ट्वा इन्द्रपदे स्थित इति लौकिकयुक्तिः ।
'आहवत्' इति पाठे 'अस्यति—' इत्यर्थः ॥

निक्षिता शतमखी मुकृतं यत्तत्परिश्रमविदः स्वविभूतौ ।

तत्फलं यदि परं तव हेला हेलालब्धमधिकादरदं तु ॥ २१ ॥

निक्षितिते ॥ हे इन्द्र, त्वया शतमखी मुकृतं पुण्यं निक्षिता याच्यर्थेयाद्विक्रमेकः ।
वागयतं कृत्वा यत्पुण्यमुपाजितं तस्या निश्वायाः परिश्रमविद आयासवेदिनस्तव तस्य पुण्यस्य
दले कार्यं स्वविभूतौ त्वास्त्वलक्षणायां विभूतौ स्वीयसंपदि यदि हेला बहु न मन्ये इति
पूर्वश्लोके वचनादवज्ञा, तर्हि निश्वायासवेदिनस्तव परं केवलं हेला नान्यस्य कस्यापि । बहु-
श्रेष्ठांशितायां संपदि अन्योऽप्यज्ञां नैव करोति तु यस्माद्वेदशेन प्रयासेन लब्धं वस्तु तस्मिन्-

१ 'अथानुपमस्त्वयिदमर्थोक्तमंदरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथातिशयोक्तिः केयस्य'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ मुनियस्यापोरसप्राधान्येन स प्रवृत्तश्च हरणोपयोगपरिणामादं दारः'
इति जीवानुः । ४ 'अथ कर्त्तव्यः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अथ श्लेषानुनासः' इति साहि-
त्यविद्याधरी ।

दिकनादरं ददाति करोतीति ज्योतिष्येनादिपक्षान्ये कालान्तरभाविनि फले खाराज्येऽवज्ञा,
अतिथिषु चादर इति त्वय्येव दृष्टं नान्यत्रापीति भावः । शतनखानां समाहारः शतमखौ ।
'हेलावज्ञाविलासयोः' इति विर्ये ॥

संपदत्त्वगिरामपि दूरा यन्न नाम विनयं विनयन्ते ।

श्रद्धधाति क इवेह न साक्षादाह चेदनुभवः परमातः ॥ २२ ॥

संपद इति ॥ इयत्तया वलुनयक्यत्वादिरामपि वाचानपि दूरा अगोचरा अपि तव
संपदो यत् नाम निश्चितं ते विनयं यन्नत्वं न विनयन्ते दूरीकुर्वन्ति । इहात्र विषये परमा-
तोऽतिथिलेखनं, अन्ननिचारी च साक्षादनुभवः प्रत्यक्षोपलब्धिबन्धेनाह न श्रूते तर्हि क इव
श्रद्धधाति विश्वसिति, अपि तु न कोऽपि । संपत्त्वविनयो नियत इति सर्वेषां नटनं, तत्तु
त्वयि प्रत्यक्षेण विनयस्य दृष्टत्वाद्वाधितमेति भावः । साक्षात्स्वयं चेन्नहेति वा । नाम संना-
दनायां वा । अन्यत्रापि वस्तुने साक्षात्प्रदीप्तानुभवेनानुमानज्ञानेन परमात्मवचनेन वा
विद्यासो भवति । अत्र पूर्वोक्ते विषये परमातोऽनुभवव्येत्साक्षादाह तर्हि को वा न विश्वसितोति
वा । स्तुतेः प्रत्येकादिकत्वात्सर्वेषां सर्वस्य स्तुतिः क्रियते, तव तु न तथा । अनुभवश्चैव
कथयति तदेहास्तु विदिष्टस्तु संपत्तु विषये क इव विश्वसितोति वा । 'विनयन्ति' इति पाठः
चार्धमान् ॥

श्रीभरानतिथिसात्करवाणि खोपभोगपरता न हितेति ।

पश्यतो बहिरिवान्तरपीयं दृष्टिच्छृष्टिरधिका तत्र कापि ॥ २३ ॥

श्रीति ॥ हे इन्द्र, इति अन्तरापि अन्तःकरणेऽपि बहिरिव बहिर्देह इव पश्यतो ज्ञान-
तोऽवलोक्यपदश्च तवैवेयं कथयितुमशक्या अधिका भूदती कथ्यतेवैवनाया दृष्टिच्छृष्टिर्न-
दृष्टिश्च । इति किम्—अहं श्रीनराश्रीसमूहानतिथिसादेयत्वेनातिप्यवीनन्दरवाणि दुर्मान् ।
तथा खोपभोगपरता ज्ञातन एवोपभोगात्पर्य हिता न श्रेयस्करं न भवतीति । यथा बहि-
र्वहुनिर्देशः सर्वमवलोकयति, तथान्तःकरणेऽपि सर्वं करणाय ज्ञानद्वयवलोकयति, एवंविध-
स्त्वेनैव नान्य इति भावः । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षि दर्शने' इत्यनरः ॥

आः खभावमधुरैरनुभावैस्तावकैरतितरां तरलाः सः ।

द्यां प्रशाधि गलितावधिकालं साधु साधु विजयस्य विडौजः ॥ २४ ॥

आ इति ॥ हे विडौजः इन्द्र, वयं खभावमधुरैरनुभावैस्तावकैरतितरां तरलाः सः ।
खभावस्त्वनेः अनावैर्वा अतिदरुणस्य वाः तरलाः आधर्माः सौ भवानः । श्रुतोगमल्लङ्घं
तरलननुचितमेति पीडायां बालाब्धः, हर्षे वा । तं गतिदोऽवधिर्मर्षादा यत्प्रेमभूतः कालो
यस्यां क्रियायां यथा तथा निरविकलं वां स्वर्गं साधु सम्यक्प्रशाधि प्रत्यक्ष । यथा साधु सम्य-
ग्विषयस्य सर्वोत्कर्षेण वर्तते । 'अनुभावः प्रभावो स्यादित्यर्थे भवस्त्वने' इति विर्यः । अनुभूतो
भाव इति समस्तः । प्रशाधि, शालः 'शा हौ' इति आदेशः । साधु साधु इति हर्षादितिरिक्ता ।

१ 'अत्र अन्तरादि' इति जीवातुसाहित्यविद्याधरौ । २ 'अत्रातिशयोक्ति' इति जीवातु-
साहित्यविद्याधरौ । ३ 'अत्रातिशयोक्त्यतिरेकसंदेहोपपन्न' इति साहित्यविद्याधरौ ।

पुण्यवृद्धे संपदां संपद्रूपता । पात्रे दानं विना मम चेतो न तुष्यतीत्यर्थः । 'न विद्यया केव-
ल्या तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोमे तद्धि पात्रं प्रवीर्तितम् ॥' इति याज्ञवल्क्यः ॥

तद्धिमृज्य मम संशयशिल्पि स्फीतमत्र विषये सहसाधम् ।

भूयतां भगवतः श्रुतिसारैरद्यवाग्भिरघमर्षणक्रग्भिः ॥ १८ ॥

तदिति ॥ हे मुने, श्रुतिसारैः श्रवणयोः सारैः सुधाभूतैर्वेदेषु श्रेष्ठभूतैश्च भगवतो वाग्भि-
र्वचनैरद्य इदानीमघमर्षणस्य दुःखस्य पातकस्य च मार्जनस्य संबन्धिभिर्ऋग्भिर्भूयताम् ।
'ऋतं च सत्यं च—' इत्यघमर्षणक्रवः पापं नाशयन्ति । अघमर्षणसंबन्धिन्य ऋचः । अघं
मर्षयन्ति क्षालयन्ति । नन्द्यादित्वाद्भ्युः । किं कृत्वा—ते नम सामिशापत्वादप्यहेतोर्वात्र
नागच्छन्तीति अत्र विषये संशयशिल्पि संदेहकारि स्फीतं प्रवृद्धं मम अघं दुःखं, पातकं
च सहसा झटिति विमृज्यापनीय । भूयतामिति भावे लकारः ॥

इत्युदीर्य मघवा विनयार्थं वर्धयन्नवहितत्वभरेण ।

चक्षुषां दशशतीमनिमेपां तस्थिवान्मुनिमुखे प्रणिधाय ॥ १९ ॥

इतीति ॥ मघवा इन्द्र इति पूर्वोक्तमुदीर्योक्त्वा अवहितत्वस्य सावधानत्वस्य भरेणाधि-
क्येन विनयार्थं विनीतत्वसमृद्धिं वर्धयन्नधिकीकुर्वन्सन् अनिमेपां निमेपरहितां चक्षुषां दश-
शतीं नेत्रसहस्रं मुनिमुखे प्रणिधाय संस्थाप्य तस्थिवांस्तूष्णीं स्थितः । अमरत्वात्सावधानत्वाच्च
निनिमेपत्वम् ॥

वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं पाकशासनपदं स्पृशतोऽपि ।

नारदः प्रमदगद्गदयोक्त्या विस्मितः स्मितपुरःसरमूचे ॥ २० ॥

वीक्ष्येति ॥ नारदः प्रमदेन हर्षेण गद्गदयास्पृष्ट्या उक्त्या वाचा कृत्वा स्मितपुरःसरमूचे ।
महानुभावाः स्मितपूर्वभाषिणो हि । किंभूतः—पाकशासनपदमिन्द्रपदं स्पृशतोऽधितिष्ठतोऽपि
तस्येन्द्रस्य विनये परिपाकं प्रकर्षं वीक्ष्य विस्मित आश्चर्ययुक्तः । अतिसमृद्धस्य विनीतत्वं
दुर्लभम्, इन्द्रे तु विद्यत इत्यार्थम् । अविनीतं दृष्ट्वा इन्द्रपदे स्थित इति लौकिक्युक्तिः ।
'आख्यत्' इति पाठे 'अस्यति—' इत्यर्थः ॥

भिक्षिता शतमखी सुकृतं यत्तत्परिश्रमविदः स्वविभूतौ ।

तत्फले यदि परं तव हेला क्लेशलब्धमधिकादरदं तु ॥ २१ ॥

भिक्षितिते ॥ हे इन्द्र, त्वया शतमखी सुकृतं पुण्यं भिक्षिता याच्यर्थत्वाद्विकर्मकः ।
यागशतं कृत्वा यत्पुण्यमुपाजितं तस्या भिक्षायाः परिश्रमविद आयासवेदिनस्तव तस्य पुण्यस्य
फले कार्ये स्वविभूतौ स्माराज्यलक्षणायां विभूतौ स्वीयसंपदि यदि हेला बहु न मन्ये इति
पूर्वश्लोके वचनादवज्ञा, तर्हि भिक्षायासवेदिनस्तव परं केवलं हेला नान्यस्य कस्यापि । बहु-
क्लेशार्जितायां संपदि अन्योऽवज्ञां नैव करोति तु यस्मात्क्लेशेन प्रयासेन लब्धं वस्तु स्वस्मिन्-

१ 'अत्रानुप्रासरूपकतिशयोक्तिसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अयातिशयोक्तिः शेषश्च'
इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र मुनिवाक्यारोपप्रत्याघमर्षणस्य प्रवृत्ताय इरणोपयोगात्परिणामालंकारः'
इति जीवानुः । ३ 'अत्र जातिः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासः' इति साहि-
त्यविद्याधरी ।

यतः—विषये अभिलषणीये वस्तुनि रसस्वानुरागस्य तेन आधिक्येन ~~देवकर्मणो विवेकपी-~~
वृत्ताय ज्ञानाभावाय भवति । अनुरागवशात्किमपि न ज्ञायते । हन्त आश्चर्यम् । ज्ञाने सत्य-
प्येवंप्रथं आश्चर्यहेतुः । रसतेन उदकसेकविश्रादेर्नाजिनाय भवतीत्युक्तिः ॥

एवमुक्त्वति देवकर्मपीन्द्रे द्रागमेदि मधवाननमुद्रा ।

उत्तरोत्तरशुभो हि विभूनां कोऽपि मञ्जुलतमः क्रमवादः ॥ ३७ ॥

एवमिति ॥ देवकर्मपीन्द्रे नारदे एवं पूर्वोक्तमुक्त्वति सति मधवाननमुद्रा इन्द्रमुखनौनं
शक्नुवतीति अनेदि स्वयं भिक्षा । इन्द्रो वनापे इत्यर्थः । पुनः किमित्युवाचेत्यत आह—हि
यतो विभूनां प्रभूणां मञ्जुलतनो रम्यतनः कोऽपि लोकोत्तरः क्रमेण वादो वचनम् । उत्तरस्य
प्रत्युत्तरेण पुरस्तात्पुरस्ताद्वा शुभः सुमगो भवति । अतः पुनरप्युवाचेत्यर्थः । अनेदि,
कर्मकर्तारि^१ ॥

कानुजे मम निजे दनुजारौ जाग्रति स्वशरणे रणचर्चा ।

यद्भुजाङ्गमुपधाय जयाङ्गं शर्मणा स्वपिमि वीतविशङ्कः ॥ ३८ ॥

केति ॥ हे मुने, तस्य मन शरणे गृहे रक्षितारं च स्व आत्मैव रक्षितं यस्य स्वशर-
णार्थं परानपेक्षे वा निजे स्वीये सहजे वानुजे कनिष्ठप्रातरं दनुजारौ दैत्यदानवशत्रौ तस्मि-
न्प्रेन्द्रे जाग्रति सावधाने जाग्रद्वक्त्रे सति मन का रणस्य चर्चा विचारणा । मन रणचिन्ता
नास्तीत्यर्थः । निजेऽनुजे इत्यनेन आज्ञावशवर्तित्वं वस्तुत्वात्स्वतः प्रवृत्तत्वं च सूचितम् ।
दनुजारावित्यनेन सामर्थ्यातिशयः सूचितः । तस्य शरणे गृहविषये जाग्रतीति वा । परानपे-
क्षनात्मनो रक्षके इति सर्वविशेषणत्वायैक्यम् । तस्मिन्कस्मिन्—अप्यधिकं यस्य जयस्य
चिह्नभूतं वा यस्यैषेन्द्रस्य भुजाङ्गं दक्षिणमुजोत्तममुपधायोच्छायेकैकस्य वीतविशङ्को गतमनः
सन् शर्मणा मुनेन स्वपिमि निद्रामि पूर्वोक्तहेतोः ॥

विश्वरूपकलनादुपपन्नं तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये ।

विग्रहं मखभुजानसहिष्णुर्व्यर्थां मदशानि स निनाय ॥ ३९ ॥

विश्वेति ॥ हे मुने, तस्य मदनुबल्य विश्वरूपकलनात् 'सर्वं विश्वानयं जगत्' इति
विशेषां सर्वेषां रूपस्य स्वरूपस्य कलनात्स्वीकारात् । सर्वोत्तमत्वाङ्गोकरणादित्यर्थः । उपपन्नं
पटनानं जैमिनिमुनित्वमुदीये उत्तमम् । जैमिनेर्विश्वान्तःपारित्वात्, विश्वोऽयं विश्वरूपत्वात्,
जैमिनिमुनिरुत्तमं युक्तमेवेत्यर्थः । यत्तस्य जैमिनिमुनित्वम्, अतो जैमिनिहसः सोऽनुजो
नमभुजां देवानां विग्रहं शरीरं दैत्यैः सह युद्धं वासुदेवसहस्रहानो मदशानि मन वज्रं व्यर्थं
वैद्यर्थं निनाय प्रापयत् । शत्रुमारणेन वज्ररूपं स्वमनेन कृदवानित्यर्थः । वैद्यनाथमिनन-
देवतानां विग्रहेण कर्मसमवायेऽङ्गोक्तिपन्थाये युगपदनेकजनानैर्नाददेशेऽप्युत्पन्नमेतु कर्म-

१ 'अशर्मणोऽन्यथा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अशर्मणोऽन्यथा' इति जीवामुः ।
३ 'अशत्रुमात' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अशर्मणोऽन्यथा' इति जीवामुः ।
५ 'अशर्मणोऽन्यथा' इति जीवामुः । ६ 'अशर्मणोऽन्यथा' इति जीवामुः । ७ 'अशर्मणोऽन्यथा' इति जीवामुः ।
८ 'अशर्मणोऽन्यथा' इति जीवामुः । ९ 'अशर्मणोऽन्यथा' इति जीवामुः । १० 'अशर्मणोऽन्यथा' इति जीवामुः ।

आधिक्यं स हि स एव क्षितिभृतां राज्ञां यस्मात्पुरुषार्थो धर्मादिल्लः भूषणगुणाधिक्येनैव पुरुषार्थत्वेनार्जयन्ति भैमीप्रीतिहेतुत्वाच्च तु सङ्गानवासनामिति भावः ॥

तदेवाह—

शैशवव्ययदिनावधि तस्या यौवनोदयिनि राजसमाजे ।

आदरादहरहः कुसुमेपोरुल्लास मृगयाभिनिवेशः ॥ ३३ ॥

शैशवेति ॥ कुसुमेपोः कामस्य मृगयायामभिनिवेश आदरो यौवनोदयिनि यौवनोन्मुखे राज्ञां समाजे समूहे विषये तस्या भैम्याः शैशवव्ययदिनं वाल्यापगमदिनमवधिर्व्यसां क्रियायां तथा यौवनोदयमारभ्य अहरहः प्रत्यहमादरादतितरामुल्लास प्रकटीवभूव । आदरादहरह इति कामपीडाधिक्यं तेषां सूच्यते । तत्प्राप्तिमेव पुरुषार्थत्वेन मन्यन्ते इति भावः ॥

प्रकृतमुपसंहरन्नाह—

इत्यमी वसुमतीं कमितारः सादरास्त्वदतिथीभवितुं न ।

भीमभूसुरभुवोरभिलाषे दूरमन्तरमहो नृपतीनाम् ॥ ३४ ॥

इतीति ॥ अमी वसुमतीं पृथ्वीं कमितारो वाञ्छाशीला राजान इति कारणात्त्वदतिथीभ-
वितुं तवातिथयो भवितुं सादराः साभिलाषा न । सङ्ग्रामाभावात्स्वर्गं प्रति नागच्छन्तीत्यर्थः ।
भैम्यर्थं वसुमतीमेव कमितारो न स्वर्गमिति वा । अहो आश्चर्यं । अभिलाषे विषये भीमभूसु-
रभुवोर्भैमीदेवालययोर्दूरमतितरां नृपतीनामन्तरं तारतम्यं महान्विशेषः । यागादिभिः प्राप्या-
त्स्वर्गादपि भैमीप्राप्तिरधिका इति मन्यत इत्यर्थः । स्वर्गे सुरभूदेवकन्या भोग्या, भैम्यास्तस्याश्च
महान्विशेषः । अथ च—भीमस्य भूः प्रदेशः, तत्र भैम्या विद्यमानत्वात्कुण्डिनत्रिदिवयोर्म-
हान्विशेषः । अतः स्वर्गाभिलाषो नेत्यर्थः । अथ च—कुण्डिनस्य भूमौ विद्यमानत्वाद्वाज्ञां भूमा-
वेव निवासात्कुण्डिनमेव समीपं न तु स्वर्ग इति तयोर्महान्विशेषः । कमितारः, ताच्छील्ये
नृन् । तस्यार्धघातुकत्वेऽपि न पाक्षिकत्वाण्डिभावः । तद्योगाद्बसुमतीमिति द्वितीयौ ॥

तेन जाग्रदधृतिर्दिवमागां संख्यसौख्यमनुसर्तुमनु त्वाम् ।

यन्मृधं क्षितिभृतां न विलोके तन्निमग्नमनसां भुवि लोके ॥ ३५ ॥

तेनेति ॥ हे इन्द्र, अहं तन्निमग्नमनसां भैम्यासक्तचित्तानां क्षितिभृतां भुवि लोके भूलोके
मृधं संग्रामं यद् यस्मान्न विलोके न पश्यामि, तेन हेतुना जाग्रती स्फुरन्ती अधृतिरसंतोषो
यत्स्थैवंभूतः सन् त्वामनु उद्दिश्य संख्यसौख्यं युद्धजनितं सुखमनुसर्तुमन्वेष्टुं प्राप्तुं दिवमागा-
मागमम् । किंभूतोऽहम्—जाग्रद्वर्तमानः । तथा—न विद्यते धृतिर्धैर्यं सुखं वा यस्येति वा ।
लक्षणेऽनुः कर्मप्रवचनीयः ॥

वेद यद्यपि न कोऽपि भवन्तं हन्त हन्त्रकरुणं विरुणद्धि ।

पृच्छयसे तदपि येन विवेकप्रोज्झनाय विषये रससेकः ॥ ३६ ॥

वेदेति ॥ कोऽपि कथनापि हन्तृषु घातुकेषु अकरुणं निष्कृपं भवन्तं न विरुणद्धि
त्वया सह विरोधं न करोतीति यद्यप्यहं वेद तदपि तथापि त्वं पृच्छयसे युद्धमस्ति न वेति ।

१ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पञ्चमः सर्गः ।

वतः—विषये अभिलषणीये बलुनि रत्नसामुदायस्य तेन आधिक्ये ~~येन कामेनेन विवेकयो-~~
ज्जनाय ज्ञानाभावाय भवति । अनुपागवशात्किमपि न ज्ञायते । हन्त आश्चर्ये । ज्ञाने सत्य-
प्येवंप्रश्न आश्चर्यहेतुः । रत्नसेक उदकसेकाधित्रादेर्नाजिनाय भवतीत्युक्तिः ॥

एवमुक्तवति देवक्रपीन्द्रे द्रागमेदि मधवाननमुद्रा ।

उत्तरोत्तरशुभो हि विभूनां कोऽपि मञ्जुलतमः क्रमवादः ॥ ३७ ॥

एवमिति ॥ देवक्रपीन्द्रे नारदे एवं पूर्वोक्तमुक्तवति सति मधवाननमुद्रा इन्द्रमुखमौनं
द्राक् सति अनेदि स्वयं भिजा । इन्द्रो वनाये इत्यर्थः । पुनः किमित्युवाचैत्यत आह—हे
वतो विभूनां प्रभूनां मञ्जुलतमो रम्यतमः कोऽपि लोकोत्तरः क्रमेण वादो वचनम् । उत्तरस्य
प्रत्युत्तरेण पुरस्तात्पुरस्ताद्वा शुभः शुभगो भवति । अतः पुनरप्युवाचैत्यर्थः । अनेदि,
कनकवतीरे ॥

कानुजे नम निजे दनुजारौ जाग्रति स्वशरणे रणचर्चा ।

यद्भुजाङ्गमुपधाय जयाङ्गं शर्मणा स्वपिमि वीतविशङ्कः ॥ ३८ ॥

केति ॥ हे नुने, त्वत् नम शरणे गृहे रक्षितारं च त्व आत्मैव रक्षिता यस्य स्वशर-
णार्थं परानपेक्षे वा निजे स्वीये सहजे कानुजे कनिष्ठभ्रातरौ दनुजारौ दैत्यराजवत्प्रां तलि-
नृपेन्द्रे जाग्रति सावधाने जागरुके सति नम का रणस्य चर्चा विचारणा । नम रणचिन्ता
नात्सौत्यर्थः । निजेऽनुजे इत्यनेन आज्ञावशवर्तित्वं यत्सलत्तात्सतः प्रवृत्तत्वं च सूचितम् ।
दनुजाराविलिनेन सामर्थ्यातिशयः सूचितः । त्वत् शरणे गृहविषये जाग्रतीति वा । परानपे-
क्षनात्मनो रक्षके इति सर्वविशेषगताधिक्यम् । तस्मिन्कलितम्—अयमिदं यस्य यदस्य
विश्रुतं वा यत्सोमेन्द्रस्य भुजाङ्गं दक्षिणमुद्योत्तममुपधायोच्छासिन्मैकुल्य वीतविशङ्को गतमनः
सन् शर्मणा मुजेन स्वपिमि निद्राले पूर्वाङ्कहेतोः ॥

विश्वरूपकलनादुपपन्नं तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये ।

विग्रहं नखभुजामलहिष्णुर्व्यर्धतां नदशानि त निनाय ॥ ३९ ॥

विश्वेति ॥ हे नुने, त्वत् नदनुजस्य विश्वरूपकलनात् 'सर्वं विष्णुर्नमं जगत्' इति
विशेषां सर्वेषां रूपस्य सारूपस्य कलनात्स्वीकारात् । सर्वानकलनात्स्वीकारादेत्यर्थः । अन्तरं
पटनत्वं जैमिनिमुनित्वमुदीये उत्पन्नम् । जैमिने वैश्वान्तःप्रविजात्, तस्मिन् विश्वरूपकलने-
मैमिनिमुनित्वत्वं दुष्कर्मण्येत्यर्थः । यद्वत्सल जैमिनिमुनित्वम्, अतो जैमिनिरूपः सोऽनुदी
नखभुजां देवतां विग्रहं शरीरं दैत्यैः सह युद्धं समाहृष्टरुष्टमानो नदशानि नम वलं क रीतां
वैश्वर्यं निनाय प्रापयत् । सन्तुष्टारणेन वज्रज्यं स्वयमेव दुष्कर्मण्येत्यर्थः । वैदन्तादभिनव-
देवतातां विग्रहेण कर्मचमनदेऽऽतीत्यनयो दुष्कर्मदेवकर्मजानिर्वादिहेतुमुदीयमानो नद-
शानि

१ 'अन्तराङ्गकलनात्' इति तादित्यविद्याधरी । २ 'अन्तराङ्गकलनात्' इति श्रीवाङ्मयः ।
३ 'अन्तराङ्गकलनात्' इति तादित्यविद्याधरी । ४ 'अन्तरं स्वयं 'दशवती' विद्याधरी' इति तिलक-
दीपिके । ५ उक्तमुदीयत्यर्थे 'नदशानि' इति भावयत्वं युक्ते प्रतीयते । 'दश' इति कर्म-
विश्वे' इति नाहिनामस्तु इत्यत्र नदशानि कर्मकारेण च ।

आधिक्यं स हि स एव क्षितिभृतां राज्ञां यस्मात्पुरुषार्थो धर्मोदितः भूषणगुणाधिक्यमेव
पुरुषार्थत्वेनार्जयन्ति भैमीप्रीतिहेतुत्वाच्च न सद्गमावासानामिति भावः ॥

तदेवाह—

शैशव्ययदिनावधि तस्या यौवनोदयिनि राजसमाजे ।

आदरादहरहः कुसुमेपोरुल्लास मृगयाभिनिवेशः ॥ ३३ ॥

शैशवेति ॥ कुसुमेपोः कामस्य मृगयायामभिनिवेश आदरो यौवनोदयिनि यौवनोन्मुखे
राज्ञां समाजे समूहे विषये तस्या भैम्याः शैशव्ययदिनं वाल्यापगमदिनमवधिर्यस्यां क्रियायां
तथा यौवनोदयमारभ्य अहरहः प्रत्यहमादरादतितरामुल्लास प्रकटीकृतम् । आदरादहरहः
इति कामपीडाधिक्यं तेषां सूच्यते । तत्प्राप्तिमेव पुरुषार्थत्वेन मन्यन्ते इति भावः ॥

प्रकृतमुपसंहरन्नाह—

इत्यमी वसुमतीं कमितारः सादरास्त्वदतिथीभवितुं न ।

भीमभूसुरभुवोरभिलाषे दूरमन्तरमहो नृपतीनाम् ॥ ३४ ॥

इतीति ॥ अमी वसुमतीं पृथ्वां कमितारो वाञ्छाशीला राजान इति कारणात्त्वदतिथीभ-
वितुं तवातिथयो भवितुं सादराः साभिलाषा न । सद्गमाभावात्स्वर्गं प्रति नागच्छन्तीत्यर्थः ।
भैम्यर्थं वसुमतीमेव कमितारो न स्वर्गमिति वा । अहो आश्चर्यं । अभिलाषे विषये भीमभू-
रभुवोर्भैमीदेवालययोर्दूरमन्तरां नृपतीनामन्तरं तारतम्यं महान्विशेषः । यागादिभिः प्राप्या-
त्स्वर्गादपि भैमीप्राप्तिरधिका इति मन्यत इत्यर्थः । स्वर्गे सुरभूद्वैवकन्या भोग्या, भैम्यास्तस्याश्च
महान्विशेषः । अथ च—भीमस्य भूः प्रदेशः, तत्र भैम्या विद्यमानत्वात्कुण्डिनत्रिदिवयोर्म-
हान्विशेषः । अतः स्वर्गाभिलाषो नेत्यर्थः । अथ च—कुण्डिनस्य भूमौ विद्यमानत्वाद्वाज्ञां भूमा-
वेव निवासात्कुण्डिनमेव समीपं न तु स्वर्ग इति तयोर्महान्विशेषः । कमितारः, ताच्छील्ये
तृन् । तस्यार्धघातुकेऽपि न पाक्षिकत्वाण्डभावः । तद्योगाद्बसुमतीमिति द्वितीयौ ॥

तेन जाग्रदधृतिर्दिवमागां संख्यसौख्यमनुसर्तुमनु त्वाम् ।

यन्मृधं क्षितिभृतां न विलोके तन्निमग्नमनसां भुवि लोके ॥ ३५ ॥

तेनेति ॥ हे इन्द्र, अहं तन्निमग्नमनसां भैम्यासक्तचित्तानां क्षितिभृतां भुवि लोके भूलोके
मृधं संप्राप्तं यद् यस्मान्न विलोके न पश्यामि, तेन हेतुना जाग्रती स्फुरन्ती अधृतिरन्तपो
यत्थैवंभूतः सन् त्वामनु उद्दिश्य संख्यसौख्यं युद्धजनितं सुखमनुसर्तुमन्वेष्टुं प्राप्तुं दिवमागा-
मागमम् । किंभूतोऽहम्—जाग्रद्वर्तमानः । तथा—न विद्यते धृतिर्धैर्यं सुखं वा यस्येति वा ।
लक्षणेऽनुः कर्मप्रवचनीयः ॥

वेद यद्यपि न कोऽपि भवन्तं हन्त हन्त्रकरुणं विरुणद्धि ।

पृच्छयसे तदपि येन विवेकप्रोज्झनाय विषये रससैकः ॥ ३६ ॥

वेदेति ॥ कोऽपि कथनापि हन्तृषु घातुकेषु अकरुणं निष्कृपं भवन्तं न विरुणद्धि
त्वया सह विरोधं न करोतीति यद्यप्यहं वेद तदपि तथापि त्वं पृच्छयसे युद्धमस्ति न वेति ।

१ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

३ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पञ्चमः सर्गः ।

यतः—विषये अनिलप्रणीये वस्तुनि रसस्वानुपगम्य तेन आविश्यते ~~यतः कर्म नैव विवेक्यते~~
 ज्ञानाय ज्ञानाभावात् भवति । अनुपगमवशात्किमपि न ज्ञायते । हन्त आश्चर्यम् । इति सत्य-
 प्येवंप्रश्न आश्चर्यहेतुः । रसस्येक उदकपेकश्चित्रादिना र्जनाय भवतीत्युक्तिः ॥

एवमुक्तवति देवकृपीन्द्रे द्रागमेदि मधवाननमुद्रा ।

उत्तरोत्तरशुभो हि विभूनां कोऽपि मञ्जुलतमः क्रमवादः ॥ ३७ ॥

एवमिति ॥ देवकृपीन्द्रे नारदे एवं पूर्वोक्तमुक्तवति सति मधवाननमुद्रा इन्द्रमुखमौनं
 द्राक् इदिति अनेदि स्वयं भिक्षा । इन्द्रो बन्नाये इत्यर्थः । पुनः किमित्युवाचैत्यत आह—हि
 यतो विभूनां प्रभूनां मञ्जुलतमो रम्यतमः कोऽपि लोकोत्तरः क्रमेण वादो वचनम् । उत्तरस्य
 प्रत्युत्तरेण पुरस्तात्पुरस्तादा शुभः सुभगो भवति । अतः पुनरप्युवाचैत्यर्थः । अनेदि,
 कर्मकर्तारि ॥

कानुजे मम निजे दनुजारी जाग्रति स्वशरणे रणचर्चा ।

यदुजाङ्गनुपधाय जयाङ्कं शर्मणा स्वपिनि वीतविशङ्कः ॥ ३८ ॥

केति ॥ हे मुने, तस्य नम शरणे गृहे रक्षितारि च स्व आत्मैव रक्षिता मत्त नरतर-
 पार्थ परानपेक्षे वा निजे स्वीये सहजे वानुजे कनिष्ठभ्रातारि दनुजारी दैत्यजननराशौ लालि-
 नृपेन्द्रे जाग्रति तावधाने जागृके सति मम का रणस्य चर्चा विचारणा । मम रसदिना
 नास्तीत्यर्थः । निजेऽनुजे इत्यनेन आह्लावशायित्वं वस्तुतयात्सतः प्रवृत्तत्वं न सूचितम् ।
 दनुजारविलनेन सामर्थ्यातिशयः सूचितः । तस्य शरणे गृहविषये जाग्रतीति वा । नरनर-
 क्षणात्मनो रक्षके इति सर्वविशेषणसाधकम् । तल्लिङ्गलिङ्ग—अपिनि वीत-
 विशङ्कं ना वस्तोपेन्द्रस्य भुजाङ्कं दक्षिणभुजात्तानुपधायोच्छापिकोऽस्य वीतविशङ्को नरनर-
 तन् तर्जना मुखेन स्वपिनि निशामि एवोक्तहेतोः ॥

विश्वरूपकलनादुपपन्नं तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये ।

विभ्रहं नयनुजानतहिष्णुर्ज्यैर्यतां मदशानि स निनाप ॥ ३९ ॥

विश्वेति ॥ हे मुने, तस्य नरमुक्तस्य विश्वरूपकलनात् सर्वं विश्वमनं जगत् इति
 विभेदां सर्वेषां रूपस्य स्वरूपस्य कलनात्स्वीकारात् । सर्वानन्तरात्तराणां प्रसवे । इत्य-
 प्युक्तानं जैमिनिमुनित्वमुदीये उच्यते । जैमिनेति शङ्काः प्रतीत्येव, निम्नोऽपि विश्वरूपक-
 लनेति रूपकत्वं दुष्प्रमेयैत्यर्थः । वस्तुतस्तु जैमिनेति उच्यते, यतो जैमिनिस्तः सोऽमुनो
 मधुसूनां देवता विभ्रहं शरीरं दैत्यैः सह युद्धं वाचस्मिन्मुखात्तानो मदशानि मम शरीरं सर्व-
 विषयं निनाप प्रापयत् । अनुपधायैव वस्तुतस्तु त्वमेव कलनात्स्वीयः । देवतान् इति म-
 देवताया विभ्रहेन वानुजमवधेऽप्युच्यते । नयनुजानतहिष्णुर्ज्यैर्यतां मदशानि स निनाप

१. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । २. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ३. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ४. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ५. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ६. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ७. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ८. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ९. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । १०. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ११. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । १२. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । १३. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । १४. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । १५. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । १६. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । १७. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । १८. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । १९. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । २०. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । २१. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । २२. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । २३. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । २४. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । २५. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । २६. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । २७. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । २८. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । २९. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ३०. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ३१. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ३२. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ३३. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ३४. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ३५. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ३६. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ३७. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ३८. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ३९. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ४०. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ४१. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ४२. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ४३. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ४४. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ४५. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ४६. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ४७. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ४८. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ४९. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ५०. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ५१. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ५२. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ५३. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ५४. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ५५. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ५६. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ५७. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ५८. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ५९. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ६०. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ६१. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ६२. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ६३. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ६४. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ६५. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ६६. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ६७. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ६८. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ६९. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ७०. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ७१. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ७२. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ७३. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ७४. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ७५. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ७६. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ७७. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ७८. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ७९. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ८०. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ८१. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ८२. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ८३. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ८४. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ८५. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ८६. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ८७. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ८८. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ८९. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ९०. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ९१. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ९२. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ९३. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ९४. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ९५. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ९६. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ९७. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ९८. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । ९९. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः । १००. 'मदशानि' इति 'मद' शब्दोपसर्गः ।

आधिक्यं स हि स एव क्षितिभृतां राज्ञां यस्मात्पुरुषार्थो धर्मादिरूपः भूषणगुणाधिक्यमेव
पुरुषार्थत्वेनार्जयन्ति भैमीप्राप्तिहेतुत्वाच्च तु सङ्ग्रामवासनानिति भावः ॥

तदेवाह—

शैशवव्ययदिनावधि तस्या यौवनोदयिनि राजसमाजे ।

आदरादहरहः कुसुमेपोरुल्लास मृगयाभिनिवेशः ॥ ३३ ॥

शैशवेति ॥ कुसुमेपोः कामस्य मृगयायामभिनिवेश आदरो यौवनोदयिनि यौवनोन्मुखे
राज्ञां समाजे समूहे विषये तस्या भैम्याः शैशवव्ययदिनं वाल्यापगमदिनमवधिर्व्यसां क्रियायां
तथा यौवनोदयमारभ्य अहरहः प्रत्यहमादरादतितरामुल्लास प्रकटीवभूव । आदरादहरहः
इति कामपीडाधिक्यं तेषां सूच्यते । तत्प्राप्तिमेव पुरुषार्थत्वेन नच्यन्ते इति भावः ॥

प्रकृतमुपचंहरन्नाह—

इत्यमी वसुमतीं कमितारः सादरास्त्वदतिथीभवितुं न ।

भीमभूसुरभुवोरभिलाषे दूरमन्तरमहो नृपतीनाम् ॥ ३४ ॥

इतीति ॥ अमी वसुमतीं पृथ्वीं कमितारो वाञ्छाशीला राजान इति कारणात्त्वदतिथीभ-
वितुं तवातिथयो भवितुं सादराः साभिलाषा न । सङ्ग्रामाभावात्स्वर्गं प्रति नागच्छन्तीत्यर्थः ।
भैम्यर्थं वसुमतीमेव कमितारो न स्वर्गमिति वा । अहो आश्चर्यं । अभिलाषे विषये भीमभु-
रभुवोभैमीदेवालययोर्दूरमतितरां नृपतीनामन्तरं तारतम्यं महान्विशेषः । यागादिभिः प्राप्या-
त्स्वर्गादपि भैमीप्राप्तिरधिका इति मन्वत इत्यर्थः । स्वर्गे सुरभूर्देवकन्या भोग्या, भैम्यास्तस्याश्च
महान्विशेषः । अथ च—भीमस्य भूः प्रदेशः, तत्र भैम्या विद्यमानत्वात्कुण्डिनत्रिदिवयोर्मे-
हान्विशेषः । अतः स्वर्गाभिलाषो नेत्यर्थः । अथ च—कुण्डिनस्य भूमौ विद्यमानत्वाद्वाञ्छां भूना-
वेव निवासात्कुण्डिनमेव सनीपं न तु स्वर्ग इति तयोर्मेहान्विशेषः । कमितारः, ताच्छील्ये
तृन् । तस्यार्थधातुकत्वेऽपि न पाक्षिकत्वाज्जिज्ञासाभावः । तद्योगाद्बुधमतीमिति द्वितीयो ॥

तेन जाग्रदधृतिर्दिवमागां संख्यसौख्यमनुसर्तुमनु त्याम् ।

यन्मृद्यं क्षितिभृतां न विलोके तन्निमग्नमनसां भुवि लोके ॥ ३५ ॥

तेनेति ॥ हे इन्द्र, अहं तन्निमग्नमनसां भैम्यासक्तचित्तानां क्षितिभृतां भुवि लोके भूलोके
नृद्यं संग्रामं यद् यस्मान्न विलोके न पद्यामि, तेन हेतुना जाग्रतो स्फुरन्ती अधृतिरसंतोपो
यत्सर्वंभूतः सन् त्वाननु उद्दिश्य संख्यसौख्यं बुद्धजनितं सुखमनुसर्तुमन्येष्टं प्राप्तुं दिवनागा-
नागनम् । किंभूतोऽहम्—जाग्रद्वर्तमानः । तथा—न विद्यते धृतिर्धैर्यं सुखं वा यस्येति वा ।
लक्षणेऽनुः क्रमेणवचनीयः ॥

वेद यद्यपि न कोऽपि भवन्तं हन्त हन्त्रकरुणं विरुणद्धि ।

पृच्छयसे तदपि येन विवेकप्रोज्झनाय विषये रससेकः ॥ ३६ ॥

वेदेति ॥ कोऽपि कश्चनापि हन्तृषु धातुकेषु अकरणं निष्कृत्य भवन्तं न विरुणद्धि
त्वया सह विरोधं न करोतीति यद्यप्यहं वेद तदपि तथापि त्वं पृच्छयसे बुद्धमस्ति न वेति ।

१ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेद्यनुवाच' इति साहित्यविद्याधरी ।

[illegible]

मदनस्यौपधोपदेशो कुतः सामर्थ्यमित्यत आह—

नाकलोकभिपजोः सुपमा या पुष्पचापमपि चुम्बति सैव ।

वेद्मि तादृगभिपज्यदसौ तद्भारसंक्रमितवैद्यकविद्यः ॥ ४६ ॥

नाकेति ॥ नाकलोकस्य खल्लोकस्य भिपजोर्वैद्ययोः सुपमा परमा शोभा सैव शोभा पुष्पचापमपि काममपि चुम्बति स्पृशति । तयोरेव शोभा मदने समागतेति वेद्मि । यतोऽसौ मदनस्तादृक् स्ववैद्यरूपः सन् अभिपज्यदचिकित्सत् । किंभूतः—सैव सुपमैव द्वारं तेन कर्तुं भूतेन संक्रमिता संक्रान्तिं प्रापिता समावेशिता वैद्यकविद्या आयुर्वेदशास्त्रं यस्मिन्मदने । शोभाद्वारेण करणेनात्मनि संक्रमिता वैद्यकविद्या येन वा । अतः कामस्य भिपजत्वं संगतमिति भावः । अमन्तत्वात्कमो मित्वाद्भ्रस्वत्वे संक्रमितमिति साधुः । तारकादेराकृतिगणलादि-तच्चा वा । विद्यां वेत्तीति वैद्य इत्यणन्तात्तस्य कर्मणि 'योपघाद्रूपोत्तमात्-' इति युग् । अभिपज्यत्, 'भिपज रोगापनयने' कण्ठादित्याद्यक् ॥

इन्द्रे भैमीमभिलपति सतीन्द्राण्यादीनामिन्द्रपरित्यागजन्यामवस्थां पद्भिः श्लोकैराह—

मानुषीमनुसरत्यथ पत्यौ खर्वभावमवलम्ब्य मघोनी ।

खण्डितं निजमसूचयदुच्चैर्मानमाननसरोरुहनत्या ॥ ४७ ॥

मानुषीमिति ॥ अथ पत्याविन्द्रे खर्वभावं नीचत्वमवलम्ब्याक्षीकृत्य मानुषीं भैमीमनुसरति जिगमिपति सति मघोनीन्द्राणी आननसरोरुहस्य चिन्तावशात्तस्या नम्रतया निजं स्त्रीयमुच्चैर्महान्तं मानमहङ्कारं पूजनं वा खण्डितमसूचयत् । आननसरोरुहनत्या कृत्वा खण्डितमिति वा । अथ च खर्वत्वं हसत्वम् । यो हि वामनत्वमङ्गीकरोति तस्यैव परिमाणेन न्यूनत्वं भवितुं युक्तं नान्यस्येति, अत्र तु विपरीतम् । मानुषीम्, जातिवाचित्वान्डीप् । मघोनी, 'पुंयोगात्-' इति ङीप् 'श्वयुव-' इति संप्रसारणम् ॥

यो मघोनि दिवमुच्चरमाणे रम्भया मलिनिमालमलम्भि ।

वर्ण एव स खलूज्ज्वलमस्याः शान्तमान्तरमभापत भङ्ग्या ॥ ४८ ॥

य इति ॥ रम्भया देवाङ्गनया मघोनीन्द्रे दिवमुच्चरमाणे त्यक्त्वा गच्छति सति यो मलिनिमा मालिन्यमलमत्यर्थमलम्भि प्राप्तैः स मलिनिमरूपो वर्ण एव खलु निश्चयेनास्या रम्भाया उज्ज्वलं हर्षयुक्तमान्तरं हृदयं भङ्ग्या आकारविशेषेण शान्तं निर्विण्णं दुःखयुक्तमभापतावोचत् । उज्ज्वलस्य मालिन्यमनुपपद्यमानं सदर्थपत्त्या दीप्ततायाः शान्ततां ब्रूते । स्वत्यागदुःखवशाच्छयामलं जातं सर्वैरपि ज्ञातमित्यर्थः । अथच—अस्या उज्ज्वलं शृङ्गारस-प्रधानमान्तरं मनः शान्तं शान्तैकरसप्रधानं ब्रूते स्म । तस्या अपि वैराग्यमभूदित्यर्थः । अथ च—शान्तं कोपरहितम् । तदीयमन्तःकरणम् उदतिशयेन ज्वलतीत्युज्ज्वलं दीप्तं सकोपमभापत । तत्त्यागात्तदानीं क्रुद्धा सा जातेत्यर्थः । कोपाच्छयामता भवति । अत्रापि शा-

१ 'अयोप्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र निर्वेदव्यभिचारिभावोदयोऽपहुतिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ (स एव मलिनिमलक्षणो वर्णोऽस्या रम्भाया आन्तरं हृदयसंवन्धिनमुज्ज्वलं वर्णं धावत्यं शान्तमभापत । यथा (अथ च) । स एव वर्णः उज्ज्वलं धावत्यन् आन्तरं हृदयं शान्तमचष्ट इत्यन्वयः । वहिर्मालिन्येनान्तरमपि मालिन्यमनुमितमित्यर्थः । (अथ च) स एव मलिनिमा वर्ण उज्ज्वलं गर्विष्ठमन्तरं हृदयं शान्तं शीतलत्वमाह स) इति पुस्तकान्तरेऽधिकः पाठः ।

न्तस्य दीप्तत्वं शान्तरसस्य च शृङ्गाररसत्वमित्युभयमप्याश्चर्यकारि । श्यामवर्णस्य च शृङ्गार-
कथनं (त्वं) युक्तं तस्य तद्दर्पणत्वात् । उच्चरमाणे, 'उद्धरः सक्रमेकात्' इत्यात्मनेपदम् ॥

जीवितेन कृतमप्सरसां तत्प्राणमुक्तिरिह युक्तिमती नः ।

इत्यनक्षरमवाचि घृताच्या दीर्घनिःश्वसितनिर्गमितेन ॥ ४९ ॥

जीवितेनेति ॥ घृताच्या देवाज्ञया दीर्घनिःश्वसितस्य निर्गमितेन निःसरणेन कृत्वा
इति अनक्षरं वपैर्विनेवावाचि । अथ च अनक्षरमवाच्यमवाचि । इति किम्—अप्सरसां
नोऽस्माकमिह सनये जीवितेन कृतमलम्, इन्द्रस्य नैन्यनुरागाच्चावितं निष्कलं यतः, तत्-
त्त्वान्नोऽस्माकं प्राणमुक्तिः प्राणत्याग एव युक्तिमती युजेति । दुःखेन तादृशदीर्घो निःश्वसो
मुक्तो यथा प्राणा अपि बहिर्निर्गच्छन्तीति भावः । प्राणा निःश्वात्तरूपाः, ततस्तन्निर्गमात्प्राणानि-
र्गनो युक्तः । 'अनक्षरमवाच्यम्' इत्यनरैः ॥

साधु नः पतनमेवमितः स्यादित्यभण्यत तिलोत्तमयापि ।

चामरस्य पतनेन कराज्जातद्विलोलनचलद्भुजनालात् ॥ ५० ॥

साध्विति ॥ तद्विलोलेन चामरचालनेन चलन् चलतो भुज एव नालो यस्य एवंवि-
धात् कर एवाब्धं कमलं तत्तच्चामरस्य पतनेन कृत्वा तिलोत्तमया देवाज्ञयापि इत्यनन्व-
तावादि । इति किम्—इतोऽस्मात्स्वर्गान्नोऽस्माकं चामरवत्पतनमेव युक्तं स्यादिति । दुःख-
सादृशवैकल्यात्तत्करचमलाच्चामरं पतितमिति भावः । चक्षिजो जित्करपाङ्गपक्षददुदात्तेतोऽपि
चलैवेः परलपदं शर्ता ॥

मेनका मनसि तापमुदीतं यत्पिधित्सुरकरोदवहित्थाम् ।

तत्स्फुटं निजहृदः पुटपाके पङ्कलिसिमत्तज्जद्विहित्थाम् ॥ ५१ ॥

मेनकेति ॥ मेनका देवाज्ञया मनसि उदीतं जातं तापं विरहज्वरं पिधित्सुः पिधित्सु-
च्युः अवहित्थामाकारगुणित्सुरकरोदिति यत् तद् आकारगुणित्सुररूपमेव कर्माभूतं निजहृदः
सहृदयस्य पुटमध्ये यः पाकस्याद्विषये बहित्थां बहिर्कृतां पङ्कलिति पङ्कलेनेकात्तज्जद्विहित्थाम् ।
सुदुर्मुक्ते । संतापाकागुणित्सुर्नां तदुदयनवितरां पीडितम् । संतापत्वायः स्थितत्वादवहि-
त्थामा उदारं स्थितत्वादुदयस्य मध्ये स्थितत्वात्पुटपाकतम् । पुटपाके विन्यासान्नादुःख-
रत्नं सृजितम् । साक्षात्पाके ज्ञातिरिति विनाश एव भवेत्तथा चिरं दुःखं नानुभूयेदेषः ।
अन्योऽपि पुटपाके बहिः पङ्कलेपं करोति । सुदुर्गो निजहृद इति वा । मेनकेति हृन्नेदुद-
त्तत्वाभुर्भाषापानपि ॥

उपेशी गुणवशीकृतविश्वा तत्क्षयातिमितनावनिमेन ।

शश्वत्तद्वत्तमापनत्तीनस्तन्मकार्यनपुपद्पुपद् ॥ ५२ ॥

१ 'अथ भारीरसदुर्गलोदेशसंज्ञा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथानुदात्तपुटपेक्ष-
विशेषोक्त्या' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'चलैवेः परलपदं शर्ता' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'अथानुदात्तपुटपेक्षसंज्ञा' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अथोक्ते' इति साहित्यविद्याधरी ।

मदनस्योपधोपदेशे कुतः सामर्थ्यमिलत आह—

नाकलोकभिपजोः सुपमा या पुष्पचापमपि चुम्बति सैव ।

वेद्मि तादृगभिपज्यदसौ तद्धारसंकमितवैद्यकविद्यः ॥ ४६ ॥

नाकेति ॥ नाकलोकस्य खल्लोकस्य भिपजोर्वैद्ययोः सुपमा परमा शोभा सैव शोभा पुष्पचापमपि काममपि चुम्बति स्पृशति । तयोरेव शोभा मदने समागतेति वेद्मि । यतोऽसौ मदनस्तादृक् खल्लैद्यरूपः सन् अभिपज्यदचिकित्सत् । किंभूतः—सैव सुपमैव द्वारं तेन कर्तुं भूतेन संक्रमिता संक्रान्तिं प्रापिता समावेशिता वैद्यकविद्या आयुर्वेदशास्त्रं यस्मिन्मदने । शोभाद्वारेण करणेनात्मनि संक्रमिता वैद्यकविद्या येन वा । अतः कामस्य भिपज्यत्वं संगतमिति भावः । अमन्तत्वात्कमो मित्त्वाद्भ्रस्वत्वे संक्रमितमिति साधुः । तारकादेराकृतिगणत्वादित्था वा । विद्यां वेत्तीति वैद्य इत्यणन्तात्तस्य कर्मेति 'योपधाद्गुरुपोत्तमात्-' इति वुञ् । अभिपज्यत्, 'भिपज रोगापनयने' कण्डूदिखाद्यक् ॥

इन्द्रे भैमीमभिलपति सतीन्द्राप्यादीनामिन्द्रपरित्यागजन्यामवस्थां षड्भिः श्लोकैराह—

मानुपीमनुसरत्यथ पत्यौ खर्वभावमवलम्ब्य मघोनी ।

खण्डितं निजमसूचयदुच्चैर्मानमाननसरोरुहनत्या ॥ ४७ ॥

मानुपीमिति ॥ अथ पत्याविन्द्रे खर्वभावं नीचत्वमवलम्ब्याङ्गीकृत्य मानुपीं भैमीमनुसरति जिगमिषति सति मघोनीन्द्राणी आननसरोरुहस्य चिन्तावशान्नत्या नम्रतया निजं स्वीयमुच्चैर्महान्तं मानमहङ्कारं पूजनं वा खण्डितमसूचयत् । आननसरोरुहनत्या कृत्वा खण्डितमिति वा । अथ च खर्वत्वं ह्रस्वत्वम् । यो हि वामनत्वमङ्गीकरोति तस्यैव परिमाणेन न्यूनत्वं भवितुं युक्तं नान्यस्येति, अत्र तु विपरीतम् । मानुपीम्, जातिवाचित्वान्धीप् । मघोनी, 'पुंयोगात्-' इति ङीप् 'श्वयुव-' इति संप्रसारणम् ॥

यो मघोनि दिवमुच्चरमाणे रम्भया मलिनिमालमलम्भि ।

वर्ण एव स खल्लूङ्गवलमस्याः शान्तमान्तरमभापत भङ्ग्या ॥ ४८ ॥

य इति ॥ रम्भया देवाङ्गनया मघोनीन्द्रे दिवमुच्चरमाणे त्यक्त्वा गच्छति सति यो मलिनिमा मालिन्यमलमल्यर्थमलम्भि प्राप्तः स मलिनिमरूपो वर्ण एव खलु निश्चयेनास्या रम्भाया उज्ज्वलं हर्षयुक्तमान्तरं हृदयं भङ्ग्या आकारविशेषेण शान्तं निर्विण्णं दुःखयुक्तमभाषतावोचत् । उज्ज्वलस्य मालिन्यमनुपपद्यमानं सदर्शापत्त्या दीप्ततायाः शान्ततां ब्रूते । खल्यागदुःखवशाच्छ्रद्धामलं जातं सर्वैरपि ज्ञातमित्यर्थः । अथच—अस्या उज्ज्वलं शृङ्गाररसप्रधानमान्तरं मनः शान्तं शान्तैकरसप्रधानं ब्रूते स्म । तस्या अपि वैराग्यमभूदित्यर्थः । अथ च—शान्तं कोपरहितम् । तदीयमन्तःकरणम् उदतिशयेन ज्वलतीत्युज्ज्वलं दीप्तं सकोपमभाषत । तत्त्यागात्तदानीं क्रुद्धा सा जातेत्यर्थः । कोपाच्छ्रद्धामता भवति । अत्रापि शा-

१ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र निर्वेदव्यभिचारिभावोदयोऽपहुतिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ (स एव मलिनिमलक्ष्णो वर्णोऽस्या रम्भाया आन्तरं हृदयसंबन्धिनमुज्ज्वलं वर्णं धावत्यं शान्तमभाषत । यथा (अथ च) । स एव वर्णः उज्ज्वलं धावत्यन् आन्तरं हृदयं शान्तमवष्ट इत्यन्वयः । बहिर्मालिन्येनान्तरमपि मालिन्यमनुमितमित्यर्थः । (अथ च) स एव मलिनिमा वर्ण उज्ज्वलं गर्विष्ठमन्तरं हृदयं शान्तं शीतलत्वमाह स) इति पुस्तकान्तरेऽधिकः पाठः ।

लेनापि जनेनाधुनापि स देवः कालः कृष्णवर्ण एव, अथ च कालसंज्ञकः कीर्त्यते कथ्यते । नलरूपावलोकनजनितकालिन्नोऽद्यापि वर्तमानत्वाद्यमस्य कालत्वमन्वयं न तु नामनात्रेणै-
त्यर्थः । यनोऽपि सचिन्तोऽभूदिति भावः । रविवंशवत्तस्य श्यामत्वमाश्चर्यकारि । तथानिर्व-
चनीयस्वरूपस्य सौन्दर्यं विलोक्य यस्माद्यनोऽपि कालिमानं प्राप तस्माज्जनैरेवं कीर्त्यत इति ॥

यं वभार दहनः खलु तापं रूपधेयभरमस्य विमृश्य ।

तत्र भूदनलता जनिकर्त्री मा तदप्यनलतैव तु हेतुः ॥ ६३ ॥

यमिति ॥ दहनोऽग्निरस्य नलस्य रूपधेयस्य सौन्दर्यस्य भरं वाहुल्यं विमृश्य विचार्य
दुःखायं तापं वभार तत्र संतापेऽनलतामिता खलु निश्चयेन जनिकर्त्री जन्मकारिणी ना
भूत् । त्वेन स्वस्य तापकारणायोगादेकस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वविरोधात् । तदपि तथापि तु पुन-
र्निश्चितमनलतैव नलान्यत्वमेव हेतुः कारणम् । अहं चेन्नलोऽभविष्यं तर्हि मैत्री नमैवाम-
विष्यत् । तत्तु नाभूदिति दुःखशास्त्रसंतप्तोऽभूदिति भावः । रूपधेय इत्यत्र 'रूप-' इत्या-
दिना स्वार्थे धेयः । जनिकर्त्रीत्यवतरत्वबोधिकेतिवत्ताहुः ॥

कामनीयकमधःकृतकामं काममक्षिभिरवेक्ष्य तदीयम् ।

कौशिकः स्वमखिलं परिपश्यन्मन्यते स्म खलु कौशिकमेव ॥ ६४ ॥

कामेति ॥ कौशिक इन्द्रोऽखिलं स्वमात्मानं परिपश्यन्परितो विलोकयन् एतद् निश्चिनं
कौशिकमेवोत्कृष्टमेव मन्यते स्म । किं कृत्वा—अधःकृतो न्यकृतः कामो येन तदीयं नलसं-
बन्धि कामनीयकं सौन्दर्यमक्षिभिः सहस्रेणापि नेत्रैः काममक्षितरामवेक्ष्य निरीय ।
'नलाग्रेऽहमुत्कृतुल्य एवेतीन्द्रस्य बुद्धिरदभूत् । प्रत्ययवं स्वस्य नेत्रसद्भावात् । विसंस्थुल-
त्वादित्यर्थः । अक्षिभिरिति बहुवचनं तद्रूपावलोकने सौन्दर्यसूचनार्थम् । कौशिकस्य कौशि-
कत्वं युक्तमेव । 'महेन्द्रगुगुलुत्कृष्टव्यालप्रहिषु कौशिकः' इत्यमरः । कामनीयकम्, पूर्व-
ज्ञाये 'द्योषाद्-' इति युक् ॥

रामणीयकगुणाद्वयवादं मूर्तमुत्थितममुं परिभाष्य ।

विलयाय हृदयानि वितेरुस्तेन तेषु न सुराः प्रवभूयुः ॥ ६५ ॥

रामेति ॥ सुरा इन्द्रादयोऽमुं नलं मूर्तमाकारवन्तमुत्थितमुदितं रामणीयकं सौन्दर्यं
तदक्षणी गुणः तस्माद्वैत (द्वय) नादोऽद्वितीयमादस्तं परिभाष्य विचार्य हृदयान्मन्त्रः कर-
णानि विलयायाध्याय यतो वितेरुस्तवन्तः । आकारवत्सौन्दर्यमिदमेकमेव दृष्टं नान्यत्रेत्या-
धर्मयुक्तं यतो जातास्तेन कारणेन तेषु हृदयेषु निषेधे न प्रवभूयुः समर्था नाभूवत् । आ-
र्यदशात्किं करणीयमनुमेति किमपि न स्फुरेदमिति भावः । दानस्य स्वस्वस्यैव हितिरत्नज्ञा-
पादगत्याद्विलयाय दत्तेषु हृदयेषु स्वमित्यं नाभूदिति युक्तमेव । रामणीयकं गुणो यस्य
तस्माद्वयवाद एतादयोऽप्येव नान्य इति वा । रामणीयकं कामनीयकम् ॥

१ 'अथ एतेकमुपलक्षितव्येति' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ विरोधमात्र' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ एतेकमुपलक्षितव्येति' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ
एतेकमुपलक्षितव्येति' इति साहित्यविद्याधरी ।

किं घनस्य जलधेरथवैवं नैव संशयितुमप्यलभन्त ।

स्यन्दनं परमदूरमपश्यन्निःस्वनश्रुतिसहोपनतं ते ॥ ५९ ॥

किमिति ॥ ते देवा इदं घनस्य मेघस्य ध्वनितं, समुद्रस्य किमिति संशयितुं संदेहमपि कर्तुमर्थात्समयं नैवालभन्त किंपुनर्निधेतुम् । किंतु निःस्वनस्य श्रुतिराकर्णनं तथा सद तस्याः समये उपनतं प्राप्तमदूरं निदृष्टवर्तितं स्यन्दनं रथं परं केवलमपश्यन्ददृशुः । शब्दाकर्णेन-
समये एव रथोऽपि वेगादागत इत्यर्थः । नलस्याभ्युदयवेदित्वं सूचितम् । प्रथमे क्षणे घनध्व-
नितस्य स्वरणम्, द्वितीये जलधेः, ततः क्रमेण द्वयोः समानधर्मस्वरणलक्षणः पञ्चमक्षणे
संशयः । प्रथमक्षणे एव रथे सनागते कथं संशयः, कथंतरां च विचारः, कथंतमां च
निर्णय इत्यर्थः । रधध्वनेर्गान्भीर्यं सूचितम् ॥

सूतविश्रमदकौतुकिभावं भावबोधचतुरं तुरगाणाम् ।

तत्र नेत्रजनुपः फलमेते नैपधं बुबुधिरे विबुधेन्द्राः ॥ ६० ॥

सूतेति ॥ एते विबुधेन्द्रा नेत्रजनुपो नयनजन्मनः फलं नैपधं नलं तत्र रथे बुबुधिरे
ज्ञातवन्तः । किंभूतम्—सूतस्य सारथेर्विश्रमं ददातीति विश्रमदः कौतुकिभावः कुतूहलित्वं
यस्य । तथा तुरगाणां भावबोधे हृदयाशयज्ञाने चतुरम् । अत एव एवंविधस्य सुन्दरान्तर-
स्याभावादेतस्यावलोकने नेत्रजन्मनः साफल्यमित्यर्थः । सूतश्रमापन्नोदेनास्माकमप्यभीष्टं
कृत्वा श्रममपनेष्यतीति सूचितम् । यः पशूनां हृदयं जानाति सोऽस्माकं हृदयस्थमभिप्रायं
कथं न ज्ञास्यतीति भावबोधपदेन सूचितम् । विनिष्टं श्रमं शति नुदतीति । एतैश्चिद्वैर्नलोऽय-
मिति तैर्ज्ञातमिति भावः ॥

वीक्ष्य तस्य वरुणस्तरुणत्वं यद्वभार निविडं जडभूयम् ।

नौचिती जलपतेः किमु सास्य प्राज्यविस्मयरसस्तिमितस्य ॥ ६१ ॥

वीक्ष्येति ॥ तस्मिन्समये वरुणस्तस्य नलस्य तरुणत्वं वीक्ष्य यत् निविडं जडभूयं
जडत्वं वभार प्राप्तवान् । एनं दृष्ट्वा भैमी मां कथं वरिष्यतीति चिन्तयतीतिस्त्रिणोऽभूदित्यर्थः ।
अथच जडत्वं, तथैव चिन्तया स्तब्धत्वमपि प्राप । सा नलसौन्दर्यां (तारुण्यां) वलोकनेन
प्राज्यो बहुतरो विस्मयरस आश्चर्यरसः, तेन स्तिमितस्य निश्चलस्य अस्य जलपतेर्वरुणस्य
किमु न नौचिती, अपित्वौचिलमेव । जलपतेरुदकरूपत्वम्, जडपतेर्मूर्खभ्रेष्ठस्य च मन्दभू-
यस्त्वं च युक्तमेव । अन्यस्यापि विशिष्टगर्वरसयुक्तस्य जडपतेर्जडत्वं युक्तमित्युक्तिः । तादृशं
तमालोकयातितरां सचिन्तोऽभूदित्यर्थः ॥

रूपमस्य विनिरूप्य तथातिम्लानिमाप रविवंशचतंसः ।

कीर्त्यते यदधुनापि स देवः काल एव सकलेन जनेन ॥ ६२ ॥

रूपमिति ॥ रविवंशस्य वतंसो भूषणं यमोऽस्य नलस्य रूपं सौन्दर्यं विनिरूप्य विशेषेण
सादरमवलोक्य तथा तेन प्रकारेणातिम्लानिमाधिकं कालिमानमाप । यद् येन कारणेन सक-

१ 'अत्रातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽतिशयोक्तिश्च' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासः श्लेषश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।

तेनापि जनेनाधुनापि स देवः कालः कृष्णवर्ण एव, अथ च कालसंज्ञकः कीर्त्यते कथ्यते । नलरुसावलोकनजनितकालिन्नोऽद्यापि वर्तमानत्वाद्यमस्य कालत्वमन्वर्थं न तु नाममात्रेणै-
त्यर्थः । यमोऽपि सचिन्तोऽभूदिति भावः । रविवंशवतंसस्य इयमत्वमाश्चर्यकारि । तथानिर्व-
चनीयस्वरूपस्य सौन्दर्यं विलोक्य यस्माद्यमोऽपि कालिमानं प्राप तस्माच्चनैरेवं कीर्त्यत इति ॥

यं बभार दहनः खलु तापं रूपधेयभरमस्य विमृश्य ।

तत्र भूदनलता जनिकर्त्री मा तदप्यनलतैव तु हेतुः ॥ ६३ ॥

यमिति ॥ दहनोऽग्निरस्य नलस्य रूपधेयस्य सौन्दर्यस्य भरं बाहुल्यं विमृश्य विचार्य
दुःखाद्यं तापं बभार तत्र संतापेऽनलताम्रिता खलु निश्चयेन जनिकर्त्री जन्मकारिणी ना
भूत् । त्वेन स्वस्य तापकारणायोगादेकस्यैव कर्तृत्वकमेत्वविरोधात् । तदपि तथापि तु पुन-
निश्चितमनलतैव नलान्यत्वमेव हेतुः कारणम् । अहं चेन्नलोऽभविष्यं तर्हि भैमी ममैवाम-
विष्यत् । तत्तु नाभूदिति दुःखवशात्संततोऽभूदिति भावः । रूपधेय इत्यत्र 'रूप-' इत्या-
दिना स्वार्थे धेयः । जनिकर्त्रीत्यवतरत्वबोधिकेतिवत्साधुः ॥

कामनीयकमथःकृतकामं काममक्षिभिरवेक्ष्य तदीयम् ।

कौशिकः स्वमखिलं परिपश्यन्मन्यते स खलु कौशिकमेव ॥ ६४ ॥

कामेति ॥ कौशिक इन्द्रोऽखिलं स्वमात्मानं परिपश्यन्परितो विलोकयन् तत्तु निश्चितं
कौशिकमेवोल्लङ्घनेव मन्यते स । किं कृत्वा—अथःकृतो न्यकृतः कानो येन तदीयं नलसं-
वन्धि कामनीयकं सौन्दर्यमक्षिभिः सहस्रेणापि नेत्रैः काममक्षितरामवेक्ष्य निमीय ।
'नलप्रेऽहमुल्लङ्घितुस्य एवेतीन्द्रस्य बुद्धिरुदभूत् । प्रत्यक्षपदं स्वस्य नेत्रचक्रावान् । विसंस्तुल-
त्वादित्यर्थः । अक्षिभिरिति बहुवचनं तद्रूपावलोकने सौन्दर्यसूचनार्थम् । कौशिकस्य कौशि-
कत्वं युक्तमेव । 'नहेन्द्रगुणुल्लङ्घक्यालगाहिषु कौशिकः' इत्यमरः । कामनीयकम्, पूर्वव-
द्भावे 'योरधात्-' इति युक्त्वं ॥

रामणीयकगुणादयवाद् मूर्तमुत्थितममुं परिभाष्य ।

विसयाय हृदयानि वितेदस्तेन तेषु न सुराः प्रवभूवुः ॥ ६५ ॥

रामेति ॥ सुरा इन्द्रदपोऽमुं नलं मूर्तमाकारवन्तमुत्थितमुदितं रामणीयकं सौन्दर्यं
तदक्षणी गुणः तत्साक्षितं (दृष्टं) नादोऽद्वितीयपादस्त्वं परिभाष्य विचार्य हृदयान्यान्तःकर-
णानि विस्रयायाधर्षाय यतो वितेदस्तेन तेषु न सुराः प्रवभूवुः । आकारवत्सौन्दर्यमिदमेकमेव इष्टं नान्यत्रेला-
भर्षयुक्ता यतो जातास्तेन कारणेन तेषु हृदयेषु निषेधे न प्रवभूवुः समर्था नाभूवन् । आध-
र्षयसामिक करणीयममुनेति किमपि न स्फुटितमिति भावः । दानस्य स्वस्वत्वनिवृत्तिरस्वला-
पादमत्वादित्येव दत्तेषु हृदयेषु स्थानित्वं नाभूदिति युक्तमेव । रामणीयकं युयो यस्य
तस्याद्रपवाद एतत्सोऽयमेव नान्य इति वा । रामणीयकं कामनीयकमेव ॥

१ 'अथ एतेकमुल्लङ्घितुस्येति' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ वितेदस्तेन' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ एतेकमुल्लङ्घितुस्येति' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ
दपोक्तिः समस्तः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रेयरूपकविशेषनिवेशैः संवदद्भिर्मराः श्रुतपूर्वैः ।

एष एव स नलः किमितीदं मन्दमन्दमितरेतरमूचुः ॥ ६६ ॥

प्रेयेति ॥ अमरा इति एवं इदमितरेतरं परस्परं मन्दमन्दमल्पस्वरं यथा तथा ऊचुः ।
एवमिदं कथम्—श्रुतपूर्वैः पूर्वं लोकमुखाच्छ्रुतैः संवदद्भिर्द्यादृशा गुणाः पूर्वं श्रुतास्तादृशा
एवाधुना दृष्टा इति संवादं भजमानैः प्रैयरूपकस्य प्रियरूपकत्वस्य यो विशेषोऽतिशयस्तस्य निवे-
शैरवस्थानैः सौन्दर्यविशेषविन्यासैः कृत्वा स नल एष एव किम् । श्रुतानुरूपगुणावलोकनेन
नलं व्यतर्कयन्नित्यर्थः । प्रैयरूपकम्, मनोज्ञादित्वाद्भावे बुब् । मन्दमन्दम्, प्रकारे द्विरुक्तिः ॥

तेषु तद्विधवधूवरणार्हं भूषणं स समयः स रथाध्वा ।

तस्य कुण्डिनपुरं प्रतिसर्पन्भूपतेर्व्यवसितानि शशंसुः ॥ ६७ ॥

तेष्विति ॥ एते पदार्था भूपतेर्नलस्य व्यवसितानि उद्योगास्तेष्विन्द्रादिषु विषये
शशंसुः । अथ भैमीवरणार्थं गच्छतीति तेभ्यः कथयामासुः । एते के—तद्विधातिसुन्दरी
वधूभैमी तस्या वरणार्हं योग्यं भूषणमेकः पदार्थः, स समयः स्वयंवरकालश्चैकः, कुण्डिनपुरं
प्रतिसर्पन्प्रतिगच्छन् स रथाध्वा रथमार्गं एकः । नलस्य भूषणादि विचार्य अयं भैमीवरणार्थं
तत्र गच्छतीति तैर्निर्णीतमित्यर्थः ॥

धर्मराजसलिलेशहुताशैः प्राणतां श्रितममुं जगतस्तैः ।

प्राप्य हृष्टचलविस्तृततापैश्चेतसा निभृतमेतदचिन्ति ॥ ६८ ॥

धर्मराजेति ॥ तैर्धर्मराजसलिलेशहुताशैर्यमवहणानलैश्चेतसा कृत्वा निभृतं गुप्तमेतद्वक्ष्य-
माणमचिन्ति विचारितम् । किंभूतैः—जगतः सम्यक्पालनाल्लोकस्य प्राणतां श्रितं जीवव-
त्प्रियम् । अथ च प्राणाख्यवायुभूतं वा अमुं प्राप्य यथासंख्यं हृष्टचलविस्तृततापैर्जगत्प्रियत्वा-
द्धर्मराजत्वाद्यमो हृष्टः, वरुणोऽपि सलिलेशत्वाद्धर्षवशादेव चञ्चलः, वह्निरपि हुताशत्वाद्धर्षव-
शादेव विस्तृततापः परिपुष्टो जात इत्यर्थः । असूनां प्राप्तां यमो हृष्यति लोकप्राणापद्वा-
रित्वात् । वायूनां प्राप्तां जलात्मकत्वान्मेघरूपत्वाच्च वरुणश्चञ्चलो भवति । तथा वायूनां प्राप्तां
वह्निर्ददृर्षिर्भवति । वचनभङ्गा यमः क्रुद्धोऽभूत्, वरुणोऽपि चिन्तावशाच्चञ्चलोऽभूत्, वह्नि-
रपि चिन्तावशादतिसंतप्तोऽभूदिति भावः ॥

यमचिन्तामाह—

नैव नः प्रियतमोभयथासौ यद्यमुं न वृणुते वृणुते वा ।

एकतो हि धिगमूढगुणशामन्यतः कथमदःप्रतिलम्भः ॥ ६९ ॥

नेति ॥ असौ नैमी यदि अमुं नलं न वृणुते, वाथवा वृणुते उभयथापि वरुणोऽवरुणे च
नोऽस्माकं प्रियतना प्राणेश्वरी पत्नी हितकारिणी च नैव भवेत् । कुतः—हि यस्मादेकतो-
ऽवरुणपक्षे अमुं नैमीनगुणज्ञां धिक् । नतो नलगुणाधिक्यं न जानाति सा कथं वरणीया ।
अन्यतो वरुणपक्षे नलगुणाधिक्यवद्धानेन वृते नले अदःप्रतिलम्भः अमुप्या लानो मम कथम् ।
उभयथापि न प्रियतमेति वनेन धनैर्प्रधाना चिन्ता कृता । एकतः, अन्यतः, सप्तम्यर्थे तैत्तिः ॥

१ 'अत्र जलितं' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ अनुवक्ष्यामि' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्र कृत्वा लिलेश्वरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वरुणचिन्तानाह—

मां वरिष्यति तदा यदि भक्तो वेद नेयमियदस्य महत्त्वम् ।

ईदृशी च कथमाकलयित्री मद्दिशेपमपरानृपपुत्री ॥ ७० ॥

मामिति ॥ इयं भैनी मां तदा वरिष्यति यदि नक्तः सकाशादियदतिबहु अस्य महत्त्वं नाहास्यं न वेद न जानाति न लन्यथा । ईदृशी च भक्तो नलस्य विशेषमजानानैव चेद्राज-पुत्री तर्हि अपरादन्यत्सात्सजातीयाद्विजातीयाद्वा सकाशात् मद्दिशेपं ननाधिक्यं कदनाकठ-यित्री ज्ञास्यति, अपि तु तदपि न ज्ञास्यतीति । उभयथास्या अलम् इति वरुणेन वचनं चिन्तितम् । भक्तो नले विशेषापरिज्ञानवदन्यत्सान्भनापि विशेषापरिज्ञानाच्च नानपि वरिष्य-तीति भाव इति वा ॥

वह्निचिन्तानाह—

नैपथे यत वृते दमयन्त्या व्रीडितो नहि बहिर्भवितास्ति ।

स्वां गृहेऽपि वनितां कथमास्यं हीनिमीलि खलु दर्शयिताहे ॥ ७१ ॥

नैपथ इति ॥ अहं दमयन्त्या नैपथे वृते सति व्रीडितः सन् न बहिर्भवितास्मि दिग्-न्तास्ति । वत चेदे । गृहेऽपि स्वां वनितामास्यं मुखं कथं दर्शयिताहे दर्शयित्वास्मि । हि यस्माद् हीनिमीलि लज्जासंकुचितम् । गृहे स्वधोभयम्, बहिर्लोकदर्शनभयम्, उभयत्र कष्टमिति यद्विना संतापेन चिन्तितम् । दर्शयिताहे, 'निपथ' इत्यात्मनेपदे ईदृशयिताहे कर्तुं कर्मलम् ॥

इत्यथेत्य मनसात्मविधेयं किञ्चन त्रिविकुपी बुबुधे न ।

नाकनायकमपास्य तमेकं सा स पश्यति परस्परमात्मन् ॥ ७२ ॥

इतीति ॥ सा त्रिविकुपी देवदसी नगता इति पूर्वोक्तमपेक्षाकृतम् । इत्यथ नाकनाय-धेयं किमपि स्वीयं कार्यं न बुबुधे ज्ञातव्यम् । किन्तु तमेकं नाकनायकमिदमप्यप्य 'पश्य परस्परमात्मं वदनं पश्यति सा । इति कृतव्यक्तमूढानुरूपम् । 'आत्मनिरेवम्' इति वदे नगपेक्षया आत्मनो न्यूनस्वरूपं विरेचं नगता त्रिविकुपी किञ्चन न बुबुध इत्यर्थः ।

किं विधेयमधुनेति त्रिसुग्धं लातुगाननमवश्यं कतुसाः ।

संसति स कपटे पटुर्धर्मक्षेत्रं समनितम्प नलस्य ॥ ७३ ॥

किमिति ॥ पटुश इन्द्रोऽपुना किं विधेयमित्यसह्यस्यादिभुग्धं विरेचनं कर्तव्यं सत्तु-गानं वनशीलानाकनमवश्यं विरेचनं उन्मूलितं । इत्येव पटुः पटुता, अहं एव नलस्य वदनं प्रहारं समनितम्प संसति सा परस्परं वदति सा ॥

सपेतः कुशलवानसि कथित्वं स नैरय इति प्रतिभा नः ।

सा सनाथसुहृत्स्यपि रेखां परितेननुपतारिष्यति ॥ ७४ ॥

१०३ रेख इति साहचर्यविधायकः । १०४ रेखां परितेननुपतारिष्यति इति रेखां सा सनाथसुहृत्स्यपि परितेननुपतारिष्यति । १०५ रेखां परितेननुपतारिष्यति । १०६ रेखां परितेननुपतारिष्यति । १०७ रेखां परितेननुपतारिष्यति । १०८ रेखां परितेननुपतारिष्यति । १०९ रेखां परितेननुपतारिष्यति । ११० रेखां परितेननुपतारिष्यति । १११ रेखां परितेननुपतारिष्यति । ११२ रेखां परितेननुपतारिष्यति । ११३ रेखां परितेननुपतारिष्यति । ११४ रेखां परितेननुपतारिष्यति । ११५ रेखां परितेननुपतारिष्यति । ११६ रेखां परितेननुपतारिष्यति । ११७ रेखां परितेननुपतारिष्यति । ११८ रेखां परितेननुपतारिष्यति । ११९ रेखां परितेननुपतारिष्यति । १२० रेखां परितेननुपतारिष्यति ।

सर्वत इति ॥ त्वं सर्वतः सप्ताङ्गराज्यादौ कुशलवानसि कञ्चित्कथय । कञ्चित्कानप्रवे-
दनं स्वामिप्रायकथनम् । अपरिचितस्य कुशलप्रश्नो न युक्त इत्यत आह—स प्रसिद्धो नैपथ-
स्त्वमिति नोऽस्माकं प्रतिभा आनुमानिकी बुद्धिः । कुत इत्यत आह—वयं स्वस्य नम आस-
नार्थं विषये सुहृदोऽतिमित्रस्य वीरसेननात्रो नृपतेरिव त्वयि विद्यमानां रेखां शोभां विद्मो
जानीमः । वीरसेनतुल्यशोभत्वात्तत्पुत्रस्त्वम् । प्रायेण पितृसदृशः पुत्रो भवति । ‘शोभाम्’
इति वा पाठः । ‘उपमानोपमानं या भूयणस्यापि भूषणम् । आङ्गर्थाः कथ्यन्ते रेखा चक्षुःपी-
यूपवर्षिणी ॥’ इत्यालंकारिकाः ॥

क्व प्रयास्यसि नलेत्यलमुक्त्वा यात्रयात्र शुभयाजनि यत्रः ।

तत्तथैव फलसत्त्वरया त्वं नाध्वनोऽर्धमिदमागमितः किम् ॥ ७५ ॥

केति ॥ हे नल, त्वं क्व प्रयास्यसि कं देशमुद्दिश्य गमिष्यसि इत्युक्त्वा अलं प्रश्नो नैव
युक्तः । यद्यस्मात् नोऽस्माकमत्र पृथिव्यां मार्गविषये वा कार्यविशेषविषये वा पृथ्वीमार्गं वा
उपदिश्य या यात्रा तथा शुभया अजनि जातम् । तत् तस्मात् फले सत्त्वरयोन्मुख्या तथैव
यात्रया त्वमिदमध्वनोऽर्धं न आगमितः प्रापितः किम् । अपि तु तथैव प्रापितोऽस्तत्कार्यं
न तु स्वकार्यार्थवशादत्र त्वमागतोऽसीत्यर्थः । अथ च गन्तारं प्रति क्व प्रयास्यसीति वक्तुं
लोकेऽनुचितम् ॥

एष नैपथ स दण्डभृदेष ज्वालजालजटिलः स हुताशः ।

यादसां स पतिरेष च शेषं शासितारमधिगच्छ सुराणाम् ॥ ७६ ॥

एष इति ॥ हे नैपथ, एष पुरो दृश्यमानः स प्रसिद्धो दण्डभृदेषः । तथा—एष
ज्वालाजालेन जटिलः परीतः स हुताशोऽग्निः । एष स यादसां पतिर्वरुणः । शेषमवशिष्टं च
मां सुराणां शासितारमिन्द्रमधिगच्छ त्वं जानीहि । दण्डभृदादिविशेषणमादराय भयाय
च । ‘वहेर्द्वयोर्ज्वालक्रीलौ’ इति पुंलिङ्गो ज्वालशब्दः । पूर्ववाक्यत्रये अधिगच्छेति च वन्द्ये
वाक्यार्थः कर्म । जटिलः मत्स्यं पिच्छादित्वादिलक्ष्यं ॥

अत्रागमने कारणमाह—

अर्थिनो वयममी समुपेमस्त्वां नलेति फलितार्थमवेहि ।

अध्वनः क्षणमपास्य च खेदं कुर्महे भवति कार्यनिवेदम् ॥ ७७ ॥

अर्थिन इति ॥ हे नल, इति त्वं फलितार्थं तात्पर्यमवेहि जानीहि । इति किम्—
अमी वयमर्थिनः सन्तस्त्वां समुपेमो याचकत्वेन प्राप्ताः स्मः (किल) इति । तर्हि याच्य-
तामित्यत आह—अध्वनो जातं खेदं क्षणमपास्य भवति भवत्सनीये कार्यनिवेदं प्रयोजन-
ज्ञापनं च इदानीमेव कुर्महे ॥

ईदृशीं गिरमुदीर्य विडौजा जोषमास न विशिष्य वभाषे ।

नात्र चित्रमभिधाकुशलत्वे शैशवावधिगुरुर्गुरुरस्य ॥ ७८ ॥

१ ‘अत्र हेतुपमे’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्र काव्यलिङ्ग’ इति साहित्यविद्याधरी ।
३ ‘अवगच्छ’ इति जीवातुसंज्ञतः पाठः । ४ ‘अत्र परिकर’ इति साहित्यविद्याधरी ।

ईदृशीमिति ॥ विडौजा इन्द्र ईदृशीं पूर्वोक्तां निरुसुरीयैकत्वा जीषं तूष्णीमास बभूव,
परं विशिष्य न वनाये । मैत्रीवरणायमागतानामत्माकं दूष्यं कुर्विति त्रिविध्यं प्रकटं नावो-
चत् । निषेधनियेति भावः । एतदेव नलवचनं ज्ञेयम् । अत्र ईदृशेऽग्निधातुकुशलत्वे वचन-
कौशलविषये चित्रनाथ्यं न । कुतः—यतो गुरुर्हृत्स्वतिरत्येन्द्रस्य शैशवनवधिर्यथा भवति
तथा शैशवनारम्य गुरुः शिक्षकः, स एवं वदतीति किनाथ्यमित्यर्थः । 'भास' इति 'अन-
गतिरीत्यादानेषु' तेन न काप्यनुपपत्तिः । ईदृशीन्, 'त्यदादिषु-' इति कवि 'टिद्वा-'
इति ङीप् ॥

कपटानिप्रायनजनतो नल्लस्य धोरोदात्ततां पद्मदशभिः श्लोकैरुह—

अर्थिनामहापिताखिललोना स्वं नृपः स्फुटकदम्बकदम्बम् ।

अर्चनार्थमिव तच्चरणानां स प्रणामकरणादुपनिन्ये ॥ ७९ ॥

अर्थाति ॥ दानशूरत्वात् कथा इति नात्रा ध्रुवेन हवितानि विकसितान्दखिलानि
लोमानि दत्त स दृशो नलः प्रणानकरणाद्भूच्छिप्रदादिप्रकृष्टननत्कारकरणादेतोः, तच्चरणा-
नानर्चनायनर्चनायै स्वमात्मननुपनिन्ये तच्चरणचर्नाप उपहतवान् । कसिव—स्तुष्टकदम्ब-
कदम्बमिव रोनायितत्वाद्विकसितनीपकुसुमसमूहमेवेति स्वपदविवेचनम् । तत्तुल्यमित्यर्थः ।
कदम्बपुष्परपि भस्तेन देवार्चना क्रियते । स्वमश्वमेव पूजोचितकदम्बपुष्पसदृशं कुत्तम-
यानास्तेत्यर्थः । हपित इति 'हपेलोमसु' इति ॥

दुर्लभं दिग्धिपैः किमनोनितादृशं कथमहो मदधीनम् ।

इदं ननत्तिकृत्य विरोधं नैवधेन समशायि चिराय ॥ ८० ॥

दुर्लभमिति ॥ नैमधेन नलेन ईदृशं याज्यदानयोः परस्परविरोधं ननतिष्ठत्यविचार्य
विराद्विरक्त्यलं वक्ष्यमाणप्रकारेण सनद्यापि संशयितम् । ईदृशं कथम्—अनीनिर्दि-
गदिर्नैर्दिग्गतैः किं वस्तु दुर्लभम्, अपितु न किमपि तादृशम् । वक्ष्यमाणैर्दुर्लभं वस्तु
तन्मदधोर्न कथम्, अहो आश्चर्यमिति संशयः । दिग्गदिर्नैः । खलुपेयोणे पश्योनेपेयानु-
त्तंभा । ननतिष्ठत्य 'अनत्याधान उत्तमनली' इति वा गतिचंदायां 'वै प्राग्गदोः' इति
प्राक्प्रयोगे अनानि तन्नाते ल्यप् । अत्याधान उपभेदे तु गतिचंदायावात् उत्तमि लुप्तः
प्रागे सते इति ल्यदर्भादः ॥

तन्त्रं संयोजनम्—

जीवितावधि वर्त्तायकमात्रैर्याच्यमानमखिलैः सुखं यत् ।

अर्थिने परिवृद्धाय सुराणां किं वित्तीयं परितुष्यतु चेत् ॥ ८१ ॥

जीवितेति ॥ अष्टिहैः समतैरपि यनोपकनयैरिन्द्रियैरुपलब्धैः सत्त्वैरुपलब्धैः
 केवलैर्नाचैर्बोधितव्यमिति । एवंविधं प्राग्वक्तव्यं यन्मनसं धर्मिणं सत्त्वं तुल्यं तुल्यं,
 यत्तद्वा तुल्यं तत् । अयं नित्यसत्त्वमिति सत्त्वस्य तुल्यं परितोष्य मनसं दृष्टव्यं ।

१ 'अथ श्रीकुरुक्षेत्रः काव्यविशुद्धिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ साहित्यविद्याधरी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'कुरुक्षेत्रः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'कुरुक्षेत्रः' इति साहित्यविद्याधरी ।

न्यायाचकेभ्योऽधिकाय किं वितीर्य दत्त्वा ममास्य च चेतोऽन्तःकरणं परितुष्यतु संतु
भवतु । जीवितपर्यन्तं यस्यैकस्मैचिदीयते, देवेन्द्राय दातुं योग्यं वस्तु जीवितादधिक्य
नास्त्येव यद्वातव्यम् । 'अखिलम्' इति वा पाठः । 'वनीयको याचनको मार्गणो याचका
र्थिनौ' इत्यमरः ॥

जीविताधिका भैमी तस्मै दीयतामित्याशङ्क्याह—

भीमजा च हृदि मे परमास्ते जीवितादपि धनादपि गुर्वी ।

न स्वमेव मम सार्हति यस्याः षोडशीमपि कलां किल नोर्वी ॥ ८२ ॥

भीमजेति ॥ अपिशब्दश्चशब्दो वा किंचेत्त्वर्थः । उर्वी यस्या भैम्याः षोडशीमपि कलां
षोडशभागं किल निश्चितं नार्हति । यत्संबन्धी षोडशोऽपि भागः समग्रपृथ्वीलक्षणमूल्यलभ्यो
न भवति सा भीमजा जीवितादपि धनादपि गुर्वी मूल्यरहिता मे हृदि मम हृदये परं केवल-
मास्ते विद्यते । किल यतः सा भैमी मम स्वं नैव । केवलं तामभिलष्यामि परं सा
मदधीना न भवत्येव । यत्र स्वकीयत्वं तदेव दातुं शक्यते भैम्यां स्वकीयत्वाभावात्तद्विपरि-
णमशक्यमिति कथं चेतः संतुष्यतीति भावः । अथ च राजभिर्यन्निमित्तं बन्धुवित्तादिव्ययः
क्रियते सा पृथ्वी राज्ञां परमं स्वं धनं तदपि यस्याः षोडशं भागं नार्हति सा राज्ञो मम
स्वं कथम् । अपि तु न कथंचिदित्यर्थः । अथ च यस्याः षोडशीं कलां मम स्वमेव स्वरू-
पमेव नार्हति किं पुनः समग्रा उर्व्यपि । किल यस्मात्क्रमेण जीवितादपि गुर्वी पृथ्वीरूपा-
द्धनादपि परमतिशयेन गुर्वी सा मदृदये आस्तेऽतो दातुमयोग्या इन्द्रेण दुर्लभा वैति
व्याख्येयम् ॥

मीयतां कथमभीप्सितमेपां दीयतां कथमयाचितमेव ।

तं धिगस्तु कलयन्नपि वाञ्छामर्थिवागवसरं सहते यः ॥ ८३ ॥

मीयतामिति ॥ अर्थावयवा तयेति संवध्यते । मयाऽयाचितमेवाप्रार्थितमेव शीघ्रमे-
तेभ्यो यथा दीयतां तथा एषामभीप्सितं वस्तु कथं मीयतां शायताम् । अभीप्सितज्ञानेन
विना दातुं न शक्यतेऽतो कथितनप्यभीप्सितं ज्ञातं भवति चेत्तर्हि अप्रार्थितमेव दीयत
इत्यर्थः । ननु ज्ञातेऽप्ययाचितं किमिति दातव्यमित्यत आह—'गत्वा यद्दीयते दानं तदन्त-
फलं स्मृतम् । सहस्रगुणमादृत्य याचिते तु तदर्थकम् ॥' इति वचनप्रामाण्याद्वाञ्छां याचकस्या-
भोगं कलयन्नपि जानन्नपि यः एतयाचनानन्तरं दास्यामीति अर्थिवाचोऽवसरं सहते प्रतीक्षते
तं धिगस्तु सोऽधमः । वाञ्छां ज्ञात्वापि प्रार्थनानन्तरं दास्यामीति विचारयति सोऽधम
इति किं वाच्यम् । तस्मादयाचितमेव देयमिति भावः । एषाम्, 'कस्य च वर्तमाने' इति
पठ्यते । अभीप्सितम्, 'मतिबुद्धि—' इति वर्तमाने कः । कलयन्निति हेतौ शतो ॥

प्रापितेन चटुक्काकुविड्म्यं लम्बितेन बहुयाचनलज्जाम् ।

अर्थिना यदधमजेति दाता तन्न लुब्धपति विलम्ब्य ददानः ॥ ८४ ॥

प्रापितेनेति ॥ दाता अर्थिना कृत्वा यदधमजेति विलम्ब्य चिराद्दानो दाता
तत्प्राप्तकं न तुन्नति परिनार्तुं न शक्नोति । अधिकस्य मुक्तस्य का कथेल्यर्थः । किंभूतेना-

धिना—चतुः प्रियवाक्यं, काकुः दीनवाक्यं तान्यां विद्वन्वं परान्वं प्रापितेन स्वस्य प्रियं
दैन्यं च वादितेन । तथा—बहुः अनेकवारं याचनं, तेन कृत्वा वा लब्ध्वा तानपि लम्बितेन
प्रापितेन । प्रियवचनाद्यवादयित्वैव श्रुतित्वाधिने देयं, अन्यथा पातकं स्यादिति भावः ।
अर्जति, 'अर्जे अर्जने' भ्वादिः, 'अर्जक् अर्जने' वुरादिः ॥

यत्प्रदेयमुपनीय वदान्यैर्दीयते सलिलनाधिजनाय ।

सार्थनोक्तिविफलत्वविशङ्कात्रासमूर्च्छदपनृत्युचिकित्सा ॥ ८१ ॥

यदिति ॥ वदान्यैर्बहुप्रदैः प्रदेयं दातव्यं वस्तु उपनीय समीपे संस्थाप्य आधिजनाय
यत्सलिलं दीयते देयसंकल्पापेक्षमुदकमार्थहस्ते प्रक्षिप्यते सा सलिलदानरूपा क्रिया अर्थ-
नोक्तिर्माचनवचनं तस्य विफलत्वविशङ्का वैफल्ये विशङ्का तदा जातप्रासक्त्येकग्रन्थं भयं तेन
मूर्च्छतिशयेन वर्धमानोपनृत्युदुरकालनरणं तस्य चिकित्सा प्रतिक्रिया । सलिलदानेन वाङ्मा-
त्ताफल्यनिधयात् 'मरणे दानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचके' इति वचनप्रमानसो दङ्मा-
वैफल्यशङ्काजन्योऽपनृत्युः साम्यतीत्यर्थः । मूर्च्छतोऽपनृत्युः सलिलप्रक्षेपेण साम्यति ।
अपिन्दुपस्थिते दानविधित्तिद्वये जलानयनविलम्बोऽपि न कर्तव्य इति भावः ॥

अधिने न तृणवद्धनमात्रं किं तु जीवनमपि प्रतिपाद्यम् ।

एवमाह कुशवज्रलदापी द्रव्यदानविधिरुक्तिपिदग्धः ॥ ८२ ॥

याचमानेति ॥ यस्य पुरुषस्य जन्म उत्पत्तिर्याचमानस्य जनस्य मानसवृत्तेर्मेनोरस्यस्य
पूरणाय समर्था न भवति तेन पुंसा इयं भूमिरतिभारवती वत कष्टम् । न दुर्मैः, न गिरी-
भिः, न समुद्रैः भारवती । तेन पुंसा यावान्भूमेर्भारः, तावान्ब्रह्मादिभिर्न । एते तु क्वचि-
त्पुष्पादिना औषधादिना रत्नादिना चोपकुर्वन्ति, न त्वदाता । तस्माद्याचक्रामिहापूरणं
करणीयमिति भावः ॥

मा धनानि कृपणः खलु जीवंस्तृष्णयार्पयतु जातु परस्मै ।

तत्र चैष कुरुते मम चित्रयत्तु नार्पयति तानि मृतोऽपि ॥ ८९ ॥

मेति ॥ कृपणोऽतिलुब्धो जीवन् तृष्णयातिलोमेन परस्मै अधिने जातु कदाचिदपि
धनानि खलु निश्चितं मार्पयतु मास्म दातु । जीवित्वा लोभसद्भावात् ददातीत्यत्र नाश्चर्यम्,
मृतोऽप्येव कृपणो यत्तु पुनः तानि धनानि नार्पयति न ग्रयच्छति तत्र च तत्र पुनः तत्रैव
चा विषये मम चित्रमाश्चर्यं कुरुते, मृतस्यापि लोभसद्भावात् । अथ च मृतः सन्नयं कृपणः
धनानि नृपसंबन्धीनि राजायत्तानि नार्पाणि करोति नार्पयति तत्राश्चर्यम् । यो जीवन्कलैश्चित्र
ददाति स मृतोऽपि राज्ञे ददातीत्याश्चर्यम् । तस्माद्यावज्जीवति तावदातव्यं मृते राजा
नेष्यतीति भावः ॥

माममीभिरिह याचितवद्भिर्दातृजातमवमस्य जगत्याम् ।

यद्यशो मयि निवेशितमेतन्निष्कयोऽस्तु कतमस्तु तदीयः ॥ ९० ॥

मामिति ॥ इह जगत्यां भूलोके दातृजातं वदान्यमात्रमवमस्यानादृत्य मां याचितवद्भि-
र्याचमानैरमीभिरिन्द्रादिभिः मयि यद्यशो निवेशितम् । इन्द्रादयो यस्य याचका जाता इत्य-
साधारण्येन मम कीर्तिः कृता एतस्याः कीर्तेर्निष्कयो विनिमयः तदीय इन्द्रादिसंबन्धी कत-
मस्तु कः पुनः तदार्थः अस्तु भवतु । इन्द्रादिभिः पूर्वमन्यः कोऽपि चेदयाचिष्यत तेन च
तेभ्यः किञ्चिच्चेददास्यत तर्हि तदैव वस्तु कीर्तिविनिमयं समभविष्यत्, न त्वेवमित्येवतकीर्ति-
तुल्यमेतेभ्यो वितरणीयं विनिमयं वस्तु नास्तीति भावः । यदेतद्यश इति वा । खल्लोके वर्तमानं
कल्पवृक्षादिदातृवर्गमिति वा । दानं तावत्तिष्ठतु, यद्योवितरणस्य मूल्यमपि दातव्यमित्यर्थः ॥

लोक एष परलोकमुपेता हा विहाय निधने धनमेकः ।

इत्यमुं खलु तदस्य निनीपत्यर्थिवन्धुद्वयद्वयचित्तः ॥ ९१ ॥

लोक इति ॥ एष लोको निधने मरणे प्राप्ते धनं विहाय एक एवासहाय एष परलोक-
मुपेता गमिष्यति हा कष्टम् । इति हेतोः खलु निश्चितमुदयन्ती उदेता दया यस्मिन्नेवंभूतं
चित्तं मनो यस्य सोऽर्थिवन्धुर्वाचकलक्षणः सुहृदस्य दातृलोकस्य तद् धनममुं परलोकं परलोक-
गतं जनं वा निनीपति नेतुमिच्छति । खलु उत्प्रेक्षे वा । अधिने दत्तं परलोके तदधिकमुप-
तिष्ठत इत्यर्थः । अन्योऽपि बन्धुः पूर्वस्थानं त्यक्त्वा स्थानान्तरं प्रत्येकाङ्गिन एव गच्छतः
सुहृदो धनादि तत्स्थानं प्रापयति । उपेता, 'इन् गतौ' लुङ् वृत्त्या । द्विधमेकः ॥

१ 'अत्राप्यसंख्ये संख्यातिदयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेयः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'विराजमानोऽङ्कुरः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र छेदकानुनाशः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ४ 'अत्र छेदकानुनाशेतिच्छेदकानुनाशः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दानपात्रमधमर्णमिहैकग्राहि कोटिगुणितं दिवि दायि ।

साधुरेति सुकृतैर्यदि कर्तुं पारलौकिककुसीदमसीदत् ॥ ९२ ॥

दानेति ॥ इह भुवि एकग्राहि एकलसंख्यायुक्तं देयं वस्तु गृह्णाति तच्छीलं दिवि स्वर्गे कोटिगुणितं कोटिपरिमितं दायि ददाति दास्यति वा एवंशीलं दानपात्रं अधमर्णं दाचकलक्षणं ऋणप्रहीतारं सुकृतैः पुण्यैः कृत्वा पारलौकिकं स्वर्लोकभवं कुसीदं वृद्धिजीविकामसीदद्विनश्वरं कर्तुं यदि एति प्राप्नोति जानाति वा तर्हि साधुः सज्जन एव एति नान्यः । एवंविधं दानपात्रं साधुव्यतिरेकेण केनापि न लभ्यते । उच्ये च तस्मिन्साधुना चिरकालं स्वर्गे स्थायते । तस्मादाचकमनोरथः पूरणीय इति भावः । कुसीदमसीदकर्तुं साधुर्येति तर्हि सुकृतैः कृत्वा, नान्येन प्रकारेणेति वा । अन्योऽधमर्णो द्विगुणाधिकं न ददाति, दानपात्रमधमर्णस्तु वार्धुषिक एकगुणं गृहीत्वा कोटिपरिमितं ददाति ततश्चैतादृशमधमर्णं साधुरेव सुकृतैरेव प्राप्नोति नान्योऽन्येन बोधयेनेति वा । 'कुसीदं वृद्धिजीविका' इत्यमरः । दायि, 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यदर्पे निनिः, 'आवश्यकाधमर्णयोः' इत्याधमर्ण्ये वा । तद्योगे 'अक्रेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः' इति पठ्यनिषेधात्कोटिगुणितमिति कर्मणि द्वितीया । पारलौकिकम्, अप्पानारिदु 'लोकोत्तरपदाच' इति वक्तव्याद्वानि अनुसृतिवादिपाठादुभयपददर्शकैः ॥

एवमादि स विचिन्त्य सुहृत् तानवोचत पतिर्निपधानाम् ।

अर्थिदुर्लभमवाप्य सहर्षान्याच्यमानमुखमुल्लसितश्चि ॥ ९३ ॥

एवमिति ॥ स निपधानां पतिर्नल एवमादि 'जायितावधि-' रूपेण प्रवृत्ति सुहृत् शनं विचिन्त्य विचार्य तानिन्शदीनवोचत । किंभूतान्—अर्थिनां दुर्लभं याच्यमावस्य एवमानस्य मुखमुल्लसितश्चि उदितशोभनमवाप्य सहर्षान् । याचकैर्दत्ता प्रसन्नमुखो दुर्लभः, तं तु प्रसन्नमुखमवाप्य कार्यसिद्धिर्भविष्यतीति सहर्षैर्जातमित्यर्थः ॥

नास्ति जन्यजनकव्यतिभेदः सत्यमज्ञजनितो जनदेहः ।

वीक्ष्य वः खलु तनूममृतादं दृङ्मिजनमुपैति सुधायाम् ॥ ९४ ॥

नास्तीति ॥ जन्यजनकयोः कार्यकारणयोः व्यतिभेदोऽतिशयो नेदो वास्ति, तथा—जनस्य देहः अयत इत्यत्र भक्ष्यं तेन जनितो जन्यः, इत्युपपत्तिरिति सत्यम् । जनकमपि सुवर्णजन्यं सुवर्णं दृष्ट्वा हसन्तः । खलु यस्मात् अमृतमिति भक्ष्यपत्तीत्यनुतादं वो दुष्प्राप्तं तत् वीक्ष्य मन इव सुधापानमृते निमज्जनमुपैति । अमृतजनकत्वेन यथा सुखं भवति तथा भवत्युपैनेति । यतो भवतोऽमृतजननिः । अत्र पूर्वोक्त एव हेतुः । यथा अन्नजन्यो जनदेहः, अन्नं वास्ति जन्यजनकयोर्भेदो यस्मिन्नस्ती नास्ति जन्यजनकभेदः । अन्नजनित एवेति सत्यम् । यस्मादित्यादि पूर्वपद । यथा अन्नजन्यो जनदेहः, अस्ति जन्यजनकयोर्भेदो यस्मिन्नस्ती नास्ति जन्यजनकभेदः एवेति न भवति किं यथादन्निन्न एव । एतच्च सत्यम् । यस्मादित्यादि पूर्वपद । एतदप्यस्मात्पदस्यारम्भेन ज्ञायः । 'अमृतममृता' इति नादे अस्ति सत्यं एतच्च सत्यम् ।

याचमानेति ॥ यस्य पुरुषस्य जन्म उत्पत्तिर्याचमानस्य जनस्य मानसवृत्तेर्मेनोरथस्य पूरणाय समर्था न भवति तेन पुंसा इयं भूमिरिति भारवती वत कष्टम् । न दुर्मेः, न गिरि-
मिः, न समुद्रैः भारवती । तेन पुंसा यावान्भूमेर्भारः, तावान्दृक्षादिभिर्न । एते तु कृषि-
त्पुष्पादिना औषधादिना रत्नादिना चोपकुर्वन्ति, न त्वदाता । तस्माद्याचकाभिलाषपूर्णं
करणीयमिति भावः ॥

मा धनानि कृपणः खलु जीवंस्तृष्णयार्पयतु जातु परस्मै ।

तत्र चैष कुरुते मम चित्रयञ्चु नार्पयति तानि मृतोऽपि ॥ ८९ ॥

मेति ॥ कृपणोऽतिलुब्धो जीवन् तृष्णयातिलोभेन परस्मै अर्थिने जातु कदाचिदपि
धनानि खलु निश्चितं मार्पयतु मास्य दातु । जीवित्वा लोभसद्भावात् ददातीत्यत्र नार्थ्यम्,
मृतोऽप्येव कृपणो यत्तु पुनः तानि धनानि नार्पयति न प्रयच्छति तत्र च तत्र पुनः तत्रैव
वा विषये मम चित्रमाथ्यं कुरुते, मृतस्यापि लोभसद्भावात् । अथ च मृतः सन्नयं कृपणः
धनानि नृपसंवन्धीनि राजायत्तानि नार्पाणि करोति नार्पयति तत्रार्थ्यम् । यो जीवन्कस्मैचिन्न
ददाति स मृतोऽपि राज्ञे ददातीत्याथ्यम् । तस्माद्यावज्जीवति तावद्दातव्यं मृते राजा
नेष्यतीति भावः ॥

माममीभिरिह याचितवद्भिर्दातृजातमवमत्य जगत्याम् ।

यद्यशो मयि निवेशितमेतन्निष्कयोऽस्तु कतमस्तु तदीयः ॥ ९० ॥

मामिति ॥ इह जगत्यां भूलोके दातृजातं वदान्यमात्रमवमत्यानाहृत्य मां याचितवद्भि-
र्याचमानैरमीभिरिन्द्रादिभिः मयि यद्यशो निवेशितम् । इन्द्रादयो यस्य याचका जाता इत्य-
साधारण्येन मम कीर्तिः कृता एतस्याः कीर्तिर्निष्कयो विनिमयः तदीय इन्द्रादिसंवन्धी कत-
मस्तु कः पुनः तदार्थः अस्तु भवतु । इन्द्रादिभिः पूर्वमन्यः कोऽपि चेदयाचिष्यत तेन च
तेभ्यः किञ्चिदेददास्यत तर्हि तदेव वस्तु कीर्तिर्विनिमयं समभविष्यत्, न त्वेवमित्येतर्कीर्ति-
तुल्यमेतेभ्यो वितरणीयं विनिमयं वस्तु नास्तीति भावः । यदेतद्यश इति वा । खल्लोके वर्तमानं
कल्पवृक्षादिदातृवर्गमिति वा । दानं तावत्तिष्ठतु, यशोवितरणस्य मूल्यमपि दातव्यमित्यर्थः ॥

लोक एव परलोकमुपेता हा विहाय निधने धनमेकः ।

इत्यमुं खलु तदस्य निनीपत्यार्थिवन्धुरुदयद्वयचित्तः ॥ ९१ ॥

लोक इति ॥ एष लोको निधने मरणे प्राप्ते धनं विहाय एक एवासहाय एव परलोक-
मुपेता गमिष्यति हा कष्टम् । इति हेतोः खलु निश्चितमुदयन्ती उदिता दया यस्मिन्नेवंभूतं
चित्तं मनो यस्य सोऽर्थिवन्धुर्याचकलक्षणः सुहृदस्य दातृलोकस्य तद् धनममुं परलोकं परलोक-
गतं जनं वा निनीपति नेतुमिच्छति । खलु उत्प्रेक्षे वा । अर्थिने दत्तं परलोके तदधिकमुप-
तिष्ठत इत्यर्थः । अन्योऽपि वन्धुः पूर्वस्थानं त्यक्त्वा स्थानान्तरं प्रत्येकाकिन एव गच्छतः
सुहृदो धनादि तत्स्थानं प्रापयति । उपेता, 'इण् गतौ' लुट् तृज्वा । द्विकर्मकः ॥

१ 'अत्राप्यसंवन्धे संवन्धातिशयोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र श्लेषः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'विरोधान्नासोऽलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासोत्प्रेक्षारूपकसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दानपात्रमधमर्णनिर्हैकग्राहि कोटिगुणितं दिवि दायि ।

साधुरेति सुहृदैर्यदि कर्तुं पारलौकिककुसीदमसीदत् ॥ ९२ ॥

दानेति ॥ इह भुवि एकग्राहि एकत्रचंद्यायुक्तं देयं वत्तु गृह्णाति तच्छीलं दिवि स
कोटिगुणितं कोटिपरिमितं दायि ददाति दास्यति वा एवंशीलं दानपात्रं अधमर्णं चावकल
ऋणप्रहीतारं सुहृतैः पुण्यैः कृत्वा पारलौकिकं स्वर्लोकमव कुसीदं वृद्धिबोविक्रानसीददतिन
कर्तुं यदि एति प्राप्नोति जानाति वा तर्हि साधुः सञ्जन एव एति नान्यः । एवंविधं दान
साधुव्यतिरेकेण केनापि न लभ्यते । लब्धे च तस्मिन्साधुना विरक्तलं स्वर्गे स्थाप्यते । त
चावकमनोरथः पूरणीय इति भावः । कुसीदनसीदत्तुं साधुर्येति तर्हि सुहृतैः कृ
नान्येन प्रकारेणेति वा । अन्योऽधमर्णो द्विगुणाधिकं च ददाति, दानपात्रमधमर्णं वा
एकगुणं गृहीत्वा कोटिपरिमितं ददाति ततश्चैतादृशमधमर्णं साधुरेव सुहृतरैव प्राप्नोति नान्य
ऽन्येन बोधायेनेति वा । 'कुसीदं वृद्धिर्जीविचा' इत्यमरः । दायि, 'भविष्यति गन्मादयः' इ
भविष्यदर्थे गतिः, 'आवश्यकाधमर्णयोः' इत्याधमर्णे वा । तदोने 'अन्तेर्नोर्भविष्यदय
र्णयोः' इति पद्योनिषेधात्कोटिगुणितमिति कर्नेति द्वितीया । पारलौकिकम्, अप्पत्तना
'लोकोत्तरपदाद्य' इति वक्तव्याद्वनि अनुसतिवादिपाठदुभयपदार्थादः ॥

एवमादि स विचिन्त्य सुहृतं तानवोचत पतिनिषधानाम् ।

अर्थिदुर्लभमवाप्य सहर्षान्याच्यमानमुखमुल्लसितधि ॥ ९३ ॥

एवमिति ॥ स निषधानां पतिर्नैव एवमादि 'वेवित्तावधि-' इत्येवंग्रन्थे सुहृतं
विचिन्त्य विचार्य तानिन्द्रादीनवोचत । किमूतान्—अर्थिनां दुर्लभं वाच्यमानत्वं यद्वना
मुखमुल्लसितधि उदितसोभनवाप्य सहर्षान् । पादकैरीता प्रसन्नमुखो दुर्लभः, तं तु प्रसन्न
खनवाप्य कार्यसिद्धिर्नविष्मतीति सहर्षैर्वातमित्यर्थः ॥

नास्ति जन्मजनकव्यतिनेदः सत्यमन्नजनितो जनदेहः ।

वीक्ष्य यः खलु तनूममृतादं दृङ्मिन्नजनमुपैति सुधावान् ॥ ९४ ॥

नास्तीति ॥ जन्मजनकयोः कर्मकारणयोः व्यतिनेदोऽद्वैतयो नैदो नास्ति, तज
जनस्य देहः अदत्त इत्यर्थं भक्ष्यं तेन जनितो जन्मः, रन्तुमनमपि सत्यम् । उन्नपत्राणि सु
पञ्चन्यं पुण्ड्रं लघुन्तः । खलु बलात् अनुत्तनानि भक्ष्यपटोलमुत्तदं वो मुत्तादं तन्मं वो
मन इक् सुधावानमुते विनञ्जनमुपैति । अनुत्तनजननेन यथा मुखं भवति यथा मनश्चैवेति
यतो भवन्तोऽनुत्तमक्षिणः । अत्र पूर्वोक्त एव हेतुः । यदा अन्नजन्यो जनदेहः, अं वा
जन्मजनकयोर्नैदो नास्ति ततो नास्ति जन्मजनकनेदः । अन्नजनितो एवेति सत्यम् । एत
दित्यादि पूर्वपदम् । यदा अन्नजन्यो जनदेहः, अस्ति जन्मजनकयोर्नैदो नास्ति तन्नवति
जन्मजनकव्यतिनेदः एवेत्यर्थो न भवति किं जन्मजनित एव । एतन्नान् । सत्यमित्य
पूर्वपदम् । पूर्वपदात्तानोदेदोऽन्नजनितो जन्मः । 'अनुत्तमम्' एते चते सत्यस्य एवम्

दापि तनूमिलस्य विशेषणत्वेन योजना । 'नास्ति-' इति अस्तिशीरादि(वदस्ति)ना सनासं विधाय पश्चाज्जशब्देन समासः । अमृतादम्, अमृतादामिति 'अदोऽनन्ते' इति विद् ॥

मत्तपः क न तनु क फलं वा यूयमीक्षणपथं व्रजयेति ।

इदृशं परिणमन्ति पुनर्नः पूर्वपूरुपतपांसि जयन्ति ॥ ९५ ॥

मत्तप इति ॥ तनु अल्पं मम तपः क नु । अदृश्या अपि यूयमीक्षणपथं दृष्टिगोचरं व्रजयेति फलं वा क । अपि त्वसंभावितमेतत् । बहुतपोलभ्यस्य फलस्याल्पेनैव तपसा दुर्लभत्वात् । तर्हिदं फलं कथमित्यत आह—इदृशं भवदर्शनलक्षणं फलं परिणमन्ति जनयन्ति भवदर्शनफलरूपेण वा परिणतानि एतदाकारकाणि नोऽस्माकं पूर्वपूरुपाणां पित्रादीनां तपांसि तदुपार्जितानि पुण्यानि पुनः जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । मत्पूर्वजपुण्यैर्भवदर्शनं जातमिति भावः । जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तमानानि तपांसि पुनरीदृशं परिणमन्तीति वा । 'इदृशान्यपि ददन्तीति' क्वचित्पाठः । तत्र फलशब्दस्य विभक्तिविपरिणामेनेदृशान्यपि दुर्लभान्यपि फलानि नोऽस्मभ्यं ददन्ति तानि पूर्वपूरुपतपांसि पुनर्जयन्तीति व्याख्या । 'परिणमन्ति फलं नः' इति केचित् । तत्र इदृशं भवदर्शनलक्षणं फलं परिणमन्तीति व्याख्या । ददन्ति, 'वा नपुंसकस्य' इति शतुर्धुम् । 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे 'नः' इति पष्ठोचतुर्थीबहुवचनस्य नसादेशः ॥

प्रत्यतिष्ठिपदिमां खलु देवीं कर्म सर्वसहनव्रतजन्म ।

यूयमप्यहह पूजनमस्या यन्निजैः सृज्य पादपयोजैः ॥ ९६ ॥

प्रतीति ॥ सर्वसहनं व्रतं सर्वभारादिसहनलक्षणो नियमः तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्य एवंविधं कर्म व्यापारः सुकृतरूपं कर्तुं इमां भूमिं खलु निश्चयेन देवीं प्रत्यतिष्ठिपत् प्रतिष्ठापयामास । खलु, उत्प्रेक्षायां वा । 'सर्वसहा वसुमती' इत्यभिधानाद्भूमेः सर्वसहत्वम् ततस्तेन सुकृतेन तस्या देवीत्वं कृतमित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह—अहह आश्चर्यं । यत् यूयमपि दिङ्माथा अपि भूमिमस्पृशन्तोऽपि निजैः स्त्रीधैः पादपयोजैः चरणकमलैः कृत्वा अस्या भूमेः पूजनं सृज्य कुरुष्व । भवन्तो यत्पूजां कुर्वन्ति सा देव्येवेति भवद्भिर्देवीत्वेन प्रतिष्ठापितेयम् । सर्वापराधसहोऽपि देवत्वं लभते पूजां च । पृथिव्यामागमने किं कारणमिति प्रश्नभावः । प्रत्यतिष्ठिपत्, गौ चङि 'तिष्ठतेरित्' इतीकारः ॥

जीवितावधि किमप्यधिकं वा यन्मनीषितमितो नरडिम्भात् ।

तेन वध्वरणमर्चतु सोऽयं व्रत वस्तु पुनरस्तु किमीदृक् ॥ ९७ ॥

जीवितेति ॥ जीवितमवधिमर्यादा यस्य तत् प्राणपर्यन्तं प्राणेभ्योऽप्यधिकं वा यत्किमपि वस्तु इतो मल्लक्षणात् नरडिम्भान्मनुष्यबालकाद्भवद्भिर्मनीषितमभिलषितम् । सोऽयं नृपालो वो युष्माकं चरणं तेन वस्तुनार्चतु पूजयतु । इदमस्तु किं पुनः अस्तु व्रत । वाक्यार्थः कर्म । बालोऽप्यहं प्राणाधिकमपि दास्यामि, याचने शङ्का न कार्या, ईप्सितं च कथनीयमिति भावः । चरणद्वयपूजने सामर्थ्याभावाच्चरणमित्येकवचनेन विनीतत्वं सूचितम् । अर्चतिर्भादिः ॥

१ 'अर्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विपनमतिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासो हेतुः' इति साहित्यविद्याधरी ।

एवमुक्तवति वीतविशङ्के वीरसेनतनये विनयेन ।

वक्रभावविषमामथ शक्रः कार्यकैतवगुहगिरिमूचे ॥ ९८ ॥

एवमिति ॥ अथ कार्यं कैतवगुहः कपटाचार्यो बृहत्पतिर्वा शक्रः नलं प्रति स्वीयानन-
गदीनपि प्रति वक्रभावेन वक्रोक्त्या कुटिलाभिप्रायेण च विषमां दुष्टां दुर्बोधां च गिरिमूचे ।
अस्मिन्निति—वीता गता विरुद्धा विविधा शङ्का वा यस्मात् विरुद्धमनेकं वा किं वाचयिष्य-
तीति त्यक्तभावे वीरसेनतनये नले विनयेन विनीतत्वेन एवं पूर्वोक्तमुक्तवति सति ॥

पाणिपीडनमहं दमयन्त्याः कामयेमहि महीमिहिकांशो ।

दूत्यमत्र कुरु नः स्मरभीतिं निर्जितस्मर चिरस्य निरस्य ॥ ९९ ॥

पाणीति ॥ हे महीमिहिकांशो मही पृथ्वी तस्यां मिहिकांशुः चन्द्रः नल, सर्वं वयं दमय-
न्त्याः पाणिपीडनं विवाहः, तद्वक्षणं महमुत्सवं कामयेमहि इच्छामः । कान्ता वक्षितया च नितरां
जितः स्मरो येन तत्संयुद्धिः । चिरस्य चिरकालं स्मराद्भीतिं भयं निरस्य विरहजन्यं दुःखं विहाय
अत्र मैत्रीविवाहोत्सवे विषये नोऽस्माकं दूत्यं कुरु । सा यथास्मानृणीते तथा प्रयत्नं कुर्वन्त्यर्थः ।
जितस्मरत्वात्तव ततो भीतिर्न । अतिसुन्दरस्य तव देवदूतवार्द्धनीं प्रति दूत्यं युक्तं नान्यं
प्रति । अथ च स्वीयानपि वक्षयति—अहं दमयन्त्याः पाणिपीडनं कामये । किन्तु—नह
उत्सवोऽस्त्यस्मिन्निति नहि । नोऽस्माकं चतुर्णां नध्ये नम दूत्यं कुरु न त्वेवम् । त्वं स्मरनीति
निरस्य त्यज्य यस्मान्निर्जितस्मर । निरस्य, अस्यतेल्लोडन्तम् । दूत्यं कुरु, चिरस्य विलम्बमिति
यावत्, निरस्य त्यजेति वा । दूत्ये विलम्बो न कार्य इत्यर्थः । भीतिं स्मर जानाहि दूत्यास्मरे
विलम्बे वा मत्तः शापादिनीतिः स्मरणीया । भीतिम्, कर्मत्वविवक्षया यद्यनारवः । 'नः'
पक्षे 'अलदो द्वयोर्ध' इत्येकत्वे बहुवचनम् ॥

अस्मिन्विषये राजान्तरं वाच्यतां, न लहमिल्लासङ्गाह—

आसते शतमधिक्षिति भूपास्तोयराशिरति ते खलु कृपाः ।

किं ग्रहा दिवि न जाग्रति ते ते भास्करस्य कतमस्तुलयास्ते ॥ १०० ॥

आसते इति ॥ हे नल, अधिक्षिति पृथिव्यां शतं बहुसंख्याका भूपाः राजान आसते
तिष्ठन्ति । परं भूपत्ये तुल्येऽपि त्वनैदर्यादिगुणबाहुल्यान्नाहारायत्वात्तोयराशिः समुद्रोऽपि ।
ते भूपाः खलु निश्चितं कृपा अनापत्तानावात् । समुद्रपेक्षया कृता यथा हीनाः, तथा त्वदे-
क्षयान्ये राजान इति । तस्मान्न याचिता इति भावः । आधिक्यमेव समर्पयते—रतिं स्वयं
तेऽनेकसंख्याकाः प्रविद्धाश्चन्द्रदयो ग्रहा न जाग्रति स्फुरन्ति किन्, अपि तु प्रकाशन्ते एव ।
परं ग्रहत्वे सत्यपि भास्करस्य तुलया सामान्येन कतमो ग्रहः पुनरास्ते, अपि तु सर्वग्रहो ग्रह-
मध्ये योऽपि नास्ति तथा त्वत्तत्त्वतोऽन्यो भूतो न विद्यते, अतस्तत्त्वमेव वाच्यम् इत्यर्थः ।
'भास्करस्य कतमस्तु तुलयास्ते' इति पाठे भास्करस्य तुलया समानः कतम आस्ते, अपि तु न
कोऽपि । अधिक्षिति, तन्मन्त्रेऽन्यदोर्भावः ॥

१ अथ साहित्यविषयाधरी नरसिंहादुल्लेखे दुर्जितानि । २ 'अथ योऽनेकसंख्याकाः खलु' इति
साहित्यविषयाधरी । ३ 'भास्करस्य' इति पाठो योऽनेकसंख्याकाः । ४ 'अथ सत्ये' इति पाठो योऽनेक
साहित्यविषयाधरी ।

दापि तन्मूल्यस्य विशेषणत्वेन योजना । 'नास्ति—' इति अस्तिशीरादि(वदस्ति)ना समासं विधाय पश्चाच्चशब्देन समासः । अमृतादम्, अमृतादामिति 'अदोऽनन्ने' इति विट् ॥

मत्तपः क न तनु क फलं वा यूयमीक्षणपथं व्रजथेति ।

ईदृशं परिणमन्ति पुनर्नः पूर्वपूरुपतपांसि जयन्ति ॥ ९५ ॥

मत्तप इति ॥ तनु अत्यल्पं मम तपः क नु । अदृश्या अपि यूयमीक्षणपथं दृष्टिगोचरं व्रजथेति फलं वा क । अपि त्वसंभावितमेतत् । बहुतपोलभ्यस्य फलस्याल्पेनैव तपसा दुर्लभत्वात् । तर्हिदं फलं कथमित्यत आह—ईदृशं भवद्दर्शनलक्षणं फलं परिणमन्ति जनयन्ति भवद्दर्शनफलरूपेण वा परिणतानि एतदाकारकाणि नोऽस्माकं पूर्वपूरुपाणां पित्रादीनां तपांसि तदुपाजितानि पुण्यानि पुनः जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । मत्पूर्वजपुण्यैर्भवद्दर्शनं जातमिति भावः । जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तमानानि तपांसि पुनरीदृशं परिणमन्तीति वा । 'ईदृशान्यपि ददन्तीति' कचित्पाठः । तत्र फलशब्दस्य विभक्तिविपरिणामेनेदृशान्यपि दुर्लभान्यपि फलानि नोऽस्मभ्यं ददन्ति तानि पूर्वपूरुपतपांसि पुनर्जयन्तीति व्याख्या । 'परिणमन्ति फलं नः' इति केचित् । तत्र ईदृशं भवद्दर्शनलक्षणं फलं परिणमन्तीति व्याख्या । ददन्ति, 'वा नपुंसकस्य' इति शतुर्मुम् । 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे 'नः' इति पञ्चोचतुर्धाबहुवचनस्य नसादेशः ॥

प्रत्यतिष्ठिपदिमां खलु देवीं कर्म सर्वसहनव्रतजन्म ।

यूयमप्यहह पूजनमस्या यन्निजैः सृज्य पादपयोजैः ॥ ९६ ॥

प्रतीति ॥ सर्वसहनं व्रतं सर्वभारादिसहनलक्षणो नियमः तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्य एवंविधं कर्म व्यापारः सुकृतरूपं कर्तुं इमां भूमिं खलु निश्चयेन देवीं प्रत्यतिष्ठिपत् प्रतिष्ठापयामास । खलु, उत्प्रेक्षायां वा । 'सर्वसहा वसुमती' इत्यभिधानाद्भूमेः सर्वसहत्वम् ततस्तेन सुकृतेन तस्या देवीत्वं कृतमित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह—अहह आश्चर्यं । यत् यूयमपि दिङ्माथा अपि भूमिमस्पृशन्तोऽपि निजैः स्त्रीयैः पादपयोजैः चरणकमलैः कृत्वा अस्या भूमेः पूजनं सृज्य कुरुथ । भवन्तो यत्पूजां कुर्वन्ति सा देव्येवेति भवद्भिर्देवीत्वेन प्रतिष्ठापितेयम् । सर्वापराधसहोऽपि देवत्वं लभते पूजां च । पृथिव्यामागमने किं कारणमिति प्रश्नभावः । प्रत्यतिष्ठिपत्, गौ चङि 'तिष्ठतेरित्' इतीकारः ॥

जीवितावधि किमप्यधिकं वा यन्मनीषितमितो नरडिम्भात् ।

तेन वध्वरणमर्चतु सोऽयं व्रूत वस्तु पुनरस्तु किमीदृक् ॥ ९७ ॥

जीवितेति ॥ जीवितमवधिर्मर्यादा यस्य तत् प्राणपर्यन्तं प्राणेश्वरोऽप्यधिकं वा यत्किमपि वस्तु इतो मल्लक्षणात् नरडिम्भान्मनुष्यबालकाद्भवद्भिर्मनीषितमभिलषितम् । सोऽयं नृपालो वो युष्माकं चरणं तेन वस्तुनार्चतु पूजयतु । ईदृग्वस्तु किं पुनः अस्तु व्रूत । वाक्यार्थः कर्म । बालोऽप्यहं प्राणाधिकमपि दास्यामि, याचने शङ्का न कार्या, ईप्सितं च कथनीयमिति भावः । चरणद्वयपूजने सामर्थ्याभावाच्चरणमित्येकवचनेन विनीतत्वं सूचितम् । अर्चतिर्भादिः ॥

१ 'अर्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विषममतिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा रूपं च' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासो हेतुः' इति साहित्यविद्याधरी ।

एवमुक्त्वति वीतविशङ्के वीरसेनतनये विनयेन ।

वक्रभावविपमामथ शक्रः कार्यकैतवगुहर्गिरमूचे ॥ ९८ ॥

एवमिति ॥ अथ कार्यं कैतवगुरुः कपटाचार्यो बृहस्पतिर्वा शक्रः नलं प्रति स्वीयानन-
लादीनपि प्रति वक्रभावेन वक्रोक्त्या कुटिलाभिप्रायेण च विपमां दुष्टां दुर्वोधां च गिरमूचे ।
कस्मिन्सति—वीता गता विरुद्धा विविधा शङ्का वा यस्मात् विरुद्धमनेकं वा किं याचयिष्य-
न्तीति त्यक्तभये वीरसेनतनये नले विनयेन विनीतत्वेन एवं पूर्वोक्तमुक्त्वति सति ॥

पाणिपीडनमहं दमयन्त्याः कामयेमहि महीमिहिकांशो ।

दूत्यमत्र कुरु नः स्मरभीतिं निर्जितस्मर चिरस्य निरस्य ॥ ९९ ॥

पाणीति ॥ हे महीमिहिकांशो मही पृथ्वी तस्यां मिहिकांशुः चन्द्रः नल, सर्वे वयं दमय-
न्त्याः पाणिपीडनं विवाहः, तद्वृत्तं नहुमुत्सवं कामयेमहि इच्छामः । कान्त्या वशितया च नितरां
जितः स्मरो येन तत्संबुद्धिः । चिरस्य चिरकालं स्मराद्भीतिं भयं निरस्य विरहजन्यं दुःखं विहाय
अत्र भैमीविवाहोत्सवे विषये नोऽस्माकं दूत्यं कुरु । सा यथास्मान्मृणीते तथा प्रयत्नं कुर्वित्यर्थः ।
जितस्मरत्वात्तव ततो भीतिर्न । अतिसुन्दरस्य तव देवदूतत्वाद्भैमीं प्रति दूत्यं युक्तं नान्यं
प्रति । अथ च स्वीयानपि वक्ष्यति—अहं दमयन्त्याः पाणिपीडनं कामये । किंभूतम्—मह
उत्सवोऽस्त्यस्मिन्निति महि । नोऽस्माकं चतुर्णां मध्ये मम दूत्यं कुरु न त्वेषाम् । त्वं स्मरभीतिं
निरस्य त्यज्य यस्मान्निर्जितस्मर । निरस्य, अस्यतेल्लोडन्तम् । दूत्यं कुरु, चिरस्य विलम्बमिति
यावत्, निरस्य त्यजेति वा । दूत्ये विलम्बो न कार्य इत्यर्थः । भीतिं स्मर जानीहि दूत्याकरणे
विलम्बे वा भक्तः शापादिभीतिः स्मरणीया । भीतिम्, कर्मत्वविवक्षया पक्ष्यभावः । 'नः'
पक्षे 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे बहुवचनम् ॥

अस्मिन्विषये राजान्तरं याच्यतां, न लहमित्याशङ्क्याह—

आसते शतमधिक्षिति भूपास्तोयराशिरसि ते खलु कृपाः ।

किं ग्रहा दिवि न जाग्रति ते ते भास्करस्य कतमस्तुलयास्ते ॥ १०० ॥

आसत इति ॥ हे नल, अधिक्षिति पृथिव्यां शतं बहुसंख्याका भूपाः राजान आसते
तिष्ठन्ति । परं भूपत्वे तुल्येऽपि त्वनौदार्यादिगुणबाहुल्यान्महाशयत्वात्तोयराशिः समुद्रोऽसि ।
ते भूपाः खलु निश्चितं कृपा अगाधताभावात् । समुद्रापेक्षया कृपा यथा हीनाः, तथा त्वदपे-
क्षयान्ये राजान इति । तस्मात्त याचिता इति भावः । आधिक्यमेव समर्थयते—दिवि स्वर्गे
तेऽनेकसंख्याकाः प्रसिद्धाश्चन्द्रादयो ग्रहा न जाग्रति स्फुरन्ति किम्, अपि तु प्रकाशन्त एव ।
परं ग्रहत्वे सत्यपि भास्करस्य तुलया सामान्येन कतमो ग्रहः पुनरास्ते, अपितु सूर्यसदृशो ग्रह-
मध्ये कोऽपि नास्ति तथा त्वत्सदृशोऽन्यो भूयो न विद्यते, अतस्त्वमेव याच्यत इत्यर्थः ।
'भास्करस्य कतमस्तु तुलयास्ते' इति पाठे भास्करस्य तुल्य समानः कतम आस्ते, अपि तु न
कोऽपि । अधिक्षिति, सामान्येऽध्ययीर्भावः ॥

१ अत्र साहित्यविद्याधरी महर्ष्यपुस्तके कुटितास्ति । २ 'अथ च्छेकानुप्राप्तौ रूपकं च' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'भास्करस्य' इति पाठो जीवानुत्पन्नः । ४ 'अत्र रूपकं दृष्टान्तश्च' इति
साहित्यविद्याधरी ।

विश्वदृश्वनयना वयमेव त्वहुणाम्बुधिमगाधमेवमः ।

त्वामिहैवमनिवेद्य रहस्ये निर्वृतिं नहि लभेमहि सर्वे ॥ १०१ ॥

विश्वेति ॥ विश्वं पश्यन्ति विश्वदृश्वानि सर्वसाक्षीणि नयनानि येषामिवंभूता यतस्तस्माद्-
यमेवागाधं गम्भीरं त्वहुणाम्बुधि त्वहुणसमुद्रमेवो जानीमः । त्वहुणसमुद्रं ज्ञातुं नान्यस्य
सामर्थ्यं विश्वदृश्वनयनत्वाभावादित्यर्थः । सर्वे वयमिह मैत्रीपाणिग्रहणलक्षणे रहस्ये गोप्येऽर्थे
एवं दूतत्वप्रकारेण त्वामनिवेद्य दूतत्वमप्राप्य निर्वृतिं परमं सुखं नहि नैव लभेमहि प्राप्तुमः ।
'इहैकम्' इति पाठे एकं त्वामनिवेद्यानियुज्येत्यर्थः । त्वत्सदृशोऽन्यो नास्ति, इत्यतो दूत्ये
नियो(यु)ज्यसे, न करिष्यसि चेच्छापं दास्याम इति भावः । अयमेव वक्रभावः । वयमपि
गुणसमुद्रमगाधमेव जानीमः, अत एव गाहितुमसमर्था इति भावः । सर्वदर्शिनिरस्मानिस्त्व-
हुणसमुद्रो न दृष्ट इति वा । सर्वे इति पूर्वश्लोके कृतानपि सहचरवद्वनां गोपायति । इदं
इति दृशोः कनिष्प ॥

शुद्धवंशजनितोऽपि गुणस्य स्थानतामनुभवन्नपि शक्रः ।

क्षिमुरेनमृजुमाशु सपक्षं सायकं धनुरिवाजनि वक्रः ॥ १०२ ॥

शुद्धेति ॥ शक्रो धनुरिव वक्रोऽजनि क्रूरः कुटिलश्च जातः । किंभूतः शक्रो धनुश्च—
शुद्धवंशजनितोऽपि विशिष्टकश्यपकुलोत्पन्नोऽपि दृढवेणुजनितोऽपि च गुणस्य विवेकबोधा-
र्यादेः सौम्याश्च स्थानतामाश्रयतामनुभवन्नपि आश्रयो भवन्नपि । ऋजुं शुद्धाद्यनवकं च
सपक्षं लोकपालांशसंभूतत्वात्, यज्ञे हविर्दानाद्वा सपक्षं मित्रं मैत्रीप्राप्तिरूपसमानसाध्य-
त्वादपि मित्रं पक्षसहितं च सायकमिव एनं नलं क्षिमुः प्रेरयितुकामः प्रतारयितुकामः त्यक्तु-
कामश्च । उत्तमवंशजस्य गुणाश्रयस्य च वक्रत्वं विरुद्धमित्यपिशब्दौ विरोधद्योतकौ । 'अथास्मि-
याम् । धनुश्चापौ' इत्यमरोक्तैर्धनुःशब्दः पुंलिङ्गोऽपि । क्षिमुः 'त्रसिगृधि-' इति क्लृः तद्योगे
'न लोका-' इति न पैष्ठी ॥

तेन तेन वचसैव मघोनः स स्म वेद कपटं पटुरुच्चैः ।

आचरत्तदुचितामथ वाणीमार्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः ॥ १०३ ॥

तेनेति ॥ उच्चैरतितरां पटुः प्राज्ञः श्लेषवक्रोक्त्यादिचतुरः स नलो मघोन इन्द्रस्य तेन
तेन 'पाणिपीडनमहं-' 'वामिहैकमनिवेद्य' इत्यादिवचसैव कपटं वेद स्म जानाति स्म । अथ
तदुचितां कपटयोग्यां वाचनाचरदूचे । इन्द्रेण तथोक्तेऽपि नलः कथमुक्तवानित्यत आह—हि
यस्मात्कुटिलेषु पुरुषेषु आर्जवमकापट्यं नीतिर्न भवति, किं तु कपटिषु कपटिर्नैव भवितव्य-
मिति न्यायः । 'व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न नायिनः' इति भार-
व्युक्तेः नलेनापि कपटित्वमङ्गीकृतं युक्तमित्यर्थः ॥

सेयमुच्चतरता दुरितानामन्यजन्मनि मयैव कृतानाम् ।

युग्मदीयमपि या महिमानं जेतुमिच्छति कथापथपारम् ॥ १०४ ॥

१ 'अत्र लोकाप्राप्तौ रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमा' इति साहित्यवि-
द्याधरी । 'अत्र प्रकृताप्रकृतश्लेषः । स चोपमया संकीर्णते' इति जीवातुः । ३ 'अत्रार्थान्तर-
न्यासः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सेयमिति ॥ हे देवाः, सेयमन्यजन्मनि जन्मान्तरे मयैव कृतानां 'न तु पूर्वजैः' दुरितानामुच्चतरता अतितरां श्रेष्ठता । सा का—या कथापयस्य कथनमार्गस्य पारं परतोरं कथापथं पारयति समाप्तिं नयति वागगेचरं युष्मदीयं यौष्माक्येणमपि महिमानं माहात्म्यं जेतुमत्तिक्रानयितुमिच्छति । अनिलप्यति आहारूपं माहात्म्यं अकरणेन विरुद्धभाषणेन च विनाशयितुं वाञ्छति । भवदाज्ञाऽकरणीया दूषणीया चेति बुद्धिरूपमेत्यर्थः । भवदाज्ञा लुहतेन विना कर्तुं न शक्यते, तत्तु मन न वियत इति भावः । अथ च नही उत्सववान्यः स चालौ नानोऽद्दृष्टारश्च भैनी प्राप्सद्दृष्टारं पराभवितुं या वाञ्छति सेयं नैवमन्यजन्मनि कृतानां दुरितानामनुभक्तेनानुच्चतरता सान्मर्थातिशयः । भवदद्दृष्टारखण्डने शक्नोऽस्मि तत्सद्भिन्नोच्चा न कामा इतीन्द्रकपटोचितो विवक्षितोऽर्थः ॥

वित्थ चित्तमखिलस्य न कुर्या धुर्यकार्यपरिपन्थि तु मौनम् ।

हीगिरास्तु वरनस्तु पुनर्मा स्वीकृतैव परवागपरास्ता ॥ १०५ ॥

वित्थेति ॥ ययं यदपि विश्वास्तित्वादखिलस्य सर्वस्य चित्तं वित्थ जानीथ नयैतन्न क्रियत इति, तथापि धुर्याणां श्रेष्ठानां कार्यपरिपन्थि कार्यप्रतिकूलं भैनीप्रातिलक्षणप्रधानकार्यविरोधि वा मौनं तु पुनः न कुर्याम् ज्ञातेऽपि मनानिप्राये मौनं युक्तं न । तदेवाह—न करोमीति निश्रुवचनभाषणरूपा हीर्लब्धा वरं ननागलु वरम् । मौनित्वादपरास्ताऽनिराहता परस्य वाक् 'अप्रतिपिद्धमनुमतं भवति' इति न्यायात् स्वीकृतैव पुनर्मा भूत् । तस्माद्भूवद्भिर्ज्ञातेऽपि नया स्रष्टः प्रतिषेधः क्रियत इति भावः । 'छन्दसि परिपन्थिपरिपन्थि परेदस्यातरि' इति छन्दस्त्वेव निपातितः, तथापि महाकविप्रयोगाद्वाचापानपि साधुः । 'प्रत्यर्पिपरिपन्थिनः' इत्यमरः । 'अनुपस्थितपरिपन्थिभिः' इत्युदयनाचार्यः । यद्वा परितः पन्थयति आरुणोति कार्यं तच्छीलः परिपन्थी इति गिरी समर्थनीयम् । खरे विशेषनिपातवैधर्म्यं न शक्यम् । 'वित्थ' इति पाठे लोटे ॥

यन्मतौ विमलदर्पणिकायां संमुखस्थमखिलं खलु तत्त्वम् ।

तेऽपि किं वितरथेदृशमाशं या न यस्य सदृशी वितरीतुम् ॥ १०६ ॥

यदिति ॥ येषां दुष्माकं मर्ता बुद्धावेव विमलकायां निर्मलायां दर्पणिकायां खलु निखिलमखिलं तत्त्वं यथार्थं करणीयाकरणीयं बलु संमुखत्वं प्रलब्धं स्फुटदृश्यम्, तेषां ईदृशा अपि येषां ईदृशानेवविधां तामाशं तल्लै नह्यं किं वितरथ दत्त । तां कम्—यद्वा दत्तं दत्तं वितरीतुं दातुं सदृशी युष्मा न । यो भैन्त्याः कानुद्योप्रतिबुद्धरथ तल्लै भैन्तीदृशं कुर्वित्ताज्ञा दातुं नैव युज्यति नार्थः ॥

यस्मि यस्मिह वरीतुमहो तद्भूततां तु करवापि कथं वः ।

ईदृशां न महतां यत जाता यञ्जने नम तुपस्य युष्मापि ॥ १०७ ॥

यामीति ॥ इह अस्मिन्मनवे मार्गे वा यां वरीतुमहं यस्मि । यतो सोपहृत्तत्त्वार्थं खरेनेने वा । यो दुष्मत्त्वमपि तद्विपरां वृत्तां पुनः कथं करवापि, अतितु व युष्मि । ईदृशां रिक्तालनां महत्तमप्रनयतां तुपस्य तुपप्रपत्त्यादिहेतुत्वा नवत्वा नम इत्यने प्रत्यर्थे विषये इया इया युगुप्ता वा व जाता योतका । यत येह । महतां महतां यस्मिन्मनवे ।

१०५ यन्मतौ इह सत साहित्यविद्यापरी । १०६ यस्मिन्मनवे साहित्यविद्यापरी ।

महद्भिर्महानेव प्रतारयितुं युक्तो, न लघीयान्, तस्यायोग्यत्वादित्यपिशब्दार्थः । कपटोक्तिश्च — महतामन्येषां सत्पुरुषाणां जातौ समाजे ईदृशां परप्रतारकाणां भवतामन्नेन पूजने विषये तृणस्याल्पस्य ममापि घृणा न, अपि त्वस्येव । किमुत महतामित्यर्थः । अथ च ईदृशां वदकानां नमहताम्, नसमासेन असाधूनां तृणस्यापि जातौ पूजने तृणजातीयमध्येऽपि, पूजने मम घृणा भवति भवद्भ्योऽपि तृणजातिरेव श्रेयसी इति मम प्रतिभाति इति भावः ॥

उद्भ्रमामि विरहात्खलु यस्या मोहमेमि च मुहूर्तमहं यः ।

ब्रूत वः प्रभवितास्मि रहस्यं रक्षितुं स कथमीदृगवस्थः ॥ १०८ ॥

उद्भ्रमामीति ॥ योऽहं अस्या भैम्या विरहान्मुहुः पुनरुद्भ्रमाम्युन्मादयुक्तो भवामि, पुनः मुहूर्त क्षणमात्रं मोहं मूर्च्छां च एमि प्राप्नोमि । अन्याः सप्तावस्था मयानुभूताः अधुना मूर्च्छोन्मादलक्षणे अवस्थे अनुभूयेते इत्यर्थः । ईदृगवस्थाद्वययुक्तः सोऽहं वो युष्माकं रहस्यं रक्षितुं गोपायितुमन्तःकरणेऽवधारयितुं कथं प्रभवितास्मि शक्तो भवितास्मि ब्रूत कथयत, अपितु न कथंचित्दित्यर्थः । वाक्यार्थः कर्म । भ्रान्तो रहस्यं गोपायितुं समर्थो न भवति, सर्वस्याग्रे कथयति । योऽपि मूर्च्छालो मूर्खश्च स मनसि रहस्यं धारयितुं न शक्नोति किंतु विस्मरत्येवेति दूष्ययोग्यो न भवामीति भावः ॥

यां मनोरथमयीं हृदि कृत्वा यः श्वसिम्यथ कथं स तदग्रे ।

भावगुप्तिमविलम्बितुमीशे दुर्जया हि विषया विदुषापि ॥ १०९ ॥

यामिति ॥ योऽहं मनोरथमयीं संकल्परूपां यां भैमीं हृदि कृत्वा श्वसिमि जीवामि सोऽहं दूल्याङ्गीकारादथानन्तरं तदग्रे तस्याः पुरः भावानां खेदस्तम्भादिसात्त्विकानां गुप्तिं गोपनमवलम्बितुं कर्तुं ईशे शक्तोऽस्मि, अपि तु न कथंचित् । हि यस्माद्विदुषापि पण्डितेनापि विषया रूपादयो दुर्जया जेतुमशक्याः । अलीकाया अपि यस्याश्विन्तनेन जीवामि तस्य मम तस्याः सत्यायाः साक्षात्कारे सालिकभावाः स्फुटमुत्पद्येरन्, ततः कुतो युष्मद्व्यचिन्ता, इत्यतोपीयमाज्ञा ममानुचिता इति भावः । 'स्वपिमि' इति पाठे निद्रां करोमि ॥

यामिकाननुपमृद्य च मादृक् तां निरीक्षितुमपि क्षमते कः ।

रक्षिलक्षजयचण्डचरित्रे पुंसि विश्वसिति कुत्र कुमारी ॥ ११० ॥

यामिकानिति ॥ च अपरं मादृक् कः पुरुषोऽसितुन्दरो यामिकान्प्रहरजागरूकाननुपमृद्यानिष्पीड्याविनादय अन्तःपुरस्थां तां भैमीं निरीक्षितुमपि क्षमते शक्नोति । न कोऽपीत्यर्थः । वक्तुं तु दूरत इत्यपिशब्दार्थः । सुन्दरस्य यामिकमर्दनेन विनाऽन्तःप्रवेशो न घटत इत्यर्थः । तर्हि शूरेण तया तेऽपि मर्दनीया इत्यत आह—रक्षिणां लक्षं तस्य जयेन चण्डं दाहणं चरित्रं यस्यैवंभूते पुंसि पुरुषे कुमारी बाला नृद्वङ्गी कोमलहृदया च कुत्र कुतोऽपि विश्वसिति विश्वासं प्राप्नोति, अपितु न कुतोऽपि । एवंविधं चण्डमाकर्ण्य बाला पलायिष्यत एवेत्यतोऽपि मम दूष्यमयुक्तमिति भावः । एवंविधे कुत्र पुंसीति वा । रक्षणार्थं यामोऽस्यात्वोति यामिकः । अस्त्यर्थे टन्, काल्वाचित्वाद्भावार्थे टर्त्वे ॥

१ 'अत्र च्छेत्तानुप्रासविरोधरूपकसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रार्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

आदधीचि किल दातृकृतार्थं प्राणमात्रपणतीमं यशो यत् ।

आददे कथमहं प्रियया तत् प्राणतः शतगुणेन पणेन ॥ १११ ॥

आदधीचीति ॥ प्राणमात्रं जीवितमेव पणतीमा मूल्यावधिर्यस्यैवंविधं यशः आदधीचि दधीचिनामकवदान्यपर्यन्तं दातृनिर्वेदान्यैः कृतोऽर्थो मूल्यं यस्य किल श्रूयते यशः प्राप्तेभ्योऽप्यधिकं मूल्यं नाहति । यतोऽर्थं दधीच्यादिभिः प्राणा एव दत्ताः, न त्वधिकं किञ्चित् । अहं तद् यशः प्राणतः प्राणैभ्यः शतगुणेन अतितरामधिकेन प्रियया मैनीलक्षणेन पणेन मूल्येन कथमाददेऽर्ज्ञीकुर्याम्, अपि तु न कथञ्चित् । यदल्पेन मूल्येन लभ्यते तद्गुह्यता केनापि न गृह्यते, अतो यशोवाञ्छयापि जीवादधिकस्यादेयत्वाद्भवतां मैनीप्राप्त्यर्थं मया यत्रो न क्रियत एवेति भावः । अतिधीभूय त्वया ब्राह्मणस्य दधीचेरपि प्राणा गृहीताः, किं पुनः क्षत्रियस्य ननेति भावः ॥

अर्थेना मयि भवद्भिरिवास्यै कर्तुमर्हति मयापि भवत्सु ।

भीमजार्थपरयाचनचाटौ यूयमेव गुरवः करणीयाः ॥ ११२ ॥

अर्थेनेति ॥ मयापि भवत्सु अत्यै नैम्यर्थमर्थना याज्जा कर्तुमर्हति उचिता । कैः कलि-
त्रिव—भवद्भिर्नर्थाव । यथा भवद्भिर्नयि याज्जा क्रियते तथा मयापि भवत्सु । यथा सा मां वरिष्यति तथा भवद्भिरपि कर्तव्यमिति भवन्तो याच्यन्त इत्यर्थः । क्षत्रियस्य दातृत्वेनैव युक्तम्, न तु याचकत्वमित्यत आह—भीमजार्हपो योऽर्थः प्रयोजनं तत्र परं तत्तरं याच-
नचाटु प्रार्थनप्रियवचनं तल्लिन्धूयनेव गुरव उपदेश्यारः करणीयाः । दिक्पाला अपि याचन्ते चेत्तर्हि नादृशां का कथा । भवतां चेदेतद्युक्तं तर्हि ननापि युक्तमेव । गुरुपदिष्टमेव शिष्यः करोति । ‘याचनवाचे’ इति पाठे प्रार्थनवचनाय । अर्थनाशब्दस्य भाववचनत्वात्, नपेक्षना-
नुक्ते कर्तारि तृतीया ‘नै लोका—’ इति पठान्निषेधात् । एवं भवद्भिरित्यत्रापि कर्तुमित्यर्हताबु-
पपदे ‘सकथ्य—’ इति तुमुन् । याचनचाटौ भाषितपुंस्त्वम् ॥

अर्थिताः प्रथमतो दमयन्तीं यूयमन्वहमुपास्य मया यत् ।

हानं चेद्भ्यतियतामपि तद्वः सा मनापि सुतरां न तदस्तु ॥ ११३ ॥

अर्थिता इति ॥ मया यूयम् अन्वहं प्रतिदिनमुपास्य पूर्वा विधाय प्रथमत आदादेव दमयन्तीम् अर्थिता दयाचिताः तद्भिर्नोपाचनं व्यतियतानतिक्रमयानपि मां प्रति याचने मैनीयाचनव्यत्ययं युक्तां वो बुद्ध्याकं हृदिद् नास्ति तत्तर्हि सा उज्जा ननापि सुतरां नास्तु ना भूत् । अतो मयापि भवन्तो मैनीं याचितुं योग्याः । ‘यत्रोन्मयोः समो दोषः परिहरोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोक्यस्तदाह्वयविचारणे ॥’ इति न्यायात् । ‘अप्रधाने दुहरीकान्—’

१ ‘अत्र रूपकं विरमं च’ इति साहित्यविद्याधरी । अत्र अतिदुष्टिरुत्तरः ‘समन्वृत्तानि कानां च यथा विनिमयो भवेत् । तावत् समानिर्भेदः परेदुष्टिरतो नता ॥’ इति लक्षणाद् इति जीवातुः । २ ‘कर्तुमित्यप्येव योजयितुं भावः । अर्थिताः उक्तानिरेन ‘इत्यानां कर्तारि वा’ इति पञ्चमिकात्पुनरेति जीवातौ । अर्थेना मयापि कर्तुमर्हति कथं’ इति अन्वयेन व्यतिरेकित्वेन इति । अस्मै इत्यत इनां प्रभुत्वेनैव मया इनां कर्तुमर्हता इत्यन्वयविशेषत्वात् ‘देवे विनाय’ इति पठान्नि-
रुद्धाः पुनरेति परे । ३ ‘अत्रोन्मयो’ इति साहित्यविद्याधरी ।

तनोपनेवेत्यर्थः । अथ च, इदं रोहिणी गौल्लसा रमणी बजोवदे, तल्लोलनेन बजोवदे-
नेव तदा मोक्षम् । यो ह्युच्यते न करोति स मोक्षदो नृपः पशुव, तन्मपि तावद्य इत्यर्थः ।
बजोवदोऽपि विद्वया नखितस्य वृषादेवेननाथ उच्यते, एवं तत्र विद्वा बन्ध्यान् उच्यते तत्ता-
त्त्वमपि बजोवदोऽर्च्युत्तमहात्मा । बानस्य नात्रो बान्यं, अयम् । पक्षे वननं वनिवनेरेव बान्यं,
चतुर्वर्णादित्यम् ॥

भङ्गुरं न वितथं न कथं वा जीवलोकनवलोकयतामम् ।

येन धनयशसो परिहातुं धीरहो चलति धीर तत्रापि ॥ ११८ ॥

भङ्गुरमिति ॥ हे धीर, तद् इमं जीवलोकं प्रानिच्छं भङ्गुरं त्वमेव नखरं कथं न
अवलोकयते दुष्पते । विदपनलोकं वा कथं न दुष्पते, अपि तु तदा एवं द्वेपम् । अहं
जानामोक्षत आह—येना(ने)वयोपलक्षणेन कारणेन धनैकलक्षितैरस्त्वपि तत्र धीर्बुद्धिर-
भङ्गुरमिति चे वति धनयशसो दुष्पच्छेद्यं परिहातुं चलति तत्ता भवति । लङ्घनोद्भव
इत्यर्थः । अतो इत्यर्थः । नखराजं च्छान्तिहेतोरेतदुपलक्षणे धनयशसो त्वया न हास्ये
इत्यर्थः ॥

कः कुलेऽजनि जगन्मुकुटे वः प्रायैकेषिततनपूरे न येन ।

इन्दुरादिरजनिष्ठ कलङ्को कष्टमत्र स भवानपि ना भूत् ॥ ११९ ॥

क इति ॥ येन प्रायैकेषितं वायकनितारेणं नाशूरं न पूरितमेतदहं कः पुराणं वय-
न्मुकुटे लोकांकरामनूटे वः कुलेऽजनि प्रसूतः, अपि तु न कश्चिन् । अत्र कुले अदिरा-
दिरिन्दु कलङ्को अजनिष्ठ जनिः । कथं स प्रविष्टो भवन्नपि कलङ्को नाभूत् । अतोऽहं त्वया
सदृशो भविष्यति तदर्थोभाष्यन्नपि कुले नजिर्वाह्यं स्मरितुमर्हतः । तत्तादृशं पुनस्त-
सदृशो न भवति तथा कर्तव्यमिति भावः ॥

इदं दान्यमपि कुले कलङ्कोऽस्मिन्मुकुटं, इदानीं सर्ववत्तार—

पापदृष्टिर्वापि वा मुखमुद्रा पावनाननमु पा च न मुष्टिः ।

त्वादशस्य तकलाः स कलङ्कः शीतनाति शराका एतन्मू ॥ १२० ॥

वापेति ॥ पापकर्म पावनमुद्रा लक्षणा वा अन्तरित इत्यर्थम्, अन्तरितं वा वा-
य मुखमुद्रा नीतिं वा च न मुष्टिलक्षणेः स तकलाः वनस्तकलस्तस्य कलङ्कस्य, शीतना-
वपुःशरीरः । शीतनातिं कर्म पर कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । कर्म कलङ्को न, अहं तु
निर्भेदः । तत्तादृशनातिं तदा व इत्यर्थमिति भावः । तत्तादृशः, 'अप्ये' इति कर्म ।

नाक्षराणि पटना किनपाटि प्रसूतः किनपथा पठितोऽपि ।

इत्यनपि चर्षेतस्यशरीरखिलं खडु चकार तकारः ॥ १२१ ॥

१. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । २. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ३. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ४. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ५. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ६. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ७. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ८. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ९. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । १०. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ११. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । १२. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । १३. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । १४. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । १५. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । १६. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । १७. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । १८. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । १९. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । २०. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । २१. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । २२. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । २३. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । २४. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । २५. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । २६. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । २७. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । २८. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । २९. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ३०. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ३१. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ३२. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ३३. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ३४. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ३५. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ३६. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ३७. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ३८. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ३९. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ४०. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ४१. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ४२. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ४३. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ४४. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ४५. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ४६. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ४७. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ४८. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ४९. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ५०. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ५१. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ५२. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ५३. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ५४. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ५५. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ५६. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ५७. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ५८. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ५९. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ६०. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ६१. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ६२. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ६३. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ६४. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ६५. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ६६. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ६७. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ६८. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ६९. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ७०. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ७१. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ७२. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ७३. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ७४. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ७५. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ७६. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ७७. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ७८. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ७९. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ८०. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ८१. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ८२. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ८३. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ८४. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ८५. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ८६. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ८७. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ८८. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ८९. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ९०. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ९१. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ९२. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ९३. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ९४. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ९५. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ९६. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ९७. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ९८. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । ९९. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च । १००. 'अप्ये' इति कर्मत्वं लक्षणेऽपि च ।

नोयनेवैत्यर्थः । अथ च, इदं रोहिणीं गौतम्या रमणी बलोवर्दे, तल्लोत्तमेन बलोवर्दे-
व तया नोक्तम् । यो ह्युक्तं न करोति स गोसदृशो मूर्खः पशुश्च, तन्मपि तादृश इत्यर्थः ।
लोवर्दोऽपि जिह्वा नास्ति तस्य वृणादेर्वननाद्य लज्जते, एवं तत्र जिह्वा वाप्यात लज्जते तस्मा-
दपि बलोवर्दोऽतीत्युपहातः । दानस्य नावो वान्यं, प्यञ् । पक्षे वननं वनिर्वनिरेव वान्यं,
तनुवेष्यादित्यात्म्यम् ॥

भङ्गुरं न वितथं न कथं वा जीवलोकमवलोकयतीमम् ।

येन धर्मेयशस्ती परिहातुं धीरहो चलति धीर तत्रापि ॥ ११८ ॥

भङ्गुरमिति ॥ हे धीर, तन् इमं जीवलोकं प्राणिजङ्गं भङ्गुरं स्वयमेव नक्षरं कथं न
अवलोकयति दुष्यते । वितथमलोकं वा कथं न दुष्यते, अपि तु तया एवं ज्ञेयम् । जहं
जानामोस्त आह—यैना(न)वयोयलक्षणेन कारणेन धार्मिकत्वाविधोरस्यापि तत्र धीर्बुद्धिर-
भङ्गुरवितथे अपि धर्मेयशस्ती पुण्यश्रेयां परिहातुं चलति तत्र न भवति । तल्लोत्तमेन
इत्यर्थः । लक्ष्मी इत्याद्यर्थः । नक्षरलोकप्राणिहेतोरनक्षरलोकं धर्मेयशस्ती तया न हावये
इत्यर्थः ॥

कः कुलेऽजनि जगन्मुकुटे वः प्रार्थकेप्सिततमपूरि न येन ।

इन्दुरादिरजनिष्ट कलङ्की कष्टमत्र स भवानपि ना भूत् ॥ ११९ ॥

क इति ॥ येन प्रार्थकेप्सितं वायकानिलपित्रं नानुरि न पूरितमेतादृक् कः पुत्रो जग-
न्मुकुटे लोकलङ्करणभूते वः कुलेऽजनि प्रसूतः, अपि तु न कोऽपि । अत्र कुले जादिवंश-
दितरेषु कलङ्की अजनिष्ट जातः । कष्टं स प्रलब्धो भवानपि कलङ्की नाभूत् । अत्रोक्तत्वात्
कलङ्की भविष्यति तत्रधोनाम्नानि कुले नष्टिनोऽहं स्मरितुपहातः । तत्कदावा कुलस्य
कलङ्की न भवति तथा कर्पमिति भावः ॥

इदं दान्तानपि कुलं कलङ्कितमित्युक्तम्, इदानीं सर्वेष्वेव—

यापद्यपि या मुखमुद्रा याचमानननु या च न तुष्टिः ।

त्वादरास्य सकलः स कलङ्कः शीतनास्ति शशकः परमङ्कः ॥ १२० ॥

यापेति ॥ याचमानं याचयन्तु यस्तङ्कल वा अत्यदिरादरार्थम्, अदरितं वा या
च मुखमुद्रा मूर्ध्नि वा च न मुखसंक्षेपः स सकलः समस्तकायस्य वदन्त्यस्य, शीतस्य च
सर्वोऽदरः । शीतनास्ति चन्द्रे परं केवलं पराजयेऽभिदम् । चन्द्रे इच्छो न, किं तु
पिहं पतः । तत्कदापरादिर तया न करणीयमिति भावः । शशकः, 'अजने' इति इह ॥

नाक्षरापि पठता किमप्यपि प्रसूतः किमप्यपि पठितोऽपि ।

शयनपिचयैस्तदापदोलापेलनं खलु चकार नकात् ॥ १२१ ॥

१ 'अपि' इति इति इति इति इति । २ 'अपि' इति इति इति इति । ३ 'अपि' इति इति इति इति । ४ 'अपि' इति इति इति इति । ५ 'अपि' इति इति इति इति । ६ 'अपि' इति इति इति इति । ७ 'अपि' इति इति इति इति । ८ 'अपि' इति इति इति इति । ९ 'अपि' इति इति इति इति । १० 'अपि' इति इति इति इति । ११ 'अपि' इति इति इति इति । १२ 'अपि' इति इति इति इति । १३ 'अपि' इति इति इति इति । १४ 'अपि' इति इति इति इति । १५ 'अपि' इति इति इति इति । १६ 'अपि' इति इति इति इति । १७ 'अपि' इति इति इति इति । १८ 'अपि' इति इति इति इति । १९ 'अपि' इति इति इति इति । २० 'अपि' इति इति इति इति । २१ 'अपि' इति इति इति इति । २२ 'अपि' इति इति इति इति । २३ 'अपि' इति इति इति इति । २४ 'अपि' इति इति इति इति । २५ 'अपि' इति इति इति इति । २६ 'अपि' इति इति इति इति । २७ 'अपि' इति इति इति इति । २८ 'अपि' इति इति इति इति । २९ 'अपि' इति इति इति इति । ३० 'अपि' इति इति इति इति । ३१ 'अपि' इति इति इति इति । ३२ 'अपि' इति इति इति इति । ३३ 'अपि' इति इति इति इति । ३४ 'अपि' इति इति इति इति । ३५ 'अपि' इति इति इति इति । ३६ 'अपि' इति इति इति इति । ३७ 'अपि' इति इति इति इति । ३८ 'अपि' इति इति इति इति । ३९ 'अपि' इति इति इति इति । ४० 'अपि' इति इति इति इति । ४१ 'अपि' इति इति इति इति । ४२ 'अपि' इति इति इति इति । ४३ 'अपि' इति इति इति इति । ४४ 'अपि' इति इति इति इति । ४५ 'अपि' इति इति इति इति । ४६ 'अपि' इति इति इति इति । ४७ 'अपि' इति इति इति इति । ४८ 'अपि' इति इति इति इति । ४९ 'अपि' इति इति इति इति । ५० 'अपि' इति इति इति इति । ५१ 'अपि' इति इति इति इति । ५२ 'अपि' इति इति इति इति । ५३ 'अपि' इति इति इति इति । ५४ 'अपि' इति इति इति इति । ५५ 'अपि' इति इति इति इति । ५६ 'अपि' इति इति इति इति । ५७ 'अपि' इति इति इति इति । ५८ 'अपि' इति इति इति इति । ५९ 'अपि' इति इति इति इति । ६० 'अपि' इति इति इति इति । ६१ 'अपि' इति इति इति इति । ६२ 'अपि' इति इति इति इति । ६३ 'अपि' इति इति इति इति । ६४ 'अपि' इति इति इति इति । ६५ 'अपि' इति इति इति इति । ६६ 'अपि' इति इति इति इति । ६७ 'अपि' इति इति इति इति । ६८ 'अपि' इति इति इति इति । ६९ 'अपि' इति इति इति इति । ७० 'अपि' इति इति इति इति । ७१ 'अपि' इति इति इति इति । ७२ 'अपि' इति इति इति इति । ७३ 'अपि' इति इति इति इति । ७४ 'अपि' इति इति इति इति । ७५ 'अपि' इति इति इति इति । ७६ 'अपि' इति इति इति इति । ७७ 'अपि' इति इति इति इति । ७८ 'अपि' इति इति इति इति । ७९ 'अपि' इति इति इति इति । ८० 'अपि' इति इति इति इति । ८१ 'अपि' इति इति इति इति । ८२ 'अपि' इति इति इति इति । ८३ 'अपि' इति इति इति इति । ८४ 'अपि' इति इति इति इति । ८५ 'अपि' इति इति इति इति । ८६ 'अपि' इति इति इति इति । ८७ 'अपि' इति इति इति इति । ८८ 'अपि' इति इति इति इति । ८९ 'अपि' इति इति इति इति । ९० 'अपि' इति इति इति इति । ९१ 'अपि' इति इति इति इति । ९२ 'अपि' इति इति इति इति । ९३ 'अपि' इति इति इति इति । ९४ 'अपि' इति इति इति इति । ९५ 'अपि' इति इति इति इति । ९६ 'अपि' इति इति इति इति । ९७ 'अपि' इति इति इति इति । ९८ 'अपि' इति इति इति इति । ९९ 'अपि' इति इति इति इति । १०० 'अपि' इति इति इति इति ।

नाक्षराणीति ॥ हे नल, अक्षराणि चाल्ये मातृकां पठता त्वया नकारः 'न' इत्यंशब्दो नापाठि किं नाधीतः किम् । अथवा पठितोऽपि नकारः प्रस्मृतो विस्मृतः किम् । नकार इत्यमेवम् अर्थिचयस्य याचकसमूहस्य संशय एव दोला द्विकोव्यवलम्बना तस्यां खेलनं क्रीडनं चकार । खलूप्रेक्षायां, निश्चये वा । त्वया पूर्वं याचकामिलापे नेति कदापि नोक्तमद्यापि न वक्तव्यमिति भावः ॥

अत्रवीत्तमनलः क नलेदं लब्धमुज्झसि यशः शशिकल्पम् ।

कल्पवृक्षपतिमर्थिनमित्यं नाप कोऽपि शतमन्युमिहान्यः ॥ १२२ ॥

अत्रवीदिति ॥ अनलोऽग्निस्तं नलमब्रवीत्—हे नल, त्वं शशिकल्पं चन्द्रप्रभमिदमेवंविधं लब्धं करस्थितं यशः क हेतोरुज्झसि त्यजसि । इदं किम्—'इह भूलोके अन्यो नलादन्यः कोऽपि कल्पवृक्षस्य पतिं शतमन्युं शतक्रतुमित्यं पूर्वोक्तप्रकारेण अर्थिनं याचकं नाप न प्राप्तवान् । सर्वाभिलाषकरः कल्पवृक्षोऽपि यद्दश(गः), यश्च शतयज्ञकारी, तमिन्द्रं याचकं नल एव प्राप्तवान्नान्य इति यशो न त्याज्यम्' इति कल्पवृक्षोऽपि यन्मनोरथं पूर्णं कर्तुं न समर्थोऽभूत्, त्वं तु समर्थः । शतमन्युरिति पात्रत्वं सूचितम् ॥

न व्यहन्यत कदापि मुदं यः स्वःसदामुपनयन्नभिलाषः ।

तत्पदे त्वदभिपेककृतां नः स त्यजत्वसमतामदमद्य ॥ १२३ ॥

नेति ॥ अभीष्टसाधनात्स्वःसदां देवानां मुदं हर्षमुपनयन्नयन् योऽभिलाषः कदापि केनापि न व्यहन्यत व्यर्थीकृतः । तत्पदे अभिलाषस्थाने त्वदभिपेकं तवानिपेकं स्वामीष्टसाधनाय कृतां कुर्वतां नोऽस्माकं सोऽभिलाषो मादृशः कामपूरणसमर्थोऽन्यो न विद्यत इत्यसमतामदं असाम्यविषयगर्वम् अद्य त्यजतु । कामपूरणे त्वमेव समर्थ इत्यर्थः । व्यहन्यत, कर्मणि तङ् कर्मकर्तरि वा ॥

अत्रवीदथ यमस्तमहृष्टं वीरसेनकुलदीप तमस्त्वाम् ।

यत्किमप्यभिवुभूपति तत्किं चन्द्रवंशवसतेः सदृशं ते ॥ १२४ ॥

अत्रवीदिति ॥ अथ यमो भैमीप्राप्तिविघ्नसंभावनयाऽहृष्टं दुःखितं तं नलमब्रवीत्—'हे वीरसेनकुलस्य दीप प्रकाशक नल, तमो भैम्यप्राप्त्य(प्ति)संभावनजन्यं दुःखं यत् त्वां किमपि अल्पमनिर्वाच्यं वाभिवुभूपत्यभिभवितुमिच्छति तत् चन्द्रवंशवसतेश्चन्द्रवंशोत्पन्नस्य ते तव किं सदृशमुचितम्, अपि त्वयुक्तम् । चन्द्रवंशोत्पन्नो हि प्राणानपि ददाति, तदुत्पन्नेन त्वयापि तथैव भवितव्यं, न त्वन्यथेति भावः । अथ च दीपलपं त्वां यदन्धकारमभिवुभूपति तच्चन्द्रवंशवसतेस्ते किमुचितम्, अपि त्वनुचितम् । दीपस्य तमसाभिभवो न युक्तः, तत्रापि चन्द्रवंश-

१ 'अत्र संदेशो रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रार्थिनामीदृशसंशयासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तरतिशयोक्तिः । सा चोक्तसंशयोत्पाप्ता इति संकरः' इति जीवानुः । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासोपमाकाव्यश्लेषः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'पदे रक्षणे तस्य कल्पवृक्षस्य...अभिपेकन्' इति साहित्यविद्याधरी । संमतस्तु 'तदभिपेककृताम्' इति पाठः प्रतिभाति । 'पूर्वमस्माकमभिलाष एवानीदृशोऽभूत्, अमुना तस्य स्थाने त्वमारोपितोऽसौत्यर्थः' इति सुखावयोधा । ४ 'अथ व्यतिरेकः काव्य-लिङ्गं च' इति साहित्यविद्याधरी ।

वसन्तेः चन्द्रस्यान्धकारेणाभिभवो न युक्तः, अतस्तद्वंशोत्पन्नस्य तवापि तत्सात्पर्याभवो न युक्त इत्युपहासः ॥

रोहणः किमपि यः कठिनानां कामधेनुरपि या पशुरेव ।

नैनयोरपि वृथाभवदर्थां हा विधित्सुरसि वत्स किमेतत् ॥ १२५ ॥

रोहण इति ॥ कठिनानां निष्ठुराणां पापाणादीनां मध्ये यः किमपि लोकोत्तरो निष्ठुरो रोहणो विद्रोऽद्रिः नेरुः अथ च निष्कृपाणां कृपणानां मध्ये लोकोत्तरः कृपणो यो विद्रोः कलः, यापि कामधेनुः सापि पशुरेव गौरिव, अहैव च, एनयो रोहणकामधेनोरपि संबन्धो अर्थो याचको वृथा निष्फलो नाभवत्, किं तु सफलो जातः । एनयोर्विषयो वा । हा कष्टं हे पत्न्य, किमेतत् अर्थिप्रातिकूल्यं विधित्सुश्चिकीर्षुरसि । अचेतनेषु कृपणावधिः कठिनावधिश्च रोहणः, चेतनेषु पश्ववधिर्मूर्खावधिश्च कामधेनुः, तान्यामप्यर्थिनेऽनीष्टं दीयते । त्वं तु मृदुचित्तो बुधोऽपि, ततो देयमेवेति भावः । किमिति सामान्यनिर्देशात्पुंसकत्वम् । एनयोः, अन्वादेश एनादेशः । रोहणो वैदूर्यः पर्वतो वा ॥

याचितश्चिरयति क नु धीरः प्राणने क्षणमपि प्रतिभूः कः ।

शंसति द्विनयनी दृढनिद्रां द्राङ्गिमेपमिषघूर्णनपूर्णा ॥ १२६ ॥

याचित इति ॥ धीरो याचितः सन् क नु कुतः चिरयति कालमिदं करोति, अपि तु न । कुतः—क्षणमपि मुहुर्तमात्रमपि प्राणने जीवने कः प्रतिभूल्लङ्घकः, अपि तु न कोऽपि । अथ च को ब्रह्मा प्रतिभूः विष्वधीनं जगत् । को ब्रह्मा प्रतिभूरेति बाकुर्वा । तत्कुतः—द्राग् एतिति निनेपमपिषेण नेत्रसंकोचव्याजेन घूर्णनेन तन्व्या पूर्णा द्विनयनां दृढनिद्रां नरपं कपयति । द्राग्दृढनिद्रामिति या । यावता काळेन पुनरपि निनेपो भवति तावदेव काळे नरपं भवतीति निनेपतुल्यं मरणम्, तस्मादिदृष्ट्वा त्वयाऽविचारितं शीघ्रमेव शतञ्चम् । नरपत्न्य शीघ्रप्राप्तिभयात् । अतिनिद्रितोऽपि घूर्णते ॥

अन्नपुष्पमपि दित्सति शीतं सार्धिना विमुखता यद्भाजि ।

स्तोककस्य खलु चक्षुषुटेन म्लानिरलुसति तद्धनसङ्गे ॥ १२७ ॥

अन्नेति ॥ स्तोककस्य चातकसार्धिना याचकेन चक्षुषुटेन सा प्रतिष्ठा विमुखता पराशु-
खत्वं यद्भाजि आधिता तत्खलु तस्मादेव हेतोः, तस्मादेव हेतोरेत्युपेक्षा वा । म्लानिः
चातकस्यमुख्यजनिताक्षीर्तिः घनसङ्गे नेत्रसङ्गे उलसति शोभते । किमुवे घनसङ्गे—शीतं शीत-
लमन्नपुष्पं जले दित्सति दत्तुमिच्छति अपि । चातकेन याचिते जले कलविडम्बनान्नेपमां
स्यानलक्षणनपयसो जातमिति भावः । अथ च—स्तोक एव स्तोकलोपेतिविहृतः तत्सार्धिना
मुखेन पराशुखत्वं यदाधितम्, तत्तस्मात् नेत्रतुल्ये पुरश्च म्लानिरलुसति । यतः शीतजं
दारिद्र्यशरीरं अन्नपुष्पमपि खपुष्पतुल्यमपि दत्तुं दत्तुमिच्छतः परं निवृत्त्यकारिणो यदात्म-

१ 'अथ च को ब्रह्मा प्रतिभूः विष्वधीनं जगत्' इति त्रिकल्लङ्घनार्थः । २ 'अथ च को ब्रह्मा प्रतिभूः विष्वधीनं जगत्' इति त्रिकल्लङ्घनार्थः । ३ 'अथ च को ब्रह्मा प्रतिभूः विष्वधीनं जगत्' इति त्रिकल्लङ्घनार्थः । ४ 'अथ च को ब्रह्मा प्रतिभूः विष्वधीनं जगत्' इति त्रिकल्लङ्घनार्थः ।

नाक्षराणीति ॥ हे नल, अक्षराणि चाल्ये मातृकां पठता त्वया नकारः 'न' इत्यत्र शब्दो नापाठि किं नाधीतः किम् । अथवा पठितोऽपि नकारः प्रसृतो विस्मृतः किम् नकार इत्यमेवम् अर्थिचयस्य याचकसमूहस्य संशय एव दोला द्विकोव्यवलम्बना तस्यां खेलनं क्रीडनं चकार । खलुप्रेक्षायां, निश्चये वा । त्वया पूर्वं याचकामिलापे नेति कदापि नोक्तम् द्यापि न वक्तव्यमिति भावः ॥

अब्रवीत्तमनलः क नलेदं लब्धमुज्झसि यशः शशिकल्पम् ।

कल्पवृक्षपतिमर्थिनमित्थं नाप कोऽपि शतमन्युमिहान्यः ॥ १२२ ॥

अब्रवीदिति ॥ अनलोऽग्निस्तं नलमब्रवीत्—हे नल, त्वं शशिकल्पं चन्द्रप्रभमिदमेवं विधं लब्धं करस्थितं यशः क हेतोरुज्झसि लजसि । इदं किम्—'इह भूलोके अन्यो नलादन्यः कोऽपि कल्पवृक्षस्य पतिं शतमन्युं शतकतुमित्थं पूर्वोक्तप्रकारेण अर्थिनं याचकं नाप प्राप्तवान् । सर्वाभिलाषकरः कल्पवृक्षोऽपि यद्वश(ग):, यश्च शतयज्ञकारी, तमिन्द्रं याचकं नल एव प्राप्तवान्नान्य इति यशो न त्याज्यम्' इति कल्पवृक्षोऽपि यन्मनोरथं पूर्णं कर्तुं न समर्थोऽभूत्, त्वं तु समर्थः । शतमन्युरिति पात्रत्वं सूचितम् ॥

न व्यहन्यत कदापि मुदं यः स्वःसदामुपनयन्नभिलाषः ।

तत्पदे त्वदभिपेककृतां नः स त्यजत्वसमतामदमद्य ॥ १२३ ॥

नेति ॥ अभीष्टसाधनात्स्वःसदां देवानां मुदं हर्षमुपनयन्नयन् योऽभिलाषः कदापि केनापि न व्यहन्यत व्यथांकृतः । तत्पदे अभिलाषस्यैव त्वदभिपेकं तवानिपेकं स्वाभीष्टसाधनाय कृतां कुर्वतां नोऽस्माकं सोऽभिलाषो मोहशः कामपूरणसमर्थोऽन्यो न विद्यत इत्यसमतामदं असाम्यविषयगर्वम् अद्य लजतु । कामपूरणे त्वमेव समर्थ इत्यर्थः । व्यहन्यत, कर्मणि तद् कर्मकर्तारि वै ॥

अब्रवीदथ यमस्तमहृष्टं वीरसेनकुलदीप तमस्त्वाम् ।

यतिकमप्यभिवुभूपति तत्किं चन्द्रवंशवसतेः सदृशं ते ॥ १२४ ॥

अब्रवीदिति ॥ अथ यमो भैमीप्राप्तिविघ्नसंभावनयाऽहृष्टं दुःखितं तं नलमब्रवीत्—'हे वीरसेनकुलस्य दीप प्रकाशक नल, तमो भैम्यप्राप्त्य(प्ति)संभावनजन्यं दुःखं यत् त्वां किमपि अल्पमनिर्वाच्यं वाभिवुभूपत्यभिभवितुमिच्छति तत् चन्द्रवंशवसतेश्चन्द्रवंशोत्पन्नस्य ते तव किं सदृशमुचितम्, अपि त्वयुक्तम् । चन्द्रवंशोत्पन्नो हि प्राणानपि ददाति, तदुत्पन्नेन त्वयापि तथैव भवितव्यं, न त्वन्यथेति भावः । अथ च दीपरूपं त्वां यदन्वकारमभिवुभूपति तच्चन्द्रवंशवसतस्ते किमुचितम्, अपि त्वनुचितम् । दीपस्य तमसाभिभवो न युक्तः, तत्रापि चन्द्रवंश-

१ 'अत्र संदेहो रूपकं च' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रार्थिनामीदृक्संशयासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । सा चोक्तसंशयोत्थापिता इति संकरः' इति जीवानुः । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासोपमाकाव्यलिङ्गम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'पदे रक्षणे तस्य कल्पवृक्षस्य...अभिपेकम्' इति साहित्यविद्याधरी । संनतरु 'तदभिपेककृतान्' इति पाठः प्रतिभाति । 'पूर्वमस्माकमभिलाष एवानीष्टपूरकोऽभूत्, अतः तस्य स्थाने त्वमारोपितोऽसीत्यर्थः' इति सुखावबोधः । ४ 'अत्र व्यतिरेकः काव्यलिङ्गं च' इति साहित्यविद्याधरी ।

वसतेः चेन्द्रस्यान्धकारेणाभिभवो न युक्तः, अतस्तदंशोत्पन्नस्य तत्रापि तत्सात्पर्याभवो न युक्त इत्युपहासः ॥

रोहणः किमपि यः कठिनानां कामधेनुरपि या पशुरेव ।

नैनयोरपि वृथाभवदर्धौ हा विधित्सुरसि वत्स किमेतत् ॥ १२५ ॥

रोहण इति ॥ कठिनानां निष्ठुराणां पापाणादीनां मध्ये यः किमपि लोकोत्तरो निष्ठुरो रोहणो विदूरोऽद्रिः नेहः अथ च निष्कृपाणां कृपणानां मध्ये लोकोत्तरः कृपणो यो विदूरावल्गः, यापि कामधेनुः सापि पशुरेव गौरेव, अर्हव च, एनयो रोहणकामधेनोरपि संबन्धी अर्थो याचको दृष्ट्या निष्फलो नाभवत्, किं तु सफलो जातः । एनयोर्विषयो वा । हा कष्टं हे दत्त, किमेतत् अर्थिप्रातिकूल्यं विधित्सुधिकीर्णुरसि । अचेतनेषु कृपणावधिः कठिनावधिश्च रोहणः, चेतनेषु पञ्चवधिमूर्खावधिश्च कामधेनुः, ताभ्यामप्यर्थिनेऽनीष्टं वीर्यते । त्वं तु नृदुषितो बुधोऽपि, ततो देयमेवेति भावः । किमिति सामान्यनिर्देशाद्ब्रह्मपुंसकत्वम् । एनयोः, अन्यदेश एनादेशः । रोहणो वैदूर्यः पर्वतो वा ॥

याचितधिरयति क नु धीरः प्राणने क्षणमपि प्रतिभूः कः ।

शंसति द्विनयनी दृढनिद्रां द्राङ्गिभेपमिषधूर्णनपूर्णा ॥ १२६ ॥

याचित इति ॥ धीरो याचितः सन् क नु कुतः चिरयति कालविलम्बं करोति, अपि तु न । कुतः—क्षणमपि मुहूर्तमात्रमपि प्राणने जीवने कः प्रतिभूः कः, अपि तु न कीदृशे । अथ च को ब्रह्मा प्रतिभूः विषयधीनं जगत् । को ब्रह्मा प्रतिभूरेति काकुर्वा । तत्कुतः—शब्दप्रतिनिमित्तमपि नेत्रसंकोचव्याजेन धूर्णनेन तन्मा पूर्णा द्विनयना दृढनिद्रा नरपं कथयति । द्वाग्दृढनिद्रामिति वा । वायता कालेन पुनरपि निमेषो भवति तत्रैव काले नरपं भवतीति निमेषतुल्यं मरणम्, तस्याद्विषया त्वयाऽविचारितं शीघ्रमेव दत्तव्यम् । नरपत्य कीदृशप्रतिभवात् । अतिनिद्रितोऽपि धूर्णते ॥

अन्नपुष्पमपि दित्सति शीतं तार्पिना विमुखता यदभावि ।

स्तोककक्ष खलु चक्षुषुटेन ग्लानिरहसति तद्वनस्तर्क ॥ १२७ ॥

अत्रेति ॥ स्तोककक्ष यातकक्षार्पिना याचकेन चक्षुषुटेन सा प्रतिज्ञा विमुखता यदभावि-
सर्वं यदभावि आधिष्ठा तत्काले तत्कालेव हेतोः, तत्कालेव हेतोरेतत्पुत्रेका वा । ग्लानिः
यातवर्षमुद्यमनिताधीर्निः पनस्तर्के नेपतमुद्दे वसति शीघ्रते । किमुते पनस्तर्के—शीते शीत-
जनप्रपुष्पं जले दित्सति शत्रुमिच्छति अपि । याचकेन याचिते जले स्तोककक्षान्तेरानां
रक्षामस्तोककक्षपरतो जातमिति नरः । अथ च—स्तोक एव स्तोककक्षेति शब्दः तत्कालेन
मुलेन पशुसुखायं यदायितम्, तत्कालेन नेपतुल्ये पुरवे ग्लानिरहसति । इतः शीतले
एतदभावि अन्नपुष्पमपि चक्षुषुषुटेन दित्सति शीतं तार्पिना विमुखता यदभावि-

१ 'अथ च को ब्रह्मा प्रतिभूः विषयधीनं जगत्' इति शब्दः ।
२ 'को ब्रह्मा प्रतिभूरेति काकुर्वा' इति शब्दः ।
३ 'स्तोक एव स्तोककक्षेति शब्दः' इति शब्दः ।
४ 'स्तोककक्षेति शब्दः' इति शब्दः ।

स्यापि जीवितपर्यन्तमयसो भवति किं पुनरिन्द्रादीनां पातशुश्रूषेण, तस्मात्तया शीघ्रमेव देयमिति भावः । पक्षिणोऽपि विमुक्ततया मेघेऽपि म्यानिहलघति, किं पुनरन्यत्रेत्यर्थः । तस्मादिन्द्रादीनां तत्त्वतो विमुक्तस्येऽयसो भावि इति किं वक्तव्यमिति भावः । 'मेघपुण्यं वन-रसः' इत्यमरः ॥

ऊचिवानुचितमक्षरमेनं पाशपाणिरपि पाणिमुदस्य ।

कीर्तिरेव भवतां प्रियदारा दाननीरक्षरमौक्तिकद्वारा ॥ १२८ ॥

ऊचिवानिति ॥ पाशपाणिरपि वरुणोऽपि पाणिमुदस्योद्यम्य एनं नलमुचितमक्षरं वचन-मित्यूचिवान् । इति किम्—भवतां भवादृशां राज्ञां दाने क्रियमाणे यो नीरक्षरो जलप्रवाहः स एव मौक्तिकद्वारो यस्याः सा कीर्तिरेव प्रियदाराः प्रेयसाः प्रियः, न तु राजकन्याः, ततः कीर्तिरेव त्वयोपार्जनीया नाकीर्तिः । पाणिमुदस्येति याचकैजातिः ॥

चर्मं चर्मं किल यस्य न मेघं यस्य वज्रमयमस्थि च तौ चेत् ।

स्थायिनाविह न कर्णदधीची तत्र धर्ममवधीरय धीर ॥ १२९ ॥

चर्मंति ॥ यस्य कर्णस्य चर्मं त्वक् न मेघममेघं वर्मं कवचं किल श्रुती । येन कवचनि-र्माणार्थं त्वग्दत्ता, यस्य च अस्थि वज्रमयम्, वज्रनिर्माणार्थं येन दधीचिना स्वीयमस्थि दत्तं तौ एवंविधौ वदान्यौ कर्णदधीची अपि इह भूलोके चेद्यस्मात्स्थायिनौ न किंतु मृतावेव । ततः स्मात् हे धीर प्राज्ञ, त्वं धर्मं नावधीरय मावज्ञासीः । धर्म एव स्थिरतरो नतु ह्यादिसुखं चेति भावः ॥

अद्ययावदपि येन निबद्धौ न प्रभू विचलितुं बलिबिन्ध्यौ ।

आस्थितावितथतागुणपाशस्त्वादृशा स विदुषा दुरपासः ॥ १३० ॥

अद्येति ॥ येन सत्यप्रतिज्ञलक्षणलक्षणेन पाशेन निबद्धौ बलिबिन्ध्यौ दैत्याचलौ अद्य-यावदपि एतावन्तमपि कालं विचलितुं प्रतिज्ञातमनिर्वाहुं न प्रभू समर्थौ न जातौ, किं तु ताभ्यामङ्गीकृतं यद्वशेन परिपालितम् । एकः पाताले स्थितः, अन्यश्च यद्वशेन न वर्धत इत्यर्थः । स आस्थितस्याङ्गीकृतस्यावितथता सत्यता तल्लक्षणो गुणः सूत्रं च तल्लक्षणः पाशो रज्जुः सत्यवादितागुणः त्वादृशा त्वद्विधेन विदुषा पण्डितेन दुरपासो दुर्लभ्यः । अङ्गीकृतं परिपालये-त्यर्थः । दैत्यपापाणाभ्यामप्यङ्गीकृतं सत्यं कृतम्, अतस्त्वयाङ्गीकृतं निर्वाढव्यमिति भावः ॥

प्रेयसी जितसुधांशुमुखश्रीर्या न मुञ्चति दिगन्तगतापि ।

भङ्गिसङ्गमकुरङ्गद्वयं कः कदर्थयति तामपि कीर्तिम् ॥ १३१ ॥

प्रेयसीति ॥ प्रेयसी प्रियतमा तथा—जिता तिरस्कृता उज्ज्वलत्वात्सुधांशुमुखानां सुधांशु-श्चन्द्रस्तत्त्वमुखानां तारकादीनां श्रीः शोभा धवलिमा यया, जिता चन्द्रप्रारम्भशोभा यया एवं-विधा वा, प्राणेश्वरी च जितचन्द्रा मुखश्रीर्यस्या एवंविधा या कीर्तिः दिगन्तगतापि दिक्प्रा-न्तगता न मुञ्चति त्यजति तामेवंविधामपि कीर्तिं भङ्गी विनश्चरः संगमो यस्याः सा भङ्गिसं-

१ 'अत्रोत्प्रेक्षा श्लेषश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासो रूपकं च' इति साहित्यवि-द्याधरी । ३ 'अत्र विरोधो हेतुश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'आश्रुता' इति जीवानुसंमतः पाठः । ५ 'अत्र रूपकमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

गमा एवंभूता कुरङ्गदृक् नृणांक्षी तस्या अर्थे निमित्तम्, अथ च—कुत्सितो रज्ञो रचना यस्या एवंविधा इह यस्याः तत्कृते कः कदयंयति पीडयति, अपि तु नित्यां क्रीर्तिं विहायानित्यां वेयसीं कोऽपि न वाञ्छति । तत्तात्कीर्तिरेव त्वयाप्युपार्जनीयेति भावः । अथ च—कलिप्रभा-
वाद्भक्तिसंगमत्वं मैत्र्याः सत्वितम् । अन्योऽपि दुष्टसपत्न्याः कृते गुणवतीं पत्नीं न पीडयति ।
स्त्रियः कृते कीर्तिर्न त्याज्येत्यर्थः । कुत्सितो दुःखरूपोऽयं कदयं, कोः कदादेशे अशंका-
यन्ति ननुपि वा तद्वतीं करोतीति गिति 'पाविष्टवत्-' इति टिलोपे ननुच्लोपे वा पीडयतीति
तात्पर्यार्थः । एवं कदयंनात्ययंतयेत्यादावपि ज्ञेयम् ॥

यान्वरं प्रति परेऽर्थयितारस्तेऽपि यं वयमहो स पुनस्त्वम् ।

नैव नः खलु मनोरथमात्रं शूर पूरय दिशोऽपि यशोभिः ॥ १३२ ॥

यानिति ॥ परे अन्ये पुरुषा दानत्सान्प्रत्युद्दिश्य वरमनोष्टमर्थयितारो याचनशीलाः वर-
मुद्दिश्यान्नाऽनर्थयितार इति वा, तेष्वपि वयं यं त्वानर्थयितारः । अहो आश्चर्यम् । येऽन्यस्मै
वरं दातुं सनर्थास्ते वयं तव याचका जाताः । स एवंभूतस्त्वं पुनः शूर दानशूर नल, खलु
निधितं नोऽस्माकं मनोरथमात्रं केवलं मनोरथं पूरय पारंपूर्णं कुर्विति नैव, किं तु इन्द्रादयोऽपि
यस्यार्थिनो जाता इति यशोभिः दिशोऽपि दिगन्तानपि पूरय । अस्मन्मनोरथपूरणेन तव नहती
कीर्तिर्न विष्यतीति भावः । 'यान्वरम्' इति पाठे अन्ये दानत्सान्प्रति परं केवलनर्थयितारो
न तु दातार इत्यर्थः । अर्थयितारः, ताच्छील्ये तृत् ॥

अर्थितां त्वयि गतेषु सुरेषु म्लानदानजनिजोर्हयशःश्रीः ।

अथ पाण्डु गगनं सुरशाखी केवलेन कुसुमेन विधत्ताम् ॥ १३३ ॥

अर्थितामिति ॥ सुरशाखी कल्पतरुः सुरेषु त्वयि विपयेऽर्थितां याचकतां गतेषु सत्सु
म्लाना विनष्टाया दानजा निजा स्त्रीया सहजा वा उर्वा नहती यशःश्रीः यस्त्वंभूतः सन्
अथ केवलेन कीर्तिरहितेन कुसुमेन पुष्पेण कृत्वा गगनं पाण्डु श्वेतं विधत्तां करोतु । एतावन्तं
कालं कीर्तिपुष्पाभ्यां श्वेतं कृतं, त्वया कीर्तेरपहृतत्वात्केवलेन पुष्पेणेति भावः ॥

'हास्यतैव बुलभा, न तु साध्यम्' इत्यस्योत्तरमाह—

प्रवसते भरतार्जुनवैन्मवत्स्मृतिधृतोऽपि नल त्वमभीष्टदः ।

स्वगमनाफलतां यदि शङ्कसे तदफलं निखिलं खलु मङ्गलम् ॥ १३४ ॥

प्रवसत इति ॥ हे नल, भरतार्जुनवैन्मवत् भरतः शार्ङ्गान्तलेयः, अर्जुनः कार्तवीर्यः, पृ-
थुवैन्मः तद्वत्स्मृतिधृतः स्मृतिगोचरः स्मृत इत्यर्थः । एवंभूतोऽपि नलः प्रवसते देशान्तरगा-
मिने पुरुषायानीष्टं ददातीत्यनीष्टदः स त्वं स्वगमनस्य अफलतां नैष्कल्यं यदि शङ्कसे संभाव-
यति तत्तर्हि निखिलं सनत्वं वैन्मादित्तराजलक्षणं मङ्गलं शङ्कनादि च तद्दृष्टान्तेन खलु निधित-
मफलं निष्फलम् । 'वैन्मं पृथुम्-' इत्यादीनां स्मरणस्यापि वैदर्भ्यप्रसङ्गात्स्वगमननैष्कल्यं त्वया
नाराङ्गनोद्यम्, अतो गच्छेत्यर्थः । भरतादिवत्त्वर्थाति वा । भरतादेरन्यहिंतात्वात्त्वैविपार्तः ॥

१ 'अथ व्यतिरेकसनालोक्त्युपनयितोभक्तं' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ च्छेदनुमत्तः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'मन्मथनयनमनोरे' इति मन्मथलक्ष्मीवातुसाहित्यविद्याधरी-
संनयः । ४ 'अथ च्छेदनुमत्तः' इति विद्वत्पितृ नान इदम् । 'इति विद्वत्पितृनाह कनौ नरी' इति
साहित्यविद्याधरी ।

इष्टं नः प्रति ते प्रतिश्रुतिरभूद्याद्य स्वराहादिनी
 धर्मार्थां सृज तां श्रुतिप्रतिभटीकृत्यान्विताख्यापदाम् ।
 त्वत्कीर्तिः पुनती पुनस्त्रिभुवनं शुभ्राद्वयादेशना-
 द्रव्याणां शितिपीतलोहितहरित्रामान्वयं लुम्पतु ॥ १३५ ॥

इष्टमिति ॥ हे नल, नोऽस्माकं इष्टमाकाङ्क्षितं प्रत्युद्दिश्य स्वराहादिनी अस्मदाहादनात्स्व-
 र्गानन्ददायिनी स्वरेणाङ्गीकारसूचकमधुरस्वरेण वानन्दिनी तथा—धर्मार्थां धर्मप्रयोजनिका या
 तव प्रतिश्रुतिः ‘जीवितावधि किमप्यधिकं वा—’ (५।९७) इत्यादिका प्रतिज्ञाऽभूजाता तां
 प्रतिश्रुतिमद्येदानीं सत्यत्वेन श्रुतिप्रतिभटीकृत्य वेदसदृशीं कृत्वा अन्वितं श्रुतेः प्रतिभट्टा प्र-
 तिश्रुतिरिति सार्थकमाख्यापदं संज्ञापदं यस्या एवंभूतां सृज कुरु । सत्यां कुर्वित्थं । श्रुति-
 प्रतिभट्टवे हि प्रतिश्रुतिशब्दः सार्थको भवति । सत्यत्वेन स्वीयं वचनं श्रुत्यन्तरं कुर्वित्थं ।
 अङ्गीकृतं परिपालयेति भावः । पुनः प्रतिज्ञासिद्धौ सत्यां त्रिभुवनं त्रिलोकीं पुनती पुनाना,
 अथ च उज्ज्वलं कुर्वाणा त्वत्कीर्तिः शुभ्रस्य श्वेतस्य अद्वयमद्वैतं तस्यादेशनात्करणाद् द्रव्याणां
 वस्तूनां शितिपीतलोहितहरितां कृष्णगौररक्तनीलानां वर्णानां नाम संज्ञा तस्य अन्वयः संबन्धः
 तं लुम्पतु विनाशयतु । सर्वस्य त्रिलोकस्य श्वेतीकरणात्कृष्णादिवर्णाभावो भवत्स्वित्थं ।
 प्रतिज्ञातपरिपालनाद्भोक्तव्येऽपि तवातिनिमलं यशः प्रसरिष्यतीति भावः । कर्मप्रतिपादिका
 श्रुतिरपि इष्टं यागमुद्दिश्य प्रवर्तते । स्वरैरुदात्तादिभिः, अः अकार आद्यो येषां ते आद्याः स्वरा
 अचतैर्वा, कर्मफलभूत आद्यः प्रथमभोक्तव्यः स्वः स्वर्गः—तेन वानन्ददायिनी । तथा—
 ‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ इति वाक्यप्रतिपादितस्य धर्मस्य वेदैकगम्यत्वोक्तधर्मोऽर्थोऽन्विषेयं
 वाक्यार्थो वा यस्याः सा धर्मप्रतिपादिनी । तथा—श्रूयत इति श्रुतिरित्यान्वितमनुगतार्थमा-
 ख्यापदं नामपदं यस्या एवंभूता च । अथ च—प्रतिश्रुतिः प्रतिवचनरूपम् ‘अस्तु औषदं
 इत्यादिवाक्यं सापि इष्टं यागं प्रति भवति, स्वरैरुदात्तादिमिराहादिनी च भवति । अथ च—
 त्वत्कीर्तिरूपा ब्रह्मप्रतिपादिका श्रुतिः, त्वया कीर्त्यमाना सदा पठ्यमाना वा वेदान्तश्रुतिः
 श्रवणमननादिद्वारा त्रैलोक्यं पवित्रं कुर्वाणा, यद्वा सत्त्वरजस्तमोरूपेभ्यस्त्रिभ्यो गुणेभ्यो भव-
 तीति, त्रिभ्यो भूस्त्वपत्तिर्यस्येति वा त्रिभु । सृष्ट्याद्यवस्थात्रयसहितत्वमिति यावत् । तच्च तद्वनं
 चातिगहनं संसारख्यम् । पृथग्वा पदम् । निवृत्तिद्वारा पुनाना शुभ्रस्यातिनिमलस्य निर्दोषस्य
 ब्रह्माद्वैतस्योपदेशाद्द्रव्याणां दृश्यपदार्थानां कृष्णपीतादिनामसंबन्धं लुम्पति । ‘वाचारम्भणं
 विकारो नामधेयम्’ इति श्रुतेः ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’ इत्यादिवचनाद्व्यादेर्मथ्यात्वसाधना-
 न्नामादिविकारं निराकरोतीति ध्वनिः । धर्मार्थमिति कचित् । इष्टम्, ‘इष्टु इच्छायाम्’ अस्मा-
 द्यजेथ कर्मणि भावे च क्तः । यजेः संप्रसारणं पत्वष्ट्वे च । इष्टिमिलमरादयः सर्वेऽपि
 व्याचक्षते ‘इष्टिर्यो गच्छयोः’ इत्यादिना, तत्तु शिष्टप्रयोगाज्ज्ञातव्यम् । विशेषस्तु ग्रन्थवित्तर-
 भयान्न लिख्यते । ‘इष्टम्’ इत्येव पाठः साधीयानित्यलम् ॥

१ तिलकजीवात्कोत्तु ‘इष्टम्’ इत्येव संनतः पाठः । २ ‘अत्र छेपातिशयोक्तिः’ इति साहित्य-
 विद्याधरी । ‘अत्र नीत्यादिवस्तूनां स्वगुणत्यागेन तत्कीर्तिगुणग्रहाच्छङ्कालंकारः । ‘तदुपः स्वगुण-
 लागादन्योत्कृष्टगुणादितेः’ इति लक्षणात्’ इति जीवातुः ।

यं प्रासूत सहस्रपादुदभवत्पादेन खञ्जः कथं
स च्छायातनयः सुतः किल पितुः सादृश्यमन्विच्छति ।
एतस्योत्तरमद्य नः समजनि त्वत्तेजसां लङ्घने
साहस्रैरपि पङ्क्तुर्द्विभिरभिव्यक्तीभवन्भानुमान् ॥ १३६ ॥

यमिति ॥ सहस्रपात्सहस्रचरणः अथ च सहस्रकिरणः सूर्यः यं प्राप्तं प्रसूतवान् स छायानाभ्यां सूर्यपत्न्याः तनयः पुत्रः शनैश्चरः पादेन चरणेन पङ्क्तुः कथमुदभवच्चातः । सहस्रचरणस्य पुत्रेण सहस्रचरणेन भवितव्यम्, अस्य तु नैकोऽपीति । किल यस्मात्सुतः पितुः सादृश्यमन्विच्छति । 'कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते' इति न्यायात्, तत्तस्माच्छनैश्चरस्यैकोऽपि पादो नास्तीत्येतस्य नोऽस्त्ववीचप्रध्नस्याय भानुनासुतरं समजनि जातः । किं कुर्वन्—त्वत्तेजसां लङ्घनेऽतिक्रमणविषये साहस्रैः सहस्रसंख्याकैरप्यङ्गिभिश्चरणैः पङ्क्तुः पादरहितोऽनिव्यर्त्तमवन्प्रकटीभवन् । अतः पितुः पङ्क्तुत्वात्पुत्रस्यापि पङ्क्तुत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । त्वत्तेजः सूर्यतेजसोऽप्यधिकम्, तस्मात्त्वयात्मादिष्टं साधनीयमिति भावः । 'पादा रदम्याङ्गितु-र्याशाः' इत्यनरः । सहस्रपात्, 'संख्यासुपूर्वेत्य' इति पादस्यान्तलोपः । पादेन खड्गः, अङ्गिभिः पङ्कुरिति 'येनाङ्ग-' इति तृतीया । साहस्रैः, 'तदस्य परिमाणम्' इत्यर्थे 'शतमान-विंशतिकसहस्र-' इत्येण ॥

इत्याकर्ण्य क्षिताशस्त्रिदशपरिपदस्ता गिरश्चादुगर्भा
वैदर्भोक्तामुकोऽपि प्रसभविनिहितं दूत्यभारं यभार ।
अङ्गीकारं गतेऽस्मिन्नमरपरिवृढः संभृतानन्दमूचे
भूयादन्तर्धिसिद्धेरनुविहितभवच्चित्ता यत्र तत्र ॥ १३७ ॥

इत्याकर्ष्येति ॥ द्वितीशो राजा वैदर्भाकानुकोऽपि भैनीनभिलायुकोऽपि सन् प्रसभवि-
निहितं बलादारोपितं दूतलक्षणं भारं बनार । किं कृत्वा-इति पूर्वोक्तप्रकारेणोपहासत्स्यापि
करणाच्चाटुगर्भाः प्रियोक्तियुक्तमध्याः त्रिदशपरिपदो देवसभायाः ताः पूर्वोक्ता गिरी वागी-
राकर्ष्य । त्रिदशपरिपदः सकाशाद्वा । अन्योऽपि बलान्निहितं भारं दुःखेन वहति । अस्मिन्-
लेऽङ्कोकारं गते प्राप्ते सति करिष्यामीति तेनाभ्युपगते सति अमरपरिवृद्धो देवप्रभुरिन्द्रः संनृ-
तानन्दं सानन्दं यथा तथा तं नलं प्रति इत्यूचे । इति किम्—अन्तर्धिसिद्धेः यत्र तत्र सर्वत्र
देशे काले अनुविहितमनुसृतं भवधितं यथा तस्या भावोऽनुविहितमवाचितता कार्यसिद्धिः
भूयात् । यत्राहयो भवितुमिच्छति तत्रान्तर्धिसिद्धिर्भूयात्, यत्र नेच्छामि तत्र नाभूत् ।
'यामिकाननुपनृय—' (५।११०) इत्यादि परिहृतमनेन ॥

धीर्हर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
 धीहीरः सुषुबे जितेन्द्रियचयं नामहृदेवी च यम् ।
 तस्य धीषिज्यप्रशस्तिरचनातातस्य नव्ये महा-
 काव्ये चारुणि नैपथीयचरितं सर्गोऽगमत्यञ्जनः ॥ ५ ॥

चन्द्रसंनयि मण्डलमिव । अनायासायां सूर्यं प्रविष्टयन्द्रकिरणसमूहो यथा प्रतिपदि ततो निर्गल्य चन्द्रं प्रविशति । सूर्यं रथे संस्थाप्यकाशी नगरं प्रविष्ट इत्यर्थः ॥

चित्रं तदा कुण्डिनवेशिनः सा नलस्य मूर्तिर्धेवृते न दृश्या ।

बभूव तच्चित्रतरं तथापि विश्वैकदृश्यैव यदस्य मूर्तिः ॥ ८ ॥

चित्रमिति ॥ तदा तस्मिन्समये कुण्डिनवेशिनः पुरप्रवेशिनो नलस्य सा दृग्गोचरः, अथ चातिमुन्दरी मूर्तिः कायः दृश्या न वृत्ते दृग्गोचरः, अथ च मुन्दरी न वृत्ते नाभूदित्याशयम् । एतावन्तं कालं दृग्गोचरस्याकस्मादन्तर्हितत्वात्, मुन्दरस्य चेदानीममुन्दरत्वादाशयम् । 'भूयादन्तर्धित्वेदेः—' इति वचनादिच्छावशादन्तर्हितोऽभूदित्यर्थः । यद्यपि दृश्या नाभूत्तथाप्यस्य मूर्तिर्विश्वस्य सर्वस्य लोकस्थैका मुह्यताऽसह्या वा दृश्यैव दृग्गोचर एव बभूवेति यत् तच्चित्रतरमतिशयितनाशयम् । अन्तर्हितस्याप्यनन्तर्हितत्वे विरोधादाशयम् । अथ च सर्वस्मिन्नगति एका रमणीयाभूतदतिचित्रम् । एतादृक्सौन्दर्यस्यान्यत्राभावात् । नदृश्येति नसमाप्तो वै ॥

जनैर्विदग्धैर्भवनैश्च मुग्धैः पदे पदे विस्रयकल्पवल्लीम् ।

तां गाहमानास्य चिरं नलस्य दृष्टिर्ययौ राजकुलातिथित्वम् ॥ ९ ॥

जनैरिति ॥ तां पुरं गाहमाना विलोकयन्ती अस्य नलस्य दृष्टिः राजकुलातिथित्वं राजसदनातिथ्यं ययौ । राजमन्दिरं ददर्शेत्यर्थः । 'गाहमानस्य' इति पाठे राजविशेषणम् । राजकुलामिमुख्यमिति क्वचित् । किंभूताम्—विदग्धैश्चतुरैर्जनैः, मुग्धैः सुन्दरैर्भवनैश्च कृत्वा पदेपदे विस्रयस्य कल्पवल्लीं कल्पलताम् । कल्पवृक्षसंबन्धिनीं वल्लीमित्यर्थः । अतिशयाश्वर्यकारिणीम् । 'कुलं जनपदे गृहे' इति विश्वः ॥

हेलां दधौ रक्षिजनेऽस्त्रसज्जे लीनश्चरामीति हृदा ललजे ।

द्रक्ष्यामि भैमीमिति संतुतोप दूतं विचिन्त्य स्वमसौ शुशोच ॥ १० ॥

हेलामिति ॥ असौ नलोऽस्त्रसज्जे शस्त्रसंनद्धे रक्षिजने राजगृहरक्षकलोके हृदा हेलामवशां दधौ । एते मम किमपि कर्तुं न शक्नुवन्तीति । अहं लीनश्चरामिददृश्या राजा सन् चरामीति विचार्य मनसा ललजे । तथा—अहमद्य भैमीं द्रक्ष्यामीति हेतोर्हृदा संतुतोप । तथा—अनन्तरं स्वमात्मानं दूतं विचिन्त्य हृदा शुशोच दुःखं कृतवान् । भैमीदर्शनेऽपि मम लोभो नास्तीति । हृदेत्यनेनावज्ञादिमुचका करादिचेष्टा न कृतेत्यर्थः । प्रथमतृतीयचरणाभ्यां पुरुषा-पुराणावुक्तौ, द्वितीयचतुर्थाभ्यां तौ प्रशान्तीकृतौ । दूतस्य मम तस्या अमिलाषोऽनुचित इत्यात्मानं निनिन्देति वा भावः । हेलाम् 'हेल अनादरे' इत्यस्मात् 'पिद्भिदादिभ्योऽई' ॥

अथोपकार्याममरेन्द्रकार्यात्कक्षासु रक्षाधिकृतैरदृष्टः ।

भैमीं दिदृक्षुर्बहुदिक्षु चक्षुर्दिशश्च सौ तामविशद्विशङ्कः ॥ ११ ॥

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'विगाहमाना पुरमस्य इष्टिरयाददे' इति तिलकजीवानुसंमतः पाठः । ४ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'दूत्यन्' इति जीवानुसंमतः पाठः । ६ 'अत्र भावशब्दतार्कालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अथेति ॥ अथ अतो तामुपकारां पूर्वदृष्टानुपकारिकानविद्यत् । किंभूतः—अनुराधान्ये
त्रयः, इन्द्रश्च तेषां प्राधान्यादनरेन्द्रस्य वा कार्यादेतोः कार्याद्वरदानादेतोः कक्षातु गृहप्रचो-
ष्टेषु स्थितै रक्षाधिकृतै रक्षकैरन्ताहंत्वत्वाददृष्टः अत एव विशदो गतनयः । तथा—बहु
वारंवारं दिक्षु चक्षुर्दिशन्ददानः । यतो भैमी दिक्षुर्दृष्टकानः । 'कक्षा प्रचोष्टे हन्दिदिः'
इत्यनरः ॥

अयं क इत्यन्यनिवारकाणां गिरा विमुद्धारि विमुज्य कण्ठम् ।

दशं ददौ विस्रयनिस्तरङ्गां स लङ्घितायामपि राजसिंहः ॥ १२ ॥

अयमिति ॥ स विभुः प्रयत्नो राजा राजसिंहो नलः लङ्घितायामतिक्रान्तायामनुप-
चांद्वायन्ताहंतोऽप्यहनेर्निर्दृष्टः किमिति विस्रयेनाधर्षेण निस्तरङ्गां निधलां दशं ददौ दत्तवान् ।
किं कृत्वा—कोऽयमिदमन्यनिवारकाणां नलान्यनिषेधकारिणां रक्षकानां गिरा कृत्वा नानेव
किमेते निषेधन्तीति धिया कण्ठं विमुज्य वक्ष्येकृतम् । सिंह इत्यनेन दृष्टेऽप्यात्मनि निर्भयत्वं
सूच्यते । सिंहोऽप्यवदन् प्रांवां वक्ष्येकृत्य गर्वेण दष्टिं पश्चाद्ददाति । राजसिंहः 'प्रयच्छाव-
नैध' इति, 'उपमितम्' इति वा संनासः ॥

अन्तःपुरान्तः स विलोक्य वालां कांचित्सनालब्धुनसंवृतोदम् ।

निर्मालिताक्षः परया भ्रमन्त्या संघट्टमासाद्य चमयकार ॥ १३ ॥

अन्तरिति ॥ स नलः अन्तःपुरस्यान्तर्मध्ये सनालब्धुनद्वर्तयितुनसंवृतोऽनाप्यारितं ऊरु
अङ्गे पत्न्यात्वा कांचित्प्रियं विलोक्य 'न गतां क्रियमांशेत' इति स्मृतैः उत्तमपुत्रप्राप्त्यै
निर्नीलिताक्षः बभूवेति शेषः । तथा—यदृच्छा भ्रमन्त्या चलन्त्या परया कदाचित्प्रिया
सह निर्नीलितनयनत्वादेव संघट्टं संघट्टमासाद्य प्राप्य चमयकार । संघट्टितो बभूवेत्यर्थः ।
'एकं संघट्टितोऽपरं प्रच्यवते' इति न्यायात् बहुमुखो व्यक्तः ॥

अनादिसर्गस्त्रि वातुभूता विश्वेषु वा भीममुता नलेन ।

जातेव यद्वा जितशम्भरस्य सा शान्दरीशिल्यनलक्षि दिक्षु ॥ १४ ॥

अनादीति ॥ नलेन सा भैमी दिक्षु प्रतिरिक्तनलक्षि दृश्यते ल । ननु बहुषुऽप्येवैक्य
कथं दृष्टम् । न च दुर्ध्वं रजतमिव तन्नासलपि सारोपद्रुतत इति वच्यम् । अत्रानुभूतमूलं
वस्तुन आरोपार्थेनकारित्वासाक्ष्यं भ्रमन्त्यावतुनपत्न्या पूर्वानुभवद्वैतदे—अनुरागो ये वयोः
सुखस्त्वेषां सङ्ग परम्परा तत्त्वानुभूत्या वा । ननु अन्तर्द्वारेऽपि भैम्याः परिग्रहे कालात्मे
वा प्रनामं नास्तीत्यत आह—विश्वेष्वालोक्येषु वा अनुभूत्या । ननु विश्वेष्वपि तन्निर्भयमु-
भूता । यवानुभवं सारोपो भवति । तत्कथमन्यनादिशब्दात्, सानुभवात्कथमन्येव, तदनु-
भवनमुपपत्तीव, तदनुभवादिशब्दादिशब्दात्, दृश्यते इत्यत्र आह—यद्वा जितः शम्भरो येव स
जितशम्भरो भवतः, तस्य वा शम्भरो शम्भरो इत्यतस्त्वेव शम्भरो भावाः सन्तः तस्मिं
निर्भावं जातेव । अनेन शम्भर उच्यते तस्य भावात्परिग्रहे तथा भवतिरेति हेतुत्वम् ।

१ 'अथ अतोऽनुपकारां' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ अतोऽनुपकारां' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ अतोऽनुपकारां' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ अतोऽनुपकारां' इति साहित्यविद्याधरी ।

चन्द्रसंनन्धि मण्डलमिव । अमावास्यायां सूर्यं प्रविष्टश्चन्द्रकिरणसमूहो यथा प्रतिपदि ततो निर्गत्य चन्द्रं प्रविशति । सूतं रथे संस्थाप्यैकाकी नगरं प्रविष्ट इत्यर्थः ॥

चित्रं तदा कुण्डिनवेशिनः सा नलस्य मूर्तिर्धवृते न दृश्या ।

बभूव तच्चित्रतरं तथापि विश्वैकदृश्यैव यदस्य मूर्तिः ॥ ८ ॥

चित्रमिति ॥ तदा तस्मिन्समये कुण्डिनवेशिनः पुरप्रवेशिनो नलस्य सा दृग्गोचरः, अथ चातिमुन्दरी मूर्तिः कायः दृश्या न वृते दृग्गोचरः, अथ च मुन्दरी न वृते नाभूदित्याशयम् । एतावन्तं कालं दृग्गोचरस्याकस्मादन्तर्दितत्वात्, मुन्दरस्य चेदानीममुन्दरत्वादाशयम् । 'भूयादन्तर्धित्वेदेः—' इति वचनादिच्छावशादन्तर्दितोऽभूदित्यर्थः । यद्यपि दृश्या नामूतयाप्यस्य मूर्तिर्विभक्त्य सर्वस्य लोकस्यैका मुख्याऽऽसहाया वा दृश्येव दृग्गोचर एव बभूवेति यत् तच्चित्रतरमतिशयितमाशयम् । अन्तर्दितस्याप्यनन्तर्दितरथे विरोधादाशयम् । अथ च सर्वस्विप्रगति एका रमणीयाभूतदतिचित्रम् । एतादृक्सौन्दर्यस्यान्यत्राभावात् । नदृश्येति नसमासो वै ॥

जनैर्विदग्धैर्भवनैश्च मुग्धैः पदे पदे विस्मयकल्पवल्लीम् ।

तां गाहमानास्य चिरं नलस्य दृष्टिर्ययौ राजकुलातिथित्वम् ॥ ९ ॥

जनैरिति ॥ तां पुरं गाहमाना विलोकयन्ती अस्य नलस्य दृष्टिः राजकुलातिथित्वं राजसदनातिथ्यं ययौ । राजमन्दिरं ददर्शत्यर्थः । 'गाहमानस्य' इति पाठे राजविशेषणम् । राजकुलाभिमुख्यमिति क्वचित् । किंभूताम्—विदग्धैश्चतुरैर्जनैः, मुग्धैः सुन्दरैर्भवनैश्च कृत्वा पदेपदे विस्मयस्य कल्पवल्लीं कल्पलताम् । कल्पवृक्षसंबन्धिनीं वल्लीमित्यर्थः । अतिशयाश्रयका-रिणीम् । 'कुलं जनपदे गृहे' इति विश्वः ॥

हेलां दधौ रक्षिजनेऽस्त्रसज्जे लीनश्चरामीति हृदा ललजे ।

द्रक्ष्यामि भैमीमिति संतुतोप दूतं विचिन्त्य स्वमसौ शुशोच ॥ १० ॥

हेलामिति ॥ असौ नलोऽस्त्रसज्जे शस्त्रसंनद्धे रक्षिजने राजगृहरक्षकलोके हृदा हेलामवज्ञां दधौ । एते मम किमपि कर्तुं न शक्नुवन्तीति । अहं लीनश्चरदृश्यो राजा सन् चरामीति विचार्य मनसा ललजे । तथा—अहमद्य भैमीं द्रक्ष्यामीति हेतोर्हृदा संतुतोप । तथा—अनन्तरं स्वमात्मानं दूतं विचिन्त्य हृदा शुशोच दुःखं कृतवान् । भैमीदर्शनेऽपि मम लोभो नास्तीति । हृदेत्यनेनावज्ञादिसूचका करादिचेष्टा न कृतेत्यर्थः । प्रथमतृतीयचरणाभ्यां पुरुषानुरागावुक्तौ, द्वितीयचतुर्थाभ्यां तौ प्रशान्तीकृतौ । दूतस्य मम तस्या अभिलाषोऽनुचित इत्यात्मानं निनिन्देति वा भावः । हेलाम् 'हेल अनादरे' इत्यस्मात् 'षिद्धिदादिभ्योऽई' ॥

अथोपकार्याममरेन्द्रकार्यात्कक्षासु रक्षाधिकृतैरदृष्टः ।

भैमीं दिदृक्षुर्बहुदिक्षु चक्षुर्दिशन्नसौ तामविशद्विशङ्कः ॥ ११ ॥

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'विगाहमाना पुरमस्य दृष्टिरथाददे' इति तिलकजीवातुसंमतः पाठः । ४ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'दूलम्' इति जीवातुसंमतः पाठः । ६ 'अत्र भावशब्दलालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अथेति ॥ अयं अतो तानुपकार्या पूर्वदृष्टानुपकारिकानविशत् । किंभूतः—अनुराधान्ये
त्रयः, इन्द्रश्च तेषां प्राधान्यादमरेन्द्रस्य वा कार्यादेतोः कार्याद्वरदानादेतोः कक्षासु गृहप्रको-
ष्ठेषु स्थितै रक्षाधिकृतै रक्षकैरन्तर्हितत्वाददृष्टः अत एव विशदो गतमयः । तथा—बहु
वारंवारं दिक्षु चक्षुर्दिशन्दानः । यतो मैत्री दिदक्षुर्दृष्टकानः । 'कक्षा प्रकोष्ठे हन्यदिः'
इत्यमरः ॥

अयं क इत्यन्यनिवारकाणां गिरा विभुर्द्वारि विभुज्य कण्ठम् ।

दृशं ददौ विलयनिस्तरङ्गां स लङ्घितायामपि राजसिंहः ॥ १२ ॥

अयमिति ॥ स विभुः प्रशक्तो राजा राजसिंहो नलः लङ्घितायामतिक्रान्तायामनुपका-
र्याद्वार्यन्तर्हितोऽप्यहनेर्भिदृष्टः किमिति विलयेनाधर्येण निस्तरङ्गां निधलां दृशं ददौ दत्तवान् ।
किं कृत्वा—कोऽयनिलयनिवारकाणां नलान्यनिपेधकारिणां रक्षकाणां गिरा कृत्वा नानेव
किमेते निपेधन्तीति धिया कण्ठं विभुज्य वक्रांकुल । सिंह इत्यनेन दृष्टेऽप्यात्मनि निर्णयत्वं
सूच्यते । सिंहोऽप्यवज्ञया ग्रीवां वक्रांकुल गवेषं दृष्टिं पथाद्दाति । राजसिंहः 'प्रसंवापच-
नैथ' इति, 'उपनिमत्—' इति वा सैन्यासः ॥

अन्तःपुरान्तः स विलोक्य वालां कांचित्समालम्बुनसंवृतोऽहम् ।

निमीलिताक्षः परया भ्रमन्त्या संधट्टमासाय चमच्चकार ॥ १३ ॥

अन्तरिति ॥ स नलः अन्तःपुरस्यान्तर्मध्ये समालम्बुमुदूर्तयितुनसंवृतोऽन्तःपुरारिषे व्यस-
ज्ज्वे यस्यात्वां कांचित्त्रयं विलोक्य 'न नगां क्षियमीक्षेत' इति स्तुतेः उत्तमपुष्पाक्ष-
निमीलिताक्षः बभूवेति शेषः । तथा—यदृष्ट्या भ्रमन्त्या चलन्त्या परया कनाचित्त्रिषा
सह निमीलितनयनत्वादेव संपटं संपर्कमासाय प्राप्य चमच्चकार । सचकितो बभूवेत्यर्थः ।
'एकं संधित्सतोऽपरं प्रच्यवते' इति न्यायात् सनुगुप्तो जातः ॥

अनादिसर्गलज्जि यानुभूता चित्रेषु वा भीमनुता नलेन ।

जातेव यद्वा जितशम्बरस्य सा शम्बरीशिल्पमलक्षि दिक्षु ॥ १४ ॥

अनादीति ॥ नलेन सा मैत्री दिक्षु प्रतिदिशन्मलक्षि दृश्यते ल । ननु चक्षुषाऽसंलिङ्ग्य
कथं दृष्टा । न च शुक्ला रजतनिव तत्रासत्सपि सारोकाङ्गुलत इति वाच्यम् । अननुभूतपूर्वस्य
वस्तुन आरोपासंभवारित्यारङ्ग्य भ्रमान्धानुपपत्त्या पूर्वानुभवमुपेक्षते—अनादयो ये वर्याः
सृष्टस्त्वेषां रुक् परम्परा तस्याननुभूता वा । ननु अन्तान्तरेऽपि मैत्र्याः एतेप्रदे तत्सत्ये
वा प्रमाणं नास्तीत्यत आह—चित्रेष्वालेख्येषु वा अनुभूता । ननु चित्रेष्वपि निर्मिकर्षकानु-
भूता । यथानुभवं आरोपो भवति । तत्तदधमिदमालिङ्ग्यैव, सतुरगमालेख्यैव, सद्य-
ननुनयन्तीव, सकेडिरोपनाशिवन्तीव, दृश्यत इत्यत आह—यद्वा जितः शम्बरौ देव स
जितशम्बरौ मरुतः, तस्य वा शम्बरौ शम्बरौ ईश्वरस्यैव शम्बरौ नास्त तस्याः किमपि
निर्माणं जातेव । कामेव शम्बरं जयता तस्य मातामहदृष्टं तस्य नादयेन विनिर्दिष्टम् ।

१ 'अथ' 'अथानुभूतौलक्षणा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ जातेव' 'जितशम्बरौ' इति
साहित्यविद्याधरी । 'शम्बरौल' इति जीवामु । ३ 'अथ नादयेन' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

यद्वा—शम्बरारैः संवन्धिमाया निर्माणकौशलं सांजातेव । मदनस्यैवेदं शिल्पं तच्च माया-
मात्रहेतुकं, न तु प्रसिद्धबाह्यकारणरचितमिति । मायानिर्मितं चातिसुन्दरं भवति कारणगुणा-
नुरोधाभावात् । यद्वा नलेन सा कामस्य शम्बररूपं शिल्पं कौशलं जातेवालक्षि । शम्बरस्य
जित्वात्तन्मायेव भैमीरूपाऽपहृतेत्यर्थः । अथवा जातेवेत्युत्प्रेक्षान्तरम् । प्रागननुभूतापि
तदानीं कामस्य शिल्पभूता सा जाता उत्पन्नेवालक्षि । यतोऽपरोक्षमनुभूयते, न च वाच्यते
आलिङ्गनालापादिरूपसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिति भावः । यद्वा शम्बरीत्युत्प्रेक्षान्तरमेव व्याहृये-
यम् । विरहवशात्सर्वत्र भैमी दृष्टा सा पूर्वमनुभवतारतम्येन स्मृता सत्सारोपात्त्रतीयते शुचौ
रजतवत् । यद्वा पूर्वमननुभूतैव स्मरेण प्रतिदिशमपूर्ववोत्पादिता यथाविद्यकं रजतम् । गन्ध-
र्वनगरवन्मायावशादत्यन्तमसत्येवाननुभूतापि भासत इति समुदायतात्यर्थम् ॥

अलीकभैमीसहदर्शनाच्च तस्यान्यकन्याप्सरसो रसाय ।

भैमीभ्रमस्यैव ततः प्रसादाद्भैमीभ्रमस्तेन न तास्वलम्बि ॥ १५ ॥

अलीकेति ॥ मोहवशादवलोकिता अलीकभैमी मिथ्याभैमी तया सह तासामपि
दर्शनादन्यकन्याप्सरसोऽन्तःपुरस्थिता अप्सरस्तुल्या भैमीव्यतिरेक्ता अवलास्तस्य नलस्य
रसाय प्रीतये नाभूवन् । सहदर्शनात्तारतम्यज्ञानस्य संभवादलीकदृष्टाया अपि भैम्याः
सकाशादन्या अतिहीना इति तास्वनुरक्तो नाभूत् । किंत्वलीकदृष्टायामपि तस्यामेवेत्यर्थः ।
तास्त्वैव भैमीबुद्धिः कथं नेत्यत आह—ततः पृथगर्थे तत्तिः । तस्य भैमीभ्रमस्यैव भैमीभ्रा-
न्तेरेव प्रसादात्सामर्थ्यात्तेन नलेन तास्वन्यकन्याप्सरःसु भैमीभ्रमो नालम्बि न प्राप्तः ।
अलीकदृष्टायास्तस्याः सकाशात्तासामतिहीनत्वात्सादृश्यलक्षणभ्रान्तिकारणाभावाद्भैमीभ्रान्तिर्नो-
त्पन्नेत्यर्थः ॥

भैमीनिराशे हृदि मन्मथेन दत्तस्वहस्ताद्विरहाद्विहस्तः ।

स तामलीकामवलोक्य तत्र क्षणादपश्यन्व्यपदद्विबुद्धः ॥ १६ ॥

भैमीति ॥ दूत्याङ्गीकाराद्भैमीविषये निराशे वितृष्णेऽपि हृदि विद्यमानान्मन्मथेन दत्तः
स्वहस्तः स्वहस्तावलम्बनं यस्यैव एवंभूताद्विरहाद्वियोगाद्विहस्तो विह्वलः । हृदि भैमीनिराशे
सतीति वा । हृदि व्याकुले इति वा । एवंभूतः स नलः तत्र उपकारायामलीकां तामसत्य-
रूपां भैमीमवलोक्य क्षणात्तस्मिन्नेव क्षणे विबुद्धो भ्रान्तिरहितः तामपश्यन्नवलोक्यन्व्यपद-
द्विपादं प्राप । दूत्याङ्गीकाराद्भैम्यां निराशत्वेन शान्तोऽपि विरहः कामेन स्वहस्तं दत्त्वा
पुनर्द्वीपितः । विरहजनितया भ्रान्त्या भैमी तेनावलोकिता, भ्रान्त्यपगमे च नावलोकितेत्य-
नवेक्षणहेतुर्मेमं बोधो वृथा जातो यत्प्रसादान्मया भैमी विलोकिता, सा भ्रान्तिर्गता कष्टं
जातमिति दुःखितोऽभूदित्यर्थः । येन हस्तो दत्तस्तस्य हस्तरहित्यं लयुक्तम् । अत्र विपरीत-
मित्यार्थम् । व्यपदत् लुटित्वादङ् 'प्राक्सितादङ्वायेऽपि' इत्यधिकारे 'सदिरप्रतेः' इति
षत्वम् । 'विहस्तव्याकुलौ समौ' इत्यमरः ॥

१ 'अत्र च्छेकानुपातरूपविशेषालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । 'हेतुप्रेक्षा' इति जीवातुः ।
२ 'मन्त्रोत्प्रेक्षा रूपकालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र भावोदयालंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

प्रियां विकल्पोपहृतां स यावद्दिगीशसंदेशमजल्पदल्पम् ।

अदृश्यवाग्भाषितभूरिभीरुर्भवो रवस्तावदचेतयत्तम् ॥ १७ ॥

प्रियामिति ॥ स नलः विकल्पेन संकल्पेन उपहृतानुपनीतां प्रियां भैरवो प्रति दिगीशानां संदेशमल्पमपि यावदजल्पदवोचत्, तावदेव तस्मिन्नेव क्षणेऽदृश्यस्य तस्यैव वाचा नीषिता भयं प्राप्ता भूरयो बहुषो भीरवो भयशीला या बालात्ताभ्यो भव उत्पन्नो रवः शब्दस्तं नलमचेतयत्तावधानं चकार । त्रान्तिवोक्षितां भैरवीं प्रति इन्द्रादिनिरेवमुक्तमिति यावद्वक्तुं प्रारब्धम्, तावदनेनैव शब्देन अदृश्यो भूतादिः कोऽप्यायात इति नीतानां बालानां कलकलेन पुनरत्रान्तो भूत्वा तूष्णीं बभूवेति भावः । अल्पं संदेशमिति वा । नीषित इति 'भियो हेतुभ्ये णुक्' । 'चित्ती संज्ञाने' भौवादिक्कद्विगुणमिति अचेतयत् ॥

पश्यन्स तस्मिन्मरुताद्भि तन्व्याः स्तनौ परिस्प्रष्टुमिवास्तवत्त्रौ । पि

अक्षान्तपक्षान्तनृगाङ्गमास्यं दधार तिर्यग्वलितं विलक्षः ॥ १८ ॥

पश्यन्निति ॥ तस्मिन्नन्तःपुरे अचेतनेन मरुता वायुनापि, अथ च देवेनापि परिस्प्रष्टुमिव नर्दयितुमिव अस्तवत्त्रौ क्षितवत्त्रौ कस्याधितन्व्याः स्तनौ पश्यन्नवुद्विपूर्वकमकलाद्विलो-
क्यन्परस्त्रीकुचदर्शनाद्विलक्षो विचितः सन्नलो नृगाङ्गत्वादेव न क्षान्तः सोढः पक्षान्तनृगाङ्गः पूर्णिमाचन्द्रो येन एवंभूतमास्यं वदनं तिर्यग्वलितं तिरश्चालितं दधार । पराङ्मुखोऽभूदित्यर्थः । नलान्यः कोऽप्युत्तमः पुरुषो नास्तीति भावः । प्रच्छन्नकानुकसंभोगे चन्द्रस्य तिरोधानं युक्तमिति ध्वन्यते ॥

अन्तःपुरे विस्तृतवागुरोऽपि बालावलीनां वलितैर्गुणौघैः ।

न कालसारं हरिणं तदक्षिद्वयं प्रभुर्वन्दुमभूमनोभूः ॥ १९ ॥

अन्तरिति ॥ मनोभूः कानः कालः कृष्णः कनीनिकाटक्षणः सारः श्रेष्ठभाषो यस्य तत् । तथा—हरिणमभितः पाण्डुरं तस्य नलस्य अक्षिद्वयं वन्दुं सौन्दर्यस्य वशं कर्तुं प्रभुः सनयो नाभूत् । अथ च नेत्रद्वयमेव हरिणं नृगं धर्तुम् । वरुण्ये नृगयुना नृगो धर्तुं सुशक्तः । कानो नृगयुस्तु अन्तःपुरे नगरमध्ये हरिणं धर्तुं न शक्नोति तस्यार्थम् । किंभूतः—बालावलीनानवरोधतद्वर्णापद्मीनां वलितैः सविलासैः, पुनःपुनः प्रवृत्तैर्वा गुणौघैर्वृत्त्यगीतसौन्दर्यादि-
गुणसमूहैर्वलितैरङ्गनोदनेर्गुणौघैश्च वा कृत्वा अन्तःपुरे विस्तृता वागुरा लक्षणया वशीकरण-
द्रव्यं येन । गुणा एव वागुरास्थाने यस्य जाता इत्यर्थः । अथ च केशपद्मीनां वलितैरिगु-
णितैर्दोरकसङ्घैर्नगरमध्ये विस्तृतवागुरोऽपि । बालां नलः सामिलापं नापश्यदित्यर्थः ॥

दोर्मूलमालोक्य कचं रुहत्सोस्ततः कुचौ तावनुलेपयन्त्याः ।

नाभीमथैष श्लथवात्सलोऽनु मिमील दिक्षु क्रमकृष्टचक्षुः ॥ २० ॥

दोरिति ॥ एष नलः कचं केशपाशं रुहत्सोर्वन्धुमिच्छोः कस्याधिकेशसंपन्ननादेव दोर्मूलं बाहुमूलमालोक्य ततस्त्वस्माद्देशात्किञ्चिदधोनिमित्तदृष्टिः, ततश्चन्दनादिनाऽनुलेपयन्त्या

१ 'अथ च्छेद्वानुप्रासकान्तिमांसादालंकार संकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथोत्प्रेक्षेयक-
नाबोदयालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ विधेयोत्तरुक्कद्विगुणसंकरः' इति
इति साहित्यविद्याधरी ।

यद्वा—शम्बरारेः संवन्धिमाया निर्माणकौशलं सांजातेव । मदनस्यैवेदं शिल्पं तच्च माया-
मात्रहेतुकं, न तु प्रसिद्धबाह्यकारणरचितमिति । मायानिर्मितं चातिसुन्दरं भवति कारणगुणा-
नुरोधाभावात् । यद्वा नलेन सा कामस्य शाम्बररूपं शिल्पं कौशलं जातेवालक्षि । शम्बरस्य
जितत्वात्तन्मायेव भैमीरूपाऽपहृतेत्यर्थः । अथवा जातेवेत्युत्प्रेक्षान्तरम् । प्रागननुभूतापि
तदानीं कामस्य शिल्पभूता सा जाता उत्पन्नेवालक्षि । यतोऽपरोक्षमनुभूयते, न च बाध्यते
आलिङ्गनालापादिरूपसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिति भावः । यद्वा शाम्बरीत्युत्प्रेक्षान्तरमेव व्याख्ये-
यम् । विरहवशात्सर्वत्र भैमी दृष्टा सा पूर्वमनुभवतारतम्येन स्मृता सत्यारोपात्प्रतीयते शुचौ
रजतवत् । यद्वा पूर्वमननुभूतैव स्मरेण प्रतिदिशमपूर्ववोत्पादिता यथाविद्यकं रजतम् । गन्ध-
र्वनगरवन्मायावशादत्यन्तमसत्येवाननुभूतापि भासत इति समुदायतात्पर्यम् ॥

अलीकभैमीसहदर्शनान्न तस्यान्यकन्याप्सरसो रसाय ।

भैमीभ्रमस्यैव ततः प्रसादाद्भैमीभ्रमस्तेन न तास्वलम्भि ॥ १५ ॥

अलीकेति ॥ मोहवशादवलोकिता अलीकभैमी मिथ्याभैमी तथा सह तासामपि
दर्शनादन्यकन्याप्सरसोऽन्तःपुरस्थिता अप्सरस्तुल्या भैमीव्यतिरिक्ता अवलास्तस्य नलस्य
रसाय प्रीतये नाभूवन् । सहदर्शनात्तारतम्यज्ञानस्य संभवादलीकदृष्टाया अपि भैम्याः
सकाशादन्यां अतिहीना इति तास्वनुरक्तौ नाभूत् । किंत्वलीकदृष्टायामपि तस्यामेवेत्यर्थः ।
तास्वेव भैमीबुद्धिः कथं नेत्यत आह—ततः पृष्ठयै तसिः । तस्य भैमीभ्रमस्यैव भैमीभ्रा-
न्तेरेव प्रसादात्तामर्थ्यात्तेन नलेन तास्वन्यकन्याप्सरःसु भैमीभ्रमो नालम्भि न प्राप्तः ।
अलीकदृष्टायास्तस्याः सकाशात्तासामतिहीनत्वात्सादृश्यलक्षणभ्रान्तिकारणाभावाद्भैमीभ्रान्तिर्नो-
त्पन्नेत्यर्थः ॥

भैमीनिराशे हृदि मन्मथेन दत्तस्वहस्ताद्विरहाद्विहस्तः ।

स तामलीकामवलोक्य तत्र क्षणादपश्यन्व्यपदद्विवुद्धः ॥ १६ ॥

भैमीति ॥ दूलाङ्गीकाराद्भैमीविषये निराशे वितृष्णेऽपि हृदि विद्यमानमन्मथेन दत्तः
स्वहस्तः स्वहस्तावलम्बनं यस्य एवंभूताद्विरहाद्वियोगाद्विहस्तो विह्वलः । हृदि भैमीनिराशे
सतीति वा । हृदि व्याकुले इति वा । एवंभूतः स नलः तत्र उपकार्यायामलीकां तामसत्य-
रूपां भैमीमवलोक्य क्षणात्तस्मिन्नेव क्षणे विबुद्धो भ्रान्तिरहितः तामपश्यन्ननवलोक्यन्व्यपद-
द्विपादं प्राप । दूलाङ्गीकाराद्भैम्यां निराशत्वेन शान्तोऽपि विरहः कामेन स्वहस्तं दत्त्वा
पुनरुदीपितः । विरहजनितया भ्रान्त्या भैमी तेनावलोकिता, भ्रान्त्यपगमे च नावलोकितेत्य-
नवेक्षणहेतुर्मम बोधो ब्रूया जातो यत्प्रसादान्मया भैमी विलोकिता, सा भ्रान्तिर्गता कष्टं
जातमिति दुःखितोऽभूदित्यर्थः । येन हस्तो दत्तस्तस्य हस्तराहित्यं त्र्ययुक्तम् । अत्र विपरीत-
मित्याथर्थम् । व्यपदत् लटित्वाद्द्व 'प्राक्सिताद्व्यवायेऽपि' इत्यधिकारे 'सदिरप्रतेः' इति
षत्वम् । 'विहस्तव्याकुलो समौ' इत्यमरः ॥

१ 'अत्र च्लेकानुयासरूपविशेषालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । 'हेतुप्रेक्षा' इति जीवातुः ।
२ 'अत्रोपेक्षाश्रुत्कालंकारो' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र भावोदयालंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

प्रियां विकल्पोपहृतां स यावद्दिगीशसंदेशमजल्पदल्पम् ।

अदृश्यवान्नीपितभूरिभोर्भवो रवस्तावदचेतयत्तम् ॥ १७ ॥

प्रियामिति ॥ स नलः विकल्पेन संकल्पेन उपहृतानुमोतां प्रियां नैनीं प्रति
देशोक्तानां संदेशमल्पमपि यावदजल्पदवोचत्, तावदेव तल्लिखेव लुपेऽदृश्यत् तस्यैव
यावा नीपिता नयं प्राप्ता भूपो बहुषो भोरवो नयद्यौल या बालस्तान्यो नव उत्तमो
रवः सद्यस्तं नलनचेतयत्तावधानं चकार । प्रान्तिवोक्तितां नैनीं प्रति इन्द्रादिभिरेवमुक्त-
मिति यावद्वक्तुं प्रारब्धम्, तावदनेनैव शब्देन अदृश्यो भूतादिः कोऽन्यायात् इति नोक्तानां
मत्तानां कलकलेन पुनरान्वो भूता दूष्यो बभूवेति भावः । अल्पं संदेशमिति वा ।
नीपित इति 'नियो हेतुनये पुष्' । 'चितो संज्ञाने' नौवादिकहेतुनागति अचेतयत् ॥

पश्यन्त तल्लिखन्तताद्वि तन्व्याः स्तनौ परित्प्रष्टुनिवास्तवस्त्रौ । पि
अक्षान्तपक्षान्तनृगाङ्गनास्यं दधार तिर्यग्वलितं विलक्षः ॥ १८ ॥

पश्यन्निति ॥ तल्लिखन्तःपुरे अचेतनेन मरता कष्टुनपि, अथ च देवेनापि परित्प्रष्टु-
निव नदपिदुनिव अल्पवस्त्रौ स्तितवस्त्रौ कल्याणितन्व्याः स्तनौ परमदुष्टिपूर्वकमकलादिले-
कपन्तरस्त्रौलुवदर्शनादिलक्षो विचितः सख्ये नृगाङ्गनादेव न क्षान्तः सोऽः पक्षान्तनृगाङ्ग-
पूर्णिमादयो देन एवंभूतनास्यं वदनं तिर्यग्वलितं तिरधालितं दधार । परस्तुखोऽभूतस्यः ।
नलान्यः कोऽप्युत्तनः पुरयो नास्तीति भावः । प्रच्छन्नकानुक्चनोने चन्द्रस्य तिरोननं
दुष्टमिति ध्वन्यते ॥

अन्तःपुरे विस्तृतवागुरोऽपि बालावलीनां वलितैर्गुणैषैः ।

न कालसारं हरिणं तदक्षिद्वयं प्रभुर्वन्दुनभून्ननोभूः ॥ १९ ॥

अन्तरिति ॥ नलोभूः कानः कलः कुनः कनोनिहलक्षः सारः प्रेम्णापो पत्र
तत् । तथा—हरिणमनितः कानुरं तत् नलस्य अक्षिद्वयं वन्दुं सौन्दर्यस्य इति वन्दुं प्रभुः
नलोभूः नभूत् । अथ च नेत्रद्वयेव हरिणं नृगं धरन् । अक्ष्ये नृगपुत्र नृगो धरुं वन्दुः ।
कनो नृगपुत्र अन्तःपुरे नगरमध्ये हरिणं धरुं न कलाकेलधरन् । किन्तुः—कान-
कोनानवरोधतरणोपहानां वडितैः सविहसैः, पुनःपुनः प्रवृत्तैर्वा पुनैर्धरुंलनोवसौन्दर्य-
प्रवक्तुर्हवैजितैरनोवैर्गुणैर्वैध वा कृता अन्तःपुरे निरुद्धा वागुप वलनया वल्लेकर-
द्वयं देन । गुण एव वागुपस्थाने मत्त बाजा रत्नयैः । अथ च केवलपुत्रो वडितैर्गुण-
निर्देशैरक्षरैर्नगरमध्ये विस्तृतवागुरोऽपि । बालां नलः स्तनिकारं वनपरिषदयैः ॥

दोर्मलनालोक्ष्य कचं रत्नसोस्ततः कुर्वी तावदुलेपयन्त्याः ।

नानोनयैष श्रधवास्तोऽनु निनील दिशु फनद्वयधुः ॥ २० ॥

दोरिति ॥ एष नलः कचं केवलपुत्रं रत्नसोस्ततः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः
रत्नसोस्ततः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः

१. 'अथ फेनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः
फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः
फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः फनद्वयधुः

विलेपयन्त्यास्तस्या एव तावतिसुन्दरौ कुचौ स्तनावालोक्य ततोऽपि किञ्चिन्नमितदृष्टिः, अथ कुचलेपनानन्तरं नामीविलेपनार्थं श्रथवाससः श्रथीकृतवसनयास्तस्या एव नामीलालोक्य ततोऽप्यधोनमितदृष्टिः । एवं दिक्षूर्ध्वदेशादधोदेशे क्रमेण कृष्टं समाकृष्टं चक्षुर्येन एवंभूतः सन् अनु पश्चादनवलोकनीयस्य कस्याप्यङ्गस्यावलोकनप्रसङ्गान्मिमील नेत्रनिमीलनमेव चकार । अत्राप्युत्तमत्वं सूचितम् ॥

मीलन्न शेकेऽभिमुखागताभ्यां धर्तुं निपीड्य स्तनसान्तराभ्याम् ।
स्वाङ्गान्यपेतो विजगौ स पश्चात्पुमङ्गसङ्गोत्पुलके पुनस्ते ॥ २१ ॥

मीलन्निति ॥ मीलनसंकोचितनयनः स नलोऽभिमुखं संमुखमागताभ्यां स्त्रीभ्यां मध्ये विद्यमानो निपीड्य नितरां पीडनं कृत्वा धर्तुं न शेके न शक्तः । यतः—स्तनाभ्यां कृत्वा सान्तरे व्यवधानसहिते ताभ्याम् । उभयोरुच्चैः स्तनावेव परस्परमिलितौ, न तु तयोः परस्परसंश्लेषो जातः, स्तनसान्तरत्वात्, ताभ्यामपेतो निर्गतः सन् पश्चात्स्वाङ्गानि स्त्रीयानवयवान् परस्त्रीसंसर्गाद्विजगौ विशेषेण निनिन्द, एतेऽनुचितकारिण इति । ते स्त्रियौ पुनः पुंसोऽङ्गसङ्गोत्पुलके सात्त्विकभावोद्बोधाद्रोमाधिते जाते । स्त्रीणां पापप्रधानत्वात्परपुरुषसंयोगेन तयो रोमाधितत्वं जातम् । नलेन तूत्तमपुरुषत्वात्परस्त्रीसंसर्गादङ्गनिन्दा कृतेति भावः । धर्तुम्, शक्तियोगे तुम् ॥

निमीलनस्पष्टविलोकनाभ्यां कदर्थितस्ताः कलयन्कटाक्षैः ।

स रागदर्शाव भृशं ललजे स्वतः सतां ह्रीः परतोऽतिगुर्वी ॥ २२ ॥

निमीलनेति ॥ निमीलनं परस्त्रीसंसर्गात्प्रकटविलोकनं च विवस्त्रस्त्रीदर्शनात् निमीलन-स्पष्टविलोकनाभ्यां कदर्थितः पीडितः अतस्तास्तरुणीरुभयपरिहारार्थं कटाक्षैः कलयन्नवलोकयन् स नलो रागेणानुरागेण दर्शाव पश्यन्निव भृशं ललजे लजितः । लज्जा तु अन्यतो भवति, तत्कथं लजित इत्यत आह—सतां साधूनां परतः सकाशात्स्वतो ह्रीर्लज्जातिगुर्व्यतिमहती भवति । स्वतो यावती लज्जा भवति तावती परतो न । तस्माददृश्यत्वेन कटाक्षावलोकनेन स्वयमेव ललजेत्यर्थः ॥

रोमाञ्चिताङ्गीमनु तत्कटाक्षैर्भ्रान्तेन कान्तेन रतेर्निदिष्टः ।

मोघः शरौघः कुसुमानि नाभूतधैर्यपूजां प्रति पर्यवस्यन् ॥ २३ ॥

रोमेति ॥ नलङ्गसङ्गाद्रोमाधिताङ्गीं स्त्रियमनु लक्ष्मीकृत्य तस्य नलस्य कटाक्षैः एतावपि परस्परमनुरक्ताविति भ्रान्तेन रतेः कान्तेन कामेन परस्परसंभोगार्थं निदिष्टः क्षिप्तः कुसुमानि पुष्पलक्षणः शरौघः मोघो निष्फलो नाभूत् । यतः—तस्य नलस्य धैर्यपूजां प्रत्युद्दिश्य पर्यवस्यन्संजाततात्पर्यः । मुख्यप्रयोजनाभावेऽपि नलसदृशः कोऽपि धीरो नास्तीति तद्धैर्यपूजा-यामुपयोगात्पुष्पसाफल्यम् ॥

१ 'अत्र दीपकभावोदयालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेतुभावोदयालंकारी' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गोपमार्थान्तरन्यासालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र नलधैर्यमङ्गाय प्रयुक्तकुसुमशरजालस्य न केवलं तद्भङ्गकृत्वम्, प्रत्युत तत्पूजकत्वमापन्नमित्यनर्थोक्तिरूपो विपमालंकारः' इति जीवानुः ।

संवद्वयन्त्यास्तरसात्मभूपाहीराङ्कुरप्रोतदुकूलहारी ।

दिशा नितम्बं परिधाप्य तन्व्यास्तत्पापसंतापमवाप भूपः ॥ २८ ॥

संवद्वेति ॥ भूपो नलः तन्व्याः कस्याश्चित् नितम्बं दिशा करणभूतया परिधाप्य । दिग्-
म्बरे कृत्वेत्यर्थः । तेन परस्त्रीविवसनकरणेन जनितं यत्पापं तेन संतापं परमं दुःखमवाप
प्राप । किंभूतायाः—संवद्वयन्त्याः संघट्टं कुर्वन्त्याः । अत एव किंभूतः—परस्त्रीसंस्पर्शमिमा-
तरसा जटिति निवृत्तत्वादात्मनो भूपा अलंकाराः तेषु हीरकाः, तेषामङ्कुराः कोटयः तत्र प्रोतं
स्यूतं दुकूलं हरति एवंशीलः । स्यूतत्वात्स्वत एवागच्छतो दुकूलस्य नेता । अबुद्धिकारि-
त्वेऽप्यतितरां मयैतदनुचितं कृतमिति संतापादुत्तमत्वं सूचितम् ॥

हतः कयाचित्पथि कन्दुकेन संवद्वय भिन्नः करजैः कयापि ।

कयाचनाक्तः कुचकुङ्कुमेन संभुक्तकल्पः स बभूव ताभिः ॥ २९ ॥

हत इति ॥ स नलः पथि चतुष्पथरूपे कयाचित्सुन्दर्या कन्दुकेन हतः अन्यस्यै प्रहितः
कन्दुको मध्येमार्गमदृश्यरूपस्य तस्य लग्नः । कयाचित्तत्रैव संघट्ट्य बुद्धिपूर्वं करजैर्भिन्नोऽद्वितः ।
कयाचन तत्रैव संघट्ट्य बुद्धिपूर्वमालिङ्गनवशात्कुचकुङ्कुमेनाक्तो प्रक्षितः । एवं ताभिरन्तःपुरसु-
न्दरीभिः संभुक्तकल्प इषदूनः संभुक्तो बभूव । ग्राम्यधर्माभावादीषदूनत्वं संभोगस्य । ताभि-
रिति तृतीयया तासामेव बुद्धिपूर्वकारित्वम्, न तु नलस्येति सूचितम् ॥

छायामयः प्रैक्षि कयापि हारे निजे स गच्छन्नथ नेक्ष्यमाणः ।

तच्चिन्तयान्तर्निर्चायि चारु स्वस्यैव तन्व्या हृदयं प्रविष्टः ॥ ३० ॥

छायेति ॥ कौतुकिलाददृश्यस्यैव मम प्रतिविम्बेन भवितव्यमितीच्छावशात्कयापि तन्व्या
सुन्दर्या निजे स्वीये हारे छायामयः प्रतिविम्बरूपः स नलः प्रैक्षि पूर्वमवलोकितः । अथान-
न्तरं गच्छन् ततः स्थानान्स्थानान्तरं गच्छन् अतो हारे न ईक्ष्यमाणः न दृश्यमानः अधुनैव
कश्चिन्मुन्दरो हारे मया इष्टः केदानीं गत इति तच्चिन्तया नलचिन्तया कृत्वा स नलः
स्वस्यैव हृदयं स्वीयमन्तःकरणं प्रविष्ट इति तन्व्या अन्तर्मेननि चारु सम्यङ्निर्चायि निर्धा-
रितः । हृदय एव हारस्य विद्यमानत्वान्मानीयान्तर्मेन प्रविष्ट इति निश्चयः कृत इत्यर्थः । प्रति-
विम्बरूपं तमालोक्य विरहपीडिता जातेति भावः ॥

तच्छायसौन्दर्यनिपीतधैर्याः प्रत्येकमालिङ्गदम् रतीशः ।

रतिप्रतिद्वन्द्वितमासु नूनं नामूपु निर्णोतरतिः कथंचित् ॥ ३१ ॥

तदिति ॥ रतीशः कामः हारादीं तच्छायस्य नलप्रतिविम्बस्य सौन्दर्येण निपीतमपहृतं
धैर्यं वासां ता अमूः अन्तःपुरसुन्दरीः प्रत्येकं पृथक्पृथगालिङ्गत् । ननु रतीशेन रत्ना एवा-
लिङ्गनं युक्तम्, न तन्व्या इत्यत आह—नूनमुप्रेक्षते । स कामः रतेः प्रतिद्वन्द्वितमालति-
तरां प्रतिस्पर्धिनीषु रतिनुत्यासमूपु मध्ये कथंचित्केनापि प्रकारेण सौन्दर्यशोलादिना न
निर्णोता रतिर्वेन एवंभूतो नूनम् । रतेरनिश्चयात्सर्वासानालिङ्गनेन रतेरप्यालिङ्गनं भविष्य-

संघट्टयन्त्यात्तरसात्मभूपाहीराङ्गुरप्रोतदुकूलहारी ।

दिशा नितम्बं परिवाप्य तन्व्यास्तत्पापसंतापनवाप नूपः ॥ २८ ॥

संघट्टेति ॥ भूयो नलः तन्व्याः कस्याचित् नितम्बं दिशा ऋणमूत्रा परिवाप्य । दिग्-
न्तरं कृत्वेत्यर्थः । तेन परब्रह्मविषमकरणेन जनितं अत्यापं तेन संतापं परमं दुःखनवाप
प्राप । किंभूतायाः—संघट्टयन्त्याः संघट्टं कृत्वेत्याः । अत एव किंभूतः—परब्रह्मसंघर्षनिघा
तरसा झटिति निघृतत्वादात्मनो भूपा अलंकारः तेषु हीरकाः, तेषामङ्गुराः श्रेष्ठ्यः तत्र प्रोतं
त्युतं दुकूलं हरति एवंशीलः । त्युतत्वात्तत एवागच्छतो दुकूलस्य नेता । अद्बुद्धिकारि-
त्येऽप्यतितरां मयतदनुत्थितं कृतमिति संतापादुत्तमत्वं सूचितम् ॥

हतः कयाचित्पथि कन्दुकेन संघट्टय मित्रः करजैः कयापि ।

कयाचनाक्तः कुचकुङ्कुमेन संभुक्तकल्पः स बभूव तामिः ॥ २९ ॥

हत इति ॥ स नलः पथि चतुष्पथरूपे कयाचित्सुन्दर्या कन्दुकेन हतः अन्यस्यै प्रहितः
कन्दुको मध्येनागमद्वयरूपस्य तस्य लग्नः । कयाचित्तत्रैव संघट्टय बुद्धिपूर्वं करजैर्निघोऽङ्कितः ।
कयाचन तत्रैव संघट्टय बुद्धिपूर्वमालिङ्गनवशात्कुचकुङ्कुमेनाक्तो व्रक्षितः । एवं तानिरन्तःपुच्छ-
न्दरोमिः संभुक्तकल्प ईषद्ग्नः संभुक्तो बभूव । ग्रन्थवर्णानावादीषद्ग्नत्वं संभोगस्य । तानि-
रिति तृतीयया तासामेव बुद्धिपूर्वकारित्वम्, न तु नलस्येति सूचितम् ॥

छायामयः प्रैक्षि कयापि हारे निजे स गच्छन्नथ नेक्ष्यमाणः ।

तच्चिन्तयान्तर्निरेच्छायि चारु स्वस्यैव तन्व्या हृदयं प्रविष्टः ॥ ३० ॥

छायेति ॥ कौतुकितादृश्यस्यैव मन प्रतिविम्बेन भवितव्यमितीच्छावशात्कयापि तन्व्या
सुन्दर्या निजे स्वीये हारे छायामयः प्रतिविम्बरूपः स नलः प्रैक्षि पूर्वमेवलोहितः । अधान-
न्तरं गच्छन् ततः स्थानात्स्थानान्तरं गच्छन् अतो हारे न ईक्ष्यमाणः न इदमन्तः अधुनैव
अधित्सुन्दरो हारे मया दृष्टः क्केदानीं गत इति तच्चिन्तया नलचिन्तया कृत्वा स नलः
स्वस्यैव हृदयं स्वीयमन्तःकरणं प्रविष्ट इति तन्व्या अन्तर्मेनति चारु सम्यङ्निरेच्छायि निर्धा-
रितः । हृदय एव हारस्य विद्यमानत्वात्सामोप्यात्तत्रैव प्रविष्ट इति निश्चयः कृत इत्यर्थः । प्रति-
विम्बरूपं तमालोक्य विरहपीडिता जातेति भावः ॥

तच्छायसौन्दर्यनिर्णीतधैर्याः प्रत्येकमालिङ्गदम् रतीशः ।

रतिप्रतिद्वन्द्वितमासु नूनं नामूपु निर्णोतरतिः कथंचित् ॥ ३१ ॥

तदिति ॥ रतीशः कामः हारादौ तच्छायस्य नलप्रतिविम्बस्य सौन्दर्येण निर्णीतमपहर्षं
धैर्यं दातां ता अमूः अन्तःपुरसुन्दरीः प्रत्येकं पृथक्पृथगालिङ्गत् । ननु रतीशेन रत्ना एवा-
लिङ्गनं युक्तम्, न तन्वया इत्यत आह—नूनमुत्प्रेक्षते । स कामः रतेः प्रतिद्वन्द्वितमासति-
तरां प्रतिस्पर्धिनीषु रतिमुत्सन्नमूपु मध्ये कथंचित्केनापि प्रकारेण सौन्दर्यशीलादिना न
निर्णीता रतिर्येन एवंभूतो नूनम् । रतेरनिश्चयात्सर्वासमालिङ्गनेन रतेरप्यालिङ्गनं भविष्य-

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासश्चावलिङ्गनावोदयालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अयोपना-
लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र नावोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

यस्मिन्नलस्पृष्टकमेत्य दृष्टा भूयोऽपि तं देशमगान्मृगाक्षी ।

निपत्य तत्रास्य धरारजःस्ये पादे प्रसीदेति शनैरवादीत् ॥ ३५ ॥

यस्मिन्निति ॥ नलसंमुखनागच्छन्ती मृगाक्षी हरिणनेत्रा यस्मिन्देसे अन्यापदेशाद्गच्छती नलस्य गात्रेण सह स्वगात्रसंघटलक्षणं स्पृष्टकाम्यनालिङ्गनमेव प्राप्य दृष्टा रोमावादेयुक्ता जाता तं देशं भूयोऽपि पुनरप्यगाज्जगाम । तत्र देशे धरारजःस्ये पृथ्वीरजःसु स्थितेऽस्य नलस्य पादे चरणप्रतिविम्बे निपत्य नमस्कारं कृत्वा प्रसीदेति अनुग्रहं मम कुर्विति आकङ्क्षेन्ननीत्या शनैरवादीदवोचत् । नितरां नलाधीना जातेति भावः । 'ययोपितः संमुखनागताया अन्याप- देशाद्गजतो नरस्य । गात्रेण गात्रं घटते यदेतदालिङ्गनं स्पृष्टकमाहुरायाः ॥' इति कानशास्त्रम् ॥

भ्रमन्नमुष्यामुपकारिकायामायस्य भैमीविरहात्कशीयान् ।

असौ मुहुः सौधपरम्पराणां व्यधत् विश्रान्तिमधित्यकासु ॥ ३६ ॥

भ्रमन्निति ॥ असौ नलः सौधपरम्पराणां सतभूमिकप्रासादपरम्पराणामधित्यकासु चैभू- ३ मुहुः पुनःपुनः विश्रान्ति व्यधत् कृतवान् । किं कृत्वा—भैमीविरहात्कशीयानवितरां कृशो यतः, तस्मादमुष्यामुपकारिकायां भ्रमन् आयस्य बहुभ्रमं प्राप्य । भ्रमापनोदार्थं जग- मात्रं तत्र तत्र स्थित्वा ऊर्ध्वेष्टहान् विशति स्तेत्यर्थः । 'उपत्यकासु' इति पाठः साधीयान् । उपत्यकानां विश्रान्तियोग्यत्वात् । 'उपाधिभ्यां त्यकत्रासन्नारुढयोः' इत्युभयत्रापि त्यक्त्वा ॥

उल्लिख्य हंसेन दले नलिन्यात्तस्यै यथादर्शिं तथैव भैमी ।

तेनाभिलिख्योपहतस्वहारा कस्या न दृष्टाजनि विस्मयाय ॥ ३७ ॥

उल्लिख्येति ॥ हंसेन नलिन्या दले पत्रे भैमीमुल्लिख्य लिखित्वा तस्यै नलाय यथा भैम्यदर्शिं दर्शिता तथैव तत्र विश्रान्तेन नलेनाप्यभिलिख्य लिखित्वा उपहतः कण्ठेऽर्पितः स्वहारः स्वीयमुक्ताहारो यस्या एवंभूता चित्ररूपा भैमी दृष्टा सती कस्याः शुद्धान्तमुन्दर्या विस्मयायाश्चर्याय न जाता । तथाभूतां तां दृष्ट्वा, केनेयमत्र तिसुन्दरी लिखिता कण्ठार्पित- हारा चेति सर्वा अपि विस्मिता जाता इत्यर्थः । विश्रान्त्यर्थं भैमीं लिखित्वा साक्षाद्भैमीप्रा- सिदुल्लाऽनन्तरकरणीयसंकल्पवशात्तेन मुक्ताहारार्पणा कृतेति भावः ॥

कौमारगन्धीनि निवारयन्ती वृत्तानि रोमावलिचेत्रचिह्ना ।

सालिख्य तेनैक्ष्यत यौवनीयद्वाःस्थामवस्थां परिचेतुकामा ॥ ३८ ॥

कौमारेति ॥ तेन नलेन सा भैमी आलिख्य ऐक्ष्यत इक्ष्यते स्म । किंभूता—कौमारं शैशवं तस्य गन्धो देशोऽपि विद्यते येषु तानि वृत्तानि खेलादीनि निवारयन्ती, निषेधयन्ती, यतः रोमावलिरेव चेन्नयश्चिह्नं यस्याः सा । तथा—यौवनीयायां यौवनसंबन्धिन्यां द्वारि तिष्ठतीति यौवनीयद्वाःस्था तामवस्थामाकारविशेषं परिचेतुकामाऽज्ञोक्तुकामा । वयःसंधिं प्राप्तां लिखित्वा पश्यति स्तेत्यर्थः । अन्यापि चेन्नधारिणी क्वाश्चिन्निषेधति, द्वाःस्था च भवति । गन्धीनीति, 'अल्पाख्यायाम्' इति गन्धस्वेदादेशः ॥

१ 'अत्र हर्षभावोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ अत्र साहित्यविद्याधरी वृत्तानि । ४ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पष्ठः सर्गः ।

पद्याः पुरंध्रीः प्रति सान्द्रचन्द्ररजःकृतक्रीडकुमारचक्रे ।
चित्राणि चक्रेऽध्वनि चक्रवर्तिचिह्नं तदद्विप्रतिमासु चक्रम् ॥ ३९ ॥
पद्या इति ॥ सान्द्रं घनं चन्द्ररजः कर्पूरपरागत्वेन कृता क्रीडा खेलो येनैवंभूतं कुमा-
कं बालसद्वो यस्मिन्नेवंविधेऽध्वनि नागे तदद्विप्रतिमासु नलवरनगमलप्रतिविम्बेषु वर्त-
नं चक्रवर्तिनः सार्वभौमस्य चिह्नं लक्षणं रेखाखण्डं चक्रं पद्याः विलोकयन्तीः पुरंध्रीरुदनीः
ते लक्ष्मीकृत्य चित्राण्यतितरामाश्चर्याणि चकार । केन सार्वभौमैनात्र विचरितमिति तत्त-
त्तदर्थेनभूदित्यर्थः । 'सान्द्र' इत्यपि पाठः । 'यस्याः' इति पाठे नैन्याः संवन्धिनीः पुरंध्री-
ति योजना । सामान्येन चक्रं राष्ट्रं वर्तयतीति चक्रवर्ती ॥
पद्याः पुरंध्रीः प्रति सान्द्रचन्द्ररजःकृतक्रीडकुमारचक्रे ।
चित्राणि चक्रेऽध्वनि चक्रवर्तिचिह्नं तदद्विप्रतिमासु चक्रम् ॥ ४० ॥

[illegible]

चरुदनं यतव्यम्, जडदृश्येषु नञ् । पुष्पं तु चात्रापि इत्यनेन ॥
नास्तपोराध्वं जनयति स्तेति भावः । 'पुष्पं तु चात्रापि' इत्यनेन ॥
पुरःस्थितस्य कचिदस्य भूपारलोपु नार्यः प्रतिविन्दितानि ।
व्योमन्यदृश्येषु निजान्यपदस्यविलित्य विलित्य सहस्रकृत्यः ॥ ५१ ॥
पुर इति ॥ अस्मिन्प्रदेशे धीमानं पुराणं स्थितस्यास्य गतस्यादृश्येषु भूतगतेषु
निजानि लीयानि प्रतिविन्द्यानि विलित्य विलित्य पुनःपुनः विलिनं प्राप्य नार्यः सहस्रकृत्यः
सहस्रकारं व्योमनि गगने अपरदृश्यलोकादिभिरिति ॥ केवलं गगने केवलं प्रतिविन्द्यं
नापलोक्यते अस्मान्निरवलोक्यते । स्वकीयं परकीयमापि हिमेनशितं सद्यैव पुनः पुनः
दृष्टुरित्यर्थः । एतदपि न तत्त्वज्ञानसाक्ष्येति सूचितम् । प्रतिविन्दितमिति भावे कः ।
स्वापीति वा संबन्धनीयेन ॥

तल्लिन्विपज्याधर्षयात्तपातं तद्वज्रावप्युत्तरितं तितीक्ष्य ।
 विलेख्यतानापुरविल्लन्त्यः क्षितं निधः कन्दुकनिन्दुमुत्पः ॥ ७२ ॥
 तल्लिन्निति ॥ कन्दुकनिन्दुमुत्पः कन्दुके तितीक्ष्य निधः पतनर क्षितं तन्निन्दुम्
 लान्नपोषि विलेखतं तदधर्षयन्नाहुः । किमुतं कन्दुकम्—तल्लिन्नो विद्वत् कन्दुकम्
 क्षितः तन्निन्दुम् अर्धरूपेणान्वयं एव वातोपरीक्षितः सक्तः पतनं येन गतः । तन्निन्दुम्
 तन्नेन मल्लक्षणेन पुरितं भूयः क्षितं वा । तल्लिन्नो विद्वत् कन्दुकम् कन्दुके तितीक्ष्य
 कन्दुकेति तद्वज्रावप्युत्तरितं, अकलात्तपः पतितं सन्निधौ, तल्लिन्नो विद्वत् कन्दुकम्
 नावः । पयोधर्षयति 'अर्धं कन्दुकम्' इति तन्नाम, 'कन्दु' इति तन्निन्दुम् तन्निन्दुम्
 तन्निन्दुम् तन्निन्दुम् तन्निन्दुम् तन्निन्दुम् तन्निन्दुम् तन्निन्दुम् तन्निन्दुम् तन्निन्दुम् तन्निन्दुम्

[illegible]

पुंसि स्वभर्तृव्यतिरिक्तभूते भूत्वाप्यनीक्षानियमव्रतित्यः ।

छायासु रूपं भुवि वीक्ष्य तस्य फलं दृशोरानशिरे महिष्यः ॥ ४३ ॥

पुंसीति ॥ महिष्यो राजपत्न्यः मणिवद्वायां भुवि तत्प्रतिविम्बेषु केवलायां वा भूमौ आतपाभावरूपासु छायासु तस्य नलस्य रूपं स्वरूपं सौन्दर्यं वा वीक्ष्य दृशोर्नत्रयोः फलं साफल्यमानशिरे प्रापुः । किं कृत्वा—स्वभर्ता भीमः, तस्माद्यतिरिक्तभूते व्यतिरिक्तरूपे पुंसि विषये अनीक्षानवलोकनं तस्यां यो नियमोऽवश्यंभावः तल्लक्षणं यद्वृतं तद्विद्यते यासामेवंभूता भूत्वापि सुन्दरवस्त्ववलोकनात्तासां नेत्रसाफल्यं जातम् । प्रतिविम्बस्य वातपाभावस्य वा पुरुषत्वाभावात्तदवलोकनेऽपि व्रतक्षतिर्नाभूदिति भावः ॥

विलोक्य तच्छायमतर्कि ताभिः पतिं प्रति स्वं वसुधापि धत्ते ।

यथा वयं किं मदनं तथैनं त्रिनेत्रनेत्रानलकीलनीलम् ॥ ४४ ॥

विलोक्येति ॥ ताभिर्महिषीभिः भुवि तच्छायं नलस्य छायां विलोक्य इत्यतर्कि उत्प्रेक्षितम् । इति किम्—यथा वयं स्वं भीमलक्षणं पतिं प्रत्युद्दिश्य मदनं धारयामः तथा वसुधापि त्रिनेत्रनेत्रानलस्य त्रिलोचनलोचनाग्रेः कीलेन ज्वालेन नीलं श्यामलंभूतमेनं मदनं भीमलक्षणं स्वं पतिं प्रति धत्ते धारयति किम् । छायायाः श्यामत्वात्रिनेत्रेत्यादि विशेषणं युक्तम् । यथा वयं भीमं प्रति मदनं पिदधमहे लज्जावशादन्तर्गूढतया धारयामः, तथा स्वं पतिं प्रति वसुधा मदनं पिधत्ते अन्तर्गूढतया धारयति किमिति वा । नलोऽतिसुन्दर इति भावः । 'वहेद्वयोज्ज्वलकीलौ' इत्यमरः ॥

रूपं प्रतिच्छायिकयोपनीतमालोकि ताभिर्यदि नाम कामम् ।

तथापि नालोकि तदस्य रूपं हारिद्रभङ्गाय वितीर्णभङ्गम् ॥ ४५ ॥

रूपमिति ॥ ताभिर्महिषीभिः प्रतिच्छायिकया प्रतिविम्बेनोपनीतं रूपं नलस्वरूपं सौन्दर्यं वा यदि नाम यद्यपि काममालोकि दृष्टम्, तथापि नदतिप्रसिद्धं अस्य रूपं नालोकि न दृष्टम् । यतः हारिद्रभङ्गाय हरिद्राच्छेदाय मुवर्णच्छेदाय यातिगौरत्वाद्वितीर्णं दत्तो भङ्गः पराजयो येन तत् । छायायां गौरत्वादिवर्णानालोकनादिति भावः । अतिसौन्दर्यं सूचितम् ॥

भवन्नदृश्यः प्रतिविम्बदेहव्यूहं वितन्वन्मणिकुट्टिमेपु ।

पुरं परस्य प्रविशन्वियोगी योगीव चित्रं स रराज राजा ॥ ४६ ॥

भवन्निति ॥ वियोगी स राजा नलः योगीव वियोगरहित इव, अथ च मुनिरिव विरराज । एतच्चित्रं विरहिणो विरहिलाभावादाश्चर्यम् । यतोऽदृश्यो भवन्मणिकुट्टिमेपु मणिवद्भूमिषु प्रतिविम्बदेहव्यूहं प्रतिविम्बरूपकायसमूहं वितन्वन्विस्तारयन् । तथा—परस्य पुरं नगरं गृहोपरिगृहं वा प्रविशन् मुनिरप्यदृश्यो भवति, कायव्यूहं च करोति, परस्य जीवान्तरस्य शरीरे च प्रविशति, विषयेभ्यो निवृत्तत्वाद्वियोगी च भवति । 'पुरं पाटलिपुत्रे साद्रुहोपरिगृहे पुरम् । पुरं पुरि शरीरे च' इति विश्वः ॥

१ 'अत्र क्रियाविरोधातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुपानोप-
नोदेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विरोधानासोपमालंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

पुनानिवात्पशिं नया व्रजन्त्या छाया मया पुंस इव व्यलोकि ।

वृषन्निवातर्किं नयापि कश्चिदिति स स खैर्गणिरः शृणोति ॥ ४७ ॥

पुमानिति ॥ स नल इति व्रैगणिरः व्रीतनूहवाणीः शृणोति स । इति किम्—
व्रजन्त्या विचरन्त्या नया पुनानिवात्पशिं वृष्टः, विचरन्त्या नया पुंस इव पुनस्त्येव छाया
व्यलोकि दृष्टा, नया कश्चिद्वृषन्निव वदनिवातर्किं । सचंच्रनाभिः सर्वाभिः परस्परं भैनीं प्रत्येव
वा एवमुक्तमित्यर्थः । अयं समूहे, 'व्रीतुंज्ञान्यां नञ्जनौ भवनात्' इति नञ् । व्रीणीः व्रीतुं-
न्वितांगिर इति वा ॥

अन्यां प्रणत्योपनता नताङ्गी नलेन भैनी पथि योगनाप ।

स भ्रान्तिभैनीषु न तां व्यञ्जित्वा तां तं च नादृश्यतया ददर्श ॥ ४८ ॥

अन्यामिति ॥ नताङ्गी सुन्दरङ्गी सा भैनी अन्यां नातरं प्रणत्य प्रणम्य उपनता
आगता सती नलेन सह पथि योगं संयन्धनाप । स नलः भ्रान्त्या दृष्टासु भैनीषु नये तां
सत्वरूपां न व्यञ्जित्वा विषेकेन न ज्ञातवान् । सा चादृश्यतया तं न ददर्श । 'ना तं च
नादर्शदृश्यमेव' इति पाठे नाद्राक्षदित्येत्यर्थः । नदर्शत्, 'श्रद्धास्तोऽदि—' इति दुर्गा । प्रणत्य,
'वा त्वपि' इत्यनुनासिकलोपे टुक् ॥

प्रसूप्रसादाधिगता प्रसूनमाला नलस्योज्जनवीक्षितस्य ।

क्षिप्तापि कण्ठाय तयोपकण्ठं स्थितं तमालम्बत सत्यमेव ॥ ४९ ॥

प्रस्थिति ॥ प्रसूप्रसादाधिगता नाटुप्रसादप्राप्ता प्रसूनमाला कुसुममाला उज्ज्वला प्रणम्य
वीक्षितस्यापि नलस्य कण्ठाय तया भैन्याः क्षिप्ता उपकण्ठे सतीपि स्थितं सत्यरूपमेव तं नलं
तत्कण्ठं चादिश्वत् ॥

सम्प्राप्तनाटपृजनप्रसादः सत्येयमित्यनुतनाप भूपः ।

क्षिप्तानाटपृत्वनितां च मालामालोक्ष्य तां विलसते स बाजा ॥ ५० ॥

व्रगिति ॥ भूपो नल इत्यनुतनाभर्षनाव । इति किम्—नलनाटस्य विन्मृगनाटस्य-
नाटस्य भैनीपक्षगतस्य वनस्य प्रसाररूपेण सङ्गं नाट्यं सत्ता सत्त्वलेति । अतीवदृष्टेन इत्यस्य
उप्रापि सत्त्वत्वं न दृष्टम्, अत्र त्वपूर्वं दृष्टम् । सा बाजा च अतीवकृतदृष्टमपि विना तां
नाट्यमदृश्यमानितां प्राप्तामालोक्ष्य विलसते स बाजा इत्यर्थः । अतीवदृष्टमपि विना
विना नाट्यं भूपो नास्ति केन लीला किं नाट्यमस्ति इत्यर्थः ॥

अन्योन्यमनन्यवयवीक्षमाणौ परस्परदेष्टुमुपितेऽपि देहे ।

येन एवंभूतमन्तः अन्तःकरणं ययोरिति वा । सत्यमप्यलीकबुद्धैवालिलिङ्गतुरिति भावः ।
परिपल्लजाते, 'सदिस्रजोः परस्य लिटि' इति परस्य पत्वनिर्णयः ॥

स्पर्शं तमस्याधिगतापि भैमी मेने पुनर्त्रान्तिमदर्शनेन ।

नृपः स पश्यन्नपि तामुदीतभस्तम्भो न धर्तुं सहसा शशाक ॥ ५२ ॥

स्पर्शमिति ॥ भैमी सत्यरूपं तं अस्य स्पर्शमधिगता प्राप्तापि तस्यादर्शनेन पुनर्त्रान्ति
मेने । सत्यस्य दर्शनेन भाव्यम्, नच दृश्यते सः तस्मादलीकः स्पर्श इत्यमन्यत । स नृपः
सत्यरूपां तां पश्यन्नपि झटित्युदीतो जातः सात्त्विकविकाररूपः ताम्भो यस्य एवंभूतः सन्
तां धर्तुं न शशाक ॥

स्पर्शातिहर्षादृतसत्यमत्या प्रवृत्त्य मिथ्याप्रतिलब्धवाधौ ।

पुनर्मिथस्तथ्यमपि स्पृशन्तौ न श्रद्धाते पथि तौ विमुग्धौ ॥ ५३ ॥

स्पर्शेति ॥ सत्यरूपपरस्परस्पर्शजनितेन हर्षेणादृतयाज्ञीकृतया सत्यमत्या सत्यबुद्ध्या
पुनरप्यालिङ्गनादौ प्रवृत्त्य पुनरप्यलीकपरस्परस्पर्शाभावाग्निमिथ्यात्वेन प्रतिलब्धः सत्यमतेर्वाधौ
याभ्यामेवंभूतौ सन्तौ तृतीयस्थाने पथि मार्गे तथ्यं सत्यरूपं मिथः परस्परं पुनः स्पृशन्ता-
वपि विमुग्धौ भ्रान्तौ न श्रद्धाते सत्यत्वेन स्पर्शं न जानीतः स्तः । प्रथमस्थले तात्त्विकोपा-
(प)लम्भात्, द्वितीयस्थले वाधोपा(प)लम्भात्, तदुद्यन्तावष्टम्भेन तृतीयस्थले किं प्रथम-
स्थले इव सत्यम्, उत द्वितीयस्थले इवास्त्यमिति निर्णयाभावादानांदरसहितौ जाताविति
भावः । पुनरपि तृतीयस्थले सत्यालिङ्गने जातेऽपि विश्वासो नाभूदित्यर्थः ॥

सर्वत्र संवाद्यमवाधमानौ रूपश्रियातिथ्यकरं परं तौ ।

न शेकतुः केलिरसाद्विरन्तुमलीकमालोक्य परस्परं तु ॥ ५४ ॥

सर्वत्रेति ॥ रूपश्रिया परस्परसौन्दर्यशोभया परं अतितरां परस्परस्य आतिथ्यकरं
सौख्यकरं सर्वत्र बहुषु स्थलेषु संवाद्यं स्पर्शादिना संवादयोग्यं सत्यरूपं परस्परं कर्मभूतसंवा-
धमानौ सत्यत्वेन मन्यमानौ क्वचिदलीकं तु असत्यं पुनः, असत्यमपि वा परस्परमालोक्य
तौ केलिरसात्कीडाप्रीतेः विरन्तुं विरतिं प्राप्तुं न शेकतुः समर्थौ नाभूताम् । क्वचिदलीकत्वेऽपि
बहुषु स्थलेषु सत्यत्वादालिङ्गनादिकीडां चक्रतुरेवेति भावः । 'तथ्यकरम्' इति पाठे कीदृक्प-
रस्परम्—केवलं तथ्यकरं सत्यबुद्धिजनकमिति वा ॥

परस्परस्पर्शरसोर्मिसेकात्तयोः क्षणं चेतसि विप्रलम्भः ।

स्नेहातिदानादिव दीपिकार्चिर्निमिष्य किञ्चिद्विगुणं दिदीपे ॥ ५५ ॥

परेति ॥ परस्परस्पर्शरसः अन्योन्यस्पर्शजनितोऽनुरागस्तस्य ऊर्मिचक्रेकः तज्जनितत्सेका-
त्सेचनात्तयोश्चेतसि विप्रलम्भो वियोगः क्षणमात्रं किञ्चिन्निमिष्य पूर्वापेक्षया द्विगुणं द्वाभ्यां
गुणं यथा तथा दिदीपे प्रदीप्तः । कस्मात्किमिव—स्नेहातिदानात् तैलस्य बहुप्रक्षेपादीपिका-

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गभावोदयालंकारौ'

साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र सत्यस्पर्शं श्रद्धायाः कारणे सत्यप्यलीकत्वेन निमित्तप्रतिपा-

निमित्तपि' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति

एतं नलं तं दमयन्ति पश्य त्यजातिमित्यालिकुलप्रबोधान् ।

श्रुत्वा स नारीकरवर्तिसारीमुखात्स्वमाशङ्कत यत्र दृष्टम् ॥ ६० ॥

एतमिति ॥ यत्र सभायां स नलः नारी सुन्दरी तत्करवर्तिनी सारी सारिका तस्या मुखादित्येवं आलिकुलेन सखीसमूहेन पाठितान्प्रबोधान् सान्त्वनवाक्यानि श्रुत्वा स्वात्मानं ताभिर्दृष्टमाशङ्कत । इति किम्—हे भैमि दमयन्ति, त्वं तं मनसि स्थितमेतं पुरोवर्तिनमागतं वा नलं पश्य, आर्तिं तद्वियोगजनितां पीडां त्यजेति । अहमेताभिः प्रायोऽत्र दृष्टः अन्यथा सारिकामेवमेताः कुतः पाठयन्तीति ॥

यत्रैकयालीकनलीकृतालीकण्ठे मृपाभीमभवीभवन्त्या ।

तद्वृक्पथे दौहदिकोपनीता शालीनमाधायि मधूकमाला ॥ ६१ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सभायां मृपा मिथ्या भीमभवीभवन्त्या भैमीवेधं धारयन्त्या एकया अलीकनलीकृतालीकण्ठे असत्यनलाकारीकृतसखीकण्ठे दौहदिकोपनीता मालाकारेणानीता मधूकमाला तस्यादृश्यस्य नलस्य दृक्पथे दृगोचरे शालीनं सलज्जमाधायि निक्षिप्ता । भैमी-विनोदार्थं तादृशीमेव क्रीडां सर्वाः कुर्वन्तीति भावः । दौहदिका धात्री वा । वृक्षादिदोहदे नियुक्तो दौहदिकः 'तत्र नियुक्तः' इति ठक् । 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' इति निपात-नाच्छालीनशब्दः साधुः ॥

चन्द्राभमाभ्रं तिलकं दधाना तद्वन्निजास्येन्दुकृतानुविम्बम् ।

सखीमुखे चन्द्रसमे ससर्ज चन्द्रानवस्थामिव कापि यत्र ॥ ६२ ॥

चन्द्रेति ॥ यत्र सभायां कापि काचित्सुन्दरी चन्द्राणामनवस्थामियत्तानवधारणान्निर्णयाभावम्, अन्योन्यस्मिन्प्रतिविम्बादनवस्थितिं वा ससर्ज इव । किंभूता—चन्द्रसमे चन्द्रतुल्ये निजसखीमुखेऽतिसूक्ष्मत्वाच्चन्द्राभं चन्द्रतुल्यम्, आभ्रमभ्रमतिस्वच्छद्रव्यविशेषः तत्संबन्धि आभ्रं तद्रूपं तिलकं ललाटाभरणं दधाना कुर्वाणा । किंभूतमाभ्रं तिलकं—तद्वच्चन्द्राकाराभ्रतिलकयुक्तं निजं स्वीयमास्यं तल्लक्षण इन्दुः तेन कृतमनुविम्बं यत्र । चन्द्राकाराभ्रतिलकयुक्त-स्वीयमुखचन्द्रे कृतमनुविम्बं येनेति वा । यन्मुखे चन्द्राकारे चन्द्राकारोऽभ्रतिलकः कियते, तस्याश्चन्द्राकारोऽभ्रतिलको, मुखं च द्वौ चन्द्रौ अलंकारकारिण्याश्चन्द्राकाराऽभ्रतिलके प्रतिविम्बितौ । यया चालंकारः कियते तस्या मुखं, तत्र विद्यमानोऽभ्रतिलकश्च द्वौ चन्द्रौ यस्याः कियतेऽलंकारस्तन्मुखचन्द्राभ्रतिलके प्रतिविम्बितौ एवं प्रतिविम्बितयोरपि परस्परान्निमुख-मुखचन्द्राभ्रतिलकयोः प्रतिविम्बरूपौ परस्परमुखचन्द्राभ्रतिलकौ प्रतिविम्बितौ । एवं प्रतिविम्बितप्रतिविम्बादावित्येवं चन्द्रानवस्था दृष्टव्या । तद्विद्यतेऽत्र—तद्वदित्यत्र मनुषो मन्दारस्य 'स्रवः' इति वैः ॥

दलोदरे काञ्चनकेतकस्य क्षणान्मसीभावुकवर्णलेखम् ।

तस्यैव यत्र स्वमनङ्गलेखं लिलेख भैमी नखलेखिनीभिः ॥ ६३ ॥

१ 'अत्र दृष्टानावोदयालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'सारीवाग्ये नारीवाग्यभ्रनाञ्जानिनदलं-कारो व्यज्यते इति वस्तुनालंकारवर्तिः' इति जीवानुः । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकोपनोप्येकालंकारसंकरः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दलोदरेति ॥ यत्र सनायां तस्यैव काव्यनकेतकस्य सुवर्णकेतकोक्तुमस्य दलोदरे पत्र-
गर्भे क्षणाहोखनानन्तरं क्षणमेव मसीमातुका मसीमवनशीला वर्णलेखा यस्मिन् तस्यैव नल-
चंवन्दिनमेव मन नखक्षतादिवाञ्छा विद्यत इत्येवमादिरूपं स्वं स्वाद्यननत्रलेखं मदनोपदिष्टं
लेखनं मैत्री नखलेखिनोभिल्लिलेख । विरहिणीनिः स्वयिभावसूचनार्थं प्राणेशाय पात्रिका
प्रेष्यते, नस्या वर्णाध लिख्यन्ते । केतकोपुष्पेषु नखलेखानां श्यामोभवनं स्वभावः । मातुङ्ग-
इति, 'लपपत-' इति शीले उक्तम् ॥

विलेखितुं भीमभुवो लिपीषु सख्याऽतिविख्यातिभृतापि यत्र ।

अशाकि लीलाकमलं न पाणिरपारि कर्णोत्पलमक्षि नैव ॥ ६४ ॥

विलेखितुमिति ॥ यत्र सनायां लिपीषु चित्रकर्मणु अतिविख्यातिभृतातिशुद्धा
अपि मैत्रीसख्या भीमभुवो मैत्र्या लीलाकमलं भित्तौ चित्रपटे वा विलेखितुमशक्तिं यच्छन् ।
पाणिः करो नैव लेखितुं शक्तः । तथा—कर्णोत्पलं कर्णाभरणभूतं विलेखितुमपारि पर्याप्तम् ।
अक्षि तु लेखितुं नैवापारि । लीलाकमलावतंसोत्पलापेक्षया पाणिनयननतिमुन्दरत्वादिषितुं न
शक्तमिति भावः । विलेखितुम्, 'शकृष्टम्-' इति, 'पर्याप्तिवचन-' इति वा तुमुन्, लघून्व-
त्वाद्गुणः । लिपीषु, 'हृदिकारात्-' इति ङीप् ॥

मैत्रीमुपावीण्यदेत्य यत्र कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्गः ।

गन्धर्ववध्वः स्वरमध्वरीणतत्कण्ठनालैकधुरीणवीणः ॥ ६५ ॥

मैत्रीमिति ॥ यत्र सनायां कलिप्रियस्य नारदस्य गन्धर्ववधूदक्षगः प्रियः शिष्यवर्गः
एत्यागत्य मैत्रीमुपावीण्यदीनया उभागायत् । किंभूतः—स्वरमधुना स्वरानुतेनारीयं पूर्णं तस्या
मैत्र्याः कण्ठनालं तेन एकधुरां वहति एकधुरीणा तुल्या वीणा यत् । प्रधानं गन्धर्ववध्वः,
अनन्तरं नारदेन वीणावादनानभ्यापिताः, अतिक्रैशलात्तत्त्वादिप्रियाः । एवंविधा अपि वीणा-
वादेन ततोऽभ्याधिकं क्रैशलमभ्यसितुं तत्रागत्य मैत्री वीणनोपगमन्ति स्तेति भावः ।
वीणागन्धर्वपेक्षया मैत्रीकण्ठनातिनादुर्यं सूचितम् । नालमदेन मुपस्य कनकत्वं च । 'हृ-
(स्)वं रीणं ह्रवं सुतम्' इत्यमरः । रीणम्, 'औरीद् क्षरणे' अलादोदित्त्वामिष्टानजनम् ।
उपावीण्यत्, 'सत्यापचाश-' इति लिट् । कलिः प्रियो यस्मैति 'वा प्रियस्य' इति पूर्वनिज-
तानावः । एकधुरीणेत्यत्र 'एकधुरादुक्च' इति चैः ॥

नाया स्वरः किं हरनीतिगुते पयोधरे खेलति कुन्त एव ।

इत्यर्धचन्द्रामनलाद्भुजिन्दुश्या सखी यत्र सखीभिरुच्ये ॥ ६६ ॥

नावेति ॥ यत्र सनायां सखीभिः सखी इति पूर्वोक्तमुच्ये । किंभूतः—अर्धचन्द्रमोऽर्ध-
चन्द्राकारो नखारो नखक्षतं तेन बुद्धिगमनार्थिः स्वयं यस्याः । इति लिट्—हे सखि,
स्वस्ते तव पयोधरे स्वरमध्वने कुन्त एव, अथ च पयोधरे कलाकरे कुन्त एव, एतद्
मीतित्वस्याः कलाकरात्मनः शोभायतीति हरनीतिगुत् एवम्भूतः सत् स्वयं नै कदा ऐक्यं ।
किं पितरौ । अर्धचन्द्राकारावधारे रौप्यं भुजम् । 'अभिनीतो हि रौप्यमनं रौप्य-

लिपिरिति ॥ हे नैनि, त्वं विज्ञापयन्त्वानिन्द्रस्य दूतां नपि अवधानदानैरेकाप्रवित्तत्वेन प्रसादं रचय जुह । एकाप्रवित्तत्वेनैव प्रसादः । किन्तुतल—इति तुभ्यं तदर्थं प्रेषितं वाचिकं संदेशवचनं येन । इति किम्—भुवि विद्यमानेन लोकेन द्वैतां देवसंवाग्धिनो लिपिने उपपत्ता सुखेन पठितुं न शक्येति कृत्वा पत्रिका न दत्ता । सावधाना सतोन्द्रविज्ञापनानाक्रम्येत्यर्थः । वाचिकम्, 'वाचो व्याहृताधीयाम्' इति स्त्रायं ढक् । 'स्त्रायिकाः प्रकृतिवो लिङ्गवचनान्वाति-वर्तन्ते वा' इति नपुंसकत्वम् । तथा—सैन्यं सैन्यम्, नालैव नात्पम् । विज्ञापयन्त्वान्, घटादिपाठात् (ठेपि) 'लितां हस्तः' इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' इत्यतो वेत्तुमुद्यतेष्वेवस्मिन्नवि-भाषया 'विज्ञापना भर्तृषु लिङ्गिनेति' इत्यादिनद्वाकविप्रयोगदर्शनाच्च हस्तानावात्तादुक्तं हेतुम् ॥

सलीलमालिङ्गनयोपपीडमनामयं पृच्छति वास्तवस्त्वाम् ।

शेषस्त्वदाश्लेषकथापनिर्द्वैतद्रोमभिः संदिदिशे भवत्यै ॥ ७८ ॥

सलीलमिति ॥ वास्तवः सज्जलं सविलासनाल्लिङ्गनया आश्लेषयोपपीडनयोरप्येव गाड-नाल्लिङ्ग्य लानगानयनारोग्यं पृच्छति—हे नैनि, तव आरोग्यं विषये कांक्षसि । 'मन्त्रणं कुरालं पृच्छेत्पुत्रं पृच्छेदगानयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य रुद्रनारोग्यमेव च ॥' इति ननुव-चनात् । तवाश्लेषकपदा तवाल्लिङ्गनकथावशात् अपनिर्द्वैतवैकचित्तत्वस्य इन्द्रस्य रोमनिः कर्तृनिः शेषोऽवशिष्टोऽपि भवत्यै तुभ्यं संदिदिशे संदिष्टः । इन्द्रस्तज्ज्येव सानुरागः, तत्ताव-यानुप्रवर्तितव्य इत्यर्थः । सात्त्विकभावोदयेन गद्गदकण्ठत्वादन्त्यार्थेऽपि च संदिष्टेरेत्यर्थः । 'किमि चित्रोत्करणे' चुरादिराष्टपूर्वः श्लेषे, तत्तावन्त्यन्तत्वायुच् । उपपीडम्, 'तत्तन्मां चोत्पीड-'
इति ननुत् ॥

यः प्रेर्यमाणोऽपि हृदा मधोनस्त्वदर्थनायां ह्रियमापदागः ।

स्वयंवरस्थानजुपस्त्वमस्य वधान कण्ठं वरणस्वजानु ॥ ७९ ॥

य इति ॥ हे नैनि, त्वदाहमनुप्राप्त इत्यादि त्वदर्थनायां त्वदर्थपदाङ्गायां विनये नयेन इन्द्रस्य मनसा प्रेर्यमाणोऽपि यः कण्ठे ह्रियं तज्जलक्षयनारोग्योऽप्युपनयनम् । तज्जल-किमप्यन्त्योक्तवानित्यर्थः । त्वं स्वयंवरस्थानजुपः स्वयंवरस्थानस्थितस्तत्स्वस्तेन्द्रस्य तं सारथं कण्ठं वरणस्य सदा मालया आशु सारथं वधान । सारथो हि प्रमुखा शेरकेन बध्यते । तनप्यस्य प्रमुख्येत्यर्थः । एवं सानुरागल्लिङ्गं इतीप्तेति भावः ॥

नैनं त्यज क्षीरधिनन्धनापैरस्थानुजायोद्गमितानरैः धीः ।

अस्मै विमथ्येक्षुरसोदमन्यां धान्यन्तु नोत्थापयितुं ध्रियं ते ॥ ८० ॥

नैनमिति ॥ हे नैनि, तनेन इन्द्रं ना त्यज । पैरनरैः क्षीरधिनन्धनापैरस्तेन्द्रस्य दुग्ध-योनिन्द्य धीरूनिता निर्मिता, ते देवा इक्षुरसोदमन्याश्चक्षुरसोदमन्या विनश्य नपिता अस्मै इन्द्रार्थमन्या धियमुत्थापयितुं निर्मयितुं न शक्यन्तुः । पैरैः इक्षुरसोदमन्या इत्येव वदन्ती निर्मिता सा इन्द्रदुग्धाय दत्ता, अतोऽस्मान्मया च क्षयवेद्येन तत्सोदमन्या इत्येव, सा इक्षुरसोदमन्यमं पिता न शक्यते इति उच्यते । अन्त्यर्थे देशं वदन्तः स्यात्, तान्मया च

१ 'अथ हेतुः' इति साहित्यविद्यायाः । २ 'अथ त्वन्मोहोऽप्युत्पाद्यते' इति साहित्यविद्यायाः ।

प्रयासो मा भूत् । त्वं लक्ष्म्याः सकाशादतिसुन्दरी, एनं वृणीष्वेति भावः । अतिसौन्दर्येण लमेवेक्षुरससमुद्रसंभवा लक्ष्मीरित्यर्थः । इक्षुरस एवोदकं यस्य, 'उदकस्योदः संज्ञायाम्' इति उदभाषः ॥

लोकज्ञाजि द्यौर्दिवि चादितेया अप्यादितेयेषु महान्महेन्द्रः ।

किंकर्तुमर्थी यदि सोऽपि रागाज्जागर्ति कक्षा किमतः परापि ॥ ८१ ॥

लोकेति ॥ हे भैमि, लोकज्ञाजि चतुर्दशभुवनमालायां यौर्महती स्वर्गोऽधिकः । दिवि च आदितेया युद्धसंमुखरणादिप्राप्तदेवत्वापेक्षया अदित्यपत्यानि ये देवास्ते महान्तः । आदितेयेष्वपि महेन्द्रो महान् । सोऽपि एवंविध इन्द्रोऽपि रागादनुरागात् यदि तव किंकर्तुं किंकरी-भवितुमर्थी प्रार्थयत इत्यर्थः । नतु केनापि बलात्कारेण प्रवर्तितः । अतः परा अन्या कक्षा उत्कर्षः किं जागर्ति । नास्त्येवेत्यर्थः । इन्द्रोऽपि तव किंकरीभवितुमिच्छति अत एव तव तुल्या कापि सौभाग्यवती सुन्दरी च न वियत इति भावः । अदित्या अपत्यानि आदितेयाः, 'कृदिकारादक्किनः' इति ङीप्न्तात् 'दित्यदित्या—' इति व्यं बाधित्वा 'स्त्रीभ्यो ङक्' इति ङक् ॥

पदं शतेनाप मलैर्यदिन्द्रस्तस्मै स ते याचनचाटुकारः ।

कुरु प्रसादं तदलंकुरुष्व स्वीकारकृद्भूनटनश्रमेण ॥ ८२ ॥

पदमिति ॥ इन्द्रः शतेन मलैर्यज्ञशतेन यत्पदं प्राप स इन्द्रस्तस्मै पदाय ते तव याचने प्रार्थनाविषये चादनि प्रियवचनानि करोतीति कारः । त्वं प्रसादं कुरु, तथा तत् ऐन्द्रं पदं स्वीकारकृदङ्गीकारसूचकं भ्रूनटनं भ्रूचालनं तदेव श्रमस्तेन प्रयासमात्रेणालंकुरुष्व । भ्रूमङ्गेनाङ्गीकुरुष्वेत्यर्थः । इन्द्रवरणे स्वर्गाधिपत्यं तवैव भविष्यतीति भावः । प्रभोर्भूविक्षेप एवाङ्गीकारसूचकः । चाटुकारः, 'कृजो हेतुताच्छील्य—' इति प्राप्तस्य टस्य 'न शब्दश्लोक—' इति निषेधादर्ण ॥

मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे देवे धवे देवरि माधवे वा ।

श्रेयः श्रियां यातरि यच्च सख्यां तच्चेतसा भाविनि भावयस्व ॥ ८३ ॥

मन्दाकिनीति ॥ मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे जलक्रीडादौ यच्छ्रेयो मङ्गलं भवेत् । तथा—देव इन्द्रे धवे भर्तारि च यच्छ्रेयः । तथा—माधवे नारायणे देवरि स्वामिनः कनीयसि भ्रातरि च यच्छ्रेयः । तथा—यातरि भर्तृभ्रातृजायायां सखीप्रायायां लक्ष्म्यां च यच्छ्रेयः । हे भाविनि विचारचतुरे भैमि, त्वं तत्सर्वं चेतसा भावयस्व विचारय । इन्द्रवरणे यत्केनापि दुर्लभं तत्सर्वं त्वया सुलभमितीन्द्रं वृणुष्वेति भावः । देवे माधवे च । अग्न्यादीनां वरणे मन्दाकिनीविहारमात्रम्, न तु नन्दनविहारः । तथा—अग्न्यादिदेवो वरो, न तु माधवो देवरः । तथा—श्रीः संपद्रूपा सखी, न तु लक्ष्मीरूपयातुरूपा सखी । इन्द्रवरणेत्येतद्वयप्राप्तिर्भविष्यति तस्माद्विचारय(र्थं) अग्न्यादीन्परित्यज्येन्द्रमेव वृणीष्वेति भावः । भावाः शृङ्गारादयो वा । 'श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवदेवरौ', 'भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य

१ 'अत्रामराणां लक्ष्म्यन्तरोत्पादनप्रयत्नासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तिरतिशयोक्तिमेदः' इति जीवातुः ।
२ 'अत्र लोकादिषु पूर्वपूर्वापेक्षयोचरोत्तरस्योत्कर्षोक्तिः' अतः सारालंकारः इति जीवातुः ।
'अत्र हेतुरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विधिरनित्य इत्युपधाहस्यत्वाभाव इति वा । 'पूरी आप्यायने' इत्यस्य पूरणं पूरः । वञ् तं करोतीति, 'तत्करोति-' इति णिचि अग्लोपित्वे सति 'नाग्लोपि-' इत्युपधाहस्यनिषेधात् अपुपूरदिति वो ॥

आर्ये विचार्यालमिहेति कापि योग्यं सखि स्यादिति काचनायि ।

ओंकार एवोत्तरमस्तु वस्तु मङ्गल्यमवेति च काप्यवोचत् ॥ ८७ ॥

आर्ये इति ॥ हे आर्ये श्रेष्ठे, इह इन्द्रवरणविषये विचार्यालं विचारो न कर्तव्यः किंतु इन्द्रो वरणीय इति काप्यवोचत् । काचन अयि सखि भैमि, इदमिन्द्रवरणं योग्यमुचितं स्यादित्यवोचत् । कापि च इत्यवोचत् । इति किम्—अत्र इन्द्रवरणविषये [उत्तरं] अञ्जोकार-सूचक ओंकार एव वस्तु तात्त्विकं मङ्गल्यमस्तु भवतु इति सखीनां संनतिः, मङ्गल्य-मित्यर्थार्थे यैत् ॥

अनाश्रवा वः किमहं कदापि वक्तुं विशेषः परमस्ति शेषः ।

ईतीरिते भीमजया न दूतीमालिङ्गदालीश्च मुदामियत्ता ॥ ८८ ॥

अनेति ॥ भीमजया इति पूर्वोक्तमभिहिते सति मुदां हर्षाणामियत्ता परिमितता दूती-मालीः सखीश्च न आलिङ्गत् । अनयास्त्वद्वचनेनेन्द्रवरणमङ्गीकृतमिति बुद्ध्या ता अपरिमित-हर्षा जाता इत्यर्थः । इति किम्—हे सख्यः, अहं कदापि कदाचिदपि वो युष्माकमनाश्रवा वचनकारिणी न किम्, अपितु सर्वदा भवद्वचनकारिण्येव भवदुक्तं मया क्रियत एव सर्वदा, परं किंतु वक्तुं शेष अवशिष्टो विशेषोऽस्ति । नालिङ्गत्, अपि त्वाल्लिङ्गदेव । शेषपद-श्रवणादल्प एव संतोयोऽभूदित्यर्थे इति वा । विशेषः शेषोऽस्ति किम्, अपितु नास्तीत्युभय-त्रापि किमः संबन्धाद्भ्रान्तिवशादपरिमितहर्षा जाता इति वा । परं कित्वर्थे ॥

भैमीं च दूत्यं च न किञ्चिदापमिति स्वयं भावयतो नलस्य ।

आलोकमात्राद्यदि तन्मुखेन्दोरभून्न भिन्नं हृदयारविन्दम् ॥ ८९ ॥

भैमीमिति ॥ (अहं) भैमीं च दूत्यं च किञ्चिदपि द्वयोर्मध्ये किमप्यहं नापि न प्राप्त-वानिति स्वयं भावयतश्चिन्तयतो नलस्य हृदयारविन्दं यदि यद् भिन्नं विदीर्णं नाभूत् तत् तन्मुखेन्दोर्भैमीमुखचन्द्रस्य आलोकमात्रादर्शनादेव नान्यतो हेतोः । पूर्वोक्तविन्तावशात्तस्य हृदयस्फोटनं यद्यपि भवितव्यं, तथापि भैमीमुखा लोकनतत्परतया तेन न भूतमित्यर्थः । हृदयस्फोटपर्यन्तं तस्य दुःखं जातमिति भावः । इन्द्रनारदसूचकभैमीमुखावलोकनाच्च स्फुटि-तमिति भाव इति वा । अथ च कमलं चन्द्रप्रकाशाद्भिन्नं विकसितं न भवति किंतु संकुच-त्येवेति युक्तम् । दूत्यप्राप्तौ कीर्तिर्भवति, दूत्याप्राप्तौ कीर्त्यभावाद्दुःखम् ॥

ईपत्सितक्षालितसूक्तभागा दृक्संज्ञया वारिततत्तदालिः ।

स्रजा नमस्कृत्य तयैव शक्रं तां भीमभूरुत्तरयाचंकार ॥ ९० ॥

१ 'द्वयोरप्याशयोरमेदाध्यवसायादिनोक्तिनिर्वाहः' इति जीवातुः । २ 'अत्र दीपकोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अञ्जोलेक्षारूपकमलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । 'इन्दुप्रकाशात्क-मरविन्दविकास इति विरोधो ध्वन्यते' इति जीवातुः । ४ 'वभूव' इति पाठस्तिलकजीवातुसुखा-वबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः ।

ईषदिति ॥ नीमभूः भैमी तथैव खजा शकं सह वा नमस्कृत्य नालानेव महान्प्रसाद
इति कृत्वा तामिन्द्रवृत्तीमुत्तरस्यांचकार उत्तरवर्ती चकार । इन्द्रवाचिकस्य प्रत्युत्तरं ददावि-
त्यर्थः । तां उत्तरमाचष्टेति वा । किंभूता—इन्द्रस्य दूत्यादीनामिन्द्रे स्वीयानुरागप्रतीतिसूचक-
हर्षप्रदर्शनात् ईषत्स्मितेनालत्पलित्वेन धातितो धौतः सृज्यमाण ओष्ठप्रान्तदेशो यस्याः
सा । तथा—इच्छंस्या किंचित्कटाक्षपिज्ञेपलक्षणेन संकेतेन वारिता निषिद्धा 'आर्ये, विचा-
र्यालम्' इति ब्रुवत्यस्यास्ता आलयः सत्यो यया । लोकोत्तरेत्या नमस्कृत्योऽनङ्गीकारसूचकः ।
स्मितशब्देनैवैषत्त्वप्रतीतिरेपत्पदनलत्पसूचनार्थम् । 'प्रान्तावोष्ठस्य सृज्यणी' इत्यमरः ।
उत्तरवर्ती करोति, 'तत्करोति—' इति निचि ननुव्लोपः । तदाचष्टे इति वा निच् ॥

स्तुतौ मयो नस्त्यज साहसिक्यं वक्तुं कियत्तं यदि वेद वेदः ।

मृषोत्तरं साक्षिणि हस्तु नृणामज्ञातविज्ञापि ममापि तस्मिन् ॥ ९१ ॥

स्तुताविति ॥ हे दूति, 'लोक्त्वयि यौः—' (६।८१) इत्यादि मयोनः स्तुतौ साह-
सिक्यमविचार्यकारित्वं लज्जं नृप । वर्णयितुमशक्यस्य तस्य वर्णनं त्वं ना कार्याः । कृतः
साहसिकत्वमिलत आह—तं शकं वक्तुं वर्णयितुं यदि वेद जानति, तर्हि वेदः कियत्किंचि-
द्वेद नान्यः । नातुस्य का कथेत्यर्थः । तस्य वर्णनं त्वं करोषीति महत्साहचं तवेत्यर्थः ।
तस्य वर्णनं न कार्यम् । नृणां हस्तु साक्षिणि ननुप्रहृदयविज्ञे तस्मिन्निन्द्रे अज्ञातविज्ञापि
अज्ञातारमजानानं विज्ञापयति बोधयत्येवंशीलं ननाप्युत्तरं प्रतिवचनं नृपा अर्थाध्ययनेव ।
एवंविधमुत्तरमज्ञातारनेव प्रति चार्यकम्, ननु सकलहृदयवेदिनं प्रतीत्यर्थः । त्वत्कृतवर्णनं
नृपा, नया ननति धृतं नलनिन्द्रोऽपि जानातीति प्रत्युत्तरं कथेत्यर्थः ॥

आज्ञां तदीयामनु कस्य नाम नकारपाठ्यमुपैतु जिह्वा ।

प्रहा तु तां मूर्ध्नि विधाय मालां बालापरार्ध्यामि विशेषवाग्भिः ॥ ९२ ॥

आज्ञामिति ॥ कस्य नाम जिह्वा तदीयामेन्द्रोनाज्ञामनु लक्ष्मीकृत्य न करोनीत्येतद्रूपं
पाठ्यं काठिन्यमुपैतु प्रगोतु, अपितु न कस्यापि । सर्वैरपि तदाज्ञा क्रियत एवेत्यर्थः । तु
पुनः प्रहा नत्रा सती बालाऽहं तानाज्ञां नालनाज्ञाहर्षां नालां मूर्ध्नि विधाय धिरसा स्वीकृत्य,
अथ च नमस्कृत्य, विशेषवाग्भिर्नविशेषवचनैरपरार्ध्यामि । 'अदेवदेहनिन्द्रं दृणे' (६।९४)-
इत्यादिवचनैः देवदेहं न दृण इति निश्चितत्वादपराध इत्यर्थः । 'अज्ञाज्ञाज्ञाया अकरणे-
ऽप्यपराधो न नन्तव्यः' इति बालापदेन सूचितम् । भूनीन्द्रवरणात्किपस्याज्ञाज्ञा-
कृत्येत्यर्थः । नालापि मूर्ध्नि विधीयते ॥

तपःफलत्वेन हरेः कुपेयनिमं तपस्येव जनं नियुद्धे ।

भवत्युपायं प्रति हि प्रवृत्ताबुपेयनाधुर्यमधैर्यस्तर्जि ॥ ९३ ॥

तप इति ॥ इयन्तोदयो हरेः कृत्वा तपःफलत्वेन महत्तपसः फलं परिपाकः, तत्त्वेन
इनं महत्तपं जनं स्वकारणे तपस्येव नियुद्धे प्रेरयति । येन तपस्येव कृत्वा लब्ध्वा तत्तप एव
त्वया कर्तव्यमिति नामाज्ञापयतीत्यर्थः । तपसः फले जाते पुनरपि तपस्येव किमेति प्रवर्त-

१ 'अत्र कस्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र कस्यलिङ्गमलंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी ।

यतीत्याशङ्क्याह—हि यस्मादुपेयस्य फलस्य भाधुर्यं श्रेष्ठत्वमुपायं स्वसाधनं प्रत्युद्दिश्य प्रवृत्तौ अर्धैर्यकारि भवति । येनेदं फलं लब्धम्, तदेव पुनरपि कर्तव्यमिति पुरुषं स्वसाधने लम्पटं करोति । अत इयं कृपा तपस्येव प्रेरयतीत्यर्थः । 'खादुप्रियौ तु मधुरौ' इत्यमरः । यथा तपसोपायेनात्यन्तदुर्लभापीन्द्रकृपा प्राप्ता, तथैव तपसा नलप्राप्तिर्भविष्यतीति निश्चयात्तपसि मां पुनः प्रवर्तयतीति भावः । नियुक्ते, 'स्वरायन्तोपसृष्टात्' इति वक्तव्यात्तद् ॥

शुश्रूषिताहे तदहं तमेव पतिं मुदेऽपि व्रतसंपदेऽपि ।

विशेषलेशोयऽमदेवदेहमंशागतं तु क्षितिभृत्तयेह ॥ ९४ ॥

शुश्रूषिताह इति ॥ यस्मादियमैन्द्री कृपा तपस्येव मां नियुक्ते, तत्तस्मादहं मुदेऽपि हर्षार्थं व्रतसंपदेऽपि नियमसमूहसिद्ध्यर्थं च तमिन्द्रमेव पतिं प्राणेशं शुश्रूषिताहे तस्यैव सेवां कर्तुमिच्छामि । तर्हि अस्माकं मनोरथेन फलितमित्यत आह—अयं तु अयं पुनः विशेषलेशः स्वल्पो विशेषः इह भुवि क्षितिभृत्तया राजत्वेनांशेनागतं राज्ञो लोकपालांशत्वस्मरणादेवं विधमदेवदेहं मनुष्यशरीरम् । इन्द्रांशं भूमिन्द्रं नलमेव वृणे, ननु देवदेहमिन्द्रमिति भावः । शुश्रूषिताहे, 'ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः' इति तद् । उत्तमैकवचने टेरेत्वे 'ह एति' तासेः सस्य हैः ॥

अश्रौपमिन्द्रादरिणीर्गिरस्ते सतीव्रतातिप्रतिलोमतीव्राः ।

स्वं प्रागहं प्रादिपि नामराय किंनाम तस्मै मनसा नराय ॥ ९५ ॥

अश्रौपमिति ॥ हे दूति, अहं ते तव गिरोऽश्रौपम् । किंभूता गिरः—इन्द्रे आद-रोऽस्त्यासां ताः । तथा—सतीव्रतस्य पतिव्रताव्रतस्य अतिप्रतिलोमा अतिप्रतिकूलाः अत एव तीव्रा दुःसहाः । अनुचितमेतन्मया कृतमिति शेषः । अनूढायाः सतीत्याभावाद्ब्रतलोपः कुतस्तरामित्यत आह—अहं स्वं आत्मानं मनसान्तःकरणेन प्राक्पूर्वं अमराय देवेन्द्राय न प्रादिपि न दत्तवती, किंनाम किं तर्हि—नराय मनुष्याय तस्मै इन्द्राय इन्द्रांशत्वा-द्भूमिन्द्राय मनसा आत्मानं दत्तवती, अथ च रलयोरभेदात्तस्मै प्रसिद्धाय नलाय । 'मनः पूर्वरूपम्, वायुत्तररूपम्' इति श्रुतेः कायिकवाचिकयोर्मेनःपूर्वकत्वान्मानसस्यैव विवाहस्य मुख्यत्वादन्तःकरणेन पूर्वमेव नलस्य वृत्तत्वान्मम सतीत्वम् । सत्या च परपुरुषकथापि नाकर्णेनीया, सा च मयाकर्णितेत्यनुचितं कृतमिति भावः । प्रादिपि, दाज्ञो लुङ्श्रुतमपु-र्यैकवचने 'स्याध्वोरिच्च' इतीत्वकित्वे ॥

तस्मिन्विमृश्यैव वृते हृदैषा मैन्द्री दया मामनुतापिकाभूत् ।

निर्वातुकामं भवसंभवानां धीरं सुखानामवधीरणेव ॥ ९६ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नले विमृश्यैव विचार्यैव हृदा मनसा वृते सति एषा दया माम-नुतापिका पश्चात्तापयिष्यन्ती मा भूत् । यदि मया नलः पूर्वं न वृत्तः स्यात् तर्ह्यदानीमिन्द्रो त्रियेत । पूर्वमविचार्यैवाहं नलं वृत्तवती, अनुचितमेतत्कृतमिति पश्चात्तापो न विद्यत इत्यर्थः । का कमिव—भवे संसारे संभव उत्पत्तिर्येषां सुखानामापातरमणीयानामव-धीरणा अवज्ञा निर्वातुकामं मुमुक्षुं धीरमिव यथा न संतापयति । कस्मिन्सति—कस्मिन्त-

१ 'अत्र अर्धान्तरन्यातोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेतुरलंकारः' इति सा-

च्छब्दवाच्यं ब्रह्मणि इदा विमृश्यैवातीकृते सति । विषया मया वृथा लब्धा इति यथा धीरो न तस्यते तथाहमपि न तस्ये इत्यर्थः । मोक्षमुखस्य संसारमुखस्य च यावदन्तरं तावज्जलेन्द्रचोरिति भावः । नामनुतापिका, भविष्यदकेन बोधे 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्षयोः' इति पष्ठोनिषेधाद्वितीया ॥

‘मुदेपि त्रतत्तपदेऽपि’ (६।१४) इत्युक्तं विवृणोति—

वर्षेषु यद्भारतमार्यधुर्याः स्तुवन्ति गार्हस्थ्यमिवाश्रमेषु ।

तत्रास्ति पत्युर्वरिवस्येह शर्मोर्मिकर्मोरितधर्मलिप्सुः ॥ ९७ ॥

वर्षेष्विति ॥ वर्षेषु साधुषु मध्ये धुर्याः धेष्टा नन्दादयः, वर्षेषु इलावृतादित्वग्देषु मध्ये यत् जन्मूद्रोपनवनांरां भारतं खण्डम् अतिपुष्पभूमित्वात्स्तुवन्ति । केषु किमिव— आश्रमेषु ब्रह्मचर्यादिषु मध्ये गार्हस्थ्यं गृहस्थाश्रममिव । स्तुवन्तीत्यर्थः । ‘यथारण्यं सना-
धित्व सर्वे जावन्ति जन्तवः । वर्तन्ते गृहिणस्तद्वाश्रित्येतर आश्रमाः ॥’ इति । तत्र तस्मिन्निह भारते खण्डे पत्युः प्राणेशस्य नलस्य वरिवस्यया त्वया अहं शर्मणः सुखस्यो-
र्मयः परम्परत्वाभिः किनारितो मिश्रितो धर्मः, तं लिप्सुरभिलाषुकालि । नलत्वेव-
योभयमपि भविष्यतीति स एव वृत इति भावः । भरतस्य क्षत्रियत्वेदं भारतम् । ‘वरिवस्या
तु शुश्रूषा’ इत्यनेनः ॥

नलवरणेनैव पूर्वोक्तं द्रढयति—

स्वर्गे सतां शर्म परं न धर्मा भवन्ति भूमाविह तच्च ते च ।

शक्या मखेनापि मुदोऽमराणां कथं विहाय त्रयमेकमीहे ॥ ९८ ॥

स्वर्ग इति ॥ स्वर्गे सतां स्थितिमतां जनानां परं केवलं शर्म अस्ति, न धर्माः पुण्यानि ।
तस्य केवलं भोगभूमित्वात् । इह भारतभूमौ पुनस्तच्च सुखं च ते धर्माश्च सन्ति । कर्मभोग-
भूमेत्वाद्भारतत्वेत्यर्थः । इन्द्रे वृते तत्सुखोत्पादनादनादनीऽपि विद्यत इत्यादिब्रह्माह—अमराणां
मुदो मखेनापि शक्याः । यत्तद्वरणादिन्द्रप्राप्तिरपि कर्तुं शक्या इति स्वर्गे केवलं सुखम्, अत्र
तु सुखम् धर्मो, देवमुदय इत्येतन्नयं विहाय केवलमेकं सुखं कथनीहे इच्छामि । तस्मात्तले
वृते सुखादित्रयप्राप्तेर्नलवरणमेव ज्यायः । अन्योऽपि यत्र बहु प्राप्नोति तदेव गृह्णाति ।
इन्द्रवरणे तस्यैव सुखं, नान्येषाम् । नलवरणे सर्वेषां देवानामित्यभिप्रायेण बहुवचनम् ॥

पूर्वोक्तमेवान्वयव्यतिरेकान्यां सन्धयते—

साधोरपि स्वः खलु गाम्मिताधो गमी स तु स्वर्गमितः प्रयाणे ।

इत्यायती चिन्तयतो हृदि द्वे द्वयोर्दृक्कः किमु शक्ये न ॥ ९९ ॥

साधोरिति ॥ साधोर्धार्मिकत्वापि स्वः स्वर्गात्स्वकाशत्वायै खलु निश्चितमयोगान्विता
अधःपातिता । ‘क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ति’ इति भगवद्रचनात् । इतो भारतवर्षात्तु
प्रयाणे मरणरूपे सति स साधुः स्वर्गं गमी पुण्यवत्त्वात् । इति द्वयोः स्वर्गेनर्त्ययोः द्वे आपदी
उत्तरकालौ हृदि चिन्तयतो विचारयतः पुरुषस्य द्वयोर्वयोर्दृक्क उत्तरं फलं उने द्विविधे

१ ‘अत्रोत्तरादंकार’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘इदम्’ इति पाठो जीवानुत्तमः । ३ ‘अत्र
तत्तुत्तरादंकार’ इति साहित्यविद्याधरी ।

शर्करे न किमुकर्परलेखखण्डविकृती किं न, अपितु स्वर्गफलं कर्परांशतुल्यम्, मर्त्यलोकफलं खण्डविकृतितुल्यम्, अधोगामित्वात्, स्वर्गगामित्वाच्च । तस्मादत्र नलपरिचयैव ज्यायसीति भावः । 'शर्करा खण्डविकृतानुपलाशर्करांशयोः' इति विश्वः । गामिता, गमी इति 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यतीनौ कृते 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः' इति पठ्यानिषेधात्स्वर्गमिति द्वितीया ॥

स्वर्गवाञ्छा सर्वथा न कर्तव्येत्याह—

प्रक्षीण एवायुषि कर्मकृष्टे नरान्न तिष्ठत्युपतिष्ठते यः ।

बुभुक्षते नाकमपथ्यकल्पं धीरस्तमापातसुखोन्मुखं कः ॥ १०० ॥

प्रक्षीण इति ॥ यः स्वर्गः कर्मकृष्टे कर्माजिते आयुषि प्रक्षीण एव नितरां क्षीणे सत्येव नरानुपतिष्ठते तैः संगतो भवति । तिष्ठति आयुषि नोपतिष्ठते प्राप्नोति । न तिष्ठति स्थिरो भवतीति वा । क्षणमात्रं न प्रतीक्षते पुनरप्यधोगामित्वात् 'क्षीणे पुण्ये—' इति भगवद्वचनात् । 'कर्मकृष्टेः' इति पाठे पुण्यक्षयादित्यर्थः । धीरः क आपातसुखोन्मुखमविचारितरमणीयसुखकारिणम् । प्रथमान्तपाठे अविचारितरमणीयसुखोद्युक्तः, अपथ्यकल्पमपथ्यतुल्यं तं नाकं बुभुक्षते भोक्तुमिच्छति, अपितु न कोऽपि । तस्मान्नल एव वरणीयो न त्विन्द्र इति भावः । उपतिष्ठते, 'उपाद्देवपूजा—' इत्यादिना संगतिकरणे तद् पथोऽनपेतं पथ्यम् 'धर्मपथ्यं—' इति यत् । ततो नञ्समासे ईपदसमाप्तौ कल्पः ॥

इतीन्द्रदूत्याः प्रतिवाचमर्थे प्रत्युह्य सैपाभिदधे वयस्याः ।

किंचिद्विवक्षोल्लसदोष्ठलक्ष्मीजितापनिद्रदलपङ्कजास्याः ॥ १०१ ॥

इतीति ॥ इन्द्रदूत्या इति एवंप्रकारं प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं अर्थे मध्य एव प्रत्युह्य समाप्य सैपा भैनी वयस्याः सखीरभिदधे उवाच । किंभूताः—किंचिद्विवक्षया इन्द्रवरणानुगुणं किंचिद्रक्तुमिच्छया उल्लसन्तौ स्फुरन्तौ यौ ओष्ठौ तयोर्लक्ष्म्या शोभया जितमपनिद्रदलं विकसत्यत्रं पङ्कजं येन एवंविधमास्थं यासां ताः । तस्याः प्रत्युत्तरं त्यक्त्वा मध्ये सखीनिषेधाधर्मवदित्यर्थः । ओष्ठौ पद्मदलाघिकौ, मुखं पद्माधिकमित्यर्थः । प्रत्युह्य 'उपसर्गाद्भ्रस ऊहतेः' इति ह्रस्वः, अपगता निद्रा येभ्यस्तान्यपनिद्राणीवाचरन्तीति 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' इति क्तिप् । तदन्ताच्छता ॥

अनादिधाविस्वपरम्पराया हेतुस्त्रजः स्रोतसि वेश्वरे वा ।

आयत्तधीरेप जनस्तदार्याः किमीदृशः पर्यनुयोगयोग्यः ॥ १०२ ॥

अनादीति ॥ अनादि आदिरहितं यथा तथा धाविन्या भ्रमन्त्याः पुनःपुनरावर्तमानायाः स्वस्य जीवन्मनः परम्परायाः पद्वैर्दत्तानां कारणानामदृष्टक्षणाणां शुभाशुभकर्मणां स्रजो वा इव वेश्वरे वा एष सकलो लोको मद्भक्षणो वा यस्मादायत्ता प्रवाहावीना एवंभूतोऽस्ति । तस्माद्गो आर्या बुद्धिमत्तः सत्यः, देदृशः परा-
१. 'अयोपनालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अयोपनालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अयोपनालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'पर्यनुयुज्य कार्यः' इति पाठनदी । ५ 'परिपृच्छ्य वा कार्यः कारयितुं कर्म' इति व्याख्यातं तिलकजीवानुसा-

धीनः सच्छले ननुज्ञानो वा जनः तनेवं विद्महेति चेदुपयोग जाहेरः प्रज्ञो वा तदोक्तं
तदर्थः किन्, अपितु न भवति । अदृष्टमस्मरे वा यथा यथा प्रणिवं प्रवर्तयति तद्वत्
बुद्धिश्चेति । तथाच तनेवं हि विद्महेति चेत्तदर्थे प्रज्ञं वा च प्रज्ञो नहीति तस्य स्वतन्त्र
भावात् । तदर्थ अदृष्टवशादीश्वरवशाद्वा नत्वेऽदृष्टाह्वयनि तं नले विज्ञेयदुरक्षा, इ
किमेति नेत्युपपत्त्या पर्युपयोग्या न भवतीति प्रकृते भवतीति किमपि न वक्ष्यमिति भव
वगादिधाविनां त्वेशमेषान्तरानां नवनैनादृष्टानां परस्परत्वा हेतुत्वः । प्रतिपुगं
नवनैनासंबन्धः श्रूयते, न विन्द्रनैनासंबन्ध इति वा चक्ष्या । 'हि करोति नरः प्र
प्रेयनागः स्वकनैनि' इति, 'हि करोति दुर्धारातिनाशरहावरावद' इति च इद्वचन
प्रब्रह्मपतितं हि किमपि कर्तुमचनयमेति स्रोतःपदेन स्मरितम् ॥

पूर्वोक्तमेवाह—

नित्यं नियत्या परवत्यशेषे कः संविदानोऽप्यनुयोगयोग्यः ।

अचेतना सा च न वाचमहेद्वक्ता तु वक्रश्रमकर्म भुङ्क्ते ॥ १०३ ॥

नित्यमिति ॥ अशेषे सनस्ते जने नित्यं सर्वदा नियत्या दैवेन परवति अदृष्टा
सति संविदानोऽपि ज्ञातापि कोऽनुयोगयोग्यः, अपितु न कोऽपि । दैवेन यथा प्रेर्यते त
सर्वोऽपि करोतीत्यर्थः । पुनर्गप्रवृत्त्युत्पादिका नियतिरेव प्रष्टव्येतत आह—सा च निय
रपि यतोऽचेतना, अतो वाचं नाहेत् । पूर्वोक्तनियोगकारो पुरुषः पुनर्वक्रश्रमहेतुकं
भुङ्क्तेऽनुभवति, लोकस्य दैवाधीनत्वादिनियतेधाचेतनत्वात्तौ प्रतिवचनस्य वैपर्ययाद्भुक्तः के
कष्टशोपो भवति, तस्माद्भवतीनिर्मा प्रति किमपि प्रकृते न वक्ष्यमिति भावः । संविद
'समो गन्धर्वादिप्रच्छिन्' इत्यादिना तर्ह्ये ॥

क्रमेलकं निन्दति क्रामलेच्छुः क्रमेलकः कण्टकलम्पटस्तम् ।

प्रीतौ तयोरिष्टभुजोः समायां मध्यस्थता नैकतरोपहासः ॥ १०४ ॥

क्रमेलकमिति ॥ क्रामलेच्छुर्मुदुवत्त्वानिलापी पुरुषः क्रमेलकमुष्टं कठिनवस्तुमस
निन्दति । क्रमेलकः कण्टकलम्पटः कण्टकाशी सन् तं क्रामलेच्छुं निन्दति । इष्टभुजोः त्वे
भक्षणशीलयोस्तयोः समायां तुल्यायां प्रीतौ न एकतरोपहासः, किन्तु मध्यस्थता । यद्यपि
इत्यपि परस्परनिन्दाकारित्वानुचितकारिणौ तथाप्युदासीनेन पक्षपातो न कार्यः । त
न्मन नले पक्षपातः, दूलास्तिन्द्रे इत्यावबोलुल्यायां प्रीतौ सत्तां भवतीनिर्माध्यस्थ
कार्यम्, न त्वेकतरोपहासः कार्यः । किमपि न कार्यमिति भावः । समायामिति तुल
त्वात्तत्वेनानुत्ताभावेः ॥

गुणा हरन्तोऽपि हरेर्नरं मे न रोचमानं परिहापयन्ति ।

न लोकमालोक्यथापवर्गात्रिवर्गनर्वाञ्चममुञ्चमानम् ॥ १०५ ॥

गुणा इति ॥ हरन्तो ननोरना अपि हरेरिन्द्रस्य दृष्ट्या गुणा मे नह्य रोचमानं
प्रतिनिधयं नस्म, अथ च नलं न परिहापयन्ति न स्तवयन्ति । अथ च रमणीयाः ।

हरेरश्वस्य गुणा रोचमानाख्यमावर्तं न परिहापयन्ति । अन्यगुणापेक्षया तस्याधिकगुणत्वादि-
त्यर्थः । ननु हरणशीलत्वेऽपि किमिति तं न त्याजयन्तीत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति—हे
सख्यः, यूयमपवर्गान्मोक्षादर्वाच्च हीनमपि त्रिवर्गं धर्मार्थकामरूपममुञ्चमानमत्यजन्तं लोकं
नालोकयथ । लोको यथा परमसुखरूपं मोक्षं परित्यज्य त्रिवर्गं सेवते तथेन्द्रं परित्यज्य नलं
सेवे । रुचिरेवात्र प्रमाणमिति भावः । मे, 'रुच्यर्थानाम्-' इति चतुर्थी ॥

आकीटमाकैटभवैरितुल्यः स्वाभीष्टलाभात्कृतकृत्यभावः ।

भिन्नस्पृहाणां प्रति चार्थमर्थं द्विष्टत्वमिष्टत्वमपव्यवस्थम् ॥ १०६ ॥

आकीटमिति ॥ हे सख्यः, आकीटं हीनेषु कृमिमभिव्याप्य उत्तमेषु आकैटभवैरि-
पुरुषोत्तममभिव्याप्य स्वाभीष्टलाभात्सर्वेषां स्वीयस्वीयेषिसतप्राप्तेः कृतकृत्यभावः कृतकृत्यत्वं
तुल्यो विष्णोर्यथा स्वाभीष्टलाभात्कृतकृत्यत्वम्, तथा कीटस्यापि स्वाभीष्टलाभात्कृतकृत्यत्वम् ।
अर्थान्तरन्यासेनैतदेवाह—च यस्माद्भिन्नस्पृहाणां स्वीयं स्वीयमीषिसतमभिलाषुकाणां सर्वेषा-
मर्थमर्थं प्रति विषयं विषयमुद्दिश्य द्विष्टत्वं द्वेषविषयत्वं, इष्टत्वमिच्छाविषयत्वमपव्यवस्थं
अपगता व्यवस्था नियमो यस्य (तादृगस्ति) । एकस्य यद्विष्टं तत्सर्वस्यापीति नियमो
नास्ति । तस्माद्यद्यस्मै रोचते तत्तत्सेष्टम्, यन्न रोचते तत्तस्य द्विष्टमिति । तस्मात् मम नल
एवानुरागाद्भवतीभिः किमपि न वक्तव्यमिति भावः । चकारो यस्मादर्थं समुच्यार्थं वा द्विष्ट-
त्वम्, इष्टत्वं चेति । आकीटम् आकैटभवैरीति 'आङ् मार्यादाभिविध्योः' इति समासः ॥

अध्वाग्रजाग्रन्निभृतापदन्धुर्वन्धुर्यदि स्यात्प्रतिवन्धुमहः ।

जोषं जनः कार्यविदस्तु वस्तु प्रच्छया निजेच्छा पदवीं मुदस्तु ॥ १०७ ॥

अध्वेति ॥ हे सख्यः, वन्धुः सुहृत् अध्वाग्रे पुरोमार्गे जाग्रद्वर्तमानो निभृत आच्छा-
दित आपद्रूपोऽन्धुः कूपो यस्य एवंभूतो यदि स्यात्तर्हि सुहृत्प्रतिवन्धुं निषेद्धमहं उचितः
स्यात् । तेन पथा मा गच्छ, यदि गमिष्यसि तर्ह्यपद्रूपे गम्भीरे कूपे पतिष्यसि इति सुहृदा
सुहृन्निषेद्धमुचितः । प्रकृते तु नैवमित्यर्थः । तस्मात्कार्यविद्विप्रत्कृपाभावं जानानो भवन्नक्षणे
जनो जोषं तूष्णीमस्तु भवतु । गुणिनो नलस्य वरणे ममानिष्टं किञ्चिदपि न भविष्यतीति
भवतीभिरहं न निषेद्धव्येति मया नलो विचार्यैव वृतोऽस्ति तस्मात्तूष्णीं स्यातव्यमित्यर्थः ।
भवतीभिर्निजेच्छा स्वेच्छैव मुदो हर्षस्य पदवीं वस्तु मार्गरूपं वस्तु प्रच्छया प्रष्टव्या भवती-
नामपि यस्मिन्पुरुषादौ हर्षः, तत्रैव किमिति हर्ष इत्यनुयोगे भवतीभिरप्यनुराग एव कारणं
वक्तव्यम्, तत्प्रकृतेऽपि तुल्यमिति भावः । मत्कार्यं जानानो जनो जोषमस्तु अजानानस्तु
यत्किञ्चिद्वदत्वित्यर्थः । 'पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूपः' इत्यमरः । प्रच्छिद्विक्रमा ॥

इत्थं प्रतीपोक्तिमतिं सखीनां विलुप्य पाण्डित्यवलेन वाला ।

अपि श्रुतस्वर्पतिमन्त्रिस्त्किं दूतीं वभापेऽद्भुतलोलमौलिम् ॥ १०८ ॥

इत्थमिति ॥ वाला भैमी सखीनां प्रतीपोक्तौ प्रतिकूलवचनविषयिणीं मतिं बुद्धिं
पाण्डित्यस्य वलेन सामर्थ्येन इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण विलुप्य प्रमार्ज्य इन्द्रदूतीं वभापे । किंभूतां

१ 'अत्र विभावना, उभयन्यासश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासरूपकाव्यलिङ्गालंकारसंस्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

दूतीम्—धृता स्वपतिमन्त्रिणो बृहस्पतेः सृष्टिः शोभनोच्चिरया एवंभूतानपि । तथा—
मैत्र्युक्तिं धृता जर्वनाद्भुतेनाथवेण लोलो मौलिनेस्तको यस्याः । अवशिष्टप्रतिवचनार्थं पुनर-
वाचेत्यर्थः ॥

किमुवाचेत्यत आह—

परेतमर्तुर्मनसेव दूतीं नमस्वतेवानिलसख्यभाजः ।

त्रिस्तोतसेवास्तुपतेस्तदाशु स्थिरास्यमायातवतीं निरास्यम् ॥ १०९ ॥

परेतेति ॥ हे इन्द्रदूत्यः, यस्मान्नमसा मया नलो द्रुतः तत्तन्नामिन्धरा आस्ता वशीक-
रणशक्तियल्लिङ्गनंनि अहं मैत्रीं वशीकरिष्यामीति दुष्ट्या आशु शीघ्रनायातवतीनायातां परे-
तमर्तुर्मनस्य दूतीं मनसैव निरास्यं निराकृतवत्यस्मि । तत्रानभिधायकदेशोः । त्रिदशप्यदमेव
हेतुः । तथा—अनिलस्य सख्यभाजोऽग्नेः स्थिरास्यं शीघ्रनायातवतीं दूतीं नमस्वतेव वदु-
नेव निरास्यम् । तथा—स्थिरास्यमाशु आयातवतीमन्धुपतेर्वरगस्य दूतीं त्रिस्तोतमेव मन्दा-
किन्त्येव निरास्यम् । यनस्य परेतमर्तुत्वात्वरैतप्राणानां तदधीनत्वान्नमस्यैव प्राणाधीनत्वान्न-
मसेव कृत्वा शीघ्रनायातां यनदूतीम्, बहेरनिलमिश्रत्वादनिलेनेव कृत्वा शीघ्रनायातां बहि-
दूतीम्, परगस्य जलपतित्वान्नमदाकिन्त्येव शीघ्रनायातां परगदूतीम्, निरास्यमिति वा ।
तस्मादहमेव निराकृतेति दुःखं ना काप्येति भावः । मनोनमस्वत्रिस्तोतःराहंदेशोऽहमनव-
येनो दोष्यते । मनभादिभिः सहायातवतीनिवेति वा । निरास्यम्, 'अत्यतिदक्षिणं' इत्य-
'अत्यतेत्युक्ते' ॥

भूयोऽर्थमेनं यदि मां त्वनाथ तदा पदावालनसे मघोनः ।

सतीव्रतैर्त्तामनिनं तु मन्तुमन्तर्वरं वज्रिणि नाजिंतासि ॥ ११० ॥

भूय इति ॥ हे दूति, त्वमेनं इन्द्रवरगत्वानर्थं मां भूयः पुनर्वरं आथ मघोने वद
तर्हि मघोनः पदौ आलनसे स्तुति । एवं अथदनात्तया भूयो न वदतैर्त्तामनिनः ।
तर्हिन्द्रस्त्वपि कोपं करिष्यतीत्यत आह—अहं सतीव्रतैः पतिमतामिदमेवेति हिन्द्रे विषये-
अन्तरन्तःकरणे तीव्रं दुःखदमिने मन्तुमन्तरार्थं तु पुनर्वरं नाजिंतासि प्रेतिउत्तसि ।
वरं ननामिष्टे, वरं सम्पदं अन्तः हृदयस्थितैः सतीव्रतैरेति वा । अन्तर्वरं वरस्य नटस्य
अन्तर्मध्ये वज्रिणि राक्षो लोकाःअंशत्वेन नटे स्थित इन्द्र इति वा । नटे तुष्टे इन्द्रेऽपि
परितोषत्वेनेति भावः । 'आगेऽन्तरार्थो मन्तुर्थ' इत्यनङ् । नाजिंतेति 'भुजैर्द्वि' इति
द्विजिः । ऊरिश्चादेर् ॥

इत्थं पुनर्वागवधारनाशान्नहेन्द्रदूत्यान्पयातवत्याम् ।

विदेश लोलं हृदयं नटस्य जीयः पुनः क्षीयन्तिव मघोथः ॥ १११ ॥

इत्यमिति ॥ इत्यमरेव अन्तरेण पुनर्वागवधारणस्य वयमवधारणस्य कारणेनहेन्द्रदूत्या-
पयातवत्यां पयातां वत्यां नटस्य जीयः पुनः क्षीयन्तिव मघोथः ॥ १११ ॥ इत्यमिति-

१ 'अथ' 'उपेयुम' 'लोकाः' इति स्तुतिविधायकः । २ 'अथ' 'उपेयुम' 'लोकाः' इति स्तुतिविधायकः ।
३ 'अथ' 'उपेयुम' 'लोकाः' इति स्तुतिविधायकः । ४ 'अथ' 'उपेयुम' 'लोकाः' इति स्तुतिविधायकः ।

सप्तमः सर्गः ।

इत्थमेन्द्रदूतीनिराकरणेन मैम्याः खलिवनुरागं दृढं परीक्ष्य तुष्टो नलो मैमीनेवावगम्य-
दिति वक्तुं सप्तमं सर्गमारभते—

अथ प्रियासादनशीलनादौ मनोरथः पल्लवितः पुरा यः ।

विलोकनेनैव स राजपुत्र्याः पत्या भुवः पूर्णवदभ्यमानि ॥ १ ॥

अथेति ॥ अयेन्द्रदूतीनिराकरणान्तरं यो मनोरथः प्रियाया मैम्या आसादने प्राप्तिवि-
षये शीलनादौ च तेन तेन विशेषेण रूपादिपरिकल्पने विषये आदिपदेनालिङ्गनादिसंभोग-
विषये पूर्वं पल्लवितः पल्लवयुक्तो जातः मैमौ कथं प्राप्नोति, कथं वा तस्या विशिष्टं भावादिकं
जानानीति चिरमुदितः पूर्वमासीत् । स मनोरथो भुवः पत्या राज्ञा नलेन राजपुत्र्या विलोक-
नेनैव पूर्णवत्परिपूर्ण इव फलित इवाभ्यमानि संनानितः । प्राप्तिं विनैव दर्शननाश्रेण प्राप्त्या-
दिजन्यनानन्दं प्रापेति भावः । पल्लवितशब्देन मनोरथस्य वृक्षत्वं सूचितम् । अन्योऽप्यारोपितं
पल्लवितं फलितं च दृष्ट्वात्यन्तं संतुष्यति । आसादनं च शीलनादि चेति समास एकवद्भावः ।
अन्यथा शीलनशब्दस्य पूर्वनिपातापातात् ॥

प्रतिप्रतीकं प्रथमं प्रियायामथान्तरानन्दसुधासमुद्रे ।

ततः प्रमोदाधुपरम्परायां मनञ्जतुस्तस्य दृशौ नृपस्य ॥ २ ॥

प्रतीति ॥ तस्य नृपस्य दृशौ नेत्रे प्रथमं प्रतिप्रतीकं प्रत्यक्षत्वं प्रियायां मैम्यां मनञ्जतु-
निर्ममे । अथ पश्चादन्तरान्तःकरणे आन्तरो वा यः प्रत्यक्षत्वदर्शनजन्य आनन्दस्त्वद्रूपा सुधा-
नृतं तस्य समुद्रे मनञ्जतुः । ततः पश्चात्प्रमोदाधुपरम्परायामानन्दजनितवाष्पप्रवाहे मन-
ञ्जतुः । अनया रीत्या सर्वेषामप्यवयवानामतिसौन्दर्यं सूचितम् । प्रत्यक्षत्वसौन्दर्यदर्शनादा-
नन्दः, तस्मादाधुपरम्परा जाता, तया नञ्जनपत्न्यां किमपि न दृष्टमित्यर्थः । समुद्रे जलप्र-
वाहे च निमज्जनमुचितम् ॥

नेत्रप्रमोदमुक्त्वा मनःप्रमोदनाह—

ब्रह्माद्वयस्यान्वभवत्प्रमोदं रोमाग्र एवाग्रनिरीक्षितेऽस्याः ।

यथाचित्तीर्थं तदशेषदृष्टावथ स्वराद्वैतमुदं तथासौ ॥ ३ ॥

ब्रह्मेति ॥ अतौ नलोऽस्या मैम्या रोम्योऽभ्यग्र एव अग्रे प्रथमं निरीक्षितं सति न विदिते रूपं
यस्य तदद्वयं, ब्रह्म च तदद्वयं च ब्रह्माद्वयं तस्य । ब्रह्मैकवत्त्वैत्यर्थः । प्रमोदनानन्दं अन्वभवदनु-
भूय । अथानन्तरं इत्थमनेन प्रकारेण तस्या मैम्या अशेषा सकला या दृष्टिर्दर्शनं तस्यां तस्यां
अशेषमैमीदर्शने सति यथा यादृशी औचित्यं भवति तथा द्वैतं द्वयोर्भावो द्विधा द्विवैव द्वैतं

१ 'उत्थिरं य' इति पाठो जीवामुत्तमः । २ 'प्रमोदशब्देनैव ब्रह्म इत्यन्तः अथ नलोत्पन्नस्य
नहत्ते मनस्वीविलोकनस्य कारणत्वात्तत्र विशेषे सति इत्यधिकमेव लक्ष्यमात्रे । तेन विमोदना-
कारः । अथ तत्र जनेन्द्रवज्रा केतुचिह्नोद्देश्य, केतुचिह्नप्रवृत्त्या वृक्षत्वं इति साहित्यविदोऽपरी ।
३ 'अथ इत्युक्त्यापेक्षया प्रियावयववर्णनपरदृष्टित्वमनन्दवयवगत्यन्तः प्रमोद' इति जीवामुत्तमः ।

तत्र विद्यते यस्यासावद्वैतः सारथासावद्वैतश्च, स्मरस्य द्वैतराहित्यं वा तस्य मुदं हर्षमन्वनवत् । मदनैक्यजनितमानन्दमनुवभूवेत्यर्थः । यस्या निरुद्धस्य रोमाग्रस्यैव निरीक्षणे ब्रह्माद्वैतानन्दो भवति, तस्या रमणीयसकलावयवदर्शने ब्रह्माद्वैतानन्दादधिको मदनाद्वैतानन्द एव भवितुं संमुचित इत्यर्थः । सर्वावयवदर्शने मदनानन्देऽमज्जदिति भावः । तेषां रोम्णामशेषदृष्टौ सत्यामिति वा । द्वैतम्, प्रज्ञादित्वात्सार्वार्थेऽर्ण ॥

वेलामतिक्रम्य पृथुं मुखेन्दोरा लोकपीयूषरसेन तस्याः ।

नलस्य रागाम्बुनिधौ विवृद्धे तुङ्गौ कुचावाश्रयतः स दृष्टी ॥ ४ ॥

वेलामिति ॥ नलस्य दृष्टौ दृशौ तस्या मुखेन्दोः आलोको विलोकनं तल्लक्षणेन पीयूषरसेनामृतरसेन विलोकनलक्षणं यदमृतं तस्मिन् वा रसेन तद्विषयिण्या प्रीत्या कृत्वा पृथुं महतीं वेलां दूत्यसमयरूपामतिक्रम्य नलस्य रागाम्बुनिधावनुरागसमुद्रे विवृद्धे वृद्धिं गते सति तुङ्गावुचौ कुचौ आश्रयतः स । दूत्यसमयमविचार्य मुखचन्द्रावलोकनविवृद्धेनानुरागेण तुङ्गौ कुचौ नलोऽवलोकयति स्मेति भावः । चन्द्रस्य प्रकाशलक्षणेनामृतरसेन महतीं मर्यादामतिक्रम्य समुद्रे वृद्धिं गते सत्यालवनभयादन्योऽपि तुङ्गं स्थानमाश्रयति । 'दृष्टिः' इति कचित्पाठः ॥

ममा सुधायां किमु तन्मुखेन्दोर्लज्जा स्थिता तत्कुचयोः किमन्तः ।

चिरेण तन्मध्यममुञ्चतास्य दृष्टिः कशीयः स्खलनान्द्रिया नु ॥ ५ ॥

ममेति ॥ अस्य नलस्य दृष्टिः कशीयः अतिशयेन कृशं तस्या भैम्या मध्यं चिरेण चिरकालेन अमुञ्चतात्यजत् । मध्यं विलम्बेन तत्प्राप्तेत्यर्थः । अत्राप्युत्प्रेक्षते—स्खलनात्पतनात् भिया भयेन नु किम् । अतिकृशमेतच्छीघ्रं चेत्यक्ष्यामि तर्हि पतिष्यामीति बुद्ध्या किं विलम्बेनात्यजत् । किंभूता दृष्टिः—तन्मुखेन्दोः सुधायां ममा किमु मुखेन्दावेव विलम्बिता । तथानन्तरं मृणालसूत्रेणापि दुर्लभावकाशे तत्कुचयोरन्तर्मध्ये लज्जा संवद्धा सती निर्गन्तुमशक्तत्वास्थिता विलम्बिता । पूर्वं यदङ्गं विलोकितं तदङ्गं सुन्दरत्वान्परित्यक्तुं न शक्वा, किंतु पुनःपुनस्तदेवावलोकयति स्मेति भावः । कशीयसः सकाशान्स्खलनं कशीयः स्खलनमिति वा ॥

प्रियाङ्गुपान्था कुचयोर्निवृत्त्य निवृत्त्य लोला नलदृग्भ्रमन्ती ।

वभौतमां तन्मृगनाभिलेपतमः समासादितदिग्भ्रमेव ॥ ६ ॥

प्रियेति ॥ नलदृक् एवभूता सती वभौतमामतितरां शुशुमे । किंभूता—प्रियाया भैम्या अङ्गस्य प्रत्यङ्गं पान्था नित्यपथिनी । अतएव लोला चञ्चला । अथ च सस्पृहा सती निवृत्त्य निवृत्त्य व्याधुव्य व्याधुव्य कुचयोः भ्रमन्ती । उत्प्रेक्षते, किंभूतेव—तयोः कुचयोर्मृगनाभिलेपः कस्तूरिकादिपल्लवक्षणे तनोऽन्धकारस्तेन कृत्वा समासादितः प्राप्तो दिग्भ्रमो दिग्भ्रमो

१ 'विषमोऽलंकारः । उच्यते' इति साहित्यविद्याधरी । अत्र ब्रह्मानन्दस्मरानन्दयोरेकस्मिन्नेकमेव वृत्तिर्यत्रानादं 'एकस्मिन्नर्थवानेकम्' इत्युक्तद्वयगो द्वितीयः पद्यांयालंकारभेदः' इति जीवानुः । २ 'अत्र रूपरूपकान्तिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र दृष्टिविवेकगन्तव्याचन्द्रोदये समुद्रवृद्धौ तन्मज्जनमयादुत्तेजाश्रयिजनप्रतीयेः समाप्तोक्तिरलंकारः । तेन चाभिमज्जनमयादिवेतुरनेका व्यञ्जित इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः' इति जीवानुः । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उत्प्रेक्षा... स्रजदीपतच्छटिः' इति जीवानुः ।

यथा एवंभूतेव । अन्योऽपि पान्थस्तनसा प्राप्तदिव्योहो भ्रमन्निवृत्त्य निवृत्त्य पूर्वेनेव स्थानं प्राप्नोति । सर्वावयवावलोकनतत्परापि कुचावेवावलोकयति स्म । कुचौ खलु न शशाकेति भावः । 'लोलधलस्तृष्णयोः' इत्यमरः । नित्यं पन्थानं गच्छति पान्थः 'पन्थो ण नित्यम्' इति णः । ततश्चाप् । वभौतनाम्, 'किनेतिङ्मय-' इत्यादिनानुः ॥

विभ्रम्य तच्चारुनितम्बचक्रे दूतस्य दृप्तस्य खलु स्वलन्ती ।

स्थिरा चिरादास्त तदूढरम्भास्तम्भावुपाश्लिष्य करेण गाढम् ॥ ७ ॥

विभ्रम्येति ॥ तस्याश्चारुणि सुन्दरे नितम्बरूपे चक्रे विभ्रम्य परिभ्रम्य स्वलन्ती खलु पतन्तीव तस्य दूतस्य नलस्य दृग्दृष्टिः तदूढलक्षणौ रम्भास्तम्भौ करेण रादेनना कृत्वा गाढं निविडमुपाश्लिष्याल्लिष्य चिराच्चिरकालं स्थिरा निधत्वा आस्त वभूव । अन्यापि चक्र-भ्रमणं प्राप्य पतन्ती सती हस्तेन स्तम्भं गाढमालिङ्ग्य चिरं स्थिरा भवति । नितम्बं विलो-क्यादरेण तदूढ पश्यति स्मेति भावः ॥

वासः परं नेत्रमहं न नेत्रं किमु त्वमालिङ्ग्य तन्मयापि ।

उरोनितम्बोरु कुरु प्रसादमितीव सा तत्पदयोः पपात ॥ ८ ॥

वास इति ॥ सा नलदृक् इतीव कारणात्तत्पदयोर्भैमीचरणयोः पपात प्रणामं चकार । इति किम्—हे भैमि, वासो वत्तनमुत्तनपट्टकुलविशेषः परं केवलं नेत्रम्, अथ च नेत्र-शब्दवाच्यम् । अहं नेत्रं न किमु, अपितु अहमपि नेत्रं नेत्रशब्दवाच्यं यद्भवानि तत्तत्सा-दुभयोरपि नेत्रशब्दवाच्यलक्षणादेतोः (हे भैमि,) त्वं नेत्रेण वत्तनेनेव मयापि प्रयो-ज्येन उरो वक्षः, नितम्बो जघनपश्चाद्भागः, ऊरु च एतेषां समाहार उरोनितम्बोरु आलिङ्ग्य वेष्ट्य, अथच दर्शयत्वा प्रसादं च कुरु तदालिङ्गनार्थं च मनोपरि प्रसन्ना भव इति । अन्योऽपि खत्तमानस्य कल्पविद्राजादेः सकाशादुत्तनपदश्रुतिं दृष्ट्वा खत्तयापि तल्लभार्थं यद्-धरणयोः पतति नयनभ्येतद्देयमिति प्रार्थयते च । उरोनितम्बोरु विलोक्य तच्चरणावपि विलोकयति स्मेति भावः । प्राप्यङ्गलादेकवद्भावे नपुंसकत्वं च ॥

दृशोर्यथाकानमथोपहत्य स प्रेयसीमालिङ्गुलं च तस्याः ।

इदं प्रमोदाद्भुतसंभृतेन महीमहेन्द्रो मनसा जगाद ॥ ९ ॥

दृशोरिति ॥ अथ स महीमहेन्द्रो भूमीन्द्रो नलः प्रमोदो भैमीविलोकेनानन्दः, सौन्दर्यदर्शनाद्भुतमाश्चर्यं च तान्यां संभृतेन पूर्णेन मनसा इदं वक्ष्यमाणं जगादचित्-पत् । मनसैव तानवर्णयदित्यर्थः । किं कृत्वा—प्रेयसी भैमी तस्या आलिङ्गुलं तर्जनीसमूहं च दृशोर्नयनयोर्विधाकानमनिलापमनतिक्रम्य नयनान्मानेव उपहृतोपापनीकृत ॥

तदेवाह—

पदे विधातुर्यदि मन्मथो वा मन्मथिपिच्येत मनोरथो वा ।

तदा घटेतापि न वा तदेतत्प्रतिप्रतीकाद्भुतरूपशिल्पम् ॥ १० ॥

१ 'अथ रूपकोविदशालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथोदयशालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ इतिविशेषतस्तस्याऽवयवसंज्ञायाः साहित्यविद्याधरीः सप्तलोकाः तस्याः 'चारु' (निदम्बचक्रे, ऊरु) रम्भास्तम्भौ' इति रूपकेन सप्तमः इति ज्ञेयम् । ३ 'अथोदय-शालकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पद इति ॥ यदि जगन्निर्माणशीलस्य विधातुर्ब्रह्मणः पदेऽधिकारे मन्मथो वाभिपिच्येत, मन मनोरथो वाभिपिच्येत, तदापि तर्ह्यपि तदनिर्वचनीयम्, एतद्दृश्यमानं एतस्या वा प्रतिप्रतीकं प्रत्यवयवं अतिसुन्दरत्वाद्भुतमाश्चर्य्यकारि रूपं लावण्यं तस्य शिल्पं निर्माणं घटेत न वा घटेत । ब्रह्मणाप्येतत्प्रत्यवयवं सौन्दर्यं कर्तुं न शक्नोति इत्यर्थः । ईदृक् सौन्दर्यं कदापि कुत्रापि न दृश्यमिति भावः ॥

तरङ्गिणी भूमिभृतः प्रभूता जानामि शृङ्गाररसस्य सेयम् ।

लावण्यपूरोऽजनि यौवनेन यस्यां तथोच्चैस्तनता घनेन ॥ ११ ॥

तरङ्गिणीति ॥ घनेन निविडेन यौवनेन यस्यां भैमीलक्षणायां तरङ्गिण्यां लावण्य-पूरोऽजनि जनितः । तथा उच्चैः स्तनौ यस्यां तस्या भाव उच्चकुचत्वमजनि । सेयं शृङ्गार-लक्षणस्य रसस्य तरङ्ग उद्रेकस्तद्वती अथ च नदी एवंभूता भीमनाम्नो भूमिभृतो भूपतेः सकाशात्प्रभूता उत्पन्नेति जानामि । वाक्यार्थः कर्म । प्रथमं सहजसौन्दर्याच्छृङ्गाररूपा जाता, अनन्तरं निविडयौवनेन सौन्दर्याधिक्यजननादुच्चकुचत्वजननाच्च पूर्वापेक्षया शृङ्गार-रसस्याधिक्यात् शृङ्गाररसस्य मूर्तिमतीयं नदीति मन्य इति भावः । अथच रससोदकस्य नदी पर्वतादुत्पद्यते । तस्यामुच्चैःस्तनता शब्दायमानेनातितरां गर्जता घनेन नेधेन पूर्वं जलप्रवाहो जलोद्रेकोऽपि जन्यते । तथानिर्वचनीयप्रकारा या उच्चैस्तनता तथा कृता घनेन निरन्तरेणेत्येकं पदं, यौवनविशेषणं वा । 'पूरो जलप्रवाहे स्यात्' इति विश्वः । भूमिभृतः, 'भुवः प्रभवः' इत्यपादानत्वम् । प्रभूता, अकर्मकात्कर्तरि क्तः ॥

अस्यां वपुर्व्यूहविधानविद्यां किं द्योतयामास नैवां स कामः ।

प्रत्यङ्गसङ्गस्फुटलब्धभूमा लावण्यसीमा यदिमामुपास्ते ॥ १२ ॥

अस्यामिति ॥ अङ्गनङ्गं प्रति प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं यः स्वस्यैव लावण्यस्य सङ्गः संवन्ध-त्वेन कृत्वा स्फुटं व्यक्तं लब्धो भूमा प्राचुर्यं यया एवंभूता लावण्यसीमा सौन्दर्यपरमकाष्ठा वक्षसादिनां भैमीनुषाग्ने सेवते तस्मात्कारणाद्वाल्मापेक्षया नवां नूतनां स कान्त्यर्द्धवापूर्वा-नन्यस्यां वपुर्व्यूहस्य शरीरसमूहस्य विधानं निर्माणं तस्य विद्यां शास्त्रं कायव्यूहरचनाकांशलं अस्यां नैव्यामेव किं द्योतयामास प्रकाशयामास । न लन्यस्यामित्यर्थात् । किं पितृकं । वाल्मापेक्षया तदनिनन्यविद्वे सौन्दर्यं भवति सकललावण्येषु साकल्येन सौन्दर्यसीमा नैव्या-नेव विद्यते, नान्यस्यामिति भावः । प्रत्यङ्गसङ्गनववयवसंधि अवयवसंधिं प्रसीति वा । अस्या-मित्यनेन नैव्या वैदुष्यं सूच्यते । विद्याप्रकाशनं हि विद्वत्सन्तोषे भवति । स नदीोऽस्यां तद्वत्पूर्वा कायव्यूहनिर्माणविद्यां द्योतयामास किम्, यस्मात्सौन्दर्यस्य परमा काष्ठा स कानः

१ 'अथ नैमीरूपशिल्पस्य प्रतिद्वन्द्वसंयुक्त्येऽप्यसंयुक्त्येऽपि', तथा मन्मथालसंयुक्त्येऽपि संनानया लक्ष्यमन्येऽपि तदन्यद्विद्योक्तिर्नदी' इति जीवानुः । २ 'अथालसंयुक्त्येऽपि तदन्यद्विद्योक्तिर्नदी' इति साहित्यविद्याधरी । 'यौवनेन वनेनेति व्यल्लङ्घनम्', उच्चैस्तनता घनेनेति शब्दध्वनः, दनुषाभेदा च नैव्याः शृङ्गाररसिन्नुपेक्षेति संहरः' इति जीवानुः । ३ 'नक्षत्रसामान्यं' इति यदो जीवानुः 'मुक्तावरोपासादित्यविद्याधरी' इति । अथ 'कान्त्यर्द्धवा' इति यदो जीवानुः । 'अक्षयवतीना यदी' इति मुक्तावरोपासादित्यविद्याधरी ।

प्रत्यक्षविद्यमानत्वेन प्रती भूमा बहुल्यं येनैवंविधः चन्द्रिनां नैमी संवते । प्रत्यक्षत्वं साक-
त्वेन नदनस्य विद्यमानत्वान्नदनेन स्वीयं बहुल्यत्वं प्रकटोक्तमित्यर्थः । सुखबलोकनेन
पादयो नदनप्रादुर्भावो भवति तादृश एव नदनावलोकनेनेति तदीयैरेकवचनवदनेन साक-
त्वेन साकत्वेन नदनप्रादुर्भावो भवतीत्यर्थः । लज्जभूमेस्तदा नो 'निनः' इति निवेदा-
न्वीदनावैः ॥

जन्मालजालात्किनकारिं जन्मून्वा न हारिद्रुतिमप्रनेयम् ।

अप्यङ्गयुग्मस्य न सङ्गचिह्नमुद्गीयते दन्तुरता यदत्र ॥ १३ ॥

जन्मालेति ॥ इयं मैत्री जन्मूतया जन्मूलरसजननया जन्मालजालवद्भवमूतया
नाकपि नाक्या, अपि तु तत्र एवाकृष्टा । यदस्माद् हारिदनिमग्नया हारिदालवदुत्पन्नः ।
जन्मूतया जन्मालजालं नाम जन्मूतयं त्वान्मसुवर्गपेक्षयाप्युत्तमम्, तत्र अकृष्टा तद्वद्
हारिदुत्पन्नत्वं घटते तान्मपेक्षयः । हारिदं सुवर्गं वा । अपि गच्छां हेमन्तरं विदिमहि —
यद्यपि अत्रास्मां मैत्र्यानद्रुग्मस्य हस्तस्यवयवदुग्मस्य सङ्गच्छिं परस्परसंघितम्, अत एव दुग्म-
लक्षणया विसंस्तुलता निम्नोन्नतता नोन्नीयते न तक्षयते । यदि जन्मालजालवद् हारिद-
तत्सोपायप्रदेशेषु पङ्कजप्रताद्विसंस्तुलता न लक्षयते । मैत्र्यानपि तथा तत्र नोन्नीयते
जन्मूतयद्वद् हारिदुत्पन्नतायते । अवयवसंघिसूचकं कुर्यादं मैत्र्या नोन्नीयते, सुवर्गपेक्ष-
येनैति भावः । कुर्यादरेलक्ष्यत्वेन सानुद्विजलक्ष्यवत्त्वं सूच्यते । अरेदुग्मपदे नोन्नी-
यते, पूर्वाधिं हारिदपदेन योजना, उत्तराधिं यथास्मिन्नम् । नन्वस्य स्वयमेव दुग्मपदा-
भावो कृतव्यः, नो येन न्यस्य परमादुत्पत्तत्वेनयोऽयं उभयैवास्मान्मूतयवन्मातृमूतयै-
मुदिताः स्फुरित्यार्दं कृतव्यम् ॥

तत्त्येव तान्ये सदसादशेषादुपान्तरेणोच्यते यदुक्तं ।

अव्याक्ततः त्याज्यलनापि नाम यत्तु त्वनीयानुसनापननः ॥ ५७ ॥

[illegible]

देरपि केनचिद्गुणेन साम्ये सत्येव गुणान्तरेण बन्धूकाद्यपेक्षयाधिक्यं द्रष्टव्यम् । तथाच चन्द्राद्यपेक्षयाधिक्येनैतदीयवदनाद्यज्ञानामुपमानत्वम् । चन्द्रादेश्चैतरीयवदनाद्यपेक्षया न्यून-
त्वेनोपमेयत्वमिति चन्द्रो भैमी मुखसदृशो, नीलोत्पलं च भैमीनयनसदृशमिति । एवं सदृशस्य चन्द्रादेर्भैमीवदनादिना समीकरणं साम्यं वा भवेदपि, भैमीवदनादेरुपमानत्वं चन्द्रादेश्चोपमेयत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । अमीषामेतरीयानामज्ञानां तु पुनर्वस्तु चन्द्रादिलक्षण-
मुपमा उपमानं अपमानो धिक्कार एव, अर्थादमीषामेव । हीनस्योपमानत्वाभावात्, अधिक-
स्योपमेयत्वाभावादिति भावः । यत उच्यते ततो हेतोरस्या भैम्यास्तुलनापि स्यान्नाम ।
साम्यं विनोत्कर्षो न सिध्यतीति साम्यमप्यस्तु नाम, वस्तुतस्तु परमार्थतस्तु अमीषामज्ञाना-
मुपमानं तिरस्कार इति वा । उपमीयतेऽनेनेत्युपमानं वा, 'उपमा' इति कारणे भावे वा
'आतथ्योपसर्गे' इत्यङ् ।

पुराकृतिः स्त्रैणमिमां विधातुमभूद्विधातुः खलु हस्तलेखः ।

येयं भवद्भाविपुरंघ्रिसृष्टिः सास्यै यशस्तज्जयजं प्रदातुम् ॥ १५ ॥

पुरेति ॥ पुरा प्रथमं कृतिर्निर्माणं यस्यैवंभूतं प्रथमनिर्मितं स्त्रैणं रम्भोर्वश्यादि इमां
भैमीं विधातुं स्रष्टुं विधातुः खलु निश्चितं हस्तलेखः प्रथमोऽभ्यासोऽभूत् । अन्योऽपि शिल्पी
प्रथमं हस्तलेखाः कृत्वा पश्चात्सुन्दरं वस्तु निर्माति । उत्तरशिल्पापेक्षया हस्तलेखस्यातिहीन-
त्वाद्भैमीजन्मनः पूर्वं यः स्त्रीसमूहो हस्तलेखोऽभूत्स भैम्यपेक्षयातिहीनः भैमी चातिमुन्दरीति
भावः । ननु यन्निर्माणार्थमभ्यासः कृतः सा निर्मिता, अग्रिमसृष्टिः किमिति कृता इत्या-
शङ्क्याह-या इयं भवन्ती वर्तमाना भाविनी भविष्यन्ती च पुरंघ्रिसृष्टिः स्त्रीनिर्मितिः सा अस्यै
भैम्यै तज्जयजं तस्या भवद्भाविपुरंघ्रिसृष्टेः भैमीकर्तृको यो जयस्तस्माज्जातं यशः प्रदातुं, न
त्वन्यत्किमपि प्रयोजनमस्ति, तस्या भैम्यपेक्षयातिहीनत्वात्, मयापीदृशी निर्मातुं न शक्यत
इति सर्वाज्ञापयितुं ब्रह्मणा भैमीजन्मानन्तरमपि स्त्रीनिर्मितिः कृता । अकरणे तु भैम्यनन्तरं
चेदन्यां स्त्रियं धाता निरमास्यत, तर्ह्येतदपेक्षयापि सा रमणीयाभविष्यदिति लोकस्य संभावना
भवेत् तन्निवारणार्थं ब्रह्मणैव कृतमित्यर्थः । भूतभविष्यद्वर्तमानेषु भैमीसदृशी कापि नास्तीति
भावः । खलु उत्प्रेक्षायां वा । पुरंघ्रीति 'द्वेषापोः संज्ञा-' इति बाहुलकाद्भवः । हस्तान्त एव
वा । भवद्भावीति प्रागेव स्त्रीत्वविवक्षाया द्वंद्वं कृत्वा पुरंघ्रिशब्देन यथाकथंचित्कर्मधारयः ।
अन्यथा भवन्तीभावीति स्यात् । 'द्वतमध्यविलम्बितासु' इति भाष्यकारप्रयोगस्य सामान्यापेक्ष-
ज्ञापकतया वा समर्थनीयम् ॥

भव्यानि हानीरगुरेतदज्ञाद्यथा यथानर्तिं तथा तथा तैः ।

अस्याधिकस्योपमयोपमाता दाता प्रतिष्ठां खलु तेभ्य एव ॥ १६ ॥

भव्यानि ॥ भव्यानि शोभमानानि चन्द्रादीनि वस्तूनि एतस्या वदनाद्यज्ञात् सकाशात्
यथा यथा येन येन प्रकारेण यावद् यावद् हानीरपकर्षान् अगुः प्रापुः । तैश्चन्द्रादिभिस्तथा
तथा तावत्तावत् अनर्तिं नृत्तम् । अपकर्षप्राप्तावपि कथं नृत्तमत आह-खलु यस्मादधिकस्यो-

१ 'अत्र प्रतीपनलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'वृत्तिपु' इति विशेष्यन् । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

द्युतिस्तल्लक्षणं कार्मुकं च अस्यां भैम्यां विषये नियोजितमिव नियुक्तमिवास्ति । चौ परस्पर-
समुच्चये । प्रत्यवयवमलंकारेषु हीरकाः सन्ति तेषां द्युतिश्च सर्वत्र प्रकाशते । तत्र वज्रशब्द-
च्छलेन सहेतुकोत्प्रेक्षा । इन्द्रधनुषश्च वज्रद्युतिरूपत्वं प्रसिद्धम् । अन्योऽपि स्वामीष्टं वस्तु
रक्षितुं किमपि निजं नियुक्ते । अस्यामभिकेनेति वा ॥

अधुना मानुषीत्वात्केशानारभ्यापादं वर्णनमारभते—

अस्याः सपक्षैकविधोः कचौघः स्थाने मुखस्योपरि वासमाप ।

पक्षस्थतावद्बहुचन्द्रकोऽपि कलापिनां येन जितः कलापः ॥ २० ॥

अस्या इति ॥ सदृशत्वात्सपक्षो मित्रं सहायश्च एकः केवलो विधुश्चन्द्रो यस्य अस्या मुख-
स्योपरि शिरसि कचौघः केशसमूहो वासं वसतिमाप तत् स्थाने युक्तम् । कथमित्यत आह—
येन कचौघेन पक्षस्थाः पक्षेषु स्थितास्तावन्तो बहवश्चन्द्रका यस्यैवंविधः कलापिनां मयूराणां
कलापः पिच्छभारो जितः पराजितः । उत्तमोऽपि मयूरपिच्छभारो येन जितस्तस्यात्युत्तमत्वा-
च्छिरसि वसतिर्युक्तैवेत्यर्थः ॥

श्लोकद्वयेन केशानेव वर्णयति—

अस्या यदास्येन पुरस्तिरश्च तिरस्कृतं शीतरुचान्धकारम् ।

स्फुटस्फुरद्भङ्गिकचच्छलेन तदेव पश्चादिदमस्ति वद्धम् ॥ २१ ॥

अस्या इति ॥ अस्या भैम्या आस्येन वदनलक्षणेन शीतरुचा चन्द्रेण पुरोऽप्रतः तिर-
स्तिर्यक्च वर्तमानं यदन्यकारं तिरस्कृतमपसारितं पराजितं च तदेवेदं स्फुटं प्रकटं स्फुरन्तो
विलसन्तो भङ्गिनो निम्नोन्नताः कचास्तेषां छलेन व्याजेन पश्चान्मुखस्य पश्चाद्भागे वद्धमस्ति ।
पुरस्तिरश्च यत्तिमिरं स्थितं ततोपसारितत्वात्पश्चाद्भागादपसारणे चन्द्रस्यासामर्थ्यादागस्य सङ्घी-
भूय पश्चाद्भागे स्थितिमकरोदित्यर्थः । विलसत्कौटिल्यो निबद्धकेशसमूहोऽयं न भवति, किं तु
चन्द्रेण तिरस्कृतत्वाद्विलसत्पराजयन्निबद्धं पश्चाद्बद्धमन्धकारमेव । अन्योऽपि जातपराजयो धृत-
पराजयचिह्नः पश्चाद्बाहुर्व्यथत इति अतिनीलोऽतिकुटिलश्च भैमीकचसङ्घ इति भावः । 'अन्ध-
कारोऽन्धियाम्' इत्यमरः । 'भङ्ग' इत्यपि पाठः ॥

अस्याः कचानां शिखिनश्च किञ्चु विधिं कलापौ विमतेरगाताम् ।

तेनायमेभिः किमपूजि पुष्पैरभर्त्सि दत्त्वा स किमर्धचन्द्रम् ॥ २२ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः कचानां केशानां शिखिनो मयूरस्य च कलापौ सङ्घपिच्छभारौ
विमतेरद्भुतकृष्टोऽद्भुतकृष्ट इति विवादादेतोर्मध्यस्थत्वेन विधिं ब्रह्माणमगातां जग्मतुः । किञ्चु
इति समुदायो वितर्कः । तेन ब्रह्मणा अयं पुरोदृश्यमानः केशपाशः पुरोदृश्यमानैरेभिः पुष्पैर-
पूजि किं पूजितः किम् । स मयूरकलापश्चार्धचन्द्रं गलहस्तं दत्त्वा अभर्त्सि भर्त्सितः किम् ।
मध्यस्थेन ब्रह्मणा विवदमानयोस्तयोर्मध्ये केशकलापोत्युत्कृष्ट इति ज्ञापयितुं तस्य पुष्पपूजा
कृता, मयूरकलापस्त्वतितरां हीनोऽतितरामधिकेन केशकलापेन सह सार्धमानोऽनुचितकारि-
त्वादलहस्तित इत्यर्थः । अर्धचन्द्राकाराश्चन्द्रका मयूरकलापे विद्यन्ते ततः शब्दच्छलेनेयमु-

१ 'अत्र सापङ्चोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकापङ्चलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

त्प्रेक्षा । अन्योऽप्यधिको मध्यस्थेन पुष्पैः पूज्यते, यद्य हीन उत्तमेन सह सर्वते च भर्त्यते गलहस्त्यते चेति । अगताम्, 'इणो गा लुङि' इति गादेशः ॥

भालं वर्णयति—

केशान्धकारादथ दृश्यभालस्थलार्धचन्द्रा स्फुटमष्टमीयम् ।

एनां यदासाद्य जगज्जयाय मनोभुवा सिद्धिरसाधि साधु ॥ २३ ॥

केशेति ॥ केशलक्षणादन्धकारात् अयानन्तरमधोदेशे दृश्यो दर्शनविषयो रमणीयश्च भालस्थललक्षणे ललाटपटलक्षणेऽर्धचन्द्रो यस्याः, अथ च भालस्थलेऽर्धचन्द्राकारलिलकवि-
शेषो यस्याः सा इयं भैमी स्फुटं प्रकटमष्टमी । कृष्णाष्टमोरूपेयमित्यर्थः । कृष्णाष्टम्यापि प्रथमयानद्वयान्धकारानन्तरं दृशार्धचन्द्रा भवति । अत एव एनानासाद्य प्राप्य स्वयंवरे जगतो जयाय मनोभुवा कानेन सिद्धिर्जगद्वशीकरणलक्षणा यदासाधि साधिता तत्साधु युक्तमेव । अतिमुन्दर्या भैम्या कृत्वा मदननेन जगद्वशांकृतमित्यर्थः । कृष्णाष्टम्यां जगद्वशांकृतं गुटिकादिचिद्धिः साध्यते । अर्धचन्द्राकारभालस्थलेयमित्यर्थः । एतेन ललाटमन्दर्यं चानुदि-
कलक्षणवत्त्वं च सूचितम् ॥

श्लोकत्रयेण भ्रूवां वर्णयति—

पौष्पं धनुः किं नदनस्य दाहे श्यामीभवत्केसरशेषनासीत् ।

व्यधाद्विधेशस्तदपि क्रुधा किं भैमीभ्रुवौ येन विधिव्यधत् ॥ २४ ॥

पौष्पमिति ॥ नदनस्य दाहजनये पौष्पं पुष्परूपं धनुस्त्वस्रैव चारं श्यामीभवन्तः श्यामायनानाः केसर एव शेषा तस्रैर्विधं त्वरूपेण दग्धनपि श्यामीभवत्केसरशेषनासी-
त्किम् । नदनदाहानन्तरं ईशो महादेवः श्यामीभूतं धनुराक्षरं तत्केसरमपि क्रुध क्रीधेन द्विधा व्यधाचकार मध्ये वनञ्च किम् । द्विधानूतेन येन कृत्वा निधिर्नृणा भैमीभ्रुवौ व्यधत् चकार । अन्यथा तत्सादर्यं भ्रुवोर्न घटत इत्यर्थः । अतल्लग्रे धनुराक्षरे श्यामे च भैमीभ्रुवाविति भावः । अन्योऽपि वैरिणं हत्वा क्रीधेन तदाधुनपि वनञ्च ॥

भ्रूम्यां प्रियाया भवता मनोभूचापेन चापे घनसारभावः ।

निजां यदग्लोपदशानपेक्ष्य संप्रत्यनेनाधिकवीर्यताजि ॥ २५ ॥

भ्रूम्यामिति ॥ प्रियाया भैम्या भ्रूम्यां कृत्वा भवता उत्तममनेन भ्रूवं गच्छत्य मनोभूचापेन घनो दृढः सारो नञ्जा यस्य तद्भावोऽस्तिदृढत्वं च चापे प्राये । यदैव भ्रूवं तदैव दृढत्वमिति चकारार्थः । पुष्पत्वदशायां विचारस्तानि धनुषो भैमीभ्रूमवनदशानां सत्कारत्वं जातमित्यर्थः । कथं सत्कारत्वमित्यत आह—यदस्तात् निजां स्वोपानयेनदशान-
नदाशवस्थानपेक्ष्य संप्रति दग्धस्य भैमीभ्रूमवनजनये अनेन धनुषा अधिकवीर्यताजिद्विदित-
पराक्रमत्वं आजि अङ्कितम् । अदग्धपुष्पस्वरूपापेक्षया दग्धस्य श्यामीभवत्केसरशेषस्य भैमीभ्रूमपदसत्त्वं चापस्य जगद्वशीकरणेऽधिकतान्मन्दर्यमदेवमनुनीयत इति भावः ।

१ 'अश्रोत्रेऽङ्गवदीपनलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अश्रोत्रोत्प्रेक्षाः दशनोत्प्रेक्षाः चोत्प्रेक्षा-
स्तंकरः' इति जीवाकुः । २ 'पुष्पत्वं' इति घञे जीवाटुलुकावबोधस्तंकरः । ३ 'अश्रोत्रोत्प्रेक्षा-
नोविरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नोहाय नदनजन्मविकाराय श्रीमता सलक्ष्मीकेणापाङ्गेन नेत्रप्रान्तेन मुक्तां दृष्टिलक्ष्मणां नेत्र-
कमललक्ष्मणां क्षराणामोषस्य समूहस्य वृष्टिम्, ओषेन परम्परया वा वृष्टिं तनोति विस्तार-
यति । नदनोऽप्यस्मादृशां नोहाय पूर्वोक्तामेव शरीरवृष्टिं तनोति तवेयमपि कदाचिद्विज्ञेय-
नात्रेण जगन्नयमपि मोहयतीति भावः । 'ओषः परम्परयां च' इति विधेः ॥

आधूर्णितं पद्ममलमक्षिपद्मं प्रान्तद्युतिश्चैत्यजितानृतांशु ।

अस्या इवास्याञ्चलदिन्द्रनीलगोलामलदयामलतारतारम् ॥ २९ ॥

आधूर्णितमिति ॥ अस्या भैम्या अक्षिपद्मं नयनकमलं अस्या भैम्या दय । न तन्मल-
यनाभ्यां तुल्यमित्यर्थः । किंभूतमक्षिपद्मम्—आधूर्णितं घूर्णायमानम् । मन्दमुन्नीलदिन्दवं ।
अथ च विकसदवस्थम् । तथा—पद्ममलं रोमसहितम् । अथ च दलसहितम् । तथा—प्रान्त-
द्युतेरपाङ्गकान्तः धैलेन धेतिन्ना कृत्वा जितोऽगृतांशुचन्द्रो येन । प्रान्तं तन्मादभिव्यक्तुम्व-
लम् । चन्द्रः शुभया यथाहादकारी, तथापाङ्गयुत्वा तदभ्याहादकारीत्यर्थः । पद्ममलमि-
प्रकृष्टा या अन्तर्द्युतिर्गर्भकान्तित्वत्वाः धैलेन जितचन्द्रम् । 'प्रोद्युति' इति पद-
महाकान्ति, धैलेन जितचन्द्रम्, इति निर्भं पदम् । तथा—चलं प्रान्तं य इत्यन्तर्गतं
तद्दमला तस्य वाऽमला क्षिपदतरा इयामलता कृष्णता तां आरलयन्तेऽति, तं तां तं
मलतारा एवंविधा तारा कर्मात्मिका यस्यैवंविधम् । आन्पूर्वो रातिराद्यने वनेन । यन्मलम्
चलदिन्द्रनीलगोलवदनला या इयामलता इयामलता तां रात्यन्तरीयता इयामलता इय-
रस्तेन तारं तारस्वरयुक्तम् । अनरस्य तरोऽयुज-स्वरो यत्किञ्चित् वा । पदेन यन्मलम्
तत्कमलं स्वरूपेणतद्वेति नेदाभावात्कमलेन साम्यभावः । यद्वा कमलस्य रोमलोच-
साम्यमस्ति, तथापि नेत्रकमलस्य कमलेन साम्यभावः । कमलेनेत्रस्य तातं यत्किञ्चित्
भावादित्यर्थः । अन्यस्या नयनाभ्यां तु साम्यमवगम्यतेति । तथा च दक्षिणेनेत्रस्य कमल-
त्रयप्रतुल्यम्, यामनेत्रकमलं दक्षिणेनेत्रकमलतुल्यम्, न तन्मलस्योपलब्धकमलतां यत्किञ्चित्
अथ विषये 'रामरावणयोर्बुद्धं रामरावणयोरेव' इति तत्तदेवमेवमुक्तं न च इत्यन्तर्गतं
पद्ममलम्, तन्मादित्यन्तर्गतं लम् ॥

कर्णोत्पलेनापि मुप्यं सजायं लभेत नेत्रद्युतिनिजितेन ।

यथेतदीयेन ततः कृतार्था स्वचक्षुषी किं कुरुते कुरङ्गो ॥ ३० ॥

घनत्वं दृढत्वं सारत्वं श्रेष्ठत्वं च प्रापे इति वा । अथच घनसारभावः कर्पूरत्वं च । यतः—कर्पूरोऽपि निजामदाहावस्थामपेक्ष्य दाहावस्थांयामधिकवीर्यतामतिशयितसौगन्ध्यं शीतलत्वं चार्जयति । ‘अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारः’ इत्यमरः ॥

सारं धनुर्यद्विधुनोज्झितास्या यास्येन भूतेन च लक्ष्मलेखा ।

एतद्भुवौ जन्म तदाप युग्मं लीलाचलत्वोचितवालभावम् ॥ २६ ॥

सारमिति ॥ यत् सारं मदनसंबन्धि धनुस्तदेकम्, अस्या आस्येन भूतेन वदनत्वं गतेन विधुना चन्द्रेण उज्झिता त्यक्ता या च लक्ष्मलेखा कलङ्करेखा भैम्या मुखस्य निष्कलङ्कत्वात्तन्मुखीभवनौचित्याय चन्द्रेण त्यक्ता या लक्ष्मलेखेति द्वितीयं त्यक्तम्; तत् मदनचापचन्द्रलक्ष्मलेखालक्षणं युग्मं द्वयं कर्तुं एतद्भुवौ भैमीभ्रुवौ भैमीभ्रूरूपं जन्म आप । भैमीभ्रूरूपेण तद्वयं परिणतमित्यर्थः । किंभूतं जन्म—लीलया विलासेन चञ्चलत्वं यत्र तदुचितो वालभावः केशसत्ता यस्मिन् । लीलात्वेन विलासत्वेन चपलत्वेन चेष्टया च उचितस्तदुभययोग्यो वालभावः केशसत्ता यस्मिन्नन्मनि तत्तेन युग्मेन लब्धमित्यर्थ इति वा । जन्मप्राप्तौ श्रीडाचञ्चलत्वोचितो वालभावः शैशवं भवति । लेखापदं साम्यार्थम् । भैमीभ्रुवौ कामचापचन्द्रलक्ष्मलेखाकारे सविलासे कामजनिके चेति भावः । ‘भावः सत्तास्वभावयोः’ इत्यमरः ॥

नवभिर्दशौ वर्णयति—

इषुत्रयेणैव जगत्रयस्य विनिर्जयात्पुष्पमयाशुगेन ।

शेषा द्विवाणी सफलीकृतेयं प्रियादृगम्भोजपदेऽभिपिच्य ॥ २७ ॥

इष्विति ॥ पुष्पमयाशुगेन पुष्परूपवाणेन कामेन कर्त्रा इषुत्रयेणैव पुष्परूपेण वाणत्रयेणैव जगत्रयस्य विनिर्जयाद्दशीकरणादेकैकेन वाणेन एकैकस्य जगतो जयाद्वैतोर्वाणत्रयस्य सार्थक्यात्संभावितवैयर्थ्या पञ्चवाणत्वाच्छेषावशिष्टा इयं पुरो दृश्यमाना द्विवाणी प्रियाया भैम्या दृगम्भोजपदे नयनद्वयरूपकमलस्थानेऽभिपिच्यारोप्य सफलीकृता सार्थकीकृता । उत्तमस्थानप्रापणेन तस्याः साफल्यं जातमित्यर्थः । पुष्पमयवाणत्वादृगम्भोजयोरपि वाणत्वमुचितम् । अयमनिप्रायः—वाणत्रयेण जगत्रयीजवात्रयाणां साफल्यम्, अवशिष्टं वाणद्वयं भैमिनेत्रागम्भोजयोरभिपिच्य कामेन सार्थकीकृतम् । तत्र त्रयेण जगत्रयं पराजितमित्यर्थः न, किं तु वैयर्थ्यसंभावनापि । द्वयेन जगत्रयं जितमित्यर्थः । तस्मादेतद्वाणद्वयेनैव सार्थकं यथा, तथा वाणत्रयं नैवनिप्रायः । विनिर्जयात् विनिर्जयं पर्यालोच्येति स्वच्छोपो वा ॥

सेयं नृदुः कौसुमचापयष्टिः सरस्य मुष्टिग्रहणार्हमध्या ।

तनोति नः श्रीमदपाद्भुक्तां मोहाय या दृष्टिशरीरवृष्टिम् ॥ २८ ॥

सेयमिति ॥ मुष्टिग्रहणार्हं मध्यो यस्याः सेयं भैमी सरस्य कौसुमी चापयष्टिर्धनुर्देता । अतएव नृदुः क्षौनटः । चापयष्टिरपि मध्ये मुष्टिना ध्रियते । सा का—या भैमी नोऽस्माकं

नोहाय नदनजन्मविकाराय धीमता सलक्ष्मीकेपापाङ्गेन नेत्रप्रान्तेन मुञ्चां दृष्टिलक्ष्मणानां नेत्र-
कमललक्ष्मणानां शरणागानोपस्य सनूहस्य वृष्टिम्, ओषेन परम्परया वा वृष्टिं तनोति विस्तार-
यति । नदनोऽप्यस्मादृशां नोहाय पूर्वोक्तानेव शरीरवृष्टिं तनोति तथैयमपि कदाशुविज्ञेय-
मात्रेण जगन्नयनमपि नोहयतीति भावः । 'ओषः परम्परयां च' इति विश्वः ॥

आधूर्णितं पद्मलमक्षिपद्मं प्रान्तद्युतिश्वेत्यजितामृतांशु ।

अस्या इवास्याश्चलदिन्द्रनीलगोलामलश्यामलतारतारम् ॥ २९ ॥

आधूर्णितमिति ॥ अस्या नैन्दा अक्षिपद्मं नयनकमलं अस्या नैन्दा इव । न तन्मन-
यनाभ्यां तुल्यमित्यर्थः । किमूचनक्षिपद्मम्—आधूर्णितं धूर्णयनानम् । नन्दनुन्नीलदित्यर्थः ।
अथ च विकसदवस्थम् । तथा—पद्मलं रोमसहितम् । अथ च दलसहितम् । तथा—प्रान्त-
द्युतेरपाङ्गकन्तेः श्वैलेन श्वेतिक्ता कृत्वा जितोऽमृतांशुधन्वो येन । प्रान्तं तस्मादधिकमुच्च-
लम् । चन्द्रः सुधया यथाह्लादकरो, तथापाङ्गयुत्या तदप्याह्लादकरोत्यर्थः । कमलमपि
प्रकृष्टा या अन्तर्द्युतिर्गर्भकान्तित्तस्याः श्वैलेन जितचन्द्रम् । 'प्रांद्युति' इति पाठे
नदाकान्ति, श्वैलेन जितचन्द्रम्, इति निशं पदम् । तथा—चलंधत्रलो य इन्द्रनीलगोलः
तद्भवनला तस्य वाऽनला निगधतरा इयानलता कृष्णता तां आरुलादत्तेऽङ्गीकरोतीति इया-
नलतारा एवंविधा तारा कनोनिक्ता यस्यैवंविधम् । आत्पूर्वो रातिरादाने वर्तते । कमलमपि
चलदिन्द्रनीलगोलवदनला या इयानलता इयानत्वं तां रत्नज्ञाकरोति इयानलतारो भ्रम-
रस्तेन तारं तारस्वरमुच्यम् । भ्रमरस्य तारोऽद्युचः स्वरो यल्लिति वा । पद्मेन सान्ये वचस्ये
तत्कमलं स्वरूपेणैतदेवेति भेदानायात्कमलेन सान्याभावः । यद्वा कमलस्य नेत्रयोश्च यद्यपि
सान्यनस्ति, तथापि नेत्रकमलस्य कमलेन सान्याभावः । कमलनेत्रत्वे सति कमलत्वत्वा-
भावादित्यर्थः । अन्यस्या नयनाभ्यां तु साम्यनसंभावितमेव । तथा च दक्षिणनेत्रपद्मं वानने-
त्रपद्मतुल्यम्, वाननयनकमलं दक्षिणयनकमलतुल्यम्, न तन्पदस्योपनादनत्वाति भावः ।
अत्र दिपये 'रानरावणयोर्दुष्टं रानरावणयोरेव' इति तत्परोक्षेणेत्युपगतं य संगच्छते ।
पद्मलम्, तिनादित्त्वान्नत्वर्थे लैच् ॥

कर्णोत्पलेनापि मुखं सनाथं लभेत नेत्रद्युतिनिर्जितेन ।

पथेतदीयेन ततः कृतार्था लब्धधुपी किं कुरुते कुरङ्गी ॥ ३० ॥

कर्णोत्पलेनेति ॥ कुरङ्गी कुरङ्गी नैर्गनेत्रकमला निर्जितेन एतदीयेन सनाथं सनाथं
कर्णोत्पलेन कर्णोत्पलेनापि सनाथं मुखं लभुं यद्वि लभेत, तत्पथेति कृतार्था कृत-
कृता खली लब्धधुपी किं निर्ग कुरङ्गी । अपि तु अविहीनयनिर्गनेत्रकमलाय देवे लब्धे-
देवेति भावः । नैर्गनेत्रकमलायैव न पथेतपरेत्यर्थः । तदेवरेत्या निर्जितेन कर्णोत्प-
लेन तन्मुखस्य सनाथं यत्पथेति वा । तन्मुखे लब्धेदेवेत्यर्थः । कुरङ्गीकुरङ्गी
नैर्गकर्णोत्पलमधिकम्, ततोऽपि नैर्गनेत्रे अपि किं इति भावः । ततः कर्णोत्पलेनापि सनाथं
देवोः कृतार्था लब्धेति वा ॥

त्वचः समुत्तार्य दलानि सीसा मोचात्वचः पञ्चपपाटनायाम् ।
सारिर्गृहीतविधिस्तपलोचादस्यामभूदीक्षणरूपशिल्पी ॥ ३१ ॥

त्वच इति ॥ मोचास्तवः कदलीगर्भास्तवः संवन्धिर्नीर्माणास्तवो वलदलानि सीह
प्रकारेण क्रमेण समुत्तार्य पृथङ्गुला, तथा कमलगन्दसंवन्धीनि बाष्पानि दलानि पत्राणि
क्रमेण पृथङ्गुला पञ्चपपाटनायां पत्र पद् वा परिमाणं नेपां कदलीत्वहमलवृन्ददलान
तेषां पाटनायां सत्तां बाष्पाः पञ्चपाटनां बाष्पानि पत्राणि दलानि मोचाश्च मोचात्वच
कदलीवलदलात्, उत्पलीषाच गृहीतोः सारिः श्रेष्ठभागोः कृत्वा अस्यां भैर्यां विपगे विधि
श्रेष्ठा ईक्षणे नेत्रे तयो रूपं रामणीयं तस्य शिल्पी कावकोऽभूत् । कदलीगर्भगतं गौरत्वं
गृहीत्वा नेत्रगतं गौरत्वं निर्मितम्, यद्वा कमलगर्भगतं गौरत्वं गृहीत्वा नेत्रसौन्दर्यं
निर्मितमित्यर्थः । उत्पलशब्देन नीलोत्पलं वा । तथा च तत्सारेण नेत्रयोर्नीलिमा कृत
इत्यर्थः । पत्रप इति 'संख्ययात्रयासन्ना-' इति बहुव्रीहौ 'बहुव्रीहौ संख्येये-' इति डच् ॥

चकोरनेत्रेणदृगुत्पलानां निमेषयन्त्रेण किमेव कृष्टः ।

सारः सुधोद्गारमयः प्रयत्नैर्विधातुमेतन्नयने विधातुः ॥ ३२ ॥

चकोरेति ॥ एतन्नयने भैर्यानेत्रे विधातुं निर्मातुं विधानुव्रक्षणः प्रयत्नैः समुद्योगैः
चकोरनेत्राणामेणदृशां हरिणीनेत्राणाम् उत्पलानां च संवन्धी सुधोद्गारमयः पीयूषनिर्झररूप
एष प्रत्यक्षः)दृश्यः सारः श्रेष्ठो भागो निमेषलक्षणेन यन्त्रेण कृष्ट आकृष्टः किमित्यूढः ।
निमेषः पद्मसंकोचो दलसंकोचश्च । त्रयाणामपि निमेषयन्त्रेण निष्पीड्य गृहीतेन श्रेष्ठभागे-
नैतनेत्रे निर्मिते । सारस्य सुधोद्गाररूपत्वं च पीतचन्द्रचन्द्रिकाचकोरनयनसाराकर्षणात्, एणस्य
च चन्द्रोत्सङ्गस्थत्वात्, तद्गुणोत्पद्युतसंवन्धात्तत्साराकर्षणात्, उत्पलानां च सोमवंश्यत्वा-
द्वात्रौ चन्द्रामृतसंवन्धात्तत्साराकर्षणादिति अन्योऽपीक्षादिसारो रसरूपः काष्ठयन्त्रेणाकुष्यते ।
निमेषरूपं ब्रह्मणा सारग्रहणार्थं यच्चमेव निर्मितम् । एणदृगुत्पलयोः पूर्वं द्वन्द्वः । तत्रैणदृशो-
त्पलपेक्षया दृगुपमानेऽन्तरङ्गत्वादभ्यर्हितत्वादणदृक्पदस्य पूर्वनिपातः, अजायदन्तस्याप्यु-
त्पलशब्दस्य न । एणेति जातिमात्रविवक्षया ॥

ऋणीकृता किं हरिणीभिरासीदस्याः सकाशान्नयनद्वयश्रीः ।

भूयोगुणैर्यं सकला वलाद्यत्ताभ्योऽनयाऽलभ्यत बिभ्यतीभ्यः ॥ ३३ ॥

ऋणीति ॥ हरिणीभिरस्याः सकाशान्नयनद्वयस्य श्रीः शोभा ऋणीकृता वृद्ध्या गृहीता
आसीत्किम् । कुतः—यद्यस्मादनया भैर्या बिभ्यतीभ्यस्ताभ्यो हरिणीभ्यः सकला संपूर्णा
कलया विलासेन सहिता वा भूयोगुणा बहुगुणा इयं नयनद्वयश्रीः वलात्कारेणालभ्यत लब्धा ।
अथ च सकलाः धनवृद्धिसहिता भूयोगुणा त्रिगुणा चतुर्गुणा वा बिभ्यतीभ्यो वलात्कारेण
लब्धा । उत्तमर्णेन हि त्रसन्नोऽधमर्णेभ्यो वृद्धिसहिता त्रिगुणा चतुर्गुणा वा संपत् वलात्कारेण
लब्धा । भूयोगुणत्वं याज्ञवल्क्योक्तं व्यवहाराध्याये द्रष्टव्यम् 'अशीतिभागो वृद्धिः स्यात्'

१ 'अत्र यथासंख्यातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासरूपकोत्प्रे-
क्षातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

इत्यादिना । अनयापि तादृशी लब्धा तस्मात्पूर्वनृपप्रत्यक्षरूपेण गृहीतेति सत्यम् । तत्सन्तो-
भ्योऽतएव चञ्चलनयनान्योऽपि हरेणीन्यः सक्ताशादेतन्नेत्रे सुन्दरे, अतिचञ्चले चेति भावः ॥

दृशौ किमस्याश्चपलत्वभावे न दूरमाक्रम्य मिथो मिलेताम् ।

न चेत्कृतः स्यादनयोः प्रयाणे विघ्नः श्रवःकूपनिपातभीत्या ॥ ३७ ॥

दृशाविति ॥ चपलत्वभावे अतिचञ्चलत्वभावे अस्या दृशौ दूरमाक्रम्य दूरं गत्वा शिरः
परिभ्रम्य मिथोऽन्योन्यं किं न मिलेताम्, अपि तु मिलिते भवेतामेव । परं चेद्यदि अनयोः
प्रयाणे दूरगमने विषये श्रवःकूपयोः कर्णलक्षणकूपयोर्निपातः पतनं तस्माद्भोत्या भयेन विघ्नः
कृतो न स्यात् । भयरूपेण प्रतिबन्धकेन न मिलिते । नेत्रे आकर्णयितुं चञ्चलतरे चेति भावः ।
अन्योऽपि कूपादिपतनभीत्या परावर्तते । क्रियातिपत्तिर्न विवक्षणीया ॥

केदारभाजा शिशिरप्रवेशात्पुण्याय मन्ये मृतमुत्पलिन्या ।

जाता यतस्तत्कुसुमेक्षण्यं यातश्च तत्कोरकहृन्चकोरः ॥ ३८ ॥

केदारेति ॥ केदारभाजा ब्रह्मक्षेत्रभाजा आलवालभाजा वा, अथ च केदारदेवदेव-
सेविन्या उत्पलिन्या कमलिन्या शिशिरतोः प्रवेशादथ च शिशिरे हिने प्रवेशादिनचूर्णना-
देतोः पुण्याय मृतं पुण्यं प्राप्तुं मृतम् । तच्चान्यसुकृतविशेषजन्योत्तमफलप्रदान इत्यर्थः ।
इत्यहं मन्ये जानामि । यतो यत्नादियं तस्याः कमलिन्याः कुसुमे इव ईक्ष्मे नेत्रे तस्या
एवंविधा जाता । यतश्च यत्नाच्च चकोरस्तत्कोरकहृक् तस्या एव कोरकौ कलिके दृशौ यत्न-
वैविध्यो जातः । तस्मादेतदनुनीयते । नहि सुकृतातिशयेन विना भैरवीनयनत्वं चकोरनय-
नत्वं च तदुत्तमकुसुमकोरकान्यां लभ्यते । अन्योऽपि केदारदेवसंनिधौ हिमचूर्णनादुत्तमे
वंशे जायते । शिशिरतोः प्रवेशे कमलिनी नश्यति । भैरवीनेत्रे च कमलकुल्ये । कलिकाने-
क्षया कुसुमस्याधिरचायकोरनेत्रापेक्षया भैरवीनेत्रे अतिसुन्दरे इति सूचितम् । 'केदारः
पर्वते शंभोः क्षेत्रमेदालवालयोः', 'शिशिरः साहस्रीनेत्रे तुषारे' इति च निश्चयः ॥

नासां वर्णयति—

नासादतीया तिलपुष्पतूणं जगन्नयव्यत्तरारत्रयस्य ।

श्वालानिलानोद्भरानुमेयां दधद्विषाणीं कुसुमायुधस्य ॥ ३९ ॥

नासेति ॥ अदलीया अनुष्णाः संश्लिष्यती नासा नासिका जगन्नेत्रे विचरन्त इत्यर्थः
क्षिप्तं शरप्रथं येन तस्य कुसुमायुधस्य शरप्रथस्य क्षिप्तशरवर्षिणो द्विषाणी बाणद्वयी दधन्
तिलपुष्परक्षितं तूणं मध्ना । पुष्परागलेषुपिपि पुष्पमयी पुष्ता । तिलतूणं च तूणा-
कारम् । द्विषाणी द्विषाणीन्—श्वालानिलस्य निशतपञ्चकलादीनरेण परेन तपःपुष्पेनानु-
मेयाननुमानार्थम् । शरप्रथेन जगत्प्रथं जितम्, अदलीयं बाणद्वयं भैरवीनासादनुजितकुसु-
मद्वाररन्मध्वे स्पर्शितनिर्झरैः ॥

१ 'अथ केदारभाजा ब्रह्मक्षेत्रभाजा आलवालभाजा वा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अदलीया-
नासादीनयव्यत्तरा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अदलीया' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अदलीया' इति साहित्यविद्याधरी ।

श्लोकसप्तकेनाधरोष्ठं वर्णयति—

बन्धूकबन्धूभवदेतदस्या मुखेन्दुनानेन सहोज्जिहाना ।

रागश्रिया शैशवयौवनीयां समाह संख्यामधरोष्ठलेखा ॥ ३७ ॥

बन्धूकेति ॥ अनेन प्रत्यक्षदृश्येन मुखेन्दुना सहैवोज्जिहाना उत्पद्यमाना अस्या अधरो-
ष्ठलेखा लेखाकारोऽधरोष्ठ एतत्प्रत्यक्षदृश्यं स्वयमात्मानं शैशवयौवनीयां बाल्यतादृश्यसं-
न्धिर्नां संख्यां ब्रूते अहमेव संध्येति । बाल्यतादृश्ययोः संधौ भवनात्संख्यात्वम् । शैशवान्ते
यौवनादौ चाधरोष्ठे भूयान्नकिमा भवतीति भावः । किंभूतं स्वम्—रागश्रिया लोहितिमशो-
भया कृत्वा बन्धूकस्य मध्यह्नविकसितपुष्पस्य बन्धूभवत्समानं भवत् अतिरक्तमित्यर्थः ।
अथ च रात्रिदिनसंधौ संख्या भवति । संख्यापि चन्द्रेण सहैवोदेति रक्ता च भवति ॥

अस्या मुखेन्दावधरः सुधाभूविम्बस्य युक्तः प्रतिविम्ब एषः ।

तस्याथवा श्रीद्रुमभाजि देशे संभाव्यमानस्य तु विद्रुमे सा ॥ ३८ ॥

अस्या इति ॥ अस्या मुखेन्दौ वदन एव चन्द्रे विद्यमान एषोऽधरोष्ठः सुधाभूविम्बमृत-
भूमौ जातस्य विम्बस्य विम्बीफलस्य प्रतिविम्बः युक्तः सदृशः । विम्बीफलस्य भैम्यधरसाम्यं
नास्त्येव रक्तत्वे सत्यमृतवत्त्वाभावात् । यदि स्यात्तर्ह्यमृतभूमावुत्पन्नस्यैव नान्यस्य । अथ च
निर्मलत्वाच्चन्द्रे प्रतिविम्बोऽन्यस्य युक्त इत्यर्थः । अतएव मुखेन्दौ इति निर्देशः । अथ च
चन्द्रविम्बस्य प्रतिविम्बो भवतीति युक्तमेवेत्यर्थः । अथवेत्यपरितोषेणैतद्वृत्त्यति—तस्य
श्रीः शोभा द्रुमभाजि देशे द्रुमसहिते देशे । अस्य तु एतदधरस्य सा श्रीर्विद्रुमे प्रवाले संभा-
व्यमाना । संभाव्यत इत्यर्थः । सुधाभूसमुत्पन्नस्यापि विम्बफलस्य रसवत्त्वेन साम्यं स्यात् ।
तथापि तस्य वृक्षाश्रयत्वाद्रक्तशोभाया अतिरूक्षत्वात्, भैम्यधरस्य क्षिग्धत्वात् । तर्ह्यधरस्यैव
क्षिग्धरक्तशोभा कुत्रास्तीति विचारे विद्रुमेऽस्ति । रक्तिन्ना कृत्वा विद्रुमस्याधरस्य च साम्यं
विद्यते यद्यपि तथापि विद्रुमस्य सुधाभूमावुत्पन्नत्वादधरतुल्यरसत्वाभावाद्विद्रुमेणापि साम्यं
न विद्यत इत्यर्थः । विम्बीफलस्यैवंविधरक्तिमाभावाद्विद्रुमस्यामृतवत्त्वाभावात्, एतदधरस्य
चैतदुभययुक्तत्वादेतदधरो न ताभ्यां तुल्य इति भावः । द्रुमसहिते देशे वर्तमानस्य परस्पर-
विरुद्धत्वात्साम्याभाव इत्यर्थः । अन्यरमणीरदनच्छदस्य विम्बीफलस्य च यद्यपि साम्यमस्ति,
तथाप्येतस्या नास्तीति अस्या इति पदेन सूचितम् । मुखेन्दाविति सुधासंभवसूचनं भैम्यध-
रस्यैव । यद्वा—अथवा अन्यस्मादपि हेतोरिति यावत् । तस्य विम्बीफलस्य शोभा
वृक्षसहिते देशे बहुवृक्षे वने वर्तते । विम्बीफललताया वृक्षाद्याश्रयत्वात् । अस्य तु पुनः
संभाव्यमाना विचार्यमाण सा विगतवृक्षे नगरे संभाव्यते । नगर एव भैम्याः सत्त्वात् ।
द्रुमभाजि साधारणकन्दकवृक्षसहिते देशेऽरण्ये तस्य श्रीः, अस्य तु विशिष्टाग्रादिवृक्षे नगरे
सा संभाव्यत इति वा । आरण्यकस्य नागरिकस्य च बहुन्तरमित्यर्थः । इति विस्तरेणालम् ।
प्रतिविम्बशब्दोऽर्धर्चादिषु द्रष्टव्यः ॥

१ 'षट्श्लोक्या' इति सुखावबोधः । २ 'अत्रातिशयोक्तिरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्या-
धरी । ३ 'मुखेन्दोः' इति पाठः । ४ 'अत्र रूपकातिशयोक्तिव्यतिरेकाक्षेपालंकारसंकरः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

जानेऽतिरागादिदमेव विम्बे विम्बस्य च व्यकम्भितोऽधरत्वम् ।
द्वयोर्विशेषाद्यगमाक्षमाणां नान्नि भ्रमोऽभूदन्योर्जनानाम् ॥ ३९ ॥

जान इति ॥ रदनच्छदोपमानत्वेन प्रतिद्वं यदिदं विम्बफले तत् इदमेव मैत्र्योष्ठल-
पनेव नान्यदिति जाने । कुतः—अतिरागादतिलौहित्यदलनुरागाच्च । लोकप्रतिद्वस्य विम्बस्य
तादृशलौहित्याभावात्तवेद्योपमानस्याधिक्याच्चाधर उपमानमभूत् । यदिदं फलं तद्वै नौरदनच्छ-
दरूपमेव नान्यदित्यर्थः । मैत्रीरदनच्छदस्योपमानत्वं व्यकम्भिते भावः । लौकिकस्य विम्बस्य च
इतः सत्यरूपाद्वै नौरदनच्छदात्तकाद्याधरत्वं हीनत्वं व्यक्तं स्पष्टम् । तादृशलौहित्याभावाच्चून-
त्वादुपमेयत्वमित्यर्थः । अथ च इदं पुरोद्वयमानमेव विम्बमितः पुरोद्वयमानादस्तादृशलौहि-
त्वेतोर्विम्बस्य च प्रतिद्विविम्बफलेत्याधरत्वमोष्ठत्वम् । नन्वेवं सति लोकप्रतिद्वयलपप्रस-
इत्यत आह—द्वयोर्विम्बफलधरोर्विशेषाद्यगमे तारतम्यज्ञाने अक्षनापानमनर्पानां पानरागां
जनानां द्वयोरनयोर्विम्बाधरयोर्नान्नि भ्रमोऽभूत् । तारतम्यात्स्फुरणात्तार्तम्येन परीक्षका-
भिनतस्याधरसंज्ञा कृता, अधरत्वेन च परीक्षकाभिनतस्य विम्बसंज्ञा कृता । अतः पानरप्रति-
द्वयपलापः, न तु परीक्षकप्रतिद्वयपलाप इत्यर्थः । विम्बापेक्षया मैत्र्योष्ठोऽधिक एवेति भावः ॥

मध्योपकण्ठावधरोष्ठभागौ भातः किमप्युच्छ्रितौ यदस्याः ।

तत्स्वप्नसंभोगवित्तीर्णदन्तदेशेन किं वा न मयापराद्धम् ॥ ४० ॥

मध्योपेति ॥ अस्या मैत्र्या अधरोष्ठस्य मध्योपकण्ठौ मध्यसनीपवर्तिनौ अधरोष्ठभाग-
वधरोष्ठप्रदेशौ किमपि किञ्चित् उच्छ्रितौ युच्छ्रितौ यदस्यात् भातः शोभते, तत्तादृशैतौः
स्वप्ने यो मैत्रीसंभोगस्तत्र वित्तीर्णो दन्तो दन्तदेशो दन्तक्षतं येन एवंविधेन मया वा नपैव कि
नापराद्धम् । किंतु तादृशपराधो नपैव कृतः । वारय्यः संभावनायां वा । स्वप्नसंभोगे विदो-
पेन दन्तक्षतेन कृत्येति वा । अधरोष्ठस्य मध्यसनीपवर्तिनोः पार्श्वदेशयोः किञ्चिदुच्छ्रितता
सानुप्रसिद्धो गुणः, दन्तक्षतेनाप्युच्छ्रितता भवति । स्वप्ने प्रत्यहं नपैव संनुज्यते ॥

विद्या विदमैन्द्रसुताधरोष्ठे नृत्यन्ति कत्यन्तरनेदभाजः ।

इतीव रेखाभिरपश्रमस्ताः संख्यातवान्कौतुकवान्विधाता ॥ ४१ ॥

विद्या इति ॥ अन्तरनेदभाजः अकान्तरनेदस्तद्विधाः कति विद्याः किंचित्तो विद्या विद-
मैन्द्रसुताधरोष्ठे नृत्यन्ति स्फुरन्ति वाप्रभूपेण पवन्ते इतीव इति स्वप्नेव संदिहानः, इवेति
लोकसंदर्भमिदमित्यर्थः वा, कौतुकवान् अपश्रमः धनरहितो विधता नृणां अधरोष्ठवर्तिनो
रेखाभिः कृत्वा इत्यस्य विद्या विदमन् इति वा विद्याः संख्यातवान्कौतुकवान् । एतन्मया दृष्ट-
तुम्हा रेखा विद्यागणनार्थेनोपेक्षिताः । अन्तरे ओष्ठमप्य इति वा ॥

संनुज्यमानाय मया निशान्ते स्वप्नेऽनुभूता मधुराधरेयम् ।

अतीमलावण्यरदच्छदेत्यं कथं नपैव प्रतिपद्यते वा ॥ ४२ ॥

संनुज्येति ॥ निशान्ते रदनधरे स्वप्नकालमनये वा अथ स्वप्ने मया संनुज्यमाना

१ 'अतीमलकलकलकलकलकलकल' इति तादृशविद्याधरी । २ 'अतीमलकलकल' इति
तादृशविद्याधरी । ३ 'अतीमलकलकल' इति स्वप्न तादृशविद्याधरी । ४ 'अतीमलकलकल' इति
तादृशविद्याधरी ।

कृतोपभोगा इयं मैत्री चुम्बनवशान्मधुराधरा अमृतोष्ठी सुन्दराधरा वानुभूता । इत्थमनिर्वचनीयप्रकारेण असीमलावण्यो निर्मर्यादसौन्दर्यो रदच्छदोऽधरोष्ठो यस्याः सेयं मयैव कथं वा प्रतिपद्यते प्रतीयते । आश्चर्यमेतदित्यर्थः । स्वप्ने यादृशी सुन्दराधरत्वेनानुभूता तादृश्येव जाग्रदवस्थायामपीत्याश्चर्यम् । अत्र हेतुनिशान्तपदम् । 'गोविसर्जनवेलायां दृष्ट्वा सद्यः फलं भवेत्' इति । अथ च या मया मधुरसंयुक्ताधरानुभूता सा निर्मर्यादो लवणरसभावो यस्यैवंविधोऽधरोष्ठो यस्याः सा मयैव कथमनुभूयत इत्याश्चर्यम् । मधुररसलवणरसयोः परस्परविरोधादित्यर्थः ॥

स्मितं वर्णयति—

यदि प्रसादीकुरुते सुधांशोरेषा सहस्रांशमपि स्मितस्य ।

तत्कौमुदीनां कुरुते तमेव निमिच्छय देवः सफलं स जन्म ॥ ४३ ॥

यदीति ॥ एषा स्मितस्य सहस्रांशं सहस्रपरिपूरकं लेशमपि सुधांशोर्यदि चेत्प्रसादीकुरुते चन्द्रस्य प्रसन्ना भूत्वा प्रसादत्वेन स्मितलेशत्वमपि ददाति तर्हि स चन्द्रो देवस्तमेव स्मित-सहस्रांशमेव निमिच्छय अर्थात्कौमुदीभिरेव पूजयित्वा नीराजनं कृत्वा कौमुदीनां जन्म सफलं कृतकृत्यं कुरुते । अत्युत्तमस्य तस्य नीराजनस्थाने तासां भवनयोग्यत्वात् । अन्यदप्युत्तमं चतुस्तमेन वस्त्रादिना नीराज्यते । कौमुद्यस्तस्मितसहस्रांशस्यापि सदस्यो नेति भावः । सहस्रं चासावंशश्चेति व्युत्पत्तिः । सहस्रपूरणोऽंश इति लक्षणया व्याख्येयम् । अन्यथा 'नित्यं शतादि-' इत्यादिना डटस्तमडागमे सहस्रतम इति स्यात् । निपूर्वो मिच्छतिनीराजनैर्यः ॥

श्लोकत्रयेण दन्तपङ्क्तिद्वयं वर्णयति—

चन्द्राधिकैतन्मुखचन्द्रिकाणां दरायतं तत्किरणाद्वनानाम् ।

पुरःसरस्त्वपृषद्वितीयं रदावलिद्वन्द्वति विन्दुवृन्दम् ॥ ४४ ॥

चन्द्रेति ॥ तस्य चन्द्रस्य किरणात् । जालभिप्रायेणैकवचनम् । किरणेभ्यः सकाशाद्वनानां मुखचन्द्रस्य चन्द्रादुत्कृष्टत्वाद्वनानामतिनिविडानां चन्द्राधिकं चन्द्रोत्कृष्टम् एतन्मुखं मैत्रीमुखचन्द्रस्तस्य चन्द्रिकाणां दरायतमीपदीर्घम्, अथ च चन्द्राधिकैतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकाह्मपाणामेव घनानां मेघानां तेभ्यो मेघेभ्यः क्षरणाद्वतोः ईपदायतम् । पुरःसराप्यग्रे-सराणि स्रस्तानि निःस्रतानि पृषन्ति विन्दवः तान्येव द्वितीयानि यस्य तत् विन्दुवृन्दम् रदावलिद्वन्द्वति दन्तपङ्क्तिद्वयमिवाचरति । अग्रनिःसृतविन्दूनां सूक्ष्मत्वादधोदन्तत्वम्, पश्चाद-व्यवधानेन निःसरतां विन्दूनामीपदायतत्वादध्वं दन्तत्वमित्यर्थः । पर्जन्यवशात्पटलान्ता-त्प्रथमनेका विन्दुपङ्क्तिः पतति, तदनु द्वितीया, तथैव संलभेयदायता पतति । तद्वदिदं दन्त-पङ्क्तिद्वयमिति दन्तानामीपदायतत्वं घनत्वं सूक्ष्मत्वं सामुद्रिको गुणः । रदावलिद्वन्द्वतीत्यत्र 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिवाचारे' इति क्तिप् ॥

सेयं ममैतद्विरहातिमूर्च्छातमीविभातस्य विभाति संख्या ।

महेन्द्रकाष्ठागतरागकर्त्रो द्विजैरमीभिः समुपास्यमाना ॥ ४५ ॥

१ 'अत्र विरोधान्नोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'निमित्त' इति पठित्वा 'प्रसिद्धि' इति व्याख्यावं जीवाती । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयो-क्त्युपनास्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सेयमिति ॥ तेषं नैनी नन एतदा सह विरहो विषोगः, तन्नन्या यातिः पीडा तन्नन्या वा मूर्च्छा चैव तनी रजनी तस्या विभातस्य प्रातःकालसमयस्य संवन्धिनो चंध्या विभाति प्रकाशते । कीदृशी—महेन्द्रस्य काष्ठानुत्कर्ष गतः प्राप्तः काष्ठां मर्यादानागतः प्राप्तो वा रागोऽनुरागस्तस्य कर्त्रो वनिका । तथा—जनोभिः प्रत्यक्षदृष्टैर्द्विजैर्दन्तैः सनु-पास्यमाना सेव्यमाना । विभातस्य चंध्येयलिलनेन नैनोदर्शनान्मूर्च्छापगमः सूचितः । प्रातःचंध्यापि प्राचीप्रातलौहित्यवनिका ब्राह्मणैः सेव्यते । 'रजनो यालेनो तनी' इत्यनरः ॥

राजौ द्विजानामिह राजदन्ताः संविप्रति ध्रोत्रियविभ्रमं यत् ।

उद्वेगरागादिमृजावदाताश्चत्वार एते तदवैमि मुक्ताः ॥ ४६ ॥

राजाविति ॥ इह दृश्यमानायां द्विजानां दन्तानां राजौ पटौ एते दृश्यमानाश्चत्वारो राजदन्ता दन्तश्रेष्ठं यद्यत्तात् ध्रोत्रियाणां विभ्रमं विलासमुज्ज्वललक्षणं धारयन्ति तत् तत्तात् मुच्यः । एतावदावदन्तान्मौचिद्यानि अवैले । किंभूताः—उद्वेगरागाः क्रमुकजन्यो लोहितिना स आदिर्पस्य खादिरेर्दृज्या शोधनेन कृत्वा अवदाता उज्ज्वलाः । क्रमुकतया भर्त्ताभूतेन वा क्रमुकेन कृतनार्त्तना दन्ता अत्युज्ज्वला भवन्तीति चतुर्गमेव नार्जनं क्रियते तेषामेव दर्शनविपक्षत्वात् । तदयत्युज्ज्वलतान्मुच्यमानान् दुज्जते । अथ च राजव अन्तः-खलपं येषां ते राजदन्ताः । एवंभूता ब्राह्मणानां पटौ ध्रोत्रियविभ्रमं पठिषावन्तत्वं विप्रति । उद्वेगस्योद्वेजनस्य चित्तवैकृत्यस्य रागस्याभिलषस्य आदिश्चन्द्रेण द्वेषादेश दन्तावैवं लागः, तेन निष्कल्लपाश्च भवन्ति । तद् उक्त्यो वेगो येषां रागादीनाम् इति वा । एवंतिवा ब्राह्मणा मुच्य भवन्तीति दुज्जनेवैलयेः । 'शोभ्या तु पूगः क्रमुद्यो युवाकः खपुरोऽस्य तु । फलमुद्वेगम्' इत्यनरः । दन्तानां राजनो राजदन्ताः राजदन्तादित्यावरणितैः ॥

श्लोकचतुष्टयेन वागीं वगेदति—

शिरीषकोपादपि कोमलाया वेधा विधायाङ्गनशेषनस्याः ।

प्राप्तप्रकर्षः सुकुमारसर्गे सनापयद्वाचि नृदुत्वमुद्राम् ॥ ४७ ॥

शिरीषेति ॥ वेधाः शिरीषस्य कोपात्सुकुमादपि कोमलाया अस्या नैन्या अशेषं चकलमष्टं सुकुमारतरं विधाय निर्माय सुकुमारसर्गे नृदुत्वस्तुष्टौ प्राप्तप्रकर्षः सन् वाचि अस्या एव वाग्यां नृदुत्वमुद्रां सौकुमार्यमुद्रां सनापयत् । ब्रह्मा सुकुमारतरस्यैवदशानि कृत्वा सौकुमार्यमर्यादां नैनीवज्जनेन सनाति नोदवन् । अतिन्युरस्तरपमेति भावः । अन्योऽपि इपि शिल्पे लोत्कर्षं सनाति नयेति ॥

प्रसूनवाणाद्वयवादिनी सा काचिद्विजेनोपनिपत्तिपकेन ।

अस्याः किनात्यद्विजराजतो वा नाधीयते नैक्षमुखा वल्लभ्यः ॥ ४८ ॥

प्रसूनेति ॥ तन्न अत्राद्विजेनो नैक्षमुखा फलमुपादेयानिज्ञातनृहोदिना पिक्केन कोट्टिजेन द्विजेन पत्निना प्रसूनवाणः कानः, तस्य अद्वैतवादिनी सा नैनीकमूरा काचिदपूर्वा उपनिषत् रहस्यग्रन्था, अस्या नैन्या अत्यद्विजराजतो सुखचन्द्रादनादीपते

१ 'अथ लपद्वेषाद्वैकल्य' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ चोक्तमुद्रावन्तलोक्तावन्तरं' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्राद्विजेनोपनिपत्तिपकेन' इति साहित्यविद्याधरी ।

न पठ्यते किम्, अपि तु पठ्यत एव । कपायरसाम्रादिमञ्जरीभक्षणेन पिकस्य मधुरस्वरत्वं सूचितम् । पिकः पञ्चमं स्वरं पठति स भैमीस्वर एवेदानीमपि तेनाभ्यस्यते परं तु नावातीत्यर्थः । कोकिलस्वराधिकभैमीस्वरकर्णनमात्रेण मदनाद्वैतमेव भवतीति भावः । अन्त्येनापि भिक्षामुञ्चा ब्राह्मणेन द्वैतप्रतिपादिका 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादिकोपनिषत् ब्राह्मणश्रेष्ठादधीयते । न विद्यते द्वयं यस्य तद्वयं प्रमूनवाणलक्षणं यद्वयमिति समासः । द्विजराजतः, 'आख्यातोपयोगे' इत्युपादानत्वम् । भिक्षाणां समूहः 'भिक्षादिभ्योऽण्' ॥

पद्माङ्गसम्मानमवेक्ष्य लक्ष्मीमेकस्य विष्णोः श्रयणात्सपत्नीम् ।

आस्येत्तुमस्या भजते जिताब्जं सरस्वती तद्विजिगीषया किम् ॥ ४९ ॥

पद्मेति ॥ सरस्वती अस्या भैम्याः तस्याः सपत्न्या विजिगीषया जेतुमिच्छया, सपत्नीगृहाद्युत्तमं गृहं मम कथंकारं स्यादिति मनीषया सौन्दर्येण जिताब्जं जितपद्ममास्येन्दुं मुखचन्द्रं भजते सेवते । किं वितर्के । किं कृत्वा—एकस्य विष्णोर्भार्यायां श्रयणादात्मनः सपत्नीं लक्ष्मीं पद्मस्याङ्गः कोडः स एव सद्य स्थानं यस्यास्तामवेक्ष्य । चन्द्रोदये कमलसंकोचाच्चन्द्रोऽपि जिताब्जो भवति । यद्वा जितोऽब्जश्चन्द्रो येन चन्द्रेण कमलं जितं सोऽप्यनेन जित इति तदाश्रयणाद्भक्ष्मीर्वाण्यातितरां जितेत्यर्थः । वक्रोक्त्यादिचातुर्यमस्यानेवास्ति नान्यस्यामिति भावः । अन्यापि सपत्नीगृहाद्युत्तमं विलोक्येर्ष्या स्वगृहादि तस्मादयुत्तमं करोति । 'अब्जो जैवातुकः सोमः' इत्यमरः ॥

कण्ठे वसन्ती चतुरा यदस्याः सरस्वती वादयते विपञ्चीम् ।

तदेव वाग्भूय मुखे मृगाक्ष्याः श्रोतुः श्रुतौ याति सुधारसत्त्वम् ॥ ५० ॥

कण्ठ इति ॥ अस्याः कण्ठे वसन्ती वीणावादनं चतुरा सरस्वती यत् विपञ्चीं वीणां वादयते तदेव वीणावादनमेव मृगाक्ष्या मुखे वाग्भूय वाणीत्वेन परिणम्य श्रोतुः श्रुतौ कर्णे सुधारसत्त्वं याति । वीणावन्मधुरस्वरेयमिति भावः । वाग्भूयेत्यत्र च्यन्तत्वाद्भक्ति-संज्ञायां समासः ॥

चिवुकं वर्णयति—

विलोकितास्या मुखमुन्नमय्य किं वेधसेयं सुपमासमाप्तौ ।

धृत्युद्भवा यच्चिवुके चकास्ति निम्ने मनागङ्गुलियन्त्रणेव ॥ ५१ ॥

विलोकितेति ॥ विधिना इयं भैमी सुपमासमाप्तौ मुखनिर्माणशोभासमाप्तौ सत्यां मुखमुन्नमय्य कियदूर्ध्वाकृत्य विलोकितमास्यं यस्या एवंभूता किम् । अलंकरणसमाप्तौ शृङ्गारकारिणि मुखमुन्नमय्यालंकारशोभां विलोकयति, विधिनापि तथैव कृतमिति वितर्कः, अस्या मुखमुन्नमयेति वा योजना । कथं ज्ञातमित्यत आह—यद्यस्मात् मनाक् ईपन्निरे चिवुके हन्वप्रसंधौ धृत्युद्भवाङ्गुलिधारणजन्याङ्गुल्या कृत्वा या यन्त्रणा नियमना चकास्ति शोभते । अतिमार्दवादङ्गुलिधारणादपि हन्वप्रसंधौ निन्नत्वं जातमित्यर्थः । अस्यां स्वभावादेव चिवुकं निन्नं भवतीति ॥

'अत्र समाप्तोक्तिरूपकन्यतिरेकालंकारसंस्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकसमाप्तौ लंकारसंस्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रानुमानोत्प्रेक्षानुप्रासालंकारसंस्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पुनरपि श्लोकनवकेन तावयवं मुखं वर्णयति—

प्रियामुखीभूय सुखी सुधांशुर्जयत्ययं राहुभयव्ययेन ।

इमां दधाराधरविम्बलीलां तस्यैव बालं करचक्रवालम् ॥ ५२ ॥

प्रियेति ॥ अयं सुधांशुश्चन्द्रः प्रियामुखीभूय नैनीमुखत्वं प्रप्य सुखाकारेण परिजन्म राहुभयस्य व्ययेनाभावेन सुखी निश्चिन्तः सन् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । मुखचन्द्रस्य राहुयाथा नास्तीति मुखित्वम् । यतश्चायं चन्द्र एव, तस्मात्तस्यैव चन्द्रस्य बालं वदयत्तदभावि करचक्रवालं किरणमण्डलं इमां प्रत्यक्षाधरविम्बलीलामधरोष्ठविम्बविलानं दधर । चन्द्रतुल्यं मुखम्, उदितमात्ररक्तचन्द्रकिरणतुल्योऽधरोष्ठश्चेति भावः । अन्योऽपि वैरिणः सकाशाद्भीतस्तदीयः परिजनोऽपि भीतः सन् तदनवबोधार्थमन्यनाकारं कृत्वा धारयन्मुखं भवति । बालध लीलां धारयति ॥

अस्या मुखत्यास्तु न पूर्णमास्यं पूर्णस्य जित्वा महिमा हिनांशुम् ।

भूलक्ष्म खण्डं दधदर्धमिन्दुर्भालस्तृतीयः खलु यस्य भागः ॥ ५३ ॥

अस्या इति ॥ पूर्णस्य सर्वावयवपरिपूर्णस्य, अथ च वर्तुलस्य अस्या मुखस्य महिमा श्रेष्ठत्वं कीर्तिः, अथ च चन्द्रापेक्षयाऽधिकपरिमाणत्वं नालु अपि त्वस्त्वित्यर्थः । किन्तु पूर्णमास्यं आस्यं प्रारम्भो यस्य, यदुदये पूर्णिमास्ति, पूर्णिमाया आस्यस्यैव वा तयोभ्यां हिनांशुः पूर्णचन्द्रं जित्वा स्थितस्य । कुतोऽधिकतनत आह—यत्तु यत्नाद् यस्य मुखस्य तृतीये भागोऽंशो भालो ललाटमर्धखण्डं इन्दुः सप्तशकलरूपचन्द्रः । किन्तु इन्दुः—यस्यैव लक्ष्म कलङ्कं दधत् धारयन् । मुखस्य तृतीयो भालो भालो यस्य चन्द्रार्धम्, एकैवार्धं मुखम् । भागोऽर्धचन्द्रतुल्यः, तदधोभागः पूर्णचन्द्रतुल्य इत्यर्थः । चन्द्रादिच्छुषी चन्द्रार्धतुल्यभाला चयमिति भावः । जित्वेत्यनन्तरं स्थितत्वेत्यन्वयादायम् । अन्यथा भिन्नकर्तृकत्वात्तुपपत्तिः ॥

व्यधत्त धाता यदनाज्जनत्याः सम्राजमन्मोजकुलेऽखिलेऽपि ।

सरोजराजौ खजतोऽदतीयां नेत्रानिधेयावत एव तेषाम् ॥ ५४ ॥

व्यधत्तेति ॥ धाता अखिलेऽपि अन्मोजकुलेऽस्मात् सुखदयं सत्त्वायं दृढरश्मिजन-पीयं व्यधत्त पण्डित । अथ च तदपेक्षया सम्मगतिरिति राज्ञे इति सम्राजम् । अथ एव नेत्रानिधेयौ नेत्रसंरक्षकौ सरोजराजौ अन्यजनजापेक्षया नैनीनयनोन्मूले कन्दर्पे जेते यदु-सरोजराजौ अदतीयाननुष्यतन्मुखकमलस्य त्वेभिधेयौ तेषां राज्ञः उरतः । अन्य एव सम्राज्यं न त्वास्मिन् स्थिति नेत्रानिधेयान्तरां सरोजराजान्तरां तेषां स्थितः, किन्तु तदपि अतोऽन्यथापुनरपिप्रमादमन्यतस्य राज्ञोरपि लक्ष्यः । नेत्रोन्मुल्लेखे निमित्तत्वमिति भावः । अन्योऽपि सम्राट् सत्त्वतिः सम्राट् । दिवेदं राज्ञदेव सम्राट् इत्येव वा । राज्ञे

दिवारजन्यो रविसोमभीते चन्द्राम्बुजे निक्षिपतः खलक्ष्मीम् ।

आस्ये यदास्या न तदा तयोः श्रीरेकश्रियेदं तु कदा न कान्तम् ॥५५॥

दिवेति ॥ दिवारजन्योः क्रमेण दिनरात्र्यो रविसोमाभ्यां सकाशाद्भीते भयं प्राप्ते भीते-

भयाद्वा चन्द्राम्बुजे खलक्ष्मीं खशोभां अस्या आस्ये मुखे यदा निक्षिपतः स्थापयतः तदा तयोश्चन्द्रपद्मयोः श्रीर्न । सूर्याद्भीतेन चन्द्रेण दिने चन्द्राद्भीतेन कमलेन रात्रौ यदा खखशोभा भैमीमुखे निक्षिप्ता तदा तद्वयमपि निःशोभं जातम् । अथ च निक्षिपतो न्यासीकृतः, तदा चन्द्राम्बुजयोः श्रीः शोभा नास्ति । इदं तु भैमीमुखं पुनरेकस्य चन्द्रस्य अम्बुजस्य वा श्रिया शोभया कृत्वा कदा कस्मिन्समये दिने रात्रौ वा न कान्तम्, अपि तु दिने रात्रौ च । चन्द्रशोभया कमलशोभया च सशोभम् । चन्द्रस्य शोभा रात्रावेव, न दिने । कमलस्य सा दिन एव, न रात्रौ । भैमीमुखं दिवा रात्रौ च सशोभमित्यर्थः । भैमीमुखं चन्द्रस्य लक्ष्मीरूपं निक्षेपं रात्रौ तस्मै प्रयच्छति दिने भीतत्वात्तस्य, एवं कमलस्य लक्ष्मीरूपं निक्षेपं दिने प्रयच्छति रात्रौ भीतत्वात् । धनादिनिक्षेपोऽपि धनिना यदा याच्यते तदैव दातव्यो भवति न स्थापनीयश्च भवति । यावच्चास्ति तावत्तेनैव स्वस्यालंकारः क्रियते । दिवा चन्द्रदीप्त्या रात्रौ कमलदीप्त्या चात्मानमलंकरोतीत्यर्थः ॥

अस्या मुखश्रीप्रतिविम्बमेव जलाच्च तातान्मुकुराच्च मित्रात् ।

अभ्यर्थ्य धत्तः खलु पद्मचन्द्रौ विभूषणं याचितकं कदाचित् ॥ ५६ ॥

अस्या इति ॥ खलुप्रेक्षते । पद्मं चन्द्रश्चोभौ तातात् पितुर्जलान्मित्रान्मुकुरादादर्शाच्चा-

भ्यर्थ्य, अर्थात्प्रतिविम्बमेव याचिन्वा अस्या भैम्या मुखश्रीप्रतिविम्बमेव सशोभमुखप्रतिविम्बलक्षणमेव याचितकं याज्ञया प्राप्तं विभूषणं कदाचित् दिने रात्रौ च धत्तः धारयतः । जलोत्पन्नत्वात्पद्मस्य पिता जलम् । वृत्तत्वोद्भवत्वादिगुणयुक्तत्वाद्वर्षणस्य चन्द्रसखत्वम् । पितृमित्राभ्यां याचितं दीयते याचितकालंकारः । कदाचिद्भ्रियते न सर्वदा । उदके यदा प्रतिविम्बितं भैमीमुखं तदैव पितरं जलं याचिन्वा दिने कमलं शोभते । दर्पणे यदा प्रतिविम्बितं भैमीमुखं तदैव दर्पणं मित्रं याचित्वा रात्रौ चन्द्रः शोभते नात्यर्थतयोः शोभेत्यर्थः । भैमीमुखप्रतिविम्बेनापि सदृशौ यदि पद्मचन्द्रौ न भवतः तदा भैमीमुखसदृशौ कुतस्तरां भवेताम्, अपि तु न कुतोऽपीति भावः । चो परस्परसमुचये । याचितकं याचितेन प्राप्तमित्यर्थे 'अपमित्ययाचिताभ्यां कर्कनां' इति कर्त्तुं ॥

अर्काय पत्ये खलु तिष्ठमाना भृङ्गैर्मितामक्षिभिरम्बुकेलौ ।

भैमीमुखस्य श्रियमम्बुजिन्यो याचन्ति विस्तारितपद्महस्ताः ॥ ५७ ॥

अर्कायेति ॥ अर्काय सूर्याय पत्ये प्रियाय तिष्ठमानाः खप्रकाशनेन सूर्यं स्वीयं भागं ज्ञापयितुकामा अम्बुजिन्यः अम्बुकेलौ जलक्रीडासमये भृङ्गरूपैरक्षिभिर्नैत्रैः कृत्वा मितां ज्ञातां भैम्या एव मुखस्य श्रियं विस्तारिताः पद्महस्ता हस्ता यानिस्ता एवंभूताः सत्यो भैमी न्ति । खलुप्रेक्षते । अस्तपतिः सूर्योऽधुना समागमिष्यतीति त्वन्मुखशोभयापि क्षिरा जल इति भैमीमुखं शोभां भैमी याचन्त इत्यर्थः । कमलभैमीमुखयोः सर्वथा साम्यं

१ 'अथ यथा संत्यजतस्तदोक्तिनानोक्तित्वेतिरेकादर्थः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ श्रियोक्तिवधातंसत्यजतस्तदोक्तित्वेतिरेकादर्थः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नास्तीति भावः । अन्योऽपि स्तानिनि हस्तं प्रसार्य इकच्छया याचते । अन्यप्यन्यरीदनलंकारं
स्वालंकरणार्थं हस्तौ प्रसार्य याचते । क्रीडास्तनये चावितनवस्थं प्रमुखा रीयते । अर्चाय
'आपहुइ' इति संप्रदानत्वम् । तिष्ठाना, 'प्रकाशानस्येवाहवयोध' इत्यात्मनेपदम् । स्वीयं
भवं ज्ञापयितुमिति हेतौ वा ज्ञानच् । चाविर्दिष्टेर्मा ॥

अस्या मुखेनैव विजित्य नित्यस्पर्धो मिलत्कुङ्कुमरोपनासा ।

प्रसह्य चन्द्रः खलु नह्यमानः स्यादेव तिष्ठत्परिवेपपाशः ॥ ५८ ॥

अस्या इति ॥ अस्या मुखेनैव नित्यस्पर्धो सदा स्पर्धनान्वन्दो विजित्य पराभूय खलु
निश्चितं प्रसह्य हठात् नह्यमानो बध्यमान एवाधुनापि तिष्ठन् परिवेप एव पाशो बन्धनरज्जुपत्यै-
वंविधः स्याद्भवेत् । नान्यथैतद्वदत इत्यर्थः । किंभूतेन मुखेन-उद्धर्तनार्थं मिलत्संलग्नं कुङ्कु-
मं तदेव रोपनाः क्रीडलौहित्यं यस्मिन्, मिलन्तो कुङ्कुमरूपा रोपना यस्मिन्निति वा । मैनामु-
खस्पर्धया सापराधवन्दो मुखेनैव जित्वा परिवेपनिषेण बद्ध इत्यर्थः । चन्द्रोऽपि मैनामुख-
नानो न भवतीति भावः । अन्योऽपि स्पर्धनानं रोपारणः सन् हठाद्विजित्य निदनाति ।
सोऽपि बद्ध एव तिष्ठतीति । खलुप्रेक्षायां वा । नह्यमान इव इति ॥

विधोर्विधिर्विन्ध्यशतानि लोपंलोपं कुहूरात्रिषु नातिनाति ।

अमङ्गुरश्रीकममुं किमस्या मुखेन्दुमस्याप्यदेकदोषम् ॥ ५९ ॥

विधोरिति ॥ विधिः नातिनाति प्रतिमासं कुहूरात्रिषु नष्टेन्दुकलानावात्सरात्रिषु विधो-
वन्द्यस्य विन्ध्यशतानि बहूनि नन्दकानि लोपंलोपं मिलप्य मिलप्य अमङ्गुरश्रीकमनिधरदो-
निमं प्रत्यक्षदृश्यमस्या मुखेन्दुं मुखचन्द्रं एकदोषं एकधातौ रूपध तथाभूतमस्याप्यदेकदो-
षतान् किम् । अनावात्स्यायां सर्वथा चन्द्रादर्शनार्थमनुप्रेक्षा । क्षमितावन्द्यविन्ध्यनां स्थानेऽ-
विनधरसोमत्वात्तत्कार्यकारित्वाच्चात्मा मुखलक्षणनिन्दुं स्थापितकालित्वार्थः । क्षमितावन्द्ये
चन्द्रो मुखतुल्यो न भवतीति भावः । अन्योऽपि कालः स्वप्नेनैव कुर्वन् वस्तु अनुत्तमं काला-
पिनास्य सुन्दरतरं स्थापयति । अथ च सुत्रेणापि सहस्राणां मध्ये कालवित्तरूपानि
विद्युप्येकदोषः क्रियते । यथैकः शिष्यते स तत्कार्यकारी भवति । लोपंलोपम्, 'आत्मदेव्ये
पशुष्व' इति पशुम् ॥

कपोलपत्रान्नकरात्तकेतुर्व्यूयां जिगीर्षुर्धनुषा जगन्ति ।

इहायलम्प्यास्ति रतिं मनोभू रज्यद्रयस्यो मधुनाधरेण ॥ ६० ॥

कपोलेति ॥ मनोभूः कानो एति प्रीतिम्, अथ च खत्रिपानवल्म्व्यशोडस्य तथा
तद् १६ मैनीमुखेऽस्ति । किंभूतः—कपोलविधितत्तत्रवजोस्यन्नकरात् तकेतुः तविष्टः ।
तथा—तुर्वैव धनुषा जगन्ति जिगीर्षुः । तथा—अधरेणैष्टल्लयेन मधुना इवनेव इत्या-
रज्यन् वस्तुसंगी यत्सो वस्तुलक्षणं मित्रं यत् । अधरेण अधरसंज्ञित्या मधुना रज्येन
इत्या रज्यन् शोभो यत्सो नरवष्टदेवत्तरादथ एव यत् । मैनीमुखे तकेतुस्यविष्ट-

१ 'अथ खत्रिपानवल्म्व्यशोडस्य' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ तुर्वैवधनुषा' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ अधरेणैष्टल्लयेन मधुना' इति साहित्यविद्याधरी ।

दर्शनादत्र मदनो वसतीत्यनुमीयत इत्यर्थः । भैमीमुखावलोकनात्सबलस्य कामस्योत्पत्तिर्भवतीति भावः । रज्यदिति, 'कुविरजोः—' इति श्यन्परस्यैपदे ॥

श्लोकपञ्चकेन कर्णौ वर्णयति—

वियोगवाष्पाञ्चितनेत्रपद्मच्छद्मार्पितोत्सर्गपयःप्रसूनौ ।

कर्णौ किमस्या रतितत्पतिभ्यां निवेद्यपूपौ विधिशिल्पमीदृक् ॥ ६१ ॥

वियोनेति ॥ अस्या कर्णौ रतिश्च तत्पतिः कामश्च ताभ्यां निवेद्यस्योपहारस्य संवन्धिनौ पूपौ मण्डकौ ईदृक् किं विधिशिल्पं ब्रह्मनिर्माणम् इति संभावना एतदर्थं ब्रह्मणा किमेतौ निर्मितावित्यर्थः । किंभूतौ—वियोगजनेता ये वाष्पा अश्रूणि तैरञ्चितस्य पूजितस्य नेत्रपद्मस्य छद्मना व्याजेनार्पिते वितीर्णं उत्सर्गार्थं दानार्थं पयःप्रसूने जलपुष्पे यथोक्तौ । अश्रु दानजलम्, नेत्रे च दानपुष्पे ययोः समीपे तिष्ठतः । नैवेद्यसमीपे जलपुष्पे भवतः । आकर्षणेनैवत्वादित्यर्थः । कर्णदर्शनादपि मदनोत्पत्तिरिति भावः । 'पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्' इत्यमरः । निवेद्यम्, अर्हार्थं ण्यत् ॥

इहाविशद्येन पथातिवक्रः शास्त्रौघनिष्यन्दसुधाप्रवाहः ।

सोऽस्याः श्रवःपद्मयुगे प्रणालीरेखैव धावत्यभिकर्णकूपम् ॥ ६२ ॥

इहेति ॥ अतिवक्रो वैपम्यादतिकुटिलो व्यङ्ग्यगूढार्थयुक्तो दुर्बोधोऽनृजश्च शास्त्रौघस्य शान्त्रसमूहस्य निष्यन्दः सारभाग एव सुधाप्रवाहो येन पथा इह अस्याः कण्ठकूपेऽविशत्स पन्था अस्या भैम्याः श्रवःपद्मयुगे कर्णताटद्वन्द्वे प्रणालिकाया रेखेवाभिकर्णकूपं कर्णरन्ध्रं लक्ष्मीकृत्य कर्णकूपसंमुखं वा धावति । यादृशी प्रणालिका तादृश एव प्रवाहो भवति । अत्र च ताटद्वन्द्वप्रणालिके कुण्डलाकारवाटके, अतस्तत्र गच्छन्प्रवाहोऽपि वक्रो युक्तः । यद्वा वक्रगामिनो हि प्रवाहस्य प्रणालीरूपो मार्गो वक्र एव भवति, कूपं चानुधावति । अतो वक्र-कर्णरेखारूपया प्रणाल्या कृत्वा वक्रः शास्त्रसुधाप्रवाहः कर्णयुगे भैम्यां वा प्रविष्ट इत्यर्थः । वक्रोक्तिः सुधारूपा भवति, सकलकुलाप्रवीणेत्यमिति भावः । निष्यन्दत इति निष्यन्दः । पक्षे पचाद्यच् । 'अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेः—' इति पत्वम् । अभिकर्णकूपमिति 'लक्षण-नाभिप्रती आभिमुख्ये' इति समासः ॥

अस्या यदष्टादश संविभज्य विद्याः श्रुती दधतुरधर्मधर्मम् ।

कर्णान्तर्दत्तकीर्णगभीररेखः किं तस्य संख्यैव नवानवाङ्कः ॥ ६३ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः श्रुती कर्णौ अष्टादश विद्याः संविभज्य द्विधाकृत्य यदधर्मधर्मं प्रत्येकं धारयामांसतुल्यार्थस्य कर्णान्तः कर्णमध्ये उत्कीर्णां उद्धृता गभीरा निम्ना रेखा यस्य एवंभूतो नवसंख्याद्योतकोऽष्टौ नवा अपूर्वार्थरूपा संख्या किं न, अपि तु भवत्येव । नवसंख्याका विद्या एका श्रुतिधारयति, अपरापि नवसंख्याका इति द्योतनार्थं ब्रह्मणैव कर्णमध्ये रेखा-रूपोऽष्टादशार्थगणनानुरूपो नवाङ्को निर्मित इत्यर्थः । तस्यैवाधेसंख्या नवा किं नवाङ्क इत्यर्थः इति वा । नवेति निषेधार्थः । अस्याः कर्णरेखा नवाङ्कतुल्या सदङ्कुनेति भावः ॥

१-अत्राविशद्योक्तिरूपकालंकारी इति साहित्यविद्याधरी । २-अत्र च्छेदयानुपासकप्रकारमुक्त्य-
शाङ्केयः इति साहित्यविद्याधरी । ३-अत्राङ्कतुल्यानाङ्केयः इति साहित्यविद्याधरी । ४-अत्र
च्छेदयानुपासकप्रकारालंकारी इति साहित्यविद्याधरी ।

मन्येऽमुना कर्णलतामयेन पाशद्वयेन च्छिदुरेतरेण ।

एकाकिपाशं वरुणं विजिग्येऽनङ्गीकृतायास्तती रतीशः ॥ ६४ ॥

मन्य इति ॥ रतीशः कानोऽमुना एतदीयेन कर्णलतामयेन छिदुरेतरेण दृढतरेण पाश-
द्वयेन पाशरूपशस्त्रद्वयेन कृत्वा एक एव एकाकी पाशो यत्सर्वविधं वरुणं सुखेन विजिग्ये
जितवान्नन्ये । किंभूतः—न अङ्गीकृता आयास्ततः श्रमसाहित्यं येन । पाशद्वयेनैकस्य
पाशस्य जयः सुकर इत्यायासराहित्यम् । कर्णयुगं दृष्ट्वा वरुणादयः सर्वेऽपि कानपरवशा
भवन्तीति भावः । 'पाशो बन्धनशस्त्रयोः' इत्यमरः । विजिग्ये, 'विपराभ्यां जेः' इति तैङ् ॥

आत्मैव तातस्य चतुर्भुजस्य जातश्चतुर्दोषचितः सरोऽपि ।

तच्चापयोः कर्णलते ध्रुवोर्ज्यं वंशत्वंगंशौ चिपिटे किमस्याः ॥ ६५ ॥

आत्मेति ॥ सरोऽपि तस्माच्चतुर्दोः—चत्वारो दोषो बाहवो यस्य एतादृश उचितो युक्तः ।
यतः—चतुर्भुजस्य कृष्णस्य तातस्य पितुरात्मैव स्वरूपमेव । 'आत्मा वै पुत्रनानात्रि' इति
श्रुतेः पितुः सदृशः पुत्रो युक्त एव । तस्य चतुर्भुजस्ये अस्या ध्रुवोत्तनापयोर्ध्रुवरूपोर्द्वयोः
स्तरधनुषोः चिपिटे विस्तृते कर्णलते एव वंशत्वंगंशौ वेणुत्वंगभाणौ ज्ये किम् । मन्दा ध्रुवो
कानधनुषा । कर्णौ नाभ्यौ । द्वयोर्धनुषोर्माँर्वाद्यं युक्तम् । निर्व्यापारस्य धनुषोऽवतारिता नाभ्यौ
कोणे तिष्ठति, कर्णलते अपि ध्रुवधनुषोः कोणे वर्तते इत्यर्थः । 'चिपिटा' इत्यपि पाठः ॥

ग्रीवां वर्णयति—

ग्रीवाद्भुतैवावदुशोभितापि प्रसाधिता नागवकेन सेयम् ।

आलिङ्गयतामप्यवलम्बमाना सुरुपताभागखिलोर्ध्वकाया ॥ ६६ ॥

ग्रीवेति ॥ सेयं ग्रीवा अद्भुतैव आश्चर्यमूर्तैव अर्थाद्भूम्याः । अद्भुतत्वमेव विशेषणैरह—
किंभूता—अवदा कृकाटिकग्रीवापुरोभागेनालंकृता । अपिः समुदये । नागवकेनाधराख्येन
हारविशेषेण वा प्रसाधिताऽलंकृता । तथा—आलिङ्गयतामपि आलिङ्गनयोग्यमनतिशयन्दर्शनव-
लम्बमाना आश्रयन्ती । अत एव सुरुपतां शोभनरूपत्वं भजत्वाप्रयति एवंविधोऽखिल
ऊर्ध्वकायः शरीरोर्ध्वदेशो यथा । कण्ठस्तान्दर्यात्सकलः शरीरोर्ध्वदेशः शोभते । इदृशी ग्रीवा
नान्यस्या इत्यर्थः । असुरुपताभागतिप्रियत्वात्प्रणुरूपताभागखिलोर्ध्वकायो यथा ऊर्ध्वेति वा ।
याऽवदुशोभिता न ता नागवकेन बालेन प्रसाधितेति विरोधादावर्थम् । अथ च पाशलिङ्गपत्नी
नर्दलविशेषत्वं तद्रूपलनपलम्बते ता सुरुपतामनोऽखिला ऊर्ध्वका मुदप्रविशेता यस्या यथा
या । 'दृशीतक्याकृतिस्त्वद्वीरो यवनध्वस्तधोर्ध्वकः । आलिङ्गयैव गोपुच्छकरः' । 'मुदप्र-
विशेता मेदास्तद्व्यालिङ्ग्योर्ध्वकास्त्रयः' इत्यमरः । 'सुरुपता' इति पाठो वा । ग्रीवया कृकाट-
कृतत्वेकपदे मैत्रीविशेषणानि । 'अवदुर्गता कृकाटिका । अर्धशरीरं नागवकः' इत्यमरः ।
'नपेन्नागवको बाले हरमेदे कुपूरये' इत्यमरकलेः ॥

कण्ठं वर्णयति—

कथित्यगानप्रियवाद्सत्यान्वत्या त्रिधाता त्रिधाताधिकष्टम् ।

रेखाप्रपन्थास्तमिषादनीपां यत्ताय सोऽयं विदनाज मीनाः ॥ ६७ ॥

१ 'अथ षष्ठेऽनुप्रासपदुपमेकादशः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ षष्ठेऽनुप्रासपदुपमेकादशः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ षष्ठेऽनुप्रासपदुपमेकादशः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ षष्ठेऽनुप्रासपदुपमेकादशः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कवित्वेति ॥ विधाता अस्या अधिकणं कण्ठे कवित्वं गानं प्रियवादः प्रियवचनं सत्यं वा एतानि चत्वारि व्यधित रचितवान् । कुतो ज्ञातमित्यत आह—सोऽयं विधाता कण्ठे रेखात्रयस्य न्यासस्य मिषाच्चतुर्णामभीपां कवित्वादीनां पृथग्वासाय स्थित्यर्थं सीमाश्रितस्यो विषमाज विभक्तवान् । रेखात्रयेण चत्वारि स्थानानि भवन्ति । कवित्वादिकलावती कम्बु-कण्ठी चेयमिति भावः । 'रेखात्रयाद्धिता ग्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्यते' ॥

श्लोकद्वयेन बाहू वर्णयति—

बाहू प्रियाया जयतां मृणालं द्वन्द्वे जयो नाम न विस्मयोऽस्मिन् ।

उच्चैस्तु तच्चित्रममुष्य भग्नस्यालोक्यते निर्व्ययनं यदन्तः ॥ ६८ ॥

बाहू इति ॥ प्रियाया बाहू मृणालं जयताम् । अनुमतमेतत् । यतोऽस्मिन् भुजलक्षणे द्वन्द्वे जयो नाम यत् स न विस्मयः । अतिगौरवात्(त्वा)दतिमृदुत्वाच्च बाहुभ्यां मृणालं जितम् । किमाश्चर्यमित्यर्थः । अथ च द्वाभ्यामेकः सुखेन पराजीयते । अथ च द्वन्द्वे युद्धे जयो भवत्यत्र नाश्चर्यम् । एकस्य युद्धे जयो भवत्येव । तच्च तत्पुनरुच्चैरतिशयितं चित्रमाश्चर्यम् । यत् भग्नस्य जितस्यामुष्यान्तरन्तःकरणं निर्व्ययनं व्यथारहितमालोक्यते । पराजितस्यान्तःकरणं सव्ययं भवति, अस्य तु नेत्याश्चर्यम् । द्विधाकृतमृणालमध्ये छिद्राणि दृश्यन्ते । भैमीभुजौ मृणालादपि गौरतरौ । कोमलतराविति भावः । 'द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः', 'छिद्रं निर्व्ययनम्' इत्यमरः । पक्षे निर्गतं व्यथनान्निर्व्ययनम्, 'निरादयः—' इति तत्पुरुषैः ॥

अजीयतावर्तशुभंयुनाभ्यां दोभ्यां मृणालं किमु कोमलाभ्याम् ।

निःसूत्रमास्ते घनपङ्कमृत्सु मूर्तासु नाकीर्तिषु तन्निमग्नम् ॥ ६९ ॥

अजीयतेति ॥ आवर्तं दक्षिणावर्तं शुभंयुः शुभान्विता रमणीया नाभिर्भ्रम्यास्त्रया भैम्या कोमलाभ्यां दोभ्यां भुजाभ्यां कृत्वा मृणालमजीयत पराजितम् । किमु संभावनायाम् । अत एव निःसूत्रं निर्व्ययस्थं स्फूर्तिरहितं निरुपायं सत् । अथ च तन्तुरहितं तन्मृणालं घन-पङ्कमृत्सु निविडकर्ममृत्तिकास्पासु मूर्तासु शरीरधारिणीषु अकीर्तिव्ययशःसु निमग्नं किमु नास्ते, अपि तु ताभ्यां जितत्वाद्वैवंविधमास्ते । अयशसः श्यामरूपत्वान्मृदूपलम् । अति-कोमलं मृणालं तन्तुरहितं भवति । अन्वोऽपि केनचिज्जितो निरुपायः सन्नकीर्तिषु निमग्न्य तिष्ठति । कोमलमपि मृणालं भैमीभुजसदृशं नेति भावः । 'सूत्रं तु सूचनाग्रन्थे सूत्रं तन्नु-व्यवस्ययोः' इति विध्वः । शुभंयुः, मत्वर्थे 'अदृशुमनोयुर्षै' ॥

श्लोकत्रयेण पाणि वर्णयति—

रज्यन्नसस्याङ्गुलिपञ्चकस्य सिपादसौ हैह्रुलपद्मतूणे ।

हैमैकपुद्गाल्ति विशुद्धपर्वा प्रियाकरे पञ्चशरी सरस्य ॥ ७० ॥

रज्यदिति ॥ असौ प्रलङ्घयद्या सरस्य पञ्चशरी रज्यन्तः स्वयमेव रक्षा भवन्ती नन्वा यस्य अङ्गुलीनां पञ्चकस्य सिपाद्यानाम् प्रियाया भैम्याः करे अस्ति । किंभूते—रङ्ग-ल्लत् हैह्रुलं हैह्रुलेन रक्तं पद्मं तज्जनिता यत्पूण द्युपिस्तद्रूपे । किंभूता पञ्चशरी । हेमाः सुवर्णमेवा एके भेदाः पुद्गा सुनानि यस्याः सा । तथा—विशुद्धानि ऋजूनि पर्वाणि ग्रन्थयो

१ 'अथ चैक्यनुभासपद्मलङ्कारो' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ सनासोऽङ्गिहेमाश्चर्यो' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ चैक्यनुभाससनासोऽङ्गिरुद्रहेमाश्चर्यो' इति साहित्यविद्याधरी ।

यस्याः सा । नदनस्य पुष्पाद्युपलब्धिरपि पुष्पनयः । तच्च पुष्पं सान्द्राद्रुत्पन्नमेव । इदु-
धियं हिङ्गुलेन रज्यते । करस्येधुधितं, पद्माङ्गुलीनां पद्मबाणीतं, रत्नतानां च सुवर्णपुष्प-
तन्, उभयोरपि विदुश्चरन्वेषत्तन् । अत्युत्तमं च सुवर्णं रत्नं भवति । मैत्रीकराङ्गुलीद्वयना-
त्कामप्रादुर्भावो भवतीति प्रतिपानिवर्गने पदधारतन् । हैङ्गुलन्, 'तेन रत्नन्-' इत्यन् । पद्म-
सरो, समहारे 'द्विगोः' इति धैप् ॥

अस्याः करस्पर्धनगर्धनद्विर्चालित्वनापन्खलु पल्लवो यः ।

भूयोऽपि नानाधरत्नान्यगर्वं कुर्वन्कथं वास्तु न स प्रवालः ॥ ७१ ॥

अस्या इति ॥ यः पल्लवोऽस्याः करस्पर्धनस्य पानितधायां गर्धननिलयत्वेन ऋद्धिर-
द्विक्रयं यस्य, पद्मा सर्धने गर्धनद्विरनिलयस्यृद्धिर्यस्य, मैत्रीनागिन्यां तुभ्योऽहमेति विते
धत्ते, एवंविधः सन् पालत्वं नवीनतनापत्तत्तु । यत्ताम्रवीनस्यैव तस्य रच्छाताम्रिनाम्ना-
ईतन् । अप च पालजनदत्तं प्राप्तम् । स्वपेक्षयाधिकेन मैत्रीपानिना सह स्पर्धनतयाद् । अप
च स्वयं पदो लवः पद्मधरणावयवः पानिना सह यदा स्पर्धते तदा च नृत्तं एव, पानेरुत्त-
मजातस्य चातिनिष्ठतादित्यर्थः । स पल्लवो भूयः पुनरप्यधरत्नान्यगर्वं ओष्ठुत्तोऽस्मिन्ति गर्वं
कुर्वन् प्रकृष्टो बालोऽतिनूतनः कथं वा नास्तु, अपितु तादृश एव भवतु । अप य नृत्तः कथं
नास्तु । यः पानिन्यां सान्यं न लेने स नान्यपेक्षयातिरिक्तत्वाधरत्न सान्यलेच्छन् प्रवालः
प्रकृष्टो नृत्तः कथं न, अपितु नृत्तर इत्यर्थः । नानेत्युपहासे । स्वपेक्षयादप्यतिरिक्तं मैत्री-
कराविति भावः । अथस्पर्धनं प्राप्तमिदम् । 'नृत्तेऽन्येऽपि बालः तादृ' इत्यनयो ॥

अस्यैव सर्गाय भवत्करस्य सरोजसृष्टिर्मेन हस्तलेखः ।

इत्याह धाता हरिणक्षणायां किं हस्तलेखीकृतया तयास्यान् ॥ ७२ ॥

अस्यैवेति ॥ पाता अस्यां हतिपेक्षणायां मैत्र्यां हस्ते लेखीकृतया जिघ्रित्वा, अप च
अन्यत्तया तया सरोजसृष्ट्या कृत्वा इत्याह किं पूर्वोक्तं ब्रूते किम् । इति किम्—हे मैत्री,
अस्य भवत्करस्य तत्तामेव सर्गाय निर्माणाय सरोजसृष्टिर्मेन हस्तलेखोऽस्मिन्मूर्तिः ।
हस्तयोः कनकादप्यतिरिक्तपद्मं, लक्ष्मणभूतरेखादप्यतिरिक्तपद्मं च स्मृतम् । अन्योऽपि
पूर्वं हस्तलेखां करोति पद्मालुवरतरं वास्तु निर्माति ॥

पद्मिः सारंगसरो कुर्वी वरेपति—

किं नर्मदाया नम लेपनस्या हस्यानितो बाहुलतानुपाली ।

कुर्वी किमुत्तस्यतुरन्तरीपे सरोजगुण्यत्तरयाल्पवारः ॥ ७३ ॥

किमिति ॥ अमिहः पार्श्वद्वये इत्याह सरोजयोग्या । सरोजं नम नर्मदाया रश्मिभवेन
उपरया अस्या मैत्र्याः सर्वं बाहुल्यतया सुखीति निर्दिष्टे संनयः । नर्मदाया नन्दन-
व्यपेऽपि सुखी इत्याह भवति हस्यानितो नर्मदा, उभयैरेखा बाहुवरस्य सुखीति संन-
यते । अस्याः कुर्वी अमरस्ये द्वये विमुक्त्युत्तरयाल्पवारः । किमुत्तः—सरोज-
गुण्यत्तरया

१ 'अङ्गुलीद्वयं' इति तादृशविधायी । २ 'मैत्रीनागिन्यां' इति तादृशविधायी ।
३ 'मैत्रीनागिन्यां' इति तादृशविधायी । ४ 'मैत्रीनागिन्यां' इति तादृशविधायी ।
५ 'मैत्रीनागिन्यां' इति तादृशविधायी ।

तारुण्यतेजसा कृत्वा शुष्यत्तरमतितरां विनश्यदवस्थं बाल्यमेव वार्जलं यस्याः । बाल्यनाशा-
त्तारुण्योद्गमाच्च द्वीपतुल्यावत्युच्चौ कुचावस्या इति भावः । जलशोषान्नर्मदायां द्वीपयोर्हन्मज्जनं
युक्तम् । बाहुलता इति पृथग्वा । 'आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि' इत्यमरः । अन्तरीपे 'अन्तर-
पसर्गेभ्योऽप ईत्', 'ऋक्पूर्व-' इति समासान्तः ॥

तालं प्रभु स्यादनुकर्तुमेतावुत्थानसुस्थौ पतितं न तावत् ।

परं च नाश्रित्य तसं महान्तं कुचौ कृशाङ्ग्याः स्वत एव तुङ्गौ ॥ ७४ ॥

तालमिति ॥ तालफलं द्विविधम्, पतितमपतितं च । तालं कर्तुं एतौ कृशाङ्ग्या भैम्याः
कुचौ अनुकर्तुं प्रभु समर्थं स्यात् । यतः—पतितं भैम्या कुचावनुकर्तुं न तावत्प्रभु समर्थम् ।
यत् उत्थानेन परस्परसंश्लेषोद्गमनेन सुस्थौ । निरन्तरत्वेन सुन्दरावित्यर्थः । तस्य पतितत्वा-
त्तयोस्तत्तत्त्वात्साम्यं न युज्यत इत्यर्थः । अन्योऽपि पातित्यदोषयुक्तोऽन्यं सुकृतिनं समीकर्तुं
न शक्नोत्येवेत्यर्थः । द्वितीयस्यापतितस्याप्यसामर्थ्यमाह—परम् अतिशयेन महान्तसुचम्,
अथ च परमन्यं उच्चं तालवृक्षमाश्रित्य तुङ्गमपि कुचौ समीकर्तुं न समर्थम् । यतः कुचौ
स्वत एव परानपेक्षमेव तुङ्गौ उच्चतरौ । स्वतस्तुङ्गस्य पराश्रयेण तुङ्गस्य च कुतः साम्यम् ।
तालफलादप्यतिवृत्तावुच्चतरौ च भैमीकुचाविति भावः ॥

एतत्कुचस्यार्धितया घटस्य ख्यातस्य शास्त्रेषु निदर्शनत्वम् ।

तस्माच्च शिल्पान्मणिकादिकारी प्रसिद्धनामाजनि कुम्भकारः ॥ ७५ ॥

एतदिति ॥ एतस्या भैम्याः कुचस्यार्धितया स्तनस्यर्धया ख्यातस्य प्रसिद्धस्य घटस्य
न्यायशास्त्रादिषु 'यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटः' इति, 'यन्नित्यं न तदकृतकमपि न यथा
घटः' इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निदर्शनत्वं दृष्टान्तत्वमजनि जातम् । प्रसिद्धस्य हि दृष्टान्त-
त्वम् । अन्योऽप्यप्रसिद्धः प्रसिद्धस्यर्धया ख्यातो भवति । मणिकादिकारी अलिङ्गरादिकारी
च तस्माच्छिल्पात् भैमीकुचस्यार्धितनिर्माणदेव प्रसिद्धं नाम यस्यैवंविधः सन् कुम्भका-
रोऽजनि जातः । मणिकादिकारित्वान्कुम्भकारस्य कुम्भकारत्वप्रसिद्धिर्न किन्तु भैमीकुचस्यर्धया
ख्यातस्य कुम्भस्य निर्माणात्कुम्भकारत्वप्रसिद्धिः । नान्यत्किञ्चित्कारणम् । 'वरं विरोधोऽपि
समं महात्मभिः' इति भारविचरणात् । कुम्भपरिमाणावेतत्कुचाविति भावः । 'अलिङ्गरः
स्यान्मणिकः' इत्यमरः ॥

गुच्छालयस्वच्छतमोदविन्दुवृन्दाभमुक्ताफलफेनिलाङ्गे ।

माणिक्यहारस्य विदर्भमुमृष्योधरे रोहति रोहितश्रीः ॥ ७६ ॥

गुच्छेति ॥ माणिक्यमयस्य हारस्य रोहितश्रीः लोहिता कान्तिः विदर्भमुमृष्योधरे
भैमीकुचे रोहति प्रादुर्भवति । किंभूते—गुच्छो हारविशेष आलय आश्रयो येषां तानि
स्वच्छतमानि निर्मलतराणि उदविन्दुवृन्दवज्जलविन्दुसमूहवदाभा येषां तानि मुक्ताफलानि
तैः फेनिलः केनयुक्त इव उज्ज्वलतरोऽद्वौ नव्यो यस्य । मुक्ताहारमाणिक्यहारान्यां भैमीकुचं

१ 'अथ चेकानुमानोपेक्षाकारो' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ काव्यलिङ्गविरोधानात्
सनात्तोनलप्रेकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातन्त्रे संन्य इति रूपकानिगुयोक्तित्वात्
छिन्नाशुलप्रेकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।

शोभते इति भावः । अथ च पयोधरे नेत्रे रोहितश्रोः ऋजुशङ्खधनुःशोभा प्रादुर्भवती-
त्युक्तिः । 'हारनेदा दष्टिनेदादुच्छगुच्छार्थगोत्तनाः', 'इन्द्रायुधं शङ्खधनुस्तदेव ऋजु रोहि-
तम्', 'रोहितो लोहितो रक्तः' इत्यनरः । फेनिलः, नलर्थे 'फेनादिलब्ध' इतीलब्धः ॥

निःशङ्कसंकोचितपङ्कजोऽयमस्यामुदीतो मुखमिन्दुविम्बः ।

चित्रं तथापि स्तनकोकयुग्मं न लोकोमप्यञ्चति विप्रयोगम् ॥ ७७ ॥

निःशङ्केति ॥ यदेतन्मुखं अस्यां मैम्यामयं इन्दुविम्ब एवोदीतः । किन्तुतः—निःशङ्कं
यथा तथा बलात्कारेण संकोचितानि निनीलितानि, अथ च जितानि कमलानि येन । इदं
मुखं न, किन्तु चन्द्रोऽयमित्यर्थः । चन्द्रेण हि कमलानि संकोच्यन्ते । मुखनैकव्याप्तं कुचितं
कमले एवैते, नतु कुचावित्यर्थः । तथाप्युदितेऽपि चन्द्रे स्तनलक्षणं कोकयुग्मं चक्रवाक-
युग्मं कर्तुं लोकोमप्यल्पमपि विप्रयोगं वियोगं नायति न प्राप्नोति । मिलितमेव यत्तिष्ठति
तच्चित्रनाथर्थम् । चक्रवाकयुग्मं चन्द्रोदये वियोगं प्राप्नोति, कुचलक्षणं नेत्याथर्थम् । चक्र-
वाककमलकलिकाकारावतिचंष्टिर्द्यौ चैतत्कुचाविति भावः ॥

आभ्यां कुचाभ्यामिभकुम्भयोः श्रीरादीयतेऽत्तावनयोर्न ताभ्याम् ।

भयेन गोपायितमौक्तिकौ तौ प्रव्यक्तमुक्ताभरणाविनौ यत् ॥ ७८ ॥

आभ्यामिति ॥ आभ्यां प्रत्यक्षदृष्ट्याभ्यां कुचाभ्यामिभकुम्भयोः श्रीः शोभा, संरञ्च
बलादादीयते गृह्यते । इभकुम्भश्रियोऽत्र दर्शनादित्यर्थः । ताभ्यामिभकुम्भान्यां अनयोः
कुचयोः असौ नादीयते । कुतो ज्ञातमेतदित्यत आह—यस्मात् तौ इभकुम्भौ भयेन
अर्थास्तनसकाशादेव नीत्वा गोपायितमौक्तिकौ, इमौ कुचौ तु प्रव्यक्तमुक्ताभरणौ प्रकट-
मुक्तालंकरणौ । मुक्ताप्रहरणनियेन कुम्भान्यां खनुक्ता गोपिताः । इभकुम्भान्मनस्यभिर्धे
मैनीकुचौ रमणीयाविति भावः । अन्योऽपि नीतः सरङ्गात् गोपायति, निर्गमय प्रकटयति ॥

कराग्रजाग्रच्छतकोटिरथौ ययोरिमौ तौ तुलयेत्कुचौ चेत् ।

सर्वं तदा श्रीफलमुन्मदिष्णु जातं यटीमप्यधुना न लब्धुम् ॥ ७९ ॥

करेति ॥ कराग्रे जाग्रद्वदनानः शतकोटिर्वज्रो यस्य स इन्द्रः पयोः कुचयोरथौ
याचकः कुचमर्दनानिलापी । उन्मदिष्णुलक्षणया पङ्कं सर्वं श्रीफलं विलयफलं कर्तुं चेददि
तौ इमौ कुचौ तुलयेत्तमौकुचात् साम्यानिलापि यदि भवेत् तदा तर्हि तद्विलयफलमधुना
यटीमपि लक्षणया स्तनलावण्यलेशमपि लघुं न जातं नोत्तमम् । रम्भादप्युत्तरो दिष्ट-
येन्द्रोऽप्येतयोरनिलापी ताभ्यानां उन्मदिष्णुनां कुचाभ्यां पङ्कमपि विलयफलं त्वयं कथं
भवेदित्यर्थः । ययोरित्यस्या जीचस्तेनावशात्तत्पदं कर्तुमपि न जनेन यथातिशयं
जातमित्यर्थः । यदुल्लेखकमपि इभ्यां तन गन्धूरिति सनेपदेन लुप्तिः । अथ च—
कराग्रे जाग्रद्वः सर्वं कोटयो द्रव्यलक्षणा यस्य सोऽपि ययोरथौ अरुणमित्यसौ तद्विनौ
कुचौ सर्वं लक्ष्मीफलं तुलयेद्वि, तदा उन्मदिष्णुना यटी करादिकमपि लब्धुं न शक्यम् ।

१ 'अथ उन्मदिष्णुनादिशरीरस्य' इति तादित्यदिवापरी । अथ ययोरथौ लब्धम् ।
२ 'अथ ययोरथौ लब्धम्' इति तादित्यदिवापरी । 'लब्धे तयोरथौ लब्धम्' इति
ययोरथौ । ३ 'अथ ययोरथौ लब्धम्' इति तादित्यदिवापरी ।

न योग्यमित्यर्थः । 'वटः कपदे न्यग्रोधे' इति विश्वः । 'द्वौ स्यात्काचिन्मृगाल्यादिविवक्षा-
पचये यदि' इत्यमरसिंहवचनादल्पो वटो वटी । उन्मदिष्वित्यत्र 'अलंकृन्-' इतीप्थुर् ॥

स्तनावटे चन्दनपङ्क्तिरेऽस्या जातस्य यावद्युवमानसानाम् ।

हारावलीरत्नमयूखधाराकाराः स्फुरन्ति स्खलनस्य रेखाः ॥ ८० ॥

स्तनेति ॥ चन्दनेन पङ्क्तिरे आर्द्रचन्दनयुक्तेऽस्याः स्तनावटे गम्भीरे स्तनमध्ये जातस्य
निष्पन्नस्य यावद्युवमानसानां सर्वतद्वर्णान्तःकरणानां स्खलनस्य पतनस्य हारावल्यां रत्नानि
तेषां मयूखधाराः किरणपरम्परा आकारः स्वल्पं यासां ता रेखाः स्फुरन्ति प्रतिभासन्ते ।
किरणपरम्परेयं न भवति, किंतु पतनरेखा एवेति । एवंभूतं स्तनमध्यं दृष्ट्वा सर्वेऽपि मुख-
न्तीति, तत्र स्खलनस्योक्तत्वात्तत्रालङ्घ्यावकाशा इति भावः । पङ्क्तिरे गतं लोकस्य पतनं
तद्रेखाश्चोत्पद्यन्ते । 'अवटः स्यात्स्विले गतं कूपे कुहकजीविने' इति विश्वः । पङ्क्तिः
पिच्छादिः । यावन्तो युवानस्तावतामिति यावद्युवं, साकल्येऽव्ययीभावैः ॥

वलीसहितमुदरं वर्णयति—

क्षीणेन मध्येऽपि सतोदरेण यत्प्राप्यते नाक्रमणं वलिभ्यः ।

सर्वाङ्गशुद्धौ तदनङ्गराज्यविजृम्भितं भीमभुवीह चित्रम् ॥ ८१ ॥

क्षीणेनेति ॥ मध्येऽत्रलमेऽपि सता विद्यमानेन क्षीणेन कुशतरेणोदरेण यत् वलिभ्य-
त्रिवलिभ्यः सकाशादाक्रमणमभिभवो न प्राप्यते तत् सर्वाङ्गशुद्धौ सर्वाङ्गाणां शुद्धिः यस्या
एवंभूतायामिहास्यां भीमभुवि भैम्यां चित्रमाश्चर्यरूपं अनङ्गराज्यस्य कामराज्यस्य विजृम्भितं
विलसितम् । अद्भुततारुण्यवशात्सूक्ष्माणां वलीनामपतितत्वात्ताभिरतिकुशमुदरं नाक्रान्त-
मित्यर्थः । अन्येनापि क्षीणेन दुर्बलेनोभयोः सीमायां विद्यमानेनापि स्वाम्यमाल्यादीनां
सप्ताङ्गानां शुद्धौ सत्यामपि वलिप्रेभ्यो भयानकायां भूमौ पराभवो न प्राप्यते, तत् सप्ताङ्ग-
रहितस्य दुर्बलस्य विलसितमाश्चर्यरूपम् । वलिनां सर्वाङ्गशुद्धेर्विद्यमानत्वात्, स्वस्य च सर्वाङ्ग-
राहित्यात्सीमनि वर्तमानत्वादपराभवकारणे सत्यपि यत्पराभवो न प्राप्तस्तदार्थमित्यर्थः ।
तथा—भीमस्य भुवि राज्येऽनङ्गस्य राज्यं कथम् । अन्यभूमावन्यराज्यभावात्संभवात् । अथ
च भीमस्य महादेवस्य भुवि कामस्य राज्यमित्यप्याश्चर्यम् । परैर्ग्रहीतुमशक्यत्वादतिविष-
मायां भूमौ पराभवो न प्राप्यते अत्र चित्रं, अपि तु नेति कार्कुर्वा ॥

मध्यं वर्णयति—

मध्यं तनूकृत्य यदीदमीयं वेधा न दध्यात्कमनीयमंशम् ।

केन स्तनौ संप्रति यौवनेऽस्याः सृजेदनन्यप्रतिमाङ्गयष्टेः ॥ ८२ ॥

मध्यमिति ॥ वेधाः इदमीयमेतदीयं मध्यं तनूकृत्यातिकृशं कृत्वा मध्यसंबन्धिनं
कमनीयमंशं भागं यदि न दध्यात्कापि न स्थापयेत् तर्हि संप्रति यौवने अनन्यप्रतिमाऽन-
न्यतुल्याङ्गयष्टिरङ्गकान्तित्यस्या एवंभूताया अस्याः स्तनौ केनांशेन प्रकारेण वा सृजेत् ।

१ 'अत्र श्लेषसमासोक्त्यलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'स्तनावटे' इति जीवातुसंमतः पाठः ।
३ 'अत्र समासोक्त्यपह्न्यलंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । 'वत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । ४ 'अत्र
समासोक्तिविरोधाभासालंकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

एतदीयस्यातिमुन्दरस्य मध्यांशस्य चंद्रहं कृत्वा तेनैवांशेन चौवने कुचौ कृतावेत्यर्थः ।
मध्योऽतिरुचाः स्तनौ चातिमुन्दराविति भावः ॥

रोमावलीं वर्णयति—

गौरीव पत्या सुभगा कदाचित्कर्तव्यमप्यर्धतनूत्समस्याम् ।

इतीव मध्ये विदधे विधाता रोमावलीमेचकसूत्रमस्याः ॥ ८३ ॥

गौरीति ॥ विधाता अस्या मध्ये रोमावलीलक्षणं नेचकसूत्रं नीलसूत्रम् इतीव विदधे
कृतवान्निम् । इति किम्—सुभगा सौभाग्यवतीयमपि पत्या प्रियेण कृत्वा कदाचिदर्थत-
नूत्समस्यां शरीरार्धपूरणं कर्ता करिष्यति । केव—गौरीव । पार्वती ईश्वरेणाधेतनुत्समस्यां
यथा कृतवती तथेयमपि । इयं रोमावली न, किंतुवर्धशरीरघटनाय नीलसूत्रं निहितम् ।
'कर्ता' इति उद्दे ॥

पुनरपि स्तनाभिं रोमावलीं वर्णयति—

रोमावलीरञ्जुनुरोजकुम्भौ गन्भीरमासाद्य च नाभिकूपम् ।

नट्टट्टितृष्णा विरमेद्यदि त्यागैषां यतैपासिचयेन गुप्तिः ॥ ८४ ॥

रोमावलीति ॥ नट्टट्टितृष्णा नम दर्शनवाञ्छा रोमावलीलक्षणां रञ्जुम्, उरोजलक्षणां
कुम्भौ, गन्भीरं नाभिलक्षणं कूपं चासाद्य ताहिं विरमेच्छान्येत्, यदि एषां रोमावल्यांशनां
तिचयेन वक्षेण एषां गुप्तिवैद्यनं न स्यात् । यत चेदे 'एवं तु न जातम्' इति चेदः । अये-
ट्टितानां सुखेन द्रष्टुं शक्यत्वादर्शनवाञ्छा शान्येत्, वक्रावृतत्वात् नैत्यर्थः । अपच—अना-
वृतदर्शनाद्विरागः, आवृतदर्शनात्कवचनुरागवशात्पुनः पुनर्दिदृक्षैव वर्धत इत्यर्थः । रोमावल्या-
देवैरेण गोपनादौचित्यं सूचितम् । अपच—गौरकं, कुम्भौ, गन्भीरं कूपं च प्राप्य
तृष्णा पिपासा तदा शान्येत्, यथेयानतिचयेन लक्षणया उग्रधात्पुत्पन्ननूत्सेन रक्षणं न
स्यात्, रात्रैकनोग्यः कूरः खड्गपानिनी रक्षते, अतो जलहरणसान्प्रोक्तकृतेऽपि पिपासा न
शान्यतीति । अतिगन्भीरनाभिरियमिति भावः । 'नृप्ते स्मृतापिपासे दे' इत्यनरः । विर-
मेत् 'प्याद्वारिन्मो रमः' इति परलैपदम् ॥

उन्मूलितालानविलाभनानिदिष्ठवस्त्वलच्छृङ्खलरोमंराजिः ।

मत्तस्य सेयं मदनद्विपस्य प्रस्नापवप्रोचकुचास्तु वास्तु ॥ ८५ ॥

उन्मूलितेति ॥ सेयं मैत्री नत्तस्य उद्भूतस्य अपच गल्लनद्विपस्य, मदनस्य
द्विपस्य वास्तु वसतिरुत्तमस्तु । किन्तु—उन्मूलितमुत्पादितं यदायनं गजवन्धनस्तम्भः
तत्खंभयि यद्विलं गतेस्त्वदना तत्तुल्याजिनिद्रा नाभिरपस्याः सा । तथा—उत्तमं मुदितं
स्वलक्षितं शृङ्खलं तत्तुल्या रोमराजिर्पस्याः । तथा—प्रस्नापव गजस्य उपकार्यं यन्मनिर्नि-
तपस्यव्यवृत्तकृपा । एननेवायज्जन्म यमोऽस्तिमती स्यात् इति भावः । रोमावल्यादिपुनर्त-
योजनप्यगतत्वात् । नत्तस्य गजस्य वसतिरुत्तमस्तु इत्यं भवति । 'उद्भूतं द्विपु' इत्यनरः ॥

१ 'अनामुनननंभार' इति तादित्यविद्याधरी । २ 'अनादेवस्तम्भोऽमुनननंभार' इति तादित्यविद्याधरी । ३ 'अन उन्मूलितमुत्पादितं वास्तु' इति तादित्यविद्याधरी । ४ 'सेयं रागा' इति पाठो जीवामुमुखायरोमातादित्यविद्याधरीतमः । ५ 'अन उन्मूलितं रोमावल्यादिपुनर्त' इति तादित्यविद्याधरी ।

रोमावलिभूकुसुमैः स्वमौर्वीचापेषुभिर्मध्यललाटमूर्ध्नि ।

व्यस्तैरपि स्थासुभिरेतदीयैर्जैत्रः स चित्रं रतिजानिवीरः ॥ ८६ ॥

रोमेति ॥ स रतिजानिवीरः रतिर्जाया यस्य स रतिजानिः स्मरः स चासौ वीरः शूर्य एतदीयैः क्रमेण रोमवलिश्च भुवौ च कुसुमानि च तद्रूपैः स्वमौर्वीचापेषुभिः कृत्वा जैत्रः जेता । लोकत्रयमपि जयतीत्यर्थः । एतच्चित्रम् । किंभूतैः रोमावलिभूकुसुमैः । मध्यललाटमूर्ध्नि व्यस्तैः परस्परासंबद्धैः स्थासुभिरपि स्थितैरपि । रोमावलीरूपा ज्या मध्ये, भ्रूरूपं चापं ललाटे, मूर्ध्नि कुसुमरूपा वाणाश्च विद्यन्ते । एवं पृथक्स्थितैरपि लोकत्रयजयादाश्चर्यम् । अन्यो हि धानुष्को मौर्वीघनुर्वाणैः संमिलितैरेव जयति न तु पृथक्स्थितैः, नैकैकेन, अत्र तु विपरीतदर्शनादाश्चर्यम् । प्रत्येकं भैमीरोमावलीभूकुसुमदर्शनात्कामप्रादुर्भावो भवतीति भावः । मूर्ध्नाति । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । स्थासुभिः 'ग्लजिस्थश्च ग्लुः' । रतिजानिः 'जायाया निङ्' ॥

पुष्पाणि वाणाः कुचमण्डनानि भुवौ धनुर्भालमलंकरिष्णु ।

रोमावली मध्यविभूषणं ज्या तथापि जेता रतिजानिरेतैः ॥ ८७ ॥

इति श्लोकान्तरमपि व्याख्यातप्रायम् ॥

पृष्ठस्थलीं वर्णयति—

अस्याः खलु ग्रन्थिनिबद्धकेशमल्लीकदम्बप्रतिविम्बवेपात् ।

स्मरप्रशस्ती रजताक्षरेयं पृष्ठस्थलीहाटकपट्टिकायाम् ॥ ८८ ॥

अस्या इति ॥ अस्या ग्रन्थ्या निबद्धाः केशाः केशपाशः तत्र मल्लीकदम्बानि विकसितमल्लीकदम्बपुष्पसमूहास्तेषां प्रतिविम्बस्य वेपात् व्याजात्पृष्ठस्थलीलक्षणायां हाटकपट्टिकायां सुवर्णघटितपट्टिकायां इयं हृदयमाना रजताक्षरा रूप्यमयाक्षरा स्मरप्रशस्तिः कामयशःप्रशस्तिः । उत्तमस्य प्रशस्तिः सुवर्णपट्टिकायां रजताक्षरैर्लिख्यते । भैमीपृष्ठं सुवर्णपट्टिकारूपम्, तत्र केशग्रन्थिषु निबद्धमल्लीपुष्पाणां प्रतिविम्बितत्वाद्रजताक्षरत्वम् । वेणीनिबद्धकेशपुष्पाणां पृष्ठे प्रतिविम्बासंभवाद्ग्रन्थिनिबद्ध इत्युक्तम् । सुवर्णपट्टिकातुल्या मदनजनिका च भैमीपृष्ठस्थलीति भावः । खलु निश्चये ॥

श्लोकद्वयेन नितम्बं वर्णयति—

चक्रेण विश्वं युधि मत्स्यकेतुः पितुर्जितं वीक्ष्य सुदर्शनेन ।

जगज्जिगीपत्यमुना नितम्बमयेन किं दुर्लभदर्शनेन ॥ ८९ ॥

चक्रेणेति ॥ मत्स्यकेतुः कामः पितुः श्रीकृष्णस्य सुदर्शनेन चक्रेण युधि विश्वं जितं वीक्ष्य वत्साच्छादितत्वादुर्लभदर्शनेनामुना नितम्बमयेन नितम्बरूपेण चक्रेण कृत्वा जगज्जिगीपति किम् । किमिवार्थः । सुलभदर्शनेन पितुश्चक्रेण युधि जगज्जितम् । मया तु दुर्लभं न सुदर्शनादधिकेन चक्रेण जेतव्यम् । पुत्रेण पित्रपेक्षयाधिकेन भवितव्यमिति मनीषया कृतमित्यर्थः । कामजनको भैमीनितम्ब इति भावः । जिगीपति, 'सँद्धिर्जैः' इति

॥

१ 'यान्तरनिदम्, पूर्वश्लोकेनैव गतार्थत्वात् । एवमिदं न पठन्ति' इति सुखाययोध ।
२ 'जगज्जिगीपतिप्राप्तोत्प्रेक्षापदुतिरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षाव्यतिरेक-
चक्रे' इति साहित्यविद्याधरी ।

रोमावलीदण्डनितम्बचक्रे गुणं च लावण्यजलं च वाला ।

तारुण्यमूर्तः कुचकुम्भकर्तुर्विभर्ति शङ्के सहकारिचक्रम् ॥ ९० ॥

रोमेति ॥ वाला भैमी तारुण्यमूर्तस्तारुण्यस्वरूपः (तारुण्यकुललस्य) कुचकुम्भकर्तुः कुचकुम्भकारस्य एतत् सहकारिचक्रं सहकारिकारणवृन्दं विभर्ति, अहं शङ्के । एतत्किम्—रोमावत्येव चक्रभ्रान्तं दण्डम्, नितम्बरूपं चक्रम्, गुणं च शीलादिलक्षणमेव गुणं दोरकं च, लावण्यरूपं जलं च । कुम्भकारस्यापि दण्डचक्रजलदोरकलक्षणं सहकारिकारणं भवति । तारुण्ये सत्येतानि प्रादुर्भूतानीति भावः ॥

वराहं वर्णयति—

अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या गवेष्यते किं चलपत्रपत्रम् ।

न चेद्विशेषादितरच्छदेभ्यस्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन ॥ ९१ ॥

अङ्गेनेति ॥ अस्याः केनाप्यतिसौन्दर्यादनेव चर्चायेन, अथ च भ्रान्तलाभकटं वक्तुन-योग्येन अङ्गेनावयवेन योन्यादयेन चलपत्रस्याश्वत्थस्य पत्रं विशेषेण जेतुं गवेष्यते किमित्यु-त्युत्प्रेक्षे । कुतो शतमित्यत आह—न चेदेवं तर्हि इतरच्छदेभ्योऽन्यदृष्टदलेभ्यः सदासाद् विशेषादाधिक्यत्वात् चलदलस्य कम्पः कुतः क्लात्तु भयेन अस्तु भवतु । अन्यतरदल-पेक्षयाऽश्वत्थदले भूयान्कम्पो दृश्यते तदनेन जेतुं गवेष्यते । आकारेणाश्वत्थदलपुष्पस्य वराहमित्यर्थः ॥

पद्मिनिः शोकैरुह वर्णयति—

ब्रूश्चित्रलेखा च तिलोत्तनास्या नासा च रम्भा च यदूरवृष्टिः ।

दृष्टा ततः पूरयतीयमेकानेकाप्यस्त्रप्रेक्षणकौतुकानि ॥ ९२ ॥

ध्वरिति ॥ अस्या भैम्याः ब्रूः विशा आश्रयस्ता लेखा विन्यासो पलाः सा, अथ च चित्रलेखाऽप्यरोविशेषः । तथा—अस्या नासा तिलोत्तिलपुष्पादप्युत्तनातिरम्भा, अथ च नासवं तिलोत्तनाऽप्यरोविशेषः । तथा—अस्या कर्णवृष्टिश्च रम्भा स्वयं कदली, अथ च उरवृष्टिः रम्भाप्यरोविशेषः । यदूरवृष्टिः । ततः तत्कारिणमेकैव दृष्टा कली अनेकान्तराणां प्रेक्षणजनितानि कौतुकानि पूरयति जनयति । तान्भ्योऽप्यस्या अतिरस्यदृष्टः ईश्वरत्वं जनयतीत्यर्थः । एतदुह कदलीतुल्यानेति भावः । तिलोदुत्तनेति 'पद्मिनी' इति पौन्येन-पातनात् ॥

रम्भापि किं चित्पयति प्रकाण्डं न चात्मनः स्वेन न चैतदुह ।

त्यस्यैव येनोपरि सा दधाना पद्मानि जागर्त्यनयोर्त्रिणेन ॥ ९३ ॥

रम्भेति ॥ रम्भापि कदलीपि आत्मनः प्रकाण्डं स्वस्य स्वस्य स्वेन आत्मन एव नैव चित्पयति स्वपयनेन न जनयति किम् । एतदुह च न चित्पयति एतरीत्येव न जनयति किम् । त्रिणेन न जायते, रम्भापि न जागर्त्यनयोर्विरम्यते । स्वस्वस्यैव तैम्युत्तनेन भैम्या च स्वस्वस्यैव नाशलीर् इतिमुनिर्वा । कुतो न रम्भाः एतत्—येन कदलेन एव यो-

१ अथ 'रम्भापि कदलीपि' इति तादृशविधायकः । २ 'अथ कदलीपि' इति तादृशविधायकः । ३ 'अथ कदलीपि' इति तादृशविधायकः । ४ 'अथ कदलीपि' इति तादृशविधायकः । ५ 'अथ कदलीपि' इति तादृशविधायकः । ६ 'अथ कदलीपि' इति तादृशविधायकः । ७ 'अथ कदलीपि' इति तादृशविधायकः । ८ 'अथ कदलीपि' इति तादृशविधायकः । ९ 'अथ कदलीपि' इति तादृशविधायकः । १० 'अथ कदलीपि' इति तादृशविधायकः ।

अस्या इति ॥ चास्तया सौन्दर्येण कृत्वा महान्तौ उत्तमौ अस्याः पादावपेक्ष्य यत्सौ-
क्ष्म्यमल्पत्वम्, एतस्याः सुन्दरपदापेक्षया स्वस्य यदल्पत्वम् । तादृक्सौन्दर्याभावादित्यर्थः ।
तस्मात् लवभावभाजः पदशोभालेशरूपत्वं भजतः नहीरुहाणां प्रवालस्य बालकिसलयस्य
'पल्लव' इति शब्दस्तस्य लघ्विर्लभो जात इति वयं जानीमहे । पदो लवः भैम्याश्चरण-
संवन्धी लवो लेशो यस्य, पदो लवरूपो वायमिति पल्लवशब्दः । प्रवालशब्दस्य पल्लवशब्द-
प्राप्तिरतो जातेत्यर्थः । प्रवालदप्यधिकरमणीयौ चरणाविति भावः । लघ्विरिति 'किन्ना-
यादिभ्यः' इति किञ् ॥

जगद्धूमूर्धसु रूपदर्पाद्यदेनयादायि पदारविन्दम् ।

तत्सान्द्रसिन्दूरपरागरागैर्द्वयं प्रवालप्रवलारुणं तत् ॥ १०० ॥

जगदिति ॥ एतया (सु) रूपदर्पात्सौन्दर्यगर्वाजगद्धूमूर्धसु लोकत्रयसुन्दरीशिरःसु पदा-
रविन्दं यद्यस्माददायि दत्तम् । तत्पदारविन्दद्वयं तेषु मूर्धसु सान्द्रं यत्सिन्दूरं तस्य पराग-
स्तेषां रागैर्लौहित्यैः कृत्वा प्रवालत्पल्लवात्, विद्रुमाद्वा प्रवलमधिकम् अरुणमारुणं जातं
ध्रुवमुत्प्रेक्षे । भैमीचरणावत्यरुणाविति भावः ॥

रुपारुणा सर्वगुणैर्जयन्त्या भैम्याः पदं श्रीः स विधेर्वृणीते ।

ध्रुवं स तामच्छलयद्यतः सा भृशारुणैतत्पदभाग्बिभाति ॥ १०१ ॥

रूपेति ॥ श्रीलक्ष्मीः शोभा च विधेर्वृणः सकाशाद्भैम्याः पदं स्थानं स्वरूपत्वं अधि-
कारं वा वृणीते स । यतः—सर्वैः स्त्रीगुणैः कृत्वा श्रियं जयन्त्याः । अत एव किंभूता—
रुपा क्रोधेन अरुणा स ब्रह्मा ध्रुवं निश्चितं तां श्रियमच्छलयत्प्रतारितवान् । यतो यस्माद्भृ-
शारुणातिरक्ता सा श्रीः एतत्पदभागभैमीचरणसेविनी विभाति शोभते । यद्वा भृशारुण इति
पदविशेषणत्वेनैकं पदम् । पदशब्दच्छलेन भैमीचरणं दत्तवान्, न स्वरूपादि । शत्रुणा
जितोऽन्योऽपि देवतां प्रसन्नोऽकृत्य तत्पदं याचते । भैमीचरणशोभा लोकोत्तरेति भावः ॥

यानेन तन्व्या जितदन्तिनाथौ पादाब्जराजौ परिशुद्धपाष्णी ।

जाने न शुश्रूषयितुं स्वमिच्छन्तेन मूर्ध्ना कतरस्य राज्ञः ॥ १०२ ॥

यानेनेति ॥ तन्व्याः पादाब्जराजौ श्रेष्ठकमलतुल्यौ चरणौ कतरस्य राज्ञः कस्य नृपस्य
प्रणयकलहे नमस्कारार्थं नतेन नम्रेण मूर्ध्ना प्रयोज्येन स्वमात्मानं शुश्रूषयितुमात्मसेवां
कारयितुम् इच्छन् अमिलापुकाविति न जाने । किंभूतौ—यानेन गमनेन कृत्वा जितो
दन्तिनाथो हस्तिश्रेष्ठो याभ्याम् । तथा—परिशुद्धो रमणीयः पाष्णिश्चरणपश्चाद्भागो
ययोस्तौ । एतादृक् महत्तपः केन राज्ञा कृतमिति न जाने इत्यर्थः । गजगमनेयमिति भावः ।
भैमीचरणावेव राजानौ यानेन विजययात्रया जितः गजपतिः गौडेश्वरो याभ्यां तौ । तथा—
परिशुद्धः पाष्णिः पाष्णिप्राहो ययोरेवंभूतौ सन्तौ कस्य राज्ञः मीतत्वान्नमस्कारार्थं नम्रेण
शिरसा स्वसेवां कारयितुमिच्छन् न जाने । अन्योऽप्येवंविधो राजा गूढमन्त्रत्वात्स्वसेवां केन
कारयिष्यतीति न ज्ञायते । तेन प्रसिद्धेनोर्जितेन मूर्ध्ना न जाने इति न, अन्यत्पूर्ववदिति वा ॥

१ 'अत्रोत्प्रेक्षातिशयोक्तिश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र लोकावप्राप्तः, अस्तव्ये संव-
न्धरूपातिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र
चालंकारः । अर्थान्तरप्रतीतिस्तु रूपकादेव, तेन न समाप्तोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कर्णाक्षिदन्तच्छब्दबाहुपाणिपादादिनः स्वाखिलतुल्यजेतुः ।

उद्वेगभागद्वयताभिमानादिहैव वेधा व्यधित द्वितीयम् ॥ १०३ ॥

कर्णेति ॥ स्वस्य कान्तनोऽखिलं समग्रं यत्तुल्यं पात्रानोलोत्तलादि तस्य जेतुः जैत्रस्य कर्णोदेः कर्णः, अस्ति चेदम्, दन्तच्छब्द ओष्ठः, बाहुः पाणिः, पादद्वयः, एतेषां सनाहारः, तत् कारिष्यस्य । कारिष्यद्वदुत्पादेरवयवस्य प्रत्येकमद्वयताभिमानात् नत्तद्वत् सुन्दरमन्यतास्तांति अहमेवैकं सुन्दरमिलद्वैतगर्वादुद्वेगनात् क्रोधयुक्तः वेधाः इहैवास्तां नैन्यामेव द्वितीयं द्वयोः पूरणं कर्णोदे हृतवान् । हे कर्णोदयः, एवं गर्व चेत्तुल्यं तर्हि नवद्वयसामर्थ्यं नवत्तद्वयमन्यनस्यानेव कर्तव्यानीति द्वितीयं कर्णोदे हृतवानित्यर्थः । अतिशुद्धो हि तद्गौरान्तये तत्रैव प्रतिद्वन्द्वनं रचयति । नैनोर्कर्णो नैनोर्कर्ण इव, नान्येन तुल्यः । एवं नेत्रादावपि झटत्तम् । 'कर्णाक्षि-' इत्यादौ प्राग्वज्ज्ञादेक्यद्भावः । 'स्वाखिल-' इति भाषिततुल्यम् ॥

तुपारनिःशेषितमज्ञसर्गं विधातुकामस्य पुनर्विधातुः ।

पञ्चस्विहास्याङ्गिकरेष्वभिव्याभिक्षाधुना नाधुक्करोत्तद्वक्षा ॥ १०४ ॥

तुपारेति ॥ विधातुः इह एष पश्यतु कालम्, अङ्गी, करो व एतेषु नैनावदनचरणद्वन्द्वनानिद्वन्द्वेषु विषये अभिव्याभिक्षा शोभायाञ्च नाधुक्करोत्तद्वक्षा यतिभिक्षातुल्या । भवतीति शेषः । किञ्चूतस्य विधातुः—तुपारेण हिनेन निःशेषितमज्ञसर्गं विनाशितमज्जनसर्गं कनलच्छिन्नधुना दद्यात् इतः विधातुकामस्य निर्मातुकामस्य । निशा हि गृहपश्यच्च एव भवति । नधुक्करो हनेकानि पुण्यानि नधु यचित्वा स्त्रोदरभरणं करोति, तत्सम्बन्धितान्नाधुक्करो । कनलान्तेद्वन्द्वनादितुल्यानि नीति भवः । कालादीनां प्राग्वज्ज्ञान्द्वेषि पञ्चस्विलेनेन संस्पर्शपरिणमनात् 'अधिकरणैक्यवत्त्वे च' इत्येक्यद्भावभावः ॥

अङ्गुलैर्वर्णयति—

एष्यन्ति यावद्गणनादिगन्तावृषाः सरताः शरणे प्रवेष्टुम् ।

इमे पदाङ्गे विधिनापि सृष्टास्तावत् एवाङ्गुलयोऽत्र लेखाः ॥ १०५ ॥

एष्यन्तीति ॥ लट्ठा वृष इमे पदाङ्गे नैनावदनकले कनेभूते शरणे रक्षके प्रवेष्टुं कनादलान्तर्गतं युवाति विवन्दो यावद्गणनादितत्संख्याकादिगन्ताः चक्रादिष्यन्ति सनागलेष्यन्ति, विधिनापि तावत्संख्याका अङ्गुलयोऽङ्गुलिस्था रेखा एवान्न चरणद्वन्द्वे सृष्टा निर्मिताः । एता अङ्गुलयो दत्ता । दिगन्तादगमि दत्तसंख्याकाङ्गुलिस्थः कनादी वृषाः सनागलेष्यन्तीति सूचनार्थं प्रह्लादा दत्ता रेखास्तथा अङ्गुलय एव निर्मिताः । 'न रेखाः' इति पाठे अङ्गुलयो न भवन्ति, किन्तु रेखा इत्येकत्वम् । यावद्गणनादिलम्परीभवे 'अप्यन्ताः' इति वचनदम्भभावभावः ॥

नखान्वर्णयति—

प्रियानखीभूतवतो मुदेदं व्यधाद्विषिः साधुदत्तत्वनिन्दोः ।

एतत्पदच्छास्तरागपञ्चलोभान्यनान्यं कथनमन्यथा स्यात् ॥ १०६ ॥

१ 'अत्रान्वर्णयति' इति साहित्यविद्यायति । २ 'अत्रान्वर्णयति' इति साहित्यविद्यायति ।

प्रियेति ॥ विधिः मुदा स्वेच्छया प्रियाया नखीभूतवतो नखत्वं प्राप्तवत् इन्द्रोऽ
दशत्वं दशसंख्यात्वं साधु उचितं व्यधात्कृतवान् । अथ च साध्वी शोभना दशावस-
यस्य एवंविधत्वं कृतवान् । कथमित्यत आह—अन्यथा अस्य इन्द्रोऽ एतस्याः पदच्छ-
द्वना चरणव्याजेन सरागपद्मसौभाग्यं रक्तोत्पलसौभाग्यं तस्य भाग्यं लाभः कथं स्यात्-
दशसंख्यत्वेन भैमीसमीचीनावस्थत्वेन च विनैतचरणसेवा न लभ्यते । अनेन तावच्छब्द-
तस्मादस्य साधुदशत्वं कृतमिति ज्ञायत इत्यर्थः । चन्द्रपद्मयोर्विरोधाच्चन्द्रोदये कनक-
संकोचात्समीचीनावस्थत्वेन विना रक्तोत्पलसंघन्धश्चन्द्रस्य न युज्यते, स तु जातः, तस्य
च रक्तत्वं लब्धम् तस्मादेतदनुमीयत इत्यर्थः । अन्योऽपि साधुदशत्वेनाप्राप्यमपि प्राप्नोति
दशपि चरणनखाश्चन्द्रतुल्या इति भावः ॥

अङ्गुष्ठनखौ च पुनः पृथक्त्वेन वर्णयति—

यशः पदाङ्गुष्ठनखौ मुखं च विभर्ति पूर्णेन्दुचतुष्टयं या ।

कलाचतुःपष्टिरूपैतु वासं तस्यां कथं सुभ्रुवि नाम नास्याम् ॥ १०७ ॥

यश इति ॥ या भैमी यशः कीर्तिः पदाङ्गुष्ठनखौ मुखं च एतद्रूपं पूर्णेन्दुचतुष्टयं षोड-
शकलचन्द्रचतुष्टयं विभर्ति, तस्यां अस्यां सुभ्रुवि भैम्यां चतुरधिका पष्टिः कला कथं ना-
वासं नोपैतु, अपि तु प्राप्नोतीति युक्तमेतत् । षोडशकलचन्द्रचतुष्टयधारणात्षोडशकलाश्च
तुर्गुणिताश्चतुःपष्टिर्भवन्तीति युक्तमित्यर्थः । गीतवाद्यादिकलाप्रकीर्णयमित्यर्थः । कलेर्ल-
जात्येकवचनम् । कलानां चतुःपष्टिरिति वा । 'कलाः' इति पाठे कलारूपा चतुःपष्टिरिति ॥

अथ वर्णयितुमशक्यमिति निगमयति—

सृष्टातिविश्वा विधिनैव तावत्तस्यापि नीतोपरि यौवनेन ।

वैदग्ध्यमध्याप्य मनोभुवेयमवापिता वाक्पथपारमेव ॥ १०८ ॥

सृष्टेति ॥ विधिनैव इयं तावत् आदौ अतिविश्वा जितत्रैलोक्या सृष्टा । अतिउन्दर-
कृतेत्यर्थः । अनन्तरं यौवनेन तस्याप्यतिविश्वसर्गस्यापि विधेर्वा उपरि नीता शैशवसौन्दर्यापे-
क्षयाधिकं सौन्दर्यं प्रापिता । तारुण्येऽतिसौन्दर्यं भवति । ततोऽप्यनन्तरं मनोभुवा कामे-
वैदग्ध्यं सर्वव्यापारचातुर्यमध्याप्य शिक्षयित्वा वाक्पथस्य पारं परतीरमवापिता । वर्णयितुम-
शक्यत्वाद्वागगोचर इत्यर्थः । अथ च विद्यापारं प्रापितेत्यर्थः । मदनवशादतिचतुरेयमित्यर्थः
अन्योऽपि प्राज्ञोऽध्यापितः सन्वाङ्मयपारं प्राप्नोति ॥

इति स चिकुरादारभ्यैनां नखावधि वर्णय-

न्हरिणरंमणीनेत्रां चित्राम्बुधौ तरदन्तरः ।

हृदयभरणोद्वेलानन्दः सखीवृतभीमजा-

नयनविषयीभावे भावं दधार धराधिपः ॥ १०९ ॥

इतीति ॥ स धराधिपो नलः सखीभिर्वृता भीमजा तस्या नयनविषयीभावे नयनगो-

—१ 'अत्र च्छेकानुप्रासछेपानुमानापह्नुलंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'कराङ्गुष्ठ' इति
पाठः साहित्यविद्याधरीसंमतः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिछेपलंकाराः' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'अत्रातिशयोक्ति' इति साहित्यविद्याधरी ।

चरत्वे भावनमिलापं दधत् । इदानीनात्मानं चखीतहितमैर्न्यै दशमिभ्यानीति तत्तु बुद्धि-
रूपमेत्यर्थः । प्रकटो जात इति भावः । इन्द्रवरदाणात्सखीसहितमैव मैन्द्या द्रष्टव्यो नान्येन
केनचिदित्यभिप्रायः सूचितः । किं कुर्वन्—इति पूर्वोत्तरप्रकारेण चिकुररादरभ्य कैशमराणा-
रभ्य नखावधि नखपर्यन्तं हरिणरनर्पावनेत्रे यस्यालानेनां मैनों वर्गयन् । तथा—चित्रा-
न्धुवौ अद्भुतसौन्दर्यदर्शनादेवाश्चक्षुसुदे तरलवनागनन्तरं नानसं यत्नः सः साधयः ।
मैनीदर्शनादेव हृदयस्य भरणेन परिपूरणेन उद्वेलः वेलां नर्पादां तीरं चातिक्रान्तोऽतिबहुल
आनन्दो यस्य सः । उद्वेलत्वेनानन्दस्य समुद्रत्वं सूचितम् । अन्यदप्युदकं गन्तीरं स्थानं
परिपूर्णं बहिर्निर्गच्छते । 'आरन्ध्यायंपोगेऽपीति केचित्' इति चिकुरादिति पदयो ॥

श्रीहर्षे कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं नामहृदेवी च यम् ।

गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिन्नातर्यं तन्नहा-

काव्ये चारुणि वैरसेनिचरिते सर्गोऽगनत्सप्तमः ॥ ७ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ गौडोर्वीशकुलस्य गौडदेशभुजालवंगस्य प्रशस्तिर्वर्णेना तस्या भगिनी
रचना तस्या आदारं एककर्तृकत्वात् । सापि येन रचितेत्यर्थः । वैरसेनिचरिते चारुणि नहा-
काव्येऽयं सप्तमः सर्गः अगनत् सप्तमि प्रातः । अतरोति भगिनुस्त्वन् ॥

इति श्रीनगरसिंहपण्डितालजनायपण्डिते नैमधीयप्रकाशे सप्तमः सर्गः ॥

अष्टमः सर्गः ।

इदानीं नलो दिक्पालदूतं कृत्वानिति बहुनष्टं सर्गमारभते—

अथाद्भुतेनात्तनिमेषमुद्रमुब्धिद्रलोमानननुं पुवानम् ।

दृशा पपुत्ताः सुदृशः समस्ताः सुता च भीमस्य महीमयोः ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ मैनीनयनविषयान्तावमित्युक्तान्तरं ताः समस्ताः सुदृशः सहस्रो
महीमयोः भीमस्य सुता मैनी च अनुं पुवानं दृशा दृष्ट्वा सपुः सानिजायं ददुः । कीदृ-
शम्—अद्भुतेन मैनीसौन्दर्यदर्शनेनार्थयैव इत्या वत्ता तस्य निमेषमुद्रा नेत्रमंदोव-
रीतिर्पेन । अत्र एव सार्विकनार्थवत्पुद्गिद्रलोमानमुद्रद्रवोनासुम् । इष्टेत्वेकवचनेन कदाचन-
लोचनं सूचितम् । अविन्दितमुद्रदर्शनादार्थयैव अलनिमेषमुद्रं पद्या तथा सपुरेति
वा । पुष्यपदेन दर्शनयोग्यत्वं सूचितम् । मैनीमुखाः सर्वा अपि उत्तरा जाता इति भावः ॥

क्रियच्चिरं देवतभापितानि निक्षेपुनेनं प्रभवन्तु नाम ।

पलालजालैः पिहितः स्वयं हि प्रकारानासादयतीमुडिन्नः ॥ २ ॥

क्रियदिति ॥ स्वतामंयन्तानि देवतानां च अन्धमितेन्द्रिहस्यानि भाषितानि क्रियच्चिरं

१ 'अत्रोपमादिदोषोक्तिरुक्तमुद्रालंकारः' इति सप्तमिभ्यानीति । २ 'मैनीनयनविषयः' इति
जीवानुसंगः सप्तः । ३ 'अत्र उक्तमुद्रालंकारोपमादिदोषः' इति सप्तमिभ्यानीति ।

क्रियन्तं कालं एनं नलं निहोतुं गोपायितुं प्रभवन्तु नाम समर्थानि भवन्तु । अपि तु क्षणमात्रं गोपायितुं समर्थानि जातानि न, बहुकालमित्यर्थः । नामेति शिरश्चालने । अर्थान्तरन्यासमाह—हिं प्रसिद्धं यस्मात् वा पललजालैः नीरस्तृणसमूहैः पिहित इक्षोडिम्भोऽङ्कुरः स्वयमात्मनैव प्रकाशं प्राकट्यं दृश्यत्वमासादयति प्राप्नोति । 'वृन्दारकां दैवतानि' इत्यमरः ॥

अपाङ्गमप्याप दृशोर्न रश्मिर्नलस्य भैमीमभिलष्य यावत् ।

स्मराशुगः सुभ्रुवि तावदस्यां प्रत्यङ्गमापुङ्खशिखं ममज्ज ॥ ३ ॥

अपाङ्गमिति ॥ नलस्य दृशोर्नत्रयोः रश्मिर्दाप्तिः भैमीमभिलष्य अपाङ्गमप्यतिनैकव्यादविलम्बप्राप्यमपि नेत्रप्रान्तं यावन्नाप न प्राप तावदादावेव स्मराशुगः सुभ्रुवि सुन्दर्यामित्यां प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं पुङ्खस्य शिखा अग्रं तत् आ मर्यादीकृत्य, अनिव्याप्य (वा) ममज्ज । नलकर्तृकसाभिलाषदर्शनोपक्रममात्रेण प्रत्यङ्गं भैमी अतितरां कामाधीना जातेति भावः । अभिलाषं प्रति रश्मेरुपचारात्कर्तृत्वे समानकर्तृकत्वात् क्त्वो ल्यप् । आपुङ्खशिखम्, 'आङ् मर्यादाभिविधयोः' इत्यव्ययीभावः ॥

यदक्रमं विक्रमशक्तिसाम्यादुपाचरद्वावपि पञ्चवाणः ।

कथं न वैमल्यममुष्य चक्रे शरैरनर्धार्धविभागभागिभिः ॥ ४ ॥

यदिति ॥ पञ्चवाणः कामो द्वावपि नलभैम्यौ अक्रमं परिपाटीरहितं युगपद्विक्रमलपायाः शक्तेः सामर्थ्यस्य साम्यात् विक्रमो मनउत्साहः शक्तिः शरीरं वलं तयोः साम्यात्तुल्यत्वाद्वा यद्यस्मादुपाचरदात्मवशीचकार, तत्तत्सात्पञ्चवाणत्वेऽप्यमुष्य कामस्य अर्धेनार्धेन अर्धोधिकाभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां विभागः तद्वाजो न भवन्ति तैरनर्धार्धविभागभागिभिः एवं भूतैरपि वाणैर्वैमल्यं वैपम्यं न कृतम् । पञ्चभिरपि प्रथमं नलस्य व्यधं कृतानन्तरं तावद्विरेव भैम्या व्यधं चेदकरिष्यत्तर्ह्युभयोस्तुल्योऽनुरागोऽघटिष्यत । तत्तु तेन न कृतम्, तुल्यकालमेवोभयोरनुरागदर्शनात् । यद्येकसमयावच्छेदेन व्यधं कुर्यात्तर्हि वाणानां दशत्वात्पञ्चत्वं भज्येत । यस्मादर्धोधिकौ द्वौ द्वौ वाणौ चेत्संभवतस्तर्ह्यप्यनुरागसाम्यं संभाव्येतापि । न त्वेवं युज्यते । भग्नस्य वाणस्य व्यधेऽसामर्थ्यात् । द्वाभ्यां नलस्य त्रिभिर्भैम्या व्यधे वैपरीत्येन वा, अनुरागे वैपम्येण भवितव्यम् । तच्च यौगपद्ये वाणवैपम्ये च सत्यपि न जातम् । तत्र पराक्रमशक्तिसाम्यमेव हेतुरित्यर्थः । द्वयोरप्येककालमेव तुल्य एवानुरागो जात इति भावः । यद्वा वैमल्यं कलहः विपमसंख्यत्वाद्वाणानां विभागो न घटते । एकस्य द्वैवीकरणे तत्सर्वेषामपि प्राप्नोति, यस्य च प्राप्नोति स एव वैमल्यमाचरतीत्यर्थः । वाणानां वैमल्यभिया स्वविक्रमशक्तिसाम्यादेवोपाचरदिति वा । यथा राजा स्वसेवकानां वैमल्यभियान्यप्रकारेण कार्यं साधयति तथैवेत्यर्थः । तस्मादेव तैर्वैमल्यं न कृतमिति भावः । अथ च—वेः पक्षिणः क्रम आक्रमणं ग्रहणं तत्र या शक्तिः सामर्थ्यं तेन साम्यात्तुल्यत्वात् । 'खलेकपोतन्यायेन' इति यावत् । यथा कपोतः खले पतितान्कृणान्युगपच्चत्वा गृह्णाति तथा पञ्चवाणोऽपि युगपद्वावपि तेन न्यायेन यस्मादुपाचरत्, तस्मादस्य वाणैरपि विपमसंख्यत्वेऽपि विरुद्धत्वं नाकारि ।

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र नलेक्षुडिम्भयोर्विन्वप्रतिविन्वभावेन स्नानधनेनिर्देशादृष्टान्तालंकारः' इति जीवानुः । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अथ च कामेनायं न्यायोऽज्ञोक्तः अत एव वेनेतिरेव नतिर्यस्य तद्भावो वैमत्यं खलेकपो-
तन्याय एव । स कानवागैरपि न कृतः, अपि तु कृत एवेति काका व्याख्येयम् । तैरपि
पञ्चनिरेकदैव मिलित्वा युगपदैव तौ वशीकृतौ । कालस्य सूक्ष्मत्वात् । विक्रमगुल्यो नलः,
शक्तिगुल्या मैनी, ततो विक्रमशक्तिगुल्या तौ सङ्गदेव खवागैः कुडुनैरपूजयदित्यर्थ इति वा ॥

अनुरागसाम्यमेवाह—

तस्मिन्नलोऽसाविति सान्वरज्यत्क्षणं क्षणं केह स इत्युदात्त ।

पुनः स तस्यां बलतेऽस्य चित्तं दूल्यादनेनाथ पुनर्न्यवर्ति ॥ ५ ॥

तस्मिन्निति ॥ सा मैनी तस्मिन्पुरुषे अतौ नल इति हेतोः सान्वरज्यदगुरत्वा ।
अनन्तरं सोऽतिबुन्दरो नलोऽतिबुराज्ञिते इहास्मिन्नन्तःपुरे क कुत इति क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं
विचार्य उदात्तोदासीनासीत् । क्षणसन्वरज्यत् क्षणमुदात्तेति वा । अत्र चित्तनसां पुनर्मु-
हुर्बलते स चयलनभूत् । अयानन्तरमनेन नलेनास्य चित्तं वा दूल्यादेतोः पुनर्न्यवर्ति
परावृत्तम् । दूल्याङ्गोकारे नैम्यमिलपो न युक्त इति परावृत्तमित्यर्थः । उभयोरपि भूयाननु-
रागोऽभूदित्यर्थः । 'पुरः स' इति पाठे प्रथमम् ॥

कयाचिदालोक्य नलं ललजे कयापि तद्भाति हृदा नमजे ।

तं कापि मेने सरमेव कन्या भेजे मनोभूवशभूयमन्या ॥ ६ ॥

कयेति ॥ कयाचिद्दालया नलनालोक्य ललजे अनुरागवशात्प्रकटितलज्जानुभावय
भूतम् । कयाचित्प्रादया तद्भाति नलकान्तौ हृदान्तःकरणेन नमजे निमग्नम् । सौन्दर्यदर्शन-
मात्रेणाधर्षपरया सान्निध्यपया सरस्वरवया जलम् । कापि कन्या कुनारो तं सरमेव
मेने । अतिसौन्दर्यात्तिरजनकताच्चैत्यर्थः । अन्या मनोभूवशभूयं कनवशतनेव नेजेऽशिश्रि-
यत् । अननुभूतसंभोगरसापि नले सानुरागा जातेति भावः । 'तं वक्ष्य कचित्कुडञ्ज
ललजे' इत्यपि पाठः ॥

कस्त्वं कुतो वेति नं जातु शेकुस्तं प्रष्टुमप्यप्रतिभातिनारात् ।

उत्तस्थुरन्युत्थितिवाञ्छयेव निजासनान्नेकरसाः कुशाङ्गयः ॥ ७ ॥

क इति ॥ कुशाङ्गयः अप्रतिभाया अप्रागल्भ्यस्यातिनारादतिबाहुल्यादेतोः इति तं प्रष्टु-
मपि जातु कदाचित्तत्र कंचित्कालं स्थित्वा अपि न शेकुः । इति किन्-कस्त्वं किंशङ्कः,
कुतो वा देशादागत इति । तर्हि किं चकुरत् आह—नैकरसा उज्ज्वलपातुराग्रादियुताः सस्यः
अन्युत्थितिवाञ्छयेवानुत्थानक ह्रस्वेव निजासनान्नेकरसाः कुशाङ्गयः । अन्योऽन्य-
तिनोऽतिनारोऽपि किमपि वक्तुं न शक्नोति । ईहावद्भावेऽप्युन्वकनेत्तादुत्तस्थुरित्यत्र तदुन्वकः ॥

१ 'अथ शेकुस्तं कुतो वेत्येव' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ किं नं कुतो वेत्येव' इति
प्रहारविरोधस्य सारमहिम्ना कन्यामनश्रितेयान्तोऽङ्ककारः' इति जीवानुः । २ 'सरे उज्ज्वल-
कपि कन्या' इति सुखायपोषासाहित्यविद्याधरीचन्द्रः । ३ 'अथ मनोरमवत्तदङ्क-
र' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'न कुतश्च' इति चन्द्र सुखायपोषासाहित्यविद्याधरीचन्द्रः ।
५ 'अशिश्रित' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्वाच्छन्द्यमानन्दपरम्पराणां भैमी तमालोक्य किमप्यवाप ।

महारयं निर्झरिणीव वारामासाद्य धाराधरकेलिकालम् ॥ ८ ॥

स्वाच्छन्द्यमिति ॥ भैमी तमालोक्य किमप्यनिर्वाच्यमानन्दपरम्पराणां स्वाच्छन्द्यमा-
धिक्यमवाप । 'छन्दः पद्येऽभिलाषे च' इत्यभिधानात्स्व आत्मीयच्छन्दोऽभिलाषो यस्य सः
स्वच्छन्दो निरवग्रहः तस्य भावः स्वाच्छन्द्यम् । का कमिव—निर्झरिणी नदी धाराधरो मेषः
तस्य केलिकालः क्रीडासमयः तं वर्षासमयमासाद्य प्राप्य वारां जलानां महारयं महावेगमा-
धिक्यमिव लभते स्म । दर्शनमात्रेण लोकोत्तरमानन्दं प्रापेति भावः ॥

तत्रैव मग्ना यदपश्यदग्रे नास्यादृग्स्थाङ्गमयास्यदन्यत् ।

नादास्यदस्यै यदि बुद्धिधारां विच्छिद्य विच्छिद्य चिरान्निमेषः ॥ ९ ॥

तत्रेति ॥ अस्या दमयन्त्या दृक् यदस्य नलस्याङ्गमये प्रथममपश्यत्, तत्रैव तल्लिभे-
वाङ्गेऽनुरागवशान्निमग्ना सती प्रथमदृष्टमङ्गं विहाय अन्यदङ्गं तर्हि नायास्यत् न प्राप्स्यत्, यदि
चिराच्चिरकालात्संजातो निमेषो नेत्रसंकोचः विच्छिद्य विच्छिद्य पूर्वदृष्टाङ्गविच्छेदं कृत्वा कृत्वा
अस्यै भैम्यै बुद्धिधारामन्यामन्यां बुद्धिं दर्शनेच्छासंततिं नादास्यत् । तेन तु बुद्ध्यन्तरं दत्तं
तद्वशादेवान्यदङ्गं प्रापदित्यर्थः । अतिसुन्दराङ्गदर्शनस्य निमेषेण विच्छेदे कृते सत्यनन्तरं
तस्यैवाङ्गस्य दर्शनेच्छया पुनरप्यङ्गान्तरदर्शनं, न तु प्रथमाङ्गदर्शनविरक्त्येत्यर्थः । सर्वेऽप्य-
वयवा अतिसुन्दरा इति भावः । क्रियातिपत्तौ लृङ् ॥

दृशापि सालिङ्गितमङ्गमस्य जग्राह नाग्रावगताङ्गद्वयैः ।

सङ्गान्तरेऽनन्तरमीक्षिते तु निवृत्य सस्मार न पूर्वदृष्टम् ॥ १० ॥

दृशेति ॥ सा दृशा आलिङ्गितं स्पृष्टमप्यस्य नलस्य प्रथमदृष्टादन्यदङ्गं अग्रे प्रथमतोऽव-
गतानि दृष्टान्यङ्गानि तन्मनितैर्दृष्टानन्दहेतुभिर्न जग्राह । दृष्टमप्यङ्गं द्वयभरात् ददर्शेत्यर्थः ।
दृष्टानुभवादनन्तरं निमेषादिवशादङ्गान्तरे ईक्षिते तु पुनः निवृत्य परावृत्य पूर्वदृष्टं प्रथम-
दृष्टमङ्गं न सस्मार । प्रथमदृष्टादप्यनन्तरदृष्टस्याङ्गम्यातिरमणीयत्वात्, दृश्यमानाय प्रथमदृष्ट-
स्यातिरम्यत्वात्, सुखपरवशनाद्यावुच्य प्रथमदृष्टमङ्गं न स्मृतवती । नालोक्येति भावः ।
अनन्त्रं हि पूर्वदृष्टं स्मरन्ते, अत्र तु नेत्याश्चर्यम् । पूर्वोक्त एव भावः ॥

हित्वैकमस्यापथनं विशन्ती तदृष्टिरङ्गान्तरभुक्तिमीमाम् ।

चिरं चकारोभयलानलोभात्स्वभावलोला गतमागतं च ॥ ११ ॥

हित्वेति ॥ तस्या भैम्या इष्टिः स्वभावलोला सती उभयोः प्रथमदृष्टानन्तरदृष्टयोरुभयो-
र्लोकः तत्र लोभलोभोदुःखाद्विभोः चिरं गतं गमनम्, आगतमागमनं च चकार । द्वयोरप्यङ्ग-
योरितिनैन्दर्याद्विभक्त्यान्नां विवेकं कर्तुमशक्ता द्वयमपि कर्तुं नाशक्वादिति भावः । किमुता
इष्टिः—अस्य एकमपथनं अत्र हित्वाङ्गान्तरस्य भुक्तिरुद्योक्तं तस्याः सीमां मर्यादां विशन्ती
अङ्गान्तरमवलोचयन्ती । स्वभावलोले च गमनागमने करोति । अग्नौऽपि कनिश्चिदाग्नौऽपि
वस्तु ग्रहीतुं स्वदेशस्य विद्युत्तुं गमनागमने करोति । 'अपथनोऽङ्गम्' इति निपातः ॥

१ 'अथ केचनानुभवादेनान्तराङ्गं' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथाविद्योक्तद्वयं' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथाङ्गस्य दृष्टाद्विभेदं दृष्टेन काले तद्विरक्त्यर्थं नोक्तम्' इति च द्रव्य-
नान्वयेति भाववचो हेतुवत्, तेनोक्तिरिति च त्रयोविधोक्तिरित्युक्त्या दृष्टारं इति साहित्यविद्याधरी ।

निरीक्षितं चाङ्गमवीक्षितं च दृशा पिवन्ती रमसेन तस्य ।

समानमानन्दमियं दधाना विवेद भेदं न विदर्भसुभ्रूः ॥ १२ ॥

निरीति ॥ सा विदर्भसुभ्रूः भैनी तस्य नलस्य प्रथमं नितरां सादरनीक्षितमेकमङ्गम्, अवोक्षितं विशेषाकारेणानवलोकिवं चान्यदङ्गम्, दृशा रमसेनौत्सुक्येन हर्षेण पिवन्ती सादर विलोकयन्ती सती किञ्चिद्दृष्टाद्दर्शनविषयेऽपि सादरं दृष्टाङ्गजनितानन्देन समानं तुल्यमानन्दं दधाना धारयन्ती किं सर्वं दृष्टम्, किं चेष्टदृष्टम्, यद्वा किं सादरदृष्टम्, किं च सर्वेष्वदृष्टमित्युभयोर्भेदं तारतम्यं न विवेद । तुल्यसौन्दर्यत्वाद्भयोरपि दर्शने तुल्यानुरागान्भूदिति भावः । लोकेत्य दृष्टेऽनादरः, अदृष्टे चोत्साहो भवति, तथात्र तु न । उभयोरपि लोकोत्तरत्वादिति भावः । अन्योऽपि योगिनी दृष्टं घटादि, अदृष्टं वागगोचरं श्रुतिगम्यं ब्रह्मस्वरूपं च दृशा ज्ञानेन किं सारं किमसारमिति सादरं विचारयन्ती घटादिनिरसनेन श्रुत्यादिप्रमाणगम्यनानन्दस्वरूपं ब्रह्मसाक्षात्कारदशायां क्रीडतीत्युक्तिः ॥

सूक्ष्मे घने नैपथकेशपाशे निपत्य निस्पन्दतरीभवद्भ्याम् ।

तस्यानुबन्धं न विमोच्य गन्तुमपारि तल्लोचनखञ्जनाभ्याम् ॥ १३ ॥

सूक्ष्म इति ॥ तल्लोचनलक्षणान्यां खञ्जनाभ्यां तस्य केशपाशस्य सादरावलोकनलक्षण-
ननुबन्धं संबन्धम्, अथ च तन्निमित्तं बन्धनं विमोच्य त्यक्त्वा नापारि नाशा-
कि । किंभूताभ्याम्—सूक्ष्मे घने निविडे च नैपथकेशपाशे सादरावलोकनार्थं निपत्य नितरां
पतित्वा सादरावलोकनादेव निस्पन्दतरीभवद्भ्यां नेत्रसंकोचरहिताभ्याम् । खञ्जनाऽपि पाशे
पतितो बन्धनं विमोच्य पदनपि चलितुं न शक्नोति । भैनीदृष्टिधिरकालं केशपाशमेवावलोकतेति
भावः । केशाः सूक्ष्मा घनाश्च । 'सूक्ष्मास्तु पाणिदशनान्जुलिपर्वकेशाः' इत्यादि लक्षणम् ।
'पाशः कचान्ते सहायः कर्णान्ते शोभनार्थकः । भ्रूत्रायन्ते च निन्दार्थः पाशः पश्चादिव-
न्धने ॥' इति विश्वः ॥

भूलोकमर्तुमुखपाणिपादपद्मैः परीरम्भमवाप्य तस्य ।

दमस्वसुर्दृष्टिसरोजराजिश्चिरं न तस्याज सयन्धुबन्धम् ॥ १४ ॥

भूलोकेति ॥ दमस्वसुः भैन्याः दृष्टिसरोजराजिर्नेत्रकमलपद्भिः तस्य भूलोकमर्तुमुखस्य
मुखपाणिपादलक्षणैः पद्मैः परीरम्भं संश्लेषमवाप्य सयन्धुबन्धं सगोत्रसम्बन्धं सजातीयमेतदं
चिरं न तस्याज । मुखारीणां कमलत्वात्सगोत्रत्वम् । अन्योऽपि चिराद्बन्धुनिरालिङ्गनं प्राप्य
सठिति न मुञ्चति । भैनीदृष्टिर्नलमुखाद्यतिरमणीयत्वाच्चिरमालोकतेति भावः । सयन्धुः,
'ज्योतिर्जनपद-' इति सः । 'सगन्ध-' इति पाठे 'सगन्धो बन्धुर्दृष्ट्यै' ॥

तत्कालमानन्दमयीभवन्ती भवत्तरानिर्वचनीयमोहा ।

सा मुकसंसारिदशारसान्यां द्विस्वादमुह्यत्समभुङ्क्त मिष्टम् ॥ १५ ॥

तत्कालमिति ॥ सा भैनी पूर्वोक्तकनेन मुकसंसारिणोः ये दशो अवस्थे तयो रसान्यां
प्रातिन्यां उक्ता द्वौ स्वादौ रसौ यत्र एवविधं निष्पन्नस्वादविविधमुह्यत्सं हर्षमभुङ्क्तमभुङ्क्तम् ।

१ 'अत्रातिशयोक्तिः कल्पलङ्घनं चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र ऐक्यसंज्ञा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र ऐक्यसंज्ञा' इति साहित्यविद्याधरी ।

क्रममाह—किंभूता । तत्कालं तस्मिन्नलदर्शनकाले नलोऽयमिति बुद्ध्या ज्ञानन्दमयो आनन्द-
रूपा भवन्ती । तथा—सुरक्षितेऽन्तःपुरे नलागमनं कथमिति हेतोः अतिशयेन भवन्
भवत्तरोऽतितरामनिर्वचनीयो लोकोत्तरो मोहो भ्रान्तिर्यस्याः । तद्दर्शनेनैवोत्पद्यमानमूर्च्छा वा ।
आनन्दरूपत्वं मुक्तदशा । 'आनन्दो ब्रह्मणो रूपम्' इति श्रुतेः । अनिर्वचनीयमोहवत्त्वं
संसारिदशा । तुल्यकालमेव मुक्तसंसारिदशे तयानुभूते इत्याश्चर्यं च । अभुङ्क्त इति लङ् ।
'अभुक्त' इति पाठे लुङ् ॥

नलत्वनिश्चयं विना तत्रानुरक्ताया मैम्याः पातित्रयभङ्गलक्षणागमनौचितीमाशङ्क्य कविः
परिहरति—

दूते नलश्रीभृति भाविभावा कलङ्किनीयं जनि मेति नूनम् ।

न संव्यधान्नैषधकायमायं विधिः स्वयंदूतमिमां प्रतीन्द्रम् ॥ १६ ॥

दूत इति ॥ विधिः इमां मैमीं प्रत्युद्दिश्य नैषधस्य कायो नलदेह एव माया यस्य
एवंविधं कपटनलवेषधारिणमिन्द्रमेव स्वयं दूतं न संव्यधान्नाकरोत् । अपि तु इति हेतोः
सत्यमेव नलं दूतमकरोत्, नूनमुत्प्रेक्षे । इति किम्—नलश्रीभृति नलकान्तिधारिणि दूते
भाविभावा नलबुद्धौ च भविष्यदनुरागेयं मैमी नलव्यतिरिक्तेऽनुरागात्कलङ्किनी पातकिनी,
अकीर्तिमती च मा जनि मा भूत् । कपटनलरूपधारणसामर्थ्ये सत्यपि इन्द्रो नलरूपं धृत्वा
स्वीयदूत्यार्थं न गतवान्, तत्रेदमाकृतम्—ब्रह्मा मैम्याः पातित्रयभङ्गो मा भूदितिन्द्राय
बुद्धिं नादत्तेत्यर्थः । नलनिश्चयाभावेऽपि सत्य एव नलेऽनुरागात् पातित्रयक्षतिरिति भावः ।
'जनिता' इति पाठे नूनं निश्चितं कलङ्किनी जनिता भविष्यतीति लुटा व्याख्येयम् ॥

नन्वतिमुन्द्रस्य नलस्यान्तःपुरे प्रवेशासंभवनिश्चयान्नलसदृशेऽन्यस्मिन्भैमीमनोवृत्तेः कथं
पातित्रयभङ्गप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य परिहरति—

पुण्ये मनः कस्य मुनेरपि स्यात्प्रमाणमास्ते यदधेऽपि धावत् ।

तच्चिन्ति चित्तं परमेश्वरस्तु भक्तस्य हृष्यत्करुणो रुणद्धि ॥ १७ ॥

पुण्य इति ॥ आत्मां भैमी, परित्यक्तविषयस्य मुनेरपि कस्य मनः पुण्ये विषये प्रमाणं
निश्चितं स्यात्, अपि तु न स्यात् । कुतः—यद्यस्मात् अधेऽपि परदारगमनादौ पातकेऽपि
विषये धावत् शीघ्रं गच्छत् आस्ते । मुनेर्मेनः पुण्ये एव नियतं प्रवर्तते इति न, किन्तु पात-
केऽपि । तत्राप्ययं विशेषः—शीघ्रमविचार्यैव प्रवर्तते । एतय धावत्पदेन सूचितम् । शीघ्रग-
तावेव धावादेशविधानात् । अत्र तु नलस्य सत्यलाङ्घ्रैर्म्याः पातित्रयलक्षणार्थं ब्रह्मैवं कृतवा
निति । तर्हि सर्वेऽपि मुनयः पापिनः स्थुरित्वाशङ्क्य परिहरति—परमेश्वरः तु पुनः हृष्यत्क-
रुण उद्यत्कृपः सन् तच्चिन्ति तदधं चिन्तयति कर्तुमिच्छतीत्येवंशीलं भक्तस्य चित्तं रुणद्धि
पातकात्प्रवर्तयति । येषामुपरि खुनायकृपा ते पातके सर्वेऽथैव न प्रवर्तन्ते इति न सर्वेषां
पातकिलप्रसङ्ग इति तात्पर्यार्थः । तच्चिन्ति परमेश्वरचिन्ति वा ॥

१ 'अत्र भावोदयातिशयोक्त्यलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपेयालङ्कारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'प्रमाणनेनस्यपि इत्यवृत्ति' इति पाठः सुखाययोधासाहित्यविद्याधरी-
तन्त्रतः । ४ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सालीकदृष्टे मदनोन्मदिष्णुर्यथाप शालीनतमा न मौनम् ।

तथैव तथ्येऽपि नले न लेमे मुग्धेषु कः सत्यनृपाविवेकः ॥ १८ ॥

सेति ॥ स्वभावतः शालीनतमातिसलज्जापि मदनेनोन्मदिष्णुस्त्वादवती सती सा भैमी
अलीकदृष्टे मिथ्यादृष्टे नले विषये यथा मौनं नाप यथा पूर्वं किमप्यवादीत् तथैव तथ्ये सत्येऽपि
नले मौनं न लेमे । अलीकदुष्टैव सत्येऽपि नलेऽवोचदित्यर्थः । तत्कथनेत्याशङ्क्याह—
मुग्धेषु मूढेषु सत्यस्य नृपा असत्यस्य विवेको विचारः कः, अपि तु न । अतो न धृष्टतया
वचनं दोषायेति भावः । 'शालीनतया' इति वा पाठः । अपश्शालीनतयापगतशालीनतया
यथा मौनं न लेमे तथैव तथ्येऽपीति व्याख्येयम् ॥

व्यर्थोभवद्भावपिधानयत्ना स्वरेण साध रुधगद्गदेन ।

सखीचये साध्वसयद्ववाचि स्वयं तमूचे नमदाननेन्दुः ॥ १९ ॥

व्यर्थोभवदिति ॥ अथ सा भैमी स्वपनात्मना तं नलनूचे । क सति—सखीनां चये
समूहे साध्वतेनान्तःपुरे परपुरप्रवेशाच्चातेन साध्वतेन कृत्वा वद्धा वाक् येन कृतमौने
सति । किंभूता सा—छयो विरलः, गद्गदश्च छिन्नस्तेन स्वरेण शब्देन कृत्वा व्यर्थोभवन् भाव-
पिधानयत्नः सात्त्विकभावगोपनप्रदातो यस्याः । तथा—अत एव नमनत्राभूत आननेन्दु-
मुखचन्द्रो यस्याः सा । 'अथ स्वरेणैव विभावयन्ती भावं निजं सा नृदुगद्गदेन' इत्यपि
पाठः सार्थः ॥

स्वार्थं परिहरति—

नत्वा शिरोरत्नरुचापि पाद्यं संपाद्यमाचारविदातिथिभ्यः ।

प्रियाक्षरालीरसधारयापि वैधी विधेया मधुपर्कवृत्तिः ॥ २० ॥

नत्वेति ॥ त्रिनिर्विघ्नेयकम् । हे पुरुषश्रेष्ठ, आचारविदा सद्गुह्यज्ञानज्ञेन, धनंशालविदा
वा पुंसा नत्वा शिरोरत्नरुचा चूडानगिकीर्त्यान्तिथिभ्यः पाद्यं पादार्थं वारि संपाद्यं देयम् ।
जलाभावे नत्वापि तावद्वरणक्षालनसंभावना कर्तव्या । तस्या रत्नरुचो जलमुत्पत्तादित्यर्थः ।
आदां नमस्कारः कर्तव्य इति भावः । 'आचारविदातिथिभ्यः' इति प्रतिवाक्यं श्लोक्तत्रयेऽपि
ज्ञेयम् । वैधी विधिसंयन्त्रिणी नोदनावाक्पादागता मधुपर्कजन्मा वृत्तिः प्रियाक्षराली प्रिय-
वचनपद्धितस्तस्या रसधारया माधुर्यधारयापि विधेया करणीया । मधुपर्कसाम्प्रभावे प्रिय-
वचन(मेव)नपि वक्तव्यमित्यर्थः । पाद्यं पूर्ववत् ॥

स्वात्मापि शीलेन तृणं विधेयं देया विद्यायासनभूर्निजपि ।

आनन्दवाष्पैरपि कल्पमन्मः पृच्छा विधेया मधुभिर्वचोभिः ॥ २१ ॥

स्वात्मेति ॥ आचारविदा शीलेन निर्नीतत्वादित्वा स्वभावेन सद्गुणेन वा कृत्वा स्वात्मापि
स्वगौरवमपि तृणं विधेयम् । तृणं यथा नम्रंकिपते, तथाविधोदनाग्रे वेद्यार्थं स्वात्मापि वक्त्रो-

१ 'अथ भावोदयो रसकार्यकारः' इति साहित्यविदाधरी । २ 'उत्पत्तिः पुंसा नृदुर्गद्गदिनि
वक्षितत्वाइति धृष्टवा मे' इति पठित्वा तादृशि भवत्यदृष्टे यमपूर्वमेव न न वक्तुं पृच्छा पार्थव्यं दूषणं
न भवति' इति व्याख्यातं मुखावबोधसाहित्यविदाधर्यैः । चतुर्नृपस्यपादपदादप्युत्पत्तेरिति पुंसा
चित्तादः । ३ 'अथ उक्तमुक्तमप्युक्तेश्चकार' इति साहित्यविदाधरी ।

कर्तव्य इत्यर्थः । अथ च तृणाभावे स्वात्मैव तृणस्थाने विधेय इत्यर्थः । विष्टराद्यभावे निजापि स्वीयाप्यासनलक्षणा या भूः स्थानं सिंहासनादि तदप्यादराज्जादिति त्यक्त्वा विहाय देया । भूस्थाने आसनमेव कल्प्यमित्यर्थः । चरणक्षालनार्थं यदि जलं न संभवति तर्ह्या-
नन्दवाष्पैरपि हर्षाश्रुभिरप्यम्भः कल्प्यम् । अतिथिदर्शनमात्रेण हृष्टेन भवितव्यमित्यर्थः ।
अथ च जलस्थाने आनन्दवाष्पा एव कल्प्या इत्यर्थः । मधुभिरतिप्रियैर्वचोभिः पृच्छापि कुशलप्रश्नोऽपि विधेया । प्रियं वक्तव्यमित्यर्थः । मधुपर्कस्थाने मधुरं वचनमेव कर्तव्यमि-
त्यर्थः । आचारवशान्मयापि प्रियवचनादि कियत इति भावः । 'शीलं स्वभावे सदृते' इति विश्वः । 'अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूतृणोदकैः' इति स्मृतेः । पृच्छा पूर्ववत् ॥

पदोपहारेऽनुपनम्रतापि संभाव्यतेऽपां त्वरयापराधः ।

तत्कर्तुमर्हाञ्जलिसज्जनेन स्वसंभृतिः प्राञ्जलतापि तावत् ॥ २२ ॥

पदेति ॥ पदोपहारे चरणक्षालनविषये त्वरया झटिति अपामनुपनम्रता जलानामनान-
यनमपि अपराधः संभाव्यते यतो लोकेनेत्यर्थात् । विलम्बादानयनेऽपि झटित्वनानयनाद्य-
तोऽपराधः संभाव्यते तत्तस्मादाचारविदा अञ्जलिसज्जनेन करपुटसंयोजनेन कृत्वा स्वस्य संभृ-
तिरूपा स्वकरणीयातिथ्यसामग्री यावत्संपाद्यते, तावदञ्जलिसंयोजनेन स्वीया प्राञ्जलता
ऋजुता कर्तुमर्हा । प्रकटीकर्तुमुचितेत्यर्थः । तावतापि पूर्वापराधशान्तिर्भवतीति भावः ।
यावत्स्वसंभृतिः स्वकरणीयातिथ्यसामग्री संपाद्यते तावदञ्जलिसज्जनेन प्राञ्जलतापि कर्तुमर्हति
वान्वयः । यद्वा अपां त्वरया जलानयनार्थं संभ्रमेणानुपनम्रता नमस्कारभावोऽपराधः संभा-
व्यते । जलानयनात्पूर्वं कृतेन नमस्कारेण सर्वोऽप्यातिथ्यसंभारः कृतो भवतीत्यर्थः । तथा
एतत्सर्वं कृतमिति तात्पर्यम् । प्राञ्जल इति, 'अच्' प्रत्यन्वव- इत्यत्र अच् इति योगविभा-
गात्पद्मनाभ इतिवत्समासान्त इति ज्ञेयम् ॥

पुरा परित्यज्य मयात्यसर्जिं स्वमासनं तत्किमिति क्षणं न ।

अनर्हमप्येतदलंक्रियेत प्रयातुमीहा यदि चान्यतोऽपि ॥ २३ ॥

पुरेति ॥ अर्धात्पूर्वोक्ताचारदर्शनादाराच पुरा आदावेव मया स्वमासनं परित्यज्य
अत्यसर्जिं भवते दीयते स्म तदेतदनर्हमपि योपिदासनत्वाद्राजानर्हत्वादयोग्यमप्यासनं क्षणं
क्षणमात्रं किमिति कुतो हेतोः नालंक्रियेत । किंत्वलंक्रियतामित्यर्थः । यदिच यद्यपि अन्य-
तोऽपि प्रयातुमन्यदेशमपि गन्तुं ईहा वाञ्छा विद्यते तथाप्येतदलंक्रियतामित्यर्थः ।
लामेवोद्दिश्यागतमिति चेत्, न, ममैतादृग्भागधेयाभावात् । अन्यत्र गमनेच्छायामपि क्षण-
मात्रमलंक्रियतामित्यर्थः । क्रियेत, प्रार्थनायां लिङ् ॥

निवेद्यतां हन्त समापयन्तौ शिरीषकोषम्रदिमाभिमानम् ।

पादौ कियद्दूरमिमौ प्रयासे निधित्सते तुच्छदयं मनस्ते ॥ २४ ॥

निवेद्यतामिति ॥ हे पुरुषश्रेष्ठ, तुच्छदयं कृपाशून्यं ते मनः कियद्दूरं किंपरिमाणं
दूरगमनलक्षणे प्रयासे इमौ पादौ निधित्सते हन्त इत्यनुकम्पया निवेद्यतां मदग्रे कथ्य-

१ 'अत्रातिशयोक्तिरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विभावनालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तान् । किंभूतौ—शिरीषाणां शिरोऽपुष्पाणां क्रोयः समूहस्तस्य भ्रदिन्नि नार्दवविषये योऽभि-
मानः नतोऽधिकं कोनलं बलु नास्त्येवेति यो गर्वस्त्वद्विषये लोक्त्स वा गर्वः तं समाप-
यन्तौ नाशयन्तौ । अन्योऽपि निष्कृपः पुरुषः सुकुमारं जनं प्रदासे प्रेरयति । अत्रागमनेनैव
श्रान्तोऽस्ति, इदानीमितः कं गन्तासीति भावः । 'इत्थं तु वसिकं तुच्छरिक्के' इत्यमरः ॥

अनायि देशः कतमस्त्वयाद्य वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य ।

त्वदाप्तसंकेततया कृतार्था श्रव्यापि नानेन जनेन संज्ञा ॥ २५ ॥

अनायीति ॥ तदा अयं कतनः किंचिद्भक्तो देशो वसन्त्वेन मुक्तस्य लक्ष्यस्य वनस्य
दशानवस्थाननायि प्रापितः । वसन्त्वेन विना यथा वनं निःशोभं, तथा त्वया विना स
देशोऽपीत्यर्थः । कत्तादेशादागतोऽसीति कथयेति भावः । तथा—अनेन महत्क्षणेन जनेन
त्वयि आप्तः विषयं प्राप्तः संकेतः समयः संबन्धो यथा तस्मा भावेन हेतुना कृतार्था चरि-
तार्था संज्ञापि नामापि न श्रव्या, अपितु श्रोतुनर्हा । खनानापि कथयेत्यर्थः । श्रव्या,
आवश्यकाभावात् 'अचो यत्' इति यत् ॥

तीर्णः किमर्णोनिधिरेव नैप सुरक्षितेभूदिह यत्प्रवेशः ।

फलं किमेतस्य तु साहसस्य न तावद्यापि विनिश्चिनोमि ॥ २६ ॥

तीर्ण इति ॥ हे नरश्रेष्ठ, सुरक्षिते इह अन्तःपुरे तव प्रवेशोऽभूदिति यत्, एष
अर्णोनिधिः समुद्र एव किं न तीर्णः, किं तु बाहुन्यामर्णवतरणतुल्य इति एतस्मान्तःपुर-
प्रवेशरूपस्य साहसस्याविचार्यकारित्वस्य तु पुनः किं फलं प्रयोजनमित्यामीदानीमपि न
विनिश्चिनोमि । किमर्थमत्रागतमित्यपि कथयेत्यर्थः ॥

तव प्रवेशे सुकृतानि हेतुर्नन्ये मदक्ष्णोरपि तावदत्र ।

न लक्षितो रक्षिमदैर्यदाम्नां पीतोऽस्ति तन्वा जितपुण्यधन्वा ॥ २७ ॥

तवेति ॥ तव अत्र प्रवेशे मदक्ष्णोर्नरोदनेत्रयोः सुकृतानि पुन्यान्पि तावदादौ हेतुः
कारणमित्यहं नन्ये । कारणान्तरे संभवत्यपि मनेत्रपुण्यनादिकारणमित्यर्थः । कथमित्यत
आह—यस्मात् रक्षिमदैरितिहृन्दरत्नं न लक्षितः । तथा—तन्वा वपुषा जितः पुण्यधन्वा
कानो येन एवंभूतो यत् आम्नां नेत्रान्मां पीतोऽस्ति । स्वेच्छनावलोकितोऽस्तीत्यर्थः । रक्षनार्थ-
मेव नियुक्तैः रक्षैर्न दृष्टः, आम्नां च दृष्टः, तत्र मनेत्रपुण्यमेवात्र प्रवेशे हेतुरिति भावः ॥

यथा कृतिः काचन ते यथावा द्रौवारिकान्धंफरणी च शक्तिः ।

रुच्यो रुचीभिर्जितकाञ्चनीभिस्तथासि पीयूषभुजां सनाभिः ॥ २८ ॥

यथेति ॥ यथा येन कारणेन ते आहविरकारः काचन लोकोत्तरविरत्ननीचः ।
यथावा ते काचन अर्जुना शक्तिश्च द्रौवारिकाणां रक्षभगनन्धंकरपन्थलकारिणी । त्विद-
गौरत्वेन जिता काचनी हस्तिरा यानित्वानी रुचीभिः सन्तिभिः कृता रुच्योऽस्मित्युच्यते-

१ 'अत्र तेऽमुनातोलेक्षेनानन्दंकार' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र निदर्शनं त्वत्पत्ति-
नन्दंकार' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र निदर्शनं त्वत्पत्ति-नन्दंकार' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'लक्ष्मः' इति ५४ः साहित्यविद्याधरीवचनः । ५ 'अत्र निदर्शनं त्वत्पत्ति-नन्दंकार' इति
साहित्यविद्याधरी ।

ग्योऽस्ति । तथा तेन कारणेन पीयूषभुजां देवानां सनाभि सगोत्रोऽस्ति । देवत्वेन विनैतत्र घटतेऽतः प्रायस्त्वं कथनं देवोऽसीति मन्ये । चकारो रुच्य इत्यनेन योज्यः । रुच्यश्चास्ति यथा इति संबन्ध इति वा । 'निशाख्या कावनी पीता हरिद्रा वरवाणिनी' इत्यमरः । 'कावना' इति पाठे सुवर्णम् । दौवारिक इत्यत्र 'द्वारे नियुक्तः' इत्यर्थे 'तत्र नियुक्तः' इति ठकि 'द्वारादीनां च' इत्येचि, अभूततद्भावे 'आद्यमुभय-' इति ख्युनि खित्वात्पूर्वपदस्य मुमि 'टिड्ढा-' इति ङीप् । रुचिमर्हति रुच्यः । 'तदर्हति' इति यत् । 'राजसूय-' इति निपातो वा । 'जितकाञ्चनीभिः' इति पाठे समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'नद्यृतश्च' इति न कप् । सनाभिः, 'ज्योतिर्जनपद-' इति समानस्य समौवः ॥

न मन्मथस्त्वं स हि नास्तिमूर्तिर्न चाश्विनेयः स हि नाद्वितीयः ।

चिह्नैः किमन्यैरथवा तैवेयं श्रीरेव ताभ्यामधिको विशेषः ॥ २९ ॥

नेति ॥ त्वं मन्मथो न । हि यतः स कामो नास्तिमूर्तिरशरीरी । त्वं आश्विनेयोऽश्विनीकुमारश्च न । चोऽप्यर्थः । हि यतः सः अद्वितीयो नास्ति, किंतु द्वितीयसहित एव । त्वं सशरीर एककथ । अथवेति पूर्वापरितोये । अन्यैश्चिह्नैः किम्, अपितु न किमपि । किं तर्हि—ताभ्यां कामाश्विनेयाभ्यां सकाशादधिका तव इयं श्रीः शोभैव विशेषः । तयोरीदृक्-शोभाभावादियमेव तदन्यत्वज्ञापिकेत्यर्थः । नास्तिमूर्तिः, 'अस्तिक्षीरादयश्च' इति बहुव्रीहौ पश्चान्नकारेण समासः ॥

आलोकतृप्तीकृतलोक यस्त्वामसूत पीयूषमयूखमेनम् ।

कः स्पर्धितुं धावति साधु सार्धमुदन्वता नन्वयमन्ववायः ॥ ३० ॥

आलोकेति ॥ हे आलोकेन दर्शनेन तृप्तीकृतः कृतार्थीकृतो लोको येन तत्संबोधनम् । यः त्वाम् एवं त्वद्रूपं पीयूषमयूखं चन्द्रमसूत स कः । अयमन्ववायो वंश उदन्वता सार्धं स्पर्धितुं स्पर्धां कर्तुं साधु युक्तं धावति । समुद्रसाम्यार्थं झटिति बुद्ध्युपाह्वो भवतीत्यर्थः । समुद्रोऽप्यालोकेन प्रकाशेन तृप्तीकृतभुवनं सुधाकरं सूते । कस्मिन्वंशे समुत्पन्नोऽसीत्यपि कथयेति भावः । 'आलोकौ दर्शनोद्द्योतौ', 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः ॥

भूयोऽपि बाला नलसुन्दरं तं मत्वामरं रक्षिजनाक्षिवन्धात् ।

आतिथ्यचाटून्यपदिश्य तत्स्थां श्रियं प्रियास्यास्तुतवस्तुतः सा ॥ ३१ ॥

भूयोऽपीति ॥ सा बाला तं नलं रक्षिजनानां दौवारिकाणामक्षिवन्धान्नेत्रवन्धनात् अदृष्टीकरणान्नलवत्सुन्दरं नलसदृशममरं देवं मत्वा निश्चिन्ना आतिथ्यसंबन्धीनि चाटूनि प्रियवचनान्यपदिश्य व्याजीकृत्य तद्याजेन तत्स्थां तस्मिन्नमरे विद्यमानां प्रियस्य नलस्य धियं शोभां वस्तुतस्तत्त्वतः अस्तुत पुनरपि वर्णयति स । प्रियवचनव्याजेन तत्त्वतो नलशोभा-वर्णनतत्परैव वभूवेति भावः ।

—१ इदं च काशिकानुसारेण । भाष्यमते तु सूत्रे ख्युनोऽपाठात् 'नञ्स्त्वनीककख्युंस्तरुणतलुनानान्' इति वार्तिकेन बोध्यः । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'तवैवम्' इति साहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः । ४ 'अत्र निश्चयगर्भसंदेहो व्यतिरेकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्र रूपरूपकोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'इतीर्यन्ती' इति पाठः सुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः । ७ 'अत्र रूपरूपकोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

पुनरपि किमेत्यस्तुवैत्याशङ्क्य कविराह—

वाग्जन्मवैफल्यमसह्यशल्यं गुणाद्भुते वस्तुनि मौनिता चेत् ।

खलत्वमर्णायसि जल्पिते तु तदस्तु वन्दित्रमभूमितैव ॥ ३२ ॥

वागिति ॥ गुणैरद्भुते आश्चर्यभूते वस्तुनि भाषिता मूचीभावधेतु गुणाद्भुतं वस्तु न
वर्ष्यते चेत्, तर्हि वागजन्मनो वैकल्पनतत्तदाल्पमतिदुःखदायि दुःमहाल्पतुल्यं भवती-
त्यर्थः । मूकस्य तस्य च न कोऽपि विशेष इत्यर्थः । तर्ह्येवमेव वक्तव्यमित्येत आह-अल्पी-
यसि जल्पिते तु भाषिते तु खलत्वं दुर्जनत्वमायाति लोकस्त्वं दुर्जेन इति वदति । तस्माद्-
न्दिनः स्तुतिपाठकस्य यो भ्रमः स्तुतिपाठतोऽयमिति भ्रान्तितस्तस्या भूमितेव स्थानतवास्तु
भवतु । गुणाद्भुतं वस्तु येषुव वपणीयमिति कथंरूपदेशवचः । तस्मात्तत्रा दुःखा स्तुतिरारब्धेति
भावः । तस्मान्मयि स्तुतिपाठकभ्रान्तिलोकस्य भवत्विति भ्रान्त्यचो वेति भावः ॥

कंदर्पं एवेदमविन्दत त्वां पुण्येन मन्ये पुनरन्यजन्म ।

चण्डीशचण्डाक्षिदुताशकुण्डे जुहाय यन्मन्दिरमिन्द्रियाणाम् ॥ ३३ ॥

कंदर्प इति ॥ कंदर्प एव महता पुष्पेन त्वानेव त्वद्रूपमेव इदं दृश्यमानं पुष्पदन्त्य-
जन्नाविन्दत केन इत्थं मन्ये जाने । कुतः—दृष्टवान् नदनः चण्डालः सितः, त्व
चण्डं दुःसहमपि तृतीयं नेत्रं तदक्षयं यजुतारकुण्डं तस्मिन्निन्द्रियपात्रं मणिरं इदं सतीरं
जुहाव । पूर्वापि श्याधिकसौन्दर्यप्राप्त्यारादा दुष्टिपूर्वं कानेनाभिजुष्टे स्वामीरं दितं, तेनैव
पुष्पेन त्वद्रूपं जन्म प्राप्तम् । अन्येनापि तथैव कियते । न एव त्वमिति शब्दः ॥

शोभायशोभिर्जितशेवशैलं करोपि लज्जागुरुमौलिनेतृम् ।

दस्यौ हृदयहरणादुदस्यौ कंदर्पमप्युज्जितरूपदर्पम् ॥ ३३ ॥

[illegible]

अथैभि हंतावल्लपो पलक्षस्त्यन्तान्तिरीतिथ्यपलाः पुलाकाः ।

उद्दृष्टि युक्तं पतिताः अयन्तीयेदन्तपूरं पतिनः हृदयन्ते ॥ ३५ ॥

[illegible]

गोऽसि । तथा तेन कारणेन पीयूषभुजां देवानां सनाभि सगोत्रोऽसि । देवत्वेन विनैतन्न घटतेऽतः प्रायस्त्वं कथनं देवोऽसीति मन्ये । चकारो रुच्य इत्यनेन योज्यः । रुच्यश्चासि यथा इति संबन्ध इति वा । 'निशादया काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी' इत्यमरः । 'काञ्चना' इति पाठे सुवर्णम् । दौवारिक इत्यत्र 'द्वारे नियुक्तः' इत्यर्थे 'तत्र नियुक्तः' इति ठकि 'द्वारादीनां च' इत्यैचि, अभूततद्भावे 'आद्यमुभयम्' इति ख्युनि खित्वात्पूर्वपदस्य मुमि 'टिड्ढा' इति ङीप् । रुचिमर्हति रुच्यः । 'तदर्हति' इति यत् । 'राजसूय' इति निपातो वा । 'जितकाञ्चनीभिः' इति पाठे समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'नद्युतश्च' इति न कप् । सनाभिः, 'ज्योतिर्जनपद' इति समानस्य समभावः ॥

न मन्मथस्त्वं स हि नास्तिमूर्तिर्न चाश्विनेयः स हि नाद्वितीयः ।

चिह्नैः किमन्यैरथवा तैवेयं श्रीरेव ताभ्यामधिको विशेषः ॥ २९ ॥

नेति ॥ त्वं मन्मथो न । हि यतः स कामो नास्तिमूर्तिरशरीरी । त्वं आश्विनेयोऽश्विनीकुमारश्च न । चोऽप्यर्थः । हि यतः सः अद्वितीयो नास्ति, किंतु द्वितीयसहित एव । त्वं सशरीर एककथ । अथवेति पूर्वापरितोषे । अन्यैश्चिह्नैः किम्, अपितु न किमपि । किं तर्हि—ताभ्यां कामाश्विनेयाभ्यां सकाशादधिका तव इयं श्रोः शोभैव विशेषः । तयोरीदृक्-शोभाभावादियमेव तदन्यत्वज्ञापिकेत्यर्थः । नास्तिमूर्तिः, 'अस्तिक्षीरादयश्च' इति बहुव्रीहौ पश्चाच्चकारेण समासः ॥

आलोकतृप्तीकृतलोक यस्त्वामसूत पीयूषमयूखमेनम् ।

कः स्पर्धितुं धावति साधु सार्धमुदन्वता नन्वयमन्ववायः ॥ ३० ॥

आलोकेति ॥ हे आलोकेन दर्शनेन तृप्तीकृतः कृतार्थाकृतो लोको येन तत्संबोधनम् । यः लाम् एवं त्वद्रूपं पीयूषमयूखं चन्द्रमसूत स कः । अयमन्ववायो वंश उदन्वता सार्धं स्पर्धितुं स्पर्धां कर्तुं साधु युक्तं धावति । समुद्रसाम्यार्थं जटिति बुद्ध्युपाह्वो भवतीत्यर्थः । समुद्रोऽप्यालोकेन प्रकाशेन तृप्तीकृतभुवनं सुधाकरं सूते । कस्मिन्वंशे समुत्पन्नोऽसीत्यपि कथयेति भावः । 'आलोकौ दर्शनोद्योतौ', 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः ॥

भूयोऽपि बाला नलसुन्दरं तं मत्वामरं रक्षिजनाक्षिवन्धात् ।

आतिथ्यचाटून्यपदिश्य तत्स्थां श्रियं प्रियास्यास्तुतव-स्तुतः सा ॥ ३१ ॥

भूयोऽपीति ॥ सा बाला तं नलं रक्षिजनानां दौवारिकाणामक्षिवन्धान्नेत्रवन्धनात् अदृष्टीकरणान्नलवत्सुन्दरं नलसदृशममरं देवं मत्वा निश्चिन्त्य आतिथ्यसंबन्धीनि चाटूनि प्रियवचनान्यपदिश्य व्याजीकृत्य तद्याजेन तत्स्थां तस्मिन्नमरे विद्यमानां प्रियस्य नलस्य श्रियं शोभां वस्तुतस्तत्त्वतः अस्तुत पुनरपि वर्णयति स्म । प्रियवचनव्याजेन तत्त्वतो नलशोभा-वर्णनतत्परैव वभूवेति भावः ।

—१-इदं च काशिकानुसारेण । भाष्यमते तु सखे ख्युनोऽपाठात् 'नवस्तुभीकवख्युंस्तरुणतलुनानाम्' इति वार्तिकेन बोध्यः । २ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'तवैवम्' इति साहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः । ४ 'अत्र निश्चयगर्भसंदेहो व्यतिरेकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्र रूपरूपकोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'इतीरयन्ती' इति पाठः सुखा-वबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः । ७ 'अत्र रूपरूपकोपमालंकारा' इति साहित्यविद्याधरी ।

पुनरपि किमित्यस्तुतेत्याशङ्क्य कविराह—

वाग्जन्मवैफल्यमस्तद्व्यशयं गुणाद्भुते वस्तुनि मौनिता चेत् ।
खलत्वमल्पीयसि जल्पिते तु तदस्तु वन्दिन्नमभूमितैव ॥ ३२ ॥

वागिति ॥ गुणैरद्भुते आश्चर्यभूते वस्तुनि नामिता नूतनैर्भावधेयं गुणैरद्भुतं वस्तु न
वर्ण्यते चेत्, तर्हि वागजन्मनो वैफल्यमनस्य सात्त्विकमिति दुःखदायि दुःसहसात्त्वितुल्यं भवती-
त्यर्थः । नूतनस्य तस्य च न कोऽपि विशेष इत्यर्थः । तस्यैवमेव वक्तव्यमित्यत आह-अल्पी-
यसि जल्पिते तु भाषिते तु खलत्वं दुर्जनत्वनायाति लोकस्त्वं दुर्जन इति वदति । तस्माद्दु-
न्दिनः स्तुतिपाठकस्य यो भ्रमः स्तुतिपाठकोऽयमिति भ्रान्तिस्तस्या भूमिर्नैव स्थानतवान्तु
भवतु । गुणाद्भुतं वस्तु यदेव वर्णनीयमिति कवेरुपदेशवचः । तस्मात्तदा युक्ता स्तुतिरारम्भेति
भावः । तस्मान्मायि स्तुतिपाठकभ्रान्तिर्लोकस्य भवत्यिति भौमोपचो वेति भावः ॥

कंदर्प एवेदमविन्दत त्वां पुण्येन मन्ये पुनरन्यजन्म ।

चण्डीशचण्डाक्षिहुताशकुण्डे जुहाय यन्ननिद्रनिन्द्रियाणाम् ॥ ३३ ॥

कंदर्प इति ॥ कंदर्प एव महता पुण्येन त्वमेव त्वद्रूपमेव इदं दृश्यमानं पुनरप्यन्य-
जन्नाविन्दत तेन इत्यहं मन्ये जाते । कुतः—यद्यस्मान्न गदनः चण्डीदाः शिवाः, तस्य
चण्डं दुःसहमपि वृत्तमेव नेत्रं तदक्षयं यदुत्तादाकुण्डं तन्मिषास्त्रिषणां गणेशं एहं गतीरे
जुहाय । पूर्वापि जगदधिकतान्दरप्रार्थनायाः बुद्धिपूर्व कामेनासिद्धौ स्वनतीरे शिवं, त्वं
पुण्येन त्वद्रूपं जन्म प्राप्तम् । अन्येनापि तथैव क्रियते । न एव त्वमेति भावः ॥

शोभायशोभिजितशयशैलं करोपि लज्जागुह्यनैलिनैलम् ।

दत्तौ हृत्प्रीहरणादुदत्तौ कंदर्पमप्युज्जितरूपदर्पम् ॥ २३ ॥

शोभेति ॥ तं शोभायशोभिः कान्तिक्रीडिभिः कृत्वा शितः रौद्रो हरयेन्मयो उच्यते ।
 पैलासो येन एवंविधमलं पुरुरपसं हृदेन यत्कालादेव भादरणाद्येनाप्रहृष्टमाश्रया सुरम्यो
 नीलिः शिरो वक्ष्य एवंविधं करोति । तथा—कान्ति क्रीडिभिः शितक्रीडसो इत्यन्तं शोभायशोभिः
 हृदोदरणादुदयो गलद्वार्यो करोति । तथा—तल्लयेन हेतोः संश्रमभुविस्तल्लयो हृद-
 र्यः सौन्दर्यमयो येन एतादृशं करोति । सनुर्मोऽपि तन्मयिक सुन्दरतर इति शब्दः ।
 धनुर्मोऽपि यत्कालादीतधनः तल्लयो गलद्वार्यस्तल्लयोऽपि भवति ॥

अपैमि हंसावल्लो वलक्षस्तत्कान्तिरीतिथ्यपत्नः पुलाहाः ।

उद्गीय युक्तं पतिताः स्वयन्तीदेशन्तपूरं परितः सुदन्ते ॥ ३५ ॥

[illegible][illegible]

त्वमेव तादृशानि तानि चोत्सृज्य शरीरधो वतमानगर्तलिपेण विकारस्त्वनायं परोक्षो ब्रह्मा
गच्छत्वं दत्तवान् । 'विदरः स्फुटनं निदा' इत्यनरः ॥

मुग्धः स मोहात्सुभगाच्च देहाद्दध्रवञ्चूरचनाय चापम् ।

भ्रूमङ्गजेयस्तथ यन्मनोभूरनेन रूपेण यदातदामूत् ॥ ३९ ॥

मुग्ध इति ॥ यत्पलाद् यो ननोभूः कमः भवबुधो रचनाय निर्माणय द्रव्ये त्वं चानं
ददत्त्यपच्छद यदातदा सर्वदा अनेन प्रत्यक्षद्वयेन रूपेण सौन्दर्येण हेतुना तव बुधोनेन
कौटिल्यं तन्मात्रेण जेषो जेतुं योग्यो जेतव्यमात्रकोऽभूत्, तस्मात्कारणतः कमो मोहाद्
ज्ञानानुगमो मूर्खो न तु सुभगासुन्दरादेहादेनोमुग्धः सुन्दरः यः स्वात्ममुग्धं स्ववैरतेन प्रय-
च्छति स निरपुधतादेवैव वैरिणा जेतुं शक्यते । तस्मात्कमो मुग्धो मूर्खो न तु सुन्दरः ।
उन्नादकृतात्तदाकारजः च तद्बुधो कामकाये इति भावः । यदातदेति समुपपन्नं स्वयंस्वय-
मेवार्थः । 'मुग्धः सुन्दरमूढयोः' इति विश्वः ॥

मृगस्य नेत्रद्वितयं तवात्ये विधौ विधुत्वानुमितस्य दृश्यम् ।

तस्यैव चञ्चत्कचपाशवेपः पुच्छः स्फुरद्यामरगुच्छ एव ॥ ४० ॥

मृगस्येति ॥ तवात्ये विधौ मुञ्जस्ये चन्द्रे 'विमितो मृगवान्, चन्द्रावर, समः ३१'
इति विधुत्वेन हेतुनामुमितस्य अनुमानगम्यस्य मृगस्य नेत्रद्वयं दृश्यम् । दृश्यते इत्यर्थः । तस्यैव
मृगस्य चयनिवत्तन्कचपाशः केदारपाशः तस्य वैप आकारो व्याप्तौ पर्यवसिष्य एव पुच्छः
स्फुरन् कामगुच्छो यस्य स्फुरद्यामरस्त्वक्पुष्पो दृश्यः, न तु वेदपाश इत्यर्थः । चयनद्वयं
मुञ्जम्, मृगनेत्रद्वये नेत्रे, स्फुरद्यामरगुच्छपुच्छतया च केदारपाशः । अलंकारार्थं कामगुच्छः
पुच्छे वक्ष्यते । अथ हरिणविशेषो हार्तव्यः ॥

आस्तामनङ्गीकरणाद्भवेन दृश्यः सरो नेति पुराणवाणी ।

तस्यैव देहं धितया धियोति नवस्तु वस्तु प्रतिभातिवाङ् ॥ ४१ ॥

आस्तामिति ॥ इति पुराणवाणी पुराणवाणी पुराणवाङ्, पुराणी च जगन् द्रव्यं अस्तीति
विशुद्धम् । इति किम्—सरो भवेन विवेकवादीकरणद्वारेणकरणार्थः दृश्यो न नवस्तुवरो
नेति । तु पुनः तस्य देहं धितया प्रिया शोभते कस्या अस्तीकरणकमलाप्रदानेन लोका-
देवोर्भ दृश्यः नवस्तुवरो, अथ च तस्यैव हेतुना दृश्यो रम्यत्वो न भूत् इति तयो मू-
लकर्मैव सरो वसन्तं वस्तु तत्त्वभूतः अस्तु तस्यैव च प्रतिभाति स्फुरति । अस्तुत्वच्छोभन-
प्रतिभातिदृश्यो अस्ती न तु रम्यत्वार्थि तत्त्वभूतः । अस्तुत्वच्छोभन-स्फुरति भवः । तस्य
प्रतिभाति अस्तीत्यस्तीति सरो स वस्तु लोकोर्भ, सरोस्तु पुनश्चैव, अस्तुत्वच्छोभन-
प्रतिभाति । अस्तुत्वच्छोभन-स्फुरति सरो रम्यत्वार्थि तत्त्वभूतः अस्तु इति चेत् ।

तस्या अमलमुद्यितकान्तितारे यद्विन्दुनासति शिलोन्मूलकृतिः ।

आरोपि तन्मायवशोऽपि नैतौ स पश्यस्येति न देवदत्त ॥ ४२ ॥

त्वयेति ॥ त्वया उच्चितो गृहीतः कान्तिसारः शोभाश्रेष्ठभागो यस्य यस्माद्वा एवंविधे जगति भुवने मध्ये इन्दुना शिलं चोञ्छश्च क्षेत्रादिपतितकणादानधान्यादानलक्ष्णौ शिलोञ्छौ तावेव वृत्तिर्जीविका यद्यस्मादशीलि अभ्यस्ता कृता तत्तस्मात्कारणान्महेश्वरेण माणवकोऽपि बालः कलारूपोऽपि स चन्द्रो मौलौ शिरस्यारोपि धृतः, यज्वनां याजकानां राज्येऽपि चाभिषिक्तः । द्विजराजोऽपि तत एव कृत इत्यर्थः । त्वद्गृहीतात्कान्तिसारादवशिष्टं कान्तिभागं कथं चिन्मेलयित्वा चन्द्रेण स्वस्य सौन्दर्यं यस्मादजितं तस्मात्कलामात्रस्यापि सुन्दरत्वादीश्वरेण बालोऽपि शिरसि भूषणत्वेन धृतो यज्वनां मध्ये श्रेष्ठश्च कृतः, अत्युज्ज्वलत्वाच्छिलोञ्छवृत्त्युपादानाच्चेत्यर्थः । बालोऽप्यन्यस्तपस्वी महता राज्ञा नमस्कियते द्विजराज्ये स्थाप्यते च । महाधनिकेन माणवको हारविशेषो मौलवारोप्यत इत्याश्चर्यम् । स तु कठे धार्यते न तु शिरसि । चन्द्रे त्वच्छोभालेश एव विद्यते, लाटशः सुन्दरः कोऽपि नास्तीति भावः । 'जीवेद्वपि शिलोञ्छेन' इति स्मृत्या शिलोञ्छवृत्तिर्जीविनोऽतिप्रशस्तत्वोक्तेः ॥

आदेहदाहं कुसुमायुधस्य विधाय सौन्दर्यकथादरिद्रम् ।

त्वदङ्गशिल्पात्पुनरीश्वरेण चिरेण जाने जगदन्वकम्पि ॥ ४३ ॥

आदेहदाहमिति ॥ कुसुमायुधस्य कामस्य आदेहदाहं देहदाहमारभ्य सकलं जगत्सौन्दर्यकथया दरिद्रं विहीनं विधाय इदानीं त्वदङ्गस्य शिल्पान्निर्माणद्वेतोः ईश्वरेण पुनरपि चिरेण चिरकालाज्जगत् अन्वकम्पि कृपया दृष्टमिति जाने अहमुत्प्रेक्षे । कामा (मदाहा) दनन्तरमियन्तं कालं सौन्दर्यवार्तापि नाभूत्, इदानीं तत्स्थाने तवाभिषेककरणादीश्वरेण जगतः कृपा कृतेत्यर्थः । अन्योऽपि राजा दुःसहदारिद्र्यपीडितानां दयते । मदनादप्यधिकोऽसीति भावः ॥

मही कृतार्था यदि मानवोऽसि जितं दिवा यद्यमरेषु कोऽपि ।

कुलं त्वयाल्लंकृतमौरगं चेन्नाधोऽपि कस्योपरि नागलोकः ॥ ४४ ॥

महीति ॥ त्वं यदि कोऽपि मानवो मनुष्योऽसि, तर्हि मही कृतार्था कृतकृत्या । लयालं कृतत्वादित्यर्थः । अथच कृतः पर्याप्तोऽर्थोऽभिधेयं यस्याः सा मद्यते पूज्यते महीयत इति महीशब्दार्थः । यदि अमरेषु देवेषु मध्ये त्वं कोऽपि देवस्तर्हि दिवा स्वर्गेण जितं सर्वोत्कृष्टेन जातम् । पूर्वस्मादेव हेतोः । दीव्यति विजिगीषत इति द्यौरिति पूर्वं दिवो विजयेच्छैवाभूत्, इदानीं तया जितमित्यर्थः । लया औरगं सर्पसंवन्धि कुलमलंकृतं चेतकश्चन नागस्त्वम्, तर्हि अधोप्यधोदेशस्थितोऽपि त्वगाधिष्ठितो नागलोकः पातालं कस्योपरि न ऊर्ध्वदेशे न, अपितु सर्वस्यापि । पूर्वं एव हेतुः । न गच्छन्तीत्यगाः न अगा नागास्तेषां लोकः । इदानीमप्रतिहतप्रसरत्वात्सर्वस्याप्युपरि गन्तुं योग्य इत्यर्थः । पूर्वोक्तेषु मध्ये कस्त्वमिति कथयेति भावः । संभावनया स्वाभिलषितत्वाच्च प्रथमं मानवोक्तिः ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'सर्गात्' इति पाठः साहित्यविद्याधरीसंमतः । ३ 'अत्रोपेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

सेयं न धत्तेऽनुपपत्तिमुद्यमश्चित्तवृत्तिस्त्वयि चिन्त्यमाने ।

ममौ स भद्रं बुद्धुके समुद्रस्त्वयात्तनाम्नीर्यमहत्त्वमुद्रः ॥ ४५ ॥

सेति ॥ अगस्त्यप्रवृत्तौ समुद्रः कथं ननाविति नहतोमनुपपत्तिं पूर्व या प्राप सेयं नयितव्यत्तिस्त्वयि चिन्त्यमाने विचार्यमाणे सति तानतिमहतोमनुपपत्तिमपटनानतानिदानो न धत्ते धारयति । कुतः—यतः त्वया वात्ते गृहीते गान्धीर्यमहत्त्वे गन्मीरताविशालते एव मुद्रा विहं यस्य स समुद्रः भद्रं सुखेन अगस्त्यस्य बुद्धुके नमौ । गान्धीर्यस्य महत्त्वस्य च त्वया गृहीतत्वात् काप्यनुपपत्तिः । समुद्रादप्यतिगन्मीरोऽतिमहांथ त्वमेति भावः । आत्तेत्याहू-
र्यस्य ददातेः 'अत्र उपसर्गात्' इति तैः ॥

संसारसिन्धावनुविम्वमत्र जागर्ति जाने तव वैरसेनिः ।

विम्वानुविम्वौ हि विहाय धातुर्न जातु दृष्टातिसरूपसृष्टिः ॥ ४६ ॥

संसारेति ॥ अत्रासिन्संसाररूपे जगन्नरूपे सिन्धां समुद्रे वैरसेनिः नलः तव अनुविम्वं प्रतिविम्वं जागर्ति स्फुरतीति जाने । नल एव तत्तदहो गान्ध इत्यर्थः । सिन्धुपदं प्रतिविम्वसंभावनाधर्मम् । हि यस्मात्तातुर्नप्रणोऽतिसरूपयोरातिसगान्धीर्यमहत्त्वयोरेभ्योऽन्योः सृष्टिर्निर्माणं विम्वानुविम्वौ विम्वप्रतिविम्वौ विहाय त्वत्ता जातु परस्परिदोषे न दृष्टा । विम्वतदहो प्रतिविम्वमेव, नान्यदित्यर्थः । अतिसरूपो नलः, तस्यानुविम्वरसज्जर्जः । नलसदृशोऽतीति भावः ॥

इत्यतुतं केन महीजगत्यामहो महीयः सुकृतं जनेन ।

पादौ यमुद्दिश्य तयापि पथारजःसु पथारजजनारमेते ॥ ४७ ॥

इयदिति ॥ केन जनेन महीजगत्यां भूलोके इयदभिर्धनोर्धं महीयोऽतिवरां नहतु-
कृतं कृतम् । अहो आश्चर्यम् । तयापि सत्तावीऽतिमुकुनरस्य पि पादौ वरणी यमुद्दिश्य पथार-
जःसु मार्गरजःसु पथारजं लक्षणभूतकमलनालजनारमेते आरययतः । भूलोके का पुनरभवे-
विधौ यमुद्दिश्य कार्यार्थं त्वमपि चरणयारी गच्छति, तं कथयेति भावः । सम्ये सुकृतं संता-
व्यते, भूलोके तु निपत इत्यर्थम् । 'महीमहेन्द्रमहः' इति पाठे महीन्द्रमहत्त्वमहत्त्वो-
पस्थाने संवृद्धिः । 'सरणिः पत्ततिः पदा' इत्यमरः । पदा, 'परमलिङ्गरम्' इति वैय्य ।

प्रपीति ते किं किमियं न जाने संदेहदोतामयलन्त्य संविद् ।

कस्यापि धन्यस्य गृहातिपिस्त्वमलीकसंभावनायथायथातम् ॥ ४८ ॥

प्रपीतीति ॥ एवं मे संविद् चेत्तदा संदेहलक्षणां दोषानलक्षणां विरप । अकिं प्रका-
शीति न जाने । किं नल एव त्वं, अन्यो वा । कथमेतद्विरपतः, अन्ये विलास्येभ्यः
संसारो भवति । तत्वं किमिति न विविधयोगेभ्यः । अथवा पूर्ववर्तते वै । अलीकसंभा-
वना नासुरिराग मेऽस्ति, नलोऽतीति च सारसंभावनामयं ह्यन्यो भावः । पदा—इदं धन्य एव

१ 'अत्र प्रपीतीति पदो विरपतः' इति तादृशविशेषणम् । २ 'अत्र प्रपीतीति पदो विरपतः' इति तादृशविशेषणम् । ३ 'अत्र प्रपीतीति पदो विरपतः' इति तादृशविशेषणम् । ४ 'अत्र प्रपीतीति पदो विरपतः' इति तादृशविशेषणम् । ५ 'अत्र प्रपीतीति पदो विरपतः' इति तादृशविशेषणम् । ६ 'अत्र प्रपीतीति पदो विरपतः' इति तादृशविशेषणम् । ७ 'अत्र प्रपीतीति पदो विरपतः' इति तादृशविशेषणम् । ८ 'अत्र प्रपीतीति पदो विरपतः' इति तादृशविशेषणम् । ९ 'अत्र प्रपीतीति पदो विरपतः' इति तादृशविशेषणम् । १० 'अत्र प्रपीतीति पदो विरपतः' इति तादृशविशेषणम् ।

कस्यापि धन्यस्य लोकोत्तरभागधेयस्य गृहेऽतिथिर्भविष्यति प्रायेण नतु मम । एतादृशभागधेया-
भावादिति भावः । 'कस्यासि' इति पाठे गृहातिथिरसि वदेत्यर्थः ॥

प्राप्तैव तावत्तव रूपसृष्टिं निपीय दृष्टिर्जनुपः फलं मे ।

अपि श्रुती नामृतमाद्रियेतां तयोः प्रसादीकुरूपे गिरं चेत् ॥ ४९ ॥

प्राप्तेति ॥ मे दृष्टिस्तव रूपदृष्टिं रामणीयकातिशयं निपीय सादरं विलोक्य तावत्प्रथमतः
जनुपो जन्मनः फलं साफल्यं प्राप्तैव । परं श्रुती अपि कर्णावपि अमृतं नाद्रियेताम्, अपि तु
ते अप्यमृतपानं कुरुताम् । चेद्यदि स्त्रीयां गिरं तयोः श्रुत्योः प्रसादीकुरूपे । प्रसन्नो भूत्वा
किमपि वदिष्यति तर्ह्यमृतपानजन्यं सुखमनयोर्भविष्यतीत्यर्थः । सर्वस्यापि प्रशस्योत्तरं प्रय-
च्छेति भावः ॥

इत्थं मधूत्थं रसमुद्गिरन्ती तदोष्ठवन्धूकधनुर्विसृष्टा ।

कर्णात्प्रसूनाशुगपञ्चवाणी वाणीमिवेणास्य मनो विवेश ॥ ५० ॥

इत्थमिति ॥ प्रसूनाशुगः कामः तस्य पञ्चवाणी वाणीमिवेण कर्णात्कर्णं प्रविश्यास्य नलस्य
मनो विवेश । किंभूता—इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेणातिस्वादुत्वान्मधूत्थं साक्षिकोद्भवममृतोद्भवं वा
रसमुद्गिरन्ती प्रकटयन्ती पुष्परसं च क्षरन्ती । तथा—तस्या ओष्ठलक्षणं बन्धूकं तल्लक्षणं
कामधनुस्तेन विसृष्टा युगपन्मुक्तानां कामवाणानां युगपदन्तःप्रवेशे यथा कामव्यथा भवति,
तथा तद्वाणीसमाकर्णनमात्रेण तस्याभूदिति भावः । कर्णात्, त्यञ्लोपे पथैमी ॥

अमज्जदाकण्ठमसौ सुधासु प्रियं प्रियाया वचनं निपीय ।

द्विपन्मुखेऽपि स्वदते स्तुतिर्या तन्मि(न्मृ)ष्टता नेष्टमुखे त्वमेया ॥ ५१ ॥

अमज्जदिति ॥ असौ नलः प्रियायाः प्रियं मधुरं सानुरागं च स्वीयस्तुतिरूपं वचनं निपीय
सादरमाकर्ण्य आकण्ठं कण्ठावधि, 'आमज्जम्' इति पाठे मज्जापर्यन्तं, सुधासुमृतेष्वमज्जत् ।
सर्वाङ्गीणानन्दमयोऽभूदित्यर्थः । स्वस्तुतिश्रुत्या कथमानन्दो युक्त इत्यत अह—या स्तुतिः द्विप-
न्मुखेऽपि विद्यमाना सती स्वदते रोचते तस्याः स्तुतेः मि(मृ)ष्टता मधुरता इष्टमुखे
तु पुनरमेया (न) अपरिमिता न भवति, अपि तु भवत्येव वैरिसमाश्रयेणान्यदरुच्यं भवति,
स्तुतिस्तु रुच्यैव भवति सा स्वप्रियाश्रया द्रव्यतरा कथं न भवतीत्याशयः । आमज्जं, 'अनज्जं'
इति टर्च ॥

पौरस्त्यशैलं जनतोपनीतां गृह्णन्वथाह्नः पतिरर्घ्यपूजाम् ।

तथातिथेयीमथ संप्रतीच्छन्प्रियार्पितामासनमाससाद् ॥ ५२ ॥

पौरस्त्येति ॥ अथ अह्नः पतिः सूर्यः जनतया जनसमूहेनोपनीतामर्पितामर्घलक्षणां पूजां
गृह्णन्कुर्वन् यथा पुरोभवं पौरस्त्यं शैलमुदयाचलमासादयति, तथा प्रियार्पितां भैम्या विती-
र्णानातिथेयीमतिथिषु साध्वीं पूजां संप्रतीच्छन्स्वीकुर्वन् स नलः अस्या भैम्या (आसनम् 'अस्या
वयस्यासनम्' इति पाठे अस्या भैम्याः) वयस्यासनं सख्यासनमाससाद् भेजे । स्वस्य दूतत्वा-

१ 'अत्राक्षोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेदकानुप्रासरूपापदुत्तरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रा-
र्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'केमुत्वेन स्वादुश्लोकप्रतिपादनादयोपत्यलंकारः'
तस्य वान्यभूतस्य आनज्जं सुधानजनदेतुत्वादानयाधेदेतुर्लक्षणाव्यलिङ्गनेति संकरः' इति जीवानुः ।

दैन्यात्तनं लब्ध्वा सत्यात्तनं मेजे इत्यर्थः । पौरस्त्यम्, भवार्थे 'दक्षिणापथात्-' इति त्यक् ।
आतिथेयीम्, साधये 'पव्यतिथि-' इति ढङि ङीप् ॥

अयोधि तद्वैर्यमनोभवाम्नां तामेव भैमीमवलम्ब्य भूमिम् ।

आह स यत्र सरचापमन्तश्छिन्नं भुवौ तज्जयभङ्गवार्ताम् ॥ ५३ ॥

अयोधीति ॥ तद्वैर्यमनोभवाम्नां तस्य नलस्य धैर्यकानाम्नां कर्तृभ्यां तां भैमीमेव
भूमिं स्थाननवलम्ब्याभित्य भैमीमेव विषयं कृत्वा च परस्परनयोधि युद्धमकारि । भैमी-
विषयं धैर्यं कर्तुं भैमीविषयमदनजिगीषया युद्धं चकार, मदनश्च धैर्यजिगीषयेत्यर्थः । यत्र
भैमीलक्षणायां युद्धभूमावन्तर्ग्ये छिन्नं भूरूपं कानचापं कर्तुं तयोर्धैर्यकानयोर्वधाक्रमं जयस्य
भङ्गस्य पराजयस्य च वार्ता कथानाह स ब्रवीति स । भैमीरूपायां सङ्ग्रामभूमौ पतितं भैमीभूरूपं
कानचापं छिन्नं धैर्यस्य विजयं, कानस्य पराजयं कथयति स्मेति भावः । यस्य धनुर्भङ्गस्तस्य
पराजयोऽन्यस्य च जय इति लोकप्रसिद्धिः । भैम्यामुत्पन्नमपि कामं धैर्येण नाजीगगदिति
भावः । भुवोरचलप्रत्वं सामुद्रिकोक्तं लक्षणम् ॥

अथ सराज्ञामवधीर्यं धैर्यादूचे स तद्वागुपवीणितोऽपि ।

विवेकधाराशतधौतमन्तः सतां न कामः कलुषीकरोति ॥ ५४ ॥

अथेति ॥ अथ तस्या भैम्या वाग्रूपया वीणया उपवीणितोऽप्युपगीतोऽपि स नलो
धैर्यात्सराज्ञामवधीर्यं ऊचे । वीणयोपगायने हि कानाधीनत्वं युक्तम् । धैर्यात्तत्र जातमि-
त्यर्थः । धैर्याधिक्यात्कानो व्यवहितो नतु सर्वथा शान्त इति ज्ञातव्यम् । अन्यथा रसभङ्गः
स्यात् । अर्थान्तरन्यासनाह—कानो विवेकधारया विचारप्रवाहेण शतवारं धौतमुज्ज्वलीकृतं
सतामन्तः मानसं न कलुषीकरोति । तस्मादुचितनेतदित्यर्थः । अवधीर्येति पूर्ववत् ॥

हरित्पतीनां सदसः प्रतीहि त्वदीयमेवातिथिमागतं माम् ।

वहन्तमन्तर्गुहणादरेण प्राणानिव स्वःप्रभुवाचिकानि ॥ ५५ ॥

हरिदिति ॥ हे भैमि, त्वं मां हरितां दिशां पतयः तेषां दिक्पालानां सदसः सभात
आगतं त्वदीयमेवातिथिं प्रतीहि जानीहि । किंभूतं नाम—स्वःप्रभवो दिक्पालास्तेषामिन्द्रा-
दीनां वाचिकानि संदेशवचनानि गुहणा वादरेण प्राणानिव अन्तः हृदये वहन्तं धारयन्तम् ।
अहं त्वदर्थं देवैर्दूतः प्रेषित इत्यर्थः । कुत आगतः, कस्यातिथिरिति प्रश्नस्योत्तरं दत्तम् ।
गुहणादरेणेत्यनेन दूतधर्मो दर्शितः ॥

विरम्यतां भूतवती सपर्यां निविश्यतामासनमुज्झितं किम् ।

यौ दूतता नः फलिना विधेया सैवातिथेयी पृथुरुद्भविव्री ॥ ५६ ॥

विरम्यतामिति ॥ हे भैमि, त्वया विरम्यतां निर्व्यापारतया स्थीयताम् । दतः—
सपर्यां पूजा भूतवती जाता । निविद्यतानुपविद्यताम् । दूतदर्शननात्रेपात्तनं किमेत्युज्झितं

१ 'अत्र च्छेदनानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकसुनासोक्त्यलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र विशेषोक्त्यान्तरन्यासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'अत्र पूर्वापि सरपैयपोधावितचित्तस्य धैर्यनियननात्तिसंस्थालंकारः । तस्योत्तरार्धे सामान्येन संन्ये-
नात्तानान्येन विशेषतस्तर्पणरूपोऽप्यान्तरन्यास इति संकरः' इति जीवातुः । ४ 'अवोपमालंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ५ 'इदं दूतः फलितं विधेयम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

लक्षम्, अतिथिदर्शने एतत्कर्तव्यमिति कृतमित्याशङ्काह—या नोऽस्माकं दूतता फलिना फलवती विधेया करणीया सैव पृथुमेहती आतिथेयी अतिथिपूजा उक् उच्चैस्तरां भवित्री भविष्यति । आसनादिपरित्यागस्तूपचार एव । स न कार्यः, किं तु यदर्थमागतोऽस्ति तत्स फलयेत्यर्थः । 'फलिता' इत्यपि पाठः । फलिनेति 'फलवर्हभ्यामिनन्' अस्त्यर्थे ॥

कल्याणि कल्यानि तवाङ्गकानि कञ्चित्तमां चित्तमनाविलं ते ।

अलं विलम्बेन गिरं मदीयामाकर्णयाकर्णतटायताक्षि ॥ ५७ ॥

कल्याणीति ॥ हे कल्याणि शोभनरूपे, तव अङ्गकानि कोमलान्यङ्गानि कल्याणि समर्थानि नीरोगाणि कञ्चित्तमाम् । अतिशयेन नीरोगाणि किं कथयेत्यर्थः । ते चित्तं अनाविलं कालुष्यरहितं कञ्चित्तमां विद्यते । विलम्बेनालम् । एतावानेव कुशलप्रश्नोऽस्तु, अन्यत्प्रश्नमुक्त्वा । प्रकृतकार्यविरोधात् । प्रकृतमेवाह—हे आकर्णतटायताक्षि आकर्णपूर्णनयने भैमि, त्वं मदीयां वक्ष्यमाणां गिरमाकर्णय । 'निरामयः कल्यः' इत्यमरः । कञ्चित्तमाम्, 'किमेतिङ् व्यय-' इत्याहुः ॥

श्लोकत्रयेण चतुर्णामपि साधारण्येन दूत्यं करोति—

कौमारमारभ्य गणा गुणानां हरन्ति ते^१ दिक्षु धृताधिपत्यान् ।

सुराधिराजं सलिलाधिपं च हुताशनं चार्यमनन्दनं च ॥ ५८ ॥

कौमारमिति ॥ हे भैमि, कौमारमारभ्य बाल्यादारभ्य ते गुणानां गणाः सौन्दर्य-शीलत्वादयो दिक्षु धृतमाधिपत्यं यैस्तान्देवेन्द्रान्हरन्ति । तानेवाह—सुराधिराजनिन्दम्, सलिलाधिपं वरुणं च, हुताशनमग्निम्, अर्यम्णः सूर्यस्य नन्दनं पुत्रं यमं च । त्वद्गुणाकर्णेनाच्चत्वारोऽपि लब्धनुरक्ता ईत्यर्थः ॥

चरच्चिरं शैशवयौवनीयद्वैराज्यभाजि त्वयि खेदमेति ।

तेषां रुचश्चौरतरेण चित्तं पञ्चेपुणा लुण्ठितधैर्यवित्तम् ॥ ५९ ॥

चरदिति ॥ शैशवं यौवनं (च) तत्संवन्धि शैशवयौवनीयं द्वैराज्यं भजते तस्या वयःसंधौ वर्तमानायां त्वयि चिरं चरत् तव शैशवमारभ्य चञ्चलमासक्तं सत् तेषां चित्तं खेदं दुःखमेति प्राप्नोति । किंभूतं चित्तम्—पञ्चेपुणा कामेन लुण्ठितं धैर्यमेव वित्तं यस्य । किंभूतेन कामेन—अतिपीडितत्वादुचः शरीरकान्तेः चौरतरेण । विरहातुरस्त्राङ्गकान्तिर्हाना भवति । लब्ध्वासक्तत्वाद्वैराग्यपगमात्तद्विरहपीडया असह्यत्वम् । अन्योऽपि राज्यद्वयमध्ये सीमायां ति, स धनुर्यरेण केनचिदपहतधनो दुःखं प्राप्नोति । द्वैराज्य इति टप्ति भावे ध्वञ् ॥

तेयामिदानीं किल केवलं सा हृदि त्वदाशा विलसत्यजस्रम् ।

आशास्तु नासाद्य तनूच्छदाराः पूर्वादयः पूर्ववदात्मदाराः ॥ ६० ॥

१ 'अत्र काव्यलिङ्गनलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेदानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'त्रैमैत्रिदिशानधीशान्' इति सुखावबोधा-साहित्यविद्याधरीसंनतः । ४ 'अत्र च्छेदानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'त्वयि विषयेऽयं' इति सुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंनतः पाठः । ६ 'अन्योत्तरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ७ 'पञ्चेपुणारेण देशं धैर्यवित्तं हनन्' इति रूपकम् । 'देहेऽस्मात्तेऽस्य वान्त्वापेदेतुं काव्यलिङ्गन-संदर्भः' इति जीवानुः ।

तेषामिति ॥ किल निधये । इदानीं त्वदात्म्यदशासमये सा त्वदाशा त्वत्प्राप्तितृष्णा तेषां हृदि केवलं निधितं वज्रं सर्वदा विलसति स्फुरति । उदारा महतीः सुन्दरीश्च तनूः शरीराभ्यासाय कृत्वा आत्मदाराः स्त्रीयाः स्त्रियः पूर्वादय आशा दिशस्तु पुनः पूर्ववत् स्फुरन्ति । प्राच्याशीनां शरीरमपि विद्यते । त्वय्येवासक्तत्वानुन्दरीरपि दिशो यथा पूर्वं पालितवन्तः तथेदानीं नेति, एकया त्वदाशया भूयस्योऽप्याशाः परिलक्षा इति च भावः । अन्योऽपि नवीनायां कस्यांचिदनुरक्तः सन् जीर्णशरीरां प्रथमां स्वत्रियं त्यजेति ॥

सानान्यतः सर्वेषां दूष्यं हृत्वेदानीं मुख्यत्वात्पूर्वमेन्द्रं त्वाति—

अनेन सार्धं तव यौवनेन कोटिं परामच्छिदुरोऽध्यरोहत् ।

प्रेमापि तन्वि त्वयि वासवस्य गुणोऽपि चापे सुमनःशरस्य ॥ ६१ ॥

अनेनेति ॥ हे मैत्रे, त्वयि विषये अच्छिदुरोऽतिदृढः असीनो निर्व्यादो वासवस्य प्रेमानुरागोऽप्यनेन प्रलक्षद्वयेन तव यौवनेन सार्धं सह परां कोटिं परमां काष्ठानव्यरोहत्प्राप । यथा तव यौवनमत्युत्कर्षं प्राप्तं, तथा त्वय्यनुरागोऽपीत्यर्थः । यदाग्रवृत्ति तव यौवनप्रादुर्भाव-त्तदाग्रवृत्ति त्वदीन्द्रानुराग इत्यर्थः । न केवलमेन्द्रप्रेमैव किं तु सुमनःशरस्य कान्ताच्छिदुरो गुणोऽपि मौर्व्यपि चापे धनुषि परां द्वितीयां कोटिमटनिनाहृडा । त्वयौवनमारभ्येन्द्रं पराम-बितुं कानेन चापे गुणः सनारोपीत्यर्थः । तदाग्रवृत्ति कानेनेन्द्रः पीड्यत इति भावः ॥

प्राचीं प्रयाते विरहादयं ते तापाच्च रूपार्च शशाङ्कशङ्की ।

परापराधैर्निदधाति भानौ रूपारुणं लोचनवृन्दमिन्द्रः ॥ ६२ ॥

प्राचीमिति ॥ अयमेन्द्रः परापराधैश्चन्द्रापराधैर्लोचनवृन्दं नेत्रसमूहं रूपा क्रोधेन अरुणं रक्तं प्राचीं प्रयाते उदितनात्रे भानौ निदधाति निक्षिपति । किंभूतः—ते विरहा-द्धेतोः तापात्संतापजनकत्वात्, रूपाच्च रक्तवर्तुलसरूपत्वाच्च हेतोः भानावेव शशाङ्कशङ्की कृतचन्द्रशङ्कः सन् । स्वरूपाच्चन्द्रकार्यकारित्वाच्च नमापकारकधन्व एवायमिति बुद्ध्या चन्द्रा-पराधस्तरणात्स्वदिशि वर्तमानं सूर्यं क्रोधरक्तरोधनैः पश्यतीत्यर्थः । अन्यापराधेनान्यलिन्तोप इत्याध्वं च । चन्द्रस्त्वद्विरहात् पीडयतीति भावः । 'विरहं दधते' इति च पाठः । ते विरहं दधदितोन्द्रविशेषणम् ॥

त्रिनेत्रमात्रेण रूपा कृतं यत्तदेव योऽद्यापि न संवृणोति ।

न वेद रष्टेऽद्य सहस्रनेत्रे गन्ता स कामः खलु कामवस्थाम् ॥ ६३ ॥

त्रिनेत्रेति ॥ त्रिनेत्र एव त्रिनेत्रमात्रं तेन नेत्रत्रयसहितेन हरेर्नेत्र रूपा क्रोधेन कृत्वा यत् अशरीरत्वरूपं दुःखं कृतं, यः कामस्तदेव अल(न)स्य दुःखमद्यापि एतावद्दिनपर्यन्तं न संवृणोति निधितं निस्तरति, स कानोऽय ईश्वरादधिके नेत्रसहस्रसहिते सहस्रनेत्रे महेन्द्रे रष्टे कुडे सति कतनां कामवस्थां दशां गन्ता गमिष्यतीत्यहं न वेद न जाने । नेत्रत्रयस-हितेन हरेण भलसात्कृतः सहस्रनेत्रसहितेनेन्द्रेण कीदृशीमवस्थां नेष्यत इत्यहं न जाने

१ 'अत्रासंख्ये संख्यरूपातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र सरोत्तिष्ठे-पुत्पत्ययोगितालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र कविर्जनवत्तद्विषयेन भानौ शशाङ्कप्रना-मन्निनानलंकारः' इति जीवानुः ।

त्यक्तम्, अतिथिदर्शने एतत्कर्तव्यमिति कृतमित्याशङ्काह—या नोऽस्माकं दूतता फलिना फलवती विधेया करणीया सैव पृथुर्महती आतिथेयी अतिथिपूजा उत उच्चैस्तरां भवित्री भविष्यति । आसनादिपरित्यागस्तूपचार एव । स न कार्यः, किं तु यदर्थमागतोऽस्ति तत् फलयेत्यर्थः । 'फलिता' इत्यपि पाठः । फलिनेति 'फलवर्हान्यामिनन्' अर्त्यर्थे ॥

कल्याणि कल्यानि तवाङ्गकानि कच्चित्तमां चित्तमनाविलं ते ।

अलं विलम्बेन गिरं मदीयामाकर्णयाकर्णतयायताक्षि ॥ ५७ ॥

कल्याणीति ॥ हे कल्याणि शोभनरूपे, तव अङ्गकानि कोमलान्यङ्गानि कल्याणि सन्-
र्थानि नीरोगाणि कच्चित्तमाम् । अतिशयेन नीरोगाणि किं कथयेत्यर्थः । ते चित्तं अनाविलं
कालुष्यरहितं कच्चित्तमां विद्यते । विलम्बेनालम् । एतावानेव कुशलप्रश्नोऽस्तु, अन्यत्रदुःख-
कम् । प्रकृतकार्यविरोधात् । प्रकृतमेवाह—हे आकर्णतयायताक्षि आकर्णपूर्णनयने भैमि, त्वं
मदीयां वक्ष्यमाणां गिरमाकर्णय । 'निरामयः कत्यः' इत्यमरः । कच्चित्तनाम्, 'किनेतिङ्-
व्यय-' इत्यामुः ॥

लोकत्रयेण चतुर्णानपि साधारण्येन दूतं करोति—

कौमारमारभ्य गणा गुणानां हरन्ति ते^१ दिक्षु धृताधिपत्यान् ।

सुराधिराजं सलिलाधिपं च हुताशनं चार्यमनन्दनं च ॥ ५८ ॥

कौमारमिति ॥ हे भैमि, कौमारमारभ्य बाल्यादारभ्य ते गुणानां गणाः सौन्दर्य-
शीलत्वादयो दिक्षु धृताधिपत्यं यैस्तान्देवेन्द्रान्हरन्ति । तानेवाह—सुराधिराजमिन्द्रम्,
सलिलाधिपं वरुणं च, हुताशनमग्निम्, अर्यम्णः सूर्यस्य नन्दनं पुत्रं यनं च । त्वदुगाकर्ण-
नाच्चत्वारोऽपि त्वय्यनुरक्ता ईत्यर्थः ॥

चरच्चिरं शैशवयौवनीयद्वैराज्यभाजि त्वयि खेदमेति ।

तेषां रुचश्चौरतरेण चित्तं पञ्चेपुणा लुण्ठितधैर्यवित्तम् ॥ ५९ ॥

चरदिति ॥ शैशवं यौवनं (च) तत्संवन्धि शैशवयौवनीयं द्वैराज्यं भजते तस्या
वयःपूर्वा वर्तमानायां त्वयि चिरं चरत् तव शैशवनारभ्य चञ्चलमासक्तं सत् तेषां चित्तं खेदं
दुःखमेति प्राप्नोति । किंभूतं चित्तम्—पञ्चेपुणा कानेन लुण्ठित धैर्यमेव वित्तं यस्य । किंभूतेन
कानेन—अतिपीडितत्वादुचः शरीरकान्तेः चौरतरेण । विरहातुरस्याङ्गकान्तिर्हाना भवति ।
लज्जासक्तत्वादौषगमात्त्वद्विरहपीडया असह्यत्वम् । अन्योऽपि राज्यद्वयमध्ये सीमायां
चरति, स धनुर्वरेण केनचिदपहतधनो दुःखं प्राप्नोति । द्वैराज्य इति द्विचि भावे ध्वञ् ॥

तेषामिदानीं किल केवलं सा हृदि त्वदाशा विलसत्यजन्तम् ।

आशास्तु नासाय तनूददाराः पूर्वादयः पूर्ववदात्मदाराः ॥ ६० ॥

१ 'अथ काव्यलिङ्गनञ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ च्छेदनुमानोऽञ्कारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'ते भैमि दिक्षानवीर्यान्' इति सुखावबोधा-साहित्यविद्याधरीसंनतः
पाठः । ४ 'अथ च्छेदनुमानोऽञ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'त्वयि खिद्येऽव' इति
सुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंनतः पाठः । ६ 'अन्योऽपि' इति साहित्यविद्याधरी ।
अथ पञ्चेपुर्वारेण तेषां धैर्यवित्तं इत्यन् इति रूपकम् । 'देदुःखताखेदस्य वात्सायिहेतुर्दुःखं काव्यलिङ्ग-
नञ्कारः' इति त्रीवाणुः ।

तेषामिति ॥ तिल निधये । इदानीं त्वत्तादृशदशासमये सा त्वदाशा त्वत्प्राप्तितृप्या तेषां हृदि केवलं निधितं भजत्तं सर्वदा धिलसति स्फुरति । उदारा महतीः सुन्दरीय तनूः शरीराभ्यासाय कृत्वा आत्मदाराः स्वीयाः स्त्रियः पूर्वादय आशा दिशस्तु पुनः पूर्ववत् स्फुरन्ति । प्राच्यादीनां शरीरमपि विद्यते । त्वय्येवात्सक्तत्वानुन्दरीरपि दिशो यथा पूर्वं पालितवन्तः तथेदानीं नेति, एकया त्वदाशया भूयस्योऽप्याशाः परिलक्षा इति च भावः । अन्योऽपि नवीनायां कस्यांचिदनुरक्तः सन् जीपंशरीरां प्रथमां स्वस्त्रियं लज्जति ॥

सानान्यतः सर्वेषां दूष्यं कृत्वेदानीं मुख्यत्वात्पूर्वमिन्द्रं स्तौति—

अनेन सार्धं तव यौवनेन कोटिं परामच्छिदुरोऽध्यरोहत् ।

प्रेमापि तन्वि त्वयि वासवस्य गुणोऽपि चापे सुमनःशरस्य ॥ ६१ ॥

अनेनेति ॥ हे भैमि, त्वयि विषये अच्छिदुरोऽतिदृढः असीनो निर्नर्यादो वासवस्य प्रेमानुरागोऽप्यनेन प्रत्यक्षदृश्येन तव यौवनेन सार्धं सह परां कोटिं परमां काष्ठानव्यरोहत्प्राप । यथा तव यौवनमत्युत्कर्षं प्राप्तं, तथा त्वय्यनुरागोऽपीत्यर्थः । यदाप्रवृत्ति तव यौवनप्रादुर्भाव-त्तदाप्रवृत्ति त्वयिन्द्रानुराग इत्यर्थः । न केवलमिन्द्रप्रेमैव किं तु सुमनःशरस्य कानस्याच्छिदुरो गुणोऽपि नौर्व्यपि चापे धनुषि परां द्वितीयां कोटिमटनिनाहृडा । त्वयौवननारभ्येन्द्रं पराम-वितुं कानेन चापे गुणः समारोपीत्यर्थः । तदाप्रवृत्ति कानेनेन्द्रः पीड्यत इति भावः ॥

प्राचीं प्रयाते विरहादयं ते तापाच्च रूपाच्च शशाङ्कशङ्की ।

परापराधैर्निदधाति भानौ रूपारुणं लोचनवृन्दमिन्द्रः ॥ ६२ ॥

प्राचीमिति ॥ अयमिन्द्रः परापराधैश्चन्द्रापराधैर्लोचनवृन्दं नेत्रसमूहं रूपा क्रोधेन अरुणं रक्तं प्राचीं प्रयाते उदितमात्रे भानौ निदधाति निक्षिपति । किंभूतः—ते विरहा-द्धेतोः तापात्संतापजनकत्वात्, रूपाच्च रक्तवर्तुलसरूपत्वाच्च हेतोः भानवेव शशाङ्कशङ्की कृतचन्द्रसङ्गः सन् । स्वरूपाचन्द्रकार्यकारित्वाच्च मनापकारकध्वन् एवायमिति बुद्ध्या चन्द्रा-पराधत्तरणात्त्वदिशि वर्तमानं सूर्यं क्रोधरक्षैरोक्षगैः पश्यतीत्यर्थः । अन्यापराधेनान्यस्मिन्रोष इत्याध्वर्य च । चन्द्रत्वद्विरहात्तं पीडयतीति भावः । 'विरहं दधते' इति च पाठः । ते विरहं दधदित्येन्द्रविशेषणम् ॥

त्रिनेत्रमात्रेण रूपा कृतं यत्तदेव योऽद्यापि न संवृणोति ।

न वेद रष्टेऽद्य सहस्रनेत्रे गन्ता स कामः खलु कामवस्थाम् ॥ ६३ ॥

त्रिनेत्रेति ॥ त्रिनेत्र एव त्रिनेत्रमात्रं तेन नेत्रत्रयसहितेन हरेणैव रूपा क्रोधेन कृत्वा यत् अशरीरस्वरूपं दुःखं कृतं, यः कामस्तदेव अत्यन्तं दुःखमद्यापि एतावद्दिनपर्यन्तं न संवृणोति निधितं नित्तरति, स कानोऽद्य ईश्वरादधिकं नेत्रसहस्रसहिते सहस्रनेत्रे महेन्द्रे रष्टे कुद्धे सति कतनां कानवस्थां दशां गन्ता गमिष्यतीत्यहं न वेद न जाने । नेत्रत्रयस-हितेन हरेण भस्मसात्कृतः सहस्रनेत्रसहितेनेन्द्रेण कीदृशीमवस्थां नेष्यत इत्यहं न जाने

१ 'अत्रासंन्ये संन्यरूपातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र चोक्ति-पुत्त्ययोगितालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र कविर्संनततादृश्येन भानौ शशाङ्कप्रना-ञ्जान्तिनानलंकारः' इति जीवातुः ।

ल्यक्तम्, अतिथिदर्शने एतत्कर्तव्यमिति कृतमित्याशङ्क्याह—या नोऽस्माकं दूतता फलिना फलवती विधेया करणीया सैव पृथुमंहती आतिथेयी अतिथिपूजा उत उच्चैस्तरां भवित्री भविष्यति । आसनादिपरित्यागस्तूपचार एव । स न कार्यः, किं तु यदर्थमागतोऽस्मि तत्स फलयेत्यर्थः । 'फलिता' इत्यपि पाठः । फलिनेति 'फलवर्हाभ्यामिनन्' अस्त्यर्थे ॥

कल्याणि कल्यानि तवाङ्गकानि कच्चित्तमां चित्तमनाविलं ते ।

अलं विलम्बेन गिरं मदीयामाकर्णयाकर्णतटायताक्षि ॥ ५७ ॥

कल्याणीति ॥ हे कल्याणि शोभनरूपे, तव अङ्गकानि कोमलान्यङ्गानि कल्यानि समर्थानि नीरोगाणि कच्चित्तमाम् । अतिशयेन नीरोगाणि किं कथयेत्यर्थः । ते चित्तं अनाविलं कालुष्यरहितं कच्चित्तमां विद्यते । विलम्बेनालम् । एतावानेव कुशलप्रश्नोऽस्तु, अन्यत्रप्रष्टुमयुक्तम् । प्रकृतकार्यविरोधात् । प्रकृतमेवाह—हे आकर्णतटायताक्षि आकर्णपूर्णनयने भैमि, त्वं मदीयां वक्ष्यमाणां गिरमाकर्णय । 'निरामयः कल्यः' इत्यमरः । कच्चित्तमाम्, 'किमेतिङ् व्यय-' इत्याहुः ॥

श्लोकत्रयेण चतुर्णामपि साधारण्येन दूत्यं करोति—

कौमारमारभ्य गणा गुणानां हरन्ति ते^३ दिक्षु धृताधिपत्यान् ।

सुराधिराजं सलिलाधिपं च हुताशनं चार्यमनन्दनं च ॥ ५८ ॥

कौमारमिति ॥ हे भैमि, कौमारमारभ्य बाल्यादारभ्य ते गुणानां गणाः सौन्दर्य-शीलत्वादयो दिक्षु धृतमाधिपत्यं यैस्तान्देवेन्द्रान्हरन्ति । तानेवाह—सुराधिराजमिन्द्रम्, सलिलाधिपं वरुणं च, हुताशनमग्निम्, अर्यम्णः सूर्यस्य नन्दनं पुत्रं यमं च । त्वद्गुणाकर्णनाच्चत्वारोऽपि लय्यनुरक्ता ईत्यर्थः ॥

चरच्चिरं शैशवयौवनीयद्वैराज्यभाजि त्वयि खेदमेति ।

तेषां रचश्चौरतरेण चित्तं पञ्चेपुणा लुण्ठितधैर्यवित्तम् ॥ ५९ ॥

चरदिति ॥ शैशवं यौवनं (च) तत्संवन्धि शैशवयौवनीयं द्वैराज्यं भजते तस्या वयःसंधौ वर्तमानायां त्वयि चिरं चरत् तव शैशवमारभ्य चञ्चलमासक्तं सत् तेषां चित्तं खेदं दुःखमेति प्राप्नोति । किंभूतं चित्तम्—पञ्चेपुणा कामेन लुण्ठित धैर्यमेव वित्तं यस्य । किंभूतेन कामेन—अतिपीडितत्वादुःखः शरीरकान्तेः चौरतरेण । विरहानुरस्याङ्गकान्तिर्हीना भवति । लय्यासक्तत्वाद्वैर्यापगमात्त्वद्विरहपीडाया असह्यत्वम् । अन्योऽपि राज्यद्वयमध्ये सीमायां चरति, स धनुर्धरेण केनचिदपहतधनो दुःखं प्राप्नोति । द्वैराज्य इति टचि भावे घ्यर्च् ॥

तेषामिदानीं किल केवलं सा हृदि त्वदाशा विलसत्यजस्रम् ।

आशास्तु नासाद्य तनूरुदाराः पूर्वादयः पूर्ववदात्मदाराः ॥ ६० ॥

१ 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'ते भैमि दिक्षामधीशान्' इति सुखावबोधा-साहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः । ४ 'अत्र च्छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'त्वयि खिद्यतेऽयं' इति सुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः । ६ 'अन्योक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र पञ्चेपुचौरैरेण तेषां धैर्यवित्तं हृतम्' इति रूपकम् । 'तद्धेतुत्वात्खेदस्य वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकार संकरः' इति जीवातुः ।

तेषामिति ॥ किल निश्चये । इदानीं त्वत्तात्पर्यदशासनये सा त्वदाशा त्वत्प्राप्तितृष्णा तेषां हृदि केवलं निधितं अजलं सर्वदा विलसति स्फुरति । उदारा महतीः सुन्दरीश्च तनुः शरीराभ्यासाय कृत्वा आत्मदाराः स्त्रीयाः स्त्रियः पूर्वादय आशा दिशस्तु पुनः पूर्ववत् स्फुरन्ति । प्राच्यादीनां शरीरेनपि विद्यते । त्वय्येवात्सक्तत्वानुन्दरीरपि दिशो यथा पूर्वं पालितवन्तः तथेदानीं नेति, एकया त्वदाशया भूयस्योऽप्याशाः परिलक्षा इति च भावः । अन्योऽपि नवीनायां कस्यांचिदनुरक्तः सन् जीर्णशरीरां प्रथमां स्त्रियं त्यजेति ॥

सामान्यतः सर्वेषां दूष्यं कृत्वेदानीं मुख्यत्वात्पूर्वमेन्द्रं स्त्रौति—

अनेन सार्धं तव यौवनेन कोटिं परामच्छिदुरोऽध्यरोहत् ।

प्रेमापि तन्वि त्वयि वात्सवस्य गुणोऽपि चापे सुमनःशरस्य ॥ ६१ ॥

अनेनेति ॥ हे मैत्रे, त्वयि विषये अच्छिदुरोऽतिदृढः असीनो निनर्यादो वात्सवस्य प्रेमानुरागोऽप्यनेन प्रत्यक्षदृष्टेन तव यौवनेन सार्धं सह परां कोटिं परमां काष्ठानध्यरोहत्प्राप । यथा तव यौवननल्युत्कर्षं प्राप्तं, तथा त्वय्यनुरागोऽपीत्यर्थः । यदाग्रवृत्ति तव यौवनप्रादुर्भाव-त्तदाग्रवृत्ति त्वयिन्द्रानुराग इत्यर्थः । न केवलमेन्द्रप्रेमैव किं तु सुमनःशरस्य कान्त्याच्छिदुरो गुणोऽपि नौर्व्यपि चापे धनुषि परां द्वितीयां कोटिनटनिनाहृडा । त्वयौवननारन्येन्द्रं परम-वितुं कानेन चापे गुणः समारोपीत्यर्थः । तदाग्रवृत्ति कानेनेन्द्रः पीड्यत इति भावः ॥

प्राचीं प्रयाते विरहादयं ते तापाच्च रुपाच्च शशाङ्कशङ्की ।

परापराधैनिदधाति भानौ रुपारुणं लोचनवृन्दमिन्द्रः ॥ ६२ ॥

प्राचीमिति ॥ अयमिन्द्रः परापराधैश्चन्द्रापरधैर्लोचनवृन्दं नेत्रसमूहं रुपा क्रोधेन अरुणं रक्तं प्राचीं प्रयाते उदितमात्रे भानौ निदधाति निक्षिपति । किंभूतः—ते विरहा-द्वेतोः तापात्तन्तापजनकत्वात्, रुपाच्च रक्तवर्तुलसरूपत्वाच्च हेतोः भानावैव शशाङ्कशङ्की कृतचन्द्रसङ्घः सन् । स्वरूपाश्चन्द्रकार्यकारित्वाच्च मनापकारकश्चन्द्र एवायमिति बुद्ध्या चन्द्रा-पराधस्तरणात्त्वदिशि वर्तमानं सूर्यं क्रोधरक्षैरक्षगैः पश्यतीत्यर्थः । अन्यापराधेनान्यत्स्मिन्तोप इत्याधर्यं च । चन्द्रस्त्वद्विरहात् पीडयतीति भावः । 'विरहं दधते' इति च पाठः । ते विरहं दधदितोन्द्रविशेषणम् ॥

त्रिनेत्रमात्रेण रुपा कृतं यत्तदेव योऽद्यापि न संवृणोति ।

न वेद रष्टेऽद्य सहस्रनेत्रे गन्ता स कामः खलु कामवस्थाम् ॥ ६३ ॥

त्रिनेत्रेति ॥ त्रिनेत्र एव त्रिनेत्रमात्रं तेन नेत्रत्रयसहितेन हरेर्नैव रुपा क्रोधेन कृत्वा यत् अशरीरस्वरूपं दुःखं कृतं, यः कामस्तदेव अल(न)त्वं दुःखमद्यापि एतावद्दिनपर्यन्तं न संवृणोति निधितं निरुहति, स कामोऽय ईश्वरादधिके नेत्रसहस्रसहिते सहस्रनेत्रे नहेन्द्रे रष्टे कुडे सति कतनां कामवस्थां दशां गन्ता गमिष्यतीत्यहं न वेद न जाने । नेत्रत्रयस-हितेन हरेण मल्लसत्कृतः सहस्रनेत्रसहितेनेन्द्रेण कोट्येकमवस्थां नेष्यत इत्यहं न जाने

१ 'अत्रासंख्ये संख्यरूपाविशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रष्टोक्तिः पञ्चपोगितालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र कनेत्तन्वत्तद्वयेन भानौ दशाङ्कशङ्का-स्याग्निनामलंकारः' इति श्रीवातुः ।

इत्यर्थः । कामस्तमतितरां पीडयतीति भावः । 'मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । वेद,
'विदो लटो वा' इति णर्त्तुः ॥

इदानीं विभावानुभावव्यभिचारिभावानाह—

पिकस्य वाङ्मात्रकृताद्व्यलीकान्न स प्रभुर्नन्दति नन्दनेऽपि ।

वालस्य चूडाशशिनोऽपराधान्नाराधनं शीलति शूलिनोऽपि ॥ ६४ ॥

पिकस्येति ॥ स प्रभुः समर्थ इन्द्रः पिकस्य कोकिलस्य वागेव वाङ्मात्रं तेन कृता-
चिताद्व्यलीकादप्रियाद्व्याग्रूपादप्रियाद्धेतोः नन्दने वनेऽपि न नन्दति आनन्दं न प्राप्नोति ।
नन्दयतीति नन्दनं तस्मिन्त्यदनन्दनं तदाश्चर्यमित्यर्थः । अन्योऽपि प्रभुर्वाङ्मात्रकृताद्विप्रियाभि-
पुरभाषणाद्धेतोर्नन्दने पुत्रेऽपि न नन्दति । तथा वालस्यैककलस्य चूडाशशिनः शिरश्चन्द्रसा-
पराधात्तत्कृतात्पीडनाद्धेतोः शूलिनोऽपि सेवनीयस्य हरस्याप्याराधनं सेवां न शीलति न
करोति । पूर्वं प्रत्यहमीश्वरसेवायै गच्छति, इदानीं तु त्वद्विरहाच्चन्द्रपीडाभयात्तत्सेवा परित्य-
जेत्यर्थः । अन्योऽपि तेजस्वी स्ववैरिपुरस्कारिणः शत्रुपाणेरपि सेवां न करोति । त्वद्विरहा-
च्चन्द्रकलाकोकिलालापवतितरां तस्यासह्यौ जाताविति भावः । शीलति, 'शील समाधौ' इति
भ्वादिः । तुःखदैत्यादयो व्यभिचारिभावाः स्वयमूर्ख्यः ॥

तमोमयीकृत्य दिशः परागैः स्मरेपवः शक्रदृशां दिशन्ति ।

कुहूगिरश्चक्षुषुटं द्विजस्य राकारजन्यामपि सत्यवाचम् ॥ ६५ ॥

तम इति ॥ स्मरेपवः पुष्परूपलात्परागैः कृता दिशस्तमोमयीकृत्यान्धकारबहुलाः कृता
शक्रस्य दृशां नेत्राणां कुहूरिति स्वभावत एव गीर्यस्य कुहूगिरो द्विजस्य कोकिलस्य चक्षुषुटं
राकारजन्यामपि पूर्णिमारात्रावपि सत्यां वाग्यस्यैतादृशं दिशन्ति कथयन्ति । पूर्णचन्द्रां
पूर्णानामपि नष्टचन्द्रा कुहूमावासेयमिति कथयति पिकचक्षुषुपुटमिन्द्रं प्रति सत्यवचनं जातमि-
त्यर्थः । त्वद्विरहादिन्द्रे मदनान्धो जात इति भावः । अन्योऽपि ब्राह्मणः कमप्यन्धं प्रति
पूर्णमाननावास्यां वदति, सोऽपि मूर्खत्वान्द्राचमन्थं प्रति सत्यां कथयति । 'पूर्णं राका निशा-
करे' इत्यमरः । 'कुहूः शान्दीर्किलालापनयेन्दुकलयोरपि' इति विश्वः । पुटशब्दः पुल्लिङ्गोऽपि ।
वाचाशब्दश्चावन्तोऽपि वै ॥

शरैः प्रसूनैस्तुदतः स्मरस्य स्मर्तुं स किं नाशनिना करोति ।

अमेघमस्यादृष्ट वमे न स्यादनुद्वता चेद्विरिदाप्रसादः ॥ ६६ ॥

शरैरिति ॥ स इन्द्रः प्रसूनैः पुष्परूपैः शरैस्तुदतः पीड्यतः स्मरस्य स्मर्तुं कामं स्मृतिविषयं
कर्तुं अशनिना वज्रेण किं न करोति, अपितु नारयेदेव । अदृष्ट चेदे । यदि अस्य कामस्य गिरि-
शस्य हरस्य प्रसादोऽनश्रुतात्मनेयं वशे अच्छेयं कथयं न स्यात् । हरेणानश्रुतात्मनो निमग्नो-
ऽप्यनुग्रह एव कृतो वतस्तस्माद्विदुमशक्यत्वेनैव नारवितुं न शक्यत इत्यर्थः । कामस्य
धारण्यत्वे, वशा नारपाशं भवतीति भावः । स्मरस्य, 'अधीगर्व' इति कमेति पश्या ॥

१ 'अधीगर्व' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ हेतुसमाप्तोऽस्य अन्धारी' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'अथानन्दश्चिरात्तन्मनस्यकोटिदिव्योक्तिमेव' इति जीवातुः । ३ 'अथ गिरेशो
तिशयेनवच्छेदो' इति साहित्यविद्याधरी । 'कामस्य हेतुसमाप्तोऽस्य अन्धारी' इति जीवातुः । ४ 'अथ
च्छेदोऽनश्रुतात्मनेयं वशे अच्छेयं कथयं न स्यात्' इति साहित्यविद्याधरी ।

धृताधृतेस्तस्य भवद्वियोगादन्यान्यशय्यारचनाय लूनैः ।

अप्यन्यदारिद्र्यहराः प्रवालैर्जाता दरिद्रास्तरवोऽमराणाम् ॥ ६७ ॥

धृतेति ॥ अमराणां देवानां तरवो मन्दारादयोऽन्येषां दारिद्र्यहरा दारिद्र्यनाशका अपि प्रवालैः पल्लवैर्दरिद्रा जाताः । किंभूतैः प्रवालैः—भवद्वियोगात्त्वद्विरहादेतोः धृता अधृतिरधैर्येन तस्येन्द्रस्यातितप्तस्य अन्यान्त्याः प्रतिक्षपं नूतनाः शय्यास्तासां रचनाय निर्मागय लूनैरवचितैः पल्लवरहिता जाता इत्यर्थः । अन्येषां गन्दनवृक्षाणां का कथा, येऽकलितस्यापि दाने सनर्थास्ते स्वस्वामिनः शय्यार्थं पल्लवदानेऽप्यसनर्था जाता इत्यर्थः । अन्यदारिद्र्यहरस्यापि दारिद्र्यनाशकरीत्यर्थः । स्वद्विरहेणान्तं पीड्यत इति भावः । अन्यान्य इति वीप्सायां द्वित्वे पूर्वपदस्य न प्रथमैकवचनान्तत्वम् ॥

रवैर्गुणास्फालभवैः सरस्य स्वर्णाधकर्णौ वधिरावभूताम् ।

गुरोः शृणोतु सरनोहनिद्राप्रबोधदक्षणि किमक्षराणि ॥ ६८ ॥

रवैरिति ॥ स्वर्णाधकर्णाविन्द्रकर्णौ सरस्य गुणास्फालभवैर्नौविंस्कालनचंभूवै रवैर्धनुष्टंकारैः कृत्वा वधिरावभूताम् । एवं सति च इन्द्रो गुरोर्वृहस्पतेः सरनोहनिद्रा कानजन्यमूर्च्छालक्षणा, अज्ञानलक्षणा वा निद्रा तस्याः सकाशायः प्रबोधो जागरणं तत्र दक्षणि सनर्थाति काननोहहराप्यक्षराभ्युपदेशवचनानि वधिरत्वात्, नदनपीडितत्वाच्च किं कथं शृणोतु । किं उपायप्रश्ने, आक्षेपे वा । स्वर्णाध इति, 'पूर्वपदसंज्ञायामनगः' इति पठन् ॥

अनङ्गतापप्रशमाय तस्य कदर्थ्यमाना मुहुरानृणालम् ।

मधौमधौ नाकनदीनलिन्यो वरं वहन्तां शिशिरेऽनुरागम् ॥ ६९ ॥

अनङ्गेति ॥ नाकनदीनलिन्यः स्वर्णैकनलिन्यः स्वधनुर्वेदपि शिशिरे ऋतावनुरागं प्राप्तिं वहन्तां धारयन्तान् । एतद्वरम्, ननु वसन्ते । किंभूता नलिन्यः—यत्स्वत्येन्द्रस्य अनङ्गतापप्रशमाय कानजनितचंतापशान्तये मधौमधौ वसन्तेवसन्ते पुष्पादारम्य विसननिव्याप्य मुहुर्वारंवारं कदर्थ्यमानाः पीड्यमानाः । शिशिरतो हिनेन पुष्पमात्रं नश्यति मूलभूतं नृगलं त्वदपिष्यते । वसन्ते तस्य कानज्वरशान्त्यर्थं नृगालानामप्युन्मूलनात् कालान्तरेऽप्युत्पत्त्यसंभवादात्सन्तिकविनाशप्रसङ्गादिति भावः । वसन्ते कानपीडा भूयसीति भावः । वहन्तां स्मरितेत्तात् ॥

दमस्त्वसः सेयमुपैति तृष्णा हरेर्जगत्प्रमलेष्यलक्ष्मीम् ।

दृशां यदग्धित्वव नाम दृष्टिभिर्भागलोभार्तिमत्सौ विभर्ति ॥ ७० ॥

दमस्त्वस इति ॥ हे दमस्त्वसः, सेयमतिप्रसिद्धा हरेरेन्द्रस्य तृष्णा जगति लोकप्रमथे अग्निमलेष्यत्वादिनगणीयबलूनो लक्ष्मीं शोभायुपैति प्राप्नोति । लोके कस्य तृष्णा महतीति प्रश्ने इन्द्रतृष्णा प्रथमं गगनीयेत्यर्थः । कुतः—यदस्मात् दृशान्मिर्भागं सदृशनेत्रत्वत्प्रपन्न-चन्द्रोऽप्यसाविन्द्रस्त्वव दृष्टेत्तृतीयो भागस्त्वस्य लोभोऽनिष्टापत्त्यन्यान्तं पीडां विभर्ति ।

१ 'दमस्त्वसः' इति जीवानुसंनतः पाठः । २ 'अग्निमलेष्यत्वादिनगणीयबलूनो' इति साहित्य-विद्याधरी । ३ 'अग्निमलेष्यत्वादिनगणीयबलूनो' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अग्निमलेष्यत्वादिनगणीयबलूनो' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'विभर्ति' इति सटी जीवानुसंनतः पाठः । ६ 'अग्निमलेष्यत्वादिनगणीयबलूनो' इति साहित्यविद्याधरी ।

सहस्रनेत्रोऽप्यन्यदीयनेत्रस्य तृतीयमपि भागं प्राप्तुं चेद्वाञ्छति तर्हेतादृशो लोभवानन्यो नास्तीति तस्य तृष्णा प्रथमं गणनीयेत्यर्थः । त्वत्कटाक्षविक्षेपं वाञ्छतीति भावः । नाम अप्यर्थे, अहो इत्यर्थे वा । अग्रिम इति 'अग्रादिपश्चाद्विमृ' । त्रिषु भागः 'सप्तमी' इति योगविभागात्समासे तृतीयो भाग इत्यर्थात् ॥

अग्न्याहिता नित्यमुपासते यां देदीप्यमानां तनुमष्टमूर्तेः ।

आशापतिस्ते दमयन्ति सोऽपि स्मरेण दासीभवितुं न्यदेशि ॥ ७१ ॥

अग्नीति ॥ हे दमयन्ति, स्मरेण सोऽप्याशापतिरग्निस्ते दासीभवितुं न्यदेशि त्वं भग्या दासो भवेत्यादिष्ट आज्ञप्तः । स कः—अग्न्याहिता वीक्षिता देदीप्यमानां यामष्टमूर्तेरीश्वरस्य तनुं मूर्तिमग्निरूपां नित्यं सर्वदा उपासते सेवन्ते । स्मरहरमूर्तिलात्स्वयमेव स्मरस्य दग्धत्वाच्च स्मरैरित्वेऽपि स्मराज्ञाकारित्वमाश्चर्यरूपमित्यपिशब्दो द्योतयति । कामो वद्धिमपि पीडयतीति भावः । अग्न्याहिताः, 'वाहिताग्न्यादिषु' इति परनिपातः ॥

त्वद्गोचरस्तं खलु पञ्चवाणः करोति संताप्य तथा विनीतम् ।

स्वयं यथा स्वादिततमभूयः परं न संतापयिता स भूयः ॥ ७२ ॥

त्वद्गोचर इति ॥ खलु उत्प्रेक्षे, निश्चये वा । त्वद्गोचरस्तद्विषयः पञ्चवाणस्तं वद्धिं संतापयितितरां तापयित्वा पीडयित्वा तथा विनीतं भयात्त्यक्तोपद्रवं करोति । स्वयं रतेन स्वादितमनुभूतं तमभूयं तमभावो येनैवविधः सन् वद्धिः परमन्यं पुनर्यथा न संतापयिता तस्य पीडानुभवादयप्रवृत्ति मया कस्यापि संतापो न कार्य इति बुद्ध्या विनीतो जात इत्यर्थः । अन्यदपि लोहादि संताप्य विनीतं क्रियते । अन्योऽपि साधुः स्वेनानुभूतपीडः परं न पीडयति । नदनन्तमतितरां पीडयतीति भावः ॥

अदाहि यस्तेन दशार्धवाणः पुरापुरारेर्नयनालयेन ।

नैर्निर्दहंस्तं भवदक्षिणामी न वैरगुडेरुधुनाधमर्षः ॥ ७३ ॥

अदाहीति ॥ पुरापुरारेण नयनयोः यस्य एवंभूतेन तेन वद्धिना पुरा पूर्वं यो दशार्धवाणः पञ्चवाणोऽदहंस्तं स तत्र ग दशार्धवाणमत्रान्यत्वाद्भवत्वा अधिनासी नेत्रकक्षी सन् न वैरगुडेरुधुना अदाही निर्दहंस्ततः पीडयन् वैरगुडेरुधुनाधमर्षमन्याधमर्षो लभ्यते न भवति । अन्यनयनालयेऽप्यस्याग्निदाहकस्यान्यनयनालयेनैवभूतमेव दाहाद्वैरगुणगुणं तेनालयेनित्यर्थः । पुराणं धितस्य वडः स्वतोऽर्कचित्कृतम्, अज्ञानामात्रेणु कामो वसतीति कृत्वा धितं धितस्य कामस्य महत्प्रभुत्वं सूचितम् । पूर्वोक्तं एव भावः ॥

सोमाय कृष्यन्निव विप्रयुक्तः स सोममाचामति हूयमानम् ।

नामापि जागर्ति हि यत्र शत्रोस्तेनस्त्रिनस्तं कतमे सहन्ते ॥ ७४ ॥

सोमायति ॥ विप्रयुक्तो विप्रयोगी च स वडः सोमाय कृष्यन्निव हूयमानं हूयमानं सोमनयं सोमनयं हूयन्निव सोममाचामति विप्रयति । ननु कदापराधं सोमयता विप्रयति भविष्यति

१. 'अथ विप्रयुक्तोऽनुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी । २. 'अथ भवतोऽप्येवमेव' इति दक्षिण इति श्रीवाङ्मनः । ३. 'अथ विप्रयुक्तोऽनुप्रासश्च' इति साहित्यविद्याधरी । ४. 'अथ भवतोऽप्येवमेव' इति दक्षिण इति श्रीवाङ्मनः । ५. 'अथ भवतोऽप्येवमेव' इति दक्षिण इति श्रीवाङ्मनः । ६. 'अथ भवतोऽप्येवमेव' इति दक्षिण इति श्रीवाङ्मनः । ७. 'अथ भवतोऽप्येवमेव' इति दक्षिण इति श्रीवाङ्मनः । ८. 'अथ भवतोऽप्येवमेव' इति दक्षिण इति श्रीवाङ्मनः । ९. 'अथ भवतोऽप्येवमेव' इति दक्षिण इति श्रीवाङ्मनः । १०. 'अथ भवतोऽप्येवमेव' इति दक्षिण इति श्रीवाङ्मनः ।

नित्याशङ्क्यार्थान्तरन्यासेनापनुदति—हि यस्माद्यत्र जने शत्रोर्नाम अपि जागर्ति, कतमे के तेजस्विनस्तं जनं सहन्ते सोढुं शक्नुवन्ति अपि तु न कोऽपि । खवैरिचन्द्रस्य सोमनाभ्यां लतायां नामसद्भावातेजस्विनाऽभिना सा भक्षितेति युक्तमेव । चन्द्रस्तं पीडयतीति भावः । सोमाय 'कुपद्गुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः' इति संप्रदानत्वे 'चतुर्थी संप्रदाने' इति चतुर्थी ॥

शरैरजस्रं कुसुमायुधस्य कदर्थ्यमानस्तैरुणि त्वदर्थं ।

अभ्यर्चयद्भिर्विनिवेद्यमानादप्येष मन्ये कुसुमाद्विभेति ॥ ७५ ॥

शरैरिति ॥ तरुणि, त्वदर्थं त्वत्कृते कुसुमायुधस्य शरैरजस्रं निरन्तरं कदर्थ्यमानः पीड्यमानः सन् स एष वहिरभ्यर्चयद्भिः पूजकैः पूजार्थमेव विनिवेद्यमानादेकस्मादपि कुसुमाद्विभेति मदनशरबुद्ध्या त्रस्तोत्सहं मन्ये । 'एष देवः' इत्यपि पाठः । मदनेन वहिः पीड्यत इति भावः ॥

स्मरेन्धने वक्षसि तेन दत्ता संवर्तिका शैवलवल्लिचित्रा ।

रराज चेतोभवपावकस्य धूमाविला कीलपरम्परेव ॥ ७६ ॥

स्मरेति ॥ तेन वह्निना स्मरत्येन्धने (नभूते) मदनानलस्य दह्यमानत्वात्काष्ठतुल्ये स्ववक्षसि दत्ता निहिता शैवलवल्ग्या कृत्वा चित्रवर्णा, आश्चर्यरूपा च संवर्तिका नवदलं (पद्मं) चेतोभवः कामस्तद्वृक्षणस्य पावकस्याग्नेर्धूमाविला धूममिश्रिता कीलपरम्परेव ज्वालासमुदाय इव चकास्ति शोभते । मदनज्वरशान्त्यर्थं शैवालं नवदलं कमलं च वक्षसि निक्षिप्तम् । पित्रस्य कमलस्य हृदयोपरि विद्यमानत्वात्कामपावककीलत्वम् । शैवलस्य च श्यामत्वादूमत्वम् । 'संवर्तिका नवदलम्' इत्यमरः । 'वहेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ' इत्यमवरचनात्कीलशब्दः पुंलिङ्गोऽपि ॥

पुत्री सुहृदेन सरोरुहाणां यत्प्रेयसी चन्दनवासिता दिक् ।

धैर्यं विभुः सोऽपि तयैव हेतोः स्मरप्रतापज्वलने जुहाव ॥ ७७ ॥

पुत्रीति ॥ विकासकारित्वात्सरोरुहाणां सुहृत् सूर्यो येन कृत्वा पुत्री पुत्रवान्, चन्दनेन वासिता परिमलाद्या दिक् दक्षिणा यत्प्रेयसी यस्य प्रियतमा, सोऽपि यमलक्षणो विभुस्तयैव हेतोः स्मरप्रतापज्वलने कामजन्यसंतापरूपेऽनले धैर्यं जुहाव । कामज्वरवशाद्धैर्यं त्यक्तवानित्यर्थः । पितृमित्रत्वाच्छीतलानि कमलानि, प्रियायाश्चन्दना वशवर्तिनो यद्यपि, तथापि त्वद्विषयं यमस्य विरहदाहं शमयितुं न शक्नुवन्तीत्याश्चर्यम् । कुलं स्थानं च कथितम् । यमोऽपि त्वद्वशो जात इत्यर्थः । तयैव हेतोः, 'पृथो हेतुप्रयोगे' इति पृथी ॥

तं दह्यमानैरपि मन्मथैधं हस्तैरुपास्ते मलयः प्रवालैः ।

रुच्छेऽप्यसौ नोज्झति तस्य सेवां सदा यदाशामचलम्बते यः ॥ ७८ ॥

तमिति ॥ मलयः पर्वतः जाज्वल्यमानत्वान्मदनस्य एधमिन्धनं तं यमं कामेन्धनत्वादे-

१ 'अर्थान्तरन्यासोत्प्रेक्षाशेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'त्वव कारणाय' इति पाठो जीवानुसंमतः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र ठेकानुप्रासोत्प्रेक्षाालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अथ यमस्य विरहावस्थां वर्णयति—' इति जीवानुः । ६ 'अत्रापि 'यम' इति पदे वक्तव्ये 'पुत्री—' इत्यादिवाक्यम् । तेन नात्रौजोगुणः' इति साहित्यविद्याधरी ।

वांतिशयेन दंष्ट्रमानैर्जाज्वल्यमानैरपि यदर्थमवचितैः प्रवालैः पल्लवरूपैस्तैः कृत्वा उपास्ते सेवते । युक्तेतत्—यः सदा यदाशां यत्संवन्धिनीं तृष्णामवलम्बते धारयति । यो यदधीनजीविकं इत्यर्थः । असौ स तस्य सेवया स्वस्य कृच्छ्रे कष्टे जायमानेऽपि तस्य सेवां नोज्झति न लज्जति । 'अदः परस्मिन्नत्रापि' इति वचनादसावित्यस्य स इत्यर्थः । अयमपि सदा यमदिशमवलम्बते ततो हस्तसंतापे सत्यपि सेवां चक्रे इत्युचितमित्यर्थः । अन्योऽप्यनुजीवी स्वामिनो दारिद्रेऽपि सेवां करोति । एधशब्दोऽकारान्तोऽपि ॥

स्मरस्य कीर्त्यैव सितीकृतानि तदोःप्रतापैरिव तापितानि ।

अङ्गानि धत्ते स भवद्वियोगात्पाण्डूनि चण्डज्वरजर्जराणि ॥ ७९ ॥

स्मरस्येति ॥ स यमो भवत्या वियोगाद्वेतोरङ्गानि पाण्डूनि चण्डस्तीव्रो ज्वरस्तेन जर्जराणि, विशीर्णानि च धत्ते । तत्र हेतुत्प्रेक्षे यथाक्रमम्—किंभूतान्यङ्गानि—स्मरस्य कीर्त्या यशसा श्वेतीकृतानीव । तथा—तस्य कामस्य दोःप्रतापैः बाहुक्षत्रतेजोभिः तापितानीव । संतापितं हि जर्जरितं भवति । कामस्तमतितरां पीडयतीति भावः ॥

यैस्तन्वि भर्ता घुसुणेन सायं दिशः समालम्बनकौतुकिन्याः ।

तदा स चेतः प्रजिघाय तुभ्यं यदा गतो नैति निवृत्य पान्थः ॥ ८० ॥

य इति ॥ हे तन्वि कृशाङ्गि, यः सायं घुसुणेन कुङ्कुमेन समालम्बनेऽङ्गरागविषये कौतुकिन्याः सायंसंध्यानुरागयुक्ताया दिशः प्रतीच्या भर्ता वरुणः (समये) तदा चित्राव्यतीपातादौ समये तुभ्यं त्वदर्थं चेतः प्रजिघाय ग्राहिणोत् । यदा समये गतः पान्थो निवृत्य परावृत्य नैति नागच्छति । यदाप्रभृति तस्य मनस्त्वयि लग्नं, तदाप्रभृति व्याघुट्य तं प्रति न गतम् । सोऽपि त्वदधीनो जातोऽस्तीति भावः । प्रजिघाय, हिनोतेलिंटे 'हेरचङ्गि' इति कुत्वम् ॥

तथा न तापाय पयोनिधीनामश्वामुखोत्थः क्षुधितः शिखावान् ।

निजः पतिः संप्रति वारिपोपि यथा हृदिस्थः स्मरतापदुःस्थः ॥ ८१ ॥

तथेति ॥ यतः स्मरदाहेन कामज्वरेण दुःस्थः पीडितः, अतो वारि पाति रक्षतीत्येवंविधोऽपि हृदिस्थः स्मरणगोचरः, अथ च मध्ये विद्यमानो निजः स्वीयः पतिर्वरुणः संप्रति त्वदिः पयविरहदशयां यथा येन प्रकारेण पयोनिधीनां संतापाय भवति तथा तेन प्रकारेण क्षुधितो बुभुक्षितो मध्ये विद्यमानः संनिहितो वारि पिबतीति वारिपः एवंभूतोऽपि अश्वामुखोत्था वडवामुखोत्थः शिखावानग्निः पयोनिधीनां तापाय नाभूत् । वारिपत्वे हृदिस्थत्वे तुल्येऽपि कामदाहदुःस्थत्वाभावात्तथा न तापकारित्वमित्यर्थः । कामज्वरपीडितजलप्रविष्टवरुणसंस्पर्शात्तत्रोनिधयोऽपि संतप्तावभूवुरित्यतो हेतोर्वरुणोऽतितरां कामेन पीडित इति भावः । वडवानलादपि विरहानलोऽधिक इति भावः । अन्योऽपि साधुर्दासः पीडितं स्वामिनं स्मरन्संतप्यते । क्षुधितः 'वसतिक्षुधोरिट्' ॥

१ 'अत्र रूपकः रूपाविद्धोऽर्थान्तरन्यासश्चालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ वरुणस्य विरहं वर्णयति—' इति जीवातुः । ४ 'अत्रापि वरुणपदे वक्तव्ये वाक्यम् । तेनात्रौजो गुणः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्रातिशयोक्तिभेदः' इति जीवातुः ।

यत्प्रत्युत त्वन्मृदुबाहुवल्लीस्मृतिव्रजं गुम्फति दुर्विनीता ।

ततो विधत्तेऽधिकमेव तापं तेन धिता शैत्यगुणा मृणाली ॥ ८२ ॥

यदिति ॥ शैत्यमेव गुणो यस्याः सा तेन वरुणेन शरीरोपरि धिता निक्षिप्ता नृनाञ्च यस्मात्त्वन्मृदुबाहुवल्ली तस्याः स्मृतिव्रजं स्मरणरम्भरां गुम्फति करोति सादृश्यात् । तव-
स्वसाद्वैपरीत्येन पूर्वापेक्षयाप्यधिकं तापं विधत्ते करोति । अत एव दुर्विनीता दुष्टा । संता-
पशान्त्वर्थं धितस्य शीतलस्याधिकसंतापकारित्वमेव वैपरीत्यम् । सादृश्यात्त्वद्बाहुवल्लीः स्मर-
कत्वान्मृणाली तनतितरां तापयतीति भावः । अन्योऽपि दुर्विनीतो यदधेनाधायते तद्विद-
धमेव करोति ॥

न्यस्तं ततस्तेन मृणालदण्डखण्डं यभासे हृदि तापभाजि ।

तच्चित्तमभ्रमदनस्य चार्णैः कृतं शतच्छिद्रमिव क्षणेन ॥ ८३ ॥

न्यस्तमिति ॥ सकलमृणाली यतस्तापं करोति ततः सकलमृणालीत्यागमन्तरं तार-
भाजि हृदि तेन न्यस्तं मृणालदण्डखण्डं तस्य वरुणस्य चित्ते भ्रममदनस्य चार्णैः क्षणेन
शतच्छिद्रं बहुरन्त्रं कृतमिव यभासे शुशुभे । भ्रमं मृणालं स्वत एव शतच्छिद्रं भवति तस्य
शतच्छिद्रत्वमन्यथोत्प्रेक्षितम् । वानवार्णस्तत्पदयं जर्जरकृतमिति भावः ॥

इति त्रिलोकीतिलकेषु तेषु मनोभुवो विक्रमकामचारः ।

अमोघमखं भवतीमवाप्य मदन्धतानर्गलचापलस्य ॥ ८४ ॥

इतीति ॥ त्रिलोक्यास्तिलकेष्वलंकारभूतेष्वन्नादिषु विषये भवति त्रयोविधमण्डलं
सफलमखमवाप्य मदन्धतया गर्वान्धत्वेन अनर्गलमुच्छ्रितं चापलं यस्य मनोभुवः कामस्य
इति पूर्वोक्तप्रकारेण विक्रमः कामचारः संच्छाचारः । वर्तते इति शेषः । कामेन स्वात्मिनि-
मित्रादयोऽस्तितरां पीज्यन्ते । नशन्तत्वेत्यनेन कामस्य द्विरद्वयं दृष्टिः । अक्षय्य स्थिर-
त्वेति योजनायाम् ॥

सारोत्थधारेव सुधारसस्य स्वयंवरः श्वो भविता तवेति ।

संतर्पयन्ती हृदयानि तेषां धुतिः धुती नाकजुषानपातीन् ॥ ८५ ॥

सारेति ॥ हे दमनन्ति, तव स्वयंवरः श्वो भाविनि रिक्ते भवितीति धुतिर्नाम तेषां
नाकजुषां देवाणां धुती कर्षापवातीत्यप्रपञ्च । किमुना—सुधारसस्य सुतलस्य सारोत्थधारेव
धेष्टनागोत्थतप्रवाद इव संतर्पयन्ती तानेव हर्षयन्ती । स्वयंवर धुतीर्नाम हृदय इति भावः ॥
समं सपत्नीमयदुःखतीक्ष्णः सदारवात्तापयिर्जनरक्षिः ।

अनङ्गशौर्यानि लतापङ्कः स्वैरथ प्रतस्थे हस्तेनां नरक्षिः ॥ ८६ ॥

सममिति ॥ यत्र स्वयंवरस्यातिशय-प्रकारेण हस्तेनां रिक्ता नरक्षिः सममिति नरक्षिः
तेषां हस्तः विरहोत्थं नाकावपिर्कवातिरन्यमस्ति नरक्षिः । विरहविषयस्य स्वयं हृदय-
प्रोत्थम् । किमुतीक्ष्णतापङ्कः—सपत्नीमयं समं हृदयेन हृदयेन हीनतापङ्कः ।
तिमुतीक्ष्णः—अनङ्गशौर्यमेव नरक्षिः । अनङ्गशौर्यमिति नरक्षिः । अनङ्गशौर्यमिति नरक्षिः ।

इति अष्टमस्कन्धोऽध्यायः । अत्र अष्टमस्कन्धोऽध्यायः । अत्र अष्टमस्कन्धोऽध्यायः । अत्र अष्टमस्कन्धोऽध्यायः ।

प्रस्थितान्स्वपतीन्द्रया तत्पत्नीभिर्दुःखान्नासावायवो मुक्ता इति भावः । अन्योऽपि पान्थः पान्थैः सह प्रस्थानं करोति । चण्डवायुभिः सार्धमिलनेनाशकुनं सूचितम् ॥

अपास्तपाथेयसुधोपयोगैस्त्वच्चुम्बिनैव स्वमनोरथेन ।

क्षुधं च निर्वापयता तृपं च स्वादीयसाध्वा गमितः सुखं तैः ॥८३॥

अपास्तेति ॥ तैरिन्द्रादिभित्त्वच्चुम्बिना लतसंवन्धिना स्वमनोरथेन भैमी प्राप्याम इति स्त्रीयेनाभिलाषेणैव कृत्वा अध्वा मार्गः सुखमनायासेन गमितोऽतिवाहितः । किंभूतेन—स्वादीयसातिस्त्रादुना । अत एव—क्षुधं तृपं च निर्वापयता शमयता । अत एव अपास्तस्त्वक्कः पाथेयो मार्गशम्बलरूपः सुधोपयोगोऽमृतोपयोगो यैस्तैः । त्वयि निविष्टचित्तत्वात्सुधा तृषा च नाभूत्, अत एव मार्गशम्बलमनृतमपि त्यक्तं, ततोऽप्यधिकं तव प्राप्याशेल्थः । मुवं प्रत्यागमने मनोलक्षणेन रथेन भुवमागताः । 'सुधोपयोगैः' इति पाठे उपभोगः साकल्यमपास्तं यैः । पाथेयं, साध्वयं 'पथ्यतिथि—' इति ढञ् ॥

प्रिया मनोभूशरदावदाहे देवीस्त्वदर्धेन निमज्जयद्भिः ।

सुरेषु सारैः कियतेऽधुना तैः पादार्पणानुग्रहभूरियं भूः ॥ ८४ ॥

प्रिया इति ॥ तैः सुरेषु सारैः श्रेष्ठैरिन्द्रादिभिरधुना इयं भूः भूमिः पादानामर्पणं तदेवानुग्रहः कृपा तस्य भूः स्थानं कियते । किंभूतैः—प्रियाः स्वन्निय इन्द्राणीप्रमुखा देवीस्त्वदर्धेन त्वत्कारणेन मनोभूशराः कामवाणस्त एव दावो वनवह्निस्तज्जनितदाहे निमज्जयद्भिः । कामपिडिताः कुर्वद्भिरित्यर्थः । इदानीं भूमौ वर्तन्त इत्यर्थः । तेषामन्नागमना-देवीनां विरहसंतापः ॥

अलंकृतासन्नमहीविभागैरयं जनस्तैरमरैर्भवत्याम् ।

अवापितो जङ्गमलेखलक्ष्मीं निक्षिप्य संदेशमयाक्षराणि ॥ ८५ ॥

अलमिति ॥ तैरमरैः भवत्यां त्वद्विषयेऽयं मल्लक्षणो जनः संदेशमयाक्षराणि निक्षिप्य जङ्गमलेखलक्ष्मीं चलत्पत्रिकाशोभामवापितः प्रापितः । किंभूतैः—अलंकृत आसन्नो मही विभागो यैः । समीपस्थितैस्तैस्त्वां प्रार्थयितुमहं प्रेषित इत्यर्थः । 'भवत्यै' इति वा पाठः ॥

एकैकमेते परिरभ्य पीनस्तनोपपीडं त्वयि संदिशन्ति ।

त्वं मूर्च्छतां नः स्मरभिल्लशल्यैर्मुदे विशल्यौपधिचल्लिरेधि ॥ ९० ॥

एकैकमिति ॥ हे भैमि, एते देवा एकैकं पृथक्पृथक् पीनस्तनोरुपपीड्य संश्लिष्य तद्यथा (भवति) तथा, त्वत्पीनस्तनाभ्यामात्मानमुपपीड्य वा [परिरभ्य गाढमालिङ्ग्य] त्वयि इति संदिशन्ति । इति किम्—हे भैमि, त्वं स्मरभिल्लशल्यैः कामलक्षणपापाधिकना-

१ 'अत्रानुप्राससहोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र पवनामरप्रस्थानयोः कार्यकारणभावात्तदङ्गलक्षणातिशयोक्त्युत्थापितः सहोक्त्यलंकारः' इति जीवातुः । २ 'त्वच्चुम्बिनैव स्वमनोरथेन स्वादीयसाध्वागमितक्षुधेन' अपास्तपाथेयसुधोपयोगैरध्वा मुवस्तैरयमत्यवाहि' इति पाठः साहित्यविद्याधरीसंमतः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'देवी' इति पाठः साहित्यविद्याधरीसंमतः । ५ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अत्र रूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ७ 'प्रत्येकम्' इति पाठः । ८ 'त्वं नः प्रवृत्ताशुगण्डश' ल्यजुषान्' इति च पाठः सुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंमतः ।

राचैः कृत्वा मूर्च्छतां नोऽस्माकं मुदे प्रीतये शल्योद्धरणामूर्च्छापहाराय विशल्यानान्नी ओष-
धिवाहिः एषि भव । त्वां विनास्माकं काममूर्च्छा न शान्यतीत्यस्मान्मृणीष्वेति भावः । एकै-
कम्, वीप्सायां द्विः । त्वनोपपीडम्, 'सप्तम्यां चोपपीडरुधकपः' इति णसुलि 'तृतीयाप्र-
मृतीन्यन्यतरस्याम्' इति समासः । एषि 'धसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इत्येत्वम् ॥

त्वत्कान्तिमस्माभिरयं पिपासन्मनोरथाश्वासनयैकयैव ।

निजः कटाक्षः खलु विप्रलभ्यः कियन्ति यावद्भ्रण वासराणि ॥९१॥

त्वदिति ॥ त्वत्कान्तिं त्वत्तौन्दर्यं पिपासन्नातुमिच्छन् अयं निजः स्वीयः कटाक्ष
एकया मुख्यया भैलीकान्तिनवदयं वयं पाययानह इत्येवंरूपया मनोरथाश्वासनया मनोराज्य-
जन्ययाश्वासनयैव सान्त्वनेनैव कृत्वा कियन्ति वासराणि यावदित्येवमिदमपर्यन्तं विप्रलभ्योऽ-
स्माभिः प्रतारणीयः खलु निश्चितं भण कपय । पयि गच्छन्वाल्कादिरेदमुदकमिति प्रता-
रणं सहते, न तु द्वित्राणि दिनानि । तथा कटाक्षोऽपि । अस्मान्मृणीष्वेति भावः । अवधौ
यावच्छब्दः । वासराणि, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

निजे वृजास्मासु भुजे भजन्त्यावादित्यवर्गे परिवेपवेपम् ।

प्रसीद निर्वापय तापमङ्गैरनङ्गलीलालहरीतुपारैः ॥ ९२ ॥

निज इति ॥ हे भैलि, त्वं निजे स्वीये भुजे आदित्यवर्गे अदित्यपत्नसमूहोऽस्मासु परि-
वेपस्य वेष्टनस्य वेपनाकारं भजन्त्या वृजं कुरु । अङ्गुली देहीति भावः । आदित्ये च
परिवेपः परिधिर्बुधः । तथा—अनङ्गलीलैव लहयस्तामिस्तुपारैः शीतलैरङ्गैः कृत्वास्माकं
तापं कामज्वरं निर्वापय शनय । प्रसीद प्रसन्ना भव । सकलतद्वत्संपर्कादस्माकं कामज्वरः
शान्तिं प्रयास्यतीति भावः । शीतलेन तापशान्तिर्बुधा । 'चावेद्वि निर्वापय' इति वा पाठः ।
'अनुग्रहोऽस्मासु यदि लघयस्तदेहि देहि इतनङ्गुलीम्' इति (पूर्वार्ध) पाठः कश्चित् । त
सद्वार्थः । भुजाशब्द आदन्तोऽपि । 'परिवेपो रवेः पार्श्वमण्डले वेष्टने तथा' इत्यजयपाठः ॥

दयस्व किं घातयसि त्वमस्माननङ्गवण्डालशरैरदृश्यैः ।

भिन्ना वरं तीक्ष्णकटाक्षबाणैः प्रेमस्तव प्रेमरसात्पवित्रैः ॥ ९३ ॥

दयस्वेति ॥ हे भैलि, दयस्व त्वं दयां कुरु । अङ्गुलीरक्तलिङ्गकलमैः अनङ्ग एव
वण्डाललस्य वरैः प्रयोज्यैः प्रयोजिका त्वं अस्मान्किं कियन्ति घातयसि, अपित्वैवं तदा
न कार्यम् । अन्योऽपि स्ववैरिणं वण्डालेनादृश्यैर्वर्णनार्थयति । तर्हि किं कार्यमित्यत आह—
परं प्रेमरसात्प्रतिस्पर्द्धात्प्रसात्पवित्रैः पूर्णैः पूतैश्च तव तीक्ष्णकटाक्षलक्ष्मणैर्वर्णभिन्ना विदीर्णाः सन्तो
यत् प्रेमः त्रिपानहे प्राणात्स्वस्थानः तत् ननागरमिष्टम् । वण्डालबाण(प्रयोज्य)कर्तृकमर-
पेक्षया तव पवित्रकटाक्षलक्ष्मणैर्वर्णनार्थं प्रेरितमित्यर्थः । कटाक्षरसानाश्वासप । एतौष्वेति
भावः । रक्तमुदकालपित्रत्वं बुद्धम् । प्रेमः, प्रपूर्वविशेषो नरपञ्चाविनो लघुतनबहुवचनम् ॥

१ 'पिब इति कटारलोपः' इति जीवामुत्तरं । सर्वकथाश्रवणमुत्तरं । 'कवातुनानरुधकपः' इति
साहित्यविद्याधरी । २ 'मितासु' इति सुखावदोपासना पाठः । ३ 'अथ कनालोक्तवैकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ४ 'निजे भुजे त्वं परिवेपनाकारितपत्नवरे निवेष्ट' इति लक्ष्मणवर्णनम्
इति सुखावदोपा । ५ 'अथ कवातुनानरुधकपः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'दयस्व नो दयस्व
नैनमस्तव' इति जीवामुत्तरम् । ७ 'अथ रूपकविशेषकवैकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तदर्थिनः सन्तु परस्सहसाः प्राणास्तु नस्त्वचरणप्रसादः ।

विशङ्कसे कैतवर्नर्तितं चेदन्तश्चरः पञ्चशरः प्रमाणम् ॥ ९४ ॥

तदर्थिनः इति ॥ परस्सहसा वेहवस्त्वदर्थिनस्त्वदभिलाषुकाः सन्तु, नोऽस्माकं प्राणास्तु पुनस्त्वचरणयोः प्रसादः । त्वचरणौ चेत्प्रसन्नौ भवतस्तर्हि नः प्राणनं, नान्यथेत्यर्थः । इदं कैतवर्नर्तितमलीकभाषितमिति चेत् विशङ्कसे मन्यसे तर्ह्यन्तश्चरोऽन्तर्वर्ती पञ्चशरः कामः प्रमाणमत्र साक्षी । त्वन्निमित्तमस्माकं कियती पीडा भवतीति काम एव त्वया पृच्छयताम् । वयं चेन्मिथ्याभाषिण इत्यर्थः । कामोऽन्तर्वर्तित्वात्सर्वं वेत्ति । कूटसाक्षं करोतीत्यर्थः । अतो वयमेवानुग्राह्या नान्य इति भावः । परस्सहसाः परदशा इतिवत् ॥

अस्माकमध्यासितमेतदन्तस्तावद्भवत्या हृदयं चिराय ।

वहिस्त्वयालंक्रियतामिदानीमुरो मुरं विद्विषतः श्रियेव ॥ ९५ ॥

अस्माकमिति ॥ हे भैमि, भवत्या अस्माकमेतद्भृदयमन्तः आन्तरदेशे तावत् पुनः चिरायाध्यासितमधिष्ठितम् । चिरकालं चित्तमध्ये धृतासीत्यर्थः । परमिदानीं तद् उरः त्वया वहिर्देशेऽप्यलंक्रियताम् । आलङ्घयतामित्यर्थः । कया कस्येव—श्रिया मुरं विद्विषतो विष्णो-रिव । 'द्विषः शर्तुर्वा' इति मुरमिति द्वितीया ॥

दयोदयश्चेतसि चेत्तवाभूदलंकुरु यां विफलो विलम्बः ।

भुवः स्वरादेशमथाचरामो भूमौ धृतिं यासि यदि स्वभूमौ ॥ ९६ ॥

दयोदय इति ॥ तव चेतसि अस्माकमुपारे दयाया उदयश्चेदभूदभूत् तर्हि त्वं यां स्वर्गमलंकुरु । विलम्बो विफलः । न कर्तव्य इत्यर्थः । अथ यदि स्वस्य भूमावुत्पत्तिस्थाने भूमौ भूलोके धृतिं प्रीतिं यासि प्राप्नोषि तर्हि वयं भुवो भूलोकस्य स्वरादेशं स्वर्गसंज्ञामाचरामः कुर्मः । यत्र वयं स एव स्वर्गः । सर्वेऽप्यागत्य स्वर्गभोगानत्रैव कुर्म इति भावः । 'क्षमामेव देवालयनां नयामो भूमौ रतिश्चेन्नत्र जन्मभूमौ' इति च पाठः ॥

धिनोति नास्माञ्जलजेन पूजा त्वयान्वहं तन्वि वितन्यमाना ।

तव प्रसादोपनते तु मौलौ पूजास्तु नस्त्वन्पदपङ्कजाभ्याम् ॥ ९७ ॥

धिनोतीति ॥ हे तन्वि, त्वया अन्वहं प्रत्यहं जलजेन वितन्यमाना कियमाणा पूजा अस्मान्न धिनोति न प्राणयति । किन्तु तव प्रसादाय प्रीतिकलहे प्रसन्नत्वाय नमस्कारकरण-वशादुपनते तन्त्रे नोऽस्माकं मौलौ शिरसि लक्ष्मपदपङ्कजाभ्यां चरणाघातवशात्त्वचरणकमलान्यां तु पूजालु । कमलपूजापेक्षया त्वचरणकमलयोर्लक्ष्मपदसाऽस्माकं सुखायालं, न कमलपूजा । त्वचरणाघातेन वयं यथा सुविनो भयामः तथा कुर्विति भावः ॥

१ 'नादित्' इति सुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंग्रहः । २ 'अथादिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

३ — 'अस्माकमस्मान्मदनापमृत्योर्ग्राणाय पीयूषरसायनानि ।

सुधारसादप्यधिकं प्रगच्छ प्रसीद वैदर्भि निजाधरं नः ॥'

इति (१०४) श्लोकोति कश्चिन्मूलेऽस्मादवाहं पठित उपपन्नते । ४ 'अत्रानुप्रासोपनालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्रानुप्रासकाव्यल्लेखालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'तव प्रसादाव नये तु' इति जीवानुसंगः । ७ 'अथादिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तस्या वाण्याः पन्थां गमनमार्गः तस्मिन् शर्करा कर्परांशरूपैव शर्कराख्य इक्षुविकारः किम् । कर्परांशनामसाम्याच्छर्करैति नाम जातं माधुर्यं च । पथि शर्करा भवन्ति । तस्या वाण्या भञ्जिर्वकोक्त्यादिरचना तज्जनितः शृङ्गारादिरसस्तस्मात्, अथ च तल्लक्षणादुदकात् उत्थमुत्थितं यत्कच्छतृणं जलप्रायप्रदेशतृणं तदेव दिक्षु इक्षिवति प्रथितं तु । कच्छतृणस्य च इक्षुरिति संज्ञा । तद्रससंबन्धान्माधुर्यं जातं किमित्यर्थः । खण्डादिभ्योऽप्यधिकं त्वद्वाणी मधुरतरैति भावः । 'शर्करा खण्डविकृतावुपलोकर्परांशयोः' इति विश्वः ॥

ददाम किं ते सुधयाऽधरेण त्वदास्य एव स्वयमास्यते हि^१ ।

चन्द्रं विजित्य स्वयमेव भावि त्वदाननं तन्मखभागभोजि ॥ १०२ ॥

ददामेति ॥ हे भैमि, वयं ते तुभ्यं किं ददाम । अपितु त्वदानयोग्यं वस्तु किमपि न विद्यत इत्यर्थः । अमृतामरख्यज्ञभागेषु मध्ये एकं देयमित्याशङ्क्याह—अधरेण सुधया ओष्ठलक्षणेनामृतेन त्वदास्य एव स्वयं हि यस्मादास्यते स्वीयते । ओष्ठेन लम्बुले सुधीभूयैव स्वीयते यत इति वा । यतश्च त्वदाननं चन्द्रं विधुं विजित्य स्वयमेव तस्य चन्द्रस्य मखभा-
गभोजि यज्ञभागग्राहि भावि भविष्यति । तत्तदपि न देयमित्यर्थः । अमृतयज्ञभागदानद्वारो-
पकृतं न शक्नुम इत्यर्थः । सुधाचन्द्राभ्यां राकाशात्त्वदोष्ठमुखमधिकमिति भावः ॥

अमरत्वमपि दातुमशक्यमित्याह—

प्रिये वृणीष्वामरभावमस्मदिति त्रैपाकृद्वचनं न किं नः ।

त्वत्पादपद्मे शरणं प्रविश्य स्वयं वयं येन जिजीविषामः ॥ १०३ ॥

प्रिय इति ॥ नोऽस्माकं वचनमस्माकमेव त्रैपाकृद्वचनं किं न, अपितु लज्जावद्मेव । इति किम्—हे प्रिये, त्वमस्मत्सकाशादमरभावमविनाशत्वं वृणीष्वेति । येन कारणेन वयं त्वत्पादपद्मे (द्वितीयाद्विवचनम्) शरणं प्रविश्य तल्लक्षणमेव रक्षितारं प्राप्य स्वयं आत्मनैव जिजीविषामः जीवितुमिच्छामः । स्वयं नीर्णो हि परांस्सारयति न लक्ष्मीः । त्वत्पादपद्मेत्या-
मीत्यस्माकं तुभ्यममन्त्रं दातुं का शक्तिः । अत एव पूर्वोक्तं वचनं लज्जावद्मेवैत्यर्थः ।
अत एव तथोपकृतुमममन्त्रान्मान् इत्यादिष्वपि वृणीष्वेति भावः ॥

नास्माकमस्मान्मदनापमृत्योस्त्राणाय पीयूषमप्यनानि ।

प्रसीद तस्मादधिकं निजं तु प्रयच्छ पातुं रदनच्छन्दः नः ॥ १०४ ॥

नेति । वस्त्रापीयूषानि रसाद्यनानि अस्मान्मदनलक्षणात्, तन्मनिषादा अपमृत्योः
सदृशदन्तत्वे त्राणाय न भवन्ति, तस्मात्प्रसीद अस्माकमुपरि प्रसन्ना भव । त्वमधिकम-
मृत्युमप्यनेनोऽप्यतिरोगो न्यदुम्, अधिकमामर्थ्यं वा निजं सोऽयं रदनच्छन्दोऽयं तु पुनः
पातुं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ देहि । अनेन मदनापमृत्युः शान्तिं प्राप्स्यतीति भावः । सामान्यमो-
दने वक्ष्यममृत्युमन्त्रं न प्रयच्छति तत्र तदोऽप्यधिकमोदने दीयते तदनापमृत्युः शान्त्यति

१. 'अथैव' इति साहित्यविद्याधरः । २. 'यत' इति श्रीवाङ्मनः पाठः । ३. 'तदु-
प' इति श्रीवाङ्मनः पाठः । ४. 'यत' इति श्रीवाङ्मनः पाठः । ५. 'यत' इति साहित्यविद्याधरः ।
६. 'यत' इति श्रीवाङ्मनः पाठः । ७. 'यत' इति श्रीवाङ्मनः पाठः । ८. 'यत' इति श्रीवाङ्मनः पाठः ।

तद्वदस्माकम् । 'रसोऽपि नासौ' इति पाठे तत्साद्रसादित्यर्थः । अर्थाच्च यत्तदौ । अपमृशोः, 'नीत्रा-' इत्यपादानत्वम् ॥

पृष्टः स्वैश्चापरोपैः सह स हि मकरेणात्मभूः केतुनाऽभू-
द्धत्तां नस्त्वत्प्रसादादथ मनसिजतां मानसो नन्दनः सन् ।

भ्रूभ्यां ते तन्वि धन्वी भवतु तव सितैर्जैत्रमल्लः स्मितैः स्ता-
दस्तु त्वजेत्रचञ्चत्तरशफरयुगाधीनमीनध्वजाङ्कः ॥ १०५ ॥

पृष्ट इति ॥ य आत्मभूः कानः स्वैश्चापरोपैर्धनुर्बाणैर्मकरेण नीनरूपेण केतुना ध्वजेनापि सह इष्टो दग्धोऽभूत् स कानः, अपानन्तरम् । इदानीमिति यावत् । त्वत्प्रसादात् नोऽस्माकं मानसो मनःचन्दन्वी नन्दनो हर्षकः, अप च मानसः पुत्रः सन् ननति जायतेऽसौ मनसि-जस्तद्भवं धत्तां धारयतु । 'तव संगमवशादानन्दकः कानोऽलन्मनति पुनरुत्पद्यताम् । अत एव मनसिजत्वनपि धारयत्वित्यर्थः । हे तन्वि, स कानस्ते भ्रूभ्यां धन्वी भवतु । भ्रूभ्या-मिति द्विवचनेन पूर्वापेक्षया चापद्वयं सूचितम् । तव सितैः श्वेतैस्तीक्ष्णैश्च स्मितैः कृत्वा जेठार एव जैत्रा एवंभूता भद्रा बाणशल्यानि यस्य एवंविधः स्ताद्भवतु । अत्रापि पूर्वापेक्षयाऽधिकं तीक्ष्णत्वं जैत्रत्वं अनियतचन्द्रत्वत्वं च सूचितम् । तव नेत्रे एव चञ्चत्तरं अतिशयेन शोभमानं चपलतरं वा यच्छफरयुगं तस्य अधीनो नीनध्वजलङ्घनोऽङ्कः चिह्नं यस्य एवंभूतोऽलु । पूर्वनेक एव ध्वजोऽभूत्, इदानीं तु द्वौ नीनध्वजाविति शफरयुगपदेन सूचितम् । त्वयाऽल-द्वारेण कृते सति पूर्वापेक्षयाऽधिकतानर्प्यः साक्षो नन्दनः पुनरुत्पत्स्यते तत्सादस्मान्मृशोऽप्येति भावः । अन्योऽपि विनष्टो देवताप्रसादात्पुनरुत्पद्यतेऽधिकशक्तिश्च भवति । 'नन्दनो हर्षके सुते' इति विश्वः । धन्वी मृग्यादिः ॥

स्वप्नेन प्रापितायाः प्रतिरजनि तव धीषु मग्नः कटाक्षः

श्रोत्रे गीतानृताब्धौ त्वगपि ननु तनूमञ्जरीसौकुमार्ये ।

नासा श्वालाधिवासेऽधरमधुनि रसश चरित्रेषु चित्तं

तन्मस्तन्वङ्गि कैश्चिन्न करणहरिणैर्वागुरा लङ्घितासि ॥ १०६ ॥

स्वप्नेनेति ॥ ननु दस्तात्संबुद्धौ वा, नः अस्माकं कटाक्षः प्रतिरजनि रजन्त्यां रजन्त्यां स्वप्नेन प्रापिताया विपरीकृतापास्तव धीषु शोभासु दस्तान्मग्नः । तथा यत्तत् नः श्रोत्रे कर्णौ गीतानृताब्धौ गानरूपसुधासमुदे मग्नौ । यत्तत् त्वगपि तुङ्गमारत्वात् तनूमञ्जरीं शरीर-रूपा मञ्जरीं तस्याः सौकुमार्ये मग्ना । यत्तत् नः नासा तव श्वालाधिवासे निःश्वासरूपे गन्ध-नाल्लादिपरिमले मग्ना । यत्तत् नः रसशब्देन अधररूपेऽधरचन्दनधनि वाऽनृते निमग्ना । यत्तत् नः चित्तं तव चरित्रेषु पिडासादिस्पर्शस्पर्शारेषु मग्नम् । यत्तत्तत्तत् हे तन्वङ्गि कुशादि, नोऽस्माकं कैश्चिदपि करणहरिणैरितिन्द्रियरूपैर्गैर्वागुरा लङ्घयन्त्यरूपा न लङ्घितासि नातिश-न्तासि । वागुरादुत्पन्ना त्वया बद्धानि चक्षुरादीनि षडिन्द्रियानि तद्भूतं खं खं निरपेक्षं प्राप्य त्वानदीत्य गन्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । स्वप्नेऽप्यलानिरन्या न सृष्टेरेवमुत्पन्नित्येति

१ 'अवातिऽप्योज्ज्वलं' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अव उज्ज्वलमलङ्कारोऽप्यतिशयोक्त्य-
लङ्कारः संप्रसारणम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'जम्बिज' इति वृक्षः 'न लङ्घिता न
प्राप्यति सर्वैरपि प्रापिता' इति जीयानुसंधानः ।

वृणीष्वेति भावः । देवानामस्वप्नत्वेऽपि स्वानुभवसिद्धत्वेनैव दूतेनैवमुक्तम् । प्रतिरजनि स्वप्नेन प्रापिताया इत्यनौचिती नाशङ्कनीया । यद्वा विरहवशात्प्रतिकूला रजनी रात्रिर्यस्यास्तादृशी भैमी स्वप्न इव स्वप्नो विपर्ययज्ञानम् । उन्मादावस्थेति यावत् । तथा प्रापितायाः सर्वत्र दृश्यमानायास्तवेति व्याख्येयम् । रजन्या हरिद्रायाः प्रतिकूला । यद्वा प्रतिकूला रजनी यस्याः गौरत्वातिशयेन जितहरिद्रे भैमीति वा । वागुरापि मृगैर्लङ्घितुं न शक्यते । प्रतिरजनि, वीप्सायामव्ययीभावः । पक्षे समासान्तविधेरनित्यत्वात्कवभावः । कैश्चिच्छब्दादपिशब्दो द्रष्टव्यः । तन्वङ्गी 'अङ्गगात्र-' इति ङीप् ॥

इति धृतसुरसार्थवाचिकस्रङ्गिजरसनातलपत्रहारकस्य ।

सफल्य मम दूततां वृणीष्व स्वयमवधार्य दिगीशमेकमेघु ॥ १०७ ॥

इतीति ॥ हे भैमि, त्वं मम दूततां सफल्य कृतार्थीकुरु । एषु इन्द्रादिषु मध्ये एकं दिगीशं स्वयमवधार्य विचार्य न तु सखीभिः सार्धमित्यर्थः । यस्मिन्ननुरागस्तं वृणीष्व । कस्यचिदेकस्य वरणान्मम दूत्यसाफल्यं कुर्वित्यर्थः । किंभूतस्य मम—इति पूर्वोक्तप्रकारेण धृता सुरसार्थानामिन्द्रादिदेवसङ्घानां वाचिकस्रक् संदेशवचनपरम्परा येनैवंविधं निजं स्वीयं रसनातलं जिह्वास्वरूपं तद्रूपं यत् पत्रं तस्य हारक आनायकस्तस्य । अन्योऽपि लेखपत्रानायाकस्य दूतस्य दूत्यं सफल्यति ॥

आनन्दयेन्द्रमथ मन्मथमग्नमग्निं केलीभिरुद्धर तनूदरि नूतनाभिः ।

आसादयोदितदयं शमने मनो वा नो वा यदीत्थमथ तद्वरणं वृणीथाः १०८

आनन्दयेति ॥ हे तनूदरि भैमि, त्वं वरणेनेन्द्रमानन्दय । अथवा नूतनाभिर्नवनवाभिः केलीभिः सुरतक्रीडाभिः मन्मथमग्नं मदनजनितपीडामग्नमग्निं कामपीडयाः सकाशादुद्धर पृथक्कुरु । प्रवाहादिमग्नमन्यदपि नूतनकलश्यादिभिरुद्ध्यते । वा अथवा शमने यमे मन उदिता दया यत्सर्वविधं सङ्कपमासादय कुरु । वा अथवा यदि इत्थम् एवं नो इन्द्रादिवरणं न कियते अथ तर्हि वरणं वृणीथाः वृणीष्व । चतुर्णां मध्ये यस्य कस्यापि वरणान्मम दूत्यं सफल्येति भावः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लुदेवी च यम् ।

तस्यागादयमष्टमः कविकुलाट्टशाल्यपान्थे महा-

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सगौ निसगौञ्जलः ॥ १०९ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ किंभूते महाकाव्ये—कविकुलेन कालिदासादिमहाकविसमूहेन अष्टौऽन्वा प्रमेयमार्गस्तस्य पान्थे नित्यं पथिके । अपूर्वप्रमेयपरिपुष्टे काव्येऽयमष्टमः सगौ अगात्समाप्तिं प्रातः ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीनञ्जरसिंहाभिज्ञातमग्नारायणकृते

नैषधीयप्रकाशेऽष्टमः सर्गः ॥

१. 'अत्र हेतुनुप्राससङ्घट्टितकृतारः । सङ्घट्टितम्' इति साहित्यविवाधर । 'अत्र अनुप्रास-
दायकः पूर्ववत्तन्वापेक्षुप्रासदायकवापेक्षुपेक्षु कथ्यते' इति 'शरणदरिणः' इत्यादिरुपेक्षु संदि-
द्वे' इति जीवातुः । २. 'अत्र लयक्रमेण' । पुनिकथा 'दृष्टम्' इति साहित्यविवाधर ।

नवमः सर्गः ।

दूतवचनश्रवणानन्तरं किमभूदिति वर्णयितुं नवनं सर्गमारभते—

इतीयमक्षिभ्रुवविभ्रमेद्वितस्फुटामनिच्छां विवरीतुमुत्सुका ।

तदुक्तिमात्रश्रवणेच्छयाशृणोद्दिगीशसंदेशगिरं न गौरवात् ॥ १ ॥

इतीति ॥ इयं भैनी (इति पूर्वोक्तम्) दिगीशसंदेशगिरं दिक्पालानां वाचिकं तस्या नलतुल्यदूतस्योक्तिमात्रस्य केवलोक्तस्य श्रवणेच्छयाकर्षणेच्छया शृणोत्, न गौरवान् । इन्द्रादीनामाज्ञा श्रोतव्यत्वादराजं श्रुतवती । किंभूता—अक्षिभ्रुवस्य विभ्रमः परित्यन्दवित्यसः तद्वक्षणेनेद्वितेन स्वाभिप्रायसूचकचेष्टितेन स्फुटामनिच्छां दिक्पालानामनादरं विवरीतुं विशेषेण प्रकटीकर्तुमुत्सुकोत्कण्ठिता । अक्षिणी च भ्रुवां च 'अचतुर-' इति नाथुः ॥

तदर्पितामश्रुतवद्विधाय तां दिगीशसंदेशमयीं सरस्वतीम् ।

इदं तमुर्वीतलशीतलघुतिं जगाद वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी ॥ २ ॥

तदिति ॥ वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी भैनी उर्वीतले भूतले आह्लादकवाच्योक्तद्वयेन चन्द्रं तं नलं इदं वक्ष्यमाणं जगाद । किं कृत्वा—तेन दूतेनार्पितामुक्त्वा तां दिगीशसंदेशमयीं दिक्पालवाचिकबहुलां सरस्वतीं वाणीमनादरात्प्रत्युत्तराभावात् अश्रुतवदश्रुतेन उक्तं वर्तते । अनाकर्णितामिव विधाय । प्रत्युत्तरनदत्त्वा स्वमनीषितमुक्तवतीत्यर्थः ॥

मयाज्ञं पृष्ठः कुलनामनी भवानम् विमुच्यैव किमन्युक्तवान् ।

न मह्यमत्रोत्तरधारयस्य किं द्विषेऽपि त्वयं भवतोऽधमर्षता ॥ ३ ॥

मयेति ॥ अत्र दूत, मया भवान् कुलनामनी पृष्ठः सन् अग्रे कुलनामनी विमुच्यन्त्य-
देव दिगीशसंदेशायप्रस्तुतमेव किमुक्तवान् । अन्युक्तमेतत्त्वर्थः । अत्र कुलनामप्रत्ययवरे
मह्यमुत्तरधारयस्य प्रत्युत्तरलज्जकस्य भवतोऽपि त्वयं प्रस्तुताधमर्षता द्विषे न किम् । प्रती-
त्तरगददतः परमन्यस्यापि हीर्भवति उत्तमस्य तव कथं नेति । दत्तकृत्पुत्रमनो नन्देति
भावः । कृपापाकरणे समर्थोऽन्योऽपि तदनपाकरणमात्रवदं भवति । विदेद्वनन्दनविनी
नकारस्य प्रथमान्तत्वमेव च युक्तमिति 'सपूर्वायाः प्रथमाया विभागा' इति पैक्यपरिचय-
पादेनाभावः । धारयतीति धारयः 'अनुपसर्गादिनन्दिन्द-' इति सूः । 'उत्तरस्य धारयः'
इति तर्कोक्तः ॥

अदृश्यमाना कचिदीक्षिता कचिन्मनानुयोगे भवतः सरस्वती ।

कचित्प्रकाशां कचिदस्फुटार्णसं सरस्वतीं जेतुमनाः सरस्वतीम् ॥ ४ ॥

अदृश्येति ॥ भवतः सरस्वती कचि सरस्वती नञ् सरस्वती नञ् जेतुमनाः ।
अनुयोगे भवतीत्यर्थः । किंभूता सरस्वती—अदृश्यमिदं प्रकाशप्रकाशकम्, कचि-
पारुष्यमप्रवर्तं अर्धं उदरं दत्तास्वम् । किंभूता नञ् सरस्वती—अनुयोगे भवतीत्यर्थः नञ्-

१ 'विभ्रमेद्विते' इति जीवमुक्तम् । २ 'अचतुर' इति नञ् । ३ 'विदेद्वनन्दनविनी' इति नञ् । ४ 'सपूर्वायाः प्रथमाया विभागा' इति पैक्यपरिचय-
पादेनाभावः । ५ 'उत्तरस्य धारयः' इति तर्कोक्तः । ६ 'अनुपसर्गादिनन्दिन्द-' इति पैक्यपरिचय-
पादेनाभावः । ७ 'विदेद्वनन्दनविनी' इति नञ् । ८ 'अचतुर' इति नञ् । ९ 'विदेद्वनन्दनविनी' इति नञ् ।

न्योगे प्रश्ने उत्तरादानाददृश्यमाना गुप्ता, क्वचित् कुत आगतोऽपीति मम प्रश्ने ईक्षिता उत्तरदानात्प्रकटा । कुलनामप्रश्नस्याप्युत्तरं प्रयच्छतीति भावः । 'सरस्वती नदीमेदे गोवाग्देवतयोरपि' इति विश्वः ॥

गिरः श्रुता एव तव श्रवःसुधाः श्रुत्या भवन्नास्ति तु न श्रुतिस्पृहा ।

पिपासुता शान्तिमुपैति चारिजा न जातु दुग्धान्मधुनोऽधिकादपि ॥ ५ ॥

गिर इति ॥ अतिमधुरत्वात् श्रवसोः कर्णयोः सुधा अमृतरूपास्तव गिरः श्रुता एव यद्यपि श्रुतास्तथापि तु पुनस्तव नान्नि विषये श्रुतिस्पृहा श्रवणेच्छा न श्रुत्या शान्ता नाभूत् । अतस्तदपि कथयेति भावः । अतिमधुरवाणीसमाकर्णने कथं न शान्तेत्याशङ्क्यां हेतुमाह—
वारिजा उदकसंवन्धिनी पिपासुता पानेच्छा अधिकादुदकापेक्षयाऽतिमधुरादुग्धान्मधुनोऽपि जातु कदाचिदपि शान्तिं नोपैतीत्याभाणकः । तस्माद्युक्तमेतदित्यर्थः । अधिकादपि जलापेक्षया बहुपीतादपि दुग्धान्मधुनो वेति वा दुग्धापेक्षयाऽधिकान्मधुनोऽपीति वा । दुग्धान् शान्त्यति, नापि मधुनः, अधिकादप्यमृतादपि न शान्त्यतीति वा । दुग्धमधुन्यामाधिकादमृतादपि न शान्त्यति । अतिबहु किं वक्तव्यम् ॥

विभर्ति वंशः कतमस्तमोपहं भवादृशं नायकरत्नमीदृशम् ।

तमन्यसामान्यधियावमानितं त्वया महान्तं बहु मन्तुमुत्सहे ॥ ६ ॥

विभर्तीति ॥ सूर्यादिवंशमध्ये कतमो वंशः भवादृशमीदृशं हस्ताद्यभिनयनमात्रेण वर्णयितुं शक्यं न त्ववयववत्, तम ईश्वरगुणस्तदपहन्ति तिरस्करोति क्रोधरहितमज्ञानविनाशिनं, शोकापनुदं वा, नायकरत्नं विभर्ति । यस्मिंस्त्वमुत्पन्नः स कतमो वंश इति प्रश्नः । अन्यसामान्यधियान्यवंशतुल्यत्वबुद्ध्यावमानितं तिरस्कृतमेवंगुणविशिष्टेन त्वया कृत्वा महान्तमत्युत्तमं तं वंशं बहु अतितरां मन्तुं संमानयितुमुत्सहे उत्साहवत्यसि । अनन्यतुल्यत्वेन पूजयितुमिच्छामि । वंशं कथयेति भावः । अथ च—स्वतेजसा तमःस्त्रोमनिराकरणमर्थं लोकोत्तरं दारमव्यथोग्रं रत्नं (यो) वशो धारयति तं वंशमन्यतुल्यत्वबुद्ध्या प्रथमं तिरस्करोति, पश्चात्तद्वन्नं दृष्ट्वा तस्य वैणोभूयान्मानः क्रियते तद्वत् । वैणोरपि रत्नोत्पत्तिर्द्वैतका । 'तमोऽन्यकारं स्वर्गानां तमः शकं गुणान्तरे,' 'नायकां नेतरं श्रेष्ठं दारमव्यमणावपि' इति विश्वः । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः । तमोऽहम्, 'अपेक्षिततमसोः' इति ईः ॥

इतीरयित्वा विरतां स तां पुनर्गिरानुजग्राहत रां नराधिपः ।

विदत्य विभ्रान्तवर्ती तपात्यये घनाघनश्चातकमण्डलीमिव ॥ ७ ॥

इतीति ॥ स नराधिपो नव इति पूर्वोक्तनिरयित्वा विरतां विभ्रान्तां तां मैत्री गिरा वाचा पुनरनुजग्राह्यमनविदरामनुवृत्तवान् । उवाचेल्यर्थः । तां प्रति तस्य वंशव्यवनवचनैवबुद्धः । कः कस्मिन्—तपात्यये श्रोत्रान्ते प्रावृषि घनाघनो वपुर्लो मेघः चातकमण्ड-

१ 'अथ नववाचनरसदीनदीधनेतुं कन्यामित्रोपेत्य भ्रातृव्यधनयोगेन प्रमत्ता, तदा प्रोक्ता व्यसदो दस्यंश्चारेमाय्यंश्चरन्ति' इति जीवानुः । २ 'भवतो नास्ति मन्त्राश्रयि केयानिवास्याने' इति इति प्रहृष्टास्तिकियाप्ताशापसक्तदमि नास्तिरनर्तयन्' इति । सुखावबोधार्थं नाराणु 'अदमर' इति च्छेदः । ३ 'अथ कथमन्यन्त्यालोऽन्यः' इति साहित्यविवाचरी । 'दृष्टान्तादंश्चर' इति जीवानुः । ४ 'अथ केयंश्चर' इति साहित्यविवाचरी ।

यदिति ॥ मम कुलं स्वभावाद्यदि उच्चलं निर्मलं न ततस्तर्हि सदोपस्य तस्य कुलस्यो-
द्भावनं कथनं मम कुतः कथमौचिती, अपितु तादृशस्य कथनमयुक्तमित्यर्थः । अथ अवदाते
तत्कुलं तत्तर्हि प्रेष्यतया परदूतस्वेनोपसेदुप आगतस्य मम तथा तादृशी कथा तादृक्प्रसिद्ध-
निर्दोषवंशकथा सा विडम्बना, अहो आश्चर्यम् । महानुपहास इत्यर्थः । उपहासमिषा तत्क-
थनं प्रेष्यस्य ममानुचितमित्यर्थः । अवदातम्, 'दैप् शोधने' । उपसेदुपः, 'भाषायां सद-'
इति कैमुः ॥

उपसंहरति—

इति प्रतीत्यैव मयावधीरिते तवापि निर्वन्धरसो न शोभते ।

हरित्पतीनां प्रतिवाचिकं प्रति श्रमो गिरां ते घटते हि संप्रति ॥ ११ ॥

इतीति ॥ पूर्वोक्तप्रकारेण वैयर्थ्येनानौचित्येन च हेतुना प्रतीत्यैव विचार्यैव मयाव-
धीरिते कुलनामप्रश्नरूपेऽर्थे तवापि निर्वन्ध आग्रहे रसः प्रीतिः न शोभते । न युक्त्यर्थः ।
तर्हि किम्—हि यस्मात्संप्रति इदानीं हरित्पतीनामिन्द्रादीनां प्रतिवाचिकं प्रत्युत्तरं प्रत्युद्दिश्य
ते तव गिरां श्रमः प्रयासो घटते । युक्त इत्यर्थः । निरर्थककुलनामप्रश्ने आग्रहं त्यजत्वा
शीघ्रं दिक्पालानां प्रत्युत्तरं देहीति भावः ॥

तथापि निर्वन्धते तेऽथवा स्पृहामिहानुरुन्धे मितया न किं गिरा ।

हिमांशुवंशस्य करीरमेव मां निशम्य किं नासि फलेग्रहिग्रहा ॥ १२ ॥

तथेति ॥ अथवा हे तथापि कुलनामाकथनकारणे कथितेऽपि एतत्कथनविषये निर्वन्धते
मैमि, अहं इह कुलनामप्रश्ने तव स्पृहामिच्छां मितया गिरा स्वल्पेन वचनेन किं
, अपि तु पूरयामि । द्वयोर्मध्य एकेनाग्रहः परित्याज्यः, त्वया तु न परि-
त्याज्यते इति अथवेत्यनेन सूचितम् । मितमाह—त्वं हिमांशुवंशस्य
बालमेव मां निशम्याकर्ण्य फलं गृह्णातीति फलेग्रहिः फलितः ग्रहो निर्वन्धो यस्याः
एवंभूतं किं नास्ति न भवति, अपितु फलितनिर्वन्धा भव निशम्यैवेति वा योजना ।
विख्यातास्तन्मध्येऽहं प्रसिद्धो न भवामीति करीरपदेन ह्यं गोपायति ।
'रिश्' इति साधुः । 'स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः' इत्यमरः ॥

स्वन्तमकथनीयत्वमाह—

महाप्रनाचारपरम्परेदृशी स्वनाम नामाददते न साधवः ।

अतोऽमिधातुं न तदुत्सहे पुनर्जनः किलाचारमुचं विगायति ॥ १३ ॥

महेति ॥ नाम प्रसिद्धो । यत् साधवः स्वनाम न आददते न कथयन्ति देदृशी महा-
प्रनामाचारपरम्परा वतः, अतः कारणात्स्वनामामिधातुं वक्तुं नोत्सहे नेच्छामि । कुलं
कथितं, नाम न कथनीयमित्यर्थः । अत्र हेतुः—किञ्च यस्मात् जन आचारमुचं पुरयं पुनः
विगायति निन्दति । अतो न कथ्यत इत्यर्थः । 'आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिरूपमस्य च ।

१ 'अत्र हेतुर्देहकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र कथयतिर्देहकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । ३ 'अत्र हेतुर्नामस्वरूपमन्त्रकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

आशुष्कामो न गृहीयाज्येष्टापत्यकलत्रयोः ॥' इति सदाचारो मूलम् । आददते, 'आलो रोऽनास्यविहरणे' इति तद्ध ॥

अदोऽयमालप्य शिखीव शारदो बभूव तूष्णीमहितापकारकः ।

अथास्यरागस्य दधा पदेपदे वचांसि हंसीव विदर्भजाददे ॥ १४ ॥

अद इति ॥ अयं नलः अदः पूर्वोक्तं वचनमालप्योक्त्वा तूष्णीं बभूव । किंभूतः—
शारदो निपुणो हिंसाप्रदो वा । अत एव—अहिताः शत्रवस्तेषामनुपकारकः । क इव—शारदः
शरत्संबन्धी शिखीव मयूर इव, यथा—अहीनां सर्पाणां तापं करोति एवंभूतो मयूरः प्राण्य
वृत्तं कृत्वा शरदि मूकीभवति । अथानन्तरं च आस्यरागस्य मुखलौहिलस्य पदेपदे प्रतिचरणं
दधा धारयित्री हंसीव विदर्भजा वचांस्याददे । उवाचेत्यर्थः । किंभूता इदम्—अस्य नलस्य
पदेपदे सुप्तिदन्तरूपे रागस्य मधुरत्वादगुरागस्य दधा धारयित्री । आस्यस्येव रागः, तस्य
दधा वा हंसी । प्राण्यि मयूरो मधुरस्वरः, शरदि हंसी मधुरस्वरा । आस्ये चन्द्रोद्धरणदोष
लोहिता भवति । दधेति 'ददातिदधात्योर्विभाषा' इति दाः । रागस्य, कर्मणि पठ्यते ॥

सुधांशुवंशाभरणं भवानिति श्रुतेऽपि नापैति विंशपसंशयः ।

क्रियत्सु मौनं वितता क्रियत्सु चाग्मदत्यहो वञ्चनचानुरी तव ॥ १५ ॥

सुधेति ॥ भवान् हिनांशुवंशस्याभरणमिति श्रुतेऽपि नलो वान्यो वा कथमेतं विरोध-
विषयः संशयो नापैति न गच्छति । तस्मान्नामापि वदेत्यर्थः । क्रियत्सु द्वित्रेषु कान्तिरिति
मौनं प्रत्युत्तरादानं, क्रियत्सु किनर्थमागतोऽसीत्यादिषु प्रश्नेषु वाक् वितता अग्रदुर्गमदुर्गमद-
शक्यनरूपा अहो आश्चर्यकारिणी महती तव वञ्चनचानुरी । ईदृशः प्रकाशो न दृश्यते इति
भावः । वंशे च मुच्यारूपमाभरणं भवति ॥

तथा नाश्रयकथिते सति भवापि प्रत्युत्तरं न दातव्यमित्याह—

मयापि देयं प्रतिवाचिकं न ते स्वनाम मत्कर्षमुधानकुर्वते ।

परेण पुंसा हि ममापि संकथा कुलावलाचारतहात्तनासदा ॥ १६ ॥

मयेति ॥ स्वनाम नन कर्षयोः सुधारणकुर्वते स्वनाम न कथयते चे तु न मयापि
प्रतिवाचिकं प्रत्युत्तरं न देयं दातुमशक्यम् । तत्र हेतुमाह—हि सत्कार परेण पुंसा वस्तु-
रपेण सदा ममापि संकथा सम्यगगोपी कुलावला आचारेण सदाकर्मोप-
प्राप्तन उपपेक्षानं तस्मात्तदा । प्रतिवाचारपरप्रत्युत्तरकथयोः सदाकर्मोपप्राप्तनो विरोध
इत्यर्थः । यथा तस्या सदाचारसंग्रहीत्या नाम न कथ्यते, तथा मयापि प्रोक्तव्यसं-
गीत्या स्वाभिप्रायो न कथ्यते इति प्रातश्चर्यार्थः ॥

उदात्तिनन्व प्रतिपन्नपुत्रः प्रियागिरः सस्त्रितनाह स स्व तान् ।

यदानि पान्नाक्षि परेषु मा क्षिप स्वमीदृशं नक्षिपस्वतस्त्रिपद्वचः ॥ १७ ॥

१ 'अथ भवान्मोदकस्योदकस्य लोचनस्य' इति आदिशब्दविद्यादति । २ 'अथ भवान्मोदकस्य' इति आदिशब्दविद्यादति । ३ 'अथ भवान्मोदकस्य' इति आदिशब्दविद्यादति । ४ 'अथ भवान्मोदकस्य' इति आदिशब्दविद्यादति । ५ 'अथ भवान्मोदकस्य' इति आदिशब्दविद्यादति ।

हृदेति ॥ स नलः सस्मितं यथा तथा तां भैमीमाह स्वावोचत् । किं कृत्वा—प्रिया-
गिरः भैमीवचांसि प्रिया मनोज्ञा वा गिरः साधूक्तमिति हृदा मनसाभिनन्द्य स्तुत्वा । किंभूतः—
कुलस्त्रीणामाचारानुचितं परपुरुषसंवादमहमपि न करोमीति प्रतिवन्द्यी । तथा तस्याः सका-
शाद्वा अनुत्तर उत्तरहीनः । ईदृश्वकोक्तिप्रतिवन्द्यादिचातुर्यं कस्या अपि नास्तीत्याश्चर्यवशा-
स्मितपूर्वाभिभाषिलम् । तदेवाह—हे वामाक्षि सुनेत्रे, कटाक्षविज्ञेपादकनेत्रे वा अहं वदा-
म्युपदिशामि—त्वं माक्षिकं मधु आक्षिपत्तिरस्कुर्वन् अतिमधुरमीदृशं प्रतिवन्द्यादिरूपं वचनं
परेष्विन्द्रादिव्यतिरिक्तेषु मादृशेषु मा क्षिप । तानेव प्रत्येवं वदितुं युक्तम्, न तु मां प्रतीति
प्रतिवन्द्यीं मुक्त्वा ऋजुमार्गेणैव प्रत्युत्तरं देहीति भावः । सस्मितं यथा तथा माक्षिकमाक्षि-
पत् वचनमाह स्मेत्यन्वयः । ईदृशं स्वं इन्द्रादिदूतत्वेनात्मीयं पुरुषं परपुरुषेषु मध्ये मा
क्षिप । येन सह संकथया पातित्रत्यभङ्गप्रसङ्गस्तादृशोऽहं न भवामि । किं त्विन्द्रादिदूतत्वा-
त्त्वदीय एवेति मह्यमुत्तरे दत्तेऽपि न पातित्रत्यक्षतिरिति भाव इति वा । माक्षिकमाक्षिपद्वच-
नपरेषु मा क्षिप । किं तु मयि क्षिपेति वा । मयि परबुद्धिं मा कुर्वन्ति नल एवाहमिति
अर्थात्ताम कथितमिति वा । वदामि नाम कथयापि परेष्वन्येषु अयं नलादन्य इति मा
क्षिपेति वा । सर्वथाऽहं नल एवेत्यर्थः । व्याख्यानान्तरं क्षिप्रत्वादुपेक्ष्यम् । वामाक्षि, बहु-
ब्रीहौ पञ्च पितृत्वान्छीपि नवीत्वाद्भ्रसः । मा क्षिप पूर्ववत्क्षेपः ॥

करोयि नेमं फलिनं मम श्रमं दिशोऽनुगृह्णासि न कंचन प्रभुम् ।

त्वमित्थमर्हासि सुरानुपासितुं रसामृतस्नानपवित्रया गिरा ॥ १८ ॥

करोषीति ॥ तम् इमं (स्वं स्वीयं) मम श्रमं फलिनं सफलं न करोयि प्रशङ्काः ।
अपि तु कुर्वन्ति । तथा—दिशः कंचन प्रभुं नानुगृह्णासि, अपि तु स्वयंवरेणानुगृह्णान् । चतुर्षु
मध्येऽन्यतमस्यापि वरणेन मम श्रमं सफलयेत्यर्थः । इत्थं प्रतिवन्द्यीरूपेण प्रकारेण रसो
माधुर्यं तल्लक्षणममृतं तेन यन्मनः तेन पवित्रया गिरा सुरान् त्वमुपासितुमर्हा योग्यासि ।
एवंविधा वाणीं नान् प्रति सदेशयेति भावः । यथा गिरा मां संतोषयसि तथा देवानपि
संतोषयेत्यर्थः ॥

सुरेषु संदेशयसीदृशीं बहुं रसमन्त्रवेण स्तिमितां न भारतीम् ।

मदपिंता दर्पकतापितेषु या प्रयाति दायादितदावचुष्टिताम् ॥ १९ ॥

सुरेष्विति ॥ हे नैमि, त्वं बहुं विपुलायां रसमन्त्रवेण माधुर्यमन्त्रवेण स्तिमिताः माद्रीम् अतिम-
रसानुरागवाहुल्येन वदतीं वन्द्योक्तिप्रतिवन्द्यादिरूपां भारतीं वाणीं सुरेषु देवेषु न संदेशयन्,
अपि तु तान्मन्त्रत्वेन संदेशं कुत । वा वाणी नव्यपिंता संदेशरूपेण, मया चापिंता कथिता
वती दर्पकतापितेषु कामपीडितेषु सुरेषु दयेन वनवदितार्दिनी दाया वनं तस्य वृष्टिं
प्रपाति । दग्धमानस वनस्य वनो वृष्टिर्यथा मुखाय भवति, तथा कामपीडितानां वेषा एव
वाणी मुखाय भविष्यति । तस्मादेवं कुर्वन्ति भावः । प्रयाति, वतमानसमानोन्मये ष्ट ॥

१ 'नैमि' हे नैमि' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'मम' मम' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'मम' हे नैमि' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'मम' हे नैमि' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'मम' हे नैमि' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'मम' हे नैमि' इति साहित्यविद्याधरी । ७ 'मम' हे नैमि' इति साहित्यविद्याधरी । ८ 'मम' हे नैमि' इति साहित्यविद्याधरी । ९ 'मम' हे नैमि' इति साहित्यविद्याधरी । १० 'मम' हे नैमि' इति साहित्यविद्याधरी ।

तेषां कानपीडां संनिन्दां चाह—

यथायथेह त्वदुपेक्षयानया निमेषमप्येष जनो विलम्ब्यते ।

रूपा शरव्यीकरणे दिवौकसां तथातथाद्य त्वरते रतेः पतिः ॥ २० ॥

यथेति ॥ एष महारूपो जनोऽनया प्रत्युत्तरादानरूपया त्वदुपेक्षया ललकृतयावज्ञया निमेषपरिमितं कालमपि यथायथा यावथावत् इह तव संनिधौ विलम्ब्यते कालक्षेपं करोति तथा—
तया तावत्तावत् रतेः पतिः रूपा दिवौकसां शरव्यीकरणे लक्ष्मीकरणे अयास्मिन्तमये त्वरते
तत्त्वरो भवति तलात्तत्त्वरं प्रत्युत्तरं देहीति भावः । इहोत्तरविषये त्वदुपेक्षयेति वा ॥

इयच्चिरस्यावदधन्ति मत्पथे किमिन्द्रनेत्राण्यशनिर्न निर्ममौ ।

धिगस्तु मां सत्वरकार्यमन्थरं स्थितः परप्रेष्यगुणोऽपि यत्र न ॥ २१ ॥

इयदिति ॥ अशनिर्वज्र इयच्चिरस्य एतावद्बहुकालं मत्पथेऽवदधन्ति निनिमेषं सावधानानि एवंभूतानीन्द्रनेत्राणि किं न निर्ममौ, अपि तु तेनैव निमित्तानि । अन्यथा तेषां विलम्बसहनदार्ढ्यं कथम् । तलाद्ब्रजनिर्मितानीति सत्यम् । सत्त्वरे त्वरया कर्तुमर्हं कार्यं मन्थरं नन्दं मां धिगस्तु । अहमपि निन्य इति यावत् । यतः—यत्र नयि परस्य प्रेष्यो दूतः तस्य गुणो दूतलक्ष्णः सोऽपि न स्थितः न विद्यते । पर उत्कृष्टो यो दूतगुण इति वा । सत्त्वर-
कार्यकारित्वं दासधर्मः । प्रेषितेन दासेन शीघ्रं कार्यं संपाद्यागन्तव्यम्, कार्याभावेऽपि शीघ्र-
नागत्य कार्यं न भवतीति इदिति निवेदनीयम् । ते यस्मान्मां प्रतीक्षन्ते, तस्माज्ज्ञादिति
प्रत्युत्तरं दत्त्वा मां प्रेषयेति भावः । अवदधन्ति, 'वा नपुंसकस्य' इति नुम् ॥

इदं निगद्य क्षितिभर्तारि स्थिते तयाभ्यधायि खगतं विदग्धया ।

अधिस्त्रि तं दूतयतां भुवः स्वरं मनो दधत्या नयनैपुणव्यये ॥ २२ ॥

इदमिति ॥ क्षितिभर्तारि नले इदं पूर्वोक्तं निगद्योक्त्वा स्थिते तूष्णींभावं प्राप्ते सति
तया नैन्या खगतमप्रकाशमभ्यधायि अवादि । किंभूतया—भुवो भूलोकस्य स्वरं कानरूपम-
तिसुन्दरं तम् अधिस्त्रि त्रीविषये दूतयतां दूतं कुर्वतामिन्द्रादीनां नये नैपुणं कौशलं तस्य
व्यये अभावे खमनो दधत्या धारयन्त्या । त्रीष्वभ्यः सामान्यो दूतः प्रेक्षणीय इति नीतिः ।
अयं चातिसुन्दरः प्रेषित इति तेष्वनभिज्ञता । सर्वथा नीतिशास्त्रं न जानन्तीति मनसि
निधितवत्या । अतो—विदग्धया नीतिशास्त्रादौ चतुरया । यद्वा—तेषां मनो नयकौशला-
भावे दधत्या । तेषां मनसि नयकौशलं नास्तीति निधितवत्येति योज्यम् । 'नोज्ज्वलं रूपवन्तं
च नार्तवन्तं न चानुरम् । दूतं वापि हि दूतं वा नरः कुर्यात्कदाचन ॥' इति नीतिः ।
अधिस्त्रि, इति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । नैपुणम्, भावे युवादित्वादेर् ॥

खगतं तं प्रति किमाहेत्याह—

जलाधिपस्त्वामदिशन्मयि ध्रुवं परेत राजः प्रजिघाय स स्फुटम् ।

मरुत्वतैव ग्रहितोऽसि निश्चितं नियोजितश्चोर्ध्वमुखेन तेजसा ॥ २३ ॥

१ 'त्वदपेक्षया' इति जीवानुसंनतः पाठः । २ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्या-
धरी । ३ 'सिरः' इति सुखावबोधासाहित्यविद्याधरीसंनतः पाठः । ४ 'अत्रातिशयोक्त्यलं-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्र व्यतिरेकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

जलेति ॥ जलाधिपो वह्णो मयि विषये त्वां ध्रुवं निश्चितमदिशदादिष्टवान् । परेतराजः स यमः स्फुटं निश्चितं प्रजिघांय प्रेषितवान् । मरुता इन्द्रेणैव निश्चितं प्रहितोऽस्ति । ऊर्ध्वमुखेन तेजसा वहिना नियोजितश्च । चतुर्ध्वप्यन्वयेष्वापाततः काकुत्स्थययेलस्य योजना । अथ चातिसुन्दर्या मयि अतिसुन्दरं त्वां यः समादिष्टवान् स पूर्वोक्तनीतिलङ्घनानिश्चितं जडानां स्वानी । अतिमूर्ख इत्यर्थः । यश्च तादृश्यां मयि तादृशमेव त्वां प्रेषितवान् स परेतानां मृतानां राजैव । न चेतन इत्यर्थः । येन तादृश्यां मयि तादृशस्त्वं प्रेषितः स मरुत्वान्वातूलो भवति । येन तादृश्यां मयि तादृशस्त्वं नियोजितः स ऊर्ध्वमुखः पिशाचः प्रतिभारहितश्च । पिशाचश्चोर्ध्वमुखो भवति अप्रतिभश्च भवति । ऊर्ध्वमुखत्वेन तन्मुखः सौन्दर्यं तेन न दृष्टमित्यपि सूचितम् । अवज्ञारूपत्वान्मनसैव नलं संबोध्यैवमुक्तिः ॥

अथ प्रकाशं निभृतस्मिता सती सतीकुलस्याभरणं किमप्यसौ ।

पुनस्तदाभापणविभ्रमोन्मुखं मुखं विदर्भाधिपसंभवा दधौ ॥ २४ ॥

अथेति ॥ अथ असौ सती निभृतस्मिता गुप्तस्मितेपस्मिता सतीकुलस्य पतिव्रतास-
मूहस्य किमपि लोकोत्तरमाभरणं एवंभूता विदर्भाधिपसंभवा भैनी स्वमुखं पुनस्तेन सह यत्
आभापणं तत्र यो विभ्रमो विलासस्तद्वह्णो वा तत्रोन्मुखं संमुखमेवंभूतं दधौ प्रकाशं
स्फुटम् । सखीभिरपि यथाकर्ण्यते तथावदित्यर्थः । प्रकाशमत्युज्ज्वलं प्रसन्नं चेति मुखवि-
शेषणं वा । अयोग्या अपीन्द्रादयो मां वाञ्छन्तीति गूढस्मिता । सतीपदेन यो मनसा
पूर्वं वृतः स एव पतिरिति सूचितम् । 'तदाभापण-' इत्यादिना तेन सह नलबुद्ध्या आभा-
पणं मुख्यं, उत्तरदानं प्रासन्निकमिति सूचितम् ॥

वृथा परीहास इति प्रगल्भता न नेति च त्वादिशि वाग्विगर्हणा ।

भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरादतः प्रदित्सुः प्रतिवाचमसि ते ॥ २५ ॥

वृथेति ॥ हे देवदूत, इति इयं प्रगल्भता धृष्टत्वम् । इति किम्—वृथा निष्प्रयोजनः
परीहास उपहासः । इयम् अपरिचितेन सहोपहासं करोति । अत्यन्तं धृष्ट्यमिति सखीजनो
वदिष्यति । त्वादिशि प्रतिवन्धादिरूपः क्रीडावाद इति कारणवृथा । इति किम्—प्रगल्भतेति
वा । तथा—यत्त्वयोपदिश्यते तन्मया न कियत इति न नेति त्वादिशि निषेधवाक् त्वत्स-
दृशस्य विगर्हणा विशेषेण । नैव भवति । भव्यं प्रति सोपपत्तिकनेव वक्तव्यम्, नित्यप-
त्तिकं तु विगर्हणा । तर्हि वृष्णीं स्थातव्यमिति चेदत आह—भवति त्वयि अनुत्तरादुत्तरा-
दानात् तव देवानां चावज्ञा भवति । अतः अहं प्रतिवाचं तुभ्यं प्रदित्सुः प्रदातुमिच्छुरसि ।
न नेति देवानां पृथङ्निषेधसूचनार्थम् । त्वादिशि—भवतीतिपदान्यां तवैव साहाय्यादुत्तरं
दीयते, न त्विन्द्रादिमाहात्म्यादिति सूचितम् । अन्यस्मिन्भूते नैत्यर्थः । परीहासः, 'उपसर्गस्य
घञि-' इति दीर्घः ॥

कथं नु तेषां कृपयापि वागसावसावि मानुष्यकलाञ्छने जने ।

स्वभावभक्तिप्रवणं प्रतीश्वसः कया न वाचा मुदमुद्गिरन्ति वा ॥ २६ ॥

१ 'अत्रोपेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र लेशानुप्रासरूपकालंकारः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'अत्र काव्यलिङ्गमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कथमिति ॥ मानुष्यकमेव लाञ्छनं यत् एवविधे मन्दक्षणे जने कृपयापि हेतुना असौ अस्मान्पृणीष्वेति देवानां वाक् कथं नु केन वा प्रकारेणासावि प्रसूता । मानव्या देवतानर्ह-
त्वातेषां तां प्रत्येवं कृपया वक्तुमनुचितम् । कथंनिति निपातसमुदायः । पृथग्वा नुःशिरस्थालने
प्रथे वा । तेषां कृपया कर्मा वाक् कथनसाचीति वा । मानुष्यकलाञ्छन इति स्वनिन्दया
देववरणनिषेधे तात्पर्यम् । वाशब्दः पूर्वोक्तानौचित्योपरीहासार्थः । अपवेति वा ईश्वरः प्रभवः
स्वभावेन भक्त्या प्रवर्णं नम्रं जनमुद्दिश्य कथा वाचा सुदं हर्षं नोद्गिरन्ति प्रकटयन्ति । अपितु
यथा कथापि । भक्त्या नां प्रति स्वहर्षप्रकटने तेषां तात्पर्यम्, न तु मद्वरण इति सोढुम्
वचनमिति भावः । ते केवलं वनत्काराहां, न तु वरणाहां इत्यपि सूचितम् । प्रपन्नपक्षेऽ-
स्त्येवेति कर्मेकर्तारं 'अवः कर्मेकर्तारं' इति चिन् । 'पक्षे भवकर्मेणोः' इति चिन् । मानुष्यक
इति, 'वोपधात्' इति वुञ् ॥

अहो महेन्द्रस्य कथं मयौचिती सुराङ्गनासंगमशोभिताभृतः ।

हृदस्य हंसावलिमांसलधियो वलाकयेव प्रवला विडम्बना ॥ २७ ॥

अहो इति ॥ सुराङ्गनानामुर्वशीग्रन्थीनां संगमेन शोभितानृतः शोभःशोभत्वं विव्रानस्य
महेन्द्रस्य मानुष्या मया कृत्वा विडम्बना कथमौचिती । अपितु न कथंचिद् । अहो आश्चर्यं,
संयोजने वा । अत्यन्तमनौचितीत्यर्थः । उचितैवौचिती । कथा वत्सेव—वलाकया कृत्वा
हंसावल्या मांसला महला श्रीः शोभा यस्य हृदस्तेव । प्रवला विडम्बना सुमुचितकारता ।
हंसपेक्षया यथा वलाका हीना, तथा रम्भायपेक्षयाऽहमितीन्द्रवरणनिषेधे तात्पर्यम् ॥

पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यम्—

पुरः सुरीणां भण केव मानवी न यत्र तात्तत्र तु शोभिकापि सा ।

अस्माञ्चनेऽकिंचननायिकाङ्गके किमारकूटामरणेन न ध्रियः ॥ २८ ॥

पुर इति ॥ सुरीणां देवाङ्गनानां पुरोऽग्रे मानवी केव भण कथन । अपितु न कापि ।
अतिबुद्धेल्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालंकारे । 'केन' इति शब्दे मानवां सुरीणां पुरः केन
पुरेण शोभिका शोभते भण । एतादृशः कोऽपि गुणो मानुष्यां न विद्यत इत्यर्थः । तर्हि
उत्र शोभत इत्यत आह—यत्र ता देव्यो न विद्यन्ते तत्र तु पुनः पृथिव्यां सा अपि
मानव्यपि शोभिका शोभते । मानुष्यपेक्षयाऽहं सुन्दरी न तु देव्यपेक्षया । तत्र दृष्टान्तः—
यथा अकामने सुवर्णालंकाररहितेऽकिंचनस्य दृष्टित्व नापि का ही तस्या आङ्गकेऽल्पेऽवयवे
एकस्मिन्मध्यमवयवे आरकूटस्य कुतेनालंकारेण ध्रियः शोभः किं न भवति । अपि तु भव-
त्येव । तथा देवीरहितयां भुवि अन्धराम्यपेक्षया मनापि शोभा दुर्लभेत्यर्थः । पूर्वोक्तमेव
तात्पर्यम् । 'रीतिः विपानारकूटम्' इत्यमरः । लोके नित्यमिति वदन्ति । सुतेनाम्,
सुतेने वीद् । मानवी, अत्यन्तव्यात् शोभिका, कर्तारं एतेर्बुद्ध्यु । किंचन किंचित् भवति

यस्य नास्ति सोऽकिंचनः, मयूरव्यंसकादिलात्समांसः । अङ्गक इत्यल्पत्वे कर्त्तुं । अल्पत्वं संख्याकृतम् । यद्वा स्थातिकः कर्त्तुं ॥

यथातथा नाम गिरः किरन्तु ते श्रुती पुनर्मे वधिरे तदक्षरे ।

पृपत्किशोरी कुरुतामसंगतां कथं मनोवृत्तिमपि द्विपाधिपे ॥ २९ ॥

यथेति ॥ ते देवा यथातथा येनतेन प्रकारेणाभिलाषेण कृपया वा वरणविषये गिरो वाणीः किरन्तु विक्षिपन्तु नाम सुखेन ब्रुवन्तु । तथापि मे श्रुती कर्णौ पुनस्तासां गिरा-
मक्षरे एकस्मिन्नपि वर्णे विषये वधिरे । एकमप्यक्षरं नाकर्णयतः किमु बहूनि, किंतां चाधर्मित्यर्थः । श्रुतमप्यननुष्ठेयलादश्रुतमेवेत्यर्थः । दृष्टान्तेन हेतुमाह—पृपतो हरिणस्य किशोरी हरिणी द्विपाधिपे ऐरावते हस्तिश्रेष्ठे वा विषये असंगतामयोग्यां मनोवृत्तिमपीच्छा-
मात्रमपि कथं कुरुताम् । इच्छामपि न धारयति, नानुतिष्ठतीति किं वाच्यमित्यर्थः । पशुरपि बालापि सती या मृगी योग्यायोग्यविभागं जानाति, ततोऽप्यज्ञा किमहम् । तात्र वृणे इति भावः ॥

अदो निगद्यैव नतास्यया तया श्रुतौ लगित्वाभिहितालिरालपत् ।

प्रविश्य यन्मे हृदयं हियाह तद्विनिर्गदाकर्णय मन्मुखाध्वना ॥ ३० ॥

अद इति ॥ आलिः काचित्सखी आलपदवोचत् । किंभूता । अदो निगद्यैव एवमुक्त्यैव नतास्यया लज्जावशाज्जप्रमुग्धया तया भैम्या श्रुतौ लगित्वाभिहिता एवं वद इति उक्ता । हे दूत, इयं हिया मे हृदयं प्रविश्य यदाह ब्रवीति, तत् त्वं मन्मुखाध्वना विनिर्गद्विनिर्गच्छद् आकर्णय । इयं लज्जया किमपि स्वयं वक्तुं न शक्नोति, मन्मनसि रहस्यं निवेद्य यदाह, तन्मयानूयते, न तु स्वस्फूर्त्या किमप्युच्यते तदाकर्णयेत्यर्थः ॥

विमेमि चिन्तामपि कर्तुमीदृशीं चिराय चित्तापितनैषधेश्वरा ।

मृणालतन्तुच्छिदुरा सतीस्थितिलंबादपि वृद्धयति चापलारिकल ॥ ३१ ॥

विमेमीति ॥ यतोऽहं चिराय बहुकालं चिन्तयामासुः कृतो नैषधेश्वरो यया अत एव देह्योऽहं दग्धाद्यन्वृणे, न वृणे इति चिन्तामपि कर्तुं विमेमि मय प्राप्नोमि, निश्चयं कर्तुं क्षिप्तुम् । मनोव्यापारेऽपि भयम्, किं पुनः शयव्यापारे इत्यपि सन्त्यर्थः । चिरायो हि नानसो व्यापारः । मनसश्च नटेनाधिष्ठितज्ञानविविधविचारस्यावधारोऽपि नास्ति । देहो विचारे क्रियमाणे तस्यो नलः समाकल्पेत् । स चेश्वरः प्रभुः । तस्मादेवं विचारमपि कर्तुं न शक्नोतीति भावः । मनसैव कृतो न तु साक्षात् । विमेमीत्यर्थः । मनसा नलस्य वृत्तात् नान्यवरमद्यमपि तस्मादन्यवरणविषयविचारे क्रियमाणे किमिति भयमित्याद्युक्ताह—किं नन्वाह नृणाञ्जन्तुच्छिदुरा स्वमेव निद्रया सतीस्थितिः पतिमन्त्रमप्येतं लंबादप्यप्यारोह चापलारिकल इति । विमदन्तुदेवा इत्यस्यैवात्राच्छिद्यते तथा । साक्षादप्यप्यारोह मनसा यद-
रत्नं तन्मैव ज्ञानस्त्वान्यविषयवदप्यपि सतीस्थितिर्भवेत् । तस्मादहं पुनर्मेवैति नैषधः ॥

१ 'अत्र दृष्टान्तदेह्यो' इति प्रोधानुमादित्यविधायकः । २ 'अत्र देहदुग्धाद्यन्वृणो' इति साहित्यविधायकः । ३ 'अत्र देहदुग्धाद्यन्वृणो' इति साहित्यविधायकः ।

ममाशयः स्वप्नदशाश्चयापि वा नलं विलङ्घयेतरमस्पृशद्यदि ।

कुतः पुनस्तत्र समस्तसाक्षिणी निजैव बुद्धिर्विवुधैर्न पृच्छयते ॥ ३२ ॥

ममेति ॥ वाशब्दो यदीत्यनन्तरं संभावनार्थो द्रष्टव्यः । ममाशयोऽभिप्रायः स्वप्न-
दशायाः स्वप्नावस्थाया आश्रयापि वशेनेत्यर्थः । अज्ञा इव अज्ञा, तत्कृतो मोहस्तेनापीति वा
नलं विलङ्घयेतरं यदि वास्पृशत्, तर्हि विबुधैरेन्द्रादिभिः पण्डितैश्च तत्र तस्मिन्विषये सन-
त्सत्साक्षिणी सनत्सलोकदृष्टसाक्षात्कारिणी निजैव बुद्धिः कुतः पुनः न पृच्छयते । स्वप्नदशा-
यामपि नलादन्यं न चिन्तयामीति सर्वज्ञत्वादेवा अपि जानन्तीति भावः ॥

निजैव बुद्धिः पृच्छयतामिति पूर्वमुक्तम्, इदानीं स्वयमेवाह—

अपि स्वमस्वप्नमसूपुपन्नमी परस्य दाराननवैतुमेव माम् ।

स्वयं दुरध्वार्णवनाविकाः कथं स्पृशन्तु विज्ञाय हृदापि तादृशीम् ॥ ३३ ॥

अपीति ॥ अनी देवा नां परस्य नलस्य दारान्त्रियं अनवैतुमनवज्ञानुमेव अस्वप्नमपि
निद्रारहितमपि स्वनात्मानमसूपुपन्निद्रापयन्ति स्य । देवास्त्वस्वप्नाः, अपि संभावनायाम् ।
एतदर्थमेवास्वप्नं स्वमसूपुपन्नमित्यहं संभावयामीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे गूढोपहासानन्ययानुप-
पत्तिं प्रमाणयति—स्वयनात्मनैव दुष्टोऽध्वा दुरध्वः परदारवाञ्छयन्मार्गः स एवापेक्षन्नुत्ता-
रयितुं नाविकाः कर्णधारा दुराचारप्रवृत्तजननिवारका एते तादृशीं परस्त्रियं विज्ञाय विशेषेण
ज्ञात्वा हृदापि कथं स्पृशन्तु मनसापि परस्त्रियं कथमिच्छन्त्वपि । सदाचारिणां ज्ञात्वैतत्कर्तुं-
मनुचितमित्यर्थः । 'स्वप्नवशादेवाहं तैर्मेनस्यबुद्धिपूर्वं धृतेति तेषां न दोषः । अन्यथा येऽन्या-
नुपदिशन्ति ते स्वयं कथं परदारान्वाञ्छन्तीति भावः । एवंविधा अपि परदाराननिलप्य-
न्तीत्युपहासः । समुद्रकर्णधारत्वेन ते स्पर्शनयोग्या अपि न भवन्तीति सूचितम् । असूपु-
पन्, प्यन्तात्स्वपेक्षति 'स्वोपेक्षति' इति संप्रसारणम् । दुरध्वः, 'उपसर्गादध्वनः' इत्यच् ।
'व्यध्वो दुरध्वो विपयः' इत्यनरः । नाविकाः, 'तरति' इत्यर्थे 'नौ धवच्छन्' इति टच् ॥

अनुग्रहः केवलमेव नादृशे मनुष्यजन्मन्यपि र्यन्मनो जने ।

स चेद्विधेयस्तदमी तमेव मे प्रसद्य भिक्षां वितरीतुमीशताम् ॥ ३४ ॥

अनुग्रह इति ॥ (नादृशे) मनुष्यजन्मन्यपि नादृशे महत्तमे जने यत् तेषां मनः
अनुरक्तमित्यर्थात् । एष केवलं तेषामनुग्रहः कृपा, न तु तत्त्वतोऽनुरक्तः । मनायोग्यत्वात् ।
सोऽनुग्रहः चेत् यदि विधेयः कर्तव्यः, तर्तर्हि अनी देवाः प्रसद्य प्रसन्नोभूय मे नश्यं तमेव
नलमेव भिक्षां वितरीतुमीशतां समर्था भवन्तु । अहं तानेव नलं दाये, तैः प्रसन्नोभूय नल
एव दातव्यो, न तन्योऽभिलाषः । मनुष्यान्मन्यं यत्येति बहुमोहिः । अन्वादेशत्वाच्चतुर्था
नयादेशः । वितरीतुम्, 'वृत्तो वा' इतीदो 'शेषः' ॥

१ 'अत्र उपानुशास्त्रेवैककारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'इष्यति' इति सङ्ज्ञा 'सन्नेर'
इति व्याख्यातं साहित्यविद्याधर्याम् । ३ 'इति तान्मोः' इति नटिकाधस्तु आशयः । अन्वा-
सोत्तरसङ्घे संप्रसारणमवगम्यतया । ४ 'अत्र विधेयरूपश्चेत्येककारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
५ 'केवल एव' । ६ 'तन्मन्य' इति शब्दः साहित्यविद्याधरीजनकः । ७ 'अत्र एवैककारः' इति
साहित्यविद्याधरी ।

नलावरणे स्वप्रतिज्ञामाह—

अपि द्रढीयः शृणु मत्प्रतिश्रुतं स पीडयेत्पाणिमिमं न चेन्नृपः ।

हुताशनोद्वन्धनवारिकारितां निजायुषस्तत्करवै स्ववैरिताम् ॥ ३५ ॥

अपीति ॥ अपिः अन्यचेत्यर्थे । त्वं द्रढीयः दृढतरं केनाप्यनिराकार्यं मन प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातमपि शृणु । तदेवाह—स नलः नृपः इमं पाणिं चेत् न पीडयेन्नदीयपाणिग्रहणं न कुर्यात्, तत्तर्हि हुताशनेनोद्वन्धनेन शाखादौ रज्ज्वा कण्ठोर्ध्वबन्धनेन वारिणा च प्रयोज्येन कारितां विधापितां निजायुषः स्वजीवितस्य स्वेनैवात्मनैव वैरितां शत्रुतां करवै । ममादृष्टशा-
देवानुरोधाद्वा चेन्मां नलो नाङ्गीकुर्यात्तर्हि बहयादिष्वन्यतमेनोपायेन स्वजीवितं लक्ष्यानि, अन्यं कंचन न वृणे इति । पूर्वनिपातानित्यत्वं पूर्वोक्तं ज्ञातव्यम् । 'वारिताम्' इति पठे निषिद्धाम् । अभ्यादिभिर्मेरणं निषिद्धम् ॥

आत्मघातोऽनुचित इत्यत आह—

निषिद्धमप्याचरणीयमापदि क्रिया सती नावति यत्र सर्वथा ।

घनाम्बुना राजपथे हि पिच्छिले कचिद्बुधैरप्यपथेन गम्यते ॥ ३६ ॥

निषिद्धमिति ॥ यत्र यस्यामापदि सती श्रुत्याद्यविरोधिनी क्रिया सर्वथा केनापि प्रका-
रेणात्मानं नावति न रक्षति, तस्यामापदि सत्यां निषिद्धमपि कर्माचरणीयम् । अचिदित्य-
व्याध्यादौ ऋगुपतनादिभिर्मेरणमापद्धमनिरूपणप्रस्तावेऽभिहितम् । नलं विना कामज्वरपी-
डायामापदि निषिद्धमप्याचरणीयमेवेति भावः । तदेवार्थान्तरन्यासेनाह—हि यस्मात् घना-
म्बुना सान्द्रजलेन मेघजलेन वा राजपथे राजमार्गे पिच्छिले पङ्क्तिरे सति बुधैरपि पण्डि-
तैरपि क्वचित् किञ्चिदुद्दिश्य अपथेन कापथेन गम्यते । राजमार्गस्य पङ्क्तिरत्वाद्बलन्तराभा-
वादामार्गगामित्वेऽपि न दोष इत्यर्थः । पिच्छिले, पिच्छादित्वादिलब्धे । अपथेन, 'पथो
विभाषा' इति समासान्तैः ॥

स्वोक्तं निगमयन्ती दूतं प्रार्थयन्—

स्त्रिया मया वाग्मिषु तेषु शक्यते न जातु सम्यग्वितरीतुमुत्तरम् ।

तदत्र मद्भाषितसूत्रपद्धतौ प्रवन्द्वृतास्तु प्रतिवन्द्वृता न ते ॥ ३७ ॥

स्त्रियेति ॥ स्त्रिया मया वाग्मिषु पण्डितेषु तेषु देवेषु सम्यक् संतोषकारि उत्तरं जातु
कदाचिदपि वितरीतुं न शक्यते यस्मात् तत्तस्मात् अत्रास्यां मन नापितमेव सूत्रं तत्र
पद्धतौ रचना तस्यां विषये ते तत्र प्रवन्द्वृतां प्रवन्द्वारित्वं भाष्यकारित्वं वार्तिककारित्वं
वालु । प्रतिवन्द्वृता तु दूषकत्वं नास्तु । सूत्रप्रायं मद्रचनं स्वकल्पितैर्विचरणपदैः सोपस्कारं
कृत्वा देवास्तथा बोधनीयाः, न तु मद्रचने दूषणं कर्तव्यम् । यथा भाष्यकर्ता सूत्रं समर्थते
नतु दूषयते । उभयत्रापि तृजन्ताद्वन्धेस्तत् । उपसर्गविशदर्थमेदैः ॥

निरस्य दूतः स तथा विसर्जितः प्रियोक्तिरप्याह कदुष्णमक्षरम् ।

कुतूहलेनैव मुहुः कुहुरवं विडम्य डिम्भेन पिकः प्रकोपितः ॥ ३८ ॥

१ 'अतिपिच्छिले' इति जीवानुसादित्यविद्याधरीतन्त्रतः पाठः । २ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽन्तर-
रति सादित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकान्तरः' इति सादित्यविद्याधरी ।

निरस्येति ॥ तथा पूर्वोक्तेन प्रकारेण निरस्य निराकृत्य प्रियोक्तिरपि मधुरवचनोऽपि विसर्जितः प्रेषितः दूतः कदुष्पं संतापकरमक्षरं वक्ष्यमाणप्रकारेणाह वदति स्म । क इव—
डिन्मेन बालकेन मुहुः पुनःपुनः कुतूहलेन कौतुकेन कुहुरितिरवं शब्दं विडम्ब्यामुकृत्य
प्रकर्षेण कोपितो मधुरवचनोऽपि पिक इव । तथा तेन प्रकारेण प्रस्थापितो, यथा प्रियवच-
नोऽपि परुषवचनं ब्रूते स्म । अवश्यं प्रस्थापित इत्यर्थे इति वा योजना । 'तया' इति वा
पाठः । बालेन विडम्बितः पिकः कुपितः सन् परुषं रटतीति जातिः । 'सर्ज अर्जने' इत्यतः
क्लः । स चोपसर्गवशात्प्रेषणार्थः ॥

अहो मनस्त्वामनु तेऽपि तन्वते त्वमप्यमीभ्यो विमुखीति कौतुकम् ।
क वा निधिनिर्धनमेति किञ्च तं स बाक्कवाटं घटयन्निरस्यति ॥ ३९ ॥

अहो इति ॥ हे भूमि, अत्युत्तमाः तेऽपि देवा अपि त्वाननु मनः तन्वते । मानुर्यो
त्वामनिलप्यन्ति । अहो आश्चर्यम् । मानुष्यतिहीना त्वमपि उत्तमेभ्योऽप्यर्नोभ्यो देवेभ्यो
विमुखी परानुखीति आश्चर्यम् । अहो कौतुकम्, महदाश्चर्यमिति चोभयत्र योजनादम् ।
उत्तमो हीनां नाभिलष्यतीति हीना तत्र मानुरप्यत इति युक्तम् । 'उत्तमे कामगमनेऽपि
हीना तं न कामयते' इति कुत्रचिन्न दृष्ट्यरामेति महदाश्चर्यम् । उत्तमापि हि सर्वेऽपि स्तु-
यतीति भावः । एतदेव परुषं वचनम् । दृष्टान्तमाह— निधिः महापद्मादिः निर्धनं दारिद्र्यं क
वा कुतोऽपि दैवादायाति । किञ्च अन्यच्च स दारिद्र्यः प्रतिपेक्षकत्वाद्वाग्रूपं कदाचं घटयन् नरस-
नीपे त्वया नागन्तव्यमिति विशेषवचनं ब्रुवन् तं निधिं निराकरोति तादृगेति शब्दः ।
निधिनिर्धनमेति स च बाक्कवाटं घटयन्तं निरस्यतीति क वा कुत्र वा । हृत्तिलपीड । अपितु
कुत्रचिन्नेति वा । 'स वा कवाटम्' इति वा पाठः । निर्धनस्य निधिनिराकरणं यथाऽनुचि-
तम्, तथा दिगीशानां स्वप्नपुराण एवानुचितः, कुतोऽप्यनुगम्ये त्वं तत्र मानुरज्यस इति
महदनुचितमिति भाव इति वा ॥

सहाखिलस्त्रीषु बहेऽवहेलया महेन्द्ररागादुरुनादरं त्वयि ।

त्वर्नादृशि ध्रेयसि संमुखेऽपि तं पराङ्मुखी चन्द्रमुखि न्यवीवृतः ॥ ४० ॥

सहेति ॥ हे चन्द्रमुखि, महेन्द्रस्य स्वप्नपुराणादेतोः अखिलतांस्त्रिन्द्राणीन्द्रादिषु अव-
हेलयावहेलया सह त्वयि ये गुरुनादरं संनानं बहे धारये । इन्द्रस्य स्वप्नपुराणात्, त्वदन्तात्
कामपुराणात्स्वप्न्या कापि धन्या नास्तीति त्वानेव बहु गम्ये इति भावः । ईदृशि इन्द्रता-
राव्यमाहिलक्षणे संमुखे त्वामनु स्वप्नपुराणेष्वपि ध्रेयसि कल्पाने निधने पराङ्मुखी वदन-
धीर्गुणा त्वं तं गुरुनादरं न्यवीवृतः व्यवासाय इत्यर्थः । त्वत्कदली व पि दुर्मेतिर्गतांस्त्रिन्द्रा-
न्यवीवृतः, व्यन्ताहृदि चङ् ॥

द्विर्गौकसं कामयते न नानादी नदीनमध्राणि तवागनादिदम् ।

कथं न वा दुर्ग्रहदोष एष ते हितेन सम्यग्गुरुणाऽपि शन्यते ॥ ४१ ॥

१ 'अत्र तेरागुनालोकास्त' इति तादित्यविशेषार्थः । २ 'अत्र तेरागुनालोकास्त' इति तादित्यविशेषार्थः ।
३ 'अत्र कामयिष्यते' इति तादित्यविशेषार्थः ।

दिवौकसमिति ॥ मानवी दिवौकसं न कामयते इतीदं नवीनमपूर्वं तवाननादप्रावि-
श्रुतम् । उत्तमस्य वस्तुनोऽनभिलाषाचित्रमित्यर्थः । एष ते दुर्ग्रहदोषः दुष्टाग्रहलक्षणे दोषः
सम्यगतितरां हितेनाप्तेन गुरुणा पित्रापि कथं वा न शम्यते नापनीयते । अपि लपनेन-
मर्हः । अपत्यहितमभिलष्यता पित्रा ह्यपत्यदुष्टाग्रहः केनाप्युपायेन निराक्रियते । तब तु
नेत्यपि चित्रमित्यर्थः । अथ च—दुष्टग्रहाः शनैश्चरादयः तज्जनिता दोषः पीडा सम्यक्
हितेन केन्द्रस्थानस्थितत्वादनुकूलतरेण गुरुणा बृहस्पतिनापनीयते, नापनीयते चेच्चित्रम् ।
'किं कुर्वन्ति ग्रहाः सर्वे यदि केन्द्रे बृहस्पतिः' इति ज्योतिर्विदः । सर्वथा आग्रहं परित्यज्ये-
न्द्रादिष्वन्यतमं वृणीष्वेति भावः । अथ च त्वद्वरणसंवन्धी देवानामाग्रहो मन्त्रिणा बृहस्प-
तिना कथं न शम्यते इति चित्रम् । दिवौकसमिति पृषोदरादिः । आङ्प्रश्नेषु बृद्धिर्वा ।
नवीनम्, 'नवस्य नू जप्तनपूवाश्च' इति खो नूरादेशः ॥

अनुग्रहादेव दिवौकसां नरो निरस्य मानुष्यकमेति दिव्यताम् ।

अयोविकारे स्वरितत्वमिष्यते कुतोऽयसां सिद्धरसस्पृशामपि ॥४२॥

अन्विति ॥ नरः दिवौकसामनुग्रहादेव अनुग्रहमात्रेण मानुष्यकं मनुष्यत्वं निरस्य परि-
त्यज्य दिव्यतां देवत्वमेति प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तः—सिद्धरसस्पृशामपि औपधसाधितपारद-
स्पृशां सुवर्णभूतानामप्ययसां लोहानामयोविकारे लोहविकारभूते पदार्थे मध्ये स्वरितत्वमा-
क्षिप्तत्वं कुतो हेतोरिष्यते, अपि तु न कुतोऽपि । सिद्धरसस्पृष्टानि सुवर्णभूतानि लोहानि
अयोविकृतेषु मध्ये केन क्षिप्यन्ते, एतानि लोहजन्यानीति लोह(जन्य)पातीनि केन क्रियन्ते ।
किंतु सुवर्णमध्य एवेत्यर्थः । 'अयोविकारे स्वरितत्वम्' इति पाठे अधिकारे प्रस्तावे । 'स्वरि-
तेनाधिकारः' इति पाणिनिवचनात्स्वरितत्वाभावे कुतस्त्वोऽधिकार इत्यर्थः । यथा सिद्धरस-
स्पृष्टं लोहं सुवर्णत्वेन वर्ण्यते, न तु लोहत्वेन । तथा देवानुग्रहात्त्वमपि देव्येव, न तु
मानुषीति देवान्पृणीष्वेति भावः । स्वरित इति 'स्वर आक्षेपे' इति चौरादिकाददन्तान्निष्ठा ।
रसशब्दो विश्वप्रकाशे पारदवाच्युक्तः । स्पृशाम्, 'स्पृशोऽनुदके—' इति क्तिन् । अनेन
'मानुष्यकलाञ्छने जने' इत्यादेरुत्तरं दत्तम् ॥

हरिं परित्यज्य नलाभिलाषुका न लज्जसे वा विदुषिब्रुवा कथम् ।

उपेक्षितेक्षोः करभाच्छमीरतादुरं वदे त्वां करभोरु भोरिति ॥ ४३ ॥

हरिमिति ॥ हे भैमि, त्वं हरिमिन्द्रं परित्यज्य नलनामकं राजानं नलाख्यतृणविशेषं
च अभिलाषुकाभिलाषिणी तथा विदुषिब्रुवा आत्मानं विदुषीं पण्डितां ब्रुवाणा सती कथं वा
न लज्जसे । अपि तु त्वया लज्जितव्यम् । महेन्द्रं त्यक्त्वा तृणतुल्यं नरं प्रियं वाञ्छसि अहं
ज्ञात्रीति च ब्रूषे एतन्महच्चित्रम् । त्वाहशी दुर्बुद्धिर्निर्लज्जा च कापि नास्तीत्यर्थः । भोः
करभोरु, करस्य कनिष्ठामणिवन्धमध्यदेशवदनुवृत्तौ कोमलौ ऊरू यस्य एवंविधे भैमि, इति
पूर्वाधोक्षात्कारणात् अहं त्वां उपेक्षितेक्षोस्त्यक्तत्वादुरसेक्षोः शमीरतात्कटुरसशमीकण्टकल-

३ 'अत्र लोकानुप्रासहेतुकल्लेपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्राभिधायाः प्रकृतार्थनियम-
णादप्रकृतार्थप्रतीतिष्वनिरवेन रूपः' इति जीवातुः । २ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । 'दृष्टान्तालंकारः स्पष्टः' इति जीवातुः ।

त्वं पुनः न वलसे नाभिमुखीभवसि । चित्रमित्यर्थः । कर्पेतीवेति वा । जन्मान्तरभाविक-
लार्थं बुधाः शरीरमपि त्यजन्ति, तच्च फलं प्रत्युत त्वत्प्राप्त्यर्थं स्वयमेव साभिलाषं सदस्मि-
न्नेव जन्मनि एतच्छरीरसहितामेव त्वां स्वसमीपं नेतुमिच्छति, त्वं तु तत्संमुखी न भवसीति
मूर्खतरा वालिशेत्यनेन सूचितम् । आप्रहं त्यक्त्वा इन्द्रादिष्वन्यतमं वृणीष्वेति भावः ।
'अज्ञे च वालिशः' इत्यमरः । जुहति । 'अदभ्यस्तात्' इति झेरत् 'हुक्षुवोः-' इति यणादेशः ।
'भुवश्च' इतीष्णुचः छन्दस्येव विधानमिति वृत्तिकारादिवचनाद्भाषायां 'भविष्यवे' इति
चिन्त्यम् । यद्वा 'भूष्णुर्भविष्णुर्भविता', 'जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवम्' इत्यादिप्रामाणिक-
प्रयोगदर्शनाच्च 'भुवश्च' इति चकारं 'भुवश्छन्दसि च' इति संबध्य चकारात् 'भाषायामपि
कचिद्भवति' इति व्याख्यानात्समर्थनीयम् । गत्यन्तरं वा गवेषणीयम् ॥

'हुताशनोद्वन्धन-' इत्यादि यदुक्तं, तच्छ्लोकत्रयेण दूषयति—

यदि स्वमुद्वन्धुमना विना नलं भवेर्भवन्तीं हरिरन्तरिक्षगाम् ।

दिविस्थितानां प्रथितः पतिस्ततो हरिष्यति न्याय्यमुपेक्षते हि कः ॥४६॥

यदीति ॥ त्वं नलं विना यदि स्वम् आत्मानं उद्वन्धुमना भवेः, ततः तर्हि अन्तरि-
क्षगामन्तरालस्थां त्वां ततोऽन्तरिक्षात् हरिरिन्द्रो हरिष्यति नेष्यति । यस्मादिविस्थिताना-
मन्तरिक्षस्थानां पतिः स्वामी प्रथितः ख्यातः । युक्तमेतत्—कः न्याय्यं न्यायादनपेतं स्वयं
भागमुपेक्षते नाङ्गीकरोति । अपितु सर्वोऽप्यङ्गीकरोति । तत इति तर्ह्यर्थे वा । न्याय्यं,
'धर्मपथ्यर्थ' इति यत् ॥

निवेक्ष्यसे यद्यनले नलोज्जिता सुरे तदस्मिन्महती दया कृता ।

चिरादनेनार्थनयापि दुर्लभं स्वयं त्वयैवाङ्ग यदङ्गमर्प्यते ॥४७॥

निवेक्ष्यसे इति ॥ नलेनोज्जिताऽपरिणीता त्वं यदि अनलेऽग्नौ निवेक्ष्यसे आत्मानं
क्षेप्यसि । तत्तर्हि अस्मिन्सुरे वडौ त्वया महती दया कृता । यद्यस्मात् हे अज्ञ भूमि,
अनेनाग्निना चिराद्बहुकालमर्थनया प्रार्थनयापि कृत्वा दुर्लभमतं त्वयैव स्वयमर्प्यते दीयते ।
यच्चिरकालं याचिनमपि दुष्प्रार्थं, तद्वात्रा स्वयमेव यदि दीयते तत्र दयैव निमित्तमेति
ज्ञायते । स्वयमेव स्वाङ्गदानात्त्वया गुर्वी दया कृता । तथा च वह्निप्रवेशोऽपि त्वया कर्तुं न
शक्यत इति भावः । कस्मिन्कृते किं भविष्यतीति न जानासीत्युपहासः अज्ञेति संबुद्ध्या
सूचितः ॥

जितंजितं तत्खलु पाशपाणिना विनानलं वारि यदि प्रवेक्ष्यसि ।

तदा त्वदाख्यान्वहिरप्यसूनसौ पयःपतिवेक्षसि वक्ष्यतेतराम् ॥४८॥

१ 'अत्र काव्यलिङ्गोत्प्रेक्षाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अन्तरिक्षां भवन्तीं अन्तरिक्ष-
जायमानान्' इति सुखावबोधा । 'प्रतिश्रावते उद्वन्धनप्रतिना द्वितीया, तथापि, अन्तरिक्षेन्द्रस्य'
निकृतादिन्द्रस्य च प्राधान्यात्प्रथमं दूषिता' इति सुखावबोधा । ३ 'अथ छेदानुप्रासकाव्यलिङ्गा-
न्तरन्धानोपलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'दयाकृता' इति जीवाती, 'दया कृता' इति
साहित्यविद्याधर्या पाठः । ५ 'अर्थनया' इति पाठः साहित्यविद्याधर्याम् । ६ 'अथ छेद-
प्रासकाव्यलिङ्गाङ्कारो' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र नञालम्बि जीवत्रयिशासोरनग्रहणशक्ति-
पशुनामर्थेतिपदमेव' इति जीवानुः ।

वक्तुं चतुरा ना(अ)स्तीत्यर्थः । 'इदमुत्तममतिशयिनि व्यज्ञे वाच्याद्धनिर्बुधैः कथितः' इति काव्यप्रकाशः । 'विस्पष्टं क्रियमाणादक्लिष्टा स्वरविशेषतो भवति । अर्थान्तरप्रतीतिर्यत्रासौ काकुवकोक्तिः ॥' इति 'वार्पां ज्ञातुमितो गतासि न पुनस्तस्य प्रियस्यान्तिकम्' इत्यत्र ज्ञाननिषेधे ज्ञानविधिः, प्रियोपसरणविधौ तन्निषेध इति । तथा—'प्राणेश विज्ञप्तिरियं मरीचा तत्रैव नेया दिवसाः कियन्तः । संप्रत्ययोग्यस्थितिरेष देशः कला यदिन्दोरपि तापयन्ति ॥' इति । तत्रैव दिवसा नेयाः नात्रागन्तव्यमिति निषेधो व्यज्यते । स निषेधोऽपि भङ्गा आगमविधिरेव । यतस्तथा आत्मनो भर्तृविरहासहत्वं भङ्ग्या सूचितमिति निषेधवेषो विधिर्ज्ञातव्यः । अन्यदपि ग्रन्थान्तराज्ज्ञातव्यं सुधिया ॥

अमामि ते भैमि सरस्वतीरसप्रवाहचक्रेषु निपत्य कत्यदः ।

त्रपामपाकृत्य मनाकुर्वस्फुटं कृतार्थनीयः कतमः सुरोत्तमः ॥ ५१ ॥

अमामीति ॥ हे भैमि, अहं ते तव सरस्वत्या रसो माधुर्यं तत्संवन्धिषु वक्रोक्त्यादिरूपप्रवाहचक्रेषु समूहेषु । आवर्तैष्वित्यर्थः । निपत्य कति कियन्तं कालं कति वारान् वा भ्रमामि भ्रान्तो भवामि । निषेधरूपेणोच्यते विधिरूपेण वेति निश्चयाभावात्किंत्वकालं नया भ्रमितव्यमित्यर्थः । अन्योऽपि नदीजलप्रवाहावर्तेषु बहुवारं बहुकालं वा भ्राम्यति । कुलालचक्रनिपतितो घटादिर्वा । त्रपां लज्जां मनाक् ईपदपाकृत्य इन्द्रादिषु मध्ये कतमः सुरोत्तमः स्वयंवरेण त्वया कृतार्थनीयः । इन्द्रः, अग्निः, यमः, वरुणो वेति अद एतत्स्फुटं कुर्व । नामग्राहमेकं वृण इति कथयेत्यर्थः । मनाक् प्रकटं कुर्वन्ति वा । कति, 'कालाघ्वनोः' इति कालवाचित्वेऽत्यन्तसंयोगे द्वितीयावहुवचनान्तम् । सुरोत्तमः पुरुषोत्तमवत् । दिक्पतित्वात्तुर्णामपि सुरोत्तमत्वम् । भैमीवरणाभिप्रायं वै ॥

कतम इत्युक्तं तदेवोपन्यस्यति—

मतः किमैरावतकुम्भकैतवप्रगल्भपीनस्तनदिग्धवस्तव ।

सहस्रनेत्रात्र पृथग्मते मम त्वदङ्गलक्ष्मीमवगाहितुं क्षमः ॥ ५२ ॥

मत इति ॥ ऐरावतकुम्भस्थलस्य कैतवेन व्याजेन तत्कुम्भावेव प्रगल्भौ कठिनौ पीनौ मांसलौ स्तनौ यस्या दिशः प्राच्या धवः पतिः इन्द्रः तव मत ईप्सितः किम् । प्रायेणैवमेव त्वया विचारितं स्यादित्यर्थः । युक्तं चैतत्—त्वदङ्गलक्ष्मीं त्वच्छरीरशोभामवगाहितुं सामर्थ्येनेक्षितुं सहस्रनेत्रादिन्द्रात्पृथक् अन्यो द्विनेत्रः मम मते क्षमो न । नेत्रद्वयेन तव सौन्दर्यं द्रष्टुं न शक्यते इति सहस्रनेत्रत्वादिन्द्र एव तव सौन्दर्यदर्शनयोग्य इति ममाप्ययमेवाशय इति भावः । तव मतो, मम मत इति 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि पठ्यौ । सहस्रनेत्रात्, 'पृथग्विना—' इति पञ्चमी ॥

१ काव्यप्रकाशे सुखावबोधायां साहित्यविद्याधर्यां च 'वार्पां ज्ञातुमितो गतासि न पुनस्तस्यापमस्यान्तिकम्' इत्येव पाठ उपलभ्यते । २ 'अत्र हेत्वाक्षेपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासक्षेपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रापहुतिसमासोत्पलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रोत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थेनाद्वाक्यार्थेहेतुक्तं काव्यलिङ्गमलंकारः । तस्यापहवेन संचष्टिः' इति जीवातुः ।

प्रसीद तलै दमयन्ति संततं त्वदङ्गसङ्गप्रभवैर्जगत्प्रभुः ।

पुलोमजालोचनतीक्ष्णकण्टकैस्तनुं घनामातनुतां स कण्टकैः ॥ ५३ ॥

प्रसीदेति ॥ हे दमयन्ति, तलै इन्द्राय प्रसीद त्वं प्रसन्ना भव । तं शुभित्यर्थः । अनन्तरं स जगत्प्रभुरिन्द्रः त्वदङ्गसङ्गात्प्रभवो येषां तैः कण्टकै रोमायैः कृत्वा तनुं शरीरं संततं सवेदा घनां निविडां परिपूर्णमातनुवान् । किन्तुतैः—पुलोमजाया इन्द्राण्या लोचनयोर-
दितरां सोढुमशक्नत्वात् तीक्ष्णकण्टकैरसङ्गकण्टकरूपैः सूच्यप्रगुल्यैः क्षुद्रशत्रुहर्षा । त्वय वृत्ते सतीन्द्राणीपरित्यागेन त्वयैवाधुरत्तो भविष्यतीति भावः । सपत्नीमुत्तान्मर्तुरङ्गताङ्की-
डतो दृष्ट्वाऽन्यस्या नेत्रयोः कण्टकविद्धवेदना भवतीत्युक्तिः । 'सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च कण्टकः' इत्यनरः । तलै 'क्रियया यमसिधैति' इति संप्रदानम् ॥

वहिवरगे कारणमाह—

अबोधि तत्त्वं दहनेऽनुरज्यसे स्वयं खलु क्षत्रियगोत्रजन्मनः ।

विना तनोजस्विनमन्यतः कथं मनोरथस्ते बलते विलासिनि ॥ ५४ ॥

अबोधीति ॥ त्वं स्वयमप्रवर्तितैव दहनेऽग्नौ अनुरज्यसेऽनुरज्यतीति नया तत्त्वं पर-
मार्थोऽबोधि अज्ञापि । हे विलासिनि, खलु यस्मात्क्षत्रियानां गोत्रे वंशे जन्म यस्मात्तस्याः ते
तव मनोरथः तं लोचस्विनं तेजस्विनं वहि विना परिहृत्य अन्यतोऽन्यस्मिन्नुल्लेखे कथं बलते ।
अपित्तयोग्यत्वात् चालेव । तेजो हि तेजस्यैवाधुरज्यते । त्वं तेजस्विनां, बहिरपि तेजस्वीति
बलवदुरज्यतीति युक्तमिति नया ज्ञातमिति भावः । अन्यस्यापि क्षत्रियकुलोत्पन्नस्य मन इव
शीघ्रगामी रथः तेजस्विनमन्यं क्षत्रियं विहाय ब्राह्मणादिषु न बलते । अनुरज्यसे, इयनो
विराट् 'अनिदिताम्-' इति ग्लोपः । अन्यतः, सत्तन्मर्थे तैत्तिः ॥

त्वयैकसत्या तनुतापशङ्कया ततो निवर्त्य न मनः कथंचन ।

हिमोपमा तस्य परीक्षणक्षणे सतीषु वृत्तिः शतशो निरुपिता ॥ ५५ ॥

त्वयेति ॥ त्वदङ्गन्यपतिव्रतान्वात् एका चालौ सती च तया मुह्यमतिव्रतया तया
तनोः शरीरस्य तापाद्वाहाद् देहदहनयं करिष्यतीति शङ्कया निपा संताननिपा च तलादग्नेः
सकाशात् कथंचन केनापि प्रकारेण मनो न निवर्त्य परवर्तनीयम् । यस्मात् परीक्षणक्षणे
साधुत्वासाधुत्वपरीक्षार्थं दिव्यतनये, स्त्रीणां सहगमनादितनये, सीतादिनतिव्रतानरीक्षावन्तये,
तस्य अग्नेः शक्तिः स्थितिः शतशः एतादृशा हिमोपमा दुषारवद्वती निरुपिता इत्य च ।
त्वं चापि सती । शतशः सतीष्विति वा ॥

१ 'अवतुमासत्कलंकार' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अव हेतुसमाप्तोक्तकलंक' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अव हेतुसमाप्तोक्तकलंक' इति जीवानुः । ४ 'अव हेतुसमाप्तोक्तकलंक' इति जीवानुः । ५ 'अव हेतुसमाप्तोक्तकलंक' इति जीवानुः । ६ 'अव हेतुसमाप्तोक्तकलंक' इति जीवानुः । ७ 'अव हेतुसमाप्तोक्तकलंक' इति जीवानुः । ८ 'अव हेतुसमाप्तोक्तकलंक' इति जीवानुः । ९ 'अव हेतुसमाप्तोक्तकलंक' इति जीवानुः । १० 'अव हेतुसमाप्तोक्तकलंक' इति जीवानुः ।

यमवरणे कारणमाह—

स धर्मराजः खलु धर्मशीलया त्वयास्ति चित्तातिथितामवापितः ।

ममापि साधुः प्रतिभात्ययं क्रमश्चकास्ति योग्येन हि योग्यसंगमः ॥५६॥

स धर्मेति ॥ खलु निधये संभावनायां वा । स प्रसिद्धो धर्मराजो यमः त्वया चित्तातिथितां गोचरत्वमवापितः प्रापितोऽस्ति । यतः—धर्मप्रधानं शीलं यस्याः, धर्मं शीलं यत्नभ्यस्यति वा एवंभूतया । धर्मशीलो हि धर्मशील एवानुरज्यत इति । अयं क्रम इयं परिपाटी ममापि साधुः सगीचीना प्रतिभाति । एतन्ममापि संमतम् । हि यस्मात् कुलशीलादिभिर्योग्येन उत्तमेन सह योग्यस्यैव संगमश्चकास्ति, न त्वयोग्येन योग्यस्य । तस्माद् धर्मराजेन धर्मशीलयाः संबन्धो युक्त इति भावः ॥

अजातविच्छेदलवैः स्मरोद्भवैरगस्त्यभासा दिशि निर्मलत्विषि ।

धुतावधिं कालममृत्युशङ्किता निमेषवत्तेन नयस्य केलिभिः ॥ ५७ ॥

अजातेति ॥ हे भूमि, त्वम् अगस्त्यभासाऽगस्त्यनक्षत्रदीप्त्या निर्मलत्विषि उज्ज्वलकान्तो संभोगयोग्यायां दक्षिणस्यां दिशि तेन यमेन सह न जातो विच्छेदलवो वियोगलेशो येषु तैः स्मरोद्भवैः केलिभिः कृत्वा यमस्यैव पतितत्वात् अमृत्युशङ्किता मृत्युभयरहिता सती निमेषवत् । धुतावधिं निर्मर्यादम् आचन्द्रार्कं कालं नयत्वातिवाह्य । अन्ववरणे विच्छेदः संभाव्यते, एतद्वरणे तु मरणाभावादाचन्द्रार्कं काममुखमनुभवेति भावः । 'स्मरोत्त्वैः' इति पाठे स्मरस्य उत्सवहृषैः कामसंबन्धिभिरुत्सवैश्चुम्बनादिभिः कृत्वा अजातविच्छेदलवैश्चुम्बनादिभिर्निरन्तरित्वर्थः । नयस्वेति चित्त्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफले तद् । 'नय' इति वै ॥

वरुणवरणे कारणमाह—

शिरीषमृद्वी वरुणं किमीहसे पयःप्रकृत्या मृदुवर्गवासवम् ।

विहाय सर्वान्वृणुते स्म किं न सा निशापि शीतांशुमनेन हेतुना ॥५८॥

शिरीषेति ॥ शिरीषमृद्वी शिरीषपुष्पवत्कमलाङ्गी त्वं वरुणमीहसे इच्छति किम् । प्रायेणैवं संभावयामि । यतः—किंभूतम्—पयःप्रकृत्या उदकस्वभावेन, पयोलक्षणया प्रकृत्या उपादानकारणेन वा मृदुवर्गस्य मृदुवस्तुसङ्घस्य वासवम् । किञ्चित्पार्थिवावयवसहितस्याप्यशरीरस्य वरुणलोके विद्यमानत्वान्मृदुतममित्यर्थः । त्वमपि मृद्वी, सोऽपि मृदुरिति उभयोर्योग्यत्वम् । दृष्टान्तेनैतदेवोपपादयति—सा अतिशीतातिमृद्वी निशा अप्यनेन मृदुतरत्वेनैव हेतुना सर्वान्देवान् विहाय शीतांशुं चन्द्रं किं न वृणुते स्म अपितु वने । योग्यत्वादित्यर्थः । हेतुना, 'सर्वेनामस्तृतीया च' इति तृतीयौ ॥

असेवि यस्यक्तदिवा दिवानिशं श्रियः प्रियेणानणुरामणीयकः ।

सहामुना तत्र पयः पयोनिधौ कृशोदरि क्रीड यथामनोरथम् ॥ ५९ ॥

१ 'अत्र छेकानुप्रासार्थान्तरन्यासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोभयन्यासोऽलंकारः' यदुक्तं रुद्रटे—'ससामान्यावर्थौ स्फुटमुपमाया स्वरूपतोपेतौ । निर्दिश्यते यसिधुभयन्यासः स विज्ञेयः' इति साहित्यविद्याधरी । 'दृष्टान्तालंकारः' इति जीवातुः ।

असेवीति ॥ त्वत्ता यौः स्वर्गो येन ध्रियः प्रियेण नारायणेन अननु नहद् रामणोदकं
यत्सैवंभूतो यः क्षीरोदो दिवानितं रात्रिदिवनसेवि । हे कृशोदारे, त्वं तत्र पयसो दुग्धस्य
पयोनिधौ तत्पतित्वादमुना सह सार्धं यथामनोरथं स्वेच्छया क्रीड । अंसहितो विष्णुर्नृपा
तत्र क्रीडति तथा त्वनप्यनेन सहैलर्यः । दिवानिराम्, 'कालाध्वनोः' इति द्वितीया । यथा-
मनोरथम्, 'यथासादृश्ये' इति तृतीया ॥

इति स्फुटं तद्वचस्तत्तयादरात्सुरस्पृहारोपविडम्बनादपि ।

कराङ्गसुतैककपोलकर्णया श्रुतं च तद्भाषितमश्रुतं च तत् ॥ ६० ॥

इतीति ॥ कराङ्गे हस्तकोष्ठे कुतं स्थितमेकं कपोलकर्णं यस्या एवविधया तथा तन्मस्य
दूतस्य इति पूर्वोक्तं भाषितं श्रुतं चाश्रुतं च । इन्द्रियपाटवाच्छ्रुतम्, अन्तर्ज्ञानेन श्रुतमिति
भावः । स्फुटमुपदेशदाम् । श्रवणे हेतुः—तस्य नटाकारस्य दूतस्य आदराच्छ्रुतम् । अध्रवणे
हेतुः—सुरेषु इन्द्रादिषु स्पृहारोपोऽभिलाषारोहः, तद्रूपाद्विडम्बनादुपपाद्यमानम् । पञ्चि-
ताया नन आन्ध्रमिलाषारोपवचनं दुष्टमिति नाकर्णितमित्यर्थः ॥

चिरादनध्यायमवाङ्मुखी मुखे ततः स सा वासयते दमस्तसा ।

कृतायतश्वासविमोक्षणाथ तं क्षणाद्वभाषे करुणं विचक्षणा ॥ ६१ ॥

चिरादिति ॥ ततोऽनन्तरं सचिन्तित्वाश्वाङ्मुखी विचक्षणा चतुरा सा दमस्तसा मैत्री
मुखे चिरकालमनध्यायं वचनानां वासयते स । मुहूर्तं तूष्णीं बभूवेत्यर्थः । अथ पथरु-
तनायतं दीर्घं श्वासविमोक्षणं यथा एवंभूता सती क्षणान्मुहूर्तादनन्तरं करुणं इतरमन्वयानं
वचनं, करुणं यथा तथा वा वभाषे । अकरुणमिति वा । निहुरसुवचैत्यर्थः । अन्तर्दूततो-
चितम् इत्यादिर्वैश्वनाभात्वाद् । अनादरसूचकमौनावाङ्मुख्यतरीर्यदि-अकरुणाद् विचक्षणेति
साभिप्रायम् । प्रकण्डवाक्यं वाति सति तात्कालिकोऽनध्यायः निमित्तः, क्षणानन्तरं पुनः
पश्यते तद्वदुपाचैत्यर्थः । सचिन्तित्वा जातिः स्वभावो वा । 'अनापम्याव-' इत्यारम्भा
अध्यायस्यः साधुः । वासयते 'मिषय' इति तद् । 'अनवकर्मकाद्-' इति न परस्मैपदम्,
अपौ चित्तनक्तर्तृकत्वानात् अन्ध्यायस्य कर्तृत्वाद् । विचक्षणा, 'अमुदत्तेव च दृष्टेः'
इति युक् ॥

विभिन्दता दुष्कृतिनीं मन श्रुतिं दिगिन्द्रदुर्वाचिकसुचित्तंचयैः ।

प्रयातजीवासिव मां प्रति स्फुटं कृतं त्वयाप्यन्तकदूततोचितम् ॥ ६२ ॥

विभिन्दतेति ॥ त्वमापि अतिसुन्दरेण नक्तुल्याकरेणापि कृता नां जनि स्फुटमन्त-
कदूततोचितं मनदूततोचितं कृतं कृतम् । किदूतम्—आरोपितं विचक्षणाभिलाषास्तीक्ष्ण-
दृष्टेः

१ 'अथ ऐकमुक्त्यवसरं करोति' । पदुक्तम्—'अन्तर्ज्ञानेन दृष्टं दृष्टं परं योऽप्यनन्तरं विचक्षते ।
अर्थात् दमनिधानमस्तस्यैव च सौन्दर्यम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'दूतस्य वचनो
वचनस्य आदराद्' मुख्याय यथासाहित्यविद्याधरी । ३ 'अनादरसूचकमौनावाङ्मुख्यतरीर्यदि-
अकरुणाद् विचक्षणेति साभिप्रायम्' । ४ 'अनापम्याव-' इत्यारम्भा अध्यायस्यः साधुः । ५ 'अनवकर्मकाद्-'
इति न परस्मैपदम्, अपौ चित्तनक्तर्तृकत्वानात् अन्ध्यायस्य कर्तृत्वाद् । ६ 'अमुदत्तेव च दृष्टेः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

चाहुष्कृतिनीं दुष्कर्मकारिणीं मम श्रुतिं दिगिन्द्रा इन्द्रादिदिक्पालास्तेषां दुर्वाचिकानि दुष्टसंदेशवचनानि तद्रूपैः सूचिसंचयैः सूचिसङ्घैः कृत्वा विभिन्दता पीडयता । अत एव—प्रयात जीवामिव गतप्राणामिव मृतं पापिनं कर्णे सर्वत्र चाङ्गे सूचिसङ्घैर्यमदूतो यथा निष्ठुरं पीडयति । चतुर्णामपि दूतत्वाद्यमदूल्योचितमेव त्वया कृतमित्यर्थः । अतिमुन्दरस्य विशेषतो नलतुल्याकारस्य सौम्याकारस्य मां प्रत्यतिपीडाकारित्वमयुक्तमिति त्वयापीत्यपिना सूचितम् । अन्योऽपि बौद्धादिरदुष्कृतिनीं दोषलेशरहितां श्रेयोरूपां श्रुतिं वेदं दुष्टवचनैर्दूषयति । प्रयातो यातुमारब्धः, प्रशब्द आदिकर्मणि, तत्रैव निष्ठा ॥

उक्तमेवार्थं सोपस्करमाह—

त्वदास्यनिर्यन्मदलीकदुर्यशोमपीमयं सल्लिपिरूपभागिव ।

श्रुतिं ममाविश्य भवदुरक्षरं सृजत्यदः कीटवदुत्कटा रुजः ॥ ६३ ॥

त्वदास्येति ॥ अदः भवदुरक्षरं त्वयोक्तं दुष्टमक्षरं मम श्रुतिमाविश्य कीटवदुत्कटा दुःसहा रुजः पीडाः सृजति । किंभूतम्—तव आस्यान्निर्यन्निर्गच्छत् इन्द्रायनुरागहृषं मदलीकदुर्यशोरूपं मदीयमिध्यापयशोरूपं मपीमयं मपीप्रचुरं सत् भवत् । अत एव लिपिरूपभागिव लेखनस्वरूपं भजदिव । सती चासौ लिपिश्च तद्रूपभागो वा । कीटो यथा कर्णं प्रविश्य दुःसहां पीडां करोति । अन्यदप्यक्षरं मपीभाजननिर्यन्मपीलिखितं लिपिरूपं भवति ॥

तमालिरूचेऽथ विदर्भजेरिता प्रगाढमौनव्रतयैकया सखी ।

त्रपां समाराधयतीयमन्यया भवन्तमाह खरसज्ञया मया ॥ ६४ ॥

तमिति ॥ अथ विदर्भजेरिता भैमीप्रेरिता आलिः सखी तं ऊचे । हे दूत, इयं सखी भैमी प्रगाढमौनव्रतया दृढतरमौनलक्षणव्रतया एकया स्वस्य रसज्ञया जिह्वया त्रपां समाराधयति भजते, अन्यया मया मद्रूपया स्वस्य रसज्ञया जिह्वया, अथ च खरसं भैम्यनिलापविषयं जानत्या मया, कृत्वा भवन्तमाह । इयं लज्जावशात्स्वानिप्रायं त्वां साक्षात् बोधयति तस्मादेतत्प्रेरिता अहमेतदभिप्रायमेव ब्रवीमि तमाकर्णयेति भावः । मया लक्ष्म्या सह वर्तमानः तत्संबुद्धिः मम । आवन्तं भैमीविशेषणं वा । अन्योऽपि मौनी कांचिद्देवतामाराधयति ॥

किमाहेत्याह—

तमर्चितुं मद्भरणस्रजा नृपं स्वयंवरः संभविता परेद्यवि ।

ममासुभिर्गन्तुमनाः पुरःसरैस्तदन्तरायः पुनरेष वासरः ॥ ६५ ॥

तद्य विश्रम्य दयालुरेधि मे दिनं निनीषामि भवद्विलोकिनी ।

नखैः किलाख्यायि विलिख्य पक्षिणा तवैव रूपेण समः स मत्प्रियः ॥ ६६ ॥

१ 'अत्र रूपकोपमासमासोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकल्लोपमासंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'रूपकोत्प्रेक्षासंकीर्णयमुपमा' इति जीवातुः । ३ 'अत्र समासोक्तिद्वेपालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तमिति ॥ तदयेति । नन्दरपत्न्या नन्दोदवरणनधूकनालया कृत्वा तं नलनानां नृप-
चित्तं परेद्यवि श्वः स्वयंवरः सन्मग्नविता । एष वासरः पुनः तस्य स्वयंवरस्यान्तराया
विद्वत्पुत्रः । एतावानेव विलम्बोक्तिः । किंभूतः—पुरःसरैः एतद्विवक्षापूर्वेनेव गन्तुकमैः
नन बलुभिः प्राणैः सह गन्तुमना जिगलिषुः । तस्मान्मया इन्द्रादयो न वरीतव्या इति
भावः । अयं दिवसः कथं निर्विघ्नो यास्यतीति चिन्तया नम प्राणा अतिव्याकुलाः । यस्मात्
तत्तत्सादय विधम्य ने नन त्वं दयालुरेधि नव । तस्यैव स्थिते सति नम प्राणा अपि
स्थास्यन्तीत्यर्थः । नो चेन्न । तदेवाह—भवद्विलोकिनी भवन्तनवलोक्यन्ती सती वर्तमानं
दिनं निर्गोषाम्यतिवाहयितुमिच्छामि । तदवलोकनवशात्प्राणधारणात्त्वया नम कृपा कृता
भविष्यतीति भावः । परपुरुषविलोकेन कथं पातिमत्यं तवेत्यत आह । किं यस्मात्सतत्रिणा
राजहंसेन नलिनोदले नखैर्विलिख्य स नम प्रियो नलत्सवैव रूपेण समलुप्तः तादृशः
कुन्दर आख्यापि कथितः । तस्मात्तव नलकारत्वान्ननुष्यैव तदवलोकनान्नम प्राणधारणं
तद्दर्शनेन पातिमत्यक्षतिनेन नस्तीत्यर्थः । श्लोकद्वयनेकान्वयम् । अर्चितुम्, 'नीवादिक्त्या-
चते' रूपम् । 'सद्यःनलतरारि' इति परेद्यतीति साधुः । पुरःसरैः, 'पुरोप्रतोम्रेषु' इति टैः ॥

अयं स्थितौ तत्रापि कार्यं स्यादित्याह—

इशोर्द्वयी ते विधिनास्ति वञ्चिता मुखस्य लक्ष्मीं तव यन्न वीक्षते ।

असावपि श्वत्तादिमां नलानने विलोक्य साफल्यमुपैतु जन्मनः ॥ ६५ ॥

इशोरिति ॥ विधिना ब्रह्मणा दैवेन वा तव द्योः द्वयी नेत्रद्वयी वदित्वास्ति । कथम्—
यदस्मात् तवैवातिकुन्दरस्य मुखस्य लक्ष्मीं द्योनां न वीक्षते आत्मना साक्षादित्यर्थः ।
आदर्शादौ तु प्रतिबिम्बस्यैव दर्शनात् । तत्तत्सादयपि नेत्रद्वयी श्वो नलानने इमां तन्मु-
खयोनां विलोक्य जन्मनः साफल्यं कृतापन्नमुपैतु । कुन्दरवलुदर्शनेन नेत्रयोः साफल्यं
भवति तत्सादयत्र स्थिता श्वो नलमुखलक्ष्मीविलोकनान्नेत्रसाफल्यं भविष्यति । तन्मुखं
नलमुखतद्दर्शनेति भावः । अथ च अहमेव इमां नलानने दृष्ट्वा जन्मसाफल्यं लप्स्ये इति न,
किं त्वसावपि लप्सते इत्यपि दृष्टव्यः ॥

कारणान्तरमप्याह—

ममैव पाणौकरणेऽग्निसाक्षिकं प्रसङ्गसंपादितमङ्ग संगतम् ।

न हा सहाधीतिधृतः स्पृहा कथं तवार्यपुत्रीयमजर्जमर्जितुम् ॥ ६६ ॥

ममेति ॥ अङ्ग द्रव्यं, नम पाणौकरण एव विवाहसमय एव अग्निः साक्षी वल्लि-
मिसाक्षिकमनिसमं संगतं मैत्रम्, अर्थादनेन सह त्वया प्रसङ्गसंपादितमङ्गमवाप्तमर्जितं
स्यादिति शेषः । अन्वयार्थनार्थेनापि त्वयाद्यत्र स्थितेन अग्निसाक्षिके अग्निसाक्षिकत्वाद्दृष्टा
नलेन सह मैत्र्यापि संपादिता स्यात् । तदर्थमप्यत्र स्यादत्यन्तित्यर्थः । तदर्थमप्या नम
किं प्रयोजनमित्यत आह—हा खेदः । सहाधीतिधृतो लक्ष्म्या कुलक्षीलरूपादिना सहस्य
तव आर्यपुत्रीयं विदितकुलोत्पन्नसौख्येनसुखसंबन्धि अवयवं मैत्रमर्जितुं संपादयितुं स्पृहा-

१ 'अत्र पूर्वश्लोके सहोत्पत्तिरुक्तोत्तरव्यंकारः, उत्तरश्लोके जन्मसाफल्यमर्जितव्यंकारः' इति साहित्य-
विचार्यते । २ 'अत्र हेतुविधयोत्तरव्यंकारः' इति साहित्यविचार्यते ।

कामो हरनेनाभिजनितं तत्प्रतिदं भल । अभावरूपः पदार्थः किमपि कर्तुं न शक्नोति ।
कानस्त्वभावपक्षादन्यस्यापि किमपि कर्तुं न शक्नोति किं पुनः पतिव्रताया मनेति भावः ।
यः पुनः सरो भल, तत्किं वत्त्वलु इति वान्वयः ॥

मदनाधीनत्वे दोषमाह—

न्यवेशि रत्नत्रितये जिनेन यः स धर्मचिन्तामणिरुज्झितो यया ।

कपालिकोपानलभसनः कृते तदेव भल स्वकुले स्तुतं तथा ॥ ७१ ॥

न्यवेशीति ॥ जिनेन बुद्धेन यो धर्मचिन्तामणिः धनेरूपचिन्तामणिः सम्यग्दर्शन—

सम्यग्ज्ञान—सम्यक्चारित्र्यलक्षणे रत्नत्रितये न्यवेशि चारित्र्यशब्दवाच्यो यः प्रक्षिप्तः सः
सकलानिलापपूरकत्वात्पातित्रयलक्षणधनेरूपचिन्तामणिः यया स्त्रिया कपाली हरत्स्व
कोपलक्षणोऽनलोऽग्निः तस्य भसनः कानस्य कृते कामनिमित्तं उज्झितः परित्यक्तः, तथा
स्वकुले तद्भल एव स्तुतं वित्तारितम् । धनेत्यागो नाम स्वकुले भलप्रज्ञेपतुल्य इत्यर्थः ।
धनेद्रोहिणा द्रोहेनापि यो धर्मोऽज्ञाकृतः स मदनपीडितत्वेन यया परित्यज्यते, तथा
स्वकुलं सकलदुःखेन क्रियत इति मदननीला पातित्रयं परित्यज्यानीति दुराशां भा कथा
इति भावः । उन्मतेनापि भलार्थं चिन्तामणिर्न त्यज्यते, स यया त्यक्तः तथा स्ववंशे
भलैव क्षिप्तमिति युक्तम् । 'सङ्गृह्णन्मृताणि धनं धनेश्वरा जगुः' इति बौद्धतत्त्वान्ते
रत्नप्रयुक्तम् ॥

निपीय पीयूषरत्नसौरसौ गिरः स्वकंदर्पहुताशनाहुतीः ।

कृतान्तदूतं न तथा यथोदितं कृतान्तमेव स्वममन्यतादयम् ॥ ७२ ॥

निपीयेति ॥ असौ नलः पीयूषरत्नसौरस्यः पुत्र्योऽनृतरत्नोत्पन्नाः तद्वदतिनधुराः,
अत एव स्वस्य नलस्य कंदर्प एव हुताशनोऽग्नित्वस्य आहुतीरद्वीपिका गिरौ निपीय सादर-
नाकर्ण्य स्वनात्मानं तथा मैत्र्या यथा वेन प्रकारेणोदितमुक्तम् कृतान्तदूतं यमदूतं नमन्यत
किंतु अदयं निम्ह्यं स्वं कृतान्तं यमनेवानमन्यत । अनयोक्तं यमदूतत्वं त्वया प्रकटीकृतमिति,
तत्स्वल्पमुक्तम् । किंतु निर्दयतायम एवाहनेत्यनन्यत । माहशः कोऽपि निर्दयो नाल्तीति
खान्दानं निन्दितवानित्यर्थः । निर्दयं दूते कृतेषु इन्द्रादिधननुरागान्धलिध तत्तत्त्वात्फा-
नोदीपनत्वं युक्तम् । औरसीः उरसा निर्मिता इत्यर्थे 'उरसोऽन् च' इत्यनन्तान्तर्ये ॥

स निमग्नमर्मापि तदतिंकाकुभिः स्वदूतधर्माच्च विरन्तुमैहत ।

शनैरशंसन्निभृतं विनिश्चसन्विचित्रवाक्त्रिशिखाण्डनन्दनः ॥ ७३ ॥

स इति ॥ तदतिः तस्या व्यथा तथा व्यथा काकुभिर्नयःकयैः निमग्नमर्माप्युत्पन्नका-
नोऽपि स नलः स्वदूतधर्माच्च विरन्तुमैहत ऐच्छत् । शरीरोदात्तत्वात्स्वयमव परितुं नेच्छ-
दित्यर्थः । किं तर्हि प्रकारेणाह—निभृतं तथा न हातव्यमिति शुभं यथा तथा कामनोदित-
त्वाद्विनेयमुक्तम् शनैः पीडितत्वादेव मन्दमशंसदशेषत् । यतः—विचित्रवाचि नालानधर-
सहितेति ॥

१ 'अथ रूपकण्ठेऽसुप्तकलनादंशक' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथानुनामोऽन्धकार' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ रूपकण्ठेऽसुप्तकलनादंशक' इति साहित्यविद्याधरी ।

तिगुक्ताग्नियपे नित्रशिखिज्जनन्दनो वृद्धसतिः वृद्धसतिरिव । 'याचस्पतिवित्रशिखिज्जः'
इत्यमरः ॥

पूर्वसर्गे भैम्यां देवानुरागप्रतिपादनेन सामोक्त्या, अस्मिन्सर्गे 'अहो मनस्त्वाम्-' (१।३९)
इत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकेर्देवानुग्रहापनेन दानमुक्त्वा, यदि स्वमुद्गन्धुम्-' (१।४६) इत्यादि-
श्लोकचतुष्टयेन मेदं प्रदर्श्य मेददण्डौ प्रतिपादयितुं कृपायानुष्ठयज्ञो नल आह—

दिवो धवस्त्वां यदि कल्पशाखिनं कदापि याचेत निजाङ्गणालयम् ।

कथं भवेरस्य न जीवितेश्वरा न मोक्षयात्रः स हि भीरु भूरुहः ॥७३॥

दिव इत्यादि श्लोकचतुष्टयेन मेदः प्रतिपाद्यते । हे भैमि, दिवो धव इन्द्रः निजाङ्गणमेव
आलयः स्थानं यस्य एवंभूतं कल्पशाखिनं यदि चेत्कदापि त्वां भैमी मयं दातुमिति याचेत
तदा हे भीरु भयशीले, अहोन्द्रस्य जीवितेश्वरा प्राणेश्वरा कथं न भवेः । अमीष्टदः स्वामिना
न याचितः सदा संनिहितः सोऽस्मै त्वां दासत्येवेति भावः । हि यस्मात् स भूरुहः कल्प-
वृक्षः मोक्षां निष्कला यात्रा यस्य एवंभूतो न भवति याचितमवश्यं ददात्येव । 'निजाजिरा-
लयम्' इति वा पाठः । जीवितेश्वरेति समाप्तो दिनेश्वरवज्ज्ञेयः । भीरुः 'भियः कुक्कुनौ'
'ऊडुतः' इत्युद् ॥

शिखी विधाय त्वदवाप्तिकामनां स्वयंहुतस्वांशहविः स्वमूर्तिपु ।

कतुं विधत्ते यदि सार्वकामिकं कथं स मिथ्यास्तु विधिस्तु वैदिकः ॥

शिखीति ॥ शिखी वह्निः त्वदवाप्तिकामनां त्वत्प्राप्त्यभिलाषं विधाय स्वमूर्तिपु स्वावयवे-
प्राहवनीयादिषु स्वयमात्मनैव हुतम् 'अग्नये स्वाहा' इत्यादिमन्त्रेणान्यैर्यजमानैर्दत्तं स्वस्वांशभूतं
हविर्येन एवंविधः सन् सार्वकामिकं सर्वकामप्रयोजनकम् । सर्वकामदानारमित्यर्थः । कतुं
यदि विधत्ते स वैदिको विधिः तु पुनः मिथ्या असत्यः कथमस्तु । अन्येनानुष्ठितो यज्ञस्तस्मै
सर्वान्कामानन्ददाति, किं पुनर्वह्निनानुष्ठितः । तेन वहेस्त्वत्प्राप्तिर्भविष्यतीति भावः । सार्व-
कामिकम्, 'प्रयोजनम्' इति ठैन् ॥

सदा तदाशामधितिष्ठतः करं वरं प्रदातुं चलिताद्वलादपि ।

मुनेरगस्त्यावृणुते स धर्मराज्यदि त्वदाप्तिं भण तत्र का गतिः ॥७६॥

सदेति ॥ स धर्मराज यमः अगस्त्यान्मुनेः सकाशाद्भैमीं मया देहीति त्वदाप्तिं यदि
वृणुते तदा का गतिः कः प्रकारः भण वद । अपितु न कोऽपि । किंभूतात्—सदा तदाशां
यमदिशमधितिष्ठतः । तथा अत एव—वरममीष्टलक्षणं श्रेष्ठं करं राजप्राप्त्यभावं यमाय
प्रदातुं वलादपि स्वयमेव चलितात्प्रवृत्तात् । यमदिशि वसताऽस्मै राजभागोऽवश्यं देय इति
स्वयमेव विचार्य स्वयमेव दातुमांगतेन त्वां याचमानाय यमाय मुनित्वाद्यत्किंचिदातुं समर्थ-
नागस्त्येन लभवदं दातव्या । अगस्त्यानिवारकः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । त्वदाप्तिमपि वलाद्यदि
वृणुते इति वा । वलादपि वृणुते इति वा । तदाशाम्, 'अधिशीङ्-' इति कर्मवर्म् ॥

१ 'अत्र विभावनातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र रूप-
कालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नवनः सर्गः ।

कृतोः कृते जाग्रति वेत्ति कः कति प्रनोरपां वेत्ति कानधेनवः ।
त्वदर्थमेकानपि याचते स चेत्प्रचेतसः पाणिगतैव वतसे ॥ ७७ ॥

कृतोरिति ॥ हे नैले, कपां प्रनोर्वेत्तस्य वेदनेति कृतोः कृते यागइतिर्यं कृते कृते-
संस्कारकः कानधेनवो जाग्रति सन्दोति को वेत्ति । अपि विप्रसत्तया ताः कौश्र्ये न जाना-
तीत्यर्थः । ततः किमत्र आह—स वरुणः मैत्रो नद्यं दातव्येति त्वदर्थं । तस्य नद्ये एकानपि
येषां चते तर्हि प्रचेतसो वरुणस्य पाणिगतैव हस्तप्राप्तैव वतसे । तवया वतुषु नद्ये एको वर-
णापः, नान्यः प्रकरोऽस्तीति भावः ॥

इन्द्रमाह—

न संनिधात्री यदि विप्रसिद्धये पतिव्रता पत्न्युरनिच्छया शची ।
स एव राजन्नजयैशसात्कुतः परस्परस्सर्विदरः स्वयंवरः ॥ ७८ ॥

नेति ॥ शची इन्द्राग्नौ नतुरन्मत्तकत्वेऽपि पतिव्रता पत्न्युरनिच्छया स्वच्छवेन्द्रादरेण ।
इन्द्राग्न्यातिरेकेणैतत्पर्यः । विप्रसिद्धये यदि न संनिधात्री संनिहिता न भवेत् । मैत्रोत्सर्वरे
नमनाग्नयद्विभो भवत्विति । तर्हि स तव स्वयंवर एव राजन्नस्य त्वदर्थमन्योन्यस्वयंजुषस्य
राजसमुत्सव्यैशसात्कुतः परस्परस्सर्विदरः इत्युक्तः । पतः—परस्परान्योन्यं सर्विदः यत्र
वरयितारो राजानो यत्र । स्वयंवर एव न भविष्यति, नलप्राप्तितु कृतो निरस्येत्यर्थः ।
निदाहे सौम्याः संनिष्पन्, स्वयंवरे सप्या इतिदिदलैः ॥

तमेवार्थं तन्मयमहाह—

निजस्य वृत्तान्तमजानतां मिथो मुखस्य रोषात्पक्ष्यानि जल्पतः ।
नृत्यं स्निग्धघ्नकदण्डताण्डवं भुजाभुजि क्षोणिभुजां दिदृक्षते ॥ ७९ ॥

निजस्येति ॥ त्वं रोणिभुजां तदां भुजान्यां भुजान्यां प्रसिद्धं पुनं प्रवृत्तमिति भुजा-
भुजि भाततां उग्रतां अष्टवक्रता ये दण्डस्तेषां ताण्डवं वक्रतां क्षिपतां यथा तथा पुनं दि-
दिदृक्षते स्निग्धमिति । किमुक्ततां तदाह—रोषत मिथोऽप्येतेषां परस्परान् व्रतत आक्रोशं
उर्ध्वतो निजस्य स्त्रीस्य सुगत्य इत न्तं आराग्नयानतां कं प्रति किमहं प्रदीक्षीत्यविदुषम् ।
प्रपेय राजदुःखस्यैवार्थिनिव । न तु स्वयंवरार्थिनोत्यर्थः । तदांस्तिव्यवसायाच्छ्रवण-
द्वयं राजन्नजयैशसात्मेन भवेत्, न तु स्वयंवर इत्यर्थः । भुजाभुजि, 'जय' इत्येवमिति—'एत-
न्महादे' इत्येवमिति—'इत्येव' 'अन्येरावपि—' इति रीतिः । इत्येव विदुषांरिदु-
षांरभ्यमानम् । दिदृक्षते, 'अभुस्तुष्टां वक्र' इति तैत् ॥

अथार्थपन्थावकफूत्कृतिधर्मं जलेदुष्मा चेदुपुषापि नानकः ।

अलं नलः कर्तुमनशित्तक्षिकं विधि निराहं तव सारस्यक्षि कम् ८०

अपेति ॥ अग्नौऽग्निः यावत्तया पुन्येवतां सर्वसुखार्थं पुन्येव प्रवृत्तं विपन्नयापु-
र्येनम् तथा योर्ध्वेव योर्ध्वेव न तु बहुतां वक्रतामेव रीतिः भवेत् । पुन्येवति यत्त-

१ 'ननुमनेषां' इति साहित्यविद्वदपत्तिः । २ 'ननुमनेषां' इति साहित्यविद्वदपत्तिः ।
साहित्यविद्वदपत्तिः । ३ 'अथ' इति साहित्यविद्वदपत्तिः ।

तिर्युक्तवाग्विपये चित्रशिखण्डिनन्दनो बृहस्पतिः बृहस्पतिरिव । 'वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः'
इत्यमरः ॥

पूर्वसर्गे भैम्यां देवानुरागप्रतिपादनेन सामोक्त्वा, अस्मिन्सर्गे 'अहो मनस्त्वाम्-' (१।३९)
इत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैर्देवानुग्रहज्ञापनेन दानमुक्त्वा, यदि स्वमुद्वन्धुम्-' (१४६) इत्यादि-
श्लोकचतुष्केण भेदं प्रदर्श्य भेददण्डौ प्रतिपिपादयिषुत्पायचतुष्टयज्ञो नल आह—

दिवो धवस्त्वां यदि कल्पशाखिनं कदापि याचेत निजाङ्गणालयम् ।

कथं भवेरस्य न जीवितेश्वरा न मोघयाज्ञः स हि भीरु भूरुहः ॥७४॥

दिव इत्यादि श्लोकचतुष्टयेन भेदः प्रतिपाद्यते । हे भैमि, दिवो धव इन्द्रः निजाङ्गणमेव
आलयः स्थानं यस्य एवंभूतं कल्पशाखिनं यदि चेत्कदापि त्वां भैमी मह्यं दातव्येति याचेत
तदा हे भीरु भयशीले, अस्त्येन्द्रस्य जीवितेश्वरा प्राणेश्वरा कथं न भवेः । अभीष्टदः स्वामिना
च याचितः सदा संनिहितः सोऽस्मै त्वां दास्यत्येवेति भावः । हि यस्मात् स भूरुहः कल्प-
वृक्षः मोघां निष्फला याज्ञा यस्य एवंभूतो न भवति याचितमवश्यं ददात्येव । 'निजाङ्गि-
रालयम्' इति वा पाठः । जीवितेश्वरेति समासो दिनेश्वरवज्ज्ञेयः । भीरुः 'भियः कुलुकनौ'
'ऊडुतः' इत्युच् ॥

शिखी विधाय त्वदवाप्तिकामनां स्वयंहुतस्वांशहविः स्वमूर्तिषु ।

ऋतुं विधत्ते यदि सार्वकामिकं कथं स मिथ्यास्तु विधिस्तु वैदिकः ॥

शिखीति ॥ शिखी वह्निः त्वदवाप्तिकामनां त्वत्प्राप्त्यभिलाषं विधाय स्वमूर्तिषु स्वावयवे-
ष्वाहवनीयादिषु स्वयमात्मनैव हुतम् 'अग्नये स्वाहा' इत्यादिमन्त्रेणान्यैर्यजमानैर्दत्तं स्वस्वांशभूतं
हविर्येन एवंविधः सन् सार्वकामिकं सर्वकामप्रयोजनकम् । सर्वकामदातारमित्यर्थः । ऋतुं
यदि विधत्ते स वैदिको विधिः तु पुनः मिथ्या असत्यः कथमस्तु । अन्येनानुष्ठितो यज्ञस्तस्मै
सर्वान्कामानन्ददाति, किं पुनर्वह्निनानुष्ठितः । तेन बहेस्तत्प्राप्तिर्भविष्यतीति भावः । सार्व-
कामिकम्, 'प्रयोजनम्' इति ठैच् ॥

सदा तदाशामधितिष्ठतः करं वरं प्रदातुं चलिताद्वलादपि ।

मुनेरगस्त्यादृणुते स धर्मराज्यदि त्वदाप्तिं भण तत्र का गतिः ॥७५॥

सदेति ॥ स धर्मराज यमः अगस्त्यान्मुनेः सकाशाद्वैमी मह्यं देहीति स्वदाप्तिं यदि
वृणुते तदा का गतिः कः प्रकारः भण वद । अपितु न कोऽपि । किंभूतात्—सदा तदाशां
यमदिशमधितिष्ठतः । तथा अत एव—वरमभीष्टलक्षणं श्रेष्ठं करं राजग्राह्यभागं यमाय
प्रदातुं वलादपि स्वयमेव चलितात्प्रवृत्तात् । यमदिशि वसताऽस्मै राजभागोऽवश्यं देय इति
स्वयमेव विचार्य स्वयमेव दातुमागतेन त्वां याचमानाय यमाय मुनित्वाद्यर्हिकविदातुं समर्थ-
नागस्त्येन लमवश्यं दातव्या । अगस्त्यनिवारकः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । त्वदाप्तिमपि वलाद्यदि
वृणुते इति वा । वलादपि वृणुते इति वा । तदाशाम्, 'अधिशीङ्-' इति कर्मत्वम् ॥

- १ 'अत्र विभावनातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र काव्यलिङ्गालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काव्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र रूप-
कालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कृतोः कृते जाग्रति वेत्ति कः कति प्रभोरपां वेत्ति कामधेनवः ।
त्वदर्धमेकामपि याचते स चेत्प्रचेतसः पाणिगतैव वतसे ॥ ७७ ॥

कतोरिति ॥ हे भैमि, अपां प्रभोर्वरुणस्य वेदमनि कृतोः कृते चागहविरपं कति कति-
संख्याकाः कामधेनवो जाग्रति सन्तीति को वेत्ति । अपि त्वियत्तया ताः कोऽपि न जाना-
तोत्यर्थः । ततः किमत आह—स वरुणः भैमी नद्यं दातव्येति त्वर्थं तासु नद्ये एकामपि
चेद्याचते तर्हि प्रचेतसो वरुणस्य पाणिगतैव हस्तप्राप्तैव वनेने । नवया चतुर्षु नद्ये एको वर-
णीयः, नान्यः प्रकारोऽस्तीति भावः ॥

दण्डमाह—

न संनिधात्री यदि विप्रसिद्धये पतिव्रता पत्युरनिच्छया शची ।

स एव राजव्रजयैशसात्कृतः परस्परस्पर्धिदरः स्वयंदरः ॥ ७८ ॥

नेति ॥ शची इन्द्राणी भर्तुरन्यासकत्वेऽपि पतिव्रता पत्युरनिच्छया त्वरुतेन्द्राणादरेण ।
इन्द्राणाव्यतिरेकेणेत्यर्थः । विप्रसिद्धये यदि न संनिधात्री संनिहिता न भवेत् । भैमीस्वयंदरे
सन्तानागमाद्विशो भवत्विति । तर्हि स तव स्वयंदर एव राजव्रजस्य त्वदर्धमन्योत्वस्पर्धुक्कन
राजसमूहस्य वैशयात्कलहान्मरणादितोः पुनः क । यतः—परस्परमन्योत्वं स्पर्धितः यत्र
वरयिदारो राजानो यत्र । स्वयंदर एव न भविष्यति, नलप्रसिद्धिं दृष्टो गिरस्वयंदरः ।
द्विदहं गौर्पाः सांनिध्यम्, स्वयंदरे शच्या इतीतिहासः ॥

तमेवार्थं सप्रयदमाह—

निजस्य वृत्तान्तमजानतां मिथो मुखस्य रोषान्पुरुषानि जल्पतः ।

मृधे किमच्छद्वक्त्रदण्डताण्डवं भुजामुजि क्षोणिभुजां दिदृक्षते ॥ ७९ ॥

निजस्येति ॥ त्वं क्षोणिभुजां राज्ञां भुजान्मां भुजान्मां प्रहसिदं दुर्धं प्रवृत्तमिति भुजा-
मुजि भगतां उग्रपां वच्छत्रय ये दण्डस्तेषां ताण्डवं यस्यां क्रियाया यया तथा दुर्धं किं
दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छति । क्षिभुजां राजान्—रोषात् मिथोऽन्योन्यं परस्परानि जल्पत अर्थांशं
उभयो निजस्य स्त्रीयस्य मुखस्य वृत्तान्ते व्यापारमजानतां कं प्रति किमहं वदामीत्यविदुषम् ।
मानेन राजदुर्धर्षनाधिनेव त्वं, न तु स्वयंदराधिनीत्यर्थः । शचीसंनिधातामसाच्छत्र-
ताय राजव्रजवैशयमेव भवेत्, न तु स्वयंदर इत्यर्थः । भुजामुजि, 'तत्र वेगेदमिति' इति
गमये 'दृष्टुमिच्छति' इतीषि 'अन्येनमपि' इति ऊह्ये । इत्येव त्विन्द्राणां
वक्त्रदण्डमाह । दिदृक्षते, 'तदुच्छ्रित्यां तमः' इति ङे ॥

वापि' इति विधेः । श्रुतेः शोढस्य इति पक्षे इह भातुनिर्देशे । स्याद्य रणेन निर्गन्तुम्,
'तुनयोत्—' इति चतुर्था । रणेन आयो निर्गमनं नय भक्षारणेति वा ॥

अथोद्भ्रमन्ती रुदती गतक्षमा ससंभ्रमा तुतरतिः स्वालन्मतिः ।

व्यधातिप्रियप्राप्तिविधातनिश्चयान्मृदूनि दूना परिदेवितानि सा ॥८७॥

अथेति ॥ अथ सा भैमी मृदूनि श्रोतुः कृष्णोत्पादकानि परिदेवितानि विलापवचनानि
व्यधात् । किंभूता—प्रियस्य नलस्य प्राप्तेः विधातस्य मम नलप्राप्तिः सर्वथा न भवित्राति
निश्चयात् दूना दुःखिता । तथा—उद्भ्रमन्ती उन्मादयती । तथा—रुदती । तथा—गत
क्षमा सहनशक्तियस्याः सा । किमपि सोढुमसमर्था क्षणमपि जीवितुमसहा । तथा—संभ्र-
ममा अधुना मम जीवनं न स्यात्, दुःखरूपं वा भवेदिति भयसहिता । तथा—तुतरतिः
गतमुत्ता । तथा—स्वालन्ती किंकर्तव्यतामूढा गतिर्बुद्धिर्यस्याः सा । विप्रलम्भाद्यव्यथारसस्य
षोपकं वचनमुवाचेत्यर्थः ॥

त्वरस्य पञ्चेपुहुताशनात्मनस्तनुष्व मन्द्रस्मयं यशश्चयम् ।

विधे परेहाफलभक्षणव्रती पताय तृप्यन्नसुभिर्ममाफलैः ॥ ८८ ॥

त्वरस्येति ॥ हे अतिसंतापकत्वात्पञ्चेपुहुताशन कामाग्रे, त्वं त्वरस्य सवेगो भव ।
मां दग्ध्वा मन्द्रस्मयम् आत्मनो यशश्चयं कीर्तिसमूहं तनुष्व वित्तारय शीघ्रं नारय । ना
स्य पिपीड इति भावः । द्यौवधेन तव महद्यशो भविष्यतीति सोपहासम्, हे विधे धातः,
परस्य ईहा इच्छा तद्विषये यत् फलमभीष्टं तस्य भक्षणं अन्तरायकरणादनिष्पादनं तदेव
व्रतमस्यास्तीति पराभिलाषहनने प्रयत्नशीलत्वम् अथ नलप्राप्तेरभावादफलैर्व्ययैः ममासुभिः
तृप्यन्सन् पत (अधो गच्छ । नरकं याहीत्यर्थः । तव परफलभक्षणव्रतं न तु प्राणभक्षण-
व्रतम् एतद्व्रतलोपेन) पतितो भव । द्यौवधजनितात्पातकात्स्वर्गात्पतितो भवेत्लाकोशः ।
एतच्चानर्थकत्वात्प्रलौपहम् ॥

भृशं वियोगानलतप्यमान किं विलीयसे न त्वमयोमयं यदि ।

स्मरेषुभिर्भेद्य न वज्रमप्यसि ब्रवीषि न स्वान्त कथं न दीर्यसे ॥ ८९ ॥

भृशमिति ॥ हे भृशं सुतरां वियोगानलतप्यमान स्वान्त हृदय, त्वं यदि अयोमयं
लोहरूपं, तर्हि किं न विलीयसे द्रवीभवति । वह्निना भृशं तप्यमानं लोहं विलीयते त्वं
चेत्तत् तर्हि किमिति न विलीयसे, न च विलीयसे, तस्माल्लोहादपि लमतिकठिनमित्यर्थः ।
हे स्मरेषुभिर्भेद्य, त्वं वज्रमपि नासि । त्वं तु पुष्पयागेर्भेद्यत्वात्कथं न दीर्यसे न ब्रवीषि,
अपितु कथयेत्यर्थः । त्वं यदि वज्रमपि नासि तदा त्वं कथं न स्फुटति तस्माद्वज्रमेव
त्वमिति वा । दीर्यसे, कर्मकर्तारि तर्ह्ये ॥

विलम्बसे जीवित किं द्रव द्रुतं ज्वलत्यदस्ते हृदयं निकेतनम् ।

जहासि नाद्यापि मृषा सुखासिकामपूर्वमालस्यमिदं तवेदशम् ॥ ९० ॥

१ 'अत्र भैम्याः शृङ्गारसरसीत्वेन ग्रीष्मान्धुसरसीत्वेन च रूपणाद्रूपकालंकारः । तस्य ङेपोपमाभ्या-
मङ्गाभ्यां संकरः स्पष्टः' इति जीवानुः । २ 'अत्रानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्रातिशयोक्तिसमासोवत्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र निश्चयगर्भसंदेहालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

वापि' इति विधः । शुचेः शोकस्य इति पक्षे इक् धातुनिर्देशे । स्याय स्येण निर्गन्तुम्, 'तुमर्थात्-' इति चतुर्थी । स्येण आयो निर्गमनं तत्र वद्धादरयेति वा ॥

अथोद्गमन्ती रुदती गतक्षमा ससंभ्रमा लुत्तरतिः स्खलन्मतिः ।

व्यधात्प्रियप्राप्तिविधातनिश्चयान्मृदूनि दूना परिदेवितानि सा ॥ ८७ ॥

अथेति ॥ अथ सा भैमी मृदूनि श्रोतुः कर्णोत्पादकानि परिदेवितानि विलापवचनानि व्यधात् । किंभूता—प्रियस्य नलस्य प्राप्तेः विधातस्य मम नलप्राप्तिः सर्वथा न भवित्रोति निश्चयात् दूना दुःखिता । तथा—उद्गमन्ती उन्मादवती । तथा—रुदती । तथा—गता क्षमा सहनशक्तिर्यस्याः सा । किमपि सोढुमसमर्था क्षणमपि जीवितुमसहा । तथा—संभ्रमा अधुना मम जीवनं न स्यात्, दुःखरूपं वा भवेदिति भयसहिता । तथा—लुत्तरतिः गतसुखा । तथा—स्खलन्ती किंकर्तव्यतामूढा मतिर्बुद्धिर्यस्याः सा । विप्रलम्भाख्यभ्रतारसस्य पोषकं वचनमुवाचेत्यर्थः ॥

त्वरस्य पञ्चेपुहुताशनात्मनस्तनुष्व मद्भस्ममयं यशश्चयम् ।

विधे परेहाफलभक्षणव्रती पताय तृप्यन्नसुभिर्ममाफलैः ॥ ८८ ॥

त्वरस्वेति ॥ हे अतिसंतापकलात्पञ्चेपुहुताशन कामाग्रे, त्वं त्वरस्य सर्वगो भव । मां दग्ध्वा मद्भस्ममयम् आत्मनो यशश्चयं कीर्तिसमूहं तनुष्व विस्तारय शीघ्रं मारय । ना स्स पिपीड इति भावः । स्त्रीवधेन तव महद्यशो भविष्यतीति सोपहासम्, हे विधे धातः, परस्य ईहा इच्छा तद्विषये यत् फलमभीष्टं तस्य भक्षणं अन्तरायकरणादनिष्पादनं तदेव व्रतमस्यास्तीति पराभिलाषहनने प्रयत्नशीलस्त्वम् अद्य नलप्राप्तेरभावादफलैर्व्यर्थैः ममासुभिः तृप्यन्सन् पत (अधो गच्छ । नरकं याहीत्यर्थः । तव परफलभक्षणव्रतं न तु प्राणभक्षणव्रतम् एतद्व्रतलोपेन) पतितो भव । स्त्रीवधजनितात्पातकात्स्वर्गात्पतितो भवेत्लाकोशः । एतच्चानर्थकलात्प्रलौपहम् ॥

भृशं वियोगानलतप्यमान किं विलीयसे न त्वमयोमयं यदि ।

स्मरेषुभिर्मेघ न वज्रमप्यसि ब्रवीषि न स्वान्त कथं न दीर्यसे ॥ ८९ ॥

भृशमिति ॥ हे भृशं सुतरां वियोगानलतप्यमान स्वान्त हृदय, त्वं यदि अयोमयं लोहरूपं, तर्हि किं न विलीयसे ब्रवीष्यसि । वह्निना भृशं तप्यमानं लोहं विलीयते त्वं चेत्तत् तर्हि किमिति न विलीयसे, न च विलीयसे, तस्माल्लोहादपि लमतिकठिनमित्यर्थः । हे स्मरेषुभिर्मेघ, त्वं वज्रमपि नासि । त्वं तु पुष्पवाणैर्मेघत्वात्कथं न दीर्यसे न ब्रवीषि, अपितु कथयेत्यर्थः । त्वं यदि वज्रमपि नासि तदा त्वं कथं न स्फुटसि तस्माद्ब्रजमेव लमिति वा । दीर्यसे, कर्मकर्तारि तर्हि ॥

विलम्बसे जीवित किं द्रव द्रुतं ज्वलत्यदस्ते हृदयं निकेतनम् ।

जहासि नाद्यापि मृषा सुखासिकामपूर्वमालस्यमिदं तवेदशम् ॥ ९० ॥

१ 'अत्र भैम्याः शृङ्गारसरसीत्वेन ग्रीष्मान्सुरसरसीत्वेन च रूपणाद्रूपकालंकारः । तस्य रूपोपमाभ्यां मङ्गान्यां संकरः स्पष्टः' इति जीवानुः । २ 'अत्रानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिसमासोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र निश्चयगर्भसंदेहालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

विलम्बस इति ॥ हे जीवित जीव, किं विलम्बसे कालक्षेपं करोषि । अपि तु मा
कार्षीः । द्रुतं शीघ्रं द्रव गच्छ । अदः ते तव निवेदनं निवासस्थानं हृदयं ज्वलति मदना-
ग्निना दह्यते । अद्यापि गृहे दहमानेऽपि नृपा सुखासिकां सुखासनं निश्चिन्तत्वेनावस्थानं
न जहाति लज्जति । अपितु गृहज्वलनेऽपि सुखासनरूपमपूर्वं लोकोत्तरं तत्र इदमालस्यम् ।
अवलसोऽप्यन्यो गृहे दहमाने सुखासनं हित्वा पलाय्य गच्छति, त्वं तु ज्वलस्यपि गृहे
बहिर्न निर्गच्छति, अन्तरेव तिष्ठति, एतत्तत्र लोकोत्तरमाश्चर्यकार्यालस्यमेत्यर्थः । त्वयि
निर्गते मन पीडा न भवेत्, तस्माच्छीघ्रं निर्गच्छेति भावः । अस्मिन्, 'धात्वर्थनिर्देशो
ष्वुल् दक्ष्यः' इति ष्वुल् ॥

दृशौ नृपा पातकिनो मनोरथाः कथं पृथु वामपि विप्रलेभिरे ।

प्रियश्रियः प्रेक्षणादाति पातकं स्वमश्रुभिः क्षालयतं शतं सनाः ॥९१॥

दृशाविति ॥ हे दृशौ, पातकिनो लोकानां सर्वदा प्रतारकत्वात्पातकयुक्ताः मनोरथाः
पृथु अपि वां नृपालीकेन कथं विप्रलेभिरे दञ्चितवन्तः । युवयोर्नलोऽस्मानिः प्रदर्श्यत
इत्यमल्लनपातकोपेता वामपीडि वा । नृपा व्यर्था वां मनोरथा वा । अतिविशालयोःपि
युवयोर्लैः प्रतारणा कृतेलनुचितं कृतमित्यर्थः । विप्रलम्भकारणादपि तेषां पातकित्वम् ।
पातकी अवदयं परं प्रतारयति । अत्रोऽपि प्रतारयितुमर्हः किंपुनर्नहानिति, नलदर्शनयो-
ग्यत्वं च पृथु इत्यनेन सूचितम् । अपुलान्मनसो मनोरथैः प्रतारणा युक्ता, युवां तु पृथु,
अतः प्रतारणाऽनुचितेति वा । इदानीं युवां प्रियश्रियः नलशोभायाः प्रेक्षणादालोक्यविप्र-
कारि त्वं त्वयं सहजं पातकं मनोरथसंसर्गजनितं च शतं सनाः । नावर्ज्यमित्यर्थः ।
अश्रुभिः क्षालयतम् । नावर्ज्यपातकं तावन्नलदर्शनं नेति पातकं सर्वथा निराश्रुतमित्यर्थः ।
अन्यदपि नलिनमुदकेन क्षाल्यते, नलदर्शनं निना नावर्ज्यं रोदनमेव युवयोः प्रवृत्तमिति
भावः । नृपा निष्कारणं क्रीडादिना विना कथं विप्रलेभिरे, क्रीडायां विप्रलम्भो युक्त इति वा
योजनीयम् । शतं सनाः, अलन्तत्वेने द्वितीयौ ॥

प्रियं न मृत्युं न लभे त्वदीप्सितं तदेव न त्याग्य न यत्त्वमिच्छति ।

प्रियोगमेवेच्छ मनः प्रियेण मे तव प्रसादात् भवत्वत्तां मन ॥ ९२ ॥

प्रियमिति ॥ हे मनः, अहं त्वदीप्सितं प्रियं नलं न लभे, तदभावे त्वदीप्सितं मृत्युं
च न लभे । किमिति त्वं यन्मनोऽन्तर्हितमिच्छति तदेवेप्सितं मन न त्यात् । नैव भवेदिति
वा । तस्मात् त्वं प्रियेण नलेन सह मे प्रियोगमेव दृष्ट । एवं सति तव प्रसादान्नमस्मी
प्रियोगो न भवेत् । त्वं मनानिच्छति यत्प्रच्छति तत्तत्र भवेति । एवं सति प्रियोगमेवेच्छ
यथा स न भवेदिति तां प्रार्थये । अतः मन, 'सर्वायः प्रयत्नायाः' इति निरवयव-
निर्देशो नै ॥

न फाकुयाधैरतिमाननञ्जं प्रियस्तु पाये एवमे तु इक्षिणम् ।

दिशायि मञ्जुल किस्त्वयं तया प्रियो यया वैरविधिरेधावयिः ॥९३॥

१ 'नञ्ज' अतिमाननञ्ज' इति तादृशविधायि । २ 'नञ्ज' अतिमाननञ्ज' इति तादृशविधायि । ३ 'नञ्ज' अतिमाननञ्ज' इति तादृशविधायि । ४ 'नञ्ज' अतिमाननञ्ज' इति तादृशविधायि । ५ 'नञ्ज' अतिमाननञ्ज' इति तादृशविधायि । ६ 'नञ्ज' अतिमाननञ्ज' इति तादृशविधायि । ७ 'नञ्ज' अतिमाननञ्ज' इति तादृशविधायि । ८ 'नञ्ज' अतिमाननञ्ज' इति तादृशविधायि । ९ 'नञ्ज' अतिमाननञ्ज' इति तादृशविधायि । १० 'नञ्ज' अतिमाननञ्ज' इति तादृशविधायि ।

वापि' इति विद्मः । शुचेः शोकस्य इति पक्षे इक् वातुनिर्देशे । स्याद्य स्येण निर्गन्तुम्, 'तुमर्थात्-' इति चतुर्थी । स्येण आयो निर्गमनं तत्र वद्वादरयेति वा ॥

अथोद्भ्रमन्ती रुदती गतक्षमा ससंभ्रमा लुप्तरतिः स्वलन्मतिः ।

व्यधात्प्रियप्राप्तिविधातनिश्चयान्मृदूनि दूना परिदेवितानि सा ॥ ८७ ॥

अथेति ॥ अथ सा भैमी मृदूनि श्रोतुः कण्ठोत्पादकानि परिदेवितानि विलापवचनानि व्यधात् । किंभूता—प्रियस्य नलस्य प्राप्तेः विधातस्य मम नलप्राप्तिः सर्वथा न भवित्रोति निश्चयात् दूना दुःखिता । तथा—उद्भ्रमन्ती उन्मादवती । तथा—रुदती । तथा—गतक्षमा सहनशक्तिर्यस्याः सा । किमपि सोढुमसमर्था क्षणमपि जीवितुनसहा । तथा—ससंभ्रमा अधुना मम जीवनं न स्यात्, दुःखरूपं वा भवेदिति भयसहिता । तथा—लुप्तरतिः गतसुखा । तथा—स्वलन्ती किंकर्तव्यतामूढा मतिर्बुद्धिर्यस्याः सा । विप्रलम्भाद्यश्रुत्तारतस्य पोषकं वचनमुवाचेत्यर्थः ॥

त्वरस्व पञ्चेपुहुताशनात्मनस्तनुष्व मद्भस्ममयं यशश्चयम् ।

विधे परेहाफलभक्षणव्रती पताद्य तृप्यन्नसुभिर्ममाफलैः ॥ ८८ ॥

त्वरस्वेति ॥ हे अतिसंतापकलात्पञ्चेपुहुताशन कामाग्ने, त्वं त्वरस्व सर्वेणो नव । मां दग्धा मद्भस्ममयम् आत्मनो यशश्चयं कीर्तिसमूहं तनुष्व विस्तारय शीघ्रं मारय । मा स्म पिपीड इति भावः । स्त्रीवधेन तव महद्यशो भविष्यतीति सोपहासम्, हे विधे धातः, परस्य ईहा इच्छा तद्विषये यत् फलमभीष्टं तस्य भक्षणं अन्तरायकरणादनिष्पादनं तदेव व्रतमस्यास्तीति पराभिलाषहनने प्रयत्नशीलस्त्वम् अद्य नलप्राप्तेरभावादफलैर्व्यर्थैः ममाग्निः तृप्यन्तन् पत (अधो गच्छ । नरकं याहीत्यर्थः । तव परफलभक्षणव्रतं न तु प्राणभक्षणव्रतम् एतद्व्रतलोपेन) पतितो भव । स्त्रीवधजनितात्पातकात्स्वर्गात्पतितो भवेत्लाकोशः । एतच्चानर्थकत्वात्प्रलौपहम् ॥

भृशं वियोगानलतप्यमानं किं विलीयसे न त्वमयोमयं यदि ।

स्मरेपुभिर्मेघ न वज्रमप्यसि ब्रवीषि न स्वान्तं कथं न दीर्यसे ॥ ८९ ॥

भृशमिति ॥ हे भृशं सुतरां वियोगानलतप्यमानं स्वान्तं हृदय, त्वं यदि अयोमयं लोहलूपं, तर्हि किं न विलीयसे द्रवीभवसि । वज्रिना भृशं तप्यमानं लोहं विलीयते त्वं चेत्तत् तर्हि किमिति न विलीयसे, न च विलीयसे, तस्माद्लोहादपि क्षमतिकठिनमित्यर्थः । हे स्मरेपुभिर्मेघ, त्वं वज्रमपि नासि । त्वं तु पुष्पवाणैर्भेद्यत्वात्कथं न दीर्यसे न ब्रवीषि, अपितु कथयेत्यर्थः । त्वं यदि वज्रमपि नासि तदा त्वं कथं न स्फुटसि तस्माद्वज्रमेव क्षमिति वा । दीर्यसे, कमेकृतरि तद् ॥

विलम्बसे जीवितं किं द्रव द्रुतं ज्वलत्यदस्ते हृदयं निकेतनम् ।

जहासि नाद्यापि मृषा सुखासिकामपूर्वमालस्यमिदं तत्रेदृशम् ॥ ९० ॥

१ 'अत्र भैम्याः श्रुत्तारत्तरवोत्वेन व्रीष्मान्बुत्तरवोत्वेन च रूपगादृशकाङ्कारः । तस्य छेपोऽनान्या' नद्धान्यां तंकरः स्पष्ट' इति जीवानुः । २ 'अत्रानुप्रासोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र निश्चयवर्णनोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नेति ॥ द्विपत्सु विरहिवैरिषु चन्द्रादिषु मध्ये काकुवाभ्यैः दीनवचनैः कृत्वा अङ्गं कामं न याचे नार्थये । यतोऽतिवाममतिषुन्दरम्, अतिवक्रं च, अतिक्रान्ता वामाः त्रियो येन—स्त्रीवचनाकारिणं च । वैरिणामनेकत्वेऽप्यतिप्रगल्भत्वाद्वावेतो याचनयोग्यत्वेन संभावितौ कामो दक्षिणवायुश्च । तत्र याचने दक्षिणत्वमेवोपयोगि, न तु सौन्दर्यं, न च प्रतिकूलत्वम्, न च स्त्रीकृतयाज्ञायां स्त्रीवचनाकारित्वमिति वैयर्थ्यमिया कामो याचितुनयोग्यः । अथ च रतिवामा स्त्री यस्य । अथ च रतौ प्रीतौ वामं वक्रम् । विरहित्वात्प्रीतिविरोधिनमित्यर्थः । तस्मात्कामं नार्थये । तु पुनः किंतु दक्षिणं पवनं याचे । यतः—परच्छन्दानुवर्तिनमुदारं च सरलमृजुगामिनं च मलयानिलं दीनवचनैर्याचे । दानशीलोत्पन्नत्वात्परवचनकारित्वात्त्वयं दातृत्वाद्भुजुमार्गगामित्वात्पवित्रत्वाच्च मलयानिल एव याचितुं योग्य इत्यर्थः । अथ च अङ्गजः पुत्रोऽपि अतिवक्रो न याचितुनर्हः । द्विपन्नप्येतैर्गुणैर्दक्षिणो याचितुनर्हः । दक्षिणहस्तस्य दानार्हत्वाद्याचनयोग्यत्वम् वामहस्तस्य दानानर्हत्वाच्च याचनयोग्यत्वं यथा, तथा प्रहृत्येतेऽपि । याज्ञामाह—अयं मलयानिलो यथा दिशा प्रियो नलो लक्षितः यस्यां दिशि वर्तते, तथा दिशा उपलक्षितं तस्यां दिशि मद्भस्मापि किरतु क्षिपतु । दक्षिणानिलः कुण्डनपुष्प-दुत्तरस्यां वर्तमानां नलराजधानीं प्रति मद्भस्म नयतिवत्यर्थः । नरणानन्तरं मद्भस्मनो नल-संबन्धं कुर्विति मलयानिलं प्रार्थय इत्यर्थः । एतच्च कामेन कर्तुनशक्यम् । वैरो त्वद्रचनं कथं स करिष्यतीत्याशङ्क्याह—यतो वैरविधिवैरकरणं वधावधिर्मरणावधिः । वैरं नरणपर्यवसायि एतच्च कारणं सर्वत्र साधारणम् । दक्षिणत्वं लसाधारणमिति ज्ञेयम् । मद्भस्मनो नलदिवसं वन्दे सति मम धन्यत्वं स्यादिति भावः । दिशापीति यथास्थितैव वा योजना । ‘अङ्गजं रुधिरेशनङ्गकेशपुत्रमदेऽङ्गजः’ इति विश्वः ॥

अमूनि गच्छन्ति युगानि न क्षणः कियत्सहिष्ये न हि मृत्युरस्ति मे ।
न मां तु कान्तः स्फुटमन्तरुज्झिता न तं मनस्तच्च न कायवायवः ॥९॥

अमूनीति ॥ अमूनि क्षणरूपाणि युगानि गच्छन्ति, न त्वयं क्षणलक्षणः कालः । अमूनि युगानि दुःखरूपाणि गच्छन्ति, न क्षण उत्सवरूपाणि गच्छन्तीति वा । एक एव क्षणो बहुयुगरूपतया गच्छतीत्यर्थः । सोऽपि न गतो, वर्तते एवेति लटा सूचितम् । कथं युगरूप-त्वमित्याशङ्क्याह—कियत् किंपरिमाणं दुःखमहं सहिष्ये । अपितु तस्यावधिर्नास्तीत्यर्थः । नितावधि भविष्यतीत्यत आह—हि यस्मान्मे मृत्युर्नास्ति । ततश्च दुःखावधेरभावात्क्षण-युगरूपत्वं युक्तम् । मरणाभावः कथमित्यत आह—स्फुटं यस्मान्निश्चितं वा कान्तो नलः न्तः स्थूलशरीरमध्ये अहंशब्दवाच्यं मां नोज्झिता न त्यजति । मनः तं नलं न । प्राणाख्याः कायवायवः तच्च मनो न त्यजन्ति । एतावत्याः परम्पराया अविच्छेदे मरणं स्यादित्यर्थः । उज्झिता उज्झिष्यतीति वा ‘बुद्धीन्द्रियाणि खलु पञ्च तथाऽ-पराणि कर्मेन्द्रियाणि मनआदिचतुष्टयं च । प्राणादिपञ्चकमथो वियदादिकं च कामथ कर्मे च तमः पुनरष्टमी पूः ॥’ इति वचनाल्लिङ्गशरीरस्योपलक्षकं मनः । तथावल्लिङ्गशरीरम्, ताव-त्स्थूलशरीरं न त्यजति । जीवे ह्युत्क्रामतीन्द्रियाण्युत्क्रामन्ति, लिङ्गं चोत्क्रामति स्थूलशरीरं

१ ‘मन्नातिशयोक्त्यर्थान्तरन्यासालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

नेति ॥ द्विपत्सु विरहिवैरिषु चन्द्रादिषु नव्ये काकुवाक्यैः दीनवचनैः कृत्वा अज्ञं कामं न याचे नार्थये । यतोऽतिवाममतिमुन्दरम्, अतिवक्रं च, अतिक्रान्ता वामाः त्रियो येन—स्त्रीवचनाकारिणं च । वैरिणाननेकत्वेऽप्यतिप्रगल्भत्वाद्वावैतौ याचनयोग्यत्वेन संभविता कामो दक्षिणवायुश्च । तत्र याचने दक्षिणत्वमेवोपयोगि, न तु सौन्दर्यं, न च प्रतिकूलत्वम्, न च स्त्रीकृतयाज्ञायां स्त्रीवचनाकारित्वमिति वैयर्थ्यमिया कामो याचितुमयोग्यः । अथ च रतिवामा स्त्री यस्य । अथ च रतौ प्रीतौ वामं वक्रम् । विरहित्वात्प्रीतिविरोधिनमित्यर्थः । तस्मात्कामं नार्थये । तु पुनः किंतु दक्षिणं पवनं याचे । यतः—परच्छन्दानुवर्तिनमुदारं च सरलमृजुगामिनं च मलयानिलं दीनवचनैर्याचे । दानशीलोत्पन्नत्वात्परवचनकारित्वात्त्वयं दानुत्वाद्भुमार्गगामित्वात्पवित्रत्वाच्च मलयानिल एव याचितुं योग्य इत्यर्थः । अप च अज्ञजः पुत्रोऽपि अतिवक्रो न याचितुमर्हः । द्विपन्नप्येतैर्गुणैर्दक्षिणो याचितुमर्हः । दक्षिणहस्तस्य दानार्हत्वाद्याचनयोग्यत्वम् वामहस्तस्य दानानर्हत्वाच्च याचनयोग्यत्वं यथा, तथा मूत्रं तेऽपि । याज्ञात्माह—अयं मलयानिलो यया दिशा प्रियो नलो लक्षितः यस्यां दिशि वतते, तथा दिशा उपलक्षितं तस्यां दिशि मद्भस्मापि किरतु क्षिपतु । दक्षिणानिलः कुण्डिनपुरादुत्तरस्यां वर्तमानां नलराजधानीं प्रति मद्भस्म नयत्वित्यर्थः । नरणानन्तरं मद्भूलनो नल-संबन्धं कुर्वेति मलयानिलं प्रार्थय इत्यर्थः । एतच्च कामेन कर्तुमशक्यम् । वैतो त्वद्वचनं कथं स करिष्यतीत्याशङ्काह—यतो वैरविधिवैरकरणं वधावधिर्नरणावधिः । वैरं नरणपदवसायि एतच्च कारणं सर्वत्र साधारणम् । दक्षिणत्वं त्वसाधारणमिति ज्ञेयम् । मद्भूलनो नलदिक्त्वं वन्दे सति मम धन्यत्वं स्यादिति भावः । दिशापीति यथास्थितैव वा योजना । 'अज्ञं रुधिरंऽनज्ञकेशपुत्रमदेऽज्ञजः' इति विश्वः ॥

अमूनि गच्छन्ति युगानि न क्षणः कियत्सहिष्ये न हि मृत्युरस्ति मे ।
न मां तु कान्तः स्फुटमन्तरुज्झिता न तं मनस्तच्च न कायवायवः ॥९४॥

अमूनीति ॥ अमूनि क्षणरूपाणि युगानि गच्छन्ति, न त्वयं क्षणलक्षणः कालः । अमूनि युगानि दुःखरूपाणि गच्छन्ति, न क्षण उत्सवरूपाणि गच्छन्तीति वा । एक एव क्षणो बहुयुगरूपतया गच्छतीत्यर्थः । सोऽपि न गतो, वर्तते एवेति लया सूचितम् । कथं युगरूपत्वमित्याशङ्काह—कियत् किंपरिमाणं दुःखमहं सहिष्ये । अपितु तस्यावधिर्नास्तीत्यर्थः । जीवितावधि भविष्यतीत्यत आह—हि यस्मान्मे मृत्युर्नास्ति । ततश्च दुःखावधेरभावात्क्षणस्यापि युगरूपत्वं युक्तम् । नरणाभावः कथमित्यत आह—स्फुटं यस्मान्निश्चितं वा कान्तो नलः तु पुनरन्तः स्थूलशरीरमध्ये अहंशद्वाच्यं मां नोज्झिता न लज्जति । मनः तं नलं न लज्जति । प्राणाख्याः कायवायवः तच्च मनो न लज्जन्ति । एतावत्याः परम्पराया अवच्छेदे कथं मरणं स्यादित्यर्थः । उज्झिता उज्झिष्यतीति वा 'बुद्धीन्द्रियाणि खलु पञ्च तथाऽपराणि कर्मेन्द्रियाणि मनआदिचतुष्टयं च । प्राणादिपञ्चकनयो विषदादिकं च कामश्च कर्म च तमः पुनरर्था पृः ॥' इति वचनाल्लिङ्गशरीरस्योपलक्षकं मनः । तथावल्लिङ्गशरीरम्, तावत्स्थूलशरीरं न लज्जति । जीवे ह्युत्क्रमतीन्द्रियाण्युत्क्रामन्ति, लिङ्गे चोत्क्रामति स्थूलशरीरं

तदा तव दयोदयो भवेत् स मास्त्विति वेधसो वैधर्म्यमिति भावः । 'एकतानोऽनन्यवृत्तिः
इत्यमरः ॥

ममापि किं नो दयसे दयाघन त्वदङ्घ्रिमग्नं यदि वेत्थ मे मनः ।

निमज्जयन्संतमसे पराशयं विधिस्तु वाच्यः क तवागसः कथा ॥९८॥

ममेति ॥ हे दयाघन नल, त्वं मम मनो यदि त्वदङ्घ्रिमग्नं लचरणशरणं यदि वेत्थ
जानासि तर्हि ममापि किं नो दयसे ममाप्युपरि कृपां किं न करोपि । दयाघनत्वात्कुर्वित्यर्थः ।
कृपाऽकरणे तवापराधो नास्तीत्याह—तु पुनः परस्याशयमन्तःकरणं संतमसेऽज्ञाने निमज्जय-
न्नुडयन् विधिः दैवं वाच्य उपालब्धव्यः । तव आगसोऽपराधस्य कथा क । तवापराधो
नास्ति ममैवाद्यदृष्टं तथाविधमित्यर्थः । तवान्तःकरणं हंसनिषेधद्वारा मन दुःखबोधनमकुर्व-
न्त्रह्नैवोपालब्धव्यो, न तु त्वमित्यर्थे इति वा । मम, 'अधीनधे-' इति पठ्यो कर्मणि ।
संतमसम्, 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इत्यच् ॥

कथावशेषं तव सा कृते गतेत्युपैष्यति श्रोत्रपथं कथं न ते ।

दयाणुना मां समनुग्रहीष्यसे तदापि तावद्यदि नाथ नाधुना ॥ ९९ ॥

कथेति ॥ सा भैमी तव कृते कथावशेषं गता लघ्यनुरक्ता सती त्वत्प्राप्त्यभावाज्जन्मा-
न्तरेऽपि त्वत्प्राप्त्यर्थं मृतेति ते श्रोत्रपथं कथं नोपैष्यति । जनमुखात्त्वमपि श्रोष्यस्येव । सदा
श्रुतेऽपि किमित्यत आह—हे नाथ प्राणेश, यद्यप्यधुना मां नानुगृह्णासि तथापि तदापि
तस्मिन्नपि समये तावत् दयाणुना कृपालेशेन मां समनुग्रहीष्यसे । तावच्छब्दः संभावना-
याम् । सा मर्त्यं मृतेति तदा यद्वदिष्यति तेनैव कृपालेशेनाहं धन्या भविष्यामीति भावः ।
अन्योऽपि स्वामी स्वीयं पूर्वमननुगृह्णन्पि तदर्थं कष्टां दशां प्राप्तमनुगृह्णाति । अनुग्रहीष्यसे,
स्वरितेत्त्वात्तद्, 'ग्रहोऽलिटि-' इति दीर्घः ॥

ममादरीदं विदरीतुमान्तरं तदर्थिकल्पद्रुम किंचिदर्थये ।

भिदां हृदि द्वारमवाप्य मां स मे हतासुभिः प्राणसमः समं गमः १००

ममेति ॥ मम इदमान्तरं हृदयं विदरीतुं स्फुटितुं यस्मादादरि सादरम्, तत्तत्सात् हे
अर्थिनां कल्पद्रुम, अहं किंचिदर्थये याचे । कल्पवृक्षत्वात्त्वया तद्गतव्यमित्यर्थः । किं तदि-
त्याह—हृदि भिदां विदारणलक्षणं द्वारं मार्गमवाप्य मे हतैः विनष्टैः अथ च निष्फलैरसुभिः
प्राणैः समं सार्धं प्राणसमः प्राणप्रियः स त्वं सा गमः । प्राणा मद्ब्रूयाद्गच्छन्तु, त्वं
ना गमः । जन्मान्तरेऽपि मम त्वय्येवासक्त्या भवितव्यमिति त्वां प्रार्थय इति भावः ।
विदरीतुम्, 'वृतो वा' इति दीर्घः ॥

इति प्रियाकाकुभिस्त्रिपन्नपन्नभृशं दिगीशदूत्येन हृदि स्थिरीकृतः ।

नृपं स योगोऽपि वियोगमन्मथः क्षणं तमुज्जान्तमजीजनत्पुनः ॥१०१॥

इतीति ॥ दिगीशानां दूत्येन हृदि अस्थिरोऽप्येतावत्कालपर्यन्तं स्थिरीकृतः स दर्शन-

१ 'अत्र च्चेकानुप्रासालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिसममलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्चेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'मैव मे' इति
जीवानुसुखावबोधोपासंमतः पाठः । ५ 'अत्र हेतुरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

लक्षणे योगे सत्यपि भैरीविषयो नलस्य वियोगनन्मयः इति पूर्वोक्तैः प्रियायाः काकुभिर्दान-
वचनैः कृत्वा भृशमुन्मिषन्नतितरासुदुःखः सन् क्षणं तं नृपं पुनरुद्भ्रान्तमतिशयेन भ्रान्तमजीज-
नश्चकार । पूर्वमनेकवारं भ्रान्तः कृत एवेति पुनःशब्दार्थः । उन्मादवशात्सोऽपि प्रलयति
स्मेति भावः । संनिहितामपि भैरीं नाजानादित्यपि ॥

पूर्वमेवार्थं सोपस्कारमाह—

महेन्द्रद्वयादि समस्तमात्मनस्ततः स विस्मृत्य मनोरथस्थितः ।

क्रियाः प्रियाया ललितैः करम्बिता वितर्कयन्वित्थमलीकमालपत् १०२

महेन्द्रेति ॥ स नलः ततोऽनन्तरम् आत्मनः समस्तं महेन्द्रद्व्यादि स्वकर्तृकानिःश्रुत्यं
आदिगन्धद्वह्यादिद्वयं विस्तृत्य पूर्वं विप्रलम्भावस्थायां मनोरथस्मिन्मनोरथकल्पितैः
ललितविलासैः कान्धिता निधिताः प्रियाया नैन्याः क्रिया विलापचेष्टा वितर्कवचनान्प्रका-
रेण तर्कयन्तभावयन् इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेणालोकमयुद्धिपूर्वं आलपद्वयोचत् । उन्माद-
शात्प्रणयकलहादि संभावयन्मनो प्रति प्रलयति स्मेति भावः ॥

अयि प्रिये कस्य कृते विलप्यते विलिप्यते हा मुखमश्रुदिन्दुभिः ।

पुरस्त्वयालोकि नमन्नयं न किं तिरश्चलह्योचनलीलया नलः ॥ १०३ ॥

अयीति ॥ अयि प्रिये, कस्य हृते क्षिप्तं तदा विलम्पते । अश्रुचिन्दुभिः क्षुब्धैः
करैर्वा मुखं विलम्पते व्याप्यते । हा कष्टम् । अनक्षलनेतृणां कार्यास्त्रयार्थः । तिरश्चान्ता
सदा कटाक्षावलोकनान्धातेन वक्रगान्तिना लोचनलोला दया एवभूतया तदा पुरोऽयं नम-
स्त्वचरणशरणीभवन् अयं नलो नालोकि क्षिप्ति प्रश्नः । लोचनयोर्ललाया विद्यमाने कटा-
क्षेणेति वा । रोदनदशात्त्रायेन त्वदाहं न ज्ञातः क्षिप्तित्रयः । प्रत्यक्षदृष्टं परित्यज्य चरण-
तितं नानवलोकनेनसुगृह्य । रोदनं ना कार्यास्त्रयं नावः । अत्र कुम्भितत्वादेव रोदनं
नेत्रयोर्वक्रगान्तिर्त्वं च ॥

चकास्ति बिन्दुच्युतकातिचातुरो यनाद्यबिन्दुन्यतिकेतवाचय ।

नसारत्तायाश्च ससारमात्मना तनोपि संसारनसंशयं यतः ॥ १०४ ॥

चकास्तीति ॥ पना येऽपुविन्दवः तेषां दृष्टिश्चक्षुषं तस्य चैवदायाकतत्र विन्दुच्युतदा-
 ख्यस्य शब्दशब्दभारविषयस्य विषयावतिवातुरी नहतो वातुरी चकास्ति । विन्दुच्युतदाख्यमन-
 कारं सम्बन्धनाति । अथ च विन्दुलां च्युतेन च्युतकम्, तद्विषयतिवातुरी दनाच्यु-
 त्पुत्रिकेपाच्योभव । तादृशी चापि सम्बन्धलीके रोदितुं न जानातुल्यः । तदेवाह—हे
 नमोरास्यदनाच्योभवे । अथैव तारि च्योदिके च्योरेवामुवे यथिनी नेत्रे दत्ताच्योच्युद-
 यतः कारपात्यं अथरायं निविद्यं चकारं चकले चयदानना चकारं दत्तोपि । विन्दोरदुत्ता-
 रस्य च्यवनच्युद्विना चातुल्यस्य चकारस्य चकारच्यवनच्युतारद्विचं कथं च्यु च्यवन-
 त्यः । अथ च—जानना चकारं च्येष्टरच्युतचित्तिं करोषि । अजिन्मचारे चकारं च्यु

१. 'अथ हेतुत्वमसि' इति साहित्यविद्याधरी । २. 'निरुक्तम्' इति शब्दार्थ-
विद्याधरीसंज्ञाः कृतम् । ३. 'अथ शब्दोक्तमसि' इति साहित्यविद्याधरी ।
४. 'अथ शब्दोक्तमसि' इति साहित्यविद्याधरी ।

कुशला नास्तीत्यलीकरोदनं कर्तुं त्वमेव जानासि नान्येत्यर्थः । अलीकरोदनेऽप्यतितरां शोभस इत्यर्थः । अनुस्वारच्यवनाद्यत्रार्थान्तरप्रतीतिः तद्विन्दुच्युतकम् । 'कान्तो नयनानन्दी बाले दुःखेन भवति तदा' इति तदुदाहरणम् । च्युतम्, 'नपुंसके भावे क्तः' स्त्राथे कर्त्तुं ॥

अपास्तपाथोरुहि शायितं करे करोपि लीलाकमलं किमाननम् ।

तनोपि हारं कियदक्षुणः स्रवैरदोपनिर्वासितभूपणे हृदि ॥ १०५ ॥

अपास्तेति ॥ अपास्तं विरहवशात्त्यक्तं पाथोरुद् लीलाकमलं येन एवंविधे करे शायितं चिन्तावशात्स्थापितमाननं लीलाकमलं किमिति करोपि । मुखमेव लीलाकमलस्थाने जातमित्यर्थः । तन्मा कुरु, लीलाकमलं गृहाण, चिन्तां मा कार्षीरिति भावः । तथा—अदोपाणि त्रासादिदोषरहितानि, अथ च अपराधेन विनैव विरहवशान्निर्वासितानि भूपणानि मुक्ताहारादीनि येन तादृशे हृदि अक्षुणः स्रवैरक्षुविन्दुभिः कियत्किंपरिमाणं कियन्तं कालं च हारं मुक्ताहारं तनोपि । अपि तु मा स्म तानीः । अक्षुविन्दवो हारस्थाने भवन्तीत्यर्थः । तन्मा कुरु, भूपणान्यङ्गीकुरु । रोदनं मा कार्षीरिति भावः । अन्यत्र सापराधो निर्वासित इति दृष्टम् । कियत्, क्रियाविशेषणम् ॥

दशोरमङ्गल्यमिदं मिलज्जलं करेण तावत्परिमार्जयामि ते ।

अथापराधं भवदङ्घ्रिपङ्कजद्वयीरजोभिः सममात्ममौलिना ॥ १०६ ॥

दशोरिति ॥ हे भैमि, अहं तावत्प्रथमतः करेण कृत्वा ते तव दशोर्नेत्रयोः मिलत्संवद्धं निरन्तरं गलत् इदममङ्गल्यमशुभरूपं जलं वाष्पं परिमार्जयामि । प्रोच्छामीत्यर्थः । अथ पश्चाद्भवत्या अङ्घ्रिपङ्कजद्वयाः रजोभिः समं सह आत्ममौलिना स्वमस्तकेन स्वीयमपराधमपि प्रोच्छामि । मत्कृतादपराधाद्यदि रोदिपि, तर्ह्यमङ्गल्यं रोदनमादावपनेष्यामि पश्चान्मस्तके तव चरणरजो यावद्गति तावत्तव चरणौ शरणं प्रविश्यापराधमपनेष्यामि । प्रसन्ना भवेति भावः । मङ्गल्यम्, अर्हार्थे यत् । परिमार्जयामि, वर्तमानसामीप्ये लैट् ॥

मम त्वदच्छाङ्घ्रिनखामृतद्युतेः किरीटमाणिक्यमयूखमञ्जरी ।

उपासनामस्य करोतु रोहिणी त्यज त्यजाकारणरोपणे रूपम् ॥ १०७ ॥

ममेति ॥ हे भैमि, मम रोहिणी रक्तवर्णा किरीटमाणिक्यमयूखानां मञ्जरीतुल्या दीर्घाकारा दीप्तिरस्य पुरोवर्तिनः तवाङ्घ्रिनखलक्षणस्यामृतद्युतेश्चन्द्रस्योपासनां सेवां करोतु । हे निष्कारणं रुध्यसीत्यकारणरोपणे भैमि, रोपं त्यज त्यज । सदाहं त्वचरणसेवकोऽस्मि । कोपं मुञ्च मुञ्चेति भावः । सौम्यस्य सेवा कर्तुं शक्या, न तु रोपणस्य । चन्द्रप्रिया रोहिणी तारका चन्द्रं सेवते, समीपवर्तिनी च भवतीत्युचितमेव । रोहिणी, 'वर्णादनुदात्तात्' इति

१ 'अत्रानुप्रासापहृत्यतिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र कैतवशब्देनावुबिन्दुच्युतेस्तादृश्यापह्वेन वर्णात्मकविन्दुच्युतकत्वारोपादपह्वमेदः । तदुपजीवनेन ससारमिति श्लिष्टपदोपात्तप्रागुक्तार्थद्वयाभेदाध्यवसायेन विन्दुच्युतकाख्यकार्यकारणोत्प्रेक्षणाच्छेषमूला सापह्ववोत्प्रेक्षा साच 'असंशयम्' इति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या' इति जीवानुः । २ 'अत्रातिशयोक्तिश्लेषालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र सदोक्तिरूपकतुल्ययोगितालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

मीनचरो । लज लजेति चित्रणे, 'मिलवन्मयोः' इति द्विलजिः । रोदने 'ह्रस्वमन्वयेन्दय'
इति लृङ् ॥

ततोऽपि मानं नयि चेन्ननागपि त्वयि श्रये तद्बहुना ननागतः ।

विनम्य वक्त्रं यदि वर्तसे क्षियन्नानानि ते क्षण्डि तदा पद्माययि ॥२०८॥

ततोपीति ॥ त्वं नपि ननापि अल्पनपि नानं येनतोपि तत्तर्हि आगतो नन्वः सन्
अहं तपि बहुमानं नरतो पूजां ननापनयनार्थं प्रये कुर्वे । 'योनोर्नान्प्रकृतः कोनो ननोऽ-
न्यतज्जिनि प्रिये' इति । हे चण्डि कोपने, रोषवशादहं किमप्यनयेद विनम्य त्वोत्तर
यदि चेद्वर्तते, तदा तर्हि ते तव पदावधि चरणपर्यन्तं नमस्ति दण्डवत्समकारेण रोषतो-
नपनेष्यति । बहुना नानेन अल्पनानं, बहुना नननेन च त्वं नमनपनेन्यासीति वचनः ।
विनम्य विनमयेत्यननोविनम्यर्थे द्रष्टव्यम् ॥

प्रभुत्वभूतानुगृहाण वा न वा प्रणाममात्रादिगतेऽपि सः प्रभुः ।

क. पाचतां कल्पलतासि नां प्रति क. दृष्टिद्वारे तत्र पञ्चमुद्रिता ॥ ६५९ ॥

[illegible]

सरेपुनाथं तहसं नृपुः कथं तदि द्रष्टव्यः नृपसंजुगे नमः ।

निपत्य वैतारिण्यैतन्नख्यं वा प्रजगति दद्यात् त्रिमुखांश्चलिष्यन् ॥५॥

[illegible]

सिंहल संन्यास मठाला इत्यादिभिः सिंहलदेश्यैः भूतः ।

अपाङ्गुरव्यासविधिं च हेल्लया प्रोक्तं तस्मिन् समं कर्तव्यं ॥ १३॥

[illegible]

स्मिनस्येति ॥ हे भैमि, त्वं मम प्राप्तेन स्मिनस्योपद्रामस्य कणान्तेशान्तं भा-
वय धन्यान्कुरु । तथा—भुवेऽनलं पन्नं विष्णु विलासेन नलं विधेहि । तथा—अन-
तरथायाः नेत्रप्रान्तमार्गस्य पथिकी निवचामि ॥ एष न प्रमथ प्रमथोभूय हेलया विलसे-
ममोपरि संभेदि । स्मिन्नचलनरूपेः प्रमथ मम ममकम कृपकटाक्षविलोकयेति भावः
पथिकीम्, 'पथः एकन्' पितृवाजोप ॥ 'उपपरिपथ' उच्यतमर्थेनादुपरियोगे 'पथ' इति
सार्थ- इति ममेति पेशो ॥

समापय प्रावृषमन्नुविप्रुणां स्मिनेन विश्राणय कौमुदीमुदः ।

दृशावितः खेलतु खञ्जनद्वयी विकामि पङ्कुरुहमस्तु ते मुखम् ॥१२॥

समापयेति ॥ त्वं अविच्छिन्नतत्त्वात्स्मिन्नुविप्रुप ममविन्दनं प्रावृष समापय । त-
अत्युज्ज्वलत्वादत्ताहादकन्वाय स्मिनेन कौमुदीमुदः पङ्कुरुहमस्तु ते मुखम् ॥
वितर । तथा—अतिचलन्त्वावनाकम्पनं न दृशावितः खञ्जनद्वयी मलक्षणेऽस्मिन्
खेलतु ममोपरि क्रीडतु । तथा—लक्ष्मणमस्तु ते मुखम् ॥ विकामि विकस्त्र प-
रुहं कमलमस्तु भवतु । रोदनं त्यक्त्वा प्रमत्ता भवन् स्मिन्पतेः कटाक्षविलोकनपूर्व किं
ब्रूहीति भावः । प्रावृषि गतायां शरदि कौमुदीमुदः खञ्जनकटाक्ष कनकचक्रमथ भवति ॥

सुधारसोद्वेलनकेलिमक्षरस्त्रजा मृजान्तर्मम कर्णकूपयोः ।

दृशौ मदीये मदिराक्षि कारय स्मिनश्रिया पायसपारणाविधिम् ॥१३॥

सुधेति ॥ हे भैमि, मम कर्णकूपयोरन्तर्मध्येऽक्षरस्त्रजा वर्णमालयां कक्षयस्त्र-
कृत्वा सुधारसस्यामृतरसस्योद्वेलना निर्मेर्यादा या केलिः क्रीडा तां मृज रचय अस्मिन्
समस्तपुष्पौ मम कर्णौ विधेहि । किमपि ब्रूहीति भावः । कूपशब्दोऽत्र जलजयाभिप्राय-
स्य इत्यादौ स्वादूदकेन यथा तीरमतिक्रम्यते तथा क्रीडा क्रियत इति चोक्तिः । म-
मोपरि दृशौ दृग्मादजनके अक्षिणी यस्यास्तत्संवद्भिर्दृष्टौ मदिराक्षि, मदीये दृशौ स्वादूदया

वेत्यर्थः । अङ्गापेक्षयाघोचनस्य निरुद्धत्वात्, तत्र चातिप्रियत्वान्ननाह एवोपवेशनयोग्य इति भावः । अङ्ग भो ! अहं इत्येतद्भ्रमादुन्मादवशादालम् । त्वया नृप्यतां क्षम्यताम् । यतः नम उरोविना कतमत् अङ्गं तव आसनं भवितुं योग्यम्, अपि तु न किमपि । अङ्गापेक्षयापि वक्षस उरुद्धत्वात्त्रैवोपविश्यतामिति भावः । भ्रमात्कृतोऽपराधः क्षन्तुनर्हः । अङ्गेति कोमलान्त्रये । 'भ्रमाद्भ्रमात्' इति च पाठः । न न, भ्रमाद्भ्रमाद्, इति च संत्रने द्विरङ्गिः ॥

अधीतपञ्चाशुगवाणवञ्चने स्थिता मदन्तर्बहिरेपि चेदुरः ।

स्तराशुगेभ्यो हृदयं विमेतु न प्रविश्य तत्त्वन्मयसंपुटे मम ॥ ११५ ॥

अधीतेति ॥ हे कामपीडाया अदर्शनादघोताभ्यस्ता पञ्चाशुगस्य कामस्य बाणवचना यथा तत्संबुद्धिः, मदन्तः नन्ननति स्थिता त्वं बहिर्दङ्गेऽपि उरश्चेदपि प्राप्नोषि तत् तर्हि कृतमदनबाणवचनायास्तबोभयत्र वर्तमानत्वात्त्वन्मयसंपुटे तद्रूपे संपुटे नम हृदयं प्रविश्य स्तराशुगेभ्यो न विमेतु । चिरकालं ननति स्थितापि हृदयं बहिर्धेदादिज्ञति तर्हि त्वदादिज्ञ-नवशान्नम कामज्वरोऽपि शान्तिमुपैष्यतीति भावः ॥

परिष्वजस्त्वानवकाशवाणता स्तरस्य लगे हृदयद्वयेऽस्तु नौ ।

दृढा नम त्वत्कुचयोः कठोरयोस्त्वस्तदीयं परिचारिकोचिता ॥ ११६ ॥

परीति ॥ हे मैमि, त्वं नां परिष्वजस्त्वाल्लिङ्ग । किमिति—नौ वावयोः गाढालिङ्गनव-शान्तिरन्तरं निधो लगे मिलिते हृदयद्वये येष्वे स्तरस्य अनवकाशवाणता निरवकाशानागत-नत्तु । निविडसंलगे वस्तुद्वये हृदयकाशलेषोऽपि न लभ्यत इत्यर्थः । नम दृढातिक्ठोरा विशाढा चयनुरस्तदी वक्षस्तदी कठोरयोस्त्वत्कुचयोः परिचारिका चेवाकर्त्रां तनुचिता । तुल्ययोरेव सेव्यसेवकभावो षट् इत्यर्थः । आलिङ्गनयोग्यत्वेनैव सूचितम् । द्वयोरपि यथा कामपीडा न भवति तथा विषेयम् । गाढालिङ्गनं देहीति भावः । परिष्वजस्त्विति, 'परिनिविन्दः—' इति पत्वम् ॥

तवाधराय स्पृहयामि यन्मधुस्रवैः ध्रुवःसाक्षिकनाक्षिका गिरः ।

अधिलकास्तु स्तनयोस्तनोतु ते ममेन्दुलेखाभ्युदयाद्भुतं नखः ॥ ११७ ॥

तवेति ॥ हे मैमि, अहं तव तस्मै अधराय स्पृहयामि तदीयनधरननिलयानि । तव गिरः यन्मधुस्रवैर्वाधराय मधुविहारीः कृत्वा ध्रुवी कर्णौ साक्षिणौ यस्य तत् ध्रुवःसाक्षिकं तादृशं नाक्षिकं मधु दातु एवंभूताः सन्ति । ओष्ठसामुद्ररूपत्वात्तदुपमा कल्प्यः कर्णयोरनु-तरूपा भवन्तीत्यर्थः । तथा—नम नखः ते स्तनयोरधिलकाभ्युदयोर्दन्तयोर्दन्तुलेखाया अन्तु-दय उदयस्तेन यदद्भुतमाधर्यं तत् तनोतु करोतु । नखस्तस्मादधिलकायन्द्रकलाकारत्वात् स्तनयत्र बग्नदलोदितेति तस्मादेतुर्दिग्दर्शनमित्यर्थः । ओष्ठाननखदन्तेश्चरुर्नोति भवः । अधिलकाति स्तनयोर्दयसैवत्वायन्द्रकलापात्त्रयोदयात्कलोदयस्तेनैव रक्तं भवति । अधराय, 'स्पृहेतोऽस्तिः' इति संप्रदानत्वम् ॥

स्मितस्येति ॥ हे भैमि, त्वं सूत्रणा ओष्ठप्रान्तेन स्मितस्येपद्मास्य कणान्लेखान्संभावय धन्यान्कुरु । तथा—भ्रुवोऽञ्चलं प्रान्तं लीलया विलासेन चलं विधेहि । तथा—अपाङ्गरथ्यायाः नेत्रप्रान्तमार्गस्य पथिकीं नित्यचारीणीं दृशं च प्रसद्य प्रसन्नीभूय हेलया विलासेन ममोपरि संधेहि । स्मितभ्रूचलनरूपैः प्रसद्य मां सविकासं कृपाकटाक्षैर्विलोकयेति भावः । पथिकीम्, 'पथः षक्न्' पित्वान्डीप् । 'उपयुं परिष्ठात्' इत्यतसर्थत्वादुपरियोगे 'पञ्चत-सर्थः—' इति ममेति षष्ठी ॥

समापय प्रावृषमन्तुविप्रुपां स्मितेन विश्राणय कौमुदीमुदः ।

दशावितः खेलतु खञ्जनद्वयी विकासि पङ्केरुहमस्तु ते मुखम् ॥११२॥

समापयेति ॥ त्वं अविच्छिन्नस्रावित्वादन्तुविप्रुपामन्तुविन्दूनां प्रावृषं समापय । तथा अत्युज्ज्वलत्वादत्याहादकत्वाच्च स्मितेन कौमुदीमुदः चन्द्रिकासंघन्धिनो हृषान्विश्राणय मह्यं पितर । तथा—अतिचञ्चलत्वात्खञ्जनाकारत्वाच्च दशावेव खञ्जनद्वयी इतो मल्लक्षणेऽस्तिञ्जने खेलतु ममोपरि क्रीडतु । तथा—लक्ष्मीस्थानत्वाद्वर्तुलत्वाच्च ते मुखं विकासि विकखरं पङ्केरुहं कमलमस्तु भवतु । रोदनं त्यक्त्वा प्रसन्ना भूत्वा स्मितपूर्वकटाक्षविलोकनपूर्वं किञ्चिद्ब्रूहीति भावः । प्रावृषि गतायां शरदि कौमुदीमुदः खञ्जनक्रीडा कमलविकासश्च भवति ॥

सुधारसोद्वेलनकेलिमक्षरस्रजा सृजान्तर्मम कर्णकूपयोः ।

दशौ मदीये मदिराक्षि कारय स्मितश्रिया पायसपारणाविधिम् ॥११३॥

सुधेति ॥ हे भैमि, मम कर्णकूपयोरन्तर्मध्येऽक्षरस्रजा वर्णमालया वाक्यरचनया कृत्वा सुधारसस्यामृतरससोद्वेलना निर्मेयांदा या केलिः क्रीडा तां सृज रचय अतिमधुर-वागमृतपूर्णं मम कर्णौ विधेहि । किमपि ब्रूहीति भावः । कूपशब्दोऽत्र जलाशयाभिप्रायः । ततश्च वाप्यादौ स्वादूदकेन यथा तीरमतिक्रम्यते तथा क्रीडा क्रियत इति चोक्तिः । मद्यत इति मदिरे सन्मादजनके अक्षिणी यस्यात्तत्संबुद्धिर्हे मदिराक्षि, मदीये दशौ स्वीयया स्मित-श्रिया कृत्वा पायसेन दुग्धसंस्कृतपायसेन कृत्वा या पारणा उपवासानन्तरभोजनं तस्य विधिं कारय । स्मितस्य शुभ्रत्वात्पायसत्वम् । उपोषितस्य पायसपारणया यथा नृत्तिः, तथा त्वदीयस्मितशोभाविलोकनेन मन्त्रेयोरिति स्मितपूर्वं किमपि ब्रूहि । मामनुगृहाणेति भावः । उद्धूतो वेलामुद्वेलः, 'अल्वादयः—' इति समासः । तस्य करणमुद्वेलनम् । मदिर इत्यत्र 'इषिमदि—' इत्यादिनौणादिकः किरच्प्रत्ययः । रामायणे—'नार्यौ मदिरलोचनाः' इति दशौ, 'हृक्कोरन्वतरस्याम्' इत्यणौ कर्तुणौ कर्मत्वम् । 'परमात्रं तु पायसम्' इत्यनरः । संस्कृतार्थेऽणै ॥

ममासनार्थं भव मण्डनं न न प्रिये मदुत्सङ्गविभूषणं भव ।

अहं भ्रमादालपमङ्ग मृष्यतां विना ममोरः कृतमत्तवासनम् ॥ ११४ ॥

ममेति ॥ हे प्रिये, मम आसनार्थं सिंहासनार्थं मण्डनमलंकरणं भव । आसनस्वेत्यर्थः । एवं न न । अविचार्य मयैतदुक्तम् । किंतु त्वं मदुत्सङ्गविभूषणं भव । ममाहं नगः

१ 'अत्रानुप्रास्रूपकोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरूपकालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

येत्यर्थः । अङ्गापेक्षयाधोतनस्य निरुद्धत्वात्, तव चातिप्रियत्वान्मनाद् एवोपवेशनयोग्य इति भावः । अङ्ग भो ! अहं इत्येतद्भ्रमादुन्मादवशादाल्पम् । त्वया नृष्यतां क्षम्यताम् । यतः मन उरोविना कतमत् अङ्गं तव आसनं भवितुं योग्यम्, अपि तु न किमपि । अङ्गापेक्षयापि वक्षस उरुद्धत्वात्तत्रैवोपविश्यतामिति भावः । त्रनात्कृतोऽपराधः क्षन्तुमर्हः । अङ्गेति क्रोन-
वानन्वये । 'त्रनाद्भ्रमात्' इति च पाठः । न न, त्रनाद्भ्रमाद्, इति च संज्ञने दिशर्चिः ॥

अधीतपञ्चाशुगयाणवञ्चने स्थिता मदन्तर्बहिरेपि चेदुरः ।

स्तराशुगेभ्यो हृदयं विमेतु न प्रविश्य तत्त्वन्मयसंपुटे मन ॥ ११५ ॥

अधीतेति ॥ हे कामपीडाया अदर्शनादधीतान्यस्ता पञ्चाशुगस्य कामस्य बाणवञ्चना यथा तत्संपुटिः, मदन्तः नन्मनसि स्थिता त्वं बहिर्देशेऽपि उरश्चक्षेत्रि प्राप्नोषि तत् तर्हि कृतमदनबाणवञ्चनायास्तवोभयत्र वर्तमानत्वात्त्वन्मयसंपुटे तद्रूपे संपुटे मन हृदयं प्रविश्य स्तराशुगेभ्यो न विमेतु । चिरकालं मनसि स्थितापि हृदयं बहिर्देशाल्लिङ्गति तर्हि त्वदालिङ्ग-
नवशान्मन कामज्वरोऽपि शान्तिमुपैष्यतीति भावः ॥

परिष्वजत्त्वानवकाशवाणता स्तरस्य लम्बे हृदयद्वयेऽस्तु नौ ।

दृढा मन त्यक्तुचयोः कटोरयोर्हरस्तटीयं परिचारिकोचिता ॥ ११६ ॥

परीति ॥ हे नैमि, त्वं नां परिष्वजत्ताल्लिङ्ग । किमिति—नौ आवयोः गाढालिङ्गनव-
शाभिरन्तरं निधो लम्बे मिलिते हृदयद्वये वेपथे स्तरस्य अनवकाशवाणता निरवकाशनागत्व-
मस्तु । निविडसंलग्ने वस्तुद्वये हृदयकाशलेखोऽपि न लभ्यत इत्यर्थः । मन दृढातिकटोरा
विशाला चयनुरस्तटी वक्षस्तटी कटोरयोस्त्यक्तुचयोः परिचारिका तैवाकर्त्रा समुचिता ।
तुल्यचोरैव सैव्यसैवकभावो घटत इत्यर्थः । आलिङ्गनयोग्यत्वमेव सूचितम् । द्वयोरपि
यथा कामपीडा न भवति तथा विधेयम् । गाढालिङ्गनं देहीति भावः । परिष्वजत्वेति,
'परीतेविन्ध्यः—' इति पठन् ॥

तवाधराय स्पृहयामि यन्मधुस्रवैः ध्रुवःसाक्षिकमाक्षिका गिरः ।

अधित्यकास्तु स्तनयोस्तनोतु ते मनेन्दुलेखान्युदयाद्भुतं नखः ॥ ११७ ॥

तवेति ॥ हे नैमि, अहं तव तस्मै अधराय स्पृहयामि तवोपनयननिलयानि । नव
गिरः यन्मधुस्रवैर्पलाधराय मधुगिरैः कृत्वा ध्रुवती कर्णां साक्षिणी यस्य तद् ध्रुवःसाक्षिकं
तादृशं नाक्षिकं नधु वास्तु एवंभूताः सन्ति । ओष्ठस्यमृतहस्यत्वात्तदुत्तमा वामः कर्णयोरनु-
तरुणा भवन्तीत्यर्थः । तथा—मन नखः ते स्तनयोरधित्यकान्मधुस्रवैरेषु इन्दुलेखानां वस्तु-
दय उदयत्वेन यदुत्तमाधर्यं तद् तनोतु करोतु । स्तनयोस्तनोतु चन्द्रकलाकारतया
स्तनय चन्द्रकलोदितेति सत्त्वादुदित्तिर्जनितित्यर्थः । ओष्ठगतममृतचक्षुरस्तीति भावः ।
अधित्यक्रेति स्तनयोरधित्यकाल्पनात्तत्रोदयात्कलोदयस्तनये रत्या भवति । अधराय,
'स्पृहेरीकितः' इति संप्रदानजन्ये ॥

न वर्तसे मन्मथनाटिका कथं प्रकाशरोमावलि सूत्रधारिणी ।

तवाङ्गहारे रुचिमेति नायकः शिखामणिश्च द्विजराट्विदूषकः ॥ ११८ ॥

नेति ॥ हे भैमि, प्रकर्षेण काशते शोभते प्रकाशा शोभमाना रोमावलिरिव सूत्रधारः यत्येवंशीला त्वं मन्मथनाटिका कामस्योन्मादयित्री कथं न वर्तसे । अपि तु कामं सह्यं करोषि । अङ्ग संयोधने, तव हारे मुक्ताहारे नायको मध्यमणिः रुचिमेति दीदीप्यते । च परं उज्ज्वलतरत्वाद्वर्तुलतरत्वादाहादकतरत्वाच्च द्विजराट्विदूषकः चन्द्रतिरस्करणीलः शिखामणिर्मुकुटमणिः शिखायां निबद्धो वा मणिरपि रुचिमेति । द्विजराट्विदूषकत्वमुभयोरपि वा । तव विलोकनान्मदीयः कामः सहर्षो भवति । वर्धतेतरामिति भावः । नाटिकापक्षे—प्रकाशरोमावलिरिव सूत्रधारो नान्दीश्लोकानन्तरसंचारी कथाप्रस्तावकः पात्रविशेषः सोऽसा अस्तीति । तथा—तवाङ्गहारेऽङ्गविपेक्षे नृत्ये नायकः सभापती रुचिं प्रीतिमेति । तथा—द्विजराट् ब्राह्मण एव विदूषकश्च परिहासकं मित्रं रुचिमेति । शिखायां मणिरस्य विदूषकस्य नायकस्य वा सः । ‘अङ्गहारोऽङ्गविपेक्षेः’ इत्यमरः । ‘पीठमर्दो विटश्चैव विदूषक इति त्रिधा’ । ‘हाराकृद्य विदूषकः’ इत्यालंकारिकाः ॥

शुभाष्टवर्गस्त्वदनङ्गजन्मनस्तवाधरेऽलिख्यत यत्र लेखया ।

मदीयदन्तक्षतराजिरञ्जनैः स भूर्जतामर्जतु विम्बपाटलः ॥ ११९ ॥

शुमेति ॥ हे भैमि, तव अनङ्गस्य कामस्य जन्मन उत्पत्तेः शुभसूचकोऽष्टवर्गः ज्योतिःशास्त्रप्रविद्धः स लेखया यत्र तवाधरेऽलिख्यत । ज्योतिर्विंश ब्रह्मणैवेत्यर्थः । विम्बपाटलवर्णः सोऽधरः मदीया दन्तक्षतराजिः, तया कृत्वा रञ्जनानि, तैः कृत्वा भूर्जतामर्जतु । न अङ्गजन्माऽनङ्गजन्मा मानसः पुत्रः । तस्योत्तमत्वात्तन्मनपत्रिका ज्योतिर्विंश भूर्जपत्र एव लिख्यते । पुत्रे जाते ज्योतिर्विंश तस्य जन्मकालीनः शुभाष्टवर्गो लिख्यते । त्वदोष्टोष्ठरे जावान् दन्तक्षतमुन्दरो भूर्जपत्रेणोपमीयते । अष्टवर्गस्तु ज्योतिःशास्त्रोक्तो ज्ञानार्थः । लेखया । लेखामितिल्लेखः ॥

गिरानुकम्पस्य दयस्य चुम्बनैः प्रसीद शुश्रूषयितुं मया कुचौ ।

निशेध चान्द्रस्य करोत्करस्य यन्मम त्वमेकासि नलस्य जीवितम् ॥ १२० ॥

गिरेति ॥ त्वं गिरानुकम्पस्त्वानुगृहाण । चुम्बनैर्दयस्त्वानुकम्पस्य । मया प्रयोगेन कुचौ शुश्रूषयितुं प्रसीद । यद्यस्मात्त्वं एका केवला नलस्य मम जीवितमिति । कस्य हेव—चान्द्रस्य करोत्करस्य क्रियामनुदस्य निशेध रात्रिरिव । तस्य जीवनं नाग्या तथेति पूर्वम् । चान्द्रस्य नदीवत् प्रवाहन्, चुम्बनादिना मामनुगृहाण, अन्यथा जीवनमेव नान्विष्यतीति भावः ॥

मुनिर्यथात्मानमथ प्रबोधवान् प्रकाशयन्तं स्वमसायचुच्यत ।

अपि प्रपन्नां प्रकृतिं विलोक्य तामयातसंस्कारतयागृजद्विरः ॥ १२१ ॥

मुनिमिति ॥ अथ प्रबोधवान् यत्प्रामित्यपी नष्ट इति ‘नलोदरं’ नलत्वेन प्रकाशयन्तं स्वमसायचुच्यत तामयातसंस्कारतयागृजद्विरः । आत्मानं दययता मया दूषयतेः परित्यज्य

१ ‘प्रबोधवान्’ इति कश्चिदर्थः ‘प्रबोधवान्’ इति वादित्यविषयवर्ति । २ ‘मया’ योऽस्मात् तदा तदापि । ३ ‘प्रबोधवान्’ इति कश्चिदर्थः । ४ ‘प्रबोधवान्’ इति वादित्यविषयवर्ति ।

नलसिति ॥ स हंसः तस्य हंसस्य पक्षरवः पक्षवातभवः शब्दत्वेन किमेतदायातीति
 बुद्ध्या ऊर्ध्ववीक्षणनुपरिविलोकिनम्, अनन्तरं च इति भणन्तं तं नलमभ्यधादवदत् । इति
 किम्—कृतमहोपकारः स एवैष पक्षी हंस इति । हे अदय निष्कृप नल, एनां भैर्नो निरा-
 शतानाशारहिततां अतितरां मा नय मा स्म नैपीः । स्वप्रकाशनकृतस्वनिन्दया नग्नस्यानु-
 रागो न विद्यत इति प्रतीत्या एषा निराशा भविष्यति, तथा मा कार्षीरिति भावः । अस्या
 निराशत्वे जाते मन किमनिष्टमित्यादिवाह—या त्वया निन्दा कृता सा कृतैव, अतः परं
 चेत्करिष्यति तर्ह्ययं भैमी परं केवलमसूत्राणान्विहाता त्यज्यति । स्त्रीवधजन्यं पातकं तव
 भविष्यति, तस्मादेवं ना कार्षीरिति भावः । अतेरुपसर्गत्वात् ‘ते प्राग्धातोः’ इति नियमा-
 त्पूर्वमेव प्रयोगस्यौचित्येऽपि महाकविप्रयोगाद्यवहितानामपि प्रयोगः साधुः । ‘आविधुधुयोऽ-
 भवदसाविव रागः’, ‘विलोलजिह्वायुगलीढोभयच्छक्रनागनाविः’ इत्यादयः प्रयोगाः । अति-
 शयिता ना शोभा राजलक्ष्मीर्वा यस्याः सा अतिनां श्यमित्यस्य विशेषणम् । एनाननिरा-
 शतां नयेत्यन्वयः । हे अतिम अतिशयिता ना शोभा राज्यलक्ष्मीर्वा यस्येति । ‘अतिसुन्दर-
 त्वाद्वहुधनत्वाच्च त्वनेवास्या योग्यो नान्यः’ इति सूचितम्, इति वा । अतिक्रान्ता नाम्
 अतिसुन्दरी केवलमतः परं प्राणां त्यज्यति तद्विना । एवंविधं सुन्दरं वस्तु दुर्ध्रुव यत्सतीति
 सूचितमिति वा । विहाता, लुट् ॥

सुरेषु पश्यन्निजसापराधतामियत्प्रयस्यापि तदर्थसिद्धये ।

न कूटसाक्षीभवनोचितो भवान्सतां हि चेतःशुचितात्मसाक्षिका १२९

सुरेष्विति ॥ हे नल, भवान् तेषां देवानामर्थसिद्धये प्रयोजनसिद्धये इपदेतावत्प्रय-
 स्यापि बहुतरं प्रयासं कृत्वेत्यर्थः । सुरेषु देवविषये धनुचितनेतन्मया कृतमिति निजसाप-
 राधतां स्वीयमनुचितकारित्वं पश्यमानं कूटसाक्षीभवनोचितो न भवति कूटोऽसत्यधर्मा
 साक्षी सत्येपि परकीयेऽप्येलाकं भाषते स कूटसाक्षी अकूटसाक्षिणः कूटसाक्षिणो यद्भुवनं
 तत्कूटसाक्षीभवनम् । तदुचितो न भवतीत्यर्थः । हि यस्मात् सतां चेतःशुचिता आत्मैव
 साक्षी यस्यानेवंविधा, न तु परसाक्षिका मया निष्कपटं दूष्यं कृतमिति त्वं तावज्जानासि,
 सन्तधर्माकं भाषितुमपि स्वचेतस एव लज्जन्ते । तव च सत्यत्वं लोकत्रयप्रसिद्धम् । देवा
 अपि सर्वसाक्षित्वात्स्वयमेव तदीयं शुद्धत्वं ज्ञासन्ति, किमनेन लोकेनेति भावः । आत्म-
 साक्षिका, ‘शेषादिभाषा’ इति कर्प ॥

इतीरिणापृच्छय नलं विदर्भजानपि प्रयातेन सगेन सान्त्वितः ।

मृदुर्वनापे भगिनीं दमस्य स प्रणम्य चित्तेन हरित्पतीश्वरः ॥ १३० ॥

इतीति ॥ स नृपः चित्तेन हरित्पतीन्द्रपत्न्य अतः परं मन करणीयमपि नावदितुम्,
 क्षम्यतामिति मनसैव देवाजनस्तुल्य मृदुः सद्यः सन् दमस्य भगिनीं वनापे । किन्तुः—
 इति पूर्वोक्तनीरिणा श्रुवाणेन नलं विदर्भजानपि आपृच्छय प्रयातेन पादुमारब्धेन सगेन
 हंसेन सान्त्वितः । प्रयातेन, ‘आदिकर्त्तुं च कर्त्तरि च’ इति चः ॥

१ ‘अत्रानुप्रासोऽङ्कारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्रानुप्रासोऽङ्कारः’ इति
 साहित्यविद्याधरी ।

तदहं वेद । दुर्जनो हि यथावृत्तं न वदति किंतु विपरीतमेव वदति, इति जाने इत्यर्थः । तदेव विशेषणेनाह । किंभूतः परः—जनानामवनाय पालनायोद्यमिनं कृतोद्यमं जनानन्दयति पीडयतीत्येवंशीलं वदन् । तथा—क्षये प्रलये जगज्जीवपिवं जगत्प्राणहरं महादेवं शिवं मत्तं वदन् । अनर्गलो लोक इत्यर्थः । लोकोक्तेर्निवारणे कश्चन प्रतीकारो नास्तीति भावः । नन्यं दिलाज्जनार्दनः । जीवपिवम्, 'पाप्रा—' इत्यादिनां शः ॥

स्फुटत्यदः किं हृदयं त्रपाभराद्यदस्य शुद्धिर्विवुधैर्विवुध्यते ।

विदन्तु ते तत्त्वमिदं तु दन्तुरं जनानने कः करमर्पयिष्यति ॥ १२५ ॥

स्फुटतीति ॥ आत्मप्रकाशनादकृतकार्यत्वाच्च यत्त्रपाभरो लज्जाबाहुल्यं तस्मात् अशो हृदयं किमर्थं स्फुटति । यद्यस्मात् विबुधैर्देवैरस्य हृदयस्य शुद्धिः विबुध्यतां ज्ञायताम् । तु पुनस्तो विबुधा इदं दन्तुरं विपमं तत्त्वं मया बुद्धिपूर्वकं कृतं, अबुद्धिपूर्वकं वेति विदन्तु जानन्तु । लोका जानन्तु वा मा जानन्तु । 'अत्र लौकिकमाभाषकमाह—जनानने कः करं हस्तमर्पयिष्यति त्वयैवं न वक्तव्यमिति मुखहस्तदानेन लोकं प्रतिषेद्धुं कः शक्नोति । अपितु न कोऽपि । लोको यत्किञ्चिद्ददतु नामेति भावः । हृदयस्फोटनाभावेऽपि ते देवास्त्वं यथायं जानन्तु । अन्यदपि संदिग्धं प्रमेयं पण्डितैः परीक्ष्य तत्त्वतो निर्णीयते, न तु सामान्यजैरेकैः ॥

मम श्रमश्चेतनयानया फली वलीयसालोपि च सैव वेधसा ।

न वस्तु दैवस्वरसाद्दिनश्वरं सुरेश्वरोऽपि प्रतिकर्तुमीश्वरः ॥ १२६ ॥

ममेति ॥ अनया चेतनया दूतोऽहमिति प्रतिपत्त्या कृत्वा मम श्रम इत्यलक्षणः फली सफलो जातः स्यात् । वलीयसा वेधसा च दैवेन सैव चेतना अलोपि नाशिता । दैवशास्त्रा-
न्यात्मकधनाच्छूनो व्यर्थ एव जात इत्यर्थः । चेतनारक्षणे लया यज्ञः किमिति न कृत इत्यत आह—स्वशासो रसश्च स्वरसः स्वेच्छा दैवस्य स्वरसात्स्वेच्छया विनश्वरं विनाशितं वस्तु प्रतिकर्तुं चिकित्सितुं सुरेश्वरोऽपि शक्नोऽपि दैवरो न समर्थो न किं पुनरन्यः । नयाऽ-
बुद्धिपूर्वमेवात्मप्रकाशनं कृतमिति भावः । तस्मान्ममापराधो नास्तीत्यर्थः ॥

इति स्वयं मोहमहोमिनिर्मितं प्रकाशनं शोचति नैषधे निजम् ।

तथाव्यथामग्नतदुद्दिधीर्षया दयालुरागाह्वसु हेमहंसराट् ॥ १२७ ॥

इतीति ॥ नैषधे नटे स्वयमात्मनैव मोहमहोमिनिर्मितं भ्रान्तिबाहुल्यवशात्कृतं निजं स्वयं प्रकाशनं प्रकटयति । पूर्वोक्तप्रकारेण शोचति निन्दति सति तद्विषयं पश्चात्कार्यं इति सति दयालुः हेमहंसराट् राजा तथा निवेचनीया व्यथा पीडा तस्या ममयागी म म दसोद्दिगीप्रेषोद्गरेच्छया जगुः शोचनार्थम् ॥

नटे स तत्पक्षयोर्व्येधोदिशं स एव पश्यति भणन्तमव्यघ्रात् ।

नवाद्यैर्नामतिमानिराशताममृन्विहातयमतः परं परम् ॥ १२८ ॥

१ 'नवाद्यैर्नामतिमानिराशताममृन्विहातयमतः परं परम्' इति सादिसमिपारो । २ 'नवाद्यैर्नामतिमानिराशताममृन्विहातयमतः परं परम्' इति सादिसमिपारो । ३ 'नवाद्यैर्नामतिमानिराशताममृन्विहातयमतः परं परम्' इति सादिसमिपारो । ४ 'नवाद्यैर्नामतिमानिराशताममृन्विहातयमतः परं परम्' इति सादिसमिपारो ।

नलसिति ॥ स हंसः तस्य हंसस्य पक्षरवः पक्षवातभवः सन्दत्तेन किमेतदायातीति
 बुद्ध्या लज्जवोक्षिणमुपरिविलोकितम्, अनन्तरं च इति भगन्तं तं नलमन्यधादवदत् । इति
 किम्—कृतमहोपकारः स एवैष पक्षी हंस इति । हे अदय निष्कृप नल, एतां मैत्री निरा-
 दयतामारहिततां अतितरां ना नय ना ल नैषीः । खञ्जकाशनकृतस्वनिन्दया नप्यस्यानु-
 रागो न विद्यत इति प्रतीत्या एषा निरादया भविष्यति, तथा ना क्षपारिति भावः । अस्या
 निरादये जाते मन किमिदमिल्लासक्याह—या तया निन्दा कृता सा कृतैव, अतः परं
 चेत्कतिपयति तर्ह्ययं मैत्री परं केवलमसूत्राणान्विहाता त्यज्यति । त्रिविधवन्म पातकं तव
 भविष्यति, तत्सादेवं ना क्षपारिति भावः । अवैरुपसर्गत्वात् 'ते प्राग्वातोः' इति दिपना-
 त्पूर्वमेव प्रयोगस्योचित्येऽपि नृहृदयिप्रयोगाप्यवहितानामपि प्रयोगः साधुः । 'आविशुद्धोऽ-
 भवदत्ताविव रणः', 'विलोलजिह्वदुग्गजोडोनयसृङ्गनागनाविः' इत्यादयः प्रयोगाः । अति-
 रापिता ना शोभा राजलक्ष्मीर्वा यस्याः सा अतिना इयमित्यस्य विशेषणम् । एनाननिरा-
 दयां नयेत्यन्वयः । हे अतिना अतिरापिता ना शोभा राजलक्ष्मीर्वा यस्येति । 'अतिमुन्दर-
 त्वादुधनलाच तमेवास्या दोन्दो नान्यः' इति सूचितम्, इति वा । अतिक्रान्ता नाम्
 अतिमुन्दरो केवलमतः परं प्रागस्त्यज्यति तद्विना । एवंविधं मुन्दरं वल्लु द्रुपैव यास्यतीति
 सूचितमिति वा । विहाता, लुट् ॥

सुरेषु पश्यन्निजसापराधतामियत्प्रयस्यापि तदर्थेतिद्वये ।

न कूटसाक्षीभवनोचितो भवान्स्वतां हि चेतःशुचितात्मसाक्षिका १२९

सुरेष्विति ॥ हे नल, भवान् तेषां देवानामप्येतिद्वये प्रयोजनतेद्वये इयदेतावत्प्रय-
 त्यापि बहुतरं प्रदातुं कृतेत्यर्थः । सुरेषु देवविषये अनुचितमेतन्नया कृतमिति निजसाप-
 राधतां स्वीयमनुचितकृतिवं पश्यन्मान् कूटसाक्षीभवनोचितो न भवति कूटोऽसत्सत्तात्मा
 साक्षीव सत्येपि परकीयेऽप्येलांक्रं भाषते स कूटसाक्षी अकूटसाक्षिणः कूटसाक्षिणो यद्रूपं
 तत्कूटसाक्षीभवनम् । तदुचितो न भवतीत्यर्थः । हि यस्मात् स्वतां चेतःशुचिता आत्मैव
 साक्षी यस्यानेवंविधा, न तु परसाक्षिका नया निष्कपटं दूत्यं कृतमिति त्वं तावज्जानासि,
 सन्तधालांक्रं भाषितुमपि स्वचेतस एव लभन्ते । तव च सत्यत्वं लोकप्रतिदम् । देवा
 अपि सर्वसाक्षितास्त्वयमेव त्वयिं शुद्धत्वं ज्ञास्यन्ति, किमनेन लोकेनेति भावः । आत्म-
 साक्षिका, 'शेषादिभाषा' इति कर्प ॥

इतीरिणापृच्छथ नलं विदर्भजानपि प्रयातेन खगेन सान्त्वितः ।

नृदुर्वनापे भगिनीं दमस्य स प्रणम्य चित्तेन हरित्पतीवृषः ॥ १३० ॥

इतीति ॥ स नृपः चित्तेन हरित्पतीन्द्रगन्ध अतः परं मन करणीयमपि नावशिष्टम्,
 क्षम्यतामिति ननैव देवाश्चनस्तुल्य नृदुः सदयः सन् दमस्य भगिनीं वनापे । किन्तुः—
 इति पूर्वोक्तनीरिणा दुवाणेन नलं विदर्भजानपि आपृच्छथ प्रयातेन यदुनारब्धेन खगेन
 हंसेन सान्त्वितः । प्रयातेन, 'आदिक्मेति चः कर्तरि च' इति चः ॥

१ 'नवानुमालोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अवयान्तरान्मालोऽङ्कारः' इति
 साहित्यविद्याधरी ।

ददेऽपि तुभ्यं कियतीः कदर्थनाः सुरेषु रागप्रसवावकेशिनीः ।

अदम्भदूत्येन भजन्तु वा दयां दिशन्तु वा दण्डममी ममागसाम् ॥१३१॥

ददेऽपीति ॥ हे मैमि, अहं तुभ्यमपि अतिनिर्दयदूत्यकरणजनिताः कियतीः कति-
संख्याकाः कदर्थनाः पीडा अहं ददे ददामि, अतः परं तद्विषयं किमपि न वदिष्यामी-
त्यर्थः । यतः—सुरेषु रागोऽनुरागः, तल्लक्षणः, तस्य वा प्रसवोऽङ्कुर उत्पत्तिर्वा तस्यावकेशि-
नीनिष्कलाः । अनुरागानुत्पादिका इत्यर्थः । उद्यमः कार्यजनकश्चेद्भवति तर्हि दुःखमपि
दातुमुचितम् । प्रकृते तावति दूत्ये कृतेऽपि तव तेष्वनुरागाङ्कुरोऽपि नोत्पन्नः तस्मात्तव
पीडाकरमतः परं किमपि न वदिष्यामीति भावः । यत्राङ्कुरोत्पत्तिरपि नोदेति तत्र फलश-
क्ततस्या । तव पीडादाने ममापि पीडा भवतीत्यपिशब्दार्थः । गर्हायां वाऽपि । अनुचि-
तमेतदित्यर्थः । एवं सति अमी देवा अदम्भदूत्येन निष्कपटदूत्येन कृत्वा दयां मम कृपां
वा भजन्तु कुर्वन्तु । कार्यासाधनरूपेणागसा अस्मदीयं कार्यं विनाश्य स्वीयं कृतमित्यपरा-
धेन दण्डं शासनं वा दिशन्तु कुर्वन्तु । तत्कृतं दण्डमपि सहिष्ये, परं तुभ्यं दुःखं दानं
नोत्सहे इति भावः ॥

अयोगजामन्वभवं न वेदनां हिताय मेऽभूदियमुन्मदिष्णुता ।

उदेति दोषादपि दोषलाघवं कृशत्वमज्ञानवशादिवैनसः ॥ १३२ ॥

अयोगजामिति ॥ इयं उन्मदिष्णुता मे मह्यं हितायाभूत् । यतः—अहं अयोगज
विरहजां वेदनां नान्वभवम् । किंतु परमानन्दमन्वभवम् । उन्मादेन सुखवशान्मया विरह
पीडा विस्मृता तस्मादियमुन्मदिष्णुता मम गुणायैव जातेति भावः । अथ च न योग
अयोगः, तज्जां संसारसंचन्धिनीं पीडां नान्वभवम् । किंतु परमानन्दमन्वभवमित्यर्थः
तत्रार्थान्तरन्यासं सोपमानमाह—दोषादपि दोषभूतादपि एकस्मादेतोः दोषभूतस्याप्यन्य-
लाघवं अल्पलक्षणी गुण उदेति । कस्मात् कस्य किमिव—अज्ञानवशादज्ञानलक्षणदोषव-
शादोषभूतस्याप्येनसः पातकस्य कृशत्वमल्पत्वमिव । अल्पत्वलक्षणो गुणो भवति । ज्ञानपूर्व
ब्रह्महत्यादौ ‘कामात्तद्विगुणं भवेत्’ इति बहुप्रायश्चित्ताप्तानात्पातकगौरवमवगम्यते, अज्ञा-
नकृते लघुप्रायश्चित्ताप्तानात्पातकलाघवमिति । अज्ञानलक्षणादोषादोषभूतस्य पातकस्य लाघ-
वलक्षणी गुणो यथा लभ्यते, तथोन्मादलक्षणादोषाद्विरहवेदनादोषस्य लाघवलक्षणी गुणो
मयापि लब्ध इति भावः । उन्मादितायां कियतोऽपि दुःखस्य शेषत्वसूचनार्थं वेदनापदम् ।
मे । हितयोगे चतुर्थी । भावप्रत्ययान्तस्य गुणवाचिनः शब्दस्य ‘पूरणगुण—’ इति समास-
निषेधादोषलाघवमित्यत्र समासाप्राप्तेः ‘तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्’ इति ज्ञापकाद्बुद्धिमार्त्यं,
करणपाटवमित्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनाच्च निषेधस्यानित्यत्वात्समासो द्रष्टव्यः । एवमेवमादिषु
प्रयोगेषु ज्ञातव्यम् ॥

तैवेत्ययोगसरपावकोऽपि मे कदर्थनात्यर्थतयाऽगमहयाम् ।

प्रकाशमुन्माद्य यदद्य कारयन्मयात्मनस्त्वामनुकम्पते सः सः ॥१३३॥

१ ‘अत्रातिशयोक्त्यलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्रोपमालंकारः’ इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ ‘न वा’ इति साहित्यविद्याधरीतमतः पाठः । ४ ‘मयात्मनो मामनु’ इति
साहित्यविद्याधरीपाठः ।

तवेति ॥ तव त्वत्संबन्धी त्वद्विषयो नन्निष्ठः स प्रसिद्धः पूर्वं कृतपीडः अयोगो वियो-
गस्तन्निष्ठः स्वरूपावको नमैव कदर्थनाल्यर्थतया पीडाबाहुल्येनाप्यतिपीडाकारित्वेनापि इति
पूर्वोक्तप्रकारेण मे नन दयानगमत् । चकारेत्यर्थः । इति किम्—यद्यस्माद् अद्य त्वद्विष-
यसमये मामुन्माद्योन्मादं प्राप्य नया प्रयोज्येनात्मनो नमैव नलोऽहमिति प्रकाशं प्राकट्यं
कारयन् त्वाननुकम्पते स्म सेवते स्म । तेन नमैव कृया कृतेत्यर्थः । त्वद्विषयो वियोगाग्नि-
र्यदि ममातिपीडां नाकरिष्यत्, तदोन्मादाभावात्तत्त्वप्रकाशनमपि नाकरिष्यत्, ततश्च
नत्प्राप्तिविधातुर्निध्यात्तदनरणनेव स्यात्, त्वद्विषोगान्मनापि नरणं स्यात् । तस्मात्पीडयो-
न्मादादिक्यान्मयात्मनः प्राकट्ये कृते नत्प्राप्तिनिश्चयात्तया प्राणा रक्षिताः, तस्माच्च
नत्प्राणा अपि तेन रक्षिता इति स स्वरामिर्नन दयानेव चकारेति भावः । कानाम्निः कद-
र्थनाल्यर्थतयापि मे दयां चकार । कुतः तवेति, 'त्वरीयोऽहमिति त्वां पीडयत्येव, त्वत्संब-
न्धान्मनापि पीडयति । इयं तस्य रूपैव नमो नानेव वरिष्यति, नान्यमिति निश्चयात् ।
योजनान्तरमुपेक्षणीयम् ॥

अमी समीहैकपरात्त्वयामराः स्वकिंकरं मामपि कर्तुर्नाशिषे ।

विचार्य कार्यं खज ना विधान्मुधा कृतानुतापस्त्वयि पार्ष्णिविग्रहम् ॥ १३५ ॥

अमी इति ॥ अमी अनरास्तव समीहैकपरास्त्वदनिलापकेवलनिष्ठाः त्वानेवानिलम्ब-
न्तीत्यर्थः । तव तेष्वनुरागो न । त्वं मामपि स्वकिंकरं कर्तुं इंशिषे, नां स्वायं दासं कर्तुं
त्वनेपेच्छतीत्यर्थः । अनानुरागोऽप्रयोजकः किंतु तव मय्यनुरागः प्रयोजक इति भावः ।
एवंसति त्वं कार्यं करणीयं विचार्य खज । विचारे कारणमाह—कृतो यः पश्चात्तापः स
त्वयि पार्ष्णः पश्चात्त्यस्य वैरिणो विग्रहं तद्वत्कलहम् । दुःखमिति दावत् । मुधा कृया ना
विधान्ना कार्यात् । अविचार्य देवे वृते नल्लभं किमिति नावरिष्यन्, नयि वा वृते कंचन
देवं किमिति नावरिष्यमिति पश्चात्तापस्त्वव भविष्यति तस्माद्विचार्यैव विधेयं कुर्विति भावः ।
संधिनकृत्वा यहिर्निगते विजिगीषौ पार्ष्णिग्रहो वैरायते । इंशिषे, 'इंशः से' इतीद् । ना
विधात्, भविष्यति 'नाडि लुङ्,' 'न माड्योगे' ईल्लटनावः ॥

उदासितेनैव मयेदमुद्यत्से मिया न तेभ्यः स्वरतानवाद्य वा ।

हितं यदि स्यान्मदनुव्ययेन ते तदा तव प्रेमणि शुद्धिलब्धये ॥ १३५ ॥

उदासितेनेति ॥ हे मैत्रि, उदासितेनैवोदासीनेनैव नया 'अमी समीहैकपराः—'
(९।१३४) इत्यादिना विचार्य खज इत्येवमिदं मयमुपसे, तेभ्यो देवेभ्यो मिया देवान्-
मोष्येति बोधये । दया-स्वरेण कृतं तस्य तानवं कदर्थं, तस्माद्वा 'स्वकिंकरम्' (९।१३४)
इत्यादिना नां कृणीष्येति न बोधये । निमित्तमुनपत्र वा योज्यम् । त्वद्विषयायैव मिया
कुर्विति मयोक्तम् । नल्लभ्येनाशयेनेति भावः । नया देवे वृते सति नद्विषोगात्स्वन्मादेव
स्मारितादनुतापमाह—मदनुव्ययेन मरीपप्राप्तनाशेन ते तुभ्यं यदि हितं स्यात्, तदा त्वत्संब-
न्धान्मनापि पीडयति । इयं तस्य रूपैव नमो नानेव वरिष्यति, नान्यमिति निश्चयात् ।

१ 'अवतिष्ठोक्तलंकार' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र उक्तमुदासिते' इति साहित्यविद्याधरी ।

अन्यत्रानुरक्तस्योत्तमेनान्यवर्णने कृतेऽपि तत्रानुरागो नोत्पद्यत इत्यर्थः । यतः—अनुरक्तताप्लवैः कृतस्नानैः पुरुषै रवेः सूर्यस्य स्तवे कृतेऽपि कुमुद्वती कुमुदिनी जातु कदाचिदनुमुद्वती सूर्यविपये हर्षवत्यनुरागिणी न भवेत् । तस्याश्चन्द्र एवानुरागात्, तद्वन्ममेत्यर्थः ॥

कथासु शिष्यै वरमद्य न ध्रिये ममावगन्तासि न भावमन्यथा ।

त्वदर्थमुक्तासुतया सुनाथ मां प्रतीहि जीवाभ्यधिकं त्वदेकिकाम् ॥११९॥

कथास्त्विति ॥ हे नल, अद्य एतावत्सामपि पीडायां सखां कथासु शिष्यै गोष्ठेशेषे भवानि ध्रियै । वरमेतन्मनागिष्टम् । न ध्रिये न तिष्ठामि । न जीवामीत्यर्थः । अन्यथा मरणेन विना त्वं मम भावमनुरागं नावगन्तासि नावगमिष्यसि । अत एव सुनाथ सुखासिन्, अत एव जीवाभ्यधिकं प्राणेभ्योऽप्यतिप्रियं त्वदर्थमुक्तासुतया त्वदर्थं त्यक्तप्राणतया कृत्वा मां त्वदेकिकां त्वं एकः केवलो यस्या एवंविधां त्वदेकशरणां प्रतीहि जानीहि । यद्यपि प्राणेभ्योऽधिकं तदर्थमेव प्राणास्त्यज्यन्ते । त्वं च मम प्राणाधिकः शोभनस्वामी च । शोभनश्च स्वामी सेवकं स्वार्थं त्यक्तप्राणं ज्ञात्वानुकम्पत इत्यर्थः । त्वदर्थं भैम्या प्राणास्त्यज्यन्ते इति लोकमुखादाकर्ण्य स्वस्मिन्ममानुरागं ज्ञास्यति नान्यथेति मरणमेव युक्तमिति भावः असूनां नाथ 'अत एव जीवाभ्यधिक, इति वा । न सुनाथोऽसुनाथः । सुनाथः केनचित्प्राणापारेण सेवकं स्वानुरागिणं जानाति । त्वं तु असुनाथत्वात्प्राणव्ययेन विना न जानासीत्युपात्तम् । अत एव सुनाथ इति क्वचित् । शिष्यै, दैवादिकस्य शिष्येणोदुत्तमैकवचनम् । ध्रिये, लडुत्तमैकवचनम् । त्वदेकिकाम्, 'शेषाद्विभाषा' इति कर्प ॥

महेन्द्रहेतेरपि रक्षणं भयाद्यदर्थिसाधारणमस्त्रभृद्भूतम् ।

प्रसूनवाणादपि मामरक्षतः क्षतं तदुच्चैरवकीर्णिनस्तव ॥ १५० ॥

महेन्द्रेति ॥ महेन्द्रहेतेरिन्द्रायुधादपि यद्भयं तस्माद्यद्वक्षणम्, यद्वा भयहेतोर्वज्राद्यद्वक्षणम्, तद् अस्त्रभृतां शूराणां व्रतं अधिषु शरणागतेषु साधारणम् । पुरुषो रक्षणीयो, न तु स्त्रीति, स्त्री रक्षणीया, न तु पुमानिति पक्षपातरहितं क्षत्रियाणां व्रतं नियमः । तत्तद्वक्तृणां भग्नव्रतस्य तव व्रतमुच्चैरतितरां क्षतं विनष्टम् । यतः—प्रसूनवाणात्कामात्, प्रसूनरूपाद्वाणाद्वा मामरक्षतो रक्षणमकुर्वाणस्य । यः पुष्पादपि रक्षितुं न शक्नोति, य वज्रात्क्षतं रक्षितुं शक्नोतीति संभावनापि कुतस्त्येत्यपिशब्दार्थः ॥

तवास्मि मां घातुकमप्युपेक्षसे मृगामरं हाऽमरगौरवात्सरम् ।

अवेहि चण्डालमनङ्गमङ्ग तं स्वकाण्डकारस्य मधोः सखा हि सः ॥१५१॥

तवेति ॥ अहं तवास्मि । त्वं तु मां घातुकं हन्तारं मृगामरं मिथ्यादेवं सारनसरोरवात् देवत्वबुद्ध्या उपेक्षसे । हा कष्टम् । अनुचितमेतत् । देवत्वबुद्धिं त्यक्त्वा एनं नरं वेति भावः । अन्योऽपि सीयं मारयन्तं नोपेक्षते, किं तु तं हन्ति । कामस्य मृगनसरो नाह—अद्य प्रियतम, तं अनङ्गं चण्डालमेवावेहि जानीहि । चण्डाले दया नोन्विता

१ 'अत्र दृष्टान्तोऽङ्कारः' इति जीवानुसादित्यविधाधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिरङ्कारः' इति सादित्यविधाधरी । ३ 'न मृगमादयि' इति जीवानुसादित्यविधाधरीसंज्ञः । ४ 'अत्रातिशयोक्तिरङ्कारः' इति सादित्यविधाधरी ।

हि यत्नात् च क्रमः स्वकाण्डकारस्य स्वस्य काण्डाः पुष्पलक्षणा वाणास्तेषां निष्पादकस्य
मधोर्वसन्तस्य सखा । वसन्ते पुष्पबाहुल्यात्स एव क्रमकाण्डकारः । चण्डाल एव काण्ड-
कारो भवति । 'तत्संसर्गो च पश्यनः' इति वचनात्क्रान्त्यापि चण्डालत्वम्, तत्क्रान्त्य-
मरत्वं क्रान्त्य । बहुल्याद्यङ्कर्तृनाचण्डालोऽप्यनङ्को भवति । तत्क्रान्त्यार्थेनमेति भावः ।
चण्डालोऽपि मारणार्थं विश्वासजनकं वेषं दृष्टाति । नां, 'न लोका-' इति पञ्चानिषेधः ।
काण्डकारः, 'कनेज्यर्ण' ॥

लघौ लघावेव पुरः परे बुधौविधेयमुत्तेजनमात्मतेजसः ।

तृणे तृणेडि ज्वलनः खलु ज्वलन्क्रमात्करीपद्रुमकाण्डमण्डलम् ॥१५२॥

लघाविति ॥ बुधैः पण्डितैः लघौ लघौ अत्यन्तरे परे शत्रौ पुरः प्रथममात्मतेजस-
उत्तेजनं संशुभ्रणं विधेयं करणीयम् । अत्यन्तरेति यथाभ्यासेन महान्वरो जेतव्यः । अत्यन्तरे-
शत्रुः सर्वथा नोपेक्षणीय इत्यर्थः । खलु यत्नाज्वलनोऽग्निः तृणे निःसारेऽधिकरणे ज्वलन्
क्रमात्परिपाद्या करीपं शुष्कगोनयचूर्णं द्रुमकाण्डमण्डलं दृष्टात्कन्दसमूहं च तृणेडि हिनस्ति
ज्वलपति । यथा तेजस्विनामवधिरामिरप्यादावल्पं शत्रुं नाशयति, यथाहन्तव्यमिति तथा
त्वयापि कर्तव्यम् । मदनो नोपेक्षणीय इति भावः । तृणेडि, 'तृणह इन्' दत्तादि । हीनव-
द्यापि क्रान्त्यावगणना न कर्तव्येत्यर्थः ॥

सुरापराधस्तत्र वा कियानयं स्वयंवरायाननुकम्पता नपि ।

गिरापि वक्ष्यन्ति मखेषु तर्पणादिदं न देवा मुखलज्जयैव ते ॥ १५३ ॥

सुरेति ॥ वा संभावनायाम् । स्वयं स्वानुरागेनैव वा द्युते, न तु केनचित्प्रेरित्या
तादृशं स्वयंवरायं नपि नदक्षीकारलक्षणा वानुकम्पता दयालुत्वं अयं तत्र सुरेषु निषेधेऽ-
पराधः कियान्वा । अपि त्वत्यन्तरे । नपि धर्मशल्यां मखेषु त्वत्कुतर्पणात्तृतेर्हेतोः मुख-
लज्जयैव मुखदाक्षिण्येनैव ते देवा इदं त्वया द्युतेऽस्माकमपराधनिर्वाहं गिराऽपि न
वक्ष्यन्ति । अन्तःकरणे न धारयिष्यन्तीति किं वाच्यम् । नपैव खेच्छावरणत्वात्प्रो-
तवापराधो नास्तीत्यर्थः । सर्वथा त्वयाहमनुमतेति भावः । ते तत्र मुखलज्जयैव वा ।
अन्योऽपि बहुपकारिणस्तत्ररेऽपराधे कृतेऽपि तन्मुखदाक्षिण्यातिवृत्तिरिति न दक्षि । स्वयं-
वरा, पंचरात्र ॥

प्रजन्तु ते तेऽपि वरं स्वयंवरं प्रस्ताय तानेव मया वरिष्यसे ।

न सर्वथा तानपि न स्पृशेद्व्या न तेऽपि तावन्नदनस्त्वनेव वा ॥ १५४ ॥

प्रजन्त्विति ॥ ते देवा अपि त्वत्संबन्धिनं वरं प्रेष्टुं स्वयंवरदेसं वरं क्रमं वा
प्रजन्तु । तानेवेन्द्रादीन्प्रस्ताय प्रवक्ष्यामि मया त्वं वरिष्यसे । तद्वरप्राप्त्यनन्तरात्त्वया
प्रस्तुतः कर्षं प्रवक्ष्यामि स्तुतिस्तत्र आह—नेति । इया त्वत्संबन्धिनं सर्वथा स्पर्शेऽपि न
स्पृशेद्विति न, अस्मिन् स्पृशेदेव । ते नमस्तत्त्वानि वरां कर्तव्यमप्येत्यर्थः । वरा-देऽपि

१ 'अप्राप्तेरुपेक्षिते' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ देवमुखादयः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'नाना' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ देवमुखादयः' इति साहित्यविद्याधरी ।

देवाः तावत् मदनो न भवन्ति, त्वमेव वा भवन्ति । जगति द्वावेव युवां निष्कर्मौ यु-
विना सकलं जगत् सदयमेव । ते सकृपाः स्वयंवरे कौतुकावलोकनार्थं मुखेनागच्छन्ति-
भावः । त्वं वा नैवेति वान्वयः ॥

इतीयमालेख्यगतेऽपि वीक्षिते त्वयि स्मरत्रोडसमस्ययानया ।

पदे पदे मौनमयान्तरीपिणी प्रवर्तिता सारवसारसारणी ॥ १५५ ॥

इतीति ॥ हे नल, (इति सखीवचनम्) अनया भैम्या इयं इति पूर्वोक्तप्रकारेण नयो-
दिता सरघामिर्मधुमक्षिकाभिः कृतस्य मधुनः सारस्य श्रेष्ठविभागभूतस्यातिमधुरस्य सर-
नदी प्रवर्तिता । किंभूता—पदे पदे वचने वचनेऽन्तरायकारित्वान्मौनमयान्तरीपिणी मौन-
रूपद्वीपवती । किंभूतयाऽनया—आलेख्यगते पटादिलिखितचित्रप्राप्ते चित्ररूपेऽचेतनेऽपि
वीक्षिते त्वयि विषये स्मरत्रोडयोः कामलज्जयोः समस्या संक्षेपो निश्चिभावो यस्यां सा दया-
कामलजावत्येवेत्यर्थः । कामवशाद्वक्ति, लज्जावशाच्च तूष्णीमास्त इति भावः । नयसि-
स्थाने स्थानेऽन्तरीपिणी भवति । अनयापि विषमया समस्यया पदे पदे मौनं भवति ।
चित्ररूपेऽचेतनेऽपि त्वयि दृष्टेऽनुरागेणोन्मादवशाच्चैवमुक्तं, तस्याः सचेतनस्य तव साक्षा-
त्कारे जाते सत्यन्यवरणे शङ्कापि कथंकारं कर्तुमर्हा । अपि तु न कथंचित् । तस्मादिन्द्रा-
दिवरणविषयमतः परं त्वयापि किमपि न वाच्यमिति भावः । 'सरघा मधुमक्षिका' इत्य-
मरः । सरघाभिः कृतमित्यर्थे 'मक्षिकादिभ्योऽण्' इति प्रकृते 'तद्विशेषेभ्यश्च' इति
वार्तिकाद्योगविभागाद्वाण् । सारयति पातयति तीरमिति सारणी । बहुलवचनात्कि-
र्तरे ह्युद् ॥

चण्डालस्ते विषमविशिखः स्पृश्यते दृश्यते न

ख्यातोऽनङ्गस्त्वयि जयति यः किंनु कृत्ताङ्गुलीकः ।

कृत्वा मित्रं मधुमधिवनस्थानमन्तश्चरित्वा

सख्याः प्राणान्हरति हरितस्त्वद्यशस्तज्जुपन्ताम् ॥ १५६ ॥

चण्डाल इति ॥ विषमविशिखः कामः ते तव त्वत्संबन्धी चण्डालः किंनु चण्डान्कूरान्
शरान् आ समन्ताल्लाति आदत्ते । चण्डालोऽपि विषमविशिखो भवति क्रूरबाणः । अथ च
विषेण मीयन्ते इति विषमा विशिखा यस्य । विषलिप्तबाण इत्यर्थः । न स्पृश्यते न दृश्यते ।
यतः—त्वयि जयति सर्वोत्कर्षेण विद्यमाने । अथ च सौन्दर्येण पराभवितरि । सोऽनङ्ग
इति ख्यातः । चण्डालत्वादनङ्गत्वाच्च न स्पृश्यते न दृश्यते । अनङ्गत्वमाह—यतः—कृत-
छिन्ना कनिष्ठाङ्गुली यस्य छिन्नाङ्गुलीकः । चण्डालो हि छिन्नाङ्गुलीको भवतीति चण्डाल-
जातिः । तस्य चण्डालकर्ममाह—अधिवनस्थानं वनस्थानमध्ये मधुं वसन्तं मित्रं कृत्वा व-
न्तेनोद्दीपितः अन्तः हृदयं चरित्वा प्रविश्य, अथ च वनेषु मधुप्रधानं मद्यपं मित्रं कृत्वा
स्वयं पीत्वा गृहमध्ये प्रविश्य, सख्या भैम्याः प्राणान्हरति । सख्या अन्तश्चरित्वेति वा ।
प्राणगमनपर्यवसायिनीं पीडां करोति, अथ च प्राणानेव मुष्णाति । तत्तस्माद् हरितो दिशः

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र लेकानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वयसौ जुपन्तां सेवन्ताम् । त्वद्वासेन तेनैवं कृते सर्वदिग्व्यापिनी तव क्रीर्तिर्नवत्विति
सोऽष्टुष्टनं वचनम् । त्वय्यनुरागबाहुल्यात्त्वत्प्राप्त्यनावात्त्वद्विषयो नदनः सर्वो पीडयत्विति-
राम् । ततश्च तवाक्रीर्तिर्भवति, तत्साद्यथाऽस्याः पीडा शान्यति, तव चाक्रीर्तिर्न भवति,
तथैव त्वया विधेयम्, न त्वन्यथेति भावः । 'जगति' इति पाठे जगति अनङ्गः ख्यातः । तु
पुनः अपि नञ्, इति पदम् ॥

अथ भीमभुवैव रहोऽभिहितां नतमौलिरपत्रपया स निजान् ।

अमरैः सह राजसमाजगतिं जगतीपतिरभ्युपगत्य ययौ ॥ १५७ ॥

अथेति ॥ अथ च जगतीपतिर्ययौ जगाम । किं कृत्वा—देवैः सह तया आगन्तव्यमिति
भीमभुवैव नैम्यैवानिहितां रह एचान्ते उक्तां निजां स्त्रियानमरैः सह राजसमाजं स्वयंवरदेवं
प्रति गतिमभ्युपगताङ्गोऽहम् । किंभूतः—अपत्रपया इन्द्रादिकार्यकरणाद्वया नतमौलिरयो-
मुक्तः ॥

श्वस्तस्याः प्रियमाहुमुदुरधियो धाराः सृजन्त्या रया-

नम्रोन्नम्रकपोलपालिपुलकैर्वैतस्वतीरल्लुणः ।

चत्वारः प्रहराः स्वरार्तिभिरभूत्सापि क्षपा दुःक्षया

तत्तस्यां कृपयाखिलैव विधिना रात्रिलिखयाना कृता ॥ १५८ ॥

श्व इति ॥ तस्या भैम्याश्चत्वारः प्रहराः सापि एकापि क्षपा चतुःप्रहरत्ना रात्रिः विधो-
गस्य दुःसहत्वात्स्वरार्तिभिः कानपीडानिः कृत्वा यत्नात् दुःक्षपातिवाहिदुनशम्भान्मू, तत्त-
त्सादेतोः विधिना ब्रह्मणा तस्यां भैम्यां कृपयेवाखिला चतुःप्रहराणि रात्रिः, अथ च प्रतिदि-
नमायिनी सर्वापि रात्रिः, त्रिधाना त्रिप्रहरा कृता । रात्रेरैकः प्रहारो इति स्वार्थः । अतन्त-
योधतत्पु पटीपु दिनव्यवहाराद्विधानेति क्षीरस्नानी । सा सा रात्रित्वया नहता कष्टनाति-
कान्तेति भावः । किंभूतानात्तस्याः—धः परेषामि प्रियं नलनातुं श्रानुमुदुरोत्कण्ठिता धीर्भला
उत्सुकायाः । तथा—अलुणो धाराः (सृजन्त्याः) विधोऽगवशाद्भ्रमभराप्रवहन् रयादेगेन
(सृजन्त्याः) वित्तरयन्त्याः । किंभूता धाराः—नम्रोन्नम्रकपोलपालि-
रोनायैः कृत्वा वेतस्वतीर्वहृपेतस्युक्तः । रयाद्वा नम्रोन्नम्रत्नम् । नहृपेति नलोयना वेतसा
नवन्ति । वेतस्वतीः 'उमुदनउवेतसेन्यो यमुप्' इति यमुप् ॥

तदखिलमिह भूतं भूतगत्या जगत्याः पतिरभिलपति स स्वात्मदृढत्वतरवम् ।

त्रिभुवनजनयावदुत्तवृत्तान्तसाक्षात्कृतिकृतिषु निरस्तानन्दमिन्द्रादिषु द्राक्

तदखिलमिति ॥ जगत्याः पतिरेकः इह भैमोविषये (स) भूतं जगदखिलं जगत्त-
द्वत्त्वतरवं सर्वं कृतं तस्य तत्वं दायायै भूतस्य परमाधैतल्लभूतस्य इतल्ल गत्या प्रहा-
रेण प्रपन्नं नया निष्कण्ठं कृतं कृतम्, अतन्तल्लुण्णदिशुता नयान्नप्रकारेण कृतमित्यदित्य-
ल्लेगेन भूतस्य तल्लस्य प्रहारेण वा इन्द्रादिषु द्राक् स्त्रीषु निरस्तानन्दमहद्वयं पतल्लवत्त्वतरवम्

१ 'अथदिशुलोत्तरवत्तर' नयान्नप्रकारेण इति साहित्यविद्यापरी । २ 'अथ नलोत्तरव-
त्तर, नोत्तर इत्यर्थः' इति साहित्यविद्यापरी । ३ 'अथ वेतस्वतीर्वहृपेतस्युक्तः' इति साहित्यविद्यापरी । ४ 'अथ वेतस्वतीर्वहृपेतस्युक्तः' इति साहित्यविद्यापरी ।

त्यक्तहर्षं यथा तथामिलपति स्म कथयति स्म । यथावृत्तमेवाकथयदित्यर्थः । किंभूतेष्विन्द्रा-
दिषु—त्रिभुवने जनानां यावान्वृत्तो निष्पन्नो वृत्तान्तः समाचारस्तस्य साक्षात्कृतौ प्रत्यक्षीकरणे
कृतिषु कुशलेषु । त्रिभुवन—इत्यादिना निष्कपटं दूष्यं कृतमित्यादावेव तैर्ज्ञातमिति सूचितम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

संहव्यधार्णववर्णनस्य नवमस्तस्य व्यरंसीन्महा-

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोऽवलः ॥ १६० ॥

श्रीहर्षमिति ॥ अर्थं पूर्ववत् । संहव्यो गुम्फितः अणववर्णनाख्यो ग्रन्थो येन । अण-
ववर्णनाख्योऽपि ग्रन्थस्तेन कृत इत्यर्थः । व्यरंसीत्, 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ।
'यमरमनमातां सक् च' इतीदसगागमौ ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे नवमः सर्गः ॥

दशमः सर्गः ।

इदानीं स्वयंवरस्य पूर्ववत्तवर्णनार्थं दशमं सर्गमारभते—

रथैरथायुः कुलजाः कुमाराः शस्त्रेषु शस्त्रेषु च दृष्टपाराः ।

स्वयंवरं शंवरवैरिकायव्यूहश्रियः श्रीजितयक्षराजाः ॥ १ ॥

रथैरिति ॥ अथ कुमाराः प्रादुर्भूततरुणिमानो राजानो रथैः कृत्वा प्रारब्धवरं स्वयंवरमा-
युगजग्मुः । किंभूताः—(पूर्वमाकारिताः) कुलजाः कुलीनाः शस्त्रेषु धनुषादिषु, शस्त्रेषु वेदा-
दिशस्त्रेषु च दृष्टपाराः प्राप्तपर्यन्ताः समन्त्रकशस्त्रप्रयोगोपसंहारविदो वेदादिशस्त्रविदयः । तथा
शंवरवैरी कामस्तस्य कायव्यूहः शंवरजयार्थं मायया गृहीतो यः शरीरसङ्घः तद्वच्छ्रीः शोभा
येषाम् । कामशरीरसङ्घा एव ते युवान इत्यर्थः । तथा—श्रिया लक्ष्म्या कृत्वा जितो यक्षराज-
कुवेरो यैस्ते । कुवेरादप्यधिकसंपद इति यावत् । स्वयंवरस्थानं कुण्डिनं प्राप्ता इत्यर्थः ।
अन्यवाहनादिसद्भावेऽपि संपदाधिक्यसूचनार्थं महारथत्वादिप्रशंसासूचनार्थं च रथपदम् ।
एतैर्विशेषणैर्वैरोत्पिता गुणाः कथिताः । यदुक्तम्—'कन्या वरयते ह्यं माता वित्तं पिता
श्रुतम् । बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मित्रान्नमितरे जनाः ॥' प्रथमतः शस्त्रग्रहणं क्षत्रियाणां शस्त्र-
पेशयाऽभ्यर्हिततरुसूचनार्थम् । आयुः, आङ्पूर्वेण यातेर्लङि ॥

नाभूदभूमिः सरसायकानां नासीदगन्ता कुलजः कुमारः ।

नास्यादपन्था धरणेः कणोऽपि व्रजेषु राज्ञां युगपद्रजत्सु ॥ २ ॥

नाभूदिति ॥ कुलजः कुलीनः कोऽपि कुमारः सरसायकानामभूमिरगोचरो नाभूत् ।
किंतु स्वयंवरश्रवणेन कामवाणपीडित एवाभूत् । तथा—अगन्ता नासीत् । सर्वोऽपि स्वयं-

१ 'अथ लेखनप्राप्तोऽलंकारः, मालिनो वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुप्रासरेषु
रोपनातिशयालंकारः, रुद्रवज्रोपेन्द्रब्राह्मणस्य मित्रित्वादुपजातिवृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

वरे गत एवेत्यर्थः । राज्ञां व्रजेषु युगपद्भवत्यु सत्यु धरणेः पृथिव्याः कणोप्यणुत्सोऽपि देशः
अपन्या नास्तीति स्थितः किंतु बहुनागोऽभूदित्यर्थः । अस्यादिति 'गातिस्था-' इति
सिचो लुक् ॥

योग्यैर्व्रजद्विर्नृपजां वरीतुं वीरैरनहैः प्रसमेन हतुम् ।

द्रष्टुं परैस्तान्परिकर्तुमन्यैः स्वमात्रशेषाः ककुभो बभूवुः ॥ ३ ॥

योग्यैरिति ॥ कुलादिना योग्यैर्नृपजां भैर्नो वरीतुं व्रजद्विर्नृपैः, तथा—अनहैः कुला-
दिना अयोग्यैः प्रसमेन हठेन हतुं व्रजद्विः वीरैः शूरैः, तथा—स्वयंवरकौतुकं द्रष्टुं व्रजद्विः
परैरुदासीनैः, तथा—तान्त्वर्णानपि परिकर्तुं सेवितुं व्रजद्विरन्यैः वेतनग्राहिभिः दासीभूतै-
र्जनैः कृत्वा तैर्निर्गमितैः ककुभो दिशः स्वमात्रशेषाः स्वमात्रावशिष्टाः बभूवुः । सर्वेऽपि जनाः
स्वयंवरे गता इति भावः । 'अनुरोद्धुम्' इति पाठे स एवार्थः ॥

पूर्वोक्तनेवार्यमाह—

लोकैरशेषैरवनिश्रियं तामुद्दिश्य दिश्यैर्विहिते प्रयाणे ।

स्ववर्तितचञ्जनयन्त्रणातिविश्रान्तिमायुः ककुभां विभागाः ॥ ४ ॥

लोकैरिति ॥ अशेषैः सकलैः दिश्यादिग्नवैलोकैरवनेः पृथिव्याः श्रियं लक्ष्मीं तां भैर्नो-
मुद्दिश्य प्रयाणे विहिते सति ककुभां दिशां विभागाः स्वस्तिन्यवर्तिनो वर्तमानाः ते ते जना
अनेकजातीया बहुचंदयाका ये जनास्तैः कृत्वा वा यन्त्रणा संकटजा तथा आतिः पीडा ततो
विश्रान्तिं सुखावस्थाननायुः । भारराहित्यात्सोच्छ्वासा जाता इत्यर्थः । दिश्यैः दिगादिस्वायदै ॥

तलं यथेयुर्न तिला विक्रीणाः सैन्यैस्तथा राजपथा बभूवुः ।

भैर्नो स लब्धामिव तत्र मेने कः प्राप भूभृद्भवितुं पुरस्तात् ॥ ५ ॥

तलमिति ॥ ऊर्ध्वं विक्रीणां अतिलुब्धान्तिला अपि यथा तलं भूतलं न ईयुरथो न
पेतुः तथा सैन्यैः कृत्वा राजपथा राजमार्गा बभूवुः । सैन्यबाहुल्यादितिविक्रीणां जाता इति
भावः । तत्रातिचंकटेषु राजपथेषु चो भूभृत् राजा पुरस्तादग्रे भवितुं गन्तुं प्राप दृष्टाक स
भैर्नो लब्धामिव लब्धप्राप्तामिव मेने । एते दावदागच्छन्ति तावत्सुरोगतं नामेव भैर्नो वरी-
प्यत इति मेने इत्यर्थः । सर्वोऽप्यहनहलेकपादग्रे गन्तुर्नैच्छदिति भावः । 'तथा पथाऽनात्रि
नहानहेन्द्रैः' इति पाठे राजनिः पथा मार्गेण तथा जातमिति व्याख्येयम् ॥

नृपः पुरःस्थैः प्रतियद्धवर्त्मा पश्चात्तनैः कश्चन नुद्यमानः ।

यन्त्रस्यसिद्धार्थपदानिमिषेकं लब्ध्वाप्यसिद्धार्थमनन्यत स्वम् ॥ ६ ॥

नृप इति ॥ पुरःस्थैः स्थितैः ननुष्मादिभिः प्रतियद्धवर्त्मा तथा पश्चात्तनैः पश्चात्स्थितैः
नुद्यमानः पुरःश्रेष्ठमानः कश्चन नृपः यन्त्रस्याः तैल्यकर्मणमवस्थाः सिद्धार्थाः सर्वपात्त्रेषां
पदे स्थानेऽनिमिषेकं लब्ध्वाप्यूर्ध्वाधःस्थितप्रापानिष्पीडितसर्वपात्रस्यां लब्ध्वापि स्वमात्रान-
नसिद्धार्थमनुकर्मणमनन्यत । सर्वपदानिपित्येऽपि सर्वतो न भवतीति विरोधतोच्येऽपि-

१ 'अत्र ककुभां स्वमात्रशेषत्वात्संन्येऽति संन्योच्छिन्नविद्रोहोत्पत्तिर्न' इति जीवातुः । २ 'अ-
शेषोच्छिन्नविद्रोहोत्पत्तिर्न' इति साहित्यविदाधरी । ३ 'अत्रोच्छिन्न' इति जी-
४ 'अत्र उच्छिन्नप्राप्तोत्पत्तिर्न' इति साहित्यविदाधरी ।

त्यक्तहर्षं यथा तथामिलपति स्म कथयति स्म । यथावृत्तमेवाक्ययदित्यर्थः । किंभूतेविन्द्रा-
दिषु—त्रिभुवने जनानां यावान्वृत्तो निष्पन्नो वृत्तान्तः समाचारस्तस्य साक्षात्कृतौ प्रत्यक्षीकरणे
कृतिषु कुशलेषु । त्रिभुवन-इत्यादिना निष्कपटं दूष्यं कृतमित्यादावेव तैर्ज्ञातमिति सूचितम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

संदृग्धार्णववर्णनस्य नवमस्तस्य व्यरंसीन्महा-

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १६० ॥

श्रीहर्षमिति ॥ अयं पूर्ववत् । संदृग्धो गुम्फितः अणववर्णनाख्यो ग्रन्थो येन । अण-
ववर्णनाख्योऽपि ग्रन्थस्तेन कृत इत्यर्थः । व्यरंसीत्, 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ।
'यमरमनमातां सकृ च' इतीदमगागमौ ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे नवमः सर्गः ॥

दशमः सर्गः ।

इदानीं स्वयंवरस्य पूर्ववर्णनार्थं दशमं सर्गमारभते—

रथैरथायुः कुलजाः कुमाराः शस्त्रेषु शस्त्रेषु च दृष्टपाराः ।

स्वयंवरं शंवरवैरिकायव्यूहश्रियः श्रीजितयक्षराजाः ॥ १ ॥

रथैरिति ॥ अथ कुमाराः प्रादुर्भूततरुणिमानो राजानो रथैः कृत्वा प्रारब्धवरं स्वयंवरं-
युराजमुः । किंभूताः—(पूर्वमाकारिताः) कुलजाः कुलीनाः शस्त्रेषु धनुषादिषु, शस्त्रेषु वेदा-
दिशास्त्रेषु च दृष्टपाराः प्राप्तपर्यन्ताः समन्त्रकशस्त्रप्रयोगोपसंहारविदो वेदादिशास्त्रविदश्च । तथा
शंवरवैरी कामस्तस्य कायव्यूहः शंवरजयार्थं मायया गृहीतो यः शरीरसङ्घः तद्व्यूहोः शोभा
येषाम् । कामशरीरसङ्घा एव ते युवान इत्यर्थः । तथा—श्रिया लक्ष्म्या कृत्वा जितो यक्षराज-
कुबेरो यैस्ते । कुबेरादप्यधिकसंपद इति यावत् । स्वयंवरस्थानं कुण्डिनं प्राप्ता इत्यर्थः ।
अन्यवाहनादिसद्भावेऽपि संपदाधिक्यसूचनार्थं महारथत्वादिप्रशंसासूचनार्थं च रथपदम् ।
एतैर्विशेषणैर्वरोचिता गुणाः कथिताः । यदुक्तम्—'कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता
श्रुतम् । बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मित्रात्रमितरे जनाः ॥' प्रथमतः शस्त्रग्रहणं क्षत्रियाणां शक्य-
येत्यस्याऽन्यद्विस्तृतसूचनार्थम् । आयुः, आङ्पूर्वस्य यातेल्लेखि ॥

नाभूदभूभिः सरसायकानां नासीदगन्ता कुलजः कुमारः ।

नास्यादपन्था धरणेः कणोऽपि व्रजेषु राज्ञां युगपद्भजत्सु ॥ २ ॥

नाभूदिति ॥ कुलजः कुलीनः कोऽपि कुमारः सरसायकानामभूतिरगोचरो नाभूत् ।

किन्तु स्वयंवरश्रवणेन कामवागपीडित एवाभूत् । तथा—अगन्ता नासीत् । सर्वोऽपि सर्व-

१ 'अत्र केचनप्राज्ञोऽन्वयः, नास्तीति वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानुनासिक-
रोपमादिशब्दादन्वयः, इन्द्रश्रीवेन्द्रवज्राद्यनस्य मित्रिकयादुपमाति ईदृशम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

वरे गत एवेत्यर्थः । राज्ञां व्रजेषु युगपद्ब्रजत्सु सत्सु धरणेः पृथिव्याः कणौष्यगुह्योऽपि देशः
अपन्या नास्थान स्थितः किंतु बहुनागोऽभूदित्यर्थः । अस्यादिति 'गातिस्था-' इति
तिचो लुक् ॥

योग्यैर्व्रजद्विभृजं वरीतुं वीरैरनहैः प्रसमेन हतुम् ।

द्रष्टुं परैस्तान्परिकर्तुमन्यैः स्वमात्रशेषाः ककुभो बभूवुः ॥ ३ ॥

योग्यैरिति ॥ कुलादिना योग्यैर्व्रजं भैमी वरीतुं व्रजद्विभृजैः, तथा—अनहैः कुला-
दिना अयोग्यैः प्रसमेन हटेन हतुं व्रजद्विः वीरैः शूरैः, तथा—स्वयंवरकानुक्तं द्रष्टुं व्रजद्विः
परैरुदासीनैः, तथा—तान्सर्वानपि परिकर्तुं सेवितुं व्रजद्विरन्यैः चेतनग्राहिभिः दासीभूतै-
र्जनैः कुला तैर्निगमितैः ककुभो दिशः स्वमात्रशेषाः स्वमात्रावशिष्टाः बभूवुः । सर्वेऽपि जनाः
स्वयंवरे गता इति भावः । 'अनुरोद्धुम्' इति पाठे स एवार्थः ॥

पूर्वोक्तमेवार्थमाह—

लोकैरशेषैरवनिधियं तामुद्दिश्य दिश्यैर्विहिते प्रयाणे ।

स्ववर्तितचञ्जनयन्त्रणातिविश्रान्तिमायुः ककुभां विभागाः ॥ ४ ॥

लोकैरिति ॥ अशेषैः सकलैः दिश्यैर्दिग्भवंलोकैरवनेः पृथिव्याः ध्रियं तस्मी ता भैमी-
मुद्दिश्य प्रयाणे विहिते सति ककुभां दिशां विभागाः स्वस्तिन्यतिनो वर्तमानाः ते ते जना
अनेकजातीया बहुसंख्याया ये जनान्तः कुला या यन्त्रणा संकटजा तथा जातिः पीडा ततो
विश्रान्तिं मुखावस्थानमायुः । भारराहिलात्सोच्छ्वासा जाता इत्यर्थः । दिश्यैः दिग्गोचरादयैः ॥

तलं यथेयुर्न तिला विकीर्णाः सैन्यैस्तथा राजपथा बभूवुः ।

भैमी स लब्धामिव तत्र मेने कः प्राप भूभृद्भवितुं पुरस्तात् ॥ ५ ॥

तलमिति ॥ ऊर्ध्वं विकीर्णा अतिसूक्ष्मास्तिला अपि यथा तलं भूतलं न ईदुराधे न
पेतुः तथा सैन्यैः कुला राजपथा राजमार्गा बभूवुः । सैन्यबहुत्वात्सत्तिक्कीर्णा जाता इति
भावः । तत्रातिसंकटेषु राजपथेषु यो भूभृत् राजा पुरस्तादग्रे भवितुं गन्तुं प्राप तलाक स
भैमी लब्धामिव लब्धप्राप्तमिव मेने । एते यावदागच्छन्ति तत्रानुरोगतं नमिव भैमी वरी-
प्यत इति मेने इत्यर्थः । सर्वोऽप्यहरहर्निकमाऽग्रे गन्तुमैच्छति भावः । 'तथा यथाप्रामा-
नहीनहेन्द्रैः' इति पाठे राजभिः यथा मार्गेण तथा जातमिति व्याख्येयम् ॥

नृपः पुरःस्थैः प्रतिवद्वदन्ता पश्चात्तनैः कथनं मुद्यमानः ।

यन्त्रस्थसिद्धार्थपदानिपेकं लब्ध्याप्पसिद्धार्थमनन्वत स्मन् ॥ ६ ॥

नृप इति ॥ पुरःस्थैरे स्थितैः नृपराजिभिः प्रतिवद्वदन्ता तथा पश्चात्तनैः पश्चात्स्थितैः
मुद्यमानः पुरःप्रवेष्टाः कथनं नृपः यन्त्रस्थाः तलाकपदयन्त्रस्थाः सिद्धार्थाः लप्तेनार्थैः
एते स्मार्थानिपेकं लब्ध्याप्पसिद्धार्थमनन्वत स्मन् । लब्ध्यापि लब्धत्वात्क-
मसिद्धार्थमनुत्कर्षमनन्वत । लप्तेनार्थानिपेक्षेऽपि लप्तेन न कथयति । नित्येवार्थोऽपि

१ 'नृप' बहुव्रीहौ स्वमात्रशेषात्ककुभोऽपि तन्मूर्तिरिति पाठोऽपि दृश्यते । २ 'नृप' बहुव्रीहौ स्वमात्रशेषात्ककुभोऽपि तन्मूर्तिरिति पाठोऽपि दृश्यते । ३ 'नृप' बहुव्रीहौ स्वमात्रशेषात्ककुभोऽपि तन्मूर्तिरिति पाठोऽपि दृश्यते । ४ 'नृप' बहुव्रीहौ स्वमात्रशेषात्ककुभोऽपि तन्मूर्तिरिति पाठोऽपि दृश्यते । ५ 'नृप' बहुव्रीहौ स्वमात्रशेषात्ककुभोऽपि तन्मूर्तिरिति पाठोऽपि दृश्यते । ६ 'नृप' बहुव्रीहौ स्वमात्रशेषात्ककुभोऽपि तन्मूर्तिरिति पाठोऽपि दृश्यते ।

शब्दः । कथंचिदपि पुरो गन्तुमशक्त्वा द्वैमीप्राप्तिमेव न भविष्यतीति मृतप्रायत्वाच्चातिदुः-
क्षितोऽभूदिति भावः । 'दक्षिणापश्चात्पुरस्तत्क' इति विशेषविहितेन लका व्युत्प्लो-
धस्य युक्तत्वात्पाश्चात्यैरिति भाव्यम् । पश्चात्तनैरिति शिष्टप्रयोगदर्शनान्महाविभाषानुवृत्तेन
समर्थनीयम् ॥

राज्ञां पथि स्त्यानतयानुपूर्व्या विलङ्घनाशक्तिविलम्बभाजाम् ।

आह्वानसंज्ञानमिवाग्रकम्पैर्दुर्विदभेन्द्रपुरीपताकाः ॥ ७ ॥

राज्ञामिति ॥ विदभेन्द्रपुरीपताका, अग्रकम्पैः कृत्वा राज्ञामाह्वानसंज्ञानमाह्वानसंज्ञेन
ददुरेव । झटित्यायात, विलम्बं मा काष्ठेत्यादिष्टवत् इवेत्यर्थः । किंभूतानां राज्ञाम्—पथि
स्त्यानतयातिसंकटतया निमित्तभूतया कृत्वा आनुपूर्व्या कृत्वा या विलङ्घना गतिः, तत्राशङ्क-
ऽसामर्थ्येन विलम्बभाजाम् । अन्योऽपि विलम्बेन पश्चादायान्तं हस्तादिनाह्वयति । दूरात्
ण्डिननगरीपताकास्तैर्दृष्टा इति भावः । स्त्यानम्, 'स्त्यै शब्दसंघातयोः' इत्यस्य 'संयोगदेशतो
धातोः—' इति निष्ठानत्वम् । पूर्वं पूर्वमनुगतोऽनुपूर्वः तस्य भाव आनुपूर्वा औचित्यवत् ॥

प्राग्भूय कर्कोटक आचकप सक्म्वलं नागवलं यदुच्चैः ।

भुवस्तले कुण्डिनगामि राज्ञां तद्वासुकेश्चाश्वतरोऽन्वगच्छत् ॥ ८ ॥

प्रागिति ॥ कर्कः श्वेतोऽश्वः, अटतीत्यटकः ह्यगतिः सन्प्राग्भूय पुरो भूत्वा उच्चरति-
शयेन भुवस्तले भूषणं कुण्डिनगामि सक्म्वलं नानावर्णकुक्षसहितं सप्रावरणं च यद् राज्ञां
नागवलं हस्तिसैन्यमाचकपे, तन्नागवलमश्वतरो वेसरोऽन्वगच्छत् । करिसैन्यस्य पुरा-
त्पश्चाच्चाश्वा गच्छन्तीति सेनारितिः । अथ च—कर्कोटकः सर्पविशेषः प्राग्भूय पुरा-
त्भूत्वा उच्चैः सक्म्वलं कम्बलाख्येन सर्पेण सहितं भुवः तले पातालं स्थितं कुण्डिनगामि
वासुकेः यन्नागवलं सर्पवलमाचकपे पातालतः कुण्डिनपुरमानीतवान् । अश्वतरनामा सर्पः
तन्नागवलमन्वगच्छत् । सर्वं सर्पवलं वृद्धानुक्रमेण कुण्डिनमायातम् । सर्वेऽपि राज्ञां
वानुक्तिप्रमुखाः सर्पाश्च स्वयंवराश्च ससैन्याः कुण्डिनमागता इति भावः । 'कम्बलो । नागनेदं
'स्यात्कम्बप्रावारयोरपि' इति विश्वः । प्राग्भूय, च्यवन्त(गति)समासलाङ्घ्यम् । अश्वतरः,
पक्षे 'वत्सोऽश्वपेनेन्यश्च तनुत्वे' इति तरप् । 'अथःस्वरूपयोरधो तलं स्यात्' इत्यमरः ॥

आगच्छदुर्विन्द्रचमूसमुत्थैर्मूरेणुभिः पाण्डुरिता मुखश्रीः ।

विस्पष्टमाचष्ट हरिद्वधूनां रूपं पतित्यागदशानुरूपम् ॥ ९ ॥

आगच्छदिति ॥ हरिद्वधूनां दिग्धधूनां मुखश्रीः प्रारम्भशोभा मुखशोभा च पतिभिः
कृतस्त्यागत्वेन वा दशा तस्या अनुस्यं योग्यं रूपं विस्पष्टमाचष्ट । किंभूता—आगच्छन्तु-
न्द्रचमून्वया समुत्थैर्मूरेणुभिः पाण्डुरिता । स्वप्रियत्वानेनैतादृश्यवस्था श्रीणां भवतीति ।
दिग्धधूनामिन्द्रादयो राजानव पतयः । सर्वा अपि दिशो राज्ञान्याः सैन्यवानुत्थादनाधू-
राश्च ज्ञाता इति भावः ॥

१ 'पश्चात्त्यवन्ति अर्धदिग्धधूनां पश्चात्तना' इति 'अथा समकेतोऽयम्' इति मुद्राययोगः ।
२ 'अथ दिशोऽपानतोऽन्वकार' इति सादित्यविधायरी । ३ 'अथोऽन्वकार' इति सादित्य-
विधायरी । ४ 'अथ अन्वकार' इति सादित्यविधायरी । ५ 'दितां जनेषु' इति लो-
कोवाचुत्थास्तनाः । ६ 'अथ अन्वकार' इति सादित्यविधायरी ।

भैमीति ॥ या गिरिजा पार्वती आत्मभर्तुर्हरस्यार्थं तनुः सती (सा) हरकर्तृकं भैमी-
विवाहं कस्मात्सहते स्म । अपि तु न सहते स्म । विदर्भान् अव्रजन्त्या तया पार्वत्या ईशा-
नयानाय हरगमनाय तेन कारणेनान्तरायो विद्मो विदधे कृतः । शरीरार्थत्वात्पार्वत्याः कथं
स गच्छतु । ‘पुंस्यर्थोऽर्थं समेऽशके’ इत्यमरः ॥

स्वयंवरं भीमनरेन्द्रजाया दिशः पतिर्न प्रविवेश शेषः ।

प्रयातु भारं स निवेश्य कस्मिन्नहिर्महीगौरवसासह्रियः ॥ १५ ॥

स्वयंवरमिति ॥ अधरदिशः पतिः शेषः भीमनरेन्द्रजायाः स्वयंवरं न प्रविवेश ।
कृतः—स शेषः कस्मिन्स्वसदृशे पृथ्वीभारं निवेश्य प्रयातु । योऽहिः सर्पो महीगौरवं नृवं
सहत इति महीगौरवसासहिः । सासहिवावदिचाचलिपापतिप्रभृतय इकारान्ता निपातिताः ॥

यैयौ विमृश्योर्ध्वदिशः पतिर्न स्वयंवरं वीक्षितधर्मशास्त्रः ।

व्यलोकि लोके श्रुतिषु स्मृतौ वा समं विवाहः क पितामहेन ॥ १६ ॥

ययाविति ॥ वीक्षितं पर्यालोचितं धर्मशास्त्रं येनैवंविध ऊर्ध्वदिशः पतिर्ब्रह्मा विमृश्य
धर्मतत्त्वं विचार्य स्वयंवरं न ययौ । विचारमेव—पितामहेन, अथ च पितृपित्रा समं
विवाहः क लोके श्रुतिषु स्मृतौ वा व्यलोकि । लोकस्मृतिश्रुतिविरुद्ध इत्यर्थः । ‘असमाना-
र्थगोत्रजाम्’ इति स्मृतिनिषेधात्पितृपित्रा सह विवाहस्यानुज्ञातत्वात्पितामहेन तत्र न गत-
मिति भावः । मन्वादिद्वारा स्वयमेव धर्मशास्त्रं प्रणीय कथमेवं कुर्यादिति भावः ॥

भैमीर्निरस्तं स्वमवेत्य दूतीमुखात्किलेन्द्रप्रमुखा दिगीशाः ।

स्यदे मुखेन्दौ च वितत्य मान्द्यं चित्तस्य ते राजसमाजमीयुः ॥ १७ ॥

भैमीति ॥ ते इन्द्रप्रमुखा दिगीशा इन्द्रादयो दिक्पालाः दूतीमुखात्स्वमात्मानं भैम्या
निरस्तं निराकृतं किल निश्चयेनावेत्य ज्ञात्वा स्यदे गमने किमर्थमस्माभिरुत्र गन्तव्यमित्यु-
त्साहभङ्गान्मुखेन्दौ च चित्तस्य मान्द्यमालस्यं वितत्य विस्तीर्य राजसमाजनीयुर्जमुः ।
‘चिरस्य’ इति पाठे शनैः शनैः । स्यदे मान्द्यं शनैस्त्वम्, मुखेन्दौ मान्द्यं मलिनता । एत-
न्मान्द्यद्वयेन चित्तस्यापि मान्द्यं प्रकाशितमिति भावः । ‘स्यदो जवे’ इति सौधुः ॥

नलभ्रमेणापि भजेत भैमी कदाचिदस्मानिति शेषिताशा ।

अभून्महेन्द्रादिचतुष्टयी सा चतुर्नली काचिदलीकरूपा ॥ १८ ॥

नलेति ॥ सा महेन्द्रादिचतुष्टयी काचिदनिर्वचनीयालीकरूपा मिथ्यास्वरूपा चतुर्नल्य-
भूत् । किंभूता—दूतीमुखात्स्वस्मिन् भैमीविरागमाकर्ण्यापि इति शेषिताशावशिष्टाशा । इति

१ ‘अत्रोत्प्रेक्षाहेत्वनुप्रासालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘स्वयं विमृश्यैव सधर्मशास्त्रं
स्वयंवरं प्राप्तित न स्वयंभूः । व्यलोकि लोके मुनिभिः स्मृतौ वा’ इति पाठः सुखावबोधसा-
हित्यविद्याधरीसंमतः । ३ ‘अत्र हेतुलालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः’ इति जीवातुः । ४ ‘श्रुत्वा निजं सीमजया निराशं दूतीमुखा-
दिन्द्रमुखाः’ इति पाठः सुखावबोधसाहित्यविद्याधरीसंमतः । ५ ‘अत्र ऐकानुप्रासोऽज-
कारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

नाभूदिति भावः । अन्यस्याप्यसमर्थस्याप्रतिभस्याननं पुनरुक्तिदोषं परिहर्तुं न शक्नोतीत्युक्तिः ।
‘वहिः कुशहुताशयोः’ इति विश्वः ॥

प्रियावियोगकथितादिवैलाचन्द्राच्च राहुग्रहपीडितात्ते ।

ध्मातान्नवेन सरतोऽपि सारैः स्वं कल्पयन्ति स्म नलानुकल्पम् ॥२२॥

प्रियेति ॥ ते देवाः प्रियावियोगेनोर्वशीविरहेण कथितादिव ऐलात्पुरुवसः, तथा—
राहुग्रहपीडितादिव चन्द्राच्च, तथा—ध्मातादिव (ईश्वरेणेत्यर्थात्) दग्धादिव सरतोऽपि
गृहीतैः सारैः श्रेष्ठभागैः कृत्वा स्वमात्मानं नलानुकल्पं नलस्य प्रतिनिधिं कल्पयन्ति स्म ।
प्रियावियोगादयः साराकर्षणोपायत्वेनोत्प्रेक्षिताः । अन्यस्यापि सारः कथनपीडिताग्निदाहा-
दिभिः समाकृष्यते । प्रियावियोगकथनरहितैल—ग्रहपीडनरहितचन्द्र—ईश्वरकृतदाहरहित-
कामनुल्यस्य नलस्य त्रिभ्योऽप्यधिकत्वादिति भावः । ‘मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्प-
ततोऽधमः’ इत्यमरः । ‘किलैलात्’ इति पाठे किल उत्प्रेक्षायाम् ॥

ननु भैम्या नले निरतिशयमनुरागं ज्ञात्वा श्रुत्वा चेन्द्रादयो राजानश्च कथं तन्नागता
इत्यत आह—

नलस्य पश्यत्वियदन्तरं तैर्भैमीति भूपान्विधिराहतास्यै ।

स्पर्धां दिगीशानपि कारयित्वा तस्यैव तेभ्यः प्रथिमानमाख्यत् ॥२३॥

नलस्येति ॥ विधिः ब्रह्मा अस्यै भूपान् इति मनसि धृत्वा आहूत आनीतवान् । इति
किम्—भैमी तैः भूपैः सह नलस्य इत्यत् अन्तरं हस्ताद्यभिनयमात्रेणानिर्वचनीयं विशेषतः
पश्येत् । तथा—दिगीशानपि नलरूपधारणद्वारा नलस्य स्पर्धां कारयित्वा तस्यैव नलस्यैव
प्रथिमानं तेभ्यो दिगीशेभ्य आख्यत् । भैमीं प्रतीत्यर्थात् । साक्षाद्दर्शनात्तारतम्यं ज्ञायते,
नतु परोक्षमिति कारणाद्राजानः समाहृताः । अधिकेन सह स्पर्धा भवति । यतो दिगीशै-
र्नलत्वेन विना भैमीप्राप्त्यभावात्तत्प्राप्त्यर्थं नलरूपधारणाञ्जलाधिक्यमेव ब्रह्मणोक्तमित्यर्थः ।
उभयेभ्योऽपि नल एवाधिक इति भावः । नलरूपे धृतेऽपि तत्तुल्या न जाताः । ‘इदमन्त-
रम्’ इत्यपि पाठः । दिगीशान्, ‘हृक्कोः—’ इति कर्मत्वम् ॥

सभा नलश्रीयमकैर्यमाद्यैर्नलं विनाभूदृतदिव्यरत्नैः ।

भामाङ्गणप्राधुणिके चतुर्भिर्देवद्रुमैर्द्यौरिव पारिजाते ॥ २४ ॥

समेति ॥ सा स्वयंवरसभा नलश्रीयो यमकैः प्रतिनिधिभिः यमाद्यैश्चतुर्भिः नलं विना
द्यौरिव अभूत् । किंभूता द्यौः—पारिजाते भामायाः सत्यभामाया अङ्गणस्य प्राधुणिकेऽतिथौ
सति चतुर्भिर्मन्दार—संतान—कल्पवृक्ष—हरिचन्दन—संज्ञकैर्देवद्रुमैरुपलक्षिता । किंभूतै-
रुभयैः—धृतदिव्यरत्नैर्धृतदिव्यरत्नाभरणैः मूलादारभ्याग्रपर्यन्तं धृतमुक्तादिदिव्यरत्नैश्च । पारि-
जातं विना मन्दारादिषु सत्त्वपि यथा द्यौर्न शोभते, तथा नलरूपधारिष्विन्द्रादिषु सत्त्वपि
मुख्यं नलं विना सभा न शुशुभे । इन्द्रादयः सभायामागताः, नलो नागत इति भावः ॥

१ ‘अत्र लेपोतिशयोक्तिरलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्रोत्प्रेक्षादीपकालंकारः’ इति
साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्रोत्प्रेक्षालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ४ ‘अत्रानुप्रासोपमालं-
कारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

तत्रागमद्वासुकिरीशभूषाभसोपदेहस्फुटगौरदेहः ।

फणीन्द्रवृन्दप्रणिगद्यमानप्रसीदजीवाद्यनुर्जीविवादः ॥ २५ ॥

तत्रेति ॥ वासुकित्तत्र स्वयंवरसभायानगमत् । किंभूतः—इत्यस्य भूषार्थं नस्मैव उप-
देहोऽग्निरागः, तेन स्फुटं प्रकटं गौर उज्ज्वलो देहो यस्य । तथा—फणीन्द्रवृन्दः कर्कोटकादि-
सर्पश्रेष्ठसमूहः प्रणिगद्यमान उच्यमानः प्रसीद, जीव इत्यादिशब्दो यत्र ईदृशोऽनुर्जीविनां
उपेयकानां वादः कोलाहलो यस्य । 'प्राग्भूय'—इत्यनेन वासुकेः पातालाचलनमात्रमेवोक्तं,
इदानीं तु सभागमनमिति न पौनरुक्त्यम् । 'ईक्षवासात्' इति पाठे ईश्वरशरीरे योगशक्ति-
भवननिमित्तवसतेहेतोः १ ॥

द्वीपान्तरेभ्यः पुटभेदनं तत् क्षणादवापे सुरभूमिर्नृपः ।

तत्कालमालम्ब्य न केन यूना स्तरेषुपक्षानिलनूललीला ॥ २६ ॥

द्वीपेति ॥ सुरभूमिषु देवभूमिषु द्वीपान्तरलक्षणासु ये भूषा राजानन् द्वीपान्तरेभ्यः
दृक्षादिभ्यः सकाशात्तत् पुटभेदनं नगरं कुण्डिनाह्वयं क्षणाज्जटिति अवपे प्रापम् । अनया-
त्रागमने हेतुनाह—केन यूना तत्कालं तस्मिन् भूमौस्वयंवरसमये स्तरेषुपक्षानिलनूललीला
कामबाणपक्षवातसंबन्धात्कार्पासविलासो नालम्ब्य नाङ्गोक्तः, अपि तु तदेषांपि तूना प्रपञ्चौ-
कृता । यातेरितस्तूलो यथा दूराज्जटित्वायाति तथा तेषां कानपाठिताः यथा तेषां
जटित्वनायासेनायाता इति भावः ॥

रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन सपर्यया कुण्डिननाकनाथः ।

प्रियोक्तिदानादरनम्रताद्यैरुपाचरन्नाह स राजचक्रम् ॥ २७ ॥

रम्येष्विति ॥ स कुण्डिनमेव नाकस्तस्य नाथो भीमो रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन स्वयं-
नेन, तथा—सपर्ययातिभ्येन, तथा—प्रियोक्तया प्रियवचनेन, दानेनोत्कृष्टादिकेन
आदरेण, नम्रतया च, आदरकृतया नम्रतया वा एतदर्थः कृत्वा चारु सम्पन्नतया राज-
राजचक्रमुपाचरद्वर्तुपत् ॥

नाभूदिति भावः । अन्यस्याप्यसमर्थस्याप्रतिभसाननं पुनरुक्तिदोषं परिहर्तुं न शक्नोतीत्युक्तिः ।
‘वहिः कुशहुताशयोः’ इति विश्वः ॥

प्रियावियोगकथितादिवैलाञ्छन्द्राच्च राहुग्रहपीडितात्ते ।

ध्मातान्नवेन स्मरतोऽपि सारैः स्वं कल्पयन्ति स्म नलानुकल्पम् ॥२२॥

प्रियेति ॥ ते देवाः प्रियावियोगेनोर्वशीविरहेण कथितादिव ऐलात्पुरुषसः, तथा—
राहुग्रहपीडितादिव चन्द्राच्च, तथा—ध्मातादिव (ईश्वरेणेत्यर्थात्) दग्धादिव स्मरतोऽपि
गृहीतैः सारैः श्रेष्ठभागैः कृत्वा समात्मानं नलानुकल्पं नलस्य प्रतिनिधिं कल्पयन्ति स्म ।
प्रियावियोगादयः साराकर्षणोपायत्वेनोत्प्रेक्षिताः । अन्यस्यापि सारः कथनपीडिताप्रिदाह-
दिभिः समाकृष्यते । प्रियावियोगकथनरहितैल—ग्रहपीडनरहितचन्द्र-ईश्वरकृतदाहरित-
कामनुत्पत्त्यस्य नलस्य त्रिभ्योऽप्यधिकत्वादिति भावः । ‘मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु
ततोऽधमः’ इत्यमरः । ‘किलैलात्’ इति पाठे किरु उत्प्रेक्षायाम् ॥

ननु भैम्या नले निरतिशयमनुरागं ज्ञात्वा शुक्ला चेन्द्रादयो राजानश्च कथं तत्रागता
इत्यत आह—

नलस्य पश्यत्वियदन्तरं तैर्भैमीति भूपान्विधिराहतास्यै ।

स्पर्धां दिगीशानपि कारयित्वा तस्यैव तेभ्यः प्रथिमानमाख्यत् ॥२३॥

नलस्येति ॥ विधिः ब्रह्मा अस्यै भूपान् इति मनसि धृत्वा आहूत आनीतवान् । इति
किम्—भैमी तैः भूपैः सह नलस्य इयत् अन्तरं हस्ताद्यभिनयमात्रेणानिर्वचनीयं विशेषतः
पश्यतु । तथा—दिगीशानपि नलरूपधारणद्वारा नलस्य स्पर्धां कारयित्वा तस्यैव नलस्यैव
प्रथिमानं तेभ्यो दिगीशेभ्य आख्यत् । भैमीं प्रतीत्यर्थात् । साक्षाद्दर्शनात्तारतम्यं ज्ञायते,
नतु परोक्षमिति कारणाद्राजानः समाहृताः । अधिकेन सह स्पर्धा भवति । यतो दिगीशै-
र्नलत्वेन विना भैमीप्राप्त्यभावात्तत्प्राप्त्यर्थं नलरूपधारणाजलाधिक्यमेव ब्रह्मणोक्तमित्यर्थः ।
उभयेभ्योऽपि नल एवाधिक इति भावः । नलरूपे धृतेऽपि तत्तुल्या न जाताः । ‘इदमन्त-
रम्’ इत्यपि पाठः । दिगीशान्, ‘हृकोः—’ इति कर्मत्वम् ॥

सभा नलश्रीयमकैर्यमाद्यैर्नलं विनाभूद्भूतदिव्यरत्नैः ।

भामाङ्गणप्राघुणिके चतुर्भिर्देवद्रुमैर्द्यौरिव पारिजाते ॥ २४ ॥

समेति ॥ सा स्वयंवरसभा नलश्रियो यमकैः प्रतिनिधिभिः यमाद्यैश्चतुर्भिः नलं विना
द्यौरिव अभूत् । किंभूता द्यौः—पारिजाते भामायाः सत्यभामाया अङ्गणस्य प्राघुणिकेऽतिथौ
सति चतुर्भिर्मन्दार—संतान—कल्पवृक्ष—हरिचन्दन—संज्ञकैर्देवद्रुमैरुपलक्षिता । किंभूतै-
रुभयैः—धृतदिव्यरत्नैर्धृतदिव्यरत्नाभरणैः मूलादारभ्याग्रपर्यन्तं धृतमुक्तादिदिव्यरत्नैश्च । पारि-
जातं विना मन्दारादिषु सत्त्वपि यथा द्यौर्न शोभते, तथा नलरूपधारिष्विन्द्रादिषु सत्त्वपि
मुख्यं नलं विना सभां न शुशुमे । इन्द्रादयः सभायामागताः, नलो नागत इति भावः ॥

१ ‘अत्र खेपोतिशयोक्तिरलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अत्रोत्प्रेक्षादीपकालंकारः’ इति
साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्रोत्प्रेक्षालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ४ ‘अत्रानुप्रासोपमालं-
कारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

तत्रागमद्वासुकिरीशभूषाभलोपदेहस्फुटगौरदेहः ।

फणीन्द्रवृन्दप्रणिगद्यनानप्रसीदजीवाद्यनुजीविवादः ॥ २५ ॥

तत्रेति ॥ वासुकिस्तत्र स्वयंवरसभायानगमत् । किंभूतः—इत्यत्र भूतार्थं भूतैव व्यव-
देहोऽङ्गरागः, तेन स्फुटं प्रकटं गौर उन्मूलो देहो यस्य । तथा—फणीन्द्रवृन्दैः कर्कोटकादि-
संप्रेष्टसमूहैः प्रणिगद्यनान उच्यमानः प्रसीद, जीव इत्यादिशब्दो यत्र ईदृशोऽनुजीविनां
सेवकानां वादः कोलहलो यस्य । 'प्राग्भूय'—इत्यनेन वासुकेः पातालयचलनमात्रमेवोक्तं,
इदानीं तु सभागमनमिति न पौनहत्यम् । 'ईशवासात्' इति पाठे ईश्वरशरीरे योगच्छादि-
भवननिमित्तवत्तेहेतोः ।

द्वीपान्तरेभ्यः पुटभेदनं तत् क्षणादवापे सुरभूमिभूपैः ।

तत्कालमालम्ब्य न केन यूना स्तरेषुपक्षानिलतूललीला ॥ २६ ॥

द्वीपेति ॥ सुरभूमिषु देवभूमिषु द्वीपान्तरलक्षणासु ये भूषा राजानस्तद्वीपान्तरेभ्यः
लक्षादिभ्यः सक्काशात्तत् पुटभेदनं नगरं कुण्डिनाख्यं क्षणाज्जटिति अवगमे प्राक्तम् । क्षणमा-
त्रागमने हेतुनाह—केन यूना तत्कालं तल्लिन् नैमीत्यंवरसमये स्तरेषुपक्षानिलतूललीला
कानबाणपक्ष्वातसंपन्थात्कर्पासविलसितो नालम्बि नाङ्गीकृतः, अपितु सर्वेणापि तूनाख्यदो-
कृता । वातेरितस्तूलो यथा दूरज्जटिलायाति तथा तेष्वपि कानपोडिताः सन्तः सर्वेऽपि
जटिलनायासेनायाता इति भावः ॥

रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन सपर्यया कुण्डिननाकनाथः ।

प्रियोक्तिदानादरनम्रतायैरुपाचरन्त्याह स राजचक्रम् ॥ २७ ॥

रम्येष्विति ॥ स कुण्डिनमेव नाकस्तस्य नाथो भीमो रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन स्थाप-
नेन, तथा—सपर्ययातिभ्येन, तथा—प्रियोक्त्या प्रियवचनेन, दानेनोत्सृष्टारिदानेन
आदरेण, नम्रतया च, आदरकृतया नम्रतया वा एतदर्थैः कृत्वा चार सन्मग्नया तथा
राजचक्रमुपाचरदवृत्तुपत् ॥

सर्वभौमेन तेन ते कथं पूजिता इत्यादिज्ञाह—

चतुःसमुद्रापरिखे नृपाणामन्तःपुरे वासितकीर्तिदारे ।

दानं दया स्मृतनातिथेयी चतुष्टयी रक्षणसौचिदह्या ॥ २८ ॥

चतुरिति ॥ चतुर्णां समुद्रानां समारोहधनुःसमुद्रो वा परित्या यस्य एवंविधं जलविद्या
वसति कीर्तिताः कीर्तय एव दारा यत्र एवंभूते नृपाणामन्तःपुरे भूतल्लये निषेने दानं, दया,
स्मृतं प्रियसत्त्ववचनम्, आतिथेयो अर्पणपूर्वा, एवंरुपा चतुष्टयो रक्षणार्थं सौचिदह्याः चतु-
ष्टयः । दानादिचतुष्टयेन सहो कीर्तिः परित्याल्लये, बान्धवैरे हेतोः प्रमुखाणि तेन सौचिर-
क्षणाय सपर्ययिभिः परितोषिता इति भावः । 'नैरापेक्षसिद्धिदमादनात्कान्' इति च पाठः ।
अन्तरात्मनःपुरे परित्या भवति, दाराय विद्यन्ति, रक्षणाय निवन्ति ॥

१ 'अत्र ऐकमुद्रासौचिदह्या' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र ऐकमुद्रासौचिदह्या' इति
सहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र ऐकमुद्रासौचिदह्या' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र ऐकमुद्रासौचिदह्या' इति साहित्यविद्याधरी ।

अभ्यागतैः कुण्डिनवासवस्य परोक्षवृत्तेष्वपि तेषु तेषु ।

जिज्ञासितस्येप्सितलाभलिङ्गं स्वल्पोऽति नावापि नृपैर्विशेषः ॥ २९ ॥

अभ्यागतैरिति ॥ अभ्यागतैः समागतैरित्यिभूतैर्वा नृपैः कुण्डिनवासवस्य भीमस्य तेषु तेषु परोक्षेष्वप्रत्यक्षेष्वनिर्वचनीयेषु परस्परेणाज्ञातेषु वृत्तेषु प्रियोक्त्याद्याचरणेष्वपि विषये, परोक्षं वृत्तेषु निष्पन्नेषु प्रियोक्त्यादिषु वा स्वल्पोऽपि विशेषः प्रियोक्त्यादौ तारतम्यं नालम्भि न प्राप्तः । किंभूतः—जिज्ञासितस्य ज्ञातुमिष्टस्य स्वेप्सितस्य भैनीलक्षणस्य लाभः प्राप्तिः, तस्य चिद्धम् । अनेनैतस्य मदपेक्षया प्रियोक्त्यादि सादरं कृतं तर्हि भैनीनेतस्मै दास्यतीति विशेषतः कस्यानेन महानादरः कियत इति जिज्ञासायां विशेषस्तैर्न बुद्ध इत्यर्थः । प्रत्यक्षं यस्य प्रियोक्त्यादि कृतं तत्र विशेषो न प्राप्तः, किं पुनः परोक्षवृत्तेष्वित्यपिशब्दार्थः । सर्वेषामपि पूजादि सममेव कृतमिति भैनी ममेव भविष्यतीति सर्वेऽप्यमंसतेति भावः । 'जिज्ञासितः' इति सविसर्गोऽपि पाठः कंचित् ॥

अङ्गे विदभेन्द्रपुरस्य शङ्के न संममौ नैप तथा समाजः ।

यथा पयोराशिरगस्त्यहस्ते यथा जगद्धा जठरे मुरारेः ॥ ३० ॥

अङ्ग इति ॥ पयोराशिरगस्त्यहस्ते यथा ममौ, यथा वा मुरारेर्जठरे जगत्रैलोक्यं, तथा विदभेन्द्रपुरस्याङ्गे मध्ये एष समाजो राजसङ्घो न संममाविति न किंतु तथैव संममावित्यहं शङ्के मन्ये । एतेन नगरस्यातिविस्तृतत्वमुक्तम् ॥

पुरे पथि द्वारगृहाणि तत्र चित्रीकृतान्युत्सववाञ्छयेव ।

नभोऽपि किर्मीरमकारि तेषां महीभुजामाभरणप्रभाभिः ॥ ३१ ॥

पुर इति ॥ तत्र पुरे पथि राजमार्गसमीपे द्वारगृहाणि मुख्यपुरोभागे रचितानि द्वाराणि राजमार्गमुभयतो गृहाणि, यद्वा पन्थानो राजमार्गो द्वाराणि गृहाणि च । यद्वा पथिषु द्वाराणि येषां तानि गृहाण्युत्सववाञ्छया विवाहोत्सवाभिलाषेण लेख्यादिना कृत्वा लोकेन चित्रीकृतान्येवाश्चर्यरूपाणि कृतान्येव । तत्रार्थं न किंतु—तेषां महीभृतामाभरणप्रभाभिस्तत्रत्यं नभोऽप्याकाशमपि किर्मीरं नानावर्णमकारि कृतम् । गृहादीनि चित्रीकृतानीति किं वाच्यमित्यर्थः ॥

विलासवैदग्ध्यविभूषणश्रीस्तेषां यथासीत्परिचारकेऽपि ।

अज्ञासिषुः स्त्रीशिशुवालिशास्तं यथागतं नायकमेव कंचित् ॥ ३२ ॥

विलासेति ॥ विलासः कटाक्षविक्षेपादिभृङ्गारचेष्टा, तथा—वैदग्ध्यं वक्रोक्त्यादिभाषणं चातुर्यम्, विभूषणं सुवर्णाद्यलंकारः, एतज्जनिता श्रीः शोभा तेषां राज्ञां परिचारके सेवकेऽपि तथासीत्, यथा येन प्रकारेण स्त्रीशिशुवालिशास्तं परिचारकमपि कंचिदागतं नायकमेव मुख्यं राजानमेवाज्ञासिषुर्वुद्ध्यन्ते स्म । सेवकस्य विलासादिशोभां दृष्ट्वा अयं राजविशेष एवो सेवके क्त्वादीनां आन्तरिभूदिति भावः । 'शिशावज्ञे च वालिशः' ईत्यमरः ॥

न स्वेदिनश्चामरमास्तैर्न निमेषनेत्राः प्रतिवस्तुचित्रैः ।

म्लानस्रजो नातपवारणेन देवा नृदेवा विभिदुर्न तत्र ॥ ३३ ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुप्रासोपमोत्प्रेक्षा लंकारा इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नेति ॥ तत्र राजसमाजे देवा नृदेवा राजानो न विभिदुः नेदं न प्रापुः । कथम्—स्वभावत एव न स्वेदिनधलचामरनास्तैरुपलक्षिताः । तथा—स्वभावतो न निनेपनेत्राः । निनिनेपा इत्यर्थः । प्रतिवस्तुचित्रैः वस्तुनि वस्तुन्याय्यैरुपलक्षिताः । तथा—न न्मानस्रजः, चातपवारणेन छत्रेण उपलक्षिता एवंभूता इन्द्रादयः । राजानश्च—चैलचामरौषैः कृत्वा अस्त्रेदगात्राः प्रतिवस्तुचित्रैरनिनीलनेत्राः, विधृतातपत्रैरन्मानमालाः । सर्वथा राजानो देव-तुल्या बभूवुरिति भावः । ‘अस्त्रेदगात्रा(धलचामरौषैः)’, ‘अनीलनेत्राः (प्रतिवस्तुचित्रैः)’, ‘अन्मानमाला (विधृतातपत्रैः)’ इत्यपि पाठाः । ‘भिदां न नेजुः’ इति च पाठः ॥

अन्योन्यभाषानवबोधभीतेः संस्कृत्रिमाभिर्व्यवहारवस्तु ।

दिग्भ्यः समेतेषु नृपेषु तेषु सौवर्गवर्गो न जनैरचिहि ॥ ३४ ॥

अन्योन्येति ॥ जनैः कुण्डिनस्थैर्लोकैः दिग्भ्यः समेतेषु समागतेषु नरेषु राजसु मध्ये सौवर्गवर्गो देवसमूहो नाचिहि नातकिं । देवत्वेन न ज्ञात इत्यर्थः । किंभूतेषु नरेषु—अन्योन्यभाषानवबोधातरस्तरभाषाबोधभावात् वा भीतित्वत्वा हेतोः संस्कृत्रिमानिः प्रकृतिप्रत्ययनिर्वचनरूपेण संस्कारेण निर्दृष्टानिः सर्वसाधारणीभिर्वाग्भिः कृत्वा व्यवहारयत्सु परस्परं व्यवहारं कुर्वन्तु । परस्परं (देश)भाषानवबोधनयात्संस्कृतमेव वदन्ति । संस्कृतस्य देव-ननुप्यसाधारणत्वात् एते देवाः, एते ननुप्या इति तत्रस्त्वेन ज्ञाता इति भावः । ‘संस्कृत्रि-नाभिः, ‘संपद्युपेभ्यः—’ इति सुट् । गुणाधानस्य भूषणशब्दार्थलभ्य । स्वर्गे भवाः सौवर्गाः, भवार्थे ‘तत्र भवः’ इत्यन् । ‘द्वारादीनां च’ इत्येजागमो वृद्धिनिषेधश्च । ‘स्वर्गोप—’ इति पाठे भवार्थे ‘वा नानधेयस्य वृद्धसंज्ञा’ इति वृद्धसंज्ञत्वात् ‘वृद्धाच्छैः’ ॥

ते तत्र भैम्याश्चरितानि चित्रे चित्राणि पौरैः पुरि लेखितानि ।

निरीक्ष्य निन्युर्दिवसं निशां च तत्स्यप्रसंभोगकलाविलासैः ॥ ३५ ॥

त इति ॥ ते देवा राजानश्च तत्र पुरि तस्यां पुर्यां पौरैर्लोकैर्लिपिकरैः कृत्वा चित्रे लेखितानि चित्राणि नानाविधान्यायर्थरूपानि वा भैम्याश्चरितानि निरीक्ष्य दिवसं निन्युः । तस्या भैम्याः खत्रे यः संभोगो रतं तत्संयन्धिनिः कलाविलासैर्धुम्यनादिकलाद्यैश्च निशां निन्युरतिवाह्यांबभूवुः । स तैरहोरात्रः कथंचिदतिक्रान्त इति भावः । अस्त्रप्रानानपि देवानां कामश्रान्तिरेव खप्रस्थाने द्रष्टव्या ॥

सा विभ्रमं स्वप्रगतापि तस्यां निशि खलानस्य ददे यदेभ्यः ।

तदर्थिनां भूनिभुजां वदान्या सती सती पूरयति स कामम् ॥ ३६ ॥

सेति ॥ तस्यां निशि स्वयंचरतुर्वरिनराशौ खप्रगता खलद्वयं सा सती सती भैमी एभ्यो देवेभ्यो राजस्यश्च खलानस्य सत्रार्थेविभ्रमं श्रान्तिम् । यत् ददे दत्तवती । तत्

१ ‘पाठद्वयस्यापि प्रागजिह्वाव्यवहारेण देवस्य देवानां व्याख्यात राजस्ये नृवृत्तान्तरेण व्याख्यातम्’ । २ ‘अवादिदयोचितरं कामं’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘अवासेदेवावदितरावासां विवेकगता देवभेदेदेवतासमवेतुर्देव कामविद्वन्वेद्यम्’ इति जीवातुः । ३ ‘अवादिदयोचितरं कामं’ इति साहित्यविद्याधरी । ४ ‘अत्र चोक्तं नृवृत्तान्तरेण देवस्य देवानां व्याख्यात राजस्ये नृवृत्तान्तरेण व्याख्यातम्’ इति साहित्यविद्याधरी ।

स्वयमेवार्थिनामर्थयमानानां भूमिभुजां देवानां राज्ञां च वदान्या दानशूरा सती कामं मदन-
मभिलाषं च पूरयति स्म । खलुभविभ्रमदानमेव कामपूरणमित्यर्थः । 'यत् यस्मात्, तद्
तस्मात्' इति केचित् । पतिव्रतायाः सर्वकामपूरकत्वं विरुद्धम् । भ्रान्तिदृष्टया अलोकता-
त्सर्वकामपूरणेऽपि दोषाभावात्परिहारः ॥

वैदर्भदूतानुनयोपहृतैः शृङ्गारभङ्गीरनुभावयद्भिः ।

स्वयंवरस्थानजनाश्रयस्तैर्दिने परत्रालमकारि वीरैः ॥ ३७ ॥

वैदर्भेति ॥ तैर्वीरैः शूरै राजपुत्रैः परत्र परस्मिन्दिने स्वयंवरस्य स्थानं देशस्तस्य जना-
श्रयो मण्डपः अलमकारि अलंकृतः । सर्वेऽपि वीरास्तत्रागता इति भावः । किंभूतैः—वैदर्भस्य
भीमस्य दूतैः कर्तृभिरनुनयेन विनयेन कृत्वोपहृतैराकारितैः । तथा—शृङ्गारभङ्गीः शृङ्गारप्र-
कारविशेषाननुभावयद्भिः प्रकाशयद्भिः । 'भङ्गीष्वनुभावविद्भिः' इति पाठे शृङ्गारविच्छित्तिपु
निपुणैरित्यर्थः । 'अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचने' इति विधः । 'मण्डपोऽस्त्री
जनाश्रयः' इत्यमरैः ॥

भूपाभिरुच्चैरपि संस्कृते यं वीक्ष्याकृत प्राकृतबुद्धिमेव ।

प्रसूनवाणे विबुधाधिनाथस्तेनाथ साऽशोभि सभा नलेन ॥ ३८ ॥

भूपाभिरिति ॥ अथ तेन नलेन सा सभाऽशोभि । स कः—विबुधाधिनाथ इन्द्रो यं
नलं वीक्ष्य, भूपाभिरलंकारैः उच्चैरतितरां संस्कृतेऽपि मण्डितेऽपि प्रसूनवाणे कामे विषये
प्राकृतबुद्धिमेव नीचबुद्धिमेवाकृत । उच्चैः प्राकृतबुद्धिमिति वा । सालंकृतो मदनोऽप्येतत्स-
दृशो नास्ति, किमन्य इति । नलोऽपि तत्रागत इति भावः । पण्डितोऽपि संस्कृते प्राकृत-
बुद्धिमकृतेति विरोधाभासः । 'प्राकृतश्च पृथग्जनः' इत्यमरैः ॥

धृताङ्गरागे कलितद्युशोभां तस्मिन्सभां चुम्बति राजचन्द्रे ।

गता वताक्ष्णोर्विषयं विहाय क क्षत्रनक्षत्रकुलस्य कान्तिः ॥ ३९ ॥

धृतेति ॥ धृताङ्गरागे कुङ्कुमचन्दनकृताङ्गानुलेपने तस्मिन् राजचन्द्रे नले कलिताङ्गता
द्युशोभा स्वर्गशोभा यथा एवंविधां सभां चुम्बति प्राप्ते सति क्षत्राण्येव नक्षत्राणि तेषां
कुलस्य समूहस्य कान्तिः अक्ष्णोर्विषयं गोचरं विहाय विलज्ज्य क कुत्र गता । वत खेदे ।
तत्र ज्ञायत इत्यर्थः । नक्षत्राणीति नशब्देन समासः । क्षत्राणि नक्षत्राणि च । ये क्षत्रियाः,
ये च नक्षत्रियाः क्षत्रियव्यतिरिक्ताश्च तेषां कुलमिति वा । उदयसमये आरक्तवर्णं चन्द्रे
समीपस्थानि नक्षत्राणि यथा निःश्रीकाणि भवन्ति, तथा नलसमीपे तेऽपीत्यर्थः । अति-
सुन्दरं नलं दृष्ट्वा भैमी एनमेव वरिष्यतीति निश्चित्य सर्वेऽपि निःश्रीका जाता इति भावः ।
कलिता व्याप्ता दौर्ब्यया एवंविधा शोभा रत्नादिदीप्तिर्यस्या इति वा ॥

द्राग्दृष्टयः क्षोणिभुजाममुष्मीन्नाश्चर्यपर्युत्सुकिता निपेतुः ।

अनन्तरं दन्तुरितभ्रुवां तु नितान्तमीर्ष्याकलुषा दग्न्ताः ॥ ४० ॥

१ 'अत्र विरोधाभासोऽलंकारः ऐकानुयासोऽपि' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र दृष्टेय-
प्राप्तोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र ऐकानुयासातिशयोक्तिरलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र ऐकानुयासातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कतीति दुष्टैर्दृष्टान्तितालीकनलावली तैः' इत्यपि पाठः स्पष्टार्थः । मत्सरशब्दोऽर्शआदिर्द्रष्टव्यः ।
स्पर्धनं स्पर्धेति घञन्तात् 'तत्करोति' इति ष्यन्तात्त्रियां भावे युच् ॥

गुणेन केनापि जनेऽनवद्ये दोषान्तरास्तिः खलु तत्खलत्वम् ।

रूपेण तत्संसददूषितस्य सुरैर्नरत्वं यददूषि तस्य ॥ ४३ ॥

गुणेनेति ॥ रूपेण सौन्दर्येण कृत्वा तस्यां संसदि, तथा संसदा समया वा अदूषितस्यापि
न्दितस्यातिमुन्दरस्य तस्य नलस्य सुरैः सुन्दरोऽपि मनुष्योऽयं ननु देव इति नरत्वं यददूषां
निन्दितं तत् खलत्वं खलु । तत्तैर्दौर्जन्यमेव कृतमित्यर्थः । खलत्वस्वरूपमेवाह—केनापि
लोकोत्तरेण गुणेन सौन्दर्यसुशीलत्वादिना कृत्वा अनवद्ये पूज्ये पुंति दोषान्तरारोपणम् । यद्
सुरैस्तत्संसददूषितस्य तस्य नरत्वं रलयोरभेदात् नलस्य रूपेण स्वरूपेण नलत्वनदूष्ये तत्खल
त्वम् । तेषां देवानां दौर्जन्यं खल्विति योजना । तत्खलत्वमेकं पदम् । अतिमुन्दरं तं दृष्टुं
देवा अपि सेव्या जाता इति भावः ॥

नैलानसत्यानवदत्स सत्यः कृतोपवेशान्सविधे सुवेपान् ।

नोर्भाविलाभूः किमु दर्पकश्च भवन्ति नासत्ययुतौ भवन्तः ॥ ४४ ॥

नलानिति ॥ स सत्यो नलः सविधे समीपे कृतोपवेशान्कृतस्थितौन्दुवेपाञ्छोभनाका
रान् असत्यान्नलानिन्द्रादीनित्यवदत् । इति किम्—भवन्तश्चत्वार एते न भवन्ति किमु । एते
के, इलाभूः पुरुरवाः, दर्पकः कामश्च उभौ किमु । किंभूतायुभौ—नासत्ययुतौ आश्विनेयस
हितौ । पुरुरवाः कामः आश्विनीकुमारौ च यूयमिति नलप्रश्नः । यथा नलं दृष्ट्वाऽन्येषां विलस
यस्तथा नलस्यापि मिथ्यानलदर्शनेन विस्रयो जात इत्यर्थः ॥

अमी तमीदृग्जगुरत्र मध्ये कस्यापि नोत्पत्तिरभूदिलायाम् ।

अदर्पकाः सः सविधे स्थितास्ते नासत्यतां नात्र विभर्ति कश्चित् ॥ ४५ ॥

अमी इति ॥ अमी मिथ्यानलास्तं सत्यं नलमीदृगेतादृशं जगुः—आहुः स वदन्ति स ।
यद्यस्मादत्रास्मासु मध्ये इलायां पृथिव्याम्, अथ च—इलायां पुरुरवसो नात्र कस्याप्युत्प
त्तिर्नाभूत् । तथा—ते तव सविधे समीपे स्थिता वयनदर्पकाः दर्पकात्कानात् अन्ये । अथ
च—अतिरमणीयत्वत्कान्तिदर्शनादपि गर्वत्तद्रहितास्तिष्ठानः । तथा—अत्रास्मासु मध्ये
कश्चित् नासत्यतामाश्विनेयत्वम्, अथ चासत्यत्वम् । न विभर्ति । अथवा—अस्मासु कश्चित्
ना नरः सत्यतां न विभर्ति । वयं त्वद्रूपधारणादसत्या एवेति छलेन पूर्वोक्तं नलप्रश्नमुत्तरयन्ति
स्वैत्यर्थः । नात्र पुरुरवाः, कामः, दशौ वास्मासु सन्तीति । नासत्य इति, 'नत्रान्'
इति प्रकृत्या ॥

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासत्रायलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'मिथ्यानलास्तय्यनलो दिपार्थीकृतोपवेशानवदसुवेपान्' इति पाठः
सुखावबोधालिखितः । 'नलानसत्यानवदद्विपार्थीकृतोपवेशान्' इति पाठः साहित्यविद्याधरी
संमतः । ४ 'उभौ किनैत्य न दर्पकश्च' इति सुखावबोधसाहित्यविद्याधरीसंमतः पाठः ।
५ 'अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अमी तमाहुः स वदन् मध्ये' इति
जीवातुसंमतः पाठः । ७ 'अत्र वक्रोच्चयलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तर्हि के वृत्तिलयाशङ्काह—

तेभ्यः परान्नः परिकल्पयस्व श्रिया विदूरीकृतकामदेवान् ।

अस्मिन्समाजे बहुषु भ्रमन्ती भैमी किलालासु घटिष्यतेऽसौ ॥ ४६ ॥

तेभ्य इति ॥ त्वं श्रिया शोभया विदूरीकृतो जितः कामदेवो वैलासोऽस्मान्परिकल्पयस्व जानोहि । स्वशोभया वा । अत्रागमने कारणमाहुः—अस्मिन्समाजे बहुषु राजसु विषये भ्रमन्ती असौ भैमी । किल संभावनायाम् । (अलासु) घटिष्यते संयोगं दास्यति । अथ—सदृशेषु पदसु भ्रमन्ती मुह्यन्ती भैमी अलासु मध्ये कल्पिष्यद्वटिष्यते संयोगं दास्यतीति दुरासायास्मान्भिरागतमिति भावः । किल हेतौ वा ॥

असाम यन्नाम तवेह रूपं स्वेनाधिगत्य श्रितमुग्धभावाः ।

तन्नो धिगाशापतिताद्यरेन्द्र धिक्रेदनस्तद्विबुधत्वमस्तु ॥ ४७ ॥

असामेति ॥ नामेति संभावनायाम् । हे नरेन्द्र, साक्षात्स्वेन आत्मनेव तव रूपं सौन्दर्यमधिगत्य ज्ञात्वा दृष्ट्वा वा भैमीप्राप्तिदुरासावशाच्छ्रितमुग्धभावा अतीकृतसौन्दर्याः सन्तो यदस्मादिह समाधानस्तान् तिष्ठान् । अथ च स्वेनात्मशरीरेण कृत्वा तव रूपं यत्कर्मधिगाय प्राप्य त्वदाकारं स्वशरीरं धृत्वा श्रितमुग्धभावा अतीकृतसौन्दर्यास्तदाकारधारणायैव श्रितसौन्दर्याः सन्तो यस्मादस्तान् तिष्ठानहे । तत्तस्मात् आशया भैमीप्राप्तिदुरासाया अपाठितकामः अस्मान्धिकम् । निन्या वयमित्यर्थः । अथवा—अलाकनारापतितां दिक्पतिष्वं विह् निन्दन् । अलाकनारापानात्रेण पतितां भैमीपतिष्वं धिगिति वा । तथा—अलाद्विबुधत्वमस्माकं पण्डितत्वम्, अथ च—देवत्वं धिगस्तु । अथ च स्वे आत्मनि सौन्दर्ये पूर्वं तव रूपं शरीरात् न प्राप्त्य किमिदानीं कर्तव्यमिति प्राप्तसौन्दर्या आन्तर्धिताः सन्तो नान्यरेण इह स्वदेहरे नञ् एवैको वरणयोग्य इति प्रतिज्ज्ञं तव नाम संज्ञां स्मार्ति वा वयनस्तान् पाठितवन्तः । स्वशरीरधारणायुर्णमस्माकमपि नल्लवारित्वं । तस्माद्विबुधत्वमस्माकं तव स्वरूपेण अपाठितानामस्तान्स्मान्धिकम् अस्माकं ज्ञातृत्वं देवत्वं वा धिगस्तु । अतिविश्रम्भाकारकरणमित्यर्थः । अथ च स्वानां शक्तीनां मध्ये इन् श्रेष्ठ । यद्वा—धनानां समिद्धरेन्द्र । अथवा, 'अस्य पति-र्यत्मादानेषु' 'अन् भुवि' इत्यस्य लोपुत्तनवदुपचयम् । पक्षे 'पौण्ड्रकर्मणि' लुटि ॥

सा वागवाशायितमां नलेन तेषामनाराङ्कितया मृदलेन ।

खीरजलानोचितयजनमग्नेने हि न हा प्रतिनाति सिञ्चिद् ॥ ४८ ॥

सेति ॥ अनाशङ्कितमनुसंहितं देवानां वागजले येन तेन नलेन सा सूर्येण तेषां देवानां वाक् अपाशयितमानविरुदेनाङ्गमिता । एवं नलः सौख्य अह—खीरमे भैमी तस्मा जले उपिषी यम उपपद्यस्व नम्रं दृढरमेनं गले प्रति । असीजस्य हि यस्मात् विभिन्नविभागे तव स्वरूपेण सा । भैमीप्राप्तुष्वपरत्वात् । अपि तमपि देवस्य न हा मिति भावः ॥

देववाचवाक्यमा एवमहाभार—

यः स्वर्धया येन निजप्रतिष्ठां लिप्सुः स एवाह बहुधनवन् ।

कः स्वर्धितुः स्वामिहितस्वदानेः स्थानेऽवहेत् न बहुतां न कुर्वाद् ॥ ४९ ॥

१. 'अनाशङ्कितमनुसंहितं' इति साहित्यविद्वद्वति । २. 'यः स्वर्धया' इति साहित्यविद्वद्वति । ३. 'यः स्वर्धितुः' इति साहित्यविद्वद्वति ।

कतीति दुष्टैर्दृष्टान्तितालीकनलवली तैः' इत्यपि पाठः स्पष्टार्थः । मत्सरशब्दोऽशौचविशेषः ।
स्पर्धनं स्पर्धेति घञन्तात् 'तत्करोति' इति ण्यन्तात्त्रियां भावे युच् ॥

गुणेन केनापि जनेऽनवद्ये दोषान्तरादिति खलु तत्खलत्वम् ।
रूपेण तत्संसददूषितस्य सुरैर्नरत्वं यददूषि तस्य ॥ ४३ ॥

गुणेनेति ॥ रूपेण सौन्दर्येण कृत्वा तस्यां संसदि, तथा संसदा समया वा अदूषितस्यानि-
न्दितस्यातिसुन्दरस्य तस्य नलस्य सुरैः सुन्दरोऽपि मनुष्योऽयं नतु देव इति नरत्वं यददूषि
निन्दितं तत् खलत्वं खलु । तत्तदौर्जन्यमेव कृतमित्यर्थः । खलत्वंस्वरूपमेवाह—केनापि
लोकोत्तरेण गुणेन सौन्दर्यसुशीलत्वादिना कृत्वा अनवद्ये पूज्ये पुंसि दोषान्तरारोपणम् । यद्वा
सुरैस्तत्संसददूषितस्य तस्य नरत्वं रलयोरभेदात् नलस्य रूपेण स्वरूपेण नलत्वमदूषि तत्खल-
त्वम् । तेषां देवानां दौर्जन्यं खल्विति योजना । तत्खलत्वमेकं पदम् । अतिसुन्दरं तं दृष्ट्वा
देवा अपि सेष्या जाता इति भौवः ॥

नैलानसत्यानवदत्स सत्यः कृतोपवेशान्सविधे सुवेपान् ।

नोभौविलाभूः किमु दर्पकश्च भवन्ति नासत्ययुतौ भवन्तः ॥ ४४ ॥

नलानिति ॥ स सत्यो नलः सविधे समीपे कृतोपवेशान्कृतस्थितीन्सुवेपाञ्छोभनाका-
रान् असत्यान्नलानिन्द्रावीनित्यवदत् । इति किम्—भवन्तश्चत्वार एते न भवन्ति किमु । एते
के, इलाभूः पुरुरवाः, दर्पकः कामश्च उभौ किमु । किंभूतायुभौ—नासत्ययुतौ आधिनेयस-
हितौ । पुरुरवाः कामः अधिनीकुमारौ च यूयमिति नलप्रश्नः । यथा नलं दृष्ट्वाऽन्येषां विल-
यस्तथा नलस्यापि मिथ्यानलदर्शनेन विस्मयो जात इत्यर्थः ॥

अमी तमीदृजगुरत्र मध्ये कस्यापि नोत्पत्तिरभूदिलायाम् ।

अदर्पकाः सः सविधे स्थितास्ते नासत्यतां नात्र विभर्ति कश्चित् ॥ ४५ ॥

अमी इति ॥ अमी मिथ्यानलास्तं सत्यं नलमीदृगेतादृशं जगुः—आहुः स वदन्ति स ।
यद्यस्मादत्रास्मासु मध्ये इलायां पृथिव्याम्, अथ च—इलायां पुरुरवसो मातरि कस्याप्युत्प-
त्तिर्नाभूत् । तथा—ते तव सविधे समीपे स्थिता वयमदर्पकाः दर्पकात्कामात् अन्ये । अथ
च—अतिरमणीयत्वत्कान्तिदर्शनादपि गर्वस्तद्वहितास्तिष्ठामः । तथा—अत्रास्मासु मध्ये
कश्चित् नासत्यतामाधिनेयत्वम्, अथ चासत्यत्वम् । न विभर्ति । अथवा—अस्मासु कश्चित्
ना नरः सत्यतां न विभर्ति । वयं त्वद्रूपधारणादसत्या एवेति छलेन पूर्वोक्तं नलप्रश्नमुत्तरयन्ति
स्मेल्यर्थः । नात्र पुरुरवाः, कामः, दसौ वास्मासु सन्तीति । नासत्य इति, 'नत्रान्'-
इति प्रकृत्या ॥

१ 'अत्रार्थान्तरन्यासत्रायलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'मिथ्यानलास्तत्रयनलो द्विपार्थीकृतोपवेशानवदत्सुवेपान्' इति पाठः
सुखावबोधालिखितः । 'नलानसत्यानवदत्सुवेपान्' इति पाठः साहित्यविद्याधरी
समतः । ४ 'उभौ किमैलश्च न दर्पकश्च' इति सुखावबोधोपासाहित्यविद्याधरीसमतः पाठः ।
५ 'अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अमी तमाहुः स यदत्र मध्ये' इति
जीवातुसमतः पाठः । ७ 'अत्र वक्रोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

तर्हि के दूयमित्याशङ्काह—

तेभ्यः पराङ्गः परिकल्पयस्व श्रिया विदूरीकृतकामदेवान् ।

अस्मिन्समाजे बहुषु भ्रमन्ती भैमी किलात्मासु घटिष्यतेऽसौ ॥ ४६ ॥

तेभ्य इति ॥ त्वं श्रिया शोभया विदूरीकृतो जितः कामदेवो वैलाभोऽस्मान्परिकल्पयस्व जानीहि । स्वशोभया वा । अत्रागमने कारणमाहुः—अस्मिन्समाजे बहुषु राजसु विषये भ्रमन्ती असौ भैमी । किल संभावनायाम् । (अत्मासु) घटिष्यते संयोगं दास्यति । अथच—सदृशेषु पदसु भ्रमन्ती भ्रमन्ती भैमी अत्मासु मध्ये कस्मिंश्चिद्वटिष्यते संयोगं दास्यतीति दुराशयात्माभिरागतमिति भावः । किल हेतौ वा ॥

असाम यन्नाम तवेह रूपं स्वेनाधिगत्य श्रितमुग्धभावाः ।

तन्नो धिगाशापतिताक्षरेन्द्र धिकेदमस्माद्विबुधत्वमस्तु ॥ ४७ ॥

असामेति ॥ नामेति संभावनायाम् । हे नरेन्द्र, साक्षात्स्वेन आत्मनैव तव रूपं सौन्दर्यमधिगत्य ज्ञात्वा दृष्ट्वा वा भैमीप्राप्तिदुराशयसाच्छिन्नमुग्धभावा अङ्गीकृतमौदर्याः सन्तो यदस्मादिह संभाषणसाम तिष्ठान् । अथ च स्वेनात्मशरीरेण कृत्वा तव रूपं गन्धर्वमभिगम्य प्राप्य त्वदाकारं स्वशरीरं धृत्वा श्रितमुग्धभावा अङ्गीकृतसौन्दर्यास्त्वदाकारधारणादेव विरगान्दर्याः सन्तो यस्मादसाम तिष्ठानहे । तत्तस्मात् आशया भैमीप्राप्तिदुराशया आशयितव्यः अस्मान्निधक् । निन्या वयमित्यर्थः । अथवा—अस्माकमाशापतितां दिवसतिष्वं विह निगमम् । अस्माकमाशानाम्रेण पतितां भैमीपतिष्वं धिगिति वा । तथा—अस्माद्विबुधत्वमस्माकं पण्डितत्वम्, अथ च—देवत्वं धिगस्तु । अथ च स्वे आत्मनि सौन्दर्ये पूर्वं तव रूपं गन्धर्वमभिगम्य न प्राप्य किमिदानीं कर्तव्यमिति प्राप्तमौदर्या भ्रान्तयित्ताः सन्तो मत्तरेण इह स्वपदरे नष्ट एवको वरणयोग्य इति प्रतिष्ठं तव नाम संज्ञां स्वार्ति वा यमनसाम वासितवन्तः । स्वस्वधारणाद्यनुर्णमस्माकमपि नत्वादिद्वयः । तस्माद्वलभ्रान्त्याम्लान्तरिपत्तौ लब्धया अपतितामगतान्स्मान्निधक् अस्माकं ज्ञातृत्वं देवत्वं वा धिगस्तु । अगिद्विषयभारहरणमित्यर्थः । अथ च स्वानां ज्ञातृनां मध्ये इमं श्रेष्ठ । यद्वा—यन्नाम स्वामिन्नरेन्द्र । असाम, 'अस गतिधीस्मादानेषु' 'अल् भुवि' इत्यस्य लोटुत्तमबहुवचनम् । पक्षे 'पेडन्तसमन्ति' टैटि ॥

सा पागवाशायितमां नलेन तेषामनाशङ्कितवामुल्लेन ।

स्त्रीरज्जलानोचितयत्नमशमेन हि न स्त प्रतिभाति किञ्चित् ॥ ४८ ॥

सेति ॥ अनाशङ्कितमनुसंहितं देवानां वचनं येन तेन नलेन सा स्त्रीरज्जलानोचितयत्नमशमेन हि न स्त प्रतिभाति किञ्चित् । अथ वाच्यत्वस्य आह—जीरने भैमी अस्मा काम उचितो यत्न उपायनाम नमं तत्परमेणं यत्नं प्रति । लोकोत्तरं हि यत्नाच्च किमिदमिति हि स्त एवमिति स्त । भैमीप्राप्त्यापराधतः कथितमपि देवत्वं न गतमिति भावः ॥

देववामनाशङ्कितवामुल्लेन—

यः स्पर्धया येन निजप्रतिष्ठां लिप्सुः स एवाह बहुवचनम् ।

कः स्वर्धितुः स्थानिहितस्वदानेः स्थानेऽपदेयां बहुलां न कुर्वन् । ४९ ॥

१ 'अथवा' 'अथवा' 'अथवा' इति तादृशविधायकः । २ 'अथ' 'अथ' 'अथ' इति तादृशविधायकः । ३ 'अथ' 'अथ' 'अथ' इति तादृशविधायकः ।

य इति ॥ यः पुरुषो येन पुरुषेण सह सधर्षया निजप्रतिष्ठां स्वस्य गौरवं लिप्सुः प्राप्नु-
मिच्छुः, स एव पुरुषः तस्योन्नतत्वं स्वस्मादाधिक्यं यस्मादाह नृते तस्मात्स्वेनात्मनाभिहिता
उक्ता स्वस्य हानिर्न्यूनता येनैवंविधस्य सार्धितुः स्थाने विषये बहुलामवहेलामवज्ञां को न कु-
र्यात् । अपि तु सर्वोऽपि करोलेव । योऽन्यसधर्षया स्वस्य प्रतिष्ठां लिप्सति स स्वस्य न्यूनतां
तस्य चाधिकतां स्वयमेव वदति । अतोऽधिकेन हीनस्यावज्ञा कर्तुं युक्तैवेत्यर्थः । प्रकृते भैरव्यर्थं
नलरूपं दधद्भिर्देवैर्नलस्यैवाधिकता स्वस्य च न्यूनतोक्तैव । तस्मात्तेन नलेन तेषामवज्ञा युक्तैव
कृतेति भावः । स्थानेऽव्ययत्वादुचितमित्यर्थ इति वा । अवहेल्य इति क्षीरस्वामी । प्रतिष्ठा-
मितिः 'न लोका—' इति पट्टीनिषेधः ॥

गीर्देवतागीतयशःप्रशस्तिः श्रिया तडित्वल्ललिताभिनेता ।

मुदा तदाऽवैक्षत केशवस्तं स्वयं वराडम्बरमम्बरस्थः ॥ ५० ॥

गीरिति ॥ केशवस्तदा तस्मिन्समये तं स्वयं वराडम्बरं संभ्रमं मुदा हर्षेणावैक्षत ।
किंभूतः—गीर्देवतया सरस्वत्या गीता कीर्तिता यशःप्रशस्तिर्यशोगौरवं यस्य । तथा—
श्रिया लक्ष्म्या देहशोभया च कृत्वा तडित्वतो विद्युत्सहितसजलमेघस्य ललितं विलासस्तस्या-
भिनेताभिनयकारी । तादृशमेघतुल्य इत्यर्थः । तथा—अम्बरस्थो व्योमस्थः । स्वयं वरादर्शनार्थं
विष्णुरपि तत्रागत इति भावः ॥

अथौ तदाष्टासु हरित्सु दृष्टीः सदो दिदक्षुर्निदिदेश देवः ।

लैङ्गीमदृष्ट्वापि शिरःश्रियं यो दृष्टौ मृपावादितकेतकीकः ॥ ५१ ॥

अष्टाविति ॥ सदः स्वयं वरासभां दिदक्षुर्दृष्टुमिच्छुः देवो ब्रह्मा तदाष्टासु हरित्सु दिक्षु
अथौ दृष्टीर्नेत्राणि निदिदेशादिष्टवान् । किंभूतः—लैङ्गीं शिवसंबन्धिनीं शिरःश्रियं मत्तकशो-
भामदृष्ट्वा अविलोक्यापि दृष्टौ लिङ्गशिरोदर्शनविषये मृपावादितामृतभाषणं कारिता केतकी
येन । लिङ्गरूपस्य शिवस्य पादौ शिरश्चावलोकनार्थमहमधिकोऽहमधिक इति विवदमानौ विष्णु-
ब्रह्माणौ पातालं सत्यलोकं च गतौ । विष्णुः पाताले गत्वा शिवचरणौ नापश्यत् । ब्रह्मापि
शिरो नापश्यत् । अनन्तरं विष्णुना चरणौ नाद्राक्षमिति सत्यमुक्त्वा । ब्रह्माणो तु शिरो दृष्ट्वा
त्यलोकमुक्त्वा । तत्र साक्षित्वेन शिवशिरःस्थाहमानीतेति कूटसाक्षिणी केतकी कृतेति
पौराणिकी कथौ ॥

एकेन पर्यक्षिपदात्मनाद्रिं चक्षुर्मुनाररेरभवत्परेण ।

तैर्द्वादशात्मा दशभिस्तु शेषैर्दिशो दशालोकत लोकपूर्णाः ॥ ५२ ॥

एकेनेति ॥ द्वादश आत्मानो देहा यस्य द्वादशदेहः सूर्य एकेनात्मना वपुषाद्रि मेरुं पर्व-
क्षिपत्प्रदक्षिणीचक्रार । परेणात्मना देहेन मुरारेश्चक्षुर्दक्षिणेनैवमभवत् । शेषैस्तु दशभिर्देहैः
कुला लोकैः पूर्णा दशापि दिश आलोकत । 'विधातृमित्रार्यमणो वरुणेन्द्रभगवांसवः । पूषा
विवस्वान्पर्जन्यस्त्वष्टा विष्णुर्दिनेश्वराः ॥' इति ॥

१ 'अत्र हेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासोऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र छेकानुप्रासो यथा-
संख्यमलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रदक्षिणं देवतहर्म्यमग्निं सदैव कुर्वन्नपि शवेरीशः ।

द्रष्टा महेन्द्रानुजदृष्टिमूर्त्या न प्राप तद्दर्शनविप्रतापम् ॥ ५३ ॥

प्रदक्षिणमिति ॥ सदैव देवतानां हर्म्यं वसतिस्थानं अग्निं नरं प्रदक्षिणं कुर्वन्नपि शवेरीशश्चन्द्रो महेन्द्रानुजस्य मुरारेर्दृष्टिमूर्त्या वाननवनरूपेण द्रष्टा सन् तस्य स्वयंवरस्य दर्शने यो विप्रस्तेन तापं दुःखं न प्राप ॥

आलोकमाना वरलोकलक्ष्मीं तात्कालिकीमप्सरसो रसोत्काः ।

जनान्मुधूया यत्र निजाननानि वितेनुस्मोहहकाननानि ॥ ५४ ॥

आलोकेति ॥ रसोत्का दर्शनरसोत्कण्ठितास्तात्कालिकीं स्वयंवरसमयजातां वरलोकलक्ष्मीं राजसदृशोभनालोकमाना विलोकयन्त्योऽप्सरसस्तत्र जनान्मुधूया निजाननान्मनोहहकाननानि कमलवनानि वितेनुश्चक्षुः । अप्सरसोऽपि तं समाजं सादरं पश्यन्ति स्मेति भावः । जलशयेऽपि कमलानि भवन्ति ॥

न यक्षलक्षैः किमलक्षि नो वा सिद्धैः किमध्यासि समातशोभा ।

सा किनरैः किं न रसादसेवि नादशि हर्षेण महर्षिभिर्वा ॥ ५५ ॥

नेति ॥ आतशोभातिचन्द्रा सा समा यक्षलक्षैः रसात् प्रीत्या किं न आनक्षि रष्ट । तथा—सिद्धैर्वा रसात्किं नोऽध्यासि । तथा—किनरै रसात् न असेवि । तथा—महर्षिभिर्वा हर्षेण न अदशि । रसादिति सिद्धे हर्षेणेति पदमनुप्रासाधर्मम् ॥

वाल्मीकिरग्राधत तामनेकशाखवयीभूरुहराजिभाजा ।

हेशं विना कण्ठपथेन यस्य दैवी दिवः प्राग्भुवमागमद्राक्ष ॥ ५६ ॥

वाल्मीकिरिति ॥ स वाल्मीकिरपि त्वां समानं जपतास्तेत् । स कः—दैवी वाक् परमत्री यस्य वाल्मीकीः कण्ठपथेन हेशं विना दिवः सकाशात् प्राक् 'नामिराद-' इत्यादि-रूपेण भुवमागमद्रागता । प्रथमं भूर्मा यः संस्तुतव्रतकः । किमूतेन कण्ठपथेन—अनेकाः शाखा आश्रयादयो यस्याः सा वेदवती तद्वक्षणा भूरुहत्वेण राशिः पटित्वा भवते एवं-भूतेन । सकाशेपरमत्रीकाठकेनेत्यर्थः । अन्येनापि बहुस्तुत्युक्तमुक्तेन मार्गेण दूरदेशादप्य-नायासेन गम्यते ॥

प्राशंसि संसदृष्णापि चार्वा चार्वाकतातवेविदुषकेण ।

आस्थानपटं रसनां यदीयां जानानि वाचामधिदेवतायाः ॥ ५७ ॥

प्राशंसीति ॥ चार्वा चन्द्रा संस्तु समा पुराण पुरस्तुतिनापि प्राशंसि । किमूतेन—'चार्वाकतया कालिकतया सर्वस्य पेशदेर्भेदकेन उच्यते । अहं यदीयां रसनां जिह्वां वाचामधिदेवतायाः सरस्वत्या आस्थानपटं शिरावने वाचानि मन्ये तस्य जिह्वे सरस्वती जानति । रसिकप्रतरचार्वा पुरस्तुतिना चार्वाकतया प्रणीत पेशदेर्दृष्टितम् ॥

नाकेऽपि दीप्यत्तनदिप्ययाचि वचःसगाचार्यकवित्कविषः ।

दैतेयनीतः पथि सार्थसाटः काव्यः स काव्येन समानभाषीत् ॥ ५८ ॥

१ 'अथ हेचन्द्रा' एव साहित्यविद्यायते । २ 'अथ हेचन्द्रा' एव साहित्यविद्यायते । ३ 'अथ हेचन्द्रा' एव साहित्यविद्यायते । ४ 'अथ हेचन्द्रा' एव साहित्यविद्यायते ।

नाकेऽपीति ॥ स काव्यः शुक्रः दोषरहितप्रबन्धरूपेण काव्येन कृत्वा तां सभामभा-
णीदवर्णयत् । स कः—यः कविः प्रबन्धकर्ता दीव्यत्तमा विराजमाना दिव्या संस्कृतवाग्य-
स्मिन्नेवंभूतेऽपि नाके स्वर्गे वचःस्रजि वचनमालागुम्फने विषये आचार्यकं संस्कृतवचनच-
तुर्योपदेशः तं वेत्तीति वित् । तथा—दैतेयनीतेः दैत्यनीतिशास्त्रस्य पथि मार्गे साधेवाहः
मार्गप्रदर्शकः । दैत्यनीतिशास्त्रप्रवर्तकः । सुरासुरमध्ये श्रेष्ठतम इत्यर्थः । आचार्यकम्,
योपधाद्बुच् । दैतेय इति, 'कृदिकारात्-' इति लीपन्तात् 'स्त्रीभ्यो ङक्' समर्थनीयः ॥

तदेव सभावर्णकं काव्यमाह—

अमेलयद्भीमनृपः परं न नाकर्पदेतान्दमनस्वसैव ।

इदं विधातापि विचिन्त्य यूनः स्वशिल्पसर्वस्वमदर्शयन्नः ॥ ५९ ॥

अमेलयदिति ॥ भीमनृपः परं केवलमेतानृपान्भैमीस्वयंवराय नामेलयत् । तथा—
दमनस्वसैव एतान्केवलं स्वगुणशीलादिना नाकर्पत् । किंतु विधातापि इदं स्वयंवरप्रस्तावा-
दिकं विचिन्त्य स्वशिल्पसर्वस्वं स्त्रीयनिर्माणकौशलसारभूतानेतान् यूनस्तत्त्वज्ञानेनैकत्र स्थाने
पुञ्जीकृत्य नोऽस्माकमदर्शयत् ॥

एकाकिभावेन पुरा पुरारिर्यः पञ्चतां पञ्चशरं निनाय ।

तद्भीसमाधानममुष्य काय निकायलीलाः किममी युवानः ॥ ६० ॥

एकेति ॥ यः पुरारिः हरः पुरा पूर्वमेकाकिभावेनासहायत्वेन पञ्चशरं कामं पञ्चतां
निनाय मारयामास । अमुष्य कामस्य कायनिकायलीलाः शरीरसमूहकान्तयः अमी युवान-
स्तदणाः तस्माद्धरात् भियो भयस्य समाधानं प्रतीकारः । किं वितर्कं । असहायलात्पूर्वं
कामस्य हराद्भयमभूत् । इदानीमेतद्रूपेण बहुलाद्भयं गतम् । सर्वेऽप्येते कामरूपा
इति भावः ॥

पूर्णेन्दुविम्बाननुमासभिन्नानस्थापयत्कापि निधाय वेधाः ।

तैरेव शिल्पी निरमादमीपां मुखानि लावण्यमयानि मन्ये ॥ ६१ ॥

पूर्णेति ॥ विधिवद्ब्रह्मा अनुमासभिन्नान्प्रतिमासं भिन्नान् पूर्णेन्दुविम्बान्पूर्णेचन्द्रविम्बा-
न्कापि कुत्रचित्प्रदेशे निधाय तिरोहितीकृत्यास्थापयत् । तैरेव पूर्णेचन्द्रविम्बैः कृत्वा
अमीपां लावण्यमयानि मुखानि स शिल्पी ब्रह्मा निरमानिमेमे द्रव्यं मन्ये । चन्द्रतुल्यान्ये-
तेषां वदनानीति भावः । अन्योऽपि शिल्पी सुन्दरवस्तुनिर्माणाधेमपूर्वं वस्तु कुप्रविशुतं
स्थापयति ॥

मुधापितं मूर्धसु रत्नमेभिर्यन्नाम तानि स्वयमेत एव ।

स्वतःप्रकाशे परमात्मबोधे बोधान्तरं न स्फुरणार्थमर्थ्यम् ॥ ६२ ॥

मुधेति ॥ एभिर्गुणैः मूर्धसु रत्नं हीरकादि मुधा वृथा अर्पितं स्थापितम् । यस्यस्मात् एते
एव स्वयं तानि रत्नानि नाम प्रसिद्धानि । रत्नानां शिरसि रत्नापणं वृथैवेत्यर्थः । अन्येन्द्र-

१ 'अथानुमासतिस्वोदितेन्द्रारः' इति सादित्यविवाधः । २ 'अथानुमासतिस्वोदितेन्द्रारः' इति सादित्यविवाधः ।
३ 'अथानुमासतिस्वोदितेन्द्रारः' इति सादित्यविवाधः । ४ 'अथानुमानेन्द्रारः' इति सादित्यविवाधः ।

न्यासनाह—स्वतःप्रकाशे स्वप्रकाशे परमात्मबोधे परमात्मज्ञाने सति स्फुरणार्थं तज्ज्ञानार्थं बोधान्तरं न अर्थ्यं न याचनीयम् । स्वप्रकाशत्वात्तत्त्वैत्यर्थः । परमात्मज्ञाने जाते ज्ञानान्तरं यथा दृष्टा तथा रत्नानामुपरि रत्नान्तरारोपणमित्यर्थः । अतिमुन्दरा एत इति भावः । परमात्मबोधस्य स्वतःप्रकाशत्वं वेदान्तेभ्योऽवसेयम् ॥

प्रवेक्ष्यतः सुन्दरवृन्दमुच्चैरिदं मुदा चेदितरेतरं तत् ।

न शक्यतो लक्षयितुं विमिश्रं दत्तौ सहस्रैरपि वत्सराणाम् ॥ ६३ ॥

प्रवेक्ष्यत इति ॥ दत्तौ अधिनीकुमारौ मुदा उच्चैरुत्कृष्टं सहस्रमित्यर्थः । एवंभूतनिदं सुन्दरवृन्दं चेत्प्रवेक्ष्यतः प्रविष्टौ भविष्यतः तत्तर्हि अनेन राजवृन्देन विशेषेण मिश्रं मिश्रित-
नितरेतरमन्योन्यं वत्सराणां सहस्रैरपि लक्षयितुं विहितुं न शक्यतः समर्थो न भविष्यतः ।
अयं नैव भ्रातेति परस्परं ज्ञातुमसमर्थौ भविष्यतः । सर्वेषां दत्तनुत्पत्तादिति भावः ॥

स्थितैरियद्भिर्युवभिर्विदग्धैर्दग्धेऽपि कामे जगतः क्षतिः का ।

एकाम्बुविन्दुव्ययमम्बुराशेः पूर्णस्य कः शंसति शोषदोषम् ॥ ६४ ॥

स्थितैरिति ॥ विदग्धैश्चतुरैर्दाहरहितैर्वा इयद्भिर्युवसंख्याकैः स्थितैः विद्यमानैरेतैर्दुर्गते-
स्तरणैः हेतुभिः हरेण एकस्मिन्कामे दग्धेऽपि जगतः का क्षतिः का हानिः । काममहासा-
मेतेषां बहूनां स्थितत्वात् । एतदेवार्थान्तरन्यासेन समर्थयते—कः पूर्णत्वान्मुराशेरेकान्मु-
विन्दुव्ययं शोषरूपं दोषं शंसति वदति । अपि तु एकस्मिन्धरूपे ऋषिते समुद्रः शुब्धो
जात इति न कोऽपि वदतीत्यर्थः ॥

इति स्तुवन्हुंशतिवर्गणाभिर्गन्धर्ववर्गेण स गायतैव ।

ओंकारभूम्ना पठतैव वेदान्महर्षिवृन्देन तथाऽन्वनानि ॥ ६५ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण स्तुवन् स हुंशः गायतैव गानं कुर्वतैव गन्धर्वगणैः वर्गेण
समूहेन हुंशतिवर्गणाभिर्हुंकारसमूहैः कृत्वा अन्ननान्यनुमतः । तथा—वेदान्महर्षि-
वृन्देन ओंकारस्य भूम्ना वागुत्पन्नान्वनानि अनुमतः । गन्धर्ववर्गेण गायतैव गानं कृत्वा
नुमतः समीचीनं वदतीति । वर्गेणा राशौकारणम् ॥

न्यर्वाविशत्तानध राजसिंहान्सिंहसल्लोषेषु विदग्धराजः ।

शृङ्गेषु यत्र त्रिदशैरिवैभिरशोभि कार्तस्वरभूधरस्य ॥ ६६ ॥

न्यर्वाविशदिति ॥ अथ विदग्धराजः कान्यकुब्जिह्वं सिंहसल्लोषेषु न्यर्वाविशदिति
यामाव । यत्र सिंहसल्लोषेषु त्रिदशैरिवैभिरशोभि कार्तस्वरभूधरस्य स्तुतयस्तु
त्रिदशैरिवैभिरशोभि अर्चयति । यत्पुण्यं हेमन्तस्य सिंहसल्लोषेषु त्रिदशैरिवैभिरशोभि
स्तुतिम् ॥

१. 'न्यर्वाविशदिति' इति । २. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ३. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ४. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ५. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ६. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ७. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ८. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ९. 'न्यर्वाविशदिति' इति । १०. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ११. 'न्यर्वाविशदिति' इति । १२. 'न्यर्वाविशदिति' इति । १३. 'न्यर्वाविशदिति' इति । १४. 'न्यर्वाविशदिति' इति । १५. 'न्यर्वाविशदिति' इति । १६. 'न्यर्वाविशदिति' इति । १७. 'न्यर्वाविशदिति' इति । १८. 'न्यर्वाविशदिति' इति । १९. 'न्यर्वाविशदिति' इति । २०. 'न्यर्वाविशदिति' इति । २१. 'न्यर्वाविशदिति' इति । २२. 'न्यर्वाविशदिति' इति । २३. 'न्यर्वाविशदिति' इति । २४. 'न्यर्वाविशदिति' इति । २५. 'न्यर्वाविशदिति' इति । २६. 'न्यर्वाविशदिति' इति । २७. 'न्यर्वाविशदिति' इति । २८. 'न्यर्वाविशदिति' इति । २९. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ३०. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ३१. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ३२. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ३३. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ३४. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ३५. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ३६. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ३७. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ३८. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ३९. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ४०. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ४१. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ४२. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ४३. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ४४. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ४५. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ४६. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ४७. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ४८. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ४९. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ५०. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ५१. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ५२. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ५३. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ५४. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ५५. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ५६. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ५७. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ५८. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ५९. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ६०. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ६१. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ६२. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ६३. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ६४. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ६५. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ६६. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ६७. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ६८. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ६९. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ७०. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ७१. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ७२. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ७३. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ७४. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ७५. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ७६. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ७७. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ७८. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ७९. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ८०. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ८१. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ८२. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ८३. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ८४. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ८५. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ८६. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ८७. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ८८. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ८९. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ९०. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ९१. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ९२. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ९३. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ९४. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ९५. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ९६. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ९७. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ९८. 'न्यर्वाविशदिति' इति । ९९. 'न्यर्वाविशदिति' इति । १००. 'न्यर्वाविशदिति' इति ।

नाकेऽपीति ॥ स काव्यः शुकः दोषरहितप्रबन्धरूपेण काव्येन कृत्वा तां सभामभा-
णीदवर्णयत् । स कः—यः कविः प्रबन्धकर्ता दीव्यत्तमा विराजमाना दिव्या संस्कृतवाग्य-
स्मिन्नेवंभूतेऽपि नाके स्वर्गे वचःस्रजि वचनमालागुम्फने विषये आचार्यकं संस्कृतवचनचो-
तुर्योपदेशः तं वेत्तीति वित् । तथा—दैतेयनीतेः दैत्यनीतिशास्त्रस्य पथि मार्गे सार्धंवाहः
मार्गप्रदर्शकः । दैत्यनीतिशास्त्रप्रवर्तकः । सुरासुरमध्ये श्रेष्ठतम इत्यर्थः । आचार्यकम्,
योपधाद्वुन् । दैतेय इति, 'कृदिकारात्-' इति ङीप्पन्तात् 'स्त्रीभ्यो ङक्' समर्थनीयः ॥

तदेव सभावर्णकं काव्यमाह—

अमेलयद्भीमनृपः परं न नाकपदेतान्दमनस्वसैव ।

इदं विधातापि विचिन्त्य यूनः स्वशिल्पसर्वस्वमदर्शयन्तः ॥ ५९ ॥

अमेलयदिति ॥ भीमनृपः परं केवलमेतानृपान्भीमीस्वयंवराय नामेलयत् । तथा—
दमनस्वसैव एतान्केवलं स्वगुणशीलादिना नाकर्षत् । किन्तु विधातापि इदं स्वयंवरप्रस्ता-
विकं विचिन्त्य स्वशिल्पसर्वस्वं स्वीयनिर्माणकौशलमारभूतानेतान् यूनस्तद्वर्णनेकत्र स्थाने
पुञ्जीकृत्य नोऽस्माकमदर्शयन् ॥

एकाकिभावेन पुरा पुरारिर्यः पञ्चतां पञ्चशरं निनाय ।

तद्भीसमाधानममुष्य काय निकायलीलाः किममी युवानः ॥ ६० ॥

एकेति ॥ यः पुरारिः हरः पुरा पूर्वमेकाकिभावेनासहायत्वेन पञ्चशरं कामं पञ्चतां
निनाय मारयामास । अमुष्य कामस्य कायनिकायलीलाः शरीरसमूहकान्तयः अमी युवान-
स्तद्वर्णाः तस्माद्वरात् मियो भयस्य समाधानं प्रतीकारः । किं वितर्कं । असहायतात्पु-
नः कामस्य हराद्वयमभूत् । इदानीमेतद्रूपेण बहुलाद्भयं गतम् । सर्वेऽप्येते कामरुपा
इति भावैः ॥

पूर्णन्दुविम्बाननुमासभिन्नानस्थापयन्कापि निधाय वेधाः ।

तैरेव शिल्पी निरमादमीपां मुखानि लावण्यमयानि मन्ये ॥ ६१ ॥

पूर्णंति ॥ विविधैश्च अनुमासभिन्नान्प्रतिमास भिन्नान् पूर्णन्दुविम्बान्पूर्णचन्द्रविम्बा-
न्कापि कुत्रचित्प्रदेशे निधाय तिरोहितीकृत्यास्थापयत् । तैरेव पूर्णचन्द्रविम्बैः कृता
अमीपां लावण्यमयानि मुखानि स शिल्पी यद्वा निरमात्रिमैरे इत्येवं मन्ये । चन्द्रमुखान्ये-
तेषां वदनानीति भावः । अन्योऽपि शिल्पी सुन्दरवस्तुनिर्माणार्थमपूर्वं वस्तु कुत्रचिदुप-
स्थापयति ॥

मुधापितं मूर्धसु रत्नमेभिर्यन्त्राम तानि स्वयमेत एव ।

स्वतःप्रकाशे परमात्मबोधे बोधान्तरं न स्फुरणार्थमर्थ्यम् ॥ ६२ ॥

मुवेति ॥ एतन्मूर्धसु रत्नं होरकारि मुधा तथा जपितं स्थापितम् । यदस्मात् तदे-
व स्वयं तानि रत्नानि यानि प्रविष्टानि । रत्नानां दिग्दर्शने रत्नाणां दृश्यत्वान्नयः । यदस्मात्

१ 'प्रधानमुद्राभावेनानुमासभिन्नान्प्रतिमास भिन्नान् पूर्णन्दुविम्बान्पूर्णचन्द्रविम्बा-
न्कापि कुत्रचित्प्रदेशे निधाय तिरोहितीकृत्यास्थापयत्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'यदस्मात् तदे-
व स्वयं तानि रत्नानि यानि प्रविष्टानि' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'यदस्मात् तदे-
व स्वयं तानि रत्नानि यानि प्रविष्टानि' इति साहित्यविद्याधरी ।

न्यासनाह—स्वतःप्रकाशे स्वप्रकाशे परमालम्बोपे परमालम्बाने सति स्फुरणार्थं तज्ज्ञानार्थं बोधान्तरं न अर्थं न चाचनोद्यम् । स्वप्रकाशतातत्त्वैत्यर्थः । परमालम्बाने जाते ज्ञानान्तरं यथा वृथा तथा रत्नानामुपरि रत्नान्तरारोपणमित्यर्थः । अतिमुन्दरा एत इति भावः । परमात्मबोधस्तु स्वतःप्रकाशत्वं वेदान्तेन्योऽवसेयम् ॥

प्रवेक्ष्यतः सुन्दरवृन्दमुच्चैरिदं मुदा चेदितरेतरं तत् ।
न शक्यतो लक्षयितुं विनिश्चिं दत्तौ सहचैरपि वत्सराणाम् ॥ ६३ ॥

प्रवेक्ष्यत इति ॥ दत्तौ अश्विनीकुमारौ मुदा उच्चैःकृष्टं सहपैमित्यर्थः । एवंभूतनिदं सुन्दरवृन्दं चेत्प्रवेक्ष्यतः प्रविष्टौ भविष्यतः तत्तर्हि अनेन राजवृन्देन विशेषेण निश्चिं निश्चिन्तितरेतरत्नन्योन्यं वत्सराणां सहचैरपि लक्षयितुं चिह्नितुं न शक्यतः समर्थौ न भविष्यतः । अयं नैव श्रुतेति परस्परं कृतुनसमर्थौ भविष्यतः । सर्वेषां दत्तदुल्लेखमिति भावः ॥

स्थितैरित्यङ्गिर्युवभिर्विदग्धैर्दग्धेऽपि कामे जगतः क्षतिः का ।
एकाम्बुविन्दुव्ययमग्नुराशेः पूर्णस्य कः शंसति शोषदोषम् ॥ ६४ ॥

स्थितैरिति ॥ विदग्धैश्चतुरैर्दहरहितैर्वा इयद्विर्वहुचंत्वाकैः स्थितैः विपन्नैरेतैर्दुर्गति-
स्वरूपैः हेतुभिः हरेण एकस्मिन्कामे दग्धेऽपि जगतः का क्षतिः का हानिः । काममद्वयता-
मेतेषां बहूनां स्थितत्वात् । एतदेवार्थान्तरन्यासेन समर्थयते—कः पूर्णस्याग्नुराशेरेवम्बु-
विन्दुव्ययं शोषरूपं दोषं शंसति वदति । अपितु एकस्मिन्प्रत्यये व्यतिरेकमुदाहृत्यो-
जात इति न कोऽपि वदतीत्यर्थः ॥

इति स्तुवन्हुङ्कतिवर्गणानिर्गन्धर्ववर्गेण स गायतैव ।
ओंकारभूम्ना पठतैव वेदान्महर्षिवृन्देन तथाऽन्यमानि ॥ ६५ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण स्तुवन् स हुङ्कः गायतैव गानं कुर्वन्तैव गन्धर्वानां वर्गेन
समूहेन हुङ्कतिवर्गानिर्गन्धर्वसमूहैः हुङ्कः अन्यतम्यनुमतः । तथा—वेदान्महर्षि-
वृन्देन ओंकारस्य भूम्ना बाहुर्वेदान्मनानि अनुमतः । गन्धर्ववर्गेन महर्षिवर्गेन वेदान्मनानि
अनुमतः समीचीनं वदतीति । वर्गेना राशीकरणम् ॥

न्यवीविशत्तानथ राजसिंहान्तिहासतौषेषु विदग्धराजः ।
शृङ्गेषु यत्र विदग्धैरित्येभिराशोनि कार्तिलरनूधरस्य ॥ ६६ ॥

न्यवीविशदिति ॥ अथ विदग्धराजः तान्महर्षिदत्तं विदग्धराजैरेव न्यवीविशति-
यामास । यत्र विदग्धराजैरेव विदग्धराजैः कार्तिलरनूधरस्य समीपतः गतेः तत्र
विदग्धराजैरेव विदग्धराजैः अशेषि । अनुमतं हेननयत्वं विदग्धराजाः वेदव्यासः य-
दुच्यते ॥

१ 'अजातिरूपेण' अत्रानेति वदति इति साहित्यविद्यायते । २ 'अजातुनां'
चित्तेषु' इति साहित्यविद्यायते । ३ 'अजातुनां' इति साहित्यविद्यायते । ४ 'अजातुनां'
इति साहित्यविद्यायते । ५ 'अजातुनां' इति साहित्यविद्यायते ।

नाकेऽपीति ॥ स काव्यः शुक्रः दोषरहितप्रबन्धरूपेण काव्येन कृत्वा तां सभामक-
णीदवर्णयत् । स कः—यः कविः प्रबन्धकर्ता दीव्यतमा विराजमाना दिव्या संस्कृतवाप-
स्मिन्नेवंभूतेऽपि नाके स्वर्गे वचःस्रजि वचनमालागुम्फने विषये आचार्यकं संस्कृतवचना-
तुर्योपदेशः न वेत्तीति वित् । तथा—दैतेयनीतेः दैत्यनीतिशास्त्रस्य पथि मार्गे सार्थंवाहः
मार्गप्रदर्शकः । दैत्यनीतिशास्त्रप्रवर्तकः । मुरासुरमध्ये श्रेष्ठतम इत्यर्थः । आचार्यकम्,
योपधादुच् । दैतेय इति, 'कृदिकारात्-' इति लोपन्तात् 'स्त्रीभ्यो ङक्' समर्थेनीयैः ॥

तदेव सभावर्णकं काव्यमाह—

अमेलयद्भीमनृपः परं न नाकपदेतान्दमनस्वसैव ।

इदं विधातापि विचिन्त्य यूनः स्वशिल्पसर्वस्वमदर्शयन्नः ॥ ५९ ॥

अमेलयदिति ॥ भीमनृपः परं केवलमेतान्नृपान्भीमीस्वयंवराय नामेलयत् । तथा—
दमनस्वसैव एतान्केवलं स्वगुणशीलादिना नाकर्षत् । किंतु विधातापि इदं स्वयंवरप्रस्तावा-
दिकं विचिन्त्य स्वशिल्पसर्वस्वं स्वीयनिर्माणकौशलमारभूतानेतान् यूनस्तरुणानेकत्र स्थाने
पुञ्जीकृत्य नोऽस्माकमदर्शयत् ॥

एकाकिभावेन पुरा पुरारियः पञ्चतां पञ्चशरं निनाय ।

तद्भीसमाधानममुष्य काय निकायलीलाः किममी युवानः ॥ ६० ॥

एकेति ॥ यः पुरारिः हरः पुरा पूर्वमेकाकिभावेनासहायत्वेन पञ्चशरं कामं पञ्चतां
निनाय मारयामास । अमुष्य कामस्य कायनिकायलीलाः शरीरसमूहकान्तयः अनी युवान-
स्तरुणाः तस्माद्वरात् मियो भयस्य समाधानं प्रतीकारः । किं वितर्कं । असहायत्वात्
कामस्य हराद्वयमभूत् । इदानीमेतद्रूपेण बहुत्वाद्वयं गतम् । सर्वेऽप्येते कामरुपा
इति भावैः ॥

पूर्णन्दुविम्वाननुमासभिन्नानस्थापयत्कापि निधाय वेधाः ।

तैरेव शिल्पी निरमादमीपां मुखानि लावण्यमयानि मन्ये ॥ ६१ ॥

पूर्णंति ॥ विधिब्रह्मा अनुमासामिन्नान्प्रतिमास भिन्नान् पूर्णन्दुविम्वान्पूर्णचन्द्रविम्वान्-
नकापि कुत्रचित्प्रदेशे निधाय तिरोहितीकृत्यास्थापयत् । तैरेव पूर्णचन्द्रविम्वैः कृत्वा
अमीपां लावण्यमयानि मुखानि स शिल्पी ब्रह्मा निरमात्रिममे इत्यहं मन्ये । चन्द्रतुल्यान्ते-
तेषां वदनानीति भावः । अन्योऽपि शिल्पी सुन्दरवस्तुनिर्माणार्थमपूर्वं वस्तु कुत्रचिदुत्तं
स्थापयति ॥

मुधार्पितं मूर्धसु रत्नमेभिर्यन्त्राम तानि स्वयमेव एव ।

स्वतःप्रकाशे परमात्मबोधे बोधान्तरं न स्फुरणार्थमर्थ्यम् ॥ ६२ ॥

मुधेति ॥ एभिर्मुधैः मूर्धसु रत्नं हीरकादि मुधा यथा आपेन स्थापितम् । यद्यस्मात् एते
एव स्वयं तानि रत्नानि नाम प्रविद्धानि । रत्नानां शिरसि रत्नापेण यथेनैवार्थः । अर्थेनैव-

१ 'अत्रानुप्रासातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानिशयोक्त्यनुप्रासादलंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र च्छेकानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'अत्रानुप्रासोत्प्रेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

न्यासनाह—स्वतःप्रकाशो स्वप्रकाशो परमात्मबोधे परमात्मज्ञाने सति स्वरूपार्थं तज्ज्ञानार्थं बोधान्तरं न अर्थं न यावन्नीयम् । स्वप्रकाशत्वात्तत्त्वैक्यः । परमात्मज्ञाने जाते ज्ञानान्तरं यथा इथा तथा रत्नादासुपरि रत्नान्तरादौच्यमित्यर्थः । अतिशुन्दरा एव इति भावः । परमात्मबोधस्य स्वतःप्रकाशत्वं वेदान्तेन्योऽवचेयम् ॥

प्रवेक्ष्यतः सुन्दरवृन्दमुच्चैरिदं मुदा चेदितरेतरं तत् ।

न शक्यतो लक्षयितुं विनिश्चं दत्तौ सहस्रैरपि वत्सराणाम् ॥ ६३ ॥

प्रवेक्ष्यत इति ॥ दत्तौ अश्विनोक्तुनारौ मुदा उच्चैःल्लङ्घं सहस्रैर्मिलयः । एवंभूतमिदं सुन्दरवृन्दं चैतद्वेक्ष्यतः प्रवेष्टुं न शक्यतः तत्तर्हि जनेन राजवृन्देन विशेषेण लिङ्गं लिङ्गित-
नितरेतरमन्योन्यं वत्सराणां सहस्रैरपि लक्षयितुं विहितुं न शक्यतः समर्थो न नतिश्रुतः ।
अर्थं नैव ब्रूतेति परस्परं ह्यनुसमर्थौ नतिश्रुतः । सर्वेषां दत्तुल्यत्वादिति भावः ॥

स्थितैरियद्वियुंचभिर्विदग्धैर्दग्धेऽपि कामे जगतः क्षतिः का ।

एकान्बुविन्दुव्ययमन्बुराशेः पूर्णस्य कः शंसति शोपदोपम् ॥ ६४ ॥

स्थितैरिति ॥ विदग्धैश्चतुरैर्दंहरादितैर्वा इयद्विबुधैरुचंत्वाकैः स्थितैः विदग्धैर्नैर्दुर्बुधैर्-
लक्ष्यैः हेतुभिः हरेण एकलिङ्गत्वेन दग्धेऽपि जगतः का क्षतिः का हानिः । कामसङ्घात-
नैतेषां बहुनां स्थितत्वात् । एतदेकार्थान्तरन्यासेन समर्थयेते—कः पूर्णस्यान्बुपरेरेकान्बु-
विन्दुव्ययं शोषरूपं दोषं शंसति वदति । अन्बु एकलिङ्गत्वेन व्यपिरे सुन्दः शुभ्रो
जात इति न ह्येऽपि वदतीत्यर्थः ॥

इति स्तुवन्हुंकृतिवर्गणाभिर्गन्धर्ववर्गेण स गायतैव ।

ओंकारभृन्ना पठतैव वेदान्महर्षिवृन्देन तथाऽन्वनानि ॥ ६५ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण स्तुवन् स हुक्कः गायतैव सारं कुर्वतैव गन्धर्वानां वर्गेण
समूहेन हुंकृतिवर्गणानिर्हुंकारसमूहैः हुक्का अन्वनान्यनुगतः । तथा—वेदान्महर्षि-
वृन्देन ओंकारस्य भूता बहुल्येनान्वनानि अनुगतः । गन्धर्ववर्गेण महर्षिवर्गेण वेदान्महर्षि-
वृन्दतः समीचीनं वदतीति । वर्गणा एकीकरणम् ॥

न्यवीविशत्तानथ राजसिंहान्तिहासनाथेषु विदमराजः ।

भृङ्गेषु यत्र विदशारिवैभिराशोनि कार्तस्वरभूयस्व ॥ ६६ ॥

न्यवीविशदिति ॥ अथ विदमराजः तन्त्रादिहन् सिंहवर्गेषु न्यवीविशतिनेत-
पानाथ । यत्र सिंहवर्गेषु विदशरीरा राजसिंहैः कार्तस्वरभूयस्व सार्वभौम नेतः भृङ्ग-
विदशरीरैर्वैभिराशोनि अदोषे । अस्तुतस्व हेनमपत्वं सिंहवर्गानां, देवदुल्लभं च तेषां
सुखित्वम् ॥

१ 'अश्विनोक्तुनारौ' इति साहित्यविद्यायते । २ 'अश्विनोक्तुनारौ' इति साहित्यविद्यायते । ३ 'अश्विनोक्तुनारौ' इति साहित्यविद्यायते । ४ 'अश्विनोक्तुनारौ' इति साहित्यविद्यायते । ५ 'अश्विनोक्तुनारौ' इति साहित्यविद्यायते ।

विचिन्त्य नानाभुवनागतांस्तानमर्त्यसंकीर्त्यचरित्रगोत्रान् ।

कथ्याः कथंकारममी सुतायामिति व्यपादि क्षितिपेन तेन ॥ ६७ ॥

विचिन्त्येति ॥ तेन क्षितिपेन भीमेन इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण व्यपादि विपण्णम् । किं कृत्वा—नानाभुवनेभ्यः स्वर्गमर्त्यपातालेभ्य आगतान् अमलैर्देवैः संकीर्त्यानि वर्णनीयानि चरित्रगोत्राणि शीलकुलानि येषां तान्विचिन्त्य विचार्य । इति किम्—अमी पूर्वोक्ता राज-सिंहाः सुतायां विषये कथंकारं केन प्रकारेण कथ्याः वर्णयितुं शक्या इति । एतेषां कुल-शीलादि भैमी कथं ज्ञास्यतीत्यर्थः ॥

श्रद्धालुसंकल्पितकल्पनायां कल्पद्रुमस्याथ रथाङ्गपाणेः ।

तदाकुलोऽसौ कुलदैवतस्य स्मृतिं ततान क्षणमेकतानः ॥ ६८ ॥

श्रद्धेति ॥ अथ तदा तस्मिन्समये आकुलः सचिन्तोऽसौ भीमः कुलदैवतस्य स्वीयवंश-परम्परापूज्यस्य रथाङ्गपाणेः श्रीविष्णोः स्मृतिं क्षणं मुहूर्तमात्रम् एकतानोऽनन्यवृत्तिः सन् ततान् । किंभूतस्य विष्णोः—श्रद्धालोर्भक्तस्य संकल्पितं वस्तु तस्य कल्पनायां सिद्धौ कल्प-द्रुमस्य । सकलामिलाषपूरककुलदैवतस्मरणं विनान्यः को वाभिलाषपूरणं करोतीति विष्णुं सस्मारेत्यर्थः । 'एकतानोऽनन्यवृत्तिः' इत्यमरः ॥

तच्चिन्तनानन्तरमेव देवः सरस्वतीं सस्मितमाह स स्म ।

स्वयंवरे राजकगोत्रवृत्तवक्त्रीमिह त्वां करवाणि वाणि ॥ ६९ ॥

तदिति ॥ स देवो विष्णुः तेन भीमेन कृतस्य स्वचिन्तनस्यानन्तरमेव सस्मितं सरस्वतीमिति आह स उवाच । इति किम्—हे वाणि सरस्वति, अहं त्वामिह स्वयंवरे राजकं राजवृन्दं तस्य गोत्रवृत्तवक्त्रीं कुलनामशीलादिवर्णयित्रीं करवाणि । राजवर्णनार्थं तया गन्तव्यमिति मम मनीषितम् । राजकम्, 'गोत्र-' इति बुज् ॥

कुलं च शीलं च वलं च यूनां जानासि नानाभुवनागतानाम् ।

एषामतस्त्वं भव वावदूका मूकायितुं कः समयस्तवायम् ॥ ७० ॥

कुलमिति ॥ हे सरस्वति, त्वं नानाभुवनेभ्य आगतानामेषां यूनां कुलं च शीलं च वलं च यतो जानासि अतस्त्वमेव तेषां वावदूका अतितरां वर्णनशीला भव । तव मूकायितु-मयं कः समयोऽवसरः । अपितु न कोऽपि । एषां कुलादि वर्णयेत्यर्थः । चाः परस्परमु-च्चयार्थाः । 'वदेथ' इति वार्तिकेन वदेथ्यङ्लुगन्तादूकः 'वावदूकस्तु वक्त्रे' इति क्षीरस्मार्तानां ॥

जगत्रयीपण्डितमण्डितैषा सभा न भूता च न भाविनी च ।

राज्ञां गुणज्ञापनकैतवेन संख्यावतः श्रावय वाञ्छुखानि ॥ ७१ ॥

जगदिति ॥ हे सरस्वति, यस्माज्जगत्रयीसंवन्धिभिः पण्डितैर्मण्डिता एषा सभा पूर्वं न च भूता, पश्चात् न च भाविनी जनिष्यते तस्माद्राज्ञां गुणानां ज्ञापनं बोधनं तस्य कैतवेन

१ 'अत्र ऐकानुप्रासहेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र ऐकानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'इदं वार्तिकं न कुत्राप्युपलभ्यते । अतएव कुर्वादिगणे वावदूकशब्दपाठाव्युत्पत्त्याद्देहकः' इति माधवेनोक्तम् । ५ 'अत्र ऐकानुप्रासकाव्यलिङ्गालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

एवेत्यर्थः । कल्प इतिकर्तव्यताबोधको ग्रन्थस्तस्य श्रिया कृत्वा यदीय आकल्पविधिरलं-
रविधिः पर्यणंसीत्परिणतः । यदीयान्यलंकरणानि कल्पेनैव रचितानीत्यर्थः । तथा—यसां
समस्तार्थानां सकलाभिधेयानां निश्चितरूपैः निर्वचनस्वरूपैः कृत्वा वेदभ्रोत्रस्थानीया निश्चि-
विद्या पर्यणंसीत्परिणता । खलु निश्चयार्थः सर्वत्र योजनीयः ॥

जात्या च वृत्तेन च भिद्यमानं छन्दो भुजद्वन्द्वमभूद्यदीयम् ।

श्लोकार्धविश्रान्तिमयीभविष्णु पर्वद्वयीसन्धिसुचिह्नमध्यम् ॥ ७६ ॥

जात्येति ॥ जात्या मात्रावृत्तेन वृत्तेन वर्णवृत्तेन च भिद्यमानं द्विधाभूतं वेदचरणस्था-
नीयं छन्दः यदीयं भुजद्वन्द्वमभूत् । किंभूतं छन्दः—श्लोकार्धं विश्रान्तिः अवसानं तद्गो-
भविष्णुः श्लोकार्धविश्रान्तिमयीभविष्णुः पर्वद्वयीसन्धिः पूर्वोत्तरपर्वद्वयसन्धिः स एव सुचिह्नं
मध्ये यस्य । यस्या भुजपर्वद्वयीसन्धिरेखाद्वयं श्लोकार्धयोर्विच्छेदद्योतकेन रेखाद्वयेनैव
रचितमित्यर्थः ॥

असंशयं सा गुणदीर्घभावकृता दधाना वितर्ति यदीया ।

विधायिका शब्दपरम्पराणां किं वारचि व्याकरणेन काङ्क्षी ॥ ७७ ॥

असंशयमिति ॥ किंच अन्यच्च सातिप्रसिद्धा यदीया काक्षी मेखलासंशयं निधितं
वेदमुखभूतेन व्याकरणेनारचि रचिता । किंभूता—गुणस्य षट्सूत्रस्य दीर्घभावेन दीर्घेण
कृतां वितर्ति विस्तारं दधाना—शिक्षितरूपाणां शब्दपरम्पराणां विधायिका । व्याकरणमपि—
गुणाश्च दीर्घाश्च भावाश्च कृतश्च एतेषां वितर्ति दधानम् । भावा भावप्रत्ययाः, कृतः कृतसं-
ज्ञकाः प्रत्ययाश्च । तथा शब्दानां रामकृष्णादीनां भवत्यादिशब्दपरम्पराणां च विधायकं
साधकम् । अथैवशादिभक्तिवचनविपरिणामैः ॥

स्थितैव कण्ठे परिणम्य हारलता बभूवोदिततारवृत्ता ।

ज्योतिर्मयी यद्भजनाय विद्या मध्येङ्गमङ्गेन भृता विशङ्के ॥ ७८ ॥

स्थितेति ॥ ज्योतिर्मयी ज्योतीरूपा ग्रहनक्षत्रादिचारसहिता विद्या यद्भजनाय यस्या
देव्याः सेवनाय कण्ठे स्थितैव परिणम्य रूपान्तरं प्राप्य हारलता बभूवोदितं विशङ्के । किन्-
ता—उदितमुक्तं तारं तारासंयन्धि वृत्तं शुभाशुभफलकथनरूपं यस्याम् । तथा—मध्येङ्ग-
ज्ञाना शिक्षादीनां मध्येङ्गेन गगनया भृता भृता । षडङ्गमध्ये गणितेत्यर्थः । हारलतापि—
उदितः प्रकाशीभूतः तारो मध्यमलियस्यां, मुक्ताशुद्धिर्वा यस्यां सा एवंभूता चागौ यस्यां
च । वटुलनौकिकेत्यर्थः । तथा—मध्येङ्गे शरीरमध्ये अङ्गेन कोटिन वधुया भृता भृता ।
तारणाभिर्दं तारं संयन्धेङ्गम् । यद्वा द्वाविंशे रागे तारदीक्ष्यापि नक्षत्रयाचित्यनु-ङ्गम् । तदिदं
तारणां वृत्तं यस्यां, यया वा ॥

अथैमि वादिप्रतिवादिगाढसपक्षरागेण विराजमाने ।

ते पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे रदच्छदौ भूतवती यदीया ॥ ७९ ॥

१ 'अथ ऐश्वर्यप्रसादितशरीरकेशधारः' इति साहित्यविद्याधरः । २ 'प्रकाशितशरीरकेशधारः'
इति साहित्यविद्याधरः । ३ 'अथ ऐश्वर्यकेशधारः' इति साहित्यविद्याधरः । ४ 'प्रकाशितशरीरकेशधारः'
इति साहित्यविद्याधरः । ५ 'अथ ऐश्वर्यकेशधारः' इति साहित्यविद्याधरः । ६ 'प्रकाशितशरीरकेशधारः'
इति साहित्यविद्याधरः ।

अवैमीति ॥ यदीयौ रदच्छदावोद्यौ ते उने प्रतिद्वे पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे भूतवतीत्यह-
मवैमि । किंभूते—वादिप्रतिवादिनोर्गाढो दृढः स्वपक्षरागः स्वस्वविद्वान्तापुरागस्तेन विराजमाने ।
अधरावपि—वदत इति वादिनौ । प्रतिवदत इति प्रतिवादिनौ उक्तिप्रत्युक्तिचतुरौ ॥

ब्रह्मार्थकर्मार्थकवेदभेदा द्विधा विधाय स्थितयात्मदेहम् ।

चक्रे पराच्छादनचारु यस्या मीमांसया मांसलमूख्युगमम् ॥ ८० ॥

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मैवार्थः, कर्मैवार्थः प्रतिपाद्यं प्रयोजनं ययोर्वेदयोस्तयोर्भेदाद्विध्याद्व्यक्ता-
ण्डकर्मकाण्डसंज्ञकवेदविभागाद्वेतोरात्मदेहं द्विधा विधाय निर्माय स्थितया नीनांशया यस्या
देव्या ऊरुयुग्मं चक्रे कृतम् । किंभूतमात्मदेहम्—परेषां वैशेषिक्यार्थाद्वादीनामाच्छादनेन निरा-
करणेन चारु, तत्र वा चतुरम् । तथा—मांसलं विचारपरिपुष्टम् । अथ च उत्तमवस्त्रेण
रमणीयं, परिपुष्टं च । उत्तरनीमांसया पूर्वनीमांसया चोद्युग्मं रचितमित्यर्थः ॥

उद्देशपर्वण्यपि लक्षणोऽपि द्विधोदितैः षोडशभिः पदार्थैः ।

आन्वीक्षिकीं यद्दशनद्विमालीं तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः ॥ ८१ ॥

उद्देशेति ॥ वयं यस्या दशनद्विमालीं दन्तपट्टिद्वयीं तां प्रतिद्वान्तान्वीक्षिकीं तर्कमेवां
प्रतीमो जानीमहे । अनु पुनःपुनरीक्षणं प्रयोजनमस्याः सा आन्वीक्षिकी । कीदृशी—
नानतः कथनमुद्देशः तस्य पर्वण्यवसरेऽपि, समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणं तल्लक्षणं,
द्विधा उद्देशतया लक्षणतया चोदितनिर्दिष्टः षोडशभिः पदार्थैः प्रमाणाभिनिर्मितप्रत्यक्षानु-
सङ्गपलक्षिताम् । तथा मुक्तिकर्मैः 'एतेषां तन्वज्ञानाभिधेयताधिगमः' इत्युक्त्यानुसङ्गि-
राकलितामन्यस्ताम् । दन्तपट्टिद्वयी च पर्वण्युदितोत्तेजिता भवति । तथा—तन्वुपेक्षे
सामुद्रिकराश्वेऽप्युदितोत्ता । द्विधोरितत्वेन द्वाविंशत्तत्त्वव्याप्ता भवति । दशनद्विमालीनाक-
लितां गुम्फितां मुक्तिकां प्रतीमः मौक्तिकान्येव जानीम इति वा । द्विधोऽप्युद्देशपर्वण्यस्या
द्वाविंशदन्ता रचिता इति भावः । द्विमालीमिति द्वावन्तलोके 'द्विगोः' इति उपै ॥

तर्का रदा यद्दशनस्य तर्क्या वादेऽस्य शक्तिः क तथाऽन्यथा तैः ।

पञ्च क दातुं गुणशालिपूर्णं क वादतः सण्डयितुं प्रभुत्वम् ॥ ८२ ॥

तर्का इति ॥ 'ययं निर्वाहः स्यात्तर्हि विरुद्धोऽपि स्यात्' इत्यदपत्तर्कं यद्दशनस्य
रदा दन्तालक्षर्या कक्षाः । तर्कतैः अन्यथा विना पेतर्कं दन्ता नाननिर्वाह्येति अत्र कु-
क्षस्य वादे कथाविरोधे, यत्र च भाषणे । तथा शक्तिः क । इतिर्निर्वाहः कर्तुं न सज्जते ।
तत्तात्पर्यं एव रदलक्षर्याः । 'कथमन्यथा' इति पाठो वा । अथ च वा च यत्र कदम्ब
'सर्वो द्रव्यः' इत्येकवद्भासः वाक्यरदकारयोरेकारवे निषेधे इतिर्निर्वाहः लोके कर्तुं स्यात्
वाक्यस्य रदलक्षर्याद । रकारस्य रदलक्षर्यादये । अन्यथा—य इति वादयित्वा प्राक-
वारिणे पत्रे प्रोत्पन्नं दातुं तत्त्वोपरी यथात्मन्येव चतुर् प्रतीकारिका प्रतिकल्पये इति तन्वुपे-
क्षुम् । अथ च—अदतो महदतोऽस्य कथंरदस्य रदलक्षर्यादये वाक्यरिदो लक्षयितुं

१ 'अथ केन पुनस्तर्कव्याप्तं' इति तात्पर्यविधायकम् । २ 'यदेवे' इति रदलक्षर्यादये वाक्यरिदो लक्षयितुं

तेषां क शक्तिः प्रभुत्वं सामर्थ्यम् । अपि तु न । तर्कवलेन विना पत्रादिवर्णनं कर्तुमशक्यमित्यर्थः । गुणैः कपागादिभिः शालते इति देशं पूर्णं सङ्गद्यितुं वा क शक्तिः । नर्तकान्तरिणोऽपि पूर्णानि च मङ्गयितुं शक्यन्ते । अथ च वादतो वादेन गुणशालिनविदुषां पूर्णं गुणं सङ्गद्यितुं क सामर्थ्यम् । 'पदादयः पृथक्शब्दाः' इति मतेन न विद्यन्ते इति दन्ता यस्य दन्तरहितस्य । नञा बहुव्रीहिणा द्वितीयपक्षे व्याख्येयम् । दन्तानां कर्कशता तर्कवलेनैव निर्माणस्य युक्ताम् । 'पूगः क्रमुकगुन्दयोः' इत्यमरः ॥

सपल्लवं व्यासपराशराभ्यां प्रणीतभावादुभयीभविष्णु ।

तन्मत्स्यपञ्चायुपलक्ष्यमाणं यत्पाणियुग्मं बध्नुते पुराणम् ॥ ८३ ॥

सपल्लवमिति ॥ पुराणं तत्प्रतिद्वंद्वं यस्याः पाणियुग्मं बध्नुते जातम् । किंभूतम्—सपल्लवकथादयादिकादियुक्तम् । अथ च सभट्टारम् । अलङ्कारगतुल्यमित्यर्थः । किञ्चलसदृशं वा । तथा—व्यासपराशराभ्यां मुनिभ्यां प्रणीतभावाभिर्मितलादुभयीभविष्णु पुराणोपपुराणतां प्राप्तं मत्स्यकूर्मपञ्चवाराहादिपदैरुपलक्ष्यमाणं निर्दिश्यमानम् । अथ च रत्नाकरमत्स्यपञ्चचक्रदिसामुद्रकलक्षणैरुपलक्ष्यमाणम् । पुराणमेव करयुगाकारेण परिणतमित्यर्थः । तत्पुराणमिति वा । सपल्लवमिति पक्षे सादृश्येऽव्ययीभावः ॥

आकल्पविच्छेदविचर्जितो यः स धर्मशास्त्रव्रज एव यस्याः ।

पश्यामि मूर्धा श्रुतिमूलशाली कण्ठस्थितः कस्य मुदे न वृत्तः ॥ ८४ ॥

आकल्पेति ॥ य आकल्पं विच्छेदविचर्जितः प्रलयपर्यन्तमुच्छेदरहितः । अथ च आकल्पोऽलङ्कारः तत्सहितः सर्वदा सालङ्कारः स धर्मशास्त्रस्य व्रजः समूह एव यस्याः सरस्वत्या मूर्धा कस्य मुदे ग्रीवौ न वृत्तः । अथ च—वृत्तो वर्तुलः कस्य मुदे न । अपि तु सर्वस्यापि मुदे स्यादेवेत्यहं पश्यामि जाने । किंभूतः—श्रुतिः वेद एव मूलं तेन शालते । अथ च—कर्णयोर्मूले शोभते एवंशीलः । श्रुतिः शब्दः तस्य ग्रहणे मूलं कारणं कर्णौ ताभ्यां शालते इति वा । तथा—कण्ठस्योपरि स्थितः । अथ च—कण्ठे पाठतो न्यस्तः । धर्मशास्त्रमेव यदीयमूर्धाकारेण परिणतमिति भावः ॥

भुवौ दलाभ्यां प्रणवस्य यस्यास्तद्विन्दुना भालतमालपत्रम् ।

तदर्थचन्द्रेण विधिविपञ्ची निकाननाकोणधनुः प्रणिन्ये ॥ ८५ ॥

भुवाविति ॥ विधिः प्रणवस्योकारस्य दलाभ्यां खण्डाभ्यां यस्या भुवौ प्रणिन्ये निम्ने । तद्विन्दुना प्रणवानुस्वारेण भालतमालपत्रं ललाटतिलकम् । तदर्थचन्द्रेण यस्या विपञ्ची वीणा तस्या निकाननायै वादनार्थं कोणधनुः कोणसंज्ञकं धनुः प्रणिन्ये । 'तमालपत्रतिलकचित्रकामि विशेषकम्' इत्यमरः । अत्र नागरलिप्या ओङ्कारो ज्ञातव्यः । 'कोणो वीणादिवादनम्' इति कोणशब्देनैव गतार्थत्वात्पूर्वपदं प्रशंसार्थत्वादपुनरुक्तम् । पूर्वपदेनैव गतार्थत्वात्कोणपदं धनुः प्रशंसार्थम् ॥

१ 'अत्रोत्प्रेक्षाःपालङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकःपालङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेपोत्प्रेक्षाःपालङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र छेकानुप्रासादयोः योक्त्यलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

द्विकुण्डली वृत्तसमाप्तिलिप्या कराङ्गुली काञ्चनलेखनीनाम् ।

कैश्यं मपीणां स्मितभा कठिन्याः काये यदीये निरमायि सारैः ॥८६॥

द्विकुण्डलीति ॥ विधिना यदीये काये वृत्ता वर्तुला या समाप्तिज्ञापिका लिपिर्वितर्ग-
लिपि, मातृकाग्रन्थस्य समाप्तिलिपिर्वा तस्याः सारैः श्रेष्ठभागैः कृत्वा द्विकुण्डली निरमायि
निर्मिता । तथा—काञ्चनलेखनीनां सुवर्णमयलेखनीनां सारैः कराङ्गुली निर्मिता । मयीणां
सारैः केशानां सन्तुहः कैश्यं निर्मितम् । तथा—कठिन्याः खटिकायाः सारैः स्मितस्य भा-
शोभा निर्मिता । सर्वेषां तत्तदाकारत्वात्तदीयैरेव सारैर्निर्मितानीत्यर्थः । कराङ्गुलीति ज्ञातावेक-
वचनम् । यदुक्तम्—‘शृङ्गवद्वालवत्स्य बालिकाकुचयुग्मवत् । नेत्रवत्कृष्णसर्पस्य च वितर्ग-
इति स्मृतः’ इति । ‘खटिकायां तु कठिनी’ इति विद्वः । कैश्यं, समूहार्थं ‘केशाश्रान्यां यञ्ज-
वन्यतरस्याम्’ इति यञ् ॥

या सोमसिद्धान्तमयाननेव शून्यात्मतावादमयोदरेव ।

विज्ञानसामस्त्यमयान्तरेव साकारतासिद्धिमयाखिलेव ॥ ८७ ॥

येति ॥ या सरस्वती सोमसिद्धान्तः कापालिकदर्शनं तन्मयं तद्रूपम् । अथ च चन्द्रस्य
याथार्थ्यं पूर्वपक्षभूतस्य पूर्णिमाजातस्य वा चन्द्रस्य सिद्धान्तरूपं द्रूपकल्पनाननं यस्या एवं-
तेव । तथा शून्यात्मतावादो नाध्यनिकदर्शनं तन्मयं तद्रूपमुदरं यस्याः सेव । आत्मानो न
सन्तीति शून्यात्मतावादो बौद्धसिद्धान्तः । तथा—विज्ञानस्य विशिष्टज्ञानस्य सामस्त्यं संपूर्णत्वं
तन्मयं तत्प्रचुरमान्तरं चित्तं यस्या एवंभूतेव । तथा—साकारविज्ञानवादी सौत्रान्तिकः । विज्ञा-
नस्य साकारतासिद्धिस्तद्दर्शनम् । अथ च—सौन्दर्यलाभप्रचुरम् । अखिलं सनत्त्वं रूपं यस्या
एवंभूतेव । सोमसिद्धान्तादिदर्शनैर्यदीया मुखायवयवा निर्मिताः । चन्द्रानना, अतिक्रमोदरी,
सर्वविज्ञानमयी, अतिमुन्दरी चेति भावः । इवयच्च उत्प्रेक्षापान्, वाक्पालंकारे वा । एवं-
भूता मध्येतमभवततारेत्यादि कुलकम् । शून्यात्मतेत्यादिषु ‘नात्तिकोदर-’ इति वा ङाप् ॥

भीमस्तयागद्यत मोदितुं ते वेला किलेयं तदलं विपद्य ।

मया निगाद्यं जगतीपतीनां गोत्रं चरित्रं च विचित्रमेपाम् ॥ ८८ ॥

भीम इति ॥ तया देव्या भीम इत्यगद्यत उक्तः । इति किम् । इयं वेलापं सनयत्वे
मोदितुं हर्षं प्राप्तुमुचितः किल यत्नात्, तत्तत्त्वादं विषय विषयं कृत्वालं दुःखं न कार्यम् ।
मया एषां जगतीपतीनां राज्ञां विचित्रं गोत्रं चरित्रं च निगाद्यं गदितुमर्हम् । मोदितुम्,
‘कालसमयवेलाषु तुमुन्’ इति तुमुन् । अलं विषय ‘अलंखत्वाः प्रतिषेधतोः प्राचां क्त्वा’
इति क्त्वा । ततः क्वो ल्यप् ॥

अविन्दतासौ मकरन्दलीलां मन्दाकिनी यच्चरणाविन्दे ।

अत्रावतीर्णा गुणवर्णनाय राज्ञां तदाज्ञावशास्ति कापि ॥ ८९ ॥

अविन्दतेति ॥ अत्रौ मन्दाकिनी यस्य भीष्मोः चरणाविन्दे मकरन्दलीलां पुष्परक्त-
शोभानविन्दत प्राप । कनले हि मकरन्दो युक्तः । तस्य भीष्मोः राजवद्व्या निदेशकारिणी

१ ‘अत्रावतीर्णोक्तिरसकलंकार’ इति साहित्यविदाधरी । २ ‘अवीन्दे इत्येकस्य’ इति साहि-
त्यविदाधरी ।

कापि राज्ञां गुणवर्णनायात्र स्वयंवरेऽवतीर्णा । तेन प्रेषिता तदाज्ञया च मम सामर्थ्यमपि
युक्तमित्यर्थः । कापीत्यनेन मदधिकारान्निदेशकारिण्यो बह्वयः सन्तीति खनात्रोऽकथनीयत्वं
त्र सूचितम् । 'विन्दत्यसव्ये' इति पाठे-असव्ये दक्षिणपादे विन्दति लभते ॥

तत्कालवेद्यैः शकुनस्वराद्यैराप्तामवाप्तां नृपतिः प्रतीत्य ।

तां लोकपालैकधुरीण एष तस्यै सपर्यामुचितां दिदेश ॥ ९० ॥

तत्कालेति ॥ लोकपालानामेकधुरं वहतीति लोकपालतुल्य एष नृपतिस्तस्यै देव्यै उचितां
योग्यां सपर्यामर्घादिपूजां दिदेशाकृत । किं कृत्वा-तत्कालवेद्यैः तदागमज्ञैः शकुनस्वराद्यैः
क्राकस्वरादिशकुननासिकास्वरदक्षिणचक्षुःस्पन्दाद्यैः कृत्वा तां देवीमाप्तामभीष्टां अवाप्तां प्राप्तां
प्रतीत्य ज्ञात्वा । एकधुरीणः, 'एकधुराहृक् च' इति खः । आप्तागमनसमये भुजस्पन्दादयो
भवन्ति ॥

दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीनामाकर्षकौतूहलसिद्धविद्याम् ।

ततः क्षितीशः स निजां तनूजां मध्येमहाराजकमाजुहाव ॥ ९१ ॥

दिगिति ॥ ततो देवीसपर्यामन्तरं स क्षितीशः निजां स्वीयां तनूजां भैमीं मध्येमहाए-
जकं राजसमूहमध्ये आजुहावाकारयति स । किंभूतां तनूजाम् । दिगन्तरेभ्यो दिक्प्रान्तेभ्यः
सकाशात्पृथिवीपतीनामाकर्ष आकर्षणं तद्विषयं यत्कौतूहलं तस्य सिद्धविद्यां जपादिपुरश्चरणे-
नात्मवशीकृतमन्त्ररूपां स्वसौन्दर्येण सर्वाकर्षणकारिणीम् । राजन् शब्दाद्भुवि 'महच्च तद्राजकं
च' इति कर्मधारय एव । आजुहाव 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणम् ॥

दासीषु नासीरचरीषु जातं स्फीतं क्रमेणालिषु वीक्षितासु ।

स्वाङ्गेषु रूपोत्थमथानुताब्धिमुद्वेलयन्तीमवलोककानाम् ॥ ९२ ॥

दासीष्विति ॥ नासीरचरीष्वत्रसरीषु दासीषु चेटीषु विषये जातं पूर्वं समुत्पन्नम्, क्रमे-
णान्तरं वीक्षितास्वालीषु सखीषु विषये स्फीतमभिष्टुद्धिं गतम्, अथ पश्चात्स्वाङ्गेषु भैम्यवय-
वेषु विषये रूपोत्थं सौन्दर्यादुत्थितं चलितुमारब्धं अवलोककानां प्रेक्षकाणामनुताब्धिमुद्वेलय-
न्तीमतिक्रान्तमर्यादं कुर्वतीम् । दास्यादिक्रमेण सुन्दर-सुन्दरतर-सुन्दरतमत्वदर्शनेन राजानो-
ऽतिसाश्चर्या जाता इति भावः । 'भैमीं पपावपाङ्गैरथ राजराजिः' (१०।१०७) इतः षोड-
शेनान्वर्यैः ॥

स्निग्धत्वमायाजललेपलोपसयत्तरत्नांशुमृजांशुकाभाम् ।

नेपथ्यहीरद्युतिवारिवर्तिस्वच्छायसच्छायनिजालिजालाम् ॥ ९३ ॥

स्निग्धेति ॥ किंभूताम्—स्निग्धत्वं तैलाभ्यकाभासलम्, मायाजलं कृत्रिमोदकम्, लेपः
नी वर्णोत्कर्षकारी द्रव्यान्तरसंयोगः, एतेषां त्रयाणां दोषाणां लोपे अभावे सयत्नानि
यत्नानि । अपनीतदोषाणीत्यर्थः । तेषां रत्नानामंशुमृजा-किरणशुद्धिः सैवांशुकाभा वत्त-

१ 'अत्र निदर्शनरूपकातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र षोडशभिः कुलकेन दमयन्तीं वर्णयति' । ४ 'अत्रातिशयो-
क्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । अत्रैकसिद्धतावधौ क्रमेणानेकेषां जातत्वस्फीतत्वोद्वेलनादी-
नां वृत्तिकथनात्पराबालंकारभेदः, इति ।

वीतिर्यस्यात्मान् । निगद्यताय नैनंत्याय नायाजलस्य कुत्रिनोदकस्य लेपः प्रक्षेपस्तस्य लेपेना-
पाकरणेन सपन्नानां कृतगुणाधानानां निर्मलानां नैनंत्यायपातिपादसंज्ञकनायाजलप्रक्षेपेण
विनैव निर्मलानामिति यावत् । एवंभूतानां रत्नानामंशवः तद्वन्मृदां शुद्धिर्यस्या एवंविधा रत्न-
किरणशुद्धियुक्ता वा संशुद्धाना वस्त्रवीतिर्यस्याः । एवंविधेनांशुकेनाभाति, एवंविधां वा ।
तथा—नेपथ्येष्वलंकारेषु हीराः पद्मकोणमणदस्तेषां घुतिरेव वारि तत्र वर्तत इति वर्ति
स्वच्छायं नैन्दा एव प्रतिविम्बं तस्य स्वच्छायं चानानच्छायं सदृशं तत्तुल्यं निबं त्रायना-
लिजालं त्रयोद्वन्दं यस्यात्मान् । प्रतिविम्बतुल्यत्वाद्भ्रम्यपेक्षया हीनाः, अन्यापेक्षया चाविकाः
सदृशो यस्या एवंभूतानिलयः । स्वच्छायं, 'विभाषा चेना-' इति नपुंसकत्वम् । व्याख्या-
नान्तरं कष्टकल्पनया ग्रन्थगौरवनिधौ चोपेक्ष्यम् ॥

विलेपनामोदमुदागतेन तत्कर्णपूरोत्पलसर्पिणा च ।

रतीशदूतेन मधुव्रतेन कर्णे रहः किंचिदिवोच्यमानाम् ॥ ९३ ॥

विलेपनेति ॥ विलेपनस्य सकृदुच्यमानाद्विरागस्यानोदेन परितोलेन वा मुद इमेस्तेन
हेतुना आगतेन । तथा—तस्या नैन्दाः कर्णपूरोत्पले सर्पति एवंशीलेन समीपगतेन च ।
तथा—रतीशदूतेन कमलसंदेशहारेण मधुव्रतेन अनुरेण रह एवान्ते नल एव रमणीयो वर-
पापधेति कर्णे किंचिदुच्यमानानिव । अन्योऽपि दूतो रहति कर्णे कथयति ॥

विरोधिवर्णाभरणाश्मभासां मल्लजिकौतूहलमीक्षमाणान् ।

सरस्वचापभ्रमचालिते नु भुवौ विलासाद्वलिते बहन्तीन् ॥ ९४ ॥

विरोधीति ॥ विरोधिनोऽन्योन्यविरुद्धाः शुभ्रकृष्णनीलदयो वर्णा वेषानामभरणनाना-
मलंकाररत्नानां वा भासो वीक्ष्यवत्तासां मल्लजिकौतूहलं नलमुदच्चैतुक्तीक्ष्णमाणां । परस्-
रोपनर्दं कुर्वतो रत्नमीमां विलोकयन्तांनिलयः । अन्योऽपि प्रभुर्नैतदुदच्चैतुक्तीक्ष्णते ।
तथा—विलासात्कट्याक्षविज्ञेयवशाद्वलिते बहन्ति भुवौ बहन्तीं धारयन्तीन् । किन्तुते भुवौ
—सरेण साहस्यत्वापभ्रमचालिते नु विरुद्धे ॥

सानोदपुष्पाशुगवातिताङ्गीं किशोरशाखाग्रशयालिमालाम् ।

वसन्तलक्ष्मीनिव राजनिस्तैः कल्पद्रुमैरप्यनिलप्यमाणाम् ॥ ९५ ॥

सानोदेति ॥ तथा—अतिमुन्दरतलमेन सानोदः सहस्रः पुष्पाशुगः कमलस्तेन वाति-
तनपिण्डतन्मई यस्यात्मान् । अथ च—सानोदालि सुगन्धालि पुष्पानि, आशुगो मदनालि-
तत्त्वैर्वातिताङ्गीं सुरनीललक्ष्मणम् । तथा—किशोरालि मूलालि शाखाग्रशयपुष्पयो वेषा-
नैवविधाः यथा हस्ता यस्या एवंविधा आलिमाला सखीतन्मूहो यस्याः । यथा—दूतवशात्
प्रवृत्तान्नववशतिरस्याः कदा यस्या एवमूहा आलिमाला यस्यात्मान् । अथ च—वातिता-

१ 'अशानुनासावेत्येतद्विरुद्धा' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ मूलकालिनालवशे
सखीत्वे सानोदेनसखीविशेषा वसन्तनि वसन्तकालवर्षे यथा यस्यात्मान्' इति वीरभट्टः ।
२ 'अशोभितलक्ष्मणम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अशोभितलक्ष्मणम्' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

कापि राज्ञां गुणवर्णेनायात्र स्वयंवरेऽवतीर्णा । तेन प्रेषिता तदाज्ञया च मम सामर्थ्येनैव
युक्तमित्यर्थः । कापीत्यनेन मदधिकास्तन्निदेशकारिण्यो बह्वयः सन्तीति खनात्रोऽकवनीकत्वं
त्र सूचितम् । 'विन्दत्यसव्ये' इति पाठे-असव्ये दक्षिणपादे विन्दति लभते ॥

तत्कालवेद्यैः शकुनस्वराद्यैरात्मावतां नृपतिः प्रतीत्य ।

तां लोकपालैकधुरीण एव तस्यै सपर्यामुचितां दिदेश ॥ ९० ॥

तत्कालेति ॥ लोकपालानामेकधुरं वहतीति लोकपालतुल्य एव नृपतिस्तस्यै देव्यै उचितां
योग्यां सपर्यामिर्घादिपूजां दिदेशाकृत । किं कृत्वा-तत्कालवेद्यैः तदागमज्ञैः शकुनस्वराद्यैः
काकस्वरादिशकुननासिकास्वरदक्षिणचक्षुःस्पन्दाद्यैः कृत्वा तां देवीमात्मानमीष्टां अवातां प्राप्तां
प्रतीत्य ज्ञात्वा । एकधुरीणः, 'एकधुराहृक् च' इति खः । आत्मानमनसमये भुजस्पन्दादयो
भवन्ति ॥

दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीनामाकर्षकौतूहलसिद्धविद्याम् ।

ततः क्षितीशः स निजां तनूजां मध्येमहाराजकमाजुहाव ॥ ९१ ॥

दिगिति ॥ ततो देवीसपर्यामन्तरं स क्षितीशः निजां स्वीयां तनूजां भैमीं मध्येमहाए-
जकं राजसमूहमध्ये आजुहावाकारयति स्म । किंभूतां तनूजाम् । दिगन्तरेभ्यो दिग्प्रान्तेभ्यः
सकाशात्पृथिवीपतीनामाकर्ष आकर्षणं ताद्विषयं यत्कौतूहलं तस्य सिद्धविद्यां जगदिपुरश्चरणे-
नात्मवशीकृतमन्त्ररूपां स्वसौन्दर्येण सर्वाकर्षणकारिणीम् । राजन् शब्दाद्भुवि 'महच्च तद्राजकं
च' इति कर्मधारय एव । आजुहाव 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणम् ॥

दासीषु नासीरचरीषु जातं स्फीतं क्रमेणालिषु वीक्षितासु ।

स्वाङ्गेषु रूपोत्थमथाद्भुताविधमुद्वेलयन्तीमवलोककानाम् ॥ ९२ ॥

दासीष्विति ॥ नासीरचरीष्वग्रेसरीषु दासीषु चेदीषु विषये जातं पूर्वं समुत्पन्नम्, क्रमे-
णानन्तरं वीक्षितास्वालीषु सखीषु विषये स्फीतमभिगृहीतं गतम्, अथ पथात्स्वाङ्गेषु भैम्यव-
वेषु विषये रूपोत्थं सौन्दर्यादुत्थितं चलितुमारब्धं अवलोककानां प्रेक्षकाणामद्भुताविधमुद्वेल-
यन्तीमतिक्रान्तमर्यादं कुर्वतीम् । दास्यादिक्रमेण सुन्दर-सुन्दरतर-सुन्दरतमत्वदर्शनेन राजानो-
ऽतिसाध्वर्या जाता इति भावः । 'भैमीं पपावपाङ्गैरथ राजराजिः' (१०।१०७) इति शो-
शेनान्वयः ॥

स्निग्धत्वमायाजललेपलोपसयत्तरत्तांशुमृजांशुकाभाम् ।

नेपथ्यहीरद्युतिचारिवर्तिस्वच्छायसच्छायनिजालिजालाम् ॥ ९३ ॥

स्निग्धेति ॥ किंभूताम्—स्निग्धत्वं तैलाभ्यक्ताभासत्वम्, मायाजलं कृत्रिमोदकम्, ने-
पथ्यमागी वर्णोत्कर्षकारी द्रव्यान्तरसंयोगः, एतेषां त्रयाणां दोषाणां लोपे अभावे सत्यत्वे
कृतप्रयत्नानि । अपनीतदोषाणीत्यर्थः । तेषां रत्नानामंशुमृजा किरणशुद्धिः सैवांशुकानां

१ 'अत्र निदर्शनरूपकातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपकालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र पोडशभिः कुलकेन दमयन्तीं वर्णयति' । ४ 'अत्रातिशयो-
क्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । अत्रैकलिङ्गद्वयार्थो क्रमेणानेकेषां जातज्वरीतत्वेदेत्यादि-
नां वृत्तिकथनात्यर्थायालंकारभेदः, इति जीवानुः ।

प्राणिति ॥ तथा—विद्यतो गगनात्पतद्भिरतिसौन्दर्यदर्शनेन संतुष्टैर्देवैः भैमीशिरस्त्रि-
मुक्तैः पुनर्वर्षैः प्राक्प्रथमतः राजकस्य द्रष्टुं न दत्ताम् । अथ पश्चात्तदनुगामिनिर्दिष्टैर्देवैर्द्रु-
तं दत्ताम् । ततोऽपि पश्चात्तेभ्यो भ्रमरेभ्यो भीत्या भयेन भुमं वक्रीकृतं तेन मुखेन द्रष्टुं
न दत्ताम् । विधेर्वाञ्छितस्य विघ्ने बलः अहो आश्चर्यरूपः कष्टरूपो वा । ब्रह्मणा येन केन-
चित्प्रकारेण सर्वाभिलाषं नाशयितुमेव प्रयत्नते । अत्राधुर्विधिध्यापार इत्यर्थः ॥

एतद्वरं स्यामिति राजयेन मनोरथातिथ्यमवापिताय ।

सखीमुखायोत्सृजतीमपाङ्गात्कर्पूरकस्तूरिकयोः प्रवाहम् ॥ १०१ ॥

एतदिति ॥ तथा—सखीमुखाय अपाङ्गात्रेयप्रान्तात्कर्पूरकस्तूरिकयोः श्वेतद्वयमकान्तिरूर-
मुत्सृजन्तीम् । कटाक्षैरवलोकयन्तीमित्यर्थः । किंभूताय सखीमुखाय—अदमेतत्सखीभुमं वरं
मनागिष्टं स्यां भूवासनेति प्रत्येकं राजकेन मनोरथातिथ्यमभिधापयिष्यमवापिताय प्रदिताय ।
सखीमुखायेन विना भैमीकटाक्षलाभो न भवतीति राजत्वापेक्षया भैमीसखीमुखायनेवलाभकं
वरं न राजत्वमित्यर्थः । कटाक्षस्य तितानितरूपत्वं कर्पूरकस्तूरिकापदेनोच्यते ॥

स्मितेच्छुदन्तच्छदकम्पकिञ्चिद्दिगम्बरीभूतरदांगुवृन्दैः ।

आनन्दितोर्वीन्द्रमुखारविन्दैर्मन्दं नुदन्तीं हृदि यौमुदीनाम् ॥ १०२ ॥

स्मितेति ॥ स्मितप्रसादबुद्ध्यानन्दितानि उर्वीन्द्राणां रक्षां मुखारविन्दानि परेवन्द्यं,
स्मितेच्छुदन्तच्छदकम्पकिञ्चिद्वन्दनेन । अत्राङ्गुवृन्द-
भूता ईषत्प्रकटीभूता रदा दन्तारविपानंगुवृन्दैः कृत्वा यौमुदीनां चरेभ्यो हृदि तिष्ठ-
मन्दं नुदन्तीम् । अथ च—‘अङ्गुलिं रवीं ररमी’ इत्यभिधानादत्राङ्गुवृन्देभ्यो रवि-
सदृशैः नन्दितारविन्दस्वात्मगुणीभूतदृशं युज्यते । ततोऽप्यधिकशक्तिर्भवति । एतेव हि
वामलानामानन्दः, चन्द्रिकाणां च तदभावः किञ्चित् ॥

साकिसलयशयालिमाला भ्रमरपङ्क्तिर्यस्यां सा ताम् । तथा—तै राजभिरभिलष्यमाणाम् ।
कामिव स्थिताम्—कल्पद्रुमैरप्यभिलष्यमाणां वसन्तलक्ष्मीमिव स्थिताम् । वासित इति
मनुयन्तात् 'तत्करोति—' इतिष्यन्ताद्वासशब्दान्निष्ठा ॥

पीतावदातारुणनीलभासां देहोपदेहाकिरणैर्मणीनाम् ।

गोरोचनाचन्दनकुङ्कुमैणनाभीविलेपान्पुनरुक्तयन्तीम् ॥ ९७ ॥

पीतेति ॥ तथा—पीता अवदाता श्वेता अरुणा नीला भा येषां मणीनां किरणैः कृता
देहोपदेहाच्छरीरानुलेपनाद्धेतोः यथाक्रमं गोरोचना चन्दनं कुङ्कुमं एणनामी कस्तूरी एतैः
कृतान्विलेपान्पुनरुक्तयन्तीम् । निरर्थकान्कुर्वतीमित्यर्थः । 'बहुष्वनियमः' इति नीलशब्दस्य
पूर्वेनिपाताभावः । गोरोचनेत्यादि चन्दनादिभिः पूर्वं समासः कौट्यः ॥

स्मरं प्रसूनेन शरासनेन जेतारमश्रद्धतीं नलस्य ।

तस्मै स्वभूपाटपदंशुशिल्पं वलद्विपः कार्मुकमर्पयन्तीम् ॥ ९८ ॥

स्मरमिति ॥ तथा—स्मरं प्रसूनेन कुसुमरूपेणातिपेशलेन शरासनेन धनुषा नलस्य
जितारं जैत्रमश्रद्धतीमसंभावयन्तीम् । अतः कारणात्तस्मै कामायातिद्वयं वलद्विप इन्द्रस्य
कार्मुकमर्पयन्तीं ददतीम् । किंभूतं कार्मुकम्—स्वभूपायु स्त्रीयकर्णाद्यलंकारेषु रूपदो रत्नानि
तेषामंशवस्तृप्तां शिल्पं निर्माणरूपम् । भौमीभूपारत्नकिरणैरेव साधनैः स्मरेण नलो मध्यो
नान्यैरित्यर्थः । नानावर्णेन्द्रधनुर्वेद्यदीया रत्नशोभेति भावः ॥

विभूषणेभ्योऽवरमंशुकेषु ततोऽवरं सान्द्रमणिप्रभासु ।

सम्यक्पुनः कापि न राजकस्य पातुं दशा धातृधृतावकाशाम् ॥ ९९ ॥

विभूषणेभ्य इति ॥ तथा—विभूषणेभ्योऽवरमर्वाग्भागे वर्तमानेष्वंशुकेषु राजकस्य
राजसमूहस्य दशा पातुं न चात्रा भूतः कृतोऽवकाशोऽन्तरालं यस्यां सा । अनेनैव भूषण-
ेष्वपि न धृतावकाशमित्यप्युक्तम् । तथा—ततः अंशुकेभ्योऽवरं सान्द्रमणिप्रभासु राजकस्य
दशा पातुं न धातृधृतावकाशाम् । एवं कापि कस्मिन्नप्यवयवप्रदेशे पुना राजकस्य दशा
सम्यक्पुनस्त्येन यथावस्थितरूपेण च द्रष्टुं धातृधृतावकाशाम् । विभूषणांशुक्रमणिप्रभास-
दिनन्तादिनप्यत्र राजदृष्टिगोचरो नाभूदित्यर्थः । यावद्यवद्वसु गोप्यते तावदावकाशो-
नार्थमुत्कृष्टा भवतीति सर्वेऽपि तद्वलोचनाय सोऽकृष्टा जाता इति भावः ॥

प्रकारान्तरेणाप्यमुष्यमाह—

प्राक्पुष्पवर्षिर्विपक्षः पतद्भिद्रेष्टुं न दत्तामय न द्विरेके ।

वर्द्धातिमुनेन ततो मुखेन विवेरहो वाञ्छितविप्लवस्तः ॥ १०० ॥

१ 'प्राक्पुष्पवर्षिर्विपक्षः' इति साहित्यविभाषति । २ 'पुष्पवर्षिर्विपक्षः' इति साहित्यविभाषति । ३ 'पुष्पवर्षिर्विपक्षः' इति साहित्यविभाषति । ४ 'पुष्पवर्षिर्विपक्षः' इति साहित्यविभाषति । ५ 'पुष्पवर्षिर्विपक्षः' इति साहित्यविभाषति । ६ 'पुष्पवर्षिर्विपक्षः' इति साहित्यविभाषति । ७ 'पुष्पवर्षिर्विपक्षः' इति साहित्यविभाषति । ८ 'पुष्पवर्षिर्विपक्षः' इति साहित्यविभाषति । ९ 'पुष्पवर्षिर्विपक्षः' इति साहित्यविभाषति । १० 'पुष्पवर्षिर्विपक्षः' इति साहित्यविभाषति ।

प्राप्ति ॥ तथा—विद्यतो गगनात्पतद्भिरतिचौन्दर्यदर्शनेन संतुष्टैर्देवैः भैमीशिरस्ति मुक्तैः पुण्यवयैः प्राक्प्रथमतः राजकस्य द्रष्टुं न दत्ताम् । अथ पश्चात्तदनुगामिभिर्द्विरेकैर्द्रष्टुं न दत्ताम् । ततोऽपि पश्चात्तेभ्यो भ्रनरेभ्यो नीत्वा मयेन भुमं वक्रीकृतं तेन मुखेन द्रष्टुं न दत्ताम् । विधेर्वाञ्छितस्य विघ्ने यन्नः अहो आश्चर्यरूपः कष्टरूपो वा । ब्रह्मणा येन केन-चित्प्रकारेण सर्वाभिलाषं नाशयितुमेव प्रयत्नते । अन्ताधुर्विधिभ्यापार इत्यर्थः ॥

एतद्वरं स्यामिति राजकेन मनोरथातिथ्यमवापिताय ।

सखीमुखायोत्सृजतीमपाङ्गात्कर्पूरकस्तूरिकयोः प्रवाहम् ॥ १०१ ॥

एतदिति ॥ तथा—सखीमुखाय अपाङ्गाग्नेत्रप्रान्तात्किर्पूरकस्तूरिकयोः श्वेतद्वयामकान्तिपूर-मुत्सृजन्तीम् । कटाक्षैरवलोक्यन्तीमित्यर्थः । किंभूताय सखीमुखाय—अहनेतत्सखीमुखं वरं ननागिष्टं स्यां भूयासमिति प्रत्येकं राजकेन मनोरथातिथ्यमभिलाषविषयमवापिताय प्रापिताय । सखीमुखत्वेन विना भैमीकटाक्षलाभो न भवतीति राजत्वापेक्षया भैमीसखीमुखत्वमेवात्माकं वरं न राजत्वमित्यर्थः । कटाक्षस्य सितासितरूपत्वं कर्पूरकस्तूरिकापदनौक्तम् ॥

स्मितेच्छुदन्तच्छदकम्पकिञ्चिद्दिगम्वरीभूतरदांशुवृन्दैः ।

आनन्दितोर्ध्वान्द्रमुखारविन्दैर्मन्दं नुदन्तीं हृदि कौमुदीनाम् ॥ १०२ ॥

स्मितेति ॥ स्वस्मिन्प्रसादबुद्धानन्दितानि उर्वान्द्राणां राशं मुखारविन्दानि परैरेवंभूतैः, स्मितेच्छु ईषदास्यं कर्तुकामौ दन्तच्छदावोष्ठौ तयोः कम्पेन किञ्चिदलनेन किञ्चिद्दिगम्वरी-भूता ईषत्प्रकटीभूता रदा दन्तास्तेष्वपानेशुवृन्दैः कृत्वा कौमुदीनां ज्योत्स्नानां हृदि स्थितं मन्दं नुदन्तीम् । अथ च—‘अंशुल्लैरो रवौ रदनी’ इत्यभिधानाद्वा एषांशुवृन्दानि सूर्य-सदृशत्वात् नन्दितारविन्दत्वात्कौमुदीनदहरणं युक्तम् । ततोऽप्यधिकान्तित्वात् । सूर्येण हि कनकनामानन्दः, चन्द्रिकाणां च तदभावः क्रियते ॥

प्रत्यङ्गभूपाच्छमणिच्छलेन यल्लसतश्चिधल्लोकनेत्राम् ।

शाराग्रजाग्रदृष्टादमरस्मिपीतामनाभीकुहरान्धकाराम् ॥ १०३ ॥

प्रत्यङ्गेति ॥ प्रत्यङ्गं प्रत्यवदवं भूपाणां भूपपानानञ्जा विनैव नमसो तत्रैव तेषां छलेन व्याजेन कलिलवदये लग्नानि तत्रैव निधलानि लोकेनेत्रानि दत्तान् । एतत्तत्-वलोक्त्य नैत्रे यत्र यत्र तर्हीदेऽवदये तत्रे तत्रैव विद्योक्त्यविच्छेदनिपा त्रैर्वा त्रैस्तस्य निधलोभूतै दत्तानैवभूतामित्यर्थः । दर्शनोत्सुक्येनाभ्यर्चयितानि, न तु तत्रैव त्रैः । वती-सुन्दरी प्रत्यङ्गं रश्मैरलंकृतमिति भावः । तथा—शाराग्रं सुच्छातनये कस्तूर पद-चादना गरुडोद्गारमन्वितस्य रश्मिभिः पीता वर्धिता बान्धा यत्तत्र तद्वद्वान्धकारो ज्ञानीदरीतिमिरं दत्ता एवभूताम् ॥

१ ‘अथ पर्यवर्तमानात्तद्वद्वान्धकार’ इति साहित्यविद्याधरो । २ ‘अथ त्रैर्वा त्रैस्तस्य निधलोभूतै दत्तानैवभूतामित्यर्थः’ इति जीवाग्र । ३ ‘अथ कस्तूरपदचादना गरुडोद्गारमन्वितस्य रश्मिभिः पीता वर्धिता बान्धा यत्तत्र तद्वद्वान्धकारो ज्ञानीदरीतिमिरं दत्ता एवभूताम्’ इति जीवाग्र ।

तद्वैरसारस्मितविसितेन्दुप्रभाशिरःकम्परुचोऽभिनेतुम् ।

विपाण्डुतामण्डितचामरालीनानामरालीकृतलास्यलीलाम् ॥ १०४ ॥

तदिति ॥ तथा—तस्या गौरवस्तु सारभूतमतिगौरं स्मितं तेन विसिता साध्यामृत इन्दुप्रभा तस्याः शिरःकम्परुचोऽभिनेतुं तस्मिन्तदर्शनजनितविस्मयवशाच्चन्द्रवीप्तिरेवं शिरः कम्पं करोतीति दर्शयितुं विपाण्डुतया मण्डिताश्चामराल्यश्चामरपट्टिरूपा नानामराल्योऽनेका हंस्यस्ताभिः कृता लास्यलीला यस्यास्ताम् । चन्द्रिकाचामरमरालतुल्यसितां चामरैर्वज्रज्यामानां चेति भावः ॥

तदङ्गभोगावलिगायनीनां मध्ये निरुक्तिक्रमकुण्डितानाम् ।

स्वयं धृतामप्सरसां प्रसादं ह्रियं हृदो मण्डनमर्पयन्तीम् ॥ १०५ ॥

तदिति ॥ तथा—तस्या अङ्गानां भोगावलिः भुज्यन्ते इति भोगाश्चन्दनादयस्तत्रापि पादको ग्रन्थस्तद्गायनीनां प्रारब्धस्तुतीनां मध्ये असमाप्तायामेव स्तुतौ निरुक्तिक्रमे निर्वचनपरिपाठ्यां विषये कुण्डितानां कतिपयानामेवाङ्गानां स्तुतिः कृता, अनन्तरं स्तूत्यभावाद्गतशक्तीनां तूष्णींभूतानां मेनकादीनामप्सरसां स्वयं स्वेन धृतां हृदः क्रीहृदयस्य मण्डनं भूषणीभूतां ह्रियं लज्जां प्रसादं लज्जारूपं प्रसादमर्पयन्तीं ददतीम् । अतिसौन्दर्यस्तुतिकरणाशक्तेरप्सरसोऽपि लज्जिता इति भावः । ‘मध्ये उदरे विषये निरुक्तिक्रमकुण्डितानां तद्वर्णयितुमशकानाम्’ इति वा । अन्यापि भोगावली पाठकानां स्वयं धृतमुत्तमहारादि हृदयमण्डनमर्पयति । प्रसादमण्डनशब्दावालिष्ठलिङ्गौ ॥

तारा रदानां वदनस्य चन्द्रं रुचा कचानां च नभो जयन्तीम् ।

आकण्ठमक्ष्णोर्द्वितयं मधूनि महीभुजः कस्य न भोजयन्तीम् ॥ १०६ ॥

तारा इति ॥ तथा—रदानां रुचा ताराः, वदनस्य रुचा चन्द्रम्, कचानां रुचा नभः, जयन्तीमिति सर्वत्रान्वयः । कस्य महीभुजः अक्ष्णोर्द्वितयं नयनद्वयं आकण्ठमुपचारादतितरां मधूनि न भोजयन्तीम् । अपि तु सर्वस्यापि पाययमानाम् । अतिसुन्दरतद्दर्शनेन राजनैत्राणाममृतेनेव तृप्तिर्जातेति भावः ॥

अलंकृताङ्गाद्भुतकेवलङ्गीं स्तवाधिकाध्यक्षनिवेद्यलक्ष्मीम् ।

इमां विमानेन सभां विशन्तीं पपावपाङ्गैरथ राजराजिः ॥ १०७ ॥

अलंकृतेति ॥ तथा—अलंकृतादप्यङ्गादवयवाद्भुतमाश्चर्यरूपं केवलं अनलंकृतमङ्गं यस्यास्ताम् । तथा—स्तवास्तुतेरधिका अध्यक्षनिवेद्या प्रत्यक्षदृश्या लक्ष्मीर्यस्यास्ताम् । स्तूयमानाया लक्ष्म्याः सकाशादनुभूयमाना लक्ष्मीरधिकेत्यर्थः । अथ विमानेन नरवाहचतुरस्रयानेन स्वयंवरसभां विशन्तीमिमां भैमीं राजराजी राजपङ्क्तिरपाङ्गैः कटाक्षैः पपौ सादरं पश्यति स्म । कुलकम् ॥

१. ‘अत्र लेकानुप्रासरूपकातिशयोक्तिरलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २. ‘अत्र रूपकप्रवीयमानोत्प्रेक्षालंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ३. ‘अत्र दीपकातिशयोक्तिरलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘अत्रोत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गम् । तच्च संसृष्टमिस्ताराप्युपमाभिः संकीर्तितम् । तस्य ‘नभोजयन्तीम्’ इति यमकेन संसृष्टिः इति जीवातुः । ४. ‘अत्र लेकानुप्रासातिशयोक्त्यलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

आसीदसौ तत्र न कोऽपि भूपत्तन्मूर्तिरूपोद्भवद्वुतस्य ।

उल्लेखुरङ्गानि मुदा न यस्य विनिद्रोरोमाङ्कुरदन्तुराणि ॥ १०८ ॥

आसीदिति ॥ तस्या मूर्तिर्देहः तस्या रूपं सौन्दर्यं तद्विलोक्तेनोद्भवत्वात्तनद्वुतमाश्रयं यस्य एवंभूतस्य यस्याङ्गानि नोल्लेखुः हर्षं न प्रापुः । असौ ईदृशः कोऽपि भूयः तत्र सभायां नासीत् । किंभूतान्यङ्गानि—मुदा अनुरागेण कृत्वा विनिद्रैः रोमाङ्कुरैः दन्तुराणि नतीक्षतानि । सर्वेऽपि तत्सौन्दर्यदर्शनात्साध्ययाः सानुरागा जाता इति भावः ॥

अङ्गुष्ठमूर्ध्ना विनिपीडिताया मध्येन भागेन च मध्यमायाः ।

आस्फोटि भैरमीमवलोक्य तत्र न तर्जनी केन जनेन नाम ॥ १०९ ॥

अङ्गुष्ठेति ॥ तत्र केन नाम केन पुनः जनेन भैरमीमवलोक्य तर्जनो दक्षिणकरप्रदेशिनी नास्फोटि अपि तु सर्वेणास्फात्पते स्म । किंभूतान्—अङ्गुष्ठस्य मूर्ध्ना अग्रेण मध्यमाया अङ्गुलेर्मध्येन भागेन च विनिपीडितं नत्रीकृतनम्रं यस्याः सा । लोकरोतिरिपनमुनवैकवेदा ॥

अलिन्समाजे मनुजेश्वरेण तां खञ्जनाक्षीमवलोक्य केन ।

पुनः पुनर्लोलितमौलिना न भुवोरुदक्षेपितरां द्वयी वा ॥ ११० ॥

अलिन्निति ॥ अलिन्समाजे पुनः पुनः लोलितमौलिना कम्पितशिरसा केन वा केन पुनः मनुजेश्वरेण राहा तां खञ्जनाक्षीं खञ्जरीटनुत्पनेत्रानवलोक्य भुवोर्द्वीं नोदक्षेपितराम् । अतिशयेनोत्क्षिप्तवैत्यर्थः । आश्चर्यवशाच्छिरःकम्पो भुवोरुदक्षेपश्च कृत इति भावः ॥

स्वयंवरस्याजिरमाजिहानां विभाव्य भैरमीमध भूमिनाथैः ।

इदं मुदा विह्वलचित्तभावादवापि खण्डाक्षरजिह्वजिह्वम् ॥ १११ ॥

स्वयंवरस्येति ॥ अथ भूमिनाथैः राजनिः स्वयंवरस्याजिरमाजिहानानागतां भैरमीं विभाव्य एतानुरागवशाद्विह्वलचित्तभावाद्विह्वलचित्तत्वात्खण्डाक्षरार्थोत्तरूपैर्द्वयैः जिह्वा कुटिला जिह्वा यस्यां क्रियायां यथा तथा मुदा हर्षेण इदं वक्ष्यमाणनवादि उरिदम् । भैरमी-शेनमात्रेण कामपरवशत्वाद्वक्तुनशक्नुवन्तोऽपि हर्षवशाद्वर्णयामन्वृत्तिरर्थः । आजिह्वानम्, 'भृगुलिर्दे' ॥

रम्भादिलोभात्कृतकर्मनिर्मा शून्यैव भूर्भुतुरभूनिपान्यैः ।

इत्येतयालोपि दिवोऽपि पुंसां वैमल्यमत्यप्तरसा रत्नायाम् ॥ ११२ ॥

रम्भेति ॥ अत्यप्तरसा सौन्दर्येणातिक्रान्ता अप्तरसो यथा एवंभूतया तथा भैरमी इति विचार्य शिवः स्वगतं पुंसां निन्द्यादीनां रत्नायां वैमल्यमत्यप्तरसः अलिच्छा । अप्तरसमिति यावत् । अलोपि उक्तम् । इति हिम्—रम्भादिभ्यस्तरसु व्येनास्तुल्यकृतं कर्म यदेति शेषेन चक्रमादि यैः सुरभूमिनाथैः स्वयंविजलिपुनिः नैरैः भूः शून्यैः ना भूरीति । कर्मोपपेक्षरसा सुन्दरं

१ 'अथ भैरमीमवलोक्य' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ खञ्जनाक्षीं' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ खञ्जरीटनुत्पनेत्रानवलोक्य' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ खञ्जरीटनुत्पनेत्रानवलोक्य' इति साहित्यविद्याधरी ।

तद्विरसारसितविस्मितेन्दुप्रभाशिरःकम्परुचोऽभिनेतुम् ।

विपाण्डुतामण्डितचामरालीनानामरालीकृतलास्यलीलाम् ॥ १०४ ॥

तदिति ॥ तथा—तस्या गौरवस्तु सारभूतमतिगौर-स्मितं तेन विस्मिता साश्चर्यात् । इन्दुप्रभा तस्याः शिरःकम्परुचोऽभिनेतुं तत्स्मितदर्शनजनितविस्मयवशाच्चन्द्रदीप्तिरेवं किर-कम्पं करोतीति दर्शयितुं विपाण्डुतया मण्डिताश्चामराल्यश्चामरपङ्क्तिरूपा नानामरालो-नेका हंस्यस्ताभिः कृता लास्यलीला यस्यास्ताम् । चन्द्रिकाचामरमरालुत्यस्मितां चामरै-ज्यमानां चेति भावः ॥

तदङ्गभोगावलिगायनीनां मध्ये निरुक्तिक्रमकुण्ठितानाम् ।

स्वयं धृतामप्सरसां प्रसादं ह्रियं हृदो मण्डनमर्पयन्तीम् ॥ १०५ ॥

तदिति ॥ तथा—तस्या अङ्गानां भोगावलिः भुज्यन्ते इति भोगाश्चन्दनादयस्तत्प्रति-पादको ग्रन्थस्तद्गायनीनां प्रारब्धस्तुतीनां मध्ये असमाप्तायामेव स्तुतौ निरुक्तिक्रमे निव-चनपरिपाठ्यां विषये कुण्ठितानां कतिपयानामेवाङ्गानां स्तुतिः कृता, अनन्तरं स्तुत्यमा-वाद्धतशक्तीनां तूष्णींभूतानां मेनकादीनामप्सरसां स्वयं स्वेन धृतां हृदः क्रीहृदयस्य मण्डनं भूषणीभूतां ह्रियं लज्जां प्रसादं लज्जारूपं प्रसादमर्पयन्तीं ददतीम् । अतिसौन्दर्यस्तुतिक्र-णाशक्तेरप्सरसोऽपि लज्जिता इति भावः । ‘मध्ये उदरे विषये निरुक्तिक्रमकुण्ठितानां तद्वर्णयितुमशक्तानाम्’ इति वा । अन्यापि भोगावली पाठकानां स्वयं धृतनुतमहारादि-हृदयमण्डनमर्पयति । प्रसादमण्डनशब्दावाश्लिष्टलिङ्गौ ॥

तारा रदानां वदनस्य चन्द्रं रुचा कचानां च नभो जयन्तीम् ।

आकण्ठमक्ष्णोर्द्वितयं मधूनि महीभुजः कस्य न भोजयन्तीम् ॥ १०६ ॥

तारा इति ॥ तथा—रदानां रुचा ताराः, वदनस्य रुचा चन्द्रम्, कचानां रुचा नभः, जयन्तीमिति सर्वत्रान्वयः । कस्य महीभुजः अक्ष्णोर्द्वितयं नयनद्वयं आकण्ठमुपचारादति-तरां मधूनि न भोजयन्तीम् । अपि तु सर्वस्यापि पाययमानाम् । अतिचन्द्रतद्वर्णनेन राजनेत्राणामस्मृतेनेव तृप्तिर्जातेति भावः ॥

अलंकृताङ्गाद्भुतकेवलङ्गीं स्तवाधिकाध्यक्षनिवेद्य लक्ष्मीम् ।

इमां विमानेन सभां विशन्तीं पपावपाङ्गैरथ राजराजिः ॥ १०७ ॥

अलंकृतेति ॥ तथा—अलंकृतादप्यङ्गादवयवाद्भुतमाश्चर्यरूपं केवलं अनलंकृतमङ्ग-यस्यास्ताम् । तथा—स्तवास्तुतेरधिका अध्यक्षनिवेद्या प्रत्यक्षदद्या लक्ष्मीर्यस्यास्ताम् । स्तव-मानाया लक्ष्म्याः सकाशादनुभूयमाना लक्ष्मीरधिकेत्थर्थः । अथ विमानेन नखाग्रचतुरस्र-यानेन स्वयंवरसभां विशन्तीमिमां भैमीं राजराजी राजपङ्क्तिरपाङ्गैः कटाक्षैः पपौ सारं पदयति स्म । कुलकम् ॥

१ ‘अत्र छेकानुप्रासरूपकातिशयोक्तिरलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अथ रूपव्यं-यमानोत्प्रेक्षाऽलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्र दीपकातिशयोक्तिरलंकारः’ इति साहित्य-विद्याधरी । ‘अत्रोत्तराकाशस्य पूर्ववाक्यापेक्षेतु कृत्वात्काव्यलिङ्गम् । तत्र संसृष्टमित्याराधनानि-संकीर्तते । तस्य ‘नभोजयन्तीम्’ इति यमकेन-संसृष्टिः’ इति जीवातुः । ४ ‘अत्र छेकानु-प्रासातिशयोक्त्यलंकारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

न्मुखं सुधांशुपदेनाभिधावृत्त्याभिषेयम् । चन्द्रस्तु राशाङ्गपदेनाभिधीयत इत्यनयोर्नेहदन्तर-
मिति भावः । एतद्घोषितार्थं सुधांशुसंज्ञापदे । तथा—एतद्भुवौ मुख्यमनङ्गस्य कामस्य
चापमभिधावृत्त्या । अथ च—मुखे भवं मुख्यम् । भूरूपं कामचापं मुखे भवत्तान्मुख्यम् ।
यत् पुनः पुष्पमनङ्गचापत्वेन व्यवहियते तत्तयोद्भवोर्वैकृत्योन्मादकत्वलक्षणो यो गुणः तन्मा-
त्रस्य तदेकदेशभूतस्य उन्मादकत्वस्यैव वृत्त्या वर्तनेन । न तु तत्र वक्रत्वं वर्तते ।
ततश्चैकदेशसादृश्यलक्षणादौपीनिमितादौष्यैव वृत्त्यानङ्गचापत्वेन व्यवहर्तव्यम् । अथ च
तत्पुष्पं पुनः दोरकमात्रे यद्वर्तनं तेन कामचापमित्युल्लेखते । मायाहृत्य कामचा-
पस्य कविनिरुक्तत्वात् । अतस्तत्स्यानङ्गचापत्वं सापेक्षम् । भुवोस्तु निरपेक्षम् । 'भुवौ'
इति द्विवचनेनाचलप्रत्वम्, चापमित्येकवचनेन समुदितयोश्चापत्वं न तु प्रत्येकमिति च
सूचितम् । अथ च—गुणस्तन्तुः सौगन्ध्यादिर्वा । तन्मात्रस्य वा वृत्तिर्यथा पुष्पस्य
गुणवत्त्वसद्भावाच्चापस्य गुणवत्त्वात्पुष्पं कामचापमित्युच्यत इत्यर्थः । अभिधावृत्तेर्लक्षणापे-
क्षयाम्यर्हितत्वादौष्यपेक्षया चान्यर्हिततरत्वान्मुख्यत्वम् । ततश्च 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये
कार्यसंप्रत्ययः' इति 'सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षं बलवत्' इति न्यायादौनीमुख्यगुणस्य मुख्यं
चन्द्रानङ्गचापत्वाभिलाषयोगेन, अतिदुन्दरं नदञ्जनकं चेति भावः । 'तत्र मुख्यो व्यापारोऽ-
स्याभिधोच्यते' अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणेप्यते । लक्ष्यमाणगुणयोर्गोचरितरेषा तु गौणता ॥
इति अभिधानादीनां लक्षणम् । 'मुख्यार्थबाधे तयोर्गोचरितोऽप्यप्रयोजनः । अन्योऽप्यो
लक्ष्यते यत्ता लक्षणारोपिता क्रिया ॥' इति । लक्षणया लक्षणेनैव संलृष्ट इत्यर्थे 'संलृष्टे' इति
ठक् । मुख्यम्, मुखमिव भवतीतीकार्थं 'शास्त्रादिभ्यो यत्', पक्षे 'दरीरजपत्राय' इति
भैवार्थे ॥

लक्ष्ये धृतं कुण्डलिके सुदत्या ताटङ्गयुग्मं सरथग्विने किम् ।

सव्यापसव्यं विशिखा विसृष्टास्तेनानयोर्पान्ति किमन्तरेव ॥ ११६ ॥

लक्ष्य इति ॥ सुदत्या भैम्या कर्णभूषणीभूतं ताटङ्गयुग्मं सरथग्विने कामधनुष्काय
कुण्डलिके कुण्डलाकारे लक्ष्ये लब्धा धृतं किम् । तेन कामेन सव्यापसव्यं विसृष्टा सुदत्या
विशिखा अनयोः कुण्डलिकयोर्नन्तरेव नभ्य एव पान्ति किं वितर्के । भूचतुर्भोजिताः कदाच-
नाः कर्णताटङ्गकुण्डलान्मन्तरेण निर्गन्तीति भावः । प्रवीणस्य धनुष्कस्य बाणा लक्ष्यम-
न्तरेण पान्ति । ताटङ्गयुग्मदर्शनमात्रेण कामोद्देशकत्वं संभाव्यत इति भावः । अन्तः, एव
इति पदच्छेदः । सव्यापसव्यं यथाकर्षविक्रियाविरोधेयम् ॥

तनोत्यकीर्तिं कुसुमानुगत्य सैषा वतेन्दीवरकर्षपूर्य ।

यतः ध्रुवः कुण्डलिकापरादक्षरं खलः ख्यापयिता तनान्याम् ॥ ११७ ॥

तनोतीति ॥ सा एषा सैनी कुसुमानुगत्य कामसेन्द्रीवरयोर्दक्षिणतलोः कर्षपूर्य
स्वान्तसारकीर्तिं तनोति । यत्र आधेयं । तल्ले दुर्जनः पुरष आन्यां नीलोत्तलकर्षपूर्याम् इत्या

१ 'अश्विदयोर्लक्षणा' इति साहित्यविद्याधरी । 'दोस्तोर्नेहयोर्निरपेक्षतादौ' इति
साहित्यविद्याधरी । २ 'लक्ष्य' इति यस्याः यत्र साहित्यविद्याधरी । ३ 'नदञ्जन-
कमेकदेश' इति साहित्यविद्याधरी ।

अभावादिन्द्रादयोऽपि स्वर्गं परित्यज्य भूमिमेव स्वर्गाधिकां मत्वाऽत्र समागताः । रावान्
ज्योतिष्टोमादिः परित्यज्य स्वर्गे न गता इति किं वाच्यमिति भावः ॥

रूपं यदाकर्ण्य जनाननेभ्यस्तत्तद्दिगन्ताद्वयमागमाम् ।

सौन्दर्यसारादनुभूयमानादस्यास्तदस्माद्बहु नाकनीयः ॥ ११३ ॥

रूपमिति ॥ वयं अस्या यद्रूपं जनाननेभ्य आकर्ण्य तस्मात्तस्मादतिदूरादिगन्तात्प्राच्य-
दिक्प्रान्तात्सकाशादागमाम् आगतवन्तः, तत् अस्याः सौन्दर्यमनुभूयमानात्प्रत्यक्षदृश्यादस्मा-
त्सौन्दर्यसारात् लावण्योत्कर्षाद्बहु अतिशयेनाकनीयो न कनीय एव । अन्यदीयं त्वल्पमपि लोक-
मुखाद्बहु श्रूयते, ऐतदीयं याथात्म्येन वर्णनाशकेर्वहुपि सत् अल्पमेव श्रुतमित्यर्थमिति
भावः । आगमाम् इति लुदित्वाद्बहु । कनीयः, 'युवाल्पयोः—' इति कनादेशः ॥

रसस्य शृङ्गार इति श्रुतस्य क नाम जागर्ति महानुदन्वान् ।

कस्मादुदस्थादियमन्यथा श्रीर्लावण्यवैदग्ध्यनिधिः पयोधेः ॥ ११४ ॥

रसस्येति ॥ नवरसमध्ये शृङ्गार इति श्रुतस्य ख्यातस्य रसस्य महानुदन्वान्समुद्रः क
जागर्ति कस्मिन्देहे विद्यते । नाम प्रश्ने अप्यर्थे वा—क नाम कस्मिन्नपि प्रदेशे संभावनायां
वा अस्ति इति । कथमवगतमित्यत आह—अन्यथा शृङ्गाररससमुद्राभावे लावण्यस्य
सौन्दर्यस्य वैदग्ध्यस्य निधिः इयं भैमी श्रीलक्ष्मीः कस्मात्पयोधेः उदस्थादुत्पन्ना । श्रीः समुद्र-
दुत्पन्नेति पुराणादौ प्रसिद्धम् । इयं तु धियोऽप्यधिका यस्माच्छृङ्गाररससमुद्रादुत्पन्ना,
स कापि देशे विद्यत एव इति कार्यात्कारणानुमानमिति भावः ॥

साक्षात्सुधांशुमुखमेव भैम्या दिवः स्फुटं लाक्षणिकः शशाङ्कः ।

एतद्भुवौ मुख्यमनङ्गचापं पुष्पं पुनस्तद्गुणमात्रवृत्त्या ॥ ११५ ॥

साक्षादिति ॥ भैम्या मुखमेव साक्षान्मुख्य उपमानभूतः सुधांशुरमृतांशुः कविसङ्केते
उपमानत्वेन प्रसिद्धश्चन्द्रो भैमीमुखलक्षण एव । अतिवृत्तलाकलङ्कलाहादकलाधरलक्षणला-
दुत्तमसुधावत्त्वादिना चन्द्रादधिकत्वादित्यर्थः । अथ च—साक्षात् प्रत्यक्षः संनिहिततर इति
यावत् । अथ च—भैमीमुखमेव साक्षादभिधावृत्त्या सुधांशुः । ओष्ठलक्षणमुख्यसुधांशु-
बन्धात्सुधांशुपदेन भैमीमुखमेव मुख्यवृत्त्याभिधेयमिति भावः । दिवः गगनसंबन्धी शशाङ्कः
स्फुटं निश्चितं लाक्षणिकः लक्षणेन कलङ्केन संसृष्टः । अतः साक्षान्मुख्य उपमानभूतो
न भवति, किंतु न्यूनगुणत्वादुपमेयमेवेत्यर्थः । अथ च—साक्षादस्मादिरसनप्रत्यक्षप्रत्यक्ष-
योग्यसुधावत्त्वात् । दिवि स्थितस्तु चन्द्रो लाक्षणिक आनुमानिकः । तदीयसुधाया
देवैकभोग्यत्वादस्मादाद्यप्रत्यक्षत्वात् । प्रत्यक्षानुमानयोर्मध्ये प्रत्यक्षस्यैव बलवत्त्वादित्यर्थः । एत-
अथ च—लाक्षणिको लक्षणावृत्तिवशात्सुधांशुपदेनाभिधेयो, न त्वभिधावृत्त्या । एत-

१ 'अत्र काव्यलिङ्गातिशयोक्तिरलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र छेदानुपासावृत्त्यनुपा-
सोत्प्रेक्षासंसृष्टिः' इति जीवातुः । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र
नुमानमलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र 'इयं श्रीः' इति विषयनिगारणेन विषयिनाप्रतिपत्ति-
नाङ्गदेऽप्यनेदात्तातिशयोक्तिः । एतन्मूला च पूर्वोक्त 'शृङ्गाररससमुद्रावोत्प्रेक्षा' इत्यनयोत्प्रेक्षाविनामेव
संकरः' इति जीवातुः ।

न्मुखं सुधांशुपदेनाभिधातृत्वाभिधेयम् । चन्द्रस्तु चराङ्गपदेनाभिधीयत इत्यनयोर्नहदन्तर-
मिति भावः । एतद्व्योतनार्थं सुधांशुचराङ्गपदे । तथा—एतच्चुवौ मुखननङ्गस्य कामस्य
चापमभिधातृत्वा । अथ च—मुखे भवं मुख्यम् । भ्रूूपं कामचापं मुखे भवत्वान्मुख्यम् ।
यत् पुनः पुष्पमनङ्गचापत्वेन व्यवहियते तत्तयोत्रुवोर्वक्त्रयोन्नादक्त्वलक्षणो यो गुणः तन्मा-
त्रस्य तदेकदेशभूतस्य उन्नादक्त्वस्यैव वृत्त्या वर्तनेन । न तु तत्र वक्त्रं वर्तते ।
ततश्चैकदेशसादृश्यलक्षणादौपीनिमित्तादौष्यैव वृत्त्यानङ्गचापत्वेन व्यवहर्तव्यम् । अथ च
तत्पुष्पं पुनः दोरकमात्रे यद्वर्तनं तेन कामचापमित्युत्प्रेक्षते । मालाल्पस्य कामचा-
पस्य कविनिरुक्तत्वात् । अतस्तत्स्यानङ्गचापत्वं सापेक्षम् । भ्रुवोस्तु निरपेक्षम् । 'भ्रुवौ'
इति द्विवचनेनाचलप्रत्वम्, चापमित्येकवचनेन समुदितयोश्चापत्वं न तु प्रत्येकमिति च
सूचितम् । अथ च—गुणस्तन्तुः सौगन्ध्यादिर्वा । तन्मात्रस्य वा वृत्तित्वया पुष्पस्य
गुणवत्त्वसद्भावाच्चापस्य गुणवत्त्वासुष्पं कामचापमित्युच्यत इत्यर्थः । अभिधातृत्वेल्लक्षणापे-
क्षयान्मर्हितत्वादौष्यपेक्षया चान्यमर्हिततरत्वान्मुख्यत्वम् । ततश्च 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये
कार्यचन्द्रलयः' इति 'सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षं बलवत्' इति न्यायादौनोमुख्ययुग्मेव मुख्यं
चन्द्रानङ्गचापत्वानिलापयोगदम्, अतिदुन्दरं मदजनकं चेति भावः । 'तत्र मुख्यो व्यापारोऽ-
स्याभिधीयते' 'अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणेभ्यते । लक्ष्यमात्रगुणैर्योगादुत्तरिष्ठानु गौणता ॥'
इति अभिधानादीनां लक्षणम् । 'मुख्यार्थबाधे तयोर्गो हृदितोऽथ प्रयोजनात् । अन्योऽर्थो
लक्ष्यते यत्ता लक्षणारोपिता क्रिया ॥' इति । लक्षणया लक्षणेनैव संसृष्ट इत्यर्थे 'संसृष्टे' इति
ठक् । मुख्यम्, मुख्यमेव भवतीतीकार्ये 'शाखादिभ्यो यत्', पक्षे 'क्षीरावयवाच्च' इति
भैवार्थे ॥

लक्ष्ये धृतं कुण्डलिके सुदृष्ट्या ताटङ्गयुग्मं सरथन्विने किम् ।

सव्यापसत्त्वं विशिखा विसृष्टास्तेनानयोरीयान्ति किमन्तरेव ॥ ११६ ॥

लक्ष्य इति ॥ सुदृष्ट्या तन्मया कर्गभूषणीभूतं ताटङ्गयुग्मं सरथन्विने कामधानुष्पय
कुण्डलिके कुण्डलाकारे लक्ष्ये कृत्वा धृतं किम् । तेन कामेन सव्यापसत्त्वं विसृष्टा सुदृष्ट्या
विशिखा अनयोः कुण्डलिकयोर्नन्तरेव मध्य एव यान्ति किं वितर्के । भ्रूचापनोजिताः कदाज्ञ-
वागाः कर्गताटङ्गकुण्डलान्यन्तरेण निर्यान्तीति भावः । प्रवागस्य धानुश्चस्य वागा लक्ष्यन-
न्तरेव यान्ति । ताटङ्गयुग्मदर्शनमात्रेण कामोद्रेकादेवं संभाव्यत इति भावः । अन्तः, एव
इति पदच्छेदः । सव्यापसत्त्वं यथाकथञ्चित्क्रियाविशेषणम् ॥

तनोत्यर्कातिं कुतुमाशुगत्य सैषा यतेन्दीवरकर्षपूरौ ।

यतः ध्रुवःकुण्डलिकापरदशरं खलः ख्यापयिता तनान्याम् ॥ ११७ ॥

तनोतीति ॥ सा एषा नैनी कुतुमाशुगत्य कामसेन्द्रीवरयोर्नोत्थेतलयोः कर्गभूतं
स्यात्तादृशं तनोति । यत आधये । खले दुर्वनः पुरष आन्यां नीलेतलकगंशान्यां कृत्वा

१ 'अत्रातिशयोक्तिर्लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'दोस्तरेऽन्येनैरेकैस्तत्तद्वृत्तिः' इति
साहित्यविद्याधरी । २ 'लक्ष्यम्' इति प्रत्ययः । ३ 'साहित्यविद्याधरी' । ४ 'नय ह्य-
चोदेऽलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

श्रवसोः कर्णयोः कुण्डलिकारूपाक्षयद्वयात् अपराद्वौ च्युतौ शरौ नीलोत्पले एव वाणौ यस्य तं क्रामं ख्यापयिता कथयिष्यति । कर्णद्वये नीलोत्पलद्वयं कर्णपूरीकृतं, कुण्डलिके लक्ष्ये । कामस्य च पुष्पाशुगत्वादिन्दीवरयोस्तद्वाणत्वं युक्तम् । धानुष्कस्य वाणाभ्यां लक्ष्यमन्तरा गन्तव्यम् । इन्दीवरलक्षणौ वाणौ कर्णयोरुपरि वर्तन्ते इति कामो लक्ष्याच्युतसायक इति खलो वदिष्यतीत्यपकीर्तिरूपौ जातावित्यर्थः । कर्णपूरदर्शनान्मदनोद्रेको भवतीति भावः ॥

रजःपदं पट्पदकीटजुष्टं हित्वात्मनः पुष्पमयं पुराणम् ।

अद्यात्मभूराद्रियतां स भैम्या भूयुग्ममन्तर्धृतमुष्टि चापम् ॥ ११८ ॥

रज इति ॥ स आत्मभूः कामो भैम्याः भूयुग्ममेव अन्तः मध्ये आधेयत्वेन धृतमुष्टियेन । मुष्टिना मध्ये धृतत्वाददृश्यमध्यम् । एवंभूतं चापमद्य आद्रियतां नूतनं धनुः करोतु । किं कृत्वा—पुष्पमयं पुराणं जीर्णमात्मनश्चापं हित्वा । यतः—रजःपदं पुराणस्थानं काष्ठचूर्णस्थानं च । तथा—पट्पदा एव कीटास्तैः सेवितं घुणादिक्रीटसेवितं च । पुष्पचापापेक्षया चास्याधिकसामर्थ्यान्नूतनत्वं ॥

पद्मान्हिमे प्रावृषि खञ्जरीटान्क्षिमुर्ममादाय विधिः क्वचित्तान् ।

सारेण तेन प्रतिवर्षमुच्चैः पुष्पाति दृष्टिद्वयमेतदीयम् ॥ ११९ ॥

पद्मानिति ॥ विधिः ब्रह्मा पद्मेभ्यः, खञ्जरीटेभ्यः यं सारमादाय तान्प्रसिद्धानीलोत्पलादीन्हिमे शीतकाले, खञ्जरीटान्प्रावृषि वर्षाकाले क्वचिदनिरूपितस्थाने क्षिमुः क्षेपणशीलः सन् प्रतिवर्षं प्रतिवत्सरं तेन पद्मखञ्जनेभ्यो गृहीतेन सारेण एतदीयं दृष्टिद्वयमुच्चैरतिवरां पुष्पाति वर्षयति । प्रतिवर्षं पद्माद्यभावान्नेत्रद्वये च शोभाधिकात्तदीयेनैव सारेण शोभाद्विरिति भावः । पद्मानित्यादौ 'न लोका-' इति पष्ठीनिषेधः । 'वा पुंस्ति पद्मं नलिनम्' इत्यमरः ॥

एतादृशोरम्बुरुहैर्विशेषं भृङ्गौ जनः पृच्छतु तद्गुणज्ञौ ।

इतीव धाताकृत तारकालिखीपुंसमाध्यस्थ्यमिहाक्षियुग्मे ॥ १२० ॥

एतादृशोरिति ॥ धाता इतीव हेतोः, अनुमर्थं कथयन्निवेति वा, अनेन कारणेन च, इहास्मिन्नेत्रयुगे तारके एवाल्लिखीपुंसौ भ्रमरदंपती तयोः माध्यस्थ्यं मध्यभागवर्तितम् । च—साक्षित्वं अकृत । इति किम्—जनः एतादृशोभैमीनेत्रयोः अम्बुरुहैः पद्मैः विशेषं तारतम्यं तयोः पद्मनेत्रयोः गुणज्ञौ तारतम्यवेदिनौ भृङ्गौ भृङ्गौ च भृङ्गश्च तौ कलानि रमणीयानि, भैमीनेत्रे वा इति पृच्छतु । मध्यस्थो हि संशयं छिनत्ति । कनकानि परिलज्ज्यालिजायापत्योरन्नागमानेत्रयोरेव रमणीयत्वं ताभ्यां कथितम् । भैमीदृशौ कनकदधिके अतिनीलकनीनिके चेति भावः । भृङ्गाविति 'पुमान्निजा' । पृच्छद्विर्कर्मा । लोपुं इति, 'अचतुर-' इति सार्धं ॥

१ 'अत्र रूपहेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

व्यधत्त सौधे रतिकामयोत्तद्भक्तं वयोऽस्या हृदि बालभाजोः ।

तदग्रजाग्रत्पृथुशातकुम्भकुम्भौ न संभावयति स्तनौ कः ॥ १२१ ॥

व्यधत्तेति ॥ तयो रतिक्रानयोः भङ्गं वयः दौषानं कर्तुं तस्या हृदि वासनाजो रति-
क्रानयोः कृते सौधे द्वौ प्रासादौ कर्तव्यौ व्यधत्त । द्वयोः सौधद्वयं युक्तम् । सौधद्वयकरणे प्रना-
ममाह—यस्मात् कः पुरुषो नैन्याः स्वनौ तयोः सौधयोरग्रे उपरि जायते प्रकाशमानौ
पृथु पीवरौ शतकुम्भकुम्भौ सुवर्णकलशौ न संभावयति तच्चेति । अतो वदता रतिक्र-
नार्थं पृथक् सौधे कृते एवेत्यर्थः । सौधयोरनरौ सुवर्णकलशाभ्यां भाव्यम् । तस्मात्ते कुर्वौ
जाताविति भावः । अन्योऽपि भक्तः स्वर्णकलशभूषितौ प्रासादौ रदयति । सर्वदा रतिक्रा-
नयस्य सुवर्णकुम्भनुत्पत्तुदा चेयमेति भावः ॥

अस्या भुजाभ्यां विजिताद्विस्तार्त्कि पृथक्करोऽगृह्यत तत्प्रसूनम् ।

इहेष्यते तन्न गृहाः श्रियः कर्न गीयते वा कर एव लोकः ॥ ६२२ ॥

अस्या इति ॥ अस्या भुजान्यां पृथक्प्रत्येकं विजितादिभिभूताद्विजातप्रभं विजप्रभं कमलनेव करो पलिरुद्यत किं प्रत्येकं दण्डो गृहीतः किम् । अथ द—दण्डनेव हृत्त्वत्वेनाशंकुतमिति पितर्कः । कुत एतदित्याशङ्क्याह—इह लोकं भुजयोः तद्वत्प्रभं कमलैः लोकैः त्रियो गृहाः दसतित्यानयेन शोभादित्येन च न इष्यते । कैशं लोकैः कर एव करसायेनैव न गीयते कील्यते । अपि तु सर्वैरपि । भैजोहृत्त्वयोः प्रीतिहृत्वं करसा-वाप्स्यत्वं च निदधते, कमलस्य श्रीगृहत्वं लोकप्रतिष्ठम् । करत्वं च विजिताद्विजातप्रभकत्वेन गृहीतं तदुक्तमित्यर्थः । नितकनडाम्भानपि एतरीयं बाहुकरमाहेमुत्तरतरलीते भावः । 'गृहाः पुंसि च भूमेव' इत्यनरः ॥

उभयै तच्छन्दरजं विलिङ्ग्यास्तत्पञ्चनत्वात्तु भुजाग्रस्तम् ।

उत्कण्ठकादुद्गमनेन नालादुत्कण्ठकं शातशैलेनैवेद्यत् ॥ १२३ ॥

[illegible]

जागति मर्त्येषु तुल्यार्थनव्या योग्येति योग्याहुः पदव्यवहृतं दः ।

यथास्ति नास्ति भुवनेऽथ नास्तीति न भिन्नकृत्योक्तव्यम् । ३२८ ॥

2. The Government of India has decided to grant a grant of Rs. 100 lakhs to the Government of Madras for the purpose of the Madras Agricultural University. The Government of Madras has decided to accept the grant and to use it for the purpose of the Madras Agricultural University.

श्रवसोः कर्णयोः कुण्डलिकारूपाक्षद्वयात् अपराद्वौ च्युतौ शरी नीलोत्पले एवं बाणौ
क्रामं ख्यापयिता कथयिष्यति । कर्णद्वये नीलोत्पलद्वयं कर्णपूरीकृतं, कुण्डलिके लक्ष्ये ।
च पुष्पाशुगत्वादिन्दीवरयोस्तद्वाणत्वं युक्तम् । घातुष्कस्य बाणाभ्यां लक्ष्यमन्तरा गन्तव्यम्
इन्दीवरलक्षणौ बाणौ कर्णयोत्परि वर्तते इति कामो लक्ष्याच्युतसायक इति खलो व
त्यपकीर्तिरूपौ जातावित्यर्थः । कर्णपूरदर्शनान्मदनोद्रेको भवतीति भावः ॥

रजःपदं पदपदकीटजुष्टं हित्वात्मनः पुष्पमयं पुराणम् ।

अद्यात्मभूराद्रियतां स भैम्या भूयुग्ममन्तर्धृतमुष्टि चापम् ॥ ११८ ॥

रज इति ॥ स आत्मभूः कामो भैम्याः भूयुग्ममेव अन्तः मध्ये आपेयत्वेन
मुष्टियेन । मुष्टिना मध्ये धृतत्वाददृश्यमध्यम् । एवंभूतं चापमद्य आद्रियतां नूतनं
करोतु । किं कृत्वा—पुष्पमयं पुराणं जीर्णमात्मनश्चापं हित्वा । यतः—रजःपदं परा-
स्थानं काष्ठचूर्णस्थानं च । तथा—पदपदा एव कीटास्तैः सेवितं घुणादिकोटसेवितं च ।
पुष्पचापापेक्षया चास्याधिकसामर्थ्यान्नूतनत्वं ॥

पद्मान्हिमे प्रावृषि खञ्जरीटान्क्षिमुयमादाय विधिः क्वचित्ताम् ।

सारेण तेन प्रतिवर्षमुच्चैः पुष्णाति दृष्टिद्वयमेतदीयम् ॥ ११९ ॥

पद्मानिति ॥ विधिः ब्रह्मा पद्मेभ्यः, खञ्जरीटेभ्यः यं सारमादाय तान्प्रसिद्धान्नीलोत्प-
लादीन्हिमे शीतकाले, खञ्जरीटान्प्रावृषि वर्षाकाले क्वचिदतिरूपितस्थाने क्षिपुः क्षेपणशील-
सन् प्रतिवर्षं प्रतिवत्सरं तेन पद्मखञ्जनेभ्यो गृहीतेन सारेण एतदीयं दृष्टिद्वयमुच्चैरुत्तरां
पुष्णाति वर्धयति । प्रतिवर्षं पद्माद्यभावान्नेत्रद्वये च शोभाधिक्यात्तदीयेनैव सारेण शोभा-
द्विरिति भावः । पद्मानित्यादौ 'न लोका—' इति पष्ठीनिषेधः । 'वा पुंस्ति पद्मं नलिनम्'
इत्यमरः ॥

एतादृशोरम्बुरुहैर्विशेषं भृङ्गौ जनः पृच्छतु तद्गुणज्ञौ ।

इतीव धाताकृत तारकालिखीपुंसमाध्यस्थ्यमिहाक्षियुग्मे ॥ १२० ॥

एतादृशोरिति ॥ धाता इतीव हेतोः, अमुमर्थं कथयन्निवेति वा, अनेन कारणेन वा,
इहास्मिन्नेत्रयुगे तारके एवाल्लिखीपुंसौ भ्रमरदंपती तयोः माध्यस्थ्यं-मध्यभागवर्तित्वम् । अ-
च—साक्षित्वं अकृत । इति किम्—जनः एतादृशोर्भैमीनेत्रयोः अम्बुरुहैः पद्मैः
विशेषं तारतम्यं तयोः पद्मनेत्रयोः गुणज्ञौ तारतम्यवेदिनौ भृङ्गौ भृङ्गौ च भृङ्गश्च तौ क-
लानि रमणीयानि, भैमीनेत्रे वा इति पृच्छतु । मध्यस्थो हि संशयं छिनत्ति । कलानि
परिलज्ज्यालिजायापत्योरन्नागमान्नेत्रयोरेव रमणीयत्वं ताभ्यां कथितम् । भैमीदृशौ क-
दधिके अतिनीलकनीनिके चेति भावः । भृङ्गाविति 'पुमान्निष्या' । पृच्छद्विकर्मा । व्री-
इति, 'अचतुर—' इति सार्धे ॥

१ 'अत्र रूपहेत्वलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति
विद्याधरी । ३ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रोत्पलाक्ष्यालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

निजानृतोद्यन्नवनीतजाङ्गीमेतां कमोन्मीलितपीतिमानम् ।

कुत्वेन्दुरस्या मुखमात्मनाभूत्रिद्रालुना दुर्घटमम्बुजेन ॥ १२८ ॥

निजेति ॥ इन्द्रः एतां कृत्वा नवनोतेन एनां निर्नाय आत्मना स्वेनैव रूपेणास्मा
मुखमभूत् । किंभूतानेनाम्—निजानृतात्स्वोयानृतात् उद्यत्समुत्पन्नं तद्वत्सारभूतं नवनोतं
तस्माच्चातं भजं यस्यास्ताम् । अतएव दिनवृद्धिक्रमेणोन्नोलितः प्रकटीकृतः पीतिना गौरत्वं
यस्यां ताम् । नवनोते हि क्रमेण पीतिना भवति । तन्निर्मितत्वाच्चात्रापि पीतत्वं जातम् ।
यावद्यावत्तदस्यं तावदस्यानधिकं गौरत्वं दृश्यत इत्यर्थः । यतः—चन्द्रकिरणसंबन्धान्निद्रालुना
संकोचशीलेनान्युजेन कमलेन दुर्घटं दुष्करम् । कमलेन निर्नाये सर्वावयवानां चन्द्रकि-
रणैरेव निर्मितत्वात्तत्संबन्धात्कमलं संकुचेदेव । अथ च—रात्रौ सर्वदा कमलसंकोचात्स्वेनैव
वदनाकारेण जातम् । चन्द्र एवास्या निर्नातेत्यर्थः । अतिमुकुन्मारा अतिगौरी, चन्द्रवदना
चेयमेति भावः ॥

अस्याः स चारुमधुरेव कारुः श्वासं वितेने नलयानिलेन ।

अमूनि सैनैर्विदधेऽङ्गकानि चकार वाचं पिकपञ्चमेन ॥ १२९ ॥

अस्या इति ॥ स प्रतिदो नधुरेव वसन्त एवास्याः कारुः शिल्पी चारुयोग्यो नान्यः ।
यतः—सः अस्याः श्वासं नलयानिलेन वितेने निनमे । तथा—अमूनि प्रत्यक्षदर्शान्पतिन्दु-
न्यङ्गकानि तुलान्यङ्गानि चन्मकादिपुष्पैः विदधे निर्ममे । वाचं पिकस्य पयनसरेण चकार ।
एतत्सर्वं वसन्ताधीनमेवेति तेनैवेयं निर्मिता । मुगन्धिश्वाता पुष्पवन्दुद्वी कोकिलालना चेति
भावः । 'पदजं नयूरो वदति स चेन्नतलु पयनम् । पुष्पताधारणे कठे पिकः कूत्रति पयनम् ॥

कृतिः सरस्वैव न धातुरेया नास्या हि शिल्पीतरकादजेयः ।

रूपस्य शिल्पे वयसाऽपि वेधा निजीयते स सरकिङ्करेण ॥ १३० ॥

कृतिरिति ॥ एषा सरस्वैव कृतिर्निर्माणं, न धातुः । हि यत्ताद(द)स्याः शिल्पी इतर-
कादिनिर्माणो न । यतः—वेधाः रूपस्य शिल्पे निर्माणविषये सरस्य किङ्करेण वयसा कमोद्दी-
पकेन तदस्येन नितरां जोषते । यत्तापेक्षया तारुण्ये सनपादकलाधिक्यान्मदमेन जोषते
इति किं पाप्यमित्यपेक्ष्यः । तत्तान्मदनस्यैव कृतिः, तारुण्येन सनदताडिरनन्तेषा च हृदये-
निति भावः ॥

गुरोरपीमां भणदोष्टकण्ठं निरुक्तिगर्वच्छिदया विनेतुम् ।

धनः सरस्वैव भवं विद्याय मुक्तिं गतानामनुतापनाय ॥ १३१ ॥

गुरोरिति ॥ इमां मैत्री भणदोष्टकण्ठं निरुक्तिगर्वच्छिदया विनेतुम् अतिहृदयानुपमपितुन-
त्वाद्गुरुनिर्वचनं कर्तुमहमेव कुपयं न त्वन्मदिति निरुक्तौ निर्वचनविषये गदस्य चिद्वया
निराकरणेन कृत्वा विनेतुं विनीतं कर्तुं अथप्रवृत्तिं त्वया निर्वचनं न कर्तव्यमिति निरुक्तिं
मैत्रीनिर्माणस्यः सरस्वैव धनो न विद्यायः । तथा—भवं नित्यं संवारे लज्जया मुक्तिं
गतानां पुराणानुवृत्ततयाय सरस्वैव धनः मैत्रीगुरुवात्संवार एव मोक्षः, वयं संवारे

१ 'अथोष्टकण्ठं निरुक्तिगर्वच्छिदया' इति तादित्यविद्याधरी । २ 'यत्तापेक्षया', 'यत्तापेक्षया' इति च तादित्य ।
३ 'अथप्रवृत्तिं त्वया निर्वचनं न कर्तव्यमिति निरुक्तिं' इति तादित्यविद्याधरी । ४ 'अथप्रवृत्तिं त्वया निर्वचनं न कर्तव्यमिति निरुक्तिं' इति तादित्यविद्याधरी ।

जागर्तोति ॥ अस्याः तुल्यं सादृश्यं योग्या समुचिता मर्त्येषु मर्त्यलोकेषु
त्यर्थं नोऽस्माकं राज्ञां योग्यायाः सत्या अनुपलम्भनमनुपलब्धिरेव प्रमाणम् । यदि
विद्येत तर्ह्युपलभ्येत, नोपलभ्यते तस्मान्मर्त्यलोके नास्तीति वाच्यमिति भावः । तर्हि
पाताले वा भवेदित्यत आह—यदि नाके, अथवा अधोभुवने पाताले एतत्सदृशी अस्ति,
कुतः कुत आगतः कौतस्कुतः तस्य सर्वतः समागतस्य लोकस्य सर्वपाताललोचन-
समागतस्य देवनागलोकस्य बाधोऽतिसंमर्दो न स्यात् । जातश्च संमर्दः तस्माल्लोकस्य
दृशी नास्ति । अन्यथा देवा नागाश्च नात्रागच्छेयुरिति भावः । कुतः कुत आगत इत्यर्थे
आगतः' इत्यणि कस्कादित्वात्सः । 'तातत्त्वतः—' इति पाठे ततत्त्वत आगत इत्यर्थे तेनैव

नमः करेभ्योऽस्तु विधेर्न वास्तु स्पृष्टं धियाप्यस्य न किं पुनस्तैः ।
स्पर्शादिदं स्याल्लुलितं हि शिल्पं मनोभुवोऽनङ्गतयानुरूपम् ॥ १२५ ॥

नम इति ॥ विधेः करेभ्यो नमः अस्तु, वा अथवा न अस्तु । कुतः—अस्य विधेः
धिया बुद्ध्या अपि ईदृशं शिल्पं न स्पृष्टं तैः हस्तैः न स्पृष्टमिति किं पुनर्वाच्यम् । श्रोत्रि-
त्वादीदृशशिल्पनिर्माणे स्फूर्तिरेव नाभूत् किमिति हस्तैः स्पृशेत् । अथ च—निरवयवता
बुद्ध्या यत्र स्पृष्टं तत् सावयवैर्हस्तैः कथं स्पृश्येतेत्यर्थः । तैर्न स्पृष्टमित्यत्र हेतुः—हि वत्सार्थ-
दमतितृदु शिल्पं हस्तस्पर्शाद्भुलितमतिषुष्टं स्यात् । तर्हि केन निर्मितमित्यत्राह—इदं शिल्प-
मनङ्गतया निरवयवतया मनोभुवः कामस्यानुरूपम् । काम एवास्य कर्ता न विधिः तस्मा-
त्कामायैव नमोऽस्त्वित्यर्थः ॥

इमां न मृद्वीमसृजत्कराभ्यां वेधा कुशाध्यासनकर्कशाभ्याम् ।

शृङ्गारधारां मनसा न शान्तिविश्रान्तिधन्वाध्वमहीरुहेण ॥ १२६ ॥

इमामिति ॥ वेधा मृद्वीमिमां कराभ्यां नासृजत् । यतः—कुशाध्यासनेन दर्शनार्थ-
णेन कर्कशाभ्याम् । तर्हीयं मानसी स्यात्तत्राह—शृङ्गारधारां शृङ्गारनरीरुपात्मिनां नर-
सापि नासृजत् । यतः—शान्तिरसस्य विश्रान्त्यै धन्वाध्वा मरुदेशमार्गः तत्र नदीरु-
हेण वृक्षरूपेण । अतिनीरसेनातिकठिनेनेत्यर्थः । अतिकठिनेनातिमृद्वी शृङ्गाररुहा च
निर्मातुमशक्येत्यर्थः ॥

उल्लास्य धातुस्तुलिता करेण श्रोणौ किमेपा स्तनयोर्गुह्या ।

तेनान्तरालैस्त्रिभिरङ्गुलीनामुदीतमध्यत्रिवलीविलासा ॥ १२७ ॥

उल्लास्येति ॥ एषा श्रोणौ नितम्बदेशे गुरुः स्तनयोर्वा गुरुरिति गुरुत्वातरन्त्य-
नार्थं धातुः करेण उल्लास्योत्क्षिप्य तुलिता किमिति तर्कः । श्रोणौ किं गुरुः स्तनयोर्वा किं
गुरुरिति वा । तेनैव हेतुना चतसृणामङ्गुलीनां त्रिभिरन्तरालैरवकाशैः कृत्वा उदीतो मध्य-
देशे त्रिवलीविलासो यस्याः सा । उदीतमध्यत्रिवलीविलासा किमिति वा किञ्चिदो योग्यः ।
गुरुश्रोणी गुरुस्तनी चेयमिति भावः ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उपमानलोपाहुतोपमालंकारः' इति
जीवातुः । २ 'अत्र संवन्धोऽप्यसंवन्धरूपातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अतिशयो-
क्तिसापेक्षा चेयमनङ्गुलित्वोत्प्रेक्षेति संकरः' इति जीवातुः । ३ 'अत्र विरोधातिशयोक्तिरलं-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

निजानृतोद्यत्तवनीतजाङ्गीमेतां क्रमोन्मीलितपीतिमानम् ।

कृत्वेन्दुरस्या मुखमात्मनाभूत्रिद्रालुना दुर्घटमम्बुजेन ॥ १२८ ॥

निजेति ॥ इन्दुः एतां कृत्वा नवनोतेन एनां निर्माय आत्मना स्वेनैव रूपेणास्या
मुखमभूत् । किंनूतानेनाम्-निजानृतात्स्वोयानृतात् व्यत्समुत्पन्नं तक्रतारभूतं नवनोतं
तत्साक्षात् अङ्गं यस्यात्मानम् । अतएव दिनवृद्धिक्रमेणोन्मीलितः प्रकटीकृतः पीतिना गौरत्वं
यस्यां ताम् । नवनोते हि क्रमेण पीतिना भवति । तन्निमित्तत्वाच्चात्रापि पीतत्वं जातम् ।
यावद्यावत्तादर्थ्यं तावदस्यानधिकं गौरत्वं दृश्यत इत्यर्थः । यतः-चन्द्रकिरणसंख्यान्निद्रालुना
संकोचघोलेनान्बुजेन कमलेन दुर्घटं दुष्करम् । कमलेन निर्माणे सर्वावयवानां चन्द्रकि-
रणैरेव निमित्तत्वात्तत्संख्यात्कमलं संकुचेदेव । अयं च-रात्रौ सर्वदा कमलसंकोचात्स्वेनैव
वदनाकारेण जातम् । चन्द्र एवास्या निर्मातेत्यर्थः । अतिमुकुनारा अतिगौरी, चन्द्रवदना
चेदमिति भावः ॥

अस्याः स चारुर्नधुरेव कारुः श्वासं वितेने मलयानिलेन ।

अमूनि सैनैर्विदधेऽङ्गकानि चकार वाचं पिकपञ्चमेन ॥ १२९ ॥

अस्या इति ॥ स प्रविष्टो नधुरेव वसन्त एवास्याः कारुः शिल्पी चारुयोग्यो नाग्यः ।
यतः-सः अस्याः श्वासं मलयानिलेन वितेने निम्नने । तथा-अमूनि प्रत्यक्षदृष्टान्मतिमुद्ग-
न्यङ्गकानि हस्तान्यङ्गानि चन्द्रकादिपुष्पैः विदधे निम्नने । वाचं पिकपञ्चमेन चकार ।
एतत्सर्वं वसन्तायीनमेवेति तेनैवेयं निर्मिता । मुगन्धिकाया पुष्पवन्मुद्गां झोकेलालया चेति
भावः । 'पञ्जं मयूरो वदति स चैन्नतलु पञ्चमम् । पुष्पताधारणे काले पिकः कृत्वति पञ्चमम् ॥

कृतिः सरस्वैव न धातुरेया नास्या हि शिल्पीतरकादजेयः ।

रूपस्य शिल्पे वयसाऽपि वेधा निजीयते स सरसिङ्गरेण ॥ १३० ॥

कृतिरिति ॥ एषा सरस्वैव कृतिर्निर्माणं, न धातुः । हि यत्ताद(द)स्याः शिल्पी इतर-
कारनिर्देशो न । यतः-वेधाः रूपस्य शिल्पे निर्माणविषये सरस्य किङ्गरेण वयसा क्रमोद्ग-
पकेन तारुष्येन निवरां शोषते । बाल्यापेक्षया तारुष्ये रानयोपेक्षयाधिक्याग्निद्वेनेन शोषत
इति किं बाल्यनिलपर्ययः । तलान्नदनस्यैव कृतिः, तारुष्येन सनदनातिरनयोपा च कुवेद-
मिति भावः ॥

गुरोरपीमां भणदोष्टकण्ठं निरुक्तिगर्घच्छिदया विनेतुन् ।

धनः सरस्वैव भवं विहाय मुक्तिं गतानामनुतापनाय ॥ १३१ ॥

गुरोरिति ॥ इमां सैनो भणदोष्टकण्ठं निरुक्तिगर्घच्छिदया विनेतुन्-
उत्पादस्तुनिर्वचनं कर्तुमहमेव कुतश्च न त्वन्यदिति निरुक्तौ निर्वचनविषये नवैतच्छिदया
निराकरणेन कृत्वा विनेतुं विनीतं कर्तुं अयमवति तया निर्वचनं न कर्षयामि विहितं
सैनोनिर्माणरूपः सरस्वैव धनो न विन्यादेः । तथा-भवं विहाय उत्तार उत्तमा मुक्तिं
गतानां पुराणानन्दजननाय सरस्वैव धनः सैनोऽङ्गकालत्तार एव मोक्षः, यत् उत्तारं

१ 'अत्रादिश्लोकरिचर' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'कानेन', 'मुने' इति च सत्यम् ।
३ 'अत्रादिश्लोकरिचर' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रादिश्लोकरिचर' इति साहित्यविद्याधरी ।

ल्यक्त्वा किमिति मुक्ता जाता इति तेषां पश्चात्तापः । अतिसौन्दर्याद्वाचस्वतेरपि वागगोचर
अन्येनापि समर्थेन सगर्वस्य गर्वशातनं क्रियते । ओष्ठकण्ठम्, प्राप्यङ्गत्वादेकवद्भावं ॥

आख्यातुमक्षित्रजसर्वपीतां भैमीं तदेकाङ्गनिखातदृशु ।

गाथासुधाश्लेषकलाविलासैरलं चकाराननचन्द्रमिन्द्रः ॥ १३२ ॥

आख्यातुमिति ॥ इन्द्रत्वस्या एकाङ्गे एकैकस्मिन्नवयवे निखाता समारोपिता इह
यैस्तेषु राजसु मध्ये अक्षित्रजैः सर्वाङ्गेषु पीतां दृष्टां नेत्रसहस्रेण दृष्टसर्वावयवां भैमीनाम्
वर्णयितुं गाथा श्लोक एव सुधा तस्या आश्लेषाख्याः कला अलंकारविद्यास्तासां विलासैः
लंकारयुक्तश्लोकनिर्माणकौशलैः । अथ च—गाथारूपायाः सुधाया आ सानस्त्येन यः
संबन्धस्तेन पञ्चदशकलाविलासैः सुधासंबन्धस्य कलानां च विलासैर्वा आननचन्द्रमलं चका
वक्ष्यमाणप्रकारेण श्लेषेण वर्णयामासेत्यर्थः ॥

स्मितेन गौरी हरिणी दृशेयं वीणावती सुखरकण्ठभासा ।

हेमेव कायप्रभयाङ्गशेषैस्तन्वी मर्ति क्रामति मे न कापि ॥ १३३ ॥

स्मितेनेति ॥ इयं भैमी स्मितेन कृत्वा गौरी अप्सरोविशेषः पार्वती वा, तथा—
हरिणी कुरङ्गी देवाङ्गना च, तथा—सुखरकण्ठभासातिमधुरस्वरकण्ठश्रिया वीणावती दे
ङ्गना वीणायुक्ता च, तथा—कायप्रभयाङ्गकान्त्या हेमा देवाङ्गना सुवर्णं च, तथा—अङ्गानां
वयवानां शेषैर्भागैः । शिष्टैरवयवैरित्यर्थः । तैः कृत्वा मेनकापि तन्वी सुन्दरी नर्ति क्रामति
बुद्धिस्था भवतीत्यर्थः । कापि तन्वी मे मर्ति न क्रामति । बुद्धिस्था न भवतीत्यर्थः । केन
दंशेन कासांचित्साम्यम्, न तु सर्वेयेति सर्वाभ्योऽप्यप्सरोभ्यः सकाशादियं रमणीयता
निरुपमेयमिति भावः ॥

इति स्तुवानः सविधे नलेन विलोकितः शङ्कितमानसेन ।

व्याकृत्य मल्योचितमर्थमुक्तेराखण्डलस्तस्य नुनोद शङ्काम् ॥ १३४ ॥

इतीति ॥ आखण्डल इन्द्रः तस्य नलस्य समीपे इति एवं गौर्याद्यप्सरस्त्वेन भैमीं लुक्
वर्णयन् नूनमयं भैमीमप्सरस्त्वेन वर्णयति चेन्नदीयं रूपं गृहीत्वा भैमीप्राप्त्यर्थमागत इन्द्रोऽ
मिति शङ्कितमानसेन नलेन विलोकितः सन् तस्य नलस्य इन्द्रोऽयमितीमां शङ्कां नुनोद इन्द्रो
यामास । किं कृत्वा—उक्तैर्गौर्याद्यप्सरःप्रतिपादिकाया अर्थं मल्योचितं मनुष्यवोषं 'ल्लिखे
धवला' इत्यादिरूपमर्थं व्याकृत्य व्याख्याय । नमैवान्यथाबुद्धिर्जाता, न त्वयमिन्द्रः, किन्तु
कश्चन राजा इति तस्येन्द्रत्वशङ्कां दूरीकृतवानिति भावः ॥

स्वं नैपधादेशमहो विधाय कार्यस्य हेतोरपि नानलः सन् ।

किं स्थानिवद्भावमधत्त दुष्टं तादृकृतव्याकरणः पुनः सः ॥ १३५ ॥

स्वमिति ॥ अहो आश्चर्यं विधादे वा । स इन्द्रः भैमीप्राप्तिलक्षणस्य कार्यस्य हेतोः स्व-
ज्ञानं नैपधादेशं नैपधरूप आदेशो यस्य एवंविधं कृत्वा अनलो नलव्यतिरिक्तो न सन् । अपि
नल एव भवन् । अथ च—नलो ना मनुष्यो भवन्नपि स्थानिवदिन्द्रवद् दुष्टं भावनासम्भ-
वित इति संकर' इति जीवानुः ।

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र शेषातिशयोक्तिरलंकारः' इति
साहित्यविद्याधरी । 'अत्रैकस्या भैम्या गौरीत्यादिरूपेणोद्देशनादुद्देशालंकारः स च शेषप्रतिशेध-
मित इति संकर' इति जीवानुः ।

किं किमर्थमथ धृतवान् । कुतोऽवगतमित्यत आह—यतः स इन्द्रः पुनः पश्चान्नलशङ्कानन्तरं
तादृक् नलोचितं कृतं व्याकरणं व्याख्यानं येन सः । इन्द्रस्वरूपत्वे दुष्टाशयत्वं युक्तं सर्वदा
तस्य प्रतारकस्वभावत्वात् । नलस्वरूपे धृतेऽपि यत्त्वोयं दुष्टाशयत्वमथ तदनुचितम् । नल-
स्मादुष्टाशयत्वात्तत्स्वरूपे धृतेऽदुष्टाशयत्वस्यैवाङ्गीकर्तुं युक्तत्वादित्यर्थः । नलरूपधारणेनान्यथा-
व्याख्यानं च नलं वृषैव प्रतारितवानिति भावः । अथ च—सन् विद्वान् एष तादृकृतव्या-
करणशास्त्रोऽपि स शकः स्वं निजकर्तृकं धादेशं 'नहो यः' इत्येवमादिभादेशं विधाय न अलं
अनलं, न वियतेऽनलं यस्मिन्कार्ये तज्ज्ञानं तस्य । अल्लंघन्यधन इत्यर्थः । कार्यस्य कृते दुष्टं
स्थानिवद्भावं किं नाथत । अपितु चकार । 'स्थानिवदादेशोऽनलत्वौ' इत्यल्लंघितकार्ये
स्थानिवद्भावो निषिद्धः । तेन 'पथिनप्यभुक्षानात्' इत्यात्वे कृते आकारगतस्थानिवद्भावागतं
हल्लानाश्रित्य 'हल्लङ्याचन्यः—' इति तुलोपो न भवति । विद्वानिन्द्रस्तु तत्रापि स्थानिवद्भावं
व्यथतेत्याश्चर्यम् । अथ च—स इन्द्रो दुष्टं स्थानिवद्भावनादेशित्वं किमथत देवत्वं विहाय
मनुष्यत्वं किमिति कृतवान् । कीदृशः—ना पुरुषः । तादृक् अपूर्वं कृतं विशिष्टनाकरणनाकारो
येन सः । इन्द्रमूर्तिरेव नलरूपेण परिणतेत्यर्थः । किं कृत्वा—स्वनात्मानं नैपधादेशं कृत्वा ।
दमयन्तीप्राप्तिलक्षणकार्यस्य हेतोः प्रयोजने चत्प्ययुक्तं न कर्तव्यमिति भावः । कीदृशः सन्
—नलः अनलः सन् । देवत्वं त्यक्त्वा मनुष्याकारादाश्चर्यम् । सर्वे देवत्वाय यतन्त इत्यादि
यथाज्ञानं ज्ञातव्यम् ॥

इयमित्यमधिरथ्यं याति नेपथ्यमञ्जुर्विंशतिविंशति वेदीमुर्वशी सेयमुर्व्याः ।
इति जनजनिदैः सानन्दनादैर्विजघ्ने नलहृदि परमैनीवर्णनाकर्णनाप्तिः १३६

इयमिति ॥ जनजनिदैः लोककृतैरिति सानन्दनादैः कर्तृभिः नलहृदि नलान्तःकरणे वर्त-
माना परा श्रेष्ठा परैः कृता वा या भैनीवर्णना तस्या आकर्णनेन श्रवणेन वा आप्तिः प्राप्तिः
सा विजघ्ने विद्रिता । इति किम्—नेपथ्यमञ्जुः अलंकाररुचिरा इयमित्यमधिरथ्यं रम्यायां याति
गच्छति । सेयमतिप्रसिद्धा उर्व्याः उर्वशीदेवाङ्गना इवातिमुन्दरी वेदी स्वयंवरभूमिं विंशतिवि-
ंशति । आनन्दयुक्तैर्नादैः सा परमैनीवर्णनाकर्णनाप्तिरिति वा । भैनीदर्शनविषये सचञ्चलं लोकं
दृष्ट्वा स्वयमपि सचञ्चलो भूत्वा भैनीस्तुति नाश्रयोदिति भावः । नलहृदीत्यनेनाकर्णितमपि हृद-
यस्यान्यत्र गतत्वादनाकर्णितप्रायमेवेति सूचितम् । इयमित्यनिसादौ चञ्चलादिरुचिः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मानहृदेवी च यम् ।

तर्कष्वप्यसमध्रमस्य दशमस्तस्य व्यरंतीन्महा-

काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गो नितर्गोऽञ्जलः ॥ १३७ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ न केवलं काव्यनिर्माण एव उच्यते, किं तु तर्कशास्त्रेऽप्यसमः केनप्य-
तुलोऽन्यातो यस्य ॥

इति श्रीवेदरक्तोपनानकराजमुकुटारण्डितात्मजनाट्यपञ्चके

नैपथीयचरिते दशमः सर्गः ॥

त्यक्त्वा किमिति मुक्ता जाता इति तेषां पश्चात्तापः । अतिसौन्दर्याद्वाचसतेरपि वागबोचः । अन्येनापि समर्थेन सगर्वस्य गर्वशातनं क्रियते । ओष्ठकण्ठम्, प्राप्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥

आख्यातुमक्षित्रजसर्वपीतां भैमीं तदेकाङ्गनिखातदक्षु ।

गाथासुधाश्लेषकलाविलासैरलंचकाराननचन्द्रमिन्द्रः ॥ १३२ ॥

आख्यातुमिति ॥ इन्द्रस्तस्या एकाङ्गे एकैकस्मिन्नवयवे निखाता समारोपिता इत्थं यैस्तेषु राजसु मध्ये अक्षित्रजैः सर्वाङ्गेषु पीतां दृष्टां नेत्रसहस्रेण दृष्टसर्वावयवां भैमीनाम्बुवर्णयितुं गाथा श्लोक एव सुधा तस्या आश्लेषाख्याः कला अलंकारविद्यात्तासां विलासैः श्लेषलंकारयुक्तश्लोकनिर्माणकौशलैः । अथ च—गाथारूपायाः सुधाया आ सामस्त्येन यः श्लेषसंवन्धस्तेन पञ्चदशकलाविलासैः सुधासंवन्धस्य कलानां च विलासैर्वा आननचन्द्रमलंचकार । वक्ष्यमाणप्रकारेण श्लेषेण वर्णयामासेत्यर्थः ॥

स्मितेन गौरी हरिणी दृशेयं वीणावती सुस्वरकण्ठभासा ।

हेमेव कायप्रभयाङ्गशेषैस्तन्वी मर्ति कामति मे न कापि ॥ १३३ ॥

स्मितेनेति ॥ इयं भैमी स्मितेन कृत्वा गौरी अप्सरोविशेषः पार्वती वा, तथा—इयं हरिणी कुरङ्गी देवाङ्गना च, तथा—सुस्वरकण्ठभासातिमधुरस्वरकण्ठधिया वीणावती देवाङ्गना वीणायुक्ता च, तथा—कायप्रभयाङ्गकान्त्वा हेमा देवाङ्गना सुवर्णं च, तथा—अङ्गानामवयवानां शेषैर्भागैः । शिष्टैरवयवैरित्यर्थः । तैः कृत्वा मेनकापि तन्वी सुन्दरी नर्ति कामति । बुद्धिस्था भवतीत्यर्थः । कापि तन्वी मे मर्ति न कामति । बुद्धिस्था न भवतीत्यर्थः । केनविदंशेन कासांचित्साम्यम्, न तु सर्वथेति सर्वाभ्योऽप्यप्सरोभ्यः सकाशादियं रमणीयतरा, निरुपमेयमिति भावः ॥

इति स्तुवानः सविधे नलेन विलोकितः शङ्कितमानसेन ।

व्याकृत्य मर्त्योचितमर्थमुक्तेराखण्डलस्तस्य नूनोद शङ्काम् ॥ १३४ ॥

इतीति ॥ आखण्डल इन्द्रः तस्य नलस्य समीपे इति एवं गौर्याद्यप्सरस्त्वेन भैमीं स्तुवते वर्णयन् नूनमयं भैमीनामप्सरस्त्वेन वर्णयति चेन्मदीयं रूपं गृहीत्वा भैमीप्राप्त्यर्थमागत इन्द्रोऽयमिति शङ्कितमानसेन नलेन विलोकितः सन् तस्य नलस्य इन्द्रोऽयमितिमां शङ्कां नूनोद स्तोदयामास । किं कृत्वा—उक्तैर्गौर्याद्यप्सरःप्रतिपादिकाया अर्थं मर्त्योचितं मनुष्ययोग्यं 'लिलेन धवला' इत्यादिरूपमर्थं व्याकृत्य व्याख्याय । नमैवान्यथाबुद्धिर्जाता, न त्वयमिन्द्रः, किं कश्चन राजा इति तत्स्वेन्द्रत्वशङ्कां दूरीकृतवानिति भावः ॥

स्वं नैषधादेशमहो विधाय कार्यस्य हेतोरपि नानलः सन् ।

किं स्थानिवद्भावमधत्त दुष्टं तादृकृतव्याकरणः पुनः सः ॥ १३५ ॥

स्वमिति ॥ अहो आश्चर्यं विधादे वा । स इन्द्रः भैमीप्राप्तिलक्षणस्य कार्यस्य हेतोः सन्नत्नानं नैषधादेशं नैषधरूप आदेशो यस्य एवंविधं कृत्वा अनलो नलव्यतिरिक्तो न सन् । अपि तु नल एव भवन् । अथ च—नलो ना मनुष्यो भवन्नपि स्थानिवद्विन्द्वद दुष्टं मानवमपि

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेपातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अनेकला भैम्या गौर्यादिहोत्रेणोदेलनादुदेलनालंकारः न च हेपातिशयोक्तिरिति संकरः' इति जीवानुः ।

किं किमर्थमथ धृतवान् । कुतोऽवगतमित्यत आह—यतः स इन्द्रः पुनः पद्मानलसङ्घातान्तरं
 तादृक् नलोपितं कृतं व्याकरणं व्याख्यानं येन सः । इन्द्रस्वरूपत्वे दुष्टाशयत्वं युक्तं सर्वदा
 तस्य प्रतारकत्वभावत्वात् । नलस्वरूपे धृतेऽपि यत्कीयं दुष्टाशयत्वमथ तदनुमितम् । नल-
 स्सादुष्टाशयत्वात्तत्स्वरूपे धृतेऽदुष्टाशयत्वस्यैवाज्ञीकर्तुं युक्तत्वादित्यर्थः । नलस्वरूपेणाप्यथा-
 व्याख्यानेन च नलं दृष्ट्वैव प्रतारितवानिति भावः । अथ च—सन् विद्वान् एव तादृक् व्या-
 करणशास्त्रोऽपि स शकः स्वं निजकर्मकं धादेशं 'नहो धः' इत्येवमादिनादेशं विधाय न अहं
 अनलः, न नियतेऽनलं यस्मिन्कार्ये तज्ज्ञानलं तस्य । अल्लंघयन्निबन इत्यर्थः । कार्यस्य कृते दुष्टं
 स्थानिवद्भावं किं नाथत्त । अपितु चकार । 'स्थानिवदादेशोऽनन्विष्टो' इत्यल्लंघितकार्ये
 स्थानिवद्भावो निषिद्धः । तेन 'पदिमन्मृशुक्षानात्' इत्याख्ये कृते आकारगतव्यातिवृत्तवागर्थं
 हत्वमाश्रित्य 'एतद्व्याख्यः—' इति सुलोपो न भवति । विद्वानिन्द्रस्तु तत्रानि स्थानिवद्भावं
 व्यथतेत्यर्थम् । अथ च—स इन्द्रो दुष्टं स्थानिवद्भावमादेशित्वं किमपि पदार्थं विद्वान्
 मनुष्यत्वं किमिति कृतवान् । कीदृशः—ना पुरुषः । तादृक् आहूय कृतं विद्वान्मनुष्यत्वात्
 येन सः । इन्द्रमूर्तिरेव नलरूपेण परिणतेत्यर्थः । किं कृत्वा—तन्मात्रं तं विषयं यैः कृत्वा ।
 दमयन्तीप्राप्तिलक्षणकार्यस्य हेतोः प्रयोजने सत्यप्यदुष्टं न वर्तयन्निबन भावः । आह—सन्
 —नलः अनलः सन् । देवत्वं त्यक्त्वा मनुष्याकारदाहर्षम् । तत्र देवत्वात् पदार्थ इति
 यथाज्ञानं ज्ञानप्यम् ॥

इयमिषमधिरुध्यं याति नेपथ्यमधुविंशतिविंशति वेदीमुपेक्षी । तेषमुन्मीः ।
 इति जनजनिताः सानन्दनादैर्विजग्न नलहृदि परमैर्नायपत्नाकर्मनाप्तिः ॥ १३६

इयमिति ॥ जनजनिता लोककृतिरिति तावदेतैः पुरैः नलहृदि नलान्तःकरणे पुरैः
 नाना परा धेया परैः कृता वा या नैर्गोपयिता तस्या आरुप्येतेन नयनेन वा ज्ञानेन प्रवि-
 ष्या विज्ञेयं विज्ञिता । इति किन्—नेपथ्यम् । अनेकार्थविशेष इयमिषमधिरुध्यं रूपं वा याति
 गच्छति । तेषमतिप्राप्तिश्च उन्मीः उपेक्षीपेक्षाया इवाहमुपेक्षी यैः स्त्रीः तेषामुपेक्षयि-
 षति । यानादुपेक्षीति सा परमैर्गोपयिताकर्मनाप्तिरिति वा । तैर्गोपयिताकर्मैः पदमने नैरे
 कृता स्वयमपि सत्यमनो भूया नैवाहृति गच्छतीति भावः । नलहृदिनेन च पदमने इ-
 यमिषमधिरुध्यं नलहृदिनायपत्तिप्रारम्भेति सुविदम् । इयमिषमधिरुध्यं इत्यर्थः ॥

धीरर्षे कपिराजराजिमुकुटाटं नारदीयं सुतं

धीरीरः सुपुत्रे जित्तिन्द्रियस्यं मामहदेशं च वन् ।

तर्षेऽप्यतमप्रमत्तस्य दशमस्तस्य परितोन्नता-

काव्ये चारुणि नैपथीयपरिते तर्षे जित्तर्षोऽवदत्तः ॥ १३७ ॥

धीरर्षमिति ॥ न पदमने नयनेन नैवाहृति गच्छतीति भावः । नलहृदिनेन च पदमने इ-
 यमिषमधिरुध्यं नलहृदिनायपत्तिप्रारम्भेति सुविदम् । इयमिषमधिरुध्यं इत्यर्थः ॥

इति नलहृदिनेन नयनेन नैवाहृति गच्छतीति भावः । नलहृदिनेन च पदमने इ-

यमिषमधिरुध्यं नलहृदिनायपत्तिप्रारम्भेति सुविदम् ।

एकादशः सर्गः ।

इदानीं राजवर्णनार्थमेकादशं सर्गमारभते—

तां देवतामिव मुखेन्दुवसत्प्रसादामक्षणा रसादनिमिषेण निभालयन्तीम् ।
लाभाय चेतसि धृतस्य वरस्य भीमभूमीन्द्रजा तदनु राजसभां वभाज ॥१॥

तामिति ॥ तदनु अनन्तरं भीमभूमीन्द्रजा भैमी चेतसि धृतस्य नलस्य लाभाय तां
राजसभां देवतामिव इष्टदेवतामिव वभाज विवेश सिषेवे च । किंभूताम्—मुखेन्दुषु वसन्-
तमानः प्रसादः प्रसन्नता यस्याः । तां वरं दातुमुद्यताम् । तथा—रसादनुरागादनिमेषेणाङ्गा
भैमी निभालयन्तीम् । अथ च देवतात्वात्स्वभावादेव निमेषरहितेन नेत्रेण रसात्तेहेन भक्तं
विलोकयन्तीम् ॥

तन्निर्मलावयवभित्तिषु तद्विभूपारत्नेषु च प्रतिफलन्निजदेहदम्भात् ।
दृष्ट्या परं न हृदयेन न केवलं तैः सर्वात्मनैव सुतनौ युवभिर्ममजे ॥२॥

तदिति ॥ तैर्युवभिः सुतनौ भैम्यां परं केवलं दृष्ट्या ममजे निमग्नमिति न । तथा-
केवलं हृदयेन निमग्नमिति न । किंतु तस्याः निर्मलावयवभित्तिषु निर्मलाङ्गकुण्डेषु तद्विभूपा-
रत्नेषु च प्रतिफलन् प्रतिविम्बितो निजदेहः तस्य दम्भाद्याजात् सर्वात्मनैव सर्वेणापि शरी-
रेण निमग्नम् । तेषां नयनमानसे एव तदायत्ते जाते इति न । किंतु सर्वमपि शरीरं तदायत्तं
जातम् । तदीयावयवभूपारत्नेषु सर्वेषामपि शरीराणि प्रतिफलितानीति भावः । सर्वेऽपि
सर्वथा तत्परवशा जाता इत्यर्थः । निर्मलत्वादवयवेष्वपि प्रतिविम्बो युक्तः । भित्तिशब्दः
प्रशंसार्थो वा ॥

द्यामन्तरा वसुमतीमपि गाधिजन्मा यद्यन्यमेव निरमास्यत नाकलोकम् ।
चारुः स यादृगभविष्यद्भूदिमानैस्तादृक्तदभ्रमवलोकितुमागतानाम् ॥३॥

द्यामिति ॥ गाधिजन्मा विश्वामित्रो यां वसुमतीमपि अन्तरा स्वर्गभूम्योर्मध्ये यदि
अन्यमेव नाकलोकं निरमास्यताकरिष्यत तर्हि स स्वर्गलोको यादृक् यादृशः चारुः सुन्दरोऽभ-
विष्यत्, तर्हि स्वयंवरमवलोकितुमागतानां देवादीनां विमानैः कृत्वा तत् स्वयंवरदेशात् उपरि
वर्तमानं अभ्रं गगनं तादृक्तादृशमभूत् । गाधिजो यदि स्वर्गमर्त्यमध्येऽन्यं स्वर्गमकरिष्यतां
भुवि उत्कृष्टानि विमानानि भैमीवरणार्थं भूमिमागतानां देवानां विमानानि तानि न भवन्ति
अमूनि विमानानि अन्तरिक्षगानि । तैर्विमानैः कृत्वा तद्गगनं यादृक् चारुः तादृगभविष्यदिति
वा । अन्तरिक्षनिर्मितस्वर्गतुल्यं तदाकाशमभूदिति भावः । पूर्वव्याख्याने विश्वामित्रोऽभूदि-
त्यत्र क्रियातिपत्तौ लङ् न, तावन्मात्रक्रियातिपत्तेः पर्यवसानात् ॥

कुर्वन्द्वात्मभवसौरभसंप्रदानं भूपालचक्रचलचामरमारुतौघम् ।
आलोकनाय दिवि संचरतां सुराणां तत्रार्चनाविधिरभूदधिवासधूपैः ॥४॥

१ 'अत्र लेकानुप्रासोपमालंकारः । अत्र सर्गे वसन्ततिलका वृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अत्र सापद्धवोत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । ३ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'अभूतोपनेति केचित्' इति जीवातुः ।

कुर्वन्निरिति ॥ तत्र स्वर्गवरदेशे आलेकनाय दिवि संचरतां सुराणामधिवासार्थं सौग-
न्ध्यार्थं ज्वालितैः कनकरादिरूपैः कृत्वा अर्चनाविधिः पूजाविधानमभूत् । किंभूतैः—भूपा-
लानां चक्रं तस्य चलानि चानरानि तेषां नास्त्यैषं वायुसङ्घं आत्मनवसौरन्यसंप्रदानं दान-
पात्रं कुर्वद्भिः । चलचानरवायुवशाद्गगनचारेनिर्धूयैर्देवाः परितुष्टा बभूवुरित्यर्थः ॥

तत्रावनीन्द्रचयचन्दनचन्द्रलेपनेपथ्यगन्धवहगन्धवहप्रवाहम् ।
आलीभिरापतदनङ्गशरानुसारी संरुध्य सौरभमगाहत भृङ्गवर्गः ॥ ५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र स्वर्गवरदेशे नृङ्गवर्गः अनरसङ्घः सौरभं सौगन्ध्यमगाहत वुभुजे ।
किं कृत्वा—अवनीन्द्रचयस्य रावसमुद्भूतस्य चन्दनचन्द्रः चन्दनपुष्पः कर्पूरः । बहुकर्पूरं चन्द-
नमिति यावत् । तेन कृतं लेपनेपथ्यनङ्गरागभूषणं तस्य गन्धवहः सौगन्ध्यवाही गन्धवहो
वायुसङ्घः प्रवाहं सङ्घं आलीभिः स्वपद्भिः संरुध्य कुर्वन्निरनुनदत्वा । किंभूतः—आप-
तन्त आगच्छन्तो येऽनङ्गशरास्त्वाननुसरत्यनुकरोति एवंशीलः । आपतन्तः स्वर्गात्पतन्तः कन-
कराः पुष्पाणि तदनुगानां वा । सौगन्ध्यवाहुल्यात्सर्वत्र अनरा विचरन्ति स्मेति भावः ।
अन्योऽपि वक्रादिना वायुं संरुध्य सौरभं गाहते । बद्धपद्मानां अनराणां दैर्घ्यात्कनोद्दोषक-
त्वाच्च कनकागतुल्यत्वेन ॥

उत्तुङ्गनङ्गलनृदङ्गनिनादभङ्गीत्तर्वानुवादविधियोधितसाधुमेधाः ।

सौधस्तजः स्तुतपताकतयाभिनिन्युर्मन्ये जनेषु निजताण्डवपण्डितत्वम् ॥ ६ ॥

उत्तुङ्गेति ॥ सौधस्तजः धवलगृहपट्टयः स्तुतपताकतया चलत्पताकतया जनेषु । जनानां
समीप इत्यर्थः । निजताण्डवपण्डितत्वं स्त्रीपट्टलचतुर्भानिनिन्युरभिनयेन दर्शयमानादुरित्यहं
मन्ये । किंभूताः—उत्तुष्टोऽवेतारः नङ्गलनृदङ्गनिनादौ विवाहनर्दलष्वेतित्सल भक्षयः प्रक्षर-
विशेषात्तातां सर्वः सकलोऽनुवादविधिरनूचारणविधिः । सकलस्य नृदङ्गस्य यः प्रतिश-
ब्दविधिरिति यावत् । तेन बोधिता कृपिता साध्वी मेधा दक्षगया गन्तारता यानिः ।
अन्या अपि नर्तक्यो नङ्गलनृदङ्गनिनादभङ्गीत्तर्वानुवादेन स्त्रीपं वृत्तकौशलं इत्यादिभिरभिनयेन
लोकेषु प्रदर्शयन्ति । अन्यो मेधावी गुरुणा व्याख्यातस्त्रायस्त्रानुवादेन बोधितसाधुमेधः सन्
जनेषु स्त्रीपं पाण्डित्यं प्रकाशयति । एतच्छ्लोकार्थोऽनुनवैकगम्यः । नञ्कुञ्जन् एव परात्
मेधावाग्ददति च नान्येभ्यः परादिति नस्ति च ॥

संभाषणं भगवती सदृशं विधाय बान्देवता विनयबन्धुरकंधरायाः ।

ऊचे चतुर्दशजगज्जनतानमस्त्य तत्राधिता सदसि दक्षिणपक्षमस्त्याः ॥ ७ ॥

संभाषणमिति ॥ भगवती पद्मगैश्वर्यसंपन्ना । तथा—चतुर्दशसु जगत्सु जनतया न-
मस्त्य पूजा बान्देवता तत्र सदसि अस्मा दक्षिणे पक्षे पार्थिवम् । अथ च—अनुकूल-
क्षम् । आधिता सती ऊचे । किं कृत्वा—सदसं देवदिवर्गनविषयं मेन्या सह सदस्यनुगुणं
संभाषणं विधाय । किंभूताया अस्त्याः—विनयेन बन्धुरा वक्रा कन्धरा विरोधर पत्न्याः । भग-
वती इत्यादिविरोधनैर्देवादिवर्गनस्तान्मयं दक्षिणे पक्षमित्यनेन मेन्याक्षपादित्वं च सूचितम् ॥

१ 'अत्राभिसक्तपुत्रस्य सुतसंन्येयस्य इत्यनेनोद्देशोऽप्युक्तोक्तिरेव' इति जीवातुर । २ 'अत्र-
मुक्तलोचनादंशर' इति साहित्यविद्याधरी । ३ साहित्यविद्याधरी २०० स्तं अत्राक्षदेवेन दत्तस्य
'जनेश' इति जीवातुर ।

किमुवाचेलाह—

अभ्यागमन्मुखभुजामिह कोटिरेषा येषां पृथक्कथनमब्दशतातिपाति ।
अस्यां वृणीष्व मनसा परिभाव्य कंचिद्यं चित्तवृत्तिरनुधावति तावकीना ॥

अभ्यागमदिति ॥ हे दमयन्ति, इह खयंवरे मुखभुजां देवानामेषा कोटिः अभ्यागमदाययौ । कोटिसंख्याका देवाः समागता इत्यर्थः । येषां देवानां पृथक्कथनं पाथंक्थेन अब्दशतं वर्षशतमतिपतत्यतिक्रामति एवंशीलम् । वर्षशतेनापि कर्तुं न शक्यत इह तस्मात् त्वं मनसा परिभाव्य विचार्य अस्यां देवकोटां मध्ये यं कंचित्तावकीना चित्तवृत्तिं धावत्यभिलष्यति तं वृणीष्व । मनसा विचार्य वृणीष्व वा । तावकीना चित्तवृत्तिं विचार्य इत्यनेन सरस्वत्या अनादरः सूचितः । तावकीना, 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खय' खय् 'तवक्रममकावेकवचने' इति तवकादेशः ॥

एषां त्वदीक्षणरसादनिमेषतैषा स्वाभाविकानिमिषतामिलिता यथाभूत्
आस्ये तथैव तव नन्वधरोपभोगैर्मुग्धे विधावमृतपानमपि द्विधास्तु ॥

एषामिति ॥ ननु मुग्धे मुन्दरि, एषां देवानां त्वदीक्षणे रसात्प्रीतेर्हृतोः एषा प्रलब्धया अनिमेषता निनिमेषता स्वाभाविकी सहजानिमिषता तथा मिलिता संयुक्ता सती च द्विधा द्विप्रकाराभूत् तथैवामृतपानमपि तवास्ये विधौ मुखचन्द्रेऽधरोपभोगैरधरोपभोगैः कृतं द्विधा द्विप्रकारमस्तु भवतु । तथा देवा देवत्वादनिमिषा अपि लदवलोकनप्रसादात्पुनरप्यानिमिषा जाताः । तथा देवत्वात् चन्द्रामृतादा अपि लदधरामृतास्वदादमृतादाः पुनरुक्ता भवन्ति इत्यर्थः । एतेनास्याश्चन्द्रास्ययोस्तुल्यत्वं सूचितम् । मुखे त्वोष्ठोपभोगैः चन्द्रे तु धारव्यति कोपभोगैः । स्वर्गोपभोगैरित्यर्थः ॥

एषां निरेः सकलरत्नफलस्तदः स प्राग्दुग्धभूमिसुरमेः खलु पञ्चशाखः ।
मुक्ताफलं फलनसान्ध्यनाम तन्वन्नाभाति बिन्दुमिरिव च्युरितः पयोधैः ?

एषां निरेरिति ॥ सकलानि रत्नान्येव फलानि यस्य । तानि फलति इति वा । मुक्ता रत्नफलः स प्रसिद्धः तदः कल्पवृक्ष एषां देवानां निरेः मुमेरोः पञ्चशाखः स हस्त इव आभाति शोभते । किंभूतस्य मेरोः—प्राक् पूर्वं दुग्धा भूमिरेव सुरनिर्भरे येन । धृतगोरूपा भूमिरेव रत्नादीनि दुग्धा येन तस्य । किंभूतस्तदः—पयोधैः शोभते इत्यस्य बिन्दुनिः तत उत्पन्नत्वाच्च्युरितः । 'पयोनिः' इति पाठे दुग्धवर्णविन्दुनिर्गतिरिति व्यस्तं यम् । उपेक्षते—मुक्ताफलं फलनेन सान्ध्यं सायंकमेतदेव नाम यस्मिन्पंचमं नव्यान्वयः । इति चिद्वचनं हि फलदाद्येन व्यपदिश्यते, तथा मुक्ताफलस्यापि फलत्वं कल्पवृक्षादिति नाहः ।

एतन्मोक्षोद्देशेन पाणिना विना दोग्धुमदाकः कल्पवृक्षो मेरोः कर आसीत् । दोग्धेन दुग्धं कल्पस्यापि संभवत्, तेन च रत्नानामेव दुग्धत्वादस्य च रत्नसहितत्वात्प्रायेण मेरो दामरेः समेत्यर्थः । शरीरोदात्तलोकाश्चत्त्वान्मुक्तादीनि रत्नानि दुग्धविन्दुत्वानि शोभन्त इत्यर्थः । यच्च—पञ्च शाखाः रत्नानां यस्य स कल्पवृक्षः किञ्च पञ्च (शाखाः) करोपि बहुकर्मिण्यर्थः । पृथुद्विष्ट पृथ्वी मेदना रत्नानि महोपवीथ दुग्धा इत्यात्मनः । फलनेन रत्नानि

१. 'देवानिनिस्त्वाहृतपानमोक्षेतिधास्यंते' इति लट्प्रयोगः इति जीवातुः ।

दनेन सान्वयं संयोगं नान् यत्त एवविधं मुक्ताफलं संपादयन्निवेति वा । गोपालसहचारेत्वाद-
त्राप्यनादरः सूचितः ॥

वक्रेन्दुसंनिधिनिनीलदलारविन्दद्वन्द्वमनसममयाञ्जलिनात्ममौलौ ।
कृत्वापराधमयचञ्चलनीक्षमाणा सान्यत्र गन्तुमनरैः कृपयान्वभानि ॥ ११ ॥

वक्रेति ॥ अथ सरस्वतीवचनानन्दरमनरैः सा मैत्री अन्यत्र चरारादिसनोने गन्तुं
कृपया सन्वयान्मुह्यता । किंभूता—आत्ममौलवद्वर्ति कृता देवावनत्कृत्य अवरणनन्दोऽ-
पराधत्तमनेतं भयं क्षमादि तेन चदत्तं यथा तथा देवानोक्षमाणा । किंभूतमद्विन्—वक्रे-
न्दोर्मुखवन्दस्य संनिधिः तल्लानिनीलालने संकुचन्ति दलानि पर्णानि यस्य तदरविन्दद्वन्द्वं
तस्य व्रजे शनं समयन् । संकुचद्वलदुग्गुल्फन् । त्वेष्वनुरागिणीं तां हात्वा यत्र तवानुरा-
गतं ह्यु, ना मैत्रीति देवैरुद्भवति नावः । अन्योऽप्येवनीक्षमाणः सङ्घर्षेणुक्म्यते ।
निनीलन्तीति निनीलानि । पचाद्यच् । 'निनीलदल-' इति पाठे निनीलनक्षोक्तानां लयः ॥

तत्तद्विरागमुदितं शिविकाधरस्याः साक्षाद्विदुः स न मनागपि यानधुर्याः ।
आलम्बनायकविषण्णमुखानुनेयमैत्रीविरक्तचरितानुमया तु जडुः ॥ १२ ॥

तदिति ॥ यानधुर्याः शिविकावर्तिन उदितं सन्तुलनं तेषु तेषु विरक्तम् । अर्थाद्वैभ्याः
साक्षात्सल्लेपे यद्यपि मनागपि लेखतोऽपि न विदुः स न जानते स । यतः शिविकाया
अधरेऽधोदेशं तिष्ठन्ति शिविकाधरस्याः । तयापि वासवाः संनिहिता नायका देवादयस्तेनो
विषण्णानि न्दवानि मुखानि तैः कृतादुनेयाति मैत्र्या विरक्तचरितानि नन्त्स्वराद्येन तेषा-
नदुनयादुनानेन तद्वैभु तु पुनः जडुर्जानते स । तुरवधारणे वा । जडुरेव । यत एव
विवर्णमुखसल्लदेवेषु विरक्तिं हात्वा अनु पश्चद्-यातेति वचनं विनैवमप्यत्र अनुतेति तेषां
पण्डितत्वं सूचितम् ॥

रक्षःस्वरक्षणमवेक्ष्य निजं निवृत्तो विद्याधरेष्वधरतां वपुषैव मैत्र्याः ।
गन्धर्वसंसदि न गन्धमपि स्वरस्य तस्या विनृश्य विमुखोऽजनि यानवर्गः १३

रक्षःस्त्विति ॥ यानवर्गः बह्वक्षाभौ रक्षः तु विद्वन्रक्षणमवेक्ष्य रक्षकः अलान्
खादिप्यन्तीति निरा तेन्यो निवृत्तः परावृत्तः । तथा—अधुनखण्डेषु ननुखाण्डेषु
विद्याधरेषु मैत्र्या वपुषैव कृता अधरतां न्यूनतमवेक्ष्य विचार्य निवृत्तः । एवं मैत्र्या-
रण्येभ्या न भवन्तीति । तथा—गन्धर्वसंसदि गन्धर्वेषु तस्या मैत्र्याः स्वरस्य कण्ठ-
धुर्यस्य गन्धमपि न विनृश्य मवेक्ष्य विमुखोऽजनि वातः । अधरतमवेक्ष्यत्यर्थः । उक्तं
साधनानपेक्षितत्वात्तन्त्रति न गच्छति स्मेति भावः ॥

दीनेषु सत्त्वपि कृताफलविचरक्षैर्यक्षैरदृशि न मुखं वपुषैव मैत्र्याम् ।
ते जानते स सुरशाखिपतिव्रतां किं तां कल्पयाम्यनधिष्ठिति नावतीर्याम् १४

दीनेष्विति ॥ यक्षैः वपुषैव मैत्र्यां विषये मुखं न अदृष्टं न दृष्टितम् । यतः—
किंभूतैः—दीनेषु दारिद्रेषु वन्देसु सत्त्वपि कृता अधरतां विचरक्षैः पञ्चरत्नं पैः । दीनेभ्यो

१ 'अकाशतो वक्रेन्दुसंनिधेरेतुविचारयेन्मुमुक्षुर्वादिदृष्टीकृतमुक्ताफलमिदं आनिन्दतत्कार-
रतिं जीवानुः । २ 'जुवन्तु' इति श्रीकृतमुखायवोक्तवचनं कृतम् ।

किमुवाचेत्याह—

अभ्यागमन्मुखभुजामिह कोटिरेषा येषां पृथक्कथनमब्दशतातिपाति ।
अस्यां वृणीष्व मनसा परिभाव्य कंचिद्यं चित्तवृत्तिरनुधावति तावकीना ॥

अभ्यागमदिति ॥ हे दमयन्ति, इह स्वयंवरे मखभुजां देवानामेषा कोटिः अभ्यागमदाययौ । कोटिसंख्याका देवाः समागता इत्यर्थः । येषां देवानां पृथक्कथनं पार्थक्येन कथं
अब्दशतं वर्षशतमतिपतत्यतिक्रामति एवंशीलम् । वर्षशतेनापि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः ।
तस्मात् त्वं मनसा परिभाव्य विचार्य अस्यां देवकोटौ मध्ये यं कंचित्तावकीना चित्तवृत्तिरनु
धावत्यभिलष्यति तं वृणीष्व । मनसा विचार्य वृणीष्व वा । तावकीना चित्तवृत्तिर्मनसा
विचार्य इत्यनेन सरस्वत्या अनादरः सूचितः । तावकीना, 'युष्मदस्मदोरन्यतराणां खञ्' इति
खञ् 'तवकममकावेकवचने' इति तवकादेशः ॥

एषां त्वदीक्षणरसादनिमेषतैषा स्वाभाविकानिमिषतामिलिता यथाभूत् ।
आस्ये तथैव तव नन्वधरोपभोगैर्मुग्धे विधावमृतपानमपि द्विधास्तु ॥ ९ ॥

एषामिति ॥ ननु मुग्धे सुन्दरि, एषां देवानां त्वदीक्षणे रसात्प्रीतेर्हेतोः एषा प्रलब्ध
इत्या अनिमेषता निनिमेषता स्वाभाविकी सहजानिमिषता तथा मिलिता संयुक्ता सती यथा
द्विधा द्विप्रकाराभूत् तथैवामृतपानमपि तवास्ये विधौ मुखचन्द्रेऽधरोपभोगैरधरोपभोगैः कृत्वा
द्विधा द्विप्रकारमस्तु भवतु । तथा देवा देवत्वादनिमिषा अपि लदवलोकनप्रसादात्पुनरप्यनि
मिषा जाताः । तथा देवत्वात् चन्द्रामृतादा अपि लदधरामृतास्वादामृतादाः पुनरुक्ता भवन्ति
इत्यर्थः । एतेनास्याश्चन्द्रास्ययोस्तुल्यत्वं सूचितम् । मुखे त्वोष्ठोपभोगैः चन्द्रे तु धरावलीलि
कोपभोगः । स्वर्गोपभोगैरित्यर्थः ॥

एषां गिरेः सकलरत्नफलस्ततः स प्राग्दुग्धभूमिसुरभेः खलु पञ्चशाखः ।
मुक्ताफलं फलनसान्वयनाम तन्वन्नाभाति विन्दुभिरिव च्छुरितः पयोधेः ॥

एषां गिरेरिति ॥ सकलानि रत्नान्येव फलानि यस्य । तानि फलति इति वा । सकल-
रत्नफलः स प्रतिद्वः ततः कल्पवृक्ष एषां देवानां गिरेः सुरभेः पञ्चशाखः खलु
हस्त द्व आभाति शोभते । किंभूतस्य भेरोः—प्राक् पूर्वं दुग्धा भूमिरेव सुरभेः
येन । धृतगोहपा भूमिरेव रत्नादीनि दुग्धा येन तस्य । किंभूतस्ततः—पयोधेः धीरेण
द्रव्यं विन्दुनिः तत उत्पन्नत्वाच्छुरितः । 'पयोभिः' इति पाठे दुग्धलयेर्विन्दुभिरिति व्यस्ये-
यम् । उपेक्षते—मुक्ताफलं फलनेन सान्वयं सार्थकमेतदेव नाम यस्यैवंप्रियं तन्वन्निव ।
चित्फलं हि फलशब्देन व्यपदिश्यते, तथा मुक्ताफलस्यापि फलत्वं कल्पवृक्षत्वादिति भावः ।
प्राग्दुग्धोदोदनस्य पाणिना विना दोग्धुमशक्तः कल्पवृक्षो भेरोः कर आसीत् । दोहने दुग्ध-
नोपेक्षेयापि संभवात्, तेन च रत्नानामेव दुग्धत्वादस्य च रत्नसहितत्वात्प्रायेण भेरोः पाणिने-
भावमित्यर्थः । धीरोदात्तस्रोतस्रत्वात्मुक्तादीनि रत्नानि दुग्धविन्दुतुल्यानि शोभन्त इत्यर्थः ।
अथ च—पञ्च शाखाः स्तब्धा यस्य स कल्पवृक्षः किञ्च पञ्च (शाखाः) करोपि बहु शक्ति-
पञ्चशाखः । पृथ्वादिश्च पृथ्वी मेदया रत्नानि महोपधीय दुग्धा इत्यात्मनः । फलनेन रत्न-
१. 'अत्रानिनिमेषतामृतपानवदिति व्याससंन्यासोक्तिरित्यर्थः' इति जीवातुः ।

पाणाविति ॥ हे भैरवि, सोऽयं कर्णान्द्रो वायुकिः ऐशो चाम्भवे पाणौ कङ्कणभूयं कङ्कणत्वं भजति । जातोत्यर्थः । किंभूतं (यं) कङ्कणत्वम्—उच्चैः मनोहररमणीभिः रमणीयम् । कङ्कणमपि रत्नैः रमणीयं भवति । तन्मनुं भज । किंभूतम्—भूतभर्तुः शिवस्य कोटी-रवन्धनं जटाजूटवन्धनं धनुर्गुणः धनुर्ज्या योगपट्टश्च तेषां व्यापारस्य भवनलक्षणस्य पारंगं तत्र कुशलम् । कोटीरवन्धनं धनुर्गुणयोगपट्टीभूतम् । मनोहररमणिः सुन्दरफगरत्नमिति वा । हरस्य कोटीरादिविशेषणेन वरणाभावः सूचितः ॥

धृत्वैकया रसनयामृतमीश्वरेन्द्रोरप्यन्यथा त्वदधरस्य रसं द्विजिह्वः ।
आस्वादयन्युगपदेप परं विशेषं निर्णेतुमेतदुभयस्य यदि क्षमः स्यात् ॥१९॥

धृत्वेति ॥ जटाजूटसंबन्धादेकया रसनया जिह्वया ईश्वरसेन्द्रोऽथन्द्रस्यानृतं धृत्वा अन्यथा द्वितीयया त्वदधरस्य रसनपि धृत्वा चन्द्रानृतनोष्ठानृतं च युगपदेककालमास्वा-
दयन्पिबन् एतदुभयस्य चन्द्रानृतौष्ठरसलक्षणस्य द्वयस्य परं विशेषं तारतम्यं निर्णेतुं निवेतुं
यदि क्षमः समर्थः स्यात्तर्हि अयमेव वायुकिरेव । नान्य इत्यर्थः । यतो द्विजिह्वः द्वे विद्धे
यस्य । युगपदास्वादाने हेतुः । परं सूक्ष्मं विशेषं वा, तर्हि परं केवलं वा इत्यन्वयः । एतां
वरणयोग्यत्वेऽपि चन्द्रानृतसंबन्धस्यासंभवाद्देवानां तत्त्वानुसंधये द्विजिह्वत्वासंभवात्तन्मया
पानासंभवात्, सर्पाणां द्विजिह्वत्वासंभवेऽपि चन्द्रानृतसंबन्धाभावात्, एतस्य तुभयसंभवा-
द्भयोर्विशेषनिर्णयेऽयमेव क्षमो नान्य इत्यर्थः ॥

आशीविषेण रदनच्छददंशदानमेतेन ते पुनरनर्थतया न गण्यम् ।
याथां विधातुमधरे हि न तावकीने पीयूषसारघटिते घटतेऽस्य शक्तिः २०

आशीति ॥ 'आशी तालुगता दंष्ट्रा तथा विज्ञो न जीवति' इति वृद्धाः । आस्यां विषं
दत्तस्यैवभूतेन एतेन वायुकिना कृतं रदनच्छददंशदानं त्वदधरलक्षणं ते त्वदावधेयतानु-
हेतुतया पुनर्न गण्यं न संभावनीयम् । एतस्य वरणे पुन्यने विषसंसाररसपुन्यनर्पणं न
दुपे इति न शङ्कनीयम् । हि यस्मात् पीयूषसारघटितेऽनृतसारलक्षणे त्वदेवदारे जायां
विधातुं अस्य दन्तच्छदस्य वायुकिर्वा शक्तिः सामर्थ्यं न घटते दुज्यते । घटते हि विषं
न प्रभवतीत्यर्थः । आशिषि दंष्ट्रायां विषं दत्त्येति तद्वदन्तस्य दुषोरादिवारणयोगो वा ।
ते, 'कृत्यानाम्-' इति षष्ठी । गम्यं गमयतेत्येव ॥

तद्विष्णुरत्नगणविलोकनभूतर्भातेः कम्पं च वीक्ष्य पुलकं च ततोऽनु तस्याः ।
संजातसात्त्विकविकारधियः स्वनृत्याभृत्याभ्यपेक्षदुरगाधिपतिर्विलक्षः २१

तदिति ॥ उरगाधिपतिः विलक्षः सलक्षः सन् स्वनृत्याभृत्याभ्यपेक्षदुरगाधिपतिर्विलक्षः
संजातसात्त्विकविकाराधरसः । किंभूतत्वस्येत्यन्त—तस्य वायुकिः विलक्षः कल्प
विलोकनाभूता संजाता वा शक्तिः तस्याः संजाततस्याः कम्पं वीक्ष्य, ततोऽनु कन्दस्य ।
अधिलम्बितमीत्यर्थः । पुलकं च तर्काक्ष्य, संजात सात्त्विकविकारचरानिर्गते श्रेष्ठेति
तेषां तद् । नन्त्याः कम्पं पुलकं च दृष्ट्वा यस्मात्सामान्यदुरगाधिपतिर्विलक्षः इति ऊच्यते

१ 'कन्दस्य वायुकिरेषु कोटीरासु वनेन दृष्टे रसोऽनेन । कन्दस्य वनेन कोटीरासु-
भवे तु कन्दस्य' इति श्रीबालाः ।

न वितीर्णघनैः । अतिकृपणैरित्यर्थः । 'भैम्याः' इति पाठे तस्याः सकाशात्प्रययेति योज्यम् ।
यक्षेष्ु घनाधिपत्वं प्रसिद्धं लज्जा किमिति जातेत्याशङ्क्याह—ते यक्षाः तां भैमीमधिहिते
पृथिव्यामवतीर्णा सुरशाखिनः पत्युः कल्पवृक्षस्य पत्युरिव दानशूरत्वलक्षणं व्रतं यस्यात्
कल्पवीरुधं स्त्रियं कल्पवल्लीमतिवहुदात्रीम् । अथ च सुरशाखी नल एव तस्य पतिव्रतं
कल्पवल्लीम् । किं न जानते सा । अतिवदान्यां तां प्रति अतिकृपणस्यात्मनोऽयोमत्तः
तैर्मुखं नादशीति भावः । अन्योऽपि कृपणो वदान्यमुखनिरीक्षणेऽपि लज्जते ॥

जन्यास्ततः फणभृतामधिपः सुरौघान्माञ्जिष्ठमञ्जिमवंगहिपदोष्ठलक्ष्मीम् ।
तां मानसं निखिलवारिचयान्नवीना हंसावलीमिव घना गमयांवभूवुः ॥ १५ ॥

जन्यास्तत इति ॥ ततः जनीं वहन्तीति जन्या वाहकाः तां भैमीं सुरौघादेवसन्
हात्सकाशात्फणभृतामधिपं सर्पराजं वासुकिं गमयांवभूवुः प्रापयामासुः । किंभूताम्—
मञ्जिष्ठया रक्तं वस्त्रं माञ्जिष्ठं तस्य मञ्जिमानं रम्यतामवगाहते एवंशीला पदोष्ठलक्ष्मीः
चरणाधरशोभा यस्याः सा । के कस्मात्कां किमिव—नवीना नूतना घना मेघा निखिलवा-
रिचयात्कृत्स्नजलौघात्सकाशाद्धंसावलीं राजहंसपङ्क्तिं मानसं सर इव । 'यान्याः' इति पाठे
याने यानवाहने साधुरिति । माञ्जिष्ठम्, 'तेन रक्तम्' इत्यण् ॥

यस्या विभोरखिलवाङ्मयविस्तरोऽयमाख्यायते परिणतिर्मुनिभिः पुनः सा ।
उद्गत्वरामृतकरार्धपरार्ध्यभालां वालामभापत सभासततप्रगल्भा ॥ १६ ॥

यस्या इति ॥ सा पुनः बालां भैमीमभापत । किंभूता—सभायां सततं प्रगल्भा ।
सा का—बाल्मीकिप्रमुखैर्मुनिभिरयं वेदादिरखिलवाङ्मयविस्तरः विभोः सर्वव्यापिन्याः यस्या
दैव्याः परिणतिः परिणाम आख्यायते कथ्यते । तद्रूपेणैव या व्यवस्थिता । किंभूताम्—
उद्गत्वर उदयाचलस्योऽमृतकरश्चन्द्रः तस्यार्धं तद्वत्परार्ध्यं तत्सदृशं भालं यस्यालाम् । भग-
वीत्या सह वर्तमानेति मित्रं वा । वाङ्मयम्, 'एकाचो नित्यम्' इति मयद् । 'गत्वर' इति
इति निपातनादुद्गत्वरः साधुः ॥

आश्लेषलग्नगिरिजाकुचकुङ्कुमेन यः पट्सूत्रपरिरम्भणशोणशोभः ।
यज्ञोपवीतपदवीं भजते स शंभोः सेवासु वासुकिरयं प्रसितः सितश्रीः ॥ १७ ॥

आश्लेषेति ॥ सोऽयं वासुकिः । किंभूतः—शंभोः सेवासु प्रसित आसक्तः । तद-
स्तितश्रीः श्वेतशोभश्च । स कः—यः शंभोर्यज्ञोपवीतपदवीं लभते । किंभूतः—य आश्लेष-
णालिङ्गनेन लग्नं यद्विरिजाकुचकुङ्कुमे तेन कृत्वा पट्सूत्रस्य परिरम्भणेनेव संवन्धनेन
शोणशोभो रक्तशोभः । यज्ञोपवीतमपि श्वेतं ग्रन्थिस्थाने पट्सूत्रेण शोणशोभं भजति ।
सर्वदा शंभुमेवया संभोगान्नावादेन मा वृणीष्वेति भावः । पुराणे देवानां चानुवेद्याः श्रे-
'त्रिधा विप्रः, द्दः क्षत्रियः, विष्णुर्वैश्यः, दत्तौ शूद्रौ' 'माञ्जिष्ठं क्षत्रियः' इति कथ्यमाने-
पवीतसारकत्वं कथितमिति वा । 'प्रथितः' इति पाठे सेवासु ह्यातः ॥

पाणौ फणी भजति कङ्कणभूयमैशे सोऽयं मनोहरमणीरमणीयमुद्यैः ।
कोटीरश्म्यनयनगुणयोगपट्व्यापारपारगममुं भज भूतभर्तुः ॥ १८ ॥

इत्यर्थः । 'तद्विस्फुरत्-' इति तस्यां विशेषणं वा । भूता भीतिर्यस्या इति विग्रहः । स्वामि-
भिलाषे पूर्णे मृत्वा नृत्यन्ति । 'भयेनास्याः कम्पादि प्रवृत्तं न तनुरागादिति नृत्यं न
कृद्धमिति न्यपेक्षित्यर्थः । मृत्यमौह्यत्वात्, भैम्या चावृत्तत्वात्सलजत्वम् । 'फणा द्वयोः' इति
फणशब्दः पुंलिङ्गेऽपि । ततोऽनु, निपातसमुदायः । नृत्वात्, ऋदुपधात्त्यर्थः ॥

तद्वर्शिभिः स्ववरणे फणिभिर्निराशैर्निःश्वस्य तत्किमपि सृष्टमनात्मनीनम् ।
यत्तान्प्रयातुमनसोऽपि विमानवाहा हा हा प्रतीपपवनाशकुनात्र जग्मुः २

तद्वर्शिभिरिति ॥ तद्वर्शिभिरवृत्तस्वामिविलोककैर्वासुकिवैलक्ष्यदर्शिभिर्वा अतः
स्ववरणे निराशैः फणिभिः कर्कोटकादिभिः निःश्वस्य फूत्कृत्य तत् किमप्यपूर्वमनात्मनीनम्
स्त्रीयमहितं सृष्टं कृतम् । यत् तान्सर्पान्प्रयातुमनसोऽपि गन्तुकामा अपि विमानवाहा
प्रतीपपवनः प्रतिकूलवातः तद्रूपं यदशकुनं तस्माद्देतोः हा हा कष्टं अशुभमेतदिति कृतं
न जग्मुः । प्रतिकूलस्य वायोरशकुनत्वात्सर्पसंमुखं न जग्मुः । अयोम्यत्वान्न गता इति
भावः । आत्मने हितमात्मनीनम्, 'आत्मन्विश्वजन-' इति खः ॥

ह्रीसंकुचत्फणगणादुरगप्रधानात्तां राजसङ्घमनयन्त विमानवाहाः ।
संध्यानमदलकुलात्कमलाद्विनीय कङ्कारमिन्दुकिरणा इव हासभासम् २

ह्रीति ॥ विमानवाहाः हिया संकुचत्फणवृन्दं यस्य तस्मादुरगप्रधानात्सर्पराराजद्वन्द्वे
विनीयापनीय तां राजसङ्घमनयन्त प्रापयामासुः । के कस्मात्कां कमिव—इन्दुकिरणा
संध्यायां नमन्ति संकुचन्ति दलकुलानि पत्रसमूहा यस्य तस्मात्कमलाद्विनीय हासभा-
विकसन्तीं वीर्तिं कङ्कारं सौगन्धिकमिव ॥

देव्याभ्यधायि भव भीरु धृतावधाना भूमीभुजो भजत भीमभुवो निरीक्षाम
आलोकितामपि पुनः पिवतां दृशैनामिच्छा विगच्छति न वत्सरकोटिभिः

देव्येति ॥ सा भैमी देव्या अभ्यधायि वक्ष्यमाणमुक्ता । हे भीरु, चलत्फणदर्शनं
झूयशीले, त्वं धृतावधाना सावधाना भव । भयं परित्यज्य राज्ञो विलोकयेत्यर्थः । हे भू-
भुजो राजानः, यूयं भीमभुवो भैम्याः निरीक्षां दर्शनं भजत भैमीं पश्यत । दृष्ट्याः पुनः
र्शनेन किमित्यत आह—आलोकितामप्येनां पुनर्दृशा पिवतां सादरं पश्यतां वो युष्मा-
मेतद्दर्शनेच्छा वत्सराणां वर्षाणां कोटिभिरपि न गच्छति न शाम्यति । अतः पुनर्यथे-
विलोकयतेत्यर्थः । 'त्यजत' इति पाठे भैमीविलोकनं मा कृद्धम् । युष्मासु पश्यत्यु ल-
वशादियं युष्मान्न पश्येत् । तस्माद्भजतां विहाय यथा पश्यति तथा कुरुतेत्यर्थः । वरणे सं-
हादर्शनमपि कथं त्याज्यमित्यत आलोकितामिति वा ॥

लोकेशकेशवशिवापि यश्चकार शृङ्गारसान्तरभृशान्तरशान्तभावान् ।
पञ्चेन्द्रियाणि जगतामिपुपञ्चकेन संक्षोभयन्वितनुतां वितनुर्मदं वः ॥२५॥

लोकेशेति ॥ यो वितनुः कामः लोकेशो ब्रह्मा, केशवः शिवश्च एतानपि त्रीन् भूतान्
रेण रसेन सान्तरो व्यवहितः भृशोऽतिशयित आन्तरो मानसः शान्तभावो विरक्तत्वं येनां
तान्विरक्तानप्यनुरक्तांश्चकार स कामो वो युष्माकं मुदं वितनुतां वित्तारयतु । किं कुर्वन्-

पुष्पकेन जगतां चक्षुरादीनि पञ्चेन्द्रियाणि क्षोभयन्निष्कारं प्रापयन् । सृष्टिस्थितिप्रलयका-
णो देवेशानपि यः स्ववशांश्चकार तस्य भवद्वशीकरणे कः प्रयास इति तदधीनाः सन्तः
नः पुनर्यथेच्छनेनां विलोक्यतेति भावः । सृष्ट्यादिक्रमेणान्वर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । पुष्पकेन
य परिमाणमस्य सप्तत्येत्वर्थे 'संख्यायाः संज्ञासङ्घ-' इति क्त्वा ॥

पुष्पेपुणा ध्रुवममूनिपुवर्पजंतिहुंकारमन्त्रचलभस्मितशान्तशक्तीन् ।
द्वारसर्गरसिकद्यणुकोदरि त्वं द्वीपाधिपान्नयनयोर्नय गोचरत्वम् ॥ २६ ॥

पुष्पेति ॥ शृङ्गाररसस्य सर्गे निर्माणे रसिकं प्रीतिमत् पुनः पुनः तन्निर्माणशीलं यणुकं
द्वदतिक्रमं तदेव वा उदरं यस्यास्तत्संयुद्धिः हे कृतोदरि, त्वं अमून्द्वीपाधिपान्पुष्करादि-
तद्वीपेश्वरान्नाहो नयनयोगोचरत्वं नय प्रापय । अनुग्रहयुद्ध्या विलोक्येत्यर्थः । किन्तु-
तान्-पुष्पेपुणा ध्रुवं निश्चितम् । इषुवर्पे वाणमोचने जप्यत इति जप्तिः जपितो हुंकाररूपो
शत्रुः तस्य बलेन शक्त्या कृत्वा भस्मिता नाशिता शान्तशक्तिः उपशमप्रभावो येषां
तान् । जप्तिरित्येव युक्तः पाठः । अन्योऽपि हुंकारादिमन्त्रबलेन कल्पविच्छक्तिं दूरीकृत्य
शक्तीकरोति ॥

स्वादूदके जलनिधौ सवनेन सार्धं भव्या भवन्तु तव वारिविहारलीलाः ।
द्वीपस्य तं पतिममुं भज पुष्करस्य निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमाक्षि ॥ २७ ॥

स्वाद्विति ॥ हे निस्तन्द्रस्य विकसितस्य पुष्करस्य कमलस्य तिरस्कारणे जपे क्षमे
अक्षिणी लोचने यस्यास्तत्संयुद्धिः हे भैरवि, स्वादूदके मधुरमादिते जलनिधौ गन्तुं तवनेन
नाम्नाऽनेन राज्ञा सार्धं तव वारिविहारलीला जलक्रीडाः भव्या रम्याः भवन्तु । एतत्पुष्क-
रस्य द्वीपस्य पतिं तं प्रतिज्ज्ञं सवनेनानानममुं राजानं भज वृष्णीय । 'तन्मा निद्राप्रस-
क्त्योः' इत्यमरः ॥

सावर्तभावभवदद्भुतनाभिकूपे स्वर्गममेतदुपवर्तनमात्मनैव ।
स्वाराज्यमर्जयति न धियमेतदीयामेतद्गृहे परिगृहाण शचीपितालम् ॥ २८ ॥

सावर्तनेति ॥ आपर्तेन दक्षिणावर्तेन सह वर्तमानः सावर्तस्य भावस्तेन भवदुप-
वर्तनमद्भुतमाश्चर्यं यत्साक्ष्यंभूतो नाभिकूपो यत्साक्षात्संयुद्धिः तत्सावर्तमन्तरिक्षेभूते
भैरवि, एतस्य सवनेत्युपवर्तेन देवः आत्मनैव भौमं भूमीं भवं स्वः लप्स्येति । तमेतदेव
मेतद्देशसंवाग्निर्न एतद्देशसंवाग्निर्न वा धियमेव सावर्तं स्वर्गराज्यं लब्धयति । जप्ति
सर्वथ । तन् एतद्गृहे शचीपितालं परिगृहाण । इत्यतुल्यमेतं सविन्दुं त्वं लप्स्येति
भावः । कूपस्य च सावर्तस्यार्थकारि । 'गीश्वरस्यैव देवस्यैव कूपवर्तकम्' इत्यमरः ।
देवः स्वयं वसति तत्र किल स्वयंभूर्न्यग्रोधमण्डलवसे हिमशीतले वा ।

स त्वां विलोक्य निजशिल्पमनन्यकल्पं सर्वेषु कारेषु करोतु करोय दर्पम् २२
देव इति ॥ तत्र पुष्करादरे शिवपतीत्यल्लये स्वर्गमन्त्रादये कवचमन्त्रा-
दृष्टावर्तरे वा स्वयंभूर्भूजा देवः स्वयं साक्षात्सर्वेषु तस्य प्रतिज्ज्ञं करोति, स तन्मा लप्स्ये

त्वत्क्षमनन्यकल्पमनन्यसदृशं निजशिल्पं निजनिर्माणं विलोक्य सर्वेषु कारुषु
धिपये करेण दर्पं गर्वं करोतु । एवं मुन्दरतरशिल्पनिर्माणकुशलो मदन्यस्य हस्तो न
इति त्वां वीक्ष्य तस्य बुद्धिरुदेष्यतीति भावः । अन्येन कल्प्यते निर्मायत इत्यन्यकल्पं
भवति । अन्येन निर्मातुमशक्यमित्यर्थः । अन्यस्माद्वीपद्वयमेवं न भवति । कल्पवन्तं वा
न्यग्रोधनादिव दिवः पतदातपादेन्यग्रोधमात्मभरधारमिवावरोहैः ।
तं तस्य पाकिफलनीलदलद्युतिभ्यां द्वीपस्य पदस्य शिखिपत्रजमातपत्रम्

न्यग्रोधेति ॥ हे भैमि, त्वं तं न्यग्रोधं वटं तस्य द्वीपस्यातपत्रनिवातपत्रं छत्रम्
पदस्य । किंभूतं न्यग्रोधम्—दिव आकाशात्पतत आतपादेरुणः न्यक् अधोदेशे शे-
नानिराकरणादिव न्यग्रोधं 'न्यक् रुणद्धि' इति न्यग्रोधः इति सान्वयम् । अतिशीत-
च्छायमित्यर्थः । तथा—अवरोहैः शाखोत्पन्नमूलैः कृत्वा आत्मभरं धारयति एवम्भूत-
स्थितम् । किंभूतमातपत्रम्—पाकीनि फलानि नीलानि दलानि पर्णानि च तेषां यु-
रक्तनीलशोभाभ्यां कृत्वा शिखिपत्रजं रक्तनीलमयूरपत्रविरचितम् । समस्तमपि
तच्छाये वर्तत इति शेषः । अन्योऽपि बहुतरं भारं हस्तादिना धारयति । 'न्यग्रोधस्य
केवलस्य' इति निपाताग्र्यग्रोधशब्दः साधुः ॥

न श्वेततां चरतु वा भुवनेषु राजहंसस्य न प्रियतमा कथमस्य कीर्तिः ।
चित्रं तु यद्विशदिमाद्वयमाविशन्ती क्षीरं च नाम्बु च मिथः पृथगातनोति ॥

नेति ॥ अस्य राजहंसस्य राजसु श्रेष्ठस्य प्रियतमास्तन्मभिनता कीर्तिः श्वेततां गुञ्ज-
कथं न चरतु गच्छतु । अपितु गच्छत्वेव । तथा—भुवनेषु लोकत्रयेऽपि कथं न गच्छतु ।
लोकत्रयमपि व्याप्नोत्येव । यद्वा—कथं न श्वेततां श्वेता भवतु । अपितु श्वेता भवत्येव ।
त्रैलोक्ये चरत्येव । हंसस्यापि प्रियतमा योषिदपि श्वेता भवति । तथा—भुवनेषु द्वेषु
क्रीडति विषादि भक्षयति वा अत्र नाश्वर्यम् । विशदिन्नो धवलताया अद्वैतं ऐक्यमादिशन्ती
इदं तु चित्रम् । हंसी हि मिश्रं क्षीरनीरं विविक्तं करोति इयं तु तयोरभेदं करोतीत्या-
र्थम् । अतिशुभ्रा त्रैलोक्यव्यापिनी चास्य कीर्तिः, वदान्यश्चायमिति भावः । अद्वैते चाने-
एव युक्तः । 'जीवनं भुवनं वनम्', 'विष्टपं भुवनम्' इत्यमरः । पक्षे 'श्वेता वर्ण' इत्य-
ल्लोटस्तद्ध ॥

शूरेऽपि सूरिपरिपत्प्रथमार्चितेऽपि शृङ्गारभङ्गिमधुरेऽपि कलाकरेऽपि ।
तस्मिन्नवद्यमियमाप तदेव नाम यत्कोमलं न किल तस्य नलेति नाम ॥३२॥

शूर इति ॥ इयं भैमी तस्मिन्नाङ्गि तदेवावयवं दूषणं नामेति प्रतिद्वौ । आप । तत्किम्-

१ 'प्रसिद्धमातपत्रं तद्वत्स्थितम्' इति निमित्तगुणजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्व्याख्या । अल-
प्रथमोत्प्रेक्षया अङ्गाङ्गिभावेन सजातीयसंकरः । द्वितीयया सजातीयसंछटिः इति जीवातुः । २ 'वि-
चाविवेको धावत्यगुणतो, न स्वरूपत इति विरोधसमाधानाद्विरोधाभासोऽलंकारः । तथा—'विशदिना-
यमादिशन्ती' इत्यनेन सामान्यालंकारः । तस्य विशेषणगत्या क्षीरनीराविवेकहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं कथ-
लिङ्गम् । पूर्वार्धे च शैत्यभुवनचारित्वराजहंसप्रियतमात्वात्यधिक्येष्टौ छिष्टप्रस्तुतकीर्तिविशेषणस्यान्य-
स्तुतराजहंसप्रतीतेः श्लेषसंकीर्णार्थसमासोक्तिरित्येतेष्वभिः सहाङ्गाङ्गिभावेन पूर्वोक्तस्य विरोधाभास-
संकरः' इति जीवातुः ।

यत्तस्य सवनस्य किलेति प्रतिद्वं नल इत्यामचरणयोग्यं चंद्रुद्धन्तं कोनलं मधुराक्षरं नाम
नास्तीत्येतदेव दूषणम् । किंभूते-सूरेऽपि । तथा-सूरिपरिपदि निद्वत्सभायां प्रथमाचितेऽपि
प्रथमगवेषेऽपि । तथा शृङ्गारभङ्गाया शृङ्गाररचनया नधुरे मनोज्ञेऽपि । यथा-कलानां गीतादि-
चतुःषष्टिकलानामाकरेऽपि । सौर्यपाण्डित्यशृङ्गारितकलाकौशलादिगुणयुक्तेऽपि । वरगुणेषु
सत्त्वपि नलेऽनुरागात् नावरोधेति भावः ॥

भ्रूवल्लिवेह्यितमथाकृतिभङ्गिमेपा लिङ्गं चकार तदनादरणस्य विज्ञा ।
राज्ञोऽपि तस्य तदलानजतापवह्निश्चिह्नीयभूव मलिनच्छविभूमधूमः ॥३३॥

भ्रूवल्लीति ॥ अयं विज्ञा ज्ञात्री एषा भैमी तदनादरणस्य सवनानादरणस्य लिङ्गं चिह्नं
भ्रूवल्लिवेह्यितं भ्रूवताचेष्टितमेवाकृतिभङ्गिनाकारविच्छित्तिम् । यद्वा पूर्वं भ्रूवल्लिवेष्टितं अद्यान-
न्तरं आकृतिभङ्गिभङ्गनोदणं च चकार । भ्रूवल्लिनेनाङ्गमोटनेन च तं निराचकारेत्यर्थः । तस्य
राज्ञोऽपि मलिनच्छवेमलिनकान्तः यो भूमा बाहुल्येनैव धूनस्तस्या अलानाज्जातस्वानसद-
क्षणो वह्नित्वस्य चिह्नीयभूव लिङ्गनासीत् । इदामशोभां दृष्ट्वा जनैः तस्य विरहपरोऽनुमित
इत्यर्थः । धूमोऽमेर्लिङ्गम् ॥

राजान्तराभिमुखमिन्दुमुखीमधैनां जन्या जैनीं हृदयवेदितयं निन्दुः ।
अन्यानपेक्षितविधौ न खलु प्रधानवाचां भवत्यवसरः सति भव्यभुत्य ॥३४॥

राजेति ॥ अयं जन्या यानवाहाः इन्दुमुखीमैनां जनीं वधूं हृदयवेदितयं भव्यभुत्यभक्त-
दैव 'पुरो गच्छत' इत्यादिनैमीवचनमन्तरं भव्यं राजान्तरस्याभिमुखं निन्दुः । पुरोऽभिप्रायः ।
खलु यस्मादन्येन स्वामिवचनादिनास्वीयप्रवर्तनापिपत्येनानपेक्षितो विधिर्व्यापारो यस्मिन्नेवे
स्वामिवचनानपेक्षकारिणे भव्ये पुनरालतरे भूत्ये सेवकं सति प्रधानवाचां स्वामिवचनानवसरः
प्रत्याय एव न भवति । तस्मात्तदभिप्रायं ज्ञास्यान्वयं गिन्दुरीति बुद्धम् । अनपेक्षितमन्यस्या-
निवचनादि येन एवंविधो विधिर्पश्येति वा । अन्यतमस्याद्विगतपारितोषिकद्वेतिपार्तः ॥

ऊचे पुनर्भवती नृपमन्यमस्य निर्दिश्य दृश्यतमतायनताभिवनेषन् ।
आलोक्ष्यतामयनये कुलशीलशाली शालीनतानतनुदस्य निष्ठास्तिनिन्दुः ३५

ऊच इति ॥ भगवती देवी दृश्यतमताया नुन्दरदेनायनतौ विज्ञापयितेयवयिर्ननुमति
येन एवंभूतमन्यं नृपमस्य निर्दिश्य दर्शयित्वा पुनरुच्ये । किमुच्ये इत्यत्र आह-अपेक्षितं,
शालीनतया लब्धया जानतं नमं निष्ठास्तिनिन्दुदत्तोऽनन्यं पुनरुच्येति भावः । आलोक्ष्य
तोऽयं राजा आलोक्ष्यताम् ॥

एतत्पुनःपठदपधमदन्दिगुन्दपान्दम्परैरनवकाशतरेऽन्वरेऽलिन् ।
उत्पत्तुमस्ति पदमेव न नत्पदानामर्थेऽपि नार्थपुनरुक्तिषु पातुमानान् ३६

एतदिति ॥ हे मैत्रि, एतस्य पुनः पठदपधमदन्दिगुन्दपान्दम्परैरनवकाशतरेऽन्वरेऽलिन्
दपधमवर्णितः इत्यादिनपठदपधमदन्दिगुन्दपान्दम्परैरनवकाशतरेऽन्वरेऽलिन्
एतद्व्युत्पत्तयनिर्णयं पुनरादिदेवताया पदमनुपपत्तुमस्ति पदमेव पठदपधमदन्दिगुन्दपान्दम्परैरनवकाशतरेऽन्वरेऽलिन्
शाश्वता हि एतन्मलिनस्य च निर्वचनं एतन्मलिनस्य पदमनुपपत्तुमस्ति पदमेव पठदपधमदन्दिगुन्दपान्दम्परैरनवकाशतरेऽन्वरेऽलिन्

१ 'अननुमति' इति श्रीराहुः । २ 'अननुमति' इति श्रीराहुः । ३ 'अननुमति' इति श्रीराहुः । ४ 'अननुमति' इति श्रीराहुः ।

क्रानां मरणादानानयोऽपि नास्ति । मयाभिधेयाः शब्दास्तेषामर्थोऽथैतरीयमार्गधैरेवोच्यते । ततश्च शब्दपौनरुक्त्यमर्थपौनरुक्त्यं च दोषो नम आपत्स्यत इत्यर्थः । एतद्वर्णनं ममापि . . तमित्येनं गुणीक्येति भावः । बहुभिर्व्याप्तिऽन्यस्मिन्नपि स्थाने चरणावकाशो न भवति । उत्पत्तुम्, अनिटः पश्यतेस्तुमुन् ॥

नन्वत्र हव्य इति विश्रुतनास्ति शाकद्वीपप्रशासिनि सुधीषु सुधीभवन्त्या । एतद्भूजाविषद्वन्द्विजयानयापि किं रागि राजनि गिराजनि नान्तरं ते ३७ नन्विति ॥ ननु भूमि, ते आन्तरं मानसमेतस्य राशो भुजयोर्विषदं प्रतापः तस्य सुखे

पाठका ये वन्दिनस्तोभ्यो जाता एवंभूतयाप्यनया गिरा हव्य इति विश्रुतनास्ति अत्रास्मिन् जनि रागि अनुरागयुक्तं किं नाजनि । प्रश्नः काकुः । कुतो नाजनीति वा । किंभूते—शाकद्वीप- प्रशासिनि शाकद्वीपाधिपे । किंभूतया गिरा । सुधीषु पण्डितेषु सुधीभवन्त्या अमृतीभवन्त्या । आकर्ण्यतां विदुषाममृतरूपया । विदुषामेवामृतरूपया न अन्यजनानामिति विरागसूचनम् ॥

शाकः शुक्लच्छदसमच्छविपत्रमालभारी हरिष्यति तरुस्तव तत्र चित्तम् । यत्पल्लवौघपरिरम्भविजृम्भितेन ख्याता जगत्सु हरितो हरितः स्फुरन्ति ३८

शाक इति ॥ तत्र द्वीपे स शाकनामा तरुस्तव चित्तं हरिष्यति । किंभूतः—शुक्लच्छदः कीरपक्षैः समा छविर्येषामेवंभूतानि पत्राणि तेषां मालां विभर्ताति । स कः—यस्य शाकस्य पल्लवौघानां परिरम्भः संवन्धस्तस्य विजृम्भितेन विलसितेन हरितो नीलवर्णाः सलो जगत्सु हरित इति ख्याताः स्फुरन्ति । एतत्पत्रसंवन्धेन दिशां हरित इति सान्वयं नाम जातमित्यर्थः । मालभारी, 'इष्टकेपीका—' इति हंसः ॥

स्पर्शेन तत्र किल तत्तरुपत्रजन्मा यन्मारुतः कमपि संमदमादधाति । कौतूहलं तदनुभूय विधेहि भूयः श्रद्धां पराशरपुराणकथान्तरेऽपि ॥ ३९ ॥

स्पर्शेनेति ॥ तत्र शाकद्वीपे स चासौ तरुश्च तत्तरुः शाकः तस्य पत्रेभ्यो जन्म यस्य एवंभूतो मारुतः स्पर्शेन कृत्वा कमप्यपूर्वं संमदं हर्षमादधाति करोतीति यत् किल भूयते त्वं तत् कौतूहलमनुभूय भूयः पुनः पराशरपुराणस्य विष्णुपुराणस्य कथान्तरेऽप्याख्यानान्तरेऽपि श्रद्धामास्तिक्यबुद्धिं विधेहि कुरु । 'यत्पत्रवातसंस्पर्शादाहादो जायते परः' इति विष्णुपुराण- वचनम् । अस्य श्रवणात्सत्यत्वं विद्यते । अनुभवादपि सत्यत्वं जानीहीत्यपि भूयःशब्दार्थः । भूयसी चासौ श्रद्धा चेति वा ॥

क्षीरार्णवस्तवकटाक्षरुचिच्छटानामन्वेतु तत्र विकटायितमायताक्षि । वेलावनीवनततिप्रतिविम्बचुम्बिकिर्मीरितोर्मिचयचारिमचापलाभ्याम् ४०

क्षीरेति ॥ हे आयताक्षि विशालनयने, क्षीरार्णवः वेलावन्यां वेलाभूमौ वनततिर्वनपङ्क्तिः तस्याः प्रतिविम्बचुम्बी प्रतिविम्बधारी । अत एव किर्मारितः नानावर्णो जातः विचित्रित ऊर्मिचयस्तरङ्गसङ्घस्तस्य चारिमा सौन्दर्यं चापलं चञ्चलत्वं च ताभ्यां कृत्वा तव कटाक्षस्य रुचीनां कान्तीनां छटाः परम्परास्तासां विकटायितं विलसितमन्वेतुनकरोतु । क्षीरमयला-

१ 'दिक्षु हरिच्छब्दप्रवृत्तेर्हरितवर्णनिमित्तायाः शाकतरुपल्लवच्छायाच्छुरणनिमित्तत्वासंन्वयेऽपि संवन्धोक्तेस्तद्रूपातिशयोक्तिः तथा च तस्य तरो(र्वि)स्तारो व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः' इति जीवातुः । २ 'अध्येतु' इति जीवातुसपाठः ।

त्वतः शुभ्राः दीर्घवृक्षप्रतिविम्बसंवन्याश्च नीलाः क्षीरोदतरङ्गास्तवीयध्वनोलविसालकदासका-
न्तिवुल्वा भवन्तिस्त्वर्थः । विकटपितृम्, लोहितादेराहविगणत्वात्क्यनन्ताद्भावे निद्रा ॥

कह्लोलजालचलनोपनतेन पीवा जीवातुनानवरतेन पयोरस्तेन ।

अस्मिन्नखण्डपरिमण्डलितोरुमूर्तिरध्यास्यते नभुमिदा भुजगाधिराजः ॥२१॥

कह्लोलेति ॥ अस्मिन्क्षीरोदे नभुमिदा श्रीविष्णुना भुजगाधिराजः क्षेत्रोऽध्यस्यतेऽधि-
ष्टीयते । किंभूतः शेषः—अनवरतेन भूयसा पयोरस्तेन दुग्धरसेन कृत्वा पीवा परिपुष्टः ।

किंभूतेन—कह्लोलजालस्य तरङ्गसमुच्चयं चलनेन कृत्वा उपनतेनान्तिक्कगतेन । तथा—जीवातुना
प्राणधारणहेतुत्वाजीवनौषधभूतेन । किंभूतः—अखण्डं नवैदा परिमण्डलितं उर्वो मूर्तिः क्षीरं
यस्य । श्रीविष्णुस्तत्र पूज्यो देव इत्यर्थः । पीवा, कनिपि 'पुमान्धा-' इतीकारः ॥

त्वद्रूपसंपदवलोकनजातशङ्का पादाब्जयोरिह कराङ्गुलिलालनेन ।

भूयाच्चिराय कमला कलितावधाना निद्रानुबन्धमनुरोधयितुं धयस्य ॥२२॥

त्वदिति ॥ हे भूमि, इह क्षीरोदे कमला श्रीः पादाब्जयोधरणमनुरोधः कराङ्गुलि-
लालनेन संवाहनेन धवस्य श्रीविष्णोर्निद्रानुबन्धं निद्रानैरन्तर्यं चिरायदुपेक्षयितुं धयमितुं
कलितावधानाङ्गुलितावधाना तावधाना भूयाद्भूयतु । किंभूता—त्वद्रूपस्य या उपनत्या यत्र-
लोकनेन जाता शङ्का भयं यस्याः । अयं श्रीविष्णुरिमां चैवइच्छति, तर्हि ना पितृभयमनु-
रूपो भविष्यति, तन्ना भूरिति भिया मुक्तां निद्रागमनार्थं करतलेन चरणचरणभरणं भव-
त्वित्यर्थः । भूम्या लक्ष्मीतोऽप्यतिसौन्दर्यं संपितम् ॥

वालातपैः कृतकगौरिकतां कृतां द्विस्तत्रोदयाचलशिलाः परिशीलयन्तु ।

त्वद्विभ्रमभ्रमणजभ्रमचारिधारिपादाङ्गुलीगलितया नखताक्षयापि ॥ २३ ॥

वालेति ॥ तत्र ताकक्षीपे उदयाचलरूपस्य पर्वतस्य शिलाः वालातपैरहरयापयस्याह-
रिपैः, तथा नखलक्षयापि कृतां कृतकगौरिकतां कृतकगौरिकतां द्विः परिशीलयन्तु न-
यन्तु । द्वान्तां प्रकाशान्तां गौरिहस्ता भवन्तिस्त्वर्थः । किंभूता नखताक्षया—तत्र विभ्र-
मेण पितासेन भ्रनर्षं वनविहारस्तत्कालात् भवन्तीति उदयकाले तत्र रमन्तिस्त्वर्थः । तत्र उ-
ल्लङ्घ्यो गतिरपि विभ्रमता । एतस्मिन्नुदे उदयकाले लोहितवर्णाऽऽमकाः ॥

नृणां करम्वितमुदानुदयन्तुगाङ्गाशङ्कां खजतनधजति पतिभ्रमन्तया ।

तत्रोदयाद्रिशिखरे तत्र उदयनात्यं करनीरत्नं नखलक्षयापि ॥ २४ ॥

नृणामिति ॥ हे अनधयति सुखरम्यति, तत्र तेषां प्रतिदिनं वा उदयनिशिते रतिभ्र-
मन्त्यास्य रसं रतिनोदयनात्यं सुखं करनीरत्नं नखलक्षयापि तत्रोदयनात्यं नखलक्षयापि
नखलक्षयापि रसां भवेत् सुखं रसोदय । किंभूतमुदयम्—उदयनस्यैव सुखं नखलक्ष-
यापि सुखेनोदयनस्यैव रसोदयम् । उदयापि नखलक्षयापि सुखरम्यति इत्यर्थः । तत्रोद-
यापि नखलक्षयापि सुखरम्यति इत्यर्थः । तत्रोदयापि नखलक्षयापि सुखरम्यति इत्यर्थः ।
'नखलक्षयापि' इति ॥ २४ ॥

१. 'नखलक्षयापि' इत्यर्थः । २. 'नखलक्षयापि' इत्यर्थः । ३. 'नखलक्षयापि' इत्यर्थः । ४. 'नखलक्षयापि' इत्यर्थः । ५. 'नखलक्षयापि' इत्यर्थः । ६. 'नखलक्षयापि' इत्यर्थः । ७. 'नखलक्षयापि' इत्यर्थः । ८. 'नखलक्षयापि' इत्यर्थः । ९. 'नखलक्षयापि' इत्यर्थः । १०. 'नखलक्षयापि' इत्यर्थः ।

एतेन ते विरहपावकमेत्य तावत्कामं स्वनाम कलितान्वयमन्वभावि ।

अङ्गीकरोषि यदि तत्तत्र नन्दनाद्यैर्लब्धान्वयं स्वमपि नन्वयमातनोतु ॥ ४१ ॥

एतेनेति ॥ हे भैमि, एतेन राज्ञा ते तव विरहपावकमेत्य प्राप्य कामं निश्चितं तव यमं हव्य इति स्वनाम कलितान्वयमनुगतार्थमन्वभाव्यन्वभूयत । हव्येनाग्निं प्राप्य यथा यते तद्वदनेनानुभूतामित्यर्थः । अतो हूयते इति हव्यम् । यदि अधुना त्वमेनमङ्गीकरोषि वृणुषे तत्तर्हि अयं तव नन्दनाद्यैः पुत्रपौत्राद्यैः कृत्वा त्वमात्मानमपि लब्धान्वयं ननु नि प्राप्तवंशमातनोतु ननु संवोधने वा । अन्वयः संवन्धो वंशश्च । यदीलनेन स्वीकारस्य पा कत्वं द्योतयति ॥

लक्ष्मीलतासमवलम्बं भुजद्रुमेऽपि वाग्देवतायतनमञ्जुमुखाम्बुजेऽपि ।

सामुत्र दूषणमजीगणदेकैमेव नार्थी बभूव मघवा यदमुष्य देवः ॥ ४६ ॥

लक्ष्मीति ॥ सा भैमी अमुत्र हव्ये एकमेव दूषणमजीगणत् यत्—मघवा देवोऽमु अर्थी याचको न बभूव । किंभूते—लक्ष्मीरूपाया लतायाः समवलम्ब आधारभूतो भुजलक्ष्मो यस्य तस्मिन्समृद्धराज्येऽपि । तथा—वाग्देवतायाः सरस्वत्या आयतनं स्थानं न सुन्दरं मुखाम्बुजं यस्य एवंविधेऽपि चतुःपष्टिकलाप्रवीणेऽपि । इन्द्रो नलस्य याचको जा न त्वस्य । नलस्यास्य महदन्तरमित्यर्थः ॥

लक्ष्मीविलासवसतेः सुमनःसु मुख्यादस्माद्विकृष्य भुवि लब्धगुणप्रसिद्धिम् स्थानान्तरं तदनु निन्युरिमां विमानवाहाः पुनः सुरभितामिव गन्धवाहाः ॥ ४७ ॥

लक्ष्मीति ॥ विमानवाहा अस्मात् राज्ञो विकृष्यापनीय तदनु तदनन्तरं पुनः स्थानान्तरं इमां भैमीं निन्युरन्त्यं राजानं प्रापयामासुः । के कस्मात्कामिव—गन्धवाहा वायव्य सुमनःसु पुष्पेषु मुख्यात्पद्माद्विकृष्य सुगन्धितामिव । स्थानान्तरं नयन्ति तथेत्यर्थः किंभूतादस्मात्—लक्ष्मीविलसस्य वसतेर्गृहात् । पद्ममपि तथा । तथा—सुमनःसु पाण्डित्ये मुख्यात् । किंभूतामिमाम्—भुवि लब्धा गुणेन सौन्दर्यादिना प्रसिद्धिर्यया ॥

भूयस्ततो निखिलवाङ्मयदेवता सा हेमोपमेयतनुभा समभापतैनाम् ।

एतं स्वाहाहुवहुवारनिवारितारिं चित्ते कुरुष्व कुरुविन्दसकान्तिदन्ति ॥ ४८ ॥

भूय इति ॥ ततः सा निखिलवाङ्मयदेवता हेमा नाम देवाङ्गना तदुपमेया तत्सदृशं तनुभाः कायकान्तिं स्यात्तामेनां सुवर्णसदृशकायकान्तिं वा भैमीं भूयोऽभापत ऊचे । हे कुरुविन्दैः माणिक्यमणिभिः सकान्तयः सदृशा दन्ता यस्यास्तत्संबुद्धिः, त्वं स्वाहाहुभ्यां बहुवारिनिवारिता अरयो येन तेसेन पुरोवर्तिनं नृपं चित्ते कुरुष्व । वृणीष्वेत्यर्थः । 'स्वाहाहु-' इत्यनेन परानपेक्षं शौर्यं सूचितम् । 'कुरुविन्द-' इत्यनेन बहुताम्बुलभक्षणादन्तानानारकत्वं सूचितम् । सकान्तीत्यत्र सदृशशब्दपर्यायेण सहपदेनास्त्रपदविग्रहः समासः कार्यः । तत्र 'वोरव' इति सभावः । दन्ती इत्यत्र संयोगोपपत्त्येऽपि 'नासिकोदर' इति ङीप् ॥

द्वीपस्य पश्य दयितं द्युतिमन्तमेनं क्रौञ्चस्य चञ्चलदृगञ्चलविभ्रमेण ।

यन्मण्डले स परिमण्डलसंनिवेशः पाण्डुश्चकास्ति दधिमण्डपयोधिपूरः ॥ ४९ ॥

द्वीपटेति ॥ हे भैमि, त्वं क्रौञ्चस्य द्वीपस्य दयितं पतिं द्युतिमन्नामानम् । अथ च तेन

स्तिनं राजानं चमलो यो हगबलः दिक्प्रान्तस्तस्य विघ्रनेण विदत्तेन कटाक्षेण पद्य । अनु-
राणेण पद्येलथः । यस्य राज्ञो नण्डले राज्ये कौचद्वीपं परितो नण्डलो वतुलः संनिवेशोऽव-
स्थानं यस्य स प्रतिद्धः पाण्डुः शुभ्रो दधिपण्डसंज्ञकः पदोधिः तस्य पूरः प्रवाहधकास्ति ।
क्रिल इति पुराणेषु श्रूयते—‘कौचद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च । आवृतः सर्वतः कौचद्वी-
पतुल्येन मानतः’ इति विष्णुपुराणम् । मरीचशर्करादिमिश्रं नस्तु इत्यपरदयायं किंविद्वर्गभू-
तदधि नण्डमित्युच्यते । ‘नण्डं दधिभवं नस्तु’ इत्यमरः ॥

तत्राद्रिरस्ति भवदङ्घ्रिविहारयाची कौचः स्फुरिष्यति गुणानिव यस्त्वदीयान् ।
हंसावली कलकलप्रतिनादवाग्भिः स्कन्देपुवृन्दविवरविचरीतुकामः ॥५०॥

तत्रेति ॥ तत्र द्वीपे स कौचोऽद्रिः भवत्यास्तवाङ्घ्रिविहारार्थं रणविलासगतित्तं वाचते
एवंशीलोऽस्ति । स कः—यः लवीयान्गुणान्सांन्दयांरीन् हंसावल्याः कण्ठकण्ठानां निरुतानां
प्रतिनादः प्रतिरागदः स एव वाग्धेयानेवंभूतमुंरातुल्यः स्कन्दस्य इषयो वाणास्तेषां
वृन्दानि तैः कृतानि विवरानि छिद्रानि तैः कृत्वा विचरीतुकाम इव पथंदिनुकाम इव स्फुरि-
ष्यति । स्कन्देन वाणैः पवते छिद्रानि कृतानि, तेन कौचदारण इति तस्य नाम जाय-
मिति पुराणम् ॥

वैदर्भिर्दर्मदलपूजनयापि यस्य गर्भे जनः पुनरुदेति न जातु मातुः ।
तस्यार्चनां रचय तत्र मृगाङ्गमौलेस्तन्मात्रदेवतजनाभिजनः स देशः ॥ ५१ ॥

वैदर्भोति ॥ हे वैदर्भि मैत्रि, जनो यस्य दर्भदलेन वा पूजना तदापि मातुर्गते जातु
पदाभिरपि पुनर्नोदेति नोत्पद्यते । तन्मात्रेणैव मुक्तत्वात्पुनः संसारं न यातीत्यर्थः । पुन-
रिपूजना पुनर्नोदेतीति किं वाच्यमित्यपेक्ष्यः । त्वं तत्र देवे तस्य हरत्त्वार्चनां पूजा रचय ।
यतः स देशः स एव तन्मात्रं शिव एव देवतं देशं ते जगत्त्रयदेवतभिजन उन्निस्त-
नन् । तत्त्वात्त्वमपि तं पूजयेत्यर्थः । ‘कुलेऽप्यभिजतो अन्तर्भूतादप्यथ तत्पताः’ इत्यमरः ॥

मृगाग्रधुन्विनिहिरोदयशीलशीलस्तेनाः स्तनंधममुधाकररोत्तरत्वं ।
तस्मिन्नुवर्णरत्नभूषणरम्यहर्ग्यभूभुजटा घटय हेनघटावतंताः ॥ ५२ ॥

मृगाग्रेति ॥ तस्मिन् द्वीपे लवंपयो राज्ञः सुभारररररः सेतरे नीलं यस्य त्रिकस्य
हर्षररर एव भूषणमनभूतानि अतएव रम्याणि यानि हर्षाणि तन्नेव भूषणः पदेनास्तेषां
मृगाः परम्पराः घटय रचय । विभूताः—ऐनमयवतंताः उत्तरे सुभारररररभूषणः भव
एव मृगाग्रधुन्विनि हिरोदयशीलः सुभो यस्य एतन्मृग उदयशीलस्तस्य राज्ञे तन्मृग
लक्ष्यं तस्य सेनादेवताः । शिरोलवधुंररागमृगलक्ष्मणररर रचयेति भावः । घटयेति
निपात्रत्यः ॥

तस्मिन्निनिमुच इव स्तरकेलिजनपमोदविन्दुमन्त्रैकिकमण्डनं ते ।
जालेभिलन्दधिनदीदधिपूरलोहकलोहकानरनरत्तरत्वे दिनमु ॥ ५३ ॥

तस्मिन्निनि नो जालि, प्रहृष्टैर्दधे रणे, तस्मिन्नेते जालेभिरः निकलमण्डनं दूतो
महोदधितस्य एत एव तस्मात् जालेभिर एव दधेभिरैव नररणि देवा तस्य नदि-
नदीदधि र इव स्तरकेलेभिर देवा उ जालेभिरररा जगत्त्रयदेवो नोदयति तस्य मण्ड-
नं

छिनत्त्वपनयतु अपहरतु । शीतलवायुसंसारोत्तरतश्चमजातं घनोदकं शान्मत्तिलयः । चैरे
ऽप्यपरद्वारेण प्रविश्य मुक्तायाभरणं हरति । उदधिनिद्विख्य 'मन्यौदन—' इत्युदादेशः ।

एतद्यशो नवनयं खलु हंसवेगं वेशन्तसंतरणदूरगमक्रमेण ।

अभ्यासमर्जयति संतरितुं समुद्रान्गन्तुं च निःश्रममितः सकलान्दिगन्तात् ॥

एतदिति ॥ हंसस्य येष आकारो यस्य नवनयं प्रतिदिनमपूर्वं भवत् एतस्य यशः के-
न्तस्य पत्वलस्य संतरणदूरगमनयोः क्रमेण परिपाठ्या, पत्वलस्य संतरणे विषये दूरगम-
नेन पूर्वं सरसोऽर्थं पश्चात्क्रियदधिकं ततोऽपि परतीरं अनया परिपाठ्या वा समुद्रान्तर्गतं
तुमुत्तरीतुं इतः समुद्रेभ्य एतद्देशाद्वा निःश्रमं श्रमरहितं यथातथा सकलान्दिगन्तान्दिग-
न्तांश्च गन्तुं ग्रामुमभ्यासमर्जयति । खलु निश्चये उत्प्रेक्षायां वा । श्वेतसाक्षसानां तद्वत्
यशसा धृतम् । हंसा न भवन्ति किं त्वेतयश एव । अन्योऽपि महानद्यादितरणार्थं वाप्यदौ-
तरणेनाभ्यासं करोति । नयं चाभ्यासयोग्यं भवति । बालाभ्यासो हि हृदतर इत्यर्थः ।
नवनवगिति प्रकारे द्विरुक्तिः । अर्जयतीति वर्तमानप्रयोगाद्यशसोऽप्यत्वसूचनादलितना-
दरः सूचितः ॥

तस्मिन्गुणैरपि भृते गणनादरिद्रैस्तन्वी न सा हृदयवन्धमवाप भूपे ।
दैवे निवन्धति निवन्धनतां वहन्ति हन्त प्रयासपरुषाणि न पौरुषाणि ॥५५॥

तस्मिन्निति ॥ सा तन्वी भैमी गणनादरिद्रैरसंख्यैर्गुणैः भृते पूर्णैऽपि तस्मिन्भूमे धुति-
मति हृदयवन्धं मनोऽभिलाषं नावाप । गुणवति तस्मिन्कथं न प्रापेल्लत आह—दैवे निव-
न्धति कार्यप्रतिवन्धके सति प्रयासेन युद्धादियज्ञेन परुषाणि दुःसहान्यपि पौरुष्याणि पुरुष-
काराः कार्यं प्रति निवन्धनतां कारणतां न वहन्ति न धारयन्ति । हन्त खेदे । दैवनिरो-
धाद्गुणमत्ताप्यनुरागहेतुर्नाभूदित्यर्थः । वागुरादिगुणेषु हरिणादिवन्धनं प्राप्नोति । अस्मिन्
हृदये गुणेषु पतितमपि वन्धनं न प्रापेत्साध्वर्यमित्यर्थः ॥

ते निन्यिरे नृपतिमन्यमिमाममुष्मादंसावतंसशिविकांशभृतः पुमांसः ।
रत्नाकरादिव तुपारमयूखलेखां लेखानुजीविपुरुषा गिरिशोत्तमाङ्गम् ॥५६॥

त इति ॥ अंसयोः स्कन्धयोरवतंसो भूषणीभूताः शिविकांशास्तान्विभ्रति ते पुमांसो
यानवाहाः इमां भैमीममुष्माद्राज्ञः सकाशादन्यं नृपतिं निन्यिरे । तत्र दृष्टान्तः—लेखा देव-
एवानुजीविपुरुषाः सेवकपुरुषा रत्नाकरात्तुपारमयूखलेखां चन्द्रकलां गिरिशोत्तमाङ्गं शंकर-
मूर्धानमिव । 'लेखा अदिति नन्दनाः' इत्यमरः ॥

एकैकमद्भुतगुणं धुतदूषणं च हित्वान्यमन्यमुपगत्य परित्यजन्तीम् ।
एतां जगाद जगदञ्चितपादपद्मा पद्माभिवाच्युतभुजान्तरविच्युतां सा ॥५७॥

एकैकमिति ॥ जगदञ्चितपादपद्मा त्रिलोकीपूजितचरणकमला सा सरस्वती एतां भैमी-
जगाद । किंभूताम्—अद्भुता गुणा यस्य तम्, तथा—धुतदूषणं गतदूषणमेकैकं नृपं हित्वा
अन्यमन्यं तादृशमेव नृपमुपगत्य प्राप्य परित्यजन्तीम् । तथा—अच्युतभुजान्तरादिपुष्प-
क्षःस्थलाद्विच्युतां समागतां पद्मां लक्ष्मीमिव स्थिताम् । लक्ष्मीरपि चाञ्चल्यादेकैकं त्यक्त्वा

न्यन्यं प्राप्य तनपि त्यजति । यथा लङ्घनीविष्णुं विनान्यत्र स्थिरा न तथा मैत्री नलं
विनान्यत्र स्थिरा नेति सूचितम् ॥

ईशः कुशेशयसनाभिशये कुशेन द्वीपस्य लाञ्छिततनोर्यदि वाञ्छितस्ते ।
ज्योतिष्मता सममनेन वर्नीयमानसु तत्त्वं विनोदय घृतोदतटीषु चेतः ॥५८॥

ईश इति ॥ हे कुशेशयं कनकं तस्य सनाभी तनुष्वौ शयौ हस्तौ तस्याः तत्संशुद्धिः,
कुशेन कुशलन्वेन लाञ्छिततनोः चिह्नितवपुषो द्वीपस्य ईशः स्वामी यदि ते तव वाञ्छितो-
ऽनीष्टत्वतर्हि त्वं ज्योतिष्मतानेन राज्ञा समं सह वर्नीयमानैर्धनानु निविडानु घृतोदो घृतस-
मुद्रत्वस्य तटीषु चेतो विनोदय हर्षय । निविडच्छायेषु घृतसमुद्रतटेषु एतेन सार्धं विहर ।
एनं वृणीष्वेति भावः । घृतोद इति 'उदकस्योदः संज्ञायान्' इत्युदादेशः । कुशेशय इति,
'शयवास-' इत्यलुक् ॥

वातोर्मिंदोलनचलद्दलमण्डलाग्रभिन्नात्रमण्डलगलजलजातसेकः ।

स्तम्बः कुशस्य भविताम्यरचुम्बिचूडश्चित्राय तत्र तव नेत्रनिर्णीयमानः ॥५९॥

वातेति ॥ हे मैत्री, तत्र द्वीपे नेत्रनिर्णीयमानः नेत्राभ्यां सादरमवलोक्यमानः कुश-
स्तम्बः तव चित्रायाधर्षाय भविता । किंभूतः—अम्यरचुम्बिचूडो गगनलङ्घनरिपुः । तथा-
अत एव वातोर्माणां वातपरम्परणां यद्दोलनं तेन चलन्ति चञ्चलानि दलानि पत्राणि
तान्येव मण्डलाग्राः चञ्चलैर्भिन्नं विदारितं यदत्रमण्डलं तस्माद्दलता खलता जलेन जलतः
सेकः सेचनं यस्य । दलमण्डलस्य दलसमूहस्य अभैरिति वा ॥

पाथोधिमाथलमयोत्थितसिन्धुपुत्रीपत्न्यङ्गजार्पणपवित्रशिलासु तत्र ।

पत्या सहावह विहारमपैर्विलासैरानन्दमिन्दुमुखि मन्दरकन्दरासु ॥ ६० ॥

पाथोधीति ॥ हे इन्दुमुखि, तत्र कुशद्वीपे त्वं मन्दरकन्दरासु पत्या सह विहारमपैः
क्रीडापहलैः कदाश्चिद्विज्ञेयतदिनिर्विलसैरानन्दभावह धारय । किंभूतः—पाथोधिः तनुद्रस्य
मापत्तये नन्पनकपटे उत्पिता वा सिन्धुपुत्री लङ्घनीस्वल्ताः पत्यङ्गजार्पणेन पवित्रानि
शिलातलानि वासु । लङ्घनीष्वनपि शिलासौप्तान्यलङ्घयिष्यः । 'विहारमपैः' इति कटे
सुरतारिक्रीडासमुत्पन्नैरित्यर्थः ॥

आरोहणाय तव सज्ज इवास्ति तत्र सोपानशोभिबपुरदमशलिच्छटाभिः ।

भोगीन्द्रवेशशतघृष्टिरुतानिरग्धिभुग्धाचलः कनककेतकगोत्रगात्रि ॥६१॥

आरोहणायिति ॥ हे कनककेतके सनैकेतके तस्य गोत्रं सरशं गात्रं पत्यास्वत्वं-
शुद्धिः भक्तिर्भक्तिः, तत्र द्वीपे अग्नेः भुग्धाचले नन्पाचलो मन्दरः तव आरोहणाय सज्जः
संनद्ध इवास्ति । किंभूतः—भोगीन्द्रो वासुकेत्वेन सर्वं येष्वसत्त्वं तेन कृत्वा वा सुदमः पदे-
पानि तत्तलानिरस्तपस्त्रिच्छटाभिः शिलासौप्तान्यलङ्घयिष्यः । कृत्वा सोपानैरेव सोपानेभ्यः
स्वत्वं यस्य । आरोहणाय इत्येति वा । 'भुग्धाचलः' इति भुग्धाः काण्डः । गोत्रं भक्तिः,
'अग्निगात्रः' इति गोत्रः ॥

मन्था नगः स भुजगप्रभुवेष्टुष्टिलेखावलददलनिर्हारविधारः ।

त्यजेन्नयोः स्वभरयग्रिवशोर्षोपशोपाद्गोष्ठिततनुन्नमनातनोनु ॥ ६२ ॥

मन्था इति ॥ हे मैत्री, स मन्था नगो मन्दरः स्वभरयोः स्वभरयः स्वभरयः स्वभरयः स्वभरयः

यन्त्रितान्याक्रान्तानि शीर्षाणि भस्तकां यस्य स शेषो नागराजस्तस्य शेषेणावशिष्टेनाङ्गेन वेष्टितं
तनुस्तस्य भ्रममातनोतु । किंभूतः—भुजगप्रभुर्वासुकिस्तस्य वेष्टेन घृष्टिर्घर्षणं तथा वलयाकारासु
लेखासु वलयाकारेण वलन्त्यो धवलनिर्झरवारिधारा यस्मिन् । शेषस्य शुभ्रत्व
द्वारिधाराणां च रेखासु वलितत्वाद्भ्रान्तिः । शिरसि गाढं येनाक्रान्तः सर्पोऽवशिष्टेन तस्मै
जङ्घादि वेष्टयतीति सर्पजातिः । मन्थदोरकः शेष इति केचित् ॥

एतेन ते स्तनयुगेन सुरेभकुम्भौ पाणिद्वयेन दिविषद्रुमपल्लवानि ।
आस्येन स स्मरतु नीरधिमन्थनोत्थं स्वच्छन्दमिन्दुमपि सुन्दरि मन्दराद्रिः ॥ ६३ ॥

एतेनेति ॥ हे सुन्दरि, स मन्दराद्रिः ते एतेन स्तनयुगेन कृत्वा सुरेभ एरावतस्तस्य
कुम्भौ, तथा—ते पाणिद्वयेन दिविषद्रुमः कल्पवृक्षस्तस्य पल्लवानि, तथा—ते आस्येनेन्दुनी
स्वच्छन्दं यथेच्छं स्मरत्विति सर्वत्र संबन्धः । किंभूतमेतत्सर्वम्—नीरधिमन्थनोत्थं समुद्रमन्थना
दुत्थितम् । समुद्रमथनसमये एतत्सर्वं दृष्टमासीत् । इदानीं त्वां दृष्ट्वा तत्सर्वं स्मरतु ।
ऐरावतकुम्भसदृशौ ते स्तनौ, कल्पवृक्षपल्लवसदृशं ते पाणिद्वयं, चन्द्रसदृशं ते मुखमिति
भावः । अतः सुन्दरीति संबोधनम् । स्वच्छन्दमिति सर्वत्र संबन्धः । 'छन्दः पद्येऽनिलो
च' इत्यमरः । 'नपुंसकमनपुंसकेन—' इत्येकवद्भावो नपुंसकत्वं च ॥

वेदैर्बचोभिरखिलैः कृतकीर्तिरत्ने हेतुं विनैव धृतनित्यपरार्थयत्ने ।
मीमांसयेव भगवत्यमृतांशुमौलौ तस्मिन्महीभुजि तयानुमतिर्न मेजे ॥ ६४ ॥

वेदैरिति ॥ तथा मैम्या तस्मिन्महीभुजि अनुमतिः संमतिर्न मेजे । कया कस्मिन्निब—
पूर्वमीमांसया भगवत्यमृतांशुमौलौ शिव इव । किंभूते—अखिलैर्लोकैर्वेदतुल्यैः सदैर्बचोभिः
कृत्वा कृता कीर्तिः स्तुतिर्यस्य स कृतकीर्तिश्चासौ रत्नं चेति । कृतं कीर्तिरत्नं यस्येति वा ।
तथा—हेतुं कारणं विनैव धृतो नित्यं परार्थं परकार्यं यत्नो येन । स्वोपकारानपेक्षं कृतोपकारे ।
किंभूते शिवे । अखिलैश्चतुर्भिर्वेदैः बचोभिर्महावाक्यैः कृत्वा कृतं कीर्तिरत्नं यशोरत्नं यस्येति ।
तथा—हेतुं कारणमन्तरेण धृतनित्यपरार्थयत्ने । परमकारुणिक इत्यर्थः । मीमांसापि वेदं प्रति
कर्तृत्वमात्रेणेश्वरमङ्गीकृतवती न तु सर्वथा नास्तीति । 'विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीद्विचयधुरे
श्वेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे ॥' इति नमस्कारश्रवणार्थः ॥

तस्मादिमां नरपतेरपनीय तन्वीं राजन्यमन्यमथ जन्यजनः स निन्ये ।
स्त्रीभावधावितपन्मविमृश्य यात्रामर्थी निचर्य विधनादिव वित्तवित्तम् ॥ ६५ ॥

तस्मादिति ॥ अथ अनन्तरं स जन्यजनो बाहूकलोकः स्त्रीभावेन स्त्रीत्वेन धानिनाम
चालितचरणां गच्छतेति चरणचालनेन संज्ञापयन्तीमिमां तन्वीं कृशाक्षीं मैमीं तस्मात्सदृशं
नीयाकृष्य अन्यं राजन्यं निन्ये प्रापयामास । तत्र दृष्टान्तः—अर्थी याचकः अधिकृत्य सत्तु
निर्धनतममिचार्य यात्रां विधनादिरात्रिवर्त्य वित्तेन घनेन वित्तं प्रविष्टं धनिनम् । वित्तं प्रविष्टं
वित्तं यस्य इति वा । एवंभूतमिव प्रापयन्तीत्यर्थः । किंभूतां यात्राम् 'यजयाचयतविच्छिन्नम्'

१ 'यत्र कविर्जनतत्तादृश्यमूलाद्भ्रान्तिवर्जनाद्भ्रान्तिमदर्थकारः' इति जीवानुः । २ 'यत्र कविः
गदतादृश्यस्तृप्तिनिबन्धनात्कारनादर्थकारः' इति जीवानुः । ३ 'पूर्वोचना' इति जीवानुः ।
४ 'स्त्रीभाव' इति पठित्वा 'संज्ञासम्भावेन' इति व्याख्यानं मुधावयोधाकायम् ।

रक्षो नह्' इत्यस्मिन्सूत्रे सर्वेषु पुंलिङ्गेषु पदेषु याज्ञाशब्दो नङ्कन्तो व्युत्पादितः । शक्तिस्त्वाना-
व्याप्तिर्यां वर्तते इति त्रीन्भावान् त्रीन्लिङ्गतया धावितं पदं रूपं यस्यात्त्वाम् ॥

देवी पवित्रितचतुर्भुजवामभागा वागालपत्पुनरिमां गरिमाभिरामाम् ।

अस्यारिनिष्कृपकृपाणसनाथपाणेः पाणिग्रहादनुगृहाण गणं गुणानाम् ६६

देवीति ॥ पवित्रितः शोभितः चतुर्भुजवामभागो यया एवंभूता वायूया देवी पुनरिमां
भैनीनालपदुवाच । किंभूताम्—गरिम्णा कुलशीलसौन्दर्यादिगौरवेण सरस्वत्यागननाद्वा
गौरवेण अनिरामां मनोज्ञाम् । हे भैमि, अरिषु निष्कृपः कृपाणेन खड्गेन सनाथो युक्तः
पाणिर्व्यस्य एवंभूतस्यास्य पाणिग्रहात्परिणयात्स्वीयं गुणानां सौन्दर्यादीनां गगन् । अस्य गुण-
सङ्गं वानुगृहाण । तुल्यगुणस्यास्य लभात् ॥

द्वीपस्य शाल्मल इति प्रथितस्य नाथः पाथोधिना वलयितस्य सुराम्बुनायम् ।

अस्मिन्वपुष्मति न विस्मयसे गुणाच्चौ रक्ता तिलप्रसवनासिकि नासि किं वा ॥

द्वीपस्येति ॥ सुरा एव नदिरैवाम्बु यस्य एवंभूतेन पाथोधिनाविधना वलयितस्य वेष्टि-
तस्य शाल्मल इति प्रथितस्य द्वीपस्य पतिरयम्, हे तिलस्य प्रसवः पुष्पं तत्सन्ताननासिकि,
त्वं गुणाच्चौ गुणसमुद्रे वपुष्मन्नानि । अथ च सुन्दरशरीरेऽस्मिन् राजति न विस्मयसेऽद्भुतं
किमिति न प्राप्नोषि । अपि त्वात्थर्यं प्राप्तुमुचितम् । एवंविधेऽस्मिन् रक्ता वा किं नासि । अपि
तु रक्ता भव । एनं कृष्णैवैतत् । सुरासमुद्रपतित्वं दोषः । शरीरधारिणि गुणसमुद्रे
विस्मयो युक्तः । वपुष्मति, अतिशयने मतुप् । नासिकीति, 'नासिकोदर-' इति षीप् ॥

विप्रे धयत्युदधिमेकतमं व्रसत्सु यस्तेषु पञ्चसु विभाय न सीधुस्तिन्धुः ।

तस्मिन्ननेन च निजालिजनेन च त्वं सार्धं विधेहि नधुरा मधुपानकेलीः ६८

विप्र इति ॥ यः सीधुस्तिन्धुः सुरासमुद्रः विप्रेऽगस्त्ये एकतमं क्षारजलपि भवति पिबति
सति तेषु पञ्चसु दधिमण्डादिसमुद्रेषु अन्नानयं पालयतीति व्रसत्सु सत्सु न विभाय तन्नचे ।
ब्राह्मणस्य सुरापाननिषेधात् नां न पालयतीति यो भयं तत्ताज । त्वं तस्मिन्नक्षणे सीधुसमुद्रे-
ऽनेन च राज्ञा सार्धं निजालिजनेन च सार्धं नधुरा रसा मधुपानकेलीः मधुपानकेला विधेहि
कुरु । एतद्वरणे मधुपानं सुलभम् ॥

द्रोणः स तत्र वितरिष्यति भाग्यलभ्यसौभाग्यकान्तेणमयीमुपशं गिरित्ते ।

तद्वीपदीप इव दीप्तिभिरोपधीनां चूडामिलजलदफजलदर्शनीयः ॥ ६९ ॥

द्रोण इति ॥ तत्र द्वीपे स प्रविष्टः तस्मिन्नपिरास्त्रीकरणार्थं हनून्ता नीलो द्रोणनामा
गिरिः भाग्येन सुकृतविशेषेण तन्मयं सौभाग्यमसंख्यं कान्तेन वीर्यधीनिर्दुर्लभं वशीकरणं तद्रू-
पासुपदासुपादनं अन्यपरित्यागेन स्वयमेव पतिर्विधेयमुद्धे तथा वशीकरणमपि निरुत्तमुपहारं वे
तुभ्यं वितरिष्यति । एवंविधमौषधं महता पुण्येन विना न लभ्यते तत्र तु तस्माद्विजाद्व्रजनेन
तन्मयो भविष्यति धन्या लज्जितः । किमुक्तः—वीर्यधीनां मुक्तसंज्ञेनैवमप्युदीनां वीर्येतिभिः तस्य
द्वीपस्य वीप इव स्थितः । यतश्चूडामु शिखरेषु निजगतः संज्ञता वज्रदा एव हनून्ते तेन
दर्शनीयः सुन्दरः । 'मूलकर्म तु कर्मणम्' इत्यनन्तरः । वशीकरणे कर्मणोर्देवर्षीति ॥

१ अत्र 'कर्मणमरीमुपहार' इति पदव्युत्पादकः । अतोप्यनामो वशीकरणादिपदार्थोऽप्युत्पन्नः
नेन प्रकृतमुपहारपदोपरोक्तिनाम् । अत्र 'वीर्य' इति शब्दोऽप्युत्पन्नः । अतोप्यनामो वशीकरणे
'रूपेण वशी' इति जीवातुः ।

तद्वीपलक्ष्मपृथुशाल्मलितूलजालैः क्षोणीतले मृदुनि मारुतचारुकीर्णैः ।
लीलाविहारसमये चरणार्पणानि योग्यानि ते सरससारसकोशमृद्धि ॥७॥

तदिति ॥ हे सरसं नूतनं सारसं कमलं तस्य कोशो मुकुलं राशिर्वा तद्वन्मृद्धि मुकु-
राक्षि, मारुतेन चारु संनिवेशविशेषेण निविडं वा कीर्णैः प्रक्षारितैस्तस्य द्वीपस्य लक्ष्म नि-
भूतः पृथुर्गण्ड्याल्मलिवृक्षस्तस्य तूलजालैः कार्पाससमूहैः कृत्वा मृदुनि क्षोणीतले लीला-
हारसमये विलासगमनकाले ते तत्र चरणार्पणानि योग्यानि । भवन्ति हि शेषः । अतिमृ-
द्धि अतिमृदुनि स्थले गतिर्युक्ता ॥

एतद्गुणश्रवणकालविजृम्भमाणतल्लोचनाञ्चलनिकोचनसूचितस्य ।

भावस्य चक्ररुचितं शिबिकाभृतस्ते तामेकतः क्षितिपतेरपरं नयन्तः ॥७॥

एतदिति ॥ ते शिबिकाभृतः भावस्य भैम्यनिप्रायसोचितं योग्यं व्यापारं चक्रुः । किं-
तस्य—एतस्य राज्ञो गुणश्रवणकाले विजृम्भमाणा सा भैमी तस्या लोचनाञ्चलनिकोचनेन नेत्र-
प्रान्तसंकोचनेन सूचितस्य नृपालंकरणरत्नेषु दृष्टेन भैमीनेत्रसंकोचेन ज्ञापितस्य । किंभूतासं-
—एकतः क्षितिपतेरेकस्मान्नुपात् । अस्माद्गुण्यत इत्यर्थः । तां भैमीनपरं राजानं नयन्त-
प्रापयन्तः । नयतिद्विकर्मा ॥

तां भारती पुनरभापत नन्वमुष्मिन्काश्मीरपङ्कनिभलग्नजनानुरागे ।

श्रीखण्डलेपमयदिग्जयकीर्तिराजिराजद्भुजे भज महीभुजि भैमि भावम् ७॥

तामिति ॥ भारती तां पुनरभापत । ननु भैमि, त्वं अमुष्मिन्महीभुजि भावनुराग-
भज कुरु । किंभूते—काश्मीरपङ्कनिभेन कुङ्कुमानुलेपनव्याजेन लग्नः जनानामनुरागो यसिन्-
तथा—श्रीखण्डलेपनमयी चन्दनानुलेपनरूपा दिग्जयजनिता कीर्तिराजिः कीर्तिपरम्परा तत्र
राजन्तौ भुजौ यस्य । रागस्य लौहिसात्कीर्तेश्च शुभ्रत्वात्कुङ्कुमत्वं चन्दनत्वं च युक्तम् । जगत्
रागेणातिसमृद्धित्वं सूचितम् ॥

द्वीपं द्विपाधिपति मन्दपदे प्रशास्ति प्लक्षोपलक्षितमयं क्षितिपस्तदस्य ।

मेधातिथेस्त्वमुरसि स्फुर सृष्टसौख्या साक्षाद्यथैव कमला यमलार्जुनारैः ७॥

द्वीपमिति ॥ हे द्विपाधिपवन्मत्तमातङ्गराजवन्मन्दपदेऽलसगमने भैमि, क्षितिपः प्लक्षा-
ख्येन प्लक्षेणोपलक्षितं द्वीपं प्रशास्ति पालयति तस्मात् । तत्तस्मात् त्वं अस्य मेधातिथिनाम्नो-
राज्ञ उरसि आलिङ्गनेन सृष्टसौख्या सती तथैव स्फुर राजस्व । यथा यमलार्जुनारैर्विष्णोरु-
साक्षात्कमला सृष्टसौख्या सती स्फुरति । मेधा धारणावती बुद्धिरतिथिर्यस्य । अस्यैव त्वं
योग्येत्येवकारो योज्यः । सृष्टसौख्यैवेति वा ॥

प्लक्षे महीयसि महीवल्यातपत्रे तत्रेक्षिते खलु तवापि मतिर्भवित्री ।

खेलां विधातुमधिशखविलम्बितदोलालोलालखिलाङ्गजनताजनितानुरागे ७॥

प्लक्ष इति ॥ तत्र द्वीपे महीवल्यातपत्ररूपे छत्ररूपे महीयस्यतिमहति प्लक्षे ईक्षिते-
सति खलु निश्चितं तवापि खेलां दोलारूपां क्रीडां विधातुं कर्तुं बुद्धिर्भवित्री भविष्यति ।
किंभूते—अधिशखं शाखासु विलम्बिन्यो लोलास्ताभिलोलं अखिलमङ्गं यस्याः तया जन-

तया जनितोऽनुरागो यस्मिन् । तस्यां समुदितोऽनुरागो येन वा । लोकं दोलाह्वयं दृष्ट्वा दोला-
क्रीडायां तवापीच्छा समुदेष्टुमर्हति ॥

पीत्वा तवाधरसुधां वसुधासुधांशुर्न श्रद्धातु रसमिश्ररसोद्वाराम् ।
द्वीपस्य तस्य दधतां परिवेषवेपं सोऽयं चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ॥७५॥

पीत्वेति ॥ हे चमत्कृतो नीतचकोरः तद्वचलाचले चले अक्षिणी यस्यात्त्वत्संबुद्धिः ।
सोऽयं वसुधायां सुधांशुर्नृचन्द्रो राजा तवाधरसुधानोद्यमृतं पीत्वा इक्षुरसोद्वारानिक्षुरस-
सुदोद्वानां रसं स्वादं न श्रद्धातु नानिलपतु । किंभूतानां वाराम्-तस्य द्वीपस्य परिवेषवेपं
परिवेषाकारं दधतां विभ्रताम् । अन्यत्र चकोराधन्द्रस्य सुधां पिबन्ति, अत्र चन्द्र एव चको-
रास्यात्तवाधरसुधां पिबतीति चमत्कृतेत्यनेन सूचितम् ॥

सूरं न सौर इव नेन्दुमवीक्ष्य तस्मिन्नाश्रति यस्तदितरत्रिदशानभिज्ञः ।
तस्यैन्दवस्य भवदास्यनिरीक्षयैव दर्शोऽश्रतोऽपि न भवत्यवकीर्णभावः ७६

सूरमिति ॥ तस्मिन्नापि यश्चन्द्रमक्षो जन इन्दुमदृष्ट्वा नाश्रति । यतः तस्मादितरोऽन्यो
यत्रिदशो देवत्वस्यानभिज्ञश्चन्द्रातिरिक्तदेवतानभिज्ञः । कः कस्मिन्—सौरः सूर्यमक्षो जनः
सूर्यव्यातिरिक्तदेवतानभिज्ञः सूरं सूर्यमदृष्ट्वा नैव नाश्रति । तस्य ऐन्दवस्य इन्दुमक्षस्य चन्द्र-
लेखारहितेऽपि दर्शोऽश्रतोऽपि भुञ्जानस्यापि भवदास्यनिरीक्षयैव भवन्मुखचन्द्रदर्शनेनैव अवकी-
र्णभावो न भवति लुप्तप्रवृत्तं न भवतु । चन्द्राधिकं भवन्मुखं दृष्ट्वैव भोजनार्थित्वार्थः । एतदेव
चन्द्रस्थाने भविष्यतीति भावः । सौरः, ऐन्दवः, इत्यत्र 'भक्तिः' इत्यण् ॥

उत्सर्पिणी न किल तस्य तरङ्गिणी या त्यक्षेत्रयोरहह तत्र विपाशि जाता ।
नीराजनाय नयनीरजराजिरात्तामत्राञ्जलानुरज राजनि राजमाने ॥ ७७ ॥

उत्सर्पिणीति ॥ तस्य द्वीपस्य या तरङ्गिणी विपाशनां नरो प्रादृक्ष्येऽप्युत्सर्पिणीं
कूलकपा नेति अहह आश्चर्यं किलेति । अन्यद्वीपे प्रतरन्ती इत्यर्थे, अत्र तु नेति पुराणप्र-
सिद्धिः । तत्र तस्यां विपाशि नद्यां जाता नवा तत्फलं निकृतिता नीरजराजिः कमलपद्मिस्त-
नैत्रयोर्नीराजनापात्तां भवतु । त्वं राजमाने रोमनागेऽत्रालिन्नाजने अञ्जला सत्र एव नुरज
अनुरागे प्राप्नुहि । अस्यां नद्यां पूरणावात्सदा कमलानां चत्वारोराजवनम्पनिष्ठं भविष्य-
तीति नोत्सर्पिणीत्यनेन सूचितम् । अत्र एवैवं भजेत्यर्थः । नीराजनायेति नैत्रादेशपा कम-
लानां हीनत्वं सूचितम् । अनुरज इति, 'रञ्ज' इति नलोपः ॥

एतद्यशोभिरखिलेऽप्युनि सन्तु हंसा दुग्धीकृते तदुनययतिभेदमुग्धाः ।
क्षीरे पयस्यपि पदे द्वयवाचिभूय नानार्थकोपविषयोऽयं नृपोऽनस्तु ॥७८॥

एतदिति ॥ हंसाः अखिलेऽप्युनि एतद्यशोभिर्दुग्धीकृते सति त्योत्तमयोः क्षीरक्षीरयो-
र्मतिभेदः परस्परनिषेधस्तद्विषये मुग्धा नृपाः सन्तु । तद्वयमस्मि दुग्धरूपे यात्रे सति प्रति-
योगिनोऽभवात्सर्वं दुग्धत्वेन जानन्मिलयः । तथा—नानार्थकोपविषयः नानार्थयोगेन प्रसि-
द्धिपथोरनरक्षोपादेर्विषयः प्रतिपाद्यं क्षीरे पदे पयस्यपि पदे निषेधे द्वयवाचिभूयानुनययति-
मित्यम् । 'पयः क्षीरं पयोऽप्यु च' इति । अयं जया एतल्लिख्यते सति नृपादे निम्ना

१ अत्र 'नुरज' इति नलोपः । अत्र 'नुरज' इति नलोपः । अत्र 'नुरज' इति नलोपः । अत्र 'नुरज' इति नलोपः ।

तद्वीपलक्ष्मपृथुशाल्मलितूलजालैः क्षोणीतले मृदुनि माखतचारुकीर्णैः ।
लीलाविहारसमये चरणार्पणानि योग्यानि ते सरससारसकोशमृद्वि ॥७७॥

तदिति ॥ हे सरसं नूतनं सारसं कमलं तस्य कोशो मुकुलं राशिर्वा तद्वन्मृद्वि मुकुलः
राशिः, माखतेन चारु संनिवेशविशेषेण निविष्टं वा कीर्णैः प्रस्तारितैस्तस्य द्वीपस्य लक्ष्म नि-
भूतः पृथुमेहाशाल्मलिर्पृथुस्तस्य तूलजालैः कार्पाससमूहैः कृत्वा मृदुनि क्षोणीतले लील-
हारसमये विलासगमनकाले ते तव चरणार्पणानि योग्यानि । भवन्ति अति शेषः । अतिमृदु-
हि अतिमृदुनि स्थले गतिर्युक्ता ॥

एतद्विषयश्रवणकालविजृम्भमाणतल्लोचनाञ्चलनिकोचनसूचितस्य ।
भावस्य चक्ररुचितं शिविकाभृतस्ते तामेकतः क्षितिपतेरपरं नयन्तः ॥७८॥

एतदिति ॥ ते शिविकानृनः भावस्य भैम्यन्निप्रायस्योचितं योग्यं व्यापारं चक्रुः । किं-
तस्य—एतस्य राज्ञो गुणश्रवणकाले विजृम्भमाणा सा भैमी तस्या लोचनाञ्चलनिकोचनेन नै-
प्रान्तचक्रोचनेन सूचितस्य नृपालंकरणरक्षेपु दृष्टेन भैमीनेत्रसंकोचेन ज्ञापितस्य । किंभूतास्ते
—एकतः क्षितिपतेरेकस्मान्नृपात् । अस्माद्विपुष्पमत इत्यर्थः । तां भैमीमपरं राजानं नयन्त-
व्यापयन्तः । नयतिद्विकर्मा ॥

तां भारती पुनरभापत नन्वमुष्मिन्काश्मीरपङ्कनिभलज्जनानुरागे ।
श्रीखण्डलेपमयदिग्जयकीर्तिराजिराजद्भुजे भज महीभुजि भैमि भावम् ७८

तामिति ॥ भारती तां पुनरभापत । ननु भैमि, त्वं अमुष्मिन्महीभुजि भावमनुरा-
गं भज कुरु । किंभूते—काश्मीरपङ्कनिमेन कुङ्कुमानुलेपनव्याजेन लग्नः जनानामनुरागो यस्मिन्
तथा—श्रीखण्डलेपनमयी चन्दनानुलेपनरूपा दिग्जयजनिता कीर्तिराजिः कीर्तिपरम्परा तव
राजन्तौ भुजौ यस्य । रागस्य लौहिल्यात्कीर्तेश्च शुभ्रत्वात्कुङ्कुमत्वं चन्दनत्वं च युक्तम् । जनानु-
रागेणातिसमृद्धित्वं सूचितम् ॥

द्वीपं द्विपाधिपति मन्दपदे प्रशास्ति मृक्षोपलक्षितमयं क्षितिपस्तदस्य ।
मेधातिथेस्त्वमुरसि स्फुर सृष्टसौख्या साक्षाद्यथैव कमला यमलार्जुनारैः ७९

द्वीपमिति ॥ हे द्विपाधिपवन्मत्तनातङ्गराजवन्मन्दपदेऽलसगमने भैमि, क्षितिपः मृ-
क्ष्येन वृक्षेणोपलक्षितं द्वीपं प्रशास्ति पालयति तारम् । तत्तस्मात् त्वं अस्य मेधातिथिना
राज्ञ उरसि आलिङ्गनेन सृष्टसौख्या सती तथैव स्फुर राजस्य । यथा यमलार्जुनारैर्विष्णोर्हस्त-
साक्षात्कमला सृष्टसौख्या सती स्फुरति । मेधा धारणावती बुद्धिरतिथिर्यस्य । अस्यैव ।
योग्येत्येवकारो योज्यः । सृष्टसौख्यैवेति वा ॥

मृक्षे महीयसि महीवल्यातपत्रे तत्रेक्षिते खलु तवापि मतिर्भवित्री ।
खेलां विधातुमधिशाखविलम्बितदोलालोलाखिलाङ्गजनताजनितानुरागे ८०

मृक्ष इति ॥ तत्र द्वीपे महीवल्यातपत्ररूपे लव्हरूपे महीयस्यतिमहति मृक्षे ईक्षि-
सति खलु निश्चितं तवापि खेलां दोलारूपां क्रीडां विधातुं कर्तुं बुद्धिर्भवित्री भविष्यति
किंभूते—अधिशाखं शाखासु विलम्बिन्यो लोलास्ताभिलोलं अखिलमङ्गं यस्याः तया ज-

यन्मौलिरत्नमुदितासि स एष जम्बूद्वीपस्त्वदर्थमिति तैर्युवभिर्विभाति ।
दोलायितेन बहुना भवभीतिकम्प्रः कंदर्पलोक इव खात्पतितखुटित्वा ॥८३॥

यन्मौलीति ॥ हे मैत्रि, यस्य मौलिरत्नं शिरोरत्नं त्वं उदितास्युत्पन्नासि, स एष जम्बू-
द्वीपः त्वदर्थमिति तैस्त्वदर्थमागतैर्युवभिः कृत्वा भवाद्वराद्वीत्या कम्प्रः कम्पनशीलः बहुना
दोलायितेन दोलनेन कृत्वा खुटित्वा विच्छिद्य खात्पतितः कंदर्पलोक इव विभाति । सर्वेऽपि
युवानः कामतुल्या इत्यर्थः । द्वीपे रत्नमुत्पद्यते । अन्यदप्यान्तरालिकं वस्तु बहुना दोलनेन
गगनाभुटित्वा पतति ॥

विष्वग्भृतः परिजनैरयमन्तरीपैस्तेषामधीश इव राजति राजपुत्रि ।
हेमाद्रिणा कनकदण्डमहातपत्रः कैलासरश्मिचयचामरचक्रचिह्नः ॥ ८४ ॥

विष्वगिति ॥ हे राजपुत्रि, अयं जम्बूद्वीपः तेषां शाकद्वीपार्दीनामधीश इव राजेव
राजति । राजचिह्नेवाह—किंभूतः—अन्तरीपैः सिंहलादिद्वीपैरेव परिजनैः सर्वैर्विष्वक् सर्वतो
भृतः । तथा—हेमाद्रिणा नेत्रणा कृत्वा कनकदण्डं सुवर्णदण्डं महातपत्रं महच्छत्रं यस्य ।
तथा—कैलासस्य रश्मिचयः किरणसमूहरूपं चामरचक्रं चामरसदृशचिह्नं यस्य । अन्योऽपि
राजा परिजनैः सेव्यते । कनकदण्डातपत्रं च चामरचिह्नं भवति ॥

एतत्तद्वस्तरुणि राजति राजजम्बूः स्थूलोपलानिव फलानि विनृश्य यस्याः ।
सिद्धप्रियः प्रियमिदं निगदन्ति दन्तियूथानि केन तस्मादखलुः पथेति ॥८५॥

एतदिति ॥ हे तरुणि, एतस्य जम्बूद्वीपस्य चिह्नं तरु राजजम्बू राजति । एष कः
सिद्धप्रियो यस्या जम्बूवाः फलानि स्थूलोपलानिव स्थूलभाषाण्युत्पन्नाणि विनृश्य हृष्टा प्रियं
भर्तारं प्रति इदं इतीदृशं निगदन्ति पृच्छन्ति । इति किम्—हे प्रिय, दन्तियूथानि हस्तिज-
मूलाः केन पथा तदं जम्बूद्वीपमारुह्यारुहाः । जम्बूद्वीपे देवास्त जम्बूद्वीप इति वान ।
राजजम्बूः, राजदन्तारित्वात्परिपातः ॥

जाम्बूनदं जगति विधुतिमेति नृत्त्रा वृत्त्यापि सा तव रुचा विजितध्रि यस्याः
तज्जाम्यवद्रपनयास्य सुधाविधान्युर्जम्बूसरिद्रहति सीमनि कन्मुकण्ठि ॥८६॥

जाम्बूनदमिति ॥ नोः कन्मुकण्ठि एतद्वेद्यावद्रपनयास्य, 'रेताव्रपनयास्य' इति
कन्मुप्रयोगेति कम्पते' इति एतदुपधः । सा जम्बू सरिद्रहति जम्बूद्वीपस्य सीमनि नर्वाहनां
वहति । किंभूता—तस्या जम्बूवाः जाम्बूद्वीपे फलानि तेषां द्वौ रसः तस्माद् भवा इति ।
तथा—सुधाया मिधा प्रसारी यस्य तद्वस्तरुण्यु यस्याः पीयूषतुल्यवत् । सा ह्य—यस्या जम्बू-
नयाः इत्येता तवत्त्वमि नृत्त्रा प्रसृता इति क्व जगति तव रुचा यस्या विजितध्रि विज-
सीमं जम्बूद्वीपा इदं जाम्बूनदं सुपथेति विधुतिमेति । कन्मुकण्ठि एतत्तं सुपथं तरुणि
तद्वस्तरुण्यु विदन् । 'प्रसृता तु नृत्त्रा सुधा य इति क्व' इत्यन्तरः । 'तद्वस्तरुण्यु' 'तव
रुचा विजितध्रि' इति अन्तरः । 'जाम्बूनदं', 'जम्बूद्वीप' इत्यन्तः । 'कन्मुकण्ठि' 'अथ तव रुचा' इति अन्तरः ।

जम्बूद्वीपे सुपथेति नृत्त्रा प्रसृता इति अन्तरः ।

वाच्यमस्तु भवतु । अस्य यशसा क्षीरनीरयोरेकत्वे कृते प्रतियोगिनो जलस्याभावादि...
अभिधेयस्याभावाद्यर्थवाचित्वमयुक्तमित्यर्थः । एवंविधं यशोऽन्यस्य कस्यापि न विद्यत
भावः ॥

द्रूमः किमस्य नलमप्यलमाजुहूपोः कीर्तिं स चैप च समादिशतः स कर्तुम् ।
स्वद्वीपसीमसरिदीश्वरपूरपारवेलाचलाक्रमणविक्रममक्रमेण ॥ ७९ ॥

द्रूम इति ॥ हे भैमी, वयं सर्वोत्कृष्टं नलमपि अलमल्यर्थमाजुहूपोः सार्धनानलस्य
संवन्धि किं द्रूमः । अस्य चरितं वागगोचरमित्यर्थः । सार्धमेवाह—स च नलः, एव
मेधातिथिश्चोभौ कीर्तिः स्वयंशास्यक्रमेण युगपत्स्वद्वीपयोर्जम्बूद्वीपयोः सीमायां मर्यादरूपे
वा यः सरिदीश्वरः समुद्रतलस्य पूरः प्रवाहस्तस्य पारवेलायां परतीरमर्यादायां चोऽजलः पर्वत-
स्तस्याक्रमणविक्रममारोहणलक्षणं पराक्रमं कर्तुं समादिशतः स संदिष्टवन्तौ । त्वरीया कीर्ति-
र्दूरगामिनी मदीया वेति निर्णेतुं युगपत्कौति प्रेषितवन्तामित्यर्थः । नलस्यार्धेतस्य न्यूनत्वं
सूचितम् । आह्वानुमिच्छति, न त्वाह्वयते इति वा । ‘वेलावला-’ इति पाठे वेलाया बलेनाक्र-
मणमित्यर्थः । नलम्, ‘न लोका-’ इति पठ्यनिषेधः ॥

अम्भोजगर्भरुचिराथ विदर्भसुन्नृत्तं गर्भरूपमपि रूपजितत्रिलोकम् ।
वैराग्यरूक्षमवलोकयति स भूपं दृष्टिः पुरत्रयरिपोरिव पुष्पचापम् ॥ ८० ॥

अम्भोजेति ॥ अथ अम्भोजस्य गर्भो मध्यस्तद्दृष्टिर्वा सातिगौरी विदर्भसुन्नृत्तः रूपे
सौन्दर्येण जितत्रिलोकं गर्भरूपं वयःसंधौ वर्तमानं युवानमपि तं भूपं वैराग्येणानुरागेण रूपं
यथा तथावलोकयति स । अनुरक्ता नासीदित्यर्थः । का कमिव—पुरत्रयरिपोर्हरस्य दृष्टिः
पुष्पचापं काममिव । स्वप्रियनलसार्धितया सकोधत्वात्परूपेक्षणं ज्ञेयम् । ‘द्विगोः’ इति डोन्विधेः
संज्ञापूर्वकत्वेनानिलयलाद्बहुव्रीहिणा वा जितत्रिलोकमिति समर्थनीयम् ॥

ते तां ततोऽपि चक्रपुर्जगदेकदीपादंसस्थलस्थितसमानविमानदण्डाः ।
चण्डद्युतेरुदयिनीमिव चन्द्रलेखां सोत्कण्ठकैरववनीसुकृतप्ररोहाः ॥ ८१ ॥

त इति ॥ ते अंसस्थले स्थिताः समानास्तुल्या विमानदण्डा येषां ते शिविकानृतः तं
भैमी तेजस्वित्वाजगदेकदीपालोकत्रयैकदीपरूपात्ततोऽपि तस्मादपि राज्ञः सकाशाच्चक्रपुः ।
अन्यं प्रापयामासुरित्यर्थः । के कस्मात्कामिव—सोत्कण्ठा उत्सुका कैरववनी कुमुदवनी तत्सः
सुकृतप्ररोहाः पुण्याङ्कुराः चण्डद्युतेः सूर्यादर्शं सूर्यं प्रविष्टामुदयिनीमुदयोन्मुखां शुक्रपद्मे प्रति-
पदादिक्रमेण चन्द्रलेखामिव समाकर्षन्ति ॥

भूपेषु तेषु न मनागपि दत्तचित्ता विस्मेरया वचनदेवतया तथाथ ।
वाणीगुणोदयतृणीकृतपाणिवीणानिकाणया पुनरभाणि मृगेक्षणा सा ॥ ८२ ॥

भूपेष्विति ॥ अथ तथा वचनदेवतया सरस्वत्या मृगेक्षणा पुनरभाणि उच्यते ।
किंभूता—तेषु भूपेषु मनागपि न दत्तचित्ता । अत एव किंभूतया—विस्मेरया विलितया ।
तथा—वाण्याः गुणोदयेन साधुर्यादिगुणोदयेन कृत्वा तृणीकृतो जितः पाणौ स्थिताया
वीणाया तिकाणः स्वनो यया ॥

१ अत्र ‘अखिलेऽन्तुनि दुग्धीकृते’ इति सामान्यालंकारः । तदुपजीवनेन हंसानां क्षीरनीरविवेचनं
न्येऽपि क्षीरपयःपदयोरप्यर्थद्वयसंबन्धे तदसंबन्धरूपातिशयोक्तिद्वयोत्थापनात्संकरः’ इति जीवातुः ।

आगच्छतं विदधतोऽपि ससिद्धकामा नाधीयते पल्पमक्षरमस्य वामाः ।
चान्द्री न तत्र हरमौलिश्यालुरेकानध्यायहेतुतिथिकेतुरपैति लेखा ॥ ९२ ॥

आग इति ॥ वामाः त्रियः आगच्छतं सप्तजोत्समोऽदिनापराधसहस्रं विदधतोऽपि कुर्वे-
तोऽप्यस्य राज्ञः पल्पं निष्ठुरनक्षरं नाधीयते न द्रुवते । यतः—ससिद्धकामाः । सक्षानत्वाद-
स्यापराधं न गणयन्तीति भावः । वामा इत्यनेन वक्रत्वभावत्वात्पल्पभाषणयोग्यत्वेऽपि सक्षान-
त्वाद्भोचुरित्यर्थः । अनध्याये हेतुनाह—तत्रोच्चयिन्यां हरमौलौ श्यालुः स्थिता अनध्यायहे-
तुस्थितिः प्रतिपत् तस्याः केतुधिहं चान्द्री एका लेखा कला नापैति न गच्छति । सदा तत्र
शंभोः सत्वाचन्द्रकलाया अपि सत्त्वाचन्द्रकलादर्शनात्समुत्पन्नकानाः सत्सः पल्पं न भाषन्त
इति भावः । अथ च 'प्रतिपत्पाठश्रीलस्य' इति वचनात्त्वर्वाध्यायापेक्षया प्रतिपदो मुख्यत्वम् ।
सर्वास्तपि तिथिषु शुक्लप्रतिपदुद्देशरूपमपि न पठन्तीति दुष्कमित्यर्थः । आगच्छतकारित्व-
नेवास्य दीपः ॥

भूपं व्यलोकत न दूरतरानुरक्तं सा कुण्डिनावनिपुरंदरनन्दिनी तम् ।
अन्यानुरागविरत्नेन विलोकनाद्वा जानामि सम्यगविलोकनमेव रम्यम् ९३

भूपमिति ॥ सा कुण्डिनावनिपुरंदरस्य नामस्य नन्दिनी पुत्रां दूरतरं द्रुतरानुरक्तम्
(अपि) सानुरागमपि तं भूपं न व्यलोकयत् । वा यत्सादन्यालिन्नलेऽनुरागेण तदतिरिक्ते विर-
त्नेन विगतेन रत्नेन अनुरागेण विलोकनात् विलोकनापेक्षयाऽविलोकनं सर्वयानवेक्षणमेव रम्यं
श्रेष्ठं जानामि मन्ये । यत्रानुरागो नास्ति तद्विलोकनेनापि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥

भैमीङ्गितानि शिथिकामधरे बहन्तः साक्षात् यद्यपि कथंचन जानते स्म ।

जडुत्तथापि सविधस्थितसंमुखीनभूपालभूषणमणिप्रतिविम्बितेन ॥ ९४ ॥

भैमीति ॥ अधरेऽधोनागे शिथिकां बहन्तो दधाना भैमीङ्गितानि जृम्भणादीनि अनु-
रागविहानि यद्यपि साक्षात् कथंचन केनापि प्रकारेण न जानते स्म, तथापि सविधे सनीपे
स्थिताः संमुखीना भूपालस्तेषां भूषणमणिषु रत्नादिषु प्रतिविम्बितेन हेतुना जडुः । अननु-
रागविहानि प्रतिविम्बवशाज्जानते स्तेत्यर्थः । संमुखं दृश्यतेऽस्तित्रिलस्र प्रतिविम्ब्याधिकरणे
रत्नादौ 'यथालुखसंमुखस्य दर्शनः खः' इति खः । भूषणमणीनां विशेषणं वा ॥

भैमीनयापयत जन्यजनस्तदन्यं गङ्गानिव क्षितितलं रघुवंशदीपः ।

गाङ्गेयपीतकुचकुम्भयुगां च हारचूडासनागमवशेन विभूषितां च ॥ ९५ ॥

भैमीमिति ॥ जन्यजनः बाहकसङ्घः भैमी तत्सादन्यं नृपमवापयत् । कः कां किमेव—
रघुवंशदीपो नगीरथः गङ्गां क्षितितलमिव । किन्तुतां भैमीं गङ्गां च—गाङ्गेयं सुवर्णं तद्वत्पीतं
पितं कुचकुम्भयुगं यस्याः । गाङ्गेयान्यां स्कन्दनीम्नान्यां पीतं कुचकुम्भयुगं यस्याः उन्नयोः
त्वात् । तथा—हारो नुच्छाभूषणं कञ्चस्थितम्, चूडा बाहुभूषणं शिरःस्थितं वा भूषणं तयोः
गमनवशेन विभूषितां शोभनानाम् । हरस्तेषां हारो चूडा शिरोनागलस्यः सनागमवशेन
नलं कृता । विशेषेण भुवि उपितां च । गाङ्गेयः, 'क्षीम्नो दृक्' । हारो चास्त्री
॥ ९५ ॥

अस्मिञ्जयन्ति जगतीपतयः सहस्रमस्त्राद्युसार्द्ररिपुतद्वनितेषु तेषु ।

रम्भोर चारु कतिचित्तव चित्तवन्धिरूपात्रिरूपय मुदाहमुदाहरामि ॥ ८७ ॥

अस्मिन्निति ॥ अस्मिन्द्वीपे सहस्रमनेके जगतीपतयो राजानो जयन्ति सर्वोत्तमं वर्तन्ते । हे रम्भोर, अस्त्राद्युभ्यां रक्तेन्द्राम्बुभ्यां यथाक्रमं सार्द्रा रिपवस्तेषां वनिताश्च तेन तेष्वतिशूरेषु राजसु मध्येऽहं कतिचिद्राज्ञ उदाहरामि चारु वदामि । त्वं चारु वा तान् नृप निरूपय पश्य । किंभूतान्-तव चित्तवन्धिरूपान्मनोहारिसौन्दर्यान् ॥

प्रत्यर्थियौवतवतंसतमालमालोन्मीलत्तमः प्रकरतस्करशौर्यसूर्ये ।

अस्मिन्नवन्तिनृपतौ गुणसंततीनां विश्रान्तिधामनि मनो दमयन्ति किं ते ॥

प्रत्यर्थाति ॥ हे दमयन्ति, गुणसंततीनां सौन्दर्यादिगुणसङ्घानां विश्रान्तिधामनि विश्रान्तिस्थानेऽस्मिन्नवन्तिनृपतौ मनः किं वर्तत इति शेषः । किंभूते-प्रत्यर्थिनां यौवतं क्लृप्तं समूहः तस्य वतंसभूतास्तमालमाला एवोन्मीलन्ति प्रकटीभूतानि तमांसि तेषां प्रकरः वृक्षस्तस्य तस्करो विनाशकः शौर्यमेव सूर्यो यस्य । वैरिणां मृत्युरूपः । वीरानुरागिण्यो हि वीर्येति इति प्रायेणास्मिन्नुरक्तासीति मम प्रतिभातीति युक्तमिति भावः ॥

तत्रानुतीरवनवासितपस्विविप्रा शिप्रा तवोर्मिभुजया जलकेलिकाले ।

आलिङ्गनानि ददती भविता वयस्या हास्यानुबन्धिरमणीयसरोरुहास्या ॥ ८९ ॥

तत्रेति ॥ तत्र अवन्त्यां शिप्रा नदी तव वयस्या सखी भविता भविष्यति । (किंभूता-अनुतीरं तीरसमीपे वनेषु वातिनस्तपस्विनो विप्रा यस्याः । तथा-जलकेलिकाले जलकीयं समये ऊर्मिभुजया तरङ्गबाहुना तवालिङ्गनादि ददती । तथा-हास्यस्य विकारस्यानुबन्धे नैरन्तर्यं तेन रमणीयं सरोरुहं कमलमेवासं यस्याः । तीरमनु समया तीरवदावतानि वीरे 'अनुर्यत्समया' 'यस्य चायामः' इति वाच्यमीभावः ॥

अस्याधिशय्य पुरमुज्जयिनीं भवानी जागर्ति या सुभगयौवतमौलिमादा ।

पत्याऽर्धकायघटनाय मृगाक्षि तस्याः शिष्या भविष्यति चिरं वरिवस्यया ॥

अस्येति ॥ हे मृगाक्षि, या भवानी पार्वती अस्य उज्जयिनीपुरम् अधिशय्यया वरिवस्यया स्फुरद्रूपा वर्तते । किंभूता-सुभगं सुन्दरं यौवनं ह्रीवृन्दं तस्य मौलि-तस्या भवान्या वरिवस्यया शुश्रूषया एतेन पत्या अर्धकायघटनाय शिष्य-द्वारेण प्राणेशार्धशरीरत्वं सुलभमित्यर्थः । रूपेण शिष्या जातैव सेवयापि चापेरयः । स्त्रीयं प्राणेशार्धत्वं तवापि करिष्यतीत्यर्थः । पुरम्, 'अधि-कर्मत्वम् । भवानी, 'इन्द्रवदण-' इति पुंयोगे जीपानुक्त ॥

निःशङ्कमङ्कुरिततां रतिवह्नमस्य देवः स्वचन्द्रकिरणामृतसेचनेन तत्रावलोक्य सुदृशां हृदयेषु रुद्रस्तद्देहदाहफलमाह स किं न वि

निःशङ्कमिति ॥ तत्रोज्जयिन्यां स देवो रुद्रः स्वचन्द्रकिरणामृतसेचनेन सु-रतिवह्नमस्य कामस्य निःशङ्कं निर्भयमङ्कुरिततां प्रादुर्भावमवलोक्य तद्देहदाहस्य किमाह किं व्रूते वयं तत् न विद्मः । तत्रत्याः त्रियः सर्वेदा सकामा दृष्ट्वा दाहो व्यर्थ एव जात इत्यर्थः । पुनः सहस्रघोत्पत्तेः ॥

कुरुतां दिशामन्धीन्द्रान्तामवापन्ता एतदाश्रयम् । तदा—संवाचकाराश्रयं तेन सुविना
वित्तेन विचारिताः कुरुः सततन्तवो नञास्तेभ्यो जन्म यस्य एवमुक्तो पराभटः चतुर्दश
जगन्ति ज्ञानम् एतदप्यश्रयम् । अल्ल एवो विद्वन्मगालि—चतुर्दशजगत्पतिनोः प्रसार-
पराभटयोर्दशोदशश्रयम् । अपवा—कारणानुगतां कथं सनत्रायस्यवदयकतामाश्रयम्
गालिनो भुवमुपाश्रयस्य प्रसारसाविद्वद्विद्वन्मगालिदाश्रयम् । तदा—उदा सर्वदा
उपेत हस्तेन प्रसारिताः सतसंस्थास्तन्वत्तेभ्योऽप्यनरेणानेभ्यः कारणेभ्यः सतुल्यस्य पदस्य
चतुर्दशजगत्पतितत्त्वहृदाश्रयमित्यर्थः । एवंविधः प्रसारकान्यस्तां चान्यः कोऽपि नान्ताति
भावः । 'सततन्तुनेत्रः कुरुः' इत्यनरः ॥

औदात्यसंविदवलम्बितशून्यमुद्रामलिन्दशोर्निपतितामवगम्य नैन्याः ।
स्येतैव जन्यजनतान्यमजीगमत्तां सुखं प्रतीक्षितविभावनमेव वाचः ॥ १०१ ॥

औदात्येति ॥ जन्यजनतया जन्यजनसमुहः स्येतैव वचनं विना आत्मनैव तां नैनोन्मन्यं
नृपमदंजनप्रपन्नताम् । किं ह्यल्ल—अल्लिरुपे निरुद्धतां नैन्या दृष्टौर्दशस्य संविद्वुद्धिः
इत्येति वचने हरेऽप्यनवलोकनेनौदात्यहनं तदावलम्बितता शून्यमुद्रा तां प्रेनरहितविधिं तां
अवगम्य ज्ञाता । ज्ञातां विना कथं नीतवान् । अत्रार्थेऽर्थान्तरस्यात्तदाह—सुखं पण्डितं
प्रति इक्षितविभावनं चोद्धृष्टजनमेव वाच उपदेशः । उदात्य इत्युदात्तः पचाद्यञन्तः ज्ञात-
पादित्वम्यम् ॥

एतां कुनारनिपुणां पुनरप्यभाषीद्वाणी सरोजमुखि निर्नरमारुह्य ।
अलिप्तसंकुचितपङ्कजसज्ज्यशिक्षानिष्पातदृष्टिपरिरन्मविजृम्भितानि ॥ १०२ ॥

एतामिति ॥ वागो सरस्वतो कुनारो चार्द्रो दिव्या च नलान्तरतन्मस्य दानेतां पुन-
रपि इत्यनान्तरम् । हे सरोजमुखि, अलिप्तपुं अलंकृतस्य विद्वत्स्य पङ्कजस्य सज्ज्य-
क्षायां सादृश्यान्तरो निष्पाद्य दिव्या दृष्टिः विद्वत्सिद्धननुत्प्रेल्लयः । तदा तस्या वा परी-
रन्मविजृम्भितान्याजिह्वनविद्ययादिनरं सुदरमारुह्य । एतं सादरनवलोकनेति भावः ॥
प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनिधिनाथनन्धपृथ्वीधरः पृथुरयं मथुराधिनाथः ।

अस्मधुजातननुयाति न शर्वरीशः दयानाङ्ककर्तुस्त्वपुवेदनाजनस्य ॥ १०३ ॥

प्रत्यर्थीति ॥ हे नैमि, कथं प्रसूताना मथुराया अधिपतो रज्य । किमुतः—प्रत्यर्थि-
पार्थिवः सधुजात एव पयोनिधयत्वेनां नाथे नयने नन्धपृथ्वीधरः नन्धरीलो नन्दरः ।
तदा—उर्वरीशध्वजः अल्लस्मधुजातननुयातिसधु कचरहितं वदन्तस्य दधुजाति दधुज-
रोति । पठः—स्वामेताहेन सज्ज्येन कर्तुं निश्चितं वदन्तस्य । सज्ज्यध्वजः स्मधुराहित-
न्मुखध्वजस्यो न भवतीत्यर्थः । वयसं चैव वतंत इति भावः । न वतंत स्मधु पालित्वा
'वाहितान्पादितु' इति पठेत्ततः । पार्थिव इति, 'तत्र विदेहः' इत्यम् ॥

वालेऽधराधरितनैकविधप्रवाले पापौ जगद्विजयकार्मणस्य पश्य ।

ज्याधातजेन रिपुराजकधूमकेतुतारायनापनुपरज्य नर्षि क्षिणेन ॥ १०४ ॥

वाल इति ॥ हे वधरेनोद्देशधरितानि विद्वन्मनैकविधानि नानावर्णयानि प्रसज्यते
पह्वा विद्वता वा यथा । तदा—उक्ते, त्वं अल्ल एवो जगद्विजयस्य कर्तव्यं यदी-

पहवः, अथवा नखयुक्तो भैनीकर इति संदेहविषयत्वयोग्योऽपीत्यपि शब्दार्थः । यतः—
अन्तः मध्ये त्वदात्येन हृतत्तारस्त्वधीयमुखनिर्माणार्थं हृतः मध्यदेशसंवाञ्चिभ्रेष्ठभागो यस्य
एवंभूतो वा तुषारभानुधन्वत्त्वस्य शोभानुकारित्वात्तदाकारं करिदन्तजकङ्कणं तदेवाङ्घ्रिहंसं
यस्य । हस्तिदन्तवलययुक्तो भैनीकरः, तद्वद्विषयः पहव इति पहवनम्ये करः मुखेन शास्वत
इत्यर्थः । तत्रत्याः त्रियः प्रायशो दन्तवलयानि विभ्रति ॥

तजः धमास्तु सुरतान्तमुदा नितान्तमुत्कण्ठके स्तनतटे तव संचरिष्णुः ।
खञ्जन्प्रभञ्जनजनः पथिकः पिपासुः पाता कुरङ्गमदपाङ्गिलमप्यशङ्कम् ॥१०९॥

तज इति ॥ हे भैनि, तजः वृन्दावने जातः प्रभञ्जनजनो वायुसङ्घः, वायुलङ्घनो वा
जनः कुरङ्गनदेन कस्तूरिकया पङ्क्तिं कलुषनपि धमानु सुरतप्रभञ्जनितं घनोदकं अशङ्कं
निःशङ्कं पाता पात्यति । अपनेप्यतीत्यर्थः । किन्तुतः—सुरतान्तमुदा सुरतावसानहर्षेण
नितान्तमुत्कण्ठके रोमाश्रिते तव स्तनतटे संचरिष्णुः संचरपशीलः । तथा—खञ्जन्प्रभञ्जि-
वाहुत्येन मन्वीभवन् । पथिको नित्यं मार्गस्थः । अत एव पिपासुत्पतः । अन्योऽपि
पान्यः कण्ठकिते देशे संचरिष्णुः । अत एव भ्रमकण्ठकलात्पुनर्वपुदकानेच्छुर्निर्मलोदक-
प्राप्त्यभावात्कर्दमयुक्तनपि जलं निर्विचारं पिबति ॥

पूजाविधौ मखभुजामुपयोगिनो ये विद्वत्कराः कमलनिर्मलकान्तिभाजः ।
लक्ष्मीमनेन दधतेऽनुदिनं वितीर्णस्ते हाटकैः स्फुटवराटकगौरगर्भाः ॥११०॥

पूजेति ॥ ये विदुषां पण्डितानां कराः मखभुजां देवतां पूजाविधायुपयोगिनः
तत्पराः । तथा—कमलेन दानसंपन्थिना जलेन निर्मलकान्तयः । अथ च पश्यतुत्याः ।
ते विद्वत्करा अनेन रात्राऽनुदिनं प्रतिदिनं वितीर्णैर्दत्तैर्हाटकैः सुवर्णैः कृता लक्ष्मी दधते कर-
यन्ति । किन्तुतः—सुवर्णधारणादेव स्फुटः प्रकटः बीजकोशतत्परागर्भा गौरगर्भाः ।
पश्चा अपि देवपूजाविधायुपयोगिनः, स्फुटेन बीजकोशेन गौरगर्भाः । अतितरां शतारम्येति
भावः । 'बीजकोशो वराटकः' इत्यनरः । कमलमभ्यस्तित्वा पीतजर्मा वसिष्ठैत्यर्थः ॥

वैरिभिर्यं प्रतिनिपुञ्जमनाभुवन्यः किञ्चिन्न तृप्यति धरावल्लयैकवीरः ।
स त्वामवाप्य निपतन्नदनेपुवुन्दस्वन्दीति तृप्यतु मधूनि पिबन्निवापन् ॥१११॥

वैरीति ॥ यः राजा वैरिभिर्यं वैरिजलक्ष्मीं प्रति लक्ष्मीकृत्य वैरिभिः सह निपुञ्जं
नितरां पुञ्जमनाभुवन् प्रभुवन् किञ्चिन्नपि न तृप्यति न तृप्यति । यतः—धरावल्लये
एषो वीरः धरः । पुञ्जमन्यैव वैरिनिर्गतः पिबो लक्ष्मीं पुञ्जमनाभुवन्यः । पीतं
अथ त्वामवाप्य लक्ष्म्ये एनमुदितं नितरां पतन्तो मदवेद्यः पुञ्जाने तेषां वृन्दाते लेन्यः
स्वन्दीति मधूरे पुषारत्नानिःसन्निव तृप्यतु । सतृप्यन्त्यपुञ्जमनाभुवन्यः । एवं कृता-
म्येति भावः । 'अनाम्रान्' इति पाठे (प्रसिद्धं) निपुञ्जं पुञ्जं पुञ्जं प्रति पुञ्जमने वैरिभिर्यः
प्रभुवन् तृप्यति स त्वा प्राप्य तृप्यतु । अन्योऽपि त्वामवाप्यत्यर्थः । अन्योऽपि मदरादेव
पुञ्जमनाभुवन्यं तृप्यन्त्यपुञ्जमनाभुवन्यं ॥

१ अथ मखभुजामुपयोगिनो ये विद्वत्कराः कमलनिर्मलकान्तिभाजः लक्ष्मीमनेन दधतेऽनुदिनं वितीर्णस्ते हाटकैः स्फुटवराटकगौरगर्भाः इति श्रीराहु ।

करणं नाणि कङ्कणरत्नं पश्य । किंभूतं नगिम्—ज्याघातजेन किमेनोपरज्य इदानीन्तु तेषु
जकस्य रिपुनृपवृन्दस्य तदर्थं धूमकेतुतारायनाणं धूमकेतुनक्षत्रवदाचरितम् । धूमकेतुनक्षत्र
मुदितं सद्यथा राजज्ञयं करोति तथेति । नैकविधं विविधं प्रवालं यथेति वा । रत्नस्य
तद्राजकं च । अन्यथा आदिशुद्धिः स्यात् । संज्ञापूर्वकविवेकनिलत्वादृष्ट्यनावः ॥
एतद्भुजारणिसमुद्भवविक्रमाग्निचिह्नं धनुर्गुणकिणः खलु धूमलेखा ।
जातं ययारिपरिपन्मशकार्ययाश्रुविश्राणनाय रिपुदारद्वगन्धुजेभ्यः ॥ १०५ ॥

एतदिति ॥ धनुर्गुणकिणः ज्याघातजः किणः एतस्य मुज एवारणिर्वेधुलतिष्ठति कश्चि
त्समुद्भवविक्रमाग्निः समुत्पन्नप्रतापवहितस्य चिह्नं चिह्नभूता धूमलेखा खलु निदधे । य
धूमोऽग्नेर्लिङ्गम् । यया धूमलेखया रिपूणां दारास्तेषां दृगन्धुजेभ्योऽश्रुविश्राणनाय रोदरत्न
रणाय जातम् । पतिवधादित्यर्थः । किंभूतया—अरिपरिपदैरेसङ्गतसङ्गना मशकत्वादि
पोऽर्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथा । अत्रार्थश्चदो निवृत्तिवचनः । धूमलेखा हि इत्थां कम्प
जनयति । अतिशूरोऽयमिति भावः । 'अयोंऽभिधेयैवलुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यनरः ।
श्यामीकृता मृगमदैरिव माथुरीणां घौतैः कलिन्दतनयामधिमध्यदेशम् ।
तत्राप्तकालियमहाहदनाभिशोभा रोमावलीमिव विलोकयिताति भूमेः ॥ १०६ ॥

श्यामीति ॥ तत्र मथुरायां अधिमध्यदेशे कलिन्दतनयां यनुनां भूमे रोमवर्जिता
त्वं विलोकयिताति । किंभूताम्—माथुरीणां मथुराव्रीणां घौतैर्जलक्रोडाभ्यामिवैवमन
कस्तूरीभिरिव श्यामीकृतां न तु स्वतः श्यामानित्यर्थः । तथा—आप्ता प्राप्ता कलेभ्य
सर्पराजस्य महाहदेन कृत्वा नाभिशोभा यया ताम् । रोमराजिः स्वतः श्यानापि नृपस्य
श्यामतरा, कालियमहाहदवद्गभीरया नाभ्या प्राप्ताशोभा च, मध्यप्रदेशे च भवति । नन्त
सह कालिन्यां जलक्रोडां कुर्वति भावः ॥

गोवर्धनाचलकलापिचयप्रचारनिर्वासिताहिनि यने सुरभिप्रसूनैः ।
तस्मिन्नेन सह निर्विश निर्विशङ्कं वृन्दावने वनविहारकुतूहलानि ॥ १०७ ॥

गोवर्धनेति ॥ हे भैमि, तस्मिन् श्रीकृष्णक्रीडयातिप्रातिदे ज्ञांसर्प इन्दनत
वृन्दावनं मथुरासमीपवनं तस्मिन् । वृन्दस्य गोपालसङ्गत्य वने वा । त्वं वनेन एष
निर्विशङ्कं सर्पादिभयरहितं यया तथा पुष्पावचयादीनि वनविहारकुतूहलानि वनक्रान्ति
कानि निर्विशेषभुङ्क्ते । किंभूते—गोवर्धननामाचलो गिरिस्तत्र वर्तमानाः कलापिचय
रसङ्गास्तेषां प्रचारेण संचरणेन निर्वासिता निष्कासिता बहयः सर्पा यत्नात् । तथा—
निर्विडच्छाये । तथा—सुरभीणि सुगन्धीनि प्रसूनानि पुष्पानि यस्मिन् । वृन्दावने
गिर्योः संज्ञायाम्' इति कोटरादित्वादीर्घः ॥

भावी करः कररुहाङ्कुरकोरकोऽपि तद्वल्लिपल्लवचये तव सौख्यलक्ष्यः ।
अन्तस्त्वदास्यद्वतसारतुपारमानुशोकानुकारिकरिदन्तजकङ्काङ्कः ॥ १०८ ॥

भावीति ॥ हे भैमि, तस्य वृन्दावनस्य वल्लिपल्लवचये लतादिस्तज्जवद्वन्द्वचये करः
एव नखा एवाङ्कुरस्ते एव कोरका यस्य एवंभूतस्त्वव करः सौख्येनानायासेन लक्ष्यो हे
भावी भविष्यति । रक्तदादितिनृदुत्तात्कोरकाकारनखरूपकोरककुञ्जत्वाच्च किमयं कोरकुञ्ज

पह्लवः, अथवा नखयुक्तो भैमीकर इति चंदेहविषयत्वयोग्योऽपीत्यपिशब्दार्थः । यतः—
अन्तःमध्ये त्वदात्त्येन हतत्तारत्त्वदीयमुखनिर्नागार्थे हतः मध्यदेशतन्वन्विश्रेष्ठभागो यस्य
एवंभूतो वा तुषारभानुष्वन्द्रत्वस्य शोभानुकारित्वात्तदाकारं कतिदन्तजकङ्कणं तदेवाङ्गुलिद्वयं
यस्य । हस्तिदन्तवलययुक्तो भैमीकरः, तद्रहितश्च पह्लव इति पह्लवमध्ये करः मुखेन ज्ञास्यत
इत्यर्थः । तत्रत्याः त्रियः प्रायसो दन्तवलयानि विभ्रति ॥

तज्जः ध्रमास्तु सुरतान्तमुदा नितान्तमुत्कण्ठके स्तनतटे तव संचरिष्णुः ।
खञ्जन्प्रभञ्जनजनः पयिकः पिपासुः पाता कुरङ्गमदपङ्किलमप्यशङ्कम् ॥१०२॥

तज्ज इति ॥ हे मैत्रि, तज्जः वृन्दावने जातः प्रमथनजनो वायुसङ्घः, वायुलक्षणो वा
जनः कुरङ्गमदेन कस्तूरिकया पशिलं कलुषमपि धमान्बु सुरतधनजनितं धनोदकं अग्रहं
निःशङ्कं पाता पात्यति । अपनेष्यतीत्यर्थः । किंभूतः—सुरतान्तमुदा सुरतवचनद्वयेन
मितान्तमुत्कण्ठके रोनाश्रिते तव स्तनतटे संचरिष्णुः संचरपशीलः । तथा—उषन्नृक्षदि-
वाहुल्येन नन्दीभवन् । पथिको नित्यं मार्गस्थः । अत एव पिषामुत्प्रातः । अन्योऽपि
पान्थः कण्ठकिते देरो संचरिष्णुः । अत एव भग्नकण्ठकत्वात्पुनर्वपुदुःखपानेच्छुर्नमलोदक-
प्राप्त्यभावात्कर्दमयुक्तमपि जलं निर्विचारं पिबति ॥

पूजाविधौ मखभुजानुपयोगिनो ये विद्वत्कराः कनलनिर्मलकान्तिनाजः ।
लक्ष्मीमनेन दधतेऽनुदिनं वितीर्णैस्ते द्वादकैः स्फुटवराटकगौरवर्ताः ॥१६॥

पूजेति ॥ ये विदुषां पण्डितानां कराः नखमुखां देवानां पूजामिषमुपयोगिवः
तत्पराः । तथा—कमलेन दानसंमन्थिता जलेन भिन्नलक्ष्मन्तपः । अथ च पद्मपुष्पाः ।
ते विद्वत्करा अनेन राजानुरागं प्रतिदिनं विर्तापिदन्तैर्हार्तकैः सुवर्णैः कुला लक्ष्मो दधये धार-
यन्ति । किमूताः—सुवर्णधारणादेव स्फुटः प्रकटः बीजकोरत्तद्वह्नैरगर्भा गौरमध्याः ।
पद्मा अपि देवपूजामिषमुपयोगिनः, स्फुटेन बीजकोरिण गौरमध्याः । अतितरां दातारमन्त्रि-
भावः । 'बीजकोरो मराठकः' इत्यमरः । कमलमप्यस्मिता दीतवर्णा यन्त्रिकेवधः ॥

वैरिप्रियं प्रतिनियुज्जमनामुपन्यः किञ्चिन्न तृप्यति परावलपैक्यवीरः ।
स त्वामवाप्य निपतन्मदनेषु बृन्दत्यन्दीति तृप्यतु मधूनि पिबन्निवापन् १११

[illegible]

संस्कृत-विभाग

तस्मादियं क्षितिपतिकर्मगम्यमानमध्वानमैक्षत नृपादवतारिताक्षी ।
तद्भावबोधबुधतां निजचेष्टयैव व्याचक्षते स शिविकानयने नियुक्ताः ॥१२॥

तस्मादिति ॥ तस्मान्नृपादवतारिताक्षी इयं भैमी क्षितिपतिनी राजभिः क्रमेण परि-
पाठ्या गम्यमानं राजसंचन्धिनं क्रमेण गम्यमानं वा अध्वानमैक्षत । शिविकानयने नियुक्ता
जन्याः निजचेष्टयैवान्यप्रापणरूपेण स्वव्यापारेणैव नृपरत्नेषु प्रतिविम्बवशेन तस्या भैम्याः
भावोऽभिप्रायस्तस्य बोधो ज्ञानं तेन बुधतां पण्डिततां व्याचक्षते स ज्ञापितवन्तः ।
तामन्यं नृपं प्रापयामासुरित्यर्थः । अन्योऽपि भावबोधेन निजं पाण्डित्यं प्रकटयति ॥

भूयोऽपि भूपमपरं प्रति भारती तां त्रस्यच्चमूरुचलचक्षुपमाचक्षे ।
एतस्य काशिनृपतेस्त्वमवेक्ष्य लक्ष्मीमक्ष्णोः सुखं जनय खञ्जनमञ्जुनेत्रे ॥१३॥

भूय इति ॥ भारती त्रस्यन् यश्चमूरुमृगः तद्वचलचक्षुषं चञ्चलनेत्रां तां भैमी प्रलपन्
भूयोऽप्याचक्षे । हे खञ्जननेत्रवन्मञ्जुनेत्रे मुन्दरनेत्रे, त्वं एतस्य काशिनृपतेर्लक्ष्मीं काय-
कान्तिमवेक्ष्य अक्ष्णोः सुखं जनय । एतदीयाश्चिलक्ष्मीमवेक्ष्येति वा । काशिका इत्यादि-
प्रयोगदर्शनाद्भ्रस्वोऽपि काशिशब्दः ॥

एतस्य सावनिभुजः कुलराजधानी काशी भवोत्तरणधर्मतरिः सरारेः ।
यामागता दुरितपूरितचेतसोऽपि पापं निरस्य चिरजं विरजीभवन्ति ॥१४॥

एतस्येति ॥ हे भैमि, या काशी सरारेर्हरस्य भवोत्तरणेऽस्य संसारसमुद्रस्य तरणे
मूल्यानपेक्षत्वाद्धर्मेनौका, सा एतस्यावनिभुजो राज्ञः कुलराजधानी वंशपरम्परानिवासस्थान-
म् । संसारोत्तरणत्वमेवाह—यां काशीमागताः प्राप्ताः दुरितपूरितचेतसोऽप्यतिपापिनो-
ऽपि चिरजं चिरकालसंचितं पापं निरस्य विरजीभवन्ति विगतरजस्का भवन्ति विगतरजो-
गुणाः सत्त्वप्रधाना भवन्ति । मोक्षं लभन्त इत्यर्थः । धर्मेतरीत्यनेन सर्वस्याप्यनिवारणं
सूचितम् । अविरजसोऽपि विरजसो भवन्ति । 'अरुमनः—' इति च्चिः सलोपश्च ॥

आलोक्य भाविविधिकर्तृकलोकसृष्टिकष्टानि रोदिति पुरा कृपयैव रुद्रः ।
नामेच्छयेति सिपमात्रमधत्त यत्तां संसारतारणतरीमसृजत्पुरीं सः ॥१५॥

आलोक्येति ॥ रुद्रः भावीनि भविष्यन्ति विधिकर्तृकाया ब्रह्मकर्तृकाया लोकसृष्टेः
कष्टानि दुःखान्यालोक्य विचार्य पुरा कृपयैव रोदिति अरोदीत् । ब्रह्मललाटादुत्पन्नो रुद्र
ब्रह्मणा किमिति रोदिषीति पृष्ठः सन् नामेच्छया रोदिमीत्युक्तेन ब्रह्मणा कृतं नामेति ।
नामेच्छयाः सिपमात्रमधत्त । वस्तुतस्तु लोकानां दुःखं दृष्ट्वा रुद्रः, नतु रुद्रनामेच्छयेत्यर्थः ।
यत् यतः स रुद्रः तां पुरीं संसारसागरतरीं संसारसमुद्रतारणनौकां मोक्षदायिनीमसृजत् ।
काशीमागतस्य संसारदुःखानि परामवं कर्तुं न शक्नुवन्ति । मोक्ष एव भवतीति भावः ।
परा रोदिति, 'पुरि लुङ् चास्मे' इति लट् ॥

१ दीर्घस्यापि 'केणः' इति ह्रस्वादेशे 'काशिका' इति रूपसिद्धौ तत्प्रयोगस्य ह्रस्वान्तकाशिशब्दप्रमाण-
प्रतारणमात्रम् । काशिशब्दोः 'सर्वधातुभ्य इन्' इति (उणादि) सूत्रेण सिद्धात् काशिशब्दात्
काशिका इति ङीष्चिकल्पे रूपद्वयसिद्धिर्निर्वाधा । तथा च केशवः—'पुरी श्रेष्ठा तीर्थराजी जितरी
' । काशी वाराणसी काशिर्वरणासी वराणसी' इति ॥

वाराणसी निविशते न वसुंधरायां तत्र स्थितिर्नखमुजां भुवने निवासः ।
तत्तीर्थमुक्त्वपुपामत एव मुक्तिः स्वर्गात्परं पदमुदेतु मुदे तु कीदृक् ॥११६॥

वाराणसीति ॥ हे मैत्रि, वाराणसी वसुंधरायां न निविशते न विद्यते । तत्र नख-
मुजां देवानां वा स्थितिः सा भुवने स्वर्गलक्षणे निवासः । तत्र वा स्थितिः लोकानां वा
देवानां भुवने स्वर्गे निवास इति वा । स्वर्ग एव काश्चि न तु भूमिरित्यर्थः । अत एव काश्याः
स्वर्गरूपत्वादेव हेतोस्तत्स्मिन्काशीलक्षणे तीर्थे तत्संबन्धितानि नानिर्दिष्टादीं तीर्थे मुक्त्वपुनां
त्यक्तकलेवराणां कृपां मुक्तिः नोक्षो भवति । यदि काशी तीर्थनाममेव स्यात् न स्वर्गः तर्हि
तत्र शक्तशरीराणां कृपां स्वर्गलक्षणमेव फलं भवेत् न तु मुक्तिः । मुक्तिस्तत्रावद्व्यतीति पुराणप्र-
माण्यादवतीयते । अन्यथा स्वर्गात्परमधिकं मुदे मुक्तिव्यतिरिक्तदर्शयि कीदृक् तु पुनः पदं
स्थानं, कीदृक्वा हेतुः उदेतु उत्पद्यताम् । अपि तु मुक्तिव्यतिरिक्तमन्यनातीत्यर्थः । भूलोके
तीर्थादीं नृत्तानां मुक्ताय स्वर्गाप्तिः फलम् । इयमपि अन्यभूतीर्थतुल्या चेद्भवेत् तर्हि अत्रापि
नृत्तानां स्वर्ग एव न तु मुक्तिः । मुक्तिस्तत्रावद्व्यतीति । तस्मात्स्वर्गरूपमेवम् । तत्रैव
त्यक्तदेहानां तदधिकं मुक्तिलक्षणं फलं युक्तमिति भावः । एवमहिमा कारोत्तमशरी-
पुराणे ज्ञातव्यः ॥

सायुज्यमृच्छति भवस्य भवाधियादत्तां पत्युरेत्य नगरीं नगराजपुत्राः ।
भूताभिधानपटुमद्यतनीमवाप्य भीमोद्भवे भवतिभायनिदास्तिधातुः ॥११७॥

सायुज्यमिति ॥ हे भीमोद्भवे मैत्रि, भवाधियः संसारतनुस्तस्य पत्योः पत्युः नग-
राजपुत्राः पार्वत्याः पत्युः भवस्य सायुज्यं देवयत्नच्छति प्रप्नोति । किं उक्त—तं नगरी-
नेत्य प्राप्य । सह पुनशीति तपुर् तस्य भावः सायुज्यम् । चिन्तान्—भूतस्य सत्त्वस्य
तारकमन्त्राय अभिधाने उपदेशो समर्थम् । कः कमेद—भक्तिपटुः 'अहं भुवि' इति पटुः
भूतानिधानपटुमतीतकालार्थमभिधानसमर्थमप्यतीति । अत्रिनाथे प्राप्य भवतिभायमेव ।
'अहं भुवि' इत्युक्तावतान्द्रूपपटुत्वं यथा प्रप्नोति । अत्रत्योति अत्रिनाथः पौनरत्यं पत्युः ।
पेटन्ते पत्युः परं तारकं प्रप्नोतिप्रप्नोति भवाधियः पत्युः भवसायुज्यं पुच्छन् ॥

निविश्य निर्विरति काशिनियाति भोगाभिर्नाथ नने च निषो विपुलं पर्येच्छन्
गौरीगिरीराघटनाधिकमेकभावं शनौर्निवृत्तमुक्तितमधुति पञ्चतापान् ॥११८॥

निविश्येति ॥ काश्यां निविश्येन दक्षलोकैरहितं शक्तिमेवति । निषोः अतिपुन्यं एवं
निषोः शक्तिः परस्परं निर्विरति ईश्वरपदार्थं साधुत्वं सत्यं तथा पर्येच्छं परस्परमिह
नोक्तस्य अन्तरं शक्तिर्विस्तृतम् । उक्त—निषोः पर्येच्छं इति नवविरतिरुक्तिरिति च
तत्रापि निर्विरति निषयः परस्परं पितृपुत्रस्य अनेकपुत्रोन्मत्तस्य पितृपुत्रस्योन्मत्तस्य
राघवस्य शनौर्निवृत्तं साधुत्वं परस्परं निर्विरतिमिहयत्वं च भवत्येति प्रप्नोति । निर्विरति
तत्रैव शक्तिरिति । शक्तिः, काश्यां शक्तिपुत्रस्य विपुलं शक्त्यभिव्यक्तिः शक्तिः पर्येच्छन् ।
तत्र पञ्चतापानां पञ्चतद्विषये च विद्या काशीनेन उक्तमेव । अत्रापि दक्षः सायुज्यं
भवति । अत्रापि शक्तिरिति शक्तिरिति ननु प्रप्नोति भवति ॥

कामानुशासनशते सुतरानधीती सोऽयं रहो नक्षपदैर्महतु त्तनौ ते ।

दद्याद्राजाचरणकुङ्कुमपङ्कुरागसंकीर्णशंकरशशाङ्ककलाङ्ककारैः ॥ १२२ ॥

कामेति ॥ हे नैने, कामानुशासनस्य वात्स्यायनादिशास्त्रस्य शते सुतरां अधीतमध्य-
यननस्त्रास्त्रादीन्धीती सोऽयं राजा रहः नक्षपदैस्ते त्तनौ महतु पूजयतु । कीदृशैः—दद्यात्
कुङ्कुमा द्याद्राजाचरणयोः कुङ्कुमपङ्कुरागः कुङ्कुमलोहिविना तेन संकीर्णया मिथिताया-
चरणपतितस्य शंकरस्य चरणपतितवशेन कुङ्कुमसंबन्धाद्योहितायाः शशाङ्ककलायाश्चन्द्रकलाया
अङ्ककारैः प्रतिमहैः । अङ्गं ह्यङ्गयुद्धं कुर्वन्तीलङ्काराः । वक्रत्वदारुत्वाच्च तत्सदृशैः ।
एनं दृशीष्वेति भावः । ‘कलाङ्कुरार्गैः’ इति वा पाठः । अधीतमनेनेत्यधीती, ‘इष्टादिन्यत्र’
इतीति । तदनेन शासनशते इत्यत्र ‘कृत्योन्विपपस्य कनेन्यपि’ इति वतनी ॥

पृथ्वीश एष जुदतु त्वदनङ्गतापनालिङ्ग्य कीर्तिचयचानरचादृचापः ।

सङ्ग्रानसंगतविरोधिशिरोधिदण्डखण्डिभुरप्रशरसंप्रसरत्प्रतापः ॥ १२३ ॥

पृथ्वीश इति ॥ एष पृथ्वीशस्तन्नाडिङ्ग्य त्वदनङ्गतापं त्वरीयं नदनज्वरं, त्वद्विषयं
स्वीयं वा, त्वदिति पृथक्त्वं त्वत्वेतुक्त्वमिति वा, जुदतु हतु । किन्तुः—सौतेयपञ्चमु-
दसत्वात्कीर्तिचयचानरेण कीर्तिसमूहस्वरूपचानरेण चार चापं यस्य सः । तथा—सङ्ग्राने
संगता मिलिता विरोधिनो वैरिणस्त्वेषां शिरोधिदण्डाः कंधरादङ्गतात्मान् खण्डपन्त्येवंशीलाः
भुरप्रख्याः दरास्तैः लेभ्यो वा सन्त्यक्रमरप्रतितरां विवृद्धः प्रतापो यस्य । ‘वीरनुशासिनो
हि योगितः’ इति न्यायात् । अतिशयस्तिवः प्रतापवत्तथास्त्व जनेन त्वं नदनज्वरः
शान्त्यवित्तपः । अथ च विरुद्धप्रतापलिङ्गत्वेन तापशान्तिराधर्पकारिणी । अतिशयुर्धरस्य
चापे चानरं भवति । ‘शिरोधिः कंधरेत्यपि’ इत्यनरः ॥

वक्षस्त्वदुग्रविरहादपि नास्य दीर्घं वज्रापते पतनकुण्डितशत्रुशस्त्रम् ।

तत्कन्दकन्दलतया भुजयोर्न तेजो वह्निर्ननत्यरिवधूनयनान्धुनापि ॥ १२४ ॥

वक्ष इति ॥ त्वं त्वो दुःसहो विरहो विमोगतवदलत्वादन न दीर्घं अस्य वक्षः
वज्रापते वज्रवदवचति अविदीर्घत्वदुग्रवदतिकटिनिं भवति । पठः—पठनेन पुनित्वाने
नमन्ति शत्रुशस्त्रानि बलिन् । कुण्डितमपि सति संकम्पादिदीर्घं न भवति । पठतुः—
शत्रुशस्त्रं च भवति । तत्सदृशदृशो वज्रदुष्पन् । अथ च हीरकवदवचति । हीरकोऽपि
बलिर्ननन्यथा स्तुतवतीति प्रसिद्धिः । रश्मिर्न च कुण्डयति । ‘दृष्टिभ्यां यानि रश्मिर्न पं
चान्ये लोहवदतः । तानि वज्रेण लिखन्त्ये वज्रं जाल्पेन लिखत्ये ॥’ इत्यतः कल्पम् ।
समुद्रिकलक्षणमुत्तमवदृश इत्यर्थः । अत एव एतस्य मुक्तासदृशोऽङ्गुली यः कन्दो नृपं
तस्य सन्दर्शयन् नगुरौ तयोर्नामलला तया वज्रान्मुक्तासदृशान्मुक्तासदृशान् देवता
मुक्तासदृशान्मुक्तासदृशान् प्रकाशयतीति अतिशयपूर्वा कथनान्मुक्ता वेदवचनेत्यपि न पठति
न शान्त्यति । निपुणैश्चमुक्ता शान्तनवाचारणमुक्तायां च कर्षे कनकान्द निपुणैः
पञ्चास्यलक्षणस्य मुक्तासदृशस्य पुनोर्दृष्टः सन्त्यलक्षणस्य लक्षणस्यैव प्रकाशयति
पठते । पठः च वैरिणोऽङ्गुली व शान्त्यतीति पुनं वक्ष्ये नञ्जम् । अतिशयै-
वक्ष्यमपपपुल्लसदृशोऽङ्गुली यस्य प्रकाशो वैरिण्ये एतन्नि व शान्त्यति । वैरिण्ये

निष्कृपोऽयमिति भावः । त्वदुग्रविरहविदारिहृदयावस्थमेनमनुगृह्णाणेति भावः । 'कन्दर्बो
कपाले स्यादुपरागे नवाङ्कुरे' इति विर्यः ॥

किं न द्रुमा जगति जाग्रति लक्षसंख्यास्तुल्योपनीतपिककाकफलोपभोगाः
स्तुत्यस्तु कल्पविटपी फलसंप्रदानं कुर्वन्स एष विबुधानमृतैकवृत्तीन् ॥ १२६ ॥

किमिति ॥ तुल्यः समान उपनीतो दत्तः पिकानां कोकिलानां काकानां फलैः स्व
उपभोगो जीवनवृत्तिर्यैरेवंविधा आम्नादयो लक्षसंख्या द्रुमाः जगति भुवनमध्ये किं
जाग्रति विद्यन्ते । अपितु विद्यन्ते एव, परं वर्णनीया न भवन्तीत्यर्थः । तु पुनः अत्र
तैकवृत्तीन्सुधैकजीविनो विबुधान्देवान्फलसंप्रदानं स्वीयफलानां दानपात्रं कुर्वन्स एष कल्प
विटपी तुल्यः स्तोतुमर्हः । अतिप्रसिद्धत्वेन कल्पवृक्षः पुरः स्थित इव एष इत्यभिप्रेत्य
दिष्टः । उत्तमजातीयानामुत्तमफलवृत्तीनां पिकानां हीनजातीयानां कदर्यवृत्तीनां काकानां
तुल्यदानात्साम्यापादनादतिमूर्खत्वादाम्नादयो न तुल्याः । कल्पवृक्षस्तु रसाधिकानृतजनैः
नेभ्यो देवेभ्य एव स्वफलानि ददानो विशेषज्ञत्वात्स्तोतुमर्ह इत्यर्थः । अथ च—पण्डितो
मूर्खेषु च तुल्यदानात्सारतन्मयाज्ञानादचेतनद्रुमतुल्या बहवो राजानः कति न सन्ति, परं यैः
कवृत्तीनयाचितवृत्तीन्वा मोक्षैकवृत्तीन्मुमुक्षून्वानादिदानपात्रं कुर्वन्नतिवितरणशीलत्वात्कल्पः
क्षतुल्यः काशीश्वर एव विशेषज्ञः स्तोतव्य इति भङ्ग्यानिहितम् । सर्वनृपाधिकः सर्वेभ्यः
दाता पण्डितश्चायं तस्मादेनं वृणीष्वेति भावः । 'द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतान्ते
अमृतं यज्ञशेषे स्यात्' इत्यमरः ॥

अस्मै करं प्रवितरन्तु नृपा न कस्मादस्यैव तत्र यदभूत्प्रतिभूः कृपाणः ।
दैवाद्यदा प्रवितरन्ति न ते तदैव नेदंकृपा निजकृपाणकरग्रहाय ॥ १२६ ॥

अस्मा इति ॥ सर्वे नृपाः अस्मै नृपाय करं वलिं कस्मात्कथं न प्रवितरन्तु प्रयच्छन्तु
अथ च—दासभूतत्वात्त्वामिनेऽस्मै हस्तं कथं न वितरन्तु । दासेन हि त्वामिने हस्तं
दीयते । यद्यस्मात् तत्र द्विविधेऽपि करदाने कृपाणः खङ्गः अस्यैव प्रतिभूरभूत् । ते राजा
दैवाद्विनाशकाले विपरीतदैववशाद्यदा न द्विविधमपि करं प्रवितरन्ति ददति तदा निज
कृपाणस्य हस्तेन धारणाय इदंकृपा अस्य कृपा नैव भवति तदा क्रुद्धः सन् खङ्गनेत्रं
तात्रिदं वलात्करं गृह्णात्येव । तदैवेत्यविलम्बाय एवकारो वा । हस्ते गृहीतखङ्गनेत्रं
सीताः सन्तस्ते वलिमस्मै प्रयच्छन्ति । अथ च—दासा भूत्वा हस्तदानं प्रयच्छन्ति
उभयविधकरदाने तव खङ्गस्य प्रतिभूत्वात्ते चेन्न प्रयच्छन्ति तर्हि त्वत् एवोभयविधं
गृह्णामीत्युक्त्वा वलात्करं गृह्णातीति भावः । लोके ऋणी चेन्न प्रयच्छति तदा वलात्करं
लग्नक एव गृह्णते । अस्य कृपा इति पट्टीसनासः ॥

एतद्वलैः क्षणिकतामपि भूखुराग्रस्पर्शायुषां रयरसादसमापयद्भिः ।
सहस्रद्वयवर्गवर्गः ॥ १२७ ॥

एतदिति ॥ एतद्वलैरेतस्य

१. अत्र तु जेने
जेने इति
एतद्वलैरेतस्य

तस्य अर्वाश्च उचैः श्रवणं

जमतीति

गवः सुराग्रैर्भूमि न स्तृणामि, गगने चरामि, वेगवांश्च नादृशोऽन्यो न विद्यत इत्येवंरूपः
बहुष्यत लुप्तो विनाशितः । किंभूतैर्वाहैः—भुवः सुराग्रैः कृत्वा यः स्पर्शत्तद्रूपानि यान्या-
भूमे स्थितयस्तेषां क्षणिकतानपि क्षणमात्रं वा स्थापिता तानपि रयरसाद्वेगाभिनिवेशाद-
सनापयद्भिः । क्षणमात्रनपि सुराग्रैर्भूमेनस्तृणाद्विरलस्यः । तथा—दग्निनैत्रैः पेयाः
सादरनवलोकनीयाः केवलं नमस्कननप्रवाहाः गगनगगनपरम्बरा पेयान् । वेगवशादलक्ष-
भूगननैः । केवलं नमति क्रनयं पेयां तेषां वायूनां प्रवाहाः सङ्गाः । इक्पेया इत्याद्य ते
वायुसङ्गाश्च तद्रूपैरेति वा । वायोः सवेगत्वेऽप्यचाक्षुषत्वादेतेषां तत्तुल्यवेगत्वेऽपि चाक्षुष-
त्वाचाक्षुषत्वरूपैः वायोरप्याधिकैरेवविधैर्वा । 'सहस्रलगवैर्गवैः' इति पाठे सूर्याक्षानामित्यर्थः ॥

तद्वर्णनासमय एव समेतलोकशोभावलोकनपरा तमसौ निरासे ।
मानी तथा गुणविदा यदनादृतोऽस्तौ तद्भूततां सदति दुर्यशसेव मन्त्रौ १२८

तद्वर्णनेति ॥ तस्य काशीश्वरस्य वर्णनासमय एव समेताः सनागता लोका नूतनराजलो-
कस्तेषां शोभा तस्या अवलोकनपरा अस्तौ नैनौ तं काशीश्वरं निरासे निरावकार । अन्याव-
लोकनेनैव निराकरणं ज्ञातमित्यर्थः । तथा गुणविदातिविदुष्या भूततां सदति राजसभायां द-
यलान्मानो अनिमानवान् असावनादृतोऽवज्ञातः, तत्तत्त्वात् दुर्यशसेवाकीर्त्येव मन्त्रौ । उच्चा-
वशात्कालिमानं प्राप्त इत्यर्थः । गुणिना हि राजसमं कृताऽवज्ञानिनानिनो दुर्यशसे भवति,
न तु नूतनं कृता । निरासे, 'उपसर्गादस्त्युद्योः' इति तद्ध । 'परसे' इति कचित्पाठः ॥

सानन्तानाप्यतेजःसखनिखिलमरुत्पार्थिवान्दिष्टभाज-

श्चित्तेनाशाक्षुपस्तान्समलमगुणान्मुञ्चती गूढभावा ।

पारेवान्वतिरूपं पुरुषमनु विदन्मोधिमेकं शुभाङ्गी

निःसीमानन्दमासीदुपनिपदुपना तत्परीभूय भूयः ॥ १२९ ॥

सेति ॥ सा नैनौ एवंभूतं गल्लक्ष्णं पुरयननु लक्ष्मिस्तस्य भूपोऽतिशयेन बहु अत्यर्थं
तत्परीभूय नत एव तात्पर्यं यस्या एवंविधा भूत्वा उपनिपदो रहस्यभूतायाः श्रुतेरना-
यस्या एवंविधा उपनिपत्तुल्या आसीत् । किंभूता सा—तेजसः सखापस्तेजःसखाः तेज-
स्त्रिनो निखिलाः सकला मत्तदर्थं देवाः पार्थिवश्च राजनस्तत्ताम्य प्राप्य एतत्समीपं गत्वा
समं युगनन्त्यजन्ती । यतो—गूढभावा गूढाशया गलविपयनदुर्गमं गोचरमन्ती । किंभूतास्तान्
—अनन्तानलवर्धमानगपितुनसम्पान् । तथा—दिष्टभाजः स्वपंवरकले सनागतान्देवनाजो
बहुचंपरो वा । तथा—चित्तेन चेतसा आशाक्षुषो नैनौप्राप्तमित्यादिभिः सखित्वनिष्ठाभिः ।
तथा—असमगुणानुल्लसन्दीर्घादिगुणान्तरलाक्षुषैरधिक्यम् । पुनः किंभूता सा—शुभाङ्गी
सुन्दरी । किंभूतं पुरयन्—पारेवान्वतिरूपम् । वाचभारे परदारं वर्तमानसौलं वाग्योचरं
वर्णयितुमशक्यं सौन्दर्यं यत् । अतिसुन्दरम् । तथा—विदन्मोधिमेकं सकलसखा-
पारम् । तथा—निःसीमानन्दनपरमितानन्दं, सदेलाहस्यलियुक्तं, नैनौप्राप्तेतिशयाद्वा
निःसीमानन्दम् । एकं सुखम् । निःसीमानन्दं यथा तथा तत्परीभूयेति वा । समं
प्रप्येति वा । समानाशाक्षुष इति वा । यथा राजलक्ष्म्या सह वर्तमानमेति पुर-
यविशेषणं वा । उपनिपदये—अनन्देनैककालेन सहितन्त्यानन्दम् । तथा—दिष्टभाजः

निष्कपोऽयमिति भावः । 'त्वदुग्रविरहविदारिहृदयावस्थमेनमनुग्रहाणेति भावः । 'कन्दर्पः
कपाले स्यादुपराने नवाङ्कुरे' इति विर्यः ॥

किं न द्रुमा जगति जाग्रति लक्षसंख्यास्तुल्योपनीतपिककाकफलोपभोगाः ।
स्तुल्यस्तु कल्पविटपी फलसंप्रदानं कुर्वन्स एष विबुधानमृतैकवृत्तीन् ॥ ११९

किमिति ॥ तुल्यः समान उपनीतो दत्तः पिकानां कोकिलानां काकानां फलैः
उपभोगो जीवनवृत्तिर्यैरेवंविधा आन्नादयो लक्षसंख्या द्रुमाः जगति भुवनमध्ये ते न
जाग्रति विद्यन्ते । अपितु विद्यन्त एव, परं वर्णेनीया न भवन्तीत्यर्थः । तु पुनः अ-
तैकवृत्तीन्सुधैकजीविनो विबुधान्देवान्फलसंप्रदानं स्वीयफलानां दानपात्रं कुर्वन्स एष क-
ल्पविटपी सुखः स्तोतुमर्हः । अतिप्रसिद्धत्वेन कल्पवृक्षः पुरः स्थित इव एष इत्यनित्ये
दिष्टः । उत्तमजातीयानामुत्तमफलवृत्तीनां पिकानां हीनजातीयानां कदर्यवृत्तीनां काकानां
तुल्यदानात्साम्यापादनादतिमूर्खत्वादाप्तादयो न तुल्याः । कल्पवृक्षस्तु रसाधिकानुभवा-
नेभ्यो देवेभ्य एव स्वकलानि ददानो विशेषज्ञत्वात्स्तोतुमर्ह इत्यर्थः । अथ च—प्राग्जेषु
मूर्खेषु च तुल्यदानात्तारतम्याज्ञानादचेतनद्रुमतुल्या बहवो राजानः कति न सन्ति, परं नै-
कवृत्तीनयाचितवृत्तीन्वा मोक्षैकवृत्तीन्मुमुक्षून्वाज्ञादिदानपात्रं कुर्वन्नतिवितरणशीलत्वात्क-
क्षतुल्यः काशीश्वर एव विशेषज्ञः स्तोतव्य इति भङ्ग्यानिहितम् । सर्ववृषाधिकः सर्वेभ्यो
दाता पण्डितश्चायं तस्मादेनं वृणीष्वेति भावः । 'द्वे याचितायाचितयोर्व्यासंस्वं गृह्णानुते ।
अमृतं यज्ञशेषे स्यात्' इत्यमरः ॥

अस्मै करं प्रवितरन्तु नृपा न कस्मादस्यैव तत्र यदभूत्प्रतिभूः कृपाणः ।
दैवाद्यदा प्रवितरन्ति न ते तदैव नेदंकृपा निजकृपाणकरग्रहाय ॥ १२० ॥

अस्मा इति ॥ सर्वे नृपाः अस्मै नृपाय करं बलिं कस्मात्कथं न प्रवितरन्तु प्रयच्छन् ।
अथ च—दासभूतत्वात्त्वामिनेऽस्मै हस्तं कथं न वितरन्तु । दासेन हि स्वामिने दत्तं
वीयते । यद्यस्मान् तत्र द्विविधेऽपि करदाने कृपाणः खङ्गः अस्यैव प्रतिभूरभूत् । ते राजानो
दैवादिनाशकाले विपर्गनदेववशाद्यदा न द्विविधमपि करं प्रवितरन्ति ददति तदा तदस्य
कृपाणस्य हस्तेन धारणाय इदंकृपा अस्य कृपा नैव भवति तदा क्रुद्धः सन् खङ्गमेव
तामिदं बलात्करं गृह्णान्येव । तदैवेत्यविलम्ब्यार्थे एवकारो वा । हस्ते गृहीतव्यमिति श्रु-
तीताः सन्तस्ते बलिमस्मै प्रयच्छन्ति । अथ च—दासा भूत्वा हस्तदानं प्रयच्छन्ति ।
उभयविधकरदाने तव खङ्गस्य प्रतिभूत्वात् चेन्न प्रयच्छन्ति तर्हि त्वत् एवमनन्तरं
गृह्णीतुमर्हत्वा बलात्करं गृह्णीतीति भावः । लोके श्रुणी चेन्न प्रयच्छति तदा बलात्कारेण
लभ्यते एव गृह्णते । अस्य कृपा इति पश्यासनासः ॥

एतद्वलैः क्षणिकतामपि भूखुराग्रस्पर्शायुषां रयरसादसमापयद्भिः ।
दृक्पेयकेवलनभःक्रमणप्रवाहैर्वाहैरलुप्यत सहस्रदृग्वेगवेः ॥ १२१ ॥

एतदिति ॥ एतद्वलैरेतस्य सैन्यभूतैर्वाहैरर्थः सहस्रदृग्विन्दः तस्य अर्वाश्च ईश्वरः ॥

१ 'अथ नुबदेजसोऽनन्तुशब्देन वज्रावितवशुक्त्येतादारादन्येनैवस्तोत्रेऽनन्तुशब्देन वज्रा-
वेगद्वन्वा' इति जीवानुः । २ 'अवाप्तुनक्षत्ररश्मिकपनात्प्रलुप्तकाशिरानन्दोऽप्यनन्तुशब्देन
करः' इति जीवानुः ।

गर्वः सुराग्रैर्भूनि न स्पृशामि, गगने चरामि, वेगवांश्च नादशोऽन्यो न विद्यत इत्येवंल्पः
 बलुप्यत द्रुतो विनाशितः । किंभूतैर्वाहैः—भुवः सुराग्रैः कृत्वा यः स्पर्शस्तद्रूपाणि यान्या-
 यूपि स्थितयस्तेषां क्षणिकतानपि क्षणमात्रं वा स्थापिता तामपि स्वरसाद्रेगाभिनिवेशाद-
 वनापयद्भिः । क्षणमात्रमपि सुराग्रैर्भूनिनस्पृशद्भिरेत्यर्थः । तथा—दृग्भिर्नैत्रैः पेयाः
 सादरनवलोकनीयाः केवलं नभःक्रमणप्रवाहाः गगनगगनपरम्परा येयाम् । वेगवशादलक्ष्य-
 भूगमनैः । केवलं नभसि क्रमणं येषां तेषां वायूनां प्रवाहाः सङ्गाः । दृक्पेया इत्याथ ते
 वायुसङ्गाश्च तद्रूपैरिति वा । वायोः सवेगत्वेऽप्यचाक्षुषत्वादेतेषां तत्तुल्यवेगत्वेऽपि चाक्षुष-
 त्वाचाक्षुषवायुरूपैः वायोरप्याधिकैरेवविधैर्वा । 'सहस्ररुगर्वगर्वः' इति पाठे सूर्याधानामित्यर्थः ॥

तद्वर्णनासमय एव समेतलोकशोभावलोकनपरा तमसौ निरासे ।
 मानी तया गुणविदा यदनादृतोऽसौ तद्भूतां सदसि दुर्यशस्तेव मम्लौ १२८

तद्वर्णनेति ॥ तस्य काशीश्वरस्य वर्णनासमय एव सनेताः सनागता लोका नूतनराजलो-
 कास्तेषां शोभा तस्या अवलोकनपरा असौ भैनी तं काशीश्वरं निरासे निराचकार । अन्याव-
 लोकेनैव निराकरणं जातमित्यर्थः । तथा गुणविदातिविदुष्या भूतां सदसि राजसभायां य-
 यस्मान्नानो अभिमानवान् असावनादृतोऽवज्ञातः, तत्तस्मात् दुर्यशस्तेवाकीर्त्येव मम्लौ । उच्चा-
 वशात्काष्ठिमानं प्राप्त इत्यर्थः । गुणिना हि राजसभसं कृताऽवज्ञाभिमानिनो दुर्यशस्ते भवति,
 न तु मूर्खेण कृता । निरासे, 'उपसर्गादस्तत्पूयोः' इति तद् । 'परसे' इति क्वचित्पाठः ॥

सानन्तानाप्यतेजःसखनिखिलमरुत्पार्थिवान्दिष्टभाज-

श्चित्तेनाशाजुपस्तान्सममत्तमगुणान्मुञ्चती गूढभावा ।

पारेवाग्वतिरूपं पुरुषमनु चिदम्नोधिमेकं शुभाङ्गी

निःसीमानन्दमासीदुपनिषदुपमा तत्परीभूय भूयः ॥ १२९ ॥

सेति ॥ सा भैनी एवंभूतं नललक्षणं पुरुषमनु लक्ष्मीकृत्य भूयोऽतिशयेन बहु अत्यर्थं
 तत्परीभूय नल एव तात्पर्यं यस्या एवंविधा भूत्वा उपनिषदो रहस्यभूतायाः श्रुतेर्यमा
 यस्या एवंविधा उपनिषत्तुल्या आसीत् । किंभूता सा—तेजसः सखायस्तेजःसखाः तेज-
 स्विनो निखिलाः सकला मरुतश्च देवाः पार्थिवाश्च राजानस्तानाप्य प्राप्य एतत्समीपं गत्वा
 सनं युगपत्पूजन्ती । यतो—गूढभावा गूढाशया नलविषयमनुरागं गोपायन्ती । किंभूतास्तान्
 —अनन्ताननवधीन्नाणयितुमशक्यान् । तथा—दिष्टभाजः स्वयंवरकाले सनागतान्देवभाजो
 बहुचंपदो वा । तथा—चित्तेन चेतसा आशाजुषो भैनीप्राप्त्यनिलापिणः खलिनिलापिणः ।
 तथा—असमगुणाननुत्पत्तौन्दर्पादिगुणान्तरत्वादुपैरधिकान् । पुनः किंभूता सा—शुभाङ्गी
 सुन्दरी । किंभूतं पुरुषम्—पारेवाग्वतिरूपम् । वाचःपारे परतारे वर्तमानशीलं वागनोदरं
 वर्णयितुमशक्यं सौन्दर्यं यस्य । अतिमुन्दरम् । तथा—चिदम्नोधिं ज्ञानमुद्रं सकलशास्त्र-
 पारंगम् । तथा—निःसीमानन्दनपरिनिवानन्दं, सद्देवताहृत्पादियुक्तं, भैनीप्राप्तिनिधयाद्वा
 निःसीमानन्दम् । एकं मुख्यम् । निःसीमानन्दं यथा तथा तत्परीभूयेति वा । सनं
 प्राप्येति वा । सननाशाजुष इति वा । नया राजलक्ष्म्या सह वर्तमानमिति पुरु-
 षविशेषणं वा । उपनिषदपि—अनन्तेनाकाशेन सहितान्त्तानन्तान् । तथा—दिष्टभाजः

कालसहितान्, चित्तेन मनसा समं सार्धमाशानुषो दिग्भाजो दिङ्मनोयुक्तान्, असमगुणान्
तुल्यसंख्यरूपरसगन्धादिगुणयुक्तान् । तथा—वैशेषिकादिप्रक्रियासिद्धा आप्या उदकजनाः
पदार्थाः, तेजः तैजसाः पदार्थाश्च, आप्यतेजसां सत्त्वाय आप्यतेजःसत्त्वाः आप्यतैजसपद-
ार्थसहिता निखिलाः सकला ये मरुतो वायवः पृथिवीसंवन्धिनः पार्थिवाश्च पदार्था-
स्तान् । यद्वा अनन्तान्विनाशरहितान् आप्यतेजांति च खेनाकाशेन सहिताश्च ते
निखिलमरुत्पार्थिवाश्च तान् । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिङ्मनोलक्षणान्धौ पदार्था-
न्युगपदद्वैतप्रतिपादनेन निराकुर्वन्ती । अविद्यमानोऽन्तो विनाशो येषां तेऽनन्ता नित्याः
सामान्यविशेषसमवायात्तैः सहितानाप्यादीनधौ पदार्थान् । तथा—न सममसमं पद-
ख्यायोगित्वाद्विषमसंख्यं कर्म च गुणाश्च रूपादयस्तांश्च पडपि पदार्थान् हेयत्वेन प्रति-
पादयन्ती वा । तथा—गूढभावा अतिगहनत्वाद्गुह्येयाभिप्राया । गूढस्तिरस्कृतो भावः सत्ता
यया, कस्यापि वस्तुनः सत्त्वमनङ्गीकुर्वतीति वा । गूढो रक्षितः ब्रह्मणः सत्तालङ्घनो
भावो ययेति वा । तथा—शुभाङ्गी व्याकरणादिषडङ्गयुक्ता । उपक्रमोपसंहारादिरादि-
धतात्पर्यलिङ्गयुक्ता वा । यमनियमाद्यङ्गोपेता वा । 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रु-
तिप्रामाण्याद्वागोचरस्वरूपम् । तथा—चित्तो ज्ञानस्य समुद्रम् । विज्ञासावन्मोहि-
श्चेति वा । निःसीमश्चासावानन्दश्च एवंभूतं परमानन्दरूपमात्मलक्षणनवमद्रव्यपदार्थरूपम् ।
'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतिप्रामाण्यादद्वितीयं एकं ब्रह्मरूपं परमपुरुषमुद्दिश्य अस्य
तत्रैव परब्रह्मस्वरूपपरमपुरुषे तात्पर्यं यस्या एवंभूता भवति । 'अनन्तं सुखं त्वं खम'
इत्यमरः । आप एव आप्यमिति चातुर्वर्ण्यादित्वात्थ्यम् । शुभाङ्गी, 'अङ्गगात्र-' इति ङीप् ।
उपनिषत्पक्षे शुभाङ्गीव शुभाङ्गी ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

शृङ्गारामृतशीतगावयमगादेकादशस्तन्महा-

काव्ये चारुणि नैपधीयचरिते सर्गो निसर्गोऽञ्जलः ॥ ११ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ शृङ्गारलक्षणस्यामृतस्य शीतगौ चन्द्ररूपे । शीतगौ भाषितपुंस्त्वम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नृसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते

नैपधीयप्रकाशे एकादशः सर्गः ॥

द्वादशः सर्गः ।

इदानीं नूतनसमागतराजवर्णनार्थं द्वादशं सर्गमारभते—

प्रियाद्रियालम्ब्य विलम्बमाविला विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितम् ।
समाजमाजगुरयो रयोत्तमास्तमा समुद्रादपरेऽपरे नृपाः ॥ १ ॥

प्रियेति ॥ अयो अनन्तरे अपरे अपरे अन्ये अन्ये नृपाः आसमुद्रात्समुद्रमवकीकृत्य ।

दिगन्तेन्यः सकाशादित्यर्थः । कुण्डिनस्य मण्डनायितं भूषणवदाचारितं अलंकारकं सनत्

स्वर्गवरसन्नामाजन्तुः । किंभूताः—प्रियान्यः स्वनायिकान्यः सन्नामाया हीः तथा तात्तान-
नुरागजनिमुखदाक्षिण्येन कृत्वा विलम्बं स्वयंमालम्ब्य आविला व्याकुलान्तःकरणाः ।
प्रियानुखदाक्षिण्यानुरोधेनास्माकं विलम्बे जाते भैनीस्वयंवरो जातो ना भूदिति बुद्ध्या
नातिसोत्साहाः । तथा—विलासिनः शृङ्गारमज्ञोत्सहिताः । तथा—रथोत्तमाः श्रेष्ठरथाः ।
इत्यनेन विलम्बे जातेऽपि शीघ्रागमनं सूचितम् । विलासिनः, 'वां कपलस-' इति धिनुम् ।
रथोत्तमा इति सनासः । अपरे अपरे, वोप्तायां द्विरक्तिः ॥

ततः स भैन्या ववृते वृते नृपैर्विनिःश्वसद्भिः सदसि स्वयंवरः ।

चिरागतैस्तर्किततद्विरागितैः स्फुरद्भिरानन्दमहार्णवैर्नवैः ॥ २ ॥

तत इति ॥ ततः सदसि सनाजे स भैन्याः स्वयंवरो ववृते । किंभूते सदसि—भैन्याः
स्वस्तिनैराग्येण विनिःश्वसद्भिर्विशेषेण मुक्तश्वसैः चिरागतैः पूर्वमापार्तनृपैः वृते । तथा—
तर्किता ऊहिता तेषु पूर्वांगतेषु राजसु विरागिता । अर्थाद्भैन्याः । यत्नैः, स्फुरद्भिः शृङ्गार-
भङ्गा प्रकाशनानैः । तथा—एते न वृताः स्वयंवरशेषं प्राप्तानस्त्वानियं प्रायेण वरिष्यतांति
बुद्ध्या आनन्दस्य महार्णवैरागधसमुद्रैः प्रमुदिततैरनैवस्तत्कालागतैर्नृपैः वृते ॥

चलत्पदस्तत्पदयन्त्रणेद्धितस्फुटाशयामासयति स्त राजके ।

धनं गता यानगतावपीयमित्युदीर्य धुर्यः कपटाज्जनीं जनः ॥ ३ ॥

चलदिति ॥ चलन्ति पदानि यस्य पुरस्ताद्गच्छन् धुरं गच्छतीति धुर्यः शिथिकादग्नराही
जनः जनीं भैनीं राजके राजसदृशध्वे असयति स्त आस्थापयत् । किं कृत्वा—यानगतीं
अपि शिथिकारोहणेनापि गमनं सत्यपि इयं भैनी धनं गता निःसृता जातेति कपटायान्ना-
दुदीर्य उक्त्वा । किंभूताम्—शिथिकापटान्तरितेन तत्पदेन भैनीचरणेन यद् यन्त्रणं यन्त्रणा
वा पीठनं धुर्यजनस्य तदेव यद् इति तमयस्यापनसूचिका चेष्टा तेन स्फुट आशयो नन्तरि-
दक्षानाद्रविषयोऽग्निप्रायो यस्यास्ताम् । जनीं जायतेऽस्यां गर्भ इति 'जनिपतिन्नां य' इत्ये-
ष्वप्रत्यये 'जनिष्वभ्योः-' इति दृष्टिनिषेधे 'कुरिकारात्-' इति जेम् ॥

नृपानुपक्रान्त्य विभूषितासलनान्सनातनीं सा सुपुत्रे सरस्वती ।

विहारनारन्य सरस्वतीः सुधातरःसतीषाद्रतनूरनुत्थिताः ॥ ४ ॥

नृपानिति ॥ सा सनातनी मित्वा सरस्वतीं देवता विभूषितं सांपर्कान्दपेनलंङ्घयन्मन्त्रं
पैतानृपानुपक्रान्त्य उदिरय सरस्वतीः वायः सुपुत्रे । उवाचैलर्षः । किंभूता वायः—सुधातरःसु
अमृतसमुद्रेषु विहारं कृतकीजनारन्य कृत्वा अतीनाजितरानार्दितम् । तथा—अनु पञ्चादवि-
रम्प्येनोत्थिताः तत्त्वान्निर्गताः । अतिनपुरा इत्यर्थः । सनातनी, अमरपञ्चादुत्पद्यते ॥

सुषीप्य वर्षेन सुवर्षकेतरीप्रसूतं वर्षादनुपर्वमावृतम् ।

निजामयोध्यामपि पापनीमयं भवन्मयो भ्यापति नावनीपतिः ॥ ५ ॥

सुषीप्येति ॥ सारस्वत्येव वर्षेन सुवर्षकेतरीप्रसूतं सारस्वत्यपान्दपेनलंङ्घयन्मन्त्रं देवता-
सरस्वतीं तत्त्वान्निर्गतां वा अतिनपुरा सुधातरसतीरसुवर्षमावृतं सूरं त्वं सुषीप्य । वर्षं वर्ष-
नीपतिः भवन्मयस्वरदेवपतिः तन् निजामासीत् परमरक्षायां पापयो वनिजोत्तरपत्नीक-

१ अथ 'विहारी' इत्यादीति पदेन तत्त्वान्निर्गता इत्यादि उक्तम् । २ अथ 'विहारी' इत्यादीति पदेन तत्त्वान्निर्गता इत्यादि उक्तम् । ३ अथ 'विहारी' इत्यादीति पदेन तत्त्वान्निर्गता इत्यादि उक्तम् ।

मयोध्यां मुक्तिपुरीमपि न ध्यायति न स्मरति । परमानन्दरूपत्वान्मुक्तेः सकाशादपि ता
प्राप्तिरेतस्याधिकेत्यर्थः । अन्योऽपि विलासी गुणवतीमपि निजां प्रियामचिन्तयन्नानेन
ध्यायतीत्युक्तिः । त्वय्यतितरामनुरक्तोऽयमेनं वृणीष्वेति भावः । वर्णात्, 'पद्ममी विनते'
इति पद्ममी । भवन्मयः, 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—' इति पुंवद्भावः ॥

न पीयतां नाम चकोरजिह्वया कथंचिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका ।

इमां किमाचामयसे न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी ॥ ६ ॥

नेति ॥ हे भैमि, चकोरजिह्वया एतस्य ऋतुपर्णस्य मुखमेव चन्द्रस्तस्य चन्द्रिका प्रसन्नता-
रूपा ज्योत्स्ना कथंचित्केनापि प्रकारेण न पीयतां नाम । चकोरजिह्वया सलचन्द्रचन्द्रिका
पीयते, इयं त्वलीकमुखचन्द्रिकेति पीयतां मा वा । अत्रास्माकमौदासीन्यमित्यर्थः । पतु
चिरं भवन्मुखस्पृशी त्वदीयमुखसेवनतत्परे चकोरस्य चक्षुषी इमामेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका
किमिति नाचामयसे पाययसे । अपि तु पाययस्व । अलीकत्वात्तादृप्रसामावाच्चकोरजिह्वया
पानेऽकृतेऽपि तथा सुन्दरत्वाद्गुणनायामस्मदादीनामशक्तत्वेऽपि तादृगाद्वादकत्वस्य सौन्दर्यस्य
च प्रत्यक्षेण द्रष्टुं शक्यत्वादेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकां चक्षुषी पाययस्वेत्यर्थः । अथ न चकोरजि-
ह्वया भवन्मुखसेवाया अकृतत्वादेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकापानं कर्तुमशक्यमिति युक्तम् । तदीय-
क्षुभ्यां तु चिरकालमुत्तमस्य भवन्मुखस्य सेवनात्तयोरेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकापानं युक्तम् । उत्तम-
सेवया हि दुष्प्रापमपि वस्तु सुप्रापं भवतीत्याशयः । चिरकालमेतन्मुखकान्तिं सादरं किं न
पश्यसि । अपितु पश्य । एनं वृणीष्वेति भावः । यद्वा जिह्वया अल्प एव स्वाद्ये सामर्थ्यादेर-
न्मुखचन्द्रचन्द्रिकायाश्चातिबहुलाचकोरजिह्वयेयं कथंचिन्न पीयतां नाम । तन्मुखस्पृशोऽप्यु-
रनेत्रयोस्तु पानं युक्तम् । अल्पीयसोरपि नेत्रयोर्भूयसो विषयस्य ग्रहणे सामर्थ्यमद्राधात् । किं
पुनर्विशालयोरनयोरिति भावः । एते चकोरस्यैव नेत्रे भवन्मुखं स्पृशत इति नेत्रयो रनकी-
यत्वं चन्द्रिकापानयोग्यत्वं विलोकनचातुर्यं च सूचितम् । अत्राचमेः प्रत्यवसानार्थत्वात् (कृते
बुद्धि—' इत्यादिना चक्षुषोः कर्मत्वम् । 'णिचश्च' इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विषयान्तरात्-
नेपदे प्राप्तेऽपि 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति परस्मैपदप्राप्तेः आचामयसे इति धिग्लम् । एवं
सति चकोरस्य चक्षुषी चिरं भवन्मुखस्पृशी वर्तते । यतस्त्वन्मुखसेवां बहुकालं कुर्वन् (संज्ञे)
इत्यर्थः । अत एव इमामेतन्मुखचन्द्रिकां किं न आचामयसे । सामर्थ्यात् चक्षुष्यामिति हेतुः
इति समाधानम् । आचमनमाचामः सोऽस्या अस्तीत्याचामवती करोति इत्यर्थः 'तदस्तीति'
इति प्यन्तस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्तप्रत्यवसानार्थत्वाभावात्परस्मैपदनात् ।
निगरणदिस्त्रेणानुवृत्तपरस्मैपदसंज्ञया परस्मैपदस्य विधानात् 'संग्रहपूर्वको विधिरिति' इति
परिभाषयात्र परस्मैपदं न भवतीति वा । आचाम इति, 'न कन्यमिचमाम्' इति निरन्तर-
धाद्वत्त्वान्नार्थः ॥

१ 'जिह्वयान्' इति जीवातुमुखावबोधार्थमतः पाठः । २ 'आचामय' इति इयमास्ते ।
उद्वेगलता इति भावः । तस्याः संतापने से 'यद्बलात्' इति लोपः इति भट्टोक्तिरीक्षितान्ताः ।
'केचित् न तन् स्मे चक्षुषी रनचक्षुषी अत्रचक्षुषी आचामय—इति व्याख्यानं' इति तादृशोक्तिः ।
'श्रीश्री उद्वेगलता ना ना रता उद्वेगिन्द्रिया' इति त्रिकाण्डशेषानुसारेण साधुपदस्य 'न' इति
संज्ञास्त्वन्—इति साधु । ३ 'अथ 'न' इत्युक्त्यादौ चकोरचक्षुषी' इति विषये निगरणे हेतुः ।
चक्षुरनेनमन्तेः नेत्रेनेदं लक्षणप्रतिपदोक्तिरिति भावः इति जीवातुः ।

अपां विहारे तव हारविभ्रनं करोतु नीरे पृषदुत्करस्तरम् ।

कठोरपीनोच्चकुचद्वयीतट्टुट्यत्तरः सारवसारबोर्मिजः ॥ ७ ॥

अपासिति ॥ हे भैमी, आरवेण सहिताः सारवाः, सरश्वा इमे सारवाः एवंभूता ऊर्ध्व-
यस्तेभ्यो जातः पृषदुत्करो विन्दुलनूहः अपां विहारे अनेन सह जलक्रीडायां सत्त्वां तव हार-
विभ्रनं सत्संबन्धिहारविलासं करोतु । किंभूतः—नीरे तरन्तवमानः । तथा—कठोरातिक्लिप्ता
पीना उच्चा त्वरीया कुचद्वयी तस्याख्ये परितरे द्रुव्यत्तरोऽतिराचेन द्रुव्यन्विशीर्यनागतः ।
जलक्रीडावराद्विच्छिन्नत्वरीयो मुक्कहार इव शोभताम् । अथ च—पश्यतो लोकस्य भैमीहार-
किनयमिति विशिष्टां भ्रान्तिं जनयतु । विगतहारे देशे हारविलास इति विरोधश्च । अथ च
—पृषदुत्करः हरिणसदृशः क्रीडाप्रदेशे क्रीडां करोतु युक्तम् । सरचूक्रीडाप्राप्त्यर्थमेतत् कृणीष्येति
भावः । 'देविकायां सरश्वां च भवे दाविकसारवा' इत्यमरः । दाण्डिनायनादिसूत्रेण साधुः ॥

अखानि सिन्धुः समपूरि गङ्गाया कुले किलास्य प्रसभं स भन्त्यते ।

विलङ्घ्यते चास्य यशःशतैरहो सतां महत्संमुखधावि पौरुषम् ॥ ८ ॥

अखानीति ॥ अस्य कुले वंशे पूर्वजैः सगरपुत्रैरिन्द्रनीताद्यहरणार्थं सिन्धुः समुद्रः पाता-
लपर्यन्तमखानि खतः । कपिलसापदग्धानां तेषामेवोद्धरणार्थं भगीरथेनानीतया गङ्गाया सम-
पूरि पूर्णः कृतः । तथा—ध्रीरघुनाथेन रावणवधार्थं प्रसभं हुटेन स सिन्धुः भन्त्यते यन्मनं
नेष्यते । किलेति पुराणप्रतिद्वनेतव । स एव इदानीमस्य यशःशतैर्विलङ्घ्यते च । सर्वे समु-
द्रमेव प्रतिपौरुषं किमिति कृतवन्त इत्यत आह—अहो युक्तेतत्सतां महतां पौरुषं नरतमेव
समुद्रं धावति प्रसरतोत्तेवशीलम् । धुशन्लुपयोपेक्षत एवेत्यर्थः । एवंविधा अस्य पूर्वजाः,
ध्रीरघुनाथश्च तल्लिङ्गं समुत्पत्त्यते तल्लिङ्गं समुत्पन्नोऽयम् । अस्य यशसि समुद्रतरणा-
नीत्येतत् कृणीष्येति भावः । भन्त्यते, दन्धेः कर्तृणे लटि भप्तावे चत्वे च सन् ॥

एतद्यशःक्षीरधिपूरगाहि पतत्यगाधे वचनं कर्त्तानाम् ।

एतद्गुणानां गणनाङ्गपातः प्रत्यर्थिकीर्त्ताः खटिकाः क्षिपोति ॥ ९ ॥

एतदिति ॥ एतस्य यशसि एव क्षीरधेयः पूरस्तं गार्हवे एवसीते एतद्वन्द्यसौवर्णिकं
कर्त्तानां अगाधेऽतलस्तरे स्थाने पतति निमज्जति । प्रौढमस्तनन्वीर्यगोचरमस्य यश इत्यर्थः ।
अन्योऽपि समुद्रप्रवाहावगाही अगाधे द्रुयति । तथा—एतस्य सौवर्णिकं गुणानां गणनाङ्ग-
पातोऽइविन्यासः प्रत्यर्थिनां वैरिणां कीर्त्तारेव खटिकाः क्षिपोति हिनस्ति । बहुशक्तिं वै
हि खटिकाक्षयो भवति । एतद्गुणा अप्यतिमुपेतजङ्गपनिमुनसक्त्याः । एतद्गुणानां पुरस्-
सिद्धिर्निर्गमं प्रतिमसह इत्यर्थः । एतं कृणीष्येत्यर्थः । क्षिपोति, उच्चपतनदुष्पन्नकारिणि
संज्ञार्थं क्षिपिरमित्यतङ्गुणानाम् ॥

नात्पुंशकरीरतां दधदयं क्षीरः कथं कथ्यता-

नभ्युद्यापि हि कोटिरस्य समरे रोनामि सत्त्वाङ्कुराः ।

नीतः संपति यन्दिभिः धुतिपयं यन्मानवर्णावली-

नम्रः सन्मपति प्रतिक्षितिभृतां देलम्भकुम्भीनसान् ॥ १० ॥

भास्वदिति ॥ हे भैमि, भवतः वंशः तस्य कगीरतां तदङ्कुरत्वं दधदधानः सूर्यवशो
 त्वजः वयःसंधौ वर्तमानः ॥ अथ च मुक्त्युक्तत्वाद्भवान् यो वंशो वेणुत्तदङ्कुरत्वं दत्त
 अतिनेजस्वी अयं कृतुपणनमा वागः कथं केन प्रकारेण कथ्यतां वर्णयताम् । अपि तु कं
 यितुं न शक्यत इत्यर्थः । हि वन्मन् मन्त्रे वर्तमानस्याप्युष्टपि सार्धत्रयीति प्रतिज्ञापि घोटे
 सार्धत्रयकोटीति मनुष्यगरे स्थितानि रोमाणि मन्वन्त्यन्तरवर्गरोमोन्मेकस्य कुग इवाहुः ।
 वीररसोन्साहेन मद्भामे रोमाश्च्युक्तोऽयं भवतीत्यर्थः । तथा यस्य ननवर्णवलीनवः क्षु
 पणं इति नामाक्षरपङ्क्तिरपी मन्त्रः संयति वन्दिभिः धुनिपथं कर्णपथं नीतः प्रापितः स
 प्रतिक्षितिभृतां रिपूणां दोषो बाहव एव तन्मन्त्र एव कैयदेष्टव्यं ये कुम्भीनमः मन्त्रो
 न्तन्मभयति । एतन्नाममात्राकर्णेन द्योतनां शृङ्गां बाहवो युद्धाय न प्रसरन्तीत्यर्थः । त्रि
 वैदिकमन्त्रध्रुवणाच्च फणिनां तन्मो भवति । अधुष्टेति सार्धकोटित्रयस्य संज्ञा । अङ्कुरो निज
 पुंलिङ्गः । 'कुम्भीनसो लेलिहानः' इत्यनरः ॥

तादृग्दीर्घविरिश्चिवान्गविधौ जानामि यत्कर्तृतां

शङ्के यन्प्रतिविम्बमम्बुधिपयःपूगेदरे वाडवः ।

व्योमव्यापिविपक्षराजकयशस्ताराः पराभावुकः

कासामस्य न स प्रतापतपनः पारं गिरां गाहने ॥ ११ ॥

तादृगिति ॥ हे नैमि, अस्य राज्ञः स प्रताप एव तपनः सूर्यः कस्य गिरं परं पर्वतं
 न गाहते । कस्यापि वर्णयितुमशक्य इत्यर्थः । न कः । अहं तादृक दीर्घं कृतुदेगमन्वन्तर
 रिमितत्वान्महापरिमाणं विरिश्चिवासरं ब्रह्मदिनं तस्य विधौ कर्णे यस्य प्रदीप्यन्नेजोहस्य
 सूर्यस्य कर्तृतां निर्मातृतां जानामि । सूर्यस्य दिनकर्तृत्वाद्वाहन्पि दिनं दिनत्वपूर्व
 कर्तव्यम् । तच्चतुर्युगसहस्रपरिमाणत्वादेतद्दिननिर्मात्रा सूर्येण दिनं कृतुमशक्येति न बलवन्ने
 चिरकालावस्थायिनातिदीर्घप्रेणैतदीयप्रतापतपनेनैव निर्मातुं शक्यं न कन्द्येनेष्टमुपे
 इत्यर्थः । तथा—अहं अम्बुधिपयःपूरे प्रवहन्त्ये वाडवो वाडवन्त्ये तस्य पर्वतस्य
 पतपनस्य प्रतिविम्बरूप इति शङ्के । जलानलयोः सह सम्पन्नविरोधकृत्वोऽपि न भवति ।
 किंभूतः सः—व्योमव्यापिन्यो विपक्षराजकस्य रिपुसङ्कल्पस्य वाहन्त्ये तस्य पर्वतस्य
 स्वप्रभावेण पराभावुकस्तिरस्कृता । सूर्येणापि व्योमव्यापिदेवकालस्य कर्तृत्वात्
 न च पराभूयन्ते । एतत्प्रतापसूर्यस्य पुरस्ताद्वैरिभूतस्य न प्रसरन्त्येवम् । त
 'लपत—' इत्युक्त्वा । तयोमे, 'न लोका—' इति पद्येनेष्टव्यं न च कर्तव्यम् ।

द्वेष्ट्याकीर्तिकलिन्दशैलसुतया नद्यास्य यदोर्द्वयी

कीर्तिश्रेणिमयी समागममगादद्भ्रा रणप्राद्वणे ।

लेनि गिनज्य बाहुजभट्टैरारम्भि रम्भापरी-

रम्भानन्दनिकेतनन्दनवनक्रीडादराडम्बरः ॥ १२ ॥

॥ अस्य राज्ञः दोर्द्वयी बाहुद्वयं तथा जनिता कीर्तिश्रेणिः का विररन्तरा नन्व

द्वेष्ट्याणां पलायनाच्चजिता अक्षीनिः सैव कलिन्दशैलस्य

च

भूतौ समागममगान्त्येकं प्राप तन्मन्त्र

मटैः क्षत्रियबोधैः विशेषेण तिमव्य दत्त

देहं त्यक्त्वा रम्भापरीरम्भानन्दस्य निकृते नन्दनवने देवोद्यने क्रीडायां य आदर
सक्तित्वस्य आडम्बरो बाहुल्यमारम्भि आरब्धम् । योऽपि प्रयाने निमज्जति सोऽपि 'सितोत्थिते
रेते' इत्यादिश्रुत्वा नन्दनवने रम्भाद्यप्सरोभिः सह क्रीडति । 'बाहुजः क्षत्रियो विराट्'
अमरः । आरम्भि, 'रनेराक्लिद्योः' इति नुम् । परीरम्भ इति, 'उपसर्गात् यमि' इति दीर्घः ॥

इति श्रुतिस्वादिततद्गुणस्तुतिः सरस्वतीवाङ्मयवित्तयोत्थया ।

शिरस्तिरःकम्पनयैव भीमजा न तं मनोरन्वयमन्वमन्यत ॥ १३ ॥

इतीति ॥ भीमजा शिरः तिरःकम्पनयैव वक्रचालनयैव तं मनोरन्वयं सूर्यपुत्रननुवृत्त-
मुत्पन्नं ऋतुपर्णं नान्वनन्दत नाङ्गीचकार । किंभूता—इति पूर्वोक्तप्रकारेण श्रुतिभ्यां कर्णभ्यां
अदिता सादरमाकर्णिता तद्गुणस्तुतिर्यथा । किंभूतया (कम्पनया—) सरस्वत्या वाङ्मयेन
नितो वित्तय आर्धयं तस्मादुत्पन्नोत्पन्नया । शिरःकम्पत्योभयसूचकत्वादाध्वर्याभिनयकृतः
मत्स्वन्निराकरणाप्यौ जात इत्यर्थः । अस्य ननुवृत्तत्वात्तस्य ज्ञानवृत्तेः सानिलापलात्कन्द्या-
लपितसौन्दर्याद्यवर्णनाद्वादननुरागः ॥

युवान्तरं सा वचसानधीश्वरा स्वरानृतन्यकृतमत्तकोकिला ।

शशंस संसक्तकरैव तद्दिशा निशापतिज्ञातिमुखीनिमां प्रति ॥ १४ ॥

युवेति ॥ सा वचसानधीश्वरा सरस्वती निशाकरस्य ज्ञातिसदृशं नृपं यस्मात्सां चन्द्रान-
निमां प्रति युवान्तरनन्यं वरं शशंस वर्णयामास । किंभूता—स्वरानृतेन न्यस्तुतस्तिरस्तुतो
तो वचन्तदृष्टः कोकिलो यथा । तथा—तद्दिशा यस्यां दिशि वर्णनीयो युवा तिष्ठति तद्दिशा
वर्णया दिशानिमुख्येन संसक्तकरैव संवददृष्ट्वा । हस्तेन तं निर्दिश्येति यावत् । सरस्वती-
र्णो नापुर्णैवाश्लोघतु राजन्यादुरागेणेति स्वरानृतपदेन सूचितम् । ईश्वरेति, 'स्तेषां-'
ति वरब् । अथ प्राणेश्वरीत्यादेः कथं साधुत्वम् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इत्येतेवंतिरे
प्ययोः सतीरित्वपेहि ॥

न पाण्ड्यभूमण्डनमेणलोचने विलोचनेनापि नृपं पिपासति ।

शशिप्रकाशाननमेनमीक्षितुं तरङ्गपापाङ्गदिशा दशोत्थिवः ॥ १५ ॥

नेति ॥ हे एणलोचने नृगाहि, त्वं पाण्ड्यभूमण्डनं पाण्ड्यदेशस्य चूडनानि मुकुटरान्मूर्त-
त्वं विलोचनेन पिपासत्यपि न न पश्यसि तावत् । परं पातुमिच्छत्यपि वेत्स्यसेत्यर्थः । अमुचि-
नेतिरित्यर्थः । अपरेण तावन्न पिपाससि, परं विलोचनेनापि न पिपाससीति । द्रव्या-
न्मात्राणां न पिपाससि परमेष्ठेनापि न पिपाससीति वा । तस्मात्त्वं दृष्टिद्वारादयं प्रसन्नमन्त्रं
अस्य तं एनं दृष्ट्वाक्षितुं दशोत्थिवो गेन्द्ररत्नोत्पन्नद्विदिशा गेन्द्रान्तदेहेन तरङ्गम् । अर्द्ध-
चरमेनं कञ्चैर्दिशोत्थेति भावः ॥

भुवि ध्रुमित्यानपलम्बमन्यरे दिदृर्तुमन्यात्परम्परापरा ।

अहो महावैशाननुं समाधिता सकांतुकं नृपति कीर्तिनवर्चसी ॥ १६ ॥

भुवीति ॥ हे मैत्रे, महावैशं महापुल्लिखननुं समाधिता । एतदेवेति भावः । इदंविश-
येतिस्त्वा नर्तके सकांतुकं यथा तथा ध्रुमित्यादिरित्येव वृत्तते । अहो महावैशम् ।

१. तिष्ठति सरस्वती वरुडे दृष्टुं तस्य दिशोत्थिवो गेन्द्ररत्नोत्पन्नद्विदिशा गेन्द्रान्तदेहेन तरङ्गम् यथा
अर्द्धचरमेनं कञ्चैर्दिशोत्थेति ॥ १५ ॥

भास्वदिति ॥ हे भैमि, भास्वतः वंशः तस्य करीरतां तदङ्कुरत्वं दधद्धानः पूर्ववंशो-
त्पन्नः वयःसंधौ वर्तमानः । अथ च मुक्तायुक्त्वाद्भास्वान् यो वंशो वेणुस्तदङ्कुरत्वं दध-
वति तेजस्वी अयं ऋतुपर्णनामा वीरः कथं केन प्रकारेण कथ्यतां वर्ण्यताम् । अपितु व-
यितुं न शक्यत इत्यर्थः । हि यस्मात् समरे वर्तमानस्याध्युष्टापि सार्धत्रयीति प्रसिद्धापि क्रो-
सार्धत्रयकोटीनि मानुषशरीरे स्थितानि रोमाणि सत्त्वस्यान्तरवीररसोत्सेकस्याङ्कुरा इवाङ्कुराः ।
वीररसोत्साहेन सङ्ग्रामे रोमाञ्चयुक्तोऽयं भवतीत्यर्थः । तथा यस्य नामवर्णवलीमन्त्रः ऋ-
तुपर्ण इति नामाक्षरपङ्क्तिरूपी मन्त्रः संयति वन्दिभिः श्रुतिपथं कर्णपथं नीतः प्रापितः स-
प्रतिक्षितिभृतां रिपूणां दोषो बाहव एव स्तम्भास्त एव क्रौर्याद्द्वैर्ध्याच्च ये कुम्भीनसाः सर्पा-
न्स्तम्भयति । एतन्नाममात्राकर्णनाद्भीतानां शत्रूणां बाहवो युद्धाय न प्रसरन्तीत्यर्थः । सि-
वैदिकमन्त्रध्वणाच्च फणिनां स्तम्भो भवति । अध्युष्टेति सार्धकोटित्रयस्य संज्ञा । अङ्कुरो नि-
पुलिङ्गः । 'कुम्भीनसो लेलिहानः' इत्यमरः ॥

तादृग्दीर्घविरिञ्चिवासरविधौ जानामि यत्कर्तृतां
शङ्के यत्प्रतिविम्बमम्बुधिपयःपूरोदरे वाडवः ।

व्योमव्यापिविपक्षराजकयशस्ताराः पराभावुकः

कासामस्य न स प्रतापतपनः पारं गिरां गाहते ॥ ११ ॥

तादृगिति ॥ हे भैमि, अस्य राज्ञः स प्रताप एव तपनः सूर्यः कासां गिरं पारं परी-
न गाहते । कस्यापि वर्णयितुमशक्य इत्यर्थः । स कः । अहं तादृक् दीर्घं चतुर्दशमन्वतरप-
रिमितत्वान्महापरिमाणं विरिञ्चिवासरं ब्रह्मदिनं तस्य विधौ करणे यस्य यदीयशास्त्रेनोक्तम्
सूर्यस्य कर्तृतां निर्मातृतां जानामि । सूर्यस्य दिनकर्तृत्वाद्ब्राह्ममपि दिनं दिनत्वात्
कर्तव्यम् । तच्चतुर्युगसहस्रपरिमाणत्वादेतद्दिननिर्मात्रा सूर्येण निर्मातुमशक्यमिति तद्विलम्बेन
चिरकालावस्थायिनातिदीर्घेणैतदीयप्रतापतपनेनैव निर्मातुं शक्यं न त्वन्येनेत्यु-
इत्यर्थः । तथा—अहं अम्बुधिपयःपूरे प्रवाहमध्ये वाडवो वडवानलो यस्य एतदीय-
पतपनस्य प्रतिविम्बरूप इति शङ्के । जलानलयोः सहावस्थानविरोधाद्वाडवोऽग्निर्न भवति ।
किंभूतः सः—व्योमव्यापिन्यो विपक्षराजकस्य रिपुराजकस्याल्पत्वाच्चशांसेव ताप न-
त्राणि स्वप्रभावेण पराभावुकस्तिरस्कृतां । सूर्येणापि व्योमव्यापिवैरिचन्द्रस्य चन्द्र-
यशो नक्षत्राणि च पराभूयन्ते । एतत्प्रतापसूर्यस्य पुरस्तादैरियशान्ति न प्रसरन्तीत्यर्थः ।
भावुकः, 'लपपत—' इत्युक्त्वा । तद्योगे, 'न लोका—' इति षष्ठीनिषेधात्तारा इति द्वितीया ॥

द्रेप्याकीर्तिकलिन्दशैलसुतया नद्यास्य यदोर्द्वयी
कीर्तिश्रेणिमयी समागममगाद्गङ्गा रणप्राङ्गणे ।
तत्तस्मिन्विनिमज्ज्य बाहुजभटैरारम्भि रम्भापरी-

रम्भानन्दनिकेतनन्दनवनक्रीडादराडम्बरः ॥ १२ ॥

द्रेप्येति ॥ अस्य राज्ञः दोर्द्वयी बाहुद्वयं तथा जनिता कीर्तिश्रेणिः कीर्तिपरम्परा तन्मये
तद्रूपा श्वेतत्वाद्गङ्गा द्रेप्याणां रिपूणां पलायनावनिता अकीर्तिः सैव कलिन्दशैलसुत-
यमुना तथा नद्या सह यद्यस्माद्विणमगाद्गङ्गा समागममगात्संयोगं प्राप तत्तस्मिन्
गात् तस्मिन्प्राग्वन्तरे गङ्गायमुनासंगमे बाहुजभटैः क्षत्रिययोधैः विशेषेण निमज्ज्य

भङ्गाक्रीतिर्मपीमलीमसतनप्रत्ययिसेनाभट-

श्रेणीतिन्दुककाननेषु विलसत्यस्य प्रतापानलः ।

तत्सादुत्पतिताः स्फुरन्ति जगदुत्सङ्गे स्फुलिङ्गाः स्फुटं

भालोद्भूतमवाक्षिभानुहुतभुग्जन्मारिदम्मोलयः ॥ १९ ॥

भङ्गेति ॥ अस्य प्रतापानलो भङ्गेन पराजयेन जनिता अक्रीतिः सैव इयान्त्वान्मपी तथा मलीमसतना अतितरां मद्विनीभूताः प्रत्ययिसेनाभटाः सानुचैमिकद्वारास्त्रेषां श्रेणीं समूहः सैव यामलात्तिन्दुककाननानि तेषु विलसति विशेषेण दीप्यते । तस्मादेतदीयाप्रतापानलदुत्प-
तिता उतिथता भालाहलादुद्भूतं मवाक्षि हरवृषोपनेत्रं, भानुः सूर्यः, हुतभुग्वाहिः, जन्मारे-
रेन्द्रस्य दम्मोलिवेङ्गः, एते स्फुलिङ्गाः स्फुटं अग्निकणा इव जगदुत्सङ्गे जगतां भूम्यादीनां
मध्ये स्फुरन्ति शोभन्ते । तिन्दुच्यनानि हि इयमानि भवन्ति । तत्र पतितो वहिधटचट-
रब्धं कुर्वन्स्फुलिङ्गान्मुदति । महत्त्वपि हरनेत्रादितु स्फुलिङ्गत्वरूपेण प्रतापानलस्यातितरां
माहात्म्यं सूचितम्-यस्य कणा एवंभूताः स कपंभूता भवतीति^१ ॥

एतद्वन्तिवलयिलोप्य निखिलामालिङ्गिताङ्गी भुवं

तन्नामाङ्गपतीन्नि जङ्गमगिरित्तोमन्ननाथायिभिः ।

पृथ्वान्द्रः पृथुरेतदुग्रसन्नरप्रेक्षोपनन्नामर-

श्रेणीमध्यचरः पुनः क्षितिधरक्षेपाय धत्ते धियम् ॥ २० ॥

एतदिति ॥ हे मैत्रि, एतस्य पञ्चमस्तोमन्नरस्य प्रेक्षापै उपनन्ना तन्नामता अनरप्रेणी
पदसङ्घः तन्मध्यचरो मध्ये पर्वतानः । देवत्वं प्राप्त इति यावत् । एवंभूतः पृथुर्देवः पृथोन्द्रः
पुनः क्षितिधरणां पर्वतानां क्षेत्राय प्रोत्सारणाय धियं बुद्धिं धत्ते । किं उक्तः-तद्भूनात्मन्य-
सीति नपांदापां जङ्गमानां स्थानात्स्थानान्तरे गच्छतां गिरिणां स्तोनस्य भ्रमापिभिन्नानि
कुर्वन्मध्यदुचरगिरितुल्यैरेतस्य दन्तिवलयिलोप्य भुवनमालिङ्गिताङ्गी न्यासवदेतां विलोक्य ।
पुनं पृथुना सपथुधोप्यः जङ्गमप्रेतादुत्तमं क्षेत्रादिनिनायः कृतः एतद्भूनात्पुनं तद्भूतदर-
नापनमगतेन एते पर्वता इति पुनरेतदुत्तारणे पुनरपि बुद्धिः कृतेत्यर्थः । एतेनोचरगद्वदुत्त-
रारणरगतिरुक्तं च सूचितम् ॥

शरांसं दासीक्षितमिदिदंनजानितो ननु त्वानिनि पश्य कौतुकम् ।

पदेय सौभाग्यनटे पदाञ्चले चलेऽपि काकस्य पदार्पणग्रहः ॥ २१ ॥

शरांसेति ॥ क्षितिभिर्भूत्यनिप्रयत्ना अपिदृष्टौ निर्दम्यं दृश्यं वनाये । ननु हे
त्वानिनि, इतः अस्मां दृष्टिं त्वं गीतुं शक्तः । किं उक्तं-तौयः पृथक्पदोद्वारं तन्नामदुर्ग-
देरात्मन पर्वताने गते पदसङ्घातवत्तत्वे पदुपसङ्घातवत्तत्वे पदार्पण- पदाञ्चलवत्तत्वे पद-
एव पदस्य पदार्पणे पदस्यत्वाने प्रत्यक्षोपपत्त्यर्थं पदोद्वारमेव प्रदर्शितेति । ननु
गीतुं शक्येति संशयः । अवतुराद्यां नैम्यां पदार्पणाय शक्यः स कथं त्वं नया नया-
वले उपपत्त्यर्थं पदस्यप्रत्यक्षोपपत्तिः, तद्वत्तत्वे कथं त्वं नया दृष्टिर्निवेद्य इति सूच-
नार्थं वस्तुतोद्वारवत्तत्वं निरूप्यं पदोद्वारः । इति पदार्पणं गीतुं शक्यं इति चेत् ॥

१ 'विदेशात्पदस्यत्वाने' इति जीवाम् । 'अथ कौतुके' इति अत्रिभिर्येन ते शरांसि वनाय
इति जीवाम् ।

(आश्चर्यं) लोकगतं कौतुकं नर्तकीगतमिति न पौनरुक्त्यम् । किंभूता—पूर्वं भ्रमिता । सङ्घं भूमण्डलं व्याप्येत्यर्थः । पश्चादवलम्ब्यं यथा तथा अम्बरे गगने विहर्तुं चरणाभ्यासपरम्परायां परा आसक्ता । अभ्यासपरम्परायां वा परा उत्कृष्टा । एतदीया क्रीतिर्भूलोकं पूर्वमानं व्याप्य लोकान्तरं व्याप्नोतीत्यर्थः । सेनायनवलम्ब्येन सदोत्साहवन्तममुमिति वा । नर्तक्याः पूर्वं भूमौ भ्रमिता निराश्रयं गगने नर्तितुमभ्यासपरा सती महान्तं वेणुनाश्रित्य वेगोद्वेगं सकौतुकं नृत्यति । अथ च महान्तं पृष्ठवंशमाश्रिता नर्तकीति वा । या हि ज्ञातिरिति भूतवर्गे गन्तुमपि न शक्नोति सा निरालम्ब्यं महान्तं वेणुनाश्रित्य नृत्यतीत्यतिविचित्रमिति ज्ञातव्यम् । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठस्यावयवेऽपि च' इति विश्वः ॥

इतो भिया भूपतिभिर्वेनं वनादट्टिर्द्वैरट्टवीत्यमीयुषी ।

निजापि सावापि चिरात्पुनः पुरी पुनः स्वमध्यासि विलासमन्दिरम् ॥१७॥
इत इति ॥ इतः अस्माद्राज्ञः सकाशाद्विया भयेन वनाद्वनान्तरमट्टिर्द्वैरट्टिर्भूतः । उच्चैरतिशयेन अट्टवीत्यमरण्यानीत्यमीयुषी प्राप्ता सा प्रसिद्धा निजा स्वीयापि पुरी विपुला न्तरभ्रमात्पुनर (वापि) ध्याति प्राप्ता । तथा—पुर्यां स्वीयं विलासमन्दिरं रतिरहं पुनरप्यधिष्ठितम् । वनबुद्धौवेत्यर्थः । राज्यभ्रंशदशापेक्षयानेकवारं तत्रागत्य पुनरन्यत्र गत्वा पुनस्तत्रागच्छन्तीत्यर्थः । अनेन वैरिनगराण्युद्धासितानीति भावः । 'उपेयिवान्' इत्यत्र द्वे उपसर्गसातन्त्रत्वादीयुपीत्यत्र कर्तुः ॥

आसीदासीमभूमीवलयमलयजालेपनेपथ्यकीर्तिः

सप्ताकूपारपारीसदनजनघनोद्गीतचापप्रतापः ।

वीरादस्मात्परः कः पदयुगयुगपत्पातिभूपातिभूयः

श्रृङ्गारलङ्घुपत्नीकरपरिचरणामन्दनन्दनखेन्दुः ॥ १८ ॥

आसीदिति ॥ हे भैमि, अस्माद्वीरात्पर उत्कृष्टः अन्यो वा क आसीद्वा । अपि तु एवं विधोऽयमेव, न त्वन्यः कथिदित्यर्थः । किंभूतः—सीमां समुद्रलक्षणां आ अभिन्याप्य सीमां सहितं भूवल्यं तस्य मलयजालेपनेपथ्यं चन्दनाङ्गरागरूपं नेपथ्यं भूषणं तदिव क्रीर्तितम् । यदीयकीर्तिचन्दनधवलितसमुद्रमण्डितमण्डलम् । तथा—सप्तानामकूपारपाराणां समुद्रपरलं-
राणां समाहारः सप्ताकूपारपारी सैव सदनं निवासस्थानं तस्य सप्तसमुद्रपरतीरवासी यो ज्ञो लोकस्तेन घनमविच्छिन्नं उद्गीत उच्चैर्गायमानश्चापप्रतापो यस्य, चापश्च प्रतापश्च वा यस्य सः । तथा—पदयुगे चरणयुगले युगपत्समकालमेव पातिनः पतनशीला नमस्कारकारिणो भूपालेनो अतिभूयांस्यतिवहूनि यानि चूडारत्नानि तान्येव वर्तुलत्वादुडुपत्न्यो नक्षत्ररूपाश्चन्द्रवियत्तवां कराणां किरणानां परिचरणं सर्वतः संचरणं तेन । अथ च तासां हस्तैर्यत्परिचरणं चरणैरेव तथा कृत्वा अमन्दं नन्दन्तोऽसितरां समृद्धकान्तयो नत्वा एवेन्दवश्चन्द्रा यस्य । चरणपतिवत्-
लराजशिरोमणिकिरणसंवाधितनखकान्तिः । यशस्वी प्रतापवानत एव सर्वेनृपतिवन्धुवरपद-
दशः कोऽपि नास्ति तस्मादेनं वृणीष्वेति भावः । अन्योऽपि पत्नीकरकृतचरणसंवाहनेन नन्दति ॥

१ 'रूपकालंकारः' इति जीवातुः । २ 'अत्रैकस्यारिवर्गस्य क्रमादनेकास्वटोषटवीभूतपुरीषु च कृतेन, तथा पुरीषपि पुरीत्वाटवीत्वयोः क्रमसंबन्धोक्त्या च, एकमनेकलिङ्गं, अनेकमनेकलिङ्गं क्रमेण प्रतीयमानं पर्यायमेव द्रष्टव्यम्' इति जीवातुः ।

भङ्गास्तीति न पीमलीमसतनप्रत्यर्थितेनाभङ्ग-

श्रेणीतिन्दुककाननेषु विलसत्यस्य शतापानलः ।

तत्सादुत्पत्तिताः स्फुरन्ति जगदुत्सङ्गे स्फुलिङ्गाः स्फुटं

भालोद्भूतमवाक्षिभानुहुतभुजन्मारिदम्भोलयः ॥ १९ ॥

भङ्गेति ॥ अस्य प्रतापानलो भङ्गेन पराजयेन अनिता लघोर्तिः सैव इयमलान्मयां तथा
मलीनसतमा व्यतितरां नलिनोन्मृताः प्रत्यर्पितेनामदाः सानुचैनिच्छरात्तेषां श्रेणी समूहः सैव
इयमलान्मयातिन्दुकचाननानि तेषु विलसन्ति विशेषेण दीप्यते । तस्मादेतदीयाप्रतापानलदुल-
तिता उत्थिता भालाहलदादुद्भूतं भवति हरसृतीयनेत्रं, भानुः सूर्यः, हुतसुग्वाहिः, इन्दारे-
रिन्द्रस्य दम्भोलिविभ्रजः, एते स्फुलिङ्गाः स्फुटं अमिकया इव अगदुस्तङ्गे जगतां भूम्यदीनां
मध्ये स्फुरन्ति शोभन्ते । तिन्दुखनानि हि इयमानि भवन्ति । तत्र पतितो वह्निश्चन्द्र-
शब्दं कुर्वन्स्फुलिङ्गान्मुचति । महत्त्वमपि हरनेत्रादिषु स्फुलिङ्गत्वारोपेण प्रतापानलव्यातितरां
नाह्वान्यं सूचितम्—यस्य कया एवंभूताः स कथंभूतो भवतीति ॥

एतदन्तिवलैर्विलोक्य निखिलमालिङ्गिताङ्गी भुवं

सङ्ग्रहमाङ्गलतीक्ष्णं जङ्गलनगिरिस्तोमन्त्रनाथायिनिः ।

पृथ्वीन्द्रः पृथुरेतदुग्रतनरप्रेक्षोपनत्रानर-

ध्रेणीमध्यचरः पुनः क्षितिधरक्षेपाय धत्ते धियम् ॥ २० ॥

एतदिति ॥ हे नैमि, एतस्य पाण्डवस्योत्तमस्य प्रेक्षां उपलब्धा समगता अन्तरंगेन
देवचक्षुः तन्माध्यचरो नाभ्ये वर्तमानः । देवत्वं प्राप्त इति यावत् । एवंभूतः दृष्टुं शक्यः दृष्टुं शक्यः
पुनः स्थितियस्यां पर्यतानां ज्ञेयस्य प्रोत्सारणाय धियं बुद्धिं धत्ते । किं कृत्यम्—उद्भूतान्तरंगस्य
लौकिकं नर्पादायां जज्ञमानां स्वनात्मानान्तरं गच्छतां गिरौणां लौकिकस्य अनाथापिनिर्भ्रान्ति
कुपयिष्यदुच्यतरंगितुल्यैरेतस्य दन्तिवर्तनैरिति । मुक्तादिजिह्वायां व्याप्तयेसां विलोकनम् ।
पूर्वं दृष्टुना स्वधनुस्तेज्या जज्ञनपर्यतानुत्सार्य ज्ञेयतदेवेनायः कृतः एतद्भूतान्तरं च ज्ञानदर्श-
नार्थमनगदेन एव पश्यता इति कुम्भैतदुत्सारणे पुनरपि बुद्धिः कृतेत्यर्थः । एतेनैवतरंगस्य स्वधुप्यं
दरनगररचित्वं च लघित्वम् ॥

शशंस्त दासीप्लुतविद्विदर्नजानितो ननु त्वामिति पदय कानुकम् ।

यदेप तौ याग्रतटे पटाञ्जले चलेऽपि नाकस्य पदार्पणग्रहः ॥ २१ ॥

[illegible]

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

ततस्तदप्रस्तुतभाषितोत्थितैः सदस्तदश्वेति हसैः सदःसदाम् ।

स्फुटाजनि म्लानिरतोऽस्य भूपतेः सिते हि जायेत शितेः सुलक्ष्यता ॥२३॥

तत इति ॥ ततस्तस्या दास्याः पूर्वोक्तमप्रस्तुतं भाषितं वचनं तस्मादुत्थितैः सदःसदः
सभ्यानां हसैर्हसितैस्तत् सदः सा सभा अथेति श्वेतीकृतम् । तद्वचनं श्रुत्वा सभ्या हसन्ति
स्नेह्ययः । अतः सदःश्वेतीकरणाद्धेतोरस्य भूपतेर्मर्त्तानिः लज्जा वैवर्ण्यं स्फुटाजनि । अत्र
न्तरन्यासमाह—हि यस्मात् सिते शुभ्रवस्तुनि शितेः कृष्णवर्णस्य मुलङ्घ्यता प्रकटता वाच्ये ।
सभ्यहास्यवशात्सोऽधिकं विचर्णो जात इत्यर्थः । स स्वत एव श्यामः सभ्यहास्यवशादभेदः
श्यामो जात इति वाच्यः । अथेति, 'श्वितीङ् शौक्ल्ये' इत्यस्माज्जन्तात्क्रमेण लङ्घनन्तरम् ।

ततोऽनु देव्या जगदे महेन्द्रभूपुरंदरं सा जगदेकवन्द्यया ।

तदार्जयावर्जिततर्जनीकया जनी कयाचित्परचित्स्यरूपया ॥ २३ ॥

तत इति ॥ ततः कयाचिद्धोकोत्तरयाऽनिरूपितरूपया देव्या वाण्या महेन्द्रमुखा महेंद्र-
मकपर्वतसंवाग्धिनो देशस्य पुरंदरं स्वामिनं अनु लक्ष्मीकृत्य सा जनी स्वयंवरा जगदं उवाच ।
किंभूतया—जगतः एका देवतान्तरपरित्यागेन वन्द्या तया । यतः परा श्रेष्ठा चित् ज्ञान-
स्वरूपं यस्यास्तथा । तथा तस्या भैम्या यदार्जवं ऋजुत्वं तेनावर्जिता वर्णनाश्रयत्वात् कृपा तर्ज-
यया । तस्मिन्वर्णनीये नृपे विषये वा । देव्या एव वा यदार्जवं कृपा तया । जगदे उवा-
च । 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति निपातनात्पुरंदरः साधुः । तर्जनीक इति, 'नयुतय' ।
कर । अनोलक्षणे क्रमेप्रवचनीयत्वात्पुरंदरमिति द्वितीया ॥

स्वयं वरोद्धाहमहे वृणीष्व हे महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रमागतम् ।

कलिङ्गजानां स्रकुचद्वयश्रिया कलिं गजानां शृणु तत्र कुम्भयोः ॥१॥

स्वयमिति ॥ हे मैत्रि, स्वयंवरेण य उद्वाहस्तत्क्षणं महं उत्साहे आगतं महोदयेन
महेन्द्रं त्वामिनं वृणीष्य । त्वं तत्र पवैतोपलक्षिते देशे कलिजंदेशे जातानां गगनात् त्वनं
स्वकुचद्वयप्रिया सह कलि समानशोभाख्यद्रव्याभिरुपापनमितं कलहं शृणु । इति कुन्ती
तदुचमान्वनभिरुपापिष्यन्ति परं न प्राप्स्यन्तीति भावः । स्वयंवरोद्वाह एव महं उत्साहो वरं
त्वान्ववर्द्धिते वा ॥

अयं किल्दायान इतीरिषौस्वाग्नयादयादस्य रिप्त्रुंथा वनम् ।

शुभान्तद्वयपानिरस्तदक्षयः पटद्विरवाप्ति शुक्लवेनेऽपि सः ॥ २५ ॥

[illegible]

इतल्लसद्विद्रुतभूभृदुज्जिता प्रियाथ दृष्टा वनमानवीजनैः ।

शशंस पृष्टाद्भुतमात्मदेशं शशित्विपः शीतलशीलतां किल ॥ २६ ॥

इत इति ॥ इतः अत्ताद्राजः सकाशात्प्रसन्नो नीताः अत एव विद्रुताः पलायिताः भूभृतो राजानस्तैः परिलक्षा प्रिया स्वस्वप्रापेक्षरी वनमानवीजनैर्भिर्हीजनैर्दृष्टा । अथ पश्चादात्मदेशं अनुभूतं पृष्टा सती भवत्वा देशे किमपूर्वमिति, शशित्विपश्चन्द्रस्य शीतलशीलतां किल प्रसिद्धं हिमस्वभावत्वमेव स्वदेशजातमाश्चर्यं शशंसाकथयत् । स्वदेशे वियोगाभावाच्चन्द्ररत्नां शीतलत्वं, वने च वियोगादुष्णत्वमित्यर्थः । प्रियेति जालेकवननम् । भर्तृलक्षा वियोगज्वरभराक्रान्ता सती वने चन्द्रकान्तिमुष्णाननुभवतीत्यर्थः ॥

इतोऽपि किं वीरयत्ने न कुर्वतो नृपान्धनुर्वाणगुणैर्वेशंवदान् ।

गुणेन शुद्धेन विधाय निर्भरं तन्नेननुर्वाणविलयोर्वेशी वशम् ॥ २७ ॥

इत इति ॥ हे भैमि, त्वं इतोऽपि राज्ञः सकाशात् किमेति न वीरयत्ने शूरा न भवन्ति । अपितु तत्तादपि शूरा भव । किं वीरा न भवन्ति अपि तु वीरा भवत्येवेति वा । किंभूतादितः । नृपावशान्नून् पशुथ वाणाथ गुणाथ चापररत्नैर्वाल्पैर्बहुनिर्गुणैः कृत्वा पशंवदान् वशयान् कुर्वतः । किंभूता त्वम् । उर्वोदलये उर्वशीरुपातिमुन्दरी । किं कृत्वा-तन्नेनं बहुनिर्धनुरादिभिरुपकरणैर्विद्विषां जैत्रं शुद्धेन केवलेन चात्रापिलेखसंस्मरितहितेन सौन्दर्यादिना गुणेन नौव्यां च कृत्वा निर्भरमतिरानायासरहितं वा यथा तथा वशं विधाय । बहुक्ताभनैः पराजयतोऽन्यैकेनैव साधनेन जयकरणीत्यर्थः । नौर्वीनात्रेण जयादाश्चर्यं च । अयं तर्पेभ्योऽपि वीरः अत्तादपि त्वमित्यपेरर्थः । वीरयत्ने, 'शूर वीर विक्रन्तौ' इति नुरादिः ॥

एतद्गीतारिनारी निरिविलयिनलद्वातरा निःसरन्ती

स्वकीडाहंसमोदग्रहिलशिगुभृरप्राधितोत्तिद्रचन्द्रा ।

आकन्दद्गूरि पत्तप्रयनजलनिलचन्द्रहंस्तानुविन्व-

प्रत्यालक्षिप्रदृष्यत्तनयविलसितैराश्वतीदयश्वतीच ॥ २८ ॥

लङि 'रुदश्च पञ्चभ्यः' इत्यपृक्तसार्वधातुकस्येडागमः । लुङि वा 'ह्यन्तक्षण-' इति श्रुतेः
पेधे रूपम् । न्यश्चसी(स)त्, लङि 'अङ्गार्यगालवयोः' इत्यपृक्तसार्वधातुकस्येडागमः ॥

अस्मिन्दिग्विजयोद्यते पतिरयं मे स्तादिति ध्यायिनी
कम्पं सात्त्विकभावमञ्चति रिपुक्षोणीन्द्रदारा धरा ।
अस्यैवामिमुखं निपत्य समरे यास्यद्भिरूर्ध्वं निजः

पन्था भास्यति दृश्यते विलमयः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः ॥ २९ ॥

अस्मिन्निति ॥ हे भैमि, अस्मिन्नाङ्गि दिग्विजयोद्यते सति रिपवश्च ते क्षोणीन्द्र-
राजानस्तेषां दाराः प्रिया वशवर्तिनी धरा पृथ्वी अयं राजा मे पतिः स्वामी स्तादृशो मे
ध्यायिनी चिन्तयन्ती सती सात्त्विकेषु मध्ये कम्पलक्षणं सात्त्विकभावमञ्चति गच्छति
अन्यस्वामिसूचकं भूकम्पलक्षणं भौममुत्पातं प्राप्नोतीत्यर्थः । एवमन्याप्येवं ध्यायन्ती सर्व-
सात्त्विकं भावं प्राप्नोति । तथा—समरेऽस्यैवामिमुखं शस्त्राघातैर्निपत्य ऊर्ध्वमूर्ध्वदेशम् । अथ
च—उत्तमं स्वर्गलोकं, यास्यद्भिरुपमिष्यद्भिः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः भास्यति सूर्यमण्डलमेत-
निजः स्त्रीयो विलमयः पन्था दृश्यते । 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलमेतर्नि । परेऽपि
योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥' इति वचनात् । अथ च—सूर्यं विलहणोऽप्युत्पल-
त्रियमाणैर्दृश्यते । अतिशूरोऽयमिति भावः ॥

विद्राणे रणचत्वरारदरिगणे तस्ते समस्ते पुनः

कोपात्कोऽपि निवर्तते यदि भटः कीर्त्या जगत्युद्धटः ।

आगच्छन्नपि संमुखं विमुखतामेवाधिगच्छत्यसौ

द्रागेतच्छुरिकारयेण ठणिति च्छिन्नापसर्पच्छिराः ॥ ३० ॥

विद्राण इति ॥ तस्ते भीते अत एव रणचत्वरारदणाद्विद्राणे पडाधिते समस्तेऽपि
मध्ये कोऽपि भटः शूरः कोपाद्यदि पुनः निवर्तते । यतो जगति कीर्त्या ययमा उद्ध-
र्यातः । असौ भटः अस्य संमुखमागच्छन्नपि विमुखतामेव विगतनुस्त्वयनभिचरति
प्राप्नोति । अथ च—संमुखमागच्छन्नपि पराश्रुतो जात इति विरोधानायाः । वतः—
शीघ्रमेतस्य दुरिकाया रयेण 'ठण्' इति यथा तथा खण्डितमपसर्पदधःपतच्छिरो ययमा
'ठण्' इति लोहकण्ठास्थिसंघटनशब्दानुकरणम् । अतिशूरोऽयमिति भावः ॥

ततस्तदुर्वीन्द्रगुणाद्भुतादिव स्ववक्रपद्मेऽङ्गुलिनालदायिनी ।

विधीयतामाननमुद्रणेति सा जगाद वैदग्ध्यमयेद्वितैव ताम् ॥ ३१ ॥

तत इति ॥ ततः सा भैमी तां वार्णां प्रति वचनमन्तरैरेव इति जगाद । इति भि-
न्नाननमुद्रणा मौनं विधीयतानिति । किंभूता—तस्य उर्वीन्द्रस्य गुणाङ्गणेनयमुद्रण-
तादायकादिव स्ववक्रपद्मे अङ्गुलिरूपं नालं तस्य दायिनी । अत एव वैदग्ध्यमयं एवमु-
द्भुतमिति चेष्टितं वत्साः सा । वचननिषेधार्थं, आश्रयान्तिनियार्थं च मुखे अङ्गुलि-
वर्णननिषेधार्थं दत्ताङ्गुलिस्तदुगाद्भुतादिवेति लोकेन्द्रप्रेक्षितमित्यर्थः । पद्मे च नालं भवति ।

१ 'अथ नालं दृष्टव्येन्द्रादिभ्यो दत्तवदिभ्यो च विभक्तत्वाद्भवादनन्तरमिति' इति वत्स-
लंकारः' इति जीवानुः । २ 'अथ लोकोर्ध्वगननमन्तरेति यथा व्यञ्जनमन्तरेण दृश्यते' इति जीवानुः ।

अनन्तरं तामवदन् नृपान्तरं तदध्वदृक्कारतरङ्गरङ्गणा ।

तृणीभवत्पुष्पशरं सरस्वती स्वतीव्रतेजःपरिभूतभूतलम् ॥ ३२ ॥

अनन्तरमिति ॥ अनन्तरं तद्वर्णननिषेधानन्तरं सरस्वती नृपान्तरं तां मैत्रीं प्रत्य-
वदत् । किंभूता—तस्य वर्णनीयनृपान्तरस्याध्वनि तद्विधिं दृष्टः ताराणामतिविशालानां तत्-
ज्ञाणां दृग्व्यापाराणां रक्षणं गतिर्यस्याः । दृग्व्यापारदर्शितवर्णनीयनृपान्तरा । किंभूतं नृपा-
न्तरम्—तृणीभवन्दीनो भवन्पुष्पशरः कानो यस्मात् । तथा—स्वतीव्रतेजसा परिभूतं वशी-
कृतं भूतलं भूगण्डलं येन । 'रिङ्गणा' इति च पाठः ॥

तदेव किं न क्रियते नु का क्षतिर्यदेव तद्वृत्तमुखेन काङ्क्षति ।

प्रसीद काञ्चीभयसाच्छिननु ते प्रसह्य काञ्चीपुरभूपुरंदरः ॥ ३३ ॥

तदिति ॥ नु मैत्रि, एष काञ्चीपुरस्य संदन्धिन्दा भुवः पुरंदरस्त्वां प्रति प्रहितस्य
वृत्तस्य मुखेन संदेसवचनेन कृत्वा यत्त्वरीयवरणादि काङ्क्षति तदेव किं न क्रियते । अपि तु
तदेव क्रियताम् । एतदुक्तं कुर्वत्यात्मव का क्षतिर्हानिः । अपि तु न कापि । अस्मिन्प्रसीद ।
अयं नवरते लज्जया अनन्यनानाया अपि ते काञ्ची नेतृलक्षणं प्रसह्य हृद्यदाच्छिननु
शिथिलयतु । अधीरतया प्रन्येदन्मोहनमसहमानस्रोदयतु वा । एनं वृणीष्वेति भावः ॥

मयि स्थितिर्नम्रतयैव लभ्यते दिगेव तु लब्धतया विलङ्घ्यते ।

इतीव चापं दधदाशुगं क्षिपन्नयं नयं सम्यगुपादिशद्विषाम् ॥ ३४ ॥

नयीति ॥ चापं दधत्, आशुगं वैरिषु क्षिपन् अयं राजा इति पूर्वोक्तं द्विषां नयं नीति
सम्यगुपादिशदिव । इति किम्—हे द्विषः, मयि नम्रतया नम्रतयैव विनीततयैव स्थिति-
निवासः । अथ च—स्वराज्ये स्थितिः लभ्यते । लब्धतयाऽविनीततया तु पुनर्दिगेव विल-
ङ्घ्यतेऽतिक्रम्यते । चेन्नपि नम्रा (अ)भवेत्प्रथ(त) तर्हि चापवस्थितिं प्रालम्ब(त) ।
अन्यथा बाणवद्दिगन्तं (अ)पालम्ब(त) इति वचनं विनयोऽन्यानिर्लभः । नम्रत्वमप्युपदेश-
मवक्रविनीताविनीतार्थपरतयोपदेशा ॥

अदःसमित्संमुखवीरयौवतनुदद्भुजाकन्धुमृपालहारिणी ।

द्विपद्गणस्रैणटनन्बुनिर्दरे यशोमरालावलिरेव खेळति ॥ ३५ ॥

अद इति ॥ अलं राक्षः यशोमरा मरालावलिरेव द्विषां यशोमरा मरालावलिरेव
यैवं श्रीकृष्णं तस्य दृग्व्युनिर्दरे नेत्रकामप्रनाहे खेळति । किंभूता—अदःसमेति अनुन्य रणे
संमुत्तमता ये वीरस्तेषां यौवतं क्षीयन्तृत्सल्य वैधन्यमराकृष्णो ये भुञ्जन्मनः स्र-
मल्यपि त एव मृपालानि हरत्यनयति नश्यति येत्येवंलोक्य । रेखावली हि मृगज-
टारा निर्जलेदरे श्रीयति । रणे संमुत्तमतां नानूयां वक्रतत्त्वमः स्रमल्यपि रणे-
यन्ति हरन्ति च तेन वास्य श्रीर्निर्भवति ॥

तिन्दुरश्रुतिमुग्धनूर्धनि धृतस्कन्धावधिरानिके

व्यानान्तसृशि तिन्दुरेऽस्य समराज्मोदुरे धावति ।

जानीमो नु यदि प्रदोषति निरन्यानिधसंध्याधिवे-

पातं यान्ति समस्तगण्डवनुजातेजःसहस्रांशवः ॥ ३६ ॥

सिन्दूरेति ॥ नु मैमि, समरस्य आरम्भे उद्धुरं उद्युक्ते अस्य सिन्धुरे गजे धातुं
सति समस्ता वाहुजाः क्षत्रियास्तेषां भुजातेजांस्येव सहस्रांशवः सूर्या यदि यत् अस्तं
विनाशं अस्ताचलं च यान्ति गच्छन्ति । तत् प्रदोषतिमिरेण रजनीमुखसंवन्यना तन-
सा व्यामिश्रा मिलिता या संध्या तस्या धिया बुद्ध्या भ्रान्त्येवेति वयं जानीमः । वस्तु-
कर्म । दिवारजन्योः संधौ भवः सांध्यो रागः तद्भ्रान्त्येत्यर्थः । किंभूते सिन्धुरे—सिन्धु-
मुग्धो मनोज्ञो मूर्धा यस्य । तथा—धृता स्कन्धाववधीकृत्य द्यामिका स्वाभाविको कवच-
लेपमण्डनजा वा कालता येन । तथा—उच्चतया व्योमान्तःस्पृशि गगनमध्वसंशिने ।
तथा—समरारम्भाद्रणतुर्यश्रवणात्कोपदुःसहे वा । यदि अस्तं यान्ति तर्हि सायंकालतिमि-
रसंपृक्तसंध्याधियेति वा । संध्यापि किंचित्कजलतुल्यतिमिरद्युक्ता सिन्दूरवच्च सती रक्त-
वरुणदिगन्तसंशिनी चेति पूर्वोक्तविशिष्टहस्तिदर्शने सति इयं सायंसंध्येति युद्धैव तेजः-
र्याणामस्तागमनं युक्तम् । एवंविधं गजं दृष्ट्वा सर्वेऽपि पलायन्त एवेत्यर्थः । 'जानामोऽपि
तदा' इति पाठे अथशब्दो यदित्यर्थः, तदा तदित्यर्थे ज्ञेयः । इयमैव द्यामिकेति त्वं
कप्रत्यये 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्त्वम् ॥

हित्वा दैत्यरिपोरुरः स्वभवनं शून्यत्वदोषस्फुटा-
सीदन्मर्कटकीटकृत्रिमसितच्छत्रीभवत्कोस्तुभम् ।

उज्झित्वा निजसद्य पद्ममपि तद्वक्तावनर्दीकृतं

लूतातन्तुभिरन्तरघ भुजयोः श्रीरस्य विश्राम्यति ॥ ३७ ॥

हित्वेति ॥ श्रीः लक्ष्मीः अद्यास्य भुजयोरन्तः मध्ये विश्राम्यति शोभते । किं ह्यस्मा-
दैत्यरिपोर्विष्णोः स्वभवनं स्वस्य गृहं उरः हिला । तथा—तत् निजसद्य पद्ममप्युज्झिता ।
किंभूतमुरः—लक्ष्म्या लक्तत्वाच्छून्यत्वलक्षणेन दोषेण स्फुटमासीदन्तः स्थिरीभवन्तो मर्कट-
कीटा ऊर्णनाभकीटास्तेषां करणेन निवृत्तं तै रचितं कृत्रिमं सितच्छत्रमिव सितछत्रं न-
लाकारं श्वेतं गर्भाण्ड(न्तः) स्थापनस्थानं तद् भवंस्तद्रूपीभवन्कौस्तुभाख्यो नविवन् । किंभू-
पद्मम्—लूतातन्तुभिः मर्कटीमूर्त्रमर्कटसदृशः । कमलमूर्त्ररित्यर्थः । व्यक्तं प्रकटनमर्कट-
वद्धम् । विसतन्तूनामेव लूतातन्तुर्वेनोक्तः परस्परमतिदूरे द्वे अपि भवने प्रीतिं तदा-
तान्यां श्रान्ता सती गृहद्वयं परित्यज्य अतिसमीपवातिनोरस्य भुजयोरेव भवनयोः सुखं
निपादति । अत्रैव स्थिरा भवतीत्यर्थः । कौस्तुभस्य धवलत्वालूताच्छत्रत्वेन, कमलमूर्त्र-
च सदृशालूतातन्तुत्वेनोत्प्रेक्षा । 'लूता श्री तन्तुवाचे स्यात्' दैत्यमरः ॥

सिन्धोर्जैत्रमयं पवित्रमसृजत्तत्कीर्तिपूर्णाद्भुतं

यत्र स्नान्ति जगन्ति सन्ति कवयः कंचा न वाच्यंयमाः ।

यद्विन्दुश्रियमिन्दुरश्नति जलं चाविश्य दृश्येतरो

यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभूर्जागतिं यागेश्वरः ॥ ३८ ॥

सिन्धोरिति ॥ अयं सिन्धोर्जैत्रं समुद्रस्य जेतृ पवित्रमुज्ज्वलं पातनं च तद्विन्दुः

१ 'विन्दुश्चन्द्रार' इति जीवानुः । २ 'अत्रैकस्याः त्रिवः क्रमेणानेकवारमुपगत इति' इति
रमेदः । तेनैव उद्धृतोः श्रीरस्ये विश्वरूपमाश्रयन्तं चित्तं आश्रयते' इति जीवानुः ।

यशोरूपतडागाधर्धनसृजनिर्गमे । यत्र कीर्तितजगे जगन्ति त्रान्ति उज्ज्वलीभवन्ति त्रानं च
जुवेन्ति । यद्वर्णनविषये के वा कवयः स्तुभु (?) रतनार्थेत्तायां अपि वाचंयमा नौनिनो न
सन्ति । अपि तु सर्वेपि नौनिन एव भवन्तीत्यर्थः । अथ च—के वयो जलपक्षिणः के वा
तापसा न सन्ति । अपि तु तजगे बहवः पक्षिणस्तापसाश्च विद्यन्ते । इन्दुः यस्य कीर्तितज-
गस्य विन्दुश्रियमयति प्राप्नोति । यदपेक्षया चन्द्रोऽस्पीयानित्यर्थः । अथ च—नहतत्तजगस्य
जलविन्दुशोभानिन्दुरस्यति । यदीयो विन्दुरेवेन्दुरेत्यर्थः । यस्य च जलनाविश्य प्रविश्येव
हृदयेतरः अस्तदादिनेत्रयोरविषयभूतः अस्तौ जगति विद्यमानः स्फटिक एव भूः यस्य स
कैलास एव जा(या)गेश्वरः स्फाटिकधौनिवल्लिङ्गरूपी जलदेवता जागति स्फुरति । सनच्छाद-
त्वाज्जले क्षिप्तः स्फटिको न हृदयेते । इयमेव स्फटिकपरीक्षा । उज्ज्वलतरैतत्कीर्तिकशोलकावित
इव कैलासो न हृदयेते । इन्दुर्जले चाविश्य जले प्रतिबिम्बितः सन् यद्विन्दुश्रियमयतीति वा ।
अस्तौ इन्दुरेव यस्य जलनाविद्याहृदयः स्फटिकनिर्मितो यागेश्वरः सन् जलदेवता जागति ।
कीर्तिमध्यपाटी चन्द्रोऽपि सनच्छादत्वाज्जल हृदयेते इत्यर्थ इति वा । ‘यागेश्वरः स्फाटिकः’ इति
प्रतिदिः । समुद्राधिक्यं तु ‘सागरं पर्वणि स्फुरते’ इति वचनात्पर्वतिरेके काले समुद्रस्या-
स्फुरत्त्वादस्य तु सर्वदा पवित्रत्वात् । समुद्रस्य भूलोकस्यस्यैव कतिपयस्यैव जगस्य ज्ञाना-
ईत्यादस्य तु लोकत्रयस्य ज्ञानार्हत्वात् । तस्य वर्णयितुं शक्यत्वादस्य चाशक्यत्वात् । तस्य च
चन्द्रैकस्यैवत्वादस्य च विन्दुरुपचन्द्रत्वात् समुद्रे च धौविष्णुरूपाया जलदेवतायाः सुखा-
दथ च यागेश्वरस्य जाग्रत्त्वात् । एवंविधो यशस्वी कोऽपि नास्तीति भावः । यागेश्वर इति ।
अस्तौ जलदेवता जागति । अस्तौ का—या स्फाटिकभूगेश्वरः कैलासो जागतीति वा ।
‘वाचि यनो मते’ इति खवि ‘वाचंयमपरंदरां च’ इति साधुः ॥

अन्तःसंतोषवाप्यैः स्थगयति न दशस्ताभिराकर्णयिष्य-

क्षङ्गे नानस्तिरोना रचयति पुलकधेयिमानन्दकन्दाम् ।

न क्षोणीभङ्गभीरुः कलयति च शिरःकम्पनं तत्र विभ्रः

शृण्वन्नेतस्य कीर्तीः कथमुरगपतिः प्रीतिनाविष्करोति ॥ ३९ ॥

अन्तरिति ॥ यत्नात् उरगपतिः शेषः अन्तः संतोषवाप्यैरानन्दधुनिः कृत्वा इतो
नेत्राणि न स्थगयत्याच्छादयति । यतः—तानिर्दग्धैः एतदुपानाकर्णयिष्यन्तम् । यधुःप्रव-
त्ताशुभिर्नेत्राच्छादनेन गुणानाकर्णनशय्या आनन्दधुनिर्दशो नाच्छादयति । तथा—आनन्द
एव यतो मूलं यस्यास्तां पुलकधेयि रोमाञ्चयतिनपि अङ्गे न रचयति करोति । यतः—
अनस्तिरोनाविरतानरोना । यथा—संतोषाच्छिरःकम्पनं न करोति । यतः—क्षोणीभङ्ग-
भीरुः यदपि नृपते कम्पयिष्यति तर्हि भूनिः पतिष्यन्तीति निषा । तत्तात्पर्यादेस्तस्य
कीर्तीः शृण्वन्नेतस्योऽन्तःकले समुपजां प्रीति कथं येनान्तेन प्रकारेणविष्करोति प्रकथयति
यत् तद् न निषा । आचर्यस्तस्यैव विषयितीति भावः । सरासमुपतप्त इति यदुक्तम् ॥

आचूडाग्रमनञ्जयञ्जयपटुर्पञ्जल्यदण्डानयं

संरन्ध्रे त्रिपुराजकुञ्जप्रडाकुन्तस्यलेषु स्थिरान् ।

ता संयान्य द्रुधुः प्रतीदति तथा नालं कुतस्तदकुञ्ज-

स्पर्धर्गादिषु तेषु तान्मृतयते दण्डान्मदण्डानपि ॥ ४० ॥

आचूडेति ॥ चरन्ने युद्धसंघने सति जये पटुरयं राजा रिपवश्च तं राजानश्च त्वं
कुञ्जरपदाकुम्भस्थलेषु दूरनिखाततया स्थिरान् शल्यस्य अप्रलोहस्य संवन्धिनो दन्ड-
न्यासान्या आचूडाग्रं पुष्पाग्रं मयीदीकृत्य नन्दनञ्चयनिचत्तान सा अस्य एतत्कर्तुं त्वं त्वया
नेहती सेवा । तथा सेवया त्वं असौ कुतो न प्रतीदति । यतः—किंभूताय—तव कुवत्तं
गर्धपु कुचसान्याभिलापिषु तेषु कुम्भस्थलेषु तान्पूर्वोक्तान्प्रचण्डान्दण्डान्दृढवतेऽपि हन्ते
ऽपि । येन हि महती सेवा क्रियते तस्मै प्रसन्नोभूयते । अतिशूरोऽयं तस्माद्गुणीयत्वकः ।

स्मितश्रिया सृक्कणि लीयमानया वितीर्णया तद्गुणशमणेन सा ।

उपाहसत्कीर्त्यमहत्त्वमेव तं गिरां हि पारे निपथेन्द्रवैभवम् ॥ ४१ ॥

स्मितेति ॥ सा भैनी स्मितश्रिया तं राजानमुपाहसदुपहसितवती । यतः—इति
वर्णयितुं शक्यं महत्त्वं यस्य एवंभूतमेव । हि यस्मात्—निपथेन्द्रवैभवं नलसान्वयं गिरं पारे
वागगोचरः । वर्णयितुमपि न शक्यत इत्यर्थः । नलादेतस्य न्यूनत्वादुपहास इत्यर्थः । किंभू-
तया स्मितश्रिया—तद्गुणशमणेन तदीयगुणाकर्णनसमुत्पन्नेन सुखेन वितीर्णयेव दत्तयेव हृष्येव ।
तथा—सृक्कणि ओष्ठप्रान्ते लीयमानया संसर्गिण्या । कीर्त्यमित्यसद्गुणारोपणार्थसूचकं पदम् ॥

निजाक्षिलक्ष्मीहसितैणशावकामस्तावभाणीदपरं परंतपम् ।

पुरैव तद्दिग्बलनश्रियां भुवा भुवा विनिर्दिश्य सभासभाजितम् ॥ ४२ ॥

निजेति ॥ असौ वाणी अपरमन्यं परंतपं राजानं भुवा पुरैव पूर्वमेव विनिर्दिश्य दृष्टं
यित्वा तां भैनीमभाणीदुवाच । किंभूता—निजाक्षिलक्ष्म्या नेत्रकान्त्या हसित एणरावचे
चृगशिगुर्यया । किंभूतया भुवा—तस्य वर्णनीयस्य राज्ञो दिशा तत्संमुखं बलनेन दृष्टत्वेन
कृत्वा याः श्रियस्तासां भुवा स्थानभूतया । किंभूतेनम्—सभया सभास्यैः नवोद्भवा सभा-
जितं दृष्टं पूजितं वा, रिपुतापकरत्वादन्यर्थनामानं वा ॥

कृपा नृपाणामुपरि क्वचिन्न ते नतेन हा हा शिरसा रसादशात् ।

भवन्तु तावत्तव लोचनाञ्चला निपेयनेपालनृपालपालयः ॥ ४३ ॥

कृपेति ॥ हे भैमि, ते तव नृपाणां मध्ये क्वचिदप्युपरि कस्याप्युपरि कृपा नास्ति । हा
हा कष्टं कष्टम् । कनप्यबलोक्यस्यपि नेति न युक्तमित्यर्थः । किंभूतानाम्—तत्कृतवत्कृत-
शास्त्रज्ञया नतेन शिरसा रसायां भूमौ दृग्येषाम् । रसां पश्यन्तीति वा । अन्यत्र कृपा ना-
भूताम् तावत् । किंतु तव लोचनाञ्चला अपाङ्गदृग्गंशाः निपेयः सादरावलोकनाहो दो नेच-
लानां देशानां नृपालो राजा तं पिबन्ति सादरं पश्यन्ति एवंभूता अल्यो व्रनरभूता भवन्तु ।
एवं तावत्कटाक्षैर्विलोक्येत्यर्थः ॥

ऋजुत्वमौनश्रुतिपारगामिता यदीयमेतत्परमेव हिंसितुम् ।

अतीव विश्वासविधायि चेष्टितं बहुर्महानस्य स दाम्भिकः शरः ४४

ऋजुवेति ॥ ऋजुत्वमवकृता नम्रप्रियवादित्वादित्वादिरूपा विनीतता च । तथा—
मौनं निःशब्दत्वं वाङ्मनियमश्च । श्रुतिपारगामिता आकर्षणपूर्णता वेदपारगामिता च । एवं
अतीवातितरां विश्वासकारि विगतधासकारि मनसि हितप्रत्ययकारकं च अलोकपवनान्तर-

वशाद्वा धात्वाभावकारि यदीदमेतचेष्टितं परं यत्तु लक्ष्यतिरिक्तं च सर्वं जन् हित्तिपुनेव हन्तु-
नेव प्राणप्रियधनप्रहणार्थमेव च न तु लक्ष्यव्यधननात्रप्रयोजनं, न चार्जवादिगुणार्जनं प्रयो-
जनम् । सः अल्प बहुसंख्यः महानक्षयोऽतिदीर्घश्च शरः दाम्निकः । 'दम्नेन चरति'
इति रूपकम् । अतिशूरोऽयमिति भावः । दाम्निके चावदुतं तत्सर्वमेतस्य शरे विद्यत
इत्यर्थः । दाम्निकेन यत्किञ्चते तदेतच्छरेण कियत् इत्यर्थः इति वा । दम्नो हिंसा नाया
च प्रयोजनमस्य, 'प्रयोजनम्' इति ठक् । तेन चरति वा, 'चरति' इति ठक् ॥

रिपूतवाप्यापि गतोऽवकीर्णितामयं न यावज्जनरञ्जनव्रती ।

भृशं विरक्तानपि रक्त्वत्तरान्निकृत्य यत्तानसृजासृजद्युधि ॥ ४५ ॥

रिपूनिरिति ॥ यावन्तो जनास्तावतां रञ्जनं तदेव व्रतं तदस्मास्तांति एवंभूतोऽयं राजा
रिपूतवाप्यापि रिपूतवाप्यापि वा । अवकीर्णितां क्षतव्रतत्वं न गतः प्राप्तः । यद् यत्ता-
त्त्वशरीरादिविषये भृशं विरक्ताननुरागिणोऽपि । अथ च—एनं दृष्ट्वा विगतहृदिरनपि
तानिरिपूतं युधि निकृत्य बाणैश्चित्वा असृजा स्थिरेण कृत्वा रक्त्वत्तरान् रक्त्वन्तोऽनुरागिनः ।
अथ च रक्तं दियते देषु ते रक्त्वन्तः, अतिशयेन रक्त्वन्तो रक्त्वत्तराः एवंभूतांस्तानसृज-
यकार । वैरिणानपि रञ्जनाक्षतव्रतत्वं न जातमित्यर्थः । रक्त्वत्तरान्, क्षयतुर्नतु च ॥

पतत्येतत्तेजोहुतभुजि कदाचिद्यदि तदा

पतङ्गः स्यादङ्गीकृततनपतङ्गापदुदयः ।

यशोऽनुप्येवोपार्जयितुमसमर्थेन विधिना

कथंचित्क्षीरान्भोनिधिरपि कृतस्तत्प्रतिनिधिः ॥ ४६ ॥

पततीति ॥ पतङ्गः सूर्यः एतस्य तेज एव हुतभुजित्स्त्वानि नरि कदाचित्कालेनपि
समये पतति तदा तर्हि अङ्गीकृततनः भूतमङ्गीकृतः पतङ्गानां शलमनां देशदालक्षणाया
आपद उदयो येन एवंभूत एव स्यात् । एतत्तेजसातिरतां संक्षयनसात्प्राप्तेः स्यात् । एव-
त्तेजोपेक्षया सूर्यो हीनः बहुपेक्षया शलमनुस्य इत्यर्थः । तथा—अनुप्य पतः कथंचित्के-
नापि प्रशारेणोपार्जयितुमसमर्थेन विधिना ब्रह्मणा अतिरिक्तान्तरान्मोतिविधिना तस्य एव-
स्यपततः प्रतिनिधिरनुकृतः कृतः । कथंचित्कृत इति वा । पत एव पतःसदृशमिति वा ।
मुख्याभावे हि प्रतिनिधिरपि कियते । शीरासुखलनस्य पत इत्यर्थः । एवंविधः प्रचन-
वान्प्रसर्ता च कोऽपि नातीति भावः । मुख्यापेक्षया प्रतिनिधेर्नृपकारेणान्वयान्तिनः शरी-
रदशोपदीप्यापिन्याः कर्तृराधिक्याच्च ॥

यावत्पौलस्त्यवास्तून्बहुनयहरिहोमलेखोत्तरये

सेतुमालेयशैलौ चरति नरपतेस्तावदेतस्य कीर्तिः ।

यावत्प्राक्प्रत्यगाशापरिवृट्मगारमन्त्रणस्तन्मनुद्रा-

वद्री संध्यापताकारविरचितशिखारोमशोभादुन्नौ च ॥ ४७ ॥

यावदिति ॥ हे नरपते, सेतुमालेयशैलौ प्रोक्तव्यपदः सेतुः प्रत्येकैवमिति वदः
शौ चरति यावन्तं देवतमिच्छास्य विद्वजः यावत्तत्तं ते वदेत् च । एतस्य वरपदेः शक्तिः-

आचूडेति ॥ संरम्भे युद्धसंभ्रमे सति जये पदुरयं राजा रिपवश्च ते राजानश्च ते
कुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु दूरनिखाततया स्थिरान् शल्यस्य अप्रलोहस्य संवन्धिनो दृढान्
न्यासान्वा आचूडाग्रं पुङ्गाग्रं मर्यादीकृत्य मदमज्जयन्निचखान सा अस्य एतत्कर्तृका त्वरीया
महती सेवा । तथा सेवया त्वं अस्यै कुतो न प्रसीदति । यतः—किंभूताय—तव कुचसं-
गर्धिषु कुचसाम्याभिलापिषु तेषु कुम्भस्थलेषु तान्पूर्वोक्तान्प्रचण्डान्दण्डान्मृतवतेऽपि हृन्ते
ऽपि । येन हि महती सेवा क्रियते तस्मै प्रसन्नीभूयते । अतिशूरोऽयं तस्माद्गुणीयत्वयः ॥

स्मितश्रिया सृक्कणि लीयमानया वितीर्णया तद्गुणशर्मणेव सा ।

उपाहसत्कीर्त्यमहत्त्वमेव तं गिरां हि पारे निषधेन्द्रवैभवम् ॥ ४१ ॥

स्मितेति ॥ सा भैमी स्मितश्रिया तं राजानमुपाहसदुपहसितवती । यतः—कृतं
वर्णयितुं शक्यं महत्त्वं यस्य एवंभूतमेव । हि यस्मात्—निषधेन्द्रवैभवं नल्लान्तर्ग्यं गिरां तरे
वागगोचरः । वर्णयितुमपि न शक्यत इत्यर्थः । नलादेतस्य न्यूनत्वादुपहास इत्यर्थः । किं-
तया स्मितश्रिया—तद्गुणशर्मणा तदीयगुणाकर्णनसमुत्पन्नेन सुखेन वितीर्णयेव दत्तयेव कृतयेव ।
तथा—सृक्कणि ओष्ठग्रान्ते लीयमानया संसर्गिण्या । कीर्त्यमित्यसद्गुणारोपणार्थसूचकं पदम् ॥

निजाक्षिलक्ष्मीहसितैणशावकामत्तावभाणीदपरं परंतपम् ।

पुरैव तद्दिग्वलनश्रियां भुवा भुवा विनिर्दिश्य सभासभाजितम् ॥ ४२ ॥

निजेति ॥ असौ वाणी अपरमन्यं परंतपं राजानं भुवा पुरैव पूर्वमेव विनिर्दिश्य दत्तं
यित्वा तां भैमीमभाणीदुवाच । किंभूता—निजाक्षोर्लक्ष्म्या नेत्रकान्त्सा हसित एणशावके
नृगशिगुर्यया । किंभूतया भुवा—तस्य वर्णनीयस्य राज्ञो दिशा तत्संमुखं बलनेन इव गतेन
कृत्वा याः श्रियस्तासां भुवा स्थानभूतया । किंभूतनेनम्—सभया सभास्यैः मनोज्ञतया सन-
जितं दृष्टं पूजितं वा, रिपुतापकरत्वादन्वर्थनामानं वा ॥

कृपा नृपाणामुपरि क्वचिन्न ते नतेन हा हा शिरसा रसादशाम् ।

भवन्तु तावत्तव लोचनाञ्चला निपेयनेपालनृपालपालयः ॥ ४३ ॥

कृपेति ॥ हे भैमि, ते तव नृपाणां मध्ये क्वचिदप्युपरि कस्याप्युपरि कृपा नास्ति । हा
हा कष्टं कष्टम् । कमप्यवलोक्यस्यपि नेति न युक्तमित्यर्थः । किंभूतानाम्—त्वत्कृतवत्त-
शास्त्रज्ञया नतेन शिरसा रसायां भूमौ दृश्येयाम् । रसां पश्यन्तीति वा । अन्यत्र कृपा न
भूनाम तावत् । किंतु तव लोचनाञ्चला अपाङ्गदृगंशाः निपेयः सादरावलोकनाहो यो नेत्र-
लानां देशानां नृपालो राजा तं पिबन्ति सादरं पश्यन्ति एवंभूता अलक्ष्यो ब्रमरभूता नन्तु ।
एवं तावत्कटाक्षैर्विलोक्येत्यर्थः ॥

ऋजुत्वमौनश्रुतिपारगामिता यदीयमेतत्परमेव हिंसितुम् ।

अतीव विश्वासविधायि चेष्टितं बहुर्महानस्य स दाम्भिकः शरः ४४

ऋजुत्वेति ॥ ऋजुत्वमवक्रता नम्रत्वप्रियवादित्वादित्वादिरूपा विनीतता च । तथा—
मौनं निःशब्दत्वं वाङ्मनियमश्च । श्रुतिपारगामिता आकर्णपूर्णता वेदपारगामिता च । एवं-
अतीवातितरां विश्वासकारि विगतश्वासकारि मनसि हितप्रत्यकारकं च अलोक्यवना-
१ 'अत्र नल्लगुणानुपगात्वेन कारणेनैतदपारगत्वरूपस्य सनधेनातदुपाधान्तरन्यासः' इति जीवकः ।

वशाद्वा धात्वाभावकारि यदीयनेतवेष्टितं परं शत्रुं स्वव्यतिरेकं च सर्वं जनं हितितुनेव हन्तु-
नेव प्राणप्रियधनग्रहणार्थमेव च न तु लक्ष्यव्यधनमात्रप्रयोजनं, न चार्जवशदिगुणार्जनं प्रयो-
जनम् । तः वात्य बहुरसंख्यः नहानक्षयोऽतिवीर्यश्च शरः दान्मिकः । 'दन्मेन चरति'
इति रूपकम् । अतिशूरोऽयमिति भावः । दान्मिके यावद्भूतं तत्सर्वमेतस्य शरे विद्यत
इत्यर्थः । दान्मिकेन चत्किदमे तदेतच्छरेण क्रियत इत्यर्थः इति वा । दन्मो हिंसा नाया
च प्रयोजनमस्य, 'प्रयोजनम्' इति ठक् । तेन चरति वा, 'चरति' इति ठक् ॥

रिपून्वाप्यापि गतोऽवकीर्णितामयं न यावज्जनरञ्जनव्रती ।

भृशं विरक्तानपि रक्षवत्तरान्निकृत्य यत्तानसृजासृजयुधि ॥ ४५ ॥

रिपूनिमिति ॥ यावन्तो जनस्तावतां रञ्जनं तदेव व्रतं तदस्यास्तीति एवंभूतोऽयं राजा
रिपून्वाप्याप्य रिपून्वाप्यापि वा । अवकीर्णितां क्षतव्रतत्वं न गतः प्राप्तः । यद् यत्ता-
त्स्वरादीरादिविषये भृशं विरक्ताननुरागिणोऽपि । अथ च—एवं दृष्ट्वा विगतहृदिरनपि
तान्निपून् युधि निकृत्य बाणैरिच्छत्वा असृजा हथिरेण कृत्वा रक्षवत्तरान्छयन्तोऽनुरागिनः ।
अथ च रक्तं विद्यते येषु ते रक्षवन्तः, अतिशयेन रक्षवन्तो रक्षवत्तराः एवंभूतांस्तानसृज-
यकार । वैरिणानपि रञ्जनत्क्षतव्रतत्वं न जातमित्यर्थः । रक्षवत्तरान्, रक्षवन्तुर्न च ॥

पतत्येतत्तेजोहुतभुजि कदाचिद्यदि तदा

पतङ्गः स्यादङ्गीकृततमपतङ्गापदुदयः ।

यशोऽनुप्येवोपार्जयितुमत्तमर्थेन विधिना

कथंचित्क्षीराम्भोनिधिरपि कृतस्तत्प्रतिनिधिः ॥ ४६ ॥

पततीति ॥ पतङ्गः सूर्यः एतस्य तेव एव हुतभुगमित्वास्तिन् परे कदाचित्कालिनापि
समये पतति तदा तर्हि अङ्गीकृततमः सुखमङ्गीकृतः पतङ्गानां सखमनां वेदशहकृष्णया
आपद् उदयो येन एवभूत एव स्यात् । एतत्तेजसावितरां संतापयतापीडितः स्यात् । एत-
त्तेजोपेक्षया सूर्यो हीनः वक्ष्यपेक्षया सखमनुत्स्य इत्यर्थः । तथा—अनुप्य पराः कथंचित्के-
नापि प्रकारेणोपार्जयितुमत्तमर्थमेव विधिना ब्रह्मणा अतिमहान्क्षीरान्भोनिधिरपि तस्य एत-
दीपपरतः प्रतिनिधिरनुत्स्यः कृतः । कथंचित्कृत इति वा । परा एव पराः सखमिति वा ।
सुखयानार्थे हि प्रतिनिधिरपि क्रियते । क्षीरादनुभवमलमस्य परा इत्यर्थः । एवंविधः प्रत्य-
यान्तरत्वा च कोऽपि नास्तीति भावः । सुखयानेन प्रतिनिधेर्नृत्तरेकद्रोपमात्मिनः क्षीरो-
दादरोपक्षोपमात्मिन्याः क्षीरेणपिबयाय ॥

यापत्पौलस्त्यवास्तूनबहुनपहरिहोमिलेखोत्तरये

सेतुप्रालेयसैलौ चरति नरपतेस्तावदेतस्य कीर्तिः ।

यावत्प्राक्प्रत्यगाशापरिबुद्धनगरारम्भपत्तन्ननुद्रा-

यद्री संभ्यापताफारविरचितशिखारोपशोभाबुनौ च ॥ ४७ ॥

यावदिति ॥ हे नैले, सेतुप्रालेयसैलौ परितुल्यपुष्टः सेतुः प्रालेयसैलौ हिमवतः
सौ वापद् वापन्तं वेदमस्मिन् ॥ ४७ ॥ नरपते तौ सैवैव ॥ एतस्य नरपतेः कीर्तिः-

१ 'अथ शरे दान्मिकेनेनेन चत्किदमेतदेतच्छरेण क्रियत इत्यर्थः इति वा ।

स्तावत्पर्यन्तं चरति त्रमति । किंभूतौ शैलौ—पुण्ड्रस्यगोत्रापलयो रावणकुवेरयोः अत्र
अगृहभूमिभूते अपि वास्तूभवन्त्यौ गृहभूमित्वं प्राप्ते उभे द्वे अपि ये हरितौ दक्षिणेनो
दिशौ तयोः क्रमेण श्यामत्वाच्छुब्रत्वाच्च लोमरेखा रोमावली उत्तरीयं पूर्वकाचरणवत्
तद्रूपौ । समुद्रवन्धनशिलापरम्परा दक्षिणदिशो रोमस्थानीया । हिमाचलश्चोत्तरदेश-
स्थानीयः । तथा—प्राक्च प्रत्यक्च आद्ये प्राचीप्रतीच्यौ दिशौ तयोः परिवृद्धौ सन्तौ
इन्द्रवरुणौ तयोः ये नगरे तयोर्द्वारम्भग्नारम्भस्तत्सिन् स्वम्भोरिव सुन्दरो उरु
आकारो ययोस्तौ उभावद्री उदयास्ताचलौ च यावन्तं देशमभिव्याप्य तिष्ठतः । पूर्व-
किंभूतावद्री—प्रातः-सायंसंध्ये एव रक्तत्वात्पताकावचौ तान्यां रचिता निर्मिता शिखरं
शिखरे शोणा रक्ता शोभा ययोस्तौ । पौलस्त्य इति, गोत्रापत्ये गर्गादिवाचम् । वल्गु-
दिति, 'चौ च' इति वीर्यः । उभौ अवचवौ ययोस्ते उभय्यौ ते च ते हरितौ चेति स्मरते
पुनर्वाच इति वा ॥

युद्धा चामिमुखं रणस्य चरणस्यैवादसीयस्य वा
बुद्धाऽन्तः स्वपरान्तरं निपततामुन्मुच्य वाणावलीः ।
छिन्नं वावनतीभवन्निजभियः खिन्नं भरेणाय वा

राज्ञानेन हठाद्विलोडितमभूद्भूमावरीणां शिरः ॥ ४८ ॥

युद्धेति ॥ अनेन राज्ञा अरीणां शिरः भूमौ हठाद्वलात्कारेण विलोडितं दृष्टिं दृष्टं
त्स्फुरद्भ्रमणमभूत् । किंभूतानामरीणाम्—अदसीयस्यानुध्यायं अदसीयस्तस्य रणस्थानिमुखं
संमुखम् । प्रारम्भमभि लक्ष्यीकृत्य वा । वाणावलीः शरपट्टीरनुच्य मुक्त्वा युद्धा वा दि-
तताम् । वाणपट्टिवर्षणेन युद्धं कृत्वा रणभूमौ पततामिति यावत् । अथ च—अन्तःकरणे
स्वपरान्तरं स्वस्य आत्मनः परस्य चान्तरं न्यूनाधिकत्वतारतम्यं बुद्ध्या वा अदसीयस्य चर-
णस्यैवाभिमुखं वाणावलीरनुच्य निरायुधीभूय निपतताम् । एतच्चरणयोर्दण्डवन्नमस्तरं कुं-
ताम् । किंभूतं शिरः—(रणसंमुखपक्षे) छिन्नं वा वाणैः खण्डितं सत् वा अवनतीभवत् नत-
ग्रीवं भूमौ पतितं सत् । तथा—(चरणपक्षे)—अथवा निजभियो भरेण खीयमयवकु-
ल्येन वा खिन्नं सत् अवनतीभवत् । (द्वितीयपक्षे—) वलाद्विलोडितं वामदक्षिणभागस्य-
कारीकृतम् । वैरिणो यदि युध्यन्ते तर्हि म्रियन्त एव । ये तु विचारका भीरवश्च, ते हस्तेन
परित्यज्य एनमेव शरणं गच्छन्ति जीवन्तीति । एवकारेणान्यः शरण्यो न विद्यत इति सूचि-
तम् । अन्यनपि भाराकान्तं नम्रं भवति । वाशब्दः प्रत्येकविकल्पे ॥

न तूणादुद्धारे न गुणघटने नाश्रुतिशिवं

समाकृत्यै दृष्टिर्न वियति न लक्ष्ये न च भुवि ।

नृणां पश्यत्यस्य कचन विशिखाङ्कि तु पतित-

द्विपद्वक्षःश्वभ्रैरनुमितिरसून्गोचरयति ॥ ४९ ॥

नेति ॥ युद्धकौतुकदर्शिनां नृणां अनुध्यायां दृष्टिः अस्य विशिखान् कचन कलिनापि
तूणादुद्धारे निष्कासने उपादानकाले न पश्यतीति सर्वत्र संबन्धः । तथा—कलिनपि गु-
ह्ये मौर्व्या संधानकाले न । आश्रुतिशिवं कर्णाग्रं गर्वादीकृत्य समाकृत्यै कलिनपि सन्-
कल्पेनकाले न । तथा—मोचनानन्तरं वियति कलिनपि गगनदेशे न । तथा—शत्रु-
नि-

मिथ ततो निर्गत्य भुवि कलित्तपि भूप्रदेशे पतितान् पश्यति । तर्हि किंतु पतितानां वागा-
घातकृतमनवेधवशाद्गतप्राणानां भूयिष्ठानां द्विपतां वक्षतः श्वत्रैर्दंडं प्रहस्य बहिर्निर्गतशरकृत-
च्छिद्रैः कृत्वा वा अनुमितिरनुमानज्ञानं असून्वाणान्गोचरयति ज्ञापयति । चेदनेन वागा न
मुक्तास्तथैतेषां वक्षति छिद्राणि कथं भवेयुरित्याद्यनुमेति । 'चक्षुःश्वत्रैः' इति पाठे चक्षुष्येव
विध्यतीति भावः ॥

दनस्तुष्टित्तमवेत्य हासिका जगाद् देवीं कियदस्य वक्ष्यसि ।

भण प्रभूते जगति स्थिते गुणैरिहाप्यते संकटवासयातना ॥ ५० ॥

दमेति ॥ हासयतीति हासिका अतिनोचा चेदी दनस्तुः तितं तद्गुणवाहुल्यनिरपेक्षं
तल्लिङ्गनुरक्तं चावेत्य ज्ञात्वा देवीं सरस्वतीं जगाद् । हे देवि, अस्य कियत् एतदीयं किय-
च्चारितं वक्ष्यति वर्णयिष्यति । अपि तु बहुलात्प्रत्येकं वर्णयितुं न शक्यत इत्यर्थः । गुणैः
सौन्दर्यादिभिः प्रभूते नहति जगति स्थितेऽपि इह नृपे संकटवासरूपा संनर्दवसतिरूपा
यातना संकटवासेन वा यातना तान्त्रवेदना आप्यते प्राप्यत इति नग कथय । सर्वे गुणाः
सर्व जगत्परित्यज्यालिनेव संनर्देन निवृत्तन्तीत्येकेनैवाकारेण वर्णय । पृथग्वर्णनात्तान्मर्यादि-
त्यर्थः । वाक्यार्थः कर्म । अथ च भूयति वर्तमाने जगति नध्ये गुणैरिहैव कष्टरूपा वसति-
पीडा प्राप्यते न तदन्यत्र । एतन्निवासे गुणा उद्विजन्त एवानर्हत्वादेकोऽपि गुणोऽत्र नास्तीति
भणेतुपहासः । अस्य कियद्वक्ष्यति कथय । अतःपरं मा ल वादीः । तस्मान्निर्गुणमेनं गुणि-
त्वेन कियन्तं कालं वर्णयिष्यसीति कथयेति वा । 'स्थितैः' इति पाठे गुणविशेषणम् ।
प्रभूतैरिति च ॥

ब्रवीति दासीह किमप्यसंगतं ततोऽपि नीचेयमति प्रगल्भते ।

अहो सभा साधुरितीरिणः क्रुधा न्यपेधदेतत्क्षितिपानुगाञ्जनः ॥ ५१ ॥

ब्रवीतीति ॥ जनः प्रेङ्गः क्रुधा स्वस्वानिवर्गनविषातसमुत्पन्नेन क्रोधेन इतीरिणो नाप-
नानान् एतस्य क्षितिपस्यानुगाननुचरन् न्यपेधनिवारयामास । इति किम्—इह सभायां
मैम्या दासी किमपि असंगतमयुक्तं ब्रवीति 'चलेऽपि काकस्य' इत्यादि भावते । ततोऽपि
दासा अपि सकारात्रीचा इयं चेदी अतिप्रगल्भते नितरां धृष्टया भावते । निदानकः
कोऽपि नास्ति । अहो अयुक्तत्वादार्थ्यं साधुः सभा । विरद्वलक्षणया काङ्क्षा अक्षरप्रत्ययेण
वासाधुरेतादृशी सभा न कुत्रापीति । ब्रवीति, वर्तमानत्वाभावे भूते लट् । 'शशंस' इति
वा पाठः संनोचानः । गल्भइ धृष्टत्वे ॥

अथान्यमुद्दिश्य नृपं रूपामयी मुखेन तदिष्टमुखसंमुखेन सा ।

दमस्तारं वदति स देवता गिरानिलाभूवदतिलरध्रियम् ॥ ५२ ॥

अथेति ॥ अथ रूपामयी बहुलकृपा सा गिरां देवता मुखेन अन्यं नृमुद्दिश्य निर्दिश्य
दमस्तारं वदति स । किन्तुतेन—ततोऽदृश्यत्वात् नृपस्य दिक्षुषं दिग्निर्गतस्य संमुखेन ।
किन्तुतं नृपम्—इलाम्बुसुहरवसनिव अतिरक्तलस्य धीर्पस्य तम् ॥

१ 'विगतिकपोलिः' इति जीवाहुः । २ 'तेन मुक्तं किमपिद्वेतः' । किमपि चय सप्तविंशतः
इति जीवाहुः । स्वदवान्मनैर्नैर्दुः स्वकलनैर्नैर्दुः किन्तुतम् अदिलसप्तविंशतलस्य धीर्पस्य तम्
इति मुद्रितम् ।

विलोचनेन्दीवरवासवासितैः सितैरपाङ्गाध्वगचन्द्रिकाञ्चलैः ।

त्रपामपाकृत्य निभादिभालय क्षितिक्षितं मालयमालयं ह्यचः ॥ ५२ ॥

विलोचनेति ॥ हे भैमि, त्वं अपाङ्गाध्वगाया नेत्रप्रान्तरूपमार्गगामिन्याश्चन्द्रिकाञ्चलैः । कटाक्षैरिति यावत् । त्रपामपाकृत्य निभाद्वस्त्वन्तरविलोकनव्याजाप्रपामपाकृत्य मालयं मलयान्निनामिन् नावाः चन्द्रिकाञ्चलैः । अलया आलयं वा क्षितिक्षितं निभालय विलोक्य । किंनूरयलैः—विलोचने एव इत्येव वरे नीलोत्पले नीलोत्पलतुल्ये नेत्रे तयोर्मध्ये वासः स्थितिस्त्वया वासितैर्भावितैः । नववर्णैः । लिङ्गा नीलीकृतैरित्यर्थः । तथा—सितैः शुभ्रैर्नालयेतकान्तिभिः । कटाक्षैर्विलोक्येत्यर्थः । अथ च—विलोचनतुल्यानां नीलोत्पलानां वासेन परिमलेन सुगन्धोद्भूतैः सितैर्लियंगवत् शीलत्वादपाङ्गतुल्यमार्गगामिन्या ज्योत्स्नाया अञ्चलैः करैरपलक्षितम् । तथा—चन्द्रे स्थानम् । तथा—मः शिव आलयो यस्य । शिवमौलिनिवासिनं चन्द्रमेवैनं राजनं वन्दन् पाकृत्य पश्येत्यर्थः । ‘मः शिवे मा च पश्यायाम्’ इति विश्वः । निभालय, सुगन्धवत्तमे दिनः पाठात्परस्मैपदं चिन्त्यम् । निभालनं निभालस्तद्वादिभालवान् तादृशं कुर्वन्ति ‘लङ् रोति—’ इति णिचि मनुच्लोपे साधनीयम् ॥

इमं परित्यज्य परं रणादरिः स्वमेव भग्नः शरणं मुधाविशत् ।

न वेत्ति यन्नातुमितः कृतस्त्रयो न दुर्गया शैलभुवापि शक्यते ॥ ५३ ॥

इममिति ॥ हे भैमि, रणाद्भग्नः पलायितः कृतस्त्रयः कृतगर्वोऽरिः एतस्य शत्रुः परं शत्रुभूतम् । अथ च महान्तम् । इमं परित्यज्य स्वमेव स्वीयमेव शरणं गृहं मुधा वृथा अविशत् । त्वदीयोऽहं मां रक्षेत्युक्त्वा एनमेव शरणं रक्षितारं कृतगर्वत्वादप्राप्य लङ्घ्यं कृत्यैव गत इत्यर्थः । यद्यस्मात् दुर्गया विपनया शैलस्य भूतया । निरिदुर्गेणेत्यर्थः । तयानि इतोऽस्मान्नृपाग्रातुं न शक्यत इति न वेत्ति । निरिदुर्गं प्रविष्टोऽपि बलात्ततोऽपकृष्य हन्त्येव स्वगृहं प्रविष्टो हन्यत इति किं वाच्यम् । अतः स्वगृहप्रवेशो व्यर्थ इत्यर्थः । अथ च पूर्वतः पुन्या दुर्गयापि त्रातुं न शक्यते धृतदर्पं, हन्येव शरणागतं रक्षत्येवायमिति भावः । ‘शरणं गृहरक्षित्रोः’ इत्यमरः ॥

अनेन राज्ञार्थिषु दुर्भगीकृतो भवन्धनध्वानजरत्नमेदुरः ।

तथा विदूराद्रिरदूरतां गमी यथा स गामी तव केलिशैलताम् ॥ ५४ ॥

अनेनेति ॥ एतद्वरणेन सः अतिप्रसिद्धो विशेषेण दूरोऽद्रिः । अथ च विदूरानाम् रोहणाचलः । तथा तेन प्रकारेणादूरतां सामीप्यं गमी गन्ता । यथा येन प्रकारेण तव केलिशैलतां क्रीडापर्वतत्वं गमी गमिष्यति । किंभूतः—अतिवदान्येनानेन राज्ञार्थिषु याचकेषु विषये दुर्भगीकृत उपेक्षाविषयतामयाचनीयतां प्रापितः । अत एव व्याभावाच्च घना मेघास्तेषां ध्वानः शब्दस्तस्माज्जातै रत्नैर्मेदुरः परिपुष्टे भवन् । विदूराद्रौ हि नवनेत्रं शब्दाद्रजशलाका उत्पद्यन्ते ताश्च याचकैर्नायन्ते । अस्मिन्स्तु बहुप्रदे सति तत्र कस्यापि याचकस्यागमनाद्यथाभावाद्भ्रैः कृत्वा लडुपवनं यावन्मेदुरो भवति स एव रत्नमयत्वात् क्रीडापर्वतस्थाने भविष्यति । अतिवदान्योऽन्यमिति भावः । ‘भवद्भनध्वान—’ इति पाठो भवद्भ्य उत्पन्नेभ्यो घनध्वानेभ्य इति व्याख्येयम् । गमी गामी इति पूर्ववत् ॥

नम्रप्रत्यर्थिपृथ्वीपतिमुखकमलम्लानताभृङ्गजात-

च्छायान्तःपातचन्द्रायितचरणनखध्रेणिरेणेयनेत्रे ।

दत्ताग्निप्राणवातानृतरसलहरीभूरिपानेन पीनं

भूलोकस्यैव भर्ता भुजभुजगयुगं सांयुगीनं विभर्ति ॥ ५६ ॥

नत्रेति ॥ हे ऐणेयो हरिणपोतस्तथेवत्रेनेत्रे यस्यास्तचंद्राद्विः एष्यवयवभूते नेत्रे वा

यस्याः, भूलोकस्य भर्ता एष राजा संयुगे साधु सांयुगीनं रणरतिकं भुजद्वयरूपं भुजगयुगं सर्पद्वयं विभर्ति । किंभूतः—नम्राः प्रत्यर्थिपृथ्वीपतयः शत्रुनृपात्तेरां मुक्तान्येव कमलानि तेषां लज्जया म्लानता तद्रूपा नृजेभ्यो जाता छाया भ्रमरसंयन्विनी वा शोभा कृप्यता

तस्या अन्तःपातेन नखमध्ये प्रतिबिम्बितेन चन्द्राविता चन्द्रवदाचरिता चरणनखध्रेनिरेण्य ।

किंभूतम्—दत्तानां सदर्पान्नरीणां प्राणाख्या वाता एवातिप्रियत्वादनृतरसलहरीणां

तरङ्गाणां भूरि अतिविरां पानेन पीनं पीवरं सगर्वनृपप्राणवियोगकरणोर्जस्वि । नमानाकार-

त्वादतिगूरुवर्णत्वाच्च भुजयोः र्त्पन्वन् सर्पाणां च पवनान्नत्वात्प्राणार्थैः पवनैः पीतयं

युक्तम् । दर्परहितांधरणपातिनो वैरिणो रक्षति, सदर्पान्नम्रान्मारयत्ययमिति भावः ।

ऐणेयं एष्या अपलम्, 'प्रीन्यो टक्' । एष्या अवयवा इत्यर्थे 'एष्या टक्' । सांयुगीनम्,

साधुस्य प्रतिजनादिनात्त्वर्थ ॥

अध्याहारः सरहरशिरध्वन्द्रशेषस्य शेष-

स्याहेर्भूयः फणसमुचितः काययष्टीनिकायः ।

दुग्धान्मोषैर्मुनिशुलकनवासनाशाभ्युपायः

कायव्यूहः क जगति न जागर्त्यदःकीर्तिपूरः ॥ ५७ ॥

अध्याहार इति ॥ अनुभूय कीर्तिपूरः क कलिध्वजति लोके न जागर्ति प्रसरति ।

अपि तु सर्परातात्मन्यलोके स्फुरति । लोकत्रयस्यापि त्वं क्रमेणार—किमुतः—सरहर-

शिरसि चन्द्रस्तस्य यः शेष एककला तस्याः अन्वहारो कश्चन पदसंज्ञकानिः पुरुषः ।

स्वर्ग गता शिवशिरस्त्वितध्वरो येन पोष्यतकलः क्रियते इत्यर्थः । अन्वहारो पूर्वकावये

क्रमेण योग्यं पदान्तरमभ्याहृत्य वाक्यपूर्णं क्रियते । तथा शेषस्तदोः संपरकस्य मुद्राः

सरलवर्तुलाः फणखंडेषां समुचितो योग्योऽतिरूपैः फणखण्डितेकायः सरलवर्तुलक-

मुद्रः । फणखण्डस्य सरलवर्तुलेन भवितुमशक्नु । फणानां फण खण्डितवर्तुलकमुद्रं

क्रियते इत्यर्थः । तथा—दुग्धैरगलस्य मुद्रायां संयुजितवर्तुलकं तत्कायव्याधौ योग्यं नम्र

गते निराते अग्नि सामस्त्येनोपायः कायव्यूहः । दुग्धन्मोषैः स्वयन्मूढः सतीरुद्रः ।

पूर्वमकथयित्वा पादाभ्युपायः, इत्यर्थः। चलोराजोऽसत्तरावरपादः । इत्यनेनोपाये

जनपदजायमानास्य च सौम्यतया दुग्धयुक्तोऽसत्तरावरपादो दुग्धैः सतीरुद्रः सतीरुद्रः

दुग्धजनः सतीरुद्रः दुग्धयुक्तोऽसत्तरावरपादोऽसत्तरावरपादः सतीरुद्रः सतीरुद्रः सतीरुद्रः

मूढ इत्यर्थः ॥

१. 'दुग्धैरगलस्य मुद्रायां संयुजितवर्तुलकं तत्कायव्याधौ योग्यं नम्र गते निराते अग्नि सामस्त्येनोपायः कायव्यूहः । दुग्धन्मोषैः स्वयन्मूढः सतीरुद्रः ।

पूर्वमकथयित्वा पादाभ्युपायः, इत्यर्थः। चलोराजोऽसत्तरावरपादः । इत्यनेनोपाये जनपदजायमानास्य च सौम्यतया दुग्धयुक्तोऽसत्तरावरपादो दुग्धैः सतीरुद्रः सतीरुद्रः सतीरुद्रः

मूढ इत्यर्थः ॥

राज्ञामस्य शतेन किं कलयतो हेति शतघ्नीं कृतं
लक्षैर्लक्षभिदो वृशैव जयतः पद्मानि पद्मैरलम् । ५३
कर्तुं सर्वपरिच्छिदः किमपि नो शक्यं परार्धेन वा
तत्संख्यापगमं विनास्ति न गतिः काचिद्वतैतद्विषाम् ॥ ५४ ॥

राज्ञामिति ॥ नाम्ना शतघ्नीं चतुःशतीलोककण्टकसंचितां हेति शतं कलयतो धारयतोऽपि
राज्ञां शतेन किम् । तेन शस्त्रेण मारणात्तैरनेकैरप्यस्य किमपि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । अथ
च यः शतमारणसमर्थं शस्त्रं गृह्णाति तस्य शतसंख्यामितै राजभिः किमपि कर्तुं न शक्यते
तथा—राज्ञां लक्षैः पूर्यताम् । यतः—लक्षं वेध्यं भिनत्तीति लक्षभित्तस्य लक्षभिदः ।
हि कुत्रचिदप्यप्रतिहतसायकस्तस्य लक्षसंख्यैरपि किमपि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । तथा—
राज्ञां पद्मैः पद्मसंख्यै राजभिरपि किम् । तैरप्यस्य किमपि कर्तुं न शक्यते । यतः—
वृशैव पद्मानि कमलानि पद्मसंख्याकान्वैरिणश्च जयतः । यो हि कमलतुल्यनेत्रस्तस्य शत्रुः
पराभवो न । अथ च भ्रूक्षेपमात्रेण पद्मसंख्यापरिमितान् राज्ञो जयति तस्य पद्मसंख्यै राजभिः
किमपि कर्तुं न शक्यते । तथा—वा समुच्चये । राज्ञां परार्धेनापि परार्धसंख्यै राजभिरप्यस्य
किमपि कर्तुं नो शक्यम् । यतः—सर्वे च ते परे शत्रवश्च ताञ्छिनन्ति तस्य । यो हि
वैरिमात्रहन्ते समर्थस्तस्य परार्धसंख्याः शत्रवः किं कुर्वन्तु । तत्तस्मात् एतस्य विजयः
संख्याद्रणादपगमं पलायनम् । अथ च—परार्धरूपायाः संख्याया अप्यपगमं परित्यज्य
असंख्यत्वं विना काचिद्वतिः प्रकारो नास्ति । वत खेदे । असंख्येयाश्चेदभविव्यस्तर्ह्यन्तीति
व्यथन् । असंख्येयं नास्ति तस्मात्पलायनमेव जीवनीपायः । पलायितात्र हन्तीत्यर्थः
'लक्षं शरव्ये संख्यायाम्' । शतघ्नीम्, 'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक् ॥

वयस्ययाकूतविदा दमस्वसुः स्मितं वितत्याभिदधेऽथ भारती ।

इतः परेषामपि पश्य याचतां भवन्मुखेन स्वनिवेदनत्वराम् ॥ ५५ ॥

वयस्ययेति ॥ अथ दमस्वसुः आकूतविदाभिप्रायज्ञया वयस्यया सह्या स्मितं वितर
हसितं कृत्वा भारती इत्यभिदधे उक्ता । इति किम्—हे भारति, त्वं भवन्मुखेन त्वन्मुखेन
स्ववर्णनं याचतां प्रार्थयमानानां इतोऽस्मान्नृपात्परेषामन्येषां स्वनिवेदने स्ववर्णने एव त्वं
कालविलम्बासहनत्वं पश्य । एतद्वर्णनाद्विरमेति भावः । अन्यानपि वर्णयेत्यर्थः ॥

कृतात्र देवी वचनाधिकारिणी त्वमुत्तरं दासि ददासि कासती ।

इतीरिणस्तनृपपारिपाथिकान्स्वभर्तुरेव भ्रुकुटिर्न्यवर्तयत् ॥ ५६ ॥

कृतेति ॥ स्वभर्तुः स्वस्वामिन एव भ्रुकुटिः कोपवशान्द्रभङ्ग इति पूर्वोक्तं ईरियो भावः
नाणान् तान्नृपपारिपाथिकान्निजसेवकान् न्यवर्तयन्त्येवमयत् । भ्रूक्षेपमात्रेण तेनैव ते जिह्म
रिता इत्यर्थः । इति किम्—हे दासि, अत्र राजवर्णने वचनाधिकारिणी भाषणाधिकारिणी
देवी कृता, त्वं का सती का भवन्ती केन प्रयुक्ता सती । अथ च—असती कुड्या द
त्वमुत्तरं ददासि अत्र वक्तुमयोग्येति । पारिपाथिकान्, पारिपाथं वदन्ते पारिपाथिके
'परिनिर्तं च' इति चकारादृक् ॥

१ 'अथैव द्विषद्विनिवृत्तस्य संख्यापगमनवदपगमयोरुभयोः प्राप्तस्य पूर्वत्वनिर्देशस्योपपन्नं निबन्धनं
तेसंख्या । तथा च सूत्रम्—'एकत्वानिदम नियमनं परिसंख्या' इति जीवातुः ।

धराधिराजं निजगाद भारती तदुन्मुखेपद्मलिताङ्गसूचितम् ।

दमस्वसारं प्रति सारवत्तरं कुलेन शीलेन च राजसूचितम् ॥ ६१ ॥

धरेति ॥ भारती दमस्वसारं प्रति धराधिराजं नृपं निजगाद । कथयति स्वेत्यर्थः ।

किंभूतम्—तस्य वर्णनीयनृपस्योन्मुखं संनुतं ईषद्वलितेन किंचित्पारिवर्तितेनाङ्गेन करादिना सूचितं ज्ञापितम् । तथा—सारवत्तरमतिबलिष्ठम् । तथा—कुलेन शीलेन स्वभावेनावरणेन वा राजसु मध्ये उचितं योग्यं श्रेष्ठम् । कुलशीलान्यां सारवत्तरं श्रेष्ठतरं वा ॥

कुतः कृतैवं वरलोकमागतं प्रति प्रतिज्ञाऽनवलोकनाय ते ।

अपीयमेनं मिथिलापुरंदरं निपीय दृष्टिः शिथिलास्तु ते वरम् ॥ ६२ ॥

कुत इति ॥ हे भैमि, ते त्वया स्वयंवरायमागतं वरलोकं परिणेतृवृन्दं प्रति लक्ष्मीकृत्य

एवमनुना दृश्यमानप्रकारेण अनवलोकनायादर्शनाय प्रतिज्ञा कुतः कस्मात्कारणात्कृता । अपि त्वयुक्तमैवैतत् । 'वा' इति पाठे कुतो वेल्लन्वयः । अनवलोकनायैवेत्यवधारणार्थो वा । न केवलमव(धा)रणायैव, किंतु—अनवलोकनायापीत्यप्यर्थो वा । किं तर्हि कर्तव्यमित्यत आह—
हे भैमि, ते इयं दृष्टिः एनं मिथिलानगर्याः पुरंदरं स्वामिनं निपीयैव शिथिलास्तु । एतद्वरम् । सर्वथानवलोकनाद्विलोकनं वरमिति राजान्तरवदननुरागेणाप्येनं विलोक्येत्यर्थः । अन्ये दृश्यपि नावलोकितस्तथाप्येनं विलोक्य । विलोकनेनाप्येनं संभावयेत्यर्थः । पूर्वश्लोके सामान्यत उक्तत्वादन्वादेशे एनमिति सन्धेर्नोपपन्नम् ॥

न पाहि पाहीति यद्वरवीरसुं ममौष्ठ तेनैवमभूदिति कुधा ।

रणाक्षितावस्य विरोधिमूर्धभिर्विदृश्य दन्तैर्निजमौष्ठमास्यते ॥ ६३ ॥

न पाहीति ॥ अस्य विरोधिमूर्धभिर्विरुद्धिरोभिः इति कुधा रणाक्षितौ निजमौष्ठं दन्तैर्विदृश्य विशेषेण दृष्ट्वा आस्यते स्पर्शयते । इति किम्—हे ओष्ठ, त्वं असुं नृपं प्रति पाहि पाहीति यत् नाद्रवीः तेन कारणेन नमैवं भूनां विलुण्ठनपूर्वं नरणमभूदिति । पाहि पाहीति यो वदति तमयं रक्षति । पाहीति पदोच्चारणे प्रथमं तवैव सामर्थ्यम् । पकारस्योष्णत्वात् । त्वया च सदपत्वात्तदनुच्चारणान्नामयं भारितवानिति त्वमेवापराधीत्यर्थः । शबनुष्टिन्यायेनाधरोष्ठो दृष्ट एव तिष्ठति न तु मुक्त इति आस्यते इत्यनेन सूचितम् ॥

भुजेऽपसर्पत्यपि दक्षिणे गुणं सहेषुणादाय पुरःप्रसर्पिणे ।

धनुः परीरम्भसिवास्त्य संमदान्महाहवे दित्सति वामबाहवे ॥ ६४ ॥

भुज इति ॥ महाहवे नहति रणसंनदं दक्षिणेऽपसृत्ये । अथ च—सरलेऽनुकूलेऽपि भुजे शृणा सह गुणं नौवांनप्यादाय गृहीत्वा अपसर्पति कर्णपथाद्दक्षं गच्छति सति पुरःप्रसर्पिणे प्लुसंनुतं याचिने दृढतरमुष्ट्येऽस्य वामबाहवे सव्यमुज्ज्वल धनुः संमदादिषु दृढतरत्वजातादुर्पादिषु परीरम्भनाल्लिङ्गं दित्सति दातुमिच्छति । दित्सतीयेति वा । अलिङ्गपि गुणिनि विधातृपात्रे सङ्क्रान्तात्स्वजननादाय पलायिते सति सङ्क्रान्तं कर्तुं संनुतय वामाय दुष्टायापि अयमेव साधुरिति मत्वा सुवंशजेन केनचिन्मध्यस्थेनाल्लिङ्गं दीयते । दृढमुद्रिति-

१ 'अवधारणाय' इत्यत्र धकारो लेखकप्रनादलितः । २ 'अथ गृहीतृत्वा' मूलपविपिनप्रयोगे हेतुः स्तोत्रदशनस्तोत्रविषयकोपहेतुकत्वोत्प्रेक्षादेरुद्देशा मध्यकर्मप्रयोगादस्या' इति जीयानुः ।

शूरोऽयमित्यर्थः । सेङ्गामे कर्णान्तपर्यन्तमाकर्षणाद्धनुश्चक्रीकृत्वा शरान्मुञ्चेत्वात् इति भावः ।
वामबाहवे, ददाति योगाच्चतुर्यां ॥

अस्योर्वारमणस्य पार्वणविधुद्वैराज्यसज्जं यशः

सर्वाङ्गोज्ज्वलशर्वपर्वतसितश्रीगर्वनिर्वासि यत् ।

तत्कम्बुप्रतिविम्बितं किमु शरत्पर्जन्यराजिथ्रियः

पर्यायः किमु दुग्धसिन्धुपयसां सर्वानुवादः किमु ॥ ६५ ॥

अस्येति ॥ अस्य उर्वारमणस्य राज्ञो यत् यश एतादृशम् । कीदृशं यशः—पर्वणे न
पार्वणः पूर्णो विधुधन्वस्तस्य द्वैराज्ये द्वयो राज्ञोः कर्म तत्र सज्जं तत्परम् । पार्वणचन्द्रयसः
मित्यर्थः । तथा—सर्वेष्वङ्गेष्वज्ज्वलस्य धवलस्य शर्वपर्वतस्य हरनिवासभूतकैलासस्य तिव्र-
श्वेतकान्तिस्तद्विषये यो गर्वस्तस्य निर्वासि निराकारकम् । कैलासादपि धवलतरम् । एवं
यद्यशः । तत्कम्बुप्रतिविम्बितं समुद्रशङ्खप्रतिविम्बः किमु । तथा—शरदि पर्जन्यराजिनं
पङ्क्तिस्तस्याः श्रीः धवलमशोभा तस्याः पर्यायः किमु । शब्दस्य शब्दान्तरेणोच्चारः पर्यायः
तथा—दुग्धसिन्धोः क्षीरोदस्य पयसां दुग्धानां सर्वेण प्रकारेणानुवादः पुनरनिधानं कि-
चन्द्रादितुल्यमेतद्यश इति भावः । अन्योऽप्यधिष्ठितद्वैराज्यः प्रतिपक्षं निरस्यति ॥

निर्लिशश्रुटितारिवारणघटाकुम्भास्तिकूटावट-

स्थानस्थायुकमौक्तिकोत्करकिरः कैरस्य नायं करः ।

उन्नीतश्चतुरङ्गसैन्यसमरत्वङ्गचतुरंगधुरा-

धुण्णासु क्षितिपु क्षिपन्निव यशः क्षोणीजवीजव्रजम् ॥ ६६ ॥

निर्लिशेति ॥ अस्य नृपस्यायं दृश्यमानः करः कैः एवंभूत इव नोन्नीतस्तर्कितः ।
तु सर्वैरप्येवमेव तर्कितः । कीदृशः करः निर्लिशेन खड्गेन कृत्वा । श्रुटितायाः खड्गं प्रा-
वरिवारणघटाया वैरिगजपरम्परायाः कुम्भानां गण्डस्थलानामस्थिकूटा अस्थिसमूहास्तेषां
टस्थाने गर्तलक्षणस्थाने स्थायुकः स्थितिशीलो मौक्तिकोत्करो मुक्तासङ्गतस्य किरः क्षिपि-
तथा—चत्वारि करिनररथचतुरंगलक्षणान्यङ्गानि येषामेवंभूतानि सैन्यानि येषु ते वनराः स-
मास्तेषु लङ्घन्तश्चित्रं गच्छन्तः तुरंगास्तेषां खुरैः चरणाग्रनखतीक्ष्णभागैः धुण्णासु वि-
तासु कृशासु क्षितिपु रणक्षेत्रभूमिषु यशोलक्षणस्य क्षोणीजस्य वृक्षस्य तदुत्पादकं बीज-
वीजसङ्घं क्षिपन्निव वपन्निव । यशोवृक्षस्य शुभ्रत्वात्तत्कारणेन बीजेन शुभ्रेणैव भवितव्यं
अरिपरिकुम्भस्थमुक्ताफलानि बीजस्थाने जातानीत्यर्थः । अन्योऽपि पात्रस्थं बीजसङ्घं क-
कृष्य हलकृशासु भूमिषु वपति वैरिकरिणां हननादेतस्य बहु यशो जातमिति तैद्व्या-
इव धुराः खुरा इति लक्षणाशब्दः । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निर्लिशः खड्गः इति,
प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निर्लिशाद्यर्थम् इति उच् । स्थायुकम्, 'लघु-
इत्युक्त् । किरतीति किरः, 'इगुपध-' इति कैः ॥

अर्थिभ्रंशवह्मभवत्फलभरव्याजेन कुञ्जायितः

सत्यस्मिन्नतिदानभाजि कथमप्यास्तां स कल्पद्रुमः ।

१ 'उत्प्रेक्षावयस संचष्टिः' इति जीवातुः । २ 'उत्प्रेक्षा' इति जीवातुः ।

आस्ते निर्व्ययस्तसंपदुदयोदग्रः कथं याचक-

ध्रेणीवर्जनदुर्यशोनिविडितप्रीडस्तु रत्नाचलः ॥ ६७ ॥

अर्थाति ॥ स कल्पद्रुमः प्रविष्टः केवलं कल्पितप्रदः, अलिङ्ग्याजने अतिदानमतिशयितं
[नं भजति सलकल्पितमपि ददति सति अर्पित्रंशायाचकैर्वर्जनात्पूर्वं अल्पान्यपि व्यया-
नावाद्बहुभवन्ति बहूनि जायमानानि यानि फलानि तेषां भरव्याजेन भारगौरवलिपेण कुञ्जा-
येतः सर्ववदाचरितोऽतिगन्त्रः सन् कपनम्यात्वां नहता ह्येतेन । अथ च—लज्जागोपनप्र-
दारेणापि तिष्ठतु । कालं वातिवहयतु । नम्रत्वेन लज्जागोपनं युक्तमेति भावः । तु पुनः
[नाचलो याचकप्रेम्णा वर्जनात्परित्यागाज्जातेन दुर्यशासपकोत्सां निविडिता घनीकृता त्रोडा
लज्जा यस्य एवंभूतोऽपि याचकभावात् निर्व्ययपाक्षयमा रजसंपदा कृत्वा य उदयोऽनुत्पूता
शुद्धित्वेन उदग्र उपासितः । अथ च—अनग्र एव कपनात्वे । अपि तु—लज्जितस्यानग्र-
जनयुक्तेनैवेत्यर्थः । कल्पद्रुमस्य स्वर्गस्थितत्वाद्बुधपतया फलभरव्याजेन नम्रतया वा लज्जा-
गौरवः संभवौ । रोहणादेस्तु एतत्कोकनिवासाद्बुधपत्वानावेऽपि याचकैर्वर्जनात्तत्त्वातिशया-
वन्नत्वं युक्तं, तत्तु तस्य नात्मासाध्यम् । कल्पद्रुमनेदम्यानम्यधिक्ये दानद्वार इति भावः ।
कुञ्जापितः, लोहितादेराकृतिगन्त्रादाचारे कर्णम् ॥

सृजामि किं विप्रनिदं नृपस्तुतावितीक्षितैः पृच्छति तां सखीजने ।

लिताय वक्त्रं यदवकथयद्बधूस्तदेव वै नुख्यमलक्षि तन्नृपे ॥ ६८ ॥

सृजामीति ॥ वधूः मैत्री सखीजने इडितैर्नृपज्ञादिचेष्टितैः कृत्वा तां मैत्रीमिति पृच्छति
इति स्थानिप्रपञ्चनार्थं लिताय वक्त्रं यत् अवकथयद्बधूस्तदेव वै नुख्यमलक्षि तन्नृपे
इति लिताय वैमुख्यं पराशुखलनलक्षि लक्षितम् । अन्यतो विलोक्यदेवात्राणादरोऽस्या इति
उचिभिः लोकेन, तेन राज्ञा वा कथितमित्यर्थः । इति किम्—हे मैत्री, अहं अयं चात्तौ वृषध
[दंष्ट्रः तस्य सुतां विप्रं सृजामि किम् । 'वैलक्ष्यम्' इति (पाठे) 'अज्ञावधानतया पलान्नु-
न्नवकथय । तलादेव नृपगलेनैव वैलक्ष्यं नातिन्यं लोकेनैव लक्षितमित्यर्थः । लिताय लितां
कृत्वा, 'क्रियापद-इति चतुर्थी ॥

दशास्तु निर्दिश्य नरेभ्यरान्तरं मधुसूत्रा वल्लभधीभ्वरा गिराम् ।

अनूपयानात् विदर्भजाधुती निजात्सचन्द्रस्य सुधानिरुक्तिभिः ॥ ६९ ॥

दशेति ॥ अथ मधुसूत्रा नरुरत्तरा गिरनधीभ्वरा वल्लु वपयितुं ह्या नेत्रव्यापारेण नरे-
भ्यरान्तरं नृरान्तरं निर्दिश्य दर्शयित्वा विदर्भजाधुती मैत्रीकर्णौ निजस्य स्वयं वदननेत्र
चन्द्रस्य सुधानिरुक्तरूपानिरुक्तिभिः कृत्वा अनूपयानात् परित्यजे चकार । उवाचेत्यर्थः ।
अनुगता आसौ यत्र अनूपो देवः, 'शक्रपद'-आदिना समाह्वयते 'उदनेर्देवो' इत्युच्यते ।
अनूपे वल्लुवते चकार 'वत्क्रतोति'-इति निम् । लक्ष्मण्या नरुरत्तराध्वनितिलिवे चकारे-
त्यर्थः । 'अप्युपद्रोहान्दुःखः क्षुत्वा पुनः' इति पाठे 'यै वल्लुपुनधायाः' इत्युच्यते ॥

स कानरूपाधिप एष हा त्वया न कानरूपाधिक इक्ष्यतेऽपि यः ।

त्वमस्य सा योग्यतनासि बहूना सुदुर्लभा यत्प्रतिमहूना परा ॥ ७० ॥

स इति ॥ स एष कामरूपस्य देशविशेषस्य अधिपः । अयं च मदनरूपस्यापि त्वान्न
तद्रूपधारणादित्यर्थः । स कः—यः त्वया ईक्ष्यतेऽपि न । न अभिलष्यत इति तु
वाच्यमित्यर्थः । हा कष्टम् अनुचितमेतत् । यतः—कामाद्रूपेणाधिकोऽतिमुन्दरः । नतः
कामाद्रूपेणाधिको नेति काकुर्वा । यतः—अयं कामादधिकस्तत्सादस्य सा त्वं योग्यतः
वल्लभासि नितरामुचिता प्रेयसी भवति । सा का—परा उत्कृष्टा यस्यास्तव प्रतिमत्वा तुल्य
भा कान्तिः सुतरां दुर्लभा । यस्याः सदृशी कान्तिः कस्यांचिदपि न दृष्टवरी । अस्यां
(ति) सुन्दरत्वादित्यर्थः । अयं च—परान्या स्त्री यस्यास्तुल्यकान्तिर्दुर्लभा, सातिमुन्दर
त्वमित्यर्थः । त्वमतिमुन्दरी अस्य सुतरामयोग्येत्यर्थ इति वा । व्याख्यानान्तरं क्लृप्तदुर्ल
क्ष्यम् । सुदुर्लभा, 'न सुदुर्भ्यां केवलान्याम्' इति नुन्निषेधः ॥

अकर्णधाराशुगसंभृताङ्गतां गतैररित्रेण विनास्य वैरिभिः ।

विधाय यावत्तरणेर्भिदामहो निमज्ज्य तीर्णः समरे भवार्णवः ॥ ७१ ॥

अकर्णेति ॥ अस्य वैरिभिः समरे निमज्ज्य निपत्य यावान्सकलस्तरणिः सूर्यद्वय
तन्मण्डलस्येत्यर्थः । मिदां मेदं विधाय कृत्वा भवः संतार एव दुस्तरत्वादणवः तोगे
मोक्षप्राप्तेरपुनरावृत्तेरित्यर्थः । अहो आश्चर्यम् । शूतरोऽयमित्यर्थः । किंभूतैः—अरिभ्यश्चाप
इत्यरित्रं कवचं तेन विना । अथवा—अरेः अस्मात्सकाशाद्रक्षकेणान्येन शूतरेण विना
न विद्यन्ते कर्णाः कर्णाकारा लोहकण्टका यासां एवंविधा धारा येषामेवंभूताः । कर्णाः
रन्ति कर्णधाराः न कर्णधारा अकर्णधारा एवंभूता वा । ये आशुगा बाणा अदुयः शरीरं
संभृतानि प्रोतान्यङ्गान्यवयवा येषां तेषां भावस्वतां गतैः प्राप्तैः । प्रत्यवयवं विद्वैरित्यर्थः
यावत् साकल्ये । अयं च—कर्णधारो नाविकः, आशुगो वायुः ताभ्यां कृत्वा संभृतानि
परिपुष्टान्यङ्गानि रज्जुस्तम्भादीनि तरणोपायभूतानि च येषाम् । कर्णधारानुकूलायुना
संभृतान्यङ्गानि येषामेवंभूता ये न भवन्ति तद्भावं गतैः । अरित्रेण जलक्षेपणकाष्ठेन किं
तस्याप्यभावे यावत्तरणेः सकलाया नौकाया मेदं विधाय सकलां नौकां स्फोटयित्वा निमज्ज
शुडिलार्णवस्तीर्णः । हे भव शिव, अहो अत्याश्चर्यम् । कर्णधारायभावे नौकायाश्च ने
शुडिल्ला तरणं तत्रापि समुद्रस्येत्यल्लाश्चर्यम् । अघटमानघटनेन चाश्चर्यसूचकं शिवनामोक्तं
क्रियते । 'कर्णधारस्तु नाविकः', 'नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रम्', 'त्रियां नौत्तरमित्येत्ये
'धुमणिस्तरणिर्मित्रः' इत्यमरः ॥

यदस्य भूलोकभुजो भुजोष्मभिस्तपर्तुरेव क्रियतेऽरिवेश्मनि ।

प्रपां न तत्रारिवधूस्तपस्विनी ददातु नेत्रोत्पलवासिभिर्जलैः ॥ ७२ ॥

यदिति ॥ भूलोकभुजो भूपालस्यास्य भुजोष्मभिर्बाहुप्रतापैः अरिवेश्मनि अतिसंताप
रित्वात्तपर्तुरेव ग्रीष्मर्तुरेव यद्यस्मात्क्रियते तस्मात्तत्र ग्रीष्मर्तौ तपस्विनी दीना अरिवेश्म
नेत्राण्येवोत्पलानि तेषु वासिभिर्जलैरक्षुभिः । अथ च—नेत्रतुल्यकमलानां यो वासः परे
मलः स विद्यते येषु तैर्जलैः कृत्वा प्रपां पानीयशालां न ददातु । अपि तु ददावेव । त
स्विनी ग्रीष्मर्तौ सुगन्धिभिरुदकैः प्रपां करोति । अनेन पतिमारणाच्छोकव्याप्ता सर्वाऽप्यन्ते
नारी सरोदैवेति भावः । 'प्रपा पानीयशालिका' इत्यमरः ॥

एतद्वृत्तासिधातस्त्रयदसृगनुद्वंशसाद्रंन्यनैत-

द्वोरुद्गामप्रतापज्वलदनलमिलद्भूमधूमप्रभाय ।

एतद्दिग्जत्रयात्रासमसनरभरं पश्यतः कस्य नासी-

देतन्नासीरवाजिजज्वुरजरजोराजिराजित्वलीपु ॥ ७३ ॥

एतदिति ॥ आजित्वलीपु चंप्रनभूमिपु एतन्नासीरस्य एतन्नेनमुत्तस्य पुरो गच्छन्तो

वाजिजजा अश्वसंघाल्लेषां चुरेन्मधरणाग्रन्यो जाता तद्वद्भुजिता रजोराजो रेधुरादिः एतस्य दिग्जत्रयात्रा दिग्जयकारिण्यो वा यात्रा वैरिचंमुत्तगतयत्त्वानु असननतुल्यं तनरस्य भरं संनर्दं पश्यतः कस्य जनस्य । एतेन राश दत्तेन्योऽस्तिधातेन्यः खवत् अनुप्रसक्तं येनाम् । एतेन दत्तोऽस्तिधातो येन्यः अत एव खवदसृजो वा अनुद्वंशा वारिचज्ञाः । अथ च—तद्रूपा वेगवः त एव सार्द्राणीन्यनानि दाहकाद्यानि यस्य एवम्भूत एव दोष्णोर्वाहोदङ्गनप्रतापस्तोऽङ्गप्रतापः स एव ज्वलन् देशीप्यमानोऽनलः तस्य मिलन्त्संभवन् भूना बाहुल्यं यस्य एवम्भूतो बहुतरो धूम-त्वस्य प्रभाय साहसपादधूनेऽपि रजति 'धूमः' इति बुद्धये नासीत् । अपि तु सर्वस्यापि । आद्रंवेपुलूपेन्यनं दहतो दहर्भूयान्धूनो भवति । सर्वेऽप्यस्य एतत्प्रतापवहिना दग्धाः । अश्वपतिधापनिति भावः । आद्रं सार्द्रं पर्यायः । 'मिलद्भूमभूम-' इति पाठे मिलतो धूमस्य बाहुल्यं तेजान्तये ॥

क्षीरोदन्वदपाः प्रमथ्य मयितादेशेऽनरैर्निर्मिते

स्वाक्रन्त्यं सृजतस्तदस्य यशसः क्षीरोदासिंहासनम् ।

केषां नाजनि वा जनेन जगतामेतत्कवित्वान्मृत-

स्रोतःश्रोतपिपासुकर्णकलसीभाजानिपेकोत्सवः ॥ ७४ ॥

क्षीरेति ॥ केषां जगतां भुवनानां संबन्धिनां जनेनास्य रज्जो यशसोऽनिपेक्ष एवोत्सवो

नाजने नाकारि । अपि तु स्वर्गादिस्थितेन सर्वेणापि लोकेन एतद्ययशोऽनिपेक्षः कृतः । विशेषेणनाधिष्ठानमाह—किंभूतस्य यशसः—क्षीरोदन्वदपाः क्षीरोदन्वान्क्षीरसमुद्रत्सल अपो जलानि दुग्धरूपानि प्रमथ्य मन्दराचलेन कृत्वा प्रकर्षेण विल्लेख्य अनरैर्देवैः मयनक्रियायो-गात् मयितमिति आदेशे निर्मिते सहायां कृतायान् । अथ च—निर्जलं नन्यमयितं दधि मयितमित्युच्यते । ततश्च क्षीरस्यापि मयनक्रियायोगादस्तेर्भूवन्नमयितरूपे आदेशे निर्मिते सति । जले स्थित्यसंनवाक्षीरोदन्वदुदके दुग्धरूपेऽतिष्ठने कृते सत्तोत्तर्यः । क्षीरोदरूपं सिंहासनं शुभ्रवस्तुनात्रापेक्षया तस्यातिशुभ्रत्वायद्भद्रपीठं तत् सेनात्मना । अथ च—मुखे-नायासरहितं यथा तथा । आक्रन्त्यनुपवेशनयोग्यं सृजतः कुर्वतः । क्षीरोदपदनधितिष्ठत इत्यर्थः । किंभूतेन जनेन—एतद्वित्तं कवित्वम्, एतत्संबन्धि कविनिर्निर्मितं कीर्तिवर्णनरूपं वा कवित्वं तदेव स्वादुतरत्वादमृतं तस्य स्रोतसि प्रवाहे श्रोतौ त्यूतौ धृतौ सादरमाकर्ण-नेच्छुः । अथ च—जलनरोच्छुः । कर्णावेव कल्दयौ महान्तौ भवतांति भाजा नजता । लोके हि कल्लिधिद्राजनि केनचिन्नमयिते तस्यं सिंहासनमधितिष्ठतोऽन्यस्य केनचिद्धारिपू-र्णेन कलशेनानिपेक्षः क्रियते । धनोरूपतपोपवेशनयोग्यतां सूचयितुं मयितादेशे कृते

सतीत्युक्तम् । जलोपर्युपवेशनासंभवात् । क्षीरोदादपि विमलतरं महीयश्चैतद्यशो वैदेहिने-
कत्रयसंचारि कृतमिति भावः । 'तर्कं ह्युदश्विन्मयितं पादाम्बुधाम्बु निर्जलम्' इत्यमरः ।
क्षीरोदन्वदपाः, 'उदन्वानुदधौ च' इति साधुः । 'ऋक्पूरु-' इत्यप्रत्ययः । साकम्बम्, 'सो-
दुपधात्' इति यत् । अजनि, कर्मणि विष्णुः ॥

संमिति पतिनिपाताकर्णनद्रागदीर्णप्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षवक्षःशिलामु ।
रचितलिपिरिवोरस्ताडनव्यस्तहस्तप्रखरनखरटङ्कैरस्य कीर्तिप्रशस्तिः ॥ ७५ ॥

समितीति ॥ अस्य राज्ञः कीर्तिप्रशस्तिर्वर्णनपद्धिः समिति सङ्ग्रामे पतीनां साम्नि
निपातो मरणं तस्य आकर्णनेन द्राक् क्षीघ्रं अदीर्घानि प्रतिनृपतिमृगाक्षीणां लक्षस-
तान्येव तत्क्षणमेवाविदीर्णत्वाच्छिलास्तासु शोकवशादुरस्ताडने व्यस्तयोर्दृढनिवेशितयोर्हस्तयो-
प्रखरा अतितीक्ष्णा नखरा नखा एव टङ्काः पाषाणदारणलोहविकारास्तै रचितलिपिरिव
रचितलेखनेव अस्तीति शेषः । अन्यस्यापि कीर्तिप्रशस्तिः शिलामु टङ्कान्मि-
लिख्यते । सर्वेऽप्यरयोऽनेन हताः तत्रार्थश्च शोकवशादुरस्ताडनं कुर्वन्ति । अतिशयत्वात्
कीर्तिर्भवतीत्यर्थः । दृढशोकेऽप्यदीर्णत्वाच्छिलात्वम् । शोकातुरस्योरस्ताडनं जातिः । 'अ-
पाषाणदारणः' इत्यमरः । 'समित्याजिसमिद्युधः' इति (च) ॥

विधाय ताम्बूलपुटीं कराङ्कगां वभाण ताम्बूलकरङ्कवाहिनी ।

दमस्वसुर्भावंमवेत्य भारतीं नयानया वक्रपरिश्रमं शमम् ॥ ७६ ॥

विधायेति ॥ ताम्बूलस्य करङ्कः सुवर्णरचितहंसायाकारं ताम्बूलधारणमात्रम् ।
इति लोके, तस्य वाहिनी धारिणी काचित्सखी दमस्वसुर्भावं तद्वर्णननिवेद्यहंसाया-
ज्ञात्वा इति वभाण । किं कृत्वा—ताम्बूलपुटीं पूगीफलचूर्णखदिरपर्णानि यत्रैकत्र मि-
न्ते तां.यां मध्यदेशे भाषया 'गुलवडा' इति व्यवहरन्ति तां देव्यै दातुं कराङ्कगां व-
करतलमध्यगतां, देवीकरतलमध्यगतां वा कृत्वा । कराङ्के गृहीत्वेत्यर्थः । इति किम्—
देवि, त्वं अनया वीटिकया एतदीयचहुवर्णनजनितं वक्रस्य सकलं परिश्रमं शमं न-
वर्णनजनितं शोषं शान्तिं प्रापयेति । एतत्स्तुतेर्विरमेत्यर्थः । अन्योऽपि शुद्धमुखो वीटिक-
श्रमं शमयति ॥

समुन्मुखीकृत्य वभार भारती रतीशकल्पेऽन्यनृपे निजं भुजम् ।

ततस्त्रसद्वालपृषद्विलोचनां शशंस संसज्जनरञ्जनीं जनीम् ॥ ७७ ॥

समिति ॥ भारती रतीशकल्पे कामतुल्येऽन्यनृपे निजं बाहुं सम्यग्मुन्मुखीकृत्य वभार
नैन्यै तं दर्शयितुं तदभिमुखं चकार । ततोऽनन्तरं त्रसद्वालपृषद्विलोचनां नीतवाल-
संसज्जनानां सन्धानां रञ्जनीमनुरागजनिकां जनीं वरार्थिनीं तां भैमी शशंमानागीम् ।
शतुल्ये' इति वा पाठः । रञ्जनीं मृगरमणाभावात्तलोपाभावः ॥

अयं गुणौघैरनुरज्यदुस्कलो भवन्मुखालोकरसोत्कलोचनः ।

स्पृशन्तु रूपाभूतवापि नन्वमुं तच्चापिदकारतरत्नमहयः ॥ ७८ ॥

१ 'अथ क्षीरोदमि शमनाध्यासीन, एतद्वत्क्षीरोदस्याखिलाः कस्य परानिदेयान्, कीर्ति-
सङ्गम्, ओदृशनादयो एव कल्याणः, तत्संभवत्वात्सर्वत्रः प्रसङ्गात्सुखिरमनिर्देशः' इति स्वयंभू-
रिति बोधातुः । २ 'करं' इति शब्दः ।

अयमिति ॥ हे भैमी, गुणैर्धैः सौन्दर्यादिगुणैर्धैः अनुरज्यन्तोऽनुरक्ता भवन्तः उत्कला
 दहनया तद्देशनिवासिनो लोका यत्र । अथ च गुणैर्धैः सौन्दर्यादिगुणैर्धैरनुरज्यन्त उत्क-
 लप्रधनुःपाटिकला यत्र तैरुत्कलसितो वा अयं वृषः यत्ताद्वयन्तुखालोके रसेनानुरागेनोत्क-
 लोचनोत्कण्ठितनेत्रः । अस्तीति शेषः । तस्मात् ननु हे रूपादृतवापि सौन्दर्यादृतवीर्षिके
 सुन्दरि, तवापि इशोस्त्वारा उन्म्वला विशालाः चञ्चला वा तरङ्गाः पुनःपुनर्वापाररूपाः कलौ-
 लास्तेषां भङ्गयः प्रकारविशेषाः अमुं सृशन्तु । अयं त्वां पश्यति, त्वनप्येनं कदाश्नैः पश्य
 योग्यत्वादिति भावः । अनुरज्यदुत्कल इत्यनेन जनानुरज्जनात्संपदाधिक्यं सूचितम् । अन्य-
 स्थानपि जलवाप्यां चञ्चलतरङ्गभङ्गयो भवन्ति । अनुरज्यदिति इदमो द्वित्वाच्चलोपः ॥

अनेन सर्वार्थिकृतार्थताकृताहृतार्थिनौ कानगवीलुरदुमौ ।

मिथः पयःसेचनपल्लवाशने प्रदाय दानव्यस्तनं समाधुतः ॥ ७९ ॥

अनेनेति ॥ कानगवीलुरदुमौ कानधेनुकल्पादौ मिथः अन्योन्यं क्रमेण पयःसेचन-
 पत्राराने दुग्धसेचनपल्लवनोजने प्रदाय प्रक्षेपेन दत्त्वा दानस्य व्यसनमातिथये प्रलहन्व-
 द्यकरणीयतया प्राप्तस्तद्वहं समाधुतः समातिं वपतः । कलादिलव बाह—किंभूतौ—
 सर्वापिनां सर्वपाचकानामनीष्टदानात् या कृताप्येता जन्मसाकल्यं कृताप्येवं तां करोत्येवं-
 भूतः कृत् वेन । अनेनाविशानात्वं प्रति बाहृता जानीता अपिनां पाचका यथोक्तौ ।
 अन्यन्तरानवात्कानगव्या कल्पवृक्षस्य दुग्धसेकः कृतः, तेनच स्वपल्लवा भक्षयितुं तस्यै
 दत्ता इत्यर्थः । दानश्रोत्र्यमिति भावः ॥

नृपः करान्यानुदतोलयन्निजे नृपानयं यान्पततः पदद्वये ।

तदीयचूडाकुलविन्दरदिमभिः स्फुटयमेतत्करपादरखना ॥ ८० ॥

नृप इति ॥ अयं वृषः निजे पदद्वये प्रगलनवशात्ततो नन्नाभ्यामुपान्धगन्धां हनया
 शिरसि धृत्वा उदतोलयदुत्तमयानात् । तदीया राजक्रीडा याः चूडा मुकुटास्तासां पुरवि-
 न्दरदिमभिर्नानिक्पशोणशोभाभिः कृत्वा इयमेतस्य करपादयोः रसना रक्षिना स्फुट्य
 दपत इति शेषः ॥

यत्कल्याणपि भानुमात्र ककुनि स्थेमानमालम्बते

जातं यद्वनकाननैकशरणप्राप्तेन दावाग्निना ।

एषैतद्भुजतेजसा विजितयोत्तावस्योरौचितौ

विकृतं बाहवमन्मति द्विपि निया येन प्रविष्टं पुनः ॥ ८१ ॥

यदिति ॥ भानुमान् सूर्यः कल्याणपि ककुनि दिशि स्थेमानं स्थिरत्वं यद् नादम्बते
 नाज्ञाद्विरोति किंतु सर्वदा परित्रस्तयेव । दावाग्निना वनवहिना च घनं अतिगहनं काननं
 तद्वह्मणं एव केवलं शरणं रक्षितारं प्राप्तेन तदेकाश्रयेण यद् जातम् । एतस्य भुजतेजसा
 विशेषेण विजितयोः तयोः स्पर्धाकालयोः तावन्नियतं एषा वैजितौ युद्धतरा । नौदस्य
 व्याकुलता वनाश्रयणं च दुत्तलितयः । नानी हि जितः सन् तत्रया सुखनदर्थं पुनर्दुर्गते

१ स्वामाविकल्पपदार्थाने राजक्रीदेनानिक्पशोणशोभाभिः कृत्वा तान्मन्मतिद्विपिनायेन प्रविष्टं यद्वन-
 काननैकशरणप्राप्तेन दावाग्निना इति जीवानुः ।

भयेनैकस्मिन्देशे वासं त्यक्त्वा सर्वत्र परिभ्रमति । सर्वथान्यस्य प्रवेष्टुमशक्यं घनं वनं वा विशति । ताभ्यां युक्तमेव कृतमित्यर्थः । तं वाडवं वडवानलं पुनः विक् । येन अस्माद्विषा द्विपि सहजशत्रौ अम्मसि समुद्रजले प्रविष्टं निमग्नम् । मानी पराजितोऽपि वैरिणं शरणं नैति, अयं तु गत इत्यभिमानित्वाभावाच्चिन्त्य एवेत्यर्थः । अथ च वाडवो ब्राह्मणः । ततश्च ब्राह्मणत्वाच्छत्रावपि भयेन प्रवेशो युक्तः । शत्रुणा च तस्य रक्षणं युक्तमिति सूचितम् । सूर्यादेरप्येतदीयं तेजोऽधिकमिति भावः । स्थेमा इति, स्थिरशब्दाद्भावे पृथ्वादित्वादिमनिभिः 'प्रियस्थिर-' इति स्थादेशः । शरणं प्राप्तेन, 'द्वितीया धिता-' इति समासः ॥

अमुष्योर्वीभर्तुः प्रसृमरचमूसिन्धुरभवै-

रवैसि प्रारब्धे वमथुभिरवश्यायसमये ।

न कम्पन्तामन्तः प्रतिनृपभटा म्लायतु न त-

द्रधूवक्राम्भोजं भवतु न स तेषां कुदिवसः ॥ ८२ ॥

अमुष्येति ॥ अमुष्य उर्वीभर्तु रणसंभवात् । प्रसृमरा प्रसरणशीलाक्षमूसिन्धुराः सेनागजास्तेभ्यो भवैः समुत्पन्नैर्वमथुभिः करिकराग्रजातैर्मदजलबिन्दुभिः, जलबिन्दुभिः वा अवश्यायसमये नीहारकाले वा हिमर्तौ प्रारब्धे निमित्ते सति प्रतिनृपभटा वीरा अपि रिपु-
नृपा अन्तः तन्मध्ये स्वीये मनसि वा न कम्पन्ताम् । अपि तु अस्माद्भवेन युक्त एव कम्पस्तेषाम् । तथा—तेषां वधो रमण्यस्तासां वक्राम्भोजं न म्लायतु । अपितु भाविनः प्राणेशवधस्य निश्चितत्वात्तासां मुखस्य म्लानिरुचितैव । तथा—स प्रसिद्धो रणबासरस्तेषां वैरिणां तत्स्त्रीणां च कुत्सितो दिवसोऽशुभरूपो वासरो न भवतु । अपितु भवत्येव । वष-
निधयाद्वैरिणां तत्स्त्रीणां च शोकवशादित्यहमवैमि । हिमर्तौ शरीरकम्पः कमललानिर्दुर्दिनं च भवति । शूरतरोयं गजपतिरिति भावः । 'सिन्धुरभरैः-' इति पाठे गजसङ्घैः कर्तुमिवै-
मथुभिः कृत्वेति व्याख्येयम् । 'वमथुः करशीकरः', 'अवश्यायस्तु नीहारः' इत्यमरः । प्रसृमर इति 'सृषस्यदः' इति क्मरच् । अवश्याय इति, 'श्यायधा-' इति णः । तेषां 'पुमान्निध्या' इत्येकशेषः ॥

आत्मन्यस्य समुच्छिद्भीकृतगुणस्याहोतरामौचिती

यद्वात्रान्तरवर्जनादजनयद्भूजानिरेप द्विषाम् ।

भूयोऽहं क्रियते स्म येन च हृदा स्कन्धो न यश्चानम-

त्तन्मर्माणि दलंदलं समिदलंकर्माणवाणव्रजः ॥ ८३ ॥

आत्मनीति ॥ आत्मनि स्वीये स्वरूपे समुच्छिद्भीकृतगुणस्य मेलितसौन्दर्यादिसर्वगुण-
स्यास्य अहोतरामतिशयेनौचितीयम् । यत् एष भूजानिर्भूषतिः द्विषां गात्रान्तराणां हृत्स्क-
न्धेतराणां वर्जनादवयवान्तरं परित्यज्येत्यर्थः । येन च हृदा भूयः पुनःपुनः अतितरां अहं
अहंकारः क्रियते स्म । अहंकारिणा जातमित्यर्थः । यश्च स्कन्धः नानमत् नम्रो न भूतः

१ 'भीवार्थानान्-' इत्यपादानत्वे पञ्चमी । 'अस्य' इति मुद्रयतां वाङ्मनां प्रमादः । २ 'अस्य' इति
स्वाभाविकस्य सूर्यादिपर्यटनादेतद्विहेतुकत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्भूत्या इति जीवातुः । ३ 'अस्य'
करशीकरादौ नीहारादिरूपणाद्रूपकालंकारः इति जीवातुः । ४ 'समुच्छिद्भीकृत' इति जीवातुः
सुखावबोधार्थानन्तरः पाठः ।

तत्स्यैव हृत्कन्धस्यैव नर्माण्यतिवृद्धौ जीवस्थानानि खण्डं खण्डमजनयच्चकार नान्येषाम् ।
किंभूतः—समिति सङ्गाने अलं कर्मेणे अलंकर्माणः अरिमारणसमर्थः वाणवज्रो यस्य ।
अपराधी हि राज्ञा दण्ड्यः । हृत्कन्धस्यैवापराधो नान्येषां तत्स्यैव दण्डं कृतवान् नान्येषा-
मित्यतितरामस्यौचित्यार्थः । अयं च सगुणः सदर्पणनम्रांश्च मारयति, शरणागतांस्तु रक्ष-
तीति भावः । ‘कर्नक्षनोऽलंकर्माणः’ इत्यमरः । अलं कर्मेणे, ‘पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या’
इति समासेऽलंकर्नक्षत्वात् ‘अपडक्षाशितं ग्लं कर्मे—’ इति खः ॥

दूरं गौरगुणैरहंकृतिभृतां जैत्राङ्गकारे चर-
त्येतद्दोर्यशसि प्रयाति कुमुदं विभ्यन्न निद्रां निशि ।
धम्मिहे तंव मल्लिकासुमनसां माल्यं मिया लीयते
पीयूषत्नवकैतवाद्भुतदरः शीतद्युतिः स्विद्यति ॥ ८४ ॥

दूरमिति ॥ गौरगुणैर्यवलवणैः कृत्वा दूरं भृशं अहंकृतिभृतामहंकारवतां वस्तूनां जैत्रं
च तदङ्गकारे च तल्लिप्यकारेणि वानचरणे तृणकाष्ठादिनिर्मितशत्रुप्रतिमाधारैणि सक्कल-
धवलवस्तुषु विरुदावलीधारिणि एतद्दोर्यशसि एतस्य बाहुयशसि सक्कलेषु जगत्सु वराति
प्रसरति सति । अथ च—स्वप्रतिमल्लगवेषणाय भुवनं परिभ्रमति सति विभ्यन् भूतं
कुमुदं निशि निद्राम् । अथ च—संकोचं न प्रयाति । तथा—मल्लिकासुमनसां माल्यं
माला अल्लाङ्गिया ते तव धम्मिहे केशपाशप्रस्थिविशेषे लीयते आत्मानं गोपायते । अथ
च—अदृश्यं तिष्ठति । तथा—शीतद्युतिर्धनो धृतदरः प्राप्तमयः सन् पीयूषत्नवकैतवाद्-
नृतलवणव्याजात्स्विद्यति स्वेदं मुषति । अथ च—हिमकणान्मुषति । ‘एकदोद्वा अङ्गकारः’
इति वा । कुमुदादिभ्योऽभ्यधिकं धवलमेतदीयं यश इति भावः । ‘बहिर्न धारयेन्मात्स्यम्’
इति केशान्तर्गतमाल्यधारणाद्भैरव्याः सदावारत्वं सूचितम् ॥

एतद्वन्धगजस्तृपाभ्रमसि भृशं कण्ठान्तमञ्जत्तनुः
फेनैः पाण्डुरितः स्वदिकरिजयक्रीडायशःस्पर्धिभिः ।
दन्तद्वन्द्वजलानुविम्बनचतुर्दन्तः कराम्भोवसि-
व्याजादभ्रमुवल्लभेन विरहं निर्वापयत्यन्वुधेः ॥ ८५ ॥

एतदिति ॥ एतस्य गन्धगजः यः सत्तनुः स्थानेषु लवति च गन्धगजः । स्वदानमल-
नूत्रादिगन्धेन जितान्धकरी विरोधकारिगन्धनसहमान इति वा गन्धगजः । कराम्भोव-
निव्यावाच्यगुणदण्डाग्रेण मुञ्जधृतगन्धपञ्चलवननमियादन्वुधेः सनुदस्य अभ्रमुवल्लभाः करि-
प्याः बलमस्य ऐरावतस्य विरहं पुत्रविशोगजनितं शोकं निर्वापयति यनपति । किन्तुः—
भृशं मितरां तृषा पिपासया सकेनत्वात्शरीरदुष्प्या पुरःपुरः प्रसर्पणेन कन्दन्तं शीवां नय-
रीकृत्य मञ्जवती जले कीदृन्ती जलप्रवेशादस्त्वमाना तदुद्देशो यस्य एवम्भूतः । तथा—
लवरीया रिक् प्राचां दत्ताः कुरी ऐरावतः, अन्ये वा तत्रत्याः करिणस्तेषां जपकोशं तया
उपाजितैः यशोभिः सह स्पर्धिभिः तदुन्मूलैः फेनैः जलजमाहृतोद्देशेन मन्दैरुपदेशैः

१ ‘नवनक्षिप’ इति पाठोऽपि सुखायदीयोल । २ ‘अथ दोर्दण्डमृद्वीकारश्चतुर्दन्तस्य गन्ध-
वत्संस्थोऽेरावतश्चातिमेशः’ इति श्रीवाक्यः ।

पाण्डुरितो धवलितः । तथा—दन्तद्वन्द्वस्य दन्तद्वयस्य जलेऽनुविम्बं प्रतिविम्बस्तेन कृत्वा चत्वारो दन्ता यस्य सः । जलमध्ये विद्यमानत्वाद्वलत्वाद्यनुदन्तत्वाच्च ऐरावण एवायमिति त्रान्त्या समुद्रः सुखी भवतीत्यर्थः । आसमुद्रं दिग्विजयीत्यर्थः ॥

अथैतदुर्ध्वापतितवर्णनाद्भुतं न्यमीलदास्वादयितुं हृदीव सा ।

मधुसूता नैपधनामजापिनी स्फुटीभवत्स्थानपुरःस्फुरन्नला ॥ ८६ ॥

अथेति ॥ अथ सा भैनी न्यमीलदक्षिपश्चक्रोच्चं चकार । किंभूता—अतिप्राञ्जना मधुसूता वरुणमधूकमालया नैपधस्य नाम जपति तच्छीला । अत एव स्फुटीभवन्प्रलसन्नाणः ध्यानेन चिन्तनातिशयेन पुरःस्फुरन्नप्रयिततयावभासमानो नलो यस्याः सा । तत्रैव त्रेक्षते—एतस्योर्ध्वापतितवर्णेनया समुत्पन्नमद्भुतमाश्चर्यं हृदि विद्यमानं आस्वादयितुमनुमन्विमुमिव । आश्चर्यस्य चेतसि वर्तमानत्वात्तदनुभवार्थं नेत्रेऽप्यन्तःप्रविष्टे इवेत्यर्थः । नले एवजु-रक्ता सती नेत्रनिगीलनेनैव तं नृपं निराचकारेति भावः । अन्योऽपि जपनालयानीदृशे-तानन्त्रजपं कुर्वन्त्यां साक्षात्कर्तुं नेत्रे निनील्य ध्यानेन तां साक्षात्करोति ॥

प्रशंसितुं संसदुपान्तरञ्जिनं श्रिया जयन्तं जगतीश्वरं जिनम् ।

गिरः प्रतस्तार पुरावदेव ता दिनान्तसंध्यासमयस्य देवता ॥ ८७ ॥

प्रशंसितुमिति ॥ दिनान्तसंध्यासमयस्य देवता सरस्वती पुरावदेव पूर्वदेव ताः अतिगम्भीरमधुरा गिरः प्रतस्तार उवाच । किं कर्तुम्—संचदः समाया उपान्तावुभयपार्श्वौ रक्षयत्येवंशीलं श्रिया शरीरशोभया कृत्वातिमुन्दरं जिनं बुद्धदेवं जयन्तं जगत्याः पृथिव्या ईश्वरं राजानं प्रशंसितुं वर्णयितुम् । श्रिया संसदुपान्तरञ्जिनं जयन्तं जगति शौर्यादिना इन्द्रपुत्रतुल्यं कीकटदेशप्रभुत्वाञ्जिनं बौद्धं राजानमिति वा । जयन्तनामानं वा । 'जगदीश्वर' इति पाठे जिनविशेषणम् ॥

तथाधिकुर्या रुचिरे चिरेप्सिता यथोत्सुकः संप्रति संप्रतीच्छति ।

अपाङ्गरङ्गस्थललास्यलम्पटाः कटाक्षधारास्तव कीकटाधिपः ॥ ८८ ॥

तथेति ॥ हे रुचिरे सुन्दरि, त्वं तथा तेन प्रकारेण अधिकुर्या अधिकारं कुर्याः । तथा कथम्—यथा येन प्रकारेण कीकटाधिपः मगधदेशत्वानी लत्कटाक्षेपूत्सुकः सन् चिरोप्सिताः तव कटाक्षधाराः तिर्यगवलोकनपरम्पराः संप्रति इदानीं संप्रतीच्छति अङ्गीकरोति । किंभूता धाराः—अपाङ्गो नेत्रप्रान्तस्तल्लक्षणं रङ्गस्थलं नाव्यशाला तत्र लास्ये सविलासमन्दगौ लम्पटाः । चिरेप्सिता लमिति वा । चिर इत्यकारान्तमप्यव्ययं तेन समाप्तः । एवमेवंच-तीयेऽन्यत्रापि ज्ञातव्यम् ॥

इदं यशांसि द्विपतः सुधारुचः किमङ्गमेतद्विपतः किमाननम् ।

यशोभिरस्याखिललोकधाविमिर्विभीषिता धावति तामसी मैत्री ॥ ८९ ॥

इदमिति ॥ अखिलेषु लोकेषु धाविभिः प्रसरणशीलैः लोकत्रयमुज्ज्वलं कुर्वन्निरस्य यशोमिर्विशेषेण भीषिता लोकत्रयान्निवातिता सती तामसी कृष्णपक्षरात्रिः एव मैत्री इदं-

१ सापहवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गत्या' इति जीवानुः । २, ३ 'मयी' इत्यत्र नृधन्यान्तमेव वदन् दृश्यते । तथापि वर्णसान्यादन्त्यपाठः स्थापितः । सुखावबोधार्जीवात्त्वोरपि दन्त्यान्तमेव इदमेतं ।

शांतिं अत्य कीर्तिर्द्विपतः अत्तहमानस्य सुधारचेश्चन्द्रस्य अङ्गं कलङ्कम्, अधच—संनिधिं
धावति शीघ्रं गच्छति प्रविशति किम् । किं वा एतद्विपतः एतच्छत्रोः आननं प्राप्नोतीति
चंशयः । एतद्यशोभिश्चन्द्राङ्कसमुच्चातिरेकस्य सकलस्यापि जगतः श्वेतीकरणमाश्रयतो-
त्यर्थः । अयमतितरां यशस्वीति भावः । अन्योऽपि भीषितः स्वगोत्रं याति, श्यामस्य च
श्यामं वस्तु सगोत्रमिति । तामची तमःसंबन्धिनी रात्रिः, नषी (सी) श्यामवस्तुमात्रगता
श्यामिका च यथाक्रमं चन्द्राङ्गं समुमुखं धावति किमिति वा । निरन्तरोद्द्योतकरणादेत-
त्क्रीत्या निष्कासितेव तामची स्रोतभावभीरुर्भर्तुश्चन्द्रस्योत्सङ्गं गता अत एव रात्रिकालिना
चन्द्राङ्गे दृश्यते । सर्वस्यापि श्वेतीकरणाच्छ्यामिकापि निर्वातितान्वयं स्यादुमशक्तयेव रिपु-
मुखं गता । अत एव विवर्णोभूतेषु वैरिमुखेषु कालिना दृश्यते । एतद्विपतः, 'द्विपः शत्रुर्वा'
इति पश्चात् समाप्तः ॥

इदं नृपप्रार्थिभिरुज्झितोऽर्थिभिर्मणिप्ररोहेण विवृष्य रोहणः ।

क्रियद्दिनैरन्वयमावरिष्यते मुधा मुनिर्विन्ध्यमरुन्ध भूधरम् ॥ ९० ॥

इदमिति ॥ अतिवदान्तस्य अत्य नृपस्य प्रार्थनशीलैरार्थिभिः याचकैः अनेनैव सकल-
कामानां पूरितत्वादुज्झितः परित्यक्तः । अत एव रत्नव्ययमावात् मणिप्ररोहेण विवृष्य अ-
रोत्पत्त्या विशेषेण वृद्धिं प्राप्य रोहणो नेरुः क्रियद्भिः कतिपर्यैरल्पैरेव दिनैरन्वयमाकाशं
आवरिष्यते आच्छादयिष्यति यतः, यत्नात् मुनिरगस्तिः विन्ध्यनानानं भूधरं मुधैव अरुन्ध
मदागमनपर्यन्तं त्वया न वर्धितव्यमिति नियमेन वृष्यैव वाग्दहनकरोत् । तदुत्पन्नानावेऽपि
रोहणेनैव सूर्यगतेः प्रतिचन्दस्य करिष्यमाणत्वादगस्त्यप्रयासस्य वैयर्थ्यमेव जातमित्यर्थः ।
अगस्त्येन विन्ध्यरोधस्तु पुराणप्रसिद्धः । आवरिष्यते, विकल्पत्वादितो दीर्घो न ।
अरुन्ध, लङात्मनेपदे ॥

भूशक्रस्य यशांसि विक्रमभरेणोपाजितानि क्रमा-
देतस्य स्तुमहे महेनरदनस्पर्धानि कैरक्षरैः ।

लिम्पद्भिः कृतकं कृतोऽपि रजतं राज्ञां यशःपारदै-

रस्य स्वर्णगिरिः प्रतापदर्शनैः स्वर्णं पुनर्निर्मितः ॥ ९१ ॥

भूशक्रस्येति ॥ ययं विक्रमस्य भरेण बाहुल्येन क्रमात्परिपाया उपार्जितानि एतस्य
भूशक्रस्य पुष्पोन्द्रस्य यशांसि कैरक्षरैर्वर्णैः स्तुमहे वर्णयानः । यशसां भूयस्त्वादुर्गतां यश-
शक्त्यास्वीतुं न शक्नुमः । सामान्याकारेण कथंचिद्वर्णन्त इत्यर्थः । किंभूतानि—महेनाः
पथिहयना गजाः, ऐरावतो वा तेषां दन्तैः सह स्पर्धन्ते एवंशीलानि तद्दर्शयामि । स्वर्ण-
गिरिर्नेरुः अन्येषां राज्ञां मेरुनेव लिम्पद्भिः यशोवक्षसैः पारदै रत्नैः कृतकमन्तस्य रजतं त्वयं
कृतोऽपि प्रलेननिर्मितपाण्डुमुदितां नीतोऽपि तन् अत्य प्रकाशरूपदर्शनैः अग्निभिः पुनः
स्वर्णं निर्मितः कृतः । प्रतापस्य नीतत्वस्वरूपरूपां प्रसिद्धः । पारदलेनेव स्वर्णं वैकीर्णवति,
यदिवातने सोऽपि पारदे पुनः काचननेव भवतीत्यर्थः । एतत्प्रकाशे परेषां यशसि न
प्रसरन्ति । यशसां प्रकाशपांथान्यः योऽपि नास्तीत्यर्थः ॥

१ अथ रोहणदेतोद्द्योतकरणादेति तत्परोक्षोद्देशेनोक्तिरिति जीराट्टः । २ 'नकाशुत्तरं नृ-
पेऽपि संकपोऽस्त्युपेतिक' इति जीराट्टः ।

यद्भर्तुः कुरुतेऽभिषेणनमयं शक्रो भुवः सा भुवं
दैर्गदहैरिव भस्मभिर्मघवता वृष्टैर्धृतोज्ज्वलना ।

शंभोर्मा वत सांधिवेलनटनं भाजि वतं द्रागिति

क्षोणी नृत्यति मूर्तिरष्टवपुषोऽसृग्वृष्टिसंध्याधिया ॥ १२ ॥

यदिति ॥ अयं भुवः शक्रो भूमीन्द्रः यस्या भूमेर्भर्तुः अभिषेणनं सेनयाभिगमनं सा
सा क्षोणी भूमिः इति मनसि कृत्वा लोहितत्वेनौत्पातिकी असृग्वृष्टी हविरेष्टिज्ज्वाला
सायंसंध्या तस्या धिया भ्रमबुद्ध्या द्राक् शीघ्रं नृत्यति गात्रविक्षेपं करोति । कम्पते इति ।
वत येदे । भुवमुत्प्रेक्षे । किंभूता सा भूः—दाहात् इन्धनज्वलनाद्द्रव्यसंभवाद्दैर्गदहैरेव
दिग्दाहादिशामौत्पातिकैर्निर्हेतुकलोहितधीतैः प्रभवैरेव मघवता इन्द्रेण वृष्टैर्मोचिर्तमनाम्
कृत्वा धृतं कृतमुद्ज्वलनमङ्गलेषो यया सा । इति किम्—शंभोः दिनरात्रिसंधिरुपायां नैजाले
काले भवं सांधिवेलं सायंसंध्याकालसमुचितं नटनं नृत्यपं व्रतं नियमो मा भाजि भाते मा
भूदिति स्वयं नृत्यानीत्यर्थः । यतः—अष्टमूर्तेर्जलाद्यष्टमूर्तेः शंभोरेका मूर्तिः पृथिवी । त्रिंशो
दि संध्यागमये नृत्यं करोति तन्मूर्तिरत्वात्तयापि नृत्यमारब्धमित्यर्थः । यमुद्रिष्य भवं नृत्यं
करोति तस्मिन्देक्षे दिग्दाहभस्मादष्टिभूकम्परक्तवृष्टिलक्षणास्वात्पराजयसूचका उपपाता नानिना ।
अयमेव विजयत इत्यर्थः । 'जलात्कन्द्व्यात्मसम्भविवायवः शिवमूर्तेयः' । 'यत्नेनपादानमभक्त-
नरं तदभिषेणनम्' इत्यमरः । यद्भर्तुः भर्तृशब्दस्य पदार्थयत्वायाज-कालित्यात्मभावः । यत्नेन
यानिगमनमभिषेणनम्, 'सत्यापपाश—' इति णिचि ल्युट् । 'उपगमागुनीति—' इति
पत्वम् । दैर्गदहैरिव 'तस्येदम्' इत्यण् । संधिवेल्यायां भवं सांधिवेलम्, 'नैविनेन' इति
इत्यण् । इन्द्रः शिवस्य भस्माहरणेऽधिकारी । अत एव दिशां दादं कृत्वा नृत्यं
विनवातितीति केचित् ॥

प्रागेतद्रपुगमुखेन्दु सृजतः स्रष्टुः समस्तास्त्विरां

कोशः शोषमगादगाधजगतीशिल्लेऽप्यनल्पपायितः ।

निःशोषयुक्तिमण्डलव्ययवशादीपहृद्भैरेव वा

शोषः केशमयः किमन्धतमस्तोमेस्ततो विप्रितः ॥ १३ ॥

ईपलभैः, अकृच्छ्रायं खलु । 'उपसर्गोदेव खल्वयोः, नान्यत्र' इति नियमानुमभावः ।
अन्धतमसम्, 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इत्यच् ॥

तत्तद्भिर्जैत्रयात्रोद्भुरतुरगचुराग्रोद्धतैरन्धकारं
निर्वाणारिप्रतापानलजमिव सृजत्येव राजा रजोभिः ।

भूगोलच्छायमायामयगणितविदुन्नेयकायोऽभियाभू-
देतत्कीर्तिप्रतानैर्विधुभिरिव युधे राहुराह्वयमानः ॥ ९४ ॥

तदिति ॥ एष राजा तासां तासां प्राच्यादीनां सर्वांशं दिशां जैत्रा जयकारिण्यो यात्रा-
स्तासुदुरा उत्साहवन्तोऽतिबलिनस्तुरगास्तेषां चुराग्रैरुद्धतै रजोभिः कृत्वा अन्धकारं सृजति ।
कथंभूतमिव—निर्वाणः शान्तोऽरेप्रतापानलस्तत्सादनन्तरं जातमिव । अन्धकारं सूर्यप्रका-
शस्याच्छादितत्वात्तमः सृजति । अनले शान्ते भाभावरूपोऽन्धकारो भवति । एतस्य दिग्ज-
ययात्रायां प्रारब्धायां सर्वेषामपि वैरेणां प्रतापः शान्तो भवतीति भावः । तुरंगबाहुल्यं च ।
तथा—एतस्य कीर्तिप्रतानैर्यशोवित्तारैरेव विधुनिर्वहुभिश्चन्द्रैः युद्धे युद्धार्थमाह्वयमानः सर्वा-
पूर्वमाकारित एव राहुः भियेव भयेनेव भूगोलस्य भूगण्डलस्य छायायां मायामयेन नाया-
रूपेण व्याजेन गणितविद्विज्योतिषिकैर्गणितशास्त्रप्रानाग्येनोन्नेयस्तर्क्यः कायः शरीरं यस्य
एवंभूतोऽभूत् । एतत्कीर्तिसमूहचन्द्रान्द्वया एकस्य चन्द्रस्य जेतुं शक्यत्वादेयां तु बहुनां जेतु-
मशक्यत्वाद्वाहुणा स्वं गोपायितुं भूगोलच्छायरूपं नायामयं शरीरं धृतमित्यर्थः । ज्योतिःशास्त्रे
च भूगोलच्छायैव राहुत्वेनोक्ता । अन्योऽपि शत्रोर्भातः स्वं गोपायितुं रूपान्तरं धारयति ।
एतादृशो यशस्वी कोऽपि नास्तीति भावः । निर्वाण इति, 'निर्वाणोऽज्ञाते' इति निपातः ।
'च्छादमाया—' इति, 'विभाषा सेना—' इति ण्टत्वम् ॥

आस्ते दामोदरीयामियमुदरदरीं यावलम्ब्य त्रिलोकीं
संमातुं शक्नुवन्ति प्रथिमभरवशादत्र नैतद्यशांति ।
तामेनां पूरयित्वा निरगुरिव मधुध्वंसिनः पाण्डुपद्म-
च्छापापद्मानितानिद्विपदशनसनाभीनि नाभीपथेन ॥ ९५ ॥

आस्ते इति ॥ येषां त्रिलोकीं लोकत्रयी दामोदरीयामुदरदरीं श्रीविष्णोर्जठरकंदरानव-
लम्ब्याश्रित्य आस्ते । अत्रास्मां दामोदरोदरस्थितायां त्रिलोकीयां प्रथिमभरवशान्नहत्त्वबाहु-
ल्यादतिचमर्दात् संमातुं सुखेन स्थातुं न शक्नुवन्त्यसन्धानि सन्ति, तान्यतिप्रतिष्ठानि द्विप-
दशनैः सनानीनि सदृशान्यतिगौराणि एतस्य यशांति तानेतां विष्णुदरदरीस्थितां तत्सहितां
त्रिलोकीं पूरयित्वावशिष्टानि तानुदरदरीं तत्स्थां त्रिलोकीं च परिपूर्य अवशिष्टं वा पाण्डुपद्म-
च्छापापद्मानि नानिसमुत्पन्नधवलकनलम्बाजनापद्मानि तदाकाराणि सन्ति मधुध्वंसिनो
विष्णोर्नानिरूपेण पथा मार्गेण निरगुरिव निर्जग्गुरिव । संकटवासपातनः निपा यद्भिर्निर्गता-

१ 'अत्रोत्प्रेक्षालंकारेण लोकादिशब्देनो व्यज्यते' इति जीवानुः । २ 'ज्योतिःशास्त्रप्रमाणं
चन्द्राहोर्भूच्छापालकत्वम् । तदेतत्कीर्तिचन्द्रमिवा' इत्युपेक्षा । इहा च राहुर्नोपकृतेन कीर्तिचन्द्राणां
प्रतिचन्द्रान्यतिरेको व्यज्यते' इति जीवानुः । ३ 'शक्तिमन्नि' इति जीवानुसुखावबोधार्थं
नदशाठः ।

नीव । श्रीविष्णोर्नाभौ धवलं कमलमन्यथोल्लेखितम् । पाण्डुरं पद्मं न किञ्चित्तयशांसेव ।
करिदन्तधवलकमलतुल्यान्यतिभूयांसि चास्य यशांसीति भावः । दामोदरीयाम्, 'वृद्धाच्छ' ।
पृथ्वादित्वात्प्रथिमा । नाभीपथेन, ऋगादिना समासान्तः ॥

अस्यासिर्भुजगः स्वकोशसुषिराकृष्टः स्फुरत्कृष्णिमा
कम्पोन्मीलदराललीलवलनस्तेषां भिये भूभुजाम् ।
सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीमयमहासिद्धौषधीवीरुधः
पर्वास्ये विनिवेश्य जाङ्गुलिकता यैर्नाम नालम्बिता ॥ ९६ ॥

अस्येति ॥ अस्य असिरेव भुजगस्तेषां भूभुजां राज्ञां भिये भवतीति शेषः ।
किंभूतः—स्वकोश एव चर्ममयं पिधानं तदेव सुषिरं वल्मीकविवरं तस्मादाकृष्टो वह्निः कुतः
सद्यो धृतश्च । तथा स्फुरन्प्रकाशमानः उत्तमलोहजातिविशेषत्वात्कृष्णिमा श्यामत्वं यस्य ।
सर्पोऽपि सद्यो धृतत्वात्स्फुरत्कालिमा । तथा—कम्पेन तलहस्तान्दोलनेन कृत्वा उन्मीलनः
प्रकटीभूता अराला वक्रा लीला येषु तादृशानि चलनानि गतिविशेषा यस्य । सर्पोऽपि वक्र
गतिर्भवति । तेषां केपाम्—यैः सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीमय्याः स्त्रीयाङ्गुलीरूपाया महासिद्धौषधा
वीरुधो बल्लयाः स्पर्शमात्रेण विपद्भ्याः पर्वप्रन्थिमङ्गुष्ठाप्रपर्वप्रन्थिद्वयं चात्ये मुखे विनिवेश्य
जाङ्गुलिकता विपवैद्यता गारुडिकता नालम्बिता नाङ्गीकृता । नाम प्रसिद्धौ । सर्पोऽपि येन
स्वमुखे सिद्धौषधीपर्वं न निक्षिप्यते तमेव यथा मारयति, तथा एतवीर्यः राज्ञोऽपि ये
सङ्घाणि न लज्जन्ति दैन्याच्च मुखे अङ्गुलीपर्वं न धारयन्ति तानेव हन्ति नान्यान्भीताज्जल-
पागतांश्च । 'विपवैद्यो जाङ्गुलिकः' इत्यमरः ॥

यः पृष्ठं युधि दर्शयत्यरिभटश्रेणीषु यो वक्रता-
मस्मिन्नेव विभर्ति यश्च किरति क्रूरध्वनिं निधुरः ।
दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन्गुणं
विख्यातः स्फुटमेक एव नृपतिः सीमा गुणग्राहिणाम् ॥ ९७ ॥

य इति ॥ अरिभटश्रेणीषु शूरतरवैरिसङ्घेषु विषये यः पृष्ठं दर्शयति पराधुनः पृष्ठं
यते । अथ च—यं प्रत्याकृष्यते तस्य स्वभावात्पृष्ठं दर्शयति । यः अस्मिन्स्वस्मिन्ने । युगे
वक्रतामनुजुल्यं स्वाश्रय एव कृतप्रलं विभर्ति । अथ च—अन्यस्यैतादृशबलान्वाहकित्वेन
वक्रतां विभर्ति । नान्येन नष्टीकर्तुं शक्यत इत्यर्थः । तथा—यो निधुरो निर्देशो राज्ञोऽपि
हितः सन् क्रूरध्वनिमनेन सहाप्रियभाषणं किरति । अथ च—परिणतदृष्ट्यान्ना
वैरिणां भयावहं शब्दं केंद्वारं शिपति । दोषं दूषणम् । अथ च—राहुं भजतश्चापस्य
तस्य चापस्य तथाविधस्यान्यस्य वा कस्यचिद्गुणं श्रुतशौर्यादिकं गृह्णन्गुणम् । अथ च—
नैर्वाणादपेन एव एको नृपतिः स्फुटं निध्वनिं गुणग्राहिणां परदोषव्यापननिवृत्त्या दोषो
गुणरोपणं कर्तव्यं सज्जनानाम् । अथ च—नैर्वाणादपि धनुर्धराणां सीमा पतिनाम् ॥

१ 'अथ वक्रतामनुजुल्यं शिपति' इति सप्तश्लोकेन सा च निर्देशोऽपि राज्ञोऽपि पृष्ठं यते ।
२ 'स्फुटं निध्वनिं गुणग्राहिणां परदोषव्यापननिवृत्त्या दोषो गुणरोपणं कर्तव्यं सज्जनानाम्' इति सप्तश्लोकेन सा च निर्देशोऽपि राज्ञोऽपि पृष्ठं यते ।

कत्वेन सामस्त्येन स्तोत्रमसमर्थान्मूकानिव कुर्वन् । एवंभूतः सन् अनन्तरं सान्द्राणां नि-
राणामुत्फालानां चतुर्भिश्चरणैरुत्पतनानां मिघात्पदा एकेनापि चरणेन गां भुवम् । अथ च
धेनुं स्पृष्टुं तस्याः स्पर्शनं कर्तुं विगायति विशेषेण जुगुप्सते । धार्मिको राजा निपिदमात्र-
स्वाधीनान्पापिनो दण्डयति । अहं तु तदधिष्ठितः पदा गोः स्पर्शलक्षणं पापं कुर्वन्
स्यामिति बुद्ध्या पदा न स्पृशतीवेत्यर्थः । धार्मिको जवनाश्वश्चायमेवेत्यर्थः । अन्वयविलस-
‘तत्करोति-’ इति णिजन्ताच्छता ॥

एतेनोत्कृत्तकण्ठप्रतिसुभटनटारब्धनाड्याद्भुतानां
कष्टं द्रष्टुं न भूद्भुवि समरसमालोकिलोकास्पदेऽपि ।

अश्वैरस्वैरवेगैः कृतखुरखुरलीमङ्गुविशुध्यमान-

क्षमापृष्टोत्तिष्ठदन्धंकरणरणधुरारेणुधारान्धकारात् ॥ १०० ॥

एतेनेति ॥ समरसमालोकितो ये लोकास्तेषामास्यदे स्थानभूतायामपि भुवि संग्रामभूतो
समरसमालोकलोकानां देवानामास्यदे गगनेऽपि वा एतेन राज्ञा उत्कृतकृष्णदिग्दशप्रोक्तः
कवन्धरूपाः प्रतिष्ठुमया रिपुवीरास्त एव नटा नर्तकास्त्रैरारब्धानां नाट्याद्भुतानां नृताथयानां
द्रष्टा नाभूदेव । कथमतिदुःखमेतत् । तत्र हेतुः—अखैरवैरैः शीघ्रजवैरैः कृता घुरैः कृता
चुरली अभ्यासभूमिः पुनः पुनः न्यासो वा तथा मधु मनोज्ञं शीघ्रं वा विशेषेण शुचनानां
चूर्णाभिवत्समापृष्टं भूतलं तस्मादुत्तिष्ठन्नुत्पतन् अनन्धमन्धंकरण एवंभूतो रणधुरारण्ण ॥
प्रारम्भ एव समुत्पन्नो रेणुस्तस्य धाराः प्रवाहास्तज्जनितादन्धकारात् । रणक्षितौ ह्नायनं
गतैरपि मानवैर्दैवैरप्यश्वधुरोत्थितरजःपूरितनेत्रैः कवन्धनृत्तं नालोकीययः । 'मन्दस्य
न्दयोः खैरम्' । 'एतच्छ्रुतोत्तमाज्ञ—' इति पाठः साधीयान् । द्रष्टा, नृच । रणधुरा, श्लाघा
दिना अः । घुरा भर इति वा ॥

उन्मीलहीलनीलोत्पलदलदलनामोदमेदस्विपूर-

क्रोडक्रीडद्विजालगखडुदितमखल्सफालवाचालवीचिः ।

पतेनाखानि शाखानिवहनवहरिर्षणपूर्णं दुमाली-

न्यासीदोषान्तशान्तव्यथपथिकदशां दत्तरागस्तडागः ॥ १०१ ॥

उन्नीलदिति ॥ एतेन राज्ञा एतादृशस्तथागोष्ठानि निष्पादितः । विदुः - उन्नील
लन्तो विदुःगन्तो लोला विलासो येषां तानि नीलोत्पलानि तेषां दशनि पञ्चमे येषां दश
विषयान् तदुद्भवेन जानोदिन परिमलेन मेदसी पुत्रो बहुलपरिमितः पूरा प्रादुर्भावः के
न श्रीमन्तो दिवालिहंसादिनद्विस्तसा मदस्यः पक्षेन्य उदिन उत्पन्नो नरः पुनः - दश
जनं मेन्द्रो वा तेन वाचालाः सद्यःकमाना वीचयस्तरा यस्य । तथा - दशानां नदी
रितं गिरिनदयामर्षीश्च पूषो उमात्यो वृषभद्रयत्नानिर्व्याजोने व्यापः शम्भुनायकः
शान्ता व्यथा श्रीमन्नोभयौ गयामां तासां पवित्रदशां, - श्रीमन्नोभयौ - दशानां
दशवर्षा, दशो राजः संतोषो देवः । दशमस्याश्विनमौषधं पुत्रजनः दशानां
निर्दत्तं दक्षिणम् ॥

कत्वेन सामस्येन स्तोतुमसमर्थान्मूर्खानिव कुर्वन् । एवंभूतः सन् अनन्तरं सान्द्राणां तिरस्काराणामुत्फालानां चतुर्भिश्चरणैरुत्पतनानां सिपात्यदा एकेनापि चरणेन गां भुवम् । अथ वधेन स्पष्टं तस्याः स्पर्शनं कर्तुं विगायति विशेषेण जुगुप्सते । धार्मिको राजा निषिद्धमाचरतः स्वाधीनान्पापिनो दण्डयति । अहं तु तदधिष्ठितः पदा गोः स्पर्शलक्ष्णं पापं कुर्वन्मृगः स्यामिति बुद्ध्या पदा न स्पृशतीवेत्यर्थः । धार्मिको जवनाश्चक्षायमेवेत्यर्थः । अन्यथात्रिस्तौ 'तत्करोति-' इति णिजन्ताच्छता ॥

एतेनोत्कृत्तकण्ठप्रतिसुभटनटारब्धनाट्याद्भुतानां
कष्टं द्रष्टुं न भूद्भुवि समरसमालोकिलोकास्पदेऽपि ।
अश्वैरस्वैरवेगैः कृतखुरखुरलीमङ्गुविभुद्यमान-

क्षमापृष्टोत्तिष्ठदन्धंकरणरणधुरारेणुधारान्धकारात् ॥ १०० ॥

एतेनेति ॥ समरसमालोकिनो ये लोकास्तेषामासदे स्थानभूतायामपि भुवि संग्रामभूतौ समरसमालोकलोकानां देवानामासदे गगनेऽपि वा एतेन राज्ञा उत्कृत्तकण्ठादिछत्रप्रांकाः कवन्धरूपाः प्रतिसुभटा रिपुवीरास्त एव नटा नर्तकास्तैरारब्धानां नाट्याद्भुतानां नृतायनानां द्रष्टुं न भूदेव । कष्टमतिदुःखमेतत् । तत्र हेतुः—अश्वैरवेगैः शीघ्रजवैरश्वैः कृता खुरैः कृता खुरली अभ्यासभूमिः पुनः पुनः न्यासो वा तथा मङ्गु मनोज्ञं शीघ्रं वा विशेषेण भुवनं चूर्णीभवत्क्षमापृष्टं भूतलं तस्मादुत्तिष्ठन्नुत्पतन् अनन्धमन्धंकरण एवंभूतो रणधुरारेण रणप्रारम्भ एव समुत्पन्नो रणस्तस्य धाराः प्रवाहास्तज्जनितादन्धकारात् । रणविलोकायनां गतैरपि मानवैर्देवैरप्यश्वखुरोत्थिततरजःपूरितनेत्रैः कवन्धवृत्तं नालोकीत्यर्थः । 'मन्दसच' न्दयोः स्वैरम्' । 'एतत्कृतोत्तमाङ्ग-' इति पाठः साधीयान् । द्रष्टुं, तृच् । रणधुरा, रणदिना अः । धुरा भर इति वा ॥

उन्मीललीलनीलोत्पलदलदलनामोदमेदस्विपूर-
क्रोडक्रीडद्विजालीगरुदुदितमरुत्स्फालवाचालवीचिः ।

एतेनाखानि शाखानिवहनवहरित्पर्णपूर्णद्रुमाली-

व्यालीढोपान्तशान्तव्यथपथिकदृशां दत्तरागस्तडागः ॥ १०१ ॥

उन्मीलदिति ॥ एतेन राज्ञा एतादृशस्तडागोऽस्तानि निष्पादितः । किंभूतः—उन्मीलन्ती विकसन्ती लीला विलासो येषां तानि नीलोत्पलानि तेषां दलानि पत्राणि तेषां दृश्यं विकसनं तदुद्भवेन आमोदेन परिमलेन मेदस्वी पुष्टो बहुलपरिनलः पूरः प्रवाहस्तस्य क्रोडस्तत्रे क्रोडन्ती द्विजालिर्हसादिपक्षिस्तस्या गरुडः पक्षेभ्य उदित उत्पन्नो मरुद्वायुस्तस्य स्फोटः सवेगगमनं संघट्टो वा तेन वाचालाः शब्दायमाना वीचयस्तरङ्गा यस्य । तथा—शाखातिवरेण नवहरित्पर्णनूतनदयामपर्णैश्च पूर्णां द्रुमाल्यो वृक्षपङ्क्त्याभिव्यालीढो व्याप्त उपान्तलोपदंष्ट्रस्तेन शान्ता व्यथा ग्रोष्मोष्मपीडा यासां तासां पथिकदृशां,—'ग्रोष्मोष्मपीडा येषां दधिकरं वा दृशत्वासां, दत्तो रागः संतोयो येन । तडागस्यातिरमणीयत्वं मुकुजनद्वयनलं च धार्मिकत्वं सूचितम् ॥

वृद्धो वार्धिरत्नौ तरङ्गवलिर्न विभ्रद्वपुः पाण्डुरं
हंतालीपलितेन यष्टिकलितस्तावद्वयोर्वहिना ।
विभ्रच्चन्द्रिकया च कं विकचया योग्यस्फुरत्संगतं
स्थाने ज्ञानविधायिधार्मिकशिरोनत्यापि नित्यादृतः ॥ १०२ ॥

वृद्ध इति ॥ असौ वनेन निर्मितखडगः वृद्धो महान्वाधिः समुद्रः । समुद्रपेरुयापि
महानित्यर्थः । अथ च—असौ (वाद्) वारि धीयतेऽस्मिन्वाधिः वारिस्थानं तद्वग एव
वृद्धोऽतिप्रवदाः । किंभूतः—तरङ्गः कृत्वा वलिर्न वलिदुक्तम् । तरङ्गा एव वार्धक्यं कुवत्सूत-
नारीरायवविशेषस्थाने जाता यस्येत्यर्थः । तादृशतरङ्गस्यानिर्बलिभिर्भातोति वा । हंतालीप-
लितेन हंसपद्मिरूपेण जरादौह्येन पाण्डुरं धवलं प्रवादरूपं वपुर्विभ्रत् । तथा—यद्या नय-
निक्षितकीर्तिलम्नरूपया कलितौ ज्ञातपरिमाणः । अलंलत इत्यर्थः । अथ च—स्फुरच्छरी-
रधारणार्थं दण्डेन युक्तः । श्रुतशरीर इत्यर्थः । तथा—तावतामतिवहूनां नानाजालीवानां
ययसां पक्षिणां बंहिना दाहुष्यं यत्र । अथच—तावतः शतसमीपवर्तिनो यस्यसौ वार्धक्यस्य
बंहिना यस्य । तथा—विकचयातिप्रकारमानया चन्द्रिकया योग्यं समुचितं स्फुरत्प्रकाशनानं
संगतं मैत्रं यस्य ज्योत्स्नाविनिर्गलम् । अथच—समुद्रत्वादित्यलं ज्योत्स्नान्मामुचितं कं
अलं विभ्रत् । अथच—विगतकेशया चन्द्रिकया चालित्वेन ‘चारी’ इति शब्दद्वयमन्य-
याम् । तथा उचितं स्फुरन्मैत्रं कं शिरो विभ्रत् । यद्या—केशरहितेन चालित्वेनोपल-
भितम् । तथा—वार्धक्योचितं प्रकटं तन्मग्नतं कम्पनं यस्य शिरसः तत् । तथा—शान्ति-
धापिनिर्धार्मिकैः शिरोनत्यापि च निलनादृतः तत् स्थाने उचितम् । धार्मिक्यं ज्ञानसौ
तीर्थं नानास्मियते । इत्योऽपि समुद्रस्य पर्यष्येन सर्वप्रेमसादेतस्य सर्वदेसाधिक्यं समुद्रात् ।
पल्लिनिति मत्पर्यं ‘कुन्दिकति-’ इति भः । त्रितीयव्याख्यानं यथायथम् । बहुलस्य भवः,
पुष्पादिपादिननिधि ‘प्रियस्तिर-’ इति बंहिरादेरः । धार्मिकः, ‘यनं चरति’ इति ईर् ॥

तल्लिप्तेन मूला सह विहर पयःकलिवेतासु बाले
नालेनास्तु त्वदक्षिप्रतिफलननिदा तत्र नीलेत्पलानाम् ।
तत्पाथोदेयतानां विरातु तव तनुच्छायमेवाधिकारे
तत्कुलान्मोजराज्ये भवतु च भवदीपाननस्यानिपेक्षः ॥ १०३ ॥

तल्लिप्ति ॥ हे बाले, तल्लिन् तज्जने त्वं एतेन मूला सह निरु कोट । तथा—
तज्जने पयःकलिवेतासु जलप्रोपलसरेषु प्रीयन्ती वा त्वेव तज्जने हसन्वाह । प्रतिशोभ-
नियर्थं वपुःपद्मम् । नीलेत्पलानां तव अक्षिप्रतेपल्यनेवतडिनिन्नाचकलाद्विरा नेरः
नालेन वनच्छादेनास्तु । अतिविरायाद् इदं विवेकं वा नीलेत्पलम्, इदं वा इति संदेहे
‘तनालं वनप्रोदीपकम्, अलं च तन्नेत्रं निदि वलमेव त्वेवैवै भवदीपकः । तथा—
तस्य नाथो अलं तस्य देवतजनधिकारे भवतरे अधिपत्ये वा तव तनुच्छायं तव उचित-
प्रतिबिम्बमेव विरातु । तवतदेवतास्थाने तनुच्छायप्रतिबिम्बमेव भवदीपकः । तथा—
तस्य पुत्रानां विरडिडागन्मोक्षाय राज्ये राज्ये । अथ च—अधिपत्ये । सर्वदेवदेवस्य

कत्वेन सामस्येन स्तोतुमसमर्थान्मूर्च्छानिव कुर्वन् । एवंभूतः सन् अनन्तरं सान्द्रानां तिरस्काराणामुत्फालानां चतुर्भिश्चरणैरुत्पतनानां मिषात्पदा एकेनापि चरणेन गां भुवम् । अथ :
धेनुं स्पृष्टुं तस्याः सर्शनं कर्तुं विगायति विशेषेण जुगुप्सते । धार्मिको राजा निषिद्धमात्र
स्वाधीनान्पापिनो दण्डयति । अहं तु तदधिष्ठितः पदा गोः सर्शच्छरणं पापं कुर्वन्-
स्यामिति बुद्ध्या पदा न स्पृशतीवेत्यर्थः । धार्मिको ज्वनाश्वश्वायनेवेत्यर्थः । अन्यथादिह
'तत्करोति-' इति गिजन्ताच्छता ॥

एतेनोत्कृत्तकण्ठप्रतिसुभटनटारब्धनाट्याद्भुतानां
कष्टं द्रष्टुमैव नाभूद्भुवि समरसमालोकिलोकास्पदेऽपि ।
अश्वैरस्त्रैरवेगैः कृतखुरखुरलीमङ्गुविभुजमान-

श्मापृष्टोत्तिष्ठदन्धंकरणरणधुरारेणुधारान्धकारात् ॥ १०० ॥

एतेनेति ॥ समरसमालोकिनो ये लोकाल्लेपामासदे स्थानभूतायामपि भुवि संप्रानमूनां
समरसमालोकलोकानां देवानामासदे गगनेऽपि वा एतेन राज्ञा उत्कृत्तकण्ठादिभिरभ्युक्तैः
कवन्धरूपाः प्रतिसुभटा रिपुवीरास्त एव नटा नर्तकास्तैरारब्धानां नाट्याद्भुतानां वृत्तयर्थानां
द्रष्टा नाभूदेव । कष्टमतिदुःखमेतत् । तत्र हेतुः—अश्वैरवेगैः शीघ्रजवैरश्वैः कृता खुरैः कृता
खुरली अभ्यासभूमिः पुनः पुनः न्यासो वा तथा मङ्गु मनोज्ञं शीघ्रं वा विशेषेण जुगुप्सतं
चूर्णोभवत्कृत्वापृष्टं भूतलं तस्मादुत्तिष्ठन्नुत्पतन् अनन्धमन्धंकरण एवंभूतो रणधुरारेण र-
प्रारम्भ एव समुत्पन्नो रेणुत्वस्य धाराः प्रवाहास्तज्जनितादन्धकारात् । रणविलोकादिभिर-
गतैरपि मानवैर्देवैरप्यश्वखुरोत्थितरजःपूरितनेत्रैः कवन्धवृत्तं नालोकोत्थयः । 'मन्दतल-
न्दयोः स्त्रैरम्' । 'एतत्कृतोत्तमाङ्ग-' इति पाठः साधीयान् । द्रष्टा, तृच् । रणधुरा, दृष्ट-
दिना अः । धुरा भर इति वा ॥

उन्मीलहीलनीलोत्पलदलदलनामोदमेदस्त्रिपूर-
क्रोडक्रीडद्विजालीगरुदुदितमरुत्स्फालवाचालवीचिः ।

एतेनाखानि शाखानिवहनवह्रित्पण्णपूर्णद्रुमाली-

व्यालीढोपान्तशान्तव्यथपथिकदृशां दत्तरागस्तडागः ॥ १०१ ॥

उन्मीलदिति ॥ एतेन राज्ञा एतादृशस्तडागोऽखानि निष्पादितः । किंभूतः—उन्मी-
लन्ती विह्वलन्ती लोला विलासो येषां तानि नीलोत्पलानि तेषां दलानि पद्मानि तेषां दृजं
विह्वलनं तदुद्भवेन आमोदेन परिमलेन मेदस्त्रो पुष्टो बहुलपरिमलः पूरः प्रवहन्त्यस्य
उत्पलैः क्रीडन्ती द्विजालिहंसादिपक्षितस्या गदगदः पक्षेभ्य उदित उत्पन्नो मद्भ्रातृत्वस्य स्वरः
सचेगगमनं संपद्यो वा तेन वाचालाः शब्दायमाना वीचयत्तरता यस्य । तथा—शान्तमेद-
नवहरित्पण्णैर्नूतनदयामपण्णैश्च पूर्णां दुर्नाल्यो वृक्षपद्वयत्तानिर्व्यालीढो व्यात उमान्तलोपर-
त्तेन शान्ता व्यथा शोभोष्मपीडा वासां तासां पथिकदृशां,—शोभोष्मपीडा येषां स्निग्धता
वा हृद्यत्वासां, दत्तो रागः संतोषो येन । तडागस्यास्तिरमणीयत्वं सुखजनकत्वमन्य व
धार्मिकत्वं सूचितम् ॥

त्वदीयमुखकमलस्य च जलक्रीडावशादभिषेकः । अथ च—पट्टाभिषेको भवतु । नीलोत्तल-
जलदेवताफुल्लकमलापेक्षया मैमीनेत्रशरीराननमधिकमिति सूचितम् । तनुच्छायम्, 'विभाषा
सेना—' इति षण्डत्वम् ॥

एतत्कीर्तिविवर्तधौतनिखिलत्रैलोक्यनिर्वासितै-

र्विश्रान्तिः कलिता कथासु जगतां श्यामैः समग्रैरपि ।

जज्ञे कीर्तिमयादहो भयभरैरस्मादकीर्तिः पुनः

सायन्नास्य कथापथेऽपि मलिनच्छाया ववन्ध स्थितिम् ॥ १०४ ॥

एतदिति ॥ जगतां स्थावरजङ्गमात्मकानां भुवनानां संवन्धिभिः समग्रैरपि श्यामैः कृष्णैः
कज्जलादिपदार्थैर्गुणैर्वा कथासु वार्तासु एव विश्रान्तिः कलिता आश्रयोऽङ्गीकृतः । किंभूतैः—
श्यामैः—एतस्य कीर्तेर्यशसः विवर्तेन परिणामेन विशेषेण वर्तनं विवर्तः स्थितिर्वा तेन धौत-
द्ववलीकृतानिखिलात् त्रैलोक्यात्कंदरादिसहितात् निर्वासितैर्निष्कासितैः कीर्त्या लोकत्रयस्य
श्वेतीकरणात्तत्तच्छ्यामगुणानां सांप्रतमदर्शनात् 'पूर्वं श्यामानि वस्तून्मयभूवन्' इति वार्तामात्रे-
शेषाणि श्यामानि जातानि सर्वथा न सन्तीत्यर्थः । तथा—कीर्तिमयात्कीर्तिप्रचुरदस्मादस्मा-
दकीर्तेः पुनः भयभरैर्भीतिबाहुल्यैर्जज्ञे जातम् । अहो आश्चर्यम् । कीर्तेरकीर्तय विरोधात्की-
र्तिरूपादस्मादकीर्तेर्भयं युक्तमित्यर्थः । एतत्कुतः—यद्यस्मात् मलिनच्छायाऽतिवृष्णा
अपकीर्तिः अस्य कथापथेऽपि स्थितिमाश्रयं न ववन्ध नाकरोत् । एतत्कथाप्रारम्भेऽकीर्ति-
शस्याप्यभावात्कीर्तिरेव वर्ण्यत इत्यर्थः । यश्च यस्माद्विमेति स त्वदीयकथाप्रारम्भ एव मलिनो
भूत्वान्यत्रैव गच्छति । अविद्यमानमपि शशविषाणादि वचनादिगोचरो भवति, अकीर्ति-
वचनगोचरोऽपि नाभूदित्याश्चर्यम् । अचेतनाया अप्यकीर्तेर्भयोत्पादनादपि चित्रम् । 'अ-
ताम्' इति पाठे वृद्धानां कथास्थिति व्याख्येयम् । जज्ञे, भावे लकारः ॥

अथावदङ्गीमसुतेङ्गितात्सखी जनैरकीर्तिर्यदि वास्य नेष्यते ।

मयापि सा तत्त्वलु नेष्यते परं सभाश्रयः पूरतमालवलिताम् ॥ १०५ ॥

अथेति ॥ अथ सखी भीमसुताया इङ्गितादनुरागसूचकात् श्रुवेङ्गनादिचेष्टितात्सखी-
मित्यवदत् । इति किम्—हे वाणि, जनैः अस्याकीर्तिर्यदि नेष्यते वा नाभिलष्यत एव तत्र
मयापि सा अस्य अकीर्तिः खलु निश्चितं नेष्यते नाभिलष्यते । यद्यपि तुल्यं तथापि
कश्चिद्विशेषोऽस्ति सभायाः सभालोकस्य श्रवः पूरतमालवलितां कर्णाभरणतमालवलितां नेष्यते
प्रापयिष्यते । जनानामसंमतां शशविषाणादिवदसतीमप्यस्याकीर्तिमेव सर्वां समां श्रवण-
नीत्यर्थः । वाप्यास्तद्वर्णननिवारणं चकारेति भावः । अकीर्तेर्नास्त्वात्तमालवलिताम् । इत्यर्थः
इमेः कर्मणि । नेष्यते, णीजः प्रदानकर्मणि लट् ॥

अकीर्तिमेव वर्णयति—

अस्य क्षोणिपतेः परार्धपरया लक्ष्मीकृताः संख्यया

प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकीर्तयः ।

प्राप्तेरतिगौरिरिति स्यात् । तथापि 'हृदिङ्कारादच्ञि' इति न्यायेन हत्वान्तादपि पङ्क्ते ङीप्
अतिगौरिती संगच्छते ॥

तन्नालीकनले चलेतरमनाः साम्यान्मनागप्यभू-
दप्यग्रे चतुरः स्थितान्न चतुरा पातुं दृशा नैपधान् ।
आनन्दाम्बुनिधौ निमज्ज्य नितरां दूरं गता तत्तला-
लङ्कारीभवनाज्जनाय ददती पातालकन्यात्रमम् ॥ १११ ॥

तदिति ॥ न अलोको नालीकः स चासौ नलश्च नालीकनलः सत्यनलः तस्मिन् दृष्टवश-
पटितदुर्घटदर्शने सत्यनले चलेतरत् निश्चलं मनो यस्याः सा तत्रैवानुरक्ता सती सा मैत्री
अग्रे स्थितानपि चतुरश्चतुःसंख्याकानलीकान्नैपधानलान् साम्यात्सत्यनलसाम्येन दृशा नयन-
व्यापारेण पातुं कटाक्षैर्विलोकयितुं ननागल्पनपि चतुरा कुशला नाभूत् । किंभूता—आन-
न्दाम्बुनिधावानन्दरूपे समुद्रे निमज्ज्य ब्रुडित्वा । नलावलोकनान्निधला भूत्वेति यावत् ।
नितरां दूरं गता हर्षस्य परमकाष्ठां प्राप्ता, तलं गता च । तथा—तस्य आनन्दसमुद्रस्य तलं
तस्यालङ्कारीभवनाज्जनाय पातालकन्यात्रमं अतिसौन्दर्यादानन्दवशाच्च निर्निमेषतया समुद्रे
निमज्ज्य तलगमनेन च किमियं नागकन्येति भ्रमं ब्रुद्धिं ददती जनयन्ती । 'अलङ्कारीभवते'
इति पाठे तस्य तलस्य भूतलस्योपवेशनेन अलङ्कारभूतायेन्द्रादिलोकाय नललक्षणाया जनाय
वा । पातालतलस्यालङ्कारीभवते वासुक्यादिनागलोकाय वा । पुरास्थितान्नलाकारानपीन्द्रादे-
नन्यराजवत् ऋजुदृष्टैव विलोकयति स्म । अदृष्टवशाच्च व्यपहितमपि सत्यनलं कटाक्षैर्वि-
लोकयति स्मेति भावः । 'तन्नल-' इति पाठे तेषामलीकनलानां स्त्रीयेन रूपेणालङ्कारभूताय
जनाय । सत्यनलायैत्यर्थः ॥

सर्वस्वं चेतसस्तां नृपतिरपि दृशे प्रीतिदायं प्रदाय
प्रापच्चट्टिमिष्टातिथिममरदुरापामपाङ्गोत्तरङ्गम् ।
आनन्दान्ध्वेन वन्ध्यानकृत तदपराकृतपातान्त रत्याः
पत्या पीयूषधारावलनविरचितेनाशुगेनाशु लीडः ॥ ११२ ॥

सर्वस्वमिति ॥ स नृपतिः नलोऽपि चेतसः सर्वस्वं प्राणव्यतिथिं तां मैत्रीं दृशे सने-
त्राय प्रीतिदायं संलोकयितुं दानं प्रदाय प्रक्षेपेण दत्त्वा कटाक्षेण तां सादरं दृष्ट्वा अमरदुरा-
पामिन्द्रादिभिर्दुर्लभां लोकोत्तरस्वरूपाम् । अथ च—तेषां कटक्षेपेणवलोकनार्थैर्दुर्लभाम् ।
अपङ्गे नेत्रप्राप्ते उत्तरङ्गां चट्टिमिष्टमतिवचसां कटाक्षरूपां तदुष्टि मैत्रीदृष्टिनेव दृष्टतिपि
प्रियमनन्तगतं प्रापेत्तमे । मैत्र्या पूर्वं कटाक्षैर्विलोकितः, अनन्तरं तेन सावलोकिता, अनन्तरं
पुनरपि तया विलोकित इत्यर्थः । अनन्तरं च रत्याः पत्या कनेन पीयूषधाराकृतमतिनि-
र्वासकत्वारगतस्वं चट्टणं मैत्रीकृतं चट्टिमिष्टमवलोकनं तेन कृत्वा विरचितेनाशुगेन मैत्री-
कटाक्षरूपेण धामेन आशु पीयूषं लीडो मिष्टः स गतः तस्या मैत्रीदृष्टेः परेऽप्येव नृलोपद्वये च
पाङ्गवता कनेनमनसाभिन्त्यया व्यापारवैरोक्तत्वात् आनन्दान्ध्वेन हर्षपुनर्नृपनिर्गमना

रक्तत्वयोग्यां सेवां चकार । धवलरक्तत्वलक्षणसामुद्रकलक्षणयुक्तोऽपाङ्गस्तु नल एव संस्मृतः
 ऽभूदित्यर्थः । अथ च—शुचैः पापभीरोरनुकल्प्य च भावेन स्वामिभक्त्योचितामिति वा ।
 स्वामिभक्तो हि स्वामिनमेव सेवते न त्वन्यमित्यर्थः । कटाक्षेणान्यावलोकने दोषः ऋ-
 दृष्ट्या त्वन्यविलोकने दोषो नेति न पातित्रलक्ष्यतिः कापि । नलमेव कटाक्षैर्विलोक्यति स्मैति
 भावः । इन्द्रादिषु चतुर्ध्वलीकनलेषु सत्त्वपि सत्यनलत्वेऽज्ञातेऽपि तत्रैव सत्यनल एतानुर-
 गवाहुल्याददृष्टवशात्कटाक्षनिरीक्षणं युक्तम् ॥

इदानीं श्लोकचतुष्टयेन परस्परानुरागं वर्णयति—

दृशा नलस्य श्रुतिचुम्बिनेपुणा करेऽपि चक्रच्छलनप्रकारमुक्तः ।
 स्मरः पराङ्गैरनुकल्प्य धन्वितां जनीमनङ्गः स्वयमार्दयत्ततः ॥ १०९ ॥

दृशेति ॥ ततो भैमीकटाक्षविलोकनानन्तरं स्वयमनङ्गोऽङ्गरहितः । अत एव नलस्य दृशा
 नेत्रव्यापारेणैव श्रुतिचुम्बिनापाङ्गसंचारिणा कटाक्षरूपेण कर्णपूर्णेनेपुणा कृत्वा स्मरः पर-
 नलस्यैव दृगादिभिरङ्गैरवयवैः धन्वितां धनुर्धरत्वमनुकल्प्य जनीं भैमीमार्दयदपीत्यतः ।
 किंभूतः स्मरः—करे नलस्यैव हस्ते रेखामयराज्यलक्षणरूपचक्रच्छलेन नम्रं चक्राकारं कार्मुकं
 यस्य सः । नलेक्षिता सती कामातुरा जातेति भावः । मुल्याज्ञाभावे चातुकृत्योऽप्यङ्गीक्रिय-
 ते । आर्दयत्, 'अर्द हिंसायाम्' ण्यन्ताल्लङ् । 'आर्दिदत्' इति पाठे लुङ् ॥

उत्कण्टका विलसदुज्ज्वलपत्रराजिरामोदभागनपरागतराऽतिगौरी ।
 रुद्रकुधस्तदरिकामधिया नले सा वासार्थितामधृत काञ्चनकेतकी वा ॥ ११० ॥

उत्कण्टकेति ॥ सा भैमी रुद्रकुधः रुद्रकृतशापपरित्यागसमुद्भवात्कोपादेतोः तस्य रुद्र-
 रिः कामः तस्य बुद्ध्या अयं काम एवेति बुद्ध्या नले विषये वासस्य स्वयंवरेण स्थितेर्धित-
 भिलापुक्तमधृत दधार । नले सा भिलाषा जातेति भावः । स्वशत्रुसमाश्रयणं च युक्तम् । के-
 —काञ्चनकेतकीव । किंभूता रुद्रा केतकी च—उत्कण्टका उदितरोमाद्या ऊर्ध्वभूतसूची-
 ल्यशूकाग्रा च । तथा—विलसन्ती शोभमाना नीलपीतादिभिर्वर्णैरुज्ज्वला प्रकाशमाना, उज्ज-
 लेन शृङ्गारेण वा प्रकाशमानो विलोकनानां शृङ्गारो यथा एवंभूता वा, कस्तूर्यादिरचिता कपो-
 लवक्षोजादौ पत्रराजिः पत्रवल्गुः पत्रपङ्क्तिर्यस्याः । शोभमानोज्ज्वलवर्णपङ्क्तिश्च यस्याः । तथा—
 आमोदं विलेपनजं सुरभिगन्धं हर्षं वा, स्वाभाविकं परिमलं च भजतीति भावः । तथा—
 गतोऽनुरागो यस्याः एवंभूता न भवति अतितरामनपरागतरा । नयेऽतितरामनुरागिनी ।
 न विद्यते परागः पुष्परजो यस्याम्, एवंविधा न भवति । नितरामनपरागा अनपरागतरा ।
 अतितरां परागसहिता । तथा—अतितरां गौरी गौरवर्णा उभयपि । गौरी पावतीनक्ष-
 त्वा वा भैमी । सुवर्णकेतकी यथा रुद्रकोपस्य वसत्यभिलापुक्तत्वं दधार तस्य स्थानं वन्दे-
 । तथा भैम्यपि नलविषये नलवैरिकामबुद्ध्या नलशत्रुः काम एव नलसंबन्धित्वेन न-
 लीडयतीति धिया रुद्रकोपस्यात्मनि यो वासस्तदर्थितां दधार रुद्रकोपस्य स्थानं जाता । दिव्यं
 सङ्कोपा जातेत्यर्थः । कामसाम्यं नलस्योक्तम् । नलेन कटाक्षवीक्षणे कृते साऽतितरां रुद्र-
 वीडिता जातेति भाव इति वा । गौरीमतिक्रान्तेति तत्पुरुषे 'गोत्रियोरुपसर्जनस्य' इति इङ्

प्राप्तेरतिगौरिरिति स्यात् । तथापि 'कुंदिकारादज्जिन्' इति न्यायेन हत्वान्तादपि पक्षे ङोपि अतिगौरिरिति संगच्छते ॥

तन्नालीकनले चलेतरमनाः सान्यान्मनागप्यभू-

दृष्यन्ते चतुरः स्थितान् चतुरा पातुं दृशा नैपथान् ।

आनन्दाम्बुनिधौ निमज्ज्य नितरं दूरं गत्वा तच्छला-

लंकारीभवनान्ननाय ददती पातालकन्यान्नमम् ॥ १११ ॥

तदिति ॥ न अलोको नालोकः स चासौ नलक्ष नालोकनलः सत्यनलः तस्मिन्महद्वय-
घटितदुर्घटदर्शने सत्यनले चलेतरत् निश्चलं मनो यस्याः सा तत्रैवानुरक्षा सती सा मैत्री
अत्र स्थितानपि चतुरधनुःसंख्याकानलौकिकपथाग्रजान् साम्यात्सत्यनलसाम्येन दृष्टा नयन-
व्यापारेण पातुं कटाक्षैर्विलोकयितुं मनागलनमपि चतुरा पुनस्तु नामूत । किंभूता—आन-
न्दान्दुर्निधावानन्दरूपे सन्तरे निमज्ज्य द्रुष्टित्वा । नलवलोकेनाग्निधया भूयेति यावत् ।
नितरां दूरं गता इपंस्य परमकाष्ठां प्राप्ता, तलं गता च । तथा—तस्य आनन्दसमुद्रस्य तलं
तंस्वालंकारीभयनाञ्जनाय पातालकन्याभ्रनं अतिशान्दर्शदानन्दवशाच्च शित्तनेपतया सन्तरे
निमज्ज्य तलगमनेन च किमियं नागकन्येति भ्रनं बुद्धिं ददती जनयन्ती । 'अलंकारभूता' इति
इति पाठे तस्य तलस्य भूतलस्योपवेशनेन अलंकारभूतायेन्द्रारिलोकस्य नललक्षणाया जनाय
या । पातालतलस्वालंकारीभयते कानुभवादिनागलोकस्य या । पुरस्थितानलकाशानवीश्वरे-
नन्दराजपत् ऋगुहःव विलोकयति स्म । अदृष्टवशाच्च व्यवहितमपि सत्यनलं कटक्षै-
र्विलोकयति चेति भावः । 'तत्रतः' इति पाठे उपानलकन्यजानां रसदेन हवेपादैर्हरभूतय
जनाय । सत्यनलपदेत्यर्थः ॥

सर्वस्वं चेतसस्तां नृपतिरपि दशे प्रीतिदायं प्रदाय

प्रापत्तदृष्टिनिष्ठातिथिननरदुरावागपाद्भोचरः ॥

आनन्दान्वयेन यन्म्यानकृत तदपराकृतपातन्त रत्नाः

पत्या पयूपधारादलनविरचितेनागुनेनागु लीः ॥ ११२ ॥

[illegible]

यदान्ध्यमदर्शनं तेन वन्ध्यान्निष्फलानकृत । मैत्रीद्वितीयकटाक्षवीक्षणैव अतितृप्तः अन्ध-
विचरः सन् तस्याः तृतीयादिकटाक्षनिरीक्षणानि न ददर्शति भावः । अन्योऽपि तुष्टः कल-
चित्सर्वस्वं ददाति प्रियं चातिथिं प्राप्यानन्दवाष्पाम्बुपूर्णो भवति ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तस्य द्वादश एष मातृचरणाम्भोजालिमौलेर्महा-

काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १२ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ माता वागीश्वरी जननी च तस्याश्वरौ एवाम्भोजे तयोरलिङ्गे
भ्रमररूपो मौलिर्यस्य । यद्वा—मातृचरणचंवन्धिनी पूजार्थं चरणचोदपदौकिता अम्भोजालिः
कमलमाला तद्युक्तो मौलिर्यस्य । वागीश्वर्या जनन्या वा प्रसादरूपेण धृतनिर्नाल्यङ्गनपत्न्ये-
त्यर्थः । द्वादशानां पूरणः सर्गः व्यगलत्समाप्तः ॥

इति श्रीत्रेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते

नैपथीयप्रकाशे द्वादशः सर्गः ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

इदानीमिन्द्रादिपञ्चनलीसंज्ञं त्रयोदशं सर्गमारभते—

कल्पद्रुमान्परिमला इव भृङ्गमालामात्माश्रयामखिलनिन्दनशाखिवृन्दाद् ।
तां राजकादपगमय्य विमानधुर्या निन्युर्नलाकृतिधरानथ पञ्चवीरान् ॥ १ ॥

कल्पद्रुमेति ॥ अथ विमानधुर्याः शिविकावाहिनः तां भैमीं राजकाद्राजसन्तुष्टादपग-
मय्य निर्वर्त्य नलाकृतिधरान्नलवेषधारिणः पञ्च वीरान्नलसहितानिन्द्रादीन्निन्युः प्रापयामासुः ।
शिविकावाहिनां तेषु पञ्चसु नलोऽस्ति न वेत्यपरिज्ञानान्नलस्यापि नलरूपधारकत्वं पठते । यत्
सद्रूपं तद्धारित्वं तस्यापि युक्तमेवेति कव्यपेक्षयापि युज्यते । वीरपदेन शौर्यं नाथकृणुः ।
के कस्मात्कां कानिव—परिमला मनोहरगन्धा अखिलाः समत्वा नन्दनशाखिनो देवीयान्द-
रवः तेषां वृन्दादात्माश्रयां परिमलाश्रितां भृङ्गमालां भ्रमरपङ्क्तिं परावर्त्य अतिशयात्कल्पद्रुमः
निव । कल्पद्रुमा नन्दनस्थितवृक्षापेक्षयाधिकाः, तथान्यराजापेक्षया तेऽपीलर्यः । सर्वानिल-
पूपूरकलसाम्यान्मन्दारादिष्वपि चतुर्थं कल्पद्रुमशब्दप्रयोगः । भैम्याप्यात्माश्रया निन्ये
स्थितत्वाद् । नयतिर्द्विकर्मा ॥

साक्षात्कृताखिलजगज्जनताचरित्रा तत्राधिनाथमधिकृत्य दिवस्तथा सा ।
ऊचे यथा स च शचीपतिरभ्यधायि प्राकाशि तस्य न च नैपथकायमायाः २

वैरिणृपाणां पक्षच्छिदां सहायच्छेदं कुक्षिच्छेदं वा कृत्वा उदग्रं बलं पौरुषं सैन्यं वा यस्य
अयं नलो वैरिहृतापत्समुद्रे नम्रं जगदुच्चहार । वैरिणो हत्वा विप्रद्रहितमकरोदित्यर्थः ॥

भूमीभृतः समिति जिष्णुमपव्यपायं जानीहि न त्वमधवन्तममुं कथंचित् ।
गुप्तं घटप्रतिभटस्तनि बाहुनेत्रं नालोकसेऽतिशयमद्भुतमेतदीयम् ॥ ६ ॥

भूमीभृत इति ॥ हे घटस्य प्रतिभटौ सार्धिनौ त्वनौ यस्याः तत्संदुष्टिः भैमि, त्वं
समिति संग्रामे भूमीभृतः पर्वतान् जिष्णुं जेतारम् । तथा—न विद्यते पर्ववज्रस्यापायो
नाशो यस्य तममुं अनधवन्तमनिन्दं न तु नैव जानीहि । अपि तु इन्द्र एवायम् । इन्द्रस्य
सहस्रनेत्रत्वाभावं तथैत्यत आह—त्वं एतदीयं शयं पाणिनतिक्रान्तं प्रवृत्तादपि दीर्घनत
एवाद्भुतनाश्वर्यकारि कथंचिद्गुप्तं नलरूपधारणादाच्छादितं बहुनेत्रस्य भावो बाहुनेत्रं न आलो-
कसे न पश्यति । गुप्तत्वात्, न त्वविद्यमानत्वादित्यर्थः । शयादतिक्रान्तम् । हस्ततलयोर्नेत्राणि
न सन्तीत्यर्थः इति वा । बहुनेत्रसमूहं वा । बहुनेत्रसंबन्धिननेतरीयमद्भुतमतिशयमुत्कर्षं
वा आश्चर्यमिति वा ॥

नलपक्षे—त्वं अमुं अधवन्तं सपापं न जानीहि पुष्पश्लोकत्वात् । रणे राज्ञो जेतारम् ।
तथा—अपगतो विशिष्टोऽपादो यस्मात्, अपगतो व्यपागः पलायनं यस्य । अपलायनानन्ते-
त्यर्थः । एतदीयमतिशयनपरिमितहस्तपरिमाणनाश्वर्यरूपं प्रावरणवशाद्वाहौ हस्ते स्थितं नेत्रं
चीनांशुकं गुप्तं यथा तथा द्रव्यान्तरविलोकनव्याजेन न आलोकसे । अपि तु आलोकयेत्यर्थः ।
बाहू च नेत्रे च बाहुनेत्रं शयनतिक्रान्तम् । बाहू हस्तपरिमाणोपधिकपरिमाणौ, नेत्रे च प्रवृ-
त्तादप्यधिके इत्यर्थः । तद्गुप्तं यथा तथा नालोकसे । अपि त्वालोकयेति वा । अतिशयं बाहु-
नेत्रम् । बाहू अतिशयितौ वदान्यौ शयौ यदोत्थावतिशयौ । नेत्रे च शयनतिक्रान्ते ।
अतिशयौ च अतिशये चेति नपुंसकैकशेषेण वा व्याख्येयम् । एतदीयं गुप्तमनेन पालितम् ।
यहवथ ते नेतारश्च बहूनां वा नेतारस्तेषां समूहम् । अतिशयितः शयो हस्तो यस्य ।
सहस्रग्या वदान्यमुत्कृष्टमालोक्य । शूरा वदान्या अप्यनेन पोषिता इत्यसौत्कृष्टत्वं व्यज्यते ।
'कुलिशं निदुरं पविः' इत्यमरः । 'नेत्रं मयिगुणे वस्त्रे' इति । जिष्णु, 'ग्लान्तिस्थं ऋः'
इति ताच्छाल्ये ऋः । तथोक्ते भूमीभृत इति, 'न लोका-' इति पद्योनिषेधाद्वितीया । बहु-
नेत्रशब्दाद्वावसन्मूहसंबन्धेष्वपि । पक्षे प्राप्पज्ञत्वादेकवद्भासः ॥

लेखा नितम्बिनि बलादित्समृद्धराज्यप्राप्त्योपभोगपिशुना दधते सरागम् ।
एतस्य पाणिचरणं तदनेन पत्या सार्धं शचीव हरिणा मुदमुद्रहस्त ॥ ७ ॥

लेखा इति ॥ हे नितम्बिनि अतिप्रभुनिविडनितम्बे भैमि, यद्वृत्रनुचिन्तनीनां
समृद्धं संपूर्णं राजनावस्तस्य प्राज्यो बहुरूपभोगस्तस्य पिशुनात्सदसहमाना लेखा देवा एव-
त्सेन्द्रस्य पाणौ च चरणौ च पाणिचरणं सरागं समुसरगं यथा तथा दधते धारयन्ति । हस्त-
दान्तलाग्निम् ननस्कारार्थं च चरणादित्यर्थः । तत्तत्त्वात् अनेन हरिणा इन्द्रेण पत्या सार्धं
शचीव मुदमुद्रहस्तं धारयन्ति ॥

नलपक्षे—सत्तमनस्य एतस्य पाणिचरणं कर्तुं सैन्यस्य न्यमास्तरेभिः पशुभिः वा बलेन
समृद्धस्य राज्यस्य प्राज्य उपभोगस्तस्य पिशुनाः स्पर्काः समुद्रिद्योत्पन्नमूताः चक्रवर्ति-
नौ च ४२

लेखाः कर्मभूताः दधते धारयति । 'दध धारणे' एकवचनान्तमस्मिन्पक्षे रूपम् । तस्मात्
नेन, पत्या नलेन सह हर्षं धारयस्य । केन केव-हरिणा इन्द्रेण शची इव । 'लेखा भवितु-
न्दनाः', 'पिशुनौ खलसूचकौ' इत्यमरः । नितम्बशब्दादतिशयार्थादिनिः । पाणिनिरप्य,
प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे ण्डत्वम् ॥

आकर्ण्य तुल्यमखिलां सुदती लगन्तीमाखण्डलेऽपि च नलेऽपि च वाचमेताव
रूपं समानमुभयत्र विगाहमाना श्रोत्रान्न निर्णयमवापदसौ न नेत्रात् ॥ ८ ॥

आकर्ण्येति ॥ असौ सुदती भैमी एतां पूर्वोक्तामखिलां वाचमाखण्डलेऽपि च नलेऽपि
च तुल्यं लगन्तीं समानसंबन्धामाकर्ण्य उभयत्र नले इन्द्रे च समानं रूपमेक्यरूपं च विगा-
हमाना जानती विशेषावलोकनादपि विशेषमनुपलभमाना यथाक्रमं श्रोत्राच्छ्रवणेनिय-
नेत्राच्चक्षुरिन्द्रियाच्च निर्णयं नावापन्न प्राप । अन्येन्द्रः स्तुतः किं वा नलः, तयोः स्वरूप-
दयमिन्द्रो नलो वेति नाज्ञासीदित्यर्थः । अपि चेति निपातसमुदायौ परस्परसमुदायवाचकौ ।
अवापत्, लुदित्वादङ् ॥

शक्रः किमेव निपधाधिपतिः स वेति दोलायमानमनसं परिभाव्य भैमीम् ।
निर्दिश्य तत्र पवनस्य सखायमस्यां भूयोऽस्तृजङ्गवती वचसः सत्रं सा ॥ ९ ॥

शक्र इति ॥ सा भगवती सरस्वती भूयः पुनरपि वचसः हजं वाङ्मालमयम् ।
कृत्वा—तत्र तेषु मध्येऽस्यां भैमीसमीपे पवनस्य सखायमग्निं निर्दिश्योदितम् । पुनः
कृत्वा—भैमीमिति दोलायमानं मनो यस्यास्तां परिभाव्य संचिन्त्य । इति किम्—एष
शक्रः, स दूत्यदृष्टः निपधाधिपतिः नलो वेति । दोला इवाचरति, 'कर्तुः क्यङ् सलोपः'
क्यङि शानचि दोलायमानमिति । अस्यां सामीपिक आधारः ॥

एष प्रतापनिधिरुद्रतिमान्सदाऽयं किं नाम नाजितमनेन धनंजयेन ।
हेम प्रभूतमधिगच्छ शुचेरमुष्माज्ञास्येव कस्यचन भास्वरूपसंपत् ॥ १० ॥

एष इति ॥ हे भैमि, एष प्रतापस्य निधिः प्रकृष्टेष्णसंस्थानम् । तथा—अयं य-
उद्रतिमान्ध्वंगमनयुक्तः । ऊर्ध्वज्वलनोऽयमित्यर्थः । धनंजयेन वडिनानेन किं नाम स-
नाजितं न प्राप्ता । 'अग्निर्वैश्वानरो वह्निः—' इत्यादिकं नाम निर्वचनयोगात् प्राप्तमित्यर्थः ।
नात्रां निर्वचनमस्त्येव । नाम संभावनायाम् । आग्निनाऽनेन किं नाम वस्तु न प्राप्तम् ।
सनां परमाणूनां सर्वत्राधिरारब्धेन विद्यमानत्वादिति वा । अनेन धनंजयसंज्ञेन कृत्वा य-
नाम किं न अजितमिति वा । धनंजयत्वादेव शुचेरप्यितादमुष्मादेः प्रभूतं हेम संपत्ति-
गच्छ प्राप्नुहि, 'वनमिच्छेदुनाशनात्' इत्युक्तेः । 'अग्नेः प्रजातं परि यद्विष्णुम्' इति पुन-
स्मात्पुनर्गुणवत् । अस्वेवाग्नेरेव कस्यचन कस्यापि भास्वर देतेष्वनाना रूपेणाभास-
तेनोनात्रनिवक्ष्या । तेजोव्यतिरेकस्य कस्यचन शुद्धं भास्वरं रूपं न दृश्यतेत्यर्थः ॥

नलपक्षे ॥ एष नलः क्षत्रतेजःस्थानम् । तथा—सदा उदयमानम् । तथा अनेन उ-
कृत्वा किं नाम धनं नाजितम् । वैरिणो विजित्य धनमजितम् । एष अयः शुभाहो विजे-
वेत्तादिति वा । शुचेः स्वर्गोपाजितद्वयादमुष्मद्वयपुरं सुवर्गं प्राप्नुहि । शुकेः सुवर्ग-
दिति वा । अयं नलस्येव भास्वरं भावशान्तिमयुग्मिः कस्यापि अव्ययं नास्ति । न दोला-

वरः कष्टानन्दः, रूपं सौन्दर्यं तेषां संपद् अत्येव कस्यापि नास्तीति वा । तेषां ननु-
वरः सुन्दरयेत्युक्तम् । 'वातिहोत्रो धनंजयः', 'शुचिराजितम्' इत्यनरः । 'धनंजयः' इति वा
'शुचि' इति खू । 'अरद्विप' इति नुम् । भास्वरः 'स्थेचनपि' इति वरच् ॥

अत्यर्थं हेति पटुताकवलीभवत्तत्पार्थिवधिकरणप्रभवाऽस्य भूतिः ।

अप्यङ्गरागजननाय महेश्वरस्य संजायते रुचिरकणिं तपस्विनोऽपि ॥ ११ ॥

अत्यर्थंति ॥ हे रुचिरकणिं शोभनध्रुवेन्द्रिये नैले, अस्माभ्यः अत्यर्थातिशयिता हेति-
पटुता ज्वालापादवं तस्य क्वजीभवन्ति आसीभवन्ति तानि तानि पार्थिवानि पृथिवोच्चार्यानि
पृथक्पृथक्तीक्ष्णानि तान्येवाधिकरणं भस्म एवाधारः ततः प्रभव उत्पत्तिर्यस्या एवंविधा
भूतिर्भस्म तपस्विनोऽपि पाशुपतादिभूतनिष्ठस्य महेश्वरस्य शिवस्याङ्गरागजननायोद्बुद्धेनाज्ञानां
वेतिश्वर्गोत्पत्तये संजायते संपद्यते । एतत्संबन्धि भस्मापीश्वरस्य तपस्विनोऽनुपकृत्य प्रभ-
वति । अन्यस्य भवतीति किं वक्ष्यतेति सूतिः । रुचिरकणीति श्रेयोविचारोविषये
ज्ञाधाना भव इति व्यज्यते । एतद्वरपे भस्मैव केवलम्, नान्यदिति विचार्य गुणो-
न्नेति व्यज्यते ॥

नलपक्षे—अङ्ग रुचिरकणिं, अस्म नलस्य भूतिः संपद् महेश्वरस्य महाभक्तिरूपानि
लक्षत्वं च तस्य नुनेरपि च अनिलपञ्चभूतपे संपद्यते । ननेरक् संपद्भातिरिति धनिको
मुमुक्षुधामस्य भूतपे स्वरूपतोत्तर्यः । धनिकस्य तपस्विनोऽपि ईर्ष्याजननाय संपद्यते इति
वा । किंभूता संपद्—अतिशयेनात्यपटुता मोक्षोपसंहारादिनक्षत्रप्रयोगज्ञानमर्थेन आसीभव-
न्तस्ते च ते पृथ्वीधरस्य तेषामधिक्ये रणत्वात्पटुता । च प्रभव उत्पादको यस्या इति
वा । अत्रतेजसोपाजितेतर्यः । 'उगोऽनुरक्तं नात्तय' हेतिज्वाला आयुधं च । पार्थिवेऽपि,
'ईश्वरः' इत्यधिकारे 'सर्वभूते' इत्यम् । पक्षे संदन्धेऽपि । रुचिरकणीति, 'नात्तयेदर' इति
इति शेषः ॥

एतन्मुखा विबुधसंतदस्तावशेषा नाध्यस्थमस्य यन्मतोऽपि महेश्वरतोऽपि ।

एनं महस्विनमुपेहि सदादणोऽय्येनानुना पितृमुखि त्रियते करभ्रीः ॥ १२ ॥

एतदिति ॥ हे पितृमुखि, अस्मै सर्वं अस्मै विबुधसंतदस्तावशेषा एव मुखं यस्याः
सा । 'अस्मिमुखा वै देवा' इति श्रुतेः । अस्माभ्यर्पनतोऽपि महेश्वरतोऽपि नाध्यस्थमस्य यन्मते-
क्षया विपक्षेक्षया च नाप्ये विदमनजनसि । त्वं महस्विनं त्वेवेत्युक्तं महस्तु त्वेवस्तु निरपे
इतं खानिनं वा एतमुपेहि । येन सदादणा कष्टसहितेनानुना करभ्रीः किरणयोना उदै-
रुर्वा रसा च त्रियते । पितृमुखीति संयुज्या धन्यत्वं व्यज्यते । 'धन्या पितृमुखी स्या
धन्यो नात्तुजाः सुतः' इति चातुर्वेदीयः ॥

नलपक्षे ॥ अस्मै अयति प्रतिज्ञा पुरो हस्तमाना च निजिज्य विदुत्तना एतन्मुखा एत-
त्प्रधाना । यथा सर्वमप्येव मुखं प्रधानं तथा विदुत्तनाजननी । 'हे विदुत्तना' इति एते प्रधान-

१ 'महस्तु इतं इति पक्षे सदादणमभ्यर्पणं कष्टसहितेनानुना इति सर्वमप्येव मुखं' वा अत्रावगतत्वादे-
कत्वत्वात् ना इति प्रधानं इति निरपेक्षम्' इति 'सोमो दुर-यति' इति अत्रावगता इतिवत्प्रमाणं द-
शेन इति बोध्यम् ।

मसौ गण्यत इत्यर्थः । पुण्यश्लोकत्वादेव मुखे यस्यास्तादृशी इति वा । अस्य समतः सम-
वर्तिनोऽपि इन्द्रादप्यधिकं माध्यस्थ्यं पक्षपातरहितत्वम् । शत्रुमित्रयोस्तुल्यो दण्ड इत्यर्थः ।
तस्यै साधेविभक्तिकत्वात् । लोकपालांशत्वादिन्द्रयमयोरेतन्मध्यवर्तित्वमिति केचित् । तत्रैत-
नमेनं प्राप्नुहि । येनानेन सदा सर्वदा हस्तशोभा अतिशयेनारुणा रक्ता धारयेत् । त-
शोभनं पतिमेनं मह पूजय । तथा—एनमुपेहि एतत्समीपं गच्छेति वा । महस्त्रिभुवन-
वा । विश्वप्रकाशे सकारान्तस्य महःशब्दस्य पाठात् । 'मुखं मुखे च वक्त्रे स्नात' इत्य-
पालः । पिता मुखं यस्या इति समासः । मुखेनैव मुखस्य सादृश्यात्पितृमुखमिव सुखं यस्या
इत्यत्र पर्यवस्यति ॥

नैवालपमेधसि पटो रुचिमत्त्वमस्य मध्येसमिन्निवसतो रिपवस्तृणानि ।
उत्थानवानिह पराभवितुं तरस्वी शक्यः पुनर्भवति केन विरोधिनायम् ॥१३॥
नैवेति ॥ एधसि काष्ठे पटोर्जाज्वल्यमानस्याग्नेः रुचिमत्त्वं वीक्षित्युत्तमलं नैव । किं तु
बह्वित्यर्थः । जाज्वल्यमानस्यास्य इन्धने वीक्षितमत्त्वमलं नैव । तत्संयन्धादधिकं वीक्षितवान् ।
भवतीत्यर्थः इति वा । तथा—मध्येसमिन् सप्तधां काष्ठानां मध्ये निवसतो विद्यमानस्त-
तृणानि शत्रवः । रिपुनाशो यथा वेगेन क्रियते, तथा समृद्धेनानेन क्षणमात्रेण तृणानि
दह्यन्त इत्यर्थः । प्रादेशमात्राणां पलाशसम्यादिकाष्ठानां मध्ये इति वा । इह लोके यन्म-
न्मध्ये वोत्थानवानूर्ध्वज्वलनवान् तरस्वी वेगवानयं विरोधिना केनोदकेन पुनः पराभवितुं
शक्यो भवति । तेनैव शान्तिर्नान्येनेत्यर्थः । जय्यो भवति । अपि तु वेगेनोत्थितस्त-
वारिणापि शान्तिः कर्तुमशक्येत्यर्थः इति वा ॥

नलपक्षे—पटोः ग्रहणधारणादिसमर्थस्यास्य अल्पमेधसि मन्दप्रज्ञे रुचिमत्त्वं प्रोक्षितु-
नैव । अयोग्यत्वात्तस्येत्यर्थः । तथा—समिन्मध्ये सङ्ग्राममध्ये निवसतोऽस्य परितस्तृणानि ।
अकिञ्चित्करा इत्यर्थः । इह रणे भूलोके वा तरस्वी उत्थानवात्वेगवान्वलवान्ना भवति
पुनः रिपुणा जेतुं शक्यः । अपि तु न केनापि । कस्याप्यजय्योऽयमित्यर्थः । अल्पमे-
धसि । एतत्सदृशोऽप्युदयी बलवांश्च नास्तीत्यर्थः । भवतीति संबोधनं वा । 'ततो रणे च' इति
च, 'दध्मनेधः समित्' इत्यमरः । अल्पमेधसि 'निलमसिच' इत्यत्र निलप्रशङ्गात्त्व-
दपि भवतीति वृत्तिधारोकेः प्रयोगानुसारेणासिच । मध्येसमिन्, 'परिन्मध्ये पटो' इति
अयीनावे निपातनादेवम् । 'जयः' इति वैकल्पिकत्वादनन्तः । पराभवितुं, 'परा-
इत्यक्रियार्थत्वेऽपि शक्तियोगे तुमुत् ॥

साधारणी गिरमुपबुधनैषध्याभ्यामेतां निपीय न विशेषमवाप्तवत्या ।
ऊचे नलोऽयमिति तं प्रति चित्तमेकं ब्रूते स चान्यदनलोऽयमिति शोभय ।

साधारणीमिति ॥ उपबुधनैषध्याभ्यामप्रित्तान्तां साधारणीं यन्मनेन निपीयते
अर्थ इत्येवमन्तर्वाः संबन्धिनं विशेषं तदस्त्वयं नान्यथा अन्तरात्ता मेनन्तः पुनरेव
एवं चित्तं मनः अर्थं न उच्यते । अन्यदपि चित्तं अयमन्तः इति नृपः स न
इत्येवमन्तर्वाः संबन्धिनं विशेषं तदस्त्वयं नान्यथा अन्तरात्ता मेनन्तः पुनरेव
इत्येवमन्तर्वाः संबन्धिनं विशेषं तदस्त्वयं नान्यथा अन्तरात्ता मेनन्तः पुनरेव

न नल इति प्रत्युच्ये । अकारप्रत्येणानलोऽयमिति ब्रवीति ल ननः । तथा—अयमन्या-
नैरिणो यति अवखण्डयतीत्यन्यदः स चासौ नलश्च अन्यदनल इति ब्रूते ल । अत्र व्याख्याने
प्रयमनलोऽपि न भवति । एकल द्वैलप्याद्विरोधानात्तथ । ‘शोचिष्केन उपयुधः’ इत्यमरः ।
उपतिबुध्यते इति उपयुधः । ‘इगुयध-’ इति कः । ‘अहरादीनाम्-’ इति रेफः । ‘तुल्यायैः-’ इति
तृतीया । ‘अन्यद-’ इति पक्षे कः । सनानं धारणस्य साधारणम् । अनेकं प्रत्यविशिष्टबन्धम् ।
शृणोदरादिः । ततः त्रिणां ‘पाशार्थान्यां च’ इत्यत्र ‘आत्मीयसाधारणादन्’ इति वक्तव्यादपि
र्षीप् । वत्प्रकरणाच्च साधारणभूमिरित्याद्यपि घटते । इदानीयन्, लदादित्वात् ‘वृद्धाच्छः’ ॥
एतादृशीमथ विलोक्य सरस्वती तां संदेहचित्रभयचित्रितचित्तवृत्तिम् ।
देवस्य सूनुमरविन्दविकासिरश्मेरुद्दिश्य दिक्पतिमुदीरयितुं प्रचके ॥ १५ ॥

एतादृशीमिति ॥ अथ सरस्वती अरविन्दविकासिनः कमलविलसच्छरा रमयः किरण-
यस्य देवस्य रवेर्दिक्पतिं दक्षिणदिशः पतिं सूनुं अन्येषां पुत्राणां दिक्पतितानावायमनुद्दिश्य
उदीरयितुं वक्तुं प्रचके आरने । किं कृता—एतादृशीमुज्ज्वलास्यस्यभूताम् । तथा—नल-
निधयानावात्संदेहः, तुल्यरूपदर्शनाद्देव्युक्तिर्वैचित्र्याद्वा चित्रम्, नलनिधयानावाच्चतप्राप्ति-
विघ्नाघ्रातः तैः संशयाश्चर्चत्रातैः चित्रिता नानाविधा कृता चित्तवृत्तिर्यस्याः सा एवंविधा तां
भैर्नो विलोक्य । ‘चित्तमित्तिम्’ इति पाठे चित्तनेव मित्तिर्यस्याः । नितौ हि चित्रं मुक्तमे-
त्यर्थः । एषेव दृश्यत इति, ‘लदादिषु द्याः-’ इति कवि ‘आ सर्वनाम्नः’ इत्यात्वे ‘दिङ्-’
इति णिपि एतादृशी ॥

दण्डं विभर्त्ययमहो जगतस्ततः स्यात्कम्पाकुलस्य सकलस्य न पङ्कपातः ।
स्ववैद्ययोरपि मदव्ययदायिनीभिरेतस्य रुग्भिरमरः किमु कश्चिदस्ति ॥ १६ ॥

दण्डमिति ॥ अहो संबोधने, अयं यमो दण्डं लायुधं विभर्ति । ततस्तत्साक्षेतोः पुरा-
णादिदर्शनेन कम्पाकुलस्य पापनीरोः सकलस्य जगतो भुवनस्य पश्यात्पातातो ब्रुवन् न
स्याद्भवेत् । पक्षे नहरौरवादौ नरके वा । एतद्भूपात्पापं कोऽपि न करोतीत्यर्थः । अहो आश्च-
र्यम् । अन्यो यद्वि धारयति अन्यस्य च कम्पमानस्य कर्मपातो न भवतीत्यतंगतेः । तथा
—चिकित्सात्तनर्थाः स्ववैद्ययोर्देवयोरपि मदव्ययदायिनीभिः सर्वेश्वरं कुर्वन्तः एतस्य
रुग्भिः प्राणिकर्मविपाकदर्शनेनानेन प्रेरितानिः पीडानिः न त्रिपत इत्यमरः कश्चित्कनसि ।
अपितु न कोऽप्यस्ति । कर्मजरोणां तान्मानस्यचिकित्सत्वादित्यर्थः । स्ववैद्ययोरिति नान
दवापनयनानामन्यसंभावनाल्लक्षणार्थम् ॥

नलपक्षे—अयं नलो दण्डं शासनं यतो विभर्ति तत्सत्कम्पाकुलस्य सकलस्यापि लोकेत्य-
एनःपातो न भवेत्सर्वदेवतस्याद्भुपात् । अयं दण्डं चतुरश्रत्वेन विभर्ति ततः चतुर्भुजात्कम्पा-
कुलस्य लोकेत्य दुःखपातो न भवेत् । सैन्येनैव वैरिणां निहतत्वाद्भोकेत्य दुःखकार इति वा ।
सौन्दर्येण प्रतिदयोर्नसत्त्वयोरपि सर्वेश्वरकर्मिणीभिरेतस्य रुग्भिः कल्पकान्तिनिवृत्तिदो
देवोऽपि कश्चिदस्ति किमु । अपितु नास्ति । देवेषु नप्ये दत्तनेन मुन्दरतनौ दवापनवे-
दितौ यतः । ये त्वेवत्तनोपस्था रमणीयाः त एतद्भूपात्पादेष, न तु स्वानन्देत्यर्थः ।
‘पशोऽहो सादकर्मनौ’, ‘अहो पशं पुन्यान्मा’, ‘हो रघुय’, ‘स्तु श्मशान्’ इति चानरः ।
शयिनोभिरिति दण्डोत्पत्तेरिति ॥

मित्रप्रियोपजननं प्रति हेतुरस्य संज्ञा श्रुतासुहृदयं न जनस्य कस्य ।
छायेदृगस्य च न कुत्रचिदध्यगायि तप्तं यमेन नियमेन तपोऽमुनैव ॥ १०० ॥

मित्रेति ॥ अस्य यमस्योपजननमुत्पत्तिं प्रति संज्ञानात्रो मित्रप्रिया सूर्यपत्नी हेतुः
श्रुता आकर्णिता । छायाणात्रो तु कुत्रचित् कुत्रापि पुराणादौ ईदृगस्योत्पत्तिं प्रति
नाध्यगामि(यि) नात्रापि । किंतु शनैश्चरस्यैवेत्यर्थः । 'यमो यमी प्रादुरेवः संज्ञाणास्य
वयः' इति पुराणम् । अयं यमः कस्य जनस्यासुहृत्प्राणहर्ता न । अपितु सर्वेस्मापि प्रवर्तते ।
अमुना यमेनैव नियमेन नक्षोपवासादिव्रतेन तपः तप्तं धर्मः कृतः । अत एवास्य सूर्यपत्नी
धनेराजहं चेत्त्यर्थः ॥

नलपक्षे—अस्य नलस्य संज्ञा नाम श्रुता सती मित्रप्रियस्य सुहृदिष्टस्योपजननं प्रवृत्तं
दनं प्रति हेतुः । अस्य संज्ञा सुहृदिष्टजननं प्रति हेतुः श्रुता द्यातेति वा । पुण्यश्रेष्ठपत्नी ।
अयं कस्य जनस्य सुहृन्मित्रं न । अपि तु सम्यक्परिपालनादुपकारित्वात् । अनेन
सुहृदेव । ईदृक्प्रत्यक्षदृश्या अस्य छाया कायकान्तिः कुत्रापि नरसुरोरोगेषु नाध्यगामि(यि)
न दृष्टा । सुन्दरतरोऽयमित्यर्थः । छाया रीतिः लोकपरिपालनमित्यर्थः इति वा । अनेन
लालनं कोऽपि न करोमीत्यर्थः । अमुना नलेनैव यमेन व्रतचर्यादिना, नियमेन नक्षोपवासेन
च तपः तप्तम् । त्वदर्धमिति शेषः । 'छाया स्यादातपाभावे प्रतिविम्बाद्योपनिर्वा' । 'यम
चान्द्रत्वगादौ स्याद्धर्मः' इति विधेः । अध्यगामि(यि)ति द्वौ गात्रदेवौ कृतौ नियम
यमेनेति पक्षे हेतौ तृतीया ॥

किंच प्रभावचनमिनाखिलराजतेजा देवः पिताम्वरमणी रमणीयमूर्तिः ।
इत्थान्निदा कमनु न प्रतिभाति शक्तिः कृष्णत्वमस्य च परेषु गदाविभक्तौ ॥

किंचेति ॥ केवलं संज्ञास्य जनमालेख न । किंच अन्यत्र प्रमत्ता संज्ञाजननं
सुहृन्मित्रं सत्यवन्द्यस्य नेत्रो येन सह, तथा रमणीयमूर्तिरम्बरमणिः सती रमणीय
मिता । अस्य यमस्योद्धान्तिनामिच्छा । अथ च मरणदा शक्तिरायुषमिश्रणः कृतः
न प्रतिभाति समया न भवति । अपितु यमेमनु यमवैव । परेष्वनेषु कोऽपि नक्षोपवासेन
कोऽपि प्रवर्तते । अस्य कृष्णत्वं श्यामत्वं च । परेषु राजतेजापयस इत्यर्थः । अत एव
इत्थान्निदा कमनु न प्रतिभाति इति वा ॥

नलपक्षे—यमेनैव यमकृतेन नमिनायकनृपप्रतापः, यमराजतेजाः पूर्तिः, ईदृक्
सुहृन्मित्रमूर्तिः, देवो गदा विभक्तौऽस्य पिता । देवो मित्रमोपयुजते वा । अनेन
नियेयते इत्यर्थः सत्यवन्द्यस्य हेतुः । मनीषादृ देवतोऽपि । यमेनैव यमकृतेन
समया न भवति । अपि तु यमेमनु यमवैव इति वा । अनेन यमेनैव यमकृतेन
नियमः यमकृतेन न प्रतिभाति । अस्य कृष्णः श्यामः च । यमकृतेनैव यमकृतेन
प्रवर्तते । अपितु यमेमनु यमवैव । परेष्वनेषु कोऽपि नक्षोपवासेन
कोऽपि प्रवर्तते । अस्य कृष्णत्वं श्यामत्वं च । परेषु राजतेजापयस इत्यर्थः । अत एव
इत्थान्निदा कमनु न प्रतिभाति इति वा ॥

जनिताः पीडा इति यावत् । तानर्थाद्वैरिषु प्रयोजुरस्य कृष्णत्वमर्जुनत्वम् । बाणयुद्धप्रवीणार्जुन-
सुत्योऽयमित्यर्थः इति वा । 'राजा प्रभौ वृषे चन्द्रे यज्ञे क्षत्रियशक्रयोः', 'को ब्रह्मात्मानिला-
कैषु शनने सर्वनात्रि च', 'शक्तिर्वले प्रभावादौ शक्तिप्रहरणान्तरे' इत्यादि विश्वः ॥

एकः प्रभावमयमेति परेतराजौ तज्जीवितेशधियमत्र निधत्स्व मुग्धे ।

भूतेषु यस्य खलु भूरियमस्य वश्यभावं समाश्रयति दत्तसहोदरस्य ॥ १९ ॥

एक इति ॥ अयं एकः परेताः प्रेतास्तेषां राजौ पक्षौ विषये प्रभावं सामर्थ्यं एति
तत्तत्सात् अत्रालिङ्गोवितेशधियमन्तकबुद्धिं कुरु । हे मुग्धे, उभयोर्मदमजानाने संज्ञागर्भ-
जातत्वाद्वत्सहोदरस्याश्वित्रातुः यस्य यनस्य भूतेषु भूरि प्रचुरं भूतं वश्यभावमधीनत्वं
समाश्रयति प्राप्नोति । प्राणिषु मध्ये प्रचुरं भूतं यस्य यनस्य वशि वशवर्तिं सत् अभावं विना-
शनेवाश्रयतीति वा । मुमुक्षुवः कतिपये, तदपेक्षया भूतानां प्राचुर्यम् । खलु निश्चये । सर्व-
प्राणिनां एतदधीन इति निश्चयेनायमन्तक इति किं न जानासीत्यर्थः ॥

नलपक्षे—पराध इतरे आत्मीयाथ तेषामाजिः । पराग्नेष्ट्वांस्तेजस्विनोऽपि इतरयन्ति
क्षोदीयतः कुर्वन्ति ये तेषामाजिरिति वा । परा उत्कृष्टा या इतरेषां वैरिणामाजिरिति वा ।
तस्यां अयं नल एक एव प्रभावमेति । तथा—भूतेषु पृथिव्यस्तेजोवाय्वाकाशेषु मध्ये इयस्मि-
न्मनियेन सकला भूः सौन्दर्येण दत्तसहोदरस्याश्वितुल्यस्य यस्यास्य वश्यत्वमाश्रयति ।
तत्तत्सान्मुग्धे सुन्दरि, अस्मिन्प्राणेशबुद्धिं निधेहि । तथा—समा तन्म्रीका त्वं यस्य एतद्वरपे-
प्रयत्नं कुरु । एवंविधः शूरः प्रभुशक्तियुक्तः सुन्दरथ कोऽपि नास्तीत्यनेनैव वृणीष्वेति भावः ।
इतरशब्दात्पक्षे 'तत्करोति-' इति निवि पचायचि गिलोपः ॥

गुम्फो गिरां शमननैपथयोः समानः शङ्कामनेकनलदर्शनजातशङ्के ।

चित्ते विदर्भवसुधाधिपतेः सुताया यन्निर्ममे खलु तदेष पिपेष पिष्टम् ॥ २० ॥

गुम्फ इति ॥ शमननैपथयोर्यमनलयोर्विषये समानलुत्पः पूर्वोक्तो गिरां गुम्फो देव्या
वाणीसंदर्भः विदर्भवसुधाधिपतेः सुताया मैत्र्याधिते यच्छङ्कां संशयं निर्गमे तत्खलु निश्चितं
एष पिष्टं पिपेष । चूर्णेनैव चूर्णितवानिति दृष्टान्त इत्यर्थः । चूर्णचूर्णं यथा वृथा तथेदम-
पीत्यर्थः । किंभूते चित्ते—अनेकेषां नलानां दर्शनेन जातशङ्के उद्भूतसंशये । 'गुम्फः
स्याद्गुम्फने' इति विश्वः ॥

तत्रापि तत्रभवती भृशसंशयालोरोलोक्य सा विधिनिषेधनिवृत्तिमस्याः ।

पाथःपतिं प्रति धृताभिमुच्चाङ्गुलीकपाणिः क्रमोचितमुपाक्रमताभिधातुम् २१

तत्रेति ॥ तत्रभवती पूजा सा भगवती सरस्वती क्रमोचितं क्रमप्राप्तं, परिपाटीदेव्यं
यथा तथा वा, अभिधातुं बहुमुपाक्रमत । किं कृत्वा—तत्र यनेऽपि चमनल्यं संशयालोः
संदिहानाया अस्या मैत्र्या विधिनिषेधान्नां सदाशान्निध्यं प्रश्रुतिनिवृत्त्योरनानालोक्य ।
किंभूता—पाथसां पयसां पतिं श्रुतं वरुणं प्रति श्रुतोऽवस्थापितोऽग्निमुच्चाङ्गुलीकः संमुखर-
क्षाद्यः पानिर्पया । तत्रभवच्छन्दः पूजार्थः । अङ्गुलीक इति, 'नृशत' इति कर् । उपाक्रमत,
'प्रोषान्ताम्-' इति तद् । अभिधातुं, क्रमेणैव 'उपश्रय-' इति तुमुन् ॥

२ 'अत्र साशङ्कुरङ्गोत्तादे निवृत्तेष्वशक्त्यर्थेऽप्योरेकशतंनवेन साशङ्कुरङ्गोत्तादेनदत्तंनदत्तुसंदर्भो
वाक्यार्थेऽपिनिदर्शनादङ्कुर' इति जीबाहुः ।

या सर्वतोमुखतया व्यवतिष्ठमाना यादोरणैर्जयति नैकविदारका यो ।
एतस्य भूरितरवारिनिधिश्चमूः सा यस्याः प्रतीतिविषयः परतो न रोधः २२

येति ॥ एतस्य वरुणस्य भूरितरा वारिनिधयः समुद्रा यस्यां सा चमूर्जयति सर्वोत्तमं
वर्तते । सा का—यस्याः परतो रोधः परं तीरं प्रतीतिविषयो दृग्गोचरो न । सेनायां समुद्र-
णामपि मिलितत्वात्परं पारं न दृश्यत इत्यर्थः । सा का—या सर्वतोमुखस्य जलस्य भावेन
व्यवतिष्ठमाना व्यवस्थिता । जलमयीत्यर्थः । या यादोरणैर्जलजन्तुशब्दैस्तत्सङ्गामैर्वा उपल-
क्षिता । तथा—या नैकविदारका अनेककूपका । नैकान्विदारयति नैकविदारः कस्य उदङ्गस्य
आय आगमनं यस्यां सा । स्ववेगेन सर्वनाशकरमुदकं यस्यामस्तीत्यर्थ इति वा । या नैक-
दारं कं यस्यामेवंभूता वा । यस्याः परतो वैरिणोऽन्यस्माद्वा रोध आवरणं न ज्ञानगोचरः ।
निन्नाभिमुखस्य पयसः कस्यापि निवारयितुमशक्यत्वादिति वा । यस्याः परतः परप्रदेशाप्रति
संमुखमितिर्गमनं तस्य विषयो गोचरो नरो मनुष्य अधोऽधस्तादेव । प्रवाहवेगेनाथ
गच्छतीति भाव इति वा ॥

नलपक्षे—एतस्य भूरीणां तरवारीणामेकधारयवनखङ्गानां निधिः स्थानं सा चमूर्ज-
यते । या सर्वस्मादपि लोकात्सर्वसेनाभ्यो वा मुखतया श्रेष्ठतया व्यवतिष्ठते । मुखस्य
लक्षणया श्रेष्ठवाचकः । सर्वतः सर्वदिक्षु मुखं यस्यास्तद्भावेन व्यवतिष्ठत इति वा । अनेकां
कदिग्ब्यापित्वासेनायाः प्राचुर्यं सूच्यते । यादोरणैर्वाहुयुदैर्भुजास्फालनशब्दैर्वोपलक्षिता वो-
णैर्जयतीति वा । या अदोरणैरमुष्य सङ्गामैः सिंहनादैर्वा जयति । सेनाजयेनास्य व्यपदेश-
न । किन्तु स्वयमेवासौ युद्धं कुरुते । तेनोभयया नलवर्णने तात्पर्यम् । तथा—नैके विदार-
योद्धारो यस्यां सा, दोरणैः कृत्वा नैकविदारकः कायो यस्याः सेति वा । यस्याः परस्मात्प्रतीतिविषय-
सकाशाद्रोध आवरणं न ज्ञानगोचरः । केनापि रोद्धुं न शक्यत इत्यर्थः, परस्मात्प्रतीतिविषय-
संमुखमागच्छन्नरो मनुष्यः अधो हीन एवेति वा । 'पुष्करं सर्वतोमुखम्', 'रूपकात्
विदारकाः', 'कायो देहः', 'कूलं रोधश्च' इत्यमरः । व्यवतिष्ठमानेति, 'समवप्रविश्यः स्थः'
इति तद् । अत्र ग्रन्थभूयस्त्वभयाद्धाकरणं न लिख्यते ॥

नासीरसीमनि घनध्वनिरस्य भूयान्कुम्भीरवान्समकरः सहदानवारिः ।
उत्पन्नकाननसखः सुखमातनोति रत्नैरलंकरणभावमितैर्नदीनः ॥ २३ ॥

नासीरेति ॥ नदीनामिनः स्वामी समुद्रो नासीरसीमनि जलमयसेनामुखमिदं स्थितः
सन् करणभावं साधकृतमत्वमितैर्गते रत्नैर्मुक्तादिभिः अलमतिशयेनास्य वरुणस्य मुखमादरे-
त्तुत्यादयति । सुखजनने रत्नानि करणभूतानि । स्वामिनेऽस्मै रत्नानि दत्त्वा प्रीतिमुत्पादयति
इत्यर्थः । करणे देहे भावं सत्त्वमितैः प्राप्तैः । स्वदेहोत्पन्नैरित्यर्थ इति वा । अलंकरणमूलक-
रुणदेहस्थितैरिति वा । एवंविधै रत्नैरुपलक्षितो वा । अलंकरणभावमलंकरणत्वं नदीस्य ए-
तैः सुखनातनोतीति वा । किंभूतो नदीनः—घनध्वनिर्निधिश्चन्द्रः । तथा—भूयान्कुम्भीर-
वीर्यपरिमाणत्वात्, सप्तसंख्यत्वाद्वा । तथा—कुम्भीर नकास्त्रद्वान् । (तथा—नदी-
मत्स्यविशेषस्तुच्छः । तथा—सहदानवारिः पुष्करिण्यधुच्छः (तथा—) उच्छन्द इति
नार्यः । उद्गतानि विकसितानि पद्मानि येषु तानि काननमिति देयां प्रकाशः । उद्गच्छ इति ।

उत्कृष्टा पद्मा लक्ष्मीर्येषामेवंविधैः काननैर्युक्त इति वा । उत्कृष्टा पद्मा लक्ष्मीः स्वकन्या यस्मिन् च सौ वनसख्येति वा । ध्रुविष्णोस्तत्र विद्यमानत्वाल्लक्ष्मीयुक्तत्वम् । नासीरसीन- पदेन तीरं लक्ष्यते, तत्र निविडव्यनिरिति वा । जलस्य तीरे प्रतिघातात् ॥

नलपक्षे—भूयान्वहुतरः कुन्नी गजो नासीरमुखे सेनामुखविभागे सुखननायासेन स्वा-
व्यब्धान्वित्तरायति । किंभूतः कुन्नी—घनवद्धुनिर्यस्य । तथा—समः आनुपूर्व्या वृत्तः
सलक्ष्मीको वा करः शुण्डादण्डो यस्य । तथा—दानवारिणा नदजलेन सहितः । तथा—
उद्गतानि पद्मकानि कुम्भस्थले पद्मविन्दुजालकानि यस्मिन्नेवंविधं यदाननं मुखं तद्युक्तः ।
तथा—अलंकारत्वं प्राप्तं रत्नैः दीनो न । किंतु संवृतः, 'सेनामुखं तु नासीरम्', 'नक्रतु
कुन्नीरः', 'पद्मकं विन्दुजालकम्' इत्यनरः ॥

सत्यन्दनैः प्रवहणैः प्रतिकूलपातं का वाहिनी न तनुते पुनरस्य नाम ।
तस्या विलासवति कर्कशताश्रिता या द्रूमः कथं बहुतयासिकता वयं ताः २४

सेति ॥ हे विलासवति नैमि, नाम शिरधालने । अस्य वरुणस्य का नाम वाहिनी नदी
सत्यन्दनैः सवैर्गैर्निक्षेरोदकसहितैर्वा प्रवहणैः प्रवाहैः कृत्वा कूलं तीरं प्रत्यनुपातं गमनं न
तनुते । अपितु सर्वापि तनोति । वयं तस्यास्याः सिकता बालुका बहुतया प्रचुरत्वेन कथं
केन प्रकारेण द्रूमः कथयामः । अतिबहुत्वेनेत्यतया वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । ताः काः—
याः कर्कशतां काठिन्यं श्रिताः । कर्को जलजन्तुविशेषः तच्छतैराश्रिता इति वा ॥

नलपक्षे—अस्य नलस्य का नाम वाहिनी सेना सत्यन्दनैः सरथैः प्रकृतैर्वाहनैश्चादिभिः
कृत्वा प्रतिकूला वैरिणस्तान्प्रति पातं गमनं न करोति । अपितु चतुर्विधापि सेना करोत्येष ।
प्रतिकूलानां वैरिणां पातं इननमिति वा । का सेना अस्य नाम स्याति प्रतिकूलव्यस्यूता-
पित्वा शत्रुनाशं हत्वा न तनुते । सेनास्य स्याति करोतीत्यर्थं इति वा । सन्तर्गः व्योमसरथैः
कृत्वा वैरिणां प्रतिगमनं करोतीति वा । अनेन सेनाया निर्भयत्वं स्पष्टं व्योमसरथोद्दे-
गात् । कर्षाः श्वेताश्वास्वेषां शतैराश्रितायास्तस्या बहुतया बालुकेन ताः भूपरत्वेन प्रविष्टा
बालुका वयं किं द्रूमः । तान्मोऽपि सेना प्रचुरतरेत्यर्थः । तस्याः सकारुता बालुका बहुतया
किं द्रूमः । बालुकाः कथमपि संख्यातुं शक्यन्ते, सा तु न कथं चिदित्यर्थं इति वा । अस्मिः
प्रहरणमेषां ते आतिशयत्वेनां भाव आतिशयता । याः श्वेताश्वास्वेषां शतैराश्रिता आतिशयताः
अतिप्रहरणानुरक्षणमिति यावत् । तान्वहुतया किं वर्णयामः । अतिबहुत्वेन वक्तुं न शक्यन्त
इत्यर्थः । बहुत्वं तन्यते गच्छन्ति ता रक्षन्ति वा ये ते बहुतयाः ते च ते आतिशय वेदां
नायामिति वा । 'कर्णारथः प्रहरणम्', 'सांपादिकः पौतवन्विह' इत्यनरः । 'पौतः प्रहरणं
सृजतम्' इति एवमुक्तः । प्रवहणैः, 'कूलकाः' इति पठ्यन् । प्रतिकूलपातम्, पक्षे द्रुमस्य-
प्यायां 'विशिष्ट-इत्यारिणां समुहः । 'कुलीकाप्रकृतिभिः' इति पारिजातः समुहः । अस्मिः
प्रहरणमेषाम्, 'प्रहरणम्' इति उक्तं । 'अतिनिर्भयजालसिद्धिः', 'तेन ऐम्नति-' इति
वा उक्तं ॥

शोणं पद्मप्रणयिनं गुणसत्य पश्य कियस्य लेखनरंशं सरसती त्वा ।
यमं भद्रस्य सुमने सुवनाश्रितार्थं विं वा नञन्ति दानिनं कवलाश्रया न २५

शोणमिति ॥ हे सुभगे सौभाग्यवति भैमि, त्वं एनं भुवनस्य जलस्याधिनाथमभिषे-
चरुणं भजस्व वृणीष्व । जलपतित्वमेवाह । त्वं गुणमप्रधानं सेवकं शोणं नाम नदम्
पदप्रणयिनं चरणानुरागिणं पश्य । किंचेत्यधिकोक्तौ । शोणोऽस्य चरणप्रणयी इति किं
व्यम् । सा प्रसिद्धा सरस्वती नदी अस्य सेवनपरैव चरणसंवाहनादिपरैव । पूर्वोक्तापरेणो-
वाशब्दः । के कमलस्य जलस्य आशया आधाराः समुद्रादिपल्वलान्ताः पद्माकरा वा तस्य
न भजन्ति सेवन्ते । अपि तु सर्वेऽपि क्षीरोदादयः । क्षीरोदादयः सर्वेऽपि यस्यानुचर-
तस्य शोणाद्यनुचरत्वे का कथा । तस्मात्सलिलपतिरयमिलार्थः । कमलाशया जलमिच्छते
के वा लोका इमं न सेवन्ते स्तुवन्तीत्यर्थो वा । शोणादीनां तत्तदभिमानिन्यो देवता लक्ष्मी-
अतस्तेषां सेवकत्वं युज्यते ॥

नलपक्षे—त्वं जगत्पतिमेनं नलं पतित्वेन स्वीकुह । स्वीकारयोग्यत्वमेव द्रव्यमिति—
शोणं रक्तं गुणमस्य पदप्रणयिनं पश्य । किंच अन्यच्च—सा सरस्वती वाग्देवता सहस्र-
व्याघ्रयनाभ्यापनरूपा अस्य राज्ञो नलस्य सेवनपरैव चित्तमध्यस्थितैव । तमिमं ह्यभ्याप-
संपद आशयाभिलाषेण के वा लोका न सेवन्ते । अपितु—धनसाहस्यभिज्ञाणं सर्वेऽपि
सेवन्त इत्यर्थः । वा अप्यर्थः । कमलाशया लक्ष्मीनिधयो धनिका अपि लोकात्मिणो न
भजन्ति, अपि तु भजन्त्येवेति वा । अत्र प्रथमद्वितीयतृतीयविशेषणैः क्रमेण गौर्दूतं कल-
कौशलेदार्याणि द्योत्यन्ते । 'शोणो हिरण्यवाहः स्यात्', 'शोणः कोकनदच्छविः', 'जोषने मुञ्च-
वनम्', 'विष्टमं भुवनं जगत्', 'सलिलं कमलं जलम्', 'कमला श्रोः' इत्यमरः । आशया-
'अधिकरणे शेते' इत्यच् ॥

शङ्कालतावतिमनेकनलावलम्बां वाणी नवर्धयतु तावद्भेदिकेयम् ।
मीनोद्भवां प्रति नले च जलेश्वरे च तुल्यं तथापि यदवर्धयदथ चित्रम् ॥

तल एकापल्लितरूपमिष्यतदा तलदुष्टा नैनी नानेवावरोष्यत्, तनु तथा न त्वं नच्छेपैव
वर्गितत्वादिति विषादाद्वरुणे कालिनातिरयो जनेतः, कलतावतिरप्यनेकगलवदन्वितो
चतुर्गलमप्यवरणात् । अथ च—नत्संदेहाद्वरुणं भवेत्, तलसंदेहान्नां भवेदिति क्रमेण
तलवरुणयोः संशयपरस्परं पूरयति त्व । अनेकगलवल्ग्वानां नैव्या संशयवर्तीपरस्परं न
वर्धयतु न छिनत्तु । 'वर्धक् पूतिच्छिदोः' । यतो—विशेषनप्रतिपादयन्ती । या हि छेदा-
त्तनयो छुरिकादिः साऽनेकगुणविशेषावल्ग्वानां लततति न छिनत्ति इति नाशयन् । तथापि
नैनी प्रति नले च जलेधरे च संशयवर्तीपरस्परानेककालमेव यदच्छिनत्तिविप्रन् । या हि
न छिनत्ति सा छिनत्तीति विप्रलैति भावः । नत्संदेहादेनं नैनी भवेदिति तलप्रान्तिः ।
तलसंदेहान्नां भवेदिति वरुणप्रान्तिः । वरुणवाचिसाध्यतद्वाच्येनैवकोक्तदिहानवतुरा नैनी
वरुणं न वतिष्यतीति निश्चयेन तलप्रनताराः । नलेऽतुरा नैनी मध्यविरादकस्यसमूहात्तान्नां
न वतिष्यतीति निश्चयेन वरुणप्रनतारा इति वा । विशेषनप्रतिपादयन्ती वानी सरस्वती वा ।
देव्या नानप्राहमहं वर्गितः, अतो नां वतिष्यति न वेति वरुणस्य संदेहो गतः । इदानीम-
सिधेऽहमेव नप्येवानुरोचति नां वतिष्यति न वेति तलसंदेहो गत इति भाव इति वा ।
इत्यादि व्याख्यानविशेषो विषादार्थीकरणोपः ॥

बालां विलोक्य विबुधैरपि नायिनिस्तैरच्छन्नितानिपनलीकनलीकृतस्यैः ।
आह स्व तां भगवती निपघाधिनाथं निर्दिश्य राजपरिषदपरिवेष्टनाजन् २७

पालानिति ॥ इयं भगवतो सरस्वती विप्रभाषितवृत्तुद्वयं तां कालं मैत्रेयः
लोषाय । किं कृत्वा-तां मैत्रीं अजोऽनलोऽकृतस्वैरतलमैत्र्यीकृतकालमिनां विप्रिच्छादितो
तैर्विदुषैर्देवैरप्यद्वितानप्रकारितां विलोक्य । किमुतं वदन् । एतां पतिपत्न्याः कलाः पते
समीपे देवं श्रुत्वा न भवति तन् । 'पतिरोप-' इति पते पतिरोप वदन्तः । प्रजापति,
विदुषां पत्नीतिरनयं संभवते । कालः हि प्रवर्तते, इयं कालानि यं प्रवर्तते। लेपेऽप्य-
प्यवच्छेदः । यै यं विदुषां कालास्ते नान्विनः सन्तः । कथं कालमिति न कालानि न प्रव-
र्ततेत्यप्यर्थम् । एवमपि यः पतिरोपस्य कालं वदति भवति । पतिरोपः, 'पति-
रपतेः' इति पत्यम् ॥

अत्याजित्स्थविजयप्रसरस्त्वया किं विज्ञापते एत्तिरदं न नहीनहेन्द्रः ।

प्रत्यर्पिदानवशतादित्येष्टयात्वां वीनूतवादनधिपं न करोति इत्य ॥ २८ ॥

[illegible]

द्यन्ति प्रत्यर्थिदा अनाः प्राणा येषां ते अतिशूराः ते वशा अधीना यस्य तस्य मानस्य
तया कृत्वा कृता या चेष्टा तया शत्रुवशीकरणव्यापारेणेन्द्रबुद्धिं कस्य न करोति ।
सर्वस्यापि करोति । इन्द्रो यथा शत्रून्वशीकरोति तथायमपीति वा ॥

इन्द्रपक्षे—अयं महेन्द्रः त्वया किं न विज्ञायते । अपितु—इन्द्रत्वेन निधेयः ।
—अतिशयित आजिः सङ्ग्रामो यस्य । तथा—लब्धो विजयेनार्जुनेन कृत्वा प्रसरो
विस्तारो येन । ततः कर्मधारयः । ‘प्रसवः’ इति पाठे नलपक्षे—जयलभः । इन्द्रपक्षे—
लब्धो विजयोऽर्जुनो, विजयत इति विजयो जयन्तो वा, प्रसवः पुत्रो येन । तथा—
पदं तेजःस्थानम् । तथा—मही उत्सववान् । तथा—अयं प्रत्यर्थिनां दानवानां शतेष्वहं
प्रतिकूला चेष्टा, अहितस्य शत्रोर्वा चेष्टा शत्रुत्वकृतः तन्नाशकरो व्यापारस्तेन इन्द्रबुद्धिं कस्य
करोति । अथवा—अयं महेन्द्रस्त्वया किमित्यल्लाजि केन हेतुना त्यक्तः । अयं न विज्ञायते
विज्ञ इवाचरति विज्ञायते एवंभूतो न भवति । अपितु विद्वानेवेत्यर्थः । तथा—अयं
क्रान्तिस्थानं न तथा—मही नेति नचावृत्त्या काका व्याख्येयम् । एवंशुणविशिष्टस्य परितो
किञ्चिदपि कारणं न पश्याम इति भावः । महेन्द्रस्त्वया विज्ञाय किमित्यल्लाजि उचितेन
कृतमित्यर्थः । किम् प्रश्ने संभावनायां वा । त्यागे कारणमाह—लब्धो विना पक्षिणा गन्धे-
नामृताहरणसमये जयस्य प्रसरो विस्तारो यस्य । गरुडेन पराजित इत्यर्थः । तथा—अयं
पदमननुरागस्थानम् । तथा—न मही उत्सवरहितः सदा दैत्यभयात् । अयं स्थानं महेन्द्रः
त्वया किं न विज्ञायते अपि तु ज्ञात एव । यतः—अल्लाजि त्यक्त इति वा । अस्मिन्ने
नमहीत्यत्र नञ् आवृत्तिः । अतिशयितरणे लब्धो विना जयप्रसरो यस्येति वा । ‘विजय-
जये पार्थे’ इत्यमरः । विज्ञायते, ‘उपमानादाचारे’, ‘कर्तुः क्यङ्’ ॥

येनामुना बहुविगाढसुरेश्वराध्वराज्याभिपेकविकसन्महसा बभूवे ।
आवर्जनं तमनु ते ननु साधु नामग्राहं मया नलमुदीरितमेवमत्र ॥ २९ ॥

येनेति ॥ येनामुना नलेन बहुतिशयेन विगाढः सेवितः सुरेश्वरस्याध्वा मार्गः त्रिलोच-
प्रतिपालनलक्षणो येन । तथा—राज्ये योऽभिषेको मङ्गलज्ञानं तेन कृत्वा विकसन्महो यस्य ।
एवंविधेन बभूवे जातम् । पूर्वेषु कर्मधारयः । बहुवारं सेवितो देवेन्द्रेण मार्गो लोकपाल-
प्रकारो यस्येति वा । पश्चात्कर्मधारयः । इन्द्रेण लोकपरिपालनमसाच्छिद्यसितमित्यर्थः । ननु
भैमि, अत्र पञ्चसु मध्ये स्वयंवरे वा नामग्राहं नाम गृहीत्वा एवममुना पूर्वोक्तेन प्रकारेण ननु
दीरितमुक्तं तं नलमनुलक्षीकृत्य ते तव आवर्जनं पतित्वेनाङ्गीकरणं साधु शुभम् । सत्यनलनेन
सर्वथा वृणीष्वेति भावः ।

वह्निपक्षे ॥ येनानेन वह्निनाऽनेकवारमनुभूतो यः सुरेश्वराध्वरेषु देवेन्द्रयज्ञेष्वध्याज्यानिर्देशे
घृतालवस्तेन कृत्वा विकस्वरतेजसा जातम् । बहु वारंवारं विगाढ आवर्तितः ‘इन्द्र आकर्तुं’
इत्यादिना आहूतः सुरेश्वरो यत्र तादृशेषु यागेष्वध्याज्याभिपेकस्तेन कृत्वा विकस्वरतेजसा बभू-
मिति वा । ननु भैमि, अत्र पञ्चसु मध्ये नाम गृहीत्वा एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मनोक्तं तं अवर्जनं
प्रति ते वर्जनं साधु । अपि तु न साधु । आ इति खेदे । आवर्जनं पतित्वेनाङ्गीकरणं सति
वा । नु भैमि, तमनु ते वर्जनं न साध्विति वा । पूर्वोक्तेन सर्वदा पराजभोजनेनैव परमुद्ये

यमिति त्यागः सूचितः । तथा—ननु भैमि, नया नाम गृहीत्वा कथितमनलं नलान्यं, अथ
व—वहिननु ते वर्जनं साधु भद्रम् । आ हर्षे । नु भैमि, तमनु ते आवर्जनं सामस्येन वर्जनं
न साधु, अपितु साध्वेवेति वा । आ आवर्जनं सामस्येनाङ्गीकरणं तव न साधु, किन्तु वर्जन-
मेव साध्विति वा । नामप्रादम्, 'द्वितीयायाम्' इत्यनुवृत्तौ 'नात्रादिदिप्रहोः' इति पनुल् ॥

यच्चण्डिमारणविधिव्यसनं च तत्त्वं बुद्ध्याशयाश्रितमनुप्य च दक्षिणत्वम् ।
सैषा नले सहजरागभरादमुष्मिन्नात्मानमर्पयितुमर्हसि धर्मराजे ॥ ३० ॥

यदिति ॥ चोऽवधारणे । यस्य चण्डिना कृतत्वं रणविधौ सद्गमविधाने । व्यसनमेव
वैरिणां विगतामुकरणमेवेत्यर्थः । सर्वानपि वैरिणो नारयत्येवेति भावः । रणविधौ व्यसनमेव
व्यसनम् । यच्चण्डिना कौर्यम्, यच्च रणकर्मणि व्यसनमिति वा । सा एषा त्वं अनुप्याशयम-
निप्रायमाश्रितं मनसि स्थितं दक्षिणत्वं सरलत्वं च तत् सर्वं बुद्ध्या ज्ञात्वा, (शयं) पाणि
आश्रितं दानशूरत्वं वा ज्ञात्वा, धर्मसहिते राजनि धर्मेण राजमाने वा अनुष्मिन्नेव सहजराग-
भरादकृत्रिमानुरागबाहुल्यादात्मानमर्पयितुं योजयितुमर्हसि न । अपि तु योग्या भवत्येवेति
वा । सर्वथाऽयं वरणीय एव त्वयेति भावः । एतेन शूरत्वदातृत्वधार्मिकत्वान्वस्योक्तानि ॥

यमपक्षे ॥ हे चण्डि कोपने, यत् च अनुप्य यमस्य मारणविधिव्यसनं प्राणिप्राणहरण-
शीलत्वं आशया दिशा च दक्षिणत्वमाश्रितं तत्तत्त्वं निरुपाधिरूपं ज्ञात्वा सैषा त्वं अनले
नलान्यस्मिन् नलसदृशे चालिन्धर्मराजे यमे अकृत्रिमप्रेमरसबाहुल्यात्तं योजयितुमर्हसि ।
सर्वप्राणा एतदधीनाः, दक्षिणदिक्पतिधायं तस्मादादरणीय इति भावः । चण्डि नलान्यना-
मपेयश्रवणमात्रात्कोपने । सर्वदा सर्वप्राणिप्राणहरणमेव व्यसनं दोषं अनुप्य दिशा दक्षिणत्वं
गुलेन सरलत्वमुदारत्वं चाश्रितं न हनेनेत्यर्थः । तत् सर्वं तात्त्विकं बुद्ध्या सैषा त्वं नलान्य-
स्मिन् अस्मिन्मात्मानं योजयितुं योग्या न भवति । अनुप्य यत् मारणविधिव्यसनं तत्
तत्त्वं सत्यं, दक्षिणत्वं तु दिगाश्रितं दक्षिणदिक्पतित्वात् । दक्षिण इति देवदेवित्वात्
समाख्या, तदेतद्बुद्ध्या सैषा त्वं आत्मानमर्पयितुं न अर्हसीति वा योजना । एवंविधो न वर-
णीय इति भावः । अन्यच्च कारणम्—अतहजरागभरात् अतहजरागभरादुत्पाद्येत्यर्थः ।
यद्राजरागो नास्ति स न वरणीय इति भावः ॥

किं ते तथा नतिरनुप्य यथाशयः स्यात्स्वत्पाणिपीडनचिनिर्नितयेऽनपाशः ।
कान्मानवानवति नो भुवनं चरिष्णुश्चात्तावमुत्र नरता भवतीति युक्तम् ३१

किमिति ॥ अनुप्य नलस्य आशयोऽभिप्रायः तव पाणिपीडनस्य पालिप्रपत्य विनि-
र्नितये निष्पत्तये अनपाशः अपगता आशा यत्तादृशपाशः एवंविधो न भवत्यनपाशः इत्यर्थः
यथा स्यात्तथा किं ते नतिर्बुद्धिः । चिरन्तः संभावयामन् । यस्मान् स्वरूपस्य निमित्तपक्ष-
तान्तरपर्यो भवेत्तथा त्वं प्रायेण हरिष्यसीति सम्भव इत्यर्थः । अतो नरो भुवनं यम-
चरिष्णुश्चरपरसीकान्मानवाननुप्यात् नोऽप्यर्हति रक्षति, अपितु उर्वारमयमेव रक्षति ।
मानवाननिमात्री नलः कश्च रक्षणीय इति वा । तत्परममुत्र गते यमक्षे रता गतिं न युक्तम् ।
नित्यस्मिन्ना भवेत्यर्थः । अतो ना दुरमेवः यतो नरता दुरमेवमनुव भवताति युक्तं
न त्येज्यमित्यर्थ इति वा । अतो ना, अमुत्र भवति रता गतिं युक्तं, अपि तु गतिं वा ।

असौ ना पुरुषश्रेष्ठः, अतोऽमुत्र भवती रक्तानुरक्तेति किं न युक्तं, अपि तु युक्तमेवेति वा भवतीति संवृद्धिर्वा ॥

वरुणपक्षे—अमुष्य वरुणस्य शयः पाणिर्येन प्रकारेण त्वत्पाणिग्रहणनिष्पत्तयेऽनपेक्षं न विद्यते पाशो यस्मिन्नेवंविधः पाशरहितो यथा भवेत्तथा ते बुद्धिः किम् । किं प्रश्ने । पक्षे ल्यक्त्वा त्वत्पाणिग्रहणं करिष्यतीत्यर्थः । त्वत्पाणिग्रहणनिष्पत्तयेऽस्य शयः करः स्यात् पाशो न ल्यक्त्वा त्वत्पाणिग्रहणं शयेन करिष्यति पाशं त्यक्ष्यतीति भयं मा यासीरित्यर्थ इति वा । असौ भुवन्वरो तत्संचरणशीलान्मनुष्यान्कान्नोऽवति । अपितु जलप्रविष्टान् ब्रुडनादिप्रमादाद्भरण एव रक्षति । उदकसंचरणशीलान्मनुष्यान्कान्नो अवति । अपितु रक्षतीति वा । नोऽस्माकं भुवनं पृथक् लोकः तत्र संचरणशीलान्मनुष्यान् कादुदकादेतुभूताद्रक्षति । सर्वेषां ह्युदकं जीवनमिति वा । अमुत्र भवती न रता नानुरक्तेति न युक्तम् । अमुत्र नरता मनुष्यत्वं न भवतीति युक्तम् । देवोऽयमित्यर्थ इति वा । अमुत्र नरता नलत्वं न भवतीति युक्तमिति वा । असौ ना न पुरुषो न भवति, अतोऽमुत्र भवती रतेति युक्तं, अपि तु नेति वा । अमुत्र भवती न रता नानुरक्तेति न युक्तं, अपि तु युक्तमेवेति वा ॥

श्लोकादिह प्रथमतो हरिणा द्वितीयाद्धूमध्वजेन शमनेन समं तृतीयात् । तुर्याच्च तस्य वरुणेन समानभावं सा जानती पुनरवादि तथा विमुग्धा ३१

श्लोकादिति ॥ इह चतुर्थं 'अत्याजि-' इत्यादिश्लोकेषु मध्ये 'अत्याजि-' (१३१२४) इति प्रथमतः श्लोकाद्धरिणा इन्द्रेण समं सह, 'येनामुना—' (१३१२९) इति द्वितीयाच्छ्लोकाद्धूमध्वजेनाग्निना सह, 'यच्छिडमा—' (१३१३०) इति तृतीयाच्छ्लोकाच्छमनेन यमेन सह 'किं ते—' (१३१३१) इति तुरीयाच्छ्लोकाद्वरुणेन सह, तस्य नलस्य समानभावं तुल्यकानां जानती अत एव विमुग्धा विशेषेण भ्रान्ता भैमी तथा देव्या वक्ष्यमाणं पुनरवादि ॥

त्वं याऽर्थिनी किल नले न शुभाय तस्याः कस्यान्निजापणममुष्यं चतुष्टये । इन्द्रानलार्यमतनूजपयःपतीनां प्राप्यैकरूप्यमिह संसदि दीप्यमाने ॥ ३३ ॥

त्वमिति ॥ या त्वं किल नले विषयेऽर्थिनी साभिलाषा तस्यास्ते तव अमुत्र नले निज-
पणं स्वसमर्पणं शुभाय कल्याणाय तुष्टये च संतोषाय च क्व न स्यात्कुतो न भवेत्, अन्ति-
स्यादेव । किंविधेऽमुत्र—इन्द्रानलधार्यमतनूजो यमश्च पयःपतिर्वरुणश्चैतैर्नैव
सारूप्यं दिक्पालांशत्वात्स्वरूपत्वं प्राप्य इहास्यां संसदि सभायां दीप्यमाने । तस्मादर्थ-
णीय इत्यर्थः । अथवा—या त्वं नले न साभिलाषा, तस्यास्तवामुत्र नले निजापणं शु-
भतः स्यात्, अपि तु न कुतोऽपि । किमित्यत आह—इन्द्राग्निमवरुणानां चतुष्टये
रूप्यं नलसारूप्यं प्राप्य इह सभायां ज्वलति सति । एतान्प्रसन्नानकृता यत्रलपनं न-
भाव न भवेदेव, शापं दास्यन्तीत्यर्थ इति वा । या त्वं नले विषयेऽर्थिनी एवं वर्धन-
प्येनं नलं न वृणोषि । यतः—तस्यास्ते नलसारूप्यं प्राप्य इह सभायां प्रकाशमाने इह
चतुष्टये मध्ये क्व कस्मिन् इन्द्रेऽग्नौ यमे वरुणे वा निजापणं शुभाय स्यात्कथय । मया तु
प्रोच्यमानाऽपि यत्रलं न वृणुषे तर्ह्येषु सुन्दरतमेषु चतुर्थं मध्ये क्वं गृणुषे इति कथय इ-
ति वा । अनेनाग्निन्द्रादयो वर्तन्ते न वेति संदेशो निरस्तः । परं तु के ते क्व नलं

विशेषो नोक्तः । अत्रेन्द्रादीनां चतुर्णां त्यागोऽपि प्रतीयते । या त्वं नष्टेऽर्थिनी, तस्याः ते नलत्वरूपतां प्राप्य इह सभायां दीप्यमान इन्द्रादेचतुष्टये निजार्पणं शुभाय क स्यात् । अपितु न कुतोऽपि । या ह्यन्यत्रानुरक्ता, तस्या अन्यत्र निजार्पणे शुभं कथं भवेत् । अन्यच्च नलत्-
पधारणादेते प्रकाशान्ते न त्वेषां सहजं सौन्दर्यमस्ति । अतोऽप्येते न वरणीया इति भावः ॥

देवः पतिर्विदुषि नैप धराजगत्या निर्णयते न किमु न त्रियते भवत्या ।
नायं नलः खलु तवातिमहानलाभो यद्येनमुज्झसि वरः कतरः परस्ते ॥३४॥

देव इति ॥ हे विदुषि श्रेयोक्तातुरीपारिज्ञानचतुरे भैमि, एष पुरोवर्ती देवः स्वर्गे
क्रीडाकारो अनरथ धराजगत्या भूलोकस्य पतिः पालयिता न किंतु अर्थात्स्वल्लोकस्य पतिरिन्द्र-
स्त्वया किमु किमिति न निर्णयते इन्द्रत्वेन किमिति न निर्णयते । अपितु निश्चय इत्यर्थः ।
किमिति वा न त्रियते । अपि तु वरणीयश्चेत्यर्थः । नया न निश्चित इति कुतोऽवचितं भवत्येति
शङ्कायां सत्यानाह—यतो न त्रियते इति हेतूपन्यासः सरस्वत्या कृतः, अयमेन्द्र इति चेत्तत्र
निश्चयः स्यात्तर्हि ननुप्यापेक्षयाधिक्यज्ञादयं कृत एव स्यात्तु न कृतम् । अत इन्द्रत्वेन
त्वयाऽयं न निश्चित इत्यर्थ इति वा । धराणां पर्वतानामजनं आदः क्षेपणं तत्र गतिरुनाय-
भूतो वज्रत्वेन कृतार्यं ना पुरुषः सामर्थ्यवान्वज्रायुधो देव इन्द्रः पतिर्भर्ता भर्तृत्वेन किं न
निर्णयते, निश्चितश्चेत्किं न त्रियत इति वा । धराजगत्या वज्रस्य पतिः एष देवः त्वया न
निर्णयत इति न, अपितु निश्चित एव ज्ञात एव किमु न त्रियत इति वा । उच्यते संबो-
धने । धरापर्वतानजति क्षिपतीति धराज इन्द्रः स एव गतिः शरणं यस्याः प्राच्या दिशः
पतिर्देव इन्द्रो न निर्णयते इति न, परं किं न त्रियत इति वा । इन्द्रश्चेन्नल इव कथं दृश्यत
इत्यत आह—अयं खलु निश्चयेन नलो भवति, तव नलवदानातीति नलान्नः । अत्र हेतु-
माह—यतः अतिशयितं महत्त्वेनोक्तं । ननुप्यापेक्षया बहुतेजा इत्यर्थः । अत एव वर-
णीयः । अथवा—अयं नलत्तुणविशेषः तत्तुल्योऽसारभूतो न भवति । किं त्वतिवलः,
अतोऽपि वरणीय इत्यर्थः । अस्य वरणे निश्चितं अतिशयिता ये महा नन्दनवनक्रीडादय
उत्सवाः, वननं आननः प्राणनं च, तेषां लभः प्राप्तिस्त्वव भविष्यतीति शेषः । इन्द्रवरणे
नन्दनवनक्रीडा सुधापानेनानन्दत्वं च त्वया प्राप्स्यते इत्यर्थः । अतिनहतथिरकालस्य प्राण-
नस्य लभो भविष्यतीति वा । एवंगुणविशिष्टमेनं, अस्य विष्णोर्वा इनं ज्येष्ठप्रातृत्वेन स्वात्मि-
नमेन्द्रं चैर्यजति तर्हि परोऽन्यः को वरः, अपि तु न कोऽपि । ननुवनविशालादेनैव
वृणांष्वेति भावः । अथ च—यद्येनं लज्जति, तर्हि तव कतरोऽनीष्टो भवेत् न कोऽपि ।
किंतु परः शत्रुरेव भवेदित्यर्थः । अथ च—यद्येनं लज्जति, तर्हि तव परोऽन्यः एतदनन्तरः
केन बाधुना तरति त्वते, केन जलेन तीर्यते शान्तिं प्राप्स्यते वा यः स कतरोऽग्निः वरो
भवितुस्त्यर्थः ॥ * ॥ अत्रेन्द्रत्यागोऽपि सूचितः । तथाहि—एष भूलोकस्य रक्षणे देवो राजा
नलो नेति निर्णय निश्चित्य तेन नलत्वाभावलक्षणेनैव कारणेन न त्रियते किमिति प्रश्नः ।
पुच्छनेवैतच्छ्रुतिमिति शेषः । धराज इन्द्र एव गतिर्बर्धनोपायो यस्याः शय्याः पतिः देवो न
निर्णयत इति न, अपि तु निश्चित एव । न त्रियते किमिति वा । संबोधयेत्स्यापि निरा-
सार्थं देवो पुनस्तत्त्वमाह—अयं त्वत्संबन्धी त्वच्चित्तानुरूपकोऽस्तिनहन् नितरां वेदस्त्री नलो

न भवत्येव । यत् त्वया निश्चितं तत्तथ्यमेवेत्यर्थः । किं तु नलवदाभासत इत्येव । नलवदा
धारणादेवास्माभा, न तु सहजेत्यर्थः । यद्वा—यतोऽयं नलख्यतृणविशेषनिःसारो नलो
तस्मान्नितरां तेजस्वी नलो न भवतीत्यर्थः । यदि चैनं त्यजसि तर्हि ते श्रेष्ठाः के मुखे तस्मै
कतरः सुखसमुद्गूरूपो नलो वरो भवित्यर्थः । यद्वा—नैपधराजो नल एव गतिर्जायते
यस्या एवंविधया त्वया देव इन्द्रो न निश्चीयते किम् । अपि तु निश्चित एव । यतः—यत्
व्रियते । नलानुरागिणी त्वम्, इन्द्रोऽयमिति ज्ञात्वैव पतित्वेन नाङ्गीकरोपीत्यर्थः । यस्या
दैत्यैरतिक्रान्तं महो यस्य तस्मादसारभूतः । यदि चैनं त्यजसि तर्हि तव लाभो न । अपि
लाभ एवेति वा ॥

वह्निपक्षे—धरतीति धरो वाहनं स चासावजश्च मेघः, धर इव पर्वतगुल्फो ॥
मेघस्तेन कृत्वा या गतिः, धरायां भूमौ अजेन कृत्वा या गतिस्तयोपलक्षितः, पादविभाग
द्वारा त्रैलोक्यरक्षणात्पतिः, देवो युतिमानमरश्च वह्निः न निश्चीयत इति न । अपि तु निश्चीयत
एव । परं एवंगुणविशिष्टो ज्ञात्वापि न व्रियते । अपितु अमित्रत्वेन निश्चित्य वरणीय एवेत्यर्थः ।
धरो वाहनमजो यस्य स धराजो वह्निः स एव गतिः शरणं यस्या आग्नेया दिशः पतिर्देवोऽपि
किं न निर्णायते । निर्णायकत्वमु न व्रियत इति वा । अमित्रेनलत्वेन किमिति भागीत्यर्थः—
अयं निश्चितं नलो न, किं तु ततोऽप्यतितेजस्वी तव नलवदाभातीति वा । अयं तस्मै नलो
नलो न भवति, किञ्चनल एवेत्यर्थ इति वा । एवंगुणविशिष्टमेनं यदि त्यजसि, तर्हि श्रेष्ठः परः
अन्यः श्रेष्ठश्च ते को भर्ता भविता । अपित्वेतत्सदृशोऽतितेजस्वी कोऽपि नाभ्योत्तमः । अ
च—तव कोऽभीष्टः । अपितु न कोऽपि । किंतु परः शत्रुरेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अत्रापि न
सूचितः । तथाहि—एष ना मनुष्यो न किंतु धराजगत्या आग्नेया दिशः पतिः देवो कि
रिति भवत्या निर्णायते किम् । यतो न व्रियते । त्वया त्वत्वेन निश्चितमित्याह—अयं न
तानुरागोऽतितेजस्वी नलो न, किंतु तदाधारधारणात्प्रलाभः । सदृशेयं कान्तिर्न नापि किं
नलं तृणविषये आभा यस्य । यस्य तेजस्वित्वं मृणं प्रत्येव न तु दैत्यान्प्राप्तिरिति नलो न
धराजो गतिर्विस्तृत्या भवत्या एष वीर्यमानोऽग्निः किमु न निर्णायते अपितु निर्णायकः
यतो न व्रियते । अयं नव पतिर्नलो न भवति किंतु देवीराजान्ततेजान्मृणविशेषान्मुक्तो नलो ॥

यमपक्षे—एष धराजोऽयं तस्मात्तान्मां सुरैर्वा अजनि क्षिपन्ति धराजो महिषान्नयनं
तेन वा वा गतिस्तयोपलक्षितः अनेकपत्न्यात्पतिः पादविभागेन देवः काशरामोऽयं नलो न
निश्चीयत इति न । अपितु निश्चित एव, परं किमु न व्रियते । एष देवः नापि नलो न
कृत्वा अयं यमस्य गतिर्विस्तृत्या भवत्या दक्षिणदिशः पतिर्नलो न । अपितु नलो नलो न
निश्चीयते इति वा न व्रियते, अपितु यमत्वेन निश्चितो वरणीय एव इति न । अत्रापि न
निश्चितं नलो नलो न । अपितु यमैरुपन्याहृत एव । 'नल महो' दैत्यैः पतितो नलो
यदि तेन ललितः तर्हि नलो नलो न किंतु दैत्यैरेव । यतः—यत् पतितः यमैः
यतः अपितु नलो नलो न । अयं नलो न किंतु तदाजितेन दैत्येन नापि नापि नापि
लोऽतितेजस्वी नलो न । यतो नलो नलो न अपितु यमैरेव दैत्यैरेव दैत्यैरेव दैत्यैरेव
नलो नलो नलो न । यद्वा—यदेव दैत्यैरेव दैत्यैरेव दैत्यैरेव दैत्यैरेव दैत्यैरेव दैत्यैरेव

स्त्वित्वाद्द्विगुल्य इत्यर्थः । यदि चैनं त्यजति, तर्हि तव वरः श्रेष्ठः परः शत्रुः कतरोः । अपि एतस्मिन्परित्यक्तोऽयमेव नहाञ्जयुरित्यर्थ इति वा । अथ च—के जले तरति, कानि जलानि तरन्त्यस्मिन्निति वा कतरो वरुणो वरो भविता ॥ * ॥ अत्रापि त्यागः सूचितः । तथा—एष धराजगत्ता दक्षिणदिशः पतिर्देवो यमो न । अपि तु यम एव इति निश्चित्य तेन कारणेन न त्रियते किम् । धर्मराजमुद्धृत्वा देवो न निर्णयते इति न । किन्तु निर्णयत एव । अतएव पतिर्न त्रियते किमिति वा । अयं दैत्यैः आक्रान्ततेजा नलः पितृदेवो यमो न । अपि तु यम एव । परं तव नलवदन्नाति नलकारधारणादित्यर्थ इति वा । यदि चैनं त्यजति तर्हि श्रेष्ठः सुखसमुद्रो नलो वरो भविता ॥

वरुणपक्षे—एष धराजगत्ता भूलोकस्य पतिर्न । कित्वांताताडस्य अतएव देवः कान्तिनाननरश्च वरुणः किं न निर्णयते किं वा न त्रियते । अयं नलो न किन्तु अतिनहवी नलवत्कान्तिर्यस्य सोऽतिमहाः तव नलामो भावति शेषः । यदि चैनमुज्जति, तर्ह्येतदस्यः श्रेष्ठश्च तव को वरो भर्ता, अपितु एतत्सदृशोऽन्यो नास्तीत्यर्थः । धरायां जायन्ते धराजानि स्थावरजङ्गमानि भूतानि तेषां गतिजिवनोपायो जलं तस्य पतिः न । अपितु अनांति-वरुणो देवः किं न निर्णयते किं वा न त्रियते । अपितु निर्णयो वरणीयत्वार्थः । अति-नहस्य अतिपूज्यस्यानलस्याग्निराभा कान्त्याभावो यस्माद्धेतोर्वरुणो हि जलरूपत्वादतिविरो-धीत्यर्थ इति वा । यदैवं त्यजति, तदा तव वरः श्रेष्ठः कः परः शत्रुः । अपितु अयमेव शत्रुरित्यर्थ इति वा । धरतीति धरो धर्ता जगतः पोषकः स चावावज्ज्ज तस्य धराजस्य श्रीविष्णोर्गतिः प्रधाननयननाधारो जलं तस्य पतिर्न । अपितु तत्पतिर्वरुणः किं न निर्णयते । उदकम् 'आपो नाराः' इत्यादिना श्रीविष्णोराधयः । अथ च—यदि त्वमेवम् अः श्रीविष्णुः इनः स्वामी यस्य तं श्रीविष्णुमयं त्यजति, तर्हि तव कानो न, किन्तु हानिरेव । तस्मात्तव कतरो वरुण एव परः श्रेष्ठो वर इति वा ॥ * ॥ अत्रापि त्यागः सूचितः । तथाहि एष धरा-जगत्ताः पूर्वोक्तप्रकारेण उदकस्य प्रतोष्या दिशो वा पतिर्वरुणो देवो न । अपितु स एवेति निर्णयते किन्तु । अपितु निश्चित एव । यतो न त्रियते । तस्यै नल इत्यादि तुल्यम् । यथैनं त्यजति तर्हि तस्यापि (ति) नहृत्ताननानां प्राणानां कानः ज्ञेयितव्यत्वार्थः । यस्मात्ते सुखसमुद्ररूपः श्रेष्ठो नलो वरो भविता । नलप्राप्तयेव तव प्राणानां, कान्यपेति भाव इत्यादि-व्याख्या सुविधा योजनीया । प्रत्यवित्तरनमात्रं लिखितम् ॥

नलपक्षे—अयं नैषधराजस्य विषयदेवतत्वेनियतो रक्षः, विषयदेवोऽज्ञातां लोकानां नो राजा तस्य वा, यत्ना कानेन कृत्वा पतिः स्वामी देवः श्रीविष्णुकः, राजा कः, वा नमुन्यो नलः किं न निर्णयते किं वा न त्रियते । अपितु विषयविरो नर्त्य एवार्थं पयसो बल एवार्थमिति निश्चेतव्यो वरणीयत्वार्थः । यत् नलस्य वरुणविजयस्यो निष्पत्तयः । 'नारिष्णुः शुभिरोऽसि' इति वक्तव्यं निष्पन्नमित्यर्थः । यदि योऽज्ञानराज इत्यादि एवम् तर्हि को यरोऽस्मात्तरोऽधिकः । अपितु कस्यापि मध्येव इत्येवेति भावः । नलस्यार-मेडमर्त्यैव स्वासरीत्यर्थः । एष धराजगत्ता भूलोकस्य पतिः स्वामी न नमुन्यो वयो देवो राजा न, अपि तु बल एवेति किं न निर्णयते किं वा न त्रियते । अति तु निर्णयो वरणी-

यश्च । यस्मान्नलवरणे तवातिमहतो जीवनस्य लाभः । नलप्राप्तावेव तव जीवनं भविष्यति ।
 लर्थः । यदि च अयं शुभावहदैवरूपमेनं त्यजति तर्हि तव कः श्रेष्ठो वरः । अपि तन्नो
 नास्तीत्यर्थः इति वा । नैषधराज एव गतिर्यस्यात्तया भवत्या मनुष्योऽयं नलो राजा सति
 किं न निश्चीयते किं वा न त्रियते । अपितृभयमपि कर्तव्यम् । यथेनमुञ्चति तर्हि वा
 निश्चितमिति महानलाभो महदभाग्यम् । यस्मादेतादृशोऽन्यः कतरो वरः, अपितु नास्तीत्ये
 लर्थ इति वा । एष देवो न इन्द्रादिरमरो न, किंतु भूलोकस्य पतिर्भनुष्यो नल इति किं न
 निश्चीयते, किं वा न त्रियते । यदि चायं देवरूपमेनं त्यजति तर्हि तव लाभो न, किंतु
 हानिरेव । धरायां जायन्ते धराया मनुष्यास्तेषां गत्या प्रकारेण सनिमेषनेत्रत्वादिभिरेव वा
 देवो नेति किमु न निर्णयते । तथा—पतिरिति किमिति न त्रियते निश्चितं ना मनुष्यो न
 लोऽयम् । यदि चैनं त्यजति तर्हि तव परोऽन्यो वरः श्रेष्ठः कतरो लाभः । अपितु एतद्व
 रणात्परः श्रेष्ठो लाभो नास्तीत्यर्थः । एष धरायां भूलोकेऽतिसौन्दर्यादजः कान इति वृद्ध
 प्राणेशो मनुष्यो नलो नतु देवः कश्चिदिति किं न निर्णयते किं वा न त्रियते । निश्चितान
 मेषां चतुर्णामेतदाकारधारणात्कृत्रिमं सौन्दर्यम्, अस्यतु सहजमिति दर्शनमात्रेण तातन्म
 ज्ञात्वा एष नलो निश्चयो वरणीयश्चेत्यर्थः । खलु यस्मात्तदाकारधारणेनाविनाशमिति (१)
 लक्ष्मीकाणामिन्द्रादीनां हाने परित्यागे लाभः । तव कपटसौन्दर्यात्ते न वरगोचा इत्यर्थः ।
 इत्यादिब्याख्या यथावुद्धि ज्ञातव्या । 'नलः पोटगले राज्ञि पितृदेवे कपीधरे' इत्यादि विधुः ।

इन्द्राग्निदक्षिणदिगीश्वरपाशिभिस्तां वाचं नले तरलिताथ समां प्रमाय ।
 सा सिन्धुवेणिरिव वाडववीतिहोत्रं लावण्यभूः कमपि भीमसुतापतापमरः ।

इन्द्रेति ॥ अथ लावण्यभूः परमसौन्दर्योत्पत्तिस्थानं सा भीमसुता नले निषये ॥
 पूर्वोक्तां 'देवः पतिः—'[१३।१४] इत्यादिवाचमिन्द्राग्निदक्षिणदिगीश्वरपाशिभिः समां वा
 तुल्यां श्लेपेण तेषामपि वर्णयित्रीं प्रमाय निश्चित्य तरलिता संदेहवशात्प्रलज्जयमानः सति
 लायमानमनाः सती कमप्यनिर्वाच्यमतिदुःसहं तापमाप । का कमिव—सिन्धुवेनिर्वाच्य
 गरसंगमो वाडववीतिहोत्रमिव वडवानलमिव यथा प्राप्नोति । नलनिश्चयमावाद्गमनं नले
 दुःसहं संतापं प्रापेति भावः । नले तरलिता सोत्कण्ठेति वा ॥

सातुं प्रयच्छति न पक्षचतुष्टये तां तद्गामशंसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे ।
 श्रद्धां दधे निषधराजिमतौ मतानामद्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोकाः ॥१५॥

सातुमिति ॥ सा नैनी निषधराजो नलस्य संवन्धिन्यां विविधायां नदीं दुष्टे
 सत्त्वाम् । नलविषये संदेहे सतीति यावत् । पञ्चमो चासौ कोटिश्च पञ्चमश्लेषेण पञ्चम
 टिमात्रे पञ्चमभागरूपे । पञ्चमस्थानस्थित इति यावत् । एवंभूते पञ्चानां मध्ये गङ्गानरे अत्र
 तरां सत्वेऽपि नले विषये श्रद्धामास्तिक्यं न दधे । सत्यनलेऽपि नलोऽयमेवेति नल इति
 नैन्दुर्द्वैत्यर्थः । क सति—तद्गामशंसिनि नैनीप्राप्त्यनिलापिनि पक्षचतुष्टये पञ्चानां सत्ये
 कतिनां सहायानां सदृशानामिन्द्रादीनां चतुष्टये तां श्रद्धां सत्यनलविषये निषधमनुं नतु
 प्रयच्छति सति । नैनीप्राप्त्यनिलापेणातिमुन्दररूपधारणात्कृत्रिमरत्नादिभिः सत्त्वाम् नले
 रूपातिशयदर्शनप्रलज्जयित्वं प्रतिप्रेषति सति । कः कस्मिन्निष—मतानां सातुं तद्वैत्यर्थः ।

नानां मध्ये 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नेह नानास्ति किंचन' इत्यादिधृतिभिः सत्यतरे परमा-
 र्थतो विद्यमानेऽप्यद्वैतरूपे तत्त्वे स्वरूपे ब्रह्मैक्यबोधे वा विषये लोकोऽविद्यावान्युक्तायुक्तवि-
 चारशून्यो जनो यथा श्रद्धां न धत्ते । क सति—पक्षचतुष्टये अनेकात्मवादिसांख्यादिदर्शन-
 चतुष्टके तामद्वैतश्रद्धां प्राप्तुं न ददति सति । नानात्मत्वसाधक्युक्तिसहस्रैरैकात्म्यनिषेधके
 सतीति यावत् । तस्य तत्पदवाच्यस्य लाभः तच्छंसिनीसद्वैततत्त्वस्य विशेषणम् ॥ * ॥
 सांख्या हि प्रतिशरीरं पुरुषबहुत्वमङ्गीकुर्वन्ति नैयायिकाश्च 'नानात्मानो व्यवस्थिताः' इति
 वचनादात्मनां नानात्वनङ्गीकुर्वन्ति । आर्हताश्च देहप्रमाणात्मस्वीकारमङ्गीकुर्वन्ति । बौद्धाश्च
 सिद्धान्तसिद्धानेक्युक्तिभिरनेकात्मनानेव चित्तततिबाहुल्यमङ्गीकुर्वन्ति ॥ * ॥ सत्, असत्,
 सत्सत्, सत्सद्विलक्षणमिति पक्षचतुष्टयम् ॥ * ॥ सद्वादिनः सांख्याः । असद्वादिनो
 बौद्धाः । सत्सद्वादिनो नैयायिकाः । प्रपञ्चनित्यत्ववादिनो वेदान्तिनः । न सत् बाधानुपपत्तेः ।
 नहि सद्गतं गगनादिकं वा बाध्यते । नचासत् प्रतिभासानुपपत्तेः । नह्यत्यन्तासच्छशभ्यं
 कदाचिदप्यवभासते । नच सत्सदात्मकमुभयरूपं परस्परविरोधात् । नह्यसत्सद्वाऽसद्भूविनु-
 मर्हति । उभयरूपमपि न भवतीत्यपि वक्तुमयुक्तमित्याद्यपि ज्ञातव्यम् ॥ * ॥ सांख्या हि
 प्रतिशरीरं भिन्नांशुद्विज्ञानस्वभावान्बहुनात्मन इच्छन्ति नैयायिका अपि प्रतिशरीरं भिन्ना-
 न्सर्वव्यापकाञ्ज्ञानादिनवविशेषगुणवत् आत्मन इच्छन्ति । आर्हतास्तु प्रतिशरीरं भिन्नान्दे-
 हपरिमाणात्मन्कोचविकासशीलान्बहुनात्मनोऽङ्गीकुर्वन्ति । बौद्धाश्च प्रतिदेहं भिन्नान्शान्ति-
 ज्ञानसंततिरूपान्बहुनेवात्मन इच्छन्ति ॥ * ॥ भैमीप्राप्त्यनिलापिणि सत्यतरे नले नलसंव-
 न्धिन्यां विनतां सत्यामपि सा श्रद्धां न दधे । अपितु दधावेव । अनेकलदर्शने सत्ये पद-
 नकोटिस्थले सत्ये नले । 'अविज्ञातेऽपि बन्धो हि बलत्प्रहादते ननः' इति न्यायेनायमेव
 प्रायेण सत्यनलो भविष्यतीति तस्या ननत्ति बुद्धिरुदभूदित्यर्थः । नतानां विनतावपि सत्यत-
 रेऽद्वैततत्त्वे लोक इव । लोकः परीक्षको जनो यथा श्रद्धां धत्ते तथेति संबन्धः । 'प्राप्तुम्'
 इति पाठे निषवराद् नल इन्द्रादिचतुष्टये भैमीप्रतारणार्थं स्वांस्वरूपधारणात्तां स्वस्मै प्राप्तुं
 न यच्छति सति तद्भाभशंसिनि भैमीप्राप्त्यनिलापिणि पञ्चनकोटिस्थे अर्थादात्मनि श्रद्धां
 निधयं न दधे । अर्थाद्वैनीं प्राप्तुम् । एतल्लिखतुष्टये प्रतिबन्धके सति इयं नया कथंकारं
 प्राप्स्यते । अपि तु नेति तस्य बुद्धिरुदभूदित्यर्थः । नतानां विनतां सत्यां सत्सदादिपक्षच-
 तुष्टये तां सन्धकप्रतीतिं निषेधति सति अनेदसिद्धिशंसिनि पञ्चनकोटिनात्रे चतुष्कोटिविनि-
 मुक्ते सत्यतरेऽप्यद्वैततत्त्वे यथा लोकः श्रद्धां न धत्ते इति व्याख्येयम् । लोकः कौतुकदर्शा
 सनात्सो जन इत्यनेनं वरिष्यतीति निधयनयं पयनः सत्यनल इति वा निधयं न दधे । पय-
 नकोटिनात्रे, 'पुंक्तमन्धारय-' इति पुंङ्क्त् ॥

उच्चिद्विशेषेण पुनरपि संदेहजनितं संतारं वर्णयति—

कारिष्यते परिभवः कलिना नलस्य तां द्वापरस्तु सुतनूमदुनोत्पुरस्तात् ।
 भैमीनलोपयमनं पिशुनौ सहेते न द्वापरः किल कलिश्च युगे जगत्साम् ३७
 कारिष्यत इति ॥ कलिना सुतनूदुनेन नलस्य परिभवः कारिष्यते कारिष्यते । द्वापरस्तु
 अयं वा नलः, अयं वा नल इति संदेहः पुनः । अथ च सद्यच्छलेन नृदीपं दुर्गं पुनः तां

कमीक्षते, तारतम्यं न जानातीति शङ्काशतं च करोति, पुनस्त्यजति, ददाति च पुनरुत्तरे च, इत्येवमव्यवस्थितचित्तो भवति तथेयमप्यव्यवस्थितचित्ताभूदिति भावः । वेद पाठे भूते 'लद्र स्ते' इति लद ॥

तमेव विचारमाह—

अस्ति द्विचन्द्रमतिरस्ति जनस्य तत्र भ्रान्तौ दृगन्तचिपिटीकरणादिरादिः । स्वच्छोपसर्पणमपि प्रतिमाभिमाने मेदभ्रमे पुनरमीषु न मे निमित्तम् ॥४३॥

अस्तीति ॥ जनस्य द्विचन्द्रमतिः द्वौ चन्द्राविति बुद्धिः प्रतिष्ठास्ति । परं तत्र भ्रान्तौ प्रमाणप्रमितैकत्वे एकस्मिन्नेव चन्द्रे विषये योऽनेकत्वप्रत्ययस्तस्मिन्विषये दृगन्तयोर्नैव प्रमाणयोर्यच्चिपिटीकरणं अचिपिटयोश्चिपिटयोः करणमङ्गुल्यग्रेण निपीडनं तदादिर्यस्य काचभ्रमस्तद्विदोषस्य स दृगन्तचिपिटीकरणादिदोष आदिः प्रथमो हेतुरस्ति । चन्द्रद्वयभ्रान्तौ चिपिट्यदिहेतुर्युक्तः । तथा—प्रतिमाया आदर्शादौ दृश्यमानस्य मुखादिप्रतिविम्बस्याभिमानेऽपि प्रतिविम्बस्फुरणरूपे भ्रान्तिज्ञानेऽपि स्वच्छसादृशादेरुप समीपे यत्सर्पणं प्रापणं दर्पणसंनिधानं तन्निमित्तमस्तीति शेषः । दर्पणादिस्वच्छवस्तुसंनिधानादलीकमपि प्रतिविम्बं भासत इत्यर्थः । नैमम पुनरमीषु दृश्यमानेषु मेदभ्रमे एकस्मिन्नेव विषये यः पञ्चलसंह्याविशिष्टो बोधस्तस्मिन्विषये निमित्तं कारणं नास्ति । द्विचन्द्रभ्रान्तौ कारणमस्तीति भ्रान्तियुक्ता, एको नलः पञ्चभावभासत इति मदीया भ्रान्तिः कारणाभावान्न युक्ता । तस्मादन्य एवैते केचन भविष्यन्तीति स्वयमेव संशयं चकार परिजहार चेति भावः । 'अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः' इति निघण्टुः ॥

पक्षान्तरमाह—

किं वा तनोति मयि नैषध एव कायव्यूहं विधाय परिहासमसौ विलासी । विज्ञानवैभवभृतः किमु तस्य विद्या सा विद्यते न तुरगाशयवेदितेव ॥४३॥

किं वेति ॥ वा पक्षान्तरे । असौ प्रत्यक्षदृश्यो नैषध एव कायव्यूहं शरीरसमूहं विधाय निर्माय मयि परिहासं प्रतारणक्रीडां तनोति किम् । यतो—विलासी । एकोऽप्यसौ नल एव मयि क्रीडावशात्कायव्यूहं तनोति, नत्वन्ये केचन सन्तीत्यर्थः । 'किं नो तनोति' इति पाठे काकुः । कायव्यूहरचनेऽस्य शक्तिः कथमित्यत आह—विशिष्टस्य ज्ञानस्य, विशिष्टं ज्ञानं यैरेवं विद्या ये कलाग्रन्थास्तेषां वा वैभवं बाहुल्यं तद्विभ्रतस्तस्य नलस्य तुरगाशयवेदितेवाश्वद्वन्द्वं तृतेव सा कायव्यूहविधानरूपा विद्या किमु न विद्यते । अपि तु सापि विद्यत एवेति संशयवना । 'विज्ञानवैभवभुवः' इति पाठे भुवः स्थानभूतस्येत्यर्थः । परिहासः, 'उपसर्गस्य घनि' इति सूत्रे बहुलप्रहणादीर्घाभावः ॥

एको नलः किमयमन्यतमः किमैलः कामोऽपरः किमु किमु द्वयमाश्विनेयो । किं रूपधेयभरसीमतया समेषु तेष्वेव नेह नलमोहमहं वहे वा ॥ ४४ ॥

एक इति ॥ वा पक्षान्तरे । इह एषु पञ्च मध्ये अयमेको नलः किम्, अन्यद्वौ द्वितीय एलः पुहुरवाः किम्, अपरस्तृतीयः कामः किम्, शिष्टं द्वयमाश्विनेयावधिनीडुमते

किमु, एवमुक्तेषु तेषु पञ्चस्वेवाहं नलमोहं किं न वहे । अपितु तेष्वेव नलबुद्धिं धारयामि, न तु कायव्यूहरचनादेक एव नलः पञ्चधा जात इत्यर्थः । यतः—रूपधेयभरस्य सौन्दर्यबाहु-
त्त्वस्य चीनतया परमकाष्ठात्वेन सनेषु सदृशेषु । सादृश्याद्धि मोहो युक्तः । अन्यतमः, 'स्त्रायं
तमप्' । चीनशब्दो नान्तः स्त्रीलिङ्गः ॥

पूर्वं मया विरहनिःसहयापि दृष्टः सोऽयं प्रियस्तत इतो निपधाधिराजः ।
भूयः किमागतवती मम सा दशेयं पश्यामि यद्विलसितेन नलानलीकान् ४५

पूर्वमिति ॥ विरहनिःसहया वियोगविह्वलया मया सोऽयं निपधाधिराजः प्रियः प्रापेश
इतस्ततः सर्वान् दिक्षु पूर्वमपि स्वयंवरसमयात्प्रागपि दृष्टः । य इदानीं दृश्यते स मोहवशा-
त्सर्वत्र पूर्वमपि दृष्ट इत्यर्थः । प्रकृते किमित्यत आह—मम इयं भूयः पुनरपि सैव विरहोद्भा-
न्ततारुणा दशा आगतवती किम् । यद्विलसितेन यस्याः तामन्येनलीकानसत्यामलान्पश्यामि ।
अपिः पूर्वमित्यनेन, भूय इत्यनेन वा योजनीयः ॥

मुग्धा दधामि कथमित्थमथापशङ्कां संक्रन्दनादिकपटः स्फुटमीदृशोऽयम् ।
देव्यानयैव रचिता हि तथा तथैषां गाथा यथा दिगधिपानपि ताः स्पृशन्ति ४६

मुग्धेति ॥ अथ पक्षान्तरे । अथवा मुग्धा मोहवशा सत्यहमित्यं 'अस्ति द्विचन्द्र-'
(१३।४२) इत्याद्यनेकरूपानपशङ्कां दुःशङ्कां कथं दधामि । अपि त्वेतदयुक्तमित्यर्थः । यतः
—स्फुटं निधितनयनीदृशो नलबाहुल्यज्ञानरूपः संक्रन्दनादीनामिन्द्रादीनां चतुर्णां कपटः ।
तेषां मायैवैषेत्यर्थः । हि यस्मादनया देव्यैव सरस्वत्यैव एषां पुरोवस्थितानां चैवन्धिष्यो
गाथाः 'ब्रूमः—' इत्यादिवर्णनश्लोकास्तथा तेन तेन प्रकारेण रचिताः । यथा येन येन प्रकारेण
ता गाथा दिगधिपानिन्द्रादीनपि स्पृशन्ति ऋष्टशक्त्या बन्धियावृत्त्या वदन्ति, न केवलं
नलमित्यपेक्ष्यः । तस्मादिन्द्रादिभिरेव नत्प्रतरणार्थं नायया नलरूपं धृतमित्येव बुद्धिर्युक्ता,
न तु पूर्वसंशयरूपेत्यर्थः । तथाशब्दस्य द्विरुपादानायथाशब्दोऽपि द्विर्जातव्यः । 'कपटो-
ऽग्नौ—' इत्यमरः ॥

एतन्मदीयमतिवञ्चकपञ्चकस्थे नाथे कथं नु मनुजस्य चकालु चिह्नम् ।
लक्ष्माणि तानि किममी न वहन्ति हन्त बहिर्मुखा धुतरजस्तनुतामुखानि ४७

एतदिति ॥ एतस्मिन्मदीयाया बुद्धेर्वञ्चके भ्रमके पञ्चके इन्द्रादिचतुर्हे तन्मध्ये स्थिते
नाथे मन प्रापेशे मनुजस्य मनुष्यस्य चिह्नं स्पेदिनिपेरजःत्वरन्तानकुमुदत्वादिलिङ्गं कथं नु
कथमिव चकालु प्रकथयताम् । अपित्विन्द्रादिनायया नलस्यस्यापि चिह्नत्वाच्छादितत्वात्तत्र
प्रकाशत इति युक्तमित्यर्थः । नलस्य स्वयमवयवकल्पेऽपि 'ऊर्ध्वो गच्छन्ति' इति न्यायाच्चतु-
र्गमेव वयस्त्वेष्वपि तात्तद्धिः । परिहासवशाद्वा नलस्यापि वयस्त्वं युक्तम् । एतद्वचनं हर-
नानं स्वेदादिष्विति निम्नपदं वा । हन्त चेदे । अनी बहिर्मुखा देवाः धुतं लक्षं रजो
रेणुत्सर्गो यथा एवंभूता तनुर्देवां तेषां भवो धुतरजस्तनुता रेणुत्सर्गइवतनुता मुखं आदि-
र्देवां तानि स्वेदादिहिलान्मनमुपलभित्वेतिपलाययेति देवत्वप्रकाशे तानि प्रतिपद्यन्ति विहासि
किमेति न वहन्ति धारयन्ति । नपि रूपया तावदेवं युक्त्यति वस्तु नोद्गन्ते । कथमि-

त्यर्थः । बहिर्मुखपदं कृपाराहिल्यसूचकम् । नलचिह्नानामस्फुटत्वेऽपि यदि देवचिह्नानि न्यभविष्यन्तर्हि पारिशेष्यान्नलनिश्चयोऽप्यभविष्यत्, तान्यपि तस्फुटानीत्युभयपक्षे नलो निश्चेतुं न शक्यत इति भावः ॥

याचे नलं किममरानथवा तदर्थं नित्यार्चनादपि ममाफलिनैरलं तैः ।

कंदर्पशोषणशिखीमुखपातपीतकारुण्यनीरनिधिगह्वरघोरचित्तैः ॥ ४८ ॥

याच इति ॥ अहं मह्यं यूयं नलं प्रयच्छतेत्यमरात्तलं याचे किम् । अयं वा पूर्वाभावे तोषे । तदर्थं नलग्राह्यर्थं तेषां नित्यार्चनादपि ममाफलिनैः प्रार्थितददद्भित्तैर्देवरलं पूर्वम् । एतावन्ति दिनानि नित्यपूजनादपि ये नलं न प्रायच्छन्तेऽधुना प्रार्थनमात्रेण कथं दास्यन्ते इत्येव तत्प्रार्थनमित्यर्थः । किंविधैस्तैः—कंदर्पस्य शोषणाख्यः शिखीमुखो वागस्तेन पादस्त-
नात्पीतः शोषितः कारुण्यनीरनिधिः कृपासमुद्रो येषां तानि अत एव गह्वराणि गर्नीरनिधि-
पाणि घोराणि कठिनानि चित्तानि येषामेवंभूतैः । यस्मात्कृतेऽपि पूजने कानाद्यत्तत्रा लेक-
पलादफलिनैरित्यर्थः । याचिद्विक्रमा । 'नदत्तफलैः' इति वा पाठः । फलशब्दादित्यर्थं, 'कृ-
तवर्हाभ्यामिनन्' । ततो नञ्समासः ॥

देवानुपालभते—

ईशा दिशां नलभुवं प्रतिपद्य लेखा वर्णश्रियं गुणवतामपि वः कथं वा ।
मूर्खान्धकूपपतनादिव पुस्तकानामस्तं गतं वत परोपकृतिव्रतवम् ॥ ४९ ॥

ईशा इति ॥ हे दिशामीशाः दिक्पाला लेखा देवाः, नलो भूः स्थानं यस्यात्तां नन्द-
भवां वा वर्णश्रियं रूपशोभां प्रतिपद्य प्राप्य गुणवतां सौन्दर्यादिगुणयुक्तानामपि वो पुनर-
परेषामुपकृतिरूपकार एव व्रतं तद्विद्यते येषां ते व्रतिनस्तेषां भावस्तत्त्वं कथं वा कुलो क-
हेतोरस्तं गतं नष्टम् । स्वयमुपकारकलाभावेऽपि स्वाभिलषितायामपि यदि भवदर्थं दूरे-
रिणो नलस्याप्याकारे धृते सौन्दर्यादिगुणागमनात्परोपकारित्वमप्यागतं तन्मद्विषये कथं विन-
ष्टमित्यर्थः । नलाकारधारणादेतावती मत्प्रतारणा किमिति कियत इति भावः । केपलमेव—
मूर्खा अश्रुतशास्त्राः पुरुषा एवाज्ञानवशादन्धाः त एव कृपा अतिगमीरा मूर्खरूपाः कृपास्त-
पतनात्तदधीनत्वात्तृणविशेषलेखनीभूतनलप्रभवां रेखावर्णश्रियं लिप्यक्षरशोभां प्राप्य मुद-
दिगुणयुक्तानां दोरक्युक्तानां च पुस्तकानां यथा वाचकपाठकाद्युपकारित्वमस्तं गच्छति ।
मूर्खस्य मूर्खत्वादेवोपकाराभावादप्येषां चासमर्पणादित्यर्थः । कूपपतितानामपि पुस्तकानाम-
कारित्वमेव । 'प्रतिपद्य स्थितानाम्' इति समानकर्तृकत्वम् ॥

यस्येश्वरेण यदलेखि ललाटपट्टे तत्स्यादयोग्यमपि योग्यमपास्य तस्य ।
का वासनास्तु विभ्रयामिह यां हृदाहं नार्कातपैर्जलजमेति हिमेस्तु दाहम् ॥ ५० ॥

यस्येति ॥ ईश्वरेण यस्य प्राणिनो ललाटपट्टे यदयोग्यमनुचितमप्यलेखि लिखितं दद-
न्यमपि तस्य योग्यमनुचितमर्थमपास्य प्रतिक्षिप्य स्याद्भवेत् । योग्यमर्थं परित्यज्य तत्संज्ञकं
स्वयमेवायोग्यमपि भवेदिति यावत् । अतो योग्यतया कार्यकारणाभावे सति इह नलनेष्ट-
संदेहेन निश्चयार्थं-यां वासनां युजिनहं हृदा विभ्रयां धारयेयं सा का वासना युजिनहं

भवतु । अपि तु एवंविधा दुष्किर्नास्ति । चित्तेनान्यथाकर्तुं विचारितेऽपि क्लृप्तपट्टलिखिता-
दन्यथा न भवतीत्यर्थः । योम्यनप्यपात्यायोग्यमेव भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—यतः जलज-
न्मोजं अर्कातपैरुष्णैरपि सूर्यकिरणैर्दाहं न एति, हिमैस्तु पुनर्दाहं गच्छति । ‘उष्णत्वात्
दाहकः, शीतत्वात्तु दाहशनक इति लोके दृष्टं, तदिदं विपरीतं जातं विरुद्धकार्योत्पत्तेर्विप-
रमम् । नलस्य मन वा क्लृप्ते यद्येवरेणायोग्यमेव लिखितं, तर्हि परस्परयोग्यं परस्परं विहाय
तस्य मन चायोग्यमेव भविष्यतीति कं प्रकारं चित्ते धारयिष्यामि । अपि तु न कमपीति
देवानां न कोऽप्यपराध इति भावः ॥

तर्हि कल्पद्रुमो याच्यतामित्यत आह—

इत्थं यथेह मदभाग्यमनेन मन्ये कल्पद्रुमोऽपि स मया खलु याच्यमानः ।
संकोचसंज्वरदलाङ्गुलिपल्लवाग्रपाणीभवन्भवति मां प्रति वदन्मुष्टिः ॥५१॥

इत्थमिति ॥ इह नलैकत्वेऽपि समये वा इत्यनेन नलानेकत्वमवतप्रकारेण यथा
ग्राह्य मनाभाग्यं नलानिधयायथा दैवाभावो दृश्यते अनेन हेतुना प्रकारेण वा सोऽतिव-
दान्यः कल्पद्रुमोऽपि खलु निश्चितं मया नलं याच्यमानः सन् मां प्रति वदन्मुष्टिरितिकार्ष-
संज्वरकरो भवतीत्यहं मन्ये । किंभूतः—संकोच एव संज्वरः संतापो येषानेवंविधानि
दलानि कितलयान्येवाङ्गुलयो येषानेवंभूताः पल्लवा एवाग्रपाणयो हस्ताभ्यानि यस्य एवंभूतोऽने-
वंभूत एवंभूतो भवन् । अन्यस्यापि वदन्मुष्टेरङ्गुलयः संकुचिता भवन्ति । कल्पवृक्षः कल्पित-
दानशीलोऽपि मदभाग्यवशान्नां प्रत्यदातृव भवेदिति भावः । अदातृत्वनिधयात् ‘भवति’
इति वर्तमानवत्प्रत्ययः ॥

देव्याः करे वरणमाल्यमधार्यये वा यो वैरसेनिरिह तत्र निवेशयेति ।
सैषा मया मखभुजां द्विपती कृता स्यात्त्वलै तृणाय तु विहन्मि न बन्धुरत्नम्

देव्या इति ॥ अथवा इह स्वयंवरे एतेषु पश्यतु मध्ये वा यो वैरसेनिः सलनलः तं त्वं
तावज्जानासि अतस्तत्र एतां नालां निवेशय निक्षिपेत्पुनस्तु देव्याः सरस्वत्याः करे नरणमाल्यं
वरणमधूकनालमर्पये ददानीति संभावना । स्वयमेवैतदूपपाति—एवं कियमाने सा
एषा देवी मया मखभुजां देवानामिन्द्रादीनां द्विपती वैरिणी कृता स्यात् । तन्नायाप्रकट-
नादित्यर्थः । भवतु नान सा तद्वैरिणी स्वधर्मसिद्धितु साप्येतत् आह—तु इमं तृण-
त्पापातिनिःसारय त्वलै स्वरूपाय अकिंचित्करालमर्पयिष्ये बन्धुरत्नं तुह्यन्मप्येऽतिधेष्टां
देवी न विहन्मि । नन चकिंचिद्रूपतु, परं तु देवदेवस्वर्प निमन्त्रितवत् न करोमीत्यर्थः ।
अन्योऽपि तुह्यत्पार्थ रत्नं न पिनाययति । द्विपति, ‘द्विपोऽग्नित्रे’ इति यतः उगित्वा-
न्तीप् । मखभुजां, ‘द्विपः यतुर्जा’ इति षष्ठी ॥

यः स्यादनीषु परमार्थनलः स मालामङ्गीकरोतु वरणाय मनेति चैनान् ।
तं प्रापयामि यदि तत्तु विस्तृत्य लज्जां कुर्वे कथं जगति शृण्वति ही विडम्ब्यः ५२

य इति ॥ अनीषु पश्यतु भरतु मध्ये यः परमार्थनलः सलनलः स्यात् स नन व-
रणाय मालामङ्गीकरोत्येवं प्रकारेण, इत्युक्त्वा चेति वा । यत्तु एतां च नालां तत्र तेषु मध्ये
नै० च० ४४

तं सत्यनलं प्रापयामि, तत्पुनर्लज्जां विस्ृज्य कथं कुर्वे । अपित्वेवं कर्तुमयुक्तम् । यतः—
जगति सर्वस्मिन्सभाजने शृण्वति सति ही कष्टं विडम्बः । लज्जालागादतिपरिहासो भविष्य-
तीति शेषः । सर्वेषां समक्षमेव लज्जालागात्सर्वेऽप्युपहसिष्यन्तीत्यर्थः । ही इति खेदे । ई-
स्मादर्धे, इः खेदे इति वा । इति चेति समुदायः प्रकारे । यदि चेति वा ॥

इतरनलतुलाभागेप शेषः सुधाभिः क्षपयति मम चेतो नैषधः कस्य हेतोः ।
प्रथमचरमयोर्वा शब्दयोर्वर्णसख्ये विलसति चरमेऽनुप्रासभासां विलासः ॥

इतरेति ॥ इतरैश्चतुर्भिर्नलैस्तुलां साम्यं भजत इति भागः, एष शेषः पञ्चसु मध्ये अन्तः-
पञ्चमो नैषधः मम चेतः कस्य हेतोः केन कारणेन सुधाभिरमृतैः क्षपयति आहतमि-
करोति । रूपसाम्ये सत्यप्येष एव मम मनसे यतो रोचते, तस्मादयमेव सत्यनलो भविष्य-
तीत्याशयः । सत्यनलत्वापकं निरुपाधिकपरमप्रेमसंवादं दृष्टान्तेन प्रथयति—प्रथमेति ।
वाथवा युक्तमेतत् । प्रथमचरमयोरादिमान्ययोः शब्दयोर्वर्णैरक्षरैः सख्ये मैत्र्यां सलाभापि
चरमे पाश्चात्ये शब्देऽनुप्रासभासां छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासलाटानुप्रासाख्यशब्दालंकारशान्तीनां
विलास उल्लासश्चमत्कारो विलसति विशेषेण शोभते । वर्णसाम्ये सत्यपि प्रथमस्यानायासमत्-
त्वात्, द्वितीयस्य तु सदृशस्य पश्चाद्भूरिप्रयत्नसाध्यत्वाच्चरमे यद्यनुप्रासत्वं स्फुरति, तथापि
द्वितीयसाहित्ये प्रथमेऽपि यथाऽनुप्रासत्वमस्ति तथा सुन्दरान्तरविच्छेदेन पश्चादवलोक्यमान-
तयैव पञ्चमश्चेतसे रोचते, न तत्र सत्यत्वं प्रयोजकम् । अतः सर्वेऽपि तुल्या एवेति नावः ।
अत्रायमेव श्लोको दृष्टान्तः । अत्रत्ययोरेव प्रथमचरमशब्दयोर्वर्णसाम्ये सत्यपि चरमे वस्य-
शब्द एवानुप्रासातिशयः न प्रथमशब्दे प्रथम इत्युक्ते नानुप्रासः । प्रथमचरमयोरित्युक्ते तु ननु
एवानुप्रासातिशयो दृश्यते न तथा प्रथम इत्यर्थ इति वा । यद्वा—आद्यपादचतुर्थपादयोर्वर्ण-
साम्ये सत्यपि चरमे चतुर्थपादेऽनुप्रासभासां विलासो विलसति । उभयोरनुप्रासत्वे सत्यपि
चतुर्थेऽनुप्रासभासां विलास इत्युक्तेस्तत्रैवानुप्रासत्वम्, न तु प्रथमे । 'क्षपयति' इति श्लो-
कक्षे ह्रस्वः । कस्य हेतोः, 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी ॥

इति मनसि विकल्पानुद्यतः संत्यजन्ती कचिदपि दमयन्ती निर्णयं नाससाद ।
मुखमथ परितापास्कन्दितानन्दमस्या मिहिरविरचितावस्कन्दमिन्दुं निनिन्द

इतीति ॥ इत्युक्तप्रकारेण मनसि उद्यत उत्पद्यमानान्विकल्पाननेकशब्दावलम्बनबोकादे-
पोद्भावनेन संत्यजन्ती दमयन्ती कचिदपि निर्णयं निश्चयं नाससाद । पञ्चसु मध्ये इति-
त्रपि पुंलिङ्गं नलनिश्चयं न प्रापेति वा । अथ पश्चान्नलनिश्चयाभावात्परितापेनास्कन्दितोऽस्मिन्
आनन्दो यस्य । परितापेन कृत्वा आस्कन्दितोऽप्राप्त आनन्दो येनैवंभूतं वासा मुखं च ।
मिहिरेण सूर्येण रचितोऽवस्कन्दः पराभवो यस्यैवंविधमिन्दुं निनिन्द । निष्प्रभचन्दसदृशमन-
दित्यर्थः । आस्कन्दनमास्कन्दः पराभवः । परितापेन य आस्कन्दः स संजातो यस्य इति
आनन्दो यस्येति कारकादित्वाद्रूपसिद्धिः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

खादूत्पादभृति त्रयोदशतयादेश्यस्तदीये महा-

काव्येऽयं व्यरमन्नलस्य चरिते सर्गो रसाम्भोनिधिः ॥

श्रीहर्षमिति ॥ अर्थ पूर्ववत् । खादूत्पादभृति सहृदयहृदयाहाददायित्वात्खादुरसोत्प-
त्तिधारकेऽत्यन्तमधुरनवार्यसहिते त्रयोदशतया आदेश्योऽभिधेयः सर्गो व्यरमत् । सनात
इत्यर्थः । व्यरमत्, 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परलैपदम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैषधीयप्रकाशे त्रयोदशः सर्गः ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

अथाधिगन्तुं निषधेश्वरं सा प्रसादनामाद्रियतामराणाम् ।

यतः सुराणां सुरभिर्नृणां तु सा वेधसासृज्यत कामधेनुः ॥ १ ॥

अथेति ॥ अप विक्लपदूषणानन्तरं सा नैनी निषधेश्वरं नलनधिगन्तुं निधेतुं प्राप्तुं च
पोडशोपचारैरमराणां प्रसादनां परितोषणमाद्रियत आदरेण चकार । यतो वेधसा सुराणां
कामधेनुरभिलाषप्रसूः सुरभिर्गौरसृज्यत सृष्टा, नृणां तु पुनः कामप्रसूः सा देवप्रसादना
सृष्टा । तत्सान्ननिश्चयार्थं प्राप्त्यर्थं च देवपरितोषणं चकारेति युक्तमित्यर्थः ॥

अथाधिगन्तुं निषधेश्वरं सा प्रसादनं दानवशात्रवाणाम् ।

अचेष्टतासौ नहतीष्टितिद्विराराधनादेव हि देवतानाम् ॥ १ ॥

अथेति । क्षेपकः ॥ अचेष्टत अकृत । शात्रव एव शात्रवाः । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽन् ॥

पूर्वोक्तार्थसमर्थनार्थमन्तरन्यासनाह—

प्रदक्षिणप्रक्रमणालवालविलेपधूपाचरणाम्बुसेकैः ।

इष्टं च मृष्टं च फलं सुवाना देवा हि कल्पद्रुमकाननं नः ॥ २ ॥

प्रदक्षिणेति ॥ हि यत्नात् देवा नोऽस्माकं ननुष्याणां कल्पद्रुमकाननं बहवः कल्पवृक्षा
एवेति कवेरुक्तिः । किंनूता देवाः—प्रदक्षिणं प्रक्रमणं वलयाकारं परिभ्रमणं तदेवालवालं
वृक्षमूले जलधारणार्थं वलयाकारः सेतुः स च विलेपध्वन्दादिलेपध्व धूपो दशाङ्गादित्तेषामा-
चरणानि करणानि तान्येवान्बुसेकाः (तैः) प्रदक्षिणायाचरणं चोदकलमनानि च तैर्वा । कुला
इष्टमभिलषितं मृष्टं च स्वभावमुन्दरं सुखादु च फलं मनोरपरूपमात्रादिकं च सुवाना उत्साद-
यन्तः । वृक्षा अप्मालवालवृक्षापुर्वेदोक्ततत्त्वोपनाशक(नि)विटङ्गादिलेपदोहदधूपाम्बुसेकैरिष्टं
मृष्टं च फलं सुवते । 'आवरण—' इति पाठे अङ्गप्रत्यङ्गदेवतापूजा कष्टकायुतिश्चेति व्याख्येयम् ॥

१ 'अत्रानरप्रसादनायाः कामधेनुत्वेन रूपगद्रूपकालंकारः' इति जीवातुः । २ 'पूर्वोक्त द्वार्यो
भङ्गान्तरेण निवृत्तः । अत एव पाठान्तरम् । केषुचिदादरौषु त्वयं श्लोको नारत्वेव' इति सुखावयोधा ।
अत एव जीवातौ न व्याख्यायि । ३ 'अत्र प्रदक्षिणप्रक्रमणालवालविलेपध्वन्दाद, देवेषु कल्प-
द्रुमरूपनाथ सनत्तवस्तुवर्तिरूपकम्' इति जीवातुः ।

पूजाप्रारम्भार्थं प्रथमं नमस्कारमाह—

श्रद्धामयीभूय सुपर्वणस्तान्ननाम नामग्रहणाग्रकं सा ।

सुरेषु हि श्रद्धयतां नमस्या सर्वार्थसिद्ध्यङ्गमिथः समस्या ॥ ३ ॥

अद्वेति ॥ सा श्रद्धामयीभूय आस्तिक्यप्रचुरा भूत्वा तान्नलवेषधारिणः सुपर्वणे देव-
मग्रहणाग्रकमिन्द्राय नम इत्यादिनामग्रहणपूर्वकं ननाम ववन्दे । हि यस्मात्सुरेषु श्रद्धा-
श्रद्धावतां नमस्या नमस्कार एव सर्वार्थसिद्धेः यान्यङ्गानि साधकानि तेषां मिथः समस्या स-
स्वरपूरणहेतुः श्रद्धापूर्वं देवनमस्कार एव कारणसामग्रीसंपादकः, तस्मादेवं नमस्कृतवतीत्यर्थः ।
समस्यापि पदानां परिपूरणं करोति । श्रद्धामयी, प्रकृतवचने मयट् । अग्रकम्, 'शेषादि-
भाषा' इति कः (प) । नमःकरणं नमस्या, 'नमोवरिवः' इति कथेच् ॥

देवपूजाङ्गध्यानं प्रथममाह—

यत्तान्निजे सा हृदि भावनाया वलेन साक्षादकृताखिलस्थान ।
अभूदभीष्टप्रतिभूः स तस्या वरं हि दृष्ट्वा ददते परं ते ॥ ४ ॥

यदिति ॥ सा अखिलस्थान्सर्वगतान्तानिन्द्रादीन्भावनाया ध्यानस्य वलेन सामर्थ्येन निजे
हृदि यत्साक्षादकृत प्रत्यक्षीचकार । सर्वगतानपि ध्यानवलेनैकत्राणीय ददत्तौत्यर्थः । स सा-
त्कार एव तस्या भैम्या अभीष्टस्य नलप्राप्तिलक्षणस्य प्रतिभूर्दाननिश्चयकर्ता अभूत् । हि यस्मा-
द्दृष्टास्ते देवाः परं श्रेष्ठं वरमभीष्टं परिणेतारं च ददते प्रयच्छन्ति । नहि देवदर्शनं निष्क-
भवतीत्यर्थः ॥

इदानीं देवपूजासाह—

सभाजनं तत्र ससर्ज तेषां सभाजने पश्यति विस्मिते सा ।

आमुद्यते यत्सुमनोभिरेवं फलस्य सिद्धौ सुमनोभिरेव ॥ ५ ॥

सभाजनमिति ॥ सा तत्र स्वयंवरस्थाने अकस्मादेव देवपूजारम्भादत्यादरेण न पूज-
नाद्विस्मिते साश्चर्ये सभाजने सभालोके पश्यति सति, तमनाहत्य वा । तेषां देवानां सभाजनं
ग्रीत्याराधनं ससर्ज चक्रे । यद्यस्मात्फलस्याभीष्टस्य सिद्धौ दाने सुमनोभिः शोभनचित्तैरेवं
तैरेव सद्भिः सुमनोभिर्देवैरेवमत्यादरपूजनेन कृत्वा आमुद्यते हृष्टैर्भूयते । तस्मादेवमपूजयद्दे-
त्यर्थः । एवमेव एवं सत्येवेत्येवकारयोजना वा । पुष्पैरपि फलसिद्ध्यर्थमामुद्यते विकलतर्भू-
यते । सभाजने, 'यस्य च भावेन' इति, 'पृथी चानादरे' इति वा सैतमी ॥

वैशद्यहृद्यैर्भ्रंदिमाभिरामैरामोदिभिस्तानथ जातिजातैः ।

आनर्चं गीत्यन्वितपट्टपदैः सा स्तवप्रसूनस्तवकैर्नवीनैः ॥ ६ ॥

वैशद्येति ॥ अथ सा नवीनैर्नवैः स्तवैः स्तुतिश्लोकरूपैः प्रसूनस्तवकैः पुष्पगुच्छैः लुप्त-
श्लोकैः पुष्पगुच्छैश्च वा तानिन्द्रादीनानर्चं । किंविधैः—वैशद्येन स्पष्टतया प्रसादगुणेन हृद्यैः

१ 'निध्यङ्ग' इति जीवातुः । २ 'सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।
३ 'अत्रोभयेप्राप्तपि सुमनसामुभयोरप्यामोदयोश्च फलयोरभेदाध्यवसायेनायमर्थान्तरन्यासः' इति
जीवातुः ।

सहृदयप्रियैः । अथ च—शुभ्रत्वेन मनोज्ञैः । तथा—अदिक्ता निष्ठुरवर्गादिवर्णरहितश्रुतिम-
धुरवर्णरचनजनितेन माधुर्येण । अथ च—सौकुमार्येण अभिरामैः । अत एव—आमोदि-
भिर्हर्षजनकैः । अथ च—सौगन्ध्यसहितैः । तथा—जातेः पङ्क्तिशल्यशरजनितचरणान्तायाः,
अनुष्टुबादिजातेर्वा जातैः निष्पन्नैः । अथ च—मालतीसंभवैः । तथा—विशेषरूपया गीत्या
अन्विता युक्ताः पदपदाः पदचरणाः श्लोका यत्र । अथ च—गुञ्जन्मधुरकैः । वैशयं शब्दा-
र्थालंकारापशब्दभावदोषराहित्यं तेन मनोज्ञैर्वा । 'जातिश्छन्दसि सामान्यं मालत्यां गोत्र-
जन्मनोः' 'गीतिश्छन्दसि गाने च' इति विश्वः । हृयेति, 'हृदयस्य प्रियः' इति यत् ।
'हृदयस्य हृद्वेद्यदण्डासेषु' इति हट् । अभिरम्यते यैस्तैरभिरामैः, 'अकर्तरि च कारकैः'
इति चकारादसंज्ञायामपि करणे घञ् । जालादिलक्षणं छन्दोग्रन्धेभ्यो ज्ञातव्यम् । 'न वा
कैः' इति पाठे कैः वा त्ववत्वकैः न आनयं, अपि तु नानाप्रकारैः त्ववप्रसूनत्वकैरपु-
पूजादित्यर्थः ॥

पूजानन्तरं पुनरपि ध्यानमाह—

हृत्पद्मसन्नन्यधिवास्य बुद्ध्या दध्यावथैतानियमेकताना ।

सुपर्वणां हि स्फुटभावना या सा पूर्वरूपं फलभावनायाः ॥ ७ ॥

हृदिति ॥ अथ पूजानन्तरनियमेकतानाऽनन्यश्रुतित्वस्य सती हृदेव परं तद्रूपे सद्गतिं
गृहे एतानिन्द्रादीन्बुद्ध्याधिवास्याधिष्ठाप्य दध्यौ । सर्वगतानामपि देवानां हृदये बुद्ध्या चना-
रोपितं रूपं ध्यानेन साक्षादकृतेति यावत् । हि यत्नात्सुपर्वणां देवानां या स्फुटा भावना
ध्यानबलेन प्रत्यक्षता सा फलभावनायाः कार्यसिद्धेः पूर्वरूपं प्रथमं स्वरूपम् । कारणस्य
कार्यापेक्षया नियतप्राग्भावित्वाद्देवानां प्रत्यक्षतायाः कार्यमात्रं प्रति कारणत्वात्कारणसामग्री-
रूपां देवप्रत्यक्षतां ध्यानेनाकृतेत्यर्थः । पूजायाः पूर्वमनन्तरं च ध्यानस्येष्टत्वात् 'यत्नान्'
(१४१४) इत्यस्यास्य (१४१७) च श्लोकस्य न पौनैक्यम् । 'उपान्वध्याह्वसः' इत्यत्राप्य-
न्तस्य वसेर्ग्रहणात् 'सहस्रदत्ते मुनिभासने—' इतिवर्ण्यन्तस्य वसेः प्रकृत्यन्तरत्वात् हृत्पद्मस-
न्नीत्याधारस्य न कर्मत्वम् ॥

भक्त्या तयैव प्रसत्ताद् तस्यास्तुष्टं स्वयं देवचतुष्टयं ततः ।

स्वेनानलस्य स्फुटतां यियासोः फूट्कृत्यपेक्षा कियती खलु स्यात् ॥८॥

भक्त्येति ॥ तस्याः पातित्रयादिगुणैरादावेव भक्तिनिरपेक्षं स्वयन्मालनैव तुष्टं तदिन्द्रादि-
देवचतुष्टयं तस्यास्त्यैवाल्पीयस्यापि भक्त्या पुनः प्रसत्ताद् प्रसन्नमभूत् । अल्पीयस्या भक्त्या
प्रसन्नतायां दृष्टान्तमाह—खलु यत्नात्स्वेनानलनैव स्फुटतां प्राकट्यं यियासोर्यानुनिच्छतो
लब्धवहुसंशुक्षणतया वासन्नप्रज्वलनस्यानलस्य बहेः कियती संशुक्षणार्थं फूट्कृत्यैव मुखपवनस्या-

१ 'अत्र स्ववानां प्रसन्नत्ववक्त्रानां चोभयेषानप्यर्चनसाधनत्वेन प्रकृजानां धर्मेतोऽन्ते (तौल्ये)
नौपम्यस्य गन्धनानत्वात्केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगिता' इति जीवानुः । २ 'सुखावबोधायानु-
यत्नान्' (१४१४) इति श्लोकोत्तरमेतन्मति व्याख्याय 'पूर्वोक्त्यर्थं स्वार्थोऽत्र निबद्धः । अत एव पाठा-
न्तरम्' इत्युपसंहरन् । अत एव जीवातौ न व्याख्यापि । ३ 'ये तु स्फुटदुष्टस्य' इति सामान्यप्रहङ्गन्
इति मत्ता 'हृत्पद्मस्य' इति कर्मसदं दुष्टकृत्य 'न्यधिवास' इति बोध्यन्ति । 'तदशनविलितविलिप्तुने-
श्यन्' इति सुखावबोधः ।

पेक्षा स्याद्भवेत् । अपिलल्पैव । तादृशोऽभिर्दिनैरेव फूत्कारैः संधुक्षितो दीप्यतेतरामिलः । तस्मात्स्वतः प्रसन्नस्याल्पयापि भक्त्या पुनः प्रसन्नत्वं युक्तमित्यर्थः । 'तस्मात्प्रतिपद्यते त्रेत्रात्रागेव दृष्टा झटिति प्रसेदुः' इत्यपि पाठः स्पष्टार्थः ॥

प्रसादफलमाह—

प्रसादमासाद्य सुरैः कृतं सा सस्मार सारस्वतसूक्तिसृष्टेः ।

देवा हि नान्यद्वितरन्ति किंतु प्रसद्य ते साधुधियं ददन्ते ॥ ९ ॥

प्रसादमिति ॥ सा भैमी सुरैः कृतं प्रसादमासाद्य सरस्वत्या इमाः सारस्वत्याश्च सूक्तयश्च शोभनोक्तयः श्लेषवाक्यानि तासां सृष्टेर्निर्माणस्य । रचनामित्यर्थः । सस्मार । अत्र संदेहं परित्यज्य गाथाक्रमेणेन्द्रादींश्चतुरोऽपि ज्ञात्वा अयं पञ्चमो नल इत्यजानादित्यर्थः । देवीवचनस्मरणरूपः को नाम प्रसाद इत्यत आह—हि यस्माद्देवा अन्यत्किञ्चित् वितरन्ति न ददति किंतु देवाः प्रसद्य प्रसन्ना भूत्वा साध्वीं कार्यसाधिकां धियं बुद्धिमेव ददन्ते । तदुक्तं भारते—'न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यं तु रक्षितुमिच्छन्ति सुबुद्ध्या वीर्ययन्ति तम् ॥' इति । तस्मादयमेव प्रसादो युक्त इत्यर्थः । सृष्टेः, 'अधीगर्थ—' इति इमं पृष्टी । ददन्ते, 'दद दाने' इत्यस्य रूपम् ॥

स्मरणमेव विशदयति—

शेषं नलं प्रत्यमरेण गाथा या या समर्था खलु येन येन ।

तां तां तदन्येन सहालगन्तीं तदा विशेषं प्रतिसंदधे सा ॥ १० ॥

शेषमिति ॥ शेषं पञ्चमं सत्यनलं प्रति लक्ष्यीकृत्य 'ब्रूमः किम्—' (१३ स. ३ श्लो.) इत्यादिः 'आकर्ण्य—' (१३।८) इति यावत्, 'एष' (१३।१०) इत्यादिः 'साधारणीम्—' (१३।१४) इति यावत्, 'दण्डम्—' (१३।१६), इत्यादिः 'गुम्फः—' (१३।२०) इति यावत्, 'या सर्वतः—' (१३।२२) इत्यादिः 'शब्दा—' (१३।२६) इति यावत्, या या गाथा प्रसादात्पूर्वं येन येनेन्द्रादिदेवेन सह समर्था तुल्यायां ['सारस्वत्योक्ता' इति शेषः] सा भैमी तां तां 'ब्रूमः—' (१३।३) इत्यादिगाथां तदा प्रसादानन्तरं तदन्येन तस्मात्तस्मादिन्द्रादिदेवैः ख्यादर्थान्न्येन श्लेषशक्त्या प्रतिभासमानेन मूलरूपेणार्थेन सह खलु निश्चितमलगन्तीनवन्द्वाधां विशेषं प्रति स्वस्वाकारधारणाद्विन्नमिन्द्रादिदेवं प्रति संदधे योजयामास । इयमेतस्या गाथा इयमेतस्य गाथेति संबन्धं चकारेत्यर्थः । 'ब्रूम—' (स. १३ श्लो. ३) इत्यादी 'वासां विलोक्य—' (१३।२७) इति यावन्नलस्य सर्वत्रानुस्यूतत्वादिन्द्रादीनां तु चतसृषु चतसृषु स्वस्वगाथाखलुस्यूतत्वात्तां तामिन्द्रादिगाथां तदन्येन बहुयादिना सह अलगन्तीं विशेषमनन्तत् । या इन्द्रेण नलेन च समानार्था तामिन्द्रविषयामेव सस्मार । एवमितरदेवत्रितयेऽपि इन्द्रं गायामेकविषयामेव सस्मार । एवं चतसृष्वपि गाथासु नलस्यानुवृत्तेरिन्द्रादीनां च व्यापारेण वापोद्वापान्यां एते देवाः, अयमेव नलः, इत्यज्ञासीदित्याशय इति वा प्रतिश्लोकं गाथासंज्ञं

२ 'अत्र वाच्यद्वये भक्तिभूल्लोः कार्यानिपेक्षितलक्षणमनानभनेत्येव कारको यच्छब्दान्यां प्रत्येतिविन्वतयोक्तेश्चान्तरालकारः' इति जीवानुः ।

चतुर्भिःपुत्रिभिः लोकैरेकैकस्य प्रतिपादनादेकगाथात्वसन्नारोपात्प्रत्येकपर्यवसानाद्वैकवचनम् ।
पद्म—पद्मे नलं प्रति या या 'अस्त्राणि' (१३।२८) 'येनानुना' (१३।२९) 'यच्चण्डिना'
(१३।३०) 'किं ते तथा—' (१३।३१) इत्यादिगाथा यैः येन इन्द्रादिना सह संब-
न्धार्था तदन्येन बहुपादिना सहलग्नत्वात् तां गाथानेव विशेषं नेदं जानाति स्म । एकैकस्या
गाथाया एकैकदेवपर्यवसानाच्चतुष्टयानपि गाथानां नले पर्यवसानात्प्रतिशेषप्रमाणात् अयं पद्म
एव नल इति विशेषनज्ञासीदित्यर्थः । अलिन्यङ्गे—अमुनेवायमुक्तिविशेषेण प्रकटयितुमाह—
एकैकेत्युत्तरः श्लोकस्यावतारिका कर्तव्या ॥

एकैकवृत्तेः प्रतिलोकपालं पतिव्रतात्वं जगृहुर्दिशां याः ।

वेद स गाथा मिलितास्तदास्तावाशा इवैकस्य नलस्य वदयाः ॥ ११ ॥

एकैकेति ॥ या गाथा एकैकशतैरेकैकलिनेकलिभिन्द्रे, अमौ, यमे, वरुणे च पतनान-
त्वात्प्रतिलोकपालनेकैकदिक्पालं प्रति दिशामन्यार्थिनां पतिव्रतात्वं जगृहुर्गावकुः । प्राच्याद्ये-
नानिन्द्रादिप्रतिनियतदेववृत्तितया पत्तातिव्रतत्वं तत्तातिव्रतत्वं, तेनैवाकारेण या 'अस्त्राणि—'
(१३ सर्गे २८ श्लोक) इत्यादिगाथा अज्ञाचकुरित्यर्थः । ता गाथा मिलिताऽधतलोऽपि तदा
प्रसादानन्तरनसावैकस्य केवलस्य नलस्य वदया नलैकप्रवणा नलैकानिधादिनांरेव पेद स
अज्ञासीत् । का इव—आशा इव । मिलिता दिशो यथा नलस्य वदयाः ऐन्द्रादीनां दिशानि-
न्द्रादीरेकैकप्रवणत्वेऽपि सर्वासां दिशां चक्रवर्तिनलैकवदयत्वं यथा, तथा गाथानानसीत्यर्थः ।
आशा अर्पिनां मनोरथाः वदन्त्यतया नलस्य यथा वदया इति वा । 'दासाः' इति वा पाठः ।
आशान्तिदशायामुभयार्थत्वम् । प्रसादानन्तरं तु नलैकधत्वं पेद स्मोति भावः । दिशां पाठित्वत्वं
गाथानिर्गृहीतमित्यर्थः ॥

या पाशिनैवाशनिपाणिनैव गाथा यमेनैव सनासिनैव ।

तामेव मेने मिलितां नलस्य सैषा विशेषाय तदा नलस्य ॥ १२ ॥

येति ॥ 'किं ते—' (१३।३१) इत्यादिगाथा पाशिनैव वरुणैव सना तुल्यार्था
नलन्येनेन्द्रादिना, या च 'अस्त्राणि—' (१३।२८) इत्यादिगाथा अशनिपाणिनः इन्द्रैव
सना नलन्येन देवेन, या च 'यच्चण्डिना—' (१३।२९) इत्यादिगाथा यमेनैव सना नल-
न्येन, या च 'येनानुना—' (१३।३०) इत्यादिगाथानैव तुल्य नलन्येन, नलस्य संनान्येनो
मिलितां सन्निहितां चतुष्टयस्थां तां गाथानेव तदा देवप्रसादरदनन्तरं सैषा मेनो नलस्य
विशेषापेक्षारहित्यो नेदं जानातु मेने । इन्द्रादीनेकैकस्यनैव गाथायां पर्यवसानात्,
नलस्य तु सर्वप्राप्तुमत्त्वात्, 'अस्त्राणि—' इत्यादिगाथाचतुष्टयप्रतिपादो यः, स एव
नल इति तमेव गाथां मिलितां नलस्य नेदं जानातुमत्तासीरिति भावः । या नलस्य
गाथेति वा संबन्धः । या पाशिनैवेन्द्रैव, यमेनैवाशनिनैव सना यथा नलस्य संनान्येनो
मिलितां तामेव नलस्य नलन्येनेन्द्रैव इन्द्रादीनेकैकस्यनैव गाथायां पर्यवसानात्
सति वाग्रासीयकत्वात्तद्वारे देवा अपि तमेव मिलिता इति भाव इति वा । मिलितां तमेव
गाथां नलस्य विशेषाय तदा नलस्यनेन्द्रादीनेकैकस्यनैव गाथायां पर्यवसानात् । ता पाशिनैव

त्यादेरेवकारान्परस्परसमुच्चयार्थानप्यत्रोक्तं नालसंयन्धिनी गाथा पाणिनापि, इन्द्रेणी
यमेनापि, अग्निनापि तुल्यार्थाभूत् तां 'देवः पतिः—' (१३।३४) इत्यादि मिलितं
पद्यायां गाथां देवप्रसादादनन्तरं नलस्यैव विशेषाय मेने । देवैः प्रसन्नैः स्त्रीयस्त्रीययोः
भूतेषु पूर्वं पशार्थत्वेन प्रतिभातामपीदानीमेकस्य नलस्यैव प्रतिपादिकामज्ञासीदिति
इति । 'देवः पतिः—' (१३।३४) इतीयमेव गाथा विषय इति ज्ञेयम् । अवधारणार्थेन
(व)कारेध्वयमेव गाथा विषय इति व्याख्येयम् । अयं श्लोकः 'शेषं नलम्' एकैकवृत्ते
(१४।११) इति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां समानार्थः । अनलस्येति प्रत्येकपर्यवसायित्वेन
वचनम् ॥

निश्चित्य शेषं तमसौ नरेशं प्रमोदमेदस्वितरान्तराभूत् ।

देव्या गिरां भावितभङ्गिराख्यचित्तेन चिन्तार्णवयादसेयम् ॥ १३ ॥

निश्चित्येति ॥ असौ भैमी शेषमवशिष्टं तं पञ्चमं पूर्वोक्तप्रकारेण नरेशं नलं निश्चित्य
प्रमोदेन प्रकृतहर्षेण मेदस्वितरमत्यन्तपरिपुष्टं सोल्लासमान्तरं मानसं यस्या एवंभूताभूत् । नलं
निश्चिते सति नितरां दृष्टाभूदित्यर्थः । रलयोः सावर्ण्यान्नलश्चासावीशश्च तस्मिन्ति वा । अनल
न्तरं च देव्याः सरस्वत्याः गिरां वचनानां भाविता पर्यालोचिता भङ्गिः प्रकारो यद्यपि निश्चिता
शया गिरां देव्याः सरस्वत्या वा विज्ञातवचोरचनाविशेषा सती नलनिश्चयात्पूर्वं चिन्तार्णव
दसा चिन्तासमुद्रजलजन्तुरूपेण नलनिश्चये सत्यापि तत्प्राप्त्युपायचिन्तासमुद्रजलचरेण
चित्तेन मनसा इदं वक्ष्यमाणप्रकारमाख्यदूचे । मनस्येवैवमचिन्तयदिति भावः । 'चिन्तार्णव' इति
इति पाठे विचित्रदेवीवचनानुसरणजनिता धर्यसमुद्रजलचरेणातिसाक्ष्येणेत्यर्थः ॥

किमाख्यदित्याह—

सा भङ्गिरस्याः खलु वाचि कापि यद्भारती मूर्तिमतीयमेव ।

श्लिष्टं निगद्यादृत वासवादीन्विशिष्य मे नैपधमप्यवादीत् ॥ १४ ॥

सेति ॥ खलु निश्चितं सा प्रसिद्धा मूर्तिमती भारती सरस्वती देवी इत्यमेव 'इयं मु
मती सा भारत्येव' इति भारतीत्वं विधेयम् । यद्यस्मादस्या वाचि कापि लोकोत्तरा भा
रचनास्ति तस्मादित्यर्थः । यस्मादियमेव मूर्तिमती भारती तस्मादस्या वचने निश्चितं सा वा
भङ्गिरस्तीति वा । तामेव भङ्गीमाह—यत् श्लिष्टमुभयसंबद्धं वचो निगद्यास्पष्टमुक्त्वा वा
वादीनादृत गौरवेणावर्णयत् । विशिष्य विशेषं कृत्वा तेषां विशिष्य वा । यत् 'अत्यन्त
(१३।२८) इत्यादिश्लोकचतुष्टयेन मे मम मह्यं वा' नैपधमप्यवादीत् । सर्वलोकपालं
नलस्यैव वर्णनं युक्तमिति भावः ॥

जग्रन्थ सेयं मदनग्रहेण वचःखजः स्पष्टयितुं चतस्रः ।

द्वे ते नलं लक्षयितुं क्षमेते ममैव मोहोऽयमहो महीयान् ॥ १५ ॥

जग्रन्थेति ॥ सेयं वाणी मयि मम वाऽनुग्रहेण कृपया स्पष्टयितुं नलं स्पष्टं ज्ञाप
याः चतस्रः 'अत्याजि—' (१३।१८) इत्यादीर्वचःखजः वचनमाला जग्रन्थ ससर्ज,

१ 'केपुत्तिदादर्शेषु' 'शेषं नलम्, एकैकवृत्तेः' (१४।११) इति गाथाद्वयेन गतार्थत्वादियं गाथा न
इति सुखावबोधः । अत एव जीवातौ न व्याख्यातः ।

ध्ये ते द्वे वचःस्रजौ 'नानम्राहं मया नलनुवीरितम्' (१३।२९) 'न मे सहजरागभरात्' (१३।३०) इत्येवंरूपे, 'नहीनहेन्द्रः' (१३।२८) 'नलमुवीरितम्' (१३।२९) इत्येवंरूपे न लं लक्षयितुं ज्ञापयितुं क्षनेते सनर्थे भवतः । अहो आश्चर्ये—मम एवायमेतावन्तं कालं हीयान्नोहः अवोधः । नले स्पष्टं कथितेऽप्येतावन्तं कालं मम निश्चयो नाभूदित्याश्चर्य-
मेत्यर्थः । पूर्वोक्ता एव चतस्रो वचःस्रजः स्पष्टयितुं तदर्थं सश्रीकर्तुं ये द्वे ते वचःस्रजौ 'त्वं यार्थिनी' (१३।३३) 'देवः पतिः' (१३।३४) इत्येवंरूपे सेयं देवी जगन्मय, ते द्वे वचः-
स्रजौ नलं लक्षयितुं क्षने सनर्थे । 'त्वं यार्थिनी' (१३।३३) इत्यनेन प्रथमव्याख्याने स्फुटं नलस्यैव प्रतिपादनाद्याख्यानान्तरे च द्वेवान्वरितोष्य संत्यज्य वा नल एव स्वीकरणीय इति भावदर्थं नलस्यैव प्रतिपादनात् 'देवः पतिः—' (१३।३४) इत्यनेनापि लोकपालांशत्वात् नल-
स्यैव पथरूपलक्षणेनवादिन्द्रादेशासंभवात् नलान्यत्त्वव कतरो वरः, अपितु 'अन्यो नास्ति' इत्यपि नलस्यैव प्रतिपादनादित्यर्थे इति वा । अत्र पूर्वोक्तच्छब्दो विशेष्यवचःलक्षपरामर्शार्थः । उत्तरस्तु तत्परानशङ्कोऽपि विधेयसंसर्गा । यत्तदोश्च नित्यसंबन्धाद्यच्छब्दः संबध्यते । 'अन्य-
दन्विदन्मिदं चेति वक्ष्यन्' इति नित्यमपितो लिटः कित्त्वविधानात् 'जगन्मय' इति रूपम् । 'संयोगात्परस्य लिटो वा कित्त्वमिति केचित्' इति अपितो लिटः कित्त्वविधानाद्वा तलोपानावः सनर्थनीयः । युक्त्यन्तरेण वा सनाथावबन् ॥

श्लिप्यन्ति वाचो यदमूरमुप्याः कवित्वशक्तेः खलु ते विलासाः ।

भूपाललीलाः किल लोकपालाः समाविशन्ति व्यतिमेदिनोऽपि ॥२६॥

श्लिप्यन्तीति ॥ अमुप्या देव्याः अनूः पूर्वोक्ता वाचः वदनेकाग्रतया श्लिप्यन्ति श्लेपं भजन्ते खलु निश्चितं कवित्वशक्तेः काव्यनिर्माणसहप्रतिभायाः विलासा विजृम्भणानि । कवि-
त्वशक्तिं विना श्लेषवचोरचना निर्मातुमशक्येत्यर्थः । किल यत्लायतिमेदिनोऽपि परस्तरापेक्षया नलापेक्षया वा विशेषेण सहस्रनेत्रत्वादिनाऽतितरां निशा अप्यनी लोकपाला भूपालस्य नलस्य लीला विलासान्तनाविशन्त्यनुभवन्ति नलाकारं विभ्रति । अथ च नलवर्गकेषु श्लोकेषु मूर्ताभूय प्रतिष्ठा एव दृश्यन्त इत्यर्थः । अतः श्लेषवशान्नन भ्रनोऽभूदिति भावः । 'श्लेष-
वाञ्छलीलाः सन्तो लोकपाला गाथाः समाविशन्तीति वा । अन्योन्यं निशा अपि लोकपाला नललीलाः सन्तोऽंशेन नृपत्वं प्राप्ताः सन्तः किल एकीभवन्ति । अतो नलस्यैव लोकपाला-
यत्तया तत्र प्रयुक्तानि देवीवचानि श्लेपं वदन्तीति कवित्वशक्तिविलासा एव ॥

त्यागं महेन्द्रादिचतुष्टयस्य किमभ्यनन्दत्कमसूचितस्य ।

किं प्रेरयामास नले च तन्मां सा सूकिरस्या मम कः प्रमोहः ॥ १७ ॥

त्यागमिति ॥ इयं देवी 'अलावि' (१३।२८) 'देन' (१३।२९) इत्यादिना श्लोकचतु-
ष्टयेन 'त्वं यार्थिनी' (१३।३३) 'देवः पतिः—' (१३।३४) इत्यादिवाचाद्वेनापि क्षनेप सूचितस्य प्रत्यादितस्तेन्द्रादिनलचतुष्टयस्य पूर्वव्याख्यानप्रकारेण परित्यागं किं कथनमभ्यन-
न्दत् । युक्तमेतदिति स्वीति स्मेत्यर्थः । नले मां पूर्वव्याख्यानप्रकारेण प्रेरयामास च किं, कथं प्रेरयामास । एकैवैव कक्ष्येन द्वयमपि कथं चकार, आश्चर्यमेतदित्यर्थः । किञ्चिद्वचना-
ग्रथे । नले च । नल एवेति चक्षुरोऽवधारणार्थं वा । तत्कालात्कारणादस्या देव्याः सा सूचिः

शोभनवचननिर्माणचातुरी । अपि तु लोकोत्तरा । मम प्रकृत्यो मोहश्च कः, अपि तु को लोकोत्तरः । अस्या इयमुक्तिः कः, मम मोहश्च केत्यर्थः । एवं देव्या इन्द्रादिवतुष्टयस्य परित्यागेऽभ्यनुज्ञाते नलस्य च वरणेऽभ्यनुज्ञाते ममैवं मोहो न युक्त इत्यर्थः । पूर्वं मोहो भूदिदानीं तु निवृत्त इत्याशयः । इन्द्रादित्यागं किमर्थमभ्यनन्दत्, नले च मां किमर्थं प्रो यामास, उभयमपि तावच्चकार तदेतन्मदनुग्रहार्थमेवेति भाव इति वा । सागम्, 'चजो' इति कुलम् ॥

एवं विचारानन्तरं किमभूतत्राह—

परस्य दारान्खलु मन्यमानैरस्पृश्यमानाममरैर्धरित्रीम् ।

भक्त्यैव भर्तुश्चरणौ दधानां नलस्य तत्कालमपश्यदेपा ॥ १८ ॥

परस्येति ॥ एषा भैमी तत्कालं देवप्रसादसमये एवंभूतां धरित्रीं पृथ्वीमपश्यत् किंभूताम्—परस्य नलस्य दारान्पत्नीं मन्यमानैरिव परनारीबुद्ध्यां अमरैरिन्द्रादिभिस्तत्समानाम् । खलुरित्यर्थः । तथा—भूपतित्वाद्भर्तुर्नलस्य भक्त्यैव सेवाबुद्ध्यां चरणौ दधानां पातयन्तीम् । अन्यापि भक्त्या भर्तुश्चरणौ धारयति देवलात्सहजो भूम्यसशो मनुष्यलात्सहजं भूमिसशोऽन्यथोत्प्रेक्षितः । देवननुष्यचिह्ने दर्शिते । 'दारानिव' इति वा पाठः ॥

सुरेषु नापश्यदवैक्षताक्ष्णोर्निमेषमुर्वीभृति संमुखी सा ।

इह त्वमागत्य नले मिलेति संज्ञानदानादिव भापमाणम् ॥ १९ ॥

सुरेष्विति ॥ सा भैमी संमुखी सती बुद्धिपूर्वं विलोकयन्ती सती सुरेषु अक्ष्णोर्निमेषे नेत्रपक्षमसंकोचं नापश्यत्, उर्वीभृति नले त्ववैक्षत । देवानामनिमेषत्वान्मनुष्याणां च सनिमेषत्वादित्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते—किंभूतं निमेषम्—संज्ञानदानादाकारणसूचकाक्षिपक्षपक्षेष्टाणादिति भापमाणमिव । इति किम्—हे भैमि, त्वं आगत्य इह मया चिह्निते नले निमेषं संयुक्ता भवेति ॥

नावुद्ध वाला विबुधेषु तेषु क्षोदं क्षितेरैक्षत नैपथे तु ।

पत्ये सृजन्याः परिरम्भमुर्व्याः संभूतसंभेदमसंशयं सा ॥ २० ॥

नेति ॥ सा तेषु विबुधेषु देवेषु क्षितेः क्षोदं भूरेणं लग्नं नावुद्ध न ददर्श, नैपथे त्वैक्षत ददर्श । देवानां रजःसंवन्धाभावाच्चराणां तत्संवन्धादित्यर्थः । तत्रासंशयमुत्प्रेक्षते—(किंभूतम्—) पत्ये नलाय परिरम्भमालिङ्गनं सृजन्या ददत्या उर्व्याः सकाशात्संभूतसंभेदमसंजातसंवन्धमिव । आलिङ्गनवशाद्भूरेणुर्नले लग्न इवेत्यर्थः । पत्ये, 'क्रियया यमनिप्रेत' इति संप्रदानत्वम् ॥

स्वेदः स्वदेहस्य वियोगतापं निर्वापयिष्यन्निव संसिद्धोः ।

हीराङ्गुरश्चावणि हेमनीव नले तयालोकि न दैवतेषु ॥ २१ ॥

स्वेद इति ॥ तया नले स्वेद आलोकि, न दैवतेषु देवेषु । किं करिष्यन्निव—संसिद्धो भैम्यालिङ्गनं कर्तुमिच्छोः स्वदेहस्य नलशरीरस्य वियोगतापं भैमीवियोगजनितं ज्वरं निर्वापयिष्यन् (इव) शमयिष्यन् (इव) भैम्यालिङ्गनोत्सुकनलदेहस्य तापनाशकरत्वादित्यर्थः ।

द्वयं हि तापं शमयति । नलालिङ्गनोत्सुकस्य भैनीदेहस्य वा । देवेषु त्वेदस्यानावात्,
रेषु च तत्सद्भावात् सात्त्विकत्वेद्युक्तो नलो मया प्राप्त एवेति भैम्या विरहज्वरशान्तिः ।
त्प्रेक्षते—चारुष्यत्युत्तमे हेमनि सुवर्णे खचितो हीराङ्गुर इव । वातिगौरदेहरोमकूनस्यस्वेदज-
म्कणक्षणत्कारो हेमस्थवज्राङ्गुरत्वेनोत्प्रेक्षितः । देवता एव देवतानि । प्रज्ञादित्वात्कार्यं पः-
(५३) । 'स्वायिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति पण्डितम् ॥

सुरेषु मालाममलामपश्यन्तले तु बाला मलिनीभवन्तीम् ।

इमां किमासाद्य नलोऽय मृद्वीं श्रद्धास्यते मामिति चिन्तयेव ॥ २२ ॥

सुरेष्विति ॥ सा बाला सुरेषु मालाममलां निमलानमलानां चापश्यत्, नले तु नलि-
नीभवन्तीं पूर्वममलानां कालक्षेपेणोष्मणा च मलानां नलिनां च जायमानानपश्यत् । मुरा-
णाममलानकुसुमतादित्यर्थः । उत्प्रेक्षते—इति चिन्तयेव मलिनीभवन्तीम् । इति किम्—
नलोऽय स्वयंवरदिनेऽतिमृद्वीं मत्सङ्गादादप्यतिमृद्वीमिमां भैनीमासाद्य प्राप्य सां नालां
श्रद्धास्यते किमादरेणाङ्गीकरिष्यति किम् । अपि तु नेति ॥

ध्रियं भजन्तां कियदस्य देवाश्छाया नलस्यास्ति तथापि नैषाम् ।

इतीरयन्तीव तया निरैक्षि सा नैषधे न त्रिदशेषु तेषु ॥ २३ ॥

ध्रियमिति ॥ देवा अत्य नलस्य ध्रियं कियद्भजन्तानाधयन्तु, अपि तु न किंचिदपि ।
यत्तादेपां देवानां नलस्य संबन्धिनी तथा तादृशी अतिप्रतिष्ठा छायापि कान्तिरेषोऽपि ना-
स्ति । येषां दरीयकान्तिरेषोऽपि नास्ति ते तदीयां शोभां कथमाधयन्ताम् । अपि तु न कथं-
चिदित्यर्थः । अथ च—येषां नलसंबन्धिनी आदर्शादिस्थिता छाया प्रतिबिम्बनमपि नास्ति ।
प्रतिबिम्बतुल्यास्ते न भवन्तीति यावत् । दरीयप्रतिबिम्बेनापि न तान्म्यं वै तदीयविम्ब-
ध्रियं कथं लभन्तामित्यर्थः । अथ च—अस्य ध्रियं किमिद्भजन्तां नद्वयतत्त्वधारणा विवि-
च्छोभन्ताम् । तथापि स्वाभाविकी नलस्य कान्तिरेषां नास्ति । अथ च—अस्य संपदं बहु
भजन्तां तथापि नलस्य कान्तिरेषां नास्ति । संपदं तुल्यत्वेऽपि कान्तिः तुल्यत्वं नास्ती-
त्यर्थः । अथ च—अस्य ध्रियं कियद्बहु भजन्ताम् । तथापि भूमीं लभःप्रकृतिरेष्टाया देव्य-
पदितरविप्रभोपलक्षितः स्थानाकारो नलस्यास्ति एषां तेजोलपरिवेन नास्ति । तेजोलपरिवेन
च नराणां विद्यत इत्यर्थः । तथा भैम्या इति पूर्वोत्प्रेक्षकारेण ईरयन्तीव कथयन्तीव, यत्राहं
यत्ते य एव नल इति प्रकाशयन्तीव सा छाया नैषधे निरैक्षे इत्य तेषु त्रिदशेषु न । छायापि
तन्मायमात्रम्यां यत्तत्तत्तत्त्वव्यधिकं ज्ञातेत्यर्थः । किमिति किमनिरैष्यन् ॥

चिह्नैरनीभिर्नलसंविद्व्याः संवादनाप प्रथमोपजाता ।

सा लक्षणाव्यक्तिनिरेव देवप्रसादमात्तादितनम्यरोपि ॥ २४ ॥

चिह्नैरिति ॥ अस्या भैम्याः प्रथमोपजाता लक्षणाव्यक्त्या, 'देवप्रसादमात्तादितनम्यरोपि' (५३)
(५४) इति पूर्वोक्तोपलक्षिता सा, देवि चतुर्वर्गदेवता सा, अत्यन्तं दूरं दूरं इति

१ 'अथ किमनिरैष्यति' इति चतुर्वर्गदेवता सा, देवि चतुर्वर्गदेवता सा, अत्यन्तं दूरं दूरं इति
'२४' '२५' '२६' '२७' इति चतुर्वर्गदेवता सा ।

संविभुजिरनीभिः पूर्वोक्तिभूतार्थादिनिश्चिदैः संवादं स एवायं नल इत्यनुव्यवहारस्तु
पूर्वं गम 'नलोऽयम्' इति प्रलयो युक्त एव जात इति एतद्विज्ञेयमित्यवदीक्ष्यः ।
नारं च सा भैमी देवतानरलापप्रज्ञा लक्षणाणां निमेषलाभसूत्रादिविज्ञानां व्यञ्जिनिः
देवतासादितं प्राप्तं देवप्रसादमन्योधि । एतान्नत्यन्तं भूतार्थादिविज्ञाने न दृश्यते,
तु दृश्यन्ते, तस्मान्मम पूजया देवाः प्रयथा इत्यप्यजानादित्यर्थः ॥

नले निधातुं वरणक्षजं तां सरः सा रामां त्वरयत्यथैताम् ।

अपत्रपा तां निषिषेध तेन द्रयानुरोधं तुलितं दधौ सा ॥ २५ ॥

नल इति ॥ अथ सरतां वरणक्षजं वरणमधूकमालां नले निधातुं निक्षेप्तुं एतां त
भैमीं तरयति स क्षीघ्रं प्रेरयामास । अपत्रपा अन्यतो लज्जा च तां भैमीं निषिषेध तस्मात्
यामास । तत्वेस्मिन्नेन पश्यति सति कथमदनेन वृण इति लज्जावशात्तस्या बुद्धिदमद्वेजेन
तेन कारणेन सा भैमी द्रयानुरोधं सरलज्जवोराज्ञां प्रयुतिनिशुत्तिसंदेहं तुलितं
नमेव दधौ । भावसंधिवशादुत्कण्ठापत्रपाभ्यां नालानिक्षेपानिक्षेपदोलायितान्तराले
अन्योऽपि तुल्याभ्यां द्वाभ्यां विरुद्धकार्यद्वयार्थं प्रेषितो द्वयानुरोधादौदासीन्यमेवावर्तते
तामिति पुनरुपादानं वाक्यान्तरलात्समर्थनीयम् । निषिषेध, 'स्यादिव्यभ्यात्तेन' इति पते

सजा समालिङ्गयितुं प्रियं सा रसादधत्तैव बहुप्रयत्नम् ।

स्तम्भत्रपाभ्यामभवत्तदीये स्पन्दस्तु मन्दोऽपि न पाणिपद्मे ॥ २६ ॥

सजेति ॥ सा भैमी रसात्प्रीत्या सजा मधूकमालया प्रियं नलं समालिङ्गयितुं बहु
भूयांसमुद्योगमधत्तैव चकारैव । तु पुनस्तदीये पाणिपद्मे स्तम्भत्रपाभ्यां हेतुभ्यां नन्द
त्योऽपि स्पन्दधूलनं नाभवत् ॥

तस्या हृदि व्रीडमनोभवाभ्यां दोलाविलासं समवाप्यमाने ।

स्थितं धृतैणाङ्गकुलातपत्रे शृङ्गारमालिङ्गदधीश्वरश्रीः ॥ २७ ॥

तस्या इति ॥ अधीश्वरी समर्था भूयसी अधीश्वरस्य कस्यचिद्राज्ञो वा श्रीर्वत्स
भैम्या हृदि स्थितं वर्तमानं शृङ्गारं शृङ्गाररसमालिङ्गत् । किंभूते हृदि—व्रीडमनो
दोलाविलासमान्दोलजनितां क्रीडां समवाप्यमाने प्राप्यमाणे । कोटिद्वयसंवन्यात्प्र
त्तिसंदेहं प्राप्त इत्यर्थः । तथा एणाङ्गधन्वत्तस्य कुलं कुलोत्पन्नो नल इत्यर्थः । स एव
धृतमेणाङ्गकुलातपत्रं येन तस्मिन् । शृङ्गाररस एव सन्नाद भैमीहृदयमेव सिंहासनं
छत्रं लज्जाकामौ दोलाया उभयपार्श्वत आन्दोलनार्थं स्थितौ चामरधारिणौ वा । तस्या
धिसंवलितः शृङ्गारो राजवदुज्जृम्भत इति भावः । दोलान्दोलने च भोगन्नियः प्रि
ज्जन्ति । अधीश्वरस्य नलस्य श्रीरिति वा । अत्र पक्षे हीकामाभ्यां दोलायमानां भै
म्या नलः पूर्वं विप्रलम्भशृङ्गारं प्राप्तः ततः सापि तं तादृशं दृष्ट्वा तदीयशोभाज्ञेयं
मपि तादृशी बभूवेति भावः । आन्दोलिकाछत्रचामरैरयं प्रभुरिति विज्ञायत इत्यर्थः ।
इति पाठे हृदीति विषयसप्तमी ॥

१ 'एतेनास्या मध्यमानायाकालमुक्तम् । 'तुल्यलज्जासप्तम्या' इति लक्षणाद' इति ज
२ 'श्रितम्' इति जीवातुसुखावबोधाल्यः पाठः ।

करः स्रजा सज्जतरस्तदीयः प्रियोन्मुखः सन्विरराम भूयः ।

प्रियाननस्यार्धपथं ययौ च प्रत्याययौ चातिचलः कटाक्षः ॥ २८ ॥

कर इति ॥ स्रजा सज्जतरो नितरां स्रजः कण्ठे निक्षेपुमुचैः कृतनालः तदीयः करः प्रियो-
न्मुखो नलसंमुखं गन्तुं सोयोगः सन्भूयः पुनः लज्जावशाद्विरराम निवृत्तः । तदीयोऽतिचलः
कटाक्षश्च प्रियाननस्यार्धपथं ययौ च प्रत्याययौ च । दिदृक्षावशादर्थमार्गं गतोऽपि लज्जावशान्म-
ध्यमार्गं नलकटाक्षचंबन्धाच्च पुनः प्रत्यावृत्त इति भावः । अन्योऽप्यतिबलो गतागते करोति ॥

तस्याः प्रियं चित्तमुपेतमेव प्रभूवभूवाक्षि न तु प्रयातुम् ।

सत्यः कृतः स्पष्टमभूत्तदानीं तयाक्षि लज्जेति जनप्रवादः ॥ २९ ॥

तस्या इति ॥ तस्याक्षितं प्रियनुपेतमेव प्राप्तमेव । अक्षि तु पुनः नलं प्रयातुं प्राप्तुं न
भूवभूव समर्थं नाभूत् । स्पष्टमुत्प्रेक्षते—अक्षि नेत्रे लज्जेति जनप्रवादो लोकाभाणकः तया
दानीं नलवरणसमये सत्यः कृतोऽभूत् । अन्यथा लज्जायाक्षितधर्मत्वे चित्तस्य नलप्राप्ति-
युक्ता, नेत्रस्य च नलप्राप्तिर्युक्तेत्यर्थः । प्रीत्या चित्तं नल एव वर्तते परं लज्जावशात्कटा-
क्षेण विलोकयितुं नाशकदिति भावः । प्रभूवभूव, च्चौ दीर्घः ॥

कथं कथंचिन्निपधेश्वरस्य कृत्वात्यपन्नं दरवीक्षितश्चि ।

वाग्देवताया वदनेन्दुविम्बं त्रपावती साकृत सामिदृष्टम् ॥ ३० ॥

कथमिति ॥ त्रपावती सा भैमी निपधेश्वरस्यात्यपन्नं मुखकनलं कथंचिन्महता कष्टेन
ज्वायिगमसाहसेन दरवीक्षितश्चि ईषदिल्लोकितशोभं कृत्वा वाग्देवताया वदनेन्दुविम्बं लज्जाया
गमिदृष्टमर्थदृष्टमकृत । किंचिदृष्ट्वा पुनर्व्यावृत्तत्वाददृष्टस्तद्विशोभं चकारेत्यर्थः । 'त्रपावती'
त्युभयत्र हेतुः । एतां नालां नलकण्ठे स्थापयेत्याशयेन देवीमुखनर्धवीक्षितं चकारेति
भावः ॥

अज्ञानतीवेदमवोचदेनामाकृतमस्यास्तदवेत्य देवी ।

भावस्त्रपोर्मिप्रतितीरया ते न दीयते लक्षयितुं ममापि ॥ ३१ ॥

अज्ञानतीति ॥ देवी अस्या भैम्याः तत्पूर्वः श्लोकसूचितमाकृतमाशयमवेल झाला अप्य-
ज्ञानतीव एनां भैमीं प्रति इदमवोचत् । इदं किन्—हे भैमी, त्रपोर्मिप्रतितीरया लज्जाकल्लो-
रूपया ज्वनिकया ते तव भाव आशयो ममापि (लक्षयितुं) सरस्वत्या अथ च विश्वस्य
सखीभूताया अपि (लक्षयितुं) ज्ञातुं न दीयते । लज्जावशादातिमूढं यत्सूचयति तन्नयापि
न ज्ञायते । ततः किंचिदृज्वां त्यक्त्वा स्पष्टं कथयेति परिहासयुद्धा तामेव स्वाशयं वादयितुम-
वोचदित्यर्थः । अन्यदपि ज्वनिकाच्छादितं न ज्ञायते । 'वितोर्यते लक्षयितुं न मेऽपि' इति
पाठे मे मह्यम् । 'प्रतितीरा ज्वनिका' इत्यमरः ॥

देव्याः श्रुतौ नेति नलार्धनान्नि गृहीत एव त्रपया निपीता ।

अथाङ्गुलीरङ्गुलिभिर्नृशन्ती दूरं शिरः सा नमयांचकार ॥ ३२ ॥

१ 'तदज्ञानतल' इति जीवातुत्तनतः पाठः । २ 'इदेव' इति जीवातुत्तनतः पाठः । ३ 'न
अज्ञानतीवेद' इति जीवातुत्तनतः पाठः । ४ 'वितोर्यते लक्षयितुं न मेति' इति जीवातुत्तनतः
बोधमुख्यपाठः ।

देव्या इति ॥ देव्याः श्रुतौ कर्णे 'न' इति नलस्यार्धे नात्रि गृहीत एव भैमी लज्जते
एव त्रपया निपीता व्याप्ता सा भैमी 'ल' इति द्वितीयमक्षरमुच्चारयितुमशक्ता सती अयत्न
स्वस्या अङ्गुलीदेव्या वाङ्गुलीः स्त्रीयाङ्गुलीभिरेव मृशन्ती स्पृशन्ती नित्रिङं पीडयन्ती ते
दूरमत्यर्थं नमयांचकार । अभिलापप्रतिबन्धे दुःखितस्याङ्गुलिमेलनं स्वभावोक्तिः ॥

करे विधृत्येश्वरया गिरां सा पान्था पथीन्द्रस्य कृता विहस्य ।

वामेति नामैवं वभाज सार्धं पुरन्ध्रसाधारणसंविभागम् ॥ ३३ ॥

कर इति ॥ गिरामीश्वरया वामदेव्या विहस्याज्ञाननाटनादासं कृत्वा तां करे
इन्द्रस्य पथि पान्था पथिका कृता इन्द्रं प्रति वरणार्थं नीता सा भैमी पुरन्ध्रीगामन्या
साधारणः समानः संविभागोऽशौ यस्य । पुरंघ्रिषु वा । एवंभूतं सर्वत्रोवाचकं 'वामा' इ
नाम वक्रार्थत्वात्सार्यं वभाज भेजे । इन्द्रं प्रति देव्या नीयमाना वक्राभूदिति भावः । का
वेति वा । पौन्धेति पूर्ववत् । 'पाथा' इति पाठे 'पथे गलाम्' इति घातोज्ज्वलादित्यर्थः ।
गञ्जी कृतेत्यर्थः । पुरन्ध्रीति पूर्ववत् ॥

तमेवार्थमुक्तिविशेषेण पुनराह—

विहस्य हस्तेऽथ विकृष्य देवी नेतुं प्रयाताऽमि महेन्द्रमेताम् ।

भ्रमादियं दत्तमिवाहिदेहे ततश्चमत्कृत्य करं चकर्प ॥ ३४ ॥

विहस्येति ॥ वाम्यानन्तरं देवी विहस्य किञ्चिद्वसित्वा एतां भैमीं सहस्रेण विह
महेन्द्रमभि लङ्गीकृत्य नेतुं प्रयाता प्रस्थिता इन्द्रं प्रापयितुं निर्गता । तत इन्द्रादिगमने
गानन्तरमियं भैमी चमत्कृत्य किमिन्द्रवरणे मां प्रवर्तयतीति बुद्ध्या भीत्वा करं सहस्रं च
आचकर्प । किंभूतमिव करम्—भ्रमाद्रनुधान्तेराहिदेहे सर्पशरीरे दत्तमिव स्थापितमिव
त्प्रेक्षा । सर्पदेहे भ्रमादत्तं हस्तं यथा कथित्कर्पति तथेत्युपमा वा । ततो देवीकरादेर्दे
॥

भैमीं निरीक्ष्यामिमुखीं मघोनः स्वाराज्यलक्ष्मीरभृताभ्यसूयाम् ।

दृष्ट्वा ततस्तत्परिहारिणीं तां व्रीडं विडौजःप्रवणाभ्यपादि ॥ ३५ ॥

भैमीमिति ॥ स्वाराज्यलक्ष्मीर्विडौजःप्रवणा इन्द्रेऽत्यन्तमनुरक्ता स्वर्गाध्यास
मघोन इन्द्रस्यानिमुखीं निरीक्ष्य सपत्नीबुद्ध्या भैम्यामभ्यसूयामसहनत्वमनृत दधार । ततो
न्तरं तां तत्परिहारिणीमिन्द्रलागिनीं दृष्ट्वा इन्द्रेऽनुरक्ता सती व्रीडं लज्जामभ्यपादि प्रा
मिन्द्रं नानिलपति वृथैव मयेष्यां कृतेति ललजेत्यर्थः । इयं भैमी धोरन्नभृता गती तिष्ठ
यैनं परिहरति तस्याहं प्रिया जातेति लज्जितेत्यर्थः । अभ्यपादि, कर्तारं विद् ॥

त्वत्तः श्रुतं नेति नले मयातः परं वदस्वेत्युदिताथ देव्या ।

ईमन्मथद्वैरथरङ्गभूमी भैमी दृशा भाषितनैपथाभूत् ॥ ३६ ॥

त्वत्त इति ॥ अथ देव्या इत्युदिता परिहासवशादुक्ता भैमी दृश्येव भाषितनैप
इति कम्—हे भैमि, मया त्वतो नलविषये 'न' इति श्रुतं निषेधार्थो नक्षरः श्रुतः ।

१ 'नानेव' इति पाठे स्वस्य व्यवहितवत्तन्भावात् 'सापनेव' इत्युल्लेखनात्—इति सुधारणं
२ 'इत्योऽन्तं निलम्' (५११७३) इत्यन्तरत्ये पथः पथादेशे च लोप्—इति महिनाथशु सङ्ग
विशेषेव पराकृतः । ३ पूर्वोक्तमन्त्रादिनां श्लोको जीवातो न व्याख्यातः ।

कारणात्परं नलादन्पदभीष्टं वदस्व कथय । अथ च—नलविषये 'नलः' इति पदे 'न' इति नलनाम्नोऽर्थं क्षुत्तम् । अतो नकारात्परमनन्तरमक्षरं कथयेति । किंभूता—हीमन्मथयोर्लज्जा-
कामयोर्द्वैरथस्य द्वाभ्यां रथाभ्यां प्रवृत्तस्य युद्धस्य रक्षभूनी वृत्तस्थानं समवलङ्गीकामवशीकृता ।
अस्मिन्नले नालां मया—क्षेपयेति दृष्ट्यैव नलं निर्दिष्टवतो न त्वन्यं, न च साक्षाद्कारनुचारयति
लेख्यः । उदिता, अथ पश्चादेति वा । वदस्व, 'भासन—' इति भासने उत्साहे वा तद् ।
द्वैरथं द्विरथसंबन्धीति संबन्धेऽपि ॥

हस्तस्तु भैमीं दिविपत्स्तु पाणौ पाणिं प्रणीयाप्सरसां रसात्सा ।

आलिङ्ग्य नीत्वाकृत पान्थदुर्गा भूपालदिक्पालकुलाध्वमध्यम् ॥ ३७ ॥

हस्तस्त्विति ॥ सा देवी नैनोमालिङ्ग्याह्वालिङ्ग्या धृत्वा भूपालस्य नलस्य दिक्पालकुलस्य
च इन्द्रादिचतुष्टयस्य पुरःसरोऽप्या मर्त्यत्वनध्यं नीत्वा प्रापय्य पान्थदुर्गा पयिकस्तिन्दूरादिपू-
जितशिलामयकल्पितमार्गदेवतानकृत चकार । इन्द्रादिपञ्चकनष्ये नीत्वा मुनोर्चेत्यर्थः ।
लज्जाभरनिधलत्वादविचैन्दर्याच्च देवतात्वम् । केषु चतु—रसादुभयाशयपरिज्ञानाद्भैम्याश्च
देव्याशयापरिज्ञानात्प्रीतेर्वाऽप्सरसानुवेक्षोप्रवृत्तीनां पाणौ पाणिं प्रणीय निर्नाय तालिकादानपूर्व
दिविपत्तिन्द्रादिषु हस्तस्तु चतु । उत्सवादौ नयके दुर्गानारोप्य राजवीथिषु भ्रान्त्यते, तथै-
नामपि चलदुर्गाचकारेत्यर्थं इति वा । दिविपत्स्तु, 'चत्सृष्टिप—' इति कृिप्, 'हृद्वुभ्यां च'
इति सप्तम्या अलुक्, 'हृदन्ताद—' इति वा, सुपानादितात्पर्यम् । पान्थानां दुर्गा, पान्था
वासौ दुर्गा चेति वा ॥

आदेशितामप्यवलोक्य नन्दं नन्दं नलस्यैव दिशा चलन्तीम् ।

भूयः सुरानर्थपथादथासौ तानेव तां नेतुमना नुनोद ॥ ३८ ॥

आदेशितामिति ॥ अथासौ देवी भूयः पुनरर्थपथात्तच्चारात्रलं विहाय तानेव सुरानि-
न्द्राद्यैरेतुननाः प्रापयितुम्ना सती तां भैमीं नुनोद । इतश्चेति प्रेरयति लेख्यः । किं
कृत्वा—इन्द्रादिचतुष्टयनागच्छेत्सादेशितानादिद्यनपि तथा नन्दं नन्दं नलस्यैव दिशा नलसं-
मुखमेव चलन्तीं गच्छन्तीं विलोक्य । आदेशः संज्ञातोऽस्याः । 'अदेशिताम्' इति पाठे नलं
प्रति गच्छेत्सप्रेतितानर्पात्यर्थः ॥

मुखाजमावर्तनलोलनालं कृत्वालिहूंहूंरवलङ्क्यलक्ष्यम् ।

भौमोद्भवा तां नुनोदेऽङ्गपालीं देव्या नवोदेव दृढां विचोदुः ॥ ३९ ॥

मुखेति ॥ भौमोद्भवा देव्यात्त्वानङ्गपालीं नुनोदेऽनुयत् । केव—विचोदुः परंपेतुर्दृढां
प्रथमसुरात्परमनिर्गमनङ्गपालीं नवोदा नववधूतैव । अङ्गपालीनोचननात्रेप सान्ध्यं विचक्षितं
ननु लिङ्गम् । किं कृत्वा—परिहासवशात्त्रलसंमुखगमननिषेधिकात्तानालीनां सखीनां विचारण-
व्यस्यको 'हूंहूं' इति स्वः शब्दत्वरूपैर्लक्ष्यैश्चिह्नैर्लक्ष्यं हेयं, तेषां वा लक्ष्यं विषयभूतम् । यद्वा
—अर्पात्रलवरणनिषेधिकात्तात्पि स्येववशाद्भैम्या एव हूंहूंस्वरालक्ष्यैश्चिह्नैर्लक्ष्यम् । अथ च
—अलीनां भ्रमणगतिव ये हूंहूंस्वाः । यद्वा—पद्मिनीत्वाद्भ्रमणं हूंहूंस्वरैर्लक्ष्यम् । आवर्तने
परवर्तने लोलं चबलं कन्ददण्ड एव नाटं यस्य एवंभूतं मुखज्वलं कृत्वा । नवोदापि अलिङ्ग-

१ 'लङ्' इति पाठः सुखावबोधायाम् । २ 'मुनुवे' इति सुखावबोधायाम् ।

नादि कुर्वित्युपदिशतीनां तासु वा हूंहरवचिह्नलक्ष्यं मुखाब्जमावर्तयति । अत्रमपि लोचनं
अमरहूंहरवलक्ष्यं च भवति । 'खलक्ष' इति पाठे लक्षसंख्येत्यर्थः ॥

देवी कथंचित्खलु तामदेवद्रीचीं भवन्तीं स्मितसिक्तसृक्का ।

आह स्म मां प्रत्यपि ते पुनः का शङ्का शशाङ्कादधिकास्यविम्बे ॥४०॥

देवीति ॥ देवी तां भैमीमित्याह स्म । किंभूताम्—कथंचिन्महताङ्गपालीमोचनादिरक्त-
रेण कष्टेन खलु निश्चितम् । अदेवद्रीचीं भवन्तीं न देवानश्चति देवान्प्रति गच्छति एवंविधां
भवन्तीं ताम् । किंभूता—स्मितेन ईषद्वासेन सिक्तसृक्का सिक्तौष्ठप्रान्ता स्वाभिप्रायापरिहृत-
त्किंचित्कृतहासा इति किम्—हे शशाङ्कादधिकं सुन्दरमाहादकमास्यविम्बं यस्या, एवंभू-
तैमि, सखीप्रायां मामपि प्रति इयं प्रतार्य इन्द्रादिवरणार्थं मां नयतीति ते तव पुनः श-
शङ्का । अपि त्वेवं शङ्का न कार्या मा भैपीरिति । देवानश्चति देवद्रीची, 'विष्णुदेवयोः' इति
देवद्व्यादेशे उगित्त्वान्छोपि 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति पूर्वस्याणो वीर्घः । पश्चात्तज्ज-
मासः । 'अदेवद्रीचीभवन्तीम्' इति पाठः सभ्यः । अदेवद्रीचीं देवद्रीचीं भवन्तीं वि-
ल्ययः । ततो नञ्समासः । शशाङ्कात्, 'यस्मादधिकम्' इति ज्ञापकात्पञ्चमी ॥

चेन्न प्रतारयसि तर्हि पुनःपुनरिन्द्रादिसंमुखं मां किमिति नयसीत्याशङ्क्याप्राह—

एषामकृत्वा चरणप्रणाममेषामनुज्ञामेनवाप्य सम्यक् ।

सुपर्ववैरे तव वैरसेनिं वरीतुमीहा कथमौचितीयम् ॥ ४१ ॥

एषामिति ॥ एषामिन्द्रादीनां चरणयोः प्रणाममकृत्वा, तथा—एषां सम्यक् कथं
भवति तथातुज्ञां नलवरणानुमतिमप्राप्य निजचिह्नप्रकटमात्रानुमितप्रसादेन लब्धप्राप्तानि
साक्षाच्छिरःकम्पादिसूचितामनुज्ञामलब्ध्वा सुपर्ववैरे स्वावज्ञानादिन्द्रादिभिः सह विरोधं कृते
प्रेयं तव वैरसेनिं नलं वरीतुमीहा चेष्टाभिलापो वा सा कथमिवाचिती । अपि तु न क-
चित् । स्वावज्ञानादिरुद्धाः सन्तः शापं दास्यन्तीति तान्प्रति नीयसे न तु वरणातिरे-
भावः । इयमौचिती वा । 'कथमौचिती' इत्यपि पाठः ॥

इतीरिते विश्वसितां पुनस्तामादाय पाणौ दिविपत्सु देवी ।

कृत्वा प्रणम्रां वदति स्म सा तान् भक्त्यमर्हत्पुनानुकम्पाम् ॥ ४२ ॥

इतीति ॥ सा देवी इति पूर्वोक्तमीरिते सति विश्वसितां तां भैमीं पाणौ पुनरावृष्ट्वा
दिविपत्सु देवेषु विषये नमस्कारवशात्प्रकर्षेण नम्रां कृत्वा तान्देवानिति वदति स्म । इति
किम्—भवद्भक्त्यं भैम्यधुना नलवरणानुमतिरूपामनुकम्पयां कृपामर्हतीति ॥

एतद्वरणार्थमागतानामस्माकं नलवरणानुमतिर्दायतामिति कथमुच्यत इत्याशङ्कां परंरुद्धे—

युष्मान्वृणीते न बहून्सतीयं शेषावमानाच्च भवत्सु नैकम् ।

तद्वः समेताचृपमेनमंशान्वरीतुमन्विष्यति लोकपालाः ॥ ४३ ॥

युष्मानिति ॥ हे लोकपालाः, इयं भैमी यस्मात्सती पतिव्रतैकभर्तृकं तस्माद्विष्णुना
वृणीते पतित्येन नार्क्षीकरोति । भवत्सु मध्ये शेषावमानाच्च एकं न वृणीते । तत्तत्काले

वरणपक्षयोर्दोषदर्शनादेतोरैकत्र नलस्वरूपे समेतान्मिलितानंशानंशभूतान्वो युष्मानेव एनं नृपं 'अद्यानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः' इति वचनाद्युष्मद्रूपमेवैनं नलं नृपं वरीतुमन्विष्यति विचारयति । नले वृते पूर्वोक्तोभयदोषाभावात्तलमेव वरीतुं वाञ्छतीत्यर्थः । वो युष्माकं समेतानंशानेनं नृपमिति वा ॥

परदारत्वादपीयं भवद्भिर्नाभिलषणीयेत्याह—

भैम्या स्रजःसञ्जनया पयि प्राक्स्वयंवरं संजनयांवभूव ।

संभोगमालिङ्गनयास्य वेधाः शेषं तु कं हन्तुमियद्यतध्वे ॥ ४४ ॥

भैम्या इति ॥ हे लोकपालाः, वेधाः नातृसेवानन्तरं स्वमन्दिरागमनवेलायां पयि स्रजो मालायाः सञ्जनया सङ्गेन पष्ठे सर्गे 'प्रसूप्रसादाधिगता—' (४९) इत्यादिकथितप्रकारेण आन्तिदृष्टनलेषु मध्येऽस्य दूतगतस्य सत्वनलस्य कण्ठे निक्षेपणया कृत्वा भैम्याः स्वयंवरं प्राक्पूर्वमेव संजनयांवभूवकृत । तथा तत्रैव सर्गे 'तप्यं मिथस्त्रौ—' (५३) इत्याद्युक्तप्रकारेणास्य नलस्यालिङ्गनचालिङ्गनेन भैम्याः संभोगं दाह्यरतिमपि व्यधत् । अस्य संभोगमिति वा । अस्य स्वयंवरस्य संभोगं फलमालिङ्गनेन चकार । तस्मात्कं तु पुनः शेषं संभोगं हन्तुं विनाशयितुमियच्चलाकारधारणादिप्रकारेण यतध्वे प्रयत्नं कुरुय । अपि तु न कोऽप्यवशिष्टोऽस्य । तस्माद्वा प्रयासो न कार्यः । किं त्वाहैव दातव्येत्यर्थः । दाह्यरतस्यैवान्यर्हितत्वात्तत्राप्यालिङ्गनस्याभ्यर्हिततरत्वात्तस्य च संवृतत्वात्कं पुनः शेषं संभोगं हन्तुमियद्यतध्व इति वा । 'किम्' इति पाठे 'शेषा तु लोकस्थितिः' इति कामशास्त्रोक्तन्यायेन शेषं लोकस्थितिरूपं संभोगं पुनर्हन्तुमियत्किं यतध्व इति व्याख्येयम् । 'सञ्जनालिङ्गना—' इत्यत्र प्यन्तत्वाद्युच् ॥

इदानीं युक्त्यन्तरेण देवान्सान्त्वयति—

वर्णाध्रमाचारपथात्प्रजानिः स्वानिः सहैवास्त्वलते नलाय ।

प्रसेदुषो वेदशवृत्तभङ्गा दित्सैव कीर्तेर्भुवमानयद्वः ॥ ४५ ॥

वर्णेति ॥ वा पूर्वापरितोषे । पूर्वसंभाषितमेवोक्तं नला । किन्तु नलाय कीर्तित्वैव वो युष्मान्भुवमानयत् । भैमीस्वयंवरदर्शनव्याजेन नलाय कीर्तिं ददुर्मेवात्रागमनं युष्माकं ननु भैमीवरणार्थमित्यर्थः । यतः—किंभूताय—स्वानिः प्रजानिः सह वर्णानां ब्राह्मणशूद्राधनानां ब्रह्मचर्याधीनां स्मृत्युक्तादाचारपथात्सकाशादस्त्वलतेऽप्युताप । किंभूतान् वः—इत्यश्रुतभङ्गा प्रसेदुषः स्वाचाराचरणादेव निष्कसटदूतकरणेनाह प्रवक्ष्यान् । भैम्या इन्द्रादीनिबिदाय सौन्दर्यादिना गुणेन नल एव वृत् इति कीर्तिः ॥

इति श्रुतेऽस्या वंचसैव हास्यात्कृत्वा सलास्यापरनास्यदिन्यम् ।

भूविभ्रमाकृतकृतान्यनुज्ञेप्येतेषु तां साय नलाय निन्ये ॥ ४६ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तं देवीवचने श्रुते सलस्या देव्या वचसैव जात्राहास्यात्सलादेवोत्सविन्यं नुसयन्तं सलास्यापरं चत्वर्यं कृत्वा एतेषु देवेषु भूविभ्रमरूपेणाकृतेष्वुत्सवेषु—

१ 'दित्सैव' इति पाठे लघेश—इति नुसययोः । २ 'वचने च' इति सलो जीत्याहुतः ।

नादि कुर्वित्युपदिशतीनां तासु वा हूंहरवचिह्नलक्ष्यं मुखाब्जमावर्तयति । अत्रापि लेख्यं
अमरहूंहरवलक्ष्यं च भवति । 'रवलक्ष' इति पाठे लक्षसंख्येत्यर्थः ॥

देवी कथंचित्खलु तामदेवद्रीचीं भवन्तीं स्मितसिक्तसृक्का ।

आह स मां प्रत्यपि ते पुनः का शङ्का शशाङ्कादधिकास्यविम्बे ॥

देवीति ॥ देवी तां भैमीमित्याह स । किंभूताम्—कथंचिन्महताङ्गपालीमोचनादि-
रेण कष्टेन खलु निश्चितम् । अदेवद्रीचीं भवन्तीं न देवानश्चति देवान्प्रति गच्छति एतच्च
भवन्तीं ताम् । किंभूता—स्मितेन ईषद्धासेन सिक्तसृक्का सिक्तौष्ठप्रान्ता स्वामिप्रायापरि-
क्लिप्तकृतहासा इति किम्—हे शशाङ्कादधिकं सुन्दरमाहादकमास्यविम्बं यस्या एतच्च
भैमि, सखीप्रायां मामपि प्रति इयं प्रतार्य इन्द्रादिवरणार्थं मां नयतीति ते तव पुनः
शङ्का । अपि त्वेवं शङ्का न कार्या मा भैयोरिति । देवानश्चति देवद्रीची, 'विध्वग्देवयोः' इति
टेरद्व्यादेशे उगित्त्वान्ढोपि 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति पूर्वस्याणो वीर्षः । पञ्चम-
मासः । 'अदेवद्रीचीभवन्तीम्' इति पाठः सभ्यः । अदेवद्रीचीं देवद्रीचीं भवन्तीं वि-
ल्ययः । ततो नञ्समासः । शशाङ्कात्, 'यस्मादधिकम्' इति ज्ञापकात्पञ्चमी ॥

चेन्न प्रतारयसि तर्हि पुनःपुनरिन्द्रादिसंमुखं मां किमिति नयसीत्याशङ्क्यामाह—

एषामकृत्वा चरणप्रणाममेषामनुज्ञामेनवाप्य सम्यक् ।

सुपर्ववैरे तव वैरसेनिं वरीतुमीहा कथमौचितीयम् ॥ ४१ ॥

एषामिति ॥ एषामिन्द्रादीनां चरणयोः प्रणाममकृत्वा, तथा—एषां सम्यक्
भवति तथानुज्ञां नलवरणानुमतिमप्राप्य निजचिह्नप्रकटमात्रानुमितप्रसादेन लज्जप्रप्रा-
साक्षाच्छिरःकम्पादिसूचितामनुज्ञामलब्ध्वा सुपर्ववैरे स्वावज्ञानादिन्द्रादिभिः सह विरोधे
येयं तव वैरसेनिं नलं वरीतुमीहा चेष्टाभिलाषो वा सा कथमिवौचिती । अपि तु न
चित् । स्वावज्ञानाद्विरुद्धाः सन्तः शापं दास्यन्तीति तान्प्रति नीयसे न तु वरणा-
भावः । इयमौचिती वा । 'कतमौचिती' इत्यपि पाठः ॥

इतीरिते विश्वसितां पुनस्तामादाय पाणौ दिविपत्सु देवी ।

कृत्वा प्रणम्रां वदति स सा तान् भक्त्यमर्हत्यधुनानुकम्पाम् ॥ ४२ ॥

इतीति ॥ सा देवी इति पूर्वोक्तमीरिते सति विश्वसितां तां भैमीं पाणौ पुनरादाय
दिविपत्सु देवेषु विषये नमस्कारवशात्प्रकर्षेण नम्रां कृत्वा तान्देवानिति वदति स ।
किम्—भवद्भक्त्यं भैम्यधुना नलवरणानुमतिरूपामनुकम्पां कृपामर्हतीति ॥

एतद्वरणार्थमागतानामस्माकं नलवरणानुमतिर्दायतामिति कथमुच्यत इत्याशङ्कं परेदृष्टे-

युष्मान्वृणीते न बहून्सतीयं शेषावमानाच्च भवत्सु नैकम् ।

तद्वः समेतानृपमेनमंशान्वरीतुमन्विष्यति लोकपालाः ॥ ४३ ॥

युष्मानिति ॥ हे लोकपालाः, इयं भैमी यस्मात्सती पतिव्रतैकभर्तृकैव तस्माद्वि-
वृणीते पतित्वेन नाङ्गीकरोति । भवत्सु मध्ये शेषावमानाच्च एकं न वृणीते । ततस्मात्प-

१ 'मनिशन्य' इत्यपि पाठः । २ 'समेतं नृपमंशमेनम्' इति जीवानुसंमतः पाठः ।

परपक्षयोर्दोषदर्शनादेतौरेकत्र नलस्वरूपे सनेतान्मिलितानंशानंशभूत्वान्वो युष्मानेव एनं
नृपं 'अद्यानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः' इति वचनाद्युष्मद्रूपमेवैनं नलं नृपं वरीतुम-
न्विष्यति विचारयति । नले ह्येते पूर्वोक्तोभयदोषाभावात्तलनेव वरीतुं वाञ्छतीत्यर्थः । वो
युष्माकं सनेतानंशानेनं नृपमेति वा ॥

परदारत्वादपीयं भवद्विर्गानिल्यपीयेत्याह—

भैम्याः स्वजः सञ्जनया पथि प्राक्स्वयंवरं संजनयांवभूव ।

संभोगनालिङ्गनयास्य वेधाः शेषं तु कं हन्तुमियद्यतध्वे ॥ ४४ ॥

भैम्या इति ॥ हे लोकपालाः, वेधाः मातृसेवानन्तरं स्वमन्दिरागमनवेलायां पथि स्वजो
मालयाः सञ्जनया सञ्जेन पथे सर्गे 'प्रसूप्रसादाधिगता-' (४९) इत्यादिकथितप्रकारेण
आन्तिहृष्टनलेषु मध्येऽस्य दूष्यगतस्य सत्यनलस्य कण्ठे निक्षेपणया कृत्वा भैम्याः स्वयंवरं
प्राक्पूर्वमेव संजनयांवभूवाकृत । तथा तत्रैव सर्गे 'तथ्यं लिप्यत्तौ-' (५३) इत्याद्युत्तप्रकारे-
णास्य नलस्यालिङ्गनयालिङ्गेन भैम्याः संभोगं बाह्यरतिमपि व्यथत । अस्य संभोगमेति
वा । अस्य स्वयंवरस्य संभोगं फलनालिङ्गेन चकार । तस्मात्कं तु पुनः शेषं संभोगं हन्तुं
विनाशयितुमित्येवलाकारधारणादिप्रकारेण यतध्वे प्रयत्नं कुर्यात् । अपि तु न कोऽप्यवशिष्टोऽयः ।
तस्मादया प्रयासो न कार्यः । किं त्वान्नैव दातव्येत्यर्थः । बाह्यरतस्यैवान्वर्हितत्वात्तत्राप्या-
लिङ्गनस्यान्वर्हिततरत्वात्तस्य च संवृत्तत्वात्कं पुनः शेषं संभोगं हन्तुमियद्यतध्व इति वा ।
'किम्' इति पाठे 'शेषा तु लोकस्थितिः' इति कानशास्त्रोक्तन्यायेन शेषं लोकस्थितिरूपं
संभोगं पुनर्हन्तुमित्युक्तिं यतध्व इति व्याख्येयम् । 'सञ्जनालिङ्गना-' इत्यत्र प्यन्तत्वाद्युच् ॥

इदानीं दुष्यन्तरेण देवान्शान्तयति—

वर्णाधमाचारपथात्प्रजाभिः स्वाभिः सहैवास्त्वलते नलाय ।

प्रसेदुषो वेदशवृत्तमङ्गया दित्सैव कीर्तेर्भुवमानयद्वः ॥ ४५ ॥

वर्णेति ॥ वा पूर्वापरितोये । पूर्वमसंभावितमेवोक्तं मया । किंतु नलाय कीर्तेर्दित्सैव वो
युष्मान्भुवमानयत् । नैनीस्वयंवरदर्शनव्याजेन नलाय कीर्तिं दत्तुमेव त्रागमनं युष्माकं ननु
नैनीवरणापमित्यर्थः । यतः—किंभूताव—स्वभिः प्रजाभिः सह वर्णानां ब्राह्मणार्थनामा-
श्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां स्तुत्युत्सादाचारपथात्प्रजायास्तत्त्वलतेऽप्युवाच । किंभूतान् वः—
इदंशवृत्तमङ्गया प्रसेदुषः स्वाचाराचरणादेव निष्कण्टदूषकरणाद्वा प्रसन्नान् । नैम्या इन्द्रा-
दीन्विहाय सौन्दर्यादिना गुणेन नल एव वृत्त इति कीर्तिः ॥

इति ध्रुतेऽस्या वंचसैव हास्यात्कृत्वा सलास्याधरमास्ययिन्यम् ।

भूवित्रमाकृतकृताभ्यनुज्ञेष्वेतेषु तां साय नलाय निन्ये ॥ ४६ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तं देवीवचने ध्रुते सलस्या देव्या वचसैव अवाद्यास्तत्त्वलितदेतो-
रास्यभिन्वं मुखचन्द्रं सलस्याधरं चरुलैडं कृत्वा एतेषु देवेषु भूवित्रनरूपेण कृतेवायमङ्ग-

नादि कुर्वित्युपदिशतीनां तासु वा हूंहरवचिह्नलक्ष्यं मुखाब्जमावर्तयति । अत्रापि खेत्तुं
अमरहूंहरवलक्ष्यं च भवति । 'खलक्ष' इति पाठे लक्षसंख्येयः ॥

देवी कथंचित्खलु तामदेवद्रीचीं भवन्तीं स्तितसिकसृक्का ।

आह स मां प्रत्यपि ते पुनः का शङ्का शशाङ्कादधिकास्यविम्बे ॥१॥

देवीति ॥ देवी तां भैमीमिलाह स । किंभूताम्—कथंचिन्महताङ्गुलीमोचनादेरु-
रेण कथेन खलु निश्चितम् । अदेवद्रीचीं भवन्तीं न देवानश्चति देवान्प्रति गच्छति एतदं
भवन्तीं ताम् । किंभूता—स्मितेन ईषदासेन तिकसृक्का तिकौष्टप्रान्ता खानिप्राचारि-
त्किंचित्कृतहासा इति किम्—हे शशाङ्कादधिकं सुन्दरमाहादकमास्यविम्बं यस्या एव-
भैमि, सखीप्रायां मामपि प्रति इयं प्रतार्य इन्द्रादिवरणार्थं मां नवतीति ते तव पुनः च
शङ्का । अपि त्वेवं शङ्का न कार्या मा भैमीरिति । देवानश्चति देवद्रीची, 'विष्णुदेवयोः' इति
देरद्यादेशे उगित्त्वान्छोपि 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति पूर्वस्याणो दीर्घः । पञ्चम-
मासः । 'अदेवद्रीचीभवन्तीम्' इति पाठः सभ्यः । अदेवद्रीचीं देवद्रीचीं भवन्तीं वि-
लयः । ततो नञ्समासः । शशाङ्कात्, 'यस्मादधिकम्' इति शापकात्पञ्चमी ॥

चेन्न प्रतारयसि तर्हि पुनः पुनरिन्द्रादिसंमुखं मां किमिति नयसीत्याशङ्कामाह—

एषामकृत्वा चरणप्रणाममेषामनुज्ञामेनवाप्य सम्यक् ।

सुपर्ववैरे तव वैरसेनिं वरीतुमीहा कथमौचितीयम् ॥ ४१ ॥

एषामिति ॥ एषामिन्द्रादीनां चरणयोः प्रणाममकृत्वा, तथा—एषां सम्यक् न-
भवति तथानुज्ञां नलवरणानुमतिमप्राप्य निजचिह्नप्रकटमात्रानुमितप्रसादेन लक्ष्यप्रदाने
साक्षाच्छिरःकम्पादिसूचितामनुज्ञामलब्ध्वा सुपर्ववैरे स्वावज्ञानादिन्द्रादिभिः सह विरोधे पते-
येयं तव वैरसेनिं नलं वरीतुमीहा चेष्टाभिलाषो वा सा कथमिवौचिती । अपि तु न कं-
चित् । स्वावज्ञानाद्विरुद्धाः सन्तः शापं दास्यन्तीति तान्प्रति नीयसे न तु वरमाप्स्यसे
भावः । इयमौचिती वा । 'कतमौचिती' इत्यपि पाठः ॥

इतीरिते विश्वसितां पुनस्तामादाय पाणौ दिविपत्सु देवी ।

कृत्वा प्रणम्रां वदति स सा तान् भकेयमर्हत्यधुना नुकम्पाम् ॥ ४२ ॥

इतीति ॥ सा देवी इति पूर्वोक्तनीरिते सति विश्वसितां तां भैमीं पाणौ पुनरुक्त-
दिविपत्सु देवेषु विषये नमस्कारवशात्प्रकर्षेण नम्रां कृत्वा तान्देवानिति वदति स ।
किम्—भवद्भकेयं भैम्यधुना नलवरणानुमतिरूपामनुकम्पां कृपामर्हतीति ॥

एतद्वरणार्थमागतानामस्माकं नलवरणानुमतिर्दीयतामिति कथमुच्यत इत्याद्यं परिहर-
युष्मान्वृणीते न बहून्सतीयं शेषावमानाश्च भवत्सु नैकम् ।

तद्वः समेतानृपमेनमंशान्वरीतुमन्विष्यति लोकपालाः ॥ ४३ ॥

युष्मानिति ॥ हे लोकपालाः, इयं भैमी यस्मात्सती पतिव्रतकर्मवृत्तेन तस्माद्विपु-
वृणीते पतित्वेन नाङ्गीकरोति । भवत्सु मध्ये शेषावमानाश्च एकं न वृणीते । तस्मात्सती-

१ 'मनिश्वन्य' इत्यपि पाठः । २ 'समेतं नृपमंशमेनम्' इति जीवानुसंनतः पाठः ।

वरणपक्षयोर्दोषदर्शनादितोरेकत्र नलस्वरूपे समेतान्मिलितानंशानंशभूतान्वो युष्मानेव एनं नृपं 'अधानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः' इति वचनाद्युष्मद्रूपनेवैनं नलं नृपं वरीतुमन्विध्यति विचारयति । नले वृते पूर्वोक्तोभयदोषाभावान्नलमेव वरीतुं वाञ्छतीत्यर्थः । वो युष्माकं समेतानंशानेनं नृपमिति वा ॥

परदारत्वादपीयं भवद्भिर्नाभिलषणीयेत्याह—

भैम्याः सजः सञ्जनया पयि प्राक्स्वयंवरं संजनयांवभूव ।

संभोगमालिङ्गनयास्य वेधाः शेषं तु कं हन्तुमियद्यतध्वे ॥ ४४ ॥

भैम्या इति ॥ हे लोकपालाः, वेधाः नातृसेवानन्तरं स्वनन्दिरागमनवेलायां पयि सजो मालायाः सञ्जनया सञ्जेन पष्ठे सर्गे 'प्रसूप्रसादाधिगता-' (४९) इत्यादिकथितप्रकारेण भ्रान्तिदृष्टनलेषु मध्येऽस्य दूत्यगतस्य सत्यनलस्य कण्ठे निक्षेपणया कृत्वा भैम्याः स्वयंवरं प्राक्पूर्वमेव संजनयांवभूवाकृत । तथा तत्रैव सर्गे 'तथ्यं मियत्सौ-' (५३) इत्याद्युक्तप्रकारेणास्य नलस्यालिङ्गनयालिङ्गनेन भैम्याः संभोगं बाह्यरतिनपि व्यधत् । अस्य संभोगमिति वा । अस्य स्वयंवरस्य संभोगं फलमालिङ्गनेन चकार । तस्मात्कं तु पुनः शेषं संभोगं हन्तुं विनाशयितुमियत्सलाकारधारणादिप्रकारेण यतध्वे प्रयत्नं कुरुष्व । अपि तु न कोऽप्यवशिष्टोऽशः । तस्माद्दृष्ट्या प्रयासो न कार्यः । किं त्वाज्ञैव दातव्येत्यर्थः । बाह्यरतस्यैवाभ्यर्हितत्वात्तत्राप्यालिङ्गनस्याभ्यर्हिततरत्वात्तस्य च संवृत्तत्वात्कं पुनः शेषं संभोगं हन्तुमियद्यतध्व इति वा । 'किम्' इति पाठे 'शेषा तु लोकस्थितिः' इति कामशास्त्रोक्तन्यायेन शेषं लोकस्थितिरूपं संभोगं पुनर्हन्तुमियत्किं यतध्व इति व्याख्येयम् । 'सञ्जनालिङ्गना-' इत्यत्र प्यन्तत्वाद्युच् ॥

इदानीं युक्तयन्तरेण देवान्स्तान्वयति—

वर्णाध्रमाचारपथात्प्रजाभिः स्वाभिः सहैवास्त्वलते नलाय ।

प्रसेदुषो वेदशवृत्तमङ्ग्या दित्सैव कीर्तेर्भुवमानयद्वः ॥ ४५ ॥

वर्णोति ॥ वा पूर्वापरितोषे । पूर्वमसंभावितमेवोक्तं नया । किंतु नलाय कीर्तेर्दित्सैव वो युष्मान्भुवमानयत् । भैमीस्वयंवरदर्शनव्याजेन नलाय कीर्तिं दप्तुमेवात्रागमनं युष्माकं ननु भैमीवरणार्थमित्यर्थः । यतः—किंभूताय—स्वाभिः प्रजानिः सह वर्णानां ब्राह्मणादीनामाध्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां स्तुत्युक्तादाचारपथात्कदाशादस्त्वलतेऽच्युताय । किंभूतान् वः—इदंशवृत्तमङ्ग्या प्रसेदुषः स्वाचाराचरणादेव निष्कपटदूत्यकरणाद्वा प्रसज्यान् । भैम्या इन्द्रादीन्विहाय सौन्दर्यादिना गुणेन नल एव वृत् इति कीर्तिः ॥

इति श्रुतेऽस्या वंचसैव हास्यात्कृत्वा सलास्याधरमास्यविन्वम् ।

भूवित्रमाकृतकृताभ्यनुषेप्येतेषु तां साध नलाय निन्वे ॥ ४६ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्ते देवीवचने श्रुते सलास्या देव्या वचसैव जातादास्यास्तितादितो-
रास्यविन्वं मुखचन्द्रं सलास्याधरं चक्षुःशृङ्गं कृत्वा एतेषु देवेषु भूवित्रनरूपेणाकृतेनाशयद्व-

पकेनेजितेन कृताऽभ्यनुज्ञा नलवरणानुमतिर्यैस्तेषु सत्सु । अथानन्तरं सा देवी तां नलं प्रापयितुं नलार्थं वा निन्ये । पुनर्नलसंमुखी चकारेत्यर्थः ॥

मन्दाक्षनिस्पन्दतनोर्मनोभूदुप्रेरमप्यानयति स तस्याः ।

मधूकमालामधुरं करं सा कण्ठोपकण्ठं वसुधासुधांशोः ॥ ४७ ॥

मन्दाक्षेति ॥ सा देवी मधूकमालया मधुरं सुन्दरं तस्याः करं वसुधासुधांशोः मन्दाक्षे नलस्य कण्ठोपकण्ठं कण्ठसमीपमानयति स प्रापयति स । किंभूतायाः—मन्दाक्षे लज्जया निस्पन्दा निश्चला तनुर्यस्याः । सत्त्वम्भाया इत्यर्थः । किंभूतं करम्—मन्दाक्षे नलविषयकामेन दुप्रेरमपि कामेनापि प्रेरयितुमशक्यम् । 'निस्पन्द—' इति पाठे पूर्वस्य लम् । 'दुःप्रेरमपि प्रेरयति स' इति विरोधाभासः ॥

अथाभिलिख्येव समर्प्यमाणां राज्ञि निजस्वीकरणाक्षराणाम् ।

दूर्वाङ्कुराढ्यां नलकण्ठनाले वधूर्मधूकलज्जमुत्ससर्ज ॥ ४८ ॥

अथेति ॥ अथ करस्य नलकण्ठसमीपनयनानन्तरं वधूर्मेमी दूर्वाङ्कुराढ्यां मधूकलज्जं नलकण्ठनाले उत्ससर्ज निक्षिप्तवती । उत्प्रेक्षते—अभिलिख्य समर्प्यमाणां वीर्यानां निजैः नात्मना स्वीकरणं तत्संवन्धिनामक्षराणाम् 'मया त्वं निश्चितं वृत्तोऽसि' इत्येवंङ्गानां वगैर्नां राजिमिव । निश्चयज्ञापनार्थं हि पत्रं वीर्यते तदिवेत्यर्थः । मालासञ्जनानन्तरं वाङ्मोक्षे निश्चयो जातः । दूर्वाङ्कुराणां श्यामत्वादक्षरसाम्यम् । मधूकानि लिखिताक्षरसंस्थानान्यानि । कण्ठस्य नालत्वान्मुखस्य कमलत्वम् ॥

तां दूर्वया श्यामलयातिवेलं शृङ्गारभासंनिभया सुशोभाम् ।

मालां प्रसूनायुधपाशभासं कण्ठेन भूभृद्विभरांवभूव ॥ ४९ ॥

तामिति ॥ भूभृन्नलः तां मालां कण्ठेन विभरांवभूव दधौ । किंभूताम्—लज्जया अतएव शृङ्गाररसस्य भया कान्त्या संनिभया तुल्यया दूर्वयातिवेलमतितरां सुशोभां शोभन् वीर्यम् । तथा—प्रसूनायुधस्य कामस्य पाशभासं पाशसदृशीम् । मालानिक्षेपानन्तरं कामपरवशत्वान्मालायाः कामपाशत्वम् । 'श्यामो भवति शृङ्गारः' इति भरतवचनाच्छृङ्गारस्य श्यामत्वम् । भूभृत्पर्वतोऽपि । विभरांवभूव, 'सीही—' इत्यामि 'कृष्णा—' इति भुवोऽनुप्रयोगः ॥

दूर्वाग्रजगत्पुलकावलिं तां नलाङ्गसङ्गाद्भ्रशमुल्लसन्तीम् ।

मानेन मन्ये नमितानना सा सासूयमालोकत पुष्पमालाम् ॥ ५० ॥

दूर्वेति ॥ मानेन ईर्ष्याजनितकोपेन नमितानना सा भैमी सासूयं गुणवत्त्वानि नलां दोषारोपसहितं यथा तथा । सेर्ष्यमितियावत् । पुष्पमालामालोकतेत्यहं मन्ये शङ्के । किंभूताम्—दूर्वाग्राण्येव दूर्वाङ्कुरा इव वा जाग्रती स्फुरन्ती पुलकावलिर्नस्यात्ताम् । तथा—नलाङ्गसङ्गाद्भ्रशमुल्लसन्ती शोभमानां सहर्षा च । लज्जानम्रमुखी सत्येव मालासहितं नलं वसु-

(नलवक्षः) कदाहैविलोकितवती । अद्यापि नायिका एवंविधां संज्ञां संजितं ननुवती
सती संप्रदायलोके । 'स्त्रीषामप्येकैवः कोषो नामोऽन्यतदिति श्रिये' ॥

कारि प्रलोदास्फुटनिजिह्वानर्णैव या मङ्गलगीतिरालान् ।

सैवाननेभ्यः पुरस्तुन्दरीणानुच्चैरुल्लुध्वनिरुचचार ॥ ५१ ॥

कापीति ॥ प्रमोदद्वयवशात्कठिनस्य सगद्गदतादस्तुता अप्रच्छाति जिह्वाता निर्गच्छन्तो
वर्णा लक्षराणि यस्यानेनैवैषैव वा विलोकयितुनागतानां पुरमुन्दरीणान्तनेनः क्वपि
लोकोत्तरा नञ्जल्लना धवलादिगोतिरासीत् ॥ सैवोच्चैरुत्पन्ननिश्चचार उदलसह ॥ विवाह-
द्युत्सवे त्रीणां धवलादिनञ्जल्लगीताविशेषो गौडदेशे 'उदलुः' इत्युच्यते ॥ सोऽप्यत्रत्तवनं
उच्चार्यते ॥ खदेरारीतिः कविनेत्ता ॥

सा निर्मले तस्य मधुकमाला हृदि स्थिता च प्रतिबिम्बिता च ।

क्रियत्यनज्ञा क्रियती च नज्ञा पुष्पेषुवाणालिरिव ब्यलोकि ॥ ५२ ॥

सेति ॥ तस्य नलस्य निर्मले हृदि स्थिता चान्तः प्रतिबिम्बिता च सा नयूकनाला
 क्रियतां किञ्चिदमन्ता अद्भुता, क्रियतां च मन्ता द्भुता पुष्पेषुः कामस्य बाणाः नर-
 पद्वारिव व्यलोके वीक्षिता । लोकैरिति शेषः । नयूकप्रतिबिम्बानां किञ्चिदन्तःप्रतिपुष्प-
 रूपबाणांशस्तान्मन्, उपरिस्थितानां कामबाणांशस्तान्मन् । नालस्यान्तोऽपि कामरसो
 जात इत्यर्थः ॥

रोमाणि सर्वाण्यपि बालभावाद्द्वरश्रियं वीक्षितुमुत्सुकानि ।

तस्यास्तदा कण्टकिताङ्गयष्टेरुद्गीविकादाननिवान्वनूयन् ॥ ५३ ॥

रोमाणीति ॥ तदा तल्लिन्तनये कथ्यन्ति संज्ञारोमाद्या अत्रापिः शरीरं यत्नः-
 त्वत्वा नैन्याः दक्षिणरेखाद्वयत्वात्केयवात् । अपय रिशुवात् । वरत्न नक्षत्र भिन्नं
 रोमां वीक्षितुमुत्तुक्तानोव सर्वाण्यपि रोमानि यद् उच्यते प्राञ्च यत्नां निष्पत्तां ता उद्ग्राहिका
 क्रिया तस्या आदाननद्रापरपन्त्यभूवमिव । सात्त्विको रोमयः सन्मय तस्य जात
 इत्यर्थः । यत्नाय वरधिपं वीक्षितुमुत्तुक्तानाः सर्वतदुद्ग्राहः भवन्ति । कथ्यन्तिरुक्तादिः ।
 उद्ग्राहिका, यद्ग्राहो कप् ॥

रोमाङ्गैर्दन्तुरिताखिलाङ्गी रन्याधरा सा नुतयं विरेजे ।

शरव्यदण्डः धितनण्डनधीः स्तारो शरोपात्तनवेदिरेव ॥ ५३ ॥

रोनेति ॥ रोनादुरैर्दन्तुरितनुभ्रतान्तौकुलमचिह्नं यत्नाः सा रोनादुष्टा । तदा
रम्यापरा भिन्नेष्टौ सा मैत्री स्त्री । अनचंयन्निधौ दुरोत्तमयैरेवे यत्नाः सा रोनादुष्टा ।
निरेवे । किन्तु सा रोनादुष्टा—यत्नादुरैर्दन्तुरितनुभ्रतान्तौकुलमचिह्नं यत्नाः सा ।
रोनादुष्टा यत्नादुरैर्दन्तुरितनुभ्रतान्तौकुलमचिह्नं यत्नाः । रोनादुष्टा सा ह्युत्तमयैरेवे
यत्नादुरैर्दन्तुरितनुभ्रतान्तौकुलमचिह्नं यत्नाः । रोनादुष्टा सा ह्युत्तमयैरेवे

१. अथ भूतलस्य विस्तारः । भूतलस्य विस्तारः । भूतलस्य विस्तारः ।

पर्वतस्य तु वातैः कम्पोऽतितरानाध्वर्यकारीत्यर्थः । उभावपि तुल्यानुरागौ सात्विककम्पयुक्तौ जातविति भावः । वित्रीयितम्, 'नमोवरेवधित्रढः क्यच्' इति क्यजन्तात् कः 'क्यचि च' इतीलमकारस्य ॥

दृशोरपि न्यस्तमिवास्त राज्ञां रागाद्गुग्म्वुप्रतिविम्बिमाल्यम् ।

नृपस्य तत्पीतवतोरिवाङ्गोः प्रालम्ब्यमालम्ब्यन्युक्तमन्तः ॥ ५८ ॥

दृशोरिति ॥ दृशोरम्युनि क्रोधजनितेऽश्रुणि प्रतिविम्बोऽस्यास्तीति एवंशीलं माल्यं सा मधुकमाला रागान्नलविषयात्क्रोधात् । अथच तज्जनितात्रेवलौहिल्यात् हेतोः सभासदां राज्ञां दृशोरपि न्यस्तमिव येन केनचिन्निक्षिप्तमिवास्त अतिष्ठत । नेत्रलौहिल्यदर्शनादेवं ज्ञातमासीदिति यावत् । यथा कथितकुदः सन्कल्पचित्रेन स्रग्दत्तदङ्गुल्यादिशल्यं निक्षिपति, तदीयनेत्रस्य च लौहित्यं भवति, अश्रु च निर्गच्छति । तथा क्रोधाद्दर्शनमात्रेण तन्माल्यमेव तेषां द्वयोरपि नेत्रयोर्निक्षिप्तं शल्यमिवाभवत् । अत एव तयोर्लौहिल्यमश्रु च जातमित्यर्थः । अर्थादयुक्तमेतत् । न केवलमन्तःकरणे शल्यं निक्षिप्तं, किंतु दृशोरपीत्यपिशब्दार्थः । अथ च—एगान्न-लप्रीत्या भैम्या माल्यं यथा नलकण्ठे न्यस्तं तथा रागात्क्रोधात्त्रलस्यार्थिनां संमुखं पश्यतां राज्ञां नेत्रयोरपि शल्यमिव क्षिप्तमभूत् । यतो गुग्म्वुप्रतिविम्बितमसहमानाः सर्वेऽपि राजानो माल्यदर्शनमात्रेण क्रोधेर्ष्यावशाः संकुचितनेत्राः पराश्रुताः सन्तस्तां न पश्यन्ति स्वेति भावः । नृपस्य नलस्याङ्गोरन्तर्मेध्यः कर्तृभूतः प्रालम्ब्यं प्रलम्बत्वं हर्षविस्फारितत्वमालम्ब्यताङ्गीचकार । एतद्युक्तम् । हर्षवशादि नेत्रयोर्विस्फारित्वं भवति । 'प्रालम्ब्यम्' इति पाठे प्रालम्बनं प्रालम्ब्यः स एवार्थः । उत्प्रेक्षते—किंभूतयोरङ्गोः—तत्पीतवतोरिव माल्यं सादरं विलोकमानयोरिव । हर्षजनितं विस्फारित्वं विलोकनजत्वेनोत्प्रेक्षितम् । यद्वा—नलनेत्रमध्यस्तन्माल्यमेव प्रालम्ब्यनृजुलम्बनं हारविशेषमङ्गीचकार । सादरविलोकनात्रेयोरन्तःप्रतिविम्बिताया मालाया ऋजुलम्बित्वं नेत्रयोर्विस्फारित्वमन्तरेण न घटत इति तदेवाक्षिपति—नलस्तु तां मालां विलोकयन् हर्षवशाद्विस्फारितनेत्रो जात इति भावः । तन्माल्यं रागाद्दृशोर्न्यस्तमिवास्त नेत्रमध्ये निक्षिप्तं यच्छल्यादि तदिवाभूत् । युक्तमेतत् । क्रोधादि दृष्टमात्रं बलु शल्यमिव भवति, नेत्रयोश्च लौहित्यमश्रु च भवतीति युक्तमित्यर्थः । तन्माल्यं पीतवतोरिव नलनेत्रयोरन्तः रागात्प्रीतेर्दृष्टत्वं प्राप । एतदपि युक्तम् । प्रीतेर्हि हर्षो भवतीत्यपि युक्तमेवेत्यर्थ इति वा । 'प्रालम्ब्यम्' गुणवचनादित्यात्थ्यम् । 'प्रालम्ब्यम्' इति पाठे 'प्रालम्बो हारनेदे स्यात्' इति विश्वः । 'राज्ञां' इति पाठे आनन्दाश्रुणि प्रतिविम्बितं माल्यं राज्ञा नलेनानुरागाद्दृशोरपि न्यस्तमिवास्त । न केवलं हृदि, किंतु नेत्रयोरपि धृतमित्यर्थः । अत एव तन्माल्यं पिततोर्नलनेत्रयोर्मेध्यः प्रलम्बत्वमालम्ब्यतेति युक्तम् । वीर्याया मालाया अन्तर्धारणार्थं नेत्रमध्योऽपि वीर्यो जात इति भावः ॥

स्तम्भस्तथालम्बितमां नलेन भैमीकरस्पर्शमुदः प्रसादः ।

कंदर्पलक्ष्मीकरणार्पितस्य स्तम्भस्य दम्भं स चिरं यथापत् ॥ ५९ ॥

स्तम्भ इति ॥ नालानिक्षेपसमयजातो भैमीकरस्य स्वर्गस्तेन जाता मुदपेक्षस्य प्रसाद-
रूपः स्तम्भः सात्त्विकभावो नलेन तथाऽलम्बितनानवितरां प्राप्तः । तथा च नलः कंदर्पस्य

लक्ष्मीकरणार्थं शरव्याथमपितस्यारोपितस्य स्वप्नस्य दम्भं व्याजं वेध्यकाष्ठसादृश्यं चिरन्तं
कामवेध्यस्वप्नवद्भूमीकरस्पर्शजातसात्त्विकस्वप्नवशान्नितरां निर्व्यापारो जात इति भा-
नितरां कामपीडा सूचिता ॥

इदानीमिन्द्रादिभिः स्वरूपं धृतमित्याह—

उत्सृज्य साम्राज्यमिवाथ भिक्षां तारुण्यमुल्लङ्घ्य जरासिवाराद ।
तं चारुमाकारमुपेक्ष्य यान्तं निजां तनूमाददिरे दिगीशाः ॥ ६० ॥

उत्सृज्येति ॥ अथ नलवरणान्तरमिन्द्रादयो दिगीशा दिक्पालाः यान्तं गच्छन्तः
सुन्दरं तमलीकनलाकारमुपेक्ष्योन्मुच्य निजां सहस्रनेत्रत्वादिलक्षणां स्वीयां तनूमात्रवत्त-
एवादिरेऽङ्गीचक्रुः । कः कामिव—कश्चिद्राजा साम्राज्यमुत्सृज्य क्षीणपुष्पतया चक्रन्ति
त्यक्त्वा भिक्षामिव । तथा—कालवशाद्गच्छतारुण्यमुल्लङ्घ्यातिक्रम्य कश्चिजरासिव । दण्ड-
नेन्द्राद्याकाराणां नलाकारादतिहीनत्वं सूचितम् । साम्राज्यादिपरित्यागेन भिक्षावद्भावेन
दुःखं भवति तावन्नलाकारपरित्यागेन स्वाकाराङ्गीकारे तेषां जातमिति भावः । तत्र निजत्वं
हेतुः । अन्योऽपि विद्वानसमीचीनमपि स्वीयमङ्गीकरोति, नतु समीचीनमपि परस्मैय-
‘यातुम्’ इति पाठे स्वर्गमिति शेषः । आदिरे, ‘आगे दोऽनास्य—’ इति तद् ॥
यथाक्रमं तेषामाकारस्वीकारमाह—

मायानलत्वं त्यजतो निलीनैः पूर्वैरहंपूर्विकया मघोनः ।
भीमोद्भवासात्त्विकभावशोभा दिदृक्षयेवाविरभावि नैत्रैः ॥ ६१ ॥

मायेति ॥ मायानलत्वं तमलीकनलत्वं त्यजतो मघोनो निलीनैः पूर्वं निजशक्त्या मोहितैः
पूर्वैर्नैत्रैर्नलाङ्गसङ्गजनिता भीमोद्भवायाः सात्त्विकभावशोभा रोमाञ्चादिलक्ष्मीत्वस्या दिदृ-
येव दर्शनेच्छयेव अहं पूर्वमहं पूर्वमिति यथा भवति तथा । यद्वा—अहं पूर्वमहं पूर्व-
मिति यस्यां क्रियायां सर्वे ब्रुवते साहंपूर्विका स्पर्धौत्सुक्याभ्यामाविरभावि वेगेन प्र-
दीभूतम् । इन्द्रेण खनेत्रसहस्रं प्रकटितमिति भावः । अन्योऽपि दर्शनोत्सुकोऽहंपूर्विकया
प्रकटो भवति । ‘अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम्’ इत्यमरः । अहंपूर्विकया, लो-
कः । मत्वर्थायष्ठन्वा ॥

गोत्रानुकूलत्वभवे विवाहे तत्प्रातिकूल्यादिव गोत्रशत्रुः ।
पुरश्चकार प्रवरं वरं यमायन्सखायं ददृशे तया सः ॥ ६२ ॥

गोत्रेति ॥ तया स इन्द्रसखः प्रवरो ददृशे दृष्टः । स कः—गोत्रशत्रुरिन्द्रो यं वरं श्रेष्ठं द-
रमेतन्नामानं सखायं पुरश्चकार पूजितवान् । अथ च अप्रेसरमकरोत् । किं कुर्वन्—वलिपु-
श्यपाद्योर्वशादिपुरुषयोरनुकूलत्वेनासमानत्वेन विवाहत्वेन वा भवे जायमाने । अथ—गो-
त्रोर्जन्मकालीननाश्रोरनुकूल्येन तृतीयैकादशचतुर्थदशमादिज्योतिःशास्त्रोक्तसद्राशिद्वन्द्वेनैव
जायमाने विवाहे विषये । विवाहार्थमिति यावत् । आयन्स्वर्गात्स्वयंवरार्थमायन्मुवनागच्छन् ।
विभागेन लभ्योऽभूदिदानीं प्रकटो जात इत्यर्थः । सखायमिन्द्रमायन्प्राप्नुवन्स प्रवत्सवा

एतावन्तं गत्यातः ते पाठः ।

दृग्गोचरोऽभूदथ चित्रगुप्तः कायस्थ उच्चैर्गुण एतदीवः ।

ऊर्ध्वं तु पत्रस्य मधीद एको मपेर्ददच्चोपरि पत्रमन्यः ॥ १९ ॥

हृगिति ॥ एतदीयो यमसंबन्धी उच्चैर्नितरामुन्नतो वा गुणः सेवकः उच्चैर्गुणा यतो
वा । कायस्थो राजसेवको गणकजातिविशेषश्चित्रगुप्तनामा लेखको दृग्गोचरः प्रकटोऽभूत् ।
अथच—काये देहे तिष्ठतीति कायस्थ एतदीयो नितरां प्रसिद्धः चित्रेणाश्रयभूतेन काल-
रेण गुप्तः छादित एवंभूतो गुणः श्यामवर्णः प्रकटोऽभूत् । एवं शब्दश्लेषसामान्येन हृ-
योर्द्वयोर्विशेषमाह—तत्र एको गणकस्तालपत्रस्योर्ध्वं चोपरि मधीं द्रव्यान्तरेण दधीभूतं
ददाति एवंभूतः । प्राणिनां शुभाशुभकर्मगणनार्थं मध्या विलिखन्नित्यर्थः । अन्यः कश्चि-
मपेरुपरि पत्रं ददत् मपेः सकाशादहं काल इति पत्रालम्बनं कुर्वन्प्रकटोऽभूत् ।
अतिश्याम इत्यर्थः । चौ परस्परसमुचये त्वर्थे वा ॥

तस्यां मनोवन्धविमोचनस्य कृतस्य तत्कालमिव प्रचेताः ।

पाशं दधानः करवद्धवासं विभुर्वभावाप्यमवाप्य देहम् ॥ २० ॥

तस्यामिति ॥ तस्मिन्काले नलवरणानन्तरं विभुः स्वामी प्रचेता वरुण आद्य-
तैजसाद्यवयवोपष्टब्धप्रचुरतरजलावयवनिर्मितमुपभोगयोग्यमम्मयं देहमवाप्य-
भूतः—तस्यां भैमीविषये कृतस्य मनोवन्धविमोचनस्यान्तःकरणबन्धोन्मोचनस्य [स-
विषये ले(पा)शेन बद्धा निश्चलीकृत्य यत्क्षिप्तं मनः, तत्तया नले वृते सति प्रकटो-
त्पुनस्तत्क्षणमेवोन्मोचितम्] (तत्) तदीयमोचनस्यैव (तत्) संबन्धनमिव कर-
कृतवसतिं पाशं स्वायुधं दधानः । अन्यस्यापि तत्कालमेव कृतवत्सादिवन्धनविमोचन-
पाशो बन्धनरज्जुर्भवति । आप्यं पूर्ववत् ॥

सहद्वितीयः स्त्रियमभ्युपेयादेवं स दुर्बुध्य नयोपदेशम् ।

अन्यां सभार्यः कथमृच्छतीति जलाधिपोऽभूदसहाय एव ॥ २१ ॥

सहृति ॥ स जलाधिपो वरुणः । अथ च—जडस्वामी मूर्खतमः । इति वि-
एवाभूत् । इति किम्—सहद्वितीयः ससहायः स्त्रियमभ्युपेयात्, किं पुनरन्या-
नयोपदेशं नीतिमार्गं दुर्बुध्य दुष्टमिदमिति विचार्य । 'मात्रा स्वसा दुहित्रा वा न वि-
भवेत् । बलवानिन्द्रियप्राप्तो विद्वांसमपि कपेति ॥' तथा—'कामिनी कामयेदेव ति-
सुतम् । सहद्वितीयोऽभ्युपेयात्तामतः परेणतामपि ॥' इत्यादिकाव्यरूपं धीपुङ्गवोरे-
नचंभवादेकेन स्त्रियं प्रति न गन्तव्यम्, किन्तु ससहायेनैवेति प्रतिपादनपरं नान्युप-
चया सहधर्मिण्या वर्तमानः स्त्रियमुपेयादित्युपदेशपरं बुद्ध्वा । सभायांऽन्यां-
प्राप्नोति, अपितु न कथंचित् । नान्यस्यामनुरक्तमन्यानुसरति, न चान्यवानुसृत-
तीति नयस्य पूर्वमर्थं त्यक्त्वा द्वितीयमदोक्त्यासहाय एवागत इत्यर्थः । अन्यो-
नयोपदेशं विपरितमेव बुध्यते । 'द्वितीया सहधर्मिणी' इत्यमरः । सहद्वितीयः-
रसत्ताभावः ॥

इदानीं देव्यापि साकारो भूत इत्याह—

देव्यापि दिव्याऽनु तनुः प्रकाशीकृता मुदञ्चक्रभृतः रजन्ती ।

अनिदुतैस्तामवधार्य चिह्नैस्तद्वाचि वाला शिथिलाद्भुताभूत् ॥ ६९ ॥

देव्येति ॥ अन्विन्द्रार्चनां साकारधारणानन्तरं देव्या अपि सरस्वत्या अपि चक्रभृतः श्रीविष्णोः मुदो हर्षान्तरजन्तो प्रेयस्वितरा दिव्या तनुः सुन्दरा मूर्तिः प्रकाशीकृता । देव्यापि साकारो भूत इत्यर्थः । अनन्तरं च वाला नैनी अनिदुतैः प्रकटितैर्वागाहंसादिभिर्बिहैस्तां सरस्वतीमवधार्य ज्ञात्वा तद्वाचि शेषवक्रोक्त्यादिरूपायां तस्या वाल्यां विषये शिथिलाद्भुता परित्यक्ताभ्यर्चनम् । पूर्वं तु नानुपीयमीदृशं कथं वदतीति साधर्याऽभूत् । संप्रति सरस्वतीं दृष्ट्वा अस्या एवमुक्तौ किमाश्चर्यमपि तु न किंचिदिति स्वच्छर्या जातेत्यर्थः ॥

विलोकके नायकमेलकेऽस्मिन्नुपाय्यताकौतुकदर्शिभित्तैः ।

बाधा वतेन्द्रादिभिरिन्द्रजालविद्याविदां वृत्तिवधाद्यधायि ॥ ७० ॥

विलोकक इति ॥ अलिप्तानादेशेभ्यः सनागते नायकमेलके राजसङ्गे विलोकके विलोकयति सति रूपान्यतया नलाकारं परित्यज्य सहस्रेनप्रायासाकारधारणेन कौतुकं दर्शयितुं शीलनेपानेवंभूतैर्देवीतद्द्वितैरिन्द्रादिभिर्निर्मले जलदर्शनादिरूपालिन्द्रजालविद्यां ये विदन्ति जानन्ति तेषां वृत्तिवधाजीवनोपायस्य स्वयनर्ज्ञाकरणेन नाशाद्वाधा व्यधायि पीडा विहिता । वताधर्यं कष्टं वा । स्वयंवरमप्य इन्द्रजालं प्रकृत्यतानैन्द्रजालिक्तानां विलोककेऽस्मिन् राजसङ्गे तैर्वृत्तिवधात्तेषां बाधा व्यधायि । ऐन्द्रजालिक्तान्परित्यज्येन्द्रार्चनानेव विलोक्तनादित्यर्थ इति तत्त्वार्थो वा । रूपान्तरं धारयनागानिन्द्रार्च्येन्द्रद्वया सर्वेऽपि साधर्या जाता इति भावः । तैः, ता च ते च 'पुनान्त्रिया' इत्येकस्येयः ॥

विलोक्य ताव्राप्तदुरापकामौ परस्परप्रेमरसाभिरामौ ।

अथ प्रभुः प्रीतमना वनापे जान्वूनदोर्वाधरसार्वभौमः ॥ ७१ ॥

विलोक्येति ॥ अथ जान्वूनदस्य तुवर्गलोर्वाधरः पर्वतो नेदत्तस्य सार्वभौमश्चक्रवर्ती अत एव प्रभुः सनयं इन्द्रः प्रीतमनाः सन् तौ नैनीनलावेतादृशौ विलोक्य वनापे ॥ किंभूतौ—आप्तोऽन्योन्यप्राप्तिरूपो दुरापोऽन्येन प्राप्तुमशक्यः कानोऽभिलषो याम्याम् । अत एव—परस्परप्रेमरसेनानिरामौ लम्बस्वेदादिसात्त्विकभावयुक्तौ । 'प्रभुः, जान्वूनदोर्वाधरः' इत्यादिना वरदानसामर्थ्यं सूचितम् । 'प्रीतमनाः' इत्यनेन च स्वेच्छयैव वरं दातुमारब्ध-वास्तु याचितः सन्निति प्रतारणभावं सूचयति । सार्वभौमः, 'वत्सेधरः' इत्यण् । अनुद्य-तिच्चादित्वाद्भुनयपदशुद्धिः ॥

किमाह स, इत्यत्र आह—

वैदर्भि दत्तस्तव तावदेव वरो दुरापः पृथिवीश एव ।

द्वयं तु यत्त्वं कृतवाननायं नल प्रसादस्त्वयि तन्मनायन् ॥ ७२ ॥

वैदर्भीति ॥ हे वैदर्भि, मया तावत्प्रथममेव पृथिवीश एव नल एव तत्संबन्धो वरः । अथ च देवप्रसादः । अर्थानुस्यं दत्तः । किंभूतः—भूयोनिरपि तपोनिर्दुरापः । दत्तस्तव इति नै० च० ४६

एवेति वा । इति भैमीमुक्त्वा नलमाह—हे नल, त्वं तु भैमीविषयेऽस्मत्संबन्धि
स्मादभायं व्याजरहितं मनःशुद्ध्या कृतवान्, ततस्मात्त्वयि विषये ममायं वक्ष्यमाणः प्रश्नः
वरदानमित्यर्थः ॥

प्रत्यक्षलक्ष्यामवलम्ब्य मूर्तिं हुतानि यज्ञेषु तवोपभोक्ष्ये ।
संशेरतेऽस्माभिरवीक्ष्य भुक्तं मखं हि मन्त्राधिकदेवभावे ॥ ७३ ॥

प्रत्यक्षेति ॥ हे नल, अहं प्रत्यक्षेण लक्ष्यां नेत्रदृश्यां मूर्तिं तनुमवलम्ब्य यज्ञेषु हवींषि पुरोडाशादीन्युपभोक्ष्ये । ईदृशेन वरेण मम को लाभ इत्यत आह—हि द्विद्वांसो यजमानादयश्च मखं यज्ञमस्मानिः साक्षाद्भुक्तमवीक्ष्य मन्त्रादधिकोऽतिरिक्तो देवत्वाद्भावे विषये संशेरते । मीमांसकाः मन्त्रातिरिक्ता कर्मसमवायिनी देवता नास्त्येवेति चेन्तिभिः सह विप्रतिपद्यन्ते । तस्मात्तद्विप्रतिपत्तिनिरासद्वारा तुभ्यं कीर्तिं दातुं तर्षणको हुतं प्रत्यक्षेणैव शरीरेण भोक्ष्य इति भावः । अग्नौ प्रक्षिप्तस्य हविषो भस्मसाद्भावात्तद्वददर्शनान्मन्त्रप्रकाश्येन्द्रादीनां चादर्शनात्किमयं यज्ञः सत्योऽसत्यो वेति संदेहे प्रत्यक्षशरीरेण मखभोजने त्वयं संदेहो गमिष्यति । कस्मिन् सति—मन्त्रादधिके देवेषु भावे विज्ञासे इति । ‘मन्त्रमयी देवता’ इत्येतत्पक्षापेक्षया प्रत्यक्षायां देवतायामधिकस्य मनोविश्वासस्य पुक्तत्वात्त्यर्थः । संशयनिवृत्तिरेव महान्स्त्व लाभो भविष्यतीति भावः । उपभोक्ष्ये, ‘पुनोऽप्युपभोक्ष्ये’ इति तद् । अस्माभिरिति बहुवचनं देवतान्तराभिप्रायम् ॥

भवानपि त्वद्व्यतितापि शेषे सायुज्यमासादयतं शिवाभ्याम् ।

प्रेत्यासि कीदृग्भविताति चिन्ता संतापमन्तस्तनुते हि जन्तोः ॥ ७४ ॥

भवानिति ॥ हे नल, भवानपि त्वद्व्यतिता भैम्यपि युवां शेषे भूलोकभोगविषयकं कर्मणः शेषेऽस्तमये सति शिवाभ्यामीश्वरपार्वतीभ्यां सायुज्यं सह ऐक्यमासादयतं प्रयुज्य भवाञ्जिषेन, भैमी च शिवया सहैक्यं गच्छत्वित्यर्थः । स्वकर्मप्राप्तमिदं स्वयमेव भविष्यति किं वरदानेनेत्यत आह—हि यस्मात्प्रेत्य मरणं प्राप्याहं कीदृक्प्रेतो देवो मनुष्यो वा, स्वर्गो नारकी वा भविष्यामीत्यादिचिन्ता जन्तोः प्राणिनोऽन्तःकरणे संतापं महान्तमपि जनयति । वरदाने चिन्तानिवृत्तेर्मनस्तापनाशः फलमित्यर्थः । शिवाभ्याम्, ‘पुमान्निष्या’ इत्येकशेषः । ‘अस्मि’ इत्यहमर्थेऽव्ययं वा ॥

तवोपवाराणसि नामचिह्नं वासाय पारेसि पुरं पुरास्ति ।

निर्वातुमिच्छोरपि तत्र भैमीसंभोगसंकोचभियाधिकाशि ॥ ७५ ॥

तवेति ॥ हे नल, निर्वातुमिच्छोरपि मुमुक्षोरपि तव वासाय वसत्यर्थमुपवाराणसि काशीसमीपे पारेसि अतिनद्याः परतीरे नामचिह्नं लब्धमादित्तं तत्प्राप्तद्वं पुरम् । नलपुरमेति यावत् । पुरास्ति भविष्यति । इदानीमन्यत्र निवासेऽप्यतः परं तत्पुरं राजधानी भविष्यति । मुमुक्षोरपि ते पुरं काशीमधिकृत्य न कृतमित्यर्थः । किमिति न कृतमित्यत आह—भैम्या सह संभोगः सुरतादिसुखं तस्य संकोचोऽल्पत्वं तस्माद्भिया भयेन अधिकाशि पञ्चकोशपरिमितायां

१ कीदृग्भविता अस्मि इति वा । ‘धातुसंबन्धे प्रत्ययाः’ इति भविता इति भविष्यत्कालप्रत्ययः भविता इति वर्तमानकालप्रत्ययेनाभिसंबन्धमानः साधुर्भवति—इति सुखावबोधः ।

अस्यां मुक्तिपुर्यां ब्रह्मचर्यादिनियमे भोगसंकोचनिष्ठा तत्पुं न कृतम्, किंतु तत्तत्तनीप इति
भावः । उपवाराणसि, तानीप्येऽव्ययीभावः । पारेति, 'पारेमध्ये पद्मा वा' इत्येदन्तत्वं च
त एव निपातनात् । पुरालि, 'पावसुरा-' इति लट् । अधिकारि, तत्तन्मर्थेऽव्ययीभावः ॥

धूमावलिश्मश्रु ततः सुपर्वा मुखं मखात्वादविदां तमूचे ।

कामं मदीक्षामयकामधेनोः पयायतानभ्युदयस्त्वदीयः ॥ ७६ ॥

धूमेति ॥ ततो धूमावलिरेव श्मश्रु यत्रैवंविधं मखात्वादविदां यद्हरत्ताभिज्ञानं देवानां मु-
खं सुपर्वा देवोऽन्निरिति तं नल्मूचे । इति किम्—हे नल, त्वदीयोऽभ्युदयस्त्वत्तद्गुह्यः कामं
नेतरां मनेक्षामयी विलोकनमयी विलोकनरूपा कामधेनुत्तस्याः पयायतां दुग्धमेवावतरु तद्ग-
दपरिणितो भवत्विति । मद्विस्मेकनमात्रेण तव सन्निधिरनन्तास्त्विति तस्मै वरं दत्तवानि-
त्यर्थः । अन्यत्रापि मुखस्य भाषणं श्मश्रु च दुक्तम् । कामधेनोः पयो दुक्तम् । धूमावलिरूपेण
श्मश्रुणा ततो व्याप्त इति वा । पयायतान् । आचारे, 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति
क्यङ्सलोपो ॥

वसन्तरनाह—

या दाहपाकौपयिकी तनुर्मै भूयात्त्वदिच्छावशवर्तिनी सा ।

तया पराभूततनोरनङ्गात्तस्याः प्रभुः सन्नधिकस्त्वमेधि ॥ ७७ ॥

येति ॥ हे नल, स्तोत्रादिजनितो दाहः, तद्गुलादेः पाकः, तपोरौपयिकी कारणभूता नै-
या तनुर्मूर्तिः सा तवेच्छाया वशे वर्तते इत्येवंशीला भूयात् । निरमिकेऽपि देसो यत्र त्वन-
मिलिष्यति तत्र दाहपाकयोग्या नन मूर्तिः प्रकट्या भवत्वित्यर्थः । अतएव वशवर्तितात्तस्या
मदीयनूर्तेः प्रभुः स्वानी संत्वं शिवनेत्रज्वालरूपया तया मदीयनूर्त्या पराभूततनोर्दग्धस्यो-
रादनङ्गादधिक एभि भव । एवंनेव सुन्दरत्वेन कामादधिकः, इदानीं तु नतन्वात्त्वद्गुह्य-
वर्तितात्त्वद्गुह्यभूतया कामे पराभूते प्रकारान्तरेणाप्यधिकतरो भवेति भावः ॥

वसन्तरनाह—

अस्तु त्वया साधितमशनीनरत्नादि पीयूषरत्नातिशायि ।

यद्गुप विग्रस्तव सूपकारक्रियासु कौतूहलशालि शीलम् ॥ ७८ ॥

अस्त्विति ॥ हे नल, त्वया साधितं रादनत्वं तद्गुलादि, शीला नत्स्याः, रत्नाः प्रधान-
कादयो दुग्धादयो वा त आदयो मुख्या यस्त एवमभूतनन्दपि पाकयोग्यं भस्मं पीयूषरत्न-
भूतात्तादनम्पतिरोऽतिशयानति तच्छीलमेवंभूतनस्तु भवतात् । यदस्तुदे भूय, तव सूप-
कारक्रियासु पापकर्मपादितघोररन्ध्रनद्वारेषु कौतुकेन शालते तच्छीलमेवंविधं शीलं स्वभाव-
मिश्रो जानीतः । तस्मान्मुन्यनीरसो वरो दत्त इत्यर्थः । 'चित्तम्' इत्यने चङः । विग्रहः,
'जलस्यो द्रवोऽयं' इति बहुवचनम् ॥

यैवस्वतोऽपि स्वत एव देयस्तुष्टतमाचष्ट धंराधिराजम् ।

वरप्रदानाय तवावदानैधिरं मदीया रत्नोदुरेयम् ॥ ७९ ॥

वैवस्वतोऽपीति ॥ वैवस्वतः सूर्यपुत्रो यमोऽपि देवः स्वत एव स्वमेव
घराधिराजं नलमित्याचष्टावोचत् । इति किम्—हे नल,
शोरङ्गभावैर्वा निमित्तैरियं मदीया रसना जिह्वा वरप्रदानाय तुभ्यं वरं दातुं
कदा वरं दास्यामीति सोत्कण्ठा विद्यत इति । अहं वरं ददामीत्यर्थः ॥

सर्वाणि शस्त्राणि तवाङ्गचक्रैराविर्भवन्तु त्वयि शत्रुजैरे ।

अवाप्यमस्मादधिकं न किञ्चिज्जागतिं वीरव्रतदीक्षितानाम् ॥ ८० ॥

सर्वाणीति ॥ हे नल, सर्वाणि मन्त्रप्रयोज्यत्रह्णादिचहितान्यभ्याससाध्यानि
ज्ञादीनि शस्त्राण्यज्ञानां मोक्षोपसंहारादीनां मन्त्रदेवतार्थिनां चक्रैः समूहैः त्वयाविर्भवन्तु
दीभवन्तु । मन्त्रशस्त्रादीनि त्वमेव जानिहीति भावः । यतः—शत्रुजैरे शत्रूणां कर्तारः
किमित्येवं वरदानमित्याशङ्क्याह—संप्रामादपलायनलक्षणे वीराणां व्रतं दीक्षितानां
नियमानां शूराणामस्मात्सर्वशस्त्रज्ञानादधिकमुत्कृष्टं किञ्चिदवाप्यं प्राप्यं न जागतिं न
नास्ति । किंत्वेतदेव तेषां परमं प्राप्यम् । तस्मादयं वरो युक्त एवेत्यर्थः । दीक्षितानां
'कृत्यानां कर्तारि वा' इति पैथी ॥

कृच्छ्रं गतस्यापि दशाविपाकं धर्मान्न चेतः स्खलतु त्वदीयम् ।

अमुञ्चतः पुण्यमनन्यभक्तेः स्वहस्तवास्तव्य इव त्रिवर्गः ॥ ८१ ॥

कृच्छ्रमिति ॥ हे नल, कृच्छ्रमतिकृष्टं दशाविपाकमवस्थापरिवर्तं गतस्यापि
पदि पतितस्यापि तव चेतो धर्मान्न स्खलतु । किंभूतं चेतः—त्वदीयं त्वदायतम् ।
सर्वैरप्यधर्मे एव क्रियते, तव तु चित्तमापद्यपि धर्मेपरमेव भूयादिति वरो नया
इत्यर्थः । एतस्य वरस्य दाने हेतुमाह—यस्मात्पुण्यममुञ्चतोऽनन्यभक्तेः पापानासक्तः
लघर्मैकसेविनः पुरुषस्य धर्माधेकामलक्षणत्रिवर्गः स्वहस्ते वसति एवंभूत इव नपति ।
अत्यक्ते धर्मे तदायत्तावर्थकामावपि प्राप्येते । कृच्छ्रमित्यादिना भविष्यत्कलिप्रनाशः कृच्छ्रः
'स्खलतात्तवेदम्' इति पाठः । अन्यस्य भक्तिर्भजनं तदभावोऽनन्यभक्तिर्धर्मतिर्कणभक्त्या
भावादेतोरिति वा वसतीति वास्तव्यः, 'वसेत्स्त्वव्यत्कर्तारि गिच्च' इति तव्यत् । वर्गः स्वः ।
'त्रिवर्गो धर्मकामार्थः' इत्यमरैः ॥

स्मिताञ्चितां वाचमवोचदेनं प्रसन्नचेता नृपतिं प्रचेताः ।

प्रदाय भैमीमधुना वरौ तु ददामि तद्यौतककौतुकेन ॥ ८२ ॥

स्मितेति ॥ प्रसन्नचेताः संतुष्टः प्रचेता वरुण एनं नृपतिं प्रति स्मिताञ्चितां
यदा वाचमवोचत्—हे नल, अहं भैमीं प्रदायाधुना तस्या भैम्या यौतकं युतकदोषवृद्धौ
संवन्धि पारिवर्हं वस्त्राभरणादि तस्य कौतुकेन तु पुनः द्वौ वरौ ददामि । 'कन्यां वरुण
यत्किञ्चिद्वायात्र प्रदीयते । वेदिकायां स्थितायैव तद्यौतकमिति स्मृतम् ॥' इति ।
युग्मं युतमेव युतकं युतकसंवन्धि देयं यौतकम् । दायजा इति कान्यकुब्जनायायान् ॥

१ 'ज्ञानान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः । २ 'अत्र त्रिवर्गमिति द्विवर्गकं न
धर्मासागरूपकारणसमर्थनात्कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः' इति जीवातुः ।

यत्राभिलापस्तत्र तत्र देशे नन्वस्तु धन्वन्यपि तूर्णमर्णः ।

आपो वहन्तीह हि लोकयात्रां यथा न भूतानि तथाऽपराणि ॥ ८३ ॥

यत्रेति ॥ ननु हे नल, यत्र धन्वनि निर्जले नरावपि देशे तत्र जलमिलयः, तत्र देशे त्रिदिच्छानात्रेण तूर्णं शीघ्रमर्णो जलमस्तु भवतु । जलस्यैव वरदाने हेतुनाह—हि यस्तान् दिह लोके पश्यन् भूतेषु वा मध्ये आपो जलानि यथा लोकयात्रां लोकजीवनहेतुत्वं वहन्ति प्राप्नुवन्ति, तथाऽपराणि भूतेजोवाष्पाकाशलक्षणाणि भूतानि लोकजीवनहेतवो न भवन्ति । 'पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वेनेतद्य तन्नयम्' इति । उदकस्येच्छानुसारित्वं परमः पुरुषार्थ इत्यर्थः । 'यात्रा तु जीवनोपाये' इति विश्वः ॥

प्रसारितापः शुचिभानुनास्तु मरुः समुद्रत्वमपि प्रपद्य ।

भवन्मनस्कारलवोद्गमेन क्रमेलकानां निलयः पुरेव ॥ ८४ ॥

प्रसारीति ॥ हे नल, नरनिर्जलो देशो भवतो मनस्कारोऽभिलापस्तस्य लवो लेशस्त-
स्रोद्गमेनोदयेन बहुदक्रात्समुद्रत्वं प्रपद्य प्राप्स्यापि पुरेव निर्जलत्वदशायां यथासीत् तथैवास्तु ।
किंभूतः—(पूर्वम्) शुचिभानुना ग्रीष्मसंबन्धिना सूर्येण प्रसारी विस्तृतस्यापः संतापो
यत् । (इदानीमपि) समुद्रत्वाच्छुभ्रकिरणेन चन्द्रेण प्रसारिता विस्तारिता आपो यत् ।
शुचैर्बडवाग्निः किरणेन ज्वालाया विस्तारितः (स तापः) संतापो यस्येति वा । चन्द्रोदये
समुद्रशब्दः, समुद्रे बडवाग्निर्युक्तः । तथा—(पूर्वम्) क्रमेलकानामुष्णानां निलयः स्थान-
भूतः । बाहुल्येन तेषां तदुद्भवत्वात् । (इदानीम्) भवन्मनस्कारोऽभिलापस्तस्य लवो लेश-
स्तदुद्गमे सति नकाणां दादोविरोषाणां ये नेलकाः सहास्तेषां निलयः । क्रमेलकानां निल-
यो नरुर्भवन्मनस्कारलवोद्गमे सति समुद्रत्वं प्रपद्यापि पुरेव शुचिभानुना प्रसारितापो नास्तु,
अपितु भवत्वैवेति वा । प्रसारिता आपो यस्येति, 'क्षक्पूर-' इत्यप्रत्ययः । नवत्त ऐकाङ्ग-
करणं मनस्कारः । चित्तस्यैकाग्र्येण चिन्तनमिच्छाविशेषः । 'चित्ताभोगो मनस्कारः' इत्यनरः ।
'अतः कृष्णि-' इति सत्वम् ॥

परान्तरमाह—

अम्लानिरानोदगरथ दिव्यः पुष्पेषु भूयान्नवदङ्गतज्ञात् ।

दृष्टं प्रसूनोपमया नयान्यद्य धर्मशर्मोभयकर्तुं यत् ॥ ८५ ॥

अम्लानिरिति ॥ हे नल, भवदङ्गसदादेतोः पुष्पेष्वन्तरेरसंलुब्धप्रसन्नमनसम्,
अलोदगरथ दिव्यः स्वर्गिनः परित्यक्तिरायवभूमात् । यदन्तःप्रसूनोपमया पुष्पतादृश्येव ।
पुष्पसङ्घमिलयः । धर्मस्य पुष्पस्य तर्पणः सुखस्य सोमनस्य पुष्पसुखवृक्षस्य दन्त
कर्तुं कार्ये समर्थमन्यतुनादिकं यत् नया न दृष्टम् । किन्तु पुष्पमेव । ईदृशिरूढमेव
धर्म, यिरति धारणेन परित्यजेव वा दुष्टं च करोति । इत्येति पठते, 'इत्येति पठोम्यम्' ॥

पादेयतापि लितपूर्वमुपलुपदराजं रत्नसादृशमापे ।

त्यग्नेपतीसंमदनाचरन्त्या मतिं न किञ्चिद्दृष्टोदितं ते ॥ ८६ ॥

पायिति ॥ कारयेता सत्सत्त्वानि लिङ्गपूर्वम् । प्रसन्नचित्तविरलितं दृष्टोदितं ।
यन्तोः दुर्गत्वं भूमीदं रत्नसादृशिरिति धर्मपे । (इति हि—) 'हे नल, तव देव-

सी भैमी तस्यास्त्वत्प्राप्तिजनितं संमदं हर्षमाचरन्त्याः कुर्वन्ता मन्मतः सहाशास्त्रिकेभ्यः
तव ग्रहणोचितं प्रहीतुं योग्यं किं न । अपितु मत्सकाशादपि किंचिद्ग्रीतुमुचितम् ।
त्वत्प्रियामित्रभूतया मया यदीयते तदप्यङ्गीकुर्विति । 'रश्मो हर्षवेगयोः' इति विश्वः ।
संमदम्, 'प्रमदसंमदौ हर्षे' इति साधुः ॥

गर्वपरिहारपूर्वं स्ववरस्य ग्रहणयोग्यत्वमेव समर्थयते—

अर्थो विनैवार्थनयोपसीदन्नाल्पोऽपि धीरैरवधीरणीयः ।

मान्येन मन्ये विधिना वितीर्णः स प्रीतिदायो बहु मन्तुमर्हः ॥ ८१ ॥

अर्थ इति ॥ तया मत्समीपमागन्तव्यमिति या अर्थना तया विनैव उपसीदन्त्यन्तः
गच्छन्त्ययमेव वा भवन्नल्पोऽप्यर्थः । अर्थ्यतेऽर्थः फलं स धीरैर्मनीषिभिर्नावधीरणो यो
ज्ञेयः किलङ्गीकरणीय एव । यस्मान्मान्येन मानमर्हता पूज्येन विधिना व्रज्या रीर्य
वितीर्णो दत्तो याज्यामन्तरेण लब्धत्वात्स प्रीतिदायः प्रीत्या दानमल्पोऽपि बहु मन्तु
प्राप्तीकर्तुमर्ह उचित इत्यहं मन्ये । तस्मात्त्वयापि मया योऽल्पोऽप्यर्थो वीर्यते य प्रीति
एवेति भावः । धीरैरल्पोऽप्यर्थो नावज्ञायते किं पुनर्महानित्यपर्यर्थः । महतोपि सत्त्वात्
केर्मर्षपरिहारः । प्रीत्या दायः, 'कर्तृकरणे कृता—' इति समासः । वीर्यते दायः, इति ॥

तमेव वरमाह—

अवामावामार्थे सकलमुभयाकारवदना-

द्विधाभूतं रूपं भगवदभिधेयं भवति यत् ।

तदन्तर्मेन्द्रं मे सारहरमयं सेन्दुममलं

निराकारं शश्वज्जग नरपते सिध्यतु सते ॥ ८८ ॥

अवामेति ॥ शश्वज्जगो यस्य तत्संशोधनम् तादृश भो नरपते नर, मे मर्षो नो भव
वरद्वयभूतं सेन्दुममिन्दोमां चन्द्रकान्तित्वाद्ग्रहितम् । ईशभागे—चन्द्रकान्तिः पुनः प्र
लोपेतम् । पार्श्वतीभागे—मूषणीभूतार्थेन्द्रयुतम् । उत्तरीया निधित आकारः तस्य
वद्वा—देशमात्रेण नाकारम्, विचारं क्रियमाणे अविशमनाकारम् । तथा—मानो ह
दत्त्यन्तम, हरमयं दिव्यस्वरूपं कनया मुक्तिमुक्तिदायि एवंभूतं तद्भूतमन्तः
मात्रं । अर्वाणुन्यम् । वद्वा—दे नर, (व) ते पार्श्वे ते मुन्यम् । अन्तर्मे
व्यतु । ममाविदयायां साधुद्वयविभवः । मे तद्रूपमिति वा । मे मम प्रयास
इति वा । प्रीतिं चन्द्रकान्तित्वात्सर्वज्ञं प्रीमाणो लब्धते । तथा य पूर्वोक्तप्राप्तिः
इत्यनेन प्रीतिविरूपं कन्ये ह्यं तस्मात् सिध्यति इति वा । पूर्वोक्त इत्यनेन मे तस्मात्
मन्तः सार निन्द्य तद्रूपं सते मे सिध्यति इति वा । तद्भूतमन्तः सार, इति ममा
स्तुतिः, यः सिध्यति वा स्वस्वरूपं तपो गन्तु तादृश दे नर, सेन्दुममलं
नवं सेन्दुममिन्दोमां कन्ये अस्ति इति ह्यं नर, सते माज्जगत्तु सते सते
निन्द्य वा । सते दे नर, सिध्यतु तद्भूतमन्तः सार इति सारमन्तः सार
इत्यनेन प्रीतिविरूपं सिध्यतु । वद्वा—सारहर इति सारहरं सारहरं
नैवेन सारहरं सिध्यतु तद्भूतमिति वा । अन्तर्मेन्द्रं मन्तः ते ह्यः मन्तः सार

शान्तिं वा । तर्हि—यद्रूपं चन्द्ररूपत्वाद्भवती च भगवांश्च भगवन्तौ पार्वतीपरमेधराव-
भिधेयं यस्य । यद्वा—भगवच्छब्दाच्च्यनर्थनारीध्वरम् । भवति इत्यर्थः । कथम्—यतः
द्विधा त्रीपुंसरूपौ द्वौ भागौ रूपं भूतम् । प्राप्तमिति वा । एतद्युत इत्यत आह—यतोऽर्थे
दक्षिणभागे र्थं वाना न त्री । किंतु पुरुष इत्यर्थः । अर्थे वानभागे वाना त्री चेति साम-
र्थ्यादर्धशब्दावृत्त्या योज्यम् । एवं द्विधाभूतमित्यर्थः । अवानं दक्षिणम्, आ सामत्वेन
वाननावाननदक्षिणं च अवानावाने च तेऽर्थे च सनौ भागौ भूतं प्राप्तं सद्यद्विधा भवतीति
वा । परमुनयोराकारयोः स्वरूपयोर्धटनान्नेलनात्सकलं संपूर्णकल्पमित्यर्थः । यद्रूपमर्थे
वाननागेऽवाना अप्रतिकूला प्रसादावदातकान्तमुखी वाना त्री भवति । पार्वती रूपं भव-
तीत्यर्थः । तद्धरमयं रूपमित्युक्ते सामर्थ्यादक्षिणार्थे नहेयः पुरुषरूपं भवति । एतेन
शक्त्युद्रेकः सूच्यते । कीदृशं हरं, स्वरहरं वा—सेन्दुम् । तथा—अमलम् । सेन्दुर्वेदप्र-
कलहरहितम् । यतः—सकलं कलानात्रचन्द्रयुतम्—कलानात्रं निष्कलं भवतीत्यर्थं इति
वा । कलानिरगिनार्थद्वयैः, चतुःपाष्टकलानिधोपेतमिति वा । यद्रूपमर्थे अथानौ वाना
चावाना शक्त्यात्मको विष्णुः । अर्थे मा वा लक्ष्मीश्च । वा चार्थे । यद्वा—अवतौ-
त्स्वा रक्षिका मा लक्ष्मीः । लक्ष्मीनारायणात्मकं भवति । तद्गमनेन सेन्दुरूपतया सेन्दुमन् ।
ध्याने चन्द्रकलोपेतत्वात्सेन्दुमन् । लक्ष्मीभागे च भूपणीभूतार्थचन्द्रयोगात्सेन्दुमन् ।
शिवादभिन्नत्वाद्धरमयं लक्ष्मीनारायणात्मकं तन्ने रूपं स्वर जप स्तुति । यद्रूपमरूपा विष्णु-
रूपधारिणी वाना शक्तिर्वानार्थे सत्यभागे भवति तद्धरमयं सामर्थ्यादक्षिणभागे रित्स्वने-
भभूतं हरिहरात्मकं मे रूपं स्वर । अन्यत्पूर्ववदिति वा । अर्थे पूर्वभागे अवा ओकारेण
तथा—अमा अनुसारेण, ना पवर्गपञ्चमव्यञ्जनेन वा । प्रणयेनेत्यर्थः । तथा—उत्तरभागे
अवा ओकारेण, तथा—अमा अनुसारेण व्यञ्जननकारेण वा प्रणवेनोपसङ्गितम् । प्रणव-
पसंपुटितमित्यर्थः । हरमयं हर इति नामरूपं मे मन्त्रं नया जप्यमानं स्वरूपं स्वर विनम्र
जप । शिष्टं पूर्ववत् । हरस्य पक्षे तु—तन्ने रूपं मन्त्रमन्तर्गतं स्वर रूपवत् च । स च
ते सिध्यतु । कीदृशं नम्रम्—हरमयं हकाररूपम् । तथा—निराकरं अथ अथ अ-
तयोः आकारः स्वरूपम्, स्वरूपे च आकारौ, निर्गतावाकर्षं मल्लात्तमिरकारम् । हकारर-
योह्यारणार्थं पदकाररूपं तद्वर्तितं 'ह' इति व्यञ्जननम्रहकाररेफनदमित्यर्थः । तथा—सेन्दुं
इ य द्गुह्य तान्मां सह वर्तमानम् । ईकारेण, अर्थपदत्रेण च युक्तम् । तथा—सकलं कला
अनुस्वारस्त्वहितम् । हींकाररूपमित्यर्थः । सकलं चन्द्रकलोपेतम् । सेन्दुं रेकरान्गुह्य-
मिति वा । अमलं धायादिदोषरहितम् । तत्किम्—यद्रूपमर्थे पूर्ववद्दक्षिणभागेऽवतौ अवा
मा, अवा मा च, उपलक्षितं प्रणवरूपसंपुटितम् । तथा—यत्सेन्दुमनोऽकाररेफोपेतत्वात्
वन्नाद्विधाभूतं पृथग्भूतमसंपुटं (अव्यञ्जितं) तद्रूपमन्त्ररेफोपेतत्वेन सत्यो यस्य तद-
भवति । प्रत्येकमन्त्ररेफोपात् हर इति विवक्षितं यद्रूपमिति । यद्वा—हृत् 'हर' इति द्विधा-
भूतम्, अतन्तरनकाररूपमन्त्ररेफेन व्यञ्जनरूपतया संपोषणमयम् । एतन्भूतमित्यर्थः ।

१ विवेकादिशेषमन्त्रः । अत्र स्वरूपमन्त्रे रेफोपेत्—'ह' स्वरूपेण रेफोपेत् इति विवक्षितम्,
'अवतौ' स्वरूपरेफोपेत् स्वरूपरेफोपेत् इति विवक्षितम् । अत्र 'अवतौ' स्वरूपरेफोपेत् इति विवक्षितम्,
अवतौ ।

तथा—भगवती भुवनेश्वरी अग्निधेया यस्य तादृशमिति वा । 'शिवान्तो वहिर्बुधो
द्वितीयमन्तरा । तुरीयस्वरशीतांशुरेखातारासमन्वितः ॥ एष चिन्तामणिर्नाम नम्रः
यंसाधकः । जगन्मातुः सरस्वत्या रहस्यं परमं मतम् ॥' इत्यागनाद्यणवद्वयसंपुटितभुवने
रूपं चिन्तामण्याख्यं मे सरस्वत्याः स्वरूपं मन्त्रं स्मर जप । स च मन्त्रत्वे सिध्यति ।
दिचिन्तामणिमन्त्रसंभवान्म इति विशेषणम् । हृद्य रश्म मथ इथ तादृशं हकाररेफन्त
कारसमाहाररूपम्, यद्यपीकारः पश्चात्त्रिदिष्टस्तथापि मकारात्पूर्वमेव ज्ञातव्यः । तस्य
त्रिदेशो मन्त्रगोपनार्थः । तथा—सेन्दुं सचन्द्रं निराकारं निर्गताकारचतुष्टयस्वरूपं तत्त
मन्त्रं स्मर । इतरत्पूर्ववदिति वा । अत्र पक्षे आकाररहितो नम्रः सकलं कथं लब्ध
ताभ्यां सहितम् । अत्रापि निराकारं सेन्दुमिति संबध्यते । उभयाकारघटनादिलादि पूर्व
तथा च 'ह्लोम्' इति कामराजवीजं सिध्यति । अस्मिञ्छोके टीकान्तरदृष्टो बहूनां जैनै
वादिमन्त्राणामुद्धारो विज्ञेयः । अत्र ग्रन्थविस्तरमभिया कष्टकल्पनया च नोक्तः ॥

मन्त्रफलमाह—

सर्वाङ्गीणरसामृतस्तिमितया वाचा स वाचस्पतिः

स स्वर्गीयमृगीदृशामपि वशीकाराय मारायते ।

यस्मै यः स्पृहयत्यनेन स तदेवाप्नोति किं भूयसा

येनायं हृदये स्थितः सुकृतिना मन्मन्त्रचिन्तामणिः ॥ ८९ ॥

सर्वेति ॥ अयं पूर्वश्लोकोपदिष्टो मन्मन्त्रध्यासौ चिन्तामणिश्च । चिन्तामणिचिह्नो नम्रश्च
इत्यर्थः । सर्वकामदत्वान्मन्मन्त्र एव चिन्तामणिः । चिन्तामणितुल्यो मन्मन्त्र इत्यर्थः ।
पुरश्चरणादिना क्षीणपापेन सुकृतिना येन साधकेन जपादिना हृदये चित्ते कृतः, स वाच
सर्वाङ्गानि व्याप्नुवन्ति सर्वाङ्गीणानि तैः शृङ्गारादिरसैरेवातिस्वादुलादमृतैः स्तिमितया हार्दिक
काव्यादिरूपया वाचा वाचस्पतिर्वाङ्गीशो भवति । तथा—स साधकः स्वर्गीयमृगीदृशो हि
व्यानां मृगाक्षीणां रम्भादीनामपि वशीकाराय मारायते कंदर्पायते । तं दृष्ट्वा त्वंमृगीदृशो
देवाङ्गनाः कामपरवशा भवन्तीत्यर्थः । किं च—यः पुरुषः कृतपुरश्चरणोऽपि यस्मै फल
स्पृहयति फलमभिलष्यति, सोऽनेन सकृत्पाठितमात्रेण मन्त्रेण हेतुना तत्प्राप्तोत्ति ।
भूयसा कथनेन मन्त्रविशेषेण वा । नात्र संदेहः । तस्मात्त्वयाऽयमेव मन्त्रो हृदये धार्य इति
भावः । 'सर्वाङ्गीण' इत्यत्र 'तत्सर्वादेः' इति खः । वाचस्पतिः, 'पश्याः पतिपुत्र' इति
दिना सत्वम् । 'स्वर्गीय' इति नामधेयत्वात् 'वृद्धाच्छः' । मारायते, 'कर्तुः क्यङ्' इति नङ् ।
यस्मै, 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वम् । भूयसा, 'बहोर्लोपो भू च बहोः' ॥

पुष्पैरभ्यर्च्य गन्धादिभिरपि सुभगैश्चाहंसेन मां चै-

न्निर्यान्तीं मन्त्रमूर्तिं जपति मयि मतिं न्यस्य मय्येव भक्तः ।

तत्प्राप्ते वत्सरान्ते शिरसि करमसौ यस्य कस्यापि धत्ते

सोऽपि श्लोकानकाण्डे रचयति रुचिरान्कौतुकं हृदयमस्याः ९०

पुष्पैरिति ॥ यः साधकश्चाक्षणा हंसेन निर्यान्तीं गच्छन्तीमुख्यमानाम् । हंसेनाहंसेन
त्यर्थः । मन्त्रमूर्तिं यन्त्रमध्यस्थितमन्त्रवर्णरूपेण परिणमदाकारां मन्त्रस्थान्तरातीरां वा मां

देवीं सुभगैरतिमनोहरैः सुकुमारैः सुगन्धिभिश्च पुष्पैः गन्धधूपादिभिः षोडशोपचारैरप्यभ्य-
र्च्य, तथा—मयि नतिं न्यस्य विषयान्तरादाकृष्य ध्यानबलेन स्थिरीकृत्य देवातान्तरपरिहारेण
मप्येव भक्तः सर्वात्मकतया मानेव सेवनानः सन् चेयादि जपति, तत्तत्सौ जापको वत्तरान्ते
वत्तरावसाने प्राप्ते जाते सति यत् कस्यापि स्त्रीवाङ्मूकादेरपि शिरसि करं धत्ते स्थापयति
सोऽपि स्त्रीवालादिरप्यकाण्डेऽसमयेऽकल्पाद्वा रुचिरान्समावगुणालंकारयुतानदोषाञ्छोकान्-
चयति । यत्तु सिद्धमन्त्रः, स विविधाञ्छोकान्चयतीति किं वाच्यमित्यपेक्ष्यः । एतदस्याः
कौतुकं दृश्यम् । अनुभवेनाप्यनस्याश्चनत्कारो द्रष्टव्य इत्यर्थः । एवं संपूज्य हंसवाहनादिध्या-
नपूर्वमेकाग्रेण मनसा चेज्जपति, तर्हि वत्तरान्त्रेण सिद्धमन्त्रः सन्नेवंविधं सामर्थ्यं उभत
इति भावः ॥

गुणानामास्थानीं नृपतिलकनारीति विदितां
रत्नस्फीतामन्तस्तव च तव वृत्ते च कवितुः ।

भवित्री वैदर्भीमधिकमधिकण्ठं रचयितुं
परीरम्भक्रीडाचरणशरणामन्वहमहम् ॥ ९१ ॥

गुणानामिति ॥ हे नृपतिलक राजश्रेष्ठ नल, अहं वैदर्भी मैत्रीम् । अथ च—वैदर्भी-
संज्ञां रीतिनल्पपदसमासमत्तमासं वा रचनाविशेषं कनेन तव च नलस्य तव च वृत्ते तत्संब-
न्धिनि चरित्रे विषये कवितुः काव्यकरणोद्युक्तस्य धीर्हर्षादिधाधिकण्ठं कण्ठेऽन्वहं सदा परी-
रम्भस्यालिङ्गनस्य चुम्बनादिविलसस्य यदाचरणं करणं तदेव शरणं जीवनोपायो यस्या एवं-
भूताम् । परीरम्भक्रीडया वा हेतुभूतया त्वचरणशरणमालिङ्गनप्रार्थनार्थं त्वचरणयोः पत-
न्तीन् । अथच—परीरम्भस्य श्लेषालंकारस्य क्रीडया वक्रोक्तिविलसस्य वा सामन्त्येन यचरणं
ज्ञानं तदेव शरणं यस्तानेवंविधाम् । अधिकं यथा तथा नितरां रचयितुं कर्तुं भवित्री भवि-
ष्यामि । किंभूताम्—गुणानां सौन्दर्यपातिव्रत्यार्थानाम् । अथच—छेपप्रसादाद्येनानाम् ।
आस्थानीं समारूपानवस्थितिभूतान् । तथा—नारी इति स्त्री इति विदितां नारीं चेत्, तर्हि
मैत्र्येव नान्येति प्रसिद्धाम् । अथच—रीतिषु पाद्याल्यादिषु विदिता, तथा न इत्यरीति-
विदिता तथाविधापि न इति नारीतिविदिता तादृशीम् । पाद्याल्यादिषु रीतिषु नध्ये-
ऽतिप्रसिद्धामिति यावत् । तथा—तदन्तः हृदये रतेन स्त्रीपक्षेनान्येन नलविषयागुरगेन
स्त्रिललागुरगेन वा स्त्रीप्रदानतिपुष्टाम् । अथच—अन्तः श्लोकमध्ये रतैः शृङ्गारा-
दिभिः परिपुष्टाम् । एवंभूतां मैत्रीं त्वत्कव्यालिङ्गनपरां त्वचरणशरणां त्वदेकवदसां प्रत्य-
हनहं करिष्यामि । त्वचरितवर्णयितुश्च कण्ठे एवंभूतां वैदर्भी रीतिनधिकं च रचयि-
ष्यामि । वैदर्भीमेव रमणीयां रीतिनवलम्ब्य त्वचरितवर्णये यथा भवति तथाहं करि-
ष्यामीति भावः । एतदपि वरशब्दम् । 'वद्' इति चञ्चुलान्तं वृषभृत् राजश्रेष्ठ नः पुत्र्य
इति संबोध्य पातिव्रत्यादिपौत्रा विदितां पाद्याल्यादिपौत्रिषु च विदितामिति वा । 'श्लेषः
प्रकाशः समता नापुर्णं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिदशरत्नमोक्षः कान्तिचन्द्रादयः ॥ इति
वैदर्भनारीत्य प्राज्ञा एष गुणाः स्तूताः ।' इत्यालंकारिकाः । 'आस्थानीं हंसवाहनाम्'
इत्यनरः । 'आतिष्ठन्त्यहम्' नपिकरणे लुट् । तित्त्वान्तोप् । 'ना रीति-' इत्यत्र पञ्जे

‘दलोपे—’ इति दीर्घः । कवितुः, ‘कवृ वर्णने’, ‘कवृङ् स्तुतौ’ इत्यस्य वा । अधिकं सान्
थेऽव्ययीभावः ॥

वरान्तरमाह—

भवद्वृत्तस्तोतुर्मदुपहितकण्ठस्य कवितु-

मुखात्पुण्यैः श्लोकैस्त्वयि घनमुदेयं जनमुदे ।

ततः पुण्यश्लोकः क्षितिभुवनलोकस्य भविता

भवानाख्यातः सन्कलिकलुषहारी हरिरिव ॥ ९२ ॥

भवदिति ॥ मदुपहितकण्ठस्य मयाधिष्ठितस्य कण्ठस्य भवतो वृत्तस्य चरित्रस्य लोके
कवितुः कवेः मुखात्सकाशात्त्वयि विषये पुण्यैश्चास्मिन्मर्मलेश्व श्लोकैः पद्यैश्चोभयं घनं भवि-
यथा तथा जनानां मुदे हर्षाय उदेयमुदेतव्यम् । ततोऽनन्तरं तस्माद्वा हेतोर्भवान् क्षिति-
भुवनलोकस्य भूविष्टपजनस्य कलियुगसंवन्धिकलुषहारी पातकहरणशीलः सन् हरिः श्लो-
कधुरिव पुण्यश्लोकः पुण्यश्लोक इति ख्यातो भविता भविष्यति । यद्वा—पुण्यश्लोकः य-
क्षितिभुवनलोकस्य कलिकलुषहारी हरिरिव भविता । पुण्यौ चारु निर्मलौ श्लोकौ पद्यद्वयौ
यस्येति विग्रहः । ‘पुण्यश्लोको नलो राजा’ इति पुण्यश्लोकत्वम् । ‘ककोटकस्य नागस्य-
इत्यादिना कलिनाशकत्वमुक्तम् । ‘पदे यशसि च श्लोकः’ इत्यमरः । उदेयम्, ‘अनो यद-
इति यत् ॥

देवी च ते च जगदुर्जगदुत्तमाङ्ग-

रत्नाय ते कथय कं वितराम कामम् ।

किञ्चित्त्वया नहि पतिव्रतया दुरापं

भस्मास्तु यस्तव वत व्रतलोपमिच्छुः ॥ ९३ ॥

देवीति ॥ देवी च ते चन्द्रादयो भैमी जगदुरिति कुचुः । इति किम्—हे नैमि, वी-
जगतत्रैलोक्यस्योत्तमाङ्गं शिरस्तस्य रत्नाय भूषणमणिभूतायै अतिमुन्दर्यं तं तुम्हं कं कामं
वितराम ददाम । अपितु किमप्यस्मद्दानयोग्यं नास्तीत्यर्थः । हि यस्माद्यद्यपि पतिव्रत-
त्वया किञ्चिदपि वस्तु दुरापं न, किंतु पातिव्रत्यात्सर्वमपि त्वया मुद्रापमेव, तथापि वद-
पातिव्रत्यलोपं पातिव्रत्यमममिच्छुर्निलप्यति त्वया सह रन्तुमिच्छेम मर्ममयम् । इ-
कथम् । अनुचितकर्मा स इत्यर्थः । कामम्, ‘अकृतेरे च कारकं’ इति कर्मणि घन । यत्,
खल्वर्थयोगे पश्यानिषेधात्तृतीया । व्रतलोपम्, ‘न लोका—’ इति पश्यानिषेधाद्वाक्या ।

वरान्तरमाह—

कूटकायमपहाय नो वपुर्विघ्नतस्त्वमसि वीक्ष्य विस्मिता ।

आतुमाकृतिमतो मनीषितां विद्यया हृदि तवाप्युदीयताम् ॥ ९४ ॥

कूटेति ॥ हे नैमि, त्वं नोऽस्मान्वीक्ष्य यतो विस्मितासि, अतो मनीषितानां कूटकाय-
स्वेच्छावृत्तिरं प्राप्तुं तवापि हृदि मनसि विद्यया नानादेशस्तोकारदेवभूतया मन्त्रविरचित-
वर्णवत्तत्त्वयताम् । अस्माकं हृदि यथोदितं तथा तवापीति विदुः । अस्मिन्मन्त्र-
स्यापीति केचित् । किन्तु तत्र—कूटकायं स्वेच्छामात्रेण घनं भावनादप्युदीयताम् ।

पुनर्दिन्यं निजं वपुर्विभ्रतो धारयतः । अन्योऽपि प्रभुर्बद्धस्तुदर्शनात्सेवकादिः साधयौ भवति
तद्वस्तु तस्मै प्रयच्छति । उदीयतामिति भावे लः ॥

इत्थं वितीर्य वरमम्बरमाधयत्सु तेषु क्षणादुदलसद्विपुलः प्रणादः ।

उत्तिष्ठतां परिजनालपनैर्नृपाणां स्वर्वासिबृन्दहतदुन्दुभिनादसान्द्रः ॥९५॥

इत्थमिति ॥ इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण नलाय भैरव्यै च वरं वितीर्य दत्त्वा देवीसहितेषु

तेष्विन्द्रादिष्वम्बरं स्वर्गं प्रति गन्तुमुद्यतेषु प्रारब्धगगनगननोयोगेषु संस्तु क्षणात्क्षणमात्रेणो-
त्तिष्ठतां स्वं स्वं शिविरं प्रति गन्तुमुत्थितानां नृपाणां परिजनालपनैः सेवकसंभाषणैर्जयजो-
वादिशब्दैः । राजानेव वाऽश्वायानयनार्थं परिजनान्प्रतिभाषणैः कृत्वा विपुलो दशादिन्यापी
प्रणाद उदलसत् । उदित इत्यर्थः । कोदृशः—भैरवीनलविवाहोत्सवदर्शनात्, आगच्छन्नायक-
नायक(कावलोक्त)हर्षाद्वा, स्वर्वासिबृन्दैर्वसतैर्हृतानां दुन्दुनीनां नादैः सान्द्रो निविडिभूतः ।
देवेषु निर्गतेषु राजानोऽप्युत्थिताः, तेषां तत्सेवकानां च महान्कलकलश्च संजातः, देवैश्च
दिव्यवायान्वाहतानीत्यर्थः । वरम्, जालनिश्रायेणैकवचनम् । सा च ते च तेषु, 'पुना-
न्त्रिया' इत्येकशेषः । उत्तिष्ठतानूर्ध्वं कर्तृत्वात्तद् न ॥

न दोषं विद्वेषादपि निरवकाशं गुणमये

वरेण प्राप्तास्त्रे न समरसमारम्बसदृशम् ।

जगुः पुण्यश्लोकं प्रतिनृपतयः किंतु विदधुः

स्वनिश्वासैर्भैमीहृदयमुदयन्निर्भरदयम् ॥ ९६ ॥

नेति ॥ प्रतिकूला नृपतयः पुण्यश्लोके विद्वेषाद्वैनीप्राप्तिजनितविशिष्टमत्सरदपि हेतोर-
सुन्दरदुःशीलनादिकं दोषं न जगुर्न जगदुः । यतो—नले निरवकाशनसन्तम् । यतः—
गुणमये सौन्दर्यशीलादिगुणबहुले पुण्यश्लोके च । वैरिणापि सन्नेव दोषः प्रकाश्यते न
त्वन्तम् । सुहृदा तु सन्नापि दोषो गोप्यते । तथा च—विद्वेषे सत्यपि गुणनयत्वाद्दोषलेख-
नावनाया अप्यभावादोषं नोचुरित्यर्थः । तथा—बलाद्वैनीहरणार्थं समरसनारम्भः, तस्य
सदृशं तद्योग्यमधिज्ञेयपरुषभाषणादिकमपि नोचुः । यतः—यनवरेण प्राप्तास्त्रे लब्धदिव्या-
मेयाद्यस्त्रे स्वतःशूरे वरेण च नितरां दुर्धर्ये । तस्मादज्ञानन्याक्तिविशोचुरित्यर्थः । किंतु—
गलन्तररहिताः सन्तो निजात्तान्मर्मरूपात्पदत्वसूचकैः स्वनिश्वासैः कवोष्मैर्निजमुखनासिका-
निश्वासात्तैः कृत्वा भैमीहृदयं उदयन्ती निर्भरा बहुला दया दस्तैर्वन्तुनतिसकृपं विदधुःकुरुः ।
अतिदीनान्त्वान्दृष्ट्वा भैमी नितरां सकृपाऽभूदिति भावः । भैरव्या हृदयभूतं प्राणभूतं नलं
स्वनिश्वासैः सकृपं चकुरिति वा ॥

भूभृद्भिलम्बिताऽसौ कलणरसनदीमूर्तिमदेवतात्वं

तातेनान्यर्ध्वयोग्याः सपदिनिजसखीर्दापयामासतेन्यः ।

वैदर्भ्यास्तेऽप्यलानात्कृतगमनमनःप्राणवाञ्छां विजघ्नुः

सख्यः संशिष्य विद्याः सततधृतवयस्यानुकाराभिराभिः ॥९७॥

भूभृद्भिरिति ॥ भूभृद्भौ राजनिः शोकेत्यादिनावल्य स्तुत्यादयस्तु रसस्तु । अथ च—
जलत्वा । नदी तस्या मूर्तिमत्ता देवताया नावं लम्बिता प्रापिता उदयवतास्थाने स्थपिता

तन्निश्चासैः कृष्णरसाद्भूतचित्ता सती असौ भैमी सपदि ममायाप्राप्तेः एते नित्यां
तस्मादतिष्ठन्दरीर्मत्सखीरेतेभ्यो देहीत्यञ्जलियोजनेन । अर्थात्तमेव । भयम्
निजसखीः स्वसहचरियोंग्या रूपकुलशीलादिना तेषां भार्यात्वे समुचितत्वेन वि
राजन्भ्यो दापयामास । तेभ्यः सखीदाने भीमं प्रावर्तयदित्यर्थः । ते राजानोऽपि
अलाभात्कृतं गमने देहलागविषये मनो यैस्तेषां प्राणानां वाञ्छामाभिः
भैमीसखीलाभात्प्राणव्यगमनान्प्राणान्पुनः न्यवर्तयन्नित्यर्थः । यतः—
सकाशादिन्द्रादिदेवेभ्यो वरप्राप्तां यादच्छिदकशरीरनिर्माणादिरूपां विद्यां संशिक्ष्य सम्यक्
सुततं प्रत्यहं धृतो वयस्याया भैम्या अनुकारो याभिः । तुल्यशरीरकलाकौशलाभिः
ततश्च भैमीप्राप्तिबुद्धौ स्वप्राणान्क्षितवन्त इति भावः । लम्भिर्द्विकर्मा । सस्याः,
तोषयोगे' इत्युपादानत्वम् ॥

अहह सह मघोना श्रीप्रतिष्ठासमाने

निलयमभि नलेऽथ स्वं प्रतिष्ठासमाने ।

अपतदमरभर्तुर्मूर्तिवद्देव कीर्ति-

गलदलिमधुवाष्पा पुष्पवृष्टिर्नभस्तः ॥ ९८ ॥

अहहेति ॥ अथ राजभ्यः सखीदानानन्तरं मघोना इन्द्रेण सह श्रीः वरप्राप्ति
माहात्म्यं ताभ्यां समाने स्वं निजं निलयं स्थानमनिलसीकृत्य प्रतिष्ठासमाने विषयेति
नभस्तो गगनात्पारिजातादिदेववृक्षाणां पुष्पवृष्टिरपतत् । अहहेति हर्षे । भैम्या नभे
हृष्टैर्देवैर्नलस्योपरि पुष्पवृष्टिः कृतेत्यर्थः । उत्प्रेक्षते—यद्वा धृता मूर्तिर्यया सा नृणां
यद्वा—मूर्त्यां यद्वा युता साकारा । गलन्तः पतन्तोऽलयो भ्रमरा यत्र एवंविधं नष्ट एव
(यस्याः) अधःपतनजनितदुःखमुक्तसनिश्वासजलाशुविन्दवो यस्या एवभूता । अमर
न्द्रस्य कीर्तिरिव । पुष्पाणां शुभ्रत्वात्कीर्तित्वम् । भैम्या चावृतत्वादिन्द्रस्य कीर्तिरिव
युक्तम् । खर्गादधःपाते दुःखादशु च युक्तम् । लीणां चाशु सकञ्जलं भवति । मघोना
वाष्पस्थाने, तदनुगता भ्रमराः कञ्जलस्थाने । समानशब्दस्य, समासान्तर्गतत्वात्कञ्ज
थयोगाभावात् 'मघोना' इति तृतीयार्थमनुप्रासार्थं च साक्षात्सहस्रवद्प्रयोगः । प्रतिष्ठा
इति, 'समवप्र—' इति तत्र विधानात् 'पूर्ववत्सनः' इति तद् ॥

स्वस्यामरैर्नृपतिमंशममुं त्यजद्भि-

रंशच्छिदाकदनमेव तदाध्यगासि ।

उत्का स पश्यति निवृत्य निवृत्य यान्ती

वाग्देवतापि निजविभ्रमधाम भैमीम् ॥ ९९ ॥

स्वस्येति ॥ तदा खर्गगमनसमये अमुं नृपतिं नलं त्यजद्भिर्मरंशस्य स्वावयवस्य
कर्तनं तथा यत्कदनं दुःखं तदेवाध्यगासि प्रापि । यतः—स्वस्य इन्द्रदेवं । लंकादेवं
त्वाद्वातः । स्वहस्तादिकर्तने यादृग्दुःखं भवति, तादृशमेव तेषां नलपेरिल्लगे कर्तने
भावः । यान्ती खर्गं प्रति गच्छन्ती वाग्देवतापि भैमीं निवृत्य निवृत्य पुनः पुनः
वाल्मितकीं यथा तथा पश्यति स । किंभूताम्—निजविभ्रमाणां स्वीयवचनवादादिना

सानां धाम स्थानभूताम् । किंभूता—उक्ता कियत्सहवासमात्रानुभूतगुणगणप्रेमभरतया
सोत्कण्ठा । परित्यक्तुमशक्यैर्यः । अन्योऽप्यन्यत्र गच्छन्निजं विलासगृहमुत्कः सन्निवृत्त्य
पश्यति । पुरुषाणां पुरुषेषु, स्त्रीणां च स्त्रीषु सौहार्दमिति नलपरित्यागे तेषाम्, भैमीपरि-
त्यागे च देव्याः सोत्कण्ठता युक्ता । निजं सारस्वतं विलासगृहं यान्ती इति वा । छिदा
इति, 'पिङ्गिदादिभ्योऽङ्' ॥

सानन्दं तनुजाविवाहनमहे भीमः स भूमीपति-

वैदर्भीनिपथेश्वरौ नृपजनानिष्टोक्तिनिर्मुष्टये ।

स्वानि स्वानि धराधिपाश्च शिविराण्युद्दिश्य यान्तः क्रमा-

देको द्वौ बहवश्चकार सृजतः स्मातेनिरे मङ्गलम् ॥ १०० ॥

सानन्दमिति ॥ स भीम एको भूमीपती राजा तनुजाया भैम्या विवाहनं पाणिग्रहणं
तद्वक्षणे नहे नहोत्सवे विषये नाङ्गलिकतूर्यवादनादिकं मङ्गलं सानन्दं सहपं यथातथा
चकार । वैदर्भीनिपथेश्वरौ च, द्वौ क्षणनात्रं तत्र स्थितावेवास्यका नृपजना राजसंघाः ।
नृपाणां वा ये जनाः सेवकास्तेषां निष्ठोक्तयः कर्णकठोरानि यानि नृपादोपासोपगवचनानि
तासां नितरां नृष्टये परिनार्जनायाशुभवचनानाकर्णनाय नृत्तगीतवाद्यबहुलं प्रेक्षणीयकादि-
दर्शनश्रवणादिरूपं मङ्गलं सृजतः स चक्राते । 'अमङ्गलं नाकर्णनीयम्' इति वैदर्भीनिपथे-
श्वरौ गीतवाद्याकार्णव्याजेनामङ्गलपरिहारं चक्रुः । बहवः सर्वे धराधिपाश्च राजानोऽपि
स्वानि स्वानि शिविराणि सेनानिवेशानुद्दिश्य लक्ष्मीकृत्य यान्तो गच्छन्तः सन्तः प्राप्तभैमी-
सदृशदयिताः पटहनिखनादिरूपं मङ्गलमातेनिरे चक्रुः । वायानि वादयानामुरित्यर्थः । एतच्च
सर्वं क्रमात् । पूर्वं भीमश्चकार, अनन्तरं भैमीनलौ चक्राते, ततो राजानश्चक्रुरिति क्रमः ।
किञ्च—एकः, द्वौ, बहवः, इति क्रमः । तथा—चकार, सृजतः स, आतेनिरे इति च
क्रमः । सानन्दमिति सर्वत्र वा संयन्धनीयम् । श्रेष्ठजानातुलाभाद्भीमस्य हर्षः परस्परं
लानाद्भैमीनलयोः सुन्दरभैमीसखीलाभाद्राज्ञामिति ज्ञेयम् । विवाहनं, प्यन्तात्रपुंसके भावे
'ल्युट् च' इति ल्युट् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं नामल्लदेवी च यम् ।

यातस्तस्य चतुर्दशः शरदिजज्योत्स्नाच्छसूक्तेर्महा-

काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गो निसर्गोऽवलः ॥ १४ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ शरदिजा शरत्कालेना ज्योत्स्ना चन्द्रिक्का तद्दृष्ट्वा निर्मला निर्दोषा
प्रसन्ना बाहादजनिता च शोभना उच्यन्ते तस्य श्रीहर्षस्य कवेः कुतो महाकाव्ये चतु-
र्दशानां पूरणः सर्गः समाप्तः । चतुर्दशानां पूरणः इत्यर्थे 'तस्य पूरणे ऽट्' इति ऽट् । शर-
दिजा इति, 'सप्तम्यां जनेर्ऽ' इति ऽप्रत्यये 'शरदृशरत्तद्वदिवां जे' इति सप्तम्या अलुक् ॥

इति श्रीवेदरत्नोपनिषत्तन्मन्त्रादिपञ्चमस्कन्धे

नैपथीयप्रकरणे चतुर्दशः सर्गः ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

अथोपकार्या निपधावनीपतिर्निजामयासीद्वरणस्त्रजाञ्चितः ।

वसूनि वर्षन्सुवहूनि वन्दिनां विशिष्यभैमीगुणकीर्तनाकृताम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथै भैम्या स्वयंवरे वरणस्त्रजा मधूकमालयाञ्चितः पूजितः स निपधावनीपतिः नलोऽपि (एवं देवान्प्रसाद्य भैम्या नले वृते ताभ्यां वरान्दत्त्वा देवेषु प्रारुण्य गमनेषु सत्सु, अनन्तरं) भीमेन स्त्रनिवासार्थं रचितां निजां स्त्रीयां नलेनैव वा क्रीड पटमयद्रव्यादिरूपां उपकार्यामयासीत् ययौ । किं कुर्वन्-अन्येषां वन्दिनां सुवहूनि वर्षन् वपेन् । भैमीगुणानां कीर्तनम् आ सामस्त्येन कुर्वन्तीति कृतः तेषां तु वन्दिनां, विशेषं कृत्वा वर्षन्नन्यापेक्षया तेभ्योऽधिकं प्रयच्छन् । वन्दिनां, संबन्धसामान्ये पक्षे ॥

धनदानस्य सुवहूत्वमेव विवृणोति—

तथा पथि त्यागमयं वितीर्णवान्यथातिभाराधिगमेन मागधैः ।

तृणीकृतं रत्ननिकाय मुच्चकैश्चिकाय लोकश्चिरमुञ्चमुत्सुकः ॥ २ ॥

तथेति ॥ अयं नलः पथि त्यागं कीर्त्यं साधारण्येन क्षीयमानं धनं तथा येन प्रकारेण वितीर्णवान् यथा येन प्रकारेण मागधैर्वन्दिजातिविशेषैरतिभाराधिगमेनातिप्रयत्नं प्राप्या बहुतरलब्धधनस्य बोहुमशक्तेः परिपूर्णत्वाच्च निरपेक्षत्वानृणीकृतं तृणवत्त्वं रत्ननिकायं रत्नसमूहमुच्चकैः नितरामुत्सुकोऽहमहमिकया ग्रहीतुं प्रयत्नो लोकः उच्चं भूतिं कृण्वन् चिरं बहुकालं चिकाय उच्चित्य आददे । रत्ननिकायमेव उच्चमिति ह्यहम् । कैर्बहुमूल्यं रत्ननिकायमिति वा । अनेनास्य दानशूरत्वमुक्तम् । उच्चो धान्यस्य आदानम् । रत्नादाने त्वापचारिकः प्रयोगः । त्यज्यते त्यागः । येन (१) धनं 'वितेतिवान्' इति पाठे त्यागमिति भावे घञ् । दानं चकारेत्यर्थः । निष्कायनेति, 'विभाषा चेः' इति कृतम् ॥

वपास्य न स्यात्सदसि स्त्रियान्वयात्कृतोऽतिरूपः सुखभाजनं तदा ।

अमूढशी तत्कविवन्दिवर्णनैर्वाकृता राजकरत्रिलोकवाक् ॥ ३ ॥

अथेति ॥ अनायिव दश्यत इति अमूढशी एतत्सदशी अन्यापि भैम्यादृशेण एव प्रयत्नान्तरानि रत्नवतीत्येवंशीलास्तदनुजीविनो लोकास्तेषां गृहाणां दोषाणां वदन् वदन् तयोर्वा भैमीनलयोः कवयः प्रचन्द्रकृतारः, वन्दिनश्च प्राकृतादिभाषाभिः कृतैः तेषां वर्णनैः कर्तृनिराकृता निरस्तृता । तेषां प्रचुरास्तरवर्णनतिरोद्धितरूपं नान्यो नान्यमिति वेत्यर्थः । वाक् अवाक् कृता अशब्दरूपा कृता अनिवार्यं भुञ्जन्, वाक् कृतम्

१ 'उच्चमिति' इति कविकः पाठः इति मुद्रावबोधः । २ 'यय' इत्युपसर्गः । ३ 'उच्च' इति पाठः । ४ 'अनायिव' इति जीवामुपसर्गः । ५ 'अमूढ' इति मुद्रावबोधः । ६ 'अवाक्' इति जीवामुपसर्गः ।

शब्दः श्रुत इति वा । अतौ क्—सदसि नानादेशनिष्ठैवजनसमाजे तत्त्वमसं त्रिया अन्व-
गात्संवन्धादस्य नलस्य लज्जा न स्यात् । अपितु लज्जया भवितुं युक्तम् । नच तथा जातम्
इति निर्लज्जोयऽमित्येका वाक् । तथा—अतिरूपः हुन्दरो जनः श्रीरामचन्द्रजानक्रीवकुतः
कुलभाजनं सुखस्थानम् । अपितु—रूपवाङ्मनो दुःखेवेति दृष्टत्वात्स्वरूपयोरनयोरपि दुःखं
भवितैवेत्यन्या । वाक् अवाक् कृतेति विरोधानासः । सदसि त्रिया अन्वपादितोर्लज्जास्य न
स्यादेवेत्ययं निर्लज्जः । अतिरूपस्य भवादयो जनो भैनीग्रसिद्धनितकुलभाजनं कुतः, अपि
तु न । रूपवान्हि रम्यां प्रियां न लभते अतो रूपवन्तो भवन्तोऽपि रम्यां प्रियां नालभन्त
इति त्वं त्वं प्रभुं प्रति सेवकवचनमिति वा । अतिरूपो भैनीलक्ष्मणो जनः कुलः सुखभाजन-
नम् । अपितु न । एवंभूतानां राज्ञान्प्राप्तेरिति वा । अनूह्यो, अदस्यद्वे रूपपदे 'अदस्यद्वे
द्वयः—' इति कजि दृष्टवयवेषु 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वे 'अदस्योऽदस्यद्वयोः' इत्युत्वे
नत्वे च 'टिष्ठाण्य' इति लीप् । अवाक् कृता इति पदद्वयम् ॥

राजकर्मनिन्दायां कृतापानपि तयोर्निर्दोषत्वमाह—

अदोपतामेव सतां विवृण्वते द्विपां नृपादोपकणाधिरूपणाः ।

न जातु सत्ये सति दूषणे भवेदलीकनाथातुमवयमुद्यमः ॥ ४ ॥

अदोपतानिति ॥ द्विपां दृष्ट्वा अदियनानस्य दोषकृतस्य दोषलेखस्य अपिरोपण
आरोपाः सतानदोषत्वमेव निष्कृते प्राकट्येन कथयन्ति । कथन्—यतः सत्येन दूषणे सति
विपन्नानि अलीकनसत्यमवयं आधातुकारोपयितुं खलानां जातु कदाचिदपि उद्यमः प्रयत्ना
रम्भो न भवेत् । सति दोषे विद्यमानत्वादिव नारोपः । अपं तावदारोप्यते, ततश्चासति
दोषे तदारोपनं निर्दोषतन्त्रेण व्यनर्थात्पुनरपि परदोषोद्घाटनननुचितमित्यर्थः । सर्वथ
तौ निर्दोषावेव इति भावः । सत्ये दूषणे सति खलानामलीकं दोषनाधातुमुद्यमः कदाचिदपि
भवेत् । अपितु सत्यदोषाभावे अलीकनपि दोषं वदन्ति । ततश्च निर्दोषत्वमेवागतमित्यर्थः
इति वा । अथ च—सत्ये परद्रष्टृत्वरूपे धीरघुनाये विषये असत्यसाधौ दूषणाख्ये राक्षसे
अपश्यनलीकं दुष्टमप्रियं कर्तुमुद्यमः किं कदाचित् भवेत् । अपितु—धीरामचन्द्रे विषयेऽपि
दूषणाख्येन राक्षसेनाप्रियं कर्तुमुद्यमः कुत्र एव । तथापि यथा स निर्दोषः, तथा तैर्निन्दाय
कृतापानपि निर्दोषावेव तानित्यर्थः । यद्वा—यसौ सीतायाः पातिप्रत्यपरीक्षणादपरीक्ष्यपवि
प्रहारिदोषोऽसत्यनि परद्रष्टृत्वरूपे धीरघुनाये कदाचित्तमेकं दोषनाधातुं प्रयत्नः किं
स्यात् । अपि तु लीकः प्रवृत्त एव । तथापि यथा तत्त्वतः स निर्दोष एव तथा तावपी
भावः । वैरिभिः सत्यननुत्पन्नलीकं भवति गृध्रायं तु किमुतेति सूचितम् । दि
करीरि पक्षी ॥

विदर्भराजोऽपि सनं तनूजया प्रविश्य हृष्यन्नचरोधमात्मनः ।

शरांस देवर्षिभुजावसंशयां प्रतीच्छ जामातरमुत्सुके नलम् ॥ ५ ॥

विदर्भेति ॥ विदर्भराजोऽपि उत्तमजामातृप्राप्त्या हृष्यन्तनू तनूजया सनं
नोऽपरोपकृत्यपुरं प्रविश्य भैनी नलं परिप्यति, अन्यं येति अनुजातः ॥

संशयो यस्यास्तां देवीं भैमीमातरं शशंस इत्यवोचत् । इति किम्—हे उत्सुके, जामातरं नले उत्कण्ठिते, त्वं नलं जामातरं भैमीपतिं प्रतीच्छ जानीहि ॥

नामग्रहणमात्रेण सूचितस्य नलस्य गुणगणं वर्णयति—

तनुत्विषा यस्य तृणं स मन्मथोऽकुलश्रिया यः पवितासदन्यम् ।

जगन्नयनीनायकमेलके वरं सुतां परं वेद विवेकुमीदृशम् ॥ ६ ॥

तन्विति ॥ यस्य तनुत्विषा कायकान्त्वा हेतुना स सौन्दर्येण प्रसिद्धो मन्मथः । मिवाकिंचित्करः । तथा—यः कुलश्रिया वंशपरिशुद्ध्या कृत्वा कौलीन्यात्प्रसिद्धतरागमकं कमप्यन्वयं पविता पावनं कर्ता । अस्मत्तोऽपि महाकुलीन इत्यर्थः । जगन्नय्या नारदेलके वरसमूहमध्ये ईदृशमीदृगुणं नायकरत्नं वरं परिणेतारं विवेकुं निर्णेतुं परं केन न सुता वेद जानाति, नान्योऽस्मदादिः । न विद्यते परः श्रेष्ठो यस्मादिति वरविशेषणं । पविता लुद् ॥

सृजन्तु पाणिग्रहमङ्गलोचिता मृगीदृशः स्त्रीसमयस्पृशः क्रियाः ।

श्रुतिस्मृतीनां तु वयं विदध्महे विधीनिति स्माह च निर्ययौ च सः ।

सृजन्त्विति ॥ स भीम इत्याह स च, निर्ययौ चान्तःपुराग्निरगाध । चन्द्रो मिह हलरां द्योतयति । इति किम्—हे मृगीदृशो हरिणेलक्षणाः सुवासिन्यः, भवतः पाणिग्रहे विवाहस्तद्रूपे मङ्गल उचिताः । तथा—स्त्रीणां समय आचारः तं स्पृशन्ति ता योनिद्वारा प्राप्ता दुर्गादिकुलदेवतापूजातैल्यवारम्भादिक्रियाः सृजन्तु कुर्वन्तु । वयं तु पुनः श्रुतिस्मृतीनां विधीन् शूर्पेण जुहोतीत्यादीन्, मधुपर्कादिकांश्च, वैदिकान्, स्मार्तांश्च विधीन् न कुर्महे इति । एवमादिष्य तदानीमेव निर्गत इत्यर्थः । पाणिग्रहमङ्गलोचितयोर्विवाहवृद्धाः, सुवासिनीविशेषणं वा । समयस्पृशः, 'स्पृशोऽनुदके—' इति किन् । वयं, 'अस्माकं द्वयोश्च' इति बहुवचनम् ॥

निरीय भूपेन निरीक्षितानना शशंस मौहूर्तिकसंसदंशकम् ।

गुणैररीणैरुदयास्तनिस्तुपं तदा स दातुं तनयां प्रचक्रमे ॥ ८ ॥

निरीयेति ॥ भूपेन भीमेन निरीय अन्तःपुराग्निरगल निरीक्षितानना मौहूर्तिकसंसदंशकं ज्योतिषिकाणां संसत्सना अंशकं वैवाहिकं लग्नं शशंस । स च भीमस्तदा तस्मिन्नेव अन्तःपुरे नलाय दातुं प्रचक्रमे मुहूर्तविलम्बानुरोधेन प्राक्कालिकाश्रितान्स्वातान् विधीनकालेन इत्यर्थः । किंभूतनंशकम्—अरीणैः संपूर्णैः जामिन्नगुणैरुपलक्षितम् । तथा—मुहूर्तविलम्बानुरोधेन वास्तनवप्रयुक्तदोषैर्निस्तुपं रहितम् । ग्रहाणां गुणदोषादिकं ज्योतिःशास्त्राद्वगन्तव्यम् । रीच, 'ईद् गतौ' । मौहूर्तिकाः, 'मुहूर्तं वेद' इत्यर्थे 'कृत्यादि—' इत्युक्त्यादि । अंशमेव अंशकम् स्तार्थे कन् । अरीणैः, स्वादितात् 'ओदितव्य' इति निश्चयः । तदा तदा दोषलेशः ॥

अथावददूतमुखः स नैपथं कुलं च वाला च ममानुकम्पयताम् ।

स पल्लवत्वय मनोरथाद्भुरध्वरेण नस्त्वचरणोदकरिति ॥ ९ ॥

अथेति ॥ अप लज्जांशके संनिहिते दूत एव मुखं यस्य स नीमः नैषधमित्यवदत् ।
इति किम्—भवता मन कुलं च वाला च कृपया अनुकम्प्यतामङ्गीक्रियताम् । वालायाम-
नुगृहीतायां सर्वोऽपि मन वंशोऽनुगृहीतः स्यादित्यर्थः । तथा—चिरेण चिरंतनो नोऽस्माकं
सर्वेषां स प्रसिद्धः त्वत्संवन्धविषयो मनोरथरूपोऽङ्कुरोऽद्यास्मिन्दिने त्वच्चरणोदकैस्त्वरीयच-
रणक्षालनोदकैः पल्लवतु पल्लव इवाचरतु । पल्लवितो भवत्वित्यर्थः । पल्लवसहितो भवत्वेकं
वा पदम् । कंचन संदेशहरं प्रेष्य तं सविनयनाकारयति स्मेति भावः । अन्यत्रापि चिर-
संचितोऽङ्कुरो जलैः पल्लवितो भवति । स पल्लवतु आचारे क्तिप् ॥

तथोत्थितं भीमवचःप्रतिध्वनिं निपीय दूतस्य स वक्रगह्वरात् ।

ब्रजामि वन्दे चरणौ गुरोरिति ब्रुवन्प्रदाय प्रजिघाय तं बहु ॥ १० ॥

तथेति ॥ स नलो दूतस्य वक्रादेव गह्वरात्कंदरात्तथा पूर्वोक्तप्रकारेण यथा नीमनोक्तं
तथैवोदितं भीमवचसः प्रतिध्वनिं प्रतिशब्दं निपीय सादरमाकर्ष्येति ब्रुवंस्तस्मै दूताय बहु
प्रचुरं वक्त्रलंकारादि प्रदाय तं प्रजिघाय ग्राहिणोत् । इति किम्—हे दूत, अहं ब्रजामि
इदानीमेव गच्छामि गत्वा च गुरोः श्वशुरस्य चरणौ वन्दे नमस्करोमीति । प्रतिशब्दत्वरूप-
णेन राजादेशानुवादस्य न्यूनाधिकशङ्का परिहृता । ब्रजामि वन्दे च, 'वर्तमानसामोप्ये-'
इति भविष्यति लट् ॥

निपीतदूताल्पितस्ततो नलं विदर्भनर्तागमयांवभूय सः ।

निशावसाने श्रुतताम्रचूडवाग्यथा रथाङ्गस्तपनं धृतादरः ॥ ११ ॥

निपीतेति ॥ ततो दूतप्रत्यागमनानन्तरं निपीतं सादरं ध्रुवं दूताल्पितं दूतवचनं येन
स विदर्भनर्ता नीमो धृतादरः सादरः सन् नलमागमयांवभूय प्रतीक्षितवान् । पुनरपि
दूतैरानाययति स्मेति वा । यथा निशावसाने ब्राह्मे सुहृते धृता प्रानातिक्रिये ताम्रचूडस्य कुङ्कु-
टस्य वाक् येन स रथाङ्गश्चक्रवाको धृतादरः सन् तपनं सूर्यं प्रतीक्षते कदा वा उदेय्यतीति ।
'लङ्कवाङ्कुलात्रचूडः' इत्यमरः ॥

कचिच्छदालेपनदानपण्डिता कमप्यहंकारनगात्पुरस्कृता ।

अलम्भि तुङ्गासनसंनिवेशनादपूपनिर्माणविदग्धयादरः ॥ १२ ॥

कचिदिति ॥ तदा नलग्ननसनये कचिच्छाने लेपनदाने सुधालेपचित्रादिकनंनि
पण्डिता कुतला कचिद्रमणी पुरस्कृता तन्निर्माणार्थमेव संभाविता सती स्वार्थनायकात्कमप्य-
हंकारननिमाननगात्प्राप । अनिवेचनायै गौरवं धृत्वा सुधालेपादि चकारेत्यर्थः । चतुष्पत्ति-
नार्णयं हरिदास्यनिभ्रितं तन्मुलपिष्टं तस्य दाने आलेपकरणे कुतला । कचिद्विज्ञे रमणीये
वा प्रेरेते तस्या मैत्र्या आलेपनदाने अङ्गोदत्तेने कुतलेति वा । तयोर्नैर्गन्तव्योर्वा । तथा—
कचिच्छदालेपनदाने नष्टरचनानां विदग्धया चतुरया कपाचिन्तुप्राप्तन उपचतुरङ्गादा-
सने संनिवेशनादुपपन्नानां तदोदारी गौरपनलम्भि प्राप्ताम् । उपासनसंनिवेशनाददारी बहि-
तापनपानाभयः प्राप्त इति वा । ज्ञातवैकनचनम् । कचिच्छिन्नदिकनं कचिच्छास्त्रादिकनिर्माणं
चकुरीति भावः ॥

तदेति ॥ तदा नलागमनसंनये तस्मिन्पुरे धनं कांस्यतालादिवायं धनं निविडं यथा
तथा नित्तवान् शब्दं चकार । तथा—तत्तं वीणादिवायं तत्तं वित्तुतं यथा तथा नितरां
ननाद शब्दं चकार । तथा—सुपिराणि सच्छिद्राणि वंशादिवायानि तच्चैर्नितरां रागितां
शब्दं(ह्र)त्वं अवापुः । तथा—आनन्दं सुरजादि वाद्यमित्यथा इदं परिभाष्यतेनामनमपरि-
च्छेयं यथा तथाऽप्यनीत् । धनं दृढावयवं बहुसंख्यं वेति धनविशेषणं वा । तथा—तत्तं स्व-
रूपेण वित्तुतं बहुसंख्यकं वेति तत्तविशेषणं वा । तथा—इत्यतया अनानं बहुसंख्यमित्यनन्द-
विशेषणं वा । चतुर्विधमपि वायं तत्र वादितमित्यर्थः । 'तत्तं वीणादिकं वाद्यमानन्दं सुरजा-
दिदम् । वंशादिकं तु सुपिरं कांस्यतालादिकं धनम्' इत्यनरः । रागिताम्—अवश्यं रागन्तीति
'आवश्यकधनमर्थयोगिनिः' इति गिनौ रागीनि तेषां भावत्वता ताम् । अध्वनीद, 'अतो
ह्लादेः—' इति वृद्धिविह्वलः ॥

विपश्चिराच्छादि न वेणुभिर्न ते प्रणीतगीतैर्न च तेऽपि क्षरैः ।

न ते हुडुकेन न सोऽपि ढक्का न नर्दलैः सापि न तेऽपि ढक्का १७

विपश्चिरिति ॥ वेणुभिर्वंशध्वनिभिर्विपश्चिर्वीणाध्वनिर्न आच्छादि । ते च वेणुध्वनयः
प्रणीतं प्रारब्धं गीतं पैतृवनभ्यादिमूर्च्छनापूर्वमुद्योगाद्यद्विर्गादकैर्गायकगीतैर्न आच्छादिपतेति
सर्वत्र विपरिणामेन व्याख्येयम् । क्षरैर्क्षरैराख्यैः कांस्यनयैर्गायविशेषैर्ध्वनिभिः कृत्वा तेऽपि
नायकध्वनयोऽपि नच नैवाच्छादियत । हुडुकेन लघोयसा कांस्यनयवायविशेषेण ते क्षरध्व-
नयो नाच्छादिताः । ढक्का वादिप्रविशेषेण सोऽपि हुडुक्ध्वनिर्नच्छादि । नर्दलैर्नर्दध्व-
निभिः सा ढक्कापि नाच्छादि । ढक्का तेऽपि नर्दला अपि नाच्छादिताः । अनपेक्षितगौर-
वलाघवं वायनात्रं तत्र मिलितं । समधुतेतालनामा अपि विरच्यारिध्वनयो वादकैर्गलत-
व्यक्तं नेदोपलब्धा इति भावः । विपश्यते खरोऽस्यां विपश्यः, औगादिक इन्द्रजपः ॥

विचित्रवादित्रनिनादमूर्च्छितः सुदूरचारी जनतानुसारवः ।

नमौ न कर्णेषु दिगन्तदन्तिनां पयोधिपूरप्रतिनादमेदुरः ॥ १८ ॥

विचित्रेति ॥ विचित्राणि नादाविधानि वादित्राणि तेषां निनादैर्मूर्च्छितो वर्णितः ।
तथा—सुदूरं दूरचारी दूरसंचरणशीलो जनता जनसहस्रस्य सुखारवो सुखशब्दः पयोधि-
पूरे समुद्रमहा प्रतिनादेन प्रतिशब्देन । पयोधिपूरस्य तटे प्रतिशब्दत्वेन वा । मेदुरः पति-
पुष्टः सन् दिगन्तदन्तिनां दिक्प्रान्तवर्तिदिक्तादहस्तिनां कर्णेषु न नमौ । तत्कर्मणि नरे-
भ्यः वशिष्ठ इत्यर्थः । नादावालीपनिध्यादिचैर्मृतो जनसन्दो दिगन्तसंनतं समुद्रजलेति
भावः । 'स पूर—' इति पठे सः । अतिनशानित्यर्थः ॥

उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भज्जाधतुफ्फवात्त्वपि वेदिकोदरे ।

यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रवर्गः क्षयपायनूय तान् ॥ १९ ॥

उदस्येति ॥ अथ सर्वदाश्विनानन्तरं इत्युत्तरार्धः सौम्यपक्षेऽप्युदस्यतिर्वाक्य-
रूपमुच्यतेन नाकावर्गप्रतिशब्दसहितस्य शब्दस्योक्त्यादिनामप्येव चानां स्वकीयं तिस्रं कान्ति-
यन्त एवंगूढे कुम्भज्जाधतुफ्फवात्त्वपि वेदिकोदरे इत्येवमपि तदु-
दस्येति ॥

अपाङ्गमिति ॥ अञ्जनेन जनिता सा रेखा सा तृतीयमपाङ्गमालिङ्ग्य स्पृष्ट्वा उर्वरेण
मरीचि शुशुभे । द्वितीयया तादृशवर्णः त्रिंशो विलोचने भैमीनेत्रे वर्धयितुं शैशवेणैव
विशाले कर्तुं तद्रेतासीपनं सूत्रमिव अपाति । प्राच्यो हि मुन्दर्यो विलोचने नेत्रप्रान्तोत्तरे
कर्णोपान्तसार्शिन्याञ्जनरेखाया भूषयन्ति । शिल्पिनश्च किमपि लेखितुं वर्धयितुं वा लिङ्ग-
नस्य वर्धमानस्य वाकारवद्विम्बपरिद्वाराय मधीसाष्टि-काशुपदिग्धस्य सूत्राभिघातेन रेखात्तं
कुर्वन्ति । यद्यपि नेत्रयोर्द्विर्नीलिता तथापि शैशवापेक्षया तादृश्येन कटाक्षविक्षेपादिनिज-
शादर्ध्वप्रतीतेर्दध्यङ्करणार्थं सूत्रपातो युक्तः । नेत्रे कञ्जलाघिते इति भावः ॥

अनङ्गलीलाभिरपाङ्गधाविनः कर्णानिकानीलमणेः पुनः पुनः ।

तमिन्नवंशप्रभवेन रश्मिना स्वपद्धतिः सा किमरञ्जि नाञ्जने ॥ ३५ ॥

अनङ्गति ॥ अनङ्गलीलाभिः कटाक्षविक्षेपरूपैः कामविलासैः कृत्वा पुनः पुनरपाङ्गधाते
नेत्रोपान्तसार्शिनः कर्णानिकानीलमणेर्नेत्रतारङ्कारूपस्येन्द्रनीलरश्मस्य तमिन्नवंशप्रभवेनरश्म-
मान्वयजेन (!) अतिकृष्णेन रश्मिना सकञ्जलरेखारूपा सा स्वपद्धतिर्निजगमनसरणिः कि-
रञ्जि अञ्जनैर्न । सदा तन्मार्गगमनेन स्वसंवन्धात्तारङ्कानीलमणिकिरणैरेव नेत्रप्रान्तो नृज-
कृतो, न कञ्जलैरित्युत्प्रेक्षा । कामोलतितनिरतिशयकटाक्षश्रीतुल्याञ्जनशोभाङ्कारतां यम-
मेति भावः ॥

असेविपातां सुपमां विदर्भजादृशाववाप्याञ्जनरेखयाऽन्वयम् ।

भुजद्वयज्याकिणपद्धतिस्पृशोः स्मरेण वाणीकृतयोः पयोजयोः ॥ ३६ ॥

असेविपातामिति ॥ विदर्भजादृशाववाप्याञ्जनरेखयाऽन्वयं संवन्धमवाप्य स्मरेण वाणीकृ-
योर्वाणत्वं प्रापितयोर्नीलोत्पलयोः सुपमां परमां शोभामसेविपातामलभेताम् । किभूतयोः-
सव्यापसव्यवाणाकर्षणाद्भुजद्वयेऽधिकरणे ज्याकिणपद्धतिर्ज्याभिघातवैवर्ध्वरूपकिणमार्गला-
स्पृशत इति स्पृशौ तयोः । नलमुद्दिश्याकर्षणवाणाकर्षणात्कर्णान्तविश्रान्तयोर्नेत्रनीलोत्पलवा-
योर्भुजकिणसंवन्धसंभावना युक्ता । अञ्जनरेखे किणतुल्ये, नेत्रे च स्मरवृद्धिकरत्नत्वरनीलो-
त्पलवाणतुल्ये इति भावः ॥

तदक्षितत्कालतुलागसा नखं निखाय कृष्णस्य मृगस्य चक्षुषी ।

विधिर्यदुद्धर्तुमियेष तत्तयोरदूरवर्तिक्षतता स्म शंसति ॥ ३७ ॥

तदक्षीति ॥ विधिरर्ह्वा तदक्ष्णोर्भृगनेत्राधिकयोर्भैमीनेत्रयोस्तत्काले तस्मिन्प्राप्तिप्रहो-
त्ताञ्जनप्रसाधनसमये तुला साम्यकरणं तद्रूपेणाऽगसाऽपराधेन हेतुना नखं निखाय कृष्ण-
मृगस्य कृष्णसारहरिणस्य चक्षुषी उद्धर्तुमुन्मूलयितुं यदियेष, तयोः कृष्णसारनेत्रयोरदूरवर्ति-
समीपवर्ति यत्क्षतं तस्य भावस्तत्ता सा तन्नखनिखननकर्म शंसति स्म । 'क्षतमाख्यत स्फुटम्'
इति पाठे स्फुटं प्रकटम्, उत्प्रेक्षायां वा । अदूरवर्ति क्षतं ययोस्ते अदूरवर्तिक्षते तयोर्भा-
व इति वा । मृगनेत्रसमीपे नखनिखननाकारं क्षतं भवति ॥

श्लोकद्वयेनावतंसनीलोत्पले वर्णयति—

विलोचनाभ्यामतिमात्रपीडिते वतंसनीलाम्बुरुहद्वयीं खलु ।

तयोः प्रतिद्वन्द्वधियाधिरोपयावभूवतुर्भीमसुताश्रुती ततः ॥ ३८ ॥

विलोचनाभ्यासिति ॥ खलु यतो भीमलुतायाः श्रुती कर्णौ विलोचनाभ्यामाकर्णपूर्ण-
त्वादतिमात्रमतितरां पीडिते पराक्रान्ते, ततस्तस्मादात्मपराभवकारिणोक्तयोर्नेत्रयोः प्रतिद्व-
न्द्विनी तुल्यबले इमे नीलोत्पले इति धिया बुद्धयेव स्वशिरसि वतंसरूपनीलाम्बुरुहद्वयीमधि-
रोपयांभवतुः आरोपितवन्तौ । दध्नतुरित्यर्थः । लुप्तोत्प्रेक्षा खलु वोत्प्रेक्षायाम् । अन्योऽन्य-
धिकेन पराभूतस्तत्समानं तद्विरोधिना संनिधापयति । नीलोत्पलकरणीयं नेत्राभ्यामेव कृतम्,
ननु नीलोत्पलाभ्यामधिकं किञ्चित्कृतम् । नीलोत्पले कर्णभूषणीकृते इति च भावः ॥

धृतं वतंसोत्पलयुग्ममेतया चराजदस्यां पतिते दशाविव ।

मनोभुवान्ध्यं गमितस्य पश्यतः स्थिते लगित्वा रसिकस्य कस्यचित् ३९

धृतमिति ॥ एतया कर्णयोरुपरि धृतं वतंसोत्पलयुग्मं भैमीमेतत्कर्णौ वा पश्यतः कस्य-
चिद्वसिकस्य विलासिनो दशाविव चराजत् । किंभूतस्य—मनोभुवा कामेनाविवेकिलमेवाऽ-
न्यमुद्धतनेत्रत्वं गमितस्य प्रापितस्य । किंभूते दशौ—अस्यां भैम्यां पतिते निपण्णे । ततो
रसिकत्वादेवापरावृत्त्य लगित्वा संयध्य स्थिते स्थिरतरे इत्युत्प्रेक्षा । कश्चिद्विलासी भैम्याः कर्णौ
प्रथममेव दृष्टवान् । ततस्तस्य नेत्रे कर्णयोरेव लगे स्थिते, नोत्पलद्वयमित्यर्थः । नेत्रगमनादे-
यास्यान्यम् । अन्यदपि पतितं वस्तु कुत्रापि लगित्वा तिष्ठति ॥

रत्नावतंसं वर्णयति—

विदर्भपुत्रीध्रुवणावतंसिकामणीमहःकिंशुककार्मुकोदरे ।

उदीतनेत्रोत्पलयाणसंभृतिर्नलं परं लक्ष्यमवैक्षत स्मरः ॥ ४० ॥

विदर्भेति ॥ स्मरः नलं परं केवलं श्रेष्ठं वा लक्ष्यमवैक्षत । आगच्छन्तं प्रतीक्षितवानि-
त्यर्थः । किंभूतः—विदर्भपुत्रीध्रुवणयोरुपर्यवतंसिकाया मण्यो भूषणभूता नानिक्यादिरत्नय-
चित्तुवर्णकभियवास्तत्संबन्धीनि माणिक्यादिरत्नानि तासां महस्तेजस्तदेव किंशुककार्मुकं पला-
शकुसुमधनुस्तयोदरे विषय उदीता समुत्पन्ना नेत्रयोरवतंसोत्पलयोश्च तद्रूपाणां चतुर्णां वापानां
संभृतिः सान्ग्री । नेत्ररूपाभ्यां वा नीलोत्पलाभ्यां याणसान्ग्री यस्य एवंविधः । चारे तमा-
रोपितयाण इत्यर्थः । स्वलङ्घ्यकर्णकमलाधितनेत्रतौन्दर्यविलोकनमात्रेण नलः कामपरो भवि-
ष्यतीति भावः । अवतंसिकापदेन ध्रुवणलज्जावप्यतिसंनिधिसूचनार्थं ध्रुवणपदप्रयोगः । दुर्ल-
लक्ष्यस्य स्मरणात्स्मरः ॥

श्लोकद्वयेन कुण्डलप्रसाधनमाह—

अनाचरत्तथ्यमृषाविचारणां तदाननं कर्णलतायुगेन किम् ।

यवन्ध जित्वा मणिकुण्डले विधू द्विचन्द्रबुद्ध्या कपितावस्यकौ ॥ ४१ ॥

अनाचरदिति ॥ सादृश्यात्सुरितया द्विचन्द्रबुद्ध्या तौ चन्द्राविति आन्तरिकेन एतौ
तौ चन्द्रौ तयोर्लक्ष्यं न सहते इति भैम्यात्तदानस्य वा पुरस्तादस्यकौ स्वर्णकारिणो कपिता
प्रतिपादितौ ॥ मणिकुण्डले रत्नरूपिते सुवर्णकाण्डे एव विधू तौ चन्द्रौ जित्वा तदाननं कर्ण-
कर्णलतायुगेन कृत्वा यवन्ध किम् । ननु द्विचन्द्रबुद्धेरेव स्वर्णेनावललतायोरुत्थाय तदुत्थेऽप्ये-
कं तस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—किंभूतम्—तन्मृषाविचारणमनया कपितं सत्यम्, यत्तत्त्वं

१ 'नरभ्यामृषाविचारणे' इति 'नरभ्यामृषाविचारणे' इति वा पाठः सुखादयोऽप्याहम् ।

अपाङ्गमिति ॥ अङ्गनेन जनिता या रेखा सा तथीयमपाङ्गमालिङ्ग्य स्पृष्ट्वा उच्चैर्गते
मयीपि शुशुभे । द्वितीयया तारुण्यवयःत्रिधा कर्त्र्या विलोचने भेनीनेत्रे वर्धयितुं शैशवापेक्षया
विशाले कर्तुं तद्रेखाशीपनं सूत्रमिव अपाति । प्राच्यो हि मुन्दर्यो विलोचने नेत्रप्रान्तोत्तरे
कर्णोपान्तस्पर्शिन्याङ्गनरेखया भूषयन्ति । शिल्पिनश्च किमपि लेखितुं वर्धयितुं वा लिङ्ग-
नसा वर्धमानस्य वाकारवन्निमपरिद्वाराय मपीसट्टि-हाशुपरिधस्य सूत्राभिघातेन रेखात्र-
कुर्वन्ति । यद्यपि नेत्रयोर्द्विर्नीलिता तथापि शैशवापेक्षया तारुण्येन कटाक्षविज्ञेपादिविज्ञ-
शाद्विर्ध्वप्रतीतेर्द्विर्ध्वकरणार्थं सूत्रपातो युक्तः । नेत्रे कज्जलादिते इति भावः ॥

अनङ्गलीलाभिरपाङ्गवाविनः कनीनिकानीलमणेः पुनः पुनः ।
तमिस्त्रवंशप्रभवेन रश्मिना स्वपद्धतिः सा किमरञ्जि नाञ्जनैः ॥ ३५ ॥

अनङ्गति ॥ अनङ्गलीलाभिः कटाक्षविज्ञेपरूपैः कामविलासैः कृत्वा पुनः पुनरपाङ्गमालिङ्ग्य
नेत्रोपान्तस्पर्शिनः कनीनिकानीलमणेर्नेत्रतारकाहपस्येन्द्रनीलरत्नस्य तमिस्त्रवंशप्रभवेनाव-
मान्वयजेन (?) अतिकृष्णेन रश्मिना सकज्जलरेखारूपा सा स्वपद्धतिर्निजगमनसरणिः किं-
रञ्जि अञ्जनैर्न । सदा तन्मागंगमनेन स्वसंबन्धात्तारकानीलमणिकिरणैरेव नेत्रप्रान्तो नञ्ज-
कृतो, न कज्जलैरित्युत्प्रेक्षा । कामोद्धतितनिरतिशयकटाक्षश्रीतुल्याङ्गनशोभाञ्जनात् जग-
मेति भावः ॥

असेविपातां सुपमां विदर्भजादृशाववाप्याङ्गनरेखयाऽन्वयम् ।

भुजद्वयज्याकिणपद्धतिस्पृशोः स्मरेण वाणीकृतयोः पयोजयोः ॥ ३६ ॥

असेविपातामिति ॥ विदर्भजादृशावङ्गनरेखयाऽन्वयं संबन्धमवाप्य स्मरेण वाणीकृत-
योर्वाणत्वं प्रापितयोर्नीलोत्पलयोः सुपमां परमां शोभामसेविपातामलभेताम् । किंभूतयोः—
सव्यापसव्यवाणाकर्षणाद्भुजद्वयेऽधिकरणे ज्याकिणपद्धतिर्ज्याभिघातवैवर्ण्यरूपकिणमार्गत्वात्
स्पृशत इति स्पृशौ तयोः । नलमुद्दिश्याकर्षणाकर्षणात्कर्णान्तविश्रान्तयोर्नेत्रनीलोत्पलवा-
योर्भुजकिणसंबन्धसंभावना युक्ता । अङ्गनरेखे किणतुल्ये, नेत्रे च स्मरवृद्धिकरत्नत्वात्तानीलो-
त्पलवाणतुल्ये इति भावः ॥

तदक्षितत्कालतुलागसा नखं निखाय कृष्णस्य मृगस्य चक्षुषी ।

विधिर्यदुद्धर्तुमियेष तत्तयोरदूरवर्तिक्षतता स्म शंसति ॥ ३७ ॥

तदक्षीति ॥ विधिव्रह्मा तदक्ष्णोर्मृगनेत्राधिकयोर्भेनीनेत्रयोस्तत्काले तस्मिन्प्राणिप्रहोने-
त्ताङ्गनप्रसाधनसमये तुला साम्यकरणं तद्रूपेणाऽगसाऽपराधेन हेतुना नखं निखाय कृष्ण-
मृगस्य कृष्णसारहरिणस्य चक्षुषी उद्धर्तुमुन्मूलयितुं यदियेष, तयोः कृष्णसारनेत्रयोरदूरवर्ति-
समीपवर्ति यत्क्षतं तस्य भावस्तत्ता सा तन्नखनिखननकर्म शंसति स्म । 'क्षतमाख्यत स्फुटं-
इति पाठे स्फुटं प्रकटम्, उत्प्रेक्षायां वा । अदूरवर्ति क्षतं ययोस्ते अदूरवर्तिक्षते तयोर्भा-
इति वा । मृगनेत्रसमीपे नखनिखननाकारं क्षतं भवति ॥

श्लोकद्वयेनावतंसनीलोत्पले वर्णयति—

विलोचनाभ्यामतिमात्रपीडिते वतंसनीलाम्बुरुहद्वयीं खलु ।
तयोः प्रतिद्वन्द्विधियाधिरोपयांवभूवतुर्भीमसुताश्रुती ततः ॥ ३८ ॥

वेति विमर्शनम् अनाचरदकुर्वाणम् । शोभासंपन्नमदेन मत्तत्वादिलयः । किं किमेति ।
अपिलगुचितमेतत्कृतम् । यतः सत्यासत्यविचारणाभावादिति भाव इति वा । अन्योऽपि
सत्यासत्यविचारमकुर्वन्कस्यचिदसूयकस्य वचनादनपराधिनमपि कंचित्पाशादिना क
चन्द्राकारे मणिताट्टके तथा घृते इति भावः ॥

अवादि भैमी परिधाप्य कुण्डले वयस्ययाभ्यामभितः समन्वयः
त्वदाननेन्दोः प्रियकामजन्मनि श्रयत्ययं दौरधरीं धुरं ध्रुवम् ॥

अवादीति ॥ कयाचिद्वयसया सख्या कुण्डले परिधाप्य कर्णयोर्निक्षिप्य भैमी
इत्युक्ता । इति किम्—भैमी त्वदाननेन्दोराभ्यां कुण्डलाभ्यामभित उभयपार्श्ववोर्यं क
सनीचीनः संवन्धः प्रियस्य नलस्य कामो रत्यमिलापस्तस्य जन्मन्युत्पत्तौ विषये दौरधरी
परराशिस्थगुरुशुकयोर्मध्यराशिस्थचन्द्रस्य दुरुधराख्यस्य महायोगस्य संवन्धिनां धुरं क
निश्चितमाश्रयतीति । ध्रुवमुत्प्रेक्षायां वा । दुरुधराख्ये महायोगे जातः पुत्रादियं
प्राप्नोति, तथा कुण्डलालंकृतमुखचन्द्रदर्शनमात्रेण नलस्य रमणाभिलाषो वृद्धिं प्राप्नो
भावः । 'गुरुभार्गवयोयोगधन्वेणैव यदा भवेत् । तदा दुरुधरायोगः—' इति ज्योतिष
द्वगन्तव्यम् ॥

अधरप्रसाधनमाह—

निवेशितं यावकरागदीप्तये लगत्तदीयाधरसीन्नि सिक्थकम् ।
रराज तत्रैव निवस्तुमुत्सुकं मधूनि निर्धूय सुधासधर्मणि ॥ ४३ ॥

निवेशितमिति ॥ तदीयोऽधरोष्ठस्तस्य सीमनि ऊर्ध्वदेशे यावत्कालज्जल
लोहितिमा तस्य दीप्तये प्रकाशनाय निवेशितं न्यस्तं यच्चानेन लगत्संलग्नं सिक्थकं मधू
नस्य जनकानि मधूनि हीनरसतया परित्यज्य माधुर्यातिशयात्सुधाया अनृतस्य स
तुल्यायां तत्रैवाधरसीन्नि निवस्तुं नित्यं स्थातुमुत्सुकमुत्कण्ठितमिव रराज । सुधया सिक्थ
कदाचिदप्यसंवन्धात्तदधरलतां परित्यक्तुमशक्त्वमिव तत्रैव स्थितमित्यर्थः । प्रसादिका अत
कस्य स्थित्यर्थमधरे सिक्थकं निवेशयन्ति । अधरस्य मधुनोऽधिकत्वं सूचितम् । अन्य
हीनमाश्रयं परित्यज्योत्तममाश्रयति । लुप्तोत्प्रेक्षा । सधर्मा, 'धर्मादनिच् केवलम्' इत्यं
'समानस्य छन्दसि—' इत्यत्र योगविभागात्समानस्य सादेशः । सुधावत्समानो धर्मो यस्याः
सधर्मा तस्याम्, 'मनः' इति न डीप् ॥

कण्ठप्रसाधनमाह—

खरेण वीणेत्यविशेषणं पुरा स्फुरत्तदीया खलु कण्ठकन्दली ।
अवाप्य तन्त्रीरथ सप्त मुक्तिकासरानराजत्परिवादिनी स्फुटम् ॥ ४४ ॥

खरेणेति ॥ तदीया कण्ठ एव कन्दली अतिसौकुमार्यादिगुणत्वाद्दुर्द्वतप्रधनाङ्गुरदन्तोऽ-
तिमधुरेण खरेण पुरा पूर्वमविशेषणं विशेषणरहितं यथातथा सामान्येन वीणेत्येव खलु निधि-
तमस्फुरदभासत, नतु रुद्रवीणादिवहुवीणाभेदेषु विशिष्टया इयमिदं संज्ञेत्यर्थः । अयालंकारः
समये सप्त मुक्तिकासरान्सूत्रप्रोतमौक्तिकहाराण्येव तर्जनीमध्यमध्यमाभिघातोत्पद्यमानध्वनि-
जितपञ्चमादिरागाः पट्टसूत्रादिरचितसप्ततन्त्रीरवाप्य 'विपश्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः पञ्चैवा-

दिनी' इत्यमरवचनात्स्फुटं प्रकटं परिवादिनी इति विशिष्टञ्ज्ञा सती बराजदर्शोभते । स्फुट-
मुपेक्षायां वा । वीणाभ्योऽपि मधुरस्वरा कण्ठकन्दली चक्षरमुक्ताहारालङ्कृता चेति भावः ॥
भुजप्रसाधनमाह—

उपास्यमानाविव शिक्षितुं ततो मृदुत्वमप्रौढमृणालनालया ।

विरेजतुर्माङ्गलिकेन संगतौ भुजौ सुदत्या वलयेन कम्बुनः ॥ ४५ ॥

उपेति ॥ नङ्गलं प्रयोजनमस्य मङ्गलार्थं रचितेन कम्बुनः शङ्खस्य वलयेन कङ्कणेन संगतौ
युज्यौ सुदत्या नैम्या भुजौ रराजतुः शुशुभाते । उत्प्रेक्षते—अप्रौढा बाला मृणालनाला तथा
विसदण्डेन ततो भुजाभ्यां सक्षान्मृदुत्वं शिक्षितुमुपास्यमानाविव सेव्यनानाविव । मृणाला-
दपि क्रोमलतरौ भुजावित्यर्थः । गौडदेशे विवाहकाले शङ्खवल्यधारणनाचारः । बालेन चा-
भ्यासः सुकर इत्यप्रौढपदम् । 'नाल नालनपात्रियाम्' इत्यपि क्वचित्पाठान्नहाकविप्रयोगा-
न्नालशब्दोऽप्यावन्तः । ततः, 'आह्वयतोपयोगे' इत्यपादानत्वम् । नाङ्गलिकेन, 'प्रयोजनम्'
इति ठक् । रराजतुः, 'फणां च सप्तानाम्' इत्येत्वान्यासलोपौ वैकल्पिकत्वात् भवतः । क्वचित्तु
'विरेजतुः' इत्यपि पाठोऽस्ति ॥

श्लोकद्वयेन पदप्रसाधनमाह—

पदद्वयेऽस्या नवयावरञ्जना जनैस्तदानीमुदनीयतार्पिता ।

चिराय पद्मौ परिरम्य जाग्रती निशीव विम्लिष्य नवा रविद्युतिः ॥ ४६ ॥

पदेति ॥ तदानीं तस्मिन् प्रसाधनसमये अस्याः पदद्वयेऽर्पिता रचिता नवा आर्द्रा याव-
रञ्जना अलङ्कारञ्जना जनैर्नवोदयसमये जाताऽतिरक्ता रविद्युतिरिवोदनीयतातर्क्यत । किंभूता
रविद्युतिः—निशि रात्रौ सूर्यस्यात्मनयवशात्पद्मान्यां सह विम्लिष्य दिने पुनः पद्मौ चिराय परि-
रम्य जाग्रती तिष्ठन्ती रविद्युतिर्यथा पद्मेषु श्रियनादिकां करोति तथा यावद्वरञ्जना तत्पद-
योरिति नैनीचरणौ पद्मतुल्याविति भावः । चिराय विम्लिष्येति वा चिरवियुक्तावन्योन्यं प्राप्य
गाढनालिलयं तिष्ठत इत्युक्तिः ॥

कृतापराधः सुतनोरनन्तरं विचिन्त्य कान्तेन समं समागमम् ।

स्फुटं सिपेवे कुसुमेपुषावकः स रागचिह्नश्चरणौ न यावकः ॥ ४७ ॥

कृतेति ॥ पूर्वं विरहावस्थायां बहुचंतापकारित्वात्सुतनोरनैम्याः कृतोऽपराधो येन स कुसु-
मेपुः कान एव पावकोऽग्निरनन्तरमधुना कान्तेन नलेन समं सह नैम्या समागमं विचिन्त्य
स्फुटं निश्चितं चरणौ सिपेवे । अपराधनार्जनायैत्यर्थः । कामत्सान्नित्वे हेतुनाह—पतः सोऽर्द्रा
रागचिह्नौ रागो लोहितिर्नैव चिह्नं यस्य । रक्तित्वा बहिरपमिति ज्ञायते । अपवाऽनुराग एव
चिह्नं यस्य । अनुराग एव हि कामननुनापयति । तस्मात्कानाग्निरैवायं, नत्पयं यावद्वोऽल-
ङ्कृतः । स यावद्वो नैति वा । अन्योऽपि प्रोषितनर्तकायाः कस्याधिकृत्यापराधः संत्यग्निर्या-
गमनं विचिन्त्यापराधनार्जनाय तत्पादयोः पतति । सात्त्विकतत्पददर्शनादेव नलस्य कानोदेवो
भवितेति भावः ॥

सहजशोभानाहात्म्यं वर्णयति—

स्वयं तदङ्गेषु गतेषु चारुतां परस्परैषैव विभूषितेषु च ।

किमूचिरेऽन्तर्यामिनि तानि तदृथैव तेषां करणं बभूव यत् ॥ ४८ ॥

विति बुद्धिरेव प्रमाणम् । कलाविधिपदेनानेकशिल्पजत्वान्नायिककाव्यव्यूहनिर्माणकलामपि
वेत्तीति सूचितम् । द्वाभ्यानेकजपस्य सुकरत्वात्करस्थितादर्शच्छलेनानेककायत्वं यथप्यतीकृतम्,
तथापि युगपत्तमकालं सखीयुगेन प्रकर्षेण दर्शिताभ्यानादर्शान्यां कृत्वा तयोर्वा बहवुना एके-
नापि बहुनविष्णुना बहुनवनशीलेन सता तन्मुखेन चन्द्रो जिन्ये जित एव । हस्तस्यदर्पणस-
हितसखीदर्पणद्वयप्रतिफलितमुखप्रतिविम्बैः सह विम्बभूतस्य मुखस्यानेकत्वान्मुखतुल्यदर्पण-
द्वयेन सह विम्बभूतस्य मुखस्य स्वसदृशैरादर्शैः स्वप्रतिविम्बैश्च सह वाऽनेकत्वात्पञ्चपैर्द्वयोर्वि-
जपस्य सुकरत्वादित्यर्थः । पूर्वं शोभना वितोऽपि संख्याधिक्येन मुखं जेतुनारब्धवान्,
तथापि मुखस्याधिकतरसंख्यत्वात्तत्र दशाकेति भावः । 'बहुनविष्णुना' इति च्चिः ॥

किनालियुगमार्षितदर्पणद्वये तदात्यमेकं बहु चान्यदम्बुजम् ।

हिमेषु निर्वाप्य निशात्तमाधिभिस्तर्दीयसालोक्यमितं चलोक्ष्यत ५२

किमिति ॥ आलियुगेनार्षिते दर्शिते दर्पणद्वये बहुषु विम्बप्रतिविम्बेषु मध्ये एकमेक-
संख्यायोग्यम्, अथ च मुख्यम् । तदात्यं नैनीमुखम्, अन्यच्च हिमेषु शिशिरर्तुषु । अथ च
कान्धेषु केदारदिहिमेषु निर्वाप्य निर्वाणं(पं) विनाशम् । अथ च नोक्षम् । कृत्वा प्राप्तेति
यावत् । निशात्तमाधिनी रात्रिसंवाण्यनिः संकरोचैः । अथच परमात्मदर्शनोपायैः । कृत्वा
तदीयं नैनीमुखसंवाण्य सालोक्यं सादृश्यम् । अथ च सालोक्यलक्षणां मुचिन् । इतं प्राप्तं बहु
अनेकमम्बुजं किं लोकैर्मलोक्यत । किमुद्रेक्षायाम् । नैनीमुखप्रतिविम्बाग्निहोतृत्वात्तत्रैः केदा-
रादिहिमचूर्णेनादितपत्तत्वा तन्मुखप्रतिविम्बस्य सनीपे स्थितानि किमेत्यर्थः । पद्मेभ्यो मुख-
नधिक्यमिति भावः । अम्बुजमिति जालेकवचनम् । निर्वपणं निर्वापत्वात्तद्वरोतीति प्रस्ताहपि
निर्वाप्येति । हिमेष्वत्तानं विनाश्येत्यर्थः । सालोक्यं, 'समानस्य-' इति योगविभागात्तः ॥

पलाशदामेतिनिलच्छिलीमुखैर्वृता विभूपानगिरदिनकामुक्तैः ।

अलक्षि लक्षैर्यनुपानसौ तदा रतीशस्तर्षस्वतयाऽभिरक्षिता ॥ ५३ ॥

पलाशेति ॥ अक्षौ नैनी पलाशाणां किंशुकाणां दान माला इत्येति श्रान्त्या लेख्य
भागच्छन्तः शिलांमुखा अनरा यत्रैवंभूतैः । अथ च किंशुकाणां धनुस्करत्वान्निदृष्टैः ।
विभूपानगीनां विशिष्टलंकारसंवाण्यनान्निष्कारिरत्नानां रात्रिरूपैः कर्तुंकरिन्द्रयदुर्निर्दिता
वेष्टिता सती तदा भूपगान्तरकाले रतीशस्य कामस्य सर्वस्वतया परमपदत्वेन हेतुना धनुषां
लक्षैर्लक्षसंख्यैर्यनुनिर्वाणं समत्वेन रक्षितैव लंकारलक्षि लक्षिता । कुन्ताः प्रविशन्तीतिव
धनुषां धनुषराणामित्यर्थः । कान्तितान्यान्निद्रतया नलसर्वस्वं नैनी कानो रक्षतोत्यर्थः ॥

विशेषतार्थैरिव जहुनन्दिनी गुणैरिवाजानिकरागभूमिता ।

जगाम भाग्यैरिव नीतिरञ्जलैर्विभूपपैस्तत्सुपना महार्थताम् ॥ ५४ ॥

विशेषेति ॥ तस्या नैम्याः सुपना स्वभाविकी परमा शोभा विभूपनैर्विशिष्टैर्वर्णैः कृत्वा
महार्थतामतिर्धैर्यं जगाम । का कैरिव—जहुनन्दिनी स्वत एव श्रेष्ठप्रति गदा विशेषतार्थैः
प्रपादादिनिरिव । तथा—आजानिकरागभूमिता (जननं जनः न जतोऽजनः अजनेन निर्दिष्टः
स्वभावेन संभूतः आजानिकः 'तेन निर्दिष्टम्' इति ठक् । जनेर्वन्ननं वा आजाने, आजाने
नवः, अष्टालादित्यदृष्टम् । इत्यदेराः । बहुशक्तिरित्याहुनपददृष्टिः ।) आजानिकः सहस्रो

१ 'दन्दता, दन्तादित्याहृत्यने यत्र' इति जीवातुः ।

रागः, तस्य भूमिः स्थानं पुत्रादिः, तस्य भावस्तत्ता सहजा लोहपात्रता गुणैः शीलवत्ता
भिरिव । तथा—नीतिः उज्ज्वलैर्नातिसाधितफलप्रतिबन्धनाशनात्प्रकाशैर्भाग्यैः पूर्वकृतपुण्यैः
भिरिव भागीरथी सर्वत्र श्रेष्ठैव, परं प्रयागादौ माहात्म्यातिशयः । यत्रानुरागलत्र श्रेष्ठः,
परं शीलादिनाऽनुरागस्य निरतिशयत्वम् । तथा—नीतिमार्गानुसरणं श्रेष्ठमेव, परं तस्यैव
भाग्यैरनुगृहीतं श्रेष्ठतरं भवतीत्यर्थः । मण्डनैस्तस्या निरतिशया शोभाऽभूदिति भावः । उज्ज्व-
लैरित्युपमानोपमेयैः संबन्धनीयम् । अशुभकर्मणोऽपि भाग्यस्याभिधायकत्वात्तानि भाग्य-
भाग्यविशेषणमेव वा । उपमानत्रयेण क्रमेण पावित्र्यं, गुणवत्त्वं, भाग्यवत्त्वं च सूचितम् ।
विशिष्यन्ते विशेषाः पचाद्यच् (?) ॥

नलात्स्ववैश्वस्त्यमनामुमानता नृपस्त्रियो भीममहोत्सवागताः ।

तदङ्घ्रिलाक्षामदधन्त मङ्गलं शिरःसु सिन्दूरमिव प्रियायुपे ॥ ५५ ॥

नलादिति ॥ नलात्स्वकाशात्स्वस्यात्मनो वैश्वस्त्यं वैधव्यमनामुमानता नैनीत्य-
गामप्रवणा भीमस्य कन्यास्वयंवररूपे महोत्सवे आकारिताः सत्य आगता नृपस्त्रियोऽन्य-
महिष्यः प्रियायुपे स्वप्राणेशचिरंजीवनाय मङ्गलरूपं सिन्दूरमिव स्वशिरःसु तस्या भैम्य
अङ्गयोधरणयोर्लाक्षामलककमादधन्त आधारयन् । पत्युरायुर्वृद्धये अन्याः स्त्रियस्त एव न
यथा शिरःसु सिन्दूरं धारयन्ति, तथा प्रणामप्रसन्नया भैम्या एतदीयाः प्राणेशा एव न
इति प्रार्थितो नलः स्वप्राणेशात्रक्षिप्यतीति बुद्ध्या स्वभर्तृचिरजीवनाय भैनीचरणयोः प्रसन्नं
कृतवत्य इति भावः । प्रणामादेव वार्द्धा लाक्षा लग्ना । 'विश्वस्ताविधवे समे' इत्यमरः । तद-
णादित्वाद्वैश्वस्त्यम् । अदधन्त, 'दध धारणे' लङि । 'हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
कूर्पासकं च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् । केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणम् । ननु-
प्यमिच्छन्ती दूरयेन्न पतिव्रता' इति स्कान्दवचनम् ॥

अमोघभावेन सनामितां गताः प्रसन्नगीर्वाणवराक्षरस्रजाम् ।

ततः प्रणम्राधिजगाम सा ह्रिया गुरुर्गुरुव्रह्मपतिव्रताशियः ॥ ५६ ॥

अमोघेति ॥ ततो मण्डनानन्तरं प्रणम्रा कृतगुर्वादिचरणप्रणामा सती ह्रिया उभ-
अधिकलज्जेत्यर्थः । सा भैमी गुर्वोः पूज्यतमयोः पित्रोः ब्रह्मणां ब्राह्मणानां, वायव्यः कन्य-
भैभिः पतिमव्यभिचरन्तीनां पतिव्रतानां वृद्धशोभनसुवासिनीनां च अविधवा सुभगा अ(न)/
पुत्रा भवेति आशिषोऽधिजगामालभत । किंभूता आशियः—अमोघभावेन सफलत्वेन प्रसन्न-
गीर्वाणानां देवानां पूर्वोक्ता वरास्तत्संबन्धिन्योऽक्षरस्रजो वर्णमालास्तासां सनामितां वन्दु-
गताः प्राप्ताः सत्यत्वेन तत्तुल्याः ॥

तथैव तत्कालमथानुजीविभिः प्रसाधनासञ्जनशिल्पपारगैः ।

निजस्य पाणिग्रहणक्षणोचिता कृता नलस्यापि विभोर्विभूषणा ॥ ५७ ॥

तथैवेति ॥ तथैव भैम्या वेदिकोदरे यथा मङ्गलज्ञानादि कृतम्, तेनैव प्रसन्नैव न-
तत्कालं तस्मिन्नेव काले अथ मङ्गलज्ञानानन्तरं प्रसाधनासञ्जनं भूषणकरणं तत्संबन्धिन्यो-
वेशानकौशलं तस्य पारगैः (अ)शेषविशेषज्ञैः शृङ्गारिभिरनुजीविभिः सेवकैर्विभूषण-
वेभोः स्वत्वामिनो नलस्यापि पाणिग्रहणक्षणोचिता विवाहकालयोग्या विवाहक्षणेन

वा विभूषणा कृता रचिता । निवस्येति त्वं ग्रथितः स्रजिता । विनोरेत्यवेत्यः स्रजितः ।
भूषणविभूषणादिः तत्ताद्युच् ॥

श्रीकृष्णेन केशप्रसादनमाह—

नृपस्य तत्राधिहताः पुनः पुनर्विचार्य तान्वन्धमवापिपन्कचान् ।

कलापलीलोपनिधिर्गह्वरजः स यैरपालापि कलापिसंपदः ॥ ५८ ॥

नृपस्येति ॥ तत्र केशप्रसादने अपिहता नापिहदयः पुनः पुनर्विचार्य धूमधूमसंशो-
पनपुरःसरं कद्विच्छादिना प्रसादनं कृत्वा । तत्र च धूमधूमस्यापि विद्यमानतास्तुनःपुनस्त-
द्भ्रान्तिवशात् एव केशा एव न धूम इति विराजिष्विह । कानि पुष्पाणि कुत्र स्थाप्यन्तीति
योग्यायोग्यमात्रं विचार्य वा नृपस्य तान्कचान्वन्धितारचनविशेषमन्यत्सु बन्धनवापिप-
न्नान्धमानसु । तान्कच-यैः कचैः सरारं गरजः पश्यान्त्येति गह्वरज इत्य कलापिसंपदस्य
संबन्धो कलापलीलोपनिधिः कलापलीलाया उपनिधिः सान्धनकलापि आच्छादितः । तद-
पेक्षयाधिकैर्वातनित्यैः । कलापलीलाहसो च उपनिधिः कविमनसिद्धः प्रतिनिधिः स
यैरच्छादि । जित इवेत्यं इति वा । नलकेशैर्विलसत्य गृहीतत्वातिर्विलसत्तया निरापेक्षं
बर्हन्तं लवदीपि स्रजताम् गह्वरज इति पदं सानिप्रापम् । यैः केशैः पश्यान्त्या नमुर-
संहतेः कलापलीलोपनिधिः अनालपि गृहीत्वा नास्तीत्यलपितः । यः परस्य निक्षेपं गृहीत्वा
न दत्ते परं प्रसारयति स रक्षोऽपिहतेः पुरैः पश्चाद्गुप्ता दिक्षुषो भवति । नमुरः सरारं
पश्यान्त्येति । 'पुनस्तुपनिधिर्न्यासः' इत्यमरः । अवापिपन्, अत्रोटेर्नन्दादुर्ध्वं द्वितीय-
त्वंकचो द्वित्वम् । गह्वरजत्वादर्णो कर्तुं कर्तव्यम् । 'अलम्पय' इति च पाठः ॥

पतत्रिणां द्राघिमशालिना धनुर्गुणेन संयोगजुषां मनोनुवः ।

कचेन तस्याजितमार्जनश्रिया समेत्य सौभाग्यनलग्निं हुञ्जलैः ॥ ५९ ॥

पतत्रिणां इति ॥ अजिता तस्या नावेनधरन्त्युदयेति विषयोक्तं येन । तथा—
द्राघिमशालिना इत्येव एवंशालेन तस्य नलस्य कचेन केशप्रसादेन सह समेत्य संलग्नं
प्राप्य हुञ्जलैर्नलैर्हारेकोरकैः कर्तुंभिः द्राघिमशालिना तथाविधमार्जनश्रिया पुनःपुनस्तुन-
दिना परमाह्वयमार्जनसंनिधिविषयोनेन अनरणाकारेण धनुर्गुणेन संयोगजुषां संहितायां
मनोनुवः कान्तस्य पतत्रिणां वाज्यानां सौभाग्यं दाहयन्त्यग्निः । केशप्रसादेन अनरणाकारेण
कनकपुष्पेन सान्यम्, केशप्रसादां च पुष्पसौभाग्यं नलस्य च समेत्यैव । अतिविशाल-
नीलनरकतिशयैर्हृदयलक्ष्मणस्यदृश्यमानेन मैत्री कनकदा भवेदेति भावः । कचेन,
कचेनैवयत्नम् ॥

नृपप्रसादनमाह—

अनर्धरलौघनयेन नष्टितो रराज राजा मुहुटेन नृपेन ।

वर्नापकानां स हि कल्पभूषणलतो विभुश्चक्रिय ननुमन्वृतेन ॥ ६० ॥

अनर्धेति ॥ अनर्धरलौघनयेन नृपप्रसादेन नष्टितो रराज राजा मुहुटेन नृपेन न-
ष्टितो राजा स नष्टो हि कल्पभूषणलतो वाज्यानां विभुश्चक्रिय ननुमन्वृतेन

ततो हेतोर्ननुमञ्जरीं कल्पवृक्षत्वोचितां रम्यां रत्नाङ्कुरपरम्परां विमुञ्चन्नुद्गिरन्निव रराज । वृक्षो हि बालपद्मवपुष्पफलयुक्तां मञ्जरीनुद्गिरति । कल्पवृक्षस्य च मञ्जरी रत्नफलत्वाद्भ्रमरी । मञ्जरीस्थाने मुकुटः, तत्किरणा वा । मञ्जर्याकारा मुकुटमणिकिरणा ऊर्ध्वं निर्गच्छन्तीत्यर्थः । अर्धमहतीत्यर्थे दण्डादित्वाद्यत् । 'मञ्जरीः' इति च पाठः ॥

भालप्रसाधनमाह—

नलस्य भाले मणिवीरपट्टिकानिभेन लग्नः परिधिविंधोर्यभौ ।

तदा शशाङ्काधिकरूपतां गते तदानने मातुमशक्नुवन्निव ॥ ६१ ॥

नलस्येति ॥ रत्नखचिताया वीरसंबन्धिन्या वीरपुरुषधार्याया वीरपट्टिकानात्रा चाख्या-
तायाः सुवर्णपट्टिकायाः श्रवणयुगपश्चाद्भागमात्रव्यापिन्या निभेन व्याजेन नलस्य भाले ललाटे
लग्नः सन् विधोश्चन्द्रस्य परिधिः परिवेषो वभौ । मुखचन्द्रेऽपि चेत्परिवेषः, संपूर्णमण्डलः
किमिति न दृश्यत इत्यत आह—किं कुर्वन्निव । तदा प्रियासंगमकाले भूषणकाले च हर्ष-
शाङ्कूपणवशाच्च शशाङ्काधिकरूपतां चन्द्रापेक्षयाधिकसौन्दर्यम् । अथच—अधिकपरिमाणत्वं
गते प्राप्ते तदानने मातुं तुल्यप्रमाणतां च प्राप्तुमशक्नुवन्निव । अल्पपरिमाणस्य यदलंकरणं
तदधिकपरिमाणस्यैकदेश एव तिष्ठति ननु सर्वं मण्डयितुं शक्नोति । तस्मान्मुखैकदेशो भाल
एव परिधिः स्थित इति युक्तमिति भावः । मणिकिरणानां मण्डलाकारत्वेन पट्टिकायाः परि-
वेषाकारत्वं युक्तम् । 'अशक्तिमुद्रहन्' इति च पाठः ॥

श्लोकत्रयेण तिलकं वर्णयति—

वभूव भैम्याः खलु मानसौकसं जिघांसतो धैर्यभरं मनोभुवः ।

उपभू तद्वर्तुलचित्ररूपिणी धनुःसमीपे गुलिकेव संभृता ॥ ६२ ॥

वभूवेति ॥ मनोभुवो धनुःसमीपे संभृता सजीकृता उपभू भुवोः समीपे तस्य नलस्य
वर्तुलं चित्रं तिलकस्तद्रूपिणी गुलिकेव मृन्मयो गोलक इव वभूव । किंभूतस्य—भैम्या मान-
सौकसं मनसि धैर्यभरं धैर्यबाहुल्यं अथच धैर्यभरमेव मानससरोनिवासिनं हंसम् । पक्षि-
त्वान्न विद्यते धैर्यभरो यस्यैवंविधं वा । हंसं जिघांसतो हन्तुमिच्छतः । भुवोः कामधनुष्यम्,
तिलकस्य च गुलिकात्वम् । भूसमीपस्थितवर्तुलतिलकदर्शनमात्रेण भैमी कामवशा भविष्यतीति
भावः । अन्योऽपि हंसं हन्तुमिच्छन्क्षत्रियो धनुषि गुलिकां संधत्ते । 'राज्ञश्च तिलको वृत्तो
'नृपवैश्ययोः' इति वचनात् । मानसौकस्त्वोत्प्रेक्षायां खलु । 'चित्रं स्यादद्भुतालेख्यति-
लकेषु' इति विश्वः । चित्रं च तद्रूपं चेति कर्मधारयादिनिर्वा । 'चित्ररूपता' इति पाठः ।
तिलकस्वरूपेत्यर्थः ॥

अचुम्बि या चन्दनविन्दुमण्डली नलीयवक्त्रेण सरोजतर्जिना ।

श्रियं श्रिता काचन तारकासखी कृता शशाङ्कस्य तयाङ्कवर्तिनी ॥ ६३ ॥

अचुम्बीति ॥ वृत्तत्वादिना गुणेन सरोजतर्जिना कमलजैत्रेण तदधिकेन । अथ च कमल-
तर्जनवशादेव चन्द्ररूपेण नलीयेन वक्त्रेण या चन्दनविन्दुमण्डली मण्डलाकारचन्दनतिलकोऽ-
चुम्बि धृता । तया चन्दनविन्दुमण्डल्या चन्दनस्यैव सखां श्रियं श्रिता सलक्ष्मीका काचन
रोहिण्यादिमध्ये तारका शशाङ्कस्याङ्कवर्तिनी मध्यवर्तिनी कृता । तया चन्द्रमध्यवर्तिनी काचन

यत इति ॥ स तद्भुजो नलभुजो मुद्रानिरकुलीयकैः सहितः समुद्रस्तस्य भावम् । अथ च दण्ड्यदण्डनादिराजधर्मपरिपालनान्मुद्रा नियमस्तत्साहित्यम् । वभार मेजे । ऊर्मिका दधारते भावः । स कः—यतो यस्माद्भुजाद्वेतोः श्रीः शोभा राज्यलक्ष्मीर्वा । भजन्युत्पन्ना । तथा—आजिषु यस्य भुजस्य वारणेन यत्कर्तृकेण शत्रुविमर्दनेन कृत्वा वलं शत्रुसैन्यं द्विपन्सरान्बुक्कः सन् स नलो बलवानुत्साहयुक्तः शक्तियुक्तो वा बभूव । यत्कृतनिवारणेन बलवानसन् शत्रुसैन्यं पराभावुकोऽभूदिति वा । वाशब्दश्चार्थः । ततश्च—आजिषु वलं द्विपन्स नलो यस्य च यत्कर्तृकेण रणेन सङ्ग्रामेण बलवानभूदिति वा । शत्रुसैन्यं द्विपन्स प्रसिद्धोऽतिबलोऽपि शत्रुः सङ्ग्रामेषु यस्य कर्मभूतस्य वारणे निराकरणेऽवलवान् बभूवेति वा । आजिषु वलं द्विपन्स प्रसिद्धः शत्रुर्यस्य सङ्ग्रामे विषये बलवान्नाभूदिति वा । वारणानामिनः स्वामी वारणेनैवातौ स चातिप्रसिद्ध एरावतः स वारणेनसो यस्य नलभुजस्य वलं द्विपन्सद्वलेन सह सधर्मानः सङ्ग्रामेषु बलवानभूत् । हीनबलोऽप्युत्तमैतद्भुजबलस्यधर्मा बलवत्प्रतिष्ठां लेने । 'वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः' इति न्यायादिति भावः । सङ्ग्रामेषु वलं दैत्यं पराभावुक्कः स इन्द्रोऽपि यस्माजिषु येन भुजेन सह सङ्ग्रामे बलवान्नाभूत् । इन्द्रादप्ययं बलीतिभाव इति वा । बवयोरनेदाद्वलनं बलः पलायनं तद्वान् । सङ्ग्रामे यत्कृतेन निवारणेन स बलरातिरपि बलवान्पलायनपरोऽभूत्, न तु स्थातुं शक् इति वा । यः करत्नानतिप्रसिद्धान्घनान्वहृन्कर्मलां लक्ष्मीमयन्त एवञ्शीलान्याचकानपूपुरत्पूर्णचकार । अतिवदान्य इत्यर्थः । वहन्सुन्दरवधूकाङ्क्षिणो दरान्यः पपार । वहवो ब्राह्मणा येन विवाहिता इत्यर्थः इति वा । अथ च—सागरत्वं मेजे । यत्सागराल्लक्ष्मीर्जाता । यदुत्पन्नेन वारणेनैरावताख्येन स बलरातिराजिषु बलवानभूत् । यथ वृष्ट्यर्थं जलाभिलाषिणो मेघान्पूरयति । रामनामाद्यङ्किता मुद्रोक्ता । 'यदुद्गता', 'पपार यत्नान्' इति वा पाठः । 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । 'कमला श्रीवरश्रियोः' इति विश्वः । वलनं बलः । धनर्थे कविधानात्कः । अपूपुरदिति पूरयतेर्लुङि 'णौ चङि—' इति ह्रस्वे 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । पपार, पृथातोः पूरणार्थाल्लिट् । इत्वं (उत्वं) वाधित्वा परत्वादुद्धिः ॥

कृतार्थयन्त्रार्थिजनाननारतं बभूव तस्यामरभूरुहः करः ।

तदीयमूले निहितं द्वितीयबहुवं दधे कङ्कणमालवालताम् ॥ ६८ ॥

कृतेति ॥ तस्य करोऽमरभूरुहः कल्पवृक्षो यतो बभूव । किं कुर्वन्—अर्थिजनान्याचकः लोकान्वहुधनदानादनारतं सदा कृतार्थयन्त्राप्तप्रयोजनान्कुर्वन् । तस्यान्मणिवन्धरूपे तदीयकरमूले निहितं स्थापितं द्वितीयबहुतीयेन वैवाहिकेन सूत्रसमयेन माङ्गलिकेन कङ्कणेन पुष्पं सौवर्णं कङ्कणमालवालतां दधे । तदीयकरकल्पतरोः कङ्कणमालवालस्थाने जातमित्यर्थः । वृक्षमूले आलवालद्वयं भवति । मिलितमुद्रिकाद्वयवद्भयोर्मिलितयोर्घटनाद्वितीयवदिति वा । ध्रुवसु-
त्प्रेक्षायाम् । 'विनिवेशितं तदा' इति पाठः साधुः ॥

रराज दोर्मण्डनमण्डलीजुपोः स वज्रमाणिक्यसितारुणत्विपोः ।

मिषेण वर्षन्दशदिङ्मुखोन्मुखौ यशःप्रतापाववनीजयार्जितौ ॥ ६९ ॥

रराजेति ॥ स नलो रराज । किं कुर्वन्निव—दोर्मण्डनं बाहुभूषणं तस्य मण्डली श्रेणी तां जुपेते इति जुपौ तयोरङ्गदादिवर्तुलबाहुभूषणाश्रयोर्वैज्रमाणिक्यानां क्रमेण सितारुणत्विपोः

यात्रायां मुदितो हृष्टः । जन्मा वरपक्षीयास्तैः सह यात्रया वा हृष्टः । अथच—युद्धसंबन्धिन्य-
विजययात्रायां हृष्टः । तथा—मुकुटेन मण्डितः । वरयात्रार्थं निर्गत इत्यर्थः । वार्ष्णेयः
वृष्णेरपत्यम्, 'इतश्चानिजः' इति ढक् । नियन्तृकम्, 'नद्यतश्च' इति कप् ॥

इदानीं वरसंदर्शनार्थं पुरनारीसंभ्रममाह—

विदर्भनाम्नस्त्रिदिवस्य वीक्षितुं रसोदयादप्सरसस्तमुज्ज्वलम् ।

गृहाद्गृहादेत्य धृतप्रसाधना व्यराजयन्नाजपथानथाधिकम् ॥ ७३ ॥

विदर्भेति ॥ अथ रथारोहणानन्तरं विदर्भेति नाम्नस्त्रिदिवस्य कुण्डिनरूपस्य स्वर्गसाप्स-
रसः सुन्दरनार्य एव स्वर्वेद्या उज्ज्वलं प्रकाशमानं मूर्तं शृङ्गाररूपं वा तं नलं रसोदयादर्शना-
(द)नुरागाभिष्टुद्धिहेतोर्वीक्षितुं विशेषेण द्रष्टुं धृतप्रसाधना धृतालंकाराः सत्यो गृहाद्गृहादेत्यागल्य
निसर्गरम्यान्नाजपथानधिकं नितरां व्यराजयन् । तद्योगात्तेऽप्यधिकं शुशुभिर इत्यर्थः । तासां
मतिसौन्दर्यमुक्तम् । सर्वा अपि तद्दर्शनार्थमागता इति भावः ॥

अजानती कापि विलोकनोत्सुका समीरधूतार्धमपि स्तनांशुकम् ।

कुचेन तस्मै चलतेऽकरोत्पुरः पुराङ्गना मङ्गलकुम्भसंभृतिम् ॥ ७४ ॥

अजानतीति ॥ नलस्य विलोकनोत्सुका अत एव समीरणेन धूतार्धं कम्पितार्धमपि स्तनां-
शुकं चोलकाख्यं कुचावरणवस्त्रमजानत्यनावृण्वती कापि पुराङ्गना चलते वरयात्रोन्मुखाय तस्मै
नलाय पुरोऽग्रभागे कुचेन कृत्वा मङ्गलकुम्भस्य शुभसूचकशकुनरूपपूर्णकुम्भस्य संभृतिं संभा-
रमुपदामकरोत् । समीरधूत इत्यनेनाचेतनस्याप्यनुरागोत्पादना, कुचस्यातिसौन्दर्यमिति च
व्यज्यते । वरस्य च पुरः पूर्णकलशदर्शनं शुभाय भवति । तस्मै, 'क्रियया यममिप्रैति स संप्र-
दानम्' इति संप्रदानत्वम् ॥

सखीं नलं दर्शयमानयाङ्गतो जवाडुदस्तस्य करस्य कङ्कणे ।

विपज्य हरैस्तुष्टितैरतर्कितैः कृतं कयापि क्षणलाजमोक्षणम् ॥ ७५ ॥

सखीमिति ॥ सोऽयं नलः समागच्छतीत्येवं करेण सखीं नलं दर्शयमानया दर्शयन्त्या
कयापि प्रदर्शनार्थमेवाङ्गत उत्सङ्गात्सकाशाज्जवाद्गोदुदस्तस्योत्क्षिप्तस्य करस्य सुवर्णहरीकधारा-
तीक्ष्णाग्रभागे कङ्कणाख्ये भूषणे विपज्य वेगाभिघातवशाद्वर्णित्वा तुष्टितैरिष्टमैर्नलविलोकन-
रसादतर्कितैरज्ञातविच्छेदाधःपतनैर्हारैस्तदीयमुक्ताफलैः कृत्वा क्षणं क्षणमात्रम् । क्षण उत्सवस्त-
त्संबन्धि वा । लाजमोक्षणं कृतम् । अन्यरमणीनिरन्तरक्रियमाणलाजमोक्षणमध्ये मौक्तिक-
मोक्षणमपि क्षणं तद्भ्रमकार्यभूदित्यर्थः । दर्शयमानया, 'णिचश्च' इति कर्त्रभिप्राये किनाङ्गे
ज्ञानवि 'हृकोरन्यतरस्याम्' इत्यत्र 'अभिवादिदृशोरात्मनेपदे—' इति वक्तव्यादिकर्मकत्वत्प-
त्तौ सखीमिति कर्मत्वम् । 'सखीः' इति च पाठः ॥

लसन्नखादर्शमुखाम्बुजस्मितप्रसूनवाणीमधुपाणिपल्लवम् ।

यियासतस्तस्य नृपस्य जज्ञिरे प्रशस्तवस्तूनि तदेव यौवतम् ॥ ७६ ॥

लसदिति ॥ तद्युवतीनां समूहो यौवतमेव यियासतो वरयात्रोन्मुखस्य तस्य नृपस्य
प्रशस्तवस्तूनि शुभसूचकमङ्गलद्रव्याणि जज्ञिरे । किंभूतम्—नखा एवादशाः, मुखान्येकान्यु-
जानि, स्मितान्येव प्रसूनानि पुष्पाणि, वाण्य एव मधूनि, पाण्य एव पल्लवानि, इतरेतरयोगः
समाहारो वा । लसन्तः स्फुरत्कान्तयो नखादर्शादयो यस्य तत् । एवंविधपुरनारीदर्शनान्द्रो-
नो-

पाणिग्रहो जितरां नमः शुभायैव भविष्यति तस्य बुद्धिरभूदिति भावः । अतिरौन्दयं तासां
 लुपितम् । 'दध्याज्यादशादिदर्शनं शुभायैव' इति वसन्तराजस्मृत्यै ह्युक्तम् । कारोप्यना-
 पत्य प्राधान्याज्जिह्वे इति यहववनम् ॥

करस्यताम्बूलजियत्सुरेकिका विलोकनैकाग्रविलोचनोत्पला ।

मुखे निचिक्षेप मुखद्विराजतारूपेव लीलाकनकं विलासिनी ॥ ७७ ॥

करेति ॥ एकिका अपि विलासिनी पुरनारी करस्य तन्मूलं विपल्लुर्न हि दुर्लभः
 सती करस्य लोलकनलं मुखे निविज्ञेयम् । यतो नलविलोकने विषये एकमे तस्यरे विलोचनो-
 तले यत्नाः सा । तन्मूलव्रन्त्या कनलं मुखे निक्षिप्तमेलयन् । कथं—मुखलक्षणे रावति
 विदमाने कनलस्य द्वितीया राजता तथा कता या रद् शोधतयेव । उत्तमेन नन्मुनेन
 सहैतत्सर्वत इति श्रुधादेव मुखे कनलं निक्षिप्तमेलयन् । नलवन्द्यविषयदर्शनेन
 विनयस्कतोत्प । विपल्लुः, 'लङ्गलोपल्ल' इत्यर्धेयत्तादेशो, 'पल्ल अङ्गे' इत्येवलाद्या
 सञ्ज्ञादुः । 'न लोक-' इति पञ्चनिषेधात्तन्मूलं विपल्लतिति द्वितीयपदान्, 'द्वितीया'
 इति योगविभागात्समासः ॥

कयापि वीक्षाविननस्कलोचने लनाज एवोपपतेः लनोद्युपः ।

यनं सविघ्नं परिणमसाहसैस्तदा तदालोकनमन्वनृपत ॥ ७८ ॥

कथेति ॥ क्वापि सैरिण्या वीरुणा नलदरुनेन निननत्के ललनिपिपान्तरे लोनेन
मत्तालालिनसमवे जनसङ्घ एव सगोदुयः सनागतलोपपतेरारस परिरन्म आलोहनिपदे
तारुसैरिर्विचारनिर्भनप्रद्वर्तेनः कृत्वा तदा नलपिलोरुनसमवे तदालोहं नलदरुनं पवं निररां
सविमं यथा तथान्वनूतलुभूतम् । कारकृर्कैररकमैर्वा आलिरुर्कैर्यवयानात्तया नलः
सन्मइलदरुलोहः । तदा तदा कदचित्कदचित् (प्रकृतसकलस्य) आलोहं कृतम्, न
न निरन्तरमेति वा । देवमात्रावरमात्रारिहो आरारुनां इनसाले सनत्र वलः ॥

दिदुर्गुरन्या त्रिनिमेषर्वाक्षणां नृणामयोग्यां दधती तनुश्चिपम् ।

पदाग्रभावेण यदस्पृशन्नहो न जायता केवलमप्यसौ भवत् ॥ ७९ ॥

[illegible]

१. अथ भूतलस्य पृष्ठे स्थितेषु जीवेषु च दृश्यमानेषु वस्तुषु विद्यमानाः
विभिन्नं तत्त्वमिति ।

विभूषणसंजनशंसनार्पितैः करप्रहारैरपि धूनैरपि ।

अमान्तमन्तः प्रसभं पुराऽपरा सखीषु संमापयतीव संमदम् ॥ ८० ॥

विभूषणेति ॥ अपरान्तरन्तःकरणे शरीरमध्येऽमान्तं संमदं शरीरमानादधिकमानं वहिरवस्थितं नलदर्शनजं प्रमोदं विभूषणानां संजनस्य शंसने तव मण्डनं गलितम्, तव मण्डनं गलितमिति प्रत्येकं कथने विषयेऽर्पितैर्दत्तैः करप्रहारैरपि धूनैरपि तच्छरीरकम्पनैव कृत्वा प्रसभं बलात्कारेण स्वसखीषु पुरा संमापयतीव प्राविशदिव । विवित्तत्वेन शब्दमश्वज्वर-
करेण ताड्यते, पतितविस्तृतभूषणादिसंवेदनाय कम्प्यते चेति, तथा—अन्यदपि कुसूलादाव-
माद्रोधूमादि वहिरेव संस्थितं सदृशत्कारेण करताडनैः करकृतैर्धूनैश्चान्तर्भाव्यत इति न
लौकिकी रीतिः । नलदर्शनानुरागादतिविमनस्कात्ता जाता इति भावः । पुरा संमापयतीति,
'पुरे लुङ् चास्मे' इति लट् ॥

विभूषणभ्रंशः शब्देन किमिति न ज्ञापित इत्यत आह—

वतंसनीलाम्बुरुहेण किं दृशा विलोकमाने विमनीवभूवतुः ।

अपि श्रुती दर्शनसक्तचेतसां न तेन ते शुश्रुवतुर्मृगीदृशाम् ॥ ८१ ॥

वतंसेति ॥ नलदर्शने सक्तं चेतो यासां मृगीदृशां श्रुती कर्णावपि वतंसनीलाम्बुरुहेण
कणभूषणनीलोत्पलेनैव दृशा नेत्रेण नलं विलोकमाने सत्यौ यत्साद्विमनीवभूवतुर्व्याकुले जाते
तेन ते श्रुती किं भूषणसंजनं शुश्रुवतुः । चक्षुषी किल श्रवणानर्हत्वात्राश्रयताम्, कर्णा तु
श्रोतुं योग्यावेवेत्यपेरर्थः । ताः सुदृश्यो यथा नलविलोकेन विमनस्का जातास्तथा कर्णावपि
विमनस्कौ जाताविति वापेरर्थः । विमनीवभूवतुः, 'अरुमनश्चक्षुः' इति चित्रः सलोपश्च ॥

काश्चिन्निर्माय चक्षुःप्रसृतिचुलुकिं तास्वशङ्कन्त कान्ता

मौग्ध्यादाचूडमोघैर्निचुलितमिव तं भूषणानां मणीनाम् ।

साहस्योभिर्निमेषाकृतमतिभिर्यं दग्भिरालिङ्गितः किं

ज्योतिष्टोमादियज्ञश्रुतिफलजगतीसार्वभौमभ्रमेण ॥ ८२ ॥

काश्चिदिति ॥ पश्यन्तीषु तासु मध्ये कान्ताः सुन्दर्यः काश्चित्पुराणाय भूषणानां ये
मणयस्तेषां भूषणभूतानां वा मणीनां रत्नानामोघैः समूहैराचूडं शिखामभिर्याप्य निचुलित-
माच्छादितमिव तत्र शुडितमिव तं नलं चक्षुरूपाभ्यां प्रसृतिन्यामर्धसंकुचितकरकुञ्जलभ्यां
चुलुकिं पीतं निर्माय कृत्वा प्रसृतिप्रमाणाभ्यामतिविशालाभ्यां चक्षुभ्यां सादृष्टं कृत्वा इति
मौग्ध्यादनैपुण्यादशङ्कन्त तर्कयामासुः । इति मौग्ध्यं किम्—निमेषे पक्षसंकोचेऽदृष्टमति-
भिरनिमेषाभिः साहस्योभिः सहस्रसंख्याभिर्दग्भिर्दृष्टिभिर्ज्योतिष्टोमराजसूयादियज्ञानां वेदा-
च्छ्रुतं यत्फलं साध्यं तद्रूपा या जगती भुवनं स्वर्गस्तस्याः सार्वभौमश्चक्रवर्तीन्द्रस्तस्य भ्रमेण
नल आलिङ्गितः स्पृष्टः किम् । अचेतनैरपि रत्ननेत्रसहस्रैर्बभूववशादिन्द्रोऽयमिति भ्रान्त्येन्द्रस्य
सहस्रनेत्रत्वाद्देनास्त्राभिः संवन्धुं युक्तमिति बुद्ध्या समालिङ्गितः किमित्युत्प्रेक्षा । एतदेव
नौदयम् । सौन्दर्यं रत्नवाहुल्यं चोक्तम् । सहस्रशब्दः पक्षेऽपरिमितसंख्यावाचो । सद्दत्तं
परिमाणमासां ताः साहस्यः, 'तदस्य परिमाणम्' इत्यर्थे 'शतमानविंशतिकसहस्रवसनादन्'
इत्यण ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

भवन्सुद्युतः स्त्री नरपतिरभूयस्य जननी
तमुर्वेश्याः प्राणानपि विजयमानस्तनुवृत्त्वा ।

हरारब्धक्रोधेन्धनमदनसिंहासनमसा-
वलंकर्मोणश्रीरुदमवदलंकर्तुमधुना ॥ ८३ ॥

भवन्निति ॥ सूर्यनप्ता ननोः पुत्रः सुद्युताख्यो नरपती राजा पावेतोवनप्रवेशनिमित्तेन
शिवशासनेन हेतुना इत्याख्यः स्त्री भवन्नात्वं प्राप्तः सन् बुधाद्भ्रमधारणेन यस्य जनन्यभूत् ।
उर्वेश्याः प्राणान्स्वातिशयात्स्वैश्यायाः प्राणभूतं प्राणवत्प्रियमतिमुन्दरं तं पुह्रवसनपि
तनुवृत्त्वा कायकान्त्या विजयमानः परान्बुकोऽसौ नलोऽधुनेदानीं हरेणारब्धः कृतः क्रोध-
स्तस्येन्धनं दाहो नदनस्तस्य सिंहासनं दग्धत्वात्कानेन शून्यनलंकर्तुं योग्यतया भूषयितुनलं-
कर्मोणा कर्मक्षमातिसनर्था खानाविक्री भूषणजनिता च श्रोः शोभा यस्यासौ एवंभूत
उदनवज्रात इति 'पौरत्रिय बाटेपुः' (९३) इत्यन्तिनष्टोक्तेन संबन्धः । जोषः कानो
दग्धः । पुह्रवास्त्वनेनैव जितः । तस्माच्छून्यं कानसिंहासनं भूषयितुमयं कान एवोत्पन्नः ।
अतिसुन्दरोऽयमिति भावः । कृतयुगादौ तिलो नाम राजा नृगयातज्ञाद्वरनिवारितमुनावनने-
काक्री प्रविष्टः स्त्री बभूव । तानेकाकिनीं सुन्दरीं दृष्ट्वा चन्द्रपुत्रो बुधः कानानुरः सन्त्वाश्रमं
नीत्वा तस्यां पुह्रवोनामानं पुत्रनर्जजनदिति भविष्योत्तरादिपुराणकथा । विजयननः,
'विपरान्धां जेः' इत्यात्मनेपदे शानच् । 'कर्मक्षमोऽलंकर्मणः' इत्यनरः ॥

अर्थो सर्वसुपर्वणां पतिरसावेतस्य यूनः कृते
पर्यत्याजि विदर्भराजसुतया युक्तं विशेषज्ञया ।

अस्मिन्नाम तया वृते सुमनसः सन्तोऽपि यन्निर्जरा
जाता दुर्मेनसो न सोढुमुचिता तेषां तु साऽनौचिती ॥ ८४ ॥

अर्थाति ॥ विशेषज्ञया गुणानामधिकतरत्वं विदुषा विदर्भराजसुतया अर्थो नां वृत्तौ-
प्रथमनानः चानुरागोऽप्यसौ सर्वसुपर्वणां सर्वदेवानां पतिरिन्द्रोऽप्येतस्य प्रसक्षलस्यातिसौ-
रस्य यूनः पूर्णतारम्यस्य नलस्य कृते निलितं पर्यत्याजि चानुरागत्वेन प्रभुत्वमपि सौन्दर्यादि-
गुणानां न्यूनतादत्परित्यक्तलघुकनुचितमेव कृतमित्यर्थः । नाम प्राक्षादये । तु पुनः निर्जरा
इन्द्रादयधलारोऽपि देवाः शिष्टा नाम प्रतिष्ठाः सुमनसः शोभनान्तःकरणे अपि । सुमन-
प्रतिष्ठाः सन्तोऽपि वा । सुमनस इति संज्ञया ख्याताः सन्तोऽपि । तथा नैम्यालिनले
सति यदुर्मेनसः सविपादनसो जाताः सा वेपाननौचित्यलघुकनुचितकारिता सोढुं क्षन्तुं नोति-
न युक्ता । नहि चाधुनिः कार्यदरादपि सधनः परित्यज्यते, एतत्तु परित्यक्तः, तद-
सहानन्द इत्यर्थः । कृतेऽप्ययम् ॥

अस्योत्कण्ठितकण्ठलोठिवरणस्तस्याक्षिनिर्दिग्मदः
स्वं वक्षः स्वयमस्फुटन्न किन्दः शस्यादपि स्फोटितम् ।

व्यावृत्त्योपनतेन हा शतमखेनाद्य प्रसाद्या कथं
भैम्यां व्यर्थमनोरथेन च शची साचीकृतास्यान्नुजा ॥ ८५ ॥

अस्येति ॥ अल नलस्य विरक्तं दरणालाभेपापेनुकन्तिवे कण्ठे लोठिन्यः
हृदपावलान्ध्या दरणालः साक्षिनिः प्रसक्षलसिनिर्दिग्मदः यदुर्मेनसिन्द्रादिनिर्दिग्मदः

वात्स्वयमस्फुटदविदीर्यमाणमपि स्वं वशोऽमुष्य नलस्य शस्त्रादपि हेतोः किमिति न स्फोटितं विदारितम् । नलेन सार्वं भैम्यर्थं युद्धमपि कृत्वा किमिति न नृतम् । शूराणां रणे मरणमपि यशसे भवति न लज्जापरित्याग इति भावः । द्युरिकादिप्रक्षेपेण स्वयमेव वा किमिति न स्फोटितमिति वा । अग्न्यादयस्तावत्तिष्ठन्तु । हा सोपहासं कष्टम् । अथ भैम्यां विषये व्ययंनो-
रथेन सता परावृत्य शतमखेन उपनतेन शचीसमीपे प्रणामवशान्नत्रेण व्यावृत्य शतयन्त्र-
रणलब्धस्वर्गाधिपत्वेन देवेन्द्रेणापि शची चेन्द्राप्यपि कथं प्रसाद्याऽनुनेतुं शक्या । यतः—
कोपवशादज्ञानवशाद्वा साचीकृतं वक्रीकृतमास्यमेवाभ्युजं यया—संमुखानवलोकनात्प्रसा-
दनार्थमनेन कृतमपि प्रणामाजल्यादिकं न द्रक्ष्यति, ततः कथं प्रसाद्या । भैमी न लज्जा,
शची च हृष्टा, अयशोऽपि जातमितीन्द्रस्य महत्कष्टं जातमिति भावः । दिक्षु भटैः शूरैर्दूतैः तं
वक्षः किमिति न स्फोटितम् । नृपा मनुष्यास्तिष्ठन्तु, देवेन्द्रस्यापीदृशी दशा जातेति वा ।
'उपगतेन' इति पाठे शचीसमीपे गतेन ॥

मा जानीत विदर्भजामविदुषीं कीर्तिं मुदः श्रेयसीं

सेयं भद्रमचीकरन्मघवता न स्वं द्वितीयां शचीम् ।

कः शच्या रचयांचकार चरिते काव्यं स नः कथ्यता-

मेतस्यास्तु करिष्यते रसधुनीपात्रे चरित्रे न कैः ॥ ८६ ॥

मा जानीतेति ॥ भो सत्यः, यूयं विदर्भजां मुदो हर्पात्सकाशात्कीर्तिं श्रेयसीं श्रेष्ठ-
रामविदुषीमजानतीं मा जानीत । किंतु हर्पापेक्षया कीर्तिः प्रशस्यतरेति भैमी वेत्त्येवेति
जानीत । यद्यस्मात्सेयं भैमी मघवता प्रयोज्येन स्वमात्मानं द्वितीयां शचीं भद्रं साधु नाचो-
करत् न कारयामास । इन्द्रे वृते तत्पत्नीत्वाच्छचीशब्दवाच्यत्वं भवेन्न तसौ वृत्तत्वाद्वितीया
शची नाभवदिति युक्तमेवानया कृतमित्यर्थः । इन्द्रे वृते कीर्तिर्भविष्यतीत्याशङ्का नैसाह—
शच्याश्चरिते कः कविः सर्गबन्धादिरूपेण वर्णनात्मकं काव्यं प्रबन्धं रचयांचकार स शचीव-
र्णनकारी नोऽस्माकमग्रे, अस्मभ्यं वा कथ्यतां यद्यस्ति, अपितु—अनिरूपणात्वात्सेव ।
एतस्यास्तु भैम्याः पुनरसानां शृङ्गारादीनामेव रसानां जलानां धुनी नदी तस्याः पात्रे
स्थानभूते । अथच—रसनदीप्रवाहरूपे गुणशीलादिचरित्रे विषये कैः पराशरव्यासशुकादिभिः
काव्यं न करिष्यते, अपितु तैरपि भारतादौ तद्वर्णनकाव्यं करिष्यते, किं पुनः श्रीहर्पादिक-
विभिरित्यर्थः । इन्द्रवरणेन यद्यपि स्वर्गमुखप्राप्तिस्तथापि तत्पत्नीत्वाच्छचीत्वेऽपि तस्याः
कुत्रचित् केनाप्यवर्णितत्वात्, इन्द्रापेक्षयाधिकक्रीतेर्नलस्य वर्णे पुष्यशोकलात्वंरुपि
यत्तत्पत्नीत्वात् । न च वर्णनीयत्वान्महती कीर्तिर्भविष्यति । सा च स्वर्गमुदः सञ्च-
च्छ्रेयसी इति विचार्य इन्द्रपरित्यागद्वारा स्वर्गमुखमपि परित्यज्य भैम्या नलो वृत् इति
युक्तकारित्वादेतादृशी कापि विदुषी नास्तीति भावः । 'दिवः' इति पाठे स्वर्गमुखादित्यर्थः ।
करिष्यते, ऋदन्तत्वादित् ॥

वैदर्भीवहुजन्मनिर्मिततपःशिल्पेन देहश्रिया

नेत्राभ्यां स्वदते युवायमवनीवासः प्रसूनायुधः ।

गीर्वाणालयसार्वभौमसुकृतप्राग्भारदुष्प्रापया

योगं भीमजयानुभूय भजतामद्वैतमद्य त्विषाम् ॥ ८७ ॥

वैदर्भीति ॥ हे सख्यः, जन्मनां वाचः स्थितिर्यस्य सः प्रसूनामुष इव क्रमहोऽयं
 सत्त्वानां युवा तदगो देहप्रिया कामकान्ता कृत्वा पश्यन्तीनामस्माकं नेत्रान्नां तद्वत्
 रोचते । किमूतया—वैदर्भ्या बहुजन्मभिरनेकजन्मसु वा निर्मितस्य कृच्छ्रचान्द्रायणारिजन्मस्य
 तपसः कुकृतस्य शिल्पेन फलभूतया । अतिकुन्दरानसुं शोलासन्नेने पश्यत इत्यर्थः । विदि-
 श्वा देहप्रियोपलक्षितो वा । ज्वरारोरोऽपि मैत्राण्डुन्यवाहुत्पवसात्सदरीरः क्रम इवेति भाव
 इति वा । सोऽयं नलः अयं नीमजया सह योगं दन्मलसंयन्मनदुभ्य तिरां कान्तिमलना-
 नन्यद्रात्सन्तासत्वेनादितं सानत्सं भजतानाप्रयतु । उनयोरैक्यं मैलनादपमेव क्रान्तीनाम-
 धयः कान्तित्वरूपो वा भवतु नान्य इत्यर्थः । किमूतया—गीर्वाणलये स्वर्लोके सार्वभौम
 इन्द्रत्वस्य कुकृतप्रगभारः पुष्पराशित्वेनापि दुष्प्राप्तयाऽलम्बया । कृतबलीजन्मेन पुष्पेन
 स्वर्गवक्रवर्तित्वं येन लब्धं तेनापि दुष्प्राप्तत्वाद्भिन्नाः सौभाग्यातिरयो नटस्य चन्द्रादेभ्या
 सौभाग्यातिरुपः पुष्पातिरुपश्च 'गीर्वाणलयः' इत्यादिना सूचितः । अन्योऽन्यथायोगनदु-
 भूय बहुपुष्पदुष्प्राप्तयापि नीमाद्वराभातया ईश्वरप्रसादलम्बया विरयद्वैतं परमात्मस्वरूपं
 भजति । नेत्रान्नाम्, 'रूपभानाम्' इति संगदानत्वम् । प्रग्नारदुष्प्राप्तयेति, 'वृत्तिया' इति
 योगविनाशात्समाप्तः ॥

स्त्रीपुंसव्यतिपञ्चनं जनयतः पत्युः प्रजानामभू-

दन्यासः परिपाकिनः किमनयोर्दान्पत्यसंपत्तये ।

आसंसारपुरन्धिपूरुषपत्तिथः प्रेमार्पणक्रोडया-

प्येतज्जन्पतिगाढरागरचना प्राकृषिं चेतोभयः ॥ ८८ ॥

वात्स्यमस्फुटदविदीर्यमाणमपि स्वं वक्षोऽमुष्य नलस्य शब्दादपि हेतोः किमिति न स्फोटितं विदारितम् । नलेन सार्धं भैम्यर्थं युद्धमपि कृत्वा किमिति न मृतम् । शूराणां रणे मरणमपि यशसे भवति न लज्जापरित्याग इति भावः । छुरिकादिप्रक्षेपेण स्वयमेव वा किमिति न स्फोटितमिति वा । अग्न्यादयस्तावत्तिष्ठन्तु । हा सोपहासं कष्टम् । अयं भैम्यां विषये व्ययंनो-
रथेन सता परावृत्त्य शतमत्वेन उपनतेन शचीसमीपे प्रणामवशात्तत्रेण व्यावृत्त्य शतयत्न-
रणलब्धस्वर्गाधिपत्वेन देवेन्द्रेणापि शची चेन्द्राप्यपि कथं प्रसाद्याऽनुनेतुं शक्या । यतः—
कोपवशादज्ञानवशाद्वा साचीकृतं वकीकृतमात्ममेवाम्बुजं यया—संमुखानवलोकनात्प्रसा-
दनार्थमनेन कृतमपि प्रणामाञ्जल्यादिकं न द्रक्ष्यति, ततः कथं प्रसाद्या । भैमी न लब्धा,
शची च रुष्टा, अयशोऽपि जातमितीन्द्रस्य महत्कष्टं जातमिति भावः । दिक्षु भटैः शूरैर्दृष्टैः स्वं
वक्षः किमिति न स्फोटितम् । नृपा मनुष्यास्तिष्ठन्तु, देवेन्द्रस्यापीदृशी दशा जातेति वा ।
'उपगतेन' इति पाठे शचीसमीपे गतेन ॥

मा जानीत विदर्भजामविदुषीं कीर्तिं मुदः श्रेयसीं
सेयं भद्रमचीकरन्मघवता न स्वं द्वितीयां शचीम् ।

कः शच्या रचयांचकार चरिते काव्यं स नः कथ्यता-

मेतस्यास्तु करिष्यते रसधुनीपात्रे चरित्रे न कैः ॥ ८६ ॥

मा जानीतेति ॥ भो सख्यः, यूयं विदर्भजां मुदो हर्षात्सकाशात्कीर्तिं श्रेयसीं श्रेष्ठ-
रामविदुषीमजानतीं मा जानीत । किंतु हर्षापेक्षया कीर्तिः प्रशस्यतरेति भैमी वक्तव्येवेति
जानीत । यद्यस्मात्सेयं भैमी मघवता प्रयोज्येन स्वमात्मानं द्वितीयां शचीं भद्रं साधु नाचो-
करत् न कारयामास । इन्द्रे वृते तत्पत्नीलाञ्छचीशब्दवाच्यत्वं भवेन्न लसौ वृत्तत्वाद्वितीया
शची नाभवदिति युक्तमेवानया कृतमित्यर्थः । इन्द्रे वृते कीर्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य नैलाह—
शच्याश्चरिते कः कविः सर्गवन्धादिरूपेण वर्णनात्मकं काव्यं प्रवन्धं रचयांचकार स शचां-
र्णनकारी नोऽस्माकमग्रे, अस्मभ्यं वा कथ्यतां यद्यस्ति, अपितु—अनिरूपणात्वात्त्येव ।
एतस्यास्तु भैम्याः पुनरसानां शृङ्गारादीनामेव रसानां जलानां धुनी नवी तस्याः पात्रे
स्थानभूते । अथच—रसनवीप्रवाहरूपे गुणशीलादिचरित्रे विषये कैः पराशरव्यासशुकादिभिः
काव्यं न करिष्यते, अपितु तैरपि भारतादौ तद्वर्णनकाव्यं करिष्यते, किं पुनः श्रीहर्षादिक-
विभिरित्यर्थः । इन्द्रवरणेन यद्यपि स्वर्गसुखप्राप्तिस्तथापि तत्पत्नीलाञ्छचीत्वेऽपि तस्याः
कुत्रचित् केनाप्यवर्णितत्वात्, इन्द्रापेक्षयाधिककीर्तौर्नलस्य वरणे पुण्यशोकत्वात्तत्रैरपि
वर्णनीयत्वात्तत्प्रसङ्गात्स्वस्यापि वर्णनीयत्वान्महती कीर्तिर्भविष्यति । सा च स्वर्गमुदः सका-
शाच्छ्रेयसी इति विचार्य इन्द्रपरित्यागद्वारा स्वर्गसुखमपि परित्यज्य भैम्या नलो वृत् इति
युक्तकारित्वादेतादृशी कापि विदुषी नास्तीति भावः । 'दिवः' इति पाठे स्वर्गसुखादित्यर्थः ।
करिष्यते, ऋदन्तत्वादित् ॥

वैदर्भीवहुजन्मनिर्मिततपःशिल्पेन देहश्रिया

नेत्राभ्यां स्वदते युवायमवनीवासः प्रसूनायुधः ।

गीर्वाणालयसार्वभौमसुकृतप्राग्भारदुष्पापया

योगं भीमजयानुभूय भजतामद्वैतमद्य त्विषाम् ॥ ८७ ॥

किंचालाकनरेन्द्रभृशुभगतासंभूतये लम्बकं

देवेन्द्रावरणप्रसादितशचीविधाणिताशीर्वचः ॥ ९० ॥

वैदर्भीति ॥ हे सत्यः, तस्य नलसंबन्धीनि वृत्तान्यधीतानि यानि वृत्तानि पश्यानि तेषां क्रमैर्नलविषये कविभिः कृतैरल्लदादिभिश्च पठितैः काव्यैः । तस्या भैरव्या वृत्तरतीतैः सकल-
द्रोपाधिराजेन्द्रदेवेन्द्रादिदिक्पालपरित्यागरूपस्य चरित्रस्य क्रमैः परिपाटीनिर्वा । कृत्वा वैदर्भ्या
भैरव्या विपुलस्य नलविषयानुरागस्य कलनाञ्जानादखिलशोषोचके शतकृताविन्द्रेऽल्लिलले
लीसंयन्धिसकलवरप्रेमात्सदादिलक्षणं सौभाग्यं निजगदे स्पष्टं कथितम् । निधितनला-
भिरिति यावत् । अतिसुन्दरीयल्लिन्द्रादीन्परित्यज्य यत्नादेननवृत्त, तत्सादयनेव सुभगतनो
नान्य इति सर्वैर्निधितमित्यर्थः । भैरवीकृतानलविषयविपुलानुरागस्याङ्गीकरणाद्देवोत्तस्या एव
वृत्तस्य भूतस्य चन्द्रादीनादिकानदशात्कुटविरहव्यथानुरूपस्य वृत्तस्य चरित्रस्य क्रमैः । वेऽति-
प्रसिद्धा ये वृत्तक्रमास्तैर्वा निगदितम् । भैरव्या अप्येताद्विषयनहानुरागजनितपूर्वोक्तविरहव्य-
थाभिरेव अयं सकलसौभाग्यनिधानमिति सर्वेषां पुरस्तात्कथितमिति भाव इति मुख्योऽर्थः ।
वैदर्भ्या विपुलानुरागेण नलस्य बन्ध(वर्ण)नादिति वा । किं चान्यत्र—अस्माकमयमालाकः
स चातौ नरेन्द्रश्च नीनस्तस्माद्भवतीति भूः भैरवी तस्याः सुभगता सौभाग्यं तस्याः संभूतय
उत्पत्तये नहासन्नुद्धर्य वा । इन्द्रस्यावरणेन त्यागेन सापङ्गमाभावेन प्रसादितया संतोषितया
शच्या विधानितं दत्तं 'सुभगा पुत्रवत्सविषया भव' इत्यादिक्रमाशीर्वचो लम्बकं प्रतिभूर-
भूत् । शची दत्ताक्षीः सहस्रबलाद्भैरव्यापि सुभगेति निधितमित्यर्थः । 'आशीःध्रुतिः' इति
पाठे आशिषां श्रवणम् । अथवा—आशिष एव सत्यत्वाच्छ्रुतिर्वेद इत्यर्थः । अयं तु पाठः
साधीयान् । अनयोरेवोन्मननुरागेचितं सौभाग्यमपि भविष्यतीत्यनुमानम् । वृत्तम्,
'पेरध्ययने वृत्तम्' इति साधुः । 'आलाक' इति संदन्धेऽपि 'तल्लिलनि च-' इत्य-
स्माकदेशः । लम्बकशब्दो नपुंसकेऽपि । तस्या भैरव्या वृत्तानां जातानां वृत्तानां हंसप्रेमगा-
दिचरितानां क्रमाः परिपाट्यत्तैर्निजगद इति वा ॥

आसुत्रानमपात्तनाम्नखमुजां भैरव्यैव राजव्रजे

तादर्थ्यागमतानुरोधपरया युक्तार्जि लज्जानृजा ।

आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां पत्ये विधायानया

हारीषापयशःकथानवसरः सृष्टः सुराणामपि ॥ ९१ ॥

आसुत्रानमिति ॥ भैरव्या एव आसुत्रानल्लिन्द्रमभिव्याप्य नखमुजां देवानामपात्तनात्या-
गाद्देवो राजव्रजे विषये लज्जाया नृजा परिमार्जनं युक्त्य आर्जि कृत्वा । नक्तुं तदुक्तमित्यर्थः ।
यतः—तस्य इदं तदर्थं तस्य भावत्वादर्थ्यं तेन भैरवीनिमित्तेन राक्षसागमनं तन्निमित्तोऽनुरोधो
दाक्षिण्यं तत्र परया । यो हि यदर्थ्यमागच्छति स तस्य दाक्षिण्यं कुर्वेद्देवां नाशंलुचितमेवे-
त्यर्थः । नदर्थ्यमागतानामेषां मत्प्राप्तिर्नाभूत्, लज्जा च जातेरुदुक्तेनतदिति राजसु सङ्गत्वे-
नेन्द्रादीनपि भैरवी नाहृणोत् । ततश्च यत्रेन्द्रादयोऽपि लज्जांस्त्रय मानुषानामलाकं वा कथेति
तेषां लज्जामार्जनं भैरव्यैव युक्तं कृतमिति भावः । स नलोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्य भावत्वा-

१ 'आशीस्ततिः' इति पाठः सुखावशोधातः ।

अन्यापेक्षया प्रथमं मया पर्यट्टमचनप्राप्तो मनश्चो मार्गे गच्छन् श्रीपुरुषोत्तमः परिवर्तितो बहु-
 वारं दृष्टः कुतस्तामिरेव श्रोभिः पथि वरणात्रायां यान्तरथस्य आगच्छन्नेव नलो दृश्यते । एतद-
 कपुण्यं याभिरस्मादृशीभिरजितं ताभिरेनायं द्रष्टुं शक्यो नत्वन्याभिरित्यर्थः । अथच—यामिरेव
 पुरुषोत्तमो दृष्टतामिरेव तत्तुल्योऽयमपीति ज्ञातुं शक्यते, नत्वन्याभिरित्यर्थः । तामिरेव
 साभिलापं कटाक्षैरित्यते, यामिरेवं मुहूर्तं कृतम् । अन्याभिस्तु कौतुकेनापि वीक्षितुं न
 शक्याः, किं पुनः सानुरागं कटाक्षैरिति । 'ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रवित्तथा । पूर्णमा
 ज्येष्ठमासस्य मदाज्येष्ठोति कीर्तिता' इति । पुरुषोत्तमतुल्योऽयमिति नन्महे । जानीमः इति
 भावः । वाक्यार्थः कर्म । उत्कलदेशे ज्येष्ठपूर्णमायामिन्द्रनीलगिरिरेनिवातिनः श्रीपुरुषोत्तमस्य
 मदोत्सवः क्रियते । तत्र श्रीकृष्णवलभद्रप्रमुत्तप्रतिनाधिष्ठिता विरचितसप्तभूमिका मन्त्राः पृथक्
 निर्गच्छन्ति । तस्य दर्शनं भूयसे श्रेयसे भवतीति पौराणिकाः । यदाहुः—'दोलाल्डं तु गोविन्दं
 मद्यस्थं मधुसूदनम् । रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥' इति । तथा—यथा त्रिया
 अघातिघातिनि पातकविनाशिनि यमुनागङ्गाधयोयोगे संगमे प्रयागाख्ये माघं सन्ने नक्षत्रे
 रघौ माघे मास्यविच्छेदेन ज्ञानं कृतं, सास्य नलस्य पतयालुभिरतिचञ्चलैः शितितैः कृष्ण-
 धवलैर्दृक्चामरैर्नैत्रैरेव चामरैर्नैत्रव्यापाररूपैश्चामरैः स्त्रीराट् स्त्रीराजैव स्याद्भवेदिति नन्महे ।
 राजा हि कृष्णधवलैश्चामरैर्वाज्यते । प्रयागे माघज्ञानजन्यमुकृतात्स्त्री राजत्वं प्राप्नोति तत्र
 ज्ञानेन—'सितासिते तु यैः द्वातं माघमासे युधिष्ठिर । न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥'
 इति वचनात् । स्त्रीषु श्रेष्ठा सैव भवेदित्यर्थः । अयं च कटाक्षैर्यां पश्यति सा तु सर्वान्योऽप्य-
 धिका । साच भैम्येव नान्या । भैम्या च प्रयागे सकलमाघज्ञानफलं लब्धम् । भैनीसदृशी
 कापि कुत्रापि नास्तीति भावः । ज्येष्ठोति, ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीति 'नक्षत्रेण युक्तः
 कालः' इत्यणि वृद्धिः । तद्युक्तामासाभिधायित्वेऽपि 'सास्मिन्पौर्णमासी-' इत्यादिना ज्येष्ठ
 इत्येव भवति । 'ज्येष्ठी' इति पाठे वृद्ध्यभावश्चिन्त्यः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावः
 कथंचित्समर्थनीयः । 'स्त्रीराट्' इति संबन्धपक्ष्या निर्धारणसप्तम्या वा समासः । पृथग्ना पदम्—
 राजैव सा स्त्रीत्यर्थः । 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति 'देशध्याकर्मकाणां
 कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्' इति वचनान्माघस्य कालवाचित्वात्कर्मत्वे धातोः कर्मणि
 विहितेन तडा तस्याभिहितत्वान्माघः सन्ने इति प्राप्ते माघमिति द्वितीया चिन्त्या ।
 अत्रार्थे हरदत्तमिश्रैः—'गतिवुद्धिः' इत्यादिसूत्रे 'अकर्मकाणामिति कालभावाध्वदेशव्यतिरे-
 ककर्मरहितानाम्' इत्यर्थो ग्राह्यः—इति सिद्धान्तितम् । एवं 'लः कर्मणि च-' इत्यादावपि
 यत्राकर्मकग्रहणं तत्र सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तेनात्र माघस्य कर्मत्वे 'सन्न' इति लिट् सिद्धो भवति ।
 यद्वा—मा अघं यस्यां क्रियायां यथातथा ज्ञाताया मम सर्वपापक्षयपूर्वकसर्वमनोरथसिद्धि-
 र्भवत्विति संकल्प्येत्यर्थः । 'कलुषं वृजिनैनोघम्' इत्यमरः । यमुनागङ्गेति पूर्वनिपातानिदनः
 पूर्ववत्परिहरणीयः ॥

वैदर्भीविपुलानुरागकलनात्सौभाग्यमत्राखिल-

क्षोणीचक्रशतक्रतौ निजगदे तद्वृत्तवृत्तकर्मैः ।

१ 'अखिलम्' इति पाठे सौभाग्यविशेषणत्वेन योज्यमिति सुखावबोधः ।

किंचालाकनरेन्द्रभूषणगतासंभूतये लक्षकं

देवेन्द्रावरणप्रसादितशचीविश्रापिताशीवेचः ॥ ९० ॥

वैदर्भीति ॥ हे सत्यः, तस्य नलसंबन्धोनि वृत्तान्यधीतानि यानि वृत्तानि पश्यानि तेषां
नलविषये कविभिः कृतेरसदादिभिश्च पठितैः कव्यैः । तस्या नैम्या वृत्तैरुच्यतेः सकल-
पाधिराजेन्द्रदेवेन्द्रादिदेवपालनारिरागरूपस्य चरित्रस्य क्रमैः परिपाटीनिर्वा । कृत्वा वैदर्भ्या
न्या विपुलस्य नलविषयानुरागस्य कलनाञ्जनादाखिलशोभायके सतकटाविन्देऽलिलले
संबन्धिसकलवरप्रेमासदादिलक्षणं सौभाग्यं निजगदे स्रष्टं कथितम् । निधितनला-
रिति यावत् । अतिमुदयलेन्द्रादीन्पतितस्य यलादेगनवृत्त, तलादयनेव सुनगदना
न्य इति सर्वैर्निधितलिलयैः । नैनाकृतासकलविषयविपुलानुरागसाक्षात्करणदेतोस्तस्या एव
तस्य भूतस्य वसुधोलादिकनदशालुङ्गिरहन्मपादुरूपस्य वृत्तस्य चरित्रस्य क्रमैः । वेऽति-
विद्या ये वृत्तमालैर्वा निगदितम् । नैम्या अप्येतद्विषयनहानुरागजनेतपूर्वोक्तविरहव्य-
तिरेव अपं सकलसौभाग्यनिधानमिति सर्वेषां पुरस्तात्कथितमिति भाव इति सुख्योऽर्थः ।
दभ्यां विपुलानुरागेन नलस्य वन्य(वर्ण)जादिति वा । किं चान्यत्र—अलाकनपमालाकः
चासौ नरेन्द्रश्च सौमलालाद्रवतीति भूः नैना तस्याः सुनगता सौभाग्यं तस्याः संभूतय
तत्तये महासुख्यं वा । इन्द्रसावरणेन त्यागेन चान्दयानावेन प्रसादितया संतोषितया
प्या विश्रापितं दत्तं 'सुनगं पुत्रवत्प्रियं वा भव' इत्यादिकमाशीवेचो लक्षकं प्रतिनूर-
त् । शची दत्ताशीः सहस्रबलार्हन्मपि सुनगेति निधितलिलयैः । 'आशीःश्रुतिः' इति
पठे आशिषां श्रवणम् । अपवा—आशिष एव ससत्ताश्रुतिर्वेद इत्यर्थः । अपं तु पाठः
गार्थीयत् । अनयोरेकस्यैवपुनरुक्तोचितं सौभाग्यमपि भविष्यतीत्यनुमानम् । वृत्तम्,
नरेन्द्रपते वृत्तम् इति चाहुः । 'आलाक' इति संबन्धेऽपि 'तलिलमणि च' इत्य-
नाकदेयः । लक्षकशब्दो ननुसंकेतः । तस्या नैम्या वृत्तानां वदनां वृत्तानां हंसप्रेमना-
द्वरितानां क्रमाः परिपाटीरित्येवमद इति वा ॥

आसुत्रानमपासतान्मखमुजां नैम्यैव राजत्रजे

तादर्थ्यागमनानुरोधपरया युक्तार्जि लज्जानृजा ।

आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां पत्ये विधायानया

हीरोपापयशःकथानवसरः सृष्टः सुरापामपि ॥ ९१ ॥

आसुत्रानमिति ॥ नैम्या एव आसुत्रानमेन्द्रमनिष्यान्म नखमुजां देवतानवापतत्वा-
नदेतो राजत्रजे विषये लज्जया नृजा परितारितं युक्त्यं कर्त्तव्यं कृत्वा । यत्कृतं तदुच्यतेत्यर्थः ।
पत्यः—तस्य इदं तदर्थं तस्य सत्त्वत्वादर्थ्यं तेन नैनालिलेन रत्नमपननं दक्षिणतोऽनुरोधो
दक्षिण्यं तत्र परया । यो हि यदपेनगच्छति स तस्य दक्षिण्यं कुर्वेत्तयां सार्धं सुखितमेवे-
त्यर्थः । नदपेनगदाननेषां नत्त्वतिर्नमूत्, तत्रा च जतेत्युच्यतेतदिति राजसु सत्त्वत्वे-
नेन्द्रादीनपि नैना नृजगेत् । तस्य यत्रेन्द्रदयोऽपि लक्ष्यं तत्र सत्त्वत्त्वमल्लक्ष्यं वा कथेति
तेषां लज्जानाहितं नैम्यैव युक्तं कृतमिति भावः । स नलोऽर्थः प्रकोचनं यस्य तस्य सत्त्वत्त्व-

अन्यापेक्षया प्रथमं मनं पर्याप्तमनप्राप्तो मनस्यो मागं गच्छन् श्रीपुरुषोत्तमः परिचितो बहु-
 वारं दृष्टः कृतस्तामिरेव स्त्रीभिः पथि वरयात्रायां यान्तरथस्य आगच्छन्नेव नलो दृश्यते । एतादृ-
 कपुण्यं याभिरस्मादृशीभिरर्जितं ताभिरेवायं द्रष्टुं शक्यो नत्वन्याभिरित्यर्थः । अथच—यानिः
 पुरुषोत्तमो दृष्टस्तामिरेव तत्तुल्योऽयमपीति ज्ञातुं शक्यते, नत्वन्याभिरित्यर्थः । ताभिरेव
 साभिलाषं कटाक्षैर्दृश्यते, याभिरेवं मुहुतं कृतम् । अन्याभिस्तु कौतुकेनापि वीक्षितुं न
 शक्यः, किं पुनः सानुरागं कटाक्षैरिति । 'ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा । पूर्णिमा
 ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठीति कीर्तिता' इति । पुरुषोत्तमतुल्योऽयमिति मन्महे । जानीमहे इति
 महोत्सवः क्रियते । तत्र श्रीकृष्णध्वजभद्रप्रमुखप्रतिमाधिष्ठिता विरचितसप्तभूमिका मन्वाः पृथक्
 निर्गच्छन्ति । तस्य दर्शनं भूयसे श्रेयसे भवतीति पौराणिकाः । यदाहुः—'दोलालुं तु गोविन्दं
 मद्यस्थं मधुसूदनम् । रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥' इति । तथा—यथा त्रिया
 अघातिघातिनि पातकविनाशिनि यमुनागतौघयोयोगे संगमे प्रयागाख्ये माघं सन्ने नकरस्थे
 रघौ माघे मास्यविच्छेदेन ज्ञानं कृतं, सास्य नलस्य पतयालुभिरतिचञ्चलैः शितितैः कृष्ण-
 धवलैर्दृक्चामरैर्नैत्रैरेव चामरैर्नैत्रव्यापाररूपैश्चामरैः स्त्रीराट् स्त्रीराजैव स्याद्वेदेति मन्महे ।
 राजा हि कृष्णधवलैश्चामरैर्वीज्यते । प्रयागे माघज्ञानजन्यमुकृतात्स्वी राजत्वं प्राप्नोति तत्र
 ज्ञानेन—'सितासिते तु यैः ज्ञातं माघमासे युधिष्ठिर । न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥'
 इति वचनात् । स्त्रीषु श्रेष्ठा सैव भवेदित्यर्थः । अयं च कटाक्षैर्या पश्यति सा तु सर्वाभ्योऽप्य-
 धिका । साच भैम्येव नान्या । भैम्या च प्रयागे सकलमाघज्ञानफलं लब्धम् । 'भैमीसदृशी
 कापि कुत्रापि नास्तीति भावः । ज्येष्ठीति, ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीति 'नक्षत्रेण युक्तः
 कालः' इत्यणि वृद्धिः । तद्युक्तमासाभिधायित्वेऽपि 'सास्मिन्पौर्णमासी-' इत्यादिना ज्येष्ठ
 इत्येव भवति । 'ज्येष्ठी' इति पाठे वृद्ध्यभावध्वन्यः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावः
 कथंचित्समर्थनीयः । 'स्त्रीराट्' इति संबन्धवद्वा निर्धारणसप्तम्या वा समासः । पृथग्वा पदम्—
 राजैव सा स्त्रीत्यर्थः । 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति 'देशश्चाकर्मकाणां
 कर्मसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्' इति वचनान्माघस्य कालवाचित्वात्कर्मत्वे धातोः कर्मणि
 विहितेन तडा तस्याभिहितत्वान्माघः सन्ने इति प्राप्ते माघमिति द्वितीया चिन्त्या ।
 अत्रार्थे हरदत्तमिश्रैः—'गतिबुद्धिः—' इत्यादिसूत्रे 'अकर्मकाणामिति कालभावाध्वदेशव्यतिरि-
 च्छकर्मरहितानाम्' इत्यर्थो ग्राह्यः—इति सिद्धान्तितम् । एवं 'लः कर्मणि च-' इत्यादावपि
 यत्राकर्मकग्रहणं तत्र सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तेनात्र माघस्य कर्मत्वे 'सन्न' इति लिट् सिद्धो भवति ।
 यद्वा—मा अघं यस्यां क्रियायां यथातथा ज्ञाताया मम सर्वपापक्षयपूर्वकसर्वमनोरथसिद्धि-
 र्भवत्विति संकल्प्येत्यर्थः । 'कलुषं वृजिनैनोघम्' इत्यमरः । यमुनागङ्गेति पूर्वनिपातानियमः
 पूर्ववत्परिहरणीयः ॥

वैदर्भीविपुलानुरागकलनात्सौभाग्यमत्राखिल-

क्षोणीचक्रशतक्रतौ निजगदे तद्दृत्तवृत्तक्रमैः ।

१ 'अखिलम्' इति पाठे सौभाग्यविशेषणत्वेन योज्यमिति सुखावबोधा ।

किंचास्माकनरेन्द्रभूसुभगतासंभूतये लग्नकं

देवेन्द्रावरणप्रसादितशचीविश्राणिताशीर्वचः ॥ ९० ॥

वैदर्भीति ॥ हे सह्यः, तस्य नलसंबन्धीनि वृत्तान्यधीतानि यानि वृत्तानि पद्यानि तेषां क्रमैर्नलविषये कविभिः कृतैरस्मदादिभिश्च पठितैः काव्यैः । तस्या भैम्या वृत्तैरतीतैः सकल-
द्वीपाधिराजेन्द्रदेवेन्द्रादिदिगपालपरित्यागरूपस्य चरित्रस्य क्रमैः परिपाटीभिर्वा । कृत्वा वैदर्भ्या
भैम्या विपुलस्य नलविषयानुरागस्य कलनाज्ज्ञानादखिलक्षोणीचक्रे शतकृताविन्द्रेऽस्मिन्नले
स्त्रीसंबन्धिसकलवरप्रेनास्यदत्वादिलक्षणं सौभाग्यं निजगदे स्पष्टं कथितम् । निश्चितमस्मा-
भिरिति यावत् । अतिसुन्दरीयमिन्द्रादीन्परित्यज्य यस्मादेनमवृत्त, तस्मादयमेव सुभगतमो-
नान्य इति सर्वैर्निश्चितमित्यर्थः । भैमीकृतानलविषयविपुलानुरागस्याङ्गीकरणाद्देतोस्तस्या एव
वृत्तस्य भूतस्य बहुः प्रीत्यादिकानदशात्फुटविरहव्यथानुरूपस्य वृत्तस्य चरित्रस्य क्रमैः । तेऽति-
प्रतिष्ठा ये वृत्तक्रमास्तैर्वा निगदितम् । भैम्या अप्येतद्विषयमहानुरागजनितपूर्वोक्तविरहव्य-
थाभिरेव अयं सकलसौभाग्यनिधानमिति सर्वेषां पुरस्तात्कथितमिति भाव इति मुख्योऽर्थः ।
वैदर्भ्या विपुलानुरागेण नलस्य बन्ध(वर्ण)नादिति वा । किं चान्यत्र—अस्माकमयमात्माकः
स चासौ नरेन्द्रश्च भीमस्तस्माद्भवतीति भूः भैमी तस्याः सुभगता सौभाग्यं तस्याः संभूतय
उत्पत्तये नहासन्नुद्धृत्य वा । इन्द्रस्यावरणेन त्यागेन सापद्याभावेन प्रसादितया संतोषितया
शच्या विश्राणितं दत्तं 'सुभगा पुत्रवत्प्रविधवा भव' इत्यादिकमाशीर्वचो लग्नकं प्रतिभूर-
भूत् । शची दत्ताशीः सहस्रवलाङ्गैरपि सुभगेति निश्चितमित्यर्थः । 'आशीःश्रुतिः' इति
पाठे आशिषां श्रवणम् । अथवा—आशिष एव सत्यत्वाच्छ्रुतिर्वेद इत्यर्थः । अयं तु पाठः
साधीयान् । अनयोरन्योन्यमनुरागोचितं सौभाग्यमपि भविष्यतीत्यनुमानम् । वृत्तम्,
'गेरध्ययने वृत्तम्' इति साधुः । 'आत्माक' इति संबन्धेऽपि 'तस्मिन्नपि च—' इत्य-
स्माकदेशः । लग्नकशब्दो नपुंसकेऽपि । तस्या भैम्या वृत्तानां जातानां वृत्तानां हंसप्रेषणा-
दिचरितानां क्रमाः परिपाद्यत्वात्निजगद इति वा ॥

आसुत्राममपासनान्मखभुजां भैम्यैव राजव्रजे

तादर्थ्यागमनानुरोधपरया युक्ताजिं लज्जामृजा ।

आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां पत्ये विधायानया

ह्रीरोपापयशःकथानवसरः सृष्टः सुराणामपि ॥ ९१ ॥

आसुत्राममिति ॥ भैम्या एव आसुत्रानमिन्द्रनभिव्याप्य मखभुजां देवानामपासनान्त्या-
गादेतो राजव्रजे विषये लज्जाया मृजा परिमार्जनं युक्ता आजिं कृता । यत्कृतं तद्युक्तमित्यर्थः ।
यतः—तस्यै इदं तदर्थं तस्य भावत्वादर्थ्यं तेन भैमीनिमित्तेन राज्ञामागमनं तन्निमित्तोऽनुरोधो
दाक्षिण्यं तत्र परया । यो हि यदर्थनागच्छति स तस्य दाक्षिण्यं कुर्वेद्भैम्यां नाशान्मुचितमेवे-
त्यर्थः । नदर्थमागतानामेषां लज्जा च जातेत्युक्तेतदिति राजनु स्रष्टृत्वे-
नेन्द्रादीनपि भैमी नावृणोत् । तदयोऽपि लज्जांस्तत्र मानुषाणामस्माकं का कथेति
तेषां लज्जामार्जनं भैम्यैव । स नलोऽर्थः प्रदोजनं यस्य तस्य भावस्तः

१ 'आशीस्ततिः' इति

किरीटरजैः स्वेनेवान्धकारनिराकरणाद्युनहका अर्थाकृता यीषा यस्यां तथा । तथा—वमू-
रजोभिर्मिमा बहुकृता तमिस्रसंपत्तिस्त्रिभिरसंधो गया । महान्धकारेऽपि रजवीपप्रकाशैर्भू-
मिप्रकाशत्वादरीषीरायैः । महान्धकार एव हि यीषाः शोभन्त इत्यर्थः । राज्ञां सेनानु-
सायातिभ्यो नलस्य नकातिलं सूचितम् । अथीषि, भावे लः ॥

विदर्भराजः क्षितिपाननुक्षणं शुभक्षणासन्नतस्त्वसत्वरः ।

दिदेश दूतान्पथि यान्यथोत्तरं चमूममुष्योपचिकाय तच्चयः ॥ ५ ॥

विदर्भेति ॥ विदर्भराजो यान्क्षितिपानेव दूताननुक्षणं वारंवारं नलाकारणार्थं दिदेश
प्राहिणोत्, तेषां च यः पूर्वमेकः प्रेषितः तदनन्तरमन्यः तदनन्तरं चान्यः, एवमुत्तरोत्त-
मनतिक्रम्य पथ्यनुष्य नलस्य वमूमुपनिधाय भूयसीमकृत । किंभूतः—शुभस्य क्षणस्य
लग्नसमयस्यासन्नतस्त्वेन नेकत्वेन सत्त्वरो वेगवान् । भूयांसो नृपा दूताः प्रेषिता इत्यने-
नादरातिशयः सूचितः ॥

हरिद्विपद्वीपिभिरांशुकैर्नभोनभसदाध्मापनपीनितैरभूत् ।

तरसदश्वध्वजिनीध्वजैर्वेनं विचित्रचीनाम्वरवल्लिवेलितम् ॥ ६ ॥

हरीति ॥ तरसतां वेगवतामश्वानां ध्वजिनी सेना । तरस्वन्तोऽश्वा मत्सां सा वा ।
तस्या ध्वजभूतैरांशुकैर्वेद्यनिर्मितैः । तथा—नभसता वायुना कृतं यदाध्मापनं परिपूर्णं तेन
पीनितैः पुष्टीकृतैः सजीवसिंहादितुल्यैर्हरिभिः सिंहेः, द्विपैर्द्विपिभिः, द्वीपिभिर्व्याघ्रैः कृत्वा
तत्सेनायामुपरितनं नभ आकाशं वनं विपिनतुल्यमभूदजनि । किंभूतं वनम्—विचित्राणि
नानावर्णानि चीनदेशोत्पन्नानि सूक्ष्माणि ध्वजसंघन्धीनि चाम्वराणि वस्त्राणि तान्येव वल्लयो
लतास्तामिर्वेदितं वेष्टितम् । वनेऽपि सिंहादयो वृक्षा लताश्च सन्ति । ध्वजपदेन वृक्षा अपि
लक्ष्यन्ते । तरस्वन्तोऽश्वा यस्य नलस्य । तरसदश्वा वा या ध्वजिनी । प्रकृतत्वात्तस्यैव
सा ध्वजिनी नभसि नभसदाध्मापनपीनितैरांशुकैर्ध्वजैः पताकाभिः कृत्वा वनमभूत्
किंभूता ध्वजिना—हरिभिरश्वैः, द्विपैर्द्विपिभिः, द्वीपिभिर्द्वीपान्तरवातिभिः सेनाचरोभूतै राज-
भिरुपलक्षिता । वनमपि सिंहादिभिरुपलक्षितम् । विचित्रेति पूर्ववदिति वा । वनपक्षे-
चीनो मृगविशेषः । ऊर्ध्वविस्तृतत्वादम्बरगामिन्यो वल्लयः ॥

ध्रुवाह्वयन्तीं निजतोरणस्रजा गजालिकर्णानिलखेलया ततः ।

ददर्श दूतीमिव भीमजन्मनः स तत्प्रतीहारमहीं महीपतिः ॥ ७ ॥

ध्रुवेति ॥ ततः प्रस्थानानन्तरं स महीपतिर्नलस्तस्य भीमस्य प्रतीहारमयीं द्वारभू-
भीमजन्मनो भैम्या दूतीमिव ददर्श । किंभूताम्—द्वारे निवद्धा गजास्तेषामालिः पट्टि-
स्तस्याः कर्णानिलेन कृत्वा खेलति चलतीति खेला तथा निजया स्वीयया पुष्पाद्गदलरचितय
तोरणस्रजा तल्लक्षणया ध्रुवानुरागातिशयोक्तयया आह्वयन्तीं शीघ्रमागच्छेति भ्रूसंज्ञयाकार-
यन्तीम् । दूत्यपि वल्ल्या ध्रुवाह्वयति । राजगृहद्वारदर्शनेनातिसत्त्वरोऽभूदिति भावः । 'वं
द्वाद्वारं प्रतीहारः' । (खेलया—) पचायच् । प्रतीहारः, 'उपसर्गस्य ध्वजि—' इति दीर्घः ॥

१ 'लघातिक्रमभीरो राजस्वरातिशयोक्तिः'—इति जीवानुः । २ 'वल्लिवेष्टितम्' इति कविक-
पाठः इति सुखावबोधः ।

यमेनेति ॥ स नीतत्त्वानतिपुत्रिकां दुरिकां नप्यलै ददे । न केवलं खड्गनित्यपेरयः । न केवलं पुत्रीमपि तु दुरिकानपि । तां काम्—युक्तमर्थिना भैम्यामनुरागिणा यमेन तं नीनं भैमीं नह्यं देहीत्यात्मजां याचितुं दूतांप्रेषणावसरे निजा स्त्रीया प्रहिता प्रेषिता जिह्वेव । नियतं प्राणहारित्वायनजिहातुल्यातितीक्ष्ण । शीघ्रं तु यो यो नीमाय दत्तवान् । किंभूताम्—परिवारशालिनीं चर्नकोशेन शोभमानान् । अपच—सखीलक्षणपरिजनशोभिनीम् । करग्रहाह्यं हस्तग्रहणयोग्यां साधुमुष्टिदेशाम् । पूर्वं यद्यपि भैमी दत्ता, तथापि परिवारशालित्वेनदानो दत्तेत्यर्थः । दुरिकां सखीश्च यौतकत्वेन ददाविति भावः । 'दुरिका चातिपुत्रिका' इत्यनरः । याचिद्विकर्ता ॥

यदङ्गभूमी बभतुः स्वयोपितामुरोजपत्रावलिनेत्रकञ्जले ।

रणस्थलस्थण्डिलशायिताव्रतैर्गृहीतदीक्षैरिव दक्षिणीकृते ॥ २२ ॥

यदिति ॥ यस्याः शल्या अङ्गभूमी पट्टिकाया ऊर्ध्वाधोदेशां स्वयोपितां स्वस्वक्रांगानुरोजपत्रावलिः कस्तूरिकालिखितस्तनपत्रवह्नी नेत्रकञ्जलं च एते इव बभतुः शुशुनाते । किंभूते—रणस्थले या स्थण्डिलशायिता । व्रतवशाद्यो वेदिकायां शेते स स्थण्डिलशायी तद्भावे एव व्रतं तत्र विषये गृहीता दीक्षा यैः स्वीकृतानियमविशेषेण भूगतिः शत्रुनिर्दक्षिणीकृते व्रताङ्गदक्षिणात्वेन शक्यं दत्ते । दीक्षोपदेशिने हि स्त्रांगानलंकारादि दक्षिणात्वेन वीर्यते । दुरिकयैव स्वकृतनारणद्वारा शत्रूणां रणस्थलस्थण्डिलशायितादिव्रतमुपदिष्टम्, तस्मात्तस्यैव दक्षिणात्वेन दत्ते पत्रवह्नीकञ्जले इव । लोहसुद्वारद्वारमण्यौ स्तनपत्रवह्नीनेत्रकञ्जलत्वेनोत्प्रेक्षितौ । इयं दुरिका निश्चितपरविदारणा । वैरिनायश्च वैधव्यात्पञ्चकञ्जलपत्रावत्य इत्यर्थः । स्थण्डिल एव व्रतवशाच्छेदते इति । 'दुप्यजतौ गितिल्लाच्छील्ये' इत्यनुवृत्तौ 'व्रते' इति गितिः ॥

पुरैव तल्लिन्तनदेशि तत्सुताभिकेन यः सौहृदनाटिनाग्निना ।

नलाय विश्राणयति स तं रथं नृपः सुलङ्घ्याद्रिसमुद्रकापथम् ॥ २३ ॥

पुरेति ॥ तस्य नीनस्य सुतायानभिकेनानुरागिणा । तथा—'भैमी दातव्येति दुःस्वार्थं न प्रेषितः किंतु शत्रुनराक्रान्तभूनादिराकरणद्वारा त्वनलाकं सुहृदिति प्रेषितः' इति सौहार्दं लेहं नाटयति एवंशीलेनाग्निना पुरैव दूतांप्रेषणावसर एव यो रथतल्लिन्तनीने वनदेशि प्रेषितो दत्तः । नृपो नलाय तं रथं विश्राणयति स । किंभूतम्—सुलङ्घ्या अनायासेनातिक्रमणीया अद्रयोत्सुकरवताः, समुद्राः, कापथा विषना विजगर्वत्वा मार्गाश्च यस्य । सर्वत्र सर्वरणसमर्थम् । 'कदम्बा कापथः समौ' इत्यनरः । कापथ इति, 'का पथ्यक्षयोः' इति कादेशः । 'कक्' आदिना वनाशान्तः ॥

तमेव वणंयति—

प्रसूतवत्ता नलकूरान्वयप्रकाशितास्यापि महारथस्य यत् ।

कुचैरदृष्टान्तवलेन पुष्पकप्रकृष्टतैतस्य ततोऽनुनीयते ॥ २४ ॥

१ 'सखीपुत्रिकयोः प्रहृष्टत्वात्केवलमनुवृत्त्यर्थः' इति श्रीवातुः । २ 'अस्तेनं दातव्यमिति—सुहृदस्य भावः । सुवार्त्तत्वात्, यो 'इत्यस्य इत्येवमन्त्यलेषु' इति इत्येतः । अथाय सुहृत्तरथस्यतपाविषयेन 'इत्येतत्तन्मते' इत्युपपत्त्यर्थः । अत्र स 'सौहृदशेर्दृष्टान्तवलेन वृत्तात्' इति वानवः । ३ 'सुहृदनाटि' इति शब्दोऽपि सुतायदोषायात् ।

असिमिति ॥ भीमः क्षतो हतः कासराख्यो महिषाख्योऽसुरो येन तं भासुरं देदीप्यमा भवान्या दुर्गाया असिं खड्गं वराय ददाति स्म । तस्याः खड्गत्वेन कथं प्राप्त इत्यत आह—
हि यस्मात्स्फुटं वा शंभुना सह संभोगस्तत्र निमग्नया सुरतरसासक्तयानया दुर्गाया आत्मनै
रिदंलनानन्तरं स्वस्य प्रयोजनाभावात्सुरतासक्तत्वे खड्गधारणस्य रसभङ्गजनकत्वाच्च धवनान्
धारिणे 'भीम' इति शिवनामधारकाय शंभुसेवकाय तस्मै भीमाय ददे । शंभौ सन्मग्नवि
च्छेदेन निरन्तरं भोगाय निमग्नया दक्षिणार्धेन प्रविष्टया वा । तत्त्वतस्तु तथा प्रसाद्य दतः
'लुलायो महिषो बाहद्विपत्कासरसैरिभाः' इत्यमरः । भासुर, 'भञ्जभास-' इति ध्रुत् ॥

अधारि यः प्राङ्नाहिपासुरद्विपा कृपाणमस्मै तमदत्त कूकुदः ।

अहायि तस्या हि ध्वार्धमज्जिना स दक्षिणार्धेन पराङ्गदारणः ॥ १९ ॥

अधारीति ॥ महिपासुरद्विपा दुर्गाया प्राग्यः खड्गोऽधारि । कूकुदः कन्यादाता भीमल
कृपाणं खड्गं सत्कारपूर्वं सालंकारमस्मा अदत्त । कथं तेन लब्ध इत्याशङ्क्याह—हि यस्माद
र्धनारीश्वरत्वाद्वस्य भर्तुः शिवस्यार्धमज्जिनार्धप्रविष्टेन तस्याः पार्वत्या दक्षिणार्धेन शरीरद
क्षिणभागेन पराङ्गदारणो वैर्यङ्गदारणः स खड्गोऽहायि त्यक्तः । सखड्गेन धववामार्धं विहाता
मंदीयदक्षिणार्धेन तद्विदारिष्यत इति भिया त्यक्तः । 'अदायि' इति पाठेऽनर्थो न । तस्या
दक्षिणार्धेन तस्मै यस्माददायीत्यर्थः । अयं पाठः साधीयान् । 'सत्कृत्वालंकृतां कन्यां यो
ददाति स कूकुदः' इत्यमरः ॥

उवाह यः सान्द्रतराङ्गकाननः स्वशौर्यसूर्योदयपर्वतव्रतम् ।

सनिर्झरः शाणनधौतधारया समूढसंध्यः क्षतशत्रुजासृजा ॥ २० ॥

उवाहेति ॥ यः खड्गः स्वस्य भीमस्य खड्गस्यैव वा शौर्यं प्रतापरूपो यः सूर्यस्तलोदय-
स्तत्संवन्धी पर्वत उदयाचलस्तस्य व्रतं नियमं सदा सूर्योदयकारित्वलक्षणमुवाहप्राप्त ।
किंभूतः—सान्द्रतराण्यल्पानि सूक्ष्माण्यङ्गान्यङ्गकानि मुहूपत्रीवल्लीरूपाणि वेपामननं जीवां
यत्र । तदाधार इति यावत् । सान्द्रतराणां पूर्वोक्तानामेवाङ्गानां काननं समूहो वन । उदया-
चलपक्षे—सान्द्रतराण्यङ्गैर्पूर्वाधोभागेषु काननानि वनानि यस्य तथा—शाणनेन लोहकार-
चक्रघर्पणेन धौतयोज्वलीकरणेन दत्तपाणिकया धारया कृत्वा सनिर्झरः सप्रवाहः । पारै
निर्झरीभूतेत्यर्थः । उदयाचलोऽपि सनिर्झरो भवति । तथा—क्षतेभ्यः साङ्गितेभ्यः
शत्रुभ्यो जातेनासृजा रक्तेन कृत्वा सम्यक् लढा प्राप्ता संध्या येन । प्रातःसंध्यास्थाने रक्त-
मेव येन धृतमित्यर्थः । सम्यग्धृता संध्या त्सरफलकसंधिर्येन । अतिदृढसंधिरित्यर्थ इति
वा । यद्वा—क्षतशत्रुजासृजा समूढः प्राप्तः संधिर्यस्य । त्सरफलकसंधिपर्वतं शत्रुघर्पणे
निमग्न इत्यर्थः । उदयाचलोऽप्यूढप्रातःसंध्यः । उदयाचलतुल्योऽभूदित्यर्थः । तमदत्त इति
पूर्वेण संवन्धः । 'अङ्गक-' इति पक्षे 'अल्पे' इति कैन् ॥

यमेन जिह्वा प्रहितेव या निजा तमात्मजां याचितुमर्थिना भृशम् ।

स तां ददेऽस्मै परिवारशोभिनीं करग्रहाहामसिपुत्रिकामपि ॥ २१ ॥

१ 'प्रापं' इति काचित्के पाठे 'प्राप्यसंख्यानाम्' इति, 'परस्य पवस्य यदर्थं शरीरान्दङ्गन्' इति
वा—इति सुखावबोधो । २ 'शाणनिधौतधारया' इति पाठः । 'शाणन इति पाठश्चित्तः' इति
सुखावबोधो । ३ 'रूपकालंकारः' इति जीवावतुः ।

यमेनेति ॥ स भीतत्मानमिपुत्रिकां दुरिकामप्यस्मै ददे । न केवलं राक्षसिलपेरयः ।
न केवलं पुत्रीमपि तु दुरिकामपि । तां काम्—रक्षामर्षिना भैरव्यामनुरागिणा यमेन तं भीमं
भैरवो नरां देहीत्यात्मजां चाचितुं दूतीप्रेरणावसरे निजा स्त्रिया प्रहिता प्रेषिता जिह्वेव । नियतं
प्राणहारित्वायमजिह्वातुल्पातितीक्ष्णा । शर्मिणं सुधो यमो नां नोमाय दत्तवान् । किंभूताम्—
परिवारशालिनीं चर्मकोशेन शोभमानाम् । अथच—सखीलक्षणपरिजनशोभिनीम् । करग्रहाहं
हस्तग्रहणयोग्यां साधुमुष्टिदेशाम् । पूर्वं यद्यपि भैरवो दत्ता, तथापि परिवारसाहित्येनेदानीं
दत्तेत्यर्थः । दुरिकां सखीश्च यौतकत्वेन ददाविति भावः । 'दुरिका चात्तिपुत्रिका' इत्यनरः ।
चात्तिर्द्विकेना ॥

यदङ्गभूमी यमतुः स्वयोपितामुरोजपद्मावलिनेत्रकञ्जले ।

रणस्थलस्थण्डिलशायिताव्रतैर्गृहीतदीक्षैरिव दक्षिणीकृते ॥ २२ ॥

यदिति ॥ यस्याः शल्या अङ्गभूमी पट्टिकाया ऊर्ध्वाधोदेशां स्वयोपितां स्वस्वर्गानु-
रोजपद्मावलिः कस्तूरिकात्तिखितस्तनपद्मवरी नेत्रकञ्जलं च एते इव यमतुः शुशुभाते । किं-
भूते—रणस्थले या स्थण्डिलशायिता । व्रतवशाद्यो वेदिकायां शेते स स्थण्डिलशायी तद्भाव एव
व्रतं तत्र विषये गृहीता दीक्षा यैः स्वीकृतनियनविशेषेण भूपतितैः शत्रुनिर्दक्षिणीकृते व्रताङ्ग-
दक्षिणात्वेन शल्यै दत्ते । दीक्षोपदेशिने हि स्त्राणानलंकारादि दक्षिणात्वेन वीर्यते । दुरिकयैव
स्वकृतमारणद्वारा शत्रूणां रणस्थलस्थण्डिलशायितादिव्रतनुपदिष्टम्, तस्मात्तस्यै ते दक्षिणात्वेन
दत्ते पद्मवरीकञ्जले इव । लोहनुद्गरद्वयमवर्णौ स्तनपद्मवरीनेत्रकञ्जलत्वेनोत्प्रेक्षितौ । इयं
दुरिका निधितपरविदारणा । वैरिनार्यश्च वैधव्यात्यक्तकञ्जलपद्मावत्य इत्यर्थः । स्थण्डिल एव
व्रतवशाच्छेत्त इति । 'सुप्यजातां गिनिस्ताच्छाल्ये' इत्यनुष्टुतौ 'व्रते' इति गिनिः ॥

पुरैव तस्मिन्समदेशि तत्सुताभिक्तेन यः सौहृदनाटिनाग्निना ।

नलाय विश्राणयति स्म तं रथं नृपः सुलङ्घ्याद्रिसमुद्रकापथम् ॥ २३ ॥

पुरेति ॥ तस्य नीनस्य सुतायानभिक्तेनानुरागिणा । तथा—'भैरवो दातव्येति बु-
द्ध्यायं न प्रेषितः किंतु शत्रुभराक्रान्तभूभारनिराकरणद्वारा त्वमस्माकं सुहृदिति प्रेषितः' इति
सौहार्दं ज्ञेहं नाटयति एवंशीलेनाग्निना पुरैव दूतीप्रेरणावसर एव यो रथस्त्वस्मिन्नीने समदेशि
प्रेषितो दत्तः । नृपो नलाय तं रथं विश्राणयति स्म । किंभूतम्—सुलङ्घ्या अनायासेनातिक्र-
मणीया अद्रयोत्सुच्यवताः, तनुद्राः, कापथा विपना निन्नगर्तरूपा नार्गाश्च यस्य । सर्वत्र संच-
रणसमर्थम् । 'कदधा कापथः समौ' इत्यनरः । कापथ इति, 'का पथ्यस्योः' इति कादेशः ।
'क्रक्-' आदिना समासान्तः ॥

तमेव वर्णयति—

प्रसूतवत्ता नलकूदरान्वयप्रकाशितास्यापि महारथस्य यत् ।

कुचेरदृष्टान्तवलेन पुष्पकप्रकृष्टतैतस्य ततोऽनुमीयते ॥ २४ ॥

१ 'शलापुत्रिकयोः प्रकृष्टत्वात्केवलप्रकृष्टत्वेः' इति जीवानुः । २ 'अस्तेषां साधनप्रक्रिया—
सुहृदस्य भावः । सुवादित्वादन, ततो 'हृदस्य हृदहृदस्यलासेषु' इति हृदादेशः । तथाच
हृदुत्तरपदात्मलयाविधानेन 'हृदगतिच्यन्ते' इत्युपपददृष्टिर्न । अत एव 'सौहृदशैर्हृदस्यवाग्नि-
हृदावाव' इति वामनः । ३ 'सुलङ्घ्या—' इति प्राप्नोति सुखावबोधायान् ।

यमेनेति ॥ स नीतत्तानसिपुत्रिकां छुरिकानप्यस्मै ददे । न केवलं खड्गमिलपेरयः ।
न केवलं पुत्रीमपि तु छुरिकामपि । तां काम्—नृशनर्धिना भैम्यामनुरागिणा यनेन तं नीमं
भैनीं नह्यं देहीत्यात्मजां याचितुं दूतीप्रेषणावसरे निजा स्त्रीया प्रहिता प्रेषिता जिह्वेव । नियतं
प्राणहारित्वाद्यनजिह्वानुत्पातितीक्ष्णा । शीर्षेण नुद्ये यनो चां नीमाय दत्तवान् । किंभूताम्—
परिवारशालिनीं चर्मकोशेन शोभनानाम् । अथच—सखीलक्षणपरेजनशोभिनीम् । करग्रहाहो
हस्तप्रहणयोग्यां साधुमुष्टिदेशाम् । पूर्वं यद्यपि भैनी दत्ता, तथापि परिवारसाहित्येनेदानीं
दत्तेत्यर्थः । छुरिकां सखीश्च यौतकत्वेन ददाविति भावः । 'छुरिका चासिपुत्रिका' इत्यनरः ।
याचिर्दिकर्मा ॥

यदङ्गभूमी यमतुः स्वयोपितामुरोजपद्मावलिनेत्रकञ्जले ।

रणस्थलस्थण्डिलशायिताव्रतैर्गृहीतदीक्षैरिव दक्षिणीकृते ॥ २२ ॥

यदिति ॥ यस्याः शल्या अङ्गभूमी पट्टिकाया ऊर्ध्वाधोदेशः । स्वयोपितां स्वस्वर्षाणांमु-
रोजपद्मावलिः कस्तूरिकालिखितस्तनपत्रवह्नी नेत्रकञ्जलं च एते इव यमतुः दृशुभावे । किं-
भूते—रणस्थले वा स्थण्डिलशायिता । व्रतवशाद्यो वैदिकायां शेते स स्थण्डिलशायी तद्भाव एव
व्रतं तत्र विषये गृहीता दीक्षा यैः स्त्रीकृतनियमविशेषेण भूपतितैः शत्रुभिर्दक्षिणीकृते प्रताड-
दक्षिणात्वेन शक्यं दत्ते । दीक्षोपदेशिने हि स्त्रीणामलंकारादि दक्षिणात्वेन दीयते । छुरिकयैव
खड्गतनारणद्वारा शत्रूणां रणस्थलस्थण्डिलशायितादिव्रतमुपदिष्टम्, तस्मात्तस्यैव दक्षिणात्वेन
दत्ते पत्रवह्नीकञ्जले इव । लोहमुद्गरस्यानवर्णो स्तनपत्रवह्नीनेत्रकञ्जलत्वेनोत्प्रेक्षितौ । इयं
छुरिका निधितपरविदारणा । वैरिनार्षश्च वैधव्यात्पक्षकञ्जलपद्मावत्य इत्यर्थः । स्थण्डिल एव
व्रतवशाच्छेत् इति । 'मुष्पजातौ गिनिस्तार्च्छाल्ये' इत्यनुवृत्तौ 'व्रते' इति गिनिः ॥

पुरैव तस्मिन्समदेशि तत्सुताभिकेन यः सौहृदनाटिनाग्निना ।

नलाय विधाययति स तं रथं नृपः सुलङ्घ्याद्रिसमुद्रकापधम् ॥ २३ ॥

पुरेति ॥ तस्य नीनस्य सुतायानभिकेनानुरागिणा । तथा—'भैनी दातव्येति दु-
ःखाय न प्रेषितः किन्तु शत्रुनराकान्तभूनागरनिराकरणद्वारा त्वनलार्कं सुहादिति प्रेषितः' इति
सौहार्दं केहं नाटयति एवंशौटेनाग्निना पुरैव दूतीप्रेषणावसर एव यो रथस्तस्मिन्नीने समदेशि
प्रेषितो दत्तः । नृपो नलाय तं रथं विधाययति स । किंभूतम्—सुलङ्घ्या अनायासेनातिक्-
नर्णया अश्वोत्पुचरवेताः, सहुद्राः, कापधा विपना निम्नगर्वल्पा नार्गध मल । तत्रैव संव-
रपसनर्थम् । 'कदम्बा कापधः सनी' इत्यनरः । कापध इति, 'का पण्डुयोः' इति यादेशः ।
'कृक्-' आदिना समातान्तः ॥

तमेव वर्णयति—

प्रसूतवत्ता नलफुरान्वयप्रकाशितास्यापि नटारथस्य यत् ।

कुयैरदृष्टान्तवलेन पुष्पकप्रकृष्टतैतस्य ततोऽनुनीयते ॥ २४ ॥

१ 'सखीपुत्रिकायाः प्रहारादिद्वयमुत्प्रेषणः' इति जीवातुः । २ 'कस्तूरिकाकान्तभूनागर-
निराकरणं भावः । सुवर्णवस्त्रम्, एतौ 'हृदयस्य हृदयप्रसक्तौ' इति हृदयैः । एतयो-
रदुष्टप्रसक्तव्यविधानेन 'हृदयसिन्धुर्गते' शत्रुमरणश्चित्तम् । अत एव 'हृदयसिन्धुर्गते' इति
वक्तव्यम् इति वानवः । ३ 'पुष्पकः' इति शब्देन सुखावबोधकम् ।

प्रसूतेति ॥ अस्यापि भीमेन नलाय दत्तस्यापि महतो जवादिगुणयुक्तस्य रसस्य प्रकृष्टा
सूतवत्ता सूतो विद्यते यस्य स सूतवान् तद्भावः सूतवत्ता सारयिमत्ता प्रकृष्टासौ सूतश्च
तद्वत्ता वा । यदस्यामलस्य कुबरेण युगंधरेण सह योऽन्वयः संबन्धः । नलेन सह वा यः
कूबरस्यान्वयः । तेन प्रकाशिता प्रकटीकृता शोभिता च । ततस्तस्माद्धेतोरेतस्य महारसस्य
पुष्पकवत्कामगाभिधनदविमानवत्प्रकृष्टतोत्कृष्टगुणयुक्ता । पुष्पकात्सकाशाद्वा जवादिगुणैरधि-
कता । कुबेरस्य दृष्टान्त उदाहरणं तस्य बलेन सामर्थ्येनानुनीयतेऽनुमानजन्यज्ञानस्य विषयी-
क्रियते । न केवलं कुबेरस्य महारसस्य, किंत्वस्यापीति समुचयेन व्याप्तिदर्शनपुरःसरमुपनय-
निगमने सूचयत्यपिशब्दः । कुबेरस्यापि महारसस्यायुतसंख्ययोधस(ह)युध्वनः (त्वं) पुष्पक-
विमानेन कृत्वा प्रकृष्टता प्रकृष्टवस्तुमत्ता प्रकृष्टेन कृष्टता, तेनोत्थमानता वा भवति एवं कुबेर-
दृष्टान्तबलेनात्र एतस्य पुष्पकप्रकृष्टता भविष्यतीत्यनुनीयते । यतोऽस्यापि कुबेरस्य नलकूबरा-
ख्येनान्वयेन संतानेन पुत्रेण प्रकाशिता प्रकटिता शोभिता प्रसूतवत्ता जनयितृता इति सांभ-
र्म्यदृष्टान्तः श्लेषबलेन । अनुमानं त्वेवम्—विमतो महारथः पुष्पकप्रकृष्टो भवितुमर्हति नल-
कूबरान्वयप्रकाशितप्रसूतवत्त्वात् । यो यो नलकूबरान्वयप्रकाशितप्रसूतवत्तावान्स स पुष्पक-
प्रकृष्टः यथा कुबेर इत्यनुमानवशादेतत्सर्वमुच्यते इति यथाकथंचिच्छ्लोको व्याख्येयः । प्रकृष्टः
सूतः पुत्र इति वा । पुष्पकस्य नलः सारथिर्नास्ति इति तेन तुल्यता नास्ति । किंतु तत्पतिना
कुबेरेणेति । अस्य तु नलः सारथिरित्ययं रथो रमणीय इति भावः । 'कूबरस्तु युगंधरः'
इत्यमरः ॥

महेन्द्रमुच्चैःश्रवसा प्रतार्य यन्निजेन पत्याऽकृत सिन्धुरन्वितम् ।

स तद्देऽस्मै हयरत्नमर्पितं पुराऽनुबन्धुं वरुणेन बन्धुताम् ॥ २५ ॥

महेन्द्रमिति ॥ सिन्धुः समुद्रः नात्रा उच्चैःश्रवसा । अथ च—उन्नतकर्णेन सलक्षणेन ।
अथच—दीर्घकर्णेन दुर्लक्षणेन । अश्वेन महेन्द्रं प्रतार्य यद्वयरत्नं निजेन पत्या स्वस्वामिना
वरुणेनान्वितं युक्तमकृत । वरुणायादत्तैत्यर्थः । स भीमस्तदध्वरत्नमस्मै नलाय ददे । अनेन
कथं लब्धमित्यत आह—किंभूतम्—वरुणेन बन्धुतामलोकमैश्रीमनुबन्धुं वर्धयितुं पुरा दूती-
प्रेषणावसरेऽर्पितं भीमाय दत्तम् । उच्चैःश्रवसोऽप्यधिकमर्थं तस्मै ददाविति भावः ॥

जवाद्वारीकृतदूरदृक्पथस्तथाक्षियुग्माय ददे मुदं न यः ।

ददद्दिदृक्षादरदासतां यथा तैयैव तत्पांसुलकण्ठनालताम् ॥ २६ ॥

जवादिति ॥ योऽथो लोकानामक्षियुग्माय नेत्रद्वयाय दिदृक्षायाः स्वीयरूपदर्शनेच्छायां
आदरस्तस्य दासतां वशत्वं ददद्दानः पारवश्यं कुर्वज्जवादेतोरवारीकृतोऽर्वाक्तीरीकृतो दूरो बहु-
योजनो दृक्पथो नेत्रपथो येन । दूरं गतत्वान्नेत्रयोरविषय इति यावत् । एवंविधः सन् यथा
नेत्रयुगाय मुदं प्रीतिं न ददे । दर्शनाभावात्प्रीतिं नोत्पादितवानित्यर्थः । तथा पुनरागमनत-
मयेऽपि तैयैव दिदृक्षादरदासतया तस्य नेत्रयुगस्य पांसुलं रेणुयुक्तं कण्ठनालं तस्य भावस्तता-
तां लक्षणया उत्कण्ठितत्वं ददत् मुदं न ददे । तमर्थं दद इति पूर्वेण संबन्धः । यथातथा-
शब्दौ व्यत्यस्तौ योज्यौ । रूपादिविलोकनकौतुकिभिः यावदश्वो द्रष्टुमारब्धः, तावद्देगवशाद्दूर-
१ 'अत्रानुमानालंकारः । हेतुत्वेन तर्कानुमानेन वैलक्षण्यं रूपकं च । प्रसूतवत्तादिप्रकाशिते-
तत्प्रकाशितेति शिष्टरूपकं द्रष्टव्यम्' इति जीवातुः । २ 'तपैव' इति प्राचीनलिखितपुस्तकपाठः ।

गतत्वात् दृष्टः । इदानीं यद्यपि न दृष्टः, तथापि व्याघ्रव्यागमनेऽवश्यं द्रक्ष्यान् इति बुद्ध्या
व्यापारान्तरस्यागपुरःसरं तद्रूपादिविशेषदर्शनादरात्रे प्रसार्य तत्रैव यावत्स्थिताः, तावत्पुनरा-
गमनसमयेऽपि तुरपुटनुष्णशोणैरेषु संवन्धान् दृष्टः, तथापि दर्शनाभावादुत्क्रान्त्या अपारि-
पूर्णत्वात्नेत्रद्रुगस्य हर्षो नाभूदित्यर्थः । जवादप्रतिपिद्धो दूरो दृश्यो येन । अतिदूरं नेत्रान्धा-
ननुगतनार्ग इति यावत् । एवंभूतो योऽक्षियुगल्य दर्शनहर्षे तथा नादत्त यथा दिदृक्षादरदात्ततां
ददानः सन् तथैव तस्य नेत्रयुगल्य द्रष्टुं । शुष्ककण्ठत्वं ददे । निरन्तरदर्शनाभावात्तादृशी
प्रीतिर्न जाता, किन्तु—पूर्वोक्तप्रकारेण नेत्रयोर्द्रष्टुं भूरेषु संवन्धान् शुष्ककण्ठत्वेनैव जातमि-
त्यर्थः । दृष्टव्यदर्शनादि दृष्ट्यागस्य प्रतिपेक्षो भवति । अत्र तु वैगतिरसादर्शनाभावादप्रति-
पेक्षत्वेति वा । अथच—जलरहितः कृतो दूरो दृष्टिगोचरो यो नार्गः स पिपासोर्नेत्रद्रुगस्य
हर्षं न ददाति । किन्तु जलबल्लोकेन पारस्पर्यम् । तथापि पिपासोः शुष्ककण्ठत्वं चेत्युक्तिरिति
वा । ‘दासताम्’ इति पाठे दिदृक्षादरस्य दानपात्रत्वं ददावित्यर्थः । ‘दास दाने’ ‘दासगोत्रौ
संप्रदाने’ इति निपातनाद्दस्यतेऽसौ दासो दानपात्रम् । ‘पारावारे परार्वाचां तीरे’ इत्यनरः ।
पक्षे—नास्ति वारि यल्लिखसाववारिः । पक्षे—वारपं वारः प्यन्तद्वज् स नात्सत्यावाववारः ।
अवारसावद्, अवारिशब्दाच्च च्विः ॥

दिवस्पतेरादरदर्शिनादरादौकि यस्तं प्रति विश्वकर्मेणा ।

तमेकमाणिष्यमयं नहोन्नतं पतद्ग्रहं ग्राहितवाचलेन सः ॥ २७ ॥

दिवस्पतेरिति ॥ दिवस्पतेरिन्द्रस्य नैम्यनुरागवशाद्ग्रीन आदरदर्शिना विश्वकर्मेणा यत्तं
नीमं प्रत्युद्दिश्यादरादौकि उपदारूपेण प्रेषितः स नीमत्वमेकं महापरिमाणं नाभिक्रयं तन्मयं
तद्ग्रहं तन्निमित्तं वा नहोन्नतमनुबं पतद्ग्रहं पतद्ग्रहपञ्चतन्मूलोद्गारादि गृह्णातीति तं नटेन
प्रयोज्येन ग्रहितवान्ग्रीकारितवान् । नलप्य ददे इत्यर्थः । प्रनोर्पल्लिग्रादरः, तं तदनुबंवेनः
स्वखगिल्येव संवन्त इति लोकरितिः । ‘पतद्ग्रहः पतद्ग्रहः’ इत्यनरः । दिवस्पतेः, ‘तस्यैव
कृति’ इति बाहुलकात्पञ्चा अल्लिकं कृत्वास्तिवादिर्जनोपस्य सः । ‘पञ्चाः पतिपुत्र—’ इति
छन्दोविषयत्वाद् दौर्गेत्यर्थत्वात्सर्वकर्तृत्वात्कर्मणि चिन् । गृह्णातीति पचादपि पत्तो ग्रह
इति समासः ॥

नलेन ताम्बूलविलातिनोऽहितैर्मुखस्य यः पूगकपैर्भृतो न वा ।

इति व्यवेचि स्वमयूखमण्डलादुदञ्चदुच्चारणचारुणधिरात् ॥ २८ ॥

नलेनेति ॥ उदयदुच्चारणधारण उरिल्लोभतमग्नप्रववत्, उरिल्लोभतस्यैव नृत्तुन्दर-
परिरण्ड । ऊर्ध्वं प्रसारितरपोऽतिगदितो यः स्वोरो रत्नरुपस्येन चारोरो रत्नरुपस्य-
नयूखल मण्डलात्संप्रदेशोल्लान्मूलविलातिना तन्मूलरसनप्रदिना पूगकपैर्भृतो न वा
तामिना नलेन गृहीतसत्त्वादुज्जितैस्तैर्नानिन्सपञ्चल्लोभतैर्गृहीतैर्नृत्तुन्दरस्यैः पूगकपैः कृत्वा
स्वराकलैर्यं नृत्तः पूरितो न वा पूरित इति यः पतद्ग्रहधिरद्वयसा कालेन सन्नेहिकया शनैश्च
मुष्कसंयतैर्बोध्यैरेषि विविधः । तं ग्रहितवानिति पूर्वैर्न संन्यः । समासं यथा सन्नेहिक
यथा अवनिरासी पूगकपैरेव इति विविधः, चरुषिच इत्यसौ च सत् इत्यसि विविध

इत्यर्थः । मृतामृतसंघेदे रक्तमयूतामण्डलं हेतुः । माणिक्यमयत्वादतिरक्त इत्यर्थः ।
इदानीं ताम्बूलस्यानवसाराद्रापिनापि भूतगुणचारः । यद्वा—तस्यैवातिरक्ताज्जनस्योद्धारला-
ग्नमगः । अग्नी पूगकणाः किं वा किरणसमूह इति संदेहविरात्रिणांति इति वा ॥

मयेन भीमं भगवन्तमर्चता नृपेपि पूजा प्रभुनान्नि या कृता ।

अदत्त भीमोऽपि स नैपथाय तां हरिन्मणेर्भोजनभाजनं महत् ॥ २९ ॥

मयेनेति ॥ भगवन्तं पशुणैश्वर्यसंपन्नं भीमं शिवमर्घ्यादिभिरुपचारैरर्चता पूजयता शैवेन
मयनाम्नाऽसुरेण प्रभुनान्नि शिवनामधारके नृपेऽपि भीमेऽपि पूजा कृताऽकारि, स भीमोऽपि तां
पूजां पूजारूपं हरिन्मणेर्गण्डमणिसंबन्धि विपापहारसमर्थमतिविस्तृतं भोजनार्थं भाजनं नैषक-
यादत्त । मयेन तस्मै दत्तम्, सोऽपि नलायादत्तत्वापिशब्दः समुच्चयार्थः । अर्चतिर्भौवादिकः ॥

छदे सदैव च्छविमस्य विभ्रतां न केकिनां सर्पविपं विसर्पति ।

न नीलकण्ठत्वमधास्यदत्र चेत् स कालकूटं भगवानभोक्ष्यत ॥ ३० ॥

छदे इति ॥ अस्य भोजनपात्रस्य छविं नीलां घृतिं सदैव छदे पिच्छे विभ्रतां केकिनां
मयूराणां सर्पविपं न प्रसर्पति । तच्छरीरं नाक्रामतीत्यर्थः । स भगवाञ्छिवोऽत्र पात्र एतदा-
धारत्वेन कालकूटं चेदभोक्ष्यत तर्हि नीलकण्ठत्वं नाधास्यत् । अत्र पात्रे विपभक्षणे कृते सति
तज्जीर्णतया नीलकण्ठत्वं न स्यादित्यर्थः । क्रियातिपत्तौ लङ् । 'भुजोऽनवने' इति तङ् ॥

विराध्य दुर्वाससमस्खलद्विः स्रजं त्यजन्नस्य किमिन्द्रसिन्धुरः ।

अदत्त तस्मै स मदच्छलात्सदा यमभ्रमातङ्गतयैव वर्षुकम् ॥ ३१ ॥

विराध्येति ॥ स भीमस्तस्मै नलाय मदच्छलाद्दानजलव्याजात्सदा वर्षुकं वर्षणशीलं वं-
हस्तिनमदत्त स दुर्वाससं विराध्य रोपयित्वा तच्छापादिन्द्रसिन्धुर ऐरावतो दिवः सकाशादस्ख-
लत्पतितः किम् । भुवमागत ऐरावणः किमित्यर्थः । विराधे हेतुः—अस्य दुर्वाससः स्रजं मालां
त्यजन्भुवि क्षिपन् । अत्र पौराणिकी कथा—कदाचिदैरावतमारुह्य गच्छत इन्द्राय दुर्वाससा
प्रसादेन मन्दारपुष्पमाला दत्ता, सा चेन्द्रेण करीन्द्रकुम्भे स्थापिता, स तां शुण्डादण्डेनाध-
श्चिक्षेप, ततः कुपितेन मुनिना लमपि मालावदधः पतेति शप्तः । तन्मूलेयमुत्प्रेक्षा वर्षुकत्वेन
पुनरुत्प्रेक्षते—अभ्रमातङ्गतया ऐरावतत्वेनेव । ऐरावतो हि सदा मदजलं वर्षति अयमपि
तावत्स्वर्गाद्भृष्टः स एव इति सदा दानजलं मुञ्चतीत्यर्थः । अभ्रवन्मातङ्गस्तत्तया वा । श्यामलात्स्व-
जलघनतुल्य इत्यर्थः । अस्य भीमस्य संबन्धित्वेन अस्खलत् किमिति वा । वर्षुकम्, 'लपपत-
इत्युक्त् ॥

मदान्मदग्रे भवताथवा भिया परं दिगन्तादपि यात जीवत ।

इति स यो दिक्किरणः स्वकर्णयोर्विनेव वर्णस्रजमागतैर्गैतैः ॥ ३२ ॥

मदादिति ॥ यो गजः स्वकर्णयोरागतैर्गैतैरागमनैर्गमनैश्च कृत्वा वर्णस्रजं वर्णमालां विनेव

दिक्किरणो दिग्गजान्प्रति इत्याह स्वेव । इति किम्—भो दिग्गजाः, भवतां बलाभिमानश्चेदस्ति
तर्हि मदाद्युद्धं कर्तुं यूयं मदग्रे भवत मम पुरस्तात्तिष्ठत । अथवा चेन्मदो नास्ति, तर्हि भिय
दिगन्तस्तथा यूयं दिगन्तादपि परं दूरं यात गच्छत, पलायिताश्च सन्तस्तत्रैव सुखेन जीव-
स्वप्राणान्रक्षतेति । इयं लुप्तोत्प्रेक्षा ॥

१ 'निश्चयान्तः संदेहालंकारः' इति जीवातुः ।

वभार चीजं निजकीर्तये रदौ द्विषामकीर्त्यै खलु दानविभुषः ।

श्रवःश्रमैः कुम्भकुचां शिरःश्रियं मुदे मदस्वेदवतीमुपात्त यः ॥ ३३ ॥

वमारेति ॥ यो गजो निजक्रीतेयै रदौ दन्तौ योजं कारयं वमार । द्विपानक्रीलै दानवि-
श्वो दानोदविन्दुनेव कारणं वमार । खलुप्रेक्षायाम् । दन्तान्यां परविदारणात्स्वयशःतनुत्प-
त्तित्वयोः क्रीर्तिकारित्वम् । अथ च—क्रीर्तिलक्षणस्य कार्यस्य शुभ्रत्वात्कारणेनापि तादृशेनैव
भवितुं युक्तमिति क्रीर्तिबीजभूतकन्दादिव । नदजलगन्धाप्रापनात्रेण परगजानां भग्नाहानवि-
न्दूनां तदक्रीर्तिकारणत्वम् । कार्यस्य श्पानत्वात्कारणेनापि तादृशेनैव भवितुं युक्तमिति श्पान-
दानविन्दव एवाक्रीर्तेर्बोजमिवेत्युपप्रेक्षा । तथा—सुहृन्सुहृन्गतागतैः श्रवःश्रमैः कर्षप्रदासैरेव
व्यजनचालनैः कृत्वा कुम्भावेव कुचौ यस्यास्तां नदस्वेदवतीं दानरूपधनौदकयुक्तां शिरःश्रियं
धर्मजलापहरणद्वारा तस्या एव मुदे हर्षायोगात् सतिषेवे । एवंभूतं शिरो दयानः प्रीतिमुदपा-
दयदित्यर्थः । कानकेलिखिन्नां कुम्भशुचां कालिनीं स्वेदनपनयन्यानीं तादृशन्तचालनेन बोजय-
तीति नदस्य स्वेदरूपेण शिरःश्रियः स्वीत्वरूपणम् । अथतेति, 'मुदा' इत्यपि पाठः ॥

न तेन बाहेषु विवाहदक्षिणीकृतेषु संख्यानुभवेऽनवत्क्षयः ।

न शातकुन्भेषु न मत्तकुन्भिषु प्रयत्नवान्कोऽपि न रत्नराशिषु ॥३४॥

नैति ॥ तेन जीनेन नलाय विवाहे दक्षिणीकृतेषु कन्यादानदक्षिणात्वेन दत्तेषु बाहेषु
रथादिषु तुरगेषु वा संख्यानुभवे संख्याज्ञाने प्रयत्नवानपि कोऽपि कश्चिदपि क्षम इत्यन्तो बाह्य
दत्ता इत्येवं संख्यापरिच्छेदे समर्थो नानभवत् । तथा—शातकुम्भेष्पनेकभूषणमृतपटिवापटि-
तकायनेषु न । तथा—नतकुम्भिषु गलन्नदनादौषु च न । तथा—रत्नराशिषु न । श्लोऽ-
भवदिति सर्वत्र, विवाहदक्षिणीकृतेष्विति च । बहूतरं यौतुकं दत्तमिति भावः ॥

करग्रहे वान्यनघत्त यस्तयोः प्रसाद्य भैरव्यानु च दक्षिणीकृतः ।

कृतः पुरस्कृत्य ततो नलेन स प्रदक्षिणस्तत्क्षणमाशुशुक्षणिः ॥ ३५ ॥

करेति ॥ य आलुक्षमिरामित्तयोः स्रग्ग्रहे निवहे विपये वान्नं वक्रावनयन मेने ।
मैन्मनिलामाप्रलाकारधारणादिद्वारा पूर्वं विरदोऽभूत्, अतु पथावल्लरणादन्तरे मैन्मा तुलिते
भ्यानादिना प्रलय संतोष्य दक्षिणीकृत बाहुकृत्यं नीतः सोऽन्वितः पानिप्रहणानन्तरं गतेन
पुरस्तल्लोलेखनारिचंस्कारपूर्वमे प्रविष्टाप्य तत्क्षणं तल्लिखितवाहवने प्रदक्षिणः प्रक्षेप्य
तव्यः कृतो दक्षिणमनेन वल्लकारेण योद्धः । अथ य—यः पूर्वं नीतद्रव्यकाले वान्नम-
नेऽभूत्, पथाद्वैन्मा मूत्कारादिना प्रयोक्तव्यकृतः कृतः । अथ य—दक्षिणामने कृतः सोऽयं
नारिणिः संवृज्य गतेन तुलिततुल्यः कृतः । अथ य—प्रदक्षिणे प्रक्षेपेन दक्षिणामने कृतः ।
अन्तोऽपि यो नहन्तुर्व निरोध्यते च निराहर्षो प्रलासातुल्यः किञ्च दृष्टः । अथ इति
इतिविधिपिन्नमजो देवाचारतत्त्वज्ञानेनदालुकाचारनिरोधदा बोध्यः । न पुनः श्रीहर्षप्रद-
स्तवलेखोऽपि । अत एव पूर्वं यथाविधीति प्रमुह । आरोग्यनिष्ठते, 'आरोग्यं तु यः सदायु-
न्यति' इत्यति । विष्टप्रयुक्तवस्तुवस्तुवस्तुनि सदायुर्वं हेतुम् ॥

स्थिरा स्वमश्मेव भवेति मन्त्रवाग्नेशशाशास्त्रा किमाशु तां हिया ।

शिला चलेत्प्रेरणया नृणामपि स्थितेस्तु नाचालि विडौजसापि सा ३६

स्थिरेति ॥ हे भैमि, 'इममश्मानमारोह' इत्युक्त्यर्थे 'स्वमश्मेव स्थिरा भव' इति नलेनो-
च्चारिता मन्त्ररूपा वाक्तां भैमीमाशास्त्रा शिलान्विता भवेति तस्मै आशिषं दत्त्वा आश्वनेस-
ननाश । वर्णा उच्चारिताः प्रथक्ता भवन्ति । ततोऽन्यथेति—हिया किम् । किमिति तस्या लज्जे-
त्यत आह—शिला अल्पतेजसां नृणामपि प्रेरणया करचरणव्यापारमात्रेण चलेत्स्वस्थानादन्यत्र
गच्छेत् । सा तु भैमी पुनरतिप्रभाविणा विडौजसेन्रेणापि स्थितेऽनेनोच्चारितामात्रस्वीकृतनक्ष-
त्रित्वरूपाया मर्यादायाः सक्ताशामाचालि पतिप्रतापीमां न त्याजितेति । स्थिरतरत्वेनाधिक्या
भैम्या अहं हीनेति स्वदोषं विचिन्त्य लज्जयैव नष्टेत्यर्थः । वैधमश्मारोहणं तेन कारितमिति भावः ।
'नश अदर्शने' अस्माद्भुवि पुषादित्यादौ 'नशिमन्योरलिव्यलम्' (वाति०) इत्येते रूपम् ॥

प्रियांशुकग्रन्थिनिबद्धवाससं तदा पुरोधो विदधे विदर्भजाम् ।

जगाद विच्छिद्य पटं प्रयास्यतो नलादविश्वासमिवैष विश्ववित् ३७

प्रियेति ॥ तदा यद्विसंनिधिकाळे पुरोधो गौतमो विदर्भजां भैमीं प्रियस्य नलस्यांशुकेन
सह ग्रन्थिना निबद्धं वासो यस्यास्तामेवंविधां विदधे चकार । उत्प्रेक्षते—पटं विच्छिद्य कर्ति-
त्वाऽरण्ये भैमीं विहाय प्रयास्यतो गमिष्यतो नलात्सकाशादेव पुरोधो अविश्वासं विश्वासाभावं
जगादेव । वस्त्रं छित्त्वा स्वां हित्वायं गमिष्यतीत्येतस्य विश्वासो न कार्य इत्यस्य वक्षेण सह
स्ववस्त्रस्य ग्रन्थि दत्त्वैवानेन सह विचरणीयमित्युवाचेवेत्यर्थः । कथमेतज्ज्ञातमत आह—यतो
विश्वं सर्वं वेत्तीति । कालत्रयज्ञ इत्यर्थः । तस्माद्भविष्यदपि तेन ज्ञातमित्यर्थः । कलिना परा-
भूतो नलो द्यूतहारितसर्वस्वः स्वीयैस्त्वक्तो द्वापरेण कलिना पक्षिरूपेण तद्धारणार्थं क्षिप्तस्य
वस्त्रस्यापहारद्वघ्नान्तराभावाद्भैमीवस्त्रार्थधारी सन्निद्राणायास्तस्या वस्त्रार्थं विच्छिद्य तां महारण्ये
तत्याजेति महाभारते कथा । वैधमुभयवस्त्रग्रन्थिबन्धनं तेन कृतमिति भावः । 'विदधत' इति
पाठे कुर्वन्सन्निति योजना ॥

ध्रुवावलोक्य तदुन्मुखध्रुवा निर्दिश्य पत्याभिदधे विदर्भजा ।

किमस्य न स्यादणिमाक्षिसाक्षिकस्तथापि तथ्यो महिमागमोदितः ॥३८॥

ध्रुवेति ॥ तस्य ध्रुवस्य दर्शनार्थमुन्मुखी भूर्यस्य तेन पत्या नलेन विदर्भजा निर्दिश्याज्ञाप्य
ध्रुवस्यावलोकनार्थमभिदधे उक्ता । तदुन्मुख्या ध्रुवा कृत्वा संज्ञाप्येति वा । ननु स्थूलस्य ध्रुवस्य
स्वयंदर्शनयोग्यत्वात्सा स्वयमेव तं पश्येत्, तेन किमिति दर्शनं कारितमित्याह—अस्य ध्रुवस्या-
णिमा सूक्ष्मप्रमाणत्वमक्षिसाक्षिको नेत्रगोचरः किं न स्यात्, अपि तु स्यादेव यद्यपि, तथापि
स्वयंदर्शनयोग्यत्वेप्यागमोदितो महिमा वेदोक्तं गौरवं सत्यः । अस्तित्वेति शेषः । श्रुतुं हि
प्रमाणमित्यर्थः । श्रुतिर्हि ततो वधूं 'ध्रुवमुदीक्षस्व' इति ध्रुवे दर्शिते 'ध्रुवं पश्यामि प्रजां वि-
न्देय' इति सा ब्रूयात् । तस्मात्स्वयं द्रष्टुं शक्यत्वेऽपि नल एवाददर्शयदिति युक्तमित्यर्थः । वैधं
ध्रुवदर्शनं कारितमिति भावः । एतत्सर्वं कविवचः । अथ च—यद्यप्यणुत्वं स्वयं प्रत्यक्षदर्शनं
तथापि ज्योतिःशास्त्रोक्तं ध्रुवमण्डलस्य महापरिमाणत्वं सत्यमेव ॥

१ अत्र 'पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वात्कान्यलिङ्गमलंकारः' इति जीवातुः ।

धवेन सादृशि वधूररुन्धतीं सतीमिमां पश्य गतामिवाणुताम् ।

कृतस्य पूर्वं हृदि भूपतेः कृते तृणीकृतस्वर्गपतेर्जनादिति ॥ ३९ ॥

धवेनेति ॥ सा वधूर्धवेन नलेनाणुतामतिस्त्वन्तं गतामिमां सतीं पतिव्रतानरुन्धतीं त्वं
येत्युक्त्वादृशि दृशिता तत्राणुत्वे उत्प्रेक्षते—वरणात्पूर्वमेव हृदि कृतस्य मनोरथमन्त्रेण हृदये
कृतस्य भूपतेः कृते तृणीकृतस्वर्गपतेस्तृणवद्वाधवेन त्यक्त इन्द्रो येन एवंभूताज्जनादिव । लज्ज-
ति शेषः । अहं हि परिणीता सतीन्द्रं तृणप्राचनकरवम्, भैनो तु हृदि धारणनात्रादेवेति
ततोपीयनेवाधिका सतीति भैन्याः सकाशाद्वज्रयेव कृशमित्यर्थः । स्वतःकृशत्वमेवमुत्प्रेक्षितम् ।
भूपतेः, जनादिति शब्दद्वयं सामान्यवाच्यपि नलभैनोलक्षणे विशेषे पर्यवस्यति । वैयनरुन्धती-
वेलेकनं कारितमिति भावः । अदृशि, व्यन्ताक्षिप् । ‘अभिवादिदृशोः—’ इति अपौ कर्तुणीं
कर्मत्वम् । तस्य चानिहितत्वाद्विर्तायाभावः ॥

प्रसूनता तत्करपल्लवस्थितैरुडुच्छविर्व्योमविहारिभिः पथि ।

मुखेऽनराणामनले रदावलेरभाजि लाजैरनयोज्जितैर्धुतिः ॥ ४० ॥

प्रसूनतेति ॥ तस्या भैन्याः करयोरिव पल्लवयोः स्थितैर्वर्तमानैर्लाजैः प्रसूनता पुष्पत्वम-
भावि प्राप्ता । पल्लवेषु च पुष्पाणि युक्तानि । तथा—अनया भैन्योज्जितैः करान्मुलैर्व्योन्नि
वेहरणशीलैः सद्भिः पथि कराम्यन्तरालरूपे मार्गे उडुच्छविर्नक्षत्रशोभा मेजे । व्योन्नि नक्ष-
त्राणि युक्तानि । तथा—अनराणां मुखेऽनलेऽग्रावनया हुतै रदावलेदन्तपट्टेर्धुतिः शोभा मेजे ।
मुखे च दन्तपट्टिर्धुक्ता । वैधो लाजहोनस्तया कृत इति भावः ॥

तया प्रतीष्टाहुतिधूमपद्धतिर्गता कपोले नृगनामिशोभिताम् ।

ययौ दृशोरञ्जनतां ध्रुतौ ध्रिता तमाललीलामलिकेऽलकायिता ॥ ४१ ॥

तयेति ॥ तया भैन्या प्रतीष्टा करजुब्जलभ्यां स्वीकृता आहुतिधूमपद्धतिर्दृश्यमानलाजा-
दिद्रव्यसंबन्धिनी धूमपरम्परा कपोले नृगनामिशोभितां कस्तूरीशोभां गता प्राप्ता । तत
ऊर्ध्वं गच्छन्ती दृशोर्ध्रुपोरञ्जनतां ययौ प्राप । ततोऽप्यूर्ध्वं गच्छन्ती ध्रुतौ कर्पोलतमाल-
लीलां वर्ततभूततमालदलसादृश्यं ध्रिता । ततोऽप्यूर्ध्वतरं गच्छन्ती अलिके ललाटेऽलका-
यिता चूर्णकुन्तलवदाचरिता । तत्तुल्या जातेत्यर्थः । कपोले कस्तूरी, दृशोरञ्जनम्, ध्रुतौ
तमालम्, ललाटे चालका इति युक्तम् । वैयं धूमग्रहणं कृतमिति भावः । नृगनामिशोभि-
नीति, ‘कर्तयुपमाने’ इति गिनौ नृगनामिशोभिनी तस्या भावत्वत्ता, ‘त्वतलोः—’ इति पुंवत् ॥

अपहृतः खेदभरः करे तयोस्त्रपाजुयोर्दानजलैर्मिलन्मुहुः ।

दृशोरपि प्रचुतमवु सात्त्विकं धनैः समाधीयत धूमलङ्घनैः ॥ ४२ ॥

अपहृत इति ॥ त्रपाजुयोर्दानजलोत्प्लवः करे वर्तमानः खेदभरः सात्त्विकधनैर्जल-
सहो दानजलैर्माद्वेगभ्यो दक्षिणादानार्थमुत्प्लवैः संकल्पजलैर्मुहुर्वाक्वारं मिलन्नेधनं प्राप्नुव-
न्तन् अपहृतोऽपलपितः । दानजलयोगात्सात्त्विकः खेदोऽयमिति लोकेन न स्तव इत्यर्थः ।

१ ‘इतः’ इति सुखावयोधासूत्रात् । २ ‘अत्रैकस्य लाजद्रव्यस्य कनेन करस्यवापनेनैवधारयुति-
कंपनात्तर्पापनेदस्तावत्, दृशुत्वेन (१) लाजानां प्रचुतदन्तशोभादृशोदन्तविदन्तानन्दः, रत्नगौरव-
द्विभावेन संकरः’ इति जीवातुः । ३ ‘अत्रान्येकस्य धूमस्य कनारनेनैवधारयुति-
नानुसरेणां यथायोग्यमुपमानमिदं नान्यां पूर्ववत्संकरः’ इति जीवातुः ।

स्थिरा त्वमश्मेव भवेति मन्त्रवागनेशदाशास्य किमाशु तां ह्रिया ।

शिला चलेत्प्रेरणया नृणामपि स्थितेस्तु नाचालि विडौजसापि सा ३

स्थिरेति ॥ हे भैमि, 'इममश्मानमारोह' इत्युच्चार्य 'त्वमश्मेव स्थिरा भव' इति नलेन चारिता मन्त्ररूपा वाक्तां भैमीमाशास्य शिलावन्निथला भवेति तस्यै आशिषं दत्त्वा आश्वनेन जनाश । वर्णा उच्चारिताः प्रध्वस्ता भवन्ति । तत्रोत्प्रेक्षते—ह्रिया किम् । किमिति तस्या लज्जया आह—शिला अल्पतेजसां नृणामपि प्रेरणया करचरणव्यापारमात्रेण चलेत्स्वस्थानादन्तर्गतं गच्छेत् । सा तु भैमी पुनरतिप्रभाविणा विडौजसेन्द्रेणापि स्थितेर्मनोव्यापारमात्रस्य कृतमप्यतित्वरूपाया मर्यादायाः सकाशान्नाचालि पतिव्रतासीमां न ह्याजितेति । स्थिरतरत्वेनाधिकार्य भैम्या अहं हीनेति स्वदोषं विचिन्त्य लज्जयैव नष्टेत्यर्थः । वैधमश्मारोहणं तेन कारितमिति भावः । 'नरा अदर्शने' अस्माद्धुलि पुपादित्वादङि 'नशिमन्योरलिव्येल्म' (वाति०) इत्येव रूपम् ॥

प्रियांशुकग्रन्थिनिबद्धवाससं तदा पुरोधा विदधे विदर्भजाम् ।

जगाद विच्छिद्य पटं प्रयास्यतो नलादविश्वासमिवैप विश्ववित् ३७

प्रियेति ॥ तदा वहिषंनिधिकाले पुरोधा गौतमो विदर्भजां भैमीं प्रियस्य नलस्यांशुकेन सह ग्रन्थिना निबद्धं वासो यस्यास्तामेवविधां विदधे चकार । उत्प्रेक्षते—पटं विच्छिद्य कर्तित्वाऽरण्ये भैमीं विहाय प्रयास्यतो गमिष्यतो नलात्सकाशादेव पुरोधा अविश्वासं विश्वासाभावं जगादेव । वस्त्रं छित्त्वा त्वां हित्वायं गमिष्यतीत्येतस्य विश्वासो न कार्य इत्यस्य वक्षेण सह स्ववस्त्रस्य ग्रन्थिं दत्तवैवानेन सह विचरणीयमित्युवाचचेत्यर्थः । कथमेतज्ज्ञातमत आह—यतो विश्वं सर्वं वेत्तीति । कालत्रयज्ञ इत्यर्थः । तस्माद्भविष्यदपि तेन ज्ञातमित्यर्थः । कलिना पराभूतो नलो द्यूतहारितसर्वस्वः स्वीयैस्त्यक्तो द्वापरेण कलिना पक्षिरूपेण तद्धारणार्थं शिपस्य वस्त्रस्यापहाराद्ग्रन्थिराभावाद्भैमीवद्वार्धवासी सन्निद्राणायास्तस्या वस्त्रार्धं विच्छिद्य तां महारण्यं तलाजेति महाभारते कथा । वैधमुभयवस्त्रग्रन्थिवन्धनं तेन कृतमिति भावः । 'विदधत' इति पाठे कुर्वन्सन्निति योजना ॥

ध्रुवावलोक्याय तदुन्मुखध्रुवा निर्दिश्य पत्याभिदधे विदर्भजा ।

किमस्य न स्यादणिमाक्षिसाक्षिकस्तथापि तथ्यो महिमागमोदितः ॥ ३८ ॥

ध्रुवेति ॥ तस्य ध्रुवस्य दर्शनार्थमुन्मुखीं ध्रुवस्य तेन पत्या नलेन विदर्भजा निर्दिश्यान्नायं ध्रुवस्यावलोकनार्थमभिदधे उक्ता । तदुन्मुख्या ध्रुवा कृत्वा संज्ञाप्येति वा । ननु स्थूलस्य ध्रुवस्य स्वयंदर्शनयोग्यत्वात्सा स्वयमेव तं पश्येत्, तेन किमिति दर्शनं कारितमित्याह—अस्य ध्रुवस्य निमा सूक्ष्मप्रमाणत्वमक्षिसाक्षिको नेत्रगोचरः किं न स्यात्, अपि तु स्यादेव यद्यपि, तथापि स्वयंदर्शनयोग्यत्वेन्यागमोदितो महिमा वेदोक्तं गौरवं सत्यः । अस्तिवति शेषः । ध्रुवस्य हि प्रमाणमित्यर्थः । श्रुतिर्हि ततो वर्धुं 'ध्रुवमुखीक्षत्' इति ध्रुवे दार्शिके 'ध्रुवं पश्यामि प्रयां किन्देव' इति सा ब्रूवात् । तस्मात्स्वयं द्रष्टुं शक्यत्वेऽपि नल एवाददर्शयदिति युक्तमित्यर्थः । यं ध्रुवदर्शनं कारितमिति भावः । एतत्सर्वं कथयचः । अथ च—यद्यप्यशुभं स्वयं प्रत्यक्षदर्शं तथापि ज्योतिःशास्त्रोक्तं ध्रुवदर्शनं महापरिमाणत्वं सत्यमेव ॥

धवेन सादृशि वधूरुन्धतीं सतीमिमां पश्य गतामिवाणुताम् ।

कृतस्य पूर्वं हृदि भूपतेः कृते तृणीकृतस्वर्गपतेर्जनादिति ॥ ३९ ॥

धवेनेति ॥ सा वधूर्यवेन नलेनाणुतामतिस्नतत्वं गतामिमां सतीं पतिव्रतामरुन्धतीं त्वं पश्येत्युक्त्वा सादृशिं दर्शिता तन्नाणुत्वे उत्प्रेक्षते—वरणात्पूर्वेनेव हृदि कृतस्य मनोरथमन्त्रेण हृदये कृतस्य भूपतेः कृते तृणीकृतस्वर्गपतेस्तृणवह्नाधवेन त्यक्त इन्द्रो येन एवंभूतावनादेव । लज्जयेति शेषः । अहं हि परिणीता सतीन्द्रं तृणप्रायमकरवन्, मैत्री तु हृदि धारणनात्रादेवेति मतोपीयनेवाधिका सतीति मैत्र्याः सक्ताशास्त्रजयेव कृतानिलयः । स्वतःकृतात्वेनवनुत्प्रेक्षितम् । भूपतेः, जनादिति शब्दद्वयं सामान्यवाच्यपि नलभैर्नोलक्षणे विशेषे पर्यवस्यति । वैधमदन्धती-विलोकनं कारितमिति भावः । अदृशि, प्यन्ताधिष्णु । ‘अभिवादितोः—’ इति अर्णा कर्तुर्णी कर्मत्वम् । तस्य चानिहितत्वाद्वितीयाभावः ॥

प्रसूनता तत्करपल्लवस्थितैरुदुच्छविर्व्योमविहारिभिः पथि ।

मुखेऽमराणामनले रदावलेरभाजि लाजैरनयोज्यितैर्धुतिः ॥ ४० ॥

प्रसूनतेति ॥ तस्या मैत्र्याः करदोरेव पल्लवयोः स्थितैर्वर्तमानैर्लाजैः प्रसूनता पुष्पत्वनभाजि प्राप्ता । पल्लवेषु च पुष्पाणि युक्तानि । तथा—अनया मैत्र्योऽजितैः करान्मुलैर्व्योम्नि विहरणशीलैः सद्भिः पथि कराभ्यन्तरालरूपे मार्गे उदुच्छविर्निक्षत्रशोभा भेजे । व्योम्नि नक्षत्राणि युक्तानि । तथा—अमराणां मुखेऽनलेऽप्रावना हुतं रदावलेर्दन्तपट्टेर्धुतिः शोभा भेजे । मुखे च दन्तपट्टिर्धुत्वा । वैधो लाजरोनस्तथा कृत इति भावः ॥

तथा प्रतीष्टाहुतिधूमपद्धतिर्गता कपोले मृगनाभिशोभितान् ।

यया दशोरध्वनतां धुतौ धिता तनाललीलामलिकेऽलकापिता ॥ ४१ ॥

तयेति ॥ तया मैत्र्या प्रतीष्टा करकुण्डलाभ्यां स्वीकृता आहुतिधूमपद्धतिर्दुपमानलाजा-दिश्रव्यसंयन्धनी धूमपरम्परा कपोले मृगनाभिशोभितां कस्तूरीशोभां गता प्राप्ता । तत्र ऊर्ध्वं गच्छन्ती दशोर्धधुमोर्ध्वनतां यया प्राप । ततोऽप्यूर्ध्वं गच्छन्ती धुतौ कर्णपोलनाललीलां वतंसभूतनालदलसादृश्यं धिता । ततोऽप्यूर्ध्वतरं गच्छन्ती अलिके ललाटेऽलकापिता चूर्णकुन्तलनदाचरिता । तत्तुल्या जातेत्यर्थः । कपोले कस्तूरी, दशोरध्वनन्, धुती तनालम्, ललाटे चालका इति युक्तम् । वैधं धूमग्रहणं कृतमिति भावः । मृगनाभिशोभितीति, ‘कर्तुर्धुपमाने’ इति गिनी मृगनाभिशोभितौ तस्या भावस्त्वता, ‘त्वतलोः—’ इति पुंवेद ॥

अपद्रुतः स्वेदभरः करे तपोरूपपाजुशोर्दानजलैर्मिलन्मुहुः ।

दशोरपि प्रप्लुतमद्यु सात्त्विकं पनैः सनाधीयत धूमलङ्घनैः ॥ ४२ ॥

अपद्रुत इति ॥ त्रयाशुशोर्ध्वपतोल्लसोः करे वर्तमानः स्वेदभरः लातिरुद्धमन्त्र-वदो दानजलैर्मिलन्मुहुः दक्षिणाशान्त्यमुल्लसैः सक्तपदैर्मुहुर्दरिदरं मोज्ज्वलपन्नं प्रप्लु-न्तन् अपद्रुतोऽप्यवपिन्नः । दानजलयोगात्सात्त्विकः स्वेदोऽपमिति लोकेव व सक्त इत्यर्थः ।

१ ‘इति’ इति मुद्रावर्धोत्पल्लवः । २ ‘अदृशि’ इति लाजरोनस्तथा कृत इति भावः । ३ ‘अभिवादितोः’ इति अर्णा कर्तुर्णी कर्मत्वम् । ४ ‘अभिवादितोः’ इति अर्णा कर्तुर्णी कर्मत्वम् । ५ ‘अभिवादितोः’ इति अर्णा कर्तुर्णी कर्मत्वम् । ६ ‘अभिवादितोः’ इति अर्णा कर्तुर्णी कर्मत्वम् । ७ ‘अभिवादितोः’ इति अर्णा कर्तुर्णी कर्मत्वम् । ८ ‘अभिवादितोः’ इति अर्णा कर्तुर्णी कर्मत्वम् । ९ ‘अभिवादितोः’ इति अर्णा कर्तुर्णी कर्मत्वम् । १० ‘अभिवादितोः’ इति अर्णा कर्तुर्णी कर्मत्वम् ।

करे मुहुर्मिलन्पुनःपुनरुद्भवन्दानजलैरपलुत इति वा । तत्रापि कामविकारवशात्स्वेदं लोके
ज्ञास्यतीति भिया वा । दृशोरपि प्रसृतं गलितं सात्त्विकं कामविकारजनसु घनैः सान्द्रैर्धूम-
लक्ष्मणैर्धूमाक्रमणैः कृत्वा समाधीयत परिहृतं तान्यामित्यर्थात् । तैरेव कर्तृभिरपलपितं वा ।
परस्परसंस्पर्शातयोः स्वेदादयः सात्त्विका भावाः प्रवृत्ता इति भावः ॥

बहूनि भीमस्य वसूनि दक्षिणां प्रयच्छतः सत्त्वमवेक्ष्य तत्क्षणम् ।

जनेषु रोमाञ्चमितेषु मिश्रतां ययुस्तयोः कण्टककुड्मालश्रियः ॥४३॥

बहूनीति ॥ बहूनि वसूनि दक्षिणां प्रयच्छतो दक्षिणात्वेन ददतो भीमस्य सत्त्वं दान-
शौण्डत्वमवेक्ष्य तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे आश्चर्यातिशयाद्रोमाञ्चमितेषु प्राप्तेषु जनेषु मध्ये तयो-
र्भैमीनलयोः कण्टककुड्मालश्रियः कण्टककलिकाशोभा मिश्रतामैक्यं ययुः प्रापुः । सात्त्विको-
ऽपि रोमाञ्चोऽन्यजनवदाश्चर्यादयं जात इत्यपलपित इति भावः ॥

बभूव न स्तम्भविजित्वरी तयोः श्रुतिक्रियारम्भपरम्परात्वर ।

न कम्पसंपत्तिमलुम्पदग्रतः स्थितोऽपि वह्निः समिधा समेधितः ४४

बभूवेति ॥ श्रुतिक्रियाया वेदविहितलाजहोमाग्निपरिभ्रमणादिकाया आरम्भस्य परम्परा
एकस्मादनन्तरमन्यस्यारम्भः, तस्मादनन्तरमन्यस्य, एवमव्यवहितो य उत्तरोत्तरभावस्त-
द्विपया त्वरा वेगिता तयोः सात्त्विकभावजनितस्याज्ञाचलनात्मकस्य स्तम्भस्य विजित्वरी
जयनशीला न बभूव । तं नापललापेत्यर्थः । अवश्यापेक्षितायामपि कर्मवेगितायां सात्त्विक-
स्तम्भवशात्तौ किमपि कर्म शीघ्रं कर्तुं समर्थौ नाभूतामिति भावः । तथा—समिधा काष्ठैः
समेधितः संवर्धितद्युतिरप्यग्रतः स्थितोऽपि तयोः कम्पसंपत्तिं सात्त्विकं कम्पबाहुल्यं नालु-
म्पन्न शमयति स्म । शीतजं हि कम्पं विशिष्टोऽग्निः शमयति, न तु सात्त्विकम् । तस्य
ज्ञानासमर्थत्वादित्यर्थः । तयोरन्यसात्त्विकापलापेऽपि स्तम्भकम्पौ लोकैर्ज्ञातावेवेति भावः ।
'भवर्ततास्तम्भ—' इति पाठे नस्तम्भविजित्वरीति नञ्समासः । अलुम्पत्, 'शे मुचादी-
नाम्' इति नृम् ॥

दमस्वसुः पाणिममुष्य गृह्णतः पुरोधसा संविदधेतरां विधेः ।

महर्षिणेवाङ्गिरसेन साङ्गता पुलोमजामुद्रहतः शतक्रतोः ॥ ४५ ॥

दमेति ॥ दमस्वसुः पाणिं गृह्णतोऽमुष्य नलस्य संवन्धिनो वैवाहिकस्य श्रौतस्य विधेः
साङ्गता अङ्गसाहित्यं पुरोधसा संविदधेतरां नितरां साकल्येन चक्रे । प्रधानमात्रं नलेन
कृतम्, अङ्गानि तु पुरोधसा कृतानीति भावः । कस्य केनेव—पुलोमजामुद्रहतः परिणयतः
शतक्रतोः संवन्धिनो विधेः साङ्गता आङ्गिरसेन महर्षिणा बृहस्पतिनेव ॥

सकौतुकागारमगात्पुरंध्रिभिः सहस्वरन्धीकृतमीक्षितुं ततः ।

अधात्सहस्राक्षतनुत्रमित्रतामधिष्ठितं यत्खलु जिष्णुनामुना ॥ ४६ ॥

१ 'अत्र स्वेदाद्युणोः सहजयोरगन्तुकदानोदकधूमाभिभवाभ्यां तिरोधानान्मीलनभेदः' इति जी-
वातुः । २ 'अत्र कर्मत्वरसमिद्धवह्निरूपकारणसद्भावेपि स्तम्भकम्पनिवृत्तिरूपकार्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्ति-
रलंकारः' इति जीवातुः । ३ 'विधिः' इति पाठे 'विधिः संविदधेतरान्' इत्यन्वयः, इति सुखाव-
बोधा । ४ 'संगताम्' इति पाठे कीदृशीं शचीम्—'संगतां सं सन्यक्तं गतं ज्ञानं यस्यास्तामु-
न्वितज्ञानं' इति सुखावबोधा ।

स इति ॥ ततो वैवाहिकविधेरनन्तरं स नलः पुराभिनिरन्तःपुराज्जनानिरोक्षितुं बधून्-
रचेष्टादिदर्शनार्थं सहस्ररन्ध्रीकृतं तृणकाष्ठादिरचितबहुच्छिद्रगवाक्षं बधून्वरसंवेशार्थं रचित-
गुप्तारवेदिकं कौतुकागारं कुतूहलावहं दूर्वादवाङ्मुरादिनवनजलद्रव्यसहितं गृहमगाययौ ।
पद्महं जिष्णुना जयशीलेनानुना नलेनाधिष्ठितं सद्विलोकितुं नेत्रसहस्रत्वकाशरन्ध्रधारिणा
सहस्राक्षस्य तनुत्रेण कवचेन सह मित्रतां साम्यमधाद्भार । तदपि जिष्णुनेन्द्रेणाधिष्ठापते ।
सत्प्रेक्षायां निधये वा ॥

तथाशनाया निरशेषे नो हिया न सम्यगालोकि परस्परक्रिया ।

विमुक्तसंभोगमशायि सस्पृहं वरेण वध्वा च यथाविधि ज्यहम् ॥४७॥

तथेति ॥ वरेण वध्वा चाशनाया दुमुक्षा हिषा कृत्वा तथा पूर्ववन्मो निरशेषे न
निःशेषिता । आवृत्ति न भुक्तमित्यर्थः । तथा—परस्परक्रियान्योन्यं चेष्टादिभ्यामपरोक्ष-
हितैव सम्यक्संमुखदर्शनेन नालोकि न विलोकितः । किंतु दृगन्तमात्रेणेत्यर्थः । तथा—
अहं दिनत्रयं यथाविधि विमुक्तसंभोगं लक्ष्यतुरतं यथा तथा परं सस्पृहं तुरतेच्छासहितं
यथा तथाशायि शयितम् । ज्यहमेति सर्वत्र योज्यम् । विध्यतिक्रमनयादिनत्रयं तान्नां
सह भुक्तम्, अन्योन्यं विलोकितम्, सह निद्रितं च । परं लब्ध्या न पावतृति भुक्तम्,
नारोपाजं दृष्टम्, न च चुम्बनादिज्ञादिपूर्वं शयितमित्यर्थः । 'एकत्र शयनं त्रिपत्रं त्रयत्रयं
च' इति विधिः । अशनाया, 'अशनायोदन्यपनायावुमुक्षापिपासागर्धेडु' इति तत्पुः । अहं,
सनाहारे द्विगौ 'राजाहः—' इत्यादिना टच् । 'न संसृपादेः सनाहारे' इत्यादिनाभावः ।
'रात्राहाहाः पुंस्ति' इति पुंस्त्वम् । अलन्तसंयोगे द्वितीया । अहं विमुक्तसंभोगमिति योचना ॥

कटाक्षणाजान्यजनैर्निजप्रजाः कचित्परीक्षासनचीकरत्तराम् ।

धराप्सरोभिर्वर्याव्रयागतानभोजयन्भोजकुलाङ्कुरः कचित् ॥ ४८ ॥

कटाक्षेति ॥ भोजकुलस्य भोजपूर्वभोजकल्पश्रियवंशत्यापुर रवापुरो बालो दनः
कचिद्भीतिदृक्पथगोचरे कलिभिर्देशे जन्यजनैर्पार्याव्रित्कर्मलपक्षभिः सह निजाः प्रजाः
परिहासपात्रभूतपौरदारस्त्रीकुल्यात्वाभिः प्रयोज्याभिरित्यर्थः । कटाक्षणाजैश्च संशया परीक्षां
क्षेपकोक्त्यादिनार्थान्तरोपदर्शनरूपमुपहासनचीकरत्तरामतितरां पारयामास । तथा—
अचिन्त्य परपात्रया भित्तिं तानागतपक्षलपक्षीयानन्यन्त्राजलोकाद्वरत्तरोनिर्देसीत्येतिर्गोचर-
न्मोप्रवृत्तिभिः पुरस्तुन्दरीनिर्पराजानाभिरभोजयन्भोजनकारणम् । परिप्रेषणार्थं कचित्कुट-
भोजनार्थं काचिरादिदृष्टमित्यर्थः । पिपाहे कर्मोपसर्गोपहासकारणयोग्यत्वात् पुरदप्रयोगो
कुलः । कटाक्षसम्बन्ध 'तत्करोति—' इति प्रत्ययानुद् । निजप्रजाः, 'हन्ते—' इति कर्मत्वम् ।
आगतान्, भुजेः प्रत्ययसम्बन्धेन 'गतिभुजि—' इति कर्मत्वम् । अतोऽप्यहं, 'तेनरपय-
नतापेन्यय' इति परलङ्कारम् ॥

तेनर प्रसारनाह—

स कंचिदुपे रचयन्तु तेननोपहासनाद्वर्येषैर्धोचितम् ।

पिपासतः क्षाधन सप्रेक्षितुल्यं तयार्पयन्तानपि काननोदनम् ॥ ४९ ॥

स इति ॥ स दमः कंचित् नलपक्षीयमेवमूचे । खजनमुखेनेति शेषः । अङ्ग हे वारयात्रिक, अत्र पात्रे । आसु परिवेषिकासु मध्ये वा । काथन त्रियस्त्व रुचेरभिलापस्य यथोचितमुचितानतिक्रमेण तेमनाख्यस्य व्यञ्जनस्योपहारमानयनं रचयन्तु कुर्वन्तु यावदभिलापं तेमनमानयन्तु किमिति प्रश्नकालः(कुः), एता एवं कुर्वन्तु, त्वं भुङ्क्ष्वेति भोजनोपदेशो वा । एवमुत्तरत्रापि । तथा—पिपासतस्तृपालोस्तव पानार्थं सर्वतोमुखं जलमप्यर्पयन्तां ददतु । तथा—ओदनमपि कामं यथेच्छमर्पयन्ताम् ॥

परिहासस्तु ॥ अत्र आसु मध्ये । विविक्ते स्थाने वा । अङ्गरुचेः स्तनजघनाद्यङ्गानां रुचेर्दर्शनाद्यभिलापस्योचितं यथा भवति तथा तव मानसोऽपहारमपहरणं स्वयन्तु । स्तनादिदर्शनादिनान्तःकरणहरणं कुर्वन्त्वित्यर्थः । कायकान्तेर्हेतोः सौन्दर्यातिशयान्मनोहरणं कुर्वन्त्विति वा । तथा—पिपासतश्चुम्बनेच्छोस्तव सर्वतो नेत्रादिचुम्बनस्थाने दर्शनमात्रेण कामस्य हर्षकरं मुखमर्पयन्ताम् । बहूनां चुम्बनस्थानानामेकत्र मुखे वर्तमानत्वान्मुखमेव तव ददत्वित्यर्थः । अथ च—कामस्य हर्षकरं वराङ्गमपि चुम्बनार्थमर्पयन्ताम् । अथ च—मुखं पिपासतस्तव सर्वदा वराङ्गमेव ददतु । 'स्यात्तेमनं तु निष्ठानम्' इत्यमरः । पूर्वव्याख्याने तवेत्युभयत्र योज्यम् । मुखं सर्वत इति, 'उभसर्वतसोः' इति द्वितीया । तव, ते इति च संबन्धसामान्ये पृष्ठी ॥

मुखेन तेनोपविशत्वसाविति प्रयाच्य सृष्टानुमतिं खलाहसत् ।

वराङ्गभागः स्वमुखं मतोऽधुना स हि स्फुटं येन किलोपविश्यते ५०

मुखेनेति ॥ काचित्खला वक्रोक्त्यादिभाषिणी हे वारयात्रिक, असौ मत्सखी पुरुषो वात्र स्थाने ते तव मुखेनोपलक्षितत्वात् । संमुखमिति यावत् । त्वदुपायेन वा । त्वदाज्ञेति यावत् । त्वया सह भोजनार्थं तव पुरस्ताद्वा । भोजनार्थमुपविशत्विति प्रयाच्य संप्रार्थ्य मुखेनोपविशत्विति सृष्टा दत्तानुमतिरनुज्ञा येन तं वारयात्रिकं पश्चादहसत् । हासे कारणमाह—हि यस्माद्येन साधनेन किलोपविश्यते स हि वराङ्गभागो गुह्यदेशः । अमुना जनेन खस्यात्मनो मुखं स्फुटं निश्चितं मतः । मुखेन करणेनोपविशत्वित्येवमर्थपरं तद्वचनमश्ला तेनानुज्ञायां दत्तायां कटिदेशाद्यः प्रदेशेन किलोपविश्यते इत्येवं वदतानेन स्वमुखं वराङ्गत्वेन मतं यस्मात्, तस्माद्वास्यं युक्तमित्यर्थः । सर्वजनबोधपुरःसरं जहासेति वा । अथ च—ते मुखेनोपविशतु, अपितु पुरीपोत्सर्गार्थमुपविशत्विति प्रयाच्य तदीयं जुगुप्सितमर्थमगृहीत्वा सृष्टानुमतिं तमहसत् । 'मुखं निःसरणे वक्र प्रारम्भोपाययोरपि' इति विश्वः ॥

युवामिमे मे स्त्रितमे इतीरिणौ गले तथोक्ता निजगुच्छमेकिका ।

न भास्यदस्तुच्छगलो वदन्निति न्यधत्त जन्यस्य ततः पराकृपत् ॥५१॥

युवामिति ॥ इमे पुरोवर्तिन्यौ युवां मे मम (तेन) स्त्रितमे उत्तमे द्वियौ भवादौ स्त्रीरत्ने न दृष्टे इतीरिणो वदतः स्तुवतः । अथ च—मत्संबन्धिन्यौ प्रियतमे भवेतामिति वा परिहासाद्वदतः । कदाचिज्जनस्य वरपक्षीयस्य गले तथा यथा लयोच्यते तथेत्युक्त्वा तयोर्द्वयोर्मध्ये एकिका एवैव निजगुच्छं रज्जुस्थाने द्वारविशेषमेवेत्युक्त्वा न्यधत् । इतीति किम्—

हे जन्म, त्वं अदः पूर्वोक्तं इमे मे इति शब्दं वदन्कुर्वन्, तु पुनरुक्तगल्लक्षणो न भाति । अपितु एवं शब्दं कुर्वन्गल एव स्फुरति । अथच—तुच्छः स्तनश्चन्यो गलेः कण्ठो यस्य एवंभूतो न भाति । अजस्य गले स्तनो तिष्ठतः, त्वं तु तादृक्शब्दोऽपि स्तनश्चन्य इति कारणात् शोभते । अथच रज्जुरहितकण्ठो न भासीति रज्जुस्थाने द्वारं धत्ते स्तेत्युभयतो लम्बमानो द्वार एव गलस्तनस्थाने भवत्वित्यर्थः । ततोऽनन्तरं परा द्वितीया रज्जुवद्धारमेव धृत्वाजन्मिव तन्मा-
कृपकण्ठे बद्ध्वा दूरं निनाय । अजो हि मिमेमेशब्दो रज्ज्वा कण्ठे बद्ध्वा कृप्यते इति परि-
हासः । अथच—रिक्तकण्ठो ग्रासरहितो न भासीति निजगुच्छं स्वहस्तस्थितं पल्लवस्तबकं गले
मुखान्तः न्यधत्त नितरां बलाचिक्षेप, द्वितीया च दत्तपल्लवग्रासं छागमिव चकपेति परिहासः ।
अथच—एवमस्मत्स्तुतिं कुर्वन् तुच्छगलो द्वाररहितकण्ठो न भासीति वदन्ति । गले द्वारं परि-
तोषवशाचिक्षेपेति वा । यद्वा अस्मत्प्रेम्णा भवत्यां मे प्रियतमे इति वदन् त्वं शून्यकण्ठो न
भाति । मयापि त्वं वरणीय इति नालास्थाने द्वारमेव चिक्षेप । परा च य(त)त्रैव धृत्वा परिहा-
सनिपेण संभोगार्थमेव चकपेति भावः । मिमेने इति परिहासपक्षे युवामिति बिन्दुचतुर्धनं
एवं वदन्नुवा तरुणदण्डगल इति वा योज्यम् । अकृपत् लङ् ॥

नलाय बालव्यजनं विधुन्वती दमस्य दास्या निभृतं पदेऽपितात् ।

अद्यासि लोकैः सरटात्पटोच्चिनी भयेन जङ्घायतिलङ्घिरंहसः ॥ ५२ ॥

नलायेति ॥ नलाय नलार्थं बालव्यजनं मयूरपिच्छतालकृतं चामरं वा विधुन्वती वन्द-
यन्ती नलसेवापरा पाचितुन्दरी दमस्य दास्या निभृतं गुप्तं यथा तथा पञ्चाशगल पदे-तरु-
णसनापेऽपिताम्बुजात्सरटात्कलासाङ्गुथेन पटमुज्ज्वलेषंशीला लक्षवद्धा रिपुभयरीभूता चक्षी
ओकरहाति हृष्टिता । जगहाते हेतुरभूदित्यर्थः । किन्तुतात्पर्यात् । जङ्घाया आघातिरूपं लक्ष-
वद्धलेषंशीलं रहो पैगो यस्य तस्मात् । अत एव भयहेतोः सरटस्योर्ध्वरोहणं अतिरुचकरः ॥

पुरःस्थलानूलमदात्खला वृत्तीनुपाविशस्तत्र कजुर्धरप्रियः ।

पुनस्तदुत्थाप्य निजामतेर्षदाऽदस्तथ पञ्चाद्वृतपुच्छतन्मदा ॥ ५३ ॥

स्वयं कथाभिर्वैरपक्षसुमुवः स्थिरीकृतायाः पदयुग्ममन्तरा ।
परेण पश्चान्निभृतं न्यधापयद्दर्शं चादर्शतलं हसन्खलु ॥ ५४ ॥

स्वयमिति ॥ कश्चित्खलः परिहासचतुरः स्वयं स्वेनैव कथाभिर्हसदूल्यादिवार्ताभिः स्थिरी-
कृतायाः कथाश्रवणप्रवर्णीकृताया वरपक्षसुमुवो नलपक्षीयायाः सुन्दर्याः । वरस्य पक्षे पक्षे
स्थिताया वा । पदयुग्ममन्तरा चरणद्वयमध्ये परेण स्वसखेन प्रयोज्येन निभृतं गुप्तं यथा तथा
पश्चाद्भागेनादर्शतलं दर्पणं न्यधापयदस्थापयत् । हसन्सन् प्रतिविम्बितो हजघनकामसदनं तं
दर्पणं ददर्श च । भगादिदर्शनादेव हासः पश्चादनन्तरं ददर्शेति वा । पदयुग्मम्, 'अन्तरा-
न्तरेण' इति द्वितीया ॥

अथोपचारोद्धुरचारुलोचना-विलासनिर्वासितधैर्यसंपदः ।

स्मरस्य शिल्पं वरवर्गविक्रिया विलोककं लोकमहासयन्मुहुः ॥ ५५ ॥

अथेति ॥ अथ कामरहितकेवलपरिहासानन्तरं वरवर्गिणां नलपक्षीयराजसङ्घानां विक्रिया
मनोविकारो याभ्यस्ताः । यासां दर्शनेन नलपक्षीयाणां कामविकारो भवति ता वराङ्गना विलो-
ककं द्रष्टारं लोकं मुहुरहासयन् । तद्रूपादिदर्शनसमुत्पन्नकामविकारं वरलोकं दृष्ट्वा लोकोऽहस-
दिति भावः । कीदृश्यः—उपचारे कटाक्षक्षेपादिना स्नानुरागज्ञापके प्रीतिविलोकने विषये उडु-
राण्युत्सुकानि चारुण्यतिविशालानि चतुराणि लोचनानि यासां ताः । तथा—विलासैः कटाक्ष-
विक्षेपादिभिः कृत्वा निर्वासितास्त्याजिता धीराणां विलासिनां धैर्यसंपदो याभित्ताः । तथा—
स्मरस्य शिल्पं कृतिरतिमुन्दर्यः । उपचारे परिवेषणादाबुद्धुराश्च ताश्चानुनेत्राश्चेति वा । उपचा-
रोद्धुरचारुलोचनानां विलासैस्त्याजिता धैर्यसंपद्येन तस्य स्मरस्य शिल्पं विलसितं कर्तुं वरवर्ग-
विकारदर्शिनं लोकं मुहुरहासयदिति वा । स्वाशयज्ञापनोत्सुकानि चारुणि नेत्राणि यासु तथा—
विलासैः पूर्वोक्तैरेव त्याजिता धैर्यसंपद्याभिः, यासु वा । तथा—कामजनिता वरवर्गस्य वि-
क्रिया विकाराः कर्त्रो विलोककं लोकं मुहुरहासयन्निति वा । इदानीं कामचेष्टापुरःसरं परि-
हासः प्रवृत्त इति भावः ॥

तदेवाह—

तिरोवलद्वक्त्रसरोजनालया स्मिते स्मितं यत्खलु यूनि बालया ।

तया तदीये हृदये निखाय तद्व्यधीयतासंमुखलक्ष्यवेधिता ॥ ५६ ॥

तिर इति ॥ कस्मिंश्चिद्यूनि तद्व्ये स्मिते सानुरागं हसिते सति कयान्चिद्बालया तिरो वक्त्रं
यथा तथा वलद्वक्त्रसरोजनालया वलितः वलन् मुखकमलस्य दण्डो ग्रीवा यस्याः एवंभूतया
सत्या यत्स्मितगीपदहासि । तया बालया तदीये हृदये हसितुर्वक्षसि तत्स्मितमेव निखाय ख-
नित्वा आरोप्यासंमुखस्य लक्ष्यस्य वेध्यस्य वेधिता वेधकता व्यधीयत कृता । खलप्रेक्षे । परा-
ङ्मुखलक्ष्यवेधकत्वं धनुर्विद्यायां निपुणस्यैव भवति । यः पराङ्मुखः सैलक्ष्यं विध्यति । पराङ्मु-
ख्यापि तस्मिन्नात्मानुरागो निवेशित इत्यर्थः । स्मितं लज्जा चानुरागसूचिका । मया स्नानुरा-
गद्योतनार्थं हास्ये कृतेऽनया हास्यपूर्वं लज्जितं चेत्तर्हीयं मय्यनुरक्तेति निश्चितवन्तं तत्स्मितमेव

कामवाणीभूय न्यपीडयदिति भावः । बाल्खादपि बलितग्रीवत्वम् । प्रौढा तु संनुखमेव हस-
ते । स्मिते, स्मितमिति कर्तरि भावे च कः । वेधिता, विधेस्तौदादिकात्ताच्छीत्ये णिनिः ॥

कृतं यदन्यत्करणोचितत्यजा दिदृक्षु चक्षुर्यदवारि बालया ।

इदस्तदीयस्य तदेव कामुके जगाद वार्तामखिलां खलं खलु ॥ ५७ ॥

कृतमिति ॥ करणस्य कर्तव्यस्योचितं परिवेषणादि त्यजति तथा बालया यदन्यदप्रस्तुतं
व्यापारान्तरं कृतम् । तथा—पुनःपुनः दिदृक्षु दर्शनेच्छु किञ्चिद्गुणान्तरमात्रेण द्रष्टुं प्रवृत्तमपि
चक्षुर्यदवारि अधात्परावर्तितम् । तदेवान्यकरणचक्षुर्वारणरूपं द्वयमेव कामुके विषये तदीयस्य
इदो बालासंबन्धिनो मनसोऽखिलां वार्तानाशयं जगाद । यतः । खलं सूचकम् । खलुप्रेक्षे
निश्चितं वा । दुर्जनो ह्यन्यदीयमनोगतमन्यत्नै निवेदयति । लज्जानुभाववशादियं नम्यनुरक्तेति
सोऽज्ञासीदिति भावः । 'खले' इति पाठे स्वाशययोतनपरोक्षितज्ञानचतुरे इति कामुकविशेषणम् ॥

जलं ददत्याः कलितानतेर्मुखं व्यवस्यता साहसिकेन चुम्बितुम् ।

पदे पतद्धारिणि मन्दपाणिना प्रतीक्षितोऽन्येक्षणवञ्चनक्षणः ॥ ५८ ॥

जलमिति ॥ कंचित्पिपासुं जलं पाययमानायाः पादप्रक्षालनार्थं वा कलैचिज्जलं ददत्याः ।
अत एव कलितानतेर्नग्रीभूतायाः कस्याधिस्तुन्दर्याः सर्नीपवार्तिं मुखं जननघ्ने चुम्बितुं व्यव-
स्यता कृतोद्यमेन । अत एव साहसिकेनाविचार्यकारिणा केनचित्कामुकेन पतद्धारिणि पदे मन्द-
पाणिना विलम्बार्थं विरलाङ्गुलिस(य)ङ्गलज्जलपाणिना सता । पादप्रक्षालनालसपाणिना वा
सता । अन्यस्यां चुम्बनसामर्थ्यां सत्यामेकपाङ्गुनिविश्रयानामन्येषां तत्र विचरतां वा । ईक्षणस्य
दर्शनस्य ईक्षणानां नेत्राणां वा बध्नार्थं प्रतारणार्थमनीक्षणार्थं क्षणोऽवसरः प्रतीक्षितो विल-
म्बेन गवेपितः । पानपक्षे—पदे चरणे विरलाङ्गुलिभ्यः पतद्धारि यस्मिन्नेवंभूते । पादप्रक्षाल-
न पक्षे—पतद्धारिणि पदे मन्दपाणिनेति योज्यम् । अन्यानिरीक्षणावसरं प्रतीक्ष्य तन्मुखं
चुम्बन्वेति भावः ॥

युवानमालोक्य विदग्धशीलया स्वपाणिपाथोरुहनालनिर्मितः ।

ऋथोऽपि सख्यां परिधिः कलानिधौ दधावहो तं प्रति गाढबन्धताम् ५९

युवानमिति ॥ विदग्धशीलया चतुरया कदाचित्तुन्दर्या युवानं कंचित्तरणमालोक्य क-
लानां सकलविषयाचतुर्याणां निर्धौ स्थानभूतायां स्वाशयस्यां प्रियतत्त्वान्, अथ च—सखी-
रूपे चन्द्रे स्वपाणिभ्यामेव पाथोरुहनालान्यां कनलनालान्यां निर्मितो रचितः कण्ठोपल-
परिधिः ऋथोऽपि सिधिलदन्धोऽपि तं नेत्रलक्ष्यं युवानं प्रति लक्ष्मीरूपं गाढबन्धतां दृढब-
न्धनत्वं दर्शयन्मार । अहो आश्चर्यं । कलानिधौ च परिवेषो युक्तः । ऋथस्य गाढत्वविरोधा-
त्तदस्यां चन्द्रे वा कृतस्त्रालिङ्गनस्य परिधेय बन्धनस्वरूपत्वादायर्धम् । नदालिङ्गनेच्छुरिषं स्वा-
शयशपनस्य सखीमालिङ्गितवती नानेकालिङ्गितेति तदाशयनज्ञातीरेति भावः ॥

नतभ्रुवः सच्छनखानुदिम्बनच्छलेन कोऽपि स्फुटकम्पकण्टकः ।

पयो ददत्याधरणे भृशं क्षतः स्तरस्य बाणैः शरणे न्यविशत ॥ ६० ॥

नतेति ॥ स्तरस्य बाणैर्क्ष्यं क्षतो निद्रां पीडितः । अत एव स्तुष्टः प्रवृत्तः सन्निवृत्तः
कम्पः कण्टक रोमाशाथ सत्य च कोऽपि कर्मा लच्छनछेदु तदेवनिर्जनछेपदुदिम्बनच्छ-

लेन प्रतिविम्बव्याजेन पयो दुग्धं जलं वा ददत्याः परिवेषयन्त्याः पाययमानायाः कस्माच्च
अतध्रुवश्चरणे एव शरणे रक्षितृणी न्यविक्षत प्राविशत् । कामपीडाशान्त्यर्थं चिरं चरणान्
लोकनव्याजेन प्रार्थनप्रणतिसंज्ञामकार्षादिति भावः । भीतः सकम्पो बाणैः सशस्त्रः सन्
कंचिच्छरणं विशति, क्षत इवेति लुप्तोत्प्रेक्षा वा । 'चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरोक्तेश्चरणे द्विती-
याद्विवचनान्तम् । 'चरणौ' इति च पाठः । 'शरणम्' इति पाठे चरणरूपद्वयं रक्षितारमिति
व्याख्येयम् । न्यविक्षत, 'नैर्विशः' इति तैङ् ॥

मुखं यदस्मापि विभुज्य सुभुवा ह्रियं यदालम्ब्य नतास्यमासितम् ।

अवादि वा यन्मृदु गद्गदं युवा तदेव जग्राह तदासितलम्बकम् ॥ ६१ ॥

मुखमिति ॥ तथैवान्यथा वा सुभुवा विभुज्य मुखं वक्रोक्त्य यदस्मापिपदहासि ।
तथा—ह्रियमालम्ब्य लज्जामाश्रित्य नतास्यं नम्रमुखं यथातथा यदासितं स्थितम् । मृदु
मधुलं गद्गदमस्पष्टवर्णं यथा तथा यदवादि । युवा तदेव त्रयं तस्या आसितस्तस्या लम्बकम् ।
प्राप्तिनिश्चायकमित्यर्थः । जग्राह । ज्ञातवानित्यर्थः । स्मिताद्यनुभाववशादियं मया लब्धमेवेति
निश्चिकायेति भावः । वा समुच्ये ॥

विलोक्य यूना व्यजनं विधुन्वतीमवाप्तसत्त्वेन भृशं प्रसिध्विदे ।

उदस्तकण्ठेन मृपोष्मनाटिना विजित्य लज्जां ददशे तदाननम् ॥ ६२ ॥

विलोक्येति ॥ यूना व्यजनं विधुन्वतीं चालयन्तीं सुन्दरीमकस्माद्विलोक्य तदर्शनादे-
वाप्तसत्त्वेन प्राप्तसात्त्विकभावेन सता भृशं प्रसिध्विदे । सात्त्विकः स्वेदः प्राप्त इत्यर्थः । आन-
न्दोद्विक्तो मनोविकारः सत्त्वम् । तमेव प्रस्वेदं निहोतुं मृषा अलीकमूष्माणं प्रस्वेदनिमित्तं
संतापं नाटयति एवंशीलेनाभिनयता स्वेदापाकरणव्याजेनोदस्तकण्ठेनोर्ध्वाकृतमुखेन सता
लज्जां विजित्य परित्यज्य तदाननं तस्या मुखं ददशे । स्वकामपीडापणार्थं तथापश्यदिति
भावः । प्रसिध्विदे, पोषदेशलात्पलम् । 'प्रसिध्विदे' इति पाठश्चिन्त्यः ॥

स तत्कुचस्पृष्टकचेष्टिदोर्लताचलइलाभव्यजनानिलाकुलः ।

अवाप नानानलज्जालशृङ्खलानिवद्धनीडोद्भवविभ्रमं युवा ॥ ६३ ॥

स इति ॥ स पूर्वोक्तो युवा व्यजनं चालयन्त्यास्तस्याः पूर्वोक्तायाः त्रियाः कुचयोः स्पृष्ट-
काख्यमालिङ्गनं चेष्टते करोति एवंशीला दोर्लता बाहुवल्ली तस्याः संबन्धि चलइलामं चपल-
णन्तुल्यं व्यजनं तालवृन्तं तस्यानिलेन कम्पनसंजातवायुना आकुलो विवशीकृतः स्तनसार्धभु-
जचालितव्यजनविलोक्नमाप्रसंजातानुरागतरलः सन् नानानलानामनेकशरकाण्डानां जालस्य
सदृस्य (नैलनालानां नलदण्डानां वा) या शृङ्खला निर्वन्धनहेतुत्वात्तेषां परस्परप्रथननि-
मित्तः पञ्चरत्नया नितरां वद्धः संकुचितप्रचारीकृतो यो नीडोद्भवः पक्षी तस्यैव विभ्रमः
पञ्चरत्नमध्य एव यद्विशिष्टं भ्रमणम् । अथ च—तस्य विलाससान्धनवाप । जनसंनर्दस्यनुप-

१ 'चरणे' इति द्वितीयाद्विवचनान्तम्, सप्तम्यन्तमित्यपि' इति मुखावबोधः । २ 'सापङ्गोत्प्रेक्षा
व्यपकाप्रयोगादस्या' इति जीवानुः । ३ 'अथागन्तुकेन वनेस्वेदनं सप्तमसात्त्विकस्वेदमूष्माणं
नाट्यकारः' इति जीवानुः । ४ 'चेष्ट' इति पाठो जीवातुमुखावबोधार्थमनर्थः । ५ 'नानानल-
नाड' इति पाठे 'नैलनालानां शरकाण्डदण्डानाम्' इति व्याख्येयम्' इति मुखावबोधः ।
जीवातावति 'नैलनाल' इति पाठो लभ्यते ।

गातिशयाद्यजनचालनचलदुजान्तवर्तितत्कुचयोः परम्परयापि संस्मर्ये सांत्तगिकप्रीत्या साक्षा-
दिव तत्कुचसृष्टकालिङ्गनननुभवधनसङ्ख्या यथेष्टं चेष्टितुमशक्ताः कानातुरः पञ्चरत्नपद्मिनि-
र्वन्धनिवानुबभूवेति भावः । लतायाश्चलदलत्वं युक्तम् । व्यजनचालनव्याजाच्चलतो भुज-
स्यापि स्तनसंस्मर्ये सृष्टकालिङ्गनत्वं युक्तम् । 'नलजाल-' इति पाठः । 'गलजाल-' इति
पाठे नानाविधाः कण्ठजालसंवाग्धन्यः कण्ठवन्धनकारिण्यः शङ्खला इत्यर्थः ॥

अवच्छेदा कापि कटाक्षणस्य सा तथैव भङ्गी वचनस्य काचन ।

यथा युवभ्रामनुनाथने मिथः कृशोऽपि दूतस्य न शेषितः श्रमः ॥ ६४ ॥

अवेति ॥ सा कापि वर्णयितुमशक्या भावोलसनचतुरा कटाक्षणस्य नेत्रप्रान्तवक्रवीक्ष-
णस्यावच्छेदा भङ्गिपरम्परा वा । तथैव तदुचितैव सा काचन कापि वक्रोक्तादिरूपा वच-
नस्य भङ्गी रचनाप्यभूदिति शेषः । सा का—यथा कटाक्षावच्छेदा वचनमग्न्या च कर्मा
युवान्यां मिथः परस्परानुनाथनेऽन्योन्यप्रार्थने विषये कृशोऽप्यत्योऽपि दूतस्य धनः प्रयातो
न शेषितोऽवशिष्टीकृतः । यथा कृत्वा युवभ्रामं न शेषित इति वा । आत्मनैव चेष्टाविशेष-
रचनाद्वारा त्वं किनेष्यति, अहं वैष्णवीत्यादिप्रश्ननिधेयाद्भूतस्यानवतर इति भावः । यूनो-
वैदग्ध्यं सूचितम् । 'युवतिश्च युवा च' इत्यत्र 'युवान् क्रिया' इत्येकशेषः । कर्तरि तृतीया
चतुर्थी वा । शेषितः, 'तत्करोति-' इति ष्यन्तादिष्टा ॥

पपौ न कोऽपि क्षम्यमास्यमेलितं जलस्य गण्डूपमुदीतसंनदः ।

चुचुम्ब तत्र प्रतिविम्बितं मुखं पुरः स्फुरत्याः स्फुरकार्मुकब्रुवः ॥ ६५ ॥

पपाविति ॥ कथित्वेऽपि युवा आस्तेन मुखेन नैलितं योजितं करपटे पानार्थं धृतं जल-
स्य गण्डूपं पेयं जलं क्षमनाश्रं न पपौ । यतः—उदीतसंनद उत्पत्त्यातुरागः । तथापि क्लिप्ति
न पपावित्यत आह—तत्रापरसंपृक्ते करपटे धृते प्रतिविम्बितं पुरः स्फुरत्या विलम्बत्याः
स्फुरकार्मुकब्रुवां यस्यास्तस्या मुखं चुचुम्ब उदीतसंनदः तन्वा बुम्बितवान् । जले पीते
प्रतिविम्ब्यासंभवात्पानार्थं गृहीते जले तस्या मुखप्रतिविम्बे प्रतिविम्बितनिजमुखबुम्बनदर्शन-
कौतुहल्यशात्तस्या दावदवस्थानं तावन्न पपौ । गतायां तु प्रतिविम्बाभावात्पपाविति भावः ।
पद्मिस्थान्वे(न्ये)क्षयवयनं दावन्न पपौ, तैरीशिते तु जलं पपौ । पुरः स्फुरत्या जलं
ददत्या एव मुखमिति वा ॥

हरिन्मणेर्भोजनभाजनेऽर्पिते गताः प्रकोपं क्लिज वारयात्रिकाः ।

भृतं न शाकैः प्रवितीर्णमस्ति वस्तिवपेदमेवं हरितेति बोधिताः ॥ ६६ ॥

हरिदिति ॥ हरिन्मणेर्भोजनभाजनार्थं भाजने पात्रेऽर्पिते पुरःस्थापिते सति पत्रावली-
आन्त्या शाकपूर्णवन्नान्ता वा क्लिज स्फुटं प्रकोपं नितरां रोषं प्रज्ञा वारयात्रिका वरसर्जना
राजानो भीनसंपन्थिनिर्लेकैरिति बोधिताः । इति हिम्—इदं वो पुनन्मं प्रवितीर्णं पात्रं
शाकैः पत्राणादिभक्ष्यपलासैर्वास्तुकादिस्नानम्यजनैरेव न भुजं तदपि तं रूपं वा । किन्तोद-
नादिपुष्पनापि हरिता नीलानि त्रिषा भुजन्, न पत्रावली, नापि वाक्येनैवं हरिताः । तद-
स्तुष्ट इत्यर्थः । वारयात्रिकाः वरपात्रा प्रयोजनैरेव, 'प्रयोजनम्' इति ईड् ॥

१ 'अथ कल्पितलक्षणाग्निरुदयवदने पदवाचकप्रतिनिधिरूपेण प्रतिनिधिरूपेण' इति श्रीवाङ्मनः ।

ध्रुवं विनीतः स्मितपूर्ववाग्युवा किमप्यपृच्छन्न विलोकयन्मुखम् ।

स्थितां पुरः स्फटिककुट्टिमे वधूं तदङ्घ्रियुग्मावनिमध्यवद्भृक् ॥ ६७ ॥

ध्रुवमिति ॥ विनीतो ध्रुवमाचारवानिव स्मितपूर्ववाङ्मुखं न विलोकयन्नपश्यन् युवा तस्या अङ्घ्रियुग्मस्यावनिमध्ये भूमिभागे वद्भृग्योजितनेत्रः सन् पुरः स्फटिकनिवद्भूमौ स्थितां वधूं किमप्यपृच्छत् । अग्रे स्फटिककुट्टिमप्रतिविम्बिततद्भृगदर्शनसंजातस्मितः पुनरपि भगदर्शनायमेव गोष्ठीमिषेण तां स्थिरीचकारेति भावः । अवोदर्शनायमेव मुखं न विलोकितम् । अयं श्लोकः क्वचित् ॥

अमी लसद्वाप्पमखण्डिताखिलं वियुक्तमन्योन्यममुक्तमार्दवम् ।

रसोत्तरं गौरमपीवरं रसादभुञ्जतामोदनमोदनं जनाः ॥ ६८ ॥

अमी इति ॥ अमी जना रसात्खादविशेषानुरागादोदनमभुञ्जत । किंभूतम्—लसद्वाप्पं विद्यमानोष्माणमीपदुष्णम् । तथा—अखण्डितश्चासावखिलः संपूर्णश्च तम् । पाकेऽप्यविच्छिन्नतण्डुलमिति यावत् । अभ्रममखिलं स्वरूपं यस्येति वा । तथा—पाकसमये नवनीतक्षेपाद्वियुक्तमसंलग्नसिक्थम् । तथा—अमुक्तमत्यक्तं मार्दवं येन सुजातिशालिवीजत्वादतिक्रान्तम् । तथा—रसोत्तरं स्वादुबहुलम् । तथा—गौरं चन्द्रघवलम् । तथा—अपीवरं जीरकादि-सुजातिशालिवीजत्वात्सूक्ष्ममदीर्घतण्डुलम् । अत एव—आमोदनं हर्षहेतुम् । परिमलबाहुल्याद्वा आमोदनम् । अणुत्वे चागलद्वाष्पत्वम्, मार्दवत्वागेऽन्योन्यं वियुक्तत्वम्, अन्तःकरणमार्दवे परस्परविरोध इति च विरोधाभासः ॥

वयोवशस्तोक्विकस्वरस्तनीं तिरस्तिरश्चुम्बति सुन्दरे दृशा ।

स्वयं किल स्रस्तमुरःस्थमम्बरं गुरुस्तनीं ह्रीणतरा पराददे ॥ ६९ ॥

वय इति ॥ सुन्दरे जन्यजने दृशा वयोवशेन निर्गच्छदागच्छच्छैशवतादप्यपारतन्व्येन स्तोकीपीपद्रिकस्वरानुलसितमण्डलौ स्तनौ यस्यास्तां वयःसंधौ वर्तमानां मुक्तां (ग्धां) तिरस्तिरो वक्तुं यथा तथा (दृशा) चुम्बति पश्यति सति सानुरागकटाक्षमात्रेणापि चुम्बनजन्यं सुखमनुभवति । गुरुस्तनीं तादप्यभरपीवरदृढतरकुचा अपरान्या ह्रीं तदनुरागाद्ग्रीणतरातिसलज्जा सती यथास्थानस्थितनपि स्वयमात्मनैव स्रस्तं स्थानच्युतं जातमिवोरःस्थमम्बरं हृदयावरणवन्न बला-द्विगलितं कृत्वा पुनस्तदाच्छादनायाददेऽङ्गीचकार । मुग्धां प्रत्यनक्षरं हृदयावरणसंज्ञानं चकार । विदग्धह्रीरीतिरीदृशी । अथ च—त्वमिमामल्पस्तनीं मुग्धां त्वत्संभोगासहनां किं पश्यसि । किन्तु पीनघनस्तनौ त्वत्संभोगक्षमां मां पश्येति स्वाश्रयज्ञापनायादृष्टमपि पीनघनस्तनयुगनदर्शयदिति भावः । ह्रीणतरा, 'तत्तिलादिपु-' इति पुंवद्भावः ॥

यदादिहेतुः सुरभिः समुद्रवे भवेद्यदानीं सुरभिर्ध्रुवं ततः ।

वधूमिरेभ्यः प्रवितीयं पायसं तदोद्यकुल्यातटसैकतं कृतम् ॥ ७० ॥

यदिति ॥ सुरभिः कामधेनुर्गौवा । अथ च—सौरभ्ययुक्तः पदार्थः । समुद्रव इत्यति-विषये यत्नादिहेतुर्दुग्धादिद्वारा परम्परया मूलकारणं ततो ध्रुवं तस्मादिव सौरभ्यधनयुक्त-

१ 'अत्र यूनः सौसंभापने पादावलोकेनेन सुखावलोकनादितिरस्करणधनयोगादिनीत्यलोके' इति जीवातुः ।

कारणादिव यदाज्यं चुरति भवेत्स्यात् 'कारणगुणा हि कार्ये समवयन्ति' इति चुरति भवितुं नर्हति । तदाज्यनेभ्यो जन्मजनेभ्यो बधूनिः प्रतिवीर्यं परिवेष्य पायसं क्षीरपक्वतण्डुलमन्त्रं तदोषकुल्यानां घृतप्रवाहलूपाणां कृत्रिनाल्यस्तरितां तटयोः सैकतं कृतम् । पूर्वं पायसं परिवेष्य तस्योपरि धाराप्रवाहलूपे घृते क्षिप्ते द्विधाभूय घृतमभितः स्थितं पायसं सुव्रतवद्भूतकुल्यासैकतमेव शोभते स्मेति भावः । आज्यसौरभ्यबाहुल्यमुक्तम् । यदाज्यमन्त्रित्येव पाठः ॥

यदप्यपीता वसुधालयैः सुधा तदप्यदः स्वादु ततोऽनुमीयते ।

अपि क्रतूपर्बुधदग्धगन्धिने स्पृहां यदस्मै दधते सुधान्धसः ॥ ७१ ॥

यदपीति ॥ यदपि यद्यपि वसुधालयैर्मनुष्यैः सुधानृतं न पीता तदपि तथापि सुधारसा ज्ञानेऽपि अदः आज्यं ततोऽनृतादपि सकाशात्स्वादु मिष्टमित्यनुमीयते । यदस्मात्सुधान्धसोऽनृताग्ना देवा अपि क्रतावुपर्बुधेनाग्निना दग्धगन्धिने विनाशितमौरभायाप्यस्मै घृतान् स्पृहानिच्छां दधते । पागे हि हुतं घृतं देवा भुञ्जते । ययनृतादधिकारसं नामधिव्यञ्ज, तदन्तृतादा अपि देवा यागानलविहृतगन्धमप्येतत्सानुरागं कथमन्यथाहृत्तिदम् । अभ्यसद्वरन्ति तावत् । तस्मादनृतादपि विकृतगन्धमपि घृतमधिकारसम्, किमुत स्पृहतौरमभिति भावः मनुष्यैरपि सुधा यस्मात् पीता, अनृतान्यसोऽपि विशिष्टा(प्य) अस्मै यस्मात्पुष्टयन्ति, तस्मादपि हेतोरदो घृतं सुपायाः स्वादुतरमनुमीयते । एकेऽनृतराजदुष्टि पूर्वमनृतं नास्मादप्यन्त्येव, अन्ये च गित्यप्राप्तानृता अपि यस्मादुक्तं स्पृहयन्ति, तस्माद्विदु इत्यादनृतादप्यधिकनेतदप्यनुमीयत इति वा क्रतूपर्बुधेन दग्धधातुं गन्धध सोऽनृतरमेति कर्तृधारपाणिनिः । 'स्पृहेरोपितः' इति संप्रदानत्वम् ॥

अवोधि नो ह्यनिभृतं नदिज्ञितं प्रतीत्य वा नाटतवत्यस्तापिति ।

तुनाति यूतः स धियं कियद्गता निवृत्य बालादरदर्शनेषुणा ॥ ७२ ॥

अवोधीति ॥ अतो बाला ह्यनिभृतं बालावाक्यावसादनेत्यनेनैव हेतुर्नोऽवोधिर्नो धूपिषेणादि मनःप्रेक्षितं नो अवोध्यहोतीतिम् । वायवा प्रतीत्य तावत्पाटव्यमन्त्रमन्त्रित्येवंत्वां पुनःपुनर्जीपनानां यूतो धियं संरुपपुष्टिं कियन्तं कार्यं यत्ता अने नावः निवृत्य परावृत्त्यादरदर्शने तादरक्यक्षयिलोकनं तदूपेनेषुणा तुनाति स विचरेत् । तस्मिन्निवृत्तं पुनःसरे स्वासुरागं प्रकटीकमरेत्यर्थः । तादृग्विजोक्तान्तरिहितं बाला रूपं मन्दमुनेति युवा विधिकयोऽपि भावः । कियद्गतेति, 'प्रिदोऽपि' इति सन्ततः । कियद्गतेति भावः । कियद्गतेति भावः ।

न राजिकाराजमनोवि तत्र केतुत्वेन तीव्रावृत्ता दधदधि ।

धुतोऽतनाज्ञैः कटुनायपाटवाइकाण्डकम्पूयितन्मूर्धतातुभिः ॥ ७३ ॥

मेति ॥ तुमम् । तत्र रीतिरहे मोक्षमसरे वा रजिजाले रजं यत्ता- इति रज्यपिनीतिं अर्थं । तस्माद्विजोक्तान्तरिहितं बाला रूपं मन्दमुनेति युवा विधिकयोऽपि भावः । कियद्गतेति, 'प्रिदोऽपि' इति सन्ततः । कियद्गतेति भावः । कियद्गतेति भावः ।

येस्तः । मुग्धस्य भोजनसाधनत्वे विद्धेऽपि वीरकारादिविशिष्टत्वद्योतनाय मुखेनेत्युक्तम् ।
राजिकारात्तद्भोजिनाभियं जातिः ॥

वियोगिदाहाय कटूभवच्चिपस्तुपारभानोरिव खण्डमाहृतम् ।

सितं मृदु प्रागथ दाहदायि तत्खलः सुहृत्पूर्वेभिवाहितस्ततः ॥ ७४ ॥

वियोगीति ॥ वियोगिनां श्रोतुमानां पीडयं कटूभवन्त्यास्तिषो वीरयो यस्यासत्यमेव
स्तुपारभानोश्चन्द्रस्याहृतं खण्डमिव सितं भूतम् । तथा प्राग्प्रथमं मृदु प्रथमसंशसमये क्रो-
लमथ पक्षान्मुखप्रक्षेपानन्तरं तालुजिह्वादेशेक्ष्मातिशयादाहदायि दाहकारि आनीतम् ।
तद्राजिकाराद्धमभोजीति पूर्वणान्वयः । तुपारभानोः सदाशादाहृतमिति वा । क इव—खल-
इव । किंभूतः—पूर्वं मुहदापात (आप्तो) रमणीयः, ततोऽनन्तरमहितो वैरो । 'रायी' इति
कान्यकुब्ज(ज)भाषायाम् ॥

नवौ युवानौ निजभावगोपिनावभूमिषु प्राग्विहितममिक्रमः ।

दशोर्विधत्तः स यदृच्छया किल त्रिभागमन्योन्यमुखे पुनः पुनः ॥ ७५ ॥

नवाविति ॥ वयःसंधौ वर्तमानौ नवावप्रगल्भावत् एव निजभावगोपिनौ स्वातुरागप-
ह्वपरो कौपिद्युवानावभूमिषु लोकव्यवहारायोग्येषु सायोग्येषु वातुदेश्येषु वा वस्तुषु प्राक्पूर्वं
विहितः कृतो भ्रमेनिरर्थकभ्रमणस्य क्रमः परम्परा यत्र येन वा एवंभूतं दशोर्नैत्रयोक्तिभाषं
तृतीयांशरूपं कटाक्षमन्योन्यमुखे पुनःपुनर्विधत्तः स चक्रतुः । यदृच्छया किल । अन्यवि-
लोकनवत्सेच्छामात्रेण क्रमप्राप्तमन्योन्यमुखविलोकनं कुदतः, नवनुरागेणेति लोकप्रतीति-
र्यथा स्यादेवं वस्त्वन्तरविलोकनव्याजेनान्योन्यमुखं पुनःपुनः कटाक्षैर्वाक्षांचक्राते इति भावः ।
त्रिभागमिति पूर्ववत्समर्थनीयम् ॥

व्यधुस्तमां ते मृगमांससाधितं रसादशित्वा मृदु तेमनं मनः ।

निशाधवोत्सङ्गकुरङ्गजैरदः पलैः सपीयूषजलैः किमथपि ॥ ७६ ॥

व्यधुरिति ॥ ते जन्यजना मृगमांसैः साधितं रादं संस्कृतं मृदु तेमनाख्यं व्यजनवि-
शेषं रसात्प्रीत्या भुक्त्वेति मनो व्यधुस्तमां नितरां चक्रुः । इति किम्—अदस्तेमनं निशा-
धवश्चन्द्रस्तस्योत्सङ्गे वर्तमानः कुरङ्गो हरिणस्तस्माज्जातैः पीयूषजलैरमृतरूपैर्जलैः सह वर्तमानैः
पलैर्मांसैरथपि किमपाचि किम् । रसातिशयान्मनसैवं तर्कितवन्त इत्यर्थः । तेमनस्यातितरा
स्वादुत्वमुक्तम् । अथपि, 'श्रा पाके' इत्यस्मात्कर्मणि चिणि घटादित्वात्स्वाद्भ्रसः ॥

परस्पराकूतजदूतकृत्ययोरनङ्गमाराद्धमपि क्षणं प्रति ।

निमेषणेनैव कियच्चिरायुषा जनेषु यूनोरुदपादि निर्णयः ॥ ७७ ॥

परस्परेति ॥ परस्परस्याकूताचेष्टाविशेषादेव जातं दूतकृत्यं संभोगसंमतिर्ययोः कयोधि-
यूनोः स्त्रीपुंसयोरनङ्गमाराद्धं सुरतं कर्तुं यः क्षणः समयस्तं प्रत्युद्दिश्य सदा कियमाणनिमे-
षापेक्षया कियच्चिरायुषा किंचिदधिककालमायुर्वर्तमानता यस्यैवंभूतेन कियच्चिरकालस्था-
यिना निमेषणेनैवाक्षिपक्षमसंकोचेनैव कर्तुंणाः करणेन, ना जनेषु मध्ये बहुषु जनेषु वर्तमा-
नेषु सत्स्वपि निर्णयो निश्चय उदपादि कृतः ज्ञातो वा । कदा संभोग इतीक्षितेन पृष्टे सति
नेत्रे निमील्य कंचित्कालं स्थित्वा जने जिह्वाणे सत्यागन्तव्यमिति रात्रिसंकेतसमय इति
निर्णयायीति भावः । उदपादि, 'चिण् ते पदः' इति कर्तरि कर्मणि वा चिण् ॥

कर्तृभिरेते वारयात्रिकाः परिकर्मभिः साधनद्रव्यैर्निर्मितं विचित्रमन्नं परिहस्य विहस्य पूर्वं-
क्षत्रमनिमित्तपरिहासं भोजिताः ॥

नखेन कृत्वाधरसन्निभां निभाद्युवा मृदुव्यञ्जनमांसफालिकाम् ।

ददंश दन्तैः प्रशशंसं तद्रसं विहस्य पश्यन्परिवेषिकाधरम् ॥ ८२ ॥

नखेनेति ॥ कश्चिद्युवा मृद्वी व्यञ्जनमांसस्य फालिकां खण्डं नखेन कृत्वा निभाद्याजाद-
धरसन्निभामोष्ठाकारां द्विधा कृत्वा, पूर्वमधरसदृशीमपि (नैखेन द्विधा कृत्वा) मध्ये नखेन
रेखाकरणान्तरां मध्यस्थितरेखाधरसदृशीं वा कृत्वा, दन्तैर्ददंश । परिवेषिकाधरं मांसव्य-
ञ्जनपायिन्या अधरं पश्यन्विहस्य एतादृशी स्वादुतरा मांसफालिका कदापि नोपभुक्तेत्यादि-
प्रकारैस्तस्याः फालिकाया रसं स्वादुतरं प्रशशंसास्तावीच । स्वादुतरं त्वदीयाधरमेव दशा-
मीति हसंस्तस्मिन्मांसखण्डे तदधरतामारोपयन्त्वाशयं तामज्ञापयदिति भावः ॥

अनेकसंयोजनया तथाकृतेर्निकृत्य निष्पिष्य च तादृगर्जनात् ।

अमी कृताकालिकवस्तुविस्मयं जना बहु व्यञ्जनमभ्यवाहरन् ॥ ८३ ॥

अनेकेति ॥ अमी जना वारयात्रिका बहु मूलकन्दपुष्पपत्रफलादिरूपं शाकादि व्यञ्ज-
नमभ्यवाहरन्वुभुजिरे । किंभूतम्—अनेकेषां नानाविधमरीच्यादिद्रव्याणां संयोजनया संय-
न्धेन तथाकृतेर्वस्त्वस्यैव (स्येव) गन्धरसादिकरणात्तादृगप्रसादिनिर्माणतयथातथा निकृत्-
नितरां कर्तित्वा निष्पिष्य चूर्णांकृत्य च आकारसाम्यादिना तादृगर्जनात्तद्वस्त्वन्तरसादृश्यसं-
पादनाद्रूपान्तरगन्धान्तरादिकरणाद्देतोः कृत अकालिके असमयप्रभवे वस्तुनि विस्मय
आश्चर्यं येन । क्रियाविशेषणं वा । तथा आकृतेराकारादिति वा । फलानि कर्तित्वा राजि-
कादद्यादिसंयोगाद्रसान्तरापत्तिः, तथा रूपान्तरापत्तिश्च । गोधूमादिपिष्टशर्करासंयोगाद्रसा-
न्तरोत्पत्तिरित्यादिवैदग्ध्याद्गोक्तृणां विस्मयः । अधिवासनाविशेषाच्चाकालिकत्वभ्रमो युक्तः ॥

पिपासुरस्तीति विबोधिता मुखं निरीक्ष्य वाला सुहितेन वारिणः ।

पुनः करे कर्तुमना गलन्तिकां हसात्सखीनां सहसा न्यवर्तत ॥ ८४ ॥

पिपासुरिति ॥ वारिणाम्बुना सुहितेन तृप्तेन विटेन मुखं निरीक्ष्य अहं पिपासुः पातु-
मिच्छुरस्तीति बोधिता विज्ञापिता वालाबुद्धवक्रोक्त्याद्यभिप्रायविशेषाप्रौढा पुनरपि करे
गलन्तिकां सुवर्णभाजनं कर्तुमनाः धर्तुमनाः सती तदाशयज्ञानामतिचतुराणां सखीनां हसा-
द्वास्याद्देतोः सहसा झटिति सुप्तप्रबुद्धवज्रलपायनारम्भसंभ्रमाभ्यवर्तत परावृत्ता । सहसा
सस्मिता सतीति वा । कर्मान्तरपरित्यागेन सामान्येन पिपासुरस्तीति वदन् अयमेतदी-
याधरं पिपासुरस्तीत्येतदाशयमियं नाजानादिति कृताद्वास्यादियमपि तदाशयं ज्ञात्वा गल-
न्तिकां पुनरस्थापयदिति भावः । 'पूरणगुणः' इत्यादिना सुहिताशयेनोपपत्तिः पशोसमासनिषेधा-
देवं वारिण इति पशो ॥

युवा समादित्सुरमन्नं घृतं विलोक्य तत्रैणदृशोऽनुविम्वनम् ।

चकार तन्नीविनिवेशिनं करं वभूव तच्च स्फुटकण्टकोत्करम् ॥ ८५ ॥

१ 'परिहास' इति पाठे 'हास्यं कारयित्वा श्लथः' इति सुप्तावबोधः । २-३—४दं च मुखा-
वबोधोऽसंभवं 'संनिनां युवा द्विधा वृद्धः' इति नृत्पाठं दृष्ट्वा कैश्चित्प्रायेः प्रशिक्षितैः प्रतिपादितः ।

युवेति ॥ अनत्रांगं पात्रस्थं घृतं सनादित्प्रहीतुकानः कश्चिद्युवा तत्र घृते एगदशः पुरः-
स्थाया नृगाद्याः परिवेषिकाया अनुविम्बनं प्रतिविम्बं विलोक्य करं स्वहस्तं तस्य विम्बस्य
नीविषु भङ्गीनिबद्धनाभिचुम्बितविचित्रविच्छित्तिषु निवेशनशीलं चकार । तत्रास्यापयदित्यर्थः ।
तच्च तस्याः प्रतिविम्बं स्फुटाः कष्टकोत्करा यस्मिन् । सरोनाद्यभभूदित्यर्थः । स्वप्रतिविम्ब-
नीवीप्रन्धविमोचनार्थं नाभिनीविषविषे सर्शकारिणस्तत्करस्य चेष्टां हृष्ट्वा तस्य स्वसंभोगवा-
चनां ज्ञात्वा तदानीमेतस्मिन्नुरागाद्रोनाञ्जिताभूत्, तादृश्याश्च प्रतिविम्बितत्वात्प्रतिविम्बनमपि
रोनाञ्जितमभूदिति भावः । द्वयोरप्यनुरागलुल्यो जात इति भावः ॥

प्रलेहजलेहधृतानुविम्बनां चुचुम्ब कोऽपि श्रितभोजनच्छलः ।

मुहुः परिस्पृश्य कराङ्गुलीमुखैस्ततो नु रक्तैः स्वमवापितैर्मुखम् ॥ ८६ ॥

प्रलेहेति ॥ कोऽपि विटो लिङ्गत इति लेहः, प्रकृद्ये लेहः प्रलेहः सूरणादिद्रव्ययुक्त आर्द्र-
कादिसंस्कृततन्नादिनिमित्तो द्रवद्रव्यविशेषस्तत्ताज्जाते लेहे तैलादौ धृतननुविम्बनं यया । घृतं
स्थितननुविम्बनं यस्या वा । एवंविधां पुरस्थां सुन्दरीं श्रितं भोजनच्छलं येन एवंविधः सन्
प्रतिविम्बितां तानेव कराङ्गुलीनां मुखैर्ग्रसन्मुहुः परिस्पृश्य स्पृष्ट्वा चुचुम्ब । कोदृशैः—स्वनुखं
समवापितैः प्रापितैः । तथा—रक्तैः अरुणैः खभावात्, उष्णस्य तस्य सर्शाद्वा । ततो नु त-
त्सादनुरागात्किम्, अङ्गुल्यग्रै रक्तत्वादनुरागाच्चुम्बिता किमित्युत्प्रेक्षा । 'रिक्तैः' इति पाठे मुहुः
परिस्पृश्य ततो नु तदनन्तरमेव रिक्तैः प्रलेहशून्यैः स्वनुखं प्रापितैः कराङ्गुलीमुखैश्चुचुम्बेत्यर्थः ।
प्रलेहे वटकादिनिक्षेपातैलादिविन्दवत्तरन्ति तत्र जातं प्रतिविम्बनदुल्ला स्पृशति प्रलेहचल-
नात्प्रतिविम्बनमग्नभयादङ्गुल्यग्रैर्लेहनच्छलात्तरन्परया चुम्बितवन्तिति भावः । तां प्रति स्वानु-
रागमदर्शयदिति च भावः ॥

अराधि यन्मीनमृगाजपत्रिजैः पलैर्मृदु स्वादु सुगन्धि तेमनम् ।

अशाकि लोकैः कुत एव जेमितुं न तत्तु संख्यातुमपि न शक्यते ॥ ८७ ॥

अराधीति ॥ नीनेन्यो नत्सेन्यः, चित्रकादिनृगेन्यः, अजेन्द्रशृगेन्यः, पञ्चिन्द्रशृ-
तिरिलावकादिनृपक्षिभ्यश्च जातैः पलैर्मृदु स्वादु सुगन्धि पाकेन परितलविशेषयुक्तं च
यत्तेमनाख्यं व्यञ्जनं सूफकारैरराधि साधितम् । तद्वाहुल्यालोकैः संख्यातुमपि न शक्यते न ।
जेमितुं तु पुनः कुत एवाशाकि । अपि तु भोक्तुं शक्यं नाभूदेव । जेमितुम्, 'जिनु अदने' ॥

कृतार्थनश्चाटुभिरिङ्गितैः पुरा परासि यः किञ्चनकुञ्चितमुवा ।

क्षिपन्मुखे भोजनलीलयाङ्गुलीः पुनः प्रसन्नाननयान्वकन्नि सः ॥ ८८ ॥

कृतेति ॥ किञ्चन किञ्चित्कुरिते वक्त्रीकृत्योक्तिषु सुबो यया क्वाचित्तिदित्तरसल्लिङ्गधा-
दिचेष्टितैश्चाटुभिः प्रियवचनैश्च कृता अर्थेना संभोगप्राप्त्या येन तथाविधो यो विटः पुरा पूर्वं
परासि निरस्तः, प्रसन्नाननया सरसदृष्टिप्यधितप्रसन्नमुखया तया भोजनलीलया प्राञ्जलियेन
मुखेऽङ्गुलीः क्षिपन्मुखं संतर्सेन तां प्रति रीनत्वं सूचयन्त पुनरन्वयन्पुनरुद्गीतः । तद्वन्त्यं
हृष्टा संभोगत्वपानुगत इति भावः ॥

अकारि नीहारनिभं प्रभञ्जनादधूपि यच्चानुत्सारदारुणिः ।

निपीय भृङ्गारक्तक्षि तत्र तैरवर्णि वारि प्रतिवारनीदृशम् ॥ ८९ ॥

कर्तृभिरिते वारयात्रिकाः परिष्कर्मभिः साधनद्रव्यैर्निर्मितां विविधमग्नं परिहृय विहृय पूर्णं
कथमनिमित्तारिहासं भोजिताः ॥

नखेन कृत्वाधरसन्निभां निभायुवा मृदुव्यञ्जनमांसफालिकाम् ।

ददंश दन्तैः प्रशशंस तद्रसं विहृय पश्यन्परिवेषिकाधरम् ॥ ८२ ॥

नखेनेति ॥ कविगुवा गृही व्यञ्जनमांसस्य फालिकां राष्टं नखेन कृत्वा निभायाजाद
धरसंनिभामोष्ठाकारां द्विधा कृत्वा, पूर्वमधरसदशीनपि (नखेन द्विधा कृत्वा) मध्ये नखेन
रेखाकरणान्तरां मध्यस्थितरेखाधरसदशी वा कृत्वा, दन्तैर्ददंश । परिवेषिकाधरं मांसव्य-
ञ्जनपायिन्या अधरं पश्यन्विहृय एतादृशी सादुतरा मांसफालिका कदापि नेपथुकेत्यादि-
प्रकारैस्तस्याः फालिकाया रसं सादुतरं प्रशशंसास्वाधीय । सादुतरं त्वदीयाधरमेव दशा-
गीति हसंस्तस्मिन्मांसराष्टे तदधरतानारोपयन्त्वाशयं तामरापयदिति भावः ॥

अनेकसंयोजनया तथाकृतेर्निकृत्य निष्पिप्य च तादृगर्जनात् ।

अमी कृताकालिकवस्तुविस्मयं जना बहु व्यञ्जनमभ्यवाहरन् ॥ ८३ ॥

अनेकेति ॥ अमी जना वारयात्रिका बहु मूलकन्दपुष्पपत्रफलादिरूपं शाकादि व्यञ्ज-
नमभ्यवाहरन्वुभुजिरे । किंभूतम्—अनेकेषां नानाविधमरीच्यादिद्रव्याणां संयोजनया संब-
न्धेन तथाकृतेर्वस्त्वस्यैव (स्यैव) गन्धरसादिकरणात्तादृगर्जनादिनिर्माणतद्यथातथा निकृत्य-
नितरां कर्तित्वा निष्पिप्य चूर्णाकृत्य च आकारसाम्यादिना तादृगर्जनात्तद्वस्त्वन्तरसादृश्यसं-
पादनाद्रूपान्तरगन्धान्तरादिकरणाद्देतोः कृत अकालिके असमयप्रभवे वस्तुनि विस्मय
आश्चर्य येन । क्रियाविशेषणं वा । तथा आकृतेराकारादिति वा । फलानि कर्तित्वा राजि-
कादध्यादिसंयोगाद्रसान्तरापत्तिः, तथा रूपान्तरापत्तिश्च । गोधूमादिपिष्टशर्करासंयोगाद्रसा-
न्तरोत्पत्तिरित्यादिवैदग्ध्याद्भोक्तृणां विस्मयः । अधिवासनाविशेषाच्चाकालिकत्वभ्रमो युक्तः ॥

पिपासुरस्तीति विबोधिता मुखं निरीक्ष्य वाला सुहितेन वारिणः ।

पुनः करे कर्तुमना गलन्तिकां हसात्सखीनां सहसा न्यवर्तत ॥ ८४ ॥

पिपासुरिति ॥ वारिणाम्बुना सुहितेन तृप्तेन विटेन मुखं निरीक्ष्य अहं पिपासुः पातु-
मिच्छुरस्तीति बोधिता विज्ञापिता वालाबुद्धवक्त्रोक्त्यायभिप्रायविशेषाप्रौढा पुनरपि करे
गलन्तिकां सुवर्णभाजनं कर्तुमनाः कर्तुमनाः सती तदाशयज्ञानामतिचतुराणां सखीनां हसा-
द्धास्याद्देतोः सहसा झटिति सुप्तप्रबुद्धवज्जलपायनारम्भसंभ्रमाव्यवर्तत परावृत्ता । सहसा
सस्मिता सतीति वा । कर्मान्तरपरित्यागेन सामान्येन पिपासुरस्तीति वदन् अयमेतदी-
याधरं पिपासुरस्तीत्येतदाशयमियं नाजानादिति कृताद्धास्यादियमपि तदाशयं ज्ञात्वा गल-
न्तिकां पुनरस्थापयदिति भावः । 'पूरणगुणः' इत्यादिना सुहितार्थयोगे पृष्ठीसमासनिषेधा-
देवं वारिण इति पृष्ठी ॥

युवा समादित्सुरमत्रगं घृतं विलोक्य तत्रैणदृशोऽनुविस्वनम् ।

चकार तस्मिन्निवेशिनं करं वभूव तच्च स्फुटकण्टकोत्करम् ॥ ८५ ॥

१. 'परिहास' इति पाठे 'हास्यं कारयित्वा इत्यर्थः' इति सुखावबोधा । २-३—इदं च सुखा-
वबोधासंमतं 'सन्निभां युवा द्विधा मृदु—' इति मूलपाठं दृष्ट्वा कैश्चित्प्रायेः प्रक्षिप्तमिति प्रतिभाति ।

युवेति ॥ अनन्यं पात्रस्थं घृतं समादित्सुप्रहीतुकानः कथियुवा तत्र घृते एणदशः पुरः-
स्थाया नृगाद्याः परिवेषिकाया अनुविम्बनं प्रतिविम्बं विलोक्य करं खहत्सं तस्य विम्बस्य
नीविषु भङ्गीनिवद्धनामिचुम्बितविवत्रविच्छित्तिषु निवेशनशीलं चकार । तत्रास्थापयदित्यर्थः ।
तच्च तस्याः प्रतिविम्बं स्फुटाः कष्टकोत्करा यत्तिन् । सरोमाद्यभभूदित्यर्थः । त्वप्रतिविम्ब-
नीवीग्रन्थिविनोचनार्थं नाभिनीविचविषे सार्शकारिणस्तत्करस्य चेष्टां दृष्ट्वा तस्य स्वसंभोगवा-
चनां ज्ञात्वा तदानीमेतस्मिन्नुरागाद्रोमाञ्चिताभूत्, तादृश्याश्च प्रतिविम्बितत्वात्प्रतिविम्बनमपि
रोमाञ्चितभभूदिति भावः । द्वयोरप्यनुरागस्तुल्यो जात इति भावः ॥

प्रलेहजस्त्रेहधृतानुविम्बनां चुचुम्ब कोऽपि धितभोजनच्छलः ।

मुहुः परिस्पृश्य कराङ्गुलीमुखैस्ततो नु रक्तैः स्वमवापितैर्मुखम् ॥ ८६ ॥

प्रलेहेति ॥ कोऽपि विटो लिखत इति लेहः, प्रहृद्ये लेहः प्रलेहः सूर्यादिद्रव्ययुक्त आर्द्र-
कादिसंस्कृततत्क्रादिनिमित्तो द्रवद्रव्यविशेषस्तत्साञ्जाते जेहे तैलार्द्रौ धृतमनुविम्बनं यथा । धृतं
स्थितमनुविम्बनं यस्या वा । एवंविधां पुरस्थां मुन्दरां धितं भोजनच्छलं येन एवंविधः ननु
प्रतिविम्बितां तानेव कराङ्गुलीनां मुखैर्ग्रस्येमुहुः परिस्पृश्य स्पृष्ट्वा चुचुम्ब । कीदृशीः—नमुखं
समवापितैः प्रापितैः । तथा—रक्तैः अरुणैः स्वभावात्, उष्णस्य तस्य रक्तार्द्राद्वा । ततो नु त-
त्सादनुरागात्किम्, अङ्गुल्यग्रै रक्तत्वादनुरागाच्चुम्बिता किमिच्छुमेक्षा । 'रिक्तैः' इति पठे मुहुः
परिस्पृश्य ततो नु तदनन्तरमेव रिक्तैः प्रलेहशून्यैः खमुखं प्रापितैः कराङ्गुलीमुखैश्चुचुम्बेत्यर्थः ।
प्रलेहे वटकादिनिक्षेपात्तैलादिविन्द्यस्तरन्ति तत्र जातं प्रतिविम्बनमुत्पा स्युराति प्रलेहच्छ-
नात्प्रतिविम्बनमभवाद्गुल्फमैर्लेहनच्छलात्परम्परया चुम्बितयानिति भावः । तां प्रति खानु-
रागमदर्शयदिति च भावः ॥

अराधि यन्नीनमृगाजपत्रिजैः पलैर्मृदु स्वादु सुगन्धि तेमनम् ।

अशाकि लोकैः कुत एव जेमिनुं न तनु संख्यानुनपि स शक्यते ॥ ८७ ॥

अराधीति ॥ नीनेभ्यो गत्येभ्यः, चित्रकादिमृगेभ्यः, अजैर्मृदु गन्धैः, पत्रिन्मालि-
निरिलवकादिभक्ष्यपक्षिभ्यश्च जातैः पलैर्मृदु स्वादु सुगन्धि पक्वेन परितनयैरेषमुक्तं च
पतेमनाख्यं व्यञ्जनं तृपकारैराधि साधितम् । तद्गुह्यत्वात्कैः संख्यानुनपि न शक्यते न ।
जेमिनुं तु पुनः कुत एवाशाकि । अपि तु भोक्तुं शक्यं नामदेव । जेमिनुम्, 'जिनु अश्ने' ॥

शुतार्थनध्याटुनिरिङ्गितैः पुरा पराति यः किञ्चनकुञ्चितमुखा ।

क्षिपन्मुखे भोजनलीलयाङ्गुलीः पुनः प्रसृजाननयान्वकम्भि सः ॥ ८८ ॥

शुतेति ॥ क्षिपन् किञ्चित्कुञ्चितं बभौहलोङ्गिते मुखैः यमः कथं विमर्शितिरिष्टमिदम-
रिषोऽप्येषाङ्गुलिः क्षिपन् यन्नेष कुत अपेक्ष संभोग्ययना येन कथं विमर्शो यो विमः पुरा दृष्टि
पराति निरस्तः, प्रसृजाननया तरुशरिण्यधितप्रक्षरुषा तथा योमया-तकता प्रसृजयिष्य
मुखेऽङ्गुलीः क्षिपन् अङ्गुलसंज्ञेन तां प्रति संभवे स्पर्शयन्तु संभोग्ययनाङ्गुलीः । अङ्गुलं
रक्षा संभोग्ययनमिति इति भावः ॥

अकारि नीहारनिभं प्रमथनाद्यपि यद्यानुरत्नारक्षरभिः ।

निषीय नृत्तारक्तक्षि तत्र तैरपि चारि प्रतिशरनोदयम् ॥ ८९ ॥

अकारिति ॥ यस्मादि प्रभजनमयमनादित्युपसंगोपादेतोर्नाशरन्निभं गुणानुसन्ध्याय
मचायुधमारुह्य कृष्णायुरो रौद्रमिस्थुषि भूषितम्, यस्मादेकं गुणोपायनामे सतः स्थितो
स्त्विति, सदाति तत्र भोजनावसरे । भीममुद्दे वा । नीचीय वितरं पीत्वा वैजनेः प्रसिद्ध
मुनःपुनरीदृतं वस्त्रमाणप्रकारेणावर्ण्यस्तावि । प्रति सारं निधीयेति वा । 'अमुकः' इत्येव वाचः
'भृङ्गारः कनकाक्षक' इत्यमरः । अल्पत्वे कम् ॥

जलनणेतगेवाद्—

त्वया विधातर्यदकारि चामृतं कृतं च यज्जीवनममम् साधु तत् ।

वृथेदमारम्भि तु सर्वतोमुपस्तयोचितः कर्तुमिदं पिबिस्ताव ॥ ९० ॥

त्वयेति ॥ हे विधाता, त्वया चामृतं यत्कृतं, यत् जीवनायममंकारि कृतं त्वं

मपि साधुभूषितमेव कृतम् । अमृतमुत्तरसत्त्वात्, प्राणधारणहेतुत्वाच्चान्वयत्तामुक्तमेतत्तस्य
संज्ञाद्वयमित्यर्थः । तु पुनरिदं सर्वतोमुपसंगं यथा आरम्भि कृतम् । अन्वयत्वाभावादिप्राप्तं
मेतत्कृतम् । यस्मादिदं जलं पिबतीतीदं पिबोऽस्मादादिः पुष्टस्तथा सर्वतः सर्वदिक्षु मुरानि यस्य
एवंमिधस्तथा कर्तुमुचितः । अस्मादध्वेयं हृदि मुरानि सर्वेष्वप्यध्वेषु त्वं चेदकरिष्यः, तत्त-
स्मादादिदिदमातुति पातुमशक्यत् नत्वेकेन मुधेनेति । नितरां शैलमाधुर्यादिगुणयुक्तमेतदिति
भावः । चो तुल्ययोगत्वद्योतकौ । 'पयः कीलालममृतं जीवनम्', 'पुष्करं सर्वतोमुखम्' इत्य-
मरः । इदं पिबः, 'पाप्राध्या—' इत्यादिना शः ॥

सरोजकोशाभिनयेन पाणिना स्थितेऽपि कूरे मुहुरेव याचते ।

सखि त्वमस्मै वितर त्वमित्युभे मिथो न वादाददतुः किलौदनम् ॥ ९१ ॥

सरोजेति ॥ उभे सख्यौ इति मिथो वादादमत्यातिकलौदनं न ददतुः । किलेति व्याजे ।

इति किम्—हे सखि, त्वं पात्रमध्ये कूरे ओदने स्थितेऽपि मुहुरेव वारंवारम् सरोजकोश-
दभिनय आकारो यस्य स्तनवराङ्गप्रार्थनासूचकेन पाणिना कूरं याचतेऽस्मै कामुकाय कूरं वितर
देहि । द्वितीया वदति—त्वं वितर इति विवदमाने । तत्प्राथितस्तनवराङ्गदानेऽन्योन्यं प्रवर्त-
यन्त्योर्मध्येऽन्योन्यलज्जावशादेकतरा रिरंमुरपि नाङ्गीचकारेति भावः । 'अनुवादात्' इति पाठे
उक्तरुपागुवादावुभे अपि स्वल्पमोदनं किल ददतुरित्यर्थः । ओदनदानव्याजेन तत्प्राथितदान-
मङ्गीचकुरिति भावः ॥

इयं कियच्चारुकुचेति पश्यते पयःप्रदाया हृदयं समावृतम् ।

ध्रुवं मनोज्ञा व्यतरद्यदुत्तरं मिषेण भृङ्गारधृते करद्वयी ॥ ९२ ॥

इयमिति ॥ पयःप्रदायाः समावृतं वस्त्राच्छन्नमपि हृदयमिति निचार्य पश्यते पृच्छते

कामुकाय ध्रुवं निश्चितं मनोज्ञा । अथ च—पराशयज्ञेव । तस्याः करद्वयी भृङ्गारस्य धृतेर्धार-
णस्य मिषेण यद् यस्मादुत्तरं तदीयप्रश्नस्य प्रतिवचनं व्यतरद्दौ । इति किम्—इयं स्त्री किं-
यन्तौ किंप्रमाणौ चारु सुन्दरौ च कुचौ यस्याः सेति । स्वर्णकलशीपरिमाणौ स्वर्णवर्णौ चैतस्याः
कुचाभिरिति तं प्रत्यसूचयदित्यर्थः । उभावपि मिथोऽनुरागादन्योन्यविलोकनपरावेव तत्स्थितिरिति
भावः । अन्योऽप्यभिप्रायज्ञः केनचिन्मिषेण प्रश्नस्योत्तरं ददाति ॥

१ 'अत्रैवकारस्य प्रयोजनं नावगतम् । अकारमध्यस्यापि नाम्नः श्रयमाणत्वात् । अत एव—'अग-
सार' इत्यपि पाठः साधीयान्, 'अगुर्वेगवराजाईम्' इत्युक्तेः—' इति सुखावबोधः ।

अमीभिराकण्ठमभोजि तद्गृहे तुपारधारामृदितेव शर्करा ।
हयद्विपद्वक्त्रयणीपयःसुतं सुधाहदात्पङ्कमिवोद्धृतं दधि ॥ ९३ ॥

अमीभिरिति ॥ अनीनिर्वन्यजनैस्तद्गृहे नीनगृहे आकण्ठनतिबहु यथातथा शर्कराभोजि
मुक्ता । तुपारधारया हिनोदकेन नृदितेव मिश्रितेव । तथा—हयं द्विपला अश्ववैरिण्या म-
हिण्या वक्त्रयण्याधिरप्रसूतायाः पयो दुग्धं तस्मात्सुतं जातं दुग्धपरिणामभूतं दध्यप्यभोजि ।
सुधाहदादनृतस्यागाधजलाशयादुद्धृतं पङ्कमिवेत्युपेक्षा । शर्करातिशीता शुभ्रा च, दध्यप्यनृत-
वत्सादु शुभ्रं धनं चेति भावः । तद्गृहेऽनीनिर्विशिष्टं दध्यभोजि । तुपारधारया नृदिताऽल्प-
कण्ठत्वं प्रापिता शर्करेव, सुधाहदादुद्धृतं पङ्कमिव इति दधिविषयनेवोपेक्षादुक्तं वा । दध्नः शैल्यं
शौक्ल्यं स्वादुत्वं घनत्वं च सूचितनेतेन । ‘पयःशृतम्’ इति पाठे शर्कराऽभोजि । शृतं पक्वं तप्तं
नहिषोपयश्चाभोजि । दधि चानोजोति संवन्धः । ‘विरसूता वक्त्रयणी’ इत्यमरः । नहिष्या
दधि स्वादुतरं भवति । ‘द्विपः शतुर्बा’ इति वचनात् ‘हयं द्विपति’ इति द्वितीयया ‘द्वितीया
भिताः’ इति योगविभागात्तत्मासः । द्विपद्वक्त्रयणीति ‘पुंवत्कनेधारय-’ इति पुंवद्भावः ।
‘शृतम्’ इति ‘शृतं पाके’ इति साधु ॥

तदन्तरन्तः सुपिरस्य बिन्दुभिः करन्वितं कल्पयता जगत्कृता ।

इतस्ततः स्पष्टमचोरि मायिना निरीक्ष्य तृष्णाचलजिह्वताभृता ॥ ९४ ॥

तदन्तरिति ॥ तद्वि निरीक्ष्य रसातिशयात्तृष्णाया आसत्वाचनया चला चञ्चलाधरप्रान्त-
लेहिनी गलज्जला जिह्वा यस्य तस्य भावत्वता तां विव्रता । तथा—अन्तरन्तर्मध्ये मध्ये सुपि-
रस्य छिद्रस्य बिन्दुभिः करन्वितं मिश्रितं व्याप्तं तद्वि कल्पयता कुर्वता जगत्कृता इत्यन्तः
सर्वप्रदेशेभ्यः तद्वि स्पष्टमचोरि प्रकटनपहतम् । स्पष्टं संभावनायाम् । अपहतमिवेत्यर्थः ।
अपहतम् कथं न दृष्ट इत्यत आह—यतो मायिना । अदृश्यतयापहतमित्यर्थः । सकेनशीरस्य
दध्याकारेण परिणामे दधनि छिद्रानि दृश्यन्ते । ब्रह्माण्डस्यतया दधनि वर्तमानः सारो भोक्तु-
मिच्छया गृहीतः । अन्यथा छिद्रानि कथं दृश्यन्ते । अन्येन ग्रहीतुं न शक्यते । तत्रोपेक्षा—
येन निर्मितं तस्य ब्रह्मणोऽपि जिह्वाचायत्यदिर्नागात्सादुत्वं दधीति धन्यते ॥

ददाति मे तन्न रुचेर्यदास्पदं न यत्र रागः सितयापि किं तथा ।

इतीरिणे विम्बफलं फलेच्छलाददायि विम्बाधरयादवच्च तत् ॥ ९५ ॥

ददातीति ॥ विम्बफलतुल्योऽधरो यस्मात्तदा सुन्दरां पलव्यावान्नां वज्राज्जिह्वसंज्ञं
फलं परिवेषितं मांसस्रग्भवेव विम्बाकारं कृत्वा इतीरिणेऽधरसुम्बनवाचनया भाषनागाय विद्य-
मादायि दत्तम् । तद्विम्बाकारं फलं तल्लै बरुचय । स्वादितमित्यर्थः । मदनिलयं इत्या
स्वीकारपुरःसरं पलरूपविम्बव्याप्तिवाधरदानमेवानया प्रतिज्ञातमिति संतुष्टेऽनृदिति भावः ।
इति किम्—हे विम्बोष्ठि, यदुच्येः प्रीतेर्यत्तदं यत्र बलुनि नन प्रीतिः, तन्ने नमं न ददाति ।
नदा—यदुच्येः प्रीतेर्यत्तदं न भवति, तन्ममं ददाति । तथा—नन यस्यां रागः प्रीतिर्नास्ति
तदा सितयापि शर्करयापि किम् । अपि तु—न किञ्चित्प्रयोजनम् । नाहुयंनयोदया शर्कर-
यापि प्रयोजनं नास्ति, अनिलयाभवात् । अन्येन नास्तीति किं वाच्यमित्यनेन सूच्यते ।

अथ च—यत्र लौहित्यं नास्ति तया येतया प्रकरणाच्छर्करयापि किम् । तस्माद्यत्र मेऽनु-
रागो रक्तिमकान्तिश्च, तन्मह्यं देहीति । 'कृतं तया' इति पाठे तया पूर्यताम् । 'फलक-
लात्' इति, पाठे फलदानप्रसङ्गव्याजात् । विम्बाकारोऽधरो यस्या इति 'सप्तम्युपमान-'
इत्यादिनोत्तरपदलोपी समासः । अरुचत्, पुषादित्वादङ् । 'द्युव्यो लुङि' इति परस्मैपदम् ॥

समं ययोरिद्विजितवान्वयस्ययोस्तयोर्विहायोपहृतप्रतीक्षिताम् ।

अकारि नाकृतमवारि सा यया विदग्धयाऽरञ्जि तयैव भाववित् ॥ ९६ ॥

सममिति ॥ यो ययोर्वयस्ययोः सख्योर्विषये स्वाभिप्रायज्ञापनार्थं समं युगपदिद्विजितवा-
न्भूक्षेपादि चेष्टितवानभूत्, स तयोर्मध्य उपहृतं कृतं प्रतीक्षितं तदभिलाषस्वीकारसूचक-
प्रतिचेष्टितं यया तामेकां विहाय स्थितः सन् तयैवारञ्जि द्वितीययैव प्रत्यनुरञ्जितः । तया
कया—यया चतुरया विदग्धया आकृतं प्रतीक्षितं नाकारि । प्रतीक्षितं कुर्वाणा सैव सखी
जनसमक्षमिद्विजितकरणमयुक्तमित्यवारि निषिद्धा । यतो भावविद्वैदग्ध्यस्य चेत्ता । द्वितीया
तदिद्विजितदर्शनात्तस्मिन्ननुरागाल्जित्वा प्रतीक्षितं नाकरोत् । जनसमक्षमेतदनुचितमिति
व्याजेन मतिप्रयं प्रतीयमिद्विजितं किमिति करोतीति सापद्वयेष्वयया च तां वारितवती इति तस्मा
वैदग्ध्यम् । स च तदीयगुप्तभावज्ञानाद्भाववित् । सहचरीसमक्षमिद्विजितं कुर्वाणैयमचतुरा,
द्वितीया इद्विजितं नाकरोत्, तां च न्यवारयद्वितीयमेव चतुरा मय्यनुरक्ता चेति चतुरो द्विती-
यस्यामेवानुरक्तोऽभूदिति भावः । विहाय स्थितः सन् इति योजना । अन्यथा हानस्य
पुरुषः कर्ता, रजनस्य स्त्री, इति भिन्नकर्तृकत्वात्कत्वा न स्यादिति । अरञ्जि, प्यन्ताङिण् ॥

सखीं प्रति स्माह युवेद्विजितेक्षिणी क्रमेण तेऽयं क्षमते न दित्सुताम् ।

विलोम तद्यञ्जनमर्प्यते त्वया वरं किमस्मै न नितान्तमर्थिने ॥ ९७ ॥

सखीमिति ॥ यून इद्विजितं चेष्टामीक्षते एवंसीला कान्तिस्सखीं प्रत्याह स इत्यभो-
चत् । हे सखि, यस्मादयं क्रमेण परिपाठ्या ते दित्सुतां लत्कर्तृकां व्यञ्जनस्य दानुमिच्छुतां
न क्षमते । तस्मात्त्वया नितान्तमतिचञ्चलतयाऽर्थिने याचमानायास्मै यूने वरं श्रेष्ठममीष्टं
न दत्तं । अतः विलोम विपरीतं क्रमरहितं यथा तथा किं नार्थ्यते दीयते । अपि तु लक्ष-
णेन युगपद्विषयतामिति श्लोकिः । अयमालिङ्गनचुम्बनादिव्याघ्रतपरिपाठ्या तत्र
वराद्वदानेच्छुतां न सहते । तस्मादतितरलतयार्थिने संभोगविलम्बमपदमानायास्मै वरं
केवलं श्रेष्ठं वा । न विद्यते वरं श्रेष्ठं यस्मात्तद्वरमतिश्रेष्ठं वा । अवरमथोदेशं वरं मानं
वा । रोमरहितं तद्गलक्षणं व्यञ्जनमवयवः किमिति लया नार्थ्यते । अपि त्वर्पयेत्पुनराहः ।
अतिसंभोगान्नितरां तान्तं ग्लानमिति व्यञ्जनविशेषणं वा । 'व्यञ्जनं लाञ्छनस्मथुतिशान्त-
वेष्वपि' इत्यमरः । नितरां तान्तमिति पक्षे 'अनुनासिकस्य क्रि—' इति शेषः ॥

समात्रिलिप्येव भुजिक्रियाविधेर्दलोदरं वतुलयालयीकृतम् ।

अलंकृतं क्षीरवटैस्तदक्षतां रराज पाकार्पितगैरिकश्रिया ॥ ९८ ॥

समातीति ॥ क्षीरवटैः दुग्धमध्यक्षितैर्मापसाधितैर्वटकाख्यैः पत्रावलिशेषैः लम्ब-
न्यादलंकृतं दलपूर्वकं वटकव्यतिरिक्तं व्यञ्जनं वतुलया वृत्तद्वारा पट्टेन तत्रश्रेष्ठशरणा-

संयोगेनापितया विमिंतया गैरिक्थ्रिया शैलरुक्थातोरेव थ्रिया वटकानमेव शोभया
रराज । विशिष्टवटकसंबन्धाध्ययनान्तरं रेजे इत्यर्थः । विशिष्टया थ्रियोपलक्षितैः क्षीरवटै-
रलंकृतं सदेजे इति वा । क्षीरवटैः कर्तृभिः थ्रिया कृत्वा अलंकृतं सदेजे इति वा । किमेव
—अश्रतां भुञ्जानानां तेषां भुजिक्रियाविधेर्भोजनविधेः समाप्तेः वटकदर्शननात्रेणान्यत्र रुच्य-
भावाध्ययनान्तरविरतेः संबन्धिन्या लिप्या सनाप्तिसूचिकया छकाररूपपुष्पिकारूपया आल-
यीकृतं आसयीकृतं दलोदरं श्रीतालादिपञ्चमध्यनिव इत्युपनोत्प्रेक्षा वा । वृत्तया सनाप्ति-
लिप्या श्रितं पाकेन बालकेनार्पितया गैरिक्थ्रियाऽलंकृतं दलोदरमिति वा योज्यम् । 'पोतः
पाकोऽर्भकः' इत्यमरः । ग्रन्थलेखनसनाप्तिपत्रे सनाप्तिसूचकं छकारादिवर्तुलनक्षरं क्रियते,
गैरिक्थ्रिहितं च क्रियते । एवं भोजनसनाप्तिसूचकं क्षीरवटकादि ॥

चुचुभ्य नोर्वीवलयोर्वशीं परं पुरोऽधिपारि प्रतिविम्बितां विटः ।

पुनःपुनः पानकपानकैतवाच्चकार तच्चुभ्यनचुंकृतान्यपि ॥ ९९ ॥

चुचुभ्येति ॥ कश्चिद्विदः पुरोऽग्रेऽधिपारि पानकरसपूर्णं सुवर्णादिपानपात्रे प्रतिविम्बि-
तामुर्वीवलये उर्वशीमेवातिचुन्दरीं कांचित्तरं केवलं चुचुभ्येति न किंतु पुनःपुनः पानकस्य
द्राक्षादिस्तापितनधुररसप्रधानपेयद्रव्यरूपस्य यत्नानं तस्य कैतवात्प्रतिविम्बितायास्तस्याधुम्ब-
नस्य संबन्धीनि चुंकृतानि चुम् इति पानकानुकरणशब्दस्तस्य करणान्युच्चारणानि तान्यपि
चकार । चुम्बनादिना तस्यां स्वाधुरागं प्रकटीयकारेति भावः । 'झहरी वर्वरी पारी पानपा-
त्रम्' इति क्षीरखानी । सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । चुंकृतानि, 'नपुंसके भावे कः' ॥

घनैरमीषां परिवेषकैर्जनैरवापि वर्षोपलगोलकावली ।

चलद्भुजाभूपणरत्नरोचिषा धृतमिन्द्रचापैः धितचान्द्रसौरभा ॥ १०० ॥

घनैरिति ॥ घनैर्वहुभिः परिवेषकैरनेकव्यञ्जनदायिनिर्जनैः । तैरेव घनैर्नैघैरमीषां
भुञ्जानानां राज्ञां कृते वर्षोपलाः करकास्तुल्यानमेलाकर्पूरकर्करालवङ्गदण्डलपिष्टरत्नितानां
गोलकानामतिवृत्तानां लङ्कविशेषाणाम् । अथ च—करकारूपानां गोलकानाम् । आवली
पट्टिरवापि वितीर्णा वृथ च । कीदृशी—परिवेषकनैवशाच्चलन्त्यो वा भुञ्जतातां भूपणेषु
रत्नानि तेषां रोचिषा कान्त्या धृतमिन्द्रचापैः यैः । नानाप्रकारकान्तिनिरित्यर्थः । अथ च—
तदेवेन्द्रचापो येषु । कीदृशी—श्रितं चान्द्रं कर्पूरसंबन्धि सौरभं सौगन्ध्यं यदा । अथ च—
चन्द्र एव चान्द्रः, सूर एव सौरः, तयोर्ना चान्द्रसौरभा, श्रिता चान्द्रसौरभा यदा सा ।
शीतलवरीप्लवाम्यां चन्द्रसूर्यसदृशीत्यर्थः । रात्रिदिनयोर्जायमानत्वाद्वा क्रमेण तत्कान्तिस-
दृशी । चन्द्रसंबन्धिन्यन्ध्रान्ध्रकान्ताः, एवं सौराः सूर्यकान्ताः, तेषां नाश्रिता यदा
वा । चन्द्रसंबन्धि ननोद्भवं सादृश्यं श्रितं यथेति वा । विश्वप्रकाशे सुरभिस्तदो ननोद्भवाच्ची ॥

क्रियद्बहु व्यञ्जनमेतदर्प्यते ममेति तृप्तेवेदतां पुनःपुनः ।

अमूनि संख्यातुमस्तावढौकि तैश्चलेन तेषां कटिनीच भूयती ॥ १०१ ॥

क्रियदिति ॥ एतत्तेनारिव्यञ्जनं नन क्रियत्किपरिमाणं यदुप्यते । अपिपु वृत्ता वप-
निति नार्पण्यमेति तृप्तेर्हेतोः पुनःपुनः वदतां तेषां व्यञ्जनां 'क्रियत्संख्यं बहु एतद्व्यञ्जन-
प्यते' इति 'एतद्बहुत्वसंबन्धेन ननः' इत्युच्यते इति 'तृप्ते' इत्येतामूनि व्यञ्जनानि

संयोगेनापितया निमित्तया गैरिकधिया शैलरक्तधातोरेव धिया वटकानामेव शोभया
रराज । विशिष्टवटकसंबन्धाद्यधनान्तरं रेजे इत्यर्थः । विशिष्टया धियोपलक्षितैः क्षीरवटै-
रलंकृतं सदेजे इति वा । क्षीरवटैः कर्तृभिः धिया कृत्वा अलंकृतं सदेजे इति वा । किमेव
—अश्रतां भुषानानां तेषां भुजिक्रियाविधेर्भोजनविधेः समाप्तेः वटकदर्शननात्रेणान्यत्र रुच्य-
भावाद्यधनान्तरविरतेः संबन्धिन्या लिप्या सनाप्तिसूचिकया छकाररूपपुष्पिकारूपया आल-
यीकृतं आस्ययीकृतं दलोदरं श्रीतालादिपत्रनध्यनिव इत्युपनोत्प्रेक्षा वा । वृत्तया सनाप्ति-
लिप्या धितं पाकेन बालकेनापितया गैरिकधियाऽलंकृतं दलोदरमिति वा योज्यम् । 'पोतः
पाकोऽर्भकः' इत्यमरः । ग्रन्थलेखनसनाप्तिपत्रे सनाप्तिसूचकं छकारादिवर्तुलनक्षरं क्रियते,
गैरिकचिह्नितं च क्रियते । एवं भोजनसनाप्तिसूचकं क्षीरवटकादि ॥

चुचुम्ब नोर्वीचलयोर्वशीं परं पुरोऽधिपारि प्रतिविम्बितां विटः ।

पुनःपुनः पानकपानकैतवाच्चकार तच्चुम्बनचुंकृतान्यपि ॥ ९९ ॥

चुचुम्बेति ॥ कथिद्विटः पुरोऽधेऽधिपारि पानकरसपूर्णे चुवर्णादिपानपात्रे प्रतिविम्बि-
तामुर्वीचलये उर्वशीमिवातिसुन्दरीं कांचित्तरं केवलं चुचुम्बेति न किंतु पुनःपुनः पानकस्य
श्लाघादिसाधितनधुररसप्रधानपेयद्रव्यरूपस्य यत्पानं तस्य कैतवात्प्रतिविम्बितायास्तस्याधुम्ब-
नस्य संबन्धीनि चुंकृतानि चुम् इति पानकानुकरणशब्दस्तस्य करणानुच्चारणानि तान्यपि
चकार । चुम्बनादिना तस्यां स्तानुरागं प्रकटीचकारेति भावः । 'झररी वर्वरी पारि पानपा-
त्रम्' इति क्षीरखानी । सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । चुंकृतानि, 'नपुंसके भावे कः' ॥

घनैरमीषां परिवेषकैर्जनैरवापि वर्षोपलगोलकावली ।

चलद्भुजाभूपणरत्नरोचिषा धृतेन्द्रचापैः श्रितचान्द्रसौरभा ॥ १०० ॥

घनैरिति ॥ घनैर्वहुभिः परिवेषकैरेकव्यधनदायिनिर्जनैः । तैरेव घनैर्घनैरीषां
भुषानानां राज्ञां कृते वर्षोपलाः करकास्तत्तुल्यानानेलाकर्पूरशर्करालवङ्गतण्डुलपिष्टरश्चितानां
गोलकानामतिवृत्तानां लटुकविशेषाणाम् । अथ च—करकारूपानां गोलकानाम् । आवली
पङ्क्तिरवापि वितीर्णा वृष्टा च । कीदृशी—परिवेषणकर्मवशाच्चलन्त्यो वा भुजास्तासां भूपणेषु
रत्नानि तेषां रोचिषा कान्त्सा धृतेन्द्रचापैः यैः । नानाप्रकारचान्तिभिरित्यर्थः । अथ च—
तदेवेन्द्रचापो येषु । कीदृशी—श्रितं चान्द्रं कर्पूरसंबन्धि सौरभं सौगन्ध्यं यया । अथ च—
चन्द्र एव चान्द्रः, सूर एव सौरः, तयोर्ना चान्द्रसौरभा, श्रिता चान्द्रसौरभा यया चा ।
शीतत्वशीतत्वान्यां चन्द्रसूर्यसदृशीत्यर्थः । रात्रिदिनयोजनमानत्वाद्वा क्रमेण तत्त्वान्तिस-
दृशी । चन्द्रसंबन्धिनश्चान्द्राश्चन्द्रकान्ताः, एवं सौराः सूर्यकान्ताः, तेषां भा श्रिता यया
वा । चन्द्रसंबन्धि ननोज्ञत्वं सादृश्यं श्रितं ययेति वा । विश्वप्रकाशे सुरनिशब्दो ननोज्ञवाची ॥

क्रियद्बहु व्यञ्जनमेतदर्प्यते नमेति तृतेर्वदतां पुनःपुनः ।

अमूनि संस्थानुमत्तावढौकि तैश्छलेन तेषां कटिनीच भूयसी ॥ १०१ ॥

क्रियदिति ॥ एतत्तेनानादिव्यञ्जनं नन क्रियत्किंपरिमाणं यदुच्यते । अपितु तृता वय-
मिति नार्पणीयमिति तृतेर्होतुः पुनःपुनः वदतां तेषां व्यञ्जनां 'क्रियत्संख्यं यद् एतद्व्यञ्जनम-
र्प्यते' इति 'एतद्बहुत्वसंख्येयता नवद्विः पृच्छयते हिम्' इति छन्देनानूनि व्यञ्जयानि

संख्यातुं गणयितुमसौ गोलज्ञानली भूयासी बभूवुरा कठिनी सटिका इव तैः परिवेषणैरङ्गो
अर्पिता । भवद्भिर्भ्रमंजनसंख्या पृष्टा, तर्पणमा कठिन्या एतानि गणयेति कठिनीर्वापितेषु
प्रेक्षिता । इति वदताममूनि संख्यातुमिदं व्याजोनासौ बभूवुरा कठिन्यर्पितेति वा योज्यम् ।
कठिन्या च संख्यायते । एतयजनम् अमूनीति, ममेति, अनीयमिति येनचनवदुचनानि
जातिव्यक्तिविवक्षयेति ज्ञातव्यानि ॥

विदग्धबालेक्षितगुप्तिचातुरी-प्रवड्दिकोत्पाटनपाटवे हृदः ।

निजस्य टीकां प्रवबन्ध कामुकः स्पृशद्भिराकृतशतैस्तदौचितीम् ॥ १०२ ॥

विदग्धेति ॥ कश्चित्कामुकः विदग्धभायाश्चतुराया बालाया मुग्धाया क्षितगुप्ती चक्षित-
गोपनविषये चातुरी गल्फीशलं सेव दुर्ज्ञेयत्वात्प्रवड्दिका गुप्ताभिप्रायः प्रबन्धविशेषस्तस्य
उत्पाटने भेदने ज्ञानविषये यत्पाटनं सामर्थ्यं प्रावीण्यं तत्र विषये तदौचित्यं विदग्धनाल्लो-
तानामानुगुण्यं स्पृशद्भिः गतैस्तदनुसूत्रैराकृतशतैर्युग्मिभिर्ज्ञितैः कृत्वा निजस्य हृदः स्वीया-
भिप्रायस्य टीकां विवरणं प्रवबन्ध प्रकर्षेण कृतवान् । गुप्तान्यपि मद्विज्ञितानि ज्ञातवान्
अतिचतुरोऽयं मध्यमुरकथेति तदनुगुणैः स्वीयचेष्टितैस्तं स्वाशयं बोधितवानिति भावः ।
बालाया अपि विदग्धसखीशिक्षया विदग्ध्यादिज्ञितकरणम्, सहजनैरभ्यासलज्जया तत्रोप-
च युक्तम् । विदग्धः कथन युवा, बाला च काचन, तयोरिक्षितगुप्तिर्वा । यद्वा—विदग्ध-
स्येक्षितं बालायाश्च गुप्तिः अर्थाद्विज्ञितस्यैव । तयोर्विषये या चातुरी तत्र, प्रवड्दिकोत्पाटनपा-
टवे विषये, तयोरौचित्यं स्पृशद्भिः । अत्र द्वयोरपि भवतोराशयो मया ज्ञात इतीक्षितैस्त-
ज्ज्ञापनद्वारातिचतुरोऽहमेव त्वया भजनीय इति बालां प्रति स्वाशयं ज्ञापितवानिति भावः ।
अन्योऽपि विदग्धोऽतिगहनायाः प्रवड्दिकाया भेदने विषयेऽनेकैराशयैर्व्याख्यां करोति ॥

घृतप्लुते भोजनभाजने पुरः स्फुरत्पुरंभ्रिप्रतिविम्बिताकृतेः ।

युवा निधायोरसि लङ्घुकद्वयं नखैर्लिलेखाथ ममर्दं निर्वयम् ॥ १०३ ॥

घृतेति ॥ कश्चियुवा घृतप्लुत आज्यपूर्णं प्रसृतघृते वा भोजनभाजने पुरः स्फुरन्त्या
विलसन्त्याः पुरंध्र्याः प्रतिविम्बिता या आकृतिस्तस्या उरति लङ्घुकद्वयं मोदकयुगं निधाय
नखैर्लिलेख । अथ पश्चान्निर्दयं ममर्दं । यदावयोः संयोगो भावी, तदैवं तव कुचावुपचरि-
ष्यामीति, त्वत्कुचनखक्षतविमर्दच्छुरस्मीति वा, स्वाशयं बोधितवानिति भावः । घृतेन
प्लुतम् । घृतं प्लुतं यस्मिन्निति वा । 'वाहिताभ्यादिषु' इति परनिपातः ॥

विलोकिते रागितरेण सस्मितं हियाथ वैमुख्यमिते सखीजने ।

तदालिरानीय कुतोऽपि शार्करीं करे ददौ तस्य विहस्य पुत्रिकाम् १०४

विलोकित इति ॥ रागितरेण केनचित्कामुकेन सखीरूपे जने सस्मितं विलोकिते सति
अथ विलोकनानन्तरं हिया वैमुख्यं पराङ्मुखत्वमिते गते सति तस्य सखीजनस्यालिः सखी
कुतोऽपि कस्मादपि स्थानाच्छार्करीं शर्करावन्धनिर्मितां पुत्रिकामानीय विहस्य वैमुख्यात्संदि-
हानस्य तस्य करे ददौ । अधरादिचुम्बनायाङ्गेषु शर्करातुल्यरसामेनामप्यहमेव दास्यामि ।
स्वहस्तस्थितामेनां जानीहीति संज्ञां चकारेति भावः । सखीसमूहे वैमुख्यमिते सति तासां
सखीनां काचित्सखी तदन्तर्वर्तिनी, अन्या वा, शार्करी पुत्रिकां ददौ । शर्करा पुत्रिकापरि-

वैषणनिषेण अहं त्वां भजानीति स्वदानसंज्ञाननकरोदिति भावः । इति वा । शार्ङ्गरीमिति
विकारप्रत्ययः । पुत्रिका, 'पुत्रात्कृत्रिणे' इति कन् ॥

निरीक्ष्य रम्याः परिवेषिका ध्रुवं न भुक्तेवैभिरवाप्तवृत्तिभिः ।

अशक्तवद्भिर्वहुमुक्तवत्तया यदुज्जिता व्यञ्जनपुञ्जराशयः ॥ १०५ ॥

निरीक्ष्येति ॥ बहुभुजवत्तयात्वाहारेणाशक्नुवद्भिर्भोक्तुमसमर्थैरेभिर्वास्वात्रिकैर्यत्नाद्व्य-
ञ्जनपुञ्जानां राशयः परम्परा उज्जितास्त्यक्ताः, तस्याद्रम्याः परिवेषिका निरीक्ष्यावाप्ततृप्तिनि-
र्गतदुभुक्षैरेतैर्भुक्तेव नेति ध्रुवमहं मन्ये । यावत्क्षिप्तं तावत्स्वयैव दर्शनादियनुत्प्रेक्षा । एता
निरीक्ष्यावाप्ततृप्तिनिर्गतदुर्बं निश्चितं नैव भुक्तेमिति वा । यथा लोको मन्यत इति शेषः ।
यथा व्यञ्जनपुञ्जपरम्परास्त्यक्ताः, यथैर्निर्न भुक्तेमिति लोको मन्यत इत्यर्थ इति वा ॥

पृथक्प्रकारेक्षितशंसिताशयो युवा ययोदासि तथापि तापितः ।

ततो निराशः परिभावयन्परामये तथातोपि सरोपयैव सः ॥ १०६ ॥

पृथगिति ॥ पृथक्प्रकारैर्नाविधैरिद्वितैश्चष्टितः कृत्वा संसितः कथित आस्योऽभि-
प्रायो येन स युवा यया स्त्रिया उदास्तुदाचीनः प्रतीक्षितेन न संभाषितः, तथा तापितो
व्यधितः । उदाचीनो हि दुःखं न जनयति । अनयापि तु तादृश्यापि दुःखं जनितमिति
विरोधार्थोऽपिवाच्यः । ततोऽनन्तरं तस्यां निराशः, तस्याः सकाशान्निराशो निर्वृत्तान्तराशः
सन् परां तदन्त्यां परिभावयन्निद्वितेनानुकूल्यन्तानुरागं पर्यन्तं युवा सरोपया तदैव पूर्वमु-
दाचीनयैवातोपि परितोषितः, न तु द्वितीयमेत्यर्थः । धये आधर्ये । सरोपो हि दुःखं जन-
यति न मुच्यन् । तथापि तादृश्यापि सुखं जनितमिति विरोधादर्थव्यञ्जम् । जनकनक्षमिद्वित-
करणमुक्तमिति तयोद्वितं पूर्वं न कृतम् । स तु तदाशयनजानानोऽनुरागेनेत्येवं प्रतीक्षितं
नाकरोदिति बुद्ध्यान्त्यानपश्यत् । ततश्च सा सप्तश्लोकांशुया सेर्ष्या जातेति नञ्पुनरुक्तमेवम् ।
पूर्वं तु गान्धीर्यादिद्वितं नाकरोत् । सामुरागेव च सरोपा भवतीति रोमदनुत्पन्नमुनाय
संनुष्ट इति भावः । 'उपेतया' इति पाठे रोपात्तद्विपर्ययः सप्तोपमाश्रयेत्यर्थः ॥

पयःलिता मण्डकमण्डनान्वरा वटाननेन्दुः पृथुलद्विस्तर्ता ।

पदं यत्तेर्नान्यभुजां भुजिप्रिया प्रिया वन्द्योऽवलङ्करहारिणी ॥ १०७ ॥

पय इति ॥ सुषिकिया मोक्षनकिया मोक्षमुखां भवन् सुखाननां तेषां प्रिया मुक्ति-
जननी । अथ य स्त्री बभूव । किमुता—पयो दुग्धमेव त्वितं हतो यस्याः । तदा—
मरिच्यदुल्लसना, कपिरुल्लसनाकितंमेमेव मोक्षविन्दो मयश्च बभूव एव यन्मृगारर-
विलम्ब्य वपनश्चनमुक्तान्यलंकारभूतानि माधुर्यराशिं यस्यापि यस्याः । तदा—यतिरुल्ला-
सतामिदमप्यस्वरः सुमुखोऽनवरत्नमयेनहासक आनन्दोन्मुक्तयशो यस्याः । तदा—सु-
मुखकलशो हसुमतिरितिकोदकशो यशो यस्याः वा । तदा—समस्तभूतहाराणां मिथि-
सुप्रोदयकनमोर्गिरितामयवती । अथ य—यस्याप्युदय मयोदयिनी । यस्याः हर्षोऽनन-
दायता । अथ य—काशो, कद्वरत्नमय यो यशो यस्याः । प्रियां सुखमुत्पन्नमिदं
यशो यशो यस्याः । यस्याः प्रिया हसुमति । यस्याः यस्याः हसुमति हसुमति ।

चिरं युवाकृतशतैः कृतार्थनश्चिरं सरोपेक्षितया च निर्धुतः ।

सृजन्करक्षालनलीलयाञ्जलीनसेचि किञ्चिद्विधुताम्बुधारया ॥ १०८ ॥

चिरमिति ॥ कयापिचेष्टया कथयिषुवा किञ्चिद्विधुतया वक्त्रचालितयाम्बुधारया कृत्वा-
ऽसेचि सिक्तः । किभूतः—आकृतशतैरिद्वितसहस्रैश्चिरं कृतार्थनः कृतप्रायेनः सन् चिरं सरोपे-
क्षोपव्याजि इद्वितं यस्यास्तथैव वारंवारं निर्धुतो निराकृतः सन्नपि । तथा—करक्षालनस्य लील्या
व्याजेन प्रसादप्रार्थनासूचकानञ्जलीनकरयुगसंपुटान्सृजन्करचयन् । अञ्जलीनिति वचनेन वारं-
वारमञ्जलेः करणं सूचितम् । वारिवाराकरम्पनेन त्वत्प्रार्थना मयाज्ञीकृता, करयुगयोजनाद्वि-
मेति सूचितम् । इयं स्त्रीकारचेष्टा । करक्षालनं मुजिक्रियासमाप्तिं द्योतयति ॥

न पद्भिः पिङ्गजनस्य भोजने तथा यथा यौवतविभ्रमोद्भवः ।

अपारशृङ्गारमयः समुन्मिपन्मृशं रसस्तोपमधत्त सप्तमः ॥ १०९ ॥

नेति ॥ पद्भिः मधुराम्ललवणतिक्तकटुकपायास्वादरूपः पद्मप्रकारो रसः पिङ्गजनस्य
रक्तिकामुकसङ्घस्य भोजने विषये तथा तोपं नाधत्तोदपादयत् । यथा—यौवतं व्रीचहृत्स्य
विभ्रमो विलासस्तत्सादुद्भवो यस्य स मृशं समुन्मिपन्वर्धमानोऽपारशृङ्गारमयो निर्मेयादाने-
कविधविभावानुभावव्यभिचारिसंयोगजन्यशृङ्गाररूपः सप्तमो रसः तोपमधत्त । सप्तमत्वं
मधुराद्यपेक्षया ज्ञेयं, न तु नाट्यरसापेक्षया । पद्मयो रसेभ्योऽन्यस्याभावाद्भोजने सप्तमरसस्य
सङ्गावादाश्चर्यम् ॥

मुखे निधाय क्रमुकं नलानुगैरथौज्झि पर्णालिरवेक्ष्य वृश्चिकम् ।

दमार्पितान्तर्मुखवासनिर्मितं भयाविलैः स्वप्नमहासिताखिलैः ॥ ११० ॥

मुखे इति ॥ अथ हस्तक्षालनानन्तरं नलानुगैरथः राजभिः क्रमुकं पूगफलं मुखे निधाय
वृश्चिकमवेक्ष्य दमेनार्पिता दत्ता पर्णालिर्नागवल्लीदलपङ्क्तिरौज्झि लक्ष्मा । किभूतं वृश्चिकम्—
अन्तर्मुखवासेन कर्पूरकस्तूरीखदिरसारादिरूपेण मुखसौगन्ध्यकारिणा निर्मितम् । किभूतैः—
भयेन दशनभिया आर्पितैः । अतएव स्वप्नमेणाऽवृश्चिके वृश्चिकबुद्ध्या हासिता हासं प्रापिता
अखिला द्रष्टारो यैः । दमेनार्पितः पर्णमध्ये वर्तमानो योऽन्तर्मुखवासत्वेन निर्मितमिति वा ॥

अमीषु तथ्यानृतरत्नजातयोर्वराट् राट् चारुनितान्तचारुणोः ।

स्वयं गृहाणैकमिहेत्युदीर्य तद्वयं ददौ शेषजिघृक्षवे हसन् ॥ १११ ॥

अमीष्विति ॥ वराट् राट् राजा दमो वा क्रमेण चारु सुन्दरं नितान्तचारुवर्तितुन्दरं च
तयोरिहैतयोस्तानृतयः शिः सत्यासत्ययो रत्नजातयोर्मध्ये एकं तव प्रियं रत्नजातं त्वं स्वयमेव
गृहाणेति अमीषु वारयान्निर्गुहेषु विषये उदीर्य कृत्रिमत्वादतिरमणीयकान्तिविशेषमलीकरत्न-
जातं जिघृक्षवे गृहीतुमिच्छति । रागितरङ्गिकाय हसन्तदज्ञानहेतोः किञ्चिद्वाक्यं कुर्वन्त्योः सत्या-
सत्ययो रत्नजातयोर्द्वयं युगं वैमुख्यं द्वयं ददौ । अमीषु मध्ये शेषजिघृक्षवे इति वा । इह
द्वयोर्मध्ये शेषजिघृक्षवे इति वा । किञ्चिद्वाक्यं, 'द्वितीया' इति योगविभागात्समासः ॥

इति द्विकृत्वः शुचिमृष्टाणि दिनानि तेषां कतिचिन्मुदा ययुः ।

द्विरष्टसंवत्सरवारसुन्दरीपरीष्टिभिस्तुष्टिमुपेयुषां निशि ॥ ११२ ॥

१ 'विदर्भराट्' इति जीवार्तुसुखावबोधासंमतः पाठः ।

तथेति ॥ तौ पितरौ तं दुहितुः पतिं जामातरं नलं विवृज्य संप्रेष्य यथा विषेदुः
विपणौ बभूवतुः, तथा आजन्म जन्मप्रवृत्ति निजाद्ययोः स्त्रीयोत्सद्योर्धार्थितां वृद्धिं प्रापितां
प्रह्ल्य प्रस्थाप्य विषेदुः किम् । अपितु नेति वैधर्म्योपमा । यतः—किंभूतम्—विनीततया
स्वविनयत्वेन लक्षगुणीभवन्तः शौर्यादयो गुणा यस्य तम् । सुतावियोगादपि सगुणजामातृ-
वियोगो नितरां तयोर्दुःसहो जात इत्यर्थः । प्रह्ल्य, 'हिं गतौ' क्त्यो ल्यपि कुरु । विषेदुः
संदरेत्वाभ्यासलोपौ । 'सदिरप्रतेः' इति पञ्चम् ॥

निजादनुव्रज्य स मण्डलावधेर्नलं निवृत्तौ चटुलापतां गतः ।

तडागकल्लोल इवानिलं तटादृतानतिव्यावृत्ते वराटराट् ॥ ११७ ॥

निजादिति ॥ स वराटराट् भीमो नलमनुव्रज्यानुगम्य निजान्मण्डलावधेः सकाशात्त्रि-
वृत्तौ परावृत्तिसमये चटु प्रियवचनं लपति भाषत इति चटुलापस्तद्भावं गतः प्राप्तः प्रियं
भाषमाणो धृताङ्गीकृता नलकृता आनतिर्नमस्कारो येन स एवंभूतः सन् व्यावृत्ते निजशृङ्गा-
न्प्रति परावृत्तः । क इव—तडागकल्लोल इव । यथानिलं वायुमनुव्रज्य तटान्निवृत्तः चटुला
आपो यस्य तद्भावं गतः सन् तीरात्सकाशात्तडागतरङ्गो व्यावर्तत इत्युपमा ।
चटुलाप इत्यत्र 'कर्मण्यण्' पक्षे 'ऋक्-' आदिना समासान्तः । स तु तत्पुरुष एवेति
कश्चित्तदुपेक्ष्यम् ॥

पितात्मनः पुण्यमनापदः क्षमा धनं मनस्तुष्टिरथाखिलं नलः ।

अतः परं पुत्रि न कोऽपि तेऽहमित्युदच्युरेव व्यसृजन्निजौरसीम् ॥ ११८ ॥

पितेति ॥ इत्युक्त्वा उद्गतान्यसूणि यस्य स एष भीमो निजामौरसीं स्त्रीयज्ञेत्रवीजा-
भ्यामुत्पादितां भैमीं व्यसृजत्प्राहिणोत् । इति किम्—हे पुत्रि, आत्मनस्तव पुण्यं धर्म एव
पिता हितकारिणात्, अहितनिवारकत्वाच्च । तथा—तव क्षमाः सहनशक्तयोऽनापदो न विद्यन्त
भापदो याभ्यस्ताः । आपन्नाशिका इत्यर्थः । तव मनस्तुष्टिः संतोषोऽलुब्धत्वमेव धनम् ।
अथानन्तरमखिलमपि तवेष्टं नल एव । किं बहुना—एतदतिरिक्तसकलमीष्टदत्वात्सर्वं नल
एवेत्यर्थः । अतः परमद्यतनदिनप्रभृत्यहं भीमस्ते कोऽपि संबन्धी बान्धवो न भवामीति ॥

प्रियः प्रियैकाचरणाच्चिरेण तां पितुः स्मरन्तीमचिकित्सदाधिषु ।

तथास्त तन्मातृवियोगवाडवः स तु प्रियप्रेममहाम्बुधावपि ॥ ११९ ॥

प्रिय इति ॥ प्रीणाति हर्षं जनयतीति प्रियो नलः पितुः स्मरन्तीं तां भैमीं प्रियस्य
मनीषितस्य एकस्य वस्तुन आचरणात्करणात्मनीषितस्य यदेकं मुख्यं केवलं वा करणं तस्मा-
दाधिषु पितृवियोगजमानसपीडासु सत्सु चिरेण बहुना कालेनाचिकित्सदुपचचार । कस्यचि-
दिष्टस्य मेलनात्पितृवियोगजन्यदुःखं चिरेणात्याजयदित्यर्थः । चिरकालं पितुः स्मरन्तीमिति
वा । स सर्वजनप्रसिद्धस्तस्या मातृवियोग एवासह्यतरत्वाद्वाडवो वडवानलः । तु पुनः प्रियस्य
नलस्य प्रेमा निरुपाधिकः स्नेहस्तद्रूपे महाम्बुधौ सत्यपि तथाऽप्रच्युतप्राच्यरूप एवास्त स्थित-
वान् । तस्मिन्नतिप्रियं कुर्वत्यपि स स्तोकमपि न शान्त इत्यर्थः । पितृवियोगदुःखान्मातृवि-
योगस्य गौरवं सूचितम् । विशेषतश्च कन्यानाम् । अपिरौचित्ये । जलानलयोर्विरोधेऽपि वाड-

वस्यान्बुधावेव स्थितिर्युक्त्यर्थः । शशान (तृतीयचरणे), 'न तु प्रिय—' इत्यपि च पाठौ स्युः । पितुः 'अधीन्य—' इति पद्यो अचिकित्तत् । 'कित निवासे रोगापनयने च' इत्य-
स्तात् 'गुप्तिज्जिह्वः—' इति स्वप्रतीकारे स्वार्थे सन् कितेशोदात्तेषु पाठात् सन्नतादपि पर-
स्मैपदमेव, न स्वात्मनेपदमिति सिद्धान्तः ॥

असौ महीभृद्बुधातुमण्डितस्तथा निजोपत्यकयेव कामपि ।

भुवा कुरेङ्गक्षणदन्तिचारयोर्वभार शोभां कृतपादसेवया ॥ १२० ॥

असाविति ॥ असौ भूभृदल्लु पुनर्वहुयानेकप्रकारं मण्डितो नानारज्जादिभिरलंकृतस्तथा
नैन्या कानप्यतिशयितां शोभां वभार । किंभूतया—कुरङ्गवद्वरिणवरीक्षणं विलोकनम्,
दन्तिवद्धस्तिवचारो गतिः तयोर्भुवा स्थानभूतया हरेणाद्या गजगत्या च । तथा—कृता भर्तुः
पादसेवा यथा । कया क इव—निजोपत्यकया पर्वतासन्नभूत्या नहीनृत्यवत् इव । बहुभिर्गै-
रिकादिधातुभिर्मण्डितः । किंभूतयोपत्यकया—हरेगानानीक्षणस्य, हस्तिनां भक्षणस्य गमनस्य
वा स्थानभूतया । तथा—कृता प्रत्यन्तपर्वतानां सेवा आश्रयणं यथा । कृता प्रत्यन्तपर्वतैः
सेवा यस्या इति वा ॥

तदेकतानस्य नृपस्य रक्षितुं चिरोढया भावमिवात्मनि धिया ।

विहाय सापत्न्यमरञ्जि भीमजा समग्रतद्वाञ्छितपूर्तिवृत्तिभिः ॥ १२१ ॥

तदिति ॥ चिरोढया चिरकालं धियमाणया । अथ च—चिरपरिणीतया धिया राज्य-
लक्ष्या तदेकतानस्य तदेकनिष्ठस्य नैनोत्तरस्य नृपस्यात्मनि स्वविषये भावननुरागं रक्षितुं
स्थिरकर्तुमिव सापत्न्यनेकभर्तृकञ्जीव्यान्योन्येष्व्यां विहाय समग्राणां तस्या नैन्या वाञ्छितानां
पदार्थानां पूर्तिः पूरणं तस्यां वृत्तिनिर्वर्तनैरुपायैः कृत्वा नीनजारधि प्रीणिता । संपद्वैभवेन
दुर्लभान्यपि तद्वाञ्छितानि नटेन पूरितानि, ततश्च सा परिनुष्ठेति भावः । अन्यपि चिरपरि-
णीता विदुषां नवोढायाननुरक्तलानि आत्मन्यनुरागरक्षणार्थं सापत्न्यं त्यक्त्वात्मनो ज्येष्ठ्यं
रक्षयन्ती सती नवोढाया हितकरणेन प्रीतिं जनयति ॥

मसारमालावलितीरणां पुरं निजाद्वियोगादिव लम्बितालकाम् ।

ददर्श पश्यामिव नैपथः प्रियांमथाश्रितोद्गीविकनुवर्तैर्गृहेः ॥ १२२ ॥

मसारेति ॥ अथ बहुनार्गलङ्घनानन्तरं नैपथः पुरं प्रियमिव ददर्श । किंभूतां पुरम्—
नसारमालावलिरेन्द्रनीलमालापरम्परया एवाब्रदलादिरचितमालारूपानि तीरणानि यस्याम् ।
इन्द्रनीलमालावलिमुक्तानि तीरणानि बहिर्द्वारानि यस्यात्कम् । तथा—अत एव—निजाद्वि-
योगालम्बितालकामिव प्रसाधितचूर्णकुन्तलानिव । तथा—उत्तररत्नचूर्णैः कृत्वा आश्रिताङ्गी-
कृता उद्गीविकामूर्ध्ना कृतकण्टकया विलोकनं यथा स्वादेवं पश्यामिव विलोकिकामिव । उच्चरु-
त्वाहृत एव दृष्टवानित्यर्थः । 'पथाम्' इति पाठे नार्गणां पश्यामिव । अन्यपि नापि

१ 'तथाच 'अन्योन्याभावसंज्ञाभावमेदम्बलितौ । तत्रा सात्त्विकस्येति स्वाग्र्यं कश्चित्तदु'
इति आहर्षनेधीपखण्डनस्यपन्थात्यानवसरे खण्डनप्रकारो-पिहित्तज्ञान्' इति युक्तः पाठः ।
किविपातोः केवलस्याप्रयोगात् 'अवसरे कुं खिन्नं समुदायस्य विषयं भवति' इति न्यायानुशासनेन-
वात्मनेपदप्रतिष्ठे—इति दर्शयमानमेवैकं तद्विस्तरेण—इति सुखावबोधः । २ 'प्रियाम्' इति पाठः
कुत्रापि नोपलब्धः । तथापि 'पश्यामि पाठे' इति 'प्रियामिव' इति च दोषस्य उक्तत्वात्तदिति ।

अमीति ॥ निखिलानां नगरसंघन्विनां सौधानां सुधावबलितगृहोपानमद्यवत् उपरितन-
गृहविशेषपद्मवत्तात्मान्युपरि चन्द्रशालात्पृतीयसिरोगृहाः । अद्यावलीनां गवाक्षविवराणि वा ।
ता अभिनवा नवोडा दमयन्ती तस्याः क्रान्तिजालसादृश्यवत्स्थानलोके प्रवणानामुत्तुङ्गानां पुर-
पुररूपीणां वक्त्रचन्द्रस्यान्वयेन संवन्धेन कृत्वा क्षणमेव क्षणमात्रं यावत्तन्मुखसंवन्धस्तावत्तमेतत्
निजसंज्ञां स्वीयं नाम मुखचन्द्रसंवन्धतया सान्वया चन्द्रयुजाः शालाः गृहाणि चन्द्रशालाः,
चन्द्राणां वा संवन्धिन्यः शालाः इति योगसहितानन्वभूवन् । सान्वयानिवेति बोधेष्टा । सर्वो
अपि पुरतापो गवाक्षविवरैर्भौमीमपश्यन् । तानि च तन्मुखचन्द्रसंवन्धेन यौगिकत्वेन कवि-
नोद्रेक्षितानि ॥

निपधनृपनुखेन्दुध्रीसुधां सौधवातायनविवरगरदिनश्रेणिनालोपनीतान् ।
पपुरस्तमपिपासापांसुलत्वोत्परागाण्यखिलपुरपुररूपीनेत्रनीलोत्पलानि ॥२८॥

निपधेति ॥ अखिलानां सकलानां पुरपुररूपीणां नगरस्त्रीणां नेत्राण्येव नीलोत्पलानि
निपधनृपस्य मुखेन्दुध्रीस्तद्वक्षणां सुधानन्तं पपुः सादरनालोकन्त । किन्तूनां सुधान्—सौध-
वातायनानां विवरैर्भ्यश्चिद्रेभ्यो गच्छन्त्यो वहिर्निर्गच्छन्त्यो ररिभेगयो नयनकिरणपद्मवत्-
द्रुपा ये नाला विचयुक्तादलजलपानसाधनभूतनालाः कमलनालदृष्टास्त्वेतन्नीतां नेत्रस्त्रीणां
प्रापितान् । किन्तूनि नीलोत्पलानि—अस्तमयावुत्पदातिभूतस्या पिपासया पानेच्छया पांसु-
लत्वं शुष्कत्वं चोत्कृष्टतरत्वं च वेनैवोत्कृष्ट उत्तमन्तो वा परागाः कौमुदरजांति येषु ताणि ।
गवाक्षविवरैः कृत्वा नलमुखशीमां सर्वा अपि सादरं ददृशुरित्यर्थः । कुनारीणां समीपगता,
पौरस्त्रीणां च गवाक्षान्तर्गता, कौतुकमात्रेण दृष्टेराज्येन कर्तृमिकानोदररत्नीनां नालरूपा-
मुचिततरत्वमुक्तम् । अन्योऽपि पिपासालन्तशुष्ककण्ठो दूरस्थं कृपासुदकं ताच्छिदकनलनल-
दिना पिबति । नत्वेकवारमेव बहु पिबत्यन्तर्दिदपीडयिष्या ॥

अंवनपतिपथादृष्ट्रैणपाणिप्रवालस्त्रलितसुरभिलाजं व्याजभाजः प्रतीच्छन् ।
उपरि कुसुमवृष्टीरेष वैमानिकानानभिनवकृतभौमीसौधभूति विवेश ॥२९॥

अवनीति ॥ एष नलोऽभिनवकृतस्य भूतनानिर्गतस्य भौमीसंवन्धिनः सौधस्य क्रान्ति-
रोनायककृतां भूमिमुपरितनीं वा भूमिं विवेश । किं कुर्वन्—कौतुकमिलोकनार्थं एतन्ने-
त्रितानां वैमानिकानां देवानां कुसुमवृष्टीरपरि शिरसादरेण प्रतीच्छन्त्योऽकुर्वन् । किन्तूनां
गृहाः—अवनिपतिपथे राजनार्थेऽपि विपत्तिस्थेऽप्यहकषु चतनराजं वैमानिकं क्षीयन्त्यानां
पानेच्छयाऽभ्यः स्त्रालिताः सुरजनः पद्मवर्तितनयपरेषु च आकाशेषां व्याजं तिर्य-
ग्वन्विषि । शकुन्तले विभिर्देवताकानां लज्जानां कुप्रत्यक्षपरितर्कनाय सुपरिचितम् । ता
अपि पश्यन्त्यो विवर्चन्ति । वैमानिकाः, परत्यर्थे उह ॥

इति परिणयनित्यं यानमेकत्र याने द्रव्यकितकटाक्षप्रेक्षणं यानयोल्लम् ।
दिवि दिविषदपीताः कौतुकेनादलो नय प्रविशदुरितमन्तुं वाक्यमागन्तान्द्राः
इतीति ॥ दिविषद देवतानपीता ॥२९॥२९॥२९॥ देव न क । अर्थाः प्रतीच्छन्त्योऽभ्यः

१ 'अवनीतीत्येवमेतत्' इति पाठोऽपि दृश्यते । २ 'तत्तत्तत्तत्' इति, 'तत्तत्तत्' इति,
'तत्तत्तत्' इति च पाठे सुखादयोऽप्युक्तम् ।

दगुरिय गन्तुमभिन्तामत्रिन । तारुतश्चन्द्रिदाम गच्छा नास्तेवेतोवशाद्ः सुखति ।
 किंभूताः—अनयोर्भोगीनज्योतिरिति पूर्वोक्तप्रकारे परिणमं विवादमित्यनुकरीत्या च एवमेव
 लिख्याने रये गाने स्थित्या गमनम्, तथा—दर्शनकितमीत्यमयं बलजं नरकशब्दको
 विलोकनं, तच्च एतत्तत्त्वं दिव्याकारं स्थिता कौतुकेनाज्योत्मान्तेना परमद्वयेण साम्या
 पूर्णाः । ‘प्रतिदधुरय—’ इति पाठे तयोर्गुणप्रवेशानन्तरमित्यर्थः । स्वर्गपरागन्तरमेव देवा
 निर्गता इति चतुर्दशे सर्गे यद्यप्युक्तं तथापि भूमेर्निर्गता नलपुरप्रवेशपर्यन्तं नलभैमीकोक्त
 विलोकनाय गगने स्थिता इति विनिर्दिष्टं सूचितम् । दर्शनी पुनः स्वर्गं प्रति निर्गता ह्यु
 क्तं कोऽपि विरोधः । किञ्चानन्तरसर्गसंगतये कलिनलद्वाराभ्यस्याप्रस्तुतां परिहृत्य कः
 पुरं प्रविष्टः, देवाश्च स्वर्गं जग्मुः । गच्छतां च तेषां नभ्येभ्योऽहोदतरप्रत्युत्तरदनादिभ्यः
 कालुप्रसक्तयवतरणाय युक्तयुक्तम् ॥

श्रीहर्षे कविराजराजिमुकुटालंकारदीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामहृदेयी च यम् ।

काश्मीरैर्मंहिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्महा-

काव्ये तद्भुवि नैपथीयचरिते सर्गोऽगमत्पोडशः ॥ १३१ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्धः पूर्ववत् । किंभूते काव्ये—चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्जीनादिः

सरस्वतीजाप्रदधिष्ठानकाश्मीरदेशोद्भवैरपि विदद्भिः परीक्षापूर्वं महितं पूजितं दोषदेशे-
 नापि रहिते सर्वगुणपूर्णं । तथा—तद्भुवि तस्माच्छ्राद्धार्पणवर्तीति तद्भु । तस्माद्भूतपति-
 र्यस्यैवंविधे वा । ‘नैपथेश—’ इति पाठे नैपथ्यात्तावांशयेति व्याख्येयम् । काश्मीरैरेतै
 पूजार्थकयोगे ‘कस्य च वर्तमाने’ इति पृथीविधानात्तृतीया चिन्त्या । ‘पूजितो नः सुरैरपि’
 इत्यादिशिष्टप्रयोगदर्शनाद् ‘वर्तमानेऽर्थे विहितस्य कस्य योगे पृथी भवति, चकारात्प्रयोजना-
 नुरोधेनान्यापि’ इति सूत्रार्थ निर्वर्ण्य, ‘चतुर्थ्यर्थं बहुलं छन्दसि’ इत्यतो बहुलग्रहणं वातु-
 वर्त्य, काश्मीरैः करणभूतैः, महः पूजा संजातास्येति सहित इति तारकादेराकृतगणलाव
 कान्तत्वाभावं वा संपाद्य, कान्तत्वेऽपि ‘कलहंसरागमहित’ इत्यादि भट्टिप्रयोगे सना-
 सददर्शनात् ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ इति चकाराद्भूतेऽपि शिष्टप्रयोगानुसारेण कप्रत्ययमङ्गी-
 कृत्य, ‘कस्य च वर्तमाने’ इति पृथीप्राप्त्यभावात्कर्तारं तृतीयैवेति वा यथाकथंचित्समर्थनी-
 यम् । चतुर्दशतयीमिति, ‘संख्याया अवयवे—’ इति तद्यपि ‘टिङ्गाणञ्—’ इति ङोप् । विद्यां
 विदद्भिः, ‘न लोका—’ इति पृथीनिषेधः । तद्भुवि, भाषितपुस्तकलाभुमभावः । पोडशः
 पूर्ववत् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनायणकृते नैपथीयप्रकाशे

पोडशः सर्गः ॥

सप्तदशः सर्गः ।

अधारभ्य वृथाप्रापं धरित्रीधावनध्रमम् ।

सुराः सरस्वदुल्लोललीला जग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ स्वर्गगमनचिन्तनानन्तरं धरित्रीं प्रति धावनेन जनितं प्रयातं वृथेव वृथाप्रापं व्यर्थनिवारण्य विधायागाधत्वेनानुपलक्षितहर्षविषादतया । अथ च—तटभूमिं प्रति निष्प्रयोजनभावगमनेन ततः पुनर्यथागतं व्यावर्तनेन च । सरस्वतः समुद्रतोद्घोलात्स्व-
रक्षात्तुल्लोला येषां तत्तुल्याः सुरा आगतमनतिक्रम्य यथागतं स्वर्गं जग्मुः । भैमीनप्राप्त्यैव जग्मुरित्यर्थः । भैम्यलानाच्छूनस्य वैद्यर्प्यम् । नलभैमीवरदानद्वारात्मगौरवरक्षणाल्पशब्दः प्राप्नोति, न तु श्यैवेत्युक्तम् । वृथा वृथात्वं प्रापते प्राप्नोति वा वृथाप्रापम् । यथागतम्, व्यर्थपीभावः । यथा आगतं तथा जग्मुरिति वा ॥

तदेवाह—

भैमीं पत्ये भुवस्तत्समै चिरं चित्ते धृतामपि ।

विद्यामिव विनीताय न विपेदुः प्रदाय ते ॥ २ ॥

भैमीमिति ॥ ते देवाधिरं चित्ते धृतामपि भैमीं तलै भुवः पत्ये नलाय प्रदाय दत्त्वा न विपेदुः । पश्चात्तापं न प्राप्ता इत्यर्थः । कलै कालिव—विनीताय सिध्दाय चिरं चित्ते धृतामन्यस्तां विद्यामिव । दत्तापि विद्या चित्तादया नोपरमति, तथा तलै दत्तापि ता सगु-
णतया तेषां चित्तानोपरतेति ॥

कान्तिमन्ति विमानानि भेजिरे भानुराः सुराः ।

स्फटिकाद्रेस्तटानीव प्रतिविम्बा विवस्वतः ॥ ३ ॥

कान्तीति ॥ भानुरालेजोलनाः सुराः कान्तिमन्ति रत्नैर्दशानि विमानानि पृच्छया गामिनो रथान्नेजिर आहरहुः । के कानीव—विवस्वतः सूर्यस्य भानुराः प्रतिविम्बाः स्फटि-
काद्रेः कैल.सत्स्य तटानीव । प्रतिवर्तं प्रतिकलितत्वात्प्रतिविम्बाणां बहुत्वम् । भानुराः, 'भयभावः' इति ध्रुवः ॥

जवाज्जातेन वातेन बलाकुट्टबलाहकैः ।

श्वत्तनात्स्वस्य शीघ्रत्वं रथैरेषामिवाकथि ॥ ४ ॥

जवादिति ॥ जवानिवमेगाज्जातेन वातेन कृत्वा बलाकुट्टः सहस्ररोहता नैषा चैरेषां देवानां रथैः श्वत्तनाद्वायोः स्रजसात्स्वस्यजनः शीघ्रगतिर्वं द्रुममन्त्रेऽप्येव अदि-
तलिव । बलाकुट्टबलाहकस्य कपोः पश्चाद्गमितासुरधत्तिकाणां रथानां शीघ्रगतिवर्तः । शीघ्रगतिर्वेऽत्र धर्मेवचनः । वेगजेन वातेन समन्तेति वा । वायव्योर्गतिः सः । बलाकुट्टः, 'पश्यमी निनचे' इति पश्यन् ॥

१ 'नितान्ततत्त्वम्' इति जीवानुरादु निर्मूलम् । अस्तत्त्वादेव इत्यन्ते ।

नै. व. ५३

क्रमाद्वीयसां तेषां तदानीं समदृश्यत ।

स्पष्टमष्टगुणैश्वर्यात्पर्यवस्यन्निवाणिमा ॥ ५ ॥

क्रमादिति ॥ क्रमादूनमाद्वीयसां दूरतराणां तेषां तदानीमणिमाणुलं स्पष्टं प्रकृतं समदृश्यत । किंभूत इव—अष्टानां गुणानामणिमाशीनामैश्वर्यादाधिपत्यात्पर्यवस्यन्निव पृथग्भूत इव । सर्वेभ्यो महिमादिभ्यो गुणेभ्यः पृथग्भूतत्वादिति स्पष्टं दृष्ट इत्यर्थः । स्थूलमपि वस्तु दूरत्वात्सूक्ष्मं दृश्यते, येषामष्टौ गुणा भिद्यन्ते तन्मध्येऽणिमिव तस्मिन्समये सप्तौ दृष्टः नत्वन्य इत्यर्थः । तस्मिन्काले पर्यवस्यन्स्फुटीभवविति वा । स्पष्टमुत्प्रेक्षते । तेषां स्थानामिति वा देवानामष्टगुणैश्वर्यात्तत्संबन्धादथेवप्यणिमा समागता इति व्याख्येयम् । द्वीयसामिति तरां दूराणाम्, इयमुनि 'स्थूलदूर-' इति परयणादिलोपे पूर्वस्य गुणः । अणिमा पृथ्वादिः ॥

ततान विद्युता तेषां रथे पीतपताकताम् ।

लब्धकेतुशिखोल्लेखा लेखा जलमुचः क्वचित् ॥ ६ ॥

ततानेति ॥ क्वचित्कस्मिदिदाकाशप्रदेशे लब्धः केतुशिखया ध्वजाग्रैर्णोल्लेखो योगो यया । तत्संबन्धात्कृतविद्युत्प्राकट्येति यावत् । एवंविधा जलमुचो मेघस्य लेखा पङ्क्तिर्तेषां देवानां रथे विद्युता कृत्वा पीता पताका यस्य तद्भावं ततान । ध्वजाग्रसंबन्धात्प्रकटिता विद्युद्भुजाग्रे पीता पताकेवाभूदित्यर्थः ॥

पुनःपुनर्मिलन्तीषु पथि पाथोदपङ्क्तिषु ।

नाकनाथरथालम्बि वभूवाभरणं धनुः ॥ ७ ॥

पुनरिति ॥ इतस्ततो गमनवशात्पथि पुनः पुनः मिलन्तीषु संबध्यमानासु पाथोदां मेघास्तेषां पङ्क्तिषु वर्तमानं धनुस्त्रिधनुर्मार्गसंबन्धवशाज्जाकनाथरथमालम्ब्यते एवंशीलं संबद्धं सद्विन्द्वरथस्येवाभरणं भूषणं वभूव । इन्द्ररथे वर्तमानं धनुरागच्छन्तीषु मेघपङ्क्तिषु क्षणं भूषणमभूदिति वा । मेघा हि सेन्द्रचापाः शोभन्ते ॥

जले जलदजालानां वज्रिवज्रानुविम्बनैः ।

जाने तत्कालजैस्तेषां जाताशनिसनाथता ॥ ८ ॥

जल इति ॥ जलदजालानां जले तस्मिन्काले इन्द्रादिगमनसमये जातैर्वज्रिणो वज्रस्तः सानुविम्बनैः प्रतिविम्बनैः कृत्वा तेषां मेघजालानामशनिना वज्रेण सनाथता सखामिकता जातेति जाने । तदाप्रभृति प्रायेण मेघानां सवज्रत्वमित्युत्प्रेक्षा ॥

स्फुटं सावर्णिवंश्यानां कुलच्छत्रं महीभुजाम् ।

चक्रे दण्डभृतश्चुम्बन्दण्डश्चण्डरुचिं क्वचित् ॥ ९ ॥

स्फुटमिति ॥ दण्डभृतो यमस्य दण्डः क्वचिदाकाशदेशे चण्डरुचिं सूर्यं चुम्बन्स्फुटशस्त्रं तं सूर्यमेव सावर्णेर्मनोर्वशे जातानां महीभुजां कुलच्छत्रं कुलध्वजम् । अथ च—कुलक्रमायातं राजचिह्नं स्फुटमिव चक्रे । खयं वृत्तत्वात्, अधो दण्डसंबन्धात् छत्रमिवेत्युत्प्रेक्षा । ते

१ 'तादृशासंबन्धे संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलंकारः'—इति जीवातुः । २ 'चण्डरुचम्' इति सुखा-
वबोधासंमतः पाठः ।

अगम्यार्थं तृणप्राणाः पृष्ठस्थीकृतभीह्रियः ।

शम्भलीभुक्तसर्वस्वा जना यत्पारिपार्श्विकाः ॥ १५ ॥

अगम्येति ॥ एवंभूता जना यस्य कामस्य परितः पार्श्वयोश्चरन्तीति पारिपार्श्विकाः । वयस्या इत्यर्थः । सेवका वा । किंभूताः—गन्तुमशक्यानामनर्हणां राक्षसादीनां मात्रादीनां च संभोगार्थं तृणमिवानायासत्वाज्याः प्राणा येषां ते । अत एव—पृष्ठस्थीकृते पश्चात्कृते पारिपार्श्विके भीह्रियौ यैस्ते । वधभयं पापभयं लोकलज्जा च, तत्सर्वं यैस्त्यक्तं ते तादृशाः । निर्भया निर्लज्जाश्चेत्यर्थः । तथा—अप्राप्यामेघस्त्रीभेदनकृतप्रतिज्ञाभिः शम्भलीभिः कुट्टनीभिर्भुक्तं सर्वस्वं येषां ते । सन्तीति शेषः । पारिपार्श्विकः पूर्ववत् ॥

विभर्ति लोकजिह्वावं बुद्धस्य स्पर्धयेव यः ।

यस्येशतुलयेवात्र कर्तृत्वमशरीरिणः ॥ १६ ॥

विभर्तीति ॥ यः सरो लोकाञ्जयतीति लोकजित्तस्य भावं सर्वजनविजयितां विभर्ति । उत्प्रेक्षते—बुद्धस्य स्पर्धयेव । जिनो हि मारजिदिति स्वशत्रुस्पर्धयेव 'मारजिह्नोकाजिन्नः' इत्यभिधानाल्लोकजित्पदवाच्यत्वं विभर्तीत्यर्थः । तथा—यस्याशरीरिणः शरीररहितस्य दग्धदेहत्वादनङ्गस्यात्र लोकेकामिनां मनोविकारं प्रति मैथुनद्वारा सर्वजनामप्रति वा कर्तृत्वं स्रष्टुमम् । अत्राप्युत्प्रेक्षते—विश्वकर्तुरीशस्य तुलयेव स्पर्धयेव । ईश्वरो हि सरहरलात्सरस्य शत्रुः, तस्मात्तत्स्पर्धयेव तस्याशरीरकर्तृत्वं स्वयमविनयेनाङ्गीकृतमित्यर्थः । यथा—अशरीरिण एवेश्वरस्य कर्तृत्वमिति न्यायविदः, तथा—अयमप्यनङ्ग एव सन्कार्यकारीत्यर्थः । जिनमहेशाभ्यां जितोऽपि लोकजित्वेनाशरीरकर्तृत्वेन च यः पुनस्ताभ्यां समः । एवंविधोऽतिचलवानिति भावः ॥

ईश्वरस्य जगत्कृत्स्नं सृष्टिमाकुलयन्निमाम् ।

अस्ति योऽस्त्रीकृतस्त्रीकस्तस्य वैरं सरश्चिव ॥ १७ ॥

ईश्वरस्येति ॥ अस्त्रीकृताः शस्त्रीकृताः द्वयोः येन एवंविधो यः काम ईश्वरस्य इनां सृष्टिमीश्वरेण निर्मितं कृत्स्नं जगदाकुलयन्नन्यवृत्तिं चेतः स्वशं कुर्वन् । अथ च—पीडयन् । अस्ति । उत्प्रेक्षते—तस्येश्वरस्य देहदाहजनितं वैरं सरश्चिन्तयन्निव । देहदाहो नमानेन कृतः तस्मादेतेन रचितमेतदीयं जगत्पीडयिष्यामीति बुद्धेश्वरस्य किञ्चिदपकर्तुमसमर्थः, तदा जगत्स्त्रीरूपेण शस्त्रेण पीडयन्तेन सह स्पर्धते इत्यर्थः । प्रलयनोकाग्रे आयुधनिष्कृता स्त्री येनेति द्विधा अस्त्रीशस्त्रीत्वकरणे विरोधाभासश्च । अथवा—या ईश्वरेण स्त्री कृता सानेनास्त्री कृतेत्यपि प्रतिकूलचरणेनेश्वरेण सह स्पर्धते । अथवा—ईश्वरेणापि त्रिपुरवधे मोहिनीं स्त्रीं शस्त्रीकृतानेनापि स्त्रीं शस्त्रीं कृतेलेकविषयतया सर्वा । शक्तिरूपो हि श्रीविष्णुस्त्रिपुरवधे भगवता शरतां नीत इत्यागमः । 'अनुत्सरन्' इति पाठे लुप्तोत्प्रेक्षा । सृष्टिशब्दो नियतस्त्रीलिङ्गः । तत्परामर्शाय इमानिति निर्देशः । अस्त्रीकृतत्वान्नमन्त्रं कृताऽस्त्रीकृतेति 'च्यौ' इतीकारः । पक्षे—न स्त्री अस्त्री, अस्त्रीकृता स्त्री येनेति समासः । 'नयुतश्च' इति कर् । कुलकम् ॥

१ 'अगम्यार्थंतृणप्राणः' इति वा पाठः सुखावबोधार्थमनङ्गः । २ इत्यर्थात्प्रलयनोक्तम् । आयुधोक्तम् । यो येनेति द्विधा 'अस्त्रीत्व' इति पाठः प्रतिभाति ॥

चक्रे शक्रादिनेत्राणां सरः पीतनलधियाम् ।

अपि दैवतवैद्याभ्यामचिकित्स्यमरोचकम् ॥ १८ ॥

चक्र इति ॥ सरः कामः पीतनलधियां सादरदृष्टनलशोभानां शक्रादिनेत्राणामेन्द्राभ्या-
दिनेत्राणां दैवतवैद्याभ्यां नासत्याभ्यामपि न चिकित्स्यं प्रतिकर्तुमशक्यनरोचकं हृद्यभावं
चक्रे । अधिकरूपस्य नलस्य दृष्टत्वात्, तद्धीनरूपे सरे दृष्टे तन्नेत्राणां प्रीतिर्न जाता । न केवलं
सरं दृष्ट्वा न प्रीतास्ते, किंतु दत्त्वावपि । तयोरपि नलाद्धीनत्वादित्यर्थः । सरदलेभ्योऽपि
नलोऽधिक इति ध्वन्यते । सरमनादस्य पुरश्चलिता इति भावः । अथवा—अरोचकं सर्वेद्या-
नादिरुच्यभावो रोगविशेषः । स कर्मजत्वादेववैद्याभ्यामपि चिकित्सितुमशक्यः किं पुनर्वैद्यै-
रिति समासोक्तिः । भक्ष्यन्तरेण नलरूपातिशयप्रकाशे तात्पर्यमुक्तम् । उपमानतिरस्कारात्प्रतीपं
च । पीतनलधियामिति, 'तृतीयादिपु—' इति पुंवद्भावान्पुंसकहस्तत्वानावाहुडनावः । अचि-
कित्स्यमिति शक्यार्थे 'अचो यत्' इति यत् । 'दुधिकित्सम्' इति पाठे कर्मणि लट् । दुर्न-
यर्थः । खलर्ययोगात् 'न लोका—' इति पठनीयेधात् । 'वैद्याभ्याम्' इति तृतीया । अरोचक-
मिति 'रोमाख्यायां—' इति बाहुलकादधियामपि ष्युल् ॥

यत्तत्क्षिपन्तमुत्कम्पमुत्थायुकमथारुणम् ।

बुबुधुर्विबुधाः क्रोधनाक्रोशाक्रोशधोपणम् ॥ १९ ॥

यत्तदिति ॥ अप सरदर्शनानन्तरं यत्तत्क्षिपिलोष्काष्टपापाणां परप्रहरार्थं मुप्यन्तम्,
नितरां सर्वाङ्गकम्पनम्, जनैर्धार्यमाणमप्यापेरातिसदात्क्रोशाकेषु योद्धुं यत्नः पुन्येनो-
तिष्ठन्तम्, लोहितीभूतसर्वाङ्गम्, क्रोशं नर्याशीकृतानिब्याप्य वा परानेन्द्रायावपस्य उर्ध्वमुष्टं
यत् । अतिदूरश्रूयमाणपरपभापिणमिति यावत् । एवंभूतं सरसरे क्रोधं तत्र जनैर्धैरं देया
बुबुधिरे । एतैर्धैरैः क्रोडोऽयमिति कृतवन्त इत्यर्थः । क्रोधाकन्तस्य जातिरिषम् । 'आक्रोश-
क्रोशभूषणम्' इति पाठे आक्रोशं आक्रोशः च भूषणं चलेत्यर्थः । उतायुक्तमिति पूर्वपदम् ॥

यमुपासन्त दन्तौष्ठक्षतासूक्ष्मिष्यचक्षुषः ।

भुङ्कुटीफणिनीनादनिभनिध्यासपूतकृतः ॥ २० ॥

यमिति ॥ दन्तौष्ठयोर्धौ मगलत्वं यद्रक्तं तस्य सिम्पभूते तत्तादृशं संज्ञकत्वं हि वि-
लक्षणया तत्तुल्ये नेत्रे येषां ते । तथा—भुङ्कुटी भुङ्गोरुद्धेयः संज्ञेयः सैव भुङ्गो तस्मात्तदा-
पूतकारतनुत्वाः संरम्भनिर्गच्छतासदमानां सुस्तरा येषानेवंभूता जना ये भुङ्गवै ते
भुङ्गुधरे इति पूर्वेण संदन्धः । क्रोधसत्तादन्तौष्ठौ रसदेते । नेत्रे रक्ते जादेते । तेन 'सूक्ष्म-
स्तरास्य निर्गच्छन्ति । यत्न सेवका एवमिषा इत्यर्थः । हृष्यन् । इत्यस्योक्तस्य चक्षुषि-
लेखकुलाः ॥

दुर्गं कामाशुगेनापि दुर्लभ्यमवस्यत्ययः ।

दुर्पातोद्दयं लोकान्सेन्द्यामपि दिप्यसति ॥ २१ ॥

दुर्गमिति ॥ यः क्रोधो नरनारायेभ्यः पशुभिश्चनरकनन एव दुर्गम् । अथ च—
विश्वेदेविषयदुर्गम् । एवंभूतं हृष्यस्य दुर्गं ततो दुर्गोत्पन्नमित्यत्र चक्षुषिदिविज्ञानादपि
सोऽक्रोशासक्तिन दग्धुमिष्यति । दुर्गं वा हि सर्वेषां क्रोधायेतः दग्धेनैव दग्धमिति हृष्य-

दैन्यत्तैन्यमयो नित्यमेत्याहाराभ्याविनः ।

भुञ्जानजनसाकृतपद्मया यस्यानुजीविनः ॥ २५ ॥

दैन्येति ॥ नित्यं दैन्यत्तैन्यमयोः सदा हीनत्वचौरत्वे प्रचुरे येषु तादृशा दैन्यचौरत्वा वा,
तथा—जाठरवहपननुपाहारगौरवादूर्जोर्परसत्त्वानित्यं दीर्घरोनिजः; तथा—अद्यनेव सकलं
भोक्ष्यते नद्यं भोक्तुं न दास्यति, कीदृशं दयि च नद्यं किं वितोर्यम्, कलै व किलेत्यादि-
दुष्टदृष्ट्यायादिनाभ्यवहरतो लोकस्य सामिप्रायं विलोक्काः एवंभूता यस्य लोभस्य सेवकाः स
व्यलोकोति पूर्वेण संबन्धः । इयमपि जातिः । (तैन्येति 'स्तेनाद्यप्रलोपध' इत्यत्र 'स्तेनात्'
इति योगविभागात्पठ्यम्) । आनन्दावीति, 'सर्वत्रानयस्योपसंख्यानम्' इति दीर्घध ॥

धनिदानाम्बुवृष्ट्यः पात्रपाणाववग्रहः ।

स्वान्दात्तानिच हा निःस्वाद्धिक्रीणीतेऽर्थवत्सु यः ॥ २६ ॥

धनीति ॥ संप्रदानभूतप्राप्तिहस्ते विषये सन्निधनानां नराणां संकल्पसंबन्धिजलरूपेणस्य
यो लोभः प्रतिबन्धकः, दृष्टेधावग्रहः संभाव्यते । महायनिकोऽपि यद्वासात्तत्रापां जलं न
वितरतीत्यर्थः । तथा—निःस्वान्निधनात् (हेतोः) स्वानात्मनः स्वापानुवदाराद्येन्या । धनिकेऽपि
विषये निर्गतलेहाभिमानः कथन विनिमये स्ववशावर्तनो दासीपुत्रानिच यो विक्रीणीते वित-
रति । हा खेदे । निःस्वेन च लोभवशादात्मनो दाता यथा स्तेच्छया धनार्थं विक्रीणीते, तथे-
त्यर्थः । अवग्रहः पूर्ववत् ॥

एकद्विकरणे हेतू महापातकपञ्चके ।

न तुणे मन्यते कोपकामौ यः पञ्च कारयन् ॥ २७ ॥

एकेति ॥ प्रवृत्तवारिषयमहापातकसत्त्वमप्ये एकस्य महापातकस्य द्वयोश्च करणे क्रमेण
कारणभूतो यस्माद्, अत एव तयोरेककार्यकारित्वदुर्गौ कोपकामौ यो लोभस्तुमुत्तमवपि न
मन्यते, यतः—स्वयं यद्यपि महापातकानि नरादिना करयन् । कोपश्च योऽपि ज्ञातव्यो हन्यते,
तत्सकं प्रवृत्तं प्रति हेतुत्वम्, कस्माद्—सुखतत्त्वमनन्, सीकानां तद्गुणैर्मात्रमस्य बन्ध-
धेति महापातकद्वयं प्रति तस्य हेतुत्वम् । धनारिक्तोक्तानु—प्रजननः, सुखसंयमं च । स्वलोभा-
त्परापानम् । कामलोभात्सोऽजातिप्रदसिद्धधनलोभाद्वा सुखतत्त्वमनन्, सुखं प्रत्येकमेव यत्तु-
भिरपि सह संसर्ग इत्येवं लोभस्य यद्यपि महापातकानि प्रति हेतुत्वादिभिस्तत्त्वमनन्कृतवन्-
किंचित्कर्तव्यं मन्यते । तन्मात्रमप्यधिको लोभ इति भावः । 'एकद्वि-' इति द्वयस्य द्वयत्वः ।
'संरचना अस्वीयत्वाः' इत्येकस्यैव पूर्वविधायः । यथा तु एके वा जीवा प्रसाये देवसिद्धि
समाप्ते 'यत्तुमीह संसर्गोऽवबुद्धुमपाद्' इति उपपन्नस्य 'एकद्वि-' इति यत्र द्वयः ।
तुमे इति, 'मन्यमानस्यदरे विनाशप्रतिष्ठ' इति यत्तुमीह विनाशकत्वस्य विधायः ।

यः सर्वेन्द्रियस्तन्नापि जिह्वां ग्रहयन्त्यते ।

तस्यानाचार्यकं दाशैर्ये पाठयेज्जितुम् ॥ २८ ॥

यः सर्वेति ॥ यो लोभः सर्वेन्द्रियाणि षडिन्द्रियाणि सन्नानि यस्य एवंविधः प्राणं गन्धलुब्धम्, चक्षू रूपलुब्धमित्यादिप्रकारेणेत्यर्थः । अपि बहु यथा भवति तथा । जिह्वाम-
वलम्बते । किं कर्तुम्—तस्यां जिह्वायां याज्जावटवे याज्जावटुर्नञ्चारी शिष्यस्तस्यै पाठवे
पटुत्वविषये याज्जाचाट्टिककौशले आचार्यकं गुरुत्वमर्जितम् । लुब्धस्यैवा रीतिः । अयमत्र
तात्पर्यार्थः—यो लोभो दुर्वाचे विप्रियवाक्यवचनाय यत्सामर्थ्यं नैपुण्यं तद्विषये गुरुतां विधा-
तुमिवास्याः सकाशात्प्रियवचनसंभाषणाभ्यासं कर्तुमिव शिष्यभूतः तामतितरां सेवत इत्यर्थः ।
लोभवशात्सर्वेऽपि याज्जाप्रियवाक्यानि ब्रूत इति भावः । 'याज्जाव(च)टवे पटवे' इति पाठे
पटुने दृढाय याज्जाव(च)टव इत्यर्थः । याज्जा चाटुपाटवे विषये स्वस्यागुरुतां विधातुमिवो-
त्प्रेक्षा । 'योपधात्-' इति वुजि 'आचार्यकम्' इति साधु । 'व(च)टवे पटवे' इति भाषितं-
पुस्कम् । पञ्चभिः कुलकम् ॥

पथ्यां तथ्यामगृह्णन्तमन्धं बन्धुप्रबोधनाम् ।

शून्यमाश्लिष्य नोज्झन्तं मोहमैक्षन्तं हन्त ते ॥ २९ ॥

पथ्यामिति ॥ हितां सत्यां बन्धुना मातापित्रादिना कृतां प्रबोधनां सत्कर्म कुरु, अस-
न्माकर्षांरित्यादिरूपां प्रवर्तनामङ्गीकुर्वाणम् । यतः—अन्धमज्ञानबहुलम् । तथा—(शून्यम्)
अलीकमप्रामाणिकमपि.....रजतत्वेन, अनात्मभूतानि जडान्यपि देहेन्द्रियादीन्यविद्या-
विलासवशादात्मत्वेन, आश्लिष्य प्रतिपद्य सहस्रशो बोध्यमानमपि न त्यजन्तं एवंभूतं मोहं
ते देवास्तत्र जनौघे ददृशुः । हितस्य प्रियस्य चानङ्गीकरणात्, आश्लिष्टशून्यापरित्यागाच्च ।
'हन्त' इत्याश्चर्यं खेदे वा । मूढस्येयं जातिः ॥

श्वःश्वः प्राणप्रयाणेऽपि न स्मरन्ति स्मरद्विषः ।

मग्नाः कुटुम्बजम्बाले बालिशो यदुपासिनः ॥ ३० ॥

श्वःश्व इति ॥ यस्य मोहस्य सेवका बालिशो मूर्खाः । अथवा स्वयंप्र(स्वप्न)ज्ञानाभिमा-
नात्, परोपदेशानङ्गीकाराच्च शिशुभूताः । एवंभूता जनाः पुत्रकलत्रादिरूपकुटुम्बरूपे कर्दमे
शुद्धिता अपि मृतोऽहम्, अयं पुत्रः किं करिष्यति, इदं कलत्रं वा किं करिष्यति, अस्य क्षेत्रादेः
किं भविष्यतीत्यादिप्रकारेण पुत्रादियोगक्षेमविचारणामात्रपराः शिशोदरपरायणाः सन्तः परे-
द्यवि । अतिसंनिहित इति यावत् । 'जातस्य हि भ्रुवो मृत्युः' इत्यादिवचनप्रामाण्यादनातुरत्वे-
ऽपि संनिहिते प्राणगमने ज्ञाते, संनिपातादिनातुरत्वेऽपि वा श्वः प्राणप्रयाणे निश्चिते सत्यपि
संसारसमुद्रतारकं स्मरहरं न ध्यायन्ति । किंतूक्तप्रकारेण मरणसमयेऽपि कुटुम्बचिन्तामेव
कुर्वन्तीत्यर्थः । इदमपि मूढलक्षणम् । जम्बाले निमग्नाऽन्योऽपि किमपि न स्मरति । 'श्वःश्वः'
इति वीप्सायां द्विः । 'श्वः स्वप्राण-' इति स्वस्य प्राणानामित्यर्थः । स्मरद्विष इति, 'अधीगर्थ-'
इति कर्मणि षष्ठी । 'द्विषम्' इति पाठे कर्मत्वविवक्षया द्वितीया ॥

पुंसामलब्धनिर्वाणज्ञानदीपमयात्मनाम् ।

अन्तर्म्लापयति व्यक्तं यः कज्जलवदुज्ज्वलम् ॥ ३१ ॥

१ 'अत्रोपमोत्प्रेक्षाभ्यां स्वजातीयकाभ्यां वाक्यार्थयोः शब्दहेतुत्वाच्छब्दार्थहेतुककाव्यलिङ्गमलंकारः
संकीर्यते इत्यलंकारत्रयस्य परस्परसंबन्धेनाङ्गाङ्गिभावः' इति जीवातुः । २ 'शश्वत्' इति पाठोऽपि ।

पुंतामिति ॥ यो मोहो न लब्धं निर्वाणं विनाशो येन स ज्ञानरूपो दीपलम्पयत्प्रचुर
आत्मा मनो येषां वतिष्ठादीनां ज्ञानिनां पुंतामुज्ज्वलनमप्यन्तो निर्मलमप्यन्तःकरणं व्यक्तं प्रकटं
न्यापयति मलसहितं करोति । मोहनोहिताः कामाधीनाः सन्तो ज्ञानिनोऽपि विशालिनादयः
स्वननो नेनकादिदेवाज्जनाप्रवणं चक्रुः पूर्वमुज्ज्वलस्यापि मनसो मोहेन मालिन्यं कृतम्, 'ज्ञानि-
नामपि चेतांति—' इत्यादि नार्कण्डेयवचः प्रनामम् । न लब्धः साक्षात्कृतो निर्वाणोपयोगी
मोक्षोपयोगी ज्ञानदीपकरूपः स्वप्रकाशज्ञानरूप आत्मा यैस्तेषामद्वैतज्ञानरहितानामिति वा ।
किमिव—कज्जलवत् यथा मध्ये स्थापितस्य दीपस्य कज्जलं मुधाधवलितानां घटादीनां मध्यं
मलिनपति ॥

ब्रह्मचारिवनस्थायियतयो गृहिणं यथा ।

त्रयो यमुपजीवन्ति क्रोधलोभननोभवाः ॥ ३२ ॥

ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मचारी, वनस्थायी वानप्रस्थः, चरिः संन्यासी, एते त्रयोऽपि आश्रमिणो
गृहिणं गृहस्थं यथासाम्यच्छादनार्थमुपजीवन्ति सेवन्ते । 'यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनानेन
चान्वहम् । गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्माच्चेष्टो गृहाधनी ॥' इति सार्वकचनाव । तं लक्ष्मीकृत्य
वा प्राणधारणं कुर्वन्ति, तथा—क्रोधलोभननोभवा यं मोहं सेवन्ते, यं लक्ष्मीकृत्य वा लह्यं
लभन्ते । मूढ एव कुड्यो दुग्धः कानां च भवति ॥

जाग्रतामपि निद्रा यः पश्यतामपि योऽन्यता ।

ध्रुते सत्यपि जाड्यं यः प्रकाशेऽपि च यस्तमः ॥ ३३ ॥

जाग्रतामिति ॥ यो मोहो जाग्रतां सावधानानामपि निद्राविषेकरूपं दिव्यवन्म् ।
तथा—यः पश्यतां चाधुपज्ञानवतानामप्यन्यता चक्षुराच्छादनदूष्टव्यदर्शनाभावरूपं तदसंयतलक्ष-
णम् । संसारस्यानिलकुःपरुतां जानतामपि तदपरिच्छिन्नहेतुत्वादज्ञानरूप इत्यर्थः । तथा—
यः ध्रुते साध्यादिगते सत्यपि मूढत्वेन हेकादुरूपं जायते । विविधविषयप्रतिनिधेरूप इत्यर्थः ।
तथा—यस्य प्रकाशे संसारोपचाधुपचालके सत्यपि द्रष्टव्यपदपदाच्छादनलक्षणादज्ञानरूपः ।
रूपः । प्रकटेऽन्यथे प्रतीतिप्रतिपन्नक इत्यर्थः ॥

कुटसैन्यं हरेणैव प्रागलज्जत नार्जुनः ।

दत्तं येन जयन्कान्तमोगुणजुषा जगत् ॥ ३४ ॥

कुर्विति ॥ कनोगुणजुषाऽद्वैतरूपतमोऽप्युपवेदिना येन मोहेन दत्तं जगत्प्रपन्नयो नाज्जित ।
य एव—कनोगुणजुषा अभिततकनोगुणेन हरेण सहस्रकारकेय हरेण प्राप्तकान्तया प्राह दत्तं
प्रदत्तं कुरात्मनं पयादिनःसम्यक्कुर्वन् इव मया दत्तमित्यभिमानेन जज्ञां वा । अन्येव एतस्य
पयात्वेन एवमे हि उच्यते युष्य । ता तु कान्तस्य च जयैक्यः । मूढ एव जगत्प्रपन्नो भव-
तीत्यर्थः । ईश्वरः प्रकुरात्मनं दूरेण हविः, यत्प्रकुरात्मनं दत्तं श्रेयसदेवता । कुर्वन् य

चिह्निताः कतिचिदेवः प्रायः परित्यज्यादनी ।

अन्ये न येषनामूढमेतः कथमुत्तमैश्चकाः ॥ ३५ ॥

हेतुना यत्साजगदस्थिरं जगदे । तस्मात्केनापि लोकोत्तरप्रज्ञेन तेनैव चार्वाकेण वेदनसंभेदाय
बौद्धेन जातम् । तदीयमताग्रीकरणात्तद्रूपेणैव जातमित्यर्थः । 'जगद' इति पाठे यद्विधिस्तत्त्वं
जगदस्थिरं जगदेति व्याख्येयम् । क्षणिकत्वे तिद्धे येन पापं कृतं च नष्ट एवेति किमेति
पापाद्व्यमित्यादि प्रकरणाज्ज्ञेयम् ॥

अग्निहोत्रं त्रयीतन्त्रं त्रिदण्डं भस्मपुण्ड्रकम् ।

प्रज्ञापौरुषानिःस्वानां जीवो जल्पति जीविका ॥ ३९ ॥

अग्नीति ॥ नित्यं कान्यं च सायं प्रातर्होमरूपमग्निहोत्राख्यं कर्मे, त्रयी च तन्त्रं नीमांसा,
वेदत्रयसंघान्य वा यत्तन्त्रं वेदविहितोऽन्योऽपि कर्मकलापः, तथा—त्रयो दण्डा यत्र तत्पाशु-
पतप्रतम्, तथा—भस्मनः पुण्ड्रकः तिलको यत्रैवंविधं शैवादिप्रतं एतत्सर्वं प्रज्ञाया बुद्धेः
पौरुषेण सामर्थ्येन तीक्ष्णया प्रज्ञया निःस्वानां होमानां प्रज्ञया पौरुषेण च वा होमानां, वद्यनेन
त्रयीं च बलाद्वा प्रहीतुमसमर्थानां पुरुषाणां जीविका जीवनोपायः । तद्वेषधारणार्थमेव द्रव्य-
मर्जयितुमेव । न तु तात्त्विको धर्मः परलोकाधनम् । एवं वेदप्रज्ञाप्यवादिनां भवति ।
जीवो बृहत्सर्विर्जल्पति वदति । वाक्यार्थः कर्म । तदुक्तं तेनैव—'अग्निहोत्रं त्रयो वेदात्रिदण्डं
भस्मपुण्ड्रकम् । बुद्धिपौरुषहोमानां जीविकेति बृहत्सत्तिः ॥' इति, तस्मादग्निहोत्राद्यप्रमाण-
मेवेति भावः । 'जीविका' इति धात्वर्थनिर्देशे श्रुत् ॥

इदानीं ब्राह्मण्यादिजातिधर्मानसहजानो जातिं दूषयति—

शुद्धिर्वशाद्वयीशुद्धौ पित्रोः पित्रोर्यदेकशः ।

तदानन्तकुलादोपादोपा जातिरस्ति का ॥ ४० ॥

शुद्धिरिति ॥ विशुद्धनातापितृजन्मत्वं ब्राह्मण्यदेर्लक्षणम् । सा शुद्धिर्दुर्निहया । यद्य-
स्मात्पित्रोर्नातापित्रोर्यौ पितरौ नातानहपितानहौ, नातानहीपितानहौ च, तयोरेकशः
प्रत्येकं वंशद्वयोः शुद्धौ सत्ताम्, एवं तयोरपि पितृपितानहीनानृपितानह्यादिनातानहनातुः,
पितानह्यादिनातानहीनानृः, पितानह्यादिशुद्धौ सत्ताम् । एवं ब्रह्मणं यावत्प्रत्येकं शुद्धौ सत्तां
शुद्धिः परीक्षणीया । ततस्मादनन्तकुला एव न परित्यज्यं वंशमेव । अत एव दोषादुर्विज्ञेयशुद्धि-
संतानत्रांपुंसपारमर्त्यतया शुद्धेः संदेहात्, इन्द्रचन्द्रादीनां च पुराणप्रामाण्येन व्यभिचारद-
र्शनादशुद्धेर्निश्चयाच्च, जातिचक्ररूपादोपात्ता जातिर्निर्दोषास्ति । अपि तु न कापि । यदाहुः—
'अप्येकपट्टायां नाश्रयात्संयतैः स्ववर्णैरपि । को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं
नवेत् ॥' इति । तथा—'अनादाविह संसारे दुर्वारं न चरन्ध्रजे । कुले च कान्तिनानुले का
जातिपरिकल्पना ॥' इति । तस्मात्संकीर्णमोनितात्सर्वा अपि जातयो दुष्टा एवेति जातिधर्मा-
न्विहाय स्वेच्छाचारं कुर्वतेति भावः । यद्वा—तस्मादा ब्रह्मणमनन्तानां कुलानामनदोषादोपा-
भावव्यभिचारिदोषरहिता जातिः स्यात्, सा कल्प्यस्ति, अपि तु न कापि । पूर्वपूर्वपित्रा-
दिब्यभिचारादिदोषात्सर्वमपि जातिर्दुष्टेति व्याख्या । 'यदा तदा' इति पाठः सम्भूत् । तयोः
पित्रोरनन्तकुलानां दोषाभावेन कृत्स्नादोषा जातिरस्ति । अपि तु न हति कुले कस्यचिदोप-
संभवात्सर्वमपि जातिर्दुष्टैवेत्यर्थः इति व्याख्या । यच्छब्दानन्तानां तच्छब्दाभ्याहारः । एकशः,
'संख्यैकवचनात्' इति श्रुत् ॥

अन्यदप्याह—

कामिनीवर्गसंसर्गेन कः संक्रान्तपातकः ।

नाश्नाति स्नाति हा मोहात्कामक्षामं व्रतं जगत् ॥ ४१ ॥

कामिनीति ॥ यस्मात् 'आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा । पशुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥' इति वचनात्स्त्रीणां पुरुषापेक्षयाष्टगुणकामानां कामिनीनां नानाजातीयानां वर्गः सङ्घस्तस्य संसर्गयोगैः संवन्धैः कृत्वा कः पुरुषः संक्रान्तं प्रविष्टं पातकं यत्र एवंविधो न । अपितु—'संवत्सरात्तु पतति पतितेन सहाचरन्' इति शास्त्रात्कृतपातकं स्त्रीसंसर्गात्सर्वोऽपि प्राणी संक्रान्तपातक एव । तस्मात्काम्यते कामः फलम् तेन कामं रहितमेकादशयुपवासादिव्रतं नियमो यस्य, मदनेन कृत्वा स्त्रीणां निष्फलं व्रतं यस्य वा । तज्जगत्सर्वोऽपि लोकः मोहाद्विचाराभावात् । वृथा इति यावत् । न अश्नाति न भुङ्क्ते एकादश्यादौ, वृथैव च स्नाति तीर्थादौ, हा कष्टम् । स्वयं शुचित्वेऽपि स्त्रीव्यभिचारादिदोषसंसर्गात्, स्त्रीणां शुचित्वेऽपि दुष्टसंसर्गात्, सर्वेषां पातकित्वादुपवासादि वृथैव करोति, केवलं प्रयास एव तस्मै भवतीत्यर्थः । तस्मात्स्वेच्छाचार एव कार्य इति भावः । चार्वाकमते विधিনিषेधाभावात्त्रैष दोष इत्यर्थः । तेषां सदोपवाजातिरपि सदोपवेत्युक्तं भवति । अभिलाषेण कृत्वा नष्टं व्रतं यस्य । एकादश्यां भोजनाभिलाषे सत्यपि न भुङ्क्ते अभिलाषे सत्येवा (लप्य) नावास्यादौ स्त्रीनिवृत्तिः, स्नाति च तीर्थादौ, वृथैव कामोपहतत्वादित्यर्थः । वहिः शोधयन्तु, अन्तरशुद्धम् । क्षामेति, 'क्षायो मः' ॥

ईर्ष्या रक्षतो नारीर्धिकुलस्थितिदाम्भिकान् ।

स्मरान्धत्वाविशेषेऽपि तथा नरमरक्षतः ॥ ४२ ॥

ईर्ष्ययेति ॥ ईर्ष्याऽसहनत्वमात्रेण नारी रक्षतस्तासां परपुरुषदर्शनमपि कर्तुमप्रयच्छतः कुलस्थितिः ब्राह्मण्यादिजातेरसांकर्षेणावस्थानं तद्रूपेण दम्भेन चरन्ति ये तान्पुरुषान् स्त्रीरक्षण एव कुलस्थितिं मन्यमानान्धक् ते निन्द्याः । निन्द्यत्वे दाम्भिकत्वमेव हेतुः । किंभूतान्—स्त्रियः पुरुषाश्च विवेकशून्या यतः, अतः—स्मरान्धत्वस्याविशेषे साधारण्ये सत्यपि तथा नारीवन्निर्वन्धेन नरमरक्षतः परदारसङ्गादनिवारयतः । नहि जातिसंकरो नारीणामेव व्यभिचारेण यतः ता एव रक्षणीयाः किं तु पुरुषाणामपि व्यभिचारेण । यदि रक्षणीयम्, तर्हि द्वयमपि । न चैवं क्रियते । तस्मादन्यतरस्यैव रक्षणे जातिसंकरस्य तादवस्थ्यात्कुलस्थित्यभावान्नारीमात्ररक्षणं तेषां दम्भ एवेत्यर्थः । तस्मादीर्ष्या त्यक्त्वा नरस्य वैश्यान्तरादाविव, स्त्रीणामपि नरान्तरे प्रवृत्तिप्रतिषेधं मा कृदुमिति भावः । ईर्ष्या इत्यनेन ईर्ष्यैवात्र हेतुर्न तु धर्म इति सूचितम् । अथ च स्मरान्धत्वाविशेषेऽपि नारी रक्षतोऽनेकपतिभ्यः, किंत्वेकमेकस्याः कुर्वतः नरं तु स्त्रीवदरक्षतः । स्त्रिया यथा एक एव पतिः तथा नरस्यैकैव स्त्रीति न, किं तु वह्नीः कुर्वन्ति । तस्मान्निन्द्यास्ते । अत्रापीर्ष्यैव हेतुः ॥

परदारनिवृत्तिर्या सोऽयं स्वयमनाहतः ।

अहल्याकेलिलोलेन दम्भो दम्भोलिपाणिना ॥ ४३ ॥

परेति ॥ परदारभ्यो वा निवृत्तिः, 'ताः सादरं न द्रष्टव्याः, किं पुनः स्पष्टव्याः' इत्ये-
तदर्थप्रतिपादकं शास्त्रम्, सोऽयं परवचनरूपो दम्भः बहल्यया गौतमस्त्रिया सह केलिः
कामकीडा तत्र लोलेन तत्परेण दम्भोत्पिपासिनेन्द्रेण स्वयन्मात्मनैवानाहत उपेक्षितः । पर-
दारगमनप्रायश्चित्तविभागोऽप्येतेन दूषितः । अन्यं प्रति तत्र कार्यमित्युपदिशन्ति, स्वयं तु
तदेव कुर्वन्तीत्युपहासोऽपि सूचितः । बहल्यासंभोगलम्पट इन्द्र एवादात्मिकः । अन्ये पर-
दारपराश्रुताः सर्वेऽपि दाम्भिका एवेति भावः । वज्रहस्तत्वात्परदारमर्शनं कृतवान् । तस्मा-
दयं शास्त्रीयनिषेधो न भवति । किं त्वशक्तत्वाद्दम्भ एवेत्यपि ॥

अन्यथाह—

गुरुतल्पगतौ पापकल्पनां त्यजत द्विजाः ।

येषां वः पत्युरत्युच्चैर्गुरुदारग्रहे ग्रहः ॥ ४४ ॥

गुर्विति ॥ भो द्विजाः, यूयं गुरुतल्पगतौ पित्रादिभार्यासंभोगे विषये पापकल्पनाम्
'ब्रह्महा नयपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनः—' इत्यादिवचनानुरोधेन महा-
पातकसंभावनां त्यजत । यस्मादेषां वो दुष्पाकं पत्युः स्वामिनो द्विजराजस्य चन्द्रस्य
देवानां गुरोः वेदादिपाठयितुः बृहत्सतेः दाराः तारा तेषां ग्रहे संभोगे अत्युच्चैरतितरां
ग्रहोऽभिनिवेशः । श्रूयत इति शेषः । वेदादिपाठनाद्बृहत्सतेर्देवगुरुत्वं । तस्मात्तद्भार्यागमने
देवस्य चन्द्रस्य दोषलेशोऽपि न । तत्तेवका यूयमपि गुरुतल्पगमनं कर्म कुर्वेति भावः ।
यथोक्तम्—'राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापाः सने सनाः । राजानमनुवर्तन्ते यथा राजा
तथा प्रजाः ॥' इति । अयमप्युपहासः । गुरुशब्दच्छलेनैवमुक्तम् । 'नहः' इति पाठे
उत्सवः । अथ च—तेजःसमूहः गुरुतल्पगमनेऽपि प्रत्यहमुदेत्येव, न तु पतित इत्यर्थः ।
इन्द्रादिनिकटे वाल्मीकिप्रमुखा द्विजास्तिष्ठन्ति तेषां संशोधनम् । बृहत्सतिभार्यायां गर्भमु-
त्पाप तत्तत्तत्स्वाकारार्थं सोयनानिन्द्रादीन्प्रति चन्द्रेण महारणारम्भचरन्नेण तेजः प्रकटि-
तम् । अनन्तरं ब्रह्मणा गुरुभार्यां लाजितोऽपि गर्भजं पुत्रं गृहीतवानिति पुराणकथा । 'तत्त्वं
च शयनीये स्नातत्पनष्टकलत्रयोः' इति विश्वः ॥

'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा, पापः पापेन' इत्यादिधृतिं दूषयति—

पापात्तापा मुदः पुण्यात्परासोः स्युरिति धृतिः ।

वैपरीत्यं द्रुतं साक्षात्तदास्यात वलाबले ॥ ४५ ॥

पापादिति ॥ परागता अस्वः प्राणा यस्य । नृत्स्वैस्त्वयः । तस्य प्राणिनः इह कुता-
भिपिच्छाचरणजापापात्तापाः दुःखानि, पुण्यादिह कुताप्रतिपादपरमार्थान्मुदः सुखानि
स्युः भवन्तीति धृतिराह । साक्षात्प्रत्यक्षेण द्रुतं स्तीम्नै वैपरीत्यम् । दृश्य इति शेषः । प्रपा-
नादौ प्रातर्मापन्नानं कुर्वन्तो भवदभिनततद्रुतकारिणः पुरुषस्य तदानीमेव दुःखं भवति ।
भवदभिनतपरदारसंभोगादिपापकारिणस्तदानीमेव सुखं भवतीति वैपरीत्यमनुभूयते । अथ
च—एवं धृतिः भवपनामम्, न तु तत्र विविच्यमानम् । किं च सुखं किं वा भविष्य-
तीति को वेद । अथवा तद्वैपरीत्यमनुभूयते । तत्तत्साधुतिप्रत्यक्षधर्मिण्येव दूरे बलाबले
स्वयमेव आह्वयत कथयत । भवन्त एव विचारयन्तिस्त्वयः । प्रकाशयोः परस्परविरोधे
नै० च० ५४

सवलत्वेन दुर्वलत्वेन च व्यवस्था क्रियते । ततश्च यथा—प्रत्यक्षानुमानविरोधे प्रत्यक्षं बलीयः, तथा—श्रुतिप्रत्यक्षविरोधे प्रत्यक्षमेव बलीय इति निश्चितं पापात्सुखमनुभूयत इति पापं सर्वैः कार्यमिति भावः । प्रबलदुर्वलव्यवस्थापकस्य न्यायस्याप्ययमुपहासः ॥

‘संदिग्धेऽपि परे लोके त्याज्यमेवाशुभं बुधैः’ इत्यादि प्रतिबन्धा दूषयति—

संदेहेऽप्यन्यदेहाप्तेर्विवर्ज्यं वृजिनं यदि ।

त्यजत श्रोत्रियाः सत्रं हिंसादूपणसंशयात् ॥ ४६ ॥

संदेह इति ॥ तत्र तत्र व्यभिचरितत्वाच्छ्रुतिप्रामाण्यानिश्चयात्, ‘पापं न कार्यं जन्मान्तरे निरयादिदुःखभयात्’ इत्येके वदन्ति, अन्ये च—येन कृतं स तु दग्धः अन्यदेहप्राप्तिस्तस्य स्यादित्यत्र का प्रत्याशा, इति वादिप्रतिपत्तेश्च, अन्यदेहाप्तेः देहान्तरप्राप्तेः संदेहे सत्यपि पाक्षिकोऽपि दोषः परिहर्तव्य इति न्यायेन यदि देहान्तरं स्यात् तर्हि पापफलं दुःखमनुभूयेतेति बुद्ध्या यदि वृजिनं पापं वर्ज्यं सर्वथा न कार्यं तर्हि हे श्रोत्रियाश्छन्दोध्यायिनो वसिष्ठादयः, यूयं सत्रमनेककर्तृकं यागं मैव कृद्म । कुतः—पशुहिंसायाः संबन्धिनो दोषसंशयात्संदेहात् । ‘न हिंसात्सर्वा भूतानि’ इति ‘अहिंसा परमो धर्मः’ इत्यादि श्रुतिस्मृतिवशाद्यागेऽपि हिंसा न कार्येत्येके । विधिवत्तदशङ्कितपापोत्पत्तिः सा कार्यैवेत्यन्ये इति संदेहे यागीयपशुहिंसा चेत्पापहेतुः स्यात्, तदा नेष्टप्राप्तिः किंत्वनिष्टमेव स्यादिति ‘पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीयः’ इत्यनेनैव न्यायेन यागमपि त्यजत । न चेदेवं पापमपि कुरुतेति भावः । ‘संश्रयात्’ इति पाठे संबन्धादित्यर्थः । ‘कलुषं वृजिनं—’ इत्यमरः ॥

‘त्याज्यमेवाशुभं बुधैः’ इत्यपि सव्यभिचारमाह—

यस्त्रिवेदीविदां वन्द्यः स व्यासोऽपि जजल्प वः ।

रामाया जातकामायाः प्रशस्ता हस्तधारणा ॥ ४७ ॥

य इति ॥ यः त्रिवेदीविदां वेदत्रयवेदिनां वो युष्माकं वन्द्यो नमस्करणीयः स व्यासोऽपि इति भारतादौ जजल्प उक्तवान् । इति किम्—जातकामायाः कामार्ताया रिरसो रामाया अज्ञातकुलशीलाया अपि रमण्या हस्तधारणा पाणिग्रहणमङ्गीकरणं च प्रशस्ता युक्तैव । न केवलं वाल्मीकिः, किं तु व्यासोऽपीत्यपिशब्दार्थः । तद्वचनं पूज्यत्वाद्भवद्भिरङ्गीकर्तव्यमित्यपि सूच्यते । ‘स्मरतां विह्वलां दीनां यो न कामयते स्त्रियम् । ब्रह्महा स तु विज्ञेयो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥’ इत्याद्यर्जुनतीर्थयात्रायां नागाङ्गनासंबन्धावसरे उर्वश्यादिप्रसङ्गे स्वर्गगमनावसरे च भारतादौ, रामायणे च शूर्पणखाद्युक्तौ प्रसिद्धम् । ततश्च पापं वर्ज्यम्, कार्यमित्यप्युच्यते । उभयथापि दोष इति भावः । वेदविदामिति, ‘कृत्यानाम्—’ इति पठो ॥

युत्तयन्तरेण पूर्वोक्तमाह—

सुकृते वः कथं श्रद्धा सुरते च कथं न सा ।

तत्कर्म पुरुषः कुर्याद्येनान्ते सुखमेधते ॥ ४८ ॥

सुकृत इति ॥ सुकृते चान्द्रायणादौ वो युष्माकं कथं केन हेतुना श्रद्धा आस्तिकता । अपि त्वनुचितमेतत् । सा च श्रद्धा सुरते कामिनीरतिविषये कथं न किमिति न । अपि तु

र्भवतीति धूर्तानां परवचनमात्रेण खोपजीविनां वार्तया अप्रानागिकेन वार्तानात्रेणालम् । सा न कार्येत्यर्थः । सर्वमप्येतदधिकरणत्वादनुपपन्नम् । स्वभोजनादिदाभाय परं प्रतारयन्ति । तस्माद्देह एवात्मेति भावः । 'अन्यभुक्तानि' इति पाठे 'अन्येषां भुक्तानि' इति शेषपक्षोक्तमासः ॥

देहातिरिक्तात्मप्रतिपादिकां धृतिमप्युपहसति—

जनेन जनतास्तीति कार्यं नायं त्वमित्यसौ ।

त्याज्यते ग्राह्यते चान्यदहो श्रुत्यातिधूर्तया ॥ ५३ ॥

जनेनेति ॥ अतिधूर्तया नितरां परवचनपरया 'तत्त्वमसि' इति 'स वा एष महानज आत्मा' इत्यादिध्रुत्या प्रयोजककर्त्र्या कायम् 'अस्मि' इति अहंप्रत्ययं जानता 'स्यूलोऽहम्, कुशोऽहम्' इत्यादहंप्रत्ययविषयो देह एव, न तु तदतिरिक्तः कश्चिदिति देहमेवात्मानं जानता जनेन प्रयोज्येन अयम् 'अस्मि' इति प्रत्ययविषयः (कायः) त्वं न भवसीति असौ देहः त्यज्यते अहंप्रत्ययविषयत्वेनेति शेषः । जनेन त्वयं कायः अहंप्रत्ययविषयत्वेन त्यज्यते, ध्रुत्या तु तेन त्याज्यत इत्यर्थः । अन्यच्चानुभवविरुद्धमित्थंतया वस्तुमशक्यमप्रानागिकमहंप्रत्ययविषयमात्मलक्षणं वस्तु ग्राह्यतेऽङ्गीकार्यते । अहो आश्चर्यम्, कथं वा । नहदनुचितमेतदित्यर्थः । 'देह आत्मभावं परित्यज्य तदन्यलिङ्गात्मनि नित्यतां गृहीत्वा दीक्षातपआदिनिर्देहं कर्यम्, तदतिरिक्तात्मवेदनं कुरु' इति ध्रुत्या लोक उरदिश्यत इत्यर्थः । विप्रलम्भकवाक्यत्वेन धृतिनाशनप्रमाणम् । वार्तानात्रेणालम् । सा न कार्येत्यर्थः । अन्योऽपि धूर्तोऽन्येन रत्नादि त्याज्यति, काचादि ग्राह्यति । कर्तृद्वयस्याननिहितत्वादुभयत्र तृतीया ॥

ननु पुत्रेष्टया पुत्रस्य प्रत्यक्षोपलम्भाच्चोतिष्ठेनादेरपि फलस्यानुगतानुधृतिनाशप्रानान्यात्कथं धृतेर्धूर्तत्वमित्याशङ्क्य दूषयति—

एकं संदिग्धयोस्तावद्भावि तत्रेष्टजन्मनि ।

हेतुमाहुः स्वमन्त्रादीनसङ्गानन्यथा विटाः ॥ ५५ ॥

एकमिति ॥ भवनाभवान्यां संदिग्धयोरर्थयोः पुत्रादिलान्तात्मनोर्नष्टे एकनिष्ठनतिष्ठं वा तावन्निश्चितं भावि भविष्यति । तत्र तदोन्मेषे । तथा सति वा । इत्थं पुत्रादेर्जन्मनि काने सति विटा धूर्ताः परवचनचतुराः स्वमन्त्रादीन्हेतुं कारणनूतानहुः । अलानां रत्नव्यादि स्वयं कृतम्, तेन तया पुत्रादि लब्धमिति वदन्तीत्यर्थः । अन्यथा पुत्रादकाने तु तानेव मन्त्रनसाङ्गानव्ययिकलतया फलस्यान्ताधकाग्रार्चनपुत्रविषयनादिविपरितोषफलकारिणमाहुः । सान्प्रतीक्षाकल्याणावस्थोत्पत्तिर्ज्ञानमवाप्तकृतं न जातम्, विपरितं च जातमित्यर्थः । तस्मादुत्पत्त्युपेष्टारिष्टान्तेनारुष्टफलेष्वपि फलकल्पना निरवकाशेति धृतिरप्रमाणवेति भावः ॥

धृतिप्रानाप्यनन्तुपगमवादेनः कीदृशान्येकत्वमतिरिक्तमिति प्रत्यक्षा दूषयति—

एकस्य विध्वपापेन तापेऽनन्ते निमज्जतः ।

कः धातस्यात्मनो भीरो भारः स्यादुरितेन ते ॥ ५६ ॥

१ 'अन्यभुक्तानि कर्तृभिः' इत्येवं मूलपाठः प्रतीयते । २ 'तत्रेष्टजन्मे' इति पाठे 'अने कल्याणात्मानं अनुमर्षकलक्षणे कृतेन अनुमर्षमप्युत्पत्तिरुत्पत्तिरिति व्याख्येयम्' इति व्याख्येयम् ।

एकस्येति ॥ विद्येयां परदारगमनजनितेन पापेन हेतुनानन्तेऽक्षये तापे निरयादिदुःखे निमज्जतोऽनन्तदुःखमनुभवतः सतः श्रौतस्य 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'नेह नानास्ति किञ्च' इत्यादिश्रुतिसिद्धस्यैकस्याद्वितीयस्यात्मनः हे' भीरो पापाद्भयशील, ते तत्र एकस्य दुरितेन ये भारो गौरवं स्यात्, अपि तु पूर्णस्य शकटस्य शृङ्गेणैव न कश्चिद्भारो भवेत् । एकात्मवादिनो प्रामाणिकस्यैवात्मनो यदि सकलशरीरोपाधिकृतपापसंबन्धः, तदा तत्फलानन्यान्निरयादिदुःखानुभाववसरे तवैकपापेन कृत्वा पापाक्षयराशिमुत्तत्तस्य न कोऽपि भारः स्यात् । किं च तैर्यत्तुयं कृतम्, तत्त्वयैव कृतमिति पापे कृतेऽपि तत्र दोषो नेति यथेच्छं पापं कुर्वित्यर्थः । अपि चान्यैक्यात्स्वपरव्यवहाराभावे परदारस्वपरस्वत्वाद्यभावात्परदारगमनादौ पापलेशस्याप्यभावात्तेच्छाचारमेव कुर्वित्यर्थः । भीरो तात्पर्यपर्यालोचनया विना भयशील, इत्युपहासः । तस्मादेकानां श्रुतिरूपासनपरा ज्ञेया, न तु तात्त्विकीति भावः ॥

देवपूजादिबुद्धिं निराकरोति—

किं ते वृन्तहृतात्पुष्पात्तन्मात्रे हि फलत्पदः ।

न्यस्य तैन्मूर्ध्न्यन्यस्य न्यास्यमेवाश्मनो यदि ॥ ५७ ॥

किमिति ॥ भो देवपूजक, वृन्तात्प्रसववन्धनात्सकाशाद्धृतमवचितं चन्पद्मादिपुष्पं तस्मादेतोस्ते तव किं प्रयोजनम् । प्रत्युत दोष एवेत्यर्थः । हि यस्माददः पुष्पं तन्मात्रे वृक्षाः अश्रुन्त एव वर्तमानमेव फलति फलरूपेण परिणमते, नतु तेन विना । पुष्पेऽवचिते फलोत्पत्तिप्रतिबन्ध एव भवति नत्वन्यत्फलमित्यर्थः । अथ देवपूजादौ विनियोगात्साफल्यमिति चेत् । तदप्यसत् । अश्मनः शालग्रामशिवलिङ्गादेः पापाणस्यैव मूर्ध्नि न्यासं यदि चेत्तत्र न्यस्तं सत्फलाय भविष्यतीत्याशयः, तर्ह्यनन्यस्य शिलातोऽभिन्नस्य पापाणसदृशस्य स्वस्य मूर्ध्नि तत्पुष्पं न्यस्य निधेहि । अनन्यस्यैवेति वा । नास्यमेवेति वा । किं च भवन्मते नेदस्य प्रारब्धकलात्परमेश्वरस्य सर्वत्र सत्ताच्छालग्रामादेस्त्वच्छिरस्यैक्यादेवपूजापि पृथग्बुधेति त्वयिरस्यैव पुष्पाणि क्षिपेत्युपहास इति भावः । न्यासं, हलन्तत्वाण्यत् ॥

वैराग्यजननार्थमन्यदप्याह—

तृणानीव घृणावादान्विधूनय बधूरनु ।

तवापि तादृशस्यैव का चिरं जनवञ्चना ॥ ५८ ॥

तृणानीति ॥ हे पुरुष, 'सुखं श्लेष्मणारं, तन्नौ मांसग्रन्थी' इत्यादीनि बधूरनु द्रोक्ष्य घृणावादाङ्गुष्ठावचनानि निःसारत्वेन तृणानीव विधूनय त्यज । यतः—तादृशस्य मांसादिमयस्यैव तवापि गर्हितस्यापि त्रियोऽनेन प्रकारेण निन्द्या इति चिरं जनवञ्चना लोकाप्रतारणा का । अपि तु न कार्येति भावः । त्रियो व्यभिचारिण्यः पापनिरता इति निन्दावाक्यानि तवापि व्यभिचारिणो न युक्ता इति वा ॥

कुरुध्वं कामदेवाज्ञां ब्रह्माद्यैरप्यलङ्घिताम् ।

वेदोऽपि देवकीयाज्ञा तत्राज्ञाः काधिकाहंणा ॥ ५९ ॥

कुरुध्वमिति ॥ हे अज्ञा मूर्खा ब्राह्मणाः, यूयम् 'अहल्यायै जारः सुरपतिरभूदन्तः नयां प्रजानाथोऽयासीत्' इत्यादिस्मरणाद्ब्रह्मविष्णुमहेशादिनिरप्यलङ्घितां काम एव देवः

१ 'न्यस्य ते नूर्ध्न्यन्यस्य' इति वा पाठः कुत्रचिन्मूलपुस्तके ।

तस्य स्त्रीपारवश्यलक्षणानां कुरुष्वम् । यत्नाद्वेदोऽपि 'धृतिस्मृतौ मनैवाहे' इति श्रीभगव-
द्वचनादेवकीया आज्ञा । अतः—तत्र वेदरूपायां देवाज्ञायां कानाज्ञातोऽधिका वर्हणा पूजा
नान्यता का । अपि तु—देवत्वाविशेषाद्देवाज्ञैव कानाज्ञापि माननीयैवेत्यर्थः । आह—द्वयमपि
समानम्, तस्मात्कानाज्ञामपि कुरुष्वम्, न त्वेकत्र पक्षपातः कार्य इति भावः । यद्वा—तत्र
द्वयोराज्ञयोर्मध्येऽधिकमहर्षं यस्याः सा का आज्ञा । अपि तु पूर्ववदविशेषाद्देव अपि समे एव-
त्यर्थः । द्वयोर्मध्ये अधिकाहर्षणा का इति यूयमेव कथयतीति ब्रह्मादिभिरप्यज्ञाकृतत्वान्छिष्टप-
रिगृहीतत्वलक्षणप्रानाप्यात्, प्रत्यक्षमुच्यतेतत्वाच्च कामदेवाहर्षाधिकारहर्षणा । वेदो हि ब्रह्माग्नी-
नानेवाज्ञा, ब्रह्मादयश्च कामदेवाज्ञाकारिणः, ततश्च यदीवाज्ञा भवद्विरनुष्ठेयते, तैरपि यानुष्ठे-
यते सा भवतां सुतराननुष्ठेयेति भाव इति वा । पक्षपातात्तारतम्याज्ञानाच्च नूतनत्वम् ।
'वेदो हि' इति च पाठः । कामदेवाज्ञानेव कुरुष्वम्, यत्नाद्वेदोऽपि देवाज्ञा । तत्र वेदे अ-
धिका पूजा । अपितु—कामदेवाहर्षवानुष्ठेया ब्रह्मादिभिरप्यनुष्ठितत्वादिति वा । 'का विगर्हणा'
इति पाठे तत्र कानाज्ञायां का निन्दा । कोऽनादर इत्यर्थः । देवकीया गार्हादिषु 'जननरयोः
कुक्च' इत्यत्र 'देवस्येति च वक्तव्यम्' इति वक्तव्याच्छः कुक्च ॥

श्लोकत्रयेण नीनांतकान्परिहृति—

प्रलापमपि वेदस्य भागं मन्यध्व एव चेत् ।

केनाभाग्येन दुःखान्न विधीनपि तथेच्छथ ॥ ६० ॥

प्रलापमिति ॥ नहता प्रयासेन यस्य श्रान्त्यनुपपादितम्, तस्य वेदस्यैव केचन भाग-
नरां 'सोऽरोदीत्, यदरोदीत्' इत्यादिपदान्मन्त्रनामधेयात्मकं प्रलापनिबानधं क्वचोऽपि चैन-
न्यध्वे कुरुष्वे 'आज्ञायस्य क्रियाधर्मादानर्थक्यमतदर्शनान्' इत्यादिना पूर्वपक्षसूत्रेण प्रतिपा-
दितत्वानधं क्वस्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्' इत्यादिना विद्वान्तसूत्रेण तुल्यधर्मादिनाऽधं वा-
दादेवयोगेऽभिहितेऽपि सार्थक्याभावादनिराकृतत्वादधं वादादिवेदभागननधं क्वचनप्रपञ्चं चे-
न्नन्यध्वे, तर्हि बहुधनव्ययापातसाध्यत्वात्, दुःखजनकान् 'उपोतिष्ठेनेन स्वर्गकामो यजेत'
इत्यादीन् विधिनागानपि केन भाग्येनाभावेन तथा प्रजापत्युक्त इच्छथ नर्हीकुरुष्व । अपि
तु तानपि प्रत्यक्षरूपानेव स्वीकुरुष्व इत्यर्थः । सर्वोऽपि वेदो विधिरुपः प्रत्यक्षरूपो वा अस्तु ।
नतर्धनरतीयन्यायः सनाध्रियितुं युक्त इति भावः । वेदत्वाविशेषेऽप्यभाग्यमेव वैपश्यन्हेतुरे-
त्यर्थः । दुःखरुद्धस्य ननुसक्तत्वेऽपि दुःखं करोतीति प्यन्तात्तत्वादपि दुःखानिति हेतुम् ॥

प्रकारान्तरेणापि नीनांतकानुपहतति—

धृतिं धदत्य विक्षिताः प्रक्षितां नृथ च स्वयम् ।

नीनांतानांतलप्रशस्तां यूपद्विपदापिनीन् ॥ ६१ ॥

धृतिमिति ॥ हे नीनांतानां वेदविचारे नांतल्य परतुष्टा न्याः दुर्दिपेया वे यूपं धृतिं
वेदं प्रत्यक्षं धदत्य आदरेण स्वीकुरुष्व अक्षरमात्रमपि सार्थकं मन्यध्वे । यथा—विक्षिता
वारिभिर्विस्तृता आन्तचित्ताः पूर्वाननुसंभवावधिक्यः सन्तः तानेव धृतिं यूपसंनिधिं

१ 'दापितान्' इति पाठे 'दुर्दिपेयानां दापो शब्दं निषेधे यत्कुरु' इति व्याख्येयम्—रुडे
मुखावरोधा ।

एकस्येति ॥ विधेयां परदारगमनजनितेन पापेन हेतुनानन्तेऽक्षये तापे निरयादिभ्यः
निमज्जतोऽनन्तदुःखमनुभवतः सतः श्रौतस्य 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'नेह नानास्ति किंचन'
इत्यादिश्रुतिसिद्धस्यैकस्याद्वितीयस्यात्मनः हे भीरो पापाद्भयशील, ते तव एकस्य दुरितेन ह्ये
भारो गौरवं स्यात्, अपि तु पूर्णस्य शकटस्य शूर्पेणैव न कश्चिद्भारो भवेत् । एकात्मवादिः
प्रामाणिकस्यैवात्मनो यदि सकलशरीरोपाधिकृतपापसंबन्धः, तदा तत्कलानन्त्यान्निरयादिभ्यः
नुभवावसरे तथैकपापेन कृत्वा पापाश्चराशिश्रुतस्तस्य न कोऽपि भारः स्यात् । किं च तैर्यत्तु
कृतम्, तत्त्वयैव कृतमिति पापे कृतेऽपि तव दोषो नेति यथेच्छं पापं कुर्वित्यर्थः । अपि चाहं
क्यात्सपरव्यवहाराभावे परदारत्वपरस्वत्वाद्यभावात्परदारगमनादौ पापलेखस्याप्यभावात्थेच्छ
चारमेव कुर्वित्यर्थः । भीरो तात्पर्यपर्यालोचनया विना भयशील, इत्युपहासः । तस्मादेकान्त
धुतिदपागनपरा ज्ञेया, न तु तात्त्विकीति भावः ॥

देवपूजाविबुद्धिं निराकरोति—

किं ते वृन्तहृतात्पुष्पात्तन्मात्रे हि फलत्यदः ।

न्यस्य तन्मूर्ध्न्यनन्यस्य न्यासमेवाश्मनो यदि ॥ ५७ ॥

किमिति ॥ भो देवपूजक, वृन्तात्प्रसववन्धनात्सकाशाद्भुतमवचितं चन्द्रादिपुष्पं
तस्माद्विनास्ते तव किं प्रयोजनम् । प्रयुत दोष एवेत्यर्थः । हि यस्माददः पुष्पं तन्मात्रे एव
प्रयुज्य एव धर्तमानमेव फलति फलरूपेण परिणमते, नतु तेन विना । पुष्पेऽनितं फलं
तिप्रतिबन्ध एव भवति नत्वन्यत्फलमित्यर्थः । अथ देवपूजादौ विनियोगात्फलमिति
चेत् । तदप्यसत् । अश्मनः शालग्रामशिवलिङ्गादेः पापाण्यस्य मूर्ध्नि न्यासं यदि चेत्त
न्यन्तं नत्तत्फलं भविष्यतीत्याशयः, तच्चानन्यस्य शिलातोऽभिन्नस्य पापाण्यस्य स्वस्य मूर्ध्नि
तत्पुष्पं न्यस्य निधेहि । अनन्यस्येति वा । नास्यमेवेति वा । किं च भवन्मते मेदस्य
शिवल्लतापरमेश्वरस्य सर्वत्र शलाच्छालग्रामादित्वाच्छरभ्यर्चन्यादेवपूजापि पृथगर्थेति तांश्च
रत्नेव पुष्पानि क्षिपेत्पुष्पहास इति भावः । न्यासं, हृत्तन्त्राण्यवत् ॥

वैदग्ध्यजननावनन्यदप्याह—

नृगानीव नृणावादान्विधूनय बधूरनु ।

तवापि नादशस्यैव का चिरं जनयश्चना ॥ ५८ ॥

नृगानीति ॥ हे पुण्ड्र, 'सुखं श्रेयसागारं, त्वानी मांयमन्यौ' इत्यादिना वधून्व वानं
दिनं वृन्तात्प्रसववन्धनानि निमज्जत्येव नृगानीव विधूनय राज । अत्र—तत्पुष्पं
नत्तत्फलं भविष्यतीत्याशयः, तच्चानन्यस्य शिलातोऽभिन्नस्य पापाण्यस्य स्वस्य मूर्ध्नि
तत्पुष्पं न्यस्य निधेहि । अनन्यस्येति वा । नास्यमेवेति वा । किं च भवन्मते मेदस्य
शिवल्लतापरमेश्वरस्य सर्वत्र शलाच्छालग्रामादित्वाच्छरभ्यर्चन्यादेवपूजापि पृथगर्थेति तांश्च
रत्नेव पुष्पानि क्षिपेत्पुष्पहास इति भावः । न्यासं, हृत्तन्त्राण्यवत् ॥

कुतश्च कान्देवतां ब्रह्मादेरप्यलङ्घिताम् ।

वेदेऽपि देवकीमाया तवाद्याः काचिद्दार्ढ्या ॥ ५९ ॥

कुतश्चनेति ॥ हे देवता मूर्तेः कर्मणः, यूपं 'अदशस्यैव का चिरं जनयश्चना'
नृगानीव नृणावादान्विधूनय राज । अत्र—तत्पुष्पं नत्तत्फलं भविष्यतीत्याशयः, तच्चानन्यस्य
शिलातोऽभिन्नस्य पापाण्यस्य स्वस्य मूर्ध्नि तत्पुष्पं न्यस्य निधेहि । अनन्यस्येति वा । नास्यमेवेति वा । किं च भवन्मते मेदस्य
शिवल्लतापरमेश्वरस्य सर्वत्र शलाच्छालग्रामादित्वाच्छरभ्यर्चन्यादेवपूजापि पृथगर्थेति तांश्च
रत्नेव पुष्पानि क्षिपेत्पुष्पहास इति भावः । न्यासं, हृत्तन्त्राण्यवत् ॥

द्विपं दापिनीं दापयन्तीं स्वयमात्मनेवाजीकृतप्रामाण्यामपि प्रक्षिप्तो केनचिद्वचनेन शिलक्ष्णं
निशिक्षो च ब्रूय । नकारः पूर्वापरविरोधयोजनार्थः । पूर्वापरानुसंधानविच्छेदत्वाद्देविनारच-
नुरा साध्वी भवती बुद्धिरित्युपहासार्थं 'भीमांशा-' इत्यादि संयोजनम् । मांशला—इत्यनेन
च स्मृतरक्ष्य आपाताप्रदिशो यूपम्, न तु कुशामनुक्षय इति सूचितम् । ऋत्विजो यज्ञमध्ये
यजमानं यज्ञसंगानामप्रदशीलं समाप्नुयस्वच्छलानि क्षान्चन्त्यं विदित्वा कार्यवतावेजमनिव
स्वयं 'यूपे यूपे दक्षिणो बद्धा ऋत्विग्भ्यो दद्यात्' इत्येतत्प्रतिपादकानि वेदवाक्यानि वज्र-
मानस्य श्रद्धाजननार्थं पठित्वा याचन्ते । प्रत्यक्षश्रुतिविहितद्वेषान्तरनिर्दर्शनव्यामोहितस्य च
यजमानः श्रद्धावन्तया तथैव प्रक्षिपय तेभ्यः प्रयच्छतीति तैरेवैषा स्मृतिः प्रवर्तिता स्यादि-
त्याशङ्का 'नेयं वेदमूला' इति 'लोभपूर्वकमेभिदकम्' इति वेदवाक्यानामर्थवादत्वमत्रोक्त-
रोति । ततश्च कानिचिद्वाक्यानि प्रधानानि, कानिचिदप्रधानानीत्यर्थान्नरतीत्यन्यायस्तदवश्य-
मेवेत्यर्थः । 'यूपदक्षिणो दानमाचरन्ति' इति स्मृतेर्मूलभूता श्रुतिरभिधीयते । कल्पितश्रुति-
मूलत्वात्स्मृतिरेव वा श्रुतिस्त्वेनोच्यते । यूपवद् अत्युधा द्विषा यूपद्विषाः तान् दापयतीति ।
वाजपेयादौ हि सप्तदश हस्तिनो रथा दास्यश्च दक्षिणाः । इत्युपलक्षणमेतदित्यन्ये ॥

को हि वेदास्त्यमुष्मिन्वा लोक इत्याह या श्रुतिः ।

तत्प्रामाण्यादमुं लोकं लोकः प्रत्येतुं वा कथम् ॥ ६२ ॥

को हीति ॥ 'को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन्लोकेऽस्ति वा न वा' इति 'दिक्वतीकाशान्करोति'
इत्यादिर्या श्रुतिः, अमुष्मिन्लोके परलोके विषये सुखादिकमस्ति वास्त्येव नास्त्येव इति वा हि
निश्चितं को वेद । अपि तु न कोऽपि । इत्याह ब्रवीति । तस्याः श्रुतेः प्रामाण्यादमुं लोकं
परलोकं लोकः परीक्षकोऽस्मादादिः कथं वा कथमिव प्रत्येतुं विश्वासेन निश्चिनोतु । अपि तु
न कोऽपि । यदीयास्तित्वनास्तित्वयोः श्रुतेरेव संदेहस्तत्प्रामाण्यात्पामरो भवादृश एव
परलोकं मन्यते, न तु प्रामाणिकः कथिदिति भावः ॥

स्मृतिप्रामाण्यमपि दूषयति—

धर्माधर्मौ मनुर्जल्पन्नशक्यार्जनवर्जनौ ।

व्याजान्मण्डलदण्डार्थी श्रद्धधायि मुधा बुधैः ॥ ६३ ॥

धर्मेति ॥ बहुधनव्ययायाससाध्यत्वात्, शीतभयात्तीर्थक्षानावशक्तत्वात्, अमौ चरणसंता-
पनादिरूपतया तत्तदिन्द्रियवेगस्य परिहर्तुमशक्यत्वात्, सुखानुभवमूलत्वाच्च, क्रमेणाशक्यमवर्जनं
करणं, वर्जनं च ययोस्तौ धर्माधर्मौ बुद्धिपूर्वं जल्पन्वहुधा प्रतिपादयन्मन्वन्तराधिपतिरादिराजो
मनुर्मुख्यस्मृतिकर्ता ब्रह्मपुत्रः स्वायंभुवः व्याजाद्धर्माधर्मोपदेशकस्मृतिप्रणयनमिषेण विधि-
निषेधातिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तद्वारा मण्डलस्य राष्ट्रस्य लोकस्यापराधं निमित्तीकृत्य दण्डार्थी
ब्रव्यमभिलाषुको यतः,—तस्माद्बुधैः पण्डितमन्यैर्मुधा वृथैव श्रद्धधायि आहता । अधर्माचरणं
सुकरमित्यधर्ममेव सर्वः करोति । ततश्च येन केनाप्युपायेनार्थग्रहणोपाय एव दण्डो मनुनाभि-
हितः, न तु धर्म इत्यर्थः । अबुधैरिति वा । मनुवचनमूलत्वात्स्मृतिमात्रस्याप्रामाण्यमुक्तम् ॥

१ 'प्रत्येति' इति पाठो जीवातु-सुखावबोधाव्याख्यातः । २ 'श्रद्धे वा' इति पाठः सुखावबो-
धाव्याख्यातः ।

पुराणप्रामाण्यं दूषयति—

व्यासस्यैव गिरा तस्मिन्ब्रह्मेत्यद्वा स्य तात्रिकाः ।

मत्स्यस्याप्युपदेश्यान्वः को मत्स्यानपि भाषताम् ॥ ६३ ॥

व्यासस्येति ॥ दासदारिकाव्यभिचारजातस्य भ्रातृजाद्यां पुत्रोत्पादिना इत्यादिद्यो-
लस्य व्यासस्यैव कवित्वरूपया गिरा तस्मिन्धने । परलोके वा । व्यास एव वा । अद्वा भावना
आस्तिक्ययुद्धिरिति इत्येतस्मादेतोरद्वा निश्चितं यूनं तात्रिका युक्तिज्ञा वाक्यविचारचतुराः
स्य भवथ । विरुद्धलक्षणया—एवं विगीतेन व्यासेन प्रतिपादिते धर्मे परलोके तस्मिन्वा
वेपानास्तिक्ययुद्धिः, ते यूनं मूर्खतया इति भावः । अथ च—तात्रिकाः कुविन्दनुत्पा
नूर्वा इत्यर्थः । व्यासस्येत्येकवचनेन, एकारेण विगीतत्वं सूचितम् । मूलपरिदुष्या भारता-
दीनां पुराणानां चोपहासः कृतः । मत्स्यपुराणं तु मत्स्यरूपधारिणा श्रीविष्णुना मनवे प्रोक्त-
मिति तत्तदुपपद्यते—मत्स्यस्य उपदेश्यान्वः युष्मान्मनुप्रवृत्तीन्को भाषतां युष्माभिः बह
संवादं कः करोतु । यतः—मत्स्यानपि को भाषताम् । मत्स्या अपि संवादायां न भवन्ति ।
तदुपशमिनत्वाच्छिष्या भवन्तस्तु दूरे इति को भाषताम् । युष्मान्मन्वादीन्मत्स्यान्को परतु ।
अपि तु न कोऽपि । यतो मत्स्यस्योपदेश्यान् । जलस्थलचारिभ्यो यो हानो मत्स्यः, तस्मात्
शिष्यास्तन्निदेशकारिणः । ततश्चोपदेशकापेक्षयोपदेशस्य हीनत्वान्मत्स्यस्योपदेशपि नाविधेया
इति भावः । एवं कूर्मपुराणादीनामुपहासः । अथ च ननुसंबन्धिष्वेव संबन्धि मत्स्यस्य-
वाप्या यथा, तथा मत्स्यसंबन्धिनो मात्स्यशब्दाभिधेयत्वमेव युक्तम्, ननु मत्स्यशब्दानिदेश-
त्वमिति को मत्स्यानपि भाषतामिति युक्तनुक्तमिति व्याख्येयम् । तात्रिका इति, 'तत्रनयोऽं
वेद वा' इत्यर्थे यस्तत्तदेवाकृतिगन्तव्यवृत्तम् । मत्स्यस्येति 'हस्तान्' इति कहेति यतो ॥

पूर्वोक्तमेव व्यासस्याप्रामाण्यं शोद्धयेनाह—

पण्डितः पाण्डयानां स व्यासधातुपटुः कविः ।

निनिन्द तेषु निन्दतु स्तुपतु स्तुतवाच किन् ॥ ६५ ॥

पण्डित इति ॥ पण्डितो बुद्धिमान्, अत एव कवेरैतद्विशिष्टत्वात्पेक्ष्य कवेर्यः, यतः—
पाण्डयानां बुद्धिपरादीनां कटुमि प्रियवचने पटुः एवमुक्तः स मरुद्विरातकवेर्यादीनां
व्यासस्येपु पाण्डयेषु दुर्बोधनारीक्षिणसु तत्तु न निनिन्द किन् । ततः—तेषु प्रोक्तान् सं-
स्तुतवतु तत्तु न स्तुतयान्किन् । तेषु मरुतु क्षयनापि निनिन्द, तेषु स्तुतु क्षयनापि
स्तुतयेति पूर्वनिरोधयुक्तत्वापि व्यासस्य पराधीनधारकत्वस्य । तदप्यतः कवेर्यवयव-
मेवेति भावः । अन्योऽपि पण्डितः प्रमुषितबुद्धयेव व्यवहरति । तदप्यवयवमेव ॥

न भ्रातुः किल देव्यां स व्यासः कानात्सनात्सजम् ।

रातीरतलरातीरान्नात्र तत्राप्यदेशि किन् ॥ ६६ ॥

मेति ॥ स मरुद्विरातो भ्रातुः कवेर्यवयवस्य देव्या कटुया कवेर्यवयवस्य-
वयवस्य सनात्सनात्सजम् इति । किमेतदुच्यते बुद्धिः वा । अतः बुद्ध्या मरुद्विरा-
तकवेर्यः । ईदृशकवेर्यः—देवराजोत्तमैर्यवयवस्य कवेर्यवयवस्य कटुया कवेर्य-
वयवस्य । इत्यादिदेव्या कवेर्यवयवस्य । अतः बुद्ध्या कवेर्यवयवस्य इति । इत्यादि

द्विपं दापिनीं दापयन्तीं स्वयमात्मनैवाङ्गीकृतप्रामाण्यामपि प्रक्षिप्तां केनचिद्वचनेन खिल्लां निक्षिप्तां च ब्रूय । चकारः पूर्वापरविरोधद्योतनार्थः । पूर्वापरानुसंधानविकलत्वाद्देवविचार-
तुरा साध्वी भवतां बुद्धिरित्युपहासार्थं 'मीमांसा—' इत्यादि संबोधनम् । मांसला—इत्यनेन
च स्थूलदृष्टय आपातग्राहिणो यूयम्, न तु कुशाग्रबुद्धय इति सूचितम् । ऋत्विजो यज्ञन्ये
यजमानं यज्ञसमापनाग्रहशीलं समाप्त्युत्तरकालभावि स्वाच्छन्द्यं विदित्वा कार्यवत्तावेलादानेन
स्वयं 'यूपे यूपे हस्तिनो बद्धा ऋत्विग्भ्यो दद्यात्' इत्येतत्प्रतिपादकानि वेदवाक्यानि यज-
मानस्य श्रद्धाजननार्थं पठित्वा याचन्ते । प्रत्यक्षश्रुतिविहितदेयान्तरनिदर्शनव्यामोहित्येन च
यजमानः श्रद्धाधानतया तथैव प्रक्षिपय तेभ्यः प्रयच्छतीति तैरेवैषा स्मृतिः प्रवर्तिता स्यादे-
त्याशङ्क्य 'नेयं वेदमूला' इति 'लोभपूर्वकमेभिरुक्तम्' इति वेदवाक्यानामर्थवादत्वमङ्गीक-
रोति । ततश्च कानिचिद्वाक्यानि प्रधानानि, कानिचिदप्रधानानीत्यर्धजरतीयन्यायत्वमव-
एवेत्यर्थः । 'यूपहस्तिनो दानमाचरन्ति' इति स्मृतेर्मूलभूता श्रुतिरभिधीयते । कस्मिंश्चिद-
मूलत्वात्स्मृतिरेव वा श्रुतित्वेनोच्यते । यूपवद् अत्युच्चा द्विपा यूपद्विपाः तान् दापयतीति ।
वाजपेयादौ हि सप्तदश हस्तिनो रथा दास्यश्च दक्षिणाः । इत्युपलक्षणमेतदित्यन्ये ॥

को हि वेदास्त्यमुष्मिन्वा लोक इत्याह या श्रुतिः ।

तत्प्रामाण्यादमुं लोकं लोकः प्रत्येतुं वा कथम् ॥ ६२ ॥

को हीति ॥ 'को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन्नोकेऽस्ति वा न वा' इति 'दिक्वर्तीकाशान्करोति'
इत्यादिर्या श्रुतिः, अमुष्मिन्नोके परलोके विषये सुखादिकमस्ति वास्त्येव नास्त्येव इति वा हि
निश्चितं को वेद । अपि तु न कोऽपि । इत्याह ब्रवीति । तस्याः श्रुतेः प्रामाण्यादमुं लोकं
परलोकं लोकः परीक्षकोऽस्मदादिः कथं वा कथमिव प्रत्येतु विश्वासेन निश्चिनोतु । अपि तु
न कोऽपि । यदीयास्तिवनास्तित्वयोः श्रुतेरेव संदेहस्तत्प्रामाण्यात्पामरो भवादृश एव
परलोकं मन्यते, नतु प्रामाणिकः कश्चिदिति भावः ॥

स्मृतिप्रामाण्यमपि दूषयति—

धर्माधर्मौ मनुर्जल्पन्नशक्यार्जनवर्जनौ ।

व्याजान्मण्डलदण्डार्थी श्रद्धाया मुधा बुधैः ॥ ६३ ॥

धर्मेति ॥ बहुधनव्ययायाससाध्यत्वात्, शीतभयात्तीर्थक्षानाद्यशकत्वात्, अग्नौ चरणसंता-
पनदिरूपतया तत्तदिन्द्रियवेगस्य परिहर्तुमशक्यत्वात्, सुखानुभवमूलत्वाच्च, क्रमेणाशक्यमर्जनं
करणं, वर्जनं च ययोस्तौ धर्माधर्मौ बुद्धिपूर्वं जल्पन्बहुधा प्रतिपादयन्मन्वन्तराधिपतिरादिराजो
मनुर्मुख्यस्मृतिकर्ता ब्रह्मपुत्रः स्वायंभुवः व्याजाद्धर्माधर्मोपदेशकस्मृतिप्रणयनमियेण विधि-
निषेधातिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तद्वारा मण्डलस्य राष्ट्रस्य लोकस्यापराधं निमित्तीकृत्य दण्डार्थं
द्रव्यमभिलाषुको यतः,—तस्माद्बुधैः पण्डितं मन्यैर्मुधा बुधैश्च श्रद्धाया आहता । अधर्मावर्ण-
सुकरमित्यधर्ममेव सर्वः करोति । ततश्च येन केनाप्युपायेनार्थग्रहणोपाय एव दण्डो मनुनाभि-
हितः, नतु धर्म इत्यर्थः । अबुधैरिति वा । मनुवचनमूलत्वात्स्मृतिमात्रस्याप्रामाण्यमुक्तम् ॥

१ 'प्रत्येति' इति पाठो जीवातु-सुखावबोधाव्याख्यातः । २ 'अद्वे वा' इति पाठः सुखावबो-
धाव्याख्यातः ।

दुःखमज्ञानायं दूषयति—

व्याप्त्यैव गिरा तलिम्ब्रद्धेत्यद्वा स्य तान्त्रिकाः ।

नत्स्यत्याप्युपदेश्यान्वः को नत्स्यानपि भाषताम् ॥ ६४ ॥

व्यासस्येति ॥ दास्यदास्येति च निवारयत्वात् तत्रात्रायात्मा पुत्रोत्पादित इत्यादि-
 त्स व्यासस्यैव कवित्वरूपया गिरा तल्लिख्यते । परलोके वा । व्यास एव वा । भद्रा भवतां
 आत्मिक्यपुत्रिदितेति इत्येतत्तादृशोदा निश्चितं द्युपं तात्रिचा दुष्टिद्या वाक्यनिवारयपुरा-
 स्य भवय । तित्त्वत्तुगमा—एवं विगोतेन व्यासेन प्रतिपादिते धर्म परलोके तल्लिखा
 येमानात्मिक्यपुत्रिदिते, वे द्युपं नूतंनना इति भावः । अथ च—तात्रिचः कुर्वन्नुत्पा
 नूतां इत्यर्थः । व्यासस्यैव कवचनेन, एवकारेण विगोतत्वं सूचितम् । नूतनतुष्ट्या भारता-
 र्थनां पुत्रगतानां चोपहासः कृतः । नत्त्वपुत्राणं तु नत्त्वहन्यकारेण भविष्युता ननवे प्रोक्त-
 मिति तत्त्वपुत्रगृह्यते—नत्त्वस्य उपदेशान्वः दुष्मान्नुपग्रन्थोक्तो भाषतां दुष्मानिः सह
 संवादं कः करोतु । अतः—नत्त्वानपि को भाषतान् । नत्त्वा अपि संवादार्थं न भवन्ति ।
 तदुपशान्तिनत्त्वचित्त्वा भवन्तस्तु दूरे इति को भाषतान् । दुष्मान्नुपग्रन्थोक्तो वदतु ।
 अपि तु न ज्ञेयमि । यतो नत्त्वलोपदेशान् । उक्तत्त्वकारिणो यो हीनो नत्त्वः, तत्त्वानि
 विष्णुत्वनिदेशकारिणः । तत्त्वोपदेशान्वेत्त्वोपदेशस्य हीनत्वान्नत्त्वोपदेशानि नानिषेया
 इति भावः । एवं कृतपुत्राण्येतदुपहासः । अथ च तदुपशान्तिनत्त्वेन सर्वेभ्यः नातवत्त्व-
 वाप्या यथा, तथा नत्त्वसंवादिनो नत्त्वस्यवादिनिषेधत्वमेव दुष्टम्, तदु नत्त्वोपशान्तिनिषेध-
 त्वमिति को नत्त्वानपि भाषतामिति दुष्टमुक्तमिति व्याख्येयम् । तात्रिचा इति, 'तत्रनपीति
 देद वा' इत्यर्थे वचन्तुदेदुक्तिगताद्वद् । नत्त्वस्येति 'इत्यतान्' इति कर्तारं यदा ॥
 पूर्वोक्तमेव व्यासस्याग्रगण्यत्वं श्लोकेनैव—

पण्डितः पाण्डवानां त व्यासश्चाद्विपदः कविः ।

निनिन्द तेषु निन्दन्तु स्तुवन्तु स्तुतवाच्यं किम् ॥ ६५ ॥

पण्डित इति ॥ पण्डितो दुर्दिनान्, अथ एव कवेरौपेक्षितमर्थं वक्तिः, तदा—
 राजवत्सं सुमिष्टिरसंतां बभूवे त्रिपवने पशुः एवंभूतः स भवति तत्तत्कालेनांशुर्दे-
 व्याल्लतेषु पादेषु दुर्दयनरोनिदत्तं तच्च न तिमिरं केन । तदा—तेषु प्रोक्तानां-
 मनुष्यां तच्च न हृदयान्निम् । तेषु निन्दता स्वमनी तिमिरं, तेषु त्वत्ता स्वमनी
 दुर्दयेति पूर्वमेतेषामनुक्तमपि व्याख्या करयितुमादत्तत्वाच्च तदर्थोक्तं कारादयमा-
 नेति भावः । अन्तोदयि वक्तिः प्रमुखात्तुमुनेन प्रवृत्तौ, तदुपपन्नमिति ॥

न ब्रातुः किल देव्यां त व्यासः कानात्तनातवत् ।

दातोऽप्युत्तदातोऽयन्नात्र तत्राप्यदेशि किम् ॥ ६६ ॥

[illegible]

स्मिं दागिनीं दागन्तीं सयमानेनातोक्तप्रमाणमपि प्रक्षिप्तं केनचिद्वचने विज्ञेयं
निशितां च गृह्य । चकारः पूर्वापरविरोधभोक्तृनाथः । पूर्वापरानुसंधाननिष्ठकारेणैकत्व-
नुरा साधी भवती बुद्धिरित्युक्तस्यार्थे 'भीमोक्त' इत्यादि संबोधनम् । नांश्ल—हस्ते
च स्मृत्युपलक्षणं आगतप्रदिशो यूपम्, न तु कुराप्रमुदय इति सूचितम् । हस्तिनो यजमाने
यजनानं यज्ञसमापनाप्रदर्शकं समानुत्तरकालभावि वाच्यत्वं विदिता कर्त्तव्यत्वेऽप्येव
समं 'यूपे यूपे हस्तिनो यज्जुः कस्मिन्मनो दयात्' इत्येतत्प्रक्षिप्तं हस्ति वेदास्त्वानि न-
मानस्य अज्ञाजननार्थं पठित्वा मानन्ते । प्रत्यक्षश्रुतिविदितादिभान्तरादिदर्शनव्यामोहिनं
यजनानः श्रद्धानतया तथैव प्रक्षिप्य तेभ्यः प्रयच्छतीति तैरेषा स्मृतिः प्रमादं नृते
लाशङ्क्य 'नियं वेदमूला' इति 'लोभापूर्वे ह्येभिर्लक्ष्म' इति वेदाभ्यासानन्यथादत्तनान्
रोति । ततश्च कानिचिद्वाक्यानि प्रधानानि, कानिचिदप्रधानानोत्पन्नानि चान्यत्वेन
एवेत्यर्थः । 'यूपादहस्तिनो दाननाचरन्ति' इति स्मृतौ मूलभूता श्रुतिरभिधीयते । हस्तिमुज्ज-
मूल्यत्वात्स्मृतिरेव वा श्रुतिलिङ्गोच्यते । यूपवद् अद्युधा द्विपा यूपद्विपाः तान् शस्त्रवन्ति ।
वाजपेयादौ हि सप्तदश हस्तिनो रथा दास्य च दशिणाः । इत्युपलक्षणमेतदित्यन्ये ॥

को हि वेदास्त्यमुष्मिन्वा लोक इत्याह या श्रुतिः ।

तत्प्रामाण्यादमुं लोकं लोकः प्रत्येतुं वा कथम् ॥ ६२ ॥

को हीति ॥ 'को हि तदेव यच्चनुष्मिन्लोकेऽस्ति वा न वा' इति 'दिक्लोककान्तरोति'
इत्यादिर्यां श्रुतिः, अमुष्मिन्लोके परलोके विषये नुरादिकमस्ति वास्त्येव नास्त्येव इति वा द्वौ
निश्चितं को वेद । अपि तु न कोऽपि । इत्याह ब्रवीति । तस्याः श्रुतेः प्रामाण्यादमुं लोकं
परलोकं लोकः परीक्षकोऽस्मदादिः कथं वा कथमिव प्रत्येतुं विश्वासेन निश्चिनोतु । अस्ति
न कोऽपि । यदीयास्तित्वनास्तित्वयोः श्रुतेरेव संदेहस्तत्प्रामाण्यात्पामरो भवत्यस्य एव
परलोकं मन्यते, नतु प्रामाणिकः कथिदिति भावः ॥

स्मृतिप्रामाण्यमपि दूषयति—

धर्माधर्मौ मनुर्जल्पन्नशक्यार्जनवर्जनौ ।

व्याजान्मण्डलदण्डार्थं श्रद्धधायि सुधा बुधैः ॥ ६३ ॥

धर्मेति ॥ बहुधनव्ययायाससाध्यत्वात्, शीतभयात्तीर्थक्षानाशकत्वात्, अमौ वरगच्छा-
पनादिरूपतया तत्तदिन्द्रियवेगस्य परिहर्तुमशक्यत्वात्, सुखानुभवमूलत्वाच्च, क्रमेण शक्यमर्जनं
करणं, वर्जनं च ययोत्तौ धर्माधर्मौ बुद्धिपूर्वं जल्पन्बुधया प्रतिपादयन्मन्वन्तराधिपतिरादिशब्दे
मनुर्मुख्यस्मृतिकर्ता ब्रह्मपुत्रः स्वायंभुवः व्याजाद्धर्माधर्मोपदेशकस्मृतिप्रणयनमिषेण विधि-
निषेधातिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तद्वारा मण्डलस्य राष्ट्रस्य लोकस्यापराधं निमित्तोक्तं दण्डार्थं
द्रव्यमभिलाषको यतः,—तस्माद्बुधैः पण्डितं मन्यैर्मुधा वृथैव श्रद्धधायि आहता । अधर्मावर्जनं
सुकरमित्यधर्ममेव सर्वैः करोति । ततश्च येन केनाप्युपायेनाधर्मग्रहणोपाय एव दण्डो मनुनाभि-
हितः, नतु धर्म इत्यर्थः । अबुधैरिति वा । मनुवचनमूलत्वात्स्मृतिमात्रस्याप्रामाण्यमुक्तम् ॥

१ 'प्रत्येति' इति पाठो जीवानु-सुखावयोधाव्याख्यातः । २ 'अद्वेषे वा' इति पाठः सुखावयो-
धाव्याख्यातः ।

पुराणप्रामाण्यं दृश्यति—

व्यासस्यैव गिरा तस्मिन्भ्रद्वेत्यद्वा स्थ तात्रिकाः ।

मत्स्यस्याप्युपदेक्षान्वः को मत्स्यानपि भाषताम् ॥ ६४ ॥

व्यासस्येति ॥ दाशदारिकाव्यभिचारजातस्य भ्रातृजायायां पुत्रोत्पादिन इत्यादिस्त्री-
लस्य व्यासस्यैव कवित्वरूपया गिरा तस्मिन्धने । परलोके वा । व्यास एव वा । भ्रदा भावना
आत्तिक्यबुद्धिरिति इत्येतत्सादेतोरद्वा निश्चितं यूनं तात्रिका युक्तिज्ञा वाक्यविचारचतुराः
स्थ भवथ । विरुद्धलक्षणया—एवं विगीतेन व्यासेन प्रतिपादिते धर्मे परलोके तस्मिन्वा
येषामात्तिक्यबुद्धिः, ते यूनं मूर्खतया इति भावः । अथ च—तात्रिकाः कुविन्दतुल्या
मूर्खा इत्यर्थः । व्यासस्येत्येकवचनेन, एवकारेण विगीतत्वं सूचितम् । भूलापरिगुह्या भारता-
दीनां पुराणानां चोपहासः कृतः । मत्स्यपुराणं तु मत्स्यरूपधारिणा श्रीविष्णुना मनवे प्रोक्त-
मिति तत्पृथगुपहसति—मत्स्यस्य उपदेक्षान्वः युष्मान्ननुप्रवृत्तीन्को भाषतां युष्मानिः सह
संवादं कः करोतु । यतः—मत्स्यानपि को भाषताम् । मत्स्या अपि संवादाहं न भवन्ति ।
तदुपजाविनत्वाच्छ्रद्धा भवन्तस्तु दूरे इति को भाषताम् । युष्मान्मन्वादीन्मत्स्यान्को वदतु ।
अपि तु न कोऽपि । यतो मत्स्यस्योपदेक्षान् । जलस्थलचारिन्यो यो हीनो मत्स्यः, तस्यापि
शिष्यास्तन्निदेशकारिणः । ततश्चोपदेशकापेक्षयोपदेशस्य हीनत्वान्मत्स्यशब्देनापि नाभिधेया
इति भावः । एवं कूनेपुराणादीनानुपहासः । अथ च अनुसंबन्धित्वेन सर्वेऽपि नानवशब्द-
वाच्या यथा, तथा मत्स्यसंबन्धिनो मात्स्यशब्दाभिधेयत्वमेव युक्तम्, ननु मत्स्यशब्दानभिधेय-
त्वमिति को मत्स्यानपि भाषतामिति युक्तनुक्तमिति व्याख्येयम् । तात्रिका इति, 'तन्मनधीते
वेद वा' इत्यर्थे वसन्तादेराकृतिगगत्वादृक् । मत्स्यस्येति 'कुलानान्' इति कर्तरि पठो ॥

पूर्वोक्तमेव व्यासस्याप्रमाणत्वं श्लोकद्वयेनाह—

पण्डितः पाण्डवानां स व्यासश्चादुपटुः कविः ।

निनिन्द तेषु निन्दत्सु स्तुवत्सु स्तुतवान् किम् ॥ ६५ ॥

पण्डित इति ॥ पण्डितो बुद्धिमान्, अत एव कविर्गैत्रेयैश्चिक्ताधंस वनेकः, तथा—
पाण्डवानां दुधिष्ठिरादीनां चादुनि प्रियवचने पटुः एवंभूतः स भवद्विरुद्धतन्मतेनादौलव्यो
व्यासस्तेषु पाण्डवेषु दुर्योधनादीनिन्दत्सु सत्सु न निनिन्द किम् । तथा—तेषु भ्रातृजादी-
न्स्तुवत्सु सत्सु न स्तुतवान्किम् । तेषु निन्दत्सु स्वमपि निनिन्द, तेषु स्तुवत्सु स्वमपि
तुष्टयेति पूर्वनिरोपणयुक्तस्यापि व्यासस्य परार्थान्तरादनातत्वाच्च तदप्येते भारतप्रमाण-
मेवेति भावः । अन्योऽपि पण्डितः प्रसुप्तितादुपगमैव व्यवहरति, तद्वदपनीलधः ॥

न भ्रातुः किल देव्यां स व्यासः कानात्समासजत् ।

दासीर्यस्तदासीयन्मात्रा तत्राप्यपदेशि किम् ॥ ६६ ॥

नेति ॥ स भवर्षयो व्यासो भ्रातृविभिन्नसंभवे देव्यां नर्देष्यां कानात्स्वरूपशब्द-
द्वारात् स समासव्यवहरति स । किलेत्युपपत्तेरुक्तं वा । जलद्वया तावत्कानादेव
संगतः । पौनःपुन्येति—देवस्तुतोत्तरेभ्यस्तत्सु तत्सु तद्वत्तद्वत्त्वात् नात्राहत्वत्वात् सत्
इति वदन्ति । तत्तावत्तथा तदातिशयार्थः । तदा पुत्रीनाददीनवदित्वे सत्ते सत्सु सत्

आसीदिति यत्प्रसिद्धम् । तत्र दासीरतेऽपि मात्रा सत्यवत्या अदेति आदिष्टः किम् । कथय तेति प्रश्नाकुरुषहासार्या, अपि तु तत्र तावन्नादिष्टः, तस्मादुभयत्रापि स्वरपरवशात्वादेव प्रवृत्तः । एवंविधस्यानाप्तत्वात्तद्वचनमप्रमाणमेवेति भावः । समासजत्, 'दंशसज्-' इति नलोपः ॥

इदानीं देवद्विजगोभजनं दूषयति—

देवैर्द्विजैः कृता ग्रन्थाः पन्था येषां तदादृतौ ।

गां नतैः किं न तैर्व्यक्तं ततोऽप्यात्माधरीकृतः ॥ ६७ ॥

देवैरिति ॥ देवैर्ब्रह्मादिभिः, द्विजैर्याज्ञवल्क्यादिभिश्च कृता ग्रन्थाः पुराणानि स्मृतयश्च त एव येषां भवादृशां वैदिकानां तदादृतौ तेषां देवानां द्विजानां चादृतावादरे विषये पन्थाः । देवा ब्राह्मणाश्चावश्यं भजनीया इत्युपदेशपराः प्रमाणमिति यावत् । स्वपूजार्थमेव तैर्ग्रन्था निर्मिताः, तद्वचनप्रामाण्याद्देवादीनाद्रियन्ते एवंभूता मूर्खा ये, तैर्युष्माभित्प्रान्यप्रामाण्यादेव गां पशुरूपां सुराभिं नतैः सद्भिस्ततः पशोर्गौरपि सकाशादात्मा स्वरूपं व्यक्तं सष्टं नाधरीकृतः किम् । नम्रः अथच—हीनः । न कृतः किम् । अपि तु—कृत एव । नमस्कृत्यापेक्षया नमस्कृतुर्हीनत्वात्पशोरपि सकाशाद्भवन्तो मूर्खतमा इत्यर्थः । व्यक्तं मन्ये इति यावदिति वा । स्वार्थपरपरवचनस्याप्रमाणत्वाद्देवब्राह्मणसुराभिभजनं निर्मूलत्वात्त्याज्यमिति भावः । देवैर्द्विजैः कृता ग्रन्था येषां वः पन्थाः प्रमाणम्, तैर्भवद्विस्तस्य पथस्तेषां देवादीनां वा, ग्रन्थादीनां वा, आदरणनिसिक्तं गां नतैः । ततोऽप्यात्मेति पूर्ववत् ॥

इदानीं परलोकमङ्गीकृत्यापि यज्वनां ब्रह्मचर्यादि परिहरति—

साधुकामुकतामुक्ता शान्तस्वान्तैर्मखोन्मुखैः ।

सारङ्गलोचनासारां दिवं प्रेत्यापि लिप्सुभिः ॥ ६८ ॥

साध्विति ॥ शान्तं विषयभोगपराञ्छुखं स्वान्तं चित्तं येषां तैर्मखोन्मुखैर्गृहीतरीशैरपि यज्ञेषु सोत्साहं प्रवृत्तैर्याज्ञिकैः कामुकता संभोगलोभिता यदमुक्ता न त्यक्ता तत्साधु युक्तम् । यद्वा—साध्वी सुखकारिणी सा चासौ कामुकता च सा न मुक्ता । शान्तस्वान्तैर्यज्वभिः कामुकता साधु मुक्ता त्यक्ता । साध्विति काका विरुद्धलक्षणया नैव मुक्ता, किं तु संभोग-कनिष्ठा एव त इति व्याख्येयम् । सर्वत्रापि हेतुगर्भं विशेषणमाह—किंभूतैः—सारङ्गलोच-नाभिः सुन्दरीभिः सारां श्रेष्ठाम् । ता एव सारः श्रेष्ठः पदार्थो यस्यां तादृशीं वा दिवं प्रेत्यापि मृत्वापि लिप्सुभिः । रम्भादिकाम्य(मा)यैव बहुधनव्ययायाससाध्यान्यज्ञान्ये कुर्वन्ति तैः कामुकता नैव त्यक्ता । अन्येषां तु यावज्जीवमेवाकामुकत्वम् । यज्वनां तु मरणानन्तरमपीति प्रेत्यापीत्यनेन सूचितम् । तस्माद्दीक्षासमयेऽपि ब्रह्मचर्याङ्गीकरणेनात्मा न वधनीय इति भावः । दिवं, 'न लोका-' इति पट्टीनियेधाद्वितीया ॥

एतदेवोपजीव्याह—

कः शमः क्रियतां प्राज्ञाः प्रियाप्रीतौ परिश्रमः ।

भस्मीभूतस्य भूतस्य पुनरागमनं कुतः ॥ ६९ ॥

क इति ॥ हे प्राज्ञाः प्रकर्षेणाज्ञा भो भूर्वाः, तत्ताच्छनः शान्तिः कः । अपि तु न
क्षोऽपि । शमाज्ञीकरणेन परलोकाधनेऽपि कान्यमानकननीयकामिनोऽसंभोगफलत्वाद्यर्थेव
शान्तिः । तत्तान् कार्यैर्लभ्यः । तर्हि किं कार्यैर्लभ्यत आह—प्रियायास्तत्परमणीयरम्याः
प्रीतौ प्रेम्णि तस्याः सुखोत्पादने विषये परिश्रमः भूयान्प्रयासः कार्यः क्रियतां कर्तव्यः ।
शान्तिः का, अपि तु न कापि । भोः प्राज्ञाः बुद्धिमन्तस्तारतम्यविचारचतुराः, प्रियाप्रीतौ
प्रयासः कार्यः सद्यः सुखहेतुत्वादिति वा । परस्मादगमने लोकांतरे निर्यादिभयं भविष्यती-
त्याशङ्काह—भलीभूतस्य नृतस्य भूतस्य जातस्य । देहेनो वा । पुनरागमनं लोकान्तरे
क्रिन्वादिदेहप्राप्तिरिति यत्, स भ्रमः परलोकस्यैवाभावात्, तत्सद्भावेऽपि च देहस्यैवात्म-
त्वात्, तस्य च भलीभूतत्वात्केन नरकादि मुञ्चते । तत्तायावजीवं यथेच्छं सुखं भोक्तव्य-
मिति भावः । ‘प्रियाप्राप्तौ’ इति च पाठः ॥

नोज्ञेऽधिकारान्नावाद् ब्रह्मचर्यपरित्यागेन काम एव संवनीय इति शब्दच्छलेन वृद्ध-
चनत्वा स्वीयं मतं दृढयति—

उभयी प्रकृतिः कामे संज्ञेदिति मुनेर्मनः ।

अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ॥ ७० ॥

उभयीति ॥ ‘अपवर्गे तृतीया’ इति भणतः पाणिनेरपि मुनेरुभयी प्रकृतिः स्त्रीपुंसल-
क्षणा द्वयी व्यक्तिः कामलक्षणे पुरुषार्थे नैपुणे निपुनधर्मे संज्ञेदात्मका भवेदिति मनोऽन्तःकर-
णानिप्रायः लक्ष्यत इति शेषः ॥ अयनाशयः—‘अपवर्गे तृतीया’ इति वदतः पाणिनेर्नैपु-
नधर्मेऽप्युक्तेन नपुंसकेन तीर्थयात्राप्रत्यक्षवर्गादिद्वारा नोज्ञे प्रपतितव्यम्, स्त्रीपुंसलक्षणा
व्यक्तिर्नैपुणे शक्यतात्माननोज्ञेऽधिकारिणी, न तु तीर्थयात्रादिद्वारा नोज्ञे इति । तत्तात्क-
नाहैव कार्यैर्लभ्यः । न केवलमलक्ष्यार्थस्य संनतम्, किं तु भवशीपस्य पाणिनेरपीत्यपि-
शब्दार्थः । अथ चैवं वदतः पाणिनेरप्ययनाशयः—धर्मार्थलक्षणा व्यक्तिः । अथ च—पूर्व-
प्रयोज्यत्वात्प्रकृतिः कामे संयत्ता भवेत् । ‘धर्मार्थकामनोज्ञाः स्तुः—’ इत्यसौ कामादव्यवहि-
तपूर्वत्वेन तस्या उक्तत्वात् । तृतीया तु कामलक्षणा व्यक्तिः । अथ च—पूर्वप्रयोज्यप्रकृति
रपवर्गे संपन्थुर्नर्हा । अपवर्गादव्यवहितपूर्वत्वेन तस्या उक्तत्वात् । तत्तादपवर्गे निमित्ते
कामाख्या तृतीयेव व्यक्तिर्बुद्धेतुल्यत्वात् नोक्षनार्थं प्रति कामस्यैव हेतुत्वाद्विद्याप्राप्तिरेव
सुतरां कार्येति भावः । अपवर्गः फलप्राप्तिरेकीनं सूत्रार्थं शब्दच्छलेनाप्यपरोक्षेन इत्युच्य-
मिति स्वीयमतसमर्थनार्थं दर्शिता । ‘तृतीयाप्रकृतिः वन्तः’ इत्यमरः । उभयौलक्षणव्य-
त्यागिदश्वत्तपग्रहणार्थात् । संज्ञेत्, अर्हापि तिङ् ॥

गङ्गाकामिनो वृषभति—

विभ्रत्युपरियानाय जना अनितमञ्जनाः ।

विभ्रतायाप्रतः पश्चाद्भ्रत्योरत्रविभ्रनम् ॥ ७१ ॥

विभ्रतीति ॥ उपरि यानाय स्वर्गं गन्तुम् । अथ च—ऊर्ध्वं देवं गन्तुम् । इतिभ्र-
नः भ्रमणप्रवृत्तयः । अथ च—वृत्ताभ्येकननः अना अग्रतः विभ्रत्य उदाय पश्चात्तरः

पश्चाद्गमनशील उरओ मेघस्तस्य विभ्रमं सादृश्यं विभ्रति धारयन्ति । मज्जनादूर्ध्वं गमनं विरुद्धमिति विपरीतार्थकारित्वान्मेघवन्मूर्खा एवेति । गङ्गास्नानेन स्वर्गो भवतीति भ्रान्तिरेवेति भावः । 'विप्रहस्य' इति पाठे उपरियानाय कृतगङ्गास्नाना जना मार्गे गच्छतो मेघस्य भ्रान्ति सादृश्यं वा धारयन्ति । शीतचापया नीचग्रीवतया गमनाच्छरीरस्याग्रतः शिरोदेशे पश्चात्कटिदेशे च हस्तयोर्धारणात्कृतगङ्गास्नानानां गङ्गास्नानसमयेऽपि मेघतुल्यत्वम् । तथा जलमभ्येऽधमर्षणवशाद्दक्षिणकरेण प्राणानायच्छतः पृष्ठस्थितवामहस्तस्य नीचग्रीवतया पुरः सादृश्यम्, पश्चात्स्थितहस्तस्य च पुच्छसादृश्यमिति मेघतुल्यास्ते जना उच्चैर्जिगमिष्योर्नविर्भावस्य विरुद्धस्य कारणादुपहास इति व्याख्येयम् । यानाय विग्रहायेति च 'तुमर्थाव' इति चतुर्थी ॥

परलोकसद्भावेऽपि देहान्तरप्राप्तावपि च न किञ्चिदनिष्टमित्याह—

एनसानेन तिर्यक्स्यादित्यादिः का विभीषिका ।

राजिलोऽपि हि राजेव स्वैः सुखी सुखहेतुभिः ॥ ७२ ॥

एनसेति ॥ अनेन लोकैः क्रियमाणेन ब्रह्महत्यायेनसा पातकेन तिर्यक्क्रिमिपद्यादिः स्याद्भवेदित्यादिरेवंप्रकारिका विभीषिका भयोपदर्शनं किम् । अपि त्वनिष्टहेतुत्वाभावात् किञ्चिदेतत् । हि यस्माद्राजिलोऽपि तिर्यक्त्वतिहीनः सर्पविशेषो जलव्यालोऽपि स्वैः स्वीयैः सुखहेतुभिर्भेकभक्षणजलाहारसजातीयतरुणीसंभोगादिभिः सुखकारणै राजेव सुखी । स्वजाल-नुगुणाहारविहारसंभोगादीनि विचित्राण्येव सर्वेषां सुखसाधनानि न तु नियतानि कानिचित् । ततश्च पापफलभूते तिर्यग्योनित्वे जातेऽपि सुखसद्भावात् किञ्चिदनिष्टमित्यर्थः । 'सनौ राजिलडुण्डुभौ' इत्यमरः । विभीषिका, 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्' इति ण्वुल् । 'भियो हेतुभ्ये पुक्' इति पुक् । 'प्रत्ययस्थात्—' इतीत्वम् ॥

युद्धे हतानां स्वर्गप्राप्तिरित्यादि भारतादिवचनं दूषयति—

हताश्चेद्विवि दीव्यन्ति दैत्या दैत्यारिणा रणे ।

तत्रापि तेन युध्यन्तां हता अपि तथैव ते ॥ ७३ ॥

हता इति ॥ सङ्ग्रामे हताः संमुखं पतिता दिवि दीव्यन्ति क्रीडन्ति इति चेद्यदि तर्हि दैत्यारिणा श्रीविष्णुना रणे हता हिरण्यकशिपुप्रभृतयो दैत्यास्तत्रापि स्वर्गेऽपि तेन सह युध्यन्तां युद्धं कुर्वन्तु । यस्माद्धता मारिता अपि ते दैत्या भवदीयमते तथैव रणे संमुखपतनात्स्वर्गे जीवन्त एव । ततश्च 'यं यं वापि स्मरन्भावं—' इत्यादिवचनप्रामाण्यान्मरणसमयेऽपि दैत्यैर्दैत्यारिणा सह विरोधस्य चित्ते धृतत्वात्स्वर्गप्राप्तावप्यसुरभावस्य तथैव वर्तमानत्वात्तत्रापि तेन सह योद्धव्यमेव । तत्रापि युध्यन्त एवेति कुत्रचित्पुराणादौ नाकर्ण्यते । तस्माद्वरणे पतितानां मरणादधिकं किञ्चिदपि नास्तीति 'रणादपलायनात्स्वर्गः' इत्यादिशत्रुधर्मेप्रतिपादकं वाक्यजातमप्रमाणमेवेति भावः । हता अपीत्यत्र 'हतौ, अपि' इति पदेन हतौ हिंसायां कृतायामपि मरणे प्राप्तेऽपि । अन्यत्पूर्ववत् । 'हतावपि' इति वा पाठः ॥

१ 'उरत्राणां मेघाणां विभ्रममिव विभ्रमं चेष्टां विभ्रति' इति निदर्शनालंकारः । सचोर्ध्वगमनायाधो गच्छत इति विविचालंकारोत्थापित इति संकरः । तेन तेषामविचर्यकारित्वं व्यज्यत इत्यलंकारेण वक्तुं ध्वनिः' इति जीवातुः ।

‘सकृदुच्चरितं येन शिव इत्यक्षरद्वयम्’, तथा—‘मय्यपि तन्मनोबुद्धिर्यः स मामेति पाण्डव
इत्यादिवचनैर्हर्यादिध्यानमात्रं मोक्षकारणमिति प्रतिपादयतः शैवादिशास्त्रस्य मुक्त्यभावेन
सव्यभिचारत्वादप्रामाण्यम् ॥

ईश्वरवादिनो नैयायिकान्दूषयति—

देवश्चेदस्ति सर्वज्ञः करुणाभागवन्ध्यवाक् ।

तत्किं वाग्व्ययमात्राच्चः कृतार्थयति नार्थिनः ॥ ७७ ॥

देव इति ॥ ‘भूम्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्वदवत्’ इत्यादिना विचित्रस्य कार्यजातत्वा-
त्सदादिविलक्षणेन कर्त्रा भवितव्यमिति सर्वज्ञस्य परमकारुणिकस्य सत्यवचसः सर्वकर्तुः
प्रभोरीश्वरस्य साधितत्वात्सर्वज्ञः कालत्रयवर्तिवस्तुविज्ञानवान्, तथा—करुणाभाक्कृपावान्,
तथा—अवन्ध्या सत्या वेदरूपा वाग् यस्य । नैयायिकादिमते ईश्वरप्रणीतत्वादाप्तवचनत्वा-
द्वेदानां प्रामाण्यात्स्वतः प्रामाण्यस्य दूषितत्वादित्यर्थः । अथच—सफला यथोक्तार्थसाधिका वाग्
यस्य स सत्यवाक् । भवत्सिद्धान्तेन देवश्चेदस्ति, तर्ह्यर्थिनो भुक्तिमुक्त्याद्यभिलाषिणो नोऽ-
स्मान् भवन्तः प्राप्तमनोरथा भवन्त्विति वाग्व्ययमात्राद्वाङ्निर्गममात्रेणाव्ययेन किं कलात्
कृतार्थयति पूर्णमनोरथान्करोति । कथयतेत्यर्थः । सर्वज्ञादिविशेषणद्वयेण युक्तोऽपि चेन्न
ददाति, तस्मान्नास्त्येव । यद्यभविष्यत्तर्ह्यकृतार्थयिष्यत्, न च कृतार्थयति तस्मान्नास्तीति
भावः । अनेनाप्युपहासः सूचितः ॥

इदानीं कर्ममीमांसकमतावलम्बेनायोग्योपलम्भनमाह—

भविनां भावयन्दुःखं स्वकर्मजमपीश्वरः ।

स्यादकारणवैरी नः कारणादपरे परे ॥ ७८ ॥

भविनामिति ॥ भविनां संसारिणां स्वकर्मजं स्वकृतपापफलभूतं दुःखं भावयन्दुः
स्वयं भवदपि भवने पुनः स्वयं प्रवर्तयन्तीश्वरो नोऽस्माकमकारणवैरी दयादत्तादिहेतुं
विनैव शत्रुः स्यात् । अपरेऽन्ये पुनः कारणाद्वारक्षेत्राद्यपहारबन्धुवधादेर्वैरहेतोः (परे)
वैरिणो भवन्ति । भविनां न इति वा संबन्धः । ‘ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा शत्रुमेव वा ।
कर्मफलदातेश्वर इति मते कर्मानुगुणं फलं भवेत् तर्ह्येश्वरेण कर्तव्यं न किञ्चिदस्ति, तादृश-
कर्मण एव दुःखोत्पत्तेः । एवं सति स चेदनुभावयति तर्ह्यस्मदादीनां द्वेष एव तेन कृतः
स्यात् । यस्मात्तस्य दयालुत्वादयो गुणा गताः तस्मात्कर्मण एव प्राधान्यादीश्वरो नास्त्येवेति
भावः । ‘पञ्चमी’ इति योगविभागात् ‘कारणाद्वैरी’ इति समासं कृत्वा पञ्चाग्रसमासः ॥

अन्यदप्याह—

तर्काप्रतिष्ठया साम्यादन्योन्यस्य व्यतिघ्नताम् ।

नाप्रामाण्यं मतानां स्यात्केषां सत्प्रतिपक्षवत् ॥ ७९ ॥

तर्क इति ॥ प्रमाणाग्राहकयुक्तिसंवरूपस्य तर्कस्याप्रतिष्ठयानन्तरतयाऽपर्यवसानेन कृत्या
वत्साम्यं तुल्यत्वं तस्मात्तुल्यत्वाद्देतोः सुन्दोपसुन्दन्यायेन विनिमयेनान्योन्यस्य परस्परं व्यति-

१ ‘कारणवैरी न’ इति पाठे काका व्याख्येयम् इति मुद्रावबोधा । २ ‘अन्योन्यस्यैव’ इति
सिद्धत्वाच्चेति यद्वा इति मुद्रावबोधा ।

मतां दूषयतां केपां मतानां प्रमाणत्वेन समानानामनुमानादीनाम् । अथ च—सत्त्वात्तच्चै-
कात्म्यनानात्म्यसंश्रितानांश्वरत्वादि प्रतिपादयतां दर्शनानामप्रानाम्यं स्यात् । अपितु—
तुल्यबलत्वेन परस्परविरोधादप्रमाणत्वमेव स्यात् । किं च—सन् प्रतिपक्षो विरुद्धसाध्यसा-
धको हेतुर्यस्य तदनुमानं सत्प्रतिपक्षं तद्वत्तत्त्वेवाप्रानाम्यं स्यादिति संबन्धः । वैशेषिकादयो
यथा कृतकत्वाद्वदवदित्यं शब्दं वदन्ति । मीमांसका निरवयवत्वादात्मवन्नित्यं शब्दं
वदन्ति । तत्रोत्तरेण पूर्वप्रदर्शिते दोषविशेषे पूर्वस्य यथाऽप्रानाम्यं तथेत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षा-
नुमाने यथाऽप्रानाम्यं द्वयोरपीत्यर्थः । सप्तम्यर्थे वतिः । तर्क्यते निधीयतेऽर्थो यैस्ते तर्का
अनुमानानि तेषामप्रतिष्ठया समबलद्वितीयसद्भावेनानिश्चितस्वरूपतयैत्यर्थ इति वा व्याख्ये-
यम् । गगनं नित्यमनूर्तत्वादात्मवत् ; गगनमनित्यमसदादिवाद्येन्द्रियग्राह्यगुणाधारभूतत्वाद्वद-
वदिति सत्प्रतिपक्षानुमानदोरेवेत्यर्थः ॥

अन्वयाह—

अक्रोधं शिक्षयन्त्यन्यैः क्रोधना ये तपोधनाः ।

निर्धनास्ते धनार्थं धातुवादोपदेशिनः ॥ ८० ॥

अक्रोधमिति ॥ क्रोधना अकारणरोषणा ये तपोधनाः तपःसर्वं ह्युवासः प्रवृत्तयस्ते
'क्रोधो बहुनपकारित्वात्सर्वथा लाज्यः' इत्यक्रोधं क्रोधानावमन्यैः प्रयोज्यैः शिक्षयन्ति ।
अन्ये क्रोधानां शिक्षन्ते, तान् क्रोधो न कार्य इति प्रयोजयन्त्युपदिशन्तीति यावत् । स्वयं
तु क्रुद्धा यत्किंचिदाचरन्ति अन्यांस्त्वेतदुपदिशन्तीत्युपहासः । तथा—येऽतिनिर्धनास्ते धनार्थं
स्वस्य धनप्राप्त्यर्थमेव लोहादिधातूनां संबन्धिनं वार्दं स्रष्टं वचनन्योन्यपरिपुल्लिखनावज्ञानेन
धातूनां संयोगात्सर्गंरूप्यादि मया कर्तुं शक्यते, ननुपदेशात्स्वमपि कुर्वित्वेवरूपं धातुवादमु-
पदिशन्ति एवंशीला भवन्ति । परं तु स्वर्तं किंचित्तेन दातव्यमित्येवं परप्रसारणमुच्चैव ननु
तत्त्वतः । यतः स्वयं निर्धनाः । इति हेतुः । तादृक्ज्ञानस्यसद्भावे तेषामधनत्वं न युज्यते ।
ततश्च 'यः स्वयमतोषः स कथं परांलारयति' इत्यनेन धातुवादिनामप्युपहासः । अन्यैः
प्रयोज्यकर्तुंरनिहितत्वात्कर्तारं तृतीया । क्रोधनाः, 'क्रुधमग्राप्येभ्यश्च' इति युच् ॥

इदानीं दानधर्मं दूषयति—

किं वित्तं दत्तं तुष्टेयमदातरि हरिप्रिया ।

दत्त्वा सर्वं धनं मुग्धो बन्धनं लब्धवान्यालिः ॥ ८१ ॥

किमिति ॥ नो जनाः, द्युपं वित्तं स्वर्णदि वज्रादौ दक्षिणात्वेन दात्रेभ्यः क्लिप्तं दत्त ।
अपि तु—कलंविदपि न देयम् । यस्माद् द्युपं हरिप्रिया विष्णोः प्रेयसी संप्रदाया लक्ष्मीर-
दातरि अलतदानोपनोने रूपे तुष्टा प्रीतिं प्राप्नोति । तत्रैव वचनैत्यर्थः । दाने बाधकमाह
—यस्मात् मुग्धो नृपौ दानव्यसनपरः, तथोदकविचारद्वयः स्त्रुतिपुत्रादौ प्रद्वानां वतिः
सर्वं धनं धौवमनाय दत्त्वा बन्धनं लब्धवान् । वाक्यार्थेन यद्वः सन्तापप्रदेयस्त्वं बन्धनं
प्राप्तवानिति पुराणकथा । दानं कर्तव्यमित्यत्र स्त्रुत्यादिकेनेव प्रमाणम् । दानमुन्मोदकं
जातमित्यत्रापि तदेष प्रमाणम् । तथा च—कर्तव्यमद्यदुपकारिदुष्टेऽपि दानमिषौ सति
विरुद्धददर्शनात् अदातरि च दद्यात् तैर्नदर्शनादन्वयमपिरेकान्यां दातव्यः सर्वथा

त्याज्य एवेत्युक्तमिति भावः । हरेप्रिगेलनेन श्रोहरिणाऽपि याचकत्वाद्गीकाराद्दक्ष्मीप्रौल्येन दातृत्वमेवाङ्गीकृतमिति च सूचितम् ॥

पात्राभावाद्दानं न कर्तव्यमित्याह—

दोग्धा द्रोग्धा च सर्वोऽयं धनिनश्चेतसा जनः ।

विस्ज्य लोभसंक्षोभमेकद्वा यद्युदासते ॥ ८२ ॥

दोग्धेति ॥ अयं प्रत्यक्षप्रद्वणयोग्यः सर्वोऽपि जनो धनिन आढ्यान्नरान्दोग्धा दोहनशीलः । स्वामिभक्तदानादिविद्युपदेशादिना येन केनाप्युपायेन धनिकेभ्यो धननाकर्षतोत्यर्थः । तथा— द्रोग्धा मनसा तद्विषये द्रोहकरणशीलश्च । कथमेनं हन्याम्, एतस्य घनादि च कथं गृह्णामित्यादिप्रकारेण तद्विषये द्रोहमेव चिन्तयतीत्यर्थः । ननु सर्वोऽप्येवमिति कथमुच्यत इत्यत आह—लोभसंक्षोभं द्रव्यायभिलाषजनितं मनसो नितरां क्षोभं कार्पण्यपारवश्यलक्षणं विकारमभिलाषातिरेकं वा विस्ज्य यद्युदासत उदासीना भवन्ति परस्वापकर्षणादेरपरता भवन्ति तर्हि एकद्वा एको द्वौ वा, न तु तृतीयः । तादृशस्त्वल्पीयान् तस्माद्युक्तमेवोक्तमित्यर्थः । तस्मात्परप्रतारणप्रयोजनक एव दानधर्माद्युपदेश इति भावः । परप्रतारकत्वात्पात्रत्वाभावाद्दानं न कर्तव्यमित्यर्थः । 'विषय' इति पाठे लोभातिरेकं यलानिगृह्येत्यर्थः । दोग्धा, द्रोग्धा, ताच्छील्ये तुन् । तद्योगे च 'न लोका—' इति पद्योनिषेधाद्दनिन इति द्वितीया । एकौ द्वौ वा एकद्वाः, 'संख्ययाव्यया—' इत्यादिना बहुव्रीहौ 'बहुव्रीहौ संख्येये' इति उच् समासान्तः ॥

इदानीं विधिनिषेधजातं दूषयन्नुपसंहरति—

दैन्यस्यायुष्यमस्तैन्यमभक्ष्यं कुक्षिवञ्चना ।

स्वाच्छन्द्यमृच्छतानन्दकन्दलीकन्दमेककम् ॥ ८३ ॥

दैन्यस्येति ॥ अस्तैन्यं चौर्याभावो दैन्यस्य निर्धनत्वस्यायुष्यम् । वर्धकमित्यर्थः । चौर्यं यावन्न क्रियते तावदैन्यं नापयाति । तस्मात्तत्कर्तव्यमेवेति भावः । तथा—अभक्ष्यं लग्नगृहजनग्राम्यसूकरादि । तद्वर्जनमिति यावत् । तत्कुक्षिवञ्चना स्त्रोदरविप्रलम्भनमेव स्वादुतनभक्ष्यपरिहारे जठरवञ्चनैव भवति, न तु स धर्मः । तस्मात्किं बहुना—आनन्दस्य सकलसुखस्य कन्दलीकन्दं प्ररोहमूलभूतमेकमसहायं केवलं स्वाच्छन्द्यं स्वेच्छाचारिलमृच्छत आश्रयत । श्रौतस्मार्तसकलनिषेधान्परित्यज्य सर्वसुखहेतुत्वात्स्वेच्छाचारमेव कुरुतेत्युपदेशान्स्मत्समाकर्णयतेति भावः । आयुष्यं, 'तस्मै हितम्' इति यत् । अस्तैन्यं, स्तेनशब्दात् 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' इत्यत्र 'स्तेनाद्' इति योगविभागात्प्यञि अर्थाभावेऽव्ययीभावः । एवमभक्ष्यमित्यत्रापि । 'विन्दत' इति वा पाठः । 'विदुल्ल लामे' लोद ॥

इत्थमाकर्ण्य दुर्वर्णं शकः सक्रोधतां दधे ।

अवोचदुच्चैः कस्कोयं धर्ममर्माणि कृन्तति ॥ ८४ ॥

इत्थमिति ॥ शक इत्थं पूर्वोक्तं दुर्वर्णं वेदादिदूषकं चार्वाकस्य दुष्टवर्णवाक्यमाकर्ण्य सक्रोधतां दधे । सक्रोपोऽभूदित्यर्थः । अनन्तरमुच्चैर्नितरां तारखरमित्यवोचत् । इति किम्—एतेषु मध्ये अनिश्चितरूपोऽयं कस्कः श्रुत्यादिमूलानि धर्मरहस्यभूतानि मर्माणि वेददूषणात्कृन्तति छिनत्ति । कोऽयं कोऽयमेवं भाषत इति वक्तृविशेषनिश्चयाय कोपाभिव्यञ्जकसंभ्रमौ कस्कशब्दः कस्कादित्वात्साधुः ॥

ब्राह्मणी इत्यादिप्रकारेण वृढायाः स्त्रियाः गन्ता कामुकस्तां भुजानो नरो दिव्ये जयं न
 ईशते पश्यतीति यत् । न प्राप्नोतीत्यर्थः । तज्जयानीक्षणमेव कर्त्रशेषस्य वर्णवशस्य
 ब्राह्मणादिवर्णसङ्घस्य मातापित्रादिपरम्परया विशुद्धिं नितरां निर्दोषत्वं शंसति कथयति ।
 ब्राह्मणीव्यभिचारी नरो ब्राह्मणोऽहं ब्राह्मणीं नागममिति प्रतिज्ञाय यदा दिव्यं करोति तदा स
 पराजयत एवेति तावत्प्रत्यक्षम्, तथाच गम्याया गन्तुश्च पारदार्यादिदोषदूषितत्वेऽपि तन्मा-
 तापित्रादिपरम्परया ब्राह्मण्यादिविशुद्धिस्तत्पराजयेनैव स्पष्टं कथिता । यदि जातेः शुद्धिर्नाम-
 विष्यत्, तर्ह्येवं प्रतिज्ञायां कृतायामपि तयोर्ब्राह्मणत्वाभावाद्भङ्गो नाभविष्यत् । स तु दृश्यत
 इति भङ्ग एवान्यथानुपपत्त्या जातिशुद्धौ प्रमाणमित्यर्थः । ब्राह्मणादिव्यभिचारिण्यपि पराज-
 यत एवेति तस्या अप्येतदुपलक्षणं ज्ञेयम् । प्रसिद्धाया इत्यनेन जातेरनपलापनीयत्वं सूचितम् ।
 ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता ना पुरुषो यदजयं भङ्गमीक्षते तद्भङ्गेक्षणमिति वा व्याख्या ।
 गन्तेति नृच् । अन्यथा 'न लोका—' इति षष्ठ्यभावः स्यात् । 'प्रसिद्धायाम्' इति पाठे विप-
 यसप्तमी । अन्या व्याख्या क्लिष्टत्वादुपेक्ष्या ॥

इदानीं संवादादपि वेदस्य प्रामाण्यमित्याह—

जलानलपरीक्षादौ संवादो वेदवेदिते ।

गलहस्तितनास्तिक्यां धिग्धियं कुरुतेऽनन्ते ॥ ८८ ॥

जलेति ॥ हे चार्वाक, वेदेन वेदिते बोधिते वेदमूले जलानलयोः, ताभ्यां वा, या
 परीक्षा शुद्धत्वनिश्चयः स आदिर्यस्य तुलादिव्यादेस्तादृशेऽर्थे संवादो यथोक्तदर्शनरूपः स ते
 तव धियं बुद्धिं गलहस्तितं बलान्निर्वासितं नास्तिक्यं यस्यास्तां न कुरुते धिक् । वाक्यार्थः
 कर्म । अनुचितमेतदित्यर्थः । जलदिव्ये हि जलमग्नः पुरुष आकर्णपूर्णपुरुषमुक्तशरप्रलानय-
 नमपेक्षमाणो यद्यनानीते शरे उन्मज्जति, तर्ह्येवाशुद्धः । आनीते तु शुद्ध इति वेदोक्तजलदि-
 व्यम् । तच्च तथैव दृश्यत इति संवादः । वह्निदिव्ये तु तप्तलोहादौ दाहादाहभ्यामशुद्धिशुद्धौ
 इत्यप्युक्तं वेदेन । तत्रापि संवादः । तस्मिन्प्रामाण्यहेतौ संवादे सत्यपि नास्तिक्यं न जहासी-
 त्याश्चर्यम् । मूर्खतरोऽसीति भावः । तव धिग्धियं निन्द्यां बुद्धिं निराकृतनास्तिक्यां न कुरुते
 इति वा तव धियं धिक् निन्द्यां न कुरुते अपि तु करोत्येव । दूषयतीत्यर्थः । तव धियं न
 धिक्करोति, अपि तु धिक्करोत्येवेति वा । यतो निराकृतनास्तिक्यामित्युभयत्रापि हेतुगर्भम् ।
 संवादेन नास्तिक्यापनयात्स्वरूपदानेर्धिकार एव कृत इत्यर्थः । जलानलपरीक्षादौ ते तवापि
 यतः संवादः संप्रतिपत्तिरस्ति । तेन कारणेन संजातगलहस्तमालिङ्गितकण्ठं नास्तिक्यं यत्नां
 तां स्वीकृतनास्तिक्यां बुद्धिं त्वं धिक्कुर्वित्यर्थे इति वा । अत्र गलहस्तशब्दः परिस्मरणः ।
 यतस्तवापि संवादोऽस्ति । तेन स्वीयां धिग्धियं नास्तिक्यवादादुद्युतं बुद्धिं निर्वासितनास्तिक्यां
 कुर्विति वा । कुत्सिता रुतिः शब्दो यस्य तत्संबोधनं कष्टद । तथा—अविद्यमाननतेऽविनीत
 चार्वाक वैदिके जलानलपरीक्षादौ यस्मात्संवादोऽस्ति तस्मादाश्लिष्टनास्तिक्यां नास्तिक्यमिति
 धिक् । सा निन्देत्यर्थे इति यतदोः संबन्धेन वा व्याख्येयम् । नास्ति मतिरस्येत्यर्थे 'अस्ति
 नास्ति दिष्टं मतिः' इति ठक्कि नास्तिकः । मतिः परलोकविषया । तद्भावो नास्तिक्यम् ।
 ब्राह्मणादित्वात्प्यच् ॥

इदानीं 'वृत्ते कर्मेकलोभेयः' इत्यादीनि वाक्यानि दूषयति—

सत्येव पतियोगादौ गर्भादेरध्रुवोदयात् ।

आक्षिप्तं नास्तिकाः कर्म न किं मर्मं सिनत्ति वः ॥ ८९ ॥

सतीति ॥ पतियोगं कृतौ त्रिया भर्तृसंबन्धः शुक्रशोणितसंनिपातलक्षणः, अदुग्नामु
गमनं निषिद्धतिभ्यादिवर्जनमेतदादिर्व्यस्ततादौ दोषज्ञेपादौ कर्षणजल्लेकादौ च वर्तमान
एव दृष्टकारणज्ञानभ्यां सर्वदा सत्यानिपि गर्भादेरध्रुवोदयादनिश्चितादुद्भवात्कलित्वित्कालेऽनु-
त्पत्तेर्हेतोराक्षिप्तमलौकिकस्य परलोकसाधनत्वानावे दृष्टकारणज्ञानप्रीत एव सदा स्यात्, न
चैवमस्ति, तस्माद्विनाशनेत्यनदृष्टं कारणान्तरनिरूप्यत्वोत्पत्तिप्रमाणकं कर्म शुभाशुभकल-
कनदृष्टं भो नास्तिका सर्वदेकत्वादुद्गमनर्हाः, वो दुष्माकं नमं हृदयं किं न सिनत्ति, अपि
तु विदारयत्येव । कुतो हेतोर्न भिन्नतीति वा । एतन्निदर्शनेन सचेतसो हृदयेन विदरीतुं
युक्तम् । तत्र जातमित्यर्थम् । मूर्खतया भवन्त इत्यर्थः । कर्म वो नमं दर्शनरहस्यत्वं न,
किं दूषयति, किं तु दूषयत्येवेति वा । सर्वदेहेन नास्तिका इति बहुवचनम् । दृष्टस्माद्विच-
तुरासु पत्नीषु सतीष्वपि पुत्रायसंभवे एवं वदन्ति—अस्मानिपुल्लप्राप्तिहेतुकं कर्म प्रादु-
कृतम् । अजातसन्धकप्रेतकृत्येनाल्लङ्घनेन केनचित्प्रेतेन प्रतियन्धः कृतः, तस्मादपत्यं न
भवतीत्यादि वा कथयन्ति । तस्माद्विचित्रवादपारम्पर्यादर्थापत्तिरदृष्टं कारणान्तरनशीकरणो-
चम् । आदिशब्दान्दां कुषिवागिज्यस्वानिसेवादिव्यवसायात्तत्कलावाप्तयश्च व्याख्याताः ॥

'वृत्तः सरति—' 'अन्यमुज्ज्वलते तृप्तिः—' 'संदेहेऽप्यन्यदेहोः—' इत्यादेस्तत्तत्तद—

याचतः स्वगयाधार्द्धं प्रेतस्याविद्य कंचन ।

नानादेशजनोपज्ञाः प्रत्येपि न कथाः कथम् ॥ ९० ॥

याचत इति ॥ याचकादप्राप्तयुक्तेः पितामहादिपौर्णि प्राप्तस्य स्वसंबन्धिभक्तम्, उद-
सीनं वा, यं कंचनविद्य स्मरूपेण तच्छरीरमधिकृत्य स्वसंबन्धि यथाभावं निबद्धमधिकृत-
विहीर्षया गणायां धार्द्धं प्रमाणे माधलाकारिकृत्यं पुष्पविशेषं याचतो नन सद्गतिरत्यर्थनिर्दे-
करणीयमिति प्रार्थयमानस्य एवं कृते एवं मोक्षमाप्नोति वस्तुः प्रेतस्य संबन्धिपत्नीमादेहेन्य
आगता जनास्तेन्य उपज्ञाः धुताः, तैर्वा ज्ञाताः सत्यत्वेन सर्वेषां संनताः कथाः कथं न
प्रत्येपि तासु कथं न निश्चिन्ति, अपि तु नानाविधप्रमाणिकवचनसंवादसिद्धतात्पूर्वमन्त्रक-
मात्पूर्वं नयार्थतावत्तुवर्णादि निश्चितं तत्तत्प्रवेति विष्णुविदर्शनसंवाददेहान्तरकालान्तरन-
तिरूपनदूषाप्रकारो कृते तस्य सद्गतेरनुमानाव ताः । सर्वेषां निश्चितं योग्य इत्यर्थः ।
एतेन तीर्थप्रिप्रमाणपरलोकेदेहान्तरप्राप्तिप्रमाणमन्त्रकवचनकारिप्रतीक्षां प्रमाणं संन-
यितम् । नानादेशजन उपज्ञोऽनुमपिता वातां ताः । सर्वदेहेका इत्यर्थः ॥

'लो हि मेर—' इत्यादेस्तत्तत्तद—

नीतानां यमदृतेन नामघ्नान्तेरुपागतौ ।

ध्रुवत्ते संबन्धौ न परलोककथा कथम् ॥ ९१ ॥

नीतानामिति ॥ प्राणापकपेणार्थं यमेनैव प्रेषितेन यमदूतेन देवदत्तमानयेत्यादिते समा-
नमानतया भ्रान्तेर्हेतोः स्थूलशरीराद्वैज्ञिकं शरीरमाकृष्य यो देवेनानायितः सोऽयमानीत
इति यमसामीप्यं नीतानां मारणीयादन्येषां जनानामुपागतौ सत्यामानायितो यः सोऽयं न
भवति पुनरयं मर्त्यलोकं नेय इति एतत्सदृशमन्यमानयेति यमचित्रगुप्ताभ्यामुक्ते सति प्रला-
वृत्तौ भौतिकशरीरमध्ये वैज्ञिकशरीरे पुनः प्रविष्टे सति तद्गान्धर्वैरेतावत्पर्यन्तं किं जातम्,
तं कुत्र गतः, किं वा तत्र दृष्टमित्यादि प्रश्ने कृते यमदूतैर्यमं प्रापितः तेन च पुनरायुःशेषा-
दयं पातितोऽहम्, स्वर्गो नरकश्चैवविध इति प्रकाशकश्रुतिस्मृतिप्रमाणेषु यथा तर्गादिह्यं
श्रुतम्, तादृशस्यैव तस्य कथनात्संबन्धीं संवादं कुर्वती परलोकसंबन्धिनीमस्तिवद्वा
क्यं कुतो हेतोस्त्वं न श्रद्धासे परलोकास्तित्वे प्रमाणरूपां न मन्यसे वद । न किंचिदविभागे
कारणमस्ति । तस्मात्परलोकोत्सयेवेति भावः ॥

जज्वाल ज्वलनः क्रोधादाचख्यौ चाक्षिपन्नमुम् ।

किमात्य रे किमात्येदमस्मदग्रे निरर्गलम् ॥ ९२ ॥

जज्वालेति ॥ अथ ज्वलनोऽग्निः क्रोधाज्ज्वाल । अमुं चार्वाकमाक्षिपन्नरूपभागेर-
धिदिपान्त्रित्वाचख्यातूचै च । इति किम्—रे चार्वाक नीच, त्वमस्माकं वैदिकानामग्रे निरर्गलं
निर्मेयं यथा तथा इदं पूर्वाकप्रकारं किमात्य किमात्य किं ब्रूये किं ब्रूय इति । (अतः परं
चेद्वचसि, तर्हि तव दृष्टोदृष्टेयं कुण्ठयिष्यामीत्यर्थः ।) क्रोधाविष्टस्य जातिरियम् । क्रोधा-
वेशोत्तनायमेव क्षीप्सया पुनर्हाकः ॥

दशमो 'नाश्नाति स्नाति—' इत्यादेरुत्तरमाह—

महापराक्रियः श्रौतधर्मैक्यलजीविनः ।

शृणामक्षणमूर्च्छालं स्मरन्विस्मयसे न किम् ॥ ९३ ॥

महेति ॥ हे शृणं शृणमात्रमनक्षणेनानागनेन मूर्च्छालातिविह्वल रे नास्ति ह, श्रौतः
विधुद्विधनोत्पापमाप्यनक्षणात्प्रत्यक्षतत्त्वस्तद्वत्तत्त्वादिभिः श्रौतधर्मैरूपेणैकेन वस्त्रेण जीविनः
प्रत्यक्षधर्मश्रौतधर्मैक्यलजीविनोऽपि जीवितधारणस्य प्रत्यक्षदर्शनं च गच्छति भवत्येव मूर्च्छा-
वन्ताः कथमासन्न इत्याद्यर्थं न प्राप्नोति एतन्मदक्षिपन्नम् । शृणमात्रमप्यनोक्तं यो यथाः सर्व-
वानुमेव, नाक्षीपाद्यादिधारिणो जीवितधारणस्य प्रत्यक्षदर्शनं च गच्छति भवत्येव मूर्च्छा-
न विस्मयन इत्यर्थः । यस्माच्चिरान्नोपनेऽपि जीवितधारणयानव्यादिमोऽश्रवेति । एतादृश-
तत्त्वादिकं धर्मैक्यलजीविनैरेवैक्यं वर्तनीकृति भावः । पराक्रियः श्रेयसाक्षिपन्नोऽपि श्रेय-
सक्षिपन्नम् । श्रेयसाक्षिपन्नम् 'धर्माक्षिपन्नं' इति पञ्चैक्यकमेव वा । मूर्च्छालोऽश्रव्यं किञ्च-
नितु 'धुमन्मृतामन्त्रां चेष्यते' इति वचनादुपलब्धमिति । 'विस्मयसे' इति
इति च भावः ।

दशमो 'नाश्नाति स्नाति—' इत्यादेरुत्तरमाह—

पुत्रीष्टवेनकारोमनुष्ठा दृष्टकला मन्त्राः ।

न नः हि यमेसंदेशमन्ददृष्टयनानवः ॥ ९४ ॥

पुत्रीष्टवेनकारोमनुष्ठा दृष्टकला मन्त्राः । न नः हि यमेसंदेशमन्ददृष्टयनानवः ॥ ९४ ॥
१. न नः हि यमेसंदेशमन्ददृष्टयनानवः ॥ ९४ ॥ २. न नः हि यमेसंदेशमन्ददृष्टयनानवः ॥ ९४ ॥

पुत्रेति ॥ भो नास्तिकाः, पुत्रप्राप्त्यर्थं विहितः पुत्रफलको यागः पुत्रेष्टिः, 'स्येनेनामि-
चरन्त्यवेत' इति वेदवाक्यविहितः स्येनसाधनकोऽभिचारफलको यागः स्येनः, तथा—
'कारोरीं निर्वपेद्दृष्टिकानः' इति वंशाङ्कुरसाधनको दृष्टिफलको यागः कारोरीत्युच्यते, एते
यागा मुखनादियेषां ते, तथा दृष्टं प्रत्यक्षागुभूयमानमुत्तमभूतिवैरिनारण्यलवर्षणादिरूपं फलं
प्रयोजनं येषां ते मत्ताः वो नास्तिकानां दुष्पाकं धर्मोऽस्ति नास्ति वेति धर्मसंबन्धो संदेहो
वेदवाक्यविहितादृष्टफलकयागादिरूपो धर्मस्त्वत्संबन्धी वा, अदृष्टफलकयागादिनिषादकवेदवा-
क्यान्त्येव वा धर्महेतुत्वाद्धर्मस्त्वत्संबन्धी वा यः प्रानाप्याप्रानाप्यसंदेह एव मन्देहाः संध्या-
द्वये सूर्यप्रासाधनसुखयमानाः पष्टिसहस्र(यिका)ः सार्धास्तिस्रः कोट्यो रघुसास्तेषां जये
विनाशो भानवः सूर्यरूपा विनाशकाः किं न भवन्ति । एवं दृष्ट्वापि धर्मं न मन्यते विप्रमि-
त्यर्थः । किं न अपि तु भवन्त्येवेति वा । 'तिस्रः कोट्योऽर्धकोटौ च मन्देहा नाम राज्ञसाः ।
उदयन्तं सहस्रांशुननियुष्यन्ति ते सदा । गायत्र्या चाभिनन्द्योर्ध्वं जलं त्रिः संधयोः
क्षिपेत् । तेन शाम्यन्ति ते दैत्या वज्रोभूतेन वारिणा' इत्यादिवचनप्रानाप्याद्रूपस्याभिनन्त्रि-
तजलप्रक्षेपेण तन्नाशपुरःसरमेव सूर्योदयात्सूर्य एव तान्विनाशयतीत्युच्यते । तथाच सूर्यो
यथा तादृशयति, तथा मखैरपि भववीर्यः संदेहो विनाश्य एवेति प्रानानिकमेव सर्वं
जगद्भि ॥

दण्डताण्डवनैः कुर्वन्स्फुलिङ्गालिङ्गितं नभः ।

निर्ममेऽथ गिरामूर्नीर्वाक्नमर्मेव धर्मराट् ॥ ९५ ॥

दण्डेति ॥ अधाप्रिवचनानन्तरं धर्मराज यमः स्वायुष्यस्य दण्डस्य ताण्डवनैरेतत्सदृशक-
र्मेनभः स्फुलिङ्गालिङ्गितनम्रिकणाकीर्णं कुर्वन्त्ययम् चाकीर्णवर्षावैरिभननेव निदरितसोब-
त्सान् द्वाचहनातो गिरामूर्नीर्वाक्नमरमरा निर्मेने । जय इत्यर्थः । जनिपदेन वाचानमद्विह-
तप्रसरत्वं सूचितम् । 'जनिर्वा क्षिपाम्' इति छान्दोग्येऽपि ॥

तदेवाह—

तिष्ठ भोस्तिष्ठ कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि दृढाद्यम् ।

अपष्टु पठतः पाठ्यमधिगोष्ठिं शठस्य ते ॥ ९६ ॥

तिष्ठेति ॥ भो नास्तिक, तिष्ठ तिष्ठ रूपं सहस्र सहस्र । धर्मपुत्रप्राप्त्यर्थं निरनेतिहा,
अयमहमधिगोष्ठिं गोष्ठमस्मिन्प्राप्तिसमाधानतः प्रतिबुद्धं पाठ्यं पठताई वचनं पठती भावना-
पत्य शठस्य शठजलनाप्रतिष्ठस्य नास्तिकपानस्य ते जय कण्ठोष्ठं कुण्ठयकोटौ च दृढाद्विह-
त्कारेणैतानेनैव पुष्टयामि दण्डोदरपातले इति । दण्डेव सूर्यराजोत्तमः । सर्वान्ति विप्र-
यमाने सज्जगत्सर्वे हेतवः । अयम्—एवमेवत्य तेऽधिगोष्ठिं कथमपिबुद्धं दण्डोदरं
दण्डोष्ठं पुष्टयामि बुद्ध्या प्रोद्विष्टतपःप्रह्वनचनर्णं इति । सर्वान्ति नश्यन्तं पु-
ष्टिपानोत्तमः । यन्मयाकारं प्रति कण्ठोष्ठं दण्डो पुष्टः । शठमेति कोटौ शठ-
मिष्टतः । तिष्ठतिष्ठि वेदवैदिकपरोक्षयोः पुष्टयः । कण्ठोष्ठं, प्रानाप्यादिरुष्टः । पुष्ट-
यामि, दण्डनरतानेनैव नास्तिकाः जय ॥

इदानीं श्लोकत्रयेण परलोकं धर्मं च साधयन् 'को हि वेद-' 'तर्काप्रतिष्ठया-' इत्या-
देस्तरमाह—

वेदैस्तद्वेपिभिस्तद्वत्स्थिरं मतशतैः कृतम् ।

परं कस्ते परं वाचा लोकं लोकायत त्यजेत् ॥ ९७ ॥

वेदैरिति ॥ चतुर्भिर्ऋग्वेदादिवेदैर्यथा स्थिरीकृतम्, तद्वत्तस्य वेदस्य वेपश्चाया तद्युक्त-
स्तदंशोपजीविभिर्वेदानुसारिभिर्मतानां शतैः स्मृतिपुराणादिभिर्वादिप्रतिवादिभेदैर्मांसाशा-
स्त्रैश्च तथा स्थिरं कृतं निश्चयेन व्यवस्थापितं परं श्रेष्ठम्, अन्यं च स्वर्गादिलक्षणं लोकं हि
लोकायत नास्तिकाधम । परं केवलं ते वाचा निर्युक्तिकेन वचनमात्रेण को विद्वांस्त्यजेत् ।
अपि तु—न कोऽपि । किं तु सर्वैरपि तद्युक्तिभिः परलोकः स्वीकृत एवेत्यर्थः । तदस्तित-
संदेहापादिनी 'को हि वेद-' इत्यादिश्रुतिस्त्वन्यपरेति भावः ॥

समज्ञानाल्पभूयिष्ठपान्थवैमत्यमेत्य यम् ।

लोके प्रयासि पन्थानं परलोके न तं कुतः ॥ ९८ ॥

समेति ॥ एकस्मिन्मार्गादावर्थे समज्ञानास्तुल्यमतयोऽल्पेऽल्पसंख्या भूयिष्ठा बहुतर-
संख्याश्च पान्थास्तेषां वैमत्यं मार्गान्यत्वविरोधमेत्य प्राप्य ज्ञात्वा वा, इह लोके यं पन्थानं
त्वमेव प्रयासि परलोकेऽपि विषये तमेव तादृशमेव मार्गं कुतो हेतोर्न गच्छसीति प्रश्नः ।
अपि तु तमेव गच्छेत्युपदेशो वा । यथा केनचित् 'वामो दक्षिणो वा काशीमार्गः' इति
मध्येमार्गं पथिकेषु केषुचित्पृष्ठेषु पथपैर्वागमार्गं कथिते सति, पश्चादश्रद्धिर्दक्षिणमार्गं कथिते
द्वेधे 'बहूनां वचनं ग्राह्यम्' इत्यादिन्यायात्कुशलं पश्चादश्रद्धात्कमार्गेणैव गम्यते । एवं परलो-
केऽप्यल्पविमर्तिं निरस्य बहूनुगत एव मार्गः किमिति नाश्रीयत इत्यर्थः । परलोकमार्गं
लक्षणया धर्मः, तं कथं न मन्यसे । अपितु तमेवाङ्गीकुरु । परलोकसत्तानिश्चयमपि गन्तव्य-
श्रामवत्कुर्विति भावः । 'तर्काप्रतिष्ठया-' इत्यस्याप्येतदुत्तरं ज्ञेयम् ॥

बहुसंमतिमेव दर्शयति—

स्वकन्यामन्यसात्कर्तुं विश्वानुमतिदृष्ट्वनः ।

लोके परत्र लोकस्य कस्य न स्याद्दृढं मनः ॥ ९९ ॥

स्वकन्यामिति ॥ स्वकन्यामात्मपुत्रीमन्यसात्कर्तुमन्यसौ वरायाधीनां देयां कर्तुं
विशेषां सर्वेषां श्रुतिस्मृतिपुराणादीनां लोकाणां चानुमतिं दृष्टवतोऽनुभवतः, तथा कुर्वेत्तच्च
कस्य लोकस्य जनस्य परत्र लोके स्वर्गादौ मनो दृढं निःसंदेहं निश्चलं न स्यात् । अपितु
सर्वेऽपि स्यादेव । न केवलमन्यस्यैव, किंतु चार्वाकस्य तवापीत्यर्थः । सर्वेऽपि परलोकक-
थनित्या स्वकन्यामन्यसौ ददति । यदि परलोको नाभविष्यत्, तर्हि स्वपुत्रीमप्यन्यसौ कथ-
नदास्यत् । अयमाचारः सर्वेषां संमतः । स च त्वयाप्यन्यसौ पुत्रीदानादङ्गीकृत एव ।
अन्यथा स्वपुत्र्याः स्तेनैव ग्रहणमापद्येत । तस्मादन्येयामनुमतिं गृहीत्यैव यथा कन्याऽन्यत्वे
श्रियते, तथा बहुसंमतिदर्शनात्परलोकमप्यङ्गीकुर्विति भावः । अन्यसात्, 'देवे वा न' इति
सातिः । दृष्टेति पूर्ववत् ॥

लौकद्वयेन 'धृतिस्तुल्ययंबोधेषु-' 'वर्काप्रतिष्ठाया-' इत्यादिस्तरनाह—

कस्मिन्नपि मते सत्ये हताः सर्वमततयजः ।

तद्दृष्ट्या व्यर्थतामात्रमनर्थस्तु न धर्मजः ॥ १०० ॥

कस्मिन्निति ॥ धर्मपरलोकादिप्रतिपादनपराणां बहूनां मतानां मध्ये कस्मिन्नेकस्मिन्नपि मते सत्ये सत्यत्वेनाङ्गीकृते सति सर्वमततयजः सर्वमतत्यागिनः परस्परविरोधात्सर्वमतसत्यत्ववादिनो नास्तिका यूयं हता नारिताः । तत्रायमनिसंधिः—सतानामसत्यत्ववादिभिः किञ्चिन्मतं सत्यमङ्गीक्रियते न वा । चेदङ्गीक्रियते तर्हि कस्यापि कन्यादानादिप्रतिपादकस्यान्यमतस्य स्वीयमतस्यैव वासत्यत्वाङ्गीकारात् 'सर्वमतप्रमाणम्' इति सर्वासत्यत्ववादिनो व्याघातापत्तिद्वान्ताभ्यां दूषिता एवेति वैदिकसिद्धान्तो निर्दोष इत्यायातं न वेति । पक्षे—नास्तिकमतस्याप्यसत्यत्वादसत्यभूतस्य दूषकत्वाभावात्निर्दोषो वैदिकः पक्षः सिद्ध एवेत्यपि नास्तिका दूषिताः । निर्दोषत्वेऽपि वैदिकप्रमाणानङ्गीकारे स्वपक्षोऽपि तैर्नाङ्गीकार्य इति ज्ञेयम् । एवं च तस्यैकस्य मतस्य दृष्ट्या सत्यताज्ञानेनोभयवादिस्तिद्वयतया पुत्रेष्ट्यादौ पुत्रजन्नादिप्रवृत्तौ सत्यां यत्र कश्चित्कृत्यनिवारः, तत्र कर्मणो वैकल्याण्यर्थतानात्रं वैयर्थ्यतानात्रं फलसाधनत्वादिह्यनात्रम् । तु पुनः अधर्मः प्राचीनपुत्रवियोगादिरनर्थो दुःखराशिर्धर्मजो न पुत्रेष्ट्यादिधर्मजन्यो न भवति । विपरीतं तु धर्मजं न जन्यते, किंतु प्राचीनदुष्कर्मनिमित्तमेव । केवलं तु काफतालीयन्यायेन तस्य पुत्रेष्ट्यापनन्तरभावित्वम् । नच तावदेव तत्कार्यत्वमविष्कृत्य इत्यर्थं इत्यादि ज्ञातव्यम् । कस्मिन्नपि मातृगणनादिनिषेधे स्वकन्यादानादौ च विषये वैदिके नते सत्ये सति तस्मिन्नेव सत्यत्वेऽङ्गीकृते सति सर्वमतसंगतमिति वदन्तो नास्तिका हताः । मातृगणननिषेधादेरंशस्य भवद्विरपि परिपालनादित्यर्थः । तथाच तद्दृष्ट्या कन्यादाननातृगणननिषेधरूपाणां सत्यानां विधिनियेधांशानां दृष्टान्तेनान्यप्रांशो व्यर्थतानात्रं वचनमात्रेण व्यर्थमित्युच्यते । नतु धर्मजो वात्सवोऽनर्थः प्रयोजनाभावः । तद्दृष्टान्तेन व्यर्थतानात्रम्, अन्यत्राव्यर्थतैवेत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

उपसंहरति—

कापि सर्वैरचैमत्यात्पातित्यादन्यथा क्वचित् ।

स्यातव्यं धौत एव स्याद्धर्मं शेषेऽपि तत्कृतेः ॥ १०१ ॥

कापीति ॥ सर्वैर्नास्तिकैरपि कापि कस्मिन्नप्यर्हि साकन्यादानादौ श्रौते वैदिक एव धर्मे स्यातव्यं पतितव्यम् । कुतः—अयमल्लाह । सर्वैरिति शेषः । धौतत्वात् यौदनाम्यनिकासीनामपि संप्रतिपत्तेः । अर्हि सादेस्तैरप्यनिषिद्धत्वादङ्गीकृतत्वमेत्यर्थः । स्यातव्यमेवेति वा । तथा—अपि पूर्वाग्रहाधिकारविहितेऽन्यथाकरणे निषिद्धचरणे पातितलोकादिहितकरमनिषिद्धचरणप्रत्ययमनादपि श्रौत एव धर्मे स्यातव्यम् । अन्यथा वैमलेऽपि श्रौत एव कश्चित् लिखिद्धर्मे स्यातव्यम् । कुतः—सातित्वात् । यत्र तु धौते धर्मे तेषां निषिद्धतत्त्वद्वयोकारेऽपि प्रत्ययः स्यादित्यदोकार्य एवेत्यर्थ इति वा । एवं शेषेऽपि नित्यतैरतिद्वान्तामतिरिक्ते कान्ये स्वीयिष्टेनारतपि स्यातव्यम् । कुतः—कलुषेत्वात् वैदिक कृतेः परत्वात् । वैदिकेऽपि कलुषेऽपि स्यातव्यम् । यद्वा—कलुषेऽपि वैदिकेऽपि धर्मे स्यात-

व्यम् । सदाचारानुमितस्मृत्या श्रुतेरनुमानात्सातं धर्मा अपि वेदमूला इति तेऽप्यङ्गीकर्तव्या इत्यर्थः । एतेन 'जनेन जानता—' इति 'एकस्य विश्वपापेन—' 'स्वं च ब्रह्म च—' इत्यादेः सर्वस्याप्युत्तरं दत्तम् । धातुवादादिकं प्रामाणिकमेव; अविद्विस्तु, साधनवैगुण्यादिति समर्थ-
तमिति ज्ञेयम् । 'तत्कृते' इति पाठे हेतुगर्भविशेषणम् । तस्मान्न मतानामप्रामाण्यम् । श्रुति-
स्मृत्योश्चैकमल्यमप्यविरुद्धमिति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः । अहिंसादयः स्मृत्युक्ताः सर्वसाधा-
रणाः धर्माः, तेषु कापि श्रौते च धर्मे स्थातव्यम् । पातित्वादित्युभयत्रापि हेतुः । सर्वपाप-
नुसृते विहिते चेन्न स्थायते तर्हि 'विहितस्यानुष्ठानात्' इति स्मृतेः पातित्वम् । सर्वपा-
विमते निषिद्धे चेत्स्थायते तथापि 'निन्दितस्य च सेवनात्' इति स्मृतेः पातित्वमित्यर्थः ।
तथा च विहितानां केषांचिद्भवद्भिरप्यनुष्ठानात्, निषिद्धानां केषांचिद्भवद्भिरपि वर्जनात्
शान्तेनान्येष्वपि विधिनिषेधांशेषु तत्कृतेः श्रौतत्वाविशेषादेव हेतोः स्थातव्यम् । तेषु
प्रामाणिकत्वेन स्वीकार्या इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥

वभाण वरुणः क्रोधादरुणः करुणोज्झितम् ।

किं न प्रचण्डात्पाखण्डपाश पाशाद्विभेपि नः ॥ १०२ ॥

वभाणेति ॥ क्रोधादरुणो रक्तकायकान्तिर्वरुणः करुणयोज्झितं वचो नितरां परुषं
यथा तथा वभाण । हे पाखण्डपाश नास्तिकाधम, त्वं नोऽस्माकं प्रचण्डाहुःसहात्पाशाक
विभेपि किम् । कुत्सामां 'याप्ये पाशप्' इति पाशप्रत्ययः ॥

मानवाशक्यनिर्माणा कूर्माद्यङ्गविला शिला ।

न श्रद्धापयते मुग्धास्तीर्थिकाध्वनि वः कथम् ॥ १०३ ॥

मानवेति ॥ मानवैर्मनुष्यैरशक्यं निर्माणं यस्याः, तथा—कूर्मवराहनरसिंहादयोऽङ्गवि-
हानि येषामेवंविधं विलं विवरं यस्याः सा शिला गण्डकाख्यतीर्थविशेषसंभवा शालग्रामशिला
भो मुग्धा मूर्खाः, तीर्थिकाध्वनि सेश्वरमार्गे वैदिकाध्वनि वा वो युष्मान्कथं न श्रद्धापयते
आस्तिक्यं न प्रापयति । चित्रमेतत् । भवतां मूर्खतरत्वमित्यर्थः । मनुष्यैरशक्यरचनं साव-
यवत्वेन कार्यं शिलादि खनिर्माणशकमिच्छामात्रेण कर्तारं मनुष्याद्विलक्षणमीश्वरमाक्षिपति ।
'विमतं सकर्तृकं कार्यलाद्वटवत्' इत्यनुमानात्पक्षधर्मताबलाद्विलक्षणे कर्तरीश्वरे सिद्धेऽपि कथ-
मनाश्वास इत्याशयः । एतेन 'देवश्चेदस्ति सर्वज्ञः—' इत्यादेरुत्तरं दत्तमिति ज्ञेयम् ॥

शतक्रतुरूजाद्याख्याविख्यातिर्नास्तिकाः कथम् ।

श्रुतिवृत्तान्तसंवादैनं वश्रमदचीकरत् ॥ १०४ ॥

शतेति ॥ भो नास्तिकाः, शतक्रतुश्च श्रीविष्णोरुक्तभ्यां जायत इत्यूक्तो वैद्यः स आदि-
राशो वा येषां ते ब्राह्मणादिवर्णाश्च तेषामाख्या शतक्रतुः, मुखजो बाहुज ऊरुज इत्यादीनि
नामानि तेषां सर्वत्र विशेषेण ख्यातिः कर्त्रा श्रुतिवृत्तान्तसंवादैर्धेदोकेतिहासैः करणैर्वा युष्मा-
न्कथं न चमदचीकरचमत्कारं नाकारयत् । अपि त्वार्थं भवतां तयोत्पाद्यम् । चमदित्यव्य-
यमाश्चर्यार्थे । 'शताश्वमेधक्रतुःकरीन्द्रो भवति' इतीन्द्रस्यैव शतक्रतुत्वं वेदेनोक्तम् । लोके-
नापीन्द्र एव शतक्रतुत्वेन व्यवह्रियते ननु बहयादिरिति । तथा—'ब्राह्मणोऽस्य मुखना-
सीत्—' इत्यादिश्रुत्या 'ब्राह्मणक्षत्रियादीनां मुखजलबाहुजलायुक्तम् । लोकेनापि ब्रह्मक्षत्रादय

एव मुञ्जजलवाहुजलादिभिर्व्यवहियन्ते, ननु विपर्ययेणेति वेदोक्तेन सह लोकस्यानुभूयमानात्संवादादपि वेदे यथोक्तं तथैव लोको व्यवहरत्याश्चर्यमेतदित्याश्चर्यपूर्वं वेदप्रामाण्यं कथं न विश्वस्येति, अपितु विश्वसनीयं तत्रेत्याशयः । ऊहजपदं वृत्तानुरोधात्प्रयोजि । तथा च सर्वेऽपि वर्णाः संगृहीताः । विख्यातिः प्रयोजिका संवादैः प्रयोज्यैवो दुष्पार्कं च नदाश्चर्यं कथं न कारयानासेति वा । शतक्रतुश्च ऊहजोर्वेशो च तदादेर्विहिमेनकेत्यादिराख्या येषां यासां च बह्वपादीनां नैनकादीनां च तेषां प्रसिद्धिर्वेदवृत्तान्तसंवादहेतुभिर्दुष्पार्कं कथमाश्चर्यं नाचीकरत् । लोकवेदप्रतिष्ठानिन्द्रादीनुर्वेश्याश्चत्तैतान्त्सर्वाङ्गप्रत्यक्षेणात्रैव पश्यतेत्यर्थः । ततश्च वेदः, तन्मूलं परलोकदि च प्रमाणिकमेवेति भाव इति वा । प्रथमव्याख्याने व इति 'हृक्कोः—' इत्यणौ कर्तुणो कर्मेत्वम्, चनदिति च कर्नान्तरम्, संवादैरिति करणे तृतीया । पक्षान्तरे तु तेनैव सूत्रेणाणौ कर्तुः कर्मेत्वस्य वैकल्पिकत्वेन कर्मेत्वाभावादनभिहिते कर्तरि संवादैरिति तृतीया, व इति पठ्यो ॥

तत्तज्जनकृतावेशान्नायाध्याद्यादियाचिनः ।

भूताननुनवन्तोऽपि कथं श्रद्धत्य न श्रुतीः ॥ १०५ ॥

तदिति ॥ तेषु तेषु जनेषु कृतावेशान्कृतसंचारान्, तथा—गयाध्याद्यादियाचिनो गया-
पिण्डदानादिषु ये याचतः प्राप्तप्रेतनावान्भूतान्प्राणिनोऽनुनवन्तोऽपि पदवन्तोऽपि यूर्यं
श्रुतीः कथं न श्रद्धत्य सत्यत्वेन न नन्दध्व इति । पौनरुक्त्यं न शङ्कनीयम्, निम्नवकृत्वात् ।
एवमुत्तरप्रापि ज्ञेयम् ॥

नामध्रमायनं नीतानथ स्वतनुनागतान् ।

संवादवादिनो जीवान्वाक्ष्य ना त्यजत श्रुतीः ॥ १०६ ॥

नामेति ॥ नामध्रमायनद्वैतयमं नीतान्प्रापितानथ मुक्ततात्प्राप्तत्वात् स्वतनुनागतान्प्रा-
प्तान्संवादं 'चन्द्रः क्षयी—' इत्यादिवेदसंवादं वदनस्वेवंशीलाधीवान्वाक्ष्य श्रुतीर्वेदान्ना त्यज-
ताप्रमाणिकान्ना ब्रूत । एवं वेदप्रान्दोपसंहारत्त्वादेरपि वेदमूलत्वात्तदुक्तसर्वधर्मानां
प्रामाण्यं व्यदस्थापितम् ॥

संरन्मैर्जन्मजैत्रादेस्तन्मयानाद्वलाद्वलन् ।

मूर्ध्वयद्वाञ्जलिर्देवानथैवं कश्चिद्विचिवान् ॥ १०७ ॥

संरन्मैरिति ॥ अथ देववचनानन्तरं जन्मजैत्रः एक आदिर्दस इन्द्रानलदीनां
संरन्मैर्भूतप्राकारविकारैर्नीतेन कलिना पुरंधर्तुं सन्मयानादिविषयनादादिन्द्रादिसंरन्मा-
न्यद्वा भेदात्तत्समुच्चं पदनपि कलितुनराकादृक्कतिर्नैव्यद्वलन्पुष्पनवन्दिचिदाधर्मवत्सन्मय
द्वित्राणि पदानि संमुखमागच्छन्तेनलदीतनपुरःसरं कक्षादिनमत्कारार्थं मूर्ध्नि वद्धाप्रतिः
कश्चिद्वहातनाना पापरूपत्वेनाहातनाना वा कार्वाण्ये देवानेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण उच्ये ॥

नापराधी पराधीनो जनोऽयं नाकनायकाः ।

कालस्याहं कलेर्वन्दी तच्चादुचट्टलाननः ॥ १०८ ॥

नेति ॥ हे नाकनायका इन्द्रादयः, अयं मल्लक्षणो जनेऽपराधी न । यतः पराधीनः । तदेवाह—कलेः कलिनाम्नः कालस्याहं वन्दी स्तुतिपाठकः । अत एव—तस्य चादुनि प्रियवचनविषये चटुलं प्रियवादि वावदूकं वाननं यस्यैवंभूतः । अथ च—कालस्य कृतान्तरूपस्य । वन्दिनो हि यमाश्रयन्ति तत्प्रियं वदन्ति, न च दण्डार्हाः तस्मादेतत्प्रियं वेदादिभूषणं मया कृतम् । यदि न करोमि तर्ह्ययं दण्डयिष्यतीति परप्रयुक्तत्वाच्चाहं दण्ड्यः श्रीमद्भिरिति ॥

इति तस्मिन्वदत्येव देवाः स्यन्दनमन्दिरम् ।

कलिमाकलयांचकुर्द्वापरं चापरं पुरः ॥ १०९ ॥

इतीति ॥ देवास्तस्मिन्धार्वाके इति पूर्वोक्तप्रकारेण वदति भाषमाणे सत्येव स्यन्दनमन्दिरं रथस्थं कलिम्, अपरं द्वितीयं द्वापरं च पुरोऽग्र आकलयांचकुर्ददृशुः ॥

संददर्शोन्नमद्ग्रीवः श्रीवहुत्वकृताद्भुतान् ।

तत्तत्पापपरीतस्तान्नाकीयान्नारकीव सः ॥ ११० ॥

समिति ॥ तैस्तैः प्रसिद्धैर्ब्रह्महत्यादिभिर्मूर्तैः पापैः, तत्कारिभिः पुरुषैर्वा परीतः रामन्ताव्याप्तः, तथा—उन्नमन्ती दर्शनार्थमुच्चा ग्रीवा यस्यैवंभूतः स कलिः श्रीवहुत्वेन कायकान्तिवाहुल्येन संपद्वाहुल्येन वा कृताद्भुतान्कृताश्चर्यान्नाकीयान्स्वर्गहितान्स्वर्गभवान्वा तानिन्द्रादीन्संददर्श । क इव—नारकीव । यथा ब्रह्महत्यादिकारी आकण्ठं नरके मग्न ऊर्ध्वग्रीवो नरकस्थः पुरुष इव । पापकारित्वादहमेवंरूपः, पुण्यकृत्वाच्चैते वीप्रस्वरूपा इति ज्ञातव्यं । नरकस्थोऽपि देवकायकान्तिदर्शनाज्जायमानमुखोऽनुष्ठितपापकृतपथात्तापः मुरानातंतया पर्यतीत्युपमा । ‘उन्नतग्रीवः’ इत्यपि पाठः । नाकीयानिति हितार्थं ‘तस्मै हितम्’ इति, वृद्धत्वाद्भवार्थं ‘वृद्धाच्छः’ इति वा छः । नारकी, नारकशब्दात् ‘अत इनिः’ ॥

गुहरीढावलीढः प्रागभून्नमितमस्तकः ।

स त्रिशङ्कुरिवाक्रान्ततेजसेव विडौजसः ॥ १११ ॥

गुर्विति ॥ प्राग्दर्शनात्पूर्वं इन्द्रादयः के नाम वराका इत्यादिरूपया गुर्व्या मद्भ्या रोडवावजयावलीढो व्याप्तस्तेषु कृतावशोऽपि दर्शनानन्तरं विडौजस इन्द्रस्य तेजसा आक्रान्तः पराभूतस्तिरस्कृततेजस्कः सन् अवज्ञां त्यक्त्वा स कलिरनमत्रपि बलत्वेनैव शक्नोतेजयेव । नमिती नम्रीकृतो मस्तको यस्यैवंभूतोऽभूत् । इन्द्रादीन्मन्त्रकारेण्यतः । क इव—त्रिशङ्कुना सर्व्वदर्शो नृप इव । स हि स्वायजने प्रार्थितेन पुरोधसा वसिष्ठेन निरस्तो गुरोर्वेदिपुष्पाभया व्यातन्तस्मिन्कृतावज्ञः सत्रमिनतनाद्रिश्वामित्रेण सार्व्वकामिकं कर्तुं याजितस्त्र्यम्भान्नमशुभेन एव स्वर्गं गच्छन्निन्देऽपि कृतावज्ञः संस्ततेजसा पराभूतः स्वर्गाङ्गिरित इत्येवं नमिनमन्त्रोऽभूदिति पुराणतिशयः । ‘रोडावमाननावज्ञा—’ इत्यनरः ॥

विमुञ्चान्द्रष्टुमन्येनं जनंगम इव द्विजान् ।

एव मत्तः सहेलं तानुपेत्य समनापत ॥ ११२ ॥

विमुञ्चानिति ॥ मत्तः कनकोऽयं कलिः सहेलं सर्व्वथापमुपेत्य समनापतत इति तान्देवान्समनापत । द्विजान्—एवं कलिः द्रष्टुमपि न देवकं भाविषुं शक्नुं शक्नुं ।

मपि विमुञ्चानवर्हन्त्वावज्ञान् । कः क्रान्तिव—नतो निरगंलो नदिरानतो वा जनंगनदग्गलो
द्विजानिव । किंभूतान्—एवं चण्डालं द्रष्टुमप्यनर्हन् । ‘चण्डालह्वनातद्वादिवाञ्छीर्दिजन-
गनाः’ इत्यनरः । ‘गनध’ इति खच्, खित्त्वानुम् ॥

स्वस्ति वास्तोष्पते तुभ्यं शिखिन्नस्ति न खिन्नता ।

सखे काल सुखेनासि पाशहस्त मुदस्तव ॥ ११३ ॥

स्वस्तीति ॥ हे वास्तोष्पते इन्द्र, ते तुभ्यं स्वस्ति क्षेमनस्ति कश्चित् । तथा—हे शिखि-
धत्ते, तव खिन्नता चित्तद्वेषो नास्ति कश्चित् । हे सखे काल यन, सुखेनासि किम् । हे पाश-
हस्त वदग, तव मुदः सन्ति कश्चित् । गृहमात्रस्याधिपत्यादत्तानर्थ्यं, दृष्टव ज्वालज्जटिलम्,
कुत्तितरूपकम्, आयुधधारणवैयर्थ्यं च संयुद्धिभिः सूचितम् । उत्तमानां कुशलप्रभस्तैः सह
क्षान्धं, तेन्योऽधिकृतं सूचयति । इन्द्राय स्वस्तिप्रयोगः स्वातिनवम्, मान्द्वयं वा कलेयैतपति ।
वर्णक्षान्धेन यने सखिशब्दप्रयोगः । अयमेव च गवोऽवज्ञा चेति क्षेपम् । ‘सत्स्वारी-क्षेप-
प्रादा’ इत्यनरः । ‘वास्तोष्पतिगृहनेधाच्छ च’ इति जिज्ञाह्वास्तोष्पतिशब्दः साधुः । तुम्हमेति,
‘नमः स्वास्ति—’ इति चतुर्थी । इतरत्र तपोति संवर्ण्योपम् ॥

स्वयंवरमहे भैमीवरणाय त्वरानहे ।

तदस्नाननुमन्यध्वनध्वने तत्र धाविने ॥ ११४ ॥

स्वयमिति ॥ हे देवाः, वयं स्वयंवररूपे मह इत्येव भैमीवरणाय यत्नात्स्वयमहे वनेनाः
स्तः तत्तत्तात्तत्र धाविने स्वयंवरस्थानं प्रति ःकुण्डलिनोऽध्वनेऽस्नाननुमन्यध्वनध्वने । तदा-
मशादभ्या गोष्ठो न क्रियते, आरुषं वीपतामिलयः । अध्वने, तदर्थं चतुर्थी ॥

तेऽवज्ञाय तनस्योर्ध्वरहंकारमसारणम् ।

ज्विरेऽतिचिरेणैतं स्तित्वा दृष्टमुखा निधः ॥ ११५ ॥

त इति ॥ ते देवाः दूषोक्तनकारं भित्तुस्त्वयैरतितापितकल इमेरंकारे रनेनवत्तय
मिथोऽन्योन्यं दृष्टमुखाः सन्तः दूषोऽयं स्वयंवरपार्ता करोतेति स्तित्वा । तस्य दृष्टमुखाः
पार्तीयत्वात्नेन सह कथं वा वक्ष्यमिति दुःखा भूयते कलं स्तित्वा एतं काले दृष्टुमेरे
पश्यन्तं वतासिरे ॥

पुनर्पश्यति मा भैयं कथमुद्रक्ष्यते तु तः ।

सृष्टान्धरमेष्टी यं नैष्टिकमलचारिणम् ॥ ११६ ॥

नादेदन्तलम् । 'नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसंनिधौ । तदभावेऽस्य तनये पत्न्या वैश्व-
नरेऽपि वा ॥' इति स्मृतेः ॥

द्रोहिणं द्रुहिणो वेत्तुं त्वामाकर्ण्यवकीर्णिनम् ।

त्वज्जनैरपि वा धातुः सेतुर्लङ्घ्यस्त्वया न किम् ॥ ११७ ॥

द्रोहिणमिति ॥ द्रुहिणो ब्रह्मा त्वामवकीर्णिनं क्षतव्रतमाकर्ण्य निजाज्ञाभक्ताद्रोहिणं गुह-
द्रोहकारिणं वेत्तु । एवं त्वया कृते ब्रह्मा एवं ज्ञास्यतीति यावत् । वाथवा तेन ज्ञातेऽपि तव
किं भयमिति सोपहासमाह—त्वज्जनैस्त्वदुपजीविभिः कामकोधादिभिरपि धातुः सेतुर्वल्लभ्यता
धर्ममर्यादा लङ्घ्यः । त्वया (पुनः) किं न लङ्घ्यः । त्वदीयाः सेवका अपि ब्रह्माज्ञां लङ्घयन्ति,
त्वं लङ्घयसीति किमाश्चर्यमित्यर्थः । यद्वा—त्वज्जनैरपि सेतुर्न लङ्घ्यः, त्वया न लङ्घ्य इति किं
वाच्यम्, तदाज्ञालङ्घनमनौचित्याच्च कार्यमित्यर्थ इति काका । 'धातान्जयोनिर्द्रोहिणः—' इत्य-
मरः । द्रुह्यत्यसुरेभ्यः । औणादिकः किन् ॥

स्वयंवरं प्रत्यगमने हेत्वन्तरमपि युवते—

अतिवृत्तः स वृत्तान्तस्त्रिजगद्युवगर्वनुत् ।

आगच्छतामपादानं स स्वयंवर एव नः ॥ ११८ ॥

अतीति ॥ एकं विना सर्वपरित्यागस्त्रिजगत्सु वर्तमानानां तरुणानां सौन्दर्यादिविषयं गर्वं
नुदतीति नुत् नाशकः स वृत्तान्तो भैमीस्वयंवरोऽतिवृत्तोऽतिक्रान्तः । संजात इत्यर्थः । भवद्भिः
कथं ज्ञातमित्यत आहुः—स स्वयंवर एवागच्छतां नोऽस्माकमपादानं निधलोऽवधिभू-
तोऽर्थ इत्यर्थः । वयमपि तत्र गतास्तत एवागच्छाम इति सर्वोऽपि वृत्तान्तोऽस्माभिर्ज्ञायत
इत्यतोऽपि त्वया न तत्र गन्तव्यमिति भावः । विच्छेपे चञ्चलं स्थिरं वा यदुदासीनं तदपा-
दानमिति वैयाकरणाः ॥

कथं यूनां गर्वनोदः, को वा तया वृत इत्याशङ्कयामाहुः—

नागेषु सानुरागेषु पश्यत्सु दिविपत्सु च ।

भूमिपालं नरं भैमी वरं साऽवचरद्वरम् ॥ ११९ ॥

नागेष्विति ॥ नागेषु वायुकिप्रभृतिषु सानुरागेष्वसदादिषु दिविपत्सु देवेषु च पश्यत्सु
सानुरागां भैमीं स्वीयार्तिद्योतनपूर्वं विलोकयत्सु सत्सु । अथवा—अस्मदन्वेषु देवेषु सानुरागे-
ष्वसदादिषु कौतुकवशादेव पश्यत्सु तान्सर्वाननाह्वय सा भैमी नागाद्यपेक्षया वरं सर्वगुणा-
श्रयत्वाच्छ्रेष्ठं भूमिपालं सर्वभौमं नरं नृवरं वरं परिणेतारमवचरद्वरयामास । सर्वानादरेण नृ-
वरणात्सर्वेषां सौन्दर्यादिदर्पो गत इत्यर्थः । पश्यत्सु दिविपत्स्विलनेनास्मानिः कौतुकार्थं वर-
दानार्थमेव च गतम्, न तु तद्वरणार्थमिति च व्याख्यान्तरेण सूचितमिति शेषम् । नागेष्वि-
त्यादौ 'पश्यां चानादरे' इति सप्तमी । अवचरत्, 'वरं ईप्सयाम्' इति चुरादावदन्तपाठस्या-
र्थनिजन्ताद्वरवत्त्वद्वयलोपित्वात्सन्वद्भावाभावादित्यर्थतानावः ॥

१ 'त्वया तु किन्' इति पाठे 'त्वया पुनर्लङ्घ्य इति किं वाच्यम्' इति सुखाययोवा । २ 'प्रपद्ये'
यदुदासीनं चञ्चलं वा यदि वाच्यम् । युवनेनादरावेशात्तदपराधानमुच्यते । इति दुर्लभः ।

किमिति ते परित्यक्ता इत्याशङ्क्यां कारणमाहुः—

भुजगेशानसद्वेशान्वानरानितराक्षरान् ।

अमरान्पामरान्मैत्री नलं वेद गुणोज्ज्वलम् ॥ १२० ॥

भुजगेशानिति ॥ मैत्री भुजगेशान्वातुकिप्रमुखान्फणागणविडालालनादिवैलप्यादसद्वेशानमनोहराकारान्वेद जानाति । तथा—इतरानलादन्यान्नरान्नुजाधीशांश्चापत्यनिर्गुणत्वान्वां वानरान्वेद । तथा—अमरानवतुरत्वात्पामरान्मैत्र्यान्वेद । केवलं नलमेव गुणोज्ज्वलं क्षुतवीर्या-
दार्पितान्दर्यादिभिः प्रकाशनानं वेद । सर्वगुणाकरत्वाच्च एव तथा वृत्तोऽन्ये तु परित्यक्ता इत्यर्थः । 'विदग्धः पामरो नीचः' इत्यमरः । वेदेतीदानामपि तथैव प्रतीतेः सत्त्वाद्वर्तमानता, विनाक्षिप्रतिरूपको निपातो वा । तथा चाङ्गातीदित्यर्थः ॥

इति श्रुत्वा स रोपान्धः परमश्चरमं युगम् ।

जगन्नाशनिशाखद्रमुद्रस्तानुक्त्वानन्दः ॥ १२१ ॥

इतीति ॥ चरममन्त्यं युगं स कलिः इतीन्द्रादिवचनं श्रुत्वा परमोऽप्युत्कृष्टो रोपान्धो रोपा-
नितरां निर्विचारतया पुरःस्थमपि वस्त्वजानन्, अत एव—जगन्नाशसंबन्धिनो निशा । पत्न्यां
निशि जगन्नाशो भवतीति यावत् । तत्संबन्धी प्रलयकाले सकलभूतप्रासकलत्वात्संपन्नो रद्रत्-
द्वन्द्वद्रा आकारो यस्य । क्रोधवशान्नितरां विकृताकार इति यावत् । एवंभूतः संत्वान्मुपानन्दो
वक्ष्यमाणमुक्त्वान् ॥

'पुनर्वक्ष्यति मा नैवम्' इत्यादेस्तत्तमाह—

कयापि क्रीडतु ब्रह्मा दिव्याः स्त्रीर्दीव्यत स्वयम् ।

कालिल्लु चरतु ब्रह्म प्रैतु वातिप्रियाय वः ॥ १२२ ॥

कयेति ॥ हे देवाः, ब्रह्मा कयाप्यतिसुन्दर्यां गायत्र्यादिपदवाच्यया । अक्षतनामवाति-
गोत्रया वा । अथ च—अगम्यत्वात्स्या नानकथनेऽप्युत्साहं लब्ध्वा भवति तदा वृत्त्या । सह
नुजेन क्रीडतु । तथा—युयं स्वयमात्मना दिव्याः स्त्रीः स्वर्गमवाः रम्भायीः । अहल्यानुवदा
वा । रमणीर्दीव्यत खेच्छया तानिः सह नुरतक्रीडां कुरुत । 'प्रजापतेः स्त्रां दुहितरगन्मथा-
यव' इति धुला ब्रह्मणः स्वाच्छन्द्यान्वृत्तां वृत्तां स्वाच्छन्द्यमिति स्वयमिलनेनोक्तम् । कालिल्लु
पुनर्ब्रह्मचर्याख्यं व्रतं यावज्जीवं चरतु । वा अपवादां वन्द्यकलिरस्त्रानुपहृतिम्यतोत्पन्नेन व जीवि-
तव्यमिति वो पुन्नाकनतिप्रियाय नितरां तुष्टं प्रैतु विनयम् । स्वयं सर्वैः खेच्छाचारः क्रियते,
नया तु खेच्छाकारो न कर्तव्यः, नर्तव्यमेवेति स्मरणीयं भवतां परब्रह्मरतेतिष्ठेति लोचनीलो-
पहस्तः । अथ च—युयं ब्रह्मादयः सर्वेऽपि खेच्छाचारिणः स्वाच्छन्द्यं कुरुत नान, कालिल्लु न
तादृशमिति नर्तव्यं चरतु, पुन्नाकनम्यतिप्रियाय मैत्रीलक्षणाय वस्तुमे विनयम् । नवद्विखेच्छा-
चारं न करोमि किं तु मैत्रीप्राप्तये प्रवृत्तत्वं मनः नरयं चेत्स्यात्, तदप्यस्त्विति भावः । अत्रा-
प्युपहास एव तात्पर्यम् । श्रीशर्पवेति (पि) 'दिवः र्जने च' इति करणस्यापि र्जनेत्वात्तन्नि-
तिलये द्वितीया ॥

उपहासमेव प्रकटयति—

चर्येव कतमेयं वः परस्मै धर्मदेशिनाम् ।

स्वयं तत्कुर्वतां सर्वं श्रोतुं यद्विभितः श्रुती ॥ १२३ ॥

चर्येति ॥ हे देवाः, परस्मा अन्यस्मै जनाय 'स्वसुतादिगमनं न कार्यम्' इति धर्मदेशिनां धर्मेमुपदिशतां स्वयं तद्वद्ब्रह्महत्यास्वसुतादिगमनं सर्वं निषिद्धं कर्म कुर्वतां वो युष्माकमियं कतमेव केव चर्या आचाररीतिः अपि तु न कापीत्याक्षेपः । अचेतने अपि श्रुती कर्णो यद्वत्तर्क्यमहत्यादिगमनं कर्म श्रोतुं विभितः त्रस्यतः स्वेच्छाचारिणां भवतां परपीडयामेव तारक्यमिति भावः । चर्या, भावे 'गदमद-' इति यत् ॥

तत्र स्वयंवरेऽलम्भि भुवः श्रीर्नैपधेन सा ।

जगतो हीस्तु युष्माभिर्लाभस्तुल्याभ एव वः ॥ १२४ ॥

तथेति ॥ तत्र स्वयंवरे नैपधेन भुवः श्रीः सौन्दर्यातिशयाद्बलक्ष्मीः सा भैमी अलम्भि प्राप्ता । युष्माभिस्तु पुनर्जगतो हीस्त्रैलोक्ये यावती वर्तते सा लज्जा, जगतः सत्ताशास्त्रा भैम्यनादृतत्वाद्या लज्जा सा लज्जा । इति वो नलस्य युष्माकं च लाभोऽपूर्ववस्तुप्राप्तिमुत्पाद्या भागते तुल्याभ एव । शकारहकारमात्रवैरूप्यमितरत्तुल्यमेवेति । भवद्भिर्लज्जैव लज्जा, ननु भैनीति इपदर्पो वृथैवेति भावः । अयं च यूयं च यूयं तेषां वः । एकशेषः ॥

दूरान्नः प्रेक्ष्य यौष्माकी युक्तयं वक्रवक्रणा ।

लज्जयैवासमर्थानां मुखमास्माकमीक्षितुम् ॥ १२५ ॥

दूरादिति ॥ आगच्छतो नोऽस्मान्दूराद्भूत एव प्रेक्ष्य यौष्माकीयं वक्रवक्रणा मुखकौटिल्यकरणं युक्तैव । किंभूतानां युष्माकम्—[गुणीभूतस्य विप्रदान्तगतस्य युष्मच्छब्दस्य विभेदगमन] वतो भैम्यवृत्त्यात्संज्ञातया लज्जयैव हेतुना आस्माकं मुसामीक्षितुमगमयमानाम् । लज्जा-शोभो लज्जयैव दृग्देव इत्या लज्जया मुसं न दर्शयति तस्मात्तलज्जा भवन्त इति । युष्माकं नैपधेनैव भावः । अयमप्युपहासः 'लज्जयैव' इति पाठे उपेक्षा । प्रेक्षेति वक्रणापेक्षया गमान्दर्शयति । यौष्माकीति 'तस्मिन्नपि च-' इति युष्माकादेशः । 'युष्माकम्' इति पाठः यापुः । एवमेव तस्मादपि लज्जयैव इत्यर्थम् । वक्रणेति नामधातोर्बुध् ॥

स्थितं नवद्विः पश्यद्विः कथं भोस्तदसांप्रतम् ।

निदग्धा दुर्विदग्धा किं सा दृशा न ज्वलत्कृथा ॥ १२६ ॥

स्थितमिति ॥ हे देवाः, तद्वत्त्वत्वं पश्यद्विनेनद्विः कथं स्थितम् । ओष्ठवीर्येति हेतुः । असांप्रतम् । अनुचितमेतद्विचारः । दुर्विदग्धा नवदग्धानां दग्धत्वमात्रं सा नैवी ज्वलन्ता देवीत्यमज्जा कुत्सोक्तो वल्गां तथा दृशा कृथा किमर्थं न निदग्धा गृहात् न तज्ज्वलन्ता । अपि तु तदस्मादप्येतद्विदग्धं तस्याद्य सापराधन्ये दग्धत्वमिति । तदर्थं न दृष्टं । निदग्धत्वमिति नैव । 'दुर्विदग्धा' इत्यर्थः । नोऽपि तद्विदग्धं न दृष्टं ।

१. निदग्धं न ज्वलन्ता । २. निदग्धं न ज्वलन्ता । ३. निदग्धं न ज्वलन्ता । ४. निदग्धं न ज्वलन्ता । ५. निदग्धं न ज्वलन्ता । ६. निदग्धं न ज्वलन्ता । ७. निदग्धं न ज्वलन्ता । ८. निदग्धं न ज्वलन्ता । ९. निदग्धं न ज्वलन्ता । १०. निदग्धं न ज्वलन्ता ।

महावंशाननादृत्य महान्तमभिलापुका ।

स्वीचकार कथंकारमहो सा तरलं नलम् ॥ १२७ ॥

महेति ॥ कुलशीलादिना महान्तमत्युत्कृष्टं नलं (वरं) अभिलापुका सा भैनी कस्यपसुत-
त्वान्महावंशान्दिव्यवत्त्रादिभूषितान्युष्मान्परित्यज्य तरलं चलस्वभावमनिधितयुद्धि नलं कथं-
कारं कथमिव स्वीचकार । अहो आश्चर्यम् । महान्तं काम्यमानया देवपरित्यागेन मनुष्यवर-
णान्महच्चित्रमित्यर्थः । अथ च—या महापरिमाणं वाञ्छति सातिविशालान्द्वान्वेष्टुं परित्यज्य
तरङ्गस्यशमात्रेणापि चञ्चलं हलं नलाख्यं तृणजङ्गीकरोतीति चित्रमेव । अत एव सा किं न
भवद्भिर्दग्धेति भावः । अभिलापुका, 'लपपत-' इत्युक्त्वा । महान्तमिति, 'न लोका-' इति
पठ्यनिषेधाद्वितीया । कथंकारं पूर्ववत् ॥

इदानीं नलः कथं सोढ इत्याह—

भवादृशैर्दिशामीशैर्मृग्यमाणां मृगोक्षणाम् ।

स्वीकुर्वाणः कथं सोढः कृतरौढस्तृणं नलः ॥ १२८ ॥

भवादृशैरिति ॥ भो देवाः, दिशानीशैर्नृहातनृद्धिनिर्भवादृशैर्मृग्यमाणां काम्यमानां
मृगोक्षणां भैनी स्वीकुर्वाणः समुद्रहन्, अत एव भवत्यु कृतरौढः कृतावज्ञः, तृणतृणोऽतिनि-
सारः, अथ च—नलशब्दवाच्यत्वात्तृणभूतः, स नलो भवद्भिः कथं केन प्रकारेण सोढः क्षान्तः ।
सा भवद्भिर्भिलापिता तया भवन्तोऽनादृता इत्युपहासः । मृगोक्षणां, 'न लोका-' इति पठ्य-
निषेधः । सोढः, 'तीपसह-' इतीडिकल्पाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठाया नेट् ॥

दारुणः कूटमाश्रित्य शिखी साक्षीभवन्नपि ।

नावहर्त्किं तदुद्वाहे कूटसाक्षिक्रियामयम् ॥ १२९ ॥

दारुण इति ॥ अयं शिखी बहिर्दार्ढ्यः कूटं काष्ठराशिनाभिलासितः किं विवाहे साक्षी-
भवन्नपि तत्र प्रकाशमानोऽपि तयोर्भैनीनलयोः तस्य, तस्या वा, उद्वाहे विवाहे निषेधे कूटसा-
क्षिणोऽलोकसाक्षिणः क्रियां तस्यापलापलक्षणां किं नावहत् । अपितु—एतदप्यनुचितं कृतम् ।
कूटसाक्षी तु परकीयं वस्तुन्यलै दापयति । तदनेन प्रापयत्यत्र न स्थितमित्यभिप्रायः किं
विवाह एव न भवतीति । भैनी नलेन नोदति भैनी नलादन्यलै भवत्येव मध्ये कलचिच्छि-
मिति न दापिवेत्यर्थः । अथ च—दारुणः पापकारित्वादतिक्रूरः पुरतः कण्ठमाभिसम्बहारे
साक्षीभवन्नपि तस्य चित्ते धृतस्य वदयत्युद्वाहे निर्वाहे कूटसाक्षित्वं धत्ते । अत्र तु नेलाभयम् ॥

अहो महःसहायानां संभूता भवतामपि ।

क्षमैवास्मै कलङ्काय देवस्यैवानृतघृतेः ॥ १३० ॥

अहो इति ॥ भो देवाः, महःसहायानां तेष्वस्मिन्नां शिष्यभूतानां भवतामपि क्षमैवास्मै
कलङ्काय इन्द्रायिषु सत्त्वपि भैनी नलं इतमलोलमयत्वे । अथ च—नलकलङ्कायदत्तवयम् ।
अथ च—लङ्कायादन्धदम्बकीक्षणाद्यपि मुक्तमालिङ्गरूपस्य कलङ्काय संभूता । अहो महदा-
श्चर्यम् । गुणभूता क्षमा रेषाय अतैत्यर्थः । महःसहायस्य तेष्वस्मिन्नां भवतामपि क्षमैवास्मै
नल वदत्येव । यथा वदत्यक्षमा भूतोः वदत्ययं कलङ्काय । भवतामपि क्षमैवास्मै
कलङ्कायपि नास्तीति स्पष्टम् । 'भूयन्दकलङ्कः' इति ध्वनिर्विदः । महःसहायानां भवतामपि

ना । अन्दास यथा तथा भवतामपीति समुक्तार्थो वा । दातो परिहाज्य भवद्विरत्यस्तात्
नेदृग्गोडहरिभ्यन्त तन्मन्त्रो नाभविष्यदिति भावः ॥

मा वने यं तनुस्मृज्य महामोघांशुपः स्य किम् ।

नूतामः सन्ननस्तस्माच्छ्रयनायाच्छिन्नमपि तात् ॥ १३१ ॥

सेति ॥ दे दातः, सा भैमी यं वने तं नलनुस्मृज्य यूयं मया कलये किमितीत्याहुषे
शान्तिपराः स्य भवथ । अपराधिनस्तस्मात्कृतुमशक्ताः सन्तोऽनपराधाय म प्रं किमितीत्य-
युक्ताः श्वेत्युपदासः, तस्मात्पुं प्रूत कथयत—अहं तस्मात्प्रजासक्तानाच्छ्रयना कथं न इ-
मपि पचयिता तामाच्छिन्नमपि आहरामि । यतः—आगतो भवदनादरत्नपराधाय सन्न-
भूतः, तस्मादभिलम्बेनैव तामाहरामि । गच्छेति मामनुमन्याभिलष्यैः । अन्येनापराधे कृते-
ऽन्यसौ दृष्टत इति युक्तमिति लोहरीलोपदासः । प्रूत गो युष्माकमस्माकं चागतसन्नानदर-
णादपराभिनीं तां नलादानवापीति वा । मयं, 'कुभट्टह-' इति अनुयां । आच्छिन्नमपि, वत-
मानसागीव्ये लट् ॥

यतध्वं सहकर्तुं मां पाञ्चाली पाण्डवैरिव ।

सापि पञ्चभिरस्त्राभिः संविभज्यैव भुज्यताम् ॥ १३२ ॥

यतध्वमिति ॥ यूयं मां सहकर्तुं यतध्वं वतं कुरुत । भैमीमानेतुमहं गच्छामि, यूयं
मम सहायार्थमागच्छतेत्यर्थः । तव साहाय्यकेऽस्माकं किं फलमित्यत आह—अस्मानिरेन्द्र-
मियमवहरणैर्मया सह पचमिः सा भैम्यपि संविभज्य संभोगकालं समानभागमेव कृत्वैवोपभु-
ज्यताम् । तथाच भवतामपि फलमस्तीति भावः । कैः केव-पचमिः पाण्डवैः पाञ्चाली द्रौ-
वीव । पाञ्चालीदृष्टान्तेनैकस्याः पतिव्रताया बहुभिरुपभोगो न दृष्ट्यर इत्यलौकिकत्वं परिहृतम् ।
पाण्डवानामग्रभाविस्त्रात्तदानीं दृष्टान्तत्वेन कलेयौगित्वाद्भूमिष्यदर्थज्ञानज्ञानार्थाद्वचनं युक्तम् ।
जगत्प्रवाहानादितया पाण्डवपाञ्चालीवृत्तान्तानामतीतत्वात्तदुदाहरणीकृत्यैतदुक्तमिति वा । पा-
ञ्चाली । जनपदवाचिनः क्षत्रियाभिधायिनः पाञ्चालशब्दात् 'जनपदशब्दात्-' इत्यपत्तेः ॥

अथापरिवृद्धा सोढुं मूर्खतां मुखरस्य ताम् ।

चक्रे गिरा शराघातं भारती सारतीव्रया ॥ १३३ ॥

अथेति ॥ अथ पूर्वोक्तकलिवचनाकर्णनानन्तरं तामुक्तप्रकारां मुखरस्यानुचितभाषणशीलस्य
कलेर्मूर्खतां सोढुं क्षन्तुमपरिवृद्धाऽसमर्था भारती सरस्वती अर्थगाम्भीर्यात्सारया श्रेष्ठया, पर-
त्वाच्च तीव्रया दुःसहया गिरा कलेः शराघातं वाणव्यधमिव चक्रे । वाणवत्पीडाकरं पश्यं वच-
नमूच इत्यर्थः । 'भारतीव्रया' इति पाठे—अर्थगाम्भीर्येण दुःसहया ॥

कीर्तिं भैमीं चरं चासौ दातुमेवागमन्नमी ।

नै लीढे धीरवैदर्घीं धीरगम्भीरगाहिनी ॥ १३४ ॥

१ 'यतेषु पदेषु साधेषु व्यधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु वषेषु प्राभवन् कुरुपाण्डवाः ॥' इति राव-
रक्षिणीतः ताण्डवानां कल्यन्तर्गतत्वेनेति बोध्यम् । २ 'नालीड' इत्यपि पाठः । इति सुखावबोधः ।
३ 'गाहिनीम्' इति पाठे 'विरुद्धलक्षणया धीरे संबोध्य गम्भीरार्थस्य गाहिनी धीरवैदर्घी न लीढे इति
व्याख्येयम्' इति सुखावबोधः ।

प्रतिज्ञेति ॥ हे विज्ञाः, कलेर्ममेयं प्रतिज्ञा विज्ञायताम् । भवद्भिरिति शेषः । इयमेति किम्—अहं तेन नलेन प्रयोज्येन भैमीं च भूमिं च लाजयामि शीघ्रं मोचयामि । अत एव तं जयामीति प्रतिज्ञा मम चेतस्थेवं वर्तत इति भवद्भिर्ज्ञायत एव तथापि सष्टं नया कृपते तदाकर्ण्यतामित्यर्थः । कलेर्ममेत्यहंकारः सूचितः । तेन, अनुक्ते कर्तरि तृतीया, लाजयामि, जयामीति वर्तमानसानीप्ये भविष्यति लट् ॥

नैषधेन विरोधं मे चण्डतामण्डितौजसः ।

जगन्ति हन्त गायन्तु रवेः कैरववैरवत् ॥ १३९ ॥

नैषधेनेति ॥ चण्डतया भूमैनीपरित्याजनद्वारातिपीडाकारित्वात्त्रिदयत्वेन मण्डितौजसोऽलंकृततेजसो मे नम नैषधेन सह विरोधं जगन्ति त्रयोऽपि लोका गायन्तु कीर्तयन्तु । कन किमिव—चण्डतामण्डितौजसो रवेः सूर्यस्य कैरवैः कुनुदैः सह वैरवद्विरोधमिव । हन्त खेदे । अयोयेन हीनतेजसा नलेन सह विरोधारम्भात्रैलोक्ये यद्यप्यवशो भविष्यति, तथापि किं कुर्म इति खेदः । अवशः समुदयेऽपि सूर्येण कैरववैरवन्मयापि नलवैरं करिष्यत एवेति भावः । एतेन दर्पः सूचितः ॥

द्वापरः साधुकारेण तद्विकारमदीदिपत् ।

प्रणीय श्रवणे पाणिमवोचन्नमुचे रिपुः ॥ १४० ॥

द्वापर इति ॥ द्वापरस्तृतीययुगरूपः सहचरत्तस्य कलेर्विकारं नलेन सह विरोधरूपं साधुकारेण साध्वितिशब्दोच्चारणेनादीदिपत्साधु, उचितमेतत्त्वया विचारितमित्युद्दिष्टापानास । तस्य प्रोत्साहनं चकारेत्यर्थः । अथ नमुचेद्वैत्यस्य रिपुरिन्द्रो युष्माभिः साहाय्यं कर्तव्यमिति कलिनोकस्य वचस उत्तरत्वेनैतद्व्यापारमभ्येऽस्माभिर्न स्वीयत इति लौकिकाभिनयव्यञ्जनवशः च्छ्रवणे पाणिं प्रणीय यत्त्वया विचारितं तदस्माभिः श्रोतुमप्यनर्हमिति वा पाणिभ्यां कर्मै पिधाय कलिमवोचत् । अदीदिपत्, दीपेर्ष्यन्ताच्चङि 'ब्राजभासभाष्यदीप-' इत्यादिनोपभ्रं ह्रस्वविकल्पः ॥

विस्मेयमतिरस्मात्तु साधु वैलक्ष्यमीक्षसे ।

यद्वत्तेऽल्पमनल्पाय तद्वत्ते ह्रियमात्मनः ॥ १४१ ॥

विस्मेयेति ॥ हे कले, त्वं विस्मेयाश्चर्यहेतुर्मतिर्यस्यैवंविधोऽसि । यत्सात्त्वमस्मात्तु वर्तमानं वैलक्ष्यं सलज्जत्वं साधु सम्यक्प्रकारेणैक्षसे जानासि । पराशयवेदितया तव तीक्ष्णबुद्धित्वाद्भवं विस्मिताः स्तेत्युपहासः । साधूचितं यद्वैलक्ष्यं तद्यत्सादीक्षस इति वा । कथं भवत्सु वैलक्ष्यं सौचित्यमिल्लाशङ्क्य सनययतं—यः पुरुषोऽनल्पाय महते पुरुषायाल्पनतितुच्छं वस्तु दत्त इति यत्, स पुरुषस्तदल्पवस्तुदानं कर्मात्मने स्वस्मै ह्रियमेव दत्ते । महते यदल्पं दीयते तदल्प-दानमेव कर्तुं दात्रे पुरुषाय लज्जानेव दत्ते । तेन तस्य लज्जैव भवतीत्यर्थं इति वा । तथा च महते नलायास्माभिरल्पमेव दत्तमिति लज्जा युक्तैवेति भावः । अतितरां नलनाहात्यं सूचि-तम् । एतेन 'दूरान्नः प्रेक्ष्य—' इत्यस्योत्तरम् । यद्यदि, तत्तर्हीति वा योज्यम् । यद्वा—अन-

१ 'हन्त इयं । आत्मनः सकाशादधिकेन नैषधेन विरोधाद्योक्ते नम वशो भावीति इयं' इति सुखावबोधः ।

पाय न विशतेऽल्पो यत्नाद् । अविहीनायेत्यर्थः । यदस्मादादिरल्पं 'कच्छोऽयं धर्मेनर्माणि
हन्तति' इत्याद्युपालम्भवचनं दत्ते करोतीति तत्त्वस्यै हियमेव दत्ते । अधमस्य महोपालम्भ-
योग्यस्य तवात्प एवोपालम्भः कृत इति विषादादस्माकं वैलक्ष्यं युक्तेनेवेति व्याख्येयम् ।
अधमायाल्पमत्युपालम्भादि यद्दत्ते तत्त्वस्यै हियं दत्ते । अधमेन सह संभाषणनिषेधात्तस्यो-
पालम्भोऽपि न कार्यः । स त्वत्ताभिः कृतः । तथा च पापरूपेण भवता सह संभाषणमन्ता-
निरनुचितं कृतमेति विषादादस्मात् वैलक्ष्यं युक्तेनेवेति वा । इयमपि वक्तोक्तिः ॥

दानात्पत्वनलमहत्त्वप्रकटनपूर्वं वैलक्ष्यसौचित्यं समर्थयते—

फलसीमां चतुर्वर्गे यच्छतांशोऽपि यच्छति ।

नलस्यास्मदुपमा सा भक्तिभूताचकेशिनी ॥ १४२ ॥

फलेति ॥ यस्या नलमक्तेः शतांशोऽपि शततमो भागः फलस्य सीमां नष्टांशभूतं निर-
तिशयफलरूपं चतुर्वर्गं धर्माधिकानमोक्षरूपं यच्छति नलाय दातुं शक्नोति, सास्मदुपमाऽस्म-
दाश्रयाऽस्माद्विषया नलस्य भक्तिरचकेशिनी निष्फला भूता जाता । यस्याः शततमंशेन
वशीकृतैरस्मानिः संतुष्य फलरूपत्वेन चतुर्वर्गोऽपि नलाय दातुं शक्यते, तस्या निरतिशय-
यायाः परिपूर्णायाश्चतुर्वर्गादधिकतमस्य फलस्याभावादस्माकं दातुमसामर्थ्यात्ता निष्फलैव
जातेत्यर्थः । निरतिशयभक्तेर्दुष्कृतान्नहवे नलाय चतुर्वर्गोऽप्यल्पतरफलदादितुमुद्युक्तः ।
तादृशाय भैमीलक्षणात्पतनफलदाने कृतेऽस्माकं लब्धा युक्तैवेति भावः । यच्छततमंशेन वशी-
कृतैरस्मानिर्दत्तसामर्थ्यां नलोऽप्यन्यस्यै जनाय फलावधि चतुर्वर्गं दातुं शक्नोतीति यावत्, सा
भक्तिरपूर्णा निष्फला जातेति वा व्याख्येयम् । 'सोऽपि' इति पाठे चतुर्वर्गं ददतानस्माकं स
नलोऽपि कियमापकर्तुमफलमर्थां ब्रह्मार्पणरूपेण ददाति तस्याः पुनः प्रत्यर्पणतत्त्वात्ताकं च
साम्यमेव । किंतु नलस्यास्माद्विषया सा निरतिशया कर्मेनात्रस्यापि ब्रह्मर्पणार्थात्फलानिवं-
धानरहिता भक्तिर्वन्धा जाता, तादृग्भक्तिफलदानेऽस्माकमसामर्थ्यात् । तथा च वैलक्ष्यं
युक्तेनेवेति व्याख्येयम् । यच्छताम् । संवन्धे पठ्यते । शतं सात्तावंशधेति विद्वज्जगन्मया
शततमोऽंश इति । 'उपमा आश्रये' इति साधुः ॥

नलो वैराटो न भवतीत्याह—

भव्यो न व्यवसायस्ते नले साधुमतौ कले ।

लोकपालविशालोऽयं निपधानां सुधाकरः ॥ १४३ ॥

भव्य इति ॥ हे कले, रामेष्टपादिरहितत्वेन साध्वी मित्रेण नतिर्दत्त तस्मिन् नले
विषये ते व्यवसायो वैरकरणेदमो भव्यः तुमोदको न । किं च निषेधेकाननादस्मा-
त्सुधाकरमन्त्रोऽयं नलो लोकपाला दिक्पालस्तद्विधेयेन सात्वते लोकसे सान्निध्येन
सौवर्दिना । तदर्थत्वाद्वा लोकपालवन्महाकरः । अतस्तेन सह वैरं तप तुमोदको न भवत्येति
न तत्कार्यमित्यर्थः । 'नले' इति पाठे अस्माक्यो नतिर्दत्तेति वक्तव्यमस्ति । 'नले' इति
इति पाठे—अस्माक्योऽंशेरेरनुमत इति व्यवसायविशेषणम् ॥

१ 'अहो' इति शब्द सुधाकरोपात्तः ।

एतदेव स्फुटयति—

न पश्यामः कलेस्तस्मिन्नवकाशं क्षमाभृति ।

निचिताखिलधर्मे च द्वापरस्योदयं वयम् ॥ १४३ ॥

नेति ॥ कयं तस्मिन्क्षमाभृति राशि नले कलेस्तुर्ययुगस्य तवावकाशं प्रवेशावसरं न पश्यामः संभावयामः । तथा—भान्मित्रस्य द्वापरस्य चोदयं नलपराभवनसामर्थ्यं न संभावयामः । यतः—नितरां चिता अजिता अखिला धर्मा येन । श्रौतस्मार्तधर्मानुष्ठातरीत्युभयत्र हेतुः । तस्य धर्ममयत्वात्, युवयोः पापरूपत्वात्तत्रावकाशलेशोऽपि न संभाव्यत इत्यर्थः । यद्यपि देवा नलपराभवस्य भविष्यत्तां जानन्ति, तथाप्युत्साहभङ्गद्वारा कलिनिषेध एव तात्पर्यादवकाशं न पश्याम इत्युच्यते । यद्वा—पश्याम इति वर्तमानसानीप्ये भविष्यति लङ् प्रयोगात्प्रस्तुतमवकाशो नास्ति, विलम्बेन भविष्यतीति सूचितमिति ज्ञेयम् । अथ च—यथासंख्येन तितिक्षाशीले कलहावकाशो न, निश्चितसकलधर्मेरहस्ये च संदेहसोदयो न भवतीति युक्तम् ॥

भैम्यपि न बाध्येत्याह—

सा विनीततमा भैमी व्यर्थानर्थग्रहैरहो ।

कथं भवद्विधैर्वाध्या प्रमितिर्विभ्रमैरिव ॥ १४४ ॥

सेति ॥ पातित्रत्यादिधर्मेनिष्ठत्वादिनीततमा सा भैमी व्यर्थो निर्हेतुको वैराचरणलक्ष-
णोऽनर्थस्तत्र ग्रहोऽभिनिवेशो येषां तैर्भवद्विधैः कथमिव बाध्या पीडनीया । अपितु-अनुचि-
तमेतत् । अहो कथं, संबुद्धिर्वा, आश्चर्यं वा । कैः केव—विशिष्टैर्धर्मैर्विपर्ययज्ञानैर्विनीतं
सुतरामपाकृतं तमोऽज्ञानं ययैवंभूता भ्रान्तिज्ञानविरोधिनी प्रमितिः सम्यगनुभूतिस्तात्त्विकी
रजतादिधीरिव कथं बाध्येत्यर्थः । किंभूतैर्विभ्रमैः—व्यर्थो निष्फलोऽनर्थस्य शुक्तिरजतादे-
र्ग्रहो ज्ञानं येषां तैः । 'अविनीततम आः' इति पदच्छेदः । आः कोपे । नितरामविनीत
अधम कले इति वा ॥

उक्तिविशेषेण पङ्क्तिः श्लोकैः पुनरपि तौ न बाध्यावित्याह—

तं नासत्ययुगं तां वा त्रेता स्पर्धितुमर्हति ।

एकप्रकाशधर्माणं न कलिद्वापरौ युवाम् ॥ १४५ ॥

तमिति ॥ न असत्यं नासत्यं किंतु सत्यमेव युगं सत्ययुगम् । कृतयुगमिति यावत् । तं
नलं तां भैमीं वा स्पर्धितुं तुलयितुमर्हति । तथा—त्रेतायुगमपि स्पर्धितुमर्हति न तु जेतु-
मित्यर्थः । यथासंख्येन वा योज्यम् । यस्मादेको मुख्यः स चासौ प्रकाशधर्मा च तम् तां
वा, प्रकाशः प्रसिद्धो धर्मो यस्य यस्याश्च । पश्चादेकशब्देन कर्मधारयः । लोकत्रयद्वीपुंसमध्ये
तावेव धर्मेप्रधानौ । यतः, तस्मात्सत्ययुगस्यापि चतुश्चरणधर्मत्वादेकप्रकाशधर्मत्वात्सत्ययुगं
स्पर्धितुमर्हति । त्रेतायास्तु त्रिचरणधर्मत्वेऽपि कलिद्वापरौपेक्षया धर्मबाहुल्यात्कृतयुगसाध-
र्म्यादेकप्रकाशधर्मत्वसंभवात्सापि स्पर्धितुमर्हतीत्यर्थः । कलिद्वापरौ युगे युवां पुनस्तौ
स्पर्धितुं नार्हय इति विभक्तिविपरिणामः कार्यः । तयोर्धर्मैकप्रधानत्वात्, युवयोश्चाधर्मबाहु-

स्याद्युवां तौ तुल्यितुनप्यसन्नयौ, किं पुनर्जेतुमित्यर्थः । आ सामस्त्येन सत्यं यत्र तदास-
त्यम् । तच्च तद्युगं च, चतुश्चरणधर्मयुक्तं कृतयुगं, तथा—त्रेतायुगं, तौ सार्धितुं नार्हतः
अपिलहंत एवेति काङ्क्षः । उच्चादेव हेतोरसत्ययुगं, कृतयुगं तौ सार्धितुनर्हति तत्रैव तयोः
सत्त्वाद्धर्मप्रधानत्वाच्च । त्रेतायुगं च नार्हति; त्रयाणामप्यधर्मसंस्पर्शात्; तत्र तयोरसत्त्वाच्चेति
वा । कलिद्वारयोः पुरुषत्वान्मलेन सह, त्रेतायाश्च त्रीणाञ्चैव सहा, सार्धसंभावनायां
पार्यक्येन निषेधो युक्त इति वा । कृतयुगं तं सार्धितुं नार्हति । युवानपि नार्हति । सत्ययु-
गेऽधर्मलेरासंस्पर्शसंभावनापि संभवत्, ननु नले तथा—त्रेतायानपि, ननु नैन्याम् । तथा
चाद्यं युगद्वयं तान्यां सार्धितुनपि न शक्यम्, युवां पुनर्न शक्ताविति किं वाच्यमित्यर्थः इति
वा । अथ च—दत्तयोर्युगं नलं सार्धितुनर्हति । गार्हपत्याहवनीयदक्षिणामित्रपरुषा च नैनी
सार्धितुनर्हति । यतः—एकः केवलः प्रकाश उज्ज्वलः प्रसिद्धो वा धर्मः स्वभावः सौन्दर्या-
दिगुणो वा यदोर्भेनीनलयोः प्रकाशः शोभालक्ष्णो धर्मो ययोरिति वा । अमित्रयपक्षेऽप्येकः
केवलः प्रकाशस्तेव एव धर्मः स्वभावो यस्या इति सौन्दर्यादीप्तत्वात्पाविश्याच्च दत्तयुगनामि-
त्रयं च तान्यां तुल्यं भवितुनर्हतीत्यर्थः । कलिद्वारौ युवां पुनर्न, असुन्दरत्वात्पामित्रधन-
त्वाच्चेत्यर्थः । अथ च—एको विरुद्धधर्मरहितः प्रकाशो निश्चितश्च धर्मो यत्र तं च तां च
कलहचंदेहौ सार्धितुं नार्हतः । विरुद्धधर्मत्वे हि कलहचंभवो विशेषधर्माप्रकाशो च चंदेहचं-
भवः । अत्र त्वेकधर्मत्वात्प्रकाशानानधर्मत्वाच्च कलहचंदेहौ न संभवत इति युक्तमिति भावः ।
'त्रेताऽमित्रवित्ये युगे', 'प्रकाशश्च प्रतिदे स्यात्', 'चंदेहद्वारौ चाप' इत्यमरः । प्रकाशधर्म-
शब्दयोः पूर्व बहुव्रीहौ 'धर्मादनिच्-' इति समासान्तः । पश्चात्पूर्वेण समासः ॥

करिष्येऽवश्यमित्युक्तिः करिष्यन्नपि दुष्यति ।

दृष्टादृष्टा हि नायत्ताः कार्यीया हेतवस्तव ॥ १५७ ॥

करिष्य इति ॥ हे कले, अवश्यं निश्चितं करिष्ये । अर्थात्कलपरामर्शमित्युक्तिः प्रतिज्ञा-
वचो यस्यैवंभूतत्वं करिष्यन्नपि कर्तुं कानोऽपि दुष्यति दुष्टो भवति । अपकारस्य भविष्य-
त्वादिदानीं साक्षात्कारमपारामर्शेऽपि ननत्यपकारकरणवाचनया हृतत्वाच्चनेन चतुर्वादा-
प्रविधपातकसङ्गात् । ब्रह्महत्याया अकरणेऽपि ब्रह्महत्यां करिष्यन्तीत्यादिनिवेत्यर्थः ।
कुर्याणो दुष्टो भविष्यतीति किं वाच्यमित्यपि स्यादर्थः । अथ च—अकर्ता दुष्यत्येव प्रतिज्ञा-
भङ्गारिति किं वाच्यम् । किंतु यद्यपि नलस्य परामर्शं करिष्यति, तथापि दुष्यति, प्रतिज्ञा-
तार्थसंपादनेऽप्येवंप्रतिज्ञाकरणस्य युक्तत्वात् । हि यस्मात्कार्यीयाः कर्पसाधारण्येन ह्यव्यक्त-
सांपरादयः, अर्थात् देवकालेश्वरैश्चादयो हेतवः करणानि त्वानन्तात्मन्यधीना (न)
भवन्ति । कार्यसाधिका दृष्टादृष्टात्मनी तावत्तया संपादयितुमशक्या । किंतु सा तत्तत्काल-
तत्तत्कर्मपरमात्मनमेव संपादयति इत्यर्थान्तरमन्ताः । तथाप्येवं त्वना दिते इत्येवमिति च
प्रिमिधं पातकमेव भवति । ननु तं परामर्शितुं शक्येतीति । यद्यपि तं परामर्शितुं शक्यं,
तथापि नलीपरमात्मनमेव तत्र प्रवेष्टिका, न तु त्वमिति । नैवेवं करिष्यते, नैवेवं कृत-
मित्यदिरुपां प्रतिज्ञां प्रति स्वभावस्य करणत्वात्तत्तत्कालपरामर्शेऽप्येव प्रतिज्ञादत्तानि
शङ्कितत्वादिन्द्रोऽपि कर्तुमशक्यं, त्वं तु को त्वम शक्य इति च भावः । यद्वा दृष्टादृष्टाः

हेतवः, (तत्र) दृष्टसामग्री यथाकथंचियंचपि संपादयितुं शक्यते तथाप्यदृष्टसामग्री तया न शक्यते । तथा च नलेन यदि परमो धर्मः कृतः, तर्हि स त्वया पराभवितुमशक्यः । अथाधर्मः कृतः तर्ह्यधर्मवशादेव तादृशी दशा भविष्यति त्वया किं क्रियत इत्युभयथापि दोषात् 'मयैवं करिष्यते, कृतम्' इत्यादि वल्गना न कार्येति भावः । 'इत्युक्त्वा' इति पाठे अवश्यं वश्यं वा करिष्ये इत्युक्त्वाकारप्रश्लेषेणाकरिष्यन्नपि दुष्यति बाह्यान्नेणापि पापसिद्धेः किं पुनः करिष्यन्निति । अन्यत्पूर्ववत् । कार्यायाः, 'तस्येदम्' इत्यर्थे 'वृद्धाच्छः' । हितार्थं 'तस्मै हितम्' इति वा ॥

द्रोहं मोहेन यस्तस्मिन्नाचरेदचिरेण सः ।

तत्पापसंभवं तापमाप्नुयादनयात्ततः ॥ १४८ ॥

द्रोहमिति ॥ यः पुरुषो मोहेनाज्ञानेनापि तस्मिन्पुण्यश्लोकेऽनपकारिणि द्रोहमपकारनाचरेत्, स पुरुषः ततस्तस्मादनयादन्यायाद्धेतोरचिरेण तस्मात्तादृशापकारेण जातात्यापातसंभवो यस्य तं तापं दुःखमाप्नुयात् । बुद्धिपूर्वकारी लभत इति किं वाच्यमित्यर्थः । नलद्रोहस्तस्मात्त्वया सर्वथा त्याज्य इति भावः । अनेन शापोऽपि दत्त इति ज्ञेयम् । मोहेनेत्यत्रार्थादपिशब्दो योज्यः । मोहस्येन स्वामिन्नज्ञानाश्रय मूर्खतमेति वा संबोधनम् ॥

युगशेष तव द्वेषस्तस्मिन्नेव न सांप्रतम् ।

भविता न हितायैतद्वैरं ते वैरसेनिना ॥ १४९ ॥

युगेति ॥ हे युगानां सत्यादीनां शेष कले, तस्मिन्नले तवैव द्वेषो न सांप्रतमपुक्तः । यस्माद्वैरसेनिना नलेन सह एतत्प्रारब्धं वैरं ते तुभ्यं हिताय न भविता शुभोदकं न भविष्यति । युगेषु शेष इति निर्धारणसप्तमीसमासः । सांप्रतमव्ययम् । 'हितयोगे च' इति चतुर्थी ॥

तत्र यामीत्यसज्ज्ञानं राजसं सदिहास्यताम् ।

इति तत्र गतो मा गा राजसंसदि हास्यताम् ॥ १५० ॥

तत्रेति ॥ हे कले, तत्र नलसमीपे पराभवार्थं यामि गच्छामीत्येवंरूपं राजसं रजोगुणजनितं विचारासहम् । अत एवासदशोधनं सद्गतेमानमिहास्मिन्कले देशे वाऽस्यतां लज्जतामिति । सद्गदमिति वा । इति विचार्येति यावत् । इति किम्—तत्र राजसंसदि तस्मां नलसभायां गतः सन् हास्यतां परिहास्यतां त्वं मा गाः । एवं विचार्य तत्र गतः सन्मैदाहास्य एव भविष्यति ननु नलं पराभवितुं शक्यसीत्येवंविधो विचारः परित्याज्य एवेत्यर्थः । असत्सदिति च विरोधाभासः । तत्र यामीति ज्ञानमसदयुक्तम्—यतो राजसम् । तर्हि किं कर्तव्यं तत्राह—इहास्मिन्नेव देशे आस्यतां स्वीयताम् । इत एव परावर्तनीयमित्यर्थः । इत्यसदीयं ज्ञानं सद्गदमितीतिशब्दमावर्त्य व्याख्येयम् । विपक्षे बाधकमाहोत्तरार्थेन—तत्र स्वयंवरे गतो राजसभायां स्वयंवरे वृत्ते किनर्थमागत इति हास्यतामेव गमिष्यसि ॥

१ 'सांप्रतः' इति पाठे-संप्रतिशब्दात् 'तस्येदम्' इत्यगि सांप्रतो नाधुनिक इत्यर्थः—इति सुखावबोधः ।

गत्वान्तरा नलं भैमीं नाकस्त्रात्वं प्रवेक्ष्यति ।

पण्णां चक्रमसंयुक्तं पठ्यमानं उकारवत् ॥ १५१ ॥

गत्वेति ॥ हे कले, निषधदेशान्नात्ता प्राप्य नलं भैमीनन्तरा नलभैम्योर्मध्येऽकस्त्राच्छोर्ग्रं दुरितलक्षणकारणमन्तरेण वा त्वं न प्रवेक्ष्यति । नलस्य पुण्यश्लोकत्वात्, भैम्याश्च पातित्रला-
दिधर्मयुक्तत्वात्, तौ परानवितुं न शक्नोषीत्यर्थः । क इव—असंयुक्तं पूर्वं विसंधितया पृथ-
कृतप्रकृतिप्रत्ययविभागं पश्चात्पठ्यमानं संहितया प्रयोगार्हम् । उच्चार्यमाणमिति यावत् । एवंभूतं
पण्णां चक्रं पण्णामिति शब्दरूपस्य वर्णान्दमन्तरा नभ्ये उकारवत् । उकारो वर्णो यथाऽकस्त्रा-
द्विधिनन्तरेण न प्रविशतीति साधन्योपपत्ता । पञ्चशब्दात्पट्टीबहुवचने 'पट्टचतुर्भ्यश्च' इति नुटि
तत्सहित आमे 'स्त्रादिष्वचर्वेनानस्थाने' इति पूर्वपदस्य पदत्वात् 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वेन
पकारस्य उकारे 'न पदान्तात्—' इति निषेधस्य 'अनात्रवति—' इति निषेधात् 'युना युः'
इति युत्वेन नात्रकारस्य पकारादेशे 'यरोऽनुनासिके—' इति उकारस्याप्यनुनासिकस्य व्यवस्थि-
तविकल्पत्वादनुनासिकस्यात्र नित्यत्वेन पकारे जाते सर्वथापि न स्त्रेन रूपेण 'पण्णाम्' इति
पदमध्ये उकारो यथा प्रवेशं लभते, तथा तयोर्मध्ये त्वनपीलाशयः । अन्यथा विकल्पत्वात्तत्र
पङ्कामिति स्यात् तन्ना भूदित्यत्र व्यवस्थितविभाषाऽङ्गीकरणीया । पण्णां चेति चकारो भैमीं
चेति योज्यः । तथा च—कृणेन परिग्राह्या संयुक्तं पण्णामिति कर्मभूतं शब्दरूपमन्तरा उकारो
यथा न प्रविशति । असंयुक्तावस्थायां यद्यपि स्त्रेन रूपेणावस्थानं वर्तते, तथापि संयुक्ताव-
स्थानां नास्तीत्यर्थ इति वा । पण्णामित्यत्र प्रकृतिप्रत्ययदशायामकस्त्रादागन्तुकादेशरूपतया
उकारो यथा प्रविशति, तथा त्वं न प्रविशतीति वैधर्म्योपपत्त्या वा व्याख्येयम् । 'ट्कारवत्'
इति पाठे—'वावसाने' इत्यवसान इव चत्वंविकल्पात्, खरधामावात् पट्, पदलिङ्गादिवत् ।
पण्णामित्यत्र खरवसानयोरभावाट्कारो यथा न प्रविशतीति साधन्योपपत्तिः । स्त्रेनोऽप्यम् ।
नलं भैमीं, 'अन्तरान्तरेण—' इति द्वितीया ॥

अपरेऽपि दिशामीशा वाचमेतां शचीपतेः ।

अन्वमन्यन्त किंत्वेतां नादत्त युगयोर्युगम् ॥ १५२ ॥

अपरे इति ॥ अपरे दिशामीशा वक्ष्यादयः शचीपतेरेतां पूर्वोक्तां वाचनमन्तरा
'इन्द्रो युक्तनाशपति' इत्येवमन्यन्दन् । किन्तु पुनर्मुखं युगयोः कलिद्वारयोर्द्वयोर्मध्ये
निरं नादत्त नाशोचके । दिगीयानानपि संनतायां कचि तयोरेतन्ततेः किन्तु इन्द्रो युक्त-
त्वमाग्रहित्वं योजम् । एनाम्, अन्वादेशे एनादेशः । नादत्त, अनास्यविहरणम् ।

कलिं प्रति कलिं देवा देवान्प्रत्येकशः कलिः ।

सोपहासं सनैवैषैरित्थं व्यररचन्निधः ॥ १५३ ॥

कलिमिति ॥ देवाः कलिं युगं प्रति लक्ष्मिं कलिं देवान्प्रत्येकशः कलिः ।
ऽन्योन्यं सनैवैषैरित्थं व्यररचन्निधः ॥ १५३ ॥

१ 'प्रत्येकं भाषायां नित्यवचनम्' इति वार्तिकेन नित्यत्वेन कलिं देवान्प्रत्येकशः कलिः ।
ऽन्योन्यवित्तं वा कल्पम् ।

मित्यं वक्ष्यमाणप्रकारेण व्यररचन्, व्यररचच कृतवन्तः कृतवांधेल्यर्थः । व्यररचत्, रच-
तेधौरादिकस्यादन्तत्वादग्लोपित्वाच्च सन्वद्भावाः । व्यरचयदित्यपि पाठः ॥

इन्द्रः कलिं प्रत्याह—

तवाऽगमनमेवाहं वैरसेनौ तया वृते ।

उद्वेगेन विमानेन किमनेनापि धावता ॥ १५४ ॥

तवेति ॥ हे कले, तया वैरसेनौ नले वृते सति तवागमनं गमनाभावोऽहं युक्तम् । उद्वेगे-
नोत्कृष्टजवेन, अत एव—धावता शीघ्रगामिनाऽनेन प्रत्यक्षदृश्येन विमानेनाकाशगामिना रथेन
किम्, अपितु—न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । अन्यस्य वृतत्वादित्यर्थः । वैरसेनावुत्तरेण वा संब-
न्धनीयम् । अनया नलेऽवृते एव तवं स्वपुरादमनं युक्तम् । नलवरणानन्तरमिदानीं सर्वथा गमनं
न कार्यमित्यर्थ इति वा । एतावत्पर्यन्तं किं कृतम्, इदानीं किमर्थं गम्यत इत्युपहासः ॥

एतदेव वाक्यं कलिरिन्द्रं प्रत्याह—हे शक्र, भैम्या नले वृते सति तव यथागतमागमनमे-
वाकृतकार्यत्वादिदानीं स्वर्गं प्रत्यगमनमेव युक्तम् । निर्लज्जत्वमज्ञीकृत्येन्द्राण्यादीनामग्रे कथं
मुखं दर्शयिष्यति । अपि तु—अनुचितमेतत् । सर्वथा स्वर्गं प्रति न गन्तव्यमेव युक्तमित्यर्थः
इति वा । विमानेनाहंकाररहितेनापिधा तिरोधानं तद्युक्तेन नितरां गोपितेनानेन मुखदर्शना-
नुमितेनोद्वेगेन निर्वेदेन किम्, अपि तु—तद्गोपनं व्यर्थम् । धैर्यमवलम्ब्य निर्वेदो यद्यपि लया
गोप्यते, तथापि मया ज्ञात एव । अथ च—भैमीनलाभ्यां वरदानार्थमेव मयागतमित्यादि-
व्याजेन निर्वेदगोपनं क्रियते, तथापि स निर्वेदो ज्ञात एव । अभिमानशून्यत्वाच्च किञ्चिदनेन
निर्वेदेन साधयितुं शक्यते, तस्मात्सर्वथा दुःखं मा कार्षीरित्युपहसितवानित्यर्थः । विमानेना-
न्यवरणादपमानेन हेतुना य उद्वेगस्तेन प्रकटेन किम्, अपि तु—तं गोपायेति वा । विगत-
मानानामिन स्वाभिन्नितरामभिमानशून्य इन्द्र, गोपितेन चानेन निर्वेदेन किमिति वा । उद्वेगेन
किम्, अनेन धावता विमानेनापि किमिति वा । अपिधा, 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् प्रत्ययः ॥

वह्निः कलिमाह—

पुरा यासि वरीतुं यामग्र एव तया वृते ।

अन्यस्मिन्भवतो हास्यं वृत्तमेतन्नपाकरम् ॥ १५५ ॥

पुरेति ॥ हे कले, त्वं यां वरीतुमिदोऽपि पुरा यासि गमिष्यति तयाऽग्र एव लदागम-
नात्पूर्वमेवान्यस्मिन्वृत एतदिदानीं गमनं भवतन्नपाकरं हास्यं हास्यकरणं वृत्तं जातम् । वति-
ष्यमाणमपि वृत्तप्रायत्वादुत्तमित्युक्तम् । सर्वोऽपि लोकस्त्वामुपहसिष्यतीत्यर्थः । एतत्तव वृत्तं
गमनाचरणं हास्यहेतुभूतं त्रपाकारि च । भविष्यतीति शेष इति वा । एतल्लोकैः क्रियमाणं
हास्यं तव त्रपयाऽकं दुःखं राति एवंविधं वृत्तं जातप्रायमेवेति वा । अत्राप्युपहासः ॥

इदानीं कलिरभिमाह—हे वह्नि, त्वं यां वरीतुं पुरा यास्ययासीः, तया तव समक्षमेव लाम-
नादित्याऽन्यस्मिन्नले वृते तवैतत्प्रत्यक्षदृश्यं वृत्तं वर्तुलमास्यं मुखं त्रपामा सामस्थेन करोति नितरां
लज्जावहं जातमिति शेषः । हा कष्टम् । त्रपयाऽकं दुःखं रात्यादत्ते लज्जासदं वृत्तं जातमिति

१ 'अवाप्योः—इत्यलोपे नन्वसमासे अपिधावता प्रकटेन' इति सुखावबोधः । २ 'अत्र द्वयोरप्य-
र्थयोः प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतशेषः' इति जीवातुः ।

या । हे कळे, पुराऽल्लभनान्तपूर्वं यां वरीतुमयाति तया प्रयत्नोऽच्चारि स्वयंवरं प्रति गतम् ।
 यद्वा—स्वस्य गमनान्तपूर्वं वृत्तीहस्तेनोपदाप्रदानादिद्वारा यां वरीतुं प्रयत्नोऽच्चारि, तया तव सम-
 क्षमेव नटे वृत्ते एतत्स्वस्य प्रत्यागमनलक्षणमाचरणं तव त्रपां न करोतीति त्रपाऽकरं लज्जां
 नावहति । एवं वृत्तेऽपि निरुद्धः सन् स्वगृहं गच्छन् लां वनितां मुखां कथं दर्शयितास इति
 भाव इति । तया विनैतत्स्वस्यगमनाचरणं लज्जावहं सदहास्यं हास्ययोग्यं न, अपितु—सर्वैर्हा-
 स्तमेवेति काकुर्वा । मुखां लज्जाकरन्, वृत्तनाचरणमपि लज्जाकरमिति वा । (पुरा) यातीति
 'यावत्पुरा-' इति भविष्यति लट् । पङ्गे 'पुरि लुङ् चा-' इति भूते लट् । पङ्गे 'यसु प्रयत्ने'
 भावे चिप् ॥

यनः कल्लिनाह—

पत्यौ तया वृत्तेऽन्यस्मिन्त्यदर्थं गतवानसि ।

भवतः कोपरोधस्तादक्षमस्य वृथारूपः ॥ १५६ ॥

पत्याविति ॥ हे कळे, त्वं यदर्थं यस्या निमित्तेन गतवान्माननदुज्जोऽसि यां वरीतुमेव
 गच्छति तया पूर्वनेवान्यस्मिन्त्यलौ वृत्ते स्वनर्तुत्वेनाज्ञीकृते सति भवतः कोपस्य रोधो निवारणं
 त्वाद्भवतु । यतोऽज्ञमस्यात्मनर्थस्य अत एव—वृथा लट् कोपो यस्य । तस्मादिदानीं कोपो
 रोद्धव्यः, न कार्य इत्यर्थः । नलद्वेपे कारणाभावाद्वा निष्कारणरोपस्य । यस्मादसहनस्यात्मनर्थस्य
 वा र्धो वृथा कोपो निष्फलः, तस्मात्कोपो निवार्य इति वा ॥

कल्लिरेतदेव यननाह—हे यन, यां वरीतुं गतवानसि तया नळे पत्यौ वृत्ते भवतः सञ्ज्ञा-
 शादन्योऽधस्तादधरो हीनः कः, अपि तु त्वनेव । तत्सञ्ज्ञाशादन्योऽयो हीनः कः त्वात्, अपि
 तु—त्वनेव हीन इति वा । अपरोऽर्थात्त्वदन्यो भवमुत्पाति तत्सत्युपक्षयं प्रापयतीति भवतो निर-
 र्थकजन्मा, अत एव—अथो हीनः कः त्वात्, अपि तु—त्वनेव हीन इति वा । संबुध्यन्तं
 वा निरर्थकजन्ममित्यर्थः । अज्ञमस्य भूलशरीरहितस्य देवस्य रूपो वृथा । अस्मादज्ञानानेव
 रोधाः सफलाः, न तु भवाज्ञानानित्यर्थ इति वा । अज्ञनासहनात्मनर्थं यन वृथा निष्कारण-
 नस्तान्प्रति ह्यः कोपान् त्व ना कुर्वित्यर्थ इति वा । यत्तै यदर्थं 'चतुर्थां तदर्धा-' इति
 समासः । गतवान्मुत् । पङ्गे भूते लवतुः । भवतः पृथो पयनी च दिग्योने । पङ्गे प्रथमा
 'अयातोः' इति प्रतिषेधात् 'अत्तसन्तस्य-' इति न दीर्घः । अथत्वादिति दिक्शब्दात्तादधर-
 शब्दादत्तातिः, 'अत्ताति च' इत्यधरस्ताधादेशः । अथ इति । तस्मादेव 'पूर्वाधरा-' इत्य-
 धिरधरस्ताधादेशश्च । स्वेति 'दोऽन्तकर्मणि' ॥

वरुणः कल्लिनाह—

यासि स्वरुच्यन्कान्त्या योजनौघं महाव्यता ।

समृद्धस्तं वृत्तेऽन्यस्मिन्कि न हीस्तेऽत्र पामर ॥ १५७ ॥

यातीति ॥ हे कळे, कामकान्त्या स्वरं जपन्विद्वद्वक्त्रणयाऽतिरूपस्त्वं महान्तोऽव-
 न्तोऽश्वा यस्मिन्त्ये तेन रयेन कृत्वा योजनौघं चतुःश्लोकरूपोजनसमूहमतिदूरान्निदानमपि
 यासि च त्वं मूढो नूर्ध्वः । यस्मात्—हे पामर नीच, नैम्याऽन्यस्मिन्कले वृत्ते सति अत्रालि-

नर्थे वर्तमानस्य तं तव हीः किं न, अपि तु—भविष्यत्येव । भाविनीं वर्तमानां वा लज्जामव-
गणय्यापि गच्छसि, तस्मान्मूर्ख एवेत्यर्थः । सेनापुरःसरमतिगौरं कामं कञ्चलुत्यया सकाय-
कान्त्या पराभावुकः । तथा—जनौघं स्वसेनासमूहमपि पराभावुकः । प्रसरन्त्या श्यामकायकान्त्या
सर्वसेनामग्रेसरं स्मरं च श्यामीकुर्वन्नतिकुरूपः एवंभूतो रथेन समूढः सम्यग्भूतो यस्त्वं तथा-
ऽन्यस्मिन्भूते सत्यपि यासि । अर्थात्स्वयंवरम् । तस्य तेऽत्रार्थे स्वयंवरे वा हीः किं न भवेत् ।
अपि तु—भवेदेवेति वा ॥

एतदेव कलिर्वरुणमाह—हे अमर देव वरुण, कान्त्या दिव्यदेहरीत्या योजनौघं दूरं देशं
रज्जयन्दीपं कुर्वन् । जनौघं स्वयंवरस्थलोकसमूहं वा रज्जयन्नत्याश्चर्यदिव्यरूपदर्शनान्नलाकार-
धारणाद्वात्मनि सानुरागं कुर्वन्नतिजवनहययुतेन विमानेन महता श्यामकर्णादिनाऽर्वता ह्येन
वा समूढस्तमाहूतो यस्त्वं यासि स्म स्वयंवरमयासीः, तस्य तवान्यस्मिन्तया त्वत्समं भूते
हीः किमिति न भवति । अत्रप निर्लज्जेति धिक्कारः । अहं तु तदा नासं त्वं तु गतोऽपि न
भूत इत्यपमानाह्जया भवितुं युक्तम् । परं सा न जायत इति चित्रम् । अत एव चात्रपत्व-
मित्यर्थः । अत्रपः(सन्) न म्रियसे इत्यमरः । अन्योऽप्येवमनादरे कृते लज्जया म्रियते, त्वं तु
निलज्जो न म्रियस इति चित्रमित्यर्थं इति वा । अत्रपया लज्जाभावेनामरेत्येकं पदं वा । त्रपायां
सत्यामप्यमरेति वा । अत्रपया लज्जाभावेनामं रोगं पीडामस्मादृशां रासि ददासीत्यत्रपामर ।
तव निर्लज्जत्वेन वयमतिदुःखिनो भवाम इत्यर्थं इति वा । एते चत्वारोऽपि श्लोका यथाक्रमस्मि-
न्नादिदेववचनत्वेन ज्ञेयाः कलिकलहस्तु सर्वत्रानुत्पूतः । तत्रापि पूर्वं देववचः, पश्चात्कलिवचः ।
महावर्ता, 'अर्वणस्त्रसौ—' इति त्रन्तादेशः, 'आन्महतः—' इत्याकारः । यासि स्मेति पक्षे 'लट्
स्मे' इति भूते लट् ॥

नलं प्रत्यनपेतार्तिं तार्तीयीकतुरीययोः ।

युगयोर्युगलं बुद्ध्वा दिवि देवा धियं दधुः ॥ १५८ ॥

नलमिति ॥ देवा इन्द्रादयस्तार्तीयीकतुरीययोस्तृतीयचतुर्थयोर्युगयोर्द्वापरस्य कलेश्च युगलं
नलं प्रत्युद्दिश्यानपेतार्त्यनपगतव्यर्थं 'सर्वथा नलः पीडनीयः' इति नलेऽनिवृत्तापकारवाक्यं
। दिवि धियं दधुः । 'युगद्वयमस्मद्वचनं न शृणोति इतः परं यत्किंचिद्भवतु, किमस्माकम्'
विचार्य स्वर्गं गन्तुमीधुरित्यर्थः । तार्तीयीकः पूर्ववत् । तुरीयः, 'चतुरश्छयतावायक्षरलो-
' इति छश्च लोपश्चेति ॥

द्वापरैकपरीवारः कलिर्मत्सरमूर्च्छितः ।

नलनिग्राहिणीं यात्रां जग्राह ग्रहिलः किल ॥ १५९ ॥

द्वापरैकेति ॥ कामादिसैन्यं परावर्त्य द्वापर एवैकः सहायो यस्य । तथा—मत्सरेण
गुभद्वेपेण मूर्च्छितो विनष्ट इव, अतिमत्सरेण प्रवृद्धो वा । तथा—ग्रहिलो निवारणस्याना-
नादाग्रहवान्कलिरवश्यं नलं निग्रहीष्यामीत्येवंरूपां नलनिग्राहिणीं यात्रां जग्राह निपथा-
स्थ इत्यर्थः । किल यस्मात्—ग्रहिलः, तस्मात्प्रतस्थे । उपहासे वा । एकः परिवारो
ति विग्रह्य द्वापरेणैकपरीवार इति समासः । परीवारः, 'उपसर्गस्य घञि—' इति दीर्घः
। निग्राहिणीम्, आवश्यकं णिनिः ॥

नलेष्टापूतसंपूर्तदूरं दुर्गानमुं प्रति ।

निपेधन्निपधान्गन्तुं विघ्नः संजघटे वनः ॥ १६० ॥

नलेति ॥ नलस्य इष्टापूर्तानां यागतङागादिधर्माणां संपूतैः संपूर्णैस्तद्वैतोन्तिरां धनेत्रा-
हुत्वात्पापरूपं प्रस्थितमनुं प्रत्यनु दूरं दुर्गान्दुर्गमाननेन प्रवेष्टुमशक्यान्निषयान्गन्तुं गनना-
पानुं निषेधन्वारचयन्धनो महान्निरन्तरथ विद्रो वक्ष्यमाणप्रकारेण संजघटे संजज्ञे । धनेत्राहुल्यं
दृष्ट्वा सहसा तान्प्रवेष्टुं शङ्कित इत्यर्थः । अथ च—धनो नेघो जलपूतैर्दुर्गमं देशं गन्तुं विद्र-
रूपो भवन्निषेधति । इष्टं च पूर्तं चेति द्वन्द्वे 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः ॥

मण्डलं निपथेन्द्रस्य चन्द्रस्येवामलं कलिः ।

प्राप म्लापयितुं पापः स्वर्भानुरिव संग्रहात् ॥ १६१ ॥

मण्डलमिति ॥ पापः कलिः, पापग्रहनध्ये गणितत्वात्पापः स्वर्भानुरिवानलं निष्पापं
निपथेन्द्रस्य नण्डलं राष्ट्रम्, अनलं परिपूर्णप्रकाशं चन्द्रस्य नण्डलं दिम्बनिव सन्त्यग्रहाद्-
टाद्वहणयोगवशाच्च न्लापयितुं विनाशयितुं प्रसितुं च प्राप ॥

क्रियतापि च कालेन कालः कलिरुपेयिवान् ।

भैमीभर्तुरहंमानी राजधानीं महीभुजः ॥ ६६२ ॥

क्रियतेति ॥ कालो युगलक्षणः समयरूपः । अथ च—पापरूपत्वाच्छयानवर्णः । अथ च—दारुणत्वात्कृतान्तनुत्पः । तथा—अहंमानी नलपीउनेऽहंकारवान्कलिः क्रियतापि भूयसा कालेन भैनीभर्तुर्नहीभुजो नलस्य राजधानीं चोपेयिवान्प्राप्तवान् । पूर्वं देशं प्राविशत्, इदानीं तु राजधानीमिति वार्थः । भूनीभैनीत्याजने कलेरग्निनिवेशान्निप्राप्तो विशेषणद्वयेन सूच्यते । क्रियताऽल्पीयसेति वा । अहमिति मनननहंनानः, सोऽस्मास्तोति, सर्वकारपेक्षहनेवेति नन्यते तच्छील इति वा ॥

इदानीं पुरप्रवेशमिच्छामाह—

वेदानुद्धरतां तत्र मुखादाकर्णयन्पदम् ।

न प्रसारयितुं कालः कालिः पद्मपाययत् ॥ ६६३ ॥

वेदानिति ॥ तत्र पुरे वेदानृगार्थमुद्धरतां गुपयित्वा कुर्वतां श्रोत्रिणां लुप्तमरं
पदकारकत्वात् संहिताविभागस्य पदसंज्ञावर्णनस्य च लक्षणम्, अथ य—सप्त-
रूपः कलिः पद्मेऽनपि चरणन्यासे प्रसारयितुं नापरयत् । पद्मस्य त्वारिर्धः । एतेन
नलपुरस्य धर्मपूर्णत्वमुक्तम् । वेदान्, सङ्गो नि 'न लोका—' इति प्रतीतिर्धः ॥

श्रुतिपाठकवद्रेन्यस्तत्राकर्णयतः कनम् ।

क्रमः संकुचितस्तस्य पुरे दूरनवर्तत ॥ १३४ ॥

धुतीति ॥ तत्र पुरे हुडिपाठ्य नैराध्यापितारस्तेषां वनेनः तत्रतः कमे दूरेदम्
रित्तानेनोत्तरदम्पदपिठं मन्त्रं प्रवचनाद्विपतः शब्दतोऽप्य वनेः मन्त्रद्वारे गच्छेत्

दूरं नितरां संकुचितोऽवर्तत । क्रमाकर्णनाद्भयेन पापः पदमपि पुरश्चलितुमशक्तस्ततो देशाद्भुतं
न्यवृतदित्यर्थः ॥

तावद्गतिर्धृताटोपा पादयोस्तेन संहिता ।

न वेदपाठिकण्ठेभ्यो यावदश्रावि संहिता ॥ १६५ ॥

तावदिति ॥ तेन कलिना वेदपाठिनां कण्ठेभ्यो मुखेभ्यो यावत्संहिता पदक्रमत्वा-
वस्थाद्वयविलक्षणा ऋगादिरूपा नाश्रावि नाकर्णिता तावत्कालं तावद्देशपर्यन्तं च प्रतिबन्धरा-
हिल्याद्धृताटोपा धृतसंरम्भा सत्त्वरा पादयोर्गतिः संहिता संयोजिता । यावत्कालं यावति च
देशे संहिता नाकर्णिता, तावत्कालं तावद्देशपर्यन्तं च प्रतिबन्धराहिल्याच्छीघ्रगतिरभूत् ।
यदा यस्मिंश्च देशे सा श्रुता तदैव तस्य गतिमङ्गोऽभूदित्यर्थः । यावत्संहिताऽश्रावि, तावत्-
दयोः सत्त्वरा गतिर्न योजिता, अपि तु तावदेव योजिता । संहिताश्रवणपर्यन्तमेव सत्त्वरागतिः
सोऽभूत्, नानन्तरमित्यर्थ इति वा ॥

तस्य होमाज्यगन्धेन नासा नाशमिवागमत् ।

तथातत दृशौ नासौ क्रतुधूमकदर्थितः ॥ १६६ ॥

तस्येति ॥ तस्य नासा अग्निहोत्रादिहोमाज्यं होमसंबन्धि घृतं तस्य गन्धेन परिमलेन
हेतुना नाशमिव मरणवेदनामिवागमदन्वभूदित्युत्प्रेक्षा । इवशब्द एवकारार्थो वा । तथा
तेनैव प्रकारेणासौ कलिः क्रतुधूमेन कदर्थिते पीडिते दृशौ नेत्रे अपि नातत न प्रसारितवान् ।
किञ्चिन् ददर्शेत्यर्थः । आज्यगन्धक्रतुधूमसंबन्धमात्रेण विव्यथ इत्यर्थः । अतवेति तनोते-
र्लुङि सिचि 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति पाक्षिके सिज्जलोपे तकारस्य झलादिङित्वाद् 'अनुदा-
त्तोपदेशवनतिः' इत्यनुनासिकलोपः ॥

अतिथीनां पदाम्भोभिरिमं प्रत्यतिपिच्छले ।

अङ्गणे गृहिणां तत्र खलेनानेन चस्खले ॥ १६७ ॥

अतिथीनामिति ॥ तत्र पुरेऽग्नेन खलेन कलिना गृहिणामङ्गणे चस्खले । यस्माद्-
तिथीनां पदाम्भोभिश्चरणक्षालनोदकैरिमं पापरूपं कलिं प्रत्युद्दिश्यातिपिच्छलेऽतितरां कर्दम-
युक्ते । एवंविधमतिपवित्रमङ्गणं प्रवेष्टुं नाशकदित्यर्थः । अन्योऽपि पिच्छले देशे पतति ॥

पुटपाकमसौ प्राप क्रतुशुष्ममहोष्मभिः ।

तत्प्रत्यङ्गमिवाकर्ति पूर्तोर्मिव्यजनानिलैः ॥ १६८ ॥

पुटेति ॥ असौ कलिः क्रतुशुष्मा यागसंबन्धी वह्निस्तस्य महोष्मभिः प्रकृष्टतापैः कृत्वा
पुटाभ्यां पुटयोर्वा पाकभुभयपार्थ्वयोः पात्रादिसान्तरमग्निसंयोगमिव प्रापत् । प्रतिगृहं याग-
चाहुल्याद्वामदक्षिणपार्थ्वयोर्वेहितापैर्नितरां पीडामन्वभूदित्यर्थः । तथा-पूर्तानां धार्मिकनिर्मि-
तवापीकूपतडागादीनामूर्मयस्तरङ्गास्तद्रूपाणि व्यजनानि तेषामनिलैर्वायुभिस्तस्य प्रत्यङ्गं सर्वा-
क्षमकर्त्ताव छिन्नमिवाभूदित्युत्प्रेक्षा । प्रत्यवयवकर्त्तनेन च पीडातिशयाद्वाप्यादितरङ्गवायुस्य-
मात्रेण नितरां व्यथितोऽभूदित्यर्थः । 'वहिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा' इत्यमरः ॥

पितृणां तर्पणे वर्णैः कीर्णाद्विशमनि वैशमनि ।

कालादिव तिलात्कालाद्दूरमत्रसदत्र सः ॥ १६९ ॥

पितृणामिति ॥ अत्र पुरे वेदनानि प्रतिगृहं ब्राह्मणादिचतुर्वर्णैः पितृणां तर्पणे जलचनपणे विषये कीर्णादिप्रापितृप्रियात्कालात्कृष्णवर्णातिलात्सकाशात्स कलिः कालात्कृ-
तान्तादिव दूरं नितरामत्रसङ्गमाप । 'तर्पणैः' इति पाठे—तर्पयन्तीति तर्पणैरिति वर्णवि-
शेषणम् । तिलादिति जातावेकवचनम् ॥

स्नातृणां तिलकैर्मने स्वमन्तर्दोषमेव सः ।

कृपाणीभूय हृदयं प्रविष्टैरिव तत्र तैः ॥ १७० ॥

स्नातृणामिति ॥ स कलिः स्नातृणां ज्ञानं कुर्वतां वैदिकानां तैल्लादौर्गोपीचन्दनादि-
रचितैर्ललाटादिस्थानस्यैर्दादशमित्तिलकैः कृपाणीभूय खड्गतामशीकृत्य तस्य कलेर्हृदयं विदार्य
प्रविष्टैरिव स्वं स्वकीयमन्तः शरीरमध्यं वीर्यमेव शकलीभूतमेव नेने । कृपाणैर्हि विदारणं
भवतीति युक्तम् । खड्गाक्षरांस्तिलकान्दद्या विव्यथ इत्यर्थः ॥

पुमांसं मुमुदे तत्र विदन्मिथ्यावदावदम् ।

स्त्रियं प्रति तथा वीक्ष्य तमथ म्लानवानयम् ॥ १७१ ॥

पुमांसमिति ॥ तत्र पुरेऽयं पुमांसं मिथ्यावदावदं नृपानाभिषेकं विदधानन्स्त्रिभुवन-
भान्मुमुदे । अथ पश्चात् नरं स्वस्त्रियं प्रत्युद्दिश्य तथाऽलीकमाभिषेकं वीक्ष्य ज्ञात्वा मित्रनाशा-
दिव दुःखवशान्म्लानवान्म्लानतां गतः । पत्नीं प्रति क्रीडायाससत्यदोषाभावाद्यथितोऽभूदि-
त्यर्थः । 'न नम्युक्तं वचनं हिनस्ति स्त्रीपुंसयोः—' इति भारतादौ । विदन्, 'विदेः शतुर्वसुः'
इत्यत्र विकल्पातुद्भूतेर्वसोरभावः । एवं 'चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिः—' इत्यत्रापि द्वैयम् ।
वदावदं, 'चरिचलि—' इत्यादिना द्वित्वमभ्यासस्याक्च । म्लानवान्, क्षवतोत्सकारस्य
'संयोगादेरातः—' इति नः ॥

यद्ययूपधनां जज्ञौ स पुरं शङ्कुसंकुलाम् ।

जनैर्धर्मधनैः कीर्णा व्यालकोडीकृतां च ताम् ॥ १७२ ॥

यज्ञेति ॥ स यद्ययूपैः खादिरौदुन्वरपशुबन्धस्तन्मैर्पनां नितरां व्यातां तां पुरं शङ्कुभि-
स्तीक्ष्णाग्रकौलैः संकुलां व्याप्तामिव जज्ञौ नेने । तथा—धर्मधनैर्जनैः कीर्णां तां पुरं व्यालैः
सर्पैर्दुष्टश्वापदैर्वा दुष्टगजैर्वा कोडीकृतां सर्वत्र पूर्णां व्यालाः क्रोडे मध्ये यस्यात्तामेतादृशीं
कृतामिव नेने । कीडवर्षादिनिर्व्याप्तं स्थानं यथा प्रवेष्टुमशक्यम्, तथा चा पुरे तस्य प्रवेष्टु-
मशक्या जातेत्यर्थः । 'व्यालो भुजंगने क्रूरे श्वापदे दुष्टदन्तिने' इति विश्वः । रेफान्तः
पूःशब्दः क्रीडिषः । चः समुच्चयार्थ इवार्थो वा ॥

स पार्श्वमशकद्वन्तुं न वराकः पराकिणाम् ।

मासोपवासिनां छायालङ्घने धनमस्त्वलत् ॥ १७३ ॥

स इति ॥ वराकः क्विदपि स्थानालाभाहोनः स कलिः पराकिणां द्वादशरात्रोपवास-
रूपपराक्षाखलुच्छ्रविशेषप्रतचारिणां पार्श्वं गन्तुं नाशकः । तथा—मासोपवासिनां कायप्रति-
क्षाया अपि लङ्घनेऽतिक्रमणे तस्या अपि समीपे गन्तुं धनं नितरानस्त्वलङ्घनतदोभूत् ।
तच्छायामपि द्रष्टुं नाशकदित्यर्थः । वराकः, 'जलमिह—' इति पाठः ॥

आवाहितां द्विजैस्तत्र गायत्रीमर्कमण्डलात् ।

स संनिदधतीं पश्यन्दृष्टनष्टोऽभवद्भिया ॥ १७४ ॥

आवाहितामिति ॥ तत्र पुरे स द्विजैर्ब्रह्मणैः 'आगच्छ वरदे-' इत्यादिमन्त्रैरावा-
हिताम् अनन्तरमर्कमण्डलाद्भुज्यतिशयसामर्थ्यात्सूर्यविम्बान्निर्गल दिव्यरूपेण संनिदधतीं
तत्समीपमागच्छन्तीं प्रातःसंध्याधिदेवतां गायत्रीं पश्यन्गायत्र्याः सकाशाद्भवेन गायत्र्यैवादे-
दृष्टः पश्चात्तदानीमेव नष्टोऽदृश्योऽभवत् । संध्यावन्दनं कुर्वतो द्विजान्दृष्ट्वा गायत्री मां विना-
शयिष्यतीति ततः स्थानात्पलाय्य गत इत्यर्थः । 'गायत्री सूर्यविम्बस्था-' इति ध्यानम् ।
अर्कमण्डलादावाहितामिति वा । दृष्टनष्टः, 'पूर्वकाल-' इति समासः ॥

स गृहे गृहिभिः पूर्णे वने वैखानसैर्वने ।

यत्याधारेऽमरागारे कापि न स्थानमानशे ॥ १७५ ॥

स इति ॥ स गृहिभिर्गृहस्थैः पूर्णे गृहे, तथा—वैखानसैर्वानप्रस्थैर्वने व्याप्ते वने,
तथा—यतीनां परमहंसानां संन्यासिनामाधार आश्रयभूतैर्व्याप्तेऽमरागारे । कापि कलिन्न-
पीति सर्वत्र योज्यम् । देवालये स्थानं न आनश आश्रयं न प्राप । गृहिभिर्गृहे पूर्णे सतीति
सतिसप्तमी वा सर्वत्र ॥

कापि नापश्यदन्विष्यन् हिंसा मात्मप्रियामसौ ।

स्वमित्रं तत्र न प्राप्नोदपि मूर्खमुखे कलिम् ॥ १७६ ॥

कापीति ॥ असौ कलिस्तत्र पुर आत्मनः प्रियामिष्टां निषिद्धां हिंसां । अथ च—
द्वियम् । अन्विष्यन्नपि कापि कलिन्नपि देशे नापश्यत् । तथा—कलहप्रियत्वात्तानामसाम्नाच्च
स्वस्य मित्रं कलिं कलहं मूर्खाणामपि मुखे संभाविते स्थले नाप्नोत् । मूर्खा अपि तत्र न कञ्च-
हायन्ते हिंसाकलहयोरभावात्तत्र स्थितिं न लेभ इत्यर्थः । अन्योऽपि यत्र खल्वीमित्राद्यभाव-
स्तत्र क्षणमपि न तिष्ठतीत्युक्तिः ॥

हिंसागर्वी मखे वीक्ष्य रिरंसुर्धावति सः सः ।

सा तु सौम्यवृपासक्ता खरं दूरान्निरास तम् ॥ १७७ ॥

हिंसेति ॥ मखे गोमेधाख्ये यज्ञे हिंसागर्वी हिंसासंवन्धिनीं गर्वी वीक्ष्य रिरंसुर्हृष्टचित्तः
सः 'निषिद्धगोहिंसा मत्प्रिया' इति धावति सः । सा तु हन्यमाना गौः पुनः सौम्ये सोमदेव-
ताकद्रव्यसाध्ये वृषे धर्म आसक्ता तत्संवन्धिनी तत्साधिका सती । अभिचारदिदुष्टकर्मराहि-
त्यात्सौम्यो रमणीयः पारलौकिको धर्मस्तत्साधिका वा । खरं पापरूपत्वाद्दुःसहम् । रलयोर-
मेदात्खलं वा । पापरूपं दूरादेव निरास निराचकार । अधर्मसाधनं गोहिंसादि दृष्ट्वा प्रवृत्तेः
पश्चाद्धर्मसाधनमग्नीषोमीयवैदिकपशुहिंसादि दृष्ट्वा मत्प्रिया हिंसा न भवतीति दूरात्परावृत्त
इत्यन्वयः । 'मुखे' इति पाठे—हिंसाप्रतिपादिकां गां वाणीं यज्वनां मुखे वीक्ष्य । शुत्वेति
यावत् । रिरंसुर्धावत् । सा तु वाणी सौम्यप्रतिपादिका सती तमखरम् 'अग्नीषोमि-
पशुम्-' इत्यादिवाक्याकर्णनमात्रेण दुःखवशान्निस्तेजस्कं दूरान्निरासेति वा । अथ च—कामा-
नुरः सुरतेच्छुः खरो गर्दभो गां वीक्ष्य यद्यपि धावति, तथापि सा रमणीयवृषभानुरक्ता
सती विजातीयत्वाद्गर्दभं दूरान्निराचकारेति । मुखे यज्ञप्रारम्भ इति वा । अथ च—गौर्यया

मुमुद इति ॥ एष द्विजन्मनो ब्राह्मणस्य मंदिरादानं मंदिरास्तीकारं विद्वान्पश्यन्
‘भयं महापातकी’ इति बुद्ध्या मुमुदे । अनन्तरं च सौत्रामणीमिष्टिमिन्द्रदेवताकं यामं
कुर्वन्तं तं द्विजं दृष्ट्वाऽद्वयतं । ‘सौत्रामण्यां सोमग्रहान्सुराग्रहांश्च गृह्णन्ति’ इति श्रुतेर्मंदिरादा-
नस्य वैधत्वाल्लब्धाश्रयविनाशादिव विव्यथ इत्यर्थः । सौत्रामणी, देवतार्थे संवन्धमात्रे वाग्,
‘अन्’ इति प्रकृतिभावः ॥

अपश्यद्यावतो वेदविदां ब्रह्माञ्जलीनसौ ।

उदडीयन्त तावन्तस्तस्याञ्जलयो हृदः ॥ १८३ ॥

अपश्यदिति ॥ असौ वेदविदां यावतो यावत्संख्याकान्वहून्ब्रह्माञ्जलीन्ब्रह्मयज्ञसमये
क्रियमाणान्, हस्तस्वरकल्पनार्थं संयोजितान्करपुटान्वा, सूर्योपस्थायिनां गायत्रीमन्त्रत्रयाञ्ज-
लीन् ‘व्रतारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा । संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः
स्मृतः’ इति मनूकलक्षणान्करसंपुटानपश्यत् । तावन्तस्तस्य कलेर्हृदः सकाशादञ्जलयो
रक्तपूर्णा अञ्जलय उदडीयन्त उत्पतिता निर्गताः । तद्दर्शनमात्रेण नितरां विदीर्णहृदयोऽभू-
दित्यर्थः । ‘तदक्ष-’ इति पाठ उपेक्ष्यः ॥

स्नातकं घातकं जज्ञे जज्ञौ दान्तं कृतान्तवत् ।

वाचयमस्य दृष्ट्येव यमस्येव विभाय सः ॥ १८४ ॥

स्नातकमिति ॥ स विद्यास्नातकम्, व्रतस्नातकम्, उभयस्नातकं च स्वस्य घातकं
विश्वासघातिनं जज्ञे मेने । तथा—दान्तं तपःक्लेशसहं जितेन्द्रियं नरं कृतान्तवद्यमनिव
भयहेतुं जज्ञौ ज्ञातवान् । तथा—वाचयमस्य मौनिनो दृष्ट्येव दर्शनमात्रेण मौनिकर्तृकल-
कर्मक—स्वकर्तृकमौनिकर्मकदर्शनेनैव वा विभायात्रसत् । कस्येव—यमस्येव । यमकर्तृक-
स्वकर्मक—स्वकर्तृकयमकर्मकदर्शनेनैव । यमेन दृष्टे, यमे वा दृष्टे, यथा भयं, तथा मौनिन
इत्यर्थः । ‘ज्ञातकस्त्वाहुतो व्रती’, ‘तपःक्लेशसहो दान्तः’ इत्यमरः । ‘गुरवे तु वरं दत्त्वा
ज्ञायाच्च तदनुज्ञया । वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा’ इति याज्ञवल्क्यः । स्नातीति
स्नातकः याजकादित्वात्साधुर्गुलन्तः । घातकं, हन्तेर्गुलि ‘हनस्वः’ । जज्ञौ जज्ञ इति जानातेः
कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षया ‘शेषात्कर्तरि-’ इति परस्मैपदम् । तद्विवक्षया तु ‘अनुपस-
र्गाज्ज्ञः’ इति तङ् । दृष्ट्येति भयहेतुत्वाविवक्षयानपादानत्वम् ॥

स पाखण्डजनान्वेषी प्राप्नुवन्वेदपण्डितान् ।

जलार्थीवानलं प्राप्य पापस्तापादपासरत् ॥ १८५ ॥

स इति ॥ स पाखण्डजनान्वेषी, स्वपक्षीयान्वेददूषकान्विचारयन्सन् वेदेषु पण्डिता-
न्ध्रौतस्मार्तकर्मठान्प्राप्नुवन्पश्यन्तापादतिदुःखादेतोरपासरत्पलायितः । यतः—पापरूपः । क
इव—अनलं प्राप्य जलार्थीव । तृपितो जलं विचिन्वन्नग्निं प्राप्यौष्ण्यादूरं पलायते ॥

तत्र ब्रह्महणं पश्यन्नतिसंतोषमानशे ।

निर्वर्ण्य सर्वमेघस्य यज्वानं ज्वरति सः ॥ १८६ ॥

तत्रेति ॥ च तत्र ब्रह्महर्षं नरं पश्यन्महापातकित्वादात्मश्रयादतितीरां संतोषमानो
प्राप । अनन्तरं सर्वनेषाद्यस्य यज्जानं तं प्रोक्षणावदानादिसंस्कारादिक्रमेणा निर्वर्ज्य
निर्धार्य ज्वरति स नितरां संतप्तोऽभूत् । सर्वनेषे हि तत्तत्प्रातिपदिकैः प्राणिर्हिंसायिकारात्
ब्राह्मणो 'ब्राह्मणनालनेत' इति ब्रह्मवधस्य वैधत्वान्निराश्रयत्वात्संतप्त इत्यर्थः । ब्रह्महन्न्,
'ब्रह्मभूण-' इति क्तिप् ज्वरतिर्न्नादिः ॥

यतिहस्तस्थितैस्तस्य रान्मैरारम्भि तर्जना ।

दुर्जनस्याजनि क्लिष्टिर्गृहिणां वेदयष्टिभिः ॥ १८७ ॥

यतीति ॥ यतीनां संच्यातिनां हस्तस्थितं रान्मैर्वेदयष्टैस्तस्य कलेस्तर्जना भर्तृना धार-
न्म्यकारि । तथा—गृहिणां गृहस्थानां वेदैरेव यष्टिभिर्दण्डवैदानां क्रमजटाक्षुभानिवां यष्टि-
नित्तस्य दुर्जनस्य क्लिष्टिः क्लेशोऽजनि । रान्मयष्टीष्ट्या भीत इत्यर्थः । 'रान्मनु वैतवः'
इत्यमरः । रान्नो वेपुः, 'तस्येदम्' इत्यप् । क्लिष्टिः, 'तितुन्न-' इतीप्तिपेधः ॥

मण्डलत्यागमेवैच्छद्दीक्ष्य स्थण्डिलशायिनः ।

पवित्रालोकनादेप पवित्रासमविन्दत ॥ १८८ ॥

मण्डलेति ॥ एष स्थण्डिलशायिनो वेदिकारायनमतचारिणो नरान्येभ्य मण्डलस्य
तद्वायस्य त्यागमेवैच्छत् । तथा—पवित्राणां पञ्चायुषकरणादीनामालोकनात्परोपपादशक्त्य-
ननिन्दत प्राप । ततोऽपि नरद्वयनापेक्षार्थः । 'अगर्भो ताम्रौ दम्भौ पवित्रम्' इति कात्यायनः ।
स्थण्डिल एव शीते प्रतपरात् स्थण्डिलशायी । 'प्रते' इतीतिः ॥

अपश्यद्विनमन्विष्यज्जिनं प्रहृत्चारिणा ।

क्षपणार्थो सदीक्षत्य स चाक्षपणमैक्षत ॥ १८९ ॥

अपश्यदिति ॥ स जिनं धौर्ध्वदिशेयं लक्ष्मिप्रनयिष्यन्ब्रह्मचरिणमजिनं कुम्भचुम्बनो-
त्तरतश्चमयत् । क्षपणेन रिगन्धरेण वेदयादेनार्थः (२) प्रयोचनार्थो तनयि मनेषपन्त-
रीक्षासहितस्य यज्जनोऽक्षपणं दीक्षाक्षपणमस्तित्यागमावनेक्षत । यद्वा—अक्षान्तां पारश्वान्तां
पणं कीटां पारश्वसंविष्यजपपराक्षपणेन राक्षीकृतं धनं ददौ । 'राक्षपे पञ्चमालोऽर्ह-
त्यति' इति ध्रुवविहितत्वाद्दण्डं कुक्षम् । वैधं तर्षं कुक्षदं सलक्ष्मिप्रनेष इत्यमरः, ननु
मित्रमित्यर्थः । पणं, 'दितं पणः-' इत्यप् ॥

उपतानक्षमालासु योजाकर्पणदर्शनात् ।

स जीवाद्यष्टिपदानि विपरीतदगन्धभूत् ॥ १९० ॥

उपतानिति ॥ स उपतानं वरपानक्षमालासु पञ्चदशदशविनमिर्निमित्तकमन्त्रिण्यु-
पतानमालां पञ्चदशविनमालां उपपदकालं कर्षयितुं तस्य दर्शनं देवोर्ध्वं गता प्रपन्नानां यष्टि-
कर्षणं तथा जातानि पदानि कुम्भचामयन्मूढ । यलादिपदीयश्च विपरीतो लोकेति पदेन-
हितेन आगत्योत्तरपदपरिपन्नेन मण्डु पञ्चदशविनमः । अथ च—विपरीतः दक्षिण-
तन्त्रोत्तरतः स पणमपञ्चजनेष, मण्डोत्तरतः च योऽर्हति मण्डति चापञ्चजनेष-
मण्डनं कुक्षम् ॥

त्रिसंध्यं तत्र विप्राणां स पश्यन्नघमर्पणम् ।

वरमैच्छद्दृशोरेव निजयोरपकर्पणम् ॥ १९१ ॥

त्रिसंध्यमिति ॥ स तत्र त्रिसंध्यं प्रातर्मध्याह्नसायाह्नरूपं संध्यात्रयमभिव्याप्य विप्रा-
णामघमर्पणम् 'कृतं च-' इति ऋग्भिर्नासास्पर्शाभिमात्रितं तुलकोदकं तत्प्रशोदकं च
पश्यन्नजयोर्दृशोरपकर्पणमुन्मूलनमेव वरं श्रेष्ठमित्यैच्छत् । मदीयनेत्रे यदि कोऽप्युदमूलविष्यत्
तर्ह्येतद्दुःखमूलं नाद्रक्ष्यत । तस्मान्नेत्रोन्मूलनमेव वरमिति मेन इत्यर्थः । तदपि दृष्ट्वा दुःखि-
तोऽभूदिति भावः । अघमर्पणदर्शनव्यथा नेत्रापकर्पणव्यथातुल्या । त्रिसंध्यं, अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया ॥

अद्राक्षीत्तत्र किञ्चिन्न कलिः परिचितं क्वचित् ।

भैमीनलव्यलीकाणुप्रश्नकामः परिभ्रमन् ॥ १९२ ॥

अद्राक्षीदिति ॥ भैमीनलयोर्व्यलीकस्यानृतस्याणु दोषलेशमपि प्रश्नकामः प्रष्टुं बाञ्छ-
न् । अत एव तत्र पुरे कथकस्वमिन्नगवेपणार्थं परिभ्रमन्परितो विचरन्स कलिः क्वचिदपि
स्थाने किञ्चिदपि स्वस्य परिचितं जिनक्षपणादिमित्रं नाद्राक्षीत् । नलेन भैम्या वा तत्रलेन
जनेन वा कृतेषु क्वचिदपि केषुचिदपि महापातकोपपातकादिषु मध्ये किञ्चिदपि परिवृत्त-
पातकं नाद्राक्षीत् । 'त्वया भैमी नलोऽन्नललोको वा स्पृष्टः किम्' इति कलिर्यत्स्पृच्छति,
तदैकमपि पापं नास्त्येवेति भाव इति वा ॥

तपःस्वाध्याययज्ञानामकाण्डद्विष्टतापसः ।

स्वविद्विषां श्रियं तस्मिन्पश्यन्नुपतताप सः ॥ १९३ ॥

तप इति ॥ पश्चाग्निसाधनादि तपः, वेदपाठरूपः स्वाध्यायः, 'देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो
यज्ञो यागः, एषां स्वस्य पापरूपत्वाद्विद्विषां वैरिणां तस्मिन्पुरे श्रियं समृद्धिं बाहुल्यं पश्यन्
काण्डं निष्कारणमेव द्विष्टास्तापसा येन स कलिरुपततापातिदाहमाप । अतिदुःखितोऽभूदि-
त्यर्थः । अन्योऽपि स्ववैरिण्क्ष्मीं पश्यन्नुपतप्यते । यज्ञापेक्षया स्वाध्यायस्याभ्यर्हितत्वात्पूर्व-
निपातः ॥

कघ्नं तत्रोपनम्राया विश्वस्या वीक्ष्य तुष्टवान् ।

स मम्मलौ तं विभाव्याथ वामदेव्याभ्युपासकम् ॥ १९४ ॥

कघ्नमिति ॥ स तत्र पुरे उपनम्राया उपासकस्य समीपमागत्य स्थितायाः स्वजातीयाया
विजातीयाया गम्याया अगम्याया वा विश्वस्याः सर्वस्याः स्त्रियाः कघ्नं कामुकं तां संभुजानं
कंचन नरं वीक्ष्य अयं महापातकी ममाश्रयो भविष्यतीति बुद्ध्या तुष्टवान् । अथ पश्चाद्विचा-
रणायां क्रियमाणायां तं कघ्नं वामदेवेन मुनिना दृष्टं ब्रह्मसाम 'कयानश्चित्र-' इत्यादि वाम-
देव्यं नाम साम तस्य ब्रह्मविद्याया अभ्युपासकं विभाव्य मत्वा मम्मलौ दुःखितोऽभूत् । 'वाम-
देव्योपासने सर्वाः स्त्रिय उपसीदन्ति' इति श्रुतिः । 'दृष्टं साम' इत्यर्थे 'वामदेवाद्भ्यज्यौ'
इति ध्वः ॥

वैरिणी शुचिता तस्मै न प्रवेशं ददौ भुवि ।

न वेदध्वनिरालम्बमम्बरे विततार वा ॥ १९५ ॥

वैरिणीति ॥ शुचिता लौकानां बाह्यान्दिन्तरशुचिता मनःशुद्धिर्गोमयाद्यनुलेपनजनिता च शुचिता भुवि प्रवेशं तलै न ददौ । यत्नादशुचेत्तस्य वैरिणी । नगरमध्ये सर्वेषां जनानां भूनेथ शुचित्वात्स्थातुं नाशकदित्यर्थः । तथा—वेदध्वनिरन्वरे शब्दाश्रये नगरसंबन्धुपरित-
तनाकाशदेशे आलम्बनाश्रयं न पिततार । अन्वरस्य वेदध्वन्याश्रयत्वात्तत्रापि स्थातुं नाशक-
दित्यर्थः । वा तमुच्ये । अन्योऽपि वैरिणे स्थानं न ददाति ॥

दर्शस्य दर्शनात्कष्टमग्निष्टोमस्य चानशे ।

जुघूर्णे पौर्णमासेक्षी सोमं सोऽमन्यतान्तकम् ॥ १९६ ॥

दर्शयेति ॥ त दर्शत्वाग्निष्टोमस्यानावात्सायागत्य दर्शनात्कष्टं नहद्दुःखमानशे प्राप ।
तथा—पौर्णमासं यागनीक्षते एवंशीलः सन् जुष्टं वत्राम । तद्दर्शनेन जुनूच्छेत्तर्धः । सोम-
यागं त्वन्तकनेवामन्यत । तद्दर्शनान्मरणमेवान्वभूदित्यर्थः । अन्यस्यापि ज्वरादिपीडा, पथ-
नूच्छा, अनन्तरं च मरणं भवति ॥

तेनादृश्यन्त वीरघ्ना न तु वीरहणो जनाः ।

नापश्यत्सोऽभिनिर्मुक्ताधीवन्मुक्तानवैक्षत ॥ ६९७ ॥

तेनेति ॥ तेन कलिना वीराङ्गप्रान्नन्तीति क्षात्रधर्मजांभिनो धार्मिका अदरन्तः । वीराङ्गप्रेषानाचारवतो भ्रन्तीति वीरहणो जना न दृष्टाः । दूरा एव वैरङ्ग्यन्ते, न तु चराचाराः । तादृशा महावीरा एव तत्र तेन दृष्टा इत्यर्थः । यद्वा—वीरयते दूरो भवति पीरोऽपि-तेजस्वी बहिल्वं प्रत्युपेक्षया नाशयन्तीति वीरहणो नष्टप्रयत्ने पुनर्न दृष्टाः । सर्वेऽपि पदस्यः सामिका एव तत्रेत्यर्थः । तथा—सोऽभिमिर्मुक्तान् येषु क्षुपेषु सूर्योऽस्त्यनेति तादृशान्सूर्यास्त-नपचनये निद्रिताननाचारोस्तत्र नापश्यत् । किंतु—सीदन्तथ ते मुक्ताश्च तान्निवचयतेत्य-भिर्नोऽभ्रक्षान्निर्नोऽपैक्षतः । वीरघ्ना वीरहननयोग्या दृष्टाः । न तु ये वीराङ्गदहनवत्त्वे दृष्टाः । वीरनारणनपि तत्र राष्ट्रे न क्रियत इत्यर्थ इति वा । 'क्षुपे पलिकस्त्यनेति क्षुपे पलिकृष्टेति च । अंगनाननिर्निर्मुक्तान्दितौ च यथाक्रमम्' इत्यमरः । वीरघ्नाः, नरविभुजदिव्यका ॥

स तुतोपाश्रितो विमान्दष्टा स्पृष्टपरत्परान् ।

होमशेषीभवत्सोमभुजस्तान्वाक्ष्य दृमपान् ॥ १२८ ॥

स इति ॥ च विप्रान्पुष्टं परतरं सैत्तान्गोमलपेक्षितं कौमुदीनां वृत्तं ।
उच्छिष्टानां मिथः स्वर्गमिषेधात्तरविक्रमकारिणः स्वर्गपथेन सेनस्य वृत्तं इत्यर्थः । स्वर्गपथं
गोनरोपीनपदगोमलपिष्टिः गोनर्त्तं मुञ्चते गोमलकाचूर्णं मुञ्चानां स्वर्गपथं विद्यां यद्व्यवस्थ-
मितोऽग्रगू । 'न गोमलोच्छिष्टो भवति' इति कुटीरः । 'ह्युच्छिष्टे विष्टे लोने विच्छिष्टो नमुच्य-
ते' इति शब्देन गोमलमुच्छिष्टमुच्छिष्टकारिणोक्तत्वेन प्राप्तम् । अत्रोच्छिष्टोऽग्रगू ।

धुत्वा जनं रजोक्षुद्रं तृष्टिं प्राप्नोव्यदित्यसौ ।

तं पश्यन्पावनशालावत्सं दुःखस्ततोऽनयत् ॥ १२९ ॥

[illegible]

पृष्ठे तं पश्यन्दुःस्थो दूनोऽभवत् । 'वारुणं तु जलजाननापोहिष्ठेति माञ्जिकम् । वारुणं गोरजःक्षाननाग्नेयं भस्मनोदितम् । यत्तु सातपथ्येण दिव्यं तदिति पञ्चवा' इति ननु । पावनक्षानस्य धर्मत्वाद्दूनोऽभूदित्यर्थः । प्राप्नोत्, लङ् । 'प्राप्तः' इति च पाठः ॥

अधावत्कापि गां वीक्ष्य हन्यमानामयं मुदा ।

अतिथिभ्यस्तथा बुद्ध्वा मन्दो मन्दं न्यवर्तत ॥ २०० ॥

अधावदिति ॥ अयं कापि यज्ञशालायां गृहे वा हन्यमानां गां वीक्ष्य लाघवात् मुदाऽधावत् । अनन्तरं तु पुनस्तां गानतिथिभ्योऽन्यागतार्थं हन्यमानां बुद्ध्वा मन्दो नूतोऽसौ दुःखवशान्नन्दं शनैर्न्यवर्तत परावृत्तः । क्षणमपि तत्र स्थातुमशक्तः सन्नमन्दं शीघ्रं परावृत्त इति वा । 'महोत्सं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्' इति स्मृतं ॥

दृष्टवान्स द्विजं दृष्ट्वा नित्यनैमित्तिकत्यजम् ।

यजमानं निरूप्यैनं दूरं दीनमुखोऽद्रवत् ॥ २०१ ॥

दृष्टवानिति ॥ स द्विजं नित्यानि संध्याक्षानादीनि, नैमित्तिकानि ग्रहपक्षानादीनि सन्ति तमकुर्वणं दृष्ट्वा दृष्टवान्त्वाश्रयाश्रया जहर्ष । अनन्तरमेनं यजमानं यागे कृतवृत्तं निरूप्य निश्चित्य निराशत्वाद्दीनमुखः सन् अद्रवत्त्वात्प्रदेशादूरं पलायानं चक्रे । 'दीक्षितो न दराति न जुहोति' इत्यादिश्रुतेर्नित्यनैमित्तिककर्मत्वागस्त वैधत्वादौषाभावात्ततोऽपि पलायित इत्यर्थः । नैमित्तिकः, आगतार्थं भवार्थं वा ठक् ॥

आननन्द निरीक्ष्यायं पुरे तत्रात्मघातिनम् ।

सर्वस्वारस्य यज्वानमेनं दृष्ट्वाथ विव्यधे ॥ २०२ ॥

आननन्देति ॥ अयं तत्र पुर आत्मघातिनं कंचन निरीक्ष्याननन्द । 'सर्वत एवात्मनं गोपायेत्' इति विध्यतिक्रमात्पापकार्यं मनाश्रयः स्यादिति बुद्ध्वा जहर्षेत्यर्थः । अथ विचारणायां सत्त्वानेनमात्मघातिनं नात्रा सर्वस्वारस्य यज्ञस्य यज्वानं यजमानं दृष्ट्वा क्षात्रा विव्यधे । आसन्नमरणो ह्यविचिकित्स्यरोगादित्त्राधिकारि । 'सोऽन्त्येष्टौ सर्वस्वारस्ये यज्ञे आत्मानमेव पशुमन्त्रैः संस्कृतं घातयित्वा यज्ञभागनर्पयति' इति श्रुतिः । वैधत्वादात्मघातदोषाभावाद्यधित इत्यर्थः । आत्मघातिनं, ताच्छील्ये गितिः ॥

कतौ महाव्रते पश्यन्ब्रह्मचारीत्वरीरतम् ।

जज्ञे यज्ञक्रियामज्ञः स भण्डाकाण्डताण्डवम् ॥ २०३ ॥

कताविति ॥ स महाव्रताख्ये कतौ ब्रह्मचारी चेतरो च तयो रतं नैधुनं पश्यन्ब्रह्मचरिणं भण्डानामसलनापणादिव्यापारशीलानामकाण्डताण्डवमसमयोद्धतनृत्तमिव जज्ञे नेने । यतोऽसौ मूर्खः । भण्डा यथा बहुजनसमक्षं गुह्यादि प्रकाशयन्ति, तथा—दिवैव बहुजनसमक्षमन्त्येष्ट-व्यापारकरणाद्यानकमे भण्डव्यापारतुल्यमिति यज्वानः सर्वेऽप्यसम्भ्या इति नेन इत्यर्थः । 'महाव्रते ब्रह्मचारिपुंथल्योः संप्रवादः' इत्युपनिषत् । एति तच्छीलेतरो खैरिणी, 'इन्द्र' इति करपि तुकि च 'दिष्टाणन्' इति ङीप् ॥

१ 'भण्डा' इति पाठः—'भण्डानामिदं भण्डं तच्च तदकाण्डं ताण्डवं वा' इति व्याख्येयम्—इति सुखावयोधा ।

यज्वभार्याश्वमेधाश्वलिङ्गालिङ्गिवराङ्गताम् ।

दृष्टाचष्ट स कर्तारं श्रुतेर्भण्डमपण्डितः ॥ २०४ ॥

यज्वेति ॥ स यज्वनो यजनानस्य भार्याया अश्वमेधाख्यस्य यज्ञस्याश्वत्सस्य लिङ्गमालिङ्गत्वेवंशीलं वराङ्गं गुणं यस्यात्सत्या भावस्तथा तां दृष्ट्वा श्रुतेर्वेदस्य कर्तारं भण्डमानद्यऽक्षय-यत् । द्वापरस्याप्र इत्यर्थः । उन्नतत्वादात्मानं प्रत्येव वा । यतोऽपण्डितः शास्त्रानुसारिबुद्धि-रहितः 'पुराणं नानवो धर्मेः साज्ञो वेदधिक्रित्तितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न ह्यतव्यानि हेतुभिः' । इति राजाज्ञावन्निर्विचारं वेदार्थोऽनुष्ठेयः । अश्वमेधप्रकरणे 'अश्वस्य शिश्रं नहिष्या उपत्ये निधत्ते' इत्यादिश्रुतेः । 'कर्ता भण्डः' इति श्रुतिकर्तुर्भण्डत्वानिधानान्मूर्खः ॥

अथ भीमजया जुष्टं व्यलोकत कलिर्नलम् ।

दुष्टदग्भिर्दुरालोकं प्रभवेव प्रभाप्रभुम् ॥ २०५ ॥

अथेति ॥ अथैवं पुरपरित्रनकनवशां (त्सकलनगरे धर्मात्मनानेव दर्शनेन चित्तछेदा)-दनन्तरं कलिर्भीमजया नैव्या जुष्टं प्रीत्या सेवितं नलं व्यलोकत । कलिर्—प्रभया संज्ञा-देव्या, अथच—असह्यतेजसा जुष्टं प्रभाप्रभुं सूर्यमिव । किंभूतमुनयम्—दुष्टं मत्स्वरादि-दोषोपहृता दृग् बुद्धिर्दोषां तैः पापरूपैर्दुरालोकं पुण्यश्लोकत्वात्पतिव्रतया तथा च पुण्यत्वात्क-लिप्रवृत्तिभिः सुखेन द्रष्टुमशक्यम्, काचकानलादिदोषदग्भिर्दुर्दर्शं च । प्रकृष्टा भा कायका-न्तिर्यस्या इति नैनीविशेषणं च । प्रकृष्टया कायकान्त्या पापिभिर्दुरालोकं नटमिति वा । दुरालोकं खलु, तयोगे च 'न लोका—' इति पद्योनिषेधादुष्टदग्भिरेति तृतीया ॥

तयोः सौहार्दसान्द्रत्वं पश्यन्शल्यनिवानशे ।

नर्मच्छेदमिवानच्छेत् स तत्रमोर्निभिर्निधः ॥ २०६ ॥

तयोरिति ॥ स तयोर्नैनीनलयोः सौहार्दं सान्द्रत्वमन्योन्यानुगोचर्यं पश्यन्शल्यमिव हृदि नाराचव्यपमिवानशे प्राप तनुत्यदुःखोऽभूदित्यर्थः । तथा—मियोऽन्योन्यं तयोर्नैनीनिभिः क्रोडाकलोलैः प्रीत्यालिङ्गनचुम्बनारिभिरनुभावैः कृत्वा नर्मच्छेदमिव प्राणहरणशरीरावपवकर्व-नमिवानच्छेत् प्राप । सौहार्दसान्द्रत्वस्य कारणत्वादालिङ्गनारिर्नर्मणश्च कार्यत्वात् पैतरस्या-गच्छा । सौहार्दम्, युवादित्वाद्भावोऽपि 'हृद्भग—' इत्युभयपदद्वयः ॥

अमर्षादात्मनो दोषात्तयोस्तेजस्यितानुपात्त ।

स्पर्ष्टुं दशाप्यनीशस्तौ तस्मादप्यचलत्कलिः ॥ २०७ ॥

अमर्षादिति ॥ कलिरनर्षाद्वैनीनलप्रोडिगर्भात्तदनशीलत्वव्यपदोपात्तं, तथा—आत्मनो नष्टपातकारिस्त्रयोपात्तमिदंकारप्रमणोक्तं, तथा—तयोर्नैनीनलयोस्तेजस्यितानुपात्तकार्य-न्तिस्त्रयानुपात्तौन्द्रीदियपातस्तत्रतेजस्यमर्षमोक्षत्वव्यपदोपात्तत्वेवेतिदुर्बलार्थं नैनीनलौ न परं मनसा किं तु दृष्ट्वापि नयनरदिननापि स्पष्टुमनीतोऽसमर्थः । किं पुनर्हृत्कारिणा, एवंभूतो यतोऽतल्लक्ष्मामलपासावादादपि तल्लक्ष्मस्य कलिरप्यचलितः । एवंभूतो यो दृष्ट्वा तदपि प्रवेष्टुमशक्तोऽपि प्रत्येत इत्यर्थः । अन्योऽपि नलिनतेजसिने इत्येवंकिंदुर्बलवत्तदः पश्यते ॥

अगच्छदाश्रयान्वेषी नलद्वेषी स निःश्वसन् ।

अभिरामं गृहारामं तस्य रामसमश्रियः ॥ २०८ ॥

अगच्छदिति ॥ नलद्वेषी नलद्वेषपरः, अतएव तत्पराभवार्थमाश्रयान्वेषी निवासं गमयमाणः कुत्रचिदपि तदलाभाद्दुःखादमर्षेण च निःश्वसन्तः कलिः रामेण श्रीरामेण समा तुलाश्रीः शोभासंपद्यस्य तस्य नलस्याभिरामं वृक्षादिसमृद्धिमत्त्वाद्रमणीयं गृहारामं प्राप्तादसमीपवर्तिं क्रीडावनमगच्छत् । समीपे स्थितौ क्रियमाणायां नलदोषविचारः सुशक्त इति गृहारामं प्राप्तवानित्यर्थः । श्रीरामसाम्येन नलस्य पावित्र्यं सौन्दर्यं संपदाधिक्यं भाविराज्यपरित्यागश्चेति सूचितम् । तदानीं रामस्य भावित्वे कव्यपेक्षयाभूतत्वात्प्रवाहस्यानादितया वा भूतत्वाद्दुपमा युक्तैवेति ज्ञेयम् ॥

रक्षिलक्षवृत्तत्वेन बाधनं न तपोधनैः ।

मेने मानी मनाक्तत्र खानुकूलं कलिः किल ॥ २०९ ॥

रक्षीति ॥ कलिस्तत्र पुरे रक्षिणां रक्षकाणां लक्षं संघस्तेन यद्वृत्तत्वं परिवेष्टितत्वं तेन हेतुना प्रवेष्टुमप्यशक्यत्वात्तपोधनैः कृत्वा न बाधनं बाधयतीति बाधनमेवंविधं न भवति तापसानां तत्र प्रवेशाभावात्तापसनिमित्तस्वबाधारहितम्, अत एव—मनाक् ईपत्खानुकूलं स्वस्यै हितम्, एवंविधं मेने । विशेषणबलाद्विशेष्याक्षेपात्तमारामं स्वहितं मेन इत्यर्थः । यतो—मानी अभिमानवान् । नलपराभवार्थं तत्रैव निवासवाञ्छां दधारेत्यर्थः । किल प्रसिद्धौ । रक्षिलक्षवृत्तत्वेनैव बाधकम्, न पुनस्तपोधनैर्बाधकम् । अतस्तत्र पुरे तमाराममेव मनाक् स्वहितं मेन इत्यर्थः । रक्षकबाधने सत्यप्यदृश्यतयापि स्वस्य प्रवेष्टुं शक्यत्वान्तु तपोधनबाधन इति मनागित्युक्तम् । एवं संकटे किमित्यवात्सीदित्यत आह—यतो मानी । अभिमानसाधनाय संकटमपि मानिनः सहन्त इत्यर्थ इति वा । रक्षकवृत्तत्वेन मुनिकर्तृकं बाधनं मनागपि तत्रारामे नास्तीति तं खानुकूलं मेन इति वा ॥

दलपुष्पफलैर्देवद्विजपूजामिसंधिना ।

स नलेनार्जितान्प्राप तत्र नाक्रमितुं दुमान् ॥ २१० ॥

दलेति ॥ स कलिस्तत्रोद्यानवने दलैः पत्रैः पुष्पैः फलैश्च कृत्वा देवानां द्विजानामतिथीनां च पूजातद्विषयेणाभिसंधिनाशयेन कृत्वा देवद्विजपूजैवाभिसंधिराशयो यस्यैवंविधेन वा दलादिभिर्देवपूजां कर्तुंकामेन नलेनार्जितानारोपितान्प्राप्तिदुमानाक्रमितुमारोद्धमाश्रयितुं च न प्राप । तेषां धर्मोपयोगित्वात्, स्वस्य च पापरूपत्वात्तानाश्रयितुं नाशकदित्यर्थः ॥

अथ सर्वोद्भिदासत्तिपूरणाय स रोपितम् ।

विभीतकं ददर्शकं कुटं धर्मेऽप्यकर्मठम् ॥ २११ ॥

अथेति ॥ अथ स कलिर्धर्मे धर्मकार्ये विषयेऽकर्मठमकर्मेश्वरमपि पद्मासीनां देवाद्यनुपयोगाद्धर्मकार्यानर्हमपि सर्वेषामुद्भिदां वृक्षाणामासत्तेः सांनिध्यस्य पूरणाय वृक्षत्वात्सुल्मादिजातमत्रास्तीति कीर्तिपूर्तिमात्राय तत्रोद्याने नलेनारोपितमेकं सर्ववृक्षासत्तिपूरणस्यैकेनैव कृतत्वादेकसंख्यं विभीतकं कुटं वृक्षं ददर्श । 'अनोकहः कुटः शठः' इत्यमरः । कर्मणि घटत इति, 'कर्मणि घटोऽष्टच्' । 'कर्मेश्वरस्तु कर्मठः', 'उद्भिदस्वस्य' इत्याद्याः इत्यमरः ॥

स तं नैपधसौधस्य निकटं निष्कुटध्वजम् ।

बहु मेने निजं तस्मिन्कलिरालम्बनं वने ॥ २१२ ॥

स इति ॥ स तस्मिन्वने नैपधसौधस्य निकटं सनीपत्रातिनं निष्कुटस्य गृहारामस्य ध्वजं लङ्घनभूतम्, अपच—उच्चोच्चतरत्वादुजमेव तदग्रस्थित्या नलदर्शनवशात्तरीपदो-
पविचारोपायभूतं तं विनीतकं निजं स्वीयनालम्बनमाधारं बहु मेने । 'गृहारामालु निष्कुटाः'
इत्यनरः ॥

निष्पदस्य कलेस्तत्र स्थानदानाद्विनीतकम् ।

कलिद्रुमः परं नासीदासीत्कल्पद्रुमोऽपि सः ॥ २१३ ॥

निष्पदस्येति ॥ तत्र पुरे वने च निष्पदस्याश्रयरहितस्य कलेः स्थानदानात्स्वैव
तदाधारभूतत्वात् विनीतकः केवलनिवासभूतत्वात्कलिद्रुमः कलित्वन्धी द्रुमः परं केवल-
नासीदिति न । किंतु कलिं प्रत्यभिज्ञापयन्नात्कल्पद्रुमोऽप्यासीत् । अन्योऽपि निराश्रयस्याश्र-
यदानात्कल्पद्रुमत्वेन व्यपदिश्यते । 'भूतावासः कलिद्रुमः' इत्यनरः ॥

पापिनापि कलिना विनीतकः स्थानं प्राप्तमित्यत्र हेतुमुत्प्रेक्षते—

ददौ पदेन धर्मस्य स्थातुमेकेन यत्कलिः ।

एकः सोऽपि तदा तस्य पदं मन्येऽमिलत्ततः ॥ २१४ ॥

ददाविति ॥ ययलादेतोः कलिः प्रवाहनादितयाऽवीते कलिद्रुगणनये धर्मस्यैकेन
पदेन चतुर्धाशेन स्थानं ददौ । ततस्त्वलात्तदा नलराज्यसमये लतयुगे स विनीतकोऽप्येक
एव तस्य कलेः पदं चरणः, अपच—स्थानम्, अमिलत्संजात इत्यहं मन्ये । 'कृतं कर्तुं
युज्यते' इति न्यायेन कालान्तरे यावत्तं तावदेव तदानीं तेन लब्धमित्यहं नन्य इत्युपेक्षा ।
धर्मस्य संबन्धमाश्रयविवक्षया पृष्टा ॥

उद्भिद्विरचितावासः कपोतादिय तत्र सः ।

राशः चाग्नेर्द्विजादस्तात्संतापं प्राप दीक्षितात् ॥ २१५ ॥

उद्भिदिति ॥ तत्रोद्यान उद्भिदि दृष्टे विनीतके विरचित आवासः स्मिन्निर्देन सः
कलिः चाग्नेरग्निहोत्रवतो द्विजात्क्षत्रियात्, तथा—उद्भिदात्संतापमिहोत्रेणादस्ता-
शोऽग्निपेक्षादिगुणदुष्कृतत्वात्संतापस्यैव त्रातं महत्तानाग्रेहं प्राप । 'रक्षो द्विजात्'
इत्येतान्मां स्थानाधिकं मिग्रेहं सामर्थ्यं स्पष्टितम् । 'चाग्नेर्द्विजात्' इत्येतान्मां च तत्रोद्भिदि
शाये सामर्थ्यं स्पष्टितम् । एवंविधोऽयं समीपस्थितं नां दिग्धनेन कालति, तापं च दत्त-
वीलनान्तर्गतं प्रापेत्तपः । अग्निहोत्रिणो नलस्य संरक्षितः उद्यमस्यैवैवत्तत्वात्तद्विप्र-
क्षिप्तजिह्वाभ्यामग्नौजनात्सुरोपसः सकलाद्रूपं प्राप । नलान्तर्गतोपस्यैव तत्र वर्तमान-
त्त्वमन्यमिहोत्रारिणैस्तदुपस्य गौजनात्सुरोपसः सकलाद्रूपं इत्यर्थः इति वा । कलदि-
—कपोतादिय । तथा—अमिलत्तत्वात्कल्पद्रुमस्य, तथा—उद्भिदात्कपोत्रवतो द्विजात्क्षत्रि-
सकलाद्रूपं विरचितावासः कपोतः पक्षी पुरो वा दृश्यते इत्येतान्मां वा नन्य

१ 'मिलत्तत्वात्' इति पठे—'अमिलत्तत्वात्' कल्पद्रुमस्यैव 'अमिलत्तत्वात्' इति मुद्रावरोधः ।
२ 'स्थानादिति चाग्नेर्द्विजादस्तात्' इति मुद्रावरोधः ।

प्राप्नुते कदापि, तथैवमा । स यथा प्राप्नोति तथेवायः । अग्निः कपोतजडमन्त्र-
विशोऽत एव तद्विशिष्टा पापाण्यकणिकाणि जीयेत इत्येत्यम् । साधेरतामश्विणः कले-
विशेनो लज्जामन्त्रमन्त्रति । उद्दिष्टा वृणक्षयादिना निमित्तमुक्तः पुत्रोऽश्विणोऽग्निवत्प्रो-
वेदामात्रेण गुरुरादायनिष्ठसूत्रकादृशोपरि विलोकिताः कपोताः कपराश्विणः सहाया यथा न
प्राप्नोति तथासावपि । कपोतो हि गुरुं प्रविशोऽग्निप्रवृत्तः । एतन्मुक्तमनेगोऽग्नि-
सूत्राय दृष्टारिरोदिनो दृष्टाः कपोतास्तदुत्तमासी पशो नरो वा क्षयापि नशनक्षया
साध्यापतनराश्रया वा यथा विभेति तथेवायः । एवं यथामति व्याख्यातव्यम् ॥

विभीतकमधिष्ठाय तथाभूतेन तिष्ठता ।

तेन भीमभुवोऽभीकः स राजपिरधर्षिं न ॥ २१६ ॥

विभीतकमिति ॥ विभीतकमधिष्ठामाधित्य तथाभूतेन तिष्ठता तस्या धर्मोपयोगमा-
नाद्वयरादित्येन स्थितवता, अथ य-तादशनलदर्शनात्पूर्वोक्तप्रकारेण विभ्यता सता स्थितेन
कलिना भीमभुवोऽभीकः भैम्याः कामुकः स राजा चासाधुपिथ राजत्वेऽपि धर्मप्रधानत्वान्-
निवृत्त्यो नलः नाधर्षिं न पराभूतः । अपराधये राजपित्वमेव हेतुः । अथच—विभीतक-
तुल्यं तदमाधित्य तिष्ठता, तथा अतिमद्वता भूतेन भूतत्वं प्राप्तेन केनचित्प्रेतेन पिशाचेन
भीमाया भयानकाया भूमे रणभूमेः, द्रभूमेर्वा हेतोरभीको भयरहितो राजपिधानिन्द्रो न
पराभूयत इत्युचितम् । भीमां भूमिमनादल निर्भय इत्यनादरे पद्यो ॥

तमालम्बनमासाद्य वैदर्भीनिपधेशयोः ।

कलुपं कलिरन्विष्यन्नवात्सीद्वत्सरान्वहन् ॥ २१७ ॥

तमिति ॥ कलिः तं विभीतकमालम्बनमाश्रयमासाद्य प्राप्य वैदर्भीनिपधेशयोः कलुपं
पापाचरणमन्विष्यन्, गवेपयितुमित्यर्थः । बह्वन्वत्सरानवात्सीत् । दोषसंस्पर्शनेन विना
तयोः पराभवेऽशक्तत्वाद्दोषपरीक्षार्थं बहुकालं तत्रैव स्थित इत्यर्थः । अन्विष्यन्, हेतौ
शता । अवात्सीत्, वसेलुंङि तिचि 'वदन्नज-' इति वृद्धौ 'सः स्पर्धधातुके' इति तत्वम् ।
वत्सरान्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

यथासीत्कानने तत्र विनिद्रकलिका लता ।

तथा नलच्छलासक्तिविनिद्रकलिकालता ॥ २१८ ॥

यथेति ॥ तत्र कानने तस्मिन्नुद्याने यथा येन प्रकारेण विनिद्रकलिका विकसितकोरका
लता वल्ली आसीत्, तथा तेन प्रकारेण नलस्य छले आसक्तिरभिनिवेशस्तद्वशाद्विगतनिद्रो
जागरुकः सावधानः कलिलक्षणः कालः समयो यत्र तद्भावस्तत्ता सापि वने आसीत् । वि-
सितकोरकवल्लीसंबन्धस्तस्योद्यानस्य यथाऽभूत्, तथा सदा (जाग्रत्) कलिसंबन्धोऽप्यभूदि-
त्येतावन्मात्रेण श्लेषमात्रेण वीपम्यम् । नलच्छलनार्थं, नलदोषान्वेपणार्थं च जागरुकः स
कलिस्तत्रावात्सीदित्यर्थः ॥

एवं कलेरवस्थानं निरूप्य द्वापरस्यावस्थानमाह—

दोषं नलस्य जिज्ञासुर्वभ्राम द्वापरः क्षितौ ।

अदोषः कोऽपि लोकस्य मुखेऽस्तीति दुराशया ॥ २१९ ॥

दोषमिति ॥ लोकापवादरूपनभिधत्विहं वा नलस्य दोषं जिज्ञासुर्वापर इत्यष्टमानया
दुराशया क्षितौ वक्रान् । इति किम्—लोकस्य मुखे जनवार्तायामदोषो दोषरहितः कोऽपि
नरो नास्ति, सर्वो जनो यं निर्दोषमाह तादृशः पुरुष एव नास्तीति नलस्यापि कंचिदोषं कोऽपि
वदिष्यतीति । ‘न दोषः’ इति पाठे—लोकलोकावत्योऽपि दोषो नास्ति, अपितु प्रायेण भवि-
ष्यतीति दुराशयेति काका संभावनपरत्वेन व्याख्येयम् । दोषं, ‘न लोका—’ इति पष्ठोन्निषेधः ॥

अमुष्मिन्नारामे सततनिपतद्दोहदतया

प्रसूनैरुन्निद्रैरनिशममृतांशुप्रतिभटे ।

असौ बद्धालम्बः कलिरजनि कादम्बविहग-

च्छदच्छायाभ्यङ्गोचितरुचितया लाञ्छनमृगः ॥ २२० ॥

अमुष्मिन्निति ॥ असौ कालेः श्यानपङ्कहंसजातीयाः कादम्बविहगाः कलहंसालयाः
पक्षिविशेषास्तेषां उदाः पक्षास्तेषां छायायाः कान्तेरन्मृग उचिता योग्या तैद्यन्मृगेनेव
स्ववंसर्शनाग्नेषु लैग्यातिष्ठयकारिणी श्यानतरा रुचिः कान्तिर्यस्य तस्य भावस्तत्ता तया
कुष्मवर्णतया च चन्द्रलाञ्छनमृगः कलङ्कनृगोऽभूत् । किंभूतः—सततं सदा निपतन्निक्षिप्प-
नागो धूपादिर्दोहदो यत्र तस्य भावस्तत्ता तयानिशं सदा उन्निद्रैर्विकसितैः प्रसूनैर्नाल्यारि-
तितपुषैः कृत्वोच्चलत्तादानन्ददायित्वाद्यानृतांशोधन्द्रस्य प्रतिभटे प्रतिस्पर्धिनि चन्द्रतुल्येऽ-
मुष्मिन्पूर्वोक्त आरामे नलोयाने बद्धः कृत आलम्बो वातो येन सः । चन्द्रे हि कलङ्केन
भवितव्यम् । तत्स्थाने कलिरेवाभूदिति । निर्दोषे नलोयाने । एतेन कलिरेव दूषकोऽभूद-
त्तुक्तम् । तत्र न्यवास्तीदित्यर्थः । पुष्पफलानामालिकवृक्षद्वये वृक्षेषु वृक्षादुर्वदोचो धूना-
दिर्दोहदः कियते । यथा—चम्पके पिण्याकादिजलक्षेपः, बकुले मुन्दरीगङ्गूपजलमदिरातेकः,
रक्तशोके च तद्वर्गीचरणप्रताडननित्यादिः ॥

स्फारे तादृशि वैरसेनिनगरे पुण्यैः प्रजानां धनं

विभ्रं लब्धवतश्चिरादुपनतित्तल्लिन्किलानृत्कलेः ।

एतल्लिन्पुनरन्तरेऽन्तरमितानन्दः स भैरवीनला-

वाराद्धु व्यधित सरः ध्रुतिशिखावन्दारुचूडं धनुः ॥ २२१ ॥

स्फार इति ॥ स्फारे विशालतरे तादृशि उच्चप्रकारेण धनं बहुले स्फारवेऽपि सर्वत्र
धनं पूर्णं वैरसेनिनलस्य नगरे प्रजानां पुण्यहेतुनिर्धनं भूतां विभ्रं लब्धवतः प्राप्तवतो नि-
राधपत्य कलेल्लिन्किलोयाने चिराद्बहुकाळे नलदोषगन्धेनपार्थनुपनतिरवस्थितिः किलानृत् ।
किलेति पुराणादां धूयत इत्यर्थः । प्रजानां पुण्यैः स्फारे व्याप्त इति वा हेतुगर्भे विधेयम् ।
एतल्लिन्नन्तरेऽवसरे पुनरन्योन्यदोषगन्धेनवादान्तर्गमनसन्निधानन्दः प्राप्तनिःसीनार्थः स प्रति-
उपनावः लघे भैरवीनलपाराद्धु सेवितुं सुतरां पीयमितुं वा धनुः ध्रुतिशिखा कर्णोर्वदेष्टव्यां
वन्दारुः तल्लिनी चूडा अग्रभागो रत्नैर्विभक्तकणैर्पूर्णं व्यधित चक्षर । भैरवीनलो नगरे
प्राप्तौ सुरेषु स्वर्गेषु कर्षो च यन्नालम्ब्यि सल्लोदरेत्तरादुपगतियेन चिरविरहिताविव
सत्सुरो सररुपधनं चक्रुर्निति भावः । अनेनोत्तरार्धे संनोयारम्भयगंदहना संगतिः
सुधिता । कलिर्दुष्टरुपधनस्य नलिपद्वयव्यापकाद्वरत्नरूपेणैव तत्त्व स लोकाः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

यातः सप्तदशः स्वसुः सुसदृशि छिन्दप्रशस्तेर्महा-

काव्ये तद्भुवि नैपधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १७ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ एककर्तृकत्वात्स्वर्भुगिन्याश्छिन्दस्य राजविशेषस्य प्रशस्तेर्वर्णनाप्र-
न्यस्य सुसदृशि तत्तुल्ये तद्भुवि श्रीहर्षरचिते सप्तदशानां पूरणः स्वभावसुन्दरः सर्गः समाप्तः ।
छिन्दप्रशस्तिरपि ग्रन्थो मया कृत इति सूचितम् । सोदर्याश्च तुल्या भवन्ति । 'छन्दःप्र-
शस्तेः' इति पाठे—छन्दोबन्धकमस्वरूपनिरूपणपरस्य ग्रन्थस्येत्यर्थः । सप्तदश इति 'तस्य
पूरणे—' इति डट् । तद्भुवि भाषितपुंस्कम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरासिंहपण्डितात्मजनारायणविरचिते

नैपधीयप्रकाशे सप्तदशः सर्गः ॥

अष्टादशः सर्गः ।

सोऽयमिति मथ भीमनैन्दिनीं दारसारमधिगम्य नैपधः ।

तां तृतीयपुरुषार्थवारिधेः पारलम्भनतरीमरीरमत् ॥ १ ॥

सोऽयमिति ॥ सर्गसंगतिरुक्तैव । सोऽयमुक्तसौन्दर्यादिगुणप्रभावो नल इत्युक्तप्रकारेण
त्रैलोक्यनायकसमक्षं दारसारं स्त्रीरत्नभूतां तामिन्द्रादिमिरप्यभिलष्यमाणां भीमनैन्दिनीमधि-
गम्य तृतीयपुरुषार्थवारिधेः कामरूपदुरवगाहजलधेः संवन्धिनीं पारलम्भनतरीं परतीरप्राप-
णनौकारूपां तां भैमीमरीरमद्रमयामास । तादृश्या विना कामपुरुषार्थपारं कामशाल्लोकनाना-
रत्नपारं न प्राप्यत इत्यनेन सौन्दर्यातिशयः सूचितः । अन्यापि तरी वारिधेः पारं प्रापयति ।
'तारणतरीम्' इत्यपि पाठः । अरीरमत्, रमेर्ण्यन्ताह्रुडि चडि सन्वद्भावादित्वादिति ॥

अनुरागातिशयादहोरात्रं तत्संभोगे दोषमाशङ्क्य परिहरति—

आत्मवित्सह तया दिवानिशं भोगभागपि न पापमाप सः ।

आहृता हि विषयैकतानता ज्ञानधौतमनसं न लिम्पति ॥ २ ॥

आत्मविदिति ॥ स नलस्तया सह दिवानिशं भोगभाक् सन्नपि दिवामैधुननिषेधातिक्र-
मजनितं पापं नाप । यतः—आत्मविज्जीवव्रह्माभेदबुद्धिमान् । उक्तमर्थं युक्त्यन्तरेण द्रव्यति-
—हि यस्मादाहृता कृत्रिमा विषयैकतानता स्वक्चन्दनादिविषयपरता ज्ञानेन परमात्मज्ञाने-
धौतं क्षालितं कामक्रोधादिमलिनं मनो यस्य तं पुरुषं न लिम्पति पापसंस्पर्शिनं न करोति
स्वाभाविकी हि विषयपरता पापासजिनी, परमात्मज्ञानवतश्च सा न भवति किंतु भोगात्पूर्व-

१ द्वित्रपुस्तकानुरोधेनेत्यं लिखितम् । पञ्चषपुस्तकेषु तु—

'इति श्रीशेपरामचन्द्रविरचितायां नैपधचरितभावद्योतनिकायां सर्वानवयवकारिण्यां सप्तदशः सर्गः
इति लिखितं दृश्यते । पुस्तकानि तूभयविधान्यपि प्राचीनानि दृश्यन्ते । २ 'नन्दनाम्' इति पाठः
जीवानुसुखावबोधोपसंमतः । ३ अस्मिन्सर्गे 'रथोद्धतावृत्तम्' इति जीवानुः ।

कर्मक्षयाधनेव सा (त) विषयपरतामज्ञीकरोति । आहार्या विषयपरता ब्रह्मज्ञानिनं पापिनं
न करोतीत्यात्मनिष्ठ पापं नापेति युक्तमेवोक्तमित्यर्थः । विषयपरताया आहार्यत्वे दोषाना-
वाहिंवारानं तथा सह चिद्विरोधित्वार्थः । दिवानिशम्, बलन्तचंदोगे द्वितीया ॥

दिवानिशं भोगे राज्यरक्षणं कथं जातमित्यत आह—

न्यस्य मन्त्रिषु स राज्यमादरादारराध मदनं प्रियासखः ।

नैकवर्णमणिकोटिकुट्टिमे हेमभूमिभृति सौधभूधरे ॥ ३ ॥

न्यस्येति ॥ स नलो मन्त्रिषु राज्यं न्यस्य नैकवर्णमणिकुट्टिमे नानावर्णरत्नसमूहवद्भू-
मिके, तथा—हेमभूमेभृति सुवर्णभूमेधारिणि सौधभूधरे प्रासादरूपात्युच्च पर्वते प्रियासखः
सन् मदननादरादास्तथा आरराध विधेये । प्रियासख इत्यालम्बनविभावः, कानस्य धर्मवि-
पक्षत्वं च प्रस्ताति । नैकवर्णत्वादिविशेषणसामर्थ्याद्भूधरो हेमाद्रिः सौधभुवं धरति । नलप्रा-
सादाकारेण पारंगतेऽनेकवर्णमणिकुट्टिमे हेमः सुवर्णस्य भूमेभृति पर्वते हेमाद्रौ प्रासादसौ-
न्दर्यमुच्चत्वं च सूचितम् । इत आरम्य 'तत्र सौध—' इति वाचन्महाकुलकम् ॥

वीरसेनसुतकण्ठभूषणीभूतदिव्यमणिपङ्क्तिशक्तिभिः ।

कामनोपनमदर्थतागुणाद्यस्तुणीकृतसुपर्वप्रथेतः ॥ ४ ॥

वीरसेनेति ॥ यः सौधभूधरो वीरसेनसुतस्य नलस्य कण्ठभूषणीभूता दिव्या मण्यवस्थां
पाद्विधौतफलमधोत्तमचिन्तानिमानिनाया तस्याः शक्तिभिरलैकिकज्ञानमयैः कृत्वा कामनपाप्मि-
लापनात्रेपोपनमन्तः संनिहितीभवन्तो नलेनान्येन वा लम्बनाना इष्टा अपाः पदार्था यत्र
तद्भाववत्ता सैव शुण्डललादेतोस्तुणीकृतः सुपर्वणां देवानां पर्वतो मेरुर्देव सः । सर्वार्थदा-
यिचिन्तानगिरतस्य मेरवत्र च विद्यमानत्वायो मेरुस्तु इत्युपमा । अत्र बहुनां चिन्तान-
गीनां सद्भावस्ततोऽप्याधिक्यं वा ॥

धूपितं यदुदरान्तरं चिरं मेचकैरगदत्तारदारुभिः ।

जालजालधृतचन्द्रचन्दनक्षोदमेदुरस्तनीरशीतलम् ॥ ५ ॥

धूपितमिति ॥ मेचकैः श्वानलैरगतलंघकैः सारैः धेष्टकैरग्निः कष्टैश्चिरं यदुदरान्तरं
यदीयां गर्भनायः धूपितं वासितम् । यदुदरान्तरधूपार्थं दहननैस्त्वैरपि तत्राग्निमणिलयः ।
तथा—धूपज्वंतापलाजनाय जालजालेषु जालजालेषु सर्वेषु मन्त्रेषु जालानां वा जालेषु
गवाक्षजालेषु धृतः स्थापितः चन्द्रचन्दनक्षोदः कष्टैरचन्दनचूर्णं तेन मेदुरः पुच्छस्तर्षव्या-
च्छिद्यिरतरः परितलजालस्य यः स्तनीरो वायुस्तेन क्षीयते क्षीयतम् । सर्वेऽन्ते उदीरनदि-
नानाः, जालजालेति प्रकारे द्विरादि, पञ्चवजालो वा ॥

कापि कानशरवृत्तवर्तयो यं महासुरनिर्तलक्षीपिकाः ।

तेनिरै वितितिरै स्वरस्फुरद्दोऽभतापनिकराङ्गुरधिपः ॥ ६ ॥

१ यस्मिन् यदुप प्राचीनकालेषु 'विशालकण्ठ' इति राज उच्यते इत एव 'अचदुर' (अचदुर) इति
इति वितितिरैरपि वितितिरै विराडकार 'विशालकण्ठ' इति मेरुशक्तिः प्रतीयते । २ 'जा-
नानेन विरोधजन्यवहरोऽन्तर्ललाट' इति व्याख्या । ३ 'यदुदरान्तर' इति वीरानुसुखा-
वबोधार्थं नलः राजः ।

केति ॥ मदापुरभिः चम्पकादिद्वयगुणभिः तैलं वासु पुंश्रिता रीषिहाः यं सौमन्त्रे
कापि भैमीनलालंकृते देशे वितिभिरे विगतान् चारे तेभिरे प्रकाशमानगर्भे चक्रुः । किमु-
—कामशरद्वृत्ताः कामनागन्तुजः कामशरेण हारेण धूमिशेषेण वा वृत्ता निर्गता धूम-
रगर्भा वर्तयस्तन्मुसदुरभिता रीपासाम्भृता दशा यासां ताः । तथा—सरस्य भैमीनल-
भायं शुरुन्दोः प्रतापनिहरस्ता दुराणां प्रयवोद्भूतनाभिः श्रोः शोभा यासां ताः । एत-
दरीषिहादशेनमानेन कामोत्पत्तेमुल्लेख्यारवाच रीषिहा कामप्रतापादुरा द्येसुपमोद्रेषा ।
राजनिवृत्तस्या रीपाः चूर्णसिद्धिस्ततोपः क्रियन्ते । 'पुरसाजोभयालाशानस्ताज्जादिज्यागदैः ।
समेः समधुभिर्भूयो मताः कामशरानिधः' इति । कामशरो धूमः ॥

कुङ्कुमेणमदपङ्कलेपिताः क्षालिताश्च हिमवालुकाम्बुभिः ।

रेजुरध्वततशैलजज्ञो यस्य मुग्धमणिकुट्टिमा भुवः ॥ ७ ॥

कुङ्कुमेणेति ॥ यस्य मुग्धानि रमणीयानि मणि कुट्टिमानि वासु ता भुवो रेजुः । किमु-
ताः—कुङ्कुमं चैणमदः कस्तूरी च तयोः पद्मेन कर्दमेन लेपिताः । तथा—जलमध्ये तिष्ठे-
द्रवीभूतहिमवालुकाम्बुभिः कर्पूध्यावितोदकैः क्षालिताश्च । तथा—अध्वानि नलाङ्गस्य नला-
तता विलारिताः शैलजा हिमवत्समुद्भूतनालत्वादिनाला वासु । अतिक्रैग्ध्यसौगन्ध्यार्थं पूर्वं
कुङ्कुमकस्तूरीलेपः कृतः, अनन्तरं च तत्पट्टसंश्रित्या कर्पूरजलैः क्षालनं कृतम्, तेन पद्मे
गतोऽधिकं च सौगन्ध्यं जातम्, अनन्तरं च भैमीनलचरणयोर्मृदुतरलाग्ननिघ्नमूकादिन्य-
परिहारार्थं मृदुतरशैलजप्रक्षेप इति पाठकनादर्थक्यमो वलीयानिति पूर्वं कर्पूरोदकैः क्षालिताः
पश्चाद्भोग्यस्थानीयकुङ्कुमकस्तूरीपद्मेन कृताद्भोदतेनाः, अनन्तरं च धृतशैलेयनाला धृतमुन्द-
मणिसंचितमणिभूषणाः सत्यः शुशुभिर इति वा । 'वज्र' इत्यपि पाठः । 'वालुकांशुभिः' इति
पाठे—युग्नकर्पूरचूर्णैः क्षालिताश्चुरिताः कृतरत्नमालिका इत्यर्थः । अत्र शब्दोऽपि क्रनो
घटते । लेपिताः, ष्यन्तानिष्टा ॥

नैपथाङ्गपरिमर्दमेदुरामोदमार्दवमनोऽवर्णया ।

यद्भुवः कचन सूनशय्ययाभाजि भालतिलकप्रगल्भता ॥ ८ ॥

नैपथेति ॥ कचन नलनिद्रास्थानदेशे सूनशय्यया पुष्परचितात्तरणेन यस्य सौधभूध-
रस्य संवन्धिन्या भुवो भूमेर्भालस्य ललाटस्य तिलकस्तस्य प्रगल्भता रमणीयताऽभाजि धृता ।
पुष्पशय्या यद्भूमेर्ललाटतिलक इव रेज इत्यर्थः । कीदृश्या—नलाङ्गस्य परिमर्देन संसर्गेन
वरुणस्य वरदानसामर्थ्यान्मेदुरो नितरामधिकीभूत आमोदः सौरभं मार्दवं मनोः सदैवान्ध-
नत्वात्सुन्दरो वर्णश्च यस्यास्तथा । तिलकोऽपि कस्तूर्यादिनिर्मितत्वात्सुगन्धिः सुवर्णश्च भवति ।
अथच—यद्भूमेर्संवन्धिनि कचनदेशे नलाङ्गसंवन्धेनामोदादियुक्त्या पुष्पशय्यातुल्ययाऽति-
नृद्ध्या भैम्या भालतिलकेन या प्रगल्भता प्रकाशमानता सा अभाजि भञ्जिता । संभोगवशा-
त्तिलकस्य नृष्टत्वादित्यर्थ इति वा । अभाजि, पद्मे 'भञ्जेश चिति' इति नैलोपः ॥

१ 'समृद्धिमदस्तुवर्णनादुदात्तालकारः' इति जीवातुः । २ 'यान्ति भालतिलकप्रगल्भताम्' इति
पाठे—'यस्य भूमयः सूनशय्यया कृत्वा भालतिलकप्रगल्भतां यान्तीत्यर्थः' इति सुखावबोधः ।
३ 'निदर्शनालंकारः' इति जीवातुः ।

कापि यन्निकटनिष्कटस्फुरत्कोरकप्रकरसौरभोर्मिभिः ।

सान्द्रमाद्रियत भीमनन्दनानासिकापुटकुटीकुटुम्बिता ॥ ९ ॥

कापीति ॥ कापि क्वचित्प्रदेशे यस्य सौधस्य निकटे निष्कटे गृहगारे स्फुटन्तो विक-
सन्तः कोरकप्रकरा महिकादिकलिकासमूहास्तेषां सौरभोर्मिभिः सौगन्ध्यपरम्परानिर्गमननन्द-
नाया नासिकापुटकुटी नासिकापुटरन्मूलमल्पगृहं तत्र कुटुम्बिता पुत्रकलत्रादेस्तद्वावस्थापिता
सान्द्रं नितरानाद्रियताङ्गीकृता । अल्पगृहे बहुकुटुम्बो यथा संनर्देन वसति तथा, भैमीनासि-
कायां तैरुपितमित्यर्थः । वनोपान्तेषु दत्तदोष्टभैमी सकलपुष्पपरिमलं यत्र प्रलहन्मन्मूदिति
भावः । अपच—भैमीनासापुटकुट्या कुटुम्बितासादृश्यं धृतम् । कुटुम्बिनो हि सजातीया
भवन्ति । भैमीनासाश्वाससौरभतुल्यता यन्निकटवर्तिवनपुष्पसौरभैर्भूतेत्यर्थः ॥

ऋद्धसर्वैकतुवृक्षवाटिकाफीरकृतसहकारशीकरैः ।

यज्जुपः स कुलमुख्यमाशुगः प्राणवातमुपदानिरञ्जति ॥ १० ॥

ऋद्धेति ॥ आशुगो वायुः ऋद्धाः फलफलवादिस्तृद्धिमन्तः सर्वैकतुवृक्षा यन्मन्तारिचक्र-
लतुर्वचन्निधन आम्नादथो दृक्षा यस्यां सा, ऋद्धाः सर्वे ऋतवः सर्वे दृक्षाश्च यस्यां वा यस्यां
वाटिकायां फीरैः कुक्षैश्चतुष्टैः कृत्वा कृतानि राण्डितानि यानि सहकाराणामात्रधानां
पुष्पाणि फलानि वा तेषां शीकरैर्नैकैरन्दविन्दुनिर्निर्वायविन्दुनिर्वायानित्द्रूपैरुपहारैः एता
यज्जुपो यत्सौधसेविनो नलस्य भैम्या वा मत्स्य कस्यापि वा प्राणवातं नास्त्यस्तत्त्वं प्राणारवं
वायुं, यज्जुपो यत्सर्ववर्णी वा वायुरर्थाद्र्भौमजपोरन्यतरस्य वाञ्छति स्वाश्चतुष्टयम् । जन-
रैरुपतिष्ठते स्मेति वा । यत्नात्—कुलमुख्यं पञ्चवायुमध्ये प्राणस्यादिभूतजातुष्टयम् ।
कुलरुद्धं तस्यैव पृथक्ते । आम्नशीकरानामप्यनुवर्तमानं यत्तं मुखवाते सौधस्य । सह-
कारशीकरैरित्यनेन वायोः सौलसौगन्धे, अमलसौगन्धेन मान्यं च रक्षिताने । सर्वैकमित्यत्र
'ऋद्धकः' इति प्रकृतिभावः । सहकारैरेव पुष्पे फले वा प्रलपस्य 'पुष्पमूलेषु' इति उक्त् ।
'फलेषु' इति वा उक्त् । यज्जुप इति विष्णुवाक्ये, यत्ते इत्युपपादकः ॥

कुप्रचित्पानयनिर्मिताखिलः कापि यो विमलरत्नजः किल ।

कुप्रचित्रचितचित्रशालिकः कापि चास्तिराविधेन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥

कुप्रति ॥ यः सौधः कुप्रचित्पानयनिर्मिताखिलः कुप्रचित्पानयनिर्मिताखिलः सौधोऽप्येतादृशः सर्व-
वर्णियः कापि विमलं रत्नजो रचितः । तथा—कुप्रचित्रचितचित्रशालिकः उपरितोत्तमर-
विशेषाः पुष्पिका वा यत्र । एतेष्वेव विधेयं शालिके उपरितोत्तमं वा । कापि चास्तिराविधेन्द्रजालिकः
स्वयन्निर्मितानि प्रकाशान्तरादिर्लोकः प्रकृतिः । यः सौधोऽप्येतादृशः सौधोऽप्येतादृशः ।
शालिकेति शालिकारूपस्य उत्तमस्य वा इति 'प्रलपस्य' इति उक्त् । यत्ते—उ-
परितोत्तमरविशेषः । एतेष्वेव विधेयं, 'विमलः' इति उक्त् । विमलं विमलं उत्तमं वा
इत्यनेन ॥

विमलरत्नजोऽप्येतादृशः सौधोऽप्येतादृशः सौधोऽप्येतादृशः ।

यस्य यं यत् पुष्पिका वा यत्र । एतेष्वेव विधेयं, 'विमलः' इति उक्त् । विमलं विमलं उत्तमं वा
इत्यनेन ॥

काऽन्मात्रवाहुल्यात्कानरात्रिर्नामचनमंशब्दं करोति एवंभूता सारेका पक्षिणी मीनजा-
निपथसावैर्नौमयोमैर्नौनलपो रते विषये चुम्बनादिजननीनां कृताह्वे विहितविहिते कने-
भूते प्रत्यक्षतादुकारेणानुसंदधे । आलिङ्गनादीनां बहवो नेदाः कानरात्रे निरूपिताः ।
तत्र किंचिदालिङ्गनं कृतम्, किञ्चिद् इत्येतस्याद्यन्त्यदिलयः । अनुवदति ल व । अनुव-
कार चेत्यर्थः । रात्रे श्लोकलाः कारिका भवन्ति । यद्यपि अत्रापि कृताह्वविज्ञो भवति ।
नागदन्तिष्ठा, 'शेषादिनाया' इति कपि 'प्रलयस्याव-' इत्येत्त्वम् ॥

यत्र मत्तकलविङ्कशीलिताश्लीलकेलिपुनरुक्वत्तयोः ।
कापि इष्टिभिरवापि वापिकोत्तंसहंसनिधुनसरोत्सवः ॥ १६ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधे नैतः कलविङ्कशैर्हचटिकैः शीलितानां मुहुः क्षिप्तानानां चुम्बना-
दिराहितान्नचनसं करणायाश्लीलानां ग्राम्यानां केलीनां सुरतक्रांजनां पुनरुक्वं वर्तते यत्र,
तैवो हत्वा पुनरुक्वयुक्ं यथा तथा अपि कलिधित्पदेरे वापिकाया उत्तंसभूतानि भूयन्ती-
भूतानि तत्र वर्तमानानि हंसनिधुनानि तेषां सरोत्सवः सुरतक्रांज तयोर्नौनलपोदीप्तिने-
त्वापारैर्वा जवाप्यलम्बि । अदशौलपः । आदौ कलविङ्कशैर्हचटिकैः, अनन्तरं च हंसके-
लिर्गति पुनः पुनः सुरतदरानात्पुनरुक्तिः । 'रतान्ते अधोभूतवात्राणां कालिनां विपरीतसं-
भोगदर्शनं पुनः कानोदीपकं भवति' इति कानरात्रातिपेक्चनोर्ग परपतः स्मेति भावः ॥

यत्र वैणरववैणवस्वरैर्दुःकृतैरुपवर्नीपिकालिनाम् ।

कङ्कणालिकलहृष्ट नृत्यतां कुञ्जितं सुरतकृञ्जितं तयोः ॥ १७ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधे संभोगं कुर्वतोऽलपोः मीननलपोः सुरतकृञ्जितं कञ्जनात्साम्य-
मधुरस्वरूपं वैणरववैणवस्वरैः, तथा—वैणरवस्वरैर्वैपुल्यमन्यनिर्गतैः, तथा—उपवर्नीपि-
कालिनातानवतिनां कोकिलपद्मदानीं हुंहुतैः कृञ्जितैः संभुजालानां तान्नां नृत्यन्ती यत्र
इदमन्ते तैश्च तौ न हृष्यते तादृशे देशे नृत्यतां धीरुपगतां कङ्कणालिकां केदूरतुत्तारेभ्य-
पगगतानां कलरैरन्योन्योपनयैरितिशिष्टैश्च कुञ्जितं नन्दीकृतम् । आच्छादितमित्यर्थः ।
नृत्यन्त्यथ नृत्यन्तश्च 'पुनान्निद्रा' इत्येकस्मैः । कुञ्जितं, 'तत्तरोति-' इति भवन्तीतिहा ॥

सीत्कृतान्यशृणुतां विशङ्कुर्योयत्प्रतिष्ठितरतिलसर्वयोः ।

जालकैरुपवरान्तरैऽपि तौ त्याजितैः कपटकुञ्जतां निशि ॥ १८ ॥

सीत्कृतानीति ॥ अपवरान्तरे रम्यधरन्त्ये रतिलप्रतिभागुदपेक्षयाऽन्यत्तिलना मुहु-
त्थितपि तौ मीननलौ रिवा यदाक्षेपयि निमित्तप्रकारेणैव पुनरुक्वत्तयोः पुनरुक्व-
पुष्पा विराडुयोः शृङ्गारहितयोः सत्तन्त्रेण कृञ्जितैः कुञ्जितैर्नलितैश्च प्रतिष्ठितयोः पुनरुक्व-
नप्रस्तान्नामैवत्यन्यन्यलम्ब्य प्रतिनायां कृताश्रितानयोः रतिलसरोपे अर्धे सुवर्णरश्मि-
प्रतिभे तयोः सीत्कृतानि नपदन्तवर्षिजगुनावल्यद्वानि सौवर्ण्यनिर्देशात् रतिरुक्व-
निशि रात्रौ कपटकुञ्जकानलौकनितिधनं लालितैर्वर्तकैर्नलितैः कृता अपरुक्व । रिचि
रत्नरतिनिर्तीनां नन्दोर्वा वा नाला अरितैश्च कपटयि निमित्तकृतानि भवन्ति, रात्रौ तु

१ 'पुनरुक्व' । पुनरुक्व इति शब्दे—उपवर्नीपि वापिका इति सुखावयोया । २ अर्धे अर्धे
जीवावसुखावयोया इति ।

रजतादिभितीनां तादृशप्रकाशाभावात्ताभिरेव कपटकुञ्जत्वं स्याजितानि जालरूपेणैव प्रतीयन्ते । ततश्च प्रतिष्ठासामर्थ्यात्सचेतनौ सुरतलोडुपौ रतिस्मरावपि गवाक्षेषु दिवा जातभित्तिभ्रमावुभावपि कुञ्जभ्रमेणाविचार्यैव विशङ्कौ यत्र सुरतं चक्रतुः, जालमार्गेण शब्दसंचारश्च तत्कूजितानि तौ शुश्रुवतुरिति भावः । पुरोधसो मन्त्रप्रभावश्च सूचितः । तण्डुलचूर्णादिमण्डलितं चित्रमयं वस्त्रं कपटकुञ्जम् । दिवोष्मप्रवेशमभिया गवाक्षेषु चित्रपटा ध्रियन्ते, रात्रौ च पवनागमनार्थमपनीयन्ते, तथा च दिनवद्रात्रावपि कुञ्जबुद्ध्या विशङ्कं मणितानि चक्रुरिति वा । अपवृणोत्याच्छादयतीत्यपवरो गृहगर्भं, पचाद्यच । 'प्रतिकृतिरर्चा पुंसि-' इत्याद्यमः ॥

कृष्णसारमृगशृङ्गभङ्गुरा स्वादुरुज्ज्वलरसैकसारिणी ।

नानिंशं त्रुटति यन्मुखे पुरा किन्नरीविकटगीतिशंकृतिः ॥ १९ ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णो वर्णः सारः श्रेष्ठो यस्य तस्य मृगस्य शृङ्गवद्भङ्गुराऽतिवका बहुभक्ति-युक्ता, तथा—स्वादुः श्रुतिमधुराः, अत एव उज्ज्वलाः प्रकाशमानाः शृङ्गारादयो रसास्तेषामुज्ज्वलस्य शृङ्गाररूपस्यैव वा रसस्य एकाऽद्वितीया मुख्या वा सारिणी कृत्रिमनदी शृङ्गाररसपरिपूर्णैत्यर्थः । एवंभूता गाननिपुणानां किन्नरीणां विकटा पङ्खादिसप्तस्वराणामारोहावरोहीत्या विपमा गीतिगानं तस्या शंकृतिध्वनिविशेषः तस्य सौधस्य मुखे पुरोदेशेऽनिशं सर्वदा न त्रुटति कदाचिदपि विच्छिन्ना नाभूत्, भैम्याः सकाशाद्गानकलाशिक्षाहेतोरेष्वतरस्य तस्य सुन्दरे द्वारि आगत्य गन्धर्वकन्या अपि यत्र सर्वदा जगुरिति भावः । वक्त्रे च ज्ञा(गा)-नसद्भावाद्यः सर्वदा गायतीवेत्युत्प्रेक्षा च (मुखशब्देन) सूच्यते । अथ च—मृगशृङ्गवद्भङ्गुरा, तथा—स्वादूदका, तथा—किन्नर्य इव किन्नर्यो भ्रमर्यः कमलबाहुल्यात्पात्रं श्रेष्ठा गुञ्जनहंक्रुतिर्यस्या एवंविधा विकसत्कमलभ्रमरीमधुगुञ्जनयुता निमलजला एका कुल्या यस्य सौधस्य पुरोभागे कदाचिद्व्रीष्मतावपि मात्रुटत् । बहुजलैव स्थितेत्यर्थः । एकविंशे सर्गे (१४४ श्लो०) 'तुङ्गप्रसादवासात्' इत्यनेन कुल्याया अपि वर्णविष्यमाणत्वात्प्रकृते सौधवर्णनेपयोगित्वादयमर्थः कविना विवक्षित इति प्रतीयते । 'विकटः सुन्दरे प्रोक्तो विद्याल्लविकटरालयोः' इति विश्वः । त्रुटति, भूते 'पुरि लुङ् चास्मे' इति डेड् ॥

भित्तिचित्रलिखिताखिलक्रमा यत्र तस्थुरितिहाससंकथाः ।

पद्मनन्दनमुतारिरंमुतामन्दसाहसहसन्मनोभुवः ॥ २० ॥

भित्तीति ॥ यत्र सौधे पद्मनन्दनस्य व्रद्धगः मुतायां सरस्वत्यां रिरंमुता संभोगानिहासिद्रूपमनन्दं महत्साहसं अविचार्यकारित्वं तेन हसन्त्यसामर्थ्यदपेक्षं सोढासो मनोभूतं ॥, व्रद्धगः मुतारिरंमुतायां भोगोत्सादने विषये तद्रूपे वा महत्साहसं कामस्यैव, तेन पदेन दपेक्षं सोढासस्य कामस्य संवन्धिन्यो वा इतिहाससंकथाः पुरातनख्याविधाः निमित्तं तत्ररूपेण चित्रकारलिखितोऽखिलः क्रमः परिपाटी यासामेवंभूताः सत्यः तस्थुः । एतन्मवादिक्लमप्रभावाधिरूपेण यद्व्रित्तिषु लिखिता वर्तन्ते स्मेल्यते । व्रद्धगः मुतारिरंमुतादिकं नत्सपुण्यद्वयगन्तव्यम् ॥

१. 'यत्र भित्तिचित्रैः शृङ्गाररससारस्यैवत्वेन रुग्णाद्भङ्गवद्भावं रतिं जीयानुः ।

पुष्पकाण्डजयडिण्डिमायितं यत्रगौतमकलत्रकामिनः ।

पारदारिकविलाससाहसं देवभर्तुर्दृष्टिं भित्तिषु ॥ २१ ॥

पुष्पेति ॥ यत्र सौधे गौतमकलत्रमहत्यां कामयते स कानी तस्य संभुजानस्य देवभर्तु-
रेन्द्रस्य पुष्पकाण्डस्य कामस्य लोकत्रयजये डिण्डिमायितं वाद्यविशेषवदाचारितं पारदारि-
कस्य परस्त्रोगामिनो विलासवैभवं सुवर्णादिभित्तिषु रचितासु उदटाङ्गि टङ्गैरुक्तीर्य लिखितम् ।
येनेन्द्रोऽपि पराभूतः तादृशस्य महाप्रभावस्य स्वरस्य सेवां दुर्वाभ्यामपि नियतं कार्येति सुव-
र्णैश्चकितभित्तिषु कानोद्दीपनार्धमिन्द्रपारदारिकविलासा यत्र टङ्गैरुक्तीर्य लिखिता इत्यर्थः । डिण्डि-
मायितम्, उपनानात्कर्तुः कथन्त्यादिश्रुतिः । परदारान्गच्छति पारदारिकः, 'गच्छतौ परदारा-
दिभ्यश्चकृच्च' इति टक् । उदटाङ्गि, 'टङ्गि दन्धे' इत्यन्तात्कमेणि विप् ॥

उच्चलत्कलरवालिकैतवाद्भैजयन्तविजयाजिता जगत् ।

यस्य कीर्तिरवदायति स सा कार्तिकीतिथिनिशीथिनीस्वसा ॥ २२ ॥

उच्चलदिति ॥ उच्चलचौन्दर्यादिना वैजयन्ताख्यस्येन्द्रप्रासादस्य विजयेन याजिता
लब्धा सा कार्तिकी कृतिकानक्षत्रयुक्ता तिथिः पूर्णिमा तस्या निशीथिनी रात्रिस्तस्याः स्वसा
तद्वदत्युज्ज्वला यस्य प्रासादस्य कीर्तिः कान्तिरुच्चलतानुदीयमानानां कलरवाणां पारावताना-
नालिः पङ्क्तिस्तस्याः कैतवायाजाजगदवदायति स शोधयति स । उच्चलं चकारेत्यर्थः । एते
कलरवा न भवन्ति, किंतु शरच्चन्द्रचन्द्रिकातुल्या कीर्तिरेवैतस्येत्यर्थः । 'पारावतः कलरवः'
'स्याप्रासादो वैजयन्तः' इत्यमरः । दायति, 'दैप्, शोधने' इति भ्वादिस्वरपूर्वः सकर्त्तकः,
'लट् स्' इति लट् । कार्तिकी, 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यमि ङीप् । अत्र कृतिकायुक्तो दिवसः
कार्तिक इति भाषितपुंस्त्वसंभवेऽपि 'तिथयो द्वयोः' इत्यभिधानात्पुंलिङ्गेन तिथिशब्देन
सनाते स्त्रीलिङ्गस्य समानाधिकरणस्योत्तरपदस्याभावात् 'पुंवत्कर्त्तधारय-' इति सूत्रेण न
पुंवत् । ततश्च कार्तिकी चातौ तिथिभेदे सनातः ॥

गौरभानुगुरोहिनीसरोद्धतभावमिति वृत्तमाश्रिताः ।

रेजिरे यदजिरेऽभिनीतिभिर्नाटिका भरतभारतीसुधा ॥ २३ ॥

गौरेति ॥ गौरभानोश्चन्द्रस्य गुरोहिन्यां बृहत्सतिभार्यायां तारायां विषये स्वरजनिता य
उद्धतभावो गुदतल्पगानित्वादाचारत्वागित्वं, चन्द्रतारयोर्विषये स्वरस्योद्धतभावः कामजनित-
सामर्थ्यादिशयस्तद्वक्ष्ये वा, इतिवृत्तं पुरावृत्तमाश्रिताः प्रतिपादयन्त्यः, तथा—भरतेन मुनि-
ना प्रणीता भारती भरताख्यो नाट्यवेदस्तस्मिन्सुधा अनृतरूपाः । भरलोक्ताभ्यस्तस्याऽनि-
नीयमानाः सत्यः, सुधाप्राया इति यावत् । एवंभूता नाटिका दशरूपकान्तर्गतचतुरदशव्यवि-
शेषा यस्य सौधस्याखिरेऽऽग्नेऽग्निनीतिभिः सात्त्विकादि कर्माचिकार्यभेदभिन्नैश्चतुर्विधैर्नट-
सिनीयमानैरभिनयैः कृत्वा रेजिरे । तयोः सरोद्धतभावस्य निजिः सन्त्यक्षरिच्छतिः सैव
वृत्तं व्यापारोऽर्थात् वा प्रवेयं वस्त्रैर्विधनादकृदिप्रवन्द्यमाश्रिता इति वा ॥

शंभुदाख्यनसंभुजिक्रियामाधवत्रजवधुविलासयोः ।

गुम्फितैरुदानसा नुभाषितैर्यस्य हाटकविटङ्कनद्वितम् ॥ २४ ॥

शंभ्विति ॥ यस्य सौधस्य हाटकविटङ्कं सुवर्णघटितकपोतपालिका शंभोर्दास्वने मन्द-
कन्दरायां देवदास्वने गौर्या सह दिव्यसहस्रवर्षपर्यन्तं या सुरतक्रीडा, माधवस्य श्रीकृष्णस्य
व्रजवधूभिर्गोपिकाभिः सह विलासो रासक्रीडादिः, तयोर्विषय उशनसा शुकाचार्येण गुम्फैः
श्लोकरूपेण प्रथितैः सुभाषितैरतिचमत्कारकारिनवीनार्थशब्दविशेषैः करणैः कर्तृभिर्वाङ्मूर्ति-
चिह्नितम् । हरकृष्णकामविलासवर्णककाव्यरचितकाव्यश्लोकाः कामोद्दीपनार्थं यदीयहाटकवि-
टङ्के टङ्कैरुद्विक्ता इत्यर्थः । 'कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुंसकम्' इत्यमरः । विशेषेण
उल्लसते बध्यत इति विटङ्कं पक्षिविश्रमार्थं कुब्जाद्वह्निर्गन्तं दातुं ॥

अहि भानुभुवि दाशदारिकां यच्चरः परिचरन्तमुज्जगौ ।

कालदेशविषयासहात्सरादुत्सुकं शुक्रपितामहं शुक्रः ॥ २५ ॥

अहीति ॥ यस्मिन्सौधे चरतीति यच्चरः शुक्रः पक्षी शुक्रपितामहं पराशरमुज्जगौ ता-
स्वरं गायति स्म । किंभूतम्—अहि दिने भानुभुवि सूर्यपुत्र्यां यमुनायां विषये दाशदारिकां
कैवर्तकुमारीं योजनगन्धां परिचरन्तं संभुज्जानम् । अतएव—यथाक्रमं कालस्य रात्र्यादेरनि-
पिद्धस्य, देशस्य तीर्थदेवस्थानादिव्यतिरिक्तस्थानिपिद्धस्य निजशयनागारादेः, विषयस्य परदा-
रादिव्यतिरिक्तस्य स्वभार्यालक्षणस्य, असहात्कालादीनसहमानादधैर्यजनकात्सरादेतोः सुखं
कामातिरेकं सोढुमसमर्थमित्यर्थः । पौराणिककथ्यमानभारतादिकथाश्रवणमात्रेण प्राप्तः विज्ञा-
तिशयादतिमुखरो यद्विहारी कीरस्तादृशीं भारताद्युक्तां कथामुच्चैरनूदितवानिति भावः । अङ्गी-
त्यादिना कामातुरस्य कालावसहनत्वं समर्थितम् । अन्योऽपि साधुरेवंभूतं स्वपितामहनपि
निन्दति । 'कैवर्तं दाशधीवरौ' इत्यमरः । यच्चरः, अधिकरणे चरेष्टः ॥

नीतमेव करलभ्यपारतामप्रतीर्य मुनयस्तपोर्णवम् ।

अप्सरःकुचघटावलम्बनात्स्यायिना कचन यत्र चित्रगाः ॥ २६ ॥

नीतमिति ॥ मुनयः परमात्मज्ञानचतुरा ऋषयो यत्र सौधे कचन कस्मिन्नपि निरति-
भागे चित्रगाधिने लिखिता वर्तन्ते । किंभूताः—करलभ्यं पारं परतीरं यस्य तद्भावत्वात्
नीतमेव लक्षणया संनिहितभाविकलत्वात्समाप्तिं प्रापितप्रायमेव । अथ च—संनिहितपरतीर-
मपि तपोरूपं दुस्तरमर्णवं समुद्रमप्रतीर्यापरिसमाप्यानुत्तीर्य च तपोविघ्नाधमिन्द्रेण प्रेषिताना-
मप्सरसां रम्भादीनामत्युच्चकठिनकुचलक्षणानां घटानामवलम्बनाद्वारणादाधारादेतोः स्थावि-
नः स्थातुं शक्ताः । कुचमर्दनादिस्पर्शभोगकारिण इत्यर्थः । योऽपि प्रतीर्यमाणं समुद्रं नद्यादि वा
तीरे संनिहितेऽपि श्रान्तिवशादुत्तरीनुमशक्तः स जलमध्य एव घटादिकमवलम्बननाशब्द-
चित्रलिखित इव निश्चलस्तिष्ठति । कुटेति पाठे—'कुटः कोटे घटे गेहे' इति विश्वः ॥

स्वामिना च वहता च तं मया स सरः सुरतवर्जनाजितः ।

योऽयमीदृगिति नृत्यते स्म यत्केकिना मुरजनिस्वनैर्घनैः ॥ २७ ॥

स्वामिनेति ॥ यस्य सौधस्य संवन्धिना केकिना क्रीडामयूरेणेति हेतोर्घनैर्निविष्टैर्मुं-
स्वनैर्नृदङ्गध्वनिभिः, अथ च—तैरेव मेघैर्नृत्यते स्म । इति किम्—योऽयमीदृगप्रादिवकी-
कारकारी स महाप्रभावः सरः स्वामिना कार्तिकेयेन प्रमुखा च तदीयमानत्वेन तं वहता दृष्टेन

धारयता नया नयूरेण च सुरतवर्जनाञ्जित इति । चावन्योन्यसमुच्चये । कुमारस्य नैष्ठिक-
स्वचारित्वान्नयूराणां च वर्षर्तुकामभाजां नेत्रोपान्तरन्मनागेष निगच्छतानधुमधशुकविन्दूनां
नयूरीमुखग्रहणनात्रेण गर्भसंभूतेलिङ्गसंघर्षणलहरतपरिल्लागो जयहेतुः । नयूराद्य नेपथ्य-
आन्त्या नृदत्तस्यैवैवृत्त्यन्ति ॥

यत्र वीक्ष्य नलभीमसंभवे मुह्यतो रतिरतीशयोरपि ।

स्पर्धयेव जयतोर्जयाय ते कामकामरमणीयभूवतुः ॥ २८ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधे संभोगपरं नलभीमसंभवे नलभैर्मन्यो वीक्ष्य मुह्यतोः सुरतानिलादिभ्योः,
अथ च—भ्रान्तिं प्राप्तवतोः तथा—जयतोः सर्वोत्कर्षेण वर्तमानयोः अथ च—नलभैर्मन्यो
स्ववशे कुर्वतोः, रतिरतीशयो रतिकामयोः स्पर्धयेव ईर्ष्ययेव जयाय तां पराभवितुं ते नल-
भैर्मन्यो कामकामरमणीयभूवतुः सररती अभूताम् । संभोगयुक्तौ त्रौपुंसौ दृष्ट्वाऽन्यावपि त्रौपुं-
सायुद्धान्तरां भवत इति तादृशौ भैमीनलौ दृष्ट्वा प्रतिष्ठादशात्तत्र कृतापासां चेतनौ रतिकानीं
संजातसुरतेच्छौ जातौ, तथा—सौन्दर्यातिशयाद्वेगले काम इति, कामस्य च भैम्यां रतिरिति
संजातभ्रमौ च जातौ । एवंभूतावतिरायितान्योन्यरागजननाद्वसीकृतभैमीनलौ यत्र नूतौ रतिक-
नामिवाभूतामिति रतिकामयोर्द्वन्द्वयं जातमित्यर्थः । अपनेव च तयोर्जयः । अथ य—संभ-
भोगदर्शनात्तयोरपि संभोगवाञ्छेत्सादनाञ्जयः तत्रमार्थं बुद्धिपूर्वव्यापारनामास्पर्धयेनेतु-
त्येक्षा । स्पर्धाकरणं वृत्तम् । अथ च—रतिकामसंनिधाने यथा त्रौपुंसयोः संभोगवाञ्छा-
मुदयः, तथाऽनयोरपि रतिकामसंनिधानमेव प्रेरस्तातिशयादन्योन्यसंनिधानमात्रेणैव काम-
संभोहः प्रादुरासीदिति भावः । नलभैर्मन्यो दृष्ट्वा नोदं भवतोः अतएव नलभैर्मन्यतमनां
क्षितिविलपि ते चेतस्ये इति स्पर्धयेव जयतीरिति यथाधुव एव वा संरम्यः । अत्र सर्वत्रा-
त्वान्तरत्वाद्यप्यप्राप्तोऽपि पूर्वनिपातो रतेनले कामभ्रमोदयात्तरतिकामपदानां प्रथमयोगस्य,
रतीशस्य भैम्यां रतिभ्रमोदयाद्धीमसंभवारतीशकामरमणीयपदानां पञ्चादयोगस्य, रतिविधौ
सूच्यतीति हेतुम् । रतिरतीशयोर्दिश्ये स्पर्धयेति केचित् । ते प्रथमादिवचनान्तम् । काम-
कामरमणीयभूवतुरिति श्विः । कुलकम् ॥

तत्र सौधसुरभूधरे तयोराविरासुरथ कामकेलयः ।

ये महाकविमिरप्यधीक्षिताः पांमुलाभिरपि ये न शिक्षिताः ॥ २९ ॥

तत्रेति ॥ अथ तत्रोक्तस्य सौधस्य सुरभूधरे नैष्ठिकयोरेव कामकेलयः अविरासुः सर्वं
दिशिपिरे । ते के कामकेलयः—महाकविमिरप्यधीक्षिताः पांमुलाभिरपि ये न शिक्षिताः
शिक्षिता न मुदिगोपसौकुलाः । तेषामपि न एतद्विना इति चान्द । तथा—अनेखरसंनिय-
तुराभिः पांमुलाभिः कैस्त्वभिरपि ये न शिक्षिता अन्यथा महाकविपिरे नैष्ठिकस्य न
शिक्षताः । एतेनार्थोक्तिकाः कामविजया रम्यविजय इति ह्येति । 'अनेखरसंनियताः' इति
कोटिरस्य पुंलिङ्गम् ॥

सौत्यं इयति रोषिता नले स्वानिति प्रियवतीयभावरतः ।

यूनि रीरायनतीर्थया शिपयापि भानसुतया न लान्यतम् ॥ ३० ॥

पौरुषमिति ॥ एवंभूतया भीममुतया एवंभूते नले विषये कियत्किंपरिणामं साधनं
भयं न प्रापि, अपि तु बहुभयं प्राप्तम् । अघाट्यं प्रापेल्यर्थः । किंभूते नले—पौरुषं दयति
वल्लिनि । किंभूतया—स्वयं तु—योपिताऽवल्लया । तथा—स्वामिनि आत्मनः प्रभौ राजने
च । स्वयं तु—श्रितोऽतीकृतस्तदीयभावस्तदीयत्वं यया नलदासीभूतया । तथा—यूनि ल-
रणे । स्वयं तु—शैशवं बाल्यमतीर्णयाऽनतिक्रान्तया वयःसंधौ वर्तमानया । वल्लिनः स्वामिने
राज्ञस्तृहणाचावल्लया दासीभूतया बालया भयं प्राप्यत इति युक्तमिति । अत्र च प्रथमसंभोगे
किं वा भावीति ईदृशे नले ईदृश्या तया महद्भयं प्रापीति भावः । सर्वाण्यपि विशेषणानि
हेतुगर्भाणि । अथ च—श्रितो नलविषयो भावो रमणाभिलाषो ययैतादृश्यापि स्वामिने
भर्तारि नले महद्भयं प्रापि । यतः—पूर्वोक्तगुणविशिष्टया चेति । एवंभूतेऽपि नले एवंभूतया
तया साध्वसं कियदल्पमेव प्राप्तम् । यद्वा साध्वसं वर्तते एव, तथापि किंचित्साध्वसं परित्यज्य
क्तम् । यस्मात्—श्रितो नलविषयो रमणाभिलाषो ययेति वा । अथ च—श्रितः परित्यज्यो
ज्ञातो नलाशयो यया बाल(ला)या मम कण्ठोपभोगं न करिष्यतीति निश्चितनलाभिप्राया भयं
न प्रापेति भाव इति वा । श्रितोऽनुष्ठितो नलाशयो यया नलभावानुकूलवर्तिन्या प्रथमसंभोगे
पौरुषमवलम्ब्य क्रीडाकौतुककारी भवति, कान्ता चानुतीर्णशैशवा किमत्र भावीति सभया किं
चिदप्यजानानाऽल्पभयं विहाय प्रियभावानुकूलमाश्रयतीति । एतदनुभवसाक्षिकमिति भावः ॥
इदानीं लज्जानुभावपूर्वं कामशास्त्रानुरोधेन प्रथमसंभोगक्रममाह—

दूत्यसंगतिगतं यदात्मनः प्रागशिश्रवदियं प्रियं गिरः ।

तं विचिन्त्य विनयव्ययं ह्रिया न स्म वेद करवाणि कीदृशम् ॥३१॥

दूत्येति ॥ इयं प्राक् विवाहात्पूर्वं दूत्येन देवदूतव्यापारेण संगतिं गतं संबन्धं प्रा-
साक्षाद्दृष्टं नलं प्रियमात्मनो निरहप्रकाशिनीर्नवमसर्गोक्ता गिरो वाणीरशिश्रवदाश्रवयामासे
यत्, तं प्रियस्य स्ववचनश्रावणलक्षणं विनयस्य व्ययं नाशं धार्ष्ट्यं विचिन्त्य विशेषेण स्मृत्वा
ह्रिया कृत्वा कीदृशं करवाणीति न वेद स्म नाज्ञासीत् । तदानीं मया यदुक्तं तन्महदनुचि-
कृतं, तत्प्रतिक्रिया कीदृशी, प्रकृते चार्थे किं कार्यमिति विनयव्ययस्मरणाज्जातया हि
किंकर्तव्यतामूढाभूदित्यर्थः । उत्तमत्वं सूचितम् । उत्तमा हि पूर्वानुचितस्मरणाल्लज्जन्ते । अतः
तस्मरणेनापि सलज्जाऽभूत्, प्रारब्धसंभोगानुभवदशायां तु सलज्जत्वं किं वाच्यमिति भावः
अशिश्रवत्, शृणोतेणौ चङि द्विवचने उपधाह्रस्वत्वे 'सन्वल्लघुनि-' इति सन्वल्लघुवे 'ल-
तिशृणोति-' इत्यभ्यासस्य वेत्त्वम् । प्रियं, शृणोतेः शब्दकर्मत्वाणौ कर्मत्वम् ॥

यत्तया सदसि नैषधः स्वयं प्राग्वृतः सपदि वीतलज्जया ।

तन्निजं मनसिकृत्य चापलं सा शशाक न विलोकितुं नलम् ॥३२॥

यदिति ॥ तथा सदसि मिलितलोकत्रयसमक्षं वीतलज्जया निर्लज्जया सत्या सपदि स-
परप्रवर्तनाद्यभावेऽप्यात्मनैव वरणमालया कृत्वा प्राक् नैषधो वृत इति यत्, सा ततया न-
वरणलक्षणं निजं चापलं धार्ष्ट्यं मनसिकृत्य विचार्य तदानीं लज्जां त्यक्त्वा मया मह-
र्ष्यमवलम्बितमेतदनुचितमिति स्मृत्वा लज्जातिशयवशात्तदानीं नलं विलोकितुमपि
शशाक । अत्राप्युत्तमत्वं सूचितम् । तच्चापलं मनसिकृत्य विशेषेणेता प्राप्ता चासौ लज्जा
तया कृत्वा नलं वीक्षितुं नाशकदिति वा । मनसिकृत्य पूर्ववत् ॥

आसने मणिमरीचिमांसले यां दिशं स परिरभ्य तस्थिवान् ।

तामसूयितवतीव मानिनी न व्यलोकयदियं मनागपि ॥ ३३ ॥

आसन इति ॥ अनुरागातिशयादेकासने वर्तमानयोस्तयोर्नेच्ये स नलो मणिमरीचिभिः खचितोत्तनरत्नप्रसारकिरणैर्मांसले व्याप्त आसने सिंहासने (स नलः) यां दिशं परिरभ्य यं सिंहासनप्रदेशनाश्रित्य तस्थिवान्, इयं मैत्री तां दिशं मनागपि न व्यलोकयत् । उत्प्रेक्षते—असूयितवतीव ईर्ष्यावतीव । दिशः स्त्रीत्वादियं मङ्गत्रालिङ्गितेति सपत्नीबुद्ध्याऽसूयां कृतवतीव तां नापश्यदित्यर्थः । यतो मानिनी । लज्जाभयाभ्यां नापश्यत्, तत्रैवमुत्प्रेक्षा । असूयितवती, कण्डूदियगन्तात् फवतुः, उगित्वान्डीप् ॥

हीसरन्निजनिमज्जनोचितं मौलिदूरनमनं दधानया ।

द्वारि चित्रयुवतिश्रिया तया भर्तुर्हृतिशतमश्रुतीकृतम् ॥ ३४ ॥

हीति ॥ निरन्तरप्रवाहरूपत्वाद्गौरूपायां सरिति निजस्यात्मनो निमज्जनं तस्योचितं योग्यं मौलेः शिरसो दूरं नितरां नमननानानेर्नत्रोभावं दधानया, तया—द्वारि गृहद्वारदेशे चित्रलिखितयुवतिवत् श्रीः शोभा यस्यास्तदा लज्जाभयान्मानन्तःप्रवेष्टुमशक्तयाऽतिनिश्चलया तत्रैव स्थितया मैत्र्यापि मैत्र्यागच्छेति भर्तुर्नलस्य हृतीनामाह्वानानां शतमश्रुतीकृतं ध्रुतमश्रुतं कृतम् । ध्रुतं लज्जाभयान्माननुत्तरदानानागनानाश्रुतमिव कृतमित्यर्थः । नवोढाजातिरियम् ॥

वेश्म पत्युरविशन्न साध्वसाद्वेशितापि शयनं न साऽभजत् ।

भाजितापि सविधं न सास्वपत्स्वापितापि न च संमुखाभवत् ३५

वेश्मेति ॥ सा किमग्रे भविष्यतीति साध्वसाद्रूपात्पत्युर्वेश्म न खयमवशात् । अनन्तरं सख्या नलेन वा वेशितापि गृहमध्यं प्रापितापि शयनं नाभजत् । ततोऽपि सख्या नलेन वा शयनं भाजितापि सा सविधं नलसनीपं यथा तथा नास्वपत्, किंतु दूरत एव निद्राति ल । ततोऽपि सख्या नलेनैव वाङ्मपाल्यादिना सविधं स्वापितापि न च संमुखाऽभवत्, किंतु शय्यापार्श्वपट्टिकावलम्बिनी पराङ्मुख्येवाभूदित्यर्थः । प्रधानसंभोगे मुग्धाया जातिरियम् । साध्वसादिति सर्वत्र । अस्वपत्, 'अज्ञार्ग्य-' इति लङ्घयत् । संमुखा, 'स्नाज्ञाद्योपसर्जनाद्-' इति विकल्पात् ङीप् ॥

केवलं न खलु भीमनन्दिनी दूरमव्रपत् नैपथं प्रति ।

भीमजाहृदि जितः खिया द्विया मन्मथोऽपि नियतं स लज्जितः ३६

केवलेति ॥ भीमनन्दिनी केवलं नैपथं प्रत्युद्दिश्य दूरं नितरानव्रपत् लज्जां प्रापेति न, किंतु भीमजाहृदि वर्तमानया द्विया लज्जारूपया खिया जितः खलु जित एव सोऽतिप्रसिद्ध-पराक्रमः ह्येव वर्तमानो मन्मथोऽपि नियतं बहुकालं लज्जितः । अथच—ननो नभ्राति पीडयतीति मन्मथः पृषोदरादिः । एवंविधोऽपि जितो लज्जितः संकुचितश्चेति चित्रम् । शीवसातलद्विपथेऽतिपीडकरोऽपि कामो बहुकालं ताननिमज्जति स्मेति नादः । मन्मथोऽपि खिया जितो लज्जितः ॥

आत्मनापि हरदारसुन्दरी यत्किमप्यभिललाप चेष्टितुम् ।
स्वामिना यदि तदर्थमर्थिता मुद्रितस्तदनया तदुद्यमः ॥ ३७ ॥

आत्मनेति ॥ हरदारवद्गौरीवत्सुन्दरी सा आत्मनापि स्वयमेव यत्किमपि यत्किंचि-
ष्टितुं तदवसरोचितं कटाक्षवीक्षणताम्बूलदानतालवृन्तचालनाद्यभिललाप कर्तुमैच्छत् । तदर्थं
तस्मै प्रयोजनाय तद्वस्तुदानाय इज्जितज्ञेन स्वामिना नलेन ताम्बूलं देहीति यदि अर्थिता
याचिता तर्ह्यनया भैरव्या तस्य नलस्योद्यमो याचनप्रयत्नो मुद्रितः ताम्बूलादीनामदानाद्यर्थ-
कृतः । तेन याचिता सती न ददाविति भावः । अपिरेवार्थे । स्वामिनेत्यनेनावश्यकर्तव्य-
तायां सत्यामपीति सूचितम् । गौर्यपि प्रथमसंभोगे हरेणार्थिता सत्येवमेवाकरोदिति ध्वनिः ॥

हीभराद्विमुखया तया भियं सञ्जितामननुरागशङ्किनि ।

स स्वचेतसि लुलोप संस्मरन्दूल्यकालकलितं तदाशयम् ॥ ३८ ॥

हीभरादिति ॥ दूल्यकाले कलितं परीक्षितं तदाशयं भैरवमिप्रायं सम्यग्दृढसंस्कारतया
स्मरणपथारूढं स्मरन्विचारयन्स नलो हीभराद्विमुखया तया विमुखलादेवाननुरागशङ्कि-
किमस्या मध्यनुरागो नास्तीति शङ्काशीले स्वचेतसि सञ्जितां जनितामनुरागाभावसंभावनां
भीतिं लुलोप निरस्यति सः । दूल्यावसरे मध्यनुरागातिशयादिन्द्रादीनपि परित्यज्य मद्व्यने
कृतमरणनिश्चयेयमिदानीमनुरागं न त्यक्ष्यतीतिनिश्चिन्त्य जातां शङ्कां तत्याज । मुग्धा
लज्जाभरादेव विमुखीयं नत्वननुरागादिति निश्चिकायेत्यर्थः । तदाशयं, शेषत्वाविवश्या
पश्यभावः ॥

पार्श्वमागमि निजं सहालिभिस्तेन पूर्वमथ सा तयैकया ।

कापि तामपि नियुज्य मायिना स्वात्ममात्रसचिवावशेषिता ॥ ३९ ॥

पार्श्वमिति ॥ तेन नलेन भयवशादेकाकिनी नलस्य सविधमनागच्छन्ती सा आलि-
भिर्भूयसीभिः सह निजं पार्श्वमागमि प्रापिता । भवतीभिरपि किंचित्कालमनया पार्श्वमाग-
न्तव्यमित्यादिष्टाभिस्ताभिस्तां स्वसंनिधिं प्रापितवानित्यर्थः । अथानन्तरं कियतापि कालेन
किंचिद्विश्वासप्राप्त्यनन्तरमेकयैकाकिन्यैव तया सख्या सह सख्यन्तरपरिहारेण संनिधिं
प्रापिता । अथानन्तरं कियतापि कालेन तामपि सखी कापि गन्धमाल्यतान्मूलशङ्ख-
विषयेऽलीकं नियुज्य गन्धाद्यानयेति व्याजाल्लेख्य यतो मायिना कामशास्त्रोक्तकन्यावित्कम्भ-
णकपटपटुना चतुरेण तेन स्वात्ममात्रो नल एव सचिवः सखा यस्याः स्वसहायैवैकाकिनी अव-
शेषिता स्वसमीपे स्थापिता । विजनोचितं स्वीयमिज्जितमदर्शयत्, तदीयं चापश्यदिति
भावः । कन्यावित्कम्भप्रकारोऽयम् । आगमि, प्यन्तात्कर्मणि चिण् '(विभोपा) चिण्मुलोः-'
इति दीर्घविकल्पात्तज्ञे ह्रस्वः ॥

संनिधावपि निजे निवेशितामालिभिः कुसुमशस्त्रशास्त्रवित् ।

आनयद्व्यवधिमानिव प्रियामङ्गपालिवलयेन संनिधिम् ॥ ४० ॥

१ वदुत्रोपलभ्यमानमपि विभाषापदमत्र प्रक्षिप्तम् । 'विभाषा चिण्मुलोः' इति स्वल्प दुर्निभ-
यकलेन दीर्घविधायकत्वाभावात् । तस्मात् 'चिण्मुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यान्' इति सूत्रं बोध्यम् ॥

संनिधायिति ॥ स नल पाणिनिः सममेव निजे संनिधौ निवेशितां तेनैव प्रयो-
जकेन समगोषे प्रयोज्यानिः संरातिनिः स्थापितानपि प्रियामद्वन्द्वैर्नौष्टुभभागस्तारिणः
स्वीयैकमुखादिनामविशेषतः कल्याकारेण वेष्टनेन कृता संनिधिमानयत् । यतः—कुमु-
दस्तः कामस्तस्य वात्स्यायनादिप्रणीतं शायं वेत्तीति चित् । तत्रैकते—यनापिमानेव दूर-
स्यो यथा प्रियां संनिधिमानयति । कमराद्ये—‘कदा रतं पादलिह प्रयोज्यं तत्रापि
चात्तितमेव पूर्वम्’ इति । ‘तथा सामीप्यतां नीरं नवीडां संनिधापयेत् । विधासच्छ्रमा
गात्रादिप्रानास्वाजपेक्षयम्’ इत्यादि । संनिधिस्थापनप्याजेन गात्रनाल्लिङ्ग भयं स्थापित-
वानिति भयः ॥

प्रागुच्युन्वदलिके हियानतां तां कमाद्वरुतां कपोलयोः ।

तेन विश्वसितमानसां इदित्यानने स परिचुन्व्य सिम्पिये ॥ ४१ ॥

प्रागिति ॥ स हिता आन्ततानविनम्रां तां प्रागलिके लताट एवानुन्वत् । अविनम्रत्वा-
त्तदानीं कपोलादिचुन्वनत्वात्कल्पत्वादित्यर्थः । ततः—किंचिद्वत्चुन्वनमपत्वात्पूर्वपिज्ञया
दरनीयप्रतां किंचिदुद्यतमुखीं कमात्परिपाद्या तदानीमेवान्पदा वा क्रियता द्वयोरपि कपो-
लयोर्भुचुन्व । तेन कपोलचुन्वनेन ततोऽपि विद्युत्तितं मानसं पत्तात्तां ततोऽनुवतमुखीना-
नने इदिति मुखवक्रगामयाच्छीघ्रं परिचुन्व्य दुर्लभाधरचुन्वनलामजनेतानन्दवशात्सिम्पिय
इपदव्यजनहस्तत् । स्फुटहाते पुनर्लज्जा स्यादिति भयार्थमवहासेत्यर्थः । अथ च यदेताव-
त्पर्यन्तं तया वदितं तदपीदानीं नया लब्धमिति हासः । लज्जयतीति कानरात्रोक्तानि
चुन्वनस्थानानि । उपनपि विलम्बनपरीतिः ॥

लज्जया प्रथममेव हुंहुतः साध्वत्सेन बलिनाथ तर्जितः ।

किंचिदुच्छ्रित एव तदुदि न्यग्यभूय पुनरर्भकः सरः ॥ ४२ ॥

लज्जयेति ॥ लज्जादिचुन्वनकनामुनवजातमुखविशेषोक्ततितकामोदयायास्तस्या इदि
मानवे किंचिदुच्छ्रित एव विद्वत्तित एवार्भको मुग्धत्वादप्रौढः सरः प्रथमं चुन्वनजनितया
लज्जया एलागल हुंहुतः हुंकारेण निमिद्धः । अथ पथाइलिना प्रयत्नेन चुन्वनजन्येन
साध्वत्सेन सात्त्विकमयेन तर्जितो भर्त्सितोऽलवीयं भैरवहृदयलक्षणं स्थानं तया प्रविष्टं तिष्ठे-
त्वाज्ञेपूर्वं लज्जामयान्यां भर्त्सित इत्यर्थः । एकद्वारो विलम्बयितुमार्यः । अर्भकोऽपि किंचि-
दोष्ठिमुमुक्षुः नात्रा पूर्वनागल हुंहुतः पथात्पुनरापि वाचा तर्जितः तन्मंजुवितो भवति ।
हुंहुत इव तर्जित इवेति च प्रतीपमानोद्वेजा ॥

बलमस्य भुजयोः सरोत्सवे दित्सतोः प्रलभमङ्गपालिकाम् ।

एककश्चिरमरोधि बालया तल्पयन्त्रुपानिरन्तरालया ॥ ४३ ॥

बलमस्येति ॥ सरोत्सवे मुखोत्सवारन्नेऽङ्गुलिच्छां कृतपृष्ठवेष्टनयदुवज्ज्वालिङ्गं
प्रसन्नं इवादित्सतोः कर्तुमिच्छतोर्वेदनस्य नलस्य मुग्धोर्नय्ये एकको मुखः बालया सुरता-
प्रौढया तया निरनरोधि प्रतिवद्धः । वीरदया—तल्पस्य चप्याया पक्षगेन लघुपृष्ठदडीनेन
निरन्तरालया निरवकाशया । आलिङ्गनार्थं पृष्ठदेशे नलमुजप्रवेष्टो यथा न भवति तथा इदं
चप्यासंज्ञनपक्षगेन निरवकाशतः कुबरोधनाच्चालिङ्गनविज्ञं तनापरित्यक्तः । अललज्जाद्रेक-

दैव द्वयोर्भुजयोः प्रतिरोद्धमशक्यत्वाद्वाभ्यामपि निजभुजाभ्यामेकैकस्य नलभुजस्य पर्यायेन रोधनादेकक इत्युक्तेऽपि द्वावपि भुजौ निरुद्धाविति ज्ञेयम् । एकक इति पर्यायाशयेनोक्तम् । द्वाभ्यामेकस्यैव निरोधेऽपि द्वितीयेन स्पर्शमात्रं कर्तुं शक्यते, न तु द्विभुजसाध्यमद्वयात्वात्ति-
 ज्ञनमित्येकक इत्युक्तमिति वा अन्योन्याभिमुख्येन सुप्तयोस्तयोरधस्तनवाहू शय्यासंलग्नत्वाच्च-
 य्ययैव नियन्त्रितौ । आलिङ्गनोद्युक्तः शय्यासंलग्नो नलबाहुस्तत्पयन्त्रणनिरवकाशत्वात्पृष्ठदेशे
 प्रवेष्टुमशक्यत्वादवरुद्धः । उपरितनस्तूपरितनेन भैमीबाहुना चिरं प्रतिरुद्ध इत्याशयः ॥

हारचारिमविलोकने मृपाकौतुकं किमपि नाटयन्नयम् ।

कण्ठमूलमदसीयमस्पृशत्पाणिनोपकुचधाविना धवः ॥ ४४ ॥

हारेति ॥ हारस्य एकावल्यादिमुक्ताहारस्य चारिमा सौदर्यं तस्य विलोकने विषयेऽति-
 वृत्तस्थूलमुक्तायुक्तोऽत्यद्भुतोऽयं लवीयो हारो दर्शय दर्शयैनमित्यादि किमपि लोकोत्तरं मृपा-
 कौतुकं नाटयन्नभिनयन्नयं धवो भर्ता नलः स्पर्शलोभवशादुपकुचं स्तनसमीपं धावत्येवंशीलेन
 पाणिनाऽदसीयं भैम्याः संवन्धि कण्ठमूलं कण्ठाधोभागमस्पृशत् । सार्वभौमस्य तस्यापूर्वस्य
 वस्तुजातस्य दृष्टत्वात्कुचस्पर्श एव तात्पर्याच्च तात्त्विककौतुकाभावेऽपि साक्षात्करस्पर्शमसहमाना-
 यास्तस्या हरसौन्दर्यदर्शने मृपाकौतुकनाटनेन कण्ठमूलस्पर्शव्याजेन कुचावेव स्पृशति । मुग्धा-
 विलम्बमणजातिः ॥

पुनः स्तनस्पर्श उपायान्तरमाह—

यत्त्वयास्मि सदसि स्रजाञ्चितस्तन्मयापि भवदर्हणार्हति ।

इत्युदीर्य निजहारमर्पयन्नस्पृशत्स तदुरोजकोरकौ ॥ ४५ ॥

यदिति ॥ स इत्युदीर्योक्त्वा भैमीकण्ठे निजमुक्ताहारमर्पयन् सन् हारार्पणमिषेण तस्या
 ग्रीजावेव काठिन्यादिगुणत्वेन कोरकौ पस्पर्श । इति किम्—हे भैमि, सदसि सभामध्ये
 तयाऽहं स्रजा मधुकमालया कृत्वा यद्यस्मादधितः सर्वेषां समक्षं पूजितोऽसि । तत्तस्मान्न-
 ापि मत्कर्तृका भवत्वा अर्हणा पूजा अर्हति । उपकारस्य प्रत्युपकर्तव्यमिति न्याययुक्तेति ।
 अर्हणा कृतेत्यपि पाठः ॥

नीवितीक्ष्णि निहितं स निद्रया सुषुप्तो निशि निपिद्धसंविदः ।

कम्पितं शयमपास यन्नयं दोलनैर्जनितबोधयाऽनया ॥ ४६ ॥

नीवीति ॥ जाग्रदवस्थायां करं निराकरिष्यतीति बुद्ध्या निशि निद्रया निपिद्धा वारित-
 ऽविज्ञानं यस्यास्तस्याः सुषुप्तो भैम्या नीवितीक्ष्णि रसनाकलापमोचनार्थं वसनपट्टिकापरिदरे
 नेहिते स्थापित एव नीविसर्शमात्रेण कम्पितं सात्विकदम्पनयुक्तं शयं हन्ते स नद्यो दोलनेः
 तमुद्भूतस्वगतसात्विकदम्पनिमित्तदृष्ट्यालनैर्जनितबोधया ह्याजितनिद्रयाऽनया भैम्या करन-
 स्तथापास निराकृतवान् । कीदृशः—अयं शुभावहविधिन् । संभोगानन्दमिति वाचन् । तं
 न् प्राप्नुवन् । 'अपासयन्नयन्' इति पाठे—भैम्या प्रयोज्यया स प्रयोजको नलो निद्रं द-
 ष्यत्ययदनेत्यदित्यर्थः । दम्पनानकरसंस्पर्शमात्रेण जातबोधया तथैवः करो निरुद्ध-
 इत्यर्थः । अनयेति करेण तुतीया । पाठान्तरे तु प्रयोज्यकर्तरे ॥

स प्रियोरयुगकञ्जुकांशुके न्यस्य दृष्टिमथ सिम्पिये नृपः ।

आवचार तदधाम्बराञ्चलैः सा निरावृत्तिरिव त्रपावृता ॥ ४७ ॥

स इति ॥ स नृपः प्रियया ऊरुयुगल कञ्जुकांशुके आवरणभूते वस्त्रे दृष्टिं न्यस्य अथा-
नन्तरमेव सिम्पिये ईषदहसत् । सूक्ष्मवस्त्रावृतत्वात्सर्वं नया द्रष्टुं शक्यत एवेत्याशयेनेत्यर्थः ।
त्यपा पूर्वकालत्वेऽभिहिते स्मितस्नानन्तर्येऽप्यव्यवहितेतरत्वद्योतनार्थमयशब्दः । नीविस्थापि-
तकरापात्तनानन्तरमेति वा । अथ नलस्मितानन्तरं निरावृत्तिरिव वस्त्ररहितेव त्रपावृता सती
सा तददुग्धवत् वस्त्रस्य तस्यैवाञ्चलैरभ्रभागैरावराज्यच्छादयानास । वस्त्रस्यातिसूक्ष्मत्वाद्वाच्यं-
भावितनिजगोप्याद्दर्शना सती घनावयवत्वसंपादनार्थं तद्वत् तदञ्चलैरेव प्रावृणोदिति
भावः । कान्तिनोरियं जातिः । अञ्चलैरेति बहुत्वं पुनःपुनरावरणक्रियानेदात् ॥

बुद्धिमान्व्यधित तां क्रमादयं किंचिदित्यमपनीतलाभ्वसाम् ।

किंच तन्मनसि चित्तजन्मना हीरनामि धनुषा समं मनाक् ॥ ४८ ॥

बुद्धिमानिति ॥ बुद्धिमान् कानशास्त्रोक्तकन्याविलम्बनप्रकारचतुरोऽयमित्थं पूर्वोक्त-
रीत्या क्रमात्परिपाद्या तामपनीतलाभ्वसां त्याजिताकलिकसंभोगभयां व्यधिताकृत । किंचेत्य-
धिकोक्तौ । न परनेतावदेव, किञ्चन्यच्च—तस्या मनसि वर्तमाना हीरनामि स्थितेन चित्तज-
न्मना स्वधनुषा समं सह मनाक् अनानि शिथिलिता । कामेन धनुषि किंचिदारोप्यमाणे
लज्जाप्लुता जातैत्यर्थः । पूर्वं कामो भयलज्जान्यां त्याजितः । इदानीं तु भैरवीभयं नष्टेन
निराकृतम्, एका त्रीं हीरवशिष्टा, सा कामेन बुद्धेनाल्पितेति भयलज्जयोः किंचिदपासनेन
पूर्वं मन्द्रीभूतोऽपि कामः स्तोकं पुनरुल्लसतेति भावः । अनानि, 'ज्वलहुल-' इति वार्ति-
कान्तिवत्त्वस्य पाक्षिकलान्तिवत्त्वाभावे हत्वानावः । सित्वेऽपि वा 'विग्गमुलोः-' इति पाक्षिको
दोषः ॥

सिम्पिये हसति न स तेन सा प्रीणितापि परिहासभाषणैः ।

स्वै हि दर्शयति ते परेण कानर्घ्यदन्तकुरुविन्दमालिके ॥ ४९ ॥

सिम्पिय इति ॥ तेन परिहासभाषणैः परिहासप्रधानैः सन्नेहवचनैः प्रीणिता जनितप्री-
तिरपि सा तल्लिन्दुसत्यपि विकसत्तपोलनयनमलङ्कितदन्तं सिम्पिये स्मितं चकार । दर्शित-
दन्तं प्रसरद्वात्यं तु न चकार । अन्या तु परिहासप्रीणिता हसति, इयं तु नेति चित्रनि-
त्यपिशाब्दार्थः । हि यस्मात्ते प्रसिद्धे अनर्घ्या निर्मूल्याः सुलक्षणा दन्तास्त एव तान्मूढरागत्वा-
त्कुरुविन्दानि नागिक्यानि तेषां नाटिके अल्पे हस्ते वा नाळे । स्वे आत्मीये सर्वस्वरूपे का
कुलीना त्री परेणान्येन हस्त्येन येन केनचित्पुरुषेण च दर्शयति दर्शनयत्नो करोति । अपि
तु हास्यं त्रीणां दोषापेक्षुत्तनत्रीत्वात्प्रकटितदर्शनं हास्यं न चकारेति दुष्टम् । नह्नन्यव-
त्त्वव्यत्यै प्रदर्शयते । तेन स हसति लेति वा । स्मितवृत्तिविहसितोपहासः प्रहासप्रकारैर्हास्य-
रसो भरतेन पयथा निरूपित इति स्मितवृत्तिदोर्भेदः । 'अप्यौ सः कर्त्ता' इति कर्त्तृत्वज्ञान-
नपयोः स्वर्ग्यकारणयोः सौभाग्येण सहोत्पन्नस्वरः इति जीवानुः ।

१ 'भावदन्तमप्यनावृत्तिर्दीवावृत्तेरिति वचातिरूपोक्तिः' इति जीवानुः । २ 'अत्र हि नमनमुद-
नपयोः स्वर्ग्यकारणयोः सौभाग्येण सहोत्पन्नस्वरः' इति जीवानुः ।

वादेन कर्मत्वविधानात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्परेणेत्यत्र दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वाद् 'गतिबुद्धिः' इति प्राप्तकर्मत्वाभावः ॥

वीक्ष्य भीमतनयास्तनद्वयं मग्नहारमणिमुद्रयाङ्कितम् ।

सोढकान्तपरिरम्भगाढता सान्त्वमायि सुमुखी सखीजनैः ॥ ५० ॥

वीक्ष्येति ॥ सखीजनैः सा सुमुखी सोढा कान्तस्य परिरम्भाणामालिङ्गनानां गाढता दृढपीडनं यया एवंभूताऽन्वमाध्यनुमिता । किं कृत्वा—भीमतनयायाः स्तनद्वयं स्तनद्वये मग्नानां हारमणीनां मुद्रया किञ्चिद्गम्भीररक्तीभूतस्थानश्रियाऽङ्कितं चिह्नितं वीक्ष्य । स्तनयोर्मग्नहारमणिदर्शनादन्यथानुपपत्त्या गाढालिङ्गनमनया सोढमिति सखीमिश्रितमित्यर्थः । सुमुखीत्यनेनालिङ्गनसंज्ञातहर्षोऽपि सूचितः ॥

याचते स्म परिधापिकाः सखीः सा खनीविनिविडक्रियां यदा ।

अन्वमिन्वत तदा विहस्य ता वृत्तमत्र पतिपाणिचापलम् ॥ ५१ ॥

याचत इति ॥ सा यदा यस्मिन्समये परिधापयन्तीति परिधापिकाः सखीः खनीया आत्मीयवस्त्रमेखलाबन्धस्य निविडक्रियां गाढबन्धनं याचते स्म प्रार्थितवती तदा ताः सख्योऽन्योन्यविलोकनपूर्वं विहस्यात्र नीविबन्धश्छथीकरणार्थं वृत्तं जातं पत्युः पाणिचापलं बलादुन्मोचनव्यापारमन्वमिन्वत अनुमितिविषयान्यथानुपपत्त्यैवं प्रार्थनं युज्यत इति पूर्ववृत्तं निश्चितवत्य इत्यर्थः । याचिद्विकर्मा । अन्वमिन्वत, मिनोतिः, स चानुपूर्वो ज्ञानार्थः ॥

कुर्वती निचुलितं ह्रिया कियत्सौहृदाद्विवृतसौरभं कियत् ।

कुङ्कुलोन्मिपितसूनसेविनीं पद्मिनीं जयति सा स्म पद्मिनी ॥ ५२ ॥

कुर्वतीति ॥ कामशास्त्रोक्तलक्षणा पद्मिनी सा भैमी पद्मिनीं कमलिनीं जयति स्म । किंभूता—कियत्किञ्चिच्च्युन्यादि संभोगकर्म ह्रिया निचुलितं स्थगितमप्रकटं कुर्वती (तथा—) कियदालिङ्गनादिकं सौहृदाच्चित्तसौख्यादिवृत्तं प्रकटितं सौरभं कामशास्त्रोक्तकौशलं यत्र एवंभूतं कुर्वाणा । किंभूतां पद्मिनीम्—कुङ्कुलोन्मिपितानि मुकुलान्येव प्रफुल्लानि सूतानि पुष्पाणि सेवते भजत्येवंशीलाम् । अर्धविकसितपुष्पवतीम् । निचुलितं कलिकस्थानीयम्, विवृतसौरभं विकसितपुष्पस्थानीयम् । कियत्कलिकारूपा कियद्विकसितकमला कमलिनीये साऽभूदित्यर्थः । विवृतं सौरभं मनोज्ञत्वं सौगन्ध्यं वा यस्येति वा ॥

नाविलोक्य नलमासितुं सरो हीनं वीक्षितुमदत्त सुश्रुवः ।

तदृशः पतिदिशाचलन्नथ व्रीडिताः समकुचन्मुहुः पथः ॥ ५३ ॥

नेति ॥ सरः सुश्रुवो भैम्या नलमविलोक्याऽसितुं स्थातुं नादत्त । हीथ तनोश्चितुं नादत्त । यस्मात्, तस्मात्तस्या दृशः कटाक्षविक्षेपा नेत्रव्यापाराः क्रमेण पतिदिशा नलाधिष्ठित-देशमुद्दिश्य वलितग्रीवं वारंवारमचलन् । अथ पश्चादभिमुखं नलनेत्रसंगीलने सत्यनन्तरं व्रीडिताः सत्यो नलमप्राप्य पथो मार्गादेव मुहुः पुनः समकुचन्परावृत्ताः कामप्रेरिततारुणी-

१ स्यितस्य गत्यन्वेषणमिदम् । वस्तुतस्तु—'स्ते श्वदशंयत' इति पाठसत्त्वेन 'अभिवादितृशोरान् नेपदे वा' इति विकल्पेन कर्मत्वाभावः । किञ्च संज्ञाया अनुद्यमानतायामेव 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यङ्गीकारे 'ओयुंगः' इति धर्मिग्राहकमानविरोधः । २ 'वीक्षितुमदानुग्रीहृशः' इति जीवानुसृजः पाठः ।

तुमारमे, लज्जया निषिद्धत्वाच्च तदीक्षणाभिहितेति भावः । लज्जाकामयोः समवलत्ताद्भावसंधिः । दशः व्यापारापेक्षया बहुलम् ॥

नाऽनया पतिरनायि नेत्रयोर्लक्ष्यतामपि परोक्षतामपि ।

वीक्ष्यते स खलु यद्विलोकने तत्र तत्र नयने ददानया ॥ ५४ ॥

नेति ॥ अनया पतिः प्रियो नेत्रयोर्लक्ष्यतां गोचरत्वमपि नानायि, परोक्षतामगोचरत्वमपि न प्रापि । नन्वेकस्य वस्तुनः परोक्षता वा भवेदपरोक्षता वा भवेत्, न तूभयथा, विरोधादित्याशङ्कोपपादयति—खलु यस्मादेतोर्यस्य हारमुकुररत्नसम्भादेर्विलोकने सति स नलो वीक्ष्यते तत्र तत्र हारादिवस्तुनि विषये नयने ददानया प्रेरयन्त्या । मुकुरादेर्विलोकने तत्र तत्र प्रतिविम्बितो नलोऽनुपलक्षितदर्शनेन दृष्टो मामियं पश्यतीति तेनाज्ञातत्वात्, उद्देश्यतया विम्बरूपस्तु न दृष्ट इति विषयान्तरविलोकनव्याजेन प्रसङ्गात्संज्ञातदर्शनस्य नलस्योभयरूपताकारेण वैचित्र्यादिकस्यापि विरुद्धोभयरूपसंभवे संस्कारेन्द्रियाभ्यां सहोत्पादनाच्चात्रे प्रत्यभिज्ञावत्, लोके च खरतुरगोभयोद्भूतत्वादेसरवच्च युक्तैर्लभ्यः । लज्जावशात्साक्षाद्यपि नापश्यत्, तथापि कानप्रेरितत्वाद्वर्षणादिद्वाराऽपश्यदिति भावः । वीक्ष्यते स्मेति पाठः सुयोज्यः । यद्यत्साद्विलोकननिमित्तं तत्र तत्र वस्तुनि नेत्रे ददत्ता स वीक्ष्यते स्मैव, तस्माद्विषयतां परोक्षतां च नानायीति वा ॥

वासरे विरहनिःसहा निशां कान्तसङ्गसमयं समैहत् ।

सा हिया निशि पुनर्दिनोदयं वाञ्छतिस्व पतिकेलिलज्जिता ॥ ५५ ॥

वासर इति ॥ सा यस्माद्वसरे दिने विरहनिःसहा संभोगविच्छेदं सोढुमशक्ता, तस्मात्कान्तस्य सङ्गसमयं संभोगसमयरूपां निशां समैहत् रात्रिः कदा वा सनेष्यतीति । निशि प्राप्तायां पत्युः केलिभिर्नवनवकामक्रीडानिर्लज्जिता, अत एव—हिया कृत्वा पुनर्दिनोदयं वाञ्छति स्व प्रभातं कदा वा सनेष्यतीति हेतुहेतुनद्वावाच पौनरुक्त्यम् । सहजया हिया युक्ता ततोऽपि पतिकेलिभिर्विशेषेण लज्जितेति वाऽपौनरुक्त्यम् ॥

तत्करोमि परमभ्युपैपि यन्मा हियं व्रज भियं परित्यज ।

आलिवर्ग इव तेऽहमित्यमं शश्वदाश्वसनमूचिवात्तलः ॥ ५६ ॥

तदिति ॥ नलोऽमुं भैमी शश्वद्विरन्तरमित्याश्वसनं विश्वासहेतुं वच ऊचिवात् । इति किम्—हे भैमि, बहुविधेष्वालिङ्गनचुम्बनादिषु मध्ये यत्वनभ्युपैपि मन्यसे तत्तरं केवलं करोमि, नान्यत् । तस्माद्भियं ना व्रज पुनस्रज्जेन किं वा भावोति चित्ते धृताभियं परित्यज । यतोऽहं त आलिवर्ग इव सर्वासनूहणुष्यः । तस्मात्तलिन्यथा विधत्सिपि तथा मन्यपि विद्वत्सिहि । भयं ना यावीरिति । इह त इति पाठे—दह चुम्बनादौ विषयेऽहं तवालिवर्ग इव । सर्वाकर्तृके चुम्बनादौ यथा कापि न नीतित्वयात्रापील्यः ॥

येन तन्मदनवह्निना स्थितं ह्रीमहौपधिनिरुद्धशकिना ।

सिद्धिमद्विरुद्धतेजि तैः पुनः स प्रियप्रियवचोभिमन्त्रणैः ॥ ५७ ॥

येनेति ॥ येन तस्या मदनरूपेण वह्निना हरेव महौपधिर्यौपधित्वया निरुद्धा शक्तिः सामर्थ्यं यस्य तेन लज्जया निर्लोनेन स्थितं स क्षमाभिः पुनः सिद्धिमद्विः प्रकृताग्रंलापनच-

मयैस्तैरुक्तैः प्रियस्य प्रियवचांसि तद्रूपाप्यनुमन्त्रणानि रहस्यमन्त्रजपास्तैरुदतेजि नदीपि,
प्रकाशीकृतसामर्थ्योऽकारीत्यर्थः । पूर्वोक्ताश्वासनवचनैः पुनरुदीप्तकामा जातेति भावः ।
अन्योऽपि बहिरौषधप्रतिबद्धशक्तिः सुसिद्धैरभिप्रकाशकैर्मन्त्रैः पुनरुदतेजि उदीप्यते स ।
'तिज निशाने' निशानमुदीप्तकरणम् । अत्र क्षमार्थाभावात् सन् ॥

यद्विधूय दयितार्पितं करं दोर्द्वयेन पिदधे कुचौ दृढम् ।

पार्श्वगं प्रियमपास्य सा ह्रिया तं हृदिस्थितमिवालिलिङ्ग तत् ॥५८॥

यदिति ॥ सा दयितेन मर्दनार्थं कुचयोरुपर्यर्पितं करं कराभ्यां विधूय निराकृत्य खेदो-
र्द्वयेन कररूपेण दृढं कुचौ यत्पिदधे तत्तेन कुचपिधानप्रकारेण पार्श्वगं पुरः समीपे स्थितं
प्रियं ह्रियाऽपास्य हृदि स्थितं तमेवालिलिङ्गेवेत्युत्प्रेक्षा । स्त्रीणां याचने यन्निवारणं तदेव का-
मस्य परमायुधम् । आलिङ्गनेन यथा कामः प्रवीप्तो भवति, तथा कुचमर्दननिषेधपरेण कुच-
पिधानेनापि नलः प्रवीप्तकामो जात इति भावः । मुग्धाजातिरियम् ॥

अन्यदस्मि भवतीं न याचिता वारमेकमधरं धयामि ते ।

इत्यसिखददुपांशुकाकुवाक्सोपमर्दहठवृत्तिरेव तम् ॥ ५९ ॥

अन्यदिति ॥ इति एवंप्रकारा उपांशुमन्दा मीला प्रार्थनादन्यवशात्, काकुर्वीति-
विकारयुक्ता वाक् यस्य स नलो दीनप्रार्थनवशात्किंचिदनुमतौ सत्यामुपमर्दं दन्तदशनौष्ठपी-
डनगाढालिङ्गनादौ यो हठस्तेन सहिता वृत्तिरधरपानादिव्यापारो यस्य, सोपमर्दं करधूनना-
दिना सविघ्नाऽधरपानहठवृत्तिर्यस्य वा एवंभूत एव सन् तमधरमसिखददपात् । एवमालिङ्ग-
नाद्यपि । इति किम्—हे भैमि, अहं भवतीं त्वामन्यदपरं किमपि कुचमर्दनादि न याचि-
तास्मि याचिष्ये, किं तर्हि—अहमेकवारं तेऽधरं धयामि पिबामीति । औद्यया दीनवचनम्,
पाने तु बलात्कारः । एकवाराधरपानानुमतेरुपमर्दं भवेन सहिता हठवृत्तिरनुमतद्वितीयध-
रपानव्यापारो यस्येति वा एकवाराधरपानमात्रानुमतौ लब्धायामालिङ्गनाद्यपि द्वितीयाध-
रपानमप्यकरोत्, अपराधमार्जनं त्वनन्तरं करिष्यामीति बुध्येति भावः । पूर्वमौष्ठपानमाध-
रपानमकरोत् अनन्तरं नखक्षुताद्यपीति केचित् । अन्यदेति पाठे—क्षणांतरे पुनरधरपानमपि
न याचिष्य इत्यर्थः । सोऽयमर्थेति पाठे—सोऽयमर्थः किञ्चिन्मात्रो ह्यो यत्रैवंविधो व्यापारो
यस्य । पूर्वपाठे स इति ज्ञेयम् । याचिता, तृच् । वारं, काले द्वितीया ॥

पीतैतावकमुखासवोऽधुना भृत्य एव निजकृत्यमर्दति ।

तत्करोमि भवद्दूतमित्यसौ तत्र संन्यधित पाणिपल्लवम् ॥ ६० ॥

पीतेति ॥ असौ नल दयुक्त्व्याजेन तत्रोरौ पाणिपल्लवं द्युमुखासवतया पञ्चभुजं
पाणि संन्यधित स्पर्शं संनिवेदितवान् । इति किम्—हे भैमि, एष दूतो मन्त्रुतो दूतः ।
पीतैतावकमुखेनेवासवो मयं येन, अथच—पीतस्त्वदीयमुखस्य सुगन्धदूषो येन एतन्म-
न्त्रभुजा निजकृत्यं चरणसंवाहनादिरूपं दूतसंवाहिकायं कर्तुमर्दयुजितो नास्ति । दूतस्य
दूतारणमुपावचकादिना चित्रं भवद्दूतं तदीयमूर्धं करोमि संवादयामि । अथच—यत्न-
मर्दति ।

१ 'सन्निधौ' सन्निधौ 'दृष्टयेन' इति दृष्टिद्वयानुद्विगताः । २ 'अपाने' इति दृष्टिद्वयानुद्विगताः ।
३ 'अपाने' इति दृष्टिद्वयानुद्विगताः ।

दूर्ध्वं करोमीति । अनेकार्थत्वात्करोतिः संवाहनाथः । अन्योऽपि नृत्यो भुक्तमुखोच्छिष्टधरण-
संवाहनं करोति ॥

चुम्बनादिषु बभूव नाम किं तद्वृथा भियमिहापि मा कथाः ।

इत्युदीर्य रसनावलिष्यं निर्ममे नृगदृशोऽयमादिमम् ॥ ६१ ॥

चुम्बनेति ॥ इत्युदीर्य अयं नृगदृशस्तदानोमतितनां चञ्चलदृशो भैम्या आदिमं कदा-
चिदप्यकृतपूर्वत्वात्प्रथमं रसनावलिष्यं नेखलाकलापनोचनं निर्ममे चक्रे । ऊह्यस्सर्वादौ
दान्यं भयं च भजन्त्या भैम्या एवं विलम्बनपूर्वकं वसनमाचकरोति भावः । इति किम्—
हे भैमि, नानेत्यनुभूतविषयप्रश्नानिनये । हे भैमि, चुम्बनादिज्ञानादिषु किं नाम विह्वलं
बभूव, अपि तु न किञ्चित् । तत्तत्सादिहाप्यल्लिङ्गकनानाणे सुरतारम्भेऽपि कक्षपीडने वा,
नेखलानोचने वा वृथा वकारणां भियं ना कथाः ॥

अस्तिवाम्यभरमस्ति कौतुकं सात्त्विकमजलमस्तिवेषधु ।

अस्तिभीति रतमस्तिवाञ्छितं प्रापदस्ति सुखमस्तिपीडनम् ॥ ६२ ॥

अस्तीति ॥ सा एवंभूतं रतं प्रापत् । किंभूतम्—आरम्भजनयेऽस्ति वर्तमानो वाम्य-
भरो रतिप्रातिद्वूलाचरणबाहुल्यं यत्र, आरम्भानन्तरं सात्त्विकं कौतुकमनुभूतचरत्वादत्त्या-
थर्यं यत्र । ततोऽपि—सात्त्विकोत्पत्तेः धान्तेत्यास्ति धनंजलं यत्र । तथा—अस्ति वेषधु-
र्यत्र । ततः—संभोगे प्रारब्धे भये निवृत्तेऽपि किमन्ते भावोऽस्ति भीतिर्यत्र । तथा—
सुखहेतुत्वादस्ति वाञ्छितमनिलापो यत्र । तथा—ल्लिङ्गमसंभेदादस्ति सुखं यत्र । सनरस-
सुरतावसानसंजातसुखमिति यावत् । ततोऽप्यस्ति पीडनं संभोगवसाने सर्वाङ्गगाढाल्लिङ्गं
यत्र । एवंभूतं प्रपन्नसंभोगमन्वभूदिति भावः । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकनव्ययम् । ‘अस्ति-
क्षीरादयथ’ इति समासः ॥

हीनत्ववैयमुचितैव यन्नवस्तावके मनसि मत्समागमः ।

तच्च निखपमजलसंगमाद्भीडनावहति मामकं मनः ॥ ६३ ॥

इत्युपालभत संभुजिक्रियारम्भविप्रघनलज्जितैर्जिताम् ।

तां तथा स चतुरोऽथ सा यथा त्रुमेव तमनु त्रपामयात् ॥ ६४ ॥

हीति ॥ इतीति ॥ युगम् । चतुरः कामकलाङ्गुलः स नलः संभुजिक्रियायाः सुरत-
स्यारम्भे विप्रभूतैर्धननिविडैर्लज्जितैर्लज्जानिमित्तरत्नसंकोचादिभिर्जितामवलज्जितां तामिति
पूर्वोक्तप्रकारेणोपालभत सोऽहम्भूत्वे । सा मैत्री दया येन प्रक्षरेणाधोपालम्भनानन्तरं तमनु-
लक्ष्मीकृत्य त्रुमेव लज्जितुमेव त्रपामयाह्वयं प्राप । लज्जगुप्तिविषयेऽपि लज्जा दया जायते
तथेयमुपालम्भेत्यर्थः । नम लज्जावशादन्यथास्तु चेतस्ति स्फुरितमिति निदा लज्जां विहाय
विलम्बेण तेन सह विक्रीडेति भावः । इति किम्—हे भैमि, तवैयं वर्तमाना हीनत्वा
उचितैव । परलान्धत्वेनागमस्तावके मनसि नवो नूतनो जतः । नवसंभोगे हि त्रिपा लज्जा
युक्तैवेत्यर्थः । तद्वत्सिद्धं विवाहात्पूर्वमप्यसंभोगात्पदात्प्रसंजातसंभोगवशान्निघ्नं नि-
लज्जनपि मामकं मनस्तु पुनः भीडं लज्जानवहति धारयति यत्, चेदमनौचित्यं जानन्त्या-

लभ्योऽर्थः । निर्लेजस्य लज्जाविरोधादयुक्ता । बहुवासरसंजातसंगमस्याप्यतिपरिचयालज्जा
न युक्तेत्यर्थः । यद्वा—लज्जाया औचित्ये कारणान्तरमाह—तुरप्यर्थः । अजससंगमात्रिष्वपि
मामकमपि मनो लज्जितां तां दृष्ट्वा यस्माल्लज्जते किमु वक्तव्यं प्रथमसंभोगे ते मनो लज्जत
इति व्याख्या ॥

वाहुवक्रजघनस्तनाङ्घ्रितद्वन्द्वगन्धरतसंगतानतीः ।

इच्छुरस्सुकजने दिनेस्मिते वीक्षिते ति समकेति तेन सा ॥ ६५ ॥

वाह्विति ॥ तेन वीक्षिता सा भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेण समकेति संकेतिता । इति किम्
—हे भैमि, उत्सुकाः स्वस्वकार्यसाधनोत्साहवन्तो जना यत्र रात्रिवृत्ताकर्णनायर्थमुत्सुकः
सखीजनो यत्रैवंविधे वा दिने दिवसेऽपि ते संवन्धिनीः बाहू च वक्रं च जघनं च स्तनौ
चाङ्घ्री च तस्य बाह्यादेः कामशास्त्रप्रसिद्धा ये बन्धा नागपाशादीनि करणानि तेषां गन्धो
लेशो विद्यते यत्र तादृशं रतं तेन संगता मिलिताश्च ता आनतयश्च नितरां नम्रलानि कौशला-
तिशयनिर्मितानवयवनम्रीभावान् । संगता इति पृथग्वा । नतीरिच्छुरमिलापुकोऽस्मीति ।
स्मित इति भैमीसंवोधनं वा । रात्रिकृतबन्धरतप्रत्यभिज्ञानं यथा भवति वीक्षणमात्रेणोत्त-
कृत्वाऽनुरागातिशयादिनेऽपि स्वीयं तादृशताभिलाषं तां प्रति ज्ञापितवानिति भावः । यद्वा—
बाह्यादेस्ताः प्रसिद्धाः क्रमेण बन्धश्च, गन्धश्च, रतं च, संगतं च, आनतिश्च, ताः । बाहोर्ना-
गपाशादिवन्धः, वक्रस्य गन्धः पद्मिनीलात्सौरभम्, जघनस्य रतम्, स्तनयोः संगतं श्लेषः,
वक्रस्य गन्धः पत्यर्थः, त्वत्संवन्धिनीस्ताः स्वस्वव्यापारकरणमात्रनिरता दुश्चिता जना यत्रैवं
भूते दिनेऽपि इच्छुरस्मीति वीक्षिता साऽनेन स्वाशयं ज्ञापितेति भावः । यद्वा—त्वां पद्यामि
तदैव ममैवं वाञ्छोदेति, त्वद्दर्शनमेव संभोगसमय इति च ज्ञापितेति भावः । उत्सुकसखीज-
नेऽस्मिते व्रीडितेति पाठे—रात्रिवृत्तप्रश्रवाञ्छागोपनार्थं तस्माल्लज्जा मा भूदित्यस्मिते स्मितरहित
एवंविधे ज्ञातुमेवोत्सुके सखीजने सखीजनसंनिधौ पूर्वोक्तप्रकारेण सा तेन समकेति संकेतिता
शब्दिता । यद्वात्रावाचरितं वाहुबन्धादि तदिदानीमिच्छुरस्मीति रात्रिवृत्तज्ञापनार्थं सखीसंनि-
धावेवमुवाचेत्यर्थः । अत एव सा व्रीडिता । उत्सुके सखीजने स्मिते प्रारब्धहासे सति
व्रीडितेति वा । हे भैमि, ते बाह्यादिवन्धादीन् दिने वीक्षिता द्रष्टा एवंभूतोऽमिलापुकोऽस्मि ।
रात्रौ यद्यपि कृताः, तथापि न दृष्टाः तस्माद्दिने तद्दर्शनेच्छुरस्मीत्येवं सा तेन शब्दिता । न
परमहमेव, किंतु त्वत्सखीजनोऽपीत्युत्सुकपदेन सूचितमिति वा । व्याख्यानान्तरं ग्रन्थगौरव-
भयात्रोक्तम् । नतीरित्यत्र इच्छुर्वीक्षितेत्येताभ्यां योगे ‘न लोका-’ इति पठ्योनियेधः ॥

प्रातरात्मशयनाद्विनिर्यतीं संनिरुध्य यदसाध्यमन्यदा ।

तन्मुखापणमुखं सुखं भुवो जम्भजित्क्षितिशचीमचीकरत् ॥ ६६ ॥

प्रातरिति ॥ भुवो जम्भजिद्रुमीन्द्रो नलः प्रातरात्मशयनादुत्थाय विनिर्यतीं शीघ्रं यदि-
निगन्तुदामां संनिरुध्य चेलाञ्चलादौ सम्यग्भूत्वा क्षितिशचीं भूमीन्द्राणीं मुन्दरीं सोमाम्बरीं
चान्यदान्यस्मिन्काष्ठे रात्रौ प्रागेव ह्रीमयवशाद्यदसाध्यमप्राप्यं तत्तस्या मुखापणं मुत्तमदि-
वेत्य तत्सुखं मुरतमचीकरत् । रात्रिप्रान्तसमये त्वं मदुक्तं चेत्करिष्यसि तदिदं दुश्चरमप्राप्यं

तुभ्यं दास्यामि नान्यथेति तां संख्याद्विज्ञादि कारितवान् । सा गन्तुकामापि चेदेतदुक्तं न करिष्यामि, तर्ह्ययं गन्तुं न दास्यति, सखीनां चायमत्रागस्तत्तमय इति विचार्य जुम्बनादि दत्त्वा शीघ्रं निर्गतेति भावः । जुम्बननायातेनाचीकरदिति क्रियाविशेषणं वा । 'प्रभातप्रहरे पश्चिनां रन्तव्या' इति कानशास्त्रम् । क्षितिश्चास्मिति, 'हन्त्रोः' इति कर्तृत्वम् ॥

नायकस्य शयनादहर्मुखे निर्गता मुदमुदीक्ष्य सुभ्रुवान् ।

आत्मना निजनवलरोत्सवस्सारिणीयमहणीयत स्वयम् ॥ ६७ ॥

नायकस्येति ॥ अहर्मुखे प्रातर्नायकस्य शयनाभिर्गता इयं मैत्री सुभ्रुवां प्रौढानां जुन्दरीणां सख्यादीनां खलप्रापेशसुरतजनितां मुदमानन्दमुदीक्ष्यात्मनैव निजः स्वीयः नवः लरोत्सवः संभोगत्सवः सारिणी सरणस्त्रीला सती स्वपनेवाहणीयत लज्जिता । अनतिप्रौढोत्तमस्त्री-जातिः शयनाभिर्गता सखीनानोष्टपावककपोलपद्मवह्नीनार्जनादि दृष्ट्वा खसंभोगचिह्नेन खल्ल-पेन कृत्वा निजनवलरोत्सवं सखीः सरपत्येवंशोला सती स्वयं ललजे । निजधवेत्यपि पाठः । हर्णीह कन्द्वारिः ॥

तां सिथोऽभिदधतीं सखीं प्रियस्यात्मनश्च स निशाविचेष्टितम् ।

पार्श्वगः सुरवरारिपिधां दधद्दृश्यतां श्रुतकथो हसन्गतः ॥ ६८ ॥

तामिति ॥ स नटत्वां मैत्रीं हसन् सन् दृश्यतां गतः स्वेच्छयैव नयनगोचरत्वं प्राप्तः । किंभूताम्—प्रियस्य नटस्यात्मनः खल्य च खसखीं प्रति सिथो रहति निशाविचेष्टितं संभो-गादिरात्रिवृत्तान्तननिदधतीं कथयन्तीम् । किंभूतः—सुराणां वरातिथिपानदृश्यत्वं दधत् । अत एव—पार्श्वगो निवृत्तस्थः । अत एव—श्रुता मैत्र्याऽनिधीयमाना रात्रिवृत्तान्तकथा येन । अदृश्येन नयाऽत्रैव स्थित्वा सर्वं श्रुतमिति प्रत्यक्षो भूत्वा हसन्, न चाकथयदित्यर्थः । हसद्गत इति पाठे—श्रुतकथो दृश्यतां गतत्वानहसदित्यर्थः । पिथेति, 'आतथोपसर्गे' इत्यङ् ॥

चक्रदारविरहेक्षणक्षणे विन्यती धवहसाय सामवत् ।

कापि वस्तुनि वदत्यनागतं चित्तमुद्यदनिमित्तवैकृतम् ॥ ६९ ॥

चक्रेति ॥ सा मैत्री चक्राणां चक्रवाद्यानां दारैश्चक्रवाद्याभिः सह विरहल्लप्तेक्षणक्षणे दर्शनकाले संध्यायां मनापि प्रियेन सहैतद्विद्योगो ना भूदिति क्षणमात्रमपि विद्योगाद्विन्मती धवस्त नटस्य हसाय हास्यार्पनमवत् । संध्यावन्दनमवबन्धने विद्योगेन चक्रविद्योगदर्शन-मात्रेण च किमेति विनेषोत्पत्तेवं सा प्रियेन हसितेत्यर्थः । तावदेव विद्योगेन तद्विद्योगदर्शन-मात्रेण च किमेति नोतेत्याह—कापि कस्मिंश्चिद्वस्तुनि विषय उद्यदुत्पन्नानामनिमित्त-तनकारणं वैकृतं हर्षोक्तमनादि मल्लिधैवंभूतं चित्तं कर्तुं अनागतं भाविदनर्थं शुभनशुभं वा वदति । तस्माद्वापि विद्योगसूचिका साधारणी तस्मा नोतिर्बुद्धेत्यर्थः । नाती विरहः सूचितः । इयं हातास्तां नम्यपुरश्च येति संतोषवशात्सा तेन हसितेति भावः । विन्यती च पति-रभ्य नानुचदिति पाठे—नयनोचनार्थं गतत्वाविशेषैव तस्यावित्यर्थः । तिलुडिरेव वैकृतं, प्रज्ञादिस्तादृक् ॥

सुम्बितं न मुखमाचकर्प यत्पत्युरन्तरमृतं ववर्ष तत् ।

सा नूनोद न भुजं तदर्पितं तेन तस्य किमभून्न तर्पितम् ॥ ७० ॥

सुम्बितमिति ॥ सा क्रमेण गतमीर्गतलज्जा च सती सुम्बितं प्रियेण सुम्बितुमारुतं मुखं यत्राचकर्प वक्त्रोचक्रे, तच्चुम्ब्यमानमुखानाकर्षणं कर्तुं पत्युरन्तश्चेतस्यमृतं ववर्ष । तदीयमनः सुधावृष्ट्येव परितुष्टं चक्र इत्यर्थः । तथा—तेन स्तनादावर्पितं भुजं न नूनोद निराकार, तेन भुजस्वीकारेण प्रयोजकेन तस्य किमङ्गं तर्पितं नाभूदपि तु सर्वाङ्गं तेन ग्रीणि तमभूत् ॥

नीतयोः स्तनपिधानतां तथा दातुमाप भुजयोः करं परम् ।

वीतवाहुनि ततो हृदंशुके केवलेऽप्यथ स तत्कुचद्वये ॥ ७१ ॥

नीतयोरिति ॥ स नलस्तया भर्तृकृतपाणिपीडनभिया स्तनपिधानतां कुचाच्छादनतां नीतयोः प्रापितयोस्तदीयभुजयोः परं केवलं करं दातुं स्थापयितुं पूर्वमाप । शक्तोऽभूदित्यर्थः । ततोऽनन्तरं वीतवाहुन्यपनीतभैमीकरे हृदंशुके हृदयावरणवन्ने करं दातुमाप । अथ ततोऽपि पश्चात्केवले निरंशुके तत्कुचद्वये करं दातुमाप । मुग्धाजातिः । लज्जापचयक्रामोपचयौ क्रमेणोक्तौ ॥

याचनाञ्च ददतीं नखक्षतं तां विधाय कथयाऽन्यचेतसम् ।

वक्षसि न्यसितुमात्ततत्करः स्वं विभिद्य मुमुदे स तन्नखैः ॥ ७२ ॥

याचनादिति ॥ त्वमपि नखोल्लेखं कुर्विति प्रेमभरेण याचनादपि नखक्षतं न ददतीं कथपि कथयाऽन्यस्मिन्नगोष्ठीरस एव चेतो यस्यास्तां विचितां विधाय गोष्ठीसंवादमुत्तामिनयंव्याजेन स्ववक्षसि न्यसितुं स्थापयितुमात्तः स्वहस्तेन गृहीतस्तस्याः करो येनैवंभूतः सन् तस्याः स्वहस्तधृतहस्तनखैः स्वं स्वशरीरं विभिद्योल्लिख्य मुमुदे ॥

स प्रसह्य हृदयापवारकं हर्तुमक्षमत सुभ्रुवो वहिः ।

ह्रीमयं तु न तदीयमान्तरं तद्विनेतुमभवत्प्रभुः प्रभुः ॥ ७३ ॥

स इति ॥ स प्रभुः स्वामी सुभ्रुवो भैम्या वहिर्हृदयापवारकं वक्षःस्थलादिवसनं प्रसह्य हठाद्धर्तुमक्षमत । तु पुनर्ह्रीमयमान्तरमन्तःस्थं भैमीसंघन्धितत्कामक्रीडानिवारकं कुलप्रीहृदभूषणीभूतमपवारकमपनेतुं प्रभुः समर्थो नाभवत् । एवं विसम्भ्रमक्रमेण यद्यपि लज्जां प्राजिता तथापि हृदयाच्छादिवत्त्रापाकरणपूर्वकुचसर्शादिना पुनरपि लज्जितैवेति भावः ॥

सा स्मरेण वलिनाऽप्यहापिता ह्रीक्षमे भृशमशोभतावला ।

भाति चापि वसनं विना नतु व्रीडधैर्यपरिवर्जनैर्जनः ॥ ७४ ॥

सेति ॥ वलिना प्रभावता, अथच—उद्दीप्तेनापि स्मरेण ह्रीक्षमे लज्जाधैर्ये अहापिताऽस्यां जेता साऽवला ह्री, अथच—ह्रीत्वादुर्बला भृशमशोभत । युक्तोऽयमर्थः—यतो जनो वसनं विनापि भाति च शोभत एव । तु पुनर्व्रीडधैर्ययोः परिवर्जने परित्यागे नैव शोभते । स्त्रियायुक्तमर्थान्तरन्यासः । उद्दीप्तेति कामे लज्जाधैर्यापरित्यागाश्रितरां नलस्य स्पृहणीयत्वाद्भुशुभ इति भावः ॥

२ 'अत्रैकस्य करस्य क्रमादनेकेषु भुजांशुकुचेषु वृत्तिकथनात् 'क्रमेणैकमनेकस्मिन्' इत्यादिपठः । पद्यांशालंकारनेदः' इति जीवातुः ।

नीवीति ॥ सा पुरा प्रधानचनोगारम्भे नानिद्योत्रि पवनानं तस्य करं हारयित्वा
निविडनविगार्डं यथा वषाप्रपद्यत् । अथानन्दरं क्लेष भयनमानन्दरं रिशान्दरं दिडम्ब-
धनस्तर्षकृतिषं नडकरं लिपिडेन पानिना स्तोभ । ततोऽपि उड्याविजयनन्दरं न न नेति
वारिनी ततो आमुष्प वडकरस्य नडकरं वा डेरडं निरमाचरत् । नडकोमुडे नरे न विड-

तेत, तर्हि मा निवृत्तत्, वदामि तावदेवमिति वचोभात्रेणवि ब्रमाचरत्, न तु कर्मणेति भावः । सुगवाजातिः । भयलज्जालागः सूचितः ॥

रूपवेषवसनाङ्गवासनाभूषणादिषु पृथग्विदग्धताम् ।

सान्यदिव्ययुवतिभ्रमक्षमां नित्यमेत्य तमगान्त्रवा नवा ॥ ७९ ॥

रूपेति ॥ सा रूपेषु देववरदानात्कायधारणानिर्मितेषु सौन्दर्यविशेषेषु, वेषेषु नहाराट्ट-
लाटगुर्जरादिस्त्रीधृतवस्त्रालंकारादिशृङ्गारभङ्गीषु, वसनेषु नीलपीतदुकूलादिवस्त्रेषु, अङ्गवास-
नासु चन्दनकस्तूरीकर्पूराद्यङ्गरागैरगुचन्दनादिधूपैश्च कृतेषु देहानोदेषु, भूषणेषु सौवर्ण्य-
मुक्तामाणिक्यहीरकादिखचितेष्वलंकारेषु, तदादिषु च भाषान्तरेषु विषये पृथक् प्रत्येकं प्रति-
दिनमन्यस्या दिव्ययुवते रम्भादिस्वर्गस्त्रिया भ्रमे क्षमां समर्था रम्भादिरियमेवेति त्रान्ति-
रिणीं विदग्धतां चातुरीमेत्य प्राप्यात एव नवा नवा नूतना नूतना सती नित्यं तमगात् ।
संबुभुज इत्यर्थः । अन्वहमन्यैवेयमिति तस्य चेतति स्फुरितेत्यर्थः । वा इवार्थः । नित्यं नवेन
नागात्, अपि तु नवीनेव जगामेति काकुर्वा । अन्वहं नूतनत्वादनुरागातिशयादन्यावरोधा-
ङ्गनाचंभोगविमुखो नलो जात इति भावः । क्षमेति पाठे—भैरवीविशेषणम् ॥

इङ्गितेन निजरागनीरार्धिं संविभाव्य चटुभिर्गुणज्ञताम् ।

भक्ततां च परिचर्ययाऽनिशं साधिकाधिकवशं व्यधत्त तम् ॥ ८० ॥

इङ्गितेनेति ॥ सा अधिका सर्वगुणैस्तृकृष्टा चतुरा च तमधिकमतितरां वद्यात्मन्यनु-
राणिणं व्यधत्त चकार । किञ्चित्प्रौढाभूदित्यर्थः । किं कृत्वा—इङ्गितेन 'सख्यादिषु भर्तृगु-
णवर्णनपूर्वं भाषणम्, तद्दोषापलापः, पश्चादाभिमुख्येन शयनम्, पूर्वमुत्थानम्, आगमने
तुष्टिः, प्रवासे वैमनस्यम्, सदा समसुखदुःखता' इत्याद्यनुरागद्योतकेन चेष्टितेन निजम् जगा-
धत्वादनुरागमेव नीरार्धिं नलं संविभाव्य सम्यग्ज्ञापयित्वा, तथा—चटुभिः 'भवादयोऽतिडु-
न्दरोऽतिवेजस्वी वदान्यः सर्वकलाकुशलः कः, अपितु—न कोपि' इत्यादि प्रियभाषणैर्गुण-
ज्ञतां च स्त्रीयगुणग्राहित्वं वैदग्ध्यं च ज्ञापयित्वा, तथा—अनिशं सर्वदा परिचर्यया चरणा-
दिसंवाहनतालवृन्तचालनादिरूपया सेवया निजां भक्ततां भक्तियुक्तां च ज्ञापयित्वा ।
अनिशं निशामभिव्याप्य मर्यादीकृत्य । अहोरात्रमित्यर्थ इति वा ॥

स्वाङ्गमर्पयितुमेत्य वामतां रोषितं प्रियमथानुनीय सा ।

आतदीयहठसंबुभुजतां नान्वमन्यत पुनस्तमार्थनम् ॥ ८१ ॥

स्वाङ्गमिति ॥ सा संभोगार्थिने नलाय स्वाङ्गं स्वनादिकं निजमङ्गमर्पयितुं दातुं किञ्चि-
द्दामतां प्रातिकूल्यमेत्य किञ्चिदङ्गमदत्त्वा, अथानन्तरं तेनैव व्यापारेण रोषितमुत्पादितरोप-
मौदासीन्यं प्राप्तं प्रियं नलं चुम्बनालिङ्गनाचरणपतनादिनाऽनुनीय प्रसादानन्तरमियं मां

१ 'अत्रैकस्त्रिीविदेशे क्रमादनेकव्यापारसंबन्धोक्तेः पर्यायालंकारनेदः' इति जीवातुः ।

२ इतः प्राक्

'यत्क्रियां प्रति यदक्षजस्तया (?) स्वस्वरस्य लघुतां दधानया ।

पत्युरन्वहमहीयत स्फुटं तत्किलाह्वयत तस्य मानसम् ॥'

इत्यधिकः श्लोकः कापि दृश्यते ॥

प्रसादयति चेत्तर्हि मदीप्सितं करिष्यतीति बुद्ध्या पुनरर्थेन तदङ्गं याचनां तं तदीयां नलीयां
हठाद्वलात्कारेण संवुमुक्षुतां संभोगेच्छुताम् आ मर्यादीकृत्य नान्वनन्यत तावन्नानुमेने ।
पूर्वं याज्ञापूर्वं संभोगे प्रवृत्तः, अनन्तरं तदीयवामत्वाद्रोपवशादौदासीन्यं गतः ह्यन्तरं प्रति
गमिष्यतीति बुद्ध्या तयाऽनन्तरमनुनीतः सन् पुनरर्थयनानोऽपि यावद्वलात्संभोगं करोति
तावन्नानुमतः, अनन्तरं त्वनुमत इत्यर्थः । याज्ञानन्तरमेवानुमनने तादृशोऽनुरागो न वर्धते ।
तदीयमनुरागमात्मनि परां कोटिं प्रापयितुं हठसंभोगमेवैच्छदिति भावः । अनुमयानन्तरं
संभोगे कृतेऽप्यनुरागातिशयात्पुनः सुरतानिजापी नानुमेने इति पुनःशब्दार्थो वा । रोषितं,
प्यन्तान्निष्ठा । आतदीयेति, मर्यादापानव्ययीभावो नपुंसकत्वाद्भ्रतत्वम् ॥

आद्यसंगमसमादराण्यघाद्वल्लभाय ददती कथंचन ।

अङ्गकानि यत्नमानवामताव्रीडलम्भितदुरापतानि सा ॥ ८२ ॥

आद्येति ॥ सा अङ्गकानि हत्वानि सौकुमार्यातिशयादनुकम्प्यानि निजान्वद्धान्यायसंग-
नेन प्रथमसंभोगेन समस्तुल्य आदरः प्राप्त्युपायासक्तिर्येषु प्रथमसंभोगे भयलज्जालागपूर्वं
विद्यासार्थं यावान् प्रतारणाद्युपायः कृतः, तावानेव पश्चात्तेष्वपि संभोगेषु यत्प्राप्तये नटे-
नोपायः कृतः, तादृशीं नाति यावदधादधार । यतः—बलभावातिप्रेषणे नलय कथंचन
भूयसा प्रयासेन तान्येव ददती । तत्रापि हेतुः—यतः—धनैर्हर्दैनानिवानताव्रीडैः नानः प्रीति-
कलहजोदासीनता, वानता स्वाङ्गसमर्पणप्रातिकूल्यम्, व्रीडा लज्जा, तैः धनेन नानेन वा दानता
तया लज्जा च, लम्बिता प्रापिता दुरापता दुर्लभता येषां तानि । आदौ विवाहात्पूर्वं यः
संगमस्तत्कालेनेनादरेण तुल्यादराणीति वा । नानादिना तदज्ञानां दुष्प्रापत्वादिविच्छादिवृद्धेर्न-
लीनोऽनुरागः प्रलहं परां कोटिमभ्यारोहदिति भावः । अङ्गकानि, 'हलै' 'अनुकम्पयान्'.
इति वा कन् । वानतायुक्तो व्रीड इति समासः ॥

पत्युरागिरिशमातरु क्रमात्स्वस्य चागिरिजमालतं वपुः ।

तस्य चार्हमखिलं पतिव्रता व्रीडति स्त तपसा विधाय सा ॥ ८३ ॥

पत्युरिति ॥ सा पतिव्रता धर्मेण कार्ये कारणोपचारात्तपसा तपःकृतेनेन्द्रादिवरदानेन
वा पत्युर्नलस्य वपुरागिरिसं हरनारम्य आतरु इक्षुपर्वन्तं, तरनारम्य गिरिरुपर्वन्तं वा तं,
तथा—स्वस्य चालनः शरीरमगिरिवं गिरिजां पार्वतीनारम्य आलतं लतापर्वन्तम्, लता-
नारम्य पार्वतीपर्वन्तं वारोहावरोहकमेव प्रपन्नं प्रियस्य, पश्चादलन इत्येवंरूपेण, गिरि-
रुपे गिरिबालूपं, तरुपे लतारूपमित्येवं वा क्रमेण विधाय तत्तद्रूपं विरचय्य तस्यालम्बि-
तशरीरान्तरस्य संपन्मखिलं यद्भावादिव्रीडादि चार्हं पोष्यं तदपि विधानं व्रीडति स्त ।
यतः—पतिव्रता । बहि पतिव्रतानां किंचिदसाधनस्ति । चोऽवधारणे । अखिलं भागव-
पादि तत्सैवार्हं यथा तथा रमे इति वा ॥

न स्थली न जलधिर्न काननं नाद्रिभूर्न विषयो न विष्टरम् ।

व्रीडिता न सह यत्र तेन सा सा विष्टेव न यथा यथा न वा ॥ ८४ ॥

नेति ॥ सा तेन सह यत्र न व्रीडिता संभोगं नाकुत सा स्थली अद्रिभूमा भूदेव नास्ति ।
तथा—जलधिः मूलनारम्य लघुपर्वन्तं च जलधयो नास्ति । तथा—काननं वृक्षमयं न

नास्ति । साऽद्रिभूर्नास्ति । स विषयः कर्णाटादिह्यो देशविशेष एव सुखहेतुः सक्वन्दना-
दिर्वा नास्ति । तद्विष्टपं भूर्भुवःस्वराद्येव नास्ति । यस्यां यस्मिन्वा तेन चिक्रीडेति प्रत्येकं
योज्यम् । वा समुच्चये । तथा—सा विधैव पुरुषायितादिह्यः कामशास्त्रोक्तः प्रकार एव
नास्ति । यया यया येन येन प्रकारेण सा न क्रीडिता । जलान्तःसंभोगनिषेधे पूर्वश्लोके
नानारूपधारणोक्तैर्मत्स्यादिरूपत्वान्निषेधो न, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति ज्ञेयम् । क्रीडिता,
‘गत्यर्थकर्मक-’ इति कर्तरि निष्ठा ॥

नम्रयांशुकविकर्षिणि प्रिये वक्रवातहतदीप्तदीपया ।

भर्तृमौलिमणिदीपितास्तया विस्मयेन ककुभो निभालिताः ॥ ८५ ॥

नम्रयेति ॥ प्रियेऽशुकविकर्षिणि सति लज्जावशाद्भुतावयवानवलोकनार्थं नम्रया, अत
एव वक्रवातेन हतो निर्वापितो दीप्तः प्रकाशनानो दीपो यदा तया भर्तृमौलौ मणयो मुकु-
टरत्नानि तैर्दापिताः प्रकाशिताः ककुभो दिशः विस्मयेन निर्वापितेऽपि दीपे कथमयं प्रकाश
इत्याश्चर्येण निभालिता विलोकिताः । रत्नप्रकाशाशानाद्विस्मयः, रत्नप्रभातिशयाद्वा ॥

कान्तमूर्ध्नि ददती पिधित्सया तन्मणेः श्रवणपूरमुत्पलम् ।

रन्तुमर्चनमिवाचरत्पुरः सा खवल्लभतनोर्मनोभुवः ॥ ८६ ॥

कान्तेति ॥ तस्य पूर्वोक्तस्य दिक्षु दीप्तस्य मुकुटमणेः पिधित्सया आच्छादितुमिच्छया
श्रवणपूरं कर्णभूषणीकृतं नीलोत्पलं कान्तमूर्ध्नि दधती स्थापयन्ती सा रन्तुं खवल्लभस्येव
तनुः शरीरं यस्य नलदेहव्याजं धारयतो मनोभुवः पुर आदौ सुरतारम्भेऽर्चनमिवाचरत्पूजा-
मिव चकार । पुष्पपूजा शिरसि कर्तुमुचिता । रतारम्भे च स्मरः समुचिता देवतेति तत्पूजा
युक्ता । प्रकाशाभावार्थं कर्णोत्पलेन मुकुटमणिं पिदधाविति भावः ॥

तं पिधाय मुदिताथ पार्श्वयोर्वीक्ष्य दीपमुभयत्र सा स्वयोः ।

चित्तमाप कुतुकाद्भुतत्रपातङ्कसंकटनिवेशितस्मरम् ॥ ८७ ॥

तमिति ॥ सा तं नलीयं मुकुटमणिं पिधाय कर्णोत्पलेनाच्छाद्य मुदिता सती अथ पथा-
त्स्वयोर्निजयोरुभयत्र द्वयोर्वामदक्षिणयोः पार्श्वयोर्दीपं वीक्ष्यार्थादौ वीपौ दृष्ट्वा स्वचित्तनघटना-
नघटनात्कुतुङ्कं तद्दर्शनजातमाः किमेतदिति चमत्करणमद्भुतमाश्चर्यं, लज्जा त्रपा, आकस्मिक-
दीपदर्शनादातङ्को भयं गोप्याभ्यपि मदीयाङ्गानि प्रियेण दृष्टानीति शङ्कातिशये वातङ्कः, तेषां
संकटे संमर्दे मध्ये निवेशितः स्मरो यत्र तदेवंभूतमाप । विशेषणविधौ तात्पर्यम् । वीपौ
दृष्ट्वा कौतुकादिसहिताभूदिति भावः ॥

एककस्य शमने परं पुनर्जाग्रतं शमितमप्यवेक्ष्य तम् ।

जातवह्निवरसंस्मृतिः शिरः सा विधूय निमिमील केवलम् ॥ ८८ ॥

एककस्येति ॥ द्वयोर्दीपयोर्मध्य एककस्य दीपस्य सुखचेलाम्बलादिना शमने निर्वापे
क्रियमाणे सति पूर्वशमितमपि तं द्वितीयं दीपं नलेच्छामात्रेण पुनरपि जाग्रतं प्रदीप्तमवेक्ष्य
जाता वह्निवरसंस्मृतिर्यस्याः सा स्मरणाभिनयवशाद्वा शिरो विधूय केवलं निमिमील निमी-
लितवती । लज्जाभिनयः । कौतुकवशात्तदीयगोप्यावयवविलोकनार्थं तस्या निरुपायत्वात् पुनः
पुनः शामितानपि दीपानिच्छामात्रेणाजिज्वलदिति भावः । एकस्य शमने कृतेऽपरदीपं जाग्रतं
दृष्ट्वा शमितमपि पुनर्जाग्रतं दृष्टेति व्याख्येयम् । एककः पूर्ववत् ॥

दीपिकयैव चपलया विद्युतो दृष्टनष्टया निर्विशङ्कं यद्रतं तस्माज्जन्म तेषां तानि च तानि तस्या
मुखाकृतानि वदनेक्षितानि तेषां दर्शनानि तज्जन्यानि सुखान्यमुद्धान्वभूत् । अन्यकार-
शाङ्गैमी स्वेच्छाविरचितमुखाकूतदर्शनमुखानुभवार्थं वह्निवरदानवशात्तदानीमेव दीपिकां
प्रकाशितवान्, तदानीमेव च लज्जावती स्यादिति मिया पुनस्तां शमितवानिति भावः ।
विद्युदप्येवंभूता भवति । लुप्तेत्यन्तर्भावितप्यर्थे ज्ञेयः ॥

यद्भुवौ कुटिलिते तथा रते मन्मथेन तदनामि कार्मुकम् ।

यत्तु हुंहुमिति सा तदा व्यधात्तत्सरस्य शरमुक्तिहुंकृतम् ॥ ९३ ॥

यदिति ॥ तथा रते भुवौ कुटिलिते वक्रिते इति यत्, तन्मन्मथेन कार्मुकमेवानामि ।
यत्तु पुनः सा तदा सुरतसमये सुरतसंमर्दनिःसहतावारणव्याजेन हुंहुमिति रतिकृतशब्दं
व्यधात्, तत्सरस्य शरमुक्तिहुंकृतं वाणमोचनकालीनं हुंकारमेवाकृतं हुंकार एवाभूत् । तस्मात्
हुंकरणं कामस्य चापनमनमित्यर्थः । कामस्य वामत्वान्द्रव्यकृणादिना कामः पुनर्दृग्भित्त
एवाभूदिति भावः ॥

ईक्षितोपदिशतीव नर्तितुं तत्क्षणोदितमुदं मनोभुवम् ।

कान्तदन्तपरिपीडिताधरा पाणिधूननमियं वितन्वती ॥ ९४ ॥

ईक्षितेति ॥ चुम्बनरसात्कान्तदन्तैः परिपीडिताधरा दृष्टाधरा, अत एव—पाणिधूननं
वितन्वती इयं तत्क्षणे सुरतसमये उदितमुदं संजातहर्षं मनोभुवं नर्तितुमुपदिशतीव नृत्यं
शिक्षयन्तीव प्रियेणेक्षिता । यापि नृत्यं शिक्षयति सापि हस्तकामिनयवशात्करकम्पनं
करोति । उपदिशती, 'आच्छीनद्योः' इति पाक्षिकत्वानुभवः ॥

सा शशाक परिरम्भदायिनी गाहितुं बृहदुरः प्रियस्य न ।

चक्षमे च स न भङ्गुरभुवस्तुङ्गपीनकुचदूरतां गतम् ॥ ९५ ॥

सेति ॥ परिरम्भदायिनी सा प्रियस्य बृहदुरो गाहितुं सामस्त्येन स्प्रष्टुं न शशाक ।
यतो बृहदतिविशालम् । सा च कृशाङ्गीत्यर्थः । स च नलोऽपि भङ्गुरे भुवौ यस्यास्तस्या वक्षः
सर्वमपि स्प्रष्टुं न चक्षमे । यतः—तुङ्गाभ्यां कुचाभ्यां पीनाभ्यां दूरतां व्यवहिततां गतं
प्राप्तम् । कुचमात्रमेवालिङ्गितम्, नतु सर्वं वक्ष इत्यर्थः । उभावपि संपूर्णालिङ्गनाप्राप्तेनितरां
सस्पृहत्वादुज्जृम्भितकामौ जाताविति भावः ॥

बाहुवलिपरिरम्भमण्डली या परस्परमपीडयत्तयोः ।

आस्त हेमनलिनीमृणालजः पाश एव हृदयेशयस्य सः ॥ ९६ ॥

बाह्विति ॥ तयोर्बाहुव एव दैर्घ्यकार्श्याभ्यां वल्लभ्यो लतातुल्यात्वासां परिरम्भ आलिङ्ग-
नविषये या मण्डलीवृत्ताकाराङ्गुली परस्परमपीडयद्वाडमालिङ्गत् । स हृदयेशयस्य कामस्य
हेमनलिनीमृणालाजातस्तेन निर्मितः पाश एव आस्त बभूव । अतिगौरत्वान्मार्दवत्वाच्च
बाहुनां सौवर्णमृणालतुल्यत्वम् । पाशवद्धो यथा वक्ष्यो भवति, तथाऽङ्गुलीपाशेन दृढं बद्धौ
कामवशं याताविति भावः ॥

वल्लभेन परिरम्भपीडितौ प्रेयसीहृदि कुचाववापतुः ।

केलतीमदनयोरुपाश्रये तत्र वृत्तमिलितोपधानताम् ॥ ९७ ॥

वह्नुमेनेति ॥ प्रेयसीहृदि बह्नेन परिरम्भपीडितौ गाढालिङ्गनेन वामनोद्धतौ कुचौ
केलतीमदनयो रतिक्रमयोऽप्यश्रये विश्रान्तिस्थाने तत्र वक्षसि वृत्तमिलितोपधानतां वर्तुलसं-
गतोच्छीर्षिकभावमवापतुः । प्रभोहिं विश्रान्तिस्थाने शय्यादौ गण्डोपधानं वृत्तमुच्छीर्षिकं
भवति, रतिक्रमौ च प्रभू तत्र वर्तते, अतस्तत्रैव वर्तमानौ वृत्तौ वामनोभूतौ कुचौ द्वयोः-
च्छीर्षिके इव बभूवतुरित्यर्थः । इत्युत्प्रेक्षा । केलती रतिपर्यायः ॥

भीमजोर्युगलं नलार्पितैः पाणिजस्य मृदुभिः पदैर्वभौ ।

तत्प्रशस्ति रतिक्रमयोर्यस्तन्मयुगममिव शातकुम्भजम् ॥ ९८ ॥

भीमजेति ॥ भीमजोर्युगलं नलार्पितैर्मृदुभिः पाणिजस्य नखस्य पदैः स्तोकत्वव्यात्रो-
हेस्त्रिभिर्नखसूतैः कृत्वा रतिक्रमयोः शातकुम्भजं सौवर्णं तयोर्यशःप्रशस्तिर्लिपिरूपा यत्र, सैव
नखस्वरूपेव यशःप्रशस्तिर्यत्रैवभूतं वा, निजजयप्रकाशकं तन्मयुगममेव वभौ । रतिक्रमयोरि-
यमेव यशःप्रशस्तिर्यत्रनखसूतादिकरणं नाम । सुवर्णतुल्यत्वादूर्वाः सुवर्णतन्मत्त्वम् । अन्य-
स्यापि प्रभोर्यशःप्रशस्तिर्बन्धस्तन्ने लिख्यते ॥

वह्मानि विधिनापि तावकं नामिमूर्युगमन्तराङ्गकम् ।

स व्यधादधिकवर्णकैरिदं काञ्चनैर्यदिति तां पुराह सः ॥ ९९ ॥

वहिति ॥ स तां पुरेत्याह अवेचत् । इति किम्—हे भैमि, नाभिनीरुद्वयमन्तरा नाम्नी-
रुद्वयमध्येऽङ्गकं कोनलताविशयान्मर्दनासहताख्यं हस्तं वा नदनसदनाख्यं तावकमङ्गं न
केवलं नया, किंतु वीतरागेण विधिना ब्रह्मणापि बहु नितराननान्नादृतम् । यद्यत्तात्कार-
णात्स ब्रह्माधिको वर्णो येषां तैरतिगौरवर्णैरत्युत्तमैः काञ्चनैरिदं कानगृहं व्यधादकृत । निरन्त-
रावृत्तत्वाद्युपगृहीतवातादिसंबन्धाभावादलोमत्वाच्चाञ्चान्तरापेक्षयाऽधिकवर्णं वराङ्गं दृष्ट्वा प्रसीत-
क्रामः सन्नेदनुवाचेत्यर्थः । अञ्जोलनम्येतन्मैषुनादन्मत्र निषेधाद्वराङ्गदर्शनं दुष्कमेति ज्ञेयम् ।
नाभिलिङ्गादौ, 'अन्तरान्तरेण-' इति द्वितीया । अङ्गकम्, 'अल्पे' 'हले' इति वा कन् ।
पुराहेति, भूते 'पुरि लुङ् चाले' इति लट् ॥

पीडनाय मृदुनी विगाद्य तौ कान्तपाणिनलिने स्पृहावती ।

तत्कुचौ कलशपीननिष्ठुरौ हारहासविहते वितेनतुः ॥ १०० ॥

पीडतेति ॥ कलशपत्नीनौ पीवरौ निष्ठुरौ कठिनौ च तावतिप्रतिद्वयनौ तस्याः कुचौ कर्तु-
भूतौ कान्तस्य पाणिनलिने करकमले कर्नभूते हारस्य हासः प्रकाशत्वेन विहते आच्छादिते
वितेनतुःकतुः । स्पृहान्तावपि नलशरी हारशरीरा पिहितवित्यर्थः । अथवा हार एव हास-
त्वेन पराभूते कुलोपहासे चकतुः । इतो—विगाद्य तावेकान्तितः स्पृष्ट्वा पीडनाय नर्दनाय
स्पृहावती सानिलापे धृतेच्छे । इतो—मृदुनी नर्दयितुनसमर्थौ । स्वयं मृदुहिं नहृदः कठि-
नस्य च पीडनाय न प्रभवतीति मृदुन्यां सुगन्ध्यां विराट् कठिनौ चाप्यौ नर्दयितुनसमर्थौ-
तीर्षं बाण्य दृष्ट्वा धार्यते स्वरदारतम्यं न रूपते भवत्यिति लङ्कुपान्यां नलशरी हारहा-
सेन विरम्भितावित्यर्थः । सर्वतः स्पृष्ट्वेव न तु पीडितामिति भावः । 'अकनञ्जिगी-
हृत्तौ-' इति लङ्कुपान्यादिभ्येव रावहरस्य युगः, तथापि नलिनरूपतात्पर्यादिनामेपरि कुचाने-
क्षया नर्दयान्मृदुनी स्पृष्टम् । पीडनाय स्पृहावती ते मृदुनी निरपेक्षं कृत्वा हासविहते
चकतुरेति वा । अन्योऽपि निष्ठुरो मृदुपरचाति ॥

यौ कुरङ्गमदकुङ्कुमाञ्चितौ नीललोहितरुचौ वधूकुचौ ।

स प्रियोरसि तयोः स्वयंभुवोराचचार नखकिंशुकार्चनम् ॥ १०१ ॥

याविति ॥ यौ वधूरौ कुरङ्गमदेन कस्तूरी कुङ्कुमेन चाञ्चितौ पूजितौ कृतविलेपनवत् एव क्रमेण नीला लोहिता रङ्गान्तिर्ययोः, अथ च—नीललोहितो हरस्तत्कान्तो एवभूतो न लल्लयोर्यौवनारम्भे प्रियोरसि भैनीवक्षति स्वयमेव भवतोः प्रादुर्भवतो रक्ततीक्ष्णाग्रत्वान्नखं रेव किंशुकैः पलाशपुष्पैरर्चनं पूजामाचचार । कृताङ्गरागयोः कुचयोर्नखपदानि रनितवानि त्वर्थः । अल्पनखोल्लेखस्य व्यथाराहित्येन शोभामात्रहेतुत्वापादनमिवेत्युत्प्रेक्षा । कस्तूरी अन्ध-
हितत्वात्पूर्वनिपातः ॥

अम्बुधेः कियदनुत्थितं विधुं स्वानुविम्बमिलितं व्यडम्बयत् ।

चुम्बदम्बुजमुखीमुखं तदा नैपथस्य वदनेन्दुमण्डलम् ॥ १०२ ॥

अम्बुधेरिति ॥ सुरतावसरेऽम्बुजमुखा भैन्या मुखं चुम्बद्वयत्रैपथस्य वदनेन्दुमण्डलं कर्तुं प्रतिदिनमुदयसमयेऽम्बुधेः समुद्रात्क्रियत्स्तोकमनुत्थितम्, तथा—चनुद्रजले जातेन स्वानुविम्बेनात्मीयप्रतिविम्बेन मिलितं निरन्तरसंबद्धं विधुं चन्द्रं व्यडम्बयदनुचकार । भैनीमुखं कर्तुं नलमुखं कर्माभूतं चुम्बदिति वा । अनेन विपरीतरतं सूचितम् । विम्बप्रति-
विम्बभावनिरूपणेनान्त्यन्तं तन्मुखयोः सादृश्यं सूचितम् । कामसुहृच्चन्द्रोदयनिरूपणाच्च कामोज्ज्वलनं व्यज्यते ॥

पूगभागवदुताकपायितैर्वासितैरुदयभास्करेण तौ ।

चक्रतुर्निधुवनेऽधरानृतैस्तत्र साधुमधुपानविभ्रमम् ॥ १०३ ॥

पूगेति ॥ पूगफलफालिकानां भागोऽश्वत्थस्य बहुतया कपायितैस्तुवररत्नं प्रापितैः, 'कपायः सुरभावपि—' इत्यभिधानात्सुरभितैर्वा । तथा पङ्केनोदयभास्करास्त्वेन ताम्बूलमयं गृहीतेन कर्पूरेण वासितैः, सुरभितैरन्योन्याधरानृतैर्वा, अधररसैरवानृतैः कृत्वा तौ दमयन्तीनलौ तत्र निधुवने सुरते मधुपानस्य विभ्रमं मद्यपानरूपं विलासं साधु सम्यग्वया तथा अथ च—मद्यपानजन्यं विभ्रमं चक्रतुः । मद्यपानस्थानेऽन्योन्याधरपाननेव चक्रतुस्तेनैव च नितरां सोन्मादौ जाताविति भावः । अन्योऽपि कपायरत्नं कर्पूरवासितं शीतलं मधु पिबति । साध्वनिषिद्धं मष्विति वा । सुरते मधुपानविभ्रममधरानृतैः साधु यथा तथा चक्रतुः । उपदेशस्थानेऽधरानृतानि जातानीत्यर्थः । भोगेति पाठे—अनुभवः । रागेति पाठे—बहुताम्बूलचर्वणक्रमविवर्धमानरक्तिमबाहुल्येनेत्यर्थः । कपायितैः, 'तत्करोति' इति प्यन्तानिष्टा ॥

आह नाथवदनस्य चुम्बतः सा स शीतकरतामनक्षरम् ।

सीत्कृतानि सुदती वितन्वती सत्त्वदत्तपृथुवेपथुस्तदा ॥ १०४ ॥

आहेति ॥ तदा सुरतचुम्बनावसरे सीत्कृतानि वितन्वती कुर्वती, तथा कानावस्थावि-
कारविशेषेण सत्त्वेन दत्तः पृथुर्वेपथुः कम्पो यस्यात्तादृशी सती चुम्बने(तो) नाथवदनस्या-
नक्षरं वर्णैर्विना तत्कार्यकारित्वेन शीतकरतां चन्द्रतामाह स । चन्द्रसर्शाद्यथा सुखं भवति,

धेऽपि भैमीहृदये स्थातुं मौक्तिकानामन्यव्यतिरेकाभ्यां द्विविधोऽपि गुणो हेतुरित्यनुमानम् ।
 सुरतसंमर्दान्मुक्ताहारवुडित इति भज्यन्तरेणोक्तम् । अन्यस्यापि विदग्धहृदयगामित्वे गुण
 एव हेतुः, गुणहीनेन तु चित्ते स्थातुं न शक्यते इति भज्या सूचितम् । गुणच्युतैः, 'पञ्चनी'
 इति योगविभागात्समासः ॥

एकवृत्तिरपि मौक्तिकावलिश्छिन्नहारविततौ तदा तयोः ।

छाययाऽन्यहृदये विभूषणं श्रान्तिवारिभरभावितेऽभवत् ॥ १०९ ॥

एकेति ॥ तदा संभोगसमये तयोर्द्वयोर्मध्य एकस्मिन्नल एव वृत्तियस्या एवंभूतापि
 मौक्तिकावलिरन्यस्या भैम्या हृदये छायया विभूषणमभवत् । किंभूतेऽन्यहृदये—छिन्ना
 हारस्य विततिर्विस्तारो यस्य । यतः—श्रान्तिवारीणि स्वेदविन्दवस्तेषां भरः पूरस्तेन भाविते
 व्याप्ते । द्वयोः सनीपे संमुखस्थितयोर्मध्ये भैम्या हारे वुडितेऽपि स्वेदजलपूरिते हृदये
 प्रतिविम्बितो नलस्य हार एवाभरणं बभूवेत्यर्थः । अन्यहृदय इति सर्वनामत्वात्पुंवद्भावं ॥

वामपादतललुप्तमन्मथश्रीमदेन मुखवीक्षिणानिशम् ।

भुज्यमाननवयौवनामुना पारसीमनि चचार सा मुदाम् ॥ ११० ॥

वामेति ॥ वामपादतलेन लुप्तो मन्मथश्रीमदः कामसौन्दर्यगर्वो येनातिसुन्दरेणाप्यनिर
 भैमीमुखवीक्षिणा केवलभैम्यधीनेनामुना नलेन भुज्यमानं नवं नूतनं यौवनं तादृश्यं यस्या
 सा भैमी मुदा संतोषाणां पारसीमनि परतीरमर्यादायां परमोत्कर्षे चचारावर्तत । भावावसा
 नसमयं प्रापेत्यर्थः । वामपादतल—, मुखवीक्षि—, इति पदद्वयं लौकिकोक्तिः । एवंभूतेन
 च भुज्यमानत्वान्मुदां परमोत्कर्षं प्रापेति युक्तम् । मुखवीक्षणं दिने रात्रावपि वरदानप्रका
 शितदीपवशाज्ज्ञेयम् ॥

आन्तरानपि तदङ्गसंगमैस्तर्पितानवयवानमन्यत ।

नेत्रयोरमृतसारपारणां तद्विलोकनमचिन्तयन्नलः ॥ १११ ॥

आन्तरानिति ॥ नलः स्वीयानान्तराङ्गशरीरमध्यवर्तिनः स्पृश्यमानानप्यवयवान् तद-
 ङ्गसंगमैः सुकुमारभैम्यवयवस्पर्शैरतिवेधकतया तर्पितान्मुखितानमन्यत । तथा—तद्विलोकनं
 च स्वीयनेत्रयोरमृतस्य सारेण श्रेष्ठभागेन पारणां तद्रूपं तृप्तीकरणमचिन्तयद्बुधे । पुनःपुन-
 र्भैमीगाढालिङ्गनदर्शनादन्तर्वह्निश्च प्रीणितोऽभूदित्यर्थः । अन्तरशब्दाद्वा भावार्थेऽण् । तर्पि-
 तान्, प्यन्तात्कर्मणि क्तः ॥

भूषणैरनुपदाश्रितैः प्रियां प्रागथ व्यपददेष भावयन् ।

तैरभावि कियदङ्गदर्शने यत्पिधानमयविघ्नकारिभिः ॥ ११२ ॥

भूषणैरिति ॥ एष नलः प्रियामाश्रितैः स्वशरीरं मण्डयद्विस्तादङ्गादिभिर्भूषणैर्दृष्टैः प्राग-
 संतोषमगात् । अथ तोपानन्तरं भावयन्विचारयन्व्यपदद्विपणोऽभूत् । यद्यस्मा-
 द्दृष्टं कियतोऽलंकृतस्याल्पस्याङ्गस्य दर्शने विषये पिधानमयानामाच्छादनरूपाणां दर्श-
 नतरायाणां कारिभिस्तदेतुभूतैरभावि जातम् । अनलंकृतं चेत्तर्हि सर्वं दर्शनगोचरोऽभविष्यत् ;

१ अत्रैकस्यैव हारस्योभयत्र भूषणत्वेनासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तिस्तद्रूपातिशयोक्तिरलंकारः इति
 वातुः ।

नत्वेवम्, तस्मात्पददिलयः । नैनीसौन्दर्यं तस्यां नलानुरागातिशयेन चित्रितः । रत्नसमये भूषणमोचनस्यैव युक्तत्वाद्भूषणसद्भाववर्णनं यज्यन्नुचितम्, तथापि यावद्भूषणानि मोचयति, तावदपि विलम्बासहिष्णुतया हठधुरतसूचनाद्भूषणवर्णनौचित्यं न दोषायति, तदाप्यत्यन्ता परिहार्यभूषणानिप्रायेण वेति ज्ञेयम् । 'बहुमन्यत दृशा न चेतसा भूषणानि स विदर्भन्-
शुभः' इति वा पाठः सुगमः । अनुपद, पुषादित्वाद् इ ॥

योजनानि परिरम्भणेऽन्तरं रोमहर्षजमपि स बोधतः ।

तौ निमेषमपि वीक्षणे मिथो वत्सरव्यवधिमध्यगच्छताम् ॥ ११३ ॥

योजनानीति ॥ तौ रोमहर्षजं चात्विकभावोत्परोन्नाज्जातमत्यल्पमप्यन्तरं परिर-
म्भण आलिङ्गने विषये बहूनि योजनानि बोधतः स अजान(नी)ताम् । तथापि मिथो वीक्षणे प्रारब्धेऽन्योन्यविलोकनेऽत्यल्पं निमेषमक्षिपन्संकोचसमयमपि वत्सरेण वर्षेण व्यवधि व्यवधानं बहुवर्षदर्शनविच्छेदकालमध्यगच्छतामज्ञासिद्धम् । अल्पीयसाऽपि देशकालव्यवधानेन प्रेनभरादन्योन्यविच्छेदस्ताभ्यामनानीत्यर्थः । बोधतः, 'बुध अवगमने' भौवादिकः । लयोगे लट् ॥

वीक्ष्य भावमधिगन्तुमुत्सुकां पूर्वमच्छमणिकुट्टिमे नृदुम् ।

कोऽयमित्युदितसंभ्रमीकृतां खानुविन्व्यमददर्शतैप ताम् ॥ ११४ ॥

वीक्ष्येति ॥ एष नलो नृदं बालत्वाल्लुरतभरासहां लघुद्रवां पद्मिनीम्, अत एव—
खत्वात्पूर्वमेव विन्दुपतनरयरूपं भावमधिगन्तुं प्राप्तुं नेत्रनिनीलनगाढालिङ्गनादिचिह्नेनोत्सुकां सत्तरां वीक्ष्य ज्ञात्वा तद्विन्दुस्त्वन्भनार्थं कोऽयमपूर्वः पुरुष इति प्रश्नेन पूर्वमसंज्ञातभयानपि नलरूपधारिणान्येनाहमुक्तेति बुद्ध्या सुरतसमयसनागतजनान्तरदर्शनाद्वा उदितसंभ्रमीकृतां समुत्पादितमयां विमनस्कतया प्रतिबद्धभावोदयाम्, अनन्तरं का कुत्र तिष्ठतीति कृतप्रश्नां तां नैनीमच्छमणिकुट्टिमे निर्मले नगिबद्धमितिभागे खानुविन्व्यं स्वप्रतिविम्बमददर्शत दर्शयानात् । नायनपूर्वः कथित्, किंतु नदीयनेवेदं प्रतिविम्बम् तत्र ननान्य इति भ्रान्तिर्जावेति स्वप्रतिविम्बं तानदर्शयदित्यर्थः । अन्यतरस्य पूर्वं विन्दुपतने विपमरतलाद्वैरस्यं स्यादिति विन्दुस्त्वन्माथम् 'अन्यचित्ततया संभ्रमजननेन च भावबन्धं कुर्यात्' इति कानधत्तात्तस्या विन्दुपातप्रतिबन्धनकरोदिति भावः । अददर्शत, 'निबध' इति तच् । ('दृष्टोऽङ्गि गुणः') । तां बुद्ध्यर्थत्वात्कर्मत्वम् ॥

एवं नैन्मा भावलाभवेगभङ्गोपायमुक्त्वा नलस्य भावलाभवेगभङ्गनर्ज्ञानाह—

तत्क्षणावहितभावभायितद्वादशात्मसितदीधितिस्थितिः ।

त्वां प्रियामभिमतक्ष्णोदयां भावलाभलघुतां नूनोद सः ॥ ११५ ॥

तत्क्षणेति ॥ स प्रियाय अभिमते क्षणे लेशसमये नैनीभावलाभौत्सुक्यात्पूर्वमेवोदय उत्पत्तिः समपो यत्स्यात्वां भावलाभे त्वां निवां विन्दुचुत्तौ लघुतां स्तम्भितां नूनोद । अन्य-

१ लेखकनादपवित्रोऽयं पाठः । निमेषमच्छमणेन सहोदयतिष्ठेः । अष्टोऽभावेनोत्पन्नानुदयः । अन्यजोनेदोहोदयेन तु अवीचयेदित्येवमन, अतोऽददर्शतः पुनोऽप्यनुदयः । २ 'दृष्टेः' इति वार्तिकेनेति बुबध् । एवं शनद्विषेधार्थानान्प्रस्ताद ।

चित्तीकरणेन व्यलम्बयदित्यर्थः । तदेवाह—किंभूतः—तस्मिन्नेव क्षणे निजभावौत्सुक्यसमयेऽ-
वहितभावेनैतस्या इव ममापि भावलाभयेत्स्यात्, तर्हि विषमरतत्वाद्वैरस्यमेव स्यात्, अत-
स्तुल्यकालमेवोभयोर्भावलाभं करवाणीति सावधानतयोक्तप्रकारेणैव सावधाने वा भावे चित्ते
भाविता ध्यानवासनादिभिश्चिन्तिता द्वादशात्मनः सूर्यस्य, सितरीधितेऽथन्द्रस्य, स्थितिर्मर्यादा
गगनगमनादिप्रकारो येन सः । तद्व्यानेन निजबीजस्तम्भनार्थं स्वस्यैव संपादितवैचित्र्य-
सन्निति यावत् । अथ च—सावधानतया कृता सूर्यचन्द्रापरपर्यायेऽपि त्रिलोक्यदक्षिणवामनाडी-
स्थयोर्महतोः स्थितिः स्थैर्यं येन । कुम्भितपवन इत्यर्थः । अन्यचित्तासंपादनेन नासावापु-
स्तम्भनेन चोपायेनैकसमयोभयभावप्राप्तिपर्यन्तं स्वीयं भावं स्थिरोचकरोति भावः । एतेन
भङ्ग्या नलस्य योगाभ्यासोऽपि सूचितः, अन्येन तया कर्तुमशक्यत्वात् । ‘दक्षिणनासामुद्रे-
पुरुषस्य, वामनासिकामुद्रेण योषितो विन्दुस्तम्भो भवति’ इति कामशास्त्रात्स्वीयं तदीयं च
भावं स्थिरोचकरोति वा । विस्तरेणालम् ॥

इदानीं समरतमाह—

स्वेन भावजनने स तु प्रियां बाहुमूलकुचनाभिचुम्बनैः ।

निर्ममे रतरहःसमापनाशर्मसारसमसंविभागीनीम् ॥ ११६ ॥

स्वेनेति ॥ स तु नलः पुनः स्वेन स्वयमेव भावजनन उभयोर्भावप्राप्तिसमये स्वेन सह
वा खेनात्मनैव कर्त्रा यद्भावजननं तस्मिन्सति वा । स्वस्य भावजनकसमय इति यावत् । तत्र
बाहुमूलं कक्षौ, कुचौ, नाभिश्च एतेषां चुम्बनैः कृत्वा रतस्य रहसि समापना तज्जनितं परम-
काष्ठापन्नं शर्म सुखं, समापनारूपो वा शर्मसारस्तस्य समस्तुल्यो यः संविभागोऽशस्तद्वर्ती सम-
रतप्रापणेन सुखिनीं निर्ममे चकार । स्वेनेत्यस्य प्रथमद्वितीयव्याख्ययोः कक्षादिचुम्बनं
जातिः । तृतीयायां तु—कक्षादेर्निरन्तरं कामाधिष्ठानत्वात्तच्चुम्बनैरुपायैः स्वस्य भावप्राप्तिसमये
तामपि भावमलम्भयदिति भावः । ‘भावभजनेन तु—’ इति पाठे—स्वीयेन भावभजनेन
निमित्तेन बाह्वादिचुम्बनैरिति व्याख्या ॥

पुनरपि भङ्गयन्तरेण तदेवाह—

विश्रुथैरवयवैर्निमीलया लोमभिर्दुतमितैर्विनिद्रताम् ।

सूचितं श्वसितसीत्कृतैश्च तौ भावमक्रमकमध्यगच्छताम् ॥ ११७ ॥

विश्रुथैरिति ॥ तौ भावलाभश्रमवशात्स्वोद्वहनेऽपि विश्रुथैः शिथिलीभूतैरवयवैरङ्गैः,
तथा—निद्राभावेऽपि निमीलया श्रमजनितनयनसंकोचत(न)या, तथा—तस्मिन्क्षणे द्रुतं स्त्रीयं
विनिद्रतामुल्लासमितैर्गर्तैर्लोमभी रोमाश्चैः, तथा—श्वसितैः श्रमजमुखनासिकाश्वासैः सीत्कृतैश्च
तैः सर्वैः सूचितमक्रमकं युगपत्संजातं विन्दुच्युतिजन्यसुखरूपं भावमध्यगच्छताम् । सम-
रतं प्राप्तावित्यर्थः । भोगिनोः संभोगान्ते श्रुथावयवत्वादि जातिः । क्रमकं, ‘क्रमादिभ्यो वुन्’
इति वुन् ॥

आस्त भावमधिगच्छतोस्तयोः संमदेषु करजक्षतार्पणा ।

फाणितेषु मरिचावचूर्णेना सा स्फुटं कटुरपि स्पृहावहा ॥ ११८ ॥

आस्तेति ॥ एवं भावमधिगच्छतोः सुरतान्तसुखमनुभवतोस्तयोः करजक्षतानां नखश-
तानामर्पणां दानं संमदेषु परमानन्देषु मध्ये आस्ताभूत् । आनन्ददायिकैर्वाभूदित्यर्थः । वृन्

क्षतस्य सुखदायित्वं कथमित्यत आह—स्फुटं यत्सात्त्वमितेषु दुग्धविकाररूपेषु खण्डविका-
रेषु वा पानकेषु मध्ये सा सूक्ष्माक्षप्रसिद्धा मरिचावचूर्णना कटुरसापि स्पृहावहा मधुररसज-
न्यावचिपरिहारेण दृढालिच्छानावहति, तथा—कटुः पीडाजनिकापि नखक्षतार्पणा सुखकारि-
ष्वेवाभूदित्यर्थः । संनदेषु नानाप्रकारेषु सुरतेषु भावं प्राप्नुवतोत्तयोत्तलिनेव समये सा
कानशाक्षप्रसिद्धा कटुः पीडाजनिकापि नखक्षतार्पणा स्पृहावहाऽभूत् । स्फुटशब्द इत्यर्थः ।
केषु केव—फागितेषु कटुरसा मरिचावचूर्णनेव । सुरतान्ते कृताऽपि पुनः सुरतेच्छानेवोद-
दीपयति भाव इति वा । भावनधिगच्छतोत्तयोः कटुरपि सुरतेषु स्पृहावहा या नखक्षता-
र्पणा सा स्फुटं निश्चितेषु फागितेषु मरिचावचूर्णनाऽभूत् तद्रूपैव तद्रूपैव वाऽभूदित्यर्थ इति
वा । 'मत्स्यञ्जी फगितं खण्डविकारः शर्करा सित्ता' इत्यमरः । चूर्णना, 'सत्यापपाश—' इति
मिजन्ताद्युच् ॥

अर्धमीलितविलोलतारके सा दृशौ निधुवनकृमालसा ।

यन्मुहूर्तमवहन्न तत्पुनस्तृप्तिरास्त दयितस्य पश्यतः ॥ ११९ ॥

अर्थेति ॥ निधुवनकृमेन सुरतश्रमेणालसा । सुरतायासनिःसह्यालस्यः । सा दृशौ
मुहूर्त क्षणमात्रमर्थनिनीलिते ईप्सत्सङ्कुचिते विलोले तारके यनोत्सादशो(शौ) पदवहदभार,
तत्तादृग्भैरवीनेत्रावस्थानं पश्यतो दयितस्य पुनस्तृप्तिर्नास्ति ना भूत् । पुनः पुनः पश्यत इति
वा (भावः) । पौनःपुन्यदर्शनानिलापत्तानिश्चितत्वात्पश्यन्नेव स्थित इत्यर्थः । तादृशो दत्त
सुतरां सुखाचाभूदिति भावः ॥

तत्कृमस्तमदिदीक्षत क्षणं तालवृन्तचलनाय नायकम् ।

तद्विधा हि भवदैवतं प्रिया वैधत्तोऽपि विदधाति चापलम् ॥ १२० ॥

तदिति ॥ इदानींतनस्वत्साः कृमः सुरतजः धनः नादकं सैन्यस्वामिनं राजवन्निपि तं
क्षणमात्रं तालवृन्तचलनायादिरीक्षतोपदिदेश । सुरतधन्तां तां दृष्ट्वा व्यजनवोजनेन धनान-
नयनं चकारेत्यर्थः । हि यतो—भवत्य संसारस्य कामसुखसर्वस्वस्य दैवतमिष्टदेवता तद्विधा
भैरवीसदृशो अतिसुन्दरी प्रियसौभाग्यवती प्रिया वैधत्तो ब्रह्मणोऽपि खनिपते चःपलनसुर-
गतरलतां विदधाति करोति, किं पुनर्ननुमत्स्य नल्लेख्यर्थः । पुनरपि सतुलसी ज्ञात इति
भावः । 'व्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः । अदिरीक्षत, निपनार्पादङ्गितुनाम्निच् चह ॥

स्वेदयिन्दुफितनासिकाशिशं तन्मुखं सुखयति स नैपथम् ।

प्रोपिताधरशयालुयावकं तानिलुप्तपुलकं कपोलयोः ॥ १२१ ॥

स्वेदंति ॥ तस्या मुखं नैपथं सुखयति स । किमुक्तम्—स्वेदयिन्दुकाः संवृता यत्ना-
स्वारशी नल्लिकाशिया नासाश्चे यत् । तथा—प्रोपिता यतोऽधरशयालुपुच्छस्थितो कपोलयो
यत् । तथा—तन्मुखं यतोऽधरशयालुपुच्छस्थितो कपोलयो यत् । एवंमुहं दृष्ट्वा
तं सुखी जातः, संजातकमथ जात इत्यर्थः । यत्र पूर्वोक्तार्थे व्यज्जते यन्मते, यन्मते
सनात्पुनरावरोपायतः । सुखयति, मनुष्यतार 'जायते' इति निधि 'जायते' इति
इति नदुग्धेयः ॥

हीणमेव पृथु सस्मरं कियत्कान्तमेव बहुनिवृत्तं मनाक् ।

कान्तचेतसि तदीयमाननं तत्तदालभत लक्षमादरात् ॥ १२२ ॥

हीणमिति ॥ तदतिमुन्दरं तदीयमाननं तदा सुरतान्तसमये कान्तचेतसि विषय आद-
रातिशयाद्भवं लक्षसंख्यं द्रव्यमलगत । मूल्यरहितेऽप्युत्कृष्टे वस्तुनि 'एतद्भवं लभते' इति
लोकोक्त्या परमोत्कर्षस्याभिव्यञ्जनात्परमत्युत्कर्षं प्रापेत्यर्थः । किंभूतम्—सुरतमुखानुभवके-
संजातस्त्रीयस्मरचापलस्मरणात्पुरुषावितस्मरणाद्वा बहुतरं हीणं लज्जितमेव । तथा—पुनः
सुरताभिलाषधारणात्क्रियदीपत्सस्मरमुद्दीप्तकामम् । तथा—सौकुमार्यातिशयायासबाहुल्याद्वा
सुतरां क्लान्तं म्लानमेव । तथा—प्रलयादयया कामावस्थया साध्यसाधनमेदावगमराहिलारं-
कीभावात्परब्रह्मानन्दानुभवादिव महासुखानुभवविषयसुखापलापान्मनाद्विधृतमल्पं सुखितम् ।
विस्मृतानुभूतसुखमिति यावत् । रतान्तसमये योधिन्मुखमत्वादरकारि भवति' इति कान्त-
त्वम् । तदा तादृक्दाननं दृष्ट्वा पुनः समदनोऽभूदिति भावः । अथ च—लक्षं विषयानि-
लभतेत्यर्थः ॥

स्वेदचारिपरिपूरितं प्रियारोमकूपनिवहं यथायथा ।

नैपथस्य दृगपात्तथातथा चित्रमापदपतृष्णतां न सा ॥ १२३ ॥

स्वेदेति ॥ नैपथस्य दृक्स्वेदवारिणा सुरतभ्रमजलेन परिपूर्णं प्रियारोमकूपनिवहं यथा
यथा यावदपात्सादरं व्यलोकयत्, सा नलहक् तथातथा तावत्तावदपतृष्णतां तृप्तिं नापदति
चित्रम् । पुनःपुनरवलोकने हि तृप्तिर्भवति अत्र तु न जातेत्याश्चर्यमित्यर्थः । च—पिपासोर-
ञ्जलिजलेनापि पिपासा शाम्यति, अस्यास्त्वाकण्ठवारिपूरितकूपसङ्घस्य पुनः पुनः पानेऽपि
पिपासा न शान्तेति चित्रमित्यर्थः । एवंभूतभैमीरोमकूपदर्शनमात्रेण पुनः सकामोऽनु-
दिति भावः ॥

वीतमाल्यकचहस्तसंयमव्यस्तहस्तयुगया स्फुटीकृतम् ।

बाहुमूलमनया तदुज्ज्वलं वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज सः ॥ १२४ ॥

वीतेति ॥ स सुरतसंमर्दादीतमाल्याश्रयुतकुसुमाः कचहस्तात्तेषां संयमाय प्रान्थिवन्ध-
नाय व्यस्तमूर्ध्वव्यापारितं हस्तयुगं यया तथा भैम्या स्फुटीकृतं तदतिरमणीयं कामवसतिस्था-
नमुज्ज्वलमतिगौरं बाहुमूलं वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज । निरवधि सुखमन्वभूदित्यर्थः ।
वान्तेति वा पाठः । कचहस्त इति हस्तशब्दः प्रशंसावाची । सुखमेव सौख्यं चतुर्वर्णा-
दित्वात्ष्यञ् ॥

वीक्ष्य पत्युरधरं कशोदरी बन्धुजीवमिव भृङ्गसंगतम् ।

मञ्जुलं नयनकज्जलैर्निजैः संवरीतुमशकत्स्मितं न सा ॥ १२५ ॥

वीक्ष्येति ॥ सा कशोदरी नेत्रचुम्बनवशात्संलग्नैर्निजैर्नयनकज्जलैर्भिन्नवर्णतया मञ्जु-
लं पत्युरधरं भृङ्गेण भ्रमरेण संगतं मिलितं पीयमानमकरन्दं बन्धुजीवपुष्पमिव वीक्ष्य
स्मितभीषद्भास्यं संवरीतुं गोपायितुमुत्पद्यमानमेव निरोद्धुं वा नाशकत्समर्थं
॥ एवमप्यस्य स्मितस्य संवरीतुमशक्यत्वात्सपत्नीदर्शने च, सलज्जत्वेऽपि प्राप्-
संभ्रम इति ॥

तां विलोक्य विमुखश्चित्सितां पृच्छतो हसितहेतुमीशितुः ।

हीमती व्यतरदुत्तरं वधूः पाणिपङ्कजहि दर्पणार्पणाम् ॥ १२६ ॥

तामिति ॥ वधूर्मैत्री विमुखं तिर्यङ्मुखं यथा तथा पराङ्मुखीभूय श्रितसिता कृतेय-
द्रास्या विमुखी चासौ श्रितसिता च तादृशीं बालां विलोक्य हसितहेतुं पृच्छत ईशितुर्नलस्य
पाणिरेव पङ्कजं कनलं तस्मिन्करकनले दर्पणस्यार्पणानेवोत्तरं व्यतरदृशौ सितहेतुनाचट ।
यतो—हीमती । खनेत्रचुम्बनवशात्तवोष्ट्रे नेत्रकज्वलं लग्नमिति लज्जावशात्साक्षादुत्तरं दातु-
मशक्ता कज्जलाद्धितं स्थायरं पश्येति भावेन दर्पणार्पणानेवोत्तरं ददावित्यर्थः ॥

लाक्षयात्मचरणस्य चुम्बनाच्चारुभालमवलोक्य तन्मुखम् ।

सा हिया नतनताननाऽस्तरच्छेपरागमुदितं पतिं निशः ॥ १२७ ॥

लाक्षयेति ॥ रुपितमैत्रीप्रसादनार्थं चरणे पतनाद्वैद्याः पश्चिनीत्वात्तद्व्यासनयन्येन
नुरतारम्भवशाद्वात्मचरणस्य लाक्षया चुम्बनात्संबन्धाद्वेतोऽधारु भालं ललाटे यस्यैवंभूतं तस्य
नलस्य मुखमवलोक्य निजनुरतधार्ष्यस्तरणजातया हिया हेतुना नतनतं गतप्रकरमाननं
यस्याः सैवंभूता सती उदितं प्राप्तोदयम्, उदयानन्तरं च कालकनापचापमानः शेषः क्रिय-
दवशिष्टो रागो लौहित्यं यस्य तं निशो रात्र्याः पतिं चन्द्रमस्तरत् । तन्मुखं तादृगभूरित्यर्थः ।
इपदवशिष्टरक्तिचन्द्रदर्शने यथा प्रीतिर्भवति, तथा तादृग्युखदर्शनेऽपि तस्याः प्रीतिर्जायते
भावः । नतनतेति प्रकारे द्विरुक्तिः । पतिं, कनलविवक्षया पश्यभावः ॥

स्वेदभाजि हृदयेऽनुविम्बितं वीक्ष्य नूतंसिच दृढतं प्रियम् ।

निर्ममे धुतरतध्रमं निजैर्हीनतातिमृदुनासिकानिलैः ॥ १२८ ॥

स्वेदेति ॥ ललाटेलाक्षदर्शनसंज्ञातनिजनुरतधार्ष्यस्तरणवशात्प्रिया यता सा स्वेदभाजि
भ्रमजलपुत्रे खट्वदयेऽनुविम्बितं प्रियं नलं मूर्तं साधारं दृढतं चित्तस्थनिव वीक्ष्य निजैस्त-
नुविम्बितान्तिङ्गनमन्त्रीभूतैर्नासिकानिलैः हृत्वा धुतोऽपनीतो रतप्रभो यस्यैतादृशं निर्ममे
यकार । लज्जानम्रवासासाक्षात्तानां हृदयप्रतिविम्बितप्रियसंबन्धवच्छ्रमानोदनं पुच्छन् ।
निर्ममे श्वोत्प्रेक्षा या, तादृशीं तां दृष्ट्वा स गतभ्रमः सहर्षः संजातः, सापि तं तादृशं दृष्ट्वा
हृदयस्थान्मन्दतप्तसाक्षात्तानुमोषेति भावः ॥

सूनायकनिदेशविघ्ननैरप्रतीतचरवेदनोदयम् ।

दन्तदंशनधरेऽधिगामुका सात्पृशन्नुदु चमच्चकार च ॥ १२९ ॥

खनेति ॥ सूनायकस्य वानस्य निदेश आदा तस्य विघ्ननैर्विलोकेतुनिरप्रतीतचरः
पूर्वं संगोपयेत्यनस्यतो वेदनोदयः पीडोद्भूतो यत्कालं दन्तदंशनधरेऽधिगामुकायुता पीडा-
कारिणं शतवती सा सुदतिदुरदृष्टिस्तर्षा तथा तथा दन्तदंशनधरेऽधिगामुका । अतन्तरं च
सर्पवतीराजुमवाधनयकार सतीशरत्नमङ्गनमपि यकार । आदलिङ्गवेदं अनेकवदं
जतमिति साधर्षा चमच्च । दन्तदंशनं, 'न लोका' इति दन्तिविशेषः ॥

वीक्ष्य वीक्ष्य करजस्य विप्रमं प्रेयसाजितमुरोजयोरियम् ।

कान्तमैक्षत हसस्पृशं कियत्कोपेकुञ्चितविलोचनाञ्चला ॥ १३० ॥

वीक्ष्येति ॥ इदं प्रेयसा नलेन उरोजगोरुपरि तुद्धिपूर्वमभितं कृतं करजस्य नखस्य विप्रमं कोपसंभ्रमवशाद्वीक्ष्य वीक्ष्य वारं वारं विलोक्य, अनन्तरमेव कियत्किञ्चित्कोपेन कुञ्चितायुङ्गीत्य मुकुलितौ पर्यायेण विलोचनाञ्चलौ नेत्रपद्भौ यया एवंभूता सती स्वयंकृतत्वात्संभोगसनये तथा ज्ञातत्वाच्च हसस्पृशं भितस्मितं कान्तमैक्षत । कोपेन वक्रनपश्यदेत्यर्थः । कोपस्याल्पत्वेनोत्तमत्वं धीरत्वं च भैम्या व्यज्यते । वीक्ष्य वीक्ष्य, संभ्रमे द्विवक्तिः । हसस्पृशं, 'स्पृशोऽनुदके-' इति किन् ॥

रोपकूपितमुखीमिव प्रियां वीक्ष्य भीतिदरकम्पिताक्षराम् ।

तां जगाद स न वेद्मि तन्वि तं कश्चकार तव कोपरोपणाम् ॥ १३१ ॥

रोपेति ॥ स रोपरूपितं कोपयुक्तं मुखं यस्मात्तामिव दन्तदंशादेः मुखकारित्वेन तत्त्वतः कोपरहितत्वेऽपि कृत्रिमकोपेन मुकुटितमुखी प्रियां वीक्ष्य भीत्या दरनीपकम्पितानि सगद्गदान्यक्षराणि यस्यां क्रियायां तद्यथा तामिति जगाद । इति किम्—हे तन्वि, अहं तं न वेद्मि, कस्तव कोपरोपणां चकार । ब्रूहि शास्ति तव कोपरोपिणम्' इति पाठे—कोपस्य रोपिणमाधायकम् । 'न वेद्मि' इत्यात्मनः कोपरोपित्वं गोपायति ॥

रोपकुङ्कुमविलेपनान्मनाङ्गन्ववाचि कुशतन्ववाचि ते ।

भूदयुक्तसमयैव रञ्जनामानने विधुविधेयमानने ॥ १३२ ॥

रोपेति ॥ पुनरपि, इति किम्—ननु कुशतनु अवाचि कोपवशादभाष्यभाषणे, तथा अवाचि नम्रीभूते, तथा—विधुनापि विधेया गुणाधिक्यवशात्कार्या मानना पूजा दस्यैवंभूते चन्द्राधिके तवानने रोपरूपेण कुङ्कुमेन विलेपनाद्वेतोर्मनागल्पीयसी इयं रञ्जना रक्तिमसंपादना मा भूत् न कार्या । यस्मादयुक्तसमयैवाप्रस्तावसमुद्भूतैव । किमपि मया नापराद्धमिति निर्हेतुकेयमनुचिता कोपरञ्जना त्यजतामित्यर्थः । अथ च—अयं संभोगसनयो रात्रिरियं, ननु कोपरञ्जनासमयः, तस्मादन्यदा कोपः कार्यः, अधुना तु त्यज्यतामित्यर्थः । अथ च—चन्द्राधिकं तव मुखम्, इदानीं रोपरूपितं सञ्चयूनं भविष्यतीत्ययुक्तसमया रञ्जना न कार्या कोपस्य त्यज्यतामित्यर्थः । अथ च—कोपकुङ्कुमविलेपनरञ्जनाऽयुक्तसमया । यतः, तस्मान्नैव कार्या । शीतकाले ह्युष्णवीर्यतया वदनप्रसाधनं कुङ्कुमविलेपनं युक्तम्, इदानीं वसन्तजेन श्रमजेनोष्मणा श्रीखण्डपाण्डिमैवाननप्रसाधनायालम्, न कुङ्कुमरञ्जनेत्यर्थः ॥

क्षिप्रमस्य तु रुजा नखादिजास्तावकीरमृतसीकरं किरत् ।

एतदर्थमिदमर्थितं मया कण्ठचुम्बि मणिदाम कामदम् ॥ १३३ ॥

क्षिप्रमिति ॥ हे भैमि, कण्ठचुम्बि मम कण्ठे स्थितं, तथा—कामदमिच्छादायि, अत एव एतदर्थं त्वदीयकरजरदनक्षतजपीडापाकरणार्थं भैमीकरजादिक्षतपीडापनोदनं कुर्विति मयाऽर्थितं प्रार्थितं सद्विदं चिन्तामणिरत्नानां दाम मालामृतसीकरं सुधाविन्दुं किरत्स्वत्सव तावकीस्त्वदीया नखादिजा नखक्षतादिसमुद्भवा रुजाः पीडाः क्षिप्रमस्यतु । समयत्वित्यर्थः ।

१ 'कोपसंकुञ्चितलोचनाञ्चलान्' इति जीवातुसंमतः पाठः । २ 'भूयित' इति जीवातुसंमतः पाठः ।

तस्मात्कोपं ना कार्षीरिति भावः । अपिंतमिति पाठे—पीडाशान्त्वर्थं नवा तदीयकण्ठे क्षिप्तं सत्त्वदीयकण्ठमुन्नीति व्याख्येयम् । रुजा, मिदादितादृक् ॥

स्वापराधमलुपत्ययोधरे मत्करः सुरधनुष्करस्तव ।

सेवया व्यजनचालनाभुवा भूय एव चरणौ करोतु वा ॥ १३४ ॥

स्वापराधमिति ॥ हे मैत्रे, मत्करस्तव पयोधरे त्वने सुरधनुष्कर इन्द्रचापाख्यनख-
क्षतविशेषकारी सन् नखक्षतपीडाकरणजं स्वापराधं व्यजनस्य चालना तस्याः सकाद्याद्भव-
तीति भूयस्या व्यजनव्यजनसमुद्भूतया सेवयाऽलुपत् । वाऽथवा एतावत्यापि सेवया यदि न
तुभ्यति तर्हि भूय एव पुनरप्ययं करस्तव चरणौ करोतु संवाहयतु । चरणसंवाहने ह्यपराध-
मार्जनं भवति, तस्मात्तदयं करोत्वित्यर्थः । अथ च—चरणौ संभोगार्थमूष्वाकरोत्वित्यर्थोऽव-
सेयः । अथ च—नानावर्णमुद्रिकायुक्तत्वात्त्वत्तुचे सुरधनुष्करः । तथा चापराधो नास्त्येव ।
अथ च—नेधे सुरधनुर्दुष्कनेवेति पयोधरे तत्कारिणां न कोऽप्यपराधः । यद्यपि भवेत्,
तथापि व्यजनसेवयाऽवलोपितः । चरणसंवाहनमपि करोत्वित्यर्थः । 'भूय एव' इति पाठे—
एष मत्करः । अलुपत्, लुदित्वादृक् । धनुष्करः, 'दिवाविना-' इति टः, 'इसुतोः णमभ्ये'
इति पक्षे विसर्जनीयस्य सः । करोतीति करः पचायच् । सुरधनुषः कर इति पशोः सनातः
चलना, न्यन्तायुच् । नित्यस्य पाक्षिकत्वादृद्धिः ॥

आननस्य मम चेदनौचिती निर्दयं दशनदंशदायिनः ।

शोध्यते सुदति वैरमस्य तर्त्तिक त्वया वद विदश्य नाधरम् ॥ १३५ ॥

आननस्येति ॥ हे सुदति, नगानस्य चेत्यनौचिती । यतो—निर्दयं यथा तथा दश-
नदंशदायिनो दन्तक्षतदानशीलस्य । तस्मात्तस्य यदपराधिता उत्तर्हि अपराधकारिणोऽस्य
मन्मुखस्याधरं निदंशदायितरां खण्डयित्वा त्वया किलिति तदन्तदशनरूपं वैरं न शोध्यते त्वं
वद कथय, अपि त्वपराधिनोऽस्त्वावपवनोष्ठं दन्तैः खण्डयित्वा वैरनिर्पातनं कुरु । तथा च
समः सनाधिरित्यर्थः ॥

दीपलोपनफलं व्यधत्त यस्त्वत्पटाहतिषु मच्छिखामणिः ।

नो तदागति परं समर्थना सोऽयमस्तु पदपातुकस्तव ॥ १३६ ॥

दीपेति ॥ हे मैत्रे, यो मच्छिखामणित्वत्पटाहतिषु तदीयवसनकर्षणेन चतुषु लज्जा-
वशान्मुखवाष्पादिना त्वया कृतं दीपलोपं लक्षिरपैरेव तिमिरनिराकरणद्वले व्यर्थं व्यधत् ।
तस्य मणेरगम्यपराधे परं केवलं करादिवत्समर्थना परिहारो नो अस्ति, तस्मादुपमान्त-
भावात्सोऽयं मैलिमणित्व पदयोः पातुको बन्दारस्तु । उपायान्तरभावे हि ननत्कारेण-
प्यपराधमार्जनं कियते, तस्मादयमपि ननत्कारं करोत्वित्यर्थः ॥

इत्थमुक्तिसुपहृत्य कोमलां तत्पुष्पिचिकुरश्चकार सः ।

आत्ममौलिमणिकान्तिभङ्गिनीं तत्पदारुणतरोजसङ्गिनीम् ॥ १३७ ॥

इत्थमिति ॥ स इत्थमुक्तप्रकारेण जेनटां वनपुष्पलक्षि वाचमुपहृत्योपहृत्य
प्रणामकरपदशात्तत्पुष्पिनिः शय्यात्तरीनधिपुराः केशा यस्य स आत्ममौलिमणिकान्ति-
निजसिखामणिपुत्रित्पद्मा भङ्गिनी वरी तां तत्पदे मैत्रेयस्यै तद्वपुः अरुणतरोजं तत्सङ्गिनीं
वै० व० ६२

संबद्धां चकार । प्रणनामैत्यर्थः । नद्योश्च रजोत्पलसंबन्धो युक्त एव । तत्पुत्रुम्बीलनेन शय्यायामेव प्रणामः सूचितः । भङ्गात्तरङ्गाः सन्त्यस्यां सेति विग्रहः ॥

तत्पदाखिलनखानुविम्बनैः स्वैः समेत्य समतामियाय सः ।

रुद्रभूमविजिगीषया रतिस्वामिनोपदशमूर्तिताभृता ॥ १३८ ॥

तदिति ॥ कृतप्रणामः स नलः स्वैर्निजैस्तस्याः पदयोरखिलेषु दशस्वपि नखेषु जातैरनुविम्बनैः प्रतिविम्बैः समेत्य मिलित्वा रुद्रस्य भूमा बहुत्वमेकादशत्वं तस्यापि सर्वावशाद्विजिगीषया जेतुमिच्छ्योपदशमूर्तितां धारयता रतिस्वामिना कामेन समतां सान्त्वयित्वा मदीयः शत्रुर्यथेकादशत्वं धारयति तर्हि मयापि तावत्संख्याकेन भवितुं युक्तमिति । एकादशत्वं यदि कामो धारयेत्, तर्हि भैमीदशनखसंजातस्वप्रतिविम्बसंबन्धादेकादशमूर्तिधारतौ नलस्तेनोपभीयेतेत्यभूतोपमा । रुद्रभीतीति पाठे—एकादशभ्यो रुद्रेभ्यो भीतोर्विजिगीषया तदपाकरणाद्धेतोर्यथेकादशमूर्तितां मदनो धारयेत्तर्हि स्वप्रतिविम्बयोगादेकादशनूर्तिस्तेनोपभीयेतेत्यर्थः । प्रणामवशात्तन्त्रलेषु प्रतिविम्बित इति भावः । दशानां सनीपे उपदशाः 'संख्ययाऽव्यया-' इति समासः । 'बहुव्रीहौ संख्येये' इति ङच् । उपदशा मूर्तयो यत्येति समासः ॥

आख्यतैप कुरु कोपलोपनं पश्य नश्यति कृशा मधोर्निशा ।

एतमेव तु निशान्तरे वरं रोपशेषमनुरोत्स्यसि क्षणम् ॥ १३९ ॥

आख्यतेति ॥ एष तामित्याख्यतावोचत् । इति किम्—हे भैमि, त्वं कोपलोपनं कुरु । मधोर्वसन्तस्य कृशा दिनापेक्षया स्वभावत एवाल्पपरिमाणा, अथ च—प्रतिक्षणमपचीयमाना, निशा नश्यतीति पश्य । कोपापरित्यागे एवंप्रकारेणावशिष्टा रात्रिर्गमिष्यति, तस्मात्कोपं मुञ्च । तु पुनस्त्वमेतमेव रोपशेषं निशान्तर आगामिराख्यन्तरे दिनापेक्षयाऽधिकपरिमाणायां शिशिरर्तुरात्रौ क्षणमात्रमनुरोत्स्यसि कामयिष्यसे वरनेतन्मनागिष्टम् । शिष्टं कोपं तदा कुरु, इदानीं संभोगार्थं प्रसन्ना भव । सर्वं कोपमिदानीमेव चेतकरिष्यसि, तर्हि तदा किं करिष्यसि, तस्मादल्पं रोपं निशान्तरार्थं स्थापयेति लौकिकरीत्याऽधुना तावत्कोपं त्यजेति भैमी प्रार्थयति स्मेत्यर्थः । आख्यत्, 'चक्षिङः ह्याज्' 'अस्यतिवक्ति-' इत्यङ्, ङित्वात्तद् ॥

साथ नाथमनयत्कृतार्थतां पाणिगोपितनिजाङ्घ्रिपङ्कजा ।

तत्प्रणामधुतमानमाननं स्मेरमेव सुदती वितन्वती ॥ १४० ॥

सेति ॥ अथ प्रणामभाषणानन्तरं प्रणामं मा कापारित्यादिवचनपूर्वं पाणिभ्यां गोपिते निजाङ्घ्रिपङ्कजे यया तया तस्य प्रणामेन धृतो निरस्तो मानः कोपजमौदासीन्यं यस्यैवभूतमाननं प्रसादात्स्मेरं सस्मितमेव वितन्वती कुर्वाणा सती सा सुदती नाथं कृतार्थतां कृतकृत्यतामनयत्प्रापयामास । तावन्मात्रेण प्रसन्नाऽभूदिति भावः ॥

तौ मिथो रतिरसायनात्पुनः संवुभुक्षुमनसौ बभूवतुः ।

चक्षमे नतु तयोर्मनोरथं दुर्जनी रजनिरल्पजीवना ॥ १४१ ॥

ताविति ॥ तौ मिथोऽन्योन्यं रतिरसस्यायनात्प्राप्तेः परस्परानुरागविष्टदेहौ, अथ च—

प्रीतिरेव रसायनं प्रशान्तसुरतेच्छायाः पुनरुर्जीवनौषधं तत्साक्षेतोः, पुनः चंदुमुमुक्षुमनसौ
सुरतानिलापिचितौ च बभूवतुः । द्वितीयसुरतेच्छा जातावित्यर्थः । तु पुनः रजनिस्त्रयोने-
नोरथं द्वितीयसुरतवाञ्छां न चक्षणे न विपेहे । यतः—दुष्टा जनिर्जन्म वक्ष्याः । तथा—अत्वं
जीवितं सत्त्वं वक्ष्यास्तादृशी संजातप्रभातसमया । अथ च—अल्पाद्युपो जन्म दुष्टनेवेति ।
यद्वा—प्रभातस्यासन्नतादिरहसंभावनावशाद्वा दुष्टा व्याकुला जन्मो नवोडा वक्ष्यां वा
दुर्जनी । संभोगेच्छा तु न निवृत्ता, परं प्रभातसमयस्य जातत्वात्संभोगं न चकुरिति भावः ।
अन्योऽपि सुरतविषये यद्रसायनं वीर्यवृष्ययनौषधं सेवनानः पुनः पुनः सुरतेच्छुर्भवति ।
अल्पचित्ताऽन्यापि दुष्टा वधूः सपद्मादिस्त्रीपुरुषयोः संभोगं न क्षमते । जननं जनि, 'जनि-
घतिभ्यामिन् (१), 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिर्न । 'दूषोपे-' इति संधेः । पक्षे—उन्मत्ता-
न्तविधेरनिलत्वात्कवभावः ॥

स्वप्नमाप्तदायनीययोस्तयोः स्वैरमात्यत वचः प्रियां त्रियः ।

उत्सवैरधरदानपानजैः सान्तरायपदमन्तरान्तरा ॥ ६४२ ॥

स्वमुमिति ॥ स्वमुनाप्तं शयनीयं शय्या दान्यां तपोनैष्ये प्रियः प्रियां प्राप्ते तत्र रहति स्थितत्वात्त्वच्छन्दं पथा तथा आह्वयतावोचत् । किमुतं वचः—परस्परमपरस्य दानं यत्तद्वत् पानं च तान्यां जातैस्तत्त्वैः परमानन्दकारणैर्निमित्तैस्तन्त्रान्तरा मध्ये मध्ये सन्तःसन्तः सविमानि किञ्चन्तं कालमनुधारितानि सुप्तिदन्तानि पदानि यत्र तत् ॥

किन्तु पांचेलाह—

देवइत्यमुपगम्य निर्दयं धर्मभीतिकृततादशागतः ।

अस्तु सैयमपराधमार्जना जीवितावधि नरुत्य वक्ष्यता ॥ १३३ ॥

देवदूत्यमिति ॥ देवदूत्यमुपगम्यतोऽहं निरर्थं गन्ता तत्र धर्मद्वारा विमोक्षं
 दूत्याकरणं प्रतिधुतापरिपालनादर्थं कुर्वेतीति तुप्यमानधर्मद्वारा धर्मत्वेन वा शक्तिर्देव-
 तक्षणा तथा हेतुभूतया कृतं कारकमनिरर्थकं भवतीत्यनहनुमुपकारकतोऽहं न भवति
 तस्यापराधिनो न ह्यस्य मम जीवेतावधि नापराधो वा भवत्येव भवत्येवता देवमपराधन
 मार्जना शोधयिष्यसु । अथप्रभृतं नावदं जीवति तावत्तत्र परमः किञ्च ह्येति तत्रैतं
 तस्यां नञा तमपराधं धनत्वेनलपीययिति भावः । नावेता, एवन्तद्वारे तुम् ॥

स क्षणः लुप्तसि यत्त्वदीक्षणं तच्च राज्यमुह देन रज्यसि ।

तद्वलस्य तुभ्यदनिपेचनं यत्तद्वत्परितन्निविचनः ॥ १२३ ॥

[illegible]

शर्म किं हृदि दरेः प्रियार्पणं किं शिवार्धवदनं शिवस्य वा ।

कामये तव मदेषु तन्वि तं नन्वयं सरिदुदन्वदन्वयम् ॥ १४५ ॥

शर्मति ॥ दरेः प्रोविष्णोर्दरेः प्रियार्पणं लक्ष्म्याः स्थापनं किं नाम शर्मं सुखम् । तथा
—ताडयता शिवस्य शिवतायाः पारिता अर्थेन पठनं किं शर्मं तदप्यस्वीयः । तर्हि किं नाम
परमं सुखमित्यादाद—ननु तन्वि मेमि, मदेषु मुरतोऽस्वीयु तव तमतिप्रतिष्ठं सरिदुद-
न्वतोर्नरीयमुदयोरेषान्ययममित्रजलोपलम्बेन तादात्म्यलक्षणमयनदमयं शुभावहविषित्वं वा
सुखन्यं क्षानये वाञ्छामि । इष्टदेवताभ्य इति शेषः । मदेषुसयेषु मन्थे तव सरिदुदन्वद-
न्वयमेकं क्षानये नान्यमिति वा । दरेर्दरेः प्रियार्पणे, शिवस्य च शिवार्धवदनं आलिताना-
र्थनां पुत्रनिश्चयार्थमपदेदसाभ्यत्वादालितनादिजन्यं सुखं तावदास्त्येव कित्त्वं न्देशसंज्ञाना-
जन्यमेवास्ति, तस्मादावयोर्धेदि पृथक्ताम्, तर्हि तदा मुरतसमये क्षीरवदेक्षोभतोऽनु ।
यद्यप्यथत्वनिष्ठम्, तर्हि नरीसमुदजलवतादात्म्यमेव भवतु, ननु दारिद्र्यन्वादिवद्वेदोऽत्रैव
इति भावः । नन्वहमिलणि पाठः । 'तव मयेद-' इति पाठे—अयमहमेह भूलोके नया
सह तव तं तादृशं सरिदुदन्वदन्वयं कामय इत्यर्थः ॥

धीयतां मयि दृढा ममेति धीर्वक्तुमेवमवकाश एव कः ।

यद्विधूय तृणवद्विस्फातिं क्रीतवत्यसि दयापणेन माम् ॥ १४६ ॥

धीयतामिति ॥ हे मैमि, मयि त्वं ममेति धीर्निधिता बुद्धिर्धायता न्यस्तताम् ।
मयि स्वत्वबुद्धिरासंसारं तया क्रियतामिति वक्तुमेवाभिधातुमप्यवकाशोऽत्रसर एव कः, अपि
तु—तात्त्विकेऽर्थे एवं वक्तुमवकाशलोऽपि नास्ति, ययस्मादेतोर्दिवसतिमिन्द्रं तृणवतृणेव
तुल्यं वर्तते तृणवदेव यथा तथा तृणमिव परित्यज्य दयाहूपेण पणेन मूल्येन मां क्रीतव-
त्यसि । उदासीने हि ममत्वबुद्धिः कार्येत्यारोपः प्रार्थ्यते । विस्त्रीय मूल्येन गृहीते वस्तुनि तु
स्वत्वं न्याप्यमस्त्येवेति तदारोपो न प्रार्थ्यत इत्यर्थः । यदि मयि स्वत्वं नाभविष्यत्तर्हि इन्द्रं
परित्यज्य मां नावरिष्यः । वृत्तवत्यसि तावत्, तस्मादेवमपि मया याचितुमयुक्तेनेवेति तव
किं करोमीति भावः । दिवसति, दयापणेनेत्येताभ्यामिन्द्रापेक्षया लदपेक्षया बाह्यवतितां
गुणवानिति वृत्त इति न, किंतु मद्गणे तव कृपैव हेतुः, सा यावन्नीवं कार्येत्यर्थः ॥

शृण्वता निभृतमालिभिर्भवद्वाग्विलासमसकृन्मया किल ।

मोघराघवविवर्ज्यजानकीश्राविणी भयचलासि वीक्षिता ॥ १४७ ॥

शृण्वतेति ॥ किल कदाचित्समये आलिभिः सह असकृद्बला वाग्विलासं कथासंवादं
निभृतं पश्चादागत्याज्ञातं यथातथा वरदानाददृश्यत्वेन वा गुप्तं यथातथा शृण्वता, निभृतं
रहति स्थितत्वात्मच्छावणशङ्काभावात्सष्टं स्वच्छन्दं सखीभिः सह भवत्संवादं किल शनैः
पश्चादागमनाददृष्टिकरणादिना कपटेन शृण्वता सता वा, मया त्वं वीक्षिता एवंभूता दृष्टा-
ऽसि । किंभूता—मोघं वद्मौ परीक्ष्याप्यकारणं श्रीराघवेण विवर्ज्या स्वकां स्वस्मिन्नेवानुरक्ता-
मपि जानकी शृणोतीति तच्छीला, सीतेव भयेन स्वस्वागशङ्कानीत्या चला व्याकुला । (तेला-
त्किंकरभूते मप्यन्यथा धीर्न कार्येति भावः ।) यद्वा यस्माद्वीता दृष्टासि, तस्मादवश्यं मयि

तवानुरागोऽस्तीति निश्चित्य 'धीयतां नयि-' इति वक्तुमयुक्तमिति भावः । राघवः गोत्रा-
पत्ये विदादेराकृतियगणत्वादब् । बहुत्वे तु 'यवनोश्च' इत्यनो लुक् । तेन 'रघूनामन्वयं
वक्ष्ये' इति साधुः ॥

लुप्तपत्रविनिर्नीलितात्सुपात्कच्छपस्य धृतचापलात्पलात् ।
 त्वत्सखीषु सरटाच्छिरोधुतः स्वं भियोऽभिदधतीषु वैभवम् १४८
 त्वं मदीयविरहान्मया निजां भीतिर्नीरितवती रदःश्रुता ।
 नोऽस्मितास्मि भवतीं तदित्ययं व्याहरद्वरमसत्यकातरः ॥ १४९ ॥

ह्युतेति ॥ त्वमिति ॥ दुग्मम् । अयं नल्लतां प्रतीति वरनभीष्टं व्याहरदुवाच । वन-
 ददानं प्रादात् । इति किम्—हे मैत्रि, कदाचित्सखीसमूहेन सह गोष्ठ्यां प्रवृत्तायां प्रवृत्ताया
 कलाद्विभेति, का कलादिति तथ्यं कथ्यतामित्यन्योन्यं भयहेतुप्रश्ने कृते वृत्तानि स्फुटानि
 पद्मानि यत्पूर्वभूतोऽनुत्पादिना स्फुटमात्रः सन्विशेषेण निर्गलितः संकुचितः तस्मादुत्पन्न-
 ज्जालुसंज्ञादोपपि विविधात्सकाशादहं सुतरां विभेतीति कदापिदुष्टम्, पूर्वं यावत् देव
 स्वभावत एव चलतः कच्छपस्य पलायनांसादहनित्यन्यथा कथितम्, अदिरं विरिजुषी
 मूर्धानं कन्धयतः प्रतिशमनन्यदणांस्तरयात्कुचलात्तात्सकाशादहनित्यपरया, शेषेन तत्तत्तत्तु
 स्वं निजं निजो भयस्य वैभवं हेतुमनिदधर्तापु भागमाणासु सर्वापु कदापिदलानि विदल-
 यहेतुरक्षस्त्वयापि कथ्यतामिति त्वां प्रत्युक्ते सति नल्लियोपादेतोरहं विभेति । परमादमि
 तेन न भाव्यमिति तस्मादेव विभेति नल्लन्यत्वादिति नरीपथिरहमिति भावः । इति
 तपती त्वं नया धुतति यत्सात् तत्साग्ना नैवोरहं भवती कदापिदपि नैविक्षतालीति ।
 मतः—अस्त्ये कारीप्रलोभनवयमनिधये कास्तरे गिरिः । अतिरिक्तत्वात्स देव नैवत्सकाशा-
 त्पदादित्वमिति भावः । यद्वा—अस्त्येवकास्तरे, यत्तत्तु निधये भीररेव । तद्भवतिरहम-
 धनेननपरित्यक्तः । ह्युतेति, 'दुष्टं सर्वं' इति तौरद्वैकशब्देनोक्तिः । विरिजुष इति
 विप्रन्तम् ॥

संगमस्य विरहेऽस्ति जीविका येन दानथ रताय तत्सम्पन् ।

इत्त इत्थ इति स्पष्टावसोनिद्र्याश्च किन्तु नोपलक्षणे ॥ १५० ॥

[illegible]

रताय प्रीतये क्षणमल्पमपि समयं न दत्त इति रुष्टयेति व्याख्येयम् । संगमथ्य, 'त्यपि लघु-
पूर्वात्' इति णेरयादेशः । जीविका, कर्तरि ण्वुल् । वां, पष्ठोद्वितीयाद्विवचने वामादेशः ॥

ईदृशं निगदति प्रिये दृशं संमदात्कियदियं न्यमीलयत् ।

प्रातरालपति कोकिले कलं जागरादिव निशः कुमुद्वती ॥ १५१ ॥

ईदृशमिति ॥ इयं प्रिये ईदृशमेवंप्रकारमन्यदपि निगदति सखेव संमदाद्वर्पात् । सुर-
तानन्दजश्रमादिति यावत् । तस्मादेतौदृशं नेत्रे कियत्किञ्चिन्न्यमीलयन्निमीलितवती । श्रमसं-
जातया निद्रया प्रयोजिकयेति शेषः । निद्राविलयर्थः । श्रान्तो हि निद्राति । संमदादेवं गदति
सतीति वा । दृशं न्यमीलयत् । संमदादिव प्रियप्रियोक्तिश्रवणसंजातहर्षवशादिविलयर्थः ।
आनन्दातिशयसुखमनुभवन् हि निमीलितदृग्भवतीति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा वा । कियदिलनेन
दृशोऽर्धनिमीलनस्य सूचितत्वाद्द्वन्यतमत्वमस्याः सूचितम् । केव—प्रातः कोकिले कलं मधु-
रास्फुटध्वनिं श्रोत्रसुखमालपति सति कुमुदिनीव । कुमुदिनी यथा निमीलितोत्पला भवति तथे-
यमपि । कस्मादिव—निशो रात्रिसंबन्धिनो जागरादिव । रात्रावनिद्रो हि प्रातर्दृशं घूर्णनेन
निमीलयति । कुमुदिन्यपि रात्रावनिद्रावशादिव प्रातर्निमीलयति, तस्मादियमपि । प्रतीयमा-
नोत्प्रेक्षा । न्यमीलितमिति पाठे—णौ चङि 'आजभास-' इति पाक्षिक उपधाह्रस्वः । जाग-
राद्भावे घञि 'जाग्रोऽविचिण्णलिङ्गसु' इति वृद्धपवादो गुणः ॥

मिश्रितोरु मिलिताधरं मिथः स्वप्नवीक्षितपरस्परक्रियम् ।

तौ ततोऽनु परिरम्भसंपुटैः पीडनां विदधतौ निद्रद्रतुः ॥ १५२ ॥

मिश्रितेति ॥ ततोऽनु तादृक्प्रियभाषणमध्य एव भैमीसंभोगरसानन्तरं परिरम्भरूपे
संपुटे । संश्लेषपेटिकायामिति यावत् । तत्र पुनरपि पीडनां गाढालिङ्गनां विदधतौ कुर्वाणौ
तौ मिश्रिते परस्परान्तरालघटिते ऊरु यस्यां क्रियायां तद्यथातथा, मिथः पानवशादन्योन्य-
मिलितावधरौ यस्यां क्रियायां तद्यथातथा, स्वप्ने वीक्षिता परस्परक्रियाऽन्योन्यबुम्बनादिव्या-
पारो यस्यां क्रियायां तद्यथातथा निद्रद्रतुः क्षीरनीरालिङ्गनं कृत्वा निद्रिताविलयर्थः । पीडनां,
प्यन्तलाद्युच् ॥

तद्यातायातरंहच्छलकलितरतश्रान्तिनिश्वासधारा-

जलमव्यामिश्रभावस्फुटकथितमिथःप्राणभेदव्युदासम् ।

वालावक्षोजपत्राङ्कुरकरिमकरीं मुद्रितोर्वीन्द्रवक्ष-

श्चिह्नाख्यातैकभावोभयहृदयमयाद्वन्द्वमानन्दनिद्राम् ॥ १५३ ॥

तदिति ॥ तद्वन्द्वं स्त्रीपुंसमिश्रुनमानन्देन संभोगसुखभरेण निद्रामयात्प्राप । किंभूतम्—
निद्रासंबन्धित्वासानां यातायातयोर्निर्गमप्रवेशयोः संबन्धिनो रंहसो वेगस्य छलेन व्याजेन
कलिताऽङ्गीकृता या रतश्रान्तिनिश्वासधाराः सुरतश्रमसंजातनिश्वासपरम्परास्तासामन्योन्यम-
जस्रमनवरतं सुतरां यो व्यामिश्रभावः निद्रावशभैमीनासानिर्गतश्वासपरम्परासु निद्रावशनल-
नासानिर्गतनिश्वासपरम्पराः प्रविष्टाः, एवं वैपरीत्येनापि ज्ञातव्यम् । भैमीनिश्वासधारा निर्गल-
नलनिश्वासधारया सह मिलित्वा नलनासिकां प्रविशति, अत्रापि वैपरीत्यं ज्ञातव्यम् । इति
मिश्रोभावायमिव यातायाते । तथा च—जले जलप्रवेशवदन्योन्यस्य निश्वासपरम्पराणामति-

तरामनेदोपलम्भ इति यावत् । तेन कर्तृभूतेन स्फुटं स्पष्टं कथितः नियोऽन्योन्यस्य प्राणानां
नेदव्युदासो नेदनाशः प्राणैक्यं यस्य तथा—बालाया वसोनौ स्तनौ तत्र पत्राक्षुराः पत्रव-
होभूताः, तत्पत्रवहोषु वर्तमानाः करिणकर्मः कत्पूर्वादिरन्विता हस्तिनकर्मस्त्वानिर्मुद्रितं चि-
ह्नितं निद्रासमयकृतगाढालिङ्गनवशात्संलग्नप्रतिरूपकं कृतनुबान्द्रवस्तद्रूपं चिह्नं तेनाख्या-
तोऽतितरां स्पष्टं कथित एवनाव एकत्वननेदो यस्यैवंभूतमुभयोर्भेदो नोनलयोर्हृदयं वक्ष्य-
लम्, अथ च चित्तं यत्र । यातेत्यादि, बालेत्यादि च द्वयं क्रियाविशेषणत्वेन वा योज्यम् ।
आत्मैक्यं शरीरैक्यं च कनेन वर्णितमिति ज्ञेयम् । उभयोरपि निधितश्चास्तत्वादेकप्राणशब्द-
श्लेषादुल्लेखितम् ॥

श्रीहर्ष कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

यातोऽस्मिन्निशवशकिसिद्धिभगिनीसौमित्रात्रभव्ये महा-

काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गोऽयमष्टादशः ॥ १८ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ शिवस्य शक्त्यै सिद्धिर्यत्र (शिवशक्तिसाधनं यत्र कृतं) स शिवश-
क्तिसाधननामा ग्रन्थः । शिवभक्त्योतिपाठे—शिवस्य भक्तेः सिद्धिर्यत्र शिवभक्त्यप्रतिपादको
ग्रन्थविशेषः । तस्य (सैव) भगिनी एककर्तृकत्वात्, तस्यां सौमित्रात्रेण शोभनभ्रातृभावेन
भव्ये प्रशस्ते तत्सुल्यसरसशब्दापर्यन्तास्ते नलीयचरितेऽष्टादशानां पूरणः सर्गः समाप्तः । शिव-
शक्तिसिद्धिरपि मया कृतेति सूचितम् । सौमित्रमिति भावे दुवादित्वाद् । अष्टादशः, 'तस्य
पूरणे षट्' ॥

इति श्रीवेदरकरोपनानकधीनरसिंहपण्डितात्मजनारायणविरचिते

नैपथीयप्रकाशेऽष्टादशः सर्गः समाप्तः ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

निशि दशमितामालिङ्गन्त्यां विबोधविधित्सुभि-

निपधवत्सुधानीनाङ्कुस्य प्रियाङ्कुसुपेदुषः ।

ध्रुतिमधुपदलग्वैदग्धीविभावितभावि-
स्फुटरस्तनृशान्यका वैतालिकैर्जनिरे निरः ॥ १ ॥

स्फुटरस्तनृशान्यका वैतालिकैर्जनिरे निरः ॥ १ ॥

निशीति ॥ सर्गसंगतिः स्पष्टा । वैतालिकैर्बोन्दिनिर्गो जनिरे । किन्तु—दिशि रात्रौ ।
'दात्यं इक्षिपेयुः पुष्टिः प्रक्षोत्साहौ बले महः । दशकेन निवर्तन्ते ननः पर्यन्दिपानि च' इति
वचनादशदशकस्य रातापुषः पुरस्तादवसानोपलक्ष्योऽवस्थापितेषो दशकः स निपदे चेदां
दशानि नो रक्षास्तेषां भावो दशमिता तानालिङ्गन्त्यानपसर्गं प्राप्त्या संजातमात्रमन्तायां
सत्तां प्रियाङ्गं नैनीलनीपमुपेदुषः प्राप्तवत्त्वना वट निदिहस्य निपदेरवत्सुधानां नीलस्य
कनस्य नलस्य विनोषं जलसं निमित्सुभिः कर्तुमिच्छुभिः । चोददशो निरः—श्रीकृतं ध्रुतिः
ध्रुवपनोर्धु जलरूपाध्रिनाशय परतक नसिञ्जपदमत्वा तस्या वैतालिकैर्बोन्दिनिरे-

अरुणिन्ना विलसद्भिर्वा चञ्चुपुटैः स्फुटं यथा तथा चुम्बितः स्पृष्टः पङ्क्तस्य प्रपञ्चः समूह इति चकैरतितरां स्फुरति शोभते । तिमिरस्त्रोमोऽन्तराप्रविष्टसूर्यकिरणसर्गाद्विस्रवन्ननार्यं पङ्क्तप्रवेष्टेहंसारुणचपलचञ्चुपुटशवलपङ्क्तवच्छोभतेतरामित्यर्थः । तथा—आत्मानं कालीं मन्यते कालि-
मन्या अतिकृष्णा अमर्यप्यरुणतरैः सूर्यकिरणैर्धूमलच्छविरिव च कृष्णारुणकान्तिरिव शोभ-
तेतराम् । सूर्यकराः प्रवृत्ताः तिमिरं चालपीभूतमिति भावः । 'धूमलौ कृष्णलोहिते' इत्यमरः ।
उच्चकैः, अव्ययत्वादकच् । मधुकरी, जातिवाचिलान्धीप् । कालिमन्या, 'आत्मनाने खथ'
इति खश्, दिवादित्वाञ्छयन्, 'खिलनव्ययस्य' इति ह्रस्वः 'अरुद्विपद्-' इति मुम् । लक्ष्मीं,
लक्ष्मीं, 'न लोका-' इति षष्ठीनिषेधः ॥

रजनिवमथुग्रालेयाम्भःकणक्रमसंभृतैः

कुशकिसलयस्याच्छैरप्रेशयैरुदविन्दुभिः ।

सुपिरकुशलेनायःसूचीशिखाङ्कुरसंकरं

किमपि गमितान्यन्तर्मुक्ताफलान्यवमेनिरे ॥ ६ ॥

रजनीति ॥ रजन्याः वमथुवत्करिणीवदननिर्गतजलवत्प्रालेयाम्भसो हिमजलस्य कणा
लेशास्तेषां गलनक्रमेण संभृतैः संचितैः कुशकिसलयस्याप्रेशयैरग्रस्थितैः सूचीतीक्ष्णाग्रमाने
स्थितैरच्छैर्निर्मलतरैरुदविन्दुभिर्हिमजलकणैः कर्तुमिमुक्ताफलान्यवमेनिरेऽवगमितानि । मौक्तिक-
कतुल्यैर्जातमित्यर्थः । किंभूतानि मुक्ताफलानि—सुपिरे विवरकरणे कुशलेन मणिकारेण
मध्ये किमपि लोकोत्तरं, स्तोत्रं वा, अयःसूच्या लोहसूच्या वेधनशलाकायाः शिखैव सूक्ष्म-
त्वादङ्कुरस्तेन संकरं संयोगं गमितानि प्रापितान्यर्धविद्वानि । 'वमथुः करिणीकरः' इत्यमरः ।
'द्वितीऽथुच्' । अप्रेशयैः, 'अधिकरणे शेतेः' इत्यजन्ते शयशब्दे 'शयवास-' इति
सप्तम्या अङ्कु । सूची, 'हृदिकारात्-' ङीप् । संकरं, 'ऋदोरैप्' ॥

रविरुच्चिक्रचामोकारेषु स्फुटामलविन्दुतां

गमयितुममूरुचीयन्ते विहायसि तारकाः ।

स्वरविरचनायासामुच्चैरुदात्ततया हताः

शिशिरमहसो विम्वादस्मादसंशयमंशवः ॥ ७ ॥

रवीति ॥ रवेः पौर्वाहिक्यो रुचय एव ऋचस्तासां [प्रातःकाले रविकिरणानामृग्रूप-
त्वात् । 'ऋग्भिः पूर्वाह्ने दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्येऽङ्गः' इत्यादिश्रुतेः] ऋग्वेद-
वाक्यानामोकारेषु प्रारम्भप्रणवेषु, अथ च—लक्षणया प्रारम्भेयूयवसमयेषु स्फुटां प्रवृत्तान-
मलां स्वरोच्चारणादिदोषरहितां विन्दुतामनुस्वाररूपां गमयितुममूर्विहायसि स्थितात्तारकाः
केनाप्युचीयन्तेऽवचयेन संगृह्यन्त एव । वृत्तामललायोग्यत्वाच्च ऋचप्रणवविन्दुनिर्माणार्थ-
मेता गृह्यन्त इव ततो न दृश्यन्त इत्यर्थः । प्रत्यृचमोकारसद्भावात्तद्वाहुल्यात्ताराविन्दूनामपि
बहुलम् । अथ च—उद् ऊर्ध्वं चीयन्ते, नीयन्त इति यावत् । सूर्यप्रभोदय एव तारका
नश्यन्तीति भावः । तथा—अस्तमयोन्मुखादस्माच्छिशिरमहसश्चन्द्रस्य विम्वात्सकाशादंश-

१ 'अथ काल्या नृद्रया रविकरैर्लौहिलाजीविकाराचद्रवेन तदुत्थापिता धूम्रवर्त्ततेति संकरः' इति
जीवातुः । २ 'अथ दर्भाग्रविन्दूनां सूच्यग्रग्रमुक्ताफलरूपेण, प्राद्वेयान्मन्त्रेण वमथुवत्कण-
जनेः करिणीवत्कणसिद्धिरुददेशावर्तक इत्यनयोरेकान्तिभावात्संस्पृष्टिः' इति जीवातुः ।

वोऽप्याद्यानृचासुचैर्नितरामुदूर्ध्वमात्ततया गृहीततया, अथ च—लक्षणावशाद्विशालतयोपरि-
स्थिततया वा, अथ च—‘उच्चैरुदात्तः’ इत्युदात्तलक्षणयोगादुच्चैरुदात्तत्वेन योग्यत्वादुदात्तत्व-
स्य विरचनाय निर्माणाय असंशयं निश्चितं केनापि हता इव । उदात्तस्य विरत्युपलभ्यमा-
नत्वव्यधिकोर्ध्वा रेखा लिख्यते । यजुर्वेदे वरकशाखायामुपनिषदि ‘उच्चैरुदात्तः’, ‘नीचैर-
नुदात्तः’, ‘समाहारः स्वरितः’ इति लक्षणं द्रष्टव्यम् । चन्द्रकिरणानामप्यस्तमये उपरिगामि-
त्वात्सूक्ष्मोपरितनरेखातुल्यत्वादेवमुप्रेक्षितम् । सूर्यप्रभोद्गमक्रमेण चन्द्रकिरणा अपि कृशी-
भूता इति भावः । वृता इति पाठे—स्वीकृताः । असंशयमुभयत्रापि योज्यम् । रुचिक्रवाम्,
‘श्रुत्वकः’ इति प्रकृतिभावः ॥

व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके

भवति च नले दूरं तारापतौ च हतौजसि ।

लघु रघुपतेर्जायां मायामयीमिव रावणि-

स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं हिनस्ति गभस्तिराट् ॥ ८ ॥

व्रजतीति ॥ गभस्तिराट् सूर्यः तिमिरमेव चिकुरास्तिमिरतुल्याः केशास्तेषु गृहीत्वेति
ग्राहं रात्रिं हिनस्ति लघु शीघ्रं विनाशयति । कः कानिव—रावणिरेन्द्रजिन्मायामयीं माया-
निर्मितां रघुपतेर्जायां सीतामिव । कस्मिन्सति—वाक्यार्थस्य कर्मत्वात्तरीयं रात्रिर्हिचनरूपं
कर्म दृष्ट्वा कुमुदे कैरवे मोहं संकोचं व्रजति सति । अथ च—सीतार्हिचनरूपं कर्म दृष्ट्वा
कुमुदाख्ये वानरे मूर्च्छां गच्छति । तथा—नले च भवति त्वपि दृष्ट्वा सूर्योदयसमयं ज्ञात्वा
दृशोरपिधायके उन्मीलितनेत्रे सति । यद्वा—नले त्वपि नेत्रयोरारब्धादके भवति सति ।
अथ च—नले वानरसेनापतौ दारुणं तरीयं कर्म दृष्ट्वा किमपि कर्तुमशक्यत्वाद्दुःखवशाद्वा
तारापतौ च सुग्रीवे दृशोरपिधायके हतौजसि च निर्वेजस्ते म्लानवदने च सति । रात्रिर्गता,
रविरुदितः, कुमुदं च निनीलितम्, कमलं चोन्मीलितम्, चन्द्रश्च निम्नो जात इत्यर्थः ।
मायामय्याः सीताया वध इन्द्रजिता कृत इति रामायणे । मायामयीं, प्राप्नुये नपटि वीर ।
रावणिः, अपत्यार्थे बाह्यादित्वादिषु । चिकुरग्राहं, सप्तम्यन्त उपपदे ‘समासतौ’ इति ग्रहेण-
मुल् । गभस्तिनी राजते गभस्तिराट्, ‘सत्सुद्विष-’ इति क्तिप् ॥

त्रिदशमिधुनश्रीडातल्पे विहायति गाहते

निधुवनधुतस्रग्भागधीभरं ग्रहसंग्रहः ।

मृदुतरकराकारैस्तूलोत्करैरुदरंनरिः

परिहरति नाखण्डो गण्डोपधानविधां विधुः ॥ ९ ॥

त्रिदशेति ॥ ग्रहसंग्रहः शुक्रदिस्त्वृत्तारासमूहः त्रिदश विधास्तेषां निधुनं तस्य
श्रीडासंयन्त्रिणि तल्पे मयस्ये विहायति गगने निधुवनं सुरतसंनर्दत्तेन धुता विधेयैः त्रयः
पुष्पमालास्त्राणां भाग एकदेशस्त्वस्य धीभरं शोभातिरूपं गाहते । तथा—चिकुरगण्डः सूर्यो
इतधन्वो गण्डोपधानविधां कपोलकण्ठस्थान्मनसूतं शुक्रतरोच्छ्रयैश्चन्द्रचरै न परिहरति
न त्यजति, अर्धकरोत्सव, तदुच्छेभत इत्यर्थः । किन्तु विधुः—मृदुतरकराकारैस्तुल्यैर्गुदुर-
रिनरूपैस्तूलोत्करैः सप्तविंशतैरुदरंनरिः परित्यजितवन्तः । गण्डोपधानं मृदुतरकाभासंमृदु-

मध्यं वृत्तं शुभ्रं च भवति । स्थूलतरास्तरास्तल्पविकीर्यमाणकुसुमतुल्या इतस्ततो दृश्यन्ते चन्द्रोऽपि सौरप्रकाशस्यासन्नत्वेन संकुचिताभिः स्वकान्तिभिर्मध्यमेव पूरयन्मर्दितगण्डोपवान् चन्निःशोभोऽस्तमयोन्मुखो जात इति भावः । संग्रहः, 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' इत्यप् । उत्तरः 'ऋदोरप्' । उदरंभरिः, 'फलेग्रहिरात्मंभरिश्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थकत्वादिननुमागमश्च ॥

दशशतचतुर्वेदीशाखाविवर्तनमूर्तयः

सविधमधुनाऽलंकुर्वन्ति ध्रुवं रविरश्मयः ।

वदनकुहरेऽप्यध्येतृणामयं तदुदञ्चति

श्रुतिपदमयस्तेषामेव प्रतिध्वनिरध्वनि ॥ १० ॥

दशेति ॥ दश शतानि यासां ता एकसहस्रसंख्याश्चतुर्णामृगवेदादिवेदानां समाहारश्चतुर्वेदी तस्याः शाखानामाश्वलायनतैत्तिरीयकादिसंज्ञानां तत्तद्वेदभागानां विवर्तनरूपा अतात्त्विका अन्यथाभावरूपाः शाखारूपतां प्राप्ता मूर्तयः स्वरूपाणि येषां तादृशा रविरश्मयो ध्रुवं यस्मादधुना प्रातःसमये सविधमस्मदादिसनीपदेशं भूपयन्ति सर्वेऽपि सनीपदेशमागच्छन्ति । तस्मादयमध्येतृणां वेदं पठतां वदनलक्षणे कुहरेषु दरीषु विषय आकर्ष्यमानवर्णानुरूपस्तेषां वेदशाखीभवन्मूर्तानां सूर्यकराणामेव श्रुतिपदमयो वेदपदरूपः प्रतिध्वनिः प्रतिशब्दोऽध्वनि गगन उदञ्चत्यूर्ध्वं प्रसरति । दरीषु प्रतिशब्दो युक्तः । अध्वनि मध्यतारध्वनिरहितं यथा तथेति । अध्येतारो हि प्रातर्मन्द्रध्वनिना वेदानधीयते । ध्रुवमुत्प्रेक्षायां वा । सूर्योदयो जातः, अध्येतारश्च वेदानधीयत इत्यर्थः । दशशतेति मूर्तिविशेषणम् । चतुर्वेदी, समाहारे द्विगोर्भाप् । पदमयः, ताद्रूप्ये मयद् ॥

नयति भगवानम्भोजस्याऽनिबन्धनवान्धवः

किमपि मधवप्रासादस्य प्रघाणमुपघ्नताम् ।

अपसरदरिध्वान्तप्रत्यग्वियत्पथमण्डली-

लगनफलदध्रान्तस्पर्णाचलभ्रमविभ्रमः ॥ ११ ॥

नयतीति ॥ अम्भोजस्य कमलकुलस्यानिबन्धनवान्धवोऽङ्कारणमित्रं तदानन्दकारी भगवान् पङ्क्तुणैर्यसंपन्नः श्रीसूर्यो मधवत इन्द्रस्य वैजयन्ताख्यस्य प्रासादस्य प्रघाणमल्लिन्दं किमपि स्त्रोकं तथातथोपघ्नतामाश्रयतां नयति प्रापयत्याश्रयति । तावत्पर्यन्तमूर्ध्वमागत इत्यर्थः । अथ च—तं श्लिष्यति । पराञ्जुखशत्रोः शूरस्य परस्परारुपेण युक्तः । किंभूतः—अपसरत्पुरः पलायमानमरिरूपं ध्वान्तं तस्य प्रतीचः पश्चिमाशायाः संवन्धिनि त्रियत्पथे गगनमार्गे मण्डल्या संधिभावेन यल्लगनं संश्लेषः प्रत्यग्विदगन्तगामित्वम्, लयनमिति पाठे—संधिभावेन यत्तिरोधानं सामस्त्येनादर्शनं तेन फलन्सफलो भवन्नश्रान्तो निरन्तरः स्वर्गावलस्य मेरोः प्रदक्षिणलक्षणो भ्रमः स एव विभ्रमो विलासो यस्य । सद्वस्तुनारिपालनाय रात्रौ भ्रमतो यामिकस्य चौरपलायनेन यथा साफल्यं भवति तथा स्वर्णाचलरक्षणाय सूर्यस्य भ्रमण-

१ 'अत्र त्रियन्निव त्रियन्', 'विधामिव विधान्' इति साङ्ख्यभाष्यपाठुमयत्र निदर्शनोक्तानात्सजातीयसंचष्टिः' इति जीवानुः ।

लसत्ताफल्यं युक्तमित्यर्थः । अत एव स्वर्णचिह्नपदं प्रायोजि । अत्रापि पूर्वोत्तरार्धविपर्ययो-
क्तव्यः । 'प्रघाणप्रघणालिन्दाः' इत्यमरः । यान्वयः, प्रज्ञादिवात्त्वार्थेऽण् । नैवप्रज्ञादस्य
तिपदिकान्तत्वान्नलोपः । 'अगारिकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च' (इति) 'उपम्र आधये' इति च
घाणोपम्रस्यर्द्धौ साधू । प्रत्यक्, 'दिवराच्चेभ्यः-' इत्यस्यातेः 'अयेर्लुक्' इति लुक् । 'तलि-
रित्त्वद्धितः' (?) इत्यव्ययत्वम् ॥

नभसि महसां ध्वान्तच्चाक्षप्रमापणपट्टिणा-
मिह विहरणैः इयैर्नपातां खेखधारयन् ।

शशविशसनत्रासादाशामयाच्चरमां शशी
तदधिगमनात्तारापारापतैरुद्गीयत ॥ १२ ॥

नभसीति ॥ शशी निजाद्वर्तिराहाद्यप्युविशेषस्य विद्यमानं नारणं तस्मादत्र नो भवेत्साधरमानाशां पथिनां दिशमयाययौ । तथा—तारा नक्षत्राणि तद्रूपैः पारापतायाश्चन्द्र-
लायनवृत्तान्तस्य सूर्यस्य नृगयारम्भवृत्तान्तस्य चाधिगमनात्परित्यागमुदधीयत । पारापताम् ।
अविधः शशी—नभसि गगने ध्वान्तमग्न्यकारत्वरूपिणां धातूनां वाक्यात् प्रमादये नारणे
इदमे पत्रिणां इवेनाह्वयपक्षिरूपाणां महतां सूर्योत्तज्जसामिदं प्रतभागे निरूपितं कर्तव्यं ।
सूर्यस्य इवेनपातां नृगयानवधारयन्निर्धारयन् । अन्यलिपिषु सति सूर्यस्येवमेव
नक्षत्राणीन् हिसति सति शशयुक्तः पुरतो मदीयं शशमपि गात्रार्पणेनोत्थितः इवेन हविष्म-
तीति भिन्ना पठ्याप्य गच्छति । पारापता अत्युदीय जाते । सूर्योत्तरपातं गगने ये गते,
चन्द्रः प्रतीची गतः, ताराश्च न दृश्यन्त इति भावः । इह मनसीति वा । इवेन गतयुक्तः
शशी । अस्तारिव, तदाधिगमनारियेति च प्रत्ययगतोत्प्रेरकः । अथ शशी इति । शशी
वेगः, 'इवेनपाता' च 'नृगया', 'पारापताः बहवश्च' इत्यनराः । पतन् पाताः । पाते पतन्,
येनानां पातः इवेनपातः सोऽस्यां क्रियायां वर्तते इवेनपाता इत्येतत् 'इवेन' लक्ष्यं क्रिया-
वर्ति वा, 'इवेनपतिवल्' इति सुम् ॥

नृशमपिनश्स्तारा दाराश्रुता इव भौतिक्याः

सुरसुरतजयीतादुनाइवुतद्रिदरुणम् ।

यदुकरवृत्तात्प्रातःसंनार्त्तनाशुना पुन-

मिथुपिनिजावत्यालक्ष्मीवैलक्षण्येन ॥ १३ ॥

[illegible]

क्षणनन्यादृशमीक्ष्यते धिलोक्ष्यते । सूर्यकरैर्गगनं भूषितम्, ताराश्च सर्वथा न दृश्यन्ते
इत्यर्थः । इयदिति पाठे—हस्ताभिनयादतिमहदित्यर्थः । 'तलपुः स्याद्बहुलरः' इत्यमरः ।
अविमरः, 'सिजभ्यस्त-' इति श्वेत्तुस् । दिवि सीदन्तीति युमदः, 'तत्सुद्विष-' इति किर
'दृग्धुभ्यां णेपसंख्यानम्' इत्यलङ्काराभावापि 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बाहुलकान्धेर्द्धे,
'दिव उत्', 'सात्पदायोः' इति पत्वनिषेधः । बहुकरः, तलपुपक्षे 'दिवाविभा-' इति टः ।
उपधिः, 'उपसर्गे घोः क्तिः' ॥

प्रथममुपहृत्या च तारैरखण्डिततण्डुलै-

स्तिमिरपरिपट्टर्वापर्वावलीशवलीकृतैः ।

अथ रविरुचां प्रासातिथ्यं नभः स्वविहारिभिः

सृजति शिशिरक्षोदश्रेणीमयैरुदसक्तुभिः ॥ १४ ॥

प्रथममिति ॥ नभः कर्तृ रविरुचां तिमिरपरिपत्तमः समूहस्तद्रूपा द्वर्वापर्वावल्यो द्वर्वा-
ग्रन्थिपरंपरास्ताभिः शवलीकृतैः कर्तुरीकृतैर्मिश्रितैस्तारैर्नक्षत्ररूपैरन्वलैश्चाखण्डिततण्डुलैर्न-
अनिस्तुपशालिवीजैः कृत्वाऽर्घ्यं पूजां प्रथममुपहृत्य दत्त्वा, अथानन्तरमेव स्वविहारिभिः
स्वस्मिन्वर्तमानैः स्वसत्ताकैश्च शिशिरस्य हिमस्य क्षोदक्षूर्णेविन्दवस्तेषां श्रेणीमयैः परम्परा-
रूपैरुदसक्तुभिर्जलमिश्रयवचूर्णैर्प्रासातिथ्यं भोज्यान्नदानलक्षणमतिथिपूजनं सृजति करोति ।
अन्योऽपि तण्डुलद्वर्वादलयुतेन जलेन पूर्वमर्घ्यं दत्त्वा सक्त्वादिना खगुहप्राप्तायातिथये नोज्यं
ददाति । सूर्यदीप्तयः पूर्वं तारास्तिमिरं च हिमजलकृणानप्यपनयन्ति स्तेति भावः । 'नूत्ये
पूजाविधावर्घः', 'मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात्' इत्यमरः । अत्र तारशब्दः पुल्लिङ्गः । तारयति
सांयात्रिकानिति प्यन्तात्तरतेः पचाद्यच् । रविरुचां, संबन्धसानान्यविवक्षया पश्वी । उदङ्-
युक्ताः सक्तवः मध्यमपदलोपी, उदकानि च सक्तवथेति वा समासः । 'नन्यौदन'-
इत्युदादेशः ॥

असुरहितमप्यादित्योत्थां विपत्तिमुपागतं

दिति सुतगुरुः प्राणैर्योक्तुं न किं कचवत्तमः ।

पठति लुठतीं कण्ठे विद्यामयं मृतजीवनीं

यदि न बहते संध्यामौनव्रतव्ययभीरुताम् ॥ १५ ॥

अस्त्विति ॥ दिति सुता दैत्यास्तेषां गुरुः शुक्रः आदित्येभ्यो देवेभ्यो हेतुभ्य उत्थां जा-
ताम्, अथ च—सूर्यात्संजातां विपत्तिं मरणं नाशं च कचवद्बृहस्पतिपुत्रवदुपागतं प्राप्तम-
सुरेभ्यो हितमाप तेषां रात्रिचरत्वादनुकूलमपि तनः प्राणैर्योक्तुं संवोजयितुं कण्ठे लुठतीं
जाग्रद्रूपां मृतानां जीवनीमित्यनुगतार्था विद्यां किं न पठति, अपि तु सष्टं पठेदेव । परं
चेदयं शुक्राचार्यः प्रातःकालीनसंध्यायां मौनव्रतं मौनलक्षणो नियमस्तस्य व्यो भवत्तत्त्वा-
द्भीरुतां भयशीलत्वं यदि न बहते न धारयेत्, तर्हीति संबन्धः । पठति बहते । कलसा-
मान्ये लट् । लुठतीम्, वैकल्पिकत्वाद्युभभावः ॥

उदयशिखरिप्रस्थान्यह्वा रणेऽत्र निशः क्षणे

दधति विहरत्पूपाण्यूष्मद्रुताश्मजतुलवान् ।

उदयदरुणप्रह्वीभावादिरादरुणानुजे

मिलति किमु तत्सङ्गाच्छङ्कया नवेष्टकवेष्टना ॥ १६ ॥

उदयेति ॥ अहा दिनेन सह निशो रात्रे रणे चन्द्रानरूपेऽत्रास्तिन्क्षणे । प्रातःकाल

उदयेति ॥ अहा दिनेन सह निशो रात्रे रणे सङ्ग्रामरूपेऽत्रालिङ्गणे । प्रातःकाल इत्यर्थः । तत्रोदयशिखरो उदयाचलस्तस्य प्रस्थानि शिखराणि कर्तृभ्युष्मभिः प्रातःकालीनात- पसंतापैः द्रुतानामदमजतूनां शिलाजतूनां खान्प्रवाहान्दधति । यद्वा—क्षण उत्सवतुल्ये रात्रिविनाशकारित्वात्सङ्ग्राम इव सङ्ग्रामे विहरंस्तयोर्युद्धकौतुकदर्शनेन परिक्रोडमानः पूषा सूर्यो प्रहराजो यत्रैवंभूतान्युदयाचलसानूनि बालातपसंतापविलीनशिलाजतुल्यवत्प्रवाहानेव कियत्कालविलम्बधूमलीभूतरुधिरप्रवाहान्धारयन्ति । रणभूमिषु हि कालविलम्बेन धूमला रुधिरप्रवाहा भवन्ति । अत एव—उदयमुदयं प्राप्नुवन्नरुणोऽप्रजस्तत्संबन्धिनि प्रज्ञोभावे नमस्कारे विषये य आदरो भक्त्यतिशयस्तस्माद्धेतोरुगणानुजे मिलति संगमं प्राप्नुवति सति तयोररुणगरुडयोः सङ्गान्मेलनाद्धेतोः रक्तप्रवृष्ट्या नवास्तत्कालमापाकादाकृष्टा इष्टया यन तादृशी नूतनेष्टकानिमिता वेष्टना, नवा इष्टका यत्र शिल्पे तद्येष्टकं तेन वा येष्टना प्रा- कारः किमु न शङ्का न तर्क्या, अपि तु सैव तर्क्येत्यर्थः । परिवारभूते दिनप्रकाशे पुन- नाने तद्दर्शिनो लीलाविहारिणो प्रहराजस्य स्वामिनो महाराजोचितगैरिकमुवर्षभूषितनयेष्टक- निमित्तप्राकारोर्ध्वस्थितिरुचिता संभाव्यते । अथ च दिनरात्र्योः सेनानीभूतयोः सङ्ग्राम उदया- चलसानूनि तद्भूततुल्यानि रुधिरं धारयन्ति । भयाः प्रहारवशाद्रक्तसिन्धो भवन्ति । तत्र च दिनपक्षीयप्रस्थानां जयत्वात्सुवर्णनयनगरुडसंपर्काद्देष्टकस्य येष्टनां सुवर्णपट्टिकाया धारणा न तर्क्या किमु अपि तु जयिनां तया भवितव्यमेवेति । गरुडरतेषां सुवर्णनयनोर(विह- र)पट्टिकास्थाने जात इत्युचितमित्यर्थः । नयेष्टकयेष्टनेति, 'विधाः पुंवत्-' इति पुंवत् । येष्टकः, कर्तारं प्युत् ॥

रविरधहयानश्चस्यन्ति ध्रुवं वड्वा बल-

प्रतिबलवलावस्थायिन्यः समीक्ष्य समीपगान् ।

निजपरिवृढं गाढप्रेमा रथाङ्गविहंगमा

स्तरशरपराधीनस्वान्ता वृषत्यति संप्रति ॥ १७ ॥

रवीति ॥ श्री राजन्, संप्रति प्रातःकाले बल्य वैल्य प्रतिबलः शतः प्रचीनोन्म-
स्य परं सैन्यं तत्रावस्थानिनो मध्यवर्तिनो दृष्टातुरादौ गार्भकः तद्विषु दृष्ट-
रागाः पलो रतिरध्वान्मन्वीषान्मन्वीष नैपुण्येनान्तर्गतोऽवस्थितः शुभप्रकाशः,
निश्चितं वा दृष्टव्योऽस्मिन् । दत्त—सारासरासीयं स्वान्तं चित्तं साधनम् । तदा—स-
प्रतिगन्ती पञ्चपञ्चपि निश्चिं सौम्यं पतिर्यं पञ्चपञ्चपि पञ्च, समीपपञ्च पञ्च
कनकपञ्चपि, अत्र एव—सामेय्येव दृष्टव्यं ततो नैपुण्येनान्तर्गतः स्वान्तः । त-
द्वल्लभ्यं तं नैपुण्यं कनकपञ्चपि । तद्विषयः प्रत्येकपञ्चपि, पञ्चपञ्चपि स्वान्तं
जात इति भावः । अत्रत्येव दृष्टव्यं स्वान्तोऽवस्थितः स्वान्तोऽवस्थितः, पञ्चपि 'अ-
पञ्चनैपुण्येनान्तर्गतः' इति नैपुण्येनान्तर्गतपञ्चपि । स्वान्तोऽवस्थितः स्वान्तः । तदा नैपुण्य-
निश्चयोऽवस्थितः । तदा—'स्वान्तोऽवस्थितः' स्वान्तः । 'स्वान्तोऽवस्थितः' स्वान्तोऽवस्थितः ।

इति च कालिदासः । 'प्रभौ परितृढः' इति निपातः । गाढप्रेमेति, 'उबुभाभ्याम्-' इति पक्षद्वयेऽपि डाप् । डापो वैकल्पिकत्वादेकत्र नान्ततापि । विहंगमी, जातित्वान्डीप् । रथाङ्गं चासौ विहंगमी चेति समासः ॥

निशि निरशनाः क्षीरस्यन्तः क्षुधाऽश्वकिशोरका

मधुरमधुरं हेपन्ते ते विलोलितवालधि ।

तुरगसमजः स्थानोत्थायं कणन्मणिमन्थभू-

धरभवशिलालेहायेहाचणो लवणस्यति ॥ १८ ॥

निशीति ॥ भो राजन्, निशि रात्रौ निरशना निराहाराः, अत एव—क्षुधा क्षीरस्यन् आत्मनोऽत्यर्थं क्षीरं दुग्धमिच्छन्तः ते अश्वकिशोरका अतिप्रसिद्धा अश्ववालकाः मधुरमधुरं यथातथा तिलकशब्दं, तथा—विलोलिताः पुनःपुनश्चालिता वालधयः पुच्छानि यस्यां किं-यायां तद्यथा तथा हेपन्ते हेपारवं कुर्वन्ति । तथा—तव मन्दुरायां स्थितस्तुरगाणां समजः समूहः स्थानोत्थायं शय्यास्थानाच्छीघ्रमुत्थाय कणन् हेपमाणः मणिमन्थनामके भूधरे भवानां जातानां शिलानां सैन्धवशिलानां लेहायास्वादनाय ईहया इच्छया पुनःपुनर्मुखादिचालनचेष्टया वा चणः ख्यातः सन् लवणस्यत्वात्मनो लोलुपत्वेन लवणमिच्छति । अश्वकिशोरकाः प्रातः क्षीरपानार्थं हेपन्ते, अथास्तु प्रातः सैन्धवास्वादनाय हेपन्त इति जातिः । सूर्योदयो जात इत्यर्थः । क्षीरस्यन्तो, लवणस्यन्तीत्यत्र चात्मेच्छायां क्वचि 'अश्व-क्षीर-' इत्यादिना 'क्षीरलवणयोर्लालसायाम्' इति वचनाल्लालसायाममुक् । किशोरकाः, 'अल्पे' इति कन् । मधुरमधुरं प्रकारे द्विः । 'हेषङ् खने' । समजः पशुविषयत्वात् 'समुदोरजः पशुषु' इत्यप् । स्थानोत्थायम्, 'अपादाने परीप्सायाम्' इति णमुल् । लेहः, भावे घञ् ॥

उडुपरिषदः किं नार्हतुं निशः किमु नौचिति

पतिरिह न यद्वृष्टाभ्यां गणेरुचीगणः ।

स्फुटमुडुपतेराश्मं वक्षः स्फुरन्मलिनाश्मन-

श्छवि यदनयोर्विच्छेदेऽपि द्रुतं वत न द्रुतम् ॥ १९ ॥

उड्विति ॥ हे राजन्, उडुपरिषदो नक्षत्रपरम्पराया अर्हतुं किं न, अपि त्वौचित्यमेवैतत् । तथा—निशो रात्रेरौचित्यं न किमु, अपि त्वौचित्यमेव । यद्यस्मात्ताभ्यां तारापङ्क्ति-विभावरीभ्यां गणयोऽल्पो रुचीगणो दीप्तिमूहो यस्य सः क्षीणतेजाः पतिः प्राणेशश्चन्द्र इहास्मिन्समये न दृष्टः । तस्मात्तयोरौचित्यमेवेत्यर्थः । 'धन्यास्तात न पश्यन्ति पतिभक्तं कुलक्षयम्' इति वचनात्पतिविषदमदृष्टैव द्वयोरपि ध्वस्तत्वादौचित्येव जातेत्यर्थः । स्फुरन्ती प्रकाशमाना कलङ्कुव्याजेन मलिना कृष्णा आश्मनी पाषाणसंबन्धिनी छविः कान्तिर्यस्यैवं भूतमुडुपतेर्वक्षो मध्यम्, अथ च—हृदयम्, स्फुटं निश्चितमाश्मं पाषाणविकाररूपं । पाषाण-घटितमि-निकठिनं मलिनं चेत्यर्थः । यद्यस्मादनयोस्तारायाञ्चोर्विच्छेदे वियोगे, अथ च—अन्य लट् । द्रुतं शीघ्रं न द्रुतं स्फुटितम् । पाषाणनिर्मितमेवेत्यर्थः । वत खेदे । यत् । उद-स्वस्यापि विलये निकटे सत्यपि तत्पतिना चन्द्रेण स्वप्रेयस्योः प्रेम न दर्शित-दध्यर्थः । तारापरम्परा रात्रिश्च विनष्टा । चन्द्रोऽपि क्षीणतेजा आसन्ननाशो

जात इत्यर्थः । आहन्तीति पाठे—‘अहः प्रशंसायाम्’ इति शतारे, अहतो भाव इति ब्राह्म-
णादित्वात्प्यत्र पित्वात्लोपि ‘अहतो नुम् च’ इति नुम् । आहम्, विकारेऽपि ‘अहमनो
विकारे टिलोपः’ इति टिलोपः । आहमनेति संबन्धेऽपि विकाराभावाटिलोपाभावे आहमनी
चासी छविष्येति समासे ‘पुंवत्कर्मेधारय—’ इति पुंवत् ॥

अरुणकिरणे बहौ लाजानुद्वनि जुहोति या
परिणयति तां संध्यामेतामवैमि मणिर्दिवः ।

इयमिव स एवाग्निन्नान्ति करोति पुरा यतः

करमपि न कस्तस्यैवोक्तः सकौतुकमीक्षितुम् ॥ २० ॥

अरुणेति ॥ भो राजन्, या संध्या अरुणस्य किरणरूपे बहौ उद्वनि नक्षत्राण्येव लाजा-
जुहोति, दिवो मणिस्तामेतां प्रातःसंध्यां परितो नयति प्रापयति विवाहवतीत्यहमवैमि नन्वे ।
यत इयमिव संध्या यथा रक्तवर्णत्वादग्निन्नान्ति बहिर्विपर्ययज्ञानं पुरा करोत्यकरोत् । यद्वा-
यथैवं करोति, तथा स एव सूर्योऽपि रक्ततरत्वादुष्णकरत्वाच्च बह्विबुद्धिं पुरा करोत्युदितनाम्
एव करिष्यति । अथ चेयं संध्या पुरा प्रथमं बहिप्रदक्षिणपरित्रमणं यथा करोति, तथैव
अनन्तरमेव सूर्योऽपि बहिप्रदक्षिणपरित्रमणनिदानीमेव करिष्यति । एवकारोऽप्यर्थः । यतश्च
सकौतुकं यथा तथा तस्य सूर्यस्यैव करं किरणनपीक्षितुं कः पुंस्यो नोक्तः नोतिक्षितजः,
अपितु मन्देहराक्षसनिराकरणद्वाराऽस्य किरणनीक्षितुं सर्वोऽप्यर्घ्यदानं करोतीत्यर्थः । अपश्च
—सकौतुकं मातृलिकसूत्रकण्डुणेन सह तस्य दिवोदुः सूर्यस्यैव हस्तमपि धीक्षितुं कः पुंस्यो
नोन्मनाः, अपि तु—सकण्डूणं वरकरं सर्वोऽपि दण्डमुत्कण्डित एव । या च बध्नुः परितोपते,
सा प्रवीप्ते बहौ लाजाजुहोति । सा च बहि पूर्व प्रदक्षिणीकरोति; वरोऽपि तना सह पश्चा-
त्प्रदक्षिणीकरोतीति संध्यासूर्ययोर्वध्वरत्नमुक्तम् । अरुणोदयो जातः तत्प्रमया च तात न
दृश्यन्ते, संध्यासमयश्च जातः, अधुना रविर्दृश्यते भावः । ‘कौतुकं कुतुके द्वात्रिं हस्त-
सूत्रेऽपि कथ्यते’ इति विश्वः । किरण इति पक्षे जातवेकवचनम् । परितोपति, मोन्देय-
त्वागत्वम् । इदमेव पुरा करोतीति पक्षे ‘पुरि उह चास्मे’ इति वट् । पक्षान्तरे तु ‘रक्त-
सुरानिपातयोल्लेह’ इति भविष्यति लट् ॥

रतिरतिपतिद्वैतधीकौ धुरं विभ्रमस्तारं

प्रियवचसि यद्यशाचार्या वदामतमां ततः ।

अपि विरचितो विभ्रः पुण्यद्रुहः खलु नर्मणः

परपमरूपे नैरास्यं वामुदेति मुदेऽपि तत् ॥ २१ ॥

रतीति ॥ रतिरतिपत्यो रतिकानयोर्द्वैतं द्वैतम् । रतिद्वैतं कथ्यते चेति राजन् ।
तस्यैव धीर्धर्मोत्तमोपपन्नं हे वैमिष्यते, गतायां अतिदृष्टान्तायां पतिरतिश्च यत्र प्रियद्रु-
मुदे वयसि यदलाभुरभार विभ्रमस्तारं वाङ्मयमेव वयमेव प्रपन्नमलस्यः सन्नाहृत्वा-
तनानतिवर्मां ध्रुवम् । सूर्योदयो जातः, उल्लाप्येव खलु रतिर्द्वैतः सन्नाहृत्वा रतिरतिपत्यो
वयमेवोत्तमः प्रपन्नः खलु इति चास्मेन नूनं दृश्यते । वदस्व प्रियवचनवत्तत्त्वमेव वदस्व
किमिति वदस्वलाभकम्—एतल्लुपे सत्यं नव एव दृश्यते । प्रपन्नमलस्यः सन्नाहृत्वा-

धर्मविरोधिनः नर्मणः प्रातःकालीनालिङ्गनचुम्बनादिविलासस्य पुनः प्रबोधपूर्वमुत्थापनाद्विर-
चितः परुषरूपो विघ्नोऽपि वां युवयोरेकस्यै अरूपे केवलाय क्रोधाभावाय उदेत्विति न, किंतु
खलु निश्चितं मुदेऽपि हर्षायाप्युदेतु । यद्यप्येतत्परुषमुक्तम्, तथापि रोपो न कार्यः परुषस्यापि
पुण्यहेतुत्वाद्वर्षोऽपि यस्माद्भविष्यति । तथा च हितवादित्य एव तात्पर्यात्प्रियवचनचतुर्थम-
व्याहृतमेवेत्यर्थः । क्रीडां विहाय शीघ्रमुत्तिष्ठतमिति भावः । रतीत्यादिविशेषणेन द्वयोरौ-
चित्ती सूचिता । वां युवयोर्मध्येऽरूपे रोपहीनायै एकस्यै भैम्यै मुदे नोदेतु । भैम्याः संभो-
गप्रियत्वान्नर्मविघ्ने यद्यपि संतोपो न भवेत्, तथापि तव प्रियपुण्यत्वादेवास्माभिरुच्यत
इत्यर्थं इति वा । भैम्यै कोपाभावायापि नोदेतु मुदेऽपि नोदेतु । भैम्या रोपो वास्तु हर्षोऽपि
चा माभूत्, तथापि समयोचितमुच्यत एवेति वा । तत्तस्मादवसरोचितभाषित्वात्पुण्यद्वहो
नर्मणः परुषं यथा तथा विरचितो विघ्नोऽपि निश्चितमक्रोपाय केवलमुदेत्विति न, किंतु मुदे-
ऽप्युदेतु । सदा स्त्रोपजीविनाभिहितेऽपि परुषे रोपो न भवति, किंतु हर्ष एव भवतीत्यर्थं इति
वा । किंच प्रियवचःप्रवीणा अपि वयं यतो नम्राचार्या जितलज्जाः, अतः स्वच्छन्दं वदाम
इति भावः । 'नम्रो वन्दिक्षपणयोर्विवस्त्रे तु' इति विश्वः । द्वैतं पूर्ववत् । 'शेषाद्विभाषा'
इति कप् । वदामतमां, 'प्रैषातिसर्ग-' इति प्राप्तकाले लोट् । 'तिड्थ' इत्यतिशये तमप् ।
पुण्यद्वहः, 'सत्सूद्विप-' इति क्तिप् । उदेतीति पाठे—'वर्तमानसानीप्ये-' इति लट् । एकस्यै;
तादर्थ्यमात्रविवक्षया चतुर्थी ॥

भव लघुयुताकान्तः संध्यामुपास्व तपोमल
त्वरयति कथं संध्येयं त्वां न नाम निशानुजा ।

युतिपतिरथावश्यंकारी दिनोदयमासिता
हरिपतिहरित्पूर्णभूणायिता कियतः क्षणान् ॥ २२ ॥

भवेति ॥ हे राजन्, त्वं तस्माल्लघु शीघ्रं युता पृथग्भूता कान्ता यस्मादेवंभूतो भवः ।
इदानीं भैम्या सह क्रीडां त्यज, ततः संध्यां नित्यकृत्योपासनामुपास्व कुरु । हे तपसा नित्य-
कर्माद्यनुष्ठानरूपेणामलोद्भव निर्दोष, निशानुजा राज्यनन्तरजाता प्राभातिकीयं संध्या त्वां
कथं नाम न त्वरयति, अपि तु त्वरयत्येव । अथ मुहूर्तानन्तरक्षणे युतिपतिः सूर्यो दिनो-
दयं दिवसप्रारम्भमवश्यंकारी अवश्यं करिष्यति । उदेध्यतीत्यर्थः । यतः—हरितेन्द्रः पतिर्य-
स्यास्तस्या हरितो दिशः प्राच्याः पूर्णभूणो दशमासगर्भ इवाचरितो रक्ततरः कियतत्रिचतुर-
नेव क्षणानासिता स्थाता । प्रातःसंध्यायाः सूर्योदयात्प्रागेव विधानाच्छीघ्रमुत्थाय प्रातःसंध्या-
मुपास्वेत्यर्थः । युतेति, 'यु मिश्रणामिश्रणे' क्तः । त्यक्त्वादिपदत्यागेनामङ्गलप्रतीतिपरिहारार्थं
युतेति ऋष्टपदं प्रायोजि । संध्यापदेन कर्मानुष्ठानपर्यन्तमेव कान्तारहितो भव, तदनन्तरं
पुनरपि युता संयुक्ता कान्ता येनेति मिश्रणमपि विवक्षितम्, एतदर्थमेतत्प्रायोजि वा ।
कान्ताशब्दस्य प्रियादित्वाद्युतेत्यस्य न पुंवत् । त्वरयति । हेतुमण्णिच् । क्वरीति भविष्यत्क-
वदयके णिनिः तद्योगे च 'अक्तेनोः-' इति निषेधाद्दिनोदयमिति पद्यभावः । आसिता,
लुट् । भूणायितः, आचारक्यदन्तात् क्तः । क्षणान्, कालनाचिताद्वितीया ॥

मकरन्दान् वध्वा भ्रमर्या मुखालम्बयाधरसुधया ओष्ठगतपीयूषेण मध्ये मध्ये खादुंकारं
खादूनि माधुर्यातिशययुक्तानि कृत्वा धयति पिवति । कमलानि विकसितानि, भ्रमराय
तन्मधूनि भ्रमर्यधरं च पिवन्तीत्यर्थः । मधुप इति साभिप्रायम् । मधुपा अयेतादृशा
भवन्ति । समन्ताद्वावाः सांराविणानि, 'अभिविधौ भाव इनुण्' इतीनुणन्तात्स्वार्थे 'अगिनुणः'
इत्यण् । खादुंकारं, 'खादुमि णमुल्' मान्तत्वं च पूर्वस्य 'खादुमि' इति निर्देशात् ॥

गतचरदिनस्यायुर्ग्रंशे दयोदयसंकुच-

त्कमलमुकुलक्रोडान्नीडप्रवेशमुपेयुषाम् ।

इह मधुलिहां भिन्नेष्वम्भोरुहेषु समायतां

सह सहचरैरालोक्यन्तेऽधुना मधुपारणाः ॥ ३० ॥

गतेति ॥ गतचरदिनस्यातीतानन्तरदिनस्यायुर्ग्रंशेऽवसानकाले सायंसमये दयाया उद-
यादिव संकुचतां म्लानानां कमलानां मुकुलानि कलिकास्तेषां क्रोडान्मध्याद्वेतोर्नडेषु प्रवेश-
मुपेयुषां प्राप्नानाम् । मकरन्दास्वादलाम्पव्यात्सायंसंध्यासमयेऽपि कमलेषु स्थितानाम्,
अनन्तरं च तेषु संकुचितेषु बहिर्निर्गन्तुमशक्तत्वात्संकुचकमलगर्मरूपेषु नीडेषु स्थिताना-
मिति यावत् । 'क्रोडम्' इति पाठे विशिष्टकमलक्रोडमेव नीडप्रवेशं गतानाम्, अनन्तरं च
रात्रावतीतायामिह प्रातःसंध्यासमये भिन्नेषु ईषद्विकसितेष्वम्भोरुहेषु समायतां स्थितानाम् ।
यद्वा—इह पूर्वदिनान्तसंकुचितेष्वीषदुन्मियितेषु सत्सु सुखेन निर्गन्तुं शक्तत्वात्तैः सकाशा-
दर्थान्नवीनकमलानि उद्दिश्य समागच्छताम् । मधुलिहामधुना सहचरैः पूर्वदिनान्ते कमलसंको-
चात्पूर्वमेव कमलक्रोडान्निर्गतैः सहचरैः सहचरीभिश्च मित्रकलत्रादिभिः सह मधुना मकरन्दं
कृत्वा पारणा उपोषितसंवन्धीनि भोजनान्यालोक्यन्ते । लोकैरिति शेषः । ये रात्रौ कमलब-
द्धास्ते तत्र मकरन्दाभावात्निर्वन्धवशाच्च कृतोपवासाः, अनिवद्धाः सहचरास्तु रात्रौ निद्रावशा-
त्तद्वियोगाद्वा कृतोपवासाः, अतः सर्वेऽपि प्रातर्मिलित्वा विकसितकमलमधुना पारणां कुर्वन्ती-
त्यर्थः । पूर्वदिनान्ते संकुचितानि कमलानि प्रातः पुनः किञ्चिद्विकसितानीति प्रसिद्धम् ।
भ्रमराश्च मधु पिवन्ति, भूयान्समयो जातः, तस्मादुद्ध्वस्त्येत्यर्थः । अन्येऽपि कस्मिंश्चिन्मही-
यसि मृते वन्धादौ वा निवद्धे कृपया संकुचितहर्षा भवन्ति । केचिन्महागुहनिपात उप-
वासं कुर्वाणा गृहमर्थं प्रविश्य दिनान्तरे ज्ञातिभिः सह भुञ्जते । 'ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेत-
त्प्रेतेषु दुर्लभम्' इति शास्त्रार्थः सहचरपदेन सूचितः । निगडबद्धोऽपि कारागृहेषु भिन्नेषु
न्मोचितः समागच्छन्सन्धस्य वन्धनवशान्निराहारैर्ज्ञातिभिः सह मधुरैरन्नैः पारणां करोति ।
क्रोडादिति यथापथं हेतौ ल्यच्छ्लोपे च पञ्चमी । समायताम्, इणः शता । सहचरैः, 'पुमा-
न्नित्रया' इत्येकशेषः ॥

तिमिरविरहात्पाण्डूयन्ते दिशः कशतारकाः

कमलहसितैः श्येनीवोन्नीयते सरसी न का ।

शरणमिलितध्वान्तध्वंसिप्रभाद्रधारणा-

द्रगनशिखरं नीलत्येकं निजैरयशोभरैः ॥ ३१ ॥

तिमिरेति ॥ प्राच्यादयो दिशस्तिमिरस्य विरहाद्वापाण्डूयन्ते शुभ्रा द्यावन्ति ।

अत एव—कृशा अप्रकाशाः किञ्चिद्दृश्यात्कारकाः कतिपयवस्त्राणि चानु । अन्यापि प्रिय-
वियोगात्पाण्डुरा निमग्नातिकृशनेत्रकनोनिष्ठा च भवति । तथा—का सरस्वी कमलानां हस्ति-
तैर्विक्रमैः कृत्वा श्येनोव श्वेतवर्णेन नोन्नयते न तर्क्यते, अपि तु—सर्वा अपि सरस्वत्यैः
शुभ्रायन्ते । अन्यापि प्रियप्राप्तेः कमलतुल्यमुखहस्तितैः श्वेता भवति । एकं गगनशिखरं गग-
नमध्यभागः शरणार्थं स्वपरित्राणार्थं गगनं प्रति लेलितस्य प्रत्यागतस्य ध्वान्तस्य ध्वंसिनो
विनाशिनी या सूर्यप्रभा तस्या आदरधारणाद्धेतोर्नैरप्यशोभरैः स्त्रीयैरकीर्तितमूहैर्नोलति
इयाम् इवाचरति, अन्योऽपि शरणागतं परित्यज्य तद्वैरिणमादरेणाक्षीकुर्वन्मुख्यज्ञा इयामो
भवति । दिशः सरांसि च प्रसेदुः, गगनं च नक्षत्राहार्यशोभापगनान्निजं नीलिमानं प्राप्तमिति
भावः । पाण्डूयन्ते, उपनानादाचार्येण 'कर्तुः क्यङ्-' इति क्यङ् 'अकृत्तावेधातुकयोः-'
इति दीर्घः । श्येनी, श्येतशब्दाद्वर्णवाचिनो 'वर्णादनुदात्तात्-' इति ङीप् तस्य नञ् । नीलति,
'नील वर्ण' इति धातुः । आचाराकिवन्तानीलशब्दात्तिच्चा ॥

सरसिजवनान्युद्यत्पक्षार्यनाणि हसन्तु न
क्षतरुचिसुहृच्चन्द्रं तन्द्रामुपैतु न कैरवम् ।
हिमगिरिद्वपहायादधि प्रतीतमदः स्मितं
कुमुदविपिनस्याधो पाथोरुहैर्निजनिद्रया ॥ ३२ ॥

सरसिजेति ॥ सरसिजवनानि न हसन्तु, अपि तु—विकसन्त्येव । पयसादुपकुदि-
त्वरः पक्षः सहायभूतः अर्चना सूर्यो येषाम् । विकसराणीत्यर्थः । अप च—यदि निद्रासो-
दयो भवति, तदा सर्वोऽपि हर्षवशाद्विहसत्येव । तथा—कैरवं कुमुदं तन्द्रां संकोचं नोपैतु,
अपि तु—प्राप्नोत्येव । पतः—क्षतरुचिगतैर्लङ्काकः सुहृच्चन्द्रो यस्य तादृशम् । चन्द्रोदयवि-
कास्तिनः कुमुदस्य चन्द्रक्षये संकोचोयुक्त एवेत्यर्थः । अन्योऽपि सुहृत्क्षये मूर्च्छावशाद्विनी-
लति । अधो अपवा पाथोरुहैर्विकसितकनलैः रात्रिसंवन्धिभ्या निद्रया कृत्वा कुमुदवत्स्यादः
प्रत्यक्षदृश्यं स्मितं विकसितं प्रतीतं विनिमयेन गृहीतम् । किन्तु स्मितम्—हिमगिरोर्हिमच-
दस्य दृपदां शिलानां दयादांशानागिनी सहस्री धीः शोभा यस्य । शुभ्रतरनिलयः । कम-
लानां रात्रौ निद्राभूत्, कुमुदानां विक्रमः । प्रातस्तु कमलानां विक्रमः, कुमुदानां च
संकोचो दृश्यते, ततः स्त्रीणां निद्रां कुमुदेभ्यो दत्वा कमलैस्त्वद्विक्रमः परित्यज्य गृहीत इति
संभाव्यत इत्यर्थः । सूर्य उदितः, कमलानि विकसितानि, कुमुदानि च संकुचितानिति भावः ।
प्रतीतम्, प्रतिपूर्वादिणो निद्रा । 'प्रतीत्यम्' इति च पाठः । अर्थः पूर्वोक्त एव ॥

धयतु नलिने माध्वीकं वा न वानिनवागतः

कुमुदमकरन्दौघैः कुक्षिभरिर्ध्रमरोत्करः ।

इदं तु लिहते रात्रीतर्प रधाङ्गविहंगमा

मधु निजवधूवशान्भोजेऽधुनाधरनामकम् ॥ ३३ ॥

धयत्विति ॥ अग्निवशो मृतकः प्रभात आगतो अमरोत्करो नलिने वनेनाम माध्वीकं
नकरन्दं धयतु पिबतु वा न वा । पतः—रात्रौ कुमुदमकरन्दौघैः कुक्षितः परित्यज्यैर
आकण्ठवृत्तः । रात्रौ कुमुदमकरन्दौघैः पूरितोरुत्पादादभेदं पिबतु वा ना पिबतु वा । न

तत्रास्माकमाग्रह इत्यर्थः । अन्योऽप्याकण्ठतृप्तोऽतिथिर्भुङ्क्ते न वा, न तत्रादरः । रथाश्विहं
मास्तु रात्रीतर्प सकलां रात्रिं तर्पित्वा वियुक्तत्वात्कुमुदमकरन्दं परित्यज्य पिपासयैव स्निग्धा
इह प्रत्यक्षदृश्ये निजवधूवकलक्षणेऽम्भोजे वर्तमानमधरनामकमोष्ठसंज्ञं मधु अधुना प्रातः
समये लिह्यत आस्वादयन्ति । एतद्युक्तम् तावदेव चाम्भोजस्यापि कृतार्थत्वं जातमित्यर्थः ।
अन्यत्रापि तृप्तापेक्षयोपोषितभोजनं युक्ततरं भवति । भ्रमरा मकरन्दमास्वादयन्ति, वक्रा
काश्च प्रातर्वियोगापगमात्कमलमकरन्दमनादृत्य निजसहचरीक्षुन्वन्तीति भावः । 'फलेग्रहेण
तमंभरिथ' इति चात्कुक्षिभरिः । रात्रीतर्पम्, 'अस्यतितृपोः—' इति णमुल्, 'तृतीयाश्रय
तीनि—' इति समासः ॥

जगति मिथुने चक्रावेव स्मरागमपारगौ

नवमिव मिथः संभुजाते वियुज्य वियुज्य यौ ।

सततममृतादेवाहाराद्यदापदरोचकं

तदमृतभुजां भर्ता शंभुर्विपं बुभुजे विभुः ॥ ३४ ॥

जगतीति ॥ जगति त्रैलोक्यमध्ये चक्रावेव मिथुने स्त्रीपुंसौ स्मरागमपारगौ कामशास्त्र-
पारगामिनौ तद्रहस्यवेदिनौ नान्यौ । यद्वा—स्मरागमपारगौ चक्रवाकावेव जगति मिथुने ।
नान्ये एतादृशे चतुरे मिथुने स्त इत्यर्थः । कुत एतज्ज्ञातमित्यत आह—यौ चक्रवाकौपुंसौ
वियुज्य वियुज्य पुनः पुनरन्योन्येन सह रात्रौ वियोगं प्राप्य मिथोऽन्योन्यं नवमिवातिपरि-
चयजन्यावशाश्चन्यं सातिस्पृहमिव संभुजाते सुरतसुखमनुभवतः । अजस्रकामसेवनाद्विरागौ
भवेदिति वियुज्य संभोगः प्रत्यग्रसंभोगवद्रसातिशयचमत्कारकारी भवति, कामशास्त्ररहस्यं
ज्ञात्वैव तावेवं कुत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः—यद्यस्मादमृतभुजां केवलपीयूषहाराणां सुराणां
भर्ता स्वामी । सुलभंतरामृत इति यावत् । विभुर्व्यापकः समर्थः । विषमक्षणेऽप्यसंभावितोप-
द्रव इति यावत् । स शंभुर्नारोगकरणद्वारा सर्वेषामारोग्यसुखकार्यसंभावितरोगोपीधरः सतत-
ममृतलक्षणादेवाहाराद्भक्ष्यादरोचकममृतात्यन्तानभिलाषरूपं रोगमापत्प्राप । तत्तस्मात्तत्परिहा-
रार्थं विषं बुभुजे । सततमधुरतरास्वादजन्यारुचिपरिहारार्थमेव स कालकूटं भक्षितवान् ।
अनन्तरं च पुनरमृतभक्षणे प्रत्यग्रैव रुचिस्त(र्था) जायते तथा वियोगपूर्वः संभोगो नितरां
रुचिमुत्पादयतीति बुद्ध्वा चक्रवाकाभ्यां क्रियत इति तावेव कामशास्त्ररहस्यज्ञाविति भावः ।
पारगौ, 'अन्तात्यन्ता—' इति डः । 'संभुजाते', 'भुजोऽनवने' इति तड् । अनेन संभोगस्य
वियोगादेव नूतनत्वं भवतीति सूच्यते ॥

विशति युवतिल्यागे रात्रीमुचं मिहिकारुचं

दिनमणिमणिं तापे चित्ताग्निजाच्च यियासति ।

विरहतरलजिह्वा बह्वाह्वयन्यतिविह्वला-

मिह सहचरीं नामग्राहं रथाङ्गविहंगमाः ॥ ३५ ॥

विशतीति ॥ युवतिल्यागे चक्रवाकनिष्ठे स्त्रीवियोगे मिहिकारुचं शीतांशुं विशति सति,
यतो—रात्रीमुचं रात्रीलक्षणाप्रियात्यागिनम्, तथा—वियोगजन्ये तापे परितापे औष्ण्ये च
निजाचित्ताच्चक्रवाकहृदयात्सकाशाद्दिनमणिमणिं सूर्यकान्तं यियासति जिगमिपति सति विरहेण

तरलन्ती तरलेवाचरन्ती विह्वलीभवन्ती स्तलन्ती जिह्वा येषां ते रपाद्भविहंगनाः विरहेनाति-
विह्वलां सहचरीं चक्रवाकीं नामग्राहं त्रसंकेतेन नाम गृहीत्वैव प्रभाते क्रोडात्तरति वा बहु
वारंवारं आह्वयन्त्याकारयन्ति । अन्योऽप्यतिविह्वलः वारंवारमाकारयते । श्रुतिरिति न वेति
संदेहात् । प्रत्यक्षक्रवाकानां संयोगः परितोपलागः परस्तराह्वानम्, चन्द्रे ध्रुवरत्नम्, सूर्य-
कान्ते तापथ । 'प्रालेपं निहिक्वा' इत्यनरः । रात्रौमुचन्, 'किम्ब' इति किम् । रगिति
संप्रदायित्वात् । निहिक्वा ह्यस्येति समासः । तरलजिह्वा, तरलेवाचरतीत्याचारविश्रान्त-
च्छतरे (ह्यप्यपि) पुंवत् । आह्वयन्ति, सदाभावात्तदभावः ॥

स्वमुकुलमयैर्नैवैरन्ध्रं भविष्णुतया जनः

किमु कुमुदिनीं दुर्व्याचष्टे रवेरनवेक्षिकाम् ।

लिखितपठिता राज्ञो दाराः कविप्रतिभानु ये

शृणुत शृणुतासुर्यपश्या न ता किल भाविनी ॥ ३६ ॥

द्वतेरध्वानमलंगामिनम् । भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वात्पुंवद्भावाभावः । अध्वन्यम्, अलंगान्यं
'अध्वनो यत्सौ' इति यत् । उदवज्जेति, 'मन्यौदन-' इत्युदकस्योदादेशः । 'अभिरामो
इत्यमेः कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया ॥

उदयशिखरिप्रस्थावस्थायिनी खनिरक्षया

शिशुतरमहोमाणिक्यानामहर्मणिमण्डली ।

रजनिदृपदं ध्वान्तश्यामां विधूय पिधायिकां

न खलु कतमेनेयं जाने जनेन विमुद्रिता ॥ ४२ ॥

उदयेति ॥ इयमहर्मणिः सूर्यस्तस्य मण्डली उदयशिखरिण उदयाचलस्य प्रस्थे सानु-
वस्थायिनी वर्तमानाऽक्षया भूयसी शिशुतराणि महंसि तेजांसि तान्येव माणिक्यानि तेषां
खनिरुत्पत्तिर्भूमिध्वान्तेन तिमिरेण ध्वान्तवच्च श्यामां पिधायिकामाकरद्वाराच्छादिकां रज-
निरूपां दृपदं शिलां विधूयापनीय कतमेन केन जनेन विमुद्रितोद्धाटितेति न खलु नैव जाने ।
रात्रिविगमे यतो दृश्यत इत्यर्थः । वाक्यार्थः कर्म । न जाने । अर्थात्तं जनमित्यर्थं इति वा ।
अन्यापि माणिक्यादिखनिः पर्वतप्रस्थावस्थायिनी कृष्णतरशिलापिहिता केनापि भाग्यवतो-
द्धाव्यते । अतिशयितः कः कतमो ब्रह्मा तेन विमुद्रितेत्यहं न जाने, अपित्वेवमेव जानामि ।
कालपरिवर्तनकारिणा ब्रह्मणैवोद्धाटितेत्यर्थं इति काकुर्वा । खनिः खलु खनिरेवेत्युत्प्रेक्षा वा ।
कतमः, डतमच्, अतिशये स्वार्थे वा तैमच्या ॥

सुरपरिवृढः कर्णात्प्रत्यग्रहीत्किल कुण्डल-

द्वयमथ खलु प्राच्यै प्रादान्मुदा स हि तत्पतिः ।

विधुरुदयभागेकं तत्र व्यलोकि विलोक्यते

नवतरकरस्वर्णस्त्रावि द्वितीयमहर्मणिः ॥ ४३ ॥

सुरेति ॥ सुरपरिवृढः शक्रः कर्णात्कुण्डलद्वयं कर्णभूषणयुगं ब्राह्मणवेपं धृत्वा प्रतिग्रह-
रूपेणाग्रहीत् । किलेति पुराणादौ । अथ प्रतिग्रहानन्तरं मुदा तत्कुण्डलद्वयं खलु निश्चितं
प्राच्यै दिशे प्रादात् । हि यस्मात्स शक्रस्तस्याः प्राच्याः पतिर्धवो रक्षिता च । प्रेयान्प्रियायै
प्रीत्या निजकर्णादिभूषणं प्रयच्छति । तस्यै दत्तमिति कुतो ज्ञातमत आह—तत्र प्राच्यां
तयोर्द्वयोर्मध्ये वा सायमुदयभागुदित्वर आरक्तकिरणरूपमेकं कुण्डलं व्यलोकि दृष्टम् । प्रात-
रहर्मणिर्नवतरास्तत्कालनिर्गताः करा रक्ततरकिरणास्तद्रूपस्वर्णस्त्रावि सुवर्णस्रवणशीलं तादृश-
मेव द्वितीयं कुण्डलं विलोक्यते । तस्मात्तस्यै तद्वयं तेन प्रतमित्यहं शङ्क इत्यर्थः । सूर्यस्य
कुण्डलसमर्थलमवश्यं वक्तव्यम्, प्रसङ्गाच्चन्द्रस्य कुण्डलत्वम् । बालतरकिरणः सूर्य उत्तमसुव-
र्णस्त्राविकर्णकुण्डलमिव शोभत इति भावः । कर्णेनेन्द्राय कुण्डलद्वयं दत्तमित्यारण्यके पर्वणि
कथा ॥

दहनमविशद्दीप्तिर्यास्तं गते गतवासर-

प्रशमसमयप्राप्ते पत्यौ विवस्वति रागिणि ।

१ 'अत्र सूर्यमण्डल्यादीनां खनित्वाचारोपाद्रूपालंकारः' इति जीवातुः ।

अथरभुवनात्सोदुत्येषा हठात्तरणेः कृता-

मरपतिपुरप्राप्तिर्यत्ते सतीव्रतमूर्तिताम् ॥ ४३ ॥

इदमिति ॥ या शीतो रागिभ्यारका सती दिवस्वति सूर्यलक्ष्मि पत्न्यौ गतवासरप्रशने
पूर्वेदिनाश्रमने शान्तकाले प्रसनसमयमलमयकालं प्राप्ते, अत एव—अतः विनाशनत्वाचलं
वा गमे प्राप्ते सति । ‘अभिज्योतिः—’ इत्यादिमिदोव्रतमन्त्रादिप्रानाप्याद्दहनमविशत् । सैषा
शीतिरभरभुवनात्पातालसकासाद्व्याहृत्यात्कारेणार्थात्तरनिमेषोदुत्तोदयं प्राप्य तरणेरत्र
कृतानरपतिपुरस्य स्वर्गस्य प्राच्या वा प्राप्तिर्यया एवंभूता तीव्रतया तीक्ष्णतया सह वर्तमाना
मूर्तिर्यस्यान्तर्ता धत्ते । सूर्ये कर्षवेदां प्राप्ते चीप्तिः सस्तरा जावेति भावः । या नारी भर्तेरि
धिनासत्तमयं प्राप्ते निनष्टे सति तल्लिखनुरागिणी सती जन्मान्तरेऽपि तत्प्राप्त्यर्थमग्निप्रवेशं
कुरुते सा दुष्कृतैः पातालप्राप्तमपि निरयपतितं ‘ब्यालप्राही यथा ब्यालम्—’ इत्यादिवचन-
प्रानाप्याभिरयाद्व्याहृत्युत्स तस्य कृतस्वर्गप्राप्तिः सती सतीनां पतिव्रतानां व्रतमेव मूर्तिः शरीरं
यस्याः, सती गौरी तस्या व्रतयुक्ता मूर्तिर्यस्यात्ता धत्ते । गौरीवादिदमपीत्यर्थः । समयप्राप्ते,
‘प्राप्ताग्ने च द्वितीया’ इति सनातः ॥

बुधजनकथा तथ्यैवेयं तनौ तनुजन्मनः

पितृशितिहरिद्वर्णाद्याहारजः किल कालिमा ।

शमनयमुनाक्रोडैः कालैरितस्तमसां पिबा-

दपि यदमलच्छायात्कायादभूयत भास्वतः ॥ ४५ ॥

बुधेति ॥ तनुजन्मनोऽपत्यस्य तनौ वर्तमानः कालिमा इयानत्वं किल प्रतिदं निश्चितं
वा पितुः पित्रोर्वा शितिहरिद्वर्णादीनां कृष्णालवर्णपञ्चशाक्यादीनां च आहारो भक्षणम् । शिति
हरिद्वर्णं यदायमदनीयं पञ्चशाकादि वा । तस्माज्जातः ‘स इयानो निघ्नतनयत्वात्’ इत्यादि
बुधानामुदयनाचार्यादीनामियं कथा गोष्ठौ तथैव सत्यैव । यद्यस्यादेतोभास्वत इतः प्रत्यक्ष-
इयादमलच्छायादुज्ज्वलकान्तेः शुक्रभास्वरदपि तमसां पिबात्तमित्तैकाहारात्कायाच्छमनयमुना-
शनैश्चरैः कालैः इयानैरभूवतोत्यजम् । सूर्यकायस्योज्ज्वलत्वेऽपि इयानतमतनीतमित्ताहारपरि-
पतिवकायनादिभिरपत्यैः इयानैर्यतो जातम् । तस्मादियं पण्डितकथा सत्यैवेत्यर्थः । सर्वमपि
तमः सूर्येण नाशितमिति भावः । आयम्, अदेः ‘ऋहलोर्न्यत्’ । काली च कालौ चेति
‘पुमान्निघ्नया’ इत्येकशेषः । तमसां, कर्मणि पठ्यौ । अभूयत, भावे तद् । ‘क्रोडः कालोऽ-
चितः पशुर्नन्दच्छायाहृतः शनिः’ इत्यमरशेषैः ॥

अभजत चिराभ्यासं देवः प्रतिक्षणदात्यये

दिनमयमयं कालं भूयः प्रसूय तथा रविः ।

न खलु शकिता शीलं कालप्रसूतिरसौ पुरा

यमयमुनयोर्जन्माधानेप्यनेन यथोज्झितुम् ॥ ४६ ॥

१ इदं तु चिन्त्यम्, प्राक्कथ्यत्वं पूर्वनिपातावच्छेदः । दत्तात् ‘द्वितीया द्विवा—’ इति सनातः । २ ‘अत्र
प्रस्तुतशक्तिविशेषज्ञान्यादप्रस्तुत(सत्त्वो)प्रवृत्तेः सनातोचिरव्यग्रः’ इति जीवात् । ३ ‘अत्र दहन-
नादिकालिन्नत्वविवृतिनिरास(साधार) परिपतिपूर्वकत्वोत्प्रेक्षा’ इति जीवात् ।

अभजतेति ॥ अयं रविर्देवः क्षणदा रात्रित्वास्या अस्ये प्रत्यूपं प्रति । उच्यते
इत्यर्थः । दिनरूपं कालं बुद्ध्यादिलक्षणसमयम्, अथ च—तद्रूपं इयामं वस्तु भूयो क
यथा तथा पौनःपुन्येन वा प्रसूयोत्पाद्य चिरं बहुकालमभ्यासं तथा तेन प्रकारेणानन्त
धियत् । यथा येन प्रकारेण पुरा पूर्वं कालः प्रसूतिर्यस्य, अथ च—काली इयामा प्रसू
स्यैवंभूतोऽसौ सूर्यः । यमयमुनयोरपि प्रसविष्यतोर्जन्माधाने जन्मार्थं वीजक्षेपसमवेऽय
चिराभ्यासेन हेतुना शीलं कालोत्पादनस्वभावमुज्झितुं खलु निश्चितं न शकिता न स
भविता । कालप्रसूतिस्वभावः सूर्यः स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वात्तावपि कालाबुदपादवदित्यर्थः
उदयमानेन सूर्येण दिवसः कृत इति भावः । प्रातःकाले क्रियमाणोऽभ्यासः पटुतरो भवति
चिराभ्यासम्, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । यद्वा—अकारान्तस्य चिरशब्दस्य 'अलन्त
योगे च' इति समासः । प्रतिक्षणदालये, वीप्सायामच्ययीभावे 'नाच्ययीभावाद्-' इति उच्यते
न लुक् । 'अत्ययम्' इति पाठे पक्षे 'तृतीयासप्तम्योः-' इत्यम् । कालप्रसूतिः पुंवद् ॥

रुचिरचरणः सूतोऽरुथीसनाथरथः शनिं

शमनमपि स त्रातुं लोकानसूत सुताविति ।

रथपदकृपासिन्धुर्वन्धुर्दशामपि दुर्जनै-

र्यदुपहसितो भास्वान्नास्मान्हसिष्यति कः खलः ॥ ४७ ॥

रुचिरेति ॥ सुजनैरेवंभूतो यो भास्वानिति संस्तुतः दुर्जनैर्यद्यस्मादेवमुपहसितः, तस्माद्-
तितुच्छान्परवर्णनोपजीविनः को नाम खलो नोपहसति, अपि तु—सर्वोऽप्युपहसत्वेन ।
यथा—उदिते सूर्ये सद्भिः सूर्यस्यार्हणा क्रियते, तथा खलैर्न । एवं तुच्छा एते सोदरभा-
णार्थं यत्किञ्चिद्दन्तीत्यस्माकं खलैर्निन्दायां कृतायां भवादृशै राजशिरोमणिभिरत्सकर्महर्णा
क्रियत एवेत्यर्थः । एवं कथं स्तुतः कथमुपहसित इत्यत आह—स सूर्यः रुचिराश्चरणा
लक्षितलक्षणया किरणा यस्य, तथा—सूतस्यारुणस्योर्व्या महत्या श्रिया, सूता सूर्येवैव प्रसूता
उर्वी श्रीस्तया सनाथोऽलंकृतो रथो यस्य सः । तथा—शनिं शमनमपि शनैश्चरदङ्घरौ
सुतौ लोकांस्त्रातुमसूत । शनिर्हि श्रुत्यादितिख्या ग्रहेषु लोकपालतया लोकाव्रक्षति, यनोऽपि
दुष्टादुष्टयोर्निग्रहानुग्रहौ कुर्वन् धर्माधर्माचरणप्रवृत्तिनिवृत्तिजननद्वारा रक्षति । एतादृशौ परो-
पकारपरौ पुत्रौ प्रासूत । तथा—रथपदानामनाथानां चक्रवाकानां कृपासिन्धुर्दयासमुद्रः,
रथस्य पदेन व्यवसायेन गत्या जगतो दयासमुद्रो वा । तथा—सकलपदार्थग्रहणसहकार्यालो-
कसंपादनद्वारा दशां सर्वजननेत्राणां बन्धुमित्रम् । एवंभूतः सुन्दरः परोपकारकरणैकत्वना-
वोऽपीति स्तुतिपक्षः ॥

रुचिस्तेजोरूपः ॥ तापकर इति यावत् । तथा—अचरणश्चरणरहितः, यद्वा—वि-
रीतलक्षणया रुचिरौ चरणौ यस्य, पुराणादौ चरणाङ्गुल्यादिध्याने कुष्टादिदुष्टफलश्रवणात् ।
ध्यानेऽप्यचरण एव सूर्यः, विश्वकर्मणा कुन्द आरोपितस्य सूर्यस्य तेजसां दुःसहत्वाचरण-

१ 'अत्र कालशब्दे वाच्यप्रतीयमानयोरसेदाध्यवसायेन भगवतो भानोः प्रत्यहं कालप्रसून्यात्सद-
पत्येष्वपि शमनयमुनादिषु कालप्रसविष्यत्तुमुत्प्रेक्ष्यते, तत्र कालयोः कृष्णानेहसोरनेदाध्यवसाय इति
तयोरेकत्वेनाव संकरः' इति जीवानुः ।

कारो न निर्मित इति वा । अन्यं प्रति सुनेत्रत्वचनवदचरणस्यापि रुचिरचरणत्वोक्त्योप-
हातः । तथा—सूतस्यानूरोः सारथेरुत्तोभया सनाथो रथो यस्य स इत्यपि विरुद्धलक्षणा ।
तथा—शनेः क्रूरप्रहत्वाच्चिरकालभोग्यदुःखदत्त्वात्, यमस्यापि जगत्प्राणहरणशीलत्वात्,
परपीडाहरणैकत्वभावौ शनिशननौ पुत्रौ लोकांक्रान्तुमसूतेत्यपि विरुद्धलक्षणा । तथा—
तिर्यग्योनिपक्षिविशेषचक्रवाकाणामेव दयातिन्धुनान्येषां तापकरत्वात् । तथा—दृशानेव
दन्धुः, नान्येषाम् । यद्वा—तेजोभरेण दृष्टिं प्रति घातकारित्वादवन्धुरपि दृशां वन्धुरे-
त्यपि विरुद्धलक्षणेत्युपहातपक्षः । एवंभूतः सूर्यः सनुदेतीति भावः ॥

शिशिरजरुजां धर्मं शर्मोदयाय तनूभृता-

मथ खरकरश्यानास्यानां प्रयच्छति यः पयः ।

जलभयजुषां तापं तापस्पृशां हिममित्ययं

परहितमिलत्कृत्यावृत्तिः स भानुवदञ्चति ॥ ४८ ॥

शिशिरेति ॥ सोऽयं भानुवदञ्चत्युदेति । स कः—यः शिशिरतौ शिशिरं हिमं तस्मा-
ज्जाता रक् पीडा येषां तेषां तनूभृतां जनानां शर्मणः सुखस्योदयाय प्राप्तये वसन्तनिदाघसं-
वन्धिनं धर्मनुष्णं क्रमेण प्रयच्छति, अपानन्तरं च वसन्तनिदाघसंवन्धिनः खरास्त्रीक्ष्णतराः
कराः सूर्यकिरणालैः श्यानं शुष्कं म्लानमास्यं सुखं येषां तेषां देहिनां मुखाय पयो वर्षासंघ-
न्ध्युदकं दत्ते, ततो जलभयजुषां वर्षासंवन्धिजलनीतानां तापं दत्ते, ततः—तापस्पृशां शार-
दतापवतां देहिनां हेनन्ते हिमं दत्ते, एवंप्रकारेण परेभ्यो यद्धितं तल्लिन्विषये मिलन्ती
पौनःपुन्येन घटमाना कृतेः शीततापहिमदानरूपपुरुषापासत्यावृत्तिरावर्तनं यस्य । यद्वा—
कृत्यानां शीतादिदानरूपाणां कार्याणानावृत्तिर्यस्यैवंभूतः । परोन्कारपरः सूर्य उदेतीत्यर्थः ।
श्यानेति श्वभूर्निर्वाचित्वानावात्संस्प्रसारणभावः । 'इयो सूर्ये' इति निष्ठानत्वम् । परहि-
तेति, 'चतुर्थी तदर्थाय' इति समासः । 'कृजः श च' इति योगविभागात् किञ्चि कृतेः,
चकारात्क्यपि तुकि च कृत्वा । पक्षे—अर्हायै 'विनाशा कृद्गोः' इति क्यपि तुक् ॥

इह न कैतमश्चित्रं धत्ते तमिहवतीर्दिशा-

मपि चतसृणामुत्सङ्गेषु श्रिता धयतां क्षणात् ।

तरुशरणतामेत्य च्छायामयं निवसत्तमः

शमयितुमभूदानैश्वर्यं यदर्यमरोचिषाम् ॥ ४९ ॥

इहेति ॥ पूर्वादीनां चतसृणामिह दिशानुत्सङ्गेषु प्रान्तदेशेषु श्रिता वर्तमानास्तमिहवती-
त्विमिपरम्पराः क्षणादयतां विनाशयतानप्यर्यन्तः सूर्यस्य रोचिषा तेजसां तरयः शरणं यस्य
तद्भावं श्रुतत्वात्तिलमेव प्राप्य निवसद्बर्तमानं छदानयं छायास्यं तमः शमयितुं विनाश-
यितुनानैश्वर्यमवानर्भ्यमभूदिति यत्, इरात्रात्तानर्भ्यविषये कडमः ये नान जनयितुं नित्यं
न धत्ते । अपि तु सर्वोऽप्याययै प्रतीत्यै । दिगन्तगताया अपि तिमिरपरम्परायाः संशारे

१ कैतुलेनार्थान्तरासदनाश्यासत्तिलंकारः इति जीवातुः । २ 'किञ्चिदनुचरोऽङ्ककारः' इति
जीवातुः । ३ 'कडरेति शब्देनैव क्षायिषात्' इति मुखावरोधः । ४ 'तिञ्ज' इति सञ्ज मुखा-
वरोधात्तन्मङः ।

येषां शक्तिस्तेषां रवितेजसां तस्तलमात्रस्थितं छायारूपं समीपवर्त्यपि तमः शमयितुमपि शक्तिर्नाभूदित्याश्चर्यमित्यर्थः । 'तनु' इति पाठे—तनुरल्पः शरीरं वा शरणं यस्य तद्वत् प्राप्य निवसत् । महदाश्रयेण स्थितमपि यो विनाशयितुं शक्नोति सोऽल्पाश्रयेण वर्तमानं शमयितुमपि न शक्नोतीत्याश्चर्यमेव । तरुच्छायामयं देहच्छायामयं वा तमो विहाय सर्वमपि तमः सूर्येण विनाशितमिति भावः । आनैश्वर्यम्, अनीश्वरस्य भाव इत्यर्थे 'नञ्पूर्वात्-' इति भावप्रत्ययनिषेधेऽपि ब्राह्मणादिष्वनीश्वरशब्दस्य पाठात्प्रायः 'नञ् शुचीश्वर-' इति पक्षे उभयपदवृद्धिः ॥

जगति तिमिरं मूर्च्छामब्जव्रजेऽपि चिकित्सतः

पितुरिव निजादस्त्रावस्मादधीत्य भिषज्यतः ।

अपिच शमनस्यासौ तातस्ततः किमु नौचिती

यदयमदयः कल्लाराणामुदेत्यपमृत्यवे ॥ ५० ॥

जगतीति ॥ दक्षौ नासत्सौ निजात्स्वीयादस्मात्पितुः सूर्यादधीत्येवायुर्वेदं पठित्वेव निषज्यतः स्वलोकचिकित्सां कुरुतः । किंभूतात्पितुः—जगति वर्तमानं तिमिरम्, अथ च—वस्तुदर्शनासामर्थ्यजनकं नेत्ररोगविशेषं चिकित्सतो नाशयतः । आयुर्वेदोक्तप्रतीकारेण शमयतः । तथा—अब्जव्रजे कमलस्र(प)ण्डे वर्तमानां मूर्च्छां संकोचमपि नाशयतः, अथ च—'अप एव ससर्जादौ-' इति वचनादपां मूलभूतत्वादब्जव्रजे लोकसमूहे वर्तमानां मूर्च्छां वैचित्त्यध्वस्तचैतन्यभावरूपं मोहमपाकुर्वतः । उपचारचतुरात्कल्याणपाणेर्वैद्यादधीत्यैव हि राजवैद्यो भवति, तस्माद्वैद्यात्स्वपितुरेव वैद्यकमधीत्य ताभ्यामिन्द्रवैद्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः । अपि च किंच सर्वभूतानि शमयति नाशयतीति शमनो यमस्तस्यासौ सूर्यो यस्मात्तातः पिताऽतस्तस्मात्कल्लाराणां कुमुदानामपमृत्यवे संकोचाय, अथ च—अकालमरणायोदेति । यतोऽयं सूर्योऽदयो निष्कृपः, साऽस्य सूर्यस्य नौचिती किमु, अपित्वेषाऽसौचित्येव । कारणगुणप्रक्रमेणैव कार्ये गुणारम्भाददयताऽपमृत्युदायिता च यमेनाप्यस्मात्स्वपितुरेव सकाशात्पठित्वेत्यर्थः । उदयता सूर्येण तमो नाशितम्, कामलान्युन्मीलितानि, कुमुदानि कुमुलितानीति भावः । पितुः, 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वम् । भिषज्यतः कण्डादिः । 'तपति' इति वा पाठः ॥

उडुपरिवृढः पत्या मुक्तामयं यदपीडय-

यदपि विसिनीं भानोर्जायां जहास कुमुद्वती ।

तदुभयमतः शङ्के सङ्कोचितं निजशङ्कया

प्रसरति नवार्के कर्कन्धूफलारुणरोचिषि ॥ ५१ ॥

उड्विति ॥ अयमिदानीमस्तं जिगमिषुरुडुपरिवृढश्चन्द्रः सायमुदितः सन् अस्तं गतेन पत्या सूर्येण मुक्तां वियोगिनीं भानोर्भार्यां विसिनीं पद्मिनीं यद्यस्माद्रतरात्रावपीडयत्संकोचितवान् । अथ च—कैरदूषितवान् । यदपि यस्माच्चन्द्रे पद्मिनीं पीडयति सति कुमुद्वती कुमुदविकासव्याजेन रात्रौ जहास । अत एव हेतोस्तदुभयं चन्द्रकुमुदिनीरूपं द्वयमिदानीं कर्क-

न्यूफलवत्पञ्चदशवत्कोपादिवाहणरोचिषि रजकान्तौ नवाकौ तरुणादित्ये प्रसरति प्रकर्षेणाग-
च्छत्युदयति सति निजशङ्कया स्वकृतानाचारनिमित्तमन्येनैव प्रयोजकेन संकोचितं संकोचं
प्रापितम् । निष्प्रभोऽस्तमेति, कुमुदिनी संकुचिवेति भावः । अन्यत्राप्युक्तं प्रनेयं बोद्धव्यम् । संको-
चितमिति प्यन्तात्कर्त्तुमिति निष्ठा । अन्यथा व्याख्याने संकुचितमित्येव स्यात् । तदुभयं निज-
शङ्कया करणभूतया स्वयमेव संकुचितुं कृतारम्भमिति वा व्याख्येयम् । कैर्कन्यूकमेति पाठ-
श्चिन्त्यः । ग्रन्थवित्तरनयात्साधनिकादि नोक्तम् । सुबुद्धिभिर्विविच्य बोद्धव्यम् ॥

श्रुतिमयतनोर्भानोर्जानेऽवनेरधराध्वना

विहरणकृतः शाखा साक्षाच्छतानि दश त्विषाम् ।

निशि निशि सहस्राभ्यां दग्भिः शृणोति सहस्रराः

पृथगाहिपतिः पश्यत्यस्याक्रमेण च भास्वराः ॥ ५२ ॥

श्रुतीति ॥ अहिपतिः शेषो ज्योतिःशास्त्रानुसारेणावनेर्भूनेरधराध्वनाधस्तनन नागेन पातालनागेण रात्रौ विहरणकृतः परिभ्रमन्तः, तथा—श्रुतिनयी वेदरूपा तनुर्वहो यस्य तस्यास्य भानोस्त्विषां दश शतानि एकसहस्रमेव दश शतानि कठकम्पादिसाखाः निशि रात्रौ सहस्रफलत्वात्प्रतिफलं च नेत्रद्वयसद्भावाद्भास्यां सहस्रान्यां दग्निः सहस्रद्वयपरिमितानिर्दृष्टि- निरंकेनेन युगपत्पृथक्बद्धुःश्रवस्त्वात्साक्षाच्छृणोति पश्यति चेत्सह जाने । किंप्राप्ये क्रमेण हेतुद्वयम्—यतः सहस्रराः स्वरूपेणोदात्तयोदात्तादिस्वरैः सह वर्तमानाः । स्वरानां सप्तरू- पत्वाच्छृणोति । तथा—भास्वराः शुक्लभास्वरूपाः । ततः साक्षत्पश्यति च रात्रौ पातालनागि- त्वात्तत्र च शेषस्य वर्तमानत्वाद्वेदनपरायरस्य किरणसहस्ररूपं साक्षात्सहस्रं शेषो नेत्रसहस्र- यस्य सत्त्वाद्युगपत्पृथगेकेन नेत्रसहस्रेण शृणोति, द्वितीयेन च पश्यतीति युगपत्पृथक् भव- णदर्शान्भ्यामेव शेषनेत्रसहस्रद्वयस्य सार्धवचनभूदित्यर्थः । 'श्रुतिनयतरोः' इति पाठे— वेदवृक्षरूपस्य वृक्षस्य शाखा दुष्काः । अध्वना यद्विचक्षणोति पाठे—'यद्विचक्षणं रसात्तदम्' इत्यभिधानात्स एवार्थः । दशशतानीति काकाक्षिवदुनपत्राणि संबध्यते । सहस्रराः, 'वेत- सर्जनस्य' इति पाक्षिकत्वात्समाधानार्थः ॥

पटुनखरता येषामग्रे खलु प्रतिभासते

कमलसुहृदस्तेऽनी नानोः प्रवालरुचः कराः ।

उचितमुचितं जालेष्वन्तःश्वेशिनिरायतैः

किमदवयवैरेषानालिङ्गिताङ्गलिलङ्गिना ॥ ५३ ॥

यहिति ॥ येषां कृत्वां चरता लेश्वरान्नं पुनः पुनः कृत्वां नृपयितां न नृपयितां

[illegible]

स्फुरति । सर्वथा नोपलक्ष्यत इत्यर्थः । यद्वा—नसमासेन नखरताऽतीक्ष्णता । पूर्वाह्ने येषां
 मतितरां तीक्ष्णत्वाभाव उपलभ्यते । खलु निश्चितम् । अथ च—येषामुपरिभागे वक्त्रो
 नखरा नखा येषां ततोपलभ्यते । तेऽसीं प्रत्यक्षदृश्या विकासहेतुत्वात्कमलानां सुहृदो वक्त्रो-
 र्भानोः कमलवन्धवो वा कराः किरणा एव पाणयः प्रवालरुचो विद्रुमवदक्ककान्तयः, अथ
 च—प्रकृष्टवालकान्तयोऽतिवालाः, अथ च—वालपल्लववदक्ककान्तयः । दृश्यन्त इति शेषः ।
 तथा—जालेष्वन्तःप्रवेशिभिर्गवाक्षादिविवरमध्यप्रविष्टैः, अतएव—आयतैस्तद्वशादेव दग्धाः
 दीर्घाभूतैरेषामेव कियदवयवैः कतिपयैरवयवैः करणैरेषां किरणानां पाणीनां च य आलि-
 ङ्गितः संवद्धश्चासावङ्गुलिलङ्गिमा च, अङ्गुलिवलङ्गिमा मञ्जिमा, अथ च—अङ्गुलिभिर्लङ्गिमा
 आलिङ्गिताङ्गुलिलङ्गिमा तदुचितमुचितम् । इयमतिशयेनौचिती । गवाक्षविवरप्रविष्टैः किरणा-
 वयवैः किरणानामङ्गुलितुल्यत्वादाश्रिताङ्गुलिवच्चास्ता युक्तैव । पाणीनामपि दीर्घैः कतिपयै-
 रङ्गुलिकृता चास्ता भवतीत्यपि युक्तमेवेत्यर्थः । जालेष्वन्तःप्रवेशिभिरायतैरेषां कियदवयवैः
 कर्तृभिरङ्गुलिलङ्गिता आलिङ्गिता गवाक्षविवरप्रवेशानन्तरं समालिङ्गिष्यत इत्युचितम् । 'अङ्गु-
 लिचास्ता' इति पाठः स्पष्टार्थः । 'नखोऽस्त्री नखरः' इत्यमरः । उचितमुचितम्, वीप्तायां
 द्विरक्तिः । प्रवेशिभिस्ताच्छीत्य आवश्यकै वा णिनिः । आलिङ्गिता, लिङ्गिधातोः पक्षे कर्मणि
 लुट् पक्षे निष्ठा । लङ्गति रमणीयतया चित्तं प्राप्नोतीति गत्यर्थाल्लिङ्गिधातोः पञ्चाद्यन्ति पृथ्वादे-
 राकृतिगणत्वादिमनिच् समर्थनीयैः ॥

नय नयनयोर्द्राक्पेयत्वं प्रविष्टवतीरमू-

भवनवलभीजालान्नाला इवार्ककराङ्गुलीः ।

भ्रमदण्डगणक्रान्ता भान्ति भ्रमन्त्य इवाशु याः

पुनरपि धृता कुन्दे किंवा न वर्धकिना दिवः ॥ ५४ ॥

नयेति ॥ भो राजन्, त्वं भवनस्याधो गृहस्योपरि वर्तमानानां वलभीनां गृहविशेषाणां
 जालाद्गवाक्षविवराद्धेतोर्वलभीमेवात्राप्रविष्टवतीरमूर्ककररूपा अङ्गुलीर्जालप्रवेशादङ्गुलितुल्या-
 न्सूर्यकरान्, अथ च—करेष्वङ्गुलीनां युक्तत्वादर्ककराणामङ्गुलीर्नाला इव कमलदण्डसदृशीर्न-
 यनयोः पेयत्वं गोचरत्वं (द्राक् शीघ्रम्) नय प्रापय सादरं पश्य । त्वन्नेत्रयोः कमलत्वाजाल-
 मार्गप्रविष्टास्त्वया विलोक्यमाना एतास्त्वन्नेत्रकमलनाला इव जनैर्द्रक्ष्यन्त इत्यर्थः । जालानां वा
 कमलतुल्यत्वात्तन्नाला इव त्वं पश्येति वा । अमूः काः—या भ्रमतां जालप्रविष्टकिरणमध्ये
 परिभ्रमतामणूनां त्रसरेष्वादिरूपरजःकणानां गणेन समूहेनाक्रान्ता व्याप्ताः, अत एव—दिवो
 वर्धकिना खलोकतक्ष्णा श्वशुरेण विश्वकर्मणा पुनरपि कुन्दे शाणचक्रे धृता आरोपिताः सत्य
 आशु भ्रमन्त्य इव किंवा न भान्ति अपि तु—तथैव शोभन्ते । यद्वा—भ्रमन्तः शाणघर्षण-
 वशात्परितः पतन्तो येऽणवः शातिततेजसः कणास्तेषां गणैराक्रान्तत्वं युक्तम् । विश्वकर्मणा
 सूर्यः शाणमारोपित इति पुराणम् । 'नयनयोराधेयत्वम्' इति पाठे—गुणेन वशनेत्यर्थः ।
 जालात्, जातावैकवचनम् ॥

१ अङ्गुलिवल्युतेतिपाठो जीवानुसंमतः । २ 'विशेषणसंकीर्णो निदर्शनामेदः' इति जीवातुः ।
 ३ 'अर्कस्य करा इव करा इत्या इति छिष्टरूपकम् । भ्रमन्त्य इव भ्रान्तीत्युत्प्रेक्षा' इति जीवातुः ।

दिनमिव दिवाक्रीतिस्तीक्ष्णैः क्षुरैः सवितुः करैः
स्तिमिरकवरीलूनां कृत्वा निशां निरदीधरत् ।
स्फुरति परितः केशस्तोमैस्ततः पतयालुभि-
ध्रुवमधवलं तत्तच्छायच्छलादवनीतलम् ॥ ५५ ॥

दिनमिति ॥ दिवाक्रीतिरेव नापित इव दिनं दिवन्तनीक्ष्यैः सवितुः करैरेव क्षुरैर्निशां
तिमिरैकवरीलूनां तमोरूपां वेणीं छिन्नमूलां कृत्वा निरदीधरनिर्धारितवान् । मुग्डयित्वा
क्वापि कश्चित्केशोऽवशिष्टः स्यादिति गवेषितवानित्यर्थः । अथ च—वाहिर्निष्कासयानात् ।
नापितोऽपि व्यभिचारादिदुष्टां स्त्रीयां परकीयां वा त्रियं क्षुरैर्मुग्डयित्वा देशाद्वाहिर्निष्कास-
यति । ततोऽनन्तरं, तस्मान्मुग्डनाद्वा परितस्तत्र तत्र पतयालुभिरधः पतनशीलैः केशस्तोमैः
कृत्वावनीतलं तेषां तेषां वृक्षादिपदार्थानां छाया प्रतिबिम्बं तस्य लज्जयाजेन ध्रुवं निश्चितम-
धवलं इयानं स्फुरति शोभते । वृक्षयधोभागे कृष्णत्वं मुण्डितकवरीपतयालुकेशसंबन्धकृतम्,
ननु प्रतिबिम्बकृतमित्यर्थः । छायाव्यतिरिक्तं सर्वमपि तमो दिवत्तेन सूर्यकरैर्नाशितमिति
भावः । 'दिवाक्रीतिलु नापितः' इत्यमरः । कवरी, 'जानपद-' इति ङीप् । लूनाम्, त्वादि-
त्वानिष्ठानत्वम् । निरदीधरत्, धारेद्विद्धि 'गौ चङि-' इत्युपधाह्रस्वत्वेऽभ्यासस्य सन्व-
द्भावादित्वम्, 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः । तत्तच्छायेति, 'विनापा सेना-' इति वा
नपुंसकत्वम् ॥

इदानीं शास्त्रिकानां शङ्खशब्दं श्रुत्वा तप्याजेन नलयशोषणं कुर्वन्ति—

ब्रूमः शङ्खं तव नल यशः श्रेयसे सृष्टशब्दं
यत्सोदर्यं स दिवि लिखितः स्पष्टमस्ति द्विजेन्द्रः ।
अद्धा धद्धाकरनिह करच्छेदमप्यस्य पश्य
म्लानिस्थानं तदपि नितरां हारिणो यः कलङ्कः ॥ ५६ ॥

ब्रूम इति ॥ हे नल, वयं श्रेयसे मन्त्रालय सृष्टः कृतः शब्दो यस्य तं शङ्खं तव यश एव
ब्रूमः त्वत्क्रीतिमेव शङ्खहनतया वर्णयामः । शास्त्रिकैर्यः शङ्खो वायते तत्त्वयश एव । तद्-
दुञ्चलतरं तव यश इत्यर्थः । शङ्खलनो हि नलदायकः । त्वयशोऽपि लोचनानां शुभाय
तव पुण्यश्लोकत्वादुच्यते । यस्य शङ्खस्य यद्यस्य चतुर्दशप्रभवत्वाच्चतुर्भूतत्वाच्च सोदर्यः समा-
नोदयो भ्राता स प्रतिद्वौ द्विजेन्द्रश्चन्द्रो दिवि स्रष्टं लिखितोऽस्ति । निम्नभत्वाच्चित्रलिखित
इव निर्व्यापारः स्फुटो दृश्यत इत्यर्थः । त्वमेह गगने प्रत्युत्तनये वास्य चन्द्रस्याद्या निश्चितं
धद्धाकरं शङ्खसहोदरत्वात्तत्त्वयुद्धिजनकं करच्छेदं किरणविनाशनपि पश्य । शङ्खेऽपि
किरणा न सन्ति, अस्मापीदानीं न सन्ति । किञ्च—अस्य हरिणसंबन्धो हारिणो यः कलङ्क-

१ 'वीक्ष्याल्लुराल्लविडुः करात्' इति जीवानुत्पन्नः पाठः । २ 'निशां स्रष्टरी तिमिरकवरी
धाम्नलूनां वेणीं लूनां कृत्वा छिन्नमूलां विनाप' । 'तिमिरकवरीलूनाम्' इति पाठस्तु दत्तस्य
चान्तत्वेन पूर्वनिपातप्रतिषेधश्च इति सुखायबोधः । 'वाहिच्छलमुखादिभ्यः परवचनम्' इति
लूनेति निष्ठापाः (नल) परनिपातः । 'इदमर्हेशान्नोदकात्' इति ङीप् इति जीवानुः ।
एवं 'लूनाम्' इति पाठो जीवानुत्पन्नः प्रदिशति

स्वाङ्गां नितरामतिशयितं म्लानैः श्यामतायाः स्थानमपि पश्य । शङ्खाप्युदरभागे निर्या-
 श्यामतास्ति सा चन्द्रेणि । तस्मादपि चन्द्रस्य शङ्खसोदरत्वं निमित्तं, तथा चन्द्रमपि ता यत्र
 ब्रूम इत्यर्थः । उपप्रकारेण शङ्खसोदरत्वं चन्द्रस्य यथ्यवस्थिति (पदपि) तथापि हरिणसंकी-
 यः कलपृक्षारस्य गुतरां म्लानिस्थानं पश्य । चन्द्रस्य अदेयशङ्खप्रातृलोडपि निष्कलङ्कं स-
 मेव तव यशो ब्रूमो, ननु सकलद्वे चन्द्रमिति भाव इति वा । अथ च—हे राजन्, तव
 यशःप्रेयसे यशोविप्लवे सृष्टशब्दं विरचितस्मृतिवाक्यं शङ्खनामानं मुनिं ब्रूमः । शङ्ख-
 यशोविप्लवे स्मृतिं चकारेत्यर्थः । यस्य शङ्खमुनेः सोदर्यो प्राप्ता स लिखितनामा दिनेन्द्रो
 ब्राह्मणयोग्यो दिवि सष्टमस्ति । इदं लिखितं ब्राह्मणं सत्यविश्वासकारकमवा साक्षात्प्रिथं
 वा करयोः पाण्योश्छेदं कर्तनमपि पश्य । अथ च—प्रेयसे लोकाणां कल्याणाय सृष्टः पुष्प-
 (श्रोत्रो) नल इति शब्दो यस्मिन्नेवंभूतं तव यशः शङ्खनामानमृषिं ब्रूमः समानधनेत्वात्,
 ननु तद्गतं कलङ्कितत्वात् । सोऽपि धर्मार्थं स्मृतिवाक्यानि सृष्टवान् । यस्य प्रातेति पूर्ववत् ।
 लिखितस्य शौर्यं दस्ताच्छेदथ भारते ज्ञातव्यः । शास्त्रिणास्त्वत्प्रयोधार्थं शङ्खं वादयन्ति
 तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेति भावः । लिखितमुनिरेव दिवि ताराशङ्खो जात इति केचित् । समानो-
 दरे शयित इत्यर्थं 'सोदराद्यत्' इति यत् । अस्मादेव निर्देशाद्यत्प्रत्ययविषयत्वानेव 'विना-
 पोदरे' इति पाक्षिकः समानस्य सः । हरिणः, संयन्धेऽण्, पक्षे आवश्यकं गितिः ॥

ताराशङ्खविलोपकस्य जलजं तीक्ष्णत्वपि भिन्दतः

सारम्भं चलता करेण निविडां निष्पीडनां लम्भितः ।

छेदार्थापहृताम्बुकम्बुजरजोजम्बालपाण्डूभव-

च्छङ्खच्छित्करपत्रतामिह वहन्नस्तंगतार्थो विधुः ॥ ५७ ॥

तारेति ॥ विशालानक्षत्ररूपस्य मातृमण्डलसंज्ञस्य शङ्खाकारत्वाच्छङ्खस्य विलोपकः
 स्रग्भया विनाशकस्तस्य, तथा—जलजं कमलानि भिन्दतो विकासयतः । अथ च—यत्तत्ता-
 राशङ्खविलोपकस्य, अतएव जलजं शङ्खं खण्डयतः । तीक्ष्णत्वपिः सूर्यस्यैव शङ्खिकशिल्पिना
 सारम्भं सोद्योगं चलता प्रसरता । अथ च—वर्षणवशात्साटोपं गमनागमने कुर्वता ।
 करेण रश्मिना पाणिना च निविडां निष्पीडनां बाधां दृढां यच्चणां च लम्भितः प्रापितः ।
 अस्तंगतमर्थं यस्य स विधुश्चन्द्रः शङ्खच्छेदसौकर्यार्थमुपहृतमानीतं यदम्बु जलं तस्य कम्बु-
 जरजोजम्बालश्छिद्यमानशङ्खसंजातरजश्चयकर्मः । उदकसंबन्धाद्रजः कर्दनीभवति । तेन
 पाण्डूभवलोहमयत्वादधवलमपि धवलपङ्कजशाद्वलं भवयच्छङ्खच्छेदकारि करपत्रं तद्भावमिह
 प्रातःसमये वहति । शङ्खिकशिल्पिनो हि छेदसौकर्यार्थं छिद्यमानशङ्खादिदेशे जलं क्षिपन्ति ।
 दृढतरग्रन्थिच्छेदादौ च करपत्रं करेण निविडं पीडयन्ति । शङ्खादिच्छेदकरपत्रं चार्धच-
 न्द्राकारं संजातरजःपङ्कपाण्डुरं च भवति । अस्तमितार्धश्चन्द्रस्तादृकरपत्रतुल्यो दृश्यत इत्यर्थः ।
 सूर्योदयो जातः, तारा लुप्ताः, कमलानि विकसितानि, चन्द्रार्धेनास्तमित इति भावः ।
 जलजं, करेणेति च पक्षे जाल्येकवचनम् । पाण्डूभवदिति चि्वः ॥

जलजभिदुरीभावं प्रेक्षुः करेण निपीडय-

त्यशिशिरकरस्ताराशङ्खप्रपञ्चविलोपकत् ।

यथा तथा निशमुरं निशसंचन्निमुसमुपेति । अन्तर्गतभ्रमरः सन् संकुचतीत्यर्थः । अथ च—यः कीरागारे सकलं रात्रिं जागर्ति स दिशे घोरणापन्नं यथा तथा निद्रातीत्यर्थः । इत्यादमौमि । पुरा भवतीति, 'पुरे छर्वासे' इति भूते लट् । भीमशब्दार्थाद्वेगं न्तात् 'व्यासभन्ध-' इति गुण् ॥

इह किमुपसि पृच्छाशंसि किंशब्दरूप-

प्रतिनियमितवाचा वायसेनेप पृष्ठः ।

भण फणिभवशास्त्रे तातळः स्थानिनौ का-

विति विदिततुहीवागुत्तरः कोकिलोऽभूत् ॥ ६१ ॥

इहेति ॥ इह प्रभाते पृच्छाशंसिनः प्रश्नवाचिनः किंशब्दस्य प्रथमान्तं रूपं तेनैव प्रतिनियमिता प्रतिक्षणं शब्दान्तरभाषणाध्यावर्तिता वाग्येन की की इति नियतभाषिणा वापदेन काकेन फणिना शेषाद्भवमुत्पन्नं महाभाष्यलक्षणशास्त्रम् । पाणिनीयमिति वायत् । तत्र तातळलक्षणादेशस्य स्थानिनौ आदेशिनौ की भण कथयेति पृष्ठः कृतप्रश्न एव कोकिलो विहिता कृता या तुहीतिवाक् सौवोत्तरं यस्यैवंभूतोऽभूत् किम् । काकः प्रातः स्वभावतः 'कौ कौ' इति वदति । कोकिलश्च 'तुही तुही' इति । काकः स्वभावात् 'कौ कौ' इति प्रथमादिवचनान्तं प्रश्नशब्दं ब्रूते, कोकिलश्च 'तुही तुही' इति । तत्रोत्प्रेक्षा । तुध हिश्च तुही, 'तुहोत्तातुहादिप्यन्यतरस्याम्' इति पाणिनिसूत्रस्मरणशीलः सन् तुहिस्थाने तातळे विधानानुहीति तातळः स्थानिनावित्युत्तरं कोकिलो दत्तवान् किम् । प्रभातं जातं, काकादयः शब्दायन्ते इति भावः । सूत्रवार्तिकयोर्महाभाष्येणैवार्थसंपादनात्कणिभवेत्युक्तम् । स्थानं प्रसन्नः सोऽस्त्वन्नयो रिति स्थानिनौ, अत इति ॥

दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत्कोऽप्यधीती कपोतः

कण्ठे शब्दौघसिद्धिस्तवहुकठिनीशेषभूपानुयातः ।

सर्वं विस्मृत्य दैवात्स्मृतिमुपसि गतां धोपयन्यो घुसंज्ञां

प्राक्संस्कारेण संप्रत्यपि ध्रुवति शिरः पट्टिकापाठजेन ॥ ६२ ॥

दाक्षीति ॥ अयमाकर्ण्यमानशब्दः कोऽपि कश्चित्कपोतो घूकलक्षणः पक्षी दाक्षीपुत्रस्य दक्षगोत्रसंजातमातृकस्य पाणिनेस्तन्त्रे पाणिनीयव्याकरणेऽधीतं पठनमस्वास्तीति पठितपाणिनीयव्याकरणोऽभवत् । अनेकेषु पाणिनिशिष्येषु मध्ये कोऽपि कपोतरूपः शिष्योभूत् । ध्रुवमित्यहमुत्प्रेक्षे । किंभूतः—तदध्ययनवशादेव कण्ठे देवादिशब्दौघानां सिद्धये उदाहरणसाधनावक्षता घृष्टा बह्वी कठिनी खटिका तस्याः शेषोऽङ्गुलीलग्नोऽवशिष्टभागस्तद्रूपया भूषयानुयातः संवद्धः । खटिकाशेषरेखया कण्ठेऽलंकृत इत्यर्थः । बाला हि पट्टिकादौ खटिकया लिखितं पठित्वा सरस्वतीबुद्ध्या सायं लिपिप्रोञ्चनाद्बुलिलग्नखटिकादिरजसा कण्ठे रचयन्तीति । कपोतस्य धूसरे कण्ठे स्वभावेनैव धवला रेखा भवति । यः कपोतः सर्वमपि शब्दं विस्मृत्य दैवात्स्मृतिं गतामुपसि प्रातः स्मृतां 'दा धा घदाप्' इति पाणिनिकृतां घुसंज्ञां पुनर्विसरण-

१ 'अवैनीत्युत्प्रेक्षायाम् । एकस्मिन्कुमुदेऽनेकयोर्निद्राजागरयोः क्रमेण प्रत्यभिधानात् 'एकस्मिन्नप्यानेकम्' इत्युक्तलक्षणपर्यायालंकारेण पूर्वोक्तनिदर्शनासंकीर्णा' इति जीवातुः ।

मिवा घोषयन्पुनः पुनः पठन्सन् भूयति कालेऽलीतेऽपि संप्रत्यपि प्राक् काष्ठघटितपट्टिकालि-
खितसूत्रपाठादिपाठजेन संस्कारेण पठतरान्धासाहितवासनया शिरो ध्रुवति । वितृप्ततल
प्रातः ल्युतिर्भवति । कपोताश्च प्रातर्बुध्वाब्दं कुर्वन्ति, शिरश्च कम्पयन्ति, तलादियनुप्रेक्षा ।
बालाश्च स्वानाम् काष्ठघटितपट्टिकाम् खटिकादिलिखितं ध्वलाक्षरं सूत्रपाठाद्यावेशेन घोष-
यन्तः शिरः कम्पयन्ति । योऽपि वितृप्तं पुनः सरति सोऽपि शिरः कम्पयति । दक्षस्यापलम्,
'अत इव्' इतीनि 'इतो मनुष्यजातेः' इति वीप् । तन्त्रे 'कृत्येन्विषयस्य कर्मेणि' इति
कर्मेणि सप्तमी । अधीतननेनेलधीतो इत्यदेराकृतिगपत्तादिभिः । घोषयन्, चौरादिकाङ्गुनेः
सता । ध्रुवति, दीर्घात्तौदादिकात् 'ध्रु कम्पे' इत्यलान्तस्य टित्काङ्गुनिपेदे उवङ् ॥

पौरस्त्यायां घुस्त्रणमस्त्रणध्रीजुपो वैजयन्त्याः

स्तोमैश्चित्तं हरति हरति क्षीरकण्ठैर्मयूखैः ।

भानुर्जाम्बूनदतनुरसौ शक्रसौधस्य कुम्भः

स्थाने पानं तिनिरजलधेर्भानिरेतद्भवामिः ॥ ६३ ॥

पौरस्त्यायामिति ॥ जाम्बूनदतनुरस्तमस्त्रणं तुल्यस्वरूपोऽत एव शक्रसौधस्य वैजयन्त्या-
ख्यस्योपरिवर्ता सुवर्णकलशरूपोऽसौ भानुः पौरस्त्यायां हरति प्राच्यां दिशि कुङ्कुनेन कुङ्कुन-
वद्वा नस्त्रणा क्षिणधरका या ध्रीः शोभा तां जुपो भजन्त्या वैजयन्त्याः पताकायाः स्तोमैः
संघर्षैः क्षीरयुक्तकण्ठैर्लक्षण्यातिबालैर्मयूखैः कृत्वा चित्तं हरति । इन्द्रसौधस्य परिवर्तनाना
बालतराः सूर्यकिरणालवरीयरूपताकासमूहा इव, सूर्यस्य स्वर्णकलश इव शोभत इत्यर्थः ।
राजादिप्रासादेषु हि रक्षा भूयस्यः पताकाः सुवर्णकलशाश्च वर्तन्ते । यतोऽपि इन्द्रसौधस्य
स्वर्णकुम्भस्य, अत एव— एतस्माद्भवानिरुत्तमानिर्नाभिः कर्त्राभिः तिनिरस्योऽतिशयानो
जलधितस्य पानं प्राप्तेन विरोधापनं तत्स्थाने नितरमुचितम् । कुम्भोद्भवो दग्धस्य पूर्व-
समुद्रमपात् । अत एतासामपि भानुरूपकुम्भोद्भवत्वं तदुद्गपनं युक्तमित्यर्थः । सूर्य उर्ध्वना-
गतः, तिनिरं च सर्व निरुत्तमिति भावः । 'घुस्त्रणमुनवः—' इति पाठे—कुङ्कुनकेसरध्रीजुप
इत्यर्थः । 'तौकैः' इति पाठे—तौकनपलम्, पताकाया अजलरूपैस्तत्तद्वैतित्यर्थः । पुरोदेते
भवा, 'दक्षिणपथापुरोत्तरस्य' 'किञ्चि च' इति शब्दः । 'कर्तृकर्मेणोः' इति 'इति' इति कर्तरि
प्राप्तापि पठ्यते 'उभयप्रातौ कर्मेणि' इति नियमेन व्यादितित्वत्तत्तिनिरजलधेर्लक्षणैव भवति,
भानिरित्यत्र तु कर्तरि तुल्यैव ॥

द्वित्रैरेव तमस्तमालगहनप्राप्ते र्द्वौभाबुकै-

रखैरस्य सहस्रपत्रस्तदति व्यभ्रापि दत्तोत्तयः ।

वर्माणां रयचुम्पितं दितमुते तत्पिथपिथैश्च-

श्नादिन्योमतनोधनोधनधुना मोये निदायमुतिः ॥ ६४ ॥

द्वित्रैरिति ॥ तमस्तमालगनां तिनिरस्योऽतिशयानो गतस्य गन्तव्यस्यैव यवस्य
वा प्राप्ते निगमे र्द्वौभाबुकैरेवद्विभक्तं प्रवृत्तिर्द्वैरुत्तमपरिप्रेक्ष्य सूर्यलोकाः निर्यैः
सूतयप्राणां सरस्वतीरे दत्तोत्तरो रयचुम्पयो एषो निदायो दत्तव्यप्रति निदिधौ ।
तत्तत्तत्कारणनिदायमुतिः सूर्यः वर्माणां मुपगतं निरपराधोऽपि सूर्यमुता द्वित्रैरेव हरित-

मोविनाशे पद्मविकासे च जाते रयचुम्बितं वेगवत्तरं मोघं निष्कलं वितनुते विस्तारयति । किंभूतम्—अत एव—पिष्टस्य पिष्टं पिष्टपिष्टमततत्कृतं पिष्टपिष्टोक्तमत्यन्तचूर्णोक्तं स्नादे-
न्योत्रां भृदिगगनानां तम एवाधं मालिन्यात्पातकं येन । तिमिरविनाशस्य कमलविकासस्य
च द्वित्रैरेव किरणैः कृतत्वादभ्यकिरणैस्तत्करणे पिष्टपेपणात्तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । ‘दवदावो वन-
रभ्यवहो’, ‘किरणोत्तमयुत-’ इत्यादि, ‘घहो दिनाहनी-’ इत्याद्यमरः । द्वौ वा त्रयो वा द्वि-
त्राः, ‘संख्ययाऽभ्यया-’ इति बहुव्रीहौ ‘बहुव्रीहौ संख्येये-’ इति डच् । दवीभावुकैः,
भुवो ‘लपपतपद-’ इति ताच्छील्यादावुक्चि अदवा दवा भावुका इत्यर्थे च्विः । व्य-
थाणि दानार्थाच्छ्रणतेः चौरादिकाच्छ्रणयतेर्वा कर्मणि चिण् । चुम्बितम्, पिष्टोक्तमिति च
कर्मणि भावे च निष्ठा ॥

दूरारूढस्तिमिरजलधेर्वाडवश्चित्रभानु-
भानुस्ताम्यद्वनरुहवनीकेलिवैहासिकोऽयम् ।

न स्वात्मीयं किमिति दधते भास्वरश्वेतिमानं
द्यामद्यापि द्युमणिकरणश्रेणयः शोणयन्ति ॥ ६५ ॥

दूरेति ॥ अयं भानुस्तिमिरजलधेस्तमःसमुद्रस्य शोपकत्वाद्वाडवो वडवानलः चित्रभानु-
विंभावसुः । तथा—ताम्यन्त्याः स्तिदन्त्या वनरुहवन्त्याः कमलवन्त्या एव कान्तायाः
केल्या क्रीडया वैहासिकः परिहासकः क्रीडानर्मेकारी हेलामात्रेण विकासकश्च । तथा—दूरं
गगनमार्गमारूढ ऊर्ध्वमागतः, एवंभूतः सन् स्वात्मीयं स्वीयं तेजोरूपत्वात्सहजं भास्वरश्वे-
तिमानं स्वपरप्रकाशशुक्लभास्वररूपत्वमद्यापि दूरारूढत्वेऽपि किमिति कुतो न दधते धारयति ।
तथा—द्युमणेः सूर्यस्य किरणश्रेणयश्चाद्यापि द्यां गगनं किमिति शोणयन्ति रक्षीकुर्वन्तीति
प्रश्नद्वयम् । यद्वा—स्वीयं रूपं रविर्न धत्त इति कुतो ज्ञातमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षं प्रमाणयति—
यद्यस्मादद्यापि सूर्यकिरणपङ्क्तयो द्यां शोणयन्ति, तस्माद्भास्वरश्वेतिमा सूर्येण न धृत इति
ज्ञायत इत्यर्थः । एवंविशिष्टः सूर्यो दूरारूढः संज्ञातः, तस्मादद्यापि सूर्यकिरणाः स्वीयं शुक्ल-
भास्वरत्वं किमिति न दधते न धारयन्ति । ऊर्ध्वमागतः सूर्यः, कमलानि च विकसितानि,
तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेति भावः । ‘चित्रभानुविंभावसुः’ इत्यमरः । दूरारूढः, गम्यादिदर्शनात्स्व-
मासः । विहासे नियुक्तः स प्रयोजनम्, शिल्पं वास्येति ‘तत्र नियुक्तः’ इति ‘शिल्पम्’ इति
वा ठक् । ‘प्रयोजनम्’ इति वा ठक् । स्वात्मीयं, ‘वृद्धाच्छः’, दधते ‘दध धारणे’ एतस्यैक-
वचनान्तम्, धाजश्च बहुवचनान्तम् । श्वेतिमा, पृथ्वादिः । ‘शोणीं कुर्वन्तीति’ ‘तत्करोति’
इति ण्यन्तात् ‘णाविष्ठवत्’ इति पुंवद्भावविलोपो वा ॥

प्रातर्वर्णनयानया निजवपुर्भूपाप्रसादानदा-

देवी वः परितोषितेति निहितामान्तःपुरीभिः पुरः ।

सूता मण्डनमण्डलीं परिदधुर्माणिक्यरोचर्मय-

क्रोधावेगसरागलोचनरुचा दारिद्र्यविद्राविणीम् ॥ ६६ ॥

प्रातरिति ॥ सूता मागधा मण्डनमण्डलीं भूषणश्रेणीं परिदधुः तत्तद्वस्तुकर्णायवय-
वेषु धारयामासुः । किंभूताम्—आन्तःपुरीभिरवरोधसंचारिणीभिः सखीभिरियुक्ता

पुरो नागधानामप्रेनिहितां स्थापिताम् । इति किम्—हे नागधाः, अनया प्रातर्वर्ण-
नया प्रयोजिकया परितोषिता नितरां संतोषं प्रापिता देवां कृताभिपेक्षा राक्षी भैमी निजव-
पुर्नूपाः स्त्रीयशरीरालंकारभूता अनेकविधसुवर्णनगिप्रनृतांनि भूषणान्येव प्रसादान्पारितोषि-
काणि वो युष्मन्मनदादिति । पुनः किन्तुताम्—नागिक्यरोचिर्मेन्या पद्मरागप्रभारूपया
स्नेहस्यावेग आडम्बरस्तेन सरागलोचनरुचात्मनेद्रुचा कृत्वा दारिद्र्यस्य विद्राविणीं पलाय-
नधारिणीम् । नयि स्थितायानम्यत्र दारिद्र्य, त्वं कथं नाम स्थातुपिच्छतीति कुदया यया
मानिक्यप्रभारूपनेत्रारुणकान्त्या कृत्वा दारिद्र्यं दूरादपसारितम् । एवं प्रभातवर्णने क्रियमाणे
भैम्या निजशरीरभूषणैस्ते संमानिता इत्यर्थः । अन्योपि रोषारुगलोचनरुचा किंचिद्विद्रावयति ।
आन्तःपुरोभिरिति बहुत्वेन नागिक्येत्यादिना च भूषणानां बहुलनमूल्यत्वं च सूचितम् ।
देवी प्रादादित्यनेन च नलः स्नानार्थं गतः प्रासादे नास्तीति सूचितम् । प्रातर्लुप्तपट्टीकनव-
यम् । परितोषिता, म्यन्तान्निष्ठा । आन्तःपुरोभिः, संवन्धेऽन् 'आन्तः पुरिक्या' इति
पाठे—अन्तःपुरश्चात् अन्तःपूर्वपदाद्वा इति नवार्थे ठक् । रोचिर्मेयेति, 'क्षियाः पुंवत्—'
इति पुंवत् ॥

आगच्छन्मणत्तामुपः क्षणमथातिथ्यं दशोरानशे

स्वर्गज्ञान्मुनि वन्दिनीं कृतदिनारम्भाश्रुतिर्भूपतिः ।

आनन्दादतिपुष्पकं रथमधिष्ठाय प्रियायौतके

प्राप्तं तैरवरागतैरविदितप्रासादतो निर्गमः ॥ ६७ ॥

आगच्छन्निति ॥ कथं भूपतिर्नलो वन्दिनां दशोरातिथ्यं प्रेक्षणविशेषयोजिततप्रेनमच्चि-
चाहुत्यनेत्रगोचरत्वमानशे देने । किन्तुताम्—क्षणमात्रमुपः प्रभातसमयं नगतां वर्णय-
ताम् । किन्तुतः—स्वर्गज्ञान्मुनि मन्दाकिनीशले कृतदिनारम्भाश्रुतिः कृतप्रातःस्नानः । तथा
—अवरागतैर्नलवर्हिर्गमनानन्तरमागतैर्लैर्नागधैरविदितोऽप्रातः प्रासादतो निर्गमो राजगृहा-
द्वहिर्निर्गमो यस्य । तथा—प्रियायौतके भैमीपान्निग्रहणसमये कन्यादानप्रतिष्ठाप्यतया दीप-
माने बल्लुनि नभ्ये प्राप्तनातेषुष्मकमतिद्वन्तपुष्पकाल्पकुबेरविमानमतिरमणीयवेगवत्तरं सर्वे-
त्राप्रतिहतगमनं च रथमधिष्ठायालानन्दात्तज्ज्वातिशयसंजातहर्षादागच्छन् । नागधागमनात्स-
यम्, नतु वर्णनानन्तरं प्रसुद्धः प्रासादाद्विर्गच्छन्नित्यर्थः । अत एव भैम्यैव ते संभाविता इति
पूर्वश्लोक उच्यन् । तस्य परमधार्मिकत्वं सूचितम् । कृतदिनारम्भाश्रुतिरागच्छन्नित्यनेन दक्षिणा-
गमनैर्नाप्रसुद्धमनम्, उत्तरतर्गसंगतिश्च सूचिता । नलस्य पुष्पश्रेकज्ञात्पूर्वत्राप्रतिहतगतिवत्
तस्य च रथस्य पूर्वमेव 'कुलस्याद्रिचमुद्रकानपम्' इत्यादिना सर्वत्राप्रतिहतगतिवत्त्वोच्चेधादि-
पुष्पकत्वोक्तेः स्वर्गगमनोत्कर्षुत्वेव । आनशे, 'अश्रोतेष्व' इति मुद् । अतिपुष्पकम्, 'अत्य-
दयः कान्तादयम्—' इति समासः । रथम्, 'अधिष्ठाद्—' इत्याधारस्य कर्मेत्वम् । 'पौतक्य-
स्तम्' इति पाठे—'कर्तृकरो—' इति समासः । अवरागतैः, 'अलाः' इति द्वितीयासमासः ।
प्रासादतो निर्गमः 'पयनी' इति योगविभागात्समासः, पञ्चद्वह्मोद्भिः ॥

श्रीहर्ष कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं नामहृदेवी च यम् ।

एकामत्यजतो नवार्थघटनामेकानविंशो महा-

काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गोऽयमस्मिन्नगात् ॥ १९ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ मुख्यां नवार्थघटनामपूर्वार्थनिमित्तमत्यजतोऽमुद्यतो नूतनमेव प्रनेयं सर्वत्र वदतः श्रीहर्षस्य । एकानविंशः विंशतेः पूरण इत्यर्थे उटि 'ति विंशतेऽिति' इति तिलोपे च विंशः । तत एकेन न विंश इति 'तृतीया' इति योगविभागात्समासे 'एकविंश-कस्य चादुक्' इति नञः प्रकृतिभावः, एकशब्दस्यादुगागमः ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायण-

कृते नैपथीयप्रकाश एकानविंशः सर्गः ॥

विंशः सर्गः ।

सौधाद्रिकुट्टिमानेकधातुकाधित्यकातटम् ।

स प्राप रथपाथोभृद्वातजातजवो दिवः ॥ १ ॥

सौधेति ॥ सर्गसंगतिरुक्तैव । स रथ एव पाथोभृन्नेषः दिवः स्वर्गादुगनाच्च सौधो राजसदनमेवादित्तस्य कुट्टिमो नानावर्णानेकमणिवद्भूमिः सैवानेकधातुका नानाविधगैरिक्वादिधातुयुक्ता अधित्यकोर्ध्वभूमिस्तस्यास्तटं पर्यन्तप्रदेशं प्राप । किंभूतः—वातात्सकाशाद् (अर्थादधिको) जातो जवो वेगो यस्य । यद्वा—जातो जवो यस्य स जातजवः, वातो जातजवो यस्मादेतोः, तेनापि यस्माद्रथात्सकाशाद्वेगः शिक्षितः । अथवा—(वा) तेन जातः । नेषो-प्युक्तविशेषणविशिष्टः पर्वतोर्ध्वदेशं गगनात्पतति । धातुकेति 'शेषाद्रिभाषा' इति कप् ॥

ततः प्रत्युदगाद्भैमी कान्तमायान्तमन्तिकम् ।

प्रतीचीसिन्धुवीचीव दिनोंकारे सुधाकरम् ॥ २ ॥

तत इति ॥ ततः सौधोपरिभूमिप्राप्त्यनन्तरं दिनोंकारे दिनप्रारम्भे प्रभातेऽन्तिकमायान्तं सुधाकरं चन्द्रं प्रतीचीसिन्धुवीचीव पश्चिमदिक्समुद्रलहरीव भैमी रथादवतीर्थान्तिकं गृहपरिसरप्रदेशमागच्छन्तं कान्तं नलं प्रति लक्ष्मीकृत्योदगात्प्रत्युजगाम । एतेन भैम्या नल आदरातिशयः सूचितः । 'अन्तिके' इत्यपि पाठः । 'अधिकरणे च' इति चात्सप्तमी । वीची, 'कृदिकारात्—' इति ङीप् । दिनोंकारे, 'ओमाडोश्च' इति पररूपम् ॥

स दूरमादरं तस्या वदने मदनैकदृक् ।

दृष्टमन्दाकिनीहेमारविन्दश्रीरविन्दत ॥ ३ ॥

स इति ॥ दृष्टा मन्दाकिन्या हेमारविन्दश्रीर्येन स नलस्तस्या वदने दूरं स्वर्णकमलादपि नितरामादरमविन्दत लेभे । अत एव मदने एका केवला मुख्या वा दृश्यस्य सः । स्वर्णकमलादप्यधिकं तद्वृष्टा संभोगवासनयापश्यदित्यर्थः । एका दृश्यस्येति एकदृक्, मदने एकदृक् । 'सप्तमी' इति योगविभागात्समासः । मायति सहर्षा भवतीति मदना, नन्द्यादित्वाद्भ्युः, ततः समानाधिकरणो वा बहुव्रीहिः ॥

वशाद्विजावशाद्वा साक्षात् न भाष इत्यर्थः । प्रतारणमेव मम करोषीति स्याभूदिति भावः ।
नर्ममर्म विध्यतीति व्यधेः क्विपि संप्रसारणे च 'नहिदृति-' इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

क्षणविच्छेदकादेव विधेर्मुग्धे विरज्यसि ।

विच्छेत्ता न चिरं त्वेति हृदाह स तदा कलिः ॥ ८ ॥

क्षणेति ॥ तदा भैमीचिन्तावसरे गृहारामस्थविमीतकनिवासी कलिः हृदा मनसा
इत्याह स्मावोचत् । इति किम्—हे मुग्धे मुग्धे भैमि, क्षणविच्छेदकात्क्षणमात्रमेव वियोग-
रिणो विधेर्नित्यकर्मण एव हेतोस्त्वं विरज्यस्युद्विष्टा भवसीति काकुप्रश्नः । एतावतैवोद्देशो न
कार्य इत्यर्थः । यतोऽहं कलिस्त्वां चिरं न विच्छेत्ता विच्छेदनशीलो भवामि, अपि तु विदो-
जयिष्याम्येवेति । एवमहं करिष्यामि न जानासीति सप्रतिभं मनोरथमकरोदित्यर्थः । भाषां
वियोगः सूचितः । विच्छेत्ता, ताच्छील्ये तृन् । त्वेति, 'त्वामौ' इति लादेशः ॥

सावज्ञेवाथ सा राज्ञः सखीं पद्मसूखीमगात् ।

लक्ष्मीः कुमुदक्षेत्रादारादाम्भोजिनीमिव ॥ ९ ॥

सावज्ञेति ॥ अथैवं नलवाक्यश्रवणोद्वेगानन्तरं सा भैमी नलेनानालिङ्गनात्स्वयमारब्ध-
लिङ्गनानङ्गीकाराद्वा सावज्ञेव सापमानेव सती पद्मसूखीं नलात्सकाशाङ्गैर्म्यागमनसंजातहर्ष-
त्वादिकसितकमलतुल्यवदनां सखीमगात्प्रतिजगाम । का कस्मात्कामिव-लक्ष्मीः कुमुदानां
क्षेत्रादारादारादाम्भोजिनीं कमलिनीमिवेत्युपमा । लक्ष्मीर्निर्गमे च
कुमुदक्षेत्रस्य यथा म्लानत्वं, तथा भैमीनिर्गमे नलस्य, अम्भोजिन्याश्च लक्ष्म्यागमनानन्तरं
यथा हर्षः, तथा भैम्यागमनानन्तरं सख्याः, इति सूचितमुपमया ॥

ममासावपि मा संभूत्कलिद्वारवत्परः ।

इतीव नित्यसत्रेतां स त्रेतां पर्यतुपत् ॥ १० ॥

ममेति ॥ स नल इतीव हेतोर्नित्यसत्रे नित्याग्निहोत्रे विषये तामाहवनीयगार्हपत्यदक्षि-
णामिहुरूपेण प्रतिष्ठां त्रेताम् । अथ च—त्रेतात्सत्त्वं द्वितीयं युगम् । आज्यादिना पर्यतुपत्परि-
तोषितवान्पूजितवांश्च इति किम्—असौ त्रेतापि कलिद्वारवत्परः परः शत्रुर्मा संभू-
दिति । अग्नित्रयमन्तर्गतेऽहितकारित्वाच्छत्रुरेव भवति । एतेन चाकरणे प्रत्यवायनिदैव
नित्याग्निहोत्रमकरोत्, इति वतस्तु भैमीपर(वश) एवाभूदिति भावः । 'त्रेता त्वग्नित्रये युगे'
इत्यमरः । अतुपत्पत् । 'द्वि-' इत्युपधाह्रस्वः ॥

क्रियां अस्या कृत्वा निषेधन्याणिना सखीम् ।

करस्यां कृत्वा तस्या न्यभिमिलदसौ दशौ ॥ ११ ॥

दमयन्त्या वयस्याभिः सहास्याभिः समीक्षितः ।

प्रसृतिभ्यामिवायामं मापयन्प्रेयसीदशोः ॥ १२ ॥

क्रियामिति ॥ दमयन्त्या इति ॥ युगम् । असौ नलः पृष्ठगः सन् कराभ्यां तस्या
दशौ न्यमीमिलत्पिदधौ । किं कृत्वा, प्राङ्गतनीं प्राभातिक्रीमग्निहोत्रादिक्रियां कृत्वा । किं कुर्वन्
—पाणिनाहमागत इति तस्या अग्रे न कथनीयमिति करसंज्ञयैव सखीं निषेधन् । तथा—अत

स्त्रीयचरणयोः पतिकरत्सर्शस्यानौचिताद्वा आतङ्को भयं तेन च सह यथा तथा वरत्त
 शीत्पूर्वमेव स्वकराभ्यां लब्धा निवार्य तं कटाक्षैरमूहत्कानाधीनं चकार । एवं तथा त्रि-
 क्त एव कामवशो जात इति भावः । पदासत्यै, तादर्थ्यमात्रे चतुर्थी । सुहेरुनस्तत् ।
 'गतिबुद्धिः' इत्यादिनाऽणौ कर्तुणो कर्मेत्वात्तमेति द्वितीया । अमूमुहत्, हेतुनामैव
 चल्चुपधाहत्वादि ॥

अवोचत ततस्तन्वीं निषयानामधीश्वरः ।

तदपाङ्गचलत्तारश्चलत्कारवशीकृतः ॥ १७ ॥

अवोचतेति ॥ ततस्तस्यात्तादृशकटाक्षविलोकनानन्तरं निषयानामधीश्वरत्वनो वक्ष्य-
 माणमवोचत । किंभूतः—तारशब्दस्य कर्त्रीनिकावाचित्वे नपुंसकलिङ्गत्वात्तस्या अत्राह व-
 तस्तारस्य कर्त्रीनिकायाः किरणोल्लासलक्षणदर्शनचनत्काररूपो झलत्कारत्वेन वशीकृतः ।
 द्वा—चलन्ती तरला तारा यत्र तादृशश्चासौ झलत्कारश्च ततः पूर्वेण पशंसनात् । झ-
 ल्त्कार इति देश्यपदम् ॥

कटाक्षकपटारब्धदूरलङ्घनरंहसा ।

दृशा भीत्या निवृत्तं ते कर्णकूपं निरूप्य किम् ॥ १८ ॥

कटाक्षेति ॥ हे मिये, कटाक्षकपटेन नेत्रप्रान्तवक्रविलोकनव्याजेनारब्धं कर्तुं न्यवर्तते
 दूरलङ्घनेऽतिदूरदेशातिक्रमणे रंहो वेगो यथा एतादृश्या ते दृशा कर्णरूपं कूपमे निरूप्य वि-
 लोक्य नीत्या पुनर्निवृत्तं परावृत्तं किमित्युत्प्रेक्षा । दूरं गन्तुमुपक्रान्ता हि नहान्तं कूपं पुरो
 दृष्ट्वा भयेन शीघ्रं परावर्तन्त एव । दृशेत्स्वनेन वीत्वं युज्यते । त्रिया हि नीतिर्युक्ता ॥

सरोपापि सरोजाक्षि त्वमुदेपि मुदे मम ।

तत्रापि शतपत्रस्य सौरभायैव सौरभा ॥ १९ ॥

सरोपेति ॥ हे सरोजाक्षि, सरोपापि त्वं मन मुदे हर्षयैवोदेपि भवति । अज्ञान-
 लिङ्गनाथं दुरापत्वेन स्पृहणीयतरत्वात्सौन्दर्यातिशयाच्चेत्यर्थः । यस्मात्तस्माद्युष्मत्सौरभा-
 सूरः सूर्यत्वात्संवन्धिनी सौरो भा दीप्तिः शतपत्रस्य कमलस्य विभासपूर्वं सौरभायैव भवति
 न तु न्लान्यै । सौरमेत्यत्र 'पुंवत्कनेधारयः' इति पुंवत् ॥

छेचुमिन्दौ भवद्वक्त्रविम्बवित्रमवित्रमम् ।

शङ्के शशाङ्कमानङ्के भिन्नभिन्नविधिर्विधिः ॥ २० ॥

छेचुमिति ॥ हे भैनि, विधिर्वद्वा पूर्वं निष्कलङ्केऽपीन्दौ विषयेऽतिसादृश्यात्तद्वि-
 भवद्वक्त्रयमानो भवत्या वा वक्त्रविम्बस्य वित्रनो विशिष्टा त्रान्तित्वस्य वित्रमं विलसं छेचुं
 शशाङ्कमानङ्के शशरूपेण कलङ्केन चिह्नितवानित्यहं शङ्के । यतो भिन्नभिन्नो निम्नद्वारः
 किञ्चिद्भेदयुक्तो विधिर्घटपटादिविधानं यस्य तादृशः । तस्माद्भवन्मुखगुणद्वयोत्सदनान-
 दृश्यत्रान्तिनिरासाय चन्द्रं कलङ्केन चिह्नितवानित्यर्थः । इत्यहं मन्ये । निष्कलङ्कं भवन्मुखं
 चन्द्राप्यधिकमिति भावः । आनङ्के, चौरादिकाङ्कणार्थादङ्कलङ्कं, भिन्नभिन्नेति प्रक-
 दिरक्षिः ॥

१ 'दृशान्देत्येति पाठे—श्रोत्रकूपनन्त्येव प्रलागल भूयो व्यापुष्टिं किमित्यर्थः । अलिनादे क-
 रूपनिलनेन भयं व्यञ्जान्' इति सुखावयोधा । २ 'दृशन्ताङ्कुरः' इति जीवातुः ।

तात्रपर्णीतटोत्पन्नैर्मौक्तिकैरिन्दुकुक्षिजैः ।

वदस्पर्धतरा वर्णाः प्रसन्नाः स्वाद्वस्तव ॥ २१ ॥

तात्रपर्णीति ॥ तत्र वर्णास्त्वद्वदननिर्गता वर्णाः प्रसन्नाः स्पष्टतरा निर्दोषत्वादुज्ज्वलाश्च,
तथा—स्वाद्वो मधुराः सुध्राव्याः क्रमेण मलयनिर्गतदक्षिणसमुद्रगमितात्रपर्ण्याख्यनद्यास्तटे
उत्पन्नैः, तथा—अनृतनयस्येन्द्रोः कुक्षौ जातैर्मौक्तिकैः सह बद्धा धृता स्वर्गा साद्वद्वर्षो
यैस्तेऽतिशयेन वदस्पर्धा वदस्पर्धतराः । 'इन्दुकुक्षिजैः' इति पाठे—इन्दुकुक्षेजातैर्मौक्तिकैः ।
तात्रपर्णीजातस्य मौक्तिकस्य सौन्दर्यम्, न माधुर्यम् । इन्दुकुक्षौ वादे मौक्तिकानि जायेरन्,
तदा माधुर्यातिशयात्तैः सह वदस्पर्धतरा इत्यनृतोपमा । इन्दुर्वदविशेषः, तत्रोत्पन्नस्य
मौक्तिकस्य वैद्यकनिघण्टौ सौत्वं माधुर्यं पित्तोपशानकत्वं चोक्तम् । वंशान्मौक्तिकोत्पत्तिः प्र-
सिद्धा पूर्वमुक्ता च ॥

त्वद्गिरः क्षीरपायोधेः सुधयैव सहोत्थिताः ।

अद्ययावदहो धावद्गुण्यलेपलवलिताः ॥ २२ ॥

त्वदिति ॥ तत्र गिरः क्षीरपायोधेः क्षीरसमुद्रात्सकाशात्सुधयैव सहोत्थिता उत्पन्नाः ।
यत्नाद्—अद्ययावदद्यतनदिनमवधौ कृत्याद्याप्यहो चित्रं धावत्प्रसरद्गुण्यलेपलवरूपं स्निग्धं
दास्यं चासु तादृशः । अनृतेन सह निर्गतत्वादन्तवन्नभ्रुराः, क्षीरसमुद्राच्च निर्गतत्वात्स्निग्ध-
व्याजेन तद्गुण्यलेपलेश एवाद्याप्यनुवर्तते । तद्गुण्यलेपलेशाधेति भावः । धावद्, 'धनु
गतिशृङ्गोः' इत्यस्माच्छता ॥

पूर्वपर्वतमागच्छिष्टचन्द्रिकश्चन्द्रमा इव ।

अलंचके स पर्यङ्गमङ्गलसंक्रान्तिताग्रियः ॥ २३ ॥

पूर्वेति ॥ स नलः पर्यङ्गमलंचके । किन्तुः—अङ्गे संक्रान्तिता चनारोपिता त्रिभा येन
सः । कः कालिव—आश्लिष्टा चन्द्रिका कौमुदी येन स चन्द्रताः पूर्वपर्वतमिव ॥

प्रावृडारम्भपाग्नोदः क्षिण्यां धामिव स प्रियाम् ।

परिरम्य विरायास्त विश्लेषायास्तमुक्तये ॥ २४ ॥

प्रावृडिति ॥ स प्रियां विश्लेषः प्रातःस्नानादिनिष्कर्षानुष्ठानवशेन तदनन्तरानिमगदेता-
पस्थापितया वा निमोगस्त्वन्नितो य कायास्तः खेदस्तस्मिन्मनोर्षा मुक्तये निवृत्तये परिरम्य
विरायास्त तस्मै हृष्टये वा । कः कालिव—प्रावृडारम्भेन वपरिरम्येऽन्मोदो नेषो कालिव ।
(किन्तुतो नेषः—) क्षिण्यः सजलत्वादरुक्तः स्थानः । नेषो यथा वीणां श्रेष्ठो योगः स्तर-
दायी सदा गगने श्रीऽद्विः पक्षिनिर्गमः श्रेष्ठः संबन्धस्तद्वन्निवृत्तः परिरम्यस्तः कालिव
पक्षिणां नीमनिर्गमस्तत्पणेन हृष्टमुक्तये दिव्यकालिव्य चिरं विद्वत् । किन्तुः । कः—
क्षिण्योऽतिप्रीतिनाम् । वासु, 'असगद्विस्मयनेषु' ॥

सुसुम्भास्वमस्तौ तत्ता रत्नमगः धितलितम् ।

नभोनगिरिधान्मोतं मधुमध्यानुपिचिन्तः ॥ २५ ॥

सुसुम्भेति ॥ अगौ रत्नमगः प्रेम्णपरस्परः सन् तस्याः परस्परकामदात्मिकसुखाच्च

श्रितस्मितमास्यं चुचुम्ब । कः किमिव—मधुमध्वेऽनुविम्बितः प्रतिफलितः, अत एव र
मग्नो नमोमणिः सूर्योऽम्भोजमिव । तदपि श्रितविज्ञासम् । सूर्यपद्मयोर्दूरदेशत्वात्कथं कुम्
नमिति प्रश्ने मधुमध्वानुविम्बित इत्युत्तरम् ॥

अथाह्वय कलां नाम पाणिना स प्रियासखीम् ।

पुरस्ताद्वेशितामूचे कर्तुं नर्मणि साक्षिणीम् ॥ २६ ॥

अथेति ॥ अथ चुम्बनानन्तरं स पाणिना हस्तसंज्ञया कलां नाम प्रियायाः सखीमाह्व
यते । किंभूताम्—नर्मण्यन्योन्यरहःक्रीडाहाते साक्षिणीं कर्तुं पुरस्तादग्रे वेदितां स्मृति
ताम् । वेदिताम्, प्यन्तान्निष्ठा ॥

कस्मादस्माकमज्ञास्य वयस्या दयते न ते ।

आसक्ता भवतीष्वन्यं मन्ये न बहु मन्यते ॥ २७ ॥

कस्मादिति ॥ हे कले, अज्ञास्या पद्ममुखी ते वयस्या मैत्री कलात्कारणादस्माकं न
दयते कृपां न करोति, कथय पृच्छ वेति शेषः । स्वयमेव कारणमाशङ्कते—भवतीषु नव
दंशीषु सखीषु मध्य आसक्ता सामस्त्येनानुरक्ता सती हितकारिणमप्यन्यं नाहं बहु
यया तथा नितरां न मन्यत इत्यहं मन्ये । तेन मयि कृपां न करोतीत्यर्थः । एताव
त्मानं मम हस्तेन स्पृष्टुमपि नादादिति तां प्रति सूच्यते । भवदासचोरस्माकमेवं दशाऽनया
कृतेति कलां प्रत्यपि सोऽह्नुष्ठम् । अथ च—नवपरिचयेऽप्यस्माकं दयते, विरपाचयेऽपि ते
नुभ्यं न दयते । कुतः—भवतीषु नासक्ता सती अन्यं महदक्षणं बहु मन्यते यत इत्युत्तर-
नुरोधेन व्याख्येयम् । अस्माकम्, 'अधीगर्थे—' इति पद्यौ, 'अल्लदो द्वयोश्च' इत्येकत्वेऽपि
बहुवचनम् ॥

अन्वग्राहि मया प्रेयान्निशि स्वोपनयादिति ।

न विप्रलभते तावदालीरियमलीकवाक् ॥ २८ ॥

अन्विति ॥ अलीकाऽसत्या वागत्याः सेयं इत्युक्त्वातिविश्वासस्थानभूता भवाद्दंशीयलः
सखीस्तावन्न विप्रलभते प्रतारयति । इति किम्—मया निशि आलिङ्गनचुम्बनादिना स्वस्याः
रमणीयस्योपनयादानादानुकूल्येन रमणान्मया प्रेयान्नलोऽन्वकम्पीति (विप्रलभते प्रतार-
यति) । नाहंशान्यपि वदयति, तथापि भवाद्दंशीः कथं वदयेदिति तावच्छब्दार्थः । अलीक-
वाङ्गं प्रतारयतीति विपरीतलक्षणया सोऽह्नुष्ठभाषणाद्विप्रलभत एवेत्यर्थः । अलीस्तावन्न विप्र-
लभते, अपि तु ता अपि वदयत्येव, अस्मादृशां तु का कथेति काकुर्वा । तस्मादियमल्लदं
न दयत इत्येव तथ्यं जानीत, सर्वथा वास्या वचति भवतीमिर्न विद्वत्तनीयमिति भावः ।
एतेन नेदोपायप्रयोगः कृत इति सूचितम् ॥

पुनरप्यलीकृतानेवाह—

आह सैषा नलादन्यं न जुपे मनसेति यत् ।

यौवनानुमितेनास्यास्तन्मृपाभून्मनोभुवा ॥ २९ ॥

आहेति ॥ एषा भवाद्दंशीनां पुर इति यदाह स्म । इति किम्—अहं नलादन्यं नर-
सापि न जुपे नज इति । तदेतस्याः प्रतिज्ञावाक्यं यौवने प्रस्तुते सलनुमितेन प्रकीर्त-
नम् ॥

तेन नन एव भूः स्थानं यस्य तेन कानेन कृत्वा नृपा मिथ्याभूत् । नदन्यस्य कामस्य मनसि धारणादसत्यप्रतिज्ञेयमिति निन्दा । वस्तुतस्तु तादृज्यमारभ्य मय्येवानुरक्तेति स्तुतिरेवास्याः कृता । व्याजस्तुतिः ॥

आस्यसौन्दर्यमेतस्याः शृणुमो यदि भापसे ।

तद्धि लज्जानमन्मौलेः परोक्षमधुनापि नः ॥ ३० ॥

आस्येति ॥ हे कले, त्वनेतस्या आस्यसौन्दर्यं चिरपरिशीलनज्ञानाशेषविशेषत्वाद्यदि भापसे तर्हि वयं श्युनः । आदर्शं हस्तकङ्कणदर्शनवदसंगतमेतदित्याशङ्क्य हेतुमाह—हि यस्मात्तदेतदास्यसौन्दर्यमधुनापि विवाहनारभ्याद्यतनक्षणपर्यन्तं नोऽस्माकं परोक्षमप्रत्यक्षम् । नेत्रविषयो न जातमित्यर्थः । यतः—लज्जया नमन्मौलेर्नम्रनस्तकथायाः । नम्रनौलित्वादेतन्मुखं कदापि नया न दृष्टम् । तस्मादेतदास्यसौन्दर्यं त्वं कथयेत्यर्थः । एतस्या मुखमपि न दृष्टं संभोगकथा तु दूरापास्ता । तस्मादेतदीयवचने सर्वथा न विश्वसनीयमिति भावः । अधुनेत्यस्य वर्तमानायत्तात्मरोक्षस्य भूतायत्ताद्वर्तमानस्य भूतत्वविरोधात्परोक्षाधुनाद्यवयोरर्थान्तरपरिग्रहाद्विरोधाभातोऽपि ॥

पूर्णयैव द्विलोचन्या सैपालीरवलोकते ।

द्राण्डगन्ताणुना मां तु मन्तुमन्तमिवेक्षते ॥ ३१ ॥

पूर्णयेति ॥ सैपा आर्लीर्नवाटशीः पूर्णयैव द्विलोचन्या नेत्रद्वयेनावलोकते, मां तु पुनः नन्तुमन्तमेव सापराधमेव एकस्या अपि दृशोऽन्तः प्रान्तदेशस्तस्याप्यगुल्लेशलेनापि द्राक् क्षटिति क्षणमात्रमेवेक्षते । पूर्णद्विलोचन्या त्रिरकालविलोकनस्य का कथयेत्यर्थः । सापराधोऽपि सरोपया दृशा विलोक्यते । प्रियया च प्रेमान्दगन्तेनैव विलोक्यते । सख्यादिबान्धवजनस्तु सरलैः सकलैर्नैत्रैः । द्विलोचन्या, समाहारद्विगौ 'द्विगोः' इति ङीप् ।

नं लोकते यथेदानीं मामसिं तेन कल्पये ।

योऽहं दूत्येऽनया दृष्टः सोऽपि व्यसारिपीदृशा ॥ ३२ ॥

नेति ॥ हे सखि, यथा येन प्रकारेण । यत इति यावत् । यस्मादिदानीमित्यं मां न लोकते तेन हेतुना योऽहं दूत्यावसरेऽनया दृष्टोऽप्यहनीदृशा सर्वपानवलोकिन्याऽनयैव व्यसारिपे विल्लुत इति कल्पये संभावयामि । संप्रति जिह्वातिताशेषविशेषं मां द्रक्ष्यतीति तु कथा दूरे । किंतु सर्वथा नावलोक्यत्वपीत्यर्थः । न एवावलोति प्रत्यभिज्ञानं यद्यनविध्यत्, तर्हि तादृगेव व्यलोकयिष्यदपि, नत्वेवं तस्माद्विल्लुत एवाहमनयेति कल्पना युक्तेति सोदुष्टम् । पूर्ववद्वक्तोक्तिः । कल्पये चिन्तार्याद्यौषादिकात्कृपेः 'निचय' इति तद् । व्यसारिपि, सारतेः कर्मणि लुङ्गुत्तमैकवचन इति 'त्यत्तिच्छीलुद्-' इत्यादिना त्विच इडागने तस्य त्विच-द्वावे 'अचोऽप्ति' इति शुद्धिः ॥

रागं दर्शयते सैपा वयस्याः सन्नुतामृतैः ।

मम त्वमिति वक्तुं मां नौनिनी नानिनी पुनः ॥ ३३ ॥

वैमुख्यं पराश्रुतत्वं । अथ च विरुद्धमुखत्वं जानीम एव । अनाचारशीलो हि क्लेशवि-
दपि स्वमुखं न दर्शयति मलिनमुखश्च भवति । एतयोरेष्युक्तप्रकारेण पराश्रुतत्वं चक्षुःक्रयोः
इयामत्रान्मलिनमुखत्वं जानीम इति सोऽहुष्म । अथ च—एतस्या हृदयं कठिनं ज्ञात्वा
'आर्जवं हि कुटिलेषु न नोतिः' इति न्यायेन निष्ठुरस्वनङ्गीकुर्वतोः । यत्नाडुचितं वृत्तं
स्थितिर्योः । अथ च—युक्ताचारयोः पराश्रुतत्वं प्रतीम एव । हृदयस्योपद्रुम्भमुत्तेन
वर्तमानत्वादुदयं प्रति कुचौ सदा पराश्रुतावेवेलयः । युक्ताचारो हि कठिनहृदयं प्रति नि-
र्दयो भूत्वा तत्सात्पर्याश्रुत एव भवति, तं न पश्यति । अथ च—ईदृक्कुन्दतरं त्यन्तर-
परित्यागेनास्या हृदयं प्राप्य कठिनतरत्वं गुणं भजतोः, तथा—पीवरत्नादन्योन्यसंश्लिष्टयो-
र्वर्तुल्योश्च विगतमुखत्वं निमग्नचक्षुःत्वं गौरवविरुद्धदयानमुखत्वं च जानीम एव । अथ
च—ईदृगतिक्वोलनेतदीयं हृदयं ज्ञात्वा प्राप्य वा मूढतानमुद्यतोरातिद्वानादिना नपि वि-
पये सकृपयोः, अत एव युक्ताचारयोर्विशिष्टमत्युन्नतं मुखनम्रं ययोस्तादृक्त्वं प्रसन्नमुखं च
जानीम एवेति । इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥

इति मुद्रितकण्ठेऽस्तिन्सोऽहुष्ममभिधाय ताम् ।

दमयन्तीमुखाधीतस्मितयाऽस्तौ तया जगे ॥ ३७ ॥

इतीति ॥ अलिङ्गले इत्युक्तप्रकारेण सोऽहुष्मं वक्रोक्त्यादिसहितं यथा तथा तां नैनी
कलां वाऽभिधायोक्त्वा मुद्रितकण्ठे नौनिति सति दमयन्तीमुखाधीतं स्मितं यथा नलवद्यो-
क्तिनाकर्ण्य हस्तद्वैनीमुखं दृष्ट्वा संजातहासया, नैनीमुखेनाधीतं स्मितं यस्याः सदासाद ।
नलोपसोत्प्राप्तवचनात्स्वयं हस्तन्ती नैनीनपि हासयति स्तेलयः । तादृसा वा तथा कलमा
अस्तौ नलो जगेऽभानि । 'सोऽहुष्मन् तु सोत्प्राप्तम्' इत्यनरः । उदुष्मन्मुदुष्मः, भावे घञ् ।
तेन सह यथा त्यादिति क्रियाविशेषणम् । मुखाधीतेति, 'पश्यन्ती' इति योगविभागात्स-
मासः । '(स्मितया)ऽस्तौ तया' इति पाठे—'क्रियया दमभिप्रेति—' इति संप्रदानत्वम् ॥

'कलादस्ताकम्—' (२०।२७) इत्यस्योत्तरनाह—

भावितेयं त्वया साधु नवरागा खलु त्वयि ।

चिरंतनानुरागाहं वर्तते नः सखीः प्रति ॥ ३८ ॥

भावितेति ॥ हे राजन्, त्वमेवं साधु सम्पन्नादिता कर्हिता । या त्वयि विपये खलु
निमित्तं नवरागा नवप्रतिवर्तते । ननोत्प्रादनाद्येन सलज्जा वर्तते इत्यर्थः । त्वयि नवरागा
सती नः सखीः प्रति चिरंतनो योऽदुरागत्वत्वाहं योग्यं यथा तथा वर्तते । बहुकालमनुराग-
शाभिःप्राप्तं वर्तते इत्यर्थः । त्वयि नवरागा सती नः प्रति चिरंतनानुरागाहं नतिद्वितीति (यथा
तथा) वर्तते, ननु त्वयात्वेक्याकपता वा । तल्लज्जावत्सादकार्यमन्नुदासीन, भवतीतु
तु प्रीतिमतीति तत्र मुद्रितत्वमेव । अथ च—त्वमेवं साधु कर्हिता । साधिति काश्च
विपरीतलक्षणया वा साधयेन विपरीतमेव कर्हितेत्यर्थः । यदुःखद्विपरीतताधु कर्हिता ।
यत्तु यत्नात्परोप्यं नृपनानुरागाद्विद्वत्प्रीतिरेवैते, अल्लातु तु योऽदुरागमेव यथा तथाऽ-
द्विपरीतलक्षणमिदमेवैते, ननु त्वयि । 'अद्विपरीतपदस्य' इति न्यासादित्यर्थः । यतो नम्रं

दयते तुभ्यं न दयते इति वदता त्वया सलमुक्तमिलयः । यद्वा—सम्यग्भाविता भावं प्र-
पिता । दायितेत्यर्थः । यस्मात्त्वयि नवरागत्वादृष्टप्रतीतिः सती अस्मान्प्रति पुराणप्रतीतिसङ्ग-
मतिशिथिलप्रतीति (यथा तथा) वर्तते, नतु त्वयि । तथा सम्यग्भाविता यया त्वय्येव दृष्ट-
प्रतीतिः सत्यस्मान्स्वयं न गणयत्यपीत्यर्थः । तस्मादस्मान्प्रत्येवोपहससीति भावः । इति
सोऽनुष्ठम् ॥

‘अन्वग्राहि—’ (२०।२८) इत्यादिस्तरमाह—

स्मरशास्त्रविदा सेयं नवोढा नस्त्वया सखी ।

कथं संभुज्यते वाला कथमस्मासु भाषताम् ॥ ३९ ॥

स्मरेति ॥ ‘वालां बलान्न भुञ्जीत विरागोत्पत्तिशङ्कया । भुञ्जीत चेन्नपामीतिलाजनकम्-
संगताम् ॥’ इत्यादिस्मरशास्त्रविदा कामशास्त्ररहस्यज्ञेन त्वया नवोढा नवपरिणीता सेयं
वाला नोऽस्माकं सखी कथं संभुज्यते । अपि तु विरागोत्पत्तिभियां बलादुपमयं न कथंचिद-
म्यते, अत एव त्वया संभुक्त्वादेवास्मासु कथं केन प्रकारेण भाषतां कथयतु, अपि
तु—त्वत्कृततरत्वादेव किंचिदपि न कथयतीति स्पष्टोऽर्थः । अथ चैवं वक्तोक्तिः । काम-
शास्त्रज्ञेन त्वयेयं नवोढा वाला कथं किंवा संभुज्यते, अपितु सामस्त्येन भोगो न कियत
एव, किंतु स्मरशास्त्रविद्वात्स्वल्पमेव भुक्त्वा मुच्यत इत्यर्थः । अत एवास्मासु किं
भाषताम्, अपितु—अतिपीडनाभावान्न किंचिदप्यस्मासु भाषते । वा हि वाला सुरते
नितरां पीड्यते, सैव सखीषु ममातिपीडा भवति मया सोऽहुं न शक्यते इत्यादि वदति,
नतु सामि भुक्तमुक्तेत्यर्थः । अथ च—कामशास्त्रज्ञेन त्वया वालापीयमेतन्मनोनुक-
लमेव भुक्त्वा, अतः कथमस्मासु भाषताम्, अपितु न कथंचिद्भाषते । वाला हि कामशास्त्र-
कौशलवशाद्यथानुरागं भुक्त्वा यद्यपि भोगं सहते, तथाप्यतीव लज्जालुत्वात्संभोगरहस्यं
कस्याप्यग्रे न कथयतीत्यर्थः । तस्मादुभावपि वक्ष्यकौ युवामस्मान्वदयथ इति भावः । अथ
च—सामर्थ्याच्छास्त्रविदा कामशास्त्रज्ञेन त्वया नवोदेयं वाला केन प्रकारेण संभुज्यते स्मर-
चिन्तय । तं प्रकारमित्यर्थात् । रात्रौ कृतमेव संभोगमकृतमेव कथयति । संभोगः प्रायेण
विस्मृतः, अतः स्मरेति काकूक्तिः । कथं चेयमस्मासु भाषताम्, अपितु नास्मासु कथयती-
त्यर्थः । अथ च विपरीतलक्षणया त्वयेयं भुक्त्वा, अनया रहस्यमस्मासु कथितम्, किमिति नः
प्रतारयसीत्यर्थः । अथ च—त्वयेयं वाला परिणीता कथं समन्ताद्भुज्यते, अपि त्वनुचितमे-
तत् विदुषापि त्वया कियते अस्मासु कथं नाभाषत एवेत्यादि ज्ञातव्यम् ॥

‘आलीरियमलीकवाक्—’ (२०।२८) इत्यंशस्य ‘आह स्म—’ (२०।२९) इत्यत्र ‘तन्म-
षाभूत्—’ (२०।२९) इत्यंशस्य चोत्तरमाह—

नासत्यवदनं देव त्वां गायन्ति जगन्ति यम् ।

प्रिया तस्य सरूपा स्यादन्यथालपना न ते ॥ ४० ॥

नासत्येति ॥ हे देव राजन्, जगन्ति त्रयोऽपि लोका यं त्वामसत्यं वदनं भाषणं यस्य
तादृशं न गायन्ति, किंतु सत्यवादिनमेव वदन्ति । यद्वा—न असत्यं नासत्यं सत्यमेव भाषणं

यस्य तम् । तस्य तादृशस्य सत्त्वभाषिणस्त्वे तव प्रिया अन्यथा विपरीतार्थनवीकनालपनं
भाषणं यस्यास्तादृश्यसत्त्ववादिनो चरुषा तुल्यत्वभावा योग्या न स्यात् किंतु सत्त्ववादिन्येव
प्रिया तव योग्या स्यादित्यर्थः । तस्मादस्मात्तु यदनया कथितं तत्सत्त्वनेवेति भावः । अथ
च—वक्रोक्तिः । त्रयो लोका यं त्वानसत्त्वं भाषणं यस्य तं सदावृत्तवादिनं त्वां वदन्ति
तस्यानृतवादिनस्तवान्यपालपनाऽसत्त्ववादिनी सदृशी योग्या न स्यात् किंतु सत्त्ववादिन्येवो-
चिता । कृतमपि संभोगमहं न कृतवानिति वदति, तथेयमपि रात्रौ कृतमपि संभोगं नेति
वदति । 'योग्यं योग्येन संबध्यते' इति न्यायो युक्तः । इति द्वावपि प्रति सोऽहुरात्मन् । भो
राजन्, त्रयोऽपि लोका नासत्त्ववदधिनीकुमारवन्मुखं यस्य तनयिमुन्दरमुखं वदन्ति तस्य
तव प्रियाऽन्यथा कुरूपं लपनं मुखं यस्यास्तादृशी तुल्यरूपा न स्यात्, किंतु मुन्दरतरवदनैव
योग्या स्यात् । तथा च तन्मुखवदेवैतस्या अपि मुखं मुन्दरमिति जानीहीति भावः ॥

‘आह स—’ (२०।२९) इत्यादेः श्लोकत्रयेणोत्तरमाह—

मनोभूरस्ति चित्तेऽस्याः किंतु देव त्वमेव सः ।

त्वदवस्थितिभूर्यस्यान्मनः सख्या दिवानिशम् ॥ ४१ ॥

मनोभूरिति ॥ अस्याधिते मनोभूः कानोऽस्ति सत्त्वम् । हे देव, किंतु त्वमेव स
मनोभूः । ननु तदन्यः कथिदित्यर्थः । कुतः—यस्यात्कारणात् सख्या नैम्या मनो दिवानिशं
तवावस्थितेभूः स्थानम् । कानपरत्वे मनसि भवति, नलपरत्वे मनो भूस्थानं यस्य अस्याधे-
तसि मुन्दरतरो मनोभूस्त्वमेव वर्तते नान्य इति ॥

यदहमेव कानस्ताहिं नक्षिपेऽस्याः कानो नास्तीति नवीयावान्तरच्छलापदानिरेककल्पमा-
जेन प्रकारान्तरेण तस्यैवोत्तरमाह—

सतस्तेऽथ सखीचित्ते प्रतिच्छाया स मन्मथः ।

त्वयास्य समरूपत्वमतनोरन्यथा कथम् ॥ ४२ ॥

सत इति ॥ अपाधवा स मन्मथो(यः) सख्या नैम्याधिते सतो वर्तमानस्य तव प्रति-
च्छाया प्रतिविम्ब एव, ननु स्वतन्त्रो विम्बरूपः । प्रतिविम्बस्य स्वच्छ एव मुकुटादौ भव-
तीति नैमीमनसः स्वच्छतरत्वं द्योतिताम् । कुत एतदित्याह सखीचित्ते प्रतिच्छाया—
अन्यथा यदि प्रतिच्छाया न भवेत्, तदा तनोरपरस्पात्य कानस्य त्वया सह समरूपत्वं कथं
स्यात्, अपितु न कथं सिद्धम् । एतेन सखीचित्ते सतस्य सखीचित्ते सह सारूप्यं (न) युज्यते ।
अथ स्वतन्त्रः तस्मादस्य प्रतिविम्बस्य एव सत्कारूप्यं युज्यते प्रतिविम्बनेन तदपरमिति
तुल्यरूपं भवति तस्मादप्रतिविम्बस्य विम्बं विना सतस्य सखीचित्ते न तव धारणात्सार-
ूप्यम् । तदप्रतिविम्बमूर्तं त्वदेवविषयं कानं नक्षिपेऽस्या धारणादित्यर्थः । विम्बस्यैव स-
त्त्वेन सारूप्यावुपपत्तेः प्रतिविम्ब एव समित्यनुमानम् ॥

कः सखः कस्त्यमत्रेति संदेहे शोभयोनयोः ।

त्वय्येवार्थितया तेयं धत्ते चित्तेऽथवा युवान् ॥ ४३ ॥

क इति ॥ अपयोनयोऽपि तेनैवोत्तुल्यता योग्या उवाच इत्येवमेव सखः कः, त्वं
नलस्य कः, इति सारूप्यत्वेदेहं सखि अत्रालिन्दरेदेहं सखि स तन्मये विषयेऽपि त्वया कानि-

लापतया सेयं भैमी युवां द्वावपि स्मरन्लौ चित्ते धत्ते । सर्वो ह्यतिसदृशयोः काचमण्यादिपदार्थयोः संदेहे एकतरपरित्यागे मणिरेव परित्यक्तः स्यात्, तन्मा भूदिति मण्यर्थित्वेनैव यावन्निर्णयं काचमपि न मुञ्चति, तथा तुल्यशोभत्वेन निश्चेतुमशक्यत्वात्स्मरपरित्यागे भवानेव परित्यक्तः स्यात् तन्मा भूदिति त्वय्येव साभिलाषतया द्वावपि न मुञ्चतीत्यर्थः । त्वदर्थमेव कामं धारयति, न तु कामार्थं त्वामिति भावः । त्वयेति पाठे—त्वया हेतुना यार्थिता तयेत्यर्थः न ॥

‘पूर्णया—’ (२०।३१) इत्यादेरुत्तरमाह—

त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वदर्शनात् ।

शङ्कया पङ्कजाक्षी त्वां दृग्गंशेन स्पृशत्यसौ ॥ ४४ ॥

त्वयीति ॥ पङ्कजाक्षी असौ त्वयि न्यस्तचित्तस्य दुराकर्षत्वस्याप्रत्यावर्तमानत्वस्य दर्शनाद्धेतोः शङ्कया चित्तवत् पुनरप्रत्यावृत्तिमिया त्वां दृग्गंशेन नेत्रप्रान्तेन स्पृशति पश्यति, नतु पूर्णया द्विलोचन्या । त्वयि न्यस्तस्येति अनुरणातिशयः, पङ्कजाक्षीति च दृशोरतिशयौन्दर्थं सूचितम् । सुन्दरस्य वस्तुनः पुनरप्रत्यावृत्तौ महद्भूयमिति च सूचितम् । शङ्कयेवेति प्रतीत्यमानोत्प्रेक्षा ॥

‘नालोकते—’ (२०।३२) इत्यादेरुत्तरमाह—

विलोकनात्प्रभृत्यस्या लग्न एवासि चक्षुषोः ।

स्वेनालोक्य शङ्का चेत्प्रत्ययः परवाचि कः ॥ ४५ ॥

विलोकनादिति ॥ विलोकनात्प्रभृति अनया त्वं यदा दृष्टोऽसि तदारभ्य त्वमस्याय-क्षुषोः संलग्न एवासि । त्वामेवेयं सदा पश्यसि नान्यत्किंचिदपीत्यस्यास्त्वयि महती नेत्रप्रीतिरित्यर्थः । एवं सति मद्बचने इयं मिथ्या वदतीति शङ्काऽविश्वासश्चेत्, तर्हि एतरीयचक्षुषोर्भवेद्दृष्टं वर्ते नवेति निश्चेतुं स्वेनात्मनैवालोक्य । एतरीयचक्षुषी पश्य, अहमत्र वर्त इत्यनुमानं नैव निर्धारविषयसीत्यर्थः । स्वेनालोकने हेतुमाह—परवाचि को नाम प्रत्ययो विज्ञाय, अपि त्वनुभवयोग्येऽर्थे परवचनप्रमाणमेवेत्यर्थः । दृश्यकनीनिकायां संसृष्टं दृष्टुं तदर्थं प्रती-विन्यां भवत्येवेति उल्लोक्तिः । अथ च—नेत्रलग्नत्वादेव नेत्रद्वयवरीक्षितुमयामभ्योक्तालोक्य इति त्वया मयमेवोक्तमित्यर्थः । अथ चेत् शङ्का तर्हि स्वेनगतमेव गोलोचनं स्वयं नालोक्य तदा ज्ञास्यति परवाचि कः प्रत्ययः । विलोकनात्, ‘आरब्धाभ्येयं गेऽर्हि’ इति पश्यन् ॥

‘एतं दर्शयते—’ (२०।३३) इत्यादेरुत्तरमाह—

परिरन्नेऽनयात्स्य कुचकुटुमसंक्रमम् ।

त्वयि मे हृदयस्यैव राग इत्युदितैव वाक् ॥ ४६ ॥

परिति ॥ अनया परिरन्ने गात्रलिङ्गने श्रियमाणे तस्य इदमेव कुचकुटुमस्य संक्रमणं न्योक्तव्यं तदात्तेन मे हृदयस्य ननमः । अथ च—वचनः । त्वयोक्तव्येन प्रसारेण एतः । अथ च—लोकना । एतदक्षी वागुदितैव । वागुदितमपि नोक्तं तदात्तुल्यमिति शङ्काः । गात्रलिङ्गनेऽनुसृतं द्विजः न च दृष्ट इति गात्रलिङ्गने कुचकुटुमादौ प्रसारेण ननमः ।

त्वय्येवमनुरागो वर्तत इत्यन्तर्गतोऽनुरागभर एव प्रकटीकृत इति भावः । 'हृदयस्यैव' इति पाठे त्वय्येवेति योजना । त्वयि मे हृदयस्यैव रागो नतु वाक्चिकः, चत्वार्यौ तु वाङ्मात्रेणैव रागो नतु हृदयस्येति वा । 'उदितेव' इति पाठे—उत्प्रेक्षा । अनया गाढालिङ्गनेन तव हृदये लग्नमिदं परिदृश्यमानं कुचकुङ्कुमादिकमेव सर्वमपि रात्रिवृत्तान्तमल्लान्वोधयतीति वृथैव वचयसीति सूचितम् ॥

‘कां नामन्त्रयते—’ (२०।३४) इत्यादेरुत्तरमाह—

मनसायं भवन्नामकामसूक्ष्मजपव्रती ।

अक्षसूत्रं सखीकण्ठश्चुम्बत्येकावलिच्छलात् ॥ ४७ ॥

मनसेति ॥ अयं चत्वार्य भैरव्याः कण्ठः मनसैव भवतो नलेति नाम तदेव कामसूत्रं स्वररहस्यप्रकाशको मन्त्रस्तस्य जपः स एव व्रतनस्यास्तीति तादृशः सन् एकावलिच्छलादेक-
यष्टिकमुक्ताहारविशेषव्याजादक्षसूत्रं पद्माक्षदिरचितां जपमालां चुम्बति । भर्तृनामप्रश्रवनिधे-
धात् 'साहसो ननसो जपः' इति नामजपे फलविशेषश्रवणाच्च मुक्ताहारजपमादिष्वपि त्वत्ता-
मैव मनसा जपतीति भावः । नलेति स्वरणमात्रेणैव कामोद्रेकाकातः कामसूक्तम् ॥

‘अस्याः पीनस्तन—’ (२०।३५) इत्यादेरुत्तरमाह—

अध्यासिते वयस्याया भवता महता वृद्धि ।

स्तनावन्तरसंमान्तौ निष्क्रान्तौ व्रूमहे वहिः ॥ ४८ ॥

अध्यासित इति ॥ महता नितरां गौरवबुद्धेन । अथ च—महापरिनामेन भवता त्वया वयस्याया भैरव्या यदि अध्यासिते समाश्रिते सति अन्तर्हृदयमण्डेऽसंमान्तौ स्थातुम-
शक्यौ स्तनौ हृदयाद्वह्निर्दो निष्क्रान्तौ इति वयं व्रूमहे संभावयामः । यदाप्रवृत्तिं त्वं दिते लग्नः, तदाप्रवृत्त्येवैतौ बहिर्हृदयेते, तस्मात्पूर्वेनन्तरेव स्थितकाद्वह्निं हृदयेते । तदधिगत-
नन्तरं तु वह्निर्निर्गतौ इति तवैवावकाशोऽभूत् नतु कुपयोः, तस्मादस्तमेव प्रसारयन्ति
भावः । अन्योऽपि महताधिष्ठिते स्थाने स्थातुमशक्यौ बहिर्निर्गच्छयिषु । बहिरपि यदादि
त्वया हृदयं स्पृष्टं तदादि सादोषं निर्गताविलम्बः । अध्यासिते एतन्महान्मानविधि-
मान्ययः ॥

‘अधिगत—’ (२०।३६) इत्यादेरुत्तरमाह—

कुचौ दोषोऽस्तितावस्याः पीडितौ व्रणितौ त्वया ।

कथं दर्शयतानास्यं वृहन्तावावृतौ टिपा ॥ ४९ ॥

कुचाविति ॥ दोषोऽस्तितावस्याः पीडितौ, अथ च—दोषकां सख्यं (अर्थात्) कुचद्वये
त्वया, तथा—वृहन्तावतिपीनयै, अथ एव—अस्या व्रणितौ, सखिणी बहिर्निर्गता व्रणितौ
नखैश्च क्षतबुधौ कुचौ अस्याः कुचौ दिने दिना हेतुना वाह्यौ वनेनाप्यारितौ यत्नं वृक्ष-
काग्रं कथं दर्शयन्तम्, अपि तु न रूपयिषु । सखी हि वनेनोपवनं निर्मितं यदादि

सवेत्, दिवा तु न खक्षतादिसंभोगचिह्नदर्शनमभिया वल्लाघृतत्वात्कथं नाम चूचुकाप्रसापि दर्शनं स्यात्, न कथंचिदित्यर्थः । दोषया रात्र्या लज्जौ रात्रेर्गतत्वादिनप्रकाशसंबन्धौ, अत एव हिया वल्लाघृतत्वादिवा वैमुख्यमेवं तयोर्युक्तमित्यर्थ इति वा । वहिःस्थितं त्वां प्रति वैमुख्यासंभवाद्दृश्यस्थितस्य तव स्वमुखं कथं दर्शयतामिति हिया भैम्याः पराङ्मुखत्वाद्वा कुचौ स्वमुखं नलस्य न दर्शयतः । स्वाश्रयभूतस्य भैमीहृदयस्य वा कुचौ स्वमुखं न दर्शयतः । नहि कुचौ हृदयस्य संमुखौ भवतः । अन्योऽपि दोषोज्झितो निरपराधो लब्धप्रतिष्ठो धनादिग्रहणेन पीडितो नासादिकर्तनेन कृतव्रणो लज्जितः कस्याप्यग्रे मुखं न दर्शयति । व्रणितौ, तारकादित्वादितच् ॥

इत्यसौ कलया सूक्तैः सिक्तः पीयूषवर्षिभिः ।

ईदृगेवेति प्रपच्छ प्रियामुन्नमिताननाम् ॥ ५० ॥

इतीति ॥ कलया पीयूषवर्षिभिरमृतं क्षरद्भिरतिमधुरैः सूक्तैः शोभनवक्रोक्तयादिहर्षवार्क्यैः सिक्तः संजातगाढप्रेमभरोऽसौ नलः उन्नमितं पाणिना चिवुकं धृतोर्ध्वाकृतमाननं यस्यास्तां प्रियां भैमि, इदं कलावचनमीदृगेवमेवेति सत्यमिति प्रपच्छ । उन्नमितेति 'ज्वलहल-' इति मित्त्वपक्षे ह्रस्वः ॥

वभौ च प्रेयसीवक्रं पत्युरुन्नमयन्करः ।

चिरेण लब्धसंधानमरविन्दसिवेन्दुना ॥ ५१ ॥

वभाविति ॥ पत्युः करोऽरविन्दमिव वभौ च । किंभूतः—प्रेयसीवक्रमुन्नमयन् । किंभूतमरविन्दम्—चिरेण कालेन वैरं विस्मृत्य निवृत्तवैरतया इन्दुना सह लब्धं संधानं येन । अभूतोपमा । चन्द्रकमलयोः सदा वैरम् ॥

हीणा च सयमाना च नमयन्ती पुनर्मुखम् ।

दमयन्ती मुदे पत्युरुच्चैरप्यभवत्तदा ॥ ५२ ॥

हीणेति ॥ नलोक्तेः कलोक्तवक्रोक्तिप्रत्युक्तिपरिहासेन हीणा च सयमाना च, अत एव लज्जावशेन स्मितं च नलेन द्रष्टव्यमिति बुद्ध्याऽप्युच्चैर्नितरामुन्नमितमपि मुखं पुनर्नमयन्ती दमयन्ती सदा तस्मिन्मुखोन्नमनसमये पत्युर्मुदेऽभवत् । अत्युच्चैर्मुदेऽभूदिति वा तादृशी तां दृष्ट्वा हृष्टोऽभूदिति भावः ॥

भूयोऽपि भूपतिस्तस्याः सखीमाह स्म सस्मितम् ।

परिहासविलासाय स्पृहयालुः सहप्रियः ॥ ५३ ॥

भूय इति ॥ सह प्रियया वर्तमानो भूयोऽपि पुनरपि वक्रोक्त्यादिपरिहासविलासाय स्पृहयालुरभिलाषुको भूपतिस्तस्याः सखीं कलां सस्मितं यथा तथा आह स्म । विलासाय, 'स्पृहे-रोप्सितः' इति संप्रदानत्वम् । सहप्रियः, 'वोपसर्जनस्य' इति पाक्षिकत्वात्सादेशाभावः ॥

क्षन्तुं मन्तुं दिनस्यास्य वयस्येयं व्यवस्यतात् ।

निशीव निशिधात्वर्थं यदाचरति नात्र नः ॥ ५४ ॥

क्षन्तुमिति ॥ हे कले, इयं तव सदस्याऽस्य वर्तमानस्य दिनस्य मन्तुमपराधं क्षन्तुं सोढुं व्यवस्यतात्प्रययतात् । कोऽपराधो दिनस्येव त आह—यद्यस्मादियं भैमी निशीव रात्रा-

निशीति ॥ सैषा निशि दशोऽधरो येन तस्मा अपि मह्यं न रुष्यतु कुप्यतु । यस्मात्
विम्बीलता फलं पक्वं विम्बीफलं दशते आत्वादितवते कीराय क कुप्यति, अपि तु न
कुतोऽपि । किंतु स्वसंबन्धेन शोभाहेतवे तस्मै न्नित्यत्वेत्यर्थः । दन्तक्षते कृतेऽपि व्रगसं-
न्धवशान्नितरामधरशोभाकारित्वेन मह्यं प्रसाद एव युक्तः, नतु कोप इति भावः । 'रुष्यते'
इति पाठे—सिद्धवत्कारेणोक्तिः । मह्यं कीराय च, 'कुषड्डह-' इति (संप्रदानत्वे) चतुर्थी ॥

सृणीपदसुचिह्ना श्रीश्चोरिता कुम्भिकुम्भयोः ।

पश्यैतस्याः कुचाभ्यां तन्नृपस्तौ पीडयानि न ॥ ५८ ॥

सृणीति ॥ एतस्याः सृणीपदमङ्कुशाघातक्षतनेव शोभनं चिह्नं यस्याः, अथच—अङ्कु-
शाकारनखपदविशेष एव शोभनं चिह्नं यस्याः सा कुम्भिनः करिणः कुम्भयोः श्रीः शोभा
संपन्न यस्माच्चोरिता । पश्य एतत्कुचयोरङ्कुशाकारं नखं नास्ति तर्हि त्वमेव विलोक्ष्य । तत्-
स्मान्नृपो दण्ड्यदण्डकरणाधिकारी अहं तौ स्तेयकारिणावेतत्कुचौ न पीडयानि, अपि तु—
पीडयान्येव । तयोः पीडनं दण्डरूपं नखक्षतादिरूपं चोचितमित्यर्थः । राज्ञा हि चोरस्य
दण्डः क्रियते, ममापराधो नास्तीति भावः । 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिर्द्वयोः' इत्यमरः । सृणी,
'कृदिकारात्' ङीप् ॥

अधरामृतपानेन ममास्यमपराध्यतु ।

मूर्ध्ना किमपराद्धं यः पादौ नाप्नोति चुम्बितुम् ॥ ५९ ॥

अधरेति ॥ ममास्यं मुखमेतस्या अधरामृतस्य पानेन कृत्वाऽपराध्यतु । अयं मुखस्य-
पराधोऽङ्गीकृत इत्यर्थः । मम मूर्ध्ना पुनः किमपराद्धम्, यो मत्त्वकः प्रणामहेतुनास्याः पादौ
चुम्बितुं स्पृष्टुमपि नाप्नोति नमस्कर्तुमपि न ददाति । कोऽपराधोऽनेन कृतः पृच्छेत्यर्थः ॥

अपराद्धं भवद्वाणीश्राविणा पृच्छ किं मया ।

वीणाह परुषं यन्मां कलकण्ठी च निष्ठुरम् ॥ ६० ॥

अपराद्धमिति ॥ भवद्वाणीश्राविणा त्वद्वचनाकण्ठेनशीलेन मया वीणायाः कोकिला-
याश्च तव वा किमपराद्धम् को वापराधः कृत इति कले, त्वं भैमीननेन किमपराद्धमिति
पृच्छ । यद्यस्माद्वीणा सांप्रतं परुषमाह, कलकण्ठी कोकिला च मां प्रति निष्ठुरं ब्रूते । तस्माद-
पराधः संभाव्यते । येन हि यस्याः कश्चिदपराधः क्रियते तं प्रति सा तदीयो वा तत्सदृशः
कश्चित्परुषं भाषते । अथच—वीणाकोकिलयोः स्वरे यस्मान्माधुर्यं नास्ति तस्मात्पश्चादागल
निष्ठुरं मयाऽसमक्षभाषमाणाया भवत्वा भारती श्रुता, न त्वन्येन केनाप्याशयेनेति सोप्यन-
राधो न भवतीत्यर्थः । वीणाकोकिलालापपेक्षया भैमीवाणी मधुरतरा, रात्रौ एतद्वाणीमाधुर्यं
मया वडुनुभूतम् । इदानीं तु त्वां दृष्ट्वा मां प्रति तूष्णीमास्ते इति । परुषं निष्ठुरं च क्रिया-
विशेषणम् । परुषं निःशेदम्, निष्ठुरं सतिरस्कारम् । कलकण्ठी, 'अङ्गगात्र-' इति ङीप् ॥

सेयमालिजने स्वस्य त्वयि विश्वस्य भाषताम् ।

ममताऽनुमताऽस्मासु पुनः प्रस्मर्यते कुतः ॥ ६१ ॥

१ 'दृष्टान्तालङ्कारः' इति जीवात् । २—पीडयानोति बद्ध पाठः । ३ स्त्रियमित्येव पाठः
उत्तरेऽपि द्वयोरित्यर्थकत्वं तथा मुकुटे विलरः ।

सेति ॥ हे कले, तेयं खलालिजने त्वयि विषये विश्वस्य (दिव्यात्मनादिगम्य) भाषतां कथयतु । अस्मासु विषयेऽनुमताङ्गीकृता ममता स्वीयतामतिः पुनः कुतः प्रस्मर्यते विस्मर्यते इति त्वं पृच्छ, इयं च त्वयि विश्वस्य कथयत्वित्यर्थः । रात्रौ रतानुकृत्यमाचरितमनया, इदानीं तु तव समक्षं प्रातिकूल्यं किमितिाचरतीति भावः । इत्युपाकृन्मननङ्किः । प्रशब्दस्य गतार्थतया विस्मरणार्थता ॥

अथोपवदने भैम्याः स्वकर्णोपनयच्छलात् ।

संनिधाप्य धृतौ तस्या निजास्यं सा जगाद ताम् ॥ ६२ ॥

अथेति ॥ अपैवं नलोत्पन्नन्तरं सा कला भैम्या उपवदने वदनसनीपे स्वकर्णस्य उपनयच्छलात्सनीपनयनव्याजात् तस्या भैम्याः धृतौ कर्णे निजास्यं संनिधाप्य संनिहितं कृत्वा तां जगाद । अवदन्त्या अपि भैम्या वचनं शृण्वतीव स्वकर्णं भैमीमुखसनीपे कृत्वाऽनन्तरं च तद्वचःप्रतिवचननेकान्ते वितरन्तीव भैमीकर्णसनीपे निजमुखं कृत्वा भैमी जगादेत्यर्थः । कथकानुकथकजातिः । उपवदने, अव्ययीभावे सप्तम्या धन्नावाभावः । संनिधाप्य, हेतुन-गम्यन्ताह्वयप ॥

अहो मयि रहोवृत्तं धूर्तं किमपि नाभ्यधाः ।

आस्त्व सभ्यमिमं तत्ते भूपमेवाभिधापये ॥ ६३ ॥

अहो इति ॥ हे धूर्तं वचनचतुरे, त्वं नयि विषये रहोवृत्तनेकान्ते निष्पन्नमालिङ्गनादि किमप्येकनप्यल्पमपि च नाभ्यधाः । अहो आश्चर्यम् । एतादृशी धूर्ता कापि न दृष्टेऽर्थः । त्वम् आस्त्व तिष्ठ तिष्ठ । यद्यपि त्वं नाचकथः, तथापि ते तव तद्रहोवृत्तं सभ्यं नप्यस्यं सत्ववादिनमिमं भूपं नलनेवाभिधापये वादयामि । अहमपि त्वया यतो ययिता तथा किंचिद्वचयिष्यामि यथा नल एव स्वयं लघीयद्वुरतप्रागल्भ्यं प्रकटयति नां वदयिता कथंकरं स्यात्सति क्व वास्यति क्षणमात्रं स्थिरा भवेति सरोपोक्तिः । 'सत्यम्' इति पाठे-अभिधापये सत्यं जानीहीत्यर्थः । 'आधत्तभ्यम्' इति पाठे-इमं भूपमेव तवेदनसन्मन् सभायां जनस-नक्षं वल्लुननहं तद्रहोवृत्तनादिदानीनेवाभिधापये तिष्ठ तिष्ठेत्यर्थः । भूम्, 'अकपितं च' इति कर्तव्यं त्रु इत्यर्थग्रहणात् । अभिधापये, अभिपूर्वाद्भाषनार्थाद्भावेहेतुनगिनिचि 'निदध' इति तत् ॥

सरशास्त्रमधीयाना शिक्षितासि मयैव यम् ।

अगोऽपि सोऽपि कृत्वा किं दाम्भत्यव्यत्ययस्त्वया ॥ ६४ ॥

सरेति ॥ सरशास्त्रं वात्स्यायनादिप्रणीतमयीयाना पठती (ठन्ती) त्वं तत्र प्रतिपा-दितं यं दाम्भत्यव्यत्ययं विपरीतसंभोगं नमैव शिक्षितासि च दाम्भत्यव्यत्ययस्त्वया कृतानि निष्पाद्यापि नन पुरस्कारिक किमर्थमयोपि गोपितः कथमेति प्रश्नः । निदरां धर्म्मनवलम्ब्य नया शिक्षितं विपरीतवृत्तं कृतमपि नमैव पुरस्कारकृतनेव कथयतीति निदरां वदन्वदुह-लीति भावः । सरशास्त्रं, 'न लेख्य' इति पट्टनिषेधः । दम्भलोभनिः संभोग इति वाच्यः । 'दलन्तपुरोहितारिन्मो नह' इति यत् ॥

मौनिन्यामेव सा तस्यां तदुक्तीरिव शृण्वती ।

वादं वादं मुहुश्चक्रे हुंहुमित्यन्तरान्तरा ॥ ६५ ॥

मौनिन्यामिति ॥ सा कला तस्यां भैम्यां मौनिन्यामवदन्त्यामेव सत्यां तदुक्तीभैमो-
चनानि शृण्वतीव भैम्यामवदन्त्यामपि भैमी मां प्रति किमपि वदति अहं शृणोमीति ननं
प्रति प्रकटयन्ती वादं वादं भैमीवचनप्रतिवचनव्याजेन स्वयमेव किंचिदुक्तवक्ता अन्तः-
न्तरा मध्येमध्ये हुंहुमिति शब्दं चक्रे । 'वदत्यचिह्नि-' (२०।६८) इत्यादेवेत्यमाण-
सत्यत्वबुद्धिजननार्थं पूर्वरङ्गमलीकमेव श्रवणोत्तरदानरीतिप्रकटनमकरोदिति भावः । वादं
वादम्, आभीक्ष्ण्ये णमुलि, आभीक्ष्ण्य एव द्विवचनम् ॥

अथासावभिसृत्यास्था रतिप्रागल्भ्यशंसिनी ।

सख्या लीलाम्बुजाघातमनुभूयालपन्नृपम् ॥ ६६ ॥

अथेति ॥ अथ श्रवणप्रकारप्रकटनानन्तरमसौ कला नृपमभिसृत्य भैम्याः सदाशान्तं
प्रति गत्वा वक्ष्यमाणमवोचत् । किंभूता—अस्या भैम्या रतिप्रागल्भ्यं शंसति वर्णयति
तच्छीला । विपरीतसुरतमपि करोषि सांप्रतं नितरां धृष्टा जातासीति भैमीकणं प्रेममापणं
कुर्वाणा । अत एव—किं कृत्वा—सख्या भैम्या लीलाम्बुजेनाघातमनुभूय प्राप्य । रतिप्रा-
गल्भ्यं नलेन शंसयति तच्छीलेति वा शंसिनी । केवलाद्देतुमण्यन्ताद्वा शंसेत्ताच्छील्ये
णिनिः ॥

दृष्टं दृष्टं महाराज त्वदर्थभ्यर्थनकुधा ।

यत्ताडयति मामेवं यद्वा तर्जयति भुवा ॥ ६७ ॥

दृष्टमिति ॥ हे महाराज सार्वभौम, इयं नलाय संभोगं वितरेति त्वदर्थं त्वत्संभोगं-
वन्धि मया क्रियमाणमभ्यर्थनं तस्माज्जातया कुधा कोपेन हेतुना मामेवं लीलाकमलाघात-
प्रकारेण यत्ताडयति, यद्वा यच्च भुवा कटाक्षेण तर्जयति भीषयते तत्त्वया दृष्टं दृष्टं त्वं पश्य
पश्येत्यर्थः । त्वयि परपुरुषबुद्धिं कृत्वा तत्र मां कथं प्रवर्तयसीति मां ताडयति, शूक्ष्मेण
चेतः परं मा वादीरिति तर्जयति च, तत्त्वं पश्येति भावः । दृष्टं दृष्टं, संभ्रमे दिक्कितिः ॥

वदत्यचिह्नि चिह्नेन त्वया केनैप नैपथः ।

शङ्के शक्रः स्वयं कृत्वा मायामायातवानियम् ॥ ६८ ॥

वदतीति ॥ हे राजन्, इयमिति वदति । इति किं—हे कले, यदर्थमर्थनां त्वं करोषि
एष नैपथः त्वया केन चिह्नेनाचिह्नि निर्धारितः । तर्हि कः—अयं शक्रः स्वयं करणकाल-
इव मायां नलङ्घ्यां कृत्वा स्वयमायातवानित्यहं शङ्के । त्वदर्थमर्थनां कुर्वन्ता मम कर्णं इति
वदति । चिह्नवान्कृत इति, णिचि मनुच्छुक् ॥

भैमी त्वदिन्द्रत्व इदं प्रमाणमाह—

स्वर्णदीस्वर्णपद्मिन्याः पद्मदानं निदानताम् ।

नयतीयं त्वदिन्द्रत्वे दिवश्चागमनं च ते ॥ ६९ ॥

स्वर्णदीति ॥ इयं स्वर्णयां मन्दाकिन्यां स्वर्णपद्मिन्याः पद्मस्वात्मने दानं, दिवः स्वर्गांते
भूमिं प्रति आगमनं च, त्वेन्द्रत्वे निदानतां प्रथमकारणतां नयति प्रापयति । नदि मनुष्मस्य

स्वर्णदीप्तिपद्मिनीसुवर्णकमलानयने स्वर्गादागमने च सामर्थ्यं दृष्टम् । तस्मान्नलरूपं धृत्वा पूर्ववदिन्द्र एवायनागत इति एतदर्थं प्रत्ययेना त्वया कर्तुमयुक्तेतीयं मत्कर्णे कथयतीति भावः । स्वर्णदीति, 'पूर्वपदात्तच्छायाभगः' इति णत्वम् ॥

भापते नैपथ्यच्छायामायामायि मया हरेः ।

आह चाहमहल्यायां तस्याकर्णितदुर्नया ॥ ७० ॥

भापते इति ॥ हरेरिन्द्रस्य नैपथ्यस्य छायायाः कान्तेर्भाया कापट्यं मया स्वयंवरकालेऽनायि ज्ञातेतीयं नां भापते । स्वयंवरकाले तव परस्त्रीत्वान्नावाचलरूपं धृतम्, इदानीं तु परस्त्रीत्वमिदं न करिष्यतीति मया प्रत्युक्ता सतीत्यं भूमी अहल्यायां गीतमपठ्यां तस्येन्द्रस्याकर्णितो व्यभिचारलक्षणो दुष्टो नयो यया, एवंविधाहमिति च ब्रूते । परस्त्रीत्वनीतिरपि तस्य नास्ति, तस्मादिन्द्र एवायमिति त्वयाऽभ्यर्थना न कार्येति नां प्रति भापत इति भावः । नैपथ्यस्येव छाया यस्यामिति भायाविशेषणत्वेन पृथग्वा ॥

संभावयति वैदर्भी दर्भाप्राभमतिस्तव ।

जम्भारित्वं कराम्भोजाद्दम्भोलिपरिरम्भिणः ॥ ७१ ॥

समिति ॥ कुशाप्राभा नतिर्यस्याः सा वैदर्भी दम्भोलिः सावैभौमत्वसूचकं वज्रं तत्परिरम्भिणस्तद्युक्तात्कराम्भोजादेतोस्तव जम्भारित्वमिन्द्रत्वं संभावयति तर्कयति । ननुदिन्द्रो वज्रहस्तः । रेखारूपादपि वज्रादेवमनुमानात्कुशाप्रयुद्धित्वनस्याः ॥

अनन्यसाक्षिकाः साक्षात्तदाख्याय रहःक्रियाः ।

शङ्कातङ्कं तुदतस्या यदि त्वं तत्त्वनैपथः ॥ ७२ ॥

अनन्येति ॥ तस्माद्वो राजन्, त्वं यदि तत्त्वेन नैपथो भवसि, ननु एवमा तत्तर्हि न विद्यतेऽन्यो नैनीभदयतिरिक्तः साक्षी दासु । युवाभ्यामेव वा हास्यत्वं दत्तार्थः । तादृशी रहःक्रिया एकान्तश्रीयाः साक्षात् स्वयमेव, अथ च—व्यापयति दिना आहवाय प्रकटं कथयित्वा एतस्याः शङ्कातुमिन्द्रमायासंशयानयं त्वं तुद निराकुरु । एतत्तस्यापि कां क्रोडाभ्यनयचेष्टमुक्त्वाऽस्माकनेतस्याश्च संदेहमपदुदेत्यर्थः । 'तत्त्वनैपथः' इति च पाठः ॥

इति तत्सुप्रयुक्तत्वनिर्द्दुतीकृतकृतवाम् ।

वाचमाकर्ण्य तद्भावे संशयालुः शशंस सः ॥ ७३ ॥

इतीति ॥ इत्युक्तप्रकारेण तया कृतया सुप्रयुक्तत्वेन कैवल्यानकहात्यारिबिस्कारमतिरेकेण सुवर्णकमलदानःश्रीदत्तनिधायकोपश्रितितत्त्वा च सम्यक्प्रयुक्तत्वेन निदुर्लभतमत्त्वं कृतत्वं एव यस्यास्तां कलां वाचमाकर्ण्य तद्भावे संशयान्नान्यैरेव दुम्भवादिर न करोति भिमिति नैम्यारावे संशयालुः संशितः स नतो नैनीप्रतन्निनिराकारं दत्तौ । एतेन तत्त्वित्यर्थः ॥

सुरसि उग्रनिद्रालुर्नया नामो राशपणान् ।

यद्यानन्दोऽहस्तलोमा पञ्चनानीनविष्यति ॥ ७४ ॥

सुरतीति ॥ हे नैमि, उग्रमा निद्रायाऽनन्देनोडयित्वा त्वं मया नामो राशपणान् परकृतस्वार्पणादेतेरनन्देन गतिरुत्कृष्टतमोपपन्नः । एतेन च स्मृत्याऽपि नान्यत्वं

स्पर्शनं जातरोमाद्या सती पद्मयुक्ता नाभिर्यस्यास्तादृशी भविष्यति संजातासीत्तत्स्मरति । पाणिरोमाद्यसंबन्धात्सकण्टककमलसंबन्धसंभावनया पद्मनाभीत्वं तव यज्ञातं तत्स्मरेत्यर्थः । नलपाणिः पद्मस्थानीयः, रोमाद्यश्च तत्कण्टकस्थानीयः । अथ च—विंक्षितकमलदलनुत्यरो-
माद्योद्गमात्पद्ममिव नाभिर्यस्यास्तादृशी जातासि तत्स्मर । शयार्पणं रोमाद्योद्गमे हेतुः । अथ
च—नाभौ शयार्पणादपद्मनाभः पद्मनाभः श्रोविष्णुर्भविष्यति पद्मनाभीभविष्यसीति च्विः ।
तत्स्मरति, नाभौ करकमलधारणाच्छ्रोविष्णुरुपा जातासि । नहि विष्णुं विनाऽन्यस्य नाभौ
कमलमस्तीत्यर्थः । निद्रितासीति बुद्ध्या वसनसंसनार्थं नाभिसमीपे मया करेऽपि ते तत्सं-
र्शाजातसात्त्विकरोमाद्या जातासि तत्स्मरेति भावः । आनन्दोल्लासिलोमेति निद्राया अलोक्यं
द्योतितम् । नहि निद्रायाः सत्यत्वे करस्पर्शाद्रोमाद्योद्गमो भवति । भैनीपक्षे पद्मनाभीति
च्विः । स्मरतियोगे त्व(नद्यतन)भूतेऽपि 'अभिज्ञावचने लट्' इति लट् । 'तदानन्द-' इति
पाठः सम्भवः ॥

जानासि ह्रीभयव्यग्रा यन्नवे मन्मथोत्सवे ।

सामिभुक्तैव मुक्तासि मृद्धि खेदभयान्मया ॥ ७५ ॥

जानासीति ॥ हे मृद्धि सुकुमाराङ्गि, शीघ्रद्राविणि च भैमी, मया नवे मन्मथोत्सवे
ह्रीभयाभ्यां व्यग्रा व्याकुलचित्ता त्वं अतिमृदुत्वात्संपूर्णसंभोगोपमदर्शसहृदया तव खेदो भवि-
ष्यतीति भयात्सामि अर्धभुक्तैवाप्राप्तसुरतावसानैव यन्मुक्तासि तज्जानासि स्मरति । सामि-
भुक्ता, 'सामि' इति समासः ॥

स्मर जित्वाजिमेतस्त्वां करे मत्पदधाविनि ।

अङ्गुलीयुगयोगेन यदाश्लिषं जने घने ॥ ७६ ॥

स्मरेति ॥ हे भैमि, आजि सङ्ग्रामं जित्वा त्वामा सांमुख्येनेतः प्राप्तोऽहं नमस्कारार्थं
क्षालनार्थं वा मत्पदधाविनि मच्चरणस्पर्शनि तव करेऽङ्गुलीयुगयोगेन मदीयचरणाङ्गुलीद्वय-
संबन्धेन दर्शनार्थं समागते घने भूयसि जने मध्ये यदाश्लिषमालिङ्गितवान् तत्स्मर । जन-
समक्षं साक्षादालिङ्गनस्यानौचित्यात्प्रवासोत्कण्ठाभरतरलतया चरणाङ्गुलिद्वयेन त्वत्पाणिपीड-
नवशात्त्वदालिङ्गनवाञ्छां त्वां प्रति द्योतितवांस्तत्स्मरेत्यर्थः । आश्लिषं, 'श्लिष आलिङ्गने'
इति लुङ्कुत्तमैकवचने च्लेः क्सः । 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति वैकल्पिकलालुडभावः ॥

वेत्थ मानेपि मत्प्यागदूनां स्वं मां च यन्मिथः ।

मदृष्टालिख्य पश्यन्ती व्यवाधा रेखयाऽन्तरा ॥ ७७ ॥

वेत्थेति ॥ हे भैमि, माने प्रीतिकलहे सत्यपि रोपात्त्वया कृतेन मत्कर्मकल्याणेन दूना
खिन्ना क्षणमात्रमपि मद्विरहं सोढुमशक्ता सती मिथ एकाग्रते स्त्रीरूपं स्वं, पुरुषं मां चालिख्ये
आलिख्य पश्यन्ती संयुक्तपरस्परदर्शनसुखमनुभवन्ती त्वं मया दृष्टा सती यच्चित्रलिखितयो-

१ यदानन्देति पाठे यद्योगसत्त्वेन 'न यदि' इति निषेधेन लटोऽप्राप्तिमभिप्रेत्येदम् । तथा पाठेपि
यदिति स्थाने यदेति पदच्छेदं कृत्वा व्याख्याने यच्छब्दयोगेपि व्याजशयनेन लक्षणेन पद्मनाभीभ-
वनस्य लक्ष्यत्वाल्लक्ष्यलक्षणसंबन्धे 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति परत्वाल्लटो विधानेन च न दोषः इति
सुखावबोधवागन्तीर्थः ।

रावयोरन्तरा मन्वे तूलिकादिलिखितया रेखया व्यवधाः व्यवधानं कृतवत्यति वेत्थ जाना-
ति । तत्सरेत्यर्थः । व्यवधाः, व्यवपूर्वाद्वाचो लुब्धग्रन्थः ॥

प्रस्तुतं न त्वया तावद्यन्मोहनविमोहितः ।

अतृप्तोऽधरपानेषु रत्ननामपिबं तव ॥ ७८ ॥

प्रस्तुतमिति ॥ हे भैमि, मोहनेन सुरवेन विशेषेण मोहितः सुरतपरवशः, अथ
च—मोहनकारिणा कानबाणेन मोहितो निरस्तविवेकोऽहं तवाधरपानेषु अतृप्तः संस्तव
रत्ननां जिह्वानपि यदपिबं तत्तावत्ताकल्पेन त्वया न प्रस्तुतम् । जिह्वाप्रलेहनेनपि कानशा-
लोक्तम् । प्रशब्दः प्रगतायेः । ‘अधरपानानाम्’ इति पाठे तृप्त्यर्थानां करणे षष्ठं वा ॥

त्वत्कुचार्द्रनखाङ्कुल्य मुद्रामालिङ्गनोत्थिताम् ।

स्नरेः स्नहृदि यत्स्नेरसखीः शिल्पं तवाव्रवम् ॥ ७९ ॥

त्वदिति ॥ अहं स्नहृदये तवाल्लिङ्गनोत्थितां तव कुचे तात्कालिकत्वादादस्याद्युक्ताधिरस्य
मया कृतस्य नखाङ्कुल्य मुद्रां नखक्षतदर्शनादेव स्नेरसखीः हास्यपरास्त्व सखीः प्रति तव शिल्पं
भवत्सख्या भैम्येदं नखक्षतं कृतं पश्यतेति त्वन्निर्माणं यदव्रवं तत्स्नेरोत्थितपेः । ‘स्नेरः’ इति
पाठे—स्नेरः सज्जहमित्यर्थः । सखीः, मुल्यं कर्म । शिल्पमिति, ‘अकथितं च’ इति कर्मेत्वम् ॥

त्वयान्याः क्रीडयन्मध्येमधुगोष्ठि रूपेक्षितः ।

वेत्ति तासां पुरो मूर्ध्ना त्वत्पादे यत्किलास्त्रलम् ॥ ८० ॥

त्वयेति ॥ मधुगोष्ठ्या नयशालाया मध्ये नयसहपानावसरे अन्याः सपत्नीः क्रीडयन्
त्वया दया रोयरूपितया दृशा ईक्षितोऽहं तासां सपत्नीनां पुरः समक्षमेव किल नयनतत्त्वा-
त्स्त्रलनव्याजेन त्वत्पादे मूर्ध्ना यदस्त्रलं स्त्रलित्वा यदपतं तद्वेत्ति जानाति । स्त्रलनव्याजेन
प्रगानेन त्वां प्रसादितवानस्ति तत्सरेति भावः । मध्येमधुगोष्ठि, ‘पारे मध्ये पश्चा वा’
इति समासः ॥

वेत्थ मय्यागते प्रोष्य यत्त्वां पश्यति हार्दिनि ।

अचुर्न्यारालिमालिङ्ग्य तस्यां केलिमुदा किल ॥ ८१ ॥

वेत्थेति ॥ नपि प्रोष्य विजययात्रां कृत्वा आगते, अत एव हार्दिनि प्रेननरतरले त्वां
पश्यति चेति आलिं स्वसखीनाल्लिङ्ग्य अन्याः प्रति तस्यां केलिमुदा क्रीडाहर्षेण किल विजय-
प्रकटनव्याजेन यत्तानचुन्दीः तद्वेत्थ स्मरति । कानशाङ्गान्पासचौरालदयात्तद्व्याल्लिङ्गनचु-
न्मनव्याजेन नां प्रत्याल्लिङ्गनचुन्मनद्वारा स्वप्रेननरं यत्स्वचितवत्यति तत्सरेति भावः । हे
हार्दिनीति भैमीचंदुर्दिवा । प्रोष्य, प्रसूतद्वेषेः कथो त्यपि यच्चरित्वात्संस्कारम् । हार्दि-
नि, (युवास्तिवार्दिनि) ‘हृदयस्य हरेख-’ इति हृदये च ‘अत इतिः ॥

जागर्ति तत्र संस्कारः स्वमुखाद्भवदानने ।

विक्षिप्यायाविपं यत्ता न्यायात्तान्मूलफालिकाः ॥ ८२ ॥

जागर्तीति ॥ अहं तान्मूलस्य चर्चिद्वृक्षकलनागवर्जितस्य फालिकाः यद्वृक्षे तनु-
जात्संस्काराद्भवता आगते विक्षिप्य विक्षप्य ‘यत्तपो विक्षेपः च तस्य दातृमोऽन्वया

दण्ड्यः' इति न्यायाच्छास्त्रोक्तयुक्त्यस्ताम्बूलफालिकाः (यदहमयाचिपं) पुनर्मह्यं देहीति याचितवान्, तत्र विषये स्मरणभूतो भावनाख्यः संस्कारो जागर्ति स्फुटद्रूपो वर्तते तत्स्मरति किमित्यर्थे इति प्रश्नः ॥

चित्ते तदस्ति कचित्ते नखजं यत्कुधा क्षतम् ।

प्राग्भावाधिगमागस्थे त्वया शम्बाकृतं क्षतम् ॥ ८३ ॥

चित्त इति ॥ मयि प्राक् लब्धप्राप्तसुरतान्तसुखायामेव सत्यां यो भावाधिगमः सुरतान्तसुखप्राप्तिस्तद्रूपे आगस्यपराधे तिष्ठति एवंभूते सति मयि विषये वा समरतस्यैव सुखहेतुत्वाद्विपमरतस्यासुखहेतुत्वात्कुधा मध्य एव सुखजन्यादोपादेतोर्नखजं क्षतं त्वया शम्बाकृतं प्रथमं फालकृष्टे क्षेत्रे पुनरपि सा(सी)रावदारणवत्प्रथमकृतनखक्षतमध्य एव पुनरपि गाढतरं नखक्षतं यदारोपितं तत्ते चित्तेऽस्ति कचित् । तत्स्मरेत्यर्थः । 'शम्बाकृतं द्वितीयं स्यात्' इति निघण्टुः । शम्बाकृतं, 'कृजो द्वितीयः' इति डाच् । लक्षण्या प्रयोगः ॥

स्वदिग्विनिमयेनैव निशि पार्श्वविवर्तिनोः ।

स्वप्रेष्वप्यस्तवैमुख्ये सख्ये सौख्यं सरावयोः ॥ ८४ ॥

स्वेति ॥ स्त्रीयस्त्रीयदिशो विनिमयेनैव परिवर्तनेनैव निशि पार्श्वविवर्तिनोर्वाग्मदक्षिणकुक्षिपरिवर्तनशीलयोः नतु यथावस्थितयोः संमुखयोरेवैवंभूतयोरावयोस्तव मम च स्वप्रेष्वपि निद्रास्वपि मध्ये अस्तं लयं वैमुख्यं पराञ्जुखत्वं यत्र तादृशे सख्ये मैत्रे यत्सौख्यं सुखं सुखित्वं वा तत्स्मर । संमुखयोर्हि यथावस्थितयोरेव पार्श्वपरिवर्तने द्वयोरपि पृष्ठभागघटनात्पराञ्जुखत्वमेव स्यादिति स्वस्वदिग्विनिमयपूर्वकमेकदैव पार्श्वपरिवर्तने वैमुख्याभावान्निद्रासमयेऽपि सांमुख्येन यदावयोर्मैत्रीसौख्यं तत्स्मरेत्यर्थः । स्वस्वदिग्विनिमयेन पार्श्वपरिवर्तने चान्योन्यं सांमुख्यमेव भवतीति सर्वसाक्षिकम् । सौख्यम्, स्वार्थे भावे वा ष्यञ् ॥

क्षणं प्राप्य सदस्येव नृणां विमनितेक्षणम् ।

दर्शिताधरमदंशा ध्याय यन्मामतर्जयः ॥ ८५ ॥

क्षणमिति ॥ सदस्येव सभायामेव वर्तमानापि त्वं सभास्थानां नृणां विमनितानि कार्यान्तरदर्शनपराणि कृतानीक्षणानि यत्र येन वा तादृशं क्षणमवसरं नृताद्युत्सवं वा प्राप्य मत्प्रमत्तुल्यादिना दर्शितोऽधरे वर्तमानो मदंशो मत्कृतो दन्तत्रणो यथैवंभूता सती तर्जन्यादिना मां यदतर्जयः, तद्ध्याय स्मर । विमनितेति, 'तत्करोति—' इति णिचि 'णाविप्रवत्' इति टिलोपः ॥

तथावलोक्य लीलाब्जनालभ्रमणविभ्रमात् ।

करौ योजयताध्ये(धी)हि यन्मयासि प्रसादिता ॥ ८६ ॥

तथेति ॥ तथा अधरदन्तक्षतदर्शनपूर्वं तर्जनीतर्जनाप्रकारमवलोक्य लीलाब्जनालभ्रमणविभ्रमात् करौ योजयता संयुक्तौ कुर्वता मया कोपत्याजनपूर्वं यत्प्रसादितासि तदध्ये(धी)हि । स्मरेत्यर्थः । 'इक् स्मरणे' ॥

ताम्बूलदानमन्यस्तकरजं करपङ्कजे ।

मम न स्मरसि प्रायस्तव नैव स्मरामि तत् ॥ ८७ ॥

ताम्बूलेति ॥ त्वं त्वदीयकरपङ्कजे मम ताम्बूलदानमन्यस्तकरजमक्षिप्तनखक्षतं प्रायो

बाहुल्येन न स्मरति । अहमपि मदीयपाणिपत्रे त्वत्कृतं तृपाच्छेदकं यथा ताम्बूलदानमक्षिप्त-
नखक्षतं बाहुल्येन नैव स्मरामि । किंतु—अन्योन्यवोदिकादानक्षणे प्रेनभरात्पाणिपद्मनभारो-
पितनखक्षतमेव सदा ताम्बूलदानमावयोः, तत्स्मरेति भावः ॥

तद्ध्ये (धी) हि नृपोद्यं मां हित्वा यत्त्वं गता सखीः ।

तत्रापि मे गतस्याग्रे लीलैवाच्छित्तस्तृणम् ॥ ८८ ॥

तदिति ॥ कमप्यपराधं कृत्वाप्यहमेतन्नाकार्पणमिलादिनृपोयमलोकभाषिणं नृं कोपेन हित्वा सखीः प्रति गता त्वं तत्रापि सखीत्तनीपे भववीर्यपृष्ठदेशानुवर्तित्वेन गतस्य नेऽप्रे लीलयैव खनावेनैव यत्तृणमच्छिनधिच्छेद(दिध), तदध्ये(धी)हि इति पूर्ववत् । अद्यप्रमृ- त्यलोकनापिणस्तत्राहं न कापि, त्वं नम न कोपीति मैत्रीविच्छेदसूचकं तृणच्छेदं यथा बालकाः कुर्वन्ति, तद्वत्त्वयापि कृतमिति स्मरेत्यर्थः । नृपोदम्, 'राजस्य-' इति निपातः ॥

स्तरति प्रेयति प्रायो यद्वितीयस्तासहा ।

शुचिरात्रीत्युपालब्धा त्वं नयापिक्रनादिनी ॥ ८९ ॥

स्मरतीति ॥ हे प्रेयसि, बालत्वात्सौकुमार्यविशेषाच्च द्वितीयरतानिलापिनो नन द्वितीयस्य रतस्यासहा, तथा—पिकवन्नदति तच्छीला कोकिलतुल्यकूबना त्वं नया शुचिरात्रो ग्रीष्मर्तुसंबन्धिनी रात्रौत्युपालब्धा सोपादन्मनानन्वितासि तत्प्रायः स्मरसि कपयेल्लपः । शुचिरात्रिरपि स्वल्पप्रमाणत्वादेकवारानुरतनिर्माणैव जातप्रभातत्वाद्वितीयानुरतनिर्माणसहा वसन्तर्नैकद्वयाच्च पिकनादोऽस्यां वर्तत इति । तत्रापि प्रभाते कोकिलः लपो भवतीत्यर्थः । यद्वा—वसन्तस्यातीतत्वात्कोकिलानामनवात्पिकव्यतिरिक्ताः पक्षिणोऽपिक्वाः, तत्राद्युक्ता ॥

भुञ्जानस्य नवं निम्नं परिवेविपती नधौ ।

सपत्नीष्वपि मे रागं संभाव्य स्वरूपः स्तरेः ॥ ९० ॥

भुञ्जानस्येति ॥ मयौ वसन्ते नवं नूतनतमागतपत्रपुष्पादिकं निम्बं भुञ्जानस्य ने
सपत्नीष्वपि रागं प्रीतिं संभाव्यानुमाय कोपवशात् पुनःपुनः निम्बमेव मन भोजनार्थं परि-
वेक्ष्यती पात्रे परितः क्षिपन्ती त्वं खरपः खांपान्कोपान् खकोपस्य वा स्मरेः । मधुरतर-
शर्करादिपरित्यागेनातिकदुरसेऽपि चेदस्यैवं रुचिस्त्वाहिं मदीयापेक्षयाऽतिहीनानु मत्सपत्नीष्व-
प्यस्य रुचिः स्यादिति संभाव्य बहुतरं निम्बमेव भुङ्क्ष्वेति वारं वारमतिकदुरनिम्बादिदानेन
यत्कोपान्नां प्रति व्यथितवत्यसि तत्स्मरेति भावः । वसन्ते च जना निम्बं भुञ्जते । परिवेक्षि-
यती, परिवेक्षणार्थात्परिदृष्ट्वादिषेः शता 'श्लै' इति द्विवचनम् । खरपः, 'अथोपर्थ-' इति
पठ्यौ, कर्मेत्वविदक्षया द्वितीया वा ॥

लर शार्करनात्वाद्य त्वया राद्धमिति स्तुवन् ।

स्वनिन्दारोपरक्तात्तु यदनैपं तवाधरात् ॥ ९६ ॥

त्नरेति ॥ शर्करं शर्कराधिकारभूतं शर्करावच्छिन्नं वा किमपि मह्यमात्राय एतच्छर्करा-

१ यथा श्रीरामः कुरुक्षेत्रे । वर्मासहस्रानिघ्नाय स्वयं गच्छन् वदोवासात् तत्रावर्तितः शत्रुपक्षे
कृतावरोधवान् ।

लेखावेरसामुत्तमलिङ्गत्वा लया गणितं किमिति सा सतिगवागतिस्तु न परं परं नरे
 वर्णयन्तु सचोतिशान्तिरेवमेव कथमेति नुतो अपरग्याणि सवेमपुराणोन्तयातिम
 लेखापेचमानन्महोत्तमावेत सति कसमिहस्यं एवमति, ननु, तदि अयप्रवृत्ति अतिरि
 देन समप्रवृत्तम् उ कथापयनेन न कथ्यते गानेन्द्रया रोपयेन स्थाततापराणुमिरेन
 मोतवान्मि तत्सर । मोपेन लोहितं पुष्पम् । तत्सरकथयता केराणयया इषिमासक
 पराकृपादिना आवितालोपायदमेव तत्सरेति भावः । साकेरम्, निहारे श्रद्धावै
 वाण् । अथसर, 'मीमा' इत्यपराणसम् ॥

मुखासारम् नामयन्तं पुम्बं पुम्बमल्लयान् ।

न प्रापं पुम्बितुं यत्ते भन्या तमुम्बत् स्मृतिः ॥ ९२ ॥

मुखादिति ॥ मुखासारम् नामयन्तं नामयन्तं लक्ष्मं पुम्बं पुम्बं पुम्बित्वा
 पुम्बित्वा अमुखासारम् अगमात्पुम्बनेच्छः (अः) यत्तद् स्मरमानिदरे यत्तद् तं पम्बित्वा
 प्रल्लिखन्नातिशयाद्वा गोपितत्वापुम्बितुं न प्रापं तत्सरमानिदरे भन्या स्मृतिमुम्बत् ।
 तत्सरमानिदरे स्मृतिविषयीभवत् । अतिरामास्मरमानिदरेण पुम्बितुं प्रयत्नस्य मन तत्र
 दत्तवत्ता तत्सरेति भावः । चकनार्तिनापि मया यपुम्बितुं न प्रापं तत्सरमा प्राप्तम्, अत
 एव सा भन्येति भावः । मुखासिद्ध्या कृपनामिच्छया तत्तन्नामपुम्बित्वास्थानि ॥

कमपि सारकेलिं तं सार यत्र भवन्निति ।

मया विहितसंबुद्धिर्बोडिता स्मितवत्यति ॥ ९३ ॥

कमिति ॥ त्वं कमपि तमनिर्वचनीयं लोकोत्तरपुष्पायितास्यं सारकेलिं लर । (तं
 कम्-) यत्र कामकेली पुंस्वारोपेण भवमिति पुंलिङ्गोन्वितसंबुद्ध्या मया विहिता संबुद्धि-
 र्यस्याः सा त्वं बोडिता स्मितवत्यति । कामशास्त्रान्वासकोशलाशद्विपरीतमुरतनकार्पा,
 तत्सारेत्यर्थः । केलेः पुंस्त्वं पृथं दक्षितम् ॥

नीलदाचिवुकं यत्र मदाक्तेन श्रमान्बुना ।

सर हारमणौ दृष्टं स्वमास्यं तत्क्षणोचितम् ॥ ९४ ॥

नीलदिति ॥ तत्रोक्तरूपे पुष्पायिते ललाटकपोललितपत्रवल्लीसंबन्धना मदेन
 कस्तूर्याक्तेन मिश्रितेन कलुषितेन गच्छता श्रमान्बुना आचिवुकं हनुभागमभिधाय
 नीलनीलवर्णं भवदुपरिस्थितत्वादधोविलोक्यतो मुखास्य कस्तूरीमिलितेन गलता श्रमजलेन
 चिवुकसंबन्धस्यौचित्यानीलं भवत् एवंभूतम्, अधोभागे वर्तमानस्य नम हृदि वर्तमाने
 मुखाहारमध्यमणौ तत्क्षणे विपरीतरताचरणसमये तत्क्षण उत्सवे बोचितमुज्जरीत्या योग्यम्,
 अथ च—पुष्पायितक्षणे तादृशस्य श्रमजलस्य कूर्चकान्तिदायित्वेनोचितम्, दृष्टं स्वमास्यं
 सर । 'मदो रेतति कस्तूर्यां गवै हर्षेनदानयोः' इत्यभिधानान्मदशब्द एकदेशलक्षणस्य
 मृगमदवाची । नीलद्, आचारक्रियन्ताच्छता । 'नील वर्णे' धातुरिति केचित् ॥

सर तत्रखमत्रोरौ कस्तेधा(दा)दिति ते मृपा ।

हीदैवतमलुम्पं यद्गतं रतपरोक्षणम् ॥ ९५ ॥

स्मरेति ॥ अहं अत्रालित्वे तवोरौ को नखनधादां इति नृपा असलभाषी
सन् हीरेव दैवतं यस्य तत्त्वं, अत एव रत्नस्य परोक्षं परोक्षकरणं ब्रह्मचर्यरूपं सुरतप्रतिब-
न्धकं त्रतं निषेधं यदलुप्तं निवर्तितवान् तत्स्मर । परपुरुषसंबन्धसङ्कोतादनार्थं नृपाभाषणेन
रसान्तरानुत्पाद्य लज्जाकृतं सुरतप्रतिबन्धकमनुद्योगं यन्निवर्तितवांस्तत्स्मरेत्यर्थः । त्रतं सदैवतं
भवतीति हीदैवतमित्युक्तम् ॥

वनकेलौ स्तराश्वत्थदलं भूपतितं प्रति ।

देहि महामुदस्येति मद्गिरा त्रीडितासि यत् ॥ ९६ ॥

वनेति ॥ त्वन् इति मद्गिरा यद्ग्रीडितासि तत्स्मर । इति किम्—हे भैमी, त्वं वनकेलौ
आरामविहारसमये भुवि पतितमश्वत्थदलं प्रति गृह्ण्य इदम् उदस्य पानिनोत्क्षिप्य नखं
देहीति । 'अश्वत्थपत्रसहस्रं विपुलं च गुह्यम्' इति कानशाखवचनाद्भूपतिताश्चत्थदलयाचनेन
वराहयाचनस्य सूचितत्वाद्यद्ग्रीडितासि तत्स्मरेति भावः ॥

इति तस्या रहस्यानि प्रिये शंसति सान्तरा ।

पाणिभ्यां पिदधे सख्याः श्रवसी हीवशीकृता ॥ ९७ ॥

इतीति ॥ सा भैमी प्रिये इति पूर्वोक्तप्रकारेण तस्या भैम्या रहस्यानि एकान्तरतवृत्तानि
शंसति सति हीवशीकृता लज्जिता सती अन्तरा मध्य एवासनास एव वचने पाणिभ्यां
सख्याः कलापाः श्रवसी कर्णौ पिदधे आच्छादितवती । इतः परमप्य(ति)संगुह्यमपि रहस्य-
मस्य कथयिष्यति, तदनया नाकर्षणीयमिति बुद्ध्या तस्याः कर्णौ प्यधत्तेत्यर्थः ॥

कर्णपिधान एवोत्प्रेक्षते—

कर्णौ पीडयती सख्या वीक्ष्य नेत्रासितोत्पले ।

अप्यपीडयतां भैमीकरकोकनदे तु (तु) तौ ॥ ९८ ॥

कर्णाविति ॥ भैमीकरावेव कोकनदे रत्नेत्यले अपि कर्तातौ (!) सख्याः कलापा नेत्रे
एवास्मितोत्पले तस्या एव कर्णौ पीडयती यत्रयन्ती वीक्ष्य तौ कलाकर्णौ कर्णभूतौ अपीड-
यतां तु कलानेत्रनीलोत्पलद्वयोः कर्णनृणतया कर्णाकनगात्पीडकरगत्वेन भैमी-कररत्नेत्यले
अपि साजालानेत्रनीलोत्पलसहायकाचरणदुष्टैव सधैरेव वा (भैमीकरकोकनदे अपि)
तत्कर्णौ पीडयामासतुः । किमिति भावः । सर्वपदोः सहायकं सार्धा च दुष्ट्य । पीडयती,
'वा ननुचल' इति दुमभावः ॥

पुनरप्यन्यथोत्प्रेक्षते—

तत्प्रविष्टं सखीकर्णौ पत्युरालपितं ह्रिया ।

पिदधाविष वैदर्भी स्वरहस्यानिसंधिना ॥ ९९ ॥

तदिति ॥ वैदर्भी सखीकर्णौ प्रविष्टं तत्पूर्वोक्तं स्वरहस्यं पत्युरालपितं स्वरहस्यमेव-

१ 'वनकेलौ आरामविहारसमये' इति 'प्रविष्टा' इत्यतः भाग्योक्तं सतिष्ठत् । २ 'अथ च—इति-
प्य (उत्पलस्य) देहीति सतिष्ठेन भयतेनस्य उत्पलेषीकवेन पुनरपिदुष्टवत्त्वानि सूचितं कापट्यविश-
लंति' इति नुस्त्रापयोधायाविरहः ।

त्कर्णाभ्यां सकाशाद्दहिर्मा गादित्यभिसंधिनाभिप्रायेणेव ह्रिया पिद्वौ आच्छादितवती ।
अन्यदपि गोप्यं वस्तु भाण्डे निक्षिप्यान्यो मा स्म ज्ञासीदिति तद्वारे पिधीयते ॥

तमालोक्य प्रियाकेलिं नले सोत्प्रासहासिनि ।

आरात्तत्त्वमवुद्धापि सख्यः सिष्मियिरेऽपराः ॥ १०० ॥

तमिति ॥ आरादूरे स्थिता अप्यपराः सख्यस्तत्त्वं नलहासकारणमवुद्धापि सिष्मियिरे
जहसुः । कस्मिन्सति—नले तं पूर्वोक्तं प्रियायाः केलिमालोक्य सोत्प्रासहासिनि उत्प्राप्तेनैव
स्त्वेन सह यथा तथा हसति सति । नलदृहासश्रवणमात्रेण सिष्मियिर इत्यर्थः ॥

दम्पत्योरुपरि प्रीत्या ता धराप्सरसस्तयोः ।

ववृषुः स्मितपुष्पाणि सुरभीणि मुखानिलैः ॥ १०१ ॥

दम्पत्योरिति ॥ ताः सख्य एव धरायामुर्वेद्याश्चरत्तयोर्दम्पत्योरुपरि प्रीत्या प्रेम्ना
तिशयेन सुरभीणि स्मितान्येव पुष्पाणि ववृषुः । सर्वा अपि सख्यस्तावुभौ क्रीडावशादवसृ-
रित्यर्थः । मुखानिलसुरभित्वेन तासां पद्मिनीत्वं सूचितम् । तयोः, 'पश्यतस्ये—' इति पृष्टी ॥

तदास्यहसिताज्जातं स्मितमासामभासत ।

आलोकादिव शीतांशोः कुमुदश्रेणिजृम्भणम् ॥ १०२ ॥

तदिति ॥ तस्य नलस्यास्यहसिताज्जातमासां सखीनां स्मितं शीतांशोरालोकात्प्रकाशा-
ज्जातं कुमुदश्रेण्या जृम्भणं विकासनमिवाभासत । 'तदस्य' इति कचित्पाठः ॥

प्रत्यभिज्ञाय विशाथ स्वरं हासविकस्वरम् ।

सख्यास्तासु स्वपक्षयाः कला जातवलाऽजनि ॥ १०३ ॥

प्रतीति ॥ अथ सखीसमूहहासानन्तरं विज्ञातचित्तुरा कला तासु सखीषु मध्ये स्व-
क्षाया निजमित्रभूतायाः कस्याश्चित्सख्याः स्वरं हासेन विकस्वरं सुव्यक्तम्, अत एव—
सोऽयं मत्सख्या एव स्वर इति प्रत्यभिज्ञाय परोक्षप्रत्यक्षोभयांशात्मकज्ञानविषयं कृत्वा जातं
बलं यस्यास्तादृशी, भैमीप्रतारणार्थं ससहायोत्साहशक्तियुक्ता वाऽजनि । मत्प्रज्ञायाऽत्र विद्य-
तेऽतोऽस्याः सकाशान्मां मोचयिष्यति, शिष्टं वाकर्णयिष्यतीति साश्वासभूदिति भावः ।
अन्योपि केनचित्प्रतिबद्धः स्वपक्षीयं दृष्ट्वा जातवलो भवति । सखीस्वरश्रवणं तु कर्णपिधाना-
त्पूर्वमेव ज्ञातव्यम् । अन्यथा स्वरश्रवणानुपपत्तेः । भैमीकरयोः कोमलतरतया कर्णनिविड-
पीडने सामर्थ्याभावेन वा श्रवणोपपत्तिः ॥

साहूयोच्चैरथोचे तामेहि स्वर्गेण वञ्चिते ।

पिव वाणी सुधावेणीर्नृपचन्द्रस्य सुन्दरि ॥ १०४ ॥

सेति ॥ अथ स्वपक्षीयस्वरप्रत्यभिज्ञानानन्तरं सा कला तां स्वसखीमुच्चैस्तारस्वरं यथा-
याहूय इति ऊचे । इति किम्—दूरस्थत्वात् हे स्वर्गमुखेन वञ्चिते सुन्दरि, एहि सनीपमा-
गच्छ, आगत्य त्वं नृप एवाहादकत्वाच्चन्द्रस्तस्य सुधावेणीरमृतप्रवाहरूपा वाणीः पिव सादर-

१ 'स्वपक्षया इति दिगादित्वाद्यः । स्वपक्षया इति पाठे—पक्षशब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वात्तत्पुरुषात्तन्मा-
द्वङ्गोहिः कार्यः' इति सुखावबोधः । २ 'स्वाचैताम्' इति नृपुत्तकपाठः ।

माकर्णयेति स्वर्गेऽपि चन्द्रानृतपानमेव विशिष्टं नलपरिहासाकर्णनसुखं स्वर्गसुखमेव तदनु-
भवेत्यर्थः ॥

साशृणोत्तस्य वाग्भागमनत्यासत्तिमत्यपि ।

कल्पग्रामाल्पनिघोषं वदरीव कृशोदरी ॥ १०५ ॥

सेति ॥ कल्या आहूता अनत्यासत्तिनत्यपि अत्यन्तनैकद्व्यरहितापि यत्र स्थितौ किञ्चि-
च्छ्रूयते किञ्चिन्नेति तत्र स्थिता कृशोदरी सा कलासखी तस्य वाचो भागं शिष्टमंशनशृणोत् ।
कलाकर्णयोर्भैरव्या पिहितत्वादाहूता सखी नलकल्पनानरहस्यकथाशेषमशृणोदित्यर्थः । का कलि-
व—कृशोदरी कृशमध्या । अल्पजनेति यावत् । एवंभूता वदरी कल्पग्रामनाम्नो ग्रामत्याल्प-
निघोषं लोककलकलं तत्र पठतां वेदध्वनिं वा तमेव । वदरिकाश्रमस्थो लोकः मुनिजनस्था-
नभूतकल्पग्रामनिवासिनो जनस्य कोलाहलं शृणोतीति तौ(तौ)र्थिकप्रसिद्धिः ॥

अथ स्वपृष्ठनिष्ठायाः शृण्वत्या निपधाभिधाः ।

नलमौलिमणौ तस्या भावमाकलयत्कला ॥ १०६ ॥

अथेति ॥ अथ कलासख्या नलवाक्यशेषप्रवणानन्तरं कला स्वपृष्ठे निष्ठा स्थितिर्यस्याः
कर्णपिधानपरतया कलापधाद्भागे स्थितायाः, तथा—कलासखी प्रति रहस्यं ब्रुवती नैपय-
स्याभिधा वचनानि शृण्वत्यास्तस्या भैरव्या भावं रहस्यकथनाद्वाचकोरायनिम्बजकमुखचैष्टावि-
शेषं नलस्य मौलिमणौ शिरोरत्ने प्रतिविम्बवशादाकलयत्कलासीत् । ददर्शेत्यर्थः । नलेन कला-
सखी प्रति रहस्ये उक्ते भैरव्या हास्यकोनादिचैष्टां नलमौलिरत्ने प्रतिविम्बितं सा कला ददर्श
नलशृणोदित्यर्थः ॥

प्रतिविम्बेक्षितैः सख्या मुखाकृतैः कृतानुमा ।

तद्ग्रीडाद्यनुकुर्वाणा शृण्वतीवान्वमायि सा ॥ १०७ ॥

प्रतिविम्बेति ॥ प्रतिविम्बेति ईक्षितैः सख्याः पृष्ठस्थितया भैरव्याः स्वपृष्ठसख्या मुखा-
कृतग्रीडाहासादित्युक्तमुखसंक्रोचविकासादिचैष्टितैः कृत्वा कृताऽनुमितिर्नया तादृशुखविद्यार-
दर्शनत्वायेन नलेनैवमुक्तं स्यादित्येवंकृता नलवाक्यार्थसंनान्वया यया सा, तथा—तस्या
भैरव्याः स्वपृष्ठसख्या वा नलवाक्यानुसृतं ग्रीडायनुकुर्वती प्रतिविम्बदर्शनादेवात्र संक्रोचादनि-
नयेनानुकुर्वाणा दर्शयन्ती सा कला भैरव्यानिपिहितकर्णाऽपि तद्ग्रीडाद्यनुकरणदेव भैरव्यावत्,
सखीवद्वा नलवचनं शृण्वतीवान्वमानि(यि) भैरव्यालम्बां संनान्विता । तद्ग्रीडादि, 'न
लोक—' इति निषेधाद्वितीया । अनुकुर्वाणा, 'अनुकराम्यां कृतः' इति परस्मैपदविधानाच्छा-
नवनानि 'तात्पर्याल्पवचोवचनशक्तिषु चानश्' इति तात्पर्यात्वे शब्दो वा चानश् ॥

कारं कारं तथाकारमूचे साऽशृण्वन्तमान् ।

निध्या वेत्थ निरर्धैतदर्थ्याः स्युर्नम देवताः ॥ १०८ ॥

कारमिति ॥ सा कला तथा पूर्वोक्तं भैरव्याः स्वपृष्ठसख्या वा नलमौलिमणौ मुख-
जहर्षादाकारं करं करं कृत्वा कृत्वा अनया सर्वं शृण्वतीति यथा प्रत्येतिर्नति तथाभिनयं
कृत्वा इति ऊपे । इति हिम्—अहं भवत्येवं सर्वं इत्यन्तमशृण्वन्तानां निरर्धैतदर्थ-
वत् ।

त्यस्मि । हे भैमि, त्वं भवद्वचनश्रवणसूचिका मम निरो मित्या चेद्वेत्य जानीषे । अनन्तरं
तमप्याकर्णितमियं वदतीति मन्यते चेत्तत्तर्हि अमीष्टसिद्ध्यर्थं प्रत्यहं पूजयमाना मम गौरवार्थं
ष्टदेवता निष्फलाः स्युरिष्टदायिन्यो मा भूवन्निति मया शपथः क्रियत इति नलं प्रत्यवोवाह ।
अश्रवणवन्तमाम्, 'तिष्ठ' इति तनप् ॥

मत्कर्णभूषणानां तु राजन्निविडपीडनात् ।

व्यथिष्यमाणपाणिस्ते निपेदुमुचिता प्रिया ॥ १०९ ॥

इति सा मोचयांचक्रे कर्णौ सख्याः करग्रहात् ।

पत्युराश्रवतां यान्त्या मुधायासनिपेधिनः ॥ ११० ॥

मदिति ॥ इतीति । युग्मम् । सा कला इति पूर्वोक्तं नलं प्रत्युक्त्वा सख्या भैम्याः इति
ग्रहात् पाणिभ्यां पीडनात्सकाशात्कर्णौ मोचयांचक्रे । अर्थाद्वैम्येव प्रयोज्यया । तृतीयादन्त-
(पाठ)स्तु सप्रार्थः । किंभूतायाः—कर्णपिधानरूपान्मुधायासाद्व्यासप्रत्यासान्निपेधिनो ज्वर-
यितुः पत्युराश्रवतां वचनकारित्वं यान्त्या गच्छन्त्याः । तद्वचनकारिण्या इत्यर्थः । शपथसं-
कलावचनमाकर्ण्य कर्णपिधानप्रयासो व्यर्थ इति निविडपीडनात्तव पाणिपीडैव भविष्यतीति
तत्कर्णौ मुञ्चेति नलवचनाद्वैम्यं तत्कर्णावमुञ्चदित्यर्थः । इति किम् । हे राजन्, मत्कर्णपि-
धानवशान्मत्कर्णभूषणानां निविडपीडनादेतोस्तु पुनः सौकुमार्यातिशयादितः परमपि व्यथि-
ष्यमाणौ पीडां प्राप्स्यन्तौ पाणी यस्यास्तादृशी ते तव प्रिया निपेदुमुचितीति । कर्णपिधान-
फलं नास्ति पिधानप्रयासो व्यर्थः प्रत्युतास्याः पाणिपीडा भविष्यतीत्यं त्वया निपेधेऽस्यर्थः ॥

श्रुतिसंरोधजध्वानसंततिच्छेदतालताम् ।

जगाम झटिति त्यागस्वनस्तत्कर्णयोस्ततः ॥ १११ ॥

श्रुतीति ॥ ततः कर्णमोचनानन्तरं ततो विस्तृतो वा तस्याः कलायाः कर्णयोः झटिति
शीघ्रं त्यागस्तत्साच्छीघ्रहस्तमोचनाच्चातो यथादिखनः स श्रुत्योः संरोधान्निविडपीडनाच्चातो
यो ध्वानः शब्दस्तस्य संततिरविच्छिन्नता निरन्तरसमुत्पन्नो गुमुगुमारव इति यावत्, तस्य
२ विरतौ तालतां हस्ततालद्वयवाद्यपरिच्छेदशङ्कीतादिक्रियानानभूतकालतां जगाम । झटिति-
३ तत्कर्णमोचनादनुभूयमानादिशब्दः, कर्णपिधानसमयेऽनुभूयमानगुमुगुमारवविरानना-
क्रोशभूदित्यर्थः । एतच्च स्वप्रत्यक्षसिद्धम् ॥

सापसृत्य कियदूरं मुमुदे सिम्निवे ततः ।

इदं च तां सखीमेत्य ययाचे काकुभिः कला ॥ ११२ ॥

सेति ॥ सा कला ततोऽनन्तरं तस्माद्वैम्युपवेशनस्थानाद्वा सकाशात्किञ्चिद्विरानन-
सृत्य गत्वा मुमुदे सिम्निवे । प्रतारणकौशलवशाच्चाहास च । तां सखीं श्रुतनलवचनाने-
त्येदं वक्ष्यमाणं काकुभिरयंविशेषव्यञ्जकैश्चनौचैर्ध्वनिविकारैः रूपभाषणैर्ययाचे च । सर्व-
चदिति यावत् ॥

अभिधास्ये रहस्यं ते यदथावि मयानयोः ।

वर्णयाकर्णितं महामेह्यालि विनिमीयताम् ॥ ११३ ॥

अभिधास्य इति ॥ हे सखि, मयाऽनयोर्वद्रहस्यमश्रावि, अहं तद्रहस्यं तुभ्यमभिधास्ये, मत्कणोपिधानानन्तरमनयो रहस्यं त्वया आकण्ठितं तत्त्वं मयं वर्णय कथय एहि शीघ्रमागच्छ वित्तेनोयतां परिवृत्तिः क्रियताम् । नह्यम्, 'क्रियया यमनिप्रैति-' इति संप्रदानत्वम् । निजवाक्यत्वादन्यादेशाभावात् नयादेशः ॥

वयस्याभ्यर्थनेनास्याः प्राकूटश्रुतिनाटने ।

विलितौ कुरुतः सैतौ दम्पती कम्पितं शिरः ॥ ११४ ॥

वयस्येति ॥ अक्षुतरहस्यश्रवणार्थनाहुताया वयस्याया अभ्यर्थनेन साक्षुतश्रवणप्रार्थनेन हेतुनास्याः कलायाः 'अशृण्वन्तनाम्' इत्यादि प्राकूटश्रुतिः पूर्वं कृतं निम्याशिरःकम्पादिपूर्वं श्रवणं तस्या नाटनेऽभिनये विलितौ अनया कथमावां प्रतारितौ सः दृष्टं दृष्टमिति निधोवचनपूर्वं साधयौ तौ दम्पती शिरः कम्पितं कुरुतः स । नाटने, चौरादिकानाटनेपुंसके भावे लुट् ॥

तथालिनालपन्तीं तामभ्यधात्रिपधाधिपः ।

आस्त्व तद्वञ्चितौ त्वञ्चेन्मिथ्याशपथसाहसात् ॥ ११५ ॥

तथेति ॥ निपधाधिपः तथा रहस्यविनिमयकथनप्रार्थनरूपेण स्वपक्षभूतानालि प्रत्यालपन्तीं तां कलानम्यधादवोचत् । हे कले, निम्याशपथरूपात्साहसादविचारितकारित्वादेतोर्धेदावां कर्णेनोचनार्थमेव तपालीकवचनोक्त्या वयितौ प्रतारितौ सौ भवावत्तर्हि आस्त्व तिष्ठ । तत्तर्हि आस्वेति भिन्नं वा । प्रतारणनिमित्तां दर्जनोक्तिमुच्ये इत्यर्थः ॥

प्रत्यालापीत्कलापीमं कलङ्कः शङ्कितः कुतः ।

प्रियापरिजनोक्तस्य त्वयैवाद्य नृपोद्यता ॥ ११६ ॥

प्रतीति ॥ कलापीमं नलं प्रति उद्दिशालापीदवोचत् । हे राजन्, त्वया प्रियाया नैम्याः परिजनस्य सेवकभूताया मनोक्तस्य वचनस्यैतावत्तु दिनेषु मध्येऽदैव नृपोऽद्यता निम्याभाषणत्वरूपः कलङ्को दोषः कुतः कलादेतोः शङ्कितः संभावितः, तत्कारणं कथयेति । सल्लवादिन्या नैम्याः परिचारिकाया मनालीकनामित्वं संभावयितुमन्यराक्षसनिर्लयः । नैमां रात्रिदृष्टमपि सुरतमलदग्नेऽदृष्टमिति कथयति । परिजनस्य प्रसुप्तदृशो युक्तः । तपालीकनापनं नम गुण इव नतु कलङ्क इत्यपि । 'परिजनस्योक्त' इति च पाठः ॥

सवचनस्य सल्लतां प्रतिपादयति—

सत्यं खलु तदाधौपं परं गुणगुनारवम् ।

शृणोमीत्येव सावोचं नतु त्वद्वाचनित्यापि ॥ ११७ ॥

सत्यमिति ॥ अहं तदा श्रवणपिपथच्छाते खलु निश्चितनर्थापनमिति सत्यम्, परं देवतं गुणगुनारवं नतु त्वद्वाचनम् । तथापि—श्रवणमार्गं सत्यमेवेत्यर्थः । तत्राश्रयमनये श्रुतेः सत्यकल्पेपि कर्मातिवक्ष्याहं शृणोमीत्येव सावोचम्, नतु त्वद्वाचनमिति विरोधमन्यतोऽप्येव । शपथोपि साधारणश्रवणमाश्रयित्वात्सत्य एवेति न कर्मादिदिशि मनालीकनामित्वं त्वया

शङ्खनीयमित्यर्थः । अशृण्वन्तमिति तत्रोक्त्वादत्र शृणोमिति श्रवणमात्रोपलक्षणपरं न भूतवर्तमानपरमिति ज्ञातव्यम् ॥

‘व्यर्थाः स्युर्मम देवताः’ (२०।१०८) इत्यत्र देवताशब्दस्यान्यार्थत्वेन ‘शपथो मया न कृत एव’ इति समर्थयते—

आमन्त्र्य तेन देव त्वां तद्वैयर्थ्यं समर्थये ।

शपथः कर्कशोदर्कः सत्यं सत्योपि दैवतः ॥ ११८ ॥

आमन्त्रयेति ॥ हे राजन्, अहं तेन ‘व्यर्थाः स्युः—’ (२०।१०८) इत्यादिवाक्येन देवेति त्वामामन्त्र्य संबोध्य ताः श्रवणप्रतिपादका अशृण्वन्तमामित्यादयो मन निरो व्यर्था अलीकाः स्युः, यथा त्वं मिथ्याभूता वेत्य तादृश्य एव कामं स्युरिति अशृण्वन्तमामित्यादीनां त्वद्वचनप्रतिपादिकानामपि गिरां वैयर्थ्यमेव समर्थये सिद्धान्तत्वेन प्रतिपादयामि । अथ च— या गुमुगुमारवरूपा अध्रौपम्, याश्च त्वं मिथ्या वेत्य तासां गिरामनुकरणशब्दत्वादर्थशून्यत्वान्निरर्थकत्वाद्वैयर्थ्यं समर्थये । पूर्वं कृतस्य शपथस्यान्यनर्थं कृत्वा कथमपलप्योक्तत्वात् आह—‘सत्येनापि शपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसंनिधौ । तस्य वैवस्वतो राजा धर्मेत्याहं निष्कन्तति ॥’ इत्यादिमन्वादिवचनप्रामाण्याद्देवतासंबन्धी सत्योपि शपथः सत्यं निश्चितं यस्मात्कर्कशोदर्कः दारुणपरिणामः, किं पुनरसत्यः तस्मादिति ज्ञात्वा मया शपथो न कृत एव परं देवस्यैव शपथप्रान्तिर्जातित्यर्थः । अत एव त्वां देवेत्यामन्त्रितवती । दैवतः सत्योपि शपथः कर्कशोदर्क इति यन्मन्वादिभिरुक्तम्, तत्सत्यं यस्माच्छपथप्रान्त्या संप्रत्येव त्वया मयि कलङ्क आरोपित इत्यर्थ इति वा ॥

इदानीम् ‘अर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः’ इति न्यायादलीकभाषणेऽप्यदोषत्वमाह—

असंभोगकथारम्भैर्वञ्चयेथे कथं नु माम् ।

हन्त सेयमनर्हन्ती यन्न विप्रलभे युवाम् ॥ ११९ ॥

असंभोगेति ॥ हे भैमीनलौ, युवां ‘भैमी मह्यं स्पृष्टुमपि न ददाति, नलेनाहं कदा-
‘न स्पृष्टापि’ एत्यसंभोगकथारम्भैरन्योन्यसंभोगाभावविषयवृत्तान्तारम्भैर्मिथोनुभूतदुः-
भरनिहवैः कृत्वा मां कथं नु कथमिव वञ्चयेथे प्रतारयथः । यत् तु पुनः अहं कर्मोभूतो युवां विप्रलभे प्रतारयामि सेयमनर्हन्ती अयोग्या अनुचितकारिणी हन्त कष्टं चित्रं वेति काकुः । भवञ्चामहं वञ्चनीया मया तु भवन्तौ न वञ्चनीयौ का वा रोतिरियम्, वञ्चनकरण-
साम्यात्समदोषगुणौ, ‘युवामहं’ चेति भावः । अर्हन्तीति ‘अहंः प्रशंसायाम्’ इति शतरि उगित्वान्ङीपि नुम् । युवां कर्तृत्वेन (कर्मत्वेन) चावृत्त्या योज्यम् ॥

कर्णे कर्णे ततः सख्यौ श्रुतमाचख्यतुर्मिथः ।

मुहुर्विस्मयमाने च स्मयमाने च ते बहु ॥ १२० ॥

कर्णे इति ॥ ततः स्ववञ्चकत्वदोषपरिहारानन्तरं भैमीसुरतप्रागल्भ्ये मुहुर्विस्मयमाने

१ ‘अनर्हन्तीतिपाठे’—यत्पुनर्युवामहं विप्रलभे सेयमनर्हन्ती अयोग्यता । अर्थान्ममेत्यर्थः’ इति सुखावबोधः ।

आश्चर्यं कुर्वाणे च बहु नितरां लयनाने हसन्त्यौ च ते कलाकलासखीलक्षणे सख्यौ मिथो
भैम्या वा सहचर्यौ मिथोऽन्योन्यस्य कर्णे कर्णे खल्वधुतं खरहस्यमाचख्यतुः । चावन्योन्य-
समुच्चये । अन्योन्यकर्णापेक्षया वीप्तायां द्विवचनम् ॥

अथाख्यायि कलासख्या कुप्य मे दमयन्ति मा ।

कर्णाद्वितीयतोऽप्यस्याः संगोप्यैव यदब्रवम् ॥ १२१ ॥

अथेति ॥ अथान्योन्यकर्णे तद्रहस्यकथनानन्तरं कलायाः सख्या कलयैव सख्या वा भैमी
आख्यायि इति उक्ता । हे दमयन्ति, त्वं मे मह्यं ना कुप्य । अहं यदब्रवं तदस्याः द्विती-
यतोऽपि कर्णात्संगोप्यैवाब्रवम् । अस्या एकेन कर्णेन ध्रुतं ननु द्वितीयेनेति लौकिकादाभाग-
कात्परिहासोऽपि । 'एवम्' इति पाठे—एवंप्रकारेण संगोप्येति । कुप्य मे, 'कुपयद्वा' इति
संप्रदानत्वम् । ना निरनुबन्धकः । अब्रवम्, लङ् ॥

प्रियः प्रियामधाचष्ट दृष्टं कपटपाटवम् ।

वयस्योरिदं तेऽस्मान्मा सखीष्वेव विश्वसीः ॥ १२२ ॥

प्रिय इति ॥ अथ सख्युक्त्यानन्तरं प्रियः प्रियानाचष्ट इत्युच्ये । इति किम्—हे भैमि,
त्वं वयस्योः कपटपाटवमिदं वचनचातुर्यं दृष्टमनुभूतं यतः, तस्मात्सखीष्वेव ना विश्वसीः
किं तु नयि कदाचिद्विश्वसिहि । सखीषु भैव विश्वसीः, किंतु नय्येवेति वा । यद्वा—ना
विश्वसीरेव ॥

आलापि कलयापीयं पतिर्नालपति क्वचित् ।

रहस्येऽसौ रहस्यं तत्सन्धे विलम्ब्यमीदृशि ॥ १२३ ॥

आलापीति ॥ कलयापीयं भैमी मधुरकाकृत्या आलापि इत्युक्ता । इति किम्—हे
वयस्ये, असौ तव पतिः क्वचिदपि देशे जने वा त्वद्रहस्यं नालपति, किंतु गोपायत्वेव ।
तत्तस्मादीदृशि एतत्सदृशेऽन्यत्स्वित्त्वपि सन्धे साथौ विलम्ब्य विश्वसनीयं त्वया किं पुनरेत-
त्स्वित्त्विति विरुद्धलक्षणया—अयं सर्वेस्माप्रे त्वद्रहस्यं प्रकटयत्वेव, अतस्त्वन्धायनित्स्वित्त्वित्तु-
ल्येऽन्यत्स्वित्त्वपि नैव विश्वसीरिति । नालपति, अपि लालपति । विलम्ब्यमपि तु नेति
काकुर्वा । 'अलापि' इत्यपि क्वचित्पाठः ॥

इति व्युत्तिष्ठमानायां तस्यामूचे नलः प्रियाम् ।

भण भैमि बहिः कुर्वे दुर्विनीते गृहादमुम् ॥ १२४ ॥

इतीति ॥ नलः तस्यां कलायां इत्युक्तप्रकारेण प्रतिबन्ध्या व्युत्तिष्ठमानायां प्रतिरोधका-
रिण्यां तस्यां प्रियां प्रतीत्युच्ये । इति किम्—हे भैमि, अहं दुर्विनीते दुष्टे नितरां विश्वासपा-
तिन्यौ अमू सख्यां गृहाद्बहिः कुर्वे निष्कासयामि भणशापय । एतेन नलस्य संनोनेच्छुता
व्यज्यते । तदर्थमेव कुर्वे इति लङ् । 'व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च' इत्यभि-
धानादूर्ध्वकर्मत्वान्वात् 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इति तङ् । व्युत्तिष्ठमानायां विरोधाचरणे कृतो-
यनायां वा ॥

शिरःकम्पानुनत्याध सुदत्या प्रीणितः प्रियः ।

चुलुकं तुच्छमुत्सर्प्य सख्योः सलिलमक्षिपत् ॥ १२५ ॥

ने० च० ६८

शङ्खनीयमित्यर्थः । अशृण्वन्तमिति तत्रोक्तत्वाद् अशृणोतीति श्रवणमात्रोपलक्षणं न भूतवर्तमानपरमिति ज्ञातव्यम् ॥

‘व्यर्थाः स्युर्मेन देवताः’ (२०।१०८) इत्यत्र देवताशब्दस्यान्यार्थत्वेन ‘शपथो नञ् कृत एव’ इति समर्थयते—

आमन्त्र्य तेन देव त्वां तद्वैयर्थ्यं समर्थये ।

शपथः कर्कशोदर्कः सत्यं सत्योपि दैवतः ॥ ११८ ॥

आमन्त्रयेति ॥ हे राजन्, अहं तेन ‘व्यर्थाः स्युः—’ (२०।१०८) इत्यादिवाक्येन देवेति त्वामामन्त्र्य संबोध्य ताः श्रवणप्रतिपादका अशृण्वन्तमामित्यादयो नम गिरौ ब्रह्मा अलीकाः स्युः, यथा त्वं मिथ्याभूता वेत्य तादृश्य एव कामं स्युरिति अशृण्वन्तमामित्यादीनां त्वद्वचनप्रतिपादिकानामपि गिरां वैयर्थ्यमेव समर्थये सिद्धान्तत्वेन प्रतिपादयामि । अथ न— या गुमुगुमारवरूपा अश्रौषम्, याश्च त्वं मिथ्या वेत्य तासां गिरामनुकरणशब्दत्वादप्येकं न्यत्तान्निर्गन्तव्यत्वाद्वैयर्थ्यं समर्थये । पूर्वं कृतस्य शपथस्यान्यनर्थं कृत्वा कथनपदसंज्ञित आह—‘सत्येनापि शपेयस्तु देवाग्निगुरुसंनिधौ । तस्य वैवस्वतो राजा धनं स्यादं निरुन्तति ॥’ इत्यादिमन्वादिबचनप्रामाण्याद्देवतासंबन्धी सत्योपि शपथः सत्यं निश्चितं यस्मात्कर्कशोदर्कः दारुणपरिणामः, किं पुनरसत्यः तस्मादिति ज्ञात्वा मया शपथो न कृत एव परं देवस्यैव शपथभ्रान्तिर्जातेत्यर्थः । अत एव त्वां देवेत्यामन्त्रितवतो । दैवतः सत्योपि शपथः कर्कशोदर्क इति यन्मन्वादिभिरुक्तम्, तत्सत्यं यस्माच्छपथभ्रान्त्या संप्रत्येव त्वया मयि कलङ्क आरोपित इत्यर्थ इति वा ॥

इदानीम् ‘आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः’ इति न्यायादलीकभाषणेऽप्युपपत्तमाह—

असंभोगकथारम्भैर्वञ्चयेथे कथं नु माम् ।

हन्त सेयमनर्हन्ती यत्र विप्रलभे युवाम् ॥ ११९ ॥

असंभोगेति ॥ हे भैनीनलौ, युवां ‘भैनी मह्यं स्पृष्टुमपि न ददाति, नलेनाहं कदाचिदपि न स्पृष्टापि’ एवमसंभोगकथारम्भैरन्योन्यसंभोगाभावविषयवृत्तान्तारम्भैर्निधौभूतसु- रतभरनिहवैः कृत्वा मां कथं नु कथमिव वञ्चयेथे प्रतारयथः । यत् तु पुनः अहं कर्माभूतो युवां विप्रलभे प्रतारयामि सेयमनर्हन्ती अयोग्या अनुचितकारिणी हन्त कष्टं चित्रं वेति काकुः । भवद्भामहं वञ्चनीया मया तु भवन्तौ न वञ्चनीयौ का वा रीतिरियम्, वञ्चनकरण- साम्यात्समदोषगुणौ, ‘युवामहं’ चेति भावः । अर्हन्तीति ‘अर्हः प्रशंसायाम्’ इति सतरे उगित्वान्दीपि नुम् । युवां कर्तृत्वेन (कर्मत्वेन) चावृत्त्या योज्यम् ॥

कर्णे कर्णे ततः सख्यौ श्रुतमाचख्यतुर्मिथः ।

मुहुर्विस्मयमाने च स्मयमाने च ते बहु ॥ १२० ॥

कर्णं इति ॥ ततः स्वस्वकत्वदोषपरिहारानन्तरं भैनीसुरतप्रागल्भ्ये मुहुर्विस्मयमाने

१ ‘अनाहन्तीतिपाठे’—यत्पुनर्युवामहं विप्रलभे सेयमनार्हन्ती अयोग्यता । अर्थान्ननेत्यर्थः’ इति सुखावबोधा ।

आर्ध्र्यं कुर्वाणे च बहु नितरां लयनाने हसन्त्यौ च ते कलाकलासखीलक्षणे सख्यौ मिथो
मैमदा वा सहचर्यौ मिथोऽन्योन्यस्य कर्णे कर्णे सख्यधृतं स्वरहस्यनाचख्यंतुः । चावन्योन्य-
समुच्चये । अन्योन्यकर्णापेक्षया वीप्सायां द्विवचनम् ॥

अथाख्यायि कलासख्या कुप्य मे दमयन्ति मा ।

कर्णाद्वितीयतोऽप्यस्याः संगोप्यैव यदब्रवम् ॥ १२१ ॥

अथेति ॥ अयान्योन्यकर्णे तद्रहस्यकथनानन्तरं कलायाः सख्या कल्पयन् सख्या वा मैमदी
आख्यायि इति उक्ता । हे दमयन्ति, त्वं मे मह्यं ना कुप्य । अहं यदब्रवं तदस्याः द्विती-
यतोऽपि कर्णात्संगोप्यैवाब्रवम् । अस्या एकेन कर्णेन धृतं ननु द्वितीयेनेति लौकिकाशङ्कान-
न्तरपरिहासोऽपि । 'एवम्' इति पाठे—एवंप्रकारेण संगोप्येति । कुप्य मे, 'कुपयद्' इति
उपदानत्वम् । ना निरनुबन्धकः । अब्रवम्, लङ् ॥

प्रियः प्रियामथाचष्ट दृष्टं कपटपाटवम् ।

वयस्ययोरिदं तेऽस्मान्मा सखीष्वेव विश्वसीः ॥ १२२ ॥

प्रिय इति ॥ अप सख्युत्पन्नान्तरं प्रियः प्रियामाचष्ट इत्युच्ये । इति किम्—हे मैमदी,
वयस्ययोः कपटपाटवमिदं वचनचातुर्यं दृष्टमनुभूतं यतः, तस्मात्सखीष्वेव ना विश्वसीः
किं तु नयि कदाचिद्विश्वसिहि । सखीषु मैम विश्वसीः, किन्तु नय्येयेति वा । यदा—ना
विश्वसीरेव ॥

आलापि कलयापीयं पतिर्नालपति कश्चित् ।

रहस्येऽसौ रहस्यं तत्सभ्ये विस्मयनीदृशि ॥ १२३ ॥

आलापीति ॥ कलयापीयं मैमदी नधुरकाकृतया आलापि इत्युच्ये । इति किम्—हे
वयस्ये, असौ तव पतिः कश्चिदपि देशे जने वा तद्रहस्यं नालपति, किन्तु योक्तव्येव ।
तत्तस्मादोदृष्टि एतत्तदशोऽन्यस्मिन्नपि सभ्ये तापो विस्मयं विश्वसनीयं त्वया किं पुनरेत-
त्स्मिन्निति विरुद्धलक्षणा—अयं सर्वेलापे तद्रहस्यं प्रकटयत्येव, अस्मन्मादमेत्यस्मिन्-
त्येऽन्यस्मिन्नपि नैव विश्वसीरिति । नालपति, अपि लालपति । विस्मयनीयं तु नैति
चतुर्था । 'आलापि' इत्यपि कश्चित्पाठः ॥

इति व्युत्तिष्ठमानायां तस्यामूचे नलः प्रियान् ।

भण मैमि बहिः कुर्वे दुर्विनीते गृहादनुम् ॥ १२४ ॥

इतीति ॥ नलः तस्मां कलायां श्लुक्प्रकारेण प्रवेष्टव्या व्युत्तिष्ठमानया प्रतिरोधक-
रिप्यां तस्मां प्रियां प्रतीत्युच्ये । इति किम्—हे मैमदी, अहं दुर्विनीते गृहे निवसं विद्यामया-
दिभ्योऽनु स्वर्या गृहादहः कुर्वे विपद्समन्नि भयानकरम् । एतेन कलस्य कर्मणिभ्योऽनु
व्यवर्ते । तदर्थमेष कुर्वे इति लङ् । 'व्युत्तिष्ठानं प्रवेष्टव्ये च निरोधकपर्येऽपि च' इत्यभि-
धानात्पूर्वभयानकवाद 'उरोऽनूपेक्षनीय' इति लङ् । व्युत्तिष्ठमानया विरोधं यत्ने
यनया वा ॥

शिरःकन्यातुमत्वाय सुदृष्टा प्रीयितः प्रियः ।

शुलुके तुष्टुमुत्सर्प्य सख्यौ सखिलमक्षिपद् ॥ १२५ ॥

ने० २० १८

शिर इति ॥ अथोक्तविषयप्रश्नानन्तरं सुदत्या भैम्या शिरःकम्पेन यां सखीनिष्कासन-
स्यानुमतिरनुज्ञा तथा कृत्वा प्रीणितो जनितानन्दः प्रियः सख्योर्विषये तुच्छं रिक्तं चुलुकमु-
त्सर्प्योद्यम्य वरुणवरेण प्राप्तं सलिलं तन्निष्कासनार्थमक्षिपत् । सख्योर्दुष्टत्वाच्छिरःकम्पेन भैम्या
तद्वहिःकरणमङ्गीकृतम् । नलस्तु स्वाशयानुसारेण भैम्यपि संभोगेच्छयैवैता वहिः कर्तुं
च्छति मत्संभोगोऽनुमतोऽस्या इति संतुष्टः, अत एव तन्निर्गमनार्थं जलं निक्षिप्तवानिति
भावः । शिरःकम्प एवानुमतिर्यस्यास्तया सुदत्येति वा ॥

तच्चित्रदत्ताचित्ताभ्यामुच्चैः सिचयसेचनम् ।

ताभ्यामलम्भि दूरेऽपि नलेच्छापूरिभिर्जलैः ॥ १२६ ॥

तदिति ॥ तुच्छचुलुकमोचनमात्रेण जलसेचनात् तेन नलेन चित्रे आश्रयं दत्तं स्थापितं
चित्तं यथोक्ताभ्यां सखीभ्यां तुच्छं चुलुकं नलेच्छामात्रेण पूरयन्ति सर्वमाज्ञावयन्ति तच्छांते
परिपूर्णतैर्जलैः कृत्वा उच्चैर्नितरां सिचयस्य वल्लस्य सेचनमाद्रोभावः अलम्भि प्रापि ॥

वरेण वरुणस्यायं सुलभैरम्भसां भरैः ।

एतयोः स्तिमितीचक्रे हृदयं विस्रयैरपि ॥ १२७ ॥

वरेणेति ॥ अयं नलः वरुणस्य वरेण सुलभैरनायासलभ्यैरम्भसां भरैः पूरैः, तथाक-
स्मिकतद्दर्शनप्रभवैर्विस्रयैराश्रयैरपि कृत्वा एतयोः सख्योः क्रमेण हृदयमुरःस्थलमान्तरं च
स्तिमितीचक्रे पूर्वमनाद्रंमप्याद्रं चक्रे, तथा—अनिश्चलमपि निश्चलीचक्रे । नीरपूरसेकेनाति-
तरां साश्रयं जाते इत्यर्थः । 'तिम छिम आद्रोभावे' ॥

तेनापि नापसर्पन्त्यौ दमयन्तीमयं ततः ।

हर्षेणादर्शयत्पश्य नन्वि मे तन्वि मे पुरः ॥ १२८ ॥

क्लिन्नीकृत्याम्भसा वल्लं जैनप्रव्रजितीकृते ।

सख्यौ सक्षौमभावेऽपि निर्विघ्नस्तनदर्शने ॥ १२९ ॥

तेनेति ॥ क्लिन्नीकृत्येति । युगमम् । ततो जलसेकानन्तरमयं नलत्वेन तावता जलसेके-
नापि गृहाद्वहिर्नापसर्पन्त्यौ निर्गच्छन्त्यौ ते सख्यौ कुचदर्शनाज्जातेन हर्षेण दमयन्तीमदर्श-
यत् । ननु तन्वि, त्वं मे पुरः इमे सख्यौ पश्य । किंभूते सख्यौ—अम्भसा कर्तृभूतेन,
करणभूतेन कर्तृभूतेन वा मया वसनं क्लिन्नीकृत्याद्रोक्त्य जैनप्रव्रजितीकृते दिगम्बरपरिव्राजि-
कात्वं प्रापिते । यतः—सक्षौमभावे दुकूलसाहित्ये सत्यपि निर्विघ्नमन्तरायरहितं स्तनदर्शनं
यथोक्ते । सूक्ष्मतरे वस्त्रे जलसिक्रे निरन्तरमङ्गदर्शनं भवति । नम्रप्राये एते सख्यौ ममाग्रे
विलोकयेति तयोर्लज्जात्याजनद्वारा वहिर्निर्गमनार्थं कुचदर्शनोपलक्षकपाणिचेष्टाभिनयेनादर्शय-
दित्यर्थः । दशोर्बुद्ध्यर्थत्वादमयन्तीमित्यणौ कर्तुणौ कर्मत्वम् । जैनानां दिगम्बराणां प्रव्र-
जिता प्रव्राजिका । अतादृश्यौ तादृश्यौ कृते इति च्विः ॥

अम्बुनः शम्बरत्वेन मायैवाविरभूदियम् ।

यत्पटावृतमप्यङ्गमनयोः कथयत्यदः ॥ १३० ॥

अम्बुन इति ॥ अदो जठं कर्तुं अनयोः सख्योः पटावृतमप्यङ्गं स्तनजघनादि कर्मे
यत्कथयति प्रकटयति सेयं अम्बुनः 'नीरक्षीराम्बुशम्बरम्' इत्यभिधानाच्छम्बरसंज्ञत्वेन, अय
च शम्बरस्यैवैतन्नामेन नायैवाविरभूत् प्रकटा अजनि । शम्बरी हि नायाऽविद्यमानमपि
वस्तु प्रकाशयति । अत्रापि निर्जले जलदर्शनादनग्रे नग्रीकरणाच्चेयं शम्बरी नायैव प्रकटा-
भूदिति नलवचः । कविवचो वा । एवमुत्तरश्लोकेऽपि ज्ञेयम् ॥

अत्रैव पक्षान्तरमाह—

वाससो वाम्बरस्त्वेन दृश्यतेयमुपागमत् ।

चारुहारमणिश्रेणितारवीक्षणलक्षणा ॥ १३१ ॥

वासस इति ॥ वाऽप्यत्र स्तनाद्यङ्गानामियं दृश्यता प्रत्यक्षगोचरता वाससोऽम्बरस्त्वेना-
तिसूक्ष्मवस्त्रविशेषत्वेन, अथ वाम्बरशब्दवाच्यलसादृश्यादाकाशत्वेनोपागमस्तन्नामदा जाता ।
निरावरणमम्बरे स्थितं वस्तु यथा प्रकटं दृश्यते तथैव वस्त्रावृतमपि चेदृश्यते तर्हि वाम्बर-
त्वमेव हेतुरित्यर्थः । किन्तूता—चारवः स्पृष्टतरनिर्मलमनोहरा हारमणयः मणिश्रेणयः तेषां
श्रेणयः पट्टय एव तारा नक्षत्राणि तेषां वीक्षणमेव लक्षणं स्वरूपं पिङ्गं वा वस्त्राः सा ।
अम्बरे हि नक्षत्रदर्शनं भवति । तदेव वास्य लक्षणं तद्वदत्रापि पट्टावृत्येऽपि जलसेवद्वारा
मुष्णफलानि स्फुटयानि दृश्यन्ते । तस्मादम्बरस्त्वेन हेतुर्युक्त इत्यर्थः । तारचन्द्रस्य नक्षत्रका-
चित्वं बहुधा दर्शितम् ॥

ते निरीक्ष्य निजावस्थां हीणे निर्ययतुस्ततः ।

तयोर्वीक्षारसात्सख्यः सर्वा निधनप्रभुः क्रमात् ॥ १३२ ॥

ते इति ॥ ते सख्यौ नितरां जलसेवाश्लोकाद्वर्णनरूपां विजावस्थां निरीक्ष्य हीणे
लज्जिते सख्यौ ततस्तस्माद्रतिरुहानिर्गम्यतुर्बहिर्निर्गम्यतुः । अस्या अपि सर्वाः सख्यस्तयोर्विजा-
वृत्तपक्षयोः सख्योर्वीक्षारसाद्वर्णनरूपैस्तु कतिपयाः तयोः पश्चात्क्रान्तिरप्यस्तुः ॥

ता बहिर्भूय वैदर्भीमृचुर्नीतायधीतिनि ।

उपेक्ष्ये ते पुनः सख्यौ मनश्चे नाधुनाप्यनू ॥ १३३ ॥

ता इति ॥ ताः सख्यौ बहिर्भूय रटादृहिः स्थित्वा वैदर्भीमृचुः । ते नीतौ नीतिरुपाये
अधीतिनि युतरां कृतान्मासे नीति, ये स्वया नर्तके लक्ष्मणपेरिस्वयम् सख्यौ अनुनामि
पूर्व यत्कृतं सत्कृतमेव, इतः परमपि नावहूरं न गतिष्यतां, तावत्कृतमेवेत्ये । 'विश्वेदेव
सर्वज्ञं गोपेक्षितं निरोधिनम् । प्रसादपेरिस्वयं तु—' इत्यनुनामि लक्ष्मणपेरिस्वयं सख्यौ
नीतिरुपायप्रवीणगोपेक्षितं नैव अर्था विरोधे युक्तः प्रसादनीति आह्वयनीति सख्यौ । 'बर्हिस्ते
गुपेक्षितो विरोधित' इति नीतिरुपायः अन् । तस्मादेते आह्वय प्रसाद विरोधः । नीति,
'एतेनिर्ययन्त' इति नीतिरुपायः । ते, 'लक्ष्मणादृहि' इति यत् ।

उपेक्ष्येऽथ ता तावता सख्यौपनिदिनाह वः ।

धुतं नर्तनं नर्तताभ्यां दृष्टे अनु नरावयोः ॥ १३४ ॥

उच्येरिति ॥ अथ राजा जाः सखीवचैर्नृणां कथनेनोभयं तारक्षरं वक्ष्यमाणप्रकारेणो-
दे सख्यः, मे युष्माकमिदं सखी युष्मानिदं वक्ष्यमाणमाह । एताभ्यां मम ममै रक्षं पुन-
मित्येतावत्, मया तु पुनरनयोः सख्योस्तन्ममै गुणमत्रं इत्यम् । 'युतानुष्टं नलत्' इति
न्यायान्तेताभ्यामद्वयेन बलवतीति न कापि मे भीतिरिति वक्ष्यमाणभेनोभयवत्तुनादहोभ-
नलोऽनोभयित्यर्थः । 'सखा' इति पाठे—ताम्रति सखा ऊने इत्यर्थः । न इत्यादृत्या पशति-
तीकान्तम् ॥

मद्विरोधितयोर्वाचि न श्रद्धातन्ममेतयोः ।

अभ्यभिधदिमे मायामिथ्यासिंहासने विधिः ॥ १३५ ॥

मदिति ॥ हे सख्यः, अहिर्नृणां कथनावनुमतिद्वारा मया विरोधितयोः कृतयोरेतयो-
सख्योर्वाचि न श्रद्धातन्ममै सख्यत्वमुद्दिनं कार्या । विरोधिना हि प्रापेणासत्त्वमेव वदन्तो-
त्यर्थः । किंच विधिर्नृणां इमे सख्यो मायानां कपटानां मिथ्या असत्त्वानां च सिंहासने क-
टासत्त्वसमीपिपश्येन्ममिधत् । योऽनयोर्जलसेको दधते स नद्रक्तो मायामिथ्यासिंहासना-
भिषेक एवेति भेगी मन्यत इत्यर्थः । तस्माद्भयतीभिरेतयोर्वचसि न विश्वसनीयमिति
भावः । श्रद्धातन्मम्, अपितु न कथंविदिति वाच्यः ॥

सनुवचसि न विश्वसनीयमित्येतदेवाध्यान्तरन्यासेन समर्थयते—

धौतेऽपि कीर्तिधाराभिधरिते चाक्षणि द्विपः ।

मृगामपीलवैलक्ष्म लेखितुं के न शिल्पिनः ॥ १३६ ॥

धौतेऽपीति ॥ कीर्तिधाराभिः कीर्तिपूर्वधौते अत एव चाक्षणि मनोरे धवले एवंवि-
धेऽपि द्विपधरिते मृगामपीलवैरसत्त्वलक्षणमपीलेक्षैः कृत्वा लक्ष्म कलङ्गं लेखितुं के जनाः
शिल्पिनश्चतुरा न भवन्ति । अपितु सर्वेऽप्यलीकदोषारोपं कुर्वन्त्येवेति मद्विरोधितयोरेतयो-
र्वचसि न विश्वसनीयमित्यर्थः । अन्येऽपि शिल्पिनो जलधाराक्षालिते रमणीये कुञ्जादौ
मग्न्यादिवर्णकैश्चित्रं लिखन्ति । के द्विपः शिल्पिनो नेति वा ॥

ते सख्यावाचचक्षाते न किंचिद् ब्रूवहे बहु ।

वक्ष्यावस्तत्परं यस्यै सर्वा निर्वासिता वयम् ॥ १३७ ॥

ते इति ॥ ततस्ते सख्यौ इति आचचक्षाते ऊचतुः । इति किम्—आवामन्यत्किंचिद्-
बहुकं न ब्रूवहे । किंतु यस्यै प्रयोजनाय सर्वा वयं युवाभ्यां गृहाद्विनिष्कासितास्तदेव परं
केवलमात्रं वक्ष्यावो वदिष्यावः सर्वेषामग्रे 'सुरतार्थं वयं निष्कासिताः' इति कथयिष्यावो न
तन्यत्किंचिदिति ॥

स्थापत्यैर्न स वित्तस्ते वर्षीयस्त्वचलत्करैः ।

कृतामपि तथावाचि करकम्पेन वारणाम् ॥ १३८ ॥

स्थापत्यैरिति ॥ ते सख्यौ तथावाचि सुरतार्थं वयं निष्कासिता इति वचने विषये
स्थापत्यैः सौविदलैर्नपुंसकैः करकम्पेन कृतामपि वारणां निषेधं न वित्तः स न जानीतः स

१ 'विराधितयोरिति पाठेऽपि स पदार्थः । विपूर्वां राधिर्भोधायां' इति । २ 'श्रद्धासख्यमिति पाठस्त-
शब्द एव' इति च सत्यतन्ममेव ।

यस्माद्वर्षांयस्त्वेनातिवार्धकेन चलन्तः करा येषां तैः । वार्धकातिशयजनितवातदोषवशेन
स्वाभाविककरकम्पनप्रान्त्या कृतमपि निषेधं न वित्तः स्मेत्यर्थः । 'सौविदलाः कबुकिनः
स्थापत्वाः सौविदाश्च ते' इत्यनरः । अतिशयेन वृद्धो वर्षायान् । ईयसुति 'प्रियस्थिर-'
इति वर्षादेशः ॥

अपयातमितो धृष्टे धिग्वामश्लीलशीलताम् ।

इत्युक्ते चोक्तवन्तश्च व्यतिद्राते स्म ते भिया ॥ १३९ ॥

अपेति ॥ हे धृष्टे अतिनिर्लज्जे, सख्यौ युवामितो गृहादपयातं निर्गच्छतम् । यस्माद्वां
युवयोरश्लीलशीलतां ग्राम्यभाषणस्वभावत्वं धिक् निन्द्यमिति तैः स्थापत्यैवैके नदिते ते
सख्यौ तेभ्यो नारणभिया व्यतिद्राते स्म पलायांचक्रुः । एवमुक्तवन्तस्ते कबुकिनश्च व्यति-
द्राते स्म पलायांचक्रुः । तयोः पलायमानयोः पथाह्वगन्ति स्म । तयोः संभोगेच्छुतां ज्ञात्वा
सखीतर्जनव्याजेन तेऽपि निर्गता इति भावः । ते इति, व्यतिद्राते इति च द्विवचनबहुवच-
नश्लेषः । इत्युक्ते सतीति वा । व्यतिद्राते वचनत्रयेऽपि तुल्यं रूपम् । द्रातेः परस्मैपदित्वा-
दात्मनेपदं चिन्त्यम् । व्यतिद्रान्ति स्मेति पठनीयम् । इत्युक्ते ते ते उक्तवन्तश्च सर्वे व्यति-
द्रान्ति स्मेत्यर्थः ॥

आह स्म तद्विरा ह्रीणां प्रियां नतमुखीं नलः ।

ईदृग्भण्डसखी कापि निरुपा न मनागपि ॥ १४० ॥

आहेति ॥ नलः सुरतार्थं सर्वे वयं निर्वाचिता इति सख्योर्गिरा ह्रीणां लज्जिताम्, अत
एव—नतमुखीं प्रियामित्याह स्म । इति किम्—ईदृशोऽश्लीलभाषणशीला भग्डा निर्लज्जाः
सख्यो यस्यास्तादृशी कापि (इयमि का) ननागपि निरुपा निर्लज्जा न, अपितु सखीयुक्ता
त्वमेव । 'समानशीलव्यसनेषु सख्यम्' इति न्यायादनुस्मरणोर्हि सख्यं युक्तमिति त्वमपि
लज्जां मुपेति सकामस्य नलस्य वचः । भण्डसखीकापि ईदृक् कलासदृशी न । त्वं तु मना-
गपि निरुपा नासीति वा भण्डस्य निर्लज्जत्वं भवत्येव । सखीका, नयन्तस्तात्कप् । मनाग-
सीति पाठः तदावृत्त्याऽपिरादो योज्यः ॥

अहो नापत्रपाकं ते जातरूपमिदं मुखम् ।

नातितापार्जनेऽपि स्यादितो बुर्वेर्णनिर्गमः ॥ १४१ ॥

अहो इति ॥ अहो नैमि, ते इदं मुखं जातं रूपं सौन्दर्यं यस्मैर्विधं सदपत्रपाकं गत-
लज्जं न भवति किंतु सलज्जमेव । ह्रीणां तु लज्जैव महद्भूषणमित्यर्थः । नापत्रपाकमिति नख-
मातेनैकरूपं वा । अथ च—पत्राणां नागवशोदलानां पाकः फलभूतः पुनरिदं पत्रपाकं
रागः स नास्ति यत् तदपत्रपाकं तादृशं न भवति तान्मूलरगसहितमिति यावत् । अत एव
—नितरां जातलापयम् । अथ च—सुन्दरमपि नापत्रपाकं सलज्जम् । अहो चित्रम् ।
असुन्दरं हि सलज्जं भवति त्वं न दर्शयति, इदं तु सुन्दरमपि त्वं न दर्शयतीत्यर्थम् ।

१ 'श्रा जुल्लायां यशौ' इति धातोरिति 'कडंते वनं-वडिहारे' इत्याजनेपरम्' इति जडातुः । 'न
नतिहिलायेभ्यः' इत्यात्मनेपदनिषेधाच्चिन्त्यमेव । 'दहिर्वादिनामविभक्त्या यत्तत्तत्ताकावासाजनेपरमिति
यस्याप्यपि सनर्थनीयम् । मन्तराद्वर वा नयेन्देयम्' इति सुखादयोऽपि ।

उच्चैरिति ॥ अथ राजा ताः सखीरुचैर्दूरादाकर्णनयोग्यं तारस्वरं वक्ष्यमाणप्रकारेणो हे सख्यः, वो युष्माकमियं सखी युष्मानिदं वक्ष्यमाणमाह । एताभ्यां मम मर्म रहस्यं श्रुतमित्येतावत्, मया तु पुनरनयोः सख्योस्तन्मर्मं गुह्यमङ्गं दृष्टम् । 'श्रुतादृष्टं बलवत्' इति न्यायादेताभ्यामहमेव बलवतीति न कापि मे मीतिरिति वक्ष्यमाणभैमीवचनानुवादरूपेण नलोऽवोचदित्यर्थः । 'राज्ञा' इति पाठे—ताःप्रति राज्ञा ऊचे इत्यर्थः । व इत्यावृत्त्या पठ्यति तीयान्तम् ॥

मद्विरोधितयोर्वाचि न श्रद्धातव्यमेतयोः ।

अभ्यपिञ्चदिमे मायामिथ्यासिंहासने विधिः ॥ १३५ ॥

मदिति ॥ हे सख्यः, वहिर्निष्कासनाद्यनुमतिद्वारा मया विरोधितयोः कृतवैरयोरेतयोः सख्योर्वाचि न श्रद्धातव्यं सत्यत्वबुद्धिर्न कार्या । विरोधिनो हि प्रायेणासत्यमेव वदन्तीत्यर्थः । किञ्च विधिर्वद्वा इमे सख्यौ मायानां कपटानां मिथ्या असत्यानां च सिंहासने कपटसत्यसर्वाधिपत्येऽभ्यपिञ्चत् । योऽनयोर्जलसेको दृश्यते स ब्रह्मकृतो मायामिथ्यासिंहासनाभिपेक एवेति भैमी मन्यत इत्यर्थः । तस्माद्भवतीभिरेतयोर्वचसि न विश्वसनीयमिति भावः । श्रद्धातव्यम्, अपितु न कथंचिदिति वार्थः ॥

शत्रुवचसि न विश्वसनीयमित्येतदेवार्थान्तरन्यासेन समर्थयते—

धौतेऽपि कीर्तिधाराभिश्चरिते चारुणि द्विपः ।

मृषामपीलवैर्लक्ष्म लेखितुं के न शिल्पिनः ॥ १३६ ॥

धौतेऽपीति ॥ कीर्तिधाराभिः कीर्तिपूरैर्धौते अत एव चारुणि मनोहे धवले एवंविधेऽपि द्विपश्चरिते मृषामपीलवैरसत्यलक्षणमपीलेशैः कृत्वा लक्ष्म कलङ्कं लेखितुं के जनाः शिल्पिनश्चतुरा न भवन्ति । अपितु सर्वेऽप्यलीकदोषारोपं कुर्वन्त्येवेति मद्विरोधितयोरेतयोर्वचसि न विश्वसनीयमित्यर्थः । अन्येऽपि शिल्पिनो जलधाराक्षालिते रमणीये कुञ्जादौ मध्यादिवर्णकैश्चित्रं लिखन्ति । के द्विपः शिल्पिनो नेति वा ॥

ते सख्यावाचचक्षाते न किञ्चिद् ब्रूवहे बहु ।

वक्ष्यावस्तत्परं यस्यै सर्वा निर्वासिता वयम् ॥ १३७ ॥

ते इति ॥ ततस्ते सख्यौ इति आचचक्षाते ऊचतुः । इति किम्—आवामन्यत्किञ्चिद्बहिर्न न ब्रूवहे । किन्तु यस्यै प्रयोजनाय सर्वा वयं युवाभ्यां गृहाद्बहिर्निष्कासितास्तदेव केवलमावां वक्ष्यावो वदिष्यावः सर्वेषामग्रे 'सुरतार्थं वयं निष्कासिताः' इति कथयिष्यावो त्वन्यत्किञ्चिदिति ॥

स्थापत्यैर्न स वित्तस्ते वर्षीयस्त्वचलत्करैः ।

कृतामपि तथावाचि करकम्पेन वारणाम् ॥ १३८ ॥

स्थापत्यैरिति ॥ ते सख्यौ तथावाचि सुरतार्थं वयं निष्कासिता इति वचने विप्रस्थापत्यैः सौविदत्रैर्नपुंसकैः करकम्पेन कृतामपि वारणां निषेधं न वित्तः स न जानीतः २

२ 'विराधितयोरिति पाठेऽपि स एवार्थः । विपूर्वो राधिर्विरोधार्थ' इति । २ 'श्रद्धासध्वमिति पाठस्तद्बल एव' इति च सत्यावयोधः ।

यत्तादृशोयत्स्वेनातिवार्धकेन चरन्तः करा येषां तैः । वार्धकातिशयजनितवातशोषवशेन
स्त्वानाविकचरध्मन्तन्त्रान्ता कृतनापि निषेधं न वित्तः स्तेत्यर्थः । 'सौविद्वद्भाः कबुक्तेनः
स्वापत्ताः सौविदाश्च ते' इत्यनरः । अतिशयेन वृद्धो वर्षाद्यान् । ईयद्भुति 'प्रियस्थिर-'
इति वर्षादेशः ॥

अपयातमितो धृष्टे धिन्वामश्नीलशीलताम् ।

इत्युक्ते चोक्तवन्तश्च व्यतिद्राते स ते भिया ॥ १३९ ॥

अपेति ॥ हे धृष्टे अतिनिर्लेजे, सख्यौ युवामितो गृहादपयातं निर्गच्छतम् । यत्तादृशं
युवयोरेखीलशीलतां प्राप्नुयानापगतनावत्वं धिक् नित्यमिति तैः स्वापत्तैश्च नदिते ते
सख्यौ तेभ्यो नारायणभिया व्यतिद्राते स पलायचक्रुः । एवमुक्तवन्तस्ते कबुक्तेनश्च व्यति-
द्राते स पलायचक्रुः । तयोः पलायननयोः पथाङ्गान्ति स । तयोः संनौगेभ्युतां ज्ञात्वा
सखीतर्जनशब्देन वेऽपि निर्गता इति भावः । ते इति, व्यतिद्राते इति च द्विवचनबहुवच-
नश्लेषः । इत्युक्ते सतीति वा । व्यतिद्राते वचनत्रयेऽपि तुल्यं रूपम् । द्रातेः परस्मैपदित्वा-
दात्मनेपदं चिन्त्यम् । व्यतिद्रान्ति स्मेति पठनीयम् । इत्युक्ते ते ते उक्तवन्तश्च सर्वे व्यति-
द्रान्ति स्तेत्यर्थः ॥

आह स तद्विरा हीणां प्रियां नतमुखीं नलः ।

ईदृग्भण्डसखी कापि नित्रपा न मनागपि ॥ १४० ॥

आहेति ॥ नलः सुरतार्थं सर्वे वयं निर्वाहिता इति सख्योगोरा हीणां लज्जितान्, अत्र
एव—नतमुखीं प्रियामित्याह स । इति किम्—ईदृशोऽश्नीलनायनशीला भग्ना निर्लेजः
सख्यौ यत्तादृशसौ कापि (इयमि का) मनागपि नित्रपा निर्लेजा न, अपितु सर्वदुःख
त्वनेव । 'सनायनशीलशब्देन सख्यम्' इति न्यायादनुसृत्योर्हि सख्यं दुःखमिति तन्मते
लब्धां मुञ्चेति सख्यमस्य नलस्य वचः । भण्डसखीकापि ईदृक् कलसख्यौ न । तं तु नल-
गपि नित्रपा नासीति वा भण्डस्य निर्लेजत्वं भवत्येव । सखीका, नन्दनलस्य । नल-
सीति पाठः तदाहस्याऽपि सख्यौ योज्यः ॥

अहो नापत्रपाकं ते जातरूपनिदं मुखम् ।

नातितापाजनेऽपि स्यादितो बुर्वर्षनिर्गमः ॥ १४१ ॥

अहो इति ॥ अहो मैले, ते इदं मुखं जातं रूपं सौन्दर्यं यत्सर्वविषयं प्रसन्नकरं गत-
उत्वं न भवति किन्तु सख्यमेव । स्त्रीणां तु लज्जैव महद्भयमिति । नात्राजनेति नल-
मावेनेत्यर्थः वा । अथ च—पत्रपाकं नायवदोज्ज्वलां पत्राः प्रकृतः सुन्दरकोपमंजातो
रागः स सखि यत्त तदपत्रपाकं दाहयं न भवति तान्मृज्यपयईति ते वचः । अत्र एव
—निदरां जातरूपम् । अथ च—सुन्दरमपि नायवदं सख्यम् । अहो विवन् ।
अमुनरं हि सख्यं भवति त्वं न दर्शयति, इदं तु सुन्दरमपि त्वं न दर्शयस्यत्यर्थः ।

१ 'ना युक्तता यौ' इति पाठोऽस्ति 'कति इत्येवमिति' इत्यनेनम्' इति जीवितम्
यतिशब्देनम्' इत्यादिभेदविवेचनमिति । 'इति' इत्यनेनम्' इति युक्ततायामिति ।
यत्तादृशस्य' इति । 'नलस्य' इति । 'नलस्य' इति युक्ततायामिति ।

अथ च—त्रपैवाकं दुःखम्, अपगतं त्रपाकं यस्मात्तदपत्रपाकं तादृग् न भवति लज्जा
दुःखसहितम् । अत एव न जातं रूपं यस्य । सुरतार्थं सर्वनिर्वासने ताभ्यामुक्ते लज्जा
यान्मुखं नितरां मलिनं जातं चित्रमेतदित्यर्थः । अथ च—पत्रयोर्मृत्युदयोर्मध्ये यः पाकः
नास्ति यस्य तादृशमपि न भवति यत्तन्नापत्रपाकम् । कृतपुटपाकमिति यावत् । एष
सुवर्णमेव तव मुखमहो चित्रम् । मुखस्य सुवर्णत्वमाश्चर्यकारीत्यर्थः । यतः सलज्जम्, अतः
एवातितरां तापस्य क्रोधाग्नेरर्जने संपादने सत्यपि समक्षमश्लीलभाषणादिना सखीभिः कोपे
समुत्पादिते सत्यपीतो मुखात्सकाशादुर्वर्णानां परुषाक्षराणां निर्गमो न स्यात् । कोपे सत्यपि
लज्जाबाहुल्यात्सखीः प्रत्यक्षरमपि परुषं न भाषसे एतदपि चित्रमित्यर्थः । अथ च—कृत
पुटपाकसुवर्णं सुरुपं यतोऽत एव पुटरहितम् । नितरामग्निदाहे सत्यप्यस्मात्सुवर्णादुर्वर्णस्य
रजतस्य निर्गमो न स्यात् । पुटपाकादेव मिश्रितरजतनिर्गमे सति निर्दुष्टस्य शुद्धतरस्य सुवर्णस्य
पथात्सुतरामग्निदाहे कृतेऽपि दुष्टाशयस्य पूर्वमेव गतत्वात्तस्माद्रजतनिर्गमो न भवत्येव ।
तथातितापार्जनेऽपि ते मुखादुर्वर्णनिर्गमो नास्त्येवेत्याश्चर्यमित्यर्थः । अत्युत्तमपोडशवर्णक-
सुवर्णवर्णाऽपरुषभाषिणी चासीति भावः । अपत्रपाकम्, पक्वे 'न कपि' इति हस्यनिषेधः ॥

तामथैष हृदि न्यस्य ददौ तल्पतले तनुम् ।

निमिष्य च तदीयाङ्गसौकुमार्यमसिखदत् ॥ १४२ ॥

तामिति ॥ अथैष नलः तां हृदि न्यस्य तल्पतले शय्यायां तनुं शरीरं ददौ । पृष्ठेन
शय्यां पश्यन्त्यर्थः । तदालिङ्गनमुखवशादेव निमिष्य नेत्रे निमील्य तदीयाङ्गसौकुमार्यमसि-
खददनुवभूव च ॥

न्यस्य तस्याः कुचद्वन्द्वे मध्येनीवि निवेश्य च ।

स पाणेः सफलं चक्रे तत्करग्रहणश्रमम् ॥ १४३ ॥

न्यस्येति ॥ स तस्याः कुचद्वन्द्वे स्पर्शकरं न्यस्य निक्षिप्य, तथा नीवीनां मध्ये च
नाभिमूले निवेश्य स्थापयित्वा पाणेः स्पर्शकरस्य तस्याः करग्रहणे (पाणि)विश्रान्ते निक्षिप्य
जातं श्रमं सफलं चक्रे । स्तनजघनादिसर्शमुखानुभवादित्यर्थः । एतदेव वितादृक्कृतम् ।
यत्स्तनादिसर्शमुखानुभवनम् । अथ च—तत्प्रसिद्धं करस्य राजोपदायाः ग्रहणं तन्मननं
स्वपाणेः श्रमं सफलं चक्रे । स्तनादिमर्दनं राजदण्ड इत्यर्थः । अथ च—स्वपाणेर्मन्याः करेण
यद्ग्रहणं निरोधनं तन्मनितं श्रमं सफलं चक्रे । कुचनीविसर्शमात्रेण निरुद्धो, न लज्जान्तरे
करं निवेशितवान् न च संयुभुजे । एतद्योत्तरत्र संभोगनिषेधाच्चन्यथे ॥

स्थापितामुपरि स्वस्य तां हृदा स मुदा वहन् ।

तदुदहन्कतृत्वमाचष्ट स्पष्टमात्मनः ॥ १४४ ॥

स्थापितामिति ॥ स मुदा कामाभिवायेन स्वस्योपरि स्थापितां वदति निवेशितां तां
वहन् मुखातिशयान्नहर्षं स्पष्टमुत्प्रेक्षे । आत्मनस्तस्या मेम्या उदहर्षं विवादं प्रति, अथ
कतृत्वकारणं प्रति कतृत्वमाचष्ट चेति शब्दच्छलेनोत्प्रेक्षा ॥

स्वियत्कराङ्गुलीलुप्तकस्तूरीलेपमुद्रया ।

पूत्कार्यपीडनौ चक्रे स सखीषु प्रियास्तनौ ॥ १४५ ॥

स्विद्यदिति ॥ स प्रियास्वनौ खियन्तीभिः संजातसात्विकस्वेदाभिः कराकुलीभिर्लतया
कस्तूरीलेपसंवन्धिन्या मुद्रया पञ्चवह्नीरचनाविशेषेण कृत्वा सखीषु विपये पूत्कार्यं महाकलक-
लकथनीयं पीडनं मर्दनं ययोर्याभ्यां वा तथा चक्रे । भैमीकुचयुगले खरचितां कस्तूरीपत्र-
वह्नीरचनां प्रोञ्छितां दृष्ट्वा प्रियेण गाढनेतौ पीडिताविति अन्योन्यमुच्चैः कलकलं सख्यो
यथा कुर्वन्ति वृत्तं कुचमर्दनं स्वयमेव जानन्ति तथा तत्कुचौ ममर्दंति भावः । लोकेऽपि
सकृतां मुद्रां लुप्तां दृष्ट्वान्यथाभावशङ्कयोच्चैः पूत्कारं कुर्वन्तीति ॥

तत्कुचे नखमारोप्य चमत्कुर्वन्त्येक्षितः ।

सोऽवादीत्तां हृदिस्यं ते किं मामभिनदेष न ॥ १४६ ॥

तदिति ॥ तस्याः कुचे नखमारोप्य निखाय स्वयमेव चमत्कुर्वन्त्येक्षितः स तामवादीत्—हे भैमि, एष
नखस्ते हृदिस्यं मां किं नाभिनद, अपितु—नामपि व्यदारयदेव अन्यथा कथं तदीये हृदि
नखे क्षिते मनाश्चमत्कार इति ॥

अहो अनौचितीयं ते हृदि शुद्धेऽप्यशुद्धवत् ।

अङ्गः खलैरिवाकल्पि नखैस्तीक्ष्णमुखैर्मम ॥ १४७ ॥

अहो इति ॥ हे भैमि, तीक्ष्णमुखैर्नापितकल्पितशिताग्रैर्मम नखैः शुद्धे निष्कपटे हृदि
अशुद्धं दृषिर्न वर्तते (कल्पते) यत्र तथया तथाऽहो मयूरपदादिचिह्नमकल्पि अकारीति
यत्, सेयं महती अनौचिती अहो चित्रम् । कैरिव—दोषारोपरूपपरुषभापणवशात्तीक्ष्णमु-
खैर्दुःसहवदनैः खलैरिव । यथा—खलैः शुद्धेऽपि पुरुषे अशुद्धवत्त्वदोषपुरुष इवाहो दोषा-
रोपः कल्प्यते, सा यथानौचिती । नखक्षतेन दृष्टयाः स्वेनैव नखानामनौचित्यप्रकटनव्या-
जेन प्रसादनामकरोदित्यर्थः । अशुद्धवदिति पक्षे सप्तमीसमर्थाद्वितिः ॥

यद्युन्मति नितम्बोरु यदालिङ्गति च स्तनौ ।

भुङ्क्ते गुणमयं तत्ते वातः शुभदशोचितम् ॥ १४८ ॥

यदिति ॥ हे भैमि, गुणमयं सूक्ष्मऽक्ष्णतरतन्तुकं ते वातः नितम्बोरु जघनमूरु च
यद्युन्मति स्पृशति, तथा यलाच्च ते स्तनौ आलिङ्गति तत्तत्लात्कारणाच्चुनानां रमणीयानां
दशानां प्रान्ततन्तूनां ययोग्यमुचितं तद्भुङ्क्ते तादृशं भोगमनुभवतीत्यर्थः । यत्तदौ वाद्योविशे-
षणे वा । अथ च—यो गुणमयः शौर्यादायादिगुणपूर्णः निर्दोषश्च शुभादा दशायाः पूर्वा-
चरितपुण्यपाकोपनतशुभप्रयोगानुकूलसमन्विष्टोऽप्युचितं भोगं लभते स एव सुन्दरतर-
रमणीनितम्बोरुचुम्बनं तत्कुचालिङ्गनं च लभते नान्य इति । त्वनितम्ब्यादिचुम्बनकारिणो
मत्तोऽपि वसनमेव धन्यमिति । नितम्बोरु, प्राग्भुङ्क्तादेकवद्भावः ॥

लीनचीनांशुकं स्वेदि दशालोक्यं विलोकयन् ।

तन्निवस्य स निम्बस्य निनिन्द दिनदीर्घताम् ॥ १४९ ॥

लीनेति ॥ सात्विकस्वेदवशादतिस्नानजातनम्रवीर्यं ज्ञेयं संज्ञं क्षेपं देहाद्वन-
शुकं यत्र, तथा—स्वेदि सात्विकस्वेदमुच्यते, अतएव—दशालोक्यं यदुत्तरं तस्या नितम्बं
विलोकयन् स कानोन्नती भूत्वा निम्बस्य दिने उत्तरदिशेऽभिरुच्यता निम्बलम्बनेन दुःख-

मभिव्यज्य दिनस्य दीर्घतां कथं वा दिनं शीघ्रं गमिष्यतीति निनिन्द । सुरतार्थं दिनान्वसानमभिललाषेत्यर्थः । कामपरवशलात्संभोगेच्छुरभूत्, दिवा तन्निषेधाच्च सुरते सहसा न प्रवृत्तिरिति भावः ॥

देशमेव ददंशासौ प्रियादन्तच्छदान्तिकम् ।

चकाराधरपानस्य तत्रैवालीकचापलम् ॥ १५० ॥

देशमिति ॥ असौ प्रियाया दन्तच्छदोऽधरस्तस्यान्तिकं समीपवर्तिनं देशं कपोलपि-
बुकादिभागमेव पूर्वं दशनैर्ददंश । अनन्तरं तत्रैवाधरसमीपदेश एव अधरोपान्तस्थापितमुक्त्वा
एवाधरपानस्यालीकमेव चापलं (पुनः) पुनरोष्ठचालनचुंकारादित्वरां चकार । चापलस्या-
लीकत्वं च तादृगस्मिनयमात्रकरणात्तात्त्विकचापलकरणेऽप्यधरसंबन्धाभावाज्ज्ञेयम् । संबुभु-
क्षातिशयाद्यावता क्षणेनाधरश्चुम्बितुं प्राप्यते तावन्तमपि विलम्बं सोढुमशकः सन्नयमपर-
एवेति भ्रान्त्या वाऽधरोपान्तदेश एव दंशादि चकारेति भावः । अतिरिंसोरियं जातिः ॥

न क्षमे चपलापाङ्गि सोढुं स्मरशरव्यथाम् ।

तत्प्रसीद प्रसीदेति स तां प्रीतामकोपयत् ॥ १५१ ॥

नेति ॥ स परिहासादिवशादालिङ्गनादिवशाच्च पूर्वं प्रीतां प्रसन्नामपि तामित्युक्त्वाऽभो-
पयत् । इति किम्—हे चपलापाङ्गि, अहं स्मरशरव्यथां सोढुं न क्षमे न शक्नोऽस्मि यतः,
तत्तस्मात्त्वं मम प्रसीद प्रसीद मया सुरतं देहि देहि । दिने रन्तुमनुचितत्वात्कोपयाजेनापि
दिनं गमयितुं तामकोपयदित्यर्थः । प्रसादनमपि कोपं विना न संभवतीति कोपसंपादनम् ।
शरव्यतामिति च पाठः । चपलापाङ्गि, 'अङ्गमात्र-' इति ङीप् ॥

नेत्रे निपधनाथस्य प्रियाया वदनाम्बुजम् ।

ततः स्तनतटौ ताम्भ्यां जघनं घनमीयतुः ॥ १५२ ॥

नेत्रे इति ॥ निपधनाथस्य नेत्रे पूर्वं प्रियाया वदनाम्बुजम्, ततोऽनन्तरं स्तनतटौ,
ततोऽनन्तरं च ताम्भ्यां स्तनतटाम्भ्यां सकाशात् घनं पीवरं जघनमीयतुः प्रापतुः । सुरतीत्यु-
क्त्यात्मादरं वदनादिक्रमेणालोक्यदिति भावः । अम्बुजतटघनपदैः सादरावलोकनार्थं वा
चितम् । घनपदं सादरावलोकनद्योतनार्थं क्रियाविशेषणत्वेन सवेत्र वा योग्यम् ॥

इत्यधीस्तथा तस्य हठवृत्तिविशङ्किनी ।

अटित्युत्थाय सोत्कण्ठमसाधन्वसरत्सखीः ॥ १५३ ॥

इतीति ॥ इत्येवं वदनादिलोकनपूर्वं जघने विरचालं सादरादृष्ट्यापनद्धाऽऽतेरपि
स्तोमुध्रतया हठवृत्तौ कलासुरतारम्भे विशङ्किनी विशेषतः शङ्कमाना संभारवन्ती अथौ
अटिति नम्रादुत्थाय विरजितं सखीगवेषणाय सोत्कण्ठं यथातथा कलायाः पक्षीत्यपेक्षितम् ।
अतएव सुरनोत्कण्ठव्याजेन प्रियसुरतारम्भं पर्यहृषीदिति भावः । अतिरसं रसप्राप्त्यर्थं
अथ, रसप्राप्त्यर्थं नायकस्य नोरसतामेवापादयतीति तदुभयपरिनिर्मुक्त्या एवाप्युत्तरं
अभोग्यत्वात् परां कक्षां प्रापयितुं श्रोत्र्येण नैनानलस्योर्भिन्नदेशादप्यावित्तद्वयनोपकनः इति च

१ इदं च व्याख्यानं 'आत्मभिसृष्टं तथा दिग्गजिष्ठं जगन्मायसि न परमात्मन मः । आहं हि भिक्षु-
कननना कननोदमननं न स्मरति' (१८ सूत्रे २) इति प्रागुक्तविरोधात्किञ्चन । अतएव किञ्चन
सरसः आत्मनः उत्पत्तिरिति दवाक्येनैवोक्तता कथा ।

न्यवारीव यथाशक्ति स्पन्दं मन्दं वितन्वता ।

भैमीकुचनितम्बेन नलसंभोगलोभिना ॥ १५४ ॥

न्यवारीति ॥ नलसंभोगलोभिना भैमीकुचनितम्बेन मन्दं शनैः स्पन्दं गमनं वितन्वता स्त्रीयपीवरतातिशयेन शीघ्रं गन्तुनददता सता भैमी, शक्तिननतिक्रम्य स्त्रीप्रगमनप्रतिबन्ध-
कत्वरूपनिजशक्त्यनुसारेणेतो रतिगृहाद्बहिस्त्वया न निर्गन्तव्यमिति न्यवारीव न्यपेधीव ।
निर्गतापि स्तननितम्बभराक्रान्तलाच्छीघ्रं गन्तुं न शक्यतेति भावः । कुचनितम्बेन, प्राग्यज्ञ-
त्वादेकवद्भावः । लोभिना, अत इति ॥

अपि श्रोणिभरस्त्रैरां धर्तुं तामशकन्न सः ।

तदङ्गसङ्गजस्तम्भो गजस्तम्भोरुदोरपि ॥ १५५ ॥

अपीति ॥ स श्रोणिभरेण नितम्बभराक्रान्तत्वेन स्त्रैरां मन्दगामिनीमपि सनीपे गच्छ-
न्तीमपि तां स्वयं गजबन्धनस्तम्बवद्गुरु वीर्यं पीवरो च दोषौ बाहु यस्यैवंभूतोऽपि सङ्गप्राप्त्या
धर्तुं नाशकत् । यतः—तस्या अङ्गसङ्गजबन्धनायङ्गस्पर्शाच्चातो निष्क्रियत्वरूपसात्त्विकभावः
स्तम्भो यस्य सः । सात्त्विकस्तम्बवशात्तां धर्तुं नाशकदित्यर्थः । भरास्त्रैरामिति पाठे—श्रोणि-
भरानितम्बस्तम्भैरा स्नाधीना न भवति तदर्थेनैव तादृशीत्यर्थः ॥

आलिङ्ग्यालिङ्ग्य तन्वङ्गि नामित्यर्धगिरं प्रियम् ।

स्तित्वा निवृत्य पश्यन्ती द्वारपारमगादसौ ॥ १५६ ॥

आलिङ्ग्येति ॥ असौ भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेणाधर्गिरं वाक्यशेषं बहुनसनर्थं प्रियं
नलं स्तिताऽधीतरत्वेन हस्तिता निवृत्य परावृत्य वलितप्रीवं पश्यन्ती सती द्वारस्य पारं
देहलीबहिःप्रदेशमगात् । इति किम्—हे तन्वङ्गि, प्रियं मानालिङ्ग्यालिङ्ग्या(स्नेहार्थाऽ)-
परिपूर्णा वाणी यस्य तमित्यर्थः । कानोन्मादबाहुल्येन गद्गदमिश्रस्वरतया आलिङ्ग्यालिङ्ग्य
नां सुखय पथाद्गच्छेति वाक्यशेषः । स्तितादयः संभोगश्चद्वारसङ्गीभूततनाऽलंकारः ॥

प्रियस्याप्रियमारभ्य तमन्तर्दूनयाऽनया ।

शेके शालीनयालीभ्यो न गन्तुं न निवर्तितुम् ॥ १५७ ॥

प्रियस्येति ॥ प्रियस्य तत्संभोगप्राप्तिकृत्यलक्षणमप्रियमारभ्य कृत्वा तद्वशादेवान्तर्दूये
पुनरप्यवततया । प्राप्तपश्चात्तापयेति यावत् । द्वारबहिर्देशं प्राप्तयाऽप्यनया प्रियस्ताननीप्सिवा-
चरणानन्तरं तस्य प्रसादनकृत्यैव सखीः प्रति गन्तुनयुक्तमिति विचार्यालीभ्यः सखीः प्रति-
गन्तुं न शेके न समर्थाभूदम् । तत्रैव तस्यादित्यर्थः । सखीभ्यः सकृदातिवर्तितुं नक्तं प्रति
परावर्तिनमपि न शेके । यतः—शालीनयाऽपृष्टयाऽतिचञ्चलया अल्लुङ्गितेनानयापि सुरक्षार्थं
प्रियं प्रति पुनर्गतेति सख्यो बहिष्पन्ति, तथा च लज्जा स्मरति प्रिया पुनर्न निवृत्तेत्यर्थः ।
नलविषदयं वा लज्जा क्षणमात्रं मार्गमभ्ये चिन्तयत्वात्पूर्णां स्थितेति भावः । आलीभ्यः,
'गल्लर्पकर्मणि' इति चतुर्थी, निवर्तितुं प्रत्ययान्तत्वात्तदानीं च ॥

अवकथयथ यन्दिस्तुन्दरी द्राक्षविषमपुपेत्य नलाय नयनदुः ।

अयं नृप दिनयौवनोपतताह्वयनजटानि पिपासति क्षितिले ॥ १५८ ॥

अचकथदिति ॥ अथ परिहासपूर्वं भैमीवहनिर्गमनानन्तरं पुरुषस्यान्तः प्रवेष्टुमश-
कत्वादवसरज्ञापकवचनस्यावश्यं श्रावणीयत्वाद्द्विन्दुसुन्दरी विदग्धवमागधवनिता द्वाःसविधं द्वार-
देशसमीपमुपेत्य इति अहो मध्यं मध्याह्नमचकथत् । व्यज्ञापयदित्यर्थः । इति किम्—हे
नृप, जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । दिनस्य यौवनं मध्याह्नस्तत्संवन्धिनोष्मणा तप्ता आतपसंतापेन
कृत्वा संतापवती क्षितिस्ते आप्लवनजलानि माध्याह्निकज्ञानजलानि पिपासति पातुमिच्छतीति ।
अचकथत्, प्यन्ताच्चङ् । अकथयदिति पाठे—लङ् । नलाय, 'क्रियया यमभिप्रैति—' इति
संप्रदानत्वम् ॥

उपहतमधिगङ्गमम्बु कम्बुच्छवि तव वाञ्छति केशभङ्गिसङ्गात् ।

अनुभवितुमनन्तरं तरङ्गासमशमनस्वसृमिश्रभावशोभाम् ॥ १५९ ॥

उपेति ॥ अधिगङ्गं गङ्गामधिकृत्य वर्तमानमुपहतं भागीरथ्याः सकाशादानीतं कम्बु-
च्छवि शङ्खधवलमम्बु तव कृष्णतरकुटिलकेशपाशस्य भङ्गिभिः कुटिलभावैः सह सङ्गात्सं-
न्यादनन्तरं संबन्धे जाते तरङ्गैः कृत्वाऽसमा अनुल्यरूपा विपमा वाऽतिकृष्णा शमनससा
यमभगिनी यमुना तथा सह मिश्रभावेन मिलितत्वेन संगमे या शोभा तां गङ्गायमुनासंभूत-
प्रयागकामनीयकमनुभवितुं प्राप्तुं वाञ्छति । शुभ्रतरजलस्य कृष्णतरकेशपाशसङ्गे सति प्रया-
गजलशोभा भविष्यतीति गङ्गाजलेच्छां पूरय । माध्याह्निकज्ञानं कुर्विति भावः । अधिगङ्गम्,
विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥

तपति जगत एव मूर्ध्नि भूत्वा रविरधुना त्वमिवाद्भुतप्रतापः ।

पुरमथनमुपास्य पश्य पुण्यैरधरितमेनमनन्तरं त्वदीयैः ॥ १६० ॥

तपतीति ॥ हे राजन्, अद्भुतोऽसद्व्यः प्रकृष्टस्तापः करौघ्यं यस्य स रविरधुना मध्याह्न-
समये जगत एव विश्वस्यापि मूर्ध्नि भूत्वा तपति । क इव—त्वमिव । यथाद्भुतः प्रतापः क्षणं
तेजो यस्य स त्वं विश्वस्य मूर्ध्नि चरणमारोप्य तपति राजलक्ष्म्या दीप्यसे तथेत्यर्थः । मध्याह्न-
मयो निश्चितो वर्तते इत्यर्थः । अत एव पुरमथनं हरमुपास्याराध्योपार्जितैरेति शेषः । एवंभू-
तैस्त्वदीयैः पुण्यैर्देवपूजानन्तरं त्वमेनं सूर्यमधरितं मस्तकोपरिभागाद्व्यावितं तिर्यग्गगनभागे
वर्तमानमेनं सूर्यं पश्य । देवपूजानन्तरं हि सूर्यो नमस्कृत्यत इत्याचारात्त्वमप्यत्रापरा-
सूर्यं नमस्कृत्विति भावः । अधुना तु त्वत्सदृशः हरपूजाजनितपुण्यैस्त्वया जितोऽभोगतो
भविष्यतीत्यर्थः ॥

आनन्दं हठमाहरन्निव हरध्यानार्चनादीक्षण-

स्यासत्तावपि भूपतिः प्रियतमाविच्छेदखेदालसः ।

पक्षद्वारदिशं प्रति प्रति मुहुर्द्राङ्गिर्गतप्रेयसी-

प्रत्यासत्तिधिया दिशन्दृशमसौ निर्गन्तुमुत्तस्थिवान् ॥ १६१ ॥

आनन्दमिति ॥ असौ भूपतिः स्नानाद्यर्थं बहिर्निर्गन्तुं शय्यायाः सक्तादुत्तस्थिवान् ।
किंभूतः—द्राक् झटिति बहिर्निर्गतायाः प्रेयस्या भैम्याः प्रत्यासत्तिधिया परादृश्यागमनस्य
बुद्ध्या पुनरप्यागमिष्यति किमिति संभावनया तद्विलोकनार्थं पक्षद्वारदिशं पार्श्वद्वारप्रदेशं प्रति

.....

तस्येति ॥ खल्वितीव हेतोरभितः पार्श्वद्वयेऽपि प्रणमन्ती राजराजिनृपपरम्परा तं
 तिचयैर्वद्धामपि पद्धति शिरसां माल्यैः शिरसि धृताभिः पुष्पमालाभिः प्यधत्त आच्छादयति
 स्म । इति किम्—चीनतिचयैर्देशविशेषोद्भवैः सूक्ष्ममृदुभिर्वर्त्रैर्वद्धा सज्जिता छादितापि सती
 पद्धतिस्तस्य नलस्य पदयुगात्सकाशात्कठिनेति । मृदुतरयोर्हि चरणयोर्मृदुतरपुष्पवद्धायां भुजे
 गमनं युक्तम् । शिरोधृतपुष्पसंसर्जनं यावद्भवति तावत्पर्यन्तं मध्येमार्गं तस्य सादरं दण्डवत्प्र-
 णामं सर्वेऽपि चकुरिस्वर्थः ॥

द्रागुपाह्रियत तस्य नृपैतदृष्टिदानवहुमानकृतार्थः ।

स्वस्य दिश्यमथ रत्नमपूर्वं यत्कल्पितगुणाधिकचित्रम् ॥ ३ ॥

द्रागिति ॥ अथ प्रणामानन्तरं तेन कृतं दृष्टिदानं नेत्रनिरोक्षणं तद्वक्षणेन बहुमानेन
 कृतार्थः सफलश्रमैर्नृपैर्दिशि भवं दिश्यं स्वस्य दिश्यं स्वीयदेशभवं तत्रान्यत्र वा पूर्वं दुर्लभ-
 त्युत्तमम्, तथा—यत्नेन बुद्धिपूर्वं शिक्षावशेन कल्पितैरारोपितैर्वृत्तत्वोज्ज्वलत्वातिरमणीय-
 गत्या(कत्वा)दिगुणविशेषैरधिकं नितरां चित्रमाश्चर्यरूपं सहजैराहितैश्च गुणैरतितरुणायुषं
 रिमणिमुक्ताकरितुरगादिरत्नं वस्तु तस्य द्राक् शीघ्रं प्रणामानन्तरमव्यवहितमेवोपाह्रियतोपरी-
 कृतम् । तत्रोपरीकृते रत्नजाते दृष्टिदानमेव बहुमान इति वा । केनेदमानीतमित्यादरप्रश-
 पूर्वं तेषु राजस्वपि दृष्टिदानमेवेति वा । स्वस्वेतिपाठे—स्वं स्वं च तद्दिश्यं चेल्यर्थः । यत्रेति
 पाठे—यत्कल्पितगुणाधिकचित्रं न भवति, किंतु स्वाभाविकगुणाधिकचित्रमेव, तद्रत्नमेति
 संबन्धः । दिश्यम्, भवार्थे दिगादिस्वाद्यत् । देश्यमिति पाठेऽपि । रत्नं जातावेकवचनम् ।
 एवमुत्तरश्लोकेऽपि ॥

अङ्गुलीचलनलोचनभङ्गिभूतरङ्गविनिवेदितदानम् ।

रत्नमन्यनृपढौकितमन्ये तत्प्रसादमलभन्त नृपास्तत् ॥ ४ ॥

अङ्गुलीति ॥ अन्ये चिरकालसेविनस्तदानांमेवागता वा नृपा अन्यनृपैर्दौकितमुपरी-
 कृतं तत्पूर्वोक्तं मणिमुक्तादिरत्नजातमेव तस्य नलस्य प्रसादं पारितोषिकं दानमलभन्त ।
 किंभूतम्—अङ्गुलीचलनेन लोचनभङ्ग्या प्रसादसूचकनेत्रवीक्षणविशेषेन भूतरङ्गे च एतन्ने-
 एतत्, एतस्मै एतदेहोति सेवकान् प्रति एतत्त्वं गृहाण, एतत्त्वं गृह्णन्ति यः प्रत्येकं वा
 विशेषेण निवेदितं दानं यस्य । अन्यैरानीतमन्येभ्यो दत्तवान्, न तु कोशगारे निवेदि-
 तवानित्यनेनौदार्यातिशयश्चातुर्थं च सूच्यते । चतुरो हि तदीयमेव तस्मै न ददाति । अङ्-
 त्यादिचालनेन दाननिवेदनानां धरजातिः ॥

तानसौ कुशलसूनुतसेकैस्तर्पितानथ पितेव विसृज्य ।

अस्त्रशस्त्रापुरलीपु विनिन्ये शैष्यकोपनमितानमितौजाः ॥ ५ ॥

तानिति ॥ अथ नूतनागतराजकृतोपदानानन्तरं चिरागतराजन्यो विदुरराज-
 नसौ अमितौजा अतुल्यभराक्रमो नञ् नूतनागतानराजः कुशलसूनुतसेकैः कुशलप्रश्नकृते-
 नस्त्रप्रिवक्त्रेणानृतसेचनैः 'नवतां राष्ट्रे देहे च कुशलं, भवतां कार्यं करिष्यामि' इत्येवमुक्त्वा
 कृत्वा तर्पितान् प्रीणितान् सख्युनान् स्वशिषिरं प्रति विसृज्य शैष्यकेन शिष्यनयनं प्रवे-
 ज-जनेनोपनमितान् नूतनागतराजद्विदिशार्थं मनोऽन्मत्तानन्दान्दृष्टवान् प्रसादमेवास्तेन, दक्षिणे

वाणादीनि तेषां खुरलीषु हृत्स्वरणादिसंस्थानचातुरस्यविशेषेषु विनित्ये । तद्विषयकैश्चलमरि-
क्षयदित्यर्थः । क इव—पितृव । शैष्यक्रेति भावे योषधाद्बु । शिष्यतेति च पाठः ॥

मर्त्यदुष्प्रचरमह्यविचारं चारुशिष्यजनतामनुशिष्य ।

स्वेदविन्दुकितगोधिरथीरं स श्वसन्नभवदाल्लवनेच्छुः ॥ ६ ॥

मर्त्येति ॥ च नल आहवनेच्छुः जलावगाहनाय सामिजापोऽनवत् । किंभूतः—नलेंपु
दुष्प्रचरमवियमानप्रत्तरं मर्त्येर्दुःप्रचर्यते दुःप्रचरं नलव्यतिरेकैर्नल्येनात्रैरज्ञाताशेषविशेषनामे-
याद्यत्नाणां विचारं नोक्षीपसंहारोपायप्रकारविशेषं चाहः प्रौढप्रतिभः शिष्यजनसत्त्वमूर्धं, चाह
सम्भगवाऽनुशिष्य शिक्षयित्वा स्थितः, अनन्तरं धनवशाज्जाता ये स्वेदमिन्दुकास्ते संजाता
यस्य तादृशो गोधिर्लटाटं यस्य, अत एव—धीरं र्दीर्घं न धीरमधीरमल्पं ध्रुवन् । बिन्दुके-
त्यल्पार्थे कन् । तारकादित्वादितच् । 'लटाटमलिकं गोधिः' इत्यनरः ॥

यक्षकर्ममृदून्मृदिताङ्गं प्राकुरङ्गमदनीलितनौलिम् ।

गन्धवाभिर्नुबन्धितभृङ्गैरङ्गना लिपिचुरुचकुचास्तम् ॥ ७ ॥

यक्षेति ॥ उच्यते अङ्गनात् बहलपरिणलेन अनुबन्धिता मिलन्ती गृह्णा देवु तैम-
न्यवार्तिनिः कर्पूरवातितजलैः सिपिचुः । अन्नद्रव्यान्नकारयान्निलयः । किन्तु—
पूर्व कर्पूरगुरुकस्तूरीचन्दनकक्रोलचूर्णरूपेण यक्षकर्दमेन सुगन्धिद्रव्येण कृत्वा ननु तथा तथा
शनैर्नैदितमङ्गं यस्य पथात्कुरङ्गनदेन कस्तूरिकया नीलितः संदन्धं प्रापितो नैर्दिप्यस्य ।
कस्तूरिकानिर्वाहिततैलशिरसमिति दावत् । 'तथा कर्पूरनयुक्तः कस्तूरी चन्दनं तथा । उद्योतं
च भपेदेनिः पयनिर्दक्षकर्दनः ॥' इति गद्यपुराणम् ॥

भूभृतं पृथुतपोयननाप्तस्तं शुचिः स्वपयति स पुरोधाः ।

संदधज्जलधरस्खलदोषस्तार्थवारिलहरीरुपरिष्ठात् ॥ ८ ॥

भूतमिति ॥ अन्यद्वयानन्तरं दृष्टिः चाचारः कातो हितः परमरामतः पुरोधाः
 जलधराजलधुर्गात्त्वर्णकलशात्सलन् पतन् ओषः संततधारापरमरा कातो ततः प्रजापति-
 तौर्यवारीणां लहरीत्वरत्नातुपरिष्ठात्संदधत् प्रक्षिपन्तन् द्युता तत्रा चन्द्रपदादिवन्नेन
 पुष्पेन धनं पूर्णं तं भूतं नलं क्षपयति स्म । एवंमुनोदकज्ञानेन शरीरद्वये कारयित्वा
 संकल्पपूर्वं शीतलोदकेन वैरोचनब्रह्मज्ञानकारपरिति भावः । दृष्टिरामतः द्युता तत्रा
 नापनातेनापनं नापनारम्भ इत्यायां गलितप्रवादादहहन्, एवंतुं पर्यवर्तयित्वाति
 वा । 'तत्रा नापे(ध)' इत्यनरः । 'दृष्टित्वम् । कापते' इति च ॥

शान्तमह—

प्रेयसीकुचविशेषहविर्भुग्धन्नधूनविततीरिय विद्वन् ।

आपिनः करसरोरहयुग्मं तस्य गर्भपुत्रदर्शनमवाप्नुवत् ॥ ९ ॥

[illegible]

कल्प्यमानमनुनाचमनार्थं गाङ्गमम्बु चुलुकोदरचुम्बि ।

निर्मलत्वमिलितप्रतिबिम्बधामयच्छदुपनीय करे नु ॥ १० ॥

कल्प्येति ॥ अनुना आचमनमर्थः प्रयोजनं यस्य आचमनं कर्तुं वा कल्प्यमानं स्त्री-
यनाणं चुलुकोदरचुम्बि चुलुकमध्यवर्ति गाङ्गमम्बु कर्तुं निर्मलत्वेन मिलितः स्वस्मिन्नातः प्रति-
बिम्बो यस्यास्तां यां सर्गमुपनीय सनीपां कृत्वा हस्तप्राप्यां कृत्वा करेऽयच्छत् । 'दाप्-
दाने' । नु उत्प्रेक्षायाम् । ज्ञानप्रारम्भाचमनं चकारेत्यर्थः । अन्यदपि दुर्लभं वलु हस्ते
आनीय दीयते ॥

मुक्तमाप्य दमनस्य भगिन्या भूमिरात्मदयितं धृतरागा ।

अङ्गमङ्गमनुकं परिरमे तं मृदो जलमृदूगृह्यालुम् ॥ ११ ॥

मुक्तमिति ॥ भूमिरात्मनो भूपतित्वादयितं प्रियं भर्तारं नलं ज्ञानकाले दमनस्य भगिन्या
भैम्या मुक्तं विरहितमाप्य लब्ध्वा धृतो रागो लौहित्यं यया, अथ च—सानुरागा सती ऊप-
रादिमृत्कानिपेक्षात्तत्परिहाराय जलस्पर्शमात्रेण मृदूः शिथिलावयवाः मृदुतरस्पर्शाः ज्ञाना-
र्थमानीता मृदो गङ्गादिमृत्तिका गृह्यालुं गृह्यन्तमनुकमात्मनः कामुकं तमज्जमङ्गं परिरमे
आलिलिङ्ग । श्रौतमागंण ललाटायङ्गेषु रक्तमृत्तिकालगनव्याजेनान्यदा दुष्प्रापं खवज्जमं भूमि-
रालिलिङ्गेति भावः । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्यापि सपत्नीमुक्तं वज्जमं चिरात्प्राप्य सानुरागा
सती प्रत्यङ्गमालिङ्गति । कं सुखं (अनु) लक्ष्मीकृत्य सुखोद्देशेनालिलिङ्गेति वा । 'शुक्ला विप्रस्य,
रक्ता क्षत्रियस्य, मिथ्या विशः, कृष्णा शूद्रस्य' इति स्मृतिः । अनुकम्, 'अनुकामिकासीकः
कमिता' इति साधुः । 'अनु किम्' इति पाठे—सर्वाण्यङ्गानि लक्ष्मीकृत्य परिरमे किमिलयः ॥

मूलमध्यशिखरस्थितवेधःशौरिशंभुकरकाङ्घ्रिशिरःस्थैः ।

तस्य मूर्ध्नि चकरे शुचि दम्भैर्वारि वान्तसिच गाङ्गतरङ्गैः ॥ १२ ॥

मूलेति ॥ साग्रमूलैर्द्विभिरगर्भैर्दम्भैस्तस्य मूर्ध्नि शुचि निर्मलं कुत्राप्यसंबन्धात्पवित्रतरं च
सार्जनमन्त्रं तत्संबन्धि वारि चकरे विक्षिप्तम् । 'कृ विक्षेपे' । किंभूतैः (किंभूतसिच)—
'कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्दनः । कुशाग्रे शंकरं विद्यात्रयो देवाः कुशस्थिताः ॥'
इति वचनान्मूले मध्ये शिखरेऽग्रे च स्थितानां वेधःशौरिशम्भूनां ब्रह्मविष्णुहराणां क्रमेण
करके कमण्डलौ, अङ्गौ पादाम्बुजे, शिरसि च गङ्गा सर्वदेति पुराणप्रामाण्यात्स्थितैरेवंप्रका-
रेण दर्भेषु संभवद्भिर्गङ्गासंबन्धिभित्तरङ्गैर्नान्तमिवोद्गोर्गमिव । कुशमूलस्थितब्रह्मादिदेवत्रय-
करकादिनिष्ठगङ्गातरङ्गध्रैरिव पवित्रैर्दर्भाप्रजलैः ज्ञानाङ्गभूतमार्जनमकरोदित्यर्थः । 'कमण्डलौ
च करकः' इत्यमरः । वान्तम्, उदित्वात् क्त्वायां वेद् इति 'यस्य विभाषा' इति निष्ठाया-
श्चिन्निपेधः ॥

प्राणमायतवतो जलमध्ये मज्जिमानमभजन्मुखमस्य ।

आपगापरिवृढोदरपूरे पूर्वकालमुषितस्य सितांशोः ॥ १३ ॥

प्राणमिति ॥ सुवर्णघटितमहापात्रस्थतीर्थत्वोपकल्पितसमन्त्रकरकृतावगाहनजलमध्ये

‘गावत्रो शिरसा सार्धं जपेयाहतिपूर्विकान् । प्रतिप्रणवचंद्रुकां त्रिर्यं प्राणसंवनः’ इति याज्ञवल्क्योक्तलक्षणलक्षितं प्राणं प्राणायामनापतवतः कृतवतः । जलनद्ये मुखं नम्रोक्त्य कनिष्ठाहुतासामुत्तमनिरोधपूर्वमधमप्रेणं कृतवत इति यावत् । एवंभूतस्य नलस्य जलान्तर्वर्तिमुखनापगानां परिवृढस्य स्वामिनः समुद्रस्योदरपूरे गर्भप्रवाहमध्ये नन्धनात्पूर्वकालमुपितस्य कृतवासस्य सितान्शोधन्द्रस्य सधिनानं सौन्दर्यमननञ्च । सागरोदरस्थचन्द्रसदृशमभूदित्यर्थः । ‘पुंति भूयस्रवः प्राणाः’ इत्यनरोक्तेः । प्राणशब्दस्य बहुवचनान्तत्वानियमादेकवचनं चिन्तितम् । आदतवतः, यनेः कवतुः । पूर्वकालम्, अत्यन्तचयोगे द्वितीया ॥

मर्त्यलोकमदनः सदशत्वं विभ्रदन्नविशदद्युतितारम् ।

अम्वरं परिदधे विधुमौलेः स्पर्धयेव दशदिग्बसनस्य ॥ १४ ॥

मर्त्येति ॥ मर्त्यलोके मदनो नलः दश दिश एव वसनं यस्य दिग्गम्बरस्य विधुर्मौलेः चन्द्रशेखरस्य स्पर्धयेवान्वरं वतम्, अथ च—गगनं परिदधे । अत्र कृतदशदिग्बसनायं गगनमुच्यते, तेन गगनवसनस्येत्यर्थः । किंभूतम्—सदशत्वं दशानिर्दोषप्रान्ततनुभिः सह वर्तते तद्भावम्, अथ च—दशानिः सह वर्तमानं तद्भावं दशत्वसंख्यायोगिदिग्बिम्बनामोपाधिभिरेव दशत्वसंख्यायोगित्वं विभ्रत् । सदशत्वमुदितभागत्वं विभ्रदेति नलनिरोधनं वा । तथा—अत्रवर्द्धाचिलाच्छरन्नेधत्येव, अत्रकापरम्पायस्य शुभ्रतरद्रव्यविशेषस्यैव वा विपदा शुभ्रतरा द्युतिर्यस्य । अत एव—तारं सूततरम् । धवलद्युति च तत्तारं चैत्येकदं वा । अत्रवर्द्धादश द्युतिर्यस्य तद्भावस्तत्ता तानारात्वादते तद्वलतरं वा । शरन्नेधदभ्ररुद्रव्यवद्वा निर्मला द्युतिर्यासं तादृशत्वारका यत्र तद्वा । अत्रानि नेधान्विशान्ति, अत एव नेधाच्छादितत्वाद् अद्युतयः कान्तिराहितात्वारका यत्रेति वा । अच्छिन्नं धौतं वस्त्रं परिदधे इत्यर्थः । ईश्वरोऽपि विशिष्टनकारानेव वस्त्रे । शिवकान्तयोर्विशेषात्तर्था दुक्त्या । अक्षानि विशन्तीति पक्षे ‘द्वितीया’ इति योगविभागात्सन्नातः । आरादीत्यादन्तत्वारकः ॥

भीमजामनु चलत्प्रतिबेलं संयियंसुरिव राजकरीन्द्रः ।

आववार हृदयं न समन्तादुत्तरीयपरिवेषमपिपेण ॥ १५ ॥

भीमजामिति ॥ राजपौष्पां सदावारकृपायां नभ्ये इन्द्रे नल उत्तरीयलोतरितनवप्रत्य परिवेषमपिपेण येषुनप्याजेन हृदयं मनः, अथ च—वक्षःस्थलं, समन्तात् नाववार न वननपरिदधे वा, अपिपु वबन्ध पिदधे वा । किंभूतम्—यतः प्रतिबेलं वारवारं भीमजामनु तर्होत्तरादुत्तरीयपारिषदादन्निमुखं थावद, अत एव—किंभूत इव—तदुदयं संयियंसुरिव समनन्वितरां निमन्तुलेच्छुरिव । क्षमनात्रं खयान गन्तव्यमिति सार्धं संयतं कर्तुमिच्छति । तस्यैवादावेकमातलः कर्मनिधिकरोत्तरैरुत्तरीयवधधारणमुत्तम् । अन्योऽप्यन्यत्र समतोमुद्ये वद्वद्व्यापरेना यन्त्रा स्थापये । स समन्तादेति च यतः । राजकरीन्द्रः, ‘कृत्तक’ इति प्रकृतिनामः ॥

छानवारिषटराजहुरोज्ञा गौरमुत्तिलकविन्दुमुखेन्दुः ।

केशरीपजलमौलिरुद्रान्ता तं यनात्र सुभगाहृदयभ्रीः ॥ १६ ॥

१ (‘हृदि प्राप्ते उपेक्षया’ इत्यादि) उपेक्षितमैकवचनं इत्यत्र इति वचनदेहनेन च शेषे वा इति मुक्त्यारोपः ।

ज्ञानेति ॥ गुभगा मनोदरा, अथ च—सौभाग्यवती, आलम्बनभोः ज्ञानलक्ष्मीस्तं वभा-
 शिषेते । ज्ञानेन नितरां गुगुभे इत्यर्थः । किंभूता—ज्ञानार्थं याति तदुक्ताः गुवर्णघटाल ए-
 राजन्तापुरोजो कुभो यस्याः सा । तथा—‘ऊर्ध्वेपुसतिर्यगर्धचन्द्राकारा वर्णानां कनाति-
 लकाः’ इति दक्षायननाल्लटे धृतो गोरमुत्तिलकमिन्दुगोत्रासीरमोपीचन्दनादिरचितो वरुण-
 तिलकः स एव गोरमुत्तिलान्मुषेन्दुयस्याः सा । तथा—‘दुस्तवत्रेनं मार्जयेत्’ इति व्याव-
 चनेन येषाम्प्रानानन्तरं वस्त्रादिना केशपरिमाणं यस्य निषेधात्केशेषु शेषं जलं केशप्रान्तेन-
 गलयज्जलं जलमिन्दवस्त एव मौक्तिकानि यन्ताश्च यस्याः सा । यद्वा—जलमौक्तिकानि मुक्त-
 त्स्थूलजलमिन्दवस्त एव दन्ता यस्याः सा । एवंभूता रमणीयदशना तिलकं दधारेति भावः
 अन्याप्येवंविधा तरुणी कंभिद्रुजत इति ॥

श्वेत्यशैत्यजलदैवतमश्रुत्वा दुताप्रमुदितां चतुरक्षीम् ।

वीक्ष्य मोचधृतसौरभलोभं प्राणमस्य सलिलघ्रमिवासीत् ॥ १७ ॥

श्वेत्येति ॥ श्वेत्येन शैत्येन च अलं दैवतं येषां तैराप्यैः, जलदैवतं वरुणस्तत्संबन्धि-
 मिवां वारुणैः मन्त्रैः शब्दात्मकैः स्वादुतया मधुररसतया च जलगतविशिष्टरूपसंशब्दरस-
 लक्षणस्वीयस्वीयविषयलाभेन प्रमुदितामतितरां संतुष्टां चतुरशीं क्रमेण चक्षुस्त्वक्षोत्ररसन-
 समाहाररूपां नेत्रादिचतुष्टयीं वीक्ष्य अस्य प्राणेन्द्रियं सहजगन्धस्य पृथिव्यसाधारणगुणत्वा-
 जले तदसंभवात्कर्पूरादिवास्तितस्य च जलस्य देवघ्नपनादिधर्मकर्मसु प्रतिषेधादौपाधिकस्या-
 प्यसंभवान्मोघो निष्फल एव धृतः सौरभे शोभनगन्धे लोभो येन, लोभसजातीयसशीं विम-
 लितविवेकं सत् ‘ऋतं च—’ इत्यादिसंध्याघमपेणचुलकोदयस्पर्शमिषेण सलिलं जिघ्रतीति
 सलिलघ्रं जलाप्राणं कुर्वेदिवाभूत् । लोभसंधाभ्यां विगलितविवेको ह्यमिषयेऽपि प्रवर्तते ।
 संध्याघमपेणं चकारेति भावः । श्वेत्यं, वर्णवाचित्वात्प्यन् । चतुरशीं, समाहारद्विगौ ‘द्विगोः’
 इति ङीप् । सलिलघ्रम्, आदन्तत्वात्कः ॥

राशि भानुमदुपस्थितयेऽस्मिन्नात्तमम्बु किरति स्वकरेण ।

भ्रान्तयः स्फुरति तेजसि चक्रुस्त्वधृतकुचलदर्कवितर्कम् ॥ १८ ॥

राशीति ॥ अस्मिन् राशि भानुमतः सूर्यस्योपस्थितये उपस्थानार्थमातं गृहीतमर्घ्यदान-
 संवन्धि अर्घ्यदानानन्तरं वा । ‘असावादिलः—’ इत्यादिमन्त्रपूर्वं जलं शिरः परितः स्वपा-
 णिना स्फुरति प्रकाशमाने तेजसि सौरप्रभाप्रसरे मध्ये गलद्विन्दुकमेण किरति सति भ्रान्तयः
 क्षिप्तोदकस्यैव प्रादक्षिण्यपरिभ्रमणानि लोकस्य त्वष्टुर्विश्वकर्मणः तर्कुः शाणचक्रं तत्र घर्षणवशा-
 च्चलतो भ्राम्यतो विष्वक्पतनशीलतेजःकणस्यार्कस्य वितर्कं तद्विषयं विशिष्टमूहं चक्रुः ।
 प्रकाशमानसौरप्रभाप्रदक्षिणप्रक्षिप्तगलद्विन्दुजलभ्रमणदर्शनेन विश्वकर्मणा सूर्यः पुनरपि शाण-
 चक्रे धृतः किम्, अत एवैतेऽणवः कणाः पतन्तीति लोकस्य तदानीं बुद्धिरभूदित्यर्थः ।
 भानुमदुपस्थितये गृहीतमम्बु स्वकरेण विक्षिपत्यस्मिन्नाशि विषये लोकस्य भ्रान्तयो नलङ्घ-
 नप्रभाप्रसरे प्रकाशमाने सति निशाणचकपरिभ्रमत्सूर्यसंभावनां लोकस्य चकुरिति वा । राज्ञ-
 यदम्बु गृहीतं तस्मिन्नुत्क्षिप्ते जले स्फुरति प्रतिफलति रवितेजसि जायमाना भ्रान्तयो भ्रम-
 णानि त्वधृतकुचलदर्कवितर्कं चक्रुः । उत्क्षिप्ता आपो वियति भ्रमन्त्यः पतन्ति, तत्प्रतिवि-

देवानां पूजाभंगानीताः मुमनसः पुण्याणि तासां सम्प्रदायानि मालापरम्पराः, यद्वा-सत्रः कर्म-
मालाः, दामानि क्षिरोनाल्यानि, तेषां धामानि स्थानानि नध्यस्थापितपुष्पधेनुमुवर्गादिषु-
चाणि तेषां पटलेषु समूहे विषये तेषामुपरिग्रन्थेनैव तदुद्भवैः कुण्डागुप्तसमुद्भवाध्वजैः सै-
न्ध्यायै रक्षितेभ्योलाभैर्भूमिरेव भ्रमराणां पटलेन गणेन भूयते स जातम् । पुण्यागुप्त-
भ्रमरभोग्याम्, तथा च—भूजधूमा एव तरङ्गानि जाता इत्यर्थः । मुमनसो मालत्याः पुष्पा-
माला परम्पराः, तासां स्थानं । तद्विततिमिति यावत् । एवं(भूतं) पटलं वितानं यत्र तादा-
या । देवानामुपरि पुष्पवितानमपि यत्रेत्यर्थः । देवपूजार्थमुपहृतपुष्पमालापरम्परानां स्म-
भूतं पटलं गृहप्रान्तच्छदिर्यत्र तादृशे । यदन्तरप्रदेशे । देवतागारे हि छदिः प्रान्ते सौ-
भरागणीयं कार्यं पुष्पमाला प्रयन्ते, तासामुपरि भूमा एव भृता जाता इत्यर्थे इति वा । कु-
तरा धूमाः पुष्पमालाश्च यत्र सन्तीति भावः । 'मुमना मालती जातिः' इत्यमरः । 'पट-
छदिः—' (इति च) । 'नेत्रवर्ण—' इति यावदादिकुलदम् ॥

साङ्गुरेव रुचिपीततमा यैर्यैः पुरास्ति रजनी रजनीव ।

ते धृता वितरितुं त्रिदशेभ्यो यत्र हेमतिलका इव दीपाः ॥ २३ ॥

साङ्गुरेति ॥ यत्र गृहे ते दीपा हेमतिलका इव त्रिदशेभ्यो वितरितुं सनर्पयितुं धृता
स्थापिताः सन्ति । ते के—यैर्दीपै र्व्या दीप्त्या पीतं प्रत्नं तमो यस्यात्तादृशी सती स
भूता भविष्यन्ती वा रजनी रात्रिः साङ्गुरेवोद्भिन्नप्रत्यप्रवेजोदुरसहितेव पुरास्ति अभू-
भविष्यति वा । तथा—यैः कृत्वा कान्त्वा पीततमा अतितरां पीतवर्णाऽत्यन्तगौरी रात्रि-
द्विजप्रत्यग्राङ्गुरा रजनीव हरिद्रेवाभूद्विष्यति वा । रात्रिः पीतीभूततया हरिद्रेव, प्रवीपक-
लिकाश्च तदङ्गुरा इवेत्युत्प्रेक्षोपमा वा । 'निशाख्या काञ्चनी पीता' इत्यमरः । पीततमा पक्षे
सान्तम्, पक्षे तमवन्तम् । पुरास्तीति 'पुरि लुङ् चास्मे' इति (भूते) 'वावसुरा—' इति
भविष्यति वा लट् ॥

यत्र मौक्तिकमणैर्विरहेण प्रीतिकामधृतवह्निपदेन ।

कुङ्कुमेन परिपूरितमन्तः शुक्तयः शुशुभिर्यनुभवन्त्यः ॥ २४ ॥

यत्रेति ॥ यत्र देवागारे मौक्तिकमणैः प्रियतमस्य विरहेण कर्त्रा कुङ्कुमस्य खोदीपनहे-
तुतया प्रीतिस्तया कामं दत्तं कामेन कर्त्रा वा दत्तं वह्नेः पदं दाहकत्वादिरूपोऽधिकारस्तत्पू-
र्व्विहं वा यस्य तेन कुङ्कुमकेसरेण परिपूरितमन्तर्मध्यभागमनुभवन्त्यो विभ्राणाः शुक्तयः शुशु-
भिर । विद्योगिन्यो हि विरहाग्नितापं हृदयमनुभवन्ति । कुङ्कुमपूर्णाः शुक्तयो विद्योगिनीरूप-
केण वर्ण्यन्ते । यद्वा—मौक्तिकमणिविरहेणोपलक्षिताः शुक्तयः कुङ्कुमस्य खानोदीपनहेतुतया
या प्रीतिस्तया युक्तेन कामेन । अन्यत्पूर्व्ववत् । प्रीतो हि किञ्चित्पदं ददाति शुक्तयो विभि-
ष्टेन कुङ्कुमेनोपलक्षिताः सत्यो मौक्तिकमणिविरहेण पूर्णं मध्यमनुभवन्त्य इव शुशुभिर इति
प्रतायमानोत्प्रेक्षा वा । प्रीतेतिपाठे—खोदीपकत्वेन प्रीतात्कामाद्भूतं वरेण लब्धं वह्निपदं
येनेत्यर्थः । मुक्ताफलोत्पत्तिहेतुभूताः शुक्तयः पुत्रविरहेण मातरो यथा इदयान्तरहन्ति,
तथा कुङ्कुमरूपमन्तर्दाहं वहन्त्यः शुशुभिर इति वा ॥

अङ्गुष्मिघनचन्दनपङ्कं यत्र गारुडशिलाजममत्रम् ।

प्राप केलिकवलीभवदिन्दोः सिंहिकासुतमुखस्य सुखानि ॥ २५ ॥

अङ्केति ॥ यत्र देवागारे अङ्गुष्मी मध्यवर्ती घनचन्दनपङ्को यस्य तस्य गारुडशिलाज-
नतिनीलस्थूलगर्भोद्गारमणिघटितममत्रं पात्रं केल्या लोलमात्रेण कवलीभवन् प्राचीभवन्
मुखमध्यवर्त्यर्धभाग इन्दुर्यस्य सिंहिकासुतमुखस्य राहुवदनस्य शीतान्नभोजनसुखानि प्राप ।
तत्त्वमनभूदित्यर्थः । गारुडमणिपात्राणि यत्र चन्दनवृत्तानि सन्तीति भावः । अमत्रमिति
जात्येकवचनम् । भवदिन्दोः भाषितपुस्तकम् ॥

गर्भमैणमदकर्मसान्द्रं भाजनानि रजतस्य भजन्ति ।

यत्र साम्यमगममृतांशोरङ्गरङ्गकलुपीकृतकुक्षेः ॥ २६ ॥

गर्भमिति ॥ यत्र देवागारे एणनदः कस्तूरी तस्य कर्मनस्तेन सान्द्रं पूर्णं गर्भं मध्यं
भजन्ति विभ्राणानि रजतघटितानि भाजनानि अङ्गरङ्गः कलङ्कनृगस्तेन कलुपीकृतो मलिनो-
कृतः कुक्षिर्यस्य तस्यामृतांशोश्चन्द्रस्य साम्यमगमत् । देवपूजार्थं रजतपात्राणि कस्तूरीपूर्णानि
यत्र सन्तीति भावः ॥

उज्जिहानसुकृताङ्कुरशङ्का यत्र धर्मगहने खलु तेने ।

भूरिशर्करकरम्भयलीनामालिभिः सुगतसौधसखानाम् ॥ २७ ॥

उज्जिहानेति ॥ धर्मेण गहने निविडे, अथ च—पुष्पकाननरूपे यत्रोच्चर्तुलघवलत-
राणां सुगतसौधानां बौद्धदेवालयानां सखायः सदृशास्तेषां भूरिः शर्करा येषु तेषां करम्भय-
लीनां दधिसक्तूपहाराणां दध्योदनोपहाराणां वा आलिभिः पद्मिनिर्भ्रान्तं उज्जिहन् सुकृ-
ताङ्कुरस्य शङ्का संभावना खलु निधितं तेने व्यरचि आन्नादिबन्धे आन्नाद्यङ्गु एवोद्भूयन्ति,
तथा धर्मज्ञानेन धर्माङ्गुरा एवेति । यत्र शर्करानिभ्रदध्योदनबलिभ्रेणय उपकृतिरताः सन्तीति
भावः । सखानां, 'राजाह-' इति टच् ॥

खर्वेमाख्यदमरौधनिवासं पर्वतं क्वचन चम्पकसंपत् ।

मल्लिकाकुसुमराशिरकार्पायत्र च स्फटिकस्तानुमनुचम् ॥ २८ ॥

खर्वेमिति ॥ यत्र क्वचन प्रदेशे विवक्षितचम्पककुसुमानां चन्द्रवृत्तपुष्पोद्भूतैरौधनां
निवासभूतपर्वतं मेरुं खर्वं हस्तमाख्यत् । सुवर्णेनह्वणधम्मचराशिर्मेरोरप्युचतरो यत्रास्ती-
त्यर्थः । तथा—मल्लिकाकुसुमराशिः स्फटिका एव शिखराणि यस्य तं कैलासपर्वतमनुचं खर्वेन-
कार्पात् । शुभ्रतरस्फटिकवर्णमल्लिकापुष्पराशिः कैलासादप्युचतरो यत्रास्तीत्यर्थः । पृथग्भन्वना-
त्स्वर्गानुचपदद्वयं निवृत्तमिति ज्ञेयम् ॥

स्वात्मनः प्रियमपि प्रति गुप्तिं कुर्वती कुलवधूनवज्रशौ ।

दृष्टदैवतनिवेद्यनिवेशायत्र भूनिरवकाशदृष्टिः ॥ २९ ॥

स्वात्मन इति ॥ यत्र हृष्यानां वपेरस्तारिता मनोदृष्टिना देवदासेभ्यः विवेचनां
पश्यतायापुष्पराणां निवेशदपस्तारनादेतोस्तिष्णमात्रावकाशेनापि दृष्टिः रहिता भूतिः
स्वात्मनः प्रियं प्रत्यपि दृष्टीकृत्य भुवि वक्राङ्गचक्ररत्नं गोपनं कुर्वती दीनतया खलु

देहस्य गोपनं कुर्वन्ती वा तिलमात्रमपि प्रदेशं द्रष्टुमददना सती कुलवधूमवज्ज्ञौ अवमेने ।
कुलव्रीतुल्याभूदित्यर्थः ॥

यत्र कान्तकरपीडितनीलग्रावरश्मिचिकुरासु विरेजुः ।

गातमूर्धविधुतेरनुविम्वात्कुट्टिमक्षितिषु कुट्टिमितानि ॥ ३० ॥

यत्रेति ॥ यत्र वर्तमानासु कुट्टिमक्षितिषु चन्द्रकान्तादिमणिवद्धभूमिषु देवपूजावसरे
गातृणां गायकानां गानवशान्मूर्धविधुतेः शिरःकम्पस्यानुविम्वात्प्रतिविम्बाद्देतोस्तद्याजेन कुट्टि-
मितानि हठक्रियमाणचुम्बनादिपरिहारार्थं कामिनीशिरःकम्पविलसितानीव विरेजुः । किंभू-
तासु—भीमो भीमसेनवत् कान्ता सूर्यकान्ताश्चन्द्रकान्ता वा तेषां करैः किरणैः पीडिताः
पुरस्ताद्गन्तुं प्रतिवद्धाः । तत्रैव घनीभूता इति यावत् । नीलग्रावरश्मयो नीलमणिकिरणा एव
चिकुराः सुनीलाः केशा यासां तासु । कामिन्यो हठपरिचुम्ब्यमानाः प्रियपाणिगृहीता नीलमणि-
रश्मितुल्याः सुनीलाः केशा यासां कृतकचग्रहाः सलक्ष्मवनादिपरिहाराय शिरःकम्पनरूपान्
विलासान् कुर्वन्ति । नानामणिवद्धा भूमयो देवसेवका गायकाश्च यत्र सन्तीति भावः ॥

नैकवर्णमणिभूषणपूर्णे स क्षितीन्दुरनवद्यनिवेद्ये ।

अध्यतिष्ठदमलं मणिपीठं तत्र चित्रसिचयोच्चयचारौ ॥ ३१ ॥

नेति ॥ स क्षितीन्दुर्भूचन्द्रो नलस्तत्रोक्तरूपे देवपूजागृहे अमलं मणिमी रत्नैः खचितं
पीठमध्यतिष्ठत् । किंभूते—नैकवर्णा मणयो येषु देवार्थं कल्पितैर्नानावर्णैर्भूषणैः पूर्णं । तथा—
अनवद्यानि मोदकादिनिवेद्यानि यस्मिन् । तथा—चित्राणां नानावर्णानामाश्चर्यकारिणां वा
देवार्थमानीतानां सिचयानां वज्राणामुच्चयेन राशिना चारौ रमणीये पूर्णं । मणिपीठम्,
'अधिशीङ्' इति कर्मलम् । चार्चितं पाठे—पीठविशेषणम् ॥

पञ्चायतनपूजायां प्राथम्येन सूर्यपूजाया विहितत्वात्प्रथमं सूर्यपूजामाह—

सम्यगर्चति नलेऽर्कमतूर्णं भक्तिगन्धिरमुनाकलि कर्णः ।

श्रद्धाधानहृदयप्रति चातः साम्बमम्बरमणिर्निरचैषीत् ॥ ३२ ॥

॥ नले सूर्यकान्तमणिरूपं सुवर्णादिघटितप्रतिमरूपं वाऽर्कं सम्यक् श्रौत-
वत् अतूर्णं त्वरारहितं सावधानतया चिरकालमर्चति सति अमुना सूर्येण कर्णो
ः अल्पा भक्तिर्यस्य तादृशोऽकलि व्यङ्गापि । सूर्यभक्तोऽपि कर्णो नला-
न् एवेति सूर्येणान्तर्निश्चित इत्यर्थः । तथा—नलेऽर्कं शनैरर्चति सति अम्बर-
सूर्यः श्रीकृष्णपुत्रं साम्बमन्तःकरणे श्रद्धाधानहृदयप्रति श्रद्धाधानहृदयमात्रं निरचैषीत्-
साम्बोऽपि भक्ततया प्रसिद्धोऽप्यल्पश्रद्धावान्, नतु नलवदलन्तं भक्त इति
। उभाभ्यामपि सकाशात्तलस्य सूर्ये महती भक्तिरभूदिति भावः । अर्चती-
तेः शता । भक्तिगन्धि, अल्पाख्यायां गन्धस्येव । हृदयप्रतीति 'सुप्' प्रतिना-
ययीः ॥

प्रतीति पाठे—श्रद्धावद्भूयस्यमुं नलं प्रति लक्ष्मीकृतं भानुमान् साम्बं निरचैषीत्
शतानित्यर्थः । पूर्वं 'श्रीवान्' इति सुखावबोधः ।

तत्तदयमरहस्यजपेण स्वप्नायः शयनमुच्यते वभाज ।

रक्तिमानसिव शिक्षितुमुच्चै रक्तचन्दनजबीजसमाजः ॥ ३३ ॥

तदिति ॥ तेषां तेषामर्थनसंबन्धिनं सूर्यसंबन्धिनं रहस्यानां श्रौतस्मार्तमन्त्राणां जपेषु
उपांशवृत्तिषु विषये स्रष्टव्यो जपमालिकारूपः रक्तचन्दनकाष्ठजानां वीजानां कृतच्छिद्रम-
णीनां फलमध्यवर्तिवीजानां वा समाजः समूहो जपतोऽमुष्य शयं हृत्त्वं वभाज तिपेवे ।
उत्प्रेक्षते—तत्करे वर्तमानमुच्चैरतिशयितं रक्तिमानं रक्तत्वं रक्षितुमिव । अन्योऽपि शिष्य
उपाध्यायं सेवत एव । रक्तचन्दनवीजजपमालिकाजपेन सौरमन्त्राणां शीघ्रफलत्वात्तद्वैरमन्त्रा-
नरक्तचन्दनमालिकया जजापेत्यर्थः । स्रष्टव्यः, एकाद्वान्मन्यद् ॥

इदानीं श्लोकाष्टकेन हरपूजामाह—

हेमनामकतरुप्रसवेन ज्यम्बकस्तदुपकल्पितपूजः ।

आत्तया युधि विजित्य रतीशं राजितः कुसुमकाहलयेव ॥ ३४ ॥

हेमेति ॥ हेमनानकस्य धत्तूरस्य तरोः प्रसवेन विकसितकुमुनेन कृत्वा तेन नलेनोप-
कल्पिता पूजा यस्य स त्र्यम्बको राजितः शुशुने । उत्प्रेक्षते—रतींशं युधि विजित्य बल-
दातया गृहीतया कुसुमरूपकाहलया धत्तूरपुष्पाकारवायविशेषेणैव । कुसुमकाहल्योपलक्षित
इवेति वा । शराणां कौसुमत्वाद्वादित्राणामपि कौसुमतया युक्तत्वात्कानकाहलयाः कौसुमत्व-
मुचितमेव । पराभूतात्कानाद्बलाद्गृहीतया कौसुमकाहल्येव धत्तूरपुष्पेण रक्षित इत्यर्थः ।
अन्योऽपि शत्रुं जित्वा बलाद्गृहीतेन तच्छस्त्रवादित्रादिना शोभते । सौन्दर्येण स्वस्वार्थतया
स्वस्य शिवभक्तत्वात्कामस्य च शिवविरोधित्वात्स्वविरोधिर्न स्वत्वानिविरोधिर्न च स्तरं रणे
जित्वा तस्माद्बलाद्गलेनैव गृहीतया कुसुमकाहल्येव धत्तूरपुष्पेण कृत्वा नलेन कृतोपदः,
अथच—कृतपूजः शुशुने । सेवको हि स्वविरोधिर्न स्वत्वानिविरोधिर्न वा रणे जित्वा तच्छस्त्र-
वादित्रादि बलाद्गृहीत्वा स्वामिन् उपवीकरोति । तेन च स्वान् शोभते इति वा । प्रियतरेण
धत्तूरपुष्पेण स नलः शिवनपूजयति भावः । ‘धत्तूरः कनकाद्भूतः’ इत्यनरः । ‘वायनाङ्ग-
विशेषे तु काहला’ इति विश्वः ॥

अर्चयन्हरकरं स्मितभाजा नागकेसरतरोः प्रसवेन ।

सोयमापयदतिर्यगवाग्दिकपालपाण्डुरकपालविभूषाम् ॥ ३५ ॥

अर्चयन्निति ॥ लातं विकृतं भजते स्मितभाक् तेन विकृतिवेन नागकेसराख्यस्य
तरोः प्रसवेन पुष्पेण कृत्वा हरकरं सुवर्णादिषट्तिदक्षिणामूर्त्त्यादिष्विषप्रतिभाषान्निर्ययन्
पूजार्थं स्थूलतरं शुभ्रतरं केसरतस्कुसुमं तत्पाणौ स्थापयन् सोऽयं नटस्त्विरभ्या दिशः प्राच्या-
दिदिगष्टकाद् अवाच्या अथो दिशः सक्ताशादन्यादतिर्पेगवादिक् ऊर्ध्वा दिक् तस्याः पालो
रक्षको ब्रह्मा तस्य विरकालपर्पणाद्भूतकृति पाण्डुरं धवलतरं कपाळं त्रिस्तेन ब्रह्मकपाटेन
कृत्वा विभूषानलङ्घति कपालरूपां विभूषाभाषपदलम्बयत् । हरेण ब्रह्मनः पयनं त्रिरिडनं
प्रायश्चित्तं कुर्वतो हरस्य निशार्थं करे तिष्ठति । ततश्च तद्व्यतिक्तपानसि तेन भक्तिं पुंसिजति
केसरपुष्परूपेण ब्रह्मकपाटेन तत्करनलम्बकरेलसः । 'चान्मेयः केसरो नागकेसरः काशना-

देहस्य गोपनं कुर्वती वा तिलमात्रमपि प्रदेशं द्रष्टुमददाना सती कुलवधूमवजशो अवमेने ।
कुलव्रीतुल्याभूदित्यर्थः ॥

यत्र कान्तकरपीडितनीलग्रावरश्मिचिकुरासु विरेजुः ।

गातमूर्धविधुतेरनुविम्वात्कुट्टिमक्षितिषु कुट्टिमितानि ॥ ३० ॥

यत्रेति ॥ यत्र वर्तमानासु कुट्टिमक्षितिषु चन्द्रकान्तादिमणिवद्भूमिषु देवपूजावसरे
गातृणां गायकानां गानवशान्मूर्धविधुतेः शिरःकम्पस्यानुविम्वात्प्रतिविम्बादेतोत्तव्याजेन कुट्टि-
मितानि हठक्रियमाणचुम्बनादिपरिहारार्थं कामिनीशिरःकम्पविलसितानीव विरेजुः । किंभू-
तासु—भीमो भीमसेनवत् कान्ता सूर्यकान्ताश्चन्द्रकान्ता वा तेषां करैः किरणैः पीडिताः
पुरस्ताद्गन्तुं प्रतिवद्धाः । तत्रैव घनीभूता इति यावत् । नीलग्रावरश्मयो नीलमणिकिरणा एव
चिकुराः सुनीलाः केशा यासां तासु । कामिन्यो हठपरिचुम्ब्यमानाः प्रियपाणिगृहीता नीलमणि-
रश्मितुल्याः सुनीलाः केशा यासां कृतकचग्रहाः सत्यधुम्बनादिपरिहाराय शिरःकम्पनरूपान्
विलासान् कुर्वन्ति । नानामणिवद्धा भूमयो देवसेवका गायकाश्च यत्र सन्तीति भावः ॥

नैकवर्णमणिभूषणपूर्णे स क्षितीन्दुरनवद्यनिवेद्ये ।

अध्यतिष्ठदमलं मणिपीठं तत्र चित्रसिचयोच्चयचारौ ॥ ३१ ॥

नेति ॥ स क्षितीन्दुर्भूवन्द्रो नलस्तत्रोक्तरूपे देवपूजागृहे अमलं मणिमी रजैः खचितं
पीठमध्यतिष्ठत् । किंभूते—नैकवर्णा मणयो येषु देवार्थं कल्पितैर्नानावर्णैर्भूषणैः पूर्णं । तथा—
अनवद्यानि मोदकादिनिवेद्यानि यस्मिन् । तथा—चित्राणां नानावर्णानामाश्चर्यकारिणां वा
देवार्थमानीतानां सिचयानां वज्राणामुच्चयेन राशिना चारौ रमणीये पूर्णं । मणिपीठम्,
'अधिशोड्' इति कर्मलम् । चार्विति पाठे—पीठविशेषणम् ॥

पञ्चायतनपूजायां प्राथम्येन सूर्यपूजाया विहितत्वात्प्रथमं सूर्यपूजामाह—

सम्यगर्चति नलेऽर्कमतूर्णं भक्तिगन्धिरमुनाकलि कर्णः ।

श्रद्धधानहृदयंप्रति चातः साम्बमम्बरमणिर्निरचैषीत् ॥ ३२ ॥

सम्यगिति ॥ नले सूर्यकान्तमणिरूपं सुवर्णादिघटितप्रतिमाहूपं वाऽर्कं सम्यक् श्रौत-
स्मार्तमार्गेण अतूर्णं त्वरारहितं सावधानतया चिरकालमर्चति सति अमुना सूर्येण कर्णो
राधेयो भक्तिगन्धिः अल्पा भक्तिर्यस्य तादृशोऽकलि व्यङ्गापि । सूर्यभक्तोऽपि कर्णो नला-
पेक्षयाऽतिहीन एवेति सूर्येणान्तर्निश्चित इत्यर्थः । तथा—नलेऽर्कं शनैरर्चति सति अम्बर-
मणिः सूर्यः श्रीकृष्णपुत्रं साम्बमन्तःकरणे श्रद्धधानहृदयप्रति श्रद्धधानहृदयमात्रं निरचैषीन्नि-
श्चितवान् । साम्बोऽपि भक्ततया प्रसिद्धोऽप्यल्पश्रद्धावान्, ननु नलवदलन्तं भक्त इति
निश्चिकायेत्यर्थः । उभाभ्यामपि सकाशान्नलस्य सूर्ये महती भक्तिरभूदिति भावः । अर्चन्ती-
त्यचौरादिकादर्चतेः शता । भक्तिगन्धि, अल्पाख्यायां गन्धस्येत् । हृदयप्रतीति 'सुप् प्रतिना
मात्रार्थे' इत्यव्ययीभावः ॥

१ 'श्रद्धधानहृदयं प्रतीति पाठे—श्रद्धावद्हृदयममुं नलं प्रति लक्ष्मीकृत्य भानुमान् साम्बं निरचैषीत्
साम्ब एवासाविति शतवानित्यर्थः । पूर्वं एव पाठः पटीयान्' इति सुखावबोधः ।

तत्तदर्थमरहस्यजपेषु स्रद्धायः शयममुष्य वभाज ।

रक्तिमानसिव शिक्षितुमुद्यै रक्तचन्दनजबीजसमाजः ॥ ३३ ॥

तदिति ॥ तेषां तेषामर्थमसंबन्धिनं सूर्यसंबन्धिनं रहस्यानां श्रौतस्मार्तमन्त्राणां जपेषु उपांशवृत्तिषु विषये स्रद्धयो जपमालिकारूपः रक्तचन्दनकाष्ठजानां बीजानां कृतच्छिद्रन-
पीनां फलमध्यवर्तिबीजानां वा समाजः समूहो जपतोऽमुष्य शयं हस्तं वभाज तिपेवे ।
उत्प्रेक्षते—तत्करे वर्तमानमुच्चैरतिशयितं रक्तिमानं रक्तत्वं रक्षितुमिव । अन्योऽपि शिष्य
उपाध्यायं सेवत एव । रक्तचन्दनबीजजपनालिकाजपेन सौरमन्त्राणां शीघ्रफलत्वात्सौरमन्त्रा-
नरक्तचन्दननालिकया जजापेल्यर्थः । स्रद्धायः, एकाचत्वान्नयद् ॥

इदानीं श्लोकाष्टकेन हरपूजामाह—

हेमनामकतरुप्रसवेन त्र्यम्बकस्तदुपकल्पितपूजः ।

आत्तया युधि विजित्य रतीशं राजितः कुसुमकाहलयेव ॥ ३४ ॥

हेमेति ॥ हेमनामकस्य धत्तूरस्य तरोः प्रसवेन विकसितकुसुमेन कृत्वा तेन नटेनोप-
कल्पिता पूजा यस्य स त्र्यम्बको राजितः शुशुने । उत्प्रेक्षते—रतीशं युधि विजित्य बद्ध-
दास्यया गृहीतया कुसुमरूपकाहलया धत्तूरपुष्पाकारवायविशेषेणेव । कुसुमकाहल्योपलक्षित
इवेति वा । शराणां कौमुदत्वाद्वादित्राणानपि कौमुदतया युक्तत्वात्कानकाहलयाः कौमुदत्व-
मुचितमेव । पराभूतात्कानाद्गृहीतया कौमुदकाहलयेव धत्तूरपुष्पेण रक्षित इत्यर्थः ।
अन्योऽपि शत्रुं जित्वा बलाद्गृहीतेन तच्छत्रवादित्रादिना शोभते । सौन्दर्येण स्वसाधितया
स्वस्य शिवभक्तत्वात्कानस्य च शिवविरोधित्वात्स्वविरोधिनं स्वस्त्वानिविरोधिनं च स्तरं रणे
जित्वा तत्साद्गुणमलेनैव गृहीतया कुसुमकाहलयेव धत्तूरपुष्पेण कृत्वा नटेन कृतोन्नतः,
अथच—कृतपूजः शुशुने । सेवको हि स्वविरोधिनं स्वस्त्वानिविरोधिनं वा रणे जित्वा तच्छत्र-
वादित्रादि बलाद्गृहीत्वा स्वामिन उपवीकरोति । तेन च स्वानां शोभते इति वा । त्रिपतरेण
धत्तूरपुष्पेण स नलः शिवमपूजयति भावः । ‘धत्तूरः कनकशृङ्गः’ इत्यनरः । ‘बद्धनाग-
विशेषे तु काहल्य’ इति विश्वः ॥

अर्चयन्हरकरं स्तितनाजा नागकेसरतरोः प्रसवेन ।

सोयनापयदतिर्यग्वाग्दिष्पालपाण्डुरकपालविभूषाम् ॥ ३५ ॥

अर्चयन्निति ॥ स्तितं विद्युत्सं भजते स्तितनाक् तेन विकसितेन नागकेसरतरोः प्रसवेन
तरोः प्रसवेन पुष्पेण कृत्वा हरकरं सुवर्णदिपटितदक्षिणानूर्वादिशिवप्रतिमासमिन्धनं
पूजार्थं स्तुतवत्तरे सुप्रतरे केसरतरकुसुमे तस्याग्रे स्थापयन् सौर्यं नव्यतरस्या दिशः प्राच्या-
दिदिग्दिकान् धवाप्या जयो दिशः सक्त्यादन्त्योऽतिर्यग्वाग्दिक् जन्मा दिक् तस्याः पालो
रक्षको मन्त्रा तस्य विरक्तपदार्थानुगतकृति पाण्डुरं धवलतर कपालं शिरस्तेन मङ्गलपदेन
कृत्वा विभूषणमङ्कुरि कपालरुपां विभूषणानुरदध्मनयद् । इदमेव मङ्गलः पदमेव शिरसि उदे
प्रदधितं कुर्वती हरस्य निशार्थं करे तिष्ठति । तदथ ताम्रदिननामसि तेन मन्त्रेण मुच्यतेति
केसरपुष्परूपेण मङ्गलपदेन तत्करनतंकरेत्यर्थः । ‘दानेनः केसरो नागकेसरः केशरा-

हयः' इत्यमरः । हरकरम्, अर्चनापेक्षया कर्मत्वम् । पक्षे आप्रोतेर्गल्यर्थत्वादनौ कर्तुं कर्मत्वम् । तिर्यगवागिति वाऽव्ययम्, अतिर्यगवाक् चासौ दिक् चेति समासः ॥

नीलनीररुहमाल्यमयीं स न्यस्य तस्य गलनालविभूषाम् ।

स्फाटिकीमपि तनुं निरमासीन्नीलकण्ठपदसान्वयतायै ॥ ३६ ॥

नीलेति ॥ स नलस्तस्य हरस्य स्फटिकनिर्मितामपि तनुं हरप्रतिमां नीलनीररुहामाल्यं माला तन्मयीं गलनालः कण्ठस्तस्य विभूषां भूषणं न्यस्य आवध्य नीलकण्ठाचक्रं पदं तस्य सान्वयतायै अन्वयसाहित्याय नीलः कण्ठोऽस्येति संबन्धसाधक्याय निरमासीन्निर्मितवान् । नीलोत्पलमालां कण्ठे बद्ध्वा स्फाटिकीमपि शिवप्रतिमां नीलकण्ठपदसहितामकरोदित्यर्थः । कण्ठे एव नीलोत्पलपूजां चकार, अन्यत्र तु चन्दनश्वेतपुष्पादिभिः पूजितवानिति भावः ॥

प्रीतिमेष्यति कृतेन ममेदकर्मणा पुररिपुर्मदनारिः ।

तत्पुरः पुरमतोयमधाक्षीद्भूपरूपमथ कामशरं च ॥ ३७ ॥

प्रीतिमिति ॥ पुराणां दैत्यविशेषाणां रिपुः, तथा—मदनस्यारिः शिवो मम कृतेन ईदृशा कर्मणा पुरकामशरदाहरूपव्यापारेण प्रीतिमेष्यति प्रसन्नो भविष्यति । अतो हेतोरेव इति बुद्ध्या वायं नलस्तस्य पुररिपोः कामारेः पुरो धूपरूपं धूपस्वरूपम्, अथ च—धूपवेपधारिणं पुरं गुग्गुलुमधाक्षीत् ददाह । अथ तद्दाहानन्तरं धूपविशेषरूपं कामशरं कामवाणं च ददाह । यत्सारिर्यद्विपुशरश्च यदग्रे येन दह्यते स तस्मिन् प्रीत एव । शिवभयेन वेपान्तरधारिणं पुरं दैत्यं कामवाणं च मोहनाख्यं ददाहेत्यर्थः । धूपसमर्पणान्तां शिवपूजामकरोदिति भावः । ईदृशा पुष्पपूजान्तेन भक्तियुक्तेनापि कर्मणा पुररिपुः कामारिः शिवो मम कृते मदर्थं मयि विषये प्रीतिं न यास्यति एतावतापि संतुष्टो न भविष्यति, अतः कारणादिव तदग्रे पुरं कामशरं च ददाह । एवं कृते शंकरस्तुष्टो भविष्यतीति भाव इति वा । पुररिपुर्मदनारिरिति च योगस्यैवात्र प्राधान्यात् पौनरुक्त्यम् । 'गुग्गुलौ कथितः पुरः' इति विश्वः । तत्पुरः शेषपृष्ठीसमासः । अन्यथा—अव्ययेन सह पृष्ठीसमासनिषेधः स्यात् । तदिति पुष्पपृष्ठीकं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं पृथक्पदं वा ॥

तन्मुहूर्तमपि भीमतनूजाविप्रयोगमसहिष्णुरिवायम् ।

शूलिमौलिशशिभीततयाऽभूद्भयानमूर्च्छन्निमीलितनेत्रः ॥ ३८ ॥

तदिति ॥ स चासौ मुहूर्तश्च तमपि तस्मिन्देवपूजाक्षणेऽपीत्यर्थः । भीमतनूजाविप्रयोगं विप्रयोगमसहिष्णुरयं नलः शूलिमौलौ वर्तमानाच्छशिनी भीततयेव नेत्रध्यानेन यन्मूर्च्छनेन काग्रतालक्षणः प्रलयस्तेन हेतुना निमीलिते संकोचितपद्मीकृते नेत्रे येनैवंभूतोऽभूत् । विरहित्वाद्धरशिरश्चन्द्रदर्शनस्य नितरां संतापकारित्वमभ्या ध्यानमूर्च्छनव्याजेन नेत्रे निमीलितवानित्यर्थः । पूजानन्तरं शिवस्य ध्यानं चकारेति भावः । शूलधारिणापि यः शिरसि धृतः, तस्मादधिकं भयं युक्तमिति सूचयितुं शूलपदं प्रायोजि । तन्मुहूर्तम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । विप्रयोगं, 'न लोका—' इति पृष्ठीनिषेधाद्वितीया ॥

दण्डवद्भुवि लुठन्स ननाम ज्यम्बकं शरणभागिव कामः ।

आत्मशस्त्रविशिखासनवाणाज्यस्य तत्पदयुगे कुसुमानि ॥ ३९ ॥

दण्डवदिति ॥ स नलो दण्डेन तुल्यं साध्याज्ञपातेन भुवि लुठन् सन् ज्यम्बकं ननाम ।
कै कृत्वा—तस्य हरस्य पदयुगे पुष्पाञ्जलिदानार्थनञ्जलिदानाय धृतानि कुसुमानि न्यस्य
उत्तमं । तत्रोत्प्रेक्षते—ताम्येव कुसुमानि आत्मनः खड्गादि शस्त्रं विशिखासनं धनुः, बाणान्
अशस्त्रभूतानि पुष्पाणि हरपदयुगे सनन्त्ये 'अचप्रनृति शस्त्रं न धारयामि दातोस्मि मां रक्ष'
इत्यादि वदन् शरणं रक्षितारं शिवनेव भजनानो रूपसाम्यात्काम इव ध्यानानन्तरं पुष्पा-
ञ्जलिदानपूर्वकं शक्त्यतिशयेन दण्डवत्प्रणामनन्त्यकरोदित्यर्थः । विशिखासनं तूणीरं वा ।
अन्योऽपि शरणागते एवमेव करोति ॥

ज्यम्बकस्य पदयोः कुसुमानि न्यस्य सैष निजशस्त्रनिभानि ।

दण्डवद्भुवि लुठन्किमु कामस्तं शरण्यमुपगम्य ननाम ॥ ४० ॥

ज्यम्बकस्येति ॥ क्षेपकः । सैष इत्यत्र 'सोचि लोपे चैत्' इति तुलोपः । पूर्वो-
क्तोक्त एवार्थः ॥

व्यापृतस्य शतरुद्रियजप्तौ पाणिमस्य नवपल्लवलीलम् ।

भृङ्गभङ्गिरिव रुद्रपराक्षध्रेणिरध्वयत रुद्रपरस्य ॥ ४१ ॥

व्यापृतस्येति ॥ रुद्रशब्दात्तरेषां पञ्चादुच्चार्यमाणानामक्षाणां । रुद्राक्षानामित्यर्थः । रुद्रः
परः परं देवतं येषां वा रुद्रपराः शिवभक्तास्तत्संबन्धिनान् । तैर्यायिनामानामिति यावत् ।
तादृशानां वा नणीनां धेनिर्माळा भृङ्गभङ्गिर्भ्रमरस्पद्गिरिवात्स्य नलस्य नवपल्लवलीला यस्य
तत्सदृशनित्यर्थः । एवंविधं पाणिं करमध्वयत त्रिपये । किभूतस्य—रुद्रपरस्य शिवभक्तस्य,
अत एव शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रसंबन्धिनः शतरुद्रियजप्तस्य 'ननस्ते' इत्यादि
शिवसूक्तस्य जप्तौ जपे विषये व्यापृतस्य सत्त्वापारस्य रुद्राक्षाणां रुद्रपरत्वात् 'ननस्ते-'
इत्यादिपञ्चजपं रुद्राक्षजपमालया चकारेत्यर्थः । भृङ्गमालापि नवपल्लवं संदेते । 'शतरुद्रा-
ल्लव' इति वक्तव्याद्धः । जप्तौ, 'तितुत्र-' इतीप्तिपेधः । 'पञ्चाक्षरैव रुद्राक्षः-' इत्यादि-
हारीतोक्तो हरीकथ जपमालाविधिर्दृश्यः । अग्निमार्गसिद्धये पासो रुद्राक्षयेति ज्ञातव्यः ॥

उत्तमं स महति स नहीनृत्पूरुषं पुरुषसूक्तविधानैः ।

द्वादशापि च स केशवमूर्तीद्वादशाक्षरमुदीर्य वचन्दे ॥ ४२ ॥

उत्तममिति ॥ स नहीनृत्तल उत्तमं परमं पूरुषं पुरुषोत्तमं पुरुषसूक्तस्य 'सर्वस्योर्ध्वं
पुरुषः-' इत्यादिषोडशर्चस्य सूक्तस्य विधानैस्तुल्यवत्कारिणोर्ध्वः । 'द्वादशपुत्रमूत्रेण नः
पुष्पाभ्य एव वा । अर्पितं स्थावगदिदं तेन सर्वं परापरम् । अमुमुनस्य सूक्तस्य विदुष-
स्तस्य देवता । पुरुरो यो अमृद्वीचमुनिर्नारायणः सत्तः ॥' इत्यादि—'सर्वस्योर्ध्वं पुरुषः'
इति पुरुषसूक्तम् । अथाहनाह्वं पादनभ्येनापननोपकम् । अत्रं नहीनृत्तलं च मन्त्रमा-
लानि च कनार । धूमं दीपं च वैदेर्ध्वं नमस्तुभ्यं नमस्तेभ्यम् । भोजनोद्भूतं उदीर्य
नारायणो विधिः ॥ इति स्मृतिवचनमिदं प्रस्तुतकर्मविधिः । इति तौनचारैर्नृत्तं स्तुत-
पुञ्जत् । स नलः 'नारायणो देवपुत्र मोक्षदायकः' इति मुक्त्योक्त्याह्वं रुद्राक्षरं वचन्देनार्थं

वैष्णवागमोक्तक्रमेणोदीर्य सम्यगुचार्य द्वादशापि केशवसंबन्धिनोमूर्तीवैष्णवीद्वादशशालप्रान-
शिलामूर्तीवैवन्दे तुष्टाव प्रणनाम वा । ता अप्यपूजयदिति भावः । 'शिला द्वादश भो वैस
शालप्रामसमुद्भवाः । विधिवत्पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि ते ॥ कोटिद्वादशल्लितु
पूजितैः स्वर्णपद्मजैः । यत्स्याद्वादशकल्पेषु दिनेनैकेन तद्भवेत् ॥' इति पद्मपुराणमिति भावः
पूर्वोक्तद्वादशाक्षरमुचार्य द्वादशसंख्याया अपि केशवसंबन्धिनोमूर्तीः सामर्थ्यादितन्मन्त्राक्षर-
सूचिताः 'ॐ केशवाय धात्रे नमः' इति प्रकारेण 'द्वादशादित्यसहिता मूर्तीद्वादश विन्यसेत् ।
केशवाद्याः क्रमाद्देहे वक्ष्यमाणविधानतः ॥ ललाटे केशवं धात्रा कुक्षौ नारायणं पुनः ।
अर्यम्णा हृदि मित्रेण माधवः कण्ठदेशतः ॥ वरुणेन च गोविन्दं पुनर्दक्षिणपार्श्वके । अंशुना
विष्णुमंसस्थं भगेन मधुसूदनम् ॥ गले विवस्वता युक्तं त्रिविक्रममनन्तरम् । वामपार्श्वस्थलि-
न्द्रेण वामनाख्यमथांसके ॥ पूष्णा श्रीधरनामानं गले पर्जन्यसंयुतम् । हृषीकेशाङ्गं पृष्ठे
पद्मनाभं ततः परम् ॥ त्वष्ट्रा दामोदरं पश्चाद्विष्णुना ककुदि न्यसेत् । द्वादशाणं महानञ्जं
ततो मूर्ध्नि प्रविन्यसेत् ॥' इति द्वादशाक्षरगर्भितमिति ज्ञातव्यम् । प्रकारान्तरमागमोक्तं
द्रष्टव्यम् । महीयानिति पाठे—नितरामागमशास्त्रकोविदः परमभक्तश्चेत्यर्थः । 'पुरुषाः
पूरुषा नरः' इत्यमरः ॥

कथमपूपूजयदित्याह—

मल्लिकाकुसुमदुण्डुभकेन स भ्रमीवलयितेन कृते तम् ।

आसने निहितमैक्षत साक्षात्कुण्डलीन्द्रतनुकुण्डलभाजम् ॥ ४३ ॥

मल्लिकेति ॥ स नलः भ्रमीभिर्भ्रमणैर्वेष्टनैर्वलयितेन मल्लिकाकुसुमसंबन्धना दुण्डुभकेन
निर्विपविफणस्थूलराजिलतुल्येन घनस्थूलतरदान्ना कृत्वा नलेनैव कृते रचिते आसने निहितं
स्थापितं तं पुरुषोत्तमं साक्षात्तत्त्वतः कुण्डलिनां चक्षुःश्रवणसामिन्द्रः शेषस्तस्य तनुः शरीरं
तस्य कुण्डलं पुच्छवेष्टितवल्याकारशरीरभागं तद्भजते इति कुण्डलाकारशेषशरीरे वर्तमान-
मिव ऐक्षत । दुण्डुभस्य विफणतया साम्यात्स्थूलघनतरे पुष्पदानि दुण्डुभपदं लाक्षणिकम् ।
दुण्डुभप्रतिकृतिर्दुण्डुभकः 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन् । 'दुडि निमज्जने' दुण्डतीति दुण्डुभ-
इत्यौणादिकः पृषोदरादिर्वा ॥

मेचकोत्पलमयी बलिवन्दुस्तद्वलिस्रगुरसि स्फुरति स्म ।

कौस्तुभाख्यमणिकुट्टिमवास्तुश्रीकटाक्षविकटायितकोटिः ॥ ४४ ॥

मेचकेति ॥ मेचकोत्पलानि नीलोत्पलानि तन्मयी तद्वलिस्रक् तेन नलेन समर्पिता
बलिस्रक् पूजामाला बलिवन्दुर्वैलेर्वन्धनकारिणः श्रीविष्णोरसि स्फुरति स्माशोभत । उत्प्रे-
क्षते—कौस्तुभाख्यमणेः संबन्धि कुट्टिमं कौस्तुभमणिवद्धा भूर्वक्षोलक्षणा तद्वास्तु वसतिस्थानं
यस्यास्तस्याः श्रियः कटाक्षाणां विकटायितानि विस्तारानीलतरनेत्रगोलकवक्रविस्फुरितकिरणा-
स्तेषां कोटिः परम्परेव । नीलोत्पलमालाया वक्षस्येव वर्तमानत्वात्तत्रैव च लक्ष्म्या अपि वर्तमा-
नत्वात्साम्यात्कटाक्षविकटायितं कोटिरिवाशोभतेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । बलिवन्दुः, तृनि
पूर्वेण 'द्वितीया' इति योगविभागात्समासः । विकटायितम्, आचारक्यवैजान्त्याद्भावे निष्ठा ॥

स्वर्णकेतकशतानि स हेन्नः पुण्डरीकघटनां रजतस्य ।

मालयारुणमणेः करवीरं तस्य मूर्ध्नि पुनरुत्तमकार्पात् ॥ ४५ ॥

स्वर्णेति ॥ स नलत्स्य पुरुषोत्तमस्य मूर्ध्नि हेन्नः सुवर्णघटितपुष्पाणां मालया कृत्वा पुण्डरीकाणां शतानि, तथा—रजतस्य रूप्यघटितपुष्पाणां मालया कृत्वा पुण्डरीकाणां शतानि, तथा—अरुणमणेः समर्पितमणिकल्पपद्मरत्नादिरत्नवर्णमणानां मालया च कृत्वा करवीरपुष्पाणि, एतत्सर्वं पुनरुत्तमकार्पात् । स्वर्णैवान्येनैव पूजयाः सिद्धत्वात्स्वर्णकेतकादि निरर्थकं चकारेत्यर्थः । स्वर्णकेतकादिभिः सुवर्णघटितपुष्पादिभिश्च ध्रुवपुरुषोत्तमनूपुजयति भावः । विष्णुपूजनां कमलकरवीरवर्णवागपुष्पव्यतिरिक्तानां रत्नपुष्पाणां निषेधः, गृहारोपितकरवीरकुसुमपूजानिषेधः, इत्यविरोधः । पुनरुत्तं, 'नपुंसकमनपुंसकेन—' इत्येकशेषकवद्भावौ ॥

नाल्पभक्त्यालिरन्ननिवेद्यैस्तस्य हारिणमदेन स कृष्णः ।

शङ्खचक्रजलजातवद्वचः शङ्खचक्रजलपूजनयामूत् ॥ ४६ ॥

नाल्पेति ॥ स पुरुषोत्तमस्तस्य नलत्स्यन्ननिवेद्यैस्तेन समर्पितैर्नानाविधैर्दानानामुपहारैः कृत्वा नाल्पोऽतिनहत् नलबालिरोदनोपहारो यस्य, अथ च—अतिनहत् नलः अक्षरयो बलिर्वैरोचनिर्घस्य, एवंभूतोऽभूत् । तथा—नलसमर्पितेन हारिणमदेन कत्तूनां कृष्णवर्णः, अथ च—कृष्णनामा अभूत् । तथा—हेनरूप्यादिवद्वदक्षिणावर्तादिरत्नानां चक्रं चन्द्रादिव स्थितेन जलेन कृत्वा या पूजा अनिषेकार्थदानादिरूपा तथा कृत्वा शङ्खचक्रजलेन जातवदो संपन्नार्था पूजा यस्य, अथ च—शङ्खः पायजन्यः, चक्रं मुद्राभिः, जलजातं पद्मं, तानि वियन्ते यस्यात्तादृशी शङ्खचक्रपद्मयुक्ता अर्चा प्रतिमा यत्सर्वविधोऽभूत् । पुरुषोत्तमसंबन्धिनानेतेषां शब्दानामन्वर्थत्वेनैव तत्कृतावनवैद्यादिसमर्पणेनदानोपभूतिर्यथः । एतद्विद्वन्वा एवात्पैताः संज्ञा इति वा । अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । 'प्रतिकृतिरर्था पुंलिङ्ग—' इत्यनरः । नाल्पेति नकारसमासः । हारिणेति संबन्धेऽप्य् ॥

राक्षि कृष्णलघुधूपनधूनाः पूजयत्यहिरिपुञ्चजनलिन् ।

निर्ययुर्भवधृता भुजगा भीडुर्यशोमलिनिता इव जालः ॥ ४७ ॥

राक्षीति ॥ कृष्णलघुः कृष्णलघुस्तस्य धूपनधूना धूपकरणसंबन्धिनो धूना बलिन् राक्षि नले अहिरिपुर्गरो भजे यस्य तं गरुडध्वजं पुरुषोत्तमं धूमेनचारेण पूजयति इति ब्रह्मैवार्थैर्बलिर्निर्ययुः । उत्प्रेक्षते—भीरेव दुर्गती गरुडाद्यतिवयवत्वेनानघता खड्गो धवजस्तथा अपि नष्टमिताः श्वानांलुकाः देवतागारस्थितेन भजेन हरेण खड्गे भूजगत्वेन दृष्टा बाहुकिप्रयुक्ता भुजगा इव । अयनलाहिरिपुर्भुं पूजयति, अतो रिपुनिघ्ने स्यदुनपरमिति इत्यधिकाः परम्य अपि तर्था नोदुर्गरोनमितिता इव दृष्टादयनलघुमनुमत्वेन ब्रह्मैवैवैर्वैरुर्गतिर्यथः । अन्योऽपि नोतिबलिनो जालरिद्धारेव बहिर्द्वैर्यजति । 'भूज—' इत्यपि पाठः । अयुधसर्पानो लघुपदः । तत्र कृष्णपुंल्लिङ्गः ॥

अर्धनिःस्वनभिनात्यविनिर्धैः सेरज्जातेनपदानवतद्वैः ।

तं पिधाय विदधे बहुरतर्शास्त्रीपनिधिनमनिर्धयः ॥ ४८ ॥

इ. ५०. ५०.

मैवेति ॥ हे भगवन्, त्वं 'गतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिश्रुतिप्रमाण्यद्वाञ्छनस्योर्विषयो गोचरो मैव भूः ताभ्यां प्रहीतुं न शक्यः स एव यद्यपि, तथापि ते वाञ्छनस्य पुनस्तां कथं नोद्दिशताम्, अपितु अविषयमपि लामुद्दिश्य प्रवर्ततामिलयः दृष्टान्तमाह—अतिवृत्तिलात् घनं मेघमनाप्रवृत्तोऽलभमानस्याप्युत्सोत्कण्ठितस्य चातक्योपसयुगस्य घनो मेघो जलदानेन तृप्तये स्यादेवेति दृष्टान्तेनाविषयोऽपि भवान् त्वं ध्यातव्य मोक्षहेतुः । समयमेवानुप्रहीष्यतीति तव स्तुतिः कर्तुं युक्तैवेति भावः । वाञ्छनस्योः, 'अचतुर—' इत्यादिना साधुः ॥

इदानीं प्रथमं नत्स्यावतारं स्तोतुमाह—

छगामत्स्यवपुषस्तव पुच्छास्फालनाजलमिवोद्धतमध्ये ।
श्वैत्यमेत्य गगनाङ्गणसङ्गादाविरस्ति विबुधालयगङ्गा ॥ ५६ ॥

छगोति ॥ हे हरे, शङ्खामुरापहतवेदोद्धरणरूपच्छन्नना मत्स्य एव वपुर्नस्य तस्य तव पुच्छेनास्फालनादाघातादूर्ध्वमुद्धतं क्षिप्तमुच्छलितं सागरजलमिव गगनाङ्गणस्य सङ्गात्संन्यास्यैत्यं धवलतामेत्य प्राप्य विबुधालयस्य स्वर्गस्य गङ्गा मन्दाकिनी आविरस्ति प्रकटीभवति तदेव जलं मन्दाकिनीभूय गगने स्फुरतीत्यर्थः । वेदसंरक्षणद्वारा लोकानुग्रहाथमेव त्वय तत्तच्छरीरं धार्यते इति भावः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । श्वैत्यमेत्येवेति वान्वयः । 'यद्यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत' इत्यादि श्रीकृष्णवचनमेव छम्पदेन सूचितम् । सागरोदकस्याश्रयौपाधिकतया प्रतिभासमानस्यापि गगने क्षिप्ततया निरुपाधिकं शुक्लमेवापां ब्रह्म प्रकटितमित्यनेनातिस्थूलतरशरीरवत्त्वं सूचितम् । नदी चाद्यापि तथैव तिष्ठति, नत्वधः पततीति सामर्थ्यातिशयः सूच्यते । यद्यपि नलः शैव इति प्रथा तथापि शिवस्य विष्णुभक्तत्वे द्विष्णुस्तुत्यैव शिवस्य प्रीतिसंभवादैकरूप्याच्च नलस्य विष्णुस्तुतिकरणम् । श्रीहर्षस्य च पद्ममवैष्णवत्वात्पुरुषोत्तमस्तुतिनिबन्धनं युक्तमेवेति न काचिदनुपपत्तिः । अतएवोपसंहारेऽपि 'हरिहरं परिपूज्य' इत्युक्तम् ॥

कूर्मं वर्णयति—

भूरिस्तृष्टिधृतभूवलयाणां पृष्ठसीमनि किणैरिव चक्रैः ।
चुम्बितावतु जगत्सितिरक्षाकर्मठस्य कमठस्तव मूर्तिः ॥ ५७ ॥

भूरीति ॥ हे भगवन्, तव कमठसंज्ञा मूर्तिर्जगद् अवतु । किंभूता—भूरिषु स्त्रुष्टिप्रतिसर्गं धृतानां भूवलयाणां किणैरतिघर्षणनिष्ठुरीभूतसंजातवैवर्ण्यत्वग्रणैरिव चक्रैश्चक्राकारं स्वाविन्यासविशेषैः पृष्ठस्य सीमनि स्थले चुम्बिता स्पृष्टा । किंभूतस्य—क्षितौ क्षये प्रलये क्षायां च कर्मठस्य कर्मशूरस्य पृष्ठे धारणेन क्षितिरक्षणक्षमस्य । पृथ्वीधारणद्वारा लोकाग्रहाद्यर्थमेव कमठरूपं त्वया धृतमिति भावः । सप्तपातालान्तेऽधस्तात्फणामण्डलेन शेषोऽपि विभर्ति, ततोऽप्यधो ब्रह्माण्डाधः कटाहस्य भारं पृष्ठे वहन् ब्रह्माण्डावरण(जलावरण)जले कूर्मराजो वर्तत इति पुराणम् । एतेन प्रतिसर्गमनन्तभूमण्डलधारणेनानिर्वाच्यमहिमं सूचितम् । कमठपृष्ठे च स्वभावतश्चक्राणि भवन्ति ॥

श्लोकद्वयेन वराहं वर्णयति—

दिक्षु यत्तुरचतुष्टयमुद्रामभ्यवैमि चतुरोऽपि समुद्रान् ।

तस्य पोत्रिवपुपस्त्वव दंष्ट्रा तुष्टयेऽस्तु मम वाऽस्तु जगत्याः ॥ ५८ ॥

दिक्ष्विति ॥ अहं चतसृषु प्राच्यादिदिक्षु चतुरोऽपि समुद्रान् यस्य वराहस्य चुराणां चतुष्टयस्य मुद्रां विन्द्यासं स्थापितवरणातिभारसंज्ञातभूतमेवान्धवैमि जाने, तस्य पोत्रिव-
पुपो महावराहदेहस्य तव दंष्ट्रा मन तुष्टये कानपूजानन्दायास्तु । किंभूता दंष्ट्रा—जगत्याः
पातालादुदरणाद्भूनेवास्तु वसतिग्रहन् । धृतभूमिरित्यर्थः । 'कोलः पोत्रो किरः किटिः' इत्य-
नरः । पितृप्राप्तस्य वीपोऽनित्यत्वाद्दंष्ट्रा ॥

उद्धृतिस्खलदिलापरिरम्भाहोमभिर्वहिरितैर्वहुदृष्टैः ।

ब्राह्मण्डमभवद्वलिनीपं केलिकोल तव तत्र न मातः ॥ ५९ ॥

उद्धृतीति ॥ हे केल्या क्रीडामात्रेण कोल धृतवराहस्य भगवन्, हिरण्यार्धं दत्तं हत्वा
पातालात्सकाशादुद्धृताबुदरणात्मनये स्खलन्त्याः पतन्त्या इत्यादि भुवः परिरम्भात्तनारम्भेन
धारणादालिङ्गनाच्च हेतोर्बहु नितरां हृदयतोभूतैः, अतएव—ब्रह्माण्डं निर्मितं बहिरितैर्वर्तिग-
तैर्लोमनिः कृत्वा ब्राह्मण्डं तव बलेः पूजायाः संबन्धि नीपं तत्कालविकसितवृद्धमङ्गुलुन-
निवानवत् । किंभूतस्य—तत्र ब्रह्माण्डे स्पूलतरदेहत्वान्न मातः संनातुमशक्यत्वं । एवंविध-
ङ्गुलुनपूजायोग्यत्वमेव भवतीत्यर्थः । अन्योऽपि योपिदालिङ्गनादुदितरोमायो भवति ।
'ब्राह्मजातौ' इति साधुः । मातः, 'मा नाने' इत्यलान्छता ॥

श्लोकद्वयेन श्रीनृसिंहं वर्णयति—

दानवाद्यगहनप्रभवस्त्वं सिंह नामव रवैर्धनधोरैः ।

वैरिदारिदिविपत्सुकृतास्त्रग्राससंभवमवन्मनुजार्थः ॥ ६० ॥

दानवेति ॥ हे सिंह, दानवानामादस्य प्रभनस्य हिरण्यकशिपोरिगहनं नगररूपं संज्ञितं
तदर्थं प्रभव उत्पत्तिः प्राकट्यं यस्य तन्मरणार्थं कृतावतरः, अपच—दानवो हिरण्यकशि-
पुलद्रूपमायं पुरातनं यद्ग्रहणं वनं तत्र प्रभवो यस्य । पुरातने हि वने सिंहसंभवो पुच्छः,
अपच—दानवानामाद्यः श्रीहरिश्चन्द्रान्मुखः प्रहृष्टस्तस्य गृहे निनुकारितकान्तनादिदुःख-
निमित्ते हिरण्यकशिपुविदारणद्वारा भक्ष्यशब्दसंज्ञकं धृतैस्तत्तिपेन तद्वत्स्वं धनवन्ने-
पवद्वोरैर्गन्धर्वैर्निविष्टैर्नापयैथ वा रवैः सिंहनादैर्नमव । किंभूतः—वैरिणः सानुदत्तपत्नि
तच्छृङ्गानि दिग्भिदां मुनीनां देवानां च कुक्ष्यानि ब्रह्मणि च तेषां ग्रानः समुत्पल्लव-
संभव उत्पत्तिरित्य तारो भवन् संघटनानो मनुजो मनुष्य एकार्य एवदेवो यस्य । 'दान-
वाप-' इति पाठे—दानवानां पापानि तेषां गृहेन लक्ष्मणा बहुल्यं देव प्रभवो यस्य ।
दानवदुरितोद्विधातिशयोक्तिसिद्धयर्थं, दिग्भिदुन्मदिक्रमोत्तमयोदिनमुपसृज्यतेत्रयः ।
दानवानामादस्य हिरण्यकशिपोरिगहने संनाशोदने प्रभवः प्रकट्यं यस्य वा । एतेषु त्रयो-
विनां पुष्परैर्धनं कृत्स्नमुपार्थदेहः स्वदेवोदिनैस्तिसृषु च नारदहिरण्यकशिपोरिगहनो-

पवने एवावततारेति सकलपुराणसंवादः प्रकटितः । स्वप्नादिति तु प्रवादमात्रमिति भाष-
तविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

दैत्यभर्तुर्दरान्धुनिविष्टां शक्रसंपदमिवोद्धरतस्ते ।

पातु पाणिशृणिपञ्चकमस्माञ्छिन्नरज्जुनिभलग्नतदन्नम् ॥ ६१ ॥

दैत्येति ॥ हे श्रीनृसिंह, ते पाणिसंवन्धिनां शृणीनां तीक्ष्णतरनखरूपानामुद्धानां
पञ्चकमस्मान्पातु । किंभूतस्येव तव—दैत्यभर्तुर्दिरण्यकशिपोरुद्धरलक्षणेऽन्यौ कूपे निविष्टां
पतितां शक्रसंपदमुद्धरत इव तस्माद्वहिर्निर्गमयत इव । किंभूतं पञ्चकम्—छिन्नरज्जुनिभानि
मध्यत्रुटितपूर्वपतितदोरकतुल्यानि लग्नानि तस्य दैत्यरिपोरुद्धरस्य चात्राणि यत्र यस्य वा यथा-
कूपपतितं वस्तु समुद्धृतं लोहनिर्मिताकुशपञ्चकं कूपमध्ये निक्षिप्य चालयित्वा पूर्वनिमग्न-
रज्जुखण्डसहितं तदादाय निर्गच्छति तथा तव रज्जुस्थानीयभुजदण्डकपाणिजशृणिपञ्चकं
दैत्यराजोदरकूपपतितामिन्द्रसंपदमुद्धरञ्छिन्नरज्जुनिभलग्नतदन्नं सन्नामवत्त्वित्यर्थः । शृणाति
हिनस्ति, शृणिरौणादिकः । ‘अस्मदो द्वयोश्च’ इति बहुत्वम् ॥

श्लोकचतुष्टयेन वामनं वर्णयति—

स्वेन पूर्यत इयं सकलाशा भो वले न मम किं भवतेति ।

त्वं वटुः कपटवाचि पटीयान्देहि वामन मनःप्रमदं नः ॥ ६२ ॥

स्वेनेति ॥ हे वामन, इति पूर्वार्थोक्ता कपटवाक् तस्यां विषये पटीयानतिनिपुणो वटु-
ब्रह्मचारिवेषधारी चपलस्त्वं नोऽस्मदादीनां मम वा मनसः प्रमदं हर्षं देहि सर्वाभिलाषपूर्णं
कुर्वित्यर्थः । वटवश्च कपटवाचो भवन्ति । इति किम्—पादत्रयमात्रस्थलयाचिनि वामने
‘किमेतदल्पीयस्त्वया याचितं सकलमेतद्भुवनं गृहाण, अहं ददामि’ इति दानशूरत्वाद्विष-
कवर्तिनि भाषमाणे श्लेषवक्रोक्तिच्छलेन वामनस्य प्रत्युत्तरमेतत्—भो वले चक्रवर्तिनू, भवत-
स्वेनात्मना हेमरत्नादिना द्रव्येण वा इयं मदीया सकलाशा सर्वोऽप्यभिलाषो न पूर्यते, अपि-
परिपूर्णा करिष्यत एव परं मम (यतस्य) भिक्षोः निःस्पृहस्य वा किं प्रयोजनमिति शेषः
त्वं समर्थ एव परं तावता मम प्रयोजनं नास्ति । कुटीनिर्माणार्थं पदत्रयमितं स्वल्पमेव देही-
त्यर्थः । स्वेनात्मीयेन वलेन च सैन्येन च निजशक्त्या वा सकला दिक् भवता पूर्यते प्रिय-
एव, तथापि मम किं तेन, यो यद्याचते तस्मै तद्दासीति प्रत्यक्षदर्शनादस्ताभिनयदर्शनं
येयं सकलानां जनानां तृष्णा भो वले, त्वया परिपूर्णा क्रियते यतः, अतो मम कल-
लेशेन सहिता । अल्पीयसीति यावत् । एवंभूता पदत्रयमिता तृष्णा किं न पूर्यते अपि
पूरयिष्यत एव । अथ च—भो वले, इयं सकलापि दिशा मम स्वेनात्मना न पूर्यते, अ-
त्वावरिष्यत एव । भवता किं कर्तुं शक्यते, अपि तु न किंचिदित्यर्थ इति वा । मया च
सकला दिगात्मना पूर्यते, भवता वलेन मम किं कर्तुं शक्यत इति वा । अथ
—भो वले, पादत्रययाचनविषया मम सकला तृष्णा भवता स्वेनात्मस्वरूपेण स्वदेहेन किं
पूर्यते, अपि तु पूरयिष्यत एव । महीयःशरीरधारणेन लोकद्वये पदद्वयेन मया व्याप्ते प्रति-
तृतीयं पादमदातुर्निरयो भविष्यतीति भिया शिष्टपदस्थापनार्थं स्वशरीरमेव त्वया दत्त-
इत्यर्थः । त्वां पाताले पातयिष्यामीति भावः । भूस्वर्गरूपं लोकद्वयमेव वलेः स्वम् । न

पतनमिया स्वशरीरेनैव तृतीयपदत्वेन दत्तमिति श्रीभागवते 'पदं तृतीयं कुरु शीघ्रं मे निजम्' इति वचनात् । इत्यादिकपटवाग्लेया । 'प्रमदसंनदौ ह्ये' इति साधुः ॥

एवं वामनेनोक्ते बलिहस्तरमाह—

दानवारिरस्तिकायविभूतेर्वेदिम तेऽस्मि सुतरां प्रतिपत्तिम् ।

इत्युदग्रपुलकं बलिनोक्तं त्वां नमामि कृतवामनमायम् ॥ ६३ ॥

दानेति ॥ अहं कृता वामनस्य हस्तपुरुषस्य माया येन तथाहमनेन ज्ञात इति ज्ञात्वा जातार्थवदाहुदग्रपुलकं संजातरोमाद्यं बलिना इति पूर्वार्थोक्तप्रकारेण बलिचक्रवर्तिनोक्तं भाषितं त्वां नमामि । इति किम्—हे ब्रह्मन्, अस्मि अहं दानवारिणि रस्तिकाय कृताभिलापाय ते तुभ्यं विभूतेः स्वीयसंपदः सुतरां प्रतिपत्तिं संकल्पेन दानं वदिम इच्छामि सर्वा संपदं तुभ्यं दातुमिच्छामि । अथ च—त्वं दानवानामारिः शत्रुरस्ति ते तव कायविभूतेः शरीरवैभवस्य प्रतिपत्तिं ज्ञानं नितरामहमिच्छामि । कांश्चन महच्छरीरं धारयिष्यति तद्रूपमिच्छानीत्यर्थः । यद्वा तव कायवैभवस्य प्रतिपत्तिं रूपान्तरप्राप्तिं वदिम । रूपान्तरं धारयिष्यामीति त्वया सूचितम् । तत्सुखेन धारणीयमित्यहं कामय इत्यर्थः । अस्मीहमन्येऽव्ययम् ॥

एवं बलिनोक्ते वामनः प्राह—

भोगिभिः क्षितितले दिवि वासं बन्धमेप्यसि चिरं प्रियमाणः ।

पाणिरेप भुवनं वितरेति छद्मवाग्भिभव वामन विश्वम् ॥ ६४ ॥

भोगिभिरिति ॥ हे वामन, इति एवंप्रानिच्छद्मवाग्भिः कपटवचनरूपलक्षितत्वं विदुः भव रक्ष । इति किम्—बले, चिरं चिरागुणेन बहुकालं क्षितितले भूलोके दिवि वा प्रियमाणोऽवतिष्ठमानस्त्वं भोगिभिर्मित्रभ्रात्रातिथिभिः सह संयोगं प्राप्स्यसि यदि । यदि भूलोकेऽवस्थितिमिच्छसि तर्हि तत्र, यदि दिवि तर्हि तत्र वा, मित्रादिभिः सह सुखेन चिरकालं अवस्थितिं प्राप्स्यसीत्यर्थः । इत्याशीः । एष प्रतिग्रहार्थं प्रस्तापनायः प्रत्यक्षदृश्यो नम करोऽस्ति तत्सादृशं पाणौ पदत्रयदानसंयन्धि भुवनं जलं वितरं देहीति । अथ च—क्षितितले पाताललक्षणे दिवि रमणीयत्वात्स्वर्गं भोगिभिः सर्वैर्प्रियमाणो बन्धनानः सन् चिरकालं वाचं दुःखबहुत्वाद्भवतिरूपं बन्धं बन्धनं प्राप्स्यसि । यद्वा—चिरं जीवन् पाताले सर्वैः सह वाचं बन्धनं चैष्यसि । यद्वा—सर्वैः क्रियमाणं बन्धनं प्रियमाणो धारयन्तन् पाताले वाचं नैष्यसि वा । श्वापों वा दिवि वेत्यर्थः । यथा सुखिभिः सह स्वर्गे तिष्ठन् संयन्धं प्रप्नोषि तथेदानीमेव पाताले सर्वैः सह संयन्धनमेप्यसि । यद्वा—अदिव स्वर्गप्राप्तिरित्ये पाताले वृद्धिपदार्थं स्वर्गात्स्वकाशात्स्वामस्वर्गरूपे पाताले पातयिष्यामीत्यर्थः । एष चक्रवर्तिनस्तत्प्रे नम करोति, इन्द्रादृष्टं भुवनं त्रैलोक्यं देहे पुनस्तत्त्वं वमन्ति । भुवनं वितरेत्यन्तरप्रयोगं सूच्यते । 'जीवनं भुवनं वमन्' 'विष्टं भुवनम्' इत्यनरा ॥

एवं वामनेनोक्ते बलिः पुनरह—

आशयस्य विवृतिः क्रियते किं दित्तुरस्मि हि भवश्चरमेभ्यः ।

विश्वमित्यनिर्दिष्टो बलिनास्त्वामन प्रपतपावन पायाः ॥ ६५ ॥

आशयस्येति ॥ हे वामन, प्रपतपावन, रस्तिना इति सूत्रोक्तप्रकारेणानिर्दिष्टं उच्यते ।

स्लनस्तान् पाया रक्ष । इति किम्—भो वामन, त्वया शयस्य पाणेर्विब्रुतिः प्रसारनं कं क्रियते, अपितु तत्र कर्तव्यम् । आशब्दोऽयोग्यतया शिरःकम्पपूर्ववारणाभिनये । अनुवि-
मेतत्र कर्तव्यमित्यर्थः । आ सामस्थेन नितरां शयस्य विवरणं किं क्रियते, अपितु तत्र कं-
व्यमिति वा । वाक्यपूरणे वा । हि यस्माद्भवचरणेभ्यः पूज्येभ्यो भवद्भ्यो विश्वं सकलं हेन-
रत्नादि वा दित्सुर्दत्तुमिच्छुरस्मि । चरणशब्दः पूज्यायः । अहं सर्वमिदानीमेव ददामि
किमिति पाणिप्रसारणेनैतदर्थं प्रकटीक्रियत इत्यर्थः । अयं—सहस्रपात्वाद्बहुभ्यो न-
दीयपादेभ्यः सर्वं दित्सुरस्मि सर्वस्वदानेन भवचरणान् पूजयिष्यामि । तस्मात्प्रसार-
किं क्रियते ॥

श्लोकत्रयेण परशुरामं स्तौति—

क्षत्रजातिरुदियाय भुजाभ्यां या तवैव भुवनं सृजतः प्राक् ।

जामदग्न्यवपुपस्तव तस्यास्तौ लयार्थमुचितौ विजयेताम् ॥ ६६ ॥

क्षत्रेति ॥ हे भगवन्, तव तौ भुजौ विजयेतां सर्वोत्कर्षेण वर्तेताम् । तौ कौ-प्राक्
सृष्ट्यादौ भुवनं सृजतो ब्रह्मरूपिणस्तवैव 'बाहू राजन्यः कृतः' इति श्रुतिग्रामाभ्याहुजान्यां
प्रकाशाया क्षत्रजातिः क्षत्रियमात्रमुदियायोत्पन्नम् । तस्याः क्षत्रजातेर्लयार्थं क्षयार्थं जामद-
ग्न्यवपुपस्तव तौ (यौ) भुजौ उचितौ । कारणे कार्यलयसौचित्यात् । 'अग्न्योऽग्निर्नृणः क्षत्र-
मश्मनो लोहमुत्थितम् । एषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शान्यति ॥' इति भारतवच-
नाच्च । अवतारप्रयोजनमुक्तम् । जातेर्निलत्वादुत्पत्तिविनाशावयुक्ताविति चे आक्षिपन्ति, ते
आविर्भावतिरोभावयोर्विवक्षितत्वेनोत्तरीयाः । वेदान्तसिद्धान्ते जातेर्निलत्वाभाव इत्यपि ।
जामदग्न्येति गर्गादिषु पाठसामर्थ्याद्यजिति ज्ञेयम् । विजयेतां, 'विपराभ्यां जेः' इति तद् ॥

पांसुला बहुपतिर्नियतं या वेधसारचि रूपा नवखण्डा ।

तां भुवं कृतवतो द्विजभुक्तां युक्कारितरता तव जीयात् ॥ ६७ ॥

पांसुलेति ॥ नियतं सर्वदा पांसुला धूलिवहुला बहवो मन्वादयः पतयो यस्याः सा
मन्वादभिः पालिता च या भूवेधसा रूपेव नवखण्डा भरतादिनवचंख्याविभागा अरन्धि-
निर्मिता, तां नवखण्डामपि सकलां भुवं द्विजभुक्तां काकादिपक्षिभिः कृतोपभोगां व्याप्ताम् ।
अथ च—ब्राह्मणैर्गृहीतफलां कृतवतस्त्रिःसप्तकृत्वः क्षत्रियमात्रं हत्वा निष्कण्टकीकृत्य प्रतिवारं
ब्राह्मणेभ्यो ददत्तस्तव युक्कारितरता नितरामुचितकरणशीलता जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्त-
ताम् । एवंविधमतिशूरं दानशूरं च तां प्रति प्रणतोऽस्मीत्यर्थः । नियतमित्युत्प्रेक्षायां वा ।
रूपा नियतं रूपेवेत्यर्थः इति वा । अथ च—या स्वैरिणी अत एव बहुभिर्जैर्मुक्त्य सती
तद्भर्त्रा कोपेन करचरणादिसंधिषु पृथक्छेदेन तत्कालं नवानि प्रत्यग्राणि खण्डितानि यस्या-
स्तादृशी कृतानां खण्डानामग्निसंस्कारनिवारणाद्वेतोः काकादिभिः पक्षिभिर्भक्षितां कुर्वतो
सर्वैः कीर्त्यते । 'स्वैरिणी पांसुला समा' इत्यमरः ॥

कार्तवीर्यभिदुरेण दशास्ये रैणुकेय भवता सुखनाश्ये ।

कालभेदविरहादसमार्थं नौमि रामपुनरुक्तिमहं ते ॥ ६८ ॥

'द्विशोक्या परशुरामं स्तौति' इति सुखावबोधः ।

कार्तवीर्येति ॥ हे ऐणकेय ऐणकापुत्र, कर्तवीर्यभिदुरेण यदीयकारागारे निवद्धो रावणोऽपि बहूनि वर्षाण्यतिष्ठत्, तं कार्तवीर्यं सहस्रार्जुनं हतवता भवता दशस्ये सुखेन ह्येशरहितमनायासेन नास्ये हन्तुं शक्ये सति कालमेदस्य विरहादुभयोरवतारयोरैककालावस्थानत्वादसमाधिं परिहाररहितां मनुष्यावतारेण क्षत्रियेण त्वयैव रावणे हन्तुं शक्ये सति मनुष्यावतारेण क्षत्रियेण दाशरथिना रानेण विधेयान्तराभावादहं तस्मिन्नेव काले किमर्थमवतीर्णमिति वक्तुमशक्यत्वात्प्रयोजनाभावादहं ते रामपुनरुक्तिं दाशरथिरूपां वा जामदग्न्यरूपां वा नौमि त्वांमि । अन्यत्र तु पुनरुक्तेः कार्यमेदात्कालमेदाद्वा परिहारः कर्तुं शक्यते । वीप्सायानप्येककालप्रयुक्तस्यापि शब्दस्य भयादरचंभ्रनादिना परिहारोस्त्येव । अत्र तु पूर्वैवोत्तरावतारकार्यस्यापि कर्तुं शक्यत्वात्कार्यमेदाभावाच्च परिहारो नास्तीत्यर्थः । स्वतन्त्रस्य तव केनाप्यनुपयोगः । कर्तुं न शक्यते इति भावः । जामदग्न्यस्य मानुषत्वेऽपि दैवज्ञान- (भाव)स्य तथैव तद्भावात्, देवाच्चावध्यत्वस्य रावणेन वृत्त्वात्, तस्य तेन हन्तुमशक्यत्वात्, रावणवधपर्यन्तं च श्रीरामस्य दैवज्ञानाभावान्मानुषत्वेन तेनैव हन्तुं शक्यत्वात्कार्यमेदादेकस्मिन्नपि कालेऽवतारान्तरस्य युक्तत्वात्सूक्ष्मः परिहारोऽस्त्येव तथापि स्थूलदृष्ट्या परिहाराभाव उक्त इति ज्ञेयम् । नर्मेदायां जलक्रीडां कुर्वता सहस्रार्जुनेन रावणः कारागारे निक्षिप्त इतीतिहासः । ऐणकेयेति क्षत्रियत्वसूचनम् । अपत्यार्थे 'त्वाभ्यो ढक्' ॥

अथ दशभिः श्लोकैर्दाशरथिं रामं त्वांति—

हस्तलेखमसृजत्खलु जन्मस्थानरेणुकमसौ भवदर्थम् ।

राम राममधरीकृततत्तल्लेखकः प्रथममेव विधाता ॥ ६९ ॥

हस्तेति ॥ भो राम दाशरथे, असौ विधाता भवदर्थं त्वादृशोत्तमशिल्पनिर्माणार्थं जन्मस्थानं रेणुका एकवीरा यस्य तादृशं रामं प्रथमं त्वदपेक्षया आद्यं जामदग्न्यं खलु निश्चितं हस्तलेखमेवासृजत् चक्रे । त्वन्निर्माणार्थं जामदग्न्यं हस्ताक्षराभ्यासनेवाकरोदित्यर्थः । खल्विवाधो वा । हस्तलेखनिव चक्रे । किंभूतः—अधरीकृता एतादृशनिर्माणसमर्थत्वाग्निहीनाः कृतास्ते ते प्रसिद्धा लेखा देवा इन्द्रादयो दक्षप्रभृतयोऽष्टौ प्रजापतयो वा येन तादृशः । अधवा—अनधराः स्वर्गस्था अप्यधराः कृता भूनाववतारितास्ते ते हनुमत्सुग्रीवादिरूपा इन्द्रादयो देवा येन सः । प्रथमस्यैव हस्तलेखरूपेण निहीनत्वं ननु द्वितीयस्यैवत्रोक्तम् । प्रथममेवाश-नेव रामं न तु द्वितीयं त्वांमिति वा । उत्तमशिल्पनिर्माणार्थं हि हस्तलेखः पूर्वं क्रियते । निहीनाः कृतास्ते तेऽतिप्रसिद्धा लेखा लिपिकरा येन स इति वा । अक्षराभ्यासेऽप्येवं क्रियते । जन्मस्थाने रेणुघृष्टेष्टादिचूर्णरूपः पांशुर्यस्यैतादृशं हस्तलेखम् । (अधरीकृततत्तल्लेखकः) 'शेषादिभाषा' इति कप् ॥

उद्भवाजतनुजादज कामं विश्वभूषण न दूषणमत्र ।

दूषणप्रशमनाय समर्थ येन देव तव वैभवमेव ॥ ७० ॥

१ सुखावबोधायां तु पूर्वश्लोकन्याख्यायाम् 'अथैकादशभिः श्लोकैर्दाशरथिं त्वांति' इत्यभिहितम् ।
२ 'अनकामम्' इति पाठनदीशस्य 'द्वौ नभौ प्रकृतमर्थं गन्वत' इति न्यायेन यथेच्छमिति वद-
स्यात्, तत्पाठपरिज्ञानवित्तितत्वादुपेक्ष्यम् इति सुखावबोधा ।

उद्भवति ॥ हे अज जन्मरहित श्रीरामचन्द्र, अजस्य रघुपुत्रस्य तनुजादशरथात्स-
शात् कामं स्वेच्छया उद्भवोत्पद्यस्व । भो विश्वभूषण जगदलंकारभूत, अत्र दशरथादि
जन्मविषये, अजस्यापि जन्मविषये दूषणं दोषलेशोऽपि नास्ति । यस्य पितामहोऽप्य-
नोत्पन्नः, तत्पुत्रः स्वपिता कुतस्तारमुत्पन्नः, तत्पुत्रपुत्रः स्वयं कुतस्तारमुत्पत्स्यते, तस्य
स्वयमप्यजः कथं जायते इत्याशङ्कायां स्वेच्छामात्रविलसितमित्याशङ्कापरिहारः । 'ब्रह्मैव हि
स्वाविद्यया संसरति, मुच्यते च' इति न्यायात् । विश्वभूषणस्य तव दूषणरूपत्वाभावादपि
दूषणलेशोऽपि तव नास्तीत्यर्थः । अथच—अजतनुजादजस्योत्पत्तिर्युक्तैव । अजो हि ब्रह्म-
स्तस्य पुत्रोऽप्यज एव जातिनामत्वादजशब्दस्येत्यपि दूषणाभावः । दूषणाभावे हेतुन्तर-
मप्याह—येन कारणेन हे देव श्रीराम, तव वैभवमेव प्रभाव एव दोषाणां प्रकर्षेण शमनाय
नाशाय समर्थ । यत्स्मरणादिवैभवाद्वा न्येषामपि भक्तानां दोषा नश्यन्ति, तत्स्वरूपे दोष-
शसंस्पर्शोऽपि कथंकारं स्यात्, अपितु न कथंचिदित्यर्थः । अथच—दूषणाख्यराक्षसविना-
शाय तवैव सामर्थ्यं यतः, तस्मादत्र तवैवोत्पत्तौ सत्यां दूषणाभावो युक्त एवेति । उक्तम् ।
अथच—परशुरामे सत्यपि तस्मिन्नेव काले त्वं दशरथात्सुखेनोत्पद्यस्व, अत्र तवोत्पत्तौ
विषये दूषणं पुनरुक्तदोषो नास्ति यतो दूषणादिरावणान्तराक्षसविनाशाय तवैव सामर्थ्यं, ननु
परशुरामस्येत्यत्र दूषणशब्द उपलक्षणपरः । तस्मादेककालीनत्वेऽपि कार्यमेवात्र पुनरुक्तदोष
इत्यर्थः । एतेनावतारप्रयोजनमुक्तम् । 'अनुकामम्' इति पाठे—कामं लक्ष्मीकृत्य यवे-
च्छमित्यर्थः ॥

नो ददासि यदि तत्त्वधियं मे यच्छ मोहमपि तं रघुवीर ।

येन रावणचमूर्युधि मूढा त्वन्मयं जगदपश्यदशेषम् ॥ ७१ ॥

नो ददासीति ॥ हे रघुवंश्यानां मध्ये वीर ईश्वरतम श्रीरघुनाथ, त्वं तत्त्वधियं
मोक्षोपयोगिनमात्मतत्त्वसाक्षात्कारं यदि मे मह्यं नो ददासि तर्हि तं मोहमपि तां विशिष्टां
भ्रान्तिमेव यच्छ देहि । तं कम्—येन मोहेन भयेन संजातभ्रान्तिविलासेन बुद्धिमूढा
रावणचमूर्येषं सकलं जगत् त्वन्मयं श्रीरामचन्द्ररूपमपश्यत् । रावणसेनया च मोहेन
जगद्रामात्मकं दृष्टमिति सर्वपुराणेषु ॥

आज्ञया च पितुरज्ञमिया च श्रीरहीयत महीप्रभवा द्विः ।

लङ्घितश्च भवता किमु नद्विर्वारिराशिरुदकाङ्गलङ्कः ॥ ७२ ॥

आज्ञयेति ॥ हे श्रीरामचन्द्र, भवता महीप्रभवा कृष्याद्युपायैर्भूलोकोत्पन्ना श्री राज्य-
क्ष्मीः; अथच—भूमेरुत्पन्ना लक्ष्म्यवताररूपा जानकी, क्रमेण पितुराज्ञया च अज्ञेभ्यो भियां
च सर्वजनापवादभयेन च द्विद्विवारमहीयत त्यक्ता । वनवासालोकाराज्यलक्ष्मीः, जनापवा-
दभयाच्च बहौ विशुद्धाऽपि सीता त्यक्त्येव द्विप्रकारं त्यक्त्यर्थः । एवं पितुराज्ञाकारी लोका-
पवादभीक्ष्ण कोपिनास्तीति भावः । चावन्योन्यसमुच्चये । तथा—वारिराशिः, अरिराशिवौ
द्विद्विवारं द्विधा च न लङ्घितः किमु, सेतुं बद्धा समुद्रोऽपि लङ्घित एव, तथा—रावणादिः
यनुसमूहोऽपि प्रराभूत एव । वा चार्थ इवार्थो वा, अरिराशिधारिराशिरिव वा । गन्धना-

प्रादातेः किपि वातीति वाः, च चासावरेराशिश्च सकलो वैरिचंघ इत्यर्थः । किंभूतः—
उदकाङ्गा जलमध्यगा लङ्गा यस्य । यदीयजलमध्ये उल्कास्तीत्यर्थः । अरिराशिरपि—समुद्र-
जलमध्यवर्तिनी लङ्गा यस्य । समुद्रपक्षे यस्येत्यस्योदकेन संबन्धः, अरिपक्षे तु लङ्गायाः
एतावान्विशेषः । उत्कृष्टमकं दुःखं यस्मात्तादृशी अङ्गुगा लङ्गा यस्येति वा । सागरस्यापि
बन्धनाद्रावणस्यापि वधायैतादृशो महाप्रभावः शरतरथ त्वदन्यः कोऽपि नास्तीति भावः ॥

कामदेवविशिखैः खलु नेशं मार्पयंजनकजामिति रक्षः ।

दैवतादमरणे वरवाक्यं तथ्ययत्स्वमपुनाद्भवदस्त्रैः ॥ ७३ ॥

कामेति ॥ रक्षो रावण इतीव हेतोर्दैवतादमरणे मरणाभावविषये दैवादितोर्न मरिष्य-
सीति ब्रह्मणो वरवाक्यं तथ्ययत् सत्यं कुर्वेत् स्वमात्मानं भवदखैरपुनाद् धृतकल्मसं चकार ।
इति किम्—जनकजां सीतां रामायार्पयद्दददहं रक्षः कामदेवस्य मोहनशोषणादिभिर्विशिखैः
खलु निश्चितं मा नेशं तद्विरहचंतापवशान्मृतो ना भूवमिति । सीताप्रत्यर्पणे कामस्य देव-
त्वात्तद्वागैर्मरणे वरवाक्यमसत्यं स्यादतीव तामददद्वरवाक्यसत्यत्वार्थं मानुषावतारकामरूप-
भवद्वागैरात्मानं नाशितवानित्यर्थः । कामवागाच्छरीरविनाशनाशं तद्वाणात्तु मरणे संसारहे-
तुनिःशेषकल्मषक्षय इति महान्विशेषः 'अपुनात्' इत्यनेन सूच्यते । नेशम्, माङ्ग्योगादङ्ग-
भावः । तथ्ययत्, 'तत्करोति—' इति प्यन्ताच्छता ॥

तद्यशो हसति कम्बुकदम्बं शम्बुकस्य न किमम्बुघिचुम्बि ।

नामशेषितससैन्यदशास्यादत्तमाप यदसौ तव हस्तात् ॥ ७४ ॥

तदिति ॥ हे रघुनाथ, नामशेषितः कथाशेषीकृतो हतः सेनया सहितो दशास्यो येन
तस्मात्तव हस्तात् असौ शम्बुको यदस्तं विनाशनाप, तच्छम्बुकनान्नः शूद्रस्य अम्बुघिचुम्बि
समुद्रमध्यवर्ति यशः कम्बुकदम्बं शङ्खचूडं धवलतया किं न हसति, अपितु—हसत्येव,
तत्तुल्यं भवतीत्यर्थः । येन त्वत्करोणातिशूरो रावणो हतस्तेनैवान्यवर्णोऽप्यनो दुर्बलः शम्बु-
कोऽपि हत इति महत्तस्य भाग्यमित्यर्थः । यो ह्युत्कृष्टं बलिनं हन्ति, तेनैव हीने दुर्बले हते
दुर्बलस्य नह्यशो भवति । बालब्राह्मणपुत्रमरणनिमित्तं शूद्राणामविहितं धूम्रपानं कुर्वन्तं
शम्बुकशूद्रं श्रीरघुनाथो हतवानिति तिहासः । अथच—शम्बुकस्य जलशुक्तेः शैत्यरूपं यशः
समुद्रमध्यस्थं शङ्खचूडं हसति तत्तुल्यं भवतीति युक्तमेव । नामशेषितेति, 'तत्करोति—'
इति प्यन्ताग्निष्टा ॥

मृत्युभीतिकरपुण्यजनेन्द्रासदानजमुपार्ज्य यशस्तत् ।

हीणवानसि कथं न विहाय क्षुद्रदुर्जनभिया निजदारान् ॥ ७५ ॥

मृत्युभीतीति ॥ यस्मान्मृत्योर्यनादन्येषां नीतिः, मृत्योर्भीतिकरः पुण्यजनेन्द्रो राज्ञ-
सेन्द्रो रावणत्वस्यापि मरणपर्यन्तं त्रासदानाङ्गयोत्यादनाद्विजितोर्जातं तदतिप्रसिद्धं लोकत्रये
गीयमानं यश उपार्ज्य क्षुद्रोऽसत्यको दुर्जनस्तस्माद्विहाय भयेन पानरत्नोच्चापवादभिया निज-
दारानात्मनः प्रियां सीतां विहाय परित्यज्य कथं न हीणवान् लज्जितवानसि । लज्जितव्यं

१ 'मार्पयमिति पाठे जनकजामितिहं मार्पयं नो दशमि । इतीति किन् कामदेवविशिखैर्नां नेशमिति ।
सदृश(मध्य)शालिनो नाह उभयसंरन्ध्रेन न्यात्येवम्' इति सुखावबोधः ।

तावत्त्वयेत्यर्थः । यो रावणाय भयं दत्तवांस्वस्य दुर्जनभीत्या निर्दुष्टजनप्रियापरित्यागे
लज्जैव युक्ता । अतिमाननिजब्रीहर्ता रावणो नाशितो लोकापवादभयाच्च सापि परित्यजेति ।
एतादृशः शूरोऽभिमानी लोकापवादमीदृश्च कोऽपि नास्तीति भावः । 'यातुधानः पुण्यजनः'
इत्यमरः । भीतिं करोतीति ताच्छीत्ये टः ॥

इष्टदारविरहैर्वपयोधिस्त्वं शरण्य शरणं स ममैधि ।

लक्ष्मणक्षणवियोगकृशानौ यः स्वजीविततृणाहुतियज्वा ॥ ७६ ॥

इष्टेति ॥ हे शरण्य शरणागतभक्तरक्षण रघुनाथ, स त्वं मम शरणं रक्षकः एषि
भव । स कः—यस्त्वम् इष्टदाराणां सीतायाः विरह एव दुःसहलादौर्वो वडवानलस्य
पयोधिराश्रयः एवंविधः सन् लक्ष्मणस्य क्षणमात्रमपि वियोगः स एव दुःसहतरत्नात्कृशा-
नुस्तत्र स्वजीवितानामात्मप्राणानामेव तृणानामाहुतेस्तद्रूपहोमद्रव्यस्य यज्वा होता, यो हि
लक्ष्मणवियोगं क्षणमात्रं सोढुमशक्तस्तृणवद्धेलामात्रेण स्वप्राणांस्तत्प्राज, स यावज्जीवं सीता-
विरहानलं कथं सोढवानिति क्रिययोर्विरोधादाश्चर्यम् । यज्वना चाहुतिरग्नौ हूयते । सीता-
विरहसहनेन जितेन्द्रियधुर्यत्वमुक्तम् । इन्द्रजिता शक्त्या मूर्च्छिते लक्ष्मणे स्वयमपि मुमुर्च्छे,
तथा मुनिरूपकालकृतसमयभङ्गभग्नप्रतिज्ञे लक्ष्मणे रघुनाथाज्ञया सरयूजलप्रवेशेन कृतदेह-
त्यागे सति तद्वियोगमसहमानस्तत्क्षणमेव रघुनाथोऽपि गोप्रतारतीर्थे जलप्रवेशेन स्वयमपि
स्वस्थानं प्रापेति युद्धकाण्डोत्तरकाण्डरामायणकथा । एतेन स्त्रीवियोगदुःखादपि भ्रातृवियोग-
दुःखं दुःसहमिति सूचितम् । परमकारुणिकत्वं शरणागतं मामपि रक्षेति सूचितम् ॥

कौञ्चदुःखमपि वीक्ष्य शुचा यः श्लोकमेकमसृजत्कविराद्यः ।

स त्वदुत्थकरुणः खलु काव्यं श्लोकसिन्धुमुचितं प्रवबन्ध ॥ ७७ ॥

कौञ्चेति ॥ दैवी वाक् येन भुवं प्रति प्रथममानीता स आद्यः प्रथमः कविर्वर्णको यो
वाल्मीकिः कौञ्चयोः पक्षिविशेषयोर्मध्ये रिरंसावेकस्मिन् व्याघ्रेन हतेऽन्यस्य दुःखं वीक्ष्य
तिर्यग्योनिरपि तस्य दुःखं दृष्ट्वा उत्पन्नया शुचा शोकेन हेतुना 'मा निपाद प्रतिष्ठां त्वम्'
इत्यादिकं श्लोकमसृजत् । स कविस्त्वयि उत्पन्नः करुणारसो यस्य सीताविरहविह्वलमहानु-
भावभवदर्शनोत्पन्नशोक इव श्लोकानां सिन्धुं सागरभूतं चतुर्विंशतिसहस्रमितं रामायणाख्यं
काव्यमुचितं योग्यं प्रवबन्ध । तिर्यग्योनिविषये शोकेन येन श्लोकः कृतः, तस्य उत्तमपुरु-
षविषये महाकाव्यनिर्माणमुचितमेव । अथ च—त्वया सिन्धुर्वन्दः, अयमपि त्वदेकचितः
सिन्धुं वबन्धेत्युचितम् । परित्यक्तसर्वसङ्गो मुनिरपि त्वद्वर्णनां कृतवानेतादृशः परमपुरुषोऽ-
सीति खल्वित्यर्थः ॥

विश्रवःपितृकयामुमनर्हं सश्रवस्त्वमनयेत्युचितदः ।

किं चकर्तिथ न शूर्पणखाया लक्ष्मणेन वपुषा श्रवसी वा ॥ ७८ ॥

विश्रव इति ॥ हे रघुनाथ, इति हेतोरुचितं जानाति स उचितकारी त्वं चतुर्धावली-
णैर्लाक्ष्मणलक्षणेन स्वीयेनैव वपुषा शूर्पणखायाः श्रवसी कर्णौ किं वा न चकर्तिथ कर्ति-
वान्, अपितु कर्तितवानेव । इति किम्—विश्रवा मुनिः पिता यस्याः, अथ च—कर्ण-
हितः पिता यस्यास्तस्याः शूर्पणखायाः सश्रवस्त्वे सकर्णत्वमामुमनर्हमयोग्यमिति । श्रीव-
न्दः

सानौचित्यात्कर्णच्छेद एवोचितो यतः, अकर्णपितृकया अकर्णत्वस्यौचित्यात्कर्णीं लक्षणेन कर्तव्यानासिधेत्येव विविधः समुचितकारी महाप्रभावोऽस्तीति भावः । या इवार्थो वा । इतीव हेतोरिति योजना । विश्रवःपितृकया, 'नयूतश्च' इति कप् । शूर्पणखा, 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्-' इति णत्वम् । नखस्य स्वाङ्गत्वेऽपि 'नखमुखात्संज्ञायाम्' इति ङीवभावः । अन्वर्था चयं संज्ञा ॥

नवभिः श्लोकैः श्रीकृष्णं वर्णयति—

ते हरन्तु दुरितव्रतति मे यैः स कल्पविटपी तव दोर्भिः ।

छद्मयादवतनोदपाटि स्पर्धमान इव दानमदेन ॥ ७९ ॥

त इति ॥ कंसादितत्तद्वैद्यमारणरूपछद्मना यादवसंज्ञा तनुयस्य, अथ च—छद्म याति छद्मयाः एवंभूतश्चासौ दवतनुश्च नायावान् कंसादिवंशवनवद्विरूपशरीरश्च, श्रीकृष्णरूपस्य तव यैर्दोर्भिर्मुक्तिमुक्तिप्रदैश्चतुर्भिर्हस्तैः सोऽतिप्रसिद्धः कल्पविटपी कल्पितफलदानसमर्थः पारिजातवृक्ष उदपाटि उन्मूलितः । किं कुर्वन्निव—मादृशः कल्पितदानसमर्थः कोऽपि नास्त्येवेति दानस्य मदेन दर्पेण तैर्भुजैः सह स्पर्धमान इव ते बाहवो मे दुरितानां व्रतति लतां दैन्यसंततिं हरन्तु उन्मूलयन्तु । ये पारिजातलक्षणमहावृक्षोन्मूलने समर्पास्तेषां लतोन्मूलने सुतरां सानर्थ्यम् । कपटदावानलदेहस्य च भुजानां वृक्षलताद्युन्मूलने सानर्थ्यं युक्तमेवेत्यर्थः । दानशूरो महाप्रभावश्च त्वादृशः कोऽपि नास्तीति भावः । सत्यमानया याचितः पारिजात इन्द्रं जित्वोन्मूल्य सत्यमानाङ्गणे श्रीकृष्णेन स्थापित इति हरिवंशोक्तिः । निर्द्वेतिव्रतमिति पाठे—'स्यादलक्ष्नीस्तु निर्द्वेतिः' इत्यमरः ॥

बालकेलिषु तदा यदलावीः कर्परीभिरभिहत्य तरङ्गान् ।

भाविवाणभुजभेदनलीलासूत्रपात्र इव पातु तदस्त्रान् ॥ ८० ॥

बालेति ॥ हे कृष्ण, त्वं तदा कृष्णावतारसमये भूयसीषु बालकेलिषु नध्ये कर्परीभिः स्फुटितघटशकलैः कृत्वा यमुनाजलतरङ्गान् अभिहत्य तेषामनिघातं कृत्वा तानेकप्रपन्नेनलावीरचष्टैस्तीरिति यत्, तत्कर्परीभिरतरङ्गलवनं कर्तुं उपाहरणावसरे भावि करिष्यन्नायं दान-मुभुजभेदनं तलक्षणा लीला विलासस्तत्संबन्धी सूत्रपात इव प्रथमनार्जवच्छेदनाभ्यासस्य-निबालाव्रक्षतु । अक्षरपट्टेर्द्वेजुत्वायं प्रथमं खटिकादिप्रक्षितसूत्रपातनं क्रियते । तक्षादिभि-रपि काष्ठसार्जवच्छेदनार्थं गैरिखादिप्रक्षितसूत्रपातनं क्रियते । तद्वद्वाणामुभुजार्जवच्छेद-नार्थं कर्परीभिरभिहत्य तरङ्गलवनं यदकारि तत्तत्र बालकोदमनस्नानवत्त्वित्वार्थः । कर्परीपा-तेन तरङ्गच्छेदनं बालजातिः । अवतारप्रयोजनं चोक्तम् ॥

कर्णशक्तिमफलां खलु कर्तुं सञ्जितार्जुनरथाय नमस्ते ।

केतनेन कपिनोरसि शक्तिं लक्ष्मणं कृतवता हतशल्यम् ॥ ८१ ॥

कर्णेति ॥ हे श्रीकृष्ण, ते नमोस्तु । किमुदाय ते—उरति लम्बा रुद्रविन्दुस्य शक्ति-यस्य तं लक्ष्मणं शेषपर्वतानीतदिसत्सौषधिप्रज्ञेयेण हतं निष्कलितं शक्तिलक्ष्मणं शल्यं यत्स तादृशं कृतवता केतनेन ध्वजसन्मपताकारूपेण कपिना हनूनता कृत्वा कर्णस्य शक्तिमाद्विष्टं बलं, अपर—इन्द्रदत्तां शक्तिम्, अफलां कर्तुमिव सञ्जीवतो मोक्षितोऽर्जुनरथो देव दत्तः । नरनारायणरूपाय । यो हि यत्र यमोनि इष्टशक्तिः स एव तत्र निषेधुमुच्यते । हनूनां य-
दे० २० ७९

शक्तिविफलीकरणे दृष्टप्रभावस्तस्मात्कर्णशक्तिविफलीकरणार्थमिवार्जुनरथे तं स्थापितवान् ।
भक्तवत्सलाय तुभ्यं नम इत्यर्थः । यो ममभूतामुरःस्थां शक्तिं विफलीकरोति स भवत्सलः
सुतरां विफलीकरोत्येवेति च्छलेनोक्तिः । खलु इवार्थः । उरसि शक्तिः 'अमूर्धमस्तच्छाद' इत्यल्लुक् ॥

नापगोयमनयः सशरीरं द्यां वरेण नितरामपि भक्तम् ।

मा स भूत्सुरवधूसुरतज्ञो दिव्यपि व्रतविलोपभियेति ॥ ८२ ॥

नेति ॥ हे कृष्ण, त्वं नितरां भक्तमपि आपगोयं भीष्मं सशरीरं वरेण प्रसादेन कृत्वा
इति विचार्य कारणाद्वा द्यां स्वर्गं नानयः न प्रापितवानसि । इति किम्—स भीष्मः अनेन
शरीरेण सुरतं न करिष्यामि, अद्यप्रभृति मम ब्रह्मचर्यमेवेति व्रतविलोपाद् भिया हेतुना दि-
व्यपि स्वर्गेऽपि सुरवधूनां रम्भादीनां सुरतज्ञो मा भूत् इति । भक्ततमस्य वरदानेन यद्यपि
तेनैव शरीरेण स्वर्गप्रयाणमुचितम्, तथापि तस्य शरीरस्य स्वर्गप्रयाणेऽपि न कोऽप्युपयोगः,
तेन तच्छरीरस्यातितुच्छत्वात्तच्छरीरं विनाश्य तं स्वर्गमनयत् नतु तच्छरीरसहितस्य प्रापणे
तवाशक्तिरिति भावः । यद्वा मुक्त्यपेक्षया स्वर्गमुक्तेरप्यतितुच्छत्वात्तच्छरीरं विनाश्य तं मुक्ति-
मेव प्रापितवानिति हेतुः । आपगोयम्, अपत्यार्थे 'व्रीभ्यो ढक्' ॥

घातितार्कसुतकर्णदयालुर्जैत्रितेन्दुकुलपार्थकृतार्थः ।

अर्धदुःखसुखमभ्यनयस्त्वं सासुभानुविहसद्विधुनेत्रः ॥ ८३ ॥

घातितेति ॥ अर्जुनेन प्रयोज्येन समरे घातितोऽर्कसुतः कर्णस्तस्मिन्निषये दयालुः
सकृदणः । तथा—खसामर्थ्येन जैत्रितो जेता कृतो दत्तजय इन्दुकुलं सोमवंशभूतः पार्थोऽर्क-
नस्तेन कृत्वा कृतार्थः संपादितावतारप्रयोजनः कृतकृत्यत्वात्सहर्षः । अत एव क्रमेण पुत्रशो-
कवशात्सासुः सवाष्पो रुदन् यः भानुः सूर्यः, पुत्रविजयाच्च विशेषेण हसन् हर्षानुभवं कुर्वन्
विधुश्चन्द्रस्तावेव दक्षिणवामे नेत्रे यस्यैतादृशस्त्वं यथाक्रमम् अर्धदुःखं अर्धसुखं च अभ्यनयः
अभिनयेन युगपद्वर्शितवानसि । परमार्थतोऽविद्यमानमप्यविद्याविलासाद्विहीनादितवानसी-
त्यर्थः । सूर्यचन्द्रयोर्विष्णुनेत्रत्वात्कर्णस्य च सूर्यपुत्रत्वात्तन्नाशे शोकात्सूर्यस्य साश्रुत्वात् अर्जु-
नस्य च सोमवंशस्थत्वाद्विजये चन्द्रस्य हर्षेण विहसितत्वात्, ताभ्यामर्धदुःखसुखमभिनयाद-
द्भुतरूपोसीति भावः । घातितेति हेतुमण्यन्तान्निष्ठा । जैत्रितेति, 'तत्करोति—' इति प्यन्ता-
न्निष्ठा । पार्थेति कुरुत्वात् 'ऋष्यन्धक—' इत्यण् । अर्धं च तदुःखसुखं चेति द्वन्द्वगर्भः
कर्मधारयः ॥

प्राणवत्प्रणयिराध न राधा पुत्रशत्रुसखिता सदृशी ते ।

श्रीप्रियस्य सदगोव तवश्रीवत्समात्महृदि धर्तुमजक्षम् ॥ ८४ ॥

प्राणेति ॥ प्राणवत् प्राण इव प्रणयिनी निरुपाधिपरप्रेमासदं राधाख्या गोपिका यस्मै
वंभूत श्रीकृष्ण, ते तव राधापुत्रः कर्णस्तस्य शत्रुर्जुनस्तस्य सखिता भैत्री सदृशी योग्या न ।

१ 'मा स इति पाठो जीवानुसुखावबोधासंमतः । २ 'सुरताज्ञ' इति पाठमाश्रित्य 'सुरतं संज्ञो-
क्तस्माज्जैनभिर्ज्ञो मा स भूदिति व्याख्याय 'सुरतज्ञ' इति पाठस्तु दुर्वाज्यत्वाद्दोषयः' इति
सुखावबोधायामुक्तम् ।

धावद्भक्त्य हि राधापुत्रराजुर्भक्तौ कथंकारमुचिता, अपित्वयुक्तैव विरोधादित्यर्थः । एकत्र
धा गोपिका, अन्यत्र तु कर्णपालनकारिणी कैवर्तवधूरिति परिहारः । प्रियः प्रियस्य श्रीव-
भा यस्य तस्य तव श्रीवत्सं ब्राह्मणपदस्यासुरूपं लाञ्छनम्, अथच प्रियो वत्सं पुत्रम्;
जलनात्महृदि धर्तुं सहगेव उचितमेव । यस्य हि श्रीवद्भभा, स तत्पुत्रं खवक्षति सदा
भर्तति युक्तमेवेत्यर्थः । एतादृशः स्वपक्षपातदक्षो लोकशिक्षार्थं ब्राह्मणभक्तिपरस्य कोऽपि
स्तीति भावः । प्रणयिराधेति 'क्रियाः पुंवत्' ॥

तावकापरतनोः सितकेशस्त्वं हली किल स एव च शेषः ।

साधवसाववतरस्तव धत्ते तैजसरश्चिकुरनालविलासः ॥ ८५ ॥

तावकेति ॥ हे कृष्ण, हली लाञ्छलधरो बलभद्रः स एव च शेषोऽनन्तस्त्वमेव । शेषा-
ताररूपोऽपि बलभद्रो भवानेव, नतु स त्वत्तो भिन्न इत्यर्थः । त्वं बलभद्रः स एव शेषः ।
ततो हली न भिद्यते, हलिनश्च शेषो न भिद्यते इति वा । यतः—कायस्य संबन्धाच्चरसा
उतकेशो धवलितकचः किलेत्याग्ने । विष्णुपुराणादौ च यदुक्तम्—‘उज्ज्वलान्नः केशौ
उतकृष्णौ ततः प्रभुः’ इति । न भिद्यते परोक्तान्या यस्याः सा तावकी अपरा तनुस्त्वत्सं-
न्विनी सर्वोक्त्य सत्त्वमूर्तित्वस्याः सितकेशः श्वेतकेशरूपो हली तवावतारोऽशावताररू-
पोऽसौ हली त्वं किल । त्वदवयवभूतकेशरूपत्वात्तस्य । स च हल्येव शेष इति वा । शेषरू-
पत्वदेवलाञ्छनोऽसाववतरो मूर्तिः । अत एव तस्या भवदीयापरतनोर्जरतो जरसा धवलीकृ-
त्स चिकुरनालस्य केशदण्डस्य विलासं वर्णसारूप्यं साधु यथा तथा धत्ते । अतिगौरो बल-
वत्स्वदीयापरतनुधवलकेश इव भातित्यर्थः । शेषस्यापि दीर्घत्वधवलत्वान्यां जराधवलदीर्घ-
केशसारूप्यधारणं युक्तमेव । ‘कारणगुणा हि कार्ये गुणानारभन्ते’ इति न्यायाच्च युक्तमेव ।
अंशावतारो बलभद्रः’ इति चोक्तम् । अत्र श्वेतकेशः सहज एव, नतु जरायोगात् । इति
॥ यतो हरिर्नित्यतृण इति पुराणादिप्रसिद्धिः । वस्तुतस्तु—कस्य ब्रह्मसुखत्पेक्षौ सुखरू-
पाविल्यर्थः । प्रकाशकत्वेन सत्त्वस्य सितशब्दवाच्यत्वात्, मोहकत्वेन च तनसः कृष्णशब्द-
वाच्यत्वात्सितकृष्णौ सत्त्वतनोगुणद्वयात्मकावेतावतारौ भूनारोत्तारणार्थं प्रभुरादिनारायणः
त्रेतात्प्रकटीचकारेति विष्णुपुराणस्थितिकृष्णपदस्यार्थः । ‘कृष्णस्तु भगवान्त्वयम्’ इति भाग-
वतवचनेन कृष्णस्तु लीलाविग्रहधारी परब्रह्मैव । ‘सनोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः’
इति भगवद्वचनात् । बलभद्रस्त्ववतारः ‘रानो रामश्च रामश्च’ इति वचनात् । अन्यथा बलभ-
द्रस्य सत्त्वमूर्तित्वम्, कृष्णस्य तनोगुणमूर्तित्वनामयेत, नच तथास्तीति बलभद्रस्य तनःप्रधा-
नत्वदर्शनादित्याशयः । ‘शितिकेशः—’ इति पाठे—‘शितो धवलनेचकौ’ इत्यभिधानात्त्वदी-
यपुराणतनोः संबन्धी शितिकेशः स्थानकेशरूपस्त्वं, हली च धवलकेशरूपः, स एव च हली
शेषः बलभद्रः शेषावतारः, इति पुराणादौ । स त्वदीयधवलकेशविलासं धत्ते तत्साधु । कृ-
ष्णस्य कृष्णवर्णलाहलिनश्चातिगौरत्वाद्ययाक्रमं स्थानसितकेशत्वमौत्प्रेक्षिकत्वेनैव व्याख्येयमे-

१ अयं शेषो जीवातौ नास्ति । २ ‘तावकापरतनोः’ इति पाठः पुंवद्भावप्रतिप्रसक्तत्वात्तुरग-
विलसितत्वदुपेक्षः’ इति सुखावयोधा । ३ ‘तैजस्य’ इति पाठे—‘उपानपुत्रस्य तव जरन् यश्चि-
कुरनालः इति व्याख्येयमिति’ सुखावयोधा ।

त्यलमतिविस्तारेण । 'तावकापर-' इति पाठः साधीयान् । यतः 'बुध्मदत्तदोः' इत्यत्र क
कादेशे वृद्धौ च 'वृद्धिनिमित्तस्य-' इत्यादिना पुंवद्भावप्रतिषेधे प्रसक्तेऽपि कर्मेवास्तव्य
'पुंवत्कर्मेधारय-' इति प्रतिप्रसवात्पुंवद्भावः । अवतरः पूर्ववत् ॥

हृद्यगन्धवहभोगवतीशः शेषरूपमपि विभ्रदशेषः ।

भोगभूतिमदिरारुचिरश्रीरुहसत्कुमुदवन्धुररुचिस्त्वम् ॥ ८६ ॥

हृद्येति ॥ हे हृद्यो हृदयानन्दकारी गन्धवन्दनादिसौरभं तं वहति धारयत्येवंविध गौर-
भधारिन् श्रीकृष्ण, त्वं शेषरूपं बलभद्ररूपम्, अथ च—नागाधीशरूपं विभ्रदशेषरूपं
उभयविधोऽप्यशेषः शेषो न भवसीति विरोधः । अथ च—न विद्यते शेषः शिष्टं मित्रं दत्त-
दसावशेषः सकलजगदात्मकस्त्वमिति परिहारः । अथ च बलभद्रोऽप्यतिशृङ्गारितादृगन्ध-
वहः । अत एव भोगवतीनां सुखिनीनां गोपिकादीनानीशः प्राणप्रियः, अथ च—भोगवत्या
अतितरां सुखिण्या रेवत्या ईशः पतिः । श्रीकृष्णोपि हृद्यं गन्धं शरीरं स्वाभाविकं वन्दनादि-
जन्यं च गन्धं वहन्तीनां सुखिनीनां भोगवतीनां गोपिकादीनानीशः शेषोऽपि जलकंठाक्ष-
लितचन्दनकर्पूराद्यङ्गरागसंबन्धिहृद्यसौरभधारिण्या भोगवत्याः पातालनद्याः पतिः । कर्पूरादि-
बहुलसौरभयुक्ताया नागनगर्या वा । तृप्तिहेतुत्वादृद्यो गन्धवहो वायुर्यस्य स चासौ नागपुर्या
नद्या वा पतिः । तथा कृष्णरूपस्त्वं भोगस्य सुखस्य भूतेहेतोर्मदिरारुचिं सुखं राति जन-
यति तादृशी श्रीः कायकान्तिर्यस्य सः भोगः शेषफणः, तत्कायो वा स एव भूः स्थानं तस्या
ऊर्तिरवनं स्वाधिष्ठानेन रक्षणं तेन माद्यति हृष्यतीति भोगभूतिमत् । तथा—इराया भूने-
रिव रुचिरा रमणीया कान्तिर्यस्मादिति वा । तयोदभयोः सपत्न्योरपि प्रीतिं ददाना सन-
तिनी श्रीर्हृदिस्था लक्ष्मीर्यस्येति वा । भोगानां कालीयफणानां भूतिरैश्वर्यजनितो दर्पत्वं नयति
तादृशो वा । पृथग्वा पदम् । गोपिकादिसंभोगसुखसमृद्धिर्भोगभूतिस्तद्वांश्चासावुक्तरीत्या इरा-
चिरश्रीश्चेति वा । अथ च बलभद्ररूपस्त्वं भोगस्य सुखस्य भूतिरुपपत्तिहेतुत्वादृशी मदिरा तथा
कृत्वा रमणीया सरागा कान्तिः शोभा यस्य । बलदेवो हि सर्वदा मदिरामत्तः । अथ च—
शेषरूपस्त्वं भोगस्य स्वकायस्य फणानां वा भूतिः समृद्धिस्तद्धानतिदीर्घमहाकायः सहस्रफणो वा
तेन माद्यति वा । स चासौ स्वशिरःसु धारणाद्भूमे रुचिं ददाना कायकान्तिर्यस्य सः ।
तथा—कृष्णरूपस्त्वम् उल्लसन्ती कुमुदवन्धोश्चन्द्रस्य संबन्धिनी रुचिः प्रीतिर्यस्मिन् सर्वाङ्ग-
कारित्वाच्चन्द्र इव सर्वप्रेमासदभूतमित्यर्थः । कुमुद् श्वेतं कैरवं तस्यावन्धुस्तद्विरोधिनी कृष्णा
रुचिः श्रीर्यस्य जलदश्याम इत्यर्थ इति वा । उल्लसन्ती कुमुदाख्ये वानररूपे सुहृदि प्रीतिर्यस्य
रामावतारे इति वा । उल्लसन्ती पृष्ठे दंष्ट्रायां वा कुः पृथ्वी यस्मिन्, मोदत इति मुदः, स
चासौ स च । तथा—वन्धुषु वन्धौ बलभद्रे वा प्रीतिर्यस्येति वा । उल्लसन्ती कुमुदवन्धु-
अतिगौरे वन्धौ वले प्रीतिर्यस्य वा । उल्लसन्ति कुमुदानि येन स चन्द्र एवोद्दीपकत्वाद्भू-
र्यस्य, अथ च—प्रद्युम्नावतारः कामस्तत्र प्रीतिर्यस्मिन्पुत्रत्वादिति वा । अथ च—बलभद्र-
पस्त्वम् उल्लसन्ती कुमुदस्य वन्धुः कैरवसदृशी गौरतरा, कुमुदवन्धोश्चन्द्रत्वेव वा गौरतर-
कान्तिर्यस्य । उल्लसन्ती कुः पृथ्वी यस्मात्तस्मिन् मुदे सहर्षे वन्धावमुजे श्रीकृष्णे प्रीतिर्यस्य
वा । उल्लसत्कुमुदवन्धावुक्तप्रकारेण प्रद्युम्ने प्रीतिर्यस्य वा । अथ च शेषरूपत्वम् उल्लसन्ती

चन्द्रस्येव धवला कान्तिर्यस्य वा । उल्लसन्ती कुमुदस्य चन्द्रस्य बन्धुः सहशी कान्तिर्यस्य वा । उल्लसत्पृथ्वीकः सहर्षः सुहृत्सु प्रीतिर्यस्य वा । 'कुमुदेऽपि कुमुत्प्रोक्षम्' इति विश्वः । 'गोत्रा कुः पृथिवी' इत्यनरः । 'भोगः सुखे वधे चाहेः शरीरफणयोर्मतः' इति विश्वः । 'इरा वारिसुराभूमिभारतीषु' इति च । ऊतिः, अवतेः क्षिप्ति 'ज्वरत्वर-' इति वस्योपधा-
वाधोः । नदिति मायतेर्मन्धातेश्च क्तिप् । पक्षे नतुप् । मुदः, इगुपवाकः ॥

रेवतीशसुपमा किल नीलस्याम्बरस्य रुचिरा तनुभासा ।

कामपाल भवतः कुमुदाविर्भावभावितरुचेरुचितैव ॥ ८७ ॥

रेवेति ॥ हे रेवतीनान्याः प्रियाया इति, तथा हे कामपाल (कामपूरक, कुः पृथ्वी तस्या मुदो हर्षस्याविर्भावेन प्रादुर्भावेन भाविता संचारिता रुचिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य तस्य भवतः श्रीकृष्णस्य तनुभासा कायकान्त्या कृत्वा नीलस्याम्बरस्य । तनुत्पत्येत्यर्थः । तव रुचिर शोभना, लोकानां रुचिं प्रीतिं ददाना वा । रेवतीशसुपमा चन्द्रसंबन्धिनी परमा शोभा उचितैव किल । आकाशस्य चन्द्रशोभोचितैव । अथच—यलभद्रस्वरूपत्वादेवतीशसुपमा यलभद्रस्य परमा शोभोचितैव । किंभूतस्य—कुः पृथ्वी तस्या मुदस्य हर्षस्याविर्भावेन प्रकट-
नेन भाविनी(ता) त्रिलोकानां रुचिः प्रीतिर्येन । कुमुदस्य चन्द्रस्याविर्भावेन वा । अथच—रेव-
तीनान्नी प्रियासहशी । तथा—हे कामपाल) यलभद्र, कुः पृथ्वी तस्या मुदो हर्षस्याविर्भा-
वेन प्रादुर्भावेन भाविता संचारिता रुचिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य तस्य भवतस्त्व तनुभासा कायकान्त्या नीलस्याम्बरस्य वस्त्रस्य रुचिं दीप्तिं यति ददाति एवंविधा सुपमा उल्लुषा शोभो-
चिता योग्यैव किल । धवलवस्तुसंपर्काद्गोलनतिशयेन शोभते । अथच—हे कामपाल कंदर्प-
पोषक रेवतीश चन्द्र, कैरवविकासस्तुटितकान्तेत्यव विन्वतेजसा नीलस्य नभसः परमा शोभा युक्तैवेति ध्वनिः ॥

चतुर्भिः श्लोकैर्बुद्धं वर्णयति—

एकचित्तततिरद्वयवादिज्ञत्रयीपरिचितोऽथ बुधस्त्वम् ।

पाहि मां विधुतकोटिचतुष्कः पञ्चवाणविजयी पडभिः ॥ ८८ ॥

एकेति ॥ हे अद्वयवादिन् द्वैतवाद्यप्यप्यदिनेदानानसलताप्रतिपदनेकैकत्वा हानाकार-
ताया एव सत्यतादीकारादद्वैतवादिन्, त्वं मां पाहि । किंभूतः—एकैव चित्तततिर्ज्ञानसंतति-
र्यस्य संपरकल्पान्ध्यायेन क्षणिकज्ञानप्रसाद एवैको यस्य नवे, ननु तदतिरिक्तं किंचिदस्त्विति,
तादृशः, अत एव—अद्वयवादिन् इति योजना । तथा—द्रव्या परिचितो ज्ञातत्वाद्यो व
भवतीत्यत्रयीपरिचितः । नसनालो वा । नेति पुण्यवा । वेदत्रयीगम्योऽपि न भवतीत्यर्थः ।
अथच—वेदत्रय्यां परिचितः कुतपरिचयः वेदत्रयी परिचितान्मत्या येन तादृशो वा
न भवति । तर्पस्य क्षणिकतादीकारादन्वयमभोगमनस्याया विरहादवशीकृतवेदत्रयान्य
इत्यर्थः । अत एव बुधः पण्डितः । नहि पण्डितं विना वेदपरिचयं ज्ञानमनर्थाऽन्यस्य बुद्धिः

संभवति । अथच—अत्रयीपरिचितोऽपि बुध इति विरोधाभासः । नहि वेदत्रयमज्ञान-
स्यापि पण्डितत्वं संभवति । अथच—यः पण्डितः 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति मन्यमानो
वेदान्ती स वेदत्रयीं न मन्यत इति विरोधः । वेदान्तिना हि वेदप्रामाण्यस्य स्वीकृतत्वात्,
अथच—अद्वयवादाद्वित्वसंख्यमपि नाङ्गीकरोति । स त्रित्वसंख्यां न मन्यत इति युक्तमे-
त्यर्थः । तथा—माध्यमिकानामपि कियन्मात्रमतमेदेन बौद्धसिद्धा(न्ता)न्तःपातित्वात् । 'न
सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम् । चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥'
इति अनिवेचनीयप्रपञ्चवादित्वाद्विधुतं निराकृतं सदसत्सदसद्वैलक्षण्यलक्षणं कोटिचतुष्कं प्रका-
रचतुष्टयं येन, अथच—त्रित्वनिषेधान्निरस्तचतुष्टयः । तथा—विरक्तत्वादिगम्बिरत्वात्पञ्चग-
कामस्तद्विजयी मारजित् । अथच—'वण शब्दे' इत्यस्माद्वज्रि वाणः शब्दस्तं पञ्चसंख्यावा-
चिनं पञ्चशब्दं न सहत इत्यर्थः । यो हि चतुष्टयं न सहते स पञ्चापि न सहते इति युक्तमे-
त्यर्थः । तथा—देशादिव्यवहितवस्तुदर्शनम्, देशादिव्यवहितशब्दश्रवणम्, अतीतजन्मस्थिति-
स्मरणम्, परचित्तज्ञानम्, अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यपञ्चक्लेशक्षयः, अणिमादिसिद्धि-
श्चेति षडभिज्ञा ज्ञानप्रकारा यस्य । वेदानुसारिभिर्दैत्यैः पराभूता देवा ब्रह्माणं शरणं गताः,
ब्रह्मणा प्रसादितो नारायणो बुद्धरूपेणावतीर्य दैत्यबुद्धिं वेदार्थेभ्यश्चयावयित्वा बौद्धमतमुपदि-
देश, अतस्ते देवानां जघ्याः संपन्ना इति । अतएव चैतवीयमतपरिभाषयैव स्तुतिरकारि ।
'परिचिताथ बुधस्त्वम्—' इति पाठे—नेति पदं भित्त्वा त्वया वेदत्रयी न परिचिता न
स्वीकृतप्रामाण्या । अथ विरोधे । तथापि बुधस्त्वमित्यर्थः । 'परिचिताध्वबुधः—' इति पाठे—
त्रयीपरिचितानां वैदिकानां मार्गे पण्डितो न भवति । अवैदिकमार्गमेव जानान इत्यर्थः ॥

तत्र मारजयिनि त्वयि साक्षात्कुर्वति क्षणिकतात्मनिषेधौ ।

पुष्पवृष्टिरपतत्सुरहस्तात्पुष्पशस्त्रशरसंततिरेव ॥ ८९ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तस्मिन् बुद्धावताररूपे सौन्दर्याब्जितेन्द्रियत्वाच्च मारजयिनि कामस्य
जैत्रे त्वयि क्षणिकता सर्वं क्षणिकं सत्त्वात्, तथा—आत्मनिषेधश्च 'समनस्केन्द्रियजन्यनील-
पीताद्याकारसविकल्पकनिर्विकल्पकवासनोपवृंहितचित्संततिरेवात्मा, भूतान्येव चेतयन्ते,
मनसा संयोगे ज्ञानमुत्पद्यते, तस्माद्देह एवात्मा, नतु नित्योऽन्यः कश्चित्' इत्यादिप्रकारेण
सर्वभावानां क्षणमात्रावस्थायिता नैरात्म्यं च स्वदर्शनोक्तं समाधिना साक्षात्कुर्वति सति पुष्प-
शस्त्रस्य कामस्य शरसंततिर्वाणपरम्परारूपा सुरहस्तात्पुष्पवृष्टिरेवापतत् । अतिबले हि शत्रौ
करादायुधानि पतन्ति । कामोऽपि त्वत्तो भीतः पुष्पशस्त्र । तथाच तस्य करात्त्वद्भयेन पतित-
पुष्परूपवाणपरम्परा क्षणिकतात्मनिषेधौ साक्षात्कुर्वति त्वयि विषये सुरमुक्ता पुष्पवृष्टिरेवाप-
तदित्युत्प्रेक्षा । कामेऽपि देवत्वमेव पुष्पवृष्टिमोचने हेतुः । यो हि लोकोत्तरं वस्तु प्रत्यज्ञो-
चरं करोति, यश्च कंचन विजहते, तयोरुपरि देवैः पुष्पवृष्टिः क्रियते इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥

तावके हृदि निपात्य कृतेयं मन्मथेन दृढधैर्यतनुत्रे ।

कुण्डनादतितमां कुसुमानां छत्रमिन्नमुखतैव शराणाम् ॥ ९० ॥

तावक इति ॥ मन्मथेन दृढममेघं धैर्यमेव तनुत्रं कवचं यस्य तस्मिन्नावके हृदि
मनसि, अथच—वक्षसि अर्थाच्छरान्निपात्य नितरां दृढाघातपूर्वं यथातथा पातयित्वा दृढत-

नुत्रत्वादेवातितमां कुण्ठनात्तैश्चक्षुःकलागादितोः कुसुमरूपाणां स्त्रीयशराणां छत्रं सिद्धं येषां तानि,
छत्रस्य वा निम्नाणि, मुखानि येषां तेषां भावस्तत्ता सूचीमुखतापरित्याजनेन छत्रतुल्यवृत्तमु-
खेनेयं प्रत्यक्षदशा कृता । दृढतनुत्रे हि पातितो बाणः कुण्ठितत्वाद्वृत्तमुखो भवति । स्तरशराः
शरत्वात्पूर्वं सूचिमुखा आसन्, इदानीं तु धैर्यकमुके त्वरीये हृदि निपत्य नितरां कुण्ठनादिव
तेषां पुष्परूपाणां छत्राकारमुखता जातेत्युत्प्रेक्षोपमे । विकसितानि पुष्पाणि छत्रतुल्यानि
भवन्ति । अथ च—छत्रं छायाकारित्वात्सुखदनेव यथा ननु दुःखदम्, तथा कानशरा अपि
त्वदुदयस्यानिर्वापका एव जाताः ननु त्वां जेतुमशक्निस्यर्थः । एतादृशो जितेन्द्रियः कोपि
नास्तीति भावः । निपाल्य, प्यन्तात्स्वो ल्यप् ॥

यत्तव त्ववविधौ विधिरास्ये चातुरीं चरति तच्चतुरास्यः ।

त्वय्यशेषविदि जाग्रति शर्वः सर्वविद्ब्रुवतया शितिकण्ठः ॥ ९१ ॥

यदिति ॥ विधित्वव स्तुतिविधौ बहुभिर्मुखैश्चातुरीं वैदग्ध्यं यद्यदि चरति प्राप्नोति
नानाप्रकारैर्यदि त्वद्वर्णेन करोति तत्तद्वैव चतुराणि वर्णननिपुणान्यास्यानि यस्यैतादृशो भवेत्
नान्यथा । अथ च—त्वद्वर्णनविधौ यस्माच्चतुरीं प्राप्नोति तस्मादेव हेतोश्चतुराण्यास्यानि
यस्येति चतुरास्यो, ननु चत्वार्यास्यानि यस्येति विग्रहेण चतुरास्यः । आस्यानां चतुष्टे
सत्यपि तत्रार्थे गौरवाभावात् अत्र तु गौरवसद्भावात्तथैवोच्यत इत्यर्थः । त्वरीयस्तुतिपरत्वा-
द्ब्रह्मणो लोकत्रयेऽप्येवं कीर्तिरजनीति भावः । तथा—शर्वो हरस्त्वयि बुद्ध एवाशेषविदि
सर्वज्ञे जाग्रति सति सर्वविदं सर्वज्ञनात्मानं ब्रूते स सर्वविद्ब्रुवतत्तयेव परगुणस्यात्मन्यारो-
पणेन हेतुना कलङ्केन शितिकण्ठो नीलकण्ठः, ननु कालकूटमक्षणेन नीलकण्ठः त्वत्पथि-
तया लोकत्रयेऽपि नहेशस्यैवमयशो जातमित्यर्थः । ब्रह्मनहेशान्मामपि सक्षशात् त्वमेव
परमपुरुषः सर्वज्ञेति भावः । अन्यस्याप्यात्मस्तुत्या सर्वचिन्तितौ लक्ष्म्या मालिन्यं भवति ।
सर्वविद्ब्रुवेति विदुषिब्रुवेतिवत् ॥

श्लोकद्वयेन कल्किनं त्वाति—

धूमवत्कलयता युधि कालं म्लेच्छकल्पशिखिनां करवालम् ।

कल्किना दशतयं मम कल्कं त्वं व्युदस्य दशमावतरेण ॥ ९२ ॥

धूमवदिति ॥ त्वं धूमवत् कालं करवालं खड्गं युधि म्लेच्छैः सह युद्धे कलयता धार-
यता, मृत्पुरुषं खड्गं धूममिव धारयता वा, अत एव—म्लेच्छानां कल्पशिखिना प्रलयकाला-
नलरूपेण, म्लेच्छा इव म्लेच्छाः पापिनस्तेषां वा, म्लेच्छशयाणां वा, एवंभूतेन कल्किचङ्गेन
दशमावतरेण कृत्वा नन दशतयं दशावयवं कल्कं पापं व्युदस्य निराकुरु । समूहानुमूलये-
त्यर्थः । अथ च—यः स्वयं कल्के, सोऽन्यकल्कं विनाशयतीति विरोधः । कल्किश्च दस्य
विष्णुनामत्वात्परिहारः । म्लेच्छकल्पशिखिनेलवतारप्रयोजनमुक्तम् । अदत्तस्य वस्तुनः स्वयं
ग्रहणम्, चागोपातिरिक्ता हिंसा, परस्त्रीगमनं च, त्रिविधं क्रियते । पारम्प्यम्, अनृतम्,
पैशुन्यं अत्यन्तप्रलयपथेति चतुर्विधं वाचिकम् । परद्रव्यग्रहणेच्छा, परानिष्टचिन्ता, कृपैव
परेषु दोषानिष्पन्नं, चेति त्रिविधं नानसम् । इति दशविधं पापम् । चतुल्लव्धप्रोत्राणां

अपितु त्यक्तविरोध एव । किल यस्मात्पाञ्चजन्यत्वे सत्यपि अपाञ्चजन्यत्वमङ्गीकरोति । यूयं पश्यत, यतः सचेतनाः स्थ चैतन्ययुक्ता वर्तन्ते, कस्मान्मयि विषये विरोधं कुर्येति अचेतना अपि मयि विरोधं नाचरन्ति, किमुत मरणमीताः सर्वज्ञाः । तस्मान्मयि विरोधं नास्म कृद्वम् । शब्दत एव विरोधः । अर्थद्वयेन तत्परिहारः । अथवा—अचेतन एव मयि मुक्तविरोधः शङ्खवत् । यूयं तु सचेतनाः स्थ, तस्मान्मयि विरोधमाचरयेति शङ्खवद्भवतोऽपि यावदचेतनाञ्च कुर्वे, तावद्विरोधो न त्यज्यत इति, अथवा—अचेतनोऽपि शङ्खो मयाद्यापि न मोच्यते, सचेतनास्तु शङ्खादयो भवतः कथं वा मया मोच्येरन् । अपितु मारयिष्याम्येवेति वक्षीत्यर्थः । अधिगल्य च अधिगत्यैवेति वा पक्षे संबन्धः । अचेतनोऽपि मयि मुक्तिरोधः किं न पश्यतेति वा । अपामिति कर्तरि 'कृत्वानाम्' इति पठ्यो ॥

तावकोरसि लसद्वनमाले श्रीफलद्विफलशाखिकयेव ।

स्थीयते कमलया त्वदजलस्पर्शकण्टकितयोत्कुचया च ॥ १०० ॥

तावकेति ॥ कमलया लक्ष्म्या लसन्ती पत्रपुष्पफलमयी वनमाला यस्मिंस्तस्मिंस्तत्वावधोरसि श्रीफलस्य बिल्ववृक्षस्य द्विफलशाखिकयेव फलद्वययुक्तया हसकोमलशाखयेव स्थीयते । किंभूतया श्रिया—'तवाजस्रमनवरतं स्पर्श आश्लेषस्तेन कण्टकितया संजातसात्तिकरोमाब्जया, तथा—उत्कुचया चोन्नतपीवरस्तनया च । यत्र हि वनानां माला पङ्क्तिर्विलसति तत्र सकण्टकया फलसहितया च बिल्वशाखया स्थीयते, तथात्रापि लसद्वनमालत्वाद्विशिष्टया लक्ष्म्या विशिष्टबिल्वशाखयेव स्थीयते इत्युपमोत्प्रेक्षा वा । शाखिका, अल्पत्वे हस्तत्वे वा कर् ॥

त्यज्यते न जलजेन करस्ते शिक्षितुं सुभगभूयमिवोच्चैः ।

आननं च नयनायितविम्बः सेवते कुमुदहासकरांशुः ॥ १०१ ॥

त्यज्यत इति ॥ जलजेन शङ्खेन, अथच—पद्मेन, ते करः कदाचिदपि न त्यज्यते सशङ्खचक्रगदापद्मत्वात्तवेत्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते—उच्चैरत्यन्तं सुभगभूयं त्वत्करकमलरक्तिमादिसौभाग्यं शिक्षितुमिव । गुरुशुश्रूषा हि विद्याप्राप्तिहेतुः । तथा—कुमुदहासकराः कैरवविकासकारिणोऽशवो यस्य स चन्द्रः नयनायितं नेत्रमिवाचरितं विम्बं यस्य तथाभूतः सन् लरीयवामनयनीभवंश्चन्द्रः परमं निष्कलङ्कत्वादि त्वन्मुखसौभाग्यं शिक्षितुमिव त्वदाननं गुहं च सेवते । त्यज्यते सेवते इति लटा—अनयोः सौभाग्यं पद्मचन्द्रयोरद्यापि नागतमिति सूच्यते । 'पाञ्चजन्य'—इत्यादिश्लोकत्रयेण मूलप्रकृतिरेव वर्णिता । नयनायितेति आचारक्य(ङ)जन्तान्निष्ठा । 'हासकर'—इति ताच्छील्ये टः ॥

ये हिरण्यकशिपुं रिपुमुच्चैः रावणं च कुरुवीरचयं च ।

हन्त हन्तुमभवंस्तव योगास्ते नरस्य च हरेश्च जयन्ति ॥ १०२ ॥

य इति ॥ हे विष्णो, ये तव क्रमेण नरस्य मनुष्यस्य च हरेः सिंहस्य च । तथा—नरस्य श्रीरामचन्द्रस्य, हरेः सुग्रीवस्य । तथा—नरस्य अर्जुनस्य, हरेः श्रीकृष्णस्य च । संयोगा उच्चैरधिकं रिपुं हिरण्यकशिपुं हन्तुम्, तथा रावणं च हन्तुम्, तथा कुरुवीराणां भीष्मादीनां चयं च हन्तुमभवन् । ते तव नरस्य हरेश्च योगा जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । हन्ताश्चर्यम् अवतारत्रयमपि नरहरियोगावलम्बनात् । योगः संश्लेषो मैत्री च ॥

केयमर्थमयता भवतोहे मायिना ननु भवः सकलस्त्वम् ।

शेषतामपि भजन्तमशेषं वेद वेदनयनो हि जनस्त्वाम् ॥ १०३ ॥

केति ॥ हे विष्णो, तव दत्तं पुराणदिपु दर्शनानां अर्थं भवो नहेशो यस्य तादृशोऽर्थ-
भवेत्सत्ता हरिहरमूर्तिता काण्यपूर्वाध्वकारिणी मायिना भवता ऊहे (ऊहा) मुक्तात्प्रवृत्ति
चरणपर्यन्तं श्यामत्तादितत्तदसाधारणचिद् उक्तार्थस्य अर्थस्य च धवलदायसाधारणचिद्
उपता, एतादृशी लोकोत्तरा तव मायाध्वकारिणीत्यर्थः । अथ च केयम्, अपित्वनुचितैव ।
ननु एतौ यस्मात्तत् सकलः समग्रो भवो नहेशः, अथ च—चन्द्रकलासहितो यो नहेशः
स्वतन्त्रमूर्तिः स त्वमेव । तथा च सकलभरुत्पत्त्यर्थमव्ययता विरोधादयुक्ता । आध्व-
कारित्वेऽप्यन्येव हेतुः । हरिहरात्मकता चावतारान्तमित्यवतारभेदेन तु विरोधपरिहारः ।
भवतेयमर्थमयता का ऊहे ऊहेत्यर्थं श्रुति वा । अथ च—तवेयमर्थसंसारता का, अपि
तु—विरुद्धा चित्ररुपा वा । दत्तः—समग्रः कलाभिरव्ययैः सह वर्तमानश्च संसार उत्पत्ति-
धर्मा त्वमेवेति वा । हि यस्माद्देवा एव नयनानि यस्य सकलवेदार्थनिधयदृढप्रत्ययो जनो लो-
कस्त्वां शेषतामेकदेशभूततां पृथग्भूततां भजन्तमपि अशेषं चराचरजगद्रूपं च वेद जा-
नाति । ‘सर्वं विष्णुमयं जगत्’ इत्यादिधुतिस्मृतिमित्त्व चराचररूपत्वप्रतिपादनात्त्वयि सकल-
भवत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । किंपुनर्हरिहरादिविचित्ररूपसाधारणम् । अथच शेषोऽपि विष्णोरेव
मूर्तिरनन्ततां भजति, स एव कथमशेषोऽनन्तो न भवतीति च विरोधः । व्याख्यान्तरेण
तत्परिहारः ॥

प्राग्भवैरुदगुदग्भवगुम्फान्मुक्तियुक्तिविहताविह तावत् ।

नापरः स्फुरति कस्यचनापि त्वत्समाधिमवधूय समाधिः ॥ १०४ ॥

प्राग्भवेति ॥ प्राग्भवैः प्राक्तनैः पूर्वजन्मोपाजितैः कर्मेभिर्हेतुभिर्दुदगुदग्भवसोत्तरो-
त्तरस्य संसारस्य जन्मनो वा गुम्फाद्रुधनाद्धेतोः ‘आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः, अविद्यात्वनयो
(वा) मोक्षः’ इत्येवंलक्षणाया नुक्तेर्युक्तियोगः । प्राप्तिरिति यावत् । तस्या विहतावनेकज-
न्मसु तत्तत्सुकृतदुष्कृतरूपकर्माजर्जान्मूलसद्भावात्संसारानिवृत्तौ कथं नान मुक्तिः संभवती-
त्यादिभिर्युक्तिभिरनुपपन्नानतायां तावन्निश्चयेन सत्यानिर्हेवं पूर्वपक्षे विषये कस्यचनापि
वादिनस्त्वयि समाधिधितैकाग्र्यं ध्यानं संततानुचिन्तनमवधूय परिहृत्वापरोऽन्यः समाधिः
परिहारः सिद्धान्तरूपो न स्फुरति प्रकाशते । उक्तरोत्या यद्यपि मुक्तिविहातित्वयापि तव
ध्यानादिद्वारा प्राप्तपरमात्मरूपसाक्षात्कारेणैव प्रचान्ततत्तज्जन्माजितकर्मेणां समुन्मूलनादिदानी-
मन्यकर्मारम्भे प्रारब्धकर्मेणां भोगादेव क्षयात्रैष्कन्यं संपन्ने मुक्तिर्युज्यत एवेति सर्वेषामपि
वादिनां त्वत्समाधिरेव सिद्धान्त इत्यर्थः । मुक्तिहेतुत्वमेवेति भावः । न तावत्स्फुरतीति वा ॥

ऊर्ध्वेदिकदलनां द्विरकार्षीः किं तनुं हरिहरीभवनाय ।

किं च तिर्यगभिनो नृहरित्वे कः स्वतन्त्रमनु नन्वनुयोगः ॥ १०५ ॥

ऊर्ध्वेति ॥ हे विष्णो, त्वं हरिहरीभवनाय हरेर्हरस्यापि भवनाय हरिहरमूर्ताभिवि-
मूर्त्ता दिग्यलिन्दलने तदूर्ध्वेदिकमेवंभूतं दलनं विभागो यस्यात्तादृशी तनुं द्विःप्रकारां
किमकार्षीः । हरिहरमूर्तौ चरणादिकनूत्तरेपर्यन्तं तत्तद्विषयशब्दादिधारणादधोभागमारभ्यो-

सरिद्रुहा तवाङ्गौ चरणे स्फुरन्ति शोभते । तथा—अर्थस्य द्वितीयपुरुषार्थस्य मूलनादिकारणं श्रीस्तवोरसि स्फुरति । तथा—कामरूपं दैवतं कामरूपस्तृतीयपुरुषार्थोऽपि ते प्रसवः कृष्ण-
रूपस्य तव प्रद्युम्नरूपतया पुत्र एव । सोऽपि पुत्रत्वादधीन एवेत्यर्थः । तथा—मुक्तिदं वृ-
थं पुरुषार्थभूतमोक्षदानसमर्थं ब्रह्म परमात्मरूपं स्वयमेव स्वरूपेणैव त्वं भासि । चतुर्विधपुरु-
षार्थहेतुतया धर्माधिक्यकाममोक्षार्थिनां त्वदुपासनैवोचितेति भावः ॥

इदानीं कतिचिद्भिः श्लोकैर्भगवन्नामसंकीर्तनमाहात्म्यं वर्णयति—

लीलयापि तव नाम जना ये गृह्णते नरकनाशकरस्य ।

तेभ्य एव नरकैरुचिता भीस्ते तु विभ्यतु कथं नरकेभ्यः ॥ ११२ ॥

लीलयेति ॥ हे विष्णो, ये जना नरकस्य भौमासुरस्य नाशकरस्तस्य, अथच—पुण्यश्लो-
कत्वान्निरयनाशकारिणस्तव नाम राम, विष्णो, इत्यादि संज्ञा सङ्केतपरिहासादिप्रसङ्गान्तर-
पया लीलया विलासमात्रेणापि गृह्णते उच्चारयन्ति तेभ्य एव त्वन्नामग्राहिभ्यो नरेभ्य एव
सकाशात् पातकियातनास्थानभूतैर्महारौरवादिनरकैर्भास्तत्कर्तृका तदधिकरणिका वा सीतिर-
ुचिता योग्या । तेभ्य एव तैर्भयं प्राप्तमुचितमित्यर्थः । ते तु नरकनाशकारिभवननामग्राहिणः
क्षीणपापा नराः पुनः कथं नाम विभ्यतु भयं प्राप्तुवन्तु, अपितु न कथंचित् । तदुक्तं
श्रीभागवते—‘साङ्ख्यं परिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा । वैकुण्ठनामग्रहणमशेषापरं
विदुः ॥’ इति । लीलयापीत्यपिशब्देन ये तु बुद्धिपूर्वमेव भवननामजपमेव कुर्वन्ति तेभ्यो
नरका विभ्यतीति किमु वक्तव्यमिति सूचितम् । नरकैर्भारिति ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति पर्थो-
ग्राप्तावपि संपदादित्वाकिपः स्वधिकारविहितत्वात्स्त्रीप्रत्ययत्वे ‘शेषे स्त्रीप्रत्यये वा’ इति वार्ति-
कात्पक्षे ‘कर्तृकरणयोः—’ इति तृतीया ॥

मृत्युहेतुषु न वज्रनिपाताङ्गीतिमर्हति जनस्त्वयि भक्तः ।

यत्तदोच्चरति वैष्णवकण्ठान्निष्प्रयत्नमपि नाम तव द्राक् ॥ ११३ ॥

मृत्युहेतुष्विति ॥ हे विष्णो, त्वयि विपये भक्तो जनः अनेकेषु मृत्युहेतुषु मध्ये
वज्रनिपातरूपान्मृत्युकारणात्सकाशाङ्गीतिं नार्हति भयं प्राप्तुं योग्यो न भवति । यद्यस्मात्कार-
णात्तदा वज्रपातसमये तस्य वैष्णवस्य कण्ठान्निष्प्रयत्नं निरन्तरहरिस्मरणाभ्यासवलेन तस्मि-
न्काले विशिष्टमुद्यमं विनापि तव श्रीरामकृष्णादिनाम द्राक् शीघ्रमुच्चरति निर्गच्छति । वज्र-
निपातान्मरणे संजातेऽपि तस्मिन्समये उक्तरीत्या नामोच्चारणसद्भावात्तावन्मात्रेण मोक्षप्राप्तेः
पुनर्जन्माभावान्मृत्योर्भयं वैष्णवस्य नास्तीति भावः । मृत्युहेतुषु मध्येऽन्यापेक्षया दारुणान्मृ-
त्युहेतोर्वज्रनिपातादपि सकाशाद्वैष्णवो भयं नार्हतीति किं वाच्यमित्यर्थः । तस्मान्मृत्युसमये
वैष्णवकण्ठान्निष्प्रयत्नमपि तव नाम द्राङ्निर्गच्छति । व्याप्राद्यनेकमृत्युहेतुषु हरिस्मर-
णादेव मृत्युभयं नास्तीति ज्ञातव्यम् । उच्चरति, सकर्मकत्वाभावात् ‘उद्धरः सकर्मकात्’
इति न तड् ॥

१ भाष्यपर्यालोचनया तु ‘उभयप्राप्तौ’ इत्येतद्विधीवमाननियमस्यैव वैकल्पिकत्वमनेन क्रियते इति
प्रतीयते । ‘नरके गदिता भीः’ इति पाठे कर्तव्यधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमी कल्पनीया । नरकैर्निहिता भीः
इति वा पाठः कल्पनीयः । यथाश्रुतेऽपि पाठे कर्तव्ये करणत्वविवक्षायां वा तृतीया ।

अथ सरणमाहात्म्यमाह—

सर्वथापि शुचिनि क्रियमाणे मन्दिरोदर इवावकरा ये ।

उद्भवन्ति भवितां हृदि तेषां शोधनी भवदनुत्सृतिधारा ॥ ११४ ॥

सर्वथेति ॥ हे विष्णो, सर्वथा मनोवाङ्मायानेयमनाद्यनेकप्रकारैर्निर्धूतनापतया शुचिनि शुद्धे ब्रह्मापितफलत्वेन बन्धककर्नेरहिते वा क्रियमाणेऽपि भवितां संचारिणां हृदि ननत्ति येऽज्ञानप्रनादकृता अवकरा रागादिदोषा उद्भवन्ति तेषां दोषानां भवतोऽनुत्सृतिधर्मानं तस्या धारा परम्परा शोधनी प्रक्षालनहेतुः, नान्यः कश्चिन् । क्लिप्तनिव—मन्दिरोदरे गृह-
मध्य इव । यथा पुनःपुनर्नार्जनेन विरजस्त्वे क्रियमाणे गृहमन्थे ये तृणरजःपुष्पा नवा नवा उद्भवन्ति तेषां शोधनी संनार्जनी भवति तथेत्थं । भवदनुत्सृतिरेव चित्तशुद्धिसंपादनद्वारा नैष्कर्म्यसंपादनेन मोक्षहेतुरिति भावः । 'भुवि' इति पाठे—चेतस्त्वेव भुवि स्थाने इत्यर्थः । 'संनार्जनी शोधनी स्यात्संकरोऽवकरस्तथा । क्षिप्ते' इत्यनरः ॥

पुनरपि नानान्तरपेक्षया रामनाम्नो माहात्म्यमाह—

अस्मदाद्यविषयेऽपि विशेषे रामनाम तव धाम गुणानाम् ।

अन्वयन्धि भवतैव तु कलादन्यथा ननु जनुस्त्रितयेऽपि ॥ ११५ ॥

अस्मदिति ॥ अत्रैवे गुणाः सन्तीति विशेषाकारेण विशेषेऽस्मदाद्येति नामान्वयविषये वृत्त्यगोचरे सत्यपि तव सहस्रनामसु मध्ये रामेतिनाम गुणानां धाम स्थानम् । यद्वा—हे राम, तव नाम गुणानां स्थानम् । अज्ञातेऽपि विशेषे कुत एतन्निर्गतामलितारुण्यधर्मावति प्रना-
पयति—अन्यथा तु पुनर्यथैवं न स्यात्तर्हि ननु जनुस्त्रितयेऽपि जनुद्वय-दास्यरपि-चतुर्द-
स्यजन्मत्रयेऽपि भवतैव कलादेतोरग्रहेण पतनःपुन्येन रामेत्वेव नाम अन्वयन्धि अस्ती-
तम् । अनेकजन्मस्वेतस्य त्वयैव स्वीकारात्तत्त्वान्येतत्प्रियतममिति स्मरते तत्त्वज्ञानमन पुन-
गणस्थानमित्यधीपतिः । तथाय शिवेनापि 'राम रामेति रामेति—' इत्यादि पाठैर्वा प्रमुक्तम् ॥

भक्तिभाजननुगृह्य दशा नां भास्करेण कुरु वीततमस्कम् ।

अपितेन नम नाथ न तापं लोचनेन विधुना विधुनासि ॥ ११६ ॥

भक्तीति ॥ हे नाथ, त्वं भास्करेण सूर्यरूपया दक्षिणहस्ता त्वयि भक्तिभावं नामनुगृह्य
नपि प्रसाददृष्टिपातं कृत्वा वीततमस्कं गतात्मनं कुरु । प्रसाददृष्टिपातमननं चरुजनमपिदितां
विनाशयेल्लभः । सूर्येण च तिमिरं निरस्त्ये तथा नपि अपितेन प्रसाददृष्टिपातेन विधुना
चन्द्ररूपेण पातलोचनेन कृत्वा नम विमिश्रमपि तापं न विधुनासि न सूर्योदये, अपितु
निराशुर्विति काङ्क्षः । चन्द्रेण च वीतत्वात्तपसाग्निः क्षियते । एवं त्वयन्तं नां प्रसाददृष्ट्या
विलोक्य कृताधीश्वरिति भावः ॥

लक्ष्म्यप्रहरणमपदाशामसि हा विधिनिषेधनयो यः ।

दुर्लभं स तपसापि गिरैव त्वत्प्रसादनहनिष्पुरुलब्धः ॥ ११७ ॥

लक्ष्म्यप्रति ॥ हे स्तम्भम्, दोषैः 'संस्काररहितं कुर्वाण' इति विधिः, 'मन्त्र-
नादि न कुर्वाण' इति निषेधः, तन्मयी तत्त्वां मन्त्रज्ञा 'शुद्धित्वेन मनोवर्गे' इति वस्तु-

क्षुत्तिष्ठतिरूपामहरहः प्रतिदिनं लङ्घयन्नतिक्रामन् यत् कर्तव्यतया त्वद्योपदिष्टं तत्र करोमि,
यच्च न कर्तव्यमित्युपदिष्टं तत्करोम्येवेति तदाज्ञां लङ्घयन्सन् अस्मि वरते । हा कृतमनुष्य-
कारी । सोऽहं महीयसापि तपसा दुर्लभं त्वत्प्रसादमिच्छुः 'प्रसीद' इति गिरैव प्राप्येदम-
सन्नलज्जो निर्लज्जोऽस्मि । यो हि एकदापि प्रभोरज्ञां करोति सोऽपि कथं नित्यमिच्छति
लभते । यस्तु कदापि स्वान्याज्ञां न करोति स दम्भोऽपि बाह्याद्रेण प्रसादमिच्छति
एव । प्रसीदेति भावः । त्वत्प्रसादमिति, 'न लोका-' इति पश्यानिषेधः ॥

विश्वरूप कृतविश्व क्रियते वैभवाद्भुतमणौ हृदि कुर्वे ।

हेम नह्यति क्रियन्निजचारे काञ्चनाद्रिमधिगल दरिद्रः ॥ ११८ ॥

विश्वेति ॥ हे विश्वरूप स्थावरजङ्गमात्मक, तथा—कृतविश्वस्यावरजङ्गमकारिन् विश्वे,
अहं ते तव वैभवाद्भुतं सामर्थ्यातिशयजन्यं तद्रूपं वाच्यमगौ परमाणुरूपे हृदि ननति केन
किपरिमाणं कुर्वे । अपितु—आधारस्याल्पीयत्वात्, आधेयस्य च महीयत्वात्सर्वं वैभवद्भुत-
मणौ हृदि धारयितुं न शक्नोनीत्यर्थः । यद्यपि ते सामर्थ्यं महत्, तथापि क्रियदल्पमेव प्र-
यानीति वा । युक्तेतत् । यस्माद्दरिद्रोऽकिञ्चनो जनः काञ्चनाद्रिं सुमेदनधिगल प्राप्य तु-
दुरुमुवणग्रहणामिलापोऽपि सन् यतथा शक्योभूतेऽत्यन्तजोगे निजचारे स्वीये वस्त्रे किञ्चित्
परिमाणं हेम नह्यति वप्राति, अपित्वल्पमेव ग्रन्थौ वभ्रात्सामर्थ्यात्, तथा सकलपुत्रवर्ग-
मिलापे सत्यपि सामर्थ्याभावात्क्रियन्मात्रगुणवर्गना कृतेति भावः । इति स्तुत्युपसंहारः ॥

इत्युदीर्य स हरिं प्रति संप्रज्ञातवासिततमः समपादि ।

भावनायैलविलोकितविष्णौ प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिण्युः ॥ ११९ ॥

इतीति ॥ स नलः हरिं प्रति इत्युक्तप्रकारेणोदीर्य प्रसादं संप्राप्य द्विविधसमाधिना
संप्रज्ञाताद्वयेन समाधिना तत्र वासिततमः अतितरां संभावितननात्सदृकतनः सनादौ
जातः । अतएव भावनावलेन संप्रज्ञातध्यानवलेन विलोकिते साक्षात्कृते विष्णौ निधये प्रीतिः
सहजप्रेम्णः भक्तेश्च सदृशानि योग्यानि कर्माणि आनन्दवाष्पगीतमृत्सादीनि करोति ॥
शीलमस्य सः । तदुक्तं श्रीभागवते—'श्रवन्मुनयानि रथात्तपागेर्जन्मानि कर्माणि च दानि
लोके । गीतानि नामानि तदर्थक्यानि गायन्विलज्जो विचरेदसद्वतः ॥' इति । एवं वृक्ष-
प्रतिमादिवाङ्मयानेन विष्णुं साक्षादकृतेति भावः । 'विष्णुः' इति पाठे—भावात्सर्व-
विलोकितो विष्णुर्देव सः । अतएव—प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिण्युः । ऐक्ये—विष्णुसंज्ञ-
भक्तियोग्यान्मुपहारयति । ध्यानसमाधिर्द्विविधः—संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च । तत्र ध्यान-
भावबुद्धिसाधारध्यानसमाधिः संप्रज्ञातः, संक्षिप्तं च विलोपेन निराकारसप्रज्ञातध्यानमन्त्र-
ध्यानमात्रध्यानसमाधिरसंप्रज्ञात इति योगशास्त्रम् ॥

विप्रपाणिषु भृशं वसुवर्षा पात्रसात्कृतपितृकृतकृत्यः ।

श्रेयसा हरिहरं परिपूज्य प्रद्व एष शरणं प्रविशेय ॥ १२० ॥

विप्रेति ॥ एष नलः प्रभुः सन् शरणं भोजनगृहं प्रविशेय । नम्रत्वं गृहप्रवेदिनो नयति ।
किन्तु—विप्रपाणिषु वृशं निलदानचंचल्यि वसु गोमूदिरज्यदि वनेत्येवंश्लोकः दया पात्र-
१ 'भावनावद्विधेः' इति जीवानुवंदः नलः ।

अपिर्नलदेवपूजापेक्षया समुच्यार्थः । पत्न्यौ भुक्त्वतीति पतिव्रताजातिः । 'परिरेषुमन्म' इति पाठे भैमीश्वरसंजातसात्विकरोमायं तदालिङ्गनेच्छुमध्यं यस्य । 'भरातिभरा' इत्येव पाठः साधीयान् । पैठान्तरं चिन्त्यम् । अहम्, 'अधिश्रीइक्ष्वासाम्-' इति कर्मलम् ॥

तामन्वगादशितविम्बविपाकचञ्चोः स्पष्टं शलाटुपरिणत्युचितच्छदस्य । कीरस्य कापि करवारिरुहे वहन्ती सौन्दर्यपुञ्जमिव पञ्जरमेकमाली ॥१२३॥

तामिति ॥ काव्यनिर्दिष्टनामातिमुन्दरी वाला सखी तां भैमीमनु लक्ष्मीकृत्य पश्चादगात् जगाम । कीदृशी-कीरस्य शुक्लैकं पञ्जरं करवारिरुहे पाणिपद्मे वहन्ती । उत्प्रेक्षते-शुक्लात्मनो वा सुवर्णादिघटितत्वात्पञ्जरस्यैव वा मूर्तं सौन्दर्यपुञ्जमिव पृथक्करे पञ्जररूपेण वहन्तीति संबन्धः । किंभूतस्य कीरस्य-अशितस्य भक्षितस्य पक्षस्य विम्बस्य विम्बीफलस्य विपाकः परिणामस्तद्रूपा चञ्चुर्यस्य । अतिप्रियभुक्पक्षविम्बफलमेव यदीयचञ्चाकारेण परिणतमेति यावत् । तादृशस्यातिरक्तचञ्चोः । तथा स्पष्टं सर्वथापि शलाटुरपक्वं यत्किञ्चित्फलं भुङ्क्ते विम्बीफलमेव वा, तस्य परिणतिरतिनीलता तस्या उचितात्तद्योग्या अतिनीलादृच्छदाः पक्षा यस्य । अपक्वानि श्यामानि भक्षितानि फलान्तराणि विम्बीफलान्येव वा यदीयच्छदाकारेण परिणतानीति यावत् । तादृशस्यातिहरितपक्षस्य कीरस्य रक्तचञ्चुत्वं नीलपक्षत्वं जातिः । पाठितशुक्रादिपञ्जरादिधारिण्याः सख्या अपि नायिकानुगमनं जातिः । भोजनानन्तरं पाठितशुक्रसारिकादिशब्दानां गीतस्य च श्रवणेन नृतादिवीक्षणेन च क्रीडनं राज्ञामपि जातिः । 'आने फले शलाटुः स्यात्' इत्यमरः ॥

कूजायुजा बहुलपक्षशितिसिन्ना सीम्ना स्पष्टं कुहूपदपदार्थमिथोऽन्वयेन । तिर्यग्धृतस्फटिकदण्डकवर्तिनैका तामन्ववर्तत पिकेन मदाधिकेन ॥ १२४ ॥

कूजेति ॥ एका सखी पिकेन कोकिलेन सहोपलक्षिता वा तां भैमीमन्ववर्तत लक्ष्मीकृत्य जगाम । किंभूतेन पिकेन-कूजया मधुराव्यक्तेन शब्देन सहात्मानं युनक्ति युक्, तेन । कुहू-शब्दं कुर्वता । तथा-बहुलो भूयान्यः पक्षाणां शितिमा कृष्णत्वं तस्मिन्नीत्राऽवधिभूतेन । अतएव विशेषणक्रमेण (विशेषेण) 'कुहूः' इति पदस्य, शब्दस्य तथा पदार्थस्य तत्पदवाच्यस्यामावास्यारूपस्य च मिथोऽन्वयोऽन्योन्यसंबन्धो यत्र तादृशेन च स्पष्टमुत्प्रेक्षायाम् । कुहूपदयोगित्वात्कृष्णतमत्वाच्चाभावात्सा (वाचि) विषये कुहूपदपदार्थयोस्तादात्म्यरूपेणेति यावत् । अमावास्यापि कृष्णपक्षसंबन्धिनी मर्यादा भवति, अतएव कुहूशब्दाच्चा च । तथा-तिर्यक् तिरश्चीनं (यथा तथा) करे धृतः स्फटिकदण्डकस्तत्र वर्तिना स्थितेन । तथा-मदाधिकेन मदोन्मत्तेन । दण्डकेति, 'हस्वे' इति कन् । हस्वे दण्डे इत्यर्थः ॥

शिष्याः कलाविधिषु भीमभुवो वयस्या वीणासृङ्गकणनकर्मणि याः प्रवीणाः । आसीनमेनमुपवीणयितुं ययुस्ता गन्धर्वराजतनुजा मनुजाधिराजम् ॥ १२५ ॥

शिष्या इति ॥ या भीमभुवो भैम्या वयस्याः सख्यः कलाविधिषु चतुःपष्टिकलकर्मेषु विषये भैम्या एव शिष्याः तथा-वीणायाः सृङ्गकणनकर्मणि मधुरशब्दरूपे व्यापारे प्रवी-

पात्वाः गन्धर्वराजो विश्वावसुत्वस्य तनुजाः कन्यास्तनुत्या वा प्रासादे आवीनं मनुजाधि-
राजमेनसुपवीणयितुं वीणयोपगातुं ययुः प्रापुः । उपवीणयितुं पूर्ववत् ॥

तात्तामभास्त कुरङ्गदशां विपञ्ची किंचित्पुरः कलितनिष्कलकाकलीका ।
भैमीतधामधुरकण्ठलतोपकण्ठे शब्दायितुं प्रथममप्रतिभावतीव ॥ १२६ ॥

तासामिति ॥ तासां कुरङ्गदशां विश्वावसुकन्यानां विपरीं बीणा अभासत शुशने ।
 किंभूता—किंचित् पुरः ईप्सत्वं प्रारम्भसमये कळिताज्ञीकृता पिप्पला गम्भीरमन्द्रस्वध्रुवि-
 वर्णविशेषानिब्रुत्तिरहिता काकली सूक्ष्ममधुराव्यङ्गरागविशेषो यया । अतएव—उत्प्रेक्षते—
 भैरवात्मपानिर्वचनीयमधुरस्वरयुक्त्याः कण्ठलताया उपकण्ठे निकटे शब्दायितुं तस्याः पुर-
 स्ताच्छब्दमपि कर्तुं प्रथमं प्रारम्भेऽप्रतिभावतोव प्रतिभारहितेवाष्टेव । अन्योऽप्यधिकविद्यस्त
 पुरस्ताद्भाषितुं गातुं वाऽष्टः सन् प्रथमं नन्दनेव भाषते गायति चेति संगीतविद्याविदा-
 न्तियं जातिः । प्रथमं गायनाः गतप्रारम्भे काकलीमारचयन्ति । काकल्यादि संगीतशास्त्राद-
 वगन्तव्यम् । काकलीकेति, 'नयूतध' इति कप् । शब्दायितुं, 'शब्दवैर-' इति क्यङ् ॥

सा यद्गुताखिलकलागुणभूमभूमीभैमीतुलाधिगतये स्वरसंगतासीत् ।
तं प्रागसावबिनयं परिवादमेत्य लोकेऽधुनापि विदिता परिवादिर्नाति ६२७

तेति ॥ सा विपरीया धृतानानखिलानां गीतनृतादिचतुःषष्टिकलानां सौन्दर्यादिगुणानां च भूतो बाहुल्यस्य भूनी स्थानभूता भैनी तस्यालुलाधिगतये साम्प्रप्राप्तये स्वयमपि पूर्वोत्प्रे-
कारेण वाहद्री चलो भैनीस्वरमुत्पत्तिप्राप्तये यत् स्वरैः पङ्खादिभिः संगता चंबदा
बार्तात् । अथ च—भैन्या सार्धं साम्प्रप्राप्तये स्वरतं स्वाच्छन्त्यानितापं गतानूत् । अथौ
विपरीया तं भैनीसाम्प्रप्राप्तच्छन्त्यानितापलक्ष्मणमविनयनत्युत्तनावनाननानेव परिवादं स्फुटं
दोषं प्राक् पूर्वनेत्य प्राप्य, अथ च परिवादं वीणावादनसाधनं तद्रूपमविनयं प्राप्य अधुनापि
अथवावदपि लोके परिवादिनीति विदिता ख्याता । परिवादयोगात्परिवादिनीत्ययापि गीतत
इत्यर्थः । अथ च—वीणावादनसाधनयुत्ता । यद्वा—वस्तवत्रांयुत्ता वीणा परिवादिनी ।
'नीतो भयानि पश्यति' इति न्यायेन पूर्वमपि लोके दुष्टतां श्रुता पुनरपि चोत्तमस्य पुरस्ता-
त्प्रागल्भ्ये दोषान्तरं बहूमानेव प्रतिभावतीति प्राचीनशौक्ययं हेतुतया योज्यम् । 'परिवादः
कलङ्गे स्वादीणावादनवस्तुनि' इति विश्वः ॥

नादं निपादमधुरं ततमुज्जगार ताम्बासभागवनिभृत्कुलकुञ्जरस्य ।
स्तम्भैरर्भाव कृतसधुतिमूर्धकम्पा वीणा विचित्रकरचापलमानजन्ती ॥१२८॥

नादमिति ॥ अवनिभूतां कुलं वंशस्तत्र कुम्भरः धेष्टस्तत्र नटस्तान्नासनाङ् सनीयव-
तिनीं चा तत्रां वाणावायस्तथा निरादस्तरेण नधुरं श्रयं तदनन्तुर्ध्वं वादस्तुङ्गारोश्रीर्नवतः ।
क्रिभूता—इतः सधुलनां द्वाविशतिधुतिपुदानां परवासीनां नूर्ध्वनि नादस्तन्वे कन्ः कन्नि-
तस्तरो नपा कुतः सह धुतिनिर्देशावथा नूर्ध्वनि वाङ्माया एवोपरितननागे कन्नितस्तरो नपा,
वाङ्मोर्ध्वं सनप्राहुलसंयोगादि निरादस्तरे वायवे ददर्शो वा । इतः सधुलनां द्वाविशति-
विधसंगीतसामिदां नूर्ध्वकन्यो नपा वा । तथा—विचित्रं करपापवं वावास्तनारोह-
रोशरिक्मेनापुल्लं प्राण्दत्तत्तरेयैर्वा वादस्तुङ्गारोश्रीर्नवतः तत्तन्नेनागेकस्तुङ्गारस्तुङ्गारस्तुङ्गार-

मयं काम इति संदेहं को वा तनोति, अपितु न कोपि करोति । कामस्य हरेण दग्धत्वस्यै-
हनिवृत्तेरित्यर्थः । आ इत्याद्यर्थः । यस्य तवाङ्गजा कान्तिर्यतो रतिं सृते ततो रतित्वमपि
नञ्ची सा कामस्य स्त्री । तस्मात् त्वयि कामसंशयं कोऽपि न करोतीत्यर्थः । इति नलं प्रति
तद्वचनं शुक्रेनान्ववादि इति वा । रतिकामाभ्यामपि युवामतितमां सुन्दराविति भावः ।
त्रैयक्षेति संवन्धेऽणि 'न व्याभ्याम्-' इति वृद्धिनिषेधे पूर्वमैजागमः ॥

एतां धरासिव सरिच्छविहारिहारामुल्लासितस्त्वसिदमाननचन्द्रभासा ।
विभ्रद्विभासि पयसामिव राशिरन्तर्वेदिश्रियं जनमनःप्रियममध्यदेशाम् ॥ १३४ ॥

एतामिति ॥ हे नल, त्वं विभासि । किंभूतः—एतां भैमीं विभ्रत् अङ्गे धारयन् ।
किंभूताम्—सरितां नदीनां छविं कान्तिं हरन्ति तच्छीला उज्ज्वलतरा मौक्तिकद्वारा यस्या-
स्ताम् । तथा—वेद्यामन्तर्वेदि वेदिकामध्यं तद्वदतिष्ठता श्रीः शोभा यस्याः । अन्तर्नन्वे
वेदिवदतिष्ठता श्रीर्यस्या वा । तथा—जनमनसां प्रिय आनन्ददायी मध्यदेशः शरीरमभ्य-
भागो यस्यास्ताम् । किंभूतः—अस्या भैम्या आननसिदमाननं तल्लक्षणधन्वत्स्य भासा
कान्त्या उल्लासितो हर्षं प्रापितः । क इव—चन्द्रभासा वृद्धिं प्रापितः पयसां राशिः समुद्र इव ।
कामिव—धरां भूमिमिव । यथा पृथ्वीमङ्गे धारयन् समुद्रः शोभते । किंभूतां धराम्—
सरितो नद्य एव छव्या कान्त्या हारिणो मनोहरा हारा यस्यास्ताम् । तथा अन्तर्वेद्याख्यया
गङ्गायमुनामध्यधुवा श्रीर्यस्यास्ताम् । तथा—जनमनसां प्रियो मध्यदेशो विन्ध्यहिमाचल-
न्तरभूभागरूप आर्यावर्तापरपर्यायः पुण्यभूतो मध्यदेशो यस्यास्ताम् । 'हिमवद्विन्ध्ययोर्नद्यो-
र्यत्प्राक्कनखलादपि । प्रलयगेव प्रयागश्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥' इति मनुः । इदमाननम्,
पथीसमासः ॥

दत्ते जयं जनितपत्रनिवेशनेयं साक्षीकृतेन्दुवदना मदनाय तन्वी ।
मध्यस्थदुर्वलतमत्वफलं किमेतद्भुक्तिर्यदत्र तव भर्त्सितमत्स्यकेतोः ॥ १३५ ॥

दत्त इति ॥ जनितानि सखीभिः कस्तूर्यादिविरचितानि पत्रनिवेशतानि मकरायाक्षरप-
त्रवल्लीलेखनानि यस्याः सा, पत्रवल्लीभूषिता । तथा—अक्षिभ्यां सह वर्तमानः साक्षः
असाक्षः साक्षः कृतः सनेत्रतां प्रापितः साक्षीकृतः स चासाविन्दुश्च स एव वदनं यस्याः
सा, चन्द्राधिकवदना । तन्वी कृशाक्षी भैमी मदनाय जयं दत्ते । एवंविधभैमीदर्शनेन कामो
नितरमुद्गसतीत्यर्थः । अथ च—कामाय जयं दत्ते । एवंविधभैमीदर्शनवक्षीकृतत्वं कामेन
जीयस इत्यर्थः । यच्च कायकान्त्या भर्त्सितो जितो मत्स्यकेतुः कामो येन तस्य तयात्र भैम्या
विषये भुक्तिरेव तच्छरीरोपभोग एतन्मध्य उदरभागे स्थितस्य वर्तमानस्य दुर्वलतमत्वफल-
र्यस्य फलं परिपाकः किमिति प्रश्नः, संभावना वा । अतिमुन्दरस्य तर्पयित्वाच्छरीरभोगे-
कृतैतदुदररमणीयकमेव प्रयोजकमित्यर्थः । अथ च—मध्यदेशवर्तिनोऽतिकायस्य कष्ट-
तदेव, यदतिमुन्दरस्य तयात्र भुक्तिर्नित्यार्थः । कामेन तव विजये एतन्मुखाचन्द्रस्य च
साक्षादपृत्तात् साक्षित्वं युक्तम् । अथ च—कामेन जितमिति कामस्य जयशने यत्प्रतीक-
दन्दुवदनाः स्वमल्लो यया । ता अपि हि कामेन नलो भैमीवयः कृत इति जानन्ति । एवं-

यस्यपि क्रूरोक्त्यादिना तर्जितः कामो येन तस्य तवान्यस्मिन्मैत्रीविषये वा विवादविषये यो
 भोगः । लब्धजयं कामं क्रूरोक्त्या संतर्ज्य तदीयमपि विषयं बलादन्यायेनैव भुङ्क्ष्व इत्यर्थः ।
 अथ च—नव्यस्थानां सभ्यानां दुर्बलतमत्वस्य ज्ञानदौर्बल्यस्य नियन्तुमत्तानर्घ्यस्य स्वदत्तजय-
 निर्वहणाशक्तत्वस्य वा फलं परिपाकः किमयमिति संभावना । अन्यत्रापि विवादपदे साक्षि-
 वादनं कृत्वा जयपत्रदानपुरःसरमेकस्मै जयपत्रं दीयते, तत्र निर्णये कृते नव्यस्याथेदुर्बला
 भवन्ति तर्हि पराजितोऽप्येको लब्धजयमपि द्वितीयं तिरस्कृत्य तदीयं विवादपदं क्षेत्रादिकं
 बलाद्भुङ्क्ष्व । कथमन्यथा सत्साक्षिकजयपत्रहस्तं निर्भर्त्सान्योन्यदीयभुक्तिं करोतीत्यर्थापत्तिः ।
 साक्षिकुतेति 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः 'बहुव्रीहौ सकम्यङ्गोः' इति पचि
 च्विः । पक्षे 'साक्षाद्ग्रथिरे-' इतीनौ च्विः ॥

चेतोभवस्य भवती कुचपत्रराजधानीयकेतुमकरा ननु राजधानी ।
 अस्यां महोदयमहस्पृशिमीनकेतो के तोरणं तरुणि न ब्रुवते ब्रुवौ ते ॥१३६॥

चेत इति ॥ ननु मैत्रे, भवती चेतोभवस्य राजधानी नगरी । कीदृशी—कुचपत्रेण
 राजानः श्रेष्ठाः पत्रवह्नय इत्यर्थः । तेषु धानीयः स्थापनीयः । यद्वा—कुचपत्रेणैव राजधा-
 नीयो राजधानीसंबन्धी केतुर्ध्वजध्विभूतो नकरो मत्स्यो यस्यां सा । राज्ञो मुह्यदावस्थानन-
 गर्या राजधान्यां साभिज्ञानध्विरूपः पताकादिध्वजो भवति । तथा च केतुभूतस्य नकरस्य
 तत्कुचयोर्वर्तमानत्वात्त्वं कामराजस्य राजधानी । साक्षान्नदनस्त्वप्येव वर्तत इत्यर्थः ।
 अत एव हे तरुणि आरुढयौवने मैत्रे, के जना मीनकेतोमकरध्वजस्य संपन्थिनं महो-
 दयरूपं महमुत्तवं महानभ्युदयो यस्मिन्साहसं बोत्तवं स्पृशन्त्यां स्वत्वानिकानोदयोत्सव-
 त्त्वामस्यां भवद्रूपायां राजधान्यां ते तव ब्रुवौ तोरणं न ब्रुवते । अपितु—सर्वेपि जनस्त्व-
 द्भ्युगं कामान्भ्युदयोत्पितवक्त्रितमिखं वंशद्वयनिबद्धमानादिमहाशक्तिमुनोत्पन्नरूपं तोरणमेव
 मदन्ति । कामस्त्वदेकाग्रयः सन्सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति भावः । 'पञ्चराजो-' इत्यपि
 पाठः स्यादर्थः । राजेति पाठो मुख्यः । 'राजा-' इत्यादिना सनात्तान्तः ॥

अस्या भवन्तमनिशं भवतस्तर्धनां कामः धर्मं न कथमृच्छति नाम गच्छन् ।
 छायैव वामथ गतागतमाचरिणोस्तस्याध्वजधमदरा मकरध्वजस्य ॥१३७॥

अस्या इति ॥ हे नल, अस्या मैत्र्याः सकाशाद्भवन्तं गच्छन् । तथा—भवतः सकाशा-
 देनां मैत्री गच्छन् प्राप्नुवन् कामः कथं नाम धर्मं न कच्छतु गच्छतु, अपितु सदा पाता-
 नात्वे कुर्वन् धर्मं गच्छत्येव । अथवा यस्माद्वा पुत्रयोर्द्वयका कामकान्तिरेवोत्पत्तौ सा गतागत-
 माचरिणोस्तस्य मकरध्वजस्याध्वनि जातं धर्मं हरति एवंभूता भवताति शेषः । दत्तनानभ-
 वच्छोनालोभादेव पातापातधर्मं न वेत्तीत्यर्थः । अथ च—इच्छच्छास्त्रिभेदेना कामः नानि
 गतागते कुर्वतः पुरुषस्य धर्मं हत्येव । मैत्र्यास्तस्येव कामः तस्य च मैत्र्यामेव नान्यदेवे
 परस्परानुरागः कुत्रापि नास्तीति भावः ॥

स्वेदाप्युधप्रणयिनी नवरोमराज्ञी रत्नं यदाचरति जागरितव्रतानि ।

आनासितेन नरनाथ मधुप्यत्नान्द्रनशासनपुशारखेरावन्तुपङ्कः ॥१३८॥

स्वेदेति ॥ हे हरकण, स्वेरी पर्वपर्वं जलितेव वा जलदः कृतं जल प्रसविन्दे

जातनेत्रप्रीतिः सुन्दरतरनयनानन्दकारिणं नलं दृष्ट्वा जातनेत्रप्रीतिः स्तुहीलकृतेत्यर्थः इति
रागशब्देनोत्प्रेक्षा । अनुक्तिचुचुरिति 'तेन वित्तः—' इति चुचुप् ॥

तुङ्गप्रासादवासादथ भृशकृशतामायतीं केलिकुल्या-

मद्राक्षोर्दकविम्बप्रतिकृतिमणिना भीमजा राजमानाम् ।

वक्रं वक्रं व्रजन्तीं फणियुवतिरिति वल्लुभिर्व्यक्तमुक्तौ-

न्योन्यं विदुष्यतीरे रथपदमिथुनैः सूचितामर्तिरुत्या ॥ १४३ ॥

तुङ्गेति ॥ अथैव वीणाकाणानुवादियुक्तालपानन्तरं भीमजा केलिकुल्यां क्रीडाकृतिन-
न्मद्राक्षीत् । किंभूताम्—भैम्यास्तुङ्गे उच्चतरे प्रासादे वासात्स्थितेर्हेतोर्भृशकृशतानायतीं प्रमु-
चन्तीम्, अथोदेशे स्थिता स्वयं महीयत्युच्चतरदेशे स्थितां भैमीं प्रत्यर्णयत्त्वेन प्रतिनासना-
ताम् । तथा—अल्लगामिनोऽर्कविम्बस्य प्रतिकृत्वा प्रतिविम्बरूपेण महाप्रकाशेन मनीषा
राजमानां प्रतिविम्बिताल्लगामिसूर्यविम्बाम् । तथा—वक्रं वक्रं सनावकुटिलं व्रजन्तीं गच्छ-
न्तीम् । अतएव—फणियुवतिः कृष्णसर्पिणीयमिति वल्लुनिज्जातशीलै रथपदमिथुनैश्चक्रवाकानां-
पुंसयुगलैर्व्यक्तं सष्टं मुक्तं लयकमन्योन्यं परस्परं यथातथा तीरे विषये विदुष्य पलाय्य कनभूते
वा द्वे तीरे प्रति गत्वा अतिरुत्या विरहपीडासंवन्धना रतेन कृत्वा सूचितां प्रकटीकृतान् ।
सांध्यतमसावृतत्वाच्च सष्टतरनदयमानानामपि नदीयमिति चक्रवाकशब्देन ज्ञापितां फणियुव-
तिरिति सूचितामिति वा । कृष्णसर्पिण्यपि कृशा भवति सूर्यविम्बतुल्येन शिरःस्थेन मनिना
शोभते । वक्रं वक्रं च व्रजति । तां च दृष्ट्वा जनाः पक्षिणो वा पलाय्य दीनसरोपलक्षिताः
परस्परं सहवासं मुञ्चन्ति । सूर्यनलं जिगमिषुं दृष्ट्वा चक्रवाकमिथुनानि सांध्यविरहपीडना
रुतं कृतान्योन्यं मुक्त्वा पलाय्य केलिकुल्याः पारावारे तीरे तिष्ठन्तीति भैमी ददर्शेत्यर्थः ।
उप्यतेऽस्मिन्निति वाचः । तुङ्गप्रासादवासमाख्याद्राक्षीदिति त्यङ्लोपे वा ।

अथ रथचरणौ विलोक्य रक्तावतिविरहासहताहताविद्यान्नेः ।

अपि तमकृत पद्मसुप्तिकालं श्वसनविकीर्णसरोजसौरभं सा ॥ १४५ ॥

अथेति ॥ केलिकुल्यादर्शनानन्तरं सा भैमी रक्तौ परस्परानुरक्तौ सनावेन रक्तवर्णौ च
अतिविरहासहताया नितरां विद्योगसहिष्णुतया हतौ कामशरविद्धौ लशराघाते सति अल्लै
दार्पितरिव रक्तौ रथचरणौ चक्रवाकौ विलोक्य तं पद्मानां सुप्तिकालं संकोचसमयं सायंसंध्या-
समयमपि विरहपीडितकोकदर्शनाद्दुःखसंजातः श्वसनो निःश्वातभरत्तन्निर्गमनेन कृत्वा विद्ये-
र्षं सरोजसौरभं यस्मिन्नादृशमकृत । संध्यासमये पद्मसंकोचात्तत्तौरभात्तन्मयेऽपि निश्वातनोच-
नेन पद्मिनीत्वात्प्रसौगन्ध्यं तदानीमपि वित्तायति स्तेत्यर्थः । कोकौ तादृशौ दृष्ट्वा दृष्टं
'वाचसेत्यर्थः । अन्योप्यब्रह्मतं रक्त्याप्तं दृष्ट्वा दृष्टं निश्चिति । 'विरहासहतां हताविक्रमैः'
इति पाठः सुयोजनः । अत्रैः कामस्य रथचरणौ, 'पुमान्निवा' इत्येकशेषः ॥

अभिलपति पतिं प्रति स भैमी सदय विलोक्य कोकयोरवस्थाम् ।

मम हृदयनिमौ च भिन्दतीं हा क इव विलोक्य नरो न रोदितीमाम् ॥ १४६ ॥

अभीति ॥ भैमी पतिं प्रति इति अभिलपति सा अवोचत् । इति किम्—हे सद्यः
सत्करण, त्वं कोकयोरवस्थां विरहविह्वलत्वं विलोक्य । हा कष्टमिनौ कोकौ मिन्दन्तीं पृथ-
ग्देशावस्थितौ कुर्वतीम्, अतएव—मम भैम्या अपि हृदयं च एतच्छ्लोकेन विदारयन्ती-
मिनां कोकयोरवस्थां विरहविह्वलत्वं विलोक्य क इव नरः सचेता मनुष्यो न रोदिति, अपितु
सर्वोऽपि परिदेवनं करोत्येव । सद्यत्वात्तत्र दुःखं भविष्यतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

कुमुदमुदमुदेष्यतीमसोडा रविरविलम्बितुकामतामतानीत् ।

प्रतितरु विरुवन्ति किं शकुन्ताः स्वहृदि निवेशितकोककाकुकुन्ताः ॥ १४७ ॥

कुमुदेति ॥ हे प्रिय, विरुदेष्यतीमुत्पन्नानां कुमुदानां मुदं विकासरूपं हृष्यमसोडे-
वाशानुवन्निवाविलम्बितुं सत्वरं गन्तुं कानो यस्य तद्भावस्तत्तानतानीत् विस्तारितवान् । आस-
न्नात्मनयो वर्तत इत्यर्थः । तथा—शकुन्ताः पक्षिणः प्रतितरु विरुवन्ति विशेषेण दृष्टं
कुर्वन्ति । आसन्ननेत्रानिनोदना वासायिनो विरुवन्तः सन्तः स्वस्वनिवासवृक्षं प्रति गच्छन्ती-
त्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते—स्वहृदि निवेशिताः कोकानां काकवः शोकविह्वला विरावा एवातिपीडा-
कारित्वाल्कुन्ता भद्रा दैत्यादृशाः किम् । चक्रवाकशोकपीडिता इव पक्षिणः क्रन्दन्तीत्यु-
त्प्रेक्षा । अन्तोऽपि वैरिणानुदेष्यतीमभिष्टुद्धिनसहमानः सत्वरं कुत्रचिद्विच्छति । तथा—अपरः
सकृपः कथिदुःखितं कंचिदृष्ट्वा क्रन्दति । सोडा, वृत् । मुदन्, 'न लोका-' इति पञ्चानिपेयः ।
उदेष्यतीम्, 'आच्छीनयोः-' इति वैकल्पिकत्वात्तन्मात्रावः ॥

अपि विरहमनिष्टमाचरन्तावधिगमपूर्वकपूर्वसर्वचेष्टौ ।

इदमहह निदर्शनं विहंगौ विधिवश्चेतनचेष्टानुमाने ॥ १४८ ॥

अपीति ॥ हे प्रिय, स्वस्मानिष्टमापि विरहनाचरन्तौ स्वयमेव युवौ । तर्हि सदा
स्वानिष्टावरणस्वभावविव भविष्यतइत्यतआह—अधिगमो ज्ञानं तत्पूर्विकाः पूर्वा विरहाचरणा-
त्प्राचीनाः सर्वाधेष्टाः कर्तव्यता यनोत्तौ वा । अधिगमो ज्ञानो हितमिति यावत् । तत्पूर्वि-
कास्तदुद्देश्याः पूर्वाः सर्वाधेष्टा यनोत्तादृशौ वा । बुद्धिपूर्वकारी हि स्वाहिते न प्रवर्तते ।
कोकप्रोथ दिने भोजनादयः सकलधेष्टा ज्ञानपूर्विकाः स्वाहिताय । एवंतत्सन्नेनैवस्वभावव्येष्टौ
संध्यापानकलादेवान्द्योन्यविरहं स्वयमेव यत्नादावरतललाद् विधिवश्च दैवाधीनं चेतनानां
प्राणिनां चेष्टितं पूर्वकर्माधीनं प्राणिनामाचरणमित्येवंरूपेऽनुमाने कार्याकारणविशेषज्ञाने
विषये यावेतौ विमिश्रौ विहंगौ कोकौ इदमेव निदर्शनमयमेव दृश्यन्तः । अहह अजुते खेदे
वा । तस्मात्प्राचीनकर्मानुसारेणैव प्राणो कदाचिद्विदितं कदाचिद्विदितमाचरतीति भावः ।
'प्राणिनो दैवाधीनचेष्टिताः प्रतिबुद्धतया ज्ञातेऽपि प्रवर्तमानत्वाच्चक्रकन्द' इत्यनुमानम् ॥

अङ्घ्रिस्थारणिमेष्टकाविसरपैः शोणे कृपाणः स्फुटं

कालोऽयं विधिना रथाङ्गनिधुनं विच्छेत्तुमन्विच्छता ।

रदिमप्राहिगरुमदग्रजस्तनारब्धाधिरानम्रमौ

दण्डत्राजिनि भानुशाणवलये संसज्य किं निज्यते ॥ १४९ ॥

अङ्गीति ॥ स्फुटमुत्प्रेक्षते—हे प्रिय, रथाङ्गनिधुनं विच्छेत्तुं विच्छेत्तुम्, अथ च—
विशेषेण विदारयितुमन्विच्छता विधिना नक्षत्रं दैवेन वायुनं कालः कालं चैव सज्य एव

स्फुटं खङ्गगुणयोगात्कालः कृष्णः लोहमयः कृपाणः भानुशाणवलये सूर्यरूपे शाणचक्रे संसज्य संयोज्य निज्यते किम्, तीक्ष्णीक्रियते किमित्यर्थः । किंभूते वलये—अस्तमयकालाभि-
ध्यादङ्घ्रिस्थः किरणस्थोऽरुणिमा स एव इष्टकाविसरणानि इष्टकाचूर्णप्रसारणानि तैः शोषे रक्तवर्णे । तथा—रश्मिग्राहिणा गरुत्मतोऽग्रजेनारुणेन समारब्धाऽविरामा निरन्तरा भ्रमि-
भ्रमणं यस्य तस्मिन्, सदाऽरुणेन कृतभ्रमणे । अथ च—आकर्षणरज्जुग्राहिभिररुणसमैस्त-
द्वत्तेजस्विभिर्वलिभिः पुरुषैरारब्धनिरन्तरभ्रमणे । तथा—दण्डसंज्ञकेन पारिपार्श्वकेन प्राजिनि
शोभमानशीले, अथ च—शाणचक्राधारभूतेनाकर्षणरज्जुसंयुक्तेन दारुमयेन दण्डेन शोभ-
माने । संनिहितास्तमयसूर्यसायंसंध्यासमयसानिध्याचक्रवाक्युगं तीक्ष्णतरखङ्गविदारितमिव
विधिवशाद्वियुक्तं सद्यथत इति भावः । अन्योऽपि किञ्चिच्छेत्तुं खङ्गमुक्तविशेषणविशिष्टे शाण-
चक्रे तीक्ष्णं करोति । ‘किरणप्रग्रहौ रश्मी’, ‘माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः’
इत्यमरः । भ्रमाविति भाषितपुंस्कम् । निज्यते, ‘णिजिद् शौचे’ इत्यस्मात्कर्मणि यक् । नकारे
तकारभ्रान्त्यैव तिज्यत इति पठन्ति तदसत् ॥

इति स विधुमुखीमुखेन मुग्धालपितसुधासवमर्पितं निपीय ।
स्मितशबलवलन्मुखोऽवदत्तां स्फुटमिदमीदृशमीदृशं यथात्थ ॥ १५० ॥

इतीति ॥ स नलोऽपि तां भैमीमिति अवदत् । इति किम्—हे प्रिये, त्वं यथात्थ,
तदिदं स्फुटं निश्चितमीदृशमीदृशं सत्यमेवेत्यर्थः । किंभूतः—इति पूर्वोक्तीत्या विधुमुखा
भैम्या मुखेनार्पितं दत्तं मुग्धं मनोहारि आलपितं मञ्जुभाषितमेव सुधासवं रसबाहुल्यादमृतं
उन्मादकलाच्च मयं निपीयास्वाद्य सादरमाकर्ण्य च स्मितेन शबलं मिश्रितम् वलत् भैमीमुखं
मुखं यस्य सः । कामिनो हि कामिनीमुखापितमयं सानुरागं पिबन्ति, अनन्तरं बलितमुखाः
सहासं किञ्चिद्वदन्ति च ॥

स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य जेतुमखिलावालोचितौचित्ययो-

नम्रां वेद्मि रतिप्रसूनशरयोश्चापद्वयीं त्वद्भुवौ ।

त्वन्नासाच्छलनिहुतां द्विनलिकीं नालीकमुक्त्येपिणो-

स्त्वन्निश्वासलते मधुश्वसनजं वायव्यमलं तयोः ॥ १५१ ॥

स्त्रीति ॥ अयि प्रिये, अहं वक्रतरे त्वद्भुवौ रतिश्च प्रसूनशरः कामश्च तयोः नम्रां स्त्रीज-
याय रत्या पुंजयाय च कामेनाकर्णमाकृष्य वक्रितां चापद्वयीं वेद्मि, त्वद्भुवावेव द्वयोर्धनुयो
इत्यर्थः । किंभूतयोः—अखिलौ त्रिजगति वर्तमानौ तत्तज्जातीयौ स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य विभागं
कृत्वा पृथक्पृथक् जेतुमालोचितं विचारितमौचित्यं याभ्यां तयोः । त्रियाः ह्येव जेतुं योग्या
पुंसश्च पुमानेवेत्यालोचितौचित्ययोरित्यर्थः । तथा—नालीकानां वितस्तिमात्रनालीकाख्यशर-
विशेषाणां मुक्तिं मोक्षणमिच्छतः एवंशीलयो रतिकामयोः संचन्धिनीं द्विनलिकीं नालीकमो-
चनोपायभूतसरन्ध्रवंशपर्वद्वयं त्वन्नासाच्छलेन त्वदीयवामदक्षिणनासापुटद्वयव्याजेन निदुतां
गोपितां जानामि । त्वन्नासापुटद्वयमेतन्न भवति, किंतु नालीकद्वयमुक्त्युपायभूता द्विनलिकी-

१ ‘तित्र निशाने’ इत्यस्य तीक्ष्णीकरणार्थकस्य धातोस्ताड्यप्रसंगे ‘तदसत्’ श्लुक्तिश्चिन्ता ।

त्येवाहं शङ्क इत्यर्थः । तथा—त्वन्निधासज्जते तव वानदक्षिणनासानिधासधाराद्वयं तयो रति-
कामयोः प्रत्येकं मधुश्चसनजं वसन्तकालीननलयानिलप्रभवं वायव्यं वायुदेवताकमत्रमेव
वैधि । सुन्दरत्वभूनासायवयवदर्शनमात्रेण कानवशत्वं भवतीति भावः । द्विनलिकी, समा-
हाराद्विगौ ङीप् । वानव्यम्, 'सास्य देवता' इत्यर्थे 'वायुपुत्रपुत्रो यत्' इति यत् ॥

पीतो वर्णगुणः स चातिमधुरः कायेऽपि तेऽयं यथा
यं विभ्रत्कनकं सुवर्णमिति कैरादृत्य नोत्कीर्त्यते ।

का वर्णान्तरवर्णना धवलिमा राजैव रूपेषु य-
स्तद्योगादपि यावदेति रजतं दुर्वर्णतादुर्यशः ॥ १५२ ॥

पीत इति ॥ हे भैमि, वर्णेषु शुक्लादिरूपेषु मध्ये गुणो वैशेषिकादिभिर्गुणपदार्थत्वेन
निर्दिष्टः पीतो हृदिद्राभो वर्णः स च स एवातिमधुरो रमणीयतरो, नतु वर्णान्तरं मधुरमि-
त्यर्थः । यथा येन कारणेनायं पीतो वर्णस्तेऽपि काये देहे वर्तते । अत्युत्तमया त्वयापि
शरीरे धार्यते तत्त्वादवनत्युत्तम इत्यर्थः । अथ च—रूपान्तरापेक्षया शुक्लरूपस्यैव प्रधानत्वा-
दन्येषां चाप्रधानत्वाद्गुणेषु मध्ये गुणोऽप्रधानभूतोऽपि यो हृदिद्राभो वर्णः स एवातिमधुरः ।
प्रधानभूत इत्यर्थः । यत्नादयं ते काये वर्तते । अप्रधानत्वापि केनचिदत्युत्तमेनाज्ञीकृतत्वादि
प्राधान्यं भवति, तथा त्वयाज्ञीकृतत्वादप्रधानस्याप्यस्य प्राधान्यं युक्तमेवैत्यर्थः । अथ च—
गुणः पीत एव, नान्ये गुणाः, पीतवर्ण एव गुणरूपोऽन्ये तु दोषरूपा इत्यर्थः । स एव चाति-
मधुरः । उभयत्रापि हेतुः—यतोऽयं तव काये वर्तते तत्त्वाद्गुणोऽतिमधुरश्चेत्यर्थः । अथ च—
ते तव काये वर्तमानोऽयं प्रत्यक्षगम्योऽतिमधुरो रसो यथा मया पीतस्तत्तदुन्मन्यनस्थानचुम्ब-
नवशेनास्वादितः, तथा तव काये सोऽतिप्रसिद्धो वर्णगुणो गौरिनापि पीतः चादरं निरु-
क्षितः । अथ च—हृदिद्राभ इत्यर्थः । चः अपिधान्योन्यत्तमुच्यते । सोऽतिमधुरो रसो यथा
मया पीतः, तथायं वर्णगुणोऽपि पीत एवेति वा संबन्धः । अथ च तवातिमधुरो वर्णगुणो
वर्णात्मिकश्चक्षुर्दृष्टगो गुणो यथा पीत आस्वादितः, अतिमधुरा तव वाणी यथा पीतेत्यादि
ज्ञातव्यम् । एवं छलेनोक्त्वा प्रकृतपीतरूपवर्ण एव युक्तिनाह—त्वच्छरीराश्रयं पीतवर्णं
विभ्रत् कनकं चम्पकं शोभनो वर्णोऽस्य तत्सुवर्णमिति कैर्जनैराहत्यादरेण नोत्कीर्त्यते नोद्बोध्यते,
अपितु—त्वदङ्गुलवर्णतुल्यवर्णधारणादेव चम्पकं सुवर्णमित्युच्यते कीर्त्यते । अथ च त्वच्छरी-
राश्रयं पीतवर्णं धारयन्नानीकृतं शोभनो वर्णोऽस्तेतिव्युत्पत्त्या सुवर्णमिति कैर्जनैरादरेण नोद्बो-
ध्यते, अपितु—त्वच्छरीराश्रितपीतवर्णतुल्यवर्णधारणादेव सुवर्णमिति कीर्तिं लभे इत्यर्थः ।
अथ च—शोभनो वर्णः स्तुतिर्धनम् । त्वदङ्गवर्णं विभ्रद्वितितरां क्षुलं, नतु खत इति । मुह्यन्मा
हृत्वा सुवर्णमिति त्वरीयनम्, कनकं तु त्वदङ्गवर्णसाम्यधारणाद्गौम्या हृत्वा लोकेन चम्पत
इत्यर्थः । अतएव पीतवर्णस्य पुरस्तादप्रधानानां वर्णान्तरानां नोदरस्त्येनां वर्णानां वर्णना
द्या, अपितु—सा नैव शुभाप्युपयुज्यते तत्कथा न काप्यैव । यावत् नतःकारणाद् यो धव-
लिना शुक्लगुणः सद्युपेयु रूपेण मध्ये राजैव भेद्युत्तम एव । निनेत्यनन्त्यवित्तवद्भूतविना-
शवेद्यनां वैशेषिकैः प्रयोज्यकारितत्वात् प्रधानभूत एव । तस्य प्रधानभूतत्वापि योगात्प्र-
त्यक्षवत्तं दुष्टोऽवनीचीनो वर्णो यस्य तस्य नावस्तता दुर्वर्णमन्वदनाप्यता तद्रूपं दुर्वर्णोऽस्ती-

तिमेति । नीलादि वर्णान्तरयुक्तं तु दुर्वर्णतां प्राप्नोतीति किं वाच्यमित्यर्थः । यावत्सकलं रक्तमिति वा । अप्रधानस्यापि पीतरूपस्य भैमीशरीरेणानङ्गीकृतत्वादेवोत्तमत्वम् । तयोक्तव्ये च सुवर्णमिति कीर्तिः । भैमीशरीरेणानङ्गीकृतत्वादेव चोत्तमस्यापि धवलित्तोऽनुत्तमा । खलिमा, वर्णवाचित्वाद्गुणवचनत्वाद्भेदमिति ॥

इदानीं नवभिः श्लोकैर्भैमीवाणीं वर्णयति—

खण्डक्षोदमृदि स्थले मधुपयःकादम्बिनीतर्पणा-

त्पृष्ठे रोहति दोहदेन पयसां पिण्डेन चेतुपुण्ड्रकः ।

स द्राक्षाद्रवसेचनैर्यदि फलं धत्ते तदा त्वद्विरा-

मुदेशाय ततोऽप्युदेति मधुराधारस्तमप्रत्ययः ॥ १५३ ॥

खण्डेति ॥ हे भैमि, पुण्ड्रकः स्थूलेक्षुविशेषः पयसां पिण्डेन दुग्धानामत्यन्तामिषाकघनीभूतेन गोलकेनैव दोहदेन एवंभूते स्थले क्षेत्रे चेद्रोहति साङ्गुरो भवति । किंभूते स्थले—खण्डः शर्कराचूर्णमेव मृन्मृत्तिका यस्मिन् । तथा—मधु अमृतं माक्षिकमेव वा पयो यस्यास्तया कादम्बिन्या मेघमालया तर्पणात् पूर्णजलत्वकरणाद्देतोर्भिर्द्विगुणाकृष्टे । मेघमाला इष्टजलं हि क्षेत्रं पुनः कृष्यते, तादृशे समीकृते उत्तं हि वीजमङ्गुरार्थं पुनः पयोऽपेक्षते । तत्स्थानेऽत्र दुग्धगोलकः । दोहदेनेत्यनेन निरातङ्कमभिप्रेक्ष्यः सूचिता । अनन्तरं च प्रसूढाङ्गुरः सन् पुण्ड्रकः फलोत्पत्तिसमयपर्यन्तं द्राक्षाणां द्रवः पक्वफलनिष्पीडितरसस्तस्य सेचनैः कृत्वा इक्षुदण्डादपि परिणतमाधुर्यातिशयफलं यदि धत्ते तदा तर्हि ततोऽपि विशिष्टेक्षुफलदपि सकाशात्त्वद्विरां तव वाणीनामुदेशाय निर्देशार्थं मधुरशब्द आधारो मूलप्रकृतियस्य तादृशस्तमप्रत्यय उदेति उत्पद्यते । कीदृग्भैम्या वाणीति पृष्ठे उक्तविशेषणविशिष्टादिभुक्ताः दपि मधुरतमेति तदा निर्देष्टुं शक्येत इत्यतिशयाने तमपि तदैव संगच्छत इत्यर्थः । एवंविशिष्टं फलं यदि भवेत्, तर्हि तदेव तावदतिमधुरं तस्मादप्यतिमधुरं वस्तु विद्यते किमिति पृष्ठे निःसीममधुरतमस्यान्यस्याभावात्तमप्रत्ययान्तमधुरशब्देन भवद्वाग्येवोत्तरत्वेन दातुं योग्या ननु विशिष्टमपीक्षुफलं, निःसीममाधुर्याभावात्तमप्रत्ययानुपपत्तेः, किमुत मधुराणि द्रव्यान्तराणीति भवद्वाणीवन्मधुरतमं वस्तु किञ्चिदपि न दृष्टमिति भावः । एवंविधे क्षेत्रे यदि पुण्ड्रको रोहति, स च पयसां पिण्डेन दोहदेन, द्राक्षाद्रवसेचनैश्च दोहदेन, यदि फलं धत्ते इति वा । 'कादम्बिनी मेघमाला' इत्यमरः । 'पुण्ड्रो दैत्यविशेषेक्षुमेदयोः—' इति विश्वः । ततः स्वार्थं कर्तुं ॥

उन्मीलहुडपाकतन्तुलतया रज्ज्वा भ्रमीरर्जय-

न्दानान्तःश्रुतशर्कराचलमथः स्वेनामृतान्धाः सरः ।

नव्यामिश्रसोदधेर्यदि सुधामुत्थापयेत्सा भव-

ज्जिह्वायाः कृतिमाह्वयेत परमां मत्कर्णयोः पारणाम् ॥ १५४ ॥

उन्मीलदिति ॥ अमृतमेवान्धोऽग्रं यस्य देवत्वात्, तादृशो भवन्सरो यदि श्रुत्य एवोदधिस्तत्सात्सकाशाच्चव्यां नूतनां देवासुरोत्थापितपूर्वमुधाया अन्यादृशीं सुधामात्मनैवोत्थापयेन्निरगमयेत्, तर्हि सा मधुरतमा सुधा मत्कर्णयोः परमां पारणामद्वितीयवृत्तिदेष्टुं भवत्या

जिह्वायाः कृतिं तद्रक्षणातिनिंतां वागीनाद्भवेत् सर्वोपूर्वनाकारयेत् । किंभूतः स्वरः—उन्नी-
लमतिप्रकाशननोऽतिशयितो गुडद्वयेधुरतविचारस्य पाकत्वजन्या ये तन्तव इव तन्तव
ऊर्ध्वार्धप्रसारितगुडनिर्गतदोरकस्त एव दैर्घ्याद्वृत्ता तथैव रज्ज्वा मन्यत्रनगदोरकेन कृत्वा
दानान्तलुलपुष्पदानादिमध्ये आधुरारोग्यादेकलकः क्षुतः शर्कराचलः स एव नन्या मन्दर-
तस्य ध्रुनीध्रनणाति वर्जयन् कुर्वन् । तथा रज्ज्वा शर्कराचलरूपं नन्यातं चालयन् । अति-
नधुरतानम्रोचंसादितं हि मधुरतनं भवतीत्येवंविधमधुरतानम्रोक्तवान्मधुरतनापि तुवा नव-
द्वापीतुल्या भवेन्नवा, अन्या तु नैवेत्यर्थः । 'अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् । यस्य
प्रदानाद्विष्वक्कैस्मान्मुष्यन्ति सर्वदा ॥' इति दानखण्डे । आह्वयेत्, 'सर्वोदानाहः' इति तद् ॥

आह्ये या तव भारती वसति तल्लीलारविन्दोल्लस-
द्भासे तत्कलवैणिकेणमिलद्वाणीविलासामृते ।

तत्केलिभ्रमणाहं गैरिकस्तु धानिर्माणहर्न्याधरे

तन्मुक्तामणिहार एव किमयं दन्तत्वजौ राजतः ॥ १५५ ॥

आस्येति ॥ अपि प्रिये, तवाप्त्ये वा भारती सरस्वती वसति । किमुतं वात्स—तस्या
भारत्या एव इत्यस्थितत्वा लोकारविन्दस्त्वबोधः प्रवर्तन् वातो गन्धो वसितुम् । तन्मयो-
त्वात्तद्वस्तुत्तरमित्ये । तथा—तस्या एव कस्ये वैशो निजः नपुंसकस्यै नैव सवस्यै
नदत्तद्रूपं मिलितवन्धनानं वाणीविलासस्यं वस्त्रोक्तपरिणामादिदशविधकलानामुतं वसित-
म् । तथा—तस्या एव केळिभ्रमणार्हं लोलागमनयोग्यं गौरिकेय रत्नपुष्पेतिभेद एव नाना
मुपमा ध्वजनसाधनचूर्णद्रव्येण च विभारितमिति न च तादां यदर्थं तदं नपुंसकस्यैव-
भरोष्ठो वसितुम् तादृशे वात्स्ये पुरो हस्यमाने ये दन्तलब्धौ द्वे दन्तलब्धौ रत्नः सोमेते, तद-
पोऽयं पुरो हस्यमानः तस्या भारत्या मुक्तमनिरभिहो हार एव किम्, तद्वत् रत्नत्वे रत्नः ।
सरस्वतीवीणाकानितमुत्सा तव वाणीलभ्यः । अत्र प्राप्ताग्नयेव वाणीवर्णदम्, अन्त्याद्यदि-
कम् । पद्मगन्धारीनिर्मुखे भारतीनलोऽनुनोदते । ईश्वरानां तुहं वैरिहारीविषयं वसति ।
गौरिकदला मुपेत्य वा ॥

पार्थी नन्मपतीर्यमुडवलरतस्रोतत्वंती कापि ते

खण्डः खण्ड इतोदनीपुलिनत्वाल्यते बालुका ।

एतर्त्तानुदैव किं विरचिताः पृताः तिताः किञ्चिः

३. वीष्णुपत्तिदंष्ट्यांति विस्तिदं लोरे तद्वैद्यपर्ये ॥ १-३ ॥

[illegible]

1. 1950年10月，中央人民政府政务院颁布《中华人民共和国土地改革法》，规定在全国范围内开展土地改革运动，废除封建土地所有制，实行农民土地所有制。

संवन्धिनी वा नदी । अत एव—मन्मथस्य तीर्थं कामोद्दीपिका । तथा—इदमीयस्य अस्या
नयाः संवन्धिनः पुलिनस्य संवन्धिनी वालुकैव इधुविकाररूपः खण्डं खण्डमिलाकृत्यते
गीयते । तथा—पूता निर्मलाः सिताः शुभ्राधकिकाः शर्कराकृतचक्राणि एतस्यास्तोरस्य मृदेव
धवलमृत्तिकयैव विरचिताः किम् । तथा—पीयूषममृतमस्याः संवन्धीनि पयांसि इदंपयांसि
किम् । अस्या जलान्येवामृतत्वेनालप्यन्ते किमित्यर्थः । तथा—तवाधरावेव इदंतोरे अस्या
नयास्तोरे उभौ तदौ किम् । शृंगाररसप्रधाना कामोद्दीपिका भवद्वाणी मधुरतमेति भावः ॥

परभृतयुवतीनां सम्यगायाति गातुं

न तव तरुणि वाणी यं सुधासिन्धुवेणी ।

कति न रसिककण्ठे कर्तुमभ्यस्यतेऽसौ

भवदुपविपिनाम्ने ताभिराम्रेडितेन ॥ १५७ ॥

परेति ॥ हे तरुणि प्रादुर्भूतयौवने, सुधासिन्धुवेणी सुधानदीप्रवाहरूपा तवेयं वाणी
परभृतयुवतीनां सम्यग्याथात्म्येन गातुं भाषितुं नायाति, यस्माद्वैतोस्ताभिः कोकिलभिरसौ
त्वद्वाणी भवत्या उपविपिने स्थितो य आघ्रवृक्षस्तस्मिन्स्थित्वा रसालाङ्गुरास्वादेन रसिकेऽति-
मधुरे, अथच—ममाप्येवंवाणी भवत्वेवंसाभिलाषे, कण्ठे कर्तुं कण्ठस्थां कर्तुमात्रेडितेन पुनः
पुनर्घोषणेन कति वारान्नाभ्यस्यते, अपितु बहुवारमभ्यस्यत एव । तस्मादद्यापि तासां भव-
द्वाणी सम्यङ्गयातीति ज्ञायत इत्यर्थः । कोकिलालापदपि त्वद्वाणी मधुरतमेति भावः ।
भिक्षाटनेन विद्याभ्यासः सुकर इति सूचनार्थं परभृतपदम् । पुमपेक्षया व्रीणां विशेषतत्त्व-
णीनामिति सूचनार्थं युवतिपदम् ॥

ऊर्ध्वस्ते रदनच्छदः स्मरधनुर्वन्धूकमालामयं

मौर्वी तत्र तवाधराधरतटाधःसीमलेखालता ।

एषा वागपि तावकी ननु धनुर्वेदः प्रिये मान्मथः

सोऽयं कोणधनुष्मतीभिरुचितं वीणाभिरभ्यस्यते ॥ १५८ ॥

ऊर्ध्व इति ॥ हे प्रिये, ते ऊर्ध्वो रदनच्छद ओष्ठ एव बन्धूकमालामयं स्मरधनुः ।
तवाधराधरतटस्याधस्तनौष्ठभागस्याधःसीमायां पर्यन्तमर्यादायां वर्तमाना लेखा सैव दैर्घ्यालता
तत्र कामचापे मौर्वी । एषा तावकी वागपि मान्मथः कामसंवन्धी कामाद्वैतप्रतिपादको
धनुर्वेद एव । सोऽयं विशिष्टस्त्वद्वाणीरूपो मान्मथो धनुर्वेद उचितं योग्यं यथा तथा कोण-
धनुष्मतीभिर्वीणावादनधनुर्युक्ताभिर्वीणाभिरभ्यस्यते परमद्यापि नायातीत्यर्थः । त्वद्वाणी
वीणाकणितादपि मधुरतमेति भावः । धनुर्वेदश्च धनुर्धरैरेवाभ्यस्यते इत्यौचित्यम् । अभ्य-
स्यते, एतदुचितमिति वा । यत्त्वस्य नायाति तदागमनार्थमभ्यासो ब्रुवित एवेत्यर्थः ॥

स ग्राम्यः स विदग्धसंसदि सदा गच्छत्यपाङ्ग्यतां

तं च स्पष्टमपि स्मरस्य विशिखा मुग्धे विगानोन्मुखाः ।

यः किं मध्विति नाधरं तव कथं हेमेति न त्वद्वपुः

कीदृङ्नाम सुधेति पृच्छति न ते दत्ते गिरं चोत्तरम् ॥ १५९ ॥

स इति ॥ हे नुभवे सुन्दरि, यः पुरुषः मधु किंनमेति पृच्छति प्रश्नं कुर्वाणे जने विषये तवाधरनेवोत्तरं न दत्ते, स ग्राम्यः पानरोऽचतुरः, ननु नगरनिवासयोग्य इत्यर्थः । तथा— हेम किंप्रकारकमेति प्रश्नं कुर्वाणे यस्त्वद्वपुरेवोत्तरं न दत्ते, स विदग्धानां चतुराणां संसदि सभायां सदाऽपाद्वेयतां पट्टिबहिर्भूतत्वं पातित्वं गच्छति । तेषां पट्टौ नोपवेश्यते सोऽप्यचतुर इत्यर्थः । तथा—सुधा नाम कीदृक् इति च प्रश्नं कुर्वाणे ते गिरं चोत्तरं न दत्ते, लाल्य विशिखास्तं च पुरुषं स्पष्टमपि विगानोन्मुखा जुगुप्सया कृतोद्यमाः, 'नोरसोद्यम्' इति जुगुप्सया तं न स्पृशन्ति न भिन्दन्तीति किं वाच्यम्, सोऽप्यचतुर इत्यर्थः । तद्वान्नी सुधाया अपि मधुरतमेति भावः । अधरादिवर्णनं तु प्रासङ्गिकम् । ग्राम्यः, 'ग्रामादख्यौ' इति भवार्थे यः । पाद्वेयः, नद्यादित्वाद्भुक् ॥

मध्ये वज्राणिमा यत्सगरिममहिमश्रोणिचक्षोजयुग्मा

जाग्रच्चेतौवशित्वा स्मितधृतलघिमा मां प्रतीशित्यमेपि ।

सूक्तौ प्राकाम्यरम्या दिशि विदिशि यशोलब्धकामावसाया

भूतीरष्टावपीशस्तदित मुदितः स्वस्य शिल्पाय नुभ्यम् ॥१६०॥

मध्ये इति ॥ हे प्रिये, त्वं यस्माद्धेतोर्मध्ये उदरभागे बद्धो धृतः अग्निना सौन्दर्यवर्धितो यथा सा क्रोशदरी, तथा—गरिममहिमभ्यां मुख्यमहत्त्वाभ्यां सह वर्तमानं श्रोणिचक्षुःश्रवणं च यस्याः सा मुख्यलनितम्या महोच्चक्रा च । तथा—जाग्रत् स्फुरद्भूयं चेतौ वशित्वं जितेन्द्रियता यस्याः सा पतिप्रता । तथा—स्मिते ईष्यतेऽपि धृतौ लघिमा यस्यां यथा सा, अल्पहासा । तथा—मां प्रत्युदित्य ईशित्वं स्मित्यमेपि नमः प्रत्येयता । तथा सूक्तौ वचनचातुर्ये विषये प्राकाम्येन प्रकारधातुत्वेन रम्या यन्मोहकारिणामावसाया यन्मोहं वक्तुं यो यथा काञ्चति तं प्रति तथा वक्तुं स्वमेव आनाति गान्धा । तथा विदि विदि प्रत्येयते विदिशि आग्नेय्यादीं च यशसः सौन्दर्यादिविषये कीर्तः कीर्त्या वा इत्या अन्वयः कर्तन स्वेच्छनाऽऽप्रतिहतप्रतरोऽवसायो गतिर्यथा सा प्रत्येयप्रकारस्मिन्निर्दिष्टा यस्याः, यस्याः स्मारणानुदितो एष्ट ईश ईश्वरस्यां निर्माय सौन्दर्यवर्धना परितुष्टः सन् यत्किञ्चिदस्मादपि भूतीर्नहासिदोस्तुभ्यं सत्य शिल्पाय तद्व्याप्तं विजिगीषायां अरितं प्रापच्छत् । सुभ्ये हि पित्रादिरपराधैः स्वयंपुत्रगणकारादि ददाति । तथेष्टेष्टं सनुयः स्वयं एवम् 'अग्निमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, ईशित्वम्, वशित्वम्, प्राकाम्यम्, ललाटवर्धिता च' एतेषां विषयैर्वर्धं नुभ्यं दत्तम् । अन्वयैतन्मयि कथं स्मारणवर्धना पूर्णं सूक्तौ यस्याः उदरे न भवति नायाः । सत्येष्टपराजिह्वोर्गतत्वेन सुभ्येति । एषम् । यत्किञ्चिदस्मादपि दत्तं यत्किञ्चिदस्मादपि प्रापच्छत् । अग्निमादीं, सुभ्यवप्यन रिगमेष् । वरुणं यस्याः सत्यं यस्याः । सत्य-स्तीति यती, यस्याः यतीत्यं यित्येष्टवत् । ईश्वरस्याः यतीर्नहासिदोस्तुभ्यं ।

वज्रायः स्तुतये ययं न पश्यः पीयूषमेव स्तुतम्-

स्तस्यायं यद्यदभरेद्भूतमरः स्थाने स जनेऽवति ।

प्राशस्त्यपानकामान्न ईष्यतु मा शीरे दृष्टावसा

यत्किञ्चिदस्मादपि विजिगीषायां अरितं प्रापच्छत् ॥१६१॥

विलोकनेनानुगृहाण तावद्दिशं जलानामधिपस्य दारान् ।

अक्षालि लाक्षापयसेव येयमपूरि पङ्कैरिव कुङ्कुमस्य ॥ ३ ॥

विलोकनेनेति ॥ हे प्रिये, त्वं जलानामधिपस्य वरुणस्य दारान् भार्या पश्चिमां दिक् विलोकनेनानुगृहाण कृतार्थीकुरु, तावदादौ विलोकनेनानुगृहाण, वर्णनया तु पश्चादित्यर्थः । यावच्चन्द्रोदयादिना प्राच्यां रामणीयकं भवति तावत्संध्यारागेण कृतरामणीयकां पश्चिमां दिशं विलोकयेति वा तावच्छब्दार्थः । जडाधिपस्य च भार्या दुःखिता विलोकनादिनानुग्रहीतुमर्हा भवतीत्युक्तिः । येयं पश्चिमा दिक् लाक्षापयसालककरसेन कृत्वा केनाप्यक्षालीव क्षालितेव । तथा—कुङ्कुमस्य पङ्कैः कृत्वा केनाप्यपूरीत पूरितेव । एवंविधा रक्षा दृश्यते, यतस्तत्साम-
णीयामेतां विलोकयेत्यर्थः ॥

उच्चैस्तरादम्वरशैलमौलेश्च्युतो रविगैरिकगण्डशैलः ।

तस्यैव पातेन विचूर्णितस्य संध्यारजोराजिरिहोज्जिहीते ॥ ४ ॥

उच्चैरिति ॥ हे प्रिये, रविरेव गैरिकाख्यधातुविशेषसंबन्धी गण्डशैलः उच्चतरादत्युन्नता-
दम्वरशैलस्य गगनगिरिमौलेः शिखरात्सकाशाच्च्युतः पतितः स्थूलपाषाण एवाधः पतितः,
अथच—संनिहितः, पातेनोच्चतरगिरिशिखरादधःपतनेन हेतुना विचूर्णितस्य विशेषेण सूक्ष्म-
चूर्णीकृतस्य तस्यैव गैरिकगण्डशैलस्य संबन्धिनी संच्यैव रजोराजिः । संध्यासंबन्धी राग
इत्यर्थः । इह सायंकाले पश्चिमदिशि वा उज्जिहीते उपरिष्ठात्प्रसरति । अतस्तमये सूर्यस्य
रक्तत्वाद्गगनगिरिशिखराच्च्युतत्वाच्च गैरिकगण्डशैलत्वम् । उच्चतरात्प्रदेशात्पतितो गण्डशैल-
र्णोभवति चूर्णीभूतस्य च रजोराजिरुर्ध्वं प्रसरति तद्रजोराजिरेव संध्यारागः प्रायेणोच्च-
प्रसरतीत्यर्थः ॥

अस्ताद्रिचूडालयपक्वणालिच्छेकस्य किं कुकुटपेटकस्य ।

यामान्तकूजोल्लसितैः शिखौघैर्दिग्धारणी द्रागरुणीकृतेयम् ॥ ५ ॥

अस्तेति ॥ हे प्रिये, कुकुटानां पेटकस्य समूहस्य यामान्ते प्रहरान्ते या कूजा शब्दितं
तद्वशादुल्लसितैः प्रकाशमानैः किञ्चिदुच्चोभूतैरुफुल्लजपाकुसुमतुल्यैः शिखानां शिरति रक्तचर्म-
यकेसराणामोघैर्वृन्दैः किमियं वारुणी दिक् द्राक् अकस्मादरुणीकृता रक्तीकृता । उत्प्रेक्षा । किंभू-
तस्य—अस्ताद्रेशूडा शिखरं सैवाल्यः स्थानं यस्य स पक्वणः शवरगृहं तस्यालिः समूहस्तत्र
च्छेकस्यासक्तस्य शवरैर्गृहेषु संगृहीतस्य । कुकुटानां कूजनेनोन्नमितशिवत्वं जातिः । ते च
यामान्ते कूजन्ति सायंसमये कूजनादुत्फुल्लशिखावृन्दसंबन्धादरुणीभवनसंभवार्थं यामान्ते-
त्याद्युक्तम् । 'पक्वणः शवरालयः', 'गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृहकाश्च ते' इत्यमरः ।
'पेटकं पुस्तकादीनां मञ्जूपायां कदम्बके' इति विश्वः ॥

पश्य द्रुतास्तंगतसूर्यनिर्यत्करावलीहैङ्गुलवेत्रयात्र ।

निपिध्यमानाहनि संध्ययापि रात्रिप्रतीहारपदेऽधिकारम् ॥ ६ ॥

पश्येति ॥ संध्यया अत्र सायं समये चन्द्रस्य नायिकाया रात्रेः संबन्धिनः प्रतीहारस्य
द्वौवारिकस्य पदे अधिकारमासदमपि पश्य विलोक्य । किंभूतया—द्रुतं क्षीघ्रनलं गतस्य

सूर्यस्य निर्यती बहिर्निर्गच्छन्ती करावली किरणपरम्परैव हैकुलं हिङ्गुलाख्येन रश्मिरत्न-
विशेषेण रक्तं क्षेत्रं दण्डविशेषो यस्यात्तया । किंभूते पदे—निषिध्यमानं निवार्यमाणप्रवेशमहो-
दिनं यस्मिन् । त्विषा हि दौवारिकी ख्येव युजेति संध्यैव रात्रेर्दौवारिकी जातेत्यर्थः । सूर्योऽ-
स्तमितः, दिनं गतम्, रात्रिरागतेति सायंसंध्याया इत्यत इति भावः । दौवारिकेऽपि हैकुल-
क्षेत्रपाणिः सती प्रविशन्तं कनपि प्रतिषेधयति । 'तिर्यकरा-' इति (पाठे—)तिर्यगस्तिरभ्या-
सिपथं ते करायेति । अदानीत्सत्र तत्पुरुषत्वान्नावःकृजभावः ॥

इदानीं संध्यागस्तत्रसंयोगं वर्णयति—

महानटः किं नु सभानुरागे संध्याय संध्यां कुनटीमपीशाम् ।
तनोति तन्यावियतापि तारश्रेणिस्तजा सांप्रतमङ्ग हारम् ॥ ७ ॥

भावज्ञाम्, अत एव—सभाया अनुरागे ईशां सभ्यानुरागजनने समयां संचिन्त्य विपु-
 ल्ययातिविशालया शुद्धमौक्तिकपरम्परारूपया मालयोपलक्षितया तन्वाङ्गहारं तनोति तदसां-
 प्रतं किम्, अपितु—रसभावादि जनयन्त्या तया सभ्यानुरागे समुत्पादितेऽपि नृतकर्मज्ञै-
 श्लेनापि सभ्यानुरागार्थं स्वयमङ्गहारं तनोतीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ॥ अथ च—महा-
 जर्तको वयःसंधौ रसादिसंधौ वा वर्तमानां तथा समृद्धिमतीमपि त्रियं कुत्सितां नटीं नृता-
 नभिज्ञां ज्ञात्वा सभानुरागे निमित्ते विशिष्टया तन्वा स्वयमङ्गहारं तनोति तदसांप्रतं किं नु,
 अपितु तस्या नृत्यकौशलभावाद्भूतेन सभानुरागे सामर्थ्याभावात्सभानुराजनार्थं स्वयमेव निपुणं
 नृत्यतीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ॥ अथ च—अन्योऽपि महानतिसमृद्धोऽटति सर्वत्र गच्छति
 तादृशोऽतिचञ्चलोऽतिप्रसिद्धो विटः कुनटीमपि नृत्यविद्यायामचतुरामपि भया कायकान्त्वा
 कृत्वा योऽनुरागस्तद्विषये ईशां सौन्दर्यातिशयेनैव रागमुत्पादयन्तीम्, तथा—शैशवतार-
 ण्ययोः संधौ वर्तमानां प्रादुर्भूतयौवनां रसभावसंघिस्थत्वादिसभावज्ञां वा संचिन्त्य कायका-
 न्त्यानुरागे सति कुनटीमपि तरुणीं रसभावज्ञां वा तथेशां संपन्नां च विचिन्त्य तदीयश-
 रीरस्यातिविस्तृततया शुद्धमौक्तिकमालया हारं विरचयति । तत्रानुरक्तः संस्तस्यै मुक्ताहारं
 वितरतीत्यर्थः । एवमन्या अपि योजनाः सुंध्योहनीयाः । ‘सभानुरागेः संधाय’ इति पाठो
 बहुषु पुस्तकेष्वदृष्टत्वादुपेक्ष्यः । अटः, पचायच् । संध्याम्, दिगादित्वाद्यत् । तारशब्दस्य
 नक्षत्रकनीनिकाभिधायित्वं दशमसर्ग एवोक्तम् ॥

भूपास्थिदान्नुत्तिटस्य नाट्यात्पश्योडुकोटीकपटं वहद्भिः ।

दिग्मण्डलं मण्डयतीह खण्डैः सायंनटस्तारकरादकिरीटः ॥ ८ ॥

भूमेति ॥ हे भैमि, तारकराद् चन्द्रः किरीटो यस्य स शंभुः सायं नटतीति सायंनटो
 नर्तक उद्धतान्नाट्यानुत्तरेतोत्तिटस्य भूपास्थां दान्नो मालाया उच्छलितैः खण्डैः शकलैस्तै-
 रेव उडुकोटीकपटं कोटिसंख्यनक्षत्रव्याजं वहद्भिर्धारयद्भिः सद्भिरेह सायंसमये दिग्मण्डलं
 मण्डयति पश्य । एतानि नक्षत्राणि न, किंतु ताण्डववृत्तितास्थिमालोच्छलच्छलान्येव विधु
 शोभन्त इत्यर्थः । अन्योऽपि चन्द्रतुल्यकिरीटो नृत्यंछुटितहारखण्डैः स्त्रीवृन्दं मण्डयति ।
 ‘मण्डयतीव’ इति पाठे—उत्प्रेक्षा ॥

कालः किरातः स्फुटपद्मकस्य वधं व्यधाद्यस्य दिनद्विपस्य ।

तस्येव संध्या रुचिरास्त्रधारा ताराश्च कुम्भस्थलमौक्तिकानि ॥ ९ ॥

काल इति ॥ हे प्रिये, कालः संध्यासमय एव किरातः, अथ च—कृष्णवर्णो हिंसकला-
 न्मृत्युरूपो वा कालो गिरिमहारण्यसंचारी शबरः स्फुटानि विकसितानि पद्मानि यस्मिन् ।
 यद्वा—विकसितकमलं कं जलं यस्मिन्, अथच—प्रकटीभूतं शुण्डादण्डप्रे प्रकाशमानं
 पद्मकं रक्तविन्दुवृन्दं यस्मिन्तादृशस्य दिनरूपस्य द्विपस्य वधं व्यधादकरोत् । तस्यैव इतस्य

१ ‘अथच—महानटोऽपि संध्यां वयःसंधौ वर्तमानां कौ नुवि नटीं क्षितावद्वितीयनाटकवर्णान् ।
 अत एव सभानुरागे ईशां संधाय ज्ञात्वापि वियतातिविशालया तारश्रेणिसंशोषक्षितया तन्वा रसकौ-
 यवपुषा यदङ्गहारं तनोति तत्किं सांप्रतम् ‘अपितु नटीनृत्यावसरे तस्य नृत्यं तथापिरसजनकत्वेना-
 नुचितमेवेत्यर्थः’ इति सुखावबोधः ।

करिणो हचिराः रन्मा संध्यासंधारा रधिरधारा । ताराश्च नक्षत्राणि विदारिततटीयकुम्भस्य-
लनीक्षिकानि । संध्यारागो रक्षधारा ताराश्च स्थूलनुक्ता इव शोभन्त इत्यर्थः । स्फुटपञ्चक-
त्येति बहुव्रीहौ कर् ।

संध्यासरागः ककुभो विभागः शिवाविवाहे विभुनायमेव ।

दिग्वाससा पूर्वमवैमि पुष्पसिन्दूरिकापर्वणि पर्यधायि ॥ १० ॥

संध्येति ॥ विभुना प्रभुणा हरेण पूर्वं शिवायाः पार्वत्या विवाहावसरे संध्यया सरागो
रक्षवर्णोऽयमेव ककुभः पश्चिमाशाया विभागः प्रदेशः पुष्पवर्णयुक्ता सिन्दूरिका रक्षवर्णं
तत्संबन्धिनि तद्योगात् पुष्पसिन्दूरिकाख्ये पर्वण्युत्सवे पर्यधायि परिहितः । यतो दिग्बलय-
नेव वासो दत्त तेन रक्षवर्णपरिधानावसरेऽपि दिग्वाससा औचिलाद्रक्षदिग्भाग एव परिहित
इत्यवैति शङ्के । विवाहस्य चतुर्थे दिने प्रथमदिनपरिहितानि वस्त्राणि प्रक्षालनार्थं परित्यज्य
पुष्पसिन्दूरिकाख्यपर्वणि कौमुन्मादेरक्षवस्त्राणि बहुवरेण परिधीयन्त इति वृद्धाचारः । तत्रे-
शल्य दिग्बलत्वाद्रक्षपश्चिमभाग एवानेन परिहित इत्यर्थः । वर्णकभूतपुष्पस्थाने ताराः,
सिन्दूरिकास्थाने संध्यासरागः पश्चिमदिग्भाग इति भावः ॥

प्रातःसायंसंधयोः प्राचीप्रतीच्योर्द्वयोरपि तुल्यवर्णत्वात्सायंसंध्यारक्षपश्चिमदिश एव
पुष्पसिन्दूरिकात्वं कथं वर्ण्यत इत्याक्षेपे तत्परिहारार्थं प्राच्या अपि तद्वावनाह—

सतीमुमामुद्रहता च पुष्पसिन्दूरिकार्थं वसने सुनेत्रे ।

दिशौ द्विसंधीमभि रागशोभे दिग्वाससोमे किमलम्भिपाताम् ॥ ११ ॥

सतीमिति ॥ हे सुनेत्रे, सती दाक्षायणीमुनां पार्वती चोद्ब्रह्मा परिणयता दिग्वाससा
हरेण पूर्वाक्षपुष्पसिन्दूरिकार्थं द्विसंधीं अभि द्वे अपि प्रातःसायंसंध्ये लक्ष्मीकृत्य द्वे प्राचीप्र-
तीच्यौ दिशावेव रागेण रक्षवर्णेन शोभा यपोस्ते, रक्षवर्णेन शोभेते इति वा, तादृशे रक्ते
उभे द्वे वसने अलम्भिपातां प्राप्ते किम् । विवाहद्वये संध्याद्वयरक्षदिग्द्वयमेव दिग्बलत्वाद्-
रक्षवर्णद्वयं शिवेन लक्ष्मिल्लहं नन्य इत्यर्थः । शिवेन द्वे दिशावेव वस्त्रे द्वे संध्ये लक्ष्मीकृत्य
रागेण रक्षद्वयेण कृता ये शोभे कर्नभूते ते प्रापिते किम् । विवाहे वस्त्रं रक्षनाय कस्य-
चित्करे समर्प्यते, तस्माच्छिवेन दिग्बल्यरूपे मन द्वे वस्त्रे भवतीत्यां रक्षशोभे प्रापणीये
इति संध्याद्वयनाहस्तं सहिद्वयं रक्षशोभं चकारेत्यर्थं इति वा । सुनेत्रोति पाठे—‘असंपागो-
पधात्’ इति निषेधान्तीन् विन्यः । द्विसंधीम्, सनाहारदिगोरैकत्वे ‘आयन्तो वा’ इति
प्रातिवे च ‘दिगोः’ इति वीपि संध्याशब्दस्य तद्विषयतयात्वात् ‘हल्लुप्तद्वितस्य’ इति वक्ष्यते ।
‘अभिरभागे’ इत्यनेन कर्नप्रवचनोपलक्षणतया द्वितोया । गत्यर्थत्वाद्गौ कर्तृण्यै कर्नत्वं पश्ये ॥

आदाय दण्डं सकलानु दिक्षु योऽयं परित्राम्यति भानुनिधुः ।

अवधौ निमज्जन्निव तापसोऽयं संध्यात्रकापायमधत्त सायम् ॥ १२ ॥

आदायेति ॥ योऽयं भानुरेव निधुः परित्याद दण्डं परित्याद्विधमेव वैभवशान्तिनादाय
सकलानु दिक्षु परित्याम्यति, सोऽयं तापसः परित्याद सायंकाले अवधौ निमज्जन् पातालं
प्रविशन्, अथ च—बहुवले जलराये कानं कुर्वन् संध्यापानत्रं गगने तदेव कदापरं

यत्रमधत्तेव उपरि सासोर्ध्वभागे, अथ च—उपतटस्योपरि दण्डस्योपरि वा निजनलक्षणे
वा गृतवानिव । एवं गतिरपि यमुनालवक्षानस्य निषिद्धत्वादुक्तलक्षणः सन् परेभ्रमने
काषायं वक्षं धारयति । काषायमेव संध्या शोभत इत्यर्थः । 'मादरः पित्रालो दण्डः (चन्द्राक्षोः
पारिपाशिकाः)' 'निधुः परिजाद् कर्मन्' इत्यनरः । काषायम्, 'तेन रक्तम्—' इत्य् ॥

अस्ताचलेऽस्तिशिकपोपलामे संध्याकपोलेखपरीक्षितो यः ।

विक्रीय तं हेलिहिरण्यपिण्डं तारावराटानियमादित द्यौः ॥ १३ ॥

अस्तेति ॥ यः सूर्यः अस्तिप्रतीच्यां वर्तमाने निकपोपलामे सुवर्णपरीक्षापात्रानुत्पे-
ऽस्ताचले संध्यारागे एव कपोलेताः घर्षणोद्धेयस्तेन परीक्षितः । द्यौं यौत्वं हेलिं चर्दनेव
हिरण्यपिण्डं विक्रीय विनिमयेन कस्यचिद्दत्त्वा ताररूपान्वराटान् कपर्दकानादित जग्राह ।
उत्तमं सुवर्णं रक्तीकृतं भवति । तथाच रक्तीकृतसुवर्णगोलकस्य निकपपरीक्षितसुवर्णरेखेव
संध्या दृश्यते, ताराय वराटा इव दृश्यन्त इत्यर्थः । यौरिति लोकव्यवहारानभिज्ञत्वयो-
नार्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । स्त्रीहि सुवर्णं दत्त्वा मूलतया वराटकान्गृह्णाति, धूर्तैर्न वस्यते च ।
वराटकव्यवहारे देशे सुवर्णमपि दत्त्वा वराटका एव गृह्यन्ते ॥

पचेलिमं दाडिममर्कविन्धमुत्तार्य संध्या त्वगिबोज्जितास्य ।

तारामयं बीजभुजादसीयं कालेन निष्ठ्यूतमिवास्थियूथम् ॥ १४ ॥

पचेलिममिति ॥ दाडिमबीजभुजा कालेन रक्तमर्कविन्धमेव पचेलिमं तरोरपयं
स्वयं पक्वं दाडिमं फलमुत्तार्य गगनतरोरुद्योयित्वा बीजप्रहणार्थं मित्त्वा वा संध्यारचित्व-
गिव अस्य दाडिमस्य पक्कत्वादकृत्तिरिवोर्ज्जिता परित्यक्ता । तद्बीजभक्षणार्थमुपरितनवीज-
कोशवत्संध्यापृथक्कृता । तथा—बीजभक्षणानन्तरं तारामयं तारारूपमदसीयमनुष्य दाडिमस्य
अमीषां बीजानां वा, संवन्धि अस्त्रां बीजमध्यस्थश्चेतकणानां ब्रूयं वृन्दं निष्ठ्यूतमिवोर्जो-
र्णमिव बीजानि भक्षयित्वा गृहीतरसं तदन्तर्गतश्चेतकणवृन्दं पुनस्त्यूकृतमिव । नहि काल-
दन्यः सूर्यदाडिमं भक्षितुं समर्थः । अन्योऽपि दाडिममुत्तार्य तत्त्वचं परित्यज्य बीजान्यात्वाय
गृहीतरसान्वीजकणास्थूकृत्य त्यजति ॥

ताराततिर्वीजमिवादमादमियं निरष्टेवि यदस्थियूथम् ।

तन्निष्कुलाकृत्य रविं त्वगेपा संध्योर्ज्जिता पाकिमदाडिमं वा ॥ १५ ॥

तारेति ॥ सामर्थ्यात्कालेन कर्त्रा रविमेव तत् पक्कितं दाडिमं निष्कुलाकृत्य निर्गतबीज-
कुलं कृत्वा बीजरूपं सारं गृहीत्वा तदीया त्वगेवैषा संध्या उर्ज्जिता । वाशब्दः संभावना-
याम् । उर्ज्जिता किमिलाशङ्काह—बीजानि आदमादं भक्षयित्वा भक्षयित्वा यस्य सूर्यरू-
पस्य पक्कदाडिमस्य संवन्धि अस्थियूथमिवेयं ताराततिर्निरष्टेवि निष्ठ्यूता । जग्धा जग्धा
इत्यादमादम्, अदेराभीक्ष्ण्ये णमुल् द्विवचनं च । निरष्टेवि, कर्मणि विप् । निष्कुलाकृत्य,
'निष्कुलानिष्क्रोपणे' इति डाच् । क्षेपकोऽयं श्लोकः ॥

१. 'तन्' इति सुखावबोधोपासमतः पाठः । २ पूर्वेषु 'गताथत्वादित्यधिक' इति सुखावबोधायाम् ।

संध्यावशेषे धृतताण्डवस्य चण्डीपतेः पत्यतनाभिघातात् ।

कैलासशैलस्फटिकाश्मखण्डैरमण्डि पश्योत्पतयालुभिर्द्यौः ॥१६॥

संध्येति ॥ हे प्रिये, संध्यावशेषे संध्यावन्दनान्ते धृतं ताण्डवनृत्यं येन तस्य चण्डीपतेः पदोत्थरपयोर्दंडं यत्पतनं तेनाभिघाताद्देवोत्पतयालुभिस्तपतनशीलैश्चलितैः कैलासशैलसंबन्धितस्फटिकाश्मनां खण्डैः सकलैर्यौरमण्डि बलंकृता पश्य । कैलासस्फटिका-
खण्डा एव गगने तारारूपेण शोभन्ते । उत्पतयालुभिः 'सृहेयहि-' इत्यालुन् ॥

इत्थं ह्रिया वर्णनजन्मनेव संध्यामपक्रान्तवतीं प्रतीत्य ।

तारातमोदन्तुरमन्तैरिक्षं निरीक्षमाणः स पुनर्वभापे ॥ १७ ॥

इत्थमिति ॥ स नलः पुनर्मौं वभापे । किंभूतः—इत्यनुकप्रकारेण वर्णनजन्मना स्तुतिजातया ह्रियेवापक्रान्तवतीं निर्गतां संध्यां प्रतीत्य निधिलान्तरेक्षं गगनं तारातमोन्म्यां दन्तुरितं मिश्रितं निरीक्षमाणः । अन्योऽप्युत्तमो निजवर्णनजातलज्यापक्रामति ॥

रामेपुमर्मवर्णनार्तिवेगाद्रत्नाकरः प्रागयमुत्पपात ।

ग्राह्यैश्चिर्मोरितमीनकम्बु नभो न भोः कामशरासनवृ ॥ १८ ॥

रामेति ॥ हे कामशरासननेव भ्रुवौ यस्याः, भ्रूदर्शनमात्रेण कामोदयकारिणि मैत्रि, रामस्य जानदम्यस्य वा इयुणा मनेणो व्रणनाद्भेदनादेतोदयस्या आर्तिः पीडा तस्या वेगादा-
धिक्यादेतोर्निजस्थाने स्थातुमशक्तः सन् नीत्वा रत्नाकर एवायं प्राक् तल्लिखवसरे उत्पपा-
तोर्ध्वनगात् । नेदं नभः । यः पूर्वमुत्पतितः स इयमजलः स्फुटरत्नगर्भो रत्नाकर एवायं न
त्वैतन्नम इत्यर्थः । कीदृशः—प्राहाणां जलचारिणां जन्तूनां बौधत्वेन किमोरिता मिश्रिता
मीनाः कम्बवः शङ्खाश्च यस्मिन् । ननस्तु ग्रहसंबन्धी ओषः शुक्रवृहत्सत्याख्यताराग्रहसमूहः
ध्रुवमण्डलग्रहसंबन्धी समूहो वा तेन मिश्रितो मीनाख्यो राशिः कम्बुः शङ्खाकारविशाखान-
क्षत्रं च यस्मिन् । रघुनाथेन क्लिप्तं सेतुबन्धनमेव शरेण समुद्रो नेतुनारब्ध इति तावन्ना-
त्रेण पीडातिशयादुत्पतित इत्युच्यते । परशुरामेणापि निजवत्सल्यं समुद्रो बानेन परात्तः समु-
त्पतितः । समुद्रजलस्यैवायं कालिना, न तु गगनस्य । उत्पतितस्य समुद्रस्याधोदेसो स्थितानि
रत्नप्राहादीनि अधःस्थितेन जनेन मुखेन द्रष्टुं शक्यन्ते । नक्षत्रकर्मदायः साक्षान्मीनादय
एव ननु रादपादिभूताः, मिश्राश्च ताराः सामुद्रिकनौचिकान्पेव, ननु तारा इत्यादि शत-
व्यम् । शरासनभूतिरिति उर्वस्थानत्वाच्चरीत्वाभावाद्भ्रुत्वत्वानावः । इत्यनादस्तु 'सहैकवंश-
प्रभवश्च' इतिवत्समर्पणीयः । यद्वा सिद्धकविप्रयोगदर्शनाज्ज्ञातव्यः ॥

मोहाय देवाप्सरस्तां विमुक्तास्ताराः शराः पुष्पशरेण शङ्के ।

पञ्चास्यवत्पञ्चशरस्य नान्नि प्रपञ्चवाची खलु पञ्चशब्दः ॥ १९ ॥

मोहायेति ॥ हे मैत्रि, पुष्पशरेण कामेन देवानामप्सरसां च मोहयाम्बोन्मनुराग-
संजनकार्यं देवादीनामुपरि वर्तमानतादिमुक्ता कर्षं तिताः सुप्रमुग्धताः शरा एव तारा
इत्यहं शङ्के । ननु कामस्य पुष्पशरत्वेऽपि पश्यतामन्ताराणां बहुतरुत्वार्थं कामवान्त-
मिलाशङ्क सन्पश्यते—उलु यस्यात् पश्यशरस्य नान्नि पूर्वोदत्तेन वर्तमानः पश्यशब्दः

१ 'अन्तर्देशितेति पाठः 'अन्तर्देशितेति च स्फटिकास्तुतिवति' इति सरमेदकोशमन्त्रान्ता-
मुचित एव' इति सुखावशोधा ।

प्रपञ्चाची प्रकृष्टः पञ्चो विस्तारस्तद्वाचकः, ननु संख्यावाचकः 'पञ्चि विस्तारवचने' इति स्वार्थेऽपि जन्ताज्ञातोः पञ्चायपि पञ्चयन्ति विस्तृता भवन्ति पञ्चाः शरा यस्येति विग्रहः, ननु पञ्चसंख्याद्याः शरा यस्येति । तस्मात्पुष्पवाणत्वं ताराणां युक्तमेवेत्यर्थः । कस्येव—पञ्चास्य-वत् 'सिंहो गृगेन्द्रः पञ्चास्यः' इति सिद्धान्तिधायिनि पञ्चास्यशब्दे सिंहस्य पञ्चसंख्यमुल्लङ्घनात् पञ्चयति विस्तृतं भवति पञ्चं विस्तृतमासं यस्मात्तौ पञ्चास्य इति व्युत्पत्त्या पञ्चशब्दो गद्या विस्तारवाची तथेति । 'व्यासः प्रपञ्चो विस्तारः' इति हलायुधः ॥

नभोनदीकूलकुलायचक्रीकुलस्य नक्तं विरहाकुलस्य ।

दशोरपां सन्ति पृथन्ति ताराः पतन्ति तत्संक्रमणानि धाराः ॥ २० ॥

नभ इति ॥ नक्तं विरहेणाकुलस्य पीडितस्य नभोनद्या मन्दाकिन्याः कूलनेव कुलायः स्थानं यस्य तस्य चक्रीकुलस्य चक्रवाक्रीसमूहस्य दशोर्नैत्रयोरपामशुजलानां पृथन्ति ये विन्दवः सन्ति त एव तारका अधःस्थितैर्जनेर्दृश्यन्ते । तथा—तासां ताराणां संक्रमणानि पुष्पक्षयवशाद्भूमिं प्रत्यागमनानि गलद्वाष्पजलानां धारा एव पतन्ति । दशोः सन्ति विर-स्थितिमन्ति यानि वाष्पपृथन्ति तानि तारा इति वा । तत्संक्रमणानि स्थितताराप्रतिबिम्ब-भूतानि तत्तुल्यानि पतन्ति अधःपातीनि यानि पृथन्ति तानि धारा अशुप्रवाहाः । तासां ताराणां संक्रमणानि वीथयो मेपादिसंक्रान्तयो वा धारा अश्रूणां प्रवाहा इति वा । त्रियो हि विरहमसहमाना रुदन्ति । सन्ति, पतन्तीति च तिङन्तम्, पृथद्विशेषणं वा ॥

अमूनि मन्येऽमरनिर्झरिण्या यादांसि गोधा मकरः कुलीरः ।

तत्पूरखेलत्सुरभीतिदूरो मग्नान्यधः स्पष्टमितः प्रतीमः ॥ २१ ॥

अमूनीति ॥ हे प्रिये, गोधाख्यात्तारा गोधा, मकरराशिसंयन्धिन्यत्तारा मकरः, कुलीरः कर्कराशित्त्वसंयन्धिन्यत्ताराः कुलीरः, अमूनि प्रलक्षदृश्यामरनिर्झरिण्या मन्दा-किन्या यादांसि जलजन्तव एव इत्यहं मन्ये । गोधा मत्स्याः कर्कटकं अपि जले वर्तन्ते उपरि च दृश्यन्ते । तस्माद्देवनद्या यादांस्येवैतानीत्यर्थः । तर्ह्युपरि वर्तमानेन द्रष्टुं योग्याः नत्वधःस्थितेनेत्यत आह—तस्या नाकनद्याः पूरे खेलन्तः क्रीडन्तः सुरास्तेभ्यः सकाशा-ञ्जीत्या दूरं तलपर्यन्तं मग्नानि अतएव जलतलगामित्वादधोभागे इतो भूदेशादपि स्पष्टं सुखेन जानीमः । भूभागे स्थिता अपि जलतलगामित्वाद्गोधादिवादांसि व्यक्तं पद्याम इत्यर्थः । गोधाकारं ध्रुवमण्डलं, गोधा ज्येष्ठा वा ॥

सरस्य कम्बुः किमयं चकास्ति दिवि त्रिलोकीजयवादनीयः ।

कस्यापरस्योडुमयैः प्रसूनैर्वादित्रशक्तिर्घटते भटस्य ॥ २२ ॥

सरस्येति ॥ त्रिलोकीजये वादनीयो वादनार्हः सरस्य संवन्धी अयं प्रलक्षदृश्यो विज्ञा-खानक्षत्ररूपः कम्बुः शङ्खः दिवि चकास्ति किम् । उच्चतरप्रदेशे वादितं वायं सर्वत्राकर्ण्यत इति गगने स्थापितो लोकत्रयविजयवादनार्हः कामस्यैव कम्बुः किमित्यर्थः । यस्मादपरस्य कस्य भटस्योडुमयैस्तारारूपैः प्रसूनैः कृत्वा वादित्रशक्तिर्वाद्यनिर्माणं घटतेऽपि । सरस्यैव धनुर्वाणानां पुष्परूपत्वदर्शनात्तदीयस्यैव वाद्यस्य पुष्परूपत्वसंभावनाया युक्तत्वात् ताराकुसुम-रूपः कामशङ्ख एवायं गगने शोभते, न त्वन्यदीय इत्यर्थः ॥

लोकेति ॥ हे भैमि, ब्रह्माग्निमायी सर्वसादृषि पूर्णं सृष्टिर्निर्माणं यस्य, अथच—विरस-
लनिमित्तं पुराणम् मग्गपमिति आभाति तद्विषयं सोभत इत्यर्थः । यतो—लोकानां ब्रह्माण्डमपि
आश्रयः ब्रह्माग्निधारताच्चगताम् । मग्गपोऽपि लोचनानाश्रयः, तच्छायातिवर्धितलोच-
नम् । आश्रयनान्ताच्च । अत एव—अस्य ब्रह्माग्निमग्गपस्य अनुकाष्ठं दिशि दिशि एतत्सं-
यन्धिनीषु सर्वांषु दिक्षु, अथच—एतत्संयन्धीति काश्रानि दाहयि लक्ष्मीकृत्य तेषु भाति
नक्षत्राणि स्वचान्तिरूपस्योत्पातरेणूद्धरस्य संयन्धिनी वान्तिरुद्धारस्तद्वदन्ति पुणस्त्वक्षेत्रे-
मितो प्रणदिष्टं तस्य द्वारं मुचं तन्निभानि तत्तुल्यानि पुणोत्कीर्णदाहजोयुक्ताणि दाहयिच्छ-
मुखानां च दृश्यन्त इत्यर्थः । जनाश्रयनाना मग्गपोऽप्यतिजीर्णो यदा भवति तदा तदीयकृष्टेषु
घुणाः पतन्ति पुणोत्कीर्णगलद्रजोयुक्ताणि पुणकृताच्छिद्रनुबानि कृताणि श्वेतानि च दृश्यन्ते,
तानीव भाति भान्तीति भावः । 'मग्गपोऽग्नौ जनाश्रयः' इत्यमरः । अनुकाष्ठम्, बोधाय-
नव्यायीभावः, पक्षान्तरे विभक्त्यर्थे ॥

इदानीं सर्वदिग्ब्यापितमोवर्णनं प्राच्यादिक्रमेणोपक्रमते—

शचीसपत्न्यां दिशि पश्य भैमी शक्रेभदानद्रवनिर्झरस्य ।

पोहूयते वासरसेतुनाशाडुच्छृङ्खलः पूर इवान्वकारः ॥ २७ ॥

शचीति ॥ हे भैमि, अन्धकारः शच्याः सपत्नी दिक् प्राची तस्या वासररूपस्य सेतोः
सूर्यप्रभामर्यादाया नाशात् उच्छृङ्खलो निरगलः शक्रेभस्य दानद्रवो दानोदकं तस्य निर्झरः
प्रवाहस्तस्य श्यामः पूर इव पोहूयते नृशं प्रसरति । प्राच्यां व्याप्नोतीत्यर्थः । त्वं पश्य । प्राच्या-
मेव चैरावतदानजलप्रवाहपूरसंभवः । जलपूरोऽपि वन्द्यापगनादप्रतिहतप्रसरः सन्नतितरां
प्रसरति, 'कुड् सर्पणे' इत्यस्माद्गुशार्थे यद् द्विवचनम् ॥

दक्षिणदिग्ब्यापि तमो वर्णयति—

रामालिरोमावलिदिग्विगाहि ध्वान्तायते वाहनमन्तकस्य ।

यद्वीक्ष्य दूरादिव विभ्यतः खानध्वान्गृहीत्वापस्ततो विवस्वान् ॥ २८ ॥

रामेति ॥ श्रीरामस्यालिः सेतुः सेतुबन्ध एव श्यामत्वादोमावलिर्त्यस्तात्तस्या दक्षिणस्या
दिशो विगाहि नितरां व्यापकम् अन्तकस्य दिक्पतित्वाद्दक्षिणदिक्स्थं तद्वाहनं महिष एव
ध्वान्तायते कज्जलनीलोऽन्धकार इवाचरति । विवस्वान् सूर्यः यद्यमवाहनं दूराद्वीक्ष्य सह-
जाश्वमहिषपैरस्मरणाद्विभ्यतः समयान् खानध्वान् गृहीत्वापस्ततो पलायित इव दक्षिणदिशि
तिमिरं यममहिषवच्छोभते इत्यर्थः । अन्तकपदेन तद्वाहनस्य दाहयित्वं सूचितम्, अत एव
ततोऽप्यध्वानां भयं युक्तम् । ध्वान्तायते, 'उपमानादाचारे' 'कर्तुः क्यङ्' इति क्यङन्ता-
त्तङ् । 'सेतुरालौ द्वियां पुमान्' इत्यमरः ॥

प्रतीचीव्यापितमो वर्णयति—

पक्वं महाकालफलं किलासीत्प्रत्यग्गिरेः सानुनि भानुविम्बम् ।

भिन्नस्य तस्यैव दृषन्निपाताद्वीजानि जानामितमां तमांसि ॥ २९ ॥

पक्वमिति ॥ भानुविम्बं प्रत्यग्गिरेः प्रतीच्यां वर्तमानस्यात्ताचलस्य सानुनि कज्जलशा-
यकं महाकालस्यैन्द्रवारुण्याः फलमासीत् किलाहं मन्य इत्यर्थः । तथा—अहमतिपक्वत्वाद्-

सङ्गमावस्तुलत् किम् । अतिभारेण पतितं किम्, गुह्यत्वादि पतनं युक्तम् तत्कञ्जलनेव भूमी
पतितं किम्, अपितु तमो नाम न किञ्चिदित्यर्थे इति वा । कञ्जलमपि कर्परे धृतं क्रमेण
बहु भवद्गुह्यत्वाद्दधः पतति । 'कटादः कर्परे तथा' इति निघण्टुः । इयदसनात् कल्पम् ॥

ध्वान्तैणनाभ्या शितिनाम्बरेण दिशः शरैः सूनशरस्य तारैः ।

मन्दाक्षलक्ष्या निशि मामनिन्दौ सेष्या भवायान्त्यभिसारिकाभाः ३३

ध्वान्तेति ॥ ध्वान्तैर्नैषेणनाभ्या कस्तूर्या । तथा शितिना नीलेनान्बरेण गगनेन, अथ
च—वक्षेण, यद्वा—ध्वान्तैणनाभ्या कृत्वा नीलेन गगनेनोपलक्षिताः । तथा—निशितत्वा-
त्पुष्पतुल्यरूपत्वाद्योज्ज्वलैः तारैर्नक्षत्रैरेव सूनशरस्य कामस्य शरैरुपलक्षिताः, अथ च—
तारैरुज्ज्वलैः पुष्पैरुपलक्षिताः । तथा प्रकाशाभावान्मन्दाक्षैर्मन्दनयनैर्नरैर्लक्ष्या लक्षणीयाः,
अथ च—मन्दाक्षस्य लज्जाया विषयभूताः सलज्जाः । अत एवाभिसारिकाभाः त्वैरिणीतुल्या
दिशोऽनिन्दौ चन्द्ररहितायामनुदितचन्द्रत्वाच्छयानायां निशि मानायान्ति प्रत्यागच्छन्ति ।
तस्मात्सपत्नीध्यान्या त्वं सेष्या भव । अभिसारिका अपि शुभ्रायां रात्रौ शुभ्रवस्त्राद्याभरणाः,
कृष्णायां च रात्रौ कृष्णवस्त्राद्याभरणाः समायान्ति, ता अपि कस्तूरीकृताङ्गरागा नीलवस्त्रा-
ग्रच्छन्नधृतपुष्पाः कामयावर्णाङ्गिताः सलज्जाः सत्यः कामुकं प्रति समायान्ति, तदीयनाविज्ञ
च सेष्या भवति तथा दिशोऽपीत्यर्थः । सर्वा अपि दिश एकत्र मिलिता इति प्रतीतिः । तिर्य-
ग्यापि तमो वर्णितमनेन । 'कान्ताभिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका' इति । 'मन्दा-
क्षमन्दाः' इति पाठे मन्दनयनानामल्पदृश्यास्तमोवाहुल्यात् । अथ च—तमोवाहुल्यान्म-
न्दाक्ष्यः, अतएव मन्दगमना इत्यर्थः । तारशब्दः पूर्ववत् । मन्दाक्षेति पुंवद्भावः ॥

भास्वन्मयीं मीलयतो दृशं द्राक्षिथोमिलद्यच्चलमादिपुंसः ।

आचक्ष्महे तन्वि तमांसि पक्ष्म श्यामत्वलक्ष्मीविजितेन्दुलक्ष्म ॥ ३४ ॥

भास्वदिति ॥ हे तन्वि कृशान्नि, भास्वन्मयीं रविरूपां दक्षिणां दृशमस्तनयव्याजेन
द्राक् शीघ्रं मीलयतः संकोचयतः आदिपुंसः श्रीविष्णोर्मिथोऽन्योन्यं मिलन्तौ द्वावप्यञ्जलवृ-
र्ध्वाधःपुटे यस्य निमीलनवशादन्योन्यसंलग्नपुटत्वात्त्रिविडरोमकम्, अत एव श्यामत्वलक्ष्म्या
विजितं नितरां पराभूतमिन्दुलक्ष्म येन तादृशं पक्ष्म नेत्रसंवन्धूर्वाधःपुटपत्राभूतरोमाभ्येव
तमांसि वयमाचक्ष्महे ब्रूमः, नतु ततोऽन्यानि तमांसीत्यर्थः । तिमिरव्याप्तत्वात्किमपि न
दृश्यत इति भावः । पक्ष्मेति जात्येकवचनम् ॥

विवस्वतानायिपतेव मिथ्याः स्वगोसहस्रेण समं जनानाम् ।

गावोऽपि नेत्रापरनामधेयास्तेनेदमान्ध्यं खलु नान्धकारैः ॥ ३५ ॥

विवस्वतेति ॥ विवस्वता नेत्रमिलपरं नामधेयं यासां ताश्चक्षुरूपा जनानां गावोऽपि
स्वस्य गवां किरणानां सहस्रेण समं सह मिथ्या दिने मिलिताः सत्योऽनायिपतेव नीता इव ।
यस्मात्तेन खलु तेनैवेदमान्ध्यं प्रकाशाभावान्नेत्रापगमाच्च रूपाग्रहणं, नत्वन्धकारैः कृत्वेदना-
न्ध्यम् । तमोवशात्किमपि न दृश्यत इति भावः । अन्येनापि गोपालेन स्वगोसहस्रेण मिथिताः
परेषामपि गावो नीयन्त इति ॥

ध्वान्तस्य वामोरु विचारणायां वैशेषिकं चारु मतं मतं मे ।

औलूकमाहुः खलु दर्शनं तत्क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥ ३६ ॥

ध्वान्तस्येति ॥ हे वानोर, अतिछन्दरोह, ध्वान्तस्य विचारणायां तमःस्वरूपनिरूपण-
विषये वैशेषिकं मतं पट्टपदार्थसाधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणात्मकं कणादं दर्शनं चारु सदुपपत्तिकं,
नत्वन्त्यदिति ने मतं संमतम् । खलु यस्मात्कारणात् संप्रदायविदस्तद्दर्शनं वैशेषिकं शास्त्रं
औल्लङ्घनाहुर्वदन्ति । अतएव तमस्तत्त्वनिरूपणाधानारोपितस्वरूपनिरूपणाय धर्मं समर्थम् ।
उल्लङ्घ्य धूकृत्य संबन्धि दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं नेत्रं हि तमस्यपि घटपटादित्वहत्यायां यथा-
त्म्यदर्शनसमर्थं भवति । वैशेषिकमप्युल्लङ्घ्यपरमात्रा कणादमुनिना प्रोक्तमित्यौल्लङ्घं दर्शनम् ।
तत्तथैतदपि तमस्तत्त्वनिरूपणाय समर्थमिति युक्तमित्यर्थ इति शब्दच्छब्दम् । वैशेषिकदर्शने
च किमिदं तमो भावरूपम् अभावरूपं वेति संदेहे 'भासान्भाव एव तमः' इति सूत्राविरो-
धेन व्योमशिवाचार्यादयः पट्टपदार्थवैधर्म्येणाभावरूपमेव तमो न्यहरन् । आधराचार्य-
स्त्वारोपितं भूवरूपमेव तम इति निर्वर्ण्य भासान्भावे सत्येव तमःप्रतीतेर्भावा एव तम
इत्युक्तमिति सूत्रविरोधं पर्यहार्णुः । एतदतहमाना श्रीमदुदयनाचार्यादयः पुनर्भासान्भावमेव
तमस्त्वेन निरण्युः । यस्मात्तदौल्लङ्घं दर्शनं वैशेषिकादिशास्त्रं तमस्तत्त्वनिरूपणायां धर्मं सम-
र्थमाहुरिति वान्वयः । महलन्धकारे सत्यपि पटारिपदार्थजातं को वा परवर्तीति । तन्मनि-
रूपणायां कियमाणायां धूकनेत्रमेव चारु सर्वेभ्योऽप्यधिकमिति तम मत्तं नत्तं पुनः पुनः संम-
तमित्यर्थः । उल्लङ्घनेत्रमेव महान्धकारे घटारि मिलोकयितुं समर्थम् । अत्यल्पमेव यं
त्वान्धमेव जातमिति भावः । यतो वैशेषिकं पटारिनिवृत्तेरानन्देति शब्दम् । महान्धकारे
धूकनेत्रमेव पटारिनिवृत्तेन जानाति, नत्वन्त्यरीयं नेत्रम्, तस्मान्नेत्रं चर्षितं । तत्र दृग्जन-
त्यर्थमुत्तरार्थम् । उल्लङ्घ्यत्वा कणानतीति कणादः, तस्य कणादस्त्वौल्लङ्घं इति तम इति
प्रोक्तत्वादौल्लङ्घम् । 'यत्तं सर्वे प्रतीपे च द्रव्ये चातिमुन्दरे' इति निः । वानोर, 'वदित-
राफ-' इत्यादिनोपि नवीत्वाद्भ्रमः । औल्लङ्घम्, 'तेन प्रोक्तम्' इत्यम् । यत्ते 'नत्वन्त्यम्' इति ।

म्लानिरूपशः स्पर्शनिषेधभूमेः सेयं त्रिशङ्कोतिव संपदस्य ।

न किञ्चिदन्यत्प्रति कौशिकीये दर्शो दिहाय प्रियमावतनोति ॥ ३७ ॥

म्लानीति ॥ म्लानिरूपशः कालितत्वेनः इत्यस्य अथच—यस्मात्कालमनाग्निमुत्स-
विः प्रीकस्य । तथा—अभावरूपसत्त्वसंयुक्तनिषेधस्य भूमेः स्पर्शस्य, अथ च—यस्मात्काल-
पेदासुरसत्त्वात् तमसः राक्षसशरीरेव सेयं प्रकृष्टा प्रसङ्गेन दृग्जनता च सत्त्वं दृग्जनेन
स्वरूपतमः, अथच—रज्यसदृशिः कौशिकीये औल्लङ्घे, अथच—वैशेषिके दृशे नेत्रे विहा-
यान्धनिषिधप्रति अपरं किमपि यस्तु कालीकस्य विमं दिवं तावतीति करोति किन्तु काले एव
नेत्रे कालीकस्य हितं करोति । अन्यथाति किञ्चिदन्यत्प्रति विमं तावतीति तावत्, यत्तद्वरि
मुत्सङ्गमेव एव पदार्थान्तरात् इति तत्संयत्तोः प्रियः । त्रिशङ्कोतिव कालीकस्य विमं दिवं
नेत्रयोः प्रियः, वाग्यस्य । एतदुपपत्तये सत्त्वस्य ही प्रतीकम् । इति मते, 'उल्लङ्घ्यम्' ॥

मूर्धनिषिधः खलु यो प्रत्यायां तद्भासान्तरात्कद्वय दृशतोऽनम् ।

दिवाग्न्यकारं स्फुटतन्धरूपमात्रोक्तत्वात्तु दृक्कोक्तम् ॥ ३८ ॥

मूर्धेति ॥ यो रविः नवानां प्रहणां मध्ये खलु निधितं मूर्धाभिषिक्तो राजा । अङ्गनां लोकः सप्तस्तसा स्वेर्भाया वीर्या समास्कन्दिता नितरां पराभूता ऋशयोभा नक्षत्रमन्तिर्ब-
 सिस्तत् । तथा—स्फुटमुपलब्धानि अन्येन जनेन दृष्टानि घटादिरूपाणि यस्मिन्नादृशमपि
 दिवा कर्माभूतं दिनमन्धकारमेवालोक्तं । दिने तस्य दर्शनाशक्तेर्दिनमन्धकाररूपत्वेनैव मेने
 इत्यर्थः । तथा—व्यक्तं लब्धानि घटादिरूपाणि यत्र तादृशमन्धकारमेवालोक्तमपश्यदर्शनसह-
 कारिप्रकाशरूपत्वेनैव मेने । अर्थाद्वात्राविलम्बः । अन्धकारं स्फुटलब्धरूपमित्यावृत्त्या
 योज्यम् । तेन तमसा विपरीतदृश एव भवन्तीति व्यज्यते । एवंविधमन्धकारं च स्फुटमति-
 प्रसिद्धं शुक्लभास्वरालोकं लब्धं रूपं येन तादृशमालोकमेवापश्यत् । कृष्णरूपमपि तमः शुक्ल-
 भास्वरालोक्तत्वेनापश्यदिति विरुद्धमित्यर्थः । अथ च—यो प्रहराजः सूर्यः, आक्रान्तनक्षत्र-
 लक्ष्मीकां तद्भासं सूर्यदीप्तिमेवायमुल्लूकलोको दिवा दिनेऽन्धकारमपश्यत् । रात्रौ चान्धकार-
 मालोकमपश्यत् । दिने सूर्यालोक एव तमः, रात्रौ च तम एव सूर्यालोक इति ददर्शेत्यर्थः ।
 कीदृशीं तद्भासम्—कीदृशमन्धकारम्—स्फुटमुपलब्धानि घटादिरूपाणि यस्यामन्यजनेन
 तादृशीम्, स्फुटं संजातस्वरूपलाभं चेलान्धकारस्य नपुंसकत्वान्नपुंसकैकशेषैकवद्भावेन वा
 व्याख्येयम् । सूर्यदीप्त्याऽसमास्कन्दिताऽपराभूता नक्षत्रलक्ष्मीर्यत्र तमन्धकारविशेषणं वा ।
 रात्रौ सूर्यदीप्तेरभावादतिरस्कृतनक्षत्रशोभमित्यर्थः । सूर्यदीप्तेरेव समास्कन्दनसामर्थ्यात्तमसैव
 रात्रौ यत्तिरस्करणं तेन नक्षत्रशोभा यस्मिन्निति वा इत्यादिव्याख्यानानि ज्ञातव्यानि ।
 ‘लक्ष्मीम्’ इति पाठे—नदीत्वेऽपि समासान्तविधेरनित्यत्वात्कथभावः । ‘नूर्धाभिषिक्तो
 राजन्यः’, ‘अन्धकारोऽल्लियाम्’ इत्यमरः ॥

दिने मम द्वेषिणि कीदृगेपां प्रचार इत्याकलनाय चारीः ।

छाया विधाय प्रतिवस्तुलगाः प्रावेशयत्प्रष्टुमिवान्धकारः ॥ ३९ ॥

दिन इति ॥ अन्धकार इत्याकलनाय सामस्त्येन ज्ञानार्थं प्रतिवस्तुलगाः पदार्थमात्रसं-
 वद्धाः प्रतिच्छाया एव चारीर्गूढार्धवेदिकाधारनारीः विधाय चारपदं ताभ्यो दत्त्वा दिनं प्रति
 संप्रेष्य समागतास्तास्तत्रत्यवृत्तान्तं प्रष्टुमिव पुनः प्रावेशयत् । निजनैकव्यमित्यर्थात् । इति
 किम्—ममान्धकारस्य द्वेषिणि मामसहमाने दिने विषये एपां वस्तुनां कीदृक् प्रचारो विहर-
 णम् स्नेहादिव्यवहारश्चेति । दिवा प्रतिपदार्थसंवद्धाश्छाया एव रात्रौ समागल्य मिलिता निज-
 स्वामिनमन्धकारं प्राविशन् । रात्रौ हि प्रकाशाभावे छाया अन्धकारेण सहैकीभवतीति तत्सं-
 वन्धादेव महान्धकारः प्रतीयत इति भावः । एतेन प्रतिच्छायापि तम एवेति वर्णितम् ।
 अन्योऽपि रात्रौ लोकस्थितिं ज्ञातुकामः स्त्रीणां सर्वत्र प्रवेष्टुं शक्यत्वाच्चारनारीः संप्रेष्य तत्रत्यं
 वृत्तान्तं विचार्य समागतास्ताः प्रष्टुमात्मसविधं प्रवेशयति । छाया एव चारीः प्रतिवस्तुलगा
 विधायेति वा । चारपदं दत्त्वा यद्दिनं प्रत्येव प्रेषयामास । अत एव ता दिने प्रतिवस्तुलगा
 दृश्यन्त इति वा । चारीः, पुंयोगान्डीप् ॥

इदानीं चन्द्रोदयं वर्णयितुमुपक्रमते—

ध्वान्तस्य तेन क्रियमाणयेत्यं द्विषः शशी वर्णनयाऽथ रुष्टः ।

उद्यन्नुपाश्लोकि जपारुणश्रीर्नराधिपेनानुनयेच्छयेव ॥ ४० ॥

१ ‘वर्णनयेव’ इत्यपि पाठः—इति सुखावबोधा ।

तदा जनस्त्वदृशं चन्द्रावलोकनविकसितमिन्दीवरमेवैतदिति ज्ञास्यतीति सूचितम् । दिवा संकोच्यादसादृश्यमितीन्दीवरस्य विकसितत्वद्योतनार्थं निशापदम् । चकोरैः, 'गतिबुद्धि-' इति कर्मत्वप्राप्तावपि 'आदिखाद्योर्न' इति प्रतिषेधात्कर्तरि तृतीया । आदयमानं, निगरणार्थं त्वात्परस्मैपदप्राप्तावपि 'अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इतीति निषेधात् 'णिचश्च' इति तद् ।

असंशयं सागरभागुदस्थात्पृथ्वीधरादेव मथः पुरायम् ।

अमुष्य यस्मादधुनापि सिन्धौ स्थितस्य शैलादुदयं प्रतीमः ॥ ४३ ॥

असंशयमिति ॥ पुरा पूर्वं सागरभाक् समुद्रगर्भस्थोऽयं चन्द्रः मथो दण्डभूतात्पृथ्वीधरात्पर्वतान्मन्दराद्रेरेव हेतोरुदस्थादुत्पन्न इति असंशयं निश्चितम् । पुराणादौ यदेवं श्रूयते तत्सत्यमित्यर्थः । पुरा उदस्थात्प्रथमसंभवावसरे तस्मादेव समुत्थित इति वा । तत्र हेतुमाह—यस्माद्वेतोरधुनापि संभवान्तरावसरेऽपि सिन्धौ स्थितस्य सागरगर्भस्थस्याप्यमुष्य चन्द्रस्य शैलादुदयाचलादेवोदयमुत्पत्तिं प्रतीमो जानीमः । प्रत्यहं सागरस्थस्याप्यस्याचलोत्पत्तिशीलरूपलिङ्गदर्शनात्समुद्रमथने प्रथमसंभवावसरेऽप्ययमचलादेवोत्पन्न इति निश्चिनुम इत्यर्थः । उदयाचलशिखरं चन्द्रोऽतिक्रामतीति भावः ॥

निजानुजेनातिथितामुपेतः प्राचीपतेर्वाहनवारणेन ।

सिन्दूरसान्द्रे किमकारि मूर्ध्नि तेनारुणश्रीर्यमुज्जिहीते ॥ ४५ ॥

निजेति ॥ निजानुजेन एकस्मात्सिन्धोस्तत्पन्नतयास्माच्चन्द्रात्पश्चाज्जातेन कनीयसा प्रात्रा प्राचीपतेरिन्द्रस्य वाहनवारणेन प्राच्यां स्थितेनैरावतेनातिथितामुपेतः प्राप्तः । प्राच्यामुदितत्वात्तत्सविधं प्राप्तः सन्नयं चन्द्रोऽप्रजत्वात्सिन्दूरेण सान्द्रे मूर्ध्नि अकारि कृतः किम् । गौरवान्नमस्कारपूर्वं शिरस्यारोपितः किमित्यर्थः । तेन सान्द्रसिन्दूरशिरःस्थापनेन हेतुना लग्नसिन्दूरवशादयमरुणश्रीरारक्तशोभः उज्जिहीते उदेति । उज्जिहीते किमिति वा । उदितश्चन्द्रः सिन्दूरक्तो दृश्यत इत्यर्थः ॥

यत्प्रीतिमद्भिर्वदनैः स्वसाम्यादचुम्बि नाकाधिपनायिकानाम् ।

ततस्तदीयाधरयावयोगादुदेति विम्बारुणविम्ब एव ॥ ४६ ॥

यदिति ॥ वृत्तत्वादिगुणयोगेन स्वसाम्यात्प्रीतिमद्भिर्नाकाधिपस्येन्द्रस्य नायिकानां वदनैर्यस्यसात्स्वसविधमागत एव चन्द्रोऽचुम्बि चुम्बितः, तस्मादेतौत्तस्माच्चुम्बनाद्वा तदीयानां देवेन्द्रनायिकानामधरेषु न्यस्तो यावोऽलक्तकस्तस्य योगात्संवन्धादेतोर्विम्बवत्पक्वविम्बीफलवदरणं विम्बं मण्डलं यस्य तादृश उदेति । अन्योऽपि समानः सत्त्वा सविधमागतः सन् सत्त्वा ग्रीत्या चुम्ब्यते, मुखैरिति बहुवचनेन तत्र प्रदेशे युगपदेव चुम्बनाद्बहुलावकयोगात्सत्त्वस्यापि चन्द्रविम्बस्य रक्तत्वं युक्तमिति सूचितम् ॥

विलोमिताङ्गोत्किरणादुरुहदृगादिना दृश्यविलोचनादि ।

विधिर्विधत्ते विधुना वधूनां किमाननं काञ्चनसञ्चकेन ॥ ४७ ॥

विलोमितेति ॥ विधिर्विधत्ते विधुना चन्द्रेणैव काञ्चनस्य सञ्चकेन विम्बकेन कृत्वा वधूनामतिरमणीयमाननं विधत्ते किम् । यतः—किंभूतेन । विलोमितः पराश्रुतः कृतः सप्रभया जितः अङ्गः कलङ्को येन तादृशादुत्कृष्टादतिवेजस्विनः किरणादेतोर्दुरुहो दुस्त्वय्यो दृगा-

नसन्न त्रपते न लज्जते वत चित्रम् । किंभूतः—न विद्यते कर्णेनासं स्वभावादेव यस्य सः
तथा रक्ता आरक्ता उक्ताः किरणास्तद्वर्णशीलः, शोणश्चासौ किरणवर्षा च तादृशो न
तथा—लक्ष्मणा कलङ्केनाभिभूत आक्रान्तमध्यः, अतएव शूर्पणखाया रावणमगिन्या मुखा
दाभा यस्य स तद्वदनतुल्यः । एषु लज्जाकारणेषु सत्स्वपि न लज्जते तच्चित्रमित्यर्थः
त्वन्मुक्तं पश्यन्नप्युदयत्येव, स्वं प्रकाशयति च, तस्मादेव न लज्जते इति ज्ञायते । अन्
लक्ष्मणनासो लज्जते, अयं तु तादृशोऽपि न लज्जत इत्यपि चित्रमेव । शूर्पणखामुखा
लक्ष्मणेन पराभूतं छिन्नकर्णेनासत्वाद्गुधिरवापिं सद्राममभिलक्षीकृत्य वर्तमानम्, अत एव
भयरहितं च, सीतामुक्तं पश्यदपि न लज्जते, तदनन्तरमपि प्रौढिवादप्रकटनात् अभिशङ्क
स्यावृत्तिः कार्या । लक्ष्मणशब्दो नान्तः, पक्षे लक्ष्मणोऽकारान्तः ॥

आदत्त दीपं मणिमम्बरस्य दत्त्वा यदसौ खलु सायधूर्तः ।

रज्यत्तुपारद्युतिकूटहेम तत्पाण्डु जातं रजतं क्षणेन ॥ ५२ ॥

आदत्तेति ॥ हे भैमि, सायंकाळरूपो धूर्तो यद् रज्यद्गुदयकाले रक्तीभवंलुपारद्युति-
श्चन्द्र एव लेपवशाद्रज्यत् कूटहेम कृत्रिमं सुवर्णमसौ गगनाय मूल्यरूपेण दत्त्वा दीपं प्रकाश-
मानमम्बरस्य मणिं सूर्यमादत्त जग्राह । तदलीकं हेम क्षणमात्रेण पाण्डु शुभ्रं रजतं खलु
रूप्यमिव जातम् । धूर्तो हि रूप्यं लेपादभिरुपलितं सुवर्णाकृत्य ददाति, वस्त्रान्तरस्थमपि
प्रसरद्दीप्तिकं रत्नं च गृह्णाति उदयानन्तरमतिक्रान्तकियत्कालत्वादक्षिमानं परिलज्ज चन्द्रो
रूप्यवद्ववलो जात इति भावः । घञन्तोऽत्र सायशब्दः सायंशब्दसमानार्थः ॥

वालेन नक्तंसमयेन मुक्तं रौप्यं लसद्विम्बमिवेन्दुविम्बम् ।

भ्रमिक्रमादुज्जितपट्टसूत्रनेत्रावृत्तिं मुञ्चति शोणिमानम् ॥ ५३ ॥

वालेनेति ॥ हे प्रिये, रौप्यं राजतं लसद्विलसमानं डिम्बं बालक्रीडासाधनं भ्रमरकमि-
वेन्दुविम्बं कर्तुं भ्रमिक्रमाद्भ्रमणपरिपाठ्या, अथ च—ऊर्ध्वदेशगमनक्रमेणोज्जिता लक्षा वा
पट्टसूत्रस्य नेत्रं दोरकस्तत्कृता आवृत्तिर्वेष्टनं तद्रूपम्, अथ च—पट्टसूत्रजालिकावत् चन्द्राव-
रणं येन तं शोणिमानं रक्तिमानं मुञ्चति । किंभूतमुभयम्—नक्तंसमयरूपेण वालेन, अथ च—
वालेन प्रदोषरूपेण, रात्रिसमयेन मुक्तं भ्रमणार्थं करात् कृतमोचनम्, अथ च—उद्गोर्णं जनि-
तोयम् । शिशुक्रीडासाधनं हि भ्रमरकं काष्ठमयं भवति । ईश्वराणां च डिम्बं समृद्धतिशया-
द्राजतं पट्टसूत्रवलितदोरकसंनतत्तत्संवन्धजातं रक्तिमानं मुञ्चति । तथेदं चन्द्रविम्बमपी-
त्यर्थः । इदानीं चन्द्रो धवलो जात इति भावः । 'नेत्रावृत्ते—' इति पाठे—भ्रमिक्रमाद्देतोः
ज्जिता या पट्टसूत्रनेत्रावृत्तिस्तस्या हेतोः शोणिमानं मुञ्चति । उज्जिता विम्बेनैव पट्टसूत्रनेत्रा-
वृत्तिर्यत्र तादृशाद्भ्रमिक्रमाद्देतोरिति वा डिम्बं ललडिम्बमिति वा गौडदेशभाषायां भ्रमरकस्य
वाणू । 'नेत्रं मन्थगुणे वद्धे' इत्यभिधानान्नेत्रशब्दो यद्यपि मन्थवेष्टनगुणे मुख्यः तथाप्यत्र
गुणमात्रपर इति ज्ञेयम् ॥

ताराक्षरैर्यामसिते कठिन्या निशालिखद्बोद्धि तमःप्रशस्तिम् ।

विलुप्य तामल्पयतोऽरुणेऽपि जातः करे पाण्डुरिमा हिमांशोः ॥ ५४ ॥

१ 'नेत्रावृत्तेः' इत्यादिपाठः सुखावबोधास्यः ।

तारेति ॥ निशादन्तिवै स्थाने व्योम्नि गगन एव कञ्जलादिलिप्तस्यामलपट्टिकायां
कटिन्याः शुभ्रधातुविशेषस्य संवन्धिभिल्लाराक्षरैः शुभ्रैरक्षरैरेव नक्षत्ररूपैरक्षरैः कृत्वा यां
तनःप्रशस्तिं तनोवर्णनं होकादिलिपिनलिखत् । ताराक्षरैरुपलक्षितां यां तनःप्रशस्तिं रात्रिः
कटिन्यालिखदिति वा । तां लिपिं विलुप्य प्रोञ्ज्यात्पयतः परिनेयताराक्षरां कुर्वतो हिमां-
शोरूपेऽपि करे किरणे, अथ च—पाणौ, पाण्डुरिमा जातः । प्रहृडकिरणे हि चन्द्रे नक्षत्रा-
णामल्पता भवतीति खटिकालिखिताक्षराणि नार्जयतश्चारक्षोऽपि करः खटिकासज्जाद्वलो
भवतीति तनसि नक्षत्राणि बहुन्युज्ज्वलतराणि च दृष्टानि, चन्द्रे दूदितेऽल्लानि निम्नभागानि च
जातानि, चन्द्रश्च धवलो जात इति भावः ॥

सितो यदात्रैव तदान्यदेशे चकास्ति रज्यच्छविरज्जिहानः ।
तदित्यमेतस्य निधेः कलानां को वेद वा रागविरागतत्त्वम् ॥ ५५ ॥

सित इति ॥ एष चन्द्रो यदा यल्लिन्काले अत्र देशे सितो धवलश्चकास्ति, तदा तलि-
नैव काले अन्यदेशे राज्यच्छवो रज्ज्वान्तिरज्जिहान उदयन् शोभते । एवमत्रोदयप्रकः,
अन्यत्र च श्वेत इत्यपि सान्ध्याह्न्यम्, एतद्देशत्वं प्रतीदानां सितो दृश्यते, द्वापान्तरत्वं
प्रति वृद्धयभिदानोनेव दृश्यते यस्मात्, तस्मात्कलानां निधेः पूर्णस्य चन्द्रस्य रागविरागयोर्लो-
हितत्वालोहितत्वयोस्तत्त्वं यापान्त्वमित्यनमुना प्रकारेण को वा वेद, अपितु—कोऽपि
निधेतुं न शक्नोतीत्यर्थः । उदयास्तमयोरतात्त्विकत्वाद्यवहितस्य यत्र यदा प्रथमदर्शनं तदा
तत्रोदय इति दूरस्थस्य प्रथमं रक्तत्वप्रत्ययः, क्रमसामान्यास्तु धावत्यप्रत्यय इति तत्त्वम् ।
अन्यस्यापि चतुःषष्टिकलानिहस्तानुरागानुनुरागयोर्वापान्त्वं कुत्रानुरक्तः कुत्र वा नेति कोऽपि
न जानाति ॥

कदमीरजै रश्मिभिरौषसंधैर्नृष्टं धृतध्वान्तकुरङ्गनाभि ।
चन्द्रांशुना चन्दनचारुणाङ्गं क्रमात्सनालग्नि दिगङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥

कदमीरजैरिति ॥ दिग्भिरवाङ्गनाभिः संध्यायाः सनीपसुरसंधं तत्र जातैररुणै रश्मि-
भिरेव कदमीरजैः कुङ्कुमैः कृत्वा नृष्टं पूर्वं कृतोद्भूतं ततः संध्यायामपगतायां धृत्वा ध्वान्तरुणा
नृगनाभिः कटुसै येन तादृशमङ्गं क्रमात्कत्तुरौलेपानन्तरं चन्द्रांशुनैव चन्दनेषु मध्ये चाद-
पोत्तनेन चन्दनेन कृत्वा सनालग्नि अलेपि । अन्या अपि दृष्टानाः कुङ्कुमादिभिः क्रमेणाङ्ग-
मनुलिम्पन्ति । चन्दनधवलैश्चन्द्रकैः सर्वा अपि दिशो वितमस्ताः कृता इति भावः । औष-
संधैः सामोष्पेऽप्यर्वाभावाद्भवार्येऽप्य् ॥

विधित्तुपारर्तुदिनानि कर्तकर्त विनिर्नाति तदन्तर्निचैः ।
ज्योत्स्नानिचैत्प्रतिमा इना वा कथं कथं तानि च वामनानि ॥ ५७ ॥

विधिरिति ॥ विधित्तुपारर्तुः सिधिरर्तुदिनानि कर्तकर्त कृत्वा कृत्वा तेषां दिनाना-
नन्तर्निचैर्नभ्यसंपन्धिभिः सारभूतैः शकलैः शुभ्रैः खटैः कृत्वा ज्योत्स्नानिचै विनिर्नाति ।
नचैदेवं यदि काशोक्षिते, तदेना रात्रयभन्दिशुभास्तद्विनास्तैर्दिनैस्तुल्यः सौख्यवत्प्रका-
शवत्त्वान्मां तत्तद्वयः कथम् । तानि च दिनानि वामनानि न्यूनपरिमाणानि न्यूनसौख्यवत्तु-
लानि कथं वा । अपितु—दिनवन्ननला रात्रिरर्धं वा न्यूनपुण्यतैः सिधिरर्तुदिनानि कृत्वा च

ज्योत्स्नीनामतितमां शीतलप्रकाशवत्त्वानुपपत्तेश्च शिशिरुर्तुदिनानि छित्त्वाछित्तैव तत्सारभू-
तैश्च शकलैश्चन्द्रिकान्विता रात्रयो ब्रह्मणा वर्धिता इत्यर्थः । चन्द्रचन्द्रिकया रात्रिः शीतल-
धवलतरा च कृतेति भावः । कर्तुं कर्तम् 'कृती छेदने' इत्यस्मादाभीक्ष्ण्ये णमुल् द्विवचनं
च । ज्योत्स्नीः, ज्योतिरस्यामत्तीत्यर्थे 'ज्योत्स्नातमित्ता—' इति साधुकृताज्योत्स्नाशब्द-
'अणप्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम्' इत्यस्त्यर्थेऽणि ङीप् ॥

इत्युक्तिशेषे स वधूं वभापे सूक्तिश्रुतासकिनिवद्धमौनाम् ।

मुखाभ्यसूयानुशयादिवेन्दौ केयं तव प्रेयसि मूकमुद्रा ॥ ५८ ॥

इतीति ॥ स नलः इत्युक्तिशेषे एवं चन्द्रवर्णनावसाने सूचीनां प्रसादादिगुणयुक्तानां
शोभनवचनानां श्रुते श्रवणे विषये आसत्तया रसातिशयात्तदेकतानयया वद्धं स्वीकृतं मौनं
यया तां तूष्णींभावमास्थितां वधूं भैमीं प्रतीदं वभापे । इति किम्—हे प्रेयसि, इन्दौ विषये
तवेयं मूकस्येव मुद्रा वाम्निरोधरीतिः का किंकारणिका । त्वमपि किमिति न चन्द्रं वर्णयस्वी-
त्यर्थः । मौने स्वयमेव हेतुमुत्प्रेक्षते—मुखस्य चन्द्रकृतवदनसाम्यस्याभ्यसूया संधां तन्वन्ना-
न्मनोद्वेपादिव । स्वसंधाकारिणो हि वर्णनेऽन्येन क्रियमाणेऽन्योऽपि कोपात्तूष्णीं तिष्ठति,
नानुमोदते, स्वयं च न तं वर्णयति । तथा—त्वन्मुखसंधाकरणसंजातकोपादिवेन्दुं न वर्ण-
यसि नानुमोदसे, च किमिति प्रश्नः । नलसूक्तिश्रवणादरकृतं मौनं कोपादिवेत्युत्प्रेक्षितम् ॥

शृङ्गारभृङ्गारसुधाकरेण वर्णस्त्रजानूपय कर्णकूपौ ।

त्वच्चारुवाणीरसवेणितीरं तृणानुकारः खलु कोपकारः ॥ ५९ ॥

शृङ्गारेति ॥ हे प्रिये, त्वं शृङ्गाररससंबन्धी भृङ्गारः स्वर्णकलशस्तद्रूपेण सुधाकरेण
चन्द्रेण हेतुना वर्णस्त्रजा कृत्वा मम कर्णकूपौ अनूपय जलपूर्णौ कुरु । वर्णस्त्रजः सरस्वती-
त्कर्णकूपयोर्जलपूर्णत्वकरणं युक्तम् । अथच—शृङ्गाररससंबन्धिस्वर्णकलशस्य भवन्मुखस्य
संबन्धि यत्पीयूषं तस्याकरेण खनिभूतया सरसया वर्णस्त्रजा कर्णकूपावनूपय । खलु यस्माद्
कोपकार इक्षुविशेषस्तव चारुवाण्या वक्रोक्त्यादिरूपाया वाचः संबन्धिनः शृङ्गारादयो रसा-
स्तेषां वेणिः प्रवाहस्तस्यास्तीरे समुद्यद्यत्तृणं तस्यानुकारस्तत्सदृशः । अतिस्वादुरसोपीक्षुवि-
शेषो यदीयसरसवाणीतीरतृणमनुकरोति, नतु समो जातः । तां वाणीं श्रावय, चन्द्रं वर्ण-
येति भावः । 'कोपकाराद्या इक्षुविशेषाः' इति क्षीरस्वामी । अनूपय, अनूपशब्दाद्, 'तत्क-
रोति—' इति णिचि लोट् ॥

अत्रैव वाणीमधुना तवापि श्रोतुं समीहे मधुनः सनाभिम् ।

इति प्रियप्रेरितया तयाथ प्रस्तोतुमारम्भि शशिप्रशस्तिः ॥ ६० ॥

अत्रैवेति ॥ इति प्रियेण प्रेरितया तया मैम्याथानन्तरं शशिनः प्रशस्तिर्माहात्म्यं प्रस्तो-
तुमारम्भि प्रारब्धा । इति किम्—हे भैमि, अहमत्रैव चन्द्रवर्णन एव विषये मधुनोऽमृतस्य
सनाभिं तुल्यां तवापि वाणीमधुना श्रोतुं समीहे इच्छामीति ॥

पूरं विधुर्वर्धयितुं पयोधेः शङ्केऽयमेणाङ्गमणिं कियन्ति ।

पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगसशोककोकीनयने कियन्ति ॥ ६१ ॥

पूरमिति ॥ हे प्रिय, अयं विधुः पयोधेः पूरमागन्तुकजलप्रवाहं वर्धयितुमेणाङ्गमणिं

चन्द्रकान्तं कियन्ति पयांसि दोग्धि तत्साद्रूहाति । तथा—प्रियस्य चक्रवाकस्य विप्रयोगेन
सशोकायाः कोक्या नयने अपि कियन्ति जलानि दोग्धि, ताम्बानपि सकाशात्तलं कियद्गु-
हातीत्यहं शङ्के मन्ये । इति मैत्री प्रियसवदत् । उदिते चन्द्रे सागरपूरो दृष्टिं प्रातः, चन्द्र-
कान्ताः स्रवन्ति, चक्रवाको नृशं रोदितोति भावः । दुहिर्द्विकर्त्ता ॥

ज्योत्स्नानयं रात्रिकलिन्दकन्यापूरानुकारेऽपस्तृतेऽन्यकारे ।

परिस्फुरन्निर्मलदीप्तिदीपं व्यक्तायते सैकतमन्तरीपम् ॥ ६२ ॥

ज्योत्स्नेति ॥ हे प्राणेश, तमोवचरेऽतिद्याना रात्रिरेव कलिन्दकन्या यमुना तस्याः
पूर आगन्तुकानिनीलजलप्रवाहस्तदनुकारे तत्सदृशे तद्वदतिरूपेऽन्यकारेऽन्यत्र गते कति
परिस्फुरन्ती निर्मला दीप्तिर्यस्य । प्रकाशमानायां धवलदुतिश्च तादृशी वा यधन्द्रः स एव
दीपो यत्र तादृशं चन्द्रिकारूपं सैकतं धवलतरवालकानयं रात्रियमुनाया एव जलमप्यपि-
मन्तरीयं द्वीपं व्यक्तायते स्फुटमिव भवति प्रकटं दृश्यते । पूरावचरेऽस्फुटमरीचानीं स्फुटी-
भवतीति शङ्के । चन्द्रचन्द्रिकाया सकलं धवलौकतमिति भावः । व्यक्तायते व्यक्तमिव भवति,
'कर्तुः क्यङ्-' इति क्यङ् । अव्यक्तं व्यक्तं भवतीत्यर्थः । सैकतम्, 'सिंहकट्टेऽस्मात्' य'
इत्यस्तथेऽण् ॥

हासत्विपैवाखिलकैरवाणां विभ्यं विशङ्केऽजनि दुग्धमुग्धम् ।

यतो दिवा बद्धमुखेषु तेषु स्थितेऽपि चन्द्रे न तथा चकास्ति ॥ ६३ ॥

हासेति ॥ अखिलकैरवाणां सकलकुमुदानां हासतिर्पैव विकारैर्हैव विभ्यं चक्षुः
जगत् दुग्धवत् मुग्धं धवलं शीतलं चावति जातम्, ननु चन्द्रेणैव विशङ्के विभेदेन मन्ये ।
यतो हेनोदिवा तेषु सकलशैरयेषु बद्धमुखेषु संकुपितेभ्यनिरुद्धेषु च तनु चन्द्रे स्थिते
नियमानेऽपि सकलकुमुदविकाराभावात्सकलं जगत्तथा हासतिव सौम्यमवयवता न
चकास्ति । तत्तादिदं जगत्कुमुदहासतिर्पैव शीतलं धवलं च जातम्, ननु चन्द्रेणैव मन्ये ।
उत्तुदवहुग्धवच्च शीतला धवला चन्द्रचन्द्रिकास्तीति भावः ॥

नृत्युंजयस्यैव वसञ्जयां न क्षीयते तद्भ्रमदूरन्तुः ।

न वर्धते च स्वनुधातजीवत्तन्मुण्डराहूद्वयनीरताय ॥ ६४ ॥

ज्योत्स्नानामतेतमो रीतस्तत्राद्यास्तत्तावत्तुपतेय शिषिमुदेतानि त्रित्तत्रित्तो ककारः
 तेषु स चत्वेयन्निद्राभित्ता रत्नयो नत्तया वार्धना इत्यने । चन्द्रचन्द्रिका राशिः सौम्य
 धवस्तदा च कृतेति भावः । कर्तुं कर्तुम् 'कृती कृते' इत्यस्मादासीत्ये नमुन् प्रिये
 च । ज्योत्स्नीः, ज्योतिरस्यानन्तीत्यर्थे 'ज्योत्स्नातमिता-' इति नाभुक्ताज्योत्स्नाकृतम्
 'अन्तरणे ज्योत्स्नादिन्म डाचंस्यानम्' इत्यस्त्येऽपि डीप् ॥

श्रुत्युक्तिशेषे स वधूं वभाषे सूक्तिश्रुतासक्तिनिवद्धमौनाम् ।

मुखान्यसूयानुशयादिवेन्दौ केयं तव प्रेयसि मूकमुद्रा ॥ ५८ ॥

इतीति ॥ स नलः श्रुत्युक्तिशेषे एव चन्द्रवर्णनतत्ताने नृपतीनां प्रसादादिपुनमुत्तमं
 शोभनवचनानां ध्रुते ध्रुपते विषये आसक्त्या रसातिशयात्तदेव्यानमया नर्दं स्वीकृतं नैवं
 यथा तां तूष्णीभावनस्थितां वधूं भैमीं प्रतीदं वभाषे । इति किम्—हे प्रेयसि, इन्द्रो विनये
 तमेयं मूकस्येव मुद्रा वाप्रिरोधरीतिः का किङ्करणिद्या । त्वमपि किमेति न चन्द्रं वर्णय-
 त्वर्थः । नैवे स्वर्गमेव हेतुमुपेक्षते—मुखस्य चन्द्रकृतवदनसामान्यस्यान्यसूया सधो तद्वत्-
 न्नगोद्वेपादिव । स्वसर्वाकारिणो हि वर्णनेऽन्येन विधानेऽन्योऽपि कोपातूष्णीं विव्रति,
 नानुमोदते, स्वयं च न तं वर्णयति । तथा—त्वन्मुखसर्वाङ्गरसंज्ञातकोपादिवेन्दुं न वर्ण-
 यति नानुमोदते च किमेति प्रश्नः । नलसूक्तिध्रुपणादरक्तं नैवं कोपादिवेतुप्रेक्षितम् ॥

शृङ्गारभृङ्गारसुधाकरेण वर्णत्तजानूपय कर्णकूपौ ।

त्वचादवाणीरसवेणितीरं तृणानुकारः खलु कोपकारः ॥ ५९ ॥

शृङ्गारेति ॥ हे प्रिये, त्वं शृङ्गारसत्तन्वन्वी शृङ्गारः खण्डकलशत्तद्रूपेण सुधाकरेण
 चन्द्रेण हेतुना वर्णत्तजा कृत्वा मन कर्णकूपौ अनुपय जलपूर्णौ कुरु । वर्णत्तजः सरसत्वा-
 त्कर्णकूपयोर्जलपूर्णत्वकरणं युक्तम् । अथच—शृङ्गारसत्तन्वन्वित्वर्णकलशस्य भवन्मुखस्य
 संवन्धि यत्पीयूषं तस्याकरेण खनिभूतया सरसया वर्णत्तजा कर्णकूपावनूपय । खलु यत्त्वा
 कोपकार इभुविशेषत्वव चादवाण्या वक्रोक्त्यादिरूपाया वाचः संवन्धिनः शृङ्गारादयो रत्न-
 स्तेषां वेणिः प्रवाहस्तस्यातीरे समुद्यन्तृणं तस्यानुकारस्तत्तद्दशः । अतिखादुरसोपीभुवि-
 शेषो यदीयसरसवाणीतीरनृपमनुकरोति, नतु समो जातः । तां वाणीं धावय, चन्द्रं वर्ण-
 येति भावः । 'कोपकाराया इभुविशेषाः' इति शीरखानी । अनुपय, अनुपसाद्वाव, 'तत्क-
 रोति-' इति णिचि लोट् ॥

अत्रैव वाणीमधुना तवापि श्रोतुं समीहे मधुनः सनाभिम् ।

इति प्रियप्रेरितया तयाथ प्रस्तोतुमारम्भि शशिप्रशस्तिः ॥ ६० ॥

अत्रैवेति ॥ इति प्रियेण प्रेरितया तया भैम्याधानन्तरं शशिनः प्रशस्तिर्नाहारस्यं प्रतो-
 तुमारम्भि प्रारब्धा । इति किम्—हे भैमि, अहमत्रैव चन्द्रवर्णन एव विषये मधुनोऽनृत्य
 सनाभिं तुल्यां तवापि वाणीमधुना श्रोतुं समीहे इच्छामीति ॥

पूरं विधुर्वर्धयितुं पयोधेः शङ्केऽयमेणाङ्गमार्णि कियन्ति ।

पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगसशोक्रकोकीनयने कियन्ति ॥ ६१ ॥

पूरमिति ॥ हे प्रिय, अयं विधुः पयोधेः पूरनागन्तुकजलप्रवाहं वर्धयितुमेणाङ्गनाभि

नामैव कर्तुं ब्रवीति । सर्वेषां तत्तत्संबन्धसंभवेऽपि कुमुदानामिदं कौमुदीति, 'तस्येदम्' इति संबन्धेऽण् । कुमुदानामेव ग्रीत्यतिशयेन संबन्धं वदतीत्यर्थः । कौमुदीति नामैव हि सप्तं ब्रवीतीति वा । चन्द्रिकया सर्वेषामप्यानन्दः कृतः । कुमुदानां तु विशेषत इति भावः । कार्येण कारणानुमानम् । ताण्डविका, अर्शआद्यजन्तान्मतुवन्ताद्वा ताण्डवशब्दात् 'तत्करोति' इति ण्यन्ताण्वुल् । अशनमशिः, 'इक्ष्वादिभ्यः' इतीकि अशिमर्हतीति दण्डादित्याद्य । 'आश्या' इति च पाठः ॥

ज्योत्स्नापयः क्षमातटवास्तुवस्तुच्छायाछलच्छिद्रधरा धरायाम् ।

शुभ्रांशुशुभ्रांशकराः कलङ्कनीलप्रभामिश्रविभा विभान्ति ॥ ७२ ॥

ज्योत्स्नेति ॥ शुभ्रांशोश्चन्द्रस्य शुभ्रांशा धवलभागाश्च ते कराश्च किरणास्ते धरायां भूम्यां कलङ्कस्य नीलीभिः प्रभामिर्मिश्रा विभा कान्तिर्येषां ते कलङ्कनीलकान्तिच्छुरिता इव विभान्ति । यतः कीदृशाः—ज्योत्स्नैव पयो जलं दुग्धं वा यस्मिन्तादृशं क्षमातटं दुग्धधवल-चन्द्रिकाधवलीकृतं भूतलं तदेव वास्तु वसतिगृहं येषां तानि वस्तूनि वृक्षादिपदार्थस्तेषां छाया छलं येषां तादृशानि छिद्राणि प्रकाशेन रिक्तत्वाद्विलानि पदार्थप्रतिच्छायारूपाणि तानि धरन्तीति तादृशाः चन्द्रिकाधवलताः पदार्थाश्चन्द्ररश्मय एव, वृक्षादिप्रतिच्छायाश्चन्द्रकलङ्कनीलरश्मय एवेति धरायामपि निपतिताश्चन्द्रकिरणा नीलधवला एव शोभन्त इत्यर्थः । अन्यस्य करा हस्ताः कलङ्कवनीलस्य नीलमणेः प्रभया मिश्रकान्तयो नीलमणियुक्ताङ्गुलीयकप्रभामिश्रा विभान्ति । 'शुभ्रांशुशुभ्रांशु-' इति पाठेऽपि 'अंशुर्लंशे रवे रश्मौ' इत्यभिधानादंशुशब्दस्य लेशवाचित्वात्स एवार्थः । ज्योत्स्नैव पयो जलं तस्य क्षमा भूमिस्तस्यास्तटं तदेव वास्तु निवासस्थानं येषां तेषां वस्तूनां छायाया व्याजेन छिद्राणि धरन्तीति वा ॥

क्रियान्यथानेन वियद्विभागस्तमोनिरासाद्विशदीकृतोयम् ।

अद्विस्तथा लावणसैन्धवीभिरुल्लासिताभिः शितिरप्यकारि ॥ ७३ ॥

क्रियानिति ॥ उदितमात्रेणानेन चन्द्रेण तमोनिरासाद्धेतोः क्रियान् किञ्चिन्मात्रोयं वियद्विभागः पूर्वाकाशदेशो यथा विशदीकृतः तथा चन्द्रकिरणैरुल्लासिताभिर्यद्वि प्रापिताभिरलावण-सैन्धवीभिरद्विः क्रियानयं वियद्विभागः शितिः श्यामोऽप्यकारि । अप्रीडप्रभे चन्द्रे पूर्वाकाश-देशस्त्विरनिरासाद्वलो भवति, ततो निरतस्य च तमसः प्रतीच्यां वनीभूतत्वात्पश्चिमाकाशदेशः श्यामलो भवतीति । तत्रेयमुत्प्रेक्षा । समुद्रजलं च नीलं, पूर्वाकाशदेश एव नीलः समुद्रजलः पुनर्नीलोऽप्यकारीति वा । लावणसैन्धवीभिः लावणतिन्धोरिमाः 'तस्येदम्' इत्यल्लि 'हृद्गतिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः ॥

गुणौ पयोधेनिजकारणस्य न हानिवृद्धी कथमेतु चन्द्रः ।

चिरेण सोऽयं भजते तु यत्ते न नित्यमम्भोविरिवात्र चित्रम् ॥ ७४ ॥

गुणाविति ॥ चन्द्रो निजकारणस्य पयोधेर्हानिवृद्धिरूपौ गुणौ कथं नेतुं प्राप्नोतु, अपि तु कथं गुणानां कारणगुणपूर्वकत्वनियानादवश्यमपचयोपचयौ चन्द्रं प्राप्नुत इति युक्तमेव न किञ्चिच्चित्रमित्यर्थः । तर्हि कुत्र चित्रमित्याशङ्क्याह—सोऽयं चन्द्रो हानिवृद्धी चिरेण पश्चान्तपरिमितेन बहुना कालेन भजते, नतु अम्भोविरिव नित्यं प्रत्यहं भजते, अतः विपरीतं चित्रमित्याशङ्क्यम् । समुद्रो यथा प्रत्यहं हानिवृद्धी भजते, तथा पुत्रोऽपि चन्द्रो नैतादर्थमित्यर्थः ॥

आदर्शदृश्यत्वमपि धितोऽयमादर्शदृश्यां न विभर्ति मूर्तिम् ।

त्रिनेत्रभूरप्ययमत्रिनेत्रादुत्पादमासादयति स्म चित्रम् ॥ ७५ ॥

आदर्शेति ॥ अयं चन्द्रं आदर्शवद्दृश्यत्ववृत्तत्वादिना रमणीयत्वं धितो भजमानोऽप्यादर्शवद्दृश्यां रमणीयां मूर्तिं न विभर्ति चित्रम् । यो ह्यादर्शवद्दृश्यो भवति स एवादर्शवद्दृश्यां मूर्तिं न विभर्ति तद्दृश्यो न भवतीति विरोधाध्यर्थमित्यर्थः । अथ च—दर्पणवद्दृश्यत्वं धितोऽप्यादर्श दर्शननिश्चाप्य दृश्यामनावास्यायां दर्शनयोग्यां मूर्तिं न विभर्ति । इदानीं पूर्णत्वेन दृश्यमानोऽपि दर्शं लेशेनापि न दृश्यते इत्यर्थं इति विरोधपरिहारः । दर्पणवद्दृश्यत्वं धितोऽपि आदर्शं दर्शं मर्यादीकृत्य कृष्णचतुर्दशीमनिश्चाप्य दृश्यां मूर्तिं न विभर्ति, अपितु तावत्पर्यन्तं दृश्यो भवत्येवेति वा । तथा—अयं चन्द्रत्रिनेत्रादुत्पत्तिं तादृशत्रिनेत्रादुत्पत्तौपि न त्रिनेत्रोऽत्रिनेत्रः । तस्मात्त्रिनेत्रव्यतिरिक्तात्सकाशादुत्पादमुत्पत्तिनासादयति स्म प्रापेत्वेतदपि चित्रम् । त्रिनेत्रादुत्पत्तौपि त्रिनेत्रादुत्पत्तौ न भवतीत्याध्यर्थमित्यर्थः । अथ च—त्रिनेत्रादुत्पत्तौऽप्यत्रिनेत्रादुत्पत्तिनापेत्वेतदपि विरुद्धम् । अथ च—त्रिनेत्रो भूवत्सत्तिस्थानं यस्य तादृशः, तथा—अत्रेतेर्नेत्रेनात्रिचित्रमाध्ययरूपमुत्पादं प्रापेति विरोधपरिहारः । सहजसौन्दर्यमाश्रयनाहात्म्यं कुलस्य नाहात्म्यं चानेन चन्द्रस्य वर्णितम् । चन्द्रस्यात्रिनेत्रसमुद्भूतत्वं पुराणप्रतिष्ठम् ॥

इज्येव देवत्रजमोज्यऋद्धिः शुद्धा सुधादीधितिमण्डलीयम् ।

हिंसां यथा सैव तथाङ्गमेपा कलङ्कमेकं मलिनं विभर्ति ॥ ७६ ॥

इज्येति ॥ देवानां ऋषेः समूहैर्नोज्या पेया ऋद्धिः समृद्धिर्देवैः सा शुद्धा धवला इयं सुधादीधितेरनृतकरस्य चन्द्रस्य मण्डली इज्येव याग इव शोभत इति शेषः । इज्यापि देवत्रजमोज्यपुरोडाशादिसमृद्धिः शुद्धा पवित्रा च भवति । तथैषा चन्द्रमण्डली कलङ्काख्यनेकं मध्यवर्तिनमङ्गमवयवं मलिनाकारं तथा विभर्ति, यथा सैव इज्यैव पूर्वोक्तगुणविशिष्टा सत्यप्येकं पशुर्हिंसात्मकमङ्गं कर्मसाधनं मलिनं पापहेतुं विभर्ति । परोनक्षरशीलायाः सर्वात्मना शुद्धाया अपि चन्द्रमण्डल्या देवादिकमङ्गं मलिनं जातमित्यर्थः । यागे हि हिंसामात्रेणैव नालिन्यम् । 'सुधाङ्गम्-' इति पाठे—कलङ्करूपनेकमङ्गं मलिनं वृषैव विभर्ति । शुद्धाया मालिन्ययोगस्यानैवित्यादित्यर्थः । शुद्धस्यापि धातुधर्मस्य सांख्यैर्दोषारोपणान्नालिन्यं सुधैवेत्यर्थः । इज्या, 'व्रज्यजोः-' इति क्त्वा ॥

एकः पिपासुः प्रवहानिलस्य च्युतो रथाद्वाहनरङ्गुरेपः ।

अस्त्यन्वरेऽनन्धुनि लेलिहास्यः पिबन्नमुप्यानृतविन्दुवृन्दम् ॥ ७७ ॥

एक इति ॥ एष मृगाङ्गे दृश्यमानः प्रतिष्ठः एकः पिपासुस्तृप्तकान्तः सप्तवदुत्तमन्धनध्वनिः प्रवहाख्यस्मानिलस्य सुषवाहनस्य गगनचारिणो रथाच्च्युतो वाहनमूढो रङ्गुरेगोऽनन्धुनि निर्जलेऽन्वरे लेलिहास्यो जितरां पौनःपुन्येन बाह्यादनक्षरं सुखं यस्य तादृशो मन्दनमुष्ण चन्द्रस्यानृतविन्दुवृन्दं पिबन्त्यवति । तृप्ताकान्तो रथं परित्यज्य पतितो निर्जलेऽपि गगने चन्द्रानृतविन्दुवृन्दमासादयन्वायुवाहनमृग एवायम्, ननु कश्चित्कलङ्कान्नो ननेत्यर्थः । अस्तीति वर्तनवप्रत्ययेनानृतात्वादानेन चन्द्रं परित्यज्य गन्धुनस्योऽद्यापि वर्तत इति सूचितम् । एवमन्योऽपि तृप्ताकान्तो निर्जले देशे प्रत्यवनादेः नृत्तवदिन्दुवृन्दं पिबन्त्य

मुपशान्तपिपासो लेलिदासः संखत्रेव विरे तिष्ठति । सप्तवारुहकम्भाः पुराणप्रसिद्धाः ।
लेलिहेति, गितरा पुनःपुनर्वा लेलीखणं यत्र कवायणि 'यजेऽणि न' इति भजे लुक् ॥

अस्मिन्निशौ न स्थित एव रङ्गयूनि प्रियाभिविद्धितोपदायम् ।

आरण्यसंदेश इवोपधीभिरङ्कं स शङ्के विनुना न्यधापि ॥ ७८ ॥

अस्मिन्निति ॥ शिरो नाळे एककलात्मकेऽस्मिन्चन्द्रे रङ्गयूगो न स्थितो नासीदेव तस्य
दशामागदनेनात् । किन्तु प्रियाभिरुपधीभिर्यूनि तरुणे पूर्णोपधीऽस्मिन्चन्द्रस्य रङ्गपदेन
विदिता प्रेषिता । लोदशी—अरण्ये भगः संविद्यते प्रस्थाप्यते संदेशस्तद्रूपा । अरण्यभवानां
संदेशरूपा वा । नयं भवत्प्रिया निजेने वने मृगोः सद् वसामः, त्वं तु सर्वे विजयी मुखेन
वर्तसे इति मृगयोप(वा)लम्भमूषिकेति यावत् । अनन्तरं विनुना प्रेयसी संदेशरूपः स रङ्गपदे
मध्ये, भगव—उत्सर्जे, प्रियाप्रेमभरणेन न्यधापि स्थापित इत्यहं शङ्के । अन्यापि प्रिया तरुणं
प्रियं प्रति कृत्स्नसंदेशमुपशरूपेण प्रेषयति स च तं हृदयादौ धारयति । ओषधौ हि वनवा-
तिन्यस्तादनुहपमेव संदेशं मृगं साप्रिये चन्द्रे प्रेषितवराः । आरण्यसंदेश इवायमुपदा प्रहि-
तेति वा । 'यदा—' इति पाठे—यदाप्रवृत्तिः प्रेषिताः, तदाप्रवृत्तिः तारुण्यदशायां चन्द्रेणायमङ्के
न्यधापि, ननु पूर्वमित्यर्थः । आरण्यः, भवार्थेऽण् ॥

अस्यैव सेवार्थमुपागतानामास्वादयन्पल्लवमोपधीनाम् ।

धयन्नमुष्यैव मुधाजलानि मुखं वसत्येव कलङ्करङ्गुः ॥ ७९ ॥

अस्येति ॥ एष कलङ्करङ्गुर्विरहपीडितत्वादस्यैव चन्द्रस्य सेवार्थमुपागतानामोपधीनां पल्लव-
मास्वादयन् । तथा—अमुष्यैव मुधाहृणाणि जलानि वहन् पिबन् मुखमनायासलब्धवृत्तिरेव
वसति । आहारलोभादत्रैव वसतीत्यर्थः । अन्योऽपि मृगो जलकिसलययुते देशे सुखेव
असति कदाचिदपि न त्यजति । पल्लवम्, जात्येकवचनम् ॥

रुद्रेषुविद्रावितमार्तमारात्तारामृगं व्योमनि वीक्ष्य विभ्यत् ।

मन्येऽयमन्यः शरणं विवेश मत्वेशचूडामणिमिन्दुमेणः ॥ ८० ॥

रुद्रेति ॥ दक्षयज्ञे वीरभद्रावतारस्य रुद्रसेषुणा विद्रावितम् । अत एव—आर्तं तारारूपं
मृगं व्योमनि आरात्समीपे दूरे वा वीक्ष्य विभ्यत् त्रसन् अयमन्योऽपर एष इन्दुनीशस्य
चूडामणिं ज्ञात्वा शरणं विवेश । शिवेन शिरसि स्थापितत्वादयं मान्य इत्येतदाश्रयेण रुद्रा-
न्मामयं रक्षिष्यत्येवेत्याशयेनान्यो मृगश्चन्द्रं शरणं प्रविष्ट इत्यर्थः । इत्यहं मन्ये । अन्योऽपि
सजातीयं कस्माच्चिद्भीतं दृष्ट्वा स्वयमपि भीतः सन्कमपि शरणं याति । 'गत्वा' इत्यपि पाठः ।
तारामृगस्य रुद्रेषुविद्रावणं काशीखण्डादौ ज्ञातव्यम् ॥

पृष्ठेऽपि किं तिष्ठति नाथ नाथ रङ्गुर्विधोरङ्क इवेति शङ्का ।

तत्त्वाय तिष्ठस्व मुखे स्व एवं यद्वैरथे पृष्ठमपश्यदस्य ॥ ८१ ॥

पृष्ठ इति ॥ हे नाथ, विधोरङ्क इव यथा चन्द्रस्योत्सर्जे कलङ्कमृगो वर्तते, तथा रङ्गुः पृष्ठे-
ऽपि पश्चाद्भागे किं तिष्ठति अथ न तिष्ठति इति तवाशङ्का चेद्वर्तते इति शेषः । तर्हि त्वं तत्त्वाय
याथात्म्यज्ञानार्थं स्वे निजे मुखे एव विषये तिष्ठस्व । निजमुखमेव निर्णयं पृच्छेत्यर्थः ।
यत्त्वन्मुखं द्वैरथे समानशोभाभिलाषाद्विरथसंबन्धिनि द्वन्द्वयुद्धेऽस्य लम्बुखाद्भज्यमानत्वात्पला-

यनानस्य चन्द्रस्य पृष्ठं पथाद्भागनपश्यत् । तस्मात्तत्त्वमुखमेव निर्णेतृत्वेन पृच्छेत्स्यः ।
तन्मुत्तरं चन्द्रादधिकमिति भङ्गाया नलमुखवर्णनं मे कृतम् । तत्त्वाय तत्त्वं ज्ञातुं, 'क्रियार्थोपप-
दस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी, तादर्शमात्रे वा । तिष्ठत्वा, स्वेवाख्यायां तद् । स्वे,
वैकल्पिकत्वात्सिद्धमात्रः ॥

उत्तानमेवास्य बलक्षकुक्षिं देवस्य युक्तिः शशमङ्कमाह ।

तेनाधिकं देवगवेष्वपि स्यां श्रद्धालुरुत्तानगतौ श्रुतायाम् ॥ ८२ ॥

उत्तानमिति ॥ युक्तिरर्थापत्तिरनुमानं वास्य देवस्य चन्द्रस्य मध्यवर्तिनमङ्गं कलङ्कहर्षं
शशमुत्तानं स्वर्गसंमुखनलदादिदृश्यमानपृष्ठभागमाह ब्रूते । यतो बलक्षकुक्षिं धवलोदरम् ।
यद्यप्यं शशकोऽस्तत्संमुखोदरोऽनुत्तानोऽभविष्यत्, तर्हि मध्यवर्तिशशकोदरस्य धवलत्वाच्चन्द्र-
मध्यभागोऽपि धवलोऽभविष्यत्, नच तथा दृश्यते, किंतु मलिनः । तस्मादुत्तान एव शशक-
श्चन्द्रेऽस्तीति युक्तिराहेत्यर्थः । तेन चन्द्रशशकनिधितोत्तानत्वेनैव हेतुनाहं देवगवेष्वपि सुर-
भीप्रभृतिषु विषये वेदे ध्रुतायानुत्तानगतौ सुरलोकसंमुखचरणतया गमने विषये पूर्वापेक्षया-
धिकनवितरां श्रद्धालुरास्तिक्ययुक्ता स्याम् । 'उत्ताना वै देवगवाधरन्ति' इति श्रुतिन्यायोपप-
त्त्यर्थतया सत्यैवेत्यहमिदानीनधिकं मन्ये इत्यर्थः । देवगवेषु 'गौरतदितलुकि' इति दृक् ।
'देवगवीषु' इति पाठे टित्त्वान्तीप् ॥

उक्तिरौत्तानगतौ सिद्धायामपि शशकस्य रज्जुपृष्ठलाघौलत्वेन प्रतीतिः कथमित्यत आह-

दूरस्थितैर्वस्तुनि रक्तीले विलोप्यते केवलनीलिमा यत् ।

शशस्य तिष्ठन्नपि पृष्ठलोन्नां तन्नः परोक्षः खलु रागभागः ॥ ८३ ॥

दूरेति ॥ दूरस्थितैर्द्रष्टृभी रक्तीले मिश्रितोभयवर्णे बलुनि केवलत्स्यत्तरागभागौ नीलि-
मैव यद्यस्माद्विलोप्यते तत्तस्मात्कारणाच्चरस्य पृष्ठवर्तिरौन्मां तिष्ठन्नपि रागभागो रक्तीनांशः
नोऽस्माकनतिदूरस्थितानां खलु निश्चितं परोक्षो दृग्गोचरो न भवति, किंतु नीलिमैव दृश्यत
इत्यर्थः । तिष्ठन्वर्तमानोऽपि परोक्ष इति विरोधानात्तः । दूरस्थत्वाच्च दृश्यत इति तत्पारि-
हारः । खलुन्प्रेक्षायाम् वा ॥

भङ्गुं प्रभुर्व्याकरणस्य दर्पं पदप्रयोगाध्वनि लोक एषः ।

शशो यदस्यास्ति शशी ततोऽयमेवं नृगोऽस्यास्ति नृगीति नोक्तः ८४

भङ्गुमिति ॥ एष कविलोकः पदानां सुप्तिङन्तानां प्रयोगाध्वनि विषये व्याकरणस्य प्रह-

तिप्रत्ययविभागपूर्वं शब्दव्युत्पादनकारिणः शास्त्रस्य नदर्थान एव सकलशब्दप्रयोग इति दर्पं
गर्वं, यद्वा—लक्षणया वैयाकरणस्य व्याकरणाधीन एव सकलशब्दप्रयोग इति गर्वं भङ्गुं
त्याजयितुं प्रभुः समर्थः । यद्यस्माद्विदितोऽयं चन्द्रः शशोऽस्यास्ति ततो हेतोः शशी यथास्तीति
लोकेनेति शेषः । एवमनुनैव प्रकारेण नृगोऽस्यास्ति नृगीति नोक्तः । शशोऽस्यास्तीति मतुदर्थे
'अत इनिठनौ' इतीतौ यथायं शशीत्युच्यते, तथा तैर्नैव स्वेन नृगोऽस्यास्तीत्यत्रेनेः प्राप्तौ
सत्यामपि नृगीति नोक्तः । तस्मादतिव्याप्त्यादिदोषाव्याकरणमूल एव लोकप्रयोग इति नियमो
न युक्तः किंतु कृतद्वित्वनासानाननिधानं नियामकम् । लङ्गमुद्दिश्य लङ्गप्रवृत्तिः, ननु

लक्षणमुक्तिः लक्षणव्यतिरिक्ते । तस्मात्प्रयोगमूलं आकरणाभिहितं आकरणात्त्रेह एव तत्र
नवीयानेति भावः । अत्रानुत्पत्त्या ॥

यावन्तमिन्दुं प्रतिपद्यस्यते प्रासादि तावानयमभिनापि ।

तत्कालमीशेन धृतस्य मूर्ध्नि विभोरणीयस्त्वमिहास्ति लिङ्गम् ॥ ८५ ॥

यावन्तमिति ॥ अत्रानुत्पत्त्यात् तत् कालमात्रमेव कलमेन्दुं प्रसूते, अभिनापि तावन्तं
लक्षणं एककल एवार्थं प्रासादि, ननु पूर्णं इत्यर्थः । एतत्कथं ज्ञातमिदं आह—तत्र
तमिन्दुच्छेदे समुदाहृतोत्तरपर एव देशेन मूर्ध्नि धृतस्य विभोरणीयस्त्वं जितरां कार्यमेव
कलच्छेदे लिङ्गं ज्ञापकमनुमानतो हेतुरस्ति । यदि समुद्रेण संपूर्णोऽयमभिनाप्यत, तर्हि वि
नापि तदानीमेव धिरिति तावानेतावत्प्राप्त, ननु तथा, तस्मात्प्रतिपदेककलः प्रसूतः, तत्
न्यामुद्रेणापीति प्रतिपद्युगमोऽप्ययमेव कलत्वादेन न दर्शयत इति भावः ॥

आरोप्यते चेदिह केतकत्वमिन्दौ दलाकारकलाकलापे ।

तत्संबन्धस्य मृगस्य नाभिकस्तूरिका सौरभवासनाभिः ॥ ८६ ॥

आरोप्यत इति ॥ केतकत्वमिन्दौ चेद्यदि आरोप्यते यतो दलाकारः केतलोपवत्
दशः धनलः कलानो कलापः समूहो यस्य तस्मिन् । ततस्मात्केतकदलवच्चतुष्टयकलाकलापस्य
चन्द्रे केतकमेवेति रूप्यत इत्यर्थः । ततर्हि अष्टमृगस्य मृगलेन नाभिकस्तूरिका कर्त्री
आरोपितं तत्केतकत्वं कर्माभूतं सौरभवासनाभिः कृत्वा संबदिति । चन्द्रे केतकत्वं युक्तमित्य
नुमन्यत इत्यर्थः । 'नाभिः' इति पाठे—अष्टमृगस्य नाभिः कर्त्री कस्तूरिकासंबन्धिसौरभ
वासनाभिः कृत्वा संबदतीति वा । केतक्यां कस्तूरीपरिमलो वर्तते, चन्द्रे कलमृगनाभिः
रूपा कस्तूरी वर्तते । तस्माच्चन्द्रे केतकत्वमारोपयितुं युक्तमित्यर्थः । तत्केतकत्वमष्टमृगस्य
नाभिकस्तूरिकायाः परिमलस्य वासनाभिः संक्रमणैः कृत्वा संबदति युक्त्या संवादं प्राप्नोत्ये
वेति वा । 'ताभिः' इति पाठे—अतिप्रसिद्धाभिर्वासनाभिः ॥

आसीद्यथाज्यौतिषमेव गोलः शशी समक्षं चिपिटस्तथोऽभूत् ।

स्वर्भानुदंष्ट्रायुगयन्त्रकृष्टपीयूषपिण्याकदशावशेषः ॥ ८७ ॥

आसीदिति ॥ एष शशी यथाज्यौतिषं गर्गादिमुनिप्रणीतग्रहगणितशास्त्रानतिक्रमेण
गोलः कपित्थफलवद्वर्तुलोपरितनभाग एव पूर्वमासीत् । तर्हीदानीं कथमन्यथा दृश्यत इत्या
शङ्क्याह—ततोऽनन्तरं कालक्रमेण स्वर्भानो राहोरुर्ध्वाधोभागस्थितदंष्ट्रायुगमेव यन्त्रं निष्पी
डनचक्रं तेन कृष्टं नि तं पीयूषममृतं स चासौ पिण्याकथ तस्य
दशा गृहीतरसनीर न रूपतावे यस्यैवंभूतः सन् चिपिटः
पर्यटप्रायोऽभूदिति मेषानु ज्योतिरधिकृत्य कृतो ग्रन्थो
ज्यौतिषम्, अा योः १ । ज्योतिःशास्त्रादौ
कालेराहुलक्ष्मः ॥ १ ॥ यथोदितः

तस्य मित्रम् ।

॥ ते ॥ ८८ ॥

असाविति ॥ अस्मै चन्द्रो वितनोरनन्नस्य सखा नो भवति । कुतः—असाम्यादसा-
दद्यात् । 'विवाहमैत्रीवैराणि भवन्ति समशीलयोः' इति शास्त्रादनयोः साज्ञानन्नयोः सादृश्या-
भावान्नैत्री न संगच्छत इत्यर्थः । तर्ह्यनयोर्लोकप्रतिष्ठा नैत्री कथमित्यत आह—उत्तु
निश्चितं कर्पूरापरनानैवेन्दुस्तत्त्वानन्नस्य मित्रम्, तावत्तैव लोकप्रतिष्ठिरिति विरोधाभाव
इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—यद्यस्मात्तौ द्वावपि कामकर्पूरौ दग्धौ सन्तौ पूर्ववत्पाददग्धदत्तायाः
सकाशादधिकं वीर्यवत्तां हि स्पष्टं दधाते । पक्षो हि कर्पूरो वीर्यवत्तरो भवति, कानोऽपि
दाहानन्तरमधिकं वीर्यवाननुभूयते । तदुक्तम्—'कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने
जने । नमोस्त्ववार्चवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने ॥' इति । तस्मात्कामकर्पूरयोर्नैत्री बुद्ध्या ।
'अथ कर्पूरमध्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः' इत्यनरः । अत्रियामित्यनरवचनात्कर्पूरसदो
नपुंसकोऽपि ॥

स्थाने विधोर्वा मदनस्य सख्यं स शंभुनेत्रे ज्वलति प्रलीनः ।

अयं लयं गच्छति दर्शभाजि भास्वन्मये चक्षुषि चादिपुंसः ॥ ८९ ॥

स्थान इति ॥ वापवा विधोर्मदनस्य सख्यं स्थाने । बुक्तेनेवेत्यर्थः । तत्र हेतुः—य
कामः ज्वलति देवीप्यमाने शंभुनेत्रे प्रलीनः प्रकर्षेण लीन एकतां प्रलयं गतः । विनष्ट
इत्यर्थः । अयं चन्द्रश्च दर्शभाजि दर्शनं दर्शस्वय्यापाययुक्ते, अथच—अनादत्त्यां गते, भा-
स्वन्मये सूर्यरूपे आदिपुंसो विष्णोश्चक्षुषि लयनेकतां गच्छति । दर्शो हि चन्द्रः सूर्यं गच्छति,
अतएव दर्शस्य सूर्येन्दुसंगम इति नाम । सूर्यो विष्णोर्दक्षिणं चक्षुः । तत्रैव तुल्यचोरे-
हरयोर्नैत्रयोर्द्वयोरपि चन्द्रकामयोः प्रलीनत्वाद्दर्शं चन्द्रस्याप्यनगातया च लनशीलत्वाद्बुद्धिर्
नैत्रीत्यर्थः । तथाच कामस्य चन्द्रसंज्ञिताप्रतिबिम्बस्यैव बुद्धिर्भावः ॥

नेत्रारविन्दत्पमगान्धृगाङ्गः पुरा पुराणस्य यदेष पुंसः ।

अस्याङ्ग एवायमगात्तदानीं कनीनिकेन्द्विन्दिरसुन्दरत्वम् ॥ ९० ॥

नेत्रेति ॥ पुरा पूर्वं यदा तल्लिङ्गादेः मृगाङ्गः पुराणस्य पुंसः श्रीविष्णोर्नेत्रारविन्दस्य
नयनकमलत्वमगात् । तदा तल्लिङ्गादेः अत्र विष्णुनेत्रारविन्दमूलत्वात् चन्द्रत्वमनङ्गः
कालः एव कनीनिकाया श्विन्द्विन्दरस्य भ्रमरस्य सुन्दरत्वमगात्तदा । 'अदात्' इति शब्दे—
अयं श्रीविष्णुरस्य चन्द्रस्याङ्गे विधौ कनीनिकेन्द्विन्दिरसुन्दरत्वमगात् । नेत्रे हि कनीनिकाया
भाव्यम्, अरविन्दे च भ्रमरेण । तथाकाल्य नेत्रारविन्दरसत्वादुभयोर्गमनं श्रीविष्णुः कृतवान-
मित्यर्थः । अह एव कनीनिकाया कनी भ्रमरेण सुन्दरत्वमत्कारयति वा । 'श्विन्द्विन्दिरसुन्दर-
वरनयनरीयाणि विरेकाः स्तुः' इति दलदुषः ॥

देवेन तेनैव च कादपिपिध तान्मं तनीत्स्योनयपल्लवाजौ ।

द्विजाधिराजौ हरिणाधिरौ च तुक्तं निपुक्तौ नयनविश्रान्तान् ॥ ९१ ॥

देवेनेति ॥ देव देवेन श्रीविष्णुना एव यदा कदाचित्कालेनेत्रे दृष्टानि तान्मं तनीत्-
पमेता तनीत्स्य तुल्यानां नयनविश्रान्तौ पमेत्स्य तैव यदादे ॥ ९१ ॥

लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्यप्रवृत्तिरिति । तस्मात्प्रयोगमूलं व्याकरणमिति व्याकरणात्लोक एव प्रकीर्तनीयमिति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसा ॥

याचन्तमिन्दुं प्रतिपत्प्रसूते प्रासावि तावानयमन्धिनापि ।

तत्कालमीदृशेन धृतस्य मूर्ध्नि विधोरणीयस्त्वमिहास्ति लिङ्गम् ॥ ८१ ॥

याचन्तमिति ॥ शुक्रप्रतिपद्यावन्तं यत्प्रनाणभेककलमिन्दुं प्रसूते, अन्धिनापि तावानयमन्धिनापि, एतत्प्रमाण एककल एवायं प्रासावि, ननु पूर्ण इत्यर्थः । एतत्कथं ज्ञातमित्यत आह—तत्काले तस्मिन्काले समुद्रादुत्पत्तेरवसर एव ईदृशेन मूर्ध्नि धृतस्य विधोरणीयस्त्वं नितरां कादर्यमेवैककलत्वे लिङ्गं ज्ञापकमनुमापको हेतुरस्ति । यदि समुद्रेण संपूर्णोऽयमजनिष्यत, तर्हि किमेव नापि तदानीमेव शिरसि तावानेवाधास्यत, ननु तथा, तस्मात्प्रतिपदैककलः प्रसूतः, तावन्समुद्रेणापीति प्रतिपदुत्पन्नोऽप्ययमेककलत्वादेव न दृश्यत इति भावः ॥

आरोप्यते चेदिह केतकत्वमिन्दौ दलाकारकलाकलापे ।

तत्संवदत्यङ्गमृगस्य नाभिकस्तूरिका सौरभवासनाभिः ॥ ८२ ॥

आरोप्यत इति ॥ केतकत्वमिन्दौ चेद्यदि आरोप्यते यतो दलाकारः केतकीपत्रसदृशः धवलः कलानां कलापः समूहो यस्य तस्मिन् । तत्तस्मात्केतकदलवच्चुभ्रकलाकलापत्वाच्चन्द्रः केतकमेवेति रूप्यत इत्यर्थः । तत्तर्हि अङ्गमृगस्य मृगत्वेन नाभिकस्तूरिका कर्त्रा आरोपितं तत्केतकत्वं कर्माभूतं सौरभवासनाभिः कृत्वा संवदिति । चन्द्रे केतकत्वं युक्तमित्यनुमन्यत इत्यर्थः । 'नाभिः' इति पाठे—अङ्गमृगस्य नाभिः कर्त्रा कस्तूरिकासंवन्धिसौरभवासनाभिः कृत्वा संवदतीति वा । केतक्यां कस्तूरीपरिमलो वर्तते, चन्द्रे कलङ्गमृगनाभिरूपा कस्तूरी वर्तते । तस्माच्चन्द्रे केतकत्वमारोपयितुं युक्तमित्यर्थः । तत्केतकत्वमङ्गमृगस्य नाभिकस्तूरिकायाः परिमलस्य वासनाभिः संक्रमणैः कृत्वा संवदति युक्त्या संवादं प्राप्नोत्येवेति वा । 'ताभिः' इति पाठे—अतिप्रसिद्धाभिर्वासनाभिः ॥

आसीद्यथाज्यौतिषमेव गोलः शशी समक्षं चिपिटस्तथोऽभूत् ।

स्वर्भानुदंष्ट्रायुगयन्त्रकृष्टपीयूषपिण्याकदशावशेषः ॥ ८३ ॥

आसीदिति ॥ एष शशी यथाज्यौतिषं गर्गादिमुनिप्रणीतग्रहगणितशास्त्रानतिक्रमेण गोलः कपित्थफलवद्वर्तुलोपरितनभाग एव पूर्वमासीत् । तर्हिदानीं कथमन्यथा दृश्यत इत्याशङ्क्याह—ततोऽनन्तरं कालक्रमेण स्वर्भानो राहोरूर्ध्वाधोभागस्थितदंष्ट्रायुगमेव यन्त्रं निष्पीडनचक्रं तेन कृष्टं निष्कृष्य गृहीतं पीयूषममृतं यस्य, यस्माद्वा, स चासौ पिण्याकश्च तस्य दशा गृहीतरसनीरसतिलादिपिण्डीमात्ररूपतावशेष उद्धृतो भागो यस्यैवंभूतः सन् चिपिटः पर्पटप्रायोऽभूदिति समक्षमिदानीं प्रत्यक्षेणानुभूयत एवेत्यर्थः । ज्योतिरधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्यौतिषम्, 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इत्यण् । ततो यथायंऽज्ययीभावः । ज्योतिःशास्त्रादौ त्रयोदशाङ्गुलश्चन्द्रः षोडशाङ्गुलस्य सूर्यस्याधोभागस्थो जलपूर्णकाचकूपिकाप्रायो यथोदितः, तथैव पूर्वमासीदित्युक्तम् ॥

असावसाम्याद्वितनोः सखा नो कर्पूरमिन्दुः खलु तस्य मित्रम् ।

दग्धौ हि तौ द्वावपि पूर्वरूपाद्यद्वीर्यवत्तामधिकां दधाते ॥ ८४ ॥

लानां पूजार्थं चन्द्रसविधे क्रियमागानां चन्द्रतेजसा संकोचस्थैव संभवादुन्निद्रसरोजपूजाश्रियं कर्पं प्राप्नोति । प्रकारान्तरेण प्राप्नोतीत्याह—निजाङ्गभूतस्य रङ्गोन्मृगस्याक्षिद्वयेनैवालङ्कृतोऽयं चन्द्रत्वानुन्निद्रसरोजपूजाश्रियनेति प्राप्नोति तन्नयनचोदन्निद्रकमलरूपत्वादित्यर्थं इत्यहं मन्ये । अङ्गुनेत्राभ्यां कुलायं चन्द्रो विकसितकमलाभ्यां पूजानिव शोभां प्राप्नोतीति भावः । एत्थेवेति वा ॥

य एष जागर्ति शशः शशाङ्के बुधो विधत्ते क इवात्र चित्रम् ।

अन्तः किलैतत्पितुरम्बुराशेरासीचुरङ्गोऽपि मतङ्गजोऽपि ॥ ९६ ॥

य इति ॥ एष प्रलक्षदस्यः शशः शशाङ्के जागर्ति स्फुरति अत्र विषये क इव बुध-
धिन्ननाश्वर्यं विधत्ते, अपितु न कोऽपि । किल यस्मादेतत्पितुरम्बुराशेरन्तर्मध्ये उच्चैःश्रवः-
सङ्गकस्तुरङ्गोऽप्यासीत् । ऐरावताख्यो मतङ्गजोऽप्यासीत् । यदीयपितुर्मध्येऽश्वगजादिकं
भवति, तदीय(पुत्र)मध्ये शशनात्रसंभवे किमाश्वर्यमित्यर्थः ॥

गौरि प्रिये भातितमां तमिस्रा ज्यौत्स्नी च नीले दयिता यदस्मिन् ।

शोभासिलोभादुभयोस्तयोर्वा सितासितां मूर्तिमयं विभर्ति ॥ ९७ ॥

गौर इति ॥ तमिस्रा तनोबहुलास्य दयिता रात्रिगौरि प्रिये चन्द्रे विषये भातितनाम् ।
तथा—ज्यौत्स्नी च चन्द्रिकायुक्ता धवलास्य दयिता रात्रिनीले प्राणेशोल्लिखन्द्रे नितरां
शोभते । भिन्नवर्णं हि शोभते इत्यर्थः । तस्मादेतौत्तयोस्तमिस्राज्यौत्स्नीरुभयोरपि विषये
स्वस्य शोभाप्राप्तेर्लौभादभिलाषात्तयोरेव वा पत्न्योर्या शोभाप्राप्तिस्तदभिलाषाद्वलद्वयानलव-
त्संयन्धात्तमिस्राज्यौत्स्न्योः शोभया भवितव्यमिति । अयं चन्द्रः सितासितां धवलां श्यामलां
च मूर्तिं विभर्ति । वा इवार्थः । शोभासिलोभादिवैलम्बयः । नीलभागे ज्यौत्स्नीं प्रियां
धारयितुं धवले च तामतीमिति यथासंख्यम् ॥

वर्षातपानावरणं चिराय काष्ठौघमालम्ब्य समुत्थितेषु ।

वालेषु ताराकवकेष्विहैकं विकस्वरीभूतमवैमि चन्द्रम् ॥ ९८ ॥

वर्षेति ॥ अहं वालेषु तनुषु सूक्ष्मरूपेष्वविकसितेषु चेह प्रलक्षदस्येषु तारानु नक्षत्रेष्वेव
कवकेषु छत्राकेषु मध्ये चिरकालोत्पलत्वाद्विकस्वरभूतं विकसितनेकं छत्राकनेव चन्द्रमवैमि
मन्ये । किभूतेषु ताराकवकेषु—चिराय बहुकालं वर्षादृष्टौ आतपे श्रीमत्तौ च वर्षेषु जल-
वृष्टिषु आतपेषूप्लेषु च सत्सु अनावरणमनाच्छादितं काष्ठौघं दिक्कनूहनेव दाहस्तनूहनालम्ब्य
समुत्थितेषु । वर्षाकाळे दानावृष्टेषु जललिम्वितेषु पश्चादुत्पत्तयेषु च काष्ठेषु सूक्ष्म-
स्थूलानि च्छत्राकानि भवन्ति । तथाच तारा अल्पकवकानि, चन्द्रस्तु सूक्ष्मकवकनिवे-
स्तुत्येता ॥

दिनावसाने तरणेरकलाक्षिमञ्जनाद्विध्वविलोचनानि ।

अस्य प्रसादादुडुपस्य नकं तनोविपद्भीषवतीं तरन्ति ॥ ९९ ॥

दिनेति ॥ विधत्त जगतो विलोचनानि दिनादसाने तरणेः सूक्ष्माकलादसंभविहृते-
निमञ्जनाद्वतीचोसागरनारप्रवेशादेतोर्नेकं यत्रौ तनोदिलिप्तां स्पन्दनदिरुतां विपदनेव द्वीप-

चकोरैरप्यजरामरैर्भाव्यम्, नच ते तथा, तस्मात्ततेजसः सुधात्वं वा नृपा भवेत्, सुधाभूत-
स्यापि वा जरामरणापहारे सामर्थ्यं नास्तीत्यन्यतरद्वौकार्यम् । तथा—‘सुधाप्रभावैर्न निजा-
श्रयं वा’ इति पूर्वश्लोकांशसमाधानमित्याशयः । ‘अजरामरीत्युः-’ इति पाठे—चिवः ॥

वाणीमिराभिः परिपक्विमाभिर्नरेन्द्रमानन्दजडं चकार ।

मुहूर्तमाध्ययरसेन भैमी हैमीच वृष्टिः स्तिमितं च तं सा ॥ १०३ ॥

वाणीमिरिति ॥ सा भैमी आभिः पूर्वोक्ताभिः परिपाकेन निर्वृताभिः परिणतकविल-
शक्तितया प्रसादादिगुणयुताभिर्वाणीभिः कृत्वा तं नरेन्द्रमानन्दजडं हर्षपरवशं चकार ।
तथा—मुहूर्तमद्भुतापरनाम्नाध्ययरसेन, अथच—तद्रूपेण जलेन, हैमी तुपारसं वन्विनी
वृष्टिरिव भैमी स्तिमितमतिह्लात्प्राप्तस्त्वन्मं च, अथच—भार्द्रं चकार । हिमवृष्टिर्यथान्यं
जडभार्द्रं च करोति, तथेयमप्यानन्दजडं सातिह्लेहं च चकारेत्यर्थः । परिपक्विनाभिः, द्वित्वा-
निर्वृत्तेर्थे किः केनेप् ॥

इतो मुखद्व्यागियमाविरासीत्पीयूषधारामधुरेति जल्पन् ।

अचुम्बदस्याः स मुखेन्दुविम्बं संवावदूकाश्रियमम्बुजानाम् ॥ १०४ ॥

इत इति ॥ इत्येवं जल्पन् वदन् स नलोऽम्बुजानां संवावदूका नितरां संवादिनी श्रीः
शोभा यस्य तादृशं कमलतुल्यशोभमस्या मुखेन्दुविम्बमचुम्बत् । चन्द्रकमलतुल्यं भैमीमुखं
प्रीत्यतिशयादनुचक्षित्यर्थः । इति किम्—हे भैमी, इयमुक्तप्रकारा पीयूषधाराम्बुजानामधुरा वाक्
इतः प्रत्यक्षदृष्ट्याद्भवन्मुखादाविरासीत् निःसृत्येति । इत इत्यनेन सानीप्याभिनयकारिणा
करेण भैमीमुखं चिबुके धृतमिति ध्वन्यते । मुखेन्दुविम्बत्वेन च पीयूषधारसंयन्धौचिती
सूच्यते । तथा च पीयूषधारया नधुरेत्यपि व्याख्येयम् । संवावदूकेत्यादिना च नैन्याः
पद्मिनीत्वं प्रतिदम् । चन्द्रविम्बस्य कमलैः सह विसंवादो विरोधित्वात्, एतन्मुखचन्द्रवि-
म्बस्य तु कमलैः सह संवादः कमलसौभाग्यभाक्त्वादिति प्रतिद्वचन्द्रविम्बादेतन्मुखविम्बम-
धिकमिति सूच्यते । अत्यर्थं संवदति संवावदूका, संपूर्वायं वदति नैन्यां वर्तते ॥

प्रियेण साथ प्रियमेवमुक्ता विदर्भभूमीपतिवंशमुक्ता ।

स्तितांशुजालं विततार तारा दिवः स्फुरन्तीव कृतावतारा ॥ १०५ ॥

प्रियेणेति ॥ प्रियेण एवम् ‘इतो मुखात्-’ इत्यादिरूपं प्रियं वचनमुक्ता भाषिता विद-
र्भभूमीपतेर्वशेन कुलेन मुक्ता जनेता । तथा—स्फुरन्ती दीप्यमानच्चान्तिः सोदासा सा भैमी
अथ नलवचनानन्तरं स्तितांशुजालं विततार । तदेव नलाय प्रीतिदानमित्येव ददावित्यर्थः ।
केव—दिवः सक्तासात् क्षीणपुष्पतया खेच्छया वा कृतावतारा भूलोकमानता रोहिणी तारेव
स्फुरन्ती किरणजालं विततारेवेति उत्प्रेक्षोपमा वा वंशः कुलमेव वंशो वैपुल्यत्र जाता देव-
धार्या मुक्ता नौचिकरूपा । कृतावतारेत्यत्र तरणं तरः ‘श्रद्धोरप्’ लट्त्वात्तद्विशदितत्वात्तत्परेऽपि
पश्चादवशब्देन सह ‘सह सुपा’ इति समासः ॥

स्ववर्णना न स्वयमर्हतीति नियुज्य मां त्वन्मुखनिन्दुरूपम् ।

स्यानेऽत्युदास्ते शशिनः प्रशस्ता धरातुरासाहमिति स साह ॥ १०६ ॥

वर्त्तन् नहानरोमस्योदुत्तरा नन्दस्य प्रद्योतकप्रकाशतरन्ति । चन्द्रेण तमो विरज्य न
प्रकाशितमिति भावः । अन्येऽपि सर्वा तरनेनीत्या अस्त्वान्नन्नादितोऽनुमन्तव्यमिति
उपस्थाकलादागतस्वात्मकानपमस्य प्रकाशतरन्ति ॥

किं नाक्षिण नोऽपि क्षणिकोऽणुकोऽयं भानन्ति तेजोमयविन्दुरिन्दुः ।
अथेस्तु नेत्रे घटते यदासीन्मासेन नाशी महतो नदीयान् ॥ १०० ॥

किमिति ॥ नोऽस्त्वान्नन्नादां पानरुणामपि अक्षिण नेत्रविषये तेजोमयदेवोऽपि
विन्दुरेवायमेन्दुरित्युक्त्वा नयनान्तर्निषिद्धीकरणे चक्षुष्यतुल्याद्यरेण नान् गोमदानः किं
नास्ति, अपित्वलदादिनेत्रेऽपीन्द्रियेतरं एव, परम्-अणुकोऽसीयान्, तथा क्षणिकः इत्ये-
वावस्थायी । चावधिपिष्टीकरणमेव इत्यत इत्यर्थः । तद्वत्स्वायन्दात्तस्य वैलक्षण्यं कथ्यते
आह-अत्रेमुनेनेत्रे तु पुनस्तोगोमयविन्दुरयमेन्दुनेदीयानितरापेक्षया नितरां नहानरोमस्य
आसीत् । तथा मासेन कृत्वा नाशी प्रतविनाशयामूदिति यत्, तद्वदते । एतदुच्यते इत्य-
र्थः । यतः-क्षोदयत्यात्रेः-महतो महानुनापस्य । 'सर्वं हि महतां महत्' इति न्ययेन
महतोऽत्रेस्तेजोमयविन्दुरप्ययमेन्दुनेहाशरेनागधिरकालस्यापी चेत्तन्नेत्रेवर्तितेजोमय-
न्दोरिन्दोर्वैलक्षण्यं युक्तमेवेति भावः । अणुः, 'अल्पे' इति क्त् । नाशीति अस्त्यर्थे इति ॥

प्रातुं पतिं नौपधयः स्वशक्त्या मन्त्रेण विप्राः क्षयिणं न शेकुः ।

एनं पयोधिर्मणिभिर्न पुत्रं सुधा प्रभावैर्न निजाश्रयं वा ॥ १०१ ॥

प्रातुमिति ॥ नृत्संज्ञाविन्यादय औपधयः स्वशक्त्या स्वज्ञानव्येन निजसंज्ञाविना-
शान्यां कृत्वा औपधीयत्वात्पतिनेन चन्द्रं क्षयिणं प्रतिदिनं कलशवन्वन्तम्, अथच-कल-
शेणितं सन्तं प्रातुं न शेकुः । तथा-विप्रा द्विजराजत्वान्निजलानि क्षयिणं मन्त्रेण कुतः-
सामर्थ्येन कृत्वा रक्षितुं न शेकुः । तथा-पयोधिरपि पुत्रं क्षयिणनेन मणिमिरनेन्द्रकारै-
न्तःस्थैः रजैः कृत्वा रक्षितुं न शक्येति वचनविपरिणामः । तथा-सुधापि स्वाधिरानु-
क्षयिणनेनमजरामरत्वजनर्द्धः प्रभावैः कृत्वा प्रातुं न शक्यत् । वा वनुच्चये । ज्ञानव्यादयः
स्वशक्त्यादिरक्षणसाधने सत्यपि पतित्वात्सुप्तत्वाभिजाश्रयद्वयाच्च क्षयाद्रक्षितुं वनर्था न वन्तु-
रिति विशेषोक्त्या पूर्वकर्मजो रोगो महानुभावैरप्यपनेतुं न शक्यत इति व्यप्यते । अतिन्तो
हि मणिमन्त्रौपधीनां प्रभाव इत्योपप्यादीनां सामर्थ्यं श्रुतिदम् ॥

मृषा निशानाथमहः सुधा वा हरेदसौ वा न जराविनाशौ ।

पीत्वा कथं नापरथा चक्रोरा विद्योमरीचीनजरामराः स्युः ॥ १०२ ॥

मृषेति ॥ निशानाथस्य चन्द्रस्य महत्तेजः सुधा वा पीयुषनेवेति लोकवादी मृषा अकल
एव वा भवेत् । वा अथवा । यदि चन्द्रतेजः सुधैवेति लौकिकप्रवादः सत्य एव, तद्वत्तौ
चन्द्रतेजोल्पा सुधा जराविनाशौ जरामरपे न हरेद्विनाशयोदित्यङ्गीकारम् । चन्द्रतेजः सुधा
नैवेति वाङ्मोक्षार्थम् । अथ चैतद्रूपा सुधापि जरामरपे न नाशयतीत्यङ्गीकारमिति । अ-
रथान्यथा यदि चन्द्रतेजः सुधेति प्रवादः सत्यः, तद्रूपा सुधा जरामरपे निनाशयेत्, तर्हि
चक्रोराख्याः पक्षिणो विद्योमरीचीनीत्वापि कथं क्रमेति न अजरामराः स्युर्वजरामरा इति
नवेयुः । चन्द्रतेजसः सुधात्वे, एतस्याथ सुधाया जरामरविनाशे सामर्थ्यं वद्भावे, सत्यने

गगनस्थोऽपि नृगो भैमीमुखगीतिं कथमभ्युदित्वाशङ्काम्—

आप्यायनाद्वा रुचिभिः सुधांशोः शैत्यात्तमःकाननजन्मनो वा ।

यावन्निशायामथ घर्मेदुःस्थस्तावद्भजत्यहिं न शब्दपान्थः ॥ ११० ॥

आप्यायनादिति ॥ शब्दरूपः पान्थो निलपयिको निशयां यावद्भजति तावदथ पथात्साकल्येन वा अहिं न गच्छति, यत्साहिने घर्मेणातपेन दुःस्थः संतप्तः, तत्साहिनेऽल्पमेव गच्छतीत्यर्थः । रात्रौ दूरागमने हेतुमाह—सुधांशोरमृतरूपाभी रुचिमिराप्यायनादुज्जीवितबलत्वाद्वा तम एव काननं वनं तत्साज्जन्म यस्य गाढान्धकारजातच्छैलाद्वा तेजसोऽभावे तमस्तः संभवादौष्ण्याभावाच्छैलम् । अतएव रात्रौ बहु गच्छति, दिने चोष्णेन श्रान्त इव बहु न गच्छति । शब्दो हि रात्रौ स्वभावादतिदूरेऽपि श्रूयते । दिवा तु न तथा । पयिकोऽपि रात्रौ शैलादूरं गच्छति, दिने चाल्पम् । दूरभ्रवणप्रतिपादकोयं श्लोकः ॥

दूरेऽपि तत्तावकगानपानाल्लब्धावधिः स्वादुरसोपभोगे ।

अवज्ञयैव क्षिपति क्षपायाः पतिः खलु स्वान्यमृतानि भासः ॥ १११ ॥

दूरेऽपीति ॥ हे प्रिये, खलु निश्चितं क्षपायाः पतिश्चन्द्रो भासधन्विका एव स्वान्यमृतानि क्षिपति अधो मुपति । किंभूतः—दूरेऽप्यतितरां देशव्यवधानेऽपि तत्प्रसिद्धं नधुरतरं तावकं गानं तस्य पानात्सादरभ्रवणाद्देतोः स्वादुरसोपभोगे माधुर्यातिशयानुभवे विषये लब्धावधिः प्राप्तमर्यादः । उत्प्रेक्षते—अवज्ञयेव अनुभूतभवद्गीतमाधुर्यापेक्षयाल्पमाधुर्यतयावमाननयेवेत्यर्थः । अयं श्लोको भिन्न एव, ननु युग्मम् ॥

अस्मिन्न विस्रापयतेऽयमस्मांश्चक्षुर्वभूवैष यदादिपुंसः ।

तदत्रिनेत्रादुदितस्य तन्वि कुलानुरूपं किल रूपमस्य ॥ ११२ ॥

अस्मिन्निति ॥ हे तन्वि, एष चन्द्रः आदिपुंसः श्रीविष्णोर्वामं चक्षुर्वभूवेति यत् । अस्मिन्नेव भवनविषयेऽयं नेत्रभूतधन्वोऽस्मान्न विस्रापयते आश्चर्यं न प्रापयति । अत्रार्थेऽस्माकमाश्चर्यं न भवतीत्यर्थः । किल यत्सादेतोरत्रिनेत्रादुदितस्योत्तजस्यास्य तच्चक्षुर्वभवं कुला-नुरूपं कुलोचितं स्वरूपम् । नेत्ररूपात्कारणाज्जातस्य नेत्रीभवनमुचितमेव । तस्मादस्य पुराण-पुरुषनेत्रभवने न किञ्चिदस्माकं चित्रमित्यर्थः । विस्रापयते, 'नित्यं लयतेः' इत्यात्वम्, 'नीत्स्योर्हेतुभवे' इति तद् । अस्मान्, जनान्तरापेक्षया बहुलम् ॥

आभिर्मृगेन्द्रोदरि कौमुदीभिः क्षीरस्य धाराभिरिव क्षणेन ।

अक्षालि नीली रुचिरम्बरस्या तमोमयीयं रजनीरजक्या ॥ ११३ ॥

आभिरिति ॥ हे मृगेन्द्रोदरबल्लशमुदरं यत्सात्तादृशि, रजन्येव रजनी तथा क्षीरस्य दुग्धस्य धाराभिरिव दृश्यमानानिर्धवलतरानिराभिः कौमुदीभिः कुलाम्बरस्या गगनस्था तमोमयीयं नीली कञ्जलवत्काली रुचिः क्षणमात्रेणाक्षालि निरस्ता । यथा रजक्या वत्तनस्या काली कान्तिर्दुग्धधाराभिः क्षणेन क्षाल्यते । तदुक्तं कलाकोषे—'तैलं घृतेन तत्सोष्णजड-दुग्धेन कञ्जलम् । नारापेदम्बरस्य तु मलं क्षारेण सौम्या ॥' इति । चन्द्रिकानिर्गमनं दिन-लोकृतमिति भावः । मृगेन्द्रोदरि, 'नातिदोदर-' इति टीप् । ओषधिशालिकाचित्त्वान्नावात्रो-लीव नीलीति टीप् समर्थनीयः । रजनी, प्लुनः पित्तान्मोष् ॥

स्वेति ॥ सा धरातुरासाहं भूमीन्द्रमिल्याह स्म । इति किम्—हे प्रिय, इन्दुरूपं लम्बु-
खमिति हेतोश्चन्द्ररूपात्मस्तुतौ मां नियुज्याज्ञाप्य शशिनः प्रशस्तौ वर्णनविषयेत्युदास्तेऽस्ति-
रामुदासीनं भवति । एतत्स्थाने युक्तम् । हेतुमेवाह—इति किम्—‘सतामेतदकर्तव्यं परमि-
न्दात्मनः स्तुतिः’ इत्यादिवचनात्स्वयमात्मनैव स्वस्य वर्णना स्तुतिर्नाहति न युक्तेति । इत्य-
र्यन्तं मया चन्द्रो वर्णितः, इदानीं त्वया वर्णेनीयः, तूष्णींभावो वा युक्त इत्याशयेन भैमी-
चन्द्रस्तुतौ तं सोत्प्राप्तं प्रावर्तयदिति भावः । तुरासाहमित्यत्र तृतीयसर्गे ‘धरातुरासाहि’
इत्येतच्छ्लोकस्था शङ्का ज्ञातव्या, तत्रोत्तरम्—इन्दुरूपं लम्बुखं, चन्द्ररूपात्मस्तुतौ मां निबुज्य
शशिनः प्रशस्तौ अत्युदास्ते । साहं धरावदतुराऽनुत्तालाऽवेगा वा । पृथ्वीवद्गम्भीरेत्यर्थः ।
अर्थात्तमाह स्वेति ज्ञातव्यम् ॥

तयेरितः प्राणसमः सुमुख्या गिरं परीहासरसोत्किरां सः ।

भूलोकसारः स्मितवाक् तुषारभानुं भणिष्यन्सुभगां वभाण ॥ १०७ ॥

तयेति ॥ स भूलोके सारः श्रेष्ठतमो नलः स्मितवाक् तुषारभानुं चन्द्रं भणिष्यन् वर्ण-
यिष्यन् सन् सुभगां सौभाग्यवतीं भैमीं वभाण । किंभूतः—तया सुमुख्या भैम्या परीहासर-
रसस्योत्किरामुद्भावयित्रीं गिरमीरित उक्तः । तथा—प्राणसमोऽतिप्रेयान् । तया चन्द्रवर्णने
इरितः प्रेरितः सन्परिहासरसोत्किरां गिरं वभाणेति वा । उत्किराम्, ‘इगुपध—’ इति कः ।
पूर्वेण षष्ठीसमासः । भणिष्यन्, हेतौ लट् : शता ॥

तवानने जातचरीं निपीय गीतिं तदाकर्णनलोलुपोऽयम् ।

हातुं न जातु स्पृहयत्यवैमि विधुं मृगस्त्वद्वदनभ्रमेण ॥ १०८ ॥

तवेति ॥ हे प्रिये, अयं मृगः तवानने जातचरीं भूतपूर्वा गीतिं स्वरमाधुरीं निपीय
सादरमाकर्ण्येदानीमपि तस्या भवद्भीतेराकर्णनलोलुपोऽस्तितरां लुब्धोऽतिसाहस्यत्त्वद्वदनभ्र-
मेण विधुं हातुं जातु कदाचिदपि न स्पृहयतीत्यहमवैमि । मृगा हि गानप्रिया भवन्तीति
चन्द्रं लम्बुखध्रान्त्या त्यक्तुं नेच्छतीत्यहं शङ्क इत्यर्थः । जातचरीं, ‘भूतपूर्वं चरद्’ । लोलुपः,
यङन्तात्पचाद्यचि ‘यङोऽचि च’ इति यङो लुक् ॥

इन्दोर्भ्रमेणोपगमाय योग्ये जिह्वा तवास्ये विधुवास्तुमन्तम् ।

गीत्या मृगं कर्षतु भन्त्यता किं पाशीवभूवे श्रवणद्वयेन ॥ १०९ ॥

इन्दोरिति ॥ अतिसाहस्यादिन्दुरेवेदमितीवेन्दोर्भ्रमेण मृगस्योपगमाय योग्ये प्राप्तुमर्हं
तवास्ये वर्तमाना जिह्वा कर्त्रा गीत्या वर्णस्वरमाधुर्या कृत्वा विधुरूपं वास्तु वसतिगृहं तद्विद्यते
यस्य तं विधुवास्तुमन्तं चन्द्रमध्यस्थायिनमपि मृगं कर्षतु । गीतेर्मधुरतमत्वान्मृगस्य च प्रिय-
गानत्वात्स्वसमीपमानयत्वित्यर्थः । तदाकर्षणसाधनमुत्प्रेक्षते—भन्त्यता आगमिष्यतो मृग-
स्यात्रैव निवासार्थं बन्धनं करिष्यता श्रवणद्वयेन पाशीवभूवे किम् । तद्रूपया बन्धनरज्ज्वा
समाकर्षित्वित्यर्थः । अन्यापि शवरी गीत्या मृगमाकृष्य पाशेन वध्नाति । भवन्मुखं निष्क-
लङ्घ्यममृताधिकगीतियुक्तं च, चन्द्रस्तु सकलङ्क इति भावः । चन्द्रवर्णनावसरेऽपि मध्ये मध्ये
भैमीमुखवर्णनानुरागातिशयसूचनार्था । अयं श्लोकः क्षेपक इति केचित् ॥

एनमिति ॥ स गिरीन्द्रपुत्रीपतिः संमुरेन्नोपधीशं विद्युन्मताङ्गे विरलि मित्रद्वारयन्
 सनत्पिपन्नं समुद्रोत्पन्नं घोरं दारुणमपि विषमधाति, विमुक्तचक्षी भुजङ्गं सर्पराजं वामुकिं
 च धत्ते । शंभोरप्युपकारकत्वेन पूज्यः श्रेष्ठोऽयमिति भावः । कोपादिखानिनोस्य विरलि धारणा-
 दिव निःशङ्कं विषं भक्षयति सर्पाय धारयतीत्युपेक्षा । भुजङ्गम्, जालनिप्रायेणैकवचनं वा ॥

नास्य द्विजेन्द्रस्य बभूव पश्य दारान्गुरोर्यातवतोऽपि पातः ।

प्रवृत्तयोऽप्यात्ममयप्रकाशाच्चहन्ति न ह्यन्तिमदेहमाप्तान् ॥ १२० ॥

नेति ॥ हे प्रिये, द्विजेन्द्रस्य बभूव चन्द्रस्यास्य गुरोर्बुद्धित्वेदर्शयन् भार्या दातवतो गच्छ-
 तोऽपि गुह्यत्वगामिनोऽपि पातः स्वर्गोद्भूतः, अपच—पातितम्, न बभूव पश्य । चित्रमेत-
 द्विलोकवैलर्यः । अपवा युक्तमेतत् । प्रवृत्तयो धर्माधर्मेहेतुकर्मात्मना अपि आत्मनय आत्म-
 स्वरूपमेव प्रकाशो येषां तान्प्रकाशान्तरनिरपेक्षान्प्रकाशहानान्, अपच—परमात्मैव प्रकाशो
 येषां तान् परमात्मस्वरूपातिरिक्तप्रकाशाननिष्ठान्प्रकाशात्मवादिनो ब्रह्मज्ञानिनोऽन्तिमदेहं
 तेजोहृत्पदारोहं पूर्णतां वा प्राप्तान्, अपच—अनन्तरभादिनोऽस्वात्प्रार्चानयारोहप्रवाहपेक्षया
 शेषं शरीरं प्राप्तान् जीवन्मुक्तानुब्रूयानिह पलायनं नयन्ति पुनः पुनः कलत्रधनं न संयत्र-
 न्तीत्यर्थः । 'तेषां तेजोविशेषेण प्रलयाद्यो न विद्यते' इति प्रानानिकवचनात्तेजोहृत्पलाय-
 चन्द्रस्य पातो नाभूदिति युक्तमेव, नात्र चित्रमिति भावः । चन्द्रोऽप्यात्ममयप्रकाशः अन्ति-
 मदेहं संपूर्णतां प्राप्नोति ॥

स्वधाकृतं यत्तनयैः पितृभ्यः श्रद्धापवित्रं तिलचित्रमन्नः ।

चन्द्रं पितृस्थानतयोपतस्थे तदङ्करोचिःखचिता सुधैव ॥ १२१ ॥

स्वधेति ॥ तनयैः पुत्रैः श्रद्धया परलोकस्थितिवृत्त्या वितीर्णत्वात्तन्निशं कुपाडैर्विश्वं
 निधितं पितृभ्यः स्वधाकृतं यदन्नः पितृस्थानतया 'चन्द्रो वै पितृलोकः' इति धृतैः पितृलो-
 कतया चन्द्रमुपतस्थे चन्द्रेण संगतमभूत् । तत्तुल्यतिलनिशं जलनेवाप्यस्य कण्डूस्य चन्द्रोचिः
 कान्तितया खचिता निधिता गुप्ता पीयूषम् । तस्याविला एव कण्डूः, तत्संलग्नं जलनेव
 पीयूषम्, नलन्यः कण्डूो न चान्यत्पीयूषमित्यर्थः । अदेति, पितृलोकप्राप्तौ हेतुमन् ।
 उपतस्थे, संगतकरणे तद् ॥

परपोद्यलौघस्थितिसौख्यलक्ष्ये त्वत्केलिकुल्यान्नुनि दिग्भ्रमिन्द्रोः ।

खिरं निमज्जयेत् सतः प्रियस्य भ्रमेण यच्चुम्यति राजहंसी ॥ १२२ ॥

पदयेति ॥ हे प्रिये, तनुयुत्सवैः स्थित्वा कुला सौख्येन निरुद्धराम त्वदे ह्यने अन्ते-
 निरुत्थाया अन्नुनि तस्मिन्नेतिभ्यं पश्य । तस्मिन्—राजहंसी १२ कुलावते निमज्जयति खिरं
 सौख्यलक्ष्येनास्य प्रियस्य राजहंसस्य भ्रमेण यच्चुम्यति कुम्यति पीयूषम्, खर्यं दुग्धिन्ये
 भाव इति भावे वा षष् । 'सौख्यं' इतिपाठे—सुखमेव लक्ष्ये । उपतस्थेतिभ्यं
 प्रति त्वर्थादिस्थितं वस्तु स्थानं प्रतिगति ॥

सौपर्ययगैरनुत्तं निपायं कुतोऽपि तुच्छः क्षरत्तल्लज्जतोऽयम् ।

पूर्वोऽनुताप्ता निशि तेऽत्र नयां नमः पुनः स्वात्प्रतिनाम्यतेन ॥ १२३ ॥

पयोमुचां मेचकिमानमुच्चैरुच्चाटयामास ऋतुः शरद्या ।

अपारि वामोरु तथापि किञ्चिन्न प्रोञ्चितुं लाञ्छनकालिमास ॥ ११५ ॥

पय इति ॥ हे वामोरु, या शरद्वतुः पयोमुचां मेधानां वर्णाकालीनमुच्चैरुचितिशिवितनी मेचकिमानं कालिमानमुच्चाटयामास । तथा कालिमापनयने दृष्टसामर्थ्यया शरदाप्यल चन्द्रस्य लाञ्छनरूपः कालिमा किञ्चिदल्पमपि प्रोञ्चितुं स्फोटयितुं नापारि । शरदच्छे चन्द्रे मलिनः कलङ्कोऽतितरां शोभत इति भावः । मेचकिमानं, वर्णवाचित्वादिमनिच् ॥

एकादशैकादशरुद्रमौलीनस्तं यतो यान्ति कलाः किमस्य ।

प्रविश्य शेषास्तु भवन्ति पञ्चपञ्चेपुतूणीमिपवोऽर्धचन्द्राः ॥ ११५ ॥

एकेति ॥ अस्तं यतो गच्छतोऽस्य चन्द्रस्यैकादश कला एकादशानां रुद्राणां मौलीनं प्रति यान्ति किल गच्छन्तीव । शेषाः पञ्चकलास्तु पुनः पञ्चैषोः कामस्य तूणीमल्पनिपुषि प्रविद्यार्धचन्द्राकारत्वादधर्धचन्द्राख्या इपवो भवन्ति । विनाशसमयेऽप्ययं परापकारनिरत इति ध्वन्यते । तूणीम्, अल्पत्वविवक्षया स्त्रीत्वे गौरादित्वान्ङीप्, अर्धचन्द्रशब्दो लुङः ॥

निरन्तरत्वेन निधाय तन्वि तारासहस्राणि यदि क्रियेत ।

सुधांशुरन्यः स कलङ्कमुक्तस्तदा त्वदास्यश्रियमाश्रयेत ॥ ११६ ॥

निरन्तरेति ॥ हे तन्वि, ताराणां नक्षत्राणां सहस्राणि निरन्तरत्वेनान्योन्यसंबन्धितया विधायैकीकृत्य यदि अन्यः सुधांशुः क्रियेत निर्मायेत तदा तर्हि स चन्द्रस्ताराणामकलङ्कत्वात्तन्मयत्वात्कलङ्केन मुक्तः संस्त्वदास्यस्य श्रियं शोभामाश्रयेत । क्रियातिपत्तेरविवक्षितत्वाद्दृढभावः ॥

यत्पद्ममादित्सु तवाननीयां कुरङ्गलक्ष्मा च मृगाक्षि लक्ष्मीम् ।

एकार्थलिप्साकृत एष शङ्के शशाङ्कपङ्केरुहयोर्विरोधः ॥ ११७ ॥

यदिति ॥ हे मृगाक्षि, यत्पद्मं तवाननीयां मुखसंबन्धिनां लक्ष्मीमादित्सु गृहीतुकामम्, कुरङ्गलक्ष्मा चन्द्रश्च तव मुखशोभां गृहीतुकामः, तयोः शशाङ्कपङ्केरुहयोरेव विरोधस्तन्मुखशोभां लक्षण एकोऽर्थस्तस्य लिप्साकृतः प्राप्तिवाञ्छानिमित्त एवेत्यहं शङ्के । एकद्रव्याभिलाषित्वेन विरोधः सुप्रसिद्धः । चन्द्रपद्मयोरपि विरोधः प्रसिद्ध एव । चन्द्रपद्माभ्यां सकाशात् मुखमधिकमिति भावः । आदित्सु, चन्द्रपद्मे लिङ्गविपरिणामः । लक्ष्मीं, 'न लोका-' इति पठ्यनिषेधः ॥

लब्धं न लेखप्रभुणापि पातुं पीत्वा मुखेन्दोरधरामृतं ते ।

निपीय देवैर्विधसीकृतायां घृणां विधोरस्य दधे सुधायाम् ॥ ११८ ॥

लब्धमिति ॥ हे प्रिये, अहं सर्वैरपि देवैर्विधसीकृतायां निःशेषं पीत्वा भुक्त्वशोपीकृतयाम्, अस्य विधोः सुधायां घृणां जुगुप्सां दधे धारयामि । किं कृत्वा—लेखानां देवानां प्रभुणेन्द्रेणापि पातुं न लब्धं कृतप्रयत्नस्यापि तस्यावरणात्तेन दुष्प्राप्य केनाप्यनुच्छिद्यं ते मुखेन्दोरधररूपममृतं निपीय पीत्वा । चन्द्रसुधायाः सकाशात्त्वदधरामृतं स्वादुतरमिति भावः । अन्योऽप्युच्छिद्यभोजने जुगुप्सां धारयति ॥

एनं स विभ्रदिधुमुत्तमाङ्गे गिरीन्द्रपुत्रीपतिरोपधीशम् ।

अश्नाति घोरं विषमन्विजन्म धत्ते भुजङ्गं च विमुक्तशङ्कः ॥ ११९ ॥

पन्नमिति ॥ स निरीन्द्रपुत्रोपतिः शंभुरेनमोपधीशं विधुमुत्तमाग्ने शिरसि विभ्रदारयन्
सप्तविधजन्म समुद्रोत्पन्नं घोरं दारुणमपि विषमश्नाति, विमुक्तशङ्खी भुजङ्गं सर्परजं वामुकिं
च धत्ते । शंभोरप्युपकारकत्वेन पूज्यः श्रेष्ठोऽयमिति भावः । ओषधिस्वामिनोऽस्य शिरसि धारणा-
दिव निःशङ्कं विषं भक्षयति सर्पांश्च धारयतीत्युत्प्रेक्षा । भुजङ्गम्, जालनिप्रायेणैकवचनं वा ॥

नास्य द्विजेन्द्रस्य बभूव पश्य दारान्गुरोर्यातवतोऽपि पातः ।

प्रवृत्तयोऽप्यात्ममयप्रकाशाच्चहन्ति न ह्यन्तिमदेहमाप्तान् ॥ १२० ॥

नेति ॥ हे प्रिये, द्विजेन्द्रस्य अस्य चन्द्रस्यास्य गुरोर्वृद्धस्यतेर्दारान् भार्या यातवतो गच्छ-
तोऽपि गुरुतल्पगामिनोऽपि पातः स्वर्गाङ्गशः, अथच—पातित्यम्, न बभूव पश्य । चित्रनेत-
द्विलोक्येत्यर्थः । अथवा युक्तेनेत् । प्रवृत्तयो धर्माधर्मेहेतुकर्तारम्भा अपि आत्ममय आत्म-
स्वरूपमेव प्रकाशो येषां तान्प्रकाशान्तरनिरपेक्षान्प्रकाशरूपान्, अथच—परमात्मैव प्रकाशो
येषां तान् परमात्मस्वरूपातिरेकप्रकाशानभिज्ञान्स्वरूपात्मवादिनो ब्रह्मज्ञानिनोऽन्तिमदेहं
तेजोरूपशरीरं पूर्णतां वा प्राप्तान्, अथच—अनन्तरभाविनोऽक्षत्वात्प्राचीनशरीरप्रवाहापेक्षया
शेषं शरीरं प्राप्तान् जीवन्मुक्तानुरूपानिह यत्नान् नश्यन्ति शुभाशुभफलबन्धेन न संवध्न-
न्तीत्यर्थः । 'तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते' इति प्रामाणिकवचनात्तेजोरूपस्यास्य
चन्द्रस्य पातो नाभूदिति युक्तेनैव, नात्र चित्रमिति भावः । चन्द्रोऽप्यात्मनयप्रकाशः अन्ति-
मदेहं संपूर्णतां प्राप्तश्च ॥

स्वधाकृतं यत्तनयैः पितृभ्यः श्रद्धापवित्रं तिलचित्रमम्भः ।

चन्द्रं पितृस्थानतयोपतस्थे तदङ्करोचिःखचिता सुधैव ॥ १२१ ॥

स्वधेति ॥ तनयैः पुत्रैः श्रद्धया परलोकान्तिस्त्वयुद्धा वितीर्णत्वात्पवित्रं कृष्णतिलैश्चित्रं
मिश्रितं पितृभ्यः स्वधाकृतं यदम्भः पितृस्थानतया 'चन्द्रो वै पितृलोकः' इति श्रुतेः पितृलो-
कतया चन्द्रमुपतस्थे चन्द्रेण संगतमभूत् । तत्कृष्णतिलमिश्रं जलमेवाङ्गस्य कलङ्गस्य यद्रोचिः
कान्तित्तया खचिता मिश्रिता सुधा पीयूषम् । कृष्णतिला एव कलङ्गः, तत्संलग्नं जलमेव
पीयूषम्, नलन्यः कलङ्गो न चान्यर्त्पीयूषमित्यर्थः । श्रद्धेति, पितृलोकप्राप्तौ हेतुगर्भम् ।
उपतस्थे, संगतकरणे तद् ॥

पश्योच्चसौधस्थितिसौख्यलक्ष्ये त्वत्केलिकुल्याम्बुनि चिम्बसिन्दोः ।

चिरं निमज्ज्येह सतः प्रियस्य त्रमेण यच्चुम्बति राजहंसी ॥ १२२ ॥

पश्येति ॥ हे प्रिये, त्वमुच्चसौधे स्थित्वा कृत्वा सौख्येन निरन्तरायं लक्ष्ये दृश्ये त्वत्के-
लिकुल्याया अम्बुनि तदिन्दोर्विम्बं पश्य । तत्किम्—राजहंसी इह कुल्याजले निमज्ज्य चिरं
सतोऽन्तर्बर्तनानस्य प्रियस्य राजहंसस्य त्रमेण यच्चन्द्रविम्बं चुम्बति सौख्यम्, स्वार्थे सुखिनो
भाव इति भावे वा प्यञ् । 'सौख्यम्—' इति पाठे—सुखमत्वेन लक्ष्ये । उच्चतरप्रदेशस्थितं
प्रति दायोदेशस्थितं बलु सूक्ष्मं प्रतिभाति ॥

सौवर्गवर्गैरनृतं निपीय कृतोऽद्वि तुच्छः शशलाञ्छनोऽयम् ।

पूर्णोऽनृतानां निशि तेऽत्र नद्यां मग्नः पुनः स्यात्प्रतिमाच्छलेन ॥ १२३ ॥

सौवर्गेति ॥ स्वर्गे भवाः सौवर्गा देवास्तेषां वर्गेर्धृन्दैरमृतं निपीयाहि तुच्छो रिक्तः
कृतोऽयं शशलाञ्छनो निशि ते तवात्र क्रीडानद्यां प्रतिमाच्छलेन प्रतिविम्बव्याजेन मग्नः
सन्पुनरमृतानां जलैः, अथच—पीयूषैः पूर्णैः स्याद्भवेदित्यहं संभावयामीत्यर्थः । एतेन नदी-
जलस्यामृतत्वं सूचितम् । अहिं तुच्छः कृतोऽपि पुनः क्रमेणामृतैः पूर्णः सन्नात्रौ तव क्रीडा-
नद्यां प्रतिमाव्याजेन मग्नः स्यात् पुनः पानभयादिव पलाय्य निलीनः स्यादित्यहं शङ्के इत्यर्थः
इति वा । पूर्णोऽमृतानाम् । तृप्त्यर्थत्वात्करणे षष्ठी ॥

समं समेते शशिनः करेण प्रसूनपाणाविह कैरविष्याः ।

विवाहलीलामनयोरिवाह मधुच्छलत्यागजलामिषेकः ॥ १२४ ॥

सममिति ॥ इह तव क्रीडानद्यां कैरविष्याः कुमुदिन्याः प्रसूनरूपे पाणौ शशिनः करेण
रश्मिना, अथच—पाणिना, समं सह समेते संगते सति मधु पुष्परस एव च्छलं यस्य स
तद्व्याजस्त्यागजलस्य कन्यादानसंकल्पोदकस्यामिषेकः कर्ता, अनयोश्चन्द्रकुमुदिन्योर्विवाहली-
लामाहेव सूचयतीव । चन्द्रकरस्पर्शमात्रेण कुमुदानि विकसितानि, मकरन्दपूर्णानि च जाता-
नीति भावः । विवाहे उभयोः पाणिमेलनं, पाणौ दानजलामिषेकोऽपि भवति ॥

विकासिनीलायतपुष्पनेत्रा मृगीयमिन्दीवरिणी वनस्था ।

विलोकते कान्तमिहोपरिष्टान्मृगं तवैपाननचन्द्रभाजम् ॥ १२५ ॥

विकासीति ॥ हे प्रिये, इह तव केलिनद्यां वनस्था जलनिवासिनी, अथच—कान-
नस्था, तथा—विकासिनीलमायतं विस्तृतं च पुष्पमेव नेत्रं यस्यास्तत्तुल्यनेत्रा चेयं प्रलस-
द्दया इन्दीवरिणी, यस्मान्मृगी वनस्थत्वाद्विकासिनीलायतपुष्पनेत्रत्वाच्च हरिणी, तत्तस्मादि-
न्दीवरिणीरूपा मृगी, आननमिव यश्चन्द्रः सामर्थ्यात्त्वदाननतुल्यो यश्चन्द्रस्तद्भाजं तत्त्व-
कान्तं सुन्दरम्, अथच—तुल्यजातीयं स्वप्रियं, मृगमुपरिष्टाद्विलोकते । विकसितकुसुमनेत्राणि
ऊर्ध्वं प्रसारितानि दृश्यन्ते तर्हि प्रायेण चन्द्रस्थमुपरिवर्तमानं निजभर्तारं मृगं मृगी पश्यती-
त्यर्थः । लदाननमेव यश्चन्द्रस्तत्रस्थं चन्द्रत्वादनुमेयं मृगमुपरिष्टात्पश्यति । त्वं प्रासादोपरि-
वर्तसे, इयं चाधोदेशे वर्तते । 'न न' इति पदच्छेदं कृत्वा चन्द्रभाजं निजप्राणेशं मृगमुपरिष्टान्
पश्यतीति न, किंतु पश्यत्येवेति वा व्याख्येयम् । वनस्था मृगी हि प्रसारितनीलायतनेत्रा
सती स्वकान्तं मृगमितस्ततो विलोकयति । 'शशम्' इत्यपपाठः । मृगपर एव वा व्याख्येयः ।

तपस्यतामम्बुनि कैरवाणां समाधिभङ्गे विबुधाङ्गनायाः ।

अवैमि रात्रेरमृताधरोष्ठं मुखं मयूखस्मितचारुचन्द्रम् ॥ १२६ ॥

तपस्यतामिति ॥ हे प्रिये, अम्बुनि सदा निवासात्तत्र तपस्यतां कैरवाणां कुमुदानां
समाधेर्दिवा संकोचस्यैव ध्यानस्य भङ्गे लाजने विषये निमित्ते वा विबुधाङ्गनाया अप्सरोल-
पाया रात्रेश्चन्द्रं मुखमेवाहमवैमि मन्ये । किंभूतं मुखम्—अमृतमेवाधरोऽनूर्ध्वं ओष्ठौ यस्य
अथच—अमृततुल्योऽधरोष्ठौ यस्य, यद्वा—अमृतमधरं यस्मात्पीयूषादधिकरस ओष्ठौ
यस्य । तथा—मयूखाः किरणा एव स्मितम्, अथच—तत्समाधिभङ्गादेव चन्द्रकरवदुज्ज्वलं
यत्स्मितं, तेन चारु । चन्द्रविशेषणे लिङ्गविपरिणामः । देवाङ्गनानामप्येवंविधं मुखं रात्रौ जले

तपस्यतां दुश्चरं तपश्चरतामपि मुनीनां समाधिभङ्गं करोति । तपस्यतामिति तपश्चरतीत्यर्थे
'कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यप्, 'तपसः परस्मैपदं च' इति शता ॥

अल्पाङ्गपङ्का विधुमण्डलीयं पीयूषनीरा सरसी सरस्य ।

पानात्सुधानामजलेऽप्यमृत्युं चिह्नं विभर्त्यत्रभवं स मीनम् ॥ १२७ ॥

अल्पेति ॥ अल्पोऽङ्ग एव पङ्को यस्यां, तथा—पीयूषनेव नीरं यस्यां तेयं विधुमण्डली
सरस्य सरसी विद्यालं सर एव । अत एव—स सरः अत्र भवमस्यां चन्द्रसरस्यां समुत्पन्नं
सुधानामेतदीयानृतानां पानादजले जलरहितेऽपि स्थले जलाभावेऽपि वाऽमृत्युं मरणरहितं
मीनं विह्वम्, अथच—सुधासरोजातलानुमापकं लिङ्गं विभर्ति । मीना हि जलाद्बहिर्भूता
त्रियन्त एव, अयं तु न त्रियते, तस्माच्चन्द्रामृतसरसीभवत्वात्सदानृतपानाज्जलाभावेऽपि
च्युररहित इति सर्वं युक्तमित्यर्थः ॥

तारास्थिभूपा शशिजहुजाभृचन्द्रांशुपांशुच्युरितद्युतिर्द्यौः ।

छायापथच्छद्मफणीन्द्रहारा स्वं मूर्तिमाह स्फुटमष्टमूर्तेः ॥ १२८ ॥

तारेति ॥ यौः स्वनाम्नानमष्टमूर्तेर्हरस्य मूर्तिं शरीरं स्फुटं व्यक्तमाह ब्रवीति । यतः—
किंभूता—तारा एवास्थिनि भूपा यस्याः । तथा—शशिननेव जहुजां, चन्द्रं गङ्गां च,
विभर्तीति नृत् । तथा—चन्द्रांशव एव पांसवो भल्लानि तैर्युजिता कृताङ्गरागा द्युतिर्यस्याः ।
तथा—छायापथो गगने दण्डाकारा दक्षिणोत्तरस्या धवला रेखा छत्र यस्य छायापथच्छद्मरूपः
फणीन्द्रो वासुकिः स एव मुक्ताहारो यस्याः सा । हरमूर्तिरप्युक्तविरोपणविशिष्टा । यौरप्ये-
तादृशीति मूर्त्यन्तरापेक्षया व्यक्तनेव नद्देशस्य मूर्तिं गगनं कथयतीत्येत्यर्थः ॥

एकैव तारा मुनिलोचनस्य जाता किलैतज्जनकस्य तस्य ।

ताताधिका संपदभूदियं तु सप्तान्विता विंशतिरस्य यथाः ॥ १२९ ॥

एकेति ॥ एतस्य चन्द्रस्य जनकस्य तस्य प्रतिदत्ताग्निमुनिलोचनस्य तारा कर्त्तानिद्या
किलैकैव जाताभूत् किल पुरापादौ । अस्य तत्पुत्रस्य तु पुनरियं दृश्यमाना संपत् ताताग्नि-
जपितुरग्निनेद्यात्सकाशादधिका । परस्तादस्य चन्द्रस्य तात्ताः कर्त्तानिद्याः, अथच—नक्ष-
त्राणि, सप्तान्विता विंशतिरभूयति चण्डम् । पितुः सकाशादधिकसंपत्तिः तात्तनाम्नोऽप्य-
मिति भावः । 'सप्तविंशतिमिन्दवे' इति, दशः सप्तविंशतिकन्या जन्मिन्नादिकाधन्वाय
दशविंशति पुराणम् ॥

नृगाक्षि यन्मण्डलमेतदिन्द्रोः सरस्य तत्पाण्डुरमातपत्रम् ।

यः पूर्णिमानन्तरमस्य भङ्गः स चन्द्रभङ्गः खलु मन्मथस्य ॥ १३० ॥

नृगाक्षीति ॥ हे नृगाक्षि हरिणीनेत्रे, यदेतत्सर्वदृश्यमिन्द्रोर्नष्टं तत्सर्वं तत्पाण्डुरं
श्वेतं ताम्राण्यस्य कृततपत्रमेव । श्वेतच्छत्रदग्निं वति सप्तजो दश्या भवन्ति । पूर्णखण्ड-
चन्द्रमण्डलस्य चोदीरकलात्तदर्थे सर्वेऽपि कानस्य दश्या भवन्ति । खलादेतत्कानस्य वेद्य-
तपत्रमेवेति भावः । यद्य शुक्लानन्तरस्य चन्द्रमृतस्वेन्दुमण्डलस्य भङ्गो मोटनं कलङ्कस्य
च मन्मथस्य चण्डभङ्गः खलु । एतस्य मोटनं रावहयं ह्यपि । कल्पवृक्षे चोदीरक-

मित्रचन्द्रक्षये कामः क्षीण एव भवति, तस्मात्कृष्णपक्षे योऽस्य भङ्गः स कामस्य छत्रभङ्ग एव स एव वेति भावः । खलुत्प्रेक्षायां निश्चये वा ॥

दशाननेनापि जगन्ति जित्वा योऽयं पुरापारि न जातु जेतुम् ।

म्लानिर्विधोर्मानिनि संगतेयं तस्य त्वदेकानननिर्जितस्य ॥ १३१ ॥

दशेति ॥ दिग्विजयोद्यतेन दशाननेनापि जगन्ति जित्वापि योऽयं चन्द्रः पुरा पूर्वं जातु कदाचिदपि जेतुं नापारि । हे मानिनि खमुखस्पर्धिनं चन्द्रमसहमाने भैमि, तस्य विधोरिमं प्रत्यक्षदृश्या कलङ्करूपा म्लानिर्लज्जा संगता लग्ना, अथच युक्तैव । यतस्तवैकाननेन नितरां जितस्य । यो हि दशाननेन दशभिर्मुखैर्जेतुं नाशकि, तस्य त्रियास्तवैकेन मुखेन विजितत्वेन लज्जया मालिन्यमुचितमेवेत्यर्थः । त्वन्मुखमेतस्मादधिकमिति भावः । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । लज्जयापि म्लानिर्भवति । रावणश्चन्द्रं जेतुं प्रवृत्तस्तत्तुपारान्निना दशमानः कम्पमानतनुस्त्वमजितैव परावृत्त इत्युत्तरकाण्डे कथा ॥

दृष्टो निजां तावदियन्त्यहानि जयन्नयं पूर्वदशां शशाङ्कः ।

पूर्णस्त्वदास्येन तुलां गतश्चेदनन्तरं द्रक्ष्यसि भङ्गमस्य ॥ १३२ ॥

दृष्ट इति ॥ अयं शशाङ्क इत्यन्येतावन्ति अहानि शुक्लपक्षदिनानि तावदवधीकृत्य निजां पूर्वदशां पूर्वपूर्वदिनावस्थां जयन् निकाममुत्तरोत्तरदिनेषु कलावृद्ध्याधिकीभवंस्त्वया दृष्टः । इयन्ति दिनानि जयंस्तावत् जयन्नेव दृष्ट इत्यवधारणार्थो वा तावच्छब्दः । अनयैव परिपाक्या पूर्णविम्बोऽयं त्वदास्येन सह तुलां साम्यम्, अथच—तोलकाष्ठं, प्राप्त आरूढश्चेत्, तर्ह्यनन्तरं निकटं त्वमेव श्वःप्रभृत्येवास्य भङ्गं पराजयं कलाक्षयं च द्रक्ष्यति । उत्तमेन सह स्पर्धमानो हि भङ्गं प्राप्नोत्येव । तुलादिव्ये हि हीनस्य पराजयः सर्वैर्दृश्यते । अहानि, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । त्वदास्येन, 'अतुलोपमाभ्याम्—' इति निषेधेऽपि सहयोगे तृतीया । तथाच कालिदासः—'तुलां यदारोहति दन्तवाससा' इत्यादि ॥

क्षत्राणि रामः परिभूय रामात्क्षत्राद्यथाभज्यत स द्विजेन्द्रः ।

तथैव पद्मानभिभूय सर्वास्त्वद्वक्त्रपद्मात्परिभूतिमेति ॥ १३३ ॥

क्षत्राणीति ॥ द्विजेन्द्रो जमदग्न्यपत्यत्वात्सोऽतिप्रसिद्धपराक्रमो रामः परशुरामः सर्वाणि क्षत्राणि परिभूयापि क्षत्रादेव रामादाशरथेः सकाशाद्यथाभज्यत पराभवं प्राप, तथा तेनैव प्रकारेणायमपि द्विजराजः सर्वान्पद्मानभिभूय संकोचकरणात्पराभूयापि त्वद्वक्त्रपद्मात्सकाशात्परिभूतिं पराभवमेति । सकलक्षत्रियाधिक्यं यथा श्रीरामस्य तथा सर्वपद्माधिक्यं त्वन्मुखपद्मस्येति भावः । 'वा पुंति पद्मम्' इत्यमरः ॥

अन्तः सलक्ष्मीक्रियते सुधांशो रूपेण पश्ये हरिणेन पश्य ।

इत्येव भैमीमददर्शदस्य कदाचिदन्तं स कदाचिदन्तः ॥ १३४ ॥

अन्तरिति ॥ हे पश्ये चन्द्रदर्शनप्रवृत्ते भैमि, हरिणेन पाण्डुरेण रूपेण वर्णेन कर्त्रा सुधांशोरन्तः प्रान्तभागः पूर्वमश्रीकोऽपीदानीं सलक्ष्मीक्रियते सश्रीः क्रियते त्वं पश्य । अथच—चन्द्रस्य मध्यं हरिणेन मृगेण कर्त्रा रूपेण स्त्रीयनीलवर्णेन कृत्वा असलक्ष्म सलक्ष्म क्रियते सलक्ष्मीक्रियते । सकलं क्रियत इत्यर्थः । पश्य । एष स नल इत्यमुना प्रकारेणास्य

चन्द्रस्यान्तं पर्यन्तभागं कदाचित्क्षपनात्रं भैमीनददर्शत् दर्शयामास, कदाचिद्यान्तमेध्यभागं दर्शयामास । अङ्गुल्यादिना चन्द्रश्चेतनीलप्रान्तनध्यभागप्रदर्शनपूर्वं लिष्टपदैस्तथा सह क्रीडां चकारेति भाव इति मध्ये कवेरुक्तिः । 'हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः' इत्यनरः । अन्त इत्यकारान्तनेकत्र, अन्तरित्यव्ययनपरत्र मध्यवाचि । लङ्मीशब्दस्य समासान्तविधेरनिलत्वात्कवभावे सलङ्मीशब्दाच्चिः । पक्षे सलङ्मिशब्दाच्चिः । पक्षे 'पाप्मा' (इत्या)दिना कर्तव्येव शः । ईशेर्बुध्यर्थत्वात् 'गतिषुदि-' इत्यणौ कर्तुणौ कर्मेत्वाङ्गैनीमिति द्वितीया ॥

सागरान्मुनिविलोचनोदराद्यद्भयादजनि तेन किं द्विजः ।

एवमेव च भवन्नयं द्विजः पर्यवस्यति विधुः किमत्रिजः ॥ १३५ ॥

सागरादिति ॥ अयं चन्द्रः सागरात् मुनिविलोचनोदराद्यैतद्रूपाद्भयात्सकशाययत्नादजनि उत्पन्नः, तेन कारणेन द्वाभ्यां जातत्वाद्विजः किम् । एवमेव चानयैव रीत्या द्वाभ्यां जातत्वादेव द्विजो भवन्नयं विधुरत्रेमुनेर्जातः किं कथं पर्यवस्यति । द्वाभ्यां जातत्वे सत्यपि अत्रिमुनेरेव जात इति तात्पर्यवृत्त्या कथमुच्यत इत्यर्थः । अथ—एवमेव दधानेन प्रकारेण द्विजत्वं, तथैवात्रिमुनेजो भवन्नयं द्विजः पर्यवस्यति किम् । द्वाभ्यां जातत्वायथा द्विज उच्यते, तथा त्रिजादत्रिमुनेर्जातत्वादपि द्विज उच्यते किम् । द्विजोत्पन्नो हि द्विज एव भवतीत्यर्थः । अथ द्वाभ्यां जातत्वाद्विजो भवन्नेव न त्रिभ्यो जायत इत्यत्रिज इत्येवं तात्पर्यवृत्त्या कथ्यते किम् । यो हि द्वाभ्यां जायते स त्रिजो न भवति, एवमेवायमत्रिजः कथ्यते किलित्यर्थः । अन्योऽपि द्विजत्रिजो न भवत्येव ॥

ताराविहारभुवि चन्द्रमयीं चकार यन्मण्डलीं हिमभुवं नृगनाभिवात्तम् ।
तेनैव तन्वि सुकृतेन मते जिनस्य खल्लोकलोकतिलकत्वमवाप धाता ॥ १३६ ॥

तारेति ॥ हे तन्वि कृशाङ्घ्रि, धाता ताराणां नक्षत्राणां विहारभुवि गगने चन्द्रमयीं मण्डलीं विन्वं जिनस्य पुराणपुत्रस्य श्रीविष्णोर्नतेऽनुमतौ सत्यां तदादिष्टः सन् पञ्चद्वार निर्मने तेनैव सुकृतेन शोभनेन लोकोत्तरव्यापारेण कृत्वा खल्लोकः खगुर्वनं तत्संबन्धिनां लोकानां नुरागां मध्ये तिलकत्वं श्रेष्ठमवाप । किमूतां मण्डलीन्—हिनस्य तुषारस्य भुवं स्थानभूतानतिश्रीतलाम् । तथा—नृगत्य नाम्ना मध्ये वासो दत्तात्मा, यस्या मध्ये नृगोऽस्तीति यावत्, तादृशीम् । अन्येषां नुरागानेताद्भ्याम्पारकरणे सान्ध्याभावाद्भूतैव श्रेष्ठोऽभूदित्यर्थः । अथ—ताराया बुद्धदेव्या विहारस्थाने पूजास्थाने हिमभुवं शीतलां, शुभ्रत्वादिमावच्छ्रितां वा, तथा—नृगनामनेः कस्तूरीं वातः परिनलोऽवस्थानं वा यस्यां तां कस्तूरीमिश्रितां चन्द्रमयीं कर्पूरमयीं मण्डलीं राशिं पञ्चद्वार तेनैव पुष्पेन जिनस्य मते बौद्धदर्पणे ब्रह्मा सुरश्रेष्ठत्वमपत्त । यौदा हि बुद्धदेवप्रासादे यत्तत्पूजार्थं कर्पूरकस्तूरीराशिं करोति स सर्वलोकमध्ये श्रेष्ठो भवतीति स्वदर्शने प्रत्यपादयन् । ब्रह्मा चैवमकृत तस्मादेव सर्वश्रेष्ठो जात इत्यर्थः । 'तेनैव' इति पाठे—उत्प्रेक्षा । 'बुद्धदेव्यां नता तारा' ॥

१ 'श्रेष्ठ' इति वाचिकलोकलक्षणनिर्णयः । एवं बुद्धिः सत्यं सान्निध्यवैकचित्तानां च यथाशक्तिः संगतेः ।

इन्दुं मुखाद्बहुतृणं तव यहृणन्ति नैनं मृगस्त्यजति तन्मृगतृष्णयेव ।
अत्येति मोहमहिमा न हिमांशुविम्बलक्ष्मीविडम्बिमुखि वित्तिषु पाशवीषु ।

इन्दुमिति ॥ हे हिमांशुविम्बलक्ष्म्याः शोभाया विडम्बि लक्ष्म्याश्च्युतलात्परिहासका
ततोऽप्यधिकशोभं मुखं यस्मात्सादृशि भैमि, पण्डिता इन्दुं तव मुखात्सकाशात्त्वन्मुखमपेक्ष
वा बहुतृणमीपदसमाप्तं तृणं, तृणत्वमपि यस्य पूर्णं न संपन्नं, तृणादपि निःसारमिति यावत्,
अथच—बहुधिकं तृणं यस्मात् तृणादपि निःसारं ययस्माद्गृणन्ति, तत्तस्माद्धेतोर्मृग एनं वन्द
मृगसंयन्धिण्या तृष्णया कोमलतृणकवलनाभिलाषेणैव, अथवा चन्द्रे प्रयुक्तस्य बहुतृणशब्दस्य
बहु च तत्तृणं च, बहूनि तृणानि यस्मिन्सादृशमिति वेत्येवंरूपाधंप्रद्वङ्गरूपया भ्रान्त्यैव न ल-
जति । मृगोहि बहु यत्तृणं बहुतृणं देशं वा न मुच्यति । नन्वनुभवे सत्यप्यासंसारं कथं भ्रान्तिरिला-
शङ्कान्तरान्तरन्यासमाह—पाशवीषु पशुसंयन्धिनीषु वित्तिषु ज्ञानेषु धिपये मोहमहिमा भ्रान्ति-
याहुल्यं नात्येति बहुकालातिक्रमेऽपि नापयाति । पशवो हि सर्वदा मूढा एवेत्यपि वृक्ष
भ्रान्तिर्नापयाति, तस्मादेनं न त्यजतीति युक्तमित्यर्थः । ‘वृत्तिषु’ इति पाठे—व्यापारेषु ।
मुखात्, त्यज्योपे पशमी । बहुतृणं, पञ्चे ईपदसमाप्तौ ‘विभाषा सुपो बहुच्’ इति बहुच् ॥
स्वर्भानुना प्रसभपानविभीषिकाभिर्दुःखाकृतैनमवधूय सुधासुधांशुम् ।
स्वं निहुते शितिमचिद्धममुष्य रागैस्ताम्बूलताम्रमवलम्ब्य तवाधरोष्ठम् १३८

स्वर्भानुनेति ॥ हे प्रिये, सुधां एनं सुधांशुमवधूय त्यक्त्वा तवाधरोष्ठमवलम्ब्यासुष्य
रक्तस्यौष्ठस्य रागै रक्तवर्णैः कृत्वा सितस्य भावः शितिमा धावत्यमेव चिह्नं यस्य तादृशं धव-
लरूपमपि स्वमात्मानं निहुते पुनः पुनः स्वर्भानुपानभिया तिरो दधाति । यतः—स्वर्भानुना
वारंवारं प्रसभपानेन विभीषिकाभिर्भयोत्पादनैः कृत्वा दुःखाकृता प्रातिलोभ्याचरणेनोत्पादित-
दुःखा । किंभूतमधरोष्ठम्—प्रसिद्धस्य ताम्बूलस्येव ताम्रो वर्णो यस्य, ताम्बूलेनैव वा ताम्रं
रक्तवर्णम् । पुनः राहुपानभिया त्वदधरमेव स्थानान्तरमाश्रित्य रूपान्तरेणात्मानं गोपायती-
त्यर्थः । अन्योऽपि सभयं स्थानं हित्वा स्थानान्तरमाश्रित्य तत्रापि रूपान्तरं धृत्वा स्वं निहुते ।
सुधया चन्द्रस्य परित्यागात्त्वन्मुखाध्रयणात्त्वन्मुखं चन्द्रादधिकमिति भावः । ताम्बूलताम्रमि-
त्युक्तरीत्योपमोत्प्रेक्षा वा । दुःखाकृता, ‘दुःखात्प्रातिलोभ्ये’ इति ङाच् ॥

हर्यक्षीभवतः कुरङ्गमुदरे प्रक्षिप्य यद्वा शशं

जातस्फीततनोरमुष्य हरिता सूतस्य पत्न्या हरेः ।

भङ्गस्त्वद्ददनाम्बुजादजनि यत्पद्मात्तदेकाकिनः

स्यादेकः पुनरस्य स प्रतिभटो यः सिंहिकायाः सुतः ॥ १३९ ॥

हर्यक्षीति ॥ हे प्रिये, मतमेदेन कलङ्गरूपं कुरङ्गं, यद्वा—शशमुदरे मध्ये प्रक्षिप्य जाता
स्फीता पूर्णा तनुर्यस्य, हरेरिन्द्रस्य पत्न्या हरिता प्राच्या दिशा सूतस्य तत्रोदितस्य पूर्णस्य, अत-
एव हरेः श्रीविष्णोर्वर्माक्षीभवतः, यद्वा—संजातपूर्णशरीरस्य मृगं, यद्वा—शशं, कलङ्कं मध्ये
निक्षिप्य मध्यस्थितकलङ्कस्य कनीनिकातुल्यत्वाच्छ्रीविष्णोर्वर्मानेत्रीभवतोऽमुष्य चन्द्रस्य त्वद्-
दनाम्बुजात्सकाशाद्यद्भङ्गः पराजयोऽजनि तदेकाकिनः सर्वदाऽसहायादेकस्मात्पद्मात्, न त्वन्व-

स्वात्मनलात्, नह्यन्यैः पद्मैर्यं पराजीयते यत्पुनरयमेव पद्मान्पराभवतीत्यर्थः । अथवा—
अन्पुजतुल्यात्त्वद्वन्नादेव पद्माद्, अथच—पद्मसंख्याकात्त्वद्वदनरूपादम्बुजायदस्य भङ्गो
जातः, तदेकाकिनोऽस्यहायस्य स्याद्भवेत् । बहुभिरेकः पराजीयत इति युक्तमेवेत्यर्थः । यः
सिंहिकायाः सुतो राहुः स पुनरेकोऽन्योऽस्य प्रतिभटः प्रतिमहः परामावुको राहुरेव नत्वन्य
इति । 'संप्रति' इति पाठे—अयं पुनरस्यैकः प्रतिभटः, यः सिंहिकायाः सुतः स्यात् । एक-
किनोऽस्य त्वन्मुखपद्मः प्रतिद्वन्द्वी न भवति, अनुत्पत्त्यात् किं त्वेकाकी राहुरेवात्स्य प्रतिभटो
युक्त इत्यर्थः । किंच स्वशत्रुभूताद्राहोरप्यस्यान्यः पराजय इति महदस्य कष्टं प्राप्तमित्यर्थः ।
अथच—हरिद्वर्णया हरेः सिंहस्य पत्न्या सिंहिकया प्रसूतस्य, तया—नृगं शरं वा यं कंचन
पशुं जठरे निक्षिप्य भक्षयित्वा स्थितस्य, अत एव संजातपुष्टशरीरस्य, अत एव हर्षशीम-
वतः सिंहतां प्राप्नुवतोऽस्य त्वन्मुखायः पराजयोऽजनि स एकाकिनः केवलात्पद्माद्भादेव परा-
जयः सिंहस्य गजाद्भङ्गो यथा तद्वदेतन्महाचित्रमित्यर्थः । अथच—पद्मसंख्याकादेकस्य परा-
जयः । सिंहोऽप्येको बहुसंख्यैः पराजीयत एवेत्यर्थः । अथच—पद्मान्तरभादद्यपदादेव भङ्गः
सिंहस्य केवलमष्टपदादेव भङ्गः । पद्मचन्द्रान्यां सकाशात्त्वन्मुखमधिकमिति भावः । 'हर्षक्षः
केसरी हरिः' इत्यनरः । 'गजाब्जशरभाः पद्माः' इत्यनेकार्थे भोजः । प्रपन्नपक्षे हर्षक्षश-
ब्दान्वितः, द्वितीयपक्षे हर्षक्षशब्दादेव ॥

यत्पूजां नयनद्वयोत्पलमयीं वेधा व्यधात्पद्म-
वाक्पारीणरुचिः स चेन्मुखमयं पद्मः प्रिये तावकम् ।

कः शीतांशुरसौ तदा मखमृगव्याधोत्तमाङ्गस्थल-
स्थाधुस्यस्तटिनीतटावनियनीवानीरवासी यकः ॥ १४० ॥

यदिति ॥ हे प्रिये, वेधा नयनद्वयमेवोत्पलं तन्मयीं तद्रूपां तद्वर्तितां यत् पद्मस्य पूजां
व्यधायरचयत् । यतः श्रीविष्णोर्नाभौ वर्तमानास्यद्भवतीति पद्मम् । स्वजनकस्य यत्स्य
पद्मस्य पितृभक्त्या नेत्रद्वयेनैव नीलोत्पलयुगेव नहतीं पूजानकुत । वाक्पारीणा यावः परलोरे
भवा वाचा वर्णमितुमशक्या रुचिरस्य सोऽयं पद्मभेतावदे मुपे स एव भवन्मुपहस्यो जातः,
अनन्तरं प्रसूणा स्वपितृयुग्मा नेत्रनीलोत्पलाभ्यां कृतपूजयादत्र तत्र मुपे नेत्रनीलोत्पले द-
श्येते इत्यर्थ इति चेत् । तदा तर्हि असौ शीतांशुः को नाम, अपितु न काचित् । तन्मुपलस्य
पुरस्तादयं कः । स्मरगार्होऽपि नेत्यर्थः । तस्यैव क इति चेत्तत्राह—अयं यकः । किम्भूतः—
दक्षमय एव मृगस्य व्याधो हरस्यसोत्तमाङ्गं विरस्तद्वक्ष्ये स्थले स्थातुः स्थितिर्लोका स्वत-
टिनी गङ्गा तस्याख्ययन्यां तीरभूम्यां या वनी नश्यत्यं वा यत्कावयं तत्र ये पारीरा वैज-
यात्स्न्यमपवासी । यन्मय हरज्जाङ्गयासीति प्रकृतम् । वाक्पारीणरुचिर्नेति मन्त्रयित्वमं
या । अत्र यदपलस्य मन्त्रयोऽपि सौन्दर्यं यमनीवरः, तद्विरुः पद्मस्य सौन्दर्यं नमनीयमि-
तीदृशं न भवतीत्यर्थः । तन्मुपलस्य यद्मस्य च नश्यत्यं, तन्मन्त्रयन्यानि यत्कीदृ-
जयः । एतेन यन्मन्त्रयन्यानि यद्मस्य यद्मस्य, यदपि यद्मस्यं तु यद्मयोऽपि यद्मस्य-
वर्तिपक्षमिति दर्शितम् । यद्मयोऽपि यद्मस्यं यद्मस्यं, यद्मयोऽपि यद्मस्यं यद्मस्यं
यद्मस्यं च दर्शितम् । अन्येऽपि विविधपुरुषादपि विस्तारयुक्तमपि यद्मस्यं यद्मस्यं यद्मस्यं यद्मस्यं

स्यति । नदीतीरवानीरवासित्वं वकजातिः । वाक्पारीणा, भवार्थे 'राशूवारपाराद्वसौ' इत्यत्र
'अवारपाराद्विपरीतादपि विगृहीतादपि' इति वचनात्त्वः ॥

जातं शातकृतव्यां हरिति विहरतः काकतालीयमस्या-
मश्यामत्वैकमत्यस्थितसकलकलानिर्मितेर्निर्मलस्य ।

इन्दोरिन्दीवराभं बलविजयिगजग्रामणीगण्डपिण्ड-

इन्द्रापादानदानद्रवलवलगनादङ्गमङ्गे विशङ्के ॥ १४१ ॥

जातमिति ॥ अहमिन्दोरङ्गे बलविजयिन इन्द्रस्य गजग्रामणीर्हस्तिषु मध्ये प्रधानं प्राच्या-
मेव वर्तमानो य एरावतस्तस्य गण्डयोः कपोलयोः पिण्डयोः शिरःस्थितकुम्भस्थलयोश्च ये द्वन्द्वे
गण्डद्वन्द्वं पिण्डद्वन्द्वं च ते एवापादानं निर्गमनस्थानं येषां ते च ते दानद्रवलना मदजल्ले-
शास्त्रेषां लग्नात्संपर्कात्काकतालीयमाकस्मिकं दैवात्सिद्धमिन्दीवराभं नीलोत्पलतुल्यं जातमङ्गं
कलङ्कं विशङ्के मन्ये । किंभूतस्येन्दोः—अस्यामङ्गुलीनिर्दिष्टायां पुरोदस्यायां शतकतोरियं शात-
कृतवी तस्यां हरिति दिशि विहरत उद्गच्छतः । तथा—अश्यामत्वे विषये ऐकमत्यं सर्वसं-
वादस्त्वेन तत्र वा स्थिताभिर्वर्तमानाभिः सकलाभिः पञ्चदशभिरपि कलाभिः कृता निर्मिति-
र्यस्य । अश्यामत्वैकमत्येन स्थिता सकलकलानिर्मितिर्यस्य तादृशस्य वा । अतएव—निर्मलस्य
प्रत्येकं कलानां धावत्यस्य दृष्टत्वाद्वलसकलकलानिर्मितत्वात्कारणधावत्याद्रवलस्य, अश्याम-
त्वैकमत्ये स्थिता याः सकलाः कलास्ताभिर्या निर्मितित्वस्या वा हेतोर्वलस्य । पूर्वं कारणा-
वल्यात्सकलोऽप्ययं धवल एवाभूत्, पश्चात्तु पूर्वदिग्भ्रमणवशात्तत्रैव भ्रमत एरावतस्य कपोल-
कुम्भस्थलगलन्मदजलं दैववशाल्लभं तेनायं मध्ये कालः प्रतिभातीत्यर्थः । तालतस्तले यदैव
काकस्योपवेशनम्, तदैव दैवात्काकस्योपरि तालफलपात इति काकतालमेव, 'समासाच्च तद्वि-
पयात्' इति छः । निर्मितेः, पक्षे हेतौ पञ्चमी ॥

अंशं षोडशमामनन्ति रजनीभर्तुः कलां वृत्तय- ११
न्येनं पञ्चदशैव ताः प्रतिपदाधाराकवर्धिष्णवः ।

या शेषा पुनरुद्धृता तिथिमृते सा किं हरालंकृति-

स्तस्याः स्थानविलं कलङ्कमिह किं पश्यामि सदयामिकम् १४२

अंशमिति ॥ हे प्रिये, लोकाः रजनीभर्तुः षोडशमंशं कलामामनन्ति सत्यं कथयन्ति,
ताश्च षोडशांशरूपाः प्रतिपदादिर्यस्मिन्कर्मणि राकां पूर्णिमामभिधाय्य वर्धिष्णवः प्रतितिथि-
एकैककलाभिश्च द्या वधमानाः पञ्चदशसंख्याका एव कला एनं चन्द्रं वृत्तयन्ति वर्तुलं कुर्वन्ति ।
तिथिसंख्यासाम्यात्पूर्णमण्डलं कुर्वन्तीत्यर्थः । या पुनः कला षोडशी तिथिमृते उद्धृता प्रयो-
जनाभावाच्चन्द्राद्बहिः कृता सा षोडशी कला शेषा पञ्चदशकलान्योऽवशिष्टा सती, यद्वा षो-
डशी तिथिं विना प्रयोजनाभावाद्यावशिष्टा सा निष्प्रयोजनत्वादुद्धृता चन्द्राद्बहिर्निष्कालिता सती
हरालंकृतिः शिवशिरोभूषणं जाता किम् । चन्द्रे प्रयोजनाभावाद्दरालंकृतिरिवाभूत्किमिलयः ।
अहं तस्याद्धृतायाः षोडश्याः कलायाः सदयामिकं नभो नीलिन्ना सह वर्तमानं स्थानस्य
पूर्वावस्थितेः संवन्धि विलं विवरं तत्कलानवस्थित्या कृत्वा शून्यं नीलं नभोभागमेव चन्द्र-
मण्डलमध्ये कलङ्कं पश्यामि किम् । मध्यवर्तिनीलं तत्स्थानं विलमेवाहं कलङ्कत्वेन गृहे इत्यर्थः ।

शेषस्याभिधेयलिङ्गत्वं पूर्वमेव दर्शितम् । 'पूर्णे राका निशाकरे' इत्यमरः । वृत्तयन्ति, 'तत्करोति—' इति लिच् । बधिष्णवः, 'अलंकृच्—' इतीप्पुच् । तिथिमृते, 'कृते नलाशाम्' इति पठ् । इयामिहा, मनोज्ञादेराकृतिगणत्वाद्भावे युच् ॥

ज्योत्स्नामादयते चकोरशिशुना द्राघीयसी लोचने
लिप्सुर्मूलमिवोपजीवितुमितः संतर्पणात्मीकृतात् ।

अङ्गे रङ्गमयं करोति च परिस्प्रष्टुं तदेवाहृत-

स्त्वद्रङ्गं नयनधियाप्यनधिकं मुग्धे विधित्सुर्विधुः ॥ १४३ ॥

ज्योत्स्नामिति ॥ हे मुग्धे सुन्दरे, त्वद्रङ्गं वृत्तत्वादियुगैः समानमपि नयनधियापि कृतानधिकं समानमेव विधित्सुः, अत एव—स्वस्य द्राघीयसी अतिदीर्घे लोचने लिप्सुर्लब्धु-
मिच्छुर्विधुश्चकोरशिशुना प्रयोज्येन स्वीयां ज्योत्स्नामादयते भक्षयति । तत्रोत्प्रेक्षते—चन्द्रि-
कानृतपायनकृतसन्ध्यार्पणेनात्मीकृतात्स्ववशीकृतादितश्चकोरबालकात्सकाशान्मूलं स्वचन्द्रिका-
पायनहेतुभूतनेतरीयातिदीर्घनेत्रद्वयमुपजीवितुमादातुमिव । यद्वा—यत्किंचित्स्वस्य चन्द्रिकां
पाययित्वा ततो नेत्रद्वयलङ्घनीप्राप्त्या मूलं चन्द्रिकारूपधनं वर्धयितुमिव । अन्योऽप्युत्तमर्णोऽ-
धमर्णस्य किंचित्त्वा तं वर्धयितुमेतन्मिष्टं वस्तु ततो गृह्णाति । तथा—अयं चन्द्र आहृत
आदरयुक्तः सन्नद्धे मध्ये, अथच—उत्तङ्गे, च रङ्गं च करोति । उत्तङ्गधारणेन लाल्यती-
त्यर्थः । किमर्थमित्याशङ्क्याह—तन्मूलभूतमतिविशालं तदीयनयनयुगलं परिस्प्रष्टुमिव खलमं
कर्तुमिव । त्वन्मुखस्यान्यनिमित्तरनणीयनेत्रद्वयसंपादनायायं चन्द्रश्चकोरहरिणौ वक्ष्यतीत्यर्थः ।
चन्द्रादुत्कृष्टं त्वन्मुखमिति भावः । 'परिस्प्रष्टुम्' इति पाठे एतन्नेत्ररानणीयकप्राप्त्युपायं प्रष्टुमि-
वेत्यर्थः । शिशुः सुप्रतार्य इति सूचयितुं शिशुपदम् । आदयते, अदेर्निगणार्थत्वेऽपि 'अदेः
प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वक्तव्याद् 'निगण—' आदि (सूत्रेण) परस्मैपदाभावे, 'पिचध' इति
तद् । शिशुना, 'आदिस्त्रायोनं' इत्याणौ कर्तुणौ कर्मत्वाभावः । द्राघीयसी, अतिशायने इयसुनि
'प्रियास्थिर—' इति द्राघादेशः । लिप्सुः, विधित्सुरिति च, 'न लोका—' इति षष्ठीनिषेधः ॥

लावण्येन तवास्यमेव बहुना तत्पात्रमात्रस्पृशा

चन्द्रः प्रोञ्जललब्धतार्धमलिननारम्भि शेषेण तु ।

निर्माय द्वयमेतदप्सु विधिना पाणी खलु क्षालितौ

तल्लेशैरधुनापि नीरनिलयैरम्भोजमारभ्यते ॥ १४४ ॥

लावण्येनेति ॥ हे प्रिये, बहुना क्वचित्पात्रे संचितेनाखिलेन लावण्येन कृत्वा तवास्य-
मेवारम्भि निर्मितम् । चन्द्रस्तु पुनस्तस्य लावण्यस्याधारपात्रं स्पृशतीति स्पृक् तेन लावण्य-
स्थापनपात्रमात्रलभेन, अत एव प्रोञ्जनेन पात्रनिधर्पणेन कृत्वा या लब्धतोषार्जितत्वं तेनार्धं
क्वित्खण्डं मलिनं यस्य तेन क्विप्मल्लिनेन शेषेण भवन्मुखनिर्माणवशिष्टेनांशेन कृत्वारम्भि
निर्मितः । अत एव शबलमण्डलोऽयं शोभत इत्यर्थः । शेषेण तु निर्मित इति वा । विधिना
एतत्त्वन्मुखनृगाङ्गलक्षणं द्वयं निर्माय चक्षुष्यु पाणी क्षालितौ खलु लावण्यलेपकृतजलक्षाल-
नाविव । तस्मात्तस्य क्षालनशोभेति तलावण्यलेपस्य लेशैरत्यैरंशैरेव कर्तुमिच्छुनापि नीरनि-
लयैर्जलस्थायिभिः सद्भिन्नोन्नोन्नारभ्यते निर्मायते । कमलनिर्माणं ब्रह्मणः कोऽपि प्रयातो

नेत्यर्थः । कमलाचन्द्रोऽधिकः, तस्मादपि तन्मुखं लावण्यसाकल्येन निर्मितत्वादधिकमिति भावः । अम्भोजम्, जात्येकत्वम् ॥

लावण्येन तवाखिलेन वदनं तत्पात्रमात्रस्पृशा
चन्द्रः प्रोञ्छनलब्धतार्धमलिनेनारम्भि शेषेण यः ।

तल्लेखापि शिखामणिः सुपमयाहंकृत्य शंभोरभू-

दब्जं तस्य पदं यदस्पृशदतः पद्मं च सद्म श्रियाः ॥ १४५ ॥

लावण्येनेति ॥ अखिलेन लावण्येन तव वदनमारम्भि । ततो भवद्वदनकामनीयव-
र्णनातिचिन्तापि दूरे तिष्ठतु, अशक्यकरणत्वादित्यर्थः । उक्तरीत्या तत्पात्रमात्रस्पृशा प्रोञ्च-
नलब्धतार्धमलिनेन शेषेण तु यश्चन्द्रो विधिना निरमायि तस्य लेखापि लावण्यपात्रमात्र-
स्थलावण्यनिर्मितस्य चन्द्रस्य पोडशांशरूपा कलापि कलामात्रत्वादेव निष्कलङ्कत्वात् सुपमया
परमया शोभया कृत्वा अहंकृत्य अस्यापेक्षयाहमेव रमणीयेति दर्पमवलम्ब्य शंभोः शिखा-
मणिः शिरोभूषणमभूच्छिवशिरोऽध्यरोहत् । अन्यदपि सदर्पमुत्तमशिरोऽधिरोहति । अब्जं
कुमुदं कर्तुं यद्यस्मात्तस्य चन्द्रस्य पदं प्रतिविम्बस्थानं जलमस्पृशत् । अतः श्रियः सद्माभूत् ।
चन्द्रकरस्पर्शादेव हि कुमुदं सश्रीकं भवति । पद्मं च श्रियः सद्माभूत् । जलस्य चन्द्रकिरण-
संस्पर्शात् पद्मस्य च तत्रोत्पन्नत्वादूर्तमानत्वात्कुमुदसाहचर्याच्च पद्ममपि लक्ष्म्याः स्थानमभूत् ।
यद्वा—पद्मं चातः कुमुदादेतोः श्रियः सद्माभूत् । अब्जत्वजातियोगात्कुमुदाधारजलयोगाच्च
कुमुदादेव परम्परया पद्मानां लक्ष्मीगृहत्वमभूदित्यर्थः । यद्वा—या तल्लेखा शंभोः शिखाम-
णिरभूत्, तस्य शिखामणेश्चन्द्रस्य पदं स्थानं शिवमस्तकं पूजासमये यस्मात्कुमुदं पद्मं चास्पृ-
शत्, अतस्तदुभयं श्रियः सद्माभूत् । चन्द्रसंबद्धशिरःसंबन्धादुभयं श्रीगृहमभूदित्यर्थः ।
यद्वा—तस्य शंभोः पदं चरणं पूजावशाद्यस्मात्कुमुदं पद्मं चास्पृशत् तस्मादुभयं श्रीसद्माभूत्,
तस्य लावण्यस्य स्थानं विधिहस्तलेपक्षालनजलं यस्मात्कुमुदं पद्मं चास्पृशत् । यद्वा पद्ममेवा-
स्पृशत् । यतोऽब्जं तस्मात्कुमुदम्, पद्मं च पद्ममेव वा श्रीसद्माभूदिति वा । तन्मुखलाव-
ण्यलेशपरम्परसंस्पर्शप्राप्तशोभानि चन्द्रादीनीति तन्मुखलावण्यं वाङ्मनसगोचरो न भवतीति
भावः । अर्थान्तरस्य स्पष्टत्वात्, पूर्वार्धस्य त्वर्यान्तरप्रतिपादनार्थमनुवादरूपत्वान्नायं श्लोकः
पुनरुक्तः । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं, तस्य कान्तेन 'सह सुपा' इति समासे
क्त्वो ल्यप् ॥

सपीतेः संप्रीतेरजनि रजनीशः परिषदा

परीतस्ताराणां दिनमणिमणिप्रावमणिकः ।

प्रिये पश्योत्प्रेक्षाकविभिरभिधानाय सुशकः

सुधामभ्युद्धर्तुं धृतशशकनीलाश्मचपकः ॥ १४६ ॥

सपीतेरिति ॥ हे प्रिये, संप्रीतेस्ताराणामेवान्योन्यं सम्यग्या प्रीतिः सौहार्दं तस्मादे-
तेर्यां सपीतिः सह पानं, सुहृदो हि सह पानं कुर्वन्ति तस्मादेतोः, यद्वा सहपानादेतेर्यां
सम्यक् प्रीती रुच्यमिष्टदिः, तस्मादेतोस्ताराणां परिषदा सक्तेन परीतः समन्ताद्वासीड्यं रज-
नीशो दिनमणिमणिः सूर्यकान्तमणिस्तस्य प्रावा शिला तथा घटितोऽतिधवलः स्थूलः पेय-

द्रव्याधारभूतो मणिकोऽल्लिखर एवाजनि संभूतः विधिना तारापरिपदा वा व्यरचोति पदम् ।
 क्रीदशः—तादृश्येन वस्तुन्तरसंभावनारूपायामुत्प्रेक्षायां विषये कविमिविशिष्टसंभावनाचतुरैः
 भीहर्षादिभिर्नहाकविमित्तरापरिपदैव सुधामभ्युद्भुतं धृतो यो मध्यस्थितः दशकः कलङ्कः स
 एव नीलास्ना नीलमणिस्त्वेन घटितं चपकं पानपात्रं यस्मिन्नेवंभूत इवायमेति अभिधानाय
 वर्णनाय वर्णयितुं सुशकः सुखेन शक्यः । चन्द्रो धावत्यादृतत्वाच्च पीयूषपूर्णः सूर्यकान्तम-
 निक इव कलङ्कश्च नीलमणिघटितं चपकमिव दृश्यते पश्येत्यर्थः । यथा नगिकस्योदकाद्युद्ध-
 रणाय नगिकमुखे चपकः स्थाप्यते, तथा ताराभिः परस्परं मिलित्वा सुधापानं कर्तुं परेवेष्टि-
 तस्य सुधापूरितस्यास्यापि चन्द्रमनिकस्य मुखे सुधोद्धरणाय दशनामा नीलमणिचपकौ
 निक्षिप्त इत्युत्प्रेक्षितुं शक्यत इत्यर्थः । 'चपकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । सपीतेः, 'वोष-
 चर्जनस्य' इति वा 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इत्यत्र 'सहस्य सः' इति योगविभागाद्वा सहस्य सः ।
 कविनिः, उल्लेखयोगाच्च पशौ, सुशक इति खल ॥

आस्यं शीतमयूखमण्डलगुणानाकृष्य ते निर्मितं

शङ्के सुन्दरि शर्वरीपरिवृढस्तेनैव दोषाकरः ।

आदायेन्दुमृगादपीह निहिते पश्यामि सारं दृशौ

त्वद्वक्त्रे सति वा विधौ धृतिमयं दध्यादनन्धः कुतः ॥ १४७ ॥

आस्यमिति ॥ हे मुन्दरि, विधिना शीतमयूखस्य मण्डलं विभ्यं तस्य वृत्त्यादादक-
त्वादियुगानाकृष्य गृहीत्वा ते आस्यं यतो निर्मितं तेन गुणगणोत्कर्षेण हेतुना सर्वपाः परि-
वृटः प्रमुधन्द्रो दोषाणामाकर उत्पत्तिस्थानं, न तु दोषा रात्रित्वकारित्वादोषाकर इत्यर्थं
इत्यहं शङ्के । तथा—इन्दोर्गुणात्सकाशात्सारे दृष्टावादाय अतिश्रेष्ठे नेत्रे गृहीत्वा इह भवन्मुखे
निहिते इत्यहं जाने । कुतो हातमिलित आह—मुन्दरतरे त्वद्वक्त्रे आगच्छे सति अनन्धबन्धु-
ष्मन्मुनयतारतम्यविचारचतुरोऽयं सृगो विधौ चन्द्रे इति स्थितिम्, अपच—सर्वासांसाधा-
रपरितोषं, कुतो वा दध्यादारयेत्, अपि तु न कथंष्वित्, तस्मान्नेत्रोदरगदन्धत्वं नैव तन्मु-
खरानणीयकादर्शनादन्यत्र गन्तुमशक्ये तन्मुपं लक्ष्म्यात्रैवायं स्थित इत्यर्थः । तन्मुखं
चन्द्रादधिकम्, नेत्रे च सृगेनैवाभ्यानधिके इति भावः । 'सारे' इति कृपित्वाटः ॥

शुचिरुचिमुङ्गणमगणनममुभतिब.लयसि कुशतनु न गगनतटमनु ।

प्रतिनिशसशितलविगलदभुतभृतरविरधहपचसपुरदिलकुलनिब ॥ १५८ ॥

[illegible]

उपनतमुडुपुष्पजातमास्ते भवतु जनः परिचारकस्तवायम् ।

तिलतिलकितपर्पटाभमिन्दुं वितर निवेद्यमुपास्त्व पञ्चवाणम् ॥१५॥

उपनतमिति ॥ हे प्रिये, 'रक्षो भौमः शनिः कृष्णो गुरुः पीतः सितः कविः' इत्यादिज्योतिःशास्त्रादिप्रामाण्यान्नावर्णाकृतीन्युद्भिनि नक्षत्राण्येव पुष्पजातमुपनतमुपसंपन्नमास्ते अयं महर्क्षणो जनः प्रारब्धकामदेवपूजायास्तव परिचारकश्चन्दनाद्युपचारोपनायकः, अथवा संभोगकारी भवतु । त्वं तिलैः संजाततिलकः, तिलैरेव तिलकवान्कृतो वा यः पर्पटः शक्तिः तण्डुलपिष्टरचितधिपिटस्तिलसंकुलीसंज्ञ उपदंशविशेषस्तद्वाभा यस्य तत्तुल्यं सकलद्रुम्यत्वाद्विशिष्टपर्पटसदृशमिन्दुमेव निवेद्यं कामाय वितर एवं पञ्चवाणं कामदेवमुपास्त्व पूजय अन्योऽपि देवपूजकः पुष्पादिसामग्र्या देवं पूजयति, कश्चित्परिचारकोऽपि तस्य भवति । एवमत्रापि । सर्वाणि नक्षत्राण्युदितानि, कामोद्दीपकश्चन्द्रोऽप्युदितः, सुरतान्तरायकारी निषिद्धसंध्यासमयोऽतिक्रान्तः, तस्मात्काममुपास्त्व, सुरतेच्छुरत्सीति भावः । पञ्चवाणनिलेन कामस्यातिपीडाकारित्वं सूच्यते । 'जातिर्जातं च सामान्यम्' इत्यभिधानाज्जातशब्दः सामान्यवाची पुष्पमात्रे पर्यवस्यति । तिलकितेति तारकादिः, मतुवन्तात् 'तत्करोति-' इति ण्यन्तान्निष्ठा वा ॥

इदानीं काव्यसमार्तिं विक्रीपुः श्रीहर्षो नायकमुखेनाशिपमाशास्ते—

स्वर्भानुप्रतिवारपारणमिलइन्तौघयन्त्रोद्भव-

श्वभ्रालीपतयालुदीधितिसुधासारस्तुपारद्युतिः ।

पुष्पेष्वासनतत्प्रियापरिणयानन्दाभिपेकोत्सवे

देवः प्राप्तसहस्रधारकलशश्रीरस्तु नस्तुष्टये ॥ १५० ॥

स्वर्भानुरिति ॥ हे प्रिये, देवः प्रकाशमानस्तुपारद्युतिर्हिमकरः, अथवा हिमकर एव देवः, वर्णनां पूजां च कुर्वतां नोऽस्मदादीनाम्, आवयोर्वा तुष्टये परमानन्दायास्तु किंभूतः । स्वर्भानो राहोः प्रतिवारं पौनःपुन्येन यत्पारणं चन्द्रस्यैव गिलनं तेन तत्र वामिलन् संलग्नो यो दन्तौघस्तद्रूपं यन्त्रं छिद्रकरणसाधनं तस्मादुद्भवो यस्याः सा श्वभ्राली दन्तदशनकृतविवरपरम्परा तथा तस्याः सकाशाद्वा पतयालुः पतनशीला दीधितिसुधा किरणामृतं तद्रूपः, दीधितिसुधाया वा सारः श्रेष्ठभागो यस्य, दीधितिसुधाया आसारो धारासंपातः दीधितिसुधारूपो वा आसारो यस्य सः । अत एव—पुष्पमेवेष्वासनं धनुर्यस्य तस्य कामस्य तत्प्रियायां रसाथानयोर्थः परिणयो विवाहो लक्षणया परस्परसंमेलनं तद्रूपो य आनन्दसंतोषस्तत्संबन्धिनि 'समुद्रज्येष्ठा—' इत्यादि श्रौतेऽभिपेकाख्य उत्सवे महाभिपेकार्थं सहस्रसंख्या धारा लोहशलाकानिर्मितजलग्रवाहमार्गा यस्य स तादृशो यः कलशस्तस्य श्रीः प्राप्तसहस्रच्छिद्रगलजलधारकलशस्येव श्रीः शोभा येन सः । महोत्सवे हि सहस्रधारेण सुवर्णकलशेन महाभिपेकः क्रियते । तथाच राहुदन्तकृतच्छिद्रपरम्परागलदमृतधारश्चन्द्रो गलजलधारसहस्रच्छिद्रसुवर्णकलश इव शोभमानः पूर्वोक्तवर्णनयोक्तविधत्तकृतपूजया च सुरतप्रवृत्तयोरावयोद्दीपकतया परमानन्दं कुर्यादिति भावः । एतेन तत्समयोचितरतिक्रामविवाहोत्सवाभिधानेन 'चन्द्रोऽस्तु नस्तुष्टये' इत्यनेन च विलासिना नलेन स्वनिर्वर्त्यवृत्तीयपुण्यायैष्यो

दिशीति ॥ गिरिप्रावाणोऽद्रिपापाणा दिशि दिशि स्वां निजां सरस्वतीं नदीमन्तर्गतं
 प्रस्रवणं वमन्तु मुखन्तु । आपातः सामस्येन पतनं स्फुरन्प्रकाशमानो घनिडम्बरः शब्द-
 म्वरो यस्यां तां च नदीं मिथस्तुल्यतु मिथोऽन्यनद्या समीकरोतु । अविसर्गान्तपाठे—आपा-
 तेन समन्तादूर्ध्वदेशादधःपतनेन प्रकाशमानः शब्दाडम्बरो यस्यां तामन्यनद्या समं समीक-
 करोतु । जन इत्यर्थः । अथच—आपाते प्रथमारम्भ एव स्फुरत्प्रपातघोषां तां जनो मिथ-
 स्तुल्यतु । उभयव्याख्यानेऽपि परिणामे तु न नदी न च तस्याः शब्दाडम्बरश्चिरंतन इत्यर्थः ।
 स क्षीरोदन्वान् परं केवलं, अपरः न विद्यते पर उत्कृष्टो, यस्मादत्युत्कृष्टः । अथच—अन्व-
 एव । यतो यस्य क्षीरोदस्येदं यदीयममृतमेतादृशमुदीयते उत्पद्यते । कीदृशम्—मथितुं-
 वादेः खेदच्छेदि मथनजनितक्लेशापहम् । तथा—प्रमोदनं नितरामानन्ददायि । तथा—ओदनं
 भक्तमास्वाद्यं सिद्धान्तरूपम् । अथच—एवंभूतं परमुत्कृष्टममृतं यदीयमुदीयते स क्षीरोदन्वान-
 परः परोऽन्यो नास्ति किंत्वेक एव । अथच—प्रतिदिशं सर्वदेशेषु गिरि बाण्यां विषये पाषा-
 णतुल्या जडा अन्ये कवयः स्त्रीयां वाणीमुद्गिरन्तु । आपातेन प्रतिभानात्रेण स्फुरन्व्याख्यः
 काव्यविशेषस्याडम्बरो यस्यां, प्रथमारम्भ एव स्फुरन् शब्दाडम्बरोऽनुप्रासो यत्र तां वा,
 वाणीमन्योन्यं जनः समीकरोतु यस्य कवेशकिरस्येव, अस्य च तस्येव इत्येवं तुल्यतु ।
 ‘आपातः’ इति विसर्जनीयान्तपाठे—आपातः प्रतिभासत्वां तुल्यत्वित्यर्थः । एवंविधं परं
 काव्यामृतं यदीयमुत्पद्यते स क्षीरसमुद्रतुल्यः श्रीहर्षकविरपरो(न्यो) नास्ति, किं त्वेक एव ।
 अन्ये कवयः पर्वतप्रावतुल्याः, अहं श्रीहर्षस्तु क्षीरसमुद्रतुल्य इत्यर्थः । यथा क्षीरसागरो
 नीरार्थिनोऽपि तीरमात्रस्थान्क्षीरेण तर्पयति । लक्ष्मीकौस्तुभानृतादिभिः परमानन्ददायिभिः
 कृतार्थयति, (तथा) मदीयकाव्यविचारकस्यैव खेदच्छेदि प्रमोदनं वचनामृतमुत्पद्यते, नान्य-
 काव्यविचारकस्येति, अन्ये प्रावतुल्याः क्षीरोदतुल्यश्चाहमिति भावः ॥

इदानीं प्रसादरूपमुख्यगुणाभावादतिदुर्वोधत्वादकाव्यमिति ये वदन्ति, तच्छङ्कामपनुदन्
 खलदर्पदलनार्थं गुरुसंप्रदायेन विना दुर्वोधमित्यतिगाम्भीर्यप्रतिपादनार्थं च बुद्धिपूर्वमेव नयेदं
 काव्यं तत्र तत्र दुर्वोधं व्यरचीत्याह—

ग्रन्थग्रन्थिरह क्वचित्क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया

प्राज्ञंमन्यमना हठेन पठिती मासिन्खलः खेलतु ।

श्रद्धाराद्धगुरुश्रुतीकृतदृढग्रन्थिः समासादय-

त्वेतत्काव्यरसोर्मिमज्जनसुखव्यासजनं सजनः ॥ ३ ॥

ग्रन्थेति ॥ आत्मानं प्राज्ञं मन्यन्ते प्राज्ञंमन्यं मनो यस्यैवंविधोऽस्मिन्काव्ये हठेन स्वीय-
 प्रज्ञाबलेन पठितमस्यास्तीति पठिती इदंकाव्यस्य पाठकः खलो मा खेलतु ‘किमत्रास्ति, अशु-
 तमेव व्याकर्तुं शक्यते’ इत्यवज्ञापूर्वा दर्पामिव्यक्ति मा कार्पादित्येवमर्थमिह काव्ये क्वचित्क्व-
 चिदपि तत्र तत्र स्थले मया प्रयत्नाद्बुद्धिपूर्वं ग्रन्थग्रन्थिर्ग्रन्थमानशब्दार्थकुटिलिका न्यासि वि-
 न्यत्ता खलु सुखभक्तार्थं बुद्धिपूर्वमेवेदं काव्यं मया दुर्वोधं व्यरचि नतु प्रसन्नकाव्यरस-
 त्वेत्यर्थः । क्वचित्क्वचिदपीत्यनेन तत्र तत्र प्रसन्नताप्यस्तीति न काव्यत्वहानिरिति सूच्यते ।
 सजनस्य तु ग्रन्थविवेचनोपायमाह—श्रद्धेति । श्रद्धया गुरौ दैवतैकबुद्ध्या आरादेन पूजितेन

गुरुणा पूर्वमलया अपि श्रुताः कृता व्याख्यया सुबोधाः कृता दृढा स्वस्वतो दुर्बोवा प्रत्ययो
यस्मै च गुरुसंप्रदायावगतार्थः, अत एव दर्पराहित्यात्सज्जनः साधुरेतत्काव्यस्य रसोर्निर्गुन-
लक्ष्मी तस्यां मज्जनमवस्थानं समाप्तादयन्तु प्राप्नोतु । गुरुपरम्पराया विनैकस्यापि पदस्यार्थो
बोद्धुं न शक्यते, तस्माद्गुरुपरम्पराया एवाध्येयमिदं काव्यमित्यर्थः । वक्षेदं गुरुपरम्पराया
अधीते स सततं सुखी भवत्विति महाकवित्वत्वा आशिषं ददाति । अलिप्तद्विती, 'रस्येति-
पयस्य-' इति कर्मेणि सप्तमी । आराद्धेति राधेरनुदात्तत्वादित्यभावः ॥

इदानीं पण्डितानन्दजननद्वारा स्वकृतेरभ्युदयमाशाले—

ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरा-
द्यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवम् ।
यत्काव्यं मधुचपि धर्षितपरास्तर्केषु यन्मोक्तयः
श्रीश्रीदर्पकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम् ॥ ४ ॥

ताम्बूलेति ॥ यः कान्यकुब्जेश्वरात्सकाशात्सकलपण्डितादियवत्प्रणेताम्बूलद्वयमासनं लभते

